મળવાનું ઠેકાણું :
શ્રી અ. ભા. શ્વે. સ્થાનકવાસી
જૈન શાસ્ત્રોદ્ધાર સમિતિ
ઠે. ગરેડિયા કુવારોડ, ગ્રીન લૉજ
પાસે, રાજકોટ. (સૌરાષ્ટ્ર)

Published by :
Shri Akhil Bharat S. S.
Jain Shastoddhar Samti.
Garedia Kuva road. RAJKOT.
(Saurashtra) W. Ry India

×

પ્રથમ આવૃત્તિ : પ્રત ૧૦૦૦
વીર સંવત : ૨૪૮૭
વિક્રમ સંવત : ૨૦૧૭
ઈસ્વીસન : ૧૯૬૧

×

: મુદ્રક :
મણિલાલ છગનલાલ શાહ
ધી નવપ્રભાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ
ઘીકાંટા રોડ : : અમદાવાદ

(સ્વ.) શેઠશ્રી શામજી વેલજી વીરાણી
રાજકોટ.

બા. બ્ર. શ્રી વિનોદમુનિનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર.

આ પરમ વૈરાગી અને દયાના કુંજ જેવા આ પુરુષનો જન્મ વિક્રમ સંવત ૧૯૯૨માં પોર્ટસુદાન (આફ્રિકા)માં કે જ્યાં વિરાણી કુટુંબનો વ્યાપાર આજ દિવસ સુધી ચાલુ છે, ત્યાં થયો હતો.

શ્રી વિનોદકુમારના પુણ્યવાન પિતાશ્રીનું નામ શેઠશ્રી દુર્લભજી શામજી વિરાણી અને મહાભાગ્યવાન્ માતુશ્રીનું નામ બેન મણીબેન વિરાણી. બન્નેનું અસલ વતન રાજકોટ (સૌરાષ્ટ્ર) છે. બેન મણિબેન ધાર્મિક ક્રિયામાં પહેલેથી જ રુચિવાળા હતા, પરંતુ શ્રી વિનોદકુમાર ગર્ભમાં આવ્યા પછી વધારે દઢધર્મી અને પ્રિયધર્મી બન્યા હતા.

પૂર્વ ભવના સંસ્કારથી શ્રી વિનોદકુમારનું લક્ષ ધાર્મિક અભ્યાસ અને ત્યાગભાવ તરફ વધારે હોવા છતાં તેઓશ્રીએ નોનમેટ્રીક સુધી અભ્યાસ કરી વ્યવહારિક કેળવણી લીધેલી અને વ્યાપારની પેઢીમાં કુશળતા બતાવેલી.

તેઓશ્રીએ યુનાઇટેડ કિંગડમ, ફ્રાન્સ, બેલ્જીયમ, હોલેન્ડ, જર્મની સ્વીઝર્લેન્ડ, તેમજ ઇટાલી, ઈજીપ્ત વગેરે દેશોમાં પ્રવાસ કરેલ. સં. ૨૦૦૯ના વૈશાખ માસ, સને ૧૯૫૩માં લંડનમાં રાણી એલીઝાબેથના રાજ્યારોહણ પ્રસંગે તેઓશ્રી લંડન ગયા હતા. કાશ્મીરનો પ્રવાસ પણ તેમણે કરેલ, દેશ પરદેશ ફરવા છતાં પણ તેમણે કોઈ વખતે પણ કંદમૂળનો આહાર વાપરેલ નહીં.

ઉગતી આવતી યુવાનીમાં તેઓશ્રીએ દુનીયાના ક્ષણિક કહેવાતા રમણીય સ્થળો જેવાં કે કાશ્મીર, ઈજીપ્ત અને યુરોપનાં સુંદર સ્થળોની મુલાકાત લીધી હોવા છતાંએ તેઓને રમણીય સ્થળો કે રમણીય યુવતીઓનું આકર્ષણ થયું નહીં. એ એના પૂર્વભવના ધાર્મિક સંસ્કારનો જ રંગ હતો અને એ રંગ જ તેમને વધુને વધું ગમતો તેઓ મુસાફરીથી વતન તરફ પાછા ફર્યા પછી સાધુ–સાધ્વીજીનાં દર્શન કરવાને ઠેકઠેકાણે ગયા અને તેમના ઉપદેશનો લાભ લીધો જેથી તેઓને વૈરાગ્યમાં જ વધારે આકર્ષણ લાગ્યું. હુંડા કાલા અવસર્પિણીના આ દુષમ નામના પાંચમાં આરાનું વિચિત્ર વાતાવરણ જોઇ તેમને કંઇક ક્ષોભ થતો કે તુરત તેનો ખુલાસો મેળવી લેતા અને ત્યાગભાવમાં સ્થિર રહેતા. દેશ પરદેશમાં પણ સામાયિક, પ્રતિક્રમણ, ચોવિહાર આદિ પચ્ચક્ખાણ તેઓ ચૂક્યા નહીં. એક ઉચ્ચ કોટીના કોટ્યાધિપતીના નબીરા હોવા છતાં તેઓએ ઊંચી કોટિની શૈયાનો ત્યાગ કરી તેઓ સૂવા માટે માત્ર એક શેતરંજી, એક ઓસીકું અને ઓઢવા માટે એક ચાદર ફક્ત વાપરતા અને પલંગ ઉપર નહીં પણ ભૂમિ પર જ શયન કરતા અને પહેરવા માટે એક ખાદીનો લેંઘો અને ઝભ્ભો વાપરતા, કોઈ વખતે કબજો પહેરતા બહુ ઠંડી હોય તો વખતે સાદો ગરમ કોટ પહેરી લેતા અને મુહ-

પતિ, પથરણું, રજોહરણ અને બે ચાર ધાર્મિક પુસ્તકની ઝોળી સાથે રાખતા. સંડાસમાં નહીં પણ દૂર જંગલમાં એકાંત જગ્યામાં ઘણે ભાગે શરીરની કુદરતી હાજત માટે જતા, હાલતાં ચાલતાં, સંડાસ અને પેશાબ સંબંધીમાં જીવદયાની બરાબર જતના કરતા. જુવો આ ગૃહસ્થ જીવન પણ કેટલું આદર્શ છે. આ જીવન તો આજે મુનિવરોને પણ વિચાર કરાવે તેવું છે.

દેશમાં કે પરદેશમાં જ્યારે તેમને કોઈની સાથે મળવાનું થતું ત્યારે તેમની સાથે અહિંસામય જૈનધર્મનું સ્વરૂપ પ્રકટ કર્યા વગર રહેતા નહીં.

દીક્ષાર્થીઓને જલદી દીક્ષા લેવાની પ્રેરણા કરતા અને એમજ કહેતા કે જીંદગીનો કોઈ ભરોસો નથી. "असंखयं जीवियं मा पमायए" આયુષ્ય તૂટતાં વાર લાગતી નથી, જીવન તૂટયું સંધાતું નથી માટે ધર્મકરણીમાં સમયમાત્રનો પ્રમાદ ન કરવો જોઇએ.

ગોંડલ સંપ્રદાયના ઘણાખરા પૂ મુનિવરો અને પૂ. મહાસતીજીઓનો તથા બોટાદ સાંપ્રદાયના પૂ આચાર્યશ્રી માણેકચંદજી મહારાજ અને દરિયાપુરી સંપ્રદાયના શાંત–શાસ્ત્રજ્ઞ પૂ. મુનિશ્રી. ભાયચંદજી મહારાજ; શ્રમણસંઘના મુખ્ય આચાર્યશ્રીજી આત્મારામજી મહારાજ તપોમય જ્ઞાનનિધી શાસ્ત્રોદ્ધારક બા. બ્ર. પૂ. આચાર્ય મહારાજ શ્રી ઘાસીલાલજી મહારાજ વગેરે અનેક સાધુ–સાધ્વીઓના ઉપદેશનો તેમણે લાભ લીધેલ. મુંબઈમાં સં. ૨૦૧૧ની સાલમાં શ્રી ધર્મસિંહજી મહારાજની સંપ્રદાયના પંડિતરત્ન શ્રી લાલચંદજી મહારાજનો પરિચય થયો. લાલચંદજી મહારાજે પોતે, સંસારપક્ષના ત્રણ પુત્રો અને બે પુત્રીઓ એમ કુલ છ ના પરિવાર સાથે આદર્શ વૈરાગ્ય સાથે સંયમ અંગીકાર કરેલ, તે જાણી તેમને અદ્‌ભૂત ત્યાગ ભાવના પ્રગટ થઈ કે જે કદી લય પામી નહીં

આ પહેલાં તેઓ જ્યારે માતા–પિતાની સાથે સ્વ. મહારાજ પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી માણેકચંદજી મહારાજનાં દર્શને બોટાદ ગયેલા ત્યારે તેમના ઉપદેશની જે અસર થઇ તે પણ મુખ્ય અસર પહેલી હતી અને બીજી અસર તે પૂજ્ય લાલચંદજી મહારાજના સહકુટુંબના દીક્ષા પ્રસંગ ઉપરની હતી. આ બેઉ પ્રસંગોએ પૂર્વ ભવની બાકી રહેલી આરાધનાને પૂરી કરવાના નિમિત્તરૂપ હોઇને વખતો વખત તેઓ માતા–પિતા પાસે નમ્રતા પૂર્વક દીક્ષાની આજ્ઞા માગતા હતા અને તેનો જવાબ તેમના પિતાશ્રી તરફથી એક જ હતો, 'જે હજુ વાર છે. સમય પાકવા દીઓ. જ્ઞાન, અભ્યાસ વધારો. સંયમના સ્વરૂપને બરોબર સમજો સંયમ ખાંડાની ધાર છે. વેશથી આત્મોત્થાન નથી થતું મન, વચન, અને કાયાના ચંચળ યોગોનું અવરોધ થવાથી જ આગળ વધી શકાય ઉતાવળ ન કર.

સં. ૨૦૧૨ના અષાડશુદી ૧૫થી શ્રી વિનોદકુમારે ગોંડલ સંપ્રદાયના

શાસ્ત્રજ્ઞ પૂ. આચાર્યશ્રી પુરુષોત્તમજી મહારાજ સાહેબ પાસે વેરાવળ ચાતુર્માસ દરમ્યાન ખાસ નિયમિત રીતે રહી. દીક્ષાની આરાધના કરવા માટે તેમની પાસે જ્ઞાનાભ્યાસ કર્યો તેની સાથે પૂ. આચાર્ય શ્રી પુરુષોત્તમજી મહારાજના સંસાર પક્ષના કુટુંબી, દીક્ષાના ભાવિક શ્રી જસરાજભાઈ પણ જ્ઞાનાભ્યાસ કરતા હતા. તેઓએ ત્યાં એવો નિર્ણય કરેલો કે આચાર્ય શ્રી પુરુષોત્તમજી મહારાજ પાસે આપણે બન્નેએ દીક્ષા લેવી, પહેલાં વિનોદકુમારે અને પછી શ્રી જસરાજભાઈએ દીક્ષા લેવી, શ્રી જસરાજભાઇની દીક્ષાતિથિ પૂ. શ્રી પુરુષોત્તમજી મહારાજ સાહેબે સં ૨૦૧૩ના જેઠ શુદ ૫ ને સોમવારે માંગરોલ મુકામે નક્કી કરી. શ્રી જસરાજભાઈ વિનોદકુમારને મળવા રાજકોટ આવ્યા અને કહ્યું કે મારે આ અનિત્ય સંસારને વ્હેલી તકે જ છોડવો છે તમો પણ તૈયાર થઇ જાવો. શ્રી વિનોદભાઈ તો પહેલેથી તૈયાર જ હતા જ જેથી કહ્યું કે હું આજ્ઞા લઈને આવું છું તમો જાઓ. શ્રી વિનોદકુમારે શ્રી જસરાજભાઈની યથાયોગ્ય સેવા બજાવી, માંગરોલ રવાના કર્યા અને પોતે નિશ્ચયપૂર્વક સવિનય નમ્રતા પૂર્વક દીક્ષા માટે આજ્ઞા માગી પણ તેઓના પિતાશ્રીની એકને એક વાણી સાંભળી કે હજી વાર છે સમય પાકવાદો કારણ પોતાના સુપુત્ર પ્રત્યે મોહ ઘણોજ હતો. તેનો વિયોગ સહન કરવામાં માતા અને પિતા ઘણાજ અસમર્થ હતા તેથી એજ વાકય કહીને સંતોષ આપતા. પણ આ નશ્વર સંસાર અનિત્ય પદાર્થો અને પુદ્ગલના સ્વરૂપને જાણી વૈરાગ્ય રસમાં ઓતપ્રોત બનેલ વિનોદકુમારે એ નિર્ણય કર્યો કે મારે હવે આ અણમેલા સમયને બરબાદ કરવો નહિ. અનન્તભવ ભયહારીણી અનંત કલ્યાણી દીક્ષામાં જવા માટે તેમણે બીજો રસ્તો શોધી કાઢયો.

પૂજ્યશ્રી લાલચંદજી મહારાજ અને તેમના શિષ્યોનો પરિચય મુંબઇમાં થયેલ હતો અને ત્યારબાદ કોઇ કોઈ વખત પત્રવહેવાર પણ થતો હતો. છેલ્લા પત્રથી તેમણે જાણેલ હતું, જે પૂ. શ્રી લાલચંદજી મહારાજ, ખીચન ગામે પૂ. આચાર્ય શ્રી સમર્થમલજી મહારાજ સાહેબ પાસે જ્ઞાનાભ્યાસ અર્થે ગયા છે. પોતાને પિતાશ્રીની આજ્ઞા (દીક્ષા માટે) મળે તેમ નથી અને દીક્ષા તો લેવી જ છે. આજ્ઞા વિના કોઈ સાધુ મુનિરાજ દીક્ષા આપશે નહીં અને સ્વયમેવ દીક્ષા સૌરાષ્ટ્રમાં લઈને આચાર્ય શ્રી પુરુષોત્તમજી મહારાજ પાસે જવામાં ઘણાં વિઘ્નો થાશે, એમ ધારીને તેઓએ દૂર રાજસ્થાનમાં ચાલ્યા જવું એ તેજ ઉત્તમ છે તેમ મનમાં નક્કી કર્યું.

તા. ૨૫-૫-૫૭ સં. ૨૦૧૩ના વૈશાખ વદ ૧૦ ને શુક્રવારના રોજ સાંજના માતુશ્રી સાથે છેલ્લું ભોજન કરી, અંતરથી જે વિચાર કરેલ તે મુજબ તૈયાર બની ગયા ઘરના સર્વને તેઓ માટે આવી સ્વપ્નમાં પણ કલ્પના ન હતી કે

વિનોદમુનિ આ ઘર છોડીને જાય છે તેમના માતુશ્રીસામાયિકમાં બેસી ગયા. તે વખતે કોઈને જાણ કર્યા વગર દીક્ષાના વિઘ્નોમાંથી બચવા માટે ઘર, કુટુંબ, સૌરાષ્ટ્ર, ભૂમિ અને ગોંડલ સંપ્રદાયનો પણ ત્યાગ કરી તેઓ ખીચન તરફ રવાના થયા.

શ્રી વિનોદમુનિના નિવેદન પરથી માલૂમ પડયું કે તા. ૨૪-૫-૫૭ ના રોજ રાત્રે આઠ વાગે ઘેરથી નીકળી, રાજકોટ જંક્શને જોધપુરની ટિકિટ લીધી. તા. ૨૫-૫-૫૭ ના સવારે ૮ વાગ્યે મહેસાણા પહોંચ્યા ત્યાં અઢી કલાક ગાડી પડી રહે છે, તે દરમ્યાન ગામમાં જઈને લોચ કરવા માટેના વાળ રાખીને બાકીના કઢાવી નાખ્યા અને ગાડીમાં બેસી ગયા. મારવાડ જંકશન તથા જોધપુર જંકશન થઈ ને તા. ૨૬-૫-૫૭ ની વહેલી સવારે ૪ાા વાગ્યે ફલોદી પહોંચ્યા ત્યાંથી પગે ચાલીને ખીચન ઉપાશ્રયમાં પહોંચ્યા અને ઉપાશ્રયમાં બિરાજતા મુનિવરોનાં દર્શન કર્યાં વંદણા નમસ્કાર કરી સુખશાતા પૂછી, બહાર નીકળ્યા અને પોતાનાં સમાયિકના કપડાં પહેર્યાં અનેપછી પૂજ્યશ્રી મુનિવરોના સંમુખ આદર્શ ભાવે. સામાયિક કરવા બેઠા, તેમાં "जाव नियम पज्जुवासामि दुविहं तिविहेणं" ના બદલે "जाव पज्जुवासामि तिविहं तिविहेणं" બોલ્યા તે શ્રી લાલચંદજી મહારાજે સાંભળ્યું અને તેઓશ્રીએ પૂછયુ કે "વિનોદકુમાર! તમે આ શું કરો છો, તેનો જવાબ આપવાને બદલે "अप्पाणं वोसिरामि" બોલી પાઠ પૂરો કર્યો અને પછી વિનયપૂર્વક બે હાથ જોડીને બોલ્યા કે "સાહેબ! એતો બની ચૂકયુ અને મેં સ્વયમેવ દીક્ષા લઈ લીધી, બરાબર જ છે અને તેમાં કાંઈ ફેરફાર થઈ શકે તેમ નથી. આ સિવાય આપશ્રીની બીજી કોઈ પણ પ્રકારની આજ્ઞા હોયતો ફરમાવો." તે સ્વીકારવા તત્પર બનવા પ્રયાસ કરૂં.

તે જ દિવસે બપોરના શાસ્ત્રજ્ઞ પૂ. મુનિશ્રી સમર્થમલજી મહારાજ સાહેબે શ્રી વિનોદકુમાર મુનિને પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને સમજાવ્યા કે "તમે એક સારા ખાનદાન કુટુંબના વ્યક્તિ છો. તમારી આ દીક્ષા અંગીકાર કરવાની બરાબર રીત નથી, કારણ કે તમારા માતા-પિતાને આ હકીકતથી દુઃખ થાય અને તેથી મારી સંમતિ છે કે રજોહરણની ડાંડી ઉપરથી કપડું કાઢી નાખો જેથી તમો શ્રાવક ગણાવ અને જરૂર પડે તો શ્રાવકોનો સાથ લઈ શકો, એમ ત્રણવાર પૂ. મહારાજશ્રીએ સમજાવેલા પરંતુ તેમને ત્રણેય વખત એકજ ઉત્તર આપેલો કે "જે થયું, તે થયું હવે મારે આગળ શું કરવું તેફરમાવો."

મહાન વૈરાગ્યવાન ચારિત્રી મુનિશ્રી સમર્થમલજી મહારાજ જેવા મહામુનિના પ્રશ્નના જવાબમાં ઉપરના આવાકય સાંભળી ખીચનનો ચતુર્વિધસંઘ વિચારમાં પડી ગયો અને મુનિશ્રીઓ પર સંસારીઓનો કોઈ પણ પ્રકારનો નિષ્કારણ હુમલો ન આવે તે માટે શ્રી વિનોદમુનિને જણાવવામાં આવ્યું કે "અમારી સલામતી માટે તમારે જાહેર

નિવેદન બહાર પાડવાની જરૂર છે.” ત્યારે શ્રી વિનોદમુનિએ પોતાના હસ્તાક્ષરે નિવેદન શ્રી સંઘ સમક્ષ પ્રગટ કર્યું, તેનો સાર નીચે મુજબ છેઃ—

મારા માતા-પિતા મોહને વશ થઈને દીક્ષાની આજ્ઞા આપે તેમ ન હતું અને “ असंखयं जीविय मा पमायए ” ને આધારે એક ક્ષણ પણ દીક્ષાથી વંચિત રહી શકું તેમ નથી, એમ મને લાગ્યું. શ્રી લાલચંદજી મહરાજ સાહેબ-વગેરે મુનિવરોએ મને ઉતાવલ કે વિના વિચાર્યે કામ ન કરવું માતા પિતાની રજા લઇને જ સંયમને લેવો. એમ કહેલ પરંતુ મને સમય માત્રનો પ્રમાદ કરવો ઠીક ન લાગ્યો, તેથી શ્રી અરિહંત ભગવંતો તથાશ્રી સિદ્ધ ભગવંતોની સાક્ષીએ મારા ગુરૂ મહરાજ સમક્ષ પ્રવજ્યાનો પાઠ ભણીને મારા આત્માના કલ્યાણ માટે દીક્ષા અંગીકાર કરી છે. સમાજને ખોટો ખ્યાલ ન આવે કે મારી દીક્ષા ક્ષણિક જુસ્સાથી અગર ગેરસમજથી થઇ છે તેથી તથા સમાજમાં જૈનશાસનની પ્રભાવના થાય તે હેતુથી મારે મારો વૃત્તાંત પગટ કરવો ઉચિત છે, ધારીને ઉપર મુજબ મારા વિચારો રજુ કરૂં છું

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ૧૯ મા અધ્યયન પરથી મને લાગ્યુ કે મનુષ્ય જીવનનું ખરૂં કર્ત્તવ્ય મોક્ષફળ છે તે પામ્યાં પછી આત્માને કોઈ જાતનું દુઃખ હોય જ નહી આવું ફળ કેમ પ્રાપ્ત થાય તો વિચાર્યું કે આ મહાન ફળ આપનારી માત્ર એક દીક્ષા જ છે.

એમ ધારી છેવટ સુધી મેં મારા બાપુજી પાસે દીક્ષા માટે આજ્ઞા માગી અને તે વખતે પણ પહેલાંની જેમ વાત ઉડાવી દીધી અને અનંત ઉપકારી એવા મારા બાપુજી સમક્ષ હું તેમને કડક ભાષામાં પણ કહી શકતે ન હતો અને બીજી બાજુથી મને થયું કે આયુષ્ય અશાશ્વત છે અને એવા ઉત્તમ કાર્ય માટે જરાપણ પ્રમાદ કરવો ઉચિત નથી, તેથી મેં વિચારીને આ પગલું ભર્યું છે અને મને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે, શ્રી વીરપ્રભુ મહાવીર સ્વામીનો સકળ સંઘ મારા આ કાર્યને અનુમોદશે જ “ તથાસ્તુ ”

રાજકોટમાં શ્રી વિનોદકુમારના ગયા પછી પાછળથી ખબર પડી કે વિનોદકુમાર કેમ દેખાતા નથી એટલે તપાસ થવા માંડી. ગામમાં ક્યાંય પત્તો ન લાગ્યો એટલે બહારગામ તારો કર્યા. ક્યાંયથી પણ સંતોષકારક સમાચાર સાંપડ્યા નહીં. અર્થાત્ પત્તો મળ્યો જ નહીં. આમ વિમાસણના પરિણામે પિતાશ્રીને બે મહિના પહેલાંની એક વાતની યાદી આવી. તે એ હતી કે તે વખતે શ્રી વિનોદકુમારે આજ્ઞા માગેલી કે “ બાપુજી ! આપની આજ્ઞા હોય તો આ ચતુર્માસ ખીચન (રાજસ્થાન) જાઉં કારણ કે ખીચનમાં પૂ. ગુરૂમહા-

રાજ શ્રી સમર્થમલજી મહારાજ કે જેઓ સિદ્ધાંત વિશારદ છે અને અનેકાંતવાદના પૂરા જાણકાર છે, તેઓ ત્યાં બિરાજમાન છે તે જેઓશ્રી પાસે શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવા માટે પૂ. શ્રી લાલચંદજી મહારાજ આદિ ઠાણા ૪ જવાના છે. તો મારી પણ ઇચ્છા છે કે તેઓશ્રીની પાસે જઈ જીનવાણીના મર્મને જાણવા પ્રયાસ કરૂં આ સુંદર અવસર છે."

આ વાતચીતનું સ્મરણ પિતાશ્રીને આવવા સાથે પં. પૂર્ણચંદ્રજી દકને પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને વિનોદકુમાર માટેની પોતાની ચિંતા વ્યક્ત કરી. પંડિતજીનું પણ આ વાતને સમર્થન મળ્યુ તેઓશ્રીએ જણાવ્યુ કે "થોડા સમય પૂર્વે શ્રી વિનોદકુમારે મારી પાસે જાણવા માગ્યું હતું કે, ખીચનમાં કેવા પ્રકારની સગવડ છે?" આમ મારી સાથે પણ વર્તાલાપ થયો હતો. બન્નેનો આ પ્રમાણે એકમત થતાં પિતાશ્રીએ ખીચન તાર કરવા સૂચના કરી. તા. ૨૬–૫–૫૭ના રોજ પૃથ્વીરાજજી માલુ ખીચન (રાજસ્થાન) ઉપર તાર કર્યો.

તા. ૨૮–૫–૫૭ ના રોજ જવાબ આવ્યો કે શ્રી વિનોદભાઈ એ ખીચનમાં સ્વયમેવ દીક્ષા ગ્રહણ કરી છે. એટલે તેમના પિતાશ્રીએ રાવબહાદુર શ્રી એમ. પી. સાહેબ, શ્રી કેશવલાલભાઈ પારેખ અને પંડિતજી પૂર્ણચંદ્રજી દક એમ ત્રણેયને શ્રી વિનોદકુમારને પાછા તેડી લાવવા માટે ખીચન મોકલ્યા. તા. ૨૮–૫–૫૭ ના રોજ રવાના થઈ તા.૩૦–૫–૫૭ ના રોજ સવારે ફલોદી સ્ટેશને પહોંચ્યા. બેલગાડીમાં તેઓ ખીચન ગયા કે જ્યાં સ્થિવર મુનિશ્રી શીરેમલજી મહારાજ તથા પૂજ્ય પંડિતરત્નશાસ્ત્રવિશારદ શ્રી સમર્થમલજી મહારાજ આદિ ઠાણા ૮ તથા પૂજ્ય તપસ્વીજી મહારાજ શ્રી લાલચંદજી મહારાજ આદિ ઠાણા ૪ બિરાજતા.હતા. કુલે સાધુ–સાધ્વીની સંખ્યા અઠ્ઠાવીસથી ત્રીસની હતી.

પૂછપરછના જવાબમાં ભુતપૂર્વ શ્રી વિનોદભાઇએ કેશવલાલભાઈ પારખને કહ્યુ કે મેં તો દીક્ષા અંગીકાર કરી લીધી છે. તેમાં કાંઈ ફેરફાર થાય તેમ નથી તમો અમારા વિરાણી કુટુંબના હિતૈષી છો. અને જો સાચા હિતૈષી હો તો મારા પૂ. બા અને બાપુજીને સમજાવીને મારી હવે પછીની મોટી દીક્ષાની આજ્ઞા અઠવાડીયાની અંદર અપાવી દો એટલું જ નહીં પણ "સબિ જીવ કરૂં શાસન રસી" ની ભાવનામાં અને આજ દિવસ સુધીના મારી ઉપરના ઉપકારના બદલામાં આગમને અનુલક્ષીને મારી ભાવના એ હોય જ અને છે કે, મારી દીક્ષા તેઓની દીક્ષાનું નિમિત્ત બને અને મારા માતા–પિતા સદ્‌ગતિને સાધે. અર્થાત્ મારી સાથે દીક્ષા લે."

આવા દઢ જવાબના પરિણામે તે જ સમયે શ્રી વિનોદકુમારને પાછા

જવાની ભાવનાને નિષ્ફળતા સાંપડી અને તા. ૩૧–૫–૫૭ની રાત્રીના રવાના થઈ, તા ૨–૭–૫૭ ના સાવારે મહા પરીષહરૂપ ક્ષેત્રનો અનુભવ કરી, શ્રી વિનોદકુમારના પિતાશ્રીને તમામ વાતથી વાકેફ કર્યા.

થોડા વખતમાં ફ્લોદીના શ્રી સંઘે પૂ. શ્રી લાલચંદજી મહારાજને ફ્લોદીમાં ચોમાસુ કરવાની વિનંતિ કરી તેનો અસ્વીકાર થવાથી સંઘ ગમગીન બન્યો એટલે નિર્ણય ફેરવ્યો અને અષાઢ શુદ ૧૩ ના રોજ ખીચનથી વિહાર કરી ફ્લોદ આવ્યા.

દીક્ષા પછી અઢી મહિનાને આંતરે ફ્લોદી ચોમાસા દરમ્યાન શ્રી વિનોમુનિને હાજતે જવાની સંજ્ઞા થઈ અને તે માટે જવા તૈયાર થયા. એટલે તેમના ગુરૂએ કહ્યું કે બહુ ગરમી છે, જરાવાર થોભી જાવ એટલે શ્રી વિનોદમુનિએ રજોહરણ વગેરેની પ્રતિલેખના કરી તે દરમ્યાન ન રોકી શકાય એવી હાજત લાગી તેથી ફરી આજ્ઞા માગતાં જણાવ્યુ કે મને હાજત બહુ લાગી છે–તેથી જાઉં છું, જલદી પાછો ફરીશ. કાળની ગહન ગતિને દુઃખદ રચના રચવી હતી. આજેજ હાજતે એકલાજ જવાનો બનાવ હતો, હમેશાં તો બધા સાધુઓ સાથે મળીને દિશાએ જતા.

હાજતથી મોકળા થઈ પાછા ફરતા હતા, ત્યાં તો રેલ્વે લાઈન ઉપર બે ગાયો આવી રહી હતી. બીજી બાજુથી વિકાળ કાળ જેવી રેલગાડી પણ આવી રહી હતી. તેની વ્હિસલ વાગતાં છતાં પણ ગાયો ખસતી ન હતી. શ્રી વિનોદમુનિનું હૃદય થરથરી ઊઠયું અને મહા અનુકંપાએ મુનિના કોમળ હૃદયમાં સ્થાન લીધું. હાથમાં રજોહરણ લઈ જાનના જોખમની પરવા કર્યા વગર ગાયોને બચાવવા ગયા. ગાયોને તો બચાવી જ લીધી. પરંતુ આ ક્રિયામાં છકાય જીવની દયાના સાધનભૂત રજોહરણ કે જે વિનોદમુનિને આત્માથી વધારે પ્યારો હતો, તે રેલ્વે લાઇન ઉપર પડી ગયો અને શ્રી વિનોદમુનિએ તે પાછો સંપાદન કરવામાં જડવાદને સિદ્ધ કરતાં રાક્ષસી એન્જિનને ઝપાટે આવ્યા અને પોતાનું બલિદાન આપ્યું. અરિહંત...અરિહંત....એવા શબ્દો મુખમાંથી નીકળ્યા અને શરીર તૂટી પડયું. રક્તપ્રવાહ છૂટી પડયો અને થોડા જ વખતમાં પ્રાણાંત થઇ ગયો. બધા લોકો કહેવા લાગ્યા કે ગૌરક્ષામાં મુનિશ્રીએ પ્રાણ આપ્યા. અંતિમ સમયે મુનિશ્રીના ચહેરા પર ભવ્ય શાન્તિ દેખાતી હતી.

હમેશાં તેઓ જે તરફ હાજતે જતા હતા તે તરફ ફ્લોદીથી પોકરણ તરફ જવાની રેલ્વે લાઇન હતી. આ લાઇન ઉપર રેલ્વે સત્તાવાળાઓએ ફાટક મૂકેલ નથી અને ત્યાં રસ્તો પણ છે એટલે પશુઓની અવરજવર હોય જ છે અને વખતોવખત ત્યાં ઢોરો રેલ્વેની હડફેટે ચડી જવાના પ્રસંગ બને છે.

ફલોદી સંઘે આ દુર્ઘટનાની દુઃખદ બિનાના ખબર રાજકોટ, ટેલીફોનથી આપ્યા. જે વખતે ટેલીફોન આવ્યો. તે વખતે વિનોદ મુનિના સંસારી પિતાશ્રી બહાર ગયા હતા અને માતુશ્રી મણિબેન સામાયિક-પ્રતિક્રમણમાં બેઠાં હતાં, માત્ર એક નોકર જ ઘરમાં છુટો હતો તેણે ટેલીફોન ઉઠાવ્યો પણ તે કંઈ ટેલીફોનની હકીકત સમજી શકયો નહીં થોડા સમય પછી ફરી ફોન આવ્યો અને આ વજ્ર જેવા અસહ્ય સમાચાર મલ્યાં આ વખતે પોતાના પુત્રની મુખાકૃતિ અને દયાના નિધાન મુનિવરના શરીરની અંતિમ ક્રિયામાં ભાગ લેવા સ્પેશ્યલ પ્લેઇનથી ફલોદી જવા વિચાર થયેલ પણ એમને ફોન જરા મોડો મલ્યો. તેઓ ત્યાં પહોંચે તે પહેલાં અગ્નિસંસ્કાર થઈ ગયો. જો સંદેશો સમયસર પહોંચ્યો હોત તો માતા-પિતાને શ્રી વિનોદમુનિના શબરૂપે પણ ચહેરો જોવાનો અને અંતિમ દર્શનનો પ્રસંગ મળત. પરંતુ અંતરાય કર્મે તેમ બન્યુ નહી આથી પ્લેઇનનો પ્રોગ્રામ પડતો મૂકવામાં આવ્યો અને માતા-પિતા તા. ૧૪-૮-૫૭ ના રોજ ટ્રેઇન મારફત ફલોદી પહોંચ્યાં. શ્રી દુર્લભજીભાઇ અને મણિબેને પૂજ્ય તપસ્વી શ્રી લાલચંદજી મહારાજ સાહેબનાં દર્શન કર્યા.

આ પ્રસંગે શ્રી લાલચંદજી મહારાજ સાહેબે અવસરને પિછાણીને અને ધૈર્યનું એકાએક ઐકય કરીને, શ્રી વિનોદમુનિના માતા-પિતાના સાંત્વન અર્થે ઉપદેશ શરૂ કર્યો. જેનો ટૂંકામાં સાર આ પ્રમાણે છેઃ

"હવે તો એ રત્ન ચાલ્યું ગયું! સમાજનો આશાદીપક બોલવાઇ ગયો! ઝટ ઊગીને આથમી ગયો! હવે એ દીપ ફરીથી આવી શકે તેમ નથી.

શ્રી વિનોદમુનિના સંસારપક્ષનાં માતુશ્રી મણિબેનને મુનિશ્રીએ કહ્યું કેઃ-બેન! ભાવિ પ્રબળ છે. આ બાબતમાં મહાપુરૂષોએ પણ હાથ ધોઈ નાખ્યા છે અને સૌને મરણને શરણ થવું પડે છે. તો પછી આપણા જેવા પામર પ્રાણીનું શું ગજું છે? હવે તો શોક દૂર કરીને આપણે એમના મૃત્યુનો આદર્શ જોઇને માત્ર ધીરજ ધરવાની રહી."

પૂ. શ્રી સમર્થમલજી મહારાજ સાહેબનો અભિપ્રાયઃ—

પ્રાથમિક તેમજ અલ્પકાળના પરિચયથી મને શ્રી વિનોદ મુનિના વિષે અનુભવ થયો, કે તેમની ધર્મપ્રિયતા અને ધર્માભિલાષા 'अट्ठिमिंजा पेमाणुरागरत्ते' નો પરિચય કરાવતી હતી. ખાસ સાંસારિક પ્રચૂર વૈભવ તરફ તેમની રુચિ દષ્ટિગોચર થતી ન હતી. પરંતુ તેઓ વીતરાગવાણીના સંસર્ગથી વિષયવિમુખ. ધર્મકાર્યમાં સદા તત્પર અને તલ્લીન દેખાતા હતા. ખાસ પરિ-

ચયના અભાવે પણ તેમની વૈરાગ્યધારાથી તેમની ધર્માનુરાગીતા તથા જીવન ચર્યાથી કઠિન કાર્ય કરવામાં પણ ગભરાટના સ્થાને સુખાનુભવની વૃત્તિ લક્ષમાં આવતી હતી.

હવે,

શ્રી વિનોદમુનિના જીવનના બે પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે તેનો ખુલાસો કરવામાં આવે છે

પ્ર. ૧. તેમણે આજ્ઞા વગર સ્વયમેવ દીક્ષા કેમ લીધી ?

ઉત્તરઃ–પાંચમા આરાનાં ભદ્ર શેઠાણીના પુત્ર એવંતા (અતિમુક્ત) કુમાર ને તેની માતુશ્રીએ દીક્ષાની આજ્ઞા આપવાની તદ્દન ના પાડી એટલે તેણે સ્વયમેવ દીક્ષા લીધી. ત્યારબાદ ભદ્રા શેઠાણીએ પોતાના કુમારને ગુરુને સોંપી દીધા. તે જ રાત્રે તેણે બારમી ભીખ્ખુની પડિમા અંગીકાર કરી અને શિયાળણીના પરીષહથી કાળ કરી નલીનગુલ્મ વિમાનમાં ગયા તેવી જ રીતે શ્રી વિનોદકુમાર સ્વયં દીક્ષિત થયા.

પ્ર. ૨. આવા વૈરાગી જીવને આવો ભયંકર પરીષહ કેમ આવે ?

ઉત્તરઃ–કેટલાક ચરમ શરીરી જીવને મરણાંતિક ઉપસર્ગ આવેલ છે. જુઓ ગજસુકુમાર મુનિ, મેતરાજ મુનિ, કોશલ મુનિ, કારણ કે તેમની સત્તામાં હજારો ભવનાં કર્મ હોવાં જોઈએ, ત્યારે તેમને એકદમ મોક્ષ જવું હતું, તો મારણાંતિક ઉપસર્ગ આવ્યા વગર એટલાં બધાં કર્મ કેવી રીતે ખપે ? બા. બ્ર શ્રી વિનોદમુનિને આવો પરીષહ આવ્યો, જે ઉપરથી એમ અનુમાન થાય છે કે તે એકાવતારી જીવ હોય

શ્રી વિનોદમુનિનું વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર જુદા પુસ્તકથી ગુજરાતી ભાષા તથા હિન્દી ભાષામાં છપાયેલ છે, તેમાંથી અહીં સાર રૂપે સંક્ષેપ કરેલ છે.

श्री भगवतीसूत्र भाग प्रथम (श. १ उ. १--५) की

विषयानुक्रमणिका

विषयानुक्रमणिका समाप्त।

આદ્યમુરબ્બીશ્રીઓ

(સ્વ.) શેઠ હરખચંદ કાલીદાસ વારીઆ
ભાણવડ.

કોઠારી હરગોવિંદભાઈ જેચંદ
રાજકોટ.

શેઠ શાંતિલાલ મંગળદાસભાઈ
અમદાવાદ.

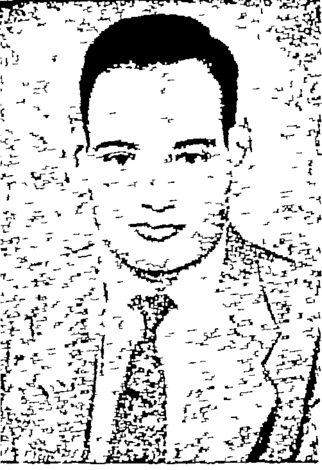

(સ્વ) શેઠ ધારશીભાઈ જીવણલાલ
સોલાપુર.

(સ્વ.) છગનલાલ શામળદાસ ભાવસાર
અમદાવાદ.

આદ્યમુરબ્બીશ્રીઓ

(સ્વ) શેઠશ્રી દિનેશભાઈ
કાંતિલાલ શાહ
અમદાવાદ.

(સ્વ.) શેઠ રંગજીભાઇ મોહનલાલ શાહ
અમદાવાદ.

(સ્વ) શ્રી વિનોદકુમાર વીરાણી
રાજકોટ.
(દીક્ષા લીધા પહેલા શાસ્ત્રાભ્યાસ કરતા)

શ્રી જેસિંગભાઈ પોચાલાલભાઈ
અમદાવાદ.

શેઠ આત્મારામ માણેકલાલ
અમદાવાદ.

અખિલ ભારત શ્વેતામ્બર સ્થાનકવાસી

જૈન શાસ્ત્રોદ્ધાર સમિતિ.

ગરેડીયા કુવા રોડ – ગ્રીન લોજ પાસે,

રાજકોટ.

દાનવીરોની નામાવલી

શરૂઆત તા. ૧૮–૧૦–૪૪ થી તા. ૧૫–૫–૬૦ સુધીમાં
દાખલ થયેલ મેમ્બરોનાં મુબારક નામો.

લાઈફ મેમ્બરોનું ગામવાર કકાવારી લિસ્ટ.

(રૂા. ૨૫૦ થી ઓછી રકમ ભરનારનું
નામ આ યાદીમાં સામેલ કરેલ નથી.)

આદ્યમુરબ્બીશ્રીઓ—૧૧

(ઓછામાં ઓછી રૂા. ૫૦૦૦ની રકમ આપનાર)

નંબર	નામ	ગામ	રૂપિયા
૧	શેઠ શાંતીલાલ મંગળદાસભાઇ જાણીતા મીલમાલીક	અમદાવાદ	૧૦૦૦૦
૨	શેઠ હરખચંદ કાળીદાસભાઇ વારીયા હા. શેઠ લાલચંદભાઇ, જેચંદભાઇ, નગીનભાઇ વૃજલાલભાઇ તથા વલ્લભદાસભાઇ	ભાણવડ	૬૦૦૦
૩	કોઠારી જેચંદ અજરામર હા. હરગોવિંદભાઇ જેચંદભાઇ	રાજકોટ	૫૨૫૧
૪	શેઠ ધારશીભાઇ જીવનભાઇ	વારસી	૫૦૦૧
૫	સ્વ. પિતાશ્રી છગનલાલ શામળદાસના સ્મરણાર્થે હા શ્રી ભોગીલાલ છગનલાલભાઇ ભાવસાર	અમદાવાદ	૫૨૫૧
૬	સ્વ. દિનેશભાઇના સ્મરણાર્થે હા. શેઠ કાંતિલાલ મણીલાલ જેશીંગભાઇ	અમદાવાદ	૫૦૦૦
૭	શેઠ આત્મારામ માણેકલાલ હ. શેઠ ચીમનલાલભાઇ શાંતીલાલભાઇ તથા પ્રમુખભાઇ	અમદાવાદ	૬૦૦૧
૮	શ્રી શામજી વેલજી વીરાણી અને શ્રી કડવીબાઇ વીરાણી સ્મારક ટ્રસ્ટ હા. શેઠ શામજી વેલજી વીરાણી	રાજકોટ	૫૦૦૦
૯	શ્રી શામજી વેલજી વીરાણી અને શ્રી કડવીબાઇ વીરાણી સ્મારક ટ્રસ્ટ હા. માતુશ્રી કડવીબાઇ વીરાણી	રાજકોટ	૫૦૦૦
૧૦	શેઠ પોચાલાલ પીતાંબરદાસ	અમદાવાદ	૫૨૫૧
૧૧	શાહ રંગજીભાઈ મોહનલાલ	અમદાવાદ	૫૦૦૧

નોટ :– ઘાટકોપરવાળા શેઠ માણેકલાલ એ. મહેતા તરફથી અમદાવાદમાં પાલડી બસ સ્ટેન્ડ પાસે પ્લોટ નં. ૨૫૦ વાળી ૬૯૮ ચો. વાર જમીન સમિતિને ભેટ મળેલ છે. અને જેનું રજીસ્ટર તા. ૨[illegible]–૩–૬૦ ના રોજ થઇ ગયેલ છે.

ૐ

મુરબ્બીશ્રીઓ—૨૦

(ઓછામા ઓછી રૂા. ૧૦૦૦ ની રકમ આપનાર)

૧	વકીલ જીવરાજભાઇ વર્ધમાન કોઠારી હા. કહાનદાસભાઇ તથા વેણીલાલ કોઠારી	જેતપુર	૩૬૦૫
૨	દોશી પ્રભુદાસ મુળજીભાઇ	રાજકોટ	૩૬૦૪
૩	મ્હેતા ગુલાબચંદ પાનાચંદ	રાજકોટ	૩૨૮૯ાાા—ાા
૪	મ્હેતા માણેકલાલ અમુલખરાય	ઘાટકોપર	૩૨૫૦
૫	સંઘવી પીતામ્બરદાસ ગુલાબચંદ	જામનગર	૩૧૦૧
૬	નામદાર ઠાકોર સાહેબ લખધીરસિંહજી બહાદુર	મોરબી	૨૦૦૦
૭	શેઠ લ્હેરચંદ કુંવરજી હા. શેઠ ન્યાલચંદ લ્હેરચંદ	સિદ્ધપુર	૨૦૦૦
૮	શાહ છગનલાલ હેમચંદ વસા હા. મોહનલાલભાઇ તથા મોતીલાલભાઇ	મુંબઇ	૨૦૦૦
૯	શ્રી સ્થાનકવાસી જૈન સંઘ હા. શેઠ ચન્દ્રકાંત વીકમચંદ	મોરબી	૧૯૬૩
૧૦	મ્હેતા સોમચંદ તુલસીદાસ તથા તેમનાં ધર્મપત્નિ અ. સૌ. મણીગૌરી મગનલાલ	રતલામ	૧૫૦૦
૧૧	મ્હેતા પોપટલાલ માવજીભાઈ	જામજોધપુર	૧૫૦૨
૧૨	દોશી કપુરચંદ અમરશી હા. દલપતરામભાઇ	જામજોધપુર	૧૦૦૨
૧૩	બગડીયા જગજીવનદાસ રતનશી	દામનગર	૧૦૦૨
૧૪	શેઠ માણેકલાલ ભાણજીભાઈ	પોરબંદર	૧૦૦૧
૧૫	શ્રીમાન ચંદ્રસિંહજી સાહેબ મ્હેતા (રેલ્વે મેનેજર)	કલકતા	૧૦૦૧
૧૬	મ્હેતા સોમચંદ નેણસીભાઇ (કરાંચીવાળા)	મોરબી	૧૦૦૧
૧૭	શાહ હરિલાલ અનોપચંદ	ખંભાત	૧૦૦૧
૧૮	મોદી કેશવલાલ હરીચંદ્ર	અમદાવાદ	૧૦૦૧
૧૯	કોઠારી છબીલદાસ હરખચંદ	મુંબઇ	૧૦૦૦
૨૦	કોઠારી રંગીલદાસ હરખચંદ	ભાવનગર	૧૦૦૦

✽

સહાયક મેમ્બરો—૬૩

(ઓછામાં ઓછી રૂા. ૫૦૦ની રકમ આપનાર)

૧	શ્રી સ્થા. જૈનસંઘ હા. શેઠ કુંઆભાઈ વેલશીભાઇ	વઢવાણશહેર	૭૫૦
૨	શેઠ નરોતમદાસ ઓઘડભાઇ	શીવ	૭૦૦
૩	શેઠ રતનશી હીરજીભાઇ હા ગોરધનદાસભાઇ	જામજોધપુર	૫૫૫
૪	ખાટવીયા ગીરધર પરમાણુંદ હા. અમીચંદભાઇ	ખાખીજાળીયા	૫૨૭
૫	મોરબીવાળા સંઘવી દેવચંદ નેણુશીભાઇ તથા તેમનાં ધર્મપત્નિ અ. સો. મણીબાઈ તરફથી હા. મુળચંદ દેવચદ સઘવી	મલાડ	૫૧૧
૬	વોરા મણીલાલ પોપટલાલ	અમદાવાદ	૫૦૨
૭	ગોસલીયા હરીલાલ લાલચંદ તથા ચંપાબેન ગોસલીયા	,,	૫૦૨
૮	શાહ પ્રેમચંદ માણેકચદ તથા અ સૌ. સમરતબેન	,,	૫૦૨
૯	શેઠ ઇશ્વરલાલ પુરુષોત્તમદાસ	,,	૫૦૧
૧૦	શેઠ ચંદુલાલ છગનલાલ	,,	૫૦૧
૧૧	શાહ શાંતિલાલ માણેકલાલ	,,	૫૦૧
૧૨	શેઠ શીવલાલ ડમરભાઇ (કરાંચીવાળા)	લીંમડી	૫૦૧
૧૩	કામદાર તારાચંદ પોપટલાલ ધોરાજીવાળા	રાજકોટ	૫૦૧
૧૪	મ્હેતા મોહનલાલ કપુરચંદ	,,	૫૦૦
૧૫	શેઠ ગોવિંદજીભાઇ પોપટભાઇ	,,	૫૦૦
૧૬	શેઠ રામજી શામજી વીરાણી	,,	૫૦૧
૧૭	સ્વ. પિતાશ્રી નંદાજીના સ્મરણાર્થે હા. ચેણીચંદ શાંતીલાલ (જાબુઆવાળા)	મેઘનગર	૫૦૧
૧૮	શ્રી સ્થા. જૈનસંઘ હા. શેઠ ઠાકરશી કરશનજી [illegible]	થાનગઢ	૫૦૦
૧૯	શેઠ તારાચંદ પુખરાજજી	ઔરંગાબાદ	૫૦૦
૨૦	શ્રી સ્થા. જૈન સંઘ	[illegible]	૫૦૦
૨૧	મ્હેતા મુળચંદ રાઘવજી હા મગનલાલભાઇ તથા [illegible]	[illegible]	૭૫૦
૨૨	શેઠ હરખચંદ પુરૂષોતમ હા. ઈન્દુકુમાર	ચોરવાડ	૫૦૦
૨૩	,, કેશરીમલજી વનતીમલજી ગુગલીયા	મલાડ	૫૦૦
૨૪	શ્રી સ્થા. જૈન સંઘ હા. ખાટવીયા અમીચંદ ગીરધરભાઇ	ખાખીજાળીયા	૫૦૧
૨૫	શેઠ ખીમજીભાઇ બાવાભાઇ હા. ફૂલચંદભાઇ ગુલાબચંદભાઈ, નાગરદાસભાઈ, જમનાદાસભાઈ	મુંબઇ	૫૦૧

૨૬	શેઠ મણીલાલ મોહનલાલ ડગલી હા. મુળજીભાઈ મણીલાલભાઈ	મુંબઇ	૫૦૧
૨૭	સ્વ. કાંતીલાલભાઈના સ્મરણાર્થે હા. શેઠ બાલચંદ સાકરચંદ	,,	૫૦૧
૨૮	કામદાર રતીલાલ દુર્લભજી (જેતપુરવાળા)	મુંબઇ	૫૦૧
૨૯	શાહ જયંતીલાલ અમૃતલાલ	શીવ	૫૦૧
૩૦	વોરા મણીલાલ લક્ષ્મીચંદ	શીવ	૫૦૧
૩૧	શેઠ ગુલાબચંદ ભુદરભાઇ તથા કસ્તુરબેન હા. ભાઇ અનોપચંદ	ખારરોડ	૫૦૧
૩૨	મહાન ત્યાગી બેન ધીરજકુંવર ચુનીલાલ મ્હેતા	ધ્રાફા	૫૦૧
૩૩	શ્રી સ્થા. જૈન સંઘ	ધ્રાફા	૫૦૧
૩૪	શ્રી મગનલાલ છગનલાલ શેઠ	રાજકોટ	૫૦૧
૩૫	શેઠ ચતુરદાસ ઠાકરશી તથા અ. સૌ. નંદકુવરબેન	જામનગર	૫૦૩
૩૬	શેઠ દેવચંદ અમરશી (બેન ધીરજકુંવરની દીક્ષા પ્રસંગે ભેટ)	ભાણવડ	૫૦૧
૩૭	શ્રી સ્થા જૈન સઘ (બેન ધીરજકુંવરની દીક્ષા પ્રસંગે ભેટ)	ભાણવડ	૫૦૧
૩૮	વકીલ વાડીલાલ નેમચંદ શાહ	વીરમગામ	૫૦૧
૩૯	મ્હેતા શાંતિલાલ મણીલાલ હા. કમળાબેન મ્હેતા	અમદાવાદ	૫૫૬
૪૦	શ્રીયુત લાલચંદજી તથા અ. સૌ. ધીસાબેન	,,	૫૦૧
૪૧	શેઠ મોહનલાલ મુકુટચંદ બાલચા	,,	૫૦૧
૪૨	સ્વ. શેઠ ઉકાભાઈ ત્રીભોવનદાસના સ્મરણાર્થે તેમનાં ધર્મપત્નિ લક્ષ્મીબાઇ ગીરધર તરફથી હા. મરઘાબેન તથા મંગુબેન	અમદાવાદ	૫૦૧
૪૩	પારેખ જયંતીલાલ મનસુખલાલ રાજકોટવાળા હા. વિનુભાઇ	,,	૫૦૧
૪૪	શ્રીયુત શેઠ લાલચંદજી મીશ્રીલાલજી	,,	૫૦૧
૪૫	શ્રી સ્થા જૈન સંઘ	વાંકાનેર	૫૦૧
૪૬	શ્રી સ્થા. જૈન સંઘ	બોટાદ	૫૦૧
૪૭	શેઠ ગુદડમલજી શેષમલજી જેવર (બરાર)	પીપળગાંવ	૫૦૧
૪૮	સ્વ. તુરખીયા લહેરચંદ માણેકચંદના સ્મરણાર્થે તેમનાં ધર્મપત્નિ જીવતીબાઇ તરફથી હા. ભાઈ જયતીલાલ તથા પૂનમચંદભાઇ	ડભાસ	૫૦૧
૪૯	શાહ અચળદાસ શુકનરાજજી હા. શેઠ શુકનરાજજી	અમદાવાદ	૫૦૧
૫૦	ભાવસાર ખોડીદાસ ગણેશભાઇ	ધંધુકા	૫૦૧
૫૧	અ. સૌ. હીરાબેન માણેકલાલ મ્હેતા	ઘાટકોપર	૫૦૧
૫૨	મ્હેતા શાંતીલાલ મગનલાલ તથા અ. સૌ. પદ્માવતી શાંતિલાલ મહેતા	અમદાવાદ	૫૦૦

૫૩ શેઠ હીરાચંદજી પનેચંદજી કટારીયા હુબલી ૫૦૧

૫૪ શેઠ છોટુભાઇ હરગોવિંદદાસ કટોરીવાળા મુંબઇ ૫૦૧

૫૫ પારેખ રતિલાલ નાનચંદ મોરબીવાળા તરફથી તેમનાં
પિતાશ્રી નાનચંદ ગોવિંદજીના સ્મરણાર્થે તથા તેમનાં
ધર્મપત્નિ અ. સૌ. વસંત બહેનના અઠાઇ તપ નિમિતે
હા. ભુપતલાલ રતિલાલ અમદાવાદ ૫૧૧

૫૬ સ્વ. શાહ ત્રીભોવનદાસ મગનલાલના સ્મરણાર્થે તેમનાં ધર્મપત્નિ
શીવકુંવરબાઈ તરફથી હા. રતીલાલ ત્રીભોવનદાસ શાહ અમદાવાદ ૫૧૧

૫૭ શ્રીમાન નાથાલાલ માણેકચંદ પારેખ મુંબઇ (માટુંગા) ૫૦૧

૫૮ શ્રી લીંમડી સંપ્રદાયના ગચ્છાધીપતી પૂ આચાર્ય મહારાજશ્રી
લાધાજી સ્વામીના સ્મરણાર્થે હા શેઠ જેશીંગભાઇ પોચાલાલ
(મહારાજશ્રી છોટાલાલજી સદાનંદીના ઉપદેશથી) અમદાવાદ ૫૦૧

૫૯ સ્વ. શ્રી વિનયમૂર્તિ શ્રી લખમીચંદજી મહારાજના સ્મરણાર્થે
હા. શેઠ જેશીંગભાઇ પોચાલાલ (મહારાજશ્રી છોટાલાલજી
સદાનંદીના ઉપદેશથી) અમદાવાદ ૫૦૧

૬૦ બા. બ્ર પ્રભાવતી બેન કેશવલાલ ઉજેનવાળા, તરફથી તેમની
દીક્ષા પ્રસંગે વીરમગામ ૫૫૧

૬૧ શ્રીયુત હરજીવનદાસ રાયચંદ હા. છબીલદાસ હરજીવન અમદાવાદ ૫૦૧

૬૨ શેઠ પોપટલાલ હંસરાજ તથા દિવાળીબેનના સ્મરણાર્થે
હા. શેઠ બાબુલાલ પોપટલાલ અમદાવાદ ૫૦૨

૬૩ અ. સૌ. લીલાવતી બેન ઇશ્વરલાલ „ ૫૦૨

૫૪૯ લાઇફ મેમ્બરો

અમદાવાદ તથા પરાંઓ

૧	શેઠ ગીરધરલાલ કરમચંદ	૨૫૧
૨	શેઠ છોટાલાલ વખતચંદ હા. ફકીરચંદભાઈ	૨૫૧
૩	શાહ કાંતિલાલ ત્રીભોવનદાસ	૨૫૧
૪	શાહ પોપટલાલ મોહનલાલ	૨૫૧
૫	શેઠ પ્રેમચંદ સાકરચંદ	૨૫૦
૬	શાહ રતીલાલ વાડીલાલ	૨૫૧
૭	શેઠ લાલભાઈ મંગળદાસ	૨૫૧
૮	સ્વ. અમૃતલાલ વર્ધમાનના સ્મરણાર્થે હા. કાનજીભાઇ અમૃતલાલ દેશાઇ	૨૫૧
૯	શાહ નટવરલાલ ચંદુલાલ	૨૫૧
૧૦	શાહ નરસિંહદાસ ત્રીભોવનદાસ	૨૫૧
૧૧	બીપીનચંદ્ર તથા ઉમાકાંત ચુનીલાલ ગોપાણી	૩૦૧
૧૨	શ્રી શાહપુર દરિયાપુરી આઠકોટી સ્થા. જૈન ઉપાશ્રય હા. વહીવટ કર્તા શેઠ ઇશ્વરલાલ પુરુષોત્તમદાસ	૨૫૧
૧૩	શ્રી છીપાપોળ દરીયાપુરી આઠકોટી સ્થા. જૈન સંઘ હા. શેઠ ચંદુલાલ અચરતલાલ	૨૫૧
૧૪	શાહ ચીનુભાઇ બાલાભાઇ C/o. શાહ બાલાભાઈ મહાસુખલાલ	૨૫૧
૧૫	શાહ ભાઈલાલ ઉજમશી	૨૫૧
૧૬	શ્રી સુખલાલ ડી. શેઠ હા. ડૉ. કુ સરસ્વતીબેન શેઠ	૨૫૧
૧૭	શ્રી સોરાષ્ટ્ર સ્થા. જૈન સંઘ હા. શેઠ કાંતિલાલ જીવણલાલ	૨૫૧
૧૮	મોદી નાથાલાલ મહાદેવદાસ	૨૫૧
૧૯	શાહ મોહનલાલ ત્રીકમલાલ	૨૫૧
૨૦	શ્રી છકોટી સ્થા. જૈન સંઘ હા. શેઠ પોચાલાલ પિતામ્બરદાસ	૨૫૧
૨૧	દેશાઇ અમૃતલાલ વર્ધમાનના સ્મરણાર્થે હા. ભાઇલાલ અમૃતલાલ	૨૫૧
૨૨	શાહ નવનીતરાય અમુલખરાય	૨૫૧
૨૩	શાહ મણીલાલ આશારામ	૨૫૧
૨૪	શેઠ ચીનુભાઇ સકરચંદ	૨૫૧
૨૫	શાહ વરજીવનદાસ ઉમેદચંદ	૨૫૧
૨૬	શાહ રજનીકાંત કસ્તુરચંદ	૨૫૧

૨૭ સંઘવી જીવણલાલ છગનલાલ	૨૫૧
૨૮ શાહ શાંતિલાલ મોહનલાલ ધ્રાંગધ્રાવાળા	૨૫૨
૨૯ અ. સૌ બેન રતનબાઈ તથા હા. શેઠ ફુલાજી ચંપાલાલજી	૨૫૧
૩૦ શાહ હરિલાલ જેઠાલાલ ભાડલાવાળા	૨૫૧
૩૧ શ્રી સરસપુર દરીયાપુરી આઠ કોટી સ્થા. જૈન ઉપાશ્રય હા. ભાવસાર ભોગીલાલ છગનલાલ	૨૫૧
૩૨ શેઠ પુખરાજજી સમતીરામજી પુનમિયા સાદડીવાળા	૨૫૧
૩૩ સ્વ. પિતાશ્રી જવાહીરલાલજી તથા પૂ ચાચાજી હજારીમલજી ખરડીયાના સ્મરણાર્થે હા. મુળચંદ જવાહીરલાલજી ખરડીયા	૨૫૧
૩૪ સ્વ ભાવસાર ખબાભાઈ (મંગળદાસ) પાનાચદના સ્મરણાર્થે હા. તેમનાં ધર્મપત્નિ પુરીબેન	૨૫૧
૩૫ સ્વ. પિતાશ્રી રવજીભાઈ તથા સ્વ. માતુશ્રી મુળીબાઈના સ્મરણાર્થે હા કકલભાઈ કોઠારી	૩૦૧
૩૬ ભાવસાર કેશવલાલ મગનલાલ	૨૫૧
૩૭ શાહ કેશવલાલ નાનચદ જાખડાવાળા હા. પાર્વતી બેન	૨૫૧
૩૮ શાહ જીતેન્દ્રકુમાર વાડીલાલ માણેકચંદ રાજસીતાપુરવાળા	૨૫૧
૩૯ શ્રી સાબરમતી સ્થા. જૈન સંઘ હા. શેઠ મણીલાલભાઈ	૨૫૦
૪૦ ભાવસાર છોટાલાલ છગનલાલ	૨૫૧
૪૧ ભાવસાર સકરાભાઈ છગનલાલ	૨૫૧
૪૨ અ સૌ બેન જીવીબેન રતિલાલ હા. ભાવસાર રતિલાલ હરગોવિંદદાસ	૨૫૧
૪૩ ભાવસાર ભોગીલાલ જમનાદાસ પાટણવાળા	૨૫૧
૪૪ સંઘવી બાલુભાઈ કમળશી તથા તેમનાં ધર્મપત્નિઓ અ. સૌ. ચપાબેન તથા વસંતબેન તરફથી	૨૫૧
૪૫ અ. સૌ વિદ્યાબેન વનેચંદ દેશાઈ વર્ષીતપ તથા અઠાઈ પ્રસંગે હા. ભુપેન્દ્રકુમાર વેનેચંદ દેશાઈ	૪૧૭
૪૬ શાહ નટવરલાલ ગોકળદાસ	૨૫૧
૪૭ શાહ શામળભાઈ અમરશીભાઈ	૨૫૧
૪૮ અ. સૌ. કકુબેન (ભાવસાર ભોગીલાલ છગનલાલના ધર્મપત્નિ)	૩૦૯
૪૯ અ. સૌ સવિતાબેન (જયંતીલાલ ભોગીલાલનાં ધર્મપત્નિ)	૨૫૧
૫૦ અ. સૌ. શાતાબેન (દીનુભાઈ ભોગીલાલનાં ધર્મપત્નિ)	૨૫૧
૫૧ અ. સૌ. સુનંદાબેન (રમણભાઈ ભોગીલાલનાં ધર્મપત્નિ)	૨૫૧

૫૨ શેઠ હીરાજી રૂગનાથજીના સ્મરણાર્થે હા. વાગમલજી રૂગનાથજી ૩૦૧
૫૩ શેઠ મણીલાલ ઘોઘાભાઇ ૨૫૧
૫૪ પટવા સુમેરમલજી અનોપચંદજી જોધપુરવાળા ૩૦૧
૫૫ સ્વ માણેકલાલ વનમાળીદાસ શેઠના સ્મરણાર્થે
હા. રમણલાલ માણેકલાલ ૨૫૧
૫૬ સ્વ. શાહ ધનરાજજી ખેમરાજજીનાં સ્મરણાર્થે
હા. કનૈયાલાલ ધનરાજજી ૩૦૧
૫૭ શ્રી સારંગપુર દ. આ. કો સ્થા જૈન સંઘ
હા શાહ રમણલાલ ભગુભાઇ ૨૫૧
૫૮ દોશી હરજીવનદાસ જીવરાજ તથા લક્ષ્મીબાઇ લહેરચંદના સ્મરણાર્થે
હા. દોશી મનહરલાલ કરશનદાસ મુળીવાળા ૨૫૧
૫૯ શાહ પુનમચંદ ફતેહચંદ ૨૫૧
૬૦ શ્રીયુત ચતુરભાઇ નંદલાલ ૨૫૧
૬૧ શ્રીયુત અમૃતલાલ ઇશ્વરલાલ મ્હેતા ૨૫૧
૬૨ શાહ જાદવજી મોહનલાલ તથા શાહ ચીમનલાલ અમુલખભાઇ ૨૫૧
૬૩ અ. સૌ. બેન લાભુબેન મગનલાલ હા. શાહ અમૃતલાલ ધનજીભાઈ
વઢવાણ શહેરવાળા ૩૦૧
૬૪ અ સૌ. બેન કાંતાબેન ગોરધનદાસ (ચાંદમુનિના ઉપદેશથી) ૨૫૧
૬૫ દોશી ફુલચંદ સુખલાલભાઇ બોટાદવાળાના સ્મરણાર્થે
હા. દોશી છબીલદાસ ફુલચંદભાઇ ૨૫૧
૬૬ લાલાજી રામકુંવરજી જૈન ૨૫૧
૬૭ શેઠ છોટાલાલ ગુમાનચંદ પાલનપુરવાળા ૨૫૧
૬૮ શાહ ધીરજલાલ મોતીલાલ ૨૫૧
૬૯ સંઘવી સૂર્યકાંત ચુનીલાલના સ્મરણાર્થે
હા. સંઘવી જીવણલાલ ચુનીલાલ ૨૫૧
૭૦ ભાવસાર મોહનલાલ અમુલખરાય ૨૫૧
૭૧ મ્હેતા મૂળચંદ મગનલાલ ૨૫૧
૭૨ વૈદ્ય નરસિંહદાસ સાકરચંદનાં ધર્મપત્નિ રેવાબાઇના સ્મરણાર્થે
હા. હરીલાલ નરસિંહદાસ ૨૫૧
૭૩ શાહ ફુલચંદ મુલચંદભાઇ હા હસમુખભાઇ ફુલચંદભાઇ ૨૫૧
૭૪ શેઠ મિશ્રીલાલજી જવાહીરલાલજી બરડીયા ૨૫૧
૭૫ શાહ લલ્લુભાઇ મગનભાઇ ચૂડાવાળા હા. જશવંતલાલ લલ્લુભાઇ ૩૦૧

૭૬	કુમારી પુષ્પાબેન હીરાલાલ (ચાંદ મુનિના ઉપદેશથી)	૨૫૧
૭૭	શાહ મણીલાલ ઠાકરશી હા. કમળાબેન મણીલાલ લખતરવાળા (ચાંદ મુનિના ઉપદેશથી)	૨૫૧
૭૮	મીસ નલીનીબેન જયંતીલાલ	૨૫૧
૭૯	સ્વ. ઉમેદરામ ત્રીભુવનદાસના ધર્મપત્નિ કાશીબાઇના સ્મરણાર્થે હા. શાંતિલાલ ઉમેદરામ (ચાંદ મુનિના ઉપદેશથી)	૨૫૧
૮૦	સ્વ. ભાવસાર મોહનલાલ છગનલાલના ધર્મપત્નિ દિવાળીબાઇના સ્મરણાર્થે હા. રતીલાલ માણેકલાલ (ચાંદ મુનિના ઉપદેશથી)	૨૫૧
૮૧	મહેતા દેવીચંદજી ખૂબચંદજી ધોકા ગઢસીયાણાવાળાના સ્મરણાર્થે હા. મહેતા ચુનીલાલ હરમાનચંદ	૨૫૧
૮૨	ઘાસીલાલજી મોહનલાલજી કોઠારી C/o. લક્ષ્મી પુસ્તક ભંડાર	૨૫૧
૮૩	સ્વ. શેઠ નાથાલાલ રતનાભાઇ મારફતીયાના સ્મરણાર્થે પુનાબેન તરફથી હા. કરશનભાઇ (ચાંદ મુનિના ઉપદેશથી)	૨૫૧
૮૪	શાહ મણીલાલ છગનલાલ	૨૫૧
૮૫	ભાવસાર જયંતીલાલ ભોગીલાલ	૨૫૧
૮૬	ભાવસાર દિનુભાઇ ભોગીલાલ	૨૫૧
૮૭	ભાવસાર રમણલાલ ભોગીલાલ	૨૫૧
૮૮	ભાવસાર કનુભાઇ સકરચંદ	૨૫૧
૮૯	શેઠ ભેરૂમલજી સાહેબ જોધપુરવાળા	૨૫૧
૯૦	સ્વ. બેનાણી વર્ધમાન રામજીભાઇ કુંદણીવાળાના સ્મરણાર્થે હા. શાતિલાલ વર્ધમાન	૨૫૧
૯૧	સ્વ. શાહ કચરાભાઇ લહેરાભાઇના સ્મરણાર્થે હા. શાંતિલાલ કચરાભાઈ	૨૫૧
૯૨	એક સ્વધર્મી બંધુ હા. શાહ રીખભદાસજી જયંતિલાલજી	૨૫૧
૯૩	અ. સૌ. સરસ્વતીબેન મણીલાલ ચતુરભાઇ શાહ	૨૫૧
	(સદાનંદી છોટાલાલ મહારાજશ્રીના ઉપદેશથી)	૨૫૧
૯૪	ચીમનલાલ મણીલાલ શાહ (દરિયાપુરી સંપ્રદાયના પૂ. તપસ્વી મહારાશ્રી માણેકચંદ્રજી મહારાજના શિષ્ય મુનિશ્રી મગનલાલજી મહારાજશ્રીના સ્મરણાર્થે)	૨૫૧
૯૫	જેકુંવર વ્રજલાલ પારેખ	૨૫૧
૯૬	પુનમચંદજી જવાહરલાલજી ખરડીયા	૨૫૧

૯૭ અ. સૌ. લીલાવતી ધીરજલાલ મ્હેતા
C/o. ડા ધીરજલાલ ત્રીકમલાલ મ્હેતા ૩૦૧
૯૮ શેઠ રાજમલજી ઘાસીમલજી કોઠારી કોશીથડવાળા
તરફથી સ્થા. જૈન સંઘને ભેટ ૨૫૧
૯૯ શેઠ ચુનીલાલ ભગવાનજી C/o. રતીલાલ ચુનીલાલ ૨૫૧
૧૦૦ ભાગ્યવતી અરવીંદકુમાર C/o. અરવીંદકુમાર સકરાભાઈ ભાવસાર ૨૫૧
૧૦૧ અ. સૌ. ચંચળબેન મનસુખલાલ
હા. મનસુખલાલ જેઠાલાલ રૂપેરા ૨૫૧
૧૦૨ સ્વ. આસીબાઇ તથા શેઠ વસ્તીમલજી ભોમાજીનાં સ્મરણાર્થે
હા. શેઠ મીશ્રીમલજી દેવીચંદજી ઓસવાલ કેરુવાળા ૨૫૧
૧૦૩ સ્વ. શેઠ કીશનમલજી માંડોતના સ્મરણાર્થે
હા શીરેમલજી કીશનમલજી સોજતવાલા ૨૫૧
૧૦૪ સ્વ. શેઠ વકતાવરમલજીના સ્મરણાર્થે
હા. શેઠ ઘીસાલાલજી મુકનરાજજી શીયારીયા (જોધપુરવાળા) ૨૫૧
૧૦૫ શાહ મહાસુખલાલ ભાઇલાલ (સદાનંદી પંડિત મુનિશ્રી
છોટાલાલજી મહારાજના ઉપદેશથી) ૨૫૧
૧૦૬ અ. સૌ. કાંતાબેન કાળીદાસ C/o કુમાર બુક બાઈન્ડીંગ વર્કસ ૨૫૧
૧૦૭ સ્વ. શેઠ હીંમતલાલ મગનલાલના સ્મરણાર્થે તેમના
સુપુત્રો મેસર્સ દ્વારકાદાસ એન્ડ બ્રધર્સ તરફથી ૩૫૧
૧૦૮ અ. સૌ કાંતાબેનના સ્મરણાર્થે
હા. ભાવસાર નાગરદાસ હરજીવનદાસ ૨૫૧
૧૦૯ શ્રી ઉમેદચંદ ઠાકરશી C/o. M/s યુ. ટી. ગોપાણી એન્ડ સન્સ ૩૫૧
૧૧૦ પૂ. માતુશ્રીના સ્મરણાર્થે હા. ભાવસાર ભોગીલાલ છગનલાલ ૨૫૧
૧૧૧ શાહ શાંતિલાલ મોહનલાલ ૨૫૧
૧૧૨ સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર હા. પ્રભુદાસભાઈ મહેતા ૨૫૧
૧૧૩ શાહ ભુગલાલ કાળીદાસ ૨૫૧
૧૧૪ સ્વ. પિતાશ્રી મોતીલાલજીના સ્મરણાર્થે
હા. મહેતા રણજીતલાલજી મોતીલાલજી ઉદેપુરવાળા ૨૫૧
૧૧૫ શેઠ પરસોતમદાસ અમરસીના ધર્મપત્નિ સ્વ. કુસુમબેનના
સ્મરણાર્થે તથા અ. સૌ. સવિતાબેનના માસખમણુ નિમિત્તે
હા. સોમચંદ પરસોતમદાસ (પોર્ટ સુદાનવાળા) ૩૦૧

૧૧૬ શ્રીમાન જોરાવરમલજી ધર્મચંદજી, ડુંગરવાલ રાજાજી
રાજાજીકાકેરડા વાળા (મુનિશ્રી માંગીલાલજીના ઉપદેશથી) ૨૫૧

અમલનેર

૧ શાહ નાગરદાસ વાઘજીભાઇ ૨૫૧
૨ શ્રી સ્થા જૈન સંઘ હા. શાહ ગાડાલાલ ભીખાલાલ ૨૫૧

અજમેર

૧ શેઠ ભુરાલાલ મોહનલાલ ડુંગરવાલ ૨૫૧

અલ્વર

૧ શ્રીમતી ચંપાદેવી C/o. બુદ્ધામલજી રતનમલજી સચેતી ૨૫૧
૨ ચાંદમલજી મહાવીરપ્રસાદ પાલાવત ૨૫૧
૩ શ્રીયુત રૂષભકુમાર સુમતિકુમાર જૈન ૨૫૧

આસનસોલ

૧ બાવીશી મણીલાલ ચત્રભુજના સ્મરણાર્થે તેમનાં ધર્મપત્નિ
મણીબાઇ તરફથી હા. રસિકલાલ, અનિલકાંત, વિનોદરાય ૨૫૧

આટકોટ

૧ મ્હેતા ચુનીલાલ નારણદાસ ૩૦૧

આણંદ

૧ શેઠ રમણીકલાલ એ. કપાસી હા. મનસુખલાલભાઇ ૨૫૧

આકોલા

૧ શેઠ કંચનલાલભાઇ રાઘવજી અજમેરા C/o. મેસર્સ અજમેરા
બ્રધર્સ એન્ડ કું. (પૂ. સદાનંદી મુનિશ્રી છોટાલાલજી મહારાજના ઉપદેશથી) ૨૫૧

ઈગતપુરી

૧ શેઠ પન્નાલાલ લખીચંદ જૈન ૨૫૧

ઇન્દોર

૧	અ. સૌ. બેન દયાબેન મોહનલાલ દેશાઈ જેતપુરવાળા (અ. સૌ. બેન વિદ્યાબેનના વર્ષી તપ નિમિતે) હા. અરવિંદકુમાર તથા જીતેન્દ્રકુમાર	૨૫૧
૨	શ્રીયુત ભાઈલાલ છગનલાલ તુરખીયા	૩૫૧
૩	સ્વ. ગૌરીશંકર કાળીદાસ દેશાઇ જેતપુરવાળાના સ્મરણાર્થે હા. ભુપતલાલ ગૌરીશંકર દેશાઇ	૨૫૦

ઉદેપુર

૧	શેઠ મોતીલાલજી રણજીતલાલજી હીંગડ	૨૫૧
૨	શ્રીમતી સોહીનીબાઇ C/o. મોતીલાલજી રણજીતલાલજી હીંગડ	૨૫૧
૩	અ. સૌ. બેન ચન્દ્રાવતી તે શ્રીમાન બહોતલાલજી નાહરનાં ધર્મપત્નિ હા. શેઠ મોતીલાલજી રણજીતલાલજી હીંગડ	૨૫૧
૪	શેઠ છગનલાલજી બાગ્રેચા	૨૫૧
૫	શેઠ મગનલાલજી બાગ્રેચા	૨૫૧
૬	સ્વ. શેઠ કાળુલાલજી લોઢાના સ્મરણાર્થે હા. શેઠ દોલતસિંહજી લોઢા	૨૫૧
૭	સ્વ. શેઠ પ્રતાપમલજી સાખલાના સ્મરણાર્થે હા. પ્રાણુલાલ હીરાલાલ સાખલા	૨૫૧
૮	શેઠ ભીમરાજજી થાવરચંદજી બાફણા	૨૫૧
૯	શ્રીયુત સાહેબલાલજી મ્હેતા	૩૦૧
૧૦	શેઠ પન્નાલાલજી ગણેશલાલજી હીંગડ	૨૫૧
૧૧	શેઠ દીપચંદજી પન્નાલાલજી લોઢા	૨૫૧

ઉપલેટા

૧	શેઠ જેઠાલાલ ગોરધનદાસ	૨૫૧
૨	સ્વ. બેન સંતોકબેન કચરા હા. ઓતમચંદભાઇ, છોટાલાલભાઈ તથા અમૃતલાલભાઇ વાલજી (કલ્યાણવાળા)	૨૫૧
૩	શેઠ ખુશાલચંદ કાનજીભાઇ હા. શેઠ પ્રતાપભાઇ	૨૫૧
૪	દોશી વીઠ્ઠલજી હરખચંદ	૨૫૧
૫	સંઘાણી મુળશંકર હરજીવનભાઇના સ્મરણાર્થે હા. તેમના પુત્રો	૨૫૧
	જયંતીલાલ તથા રમણીકલાલ	૨૫૧

ઉમરગાંવ રોડ

૧ શાહ મોહનલાલ પોપટલાલ પાનેલીવાળા ૨૫૧

એડન કેમ્પ

૧ મહેતા પ્રેમચંદ માણેકચંદના સ્મરણાર્થે
હા. રાયચંદભાઇ, પોપટલાલભાઇ તથા રસીકલાલભાઇ ૨૫૧
૨ શાહ જગજીવનદાસ પુરૂષોત્તમદાસ ૨૫૧
૩ શાહ ગોકળદાસ શામજી ઉદાણી ૨૫૧

કલકત્તા

૧ શ્રી કલકતા જૈન શ્વે. સ્થા. (ગુજરાતી) સંઘ
હા. શાહ જયસુખલાલ પ્રભુલાલ ૨૫૧

કલોલ

૧ શેઠ મોહનલાલ જેઠાભાઇના સ્મરણાર્થે હા. શેઠ
આત્મારામ મોહનલાલ ૨૫૧
૨ ડો. મયાચંદ મગનલાલ શેઠ હા. ડો. રતનચંદ મયાચંદ ૨૫૧
૩ સ્વ. નાથાલાલ ઉમેદચંદના સ્મરણાર્થે હા. શાહ રતીલાલ નાથાલાલ ૨૫૧
૪ શેઠ મણીલાલ તલકચંદના સ્મરણાર્થે હા. મારફતીયા
ચંદુલાલ મણીલાલ ૨૫૧
૫ સ્વ. શ્રીયુત વાડીલાલ પરશોતમદાસના સ્મરણાર્થે હા.
ઘેલાભાઇ તથા આત્મારામભાઈ ૨૫૧
૬ શાહ નાગરદાસ કેશવલાલ ૨૫૧
૭ શ્રી સ્થા. જૈન સંઘ હા. શેઠ આત્મારામભાઈ મોહનલાલભાઇ ૨૫૧

કડી

૧ શ્રી સ્થા. દરિયાપુરી જૈન સંઘ હા ભાવસાર
દામોદરદાસભાઈ ઇશ્વરલાલભાઇ ૨૫૧
૨ પાર્વતીબેન C/o. જેસીંગભાઇ ઇશ્વરલાલભાઇ ૨૫૧

કાટોર

૧ શ્રી સ્થા. જૈનસંઘ હા. શેઠ જેશીંગભાઇ પોચાલાલ
(માધવસિંહજી મહારાજશ્રીના ઉપદેશથી) ૨૫૧

કત્રાસગઢ

૧ શ્રી શ્વે. સ્થા. જૈન સંઘ હા. શેઠ દેવચંદ અમુલખ ૨૫૧

કલ્યાણ

૧ સંઘવી ઠાકરશીભાઇ સંઘજીના સ્મરણાર્થે
હા. શાહ હીંમતલાલ હરખચંદ ૨૫૧

કાનપુર

૧ શાહ રમણીકલાલ પ્રેમચંદ ૩૦૦

કુંદણી–આટકોટ

૧ દોશી રતીલાલ ટોકરશી ૨૫૧

કોલકી

૧ પટેલ ગોવિંદલાલ ભગવાનજી ૨૫૧
૨ પટેલ ખીમજી જેઠાભાઇ વાધાણી
(તેમના સ્વ. સુપુત્ર રામજીભાઇના સ્મરણાર્થે) ૩૦૨

કમ્પાલા

૧ સ્વ શેઠ નાનચંદ મોતીચંદ કાફ્રાવાળાના સ્મરણાર્થે હા. તેમના
સુપુત્ર જમનાદાસ નાનચંદ શેઠ ૨૫૧
૨ શ્રીમતી હીરાબેન, રતીલાલ નાનચંદ શેઠ કાફ્રાવાળા ૨૫૧

કુશળગઢ

૧ શેઠ ચંપાલાલજી દેવીચંદજી ૨૫૧

ખાખીજાળીયા

૧ ખાટવીયા ગુલાબચંદ લીલાધર ૨૫૧

ઉમરગાંવ રોડ

૧ શાહ મોહનલાલ પોપટલાલ પાનેલીવાળા ૨૫૧

એડન કેમ્પ

૧ મહેતા પ્રેમચંદ માણેકચંદના સ્મરણાર્થે
હા. રાયચંદભાઇ, પોપટલાલભાઇ તથા રસીકલાલભાઇ ૨૫૧
૨ શાહ જગજીવનદાસ પુરૂષોત્તમદાસ ૨૫૧
૩ શાહ ગોકળદાસ શામજી ઉદાણી ૨૫૧

કલકત્તા

૧ શ્રી કલકતા જૈન શ્વે. સ્થા. (ગુજરાતી) સંઘ
હા. શાહ જયસુખલાલ પ્રભુલાલ ૨૫૧

કલોલ

૧ શેઠ મોહનલાલ જેઠાભાઇના સ્મરણાર્થે હા. શેઠ
આત્મારામ મોહનલાલ ૨૫૧
૨ ડૉ. મયાચંદ મગનલાલ શેઠ હા. ડૉ. રતનચંદ મયાચંદ ૨૫૧
૩ સ્વ. નાથાલાલ ઉમેદચંદના સ્મરણાર્થે હા. શાહ રતીલાલ નાથાલાલ ૨૫૧
૪ શેઠ મણીલાલ તલકચંદના સ્મરણાર્થે હા. મારફતીયા
ચંદુલાલ મણીલાલ ૨૫૧
૫ સ્વ. શ્રીયુત વાડીલાલ પરશોતમદાસના સ્મરણાર્થે હા.
ઘેલાભાઇ તથા આત્મારામભાઈ ૨૫૧
૬ શાહ નાગરદાસ કેશવલાલ ૨૫૧
૭ શ્રી સ્થા. જૈન સંઘ હા. શેઠ આત્મારામભાઈ મોહનલાલભાઇ ૨૫૧

કડી

૧ શ્રી સ્થા. દરિયાપુરી જૈન સંઘ હા ભાવસાર
દામોદરદાસભાઈ ઇશ્વરલાલભાઇ ૨૫૧
૨ પાર્વતીબેન C/o. જેસીંગભાઇ ઇશ્વરલાલભાઇ ૨૫૧

કાઠોર

૧	શ્રી સ્થા. જૈનસંઘ હા. શેઠ જેશીંગભાઈ પોચાલાલ (માધવસિંહજી મહારાજશ્રીના ઉપદેશથી)	૨૫૧

કત્રાસગઢ

૧	શ્રી શ્વે. સ્થા. જૈન સંઘ હા. શેઠ દેવચંદ અમુલખ	૨૫૧

કલ્યાણ

૧	સંઘવી ઠાકરશીભાઈ સંઘજીના સ્મરણાર્થે હા. શાહ હીંમતલાલ હરખચંદ	૨૫૧

કાનપુર

૧	શાહ રમણીકલાલ પ્રેમચંદ	૩૦૦

કુંદણી–આટકોટ

૧	દોશી રતીલાલ ટોકરશી	૨૫૧

કોલકી

૧	પટેલ ગોવિંદલાલ ભગવાનજી	૨૫૧
૨	પટેલ ખીમજી જેઠાભાઈ વાઘાણી (તેમના સ્વ. સુપુત્ર રામજીભાઈના સ્મરણાર્થે)	૩૦૨

કમ્પાલા

૧	સ્વ. શેઠ નાનચંદ મોતીચંદ ધ્રાફાવાળાના સ્મરણાર્થે હા. તેમના સુપુત્ર જમનાદાસ નાનચંદ શેઠ	૨૫૧
૨	શ્રીમતી હીરાબેન, રતીલાલ નાનચંદ શેઠ ધ્રાફાવાળા	૨૫૧

કુશળગઢ

૧	શેઠ ચંપાલાલજી દેવીચંદજી	૨૫૧

ખાખીજાળીયા

૧	ભાટવીયા ગુલાબચંદ લીલાધર	૨૫૧

ખારાઘોડા

૧ સ્વ. પિતાશ્રી હરજીવનદાસ લાલચંદ શાહ
તથા સ્વ. અ. સૌ બેન જમકુબાઈ તથા લીલાબાઈના
સ્મરણાર્થે હા. નરસિંહદાસ હરજીવનદાસ ૨૫૧
૨ સ્વ. શેઠ ઓઘડલાલ લક્ષ્મીચંદના સ્મરણાર્થે હા ભાઈચંદ ઓઘડભાઈ ૨૫૧

ખીચન

૧ શેઠ કીશનલાલ પૃથ્વીરાજ ૩૫૨

ખુરદારોડ

૧ શેઠ ગીરધારીલાલજી સીતારામજી ખેંડપવાળા ૩૦૦
૨ શેઠ નરસિંહદાસ શાંતીલાલજી ભોરલાવાળા
(મુનિશ્રી ચાંદમલજીના ઉપદેશથી) ૨૫૧

ખંભાત

૧ શેઠ માણેકલાલ ભગવાનદાસ ૨૫૧
૨ શેઠ ત્રિભોવનદાસ મંગળદાસ ૨૫૧
૩ શ્રી સ્થા. જૈન સંઘ હા. પટેલ કાંતીલાલ અંબાલાલ ૨૫૧
૪ શાહ ચંદુલાલ હરીલાલ ૨૫૧
૫ શાહ સાકરચંદ મોહનલાલ ૨૫૧
૬ શાહ સકરાભાઈ દેવચંદ ૨૫૧

ગાંધીધામ

૧ શાહ મોરારજી નાગજી એન્ડ કું. ૨૫૧

ગુંદાલા

૧ શાહ માલશી ઘેલાભાઈ ૨૫૧

ગુલાબપુરા

૧ શ્રી સ્થા. જૈન વર્ધમાન સંઘ
હા. માંગીલાલજી ઉકારમલજી ધનોપવાળા ૨૫૧

ગોંડલ

૧	સ્વ. ખાખડા વચ્છરાજ તુલસીદાસનાં ધર્મપત્નિ કમળબાઈ તરફથી હા. માણેકચંદભાઈ તથા કપુરચંદભાઈ	૨૫૧
૨	પીપળીયા લીલાધર દામોદર તરફથી તેમનાં ધર્મપત્નિ અ. સૌ. લીલાવતી સાકરચંદ કોઠારીના બીજા વર્ષીતપની ખુશાલીમાં	૩૦૧
૩	કામદાર જુઠાલાલ કેશવજીના સ્મરણાર્થે હા. હરીલાલ જુઠાલાલ કામદાર	૩૦૧
૪	સ્વ. કોઠારી કૃપાશંકર માણેકચંદના સ્મરણાર્થે હા. તેમનાં ધર્મપત્નિ પ્રભાકુંવરબેન	૨૫૧
૫	કોઠારી ગુલાબચંદ રાયચંદ રંગુનવાળા	૨૫૧
૬	જસાણી રૂગનાથભાઈ નાનજી હા ચુનીલાલભાઈ	૨૫૧
૭	માસ્તર હકમીચંદ દીપચંદ શેઠ	૨૫૧

ગોધરા

૧	શાહ ત્રીભોવનદાસ છગનલાલ	૩૦૧
૨	સ્વ. પ્રેમચંદ ઠાકરશીના સ્મરણાર્થે હા. શાહ ચુનીલાલ પ્રેમચંદ	૩૦૧

ઘટકણ

૧	શાહ ચંદુલાલ કેશવલાલ	૨૫૧

ધોલવડ (થાણા)

૧	મ્હેતા ગુલાબચંદજી ગંભીરમલજી	૩૦૦

ઘોડનદી

૧	શેઠ ચંદ્રભાણ શોભાચંદ ગાદીયા	૨૫૧

ચુડા

૧	શ્રી સ્થા. જૈન સંઘ હા. રતીલાલ મગનલાલ ગાંધી	૨૫૧

ચોટીલા

૧	શાહ વનેચંદ જેઠાલાલ શ્રી સ્થા. જૈન સંઘને ભેટ	૩૦૧

ચારભુજારોડ

૧ શેઠ માંગીલાલજી હીરાચંદજી બાબેલ ૩૦૧

જમશેદપુર

૧ દોશી ઝવેરચંદ વલભજી ૨૫૧

જલેસર (બાલાસોર)

૧ સંઘવી નાનચંદ પોપટભાઇ થાનગઢવાળા ૨૫૧

જયપુર

૧ શ્રીમાન હિંમતસિંહજી સાહેબ ગલૂંડિયા, એડિસનલ કમીશ્નર અજમેર ડીવીઝનવાળાનાં ધર્મપત્નિ અ. સૌ. માણેકકુંવરબેન તરફથી હા. ખુશાલસિંહજી ગલૂંડિયા ૩૫૧

૨ શ્રીમાન શેઠ શીરેમલજી નવલખાંના ધર્મપત્તિ અ. સૌ. પ્રેમલતાદેવી ૨૫૧

જાવરા

૧ સ્વ. ભંડારી સ્વરૂપચંદજી શાહના ધર્મપત્નિ મોતીબેનના સ્મરણાર્થે હા. શ્રીયુત લાલચંદજી રાજમલજી કીશનગઢવાળા (ચાંદમુનિના ઉપદેશથી) ૨૫૧

જામખંભાળીયા

૧ શેઠ વસનજી નારણજી ૨૫૧

૨ શ્રી સ્થા. જૈન સંઘ હા. મ્હેતા રણછોડદાસ પરમાણંદ ૨૫૧

૩ સઘવી પ્રાણલાલ લવજીભાઇ ૨૫૧

જામનગર

૧ શાહ છોટાલાલ કેશવજી ૨૫૧

૨ વોરા ચીમનલાલ દેવજીભાઇ ૨૫૧

૩ ડો. સાહેબ પી. પી. શેઠ ૨૫૦

૪ શાહ રંગીલદાસ પોપટલાલ ૨૫૧
૫ વકીલ મણીલાલ ખેંગારભાઇ પુનાતર ૨૫૧

જુનારદેવ

૧ ઘેલાણી ત્રીકમજી લાધાભાઇ ૨૫૧

જુનાગઢ

૧ શાહ મણીલાલ મીઠાભાઇ હા. હરિલાલભાઇ (હાટીનામાળીયાવાળા) ૨૫૧

જામજોધપુર

૧ શ્રી સ્થા. જૈન સંઘ હા. મ્હેતા પોપટલાલ માવજીભાઇ ૩૮૭
૨ શાહ ત્રીભોવનદાસ ભગવાનજી પાનેલીવાળા ૨૫૧
૩ દોશી માણેકચંદ ભવાન ૨૫૧
૪ પટેલ લાલજી જુઠાભાઇ ૨૫૧
૫ શેઠ બાવનજી જેઠાભાઇ ૨૫૧
૬ શેઠ વ્રજલાલ ચુનીલાલ ૨૫૧

જેતપુર

૧ કોઠારી ડોલરકુમાર વેણીલાલ ૨૫૧
૨ અ. સૌ. બેન સુરજકુંવર વેણીલાલ કોઠારી ૨૫૧
૩ શેઠ અમૃતલાલ હીરજીભાઇ હા. નરભેરામભાઈ (જસાપુરવાળા) ૨૫૧
૪ દોશી છોટાલાલ વનેચંદ ૨૫૧

જેતલસર

૧ શાહ લક્ષ્મીચંદ કપૂરચંદ ૨૫૧
૨ કામદાર લીલાધર જીવરાજના સ્મરણાર્થે તેમનાં ધર્મપત્નિ
જબકબેન તરફથી હા શાંતીલાલભાઇ ગોડલવાળા ૨૫૧

જોધપુર

૧ શેઠ નવરતનમલજી ધનવતસિંહજી ૨૫૦
૨ શેઠ હસ્તીમલજી મનરૂપમલજી સામસુખા ૨૫૧

૩ શેઠ પુખરાજજી પદમરાજજી ભંડારી ૨૫૧
૪ શેઠ વસ્તીમલજી આનંદમલજી સામસુખા ૨૫૧

જોરાવરનગર

૧ શ્રી સ્થા. જૈન સંઘ હા. શેઠ ચંપકલાલ ધનજીભાઈ ૨૫૧

ઝરીયા

૧ શ્રી સ્થા. જૈન સંઘ હા. શેઠ કનૈયાલાલ બી. મોદી ૨૫૧

ડોંડાયચા

૧ શ્રી સ્થા જૈન સંઘ ૨૫૦

ઢસા

૧ શ્રી ઢસાગામ સ્થા. જૈન સંઘ હા એક સદ્ગૃહસ્થ તરફથી ૨૫૧
૨ શ્રી સ્થા. જૈન સંઘ હા. બગડિયા નરભેરામ જેઠાલાલ (ઢસા જંકશન) ૨૫૦

તાસગાંવ

૧ સ્વ. ચુનીલાલજી દુગડના સ્મરણાર્થે તેમનાં ધર્મપત્નિ
ઢોંઢુબાઈના તરફથી હા. શેઠ રામચંદજી દુગડ ૩૫૧

થાનગઢ

૧ શાહ ઠાકરશીભાઈ કરસનજી ૨૫૧
૨ શેઠ જેઠલાલ ત્રીભોવનદાસ ૨૫૧
૩ શાહ ધારશીભાઈ પાશવીરભાઈ હા. સુખલાલભાઈ ૨૫૧
૪ હંસાબેન અરવીંદ હા. ભાઈ રવીચંદ માણેકચંદ ૩૦૧

દહાણુરોડ

૧ શાહ હરજીવનદાસ ઓઘડ ખંધાર (કરાંચીવાળા) ૨૫૧

દાહોદ

૧ શેઠ માણેકલાલભાઈ ખેંગારજી ૨૫૧

દિલ્હી

૧ લાલજી પૂર્ણચંદજી જૈન (સેન્ટ્રલ બેંકવાળા) ૩૫૧
૨ શ્રીયુત કીશનચંદજી મ્હેતાબચંદજી ચોરડીયા
હા શ્રીમતી નગીનાદેવી તથા શ્રીયુત મ્હેતાબચંદ જૈન ૨૫૧
૩ અ. સૌ સજ્જનબેન ઈંદરમલજી પારેખ ૨૫૧
૪ લાલાજી મીઠનલાલજી જેન એન્ડ સન્સ ૩૦૧
૫ લાલાજી ગુલશનરાયજી જૈન એન્ડ સન્સ ૩૦૧
૬ સ્વ. લક્ષ્મીચંદજીના સ્મરણાર્થે નગીનાદેવી સુજંતીના તરફથી
હા. સંઘવી હેમતકુમારજી જૈન ૨૫૧
૭ બેન વિજયાકુમારી જૈન C/o. મ્હેતાબચંદ જૈન
(વયોવૃદ્ધ સરલ સ્વભાવી ફૂલમતીજી મહાસતીજીની પ્રેરણાથી) ૨૫૧
૮ શ્રીમાન લાલાજી રતનચંદજી જૈન C/o. આઈ સી. હોઝીયરી ૨૫૧

ધ્રાફા

૧ શેઠ મણીલાલ જેચંદભાઇ ૨૫૧

ધાર

૧ શેઠ સાગરમલજી પનાલાલજી ૨૫૧

ધ્રાંગધ્રા

૧ ભાવદીક્ષિત અ. સૌ. રૂપાળીબેન હીમતલાલ સંઘવીના તપશ્ચાર્થે
સઘવી ચીમનલાલ પરશોતમદાસ સંઘવી તરફથી ૩૦૫
૨ સંઘવી નરસિંહદાસ વખતચંદ ૩૦૧
૩ શ્રી સ્થા. જૈન મોટા સંઘ હા શેઠ મગળજી જીવરાજ ૨૫૧
૪ ઠક્કર નારણદાસ હરગોવિંદદાસ ૨૫૧
૫ કોઠારી કપુરચંદ મંગળજી ૨૫૧

ધોરાજી

૧ મહેતા પ્રભુદાસ મુળજીભાઇ ૩૫૧
૨ અ. સૌ. બચીબેન બાબુભાઈ ૨૫૧

૩	ધી નવસૌરાષ્ટ્ર ઓઈલ મીલ પ્રા. લીમીટેડ	૨૫૧
૪	સ્વ. રાયચંદ પાનાચંદના સ્મરણાર્થે હા. ચીમનલાલ રાયચંદ શાહ	૩૦૧
૫	ગાંધી પોપટલાલ જેચંદભાઇ	૨૫૦
૬	દેશાઇ છગનલાલ ડાહ્યાભાઈ લાઠવાળાના ધર્મપત્નિ દિવાળીબેન તરફથી હા. કુમારી હસુમતી	૨૫૧
૭	શેઠ દલપતરામ વસનજી મહેતા	૨૫૧
૮	એક સદ્ગ્રહસ્થ હા. મહેતા પ્રભુદાસ મુળજીભાઇ	૨૫૧
૯	સ્વ. પિતાશ્રી ભગવાનજી કચરાભાઇના તથા ચિ. હંસાના સ્મરણાર્થે હા. પટેલ દલીચંદ ભગવાનજી	૩૦૧
૧૦	મહેતા હેમચંદ કાળીદાસ જામખંભાળીયાવાળા	૨૫૧

ધંધુકા

૧	શેઠ પોપટલાલ ધારશીભાઈ	૨૫૧
૨	સ્વ. ગુલાબચંદભાઇના સ્મરણાર્થે હા. વોરા પોપટલાલ નાનચંદ	૨૫૧
૩	શ્રી ચત્રભુજ વાઘજીભાઈ વસાણી	૨૫૧

ધુલિયા

૧	શ્રી અમોલ જૈન જ્ઞાનાલય હા. કનૈયાલાલજી છાજેડ	૨૫૧

નડીયાદ

૧	શાહ મોહનલાલ ભુરાભાઇ	૨૫૧

નારાયણ ગામ

૧	મોતીલાલજી હીરાચંદજી ચોરડીયા બોરીવાળા	૨૫૧

નદુરબાર

૧	શ્રી સ્થા. જૈન સંઘ હા. શેઠ પ્રેમચંદ ભગવાનલાલ	૨૫૦

નાગોર

૧	શ્રીપાલભાઇ એન્ડ કું. હા. સાગરમલજી લુંકડ ડેરવાળા તરફથી	૨૫૧

પાલનપુર

૧ બેન લક્ષ્મીબાઇ હા. મહેતા હરિલાલ પિતાંબરદાસ ૨૫૧
૨ શ્રી લોંકાગચ્છ સ્થા. જૈન પુસ્તકાલય હા. કેશવલાલ છ. શાહ ૨૫૧

પાણુસણા

૧ શ્રી સ્થા. જૈન સંઘ હા. શાહ છોટાલાલ પૂંજાભાઇ ૨૫૧

પાલેજ

૧ સ્વ. મનસુખલાલ મોહનલાલ સંઘવીના સ્મરણાર્થે
હા. ભાઇ ધીરજલાલ મનસુખલાલ ૩૦૧

પ્રાંતીજ

૧ સ્થા જૈન સંઘ હા. શ્રીયુત અંબાલાલ મહાસુખરામ ૨૫૦

પીપળગાંવ

૧ શેઠ ગુદડમલજી રેષમલજી જોવર C/o. શેઠ બાલચંદ મીશ્રીલાલ ૫૦૧

પૂના

૧ શેઠ ઉત્તમચંદજી કેવળચંદજી ધોકા ૨૫૧

ફાલના

૧ મહેતા પુખરાજજી હસ્તીમલજી સાદડીવાળા ૩૦૧
૨ મ્હેતા કુંદનમલજી અમરચંદજી સાદડીવાળા ૨૫૧

બગસરા

૧ શેઠ પોપટલાલ રાઘવજી રાઇડીવાળા
હા નાનચંદ પ્રેમચંદ શાહ ૨૫૧

બરવાળા–ઘેલાશા

૧ સ્વ. મોહનલાલ નરસિંહદાસના સ્મરણાર્થે
 હા. તેમનાં ધર્મપત્નિ સુરજબેન મોરારજી ૨૫૧

બદનાવર

૧ શ્રી વર્ધમાન સ્થા. જૈન શ્રાવક સંઘ હા. મિશ્રીલાલ જૈન વકીલ ૨૫૧

બાલોતરા

૧ શાહ જેઠમલજી હસ્તીમલજી ભગવાનદાસજી ભણુસારી ૨૫૧

બીદડા

૧ શાહ કાનજી શામજીભાઇ ૨૫૧

બિકાનેર

૧ શેઠ ભેરૂદાનજી શેઠીયા ૨૫૪

બેરાજા

૧ શેઠ ગાંગજી કેશવજી. જ્ઞાનભંડાર માટે ૨૫૧

બેલારી

૧ શ્રી સ્થા. જૈન સંઘ હા. શેઠ હજારીમલજી હસ્તીમલજી રાંકા ૨૫૧

બેરમો

૧ શ્રી બેરમો સ્થા. જૈન સંઘ હા. મ્હેતા નવલચંદ હાકેમચંદ ૨૫૧

બેંગલોર

૧ બાટવીયા વનેચંદ અમીચંદ, મહાવીર ટેક્ષટાઇલ સ્ટોર તરફથી
 ભાઇ ચન્દ્રકાન્તના લગ્નની ખુશાલીમાં ૨૫૨
૨ શેઠ કિશનલાલજી ફુલચંદજી સાહેબ ૨૫૧

બોટાદ

૧ સ્વ. વસાણી હરગોવિંદદાસ છગનલાલના સ્મરણાર્થે
હા. તેમનાં ધર્મપત્નિ છબલબેન ૨૫૧

બોડેલી

૧ શાહ પ્રવીણચંદ્ર નરસિંહદાસ સાણંદવાળા ૨૫૧
૨ શાહ ગીરધરલાલ સાકરચંદ ૨૫૧

બોરસ

૧ સ્વરૂપચન્દજી જવાહરમલજી બોરડીયા, મનોબાઇ સુગનલાલજીના
સ્મરણાર્થે (ચાંદમુનિના ઉપદેશથી) ૨૫૧
૨ બેન રાધીબાઈ (પૂ આચાર્ય ધર્મદાસજી મહારાજના સંપ્રદાયના
મંત્રિ કીશનલાલજી મહારાજના સુશિષ્ય શોભાગમલજી
મહારાજના શિષ્ય સ્વ. કેવળચંદજી મહારાજના સ્મરણાર્થે)
(ચાંદમુનિના ઉપદેશથી) ૨૫૧

ભાણવડ

૧ શેઠ જેચંદભાઇ માણેકચંદભાઇ ૩૫૨
૨ સંઘવી માણેકચંદ માધવજી ૨૫૧
૩ શેઠ લાલજી માણેકચંદ લાલપુરવાળા ૨૫૧
૪ શેઠ રામજી જીણાભાઇ ૨૫૧
૫ શેઠ પદમશી ભીમજી ફોફરીયા ૨૫૧
૬ ફોફરીયા ગાંડાલાલ કાનજીભાઇ હા. અ. સૌ. શાંતાબેન વસનજી ૨૫૧
૭ સ્વ. મહેતા પૂનમચંદ ભવાનના સ્મરણાર્થે હા. તેમનાં
ધર્મપત્નિ દિવાળીબેન લીલાધર (ગુંદાવાળા) ૨૫૧

ભાવનગર

૧ સ્વ કુંવરજી બાવાભાઇના સ્મરણાર્થે હા. શાહ લહેરચંદ કુંવરજી ૩૦૧
૨ કોઠારી ઉદયલાલજી સાહેબ ૨૫૧

ભીલવાડા

૧ શ્રી શાંતિ જૈન પુસ્તકાલય હા. ચાંદમલજી માનમલજી સંઘવી ૨૫૧
૨ શેઠ ભીમરાજજી મીશ્રીલાલજી ૩૦૧

ભીમ

૧ ચંપકલાલજી જૈન પુસ્તકાલય હા. શેઠ છોગામલજી માંગીલાલજી ૨૫૧

ભુસાવલ

૧ શેઠ રાજમલજી નંદલાલજી ચેરીટેબલટ્રસ્ટ ૨૫૧

ભોજાય

૧ જ્ઞાન મંદિરના સેક્રેટરી શાહ કુંવરજી જીવરાજ ૨૫૧

મદ્રાસ

૧ શેઠ મેઘરાજજી દેવીચંદજી મહેતા ૨૫૧
૨ મ્હેતા મણીલાલ ભાઈચંદ ૨૫૧
૩ મ્હેતા સુરજમલ ભાઈચંદ ૨૫૧
૪ બાપાલાલ ભાઈચંદ મહેતા ૨૫૧

મનોર

૧ શાહ શેરમલજી દેવીચંદજી જરાન તગઢવાળા હા.
પૂનમચંદજી શેરમલજી બોલ્યા ૨૫૧

માનકુવા

૧ સ્વ. મહેતા કુંવરજી નાથાલાલના સ્મરણાર્થે હા. તેમનાં ધર્મપત્નિ
કુંવરબાઈ હરખચંદ (માનકુવા સ્થા. જૈન સંઘ માટે) ૨૫૧

માંડવી

૧ શ્રી સ્થા. છકોટી જૈન સંઘ હા. મહેતા ચુનીલાલ વેલજી ૨૭૭

માંડવા

૧ શ્રી માંડવા સ્થા. જૈન સંઘ
હા. અ. સૌ. કંચનગૌરી રતીલાલ ગોસલીયા (ગઢડાવાળા) ૨૫૧

માલેગાંવ

૧ શ્રી સ્થા. જૈન સંઘ હા. ફતેલાલ, માલુ જૈન ૨૫૧

મુંબઈ તથા પરાંઓ

૧ સ્વ. પિતાશ્રી કુંદનમલજી મોતીલાલજી મુંથાના સ્મરણાર્થે
હા. શેઠ મોતીલાલજી જુણરમલજી (અહમદનગરવાળા) ૨૫૧
૨ શ્રી વર્ધમાન સ્થા. જૈન સંઘ હા. કામદાર રૂપચંદ શીવલાલ (અંધેરી) ૨૫૧
૩ અ. સૌ. કમળાબેન કામદાર હા. કામદાર રૂપચંદ શીવલાલ (અંધેરી) ૨૫૧
૪ સ્વ. માતુશ્રી કડવીબાઈના સ્મરણાર્થે હા. તેમનાં પૌત્ર
હકમીચંદ તારાચંદ દોશી (અંધેરી) ૨૫૧
૫ શાહ હરજીવન કેશવજી ૨૫૧
૬ શાહ રમણીકલાલ કાળીદાસ તથા અ. સૌ. કાન્તાબેન રમણીકલાલ ૨૫૧
૭ સંઘવી હિંમતલાલ હરજીવનદાસ ૨૫૧
૮ વોરા પાનાચંદ સંઘજીના સ્મરણાર્થે
હા. ત્રબકલાલ પાનાચંદ એન્ડ બ્રધર્સ ૨૫૧
૯ શાહ રામજી કરશનજી થાનગઢવાળા ૨૫૧
૧૦ સ્વ જટાશકર દેવજીભાઇ દોશીના સ્મરણાર્થે
હા. રણછોડદાસ (બાબુલાલ) જટાશંકર દોશી ૩૦૧
૧૧ ઘેલાણી વલભજી નરભેરામ હા. નરસીંહદાસ વલભજી ૨૫૧
૧૨ કપાસી મોહનલાલ શીવલાલ ૨૫૧
૧૩ શાહ ત્રીભોવનદાસ માનસિંગભાઇ દોઢીવાળાના સ્મરણાર્થે
હા. શાહ હરખચંદ ત્રિભોવનદાસ ૨૫૧
૧૪ ખેતાણી મણીલાલ કેશવજી (વડીયાવાળા) ઘાટકોપર ૨૫૧
૧૫ સ્વ. પિતાશ્રી શામળજી કલ્યાણજી ગોંડલવાળાના સ્મરણાર્થે
હા. વૃજલાલ શામળજી બાવીસી ૩૦૧
૧૬ શાહ મનહરલાલ પ્રાણજીવનદાસ ૨૫૧

૧૭	સ્વ. આશારામ ગીરધરલાલના સ્મરણાર્થે હા. શાંતિલાલ આશારામવતી જશવંતલાલ શાંતિલાલ		૨૫૧
૧૮	ગાંધી કાંતીલાલ માણેકચંદ		૨૫૧
૧૯	શાહ રવજીભાઇ તથા ભાઈલાલભાઈની કું.	(કાંદીવલી)	૨૫૧
૨૦	અ. સૌ. લાછુબેન હા. રવજીભાઇ શામજી	,,	૨૫૧
૨૧	સ્વ. માતુશ્રી માણેકબાઇના સ્મરણાર્થે હા. શેઠ વલભદાસ નાનજી		૩૦૧
૨૨	એક સદ્‌ગૃહસ્થ હા. શેઠ સુંદરલાલ માણેકલાલ		૨૫૧
૨૩	શેઠ ખુશાલભાઇ ખેંગારભાઇ		૨૫૦
૨૪	શેઠ ચુનીલાલ નરભેરામ વેકરીવાળા		૨૫૧
૨૫	સ્વ. માતુશ્રી ગોમતીબાઇના સ્મરણાર્થે હા. શાહ પોપટલાલ પાનાચંદ		૨૫૧
૨૬	કોટેચા જયતીલાલ રણછોડદાસ સૌભાગ્યચંદ જુનાગઢવાળા		૨૫૧
૨૭	વોરા ઠાકરશી જશરાજ		૨૫૧
૨૮	કોઠારી સુખલાલજી પુનમચંદજી	(ખારરોડ)	૨૫૧
૨૯	અ. સૌ. બેન કુંદનગૌરી મનહરલાલ સંઘવી	,,	૨૫૧
૩૦	કોઠારી રમણીકલાલ કસ્તુરચંદભાઇ		૨૫૧
૩૧	દેશાઇ અમૃતલાલ વર્ધમાનના સ્મરણાર્થે હા. દલીચંદ અમૃતલાલ દેશાઇ		૨૫૧
૩૨	સ્વ. ત્રીભોવનદાસ વ્રજપાળ વીંછીયાવાળાના સ્મરણાર્થે હા. હરગોવિંદદાસ ત્રિભોવનદાસ અજમેરા		૨૫૧
૩૩	તેજાણી કુબેરદાસ પાનાચંદ		૨૫૧
૩૪	શેઠ સરદારમલજી દેવીચંદજી કાવેડીયા (સાદડીવાળા)		૨૫૧
૩૫	શેઠ નેમચંદ સ્વરૂપચંદ ખંભાતવાળા હા. ભાઇ જેઠાલાલ નેમચન્દ		૨૫૧
૩૬	શાહ કોરશીભાઈ હીરજીભાઈ		૩૦૧
૩૭	શ્રીમતી મણીબાઇ વ્રજલાલ પારેખ ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ ફંડ હા. વૃજલાલ દુર્લભજી		૨૫૧
૩૮	દડિયા અમૃતલાલ મોતીચંદ	(ઘાટકોપર)	૨૫૧
૩૯	દોશી ચત્રભુજ સુંદરજી	,,	૨૫૧
૪૦	દોશી જુગલકિશોર ચત્રભુજ	,,	૨૫૧
૪૧	દોશી પ્રવિણચંદ ચત્રભુજ	,,	૨૫૧
૪૨	શેઠ મનુભાઇ માણેકચંદ હા. ઝાટકીયા નરભેરામ મોરારજી	,,	૨૫૧
૪૩	શાહ કાંતીલાલ મગનલાલ	,,	૨૫૧

૪૪ શેઠ મણીલાલ ગુલાબચંદ ઘાટકોપર ૨૫૧
૪૫ શેઠ શેઠ છગનલાલ નાનજીભાઇ ૨૫૧
૪૬ શાહ શીવજી માણેકભાઇ ૨૫૧
૪૭ મેસર્સ સવાણી ટ્રાન્સપોર્ટ કું. હા. શેઠ માણેકલાલ વાડીલાલ ૨૫૧
૪૮ શાહ નગીનદાસ કલ્યાણજી (વેરાવળવાળા) ૨૫૧
૪૯ મહેતા રતિલાલ ભાઇચંદ ૨૫૧
૫૦ શાહ પ્રેમજી હીરજી ગાલા ૨૫૧
૫૧ બેન કેશરબાઇ ચંદુલાલ જેસીંગભાઇ શાહ ૨૫૧
૫૨ પારેખ ચીમનલાલ લાલચંદ સાયલાવાળાનાં ધર્મપત્નિ અ. સૌ.
ચંચળબાઇના સ્મરણાર્થે હા. સારાભાઇ ચીમનલાલ ૨૫૧
૫૩ ધી મરીના મોર્ડન હાઇસ્કુલ ટ્રસ્ટ ફંડ હા. શાહ મણીલાલ ઠાકરશી ૨૫૧
૫૪ મહેતા મોટર સ્ટોર્સ હા. અનોપચંદ ડી. મહેતા ૨૫૧
૫૫ શેઠ રસીકલાલ પ્રભાશંકર મોરબીવાળા તરફથી તેમનાં
માતુશ્રી મણીબેનના સ્મરણાર્થે ૩૦૧
૫૬ શ્રીયુત જશવંતલાલ ચુનીલાલ વોરા ૨૫૦
૫૭ શાહ કુંવરજી હંસરાજ ૨૫૧
૫૮ દડીયા જેસીંગલાલ ત્રીકમજી ૨૫૧
૫૯ મોદી અભેચંદ સુરચંદ રાજકોટવાળા હા ડોસાલાલ અભેચંદ ૨૫૧
૬૦ શાહ જેઠાલાલ ડામરશી ધ્રાંગધ્રાવાળા હા. શાહ વાડીલાલ જેઠાલાલ ૨૫૦
૬૧ સ્વ. પિતાશ્રી ભગવાનજી હીરાચંદ જસાણીના સ્મરણાર્થે
હા. લક્ષ્મીચંદભાઇ તથા કેશવલાલભાઇ ૩૦૧
૬૨ સ્વ. પિતાશ્રી શાહ અંબાલાલ પુરૂષોત્તમદાસના સ્મરણાર્થે
હા. શાહ બાપલાલ અંબાલાલ ૨૫૧
૬૩ સ્વ. કસ્તુરચંદ અમરશીના સ્મરણાર્થે હા. તેમનાં ધર્મપત્નિ ઝવેરબેન
મગનલાલ વતી જયંતિલાલ કસ્તુરચંદ મશ્કારીયા (ચુડાવાળા) ૨૫૧
૬૪ શેઠ ડુંગરશી હંસરાજ વીસરીયા ૨૫૧
૬૫ શાહ રતનશી મોણશીની કું. ૨૫૧
૬૬ શેઠ શીવલાલ ગુલાબચંદ મેવાવાળા ૨૫૧
૬૭ શાહ ચંદુલાલ કેશવલાલ ૨૫૧
૬૮ સ્વ. પિતાશ્રી વિરચંદ જેસીંગ શેઠ, લુખતરવાળાના સ્મરણાર્થે
હા. કેશવલાલ વીરચંદ ૨૫૧
૬૯ ચંદુલાલ કાનજી મ્હેતા ૨૫૧

૭૦ શ્રી વર્ધમાન સ્થા. જૈન સંઘ
હા. કેશરીમલજી અનોપચંદજી ગુગલીયા (મલાડ) ૨૫૧
૭૧ સ્વ. પિતાશ્રી પતુભાઈ મોનાભાઈના સ્મરણાર્થે
હા. શાહ કાનજી પતુભાઇ ,, ૨૫૧
૭૨ અ. સૌ. પાનબાઇ હા. શેઠ પદમશી નરસિંહભાઇ ,, ૨૫૧
૭૩ સ્વ. નાગશીભાઇ સેજપાલના સ્મરણાર્થે હા. રામજી નાગશી ,, ૩૦૧
૭૪ સ્વ. ગોડા વણારશી ત્રીભોવનદાસ સરસઇવાળાના સ્મરણાર્થે
હા જગજીવન વણારશી ગોડા ,, ૨૫૧
૭૫ સ્વ કાનજી મૂળજીના સ્મરણાર્થે તથા માતુશ્રી દિવાળીબાઇના
૧૬ ઉપવાસના પારણા પ્રસંગે હા. જયંતિલાલ કાનજી ,, ૨૫૧
૭૬ શાહ પ્રેમજી માલશી ગંગર ,, ૨૫૧
૭૭ શાહ વેલશી જેશીંગભાઇ છાસરાવાળા તરફથી તેમનાં ધર્મપત્નિ
સ્વ નાનબાઇના સ્મરણાર્થે ,, ૩૦૧
૭૮ સ્વ. પિતાશ્રી રાયશી વેલશીના સ્મરણાર્થે હા
શાહ દામજી રાયશીભાઇ ,, ૩૦૧
૭૯ સ્વ પિતાશ્રી ભીમજી કોરશી તથા માતુશ્રી પાલાબાઇના
સ્મરણાર્થે હા. શાહ ઉમરશી ભીમશી ,, ૩૦૧
૮૦ શાહ વરજાંગભાઇ શીવજીભાઇ ,, ૨૫૧
૮૧ શાહ ખીમજી મુળજી પૂંજા ,, ૨૫૧
૮૨ સ્વ. માતુશ્રી જકલબાઇના સ્મરણાર્થે હા. દેશાઇ વ્રજલાલ કાળીદાસ ,, ૨૫૧
૮૩ અ. સૌ. સમતાબેન શાંતિલાલ C/o. શાતીલાલ ઉજમશી શાહ ,, ૨૫૧
૮૪ સ્વ. કેશવલાલ વછરાજ કોઠારીના સ્મરણાર્થે સૂરજબેન તરફથી
હા. તનસુખલાલભાઇ ,, ૨૫૧
૮૫ સ્વ. પિતાશ્રી હંસરાજ હીરાના સ્મરણાર્થે
હા દેવશી હંસરાજ કચ્છ બીદડાવાળા ,, ૨૫૧
૮૬ ઘેલાણી પ્રભુલાલ ત્રીકમજી (બોરીવલી) ૨૫૨
૮૭ શેઠ ત્રંબકલાલ કસ્તુરચંદ લીંમડી અજરામર શાસ્ત્ર ભંડારને ભેટ (માટુંગા) ૨૫૧
૮૮ અ. સૌ. બેન રંજનગૌરી C/o શાહ ચંદુલાલ લક્ષ્મીચંદ ,, ૨૫૧
૮૯ શાહ નટવરલાલ દીપચંદ તરફથી તેમનાં ધર્મપત્નિ અ. સૌ.
સુશીલાબેનના વર્ષીતપની ખુશાલીમાં ,, ૨૫૧
૯૦ દોશી ભીખાલાલ વૃજલાલ પાળીયાદવાળા ,, ૨૫૧
૯૧ શાહ ગોપાળજી માનસંગ ,, ૨૫૧

૯૨ દોશી ફુલચંદ માણેકચંદ ,, ૨૫૦
૯૩ શેઠ ચંપકલાલ ચુનીલાલ દાદભાવાળા ,, ૨૫૧
૯૪ શ્રી વર્ધમાન સ્થા. જૈન શ્રાવક સંઘ હા. સંઘવી
ચીમનલાલ અમરચંદ (દાદર) ૨૫૧
૯૫ શાંતિલાલ ડુંગરશી અદાણી ,, ૨૫૧
૯૬ શાહ કરશન લધુભાઇ ,, ૩૦૧
૯૭ કીશનલાલ સી. મહેતા શીવ ૨૫૧
૯૮ માતુશ્રી જીવીબાઇના સ્મરણાર્થે
હા. શામજી શીવજી કચ્છ ગુંદાળાવાળા ગોરેગાંવ ૨૫૧
૯૯ સ્વ. શાહ રાયશી કચરાભાઇના સ્મરણાર્થે તેમના ધર્મપત્નિ
નેણબાઈ વતી હા જેઠાલાલ રાયશી ,, ૨૫૧
૧૦૦ શુશીલાબેનન શકરાભાઇ C/o. નવીનચંદ્ર વસંતલાલ શાહ વિલેપાર્લે ૨૫૧
૧૦૧ બેન ચંદનબેન અમૃતલાલ વારિયા ૨૫૧
૧૦૨ સ્વ. કાળીદાસ જેઠાલાલ શાહના સ્મરણાર્થે
હા. સુમનલાલ કાળીદાસ (કાનપુરવાળા) ૩૦૧
૧૦૩ શાહ ત્રીભોવન ગોપાલજી તથા અ. સૌ. બેન કસુંબા
ત્રીભોવન (થાનગઢવાળા) શીવ ૨૫૧

મુળી

૧ શેઠ ઉજમશી વીરપાળ હા. શેઠ કેશવલાલ ઉજમશી ૩૦૧

મોરબી

૧ દોશી માણેકચંદ સુંદરજી ૩૫૧

મોમ્બાસા

૧ શ્રીયુત નાથાલાલ ડી. મ્હેતા ૨૫૧
૨ શાહ દેવરાજ પેથરાજ ૨૫૦

યાદગીરી

૧ શેઠ બાદરમલજી સુરજમલજી એંકર્સ ૨૫૦

રતલામ

૧ અનેક ભકતજનો તરફથી હા. શ્રીમાન કેશરીમલજી
(શ્રી કેવળચંદ મુનિશ્રીના ઉપદેશથી) ૨૫૧

રાણપુર

૧ શ્રીમતિ માતુશ્રી સમરતબાઇના સ્મરણાર્થે
હા. ડૉ. નરોતમદાસ ચુનીલાલ કાપડીયા ૨૫૧
૨ સ્વ. પિતાશ્રી લહેરાભાઈ ખીમજીના સ્મરણાર્થે
હા. શેઠ કાલીદાસ લહેરાભાઈ વશાણી ૩૦૧

રાણાવાસ

૧ શેઠ જવાનમલજી નેમીચંદજી હા. બાબુ રીખબચંદજી ૩૦૧

રાયચુર

૧ સ્વ. માતુશ્રી મોંઘીબાઈના સ્મરણાર્થે
હા. શાહ શીવલાલ ગુલાબચંદ વઢવાણવાળા ૨૫૧
૨ શેઠ કાનુરામજી ચાંદમલજી સંચેતી મુથા ૨૫૧

રાજકોટ

૧ વાડીલાલ ડાઇંગ એન્ડ પ્રિન્ટીંગ વર્કસ ૪૦૦
૨ શેઠ રતીલાલ ન્યાલચંદ ચીતલીયા ૨૫૧
૩ બાબુ પરશુરામ છગનલાલ શેઠ ઉદેપુરવાળા ૨૫૦
૪ શેઠ મનુભાઈ મુળચંદ (એન્જીનીઅર સાહેબ) ૨૫૧
૫ શેઠ શાંતિલાલ પ્રેમચંદ તેમના ધર્મપત્નિના વર્ષીતપ પ્રસંગે ૨૫૧
૬ શેઠ પ્રજારામ વીઠ્ઠલજી ૨૫૧
૬ ઉદાણી ન્યાલચંદ હાકેમચંદ વકીલ ૨૫૧
૮ બેન સર્યુબાળા નૌતમલાલ જસાણી (વર્ષીતપની ખુશાલી) ૨૫૧
૯ મોદી સૌભાગ્યચંદ મોતીચંદ ૨૫૧
૧૦ બદાણી ભીમજી વેલજી તરફથી તેમનાં ધર્મપત્નિ અ. સૌ.
સમરતબેનના વર્ષીતપ નિમિત્તે ૨૫૧

૧૧ દોશી મોતીચંદ ધારશીભાઇ (રીટાયર્ડ એક્ઝીક્યુટીવ એન્જીનીયર) ૨૫૧
૧૨ કામદાર ચંદુલાલ જીવરાજ (ધ્રાંગધ્રાવાળા) ૨૫૦
૧૩ હેમાણી ઘેલાભાઇ સવચંદ ૨૫૧
૧૪ દફતરી પ્રભુલાલ ન્યાલચંદ ૨૫૧
૧૫ સ્વ. મ્હેતા દેવચંદ પુરૂષોતમના સ્મરણાર્થે તેમનાં ધર્મપત્નિ
હેમકુંવરબાઇ તરફથી હા. જયંતિલાલ દેવચંદ મ્હેતા. ૨૫૧
૧૬ પારેખ શીવલાલ ઝૂંઝાભાઇ મોમ્બાસાવાળા હા અ. સૌ. કંચનબેન ૨૫૨

રાપર

૧ પૂજ્ય વાલજીભાઇ ન્યાલચંદભાઇ ૨૫૧

લખતર

૧ શાહ રાયચંદ ઠાકરશીના સ્મરણાર્થે હા શાંતિલાલ રાયચંદ શાહ ૨૫૧
૨ ભાવસાર હરજીવનદાસ પ્રભુદાસના સ્મરણાર્થે
હા. ત્રીભોવનદાસ હરજીવનદાસ ૨૫૧
૩ શાહ તલકશી હીરાચંદના સ્મરણાર્થે
હા. ભાઇ અમૃતલાલ તલકશી ૨૫૧
૪ શાહ ચુનીલાલ માણેકચંદ ૨૫૧
૫ શાહ જાદવજી ઓઘડભાઇના સ્મરણાર્થે હા. શાંતિલાલ જાદવજી ૨૫૧
૬ દોશી ઠાકરશી ગુલાબચંદના સ્મરણાર્થે તેમમાં ધર્મપત્નિ
સમરતબ્હેન તરફથી હા. જયંતીલાલ ઠાકરશી ૨૫૧

લાલપુર

૧ શેઠ નેમચંદ સવજી મોદી હા. ભાઇ મગનલાલ ૨૫૧
૨ શેઠ મુલચંદ પોપટલાલ હા. મણીલાલભાઇ તથા જેશીંગલાલભાઈ ૨૫૧

લાખેરી

૧ માસ્તર જેઠાલાલ મોનજીભાઈ હા. મ્હેતા અમૃતલાલ જેઠાલાલ
(સીવીલ એંજીનીયર સાહેબ) ૨૫૧

લાકડીયા

૧ શ્રી લાકડીયા સ્થા. જૈન સંઘ હા. શાહ રતનશી કરમણ ૨૫૧

લીંમડી (સૌરાષ્ટ્ર)

૧ શાહ ચકુભાઇ ગુલાબચંદ ૨૫૧

લીંમડી (પંચમહાલ)

૧ શાહ કુંવરજી ગુલાબચંદ ૨૫૧
૨ છાજેડ ઘાસીરામ ગુલાબચંદ ૨૫૧ાત્ર
૩ શેઠ વીરચંદ પન્નાલાલજી કર્ણાવટ ૨૫૧

લોનાવલા

૧ શેઠ ધનરાજજી મુલચંદજી મુથા ૨૫૧

લુધિયાના

૧ બાબુ રાજેન્દ્રકુમાર જૈન દિલ્હીવાળા ૨૫૧

વઢવાણ શહેર

૧ શેઠ દિલીપકુમાર સવાઇલાલ C/o. શાહ સવાઇલાલ ત્ર્યંબકલાલ ૨૫૧
૨ કામદાર મગનલાલ ગોકળદાસ હા. રતીલાલ મગનલાલ ૨૫૧
૩ સંઘવી મુળચંદ બેચરભાઇ હા. જીવણલાલ ગફલદાસ ૨૫૧
૪ શેઠ કાંતીલાલ નાગરદાસ ૨૫૧
૫ વોરા ચત્રભુજ મગનલાલ ૨૫૧
૬ સંઘવી શીવલાલ હીમજીભાઇ ૨૫૧
૭ શાહ દેવશીભાઇ દેવકરણ ૨૫૧
૮ વોરા ડોસાભાઇ લાલચંદ સ્થા. જૈન સંઘ
હા. વોરા નાનચંદ શીવલાલ ૨૫૧
૯ વોરા ધનજીભાઇ લાલચંદ સ્થા. જૈન સંઘ
હા. વોરા પાનાચંદ ગોબરદાસ ૨૫૧
૧૦ દોશી વીરચંદ સુરચંદ હા દોશી નાનચંદ ઉજમશી ૨૫૧
૧૧ સ્વ. વોરા મણીલાલ મગનલાલ તથા વોરા ચત્રભુજ મણીલાલ ૨૫૧
૧૨ શાહ વાડીલાલ દેવજીભાઇ ૨૫૧
૧૩ કામદાર ગોરધનદાસ મગનલાલનાં ધર્મપત્નિ
અ. સૌ. કમળાબેન રંગુનવાળા ૨૫૧

૧૪ શેઠ વૃજલાલ સુખલાલ ૨૫૧

વડોદરા

૧ કામદાર કેશવલાલ હિંમતરામ પ્રોફેસર ૨૫૧
૨ વકીલ મણીલાલ કેશવલાલ શાહ ૨૫૧
૩ સ્વ. પિતાશ્રી ફકીરચંદ પુંજાભાઇના સ્મરણાર્થે ૨૫૧
હા. શાહ રમણલાલ ફકીરચંદ ૨૫૧

વડીયા

શેઠ ભવાનભાઈ કાળાભાઇ પંચમીયા ૨૫૧

વલસાડ

૧ શાહ ખીમચંદ મુળજીભાઇ ૨૫૧

વણી

૧ મહેતા નાનાલાલ છગનલાલનાં ધર્મપત્નિ સ્વ. ચંચળબેન તથા
પુરીબેનના સ્મરણાર્થે હા. મનહરલાલ નાનાલાલ મહેતા ૨૫૧

વટામણ

૧. શ્રી સ્થા. જૈન સંઘ હા. પટેલ ડાહ્યાભાઇ હલુભાઇ ૨૫૧

વડગાંવ

૧ શેઠ માણેકચંદજી રાજમલજી બાફણા ૨૫૧

વાંકાનેર

૧ ખંઢેરીયા કાંતીલાલ ત્રંબકલાલ ૨૫૧
૨ દફતરી ચુનિલાલ પોપટભાઇ મોરબીવાળા
હા. પ્રાણલાલ ચુનીલાલ દફતરી ૨૫૧

વીંછીયા

૧ શ્રી સ્થા. જૈન સંઘ. હા. અજમેરા રાયચંદ વ્રજપાળ ૨૫૧

વિરમગામ

૧	માસ્તર વીઠલભાઇ મોદી	૨૫૧
૨	શાહ નાગરદાસ માણેકચંદ	૨૫૧
૩	શાહ મણીલાલ જીવણલાલ શાહપુરવાળા	૨૫૧
૪	શાહ અમુલખ નાગરદાસનાં ધર્મપત્નિ અ. સૌ. બેન લીલાવતીના વર્ષીતપ નિમિતે હા. શાહ કાંતિલાલ નાગરદાસ	૩૦૦
૫	સ્વ. શેઠ ઉજમશી નાનચંદના સ્મરણાર્થે હા. શાહ ચુનીલાલ નાનચંદ	૨૫૧
૬	સ્વ. શેઠ મણીલાલ લક્ષ્મીચદ ખારાઘોડાવાળાના સ્મરણાર્થે તેમના પુત્રો તરફથી હા. ખીમચંદભાઇ	૨૫૧
૭	સ્વ. શેઠ હરિલાલ પ્રભુદાસના સ્મરણાર્થે હા. અનુભાઇ	૨૫૧
૮	સંઘવી જેચંદભાઇ નારણદાસ	૨૫૧
૯	સ્વ. શાહ વેલશીભાઈ સાકરચંદ કત્રાસગઢવાળાના સ્મરણાર્થે હા. ભાઇ ચીમનલાલભાઇ	૨૫૧
૧૦	પારેખ મણીલાલ ટોકરશી લાતીવાળા (મોટી બેનના સ્મરણાર્થે)	૨૫૧
૧૧	શાહ નારણદાસ નાનજીભાઇના પુત્ર વાડીલાલભાઇના ધર્મપત્નિ અ. સૌ. નારંગીબેનના વર્ષીતપ નિમિતે હા શાંતિલાલ નારણદાસ	૨૫૧
૧૨	સ્વ. છબીલદાસ ગોકળદાસના સ્મરણાર્થે તેમનાં ધર્મપત્નિ કમળાબેન તરફથી હા. મંજુલાકુમારી	૨૫૧
૧૩	શ્રી સ્થા. જૈન શ્રાવીકા સંઘ હા. રંભાબેન વાડીલાલ	૨૫૧
૧૪	સ્વ. ત્રિભોવનદાસ દેવચંદ તથા સ્વ ચંચળબેનના સ્મરણાર્થે હા. ડૉ. હિંમતલાલ સુખલાલ	૨૫૧
૧૫	શાહ મુળચંદ કાનજીભાઇ હા. શાહ નાગરદાસ ઓઘડભાઇ	૨૫૧
૧૬	શેઠ મોહનલાલ પિતામ્બરદાસ હા. ભાઇ કેશવલાલ તથા મનસુખલાલ	૨૫૧
૧૭	શ્રીમતી હીરાબેન નથુભાઇના વર્ષીતપ નિમિતે હા. નથુભાઇ નાનચંદ શાહ	૩૦૧
૧૮	શેઠ મણીલાલ શીવલાલ	૨૫૧
૧૯	સ્વ. મણીયાર પરસોતમદાસ સુંદરજીના સ્મરણાર્થે હા. સાકરચંદ પરસોતમદાસ શાહ	૨૫૧

વેરાવળ

૧	શાહ કેશવલાલ જેચંદભાઇ	૨૫૧

૨ શાહ ખીમચંદ શોભાગ્યચંદ ૨૫૧
૩ સ્વ. શેઠ મદનજી જેચંદભાઇના સ્મરણાર્થે તેમનાં ધર્મપત્નિ
લાડકુંવરબાઈ તરફથી હા. ધીરજલાલ મદનજી ૨૫૧
૪ શ્રી સ્થા. જૈન સંઘ હા. શાહ શોભેચંદ કરશનજી ૨૫૧
૫ શાહ હરકિશનદાસ ફુલચંદ કાનપુરવાળા ૨૫૧

સતારા

૧ સ્વ. કોઠારી મદનલાલજી કુંદનમલના સ્મરણાર્થે
હા. તેમનાં ધર્મપત્નિ રાજકુંવરબાઈ ૨૫૧

સરા

૧ શ્રી સરા સ્થા. જૈન સંઘ હા. દોશી પાનાચંદ સોમચંદ ૨૫૧

સાણંદ

૧ શાહ હીરાચંદ છગનલાલ હા શાહ ચીમનલાલ હીરાચંદ ૩૦૧
૨ અ. સૌ. ચંપાબેન હા. દોશી જીવરાજ લાલચંદ ૨૫૧
૩ પટેલ મહાસુખલાલ ડોશાભાઈ ૨૫૧
૪ શાહ સાકરચંદ કાનજીભાઇ ૨૫૧
૫ પુરીબેન ચીમનલાલ કલ્યાણજી સંઘવી લીંમડીવાળાના સ્મરણાર્થે
હા. વાડીલાલ મોહનલાલ કોઠારી ૨૫૧
૬ પારેખ નેમચંદ મોતીચંદ મુળીવાળાના સ્મરણાર્થે
હા. પારેખ ભીખાલાલ નેમચંદ ૨૫૧
૭ સંઘવી નારણદાસ ધરમશીના સ્મરણાર્થે હા. જયંતીલાલ નારણદાસ ૨૫૧
૮ શાહ કસ્તુરચંદ હરજીવનદાસ સાણંદવાળા
હા. ડો. માણેકલાલ કસ્તુરચંદ શાહ ૨૭૧
૯ શેઠ મોહનલાલ માણેકચંદ ગાંધી ચુડાવાળા તરફથી
તેમનાં ધર્મપત્નિ મંચ્છાબેન લલ્લુભાઇના સ્મરણાર્થે ૩૦૧

સાલબની

૧ દોશી ચુનીલાલ ફુલચંદ ૨૫૦

સાદડી

૧ શેઠ દેવરાજજી જીતમલજી પુનમીયા ૨૫૧

સાસવડ

૧ ચંદનમલજી મુથાના ધર્મપત્નિ અ. સૌ. રંગુબાઈ મુંથા તરફથી
હા. અમરચંદજી મુથા ૨૫૧

સુરત

૧ શ્રી સ્થા. જૈન સંઘ હા. શાહ રતિલાલ લલ્લુભાઈ ૨૫૧
૨ શ્રીયુત કલ્યાણચંદ માણેકચંદ હડાલાવાળા ૨૫૧
૩ શ્રી હરીપુરા છકોટી સ્થા. જૈન સંઘ હા. બાબુલાલ છોટાલાલ શાહ ૨૫૧

સુરેન્દ્રનગર

૧ શેઠ ચાંપશીભાઈ સુખલાલ ૨૫૧
૨ ભાવસાર ચુનીલાલ પ્રેમચંદ ૨૫૧
૩ સ્વ. કેશવલાલ મુળજીભાઈનાં ધર્મપત્નિ અમરતબાઇના સ્મરણાર્થે
હા. ભાઈલાલ કેશવલાલ શાહ ૨૫૧
૪ શાહ ન્યાલચંદ હરખચંદ ૨૫૧
૫ શાહ વાડીલાલ હરખચંદ ૨૫૧

સુવઇ

૧ સાવળા શામજી હીરજી તરફથી સદાનંદી જૈન મુનિશ્રી છોટાલાલજી
મહારાજના ઉપદેશથી સુવઇ સ્થા. જૈન સંઘ જ્ઞાનભંડારને ભેટ ૨૫૧

સજેલી

૧ શાહ લુણાજી ગુલાબચંદભાઈ ૨૫૧
૨ શ્રી સ્થા. જૈન સંઘ હા શાહ પ્રેમચંદ દલીચંદ ૨૫૧

હારીજ

૧ શાહ અમુલખ મુળજીભાઇ હા. પ્રકાશચંદ્ર અમુલખભાઈ ૩૦૧
૨ સ્વ. બેન ચંદ્રકાંતાના સ્મરણાર્થે હા. શાહ અમુલખ મુળજીભાઇ ૩૦૧

હાટીના માળીયા

૧ શેઠ ગોપાલજી મીઠાભાઈ ૨૫૦
૨ શ્રીમતી આનંદગૌરી ભગવાનદાસના સ્મરણાર્થે
હા તેમનાં નાનાબેન અ. સૌ. મંજુલાબેન ભગવાનદાસ ગાંધી ૨૫૧

તા. ૧૫-૫-૬૦ સુધીના મેમ્બરોની સંખ્યા

૧૧ આદ્ય મુરબ્બીશ્રી
૨૦ મુરબ્બીશ્રી
૬૩ સહાયક મેમ્બરો
૫૪૯ લાઇફ મેમ્બર
૬૪ બીજા કલાસના જુના મેમ્બરો

૭૦૭

સાકરચંદ ભાઇચંદ શેઠ
રાજકોટ તા ૧૬-૫-૬૦ મંત્રી,

*

તા. ૧૬-૫-૬૦થી તા. ૩૧-૫-૬૦ સુધીમાં નીચે મુજબ નવા મેમ્બરો નોંધાયા છે.

રૂા ૫૦૦	કોઠારી પોપટલાલ ચત્રભુજભાઈ.	સુરેન્દ્રનગર
રૂા ૩૫૧	સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર.	અમદાવાદ
રૂા. ૩૫૧	શેઠ ભુરાલાલ કાળીદાસ.	અમદાવાદ
રૂા. ૩૫૧	શેઠ મીયાચંદજી જુહારમલજી કટારીયા.	રાવટી
રૂ. ૩૦૧	શ્રી સ્થા. જૈન સઘ.	સુરેન્દ્રનગર
રૂા. ૨૫૧	ડો. ધનજીભાઇ પુરૂષોતમદાસ.	અમદાવાદ
રૂા. ૨૫૧	શાહ કાંતીલાલ હીરાચંદ.	સાણંદ
રૂા. ૨૫૧	શેઠ ગેરીલાલજી સુગનલાલજી ઉદેપુરવાળા	અમદાવાદ

*

મેમ્બર ફી.

ઓછામાં ઓછા રૂા. ૫૦૦૦) આપી આદ્ય મુરબ્બીપદ આપ દિપાવી શકો છો.
ઓછામાં ઓછા રૂા. ૩૦૦૦) આપી એક શાસ્ત્ર આપના નામથી છપાવી શકો છો
ઓછામાં ઓછા રૂા. ૧૦૦૦) આપી મુરબ્બીપદ મેળવી શકો છો.
ઓછામાં ઓછા રૂા. ૫૦૦) આપી સહાયક મેમ્બર બની શકો છો.

અને ઓછામાં ઓછા રૂા. ૩૫૧) આપી લાઇફ મેમ્બર તરીકે દરેક ભાઈ-બેન દાખલ થઈ શકે છે.

ઉપરના દરેક મેમ્બરોને ૩૨ સૂત્રો તથા તેના તમામ ભાગો મળી લગભગ ૭૦ ગ્રંથો જેની કિંમત લગભગ ૮૦૦ ઉપર થાય છે તે ભેટ તરીકે મળી શકે છે. અને દરેક શાસ્ત્રમાં તેમનુ નામ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

તા. ૧–૬–૬૦ સુધીમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં સૂત્રો

શાસ્ત્રોનો નં.	શાસ્ત્રનું નામ		કિંમત
૧	ઉપાસકદશાંગ (બીજી આવૃત્તિ) ખલાસ		૮–૮–૦
૨	દશવૈકાલિક	૧ લો ભાગ	૧૦–૦–૦
	દશવૈકાલિક	૨ જો ભાગ (છપાય છે	૭–૮–૦
૩	આચાગંગ	૧ લો ભાગ	૧૨–૦–૦
	આચારાંગ	૨ જો ,,	૧૦–૦–૦
	આચારાંગ	૩ જો ,,	૧૦–૦–૦
૪	આવશ્યક		૭–૮–૦
૫ થી ૯	નિરયાવલિકા		૧૧–૦–૦
૧૦	નંદી સૂત્ર		૧૨–૦–૦
૧૧	કલ્પ સૂત્ર	૧ લો ભાગ	૨૫–૦–૦
	કલ્પ સૂત્ર	૨ જો ભાગ	૨૦–૦–૦
૧૨	અન્તકૃત		૮–૮–૦
૧૩	વિપાક		૧૫–૦–૦
૧૪	અનુતરોપપાતિક		૭–૮–૦
૧૫	દશાશ્રુત		૧૧–૦–૦
૧૬	ઔપપાતિક		૧૨–૦–૦
૧૭	ઉતરાધ્યપન સૂત્ર	૧ લો ભાગ	૧૫–૦–૦
	,,	૨ જો ભાગ	૧૫–૦–૦
	,,	૩ જો ભાગ (છપાય છે)	
	,,	૪ થો ,, (,,)	
૧૮	ભગવતી સૂત્ર	૧ લો ભાગ (છપાય છે)	

શ્રી અખિલ ભારત શ્વેતામ્બર સ્થાનકવાસી જૈન શાસ્ત્રોદ્ધાર સમિતિ, રાજકોટ.

પચવર્ષિય યોજના અને તેનો હેતુ

ભવિષ્યના તમારા વારસદારને ખાતર

ફક્ત પાંચ વર્ષ માટે સહાયક બનો

સ્થાનકવાસી સમાજ માટે ધર્મનાં બે અવલંબન છે. પહેલું શ્રમણવર્ગ અને બીજું આગમ બત્રીશી. જ્યાં જ્યાં શ્રમણવર્ગની ગેરહાજરી હોય ત્યા ત્યાં ધર્મ ટકાવવાનું અત્યારે પણ એકજ સાધન છે અને તે જૈન સિદ્ધાંતો

પરદેશમાં વસ્તાં તેમજ ગામડામાં રહેતાં ભાઇઓને તેમજ બ્હેનોને વીરવાણીનો લાભ કયારે મળી શકે કે જ્યારે તેઓ જે ભાષા જાણતા હોય તે ભાષામાં સૂત્રો લખાયેલ હોય.

ભગવાન મહાવીરે ફરમાવેલ વાણીની ગુંથણી ગણધરોએ કરી. તે પ્રાકૃત ભાષામાં રચેલાં શાસ્ત્રો અત્યારની પ્રજા વાંચી ન શકે એટલે લાભ તો કયાંથી લઇ શકે ?

આ બધી મુશ્કેલીઓના નિવારણ માટે પૂ. આચાર્યશ્રી ઘાસીલાલજી મહારાજ મૂળ શાસ્ત્રોનું પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, હિન્દી અને ગુજરાતી ભાષાંતર કરી એકજ પેઇજ ઉપર એકજ પુસ્તકમાં સાથે ચારે ભાષામાં વીર પ્રભુના વચનોનો ખજાનો હરકોઇ વ્યકિત સહેલાઈથી વાંચીને તેનો અમૂલ્ય લાભ ઉઠાવી શકે તેવી રીતે તૈયાર કરી રહ્યા છે.

આ સમિતિ દ્વારા પૂજ્યશ્રીનાં બનાવેલાં લગભગ અઢાર શાસ્ત્રો પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકયાં છે. હાલમાં ભગવતી સૂત્ર છપાય છે જેના લગભગ ૧૨ ભાગ થશે. અને એક જ શાસ્ત્રનો ખર્ચ લગભગ સવા લાખ રૂા. થશે. બત્રીશ સૂત્રો અને તેના ભાગો મળીને લગભગ ૭૦ સી-તેર બુકો પ્રસિદ્ધ થવાની ધારણા છે.

રૂા. ૨૫૧) ભરનાર લાઇફ મેમ્બરને આ આખો સેટ જેની કિંમત લગભગ રૂા. ૭૦૦ થી રૂા. ૮૦૦ થાય છે તે ભેટ તરીકે આપવામાં આવે છે. પરંતુ આવી રીતે રોજબરોજ તોટો પડતો રહે તે કયાં સુધી ચલાવી શકાય? અત્યાર સુધી

મેમ્બરોની સંખ્યા ૭૧૫ની થયેલ છે. હાલમાં મેમ્બરો થવા માટે વગર પ્રયત્ને નામો આવતાં જાય છે. જુલાઇ ૧૯૬૦માં મળનાર કાર્યવાહક કમિટી વખતે રૂા. ૫૦૧] મેમ્બર ફી કરવા માટે વાટાઘાટો ચાલે છે. હાલમાં કામ ચલાઉ રૂા. ૨૫૧]ને બદલે મેમ્બર ફી રૂા ૩૫૧] રાખવામાં આવી છે.

ગઇ જનરલ સભાએ ઠરાવ કરીને પંચવર્ષીય યોજના ઘડી કાઢી છે અને તેનો હેતુ અત્યારે શાસ્ત્રો ભેટ તરીકે આપવામાં જે ખોટ ખમવી પડે છે તે પુરી કરવાનો છે. રૂા. ૨૫] થી વધુ ગમે તેટલી રકમ પાંચ વર્ષ સુધી સમિતિને કોઇપણ વ્યકિત (મેમ્બર હો યા ન હો તે) ભેટ આપે તેમ સમિતિએ અપીલ કરી છે. સમિતિના પ્રમુખ શેઠ શાંતિલાલભાઇએ રૂા. ૧૦૦૦] એક હજાર પાંચ વર્ષ સુધી આપવાનું જાહેર કર્યું છે

અત્યાર સુધીમાં રૂા ૪૦૭૮] ની રકમ સમિતિને પહેલા વર્ષની ભેટ તરીકે મળી પણ ગઇ છે. આવી રીતે મદદ આપનારને શાસ્ત્રો ભેટ મળવાનાં નથી. તે વાત સમજી શકાય તેમ છે.

લગ્ન પ્રસંગે, પૂત્ર જન્મ પ્રસંગે, દિક્ષા પ્રસંગે. વર્ષિતપ પ્રસંગે તેમજ બીજા શુભ પ્રસંગોએ થતા ખર્ચામાં થોડો કાપ મુકીને પણ આ યોજના અપનાવી લેવા સારા સમાજને અમો વિનંતિ કરીએ છીએ.

અથાગ પરિશ્રમ વેઠીને સમાજના કલ્યાણ માટે જે સંત આવું અણમોલું કાર્ય કરી રહ્યા છે અને જેને વ્યવસ્થિત રીતે પ્રસિદ્ધ કરીને ઘેર ઘેર આગમો પહોંચાડવા જે સમિતિ કાર્યકરી રહી છે. તેના હાથ મજબુત કરવા સમાજના સાધુ, સાધ્વી શ્રાવક–શ્રાવિકા એ દરેકની પવિત્ર ફરજ છે. –એજ વિનતિ.

તા. ૧–૬–૬૦
રાજકોટ.

સેવકો,
માનદ્ મંત્રીઓ,

પંચવર્ષીય યોજનાની સંવત ૨૦૧૬ ની પહેલાં વર્ષની ભેટ.

(તા. ૩૧-૫-૬૦ સુધીમાં દાતાઓ તરફથી મળેલી રકમો)

શ્રી	શેઠ શાંતિલાલ મંગળદાસ	અમદાવાદ	૧૦૦૦
,,	,, બાબુલાલ નારણદાસ	ધોરાજી	૨૫૧
,,	,, ભાવસાર ભોગીલાલ છગનલાલ	અમદાવાદ	૨૫૧
,,	,, ઇશ્વરલાલ પુરૂષોતમદાસ	અમદાવાદ	૨૫૧
,,	,, હરિલાલ અનોપચંદ	ખંભાત	૨૫૦
,,	,, રંગજીભાઇ મોહનલાલ	અમદાવાદ	૨૫૦
,,	,, મુલચંદજી જવાહીરલાલજી બરડીયા	અમદાવાદ	૧૦૧
,,	,, ગુલાબચંદ લીલાધર બાટવીયા	ખાખીજાળીયા	૧૦૧
,,	,, મ્હેતા પોપટલાલ માવજીભાઇ	જામજોધપુર	૧૦૧
,,	,, શાહ પ્રેમચંદ સાકરચંદ	અમદાવાદ	૧૦૦
,,	,, હાથીભાઇ ચત્રભુજ જામનગરવાળા	અમદાવાદ	૭૫
,,	,, મ્હેતા ભાનુલાલ રૂગનાથ	ધ્રાફા	૭૫
,,	,, શાહ હરજીનદાસ કેશવજી	મુંબઇ	૭૫
,,	,, ઝુંઝાભાઇ વેલશીભાઇ	સુરેન્દ્રનગર	૭૫
,,	શાહ હીરાચંદ છગનલાલ હા. ચીમનલાલ હીરાચંદ	સાણંદ	૫૧
,,	,, મોતીલાલજી હીરાચંદજી	નારાયણગામ	૫૧
,,	વકીલ મણીલાલ કેશવલાલ	વડોદરા	૫૧
,,	શેઠ ત્રીભોવનદાસ મંગળદાસ	ખંભાત	૫૧
,,	,, બાટવીયા અમીચંદ ગીરધરલાલ	બેંગલોર	૫૧
,,	, સુમનલાલ કાળીદાસભાઇ	કાનપુર	૫૧
,,	,, હરકીશનદાસ ફૂલચંદભાઇ	કાનપુર	૫૧
,,	,, બાગમલજી રૂગનાથમલજી ભણુસારી હા. શેઠ નેનમલજી	અમદાવાદ	૫૧
,,	,, ગીરધરલાલ મણીલાલ તરફથી (સ્વ. અ. સૌ. છબલબાઇના સ્મરણાર્થે)	બારાઘોડા	૫૧
,,	,, એક સદ્‌ગૃહસ્થ હા. શાહ રીખભદાસ જયંતિલાલ	અમદાવાદ	૫૧
,,	,, બગડીયા જગજીવનદાસ રતનશી	દામનગર	૫૧
,,	વકીલ વાડીલાલ નેમચંદ શાહ	વીરમગામ	૫૧
,,	સ્થા. જૈન સંઘ હા. મ્હેતા ચંદુલાલ ખેતશીભાઇ	વણી	૫૧
,,	શેઠ દોશી જીવરાજ લાલચંદ	સાણંદ	૫૧

,,	,,	નરસિંહદાસ વખતચંદ સંઘવી	ધ્રાંગધ્રા	૫૧
,,	ડૉ.	કસ્તુરચંદ બાલાભાઈ શાહ હા. રજનીકાંત કસ્તુરચંદ શાહ	અમદાવાદ	૫૧
,,	શેઠ	કસ્તુરચંદ હરજીવનદાસ હા. ડૉ. માણેકલાલ કસ્તુરચંદ	સાણંદ	૫૧
,,	,,	ભીમચંદ મણીલાલ	ખારાઘોડા	૩૧
,,	,,	કેશવલાલ ઓતમચંદ શાહ	ખારાઘોડા	૩૧
,,	,,	ભાઈલાલ ઉજમશી શાહ	અમદાવાદ	૩૧
,,	,,	રતીલાલ પોપટલાલ મહેતાના પૂ. માતુશ્રી બેન ચંચળબેનના તરફથી ભેટ	વણી	૩૧
,,	,,	અમૃતલાલ ઓઘડભાઈ	ખારાઘોડા	૩૧
,,	,,	મ્હેતા રણજીતલાલ મોતીલાલ (ઉદેપુરવાળા)	અમદાવાદ	૨૫
,,	,,	કેશવલાલભાઈ	વીરમગામ	૨૫
,,		પ્રવિણાબેન લક્ષ્મણભાઈ	અમદાવાદ	૨૫
,,		પારેખ ભીખાલાલ નેમચંદ	સાણંદ	૨૫

સમિતિ સર્વ દાતાઓનો આભાર માને છે.

રાજકોટ **સાકરચંદ ભાઈચંદ શેઠ**
તા. ૧-૬-૧૯૬૦ મંત્રી

॥ श्रीवीतरागाय नमः ॥

जैनाचार्य–जैनधर्मदिवाकर–पूज्यश्री–घासीलाल–व्रतिविरचितया

प्रमेयचन्द्रिकाख्यया व्याख्यया समलङ्कृतं

व्याख्याप्रज्ञप्त्यपरनामकम्

श्री-भगवतीसूत्रम्

मङ्गलाचरणम् ।

महावीरं धीरं बहुबलसमीरं कृतिरजो,-
ऽपहारे संसारे गलिततरसारे निवसताम् ।
महास्फारं सारं दलितभवभारं जिनवरम्
नमस्टीकेऽलीकेङ्गितमतिनिवारीं भगवतीम् ॥१॥

मङ्गलाचरण–

अन्वयार्थ—(दलितभवभारं) भवके भारको बिलकुल नष्ट करने वाले, (महास्फारं) केवलज्ञानरूपी असाधारण ज्योति से देदीप्यमान, तथा (गलिततरसारे) निराकुलतारूप सुखसार से सर्वथा रहित ऐसे (संसारे) इस संसारमें (निवसताम्) अनादि कालसे भ्रमण करनेवाले जीवों के (कृतिरजोऽपहारे बहुबलसमीरं) भवभ्रमणके कारणभूत कर्मरूप रज समूहको उड़ानेके लिये प्रलयकालकी प्रचण्ड वायुके जैसे, अतएव (सारं) सारभूत ऐसे (धीरं जिनवरं महावीरं) धीर जिनेन्द्र महावीरको (नमन्) नमस्कार करके मैं (अलीकेङ्गितमतिनिवारीं भगवतीं टीके) मिथ्यात्व से वासित मतिको दूर करनेवाले भगवतीसूत्रकी टीका करता हूं ॥

મંગલાચરણ—

અન્વયાર્થ—(दलितभवभारं) ભવના ભારનો બિલકુલ નાશ કરનારા, (महास्फारं) કેવળ જ્ઞાન રૂપી અસાધારણ જ્યોતિથી દેદીપ્યમાન, તથા (गलित-तरसारे) નિરાકુલતારૂપ સુખસારથી સર્વથા રહિત એવા (संसारे) આ સંસારમાં (निवसताम्) અનાદિ કાળથી ભ્રમણ કરનારા જીવોના (कृतिरजोऽपहारे बहुबल-समीरं) ભવભ્રમણના કારણભૂત કર્મરૂપી રજસમૂહને ઉડાડવામાં પ્રલયકાળના પ્રચંડ વાયુના જેવા, અને તેથી (सारं) સારભૂત એવા (धीरं जिनवरं महावीरं) ધીર જિનેન્દ્ર મહાવીરને (नमन्) નમસ્કાર કરીને હું (अलीकेङ्गितमतिनिवारीं भगवतीं टीके) મિથ્યાત્વવાળી મતિને દૂર કરનાર ભગવતી સૂત્રની ટીકા કરું છું.

विशेषार्थ—टीकाकारने भगवान् महावीरको नमस्कार करनेमें कारण उनके असाधारण गुण हैं, इस बातको यहां पर प्रकट किया है, क्यों कि जैनसिद्धान्तमें मोक्षमार्गका नेता, कर्मरूपी पर्वतोंका भेत्ता (भेदन करनेवाला) और विश्वतत्त्वोंका ज्ञाता आत्मा ही उपासना करने योग्य माना गया है। "दलितभवभारं" भवके भारको दलित वही कर सकता है जो आत्माके स्वभावको भुला देनेवाले, अथवा उसको घात करनेवाले कर्मोंपर विजय प्राप्त कर लेता है। जन्म जरा और मरण यही भव है। भव यह उपलक्षण पद है। इस पदसे टीकाकारने महावीर प्रभुको "कर्मका भेत्ता" प्रकट किया है। "गलिततरसारे संसारे निवसताम् कृतिरजोऽपहारे बहुबलसमीरं" इन पदोंद्वारा उन्होने प्रभुमें मोक्षमार्गका नेतृत्व प्रकट किया है, क्यों कि जन्म जरा और मरणकी व्याधिसे निर्मुक्त हुआ आत्मा ही दूसरे जीवोंको इस व्याधिसे निर्मुक्त मुक्तिके मार्गमें लगा सकता है। "महास्फारं" पद यह प्रकट करता है कि जिसप्रकार बडे भारी स्फार (विशाल) निर्मल प्रकाशमें समस्त ज्ञेय (जाननेयोग्य) पदार्थ झलकने लग जाते हैं, उसीप्रकारसे दर्पणमें प्रतिबिम्बकी तरह उनके केवलज्ञानरूप स्फार(विशाल)प्रकाशमें त्रिकालवर्ती समस्त ज्ञेय पदार्थ अपनी २ अनंत पर्यायों सहित झलकते रहते हैं, अतः वे विश्वतत्त्वके ज्ञाता हैं। इस प्रकार इन असाधारण गुणोंसे

વિશેષાર્થ—ટીકાકારે ભગવાન મહાવીરને નમસ્કાર કરવાનું કારણ તેમના અસાધારણ ગુણો છે, એવું અહીં દર્શાવ્યું છે, કારણ કે જૈનસિદ્ધાંતમાં મોક્ષમાર્ગના નેતા, કર્મરૂપી પર્વતોને ભેદનારા અને વિશ્વતત્વોના જ્ઞાતા આત્માને જ ઉપાસના કરવા લાયક માન્યા છે. "दलितभवभारं" ભવના ભારને તે વ્યકિત જ દલિત કરી શકે છે કે જે આત્માના સ્વભાવને ભુલાવી દેનાર અથવા તેનો ઘાત કરનાર કર્મો પર વિજય મેળવે છે. જન્મ જરા અને મરણને જ ભવ કહે છે. 'ભવ' પદ ઉપલક્ષણ પદ છે. આ પદ દ્વારા ટીકાકારે મહાવીર પ્રભુને "કર્મના ભેદનારા" કહ્યા છે. "गलिततरसारे संसारे निवसताम् कृतिरजोऽपहारे बहुबलसमीरं" આ પદો દ્વારા તેમણે પ્રભુમાં મોક્ષમાર્ગનું નેતૃત્વ દર્શાવ્યું છે. કારણ કે જન્મ, જરા અને મરણની વ્યાધિમાંથી નિર્મુકત થયેલ આત્મા જ બીજા જીવોને તે વ્યાધિથી નિર્મુકત એવા મોક્ષના માર્ગે દોરી શકે છે. "महास्फारं" પદ એ બતાવે છે કે જે રીતે ઘણા ભારે સ્ફાર (વિશાળ નિર્મળ) પ્રકાશમાં સમસ્ત જ્ઞેય (જાણવા યોગ્ય) પદાર્થો દેખાવા લાગે છે તેજ પ્રમાણે તેમના કેવળજ્ઞાનરૂપ સ્ફાર (વિશાલ) નિર્મળ પ્રકાશમાં ત્રિકાળવર્તી સમસ્ત જ્ઞેય પદાર્થો પોત પોતાની અનંત પર્યાયો સહિત દર્પણમાં જેમ પ્રતિબિંબ દેખાય તેમ દેખાવા લાગે છે. તેથી તેમને વિશ્વતત્ત્વના

चरमजिनवरास्यादुद्गमं प्राप्नुवत्या,
भविकहृदयकञ्जं स्मेरतां प्रापयन्त्या।
उदयगिरिशिरस्तो भानुभासेव लोके,
विलसति भगवत्या जीवतत्त्वादिवस्तु ॥ २ ॥

युक्त अन्तिम तीर्थंकर श्री महावीर प्रभुको टीकाकारने नमस्कार किया है, क्यों कि इष्ट देवताके गुणोंका स्तवन करने से जीवोंको मोक्षमार्गकी संसिद्धि प्राप्त होती है। यह सूत्र अर्थरूपमें भगवद्वाणीरूप है, अतः इसके अध्ययन करनेसे जीवोंकी मिथ्यात्ववासित मति सम्यक् मतिके रूपमें परिणत हो जाती है। इस कथनसे इस शास्त्रमें टीकाकारने उपादेयता प्रकट की है॥ १ ॥

अन्वयार्थ—(उदयगिरिशिरस्तः उद्गमं प्राप्नुवत्या) उदयाचल पर्वतके शिखरसे उदित हुई (भानुभासा इव) जैसे सूर्यकी प्रभा कमलोंको विकसित करती हुई संसारमें समस्त घट पटादिक वस्तुओंको प्रकाशित करती है, उसी प्रकारसे (चरमजिनवरास्यात् उद्गमं प्राप्नुवत्या) अन्तिम तीर्थंकर श्री महावीर प्रभुके मुखसे निकला हुआ (भगवत्या) यह भगवती सूत्र (भविकहृदयकञ्जं स्मेरतां प्रापयन्त्या) भव्यजीवोंके हृदयकमलोंको विकसित करता हुआ (लोके) इस लोकमें) (जीवतत्त्वादिवस्तु विलसति) जीवादि तत्त्वोंको प्रकाशित करता है।

विशेषार्थ—यह भगवती सूत्र अन्तिम तीर्थंकर प्रभुके मुखसे

જ્ઞાતા કહે છે. આ પ્રકારના અસાધારણ ગુણોથી યુક્ત એવા અન્તિમ તીર્થંકર શ્રી મહાવીર પ્રભુને ટીકાકારે નમસ્કાર કર્યા છે. કારણ કે ઇષ્ટ દેવતાના ગુણોની સ્તુતિ કરવાથી જીવોને કલ્યાણમાર્ગની સંસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ સૂત્ર અર્થરૂપે ભગવદ્વાણી રૂપ છે. તેથી તેનું અધ્યયન કરવાથી જીવોની મિથ્યાત્વવાળી મતિનું સમ્યક્ મતિના રૂપે પરિણમન થાય છે. આ કથન દ્વારા આ શાસ્ત્રમાં ટીકાકારે ઉપાદેયતા બતાવી છે ॥ ૧ ॥

અન્વયાર્થ—(उदयगिरिशिरस्तः उद्गमं प्राप्नुवत्या) ઉદયાચલ પર્વતના શિખર ઉપરથી ઉદિત થયેલ (भानुभासा इव) સૂર્યની પ્રભા જેમ કમળોને વિકસિત કરીને સંસારની સમસ્ત વસ્તુઓને પ્રકાશિત કરે છે, એજ પ્રમાણે (चरमजिनवरस्यात् उद्गमं प्राप्नुवत्या) અન્તિમ તીર્થંકર શ્રી મહાવીર પ્રભુના મુખમાંથી નીકળેલ (भगवत्या) આ ભગવતી સૂત્ર (भविकहृदयकञ्जं स्मेरतां प्रापयन्त्या) ભવ્ય જીવોનાં હૃદયકમળોને વિકસિત કરતું (लोके) આ લોકમાં (जीवतत्त्वादिवस्तु विलसति) જીવાદિ તત્વોને પ્રકાશિત કરે છે.

વિશેષાર્થ—આ ભગવતી સૂત્ર અન્તિમ તીર્થંકર પ્રભુ મહાવીરના મુખ-

वीरमुखाद्रित उदिता, शमिताऽशेषतमा गणीशकलिता।
चलिता नृश्रुतिगगने, ध्वान्तं काचित् प्रभा हरतात् ॥ ३ ॥

उद्भूत (प्रकट) हुआ है अतः इसमें परतः प्रमाणता न आकर स्वतः प्रमाणता है, इसी बातकी पुष्टि "चरमजिनवरास्याद्‌द्गमं प्राप्नुवत्या" इस पद द्वारा की है। सूर्य जिस प्रकारसे सरोवरोंमें कमलवनको विकसित करता हुआ अन्य पदार्थों का भी वह प्रकाशक होता है, उसी प्रकारसे प्रभुके मुखसे निकला हुआ यह सूत्र भी भव्य जीवोंके मनको मुदित करता हुआ-जीव अजीव आदि समस्त तत्त्वोंके यथार्थ स्वरूपको प्रकाशित करता है ॥ २ ॥

अन्वयार्थ—(वीरमुखाद्रित उदिता) अन्तिम तीर्थंकर श्री महावीरप्रभु के मुखरूप हिमाचलसे उदित हुई अर्थात् निकली हुई (शमिताऽशेषतमा) तथा समस्त अज्ञानरूप अंधकारको बिलकुल नष्ट कर देनेवाली (काचित् प्रभा) यह कोई भगवतीसूत्ररूप अपूर्वप्रभा कि जिसे (गणीशकलिता) गणधरोंने सूत्ररूपमें गूंथा है, और जो (नृश्रुतिगगने चलिता) मनुष्योंके कर्णप्रदेशरूप आकाशमें फैली हुई है वह (ध्वान्तं हरतात्) अज्ञानरूप अंधकारको नष्ट करे।

विशेषार्थ—जिस प्रकार गगनमंडलमें इधर उधर फैली हुई सूर्यकी रश्मियां (किरणें) जब एक विशेष प्रकारके काचमें केन्द्रित करली जाती हैं

માંથી ઉદ્‌ભૂત (પ્રકટ) થયું છે. તેથી તેમાં સ્વતઃ પ્રમાણતા રહેલી છે. પરતઃ પ્રમાણતા નથી, તે વાતનું "चरमजिनवरास्याद्‌द्गमं प्राप्नुवत्या" દ્વારા સમર્થન થયું છે. જેવી રીતે સૂર્ય સરોવરોમાં ઉગેલાં કમળોને વિકસિત કરતો થકો જગતના અન્ય પદાર્થોને પણ પ્રકાશિત કરે છે, એજ પ્રમાણે પ્રભુના મુખમાંથી પ્રકટ થયેલ આ ભગવતીસૂત્ર પણ ભવ્યજીવોના ચિત્તને આનંદિત કરતું-જીવ અજીવ આદિ સમસ્ત તત્ત્વોને યથાર્થ રૂપે પ્રકાશિત કરે છે-તેમનું પ્રતિપાદન કરે છે. ॥૨॥

અન્વયાર્થ—(वीरमुखाद्रित उदिता) અન્તિમ તીર્થંકર શ્રી મહાવીર પ્રભુના મુખરૂપી હિમાચલમાંથી નીકળેલી, (शमिताऽशेषतमा) સમસ્ત અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનો બિલકુલ નાશ કરનારી (काचित् प्रभा) ભગવતીસૂત્રરૂપ આ કોઈ અપૂર્વ પ્રભા કે જેને (गणीशकलिता) ગણધરોએ કેન્દ્રિત કરી છે. અને જે (नृश्रुति-गगने चलिता) મનુષ્યોના કર્ણપ્રદેશરૂપ આકાશમાં વ્યાપ્ત થયેલ છે તે (ध्वान्तं हरतात्) અજ્ઞાનરૂપ અંધકારનો નાશ કરે.

વિશેષાર્થ—જેવી રીતે ગગનમંડળમાં આમ તેમ ફેલાયેલ સૂર્યનાં કિરણોને એક વિશેષ પ્રકારના કાચની મદદથી કેન્દ્રિત કરી લેવાય છે. અને એમ

वसन्ते तरुराजीव भगवत्या विराजते।
भूरियं भूषणावल्या देहभाजां तनूरिव ॥ ४ ॥

तो वे वस्त्रोंको जला दिया करती हैं—यह स्वानुभवगम्य बात है। इसी प्रकार प्रभुकी दिव्य देशना गणधरों द्वारा शास्त्रके रूपमें जब गूंथी गई है तब वह जीवोंके मिथ्यात्वरूपी अन्धकारको मिटाकर कर्मरूपी इन्धन (काष्ठ) को जलादेती है ॥ ३ ॥

अन्वयार्थ—(वसन्ते) वसन्त ऋतुमें (तरुराजीव) वृक्षपङ्क्ति जैसे (विराजते) सुन्दर लगने लगती है और (भूषणावल्या) आभूषणोंसे (देहभाजाम्) प्राणियोंका (तनुरिव) शरीर जैसे सुहावना लगने लगता है, उसी तरहसे (भगवत्या इयं भूः विराजते) इस भगवतीसूत्रसे यह पृथ्वीमंडल भी सुहावना लगने लगता है।

विशेषार्थ—संसारको शास्त्रकारोंने हेय पदार्थ कहा है, परन्तु यहां जो उसे सुहावने लगनेकी बात कही है उसका कारण यही है कि जीवको जो मुक्तिकी प्राप्ति होती है वह संसारपूर्वक ही होती है-संसारमें रहते ही जीव सम्यग्दर्शन सम्यग्ज्ञान और सम्यक् चारित्रकी प्राप्ति कर सकता है, विशेषकर मनुष्यपर्यायमें ही इस मार्गकी प्राप्तिमें कारण भगवतीसूत्रका यथार्थ ज्ञान ही है। इस लिये भगवती सूत्र से ही यह भूमि शोभित होती है, अर्थात् मनुष्यभवरूप संसारकी शोभा भगवती

કરવાથી તે વસ્ત્રોને સળગાવી શકે છે, એ અનુભવસિદ્ધ છે. એજ પ્રમાણે પ્રભુની દિવ્ય દેશના જ્યારે ગણધરો દ્વારા કેન્દ્રિત કરવામાં આવે છે ત્યારે તે જીવોના મિથ્યાત્વરૂપી અંધકારનો નાશ કરીને કર્મરૂપી ઇન્ધન (કાષ્ઠ)ને સળગાવી નાખે છે. ॥૩॥

અન્વયાર્થ—(वसन्ते) વસંતઋતુમાં (तरुराजीव) વૃક્ષપંક્તિ જેવી રીતે (विराजते) સુંદર લાગે છે, અને (भूषणावल्या) આભૂષણોથી (देहभाजाम्) માણસોના (तनुरिव) શરીર જેવાં શોભે છે, એજ પ્રમાણે (भगवत्या इयं भूः विराजते) આ ભગવતીસૂત્રથી આ ભૂમંડળ પણ સુશોભિત લાગવા માડે છે.

વિશેષાર્થ—શાસ્ત્રકારોએ સંસારને હેય પદાર્થ બતાવ્યો છે, પણ અહીં તે સુંદર લાગવાની જે વાત કહી છે તેનું કારણ એ છે કે જીવને મુક્તિની જે પ્રાપ્તિ થાય છે તે સંસારપૂર્વક જ થાય છે. સંસારમાં રહીને જ જીવ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્રની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે, ખાસ કરીને મનુષ્યપર્યાયમાં જ આ માર્ગની પ્રાપ્તિના કારણરૂપ ભગવતીસૂત્રનું યથાર્થ જ્ઞાન જ છે. તેથી ભગવતીસૂત્રથી જ આ ભૂમિ શોભે છે. એટલે કે માનવભવરૂપ સંસારની શોભા

मानसं हंसपङ्क्त्येव, मैत्र्येव भविनां परम् ।
भगवत्या विदावत्या सारवत्या विराजते ॥ ५ ॥

सूत्र-तत्प्रतिपादित सम्यग्दर्शनादित्रिकसे ही है, अन्यसे नहीं, इसलिये जैसे वृक्षोंका हराभरापन वसन्ताधीन और व्यवहारमें शारीरिक सौन्दर्य भूषणाधीन माना जाता है उसी प्रकार अध्यात्म मार्गमें मनुष्यभवरूप संसारकी सफलता सम्यगज्ञान आदिकी प्राप्तिसे मानी गई है ॥ ४ ॥

अन्वयार्थ—(हंसपङ्क्त्या मानसं इव) हंसपंक्तिसे मानसरोवरकी तरह (मैत्र्या मानसं इव) मैत्रीभावसे मनकी तरह (भविनां मानसं) भव्य जीवोंका अन्तःकरण (विदावत्या सारवत्या भगवत्या परं विराजते) ज्ञानरूप इस सारभूत भगवतीसूत्रसे विशिष्ट होकर खूब सुशोभित होता है।

विशेषार्थ—चतुर्थश्लोकका भावार्थ ही इस श्लोक द्वारा स्पष्ट किया गया है। संसारमें भव्य और अभव्य, इस प्रकारसे जीव दो विभागोंमें विभक्त किये गये हैं। जिनमें सम्यग्दर्शन आदि गुणोंको अपनेमें जगानेकी योग्यता होती हैं वे भव्य, और इनसे भिन्न अभव्यजीव माने जाते हैं। भव्य जीवोंका अन्तःकरण भावश्रुतरूप इस भगवतीसूत्रसे विराजित हो सकता है-अभव्योंका नहीं। ऐसा क्यों होता है? तो इसका उत्तर "उनकी योग्यता ही ऐसी है" यही है, मानसरोवरमें ही हंसपंक्ति

ભગવતીસૂત્ર (તેમાં પ્રતિપાદિત સમ્યગ્દર્શન સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્ર)થીજ છે. અન્ય વસ્તુથી તે શોભા નથી. તેથી જેમ વૃક્ષોનું હરાભરાપણું વસન્તાધીન મનાય છે અને જેમ વ્યવહારમાં શારીરિક સૌંદર્ય ભૂષણાધીન ગણાય છે, તેમ આધ્યાત્મ-માર્ગમાં માનવભવરૂપ સંસારની સાર્થકતા સમ્યગ્જ્ઞાન આદિની પ્રાપ્તિમાં મનાય છે. ॥૪॥

અન્વયાર્થ—(हंसपङ्क्त्या मानसं इव) હંસપંક્તિવડે માનસરોવર જેમ શોભે છે, (मैत्र्या मानसं इव) મૈત્રીભાવથી જેમ મન શોભે છે (भविनां मानसं) એજ પ્રમાણે ભવ્ય જીવોનાં અંતઃકરણ (विदावत्या सारवत्या भगवत्या परं विराजते) જ્ઞાનરૂપ આ સારભૂત ભગવતીથી યુકત થઈને ખૂબ સુશોભિત બને છે.

વિશેષાર્થ—આ શ્લોક દ્વારા ચોથા શ્લોકનો ભાવાર્થ જ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે. સંસારના જીવો બે રાશિમાં વહેંચાયેલા છે. (૧) ભવ્ય રાશિ અને (૨) અભવ્યરાશિ. જે લોકોમાં સમ્યગ્દર્શન આદિ ગુણોને પોતાની અંદર જગાડવાની યોગ્યતા હોય છે તેમને ભવ્ય, અને તેનાથી વિપરીત પ્રકારના જીવોને અભવ્ય કહે છે. ભવ્ય જીવોના અંતઃકરણ જ આ ભાવશ્રુતરૂપ ભગવતીથી વિરાજિત થઇ શકે છે અભવ્યનાં નહીં. એવું શા કારણે બને છે? તેના જવાબ રૂપે એમ કહી શકાય કે તેમની યોગ્યતા જ એવી હોય છે. જેમ હંસપંક્તિઓ માનસરોવરમાં જ

तत्त्वद्रवां भगवतीकमलालिमेताम् ,
आत्मानुभूतिमकरन्दततिप्रजुष्टाम् ।
नित्यं नवां सुखसवां भविनो मिलिन्दा,-
आस्वादयन्ति नितरां सततं सुचित्ताः ॥ ६ ॥

किलोलें करती है अन्यसरोवरोंमें नहीं। मैत्रीभाव मनमें ही अपना स्थान बनाता है अन्य इन्द्रियोंमें नहीं तो जैसे यह एक स्वाभाविक बात है, उसी प्रकारसे यह भी एक प्राकृतिक बात है कि प्रभुकी देशनारूप यह भगवती रूप भावश्रुत भी भव्योंके ही हृदयके अंदर समाता है-अभव्योंके नहीं॥५॥

अन्वयार्थ—(तत्त्वद्रवां)जीवादिक तत्त्वरूप रसको उत्पन्न करनेवाली अर्थात् उसके वास्तविक स्वरूपको प्रकट करनेवाली (आत्मानुभूतिमकरन्दततिप्रजुष्टाम्) तथा आत्माकी अनुभूतिरूप पराग(पुष्परज)के पुंजसे युक्त-ऐसी (एतां) इस (भगवतीकमलालिम्) भगवतीरूप कमलपंक्तिका जो कि (नित्यं नवां) हमेश नवीन ही बनी रहती है, और (सुखसवां) अनंत अव्याबाध सुखको उत्पन्न करती है उसको जो (भविनो मिलिन्दा) भव्य जीवरूप भ्रमर (सततं नितरां आस्वादयन्ति) निरन्तर इच्छानुसार अत्यन्त आस्वादन करते हैं वे (सुचित्ताः) निर्मल चित्त हो जाते हैं ॥

विशेषार्थ—कमलोंके मकरन्दका पान करनेवाले भ्रमर सुचित्त (निर्मल चित्त) न होकर मदोन्मत्त हो जाया करते हैं-यह एक प्रसिद्ध बात है

આનંદ કરે છે-અન્ય સરોવરોમાં નહીં, મૈત્રીભાવ મનમાં જ સ્થાન જમાવે છે. અન્ય ઇન્દ્રિયોમાં નહીં, આ વાત જેમ સ્વાભાવિક ગણાય છે તેમ એ પણ એક સ્વાભાવિક વાત છે કે પ્રભુની દેશનારૂપ આ ભગવતીરૂપ ભાવશ્રુત પણ ભવ્ય જીવોનાજ હૃદયમાં સ્થાન જમાવે છે-અભવ્યોનાં હૃદયોમાં નહીં ॥૫॥

અન્વયાર્થ—(तत्त्वद्रवां) જીવાદિક તત્વરૂપ રસને ઉત્પન્ન કરનારી એટલે કે તેના વાસ્તવિક સ્વરૂપને બતાવનારી (आत्मानुभूतिमकरन्दततिप्रजुष्टाम्) તથા આત્માની અનુભૂતિરૂપ પરાગપુંજ (પુષ્પરજ)થી યુકત એવી (एतां) આ (भगवतीकमलालिम्) ભગવતીરૂપ કમળપંક્તિ-કે જે (नित्यं नवां) નિત્ય નવીન જ લાગ્યા કરે છે, અને જે (सुखसवां) અવ્યાબાધ સુખને ઉત્પન્ન કરે છે, તેનું (भविनो मिलिन्दाः) જે ભવ્યજીવ રૂપ ભ્રમર (सततं नितरां आस्वादयन्ति) નિરંતર ઇચ્છાનુસાર અત્યંત આસ્વાદન કરે છે તેઓ (सुचित्ताः) નિર્મળ ચિત્તવાળાં બની જાય છે.

વિશેષાર્થ—કમળોના મકરંદ (પુષ્પરસ)નું પાન કરનારા ભ્રમરો સુચિત્ત (નિર્મળ ચિત્તવાળા) થતા નથી પણ મદોન્મત્ત થાય છે, એ વાત પ્રસિદ્ધ છે,

चन्द्रोदये कुमुदकाननमत्यजत् स्वं,
स्थानं मृगाङ्कमुपगूहयितुं यथौत्कम् ।
भव्यास्तथा भगवतीप्रकटीभवेऽमी,
मोक्षश्रियं समुपगूहयितुं यतन्ते ॥ ८ ॥

इसी प्रकार संसारी जीव जो कि ज्ञानावरणीय आदि कर्मोंके उदयसे आच्छादित बने हुए हैं, उन्हें यदि कभी सद्‌गुरुका उपदेश श्रवण करनेका सौभाग्य मिलता है तो वे भी अपनेको बहुत अधिक भाग्यशाली मानते हैं, पर ऐसी परिणति आसन्नभव्य (जल्दी मोक्ष जाने वाले) जीवोंकी ही होती है, अतः उन्हें यदि साक्षात् तीर्थङ्करकी वाणीरूप इस भगवतीके रसका आस्वादन करनेका अवसर मिल जाता है तो उन जैसा भाग्यशालियोंमें शिरोमणि इस संसारमें और दूसरा कौन हो सकता है। उन भाग्यशालियोंको जैसा आनंदानुव इस भगवतीके रसास्वादनसे प्राप्त होता है वैसा किसी भी पुण्यसे पाये हुए संसारसम्बन्धी पदार्थके सेवनसे उन्हें प्राप्त नहीं होता है। इसी आशय को लेकर यह श्लोक कहा गया है। यहां "सूक्ष्मधीशालिजीव"से आसन्नभव्य जीव ग्रहण किये गये हैं ॥७॥

अन्वयार्थ—(चन्द्रोदये) चन्द्रमाके उदय होने पर (यथा) जैसे (स्वं स्थानं अत्यजत् कुमुदकाननम्) अपने स्थानको नहीं छोड़ता हुआ भी कुमुदवन (मृगाङ्कम् उपगूहयितुं) मानो चन्द्रमाको आलिङ्गन करनेके लिये

એજ પ્રમાણે જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મોના ઉદયથી આચ્છાદિત બનેલા સંસારી જીવોને પણ સદ્‌ગુરુનો ઉપદેશ સાંભળવાની તક મળે તો તેઓ પોતાની જાતને ઘણી જ ભાગ્યશાળી માને છે. પણ એવી પરિણતિ આસન્નભવ્ય (જલ્દી મોક્ષ જનાર) જીવોને જ થાય છે. પણ જો તેમને સાક્ષાત્ તીર્થંકરની વાણીરૂપ ભગવતીના રસનું આસ્વાદન કરવાનો અવસર મળે તો તેમના જેવો શ્રેષ્ઠ ભાગ્યશાળી આ સંસારમાં બીજો કોણ હોઈ શકે? તો ભાગ્યશાળી જીવોને આ ભગવતીના રસાસ્વાદનથી જેવો આનંદ મળે છે તેવો આનંદ પુણ્યોદયથી પ્રાપ્ત થયેલા સંસારના કોઈ પણ પદાર્થના સેવનથી મળતો નથી. તે આશય દર્શાવવા માટે આ શ્લોક લખ્યો છે. અહીં "सूक्ष्मधीशालिजीव" પદ દ્વારા "આસન્ન ભવ્ય જીવ" ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે. ॥૭॥

અન્વયાર્થ—(चन्द्रोदये) ચન્દ્રમા ઉદય પામે ત્યારે (यथा) જેમ (स्वं स्थानं अत्यजत् कुमुदकाननम्) પોતાના સ્થાનને નહીં છોડવા છતાં પણ કુમુદવન (मृगाङ्कम् उपगूहयितुं) જાણે કે ચન્દ્રમાને આલિંગન કરવાને માટે આતુર થયા

उत्कंठित जैसा हो जाया करता है (तथा) उसी प्रकारसे (भगवती-प्रकटीभवे) भगवतीके प्रकट होने पर (अमी भव्याः) ये भव्यजीव (मोक्षश्रियं समुपगूहयितुं यतन्ते) मोक्षलक्ष्मीको आलिङ्गन करनेके लिये लालायित होते हैं।

विशेषार्थ—यह तो एक प्रकारकी कल्पना मात्र ही है कि कुमुदवन चन्द्रमाके उदित होनेपर प्रफुल्लित होता हुआ मानो अपना हितैषी मानकर उसे आलिङ्गन ही करना चाहता है, क्यों कि वह उस समय शीतल मन्द सुगंध समीरके झोकोंसे आन्दोलित होने लगता है, अतः देखने वाले जनों के चित्तमें ऐसी कल्पना उत्पन्न होने लगती है कि मानो यह अपने हितैषी चन्द्रमासे भेंट करनेके लिये ही लालायित हो रहा है। परन्तु भगवतीके –सम्यग्ज्ञानके–उदित होनेपर भव्यजन मुक्तिश्रीके आलिङ्गन करनेके लिये वास्तविक उत्कंठित बन जाया करते हैं, क्यों कि सम्यग्ज्ञानरूप भगवतीका उदय आत्मामें विना सम्यग्दर्शनके हुए होता नहीं है, अतः ऐसे जीवका संसारनिवास अर्धपुद्गलपरावर्तन मात्र ही शेष रह जाता है। यह सिद्धान्तसम्मत बात है। इसी बातको इस श्लोकद्वारा प्रकट किया गया है ॥ ८ ॥

કરે છે, (तथा) એ જ પ્રમાણે (भगवतीप्रकटीभवे) ભગવતી પ્રકટ થતાં (अमी भव्याः) તે ભવ્ય જીવો (मोक्षश्रियं समुपगूहयितुं यतन्ते) મોક્ષલક્ષ્મીને ભેટવાને માટે ઉત્કંઠિત થાય છે.

વિશેષાર્થ—એ તો માત્ર કલ્પનાની વાત જ છે કે ચન્દ્રમાનો ઉદય થતાં કુમુદવન પ્રફુલ્લિત થઈને તેને પોતાનો હિતૈષી માનીને જાણે કે તેને ભેટવા ચાહે છે. કારણ કે ત્યારે તે શીતલ, મંદ, સુગંધ, સમીર–વાયુની લહેરોથી ડોલવા લાગે છે. તે કારણે દર્શકોના મનમાં એવી કલ્પના ઉદય પામે છે કે તે પોતાના હિતૈષી ચન્દ્રને આલિંગન કરવાને માટે ઉત્સુક બન્યું છે. એ વાત તો કલ્પના માત્ર છે પણ ભગવતી (સમ્યગ્જ્ઞાન)નો ઉદય થતાં તો ભવ્યજનો મુક્તિશ્રીનું આલિંગન કરવાને માટે વાસ્તવિક ઉત્સુક બની જાય છે. કારણ કે સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થયા વિના સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપ ભગવતીનો ઉદય આત્મામાં થતો નથી. તેથી તેવા જીવોનો સંસારનિવાસ અર્ધપુદ્ગલપરાવર્તન માત્ર જ બાકી રહી જાય છે. એ સિદ્ધાંતો દ્વારા માન્ય થયેલ હકીકત છે. આ શ્લોક દ્વારા એ વાતને જ પ્રકટ કરવામાં આવી છે. ॥ ૮ ॥

आसन्नकामधेनूनां, चिन्तामणिमुपेयुषाम् ।
स्थातुं शक्नोति किं चिन्ता, भगवत्यवलम्बिनाम् ॥९॥

अन्वयार्थ—स्पष्ट है ॥ ९ ॥

विशेषार्थ—कामधेनु और चिन्तामणिरत्न केवल जीवोंकी इहलोकसम्बन्धी ही चिन्ताके अपहारक होते हैं–उनमें पारलौकिक चिन्ताको अपहरण करनेकी योग्यता नहीं हुआ करती है, परन्तु आत्मामें इन दोनोंकी अपेक्षासे भी श्रेष्ठतम भगवतीका ज्ञान जब उदित हो जाता है तब जीवके सब प्रकारकी इहलोकसम्बन्धी और परलोकसम्बन्धी चिंताएँ नष्ट हो जाया करती हैं। इसका कारण यह है कि सम्यग्ज्ञानीकी आत्मा सांसारिक समस्त अवस्थाओंको कर्मकृत विकार मानकर उनमें राग द्वेषसे रहित बन जाया करती है, और "एक द्रव्य दूसरे द्रव्यके गुण स्वभावमें परिवर्तन नहीं कर सकता है, प्रत्येक द्रव्य अपने ही गुण स्वभावमें परिणमन करनेका स्वभाववाला है" ऐसा जानकर वह जलमें जलसे भिन्न कमलकी तरह संसारावस्थामें अपनी प्रवृत्ति रखता है। अतः किसी भी चिन्तामें ऐसी सामर्थ्य नहीं हो सकती है जो उस वीरके समक्ष किसी भी रूपसे टिक सके। यही बात इस श्लोकद्वारा समझाई गई है ॥ ९ ॥

અન્વયાર્થ—સ્પષ્ટ છે ॥ ૯ ॥

વિશેષાર્થ—કામધેનુ અને ચિન્તામણિ તો જીવોની આલોકસંબંધી ચિન્તાઓને દૂર કરી શકે છે. તેમનામાં પારલૌકિક ચિન્તાઓ દૂર કરવાનું સામર્થ્ય હોતું નથી. પણ જ્યારે તે બન્ને કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ એવું ભગવતીનું જ્ઞાન જ્યારે આત્મામાં ઉદય પામે છે ત્યારે જીવની આલોક અને પરલોકની સઘળી ચિન્તાઓ નાશ પામે છે. તેનું કારણ એ છે કે સમ્યગ્જ્ઞાનીનો આત્મા સાંસારિક સમસ્ત અવસ્થાઓને કર્મકૃત વિકાર માનીને તેમાં રાગદ્વેષ રાખતો નથી. અને "એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યના ગુણ સ્વભાવમાં પરિવર્તન કરી શકતું નથી, પ્રત્યેક દ્રવ્ય પોતાનાજ ગુણ સ્વભાવમાં પરિણમન કરવાના સ્વભાવવાળું છે" એવું સમજીને તે જળથી ભિન્ન કમળની જેમ સંસારાવસ્થામાં પોતાની પ્રવૃત્તિ રાખે છે. તેથી કોઇ પણ ચિન્તામાં એવું સામર્થ્ય હોતું નથી કે તે કોઇ પણ પ્રકારે તે વીરની સામે ટકી શકે. એજ વાત આ શ્લોકમાં સમજાવવામાં આવી છે. ॥૯॥

अमुष्यां भगवत्यां यः, श्रद्धां दृढतरीं धरेत्।
स नूनं कर्मबन्धेभ्यो, मुक्तः शिवपदं व्रजेत् ॥ १० ॥

अन्वयार्थ—(यः) जो भव्य जीव (अमुष्यां) इस भगवतीमें (दृढतरीं श्रद्धां धरेत्) गाढ़तर श्रद्धा धारण करता है (सः) वह (नूनम्) निश्चयसे (कर्मबन्धेभ्यो मुक्तः) कर्मबन्धनसे रहित हो कर (शिवपदं व्रजेत्) मुक्तिस्थानको प्राप्त कर लेता है ।

विशेषार्थ—संसारबंधनसे मुक्ति पानेके लिये आगम पर अतिचार रहित श्रद्धा रखना अनिवार्य कहा गया है। इन पर भव्य जीवकी ही श्रद्धा होती है, अभव्य जीवकी नहीं, ऐसा सिद्धान्तका वचन है। भगवती यह आगम है। आगमके प्रभावसे जीवमें हेय और उपादेयका विवेक जागृत होता हुआ विकसित होता रहता है। मुक्तिमार्गमें सर्व प्रथम सम्यग्दर्शन उपादेय कहा गया है। इसके बलपर ही ज्ञानमें समीचीनता आती है। श्रद्धामें कई बातोंको लेकर दोष आते रहते हैं—जिनके कारण सम्यग्दर्शन मलिन होता रहता है। इन दोषोंका वर्णन विस्तारपूर्वक शास्त्रोंमें किया गया है, अतः इन दोषों से रहित जो श्रद्धा होती है वही दृढतर श्रद्धा है। भगवतीमें ऐसी दृढतर श्रद्धा रखनेवाला जीव निश्चयसे कर्मबन्धनसे मुक्त होता हुआ शिवपदको प्राप्त कर लेता है ॥ १० ॥

અન્વયાર્થ—(यः) જે ભવ્ય જીવ (अमुष्यां) આ ભગવતીમાં (दृढतरीं श्रद्धां धरेत्) ગાઢતર શ્રદ્ધા ધારણ કરે છે (सः) તે (नूनम्) ખરેખર (कर्मबन्धेभ्यो मुक्तः) કર્મબંધથી રહિત થઈને (शिवपदं व्रजेत्) મુક્તિસ્થાનને પ્રાપ્ત કરે છે.

વિશેષાર્થ—સંસારના બંધનમાંથી મુક્ત થવાને માટે આગમો પર અતિચાર રહિત શ્રદ્ધા રાખવી તે અનિવાર્ય ગણાય છે. તેમાં ભવ્ય જીવો જ શ્રદ્ધા રાખે છે. અભવ્ય જીવો શ્રદ્ધા રાખતા નથી. એવું સિદ્ધાંતમાં કહ્યુ છે. ભગવતી સૂત્ર આગમ છે. આગમના પ્રભાવથી જીવમાં હેય અને ઉપાદેયનો વિવેક જાગીને તે વિવેકનો વિકાસ થતો રહે છે. મુક્તિમાર્ગમાં સમ્યગ્દર્શનને સર્વપ્રથમ ઉપાદેય કહ્યું છે. તેના આધારે જ જ્ઞાનમાં સમીચીનતા આવે છે. કેટલીક બાબતોને લીધે શ્રદ્ધામાં દોષ આવતો રહે છે. જેને કારણે સમ્યગ્દર્શન મલિન થતું રહે છે. તે દોષોનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન શાસ્ત્રોમાં કરવામાં આવ્યું છે, તેથી તે દોષોથી રહિત એવી જે શ્રદ્ધા હોય છે તેને દઢતર શ્રદ્ધા કહે છે. ભગવતીમાં એવી દઢતર શ્રદ્ધા રાખનાર જીવ અવશ્ય કર્મબંધનથી મુકત થઈને શિવપદ પામે છે. ॥૧૦॥

अष्टाशीतिसहस्राढ्यो, द्विलक्षोपदलक्षणः ।
अयं भगवतीरूप,-आगमः किं सुधा नहि ? ॥११॥
अमरत्वं प्रपद्यन्ते, धारयन्त इमां यतः ।
रागद्वेषविषं हर्त्ता, यद्वा वर्णात्मको मनुः ॥ १२ ॥
न स्वात्मानन्दसाम्राज्ये, सर्वथाऽऽराधयन्निमाम् ।
सार्वभौमायमानः किं, लभते सुखमुत्तमम् ? ॥ १३ ॥

अन्वयार्थ—स्पष्ट है ॥११॥१२॥

विशेषार्थ-इस भगवतीसूत्रके पदोंकी संख्या दो लाख अठ्यासी हजार (२८८०००) हैं । इसे जो अमृतरूप कहा गया है वह मुक्तिका कारण होनेसे ही कहा गया है ॥११॥

जिस प्रकार विषमन्त्र विषकी वेदनाको दूर कर देता है उसी प्रकारसे यह भगवतीसूत्ररूप मंत्र जीवके रागद्वेषरूप जहरको सर्वथा नष्ट कर देता है । रागद्वेषरूप जहरके उतर जानेसे यह जीव स्वस्थ बन जाता है। यह स्वस्थता ही अमरत्व है, इसी लिये भगवतीसूत्रको धारण करनेवाले जीव को अमरता की प्राप्ति होना कहा है ॥ १२ ॥

अन्वयार्थ-(सर्वथा इमाम् आराधयन्) सर्व प्रकारसे भगवतीसूत्रकी आराधना करनेवाला मनुष्य (स्वात्मानन्दसाम्राज्ये) अपनी आत्माके साम्राज्यमें (सार्वभौमायमानः) चक्रवर्ती राजाके समान होता हुआ (किं उत्तमम् सुखं न लभते) क्या उत्तम सुखको प्राप्त नहीं कर लेता है? अर्थात् कर ही लेता है ॥

અન્વયાર્થ—સ્પષ્ટ છે. ॥૧૧॥૧૨॥

વિશેષાર્થ-આ ભગવતીસૂત્રનાં પદોની સંખ્યા બે લાખ અઠયાસી હજાર(૨૮૮૦૦૦) ની છે. તેને અમૃતરૂપ બતાવવાનું કારણ એ છે કે તે મુક્તિ અપાવનાર છે. ॥૧૧॥

જેવી રીતે વિષમંત્ર વિષની વેદનાને દૂર કરે છે તેવી જ રીતે આ ભગવતીસૂત્ર રૂપ મંત્ર જીવોના રાગદ્વેષરૂપી જહેરને બિલકુલ નાશ કરી દે છે. રાગદ્વેષરૂપ જહેર ઉતરી જતાં આ જીવ સ્વસ્થ બની જાય છે. એ સ્વસ્થતા જ અમરપણું છે. એ માટે જ ભગવતીસૂત્રને ધારણ કરવાવાળા જીવને અમરપણું પ્રાપ્ત થવાનું કહ્યું છે. ॥ ૧૨ ॥

અન્વયાર્થ-(सर्वथा इमाम् आराधयन्) નિરંતર આ ભગવતીસૂત્રની આરાધના કરનાર મનુષ્ય (स्वात्मानन्दसाम्राज्ये) પોતાના આત્મસામ્રાજ્યમાં (सार्वभौमायमानः) ચક્રવર્તી રાજા સમો બની (किं उत्तमम् सुखं न लभते) તે શું ઉત્તમ સુખોને પ્રાપ્ત નથી કરતો ? અર્થાત્ અવશ્ય પ્રાપ્ત કરે છે,

विशेषार्थ—जो मनुष्य इस सम्यग्ज्ञानरूप भगवतीकी मन वचन और कायरूप तीन योगसे आराधना करनेमें दत्तचित्त रहता है वह अपने निज स्वरूपका विशिष्ट ज्ञाता बन जाता है। "निज स्वरूप क्याहै" इसकी पहिचान जीवको अनादिकालीन मिथ्यात्वके संसर्ग के कारण अभी तक नहीं हो पाई है, अतः गुरु आदिके सदुपदेश आदि निमित्तके कारण जीव जब अपने आपको जाननेकी तरफ सन्मुख होने लगता है तब मिथ्यात्वका जोर घट कर वह हलके रूपमें आ जाता है, इस कारण जीव जब अपने आपको जान कर आगे बढता है तब वह आत्मविकाशके क्षेत्रमें अपनी समस्त विघ्नबाधाओं को दूर करता हुआ सफलता प्राप्त कर लेता है। जिस प्रकार व्यवहारी जन लौकिक कार्य में सफलता पाकर आनन्दका अनुभव करता है उसी प्रकार आध्यात्मिक जन अध्यात्ममार्गमें सफलताका लाभकर अपूर्व आनन्द रसका अनुभव करता है, वह लौकिक आनन्दकी अपेक्षा विशिष्ट होता है, इसी कारण उसके भोक्ताको दूसरों की अपेक्षा यहां चक्रवर्ती के समान सुखी कहा गया है, क्यों कि वह नियमतः उत्तम सुखको–आकुलता रहित आत्मिक आनन्दको प्राप्त करनेवाला हो जाता है। यहां पर आत्मिक

વિશેષાર્થ—જે માનવી પોતાના મન વચન અને કાયા એમ ત્રણે યોગે કરી હમેશાં સમ્યક્જ્ઞાન રૂપી ભગવતીસૂત્રની આરાધના કરવામાં તલ્લીન રહે છે તે પોતાના આંતર સ્વરૂપનો વિશિષ્ટ જ્ઞાની બને છે. "પોતાનું આત્મસ્વરૂપ કેવું છે?" (પોતે કેટલે ઉભો છે) તેનો ખ્યાલ તે આત્માને અનાદિ કાળથી પોતાના સંસર્ગમાં રહેલાં મિથ્યાત્વને લીધે આવેલો હોતો નથી. તેથી ગુરુ આદિના સદુપદેશથી અનુરક્ત થવાથી જીવાત્મા પોતાના સ્વત્વને (આંતર સ્વરૂપને) જાણતો થાય છે. અને ત્યારેજ મિથ્યાત્વનાં પડળો હળવાં કરતો થાયછે. એમ આત્મા પોતાની સ્થિતિને જાણતો સમજતો આગળ વધે છે તેમ તેમ આત્મોન્નતિના ક્ષેત્રમાં આગળ વધતો પોતાનાં સમગ્ર વિઘ્નસમુદાયોને પરિહારતો સફળતાને વરે છે, વળી જેમ સંસારમાં રહેલો માનવી લૌકિક કાર્યોમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરીને અપૂર્વ આનંદને અનુભવે છે, તેવી રીતે આધ્યાત્મિક આરાધના કરતો પુરુષ અધ્યાત્મ માર્ગમાં સફળતા મેળવી અપૂર્વ આનંદરસનો લાભ મેળવે છે. તે લૌકિક આનંદની અપેક્ષા વિશિષ્ટ હોય છે. એથીજ તેના ભોગવનારને બીજાની અપેક્ષાએ ચક્રવર્તિની બરાબરીમાં સુખી ગણવામાં આવે છે. કેમકે તે બધીજ રીતે ઉત્તમ સુખને કોઈ પણ જાતના જરા પણ શોક વિનાજ આત્મિક આનંદ મેળવનારા હોય છે. એવીજ રીતે આત્મીય આનંદરૂપ સામ્રાજ્યમાં

इदं सूत्रं च मिथ्यात्व,-मन्धकारं विनिर्जयत् ।
चण्डमार्तण्डतेजः किं, स्पर्धते नावनीतले ॥ १४ ॥

आनन्दरूप साम्राज्यमें विचरण करनेवाले मनुष्यको जो सार्वभौमायमान–चक्रवर्तीके जैसा प्रकट किया गया है वह केवल इस अभिप्रायसे प्रकट किया गया है कि ऐसा जीव समस्त आनन्दकी सत्तावाला हो जाता है॥१३॥

अन्वयार्थ—(इदं सूत्रं) यह सूत्र (अवनीतले) संसारमें वर्तमान (मिथ्यात्वं-अन्धकारं) मिथ्यात्वरूप गाढान्धकारको (विनिर्जयत्) दूर करता है अतः (चण्डमार्तण्डतेजः किं न स्पर्धते) प्रचण्ड सूर्यके तेजसे क्या यह स्पर्धा नहीं करता है ? अपि तु करता ही है।

विशेषार्थ—अन्धकारको दूर करनेवाला सूर्य है, यह बात ठीक है, परन्तु जिस अन्धकारको सूर्य भी नष्ट नहीं कर सकता उस अन्धकारको यह भगवतीसूत्र नष्ट कर देता है अतः यह सूत्र सूर्यसे भी अधिक प्रकाशवाला है। तात्पर्य कहनेका यह है कि–अन्धकारमें वर्तमान पदार्थों का बोध मनुष्यों को नहीं होता है, यह बात सर्व विदित ही है, उसी प्रकारसे मिथ्यात्वमें वर्तमान जीवोंको पदार्थोंका यथार्थ बोध नहीं होता है अतः अन्धकार और मिथ्यात्व दोनों एक श्रेणिके हैं। सूर्य मिथ्यात्व-रूप अन्धेरे को दूर नहीं कर सकता है, क्यों कि इसमें इस अन्धेरेको दूर करनेकी सामर्थ्य नहीं है, यह सामर्थ्य तो इस सूत्रमें ही है, क्यों कि इसके अध्ययनसे उत्पन्न हुए सम्यग्ज्ञानसे अज्ञानरूप मिथ्यात्व

વિહરનારા માનવીને સાર્વભૌમિક ચક્રવર્તી જેવો બતાવાયો છે તે ફકત એવા અભિપ્રાયથી દર્શાવાયો છે કે એવો આત્મા સમસ્ત આનંદને ભોગવવાવાળા હોય છે.॥૧૩॥

અન્વયાર્થ—(इदं सूत्रं) આ સૂત્ર (अवनीतले) સંસારમાં રહેલા (मिथ्यात्वं-अंधकारं) મિથ્યાત્વરૂપ અંધકારને (विनिर्जयत्) દૂર કરે છે. માટે કે શું-(चण्डमार्तण्डतेजः किं न स्पर्धते) પ્રચંડ સૂર્યના તેજની સાથે એ બરાબરી નથી કરતું ? ખરેખર બરાબરી કરેજ છે. ॥ ૧૪ ॥

વિશેષાર્થ—એ વાત નિર્વિવાદ છે કે અંધકારને દૂર કરનાર સૂર્ય છે. પરંતુ જે અંધકારને સૂર્ય પણ નષ્ટ કરી શકતો નથી તેને આ ભગવતીસૂત્ર દૂર કરે છે. તેથી સૂર્યથી પણ અધિક પ્રકાશમાન આ સૂત્ર છે. કહેવાનો ભાવ એ છે કે અંધકારમાં રહેલી વસ્તુ વિષે મનુષ્યને જ્ઞાન નથી હોતું. અંધકાર અને મિથ્યાત્વ બન્ને એકજ શ્રેણીનાં છે. મિથ્યાત્વરૂપી અંધારપટને દૂર કરવા સૂર્ય શકિતમાન નથી. કેમકે એટલું સામર્થ્ય સૂર્યમાં નથી. એ સમર્થપણું તો આ સૂત્રમાંજ છે. કેમકે–ભગવતીસૂત્રના અધ્યયન વડે ઉત્પન્ન થતા સમ્યક્જ્ઞાનથી અજ્ઞાન-

यद्वा संसारकान्तारे, भ्रमतां भविनामिदम् ।
विश्रान्त्यै वर्णपत्राढ्यः, कल्पवल्लीयमण्डपः ॥१५॥

नष्ट हो जाता है अतः सूर्यसे भी अधिक प्रकाशवाला यह सूत्र है, ऐसा यहां कहा गया है। यदि कोई यहां पर ऐसी आशंका करे कि जिस प्रकार सूर्य अन्दरके अन्धकार-अज्ञानको नष्ट करनेमें असमर्थ है उसी प्रकारसे यह भगवतीसूत्र भी बाह्य अन्धकारको नष्ट करनेमें असमर्थ है, अतः इसमें सूर्यकी अपेक्षा विशिष्टताका प्रतिपादन कैसे संगत माना जा सकता है? सो ऐसी आशंका करना उचित नहीं है, कारण कि इस भगवतीसूत्रके अध्ययन, मनन और चिन्तनसे सम्यग्ज्ञान प्राप्त होता है, उससे क्षपकश्रेणीको प्राप्त करके जीव चार घाती कर्मोंका नाश कर देता है तब उसके अनन्त तेजवाला केवलज्ञानरूप सूर्यका उदय हो जाता है, वह आन्तर और बाह्य दोनों अन्धकारोंका नाश कर देता है इसलिये इस भगवतीसूत्रमें सूर्यकी अपेक्षा विशिष्टता है ॥ १४ ॥

अन्वयार्थ--(यद्वा) अथवा (संसारकान्तारे भ्रमताम्) संसाररूप अटवीमें भ्रमण करनेवाले (भविनाम्) जीवोंको (इदम्) यह सूत्र (विश्रान्त्यै) विश्रान्ति निमित्त (वर्णपत्राढ्यः) अक्षररूप पत्रों से युक्त (कल्पवल्लीयमण्डपः) कल्पलताके मण्डपके समान है।

રૂપ મિથ્યાત્વ નાશ પામે છે. તેથીજ આ સૂત્રની ઉપમા સૂર્યથી પણ અધિક પ્રકાશપૂર્ણ અહીં બતાવાઇ છે. વળી કોઈ અહીં એમ શંકા કરે કે જેવી રીતે સૂર્ય અંદરના અન્ધકારરૂપ અજ્ઞાનને દૂર કરવા અસમર્થ છે તેવી રીતે આ ભગવતી સૂત્ર પણ બાહ્ય અંધકારને નાશ કરવામાં અસમર્થ છે. માટે એમાં સૂર્યની અપેક્ષા વિશિષ્ટતાનું પ્રતિપાદન કેવી રીતે સંગત માની શકાય? તો એવી આશંકા કરવી ઉચિત નથી, કેમકે આ ભગવતીસૂત્રના અધ્યયન, મનન, અને ચિન્તવનથી સમ્યક્જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, અને એના વડે ક્ષપકશ્રેણીને પ્રાપ્ત કરીને જીવ ચાર ઘાતી કર્મોનો નાશ કરે છે ત્યારે તેને અનંત તેજવાળા કેવળજ્ઞાન રૂપ સૂર્યનો ઉદય થાય છે જે અંતર અને બાહ્ય બન્ને અંધકારોનો નાશ કરે છે. માટેજ સૂર્યની અપેક્ષાએ ભગવતીસૂત્રની વિશિષ્ટતા છે. ॥ ૧૪ ॥

અન્વયાર્થ-(यथा) જેમ (संसारकान्तारे भ्रमताम्) આ સંસારરૂપી અટવીમાં ભટકતા (भविनाम्) ભવ્ય જીવોને (इवम्) આ સૂત્ર (विश्रान्त्यै) વિશ્રાન્તિ માટે (वर्णपत्राढ्यः) અક્ષરરૂપ પત્રોથી યુકત (कल्पवल्लीवमण्डपः) કલ્પલતાના મંડપ સમું છે.

विशेषार्थ–यह जीव अनादिकालसे इस संसाररूपी अटवीमें मिथ्यात्व अविरति आदि कारणोंसे युक्त हुआ परिभ्रमण करता रहता है। संसार-परिभ्रमणके कारणभूत ये कर्म जीवके जब तक नष्ट नहीं हो जाते हैं तब तक इसका यह परिभ्रमण बन्द नहीं हो सकता है। इन कारणोंको नष्ट करनेवाला यह भगवतीसूत्र है। क्यों कि इसके अध्ययन करनेसे जीवको हेय (त्याज्य) और उपादेय(ग्राह्य)का विवेक ज्ञान उत्पन्न हो जाता है। इस विवेक ज्ञानके उत्पन्न होते ही जीव इन संसारपरिभ्रमणके कारणोंसे विरक्त हो जाताहै। जिस प्रकार थके हुए व्यक्तिको कल्पलताका मण्डप मिल जाने पर वह विशेष आनन्दप्रद होता है, उसी प्रकारसे संसारपरिभ्रमण करनेसे थके हुए व्यक्तिको यह भगवतीसूत्र भी कल्पलताके मण्डपके समान विशेष आनन्ददायी होता है, अर्थात्–इस सूत्रके यथावत् अध्ययन करनेसे, और इसमें प्रतिपादित हुए मार्ग पर चलनेसे जीवका संसारपरिभ्रमण रुक जाता है, यही जीवकी विश्रान्ति है। इस विश्रान्तिका कारण यह भगवतीसूत्र है, क्यों कि यह साक्षात् भगवानकी वाणीरूप है। भगवानकी वाणीमें यह शक्ति है कि जो भव्य प्राणी इसकी आराधना मन, वचन और कायकी एकाग्रतासे करता है वह मोक्षरूप अक्षय आनन्दको प्राप्त करता है॥ १५॥

વિશેષાર્થ—આ સંસારરૂપી વનમાં મિથ્યાત્વ અને અવિરતિ આદિ પડળોથી ઘેરાએલો આ જીવાત્મા અનાદિ કાળથી ભટકયાં કરે છે. સંસારમાં ભ્રમણ થવામાં કારણરૂપ કર્મ જીવાત્માના પોતાનાં કર્મો જ્યાં સુધી નષ્ટ ન થયા હોય ત્યાં સુધી આ તેનું ભમવું બંધ થતું નથી. અને આ ભવભ્રમણના કારણોનો નાશ કરનાર –અટકાવનાર આ ભગવતીસૂત્ર છે કેમકે એનું અધ્યયન કરનારને હેય અને ઉપાદેયનું એટલે માગવાનું અને લેવાનું વિવેકજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. આ વિવેકજ્ઞાનને પામતાં જીવાત્મા સંસારમાં પરિભ્રમણ કરાવતાં કારણોથી વિરકતત્વ અનુભવે છે.અને આજ વિશ્રાન્તિ જીવાત્માં માટે છે. જેમ શ્રમિત પથિકને કલ્પલતાનો મંડપ વિશેષ આનંદદાયક બને છે, એવી જ રીતે સંસારમાં ભમતાં ભમતાં થાકી ગએલા માનવીને આ ભગવતીસૂત્ર કલ્પલતા સમું વિશેષ આનંદદાયી નિવડે છે. એટલે કે આ સૂત્રના યથાવત્ અધ્યયન કરવાથી તથા તેમાં ચિંધેલા માર્ગે અનુસરવાથી જીવાત્માનું સંસારમાં ભટકવું અટકી જાય છે. આ એક જાતની આત્મા માટે વિશ્રાન્તિ છે, અને આ વિશ્રાન્તિ અપાવનાર ભગવતીસૂત્ર છે. કેમકે આ સૂત્ર સાક્ષાત્ ભગવાન શ્રી મહાવીર પ્રભુની વાણીરૂપ છે. અને ભગવાનની વાણીમાં એ શકિત છે કે જે ભવ્ય જીવાત્મા એની આરાધના મન વચન અને કાયાની એકાગ્રતાએ કરે છે તેનું ભવોભવ ભટકવાનું અટકી જાય છે, અને એ રીતે મોક્ષરૂપ અક્ષય આનંદને પ્રાપ્ત કરે છે.॥૧૫॥

यद्वा प्रत्यक्षरात्न्यस्य, भविनामिष्टपूर्त्तये ।
अचिन्त्यमहिमावल्या, चित्रचिन्तामणीयते ॥१९॥

स्तलवर्तिनः) भगवानके हृदयतलमें रहे हुए (ज्ञानमहासिन्धोः) ज्ञानरूप महासमुद्रकी (उच्छलितः भङ्गः) उछली हुई एक तरङ्ग है जो कि (गणिश्रुतितटे भाति) गणधरोंके कानरूप तीर पर आकर शोभा देती है।

विशेषार्थ–यहां यह प्रकट किया गया है कि जिस प्रकार महासमुद्र के तलसे उछली हुई तरंग उसके तट पर आकर ठहर जाती है, उसी प्रकारसे भगवानके अन्तःकरणसे द्वादशाङ्ग ज्ञानरूप महासमुद्रकी उछली हुई स्याद्वादवाणीरूप तरङ्ग गणधरों के कर्णप्रदेशमें आ कर ठहरी है। तात्पर्य कहनेका यह है कि द्वादशाङ्गरूप ज्ञानसमुद्रके आद्य कर्त्ता तीर्थंङ्कर प्रभु ही होते हैं, और बादमें तीर्थङ्कर की वाणीको हृदयंगम करके शास्त्रकर्ता गणधर होते हैं। अतः इस भगवतीसूत्रमें सुधर्मा स्वामीने जो विषय प्रतिपादित किया है वह उनका अपना निजका विषय नहीं है, किन्तु तीर्थङ्करद्वारा प्रकाशित विषय ही इसमें निबद्ध किया है। इसलिये यह स्वतःप्रमाणभूत होनेके कारण विना किसी संदेह आदिके ग्राह्य है, क्यों कि वीतराग, सर्वज्ञ, हितोपदेशी तीर्थंकर प्रभुके वचनोंमें निर्दोषता होनेके कारण किसी भी प्रकार से विसंवादकना नहीं आती है॥ १८ ॥

ભગવાનના હૃદયમાં વસેલા (ज्ञानमहासिन्धोः) જ્ઞાનરૂપ મહાસમુદ્રની (उच्छलितः भङ्गः) ઉછળી રહેલી એક લહરી છે જે (गणिश्रुतितटे भाति) ગણધરોના કાનરૂપી તીરે આવીને શોભી ઉઠી છે.

વિશેષાર્થ—જેવી રીતે મહાસમુદ્રના ઊંડાણમાંથી ઉછળી આવેલી લહર સમુદ્રના કિનારે આવી અટકી જાય છે. તેવીજ રીતે ભગવાન શ્રી મહાવીર સ્વામીના હૃદયારવિંદમાંથી બારઅંગના જ્ઞાનરૂપ મહાસાગરમાંથી ઉછળી આવેલી સ્યાદ્વાદરૂપ લહર ગણધરોના કર્ણપ્રદેશમા આવીને થંભી રહી છે. કહેવાનો આશય એ છે કે દ્વાદશાંગરૂપ જ્ઞાનસમુદ્રના આદ્ય વિધાતા શ્રી મહાવીર ભગવાન પોતેજ છે અને તેમની વાણી સાંભળીને શાસ્ત્રરૂપે જન્માવનાર ગણધરો હોય છે. તેથીજ ભગવતીસૂત્રમાં સુધર્મા સ્વામીએ જે જે વિષયો સમજાવ્યા છે તે તેમના પોતાના નથી; પરંતુ તિર્થંકર ભગવાન દ્વારા કહેવાએલા વિષયોનુંનિરૂપણ છે. એટલા માટે જ આ સ્વતઃ પ્રમાણભૂત હોવાથી નિઃસંદેહ સ્વીકારી શકાય છે. કેમકે વીતરાગ, સર્વજ્ઞ અને હિતોપદેશક પ્રભુ મહાવીરનાં વચનોમાં નિર્દોષપણું હોવાથી કોઈ પણ પ્રકારનો વિસંવાદ ન હોય. ॥ १८ ॥

शान्तिक्षान्त्यादिसेनाढ्य,-मोक्षसम्राडधिष्ठितम् ।
परमानन्दसन्दोह,-महोत्सवविभूषितम् ॥ १७ ॥
यद्वा ज्ञानमहासिन्धोः, प्रभुहृत्तलवर्तिनः ।
भङ्ग उच्छलितो भाति, गणिश्रुतितटेऽमुकम् ॥ १८ ॥

दृष्टिकी परख करनेमें भी वे उनके व्यवहारादि चिह्नोंको सूक्ष्म दृष्टिसे देख कर निपुण बन जाते हैं, अतः यह भगवतीसूत्र एक नगरके समान यहां प्रकट किया गया है ॥१६॥

अन्वयार्थ—(शान्तिक्षान्त्यादिसेनाढ्यमोक्षसम्राडधिष्ठितम्) यह भगवतीसूत्ररूप-नगर शान्ति एवं क्षान्त्यादिगुणरूप सेनावाले मोक्षरूप सम्राट् से अधिष्ठित है तथा (परमानन्दसन्दोहमहोत्सवविभूषितम्) परमानन्दसन्दोहरूप महोत्सवसे विभूषित है ।

विशेषार्थ—नगरमें राजाका निवास रहता है, ग्राममें नहीं, नगरमें ही प्रायः प्रतिदिन कोई न कोई महोत्सव भी होता रहता है, ग्राममें नहीं । जब यह बात है तो इसी प्रकारसे इस भगवतीसूत्ररूप नगरमें मोक्षरूप राजाका निवास है-अन्य अनधिकारीका नहीं । परमानन्दरूप महोत्सव ही यहां होता रहता है-दुःखादिकरूप अनुत्सव नहीं । तात्पर्य कहनेका यही है कि भगवतीसूत्रकी आराधना करनेवाले मनुष्यों में शान्ति क्षान्ति आदि उत्तम गुण प्रकट हो जाते हैं ॥ १७ ॥

अन्वयार्थ—(यद्वा) अथवा (अमुकम्) यह भगवतीसूत्र (प्रभुहृ-

સમ્યગ્દૃષ્ટિને બરાબર પારખી એમના વ્યવહારાદિ કાર્યોનો સૂક્ષ્મદૃષ્ટિએ ઉપયોગ કરી આચરણમાં નિપુણ બનતા હોય છે. માટેજ આ ભગવતીસૂત્રને અહીં નગરની ઉપમાએ બતાવ્યું છે. ॥૧૬॥

અન્વયાર્થ—(शान्तिक्षांत्यादिसेनाढयमोक्षसम्राडधिष्ठितम्) આ ભગવતીસૂત્ર રૂપ નગર શાન્તિ અને ક્ષાન્તિ આદિ ગુણરૂપ સેનાવાળા મોક્ષરૂપી સમ્રાટ્થી વિભૂષિત છે. તથા પરમઆનંદ સન્દોહરૂપ મહોત્સવથી ભરપૂર છે.

વિશેષાર્થ—રાજાનો નિવાસ હંમેશાં નગરમાં હોય છે ગામડામાં નહિ; અને કોઈ નહિને કોઈ હમેશાં મહોત્સવો ઉજવાતા હોય છે. એવી જ રીતે ભગવતીસૂત્રરૂપી નગરમાં મોક્ષરૂપ રાજાનો નિવાસ હોય છે. પરમ આનન્દરૂપ મહોત્સવ પણ ઉજવાયા કરે છે.-દુઃખદર્દનું નામ માત્ર નહિ. કહેવાનો અર્થ એ કે ભગવતીસૂત્રની આરાધના કરનારા મનુષ્યમાં શાન્તિ ક્ષાન્તિ આદિ ઉત્તમ ગુણો પ્રકટ થતા હોય છે. ॥૧૭॥

અન્વયાર્થ—(यद्वा) અને વળી (अमुकम्) આ ભગવતીસૂત્ર (प्रभुहृत्तलवर्तिनः)

यद्वा प्रत्यक्षरात्न्यस्य, भविनामिष्टपूर्तये ।
अचिन्त्यमहिमावल्या, चित्रचिन्तामणीयते ॥१९॥

त्तलवर्तिनः) भगवानके हृदयतलमें रहे हुए (ज्ञानमहासिन्धोः) ज्ञानरूप महासमुद्रकी (उच्छलितः भङ्गः) उछली हुई एक तरङ्ग है जो कि (गणिश्रुतितटे भाति) गणधरोंके कानरूप तीर पर आकर शोभा देती है।

विशेषार्थ–यहां यह प्रकट किया गया है कि जिस प्रकार महासमुद्र के तलसे उछली हुई तरंग उसके तट पर आकर ठहर जाती है, उसी प्रकारसे भगवानके अन्तःकरणसे द्वादशाङ्ग ज्ञानरूप महासमुद्रकी उछली हुई स्याद्वादवाणीरूप तरङ्ग गणधरोंके कर्णप्रदेशमें आ कर ठहरी है। तात्पर्य कहनेका यह है कि द्वादशाङ्गरूप ज्ञानसमुद्रके आद्य कर्त्ता तीर्थङ्कर प्रभु ही होते हैं, और बादमें तीर्थङ्कर की वाणीको हृदयंगम करके शास्त्रकर्ता गणधर होते हैं। अतः इस भगवतीसूत्रमें सुधर्मा स्वामीने जो विषय प्रतिपादित किया है वह उनका अपना निजका विषय नहीं है, किन्तु तीर्थङ्करद्वारा प्रकाशित विषय ही इसमें निबद्ध किया है। इसलिये यह स्वतःप्रमाणभूत होनेके कारण विना किसी संदेह आदिके ग्राह्य है, क्यों कि वीतराग, सर्वज्ञ, हितोपदेशी तीर्थंकर प्रभुके वचनोंमें निर्दोषता होनेके कारण किसी भी प्रकार से विसंवादकता नहीं आती है॥ १८॥

ભગવાનના હ્રુદયમાં વસેલા (ज्ञानमहासिन्धोः) જ્ઞાનરૂપ મહાસમુદ્રની (उच्छलितः भङ्गः) ઉછળી રહેલી એક લહરી છે જે (गणिश्रुतितटे भाति) ગણુધરોના કાનરૂપી તીરે આવીને શોભી ઉઠી છે.

વિશેષાર્થ—જેવી રીતે મહાસમુદ્રના ઊંડાણુમાંથી ઉછળી આવેલી લહર સમુદ્રના કિનારે આવી અટકી જાય છે. તેવીજ રીતે ભગવાન શ્રી મહાવીર સ્વામીના હ્રુદયારવિંદમાંથી બારઅંગના જ્ઞાનરૂપ મહાસાગરમાંથી ઉછળી આવેલી સ્યાદ્વાદરૂપ લહર ગણુધરોના કર્ણુપ્રદેશમા આવીને થંભી રહી છે. કહેવાનો આશય એ છે કે દ્વાદશાંગરૂપ જ્ઞાનસમુદ્રના આદ્ય વિધાતા શ્રી મહાવીર ભગવાન પોતેજ છે અને તેમની વાણી સાંભળીને શાસ્ત્રરૂપે જન્માવનાર ગણુધરો હોય છે. તેથીજ ભગવતીસૂત્રમાં સુધર્મા સ્વામીએ જે જે વિષયો સમજાવ્યા છે તે તેમના પોતાના નથી; પરંતુ તિર્થંકર ભગવાન દ્વારા કહેવાએલા વિષયોનું નિરૂપણુ છે. એટલા માટે જ આ સ્વતઃ પ્રમાણુભૂત હોવાથી નિઃસંદેહ સ્વીકારી શકાય છે. કેમકે વીતરાગ, સર્વજ્ઞ અને હિતોપદેશક પ્રભુ મહાવીરનાં વચનોમાં નિર્દોષપણું હોવાથી કોઈ પણ પ્રકારનો વિસંવાદ ન હોય. ॥૧૮॥

अन्यूनाधिकमेतस्य, पदं प्रत्येकमुत्तमम् ।
न हि न्यूनाधिकं तेजः, सहस्रांशोः प्रजायते ॥२०॥

अन्वयार्थ—(यद्वा) अथवा (प्रत्यक्षरात्न्यस्य) आत्माके गुण जो सम्यग्दर्शन आदिक हैं उनकी (अचिन्त्यमहिमावल्या) अचिन्त्यमहिमासे यह भगवतीसूत्र (भविनाम्) भव्य जीवोंकी (इष्टपूर्त्तये) इष्टपूर्ति करनेके लिये (चित्रचिन्तामणीयते) अद्भुत चिन्तामणिके जैसा है ।

विशेषार्थ-चिन्तामणि रत्न अपनी अचिन्त्यमहिमाके प्रभावसे हर-एक याचक जनकी प्रत्येक अभिलाषाकी पूर्ति कर देता है, ऐसी जगतमें प्रसिद्धि है, परन्तु इतना होने पर भी उसमें यह शक्ति नहीं है कि वह जीवोंको मोक्षकी प्राप्ति भी करा देवे, किन्तु यह भगवतीसूत्र ऐसा है कि इसके प्रभावसे प्रत्यक्ष आत्मामें सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान और सम्यक्-चारित्र आदि मोक्षसाधक सद्गुण उत्पन्न हो जाते हैं, और उनके अचिन्त्य प्रभावसे आत्मा अपने इष्ट अर्थकी—मुक्तिकी—प्राप्ति कर लेता है, अतः प्रसिद्ध चिन्तामणिकी अपेक्षा यह भगवतीसूत्र एक प्रकारका अद्भुत चिन्तामणि है ॥१९॥

अन्वयार्थ—(एतस्य) इस भगवतीसूत्रका (प्रत्येकं पदं) प्रत्येक पद (उत्तमम्) निर्दोष है और (अन्यूनाधिकम्) न्यूनता और अधिकताके

અન્વયાર્થ—(यद्वा) અને વળી. (प्रत्यक्षरात्न्यस्य) આત્માના સમ્યગ્ દર્શન વગેરે ગુણો છે તેની (अचिन्त्यमहिमावल्या) અકલ્પ્ય મહિમા ભર્યા આ ભગવતીસૂત્ર (भविनाम्) ભવ્ય જીવોના (इष्टपूर्त्तये) સર્વ ઈચ્છા પૂર્ણ કરવા માટે (चित्रचिन्तामणीयते) અદ્ભુત ચિંતામણિસ્વરૂપ છે.

વિશેષાર્થ—ચિન્તામણિ રત્ન પોતાના અચિન્ત્ય મહિમાના પ્રભાવ વડે દરેક યાચક ગણ પ્રત્યેક અભિલાષા પૂર્ણ કરે છે એવી જગતમાં તેની પ્રસિદ્ધિ છે. પણ આટલો પ્રભાવ હોવા છતાં એનામાં એ શકિત નથી કે તે જીવાત્માઓની મોક્ષની અભિલાષા પૂરી શકે; ભગવતીસૂત્ર એવું છે કે જેના પ્રભાવથી આત્મામાં સમ્યગ્દર્શન, સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર આદિ મોક્ષસાધક સદ્ગુણો ઉત્પન્ન થાય છે. અને તેના અદ્ભુત પ્રભાવથી પોતાની ઇષ્ટ વસ્તુની—મોક્ષની—પ્રાપ્તિ થાય છે. એમ પ્રસિદ્ધ ચિંતામણિ રત્નની અપેક્ષાએ આ ભગવતીસૂત્ર એક પ્રકારના અદ્ભુત ચિન્તામણિ છે.॥ ૧૯ ॥

અન્વયાર્થ—(एतस्य) આ ભગવતીસૂત્રના (प्रत्येकं पदं) પ્રત્યેક પદ (उत्तमं) ઉત્તમ-નિર્દોષ છે. (अन्यूनाधिकम्) ઓછાપણું તેમજ અધિકપણું

अमृताम्बुनिधेरम्बु, समास्वादयितुः कृते ।
प्रसिद्धतरमाधुर्या भवेन्न्यूनाधिकं किमु ?॥२१॥

दोषसे रहित है । (हि) बात भी ठीक है (सहस्रांशोः तेजः न्यूनाधिकं न प्रजायते) सूर्यका तेज अपने स्वभावसे कभी भी न ज्यादा होता है और न कमती होता है ।

विशेषार्थ-भगवतीसूत्रका प्रत्येक पद सूत्रके लक्षणसे युक्त है, अतः इसका प्रत्येक पद प्रमाणोपेत और न्यूनाधिक दोषसे वर्जित है ॥२०॥

अन्वयार्थ—(अमृताम्बुनिधेः अम्बु) क्षीरसागरका जल (समास्वादयितुः कृते) आस्वादन करने वालेके लिये (प्रसिद्धतरमाधुर्या) प्रसिद्धतरमाधुरीसे (न्यूनाधिकं भवेत् किमु) क्या न्यूनाधिक हो सकता है ? अर्थात् कभी नहीं ॥

विशेषार्थ-क्षीर सागरके जलमें यह खूबी है कि वह पीनेवाले छोटे बडोंके लिये किसी भी प्रकारसे अपनी मधुरतासे न न्यून होता है और न अधिक होता है-जैसी माधुरी-मिठास उसमें छोटेके लिये है वैसी ही माधुरी-मिठास उसमें बडेके लिये भी रहती है। इसी प्रकार भगवतीसूत्रका प्रत्येक पद अपनी गुणगरिमारूप माधुरी-मिठास-से भरा है। जो कोई

नहि तेवु (हिः) ખરેજ (सहस्रांशोः तेजः न्यूनाधिकं प्रजायते) સૂર્યનું તેજ પોતાના સ્વભાવથી કોઈ વખત પણ વત્તું ઓછું થતું નથી.

વિશેષાર્થ—આ ભગવતીસૂત્રના પ્રત્યેક પદ ઉત્તમ લક્ષણમાં સભર હોય છે. અને યોગ્ય હોય છે.-એમાં ઓછા તેમજ અધિકપણાના દોષરહિત હોય છે.

અન્વયાર્થ—(अमृताम्बुनिधेः अम्बु) ક્ષીર સાગરનું જળ (समास्वादयितुः कृते) થોડા પણ આસ્વાદ કરનારને માટે (प्रसिद्धतरमाधुर्या) જેની મિઠાશ પ્રસિદ્ધ છે તેવી (न्यूनाधिकं भवेत् किमु) ઓછાવત્તાપણું કદી હોય ખરૂં ?.... અર્થાત્ નહિ.

વિશેષાર્થ—જેની મિઠાશ પ્રસિદ્ધ છે તેવા ક્ષીર સાગરના જળને પીનાર સર્વને....પછી તે બાળક હોય કે વૃદ્ધ હોય; એવા સહુ કોઈને તેની મીઠાશમાં કદી પણ ફેરફાર પડતો નથી. વૃદ્ધને મીઠાશ વધુ કે બાળકને ઓછું એવુ કશુંજ હોતું નથી. ક્ષીરસાગરના જળમાં મિઠાશ પણ ઓછાવત્તાપણા જેવી હોતી નથી. એવીજ રીતે ભગવતીસૂત્રનાં પ્રત્યેક પદ પોતાની અદ્ભુત ગુણોરૂપ માધુરીથી ભરપૂર છે. તેનું સેવન કરતા—અધ્યયન કરતા કોઈપણ મનુષ્ય—બાળક

यथा कामगवी सर्व,-प्राणिनां कामपूरिका।
तथा भगवती शङ्का,-रहितं प्रतिभासते ॥ २२ ॥
प्राचीना वा नवीनेति, कामधेनुर्न कथ्यते।
किन्तु सर्वोत्तमं क्षीरं, पीयतेऽस्याः सुधोपमम् ॥२३॥

बड़ा या छोटा इसके एक पदका भी आसेवन करता है उसके प्रति यह अपना पूर्ण प्रभाव प्रकट करता है-न्यूनाधिक नहीं ॥ २१ ॥

अन्वयार्थ—(यथा) जिस प्रकारसे (कामगवी) कामधेनु (सर्वप्राणिनां कामपूरिका) समस्त प्राणियोंकी समस्त इच्छाओंको पूर्ण कर देती है (तथा भगवती) उसी प्रकारसे यह भगवतीसूत्र है ऐसा (शङ्कारहितं प्रतिभासते) शङ्काहित ज्ञात होता है।

विशेषार्थ—यह जगत मानता है कि ऐसा ही स्वभाव होनेसे सेवित कामधेनु प्राणियोंके समस्त मनोरथोंको पूर्ण कर देती है, इसी प्रकार से यह भगवतीसूत्ररूप कामधेनु अपने आराधकोंके मोक्ष प्राप्त होनेरूप मनोरथको सिद्ध कर देती है, इस विषयमें शङ्का करने जैसी कोई बात ही नहीं है ॥ २२ ॥

अन्वयार्थ—(कामधेनुः प्राचीना नवीना वा इति न कथ्यते) यह कामधेनु नई है अथवा पुरानी है, इस प्रकारका व्यवहार उसमें नहीं किया जाता है, किन्तु (अस्याः सुधोपमम् क्षीरं पीयते) इसका केवल अमृततुल्य दूध ही पिया जाता है ॥ २३ ॥

વૃદ્ધ ને એક પદ પણ ભણવા થકી તેની તરહ પોતાનો પૂર્ણ પ્રભાવ પ્રકટ કરેછે. જરાપણ ઓછાવત્તાપણું નથી હોતું. ॥ ૨૧ ॥

અન્વયાર્થ—(यथा) જેમ (कामगवी) કામધેનુ (सर्वप्राणिनां कामपूरिका) સમસ્ત પ્રાણીઓની સર્વ ઇચ્છાઓને પૂર્ણ કરી આવે છે (तथा भगवती) તેમજ ભગવતીસૂત્ર પણ છે. એવું (शंकारहितं प्रतिभासते) શંકારહિત જણાય છે.

વિશેષાર્થ—આ જગતમાં જેમ કહેવાય છે કે કામધેનુ એ દરેક પ્રાણીની સર્વ ઇચ્છા–આકાંક્ષાઓ પૂરી કરે છે એવીજ રીતે આ ભગવતીસૂત્ર તેના આરાધકોની મોક્ષપ્રાપ્તિ કરવાની ઇચ્છાને પણ સિદ્ધ કરી આપે છે. અને તે નિઃશંક છે. ॥૨૨॥

અન્વયાર્થ—(कामधेनुः प्राचीना वा नवीना वा इति न कथ्यते) કામધેનુ નવી છે અથવા તે પુરાણી છે એવી રીતે તેને વિષે કહેવાતું નથી. પરંતુ (अस्याः सुधोपमं क्षीरं पीयते) તેનું ફકત અમૃતસમું દુધ પાન કરવામાં આવે છે. ॥૨૩॥

एवं भगवतीसारः, सेव्यते मतिशालिभिः ।
तत्प्राचीननवीनत्वे, अचिन्तद्भिर्महोज्ज्वलः ॥ २४ ॥

अन्वयार्थ—(एवं) इसी तरहसे (महोज्ज्वलः) महोज्ज्वल-निर्दोष (भगवतीसारः) भगवती सूत्रका सार-तत्त्व (मतिशालिभिः) मतिमान् पुरुषों द्वारा (सेव्यते) सेवित किया जाता है। किन्तु वे (तत्प्राचीननवीनत्वे अचिन्तद्भिः) इसके सेवन करते समय यह विचार नहीं करते हैं कि यह पुराना है अथवा यह नवीन है।

विशेषार्थ—कामधेनु प्राचीन है इसलिये इसका दूध अच्छा होगा, और नवीन है इस लिये इसके दूधमें अन्तर होगा, ऐसा कामधेनुका दूध पीते समय विचार नहीं होता है, क्योंकि कामधेनु चाहे प्राचीन हो चाहे नवीन हो उसका तो दूध अमृतके समान ही होता है-वह किसी भी अवस्थामें अपने स्वभावको नहीं छोड़ता है, इसी प्रकारसे भगवतीका सार-तत्त्व-जो पुराना होगा वह उत्तम-निर्दोष होगा और जो नवीन होगा वह वैसा नहीं होगा, ऐसा विचार बुद्धिशाली नहीं किया करते हैं, क्यों कि वह तो किसी भी अवस्थामें सेवित होने पर उन्हें अमृतरूप मुक्तिका कारण होनेसे अमृतके ही समान फल देता है ॥२४॥

અન્વયાર્થ—(एवं) એવી રીતે (महोज्ज्वलः) निर्दोष-અતિ શુભ્ર (भगवती सारः) ભગવતીસૂત્રનો સાર-તત્ત્વ (मतिशालिभिः) બુદ્ધિશાળી પુરુષો વડે (सेव्यते) સેવાય છે. પરંતુ (तत्प्राचीननवीनत्वे अचिन्तद्भिः) તેનું સેવન કરતી વખતે તેની પ્રાચીનતા કે નવીનતા વિષે વિચારાતું નથી.

વિશેષાર્થ—કામધેનુ પુરાણા સમયની હોવાથી તેનું દૂધ સારું હશે, અને તે નવી છે માટે તેના દૂધમાં કોઇ ફરક હશે, એવી રીતના વિચારો કામધેનુના દૂધ પીતી વેળાએ નથી થતા હોતા, કારણ કે કામધેનુ પ્રાચીન હો કે અર્વાચીન, પરંતુ તેનું દૂધ તો હમેશાં અમૃતસમું ફળદાયી હોય છે જ. એવીજ રીતે ભગવતીસૂત્રનાં તત્ત્વ જુનાં-પુરાણાં છે માટે ઉત્તમ નિર્દોષ, અને નવાં છે માટે કાંઇક ફેરફારવાળાં, અથવા તો એવા નહિ હોય, એવી વિચારણા બુદ્ધિશાળી પુરુષો કરતા નથી હોતા. કેમકે તેઓ જાણે છે કે તે કોઈ પણ સ્થિતિમાં હોવા છતાંયે તેના અધ્યયન તેમજ સેવનથી અમૃતસમી મોક્ષપ્રાપ્તિ કરાવનાર હોવાથી અમૃતસમાન ફળ આપે છે જ. ॥ ૨૪ ॥

यथा कल्पतरोः पुष्पं, जीर्णतानवताच्युतम् ।
तथैतस्यापि सूत्रस्य, प्रत्यक्षरमुदीक्ष्यताम् ॥२५॥

अन्वयार्थ—(यथा) जैसे (कल्पतरोः पुष्पं) कल्पवृक्षका पुष्प (जीर्णता-नवताच्युतम्) जीर्णता और नवीनतासे रहित है (तथा) उसी प्रकारसे (एतस्यापि सूत्रस्य) इस भगवतीरूप सूत्रका भी (प्रत्यक्षरम् उदीक्ष्य-ताम्) प्रत्येक अक्षर जानना चाहिये ।

विशेषार्थ—कल्पवृक्षका पुष्प किसी भी अवस्थामें न जीर्ण होता है और न नवीन ही। वह तो सदा एकरस रहता है । ऐसा क्यों होता है तो इसमें वस्तुका स्वभाव ही ऐसा है, यही उत्तर है। इसी प्रकारसे इस भगवतीसूत्रका भी प्रत्येक अक्षर न जीर्ण होता है और न नवीन होताहै, वह तो तीर्थंकरपरंपरासे जैसा चला आया है वैसा ही है। जीर्णता और नवीनता, ये पारस्परिक सापेक्ष शब्द हैं । जहां जीर्णता नहीं वहां नवीनता नहीं, और जहां नवीनता नहीं है वहां जीर्णता भी नहीं है-सदा एकरूपता है। अतः इसके अर्थमें किसी भी प्रकारसे अन्यथा पन नहीं आ सकता है । यदि यहां पर ऐसी आशंका की जावे कि शब्द तो स्वयं अपने अभिधेयार्थको प्रकट करते नहीं हैं, उनका अभिधे-

---

અન્વયાર્થ—(यथा कल्पतरोः पुष्प) જેમ કલ્પવૃક્ષનું ફુલ (जीणतानवता च्युतम्) જીર્ણતા અને નવોદિતપણા રહિત છે. (तथा) તેવી રીતે (एतस्यापि सूत्रस्य) આ સૂત્રના (प्रत्यक्षरम् उदीक्ष्यताम्) પ્રત્યેક અક્ષર જાણવાં જોઈએ.

વિશેષાર્થ—કલ્પવૃક્ષનાં પુષ્પ કોઈ પણ સ્થિતિમાં નથી જીર્ણ થતાં કે નથી નવાં થતાં. તે તો હરદમ હરિયાળાં રહે છે. આમ થવાનું કારણ એ છે કે તેનો એવો સ્વભાવ જ હોય છે. ભગવતીસૂત્રના પ્રત્યેક અક્ષરનું પણ એમ જ છે. કોઇ એમાં નવીન હોતા નથી અથવા જુના થતા નથી, એટલે કે નવા ઉમેરાતા નથી કે જુના કાઢી નાખવામાં આવતા નથી. કેમકે તે તો તિર્થંકરોની પરંપરાથી ઉતરી આવેલા છે,-અને અસલ સ્વરૂપમાં છે. જીર્ણતા અને નવીનતા એ પાર-સ્પરિક સાપેક્ષ શબ્દો છે. જ્યાં જીર્ણતા નથી ત્યાં નવીનતા નથી અને જ્યાં નવીનતા નથી ત્યાં જીર્ણતા નથી. સદા એકરૂપતા છે. માટે એના અર્થમાં કોઇપણ પ્રકારનું જુદાપણું નહિ આવવું જોઇએ. વળી જો અહીં એવી આશંકા સેવવામાં આવે કે શબ્દ તો સ્વયં સ્વઅર્થ પ્રકટ કરી શકતા નથી. એનો અભિધેયાર્થ

अस्यार्थतः फलं यत्स्यात्, पाठपाठनतः श्रुतेः ।
तत्तदासक्तचित्तानां, मानवानां प्रजायते ॥ २६ ॥

यार्थ तो उनके प्रयोक्ताकी विवक्षाके अनुसार प्रकट होता है, अतः यदि प्रयोक्ता निर्दोष है तो उनका वाच्यार्थ भी निर्दोष माना जावेगा, और यदि प्रयोक्ता सदोष है तो उनका वाच्यार्थ भी सदोष है, ऐसा माना जावेगा। जब ऐसी बात है तो फिर यहां भगवतीके प्रत्येक अक्षरको कल्पवृक्षके पुष्प समान एकरस कैसे कहा गया है? सो इसका उत्तर यह है कि यहां जो भगवतीसूत्रको एकरस बतलाया गया है वह तीर्थंकर प्रतिपादित होनेकी अपेक्षासे ही बतलाया गया है। वैसे तो पदार्थ परिणामिनित्य माना गया है। एकरस कहनेका तात्पर्य यही है कि उसके अर्थमें किसी भी कालमें अन्यथापनेकी आशंका नहीं हो सकती है। प्रमाणसे अबाधित अर्थका ही यह प्रतिपादन करता है ॥ २५ ॥

अन्वयार्थ--(अस्य अर्थतः) इस भगवतीसूत्रके अर्थचिन्तनवनसे तथा (पाठपाठनतःश्रुतेः) पठनपाठनसे और श्रवण करनेसे (यत्फलं स्यात्) जो फल प्राप्त होता है (तत्) वही फल (तदासक्तचित्तानां मानवानां प्रजायते) इस भगवतीसूत्रमें श्रद्धा रखनेवाले मनुष्योंको भी होता है।

તો તેના પ્રયોગ કરવાવાળાની મરજી મુજબ થાય છે. માટે જો પ્રયોકતા નિર્દોષ છે તો એનો કહેવાનો અર્થ નિર્દોષ માનવામાં આવે. અને જો પ્રયોકતા સદોષ છે તો તેનો કહેવાનો અર્થ પણ સદોષ જ માનવામાં આવે, તો જો એમજ છે તો પછી અહીં ભગવતીસૂત્રના પ્રત્યેક અક્ષરને કલ્પવૃક્ષના પુષ્પ સમાન એક રસ કેવી રીતે કહેવામાં આવ્યો છે, તો એનો ઉત્તર એ છે કે તે શ્રી તિર્થંકર ભગવાનદ્વારા પ્રતિપાદિત હોવાની અપેક્ષાએ બતાવવામાં આવ્યાં છે. એમ તો પદાર્થને પરિણામિનિત્ય માન્યો છે. એકરસ કહેવાનો આશય એ છે કે એના અર્થમાં કોઇ પણ કાળમાં અન્યથાપણું થવાની આશંકા હોતીજ નથી. પ્રમાણથી અબાધિત અર્થનોજ એ પ્રતિપાદન કરે છે. ॥૨૫॥

અન્વયાર્થ—(अस्य अर्थतः) આ ભગવતીસૂત્રના અર્થ ચિન્તવન કરનારને, તથા (पठनपाठनतः) श्रुतेः ભણનારને તથા ભણાવનારને તથા સાંભળનાર માનવીને (यत्फलं स्यात्) જે ફળ મળે છે (तत्) તેજ ફલ (तदासक्तचित्तानां मानवानां प्रजायते) તેમાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખનારને પણ મળે છે.

विशेषार्थ—इस भगवती सूत्रकी ही ऐसी महिमा है कि जो फल इसके अर्थ चिन्तवनकर्ताको प्राप्त होता है, जो फल इसके पठनपाठन कर्त्ताको और श्रवण कर्त्ताको प्राप्त होता है, वही फल इसमें श्रद्धा रखनेवालेको भी होता है। यदि कोई यहां पर ऐसी आशंका करे कि "अमृत" आदि शब्दका अर्थ चिन्तवन करनेसे या अमृतकी प्रशंसा पढ़नेसे या पढानेसे या अमृत शब्दके सुननेसे तृप्ति होनेरूप फलकी प्राप्ति तो कहीं देखी ही नहीं जाती है फिर आप ऐसा कथन किस कारणसे कर रहे हो? तो इसका उत्तर यही है कि भगवती सूत्रकी ही यह ऐसी महिमा है, इसके लिये कहा जा सकता है कि- इमली लींबू आदि पदार्थोंके देखने पर यदि जीभमें पानी आ जाता है तो इसमें तर्कवितर्क करने जैसी बातही क्या है। यह तो पदार्थोंका अपना २ निजका स्वभाव है, कोई इस स्वभाववाला होता है और कोई इस स्वभाववाला नहीं होता है। भगवती सूत्रका अर्थ चिन्तवन करते समय अशुभोपयोगसे चित्तवृत्ति हटकर शुभोपयोगमें आ जातीहै इससे पुण्यप्रकृतियोंमें अनुभाग और स्थिति अधिक पड़ती है, और पापप्रकृतियोंके रसमें और स्थितिमें मन्दता आ जाती है, इसी तरहसे जो इसका तन्मय होकर पठन पाठन करते हैं और श्रवण करते हैं उन्हें

વિશેષાર્થ—આ સૂત્રનો એવો મહિમા છે કે જે માનવ એનું અર્થ ચિન્તવન કરતો જે ફળ મેળવે છે તેજ ફળ તેનું અધ્યયન કરનાર અથવા તેને શ્રદ્ધાપૂર્વક એકાગ્રચિત્તે સાંભળનાર માનવને પણ એજ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં કોઈને એવી આશંકા ઉત્પન્ન થાય કે 'अमृत'—જેવા શબ્દના અર્થ ચિન્તવન કરનાર પુરુષ-અથવા તેની (અમૃતની) પ્રશંસા વાંચતો અથવા ભણતો પુરુષ તથા તેને સાંભળતો પુરુષ અમૃતરૂપ રસ-ફળથી તૃપ્તિ મેળવી શકયો હોય એમ દેખી શકાતો નથી તો આપ આ વિષે એમ કેમ કહી શકો? તો તેનો જવાબ એ છે કે આ ભગવતીસૂત્રનો મહિમા અકળિત અને અકથ્ય છે. આંબલી-લીંબુ વગેરે પદાર્થોની ઉપર ફકત દ્રષ્ટિ પડવાથીજ મોંમાં પાણી છુટે છે તો આ બાબત વિષે તર્કવિતર્કની જરૂર કેમ હોઇ શકે? કેમકે દરેકે દરેક પદાર્થના જુદા જુદા સ્વભાવ હોય છે; ભગવતીસૂત્રના અર્થ ચિન્તવન કરતી વેળાએ માનવીની માનસિક વૃત્તિઓ અન્ય વિચારોમાંથી શુભ વિચારોમાં પરોવાય છે, જેથી પુણ્ય પ્રકૃતિઓમાં અનુભાગ અને સ્થિતિ અધિક પડે છે. અને પાપપ્રકૃતિઓના રસમાં મંદતા આવી જાય છે. તેમ તેમ તન્મય બનીને જે એનું પઠનપાઠન કરે છે અથવા

कलाधरः कलायुक्तः, शीतलैः किरणैरिव ।
स्वपाठाद्यैरिदं सूत्रं, शीतयत्यखिलं जगत् ॥ २७ ॥

भी यह फल प्राप्त होता है। इस अपेक्षासे यहां पर अर्थचिन्तवन कर्त्ताको श्रवण कर्त्ताको और इसमें श्रद्धा रखनेवालेको समान फलभागी प्रकट किया है॥२६॥

अन्वयार्थ—(इव) जिस प्रकार (कलायुक्तः) अपनी संपूर्ण कलाओं से युक्त (कलाधरः) चन्द्रमा (शीतलैः किरणैः) शीतल किरणोंसे (अखिलं जगत्) समस्त संसारको (शीतयति) शीतल करता है—शांति देता है, इसी प्रकार (इदं सूत्रम्) यह सूत्र (स्वपाठाद्यैः) अपनी पठनपाठन आदिरूप किरणावलिसे संसारको शांति प्रदान करता है।

विशेषार्थ—चन्द्रमाका स्वभाव यही है कि वह संतप्त संसारको अपनी शीतल किरणावलि द्वारा शीतलता प्रदान करता है, इसी प्रकार मत-व्यामोहसे अशान्त या संतप्त बने हुए जीवोंको, अथवा विषय कषाय आदिके संसर्गसे आत्माके कल्याणसे विमुख होनेके कारण दुर्गतिके दुःखोंको सहते २ संतप्त हृदय बने हुए प्राणियोंको यह सूत्र अपनी स्याद्वादमय कथनशैलीरूप शीतल किरणावलिसे विरोध-मथनरूप शांतिको, अथवा पठन पाठन आदि द्वारा सन्मार्गप्रकाशक सम्यग्ज्ञानरूप शांतिभावको प्रदान करता है ॥ २७ ॥

એકાગ્ર મને શ્રવણુ કરે છે તેઓને પણુ એજ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. એજ અપેક્ષા અનુસાર અહીં ચિંતવનકાર, ભણુનાર અને ભણુાવનાર અથવા તેના શ્રોતાને સમાનફળભોક્તા દર્શાવ્યા છે. ॥ ૨૬ ॥

અન્વયાર્થ—(इव) જેમ (कलायुक्तः) સંપૂર્ણ કલા જેની પાસે છે તે (कलाधरः) ચન્દ્રમા. (शीतलैः किरणैः) શીતળ કિરણો વડે. (अखिलं जगत्) આ સમસ્ત સંસારને (शीतयति) શીતળ બનાવે છે–શાંતિ અર્પે છે.એ જ રીતે (इदं सूत्रं) આ સૂત્ર (स्वपाठाद्यैः) પોતાના પઠનપાઠન આદિરૂપ કિરણસમૂહથી સંસારને શાંતિ પ્રદાન કરે છે.

વિશેષાર્થ—ચન્દ્રનો જાતિસ્વભાવ છે કે સારાયે દિવસની તપી ઉઠેલી ધરતીને પોતાની શીતળ કિરણધારા વડે શાન્તિ પમાડવી.—તેથીજ રીતે મતમતાંતરથી અશાન્ત બનેલા, અથવા વિષયકષાય આદિના સંસર્ગથી આત્મકલ્યાણુના માર્ગથી વિમુખ બની જઇ દુર્ગતિના દુઃખો સહન કરતા કરતાં તપ્ત બનેલાં પ્રાણીઓને આ સૂત્ર પોતાની સ્યાદ્વાદમય કથન શૈલી રૂપ શીતળ કિરણોવડે પ્રશાંત કરે છે, અને ભણુવા ભણાવવા આદિદ્વારા સદ્‌માર્ગ પ્રકાશક સમ્યક્જ્ઞાનરૂપ શાંતિ ભાવ પ્રદાન કરે છે. ॥ ૨૭ ॥

यथा स्पर्शमणिस्पर्शादायसं याति हेमताम् ।
तथाऽस्याप्यंशपाठाद्याच्छाश्वतीं सिद्धिमश्नुते ॥२८॥

अन्वयार्थ--(यथा) जिस प्रकार (स्पर्शमणिस्पर्शात्) पारसमणिके स्पर्शसे (आयसं हेमताम् याति) लोहा सुवर्णरूप हो जाता है (तथा) उसी प्रकारसे (अस्यापि अंशपाठाद्यात् शाश्वतीं सिद्धिं) जीव इसके भी अंश-मात्रके पठन पाठन आदिसे शाश्वती सिद्धिको-मुक्तिको (अश्नुते) प्राप्त करलेता है ।

विशेषार्थ--पारसमणिमें ऐसा ही स्वभाव है कि जिसके कारण उसके स्पर्शमात्रसे ही लोहा अपनी लोहरूप अवस्थाका परित्याग कर सुवर्णरूप पर्यायान्तरको धारण कर लेता है, इसी प्रकारसे इस भगवतीसूत्रका भी ऐसा स्वभाव है कि जो सच्चे मन वचन कायकी एकाग्रतासे इसके एक अंशभूत पदादिकके पठन पाठनसे अविनश्वर मुक्तिरूप लक्ष्मीका स्वामी बनजाता है । तात्पर्य कहनेका यही है कि इसके अंशमात्रके पाठ आदिसे भी मिथ्यात्वका अभाव होकर जीवमें सम्यग्ज्ञानका आविर्भाव हो जाताहै, और उसके आविर्भूत होते ही सम्यक्चारित्रकी पूर्ण आराधनासे वही जीव तद्भवसे अथवा अन्य भवोंसे मुक्तिश्रीका स्वामी बन जाता है ॥२८॥

અન્વયાર્થ—(यथा) જેમ (स्पर्शमणिस्पर्शात्) પારસમણિના સ્પર્શથી (आयसं हेमताम् याति) લોખંડ સોનારૂપ બને છે. (तथा) તેવી રીતે (अस्यापि अंश पाठाद्यात् शाश्वतीं सिद्धिं) આ (સૂત્ર)ના અંશમાત્ર પઠનપાઠન આદિ કર-વાથી શાશ્વત સિદ્ધિને (अश्नुते) મેળવે છે.

વિશેષાર્થ—જેમ પારસમણિનો પોતાનો સ્વભાવ છે કે પોતાના સંઘર્ષ માત્રથી લોખંડ જેવાને પણ સુવર્ણની કોટિમાં લાવી મૂકે છે. તેવી રીતે મન વચન અને કાયાની પૂર્ણ એકાગ્રતાએ યોગ્ય રીતે આ ભગવતીસૂત્રનું અંશમાત્ર પણ અધ્યયન કરનાર, કરાવનારને અવિનાશી મુક્તિરૂપ લક્ષ્મીના સ્વામી બનાવી મૂકે છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ કે સૂત્રના થોડાક પણ વાંચનને કારણે મિથ્યાત્વનો અભાવ થઇ જીવાત્મામાં સમ્યક્જ્ઞાનનો અસ્તિત્વ પેદા થાય છે. અને તેમાં વાસ થવાથી સમ્યક્ચારિત્રની પૂર્ણ આરાધના વડે જીવાત્મા તેજ ભવથી અથવા બીજા ભવોથી મોક્ષના પથગામી થઇ વિજેતા બની જાય છે. ॥૨૮॥

पीतं क्षीराम्बुधेर्नीरमिवैतत् पठितं जगत् ।
सर्वं तर्पयते नूनमानीचात्सज्जनावधि ॥२९॥
टीक्यते पुनरप्येषा, टीकिताऽपीतरैर्बुधैः ।
गरुडेन गते मार्गे, किं नान्यैर्गम्यते खगैः ॥३०॥

अन्वयार्थ--(पीतं) पिये गये (क्षीराम्बुधेः नीरं इव) क्षीर सागरके जलकी तरह (पठितं एतत्) पठित यह भगवतीसूत्र (नूनं आनीचात् सज्जनावधि सर्वं जगत् तर्पयते) नियमसे नीच पुरुषसे लेकर सज्जन पुरुष तक समस्त जगत् को आत्मशांति प्रदान करता है।

विशेषार्थ-जिस प्रकार नीच पुरुष या सज्जन पुरुष किसी भी पुरुषके द्वारा पिया गया क्षीरसागरका जल उन्हें आत्मशान्ति-आनन्द प्रदान करता है, आनन्द प्रदान करनेमें वह भेदभाव नहीं रखता है-एकरूपमें अपना गुण प्रकट करता है, उसी प्रकारसे इस भगवतीसूत्रको जो भी कोई पढे, पढावे, सुने, सुनावे, अथवा चिन्तवन करे-चाहे वह जात्यादिसे नीच जन क्यों न हो तो भी उसको शांति-आत्मानन्द-ही देता है। ऊंचनीचके भेदको यह नहीं देखता है। यह तो अपने प्रत्येक सेवनकर्ताको एकरूपसे ही सतत आनन्दकी धारा बहानेमें थोडीसी भी कसर नहीं रखता है ॥२९॥

અન્વયાર્થ—(पीतं) પીવાએલું (क्षीराम्बुनिधेः नीरं इव) ક્ષીર સાગરના પાણીની સમાન (पठितं एतत्) પઠિત આ સૂત્ર (नूनं आनीचाद् सज्जनोवधि सर्वं जगत् तर्पयते) નીચ પુરુષથી માંડી સજ્જન પુરુષ સુધી સમસ્ત જગતને આત્મશાંતિ પ્રદાન કરે છે.

વિશેષાર્થ—જેમ ક્ષીરસાગરનું જળપાન કરતાં નીચ અથવા સજ્જન પુરુષને આનંદપ્રદાન જરા પણ ભેદભાવ રાખ્યા વિના એકજ રૂપે કરે છે.—એકજ રીતે બન્ને કોટીના જીવાત્માને શાંતિ બક્ષે છે, એવીજ રીતે ભગવતીસૂત્રને કોઇપણ કોટિનો માનવી—નીચ અગર તો સજ્જન ભણે ભણાવે—સાંભળે સંભળાવે અથવા ચિંતવન કરે, તેને પણ પરમશાંતિ અને અનંત આનંદ આપે છે.—આનંદ પણ એકજ રૂપે બન્ને કોટીવાળા મેળવે છે. નીચ અને સજ્જનનો ભેદ અહીં નથી હોતો. આનંદ પ્રદાનની ધારા સતત અને અસ્ખલિત વહેતી રહે છે. ॥ ૨૯ ॥

जननीं, कर्मरजःप्रक्षालने जलमिव, भोगभुजङ्गनिवारणे मन्त्रमिव, कर्मघनाघनविकीरणे पवनमिव, केवलज्ञानभास्करप्रकटने प्राचीदिशमिव, साद्यनन्तमुक्तिसाम्राज्याभिलषितप्राप्तौ कल्पतरुमिव द्वादशाङ्गरूपं प्रवचनं संदिदेश।

चिन्तामणिरत्नके तुल्य है। भगवान् महावीर द्वारा उपदिष्ट यह द्वादशाङ्गीरूप प्रवचन क्षपकश्रेणी पर पहुंचनेके लिये एक सुन्दर मार्ग है। कर्मरूप शत्रुओंको दमन करने वाला है। केवलज्ञान, केवल दर्शनको उत्पन्न करने वाला है। धूलि जिस प्रकार जलसे प्रक्षालित की जाती है उसी प्रकार यह भी कर्मरूप धूलिको धो देता है। मंत्रसे जिस प्रकार सर्पोंका निवारण होता है, उसी प्रकार इससे भी सांसारिक भोगोंरूपी सर्पोंका निवारण होता है। पवन जिस प्रकार आकाशगत मेघोंके पटलको उड़ाकर तितर-बितर कर देता है उसी प्रकार यह भी कर्मरूप मेघपटलको आत्मा से बिलकुल बिखेर कर तितर-बितर कर देता है। जिस प्रकार भास्करको पूर्वदिशा जन्म देती है उसी प्रकार इससे भी केवलज्ञान रूप भास्करका जन्म होता है। कल्पवृक्ष जिस प्रकार याचकजनोंको अभिलषित पदार्थकी प्राप्ति कराता है उसी प्रकार यह भी द्वादशाङ्गीरूप प्रवचन भी अपने सेवनकर्त्ताको सादि अनन्त मुक्तिके साम्राज्यरूप अभिलषित अर्थकी प्राप्ति कराता है।

દેવામાં ચિન્તામણિ રત્ન સમાન છે. ભગવાન મહાવીર દ્વારા ઉપદિષ્ટ આ દ્વાદશાંગી રૂપ પ્રવચન ક્ષપકશ્રેણી પર પહોંચવા માટે એક સુંદર માર્ગ છે, તે કર્મરૂપ શત્રુઓનું દમન કરનાર છે, અને કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન ઉત્પન્ન કરનાર છે. જેમ પાણીની મદદથી વસ્તુપરની રજ ધોઇ શકાય છે તેમ તે કર્મરૂપ રજને ધોઇ નાખે છે. જેમ મંત્રથી સર્પનું નિવારણ કરી શકાય છે તેમ તેની મદદથી સાંસારિક ભોગો રૂપી સર્પોનું નિવારણ થાય છે. જેવી રીતે પવન આકાશમાં રહેલા મેઘપટલોને વેર-વિખેર કરી નાખે છે તેમ આ દ્વાદશાંગીરૂપ પ્રવચન પણ કર્મરૂપ મેઘપટલને આત્માથી તદ્દન અલગ કરીને વેર-વિખેર કરી નાખે છે. જેવી રીતે પૂર્વ દિશા ભાસ્કર (સૂર્ય)ને જન્મ આપે છે, તેવી રીતે આ બાર અંગરૂપ પ્રવચન દ્વારા પણ કેવલજ્ઞાનરૂપ સૂર્યનો જન્મ થાય છે. જેવી રીતે કલ્પવૃક્ષ યાચકને ઇચ્છિત પદાર્થની પ્રાપ્તિ કરાવે છે તેવી રીતે આ દ્વાદશાંગીરૂપ પ્રવચન પણ તેનું સેવન કરનારને સાદિ (આદિ સહિત) અનંત (અંતરહિત) મુક્તિના સામ્રાજ્યરૂપ ઇચ્છિત અર્થની પ્રાપ્તિ કરાવે છે.

तीर्थंकरकृपया लब्धविविधलब्धिगुणनिधिः श्रीसुधर्मा स्वामी तदेव प्रवचनं स्वमनसि संकलय्य सर्वलोकोपकारार्थे स्वशिष्याय श्रीजम्बूस्वामिने समुपादिशत्। तत्र-जीवाजीवस्वसमयपरसमयादिवस्तुस्तोमप्ररूपकसमवायाख्यचतुर्थाङ्गस्य निरूपणं कृत्वा तदनुक्रमप्राप्तं 'विआहपन्नत्ती' इत्याख्यं 'भगवती'—त्यपरनामकं पञ्चमाङ्गं प्ररूपयति। एतेनार्वाचीनवचनरूपे तादृशशब्दात्मकागमे लोकानां विश्वासो न भवेदिति शङ्कापि निराकृता, अर्थतस्तीर्थंकरेणोपदिष्टतया तस्य विगतरागद्वेषस्य वचसां प्रामाणिकत्वात्।

श्री तीर्थंकरकी कृपासे विविध लब्धियां जिन्हें प्राप्त हुई हैं, और जो अनेक गुणोंके भंडार हैं ऐसे श्री सुधर्मास्वामीने उसी प्रवचनको अपने मनमें संकलित करके समस्त जीवोंका इससे उपकार हो इस निमित्त अपने शिष्य श्री जंबू स्वामीको इसका उपदेश किया। इसके पहिले उन्होंने जीव, अजीव, स्वसमय परसमय आदि वस्तुस्वरूपके प्ररूपक चौथे अङ्ग समवायाङ्गका निरूपण किया। बादमें क्रमप्राप्त 'विआहपन्नत्ती' नामक इस पंचम अङ्गका कि जिसका दूसरा नाम भगवती है, प्ररूपण किया है। इससे "अर्वाचीन वचनरूप तादृशशब्दात्मक आगममें लोकोंको विश्वास नहीं होगा" ऐसी शंका भी निर्मूल हो जातीहै। क्यों कि इसके अर्थसे कर्त्ता तो तीर्थंकर ही हैं। उन्होंने ही अर्थतः इसे उपदिष्ट किया है। उनके वचनोंमें किसी भी प्रकारसे रागद्वेष होता नहीं है, क्यों कि वीतराग निर्दोष होते हैं, इसलिये उनके वचनोंमें प्रामाणिकता मानी जाती है।

શ્રી તીર્થંકરની કૃપાથી વિવિધ લબ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરનાર અને ગુણોના ભંડાર એવા શ્રી સુધર્મા સ્વામીએ આ પ્રવચનને પોતાના મનમાં સંકલિત કરીને સમસ્ત જીવોના ઉપકારને માટે પોતાના શિષ્ય શ્રી જંબૂસ્વામીને તેનો ઉપદેશ આપ્યો છે. તે પહેલાં તેમણે જીવ, અજીવ, સ્વસમય, (સ્વસિદ્ધાંત), પરસમય, (પરસિદ્ધાંત) આદિ વસ્તુસ્તોમના પ્રરૂપક ચોથા સમવાયાંગનું નિરૂપણ કર્યું હતું. ત્યાર પછી 'विआहपन्नत्ती' નામના પાંચમાં અંગની પ્રરૂપણા કરી છે. તેનું બીજું નામ 'भगवतीसूत्र' છે. તેથી "અર્વાચીન વચનરૂપ તાદૃશ શબ્દાત્મક આગમમાં લોકોને વિશ્વાસ નહીં રહે" એવી શંકા પણ નિર્મૂળ થઇ જાય છે. કારણ કે તેના અર્થથી કર્તા તો તીર્થંકર જ છે. તેમણે જ સૌથી પહેલાં અર્થથી તેનો ઉપદેશ આપ્યો છે. તેમનાં વચનોમાં કોઇ પણ પ્રકારનો રાગદ્વેષ હોતો નથી કારણ કે તીર્થંકર વીતરાગ–રાગદ્વેષથી રહિત હોય છે. તેથી તેમના વચનોમાં પ્રામાણિક્તા મનાય છે.

" विआहपण्णत्ती " इति शब्दस्य द्वादश छायाः संभवन्ति। तथाहि- " व्याख्याप्रज्ञप्तिः १ " " व्याख्याप्रज्ञाप्तिः २ " " व्याख्याप्रज्ञात्तिः ३ " " विवाहप्रज्ञप्तिः ४ " " विवाहप्रज्ञाप्तिः ५ " " विवाहप्रज्ञात्तिः ६ " " विवाधप्रज्ञप्तिः ७ " " विवाधप्रज्ञाप्तिः ८ " " विबाधप्रज्ञात्तिः ९ " " विगाहप्रज्ञप्तिः १० " " विगाहप्रज्ञाप्तिः ११ " " विगाहप्रज्ञात्ति १२ "—श्चेति।

तत्र-व्याख्याप्रज्ञप्तिरिति—' वि आङ्-पूर्वक-ख्या-प्रकथने'-धातोरङ्-प्रत्यये कृते सति व्याख्या-शब्दो निष्पद्यते, तदर्थश्च-वि=विविधप्रकारेण आ=समन्तात् ख्यायन्ते-कथ्यन्ते प्रकटीक्रियन्ते भगवता यास्ताः व्याख्याः, जीवा-

---

अब यहां "विआहपन्नत्ती" शब्दका अर्थ कहते हैं—

"विआहपण्णत्ती" इस शब्दकी संस्कृतछाया बारह प्रकारकी होती है वह इस प्रकारसे-(१) व्याख्याप्रज्ञप्तिः (२) व्याख्याप्रज्ञाप्तिः, (३) व्याख्याप्रज्ञात्तिः, (४) विवाहप्रज्ञप्तिः, (५) विवाहप्रज्ञाप्तिः, (६) विवाहप्रज्ञात्तिः, (७) विबाधप्रज्ञप्तिः, (८) विबाधप्रज्ञाप्तिः, (९) विबाधप्रज्ञात्तिः, (१०) विगाहप्रज्ञप्तिः, (११) विगाहप्रज्ञाप्तिः, (१२) विगाहप्रज्ञात्तिः।

अब इन बारह प्रकारकी छायामें प्रत्येकका क्या अर्थ है? यह स्पष्ट किया जाता है। उनमें प्रथम जो " व्याख्याप्रज्ञप्ति " छाया है उसमें 'वि' और 'आङ्' उपसर्गपूर्वक 'ख्या' धातु है। 'ख्या प्रकथने' के अनुसार 'ख्या' धातुका अर्थ प्रकथन करना है। इससे 'अङ्' प्रत्यय करने पर व्याख्या शब्द निष्पन्न होता है। इसका अर्थ ऐसा है कि वि-विविध प्रकार से, आ=समन्तात्, ख्या=कथन करना व्याख्या है, और इसकी

હવે અહિં विआहपन्नत्ती શબ્દનો અર્થ કહે છે—

" विआहपण्णत्ती " શબ્દની બાર પ્રકારની સંસ્કૃત છાયા છે. (૧) વ્યાખ્યા પ્રજ્ઞપ્તિ: (૨) વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞાપ્તિ: (૩) વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞાત્તિ: (૪) વિવાહપ્રજ્ઞપ્તિ (૫) વિવાહપ્રજ્ઞાપ્તિ: (૬) વિવાહપ્રજ્ઞાત્તિ: (૭) વિબાધપ્રજ્ઞપ્તિ: (૮) વિબાધપ્રજ્ઞાપ્તિ: (૯) વિબાધપ્રજ્ઞાત્તિ: (૧૦) વિગાહપ્રજ્ઞપ્તિ: (૧૧) વિગાહપ્રજ્ઞાપ્તિ: (૧૨) વિગાહપ્રજ્ઞાત્તિ:

હવે એ બાર પ્રકારની છાયામાંની પ્રત્યેક છાયાનો અર્થ બતાવવામાં આવે છે—

(૧) व्याख्याप्रज्ञप्तिः નામની પહેલી છાયામાં 'वि' અને आङ् ઉપસર્ગ પૂર્વક 'ख्या' ધાતુ છે. 'ख्या' ધાતુનો અર્થ 'પ્રકથન કરવું.' તેને 'अङ्' પ્રત્યય લગાડવાથી 'વ્યાખ્યા' શબ્દ બને છે. તેનો અર્થ આ પ્રમાણે થાયછે- वि=વિવિધ પ્રકારે, आ=સમન્તાત, ख्या=કથન કરવું व्याख्या અને તેમની प्रज्ञप्ति=

जीवादिपदार्थनिरूपणा इत्यर्थः, ताः पदार्थनिरूपणाः प्रज्ञाप्यन्ते प्रकर्षेण=बोध्यन्ते यस्यां सा व्याख्याप्रज्ञप्तिरिति प्रथमो भेदः १।

व्याख्याप्रज्ञाप्तिरिति— व्याख्या च प्रज्ञा चेति व्याख्याप्रज्ञे, तयोराप्तिः

प्ररूपणा=प्रज्ञप्ति है। तात्पर्य यह है कि जिसमें विविध प्रकार से समस्त जीवाऽजीवादि पदार्थविषयक कथनरूप प्ररूपणा अभिविधिपूर्वक या मर्यादापूर्वक प्रकट की जाती है उसका नाम व्याख्या है। यहाँ "आङ्" मर्यादा या अभिविधि अर्थमें प्रयुक्त हुआ है। यही बात "समन्तात्" पदसे प्रकट की गई है। मर्यादा शब्दका अर्थ यहां "परस्पर असंकीर्ण-विशाल-लक्षणकथनपूर्वक" ऐसा है। तथा अभिविधि शब्दका अर्थ "समस्त ज्ञेय पदार्थोंकी व्याप्तिपूर्वक" ऐसा है। तात्पर्य कहनेका यह है कि ये जो जीवाजीवादिविषयक प्ररूपणाएँ की गई हैं वे परस्पर असंकीर्ण-विशाल-लक्षणकथनपूर्वक की गई हैं। अथवा जो ये प्ररूपणाएँ की गई हैं वे ऐसी नहीं हैं कि कुछेक ज्ञेयपदार्थोंमें ही व्याप्त हों-परन्तु समस्त ज्ञेय पदार्थोंमें व्याप्त हैं, इस प्रकारकी इन जीवाजीवादि-विषयक प्ररूपणाओंका निरूपण जिसमें संशय विपर्यय और अनध्यवसायादि दोष रहित किया गया है उसका नाम व्याख्याप्रज्ञप्ति है। इसका निष्कर्षार्थ यही है कि भगवान्‌ने गौतम आदि शिष्य जनोंके प्रति जीवाजीवादिक पदार्थोंका कथन उनके पूछे हुए प्रश्नोंके अनुसार जो मर्यादा

પ્રરૂપણા છે તેનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે-જેમાં વિવિધ પ્રકારના સમસ્ત જીવ અજીવ આદિ પદાર્થવિષયક કથનરૂપ પ્રરૂપણા અભિવિધિપૂર્વક અથવા મર્યાદા પૂર્વક પ્રગટ કરવામાં આવે છે તેનું નામ વ્યાખ્યા છે. અહીં "आङ्" મર્યાદા કે અભિવિધિના અર્થમાં વપરાયેલ છે. એજ વાત "समन्तात्" પદથી પ્રગટ કરી છે. "મર્યાદા" શબ્દનો અર્થ અહીં "પરસ્પર અસંકીર્ણ-વિશાળ-લક્ષણકથન પૂર્વક" થાય છે. તથા "અભિવિધિ" એટલે "સમસ્ત જ્ઞેય પદાર્થોની વ્યાપ્તિ પૂર્વક" કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે-આ જે જીવાજીવાદિવિષયક પ્રરૂપણાઓ કરવામાં આવી છે તે પરસ્પર અસંકીર્ણ-વિશાળ-લક્ષણકથનપૂર્વક કરવામાં આવી છે. અથવા આ જે પ્રરૂપણાઓ કરી છે તે એવી નથી કે જે કોઇ કોઇ જ્ઞેય પદાર્થોમાં જ વ્યાપ્ત હોય, પણ તે સમસ્ત જ્ઞેય પદાર્થોમાં વ્યાપ્ત છે. આ પ્રકારની જીવાજીવાદિ-વિષયક પ્રરૂપણાઓનું નિરૂપણ જે શાસ્ત્રમાં સંશય, વિપર્યય અને અનધ્યવસાય આદિ દોષ રહિત કરવામાં આવ્યું છે તે શાસ્ત્રનું નામ "व्याख्याप्रज्ञप्ति" છે. તેનું તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાન મહાવીરસ્વામીએ ગૌતમ આદિ શિષ્યોની સમક્ષ જીવ, અજીવ આદિ પદાર્થોનું કથન તેમણે પૂછેલા પ્રશ્નો પ્રમાણે જે મર્યાદા કે

प्तिः व्याख्याप्रज्ञाप्तिः, अत्र व्याख्या-शब्देन पदार्थानां कथनमुच्यते, प्रज्ञा-शब्देन पदार्थकथने कारणभूतं व्याख्यातुर्ज्ञानं कथ्यते, एतयोः प्राप्तिः श्री-भगवतीसूत्रपठनेन भवतीति। अथवा व्याख्यासु=अर्थकथनेषु प्रज्ञा = तद्धेतुभूतो बोध इति व्याख्याप्रज्ञा, तस्या आप्तिः प्राप्तिर्भवति यस्याः सकाशात्सा व्याख्याप्रज्ञाप्तिः, तेन पदार्थप्रतिपादनात्मकव्याख्यानेषु पठ्यमानेषु श्रूयमाणेषु वा यादृशं सम्यग्

या अभिविधिपूर्वक किया है वह व्याख्या है, और इस व्याख्याका निरूपण निर्दोष रूपसे अपने शिष्य श्री जंबूस्वामीके लिये सुधर्मा स्वामीने किया है अतः यह प्रज्ञप्ति है। इस तरह "व्याख्याप्रज्ञप्ति" इस प्रथम छाया का यह शब्दार्थ है।१।

"व्याख्याप्रज्ञाप्ति" इस द्वितीय छायाका अर्थ इस प्रकारसे है-व्याख्या और प्रज्ञा इन दोनोंमें द्वन्द्व समास हुआ है, इस तरह व्याख्या और प्रज्ञा ये दो शब्द स्वतन्त्र बन जाते हैं। इनमें व्याख्या शब्दका अर्थ पदार्थोंका कथन और प्रज्ञा शब्दका अर्थ पदार्थोंके कथनमें कारणभूत व्याख्याताका ज्ञान है। इन दोनोंकी प्राप्ति जीवको श्री भगतीसूत्रके अध्ययनसे होती है। अथवा "व्याख्यासु प्रज्ञा" इस प्रकारसे यहां सप्तमीतत्पुरुष समास करनेसे "व्याख्याप्रज्ञा" ऐसा शब्द बन जाता है। इसका अर्थ-"व्याख्याओंके करनेमें हेतुभूत ज्ञानकी प्राप्ति जिससे होती है वह व्याख्याप्रज्ञाप्ति है, ऐसा होता है। तात्पर्य कहनेका यह है कि पदार्थप्रतिपादनात्मक व्याख्यान जब पढनेमें या सुननेमें आ रहे हों

અભિવિધિપૂર્વક કરેલું છે તે વ્યાખ્યા છે. અને શ્રી સુધર્માસ્વામીએ પોતાના શિષ્ય શ્રી જંબૂસ્વામી સમક્ષ તે વ્યાખ્યાનું નિરૂપણ નિર્દોષ રીતે કર્યું છે. તેથી તેને પ્રજ્ઞપ્તિ કહેલ છે. આ રીતે 'व्याख्याप्रज्ञप्ति' નામની પહેલી છાયાનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો.

(૨) 'व्याख्याप्रज्ञाप्तिः' આ બીજી સંસ્કૃત છાયાનો અર્થ આ પ્રમાણે છે- વ્યાખ્યા અને પ્રજ્ઞા એ બન્નેમાં દ્વન્દ્વસમાસ થયો છે. આ રીતે 'વ્યાખ્યા' અને 'પ્રજ્ઞા' એ બન્ને સ્વતંત્ર શબ્દો બની જાય છે. તેમાંના 'વ્યાખ્યા' શબ્દનો અર્થ કથન અને 'પ્રજ્ઞા' શબ્દનો અર્થ પદાર્થોના કથનમાં કારણભૂત વ્યાખ્યાતાનું જ્ઞાન છે. તે બન્નેની પ્રાપ્તિ શ્રી ભગવતીસૂત્રનાં અધ્યયનથી જીવોને થાય છે. અથવા "व्याख्यासु प्रज्ञा" આ રીતે સપ્તમીતત્પુરુષ સમાસ કરવાથી 'વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞા' શબ્દ બને છે. તેનો અર્થ-"વ્યાખ્યાઓ કરવાના હેતુભૂત જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ જેના દ્વારા થાય છે તેને વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞાપ્તિ કહે છે." કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પદાર્થનું પ્રતિપાદન કરનાર વ્યાખ્યાન જ્યારે વાંચવામાં કે સાંભળવામાં આવે ત્યારે જેવું

ज्ञानं भवति तादृशं ततोऽपि विलक्षणं ज्ञानं श्री-भगवतीसूत्रपठनकर्तॄणां भवतीति द्वितीयो भेदः २।

व्याख्याप्रज्ञाप्तिरिति-व्याख्या-प्रज्ञयोर्व्याख्याप्रज्ञाया वा आप्तिः=आदानं भवति यस्याः सकाशात् सा व्याख्याप्रज्ञाप्तिरिति तृतीयो भेदः ३।

विवाहप्रज्ञप्तिरिति-वि=विशिष्टाः वाहाः=प्रवाहा नयप्रमाणविषयकाः पदार्थविषयका वा प्रज्ञाप्यन्ते=प्रबोध्यन्ते यस्यां सा विवाहप्रज्ञप्तिः, एतावता भगवतीसूत्रपाठकानां नयप्रमाणप्रवाहविषयकं ज्ञानमतिसरलतया संजायते, इति चतुर्थो भेदः ४।

उस समय जैसा सम्यग्ज्ञान होता है उससे भी विलक्षण सम्यग्ज्ञान श्री भगवतीसूत्रके पढनेवालोंको होता है। इस तरह व्याख्यायोग्य प्रज्ञाकी प्राप्ति इस भगवतीसूत्रके अध्ययन करने वालोंको होती है, इसलिये इसका नाम "व्याख्याप्रज्ञाप्ति" ऐसा भी हो सकता है।२।

तीसरा भेद कहते हैं-'व्याख्या प्रज्ञाप्ति' इस छायाका अर्थ ऐसा होता है कि-व्याख्या और प्रज्ञा इन दोनोंकी, अथवा व्याख्याओंमें प्रज्ञाकी आप्ति-आदान-ग्रहण जिससे होता है वह 'व्याख्याप्रज्ञाप्ति' शब्दका अर्थ है।३।

चौथा भेद-"विवाहप्रज्ञप्ति" इसका अर्थ इस प्रकारसे है कि-वि=विशिष्टाः वाहाः-विवाहाः, विशिष्टनयप्रमाणविषयक अथवा पदार्थविषयक प्रवाहों (विस्तरों) का प्रबोधन जिसमें किया गया है वह "विवाहप्रज्ञप्ति" है। इससे यह निष्कर्ष निकलता है कि भगवतीसूत्रके पढने वालोंको नय और प्रमाणके प्रवाहोंका ज्ञान अतिसरलतासे हो जाता है।४।

સમ્યગ્જ્ઞાન થાય છે તેના કરતાં પણ વિલક્ષણ સમ્યગ્જ્ઞાન શ્રી ભગવતીસૂત્રના અધ્યયનથી થાય છે. આ રીતે વ્યાખ્યાયોગ્ય પ્રજ્ઞાની પ્રાપ્તિ આ ભગવતીસૂત્રનું અધ્યયન કરનારને થાય છે તેથી તેનું નામ વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞાપ્તિ પણ હોઇ શકે છે. (૨)

(૩) હવે તેની ત્રીજી સંસ્કૃત છાયા 'व्याख्याप्रज्ञाप्ति'નો અર્થ સમજાવવામાં આવે છે- વ્યાખ્યા અને પ્રજ્ઞા એ બન્નેની, અથવા વ્યાખ્યાઓમાં પ્રજ્ઞાનું (आप्ति) ગ્રહણ જેના દ્વારા થાય છે તેનું નામ વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞાપ્તિ છે.

(૪) "विवाहप्रज्ञप्तिः" નામની ચોથી છાયાનો અર્થ આ પ્રમાણે છે-वि=વિશિષ્ટ અનેवाहाः=પ્રવાહો, વિશિષ્ટ નયપ્રમાણવિષયક અથવા પદાર્થવિષયક પ્રવાહો(વિસ્તારો)ની સમજણ જેમાં આપવામાં આવી છે તેને વિવાહપ્રજ્ઞપ્તિ કહે છે. તેના દ્વારા એ વાતનું પ્રતિપાદન થાય છે કે ભગવતીસૂત્ર વાંચનારને નય અને પ્રમાણના પ્રવાહોનું જ્ઞાન ઘણી જ સરલતાથી મળી જાય છે.

विवाहप्रज्ञाप्तिरिति–वि=विविधो=नानाप्रकारको वाहः=प्रवाहो नयप्रमाण-विषयकः पदार्थविषयको वा यस्यां सा विवाहा, विवाहा चासौ प्रज्ञा चेति विवाह-प्रज्ञा, तस्या आप्तिः=प्राप्तिर्भवति यस्याः सकाशात्सा विवाहप्रज्ञाप्तिः। एतस्मिन् पक्षे श्री–भगवतीसूत्राध्येतॄणां विविधप्रवाहरूपेण प्रज्ञा परिस्फुरतीति पंचमो भेदः ५।

विवाहप्रज्ञात्तिरिति–विवाहप्रज्ञायाः आत्तिः=आदानं यस्याः सकाशात् सेति षष्ठो भेदः ६।

विबाधप्रज्ञप्तिरिति–विबाधा=बाधरहिता सप्रमाणा प्रज्ञप्तिः=ज्ञानं यस्याः सकाशात् सेति विग्रहे भगवतीसूत्राध्येतॄणां जीवाजीवादिविषयकं बाधादिविरहितं यथावस्थितवस्तुविषयकं ज्ञानं समुत्पद्यते, इति सप्तमो भेदः ७।

"विवाहप्रज्ञाप्ति"–इस छायाका अर्थ इस प्रकारसे है–विविधो=नानाप्रकारको–वाहः=विवाहः यस्यां सा विवाहा, विवाहा चासौ प्रज्ञा चेति विवाहप्रज्ञा, तस्या आप्तिः भवति यस्याः सकाशात् सा विवाह-प्रज्ञाप्तिः–नयप्रमाणविषयक अथवा पदार्थविषयक नाना-प्रकारका प्रवाह जिसमें है उसका नाम विवाह है, ऐसी विवाहरूप प्रज्ञाकी प्राप्ति जिससे होती है वह "विवाहप्रज्ञाप्ति" है। इस पक्षमें श्री भगवतीसूत्रका अध्ययन करने वालोंको विविधप्रवाहरूपसे प्रज्ञा परिस्फुरित होती है।५।

"विवाहप्रज्ञात्ति" विवाहरूप प्रज्ञा-बुद्धिकी आत्ति-आदान–ग्रहण जिससे होता है वह "विवाहप्रज्ञात्ति" है।६।

"विबाधप्रज्ञप्ति"–विबाध-बाधरहित-प्रमाणभूत ज्ञान जिससे प्राप्त होता है वह विबाधप्रज्ञप्ति है। इस विग्रहमें भगवतीसूत्रका अध्ययन करने वालोंको जीवाजीवादिविषयक जो ज्ञान प्राप्त होता है वह बाधादि दोषों से रहित यथावस्थितवस्तुविषयक होता है।७।

---

(५) 'विवाहप्रज्ञाप्ति'–આ સંસ્કૃત છાયાનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે– "विविधो=नानाप्रकारको वाहः=विवाहः, विविधो विवाहः यस्यां सा विवाहा, विवाहा चासौ प्रज्ञा चेति विवाहप्रज्ञा, तस्या आप्ति भवति यस्याः सकाशात् सा विवाहप्रज्ञाप्तिः"–નય પ્રમાણુવિષયક અથવા પદાર્થવિષયક અનેક પ્રકારનાં પ્રવાહ જેમાં છે તેનું નામ વિવાહ છે. એવી વિવાહરૂપ પ્રજ્ઞાની પ્રાપ્તિ જેનાથી થાય છે તેને વિવાહપ્રજ્ઞાપ્તિ કહે છે. ભગવતીસૂત્રનું અધ્યયન કરનારમાં વિવિધ પ્રવાહરૂપે પ્રજ્ઞા ઝળકી ઉઠે માટે તેનું વિવાહપ્રજ્ઞાપ્તિ નામ સાર્થક છે.

(૬) विवाहप्रज्ञात्ति" વિવાહરૂપ (વિવિધ પ્રકારના પ્રવાહ રૂપ) પ્રજ્ઞા બુદ્ધિની आत्ति આદાન–ગ્રહણ જેના દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે તે શાસ્ત્રને વિવાહપ્રજ્ઞાત્તિ કહે છે.

(૭) "विबाधप्रज्ञप्ति" વિબાધ બાધારહિત–પ્રમાણભૂત જ્ઞાન જેના દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે તેનું નામ 'વિબાધપ્રજ્ઞપ્તિ' છે. આ અર્થ દ્વારા એમ બતાવવામાં આવ્યું છે કે ભગવતીસૂત્રનું અધ્યયન કરનારને જીવ, અજીવ આદિ વિષયોનું જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે તે બાધાદિ દોષોથી રહિત અને વસ્તુનું યથાર્થ સ્વરૂપ પ્રગટ કરનાર હોય છે'

विबाधप्रज्ञाप्तिरिति-विवाधा चासौ प्रज्ञा चेति विबाधप्रज्ञा, तस्या आप्तिर्यस्याः सकाशात्, इति विग्रहे विवाधप्रज्ञाप्तिरित्यर्थः, तेन प्रमाणान्तरबाधरहितायाः प्रज्ञायाः प्राप्तिसाधकं श्रीभगवतीसूत्रमित्यष्टमो भेदः ८।

विबाधप्रज्ञात्तिरिति-विवाधप्रज्ञायाः=अस्खलितबुद्धेः आत्तिः=आदानं यस्याः सकाशात् सेति नवमो भेदः ९।

विगाहप्रज्ञप्तिरिति-विशिष्टो गाहः=प्रवेशो यस्याः सकाशात् सा विगाहा, एतादृशी प्रज्ञप्तिः यतः सा विगाहप्रज्ञप्तिरिति विग्रहे भगवतीसूत्राध्येतॄणां सकलसूक्ष्मस्थूलदूरसमीपवर्त्तिप्रमेयेषु विलक्षणा बुद्धिरुत्पद्यते, इति दशमो भेदः १०।

विगाहप्रज्ञाप्तिरिति—विविधाः गाहाः=पदार्थतत्त्वमननरूपाः यस्यां सा विगाहा, सा चासौ प्रज्ञेति विगाहप्रज्ञा, तस्या आप्तिर्भवति यस्याः सकाशात् सा

"विबाधप्रज्ञाप्ति"-विबाधरूप प्रज्ञाकी प्राप्ति जिससे होती है उसका नाम विबाधप्रज्ञाप्ति है। इस विग्रहमें प्रमाणान्तरकी बाधासे रहित प्रज्ञाकी प्राप्तिमें साधकतम श्री भगवतीसूत्र है, यह बात कही गई है।८।

"विबाधप्रज्ञात्ति"-विबाधरूप प्रज्ञाका आदान-ग्रहण जिससे होता है वह "विबाधप्रज्ञात्ति" है।९।

"विगाहप्रज्ञप्ति" वि-विशिष्ट-गाह-प्रवेश-जिससे हो उसका नाम विगाह है, ऐसा विगाहरूप ज्ञान-अर्थप्ररूपण जिससे होता है वह "विगाहप्रज्ञप्ति" है। इस विग्रहमें भगवतीसूत्रका अध्ययन करने वालोंको सूक्ष्म, स्थूल, दूरासन्नवर्ती समस्त प्रमेयों-पदार्थोंमें विलक्षण बुद्धि उत्पन्न हो जाती है। ऐसा अर्थ निष्पन्न होता है।१०।

"विगाहप्रज्ञाप्ति"-पदार्थतत्त्वमननरूप विविध गाह जिसके द्वारा होते हैं ऐसी प्रज्ञाका नाम विगाहप्रज्ञा है। इसकी प्राप्ति जिससे होती है

(८) "विबाधप्रज्ञाप्ति" विબાધરૂપ પ્રજ્ઞાની પ્રાપ્તિ જેના દ્વારા થાય છે તેને 'વિબાધ પ્રજ્ઞાપ્તિ' કહે છે. આ રીતે સમાસ-વિગ્રહ કરીને એમ બતાવવામાં આવ્યું છે કે ભગવતીસૂત્ર પ્રમાણાન્તરની બાધાથી રહિત પ્રજ્ઞાની પ્રાપ્તિ માટે સૌથી વધારે સાધક છે.

(૯) "विबाधप्रज्ञात्ति" વિબાધરૂપ પ્રજ્ઞાનું આદાન (ગ્રહણ) જેના દ્વારા થાય છે તેને 'વિબાધપ્રજ્ઞાત્તિ' કહે છે.

(૧૦) 'विगाहप्रज्ञाप्ति'-वि=વિશિષ્ટ, गाह=પ્રવેશ. જેના દ્વારા વિશિષ્ટ પ્રવેશ થાય તેને 'विगाह' કહે છે. એવું વિગાહરૂપ જ્ઞાન-અર્થપ્રરૂપણ જેના દ્વારા થાય છે તેને 'વિગાહપ્રજ્ઞપ્તિ' કહે છે. આ રીતે સમાસ-વિગ્રહ કરીને એમ બતાવવામાં આવ્યું છે કે ભગવતીસૂત્રનું અધ્યયન કરનારને સૂક્ષ્મ, સ્થૂલ, અને દૂરાસન્નવર્તી સમસ્ત પ્રમેયો પદાર્થો વિષે વિલક્ષણ બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે.

(૧૧) 'विगाहप्रज्ञाप्ति' પદાર્થ તત્ત્વના મનનરૂપ વિવિધ ગાહ (પ્રવેશ) જેના દ્વારા થાય છે એવી પ્રજ્ઞાનું નામ 'વિગાહપ્રજ્ઞા' છે. તેની પ્રાપ્તિ જેનાથી

विगाहप्रज्ञाप्तिः, अस्मिन् विग्रहे सकलपदार्थतत्त्वसारासारविवेचनात्मिकायाः प्रज्ञायाः प्राप्तिर्भगवतीसूत्राध्ययनेन भवतीत्येकादशो भेदः ११।

विगाहप्रज्ञात्तिरिति—विगाहप्रज्ञाया आत्तिः=आदानं यस्याः सकाशात् सेति द्वादशो भेदः १२। इति।

यस्या व्याख्यानं भगवतस्तीर्थकरस्य देशना, तस्याः प्रज्ञप्तिः=लोकेभ्यः प्रकटीकरणम्, अर्थात् यादृशीं देशनां भगवान् दिदेश, तत्सजातीयशब्दानामेवैतत्सूत्रेणाप्यवगमो भवति, अत एव–पञ्चमाङ्गे भगवती–शब्दघटकभगवत्त्वविशेषण-

---

उसका नाम विगाहप्रज्ञाप्ति है। इस विग्रहमें सकलपदार्थोंके तत्त्वका सारासाररूपसे विवेचन करनेरूप बुद्धिकी प्राप्ति, भगवतीसूत्रके अध्ययनसे होती है, ऐसा अर्थ प्रकट होता है।११।

"विगाहप्रज्ञात्ति"–विशिष्ट गाह-प्रवेश जिससे हो उसका नाम विगाह है, विगाहरूप प्रज्ञाका आदान जिससे होता है वह "विगाहप्रज्ञात्ति" है।१२।

इस प्रकार "विआहपण्णत्ति" इस शब्दकी बारह प्रकारकी संस्कृत छायाओंका अर्थ प्ररूपण यहां तक किया।

अब यह प्रकट किया जाता है कि इस पंचम अंगमें "भगवती" शब्दकी सार्थकता कैसे है। अर्थात् इस व्याख्याप्रज्ञप्तिको भगवती विशेषण क्यों दिया गया?, सूत्रकार इस विशेषण से इसमें पूज्यता प्रकट कर रहे हैं, क्यों कि इसका व्याख्यान भगवान तीर्थंकर प्रभुकी देशनारूप है। इस देशनाको जो इसके द्वारा प्रकट किया जा रहा है उसका कारण लोकों के हित होनेकी दृष्टि है। अर्थात् जिस प्रकारकी देशना

થાય છે તેને 'વિગાહપ્રજ્ઞાપ્તિ' કહે છે. આ રીતે સમાસ–વિગ્રહ કરવાથી એવો અર્થ પ્રગટ થાય છે કે "ભગવતીસૂત્રના અધ્યયનથી સમસ્ત પદાર્થોના તત્ત્વના સારાસારનું વિવેચન કરવાની બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

(૧૨) 'विगाहप्रज्ञात्ति'=વિશિષ્ટ ગાહ (પ્રવેશ) જેના દ્વારા થાય તેને વિગાહ કહે છે. વિગાહરૂપ પ્રજ્ઞા જેના દ્વારા ગ્રહણ થાય છે તેને 'વિગાહપ્રજ્ઞાત્તિ' કહે છે.

આ રીતે "विआहप्रणत्ति" શબ્દની બાર પ્રકારની સંસ્કૃત છાયાના અર્થનું વિવેચન અહીં સુધીમાં કરવામાં આવ્યું છે.

હવે 'ભગવતી' શબ્દની સાર્થકતા બતાવવામાં આવે છે કે—આ પાંચમાં અંગમાં 'ભગવતી' શબ્દ કેવી રીતે સાર્થક છે? એટલે કે વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિને 'ભગવતી' વિશેષણ શા માટે લગાડયું છે? સૂત્રકાર આ વિશેષણના પ્રયોગ દ્વારા તેમાં પૂજ્યતા પ્રગટ કરે છે, કારણ કે તેનું વ્યાખ્યાન તીર્થંકર પ્રભુની દેશનારૂપ છે. આ શાસ્ત્ર દ્વારા તે દેશનાને લોકોનું હિત કરવાની ભાવનાથી પ્રગટ કરેલ છે.

मितरापेक्षयाऽस्य महत्त्वं प्रकटयति। अर्थात्-अस्य पञ्चमाङ्गस्य भगवतीति विशेषणेनातिपूज्यतामाविष्करोति, अतिपूज्ये भगवच्छब्दस्य प्रयोगदर्शनात्, यथा-"तत्र भगवांस्तीर्थकरः" इति। भगः = ऐश्वर्यम्, स इतरातिशायी विद्यते यस्याः सा भगवतीति।

सर्वेऽपि शास्त्रकाराः शास्त्रारम्भसमये मङ्गलमाचरन्ति, तत्र-प्रस्तुतशास्त्रे समस्तकल्याणकारके विघ्ना न भवन्तु, इत्याशयेन प्रस्तुतशास्त्रस्य निर्विघ्नतया समाप्तिभावनया, एतच्छास्त्राध्ययनकर्तॄणां दीर्घायुष्कत्वादिभावनया च गुरुपरम्पराप्राप्तं

प्रभुने दी है उसी के अनुरूप शब्दोंका ही इस सूत्रसे भी अवगम (ज्ञान) होताहै इसलिये इस पंचम अंगमें भगवती-शब्द घटक जो भगवत्त्व विशेषण है वह इतर सूत्रोंकी अपेक्षा-अन्य छद्मस्थ जनकृत सूत्रोंकी अपेक्षा-इसमें महत्त्व प्रकट करता है। अर्थात्-सूत्रकारका "भगवती" "इस विशेषणसे इस पंचमांगमें अतिपूज्यता है" यह प्रकट करनेका अभिप्राय है। "भगवत्" शब्दका अतिपूज्यता अर्थमें प्रयोग देखा जाता है। जैसे-"तत्र भगवांस्तीर्थकरः" में। भग नाम ऐश्वर्यका है। यह ऐश्वर्य इतरातिशायी अर्थात् अन्यकी अपेक्षा अधिक जिसमें मौजूद हो वह भगवती है। इस सब कथनका निष्कर्षार्थ केवल यही है कि यह शास्त्र अति पूज्य है। यह बात इसके साथ दिये गये भगवती-शब्दसे ज्ञात होती है।

जितने भी शास्त्रकार हैं वे सब जब शास्त्रप्रणयन (शास्त्रप्ररूपण) करते हैं उस समय मंगलाचरण करते हैं। यह शास्त्र भी प्रारंभ हो रहा है अतः

-એટલે કે જે પ્રકારની દેશના પ્રભુએ દીધી છે તેને અનુરૂપ શબ્દો જ આ સૂત્રમાં પણ યોજાયા છે તેથી આ પાંચમાં અંગમાં ભગવતી શબ્દઘટક જે ભગવત્ત્વ વિશેષણ છે તે અન્ય સૂત્રોના કરતાં-અન્ય છદ્મસ્થજનકૃત સૂત્રોના કરતાં-આ સૂત્રમાં મહત્તા પ્રગટ કરે છે. એટલે કે 'ભગવતી' વિશેષણ દ્વારા આ સૂત્રમાં અતિપૂજ્યતા દર્શાવવાનો સૂત્રકારનો હેતુ છે. "ભગવત્"નો અતિપૂજ્યતાના અર્થમાં પ્રયોગ થાય છે. જેમ કે "तत्र भगवाँस्तीर्थकरः"માં ઐશ્વર્યને 'ભગ' નામ આપેલું છે. એ ઐશ્વર્ય જેનામાં મોજૂદ છે તેને ભગવતી કહે છે. આ બધા કથનનો નિચોડ એ છે કે આ શાસ્ત્ર અતિપૂજ્ય છે. એ વાત તેની સાથે વપરાયેલ 'ભગવતી' શબ્દથી સમજી શકાય છે.

શાસ્ત્રોની રચના કરતી વખતે બધા શાસ્ત્રકારો મંગળાચરણ કરે છે. આ શાસ્ત્રની પણ શરૂઆત થઇ રહી છે તેથી સમસ્ત જીવોનું કલ્યાણ કરનાર આ

मङ्गलं शास्त्रारम्भे चावश्यमेव कुर्युरिति शिष्यजनशिक्षार्थं, शिष्यपरम्परायां भगवतीसूत्रस्याऽव्यवच्छेदार्थं च शास्त्रारंभे मङ्गलं प्रदर्शयति। मङ्गलं द्विविधम्-द्रव्यमङ्गलं भावमङ्गलं च। तत्र लोके दध्यक्षतादिद्रव्यमङ्गलस्य सत्त्वेऽपि विघ्ननाशस्याऽदर्शनात्, कदाचिन्नाशेऽपि पुनरुद्भवादनैकान्तात्यन्तिकत्वेन न परमोपयोगित्वं द्रव्यमङ्गलस्येति तदाचरणमप्रदर्श्य श्रीसुधर्मा स्वामी ऐकान्तिकात्यन्तिकविघ्ननाशादिफल-

---

समस्तकल्याणकारक इस शास्त्रके प्रणयन (प्ररूपण)में विघ्न न आवें, और इसकी समाप्ति विना किसी विघ्न बाधाके सुन्दररीतिसे हो जावे, तथा इसके अध्ययन करने वालोंमें दीर्घायुष्कता आदि बनी रहे, तथा "गुरुपरंपराप्राप्त मंगल शिष्यजनोंको शास्त्र प्रारंभ करते समय अवश्य ही करना चाहिये" ऐसी शिक्षा शिष्यजनोंको मिलती रहे, तथा "शिष्यपरंपरामें भगवतीसूत्रका व्यवच्छेद न हो" इन सब अभिप्रायोंसे प्रेरित होकरसूत्रकारने शास्त्रके प्रारंभमें मंगलाचरण किया है।

मंगल दो प्रकारका होता है—एक द्रव्यमंगल और दूसरा भावमंगल। द्रव्यमंगलरूप जो लोकप्रसिद्ध दही अक्षत आदि पदार्थ हैं, वे विघ्नोंके ऐकान्तिक-आत्यन्तिकरूपसे विनाशकर्त्ता नहीं होते हैं, क्यों कि इनके सद्भावमें भी विघ्नोंका नाश होता देखा नहीं जाता है, तथा कदाचित् यदि इनसे विघ्नोंका नाश हो भी जावे तो वह ऐसा नहीं होता कि भविष्यमें वह फिरसे उत्पन्न न हो। इसलिये शास्त्रकर्त्ताकी दृष्टिमें द्रव्यमंगलमें विघ्नविनाशके प्रति अनैकान्तिक एवं

શાસ્ત્રની રચનામાં કોઇ પણ જાતનું વિઘ્ન ન આવે, અને કોઈ પણ જાતના વિઘ્ન કે હરકત વિના તેની સારી રીતે સમાપ્તિ થઇ જાય, તથા તેનું અધ્યયન કરનારમાં દીર્ઘાયુષ્યતા રહે, તથા ગુરુપરંપરાપ્રાપ્ત શિષ્યજનોને શાસ્ત્રનો પ્રારંભ કરતી વખતે મંગળાચરણ કરવાની શિક્ષા મળે, તથા શિષ્યપરંપરામાં ભગવતીસૂત્રનો વ્યવચ્છેદ ન થાય, એ સઘળા અભિપ્રાયોથી પ્રેરાઇને સૂત્રકારે શાસ્ત્રની શરૂઆતમાં મંગળાચરણ કરેલ છે. મંગલ બે પ્રકારનાં હોય છે – (૧) દ્રવ્યમંગળ અને (૨) ભાવમંગળ. દ્રવ્યમંગળ રૂપ જે લોકપ્રસિદ્ધ દહી, અક્ષત (ચોખા) આદિ પદાર્થો છે તેઓ દ્વારા વિઘ્નોનો આત્યન્તિક રૂપે વિનાશ થતો નથી, કારણ કે તેમના સદ્ભાવમાં પણ વિઘ્નોનો નાશ થતો હોય એવું જોવા મળતું નથી, અને કદાચ તેનાથી વિઘ્નોનો નાશ થઇ જાય તો પણ ભવિષ્યમાં તે વિઘ્ન ન આવી પડે એવું બનતું નથી. તેથી શાસ્ત્રકર્તાની દૃષ્ટિએ દ્રવ્યમંગલ વિઘ્નોનો નાશ કરવામાં અનૈકા-

जनकं भावमङ्गलमेव वाञ्छितफलसाधनक्षममिति मनसि निश्चित्यात्र भावमङ्गलमाह, तत्रापि भावमङ्गलेषु तपःसंयमादिनानाविधेषु पञ्चपरमेष्ठिनमस्काररूपमङ्गलस्य "एसो पंचनमुक्कारो सव्वपावप्पणासणो। मंगलाणं च सव्वेसिं पढमं हवइ मंगलं"। एष पञ्चनमस्कारः सर्वपापप्रणाशनः। मङ्गलानां च सर्वेषां प्रथमं भवति मङ्गलम्" इति वचनेन सर्वपापविनाशकतया प्रतिबन्धकीभूतज्ञानावरणीयाद्यष्टविधकर्मरूपसमस्तविघ्नध्वंसकारणत्वेन परमेष्ठिपञ्चकनमस्काररूपमेव भाव-

अनात्यन्तिक होनेके कारण परम उपयोगिता नहीं है, इसलिये शास्त्रप्रारंभमें इसका आचरण नहीं करके श्री सुधर्मास्वामीने भावमंगल किया था। क्यों कि भावमंगलमें ही विघ्नविघातरूप फल के प्रति ऐकान्तिक आत्यन्तिकरूपसे कारणता है, अतः वह भावमंगल ही अभिलषित फलकी सिद्धि करनेमें समर्थ है। इस प्रकारका उनके अन्तःकरणमें निश्चय था। इस निश्चयके अनुसार ही श्री सुधर्मा स्वामीने शास्त्रकी आदिमें भावमंगलरूप पंचपरमेष्ठीको नमस्कार किया है। यद्यपि भावमंगलरूप तप संयम आदि अनेक हैं फिर भी पंचपरमेष्ठीको नमस्कार रूप जो मंगल किया है वह "एसो पंचनमुक्कारो सव्वपावप्पणासणो, मंगलाणं च सव्वेसिं पढमं हवइ मंगलं" यह पंचनमस्कार समस्त पापों का नाश करने वाला है और सब मंगलोंमें आद्य मंगल है, इस आगमप्रसिद्ध आदेशके अनुसार किया है। ज्ञानावरण आदि जो आठ प्रकारके कर्म हैं वे विघ्नरूप हैं, वे जीवके प्रत्येक कार्यमें प्रतिबन्धक होते

न्तिक अने अनात्यन्तिक होवाथी, तेमने ते वधारे उपयोगी लाग्युं नथी. तेथी शास्त्रनो प्रारंभ करती वखते द्रव्यमंगलनो उपयोग न करतां भावमंगलनो उपयोग करवानुं श्री सुधर्मा स्वामीने योग्य लाग्युं छे. कारण के भावमंगळ ज विघ्नोना ऐकान्तिक अने आत्यन्तिक नाश करवामां साधक बने छे. तेथी ते भावमंगळज अभिलषित फळ प्राप्त करवाने समर्थ छे, एवुं तेओ चोक्कस मानता हता. ए निश्चयानुसार श्रीसुधर्मास्वामीए शरूआतमां भावमंगळरूप पंचपरमेष्ठिने नमस्कार कर्या छे, जो के तप, संयम आदि अनेक वस्तुओ भावमंगळरूप छे छतां पण पंचपरमेष्ठिने नमस्कार रूप जे मंगळाचरण कर्युं छे ते "एसो पंचनमुक्कारो सव्वपावप्पाणासणो, मंगलाणं च सव्वेसिं पढमं हवइ मंगलं"—"आ पंच नमस्कार समस्त पापोनो नाश करनारां छे अने समस्त मंगलोमां आद्य मंगळ छे" आ आगमप्रसिद्ध आदेशानुसार करेल छे. ज्ञानावरण आदि जे आठ प्रकारनां कर्म छे ते विघ्नरूप बने छे. ते कर्मो जीवना कोई पण कार्यमां नडतररूप थया करे छे. तेथी आ जे आठ प्रकारना कर्मो तेमां नडतररूप छे—तेमां विघ्नरूप छे,

मङ्गलमाचरति, पञ्चपरमेष्ठिनां सर्वलोकोत्तमत्वात्, शरणागतवत्सलत्वाच्च, परममङ्गलरूपतया तन्नमस्कारस्य सर्वत उत्तममङ्गलत्वात् सर्वश्रुतस्कन्धाभ्यन्तररूपत्वाच्चेति शास्त्रादौ तादृशनमस्कारा चरणस्यैव सर्वथा युक्तत्वमित्याशयेनाह भगवान् सुधर्मस्वामी—' नमो अरिहंताणं ' इत्यादि ।

मूलम्—

नमो अरिहंताणं, नमो सिद्धाणं, नमो आयरियाणं, नमो उवज्झायाणं, नमो लोए सव्वसाहूणं ॥ सू० १ ॥

छाया—नमोऽर्हद्भ्यः, नमः सिद्धेभ्यः, नमः आचार्येभ्यः, नमः उपाध्यायेभ्यः, नमो लोके सर्वसाधुभ्यः ॥ सू० १ ॥

रहते हैं। अतः प्रतिबंधकरूप जो ये ज्ञानावरण आदि अष्टविध कर्मरूप विघ्न हैं उनके नाशके प्रति कारण होनेसे पंचपरमेष्ठीको नमस्कार करनेरूप भावमंगलका आचरण शास्त्रकार करते हैं। ये पंचपरमेष्ठी लोकमें सर्वोत्तम हैं, शरणागतवत्सल हैं, और परममंगलरूप हैं, इसलिये इन्हें किया गया नमस्कार भी सर्वप्रकारसे उत्तममंगलरूप है, तथा सर्व श्रुत के आभ्यन्तररूप है, इसलिये शास्त्रकी आदिमें तादृश नमस्कारका करना ही सर्वथा युक्त है, इस आशयसे भगवान् सुधर्मा स्वामी सर्व प्रथम नमस्कार सूत्र कहते हैं " नमो अरिहंताणं " इत्यादि—

(नमो अरिहंताणं) अर्हन्तोंके लिये नमस्कार हो, (नमो सिद्धाणं) सिद्धोंके लिये नमस्कार हो, (नमो आयरियाणं) आचार्योंके लिये नमस्कार हो, (नमो उवज्झायाणं) उपाध्यायोंके लिये नमस्कार हो, (नमो लोए सव्वसाहूणं) लोकमें सर्वसाधुओंके लिये नमस्कार हो।

તેમનો નાશ કરવાના કારણરૂપ હોવાથી પંચપરમેષ્ઠિને નમસ્કાર કરવારૂપ ભાવમંગલનું શાસ્ત્રકારો આચરણ કરે છે. એ પંચપરમેષ્ઠી લોકમાં સર્વોત્તમ છે, શરણાગતવત્સલ છે, અને પરમ મંગલરૂપ છે. તેથી તેમને કરાતાં નમસ્કાર પણ સર્વ પ્રકારે મંગલરૂપ છે, તથા સર્વ શ્રુતસ્કંધના આભ્યંતરરૂપ છે. તેથી શાસ્ત્રને પ્રારંભે તે પ્રકારનાં નમસ્કાર કરવા તે તદ્દન યોગ્યજ છે. એ આશયથી શ્રી સુધર્મા સ્વામી સર્વ પ્રથમ નમસ્કાર સૂત્ર કહે છે " नमो अरिहंताणं" ઇત્યાદિ

(नमो अरिहंताणं) અર્હંતોને નમસ્કાર હો, (नमो सिद्धाणं) સિદ્ધોને નમસ્કાર હો, (नमो आयरियाणं) આચાર્યોને નમસ્કાર હો, (नमो उवज्झायाणं ઉપાધ્યાયોને નમસ્કાર હો, (णमो लोए सव्वसाहूणं) લોકમાં સર્વ સાધુઓને નમસ્કાર હો.

टीका—'नमो अरिहंताणं' इत्यादि। 'नम' इति नैपातिकपदम्, पद्यते गम्यतेऽर्थोऽनेनेति पदम्, तच्च पञ्चविधम्—नैपातिकम्१, नामिकम्२, औपसर्गिकम् ३, आख्यातिकम् ४, मिश्रं ५ च। यथा-'च वा खलु' इत्यादि नैपातिकम् १, 'अश्वः', गजः इत्यादि नामिकम्२, 'प्र परा' इत्याद्यौपसर्गिकम्३, 'भवति, पचती' –त्यादि आख्यातिकम्४, 'संयतः पाचकः' इत्यादि मिश्रम्५। एतेषु 'नमः' इति पदं नैपातिकम्, अर्हदादिनमस्कार्यवाचकपदानामादावन्ते वा निपतनशीलत्वात्। तादृशनमः शब्दार्थश्चात्र द्रव्यसङ्कोचरूपो भावसङ्कोचरूपश्च। तत्र–पञ्चाङ्गनमनं द्रव्य-

इस सूत्रमें "नमः" यह नैपातिक पद है। जिससे अर्थका बोध हो उसका नाम पद है। यह पद पांच प्रकारका होता है-(१) नैपातिक, (२) नामिक, (३) औपसर्गिक, (४) आख्यातिक और (५) मिश्र। "च वा खलु" इत्यादि नैपातिक पद हैं। "अश्वः, गजः" आदि नामिक पद हैं। "प्र परा" आदि औपसर्गिक पद हैं। 'भवति पचति' आदि आख्यातिक पद हैं। "संयतः पाचकः" इत्यादि मिश्र पद हैं। इन पदोंमें से "नमः" यह पद नैपातिक पद है। अर्हंत आदि जो नमस्कार करने योग्य हैं उनके वाचक पदोंके आदि और अंतमें जिनका निपतन हो, अर्थात् अर्हदादि पदोंके आदि और अन्तमें जो नमस्कार आदिके वाचक पद लगे रहते हैं वे नैपातिक पद हैं। इन्हीं पदोंमें से यह "नमः" पद है। इसका अर्थ द्रव्यसंकोच और भावसंकोचरूप होता है। दोनों हाथ दोनों पैर और मस्तक, इन पांच अंगोंका न माना उसका नाम द्रव्यसंकोच है। संकोच नमस्काररूप

આ સૂત્રમાં 'नमः' નૈપાતિક પદ છે. જેનાથી અર્થનો બોધ થાય તેનું નામ પદ છે. પદના પાંચ પ્રકાર છે–(૧) નૈપાતિક, (૨) નામિક, (૩) ઔપસર્ગિક, (૪) આખ્યાતિક અને (૫) મિશ્ર. "च" "वा खलु" ઇત્યાદિ નૈપાતિક પદ છે. "अश्वः' गजः" વગેરે નામિક પદ છે. "प्र, परा" આદિ ઔપસર્ગિક પદ છે. 'भवति' આદિ આખ્યાતિક પદ છે. "संयतः पाचकः" આદિ મિશ્રપદ છે. ઉપરોક્ત પ્રકારોમાં "नमः" નૈપાતિક પદ છે. અર્હંત આદિ જે નમસ્કાર્ય (નમસ્કારને પાત્ર) છે. તેમનાં વાચક પદોની શરૂઆતમાં તથા અન્તે જેનું નિપતન (ઉપયોગ) થાય–એટલે કે અર્હંત આદિ પદોની શરૂઆતમાં અને અન્તે જે નમસ્કાર આદિ વાચક શબ્દ લાગે તેને નૈપાતિક પદ કહે છે. આ 'नमः' પદ તે પ્રકારનું છે. તેનો અર્થ દ્રવ્યસંકોચરૂપ અને ભાવસંકોચરૂપ થાય છે. બન્ને હાથ, બન્ને પગ અને મસ્તક, એ પાંચ અંગોને નમાવવા તેનું નામ દ્રવ્યસંકોચ છે. સંકોચ નમસ્કારરૂપ હોય છે.

सङ्कोचः, सङ्कोचस्यैव नमस्काररूपत्वात्। मानमदादित्यागरूपो भावसङ्कोचः, अर्हदादिगुणविषये संलग्नस्य मनसोऽर्हदादिगुणानुस्मरणात्मकतया भावनमस्काररूपत्वात्। तदुक्तम्—

"नैपातिकपदं द्रव्य-भावसङ्कोचवाचकम्" इति,

स च नमस्कारः कर- चरणादिपञ्चाङ्गसङ्कोचरूपो मानादित्यागरूपश्च। एतादृशो नमस्कारः केभ्यः क्रियते ? इत्याह-"अरिहंताणं" अर्हद्भ्यः-अर्हन्ति=वन्दन-नमनादीनि, अशोकाद्यष्टमहाप्रातिहार्याणि चेति अर्हन्तः, अथवा-अर्हन्ति-तीर्थंकरनाम-गोत्रादिभिराबद्धाः सन्तो मुक्तिगमनयोग्या भवन्तीति अर्हन्तः "अरिहंताणं" इत्यस्यान्या अपि च्छायाः सम्भवन्ति, तज्जिज्ञासुभिरावश्यकसूत्रस्य मत्कृता मुनितोषिणी टीका विलोकनीया। लोके यः स्वकीयं स्वल्पमप्युपकरोति तं जना

होता है। मान मद आदिका परित्याग करना इसका नाम भावसंकोच है। अर्हन्त आदिके गुणोंके विषयमें संलग्न मन अर्हत आदिके गुणोंका बार बार स्मरण करने वाला होनेसे भावनमस्काररूप बन जाता है। ऐसा ही कहा है-नैपातिक पद द्रव्यसंकोच और भावसंकोचका वाचक होता है। वह नमस्कार कर चरण आदि पांच अंगोंके संकोचरूप, मानादिके त्यागरूप होता है। यह नमस्कार किनके लिये किया है? उत्तर-"अरिहंताणं" अर्हंतोंके लिये किया है। वंदन, नमन आदि क्रियाके, और अशोक आदि अष्ट महाप्रातिहार्योंके जो योग्य हों वे अर्हंत हैं। अथवा-तीर्थंकरनामगोत्र आदिके बंधसे युक्त होते हुए जो मुक्तिमें जानेके योग्य होते हैं वे अर्हन्त हैं। "अरिहंताणं" इस पदकी और भी अनेक छायाएँ हो सकती हैं, इस बातको जाननेवालोंके लिए आवश्यकसूत्रकी टीका मुनितोषिणी नामकी

માન, મદ આદિનો પરિત્યાગ કરવો તેનું નામ ભાવસંકોચ છે. અહંત આદિના ગુણોના વિષયમાં લીન થયેલું મન અહંત આદિના ગુણોનું વારંવાર સ્મરણ કરતું હોય છે, તેથી તે ક્રિયા ભાવનમસ્કારરૂપ બની જાય છે નૈપાતિકપદ દ્રવ્યસંકોચ અને ભાવસંકોચનું વાચક હોય છે, એવું કહેવાય છે. તે નમસ્કાર હાથ, પગ આદિ પાંચ અંગોના સંકોચરૂપ અને માન આદિના ત્યાગરૂપ હોય છે. તે નમસ્કાર કોને કર્યાં છે? ઉત્તર-"अरिहंताणं"- અહંતને કર્યાં છે. વંદન, નમન આદિ ક્રિયાઓને માટે અને અશોક આદિ આઠ મહાપ્રાતિહાર્યોને માટે જે યોગ્ય હોય તેમને અહંત કહે છે. અથવા તીર્થંકર નામગોત્ર આદિના બંધથી યુક્ત હોવાને લીધે જેઓ મુક્તિમાં જવાને યોગ્ય હોય છે તેમને અહંત કહે છે. "अरिहंताणं" પદની બીજી પણ ઘણી છાયાઓ થઇ શકે છે. તે વાત જાણવાની જિજ્ઞાસા ધરાવનારે મારાદ્વારા લખાયેલ આવશ્યકસૂત્રની મુનિતોષિણી નામની ટીકા વાંચી જવી. લોકમાં

नमन्तीति प्रसिद्धिः, इमेऽर्हन्तस्तु अनेकभवपरम्परयाऽप्राप्तदुःखक्षयप्राणिनिरतिशयपरमानन्दात्मकमोक्षपथप्रदर्शकतयाऽतीवोपकारिणः सर्वप्राणिनामित्यत एतेषामर्हतां नमस्कारयोग्यता सुतरामेव सम्पद्यत इति ।

"नमो सिद्धाणं" इति–नमः सिद्धेभ्यः, सितं–बद्धं ज्ञानावरणीयादिकमष्टप्रकारकं कर्म, ध्मातं—नाशितमतिप्रदीप्तशुक्लध्यानवह्निना यैस्ते सिद्धास्तेभ्यो नमस्कारो भवतु, अथवा गत्यर्थक–षिध्–धातुः, ततश्च क्तप्रत्यये कृते सति

कि जो मेरे द्वारा की गई है देखनी चाहिये। लोकमें ऐसी प्रसिद्धि है कि जो अपना थोड़ा सा भी उपकार करते हैं मनुष्य उसे अपना हितैषी समझकर नमस्कार करते हैं। इसी कारण यहां पर सर्व प्रथम अर्हंत भगवंतको नमस्कार किया गया है। क्यों कि ये अनेक भवपरम्परा से दुःखोंका अभाव जिन्होंने प्राप्त नहीं किया है ऐसे प्राणियोंको निरतिशय (अत्यन्त) परमानन्दात्मक जो मोक्षका मार्ग है उसके प्रदर्शक होते हैं। इस कारण ये समस्त प्राणियों के अत्यंत उपकारक हैं, अतः ऐसे परमोपकारी अर्हन्तप्रभुमें नमस्कारकी योग्यता अपने आप ही आती है।

"नमो सिद्धाणं" सिद्धोंके लिये नमस्कार हो–"सितं ध्मातं यैस्ते सिद्धाः" इस व्युत्पत्तिके अनुसार बद्ध ज्ञानावरणीयादिक आठ प्रकारके कर्मका नाम सित है। इस सितको प्रदीप्त शुक्लध्यानरूप अग्निके द्वारा जिन्होंने समूल नष्ट कर दिया है उनका नाम सिद्ध है। ऐसे सिद्धोंके लिये यहां नमस्कार किया है। अथवा–गत्यर्थक "षिधू" धातुसे "क्त" प्रत्यय

એવું બને છે કે જે કોઇ થોડો ઉપકાર પણ કરે છે તેમને પોતાના હિતૈષી માનીને લોકો નમસ્કાર કરે છે એ જ કારણે અહીં સૌથી પહેલા નમસ્કાર અહંત ભગવાનને કર્યાં છે, કારણકે અનેક ભવપરંપરાથી જેમણે દુઃખોનો અભાવ પ્રાપ્ત કર્યો નથી એવા જીવોને નિરતિશય (અત્યંત) પરમાનંદરૂપ મોક્ષમાર્ગના તેઓ પ્રદર્શક બને છે તે કારણે તેઓ સમસ્ત જીવોના પરમ ઉપકારક છે. તેથી એવા પરમ ઉપકારી અહંત પ્રભુમાં આપો આપજ નમસ્કાર પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતા આવી જાય છે.

"नमो सिद्धाणं"–સિદ્ધોને નમસ્કાર હો. "सितं ध्मातं यैस्ते सिद्धाः" આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર જ્ઞાનાવરણ આદિ આઠ પ્રકારના જે કર્મો બાંધ્યા હોય છે તેને 'सित' કહે છે. આ સિતનો પ્રદીપ્ત શુકલધ્યાનરૂપ અગ્નિ દ્વારા જેમણે જડમૂળમાંથી નાશ કર્યો છે તેમને 'सिद्ध' કહે છે. એવાં સિદ્ધોને અહીં નમસ્કાર કર્યાં છે. અથવા–ગતિવાચક 'षिधू' ધાતુને 'क्त' પ્રત્યય લગાડવાથી 'સિદ્ધ' પદ

'सिद्धः' इति पदं निष्पन्नम् । तदर्थश्च–सेधन्ति स्म=पुनरावृत्तिरहिततया लोकाग्रं सिद्धस्थानं गच्छन्ति स्मेति सिद्धाः, अथवा 'षिधु संराद्धा'–विति धातोः क्त-प्रत्यये सिद्ध इतिपदं सिध्यति, तदर्थश्च–असिध्यन्=कृतकृत्या अभूवन्निति सिद्धाः, मोक्षप्राप्त्यर्थमेव सर्वः प्रयासः सर्वैरपि क्रियते, स च मोक्ष एभिः प्राप्त इति कृत-कृत्याः संजाताः, नास्ति करणीयमतस्तेषाम् । अथवा शास्त्रार्थ–षिध्–धातो-र्निष्पन्नतया तादृशधात्वभिप्रायेण तु सेधन्ति स्म=शासितारोऽभूवन्निति सिद्धाः–शासनकर्तार इति यावत् । षिध् धातोर्मङ्गलार्थकत्वाभिप्राये तु सेधन्ति स्म=अजरा-मरत्वादिमाङ्गल्यरूपतामन्वभूवन्निति सिद्धाः । अथवा सिद्धशब्दो नित्यपर्यायवाची,

करने पर 'सिद्ध' पद निष्पन्न हुआ है । इसका तात्पर्य ऐसा है कि जिन्होंने पुनरावृत्तिरहितरूपसे लोकके अग्र भागमें स्थिति – सिद्धस्थान–को पा लिया है उनका नाम सिद्ध है । अथवा–संराद्धार्थक 'षिधु'' धातुसे ''क्त'' प्रत्यय करने पर ''सिद्ध'' यह पद बना है । जो कृतकृत्य हो चुके हैं उनका नाम सिद्ध है, ऐसा इसका अर्थ होता है । मोक्षप्राप्तिके लिये ही सब प्रकारका प्रयास सब प्राणियों द्वारा किया जाता है । यह मोक्ष इन सिद्धोंने प्राप्त कर लिया है इसलिये ये कृत-कृत्य माने जाते हैं, क्यों कि अब इन्हें कुछ करना बाकी नहीं रहा है । अथवा–शास्त्रार्थक षिध धातुसे भी ''क्त'' प्रत्यय करने पर ''सिद्ध'' शब्द निष्पन्न होता है । इस धातुके अर्थानुसार जो शासनकर्त्ता हुए हैं उनका नाम सिद्ध है । मंगलार्थक ''षिध'' धातुके अभिप्रायसे जब ''सिद्ध'' शब्द बनाया जाता है । तब इसका अर्थ अजर अमर आदि रूप मंगलपनेको जिन्होंने पा लिया है वे सिद्ध हैं ।

બને છે. તેનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે. જેમણે પુનરાવૃત્તિથી રહિત લોકના અગ્ર-ભાગમાં આવેલ સિદ્ધસ્થાનને પ્રાપ્ત કર્યું છે, તેમને સિદ્ધ કહે છે. અથવા–સંરાદ્ધાર્થક 'षिधू' ધાતુને 'क्त' પ્રત્યય લગાડવાથી 'सिद्ध' પદ બને છે. જેઓ કૃતકૃત્ય થઇ ગયા છે તેમને સિદ્ધ કહે છે, એવો તેનો અર્થ થાય છે. મોક્ષ પ્રાપ્તિને માટે જ સઘળા જીવો દ્વારા બધા પ્રકારના પ્રયત્નો થાય છે. એ સિદ્ધોએ તે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી લીધો છે તેથી તેમને કૃતકૃત્ય થયેલા માનવામાં આવે છે, કારણ કે હવે તેમને કંઇ પણ કરવાનું બાકી રહ્યું નથી. અથવા–શાસ્ત્રાર્થક 'षिध्' ધાતુને 'क्त' પ્રત્યય લગાડવાથી 'सिद्ध' શબ્દ બને છે આ ધાતુના અર્થ પ્રમાણે જેઓ શાસનકર્તા થયા છે તેમને સિદ્ધો કહે છે. મંગલાર્થક 'षि ् ' ધાતુની મદદથી જો 'सिद्ध' શબ્દ બનાવવામાં આવે તો તેનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય–અજર, અમર આદિરૂપ મંગળતા જેમણે પ્રાપ્ત કરી છે તેમને સિદ્ધ કહે છે.

तथा च-सिद्धाः=नित्याः-विनाशरहिता इति यावत्। अथवा सिद्धशब्दः प्रसिद्ध्यर्थकः, तथा च-सिद्धाः=प्रसिद्धिं गताः लोकत्रये स्वकीयविमलगुणसमुदायेन भव्यसमुदाये ख्यातिं प्राप्ता ये ते सिद्धाः, एतादृशसिद्धेभ्यो नमस्कारो भवतु, उक्तञ्च—

"ध्मातं सितं येन पुराणकर्म, यो वा गतो निर्वृतिसौधमूर्ध्नि।
ख्यातोऽनुशास्ता परिनिष्ठितार्थो, यः सोऽस्तु सिद्धः कृतमङ्गलो मे ॥१॥ इति।

अथवा-"सिद्ध" शब्द नित्य पर्यायवाची है। इस अपेक्षा जो विनाश रहित हैं वे "सिद्ध" हैं। अथवा-सिद्ध शब्द प्रसिद्ध्यर्थक है। इस अर्थके अनुसार जो प्रसिद्धिको प्राप्त कर चुके हैं वे सिद्ध हैं। निष्कर्षार्थ इसका यह है कि जो अपने निर्मलगुणसमूहसे भव्यसमूहके बीच ख्याति प्राप्त कर चुके हैं वे सिद्ध हैं। ऐसे सिद्धोंके लिये नमस्कार हो। कहा भी है—

"ध्मातं सितं येन पुराणकर्म, यो वा गतो निर्वृतिसौधमूर्ध्नि।
ख्यातोऽनुशास्ता परिनिष्ठितार्थो, यः सोऽस्तु सिद्धः कृतमङ्गलो मे ॥१॥

जिन्होंने पूर्वसंचित कर्मरूप सित-बन्धनको बिलकुल नष्ट कर दिया है, अथवा जो मुक्तिरूप सौध-महलके अग्रभागमें विराजमान हो चुके हैं, अथवा जो अपने निर्मलगुणोंसे प्रसिद्ध हो चुके हैं, अथवा जो अनुशास्ता (धर्मका शासन प्रवर्तानेवाले) हो चुके हैं, अथवा कृतकृत्य बन चुके हैं, अथवा जो मंगलरूप हो गये हैं वे सिद्ध हैं। ऐसे सिद्ध-परमात्मा मेरे लिये मंगलकर्त्ता हों ॥ १ ॥

અથવા 'સિદ્ધ' શબ્દ નિત્યપર્યાયવાચી હોય છે. તે રીતે જોઇએ તો જેઓ નિત્ય-વિનાશરહિત છે તેમને સિદ્ધ-કહી શકાય. અથવા 'સિદ્ધ' શબ્દ પ્રસિદ્ધિસૂચક છે. તે અર્થ પ્રમાણે જેમણે પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે તેમને સિદ્ધ કહે છે. આ રીતે સિદ્ધ શબ્દનો આ પ્રમાણે અર્થ નક્કી થાય છે. જેઓ પોતાના નિર્મળ ગુણસમૂહથી ભવ્ય જીવોના સમૂહમાં ખ્યાતિ પામ્યા છે તેમને સિદ્ધ કહે છે. એવાં સિદ્ધોને નમસ્કાર હો. કહ્યું પણ છે-

"ध्मातं सितं येन पुराणकर्म, यो वा गतो निर्वृतिसौधमूर्ध्नि।
ख्यातोऽनुशास्ता परिनिष्ठतार्थो, यः सोऽस्तु सिद्धः कृमङ्गलो मे ॥ १ ॥"

જેમણે પૂર્વોપાર્જિત કર્મરૂપ સિતનો બિલકુલ નાશ કરી નાખ્યો છે, અથવા જેઓ મુક્તિરૂપ મહેલના અગ્રભાગે વિરાજમાન થઇ ગયા છે, અથવા જેઓ પોતાના નિર્મળ ગુણોથી પ્રસિદ્ધ છે, અથવા જેઓ શાસનકર્તા (ધર્મશાસન પ્રવર્તાવનાર) થઇ ચુકયા છે, અથવા જેઓ કૃતકૃત્ય થઇ ગયા છે, અથવા જેઓ મંગળરૂપ બની ગયા છે, તેમને સિદ્ધ કહે છે. એવા સિદ્ધ પરમાત્મા મારૂં મંગળ કરનારા હો. (૧)

एतेषां सिद्धिगतानां ज्ञानदर्शनसुखवीर्यादिगुणानां नित्यतया, स्वविषये आनन्दातिशयकारकतया च भव्यजीवानामतिशयोपकारकत्वादेते नमस्करणीया इति।

"नमो आयरियाणं"–नम आचार्येभ्यः, आङ्पूर्वकस्य चरतेर्ण्यत्प्रत्यये 'आचार्य' इति पदं सम्पद्यते, आ=मर्यादया चर्यन्ते=सेव्यन्तेऽर्हच्छास्त्रोपदेष्टृतयाऽर्थज्ञानाभिलाषुकैः शिष्यैर्ये ते आचार्याः, अर्हच्छास्त्रोपदेशकत्वेनाऽऽचार्या इति कथ्यन्ते। तेभ्यो नमस्कारोऽस्तु, तदुक्तम्—

"सुत्तत्थविऊ लक्खण,–जुत्तो गच्छस्स मेढिभूओ य।
गणतत्तिविप्पमुक्को, अत्थं वाएइ आयरिओ ॥ १ ॥"

छाया—"सूत्रार्थवित् लक्षणयुक्तो गच्छस्य मेधिभूतश्च।
गणचिन्ताविप्रमुक्तोऽर्थं वाचयत्याचार्यः ॥ १ ॥

सिद्धिस्थानको प्राप्त हुए इन ज्ञान, दर्शन, सुख और वीर्य आदि गुणवाले सिद्धोंमें नित्य होनेके कारण, तथा अपने विषयमें आनन्दातिशयके निमित्तरूप कर्त्ता होनेके कारण भव्यजीवोंके प्रति अतिशय उपकारकपना है। इसलिये ये नमस्कारणीय हैं।

"नमो आयरियाणं" आचार्योंके लिये नमस्कार हो। आङ्पूर्वक चर धातुसे "ण्यत्" करने पर आचार्य शब्द बना है। इसका अर्थ यह है कि जो मर्यादापूर्वक सेवित हों उनका नाम आचार्य है। अर्थात् जिन शासनके उपदेष्टा होनेके कारण जो अर्थज्ञानाभिलाषी शिष्यजनों द्वारा सेवित किये जाते हैं वे आचार्य हैं। ये जिनशासनके उपदेशक होते हैं इसलिये आचार्य कहलाते हैं। इनके लिये नमस्कार हो। कहा भी है—

સિદ્ધસ્થાનને જેમણે પ્રાપ્ત કર્યું છે અને જેઓ જ્ઞાન, દર્શન, સુખ, વીર્ય આદિ ગુણોથી યુક્ત છે, એવા સિદ્ધો નિત્ય હોવાને કારણે, તથા પોતાના વિષયમાં આનંદાતિશયના કર્તા હોવાને કારણે ભવ્ય જીવો પ્રત્યે અતિશય ઉપકારકર્તા છે. તેથી તેઓ નમસ્કારને પાત્ર છે.

"नमो आयरियाणं" આચાર્યોને નમસ્કાર હો. 'आङ्' ને 'चर्' ધાતુ લગાડી તેની પાછળ 'ण्यत्' લગાડવાથી 'આચાર્ય' પદ બને છે. તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે–

જેઓ મર્યાદાપૂર્વક સેવાય છે તેમનું નામ આચાર્ય છે. એટલે કે જિન-શાસનનો ઉપદેશ દેનાર હોવાથી જ્ઞાનાભિલાષી શિષ્યો દ્વારા જેમનું સેવન કરાય છે, તેમને આચાર્ય કહે છે. તેઓ જિનશાસનના ઉપદેશક હોય છે, તેથી આચાર્ય કહેવાય છે. તેમને નમસ્કાર હો. કહ્યું પણ છે–

अथवा-आचारेषु निपुणा इति आचार्याः, आचाराः=ज्ञानाचारादयः, तेषां स्वयमाचरणात्, अन्येभ्यः प्रभाषणात् प्रदर्शकत्वाच्च, तदुक्तम्—

"पंचविहं आयारं, आयरमाणा तहा पभासंता।
आयारं दंसंता, आयारिया तेण वुच्चंति ॥ १ ॥"

छाया—"पञ्चविधमाचारमाचरन्तस्तथा प्रभाषमाणाः।
आचारं दर्शयन्त आचार्यास्तेनोच्यन्ते ॥ १ ॥" इति।

"सुत्तत्थविऊ लक्खण,-जुत्तो गच्छस्स मेढिभूओ य।
गणतत्तिविप्पमुक्को अत्थं, वाएइ आयरिओ" ॥ १ ॥

जो सूत्रार्थके ज्ञाता हैं, आचार्ययोग्य लक्षणोंसे युक्त हैं, गच्छके नेता हैं, गणकी चिन्तासे रहित हैं, अर्थात् गणके भारसे थकनेवाले नहीं हैं। ऐसे आचार्य अर्थकी वाचना करते हैं। अथवा आचारोंमें जो निष्णात होते हैं वे आचार्य हैं। ज्ञानाचार आदि पांच प्रकारका आचार जो आगम शास्त्रोंमें वर्णित है उसे स्वयं पालते हैं तथा दूसरोंके लिये उसके पालनेका उपदेश करते हैं-एवं इसे जो दूसरोंके लिये दिखाते हैं वे आचार्य हैं ॥१॥ कहा भी है—

"पंचविहं आयारं, आयरमाणा तहा पभासंता।
आयारं दंसंता, आयरिया तेण वुच्चंति ॥ १ ॥"

पांच प्रकारके आचारको जो स्वयं पालते हैं, दूसरोंको उसका उपदेश देते हैं, और जो उसे पालते हुए दिखाते हैं वे आचार्य हैं ॥१॥

"सुत्तत्थविऊ लक्खण,-जुत्तो गच्छस्स मेढिभूओ य।
गणतत्तिविप्पमुक्को, अत्थं वाएइ आयरिओ ॥ १ ॥"

જેઓ સૂત્રાર્થના જ્ઞાતા છે, આચાર્યને યોગ્ય લક્ષણોવાળા છે, ગચ્છના નેતા છે, ગણની ચિન્તાથી રહિત અર્થાત્ ગણના ભારથી નહીં થાકનાર છે, એવા આચાર્ય અર્થની વાચના કરે છે (૧)

અથવા-આચારોમાં જેઓ નિષ્ણાત હોય તેમને આચાર્ય કહે છે. જ્ઞાનાચાર આદિ પાંચ પ્રકારના જે આચારો શાસ્ત્રોમાં વર્ણવ્યા છે તેનું તેઓ પોતે પાલન કરે છે તથા તેના પાલનનો ઉપદેશ બીજાને આપે છે. અને બીજા લોકોને તે આચારો જેઓ બતાવે છે, તેમને આચાર્ય કહે છે. કહ્યું પણ છે-

"पंचविहं आयारं, आयरमाणा तहा पभासंता।
आयारं दंसंता, आयरिया तेण वुच्चंति ॥ १ ॥"

જેઓ પાંચ પ્રકારના આચાર પોતે પાળે છે, બીજાને તે આચારો પાળવાનો ઉપદેશ દે છે અને જેઓ તેનું પાલન કરીને બતાવે છે તેમને આચાર્ય કહે છે. (૧)

अन्यत्राप्युक्तम्—

"आचिनोति च शास्त्रार्थमाचारे स्थापयत्यपि।
स्वयमाचरते यस्मादाचार्यस्तेन कथ्यते ॥ १ ॥" इति।

एतादृशा आचार्यास्तेभ्यो नम इति योजना। नमस्कारयोग्यत्वं च–आचार्याणामाचारोपदेशकतया परमोपकारित्वादिति ॥

"नमो उवज्झायाणं"–नम उपाध्यायेभ्यः, उप–समीपं प्राप्यागमा अधीयन्ते एभ्य इत्युपाध्यायाः, येषां सामीप्यमधिष्ठाय शिष्या आगमानामध्ययनं कुर्वन्ति ते तथा, अधिपूर्वक–गत्यर्थकस्य 'इण्' धातोः प्रयोगे तु–अधीयते =विशेषरूपेण गम्यते=ज्ञायते शास्त्रमेभ्य इत्युपाध्यायाः, 'इक् स्मरणे' इति इग्धातु-

---

दूसरी जगह भी कहा है—

"आचिनोति च शास्त्रार्थमाचारे स्थापयत्यपि।
स्वयमाचरते यस्मादाचार्यस्तेन कथ्यते ॥ १ ॥"

जिस कारण ये शास्त्रोंके अर्थका संग्रह करते हैं, दूसरे जीवोंको भी आचारमें स्थापित करते हैं, और स्वयं भी उस आचारका आचरण करते हैं इस कारण ये आचार्य कहे जाते हैं ॥१॥

ऐसे आचार्य होते हैं। इनको नमस्कार हो, ऐसी योजना कर लेनी चाहिये। ये नमस्कार करने योग्य इसलिये कहे गये हैं कि ये आचारके उपदेशक होनेके कारण जीवोंके परम उपकारी होते हैं।

"नमो उवज्झायाणं"—उपाध्यायोंके लिये नमस्कार हो–जिनके पास आकर शिष्यजन आगम शास्त्रोंका अध्ययन करते हैं उनका नाम उपाध्याय है। अधि–उपसर्गपूर्वक "इण् गतौ" धातुसे जब उपाध्याय

બીજી જગ્યાએ પણ કહ્યું છે–

"आचिनोति च शास्त्रार्थमाचारे स्थापयत्यपि।
स्वयमाचरते यस्मादाचार्यस्तेन कथ्यते ॥ १ ॥"

જે કારણે તેઓ શાસ્ત્રોના અર્થનો સંગ્રહ કરે છે, અન્ય જીવોને પણ આચાર પળાવે છે, અને જાતે પણ તે આચારને આચરણમાં ઉતારે છે, તે કારણે તેમને આચાર્ય કહે છે. (૧)

એવા આચાર્યોને નમસ્કાર હો. તેઓ નમસ્કારને યોગ્ય તે માટે કહ્યા છે કે તેઓ આચારના ઉપદેશક હોવાથી જીવોના પરમ ઉપકારક છે.

"नमो उवज्झायाणं"–ઉપાધ્યાયોને નમસ્કાર હો–જેમની પાસે આવીને શિષ્યો આગમશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરે છે તેમને ઉપાધ્યાય કહે છે. 'अधि' ઉપસર્ગ પૂર્વક 'इण्' ધાતુના ઉપયોગી ઉપાધ્યાય શબ્દ બને છે. તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે–

निष्पन्नत्वे उपाध्याय-शब्दस्य आधिक्येन प्रवचनस्य स्मरणप्रदातार इत्यर्थः, तदुक्तम्-

"वारसंगो जिणक्खाओ, सज्झाओ कहिओ बुहे।
तं उवदिसंति जम्हा, उवज्झाया तेण वुच्चंति ॥ १ ॥"

छाया-"द्वादशाङ्गो जिनाख्यातः, स्वाध्यायः कथितो बुधैः।
तमुपदिशन्ति यस्मा-दुपाध्यायास्तेनोच्यन्ते ॥ १ ॥ इति,

अथवा-उप=समीपे आ=समन्ताद् ध्यायो=ध्यानम् "ध्यै चिन्तायाम्" इति ध्यैधातोः प्रयोगात्, तथा च-येषां समीपे जीवादिपदार्थविषयकं ध्यानं सर्वभावेन संजायते ते उपाध्यायाः। अथवा- उप=समीपे अधि=आधिक्येन आयः=इष्टफलस्य

शब्दकी सिद्धि करते हैं तब उसका अर्थ होता है-जिनसे विशेष रूपसे शास्त्रका ज्ञान शिष्यजनोंको होता है, वे उपाध्याय हैं, और जब "इङ्-स्मरणे" इस स्मरणार्थक "इङ्" धातुसे उपाध्याय शब्द बनाया जाता है तब इसका अर्थ होता है कि जो शिष्यजनोंके लिये अधिक रूपसे प्रवचनका स्मरण कराते हैं वे उपाध्याय हैं। कहा भी है—

"वारसंगो जिणक्खाओ, सज्झाओ कहिओ बुहे।
तं उवदिसंति जम्हा उवज्झाया तेण वुच्चंति ॥ १ ॥"

जिनेन्द्र देवके द्वारा कथित द्वादशांगरूप स्वाध्याय (सूत्र) गणधरादि देवोंने कहा है, उपाध्याय इन सूत्रोंका उपदेश करते हैं। इस कारण वे उपाध्याय कहलाते हैं। अथवा-"ध्यै चिन्तायाम्" इस धातुसे "उप" और "आङ्" उपसर्ग लगाकर उपाध्याय शब्द निष्पन्न होता है। "उप" शब्द का अर्थ समीप और "आङ्" शब्दका अर्थ "समन्तात्-(सम्पूर्ण)" है। इससे

જેમના દ્વારા શિષ્યોને વધારે પ્રમાણમાં શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન થાય છે તેમને ઉપાધ્યાય કહે છે. અને "इङ् स्मरणे" આ સ્મરણાર્થક 'इङ्' ધાતુ વડે જ્યારે ઉપાધ્યાય શબ્દ બનાવવામાં આવે ત્યારે તેનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે-જેઓ શિષ્યોને અધિક પ્રમાણમાં પ્રવચનનું સ્મરણ કરાવે છે તેમને ઉપાધ્યાય કહે છે. કહ્યું પણ છે—

"वारसंगो जिणक्खाओ, सज्झाओ कहिओ बुहे।
तं उवदिसंति जम्हा, उवज्झाया तेण वुच्चंति ॥ १ ॥"

જિનેન્દ્રદેવ દ્વારા કથિત બાર અંગ (દ્વાદશાંગ) રૂપ સ્વાધ્યાય (સૂત્ર) ગણધર આદિ દેવોએ કહેલ છે, તે સ્વાધ્યાય (સૂત્ર)નો ઉપદેશ આપનાર ઉપાધ્યાય છે. તેથી તેમને ઉપાધ્યાય કહે છે. (૧)

અથવા-"ध्यै चिन्तायाम्" આ ધાતુને 'उप' અને 'आङ्' ઉપસર્ગ લગાડવાથી ઉપાધ્યાય શબ્દ બને છે. ઉપ=પાસે, 'आङ्'=સંપૂર્ણ, તેથી

प्राप्तिर्येभ्यस्ते उपाध्यायाः। अथवा-उपनीय=स्वसमीपमानीय शिष्यान् अध्यापयन्ति ये ते उपाध्यायाः। अथवा-आधयः=मानसपीडाः, 'पुंस्याधिर्मानसी व्यथा' इत्यमरात्, तासां मानसपीडानाम् आयः=गमनं पृथग्भवनं, स उपगतः=प्राप्तो येभ्यस्ते उपाध्यायाः। अथवा कुत्सितार्थको नञ्, कुत्सितो ध्यायश्चिन्ता अध्यायः=संसारपरिभ्रमणविषयकं मानसचिन्तनम्, स उपहतो=विनष्टो येभ्यस्ते

यह अर्थ निकलता है कि जिनके समीप जीवादिपदार्थविषयक चिन्तन सर्व प्रकारसे हो जाता है वे उपाध्याय हैं। अथवा "उप" और "अधि" उपसर्ग पूर्वक "आय" शब्दसे भी उपाध्याय शब्द सिद्ध होता है, जिसका अर्थ होता है कि-जिनके समीपमें इष्ट फलकी प्राप्ति अधिकरूपसे शिष्यजनोंको होती है वे उपाध्याय हैं। अथवा-"उपनीय=स्वसमीपम् आनीय शिष्यान् अध्यापयन्ति ये ते उपाध्यायाः" जो अपने पास लाकर शिष्योंको पढ़ाते हैं वे उपाध्याय हैं। अथवा-" पुंस्याधिर्मानसी व्यथा " इस अमरकोषके कथनानुसार आधिनाम मानसिक पीड़ाका है। इन मानसिक पीड़ाओंका आय-गमन-पृथग्भवन-अलग होना जिनसे प्राप्त हो वे उपाध्याय हैं। अथवा-"उप अध्याय" इन दोके सम्बन्धसे भी उपाध्याय शब्द बनता है अध्यायमें जो नञर्थक "अ" है वह कुत्सित अर्थमें हुआ जानना चाहिये, इससे "कुत्सितः ध्यायश्चिन्ता-अध्यायः" कुत्सित ध्यानका नाम अध्याय है, और उप शब्दका अर्थ उपहत-विनष्ट है। इससे यह अर्थ निकलता है कि संसारमें परिभ्रमणका कारणभूत मानस चिन्तन

તેનો આ અર્થ થાય છે-જેની પાસે જીવાદિ પદાર્થ સંબંધી ચિન્તન સર્વપ્રકારે થાય છે, તેઓ ઉપાધ્યાય કહેવાય છે. અથવા 'उप' અને 'अधि' ઉપસર્ગ પૂર્વક 'आय' શબ્દથી ઉપાધ્યાય શબ્દ બને છે, તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે-જેમની સમીપે શિષ્યોને ઇષ્ટ ફળની પ્રાપ્તિ અધિક રૂપે થાય છે તેમને ઉપાધ્યાય કહે છે. અથવા-"उपनीय स्वसमीपं आनीय शिष्यान् अध्यापयन्ति ते उपाध्यायाः" જેઓ પોતાની પાસે લાવીને શિષ્યોને ભણાવે છે તેઓ ઉપાધ્યાય છે. અથવા-"पुंस्याधिर्मानसी व्यथा" અમરકોષના આ કથન પ્રમાણે આ પ્રકારનો અર્થ થાય છે- 'आधि=માનસિક પીડા, आय=ગમન-અલગ થવું. માનસિક પીડાઓ જેમના દ્વારા દૂર થાય તેમનું નામ ઉપાધ્યાય છે. અથવા उप।अध्याय મળીને ઉપાધ્યાય શબ્દ બને છે-'अध्याय'માં જે નકાર વાચક 'अ' ઉપસર્ગ છે તે કુત્સિત અર્થમાં વપરાયો છે. "कुत्सितः ध्यायश्चिन्ता-अध्याय" કુત્સિતધ્યાનને અધ્યાય કહે છે. 'उप' એટલે ઉપહત-વિનષ્ટ. સંસારમાં પરિભ્રમણના કારણરૂપ માનસ ચિન્તન

उपाध्यायाः, एते उपाध्यायाः सम्प्रदायप्राप्तमर्हत्प्रवचनं भव्यजीवेभ्योऽध्यापयन्ति ततो भव्यजीवानामतिशयितोपकारकतया नमस्करणीया भवन्तीति।

"नमो लोए सव्वसाहूणं"—नमो लोके सर्वसाधुभ्यः—ज्ञानदर्शनचारित्र-तपोभिर्मोक्षं साधयन्ति ये ते साधवः—ज्ञानदर्शनादिमार्गद्वारा मोक्षाऽऽराधका इत्यर्थः, अथवा—त्रसस्थावरसूक्ष्मबादर—सर्वप्राणिषु समानरूपतां ध्यायन्ति=चिन्तयन्ति ये ते साधवः, अथवा साधयन्ति=संयमकर्तृपुरुषाणां सहायतां कुर्वन्ति ये ते साधवः, तदुक्तम्—

"निव्वाणसाहए जोए, जम्हा साहेंति साहुणो।
समा य सव्वभूएसु, तम्हा ते भावसाहुणो ॥१॥"

जिनसे नष्ट हो चुका है वे उपाध्याय हैं। ये उपाध्याय सम्प्रदायप्राप्त अर्हत्प्रवचन भव्य जीवोंके लिये पढ़ाते हैं इसलिये भव्यजीवोंके अतिशय उपकारी होनेके कारण ये नमस्करणीय हैं।

"नमो लोए सव्वसाहूणं" लोकमें सर्व साधुओंके लिये नमस्कार हो। सम्यक्ज्ञान, सम्यग्दर्शन, सम्यक् चारित्र एवं तप, इनके द्वारा जो मोक्षको साधते हैं, अर्थात् ज्ञानदर्शनादि मोक्षमार्ग द्वारा जो मोक्षके आराधक होते हैं वे साधु हैं। अथवा—त्रस—स्थावर—सूक्ष्म—बादर—रूप जो सर्वप्राणी हैं उनमें समानरूपताका जो चिन्तन करते हैं वे साधु हैं। अथवा—"साधयन्ति"—संयम पालन करने वाले पुरुषोंको जो सहायता करते हैं वे साधु हैं। कहा भी है—

"निव्वाणसाहए जोए, जम्हा साहेंति साहुणो।
समा य सव्वभूएसु, तम्हा ते भावसाहुणो ॥१॥"

જેમના દ્વારા નષ્ટ થઇ ગયું છે તેમને ઉપાધ્યાય કહે છે. તે ઉપાધ્યાયો સંપ્રદાય પ્રાપ્ત અર્હત્પ્રવચન ભવ્યજીવોને શીખવે છે. તેથી ભવ્યજીવોનો તેઓ અતિશય ઉપકાર કરે છે. તેથી તેઓ નમસ્કારને પાત્ર ગણાય છે.

"नमो लोए सव्वसाहूणं" લોકમાં સર્વ સાધુઓને નમસ્કાર હો, સમ્યક્ જ્ઞાન, સમ્યક્ દર્શન, સમ્યક્ ચારિત્ર અને તપ દ્વારા જે મોક્ષ સાધે છે, એટલે કે જ્ઞાનદર્શનાદિ મોક્ષમાર્ગ દ્વારા જેઓ મોક્ષની આરાધના કરે છે તેમને સાધુ કહે છે. અથવા—ત્રસ, સ્થાવર, સૂક્ષ્મ, બાદર આદિ રૂપ સમસ્ત જીવોમાં જેઓ સમાન ભાવ રાખે છે તેમને સાધુ કહે છે. અથવા સંયમનું પાલન કરનારને જેઓ સહાયતા આપે છે તેમને સાધુ કહે છે કહ્યું પણ છે—

"निव्वाणसाहए जोए, जम्हा साहेंति साहुणो।
समा य सव्वभूएसु, तम्हा ते भावसाहुणो ॥ १ ॥"

छाया--"निर्वाणसाधकान् योगान्, यस्मात् साधयन्ति साधवः।
समाश्च सर्वभूतेषु, तस्मात्ते भावसाधवः ॥१॥" इति ॥

सर्वे च ते साधवः,सर्वसाधवः सर्वपदेन सामायिकादिप्रभेदवताम्,अत्र पुलाकादि--जिनकल्पिक-प्रतिमाकल्पिक-यथालन्दकल्पिक-परिहारविशुद्धिकल्पिक-स्थविरकल्पिक-स्थितकल्पिका-स्थितकल्पिक-कल्पातीत-भेदवतामपि ग्रहणं भवति। तथा प्रत्येकबुद्ध-स्वयंबुद्ध-बुद्धबोधितानामपि, तथा भरतादिक्षेत्रावस्थितानां सुषमदुष्षमादिकालवर्तिनां च सर्वेषां ग्रहणं भवति, तथा च सर्वपदमाहात्म्याद् गुणभृतां सर्वेषामपि सर्वज्ञसाधूनामविशेषेण नमस्करणीयता भवति। अयं सर्वशब्दः-अरिहन्त्रादावपि योजनीयः,अन्यथा सर्वेषामर्हतामनमस्कारेण न्यूनतापातात्।

जिस कारण निर्वाणसाधक योगको ये साधते हैं और सर्वभूतोंमें ये समताभाव रखते हैं इस कारण ये भावसाधु कहे जाते हैं ॥१॥

समस्त जो साधु वे सर्वसाधु हैं। सर्व और साधुमें कर्मधारय समास होनेसे सर्वसाधु पद बना है। यहां जो साधुका विशेषण सर्व शब्द है उससे सामायिक आदि प्रभेदवालोंका, तथा पुलाक आदिक, जिनकल्पिक, प्रतिमाकल्पिक, यथालन्दकल्पिक, परिहारविशुद्धिकल्पिक,स्थविरकल्पिक, स्थितकल्पिक, अस्थितकल्पिक, कल्पातीत भेदवालोंका भी ग्रहण होता है। तथा-प्रत्येकबुद्ध, स्वयंबुद्ध, बुद्धबोधित भेदवालोंका, तथा-भरत आदि क्षेत्रोंमें रहने वालोंका, एवं सुषम-दुष्षमादिकालवर्ती, इन सब साधुओंका ग्रहण होता है। इस सर्वपदके प्रभावसे गुणभृत समस्त जितने भी सर्वज्ञमतानुयायी साधु हैं उन सबमें समानरूपसे नमस्करणीयता है,

નિર્વાણસાધક યોગને સાધવાને કારણે, તથા સર્વ જીવો પ્રત્યે સમતા રાખવાને કારણે તેમને ભાવસાધુ કહે છે. સર્વસાધુ પદ દ્વારા સમસ્ત સાધુઓ સમજવાના છે. 'સર્વ' અને 'સાધુ' મળીને કર્મધારય સમાસ રૂપ 'સર્વસાધુ' પદ બન્યું છે. અહીં જે સાધુનું વિશેષણ 'સર્વ' મૂકયું છે, તેના દ્વારા સામાયિક આદિ પ્રભેદવાળા, તથા પુલાક આદિક, જિનકલ્પિક, પ્રતિમાકલ્પિક, યથાલન્દ, પરિહારવિશુદ્ધિકલ્પિક, સ્થવિરકલ્પિક, સ્થિતકલ્પિક, અસ્થિતકલ્પિક, કલ્પાતીત ભેદવાળા સાધુઓ પણ ગ્રહણ કરેલ છે. તથા પ્રત્યેકબુદ્ધ, સ્વયંબુદ્ધ, અને બુદ્ધબોધિત ભેદવાળા, તથા ભરત આદિ ક્ષેત્રોમાં રહેનારા તથા સુષમદુષ્ષમકાલવર્તી સઘળા સાધુઓના સમાવેશ થયેલો સમજવાનો છે. આ સર્વપદના પ્રભાવે સમસ્ત સર્વજ્ઞમતાનુયાયી સાધુઓમાં સમાનરૂપથી નમસ્કાર માટેની પાત્રતા માનવામાં આવેલ છે. એટલે કે તેઓ નમસ્કાર કરવાને

अथवा सर्वेभ्यो जीवेभ्यो हिता इष्टप्रापका इति सार्वाः, तादृशाश्च ये साधवः सार्वसाधवः सर्वज्ञ साधव इत्यर्थः। अथवा सार्वस्य=सर्वव्यक्तिषु समानतां धारयतो जिनस्याऽऽज्ञाप्रतिपालकाः साधवः सार्वसाधवः। एतावता बौद्धादिमतानुयायिनां साधूनां निराकरणं भवतीति। अथवा सर्वेषां शुभयोगसाधकाः साधवः सर्वसाधवः। अथवा सर्वान् अर्हतः साधयन्तीति सर्वसाधवः, अर्हतो देवस्य साधनं नाम-अर्ह-

---

अर्थात् वे नमस्कार करनेके योग्य हैं, अन्य नहीं। इस सर्वशब्दका प्रयोग अरिहंत आदिकोमें भी करलेना चाहिये। नहीं तो समस्त अर्हन्त भगवन्तोंको अनमस्कारसे न्यूनताके दोषका प्रसङ्ग होगा।

अब सूत्रकार इस बातको बताते हैं कि सर्वसाधुपदमें सार्वसाधु पद मानना चाहिये, इससे बौद्धादिमतानुयायी साधुओंका निराकरण हो जाता है। तात्पर्य कहनेका यह है कि जो सर्वजीवोंके लिये हितावह हो- उन्हें आत्मकल्याणरूप इष्टको प्राप्त कराने वाला हो वह सार्व है। ऐसे समस्त जीवोंके हितसाधक जो साधु हैं वे सार्वसाधु हैं, समस्त जीवोंके हितसाधक साधु सर्वज्ञमतानुयायी साधु ही होते हैं। अथवा-" सार्वस्य साधवः " सार्वसाधवः " सार्वपदसे यहां सबजीवोंमें समानताको धारण करने वाले ऐसे जिनेन्द्र देवकी आज्ञाके प्रतिपालक जो साधु हैं वे सार्वसाधु हैं-इस कथनसे अन्यमतानुयायी साधुओंका निराकरण हो जाता है-वे सार्वसाधु नहीं हैं। अथवा-समस्त शुभ-योगके साधक साधु सार्वसाधु हैं। अथवा-सार्व-अर्हतप्रभुको उनकी

યોગ્ય છે-અન્ય સાધુઓ નથી. આ 'સર્વ' શબ્દનો પ્રયોગ અરિહંત આદિમાં પણ કરવો જોઇએ. નહીં તો સમસ્ત અહંત ભગવાનોને અનમસ્કારથી ન્યૂનતા દોષ લાગશે.

હવે સૂત્રકાર એ વાત બતાવે છે કે 'સર્વસાધુ' પદમાં "સાર્વસાધુ" પદનો સમાવેશ થયેલો માનવો જોઇએ, એમ કરવાથી બૌદ્ધ આદિ મતાનુયાયી. સાધુઓની વાતનું નિરાકરણ થઇ જશે. તેનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે – જેઓ સર્વજીવોને માટે હિતાવહ હોય – તેમને આત્મકલ્યાણ રૂપ ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ કરાવ-નાર હોય – તેમને 'સાર્વ' કહે છે. એવા સમસ્ત જીવોના હિતસાધક જે સાધુઓ હોય તેમને 'સાર્વસાધુ' કહે છે. સર્વજ્ઞમતાનુયાયી સાધુઓ જ સમસ્ત જીવોનું હિત કરનાર હોય છે. અથવા – "सार्वस्य साधवः" – सार्वसाधवः – 'सार्व' પદથી "સમસ્ત જીવો પ્રત્યે સમાનતા રાખવાની જિનેન્દ્રદેવની આજ્ઞાનું પાલન કરનારા સાધુ" એવો અર્થ ગ્રહણ કરવો જોઇએ. એવા સાધુને સાર્વસાધુ કહે છે. આ કથનથી એ વાતનું નિરાકરણ થઇ જાય છે કે અન્યમતાનુયાયી સાધુઓ 'સાર્વસાધુ' નથી. અથવા – સાર્વ – અહંત પ્રભુને તેમની આજ્ઞા આદિના પાલન દ્વારા જેઓ

दाज्ञादिप्रतिपालनेन तदाराधनमेव । अथवा-'श्रव्यसाधुभ्यः' श्रव्येषु-श्रवणयोग्यप्रवचनेषु साधवः=निपुणाश्चतुरा इति श्रव्यसाधवः, अर्थात् मोक्षानुकूलप्रवचनानामुपदेशकारकाः । कुत्सितप्रवचनतो निवर्तमाना इमे साधवः संसारपङ्कनिमग्नानां मोक्षमार्गोपदेशद्वारोद्धारे सर्वथा सर्वदा बद्धपरिकरा भवन्तो लोकानां परमोपकारका अतो भव्यैर्नमस्करणीया भवन्ति । तदुक्तम्—

"असहाए सहायत्तं, करेंति मे संजमं करेंतस्स ।
एएणं कारणेणं, णमामि हं सव्वसाहूणं ॥ १ ॥"

छाया—असहाये सहायत्वं कुर्वन्ति मम संयमं कुर्वतः ।
एतेन कारणेन नमाम्यहं सर्वसाधूनाम् ॥ १ ॥" इति ।

आज्ञा आदिके पालनसे जो साधते हैं वे सार्वसाधु हैं। अथवा-श्रव्य-श्रवण करने योग्य प्रवचनमें निपुण हैं वे श्रव्यसाधु-अर्थात् मोक्षानुकूल प्रवचनोंके उपदेशकारक श्रव्यसाधु हैं। कुत्सित प्रवचनोंसे स्वयंको अलग करते हुए ये साधुजन संसारपङ्क-(कीचड़)में निमग्न (फसे) हुए जीवोंका मोक्षमार्गके उपदेश द्वारा उद्धार करनेमें सर्व प्रकार से सदा समर्थ होते हैं, और इस तरह लोकोंके परम उपकारक होते हैं अतः भव्यजनों द्वारा ये नमस्करणीय होते हैं। कहा भी है—

"असहाए सहायत्तं, करेंति मे संजमं करेंतस्स।
एएणं कारणेणं, णमामि हं सव्वसाहूणं ॥१॥"

संयमका पालन करने वाले मुझे असहाय अवस्थामें ये साधुजन सहायता करते हैं इस कारण मैं सर्वसाधुओंके लिये नमस्कार करता हूँ ॥१॥

સાધે છે તેઓ સાર્વસાધુ છે. અથવા-શ્રવ્ય-શ્રવણ કરવા યોગ્ય પ્રવચનમાં જેઓ નિપુણ છે તેઓ શ્રવ્યસાધુ છે. અથવા મોક્ષાનુકૂળ પ્રવચનોના ઉપદેશક શ્રવ્યસાધુ છે. કુત્સિત પ્રવચનોથી પોતાની જાતને અલગ રાખીને તે સાધુઓ સંસારરૂપ કીચડમાં ફસાયેલા જીવોને મોક્ષમાર્ગનો ઉપદેશ દઈને તેમનો ઉદ્ધાર કરવામાં તેઓ સર્વ રીતે સદા સમર્થ હોય છે, અને એ રીતે તેઓ લોકો પર ઘણો જ ઉપકાર કરતા હોય છે, તેથી ભવ્યજનો તેમને નમસ્કારને યોગ્ય માને છે. કહ્યું પણ છે-

"असहाए सहायत्तं, करेंति मे संजमं करेंतस्स।
एएणं कारणेयं, णमामि हं सव्वसाहूणं ॥१॥"

સંયમનું પાલન કરનારા અને અસહાય હાલતમાં તે સાધુજનો સહાય કરે છે. તે કારણે હું સર્વ સાધુઓને નમસ્કાર કરું છું.

ननु भवतु सिद्धानां पृथगुपादानं, परन्तु साध्नोति स्वपरकार्यमिति साधुः, तथा च-स्वपरकार्यसाधकत्वरूपसाधुत्वधर्मस्य साधुत आरभ्य अर्हदाचार्योपाध्यायेषु सद्भावेन "नमो लोए सव्वसाहूणं" इति साधुपदेनैव सर्वेषामर्हदादीनां नमस्कारस्य सिद्धतयाऽर्हदादिपदेनार्हदादीनामुपादानं किमर्थम्? न च विशेषरूपेणार्हत्त्वादिरूपेण नमस्कार्यत्वं विवक्षितमिति वाच्यम्, तथा सति तत्तद्रूपेण नमस्कारस्य विवक्षणे तत्तन्नामोच्चारणपूर्वकं तदाचरणे पुरुषायुषि क्षीणेऽपि सर्वेषां

शंका-सिद्धोंका पाठ भले ही इस नमस्कार मंत्रमें जुदा रहे इसमें कोई आपत्तिकी बात नहीं है परन्तु जब "साध्नोति स्वपरकार्यमिति साधुः" इस व्युत्पत्तिके अनुसार स्व और परके कार्यको साधन करनेवाला साधु माना जाता है तब स्वपरकार्यसाधकत्वरूप साधुधर्म-साधु, अर्हत, आचार्य और उपाध्याय, इन सबमें ही रहता है फिर क्या बात है जो अर्हदादि पदोंका उपादान स्वतन्त्र२ सूत्रोंद्वारा किया गया है। यदि इस पर यों कहा जावे कि इन्हें अलग२ नमस्कार करनेके लिये ऐसा किया है सो ऐसा कहना भी ठीक नहीं, क्यों कि "नमो लोए सव्वसाहूणं" इस एक ही सूत्रस्थ साधुपदसे समस्त अर्हदादिकों के प्रति नमस्कार सिद्ध हो जाता है, कारण कि ये सब साधु हैं। यदि फिर भी ऐसा कहा जावे कि ये सब साधु तो हैं, परन्तु यहां जो भिन्न२ रूपसे नमस्कार किया गया है उसकी यहां विवक्षा है, सो ऐसा कहना भी ठीक नहीं है, क्यों कि इस तरहसे यहां विवक्षा मानी जावेगी तो फिर इस

શંકા—આ નમસ્કાર મંત્રમાં સિદ્ધોનો પાઠ ભલે જુદો રહે—તેમાં કંઈ વાંધા જેવું નથી. પણ જો 'साध्नोति स्व-पर-कार्यमिति साधुः' આ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે સ્વ અને પરનું કાર્ય સાધનારને સાધુ માનવામાં આવે છે તો સ્વ પર કાર્યસાધકતાનો ગુણ સાધુથી લઈને અર્હંત, આચાર્ય અને ઉપાધ્યાયમાં રહેલો જ હોય છે. તો શા માટે અર્હંત આદિ પદોનો સ્વતંત્ર સૂત્રો દ્વારા પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે? જો તેના જવાબમાં એમ કહેવામાં આવે કે તેમને અલગ અલગ નમસ્કાર કરવા માટે એમ કર્યું છે તો તેમ કહેવું તે પણ બરાબર નથી, કારણ કે "नमो लोए सव्वसाहूणं" આ એક જ સૂત્રસ્થ સાધુપદથી સમસ્ત અર્હંત આદિને નમસ્કાર કર્યાનું સિદ્ધ થઈ જાય છે. કારણ કે તેઓ બધા સાધુ છે. વળી જો એમ કહેવામાં આવે કે એ બધા સાધુ તો છે, પણ અહીં તો ભિન્ન ભિન્ન રૂપે નમસ્કાર કર્યાં છે તેની વિવક્ષા છે. એમ કહેવું તે પણ બરાબર નથી, કારણ કે એ રીતે જો અહીં વિવક્ષા માની લેવામાં આવે તો પછી એ રીતે ભિન્ન ભિન્ન અર્હંત આદિના

प्रकृतेऽर्थतोऽर्हतामेव प्राधान्यम्, " अरहंतुवएसेणं, सिद्धा नज्जंति तेण अरहाई " इति वचनात्, अर्हदुपदेशेनैव सिद्धस्वरूपस्य ज्ञायमानत्वात्, तीर्थप्रवर्तकतयाऽर्हतामेवात्यन्तं जीवोपकारकत्वाच्च। न च-आचार्योपदेशेनैव कदाचित्कालविशेषेऽर्हतामपि ज्ञानात् प्रथमतः परमोपकारितयाऽऽचार्यस्यैव नमस्कारो युक्तः, इति वाच्यम्,

---

उत्तर—ऐसी जो आशंका उपस्थित की गई है वह अभिप्रायको जाने विना ही की गई है, क्यों कि इसका तो सीधासाधा सा उत्तर यही है कि पाठक्रमकी अपेक्षा अर्थक्रम बलवान् होता है। प्रकृत में अर्थकी अपेक्षा अर्हत ही प्रधान हैं " अरहंतुवएसेणं सिद्धा नज्जंति तेण अरहाई " ऐसा आगमका वाक्य है कि अर्हंत भगवंत के उपदेश से ही सिद्धका स्वरूप जाना जाता है। दूसरे-तीर्थके प्रवर्त्तक अर्हत ही होते हैं, सिद्ध नहीं, अतः जीवोंको धर्मदेशनाकी प्राप्ति अर्हन्त ही से होती है इसलिये वे जीवोंके साक्षात् अत्यंत उपकारक माने गये हैं।

यदि यही बात है तो यहां पर ऐसी भी आशंका की जाती है कि जिस प्रकारसे सिद्धोंका स्वरूप अर्हन्तप्रभु बतलाते हैं अतः वे सिद्ध भगवन्तोंकी अपेक्षा प्रधान बतलाये गये हैं उसी प्रकार किसी कालविशेषमें अर्हन्तोंका भी ज्ञान आचार्य महाराज कराते हैं अतः वे भी अर्हन्तोंकी अपेक्षा प्रधान माने जाने चाहिये, और इस तरह उनमें भी परमोपकारिता होनेसे अर्हन्तोंके पहिले उन्हें ही नमस्कार किया जाना चाहिये।

ઉત્તર – આ જાતની જે આશંકા ઉભી કરવામાં આવી છે તે હેતુને સમજ્યા વિના કરવામાં આવેલ છે. તેનો સીધો અને સાદો જવાબ એ જ છે કે પાઠક્રમ કરતાં અર્થક્રમ બળવાન હોય છે. પ્રકૃતમાં અર્થની દૃષ્ટિએ અહંતોને જ પ્રધાન ગણ્યા છે– " अरहंतुवएसेणं सिद्धा नज्जंति तेण अरहाई " આગમનું એવું કથન છે કે— "અહંત ભગવાનના ઉપદેશથી જ સિદ્ધોનું સ્વરૂપ જાણી શકાય છે." વળી તીર્થના પ્રવર્તક અહંત જ હોય છે, સિદ્ધ હોતા નથી, તેથી જીવોને ધર્મ દેશનાની પ્રાપ્તિ અહંત દ્વારા જ થાય છે. તેથી તેઓ જીવો પર પ્રત્યક્ષ ઉપકાર કરનાર છે.

જો અહીં એવી આશંકા કરવામાં આવે કે જેમ સિદ્ધોનું સ્વરૂપ અહંત ભગવાન બતાવે છે તેથી તેમને સિદ્ધ ભગવાનો કરતાં પ્રધાન (શ્રેષ્ઠ) માનવામાં આવે છે, એજ પ્રમાણે કાળાંતરે અહંતો વિષેનું જ્ઞાન પણ આચાર્યો કરાવે છે તેથી તેમને પણ અહંતો કરતાં પ્રધાન માનવા જોઈએ, અને તે રીતે તેમનામાં પણ પરમ પરોપકારિતા હોવાથી અહંતોની પહેલાં તેમને નમસ્કાર કરવા જોઈએ.

अर्हतामुपदेशेनैवाऽऽचार्यादिषूपदेशद्वाराऽर्थबोधकत्वेनाऽऽचार्यादीनामर्थबोधनेऽर्हन्मुखापेक्षित्वात्। आचार्यास्तु अर्हत्परिषद्रूपत्वादर्हदधीनाः, अर्हतां तु अर्थज्ञापनायां स्वातन्त्र्येणाऽऽचार्यानधीनत्वात् आचार्यनमस्कारं परित्यज्यार्हतामेव प्रथमतो नमस्कारः कृतः। एवमुपाध्याया अपि अर्हदधीनाः।

इस आशंकाका उत्तर यह है कि अर्हन्त भगवंतोंके उपदेशसे ही आचार्यादिकों में उपदेश द्वारा अर्थबोधकता है, अर्थात् आचार्य आदि जो उपदेश करते हैं उसका मूल स्रोत उन्हें अर्हन्त भगवंतोंके उपदेशसे ही प्राप्त होता है। वे कभी भी स्वतन्त्ररूपसे उपदेश नहीं देते हैं। जो बोध उन्हें अर्हन्त प्रभुके उपदेश द्वारा प्राप्त होता है उसीके अनुसार वे दूसरे भव्यजीवोंको अर्हन्त आदिका स्वरूप वगैरह समझाते हैं। इस तरह आचार्य महाराजके उपदेशमें स्वतन्त्रता नहीं है, परतन्त्रता है। दूसरे-आचार्य, अर्हन्त प्रभुकी परिषदारूप होते हैं, इस लिये उनके आधीन होते हैं। अर्हन्त प्रभु तो अर्थज्ञापना कराने में सदा स्वतन्त्र ही रहा करते हैं—आचार्यके आधीन नहीं होते हैं। इस बातको भी समझानेके लिये आचार्यको नमस्कार छोडकर उनके पहिले अर्हन्तप्रभुको ही सूत्रकारने नमस्कार किया है। इसी तरह यह भी जान लेना चाहिये कि उपाध्याय भी अर्हन्त प्रभुके आधीन हैं।

આ પ્રકારની આશંકાનો ઉત્તર એ છે કે અહંત ભગવાનોનાં ઉપદેશથીજ આચાર્યાદિકોમાં ઉપદેશ દ્વારા અર્થબોધકતા હોય છે–એટલે કે આચાર્ય આદિ જે ઉપદેશ આપે છે તેનો મૂળ સ્રોત તો તેમને અહંત ભગવાનોના ઉપદેશમાંથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. તેઓ કદી પણ સ્વતંત્ર રીતે ઉપદેશ દેતા નથી. તેમને અહંત પ્રભુના ઉપદેશ દ્વારા જે બોધ પ્રાપ્ત થાય છે તે પ્રમાણે જ તેઓ ભવ્ય જીવોને અહંત આદિનું સ્વરૂપ વગેરે સમજાવે છે. આ રીતે આચાર્ય મહારાજના ઉપદેશમાં સ્વતંત્રતા નથી. પરતંત્રતા છે. બીજું–આચાર્યો અહંત પ્રભુની પરિષદારૂપ હોય છે. એટલે કે તેમની સભાના સભ્ય હોય છે. તેથી તેઓ તેમને અધીન હોય છે. અહંત પ્રભુ તો અર્થની સમજણ આપવામાં સદા સ્વતંત્ર હોય છે–આચાર્યને આધીન હોતા નથી. એ વાત પણ સમજાવવાને માટે આચાર્યને પહેલાં નમસ્કાર ન કરતાં અહંત પ્રભુને જ સૂત્રકારે પહેલાં નમસ્કાર કર્યા છે. એજ પ્રમાણે ઉપાધ્યાય પણ અહંત પ્રભુને આધીન હોય છે.

वस्तुतस्तु-अर्हतां घातिकर्ममात्रं गतं, सिद्धस्य तु सर्वमेव कर्म विनष्टम्, इति सिद्धस्यैवोत्कृष्टत्वं तथापि शरीराद्यभावात् सिद्धो नोपदिशति, न वा तीर्थं प्रवर्तयति। अर्हन्तस्तु घातिकर्माभावेन समुत्पन्नकेवलज्ञानवत्त्वात्प्रामाणिकाः, अघातिकर्मसद्भावेन शरीरादिसत्त्वादुपदेशे समर्था इति लोकोपकारकरणादुत्कृष्टाः सर्वेभ्योऽर्हन्त इति सर्वोत्कृष्टत्वात्तन्नमस्कारः प्रथमतः कृत इति ॥ सू० १ ॥

पञ्चपरमेष्ठिनमस्कारानन्तरं भाषालिपिं नमस्करोति "नमो" इत्यादि।

मूलम्—नमो बंभीए लिवीए ॥ सू० २ ॥

छाया—नमो ब्राह्म्यै लिप्यै ॥सू० २॥

वास्तवमें विचारा जावे तो अर्हन्त प्रभु के केवल घातीकर्म ही नष्ट हुए हैं और सिद्धोंके समस्त कर्म नष्ट हुए हैं, इस तरह सिद्धोंमें ही उत्कृष्टता आती है, परन्तु फिर भी उनके शरीर आदिका अभाव हो गया होनेसे उन सिद्ध परमेष्ठीमें उपदेशकर्तृत्व नहीं बनता है, अर्थात् शरीरका अभाव होनेसे सिद्ध परमेष्ठी उपदेश नहीं देते हैं, और न तीर्थ की प्रवृत्ति ही करते हैं, परन्तु अर्हन्त प्रभु घाती कर्मके अभाव हो जानेसे केवलज्ञानवाले होते हैं और भव्यजीवोंको मोक्षमार्गका यथावत् उपदेश देते हैं। रागद्वेषके नाश हो जानेके कारण उनका उपदेश प्रमाणभूत होता है, और अघाती कर्मों के सद्भावसे शरीर आदिका उनके सत्ता रहती है इसलिये वे उपदेश देनेमें समर्थ बने रहते हैं। इस प्रकार उनके द्वारा लोकका उपकार होता रहता है, इस उपकारके करनेके कारण वे लोकमें सबसे उत्कृष्ट माने जाते हैं। इसी सर्वोत्कृष्टताको लेकर यहां सूत्रकारने उन्हें सर्वप्रथम नमस्कार किया है॥ सू०१ ॥

વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવે તો અર્હંત પ્રભુના કેવળ ઘાતિયા કર્મો નાશ થયાં હોય છે, પણ સિદ્ધ ભગવાનોનાં આઠે કર્મો નાશ પામ્યાં છે. એ રીતે સિદ્ધ ભગવાનોમાં જ ઉત્કૃષ્ટતા લાગે છે. પણ એવું હોવા છતાં તેમનામાં શરીર આદિનો અભાવ હોય છે, તેથી સિદ્ધ પરમાત્માઓ ઉપદેશ દેતા નથી અને તીર્થની પ્રવૃત્તિ પણ કરતા નથી. પણ અર્હંત પ્રભુના ઘાતિયા કર્મોનો ક્ષય થઈ જવાથી તેઓ કેવળ જ્ઞાની હોય છે અને ભવ્યજીવોને મોક્ષમાર્ગનો યથાવત્ ઉપદેશ દે છે-રાગદ્વેષનો નાશ થઈ જવાને લીધે તેમનો ઉપદેશ પ્રમાણભૂત હોય છે. અને અઘાતિયા કર્મોનું અસ્તિત્વ રહેવાથી તેમનામાં શરીર આદિનું અસ્તિત્વ રહે છે તેથી તેઓ ઉપદેશ આપી શકે છે. આ રીતે તેમના દ્વારા લોકોપકાર થતો રહે છે. તે ઉપકારને કારણે લોકોમાં તેઓ સર્વોત્કૃષ્ટ ગણાય છે. આ સર્વોત્કૃષ્ટતાને લીધે સૂત્રકારે અહીં તેમને સૌથી પહેલાં નમસ્કાર કર્યા છે. ॥ સૂ. ૧ ॥

टीका—'नमो बंभीए लिवीए' नमो ब्राह्म्यै लिप्यै, ब्राह्मी=अकारादारभ्य हकारपर्यन्तवर्णात्मिका भाषा। तदुक्तम्—

"ब्राह्मी तु भारती भाषा, गीर्वाग् वाणी सरस्वती।" इति। तत्सङ्केतरूपा लिपिर्ब्राह्मी लिपिः। अथवा अष्टादशप्रकारा लिपिः श्रीमदादिनाथेन ब्राह्मीनाम्नीं स्वपुत्रीं प्रदर्शिता, तस्मादियं लिपिर्ब्राह्मीति शब्देन कथ्यते, श्रुतज्ञानं प्रति लिपिज्ञानस्य कारणत्वाद् भगवान् सुधर्मस्वामी भावश्रुतकारणीभूतलिपिज्ञानरूपभाषालिपिं नमस्करोति "नमो बंभीए लिवीए" नमो ब्राह्म्यै लिप्यै" इति। श्रुतज्ञानं प्रति लिपिज्ञानं कारणं भवति, यतो लिपिज्ञानेन तत्सङ्केतितशब्दस्मरणं

इस प्रकार पंच परमेष्ठीको नमस्कार करके अब सुधर्मस्वामी श्रुतज्ञानके प्रति लिपिज्ञानको कारण मानकर भाषालिपिको नमस्कार करनेके अभिप्रायसे कहते हैं कि-"नमो" इत्यादि।

ब्राह्मी लिपिके लिये नमस्कार हो। अकारसे लेकर हकार पर्यन्त जो वर्णरूप भाषा है उसका नाम ब्राह्मी है। अमरकोषमें "ब्राह्मी तु भारती भाषा, गीर्वाग् वाणी सरस्वती" इस श्लोकार्ध द्वारा ऐसा ही कहा है। इस भाषाकी संकेतरूप लिपिका नाम ब्राह्मी-लिपि है। इसका तात्पर्य यह है कि पुस्तक वगैरहमें जो अकार आदि अक्षररूपसे संकेतित रचना दिखलाई देती है वह ब्राह्मी लिपि है। अथवा-ऋषभदेव प्रभुने अठारह प्रकारकी लिपि अपनी पुत्री ब्राह्मीके लिये बतलाई, इसकारण यह लिपि ब्राह्मी कहलाई है। श्रुतज्ञानके प्रति लिपिज्ञान कारण होनेसे भगवान् सुधर्मस्वामीने भावश्रुत ज्ञानके प्रति कारणीभूत इस लिपिज्ञानरूप भाषालिपिको "नमो बंभीए लिवीए" इस सूत्र द्वारा नमस्कार किया है। श्रुतज्ञानके प्रति लिपिज्ञान कारण होता है, क्यों कि लिपि-

---

આ રીતે પંચપરમેષ્ઠીને નમસ્કાર કરીને હવે શ્રી સુધર્માસ્વામી શ્રુતજ્ઞાનમાં મદદરૂપ લિપિજ્ઞાન હોવાથી ભાષાલિપિને નમસ્કાર કરવાના ઉદ્દેશથી કહે છે "नमो" इत्यादि.

"नमो बंभीए लिवीए' બ્રાહ્મીલિપિને નમસ્કાર હો. 'अ'થી શરૂ કરીને 'ह' સુધીની જે વર્ણરૂપ ભાષા છે તેને લિપિ કહે છે. અમરકોષમાં "ब्राह्मी तु भारती भाषा, गीर्वाग् वाणी सरस्वती" આ શ્લોકાર્ધ દ્વારા એવું જ કહ્યું છે. આ ભાષાની સંકેતરૂપ લિપિનું નામ બ્રાહ્મીલિપિ છે. તેનો ભાવાર્થ એ છે કે પુસ્તકો વગેરેમાં 'अ' આદિ અક્ષરરૂપ જે સાંકેતિક રચના નજરે પડે છે તે બ્રાહ્મીલિપિ છે. અથવા-ઋષભદેવ પ્રભુએ પોતાની પુત્રી બ્રાહ્મીને અઢાર પ્રકારની લિપિ બતાવી હતી, તેથી તે લિપિને બ્રાહ્મીલિપિ કહી છે. લિપિજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાનમાં સહાયક થતું હોવાથી સુધર્માસ્વામીએ ભાવશ્રુતજ્ઞાનના કારણરૂપ આ લિપિજ્ઞાનરૂપ ભાષાલિપિને "नमो बंभीए लिवीए" આ સૂત્રદ્વારા નમસ્કાર કર્યા છે. શ્રુતજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં લિપિજ્ઞાન

भवति, तदनन्तरं शब्दादर्थज्ञानं प्रादुर्भवति तस्माद् भगवता तीर्थकरेणोक्तस्यार्थस्य प्रतिबोधनाय तद्बोधकशब्दसमुदायरूपं श्रुतं लिपिबद्धं कर्तुकामः द्रव्यलिपेरकिञ्चित्करत्वेन श्रुतबोधिकां भावलिपिं प्रति समुत्पन्नश्रद्धः श्रीसुधर्मस्वामी लिपिज्ञानस्य माहात्म्यं प्रकटयन् भावश्रुतं प्रति भावलिपेः कारणतयाऽभ्यर्हितत्वेन ततः पूर्वं भावलिपिवन्दनात्मकं नमस्कारं करोति—' **नमो बंभीए लिवीए** ' इति ।

ज्ञानसे लिपिसंकेतित शब्दोंका स्मरण होता है, उसके बाद शब्द से अर्थज्ञान होता है इसलिये भगवान् तीर्थंकर द्वारा उपदिष्ट अर्थको समझानेके लिये उस तीर्थंकरोक्त अर्थका बोधक जो शब्दसमुदायरूप द्रव्यश्रुत है उसे लिपिबद्ध करनेकी कामनावाले श्रीसुधर्मा स्वामी भावलिपिको वन्दना करनेरूप नमस्कार करते हैं। द्रव्यलिपिको यहां नमस्कार नहीं किया गया है इसका कारण यह है कि भावश्रुतके प्रति द्रव्यलिपि अकिञ्चित्कर है इसलिये वह भावश्रुतकी बोधक नहीं हो सकती है। भावश्रुतकी बोधक तो भावलिपि ही होती है, ऐसी दृढश्रद्धा उनके चित्तमें बैठी हुई है, इसीलिये वे लिपिज्ञानरूप भावलिपिका माहात्म्य प्रकट करते हुए उसे नमस्कार कर रहे हैं। क्यों कि भावश्रुत के प्रति भावलिपिमें कारणता है इसलिये वह पूज्य है। इसी कारण उन्होंने यहां भावश्रुतको पहिले नमस्कार न करके भावश्रुतकी कारणभूत भावलिपिको "नमो बंभीए लिवीए" इससूत्र द्वारा नमस्कार किया है।

મદદરૂપ બને છે કારણ કે લિપિજ્ઞાનથી લિપિના સાંકેતિક શબ્દોનું સ્મરણ થાય છે. ત્યારબાદ શબ્દથી અર્થજ્ઞાન થાય છે. તેથી ભગવાન તીર્થંકર દ્વારા ઉપદિષ્ટ અર્થને સમજાવવાને માટે તે તીર્થંકરકથિત અર્થનું બોધક જે શબ્દસમુદાયરૂપ દ્રવ્યશ્રુત છે તેને લિપિબદ્ધ કરવાની કામનાવાળા શ્રી સુધર્મા સ્વામી ભાવલિપિને વંદણા કરવારૂપ નમસ્કાર કરે છે. અહીં દ્રવ્યલિપિને નમસ્કાર કર્યાં નથી કારણ કે– ભાવશ્રુતના વિષયમાં દ્રવ્યલિપિ સહેજ પણ મદદરૂપ થતી નથી, તેથી તે ભાવશ્રુતની બોધક થઈ શકતી નથી. ભાવશ્રુતની બોધક તો ભાવલિપિ જ થાય છે, એવી દૃઢ શ્રદ્ધા તેમના હૃદયમાં થયેલી છે, તેથી લિપિજ્ઞાનરૂપ ભાવલિપિનું માહાત્મ્ય પ્રગટ કરીને તેઓ તેને નમસ્કાર કરે છે. ભાવશ્રુતમાં ભાવલિપિ કારણરૂપ હોવાથી તેમાં પૂજ્યતા છે, તે કારણે તેમણે અહીં ભાવશ્રુતને પહેલાં નમસ્કાર ન કરતાં ભાવશ્રુતની કારણભૂત ભાવલિપિને "नमो बंभीए लिवीए" આ સૂત્રદ્વારા નમસ્કાર કર્યાં છે.

यद् अभयदेवसूरिकृतवृत्तौ-"संज्ञाक्षररूपं द्रव्यश्रुतं नमस्कुर्वन्नाह-नमो बंभीए लिवीए" इति, तद् अशोभनम्, पुस्तकादौ विद्यमानाया अकारादिवर्णसङ्केतरूपाया लिपेर्द्रव्यश्रुतत्वाभावात्, श्रुतं तु द्वादशाङ्गीरूपमर्हत्प्रवचनं शास्त्रं यस्य कस्यचिज्जीवस्य शिक्षितं स्थितं यावद्वाचनोपगतं भवति स जीवस्तत्र वाचनाप्रच्छनादिभिर्वर्तमानोऽपि श्रुतोपयोगाभावादागममाश्रित्य द्रव्यश्रुतम्। आचारादिकं प्रति पूर्णघोषं कण्ठोष्ठविप्रमुक्तं पठतः साध्वादेस्तदर्थज्ञानाभावे सति द्रव्यश्रुतत्वं भवति, अनुयोगद्वारे द्रव्यश्रुतस्य तथैव वर्णनात्। वर्णानां सङ्केतस्वरूपा लिपिस्तु शब्दस्वरूपा न भवति यतो वर्णस्यैवोच्चारणं सम्भवति न तु तत्सङ्केतस्य लिपिमतः। पुस्तकादेस्तु

जो अभयदेवसूरिकृत वृत्तिमें—"संज्ञाऽक्षररूपं द्रव्यश्रुतं नमस्कुर्वन्नाह—णमो बंभीए लिवीए" ऐसा कहा है वह ठीक नहीं कहा है, क्यों कि पुस्तक आदिमें विद्यमान जो अकारादिवर्णसंकेतरूप लिपि है वह द्रव्यश्रुतरूप नहीं है। द्वादशाङ्गीरूप जो अर्हत्प्रवचन शास्त्र है वही श्रुत है। यह श्रुत जब किसी जीवके शिक्षित स्थित यावद्वाचनोपगत तो होता है परन्तु वह जीव उसमें वाचना पृच्छना आदि क्रिया द्वारा वर्तमान होता हुआ भी जब उसके उपयोगसे शून्य रहता है तब आगमकी अपेक्षासे वह जीव द्रव्यश्रुत माना जाता है। आचार आदि आगमको पूर्णघोष एवं कंठोष्ठविप्रमुक्त होकर पठन करने वाले साधु आदिको जब उसके अर्थका ज्ञान नहीं होता है तब वह साधु आदि जीव उसमें उपयोगशून्य होनेके कारण द्रव्यश्रुत माना गया है। अनुयोगद्वारमें द्रव्यश्रुतका इसी प्रकारसे वर्णन किया गया है। वर्णोंकी संकेतरूप जो लिपि है वह तो शब्दस्वरूप ही नहीं होती है, क्यों कि वहां तो

અભયદેવસૂરિકૃત વૃત્તિમાં—"संज्ञाऽक्षररूपं द्रव्यश्रुतं नमस्कुर्वन्नाह—नमो बंभीए लिवीए" એવું જે કહ્યું છે તે બરાબર નથી. કારણ કે પુસ્તક આદિમાં વિદ્યમાન (રહેલ) જે અકારાદિ વર્ણસંકેતરૂપ લિપિ છે તે દ્રવ્યશ્રુતરૂપ નથી. દ્વાદશાંગીરૂપ જે અર્હત્પ્રવચન શાસ્ત્ર છે તેને જ શ્રુત કહે છે. આ શ્રુત જ્યારે કોઈ જીવને શિક્ષિત સ્થિત યાવદ્વાચનોપગત તો થાય છે પણ તે જીવ તેમાં વાચના પૃચ્છના આદિ ક્રિયા દ્વારા વર્તમાન થતો હોવા છતાં પણ જ્યારે તેના ઉપયોગથી રહિત રહે છે ત્યારે આગમની અપેક્ષાએ તે જીવને દ્રવ્યશ્રુત માનવામાં આવે છે. આચાર આદિ આગમને પૂર્ણઘોષ અને કંઠોષ્ઠવિપ્રમુક્ત થઈને પઠન કરનાર સાધુ આદિને જ્યારે તેમના અર્થનું જ્ઞાન હોતું નથી ત્યારે તે સાધુ આદિ જન તેમાં ઉપયોગરહિત હોવાથી દ્રવ્યશ્રુત ગણાય છે. અનુયોગદ્વારમાં દ્રવ્યશ્રુતનું આ પ્રમાણે જ વર્ણન કર્યું છે. વર્ણોની સંકેતરૂપ જે લિપિ છે તે શબ્દસ્વરૂપ જ હોતી નથી. કારણ કે ત્યાં તો વર્ણનું જ ઉચ્ચારણ થાય છે લિપિ

भवति, तदनन्तरं शब्दादर्थज्ञानं प्रादुर्भवति तस्माद् भगवता तीर्थकरेणोक्तस्यार्थस्य प्रतिबोधनाय तद्बोधकशब्दसमुदायरूपं श्रुतं लिपिबद्धं कर्तुकामः द्रव्यलिपेरकिञ्चित्करत्वेन श्रुतबोधिकां भावलिपिं प्रति समुत्पन्नश्रद्धः श्रीसुधर्मस्वामी लिपिज्ञानस्य माहात्म्यं प्रकटयन् भावश्रुतं प्रति भावलिपेः कारणतयाऽभ्यर्हितत्वेन ततः पूर्वं भावलिपिवन्दनात्मकं नमस्कारं करोति—'**नमो बंभीए लिवीए**' इति ।

ज्ञानसे लिपिसंकेतित शब्दोंका स्मरण होता है, उसके बाद शब्द से अर्थज्ञान होता है इसलिये भगवान् तीर्थंकर द्वारा उपदिष्ट अर्थको समझानेके लिये उस तीर्थंकरोक्त अर्थका बोधक जो शब्दसमुदायरूप द्रव्यश्रुत है उसे लिपिबद्ध करनेकी कामनावाले श्रीसुधर्मा स्वामी भावलिपिको वन्दना करनेरूप नमस्कार करते हैं। द्रव्यलिपिको यहां नमस्कार नहीं किया गया है इसका कारण यह है कि भावश्रुतके प्रति द्रव्यलिपि अकिञ्चित्कर है इसलिये वह भावश्रुतकी बोधक नहीं हो सकती है। भावश्रुतकी बोधक तो भावलिपि ही होती है, ऐसी दृढश्रद्धा उनके चित्तमें बैठी हुई है, इसीलिये वे लिपिज्ञानरूप भावलिपिका माहात्म्य प्रकट करते हुए उसे नमस्कार कर रहे हैं। क्यों कि भावश्रुत के प्रति भावलिपिमें कारणता है इसलिये वह पूज्य है। इसी कारण उन्होंने यहां भावश्रुतको पहिले नमस्कार न करके भावश्रुतकी कारणभूत भावलिपिको "नमो बंभीए लिवीए" इससूत्र द्वारा नमस्कार किया है।

મદદરૂપ બને છે કારણ કે લિપિજ્ઞાનથી લિપિના સાંકેતિક શબ્દોનું સ્મરણ થાય છે. ત્યારબાદ શબ્દથી અર્થજ્ઞાન થાય છે. તેથી ભગવાન તીર્થંકર દ્વારા ઉપદિષ્ટ અર્થને સમજાવવાને માટે તે તીર્થંકરકથિત અર્થનું બોધક જે શબ્દસમુદાયરૂપ દ્રવ્યશ્રુત છે તેને લિપિબદ્ધ કરવાની કામનાવાળા શ્રી સુધર્મા સ્વામી ભાવલિપિને વંદણા કરવારૂપ નમસ્કાર કરે છે. અહીં દ્રવ્યલિપિને નમસ્કાર કર્યાં નથી કારણ કે–ભાવશ્રુતના વિષયમાં દ્રવ્યલિપિ સહેજ પણ મદદરૂપ થતી નથી, તેથી તે ભાવશ્રુતની બોધક થઇ શકતી નથી. ભાવશ્રુતની બોધક તો ભાવલિપિ જ થાય છે, એવી દૃઢ શ્રદ્ધા તેમના હૃદયમાં થયેલી છે, તેથી લિપિજ્ઞાનરૂપ ભાવલિપિનું માહાત્મ્ય પ્રગટ કરીને તેઓ તેને નમસ્કાર કરે છે. ભાવશ્રુતમાં ભાવલિપિ કારણરૂપ હોવાથી તેમાં પૂજ્યતા છે, તે કારણે તેમણે અહીં ભાવશ્રુતને પહેલાં નમસ્કાર ન કરતાં ભાવશ્રુતની કારણભૂત ભાવલિપિને "नमो बंभीए लिवीए" આ સૂત્રદ્વારા નમસ્કાર કર્યાં છે.

यद् अभयदेवसूरिकृतवृत्तौ–"संज्ञाक्षररूपं द्रव्यश्रुतं नमस्कुर्वन्नाह–नमो बंभीए लिवीए" इति, तद् अशोभनम्, पुस्तकादौ विद्यमानाया अकारादिवर्णसङ्केतरूपाया लिपेर्द्रव्यश्रुतत्वाभावात्, श्रुतं तु द्वादशाङ्गीरूपमर्हत्प्रवचनं शास्त्रं यस्य कस्यचिज्जीवस्य शिक्षितं स्थितं यावद्वाचनोपगतं भवति स जीवस्तत्र वाचनापृच्छनादिभिर्वर्तमानोऽपि श्रुतोपयोगाभावादागममाश्रित्य द्रव्यश्रुतम्। आचारादिकं प्रति पूर्णघोषं कण्ठोष्ठविप्रमुक्तं पठतः साध्वादेस्तदर्थज्ञानाभावे सति द्रव्यश्रुतत्वं भवति, अनुयोगद्वारे द्रव्यश्रुतस्य तथैव वर्णनात्। वर्णानां सङ्केतस्वरूपा लिपिस्तु शब्दस्वरूपा न भवति यतो वर्णस्यैवोच्चारणं सम्भवति न तु तत्सङ्केतस्य लिपिमतः। पुस्तकादेस्तु

जो अभयदेवसूरिकृत वृत्तिमें—"संज्ञाऽक्षररूपं द्रव्यश्रुतं नमस्कुर्वन्नाह—णमो बंभीए लिवीए" ऐसा कहा है वह ठीक नहीं कहा है, क्यों कि पुस्तक आदिमें विद्यमान जो अकारादिवर्णसंकेतरूप लिपि है वह द्रव्यश्रुतरूप नहीं है। द्वादशाङ्गीरूप जो अर्हत्प्रवचन शास्त्र है वही श्रुत है। यह श्रुत जब किसी जीवके शिक्षित स्थित यावद्वाचनोपगत तो होता है परन्तु वह जीव उसमें वाचना पृच्छना आदि क्रिया द्वारा वर्तमान होता हुआ भी जब उसके उपयोगसे शून्य रहता है तब आगमकी अपेक्षासे वह जीव द्रव्यश्रुत माना जाता है। आचार आदि आगमको पूर्णघोष एवं कंठोष्ठविप्रमुक्त होकर पठन करने वाले साधु आदिको जब उसके अर्थका ज्ञान नहीं होता है तब वह साधु आदि जीव उसमें उपयोगशून्य होनेके कारण द्रव्यश्रुत माना गया है। अनुयोगद्वारमें द्रव्यश्रुतका इसी प्रकारसे वर्णन किया गया है। वर्णोंकी संकेतरूप जो लिपि है वह तो शब्दस्वरूप ही नहीं होती है, क्यों कि वहां तो

અભયદેવસૂરિકૃત વૃત્તિમાં—"संज्ञाऽक्षररूपं द्रव्यश्रुतं नमस्कुर्वन्नाह—नमो बंभीए लिवीए" એવું જે કહ્યું છે તે બરાબર નથી. કારણ કે પુસ્તક આદિમાં વિદ્યમાન (રહેલ) જે અકારાદિ વર્ણસંકેતરૂપ લિપિ છે તે દ્રવ્યશ્રુતરૂપ નથી. દ્વાદશાંગીરૂપ જે અર્હત્પ્રવચન શાસ્ત્ર છે તેને જ શ્રુત કહે છે. આ શ્રુત જ્યારે કોઈ જીવને શિક્ષિત સ્થિત યાવદ્વાચનોપગત તો થાય છે પણ તે જીવ તેમાં વાચના પૃચ્છના આદિ ક્રિયા દ્વારા વર્તમાન થતો હોવા છતાં પણ જ્યારે તેના ઉપયોગથી રહિત રહે છે ત્યારે આગમની અપેક્ષાએ તે જીવને દ્રવ્યશ્રુત માનવામાં આવે છે. આચાર આદિ આગમને પૂર્ણઘોષ અને કંઠોષ્ઠવિપ્રમુક્ત થઈને પઠન કરનાર સાધુ આદિને જ્યારે તેમના અર્થનું જ્ઞાન હોતું નથી ત્યારે તે સાધુ આદિ જન તેમાં ઉપયોગરહિત હોવાથી દ્રવ્યશ્રુત ગણાય છે. અનુયોગદ્વારમાં દ્રવ્યશ્રુતનું આ પ્રમાણે જ વર્ણન કર્યું છે. વર્ણોની સંકેતરૂપ જે લિપિ છે તે શબ્દસ્વરૂપ જ હોતી નથી. કારણ કે ત્યાં તો વર્ણનું જ ઉચ્ચારણ થાય છે લિપિ

श्रुतं, शिक्षितं यावद्वाचनोपगतं न भवितुमर्हति, अतस्तस्य द्रव्यश्रुतत्वं नास्ति तदा कथं पुनस्तद्गतलिपेर्द्रव्यश्रुतत्वस्य सम्भावना ? नैव कथमपि, इत्यलं विस्तरेण।

शास्त्रकृता शास्त्रारम्भे विघ्नविनाशाय मङ्गलमाचरितम्। ननु–शास्त्रं तु स्वयमेव मङ्गलस्वरूपत्वाद् विघ्नविनाशे सामर्थ्यं बिभर्ति, तत्र 'नमो अरिहंताणं' इत्यादि मङ्गलान्तरं किमर्थम् ?, नहि सूर्यस्य प्रकाशाय सूर्यान्तरतेजस आवश्यकता भवति, तद्वत् प्रकृतेऽपि शास्त्रस्य स्वयमेव मङ्गलरूपत्वेन तत्र मङ्गलान्तरस्या-

---

वर्णका ही उच्चारण होता है, लिपियुक्त उसके संकेतका नहीं पुस्तक आदिका तो श्रुत, शिक्षित यावद्वाचनोपगत ही नहीं हो सकता है, इसलिये उसमें द्रव्यश्रुतता नहीं है तो फिर कैसे पुस्तकादिगत लिपिमें द्रव्यश्रु-तताकी संभावना हो सकती है ? अर्थात् किसी भी तरह से नहीं हो सकती। अब इस विषयमें और अधिक क्या कहा जावे।

शंका–शास्त्रकारने विघ्नोंको नाश करनेके लिये आदिमें मङ्गलाचरण किया है, परन्तु जब शास्त्र स्वयं ही मंगलस्वरूप है तो उसमें विघ्नविनाश करनेकी सामर्थ्य है ही फिर क्यों शास्त्रकारने "नमो अरिहंताणं" आदि रूपसे दूसरा मङ्गल किया ? सूर्यको प्रकाशित करनेके लिये अन्य दूसरे सूर्यके तेजकी आवश्यकता थोडेही होती है ? जब ऐसी बात है कि सूर्यको दिखानेके लिये दूसरे सूर्यकी आवश्यकता नहीं होती है तो इसी तरहसे यह भी मानना चाहिये कि प्रकृत में भी शास्त्र जब स्वयं मंगलरूप है तब उसमें भी दूसरे मंगलान्तर करनेकी क्या आवश्यकता है ? अतः ऐसा करना अनावश्यक है। यदि इस पर यों कहा जाय कि मंगलां-

---

યુક્ત તેના સંકેતનું નહીં. પુસ્તકાદિનું શ્રુત તો શિક્ષિત યાવદ્વાચનોપગત જ થઈ શકતું નથી, તેથી તેમાં દ્રવ્યશ્રુતતા હોતી નથી, તો પુસ્તકાદિગત લિપિમાં દ્રવ્ય શ્રુતતાની સંભાવના કેવી રીતે હોઈ શકે ? કોઈ પણ રીતે હોઈ શકે નહીં. હવે આ વિષયમાં બીજું શું કહેવું ?

શાસ્ત્રકારે વિઘ્નોનો નાશ કરવાના હેતુથી શાસ્ત્રના આરંભમાં મંગલાચરણ કર્યું છે. પણ શાસ્ત્ર પોતે જ મંગલસ્વરૂપ છે તો વિઘ્નોનો નાશ કરવાની શક્તિ તેમાં રહેલી જ હોય છે તો શાસ્ત્રકારે 'नमो अरिहंताणं" આદિ દ્વારા ફરીથી મંગલાન્તર કેમ કર્યું છે ? સૂર્યને પ્રકાશિત કરવા માટે બીજા સૂર્યના તેજની આવશ્યકતા રહે છે ખરી ? જો સૂર્યના દર્શન કરાવવા માટે બીજા સૂર્યની જરૂર પડતી નથી તો શાસ્ત્ર પોતે જ જ્યારે મંગલરૂપ છે તો તેના આરંભે બીજા મંગલાચરણની કોઈ પણ આવશ્યકતા રહેતી નથી માટે એમ કરવું અનાવશ્યક છે. જો તેના જવાબરૂપે એમ કહેવામાં આવે કે મંગલાન્તર કરવું અના-

नावश्यकत्वम्। न च 'अधिकस्याधिकं फल'-मिति न्यायेन मङ्गलान्तरं विलक्षणफलकतया सार्थकमिति वाच्यम्, अनवस्थाप्रसङ्गात्, तथाहि-प्रकृतशास्त्रं मङ्गलरूपं, तत्रापि विलक्षणफलाय मङ्गलान्तरं, तत्रापि विलक्षणफलाय मङ्गलान्तरमित्येवं तत्र तत्रापि मङ्गलान्तरम्, एवंरूपेणानवस्थाप्रसक्तिरिति चेत्, सत्यम्, यद्यपि प्रकृतशास्त्रं मङ्गलरूपं तथापि शिष्यमतौ 'मङ्गलं जात'-मिति प्रत्ययार्थं, पूर्वं गणधरादिभिरपि मङ्गलं कृतमिति शिष्टाचारपरिपालनार्थं च मङ्गलाचरणमावश्यकमिति दिक्।

तरका करना अनावश्यक नहीं है, क्यों कि "अधिकस्य अधिकं फलम्" इस कहावतके अनुसार अधिकका अधिक फल होता है अतः कृतमंगलान्तर विलक्षणफल प्रदाता होनेके कारण सार्थक मान लिया जावेगा, सो ऐसा कहना भी कुछ महत्त्व नहीं रखता है, कारण कि इस कथनसे अनवस्थादोषकी प्रसक्ति प्राप्त होती है। क्यों कि जब प्रकृतशास्त्र स्वयं मंगलरूप है, और उसमें भी मंगलांतर विलक्षण फलकी प्राप्तिके लिये किया जाता है तो फिर इस तरह तृतीय मंगलान्तर भी द्वितीय मंगलमें विलक्षण फल प्राप्तिके लिये करना चाहिये, और इसी तरहसे तृतीय मंगलमें भी विलक्षण फलप्राप्तिके लिये चतुर्थ मंगलान्तर करना चाहिये। इस प्रकार करते २ मंगलान्तर करनेकी अवस्थाका अन्त कहीं आवेगा ही नहीं अतः अनवस्था दोष जो कि मूलमें क्षतिकारक होता है शांत नहीं हो सकता।

उत्तर-शंकाकारकी यह शंका ठीक है कि जब शास्त्र स्वयं मंगलरूप है तब उसमें अन्य मंगलकी क्या आवश्कता है? परन्तु शिष्यजनोंकी

वश्यक नथी, कारण के "अधिकस्य अधिक फलं" आ कहेवत प्रमाणे अधिकनुं अधिक फळ मळे छे. तेथी मंगलांतर विलक्षण फळ आपनार होवाथी सार्थक मानी शकाय, ए कथननुं पण कोई महत्त्व रहेतुं नथी, कारण के आ कथनथी अनवस्था दोषनी प्रसक्ति प्राप्त थाय छे. कारण के जो प्रकृत शास्त्र पोते ज मंगलरूप छे. अने तेमां पण विलक्षण फळनी प्राप्तिने माटे ज जो मंगलान्तर करवामां आवतुं होय तो ते रीते विलक्षण फळनी प्राप्तिने माटे त्रीजुं मंगलान्तर पण करवुं जोईए अने ए रीते बीजा अने त्रीजा मंगलांतरमां पण विलक्षण फळ प्राप्त करवा माटे चोथुं मंगलांतर करवुं जोईए. आम करवा बेसीए तो मंगलांतर करवानी अवस्थानो पार ज आवशे नहीं. तेथी अनवस्था-दोष के जे मूळमां ज क्षतिरूप छे तेनुं शमन थशे नहीं.

उत्तर :—शंकाकारनी आ शंका ठीक छे के जो शास्त्र पोते ज मंगलरूप होय तो तेमां अन्य मंगळनी शी आवश्यकता छे? पण शिष्यजनोना मनमां

अथ—" सम्बन्धश्चाधिकारी च, विषयश्च प्रयोजनम् ।
विनाऽनुवन्धं ग्रन्थादौ, मङ्गलं नैव शस्यते ॥ १ ॥ "

इति लोकोक्तितः शास्त्रारम्भसमये सम्बन्धा-धिकारि-विषय-प्रयोजनानां प्रदर्शनस्य श्रोतृप्रवृत्तिजनकत्वाद् यदि शास्त्रकृत् तद्विषयरहितमिदं शास्त्रं कुर्यात् तदा विषयरहितं शास्त्रमिति कृत्वा प्रेक्षावद्भिरुपेक्ष्येत । एवं प्रयोजनस्याप्रदर्शनान्न निष्प्रयोजने कस्यापि प्रवृत्तिः स्यात्, काकदन्तपरीक्षावत् । सम्बन्धाधिकारिणोरप्यदर्शने

मतिमें " शास्त्रमें मंगलाचरण किया गया है " यह विश्वास जमानेके लिये, तथा पहिले गणधरादि विशिष्ट पुरुषोंने भी मंगलाचरण किया है, इस प्रकारका जो शिष्ट पुरुषोंका आचार है उसके यथावत् परिपालनके लिये मंगलरूप शास्त्रमें भी मङ्गलाचरण करना आवश्यक है ।

शंका—शास्त्रकर्त्ता शास्त्रारम्भके समयमें ही यह बात स्पष्ट कर देते हैं कि इस शास्त्रमें यह सम्बन्ध है, यह इसका अधिकारी है, इसमें यह विषय है और इसका यह प्रयोजन है । यह अनुबन्धचतुष्टय कहलाता है । ग्रन्थकी आदिमें इस अनुबंधचतुष्टयको कहे विना मंगल प्रशंसनीय नहीं माना जाता है । ऐसी लौकिक उक्ति है । इस उक्तिके अनुसार इस शास्त्रके आरंभमें ये चारों बातें कहना ग्रंथकारको आवश्यक है, क्यों कि इसीसे श्रोताजनोंकी प्रवृत्ति इसके अध्ययनादि में होती है, अतः श्रोतृप्रवृत्तिजनक होनेसे अनुबंधचतुष्टयका कथन करना शास्त्रकारको शास्त्रकी आदिमें अवश्य ही आवश्यक है । यदि शास्त्रकार

" मङ्गलं जातमिति प्रत्ययार्थम् " શાસ્ત્રમાં મંગલાચરણ કરવામાં આવ્યું છે તે વિશ્વાસ જમાવવા માટે, તથા ગણધરાદિ વિશિષ્ટ પુરુષોએ પણ પહેલાં મંગલાચરણ કરેલુ છે, એવો શિષ્ટ પુરુષોનો જે આચાર છે તેનું બરાબર પરિપાલન કરવા માટે મંગલરૂપ શાસ્ત્રમાં પણ મંગલાચરણ કરવાની આવશ્યકતા રહે છે.

શંકા—શાસ્ત્રકાર શાસ્ત્રની શરૂઆતમાં જ એ વાત સ્પષ્ટ કરે છે કે આ શાસ્ત્રમાં અમુક સંબંધ છે, તેનો અમુક અધિકારી છે, તેમાં અમુક વિષય આવે છે, અને તેનું અમુક પ્રયોજન છે. તેને અનુબન્ધ ચતુષ્ટય કહે છે. ગ્રન્થના આરંભે આ અનુબંધ ચતુષ્ટયનો ઉલ્લેખ કર્યા વિના મંગલાચરણ પ્રશંસનીય મનાતું નથી, એમ લોકોમાં કહેવાય છે. આ લૌકિક ઉક્તિ પ્રમાણે આ શાસ્ત્રના આરંભે આ ચારે વાત ગ્રંથકારે અવશ્ય કહેવી જોઈએ, કારણ કે તેમ કરવાથી શ્રોતાજનો તેના અધ્યયનમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. તેથી શ્રોતૃપ્રવૃત્તિજનક (શ્રોતાઓમાં પ્રવૃત્તિ પેદા કરનાર) હોવાને કારણે શાસ્ત્રકારને શાસ્ત્રની શરૂઆતમાં અનુબંધ ચતુષ્ટયનું કથન કરવું અત્યંત આવશ્યક ગણાય છે. જો શાસ્ત્રકાર એમ ન કરે

कथमपि श्रोतॄणां प्रवृत्तिर्न स्यादिति विषयादिप्रदर्शनमावश्यकं, तदिह एतेषामत्राप्रदर्शनात् कथं मङ्गलं प्रशस्तमिति चेन्न, व्याख्याप्रज्ञप्तिनामत एव सामान्यतोऽभिधेयस्य कथनात् श्रोतुः प्रवृत्तिसम्भवात्, तथाहि–व्याख्याप्रज्ञप्ति–शब्देन जीवाजीवादिस्वरूपार्थव्याख्यारूपमभिधेयं प्रदर्शितम्, एतत्पदार्थबोधः साक्षात्फलम्, मोक्षरूपं तु परम्परितं फलम्, प्रकृतशास्त्रस्याऽऽप्तवाक्यरूपत्वात्, आप्तश्च तादृशमेव वाक्यं प्रयुङ्क्ते यत् साक्षात् परम्परया वा मोक्षप्रयोजकं भवेत्, अन्यथाऽऽप्तत्व-

ऐसा नहीं करते हैं, अर्थात् विषयसे रहित शास्त्रका निर्माण करते हैं तो "यह शास्त्र विषयरहित है" ऐसा समझकर कोई भी प्रेक्षावान् व्यक्ति इसमें प्रवृत्तिशाली ही नहीं होगा, प्रत्युत इसके प्रति उनकी उपेक्षावृत्ति ही बनी रहेगी। इसी प्रकार यदि शास्त्रकार प्रयोजनका प्रदर्शन नहीं करते हैं तो काकदन्तकी परीक्षाकी तरह निष्प्रयोजनमें किसीकी भी प्रवृत्ति नहीं होगी। इसी तरह सम्बन्ध और अधिकारी जबतक नहीं दिखलाये जावेंगे तबतक किसी भी तरहसे श्रोताजनोंकी प्रवृत्ति नहीं हो सकेगी, अतः यहां विषयादिकका प्रदर्शन आवश्यक है, परन्तु शास्त्रकारने वह दिखलाया नहीं है तो फिर मंगल प्रशस्त कैसे माना जा सकता है ?।

उत्तर—ऐसा नहीं कहना चाहिये, क्यों कि यहां शास्त्रकारने अनुबंधचतुष्टयका प्रदर्शन किया ही है, और वह इस प्रकारसे है—

એટલે કે વિષયથી રહિત શાસ્ત્રનું નિર્માણ કરે તો "આ શાસ્ત્ર વિષયહીન છે" એવું સમજીને કોઈપણ પ્રેક્ષાવાન વ્યક્તિ તેમાં પ્રવૃત્તિશાળી જ નહીં થાય પણ તેના પ્રત્યે તેનામાં ઉપેક્ષા વૃત્તિજ જાગશે. આ રીતે જો શાસ્ત્રકાર શાસ્ત્ર લખવાનું પ્રયોજન બતાવે નહીં તો કાકદન્તની પરીક્ષાની જેમ પ્રયોજન રહિત વસ્તુમાં કોઈ પણ પ્રવૃત્ત થશે નહીં એટલે કે કાગડાને દાંત જ હોતા નથી તો તેના દાંતની કસોટી કરવી તે નિરર્થક ગણાય છે, તેમ આ શાસ્ત્ર લખવાનું પ્રયોજન શરૂઆતમાં ન બતાવવામાં આવે તો લોકો તેમાં પ્રવૃત્ત થાય નહીં. જ્યાં સુધી સંબંધ અને અધિકારી બતાવવામાં નહીં આવે ત્યાં સુધી કોઈ પણ રીતે શ્રોતાજનો તેમાં પ્રવૃત્ત થશે નહીં. તેથી વિષય આદિનું પ્રદર્શન અહીં આવશ્યક બને છે. પણ શાસ્ત્રકારે તે બતાવ્યું નથી તો મંગલાચરણને પ્રશસ્ત કેવી રીતે માની શકાય ?

ઉત્તરઃ—શંકાકારનું આ કથન બરાબર નથી. તેણે આવું કહેવું જોઈએ નહીં. કારણ કે શાસ્ત્રકારે અનુબંધચતુષ્ટયનું પ્રદર્શન કરેલ છે જ. તે આ રીતે-થયું છે—

स्यैव व्याघातप्रसङ्गात्, रथ्यापुरुषवत्। शास्त्राभिधेययोः प्रतिपाद्य-प्रतिपादक-भावात्मकः सम्बन्धः सुतरामेव गम्यते, जीवाजीवादिपदार्थतत्त्वजिज्ञासुरेवाधिकारी। एवं च विषया-धिकारि-प्रयोजन-सम्बन्धानां प्रदर्शनान्नात्र न्यूनतेति दिक्।

शास्त्रकारने इसका जो नाम "व्याख्याप्रज्ञप्ति" ऐसा किया है इस नामसे ही सामान्यतया अभिधेयका कथन हो जाता है। इस तरह विषयरूप अभिधेयके कथनसे श्रोताजनोंकी इसमें प्रवृत्ति हो जावेगी, अतः यह अभिधेयरहित नहीं है, यह बात तो सिद्ध हो जाती है। तात्पर्य कहनेका यह है कि व्याख्याप्रज्ञप्ति शब्दसे सूत्रकारने "जीवाजीवादि पदार्थोंके स्वरूपको कहनेके निमित्त यह शास्त्र है" यह प्रदर्शित किया है। यही इसका अभिधेय है। श्रोताजनोंको इससे इन पदार्थोंका बोध होना यह इसका साक्षात् फल है, और परम्पराफल मोक्ष है। यह प्रकृत शास्त्र आप्तवाक्यरूप है, और आप्त ऐसे ही वाक्यों का प्रयोग करते हैं कि जो साक्षात्‌रूपसे या परम्परारूपसे मोक्षके प्रयोजक होते हैं। यदि वे वाक्य ऐसे नहीं हैं तो रथ्यापुरुष (बजारूपुरुष)की तरह उसमें आप्तत्व ही नहीं बनता है। इस तरह शास्त्रके अध्ययन करनेसे श्रोताजनोंका साक्षात् प्रयोजन जीवादिक पदार्थोंका उन श्रोताजनोंको बोध होना है, और परम्परा-प्रयोजन मोक्ष प्राप्त करना है। दोनों प्रकारके प्रयोजन श्रोताजनोंके

શાસ્ત્રકારે આ શાસ્ત્રનું જે " વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ " નામ આપ્યું છે, તે નામ દ્વારા જ અભિધેયનું કથન થઈ જાય છે. આ રીતે વિષયરૂપ અભિધેયના કથનથી શ્રોતાજનો તેમાં પ્રવૃત્ત થશે. તેથી તે અભિધેય રહિત નથી, એ વાત તો સિદ્ધ થઈ જાય છે. કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ શબ્દ દ્વારા જ સૂત્રકારે તે વાત પ્રગટ કરી છે કે જીવ અજીવ આદિ પદાર્થોનું સ્વરૂપ કહેવાને નિમિત્તે આ શાસ્ત્ર રચાયું છે. એ જ તેનું અભિધેય છે. શ્રોતાજનોને તેના દ્વારા એ પદાર્થોનો બોધ થવારૂપ સાક્ષાત્-ફળ મળે છે, અને પરમ્પરા ફળ મોક્ષ છે. આ પ્રકૃત શાસ્ત્ર આપ્તવાક્યરૂપ છે. અને આપ્ત એવાં વાક્યોનો જ પ્રયોગ કરે છે કે જે સાક્ષાત્‌રૂપે અથવા તો પરમ્પરારૂપે મોક્ષનું પ્રયોજક હોય છે. જો એ વાક્યો એવાં ન હોત તો રથ્યા-પુરૂષ (બજારૂ પુરુષ)ની જેમ આપ્તત્વ જ સંભવી શકે નહીં. આ રીતે શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવાથી શ્રોતાજનોના (અધ્યયન કરનારના) જીવાદિક પદાર્થોનો બોધ થવારૂપ સાક્ષાત્ પ્રયોજન, અને મોક્ષપ્રાપ્તિરૂપ પરમ્પરા પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે. આ રીતે બન્ને પ્રકારના પ્રયોજન સિદ્ધ થતાં હોવાથી

तदेवं भगवतीसूत्रात्मकं शास्त्रमेकश्रुतस्कन्धरूपम्, तत्र शतकानां सातिरेकं शतमस्ति, शतकस्यैवाऽध्ययनमित्यपि नाम भवति, तेषु शतकेषु दशसहस्रसंख्यका उद्देशकाः सन्ति, षट्त्रिंशत्सहस्रपरिमिताः प्रश्ना वर्तन्ते, तथाऽष्टाशीतिसहस्राधिक-लक्षद्वयसंख्यकानि पदानि वर्तन्ते, तत्र प्रथमशतके दशोद्देशकाः सन्ति। उद्देशकः

इसके अध्ययन करनेसे सिद्ध हो जाते हैं। इस प्रकार यह शास्त्र निष्प्रयोजन नहीं है, प्रत्युत सप्रयोजन है। यह बात सिद्ध भी है। यहां शास्त्र और अभिधेयका प्रतिपाद्य और प्रतिपादकभावरूप सम्बन्ध–वाच्य वाचकभावरूप संबंध–स्वतः ही जाना जाता है। यहां जीवाजीवादिक पदार्थ प्रतिपाद्य–वाच्य हैं, और यह शास्त्र, प्रतिपादक–वाचक है। इस तरह प्रतिपाद्य–प्रतिपादक संबंधसे यह शास्त्र रहित नहीं है, यह बात प्रकट ही है। तथा जो जीवाजीवादि पदार्थोंके स्वरूपका जिज्ञासु है वही इसमें अधिकारी है। इस प्रकार विषय, अधिकारी, प्रयोजन और सम्बन्ध, इस अनुबंधचतुष्टयको दिखानेसे यहां इस विषयको लेकर न्यूनता नहीं आती है। इतनेमात्र कहनेसे अनुबन्धचतुष्टयका खुलासा हो जाता है।

यह भगवतीसूत्रात्मक शास्त्र एकश्रुतस्कन्धरूप है। इसमें कुछ अधिक १०० सौ शतक हैं। शतकका ही अध्ययन ऐसा भी नाम होताहै। इन शतकोंमें १०दसहजार उद्देशक हैं। छत्तीस ३६हजार प्रश्न हैं। दो लाख अठयासी ८८हजार इसके पद हैं। प्रथम शतकमें दस उद्देशक हैं। उद्देशक

આ શાસ્ત્ર પ્રયોજનવિહીન નથી પણ સપ્રયોજન છે, એ વાત પણ સિદ્ધ થઈ જાય છે. અહીં શાસ્ત્ર અને અભિધેયનો પ્રતિપાદ્ય અને પ્રતિપાદક ભાવરૂપ સંબંધ—વાચ્ય–વાચક ભાવરૂપ સંબંધ—આપો આપ જાણી શકાય છે. અહીં જીવાજીવાદિક પદાર્થ પ્રતિપાદ્ય–વાચ્ય છે અને આ શાસ્ત્ર પ્રતિપાદક–વાચક છે. આ રીતે પ્રતિપાદ્ય અને પ્રતિપાદકના સંબંધથી આ શાસ્ત્ર વિહીન નથી. જીવ અજીવ આદિ પદાર્થોના સ્વરૂપને જાણવાની જિજ્ઞાસા ધરાવનારા જ તેના અધિકારી છે. આ પ્રમાણે વિષય, અધિકારી, પ્રયોજન અને સંબંધ, આ અનુબંધચતુષ્ટયનું પ્રદર્શન થયેલું હોવાથી તે વિષયસંબંધી કોઈ ખામી તેમાં રહેતી નથી. આટલું જ પ્રતિપાદન કરવાથી અનુબન્ધચતુષ્ટયનું સ્પષ્ટીકરણ થઈ જાય છે.

આ ભગવતીસૂત્રાત્મક શાસ્ત્ર એક શ્રુતસ્કંધરૂપ છે. તેમાં સો (૧૦૦) શતક છે. શતકને અધ્યયન પણ કહે છે. તે શતકોમાં દસ હજાર ઉદ્દેશક છે, છત્રીસ હજાર પ્રશ્ન છે, તેમાં બે લાખ અઠયાસી હજાર પદ છે, પહેલા શતકમાં દસ ઉદ્દેશક છે. ઉદ્દેશક શતકના એક અવયવ (વિભાગ) રૂપ

रत्नप्रभादिपृथिव्यः पञ्चमोद्देशकस्य विषयः "कइ णं भंते ! पुढवीओ पण्णत्ताओ" इत्यादिरूपेण प्रदर्शितः ।५।

षष्ठस्य विषयः "जावंत" इति शब्दविशिष्टः "जावइआओ णं भंते ! ओगासंतराओ" इत्यादिना समुपवर्णित इति ।६।

"नेरइए" इति नैरयिकशब्दोपलक्षितः सप्तमस्य विषयः "नेरइए णं भंते ! नेरइएसु उववज्जमाणे" इत्यादिना प्रदर्शितः ।७।

"बाले" इति बालशब्दसमुपदिष्टोऽष्टमस्य विषयः, "एगंतबाले णं भंते ! मणुस्से" इतिसूत्रेण प्रदर्शितः ।८।

"गुरुए" इति गुरुविषयको नवमोद्देशः "कहं णं भंते ! जीवा गरूयत्तं हव्वमागच्छंति ?" इत्यादिसूत्रेण दर्शितः ।९।

"चलणाओ" इति बहुवचननिर्देशाच्चलनाद्या दशमोद्देशकस्य विषयाः प्रदर्शिताः, ते च विषयाः "अन्नउत्थिया णं भंते ! एवमाइक्खंति–एवं खलु चलमाणे अचलिए" इत्यादिसूत्रेण प्रकटीकृताः ।१०।

वीओ" शब्द कहा है। वह "कइ णं–भंते ! पुढवीओ पण्णत्ताओ" इस सूत्र द्वारा दिखाया गया है ।५। छठे उद्देशकका विषय "जावंते" इस शब्दसे विशिष्ट–युक्त है। इसका वर्णन करनेवाला "जावइयाओ णं भंते ! ओगासंतराओ" इत्यादि सूत्र है ।६। "नेरइए" इस शब्द से उपलक्षित सातवें उद्देशक का विषय है। यह "नेरइए णं भंते ! नरइएसु उववज्जमाणे" इत्यादि सूत्र द्वारा दिखाया गया है।७। "बाले" इस शब्द का उपलक्षणवाला आठवां उद्देशक है। यह "एगंतबाले णं भंते ! मणुस्से" इस सूत्र द्वारा कहा गया है ।८। "गुरुए" इस पदका उपलक्षक गुरुविषयक नवम उद्देशक है। वह "कहं णं भंते ! जीवा गरूयत्तं हव्वमागच्छंति" इत्यादि सूत्र द्वारा प्रकट किया गया है ९। "चलणाओ"

આદિ પૃથ્વીઓ છે. તેનું કથન "कइ णं भंते ! पुढवीओ पण्णत्ताओ" આદિ સૂત્રોદ્વારા કરવામાં આવ્યું છે (૫). છઠ્ઠા ઉદ્દેશકનો વિષય 'जावंते' શબ્દથી યુક્ત છે. તેનું વર્ણન કરનારાં "जावइयाओ णं भंते ! ओगासंतराओ" ઇત્યાદિ સૂત્રો છે(૬). સાતમાં ઉદ્દેશકનો વિષય 'नेरइए ण' શબ્દથી ઉપલક્ષિત છે. તેનું કથન "नेरइए णं भते ! नेरइएसु उववज्जमाणे" ઇત્યાદિ સૂત્રો દ્વારા થયું છે (૭). "बाले"બાલ શબ્દના લક્ષણવાળું આઠમું ઉદ્દેશક છે. તેનું કથન 'एगंतबाले णं भंते ! मणुस्से" આ સૂત્રો દ્વારા કર્યું છે(૮). ગુરુ વિષેનું નવમું ઉદ્દેશક છે. તેનું કથન "कहं णं भंते ! जीवा गरुयत्तं हव्वमागच्छंति" આદિ સૂત્રો દ્વારા પ્રગટ કરવામાં આવ્યું છે(૯). "चलणाओ" તે બહુવચનાન્ત પદ છે. તે બહુવચનાન્ત પદના નિર્દે-

एवं क्रमेण प्रथमशतकोद्देशानां विषयविभागः संक्षेपतः प्रकृतगाथयाऽभिहित इति। गा.१

शास्त्रारम्भे शास्त्रमध्ये शास्त्रान्ते च मङ्गलमाचरणीयमिति शिष्टपरिभाषां पुरस्कृत्य "नमो अरिहंताणं" इत्यादिना शास्त्रादौ कृतमङ्गलोऽपि शास्त्रकारः प्रथमशतकस्याऽऽदौ विशेषतो मङ्गलं दर्शयितुमाह—"नमो सुयस्स" इत्यादि।

मूलम्—नमो सुयस्स ॥ सू० ३ ॥

छाया—नमः श्रुताय ॥ सू० ३ ॥

टीका-भावलिपेर्नमस्कारमुक्त्वा तत्कारणभावश्रुतस्य नमस्कारं कथयति-श्रुताय= भावश्रुताय नम इति श्रुताय द्वादशाङ्गी रूपार्हत्प्रवचनाय नम इत्यर्थः, श्रुत-श्रुतवतो-

यह बहुवचनान्त पद है। इस बहुवचनान्तपदके निर्देशासे ये चलनादिक विषय दसवें उद्देशकमें दिखलाये गये हैं। ये विषय "अन्नउत्थिया णं भंते! एवमाइक्खंति एवं खलु चलमाणे अचलिए" इत्यादि सूत्र द्वारा प्रकट किये गये हैं १०। इस क्रमसे प्रथम शतकके दस उद्देशोंका विषय-विभाग संक्षेप से इस प्राकृत गाथा द्वारा कहा गया ॥ गा० १ ॥

शास्त्र के प्रारंभ में, शास्त्र के मध्य में और शास्त्र के अंत में मंगलाचरण करना चाहिये, ऐसी शिष्टपुरुषों की परम्परा है सो इस परम्परा को समक्ष रखकर "नमो अरिहंताणं" इत्यादि सूत्र द्वारा सूत्रकारने शास्त्र की आदि में मंगलाचरण तो किया ही है, फिर भी वे प्रथमशतक की आदि में विशेष रूप से मंगलाचरण करते हुए कहते हैं—'नमो सुयस्स"–इत्यादि।

श्रुत के लिये नमस्कार हो। श्रुत शब्द का अर्थ यहां द्वादशाङ्गीरूप अर्हत्प्रवचन है। सूत्रकार ने इसी श्रुत को नमस्कार किया है। पहिले भावलिपि को नमस्कार का कथन कर अब सूत्रकार इस भावलिपि के

શથી ચલન આદિ વિષયો દશમાં ઉદ્દેશકમાં બતાવવામાં આવ્યા છે. તે વિષય "अन्नउत्थिया णं भंते एवमाइक्खंति एवं खलु चलमाणे अचलिए" ઇત્યાદિ સૂત્રદ્વારા પ્રગટ થયેલ છે(૧૦). આ ક્રમથી પહેલા શતકના ૧૦ ઉદ્દેશોના વિષયો સંક્ષિપ્તમાં આ પ્રકૃત ગાથા દ્વારા આપવામાં આવ્યો છે. ॥ गा. १ ॥

શાસ્ત્રના આરંભે, શાસ્ત્રની મધ્યમાં અને શાસ્ત્રને અંતે મંગલાચરણ કરવું જોઇએ. એવી શિષ્ટ પુરુષોની પરમ્પરા છે. તે પરમ્પરાને ધ્યાનમાં રાખીને સૂત્રકારે "नमो अरिहंताणं" ઇત્યાદિ સૂત્ર દ્વારા શાસ્ત્રની શરૂઆતમાં મંગલાચરણ તો કર્યું જ છે. છતાં પણ તેઓ પ્રથમ શતકની શરૂઆતમાં વિશેષ રૂપે મંગલાચરણ કરતા કહે છે—"नमो सुयस्स" इत्यादि।

શ્રુત ને નમસ્કાર હો. દ્વાદશાંગીરૂપ અર્હંતપ્રવચનને અહીં શ્રુત કહેલ છે. સૂત્રકારે એ શ્રુતને અહીં નમસ્કાર કર્યાં છે. પહેલાં ભાવલિપિને નમસ્કાર કરીને હવે

रभेदोपचारादेव श्रुतनमस्कारो विहितः, न तु वस्तुतो लिपिसमुदायात्मकश्रुतायात्र नमस्कारः कृतः, भावलिपिवत् भावश्रुतस्यैव नमस्कार्यत्वसम्भवात् ॥ सू० ३ ॥

पूर्वं प्रथमशतकोद्देशकानामभिधेयार्थलेशः प्रदर्शितः, ततश्च "यथोद्देशं निर्देशः" इति न्यायमङ्गीकृत्य प्रथमतः प्रथमोद्देशकार्थविस्तारो वाच्यः, तस्य च

कारणभूत भावश्रुत के नमस्कार का कथन कर रहे हैं। श्रुत से यहां भावश्रुत लिया गया है। यह भावश्रुत द्वादशाङ्गीरूप अर्हत्प्रवचन माना गया है। यहां श्रुत को जो नमस्कार विधान किया गया है वह श्रुत श्रुतवान् में अभेदका उपचार करके ही किया गया है। तात्पर्य-कहनेका यह है कि द्वादशांगीरूप प्रवचनका प्रादुर्भाव अर्हत भगवंतसे होता है अतः अर्हत भगवंत और उनसे प्रादुर्भूत द्वादशांगीरूप प्रवचन, इन दोनों में भेद होने पर भी भेद नहीं माना है। भेद की ओर दृष्टि नहीं रखना यही अभेद का उपचार है। इस अभेदोपचार से ही श्रुत को नमस्कार किया है, लिपिसमुदायात्मक श्रुत को नहीं, क्यों कि भावलिपि की तरह भावश्रुत ही नमस्कार करने योग्य बनता है ॥ सू०३ ॥

पहिले प्रथम शतक के दश उद्देशों का अभिधेयार्थ संक्षेप से प्रकट कर दिया गया है। अर्थात् प्रथम शतकके दस १० उद्देशोंका वाच्यार्थ क्या२ है? यह बात संक्षेपसे पहिले कही जा चुकी है, उसी के अनुसार "जैसा उद्देश किया है वैसा ही निर्देश होता है" इस न्यायरूप क्रमको

સૂત્રકાર ભાવલિપિના કારણભૂત ભાવશ્રુતને નમસ્કાર કરે છે 'શ્રુત' પદના પ્રયોગ દ્વારા અહીં 'ભાવશ્રુત' લેવામાં આવેલ છે. તે ભાવશ્રુત દ્વાદશાંગીરૂપ અર્હંતપ્રવચનને માનવામાં આવેલ છે. અહીં શ્રુતને જે નમસ્કાર કરવાનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે તે શ્રુત અને શ્રુતવાનમાં અભેદનો ઉપચાર કરીને જ કરવામાં આવેલ છે. કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે—દ્વાદશાંગીરૂપ પ્રવચન અર્હંત ભગવાનના મુખમાંથી બહાર આવેલ છે. તેથી અર્હંત ભગવાન અને તેમના દ્વારા અપાયેલ દ્વાદશાંગીરૂપ પ્રવચનમાં ભેદ હોવા છતાં ભેદ માનેલ નથી. ભેદની તરફ દૃષ્ટિ જ ન રાખવી તે અભેદનો ઉપચાર છે. તે અભેદોપચારથીજ શ્રુતને નમસ્કાર કર્યાં છે–લિપિસમુદાયાત્મક શ્રુતને નમસ્કાર કર્યાં નથી. કારણ કે ભાવલિપિની જેમ ભાવશ્રુતજ નમસ્કાર કરવા યોગ્ય બને છે. સૂ૦૩

પહેલાં પ્રથમ શતકના ૧૦ ઉદ્દેશોના વાચ્યાર્થ ક્યા ક્યા છે? તે સંક્ષિપ્તમાં કહેવામાં આવેલ છે. તે અનુસાર "જે રીતે ઉદ્દેશ બતાવવામાં આવ્યા છે તે રીતે જ નિર્દેશ થાય છે" આ ન્યાયરૂપ ક્રમને ખ્યાલમાં રાખીને

गुरुपर्वक्रमलक्षणं सम्बन्धं प्रदर्शयन् श्रीसुधर्मस्वामी जम्बूस्वामिनमुद्दिश्येदं सूत्रमाह—
'तेणं कालेणं' इत्यादि ।

मूलम्—तेणं कालेणं तेणं समएणं रायगिहे नामं नयरे होत्था, वण्णओ, तस्सणं रायगिहस्स नयरस्स बहिया उत्तरपुरत्थिमे दिसीभाए गुणसिलए नामं चेइए होत्था, सेणिए राया चेल्लणा देवी ॥ सू० ४ ॥

छाया—तस्मिन् काले तस्मिन् समये राजगृहं नाम नगरमासीत्, वर्णकः, तस्य खलु राजगृहस्य नगरस्य वहिः उत्तरपौरस्त्ये दिग्भागे गुणशिलकं नाम चैत्यमासीत्, श्रेणिको राजा, चेल्लणा देवी ॥सू०४॥

टीका—व्याख्या सुगमा, नवरम्—वर्णकः=वर्णनक्रमः राजगृहवर्णनं लिङ्गव्यत्ययेनौपपातिकसूत्रोक्तचम्पानगरीवर्णनवद् विज्ञेयम् । श्रेणिकवर्णनं तत्रैव कोणिकवत्

ध्यान में रखकर सर्व प्रथम प्रथम उद्देशकका अर्थ ही विस्तार के साथ कथन करने योग्य है, इसलिये प्रथम उद्देशकका अर्थ को विस्तारके साथ कहने के लिये उसके पहिले श्री सुधर्मा स्वामी गुरुपरंपरालक्षण संबंधको दिखाते हुए जम्बूस्वामीसे इस सूत्रको कहते हैं–'तेणं कालेणं'–इत्यादि

(तेणं कालेणं तेणं समएणं) उस काल में और उस समय में (रायगिहे नामं नयरे होत्था) राजगृह नामका एक नगर था । (वण्णओ) इस राजगृह नगर का वर्णन लिङ्गव्यत्यय से औपपातिक सूत्र में वर्णित चंपा नगरी के वर्णन की तरह जानना चाहिये । (तस्स णं रायगिहस्स नयरस्स) उस राजगृह नगरके (बहिया) बाहर (उत्तर पुरत्थिमे दिसीभाए)

સૌથી પહેલાં પ્રથમ ઉદ્દેશકનો અર્થ જ સવિસ્તાર સમજાવવો જોઈએ. તેથી પહેલા ઉદ્દેશકના અર્થને વિસ્તારથી કહેવાને માટે તૈયાર થયેલ શ્રી સુધર્માસ્વામી તેથી પહેલાં ગુરુપર્વક્રમ લક્ષણ સંબંધને બતાવતાં જંબૂસ્વામીને આ સૂત્ર કહે છે—
'तेणं कालेणं' ઇત્યાદિ,

(तेणं कालेणं तेण समएणं) તે કાળે અને તે સમયે (रायगिहे नामं-नयरे होत्था) રાજગૃહ નામનું નગર હતું (वण्णओ) તે રાજગૃહ નગરનું વર્ણન ઔપપાતિક સૂત્રમાં વર્ણવાયેલ ચંપા નગરીના વર્ણન જેવું સમજવું. (तस्स णं रायगिहस्स नयरस्स) તે રાજગૃહ નગરની (वहिया) બહાર (उत्तरपुरत्थिमे

मत्कृतपीयूषवर्षिणीटीकायां विलोकनीयम् । चेल्लणावर्णनमपि तत्रैव कोणिक-पट्टराज्ञीधारिणीवर्णनवत् सर्वं वाच्यम् ॥सू० ४॥

ईशान कोण में (गुणसिलए नामं) गुणशिलक नाम का (चेइए होत्था) व्यन्तरायतन था। (सेणिए राया चेल्लणा देवी) राजगृह नगर का शासक उस समय श्रेणिक राजा थे। इनकी रानी का नाम चेलनादेवी था।

भावार्थ—यह वर्णन इस अवसर्पिणीकाल के चतुर्थ आरे का है जब कि श्रमण भगवान् महावीर विचरते थे, उस समय राजगृह नगर का शासक श्रेणिक राजा थे। इनकी पटरानी का नाम चेलनादेवी था। राजगृह नगर का विशेष वर्णन यहां सूत्रकारने नहीं किया है। 'वर्णक' इस शब्द से उसका केवल सूचनमात्र कर दिया है। औपपातिक सूत्रमें चम्पानगरी का वर्णन विस्तार के साथ किया गया है सो वहाँ पर जितने भी चम्पानगरी के वर्णन करनेवाले विशेषण हैं वे सब स्त्रीलिङ्ग हैं, अतः वहां के उन विशेषणों में स्त्रीलिङ्ग की जगह नपुंसकलिङ्ग संबंधी प्रत्यय जोड़कर राजगृहनगर के वर्णन में उन विशेषणों को लगा लेना चाहिये सो यही वर्णन राजगृह नगर का हो जावेगा। इसी तरह उस नगरी के शासक कोणिक राजा और पट्टरानी धारिणी का जैसा वर्णन

दिसीभाए) ઈશાન કોણમાં (गुणसिलए नामं) ગુણશિલક નામનું (चेइए होत्था) વ્યન્તરાયતન હતું. (सेणिए राया चेल्लणा देवी) તે સમય રાજગૃહ નગરમાં શ્રેણિક રાજા રાજ્ય કરતા હતા. તેમની રાણીનું નામ ચેલણાદેવી હતું.

ભાવાર્થ—અવસર્પિણી કાળના ચોથા આરાનું આ વર્ણન છે. જ્યારે શ્રમણ ભગવાન મહાવીર વિચરતા હતા ત્યારે રાજગૃહ નગરનો શાસક શ્રેણિક રાજા હતો. તેની પટરાણીનું નામ ચેલણા હતું સૂત્રકારે અહીં રાજગૃહ નગરનું વિશેષ વર્ણન કર્યું નથી. "वर्णक" શબ્દથી તેનું કેવળ સૂચન જ કર્યું છે. ઔપપાતિક સૂત્રમાં ચંપાનગરીનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કર્યું છે. ત્યાં ચંપા નગરીનું વર્ણન કરનારાં જેટલાં વિશેષણો છે તે બધાં સ્રીલિંગ (નારી જાતિનાં) છે. ચંપાનગરીના વર્ણનમાં વપરાયેલાં સ્રીલિંગ પ્રત્યય વાળાં વિશેષણોની જગ્યાએ પુલ્લિંગ (નર જાતિ)ના પ્રત્યયવાળાં વિશેષણો વાપરવાથી રાજગૃહ નગરનું વર્ણન થશે. વળી ચંપા નગરીના શાસક કોણિક રાજા અને તેમની પટરાણી

स खलु भगवान् वचनागोचरगुणनिकररुचिरो महावीरोऽप्रतिबन्धविहारक्रमेण विहरन् राजगृहनगरे गुणशिलकचैत्ये समुपागत इति वर्ण्यते–'तेणं कालेणं' इत्यादि ।

मूलम्—तेणं कालेणं तेणं समएणं समणे भगवं महावीरे आइगरे तित्थगरे सयंसंबुद्धे पुरिसुत्तमे पुरिससीहे पुरिसवरपुंडरीए पुरीसवरगंधहत्थी लोगुत्तमे लोगनाहे लोगप्पदीवे लोगपज्जोयगरे अभयदए चक्खुदए मग्गदए सरणदए जीवदए बोहिदए धम्मदए दम्मदेसए धम्मनायए धम्मसारहिए धम्मवरचाउरंतचक्कवट्टी दीवो ताणं सरणं गई पइट्ठा अप्पडिहयवरनाणदंसणधरे वियट्टच्छउमे जिणे जावए तिण्णे तारए बुद्धे बोहए मुत्ते मोयए सव्वन्नू सव्वदरिसी सिव-मयल-मरुय-मणंत-मक्खय-मव्वाबाह-मपुणरावत्तियं सिद्धिगइनामधेयं ठाणं संपाविउकामे जाव समोसरणं ॥ सू० ५ ॥

छाया—तस्मिन् काले तस्मिन् समये श्रमणो भगवान् महावीरः आदिकरः तीर्थकरः स्वयंसंबुद्धः पुरुषोत्तमः पुरुषसिंहः पुरुषवरपुण्डरीकम् पुरुषवरगन्ध-

उस सूत्र में किया गया है–ठीक वैसा ही वर्णन श्रेणिक राजा का और उनकी अग्रमहिषी चेलनादेवी का जानना चाहिये । औपपातिक सूत्र की मेरी बनाई हुई टीका का नाम पीयूषवर्षिणी टीका है । वर्णन जाननेकी इच्छावाले को वह टीका अवश्य देख लेनी चाहिये ॥ ४ ॥

उस कालमें और उस समयमें फिर क्या हुआ ? सो कहते हैं— "तेणं कालेणं" इत्यादि ।

(तेणं कालेणं तेणं समएणं) उस कालमें और उस समय में (आइगरे) आदिकर (तित्थगरे) तीर्थंकर (सयंसंबुद्धे) स्वयंसंबुद्ध,

ધારિણીનું જેવું વર્ણન તે સૂત્રમાં કર્યું છે. બરાબર તેવું જ વર્ણન શ્રેણિક રાજા અને તેમની પટરાણી ચેલણા દેવીનું સમજી લેવું. ઔપપાતિક સૂત્રની ટીકાનું નામ 'पीयूषवर्षिणी टीका' છે. ઉપરોક્ત વર્ણન જાણવાની જિજ્ઞાસા રાખનારાને માટે આ ટીકા જરૂર જોવા જેવી છે. ॥ ૪ ॥

તે કાળે તે સમયમાં ફરી શું થયું ? તે કહે છે—'तेणं कालेणं' ઇત્યાદિ.

(तेणं कालेणं तेणं समएणं) તે કાળે અને તે સમયે (आइगरे) આદિકર (तित्थगरे) તીર્થંકર (सयंसंबुद्धे) સ્વયં સંબુદ્ધ, (पुरिसुत्तमे) પુરુષોત્તમ, (पुरिससीहे)

हस्ती लोकोत्तमः लोकनाथः लोकहितः लोकप्रदीपः लोकप्रद्योतकरः अभयदयः चक्षुर्दयः मार्गदयः शरणदयः धर्मदयः जीवदयः बोधिदयः धर्मदेशकः धर्मनायकः धर्मसारथिकः धर्मवरचातुरन्तचक्रवर्ती द्वीपः त्राणं शरणं गतिः प्रतिष्ठा अप्रतिहतवरज्ञानदर्शनधरः व्यावृत्तच्छद्मा जिनः जापकः तीर्णः तारकः बुद्धः बोधकः मुक्तः

(पुरिसुत्तमे) पुरुषोत्तम (पुरिससीहे) पुरुषसिंह (पुरिसवरपुंडरीए) पुरुषवरपुण्डरीक (पुरिसवरगंधहत्थी) पुरुषवरगंधहस्ती (लोगुत्तमे) लोकोत्तम (लोगनाहे) लोकनाथ (लोगहिए) लोकहित (लोगप्पईवे) लोकप्रदीप (लोयपज्जोयगरे) लोकप्रद्योतकर (अभयदए) अभयदय (चक्खुदए) चक्षुर्दय (मग्गदए) मार्गदय (सरणदए) शरणदय (जीवदए) जीवदय (बोहिदए) बोधिदय (धम्मदए) धर्मदय (धम्मदेसए) धर्मदेशक (धम्मनायए) धर्मनायक (धम्मसारहिए) धर्मसारथिक (धम्मवरचाउरंतचक्कवट्टी) धर्मवरचातुरंतचक्रवर्ती (दीवो) द्वीपतुल्य (ताणं) रक्षणसमर्थ (सरणगई) शरणगति (पइट्ठा) प्रतिष्ठास्वरूप (अप्पडिहयवरनाणदंसणधरे) अप्रतिहतवरज्ञानदर्शनधर (वियट्टछउमे) व्यावृतछद्मा (जिणे) जिन (जावए) जापक (तिण्णे) तीर्ण (तारए) तारक (बुद्धे) बुद्ध, (बोहए) बोधक, (मुत्ते) मुक्त, (मोयए) मोचक (सव्वन्नू) सर्वज्ञ, (सव्वदरिसी) सर्वदर्शी, ऐसे (समणे भगवं महावीरे) श्रमण

પુરુષસિંહ, (पुरिसवरपुंडरीए) પુરુષવરપુંડરીક–પુરુષોમાં પુંડરીક સમાન, (पुरिसवरगंधहत्थी) પુરુષવરગંધહસ્તી–પુરુષોમાં ગંધહસ્તી સમાન, (लोगुत्तमे) લોકોત્તમ, (लोगनाहे) લોકનાથ, (लोगहिए) લોક હિતકારક, (लोगप्पईवे) લોક પ્રદીપ, (लोयपज्जोयगरे) લોકપ્રદ્યોતકર, (अभयदए) અભય દેનારા, (चक्खुदए) ચક્ષુદાતા, (मग्गदए) માર્ગદય–મોક્ષમાર્ગ બતાવનાર, (सरणदए) શરણદાતા, (जीवदए) જીવદાતા, (बोहिदए) બોધિલાભ દેનાર, (धम्मदए) ધર્મદય, (धम्मदेसए) ધર્મની દેશના આપનાર, (धम्मनायए) ધર્મનાયક, (धम्मसारहिए) ધર્મસારથિક, (धम्मवरचाउरंतचक्कवट्टी) ધર્મવર ચાતુરંત ચક્રવર્તી, (दीवो) દ્વીપતુલ્ય (ताणं) રક્ષણ કરવાને સમર્થ, (सरणगई) શરણે જનારને શરણ આપનાર, (पइट्ठा) પ્રતિષ્ઠાસ્વરૂપ (अप्पडिहयवरनाणदंसणधरे) અપ્રતિહત શ્રેષ્ઠ જ્ઞાનદર્શન ધારણ કરનાર, (वियट्टचछउमे) વ્યાવૃત્તછદ્મા (जिणे) જિન (जावए) જાપક (तिण्णे) તીર્ણ (तारए) તારક, (बुद्धे) બુદ્ધ, (बोहए) બોધક, (मुत्ते) મુક્ત, (मोचए) મોચક–મુક્ત કરાવનાર, (सव्वन्नू) સર્વજ્ઞ, (सव्वदरिसी) સર્વદર્શી, એવા (समणे भगवं महावीरे) શ્રમણ

मोचकः सर्वज्ञः सर्वदर्शी शिव-मचल-मरुज-मनन्त-मक्षय-मव्याबाध-मपुनरावृत्तिकं सिद्धिगतिनामधेयं स्थानं सम्प्राप्तुकामः यावत् समवसरणम् ॥सू०५॥

टीका—तस्मिन् काले-अवसर्पिण्याश्चतुर्थारकलक्षणे, तस्मिन् समये-श्रेणिकभूपशासनसमये 'समणे' श्रमणः-श्राम्यति=तीव्रतपसि यतत इति श्रमणः, 'भगवं' भगवान्=समग्रैश्वर्यसम्पन्नः, 'महावीरे' महावीरः=महावीरनाम्ना प्रसिद्धश्चरम-

---

भगवान् महावीर जो कि (सिवमयलमरुयमणंतमक्खयमव्वाबाहमपुणरावत्तियं) शिव, अचल, अरुज, अनंत, अक्षय, अव्याबाध-व्याबाधारहित, पुनरावृत्तिरहित, ऐसे (सिद्धिगइनामधेयं ठाणं) सिद्धिगतिनामक स्थान को (संपाविउकामे) प्राप्त करनेवाले वे विहार करते हुए उस गुणशिलक व्यन्तरायतनमें पधारे। यहाँ (जाव समोसरणं) समवसरणतक का वर्णन जान लेना चाहिये।

यहाँ सूत्रकारने इस सूत्र द्वारा यह प्रकट किया है कि जिनके गुणों का समूह वाणी के अगोचर है, तथा जिनका शरीर वज्रऋषभनाराच संहनन होने के कारण अत्यंत सुन्दर है, ऐसे वे भगवान् महावीर प्रभु अप्रतिबंध विहार करते हुए राजगृहनगर में उस गुणशिलक व्यन्तरायतन में पधारे। भगवान् महावीर प्रभु कैसे थे यह बात इन विशेषणों द्वारा प्रकट की गई है। इन विशेषणों का स्पष्ट अर्थ इस प्रकार से है-"श्राम्यति इति श्रमणः" तीव्रतपस्या करने में जो प्रयत्न किया करता है उसका नाम श्रमण है। भग-समग्र ऐश्वर्य-से सम्पन्न जो होता है उसका नाम भगवान् है।

ભગવાન મહાવીર કે જે (सिव-मयल-मरुय-मणंत-मक्खय-मव्वावाह-मपुणरावत्तियं) શિવ, અચલ, અરુજ, અનંત, અક્ષય, વ્યાબાધા રહિત, પુનરાવૃત્તિરહિત, (सिद्धिगइनामधेयं ठाणं) સિદ્ધિગતિ નામના સ્થાનને (संपाविउकामे) પ્રાપ્ત કરવાવાળા, તેઓ વિહાર કરતાં કરતાં તે ગુણશિલક વ્યંતરાયતનમાં પધાર્યા. અહીં (जाव समोसरणं) સમવસરણ સુધીનું વર્ણ જોડી લેવાનું છે.

અહીં સૂત્રકારે આ સૂત્ર દ્વારા એ બતાવ્યું છે કે જેમના ગુણોનો સમૂહ વાણી દ્વારા વર્ણવી શકાય તેમ નથી તથા વજ્રર્ષભનારાચ સંહનનને કારણે જેમનું શરીર અત્યંત સુંદર છે એવા ભગવાન મહાવીર સ્વામી અપ્રતિબંધ વિહાર કરતાં કરતાં રાજગૃહ નગરમાં આવેલા તે ગુણશિલક વ્યંતરાયતનમાં પધાર્યા. ભગવાન મહાવીર પ્રભુ કેવા હતા તે વાત ઉપરોક્ત વિશેષણો દ્વારા બતાવવામાં આવી છે. તે વિશેષણોનો સ્પષ્ટ અર્થ આ પ્રમાણે છે—

"श्राम्यति इति श्रमणः" તીવ્ર તપસ્યા કરવામાં જેઓ પ્રયત્નશીલ રહે છે તેમને શ્રમણ કહે છે. જેઓ ભગ-સમગ્ર ઐશ્વર્ય-વાળા હોય છે તેમને ભગવાન

तीर्थङ्करः, गुणनिष्पन्नमिदं नाम। अधुना महावीरशब्दव्युत्पत्तिरुच्यते-विशेषतः शिवपदमियर्ति = गच्छतीति वीरः, अथवा-विदारयति कर्मरिपुसमूहमिति वीरः, यद्वा-अनन्यानुभूतमहातपःश्रिया विराजत इति वीरः, यद्वा-आन्तरमोहमहाबल-निर्दलनार्थमनन्ततपोवीर्यं व्यापारयति इति वीरः=सामान्यजिनः, तदपेक्षया महां-श्चासौ वीरो महावीरः। महत्त्वगुणयुक्तवीरत्वमस्य विविधपरीषहोपसर्गनिपातेऽपि

चोईसवें तीर्थंकर जो कि इस अवसर्पिणीकालके अन्तिम तीर्थंकर हुए हैं, उनका नाम महावीर है। "महावीर" यह नाम गुणनिष्पन्न नाम है। "महावीर" में जो वीर शब्द है उसकी व्युत्पत्ति इस प्रकार है-"विशेषतः शिवपदम् इयर्ति-इति वीरः" विशेषरूपसे जो शिवपदको प्राप्त करता है अथवा "विदारयति कर्मरिपून् इति वीरः" जो कर्मरूपी शत्रुओं को नष्ट कर देता है उसका नाम वीर है, यद्वा—"अनन्यानुभूतमहातपः-श्रिया विराजते इति वीरः" सामान्य जनों के अनुभव में नहीं आवे ऐसी उग्रतपस्यारूप श्री-शोभा से जो अद्वितीय हो वह वीर है, अथवा 'आन्तर-मोहमहाबलनिर्दलनार्थमनन्ततपोवीर्यं व्यापारयति इति वीरः' अन्तरङ्ग के शत्रुरूप मोहकर्म के महान् बल को नष्ट करने के लिये जो अनन्त तप से युक्त अपने अनन्तवीर्यको लगा देता है वह वीर है, ऐसा वीरसामान्य जिन माना जाता है। इस सामान्य जिनकी अपेक्षा से जो महान् वीर हो उसका नाम महावीर है। महावीर प्रभु में महत्त्व गुण से युक्त जो वीरत्व है वह इस कारण से है कि ये विविध परिषह और उपसर्गों के आने पर

કહે છે. ચોવીસમા તીર્થંકર કે જેઓ આ અવસર્પિણી કાળમાં અંતિમ તીર્થંકર થયા તેમનું નામ મહાવીર છે. "મહાવીર" નામ ગુણ પ્રમાણે છે. "મહાવીર" પદમાં જે 'વીર' શબ્દ છે તેની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે છે. "विशेषतः शिव-पदम् इयर्ति इति वीरः" વિશેષ રૂપે જે શિવપદને પ્રાપ્ત કરે છે તેને વીર કહે છે. અથવા—विदारयति कर्मरिपून् इति वीरः" જે કર્મરૂપી શત્રુઓનો નાશ કરે છે તેને વીર કહે છે. અથવા—"अनन्यानुभूतमहातपःश्रिया विराजते इति वीरः" અસાધારણ તપઃશ્રીથી જે શોભાયમાન હોય છે તેને વીર કહે છે. અથવા—"आन्तरमोहमहाबलनिर्दलनार्थमनन्ततपोवीर्यं व्यापारयति इति-वीरः" આંત-રિક શત્રુરૂપ મોહકર્મના મહાન બળનો નાશ કરવાને માટે જે અનંત તપથી યુકત એવા પોતાના અનંત વીર્યનો ઉપયોગ કરે છે તે વીર છે. એવા વીર સામાન્ય જિનને મનાય છે. આ સામાન્ય જિનની અપેક્ષાએ જે મહાન વીર હોય તેમને મહા-વીર કહે છે. મહાવીર પ્રભુમાં મહત્ત્વ ગુણથી યુકત વીરત્વ હતું તેનું પ્રતિપાદન આ રીતે થઇ શકે છે—તેઓ વિવિધ પરિષહો અને ઉપસર્ગોની સામે પણ

निश्चलत्वात्, जन्मसमये निजाङ्गुष्ठेन मेरोश्चालनाच्च। 'आइगरे' आदिकरः=आदौ-प्रथमतः स्वशासनापेक्षया श्रुतचारित्रलक्षणं धर्मं करोतीत्येवंशील आदिकरः, 'तित्थगरे' तीर्थकरः-तीर्यते=पार्यते संसारमहामहोदधिर्येन तत् तीर्थम्=प्रवचनम् तदाधारश्चतुर्विधः सङ्घो वा, तत्करणशीलत्वात् तीर्थकरः। 'सयंसंबुद्धे' स्वयं-संबुद्धः-स्वयम्=आत्मना-परोपदेशमन्तरेण सम्बुद्धः=सम्यक्तया बोधं प्राप्तः स्वयं-सम्बुद्धः। 'पुरिसुत्तमे' पुरुषोत्तमः-पुरुषेषु उत्तमः श्रेष्ठः-ज्ञानाद्यनन्तगुणवत्त्वात्पु-रुषोत्तमः। 'पुरिससीहे' पुरुषसिंहः-पुरुषेषु सिंहः-रागद्वेषादिशत्रुपराजये दृष्टा-

भी अडिग रहे, तथा जन्म समय में इन्होंने अपने अङ्गुष्ठ से मेरु पर्वत को भी कंपित कर दिया। भगवान् महावीर प्रभु आदिकर इसलिये कहे गये हैं कि इन्होंने अपने शासन की अपेक्षा प्रथम से श्रुतचारित्र रूप धर्म का प्ररूपण किया है। संसाररूप महासमुद्र जिसके द्वारा पार किया जाता है वह तीर्थ है। ऐसा तीर्थ प्रवचन कहा गया है। अथवा प्रवचन का आधार चतुर्विध संघ होता है इसलिये तीर्थ शब्द का अर्थ चतुर्विध संघ है। इस तीर्थ को करने का स्वभाव भगवान् का होता है, इसलिये वे तीर्थंकर कहे गये हैं। भगवान् को स्वयंसंबुद्ध जो कहा गया है उसका कारण यह है कि भगवान् जो अच्छी तरह से बोध को प्राप्त होते हैं सो वह बोध उन्हें किसी के उपदेश से प्राप्त नहीं होता है-स्वयं ही वे उस बोध को प्राप्त करते हैं। ज्ञानादिक अनंत गुणोंवाले होने के कारण भगवान् महावीर को पुरुषोत्तम कहा गया है। भगवान् को जो पुरुषसिंह विशेषण दिया गया है उसका कारण यह है ये पुरुषो में

અડગ રહ્યા હતા. અને જન્મ સમયે તેમણે પોતાના અંગુઠા વડે સુમેરુ પર્વતને પણ કંપાવ્યો હતો. ભગવાન મહાવીર પ્રભુને આદિકર કહેવાનું કારણ એ છે કે તેમણે પોતાના શાસનની અપેક્ષાએ પહેલેથી જ શ્રુતચારિત્ર રૂપ ધર્મનું પ્રરૂપણ કર્યું છે. સંસાર રૂપ મહાસાગર જેના દ્વારા પાર કરાય છે તેનું નામ તીર્થ છે. એવું તીર્થ પ્રવચન ગણાય છે. અથવા પ્રવચનનો આધાર ચતુર્વિધ સંઘ હોય છે તેથી ચતુર્વિધ સંઘને તીર્થ કહે છે. તે તીર્થની સ્થાપના કરવાનો સ્વભાવ ભગવાનમાં હોય છે. તેથી તેમને તીર્થંકર કહે છે. ભગવાનને 'સ્વયં સંબુદ્ધ' કહેવાનું કારણ એ છે કે ભગવાનને સારામાં સારા બોધની જે પ્રાપ્તિ થાય છે તે કોઇના ઉપદેશથી તેમને પ્રાપ્ત થતી નથી. પણ તેઓ જાતે જ તે બોધ પ્રાપ્ત કરે છે. જ્ઞાનાદિક અનંત ગુણોવાળા હોવાથી ભગવાન મહાવીરને પુરુષોત્તમ કહ્યા છે. ભગવાન મહાવીરને જે પુરુષ સિંહનું વિશેષણ આપવામાં આવ્યું છે તેનું કારણ એ છે કે તેઓ સમસ્ત પુરુષોમાં સિંહ સમાન હતા.

द्भुतपराक्रमत्वात्, इति, यद्वा-पुरुषः सिंह इव इति पुरुषसिंहः। "पुरिसवर पुंडरीए" पुरुषवरपुण्डरीकम्-पुण्डरीकं=धवलकमलं, वरं च तत्पुण्डरीकं वरपुण्डरीकं -धवलकमलप्रधानं पुरुषो वरपुण्डरीकमिवेत्युपमितसमासे पुरुषवरपुण्डरीकम्, भगवतो वरपुण्डरीकोपमा च विनिर्गताऽखिलाऽशुभमलीमसत्वात्, सर्वैः शुभानुभावैः परिशुद्धत्वाच्च, यथा पुण्डरीकं पङ्काज्जातमपि सलिले वर्द्धितमपि चोभयसम्बन्धमपहाय निर्लेपं जलोपरि रमणीयं संदृश्यते निजानुपमगुणगणवलेन सुरासुरनरनिकरशिरोधारणीयतयाऽतिमहनीयं परमसुखाऽऽस्पदं च भवति, तथाऽयं भगवान्

सिंह जैसे थे। सिंह में सब से उत्कृष्ट शौर्यगुण होता है, इसी तरह से प्रभु में भी रागद्वेष आदि शत्रुओं को पराजित करने में प्रकटरूप से अद्भुत शौर्यरूप पराक्रम था। अथवा सिंह के जैसे ये पुरुष थे, इसलिये पुरुषसिंह थे। प्रभु को पुरुषवरपुंडरीक कहा गया है कि ये वरपुंडरीक के जैसे पुरुष थे। सर्वोत्तम जो धवल कमल होता है उसका नाम वरपुंडरीक है। भगवान् को वरपुंडरीक की उपमा इसलिये दी गई है कि ये अखिल अशुभमल से रहित थे, तथा समस्त शुभ अनुभावों से परिशुद्ध थे, अथवा-जैसे पुंडरीक पङ्क (कीचड़) से उत्पन्न होता है, और पानी में रहकर ही बढता है परन्तु फिर भी वह उन दोनों के साथ संबंध नहीं रखता है, तथा उन दोनों से अलिप्त बना रहकर ही वह जल के ऊपर रमणीय दिखता है-एवं अपने अनुपम गुणगुण के बल से सुर असुर और मनुष्यों के द्वारा शिरोधार्य बनता है इससे वह अतिमहनीय और

સિંહમાં સૌથી વધારે શૌર્યગુણ હોય છે. એજ રીતે ભગવાન મહાવીરમાં પણ રાગદ્વેષ આદિ શત્રુઓને પરાજિત કરવાનું અદ્ભુત શૌર્ય રૂપ પરાક્રમ પ્રગટરૂપે વિદ્યમાન હતું. અથવા તેઓ સિંહના જેવા પુરુષ હોવાથી તેમને પુરુષસિંહ કહેવામાં આવ્યા છે. પ્રભુને 'પુરુષવરપુંડરીક' કહેવાનું કારણ એ છે કે તેઓ વરપુંડરીક-શ્રેષ્ઠ પુંડરીક જેવા પુરુષ હતા જે સર્વોત્તમ ધવલ કમળ થાય છે તેને વરપુંડરીક કહે છે. ભગવાનને વરપુંડરીકની ઉપમા આપવાનું કારણ એ છે કે તેઓ સમસ્ત પ્રકારના અશુભ મળથી રહિત હતા, તથા સમસ્ત શુભ અનુભાવોથી પરિશુદ્ધ હતા. અથવા—જેમ પુંડરીક કાદવમાંથી પેદા થાય છે, અને પાણીમાં રહીને જ પોતાનો વિકાસ સાધે છે પણ તે તે બન્નેની સાથે સંબંધ રાખતું નથી. તેમનાથી અલિપ્ત જ રહે છે અને જળની ઉપર રમણીય દેખાય છે, અને પોતાના અનુપમ ગુણોને પ્રભાવે સુર, અસુર અને મનુષ્યો દ્વારા

कर्मपङ्काज्जातो भोगाम्भोभिर्वर्द्धितः सन्नपि निर्लेपस्तदुभयमतिवर्तते, गुणसम्पदास्पदतया च केवलादिगुणभावादखिलभव्यजनशिरोधारणीयो भवतीति । "पुरिसवरगंधहत्थी" पुरुषवरगन्धहस्ती–गन्धयुक्तो हस्ती गन्धहस्ती, वरश्चासौ गन्धहस्ती वरगन्धहस्ती, पुरुषो वरगन्धहस्तीव पुरुषवरगन्धहस्ती, गन्धहस्तिलक्षणं यथा–

" यस्य गन्धं समाघ्राय, पलायन्ते परे गजाः ।
तं गन्धहस्तिनं विद्यान्नृपतेर्विजयावहम् ॥१॥ " इति,

अत एव यथा गन्धहस्तिगन्धमाघ्रायान्ये गजा इतस्ततो द्रुतं पलाय्य क्वापि विलीयन्ते तथाऽचिन्त्यातिशयप्रभाववशाद् विहरणसमीरणगन्धसम्बन्धगन्धतोऽपि

सर्वोत्कृष्ट सुख का स्थान माना जाता है। इसी तरह प्रभु भी कर्मरूप पंक से उत्पन्न तो हुए और भोगरूप जल से वृद्धिंगत भी हुए फिर भी उन दोनों से अलिप्त रहकर उनसे दूर ही रहे। तथा गुणरूप संपत्ति के स्थान होने के कारण वे केवलज्ञान आदि गुणों के प्रभाव से समस्त भव्य जनों द्वारा शिरोधार्य बने इसलिये प्रभु को पुरुषवरपुंडरीक कहा गया है। प्रभु को पुरुषवरगंधहत्थी इसलिये कहा गया है कि ये प्रभुरूप पुरुष गंधहस्ती के जैसे थे। गन्धहस्ती का लक्षण ऐसा कहा गया है—

यस्य गन्धं समाघ्राय, पलायन्ते परे गजाः ।
तं गन्धहस्तिनं, विद्यान्नृपतेर्विजयावहम् ॥ १ ॥ इति ॥

अर्थात्–जिसकी गन्ध को सूंघकर दूसरे हाथी भग जाते हैं, तथा जो अपने राजा को युद्ध में विजय प्राप्त कराता है वह गंधहस्ती है। इसलिये जैसे गंधहस्ती की गंध को सूंघ कर दूसरे हाथी इधर उधर जल्दी से

શિરોધાર્ય બને છે, એજ પ્રમાણે પ્રભુ પણ કર્મરૂપી પંકમાંથી ઉત્પન્ન તો થયાં અને ભોગરૂપ જળથી વૃદ્ધિ પણ પામ્યાં, છતાં પણ તે બન્નેથી અલિપ્ત (દૂરજ) રહ્યા. તથા ગુણરૂપ સંપત્તિનું સ્થાન હોવાને કારણે કેવળજ્ઞાન આદિ ગુણોના પ્રભાવથી તેઓ સમસ્ત ભવ્યજનો દ્વારા શિરોધાર્ય બન્યા. તેથી પ્રભુને 'પુરુષવર ગંધહસ્તી' કહેવાનું કારણ એ છે કે તેઓ ગંધહસ્તીના જેવાં હતા. ગંધહસ્તીનાં નીચેનાં લક્ષણો કહ્યાં છે—

यस्य गन्धं समाघ्राय, पलायन्ते परे गजाः ।
तं गन्धहस्तिनं विद्यान्नृपते र्विजयावहम् ॥ १ ॥ इति "

જેની ગંધથી બીજાં બધા હાથીઓ ભાગી જાય છે તથા જે પોતાના રાજાને યુદ્ધમાં વિજય અપાવે છે તે હાથીને ગંધહસ્તી કહે છે. જેવી રીતે ગંધહસ્તીની ગંધ આવતાં જ બીજા હાથીઓ આમ તેમ ભાગી જઇને કોઇ

ईति-डमर-मरकादय उपद्रवा द्राग् दिक्षु प्रद्रवन्तीति। गन्धगजाश्रितराजवद् भगवदाश्रितो भव्यगणः सर्वदा विजयवान् भवतीति भवत्युभयोर्युक्तं सादृश्यम्। 'लोगुत्तमे'-लोकोत्तमः-लोकेषु=भव्यसमाजेषु=उत्तमः उत्कृष्टतमः, चतुस्त्रिंशदतिशय-पञ्चत्रिंशद्वाणीगुणोपेतत्वात्। 'लोगनाहे'-लोकनाथः-लोकानां=भव्यानां नाथः=नेता योगक्षेमकरत्वात्। 'लोगहिए' लोकहितः-लोकाः=एकेन्द्रियादिः

भाग कर कहीं छिप जाते हैं उसी तरह प्रभु के अतिशय ही कुछ ऐसे अचिन्त्य होते हैं कि जिससे प्रभु जहां जहां विहार करते हैं वहां वहां के ईति, डमर-लूट-फाट, मरकी-हैजा प्लेग आदि सब विप्लव नष्ट हो जाते हैं। तथा गंधगज का आश्रय करने वाले राजा की तरह प्रभु का आश्रय करने वाले भव्यगण सर्वदा विजयशील ही बने रहते हैं। इस तरह दोनों में सादृश्य आता है। "विहरणसमीरणगन्धसम्बन्धतः" पद का अर्थ ऐसा है कि जैसे गंधहस्ती की गंध से अन्य दूसरे हाथी भाग जाते हैं उसी प्रकार प्रभु के विहाररूपपवन की सुगंध से ईति डमर आदि उपद्रवरूप अन्य हाथी भी दूसरी दिशाओं में भाग जाते हैं। प्रभु चौतीस अतिशयों से एवं वाणी के पैंतीस गुणों से विराजमान होने के कारण भव्यलोकों में उत्तम माने गये हैं, अतः उन्हें लोकोत्तम विशेषण दिया है। लोकनाथ पद यह प्रकट करता है कि प्रभु संज्ञी भव्यजनों के योगक्षेमकारक होते हैं इसलिये वे उनके नेता होते हैं। "लोकहितः"

જગ્યાએ છૂપાઇ જાય છે એજ રીતે પ્રભુના અતિશયોનો પ્રભાવ જ એવો અદ્ભુત હોય છે કે તેઓ જ્યાં જ્યાં વિહાર કરે છે ત્યાં ત્યાંના ઉપદ્રવો, લૂંટફાટ મરકી આદિ સઘળા ઉત્પાતો શાન્ત પડી જાય છે. જેવી રીતે ગંધહસ્તીનો આશ્રય કરનાર રાજા વિજયી નીવડે છે તેવી રીતે પ્રભુનો આશ્રય લેનાર ભવ્ય ગણુ સદા વિજયીજ બન્યા કરે છે. આ રીતે બન્નેમાં સમાનતા રહેલી છે. "विहरणसमीरणगन्धसम्बन्धतः" નો અર્થ એવો છે કે જેવી રીતે ગંધહસ્તીની સુગંધથી બીજા હાથીઓ ભાગી જાય છે એજ રીતે પ્રભુના વિહારરૂપ પવનની સુગંધથી ઇતિ (ખેતીનો નાશ કરનાર ઉપદ્રવ), પવનનું તોફાન, રોગચાળો વગેરે ઉપદ્રવ રૂપી અન્ય હાથીઓ પણ બીજી દિશાઓમાં નાસી જાય છે. પ્રભુ ચોત્રીસ અતિશયો અને વાણીના પાંત્રીસ ગુણો વડે વિરાજમાન હોવાથી ભવ્યલોકોમાં ઉત્તમ મનાય છે. તેથીજ તેમને લોકોત્તમ વિશેષણ લગાડયું છે. 'લોકનાથ' પદ એ બતાવે છે કે પ્રભુ ભવ્યજનોનું યોગક્ષેમ કરનાર હોય છે. તેથી તેઓ તેમના નેતા હોય છે. "लोकहितः" પદ એ બતાવે છે કે એકેન્દ્રિયથી માંડીને

सर्वप्राणिगणस्तस्मै हितः-तद्रक्षोपायप्रदर्शकत्वात्। 'लोगपईवे'-लोकप्रदीपः-लोकस्य भव्यजनसमुदायस्य प्रदीपः, तन्मनोऽभिनिविष्टाऽनादिमिथ्यात्वतमःपटलव्यपगमनया विशिष्टात्मतत्त्वप्रकाशकत्वात्, यथा प्रदीपस्य सकलजीवार्थे तुल्यप्रकाशकत्वेऽपि चक्षुष्मन्त एव तत्प्रकाशसुखभाजो भवन्ति न त्वन्धाः, तथा भव्या एव भगवदनुभावसमुद्भूतपरमानन्दसन्दोहभाजो भवन्ति नाभव्या इति प्रतिबोधयितुं प्रदीपदृष्टान्तः, अत एव लोकपदेन भव्यानां ग्रहणम्। 'लोगपज्जो-

---

पद यह कहता है कि एकेन्द्रिय से लेकर पंचेन्द्रिय पर्यन्त के जितने जीव हैं प्रभु उनकी रक्षा करने का उपाय कहते हैं अतः वे एकेन्द्रियादि सर्वप्राणिगण के हितरूप रक्षा के उपाय के प्रदर्शक होने के कारण लोकहित कहे गये हैं। जिस प्रकार दीपक सकलजीवों के लिये समान ही रूप से प्रकाश देता है परन्तु उस प्रकाश से अंधा व्यक्ति लाभ नहीं उठा पाता, सूझता ही उसके प्रकाशजन्य सुख को भोगता है। इसी प्रकार भव्यजन ही भगवान् के अनुभव से जनित परमानन्द को भोगते हैं, अभव्य नहीं, क्यों कि इनके मन में जो अनादिकाल से मिथ्यात्वरूप अंधकार का पटल भरा रहता है वह प्रभु की देशनासे भी व्यपगत-दूर नहीं होता है, अतः विशिष्ट आत्मतत्त्व का प्रकाश उन्हें नहीं हो सकता है। तब कि जो भव्यजीव होते हैं वे ऐसे नहीं होते हैं,

---

પંચેન્દ્રિય સુધીના જેટલા જીવો છે તેમની રક્ષા કરવાનો ઉપાય પ્રભુ બતાવે છે. તે રીતે એકેન્દ્રિય આદિ સર્વ પ્રાણીગણના હિતરૂપ રક્ષાનો ઉપાય બતાવતા હોવાથી તેમને 'લોકહિત' કહેલા છે........

જે રીતે દીપક સમસ્ત જીવોને સરખો પ્રકાશ આપે છે, પણ તે પ્રકાશનો લાભ આંધળો માણસ ઉઠાવી શકતો નથી-દેખતો માણસ જ તે પ્રકાશ જન્ય સુખને ભોગવી શકે છે. એજ રીતે ભવ્ય જનો જ ભગવાનના અનુભાવથી ઉત્પન્ન થયેલ પરમાનંદને ભોગવી શકે છે. અભવ્ય જીવો ભોગવી શકતા નથી. કારણ કે અભવ્ય જીવોના મનમાં અનાદિ કાળથી જે મિથ્યાત્વરૂપ અંધકારનો થર જામ્યો હોય છે તે પ્રભુની દેશનાથી દૂર થતો નથી. તેથી વિશિષ્ટ આત્મતત્ત્વનો પ્રકાશ તેમને મળી શકતો નથી. પણ ભવ્યજીવોની બાબતમાં એવું બનતું નથી. કારણ કે પ્રભુની દેશના દ્વારા તેમના અનાદિકાળના મિથ્યાત્વરૂપ અંધકારના થર દૂર થઇ જાય છે. તેથી તેમને વિશિષ્ટ આત્મતત્ત્વનાં દર્શન થવા માંડે છે. આ

गरे'–लोकप्रद्योतकरः–लोकशब्देनात्र लोक्यते=दृश्यते केवलालोकेन यथावस्थिततयेति व्युत्पत्त्या लोकालोकयोरुभयोरपि ग्रहणम्, तेन लोकस्य=लोकालोकलक्षणस्य सकलपदार्थस्य प्रद्योतः–लोकप्रद्योतस्तं करोतीत्येवंशीलो लोकप्रद्योतकरः –सर्वलोकप्रकाशकरणशीलः । ताच्छील्ये कर्तरि ट–प्रत्ययः । 'अभयदए' –अभयदयः–न भयम्–अभयम्, भयानामभावो वा अभयम्–अक्षोभलक्षण आत्मनोऽवस्थाविशेषो मोक्षसाधनभूतमुत्कृष्टधैर्यमिति यावत्, दयते–ददातीति दयः,

---

क्यों कि प्रभु की देशना उनके अनादिकालीन मिथ्यात्वरूप अंधकार पटल का सर्वथा विनाश कर देती है, इससे उन्हें विशिष्ट आत्मतत्त्व के दर्शन होने लगते हैं। इसी बात को समझाने के लिये प्रदीप का दृष्टान्त सूत्रकारने दिया है। लोकपद से यहाँ सामान्य लोक का ग्रहण न करके भव्यलोक का ग्रहण किया गया हैं। "लोकप्रद्योतकर" पद यह सावित करता है कि प्रभु अपने ज्ञान से लोक और अलोकरूप समस्त पदार्थों को प्रकाशित करने के स्वभाववाले होते हैं। "लोक्यते इति लोकः" इस व्युत्पत्ति के अनुसार लोक शब्द से यहाँ लोक और अलोक दोनों का ग्रहण हुआ है, क्यों कि केवलज्ञान से इन दोनों का यथावस्थितरूप से प्रकाश होता है। अभयदय–पद यह प्रकट करता है कि प्रभु किसी को भी भय नहीं देते हैं, इसलिये प्रभु अभयदय हैं। इस पक्ष में यह अर्थ निकलता है कि प्रभु उपसर्ग करने वाले और प्राणों के भी नाश करने में रसिक बने हुए प्राणियों के लिये भी भय नहीं देते हैं। "भयानाम् अभावोऽभयम्" इस पक्ष में अक्षो-

---

વાતને સમજાવવા માટે સૂત્રકારે પ્રદીપનું દૃષ્ટાંત આપ્યું છે. લોકપદથી અહીં સામાન્યલોક ગ્રહણ ન કરતાં ભવ્યલોક ગ્રહણ થયેલ છે. "लोकप्रद्योतकर" પદ એ વાત સિદ્ધ કરે છે કે પ્રભુ પોતાના જ્ઞાનથી લોક અને અલોકરૂપ સમસ્ત પદાર્થોને પ્રકાશિત કરવાના સ્વભાવ વાળા હોય છે. "लोक्यते इति लोकः" આ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે 'લોક' શબ્દથી અહીં લોક અને અલોક બન્નેનો સમાવેશ કરાયો છે. કારણ કે કેવળજ્ઞાન દ્વારા તે બન્નેના યથાર્થ સ્વરૂપને જોઈ શકાય છે. 'અભયદય' પદ એ બતાવે છે કે પ્રભુ કોઈને પણ ભય પમાડતા નથી. પ્રભુ ઉપસર્ગ દેનારને અને પ્રાણોનો નાશ કરવામાં આનંદ માનનાર જીવોને પણ ભય પમાડતા નથી તેથી તેમને 'અભયદય' કહેવામાં આવ્યા છે. "भयानाम् अभावोऽभयम्" મોક્ષ સાધવામાં ઉત્કૃષ્ટ ધૈર્યરૂપ જે અક્ષોભ લક્ષણની આવશ્યકતા

अभयस्य दयोऽभयदयः, यद्वा-अभया-भयरहिता दया=सर्वजीवसङ्कटप्रतिमोचनस्वरूपाऽनुकम्पा यस्य सोऽभयदयः । 'चक्खुदए' चक्षुर्दयः-चक्षुर्ज्ञानं निखिलवस्तुतत्त्वाऽवभासकतया चक्षुःसादृश्यात्, तस्य दयो दायकश्चक्षुर्दयः, यथा हरिणादिशरण्येऽरण्ये लुण्टाकलुण्ठितेभ्यः पट्टिकादिदानेन चक्षुषी पिधाय हस्तपादादि बद्ध्वा तैर्गर्त्ते पातितेभ्यः कश्चित् पट्टिकाऽपनोदेन चक्षुर्दत्त्वा मार्गं प्रदर्शयतीति, तथा भगवानपि भवारण्ये रागद्वेषलुण्टाकलुण्ठिताऽऽत्मगुणधनेभ्यो दुराग्रहपट्टि-

---

भलक्षण जो आत्मावस्थाविशेष है कि जो मोक्षसाधन में उत्कृष्ट धैर्यरूप है प्रभु भव्यजीवों को उसे देते हैं, अर्थात् भव्यजीवों को वे ऐसा उपदेश देते हैं कि जिसके कारण वे मुक्ति के साधन करने में किसी भी अवस्था में धैर्य से विचलित नहीं होते। प्रतिकूल अवस्थाओं में वे कभी भी क्षुभित नहीं बन पाते। अथवा-अभय अर्थात् सर्व जीवों के संकटों को छुडानेवाली दया-अनुकम्पा, जिसके देनेवाले होनेसे वे अभयदय हैं। चक्षुर्दय पद यह बतलाता है कि जिस प्रकार हरिणादि जानवरों से व्याप्त जंगलमें लुटेरोंद्वारा लूटे गये और आंखों पर पट्टी बांधकर, तथा हाथ पैर बांधकर खड्डों में गिराये गये जीवों के लिये कोई दूसरा उपकारी पुरुष उनकी आँखों की पट्टी खोलकर उन्हें सूझता कर देता है, और उन्हें रास्ते लगा देता है तो जैसे वह चक्षुर्दायी-उपकारी माना जाता है उसी प्रकार इस भवाटवी में रागद्वेषरूप लुटेरों द्वारा जिन जीवों का आत्मगुणरूप धन लूट लिया गया है, और दुराग्रहरूप पट्टिका से फिर

રહે છે તે પ્રભુ ભવ્યજનોને આપે છે. એટલે કે ભવ્યજીવોને તેઓ એવો ઉપદેશ આપે છે કે જેના પ્રભાવથી મુક્તિ સાધવાના કાર્યમાં કોઈ પણ સંયોગોમાં તેઓ ધૈર્યથી વિચલિત થતા નથી. પ્રતિકૂલ સંયોગોમાં પણ તેઓ કદી ક્ષુભિત થતા નથી. અથવા અભયા-સમસ્ત જીવોને સંકટોમાંથી છોડાવનારી દયા-અનુકંપા હોય છે. તે અનુકંપા તેમનામાં હોવાથી તેમને 'અભયદય' કહેવામાં આવ્યા છે. ચક્ષુદય (ચક્ષુદાતા) પદ એ બતાવે છે કે-જેમ હરણાદિ જાનવરોથી વ્યાપ્ત વનમાં લૂંટારા દ્વારા લૂંટાઈને, આંખો પર પટ્ટી બાંધીને તથા હાથ પગ જકડી લઈને ખાડામાં હડસેલી દેવાયેલી વ્યકિતની આંખો પરની પટ્ટી ખસેડી નાખીને તેને દેખતો કરીને માર્ગે ચડાવી દેનાર ઉપકારી માણસને જેવીરીતે ચક્ષુદાયી ગણવામાં આવે છે, એવીરીતે આ ભવાટવીમાં રાગદ્વેષ રૂપી લૂંટારા દ્વારા જે જીવોના આત્મગુણ રૂપી ધનને લૂંટી લેવામાં આવ્યું છે, અને દુરાગ્રહ રૂપી

काऽऽच्छादितज्ञानचक्षुर्भ्यो मिथ्यात्वगर्ते पातितेभ्यस्तदपनयनपूर्वकं ज्ञानचक्षुर्दत्वा मोक्षमार्गं प्रदर्शयति। एतदेव प्रकारान्तरेणाऽऽह–'मग्गदए'–मार्गदयः–मार्गः=सम्यग्रत्नत्रयलक्षणः शिवपुरपथः, यद्वा–विशिष्टगुणस्थानप्रापकः क्षयोपशमभावो मार्गः, तस्य दयः=दाता। 'सरणदए'–शरणदयः–शरणं=परित्राणं कर्म-

---

जिनकी अन्तरंगश्रुतज्ञानरूप आँखें जकड़ दी गई हैं, तथा मिथ्यात्वरूप भयंकर खड्डे में फिर जिन्हें गिरा दिया है ऐसे जीवों की जो निखिल वस्तु के वास्तविक स्वरूप की अवभासक (प्रकाशक) जो श्रुतज्ञानरूप आखें हैं कि जिनपर दुराग्रह की पट्टी कसकर बंधी हुई है उस पट्टी को हटाकर प्रभुने उन्हें सद्ज्ञानरूप चक्षु प्रदान किये हैं, और मुक्ति का रास्ता उन्हें दिखाया है अतः वे चक्षुदायी माने गये हैं। यहां चक्षु और ज्ञान में समस्त वस्तुओं के वास्तविकस्वरूप को बतलाने के अभिप्राय से सादृश्य प्रकट किया गया है इसलिये चक्षु शब्द का अर्थ ज्ञान–श्रुतज्ञानपरक लिया गया है। इसी बात को सूत्रकार प्रकारान्तर से समझाते हैं—" मार्गदय " रत्नत्रयात्मक जो मोक्षमार्ग है वह यहां मार्ग शब्द से कथित हुआ है। अथवा विशिष्ट गुणस्थानों का प्रापक जो क्षयोपशम भाव है वह मार्गशब्द से लिया गया है। इस मार्ग के दय–दाता मूलरूप से प्रभु होते हैं अतः वे मार्गदय हैं। " शरणदय "

પટ્ટી વડે જેમની અન્તરંગ શ્રુતજ્ઞાનરૂપ આંખો જકડી લેવામાં આવી છે તથા મિથ્યાત્વરૂપ ભયંકર ખાડામાં જેમને હડસેલી દેવામાં આવ્યા છે એવા જીવોની નિખિલ વસ્તુના વાસ્તવિક સ્વરૂપને બતાવનારી (પ્રકાશક) જે શ્રુતજ્ઞાનરૂપ આંખો છે-જે આંખો પર દુરાગ્રહરૂપ પટ્ટી મજબૂત રીતે બાંધેલી છે, તે પટ્ટીને દૂર કરીને પ્રભુએ તેમને સાચા જ્ઞાનરૂપ ચક્ષુનું પ્રદાન કર્યું છે. અને મુક્તિનો રાહ બતાવ્યો છે. તેથી ભગવાનને ચક્ષુદાયી કહ્યા છે. અહીં ચક્ષુ અને જ્ઞાનમાં સમસ્ત વસ્તુઓના વાસ્તવિક સ્વરૂપને બતાવવાની શક્તિ હોવાથી સમાનતા પ્રગટ કરવામાં આવી છે. તેથી ચક્ષુ શબ્દનો અર્થ જ્ઞાન-શ્રુતજ્ઞાન લેવામાં (ઘટાવવામાં) આવ્યો છે. એજ વાતને સૂત્રકાર બીજી રીતે સમજાવે છે–"मार्गदय" રત્નત્રયાત્મક જે મોક્ષમાર્ગ છે તે અહીં 'માર્ગ' શબ્દથી ગ્રહણ કરાયેલ છે. અથવા વિશિષ્ટ ગુણસ્થાનોમાં પહોંચાડનાર જે ક્ષયોપશમ ભાવ છે તે 'માર્ગ' શબ્દથી ગ્રહણ કરાયેલ છે. તે માર્ગદય-તે માર્ગદાતા–તે માર્ગે લઈ જનાર મૂળરૂપે તો પ્રભુજ હોય છે. તેથી તેમને 'માર્ગદય' કહેવામાં આવ્યા છે. 'शरणदय'–શરણુ

रिपुवशीकृततया व्याकुलानां प्राणिनां रक्षणस्थानं वा, तस्य दयः। 'जीवदए'-जीवदयः-जीवेषु=एकेन्द्रियादिसमस्तप्राणिषु दया=सङ्कटमोचनलक्षणा यस्येति, यद्वा-जीवन्ति मुनयो येन स जीवः=संयमजीवितं, तस्य दयः। 'बोहिदए'-बोधिदयः-बोधिः = जिनप्रणीतधर्ममूलभूता तत्त्वार्थश्रद्धानलक्षणसम्यग्दर्शनरूपा, तस्या दयः। 'धम्मदए'-धर्मदयः धर्मः=दुर्गतिप्रपतज्जन्तुसंरक्षणलक्षणः श्रुतचा-

---

शरणशब्द का अर्थ रक्षणस्थान है। प्रभुने कर्मरूपी शत्रुओं द्वारा अपने वश में किये गये होने से व्याकुल बने प्राणियों को अपनी दिव्य देशना द्वारा मोक्षरूप रक्षणस्थान कहा अतः वे शरणदय कहलाये। अथवा प्रभुने उन प्राणियों को अपनी दिव्यदेशना द्वारा कर्मों से अपनी रक्षा करने के उपाय बतलाये इसलिये प्रभु शरणदय कहलाये। "जीवदय" शब्द का अर्थ है कि प्रभु की सङ्कटमोचनरूप दया किन्हीं विशेष प्राणियों पर ही नहीं रही है किन्तु एकेन्द्रिय जीव से लेकर समस्त पंचन्द्रिय जीवों तक एकरूप से रही है इसलिये प्रभु जीवदय कहलाये हैं। अथवा-मुनिजन जिसके द्वारा जीवित रहते हैं वह जीव है, ऐसा जीव संयम है। इस संयम-जीवन को देते हैं वे जीवदय हैं। "बोहिदय" बोधि शब्द का अर्थ जिनप्रणीतधर्म की मूलभूत जो तत्त्वार्थश्रद्धानरूप रुचि है, इसके देनेवाले प्रभु हैं अतः वे बोधिदय हैं। "धर्मदय" दुर्गति में पड़ते हुए जीवों की जो उससे रक्षा करता है उसका नाम धर्म है।

એટલે રક્ષણસ્થાન. કર્મરૂપી શત્રુઓને અધીન થવાથી વ્યાકુળ બનેલા જીવોને પ્રભુએ પોતાની દિવ્ય દેશના દ્વારા મોક્ષરૂપ રક્ષણસ્થાન બતાવ્યું. તેથી તેમને શરણદય કહેવામાં આવ્યા છે. અથવા પ્રભુએ તે જીવોને પોતાની દિવ્ય દેશના દ્વારા કર્મોથી પોતાની રક્ષા કરવાનો ઉપાય બતાવ્યો. તેથી પ્રભુને શરણદય કહે છે. "जीवदय" શબ્દનો અર્થ એ છે કે પ્રભુની સંકટમોચનરૂપ દયા કોઈ અમુક જ પ્રાણીઓ પર રહી નથી પણ એકેન્દ્રિયથી લઈને પંચેન્દ્રિય સુધીના બધા જીવો પ્રત્યે એક સરખી રહી છે. તેથી પ્રભુને જીવદય કહ્યા છે. અથવા મુનિજન જેના દ્વારા જીવિત રહે છે તે જીવ છે. એવો જીવ સંયમ છે. આ સંયમ જીવનને જે દે છે તેને જીવદય કહે છે. "बोहिदय" જિનપ્રણીત ધર્મની મૂળભૂત જે તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાનરૂપ રુચિ છે તેને 'બોધિ' કહે છે. તે બોધિ દેનારા પ્રભુ હોવાથી તેમને 'બોધિદય' કહ્યા છે. "धर्मदय" દુર્ગતીમાં પડતાં જીવોને તેનાથી બચાવે છે તેનું નામ ધર્મ છે. એવા તે ધર્મને શ્રુત-

रित्रात्मकस्तस्य दयः । ' धम्मदेसए ' धर्मदेशकः–धर्मः=प्राक्प्रतिपादितलक्षणः, तस्य देशकः=उपदेशकः। 'धम्मनायए'–धर्मनायकः–धर्मस्य नायकः=नेता स्वामी इति यावत्। 'धम्मसारही' धर्मसारथिः–धर्मस्य सारथिः, भगवति सारथित्वारोपेण धर्मे रथत्वारोपो व्यज्यते इति परम्परितरूपकालङ्कारस्तस्मात्, यथा सारथी रथद्वारा तत्र स्थितमध्वनीनं सुखपूर्वकमभीष्टं स्थानं नयति, उन्मार्गगमनादितश्च प्रतिरुणद्धि तथा भगवान् धर्मद्वारा मोक्षस्थानमिति भावः। 'धम्मवरचाउरंतचक्कवट्टी' धर्मवरचाउरन्तचक्रवर्ती--दान--शील--तपो-भावैश्चतसृणां नरकादिगतीनां चतुर्णां वा

ऐसा वह धर्म श्रुतचारित्ररूप कहा गया है। इस धर्म को जीव प्रभु की देशना द्वारा प्राप्त करते हैं अतः प्रभु को धर्मदय कहा है। "धर्मदेशक" प्रभु इसी धर्म का उपदेश करते हैं इसलिये वे धर्मदेशक कहे गये हैं। धर्म के नेता होने से धर्मनायक, और धर्म के सारथि होने से प्रभु धर्मसारथि कहे गये हैं। जिस प्रकार सारथि रथ द्वारा रथ पर बैठे हुए प्राणियों को सुखपूर्वक उनके अभीष्ट स्थान पर पहुँचा देता है, और "रथ उन्मार्ग पर न चला जावे" इसका पूरा२ ध्यान रखता है उसी प्रकार, भगवान्‌रूप सारथि भी धर्मरूप रथ द्वारा भव्यजनों को उनके अभीष्ट स्थान–मुक्तिपुर को उन्हें पहुँचाते हैं, और कुवादियों से धर्म की रक्षा करते रहते हैं अतः उन्हें धर्मसारथि प्रकट किया है। इस तरह यहाँ पर भगवान् में सारथित्व के आरोप से धर्म में रथत्व का आरोप अभिव्यक्त होता है अतः यह परम्परितरूपकालङ्कार है। " धम्मवरचाउरंतचक्कवट्टी–धर्मवरचातुरन्तचक्रवर्ती " जो दान, शील तप और भाव, इन चारों के द्वारा जीवों की चार नरकादि गतियों को और चार कषायों को

ચારિત્રરૂપ કહ્યો છે. પ્રભુની દેશના દ્વારા જીવોને તે ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેથી પ્રભુને ધર્મદય કહેલ છે. 'ધર્મદેશક'–પ્રભુ એજ ધર્મનો ઉપદેશ આપે છે, તેથી તેમને ધર્મદેશક કહેવામાં આવ્યા છે. તેઓ ધર્મના નેતા હોવાથી તેમને 'ધર્મનાયક' અને ધર્મના સારથિ હોવાથી તેમને 'ધર્મસારથિ, કહેલ છે. જેવી રીતે સારથિ રથમાં બેઠેલી વ્યક્તિઓને સુખપૂર્વક તેમને જવાને સ્થાને પહોંચાડે છે. અને રથ આડે માર્ગે ન ચડી જાય તેની પૂરેપૂરી કાળજી રાખે છે, એજ પ્રમાણે ભગવાનરૂપી સારથિ પણ ધર્મરૂપી રથદ્વારા ભવ્યજનોને તેમના અભીષ્ટ સ્થાને મુક્તિપુરમાં–પહોંચાડે છે, અને કુવાદીઓ સામે ધર્મનું રક્ષણ કરે છે, તે કારણે તેમને 'ધર્મસારથિ' કહેલ છે. આ રીતે અહીં ભગવાનમાં સારથિત્વનું આરોપણ થવાથી ધર્મમાં રથત્વનું આરોપણ અભિવ્યક્ત થાય છે, તેની આ પરંપરિત રૂપક અલંકાર છે. 'धम्मवरचाउरंतचक्कवट्टी'–' ધર્મવરચાતુરન્તચક્રવર્તી,–દાન, શીલ, તપ અને ભાવ એ ચારે દ્વારા જીવોની નરકાદિ ચાર ગતિયો અને

कषायाणामन्तो=नाशो यस्मात्, अथवा चतस्रो गतीश्चतुरः कषायान् वाऽन्तयति=नाशयतीति, यद्वा-चतुर्भिर्दान-शील-तपो-भावैः कृत्वाऽन्तो=रम्यः, अथवा-चत्वारो-दानादयोऽन्ताः=अवयवा यस्य, यद्वा-चत्वारि दानादीनि अन्तानि=स्वरूपाणि यस्य 'अन्तोऽवयवे स्वरूपे च' इति हेमचन्द्रः, स चतुरन्तः, स एव स्वार्थिके प्रज्ञाद्यणि चातुरन्तः स एव चक्रं जन्मजरामरणोच्छेदकत्वेन चक्रतुल्यत्वात्, वरं च तत् चातुरन्तचक्रं वरचातुरन्तचक्रं, वरपदेन राजचक्रापेक्षयाऽस्य श्रेष्ठत्वं व्यज्यते, लोकद्वयसाधकत्वात्, धर्म एव वरचातुरन्तचक्रं धर्मवरचातुरन्तचक्रं, तादृशस्य धर्मातिरिक्तस्यासम्भवात्, अत एव सौगतादिधर्माभासनिरासः, तेषां तात्त्विकार्थप्रतिपादकत्वाभावेन

नष्ट कर देता है, अथवा जिनके सेवन से चार कषायें एवं चार गतियाँ नष्ट हो जाती हैं, अथवा-दान, शील, तप और भाव, इन चारों को लेकर जो रम्य है, अथवा जिसके दानादिक चार अवयव हैं, अथवा दानादिक चार जिसके स्वरूप हैं, वह चातुरन्त हैं। स्वार्थिक अण् प्रत्यय होने से चतुरन्त ही चातुरन्त बन जाता है। यह चातुरन्त ही जन्म, जरा और मरण का उच्छेदक होने से चक्रतुल्य मानलिया गया है। वर श्रेष्ठ जो चातुरन्तचक्र वह चातुरन्तचक्र है। वर पद द्वारा इसमें राजचक्र की अपेक्षा श्रेष्ठता प्रकट की गई है, क्यों कि यह दोनों लोकों का साधक होता है। ऐसा वरचातुरन्तचक्र एकधर्म ही है, और कोई ऐसा इसके अतिरिक्त नहीं हो सकता। वर पद से सौगतादिधर्म का निराकरण हो जाता है, क्यों कि वे सच्चे धर्म नहीं हैं, धर्माभास हैं। धर्माभासता

ચાર કષાયોનો નાશ કરી નાખે છે; અથવા જેના સેવનથી ચાર કષાયો અને ચાર ગતિયોનો નાશ થઇ જાય છે, અથવા દાન, શીલ, તપ અને ભાવ એ ચારેને લીધે જે શોભે છે, અથવા જેના દાનાદિક ચાર અવયવ છે, અથવા જેના દાનાદિક ચાર સ્વરૂપ છે, તેનું નામ ચાતુરન્ત છે. તેને સ્વાર્થિક 'अण्' પ્રત્યય લાગવાથી ચતુરન્તમાંથી ચાતુરન્ત બની જાય છે. આ ચાતુરન્ત જ જન્મ, જરા અને મરણનું ઉચ્છેદક હોવાથી તેને ચક્ર સમાન માનેલ છે, વર શ્રેષ્ઠ જે ચાતુરન્તચક્ર હોય છે તેને 'વરચાતુરન્તચક્ર' કહે છે. 'વર' પદ દ્વારા તેમાં 'રાજચક્ર'ના કરતાં શ્રેષ્ટતા બતાવવામાં આવેલ છે, કારણ કે તે બન્ને લોકનું સાધક હોય છે. ધર્મ જ એવું 'વરચાતુરન્તચક્ર' છે તેના જેવું બીજું કંઇ પણ હોતું નથી. 'વર' પદ દ્વારા સૌગતાદિ ધર્મનું નિરાકરણ થઇ જાય છે, કારણ કે તે સાચા ધર્મ નથી પણ ધર્મનો આભાસ જ છે. તેમાં ધર્માભાસતા એ

श्रेष्ठत्वाभावात्, धर्मवरचातुरन्तचक्रेण वर्तितुं शीलमस्येति धर्मवरचातुरन्तचक्रवर्ती, चक्रवर्तिपदेन षट्खण्डाधिपतिसादृश्यं व्यज्यते, तथाहि–चत्वारः–उत्तरदिशि हिमवान्, शेषदिक्षु चोपाधिभेदेन समुद्राः, अन्ताः=सीमानस्तेषु स्वामित्वेन भवश्चातुरन्तः, चक्रेण=रत्नभूतप्रहरणविशेषेण वर्तितुं शीलमस्येति चक्रवर्ती, चातुरन्तश्चासौ चक्रवर्ती चातुरन्तचक्रवर्ती, धर्मेण=न्यायेन वरः–श्रेष्ठः इतरतैर्थिकापेक्षयेति धर्मवरः "धर्माः पुण्य–यम–न्याय–स्वभावा–ऽऽचार–सोमपाः" इत्यमरः, स चासौ चातुरन्तचक्रवर्ती च। यद्वा–चातुरन्तं च तच्चक्रं चातुरन्तचक्रं, वरं च तच्चातुरन्तचक्रं वरचातुरन्तचक्रं, धर्मो वरचातुरन्तचक्रमिव धर्मवरचातुरन्तचक्रं,

---

इसमें इसलिये है कि इनमें तात्त्विक अर्थ को प्रतिपादन करने की बिलकुल ही क्षमता नहीं है, अतः इनमें वरत्व नहीं है। इस धर्मवरचातुरन्तचक्र से जिसका वर्तन करने का स्वभाव होता है वह धर्मवरचातुरन्तचक्रवर्ती है। चक्रवर्ती पद से षड्खण्डाधिपति के साथ सादृश्य प्रकट किया गया है जो इस प्रकार से है—

उत्तरदिशा में एक हिमवान् और तीन दिशाओं संबंधी तीन समुद्र, ये चार पृथ्वी के विभाग हैं। इन चारों में जिनकी प्रभुता चलती है वह चातुरन्त है। तथा चक्ररत्नविशेष से प्रवृत्ति करने का जिसका स्वभाव होता है वह चक्रवर्ती है। चातुरन्तरूप जो चक्रवर्ती है वह चातुरन्तचक्रवर्ती है। न्याय से श्रेष्ठ जो चातुरन्त चक्रवर्ती वह धर्मवरचातुरन्तचक्रवर्ती है। यहां धर्म शब्द का अर्थ "धर्माः पुण्य-यम-न्याय-स्वभावा-ऽऽचारसोमपाः" इस अमरकोष के कथनानुसार न्याय है। निष्कर्षार्थ

માટે છે કે તેમાં તાત્ત્વિક અર્થનું પ્રતિપાદન કરવાનું સામર્થ્ય બિલકુલ નથી. તે કારણે તેમાં વરત્વ (શ્રેષ્ઠતા) નથી. આ ધર્મવર ચાતુરન્ત પ્રમાણે જ વર્તન કરવાનો જેમનો સ્વભાવ હોય છે તેમને 'ધર્મવર ચાતુરન્ત ચક્રવર્તી' કહે છે, ચક્રવર્તી પદ દ્વારા છએ ખંડના અધિપતિની સાથે સાદૃશ્ય–સમાનતા બતાવવામાં આવેલ છે જે આ રીતે છે–ઉત્તર દિશામાં હિમવાન અને બાકીની ત્રણે દિશામાં ત્રણ સમુદ્ર, એ ચાર પૃથ્વિના વિભાગ છે- એ ચારેમાં જેનું અધિપત્ય ચાલે છે તેને ચાતુરન્ત કહે છે. તથા ચક્રરત્ન વિશેષથી પ્રવૃત્તિ કરવાનો જેનો સ્વભાવ છે તેને ચક્રવર્તી કહે છે. ચાતુરન્તરૂપ જે ચક્રવર્તી તેને ચાતુરન્ત ચક્રવર્તી કહે છે. ન્યાયની દૃષ્ટિએ શ્રેષ્ઠ એવા ચાતુરન્ત ચક્રવર્તીને ધર્મવર ચાતુરન્ત ચક્રવર્તી કહે છે. 'धर्माः पुण्य–यम–न्याय–स्वभावाऽऽचारसोमपाः' આ અમરકોષના કથનાનુસાર ધર્મ શબ્દનો અર્થ ન્યાય થાય છે. તેનું તાત્પર્ય

तेन वर्तितुं वर्तयितुं वा शीलमस्य स तथा, "दीवो"–द्वीपः–संसारसमुद्रे निमज्जतां द्वीपतुल्यत्वात्। 'ताणं' त्राणं–कर्मकदर्थितानां भव्यानां रक्षणसमर्थः। अत एव तेषां 'सरणगई'–शरणगतिः=आश्रयस्थानम् "पइट्ठा" प्रतिष्ठा–

इसका यही है कि जिस प्रकार भूमण्डल में चक्रवर्ती राजा दूसरे राजाओं की अपेक्षा अतिशयवाला होता है उसी तरह भगवान भी अन्य धर्मप्रणेताओं की अपेक्षा अतिशयवंत होते हैं। इस कारण वे धर्मवर चातुरन्तचक्रवर्ती यहाँ प्रकट किये गये हैं। अथवा–चातुरन्त जो चक्र है वही चातुरन्तचक्र है, वर जो चातुरन्तचक्र वह हुआ चातुरन्तचक्र, वरचातुरन्त के समान जो धर्म वही हुआ धर्मवरचातुरन्त, इस धर्मवरचातुरन्त से जिसका स्वभाव स्वयं वर्तन करने का अथवा दूसरों को वर्तन कराने का है वह धर्मवरचातुरन्तचक्रवर्ती है। प्रभु संसारसमुद्र मे डूबते हुए प्राणियों को द्वीपतुल्य होने के कारण द्वीपभूत हैं इसलिये वे द्वीप हैं। कर्म से कदर्थित हुए भव्यों की प्रभु रक्षा करने में समर्थ हैं इसलिये उन्हें त्राणरूप प्रकट किया गया है। "शरणगति" पद से यही बात स्पष्ट की गई है कि जब प्रभु भव्यजीवों के लिये त्राणरूप हैं इसी कारण वे उनके आश्रयस्थानरूप हैं। भगवान् त्रिकाल में भी अपने प्राप्त शुद्धस्वरूप से विचलित नहीं होते हैं, अर्थात् उनका वह शुद्धस्वरूप

એ છે કે જેમ ભૂમંડળમાં બીજા રાજાઓ કરતાં ચક્રવર્તી રાજાનો પ્રભાવ વધારે હોય છે એજ પ્રમાણે બીજા ધર્મપ્રણેતાઓ કરતાં ભગવાનનો પ્રભાવ પણ વધારે પડે છે. તે કારણે અહીં તેમને ધર્મવર ચાતુરન્ત ચક્રવર્તી કહેવામાં આવ્યા છે અથવા—ચાતુરન્ત જે ચક્ર તેને જ ચાતુરન્ત ચક્ર કહેલ છે. શ્રેષ્ઠ ચાતુરન્ત ચક્રને વરચાતુરન્ત ચક્ર કહેલ છે. શ્રેષ્ઠ (વર) ચાતુરન્તના જેવો જે ધર્મ તેને ધર્મવર ચાતુરન્ત કહેલ છે. એ ધર્મવર ચાતુરન્ત પ્રમાણે જ વર્તવાનો અને બીજાની પાસે તેવું વર્તન કરાવવાનો જેમનો સ્વભાવ હોય છે તેમને ધર્મવર-ચાતુરન્ત ચક્રવર્તી કહે છે. જેમ સમુદ્રમાં ડૂબતાં જીવોને માટે દ્વીપ આશ્રયસ્થાન બને છે તેમ સંસારસમુદ્રમાં ડૂબતાં જીવોને માટે ભગવાન આશ્રયદાતા હોવાથી તેમને દ્વીપ વિશેષણ લગાડયું છે. કર્મોથી ત્રાસેલા ભવ્યજીવોની રક્ષા કરવાનું સામર્થ્ય પ્રભુમાં છે તેથી તેમને ત્રાણરૂપ બતાવ્યા છે. "શરણગતિ" પદથી એજ વાત સ્પષ્ટ થઈ છે કે પ્રભુ ભવ્યજીવોને માટે જેમ ત્રાણરૂપ છે, એજ પ્રમાણે આશ્રયસ્થાનરૂપ છે. ત્રણે કાળમાં પોતે પ્રાપ્ત કરેલા વિશુદ્ધ સ્વરૂપથી ભગવાન વિચલિત થતાં નથી–એટલે કે તેમના તે શુદ્ધ સ્વરૂપનો કદી પણ નાશ

कालत्रयेऽप्यविनाशित्वेन स्थितः। 'अप्पडिहयवरनाण-दंसणधरे' अप्रतिहत-वरज्ञानदर्शनधरः-प्रतिहतं भित्त्याद्यावरणस्खलितं, न प्रतिहतम्-अप्रतिहतं, ज्ञानं, च दर्शनं चेति ज्ञान-दर्शने, अप्रतिहते वरे-श्रेष्ठे च ते ज्ञानदर्शने अप्रतिहतवरज्ञानदर्शने, धरतीतिधरः, अप्रतिहतवरज्ञानदर्शनयोर्धरोऽप्रतिहतवरज्ञानदर्शनधरः=आवरणरहित-केवलज्ञानकेवलदर्शनधारी। 'वियट्टछउमे' – व्यावृत्तछद्मा-छाद्यते=आव्रियते केवलज्ञान-केवलदर्शनाद्यात्मनोऽनेनेति छद्म=घातिकर्मवृन्दं-ज्ञानावरणीयादिरूपं

कभी विनष्ट नहीं होता है इसलिये वे प्रतिष्ठा स्वरूप हैं। "अप्रतिहत-वरज्ञानदर्शनधरः" पद यह बतलाता है कि प्रभु जिन अनन्त ज्ञान और अनन्त दर्शन के धारी हैं वे उनके अनन्त ज्ञान और अनन्त दर्शन आवरणरहित हैं। भित्त्यादि आवरणों से वे कभी स्खलित नहीं होते हैं, अर्थात् भित्त्यादि आवरकद्रव्य ज्ञेयपदार्थों को जानने में उन्हें रोक नहीं सकते हैं। भित्त्यादिक आवारक द्रव्य जिस ज्ञानदर्शन में अपने ज्ञेय को जानते समय बाधा-रुकावट डालता हैं वह ज्ञानदर्शन प्रतिहत कहलाता है। इस तरहसे जो प्रतिहत नहीं होता है उसका नाम अप्रति-हत है। ऐसे अप्रतिहत जो ज्ञान और दर्शन हैं वे अप्रतिहतज्ञानदर्शन हैं। ऐसे अप्रतिहत-श्रेष्ठ ज्ञान और दर्शन को जो धारण करता है वह अप्रतिहतज्ञानदर्शनधर है। इस प्रकार यह अप्रतिहतज्ञानदर्शनधरका अवयवार्थ है। "व्यावृत्तछद्मा" पद यह बतलाता है कि प्रभु की आत्मा से ज्ञानावरण आदि चार घातियारूप कर्मवृन्द निवृत्त हो चुका है, इस पद का अवयवार्थ इस प्रकार से है-आत्मा के केवलज्ञान केवल-

---

થતો નથી. તેથી તેઓ પ્રતિષ્ઠા સ્વરૂપ છે. "अप्रतिहतवरज्ञानदर्शनधरः" પદ એ બતાવે છે કે પ્રભુ જે અનંત જ્ઞાન અને અનંત દર્શનને ધારણ કરે છે તે અનંતજ્ઞાન અને અનંતદર્શન આવરણ રહિત છે. ભિત્યાદિ આવરણોથી તે કદી પણ સ્ખલિત થતાં નથી. એટલે કે ભિત્યાદિ આવરક દ્રવ્ય તેમને જ્ઞેય પદાર્થો જાણતા રોકી શકતું નથી. ભિત્યાદિય આવરક દ્રવ્ય જે જ્ઞાનદર્શનમાં જ્ઞેય પદાર્થને જાણવામાં નડતરરૂપ બને છે તે જ્ઞાનદર્શનને પ્રતિહત જ્ઞાનદર્શન કહે છે. આ રીતે જે જ્ઞાનદર્શન પ્રતિહત હોતાં નથી તેમને અપ્રતિહત જ્ઞાનદર્શન કહે છે. એવા અપ્રતિહત જ્ઞાનદર્શનને ધારણ કરનારને 'અપ્રતિહત જ્ઞાનદર્શનધર' કહે કહે છે. અપ્રતિહત જ્ઞાનદર્શનધરનો ઉપર પ્રમાણે અર્થ થાય છે. "व्यावृत्तछद्मा" પદ એ બતાવે છે કે પ્રભુના આત્મામાંથી જ્ઞાનાવરણ આદિ ચાર ઘાતિયા કર્મો નિવૃત્ત થઈ ગયાં છે. આ પદનો અવયવાર્થ આ પ્રમાણે છે-જેના દ્વારા આત્માના

कर्मजातम्, व्यावृत्तं=निवृत्तं छद्म यस्मात् स व्यावृत्तच्छद्मा। 'जिणे'–जिनः–रागद्वेषशत्रुविजेता। 'जावए'–जापकः–जापयति=रागद्वेषादिशत्रून् जयन्तं भव्यजीवगणं धर्मदेशनादिना प्रेरयतीति जापकः। 'तिण्णे'–तीर्णः–स्वयं संसारौघं तीर्णः=उत्तीर्णः। 'तारए'तारकः–तारयति–तरतोऽन्यान् भव्यजीवान् प्रेरयतीति तारकः। 'बुद्धेः' बुद्धः=स्वयं बोधं प्राप्तः। बोहए'–बोधकः–बुध्यमाना-

दर्शन आदि जिसके द्वारा आवृत किये जाते हैं उसका नाम छद्म है। ऐसा छद्म घातियाकर्मों का समूह है। यह ज्ञानावरणीय आदि रूप कर्मसमूह जिससे दूर होता है वह व्यावृत्तछद्मा कहलाता है। "जिनः" पद यह प्रकट करता है कि रागद्वेष आदि प्रबल अन्तरङ्ग शत्रुओं को जीतकर ही आत्मा जिन बनता है। भगवान् भी जिन हैं, इसलिये उन्हों ने राग द्वेष आदि अन्तरंग शत्रुयों पर विजय प्राप्त कर लिया है। "जापकः" पद यह बतलाता है कि प्रभु अपनी धर्मदेशना द्वारा भव्यजनों को रागद्वेष आदि शत्रुओं को जितने के लिये प्रेरित करते हैं। इसलिये प्रभु जापक हैं। "तिण्णे" पद यह बतलाता है कि प्रभु चतुर्गतिरूप संसारसमुद्र से पार हो चुके हैं। "तारए" पद प्रभु में अन्य भव्यजीवों को भी वे संसारसमुद्र से पार करा देते हैं, यह बात प्रकट करता है। भगवान् स्वयं बोध को प्राप्त हुए हैं, इन्हें किसी ने बोध नहीं दिया है यह बात "बुद्ध" पद बतलाता है। बोधक पद प्रभु में अन्य जीवों के लिये भी वे बोध देते हैं, यह प्रकट करता है।

કેવળજ્ઞાન કેવળદર્શન આદિ ગુણોને આવૃત્ત કરી નાખવામાં આવે છે તેનું નામ છદ્મ છે. ઘાતિયા કર્મોનો સમૂહ એ પ્રકારનો છદ્મ છે. તે જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મસમૂહનો જેમના દ્વારા નાશ થઈ જાય છે તેમને 'વ્યાવૃત્તછદ્મા' કહે છે. 'जिनः' શબ્દ એ બતાવે છે કે રાગદ્વેષ આદિ અંદરના શત્રુઓને જીતીને જ આત્મા જિન બની શકે છે. ભગવાન મહાવીર સ્વામીએ પણ રાગદ્વેષ આદિ અંદરના શત્રુઓને જીત્યા હતા તેથી તેમને જિન કહેવામાં આવેલ છે. "जापकः" પદ એ બતાવે છે કે પ્રભુ પોતાની દેશના દ્વારા ભવ્ય જીવોને રાગદ્વેષ આદિ શત્રુઓને જીતવાની પ્રેરણા આપે છે. તેથી પ્રભુને જાપક કહ્યા છે. "तिण्णे" પદ એ બતાવે છે કે પ્રભુ પોતે ચાર ગતિ વાળા સંસાર સમુદ્રને તરી ગયા છે. "तारए" પદ એ બતાવે છે કે પ્રભુ અન્ય ભવ્ય જીવોને પણ સંસાર સમુદ્ર તરાવી દે છે. ભગવાને જાતે જ બોધ પ્રાપ્ત કર્યો છે, કોઈએ તેમને બોધ આપ્યો નથી. એ વાત 'બુદ્ધ' પદ દ્વારા બતાવવામાં આવી છે. 'બોધક' પદ એમ બતાવે છે કે પ્રભુ અન્ય જીવોને બોધ આપે છે. ભગવાનને મુક્ત કહેવાનું

न्यान् भव्यजीवान् प्रेरयतीति बोधकः । " मुत्ते '-मुक्तः-अमोचि स्वयं कर्मबन्धनादिति मुक्तः । ' मोयए '-मोचकः-मुच्यमानानन्यान् भव्यजीवान् प्रेरयतीति मोचकः । ' सव्वण्णू "-सर्वज्ञः-सर्वं=सकलद्रव्य-गुण-पर्यायलक्षणं वस्तुजातं याथातथ्येन जानातीति सर्वज्ञः। 'सव्वदरिसी ' सर्वदर्शी-सर्वं=समस्तं पदार्थस्वरूपं सामान्येन द्रष्टुं शीलमस्यासौ सर्वदर्शी । 'सिवं '-शिवं निखिलोपद्रवरहितत्वाच्छिवं-कल्याणमयं स्थानमित्यस्य विशेषणमिदम् । शिवादीनां सर्वेषां द्वितीयान्तानामग्रेतनेन 'संपाविउकामे' इत्यनेन सम्बन्धः, 'अयलं' अचलं-स्वाभाविकप्रायोगिकचलनक्रियाशून्यम् । ' अरुयं '-अरुजम्-अविद्यमाना रुजा यत्र तत्-आधिव्याधिरहितम्-इत्यर्थः । 'अणंतं'-अविद्यमानोऽन्तो=नाशो यस्य तत् । अत एवम् 'अक्खयं'-अक्षयं-नास्ति लेशतोऽपि क्षयो यस्य तत्-अविनाशीत्यर्थः, 'अव्वाबाहं' अव्याबाधं - न विद्यते व्याबाधा=पीडा द्रव्यतो भावतश्च यत्र तत्।

भगवान् मुक्त इसलिये हैं कि वे कर्मबंधन से छूट चुके हैं, और दूसरे भव्यजीवों को भी वे कर्मबंधन से छुड़ाते हैं। भगवान् त्रिकालवर्ती समस्त द्रव्यों की गुणपर्यायों को जैसी वे हैं वैसे ही स्वरूप से जानते हैं अतः वे सर्वज्ञ हैं। सामान्यरूप से समस्त पदार्थों के स्वरूप के वे यथार्थद्रष्टा हैं इसलिये सर्वदर्शी हैं। शिव अचल आदि विशेषण सिद्धगति के हैं, इनका अर्थ इस प्रकार से है-शिव-सर्व उपद्रव रहित होने के कारण कल्याणस्वरूप, अचल-स्वाभाविक एवं प्रायोगिक, दोनों प्रकार की चलनक्रिया से शून्य, अरुज-आधिव्याधि से रहित, अनंत-जिसका नाश नहीं होता है ऐसा, अक्षय अविनाशीस्वभाववाला, अव्याबाध-द्रव्य और भावरूप से जहां पीड़ा बिलकुल नहीं है इसलिये

કારણ એ છે કે તેઓ પોતે કર્મબંધનમાંથી છૂટી ગયા છે અને બીજા ભવ્યજીવોને પણ તેઓ કર્મબંધનમાંથી છોડાવે છે. ત્રિકાળવર્તી સમસ્ત દ્રવ્યોના ગુણપર્યાયોને ભગવાન યથાર્થ રીતે જાણે છે, તેથી તેમને સર્વજ્ઞ કહ્યા છે. સામાન્ય રીતે સમસ્ત પદાર્થોના યથાર્થ સ્વરૂપના તેઓ દ્રષ્ટા છે, તેથી તેમને સર્વદર્શી કહેવામા આવ્યા છે. શિવ, અચલ આદિ વિશેષણો સદ્ગતિને લગાડવામાં આવ્યાં છે. તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે-શિવ-સર્વ ઉપદ્રવોથી રહિત હોવાને કારણે કલ્યાણ સ્વરૂપ. અચલ-સ્વાભાવિક અને પ્રાયોગિક બન્ને પ્રકારની ચલન ક્રિયાથી રહિત. અરુજ-આધિવ્યાધિથી રહિત. અનંત-જેનો નાશ થતો નથી તેવું. અક્ષય-અવિનાશી સ્વભાવનું. અવ્યાબાધ-દ્રવ્ય અને ભાવ રૂપે જ્યાં

'अपुणरावित्ति'- अपुनरावृत्ति-अविद्यमाना पुनरावृत्तिः=संसारे पुनरागमनं यस्मात् तत्; यत्र गत्वा न कदाचिदप्यात्मा विनिवर्तते, प्रतिपादितमन्यत्रापि "न स पुनरावर्तते" इति। इत्थमुक्तशिवत्वादिविशेषणविशिष्टं-'सिद्धिगइनामधेयं' सिद्धिगतिनामधेयं-सिद्धिगतिरिति नामधेयं=प्रशस्तं नाम यस्य तत्। 'ठाणं' स्थानं-स्थीयतेऽस्मिन्निति स्थानं=लोकाग्रलक्षणम् 'संपाविउकामे' सम्प्राप्तुकामः सम्यक् प्राप्तुं प्रयत्नवान् इत्यर्थः। 'जाव समोसरणं'-यावत् समवसरणम्-इत आरभ्य समवसरणपर्यन्तः सकलोऽपि पाठो वक्तव्यः। स चेत्थम्-

'अरहा जिणे केवली सत्तहत्थुस्सेहे समचउरंससंठाणसंठिए वज्जरिसहनारायसंघयणे अणुलोमवाउवेगे कंकग्गहणी कवोयपरिणामे सउणिपोसपिट्ठंतरोरुपरिणए पउमुप्पलगंधसरिसनिस्सासस्सुरभिवयणे छवी निरायंक-उत्तम-पसत्थ-अइसेय-निरुवम-पले जल्ल-मल्ल-कलंक-सेय-रय-दोस-वज्जियसरीर-निरुवलेवे

एतच्छाया—अरहाः जिनः केवली सप्तहस्तोत्सेधः समचतुरस्रसंस्थानसंस्थितः वज्रऋषभनाराचसंहननः अनुलोमवायुवेगः कङ्कग्रहणिः कपोतपरिणामः शकुनिपोसपृष्ठान्तरोरुपरिणतः पद्मोत्पलगन्धसदृशनिःश्वाससुरभिवदनः छविः निरातङ्कोत्तमप्रशस्तातिश्वेतनिरुपमपलः जल्ल-मल्ल-कलङ्क-स्वेदरजोदोष-

---

पीडारहित-दुःखरहित अपुनरावृत्ति--जहां पर जाकर जीव फिर संसार में वापिस लौटकर नहीं आता ऐसे पुनरावृत्तिरहित सिद्धिगति नामवाले स्थान को प्राप्त करने वाले वे प्रभु थे। ऐसे संबंध लगा लेना चाहिये।

सूत्र में "जाव समोसरणं" ऐसा जो पद आया है सो इस पद का यह अर्थ होता है कि समवसरण संबंधी जितना भी पाठ अन्य आगम शास्त्रों में लिखा हुआ है वह सब यहाँ पर लगा लेना चाहिये। वह पाठ इस प्रकार से "अरहा जिणे केवली" यहाँ से लेकर "अप्पाणं भावमाणे विहरइ" यहाँ तक है। इस पाठ का अर्थ इस प्रकार है—

પીડા બિલકુલ નથી અને તે કારણે જે પીડા રહિત છે. અપુનરાવૃત્તિ-જ્યાં ગયા પછી જીવને સંસારમાં ફરી પાછાં આવવું પડતું નથી. એવા પુનરાગમનથી રહિત સિદ્ધિ ગતિ નામના સ્થાનને પ્રાપ્ત કરનારા તે ભગવાન હતા, એ પ્રકારનો સંબંધ જોડી લેવો.

સૂત્રમાં "जाव समोसरणं" એવો જે પાઠ આવ્યો છે તે પરથી એમ સમજી લેવાનું છે કે સમવસરણના વિષયમાં અન્ય આગમ શાસ્ત્રોમાં જેટલો પાઠ આવતો હોય તે સમસ્ત પાઠને અહીં ગ્રહણ કરી લેવો. તે પાઠ આ પ્રમાણે છે-"अरहा जिणे केवली" થી લઇને "अप्पाणं भावेमाणे विहरइ" અહીં સુધીનો પાઠ-તે પાઠનો આ પ્રમાણે અર્થ થાય છે-

छायाउज्जोइयंग-पच्चंगे घणनिचियसुबद्धलक्खणुण्णयकूडागारनिभपिंडियग्गसिरए सामलिबोंड-घण-निचिय-च्छोडिय-मिउ-विसय-पसत्थ-सुहुम-लक्खण-सुगंधि-सुंदर-भुयमोयग-भिंग-नेल-कज्जल-पहट्ठभमरगण-णिद्ध-निकुरंबनिचिय-कुंचिय-पयाहिणावत्तमुद्धसिरए दालिमपुप्फप्पगास-तवणिज्ज-सरिस-निम्मल-सुणिद्ध-केसंत-केसभूमी छत्तागारुत्तिमंगदेसे णिव्वण-समट्ठ-लट्ठ-मट्ठ-चंदद्ध-सम-णिडाले उडुवइपडिपुण्णसोम्मवयणे अल्लीण-पमाणजुत्तसवणे सुस्सवणे पीण-मंसल-कवोलदेसभाए आणामियचावरुइल-किण्हब्भराइ-तणु-कसिण-णिद्ध-भमुहे अवदालिय-पुंडरीयणयणे कोआसियधवल-पत्तलच्छे गरुलाययउज्जुतुंगणासे उवचिय-सिलप्पवाल-बिंबफल-सण्णिभाहरोट्ठे पंडुर-ससि-सयल-विमल-णिम्मल-संख गोक्खीर-फेण-कुंद-दगरय-मुणालिया-धवल-दंतसेढी अखंडदंते अप्फुडियदंते अविरलदंते सुणिद्धदंते सुजायदंते एगदंतसेढी विव अणेगदंते हुयवह-णिद्धत-धोयतत्त-तवणिज्ज-रत्ततल-तालुजीहे अवट्ठिय-सुविभत्त-चित्तमंसू-मंसल-संठिय-पसत्थ-सद्दूल-विउल-हणुए चउरंगुल-सुप्पमाण-कंबुवरसरिसग्गीवे वरमहिस-वराह-सीह सद्दूल-उसभ-नागवर-पडिपुण्ण-विउलक्खंधे जुगसन्निभ-पीण-रइय-पीवर-पउट्ठ-सुसंठिय--सुसिलिट्ठ-विसिट्ठ-घण-थिर-सुबद्ध-संधि-पुरवरफलिह-वट्टिय-भुए भुयगीसर-विउल-भोग-आयाण-फलिहोच्छूढ-दीहबाहू रत्ततलोवइय-मउय मंसल-सुजाय-लक्खण-पसत्थ-अच्छिद्दजालपाणी पीवर-कोमल-वरंगुली आयंबतंब-तलिण-सुइ-

---

वर्जितशरीरनिरुपलेपः छायोद्योतिताङ्गः घननिचित-सुबद्ध-लक्षणोन्नतकूटाकार-निभपिण्डिताग्रशिरस्कः शाल्मलिबोण्ड-प्रत्यङ्गघननिचितच्छोटितमृदुविशदप्रशस्त-सूक्ष्मलक्षणसुगन्धिसुन्दरभुजमोचकभृङ्गनैल-कज्जल-प्रहृष्टभ्रमरगण-स्निग्धनिकुरम्ब-निचित-कुञ्चित-प्रदक्षिणाऽऽवर्त-मूर्द्धशिरोजः दाडिमपुष्पप्रकाशतपनीयसदृशनिर्मल-सुस्निग्धकेशान्तकेशभूमिः छत्राकारोत्तमाङ्गदेशः निर्व्रणसमलष्टमृष्टचन्द्रार्द्धसमल-लाटः उडुपतिप्रतिपूर्णसौम्यवदनः आलीनप्रमाणयुक्तश्रवणः सुश्रवणः पीनमांसल-कपोलदेशभागः आनामितचापरुचिरकृष्णाभ्रराजितनुकृष्णस्निग्धभ्रूः अवदलित-पुण्डरीकनयनः विकसित-धवलपत्रलाक्षः गरुडायतऋजुतुङ्गनासिकः उपचितशिला प्रवालबिम्बफलसन्निभाधरोष्ठः पाण्डुर-शशिशकल-विमलनिर्मलशङ्ख-गोक्षीर-फेन-कुन्द-दकरजो-मृणालिकाधवलदन्तश्रेणिः अखण्डदन्तः अस्फुटितदन्तः अविरलदन्तः सुस्निग्धदन्तः सुजातदन्तः एकदन्तश्रेणीवाऽनेकदन्तः हुतवहनिर्ध्मातधौततप्ततप-नीयरक्ततलताल्लुजिह्वः अवस्थितसुविभक्तचित्रश्मश्रुः मांसलसंस्थितप्रशस्तशार्दूल-विपुलहनुकः चतुरङ्गुलसुप्रमाणकम्बुवरसदृशग्रीवः वरमहिषवराहसिंहशार्दूलर्षभनाग-वरपरिपूर्णविपुलस्कन्धः युगसन्निभपीनरतिदपीवरप्रकोष्ठसुसंस्थितसुश्लिष्टविशिष्ट-घनस्थिरसुबद्धसन्धिपुरवरपरिघवर्तितभुजः भुजगेश्वरविपुलभोगादानपरिघावक्षिप्तदीर्घ-बाहुः रक्ततलोपचितमृदुमांसलसुजातलक्षणप्रशस्ताच्छिद्रजालपाणिः, पीवरकोमल-

रुइल-णिद्धणहे चंदपाणिलेहे सूरपाणिलेहे संखपाणिलेहे चक्कपाणिलेहे दिसासोत्थियपाणिलेहे चंद-सूर-संख-चक्क-दिसासोत्थिय-पाणिलेहे कणगसिलायलुज्जल-पसत्थ-समतल-उवचिय-वित्थिण्ण-पिहुलवच्छे सिरिवच्छंकियवच्छे अकरंडुय-कणग-रुयय-निम्मल-सुजाय-निरुवहय-देहधारी अट्ठसहस्सपडिपुण्ण-वरपुरिसलक्खण-धरे सण्णयपासे संगयपासे सुजायपासे सियमाइय-पीण-रइयपासे उज्जुय-सम-संहिय-जच्च-तणु कसिण-णिद्ध-आइज्ज-लडह-रमणिज्ज-रोमराई झस-विहग-सुजाय-पीण-कुच्छी झसोयरे सुइकरणे पउम-वियडणाभे गंगावत्तग-पयाहिणा-वत्त-तरंग-भंगुर-रविकिरण-तरुण-वोहिय-अकोसायंतपउम-गंभीर-वियड-णाभे साहय-सोणंद-मुसल-दप्पण--णिकरिय-वरकणगच्छरु-सरिस-वरवइर-वलिय-मज्झे पमुइय-वरतुरग-सीह-वर-वट्टियकडी वरतुरगसुजायगुज्झदेसे आइण्णहउव्व णिरुवलेवे वर-वारण-तुल्लविक्कम-विलसियगई गय-ससण-सुजाय-सन्निभोरू समुग्ग-णिमग्ग-गूढजाणू एणी-कुरुविंदावत्त-वट्टाणुपुव्वजंघे संठियसुसिलिट्ठ-विसिट्ठ-गूढगुप्फे सुपइट्ठियकुम्मचारुचलणे अणुपुव्व-सुसंहयंगुलीए उण्णय-तणु-तंव-णिद्ध-णक्खे रत्तुप्पल-पत्तलपत्त-मउय-सुकुमाल-कोमलतले अट्ठसहस्सवरपुरिस-लक्खणधरे नग-नगर-मगर-सागर-चक्कंक-वरंग-मंगलंकियचलणे विसिट्ठरूवे हुयवह-निद्धूम-जलिय-तडि-तडिय-तरुणरविकिरणसरिसतेए अणासवे अममे

वराङ्गुलिः आताम्रताम्रतलिनशुचिरुचिरस्निग्धनखः चन्द्रपाणिरेखः सूरपाणिरेखः शङ्खपाणिरेखः चक्रपाणिरेखः दिक्स्वस्तिकपाणिरेखः चन्द्रसूरशङ्खचक्रदिक्स्वस्तिक-पाणिरेखः कनकशिलातलोज्ज्वलप्रशस्तसमतलोपचितविस्तीर्णपृथुलवक्षस्कः श्रीवत्सा-ङ्कितवक्षस्कः अकरण्डुककनकरुचकनिर्मलसुजातनिरुपहतदेहधारी अष्टसहस्रप्रतिपूर्ण-वरपुरुषलक्षणधरः सन्ततपार्श्वः सङ्गतपार्श्वः सुन्दरपार्श्वः सुजातपार्श्वः मितमात्रकपीन-रतिदपार्श्वः ऋजुकसमसंहितजात्यतनुकृष्णस्निग्धाऽऽदेयललितरमणीयरोमराजिः झषविहगसुजातपीनकुक्षिः झषोदरः शुचिकरणः पद्मविकटनाभः गङ्गाऽऽवर्तक-प्रद-क्षिणाऽऽवर्त-तरङ्गभङ्गुर-रविकिरण-तरुणबोधित-विकसत्पद्म-गम्भीर-विकटनाभः संह-तसोनन्द-मुसल-दर्पण निकरित-वरकनकत्सरुसदृश-वरवज्रवलितमध्यः प्रमुदितवर-तुरगसिंहवरवर्तितकटिः वरतुरगसुजातगुह्यदेशः आकीर्णहय इव निरुपलेपः वरवारण-तुल्यविक्रमविलासितगतिः गजश्वसनसुजातसन्निभोरुः समुद्गनिमग्नगूढजानुः एणीकु-रुविन्दावर्तवृत्तानुपूर्वजङ्घः संस्थितसुश्लिष्टविशिष्टगूढगुल्फः सुप्रतिष्ठितकूर्मचारुचरणः अनुपूर्वसुसंहताङ्गुलीकः उन्नततनुताम्रस्निग्धनखः रक्तोत्पलपत्रमृदुकसुकुमारकोमलतलः अष्टसहस्रवरपुरुषलक्षणधरः, नगनगरमकरसागरचक्राङ्कवराङ्कमङ्गलाङ्कितचरणः विशि-ष्टरूपः हुतवहनिर्धूमज्वलिततडितडित्तरुणरविकिरणसदृशतेजस्कः अनास्रवः अममः

अकिंचणे छिन्नसोए निरुवलेवे ववगयपेमरागदोसमोहे निग्गंथस्स पवयणस्स देसए सत्थनायगे पइट्ठावए समणगणवई समणविंदपरिवड्डिए चउतीसबुद्धाइसेसपत्ते पणतीससच्चवयणाइसेसपत्ते आगासगएणं चक्केणं आगासगएणं छत्तेणं आगासगयाहिं चामराहिं आगासागएणं फलिहामएणं सपायपीढेणं सीहासणेणं धम्मज्झएणं पुरओ पकड्ढिज्जमाणेणं चउदसहिं समणसाहस्सीहिं छत्तीसाए अज्जियासाहस्सीहिं सद्धिं संपरिवुडे पुव्वाणुपुव्विं चरमाणे गामाणुग्गामं दूइज्जमाणे सुहसुहेणं विहरमाणे जेणेव रायगिहे णयरे जेणेव गुणसिलए चेइए तेणेव उवागच्छइ उवागच्छित्ता अहापडिरूवं उग्गहं ओगिण्हइ, ओगिण्हित्ता संजमेणं तवसा अप्पाणं भावेमाणे विहरइ।"

अकिञ्चनः छिन्नस्रोताः निरुपलेपः व्यपगतप्रेमरागद्वेषमोहः निर्ग्रन्थस्य प्रवचनस्य देशकः सार्थनायकः प्रतिष्ठापकः श्रमणगणपतिः श्रमणवृन्दपरिवर्द्धकः चतुस्त्रिंशद्बुद्धातिशेषप्राप्तः पञ्चत्रिंशत्सत्यवचनाऽतिशेषप्राप्तः आकाशगतेन चक्रेण आकाशगतेन छत्रेण आकाशगताभ्यां चामराभ्याम् आकाशगतेन स्फटिकमयेन सपादपीठेन सिंहासनेन धर्मध्वजेन पुरतः प्रकृष्यमाणेन चतुर्दशभिः श्रमणसाहस्रीभिः षट्त्रिंशता आर्यिकासाहस्रीभिः सार्द्धं सम्परिवृतः पूर्वानुपूर्व्या चरन् ग्रामानुग्रामम् द्रवन् सुखसुखेन विहरन् यत्रैव राजगृहं नगरं यत्रैव गुणशिलकं चैत्यं तत्रैव उपागच्छति, उपागत्य यथाप्रतिरूपम् अवग्रहम् अवगृह्णाति, अवगृह्य संयमेन तपसा आत्मानं भावयन् विहरति।

व्याख्या—'अरहा' अरहाः—अविद्यमानं रहः—तिरोहितं वस्तुजातं यस्य सोऽरहः, 'अरहस्' इति सकारान्तः शब्दः, केवलज्ञानबलात् हस्तामलकीकृतलोकालोकवर्तिवस्तुकलाप इति यावत्। 'जिणे' जिनः—रागद्वेषादिविजेता।

"अरहा" जिसके ज्ञान में कोई भी वस्तु तिरोहित (छिपी हुई) नहीं है, अर्थात् जो समस्त त्रिकालवर्ती पदार्थों का स्पष्टरूप से यथार्थज्ञाता है उसका नाम अरहा है। "न रहः यस्य सः अरहाः" "अरहस्—शब्द सकारान्त है जो इस अर्थ का बोधक होता है कि जिसने केवलज्ञान केवलदर्शन से लोकालोकवर्ती वस्तुकलाप को हस्तामलकवत्—हाथ में रहे हुए आमले की

'अरहा' જેમના જ્ઞાન આગળ કોઇ પણ વસ્તુ છૂપી રહી શકતી નથી. એટલે કે જેઓ ત્રિકાળવર્તી સમસ્ત પદાર્થોના સ્વરૂપને સ્પષ્ટ રીતે જાણે છે-(યથાર્થ જ્ઞાતા છે) તેમને 'अरहा' કહે છે—"न रहः यस्य सः अरहाः" 'अरहस्' શબ્દ સકારાન્ત છે. તેનો અર્થ એવો થાય છે કે જેમણે કેવળજ્ઞાનના પ્રભાવથી લોકાલોકના વસ્તુ સમૂહને હસ્તામલકવત્ કરી લીધો છે—હાથમાં રહેલા આમળાંનું સ્વરૂપ જેમ જાણી શકાય છે તેમ લોકાલોકની પ્રત્યેક વસ્તુનું સ્વરૂપ જે જાણી શકે છે. તેમને 'अरहा' કહે છે.

'केवली' केवली=केवलज्ञानसम्पन्नः। 'सत्तहत्थुस्सेहे' सप्तहस्तोत्सेधः-उत्सेधः=उच्चैस्त्वं सप्तहस्त उत्सेधो यस्य स सप्तहस्तोत्सेधः=सप्तहस्तोच्छ्रित इत्यर्थः। 'सम-चउरंस-संठाण-संठिए' सम-चतुरस्र-संस्थान-संस्थितः, समाः=तुल्याः अन्यूनाधिकाः, चतस्रोऽस्रयः=हस्तपादोपर्यधोरूपाश्चत्वारोऽपि विभागाः (शुभलक्षणोपेताः) यस्य संस्थानस्य तत् समचतुरस्रं-तुल्यारोहपरिणाहं, तच्च संस्थानम्-आकारविशेष इति समचतुरस्रसंस्थानं, तेन संस्थितः=युक्तः। 'वज्ज-रिसह-नाराय-संघयणे' वज्रऋषभनाराचसंहननः वज्रं=कीलिकाकारमस्थि, ऋषभः-तदुपरि वेष्टनपट्टाऽऽकृतिकोऽस्थिविशेषः, नाराचम्-उभयतोमर्कटवन्धः, तथा च द्वयोरस्थ्नोः परिवेष्टितयोरुपरि तदस्थित्रयं पुनरपि दृढीकर्तुं तत्र निखातं कीलिकाऽऽकारं वज्रनामकमस्थि यत्र भवति तद् वज्रऋषभनाराचं, तत् संहननम्-संहन्यन्ते=दृढीक्रि-

---

तरह जान लिया है वही अरहा है। वे भगवान् इसी कारण अरहा थे। राग-द्वेष आदि के विजेता होने से वे जिन थे। केवलज्ञान से संपन्न होनेके कारण वे केवली थे। उनके शरीर की ऊँचाई सात हाथ की थी। उनका समचतुरस्र संस्थान था। जिस संस्थान में हस्त, पाद, ऊपर और नीचे का भाग, ये चारों विभाग शुभलक्षणों से युक्त होते हैं उसका नाम समचतुरस्र-संस्थान है। संस्थान नाम आकार का है। सम शब्द का अर्थ-तुल्य-बराबर, न कम न अधिक, ऐसा है। चतुर् का अर्थ चार है। अस्र का अर्थ हस्तपादादिकरूपविभाग है। संहनन प्रभु का वज्रऋषभनाराच था। कीलिका के आकार जैसी हड्डी का नाम वज्र है। वज्र के ऊपर वेष्टन-पट्टी के जैसी विशिष्ट हड्डी का नाम ऋषभ है। उभयतो मर्कटबंध का नाम नाराच है। तात्पर्य कहने का यह है कि जिस शरीर के वेष्टन-कीलें और हड्डियां वज्रमय हों वह वज्रऋषभनाराच संहनन है। परिवेष्टित दो

તે કારણે જ ભગવાન મહાવીર પ્રભુને 'अरहा' કહેલ છે. રાગદ્વેષ આદિના વિજેતા હોવાથી તેઓ જિન હતા. કેવળજ્ઞાનવાળા હોવાથી તેઓ કેવલી હતા. તેમના શરીરની ઊંચાઈ સાત હાથની હતી. તેઓ સમચતુરસ્ર સંસ્થાનવાળા હતા. જે સંસ્થાનમાં હાથ, પગ, ઉપર અને નીચેના ભાગો, એ ચારે વિભાગો સમષ્ટને શુભ લક્ષણવાળા હોય છે. તે સંસ્થાનને સમચતુરસ્ર સંસ્થાન કહે છે. સંસ્થાન એટલે આકાર. સમ એટલે બરાબર-સપ્રમાણ. ચતુરસ્ર એટલે ચાર. 'અસ્ર' એટલે હાથ, પગ આદિ વિભાગ. પ્રભુનું સંહનન વજ્રઋષભનારાચ હતું. ખીલડાના આકારના હાડકાનું નામ વજ્ર છે. વજ્રના ઉપર વીંટળાયેલી પટ્ટી જેવા વિશિષ્ટ અસ્થિને ઋષભ કહે છે. બન્નેના મર્કટબંધને નારાચ કહે છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જે શરીરના વેષ્ટન-કીલે, (ખીલીનાં આકારનાં હાડકાં) અને અસ્થિ વજ્રમય હોય તેને 'વજ્રઋષભનારાચ' સંહનન કહે છે. પરિવેષ્ટિત બન્ને હાડકાંઓ

यन्ते शरीरपुद्गला येन तत्संहननम्=अस्थिनिचयः, तद्विद्यते यस्य स वज्रऋषभनाराच-संहननः। 'अणुलोमवाउवेगे' अनुलोमवायुवेगः-अनुलोमोऽनुकूलो वायुवेगः=शरीराऽन्तर्वर्ती वायुवेगो यस्य स तथा, वायुप्रकोपरहितदेह इत्यर्थः, 'कंकग्गहणी' कङ्कग्रहणी-कङ्कः=पक्षिविशेषः, तस्य ग्रहणीव ग्रहणी यस्य स कङ्कग्रहणी-कङ्कगुदाशयवद् गुदाशयवान् नीरोगवर्चस्क इत्यर्थः। 'कवोयपरिणामे' कपोतपरिणामः-कपोतस्येव परिणामः आहारपरिपाको यस्य स तथा, यथा कपोतस्य जाठराऽनलः पाषाणकणानपि पाचयति तथा भगवतोऽपि जाठरानलोऽन्तप्रान्तादिसर्वविधाऽऽहार-परिपाचकः। 'सउणि-पोस-पिट्ठंतरोरु-परिणए' शकुनि-पोस-पृष्ठान्तरोरुपरिणतः-शकुनेः=पक्षिणः पोसवत् पुरीषसम्पर्करहितो निरुपलेपः पोसः=गुदाशयो यस्य स शकुनिपोसः, पृष्ठं च अन्तरे च-पृष्ठोदरयोरन्तरालवर्तिनी अङ्गे=पार्श्वा-

हड्डियों के ऊपर और तीन हड्डियों को मजबूत करने के लिये जो कीलिका के आकारवाली वज्र नाम की हड्डी जिस संहनन में लगी हुई रहती है वह वज्रऋषभनाराच संहनन है। अस्थिबंधकी विशिष्ट रचना ही संहनन कहलाता है। प्रभु का शरीरान्तवर्ती वायु का वेग सदा उनके अनुकूल रहता है, वह कभी कुपित नहीं होता, इसलिये वे अनुकूल वायुवेगवाले यहाँ प्रकट किये गये हैं। प्रभु का गुदाशय कंकपक्षी के गुदाशय के समान-निरोग मलवालाहोता है। यही बात कंकग्रहणी शब्द से प्रकट की गई है। कवोयपरिणामे-पद यह प्रकट करता है कि प्रभु का आहारपरिपाक कपोत के आहारपरिपाक के जैसा होता है। अर्थात् जिस प्रकार कबूतर की जठराग्नि पाषाण के कणों को भी पचा देती है उसी प्रकार प्रभु की भी जठराग्नि अन्त प्रान्त आदि सर्व प्रकारके आहार को पचा दिया करती थी। शकुनि नाम पक्षी का है। पक्षी का गुदाशय मल के संपर्क से रहित होता है।

ઉપર અને ત્રણ હાડકાંઓને મજબૂત કરવાને માટે ખીલીના આકારનું વજ્ર નામનું હાડકું જે સંહનનમાં બેસાડેલું હોય છે તે સંહનને વજ્રઋષભનારાચ સંહનન કહે છે. અસ્થિબંધની વિશિષ્ટ રચનારૂપ સંહનન હોય છે. પ્રભુના શરીરની અંદર રહેલા વાયુનો વેગ સદા તેમને અનુકૂળ રહ્યા કરે છે. તે વાયુનો પ્રકોપ કદી તેમને નડતો નથી. તેથી તેમને અનુકૂળ વાયુવેગવાળા કહ્યા છે. પ્રભુનું ગુદાશય કંકપક્ષીના ગુદાશય જેવું હોય છે. એજ વાત 'કંકગ્રહણી' શબ્દ દ્વારા બતાવવામાં આવી છે. 'कवोयपरिणामे' પદ એ વાત બતાવે છે કે પ્રભુનો આહારપરિપાક કપોતના આહારપરિપાક જેવો હોય છે. એટલેકે-જેમ કબુતરની જઠરાગ્નિ પથ્થરનાં કણોને પણ પચાવી શકે છે. તેમ પ્રભુની જઠરાગ્નિ અન્ત, પ્રાન્ત આદિ સર્વ પ્રકારના આહારને પચાવી દે છે. શકુનિ એટલે પક્ષી. પક્ષીનું ગુદાશય

विति यावत्, ऊरू च जङ्घे, एतेषां प्राण्यङ्गत्वात्समाहारद्वन्द्वे-पृष्ठाऽन्तरोरु=पृष्ठ-पार्श्वजङ्घम्, तत् परिणतं=विशिष्टपरिणामयुक्तं यस्य स तथा, शकुनिपोसश्चासौ पृष्ठान्तरोरुपरिणतश्च स शकुनिपोसपृष्ठान्तरोरुपरिणतः-निर्लेपमलद्वारवान् सुन्दर-पृष्ठपार्श्वजङ्घावांश्च इत्यर्थः। 'पउमु-प्पल-गंध-सरिस-निस्सास-सुरभि-वयणे' पद्मोत्पलगन्ध-सदृश-निःश्वास-सुरभि-वदनः पद्मं=कमलम्, उत्पलं=नीलकमलं, तयोर्गन्धः, अथवा पद्मं=पद्मकाभिधानं गन्धद्रव्यम्, उत्पलं च उत्पलकुष्टं, तयोर्गन्धः, तेन सदृशः=समो यो निःश्वासः=श्वासोच्छ्वासपवनः तेन सुरभि=सौरभमयं वदनं=मुखं यस्य स तथा, परिमलमयपदार्थसौरभसम्भारसम्भृतश्वासोच्छ्वाससुरभितमुख इति भावः। 'छवी' छविः = छविमान्-दीप्तिदेदीप्यमानशरीर इत्यर्थः। 'निरायंक-उत्तम-पसत्थ-अइसेय-निरुवम-पले निरातङ्कोत्तमप्रशस्ताऽतिश्वेतनिरुपमपलः, तत्र-आतङ्को=रोगो निर्गतो यस्मात् तन्निरातङ्कं=नीरोगम्, उत्तमम्=उत्कृष्टतमम्, अत एव प्रशस्तम्, अतिश्वेतम्=अतिशयशुक्लगुणयुक्तं, निरुपमम्=अनुपमं पलं=मांसं यस्य सः, रोगमुक्तसर्वोत्तमगुणयुक्तश्वेतनिरुपममांसवान् इत्यर्थः। 'जल्ल-मल्ल-कलंक-सेय-रय-दोसवज्जिय-सरीर-निरुवलेवे'

पृष्ठभाग बड़ा सुन्दर होता है। पार्श्वभाग भी मनोहर होता है। उरु भी सुरम्य होते हैं। इसी प्रकार प्रभु के अंग भी सुन्दर होते हैं। पद्म-कमल, उत्पल-नीलकमल, अथवा-पद्म-पद्मक नामका गंधवाला द्रव्य उत्पल-उत्पलकुष्ट-इनकी जैसी सुगंधि होती है, उसी सुगंधिके जैसा प्रभुके श्वासोच्छ्वासका पवन होता है, इस पवनसे प्रभुका मुख सदा सौरभ युक्त होता है। प्रभुका शरीर कान्तिविशिष्ट होता है। प्रभुके शरीरका जो मांसपिंड होता है वह आतंक (रोग) रहित, सर्वोत्तमगुणयुक्त, श्वेत और निरुपम होता है। जल्ल, मल्ल, कलङ्क, स्वेद और रज, इनके दोषसे वर्जित होनेके कारण वह प्रभुका शरीर सदा निर्मल रहा करता है। 'जल्ल'

મળના સંપર્કથી તદ્દન રહિત હોય છે. અને પૃષ્ટ ભાગ ઘણો સુંદર હોય છે. પાર્શ્વ ભાગ પણ મનોહર હોય છે અને છાતીનો ભાગ પણ સુરમ્ય હોય છે. એજ પ્રમાણે પ્રભુનાં અંગો પણ સુંદર હોય છે. પદ્મ-કમલ, ઉત્પલ-નીલકમલ, અથવા પદ્મ એટલે પદ્મક નામનું સુગંધિ દ્રવ્ય અને ઉત્પલ એટલે ઉત્પલકુષ્ટ નામનું સુગંધિ દ્રવ્યની જેવી સુગંધિ હોય છે તેવી સુગંધિથી યુક્ત વાયુ પ્રભુના શ્વાસોચ્છ્વાસમાંથી નીકળે છે, અને વાયુથી પ્રભુનું મુખ સદા સૌરભથી યુકત રહે છે. પ્રભુનું શરીર કાન્તિમય હોય છે. પ્રભુના શરીરના માંસપિંડ રોગરહિત, સર્વોત્તમ ગુણવાળા શ્વેત અને અનુપમ હોય છે. પ્રભુનું શરીર જલ્લ. મલ્લ, કલંક, સ્વેદ અને રજના દોષથી રહિત હોવાને લીધે સદા નિર્મળ રહે છે. હવે 'જલ્લ'

जल्ल-मल्ल-कलङ्क-स्वेद-रजो-दोषवर्जित-शरीर-निरुपलेपः, तत्र-जल्लः=शरीरमलं शुष्कस्वेदरूपं, 'जल्ल' इति देशीयः शब्दः, मल्लः-शरीरगतं प्रयत्नविशेषापनेयं कठिनीभूतं रजः, कलङ्कः-दुष्टमशतिलादिरूपः, स्वेदः=प्रस्वेदः, रजः=धूलिः, तेषां यो दोषः=मलिनीकरणं तेन वर्जितम्, अत एव निरुपलेपं=निर्मलं शरीरं यस्य स तथा, विविधमलकलङ्कस्वेदरेणुदोषरहिततया निर्लेपनिर्मलशरीरवानित्यर्थः। 'छायाउज्जोइयंगपच्चंगे' छायोद्द्योतिताङ्गप्रत्यङ्गः-छायया=कान्त्या उद्द्योतितानि=चाकचिक्ययुक्तानि अङ्गप्रत्यङ्गानि=अङ्गोपाङ्गानि यस्य स तथा, अनुपमकान्त्या देदीप्यमानाऽङ्गप्रत्यङ्ग इत्यर्थः। 'घण-निचिय-सुबद्ध-लक्खणु-ण्णय-कूडागारनिभ-पिंडियग्गसिरए' घन-निचित-सुबद्ध-लक्षणोन्नत-कूटाऽऽकारनिभ-

यह देशीय शब्द है, इसका अर्थ शुष्कस्वेदरूप शारीरिक मल है। अर्थात् पसीना शुष्क हो जाने से रगड़ने पर जो शरीरसे काला कालासा द्रव्य निकलता है वह जल्ल है। प्रयत्नविशेष से दूर होने योग्य जो शरीरगत रज है कि जो बहुत कठिनाईसे दूर की जा सके इस तरहसे शरीरमें चिपक जाती है, और जो जम कर कठिन बन जाता है ऐसे मैलका नाम मल्ल है। खोटे तिल मसा आदिका नाम कलङ्क है। साधारण पसीना का नाम स्वेद है। साधारण धूलिका नाम रज है। इन सबसे जो शरीरमें मलिनता आती है उसका नाम दोष है। प्रभुका शरीर इन सब जल्ल मल्ल आदिसे रहित होता है, इसीलिये वह निर्मल रहता है। अनुपम कान्तिसे प्रभुके शरीरके अंग और उपाङ्ग सदा चमकते रहते हैं। प्रभुका मस्तक बहुत अधिक पुष्ट था, उसमें मस्तक संबंधी जितने भी शुभ लक्षण होते हैं वे सब विद्यमान थे। वह उन्नत कूटके जैसे आकारवाला था।

શબ્દનો અર્થ સમજાવવામાં આવે છે. પરસેવો સૂકાઇ જતાં શરીર પર જે મેલ જામે છે તેને જલ્લ કહે છે. શરીરને ચોળવાથી તેના ઉપરથી જે કાળા કાળા મેલના થર નીકળે છે તેને 'જલ્લ' કહે છે. જે રજ શરીર પર એવી ચોટી જાય છે કે તેને ઘણી મુશ્કેલીથી દૂર કરી શકાય છે, અને જે શરીર પર જામીને કઠણ થઈ જાય છે એવા મેલને 'મલ્લ' કહે છે. શરીર પર જે નકામા તલ, મસા આદિ નીકળે છે તેમને 'કલંક' કહે છે, સાધારણ પરસેવાને સ્વેદ કહે છે. સાધારણ ધૂળને રજ કહે છે. તે બધાંને કારણે શરીરમાં જે મલીનતા આવે છે તેને દોષ કહે છે. પ્રભુનું શરીર એ જલ્લ, મલ્લ આદિ સઘળા દોષોથી રહિત હોય છે. તેથી તેમનું શરીર નિર્મળ રહે છે. પ્રભુના અંગો અને ઉપાંગો અનુપમ કાન્તિને લીધે સદા ચળકયા કરે છે. પ્રભુનુ મસ્તક ઘણું જ પુષ્ટ હતું. તેમાં મસ્તક સંબંધી જેટલાં શુભ લક્ષણો હોય છે તે સઘળા મોજૂદ હતાં. તે મસ્તક

पिण्डित-शिरस्कः, तत्र–घनम्=अतिशयेन निचितं घननिचितम्=अतिनिबिडम्, सुष्ठु=अतिशयेन बद्धानि=अवस्थितानि प्रकटतया विद्यमानानि लक्षणानि शिरःसम्बन्धिशुभलक्षणानि यत्र तत् सुबद्धलक्षणम्, उन्नतम्=मध्यभागे उच्चं यत् कूटं, तस्य य आकारस्तन्निभम्-उन्नतकूटाकारसदृशमिति भावः पिण्डितं=निर्माणनामकर्मणा संयोजितम् अग्रशिरो मतकाग्रभागो यस्य स घन-निचित-सुबद्ध-लक्षणोन्नत-कूटाकारनिभपिण्डिताग्रशिरस्कः। 'सामलिबोंड-घणनिचिय-च्छोडिय-मिउ-विसय-पसत्थ-सुहुम-लक्खण-सुगंधि-सुंदर-भुयमोयग-भिंग-नेल-कज्जल-पहट्ठभमरगण-णिद्ध-निकुरंब-निचिय कुंचिय-पयाहिणावत्त-मुद्धसिरए' शाल्मलिबोण्ड-घननिचित-च्छोटित-मृदु-विशद-प्रशस्त-सूक्ष्म-लक्षण-सुगन्धि-सुन्दर-भुजमोचक-भृङ्ग-नैलकज्जल प्रहृष्ट-भ्रमरगण--स्निग्ध--निकुरम्ब--निचित--कुञ्चित-प्रदक्षिणाऽऽवर्त्त- मूर्द्धशिरोजः, तत्र-शल्मलिः वृक्षविशेषः, तस्य बोण्डं=फलं, घननिचितम्=अतिनिबिडं, छोटितं=स्फोटितं तूलव्याप्तं शाल्मलिफलखण्डं, तद्वत् मृदवः=मृदुलाः इति शाल्मलिबोण्ड-घननिचितच्छोटितमृदवः, अधस्तले शिरोभागः कठिनः, उपरिभागे शाल्मलिफलखण्डगततूलवन्मृदुलाः केशाः इति भावः। तथा-विशदाः=निर्मलाः,

निर्माण नामकर्मने उसे बहुत ही संभालकर बनाया था। प्रभुके मस्तकके केश शाल्मलि वृक्षके फलके खंड समान अति कोमल थे। अधस्तलमें शिरोभाग तो कठिन था और ऊपरमें ये केश शाल्मलिके फलके टुकड़ेके भीतर रहे हुए तूलके समान कोमल थे। शाल्मलिवृक्षका जो फल होता है वह तो कठिन होता है परन्तु उसके भीतर रहा हुआ रुंआं-तूल-चिकना नरम होता है, इसलिये मस्तक शाल्मलि वृक्षके बोंड-फल-समान हुआ, और केश उसके भीतर रहे हुए तूलके जैसे हुए। तथा ये समस्त केश प्रभुके विशद-बहुत निर्मल थे। प्रशस्त-उत्तम थे। सूक्ष्म-बहुत पतले थे। अच्छे लक्षणोंवाले थे। शोभन गंधसे युक्त थे। सुन्दर-मनोहर थे। तथा-भुजमोचकवत्-नीलरत्नविशेषकी तरह भृङ्गकी तरह, एवं नीली गुलिकाकी तरह, कज्जलकी तरह, और उल्लासयुक्त

ઉન્નત કૂટ (શિખર)ના આકારનું હતું. નિર્માણ નામકર્મ દ્વારા બહુ જ સંભાળ પૂર્વક તેનું નિર્માણ (રચના) થયું હતું. પ્રભુના મસ્તકનાં કેશ શલ્મલિ વૃક્ષના ફળના ખંડ સમાન અતિ કોમળ હતાં. નીચેનો શિરો ભાગ તો કઠણ હતો. પણ ઉપર ઉગેલાં કેશ શાલ્મલિ વૃક્ષના ફળની અંદર રહેલા રેસા જેવાં કોમળ હતાં. શાલ્મલિ વૃક્ષનાં ફળ તો કઠણ હોય છે. પણ તેમની અંદર રહેલા રેસા નરમ અને કોમળ હોય છે. તેથી મસ્તકને શાલ્મલિવૃક્ષના ફળ સાથે અને કેશને તે ફળની અંદરના રેસા સાથે સરખાવવામાં આવેલ છે. પ્રભુના

प्रशस्ता=उत्तमाः सूक्ष्माः= तनुतराः, लक्षणाः= सुलक्षणवन्तः, सुगन्धयः= शोभनगन्धयुक्ताः सुन्दराः= मनोहराः, तथा—भुजमोचकवत्=नीलरत्न-विशेष इव, भृङ्गवत्=भ्रमरवत्, एवं नैलवत्=नीलीविकारवद् नीलीगुलिकावत्, कज्जलवत्=मषीवत्, प्रहृष्टभ्रमरगणवत्=सोल्लासभ्रमरवृन्दवत् स्निग्धं=श्यामकान्ति-युक्तम्-अतीवश्याममित्यर्थः, निकुरम्बं=समूहो येषां ते भुजमोचक-भृङ्ग-नैल-कज्जल-प्रहृष्टभ्रमरगणस्निग्ध-निकुरम्बाः, ते च पुनर्निचिताः=परस्परं श्लिष्टाः कुञ्चिताः=वक्रीभूताः-कुण्डलवद्वर्तुलाकाराः प्रदक्षिणाऽऽवर्त्ताः-प्रदक्षिणम् आवर्तन्ते ते तथा मूर्द्धनि=मस्तके, शिरोजाः=केशा यस्य स तथा-शाल्मलिफलखण्डवत्कोमलाति-श्यामल-कृष्णमणिभ्रमरकज्जलवत्कृष्णतर-परस्पर-श्लिष्ट-प्रदक्षिणावर्त-कुञ्चित-मस्तककेशवानिति यावत्। केशोत्पत्तिस्थानं वर्ण्यते-'दालिमपुप्फ-प्पगास-तत्ततवणिज्ज-सरिस-निम्मल सुणिद्ध-केसंत-केसभूमी' दाडिमपुष्प-प्रकाश-तप्ततपनीय-सदृश-निर्मल-सुस्निग्ध-केशान्त-केशभूमिः, तत्र--दाडिमपुष्पप्रकाशा रक्तवर्णेत्यर्थः, तप्ततपनीय-सदृशी=अग्निप्रतप्तसुवर्णसदृशवर्णा, तथा-निर्मला=उज्ज्वला, सुस्निग्धा=सुचिक्कणा, केशान्ते=केशसमीपे-केशमूले केशभूमिः=केशोत्पत्तिस्थानं-मस्तकत्वक् यस्य स

भ्रमरसमूहकी तरह अत्यंत काले थे। तथा परस्पर में ये सटे हुए थे-घने थे बिरले नहीं थे। कुंचित-वक्रीभूत थे, अर्थात् कुंडलकी तरह वर्तुलाकार वाले थे और दक्षिणावर्त थे।

केशोत्पत्तिके स्थान का वर्णन इस प्रकार से है-(दालिमपुप्फ० इत्यादि) भगवान् की केशांतकेशभूमि-बाल ऊगने की मस्तक की भूमि-दाडिम के पुष्प जैसी रक्तवर्णवाली, अग्निप्रतप्त सुवर्ण के जैसी वर्णवाली तथा निर्मल और अत्यंत चिकनी थी-स्निग्ध थी। इन्हीं पूर्वोक्त विशेषणों को सूत्रकार प्रकारान्तर से कहते हैं (छत्तागारु० इत्यादि) भगवान

એ સમસ્ત કેશ ઘણાં જ નિર્મળ હતાં, પ્રશસ્ત-ઉત્તમ હતાં, સૂક્ષ્મ-ઘણાં જ બારીક હતાં, સારાં લક્ષણોવાળાં હતાં, સુંદર સુગંધથી યુક્ત હતાં, સુન્દર મનોહર હતાં, તથા તે કેશ ભુજમોચકવત્-એક પ્રકારના નીલરત્ન સમાન, ભૃંગ સમાન, નીલી ગુટિકાની જેમ, કાજળ સમાન, અને ઉલ્લાસયુક્ત ભ્રમરસમૂહની સમાન કાળાં હતાં. તથા તે કેશ છૂટાં છવાયાં ન હતાં. પણ ઘન હતાં, અને કુંચિત-વક્રીભૂત એટલે કે કુંડળની જેમ વાંકડીયાં હતાં, અને પ્રદક્ષિણાવર્ત હતાં.

શ્રીમહાવીર સ્વામીના કેશોત્પત્તિ સ્થાનનું વર્ણન આ પ્રમાણે છે.(दालिमपुप्फ०इत्यादि) ભગવાનનાં કેશનું ઉગમસ્થાન દાડમનાં ફૂલનાં જેવું રક્ત વર્ણનું, અગ્નિમાં તપાવેલા સુવર્ણના વર્ણ જેવું નિર્મળ અને અત્યંત મુલાયમ હતું. (छत्तागारु०इत्यादि) એજ પૂર્વોક્ત

तथा, पूर्वोक्तमेव-विशेषणं प्रकारान्तरेणाह—'छत्तागारुत्तिमंगदेसे' छत्राऽऽकारोत्तमाङ्गदेशः—छत्राऽऽकारः=वर्तुलोन्नतत्वगुणयोगाच्छत्राऽऽकृतिः- उत्तमाङ्गदेशः= मस्तकप्रदेशो यस्य सः, अत्युन्नतोत्तमाङ्गवान्, इति भावः, 'निव्वण-सम-लट्ठ-मट्ठ-चंदद्धसम-णिडाले' निर्व्रण-सम-लष्ट-मृष्ट-चन्द्रार्द्धसम-ललाटः, तत्र निर्व्रणं व्रणक्षतरहितं समं=विषमतारहितं, लष्टं=सुन्दरं, मृष्टं=शुद्धं चन्द्राऽर्द्धसमम्=अष्टमी-चन्द्रमण्डलाऽऽकारम्, ललाटं=भालस्थलं यस्य सः, अष्टमीचन्द्रमण्डल-समानाकार-सुन्दर-ललाट इति भावः। 'उडुवइ-पडिपुण्ण-सोम्मवयणे' उडुपति-प्रतिपूर्ण-सौम्यवदनः-उडुपतिः=शारदीयपूर्णचन्द्रस्तद्वत् परिपूर्णं=प्रभासमूहसम्भृतं, सौम्यं= सुन्दरं, वदनं=मुखं यस्य स तथा, शारदपूर्णचन्द्रसमानसुन्दरमुख इत्यर्थः। 'अल्लीण-पमाणजुत्त-सवणे' आलीन-प्रमाणयुक्त-श्रवणः=समुचितप्रमाणकर्ण-युक्तः, अत एव-'सुस्सवणे' सुश्रवणः=शोभनकर्णवान् 'पीण-मंसल-कवोल-

---

का मस्तकप्रदेश वर्तुल एवं उन्नतत्व गुण के संबंध से छत्र के आकार जैसा था। (निव्वण० इत्यादि) भगवान का ललाट व्रण विना का था, विषमता से रहित था, लष्ट-सुन्दर था। मृष्ट-शुद्ध था, और अष्टमी चन्द्रमंडल जैसा था। (उडुवइ० इत्यादि) भगवान् का मुख शरदूपूर्णिमा जैसा प्रभासमूह से भरा हुआ था, अर्थात् प्रभासमूह से भरे हुए शरत्कालीन पूर्णिमा के चंद्र जैसा प्रभु का मुख था, सौम्य था-सुन्दर था। जिस प्रकार शरत्कालीन चंद्रमा पूर्णप्रभा से व्याप्त रहता है और बड़ा ही सुन्दर लगता है। उसी प्रकार प्रभु का मुख लगता था। (अल्लीण०) प्रभु के दोनों कान समुचितप्रमोणोपेत थे इसलिये वे शोभन कर्णवाले

વિશેષણોને સૂત્રકાર બીજી રીતે કહે છે-ભગવાનનો મસ્તકપ્રદેશ વર્તુળાકાર અને ઉન્નત હોવાને લીધે છત્રના આકારનો લાગતો હતો. (निव्वण०इत्यादि) ભગવાનનું લલાટ વ્રણ વિનાનું, વિષમતા વિનાનું અને 'लष्ट' સુંદર હતું. તે मृष्ट-शुद्ध અને આઠમના ચન્દ્રમંડળ જેવું હતું. (उडुवइ०इत्यादि) ભગવાનનું મુખ શરદપુનમના ચન્દ્રના જેવું તેજસ્વી હતું, એટલે કે જેમ શરદપુનમનો ચન્દ્ર પ્રભાસમૂહથી ભરેલો હોય છે તેમ પ્રભુનું મુખ પણ પ્રભાસમૂહથી ભરેલું હતું, અને સૌમ્ય-સુંદર હતું. જેવી રીતે શરદઋતુનો ચન્દ્ર પૂર્ણપ્રભાથી વ્યાપ્ત રહે છે અને ઘણો સુંદર લાગે છે એજ પ્રમાણે પ્રભુનું મુખ પણ સુંદર લાગતું હતું. (अल्लीण०) પ્રભુના બન્ને કાન સપ્રમાણ હોવાથી પ્રભુને શોભનકર્ણ વાળા કહેલ છે. (पीण-

देसभाए' पीन-मांसल-कपोल-देशभागः-पीनौ=पुष्टौ,मांसलौ=मांसपूर्णौ कपोल-देशभागौ=कपोलावयवौ यस्य स तथा, सुपुष्टकपोलयुक्त इति भावः। 'आणा-मियचाव-रुइल-किण्हब्भराइ-तणु-कसिण-णिद्ध-भमुए' आनामितचाप-रुचिर-कृष्णाभ्रराजि-तनु-कृष्ण-स्निग्ध-भ्रूः-आनामितचापः-वक्रीकृतधनुः, तद्वद् रुचिरे =सुन्दरे, तथा कृष्णाभ्रराजी इव=श्यामसेघपङ्क्ती इव तनू=सूक्ष्मे, कृष्णे=श्यामे, स्निग्धे=चिक्कणे भ्रुवौ यस्य स तथा, वक्रकृष्णसूक्ष्मचिकणभ्रूयुक्त इत्यर्थः। 'अवदालिय-पुंडरीय-णयणे' अवदलित-पुण्डरीक-नयनः-अवदलिते=विकसिते, पुण्डरीके=श्वेतकमले इव नयने=नेत्रे यस्य सः, विकसितश्वेतकमलसदृशनेत्र इति भावः। 'कोआसिय-धवल-पत्तलच्छे' विकसित-धवल-पत्रलाऽक्षः-कमलवद् विकसिते धवले=श्वेते, पत्रले=पक्ष्मयुक्ते, अक्षिणी=नेत्रे यस्य सः, विशालनेत्रवा-नित्यर्थः। 'गरुलायय-उज्जु-तुंग-णासे' गरुडायत-ऋजुतुङ्ग-नासिकः-गरुड-स्येव=गरुडपक्षिचञ्चुवद् आयता=दीर्घा, ऋज्वी=सरला, तुङ्गा=उन्नता, नासिका यस्य स तथा, गरुडचञ्चुवद्दीर्घसरलोच्चनासिकावान् इत्यर्थः। 'उवचिय-सिलप्प-वाल-बिंबफल-सण्णिभा-हरोट्ठे' उपचित-शिलाप्रवाल-बिम्बफल-सन्निभाऽध-रोष्ठः-उपचितं=कृतसंस्कारं यच्छिलाप्रवालं=विद्रुमं, बिम्बफलं=रक्तातिरक्तं फलं, तयोः सन्निभः=सदृशो रक्तः अधरोष्ठो यस्य सः, अतिरक्तौष्ठवान् इत्यर्थः।

कहे गये हैं। (पीणमंसल०) प्रभु के दोनों कपोलप्रदेश पुष्ट थे, मांसल थे। (आणामिय०) प्रभु की दोनों भौंहें नमाये गये धनुष के समान सुन्दर थीं, तथा काले बादलों की पंक्तिके समान तनु-पतली, श्याम-काली और स्निग्ध थीं। (अवदा०) प्रभु के दोनों नेत्र विकसित श्वेत कमल के जैसे थे। (कोआसिय०) प्रभु की दोनों आँखे कमल के जैसी विकसित थीं और श्वेत थीं। (गरुला०) प्रभु की नासिका गरुड की चोंच के समान दीर्घ थी, सरल थी और उन्नत थी। (उवचिय०) प्रभुका अधरोष्ठ-नीचे का ओठ-सुसंस्कृत विद्रुम के समान तथा विम्बफल के समान रक्त था। (पंडु-

मंसल०) પ્રભુના બન્ને કપોલ પ્રદેશ પુષ્ટ અને માંસલ હતા. (आणामिय०) પ્રભુની બન્ને ભ્રમરો નમાવેલા ધનુષ્યના જેવી સુંદર હતી, અને કાળાં વાદળોની પંક્તિના જેવી તનુ-પાતળી, શ્યામ અને સ્નિગ્ધ હતી. (अवदा०) પ્રભુની બન્ને આંખો વિકસિત સફેદ કમળના જેવી હતી. (कोआसिय०) પ્રભુની બન્ને આંખો કમળના જેવી વિકસિત અને શ્વેત હતી. (गरुला०) પ્રભુનું નાક ગરુડની ચાંચ જેવું દીર્ઘ, સરળ અને ઉન્નત હતું. (उवचिय०) પ્રભુનો અધરોષ્ઠ સુસંસ્કૃત વિદ્રુમના જેવો તથા બિમ્બફળના જેવો લાલ હતો. (पंडुरससि० इत्यादि) પ્રભુની દંતપંક્તિ

'पंडुर–ससि–सयल–विमल–णिम्मल–संख–गोक्खीर–फेण–कुंद – दगरय–मुणालिया–धवल–दंतसेढी' पाण्डुर–शशि–शकल–विमल–निर्मल–शंख–गोक्षीर–फेन-कुन्द–दकरजो–मृणालिका–धवल–दन्तश्रेणिः–पाण्डुरं–श्वेतं यत् शशिशकलं=चन्द्रखण्डः, तद्वद् विमला, तथा निर्मलः=अतिस्वच्छः, शङ्खः=प्रसिद्धः, गोक्षीरं=गोदुग्धम्, फेनः=जलोपरि वर्तमानो नवनीतसमः, कुन्दः=तन्नामकं श्वेतकुसुमम्, दकरजः=जलकणः, मृणालिका=बिसिनी, तद्वद् धवला=महाश्वेता, दन्तश्रेणिः=दन्तपङ्क्तिर्यस्य स तथा, शुभ्रातिशुभ्रदन्तपङ्क्तिमानित्यर्थः। 'अखंडदंते' अखण्ड-दन्तः–दन्तपङ्क्तौ दन्तवैकल्याभावात्, 'अप्फुडियदंते' अस्फुटितदन्तः – दन्त-पङ्क्तौ दान्तानां देशतोऽपि भङ्गाभावात्, 'अविरलदंते' अविरलदन्तः–अन्तरा-वकाशरहितदन्तः 'सुणिद्धदंते' सुस्निग्धदन्तः=चिक्कणदन्तवान्, 'सुजायदंते' सुजातदन्तः=सुन्दरदन्तवान् इत्यर्थः। 'एगदंतसेढी विव अणेगदंते' एकदन्त-श्रेणीवाऽनेकदन्तः, 'हुतवह – णिद्धंत – धोय – तत्त – तवणिज्ज – रत्ततल – तालुजीहे' हुतवह – निध्मात – धौत – तप्ततपनीय – रक्ततर – तालु–जिह्वः – हुतवहेन = वह्निना पूर्वं निध्मातं = निश्शेषेण संयोजितं हुतवहेन – पश्चाज्जलादिना धौतम्, अत एव तप्तं=वह्नितापं प्राप्तं यत्तपनीयं=सुवर्णं तद्वद्

रससि० इत्यादि) प्रभु की दंतपंक्ति श्वेतचंद्रखंड के समान निर्मल थी, तथा अतिस्वच्छ शंख, गोक्षीर–गाय के दूध, फेन-पानी के फेन, श्वेतपुष्प, जलकण, और मृणालिका के जैसी धवल थी। (अखंडदंते० इत्यादि) प्रभु के दांत अखंड थे, अर्थात्–जितने दांत दंतपंक्ति में होना चाहिये उतने ही थे–कमती बढ़ती नहीं, वे अस्फुटित थे–उनमे एक भी टूटा फूटा नहीं था। अविरल थे–दूर२ नहीं थे। सुस्निग्ध थे–चिकने थे। सुजात थे। एक दांत की श्रेणी के समान अनेक दांत थे। (हुतवह० इत्यादि) प्रभु का तालु और जीभ, ये दोनों अग्नि से तपाकर लाल किये गये पीछे जलादिक द्वारा धोये गये अतः अग्निमें तपाये गये ऐसे सुवर्ण के

શ્વેત ચન્દ્રખંડના જેવી નિર્મળ, અતિ સ્વચ્છ શંખ, ગોક્ષીર–ગાયનું દૂધ, પાણીનાં ફીણ, શ્વેત પુષ્પ, જલકણ અને મૃણાલિકા જેવી સફેદ હતી. (अखंडदंते० इत्यादि) પ્રભુના દાંત અખંડ હતા—એટલે કે જેટલા દાંત દંતપંક્તિઓમાં હોવા જોઇએ એટલા જ હતા. વધારે પણ ન હતા અને ઓછા પણ ન હતા. તે દાંત અસ્ફુટિત હતા—તેમાં એક પણ દાંત તૂટેલો ન હતો, અવિરલ હતા—દૂર દૂર ન હતા. સુસ્નિગ્ધ મજબૂત અને સુજાત હતા. એક દાંતની શ્રેણીના જેવા અનેક દાંત હતા. (हुतवह०इत्यादि) પ્રભુનું તાળવું અને જીભ અગ્નિમાં તપાવીને લાલ કરેલ, વળી; પાણી દ્વારા ધોવામાં આવેલ, માટે અગ્નિમાં

रक्ततरम्=अतीवरक्तं, तालु च जिह्वा च यस्य स तथा, अतिरक्ततालुजिह्वावान् इत्यर्थः। 'अवट्ठिय-सुविभत्त-चित्त-मंसू' अवस्थित-सुविभक्त-चित्र-श्मश्रुः-अवस्थितानि=अवर्द्धनशीलानि, सुविभक्तानि=द्विभागाभ्यां विभक्ततया स्थितानि, चित्राणि=शोभासम्पन्नानि श्मश्रूणि-'दाढी-मूँछ' इति भाषाप्रसिद्धानि यस्य सः, अवर्धनशील-सुविभक्त-सुशोभित-श्मश्रुवान् इत्यर्थः। मंसल-संठिय-पसत्थ-सद्दूल-विउल-हणुए' मांसल- संस्थित-प्रशस्त- शार्दूल - विपुल- हनुः, तत्र-मांसलः=पुष्टः, संस्थितः=सुन्दराऽऽकारः, प्रशस्तः=अतिरमणीयः, शार्दूलस्येव=व्याघ्रस्येव विपुलः=दीर्घः हनुः = चिबुकं यस्य स तथा शार्दूलवत्सुन्दर-सुविशालचिबुक इति भावः। 'चउरंगुल-सुप्पमाण-कंबुवर-सरिस-गीवे' चतुरङ्गुल-सुप्रमाण-कम्बुवरसदृश-ग्रीवः-भगवदङ्गुल्यपेक्षया चतुरङ्गुलसुप्रमाणा कम्बुवर-सदृशी-उन्नततया त्रिवलिसद्भावाच्च श्रेष्ठशङ्खसदृशी ग्रीवा यस्य स तथा, चतुरङ्गुल-प्रमाणोपेतश्रेष्ठशङ्खसदृशग्रीवावान् इत्यर्थः। 'वर-महिस-वराह-सीह-सद्दूल-उसभ-नागवर-पडिपुण्ण-विउल-क्खंधे' वरमहिष-वराह-सिंह-शार्दूल-वृषभ-नागवर-परिपूर्ण-विपुलस्कन्धः, श्रेष्ठमहिष-वराह-सिंह-व्याघ्र-वृष-गजवराणामिव प्रतिपूर्णौ=

समान अत्यंत रक्त थे। (अवट्ठिय०इत्यादि) प्रभुकी श्मश्रु दाढी-मूँछ अवर्द्धनशील थी और सुविभक्त थी, दो भागोंमें अच्छी तरह विभक्त बनी हुई थी। तथा शोभासंपन्न थी बेडोल नहीं थी। (मंसल० इत्यादि) प्रभुका चिबुक (दाढीका भाग) मांसल पुष्ट था। सुन्दर आकारसे युक्त था। प्रशस्त-अतिरमणीय था। तथा व्याघ्रके चिबुक समान दीर्घ था। (चउरंगुल० इत्यादि) प्रभुकी ग्रीवा भगवान्‌के ही अंगुलसे चार अंगुलकी थी, तथा उन्नत होनेके कारण और त्रिवलिसे युक्त होनेके कारण उत्तम शंखकी रेखाके समान थी। (वरमहिस०इत्यादि) प्रभुके दोनों स्कन्ध-श्रेष्ठ महिष-पाडा, वराह-सूअर, सिंह, शार्दूल, वृषभ-बेल, उत्तमहाथीके स्कन्ध समान प्रतिपूर्ण-

તપાવેલ સુવર્ણના સમાન અત્યંત રકત વર્ણના હતા. (अवट्ठिय०इत्यादि) પ્રભુની શ્મશ્રુ-દાઢી-મૂંછ અવર્દ્ધનશીલ અને સુવિભકત હતી. બે ભાગોમાં સારી રીતે વિભકત થયેલી હતી, તથા શોભાયુક્ત હતી-બેડોળ ન હતી. (मंसल०) પ્રભુની હડપચી (દાઢીનો ભાગ) માંસલ અને પુષ્ટ હતી, સુંદર આકારની, પ્રશસ્ત-અતિરમણીય તથા વ્યાઘ્રની હડપચી (દાઢ) સમાન દીર્ઘ હતી. (चउरंगुल०इत्यादि) ભગવાનની ડોક તેમના પોતાના ચાર આંગળ પ્રમાણ પહોળી હતી, તથા ઉન્નત હોવાથી અને ત્રિવલિથી યુકત હોવાનેકારણે ઉત્તમ શંખની રેખા જેવી શોભતી હતી. (वरमहिस०इत्यादि) પ્રભુના બન્ને સ્કંધ શ્રેષ્ઠ મહિષ-પાડા, વરાહ-સૂવર, સિંહ, શાર્દૂલ, વૃષભ અને ઉત્તમ હાથીના

=प्रमाणयुक्तौ, विपुलौ=विस्तीर्णौ सामुद्रिकशास्त्रोक्तलक्षणयुक्तौ स्कन्धौ यस्य स तथा, सिंहव्याघ्रादिवत्सामुद्रिकोक्तलक्षणयुक्तप्रमाणसहितविशालस्कन्धवान्–इति भावः। 'जुगसंनिभ–पीण-रइय–पीवर-पउट्ठ–सुसंठिय–सुसिलिट्ठ–विसिट्ठ-घण–थिर–सुबद्ध-संधि-पुरवरफलिह–वट्टियभुए' युगसन्निभ–पीन–रतिद–पीवर–प्रकोष्ठ-सुसंस्थित-सुश्लिष्ट–विशिष्ट–घन-स्थिर–सुबद्ध-सन्धि–पुरवरपरिघ-वर्तितभुजः, युगेन=शकटाग्रायामस्थितकाष्ठेन सन्निभौ=तुल्यौ, पीनौ=पुष्टौ, रतिदौ=प्रीतिप्रदौ पीवरप्रकोष्ठौ –'कफोणि' 'खूणी' इति भाषाप्रसिद्धाद् हस्तस्य मध्यसन्धिभागादधस्तान्मणिबन्धपर्यन्तो भागः प्रकोष्ठ उच्यते, पीवरौ=पुष्टौ प्रकोष्ठौ ययोर्भुजयोस्तौ, सुसंस्थितौ = सुन्दरसंस्थानवन्तौ, पुनः कीदृशौ ? सुश्लिष्टाः = संयुक्ताः, विशिष्टाः = प्रधानाः, घनाः = सघनाः स्थिराः = दृढाः सुबद्धाः= सुष्ठु बद्धाः स्नायुभिः सन्धयः=अस्थिसंयोगस्थानानि ययोस्तौ–सुश्लिष्टविशिष्टघनस्थिरसुबद्धसन्धी, पुनः कीदृशौ ?– पुरवरपरिघवत्=श्रेष्ठनगरार्गलावत् वर्तितौ= वर्तुलौ=बाहू=भुजौ यस्य स तथा, सुन्दरनगरार्गलावत् दृढदीर्घभुजवान् इति भावः। 'भुयगीसर – विउल – भोग – आयाण – पलिओच्छूढ – दीह – बाहू, भुजगेश्वर– विपुल–भोगा–दान–पर्यवक्षिप्त–दीर्घ – बाहुः, भुजगेश्वरः=सर्पराजः, तस्य विपुलभोगः = विशालदेहः, स च आदानाय = वाञ्छितवस्तुग्रहणाय,

प्रमाणयुक्त, और विपुल–सामुद्रिकशास्त्रोक्त लक्षणों से युक्त थे। (जुगसंनिभ०इत्यादि) प्रभु की दोनों भुजाएँ गाड़ीके युग के समान लंबी थीं, पुष्ट थीं, आनंदप्रद थीं, तथा इनकी दोनों टेहुनियों (कोणियों)के नीचेका भाग बहुत मजबूत था। इन का संस्थान बहुत सुहावना था और यह सुश्लिष्ट था। विशिष्ट था। सघन था। दृढ था। इनके संधिस्थान स्नायुओं से खूब अच्छी तरह से जकडे हुए थे, तथा नगर के श्रेष्ठ अर्गला की तरह यह वर्तुल था। (भुजगीसर० इत्यादि) प्रभु के दोनों बाहु कुछ लेनेके लिये दण्ड की तरह फैलाये गये भुजगेश्वरके विशाल शरीर

સ્કંધ જેવા પ્રતિપૂર્ણ–પ્રમાણયુક્ત, અને વિપુલ–સામુદ્રિકશાસ્ત્રોક્ત લક્ષણોથી યુક્ત હતા. (जुगसंनिभ०इत्यादि) પ્રભુની બન્ને ભુજાઓ ગાડીના યુગના જેવી લાંબી, પુષ્ટ, અને મનોહર હતી અને તેની બન્ને કોણીઓનો નીચેનો ભાગ ઘણોજ મજબૂત હતો. તેમનો આકાર ઘણો જ સુંદર હતો અને તે સુશ્લિષ્ટ, વિશિષ્ટ, સઘન અને દૃઢ હતો. તેનાં સંધિસ્થાનો સ્નાયુઓ દ્વારા ઘણી સારી રીતે બાંધેલાં હતાં અને નગરના શ્રેષ્ઠ આગળિયાના જેવા તે વર્તુળાકાર હતા. (भुजगीसर० इत्यादि) પ્રભુના બન્ને બાહુ કંઈક લેવાને માટે દંડની જેમ ફેલાવેલ

'पलिओच्छूढ' इति पर्यवक्षिप्तः=प्रेरितः-सर्वथा दण्डवत्प्रसारितः, तद्वत् दीर्घौ=लम्बौ-विशालौ, बाहू=भुजौ यस्य स तथा, लम्बविशालबाहुमान् इत्यर्थः। 'रत्ततलो-वइय-मउल-मंसल-सुजाय-लक्खणपसत्थ-अच्छिद्द-जाल-पाणी' रक्ततलो-पचित-मृदु-मांसल-सुजात-लक्षणप्रशस्ता-च्छिद्रजाल-पाणिः, तत्र-रक्ततलौ-रक्ते तले ययोस्तौ तथा, तलभागौ रक्तवर्णयुक्तौ इत्यर्थः, उपचितौ=पृष्ठभागे उन्नतौ, मृदुकौ=कोमलौ, मांसलौ=पुष्टौ, सुजातौ=सुन्दरौ, प्रशस्तलक्षणौ=शुभचिह्नयुतौ, अच्छिद्रजालौ=छिद्रजालवर्जितौ, पाणी=हस्तौ यस्य स तथा, 'पीवर-कोमल-वरंगुली' पीवर-कोमल-वराङ्गुलिः-पीवराः=पुष्टाः, कोमलाः=मृदुलाः, वराः=श्रेष्ठाः अङ्गुलयो यस्य स तथा, 'आयंवतंव-तलिण-सुइ-रुइल-णिद्धणक्खे' आताम्र--ताम्र-तलिन-शुचि-रुचिर-स्निग्धनखः, आताम्रताम्राः=ईषद्रक्ताः, तलिनाः=प्रतलाः शुचयः=शुद्धाः, रुचिराः=मनोज्ञाः, स्निग्धाः=सरसाः, नखा यस्य स तथा, 'चंदपाणिलेहे' चन्द्रपाणिरेखः-चन्द्रकाराः पाणौ रेखा यस्य सः, चन्द्ररेखाचिह्नितहस्तवानित्यर्थः, 'संखपाणिलेहे' शङ्खपाणिरेखः शङ्खरेखायुक्तहस्त इत्यर्थः, 'चक्कपाणिलेहे' चक्रपाणिरेखः-चक्ररेखायुक्तहस्तः, 'दिसासोत्थिय-पाणिलेहे' दिक्स्वस्तिकपाणिरेखः - दक्षिणाऽऽवर्तस्वस्तिकाऽऽकाररेखायुक्तहस्त-

---

के समान लम्बे थे। (रत्ततलो० इत्यादि) प्रभु के दोनों हाथ रक्ततल वाले थे। अर्थात् हाथों के दोनों तलिया रक्तवर्ण से युक्त थे। बहुत मजबूत थे अर्थात् पृष्ठभाग में उन्नत थे। कोमल थे। मांसल पुष्ट थे। सुजात-सुन्दर थे। शुभ चिन्हों से युक्त थे। छिद्रजाल से रहित थे। (पीवर-कोमल इत्यादि) प्रभु के हाथों की अंगुलियां पुष्ट थी, कोमल थीं, और बहुत श्रेष्ठ थीं (आयंवतंव० इत्यादि) प्रभु के नख आताम्र-ताम्र-तांबे की तरह ईषद्रक्त कुछ कम लाल थे। तलिन पतले थे। शुचि शुद्ध थे। रुचिर मनोज्ञ थे। स्निग्ध चिकने थे। प्रभु के हाथों में चन्द्रकार जैसी रेखाएँ थीं। शंख की रेखाएँ थीं। चक्र की रेखाएँ थीं।

ભુજંગેશ્વરના વિશાલ (લાંબા) શરીરના સમાન લાંબા હતા. (रत्ततलो० इत्यादि) પ્રભુની બન્ને હથેલી રક્ત વર્ણની હતી, ઘણી મજબૂત હતી. એટલે કે પૃષ્ઠ ભાગમાં ઉન્નત હતી, કોમળ હતી અને માંસલ હતી. સુજાત-સુંદર હતી, શુભ ચિહ્નોથી યુક્ત અને છિદ્રજાળથી રહિત હતી. (पीवरकोमल०इत्यादि) પ્રભુના હાથની આંગળીઓ પુષ્ટ, કોમળ અને ઘણી જ ઉત્તમ હતી. (आयंवतंव० इत्यादि) પ્રભુના નખ આતામ્રતામ્ર-તાંબાની જેમ આછા લાલ રંગના હતા. તલિન,-પાતળા, શુચિ-શુદ્ધ, રુચિર-મનોજ્ઞ, અને સ્નિગ્ધ-મુલાયમ હતા. પ્રભુના હાથમાં ચન્દ્રાકારની, શંખની, ચક્રની, અને દક્ષિણાવર્તક સ્વસ્તિકની રેખાઓ હતી. (चंदसूर०

वान् इति भावः। 'चंद-सूर-संख-चक्क-दिसासोत्थिय-पाणिलेहे' चन्द्र-सूर-शङ्ख-चक्र-दिक्स्वस्तिक-पाणिरेखः - चन्द्रसूर्यादिरेखा हस्ते विद्यमानाः प्रशस्तफलप्रदा भवन्ति, ताभिश्चन्द्रादिरेखाभिश्चिह्नितहस्तवानित्यर्थः, 'कणग-सिलायलुज्जल-पसत्थ-समतल-उवचिय-विच्छिण्ण - पिहुलवच्छे 'कनक - शिलातलो - ज्ज्वल-प्रशस्त - समतलो-पचित- विस्तीर्णपृथुल - वक्षस्कः, तत्र-कनकशिला-तलवत्=सौवर्णपट्टिकावत्, उज्ज्वलं=देदीप्यमान,प्रशस्तं=सुलक्षणोपेतं, समतलं च= उन्नताऽऽनतरहितम्, उपचितं=पुष्टं, विस्तीर्णपृथुलम्,=अतिविशालं, वक्षः=उरःस्थलं यस्य स तथा. 'सिरिवच्छंकियवच्छे' श्रीवत्साङ्कितवक्षस्कः-श्रीवत्सेन=शुभचिह्न-विशेषेण अङ्कित=चिह्नितं वक्षः=हृदयस्थलं यस्य स तथा, 'अकरंडुय-कणग-रयय-निम्मल-सुजाय-निरुवहय-देहधारी' अकरण्डुक-कनक-रुचक-निर्मल-सुजात-निरुपहत-देहधारी, तत्र-अकरण्डुकः-'करंडुय' इति पृष्ठभागास्थिवाचको देशीयः शब्दः, अदृश्यमानं करण्डुकं=पृष्ठभागास्थिकं यस्य देहस्य स अकरण्डुकः, तथा कनकरुचकः=सुवर्णवर्णयुक्तः, तथा-निर्मलः, सुजातः, निरुपहतः=रोगादि-बाधारहितो यो देहस्तं देहं धरतीत्येवंशीलो यः स तथा, 'अट्ठसहस्स-पडिपुण्ण-वरपुरिसलक्खण-धरे' अष्टसहस्र-प्रतिपूर्ण-वरपुरुपलक्षण-धरः-अष्टोत्तरं सहस्रम् - अष्टसहस्रं, प्रतिपूर्णम् = अन्यूनं, वरपुरुषाणां लक्षणं-स्वस्तिकादिकम्,

---

दक्षिणावर्तक स्वस्तिक के आकार की रेखाएँ थीं। (चंद-सूर०इत्यादि) इस तरह प्रभु के हाथों में ये चन्द्र सूर्य आदि की जो रेखाएँ थीं प्रशस्त फल की देनेवाली थीं। (कणग०) प्रभु का वक्षःस्थल कनकपाषाण जैसा निर्मल था। शुभ लक्षणों से युक्त था। समतलवाला था। पुष्ट था। अतिविशाल था, और श्रीवत्स चिह्न से अंकित था। (अकरंडुय० इत्यादि) प्रभु का देह ऐसा था कि हड्डी नहीं दिखती थी। करंडुय यह देशीय शब्द है। इसका अर्थ पृष्ट भाग की हड्डी है। तथा वह देह कनक जैसी कान्तिवाला था। निर्मल था। सुजात था। रोगादि बाधा से रहित था। तथा उत्तमपुरुष के १००८ लक्षणों से संपन्न था। प्रभु के दोनों

इत्यादि) પ્રભુના હાથમાં ચન્દ્ર, સૂર્ય આદિની જે રેખાઓ હતી તે પ્રશસ્ત ફળ દેનારી હતી. (कणग०) પ્રભુનું વક્ષઃસ્થળ કનકપાષાણ જેવું નિર્મળ હતું. શુભ લક્ષણો વાળું હતું, સમતલ, પુષ્ટ અને અતિવિશાળ હતું. અને તેના પર શ્રીવત્સ ચિહ્ન હતું. (अकरंडुय०इत्यादि) પ્રભુનું શરીર એવું હતું કે હાડકાં તો દેખાતાં જ ન હતાં. "કરંડુય" શબ્દનો અર્થ પૃષ્ઠ ભાગનું હાડકું થાય છે. ભગવાનનો દેહ કનકના જેવી કાન્તિ વાળો હતો, નિર્મળ હતો, સુંદર હતો, રોગાદિ બાધાઓથી રહિત હતો, તથા ઉત્તમ પુરુષના ૧૦૦૮ લક્ષણોથી યુક્ત

तस्य धरः=धारकः, महापुरुषाणामष्टोत्तरसहस्रपरिमितानि सुलक्षणानि भवन्ति, तेषां सर्वेषां धारकः-इति भावः। 'सण्णयपासे' सन्नतपार्श्वः-सन्नतौ अधोऽधोऽवनतौ पार्श्वौ=पार्श्वभागौ यस्य स तथा 'संगयपासे' सङ्गतपार्श्वः, सङ्गतौ=प्रमाणोचितौ, पार्श्वौ=भुजमूलादधःप्रदेशौ यस्य सः, प्रमाणयुक्तपार्श्वप्रदेशवानिति भावः। 'सुंदरपासे' सुन्दरपार्श्वः=दर्शनीयपार्श्वयुक्तः, 'सुजायपासे' सुजातपार्श्वः-सुन्दरपार्श्ववानित्यर्थः। 'मियमाइय-पीण-रइय-पासे' मितमात्रिक-पीन-रतिद-पार्श्वः तत्र-मितमात्रिकौ=समुचितपरिमाणवन्तौ, पीनौ=पुष्टौ, पार्श्वौ-कक्षाभ्यामधो वामदक्षिणशरीरभागौ यस्य स तथा, 'उज्जुय-सम-सहिय-जच्च-तणु-कसिण-णिद्ध-आइज्ज-लडह-रमणिज्ज-रोमराई' ऋजुक-समसंहित-जात्य-तनु-कृष्ण-स्निग्धाऽऽदेय-ललित-रमणीय-रोमराजिः, तत्र-ऋजुकाणां=सरलानां, समसंहितानां=मिलितानां, जात्यानां=स्वजातीयेषूत्तमानां, तनूनां=सूक्ष्माणां स्निग्धानां=सरसानाम्, आदेयानाम्=उपादेयानां, 'लडह' ललितानां=रमणीयानां-मनोरमाणां रोम्णां राजिः=पङ्क्तिर्यस्य स तथा, सरल-सूक्ष्म-कृष्ण-सरस-रम्य-रोमराजिमान् इत्यर्थः। 'झस-विहग-सुजाय-पीण-कुच्छी' झष-विहग-सुजात-पीन-कुक्षिः, तत्र-मत्स्यपक्षिणोरिव सुजातः=सुन्दरः, पीनः=पुष्टः कुक्षिः=उदरं यस्य स तथा, 'झसोयरे' झषोदरः=मीनवत्सुन्दरोदरवान् इति भावः। 'सुइकरणे' शुचिकरणः-शुचीनि=पवित्राणि करणाणि=इन्द्रियाणि यस्य सः, इन्द्रियाणां मलवाहित्वेऽपि भगवदतिशयाद्-निर्मलतया निर्मल-निरुपलेपेन्द्रियवान् इति भावः।

पार्श्वभाग सन्नत थे-नीचे की ओर अवनत थे। प्रमाणोपेत थे। सुन्दर थे। सुजात-शुभ लक्षणों से युक्त थे। समुचित परिमाण वाले थे। पुष्ट थे। (उज्जुयसम० इत्यादि) प्रभु की रोमपंक्ति सरल, मिली हुई, सर्वोत्तम, सूक्ष्म, स्निग्ध, सुहावनी, चमकीली और मनोहर थी। (झसविहग० इत्यादि) प्रभु का उदर मीन और पक्षी के पेट समान सुन्दर था। पुष्ट था। इन्द्रियां पवित्र थीं। यद्यपि इन्द्रियां मल बहाने वाली होती हैं फिर भी प्रभु के अतिशय से वे निर्मल थीं। इसलिये

હતો. પ્રભુના બન્ને પાર્શ્વભાગો સન્નત-નીચેની તરફ અવનત, પ્રમાણસરના, સુંદર, શુભલક્ષણો વાળા, સમુચિત પરિમાણ વાળા અને પુષ્ટ હતા. (उज्जुयसम०इत्यादि) પ્રભુની રોમપંક્તિ સરળ, સઘન, સર્વોત્તમ, સૂક્ષ્મ, મુલાયમ, શોભીતી, ચળકતી અને મનોહર હતી. (झसविहग०इत्यादि) પ્રભુનું ઉદર માછલી અને પક્ષીના પેટ સમાન સુંદર હતું, પુષ્ટ હતું. પ્રભુની ઇન્દ્રિયો પવિત્ર હતી. જો કે ઇન્દ્રિયો દ્વારા મળ બહાર નીકળતો હોય છે, પણ પ્રભુના અતિશયના પ્રભાવે પ્રભુની ઇન્દ્રિયો નિર્મળ હતી તેથી અહીં તેમને નિર્મળ કહી છે.

'पउम-वियड-णाभे' पद्म-विकट-नाभः-पद्मकोशवद् विकटा=गम्भीरा नाभिर्यस्य स तथा, 'गंगावत्तग-पयाहिणावत्त-तरंग-भंगुर-रविकिरण-तरुण-बोहिय-अकोसायंत-पउम-गंभीर-वियडणाभे' गङ्गाऽऽवर्तक-प्रदक्षिणाऽऽवर्त-तरङ्ग-भङ्गुर--रविकिरण-तरुण-बोधित-विकसत्पद्म-गम्भीर-विकट-नाभः, तत्र-गङ्गाऽऽवर्तकसम्बन्धि प्रदक्षिणावर्ततरङ्गवद्भङ्गुरा=चक्राकारवर्तुला, रविकिरणतरुणबोधित--विकसत्पद्मवद् गम्भीरा, विकटा=विशाला च नाभिर्यस्य स तथा, 'साहय-सोणंद-मुसल-दप्पण-णिकरिय-वरकणगच्छरु - सरिस-वरवइर-वलिय-मज्झे' संहत-सोनन्द - मुसल-दर्पण-निकरित-वर-कनकत्सरु-सदृश-वरवज्र-वलित-मध्यः, तत्र-संहतं=संक्षिप्तमध्यं यत् सोनन्दं=त्रिकाष्ठिका, मुसलः=प्रसिद्धः, दर्पणः दर्पणदण्डः, निकरित-वरकनकत्सरुः-निकरितं=सारीकृतं सर्वथा संशोधितं यत् वरकनकं=श्रेष्ठसुवर्णं, तस्य त्सरुः=खड्गमुष्टिः, एतेषामितरेतरयोगद्वन्द्वः, तैः सदृशः, वरवज्र इव वलितः क्षामः=कृशः, मध्यः=मध्यभागो यस्य स तथा, 'पमुइय-वरतुरग-सीह-वर-वट्टिय-कडी' प्रमुदित-वरतुरग-सिंह-वरवर्तित-कटिः,-तत्र-प्रमुदितस्य=रोगादिरहिततया प्रसन्नस्य, वरतुरगस्य=श्रेष्ठहयस्य, तादृशस्य सिंहस्य चेव वरा=श्रेष्ठा वर्तिता=वर्तुला, कटिर्यस्य स तथा, 'वर-

यहां उन्हें निर्मल-पवित्र कहा गया है। प्रभु की नाभि पद्मकोश के समान गंभीर थी, तथा वह गंगावर्तकसम्बन्धि दक्षिणावर्त तरंगों के समान चञ्चल, चक्र के आकार के समान गोल, रविकिरणों से विकसित पद्म के समान गंभीर, और विशाल थी। प्रभु के शरीर का मध्यभाग (साहय०इत्यादि) मध्य में सकडाई वाली तिपाही के समान, मुसल के समान, दर्पणदण्ड के समान, उत्तम सुवर्ण की मूठ के समान और श्रेष्ठवज्रके समान कृश था। प्रभुका कटिप्रदेश रोगादिरहित होने के कारण प्रसन्न हुए ऐसे श्रेष्ठ घोड़ाके कटिप्रदेश समान, और ऐसे ही सिंहके कटिप्रदेश समान श्रेष्ठ था, और गोल था। प्रभुका गुह्यभाग श्रेष्ठ

પ્રભુની નાભિ પદ્મકોશના જેવી ગંભીર હતી. તથા તે ગંગા નદીના ઘૂમરીઓ ખાતા તરંગોના જેવી ચંચળ, ચક્રના જેવી ગોળ, રવિકિરણોથી વિકસિત કમળના જેવી ગંભીર અને વિશાળ હતી. પ્રભુના શરીરનો મધ્ય ભાગ-કટિપ્રદેશ (साहय०इत्यादि) મધ્યમાં ખાંચવાળી ત્રિપાઇની જેમ, મુસળની જેમ, દર્પણદંડની જેમ, ઉત્તમ સુવર્ણની મૂઠની જેમ અને શ્રેષ્ઠ વજ્રની જેમ કૃશ-પાતળો હતો. પ્રભુનો કટિપ્રદેશ રોગાદિરહિત હોવાને કારણે પ્રસન્ન થયેલા શ્રેષ્ઠ ઘોડાના કટિપ્રદેશ જેવો અને એમ જ સિંહના કટિપ્રદેશ જેવો શ્રેષ્ઠ અને ગોળ હતો.

तुरग-सुजाय-गुज्झदेसे' वरतुरग-सुजात-गुह्यदेशः, वरस्य=श्रेष्ठस्य अश्व-स्येव सुजातः=गुह्यदेशो यस्य स तथा। 'आइण्णहउव्व निरुवलेवे' आकीर्ण-हय इव निरुपलेपः-आकीर्णः=सुलक्षणयुक्त उत्तमजातीयो यो हयः=अश्वः, स इव निरुपलेवः=निर्गत उपलेपात्=मलिनसम्पर्कात् इति निरुपलेपः-निर्मल इत्यर्थः। 'वर-वारण-तुल्ल-विक्कम-विलसिय-गई' वर-वारण-तुल्य-विक्रम-विलसित-गतिः, वरवारणस्य=श्रेष्ठगजस्य तुल्यः=समानः विक्रमः=पराक्रमः, तथा तत्तुल्या विलसिता=चरणसंचरणरणनराहिता गतिर्गमनं यस्य सः, गजेन्द्रवदतुलबलशाली ललितगमनशीलश्चेति भावः। 'गयससण-सुजाय-संनिभोरू' गजश्वसन-सुजात-सन्निभोरुः-गजश्वसनस्य=हस्तिशुण्डादण्डस्य, कीदृशस्य? सुजातस्य=सुष्ठू-त्पन्नस्य सन्निभौ=सदृशौ ऊरू यस्य स तथा, सुन्दरगजशुण्डादण्डसदृशोरुयुगल-वानिति भावः, 'समुग्ग-णिमग्ग-गूढ-जाणू'-समुद्ग-निमग्न-गूढ-जानुः, समुद्गः सम्पुटकः, तस्योपरितनाधस्तनरूपयोर्भागयोः संधिवत् निमग्नगूढे=अत्यन्तभृते -मांसपुष्टे इत्यर्थः, तादृशे जानुनी 'घुटना' इति प्रसिद्धे यस्य स तथा, उपचित-त्वाददृश्यमानजान्वस्थिक इत्यर्थः। 'एणी-कुरुविंदावत्त-वट्टाणुपुव्व-जंघे' एणी-

---

घोडाके गुह्यभागके समान सुन्दर था। तथा वह सुलक्षणसंपन्न-उत्तम जातीय घोड़ेके गुह्यभाग जैसा मलके सम्पर्कसे निर्लिप्त था। (वरवारण०इत्यादि) प्रभुकी चाल श्रेष्ठ गजराजकी चालके समान थी, और उनका पराक्रम भी श्रेष्ठ गजराजके पराक्रम जैसा था। (गयससण०इत्यादि) प्रभुकेदोनों उरु साथल-सुजात गजशुण्डादण्डके जैसे थे।(समुग्ग०इत्यादि)प्रभुके दोनों घुटने सम्पुटकके ऊपर नीचेके भागोंकी संधिके समान अत्यन्त आवृत ढके हुए थे, अर्थात् मांससे पुष्ट थे, इसी कारण जानु-घुटने-की अस्थि दिखाई नहीं पड़ती थी। (एणी०इत्यादि) प्रभुकी दोनों जंघाएँ हरिणीकी जंघाएँ जैसी थीं,

---

પ્રભુનો ગુહ્યભાગ શ્રેષ્ઠ ઘોડાના ગુહ્યભાગ સમાન સુંદર હતો. તથા તે સુલક્ષણસંપન્ન-ઉત્તમ જાતિના ઘોડાના ગુહ્યભાગ જેવો મળના સંપર્કથી તદ્દન રહિત હતો. (वरवारण०इत्यादि) પ્રભુની ચાલ શ્રેષ્ઠ ગજરાજની ચાલ જેવી સુંદર હતી. અને તેમનું પરાક્રમ પણ શ્રેષ્ઠ ગજરાજના પરાક્રમ જેવું હતું. (गयससण० इत्यादि) પ્રભુના બન્ને ઉરુ-સાથળ સુંદર હાથીની સૂંઢના જેવાં હતાં (समुग्ग०इत्यादि) પ્રભુના બન્ને ઢીંચણ સંપુટના ઉપર નીચેના ભાગોની સંધિની જેમ અત્યંત ઢંકાયેલ હતા એટલે કે માંસથી પુષ્ટ હતા, તે કારણે ઘૂંટણોના હાડકાં દેખાતાં ન હતાં. (एणी० इत्यादि) પ્રભુની બન્ને જાંઘો

कुरुविन्द वर्त्त-वृत्ता-नुपूर्व्यजङ्घः-एण्याः=हरिण्या इव, कुरुविन्दः=तृणविशेषः, वर्त्तं=सूत्रवलनकं च, ते इव च वृत्ते=वर्तुले, आनुपूर्व्येण तनुरूपे जङ्घे यस्य स तथा, यद्वा-एणीकुरुविन्दावर्त्तः=भूषणविशेष इव च वृत्ते=वर्तुले आनुपूर्व्येण तनुस्वरूपे जङ्घे यस्य स तथा, 'संठिय-सुसिलिट्ठ-विसिट्ठ-गूढ-गुप्फे' संस्थित-सुश्लिष्ट-विशिष्ट-गूढ-गुल्फः, संस्थितौ=सुसंस्थानवन्तौ, सुश्लिष्टौ=सुमिलितौ, गूढौ=मांसलत्वाददृश्यौ गुल्फौ यस्य स तथा, पुष्टतया तिरोहितगुल्फः। 'सुप्पइट्ठिय-कुम्म-चारुचलणे' सुप्रतिष्ठित-कूर्मचारुचरणः-सुप्रतिष्ठितौ=शोभनरूपेण स्थितौ, कूर्मवत्=कच्छपवत्, चारू=सुन्दरौ चरणौ यस्य स तथा, संकोचिताङ्गकच्छपपृष्ठवदुन्नतचरणवानिति भावः। 'अणुपुव्व-सुसंहयं-गुलीए' आनुपूर्व्य-सुसंहताऽङ्गुलीकः-आनुपूर्व्येण=क्रमेण हीयमाना वर्द्धमाना च, तथा सुसंहताः=विभिन्ना अपि संमिलिता अङ्गुल्यः=चरणाङ्गुल्यो यस्य स तथा, 'उण्णय-तणु-तंब-णिद्ध-णक्खे' उन्नत-तनु-ताम्र-स्निग्ध-नखः, समुन्नत-प्रतल-रक्त-चिक्कण-नखयुक्त

कुरुविंद-तृणविशेष, और वर्त्र-बटी हुइ दोरीकी तरह गोल थीं, तथा क्रमशः पतली थीं। अथवा-कुरुविन्दावर्त-नामका एक आभूषणविशेष होता है, उसके समान थीं। प्रभुके चरणोंके गुल्फ (एडियोंके पासकी गांठें) संस्थित-सुन्दर आकार वाले, सुश्लिष्ट-सुमिलित और मांसल होनेके कारण गूढ-अदृश्य थे। (सुप्पइट्ठिय०इत्यादि) प्रभुके दोनों पैर कच्छपके जैसे बड़े ही सुन्दर थे, अर्थात् संकुंचित अङ्ग वाले कच्छपके पृष्ठभागके जैसे उन्नत प्रभुके चरण थे। प्रभुके चरणोंकी अंगुलियां क्रमशः हीयमान-और वर्द्धमान थीं, तथा सुसंहत-विभिन्न होने पर भी संमिलित थीं। (उण्णय०इत्यादि) इन अंगुलियोंके नख कुछ कुछ ऊँचे थे। थोडे २

હરિણીની જાંઘો જેવી હતી. કુરુવિંદ એક પ્રકારનું તૃણ, અને વર્ત્ર-વણેલી દોરીની જેમ ગોળ હતી. તથા ક્રમશઃ પાતળી થતી જતી હતી. અથવા કુરુવિન્દાવર્ત નામનું એક વિશિષ્ટ આભૂષણ હોય છે, તેના જેવી હતી. પ્રભુના પગના ગુલ્ફ એડિયોની પાસેની ગાંઠો-સંસ્થિત-સુંદર આકાર વાળી, સુશ્લષ્ટ-સુમિલિત અને માંસલ હોવાને કારણે ગૂઢ-અદૃશ્ય હતી. (सुप्पइट्ठिय०इत्यादि) પ્રભુના બન્ને પગ કાચબાના જેવા સુંદર હતા. એટલે કે સંકુચિત અંગ વાળા કાચબાના પૃષ્ઠ ભાગ જેવાં પ્રભુનાં ચરણ હતાં. પ્રભુના પગની આંગળીઓ ક્રમશઃ હીયમાન અને વર્દ્ધમાન હતી, તથા સુસંહત-વિભિન્ન હોવા છતાં પણ સંમિલિત હતી (उण्णय०इत्यादि) તે આંગળીઓના નખ સહેજ સહેજ ઊંચા, આછા લાલ અને મુલાયમ હતા.

इत्यर्थः, 'रत्तुप्पल-पत्त-मउय-सुकुमाल-कोमल-तले' रक्तोत्पल-पत्र-मृदुक-सुकुमार-कोमल-तलः=रक्तकमलदलवदतिकोमलारुणवर्णचरणतलवानित्यर्थः।

'नग-नगर-मगर-सागर-चक्कंक वरंग-मंगलं-किय-चलणे' नग-नगर-मकर-सागर-चक्राङ्क-वराङ्क-मङ्गलाङ्कित-चरणः, तत्र-नगः=पर्वतः, नगरं=पुरं, मकरः=जलचरजीवविशेषः, सागरः=समुद्रः, चक्रं=प्रसिद्धम्, एतान्येव अङ्का=लक्षणानि, तथा वराऽङ्काश्च=शुभसूचकस्वस्तिकादिलक्षणानि, मङ्गलः=शुभलक्षणविशेपश्च, तैरलङ्कृतौ=सुशोभितौ चरणौ यस्य स तथा, नगनगरमकरादिचिह्न-स्वस्तिकादिचिह्न-मङ्गलचिह्नरूप-शुभलक्षणसुशोभितचरणयुगवान् भगवानिति भावः। 'विसिट्ठरूवे' विशिष्टरूपः=अतिसुन्दरः, 'हुयवह-निद्धूम-जलिय-तडितडिय-तरुण-रवि-किरण - सरिस - तेयए' हुतवह-निर्धूम-ज्वलित-तडितडि-तरुणरविकिरण-सदृश-तेजस्कः, तत्र-हुतवहनिर्धूमज्वलितस्य=अग्नेर्निर्धूमज्वालायाः, तडितडितः-धारावाहिकतया पुनः पुनर्विद्योतितविद्युतः, तथा तरुणरविकिरणानां सदृशं=समानं तेजः=दीप्तिर्यस्य स तथा, 'अणासवे' अनास्रवः-अविद्यमाना आस्रवा यस्य स तथा, कर्मागमरहित इत्यर्थः, 'अममे' अममः=ममत्वरहितः 'अकिंचणे' अकिंचनः-नास्ति किञ्चन किञ्चिदपि वस्तुजातं यस्य स तथा, परिग्रहग्रन्थिरहितः। 'छिन्नसोए'

लाल और चिकने थे। प्रभुके चरणोंका तलभाग (रत्तुप्पल०इत्यादि) लाल-कमलके पत्तेके समान अतिकोमल था और लाल था।

(नग-नगर०इत्यादि) प्रभुके चरणोंमें पर्वतके, नगरके, मकरके-जलचरजीवविशेषके सागरके और चक्रके चिह्न थे। तथा और भी शुभ-सूचक स्वस्तिकादिक के चिह्न थे। तथा मांगलिक चिह्न थे। प्रभुका रूप अतिसुन्दर था।प्रभुकातेज(हुयवह०इत्यादि)प्रज्वलित निर्धूम अग्निकेसमान, बारं बार चमकती हुई विजलीके समान और तरुणरविकिरणके समान था। प्रभु कर्मोंके आस्रव से रहित थे। ममतारहित थे। परिग्रहकी ग्रंथिसे

પ્રભુના ચરણોનો તળભાગ (रत्तुप्पल०इत्यादि) લાલ કમળનાં પત્તાં જેવો અતિ કોમળ અને લાલ હતો.

(नगनगर०इत्यादि) પ્રભુના ચરણોમાં પર્વતનાં, નગરનાં, મકરનાં (મગરનાં) સાગરનાં અને ચક્રનાં ચિહ્નો હતાં. એ સિવાય સ્વસ્તિક આદિ શુભસૂચક અને માંગલિક ચિહ્નો પણ હતાં. પ્રભુનું રૂપ અતિશય સુંદર હતું. પ્રભુનું તેજ (हुयवह०इत्यादि) ધુમાડાથી રહિત પ્રજ્વલિત અગ્નિ જેવું, વારંવાર ચમકતી વિજળી જેવું અને તરુણ રવિ કિરણોના જેવું હતું. પ્રભુ કર્મોના આસ્રવથી રહિત હતા, મમતાથી રહિત હતા, પરિગ્રહની ગ્રંથિથી રહિત હતા, છિન્નસ્રોત હતા—ભવપ્રવાહથી

छिन्नस्रोताः=निवर्तितभवप्रवाहः, 'निरुवलेवे' निरुपलेपः-उपलेपो=मालिन्यं, तद् द्विविधं द्रव्यरूपं भावरूपं च, तादृशाद् द्विविधादुपलेपात्-निर्गतो निरुपलेपः द्रव्यतो निर्मलशरीरः, भावतः कर्मबन्धहेतुभूतोपलेपरहितः। पूर्वोक्तमेवार्थं विशेषतः स्पष्टयन्नाऽऽह—

'ववगय-पेम - राग - दोस - मोहे' व्यपगतप्रेमरागद्वेषमोहः-प्रेम च रागश्च द्वेषश्च मोहश्चेति प्रेमरागद्वेषमोहाः, प्रेम=आसक्तिलक्षणम्, रागः=विषयेषु अनुरागरूपः, द्वेषः=अप्रीतिरूपः, मोहः=अज्ञानरूपः, एते प्रेमादयो व्यपगताः= विनष्टा यस्य स तथा, 'निग्गंथस्स पवयणस्स देसए' निर्ग्रन्थस्य प्रवचनस्य देशकः- निर्ग्रन्थस्य-निर्गतं ग्रन्थाद् द्रव्यतः सुवर्णादिरूपाद्, भावतो मिथ्यात्वादिलक्षणात् निर्ग्रन्थं, तस्य निर्ग्रन्थस्य प्रवचनस्य-प्रकर्षेण उच्यते=परमकल्याणाय कथ्यते इति प्रवचनम्, तस्य प्रवचनस्य देशकः=उपदेशकः-निरारम्भ-निष्परिग्रह-धर्मोपदेशक इति भावः। 'सत्थनायगे' सार्थनायकः-सार्थस्य=मोक्षप्रस्थितभव्यसमूहस्य,

---

रहित थे। छिन्नस्रोत थे-भवप्रवाह से रहित थे। द्रव्यमल और भावमल, इन दोनों प्रकारके मलसे रहित थे। द्रव्यकी अपेक्षा भगवान्का शरीर निर्मल था, और भावकी अपेक्षा कर्मबंधके कारणरूप लेपसे प्रभु रहित थे। इसी बातको विशेषरूप से स्पष्ट करनेके अभिप्रायसे सूत्रकार कहते हैं-

भगवान प्रेम-आसक्ति से, राग-विषयोंमें अनुराग से, द्वेष-अप्रीतिसे, मोह-अज्ञान से सर्वथा रहित थे। प्रभु निर्ग्रन्थ प्रवचनके उपदेष्टा थे। सुवर्णादिरूप द्रव्यग्रन्थसे और मिथ्यात्व आदि रूप भाव ग्रन्थसे जो रहित होता है उसका नाम निर्ग्रन्थ है। जो बहुत अच्छी तरह से परमकल्याणके निमित्त कहा जाता है उसका नाम प्रवचन है। प्रभु इसी निर्ग्रन्थ प्रवचनके अर्थात्-निरारम्भ और निष्परिग्रहधर्म के उपदेशक थे। प्रभु सार्थ-

---

રહિત હતા, દ્રવ્યમળ અને ભાવમળ, એ બન્ને પ્રકારના મળથી રહિત હતા. દ્રવ્યમળની અપેક્ષાએ ભગવાનનું શરીર નિર્મળ હતું. અને ભાવમળની અપેક્ષાએ કર્મબંધના કારણરૂપ મળથી પ્રભુ રહિત હતા. એજ વાતનું વધારે સ્પષ્ટી-કરણ કરવાને માટે સૂત્રકાર કહે છે—

ભગવાન પ્રેમ (આસક્તિ) થી, રાગથી (વિષયોમાં અનુરાગથી), દ્વેષ (અપ્રીતિ)થી, અને મોહથી તદ્દન રહિત હતા. પ્રભુ નિર્ગ્રન્થ પ્રવચનના ઉપદેષ્ટા હતા. સુવર્ણ આદિ દ્રવ્યગ્રન્થથી અને મિથ્યાત્વ આદિ ભાવ ગ્રન્થથી જે રહિત હોય છે તેને નિર્ગ્રન્થ કહે છે. અન્યના કલ્યાણને માટે જે સારી રીતે કહેવામાં આવે છે તેને પ્રવચન કહે છે. પ્રભુ એજ નિર્ગ્રન્થ પ્રવચનના એટલે નિરારમ્ભ અને નિષ્પરિગ્રહ ધર્મના ઉપદેશક હતા. પ્રભુ સાર્થનાયક

नायकः=नेता-स्वामी इत्यर्थः, 'पइट्ठावए' प्रतिष्ठापकः=श्रुतचारित्रलक्षणधर्मसंस्थापकः, 'समणगणवई' श्रमणगणपतिः-श्राम्यन्ति=सोत्साहं कर्मनिर्जरार्थं श्रमं कुर्वन्ति तपः-स्वाध्यायादिषु इति श्रमणाः-तेषां गणः=समूहः तस्य पतिः-चतुर्विधसङ्घाधिपतिरिति भावः, 'समणविंदपरिवड्ढए' श्रमण-वृन्द-परिवर्द्धकः-श्रमणानां चतुर्विधानां, वृन्दं=सङ्घः, तस्य परिवर्द्धकः=वृद्धिकारी। अथवा 'परियट्टए' इति पाठे पर्यटकः = अग्रेसरः, 'चउत्तीस - बुद्धाइसेसपत्ते' चतुस्त्रिंशद्बुद्धातिशेषप्राप्तः=चतुस्त्रिंशत्=चतुस्त्रिंशत्संख्यका ये बुद्धानां=तीर्थकराणाम् अतिशेषाः=अतिशयाः, तान् प्राप्तः, तत्र-अवृद्धिस्वभावकं केशश्मश्रुरोमनखमिति प्रथमोऽतिशयः, अन्येऽप्यतिशयाः समवायाङ्गसूत्रेऽभिहितास्ततोऽवगन्तव्याः। "पणतीस-सच्चवयणाइसेसपत्ते' पञ्चत्रिंशत्सत्यवचनाऽतिशेषप्राप्तः-पञ्चत्रिंशत्संख्यका ये सत्यवचनस्य अतिशेषाः=अतिशयाः, तान् प्राप्तः, अर्थात् पञ्चत्रिंशद्वाणीगुणयुक्त इति

नायक थे-मोक्ष की ओर प्रस्थित हुए भव्यसमूह का नाम सार्थ है, इसी सार्थ के प्रभु नायक थे। श्रुतचारित्ररूप धर्म के प्रभु संस्थापक थे। तप स्वाध्याय आदि में जो उत्साहपूर्वक कर्म की निर्जरा के निमित्त श्रम करते हैं, वे श्रमण कहलाते हैं। प्रभु इनके पति-स्वामी थे, अर्थात्-चतुर्विध संघ के प्रभु अधिपति थे। चारों प्रकार के श्रमणोंके संघ के प्रभु वृद्धिकर्त्ता थे। अथवा-अग्रेसर थे। तीर्थंकर भगवंतोंके जो चोंतीस अतिशय होते हैं उन्हीं अतिशयों से प्रभु विराजित थे। केशों का नहीं बढना, नखों का नहीं बढना, दाढीमूँछ के बालों का नहीं बढना यह प्रथम अतिशय है। और भी अन्य अतिशय समवायाङ्ग सूत्र में कहे गये हैं सो वहां से जान लेना चाहिये। प्रभु पेंतीस सत्यवचनसंबंधी अतिशयों से युक्त थे। अर्थात् पेंतीस जो वाणी के गुण होते हैं

હતા, મોક્ષને માર્ગે પ્રયાણ કરતા ભવ્યસમૂહને સાર્થ કહે છે. એજ સાર્થના પ્રભુ નાયક હતા. શ્રુતચારિત્રરૂપ ધર્મના પ્રભુ સંસ્થાપક હતા. તપ, સ્વાધ્યાય આદિમાં ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લઈને કર્મની નિર્જરાને નિમિત્તે જેઓ શ્રમ ઉઠાવે છે તેમને શ્રમણ કહે છે. પ્રભુ તે શ્રમણોના અધિપતિ હતા—એટલે કે પ્રભુ ચતુર્વિધ સંઘના અધિપતિ હતા પ્રભુ ચારે પ્રકારના શ્રમણસંઘની વૃદ્ધિ કરનારા હતા. અથવા-અગ્રેસર હતા. તીર્થંકર ભગવાનોના જે ચોત્રીસ અતિશયો (વિશિષ્ટ પ્રભાવો) હોય છે તે અતિશયોથી પ્રભુ વિરાજમાન હતા. કેશોનું ન વધવું, નખ ન વધવા, દાઢીમૂછના વાળ ન વધવા તે પહેલો અતિશય છે. બીજા જે અતિશયો છે તેનું વર્ણન સમવાયાંગસૂત્રમાંથી વાંચી લેવું. પ્રભુ સત્યવચન સંબંધી પાંત્રીસ અતિશયોથી યુક્ત હતા—એટલે કે વાણીના પાંત્રીસ

भावः। पञ्चत्रिंशद्वाणीगुणा आचाराङ्गसूत्रस्य मत्कृताऽऽचारचिन्तामणिटीकायां प्रथमाध्ययनावतरणायां व्याख्याताः,ततोऽवसेयाः।'आगासगएणं चक्केणं' आकाशगतेन चक्रेण।'आगासगएणं छत्तेणं' आकाशगतेन छत्रेण। 'आगासगयाहिं चामराहिं' आकाशगताभ्याम् = आकाशस्थिताभ्यां चामराभ्याम् अतिशयप्रभावाच्चक्रादिभिरुपलक्षित इति भावः। 'आगासगएणं फलिहामएणं' आकाशगतेन स्फटिकमयेन=आकाशस्थितेन स्फटिकनिर्मितेन 'सपायवीढेणं' सपादपीठेन-पादस्थापनपीठसहितेन 'सीहासणेणं' सिंहासनेन, 'धम्मज्झएणं' धर्मध्वजेन, 'पुरओ' पुरतः=अग्रतः, 'पकढिज्जमाणेणं' अतिशयमहिम्ना प्रकृष्यमाणेन 'चउद्दसहिं समणसाहस्सीहिं' चतुर्दशभिः श्रमणसाहस्रीभिः=श्रमणानां चतुर्दशसहस्रैः 'छत्तीसाए अज्जिसाहस्सीहिं' षट्त्रिंशता आर्यिकासाहस्रीभिः=आर्यिकाणां षट्त्रिंशत्सहस्रैः 'सद्धिं' सार्द्धं=सह, 'संपरिवुडे' सम्परिवृतः-भगवान् , पूर्वोक्तसंख्यकाः श्रमणा आर्यिकाश्च भगवदाज्ञायामासन्-इति भावः। एतादृशो महावीरः 'पुव्वाणुपुव्विं' पूर्वानुपूर्व्या = तीर्थंकरपरिपाट्या = तीर्थंकरपरम्परया 'चरमाणे' चरन् - विहरन् 'गामाणुग्गामं' ग्रामानुग्रामम् एकस्माद् ग्रामाद् ग्रामान्तरम्, 'दूइज्जमाणे' द्रवन्=गच्छन् एकस्माद् ग्रामादनन्तरं ग्राममनुल्लङ्घयन्नित्यर्थः, 'सुहं-सुहेणं' सुख-

उनसे सहित थे। ये पेंतीस वाणीके गुण आचारांग सूत्र की मेरे द्वारा की गई आचारचिन्तामणिटीकाके प्रथम अध्ययनकी अवतरणामें वर्णित हैं वहांसे देखलेना चाहिये।आकाशगत चक्रसे,आकाशगत छत्रसे, आकाशगत चामरोंसे अतिशयके प्रभाववश युक्त थे। आकाशमें स्थित तथा पादपीठसहित ऐसे स्फटिकनिर्मित सिंहासनसे उपलक्षित वे भगवान् महावीर कि जिनके आगे अतिशयकी महिमाके प्रभावसे धर्मध्वज देवों द्वारा चलाया जाता था,ऐसे भगवान् आज्ञावर्त्ती चौदह हजार श्रमणोंके और छतीस हजार आर्यिकाओंके परिवारवाले तीर्थंकरपरिपाटीके अनुसार विहार करते हुए, एक ग्राम से दूसरे ग्राम में विचरते हुए, 'संयम में बाधा न आवे' इस

ગુણોથી યુક્ત હતા. વાણીના તે પાંત્રીસ ગુણો મારે લખેલી આચારાંગ સૂત્રની આચારચિન્તામણિ ટીકાના પહેલા અધ્યયનની અવતરણામાં વર્ણવેલ છે. ત્યાંથી જોઈ લેવા. અતિશયોને પ્રભાવે એટલે અતિશયોના પ્રભાવથી પ્રભુ આકાશગત ચક્ર, આકાશગત છત્ર અને આકાશગત બે ચામરોથી યુક્ત હતા. આકાશમાં રહેલ પાદપીઠસહિતના સ્ફટિકનિર્મિત સિંહાસનથી અતિશયોને પ્રભાવે ઉપલક્ષિત-યુક્ત હતા. જેમની આગળ ધર્મધ્વજને દેવો ચલાવતા હતા, એવા ભગવાન પોતાના આજ્ઞાવર્તી ચૌદ હજાર શ્રમણો અને છત્રીસહજાર આર્યિકાઓના પરિવારવાળા તીર્થંકર પરિપાટી પ્રમાણે વિહાર કરતા થકા એક ગામથી બીજે ગામ વિચરતા 'સંયમમાં

सुखेनसंयमबाधाराहित्येन 'विहरमाणे' विहरन्=अप्रतिबद्धविहारं कुर्वन्, 'जेणेव रायगिहे णयरे जेणेव गुणसिलए चेइए' यत्रैव राजगृहं नगरं यत्रैव गुणशिलकं चैत्यं 'तेणेव उवागच्छइ' तत्रैव उपागच्छति 'उवागच्छित्ता' उपागत्य 'अहापडिरूवं' यथाप्रतिरूपम्=यथाकल्पम् 'उग्गहं' अवग्रहं=वनपालतो वसतेराज्ञाम् 'ओगिण्हइ' अवगृह्णाति=स्वीकरोति, 'ओगिण्हित्ता' अवगृह्य=स्वीकृत्य 'संजमेणं तवसा' संयमेन तपसा 'अप्पाणं भावेमाणे' आत्मानं भावयन् 'विहरइ' विहरति।'जाव समोसरणं'-ति यावत् समवसरणमिति-समवसरणवर्णनमत्र वाच्यम्। तत्र-'समणस्स भगवओ महावीरस्स अंतेवासी बहवे समणा भगवंतो अप्पेगइया उग्गपव्वइया' इत्यादि साध्वादिवर्णनं वाच्यम्। तथा असुरकुमार-भवनपति-वानव्यन्तर-ज्योतिष्क-वैमानिक-देवानां भगवतः समीपे समागमनवर्णनं वाच्यम् ॥ सू०५ ॥

प्रकारसे अप्रतिबद्ध विहार करते हुए जहां राजगृह नगर था, और उसमें भी जहां गुणशिलक चैत्य था वहां पधारे। वहां आकर उन्होंने कल्प के अनुसार वनपाल से ठहरने की आज्ञा मांगी। आज्ञा को स्वीकार कर वे भगवान् वहां पर संयम और तप से अपने आप को भावित करते हुए ठहर गये। इस प्रकारसे समवसरण का वर्णन यहां पर लगा लेना चाहिये। इस समवसरण के वर्णन में साध्वादिकों का वर्णन जो औपपातिक सूत्र में "समणस्स भगवओ महावीरस्स अंतेवासी बहवे समणा भगवंतो अप्पेगइया उग्गपव्वइया" इत्यादि रूप से आया है वह भी यहां सम्बन्धित कर लेना चाहिये। तथा वहीं पर जो असुरकुमार, भवनपति, वानव्यन्तर, ज्योतिष्क और वैमानिक देवों का भगवान् के समीप में आने का वर्णन लिखा है वह भी यहां लगा लेना चाहिये।सू०५।

કોઈ પણ પ્રકારે બાધા નડે નહીં' એવી રીતે અપ્રતિબદ્ધ વિહાર કરતા કરતા રાજગૃહ નગરમાં આવેલા ગુણશિલક ચૈત્યમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં આવીને તેમણે વનપાલની પાસે ત્યાં થોભવાની આજ્ઞા માગી. તે પ્રકારની આજ્ઞા મળતાં ભગવાન તેમાં પ્રવેશ્યા અને સંયમ અને તપની આરાધના કરતા તે ચૈત્યમાં થોભ્યા. સમવસરણનું આ પ્રકારનું વર્ણન અહીં સમજી લેવું. આ સમવસરણના વર્ણનમા સાધુ આદિનું વર્ણન ઔપપાતિક સૂત્રમાં "समणस्स भगवओ महावीरस्स अंतेवासी बहवे समणा भगवंतो अप्पेगइया उग्गपव्वइया" ઈત્યાદિ વાક્યો દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે તેનો પણ અહીં સમાવેશ કરી લેવો. તથા તેજ સૂત્રમાં અસુરકુમાર, ભવનપતિ, વાનવ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક, અને વૈમાનિક દેવોનું ભગવાનની સમક્ષ આવવાનું જે વર્ણન કર્યું છે તેનો પણ અહીં સમાવેશ કરી લેવો. (સૂ. ૫)

मूलम्—परिसा निग्गया, धम्मो कहिओ, परिसा पडिगया ॥सू०६॥

छाया—परिषन्निर्गता, धर्मः कथितः, परिषत् प्रतिगता ॥सू०६॥

टीका—'परिसा निग्गया' इत्यादि ।

'परिसा' परिषत्=नागरिकजनसमुदायरूपा 'निग्गया' निर्गता=भगवद्दर्शनार्थं नगरतो निस्सृता । तत्र-राजनिर्गमोऽन्तःपुरनिर्गमः, तत्पर्युपासनं चेति सर्वमौपपातिकवद् वाच्यम् । 'धम्मो कहिओ' धर्मः कथितः, धर्मकथावर्णनं चौपपातिक-सूत्रे विलोकनीयम् । तदर्थश्च मत्कृतायां पीयूषवर्षिणीटीकायां विलोकनीयः । 'परिसा पडिगया' परिषत् प्रतिगता भगवतो धर्मदेशनां श्रुत्वा भगवन्तं वन्दित्वा नमस्यित्वा धर्मकथाप्रशंसनं कुर्वती परिषत् यामेव दिशमाश्रित्य प्रादुर्भूता तामेव दिशं प्रतिगता ॥सू०६॥

'परिसा निग्गया' इत्यादि ।

श्रमण भगवान् महावीर का आगमन सुनकर नागरिकजनों की समुदायरूप (परिसा) परिषत्, भगवान् के दर्शन करने के लिये नगर से (निग्गया) निकली । औपपातिक सूत्रमें जिस प्रकार से राजनिर्गमका, अन्तःपुरनिर्गम का और इनके द्वारा कृत प्रभु की पर्युपासना का वर्णन किया गया है वह सब वर्णन यहाँ पर भी जानना चाहिये । (धम्मो कहिओ) धर्मकथा कही । धर्मकथा का वर्णन औपपातिकसूत्रमें आया है । धर्मकथासंबंधी वर्णनमें जो पद आये हैं उनका अर्थ मैंने उसकी पीयूषवर्षिणी टीकामें जो मेरे द्वारा रची गई है उसमें स्पष्ट किया है अतः उसको जिज्ञासु जनको देखना चाहिये । (परिसा पडिगया) भगवान् की धर्मदेशना सुनकर वह परिषत् उन्हें वन्दना करके, नमस्कार करके,

---

"परिसा निग्गया" इत्यादि ।

શ્રમણુ ભગવાન મહાવીરના આગમનના સમાચાર સાંભળીને નગરજનોના સમુદાય રૂપ (परिसा) પરિષદ ભગવાનના દર્શન કરવાને માટે નગરમાંથી (निग्गया) નીકળી. ઔપપાતિક સૂત્રમાં જે પ્રકારે રાજનિર્ગમનું અને અન્તઃપુર નિર્ગમનું તથા તેમના દ્વારા કરાયેલ પ્રભુની પર્યુપાસનાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે સમસ્ત વર્ણન અહીં પણ સમજી લેવાનું છે. પ્રભુએ (धम्मो कहिओ) ધર્મકથાના વર્ણનમાં જે પદ આવ્યા છે તેમના અર્થ મારા દ્વારા લખાયેલ પીયૂષવર્ષિણી ટીકામાં સ્પષ્ટતાપૂર્વક આપવામાં આવેલ છે તો જિજ્ઞાસુઓએ તે ટીકા અવશ્ય વાંચવી. (पडिसा पडिगया) ભગવાનની ધર્મદેશના સાંભળીને,

मूलम्-तेणं कालेणं तेणं समएणं समणस्स भगवओ महा-वीरस्स जेट्ठे अंतेवासी इंदभूई णामं अणगारे गोयमगोत्ते सत्तुस्सेहे समचउरंससंठाणसंठिए वज्जरिसहनारायसंघयणे कणगपुलग-णिघसपम्हगोरे उग्गतवे दित्ततवे तत्ततवे महातवे ओराले घोर-तवे घोरे घोरगुणे घोरतवस्सी घोरबंभचेरवासी उच्छूढसरीरे संखित्तविउलतेयलेस्से चोद्दसपुव्वी चउनाणोवगए सव्वक्खर-सन्निवाई समणस्स भगवओ महावीरस्स अदूरसामंते उड्ढंजाणू अहोसिरे झाणकोट्ठोवगए संजमेणं तवसा अप्पाणं भावेमाणे विहरइ ॥ सू० ७ ॥

छाया—तस्मिन् काले तस्मिन् समये श्रमणस्य भगवतो महावीरस्य ज्येष्ठोऽन्तेवासी इन्द्रभूतिर्नाम अनगारः गौतमगोत्रः सप्तोत्सेधः समचतुरस्रसंस्थान-संस्थितः वज्रऋषभनाराचसंहननः कनकपुलकनिकषपद्मगौरः उग्रतपाः दीप्ततपाः तप्ततपाः

धर्मकथा की प्रशंसा करती हुई जिस दिशा से आई थी उसी दिशा की ओर वापिस लौट गई ॥ सू० ६ ॥

'तेणं कालेणं तेणं समएणं' इत्यादि ।

(तेणं कालेणं तेणं समएणं) उस काल में और उस समय में (समणस्स भगवओ महावीरस्स) श्रमण भगवान् महावीर के (जेट्ठे अंतेवासी) ज्येष्ठ अन्तेवासी शिष्य-सब से बडे शिष्य (इंदभूई णामं अणगारे) इन्द्रभूति इस नामके अनगार थे। (गोयमगोत्ते) इनका गोत्र गौतम था (सत्तुस्सेहे) वे सात हाथ ऊँचे थे। (समचतुरंससंठाण-

---

ભગવાનને વંદણા નમસ્કાર કરીને, ભગવાનની ધર્મકથાની પ્રશંસા કરતી તે પરિષદ જે દિશાએથી આવી હતી તે દિશામાં પાછી ફરી. ॥ સૂ. ૬ ॥

"तेणं कालेणं ते समएणं" इत्यादि ।

(तेणं कालेणं तेणं समएणं) તે કાળે અને તે સમયે (समणस्स भगवओ महावीरस्स) શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના (जेट्ठे अंतेवासी) જ્યેષ્ઠ અંતેવાસી-સૌથી મોટા શિષ્ય- (इंदभूई णामं अणगारे) ઇન્દ્રભૂતિ નામના અણગાર હતા. (गोयमगोत्ते) તેમનું ગોત્ર ગૌતમ હતું. (सत्तुस्सेहे) તેઓ સાત હાથ ઊંચા હતા. (समचउरंससंठाणसंठिए) તેઓ સમચતુરસ્ર સંસ્થાનવાળા - સપ્રમાણ

महातपाः घोरतपाः उदारः घोरः घोरगुणः घोरतवस्सीघोरब्रह्मचर्यवासी उच्छूढ-शरीरः संक्षिप्तविपुलतेजोलेश्यः चतुर्दशपूर्वी, चतुर्ज्ञानोपगतः, सर्वाक्षरसंनिपाती,

---

संठिए) समचतुरस्र उनका संस्थान था। (वज्जरिसहनारायसंघयणे) वज्रऋषभनाराच संहनन के वे धारी थे। (कणगपुलगणिघसपम्हगोरे) सुवर्णके लेशकी रेखा से उपमित पद्म कमलके किञ्जल्क के समान ये गौर वर्ण के थे। (उग्गतवे) बहुत अधिक उग्रतपस्वी थे। (दित्ततवे) दीप्त तपवाले। (तत्ततवे) तप्त तप से युक्त थे। (महातवे) बृहत्तपस्या वाले थे। (घोरतवे) अति कठिन तप को करने वाले थे। (ओराले) उदार थे। (घोरे)घोर-उत्कृष्टथे (घोरगुणे) जिनके मूलगुणादिकोंको अन्य जन उद्वहन करनेमें अपने आपको असमर्थ मानते थे ऐसे घोरगुणवाले थे। (घोरतवस्सी) दुष्करतपश्चरणशील थे। (घोरबंभचेरवासी) घोर-उत्कट ब्रह्मचर्य में निवास करने के स्वभाववाले थे। (उच्छूढसरीरे) संस्कार परित्याग के कारण जिन्होंने शरीर को छोड़सा रखा हो, ऐसे थे (संखित्तविउलतेयलेस्से) विपुल तेजोलेश्या को जिन्होंने अपने शरीर के भीतर अन्तर्हित कर रखा था, ऐसे थे। (चोद्दसपुव्वी) चौदह पूर्व के पाठी थे (चउनाणोवगए) चार ज्ञान के धारी थे। (सव्वक्खरसन्निवाई) सर्वाक्षरसन्निपाती, अर्थात् एक अक्षर के ज्ञान से सब अक्षरों को जानने

અંગોવાળા હતા. (वज्जरिसह-नाराय-संघयणे) તેઓ વજ્રઋષભનારાચ સંહનન વાળા હતા. (कणगपुलगणिघसपम्हगोरे) કસોટી પથ્થર પર દોરેલી સોનાની રેખા જેવા, કમળના પરાગ તંતુઓ સમાન તેઓ ગોરા વર્ણના હતાં. (उग्गतवे) તેઓ ઘણાજ ઉગ્ર તપસ્વી હતા. (दित्ततवे) તેઓ દીપ્તતપવાળા હતા, અને (तत्ततवे) તપ્તતપથી યુક્ત હતા. (महातवे) તેઓ મહાન તપસ્વી હતા, (घोर-तवे) અતિ ઘોર-કઠિન તપ કરનારા હતા, (ओराले) ઉદાર હતા, (घोरे) ઘોર હતા, (घोरगुणे) તેઓ એવા ઘોર ગુણોવાળા હતા કે તેમના જેવા મૂળ ગુણો ધરાવવા અન્ય લોકો પોતાને અસમર્થ માનતા હતા. (घोरतवस्सी) તેઓ ઘોરતપસ્વી હતા—અર્થાત્ આકરામાં આકરાં તપ કરનારા હતા, (घोरबंभचेरवासी) ઘોર ઉત્કૃષ્ટ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવાના સ્વભાવવાળા હતા, (उच्छूढसरीरे) તેમણે શારીરિક સંસ્કારોનો પરિત્યાગ કર્યો હોવાથી જાણે કે તેમણે શરીરને છોડી દીધું હોય એવું જ લાગતું હતું. (संखित्तविउलतेयलेस्से) વિપુલ તેજોલેશ્યાને તેમણે પોતાના શરીરની અંદર જ દબાવી રાખી હતી. (चोद्दसपुव्वी) તેઓ ચૌદ પૂર્વના પાઠી હતા, (चउनाणोवगए) ચાર જ્ઞાનને ધારણ કરનાર હતા, (सव्वक्खरसन्निवाई) સર્વાક્ષરસન્નિપાતી એક અક્ષરના જ્ઞાનથી તમામ અક્ષરોને

श्रमणस्य भगवतो महावीरस्याऽदूरसामन्ते ऊर्ध्वजानुः अधःशिराः ध्यानकोष्ठोपगतः संयमेन तपसाऽऽत्मानं भावयन् विहरति ॥सू०७॥

टीका—'तेणं कालेणं' इत्यादि।

'तेणं कालेणं तेणं समएणं समणस्स भगवओ महावीरस्स' तस्मिन् काले तस्मिन् समये श्रमणस्य भगवतो महावीरस्य 'जेट्ठे अंतेवासी इंदभूई णामं अणगारे' ज्येष्ठोऽन्तेवासी इन्द्रभूतिनामा अनगारः, ज्येष्ठत्वमस्य संयमपर्यायेण सर्वप्रथमत्वात्, अन्तेवासी=शिष्यः, इन्द्रभूतिरेतन्नामकः, अनगारः=साधुः, स कीदृशः? इत्याह—'गोयमगोत्ते' गौतमगोत्रः—गौतमं=गौतमाख्यं गोत्रं यस्य स तथा, 'सत्तुस्सेहे'

वाली लब्धि के धारी थे। ऐसे वे इन्द्रभूति अनगार (समणस्स भगवओ महावीरस्स) श्रमण भगवान् महावीर के (अदूरसामंते) न अधिक दूर और न अधिक पास (उड्ढजाणू अहोसिरे) घुटनों को ऊँचा और शिर को नीचा कर (झाणकोट्ठोवगए) ध्यानरूपी कोठा में प्राप्त थे। उस समय वे संयम और तप से अपनी आत्मा को भावित-करते हुए भगवान् महावीर के पास (विहरइ) रहते थे।

टीकाके पदों का स्पष्टार्थ इस प्रकार से है—इन्द्रभूति को जो यहां ज्येष्ठ अंतेवासी कहा है उसका अभिप्राय यह है कि वे समस्त संघ के नायक थे और संयम पर्याय की अपेक्षा सर्वप्रथम थे। वे गृहस्थ नहीं थे किन्तु अनगार-मुनिअवस्थायुक्त थे। यह बात "अनगार" पद प्रकट करता है। मुनि होने पर भी वे निंदितगोत्र के नहीं थे किन्तु गौतमगोत्र

જાણુવાવાળી લબ્ધિના ધારી હતા. એવા એ ઈન્દ્રભૂતિ અણુગાર (समणस्स भगवओ महावीरस्स) શ્રમણુ ભગવાન મહાવીરથી (अदुरसामंते) વધારે દૂર પણુ નહીં અને નજીક પણુ નહીં એવી જગ્યાએ (उड्ढजाणू अहोसिरे) ઘુંટણુોને ઉંચા કરીને અને માથાને નમાવીને (झाणकोट्ठोवगए) ધ્યાનરૂપી કોઠામાં બેઠા હતા. તે સમયે તેઓ પોતાના આત્માને સંયમ અને તપથી ભાવિત કરી રહ્યા હતા. આ રીતે તેઓ ભગવાન મહાવીર પાસે (विहरइ) રહેતા હતા.

ટીકાના શબ્દોનો ભાવાર્થ—ઈન્દ્રભૂતિને અહીં જ્યેષ્ઠ અંતેવાસી કહ્યા છે તેનું કારણુ એ છે કે તેઓ સમસ્ત સંઘના નાયક હતા. અને સંયમ પર્યાયની અપેક્ષાએ સૌથી પ્રથમ હતા. તેઓ ગૃહસ્થ ન હતા પણુ અણુગાર-મુનિ પર્યાયથી યુક્ત હતા. આ વાત 'અણુગાર' પદ દ્વારા બતાવી છે. મુનિ હતા એટલુંજ નહીં પણુ તેઓ નિંદિત ગોત્રના ન હતા પણુ 'ગૌતમ' જેવા ઊંચ ગોત્રના હતા. તેમના શરીરનું

सप्तोत्सेधः-सप्तहस्तः उत्सेधः=उच्छ्रयो यस्य स तथा, 'समचउरंस-संठाण-संठिए' समचतुरस्र-संस्थान-संस्थितः-समं च तच्चतुरस्रं चेति समचतुरस्रम्-मानोन्मान-प्रमाणानामन्यूना-नधिकत्वात् अङ्गोपाङ्गानां चाविकलत्वात् ऊर्ध्वं तिर्यक् च तुल्यत्वात् समं, चतुरस्रं चाविकलावयवत्वात्, समं च तच्चतुरस्रं चेति समचतुरस्रं-स्वाङ्गुलाष्टोत्तर-शतोच्छ्रायाङ्गोपाङ्गयुक्तं, युक्तिनिर्मितलेप्यकवद् वा संस्थानम्=आकारविशेषः, तेन संस्थितः=युक्तः,'वइर-रिसह-णाराय-संघयणे'वज्र-ऋषभ-नाराच-संहननः-वज्रं

के थे, यह बात गौतमगोत्र पद बतलाता है। और इनके शरीर का परिमाण न्यूनाधिक नहीं था किन्तु सात हाथ का निश्चित परिमाण था, यह बात सप्तहस्तोत्सेध पद बतलाता है। निश्चितपरिमाणोपेत होने पर भी हीनलक्षणवाले ये नहीं थे, यह बात समचतुरस्रसंस्थान पद प्रकट करता है, जो संस्थान चारों समान विभागवाला होता है वह समचतुरस्र-संस्थान कहलाता है, मान उन्मान और प्रमाणोंकी अन्यूनाधिकता होने से, अङ्ग और उपांगों की अविकलता होने से, तथा ऊपर और नीचे तुल्यता होने से यह संस्थान सम होता है, और अविकल अवयव होनेके कारण चतुरस्र होता है। अपने अंगुलसेएकसौआठ१०८अंगुलप्रमाण ऊंचेअंग और उपांगों से युक्त यह आकारविशेष होता है। अथवा-युक्तिनिर्मित लेप्यक (चित्र)की तरह जो संस्थान होता है उसका नाम समचतुरस्रसंस्थान है। इस संस्थान से वे संस्थित-युक्त थे। इस प्रकार के संस्थान से युक्त होने पर भी कोई हीनसंहननवाला भी हो सकता है, इस शंका की

પ્રમાણુ ઓછું કે વધારે ન હતું પણ પૂરા સાત હાથની તેમની ઊંચાઈ હતી, એ વાત 'सप्तहस्तोत्सेध' પદ દ્વારા બતાવી છે. નિશ્ચિત પરિમાણુ યુક્ત હતા એટલુંજ નહીં પણ તેમનામાં હીન લક્ષણો પણ ન હતાં, તે વાત 'સમચતુરસ્રસંસ્થાન' પદ દ્વારા પ્રગટ થાય છે. જે સંસ્થાન (આકાર) ચારે કોર સમાન વિભાગવાળા હોય છે તેને સમચતુરસ્ર સંસ્થાન કહે છે. માન અને ઉન્માન (લંબાઇ અને પહોળાઇ) પ્રમાણોમાં ન્યૂનતા કે અધિકતા ન હોવાથી, અંગ અને ઉપાંગોની અવિકલતા હોવાથી, તથા ઉપર અને નીચે તુલ્યતા હોવાથી તે સંસ્થાન સમ હોય છે, અને અવિકલ અવયવો હોવાને લીધે ચતુરસ્ર હોય છે. પોતાના અંગુલના માપની અપેક્ષાએ એકસોઆઠ૧૦૮ અંગુલ પ્રમાણુ ઊંચા અંગ અને ઉપાંગોથી યુક્ત તે એક પ્રકારનો આકાર હોય છે. અથવા યુક્તિનિર્મિત લેપ્યક(ચિત્ર)ના જેવું જે સંસ્થાન હોય છે તે સંસ્થાનને સમચતુરસ્ર સંસ્થાન કહે છે. ઇન્દ્રભૂતિ અણુગાર તે સંસ્થાનથી યુક્ત હતા. આવા સંસ્થાનથી યુક્ત હતા એટલુજ નહી પણ તેઓ હીન સંહનનવાળા પણ ન હતા. એ બતાવવા માટે 'વજ્રઋષભનારાચ સંહનન'

शक्यतपश्चरणात्, • यद्वा-उदारः=प्रधानः, घोरस्तु परीषहेन्द्रियकषायाऽऽख्यानां रिपूणां विनाशे कठोरः। अथवा-आत्मनिरपेक्षतया तपस्सु प्रवर्तमानत्वाद् घोरः। 'घोरगुणे' घोरगुणः-घोराः=अन्यैर्दुरुद्वाहा गुणाः=मूलगुणादयो यस्य स तथा। 'घोरतवस्सी' घोरतपस्वी=दुष्करतपश्चरणशीलः, पारणादौ नानाविधाभिग्रहधारकत्वात्, 'घोर-बंभचेर - वासी' घोर-ब्रह्मचर्य-वासी-घोरं=दारुणमल्पसत्त्वैर्दुर्वहत्वाद् यद् ब्रह्मचर्यं, तत्र वसति तच्छीलः। 'अच्छूढ-सरीरे' अच्छूढशरीरः-अच्छूढन्=उज्झितमिव संस्कारपरित्यागात् शरीरंयेन स उच्छूढशरीरः-शरीर संस्कारं प्रति निःस्पृहत्वात् त्यक्तशरीरसंस्कारः शरीरममत्वरहित इत्यर्थः।

तपों के आचरण करने से वे भीम थे। अथवा-वे उदार-प्रधान थे और परीषह, इन्द्रिय के विषय, एवं कषाय, इन शत्रुओं के विनाश करने में कठोर थे। अथवा-आत्मनिरपेक्ष होने के कारण वे तपस्याओं में प्रवर्तमान थे इसलिये घोर थे। घोरगुण वे इसलिये थे कि इनके जो मूलगुणादिक थे वे अन्य पासत्था आदि नहीं पाल सके ऐसे दुष्कर थे। पारणा आदि के समयमें नानाविध अभिग्रहों को धारण करने वाले होने से वे दुष्करतपश्चरणशील थे इसलिये घोरतपस्वी थे। अल्पसत्त्व वाले प्राणियों द्वारा धारण करने के लिये अशक्य होने के कारण कठिन जो ब्रह्मचर्य उस ब्रह्मचर्य में इनके वसने का स्वभाव था इसलिये ये घोरब्रह्मचर्यवासी थे। संस्कार से रहित होने के कारण शरीर इनका ऐसा था मानों इन्हों ने एक तरह से उसे छोड़ सा ही रखा है अतः ये उच्छूढशरीर थे। तात्पर्य इसका यह है कि ये शरीरसंस्कार के प्रति निःस्पृह थे,

---

વાને લીધે તેઓ ભીમ હતા. અથવા તેઓ સ્વભાવે ઉદાર હતા અને પરીષહ, ઇન્દ્રિયના વિષય અને કષાયરૂપ શત્રુઓનો વિનાશ કરવામાં કઠોર હતા. અથવા આત્મનિરપેક્ષ હોવાને કારણે તપસ્યામાં લીન હતા, અને તેથી તેમને 'ઘોર' કહેલ છે. તેમને ઘોરગુણયુક્ત કહેવાનું કારણ એ છે કે તેમના જે મૂલગુણાદિક હતા તે અન્ય પાસત્થા આદિ દ્વારા જીવનમાં ઉતારી શકાય તેમ ન હતા. પારણું કરતી વખતે વિવિધ અભિગ્રહો ધારણ કરતા હોવાથી તેઓ દુષ્કર તપસ્યા કરનારા હતા. અને તેથીજ તેમને ઘોરતપસ્વી કહ્યા છે. જે બ્રહ્મચર્ય વ્રત સામાન્ય જીવો ધારણ કરી શકતા નથી તે દારુણ બ્રહ્મચર્યમાં વસવાનો તેમનો સ્વભાવ હતો, તેથી તેમને ઘોરબ્રહ્મચર્યવાસી કહેલ છે. તેઓ શારીરિક સંસ્કાર (સ્નાન, કેશની સફાઈ વગેરે)થી રહિત હતા. તેથી એમનું શરીર એવું લાગતું હતું કે જાણે તેમણે તે શરીરને છોડી દીધુંજ હોય તેથી તેઓને 'ઉચ્છૂઢશરીર' કહેલ છે. કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે તેઓ શરીરસંસ્કાર પ્રત્યે નિઃસ્પૃહ હતા.

'संखित्त-विउल-तेयलेस्से' संक्षिप्त-विपुल-तेजोलेश्यः-संक्षिप्ता=निजशरीराऽन्तर्निहिता, विपुला=अनेकयोजनप्रमाणक्षेत्राऽन्तर्वर्तिवस्तुदहनसमर्थत्वाद् विशाला तेजोलेश्या = विशिष्टतपःसम्भूतलब्धिविशेषोद्भवा तेजोज्वाला यस्य स तथाभूतः 'चोद्दसपुव्वी' चतुर्दशपूर्वी=चतुर्दशपूर्वधारकः, 'चउनाणोवगए' चतुर्ज्ञानोपगतः=केवलज्ञानवर्जित-ज्ञानचतुष्कधारकः,'सव्वक्खरसंनिवाई' सर्वाक्षरसंनिपाती-सर्वे च ते अक्षरसंनिपाताश्च अक्षरसंयोगाः, सर्वेषामक्षराणां वा संनिपाताः सर्वाक्षरसंनिपाताः, ते यस्य ज्ञेयतया विद्यन्ते स सर्वाक्षरसंनिपाती, एवं गुणविशिष्टो भगवान् गौतमः 'समणस्स भगवओ महावीरस्स अदूरसामंते' श्रमणस्य भगवतो महावीरस्याऽदूरसामन्ते-अदूरसामन्ते=नातिदूरे नातिसमीपे-उचितदेशे, 'उड्ढंजाणू' ऊर्ध्वजानुः-ऊर्ध्वे जानुनी यस्य स ऊर्ध्वजानुः=उत्कुटुकाऽऽसनवान्, 'अहोसिरे' अधःशिराः=अधोमुखः, नोर्ध्वं न तिर्यग् वा क्षिप्तदृष्टिः, 'झाणकोट्ठोवगए'

इसलिये इन्हों ने शरीर का संस्कार करना छोड़ दिया था। अथवा शरीर के प्रति इनका कुछ भी ममत्व नहीं था। "संक्षिप्तविपुलतेजोलेश्यः" पद यह प्रकट करता है कि इन्हें विशिष्ट तपस्या के प्रभाव से तेजोलेश्या की प्राप्ति हो चुकी थी कि जो अनेकयोजनप्रमाणवाले क्षेत्र तक में वर्तमान वस्तुओं को जलाने में समर्थ थी, फिर भी इन्हों ने उसे अपने भीतर ही दबाकर रखा था। उसका उपयोग नहीं किया। वे चौदह पूर्व और चार ज्ञानके धारी थे। तथा वे सर्वाक्षरसंनिपाती लब्धि से सम्पन्न थे, अर्थात् सर्व अक्षरों के निर्णयसे जो अर्थ होता है उस अर्थ के ज्ञाता थे। ऊर्ध्वजानु शब्द का अर्थ उत्कुटासन (उकड़ु आसन) है। अर्थात् इन्द्रभूति उत्कुटासन से बैठे हुए थे। नीचे मुख किये हुए थे। इस स्थिति में दृष्टि

તેથી તેમણે શારીરિક સંસ્કાર કરવા છોડી દીધાં હતા. અથવા શરીર પર તેમને બિલકુલ મમત્વ ન હતું. "संक्षिप्त-विपुल-तेजोलेश्यः" પદ એ દર્શાવે છે કે વિશિષ્ટ તપસ્યાને પ્રભાવે તેમને તેજોલેશ્યાની પ્રાપ્તિ થઈ ગઇ હતી, જે તેજોલેશ્યા અનેક યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં રહેલી વસ્તુઓને બાળી નાખવાની શક્તિ ધરાવતી હતી. છતાં પણ તેઓ તેનો ઉપયોગ કરતા નહીં પણ તેને પોતાના શરીરની અંદરજ દબાવી રાખી હતી. તેઓ ચૌદ પૂર્વ અને ચાર જ્ઞાનના ધારક હતા, તથા તેઓ સર્વાક્ષરસંનીપાતી લબ્ધિથી યુક્ત હતા, અર્થાત્ સર્વ અક્ષરોના નિર્ણયથી જે અર્થ થાય છે તે અર્થના જ્ઞાતા હતા 'उर्ध्वजानु' શબ્દનો અર્થ ઉત્કુટાસન થાય છે. એટલે કે ઇન્દ્રભૂતિ ઉત્કુટાસને બેઠા હતા, તેમનું મુખ નીચે નમેલું હતું. આ સ્થિતિમાં તેમની નજર ઉપર પણ ન પડતી અને તિરછી

ध्यानकोष्ठोपगतः–ध्यानं कोष्ठ इव ध्यानकोष्ठस्तमुपगतः, यथा कोष्ठ
विकीर्णं न भवति तथैव ध्यानगता इन्द्रियान्तःकरणवृत्तयो वहिर्न यान्ती
नियन्त्रितचित्तवृत्तिमानित्यर्थः, 'संजमेणं तवसा अप्पाणं भावेमाणे विहर
तपसाऽऽत्मानं भावयन् विहरति ॥ सू०७ ॥

मूलम्–तएणं से भगवं गोयमे जायसड्ढे जायसंसए
उहल्ले, उप्पन्नसड्ढे उप्पन्नसंसए उप्पन्नकोउहल्ले, संजायसड्ढे
संसए संजायकोउहल्ले, समुप्पन्नसड्ढे समुप्पन्नसंसए समु
उहल्ले उट्ठाए उट्ठेइ; उट्ठाए उट्ठित्ता जेणेव समणे भगवं महाव
उवागच्छइ, उवागच्छित्ता समणं भगवं महावीरं तिक्खु
याहिणपयाहिणं करेइ; करित्ता वंदइ नमंसइ, वंदित्ता न
णच्चासन्ने णाइदूरे सुस्सूसमाणे नमंसमाणे अभिमुहे
पंजलिउडे पज्जुवासमाणे एवं वयासी ॥ सू० ॥८॥

छाया—ततः खलु स भगवान् गौतमः जातश्रद्धः जातसंशयः जा

इनकी न ऊपर की ओर थी न तिरछी थी । "ध्यानकोष्ठोपगतः"
बताता है कि जिस प्रकार कोष्ठ–कोठीगत धान्य इधर उधर नहीं
उसी प्रकार ध्यान से नियन्त्रित हुई इन्द्रियाँ और अन्तः
वृत्तियां बाहर की ओर प्रसृत नहीं होतीं, अर्थात् इन्द्रभूति
चित्तवृत्तिवाले थे ॥ सू० ७ ॥

" त एणं से भगवं गोयमे " इत्यादि ।

(तए णं) इसके बाद (जायसड्ढे) जातश्रद्धावाले (जा
जातसंशय वाले (जायकोऊहल्ले) जातकौतूहलवाले (उप्प

પણ ન પડતી. "ध्यानकोष्ठोपगतः" પદ એ બતાવે છે કે—જેમ
રહેલું અનાજ આમ તેમ ફેલાતું નથી, એજ પ્રમાણે ધ્યાનથી નિયંત્રિત
અને અંતઃકરણની વૃત્તિયો બહારની તરફ દોરાતી ન હતી. એટલે
નિયંત્રિતચિત્તવૃત્તિવાળા હતા. (સૂ. ૭)

'तए णं से भगवं गोयमे' इत्यादि ।

(तए णं) ત્યાર પછી (जायसड्ढे) જાત શ્રદ્ધાવાળા, (जायसंसए) જાતસ
(जायकोऊहल्ले) જેમનામાં કુતૂહલ ઉત્પન્ન થયું છે તેવા, (उप्पण्णसड्ढे)ઉત્પન્ન શ્ર

उत्पन्नश्रद्धः उत्पन्नसंशयः उत्पन्नकुतूहलः, संजातश्रद्धः संजातसंशयः संजातकुतूहलः, समुत्पन्नश्रद्धः समुत्पन्नसंशयः समुत्पन्नकुतूहलः उत्थया उत्तिष्ठति, उत्थया उत्थाय यत्रैव श्रमणो भगवान् महावीरः तत्रैवोपागच्छति, उपागत्य श्रमणं भगवन्तं महावीरं त्रिःकृत्व आदक्षिण-प्रदक्षिणं करोति, कृत्वा वन्दते नमस्यति, वन्दित्वा नमस्यित्वा नात्यासन्ने नातिदूरे शुश्रूमाणो नमस्यन् अभिमुखः विनयेन प्राञ्जलिपुटः पर्युपासीन एवमवादीत् ॥ सू० ८ ॥

उत्पन्नश्रद्धावाले (उप्पण्णसंसए) उत्पन्न संशयवाले, (उप्पण्णकोऊहल्ले) उत्पन्नकौतूहलवाले (संजायसड्ढे) संजातश्रद्धावाले, (संजायसंसए) संजात संशयवाले, (संजायकोऊहल्ले) संजात कौतुहलवाले, (समुप्पण्णसड्ढे) समुत्पन्नश्रद्धावाले, (समुप्पण्णसंसए) समुत्पन्नसंशयवाले, (समुप्पण्णकोऊहल्ले) समुत्पन्न कौतुहलवाले (से भगवं गोयमे) वे भगवान् गौतम (उट्ठाए उट्ठेइ) उत्थानशक्ति द्वारा अपने आसन से उठे। (उट्ठाए उट्ठित्ता) उत्थानशक्ति से उठकर (जेणेव समणे भगवं महावीरे) जहां श्रमण भगवान् महावीर थे। (तेणेव उवागच्छइ) वहाँ पहुँचे। (उवागच्छित्ता) पहुँच कर (समणं भगवं महावीरं) श्रमण भगवान् महावीर को (तिक्खुत्तो) तीन बार (आयाहिणपयाहिणं करेइ) उन्होंने आदक्षिण प्रदक्षिणा की। (करित्ता)आदक्षिण प्रदक्षिणा करके (वंदइ नमंसइ) वंदना की, नमस्कार किया। (वंदित्ता नमंसित्ता) वंदना नमस्कार करके (णच्चासन्ने णाइदूरे) न बिलकुल पास और न अधिक दूर ही, अर्थात् उचित स्थान पर बैठकर, इस तरह, (अभिमुहे विणएण पंजलिउडे)

(उप्पण्णसंसए) ઉત્પન્ન સંશયવાળા,(उप्पण्णकोऊहल्ले.)ઉત્પન્નકુતૂહલવાળા (संजायसड्ढे) સંજાત શ્રદ્ધાવાળા, (संजायसंसए) સંજાતસંશયવાળા, (संजायकोऊहल्ले) સંજાત કુતૂહલવાળા, (समुप्पण्णसड्ढे સમુત્પન્ન શ્રદ્ધાવાળા (समुप्पण्णसंसए) સમુત્પન્ન સંશય વાળા, (समुप्पण्णकोऊहल्ले) સમુત્પન્ન કુતૂહલવાળા (से भगवं गोयमे) તે ભગવાન ગૌતમ (उट्ठाए उट्ठेइ). ઉત્થાન શક્તિ દ્વારા પોતાના આસનેથી ઉઠયા.(उट्ठाए उट्ठित्ता.) ઉત્થાનશક્તિ વડે ઉઠીને (जेणेव समणे भगवं महावीरे) જ્યાં શ્રમણ ભગવાન મહાવીર હતા (तेणेव उवागच्छइ) ત્યાં પહોંચ્યા. (उवागच्छित्ता) ત્યાં પહોંચીને (समणं भगवं महावीरं) શ્રમણભગવાન મહાવીરની(तिक्खुत्तो आयाहिण-पयाहिणं करेइ) ત્રણ ત્રણવાર આદક્ષિણ પ્રદક્ષિણા કરી (करित्ता)આદક્ષિણ પ્રદક્ષિણા કરીને (वंदइ नमंसइ) વંદના કરી, નમસ્કાર કર્યાં. (वंदित्ता नमंसित्ता) વંદણા, નમસ્કાર કરીને (णच्चासन्ने नाइदूरे) બહુ પાસે પણ નહીં અને બહુ દૂર પણ નહીં, એટલે કે ઉચિત સ્થાને બેસીને, (अभिमुहे विणएणं पंजलिउडे) ભગવાનની સામે વિનયપૂર્વક બન્ને

टीका--' तएणं से ' इत्यादि ।-' तएणं से भगवं गोयमे ' ततः खलु स भगवान् गौतमः 'जायसड्ढे' जातश्रद्धः-जाता=प्रागभूता संप्रति सामान्येन प्रवृत्ता श्रद्धा=तत्त्वनिर्णयविषयिका वाञ्छा यस्य स जातश्रद्धः, वक्ष्यमाणतत्त्वपरिज्ञानेच्छावानित्यर्थः, 'जायसंसए' जातसंशयः-जातः=प्रवृत्तः संशयो यस्य स तथोक्तः, " जायसंसए " जातसंशय इति समुत्पन्नसंशयात्मकज्ञानवान्, संशयश्चैकधर्मिकविरुद्धकोटिद्वयप्रकारकज्ञानम्, एतादृशश्च संशयो गौतमस्येत्थमभूत्, तथाहि-

वे भगवान् के साम्हने विनयपूर्वक दोनों हाथ जोड़कर और उन्हें ललाट पर रखकर (सुस्सूसमाणे नमंसमाणे) उनके वचन को सुनने की इच्छा से नमस्कार और (पज्जुवासमाणे) पर्युपासना करते हुए (एवं वयासी) इस प्रकार बोले ॥८॥

टीकार्थ—" तएणं " पद से सूत्रकार यह प्रकट करते हैं कि जब वे ध्यान से निवृत्त हो चुके तब। " जायसड्ढे " पद यह बतलाता है कि तत्त्वनिर्णयविषयकवाञ्छा उन्हें पहिले नहीं हुई, परन्तु जब वे ध्यान से निवृत्त हो चुके तब इस प्रकार की वाञ्छा उन्हें सामान्यरूप से चित्त में जगी, अर्थात् आगे जो अर्थतत्त्व वर्णन करने में आनेवाला है उसको जानने की इच्छा उन्हें उत्पन्न हुई। इसका कारण यह हुआ कि उन्हें इस विषय में संशय उत्पन्न हो गया था। संशय यह ज्ञान का एक दोष है जिसके कारण पदार्थ का यथार्थ स्वरूप समझने में चित्त की वृत्ति अस्थिर बनी रहती है। किसी भी कोटि में वह स्थिरता को धारण

હાથ જોડીને અને તે બન્ને હાથને લલાટ પર રાખીને (सुस्सूसमाणे नमंसमाणे) તેમનાં વચન સાંભળવાની ઇચ્છાથી નમસ્કાર અને (पज्जुवासमाणे) પર્યુપાસના કરતા થકા (विणएणं) વિનયપૂર્વક (एवं वयासी) આ પ્રમાણે બોલ્યા.(૮)

ટીકાર્થ—'तए णं' પદદ્વારા સૂત્રકાર એ બતાવે છે કે જ્યારે તેઓ ધ્યાનમાંથી નિવૃત્ત થયા ત્યારે આ વાત બની. "जायसड्ढे" પદ એ બતાવે છે કે તત્ત્વ નિર્ણયવિષયક ઇચ્છા તેમને પહેલાં ન થઈ- પણ જ્યારે તેઓ ધ્યાનમાંથી નિવૃત્ત થયા ત્યારે તે પ્રકારની ઇચ્છા સામાન્યરૂપે તેમના ચિત્તમાં જાગી. એટલે કે આગળ જે અર્થતત્ત્વ વર્ણન કરવામાં આવવાનું છે, તેને વિષે જાણવાની ઇચ્છા તેમના મનમાં ઉત્પન્ન થઈ. એમ થવાનું કારણ એ હતું કે તેમને એ વિષયમાં સંશય ઉત્પન્ન થયો હતો. સંશયને જ્ઞાનનો એક દોષ ગણવામાં આવે છે, જે સંશયને કારણે પદાર્થનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજતી વખતે ચિત્તની વૃત્તિ અસ્થિર બની જાય છે. કોઇ પણ કોટિમાં તે સ્થિરતા ધારણ કરતી નથી.

भगवता महावीरेण "चलमाणे चलिए" इति सूत्रे चलन् अर्थश्चलितरूपेण निर्दिष्टः, अर्थात्–वर्तमानकालस्थितवस्तुनो भूतकालविषयत्वं प्रदर्शितम्, वर्तमानकालभूतकालौ एकार्थविषयतया निर्दिष्टौ इति वर्तमानकाल–भूतकालयोर्विरुद्धत्वात्कथमुभयोः समानविषयतेति स्वाभाविक एव गौतमस्य संशयः, कथमनयोर्विरुद्धयोरपि वर्तमानकाल–भूतकालयोः समानता स्यादिति संशयः प्रादुर्भूतः। 'जायकोऊहल्ले' जातकुतूहलः–जातं कुतूहलम्–औत्सुक्यं यस्य स जातकुतूहलः, मत्कृतप्रश्नस्य कीदृशमुत्तरं भगवान् वक्ष्यति, तच्छ्रोतुमौत्सुक्यवानित्यर्थः, 'उप्पण्णसड्ढे' उत्पन्नश्रद्धः

नहीं करती है। संशय होने का कारण यह था कि भगवान् महावीर ने "चलमाणे चलिए" इस सूत्रमें वर्तमानकाल में 'चलते हुए' अर्थको भूतकाल में 'चले गये' रूप से निर्दिष्ट किया है। तात्पर्य कहने का यह है कि जो वर्तमान में चलनक्रियारूप से परिणत हो रहा है वही भूतकाल की क्रियारूप से उसी समय में परिणत हुआ कैसे माना जा सकता है। वर्तमानकाल और भूतकाल ये दोनों परस्पर एक दूसरे से विरुद्ध है अतः इनमें युगपद् .एकार्थविषयता कैसे आ सकती है। जब कि प्रभुने इन्हें युगपत् एकार्थविषयता कही है तो यह स्वाभाविक था कि इन्द्रभूति को इसमें संशय हो, क्यों कि इस प्रकार के कथन से वर्तमानकाल और भूतकाल में समानता आती है। "जायकोऊहल्ले" पद यह प्रदर्शित करता है कि जब इन्द्रभूति के चित्त में इस प्रकार का संशय उत्पन्न हुआ तो उन्हें यह भी औत्सुक्यभाव बढ़ा कि प्रभु मेरे इस प्रश्न का जवाब कि मैं उनसे पूछूंगा कैसा उत्तर देंगे। इस तरह

સંશય થવાનું કારણ એ હતું કે ભગવાન મહાવીર સ્વામીએ "चलमाणे चलिए" આ સૂત્રમાં વર્તમાન કાળમાં 'ચાલતા' અર્થને ભૂતકાળમાં 'ચાલ્યા ગયા' રૂપે ઉલ્લેખ કર્યો છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જે વર્તમાનમાં ચલનક્રિયા રૂપે પરિણમી રહેલ છે એજ ભૂતકાળની ક્રિયારૂપે એજ સમયે પરિણમેલ કેવી રીતે માની શકાય. વર્તમાન કાળ અને ભૂતકાળ એ બન્ને કાળ એક બીજાથી વિરુદ્ધ હોય છે તો તેમનામાં યુગપત્–એકીસાથે એકાર્થવિષયતા કેવી રીતે આવી શકે છે. જ્યારે પ્રભુએ તેમને યુગપત્–એકીસાથે એકાર્થવિષયતા કહી છે ત્યારે ઇન્દ્રભૂતિને તે બાબતમાં સંશય થાય તે સ્વાભાવિક છે, કારણ કે તે પ્રકારના કથનથી તો વર્તમાનકાળ અને ભૂતકાળમાં સમાનતા આવી જાય છે. "जायकोऊहल्ले" પદ એ બતાવે છે કે જ્યારે ઇન્દ્રભૂતિના મનમાં તે સંશય પેદા થયો ત્યારે તેમના ચિત્તમાં તે ઉત્સુકતા પણ વધી કે હું જ્યારે ભગવાનને આ પ્રશ્ન પૂછીશ ત્યારે ભગવાન તેનો કેવો જવાબ આપશે.

–उत्पन्ना=विशेषेण जाता श्रद्धा यस्य स तथा, यद्वा–श्रद्धायाः स्वरूपस्य तिरोहितत्वे जातश्रद्धः, तस्याः स्वरूपस्य प्रादुर्भावे तु उत्पन्नश्रद्धः–इति भावः। 'उप्पण्णसंसए' उत्पन्नसंशयः, 'उप्पण्णकोउहल्ले' उत्पन्नकुतूहलः, 'संजायसड्ढे' संजातश्रद्धः, प्रकर्षादिवाचकः संशब्दः, ततश्च संजाता=विशेषतरेण उत्पन्ना

उत्तर को सुनने की उत्सुकता–इच्छा उन्हें बढ़ चुकी थी। कुतूहल का अर्थ यहाँ गम्मत नहीं है, इच्छा है। "उप्पण्णसड्ढे" पद से सूत्रकार यह प्रदर्शित कर रहे हैं कि पहिले कभी नहीं हुई ऐसी श्रद्धा उन्हें उत्पन्न हो चुकी थी। शंकाकार यहां इस प्रकार की शंका कर सकता है कि जब "जातश्रद्ध" पद दिया है तो उससे ही "उत्पन्नश्रद्ध" अर्थ का भी बोध हो जाता है फिर यहां पर पुनरुक्ति–पुनः कथन–करने का क्यातात्पर्य है? सो इस प्रश्नका यह उत्तर है कि सूत्रकार ने जो ऐसा कथन किया है उसका कारण हेतु–हेतुमद्भाव का प्रदर्शन कराना है। जातश्रद्ध का तात्पर्य यह है कि श्रद्धा उनकी प्रवृत्ति में आ गई, परन्तु यह विचारने की बात है कि जबतक श्रद्धा उत्पन्न नहीं होगी तबतक वह प्रवृत्तिशालिनी कैसे होगी–उत्पन्न होकर ही तो प्रवृत्तिशालिनी होगी अतः जातश्रद्ध के प्रति उत्पन्नश्रद्ध हेतुरूप है, और जातश्रद्ध हेतुमत्‌रूप है। इसी प्रकार से उत्पन्नसंशय और उत्पन्नकौतूहल पदमें भी जातसंशय जातकुतूहलका हेतु–हेतुमद्भाव घटित कर लेना चाहिये।

આ રીતે ઉત્તર સાંભળવાની ઉત્સુકતા–આતુરતા વધી ગઇ હતી. કુતૂહલનો અર્થ અહીં ગમ્મત સમજવાનો નથી. પણ ઇચ્છા સમજવાનો છે. "उप्पण्णसड्ढे" પદ દ્વારા સૂત્રકાર એમ દર્શાવે છે કે પહેલાં કદી પણ ન ઉત્પન્ન થઇ હોય એવી શ્રદ્ધા તેમનામાં ઉત્પન્ન થઇ ચુકી હતી. કદાચ કોઇને શંકા થાય કે 'जातश्रद्ध' પદ દ્વારાજ 'उत्पन्नश्रद्ध' અર્થ સમજી જવાય છે તો પછી અહીં તે કથનની પુનરૂક્તિ કરવાનો શો આશય છે? તો તે શંકાનો આ પ્રમાણે ઉત્તર છે— સૂત્રકારે જે એવું કથન કર્યું છે તેનું કારણ 'हेतु–हेतुमद्भाव'નું પ્રદર્શન કરાવાનો છે. જાતશ્રદ્ધનું તાત્પર્ય એ છે કે તેમની શ્રદ્ધા પ્રવૃત્તિમાં આવી ગઇ છે, પણ એ વાત વિચારવા જેવી છે કે જ્યાં સુધી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન જ થઇ ન હોય ત્યાં સુધી તે પ્રવૃત્તિશાલિની કેવી રીતે બની શકે? ઉત્પન્ન થયા પછી જ પ્રવૃત્તિશાલી બની શકે. તેથી એ વાતને સમર્થન મળે છે કે ઉત્પન્ન શ્રદ્ધા, જાતશ્રદ્ધાને માટે હેતુરૂપ છે. અને જાતશ્રદ્ધા હેતુમત્ રૂપ છે. એજ પ્રમાણે ઉત્પન્નસંશય અને જાતકૌતુહલનો હેતુ – હેતુમદ્‌ભાવ ઘટાવી લેવો જોઇએ.

श्रद्धा यस्य स संजातश्रद्धः, 'संजायसंसए' संजातसंशयः, 'संजायकोऊहल्ले' संजातकुतूहलः, ' समुप्पण्णसड्ढे ' समुत्पन्नश्रद्धः-समुत्पन्ना=सर्वथा संजाता श्रद्धा यस्य स तथा, ' समुप्पण्णसंसए ' समुत्पन्नसंशयः, ' समुप्पण्णकोऊहल्ले ' समुत्पन्नकुतूहलः। श्रद्धादयः शब्दा व्याख्याता एव। अत्रैवं श्रद्धादौ कार्यकारणभावः-प्रश्नवाञ्छारूपा श्रद्धा जाता, तस्याः कारणं-संशयः कुतूहलं चेति। 'उट्ठाए उट्ठेइ'

इसी बातको " श्रद्धायाः स्वरूपस्य तिरोहितत्वे जातश्रद्धः, तस्याः स्वरूपस्य प्रादुर्भावे तु उत्पन्नश्रद्धः " इन पंक्तियों द्वारा स्पष्ट किया गया है। जबतक जीव में श्रद्धा का स्वरूप तिरोहित रहता है तबतक वह जीव जातश्रद्ध कहा जाता है, और जैसे ही उसमें श्रद्धा का स्वरूप प्रादुर्भूत हो चुकता है तब वह उत्पन्नश्रद्ध कहलाने लगता है। " संजातश्रद्धः, संजातसंशयः, संजातकुतूहलः, समुत्पन्नश्रद्धः, समुत्पन्नसंशयः समुत्पन्नकुतूहलः " इन छह पदोंमें जो 'सम्' शब्द है वह प्रकर्ष आदि का वाचक है। इसका तात्पर्य यह है कि विशेषतर रूप से उत्पन्न हुई है श्रद्धा जिस को वह संजातश्रद्ध है। समुत्पन्नश्रद्ध है। इसी तरह से सजातसंशय और संजातकुतूहल में भी जानना चाहिये। समुत्पन्नश्रद्ध का तात्पर्य है कि जिसे सर्व प्रकार से श्रद्धा उत्पन्न हो चुकी है वह समुत्पन्नश्रद्ध है। इसी प्रकार समुत्पन्नसंशय और समुत्पन्नकुतूहल में भी जानना चाहिये। श्रद्धा आदि शब्दों का अर्थ तो कह ही दिया गया है। इससे निष्कर्ष केवल यह निकला कि कुतूहल और संशय

એજ વાતને " श्रद्धायाः स्वरूपस्य तिरोहितत्वे जातश्रद्धः तस्याः स्वरूपस्य प्रादुर्भावे तु उत्पन्नश्रद्धः " દ્વારા સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે. જ્યાં સુધી જીવમાં શ્રદ્ધાનું સ્વરૂપ તિરોહિત (છૂપુ) રહે છે ત્યાં સુધી તે જીવને 'જાતશ્રદ્ધ' કહેવાય પણ તેનામાં શ્રદ્ધાના સ્વરૂપનો જેવો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે કે તુરત જ તેને ' ઉત્પન્નશ્રદ્ધ ' કહેવામાં આવે છે. " संजातश्रद्धः संजातसंशयः, संजातकुतूहलः, समुत्पन्नश्रद्धः, समुत्पन्नसंशयः અને समुत्पन्नकुतूहलः " એ છ પદોમાં જે ' सम् ' ઉપસર્ગ છે તે પ્રકર્ષ આદિનો વાચક છે. તેનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે-જેનામાં વિશેષતર પ્રમાણમાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઇ છે તેને ' સંજાતશ્રદ્ધ ' કહે છે. એજ પ્રમાણે 'સંજાતસંશય' અને 'સંજાતકુતૂહલ' શબ્દનો અર્થ પણ સમજી લેવો. સમુત્પન્નશ્રદ્ધનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે-

જેને સર્વ પ્રકારે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઇ ચૂકી છે તેને 'સમુત્પન્નશ્રદ્ધ' કહેવાય છે. એજ પ્રમાણે સમુત્પન્નસંશય અને સમુત્પન્નકુતૂહલનો અર્થ પણ સમજી લેવો. શ્રદ્ધા આદિનો અર્થ તો કહી દેવામાં આવ્યો છે. આ વાતનું તાત્પર્ય એટલું જ છે કે પ્રશ્ન કરવાની ઇચ્છારૂપ શ્રદ્ધાને કારણે જ કુતૂહલ અને સંશય

उत्थया=उत्थानशक्त्या स्वासनात् उत्तिष्ठति, 'उट्टित्ता' उत्थाय 'जेणेव समणे भगवं महावीरे' यत्रैव श्रमणो भगवान् महावीरो विराजते 'तेणेव उवागच्छइ' तत्रैवोपागच्छति, 'उवागच्छित्ता' उपागत्य 'समणं भगवं महावीरं' श्रमणं भगवन्तं महावीरं, 'तिक्खुत्तो आयाहिण-पयाहिणं करेइ' त्रिःकृत्व आदक्षिणप्रदक्षिणं करोति, 'करित्ता' कृत्वा 'वंदइ नमंसइ' वन्दते नमस्यति, 'वंदित्ता णमंसित्ता' वन्दित्वा नमस्यित्वा, 'नच्चासण्णे नाइदूरे' नात्यासन्ने नातिदूरे 'सुस्सूसमाणे णमंसमाणे' शुश्रूषमाणो नमस्यन् 'अभिमुहे विणएणं पंजलिउडे पज्जुवासमाणे एवं वयासी' अभिमुखो विनयेन प्राञ्जलिपुटः पर्युपासीन एवमवादीत्। प्राग् व्याख्यातम् ॥सू० ८॥

श्रीगौतमस्वामी किमवादीदित्याह-'से नूणं भंते' इत्यादि।

मूलम्-से नूणं भंते! चलमाणे चलिए१, उदीरिज्जमाणे उदीरिए २, वेइज्जमाणे वेइए ३, पहिज्जमाणे पहीणे ४, छिज्जमाणे छिण्णे ५, भिज्जमाणे भिण्णे६, दज्झमाणे दड्ढे७, मिज्जमाणे मडे८, निज्जरिज्जमाणे निज्जिण्णे ?९। हंता गोयमा! चलमाणे चलिए जाव निज्जरिज्जमाणे निज्जिण्णे ॥ सू० ९ ॥

छाया-तन्नूनं भदन्त! चलत् चलितम् १, उदीर्य्यमाणमुदीरितम् २, वेद्यमानं वेदितम् ३, प्रहीयमाणं प्रहीणम् ४, छिद्यमानं छिन्नम् ५, भिद्यमानं भिन्नम् ६, दह्यमानं दग्धम् ७, म्रियमाणं मृतम्८, निर्जीर्य्यमाणं निर्जीर्णम्? ९। हन्त गौतम! चलत् चलितं, यावत् निर्जीर्यमाणं निर्जीर्णम् ॥सू०९॥

प्रश्न करने की वांछारूप श्रद्धा के कारण हुए। क्यों कि इन्द्रभूति के चित्त में जब संशय हुआ तभी उन्हें प्रश्न करने की वांछा और कुतूहल जगे कि प्रभु मेरे प्रश्न का उत्तर कैसे देंगे? मैं इस अर्थ को उनसे किस तरह समझूं?। अवशिष्ट पदों का अर्थ सुगम है ॥ सू० ८ ॥

'से नूणं भंते चलमाणे चलिए' इत्यादि।

मूलार्थ-हे भगवन्! जो चल रहा है वह चल चुका, उदीर्यमान है-जिसकी उदीरणा हो रही है-वह उदीरित हो चुका, जिसका वेदन हो रहा है

પેદા થયા હતા. કારણ કે જ્યારે ઇન્દ્રભૂતિના મનમાં સંશય થયો ત્યારેજ તેમને પ્રશ્ન પૂછવાની ઇચ્છા અને કુતૂહલ થયા કે પ્રભુ મારા પ્રશ્નોનો ઉત્તર કેવી રીતે દેશે ? હું આ અર્થને તેમની પાસેથી કેવી રીતે સમજું ? બાકીનાં પદોનો અર્થ સરળ છે. ॥સૂ. ૮॥

"से नूणं चलमाणे चलिए" ઇત્યાદિ

મૂલાર્થ-શ્રી ગૌતમ સ્વામી ભગવાન મહાવીરને પૂછે છે-હે ભગવાન ! જે ચાલી રહેલ છે તે ચાલી ચૂક્યું, જેની ઉદીરણા થઇ રહી છે, તે ઉદીરિત-ઉદીર્ણ થઇ

टीका--मूले 'से' इति शब्दस्तच्छब्दार्थकः, तच्छब्दः पूर्वप्रक्रान्तस्य परामर्शकः, तथा च-चलत् चलितमिति यत् तीर्थकरैरुक्तम्, तादृशं चलत् चलितमित्यादिकं वचनमेव तत्पदेन प्रकृते परामृश्यते। अथवा 'से' शब्दोऽथ-शब्दस्यार्थे विद्यते, मगधदेशे व्यवहारे तथैव प्रसिद्धः। अथ-शब्दस्यार्थस्तु वाक्योपन्यासरूपः, प्रश्नस्वरूपो वा, तथा च-'से'-शब्देन वाक्यारम्भः प्रश्नो वा सूचितो भवति।

वह वेदित हो चुका, जो प्रहीण हो रहा है वह प्रहीण हो चुका, जो छिद रहा है वह छिद चुका, जो भिद रहा है वह भिद चुका, जो जल रहा है वह जल चुका, जो मर रहा है वह मर चुका, जिसकी निर्जरा हो रही है वह निर्जीर्ण हो चुका, ऐसा जो कहा गया है सो क्या वह कहना ठीक है? गौतमने ऐसा प्रश्न किया तब भगवान्‌ने कहा-हाँ गौतम जो चल रहा है वह चला इत्यादि सब कथन ठीक है।

मूलमें "से" यहशब्द "तत्" शब्दके अर्थको कहता है। तत्-शब्द प्रक्रान्त अर्थका परामर्शक होता है। जैसे "चलत्"को "चलित" ऐसा जो तीर्थंकरोंने कहा है सो ऐसा वह "चलत् चलित" इत्यादिरूप वचन ही प्रकृतमें तत्पद से लिया गया है। अथवा-"से" शब्द "अथ"शब्दके अर्थ में भी आता है, क्योंकि मगधदेश में जो व्यवहार चलता है उसमें यह इसरूप से प्रसिद्ध माना गया है। अथ-शब्द का अर्थ वाक्योपन्यास अथवा प्रश्नस्वरूप होता है, इसलिये "से" शब्द से

ચૂક્યું, જેનું વેદન થઇ રહ્યું છે તે વેદિત થઇ ચૂક્યું, જે પ્રહીણ થઇ રહ્યું છે તે પ્રહીણ થઇ ચૂક્યું, જે છેદાઇ રહ્યુ છે તે છેદાઇ ચૂક્યું, જે ભેદાઇ રહ્યું છે તે ભેદાઈ ચૂક્યું જે જળી રહ્યું છે તે જળી ચૂક્યું, જે મરી રહ્યું છે તે મરી ચૂક્યું અને જેની નિર્જરા થઇ રહી છે તે નિર્જીર્ણ થઇ ચૂક્યું, એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે કથન શું બરાબર છે ?

ભગવાને જવાબ આપ્યો-'હા ગૌતમ ! 'જે ચાલી રહ્યુ છે તે ચાલી ચૂક્યું' ઇત્યાદિ કથન બરાબર છે.

ટીકાર્થ—મૂળમાં 'से' શબ્દ 'तत्' શબ્દના અર્થમાં કહેલો છે. 'तत्' શબ્દ પૂર્વપ્રકાન્ત અર્થનો પરામર્શક હોય છે. તથા "चलत्" ને તીર્થંકરોએ જે 'चलित' કહેલ છે, તે चलत, चलितम् ઇત્યાદિ રૂપ વચનજ પ્રકૃતમાં तत् પદથી લેવાયેલ છે.

અથવા "से" શબ્દ 'अथ' શબ્દના અર્થમાં પણ વપરાય છે. કારણ કે મગધ દેશમાં આ પ્રકારે જ તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. 'अथ' શબ્દનો

ननु मंगलमानन्तर्यादिकमप्यथ-शब्दस्यार्थौ भवति ततस्तेषां ग्रहणमत्र कुतो न क्रियते ? इति चेन्न, असंभवात्, यदि इतः पूर्वं किमपि वृत्तं भवेत्तदात्राथ-शब्दस्तस्यानन्तर्य्यं ब्रूयात्, न त्वेवमस्ति तस्मान्न तथा। न वा मंगलार्थकोऽथशब्दः, तीर्थकरं प्रति स्वकीयसंशयनिवृत्त्यर्थं प्रष्टुकामो गौतमो मंगलं कृत्वा भगवन्तं पृच्छतीति कल्पनाया लोकशास्त्राद्यप्रसिद्धत्वात्, तस्मात् प्रश्नार्थक एवाथ-शब्द इति प्रतिभाति। 'नूनं' निश्चयार्थे। 'भंते' इति शब्दो गुरुं स्वाभिमुखीकर्तुं प्रयुक्तः। भदि-धातोरौणादिकप्रत्यये कृते 'भदन्त' इति सिध्यति। भद्-धातुश्च कल्याणार्थकः सुखार्थ-

---

वाक्य का आरंभ अथवा प्रश्न सूचित होता है। शंका-मंगल अथवा आनन्तर्य आदिक भी अथ शब्द के अर्थ होते हैं तो फिर उनका यहां ग्रहण क्यों नहीं करते हो। उत्तर-इनका ग्रहण तो यहां पर जब होता कि इससे पूर्व यदि कोई बात चली आती होती। वह तो यहां है नहीं, अतः उसके आनन्तर्य का वाचक अथ-शब्द यहाँ नहीं है। तथा मंगलार्थक वाचक भी अथ-शब्द यहां नहीं है, क्यों कि तीर्थंकर से अपने संशय की निवृत्ति के लिये पूछने की कामना वाले गौतमस्वामीने मंगल करके उनसे पूछा है, ऐसी कल्पना लोक और शास्त्र आदि में प्रसिद्ध नहीं है, इसलिये प्रश्नार्थक ही अथ-शब्द यहाँ मालूम देता है। "नूनम्" शब्द निश्चय अर्थ में आया है। "भन्ते" यह शब्द गुरु को अपनी ओर सन्मुख करने के लिये प्रयुक्त किया जाता है इसलिये यह यहां प्रयुक्त हुआ है। भद् धातु कल्याणार्थक और सुखार्थक है। जैसे-भदन्त!

અર્થ વાકયોપન્યાસ અથવા પ્રશ્ન સ્વરૂપ હોય છે. તેથી "से" શબ્દથી વાકયના આરંભનું અથવા પ્રશ્નનું સૂચન થાય છે.

શંકા-મંગળ અથવા આનન્તર્ય આદિક 'अथ' શબ્દના અર્થ પણ થાય છે. તો પછી એ અર્થમાં અહીં તેને કેમ ગ્રહણ કરતા નથી ?

ઉત્તર-તેને એ અર્થમાં તો ત્યારે જ ગ્રહણ કરી શકાત કે જ્યારે તેની આગળ કોઈ વાત (પ્રસંગ) ચાલ્યો આવતો હોત. એવું તો અહીં બન્યું નથી તેથી 'अथ' શબ્દ અહીં તેનું આનન્તર્ય દર્શાવતો નથી. અને 'अथ' શબ્દ અહીં મંગલાર્થવાચક પણ નથી કારણ કે પોતાના સંશયનું નિવારણ કરવા માટે તીર્થંકરને પ્રશ્ન પૂછવાની અભિલાષા વાળા ગૌતમસ્વામીએ મંગળ કરીને તેમને પૂછયું છે, એવી કલ્પના લોક અને શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ નથી. તેથી અહીં 'अथ' શબ્દ પ્રશ્નાર્થવાચક જ લાગે છે. "नूनम्" શબ્દ નિશ્ચયાર્થમાં વપરાયો છે. "भन्ते" શબ્દ ગુરુનું ધ્યાન પોતાની તરફ દોરવાને માટે વપરાયો છે. 'भद्' ધાતુ કલ્યાણાર્થક અને સુખાર્થક છે. અને 'भदन्त' શબ્દનો અર્થ હે કલ્યાણ

कथ, तथा च-हे भदन्त !, इति हे कल्याणस्वरूप!, अथवा-हे सुखस्वरूप !, अथवा भज्यते=सेव्यते मोक्षार्थिभिरसौ भजन्तः, अथवा भजते=सेवते मोक्षमार्गं ज्ञान-दर्शनचारित्ररूपं यः स भजन्तः, अथवा ज्ञानतपोगुणदीप्त्या भ्राजते इति भ्राजन्तः। अथवा-भयान्तः-भयस्यान्तकारकः। अथवा भवस्य चतुर्गतिकस्यान्तकारको भवान्तः, एतेषां संबोधने हे भदन्त! इत्यादि। सर्वेषां पृषोदरादित्वात्सिद्धिः। अयं च आदित आरभ्य 'भंते' पर्यन्तः सन्दर्भः पञ्चमाङ्गस्य प्रथमशतकस्य प्रथमोद्देशकसंबन्धं प्रदर्शयितुं कथितः। अथानेन संबन्धेन प्राप्तस्य पञ्चमाङ्ग-प्रथमशतकप्रथमोद्देशकस्य प्रथमं सूत्रम्-'चलमाणे चलिए' इत्यादि।

शब्द का अर्थ हे कल्याणस्वरूप! अथवा हे सुखस्वरूप? ऐसा होता है। अथवा-" भज्यते=सेव्यते मोक्षार्थिभिरसौ भजन्तः" जो मोक्षार्थियों द्वारा सेवित होता है वह भजन्त है। अथवा-"भजते=सेवते मोक्षमार्गं यः सः भजन्तः" जो सम्यग्दर्शनादिरूप मोक्षमार्ग का सेवन करता है वह भजन्त है। अथवा " ज्ञानतपोगुणदीप्त्या भ्राजते इति भ्राजन्तः" ज्ञान, तप और गुणों की दीप्ति से जो चमकता है वह भ्राजन्त है। अथवा-जो भयका नाशकारक है वह भयान्त है, अथवा चतुर्गतिरूप भव का जो विनाशक है वह भवान्त है। इनके संबोधन में ये भदन्त भजन्त आदि शब्द बने हैं। इन सब शब्दों की सिद्धि पृषोदरादि गणसे हुई है। आदि से लेकर "भन्ते" तक का यह संदर्भ पंचम अङ्ग-भगवती सूत्र-के प्रथम शतक के प्रथम उद्देशक के संबंध को दिखानेके लिये कहा गया है। इस संबंध से प्राप्त पंचम अङ्गके प्रथम शतकके प्रथम उद्देशक

સ્વરૂપ અથવા હે સુખસ્વરૂપ થાય છે. અથવા-"भज्यते=सेव्यते मोक्षार्थिभिरसौ भजन्तः" જેનું મોક્ષાર્થીઓ દ્વારા સેવન થાય છે તે ભજન્ત છે. અથવા " भजते-सेवते मोक्षमार्ग इति यः सः भजन्तः" જે સમ્યગ્ દર્શન આદિરૂપ મોક્ષમાર્ગનું સેવન કરે છે તેને ભજન્ત કહે છે. અથવા-" ज्ञानतपोगुणदीप्त्या भ्राजते इति भ्राजन्तः" જ્ઞાન, તપ અને ગુણોની દીપ્તિથી જે ચળકે છે તેને ભ્રાજન્ત કહે છે. અથવા-જે ભયનો નાશ કરનાર છે. તે 'ભયાન્ત' છે, અથવા ચાર ગતિરૂપ ભવનો જે વિનાશક છે તેને 'ભવાન્ત' કહે છે. તેમને સંબોધવાને માટે તે ભદન્ત, ભજન્ત આદિ શબ્દો વપરાય છે. પૃષોદરાદિ ગણ દ્વારા આ બધા શબ્દોની સિદ્ધિ થાય છે. આદિથી શરૂ કરીને "भन्ते" સુધીનો આ સંદર્ભ પાંચમાં અંગ-ભગવતીસૂત્ર-ના પહેલા શતકના પહેલા ઉદ્દેશકનો સંબંધ બતાવવાને માટે કહેવામાં આવેલ છે. આ સંબંધથી પ્રાપ્ત પાંચમાં અંગના પહેલા શતકના પહેલા ઉદ્દેશકનું પ્રથમ સૂત્ર "चलमाणे चलिए" ઇત્યાદિ છે.

अथ कमभिप्रायमालम्ब्य श्रीगौतमस्वामी पञ्चमाङ्गे प्रथमशतकप्रथमोद्देशकस्यादौ एतादृशार्थबोधकः प्रश्नः कृतः, नान्यः ? इति चेदुच्यते—धर्मार्थादिचतुर्विधपुरुषार्थेषु मध्ये मोक्ष एव परमपुरुषार्थः, स च मोक्षः साध्यः, तस्य कारणानि ज्ञानदर्शनचारित्राणि, तथा मोक्षश्च ज्ञानादीनां कार्यमिति मोक्षस्य ज्ञानादेश्च कार्यकारणभावद्वयात्मकनियमद्वयस्य शासनादिदं शास्त्रं भवति, स च मोक्षः स्वविपक्षस्य नाशादेव जायते, तस्य विपक्षो बन्धः, स च कर्मणा सह जीवस्य सम्बन्ध एव । तेषां कर्मणां क्षयं प्रदर्शयितुमयमुपक्रमः कृतः । तदेवाह—'चलमाणे चलिए' इत्यादि ।'

का "चलमाणे चलिए" इत्यादि सूत्र प्रथम सूत्र है।

शंका—श्री गौतमस्वामीने किस अभिप्रायसे पञ्चम अङ्गमें प्रथमशतक के प्रथम उद्देशककी आदिमें इस प्रकारके अर्थको प्रकट करनेवाला प्रश्न किया, और दूसरा प्रश्न क्यों नहीं किया ?। समाधान—धर्म, आदि चार प्रकारके पुरुषार्थके बीच में मोक्ष ही परमपुरुषार्थ है । इस परमपुरुषार्थके साधकज्ञान दर्शन और चारित्र हैं, और मोक्ष पुरुषार्थ साध्य है । तथा—मोक्षज्ञानादिकोंसे होनेवाला होनेके कारण उनका कार्य है । इस प्रकार मोक्ष और ज्ञानादिकोंका जो यह कार्य-कारण संबंधद्वयात्मक दो नियमहै उनका यह सूत्र शिक्षण देता है—इसलिये "शासनात् शास्त्रम्" इस व्युत्पत्ति के अनुसार यह सूत्र शास्त्र है । तात्पर्य कहने का यह है कि यह प्रारंभ का सूत्र कर्मक्षय का सूचक है इसलिये सर्व प्रथम कहा है। नियमद्वय की शिक्षा यह इस प्रकार से देता है कि मोक्षपुरुषार्थ सम्यग्दर्शनादि से ही होता है—अन्य से नहीं, तथा सम्यग्दर्शनादि साधन

શંકા—શ્રી ગૌતમસ્વામીએ પાંચમાં અંગના પહેલા શતકના પહેલા ઉદ્દેશકના આરંભે આ પ્રકારનો અર્થ દર્શાવનાર પ્રશ્ન શા માટે પૂછયો. બીજો કોઈ પ્રશ્ન કેમ ન પૂછયો ?

સમાધાનઃ—ધર્મ, અર્થ આદિ ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થોમાં મોક્ષ જ પરમ-પુરુષાર્થ છે. તે પરમપુરુષાર્થના સાધક જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર છે. અને મોક્ષ પુરુષાર્થ સાધ્ય છે. તથા જ્ઞાનાદિકોથી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. તેથી જ્ઞાનાદિકને તેના સાધનરૂપ ગણેલ છે. આ પ્રમાણે મોક્ષ અને જ્ઞાનાદિકોનો જે કાર્ય-કારણરૂપ સંબંધદ્વયાત્મક નિયમદ્વય છે, તેનું શિક્ષણ આ સૂત્ર દ્વારા અપાય છે તેથી "शासनात् शास्त्रम्" એ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે આ સૂત્ર શાસ્ત્ર છે. કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે આ પ્રારંભિક સૂત્ર કર્મક્ષયનું સૂચક છે તેથી તેને સૌથી પહેલાં કહેવામાં આવ્યું છે. નિયમદ્વયની શિક્ષા તે એ રીતે આપે છે કે મોક્ષપુરુષાર્થ સમ્યગ્દર્શનાદિથી જ થાય છે—બીજા દ્વારા નહીં, તથા સમ્યગ્

'चलमाणे चलिए'इति, चलत् चलितम्, यद् वस्तु वर्तमान-क्रियया विषयीकृतं भवति तत् किमतीतक्रियाविषयतया व्यपदेष्टुं शक्यते ? अपि तु नैव। यतो वर्तमानत्वातीतत्वधर्मयोः विरोधो विद्यते, विरुद्धयोरेकदा एकाधिकरणे सहावस्थानस्यासंभवात्, न हि घटत्वपटत्वयोरेकत्रोपस्थितिर्भवतीति, तद्वत् अतीत-वर्तमानयो-

मोक्षपुरुषार्थ के ही कारण हैं-अन्य के नहीं हैं। इस प्रकार से इन दोनों नियमों का यह सूत्र निश्चय करता है अतः यह सूत्र शास्त्रस्वरूप है। मोक्षपुरुषार्थ अपने विपक्ष के नाश से ही जीव को प्राप्त होता है, मोक्ष का विपक्ष बंध है। कर्म के साथ जीव का संबंध ही बंध है सो उन कर्मों के क्षय को दिखाने के लिये "चलमाणे चलिए" इत्यादिरूप उपक्रम किया है।

शंका—जो वस्तु वर्तमान क्रिया का विषयभूत होती है वह क्या भूतकालीन क्रिया के विषयरूप से व्यपदेश के योग्य शक्य हो सकती है ? अपि तु नहीं हो सकती है, क्यों कि वर्तमानकालसंबंधी धर्म का और अतीतकालसंबंधी धर्म का विरोध है। विरोधी दो धर्मों का एक काल में एकाधिकरणरूप से मौजूद रहना यह बनता नहीं है, क्यों कि इनमें सहानवस्थानरूप विरोध है। जैसे-घटत्वधर्म घटमें रहता है और पटत्व धर्मपटमें रहता है परन्तु ये दोनों धर्म एक जगह नहीं रहते हैं क्यों कि इनमें सहानवस्थानरूप विरोध है। इसी प्रकार अतीत और वर्तमानमें सहानवस्थानरूप (साथ नहीं रहना) विरोध है, अतः 'चलमाणे चलिए'

દર્શન આદિ સાધન મોક્ષપુરુષાર્થને માટે જ છે અન્યને માટે નથી. આ રીતે આ બન્ને નિયમોનો આ સૂત્ર નિશ્ચય કરાવે છે. તેથી તે સૂત્ર શાસ્ત્રસ્વરૂપ છે. પોતાના વિપક્ષના નાશથી જ મોક્ષપુરુષાર્થની જીવને પ્રાપ્તિ થાય છે. મોક્ષનો વિપક્ષ બંધ ગણાય છે. કર્મની સાથેના જીવના સંબંધને જ બંધ કહે છે. તે કર્મોનો ક્ષય બતાવવાને માટે જ "चलमाणे चलिए" ઇત્યાદિ ઉપક્રમ કર્યો છે.

શંકા—જે વસ્તુ વર્તમાન ક્રિયાના વિષયરૂપ હોય તે શું. ભૂતકાળની ક્રિયાના વિષયરૂપ વ્યપદેશને યોગ્ય હોઈ શકે ખરી ? ન જ હોઇ શકે, કારણ કે વર્તમાનકાળ-સંબંધી ધર્મનો અને ભૂતકાળ-સંબંધી ધર્મનો વિરોધ છે. વિરોધી બે ધર્મોનું એક કાળમાં એકાધિકરણરૂપે અસ્તિત્વ સંભવી શકતું નથી. કારણ કે તેમની વચ્ચે સહાનવસ્થાનરૂપ-સાથે ન રહેવારૂપ વિરોધ છે. જેમ કે—ઘટમાં (ઘડામાં) ઘટત્વધર્મ રહેલો હોય છે અને પટમાં (વસ્ત્રમાં) પટત્વગુણ રહેલો હોય છે. પણ તે બન્ને ગુણો એકજ જગ્યાએ રહી શકતા નથી, કારણ કે તેમનામાં સહાનવસ્થાનરૂપ (સાથે ન રહેવારૂપ) વિરોધ હોય છે. એજ

विरोधात् कथमेकत्रावस्थितिश्चलत् चलितमित्यादिना भवता कथ्यते? इति, "उदीरिज्जमाणे उदीरिए" उदीर्यमाणमुदीरितम्, वर्तमानकालविषयिणी उदीरणा किमतीतकालविषयिणी संभवेत्? " वेइज्जमाणे वेइए " वेद्यमानं वेदितम्, एवम् " पहिज्जमाणे पहीणे " प्रहीयमाणं प्रहीणम्, " छिज्जमाणे छिण्णे " छिद्यमानं छिन्नम्, " भिज्जमाणे भिण्णे " भिद्यमानं भिन्नम्, 'दज्झमाणे दड्ढे " दह्यमानं दग्धम्, "मिज्जमाणे मडे" म्रियमाणं मृतम्, "णिज्जरिज्जमाणे णिज्जिण्णे" निर्जीर्यमाणं निर्जीर्णम्। 'चलत्-चलितम्' इत्यादिनवपदेषु शतृ-शानच्-प्रत्ययौ वर्तमानकालबोधकौ, चलितमित्यादौ क्तप्रत्ययोऽतीतकालबोधकः, तथा च वर्तमानविषयभूतस्य चलनादेः अतीतकालविषयत्वं कथं संभवेत्? ततश्च कथं कथ्यते 'चलमाणे

इस सूत्र द्वारा इन दोनोंकी अवस्थिति एकत्र कैसे आप प्रतिपादन कर रहे हो? इसी तरह " उदीरिज्जमाणे उदीरिए " यहां पर उदीर्यमाण धर्म वर्तमानकालविषयक है, और उदीरित धर्म भूतकालविषयक है, अतः वर्तमानकालविषयिणी यह उदीरणा क्या अतीतकालविषयिणी हो सकती है? कभी नहीं, इसी तरह "वेइज्जमाणे वेइए" "पहिज्जमाणे पहीणे" " छिज्जमाणे छिन्ने " " भिज्जमाणे भिन्ने " " दज्झमाणे दड्ढे " " मिज्जमाणे मडे " " णिज्जरिज्जमाणे णिज्जिण्णे " इनमें भी यही बात जाननी चाहिये। "चलमाणे चलिए" इत्यादि नवपदों में 'शतृ' 'शानच्' ये दोनों प्रत्यय वर्तमानकाल के बोधक हैं, इस नियम के अनुसार 'शानच्' प्रत्यय वर्तमान काल का बोधक है, और चलित आदि पदों में "क्त" प्रत्यय भूतकाल का बोधक है, इस तरह वर्तमानकालविषयक

પ્રમાણે ભૂતકાળ અને વર્તમાનકાળમાં પણ સહાનવસ્થાનરૂપ વિરોધ હોય છે. તો પછી "चलमाणे चलिए" સૂત્ર દ્વારા આપ તે બન્નેની એકત્ર અવસ્થિતિ (અસ્તિત્વ) નું પ્રતિપાદન કેવી રીતે કરો છો ? એજ પ્રમાણે "उदीरिज्जमाणे उदीरिए" સૂત્રમાં ઉદીર્યમાન ધર્મ વર્તમાનકાળ વિષયક છે અને ઉદીરિત ધર્મ ભૂતકાળ વિષયક છે. તેથી વર્તમાનકાળની તે ઉદીરણા શું અતીતકાળ (ભૂતકાળ) ની હોઇ શકે છે ? કદી પણ એવું બની ન શકે. એજ પ્રમાણે "वेइज्जमाणे वेइए" "पहिज्जमाणे पहीणे" "छिज्जमाणे छिन्ने" भिज्जमाणे भिन्ने" " दज्झमाणे दड्ढे " भिज्जमाणे मडे" "णिज्जरिज्जमाणे णिज्जिण्णे" એ સૂત્રો વિષે પણ એમ જ જાણવું. "चलमाणे चलिए" ઇત્યાદિ નવ પદોમાં "शतृ" "शानच्" એ બે પ્રત્યય વર્તમાનકાળના બોધક છે. એ નિયમ પ્રમાણે "शानच्" પ્રત્યય વર્તમાનકાળનો બોધક છે અને ચલિત આદિ પદોમાં 'क्त' પ્રત્યય ભૂતકાળનો બોધક છે.

चलिए' इत्यादि। इति प्रश्नाशयः। तदेवं गौतमगणधरेण पृष्टान् नव प्रश्नान् श्रुत्वा भगवानाह–'हंता' इत्यादि। 'हंते'-ति पदं कोमलामंत्रणे विद्यते, अथवा–'हे गौतम! यत्त्वया पृष्टं तत्तथैवास्ति' इत्येवंरूपेण तस्मिन् स्वकीयस्वीकृतिपरकं हंतेति पदम्। 'गोयमा' हे गौतम! 'चलमाणे चलिए जाव निज्जरिज्जमाणे निज्जिण्णे' चलत् चलितं यावत् निर्जीर्यमाणं निर्जीर्णम्, 'चलमाणे चलिए' इत्यारभ्य 'निज्जरिज्जमाणे निज्जिण्णे' इतिपर्यन्तं ये प्रश्नाः त्वया कृतास्ते तथैव सन्तीति भगवदभिप्रायः।

तानेव स्पष्टयति–'चलमाणे चलिए' इति कर्मविवेचकस्य प्रथमसूत्रस्यैव प्रथमतः कथनं कृतम्, तत्र–(१) 'चलमाणे'–त्ति चलत्=स्थितिक्षयादुदयमा-

---

चलनादिकों में अतीतकालविषयत्व कैसे संभव हो सकता है। जब ऐसी बात है तो फिर "चलमाणे चलिए" ऐसा आप कैसे कहते हैं? इस प्रकार गौतमने "चलमाणे चलिए" इत्यादि नौ प्रश्न किये, इनका स्वीकार करते हुए भगवान् ने कहा "हंता"। "हंत" यह पद कोमल आमन्त्रण में है। अथवा–हे गौतम! जो तुमने पूछा है वह वैसा ही है इस प्रकार की उस विषय में अपनी स्वीकृति दी। अर्थात् भगवान् गौतम गणधर से कह रहे हैं कि हे गौतम! 'चलमाणे चलिए' यहां से लेकर 'णिज्जरिज्जमाणे णिज्जिण्णे' यहां तक जो प्रश्न तुमने किये हैं वे उसी प्रकार से हैं। ऐसा भगवान् का अभिप्राय है। अब इन्हीं प्रश्नों को स्पष्ट किया जाता है–"चलमाणे चलिए" यह प्रथम सूत्र कर्मविवेचक है सो सूत्रकारने इसका ही प्रथम कथन किया है।

આરીતે વર્તમાનકાળવિષયક ચલત્ આદિકોમાં ભૂતકાલવિષયત્વ કેવી રીતે સંભવી શકે છે? આ પ્રમાણે સંજોગો હોવાથી "चलमाणे चलिए" એવું આપ કેવી રીતે કહો છો? આ પ્રમાણે "चलमाणे चलिए" ઇત્યાદિ નવ પ્રશ્નો ગૌતમ સ્વામીએ ભગવાનને પૂછ્યા. તેનો સ્વીકાર કરતા ભગવાને કહ્યું, "हंता" 'हंत' પદ કોમળ આમંત્રણરૂપે આવે છે. અથવા 'હે ગૌતમ! તેં જે પૂછ્યું છે તે એ પ્રમાણે જ છે" એવી તે વિષયમાં પોતાની સ્વીકૃતિ આપવારૂપ છે. એટલે કે ભગવાન મહાવીર ગૌતમ ગણધરને કહે છે કે હે ગૌતમ! 'चलमाणे चलिए' થી શરૂ કરીને "णिज्जरिज्जमाणे णिज्जिण्णे" સુધીના જે પ્રશ્નો તમે પૂછ્યા તે એ પ્રમાણે જ છે (તેમાં કોઇ સંશય કરવા જેવું નથી) એવો ભગવાનનો અભિપ્રાય છે. હવે તે પ્રશ્નોનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—'चलमाणे चलिए' એ પહેલું સૂત્ર કર્મવિવેચક છે તેથી જ સૂત્રકારે સૌથી પહેલું તેનું કથન કર્યું છે.

गच्छत् फलदानाभिमुखीभवत् प्रकरणात्कर्म तत् चलितम्—उदितमिति कथ्यते, कर्मणां चलनकाल उदयावलिका कथ्यते, उदयावलिकायां असंख्याताः समयाः सन्ति, तेषामादिमध्यावसानरूपास्त्रयो भागाः भवन्ति, तेषां नियता संख्या विना सर्वज्ञेन कर्तुमशक्या, कर्मपुद्गलानामनन्ताः स्कन्धा अनन्ताः प्रदेशाः सन्ति, अतस्ते कर्मणां पुद्गलाः प्रतिसमयं क्रमशश्चलन्तो भवन्ति। समयश्च कालस्य परमसूक्ष्मो भागः, तत्रोदयावलिकायाः यः प्रथमश्चलनसमयस्तस्मिन् चलत् कर्म तदेव चलितमिति व्यपदिश्यते।

इसका तात्पर्य ऐसा है कि अपनी स्थिति के क्षय से उदय में आया-फलदान के सन्मुख हुआ-जो कर्म है वह चलित अर्थात् "उदित" इस रूप से कहा जाता है। कर्मों का जो चलनकाल है वह 'उदयावलिका' कहा गया है। इस उदयावलिका के असंख्यात समय होते हैं। इन समयों को 'आदि' 'मध्य' और 'अवसान' इन तीन भागों में बांट दिया गया है, अर्थात् ये तीन भाग उन समयों के होते हैं। इनकी नियत संख्या सर्वज्ञ के विना और छद्मस्थ जन कर नहीं सकता है। कर्मपुद्गलों के अनन्त स्कंध और एक२ स्कंध में अनन्त२ प्रदेश हैं। ये कर्मपुद्गल प्रतिसमय क्रमशः उदयावलिका में आते रहते हैं। समय, काल का अत्यंत सूक्ष्म भाग है। इस उदयावलिका का जो प्रथम चलन समय है अर्थात् प्रारंभ होने का प्रथम समय है उसमें उदय में आया जो कर्म है वही 'चलित' उदयमें आचुका, इस रूप से कहा जाता है।

તે સૂત્રનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે-પોતાની સ્થિતિના ક્ષયથી ઉદયમાં આવેલ-ફલદાનની સન્મુખ થયેલ-જે કર્મ છે તેને 'ચલિત' અથવા 'ઉદિત' કહેવામાં આવે છે. કર્મોનો જે ચલનકાલ છે તેને 'उदयावलिका' કહે છે. તે ઉદયાવલિકાના અસંખ્યાત સમય હોય છે. તે સમયોને 'આદિ' 'મધ્ય' અને 'અવસાન' એ ત્રણ ભાગોમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યા છે. એટલે કે સમયના તે ત્રણ ભાગ પડે છે.

તેમની નિયત સંખ્યા સર્વજ્ઞ જ જાણી શકે છે-કોઇ છદ્મસ્થજન જાણી શકતો નથી. કર્મપુદ્ગલોના અનન્ત સ્કંધ હોય છે, અને પ્રત્યેક સ્કંધમાં અનંત અનંત પ્રદેશો હોય છે. તે કર્મપુદ્ગલો પ્રતિસમય ક્રમશઃ ઉદયાવલિકામાં આવતાં રહે છે. સમય, કાળનો અત્યંત સૂક્ષ્મ ભાગ છે. આ ઉદયાવલિકાનો જે પ્રથમ ચલન સમય છે-એટલે કે પ્રારંભ થવાનો જે પ્રથમ સમય છે-તેમાં ઉદયમાં આવેલ જે કર્મ હોય તે જ "ચલિત" ઉદયમાં આવી ચૂક્યું-એ પ્રમાણે કહેવાય છે.

ननु चलदिति-वर्तमाननिर्देशश्चलितमिति च भूतनिर्देशस्ततो वर्तमान-भूतयोः कथमभेदनिर्देशः? नहि विरुद्धयोः पदार्थयोरभेदव्यवहारो भवति यथा पुण्य-पापयोः, आलोक-तमसोर्वा न भवति तादात्म्यम्, कुतः? विरोधात्, तदेव हि विरुद्धानां विरुद्धत्वं यदेकत्र सहानवस्थितत्वम्, यदि विरुद्धयो-

शंका—"चलत्" उदय में आ रहा है जो ऐसा निर्देश है वह तो वर्तमान काल को लेकर होता है, अर्थात् "चलत्" ऐसा जो कहा जाता है वह वहां मौजूद है इसलिये वर्तमान काल का निर्देश है, और चलित ऐसा जो निर्देश है यह भूतकाल में हो चुका इस अपेक्षा भूत-काल का निर्देश है, वह वर्तमान में वहां नहीं है। इसलिये वर्तमान और भूत, इन दोनों के अभेद (एक) का निर्देश आप कैसे करते हो? विरुद्ध दो पदार्थों में अभेद का व्यवहार होता नहीं है, जैसे पुण्य और पाप में अभेद का व्यवहार नहीं होता है। अथवा-अंधकार और प्रकाश, इन दोनों में अभेद का-एकत्व का व्यवहार नहीं होता है। परस्पर विरोधी पदार्थों में जो अभेद का व्यवहार नहीं होता है उसका कारण उनमें तादात्म्य नहीं है, और यह तादात्म्य उनमें इसलिये नहीं है कि इन दोनों में आपस में विरोध है। विरुद्धपदार्थों में विरुद्धता यही तो है कि जो वे एक जगह साथ२ नहीं रह सकते हैं। यदि विरुद्ध पदार्थों में भी तादात्म्य मान लिया जावे तो फिर उनमें आपसमें नीलोत्पल की तरह विरोध ही नहीं रहता है। इस तरह जब वर्तमानत्व और भूतत्व में

શંકા-"चलत्"-'ઉદયમાં આવી રહેલ છે' એવો જે નિર્દેશ છે તે તો વર્તમાનકાળની અપેક્ષાએ થાય છે. એટલે કે "चलत्" એવું જે કહેવામાં આવે છે તે ત્યાં મોજૂદ છે તેથી વર્તમાનકાળનો નિર્દેશ થાય છે. અને 'चलित' 'ભૂતકાળમાં થઇ ચૂક્યું' એ દૃષ્ટિએ જોતાં ત્યાં ભૂતકાળનો નિર્દેશ થાય છે-તે વર્તમાનમાં ત્યાં નથી. તો પછી વર્તમાન અને ભૂતમાં અભેદ (એકત્વ) આપ કેવી રીતે બતાવો છો? બે વિરોધી પદાર્થોમાં અભેદનો વ્યવહાર હોઇ શકતો નથી. જેમ કે-પુણ્ય અને પાપમાં અભેદ (એકત્વ)નો વ્યવહાર થતો નથી. પ્રકાશ અને અંધકારમાં અભેદનો વ્યવહાર થતો નથી. જ્યારે બે પદાર્થો વચ્ચે તાદાત્મ્ય ન હોય ત્યારે તેમની વચ્ચે અભેદનો વ્યવહાર થતો નથી. તે તાદા-ત્મ્ય ન હોવાનું કારણ એ છે કે તેમની વચ્ચે પરસ્પર વિરોધ હોય છે. વિરોધી પદાર્થોમાં એવી વિરૂદ્ધતા હોય છે કે તેઓ એક જ જગ્યાએ સાથે સાથે રહી શકતા નથી. જો વિરોધી પદાર્થોમાં તાદાત્મ્ય માની લેવામાં આવે તો તેમની વચ્ચે નીલોત્પલની જેમ પરસ્પરમાં વિરોધ જ ન રહે. એજ પ્રમાણે જો વર્ત-

रपि तादात्म्यं भवेत्तदा परस्परं विरोध एव न स्यात्, नीलोत्पलमिव, तदिह वर्तमानत्व-भूतत्वयोर्विरोधात् तदाधारयोः कथमेकत्र सहावस्थानमिति चेत्तत्राह-

यथा पटादेरुत्पत्तिकाले प्रथमतन्तुप्रवेशसमयादारभ्य पट उत्पद्यते इति व्यवहारात् पटस्योत्पद्यमानता निश्चीयते, उत्पद्यमान एव पट उत्पन्नो भवतीति व्यवहारो दृश्यते, तथा चलत् चलितमिति व्यपदिश्यते। पटेऽप्युत्पद्यमानता वर्तमानकाल एव,

---

आपस में विरोध है तो इनके आधारभूत जो पदार्थ है जो "चलमाणे चलिए" आदि हैं उनका एकत्र सहावस्थान कैसे संभव हो सकता है?।

उत्तर—जिस प्रकार पटादिकों की उत्पत्ति के समय में प्रथमतंतु-प्रवेश के समय से लेकर "पट उत्पन्न हो रहा है" इस प्रकार का व्यवहार होने लगता है, और इसी व्यवहार से पटमें उत्पद्यमानता का निश्चय किया जाता है, अर्थात् पट अभी उत्पन्न नहीं हुआ है-बना नहीं है-उत्पन्न हो रहा है-बन रहा है, फिर भी उत्पद्यमान को ही उत्पन्न हुआ मान लिया जाता है, ऐसा व्यवहार देखा जाता है, और इसी व्यवहार के बल पर "उत्पद्यमान एव पट उत्पन्नो भवतीति" ऐसा कह दिया जाता है, उसी तरह चलत् को चलित कह दिया जाता है। अर्थात् जो उदय में आ रहा है वह उदय में आ चुका, ऐसा व्यवहार हो जाता है। यदि इस पर यों कहा जाय कि पट में उत्पद्यमानता वर्तमानकाल है, और उत्पन्नता

માનત્વ અને ભૂતત્વમાં પરસ્પરમાં વિરોધ હોય તો તેમના આધારભૂત પદાર્થો જે "चलमाणे चलिए" આદિ છે તેમનું એકત્ર સહાવસ્થાન (સાથે રહેવાનું) કેવી રીતે સંભવી શકે છે?

ઉત્તર-જેવી રીતે પટાદિકોની ઉત્પત્તિના સમયે (કાપડ આદિ વણવાનું શરૂ થાય ત્યારથીજ) એટલે તાર ભરવાનું કામ શરૂ થાય ત્યારથી 'પટ ઉત્પન્ન થઈ રહ્યો છે' એવું વ્યવહારમાં બોલાય છે, અને એજ વ્યવહારથી પટ તૈયાર થઈ રહ્યો છે, એવો નિશ્ચય કરાય છે-તેની ઉત્પદ્યમાનતાનો નિર્ણય કરાય છે. એટલે કે હજી પટ તૈયાર થયો નથી પણ બની રહ્યો છે. તૈયાર થવા માંડયો છે. એ રીતે ઉત્પદ્યમાનને જ ઉત્પન્ન થયેલ માની લેવાય છે, એવું વ્યવહારમાં જોવા મળે છે, અને એજ વ્યવહારના આધારે "उत्पद्यमान एव पट उत्पन्नो भवतीति" એમ કહી દેવાય છે. એજ પ્રમાણે चलत् ને 'चलित' કહેવાય છે. એટલે કે જે ઉદયમાં આવી રહેલ છે તે ઉદયમાં આવી ચૂક્યું છે, એવો વ્યવવહાર થઈ જાય છે. જો તે બાબતમાં એમ કહેવામાં આવે કે પટમાં ઉત્પદ્યમાનતા વર્તમાનકાળ છે અને ઉત્પન્નતા ભૂતકાળ છે. છતાં પણ ઉત્પદ્યમાન પટને

उत्पन्नता तु भूतकालस्तादृशोत्पत्तेः। इत्थमपि पटे उत्पद्यमाने एव उत्पन्नो भवतीति व्यवहारः प्रामाणिकस्तर्हि चलत् चलितमिति व्यवहारे का वाधा भवतामिति।

ननु प्रथमतन्तुप्रवेशसमये पटस्योत्पत्तिरेव नास्ति किन्तु प्रथमतन्तुप्रवेशादारभ्यान्तिमतन्तुप्रवेशे जाते एव पट उत्पन्न इति व्यवहारः प्रामाणिको न तु मध्ये, इति दृष्टान्त एवासिद्धः कथं पुनस्तादृशदृष्टान्तेन दार्ष्टान्तिकस्य समर्थनं क्रियते, सिद्धेनैव कस्यचित्साधनम् , न तु असिद्धेनेति चेन्न, उत्पत्तिक्रियाकाले प्रथमतन्तुप्रवेशे यदि पटो नोत्पन्नः स्यात् तदा सा प्रथमा क्रिया निरर्थिकैव

भूतकाल है परन्तु फिर भी उत्पद्यमान पट को उत्पन्न हो चुका, ऐसा जो कह दिया जाता है उसका कारण यह है कि पट वैसा ही-पटरूप से ही-उत्पन्न हो जाता है भिन्नरूप से नहीं, इसलिये हो रहे को हो चुका, ऐसा कहने में कोई वाधा नहीं है तो फिर उदय में आ रहे कर्म को उदय में आ चुका ऐसा कहने में आप को क्या आपत्ति है ?।

शंका—आप यह खूब कहा कि प्रथमतन्तुप्रवेश समय में पट की उत्पत्ति मान ली जाती है, जब वहां पट है ही नहीं तब उसकी उत्पत्ति कैसी ? यह तो प्रथमतन्तुप्रवेश से लगाकर अन्तिमतन्तुप्रवेश के समय में ही होती है-तभी जाकर पट उत्पन्न हो चुका ऐसा व्यवहार प्रमाणिक माना जा सकता है, बीच में यह व्यवहार प्रामाणिक कैसे मान लिया जावे ?। इस तरह " चलमाणे चलिए " को सिद्ध करने के लिये जो आपने यह दृष्टान्त दिया है वह सिद्ध नहीं है। दृष्टान्त तो

ઉત્પન્ન થઇ ગયો, એવી રીતે માની લેવામાં આવે છે તેનું કારણ એ છે કે પટ એવું જ એટલે પટરૂપે ઉત્પન્ન થઇ જાય છે-ભિન્ન રીતે ઉત્પન્ન થતો નથી. તેથી 'થઇ રહ્યું છે" તેને 'થઇ ચૂક્યું છે' એમ કહેવામાં કોઇ પણ વાંધો આવતો નથી. એજ પ્રમાણે ઉદયમાં આવી રહેલ કર્મને ઉદયમાં આવી ચૂક્યાં માનવામાં આપને શી મુશ્કેલી છે ?

શંકા—આપે તો બહુ વિચિત્ર વાત કહી-પ્રથમતન્તુપ્રવેશસમયે જ પટની ઉત્પત્તિ માની લેવાની આપે જે વાત કરી તે કેવી રીતે માની શકાય ?. જો ત્યાં પટ જ નથી તો તેની ઉત્પત્તિ કેવી ? એતો પ્રથમતંતુપ્રવેશથી માંડીને છેવટના તંતુપ્રવેશ સમયે થાય છે-ત્યારે જ પટ ઉત્પન્ન થઇ ગયો, એવું કહી શકાય, પણ વચ્ચે જ એવા પ્રકારનો વ્યવહાર કરવામાં આવે તો તેને કેવી રીતે પ્રામાણિક માની શકાય ? આ રીતે આપે "चलमाणे चलिए" નું પ્રતિપાદન કરવા જે દૃષ્ટાંત આપ્યું છે તે સિદ્ધ થતું નથી. દૃષ્ટાંત સિદ્ધ થવું

स्यात्, कार्योत्पादनमेव क्रियाफलम्, तद् यदि सा प्रथमा क्रिया फलं नोत्पादयेत् तदा कथमिव सा सफला? एवं यदि प्रथमक्षणे पटो नोत्पन्नस्तदोत्तरक्षणपरम्परायामपि पटो नैवोत्पद्येत, को हि पूर्वोत्तरक्षणयोः क्रियात्वे विशेषः? येन प्रथमेन नोत्पन्न उत्तरेणोत्पत्तिं प्राप्नुयादिति। उत्पादिकायाः क्रियायाः को हि विशेषो येनैवं भवेत्, क्रियात्वं तु पूर्वोत्तरयोरुभयोरपि क्रिययोः विद्यते, ततो यदि उत्तरा-

सिद्ध होना चाहिये परन्तु इस प्रकार विचार करने पर यह दृष्टान्त सिद्ध ही नहीं होता है। असिद्ध दृष्टान्त अपने दार्ष्टान्तिक का साधक नहीं होता, यह प्रामाणिक पुरुषों का कथन है।

उत्तर—ऐसा नहीं कहना चाहिये, क्यों कि उत्पत्तिक्रियाकालमें कि जो तंतुके प्रवेशका प्रथम समय है, उसमें यदि पट उत्पन्न न हो तो वह प्रथम क्रिया निरर्थिका (निष्फल) ही हो जानी चाहिये, कार्य की उत्पत्ति करना यही तो क्रिया का फल है। अब यदि वह प्रथम क्रिया फल को उत्पन्न नहीं करती है तो फिर वह सफल कैसे हो सकती है। सोचो तो सही, यदि प्रथम समय में पट उत्पन्न हुआ न माना जावे तो उत्तर-क्षणपरम्परा में भी वह कैसे उत्पन्न हो सकता है? अर्थात् नहीं हो सकता। पूर्वक्षण और उत्तरक्षण में ऐसी कोई विशेषता तो है नहीं कि पूर्वक्षण में अनुत्पन्न पट उत्तरक्षण में उत्पन्न हो जावे। पूर्वक्षण क्रियारूप है और उत्तरक्षण भी क्रियारूप है, अतः जब इन दोनों में क्रियारूप से कोई विशेषता ही नहीं है—अर्थात् दोनों क्षण क्रियारूप ही है

જોઇએ પણ આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં આ દૃષ્ટાંત સિદ્ધ જ થતું નથી. દાર્ષ્ટાન્તિક (જે સિદ્ધાંત સિદ્ધ કરવા માટે દૃષ્ટાંત અપાતું હોય) નું પ્રતિપાદન કરવામાં અસિદ્ધ દૃષ્ટાંત સાધક થતું નથી, એવો પ્રામાણિક પુરુષોનો મત છે.

ઉત્તર—એમ કહેવું જોઇએ નહીં, કારણ કે તંતુપ્રવેશના પ્રથમસમયરૂપ ઉત્પત્તિક્રિયાકાળે જો પટને ઉત્પન્ન થયેલો ન માનવામાં આવે તો તે પ્રથમ ક્રિયા નિરર્થક (નિષ્ફળ) જ ગયેલી ગણવી જોઇએ. કાર્યની ઉત્પત્તિ કરવી એ તો ક્રિયાનું ફળ છે. જો તે પ્રથમ ક્રિયા ફળને ઉત્પન્ન કરતી ન હોય તો તે સફળ કેવી રીતે થઇ શકે? જો પ્રથમ સમયમાં પટને ઉત્પન્ન થયેલો ન માનવામાં આવે તો ઉત્તર (પાછળની) ક્ષણપરમ્પરામાં પણ તે કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઇ શકે છે? એટલે કે ઉત્પન્ન થઇ શકે જ નહીં. પૂર્વક્ષણ અને ઉત્તરક્ષણમાં એવી કોઇ વિશેષતા તો નથી કે પૂર્વક્ષણમાં અનુત્પન્ન પટ ઉત્તરક્ષણમાં ઉત્પન્ન થઇ જાય. પૂર્વક્ષણ ક્રિયારૂપ છે અને ઉત્તરક્ષણ પણ ક્રિયારૂપ છે. તેથી જો તે બન્નેમાં ક્રિયારૂપે વિશેષતા ન હોય—એટલે કે તે બન્ને ક્ષણ ક્રિયારૂપ જ હોય-

न्तिमक्रियया पटस्योत्पत्तिः स्वीक्रियेत तदा प्रथमक्रिययापि पटस्योत्पत्तिर्वाच्या, अथ च यदि प्रथमया क्रियया नोत्पद्यते पटस्तदा क्रियात्वाऽविशेषादन्तिमक्रियोत्तरकालेऽपि पटो नोत्पद्येत इति पटस्यानुत्पाद एव स्यात्, दृश्यते चान्तिमतन्तुप्रवेशे सति पटस्योत्पत्तिरिति, अतः प्रथमतन्तुप्रवेशसमये एवावयविनः पटस्य कियानपि भागः समुत्पन्नः, यश्च शेषो भागः प्रथमक्रियया नोत्पन्नः स भागो द्वितीयया जायते, एवमेव यो यो ंशो नोत्पद्यते तादृशतादृशभागस्यान्तिमक्रियया

तब यह मानना चाहिये कि यदि पट प्रथमक्रियाकाल में उत्पन्न नहीं होता है वह द्वितीयादि क्षणपरम्परा में भी उत्पन्न नहीं हो सकता है। यदि उत्तर अन्तिम क्रिया से पट की उत्पत्ति होती है, ऐसी बात आप मानते हो तो यह भी मानना चाहिये कि प्रथमक्रिया से भी पट की उत्पत्ति होती है। यदि प्रथमक्रिया से पट उत्पन्न नहीं होता है तो फिर वह अन्तिम क्रिया से भी उत्पन्न नहीं हो सकता है। इस तरह पट का कभी उत्पाद नहीं हो सकेगा। परन्तु ऐसा तो प्रतीत नहीं होता कि अन्तिमतन्तुप्रवेश के समय में भी पट उत्पन्न नहीं होता है? होता है, अतः यह मानना चाहिये कि प्रथमतन्तुप्रवेश के समय में ही अवयवी पट का कितनाक भाग उत्पन्न हो जाता है। जो अवशिष्ट भाग और उत्पन्न होने के लिये बाकी रहता है कि जिसे प्रथमक्रिया ने उत्पन्न नहीं किया है वह द्वितीय क्रिया से उत्पन्न होता है। इसी तरह जो जो पट का और२ अंश उत्पन्न नहीं हो पाता है वह वह अंश अन्तिम

તો એમ માનવું જ પડે કે જો પ્રથમ ક્રિયાકાળમાં પટ ઉત્પન્ન થતો નહીં હોય તો તે ત્યાર પછીની ક્ષણપરમ્પરામાં પણ ઉત્પન્ન થઈ શકતો નથી. જો ઉત્તર અન્તિમ ક્રિયા દ્વારા પટની ઉત્પત્તિ થાય છે એવું આપ માનતા હો તો એ પણ માનવું જ જોઇએ કે પ્રથમ ક્રિયાથી પણ પટની ઉત્પત્તિ થાય છે. જો પ્રથમ ક્રિયાથી પટ ઉત્પન્ન થતો ન હોય તો તે અન્તિમ ક્રિયાથી પણ ઉત્પન્ન થઇ શકતો નથી. આ રીતે માનવામાં આવે તો પટનું ઉત્પાદન જ કદી થઈ શકે નહીં. પણ એવું તો લાગતું નથી કે અન્તિમ તંતુ પ્રવેશના સમયે પણ પટ ઉત્પન્ન થતો ન હોય. તેથી એ માનવું જ જોઈએ કે પ્રથમ તંતુ પ્રવેશના સમયે જ અવયવી પટનો કેટલોક ભાગ તો ઉત્પન્ન થઇ જાય છે. બાકીનો જે ભાગ ઉત્પન્ન થવાનો બાકી રહે છે તે દ્વિતીય ક્રિયાથી ઉત્પન્ન થાય છે. એજ પ્રમાણે પટનો જે જે વિભાગ આગલી ક્રિયાઓમાં ઉત્પન્ન થતો નથી તે તે

क्रमश उत्पत्तिर्जायते इत्यन्तिमतन्तुप्रवेशकाले निष्पन्नः पट इति व्यपदेशो भवतीति। यदि च प्रथमकार्यनिरपेक्षा उत्तरक्रिया तदैव उत्तरक्रियायाः सार्थक्यं भवेन्नान्यथा, तदेवं यथा प्रथमसमये उत्पद्यमान एव पट उत्पन्नस्तथैव असंख्यात-समयपरिमाणवत्या उदयावलिकायाः प्रथमसमयादारभ्य चलदेव कर्म चलितमिति कथ्यते। यतो यदि चलनोन्मुखीभूतं कर्म उदयावलिकायाः प्रथमसमये न चलेत् तदा प्रथमसमये चलनरहिता सती सा क्रिया कर्मनिरर्थिका भवेत्, अत्र कर्मपदं क्रियापरकं ज्ञेयम्, तथा तत्कर्म प्रथमसमये नाचलत्तथैव द्वितीय-तृतीयादिसमयेऽपि न चलिष्यति, यतश्चलनरहितप्रथमसमयात् द्वितीयादिसमये किं वैलक्षण्यम्?

पर्यन्त की क्रिया से क्रमशः उत्पन्न होता जाता है। इस तरह अन्तिम-तन्तुप्रवेशकाल में पट निष्पन्न हो चुका, ऐसा व्यवहार होता है। उत्तर-क्रिया की सार्थकता तो इसी में है कि वह प्रथमक्षण की क्रिया के कार्य से निरपेक्ष रहे, अतः जिस प्रकार प्रथम समय में उत्पद्यमान ही पट उत्पन्न कह दिया जाता है उसी प्रकार असंख्यातसमय की प्रमाणवाली उदयावलिका के प्रथम समय से लेकर उदय में आये हुए कर्म पुद्गल चलित-उदय में आचुके, ऐसे कह दिये जाते हैं, क्यों कि चलनोन्मुखी-भूत कर्म उदयावलिका के प्रथम समय में उदय में न आवे तो प्रथम समय में कर्मपुद्गलों के उदयरूप चलनरहित होती हुई वह क्रिया क्रिया ही नहीं मानी जावेगी। तथा-वह कर्मपुद्गल प्रथम समय में यदि उदय में न आवे तो द्वितीय तृतीय आदि समय में भी वह उदय में नहीं आसकेगा, क्यों कि कर्मपुद्गलों के उदयरूप चलन से रहित उस प्रथम

ભાગ અન્તિમ કાળ સુધીની ક્રિયાઓ દ્વારાં ક્રમશઃ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. આ રીતે અન્તિમતંતુપ્રવેશકાળે પટનું નિર્માણ થઇ ગયું', એમ વ્યવહારમાં કહે-વાય છે. ઉત્તરક્રિયાની સાર્થકતા (સફળતા) તો તેમાં જ છે કે તે પ્રથમ ક્ષણની ક્રિયાના કાર્યથી નિરપેક્ષ રહે. તેથી જેમ પ્રથમ સમયે જ ઉત્પદ્યમાન પટને ઉત્પન્ન થયો કહી દેવાય છે તેમ અસંખ્યાત સમયની પ્રમાણ વાળી ઉદયાવલિકાના પ્રથમ સમયથી માંડીને ઉદયમાં આવેલાં કર્મપુદ્ગલોને 'ચલિત'-ઉદયમાં આવી ચૂકયાં-એમ કહી દેવાય છે. કારણ કે ચલનોન્મુખ થયેલ કર્મ જો ઉદયાવલિકાના પ્રથમ સમયમાં ઉદયમાં ન આવે તો પ્રથમ સમયમાં કર્મપુદ્ગલોના ઉદયરૂપ ચલનથી રહિત એવી તે ક્રિયાને ક્રિયા જ ન માની શકાય. તથા જો તે કર્મ-પુદ્ગલ પ્રથમ સમયમાં ઉદયમાં ન આવે તો દ્વિતીય, તૃતીય આદિ સમયમાં પણ તે ઉદયમાં નહીં આવી શકે. કારણ કે કર્મપુદ્ગલોના ઉદયરૂપ ચલનથી રહિત તે પ્રથમ સમય કરતાં અન્ય દ્વિતીય આદિ સમયોમાં શી વિલક્ષણતા

नैव वैलक्षण्यं विद्यते, क्रियात्वधर्मस्य सर्वत्र समानत्वात्, अतो यथाऽन्तिमसमये चलनरूपा क्रिया मन्यते तथा प्रथमसमयेऽपि चलनरूपा क्रियाऽवश्यमभ्युपगन्तव्या, अतः सर्वसमयानां समानत्वादन्तिमसमये क्रिया स्वीक्रियते, प्रथमसमये सा स्वीकर्तव्येति कथनं युक्तिरिक्तमेव भवति। अपि च कर्मणां स्थितेः परिमितत्वात् कर्माभावाऽभ्युपगमात् उदयावलिकाकालस्यादिसमये एव किंचिच्चलितं सत् तदुत्तरसमये न चलति तदा उत्तरादिषु तदेव प्रथमं चलनं भवेत्, ततश्च तस्मि-

समय से अन्य द्वितीयादि समयों में क्या विलक्षणता हो सकती है? कोई भी विलक्षणता नहीं, क्यों कि क्रियात्वसामान्यरूप धर्म की सर्वत्र समानता है। इसलिये जैसे अन्तिमसमय में कर्मपुद्गलों की उदयरूप चलनक्रिया मानते हो वैसे ही प्रथम समय में उनकी भी वह चलनरूप क्रिया अवश्य माननी चाहिये, अतः सर्व समयों में समानता होने से "अन्तिम समय में ही वह क्रिया मानी जावे और प्रथम समय में वह न मानी जावे" यह कथन युक्ति से रहित है। और भी-कर्मों की स्थिति परिमित होती है इस कारण कर्मों का उदय नहीं होने का ऐसा भी समय आ जाता है कि जिसमें योग्य भव्यात्मा कर्मरहित हो जाता है। उदयावलिकाकालके आदि समयमें ही कर्मोंके कुछ२ अंशका उदय माना है सो जो उदयावलिका कालके आदि समयमें उदयमें आता है वह उदयावलिका कालके द्वितीयादि समयोंमें उदय नहीं आता है। यदि द्वितीयादि समयोंमें वही प्रथम समयका हुआ उदय चलता रहे तो

હોઈ શકે છે? કોઈ પણ વિલક્ષણતા હોતી નથી. કારણ કે ક્રિયાત્વસામાન્યરૂપ ધર્મની સર્વત્ર સમાનતા છે. તે કારણે જેવી રીતે અન્તિમ સમય કર્મપુદ્ગલોની ઉદયરૂપ ચલન ક્રિયાને આપ માનો છો તેવી રીતે પ્રથમ સમયમાં પણ તેમની તે ચલનરૂપ ક્રિયા અવશ્ય માનવી જોઈએ. આ રીતે વિચાર કરતાં સર્વ સમયોમાં સમાનતા હોવાથી અન્તિમ સમયમાં જ તે ક્રિયા માનવામાં આવે અને પ્રથમ સમયમાં તેને માનવામાં ન આવે તે વાત યુક્તિથી રહિત જ છે.

ફરી—કર્મોની સ્થિતિ પરિમિત હોય છે તે કારણે કર્મોને ઉદયમાં ન આવવાનો એક એવો સમય પણ આવી જાય છે કે જેમાં યોગ્ય ભવાત્મા કર્મ-રહિત બની જાય છે. ઉદયાવલિકા કાળના આદિ સમયમાં જ કર્મોના કોઈ કોઇ અંશનો ઉદય માન્યો છે. જે કર્મો ઉદયાવલિકા કાળના આદિ સમયમાં ઉદયમાં આવે છે તે ઉદયાવલિકા કાળના દ્વિતીયાદિ સમયોમાં ઉદયમાં આવતાં નથી. જો ઉત્તરાદિ સમયોમાં તે પ્રથમ સમયમાં થયેલો ઉદય ચાલુ રહે તો તે પ્રથમ

न्नेव चलने सर्वेषामुदयावलिकाचलनसमयानां नैरर्थक्यमापतेत्, अतो यदि चरमसमये कर्म चलतीति मन्यते, तदा सर्वस्मिन्नेव समये कर्म चलतीति अवश्यमेव स्वीकरणीयमिति स्ववर्तमानतायां चलदपि तत्कर्म स्वस्वपूर्वापेक्षया चलितमिति व्यपदेशे कापि न क्षतिरिति यदुक्तम् 'चलमाणे चलिए' तत्सुष्ठु एवोक्तमिति१।

उस प्रथम समयके हुए उदयके चलनमें ही समस्त उदयावलिकाके समयोंका क्षय हो जावेगा, अर्थात् आदि चलनमें ही उदयावलिकाका सर्वकाल समाप्त हो जावेगा तो फिर कभी भी कर्मोंका अन्त हो ही नहीं सकेगा। दूसरे-उदयावलिकाके प्रथम समयमें जितना कर्मांश उदयमें आ गया है वही आवलिकाके द्वितीयादि समयोंमें उदय आया हुआ माना जावे तो फिर आवलिकाके वे द्वितीयादि समय सब निरर्थक ही मानना पडेगा, क्यों कि उनकी कहीं सफलता तो हुई नहीं है। प्रथम समयके कर्मोदयांशकी अपेक्षा उनकी सफलता मानी नहीं जासकती है, क्यों कि उस अंशका उदय तो प्रथम समयमें हो ही चुका है। इसलिये यदि चरम समयमें प्रथमादि समयके आये हुए उदयांशके विना अवशिष्ट कर्मांश उदयमें आता है तो यह अवश्य ही मानना चाहिये कि कर्म उदयावलिकाके सर्व समयोंमें भिन्न२ अंशसे उदयमें आता रहता है, अतः स्ववर्तमानतामें उदयमें आया हुआ भी वह कर्म अपने२ पूर्व अंशोंकी अपेक्षासे उदयमें आचुका, इस प्रकारके कथनमें कोई

-સમયે થયેલ ઉદયના ચલનમાં જ સમસ્ત ઉદયાવલિકાના સમયોનો ક્ષય થઈ જશે-એટલે કે આદિ ચલનમાં જ ઉદયાવલિકાનો સર્વકાળ સમાપ્ત થઈ જશે તો પછી કદી પણ કર્મોનો અન્ત થઈ શકશે જ નહીં. બીજું-ઉદયાવલિકાના પ્રથમ સમયમાં જેટલાં કર્મના અંશ ઉદયમાં આવી ગયા છે તેમનેજ આવલિકાના દ્વિતીયાદિ સમયોમાં ઉદયમાં આવ્યા માની લેવામાં આવે તો પછી આવલિકાના તે દ્વિતીયાદિ બધા સમયોને નિરર્થક જ માનવા પડશે. કારણ કે તેમની ક્યાંય સફળતા તો થઈ નથી. પ્રથમ સમયના કર્મોદયના અંશની અપેક્ષાએ તેમની સફળતા માની શકાય નહીં, કારણ કે તે અંશનો ઉદય તો પ્રથમ સમયમાં જ થઈ ચૂક્યો છે. તેથી જો ચરમ સમયમાં પ્રથમાદિ સમયે આવેલ ઉદયાંશ વગરના બાકીના કર્માંશ ઉદયમાં આવતા હોય તો તે વાત અવશ્ય માનવી જ પડશે કે ઉદયાવલિકાના સર્વ સમયોમાં કર્મ ભિન્ન ભિન્ન અંશે ઉદયમાં આવતું રહે છે. તેથી સ્વવર્તમાનતામાં ઉદયમાં આવેલ તે કર્મ પોત-પોતાના પૂર્વ અંશોની અપેક્ષાએ ઉદયમાં આવી ચૂક્યું, એવા કથનમાં કોઈ દોષ રહેતો નથી.

"उदीरिज्जमाणे उदीरिए" इति उदीर्यमाणमुदीरितम्, अनुदयप्राप्तस्य स्वकीयफलदानायोदयमप्राप्तस्य आगामिकेन चिरकालेन वेदयितव्यस्य कर्मदलिकस्य विशिष्टाध्यवसायलक्षणेन करणेनाऽऽकृष्योदयावलिकायां प्रक्षेपणमुदीरणा। सा चासंख्येयसमयलक्षणा। तया पुनरुदीरणया प्रथमसमये एव उदीर्यमाणस्य कर्मण उत्पद्यमानपटस्योत्पन्नमिव उदीरितत्वं भवति, अतः उदीर्यमाणमेव कर्म उदीरितमिति व्यवह्रियते, इति २।

क्षति नहीं आती है। तात्पर्य कहनेका यही है कि उदयावलिकाके असंख्यात समय होते हैं इनमें कर्मपुद्गल क्रमशः उदयमें आते रहते हैं, अतः कर्मका जितना अंश उदयावलिकाके जिस२ समयमें उदयमें आचुका है उस अपेक्षासे वह कर्म आगे२ उदयावलिकाके समयमें उदयमें आता हुआ भी चलित कहा जाता है, और अभी जितने अंशमें उदयमें आ रहा है उतने अंशमें वह "चलमाणे" है। इस प्रकारके अपेक्षा–कथनमें कोई विरोध नहीं है, इसलिये "चलमाणे चलिए" यह सूत्र बिलकुल निर्दोष कहा गया है १।

"उदीरिज्जमाणे उदीरिए" उदीर्यमाण कर्मको उदीरित कहना यह भी ठीक है, उदय अवस्थाको प्राप्त नहीं हुए ऐसे कर्मदलिकको कि जो आगामी लंबे कालमें उदयमें आने योग्य है उसको विशिष्ट अध्यवसायरूप करणके द्वारा खींचकर उदयावलिकामें प्रक्षिप्त करना अर्थात् उदयमें लाना इसका नाम उदीरणा है। यह उदीरणा असंख्यात समयकी होती है।

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે–ઉદયાવલિકાના અસંખ્યાત સમય હોય છે. તે સમયોમાં કર્મપુદ્ગલ ક્રમશઃ ઉદયમાં આવતાં રહે છે. તેથી કર્મનો જેટલો અંશ ઉદયાવલિકાના જે જે સમયમાં ઉદયમાં આવી ચૂકયો છે તે અપેક્ષાએ તે કર્મ ઉદયાવલિકાના ઉત્તર સમયોમાં (પછીના સમયોમાં) ઉદયમાં આવવા છતાં પણ ચલિત કહેવાય છે. અને અત્યારે જેટલા અંશે ઉદયમાં આવી રહેલ છે તેટલા અંશે "चलमाणे" છે. આ પ્રકારે વિચારવામાં આવે તો આ અપેક્ષા કથનમાં કોઈ વિરોધ નથી. તેથી "चलमाणे चलिए" સૂત્રને તદ્દન નિર્દોષ કહેવામાં આવેલ છે. (૧)

"उदीरिज्जमाणे उदीरिए" ઉદીર્યમાણ કર્મને ઉદીરિત કહેવું એ પણ બરાબર છે. ઉદયમાં નહીં આવેલાં પણ આગામી લાંબે કાળે ઉદયમાં આવવાને યોગ્ય જે કર્મદલિકો છે તેમને વિશિષ્ટ અધ્યવસાયરૂપ કરણ દ્વારા ખેંચીને ઉદયાવલિકામાં લાવવા તેનું નામ ઉદીરણા છે. તે ઉદીરણા અસંખ્યાત સમયની

कर्मणः छिन्नत्वमिति व्यवहारोपि पूर्वोक्तपटदृष्टान्तेन भवति, इत्यतश्छिद्यमानमेव कर्म छिन्नमिति कथ्यते ५।

"भिज्जमाणे भिन्ने" इति, भिद्यमानं भिन्नमिति, अपवर्तनानामकरणविशेषेण तीव्ररसस्य शुभस्याशुभस्य वा कर्मणो बहुकालात्संचितस्य मंदताकरणम्, अष्टसु करणेषु तृतीयोद्वर्त्तनानामककरणविशेषेण मन्दरसस्य शुभस्याशुभस्य वा कर्मणश्च तीव्रताकरणं भेदः, अस्य करणस्य स्वभावः कर्मणः स्थितिरसयोर्वृद्धिकरणम्। इदं भेदनमप्यसंख्यातसमयकमेव, तस्य प्रथमसमये भिद्यमानमेव कर्म पटदृष्टान्तेन भिन्नमिति व्यपदिश्यते, इति ६।

स्थिति असंख्यात समयकी है। इस छेदनके प्रथम समयमें छिदते हुए कर्मको छिन्न कहना, ऐसा व्यवहार पूर्वोक्त पटदृष्ठान्तसे सध जाता है, इसलिये छिद्यमान ही कर्म छिन्न हुआ, ऐसा कहा जाता है ५।

"भिज्जमाणे भिन्ने" भिदते हुए कर्मको भिद् गया कहना, यह भी ठीक है। अपवर्तनाकरणसे चिरकालसंचित ऐसे शुभ तथा अशुभ कर्मके तीव्र रसको मंदतारूपमें करना, अथवा उद्वर्तनाकरणसे जो कि आठ करणोंमें से तीसरा करण है उससे मन्दरसवाले शुभ और अशुभ कर्म को तीव्ररस देनेवाले करना, इसका नाम भिदना है–भेदन है। इस करण का स्वभाव ऐसा ही है कि यह कर्म की स्थिति और रस में वृद्धि करता है। यह भेदन भी असंख्यात समय की स्थिति वाला होता है। इसके प्रथम समय में भिदता कर्म, पट दृष्टान्त में प्रदर्शित युक्ति के अनुसार भिद गया, इस रूप से व्यवहृत होता है ६।

આ પ્રકારના અપવર્તનાકરણરૂપ છેદનની સ્થિતિ પણ અસંખ્યાત સમયની છે. એ છેદનના પ્રથમ સમયમાં છેદાતાં કર્મને છિન્ન (છેદાઈ ગયું) કહેવામાં કોઈ દોષ નથી, તે પૂર્વોક્ત પટના દૃષ્ટાંત દ્વારા સિદ્ધ થાય છે. તેથી છિદ્યમાન કર્મને છિન્ન કર્મ કહેવામાં આવે છે (૫).

"भिज्जमाणे भिन्ने" ભેદાતાં કર્મોને ભેદાઇ ગયાં કહેવામાં પણ દોષ નથી. ચિરકાલ સંચિત શુભ અને અશુભ કર્મના તીવ્ર રસને અપવર્તના કરણ દ્વારા મંદ કરવો તેનું નામ 'भिदना' ભેદાવું છે. અથવા મંદ રસ વાળાં શુભ અને અશુભ કર્મોને ઉદ્વર્તનાકરણ દ્વારા તીવ્ર રસ દેનાર કરવું તેનું નામ भिदना–ભેદાવું છે. (આઠ કરણોમાંના ત્રીજા કરણનું નામ ઉદ્વર્તનાકરણ છે). આ કરણમાં એવો સ્વભાવ હોય છે કે તે કર્મની સ્થિતિ અને રસમાં વૃદ્ધિ કરે છે. આ ભેદનની સ્થિતિ પણ અસંખ્યાત સમયની હોય છે. પટના દૃષ્ટાંતમાં બતાવેલી યુક્તિ અનુસાર પ્રથમ સમયમાં ભેદાતા કર્મને 'ભેદાઈ ગયુ' કહેવામાં કોઈ દોષ નથી (૬).

"दज्झमाणे दड्ढे" इति, दह्यमानं दग्धम् इति, दाहः=कर्मदलिककाष्ठानां ध्यानाग्निना स्वस्वरूपापनयनम्, अकर्मत्वजननमित्यर्थः। यथा वह्निना दग्धानां काष्ठानां स्वकीयस्वरूपापनयनं भस्मादिरूपेण च परिणमनं भवति तथा कर्मदलिलिकानामपि स्वकीयं रूपं ध्यानाग्निनाऽपनीयते स एव कर्मणां दाहः कथ्यते। तादृशदाहस्यापि अन्तर्मुहूर्त्तवर्त्तित्वेन असंख्येयसमयस्यादिसमये दह्यमानमेव कर्म दग्धमिति व्यपदिश्यते ७।

"मिज्जमाणे मडे" इति, म्रियमाणं मृतमिति, आयुष्ककर्मदलिकानां क्षयो मरणम्। तादृशमरणमप्यसंख्येयसमयवर्त्ति, तस्य जन्मनः प्रथमसमयादारभ्यानु-

---

"दज्झमाणे दड्ढे" जो जल रहा है उसे जल चुका कहना यह भी ठीक है। कर्मदलिकरूप काष्ठ को ध्यानरूप अग्नि से अपने स्वभाव से रहित करना इसका नाम दाह है। जो कर्मदलिक पहिले कर्मरूप पर्याय से अपनी आप में स्थित थे उन्हें अकर्मत्वरूप पर्याय से आक्रान्त बनाना यही कर्मों का दाह है। जिस प्रकार अग्निद्वारा भस्मसात् हुआ काष्ठ अपने स्वरूप को छोड़ देता है और भस्मादिरूप से परिणमित हो जाता है, इसी प्रकार ध्यानरूप अग्नि के द्वारा कर्मदलिकों का दाह होता है, इससे उनके स्वरूप का अपयन हो जाता है और वे अकर्मत्व-रूप पर्याय में परिणम जाते हैं। यही कर्मों का दाह कहा गया है। यह दाह अन्तर्मुहूर्त्तवर्त्ती होता है और अन्तर्मुहूर्त के असंख्यात समय होते हैं सो आदि समय में जिस कर्मदलिक का दाह हो रहा है उसे दाह हो चुका कहना निर्दुष्ट है ७।

"दज्झमाणे दड्ढे" જે જળી રહ્યું છે તેને જળી ગયું કહેવામાં પણ દોષ નથી. કર્મદલિક રૂપી કાષ્ઠને ધ્યાનરૂપ અગ્નિ દ્વારા તેમના સ્વભાવથી રહિત કરવા તેનું નામ દાહ-(જળવું તે) છે. જે કર્મદલિકો પહેલાં કર્મરૂપ પર્યાયે પોતામાં રહેલાં હતાં તેમને અકર્મરૂપ પર્યાયથી આક્રાન્ત બનાવવા તેને જ કર્મોનો દાહ-કર્મોનું જલન-કહે છે. જેવીરીતે અગ્નિ દ્વારા બળીને ભસ્મ થયેલ કાષ્ઠ પોતાનું સ્વરૂપ છોડી દે છે અને ભસ્મ રૂપે પરિણમે છે, તેવી જ રીતે ધ્યાન રૂપ અગ્નિ દ્વારા કર્મદલિકોનું દહન થાય છે. તેથી તેમના સ્વરૂપનું અપનયન થાય છે, અને તેઓ અકર્મત્વ પર્યાયમાં પરિણમે છે, તેને જ કર્મોનું દહન કહ્યું છે. આ દાહની અન્તર્મુહૂર્તની સ્થિતિ હોય છે. અંતર્મુહૂર્તના અસંખ્યાત સમય હોય છે. તેથી આદિ સમયમાં જે કર્મદલિકનું દહન થઇ રહ્યું હોય તેને 'દહન થઇ ગયું' એમ કહેવામાં દોષ નથી. (૭)

क्षणमावीचिमरणत्वेन सद्भावात् म्रियमाणं मृतं कथ्यते । मरणं पञ्चविधम्-आवीचिका-ऽवध्या-ऽऽत्यन्तिक-बाल-पण्डित-मरणभेदात्, तत्र-आ=समन्तात् वीचयः प्रतिक्षणमनुभूयमानस्य आयुष्ककर्मदलिकस्य द्वितीयाद्यायुर्दलिकस्योदयेन विनाशलक्षणाऽवस्था यस्मिन् तदावीचिकमरणमित्यावीचिमरणशब्दस्यावयवार्थः । अथवा-आ=समन्तात् वीचिवत्तरंगवन्मरणमावीचिमरणं, यथा जलतरंगः प्रतिक्षणं क्रमशो जायते, एकस्यानन्तरमपरस्यागमनं भवत्येव तथा जन्मनः कालादारभ्य एकस्य

"मिज्जमाणे मडे" मरते हुए कर्म को मर गया कहना भी ठीक है। आयुष्क कर्म के दलिकों का क्षय होना इसका नाम मरण है। ऐसा मरण भी असंख्यात समयवर्ती होता है। जन्म के प्रथम समय से लेकर आवीचिमरण होते रहने के कारण मरण का सद्भाव हरएक क्षण में पाया जाता है। इससे मरते हुए कर्म को मर गया कहना ठीक है। मरण पांच प्रकार का है-(१) अवीचिमरण, (२) अवधिमरण, (३) आत्यंतिकमरण, (४) बालमरण और (५) पण्डितमरण। आ-चारों तरफ से वीचि-प्रतिक्षण अनुभव में आते हुए आयुष्ककर्म के दलिक की द्वितीयादि आयुष्कर्म के दलिक के उदय से विनाशरूप अवस्था जिस मरण में होती रहती है वह अवीचिमरण है, यह आवीचिमरण-शब्द का अवयवार्थ है। अथवा आ-चारों तरफ से वीचि की तरह-तरंगों के जैसा जो मरण है वह आवीचिमरण है जैसे-जलतरङ्ग प्रतिक्षण क्रमशः एक के पीछे एक आता रहता है उसी तरह जन्म काल से लेकर एक

"मिज्ज माणे मडे" मरतां (क्षय पामतां) कर्मोने मरी चूक्यां-क्षय थई गयां-कहेवामां दोष नथी. कर्मना दलिकोनो क्षय थयो एटले तेमनुं मरण थयुं कहेवाय छे. एवा मरणनी काळस्थिति पण असंख्यात समयनी होय छे. जन्मना प्रथम समयथी लईने आवीचिमरण थतुं रहेतुं होवाथी मरणनो सद्भाव प्रत्येक क्षणे जोवा मळे छे. तेथी मरतां कर्मोने मरी गयेलां कहेवामां वांधो नथी. मरण पांच प्रकारनां छे-(१) आवीचिमरण, (२) अवधिमरण, (३) आत्यंतिकमरण, (४) बालमरण अने (५) पंडितमरण. आ=चारे तरफथी, वीचि=प्रतिक्षण अनुभवमां आवतां अयुष्कर्मनां दलिकनी द्वीतियादि आयुष्कर्मना दलिकना उदयथी विनाशरूप अवस्था जे मरणमां थाय छे ते मरणने 'आवीचिमरण' कहे छे. आ प्रमाणे आवीचिमरणनो अवयवार्थ थाय छे. अथवा-चारे तरफथी वीचि (तरंगो)नां जेवुं जे मरण होय छे तेने आवीचिमरण कहे छे. जेवी रीते एक जळतरंगनी पाछळ बीजुं. अने तेनी पाछळ त्रीजुं एम एकनी पाछळ बीजां जळतरंगो प्रतिक्षण आवतां ज रहे छे तेम जन्म-

आयुष्कर्मदलिकस्य क्षयानन्तरमपरस्य आयुष्कर्मदलिकस्यागमनं भवत्येव, तदेतदावीचिमरणेन आयुष्ककर्मदलिकानां प्रतिसमयं क्रमशः क्षयो भवति, अतस्तस्य प्रथमसमये मरणेन आयुष्ककर्मणो म्रियमाणस्यैव मृतत्वं कथ्यते इति म्रियमाणं मृतमिति व्यपदिश्यते ८।

"निज्जरिज्जमाणे निज्जिण्णे" इति, निर्जीर्यमाणं निर्जीर्णमिति, यथा पुनर्नोत्पत्तिर्जायेत तथारूपेण कर्मपुद्गलानां क्षयो निर्जरणं=कर्मणामात्यन्तिको विनाश इति यावत्, तस्यासंख्येयसमयवर्त्तित्वात्तस्य प्रथमसमये एव तेन निर्जरणेन क्षीयमाणस्यैव कर्मणो निर्जीर्णत्वमुपपद्यते, अत इहापि पटोत्पत्तिदृष्टान्तेन निर्जीर्यमाणमेव कर्म निर्जीर्णमिति व्यपदिश्यते ९। इति नवप्रश्नानामुत्तरम्।

आयुष्कर्मदलिक के क्षय के अनन्तर दूसरे आयुष्कर्मदलिक का आगमन होता ही रहता है, और उसका नाश भी होता रहता है। इस नाशका नाम ही आवीचिमरण है। इस आवीचिमरण से आयुष्ककर्म के दलिकोंका प्रतिसमय क्रमशः क्षय होता रहता है। इसलिये ये उसके प्रथमसमय में आयुष्ककर्म के मरण के सद्भाव से मरते हुए आयुष्ककर्म को मृत कह दिया जाता है ८।

"निज्जरिज्जमाणे निज्जिण्णे" जिस कर्म की निर्जरा प्रारंभ हो चुकी वह निर्जीर्ण हो चुका, यह कथन भी सत्य है। जिससे फिर से उत्पत्ति न हो इसरूप से कर्मपुद्गलों का क्षय होना इसका नाम निर्जरा है। निर्जरा में कर्मों का आत्यन्तिक विनाश होता है। यह निर्जरा भी असंख्यातसमयवर्तिनी होती है। इसके प्रथम समय में ही निर्जरण से क्षीयमाण कर्म में निर्जीर्णत्व बन जाता है। तात्पर्य कहने का यह है

કાળથી લઈને એક આયુષ્કકર્મ દલિકના ક્ષય પછી બીજા આયુષ્કકર્મ દલિકનું આગમન થતું જ રહે છે અને તેનો નાશ થતો રહે છે. તે નાશને જ આવીચિમરણ કહે છે. આ આવીચિમરણથી આયુષ્કકર્મનાં દલિકોનો પ્રતિસમય ક્રમશઃ ક્ષય થતો રહે છે. તેથી તેના પ્રથમ સમયમાં આયુષ્કકર્મના મરણના સદ્ભાવને લીધે મરતાં આયુષ્કર્મને મૃત કહેવામાં આવે છે. (૮)

"निज्जरिज्जमाणे निज्जिण्णे" 'જે કર્મની નિર્જરા શરૂ થઈ ગઈ છે તે કર્મ નિર્જીર્ણ થઈ ગયું" એ કથન પણ સત્ય છે. ફરીથી ઉત્પત્તિ ન થાય એવી રીતે કર્મપુદ્ગલોનો ક્ષય થવો તેનું નામ નિર્જરા છે. નિર્જરામાં કર્મોનો આત્યંતિક વિનાશ થાય છે. તે નિર્જરાની કાળસ્થિતિ પણ અસંખ્યાત સમયની હોય છે. તેથી તેના પ્રથમ સમયે જ નિર્જરણથી ક્ષીયમાણ કર્મમાં નિર્જીર્ણત્વનો વ્યવહાર થઈ શકે છે.

ननु साक्षादेव भगवन्मुखाद् ज्ञातसर्वविषयत्वात्, विरचितद्वादशाङ्गतया समधिगतसमस्तश्रुतविषयत्वेन विविधलब्धिसंपन्नत्वेन सर्वज्ञकल्पनिरूपकत्वेन सर्वसंशयच्छेदकतया सर्वज्ञतुल्यत्वाद् गौतमो बालजीववत् कथमेवंविधं संदिग्धपदार्थविषयकं प्रश्नं कृतवान्, उक्तञ्च—

" संखाईए उ भवे, साहइ जं वा परो उ पुच्छेज्जा ।
ण य णं अणाइसेसी, वियाणई एस छउमत्थो " ॥ १ ॥
छाया—संख्यातीतांस्तु भवान् कथयति यद् वा परस्तु पृच्छेत् ।
न च तमनतिशेषी विजानात्येष छद्मस्थः, ॥ १ ॥

कि निर्जरा के प्रथम समय में क्षय होते हुए कर्म को पटोत्पत्ति के दृष्टान्त से क्षीण हुआ मान लिया जाता है, इसलिये " निर्जीर्यमाणं निर्जीर्णम् " ऐसा व्यपदेश हो जाता है ९।

शंका—साक्षात् ही भगवान् के मुख से जिन्हों ने समस्त विषयों को जाना है और समस्त विषयों के ज्ञाता होने के कारण जिन्होंने द्वादशाङ्गी को रचा है । तथा इस द्वादशाङ्गी के रचने के कारण ही जो समस्त श्रुतविषय के ज्ञाता माने जाते हैं। विविधलब्धियों से संपन्न होने के कारण सर्वज्ञतुल्यनिरूपक होने के कारण, तथा सर्वसंशयों के उच्छेद होनेके कारण जो सर्वज्ञतुल्य माने गये हैं, ऐसे गौतमस्वामी ने बाल जीवों की तरह इस प्रकार के संदिग्धपदार्थविषयक नौ प्रश्नों को क्यों किया ? कहा भी है—

" संखाईए उ भवे, साहइ जं वा परो उ पुच्छेज्जा ।
ण य णं अणाइसेसी, वियाणई एस छउमत्थो " ॥१॥

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પટોત્પત્તિના દૃષ્ટાંત અનુસાર નિર્જરાના પ્રથમ સમયમાં ક્ષય થતાં કર્મને ક્ષીણ થઇ ગયેલું માની લેવામાં આવે છે. તેથી "निर्जीर्यमाणं निर्जीर्णम्" એવું કથન કરી શકાય છે (૯).

શંકા—જેમણે સાક્ષાત્ ભગવાનના મુખે જ સમસ્ત વિષયોનું જ્ઞાન મેળવ્યું છે, સમસ્ત વિષયોના જ્ઞાતા હોવાને કારણે જેમણે દ્વાદશાંગીની રચના કરી છે, તથા આ દ્વાદશાંગીની રચના કરવાને લીધે જેઓ સમસ્ત શ્રુત વિષયના જ્ઞાતા ગણાય છે, તથા વિવિધ લબ્ધિયોના ધારક, સર્વજ્ઞતુલ્ય નિરૂપક, તથા સર્વ સંશયોના ઉચ્છેદક હોવાથી જેઓ સર્વજ્ઞસમાન ગણાય છે, એવા ગૌતમસ્વામીએ બાલ જીવોની જેમ આ પ્રકારના સંદિગ્ધપદાર્થવિષયક પ્રશ્નો શા માટે પૂછયા ? કહ્યું પણ છે-

इतिवचनादस्य सर्वज्ञकल्पत्वावगमात् न चैवंविधस्य गौतमस्यैतादृशप्रश्नकरणमुचितमिति चेत् प्राह–अयं सर्वज्ञकल्पो, न तु सर्वज्ञः, यथोक्तगुणवत्त्वेपि तस्य छद्मस्थतया तदीयज्ञानेऽनाभोगतायाः संभवात्। उक्तश्च—

"न हि नामाऽनाभोगः, छद्मस्थस्येह कस्यचिन्नास्ति।
यस्माज्ज्ञानावरणं, ज्ञानावरणप्रकृतिकर्म" ॥ १ ॥ इति।

जो छद्मस्थ अतिशयज्ञानशाली होता है वह दूसरे के पूछने पर संख्यातीत भवों को कह देता है। क्यों कि वह उन्हें जानता है। इस वचन से छद्मस्थ होने पर भी गौतमस्वामी सर्वज्ञकल्प माने गये हैं, अतः सर्वज्ञकल्प गौतमस्वामी को ऐसे प्रश्न करना उचित नहीं था।

समाधान—गौतमस्वामी को सर्वज्ञकल्प माना गया है–न कि सर्वज्ञ। इसलिये यथोक्तगुणवत्ता होने पर भी छद्मस्थ होने के कारण उनके ज्ञान में अनाभोगता की संभावना है। कहा भी है—

"न हि नामानाभोगः, छद्मस्थस्येह कस्यचिन्नास्ति।
यस्माज्ज्ञानावरणं, ज्ञानावरणप्रकृतिकर्म" ॥ १ ॥

किसी भी छद्मस्थ के अनाभोग–अपरिपूर्णता नहीं है यह बात नहीं है–छद्मस्थमात्र के अनाभोग है ही। क्यों कि ज्ञान को आवरण करनेवाला ज्ञानावरणकर्म उनके होता है ॥१॥

"संखाईए उ भवे, साहइ जं वा परो उ पुच्छेज्जा।
ण यत्राणं अणाइसेसी, वियाणई एस छउमत्थो ॥१॥"

જે છદ્મસ્થ અતિશયજ્ઞાનયુક્ત હોય છે તે અન્ય દ્વારા પૂછવામાં આવે તો સંખ્યાતીત ભવો કહી દે છે, કારણ કે તેનું જ્ઞાન તે ધરાવે છે. આ વચનાનુસાર છદ્મસ્થ હોવા છતાં પણ ગૌતમસ્વામીને સર્વજ્ઞકલ્પ માન્યા છે. તેથી સર્વજ્ઞકલ્પ ગૌતમ સ્વામી એવા પ્રશ્નો પૂછે તે યોગ્ય લાગતું નથી.

સમાધાન—ગૌતમ સ્વામીને સર્વજ્ઞ કલ્પ માન્યા છે–સર્વજ્ઞ માન્યા નથી. તેથી ઉપરોક્ત ગુણો હોવા છતાં પણ છદ્મસ્થ હોવાને કારણે તેમના જ્ઞાનમાં અનાભોગતાનો (અપરિપૂર્ણતાનો) સંભવ રહે છે. કહ્યું પણ છે—

"न हि नामानाभोगः, छद्मस्थस्येह कस्यचिन्नास्ति।
यस्माज्ज्ञानावरणं, ज्ञानावरणप्रकृतिकर्म ॥ १ ॥"

છદ્મસ્થમાં અનાભોગ–અપરિપૂર્ણતા હોતી નથી. એ વાત બરાબર નથી–છદ્મસ્થ માત્રમાં અનાભોગ (અપરિપૂર્ણતા) હોય છે જ. કારણ કે જ્ઞાન પર આવરણ કરનારા જ્ઞાનાવરણકર્મ તો તેમને હોય છે જ.

इतिवचनेन छद्मस्थानां ज्ञानावरणकर्मसत्त्वेन गौतमस्यापि छद्मस्थत्वेन ज्ञानावरणकर्मणो विद्यमानत्वात्। अथवा निश्चितरूपेण "चलमाणे चलिए" इत्यादिकं जानतोपि गौतमस्य ज्ञाने प्रामाण्यसाधनाय प्रश्नसंभवात्। अथवा जानन्नपि गौतमः "अहं प्रश्नं करिष्यामि भगवांश्च तदुत्तरं दास्यति ततः प्रकृतिभद्रकाणां भव्यजीवानामपि सरलतया बोधोदयो भविष्यती–" त्याशयेन प्रश्नस्य संभवात्। अथवा "मया यद्वस्तु स्वशिष्येभ्यो बोधितं तदेव भगवन्मुखेनापि बोध्येत तदा मम वचसि शिष्याणां नितरामेव श्रद्धा भविष्यती–" त्याकलय्य गौतमस्य प्रश्नकरणमुपपद्यते। अथवा 'शिष्यस्य प्रश्नः गुरोश्चोत्तरम्' इत्येवं या सूत्ररचना, तस्या मर्यादाया रक्ष-

इस वचन से छद्मस्थों के जब ज्ञानवरण कर्म की सत्ता है तो गौतमस्वामी के भी छद्मस्थ होनेके कारण ज्ञानावरण कर्म था ही, अतः उनके ज्ञान में परिपूर्णता नहीं थी इसलिये इस प्रकार के प्रश्नों के करने में कोई शंका करने जैसी बात नहीं आती है। अथवा–निश्चितरूप से "चलमाणे चलिए" इत्यादि जानते हुए भी गौतमस्वामी निज ज्ञान में संवादकता के साधने के लिये ऐसे प्रश्न कर सकते हैं। अथवा–जानते हुए भी गौतमस्वामीने इस आशयसे कि मैं प्रश्न करूँगा, भगवान् उसका उत्तर देंगे इससे प्रकृतिभद्र भव्यजीवों को भी सरलतासे बोध प्राप्त होगा, ऐसा समझकर ये प्रश्न किये हैं, ऐसा भी संभवित होता है। अथवा–जो वस्तु मैंने अपने शिष्यों को समझाई है वही वस्तु यदि भगवान् के मुख से भी समझाई जावेगी तो मेरे वचनों में शिष्यजनों की अटूट श्रद्धा हो जायेगी, ऐसा विचार करके भी गौतमस्वामीने ये प्रश्न किये हैं, यह बात जचती है। अथवा "शिष्य पूछे और गुरु उत्तर दे" इस प्रकार

આ રીતે જોતાં છદ્મસ્થોમાં જ્યારે જ્ઞાનાવરણકર્મનું અસ્તિત્વ હોય છે. તો ગૌતમ પણ છદ્મસ્થ હતા. તેથી તેમનામાં પણ જ્ઞાનવરણકર્મનું અસ્તિત્વ હતું જ. તેથી તેમના જ્ઞાનમાં પરિપૂર્ણતા ન હતી. તેથી તેઓ સર્વજ્ઞ ભગવાનને આ પ્રકારના પ્રશ્નો પૂછે તેમાં કંઇ પણ અજુગતું લાગતું નથી. અથવા નિશ્ચિત-રૂપે "चलमाणे चलिए" ઇત્યાદિ સૂત્રોને સમજવા છતાં પણ પોતાના જ્ઞાનમાં સંવાદકતા સાધવાને માટે પણ પ્રશ્નો પૂછી શકે છે. અથવા જાણવા છતાં પણ ગૌતમસ્વામી એ આશયથી પ્રશ્નો પૂછે છે કે મારા પ્રશ્નોના ઉત્તર ભગવાન દેશે તેથી ભદ્ર પ્રકૃતિના ભવ્ય જીવોને પણ સરળતાથી બોધ મળશે. અથવા મેં જે વસ્તુ મારા શિષ્યોને સમજાવી છે તે જ વસ્તુ જો ભગવાનના સ્વમુખે તેઓ સાંભળશે તો તેમને મારાં વચનોમાં અતૂટ શ્રદ્ધા જામશે, એવો વિચાર કરીને પણ તેમણે સર્વજ્ઞ ભગવાનને એ પ્રશ્નો પૂછયા હશે. અથવા–"શિષ્ય પૂછે અને

णार्थमेव जानन्नपि गौतमः प्रश्नं कृतवानिति। एवमेतानि "चलमाणे चलिए" इत्यादीनि नव पदानि कर्म अधिकृत्य वर्तमानभूतसमानाधिकरण्यजिज्ञासया पृष्टानि निर्णीय उत्तरितानि चेति ॥ सू० ९॥

अथ एतानि चलनादीनि नव पदानि परस्परं समानार्थकानि? अथवा तानि भिन्नार्थकानि? इति पृच्छां निर्णयं च प्रदर्शयितुमाह—'एए णं भंते' इत्यादि।

मूलम्—एए णं भंते! नव पया किं एगट्ठा, णाणाघोसा णाणावंजणा? उदाहु णाणट्ठा! णाणाघोसा! णाणावंजणा? गोयमा चलमाणे चलिए, उदीरिज्जमाणे उदीरिए, वेइज्जमाणे वेइए, पहिज्जमाणे पहीणे, एए णं चत्तारि पया एगट्ठा, णाणाघोसा णाणावंजणा उप्पण्णपक्खस्स। छिज्जमाणे छिन्ने, भिज्जमाणे भिण्णे, दज्झमाणे दड्ढे, मिज्जमाणे मडे, निज्जरिज्जमाणे निज्जिण्णे, एए णं पंच पया णाणट्ठा णाणाघोसा णाणावंजणा विगयपक्खस्स॥१०॥

छाया—एतानि भदन्त! नव पदानि किमेकार्थानि नानाघोषाणि नानाव्यञ्जनानि, उताहो नानार्थानि नानाघोषाणि नानाव्यञ्जनानि?। गौतम! चलत् चलितम्, उदीर्यमाणमुदीरितम्, वेद्यमानं वेदितम्, प्रहीयमाणं प्रहीणं, एतानि चत्वारि पदानि एकार्थानि नानाघोषाणि नानाव्यञ्जनानि उत्पन्नपक्षस्य। छिद्यमानं छिन्नम्, भिद्यमानं भिन्नम्, दह्यमानं दग्धम्, म्रियमाणं मृतम्, निर्जीर्यमाणं निर्जीर्णम्, एतानि पञ्च पदानि नानार्थानि नानाघोषाणि नानाव्यञ्जनानि विगतपक्षस्य ॥सू०१०॥

जो सूत्ररचनाकी मर्यादा है उसकी रक्षा के लिये इस प्रकार जानते हुए भी गौतमस्वामी ने ये प्रश्न किये हैं। इस तरह ये 'चलमाणे चलिए' इत्यादि नव पद कर्म को अधिकृत करके वर्तमानकाल और भूत काल, इन दोनों कालों की समानाधिकरणता की जिज्ञासा से पूछे गये हैं, और निर्णय करके उनका उत्तर दिया गया है ॥ सू० ९ ॥

ગુરુ ઉત્તર આપે" આ પ્રકારની જે સૂત્ર રચનાની મર્યાદા છે તેનું પાલન કરવાને માટે જાણવા છતાં પણ તે પ્રશ્નો ગૌતમસ્વામીએ પૂછયા હોય. આ પ્રમાણે "चलमाणे चलिए" આદિ નવ પદ કર્મને અધિકૃત કરીને વર્તમાન અને ભૂતકાળની સમાનાધિકરણતાની જિજ્ઞાસાથી પૂછાયા છે અને નિર્ણય કરીને તેમના ઉત્તર દેવામાં આવ્યા છે. ॥ સૂ. ૯ ॥

अब सूत्रकार " चलनादिक नौ पद आपस में समानार्थक हैं ? अथवा भिन्नार्थक हैं ? " इस पृच्छाको एवं निर्णयको दिखाने के लिये कहते हैं- 'एए णं भंते' इत्यादि ।

(भंते) हे भदन्त ! (एए) ये (नव) नौ (पया) पद (किं) क्या (एगट्ठा) एक अर्थवाले (णाणाघोसा) नानाघोषवाले (णाणावंजणा) और नाना व्यंजन-वाले हैं ? (उदाहु) अथवा (णाणट्ठा) अनेक अर्थवाले (णाणाघोसा) अनेक घोषवाले और (णाणावंजणा) अनेक व्यंजनवाले हैं ? (गोयमा) हे गौतम! (चलमाणे चलिए, उदीरिज्जमाणे उदीरिए, वेइज्जमाणे वेइए, पहिज्जमाणे पहिणे, एए णं चत्तारि पया एगट्ठा) चलमान चला, उदीर्यमाण उदीर्ण हुआ, वेद्यमान वेदित हुआ, प्रहीयमाण प्रहीण हुआ, ये चार पद (उप्प-ण्णपक्खस्स) उत्पन्नपक्ष की अपेक्षा एकार्थवाले हैं, (णाणाघोसा) नानाघोषवाले हैं, (णाणावंजणा) नानाव्यंजनवाले हैं, । तथा (विगय-पक्खस्स छिज्जमाणे छिन्ने, भिज्जमाणे भिन्ने, दज्झमाणे दड्ढे, मिज्जमाणे मडे, णिज्जरिज्जमाणे निज्जिण्णे, एए णं पंच पया णाणट्ठा, णाणाघोसा, णाणावंजणा) विगतपक्षकी अपेक्षा छिद्यमान छिन्न हुआ, भिद्यमान भिन्न हुआ, दह्यमान दग्ध हुआ, म्रियमाण मर गया, निर्जीर्यमाण निर्जीर्ण हुआ, ये पाँच

હવે સૂત્રકાર "ચલનાદિક એ નવ પદો પરસ્પર સમાનાર્થક છે કે ભિન્નાર્થક છે" એ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવાને માટે કહે છે—'एए णं भंते ?' ઇત્યાદિ.

(भंते) હે ભદન્ત ! (एए) તે (नव) નવ (पया) પદો (किं) શું (एगट्ठा) એક અર્થ વાળાં છે ? (णाणाघोसा) વિવિધ ઘોષ વાળાં છે ? કે (णाणावंजणा) વિવિધ વ્યંજન વાળાં છે ? (उदाहु) અથવા-(णाणट्ठा) અનેક અર્થ વાળાં, (णाणा-घोसा) અનેક ઘોષ વાળાં, (णाणावंजणा) અને અનેક વ્યંજન વાળાં છે ?

(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (चलमाणे चलिए, उदीरिज्जमाणे उदीरिए, वेइ-ज्जमाणे वेइए, पहिज्जमाणे पहीणे, एए णं चत्तारि पया एगट्ठा) ચલમાન ચાલી ચુક્યું, ઉદીર્યમાણ ઉદીર્ણ થઇ ચુક્યું, વેદ્યમાન વેદિત થયું, અને પ્રહીયમાન પ્રહીણ થયું, એ ચાર પદ (उप्पण्णपक्खस्स) ઉત્પન્ન પક્ષની અપેક્ષાએ એકાર્થ-વાળાં છે, (णाणाघोसा) વિવિધ ઘોષ વાળાં છે, (णाणावंजणा) અને વિવિધ વ્યંજન વાળાં છે. તથા (विगयपक्खस्स छिज्जमाणे छिन्ने, भिज्जमाणे भिन्ने, दज्झमाणे दड्ढे, मिज्जमाणे मडे, णिज्जरिज्जमाणे निज्जिण्णे, एए णं पंच पया णाणट्ठा, णाणाघोसा, णाणावंजणा) વિગત પક્ષની અપેક્ષાએ છિદ્યમાન છેદાઇ ગયું, ભિદ્યમાન ભેદાઇ ગયું, દહ્યમાન બળી ગયું, મ્રિયમાણુ મરી ચૂક્યું અને નિર્જીર્યમાણુ નિર્જીર્ણુ થઇ ગયું એ પાંચ પદ વિવિધ અર્થવાળાં, વિવિધ

टीका—'एए णं' इत्यत्र णमितिपदं वाक्यालंकारे 'एए'= एतानि चलनादानि नव=पूर्वप्रदर्शितानि नवसंख्यकानि पदानि 'भंते' हे भदन्त ! किम् 'एगट्ठा' एकार्थानि-एकः अर्थो येषां तानि एकार्थानि ?, 'णाणाघोसा' नानाघोषाणि नाना= अनेकप्रकारकाः घोषाः=उदात्तानुदात्तस्वरिताः येषां तानि नानाघोषाणि, उदात्तानुदात्तत्वादिरूपविभिन्नोच्चारणयुक्तानि। 'णाणावंजणा' नानाव्यंजनानि, नाना= अनेकप्रकारकाणि व्यंजनानि=ककारादीनि अक्षराणि येषु तानि नानाव्यञ्जनानि। 'उदाहु' उताहो=अथवा, 'णाणट्ठा' नानार्थानि-नाना=विभिन्नप्रकारका अर्थाः येषां तानि नानार्थानि, तथा नानाघोषाणि नानाव्यञ्जनानि वा ? इहोक्तपदेषु चतुर्भङ्गी, तथाहि-कानिचित् पदानि समानार्थकानि समानव्यञ्जनानि च भवन्ति

पद नानाअर्थवाले, नानाघोषवाले और नानाव्यंजनवाले हैं।

पूर्वोक्त इस सूत्र में 'णं' पद वाक्यालंकार में प्रयुक्त हुआ है। इस सूत्र के द्वारा सूत्रकार पूर्वोक्त चलनादि नौ पद परस्पर तुल्यार्थवाले हैं कि भिन्नार्थवाले हैं ? इस प्रश्न का निर्णय कर रहे हैं—

एक है अर्थ जिन्हों का वे एकार्थ हैं। उदात्त, अनुदात्त और स्वरित, ये अनेक प्रकार के घोष हैं। ये जिन्हों के हैं वे नानाघोष हैं। उदात्त अनुदात्त और स्वरित, ये विभिन्न प्रकारके उच्चारण हैं। इन उच्चारणों से युक्त जो होते हैं वे नानाघोषवाले कहलाते हैं। ककार आदि नानाप्रकार के अक्षरों का नाम जिन्हों में हों वे नानाव्यंजनवाले हैं। 'उदाहु' शब्द 'अथवा' अर्थ का वाचक है। जिनका अर्थ भिन्न२ प्रकार का होता है वे विभिन्नार्थ हैं। इन उक्त चार पदों में चतुर्भंगी है

ઘોષ વાળાં, અને વિવિધ વ્યંજન વાળાં છે.

પૂર્વોકત આ સૂત્રમાં "णं" પદ વાકયાલંકારમાં વપરાયું છે. આ સૂત્રદ્વારા સૂત્રકાર પૂર્વોક્ત ચલનાદિ નવ પદો પરસ્પર તુલ્યાર્થ વાળાં છે કે ભિન્ન અર્થવાળાં છે, તે પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરે છે—

જેમનો એક જ પ્રકારનો અર્થ થતો હોય તે પદોને એકાર્થ પદો કહે છે. ઉદાત્ત, અનુદાત્ત, અને સ્વરિત, એ અનેક પ્રકારના ઘોષ છે. એ વિવિધઘોષ વાળાં પદોને 'નાનાઘોષ' પદો કહે છે. ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વરિત, એ વિવિધ પ્રકારના ઉચ્ચારણ છે. એવાં ઉચ્ચારણોથી યુક્ત જે પદો હોય છે તેમને નાના ઘોષ વાળાં કહે છે. કકાર આદિ વિવિધ પ્રકારના અક્ષરોનું નામ જે પદોમાં હોય તે પદોને 'નાના વ્યંજન વાળાં' પદો કહે છે. "उदाहु" પદ 'અથવા' અર્થનું વાચક છે. જેમનો જુદા જુદા પ્રકારનો અર્થ થતો હોય તે પદોને 'વિભિન્નાર્થ' પદો કહે છે. નીચેના ચાર પદોમાં આ પ્રકારની ચતુર્ભંગી છે—

यथा क्षीरं क्षीरम्, इह पदद्वयमपि समानार्थकं समानव्यञ्जनयुक्तं च, अयं प्रथमो भङ्गः १। कानिचित्पदानि समानार्थकानि भिन्नव्यञ्जनानि भवन्ति, यथा पयो दुग्धम्, इह पदद्वयं यद्यपि परस्परं विभिन्नैर्व्यञ्जनैर्युक्तं तथापि समानार्थकमेव, अर्थस्तु द्वयो-र्व्यञ्जनभेदेप्येक एव, इति द्वितीयो भङ्गः २। कानिचित्पदानि भिन्नार्थानि समानव्यञ्जनानि भवन्ति, यथा जिनः, तदुक्तं हैमीनाममालायाम्—

" अर्हन्नपि जिनश्चैव, जिनः सामान्यकेवली।
कन्दर्पोऽपि जिनश्चैव, जिनो नारायणो हरिः " ॥

वह इस प्रकार से है-(१) समानार्थ समानव्यंजन, (२) समानार्थ विविध-व्यंजन, (३) भिन्नार्थ समानव्यंजन, (४) भिन्नार्थ भिन्नव्यंजन। कितनेक पद एक ही अर्थवाले और समानव्यंजनवाले होते हैं, जैसे-"क्षीर-क्षीर"। क्षीर, क्षीर ये दो पद हैं फिर भी इनमें समानार्थता और समान व्यञ्जनता है। यह चतुर्भंगी के प्रथम भंग का दृष्टान्त है १। कितनेक पद समानार्थवाले होकर भी भिन्न२ व्यंजनवाले होते हैं जैसे-" पयो दुग्धम् "। ये दोनों पद यद्यपि भिन्न२ व्यंजनाक्षरों से युक्त हैं फिर भी अर्थ की समानता को लेकर समानार्थक हैं, क्यों कि दुग्ध शब्द का अर्थ भी दूध है और पयस् शब्द का अर्थ भी दूध है। यह चतुर्भंगी का दूसरा भंग है२। कितनेक पद भिन्नार्थ होकर भी समान व्यंजनवाले होते हैं जैसे-"जिन जिन" ये दो पद हैं। जिन यह पद समानव्यंजनवाला होकर भी भिन्न२ अर्थका वाचक है। यही बात हैमीनाममाला कोशमें कही है "अर्हन्नपि" इत्यादि-जिन शब्द जिनेन्द्र देवको कहता है, सामान्य केवलीको

---

(૧) સમાનાર્થ સમાન વ્યંજન, (૨) સમાનાર્થ વિવિધ વ્યંજન, (૩) ભિન્નાર્થ સમાન વ્યંજન, (૪) ભિન્નાર્થ ભિન્નવ્યંજન. કેટલાંક પદો એક જ અર્થ વાળાં અને સમાન વ્યંજન વાળાં હોય છે, જેમ કે ક્ષીર-ક્ષીર. ક્ષીર, ક્ષીર એ બે પદો છે, છતાં પણ તેમનામાં સમાનાર્થતા અને સમાનવ્યંજનતા છે. આ ચતુર્ભંગીના પ્રથમ ભંગનું દૃષ્ટાંત છે, ૧. કેટલાંક પદો સમાનાર્થ વાળાં હોવા છતાં ભિન્ન ભિન્ન વ્યંજન વાળાં હોય છે, જેમ કે " पयो दुग्धम् " આ બન્ને પદો જો કે જુદા જુદા વ્યંજનાક્ષરો વાળાં છે તો પણ, તેમની વચ્ચે અર્થની સમાનતા હોવાથી સમાનાર્થક છે. કારણ કે દૂધ અને 'પયસ્' બન્ને શબ્દોનો અર્થ દૂધ થાય છે. આ ચતુર્ભંગીના બીજા ભંગનું દૃષ્ટાંત છે ૨. કેટલાંક પદો ભિન્નાર્થક હોવા છતાં પણ સમાન વ્યંજન વાળાં હોય છે, જેમ કે 'જિન' 'જિન' 'જિન' પદ સમાન વ્યંજન વાળું હોવા છતાં પણ જુદા જુદા અર્થ દર્શાવે છે. એજ વાત હૈમીનામમાળાકોશમાં કહી છે. "अर्हन्नपि" ઇત્યાદિ-જિનેન્દ્ર દેવને જિન કહે છે, સામાન્ય

इत्यत्र जिनपदं समानव्यञ्जनमपि भिन्नार्थकम् । इति तृतीयो भङ्गः ३ ।

कानिचित्पदानि तु भिन्नार्थानि भिन्नव्यञ्जनानि च भवन्ति, यथा—घटः, पटः, लकुटः, एतानि त्रीणि पदानि भिन्नभिन्नमेवार्थं प्रतिपादयन्ति तथा भिन्नभिन्नै-र्व्यञ्जनैर्युक्तानीति चतुर्थो भङ्गः ४ इति ।

ननु एवं क्रमेण चतुर्भङ्गसंभवेऽप्यत्र प्रश्नसूत्रे द्वितीय—चतुर्थभङ्गौ एव कथं संगृहीतौ? इति चेदाह—प्रश्नवाक्येषु 'चलमाणे चलिए'इत्यादिस्थलेषु भिन्नानामेव व्यञ्जनानां दर्शनात्, समानव्यञ्जनघटितयोः प्रथमतृतीययोर्भङ्गयोः संभवाभावादिति ।

उत्तरमाह—' गोयमा ' इत्यादि । 'गोयमा' हे गौतम ! "चलमाणे चलिए, उदीरिज्जमाणे उदीरिए, वेइज्जमाणे वेइए, पहिज्जमाणे पहीणे" एतानि चत्वारि

कहता है, तथा कामदेव नारायण, और हरि को भी कहता है। इस तरह जिन पद समानव्यंजन वाला होकर भी भिन्नार्थ का वाचक है। चतुर्भंगी का यह तृतीय भंग है ३। कितनेक पद भिन्न२ अर्थवाले और भिन्न२ व्यंजनवाले होते हैं, जैसे—"घट, पट, लकुट" आदि पद। ये घट पटादि पद भिन्न२ अर्थवाले हैं और भिन्न२ व्यंजनाक्षरों से युक्त हैं। यह चौथा भंग है ४।

शंका—इस क्रम से जब चार भंग संभवित होते हैं तो फिर इस प्रश्न सूत्र में द्वितीयभंग और चतुर्थभंग ही क्यों संगृहीत किये हैं?

उत्तर—इन प्रश्नवाक्यों में " चलमाणे चलिए " इत्यादि स्थलों में भिन्न२ ही व्यंजन देखे जाते हैं। इसलिये भिन्न२ व्यंजनों को लेकर द्वितीयभंग और चतुर्थभंग ही संगृहीत किये हैं। समानव्यंजनों को

કેવલીને જિન કહે છે, કામદેવ, નારાયણ અને હરિને પણ જિન કહે છે. આ રીતે 'જિન' પદ સમાન વ્યંજન વાળું હોવા છતાં પણ જુદા જુદા અર્થ દર્શાવે છે. ચતુર્ભંગીના ત્રીજા ભંગનાં આ ઉદાહરણો છે ૩. કેટલાંક પદો ભિન્ન ભિન્ન અર્થ વાળા અને જુદા જુદા વ્યંજન વાળાં હોય છે. જેમ કે ઘટ–ઘડો, પટ–વસ્ત્ર, લકુટ –લાકડી વગેરે પદો. તે પદો જુદા જુદા અર્થવાળાં અને જુદા જુદા વ્યંજનાક્ષરો-વાળાં છે. આ ચોથો ભંગ છે ૪.

શંકા—આ ક્રમ પ્રમાણે જો ચાર ભંગ સંભવિત હોય છે તો પછી આ પ્રશ્ન સૂત્રમાં બીજા ભંગ અને ત્રીજા ભંગનો જ સંગ્રહ શા માટે કર્યો છે ?

ઉત્તર—આ પ્રશ્ન વાકયોમાં "चलमाणे चलिए" ઇત્યાદિ સ્થળોમાં જુદા જુદા વ્યંજનો જ દેખાય છે તેથી ભિન્ન ભિન્ન વ્યંજનોને લીધે બીજા અને ચોથા ભંગનો જ સંગ્રહ કરાયો છે. સમાન વ્યંજનો નહીં હોવાથી પહેલો અને ત્રીજો

यथा क्षीरं क्षीरम्, इह पदद्वयमपि समानार्थकं समानव्यञ्जनयुक्तं च, अयं प्रथमो भङ्गः १। कानिचित्पदानि समानार्थकानि भिन्नव्यञ्जनानि भवन्ति, यथा पयो दुग्धम्, इह पदद्वयं यद्यपि परस्परं विभिन्नैर्व्यञ्जनैर्युक्तं तथापि समानार्थकमेव, अर्थस्तु द्वयोर्व्यञ्जनभेदेऽप्येक एव, इति द्वितीयो भङ्गः २। कानिचित्पदानि भिन्नार्थानि समानव्यञ्जनानि भवन्ति, यथा जिनः, तदुक्तं हैमीनाममालायाम्—

"अर्हन्नपि जिनश्चैव, जिनः सामान्यकेवली।
कन्दर्पोऽपि जिनश्चैव, जिनो नारायणो हरिः" ॥

वह इस प्रकार से है-(१) समानार्थ समानव्यंजन, (२) समानार्थ विविधव्यंजन, (३) भिन्नार्थ समानव्यंजन, (४) भिन्नार्थ भिन्नव्यंजन। कितनेक पद एक ही अर्थवाले और समानव्यंजनवाले होते हैं, जैसे-"क्षीर-क्षीर"। क्षीर, क्षीर ये दो पद हैं फिर भी इनमें समानार्थता और समान व्यञ्जनता है। यह चतुर्भंगी के प्रथम भंग का दृष्टान्त है १। कितनेक पद समानार्थवाले होकर भी भिन्न२ व्यंजनवाले होते हैं जैसे-"पयो दुग्धम्"। ये दोनों पद यद्यपि भिन्न२ व्यंजनाक्षरों से युक्त हैं फिर भी अर्थ की समानता को लेकर समानार्थक हैं, क्यों कि दुग्ध शब्द का अर्थ भी दूध है और पयस् शब्द का अर्थ भी दूध है। यह चतुर्भंगी का दूसरा भंग है२। कितनेक पद भिन्नार्थ होकर भी समान व्यंजनवाले होते हैं जैसे-"जिन जिन" ये दो पद हैं। जिन यह पद समानव्यंजनवाला होकर भी भिन्न२ अर्थका वाचक है। यही बात हैमीनाममाला कोशमें कही है "अर्हन्नपि" इत्यादि-जिन शब्द जिनेन्द्र देवको कहता है, सामान्य केवलीको

---

(૧) સમાનાર્થ સમાન વ્યંજન, (૨) સમાનાર્થ વિવિધ વ્યંજન, (૩) ભિન્નાર્થ સમાન વ્યંજન, (૪) ભિન્નાર્થ ભિન્નવ્યંજન. કેટલાંક પદો એક જ અર્થ વાળાં અને સમાન વ્યંજન વાળાં હોય છે, જેમ કે ક્ષીર-ક્ષીર. ક્ષીર, ક્ષીર એ બે પદો છે, છતાં પણ તેમનામાં સમાનાર્થતા અને સમાનવ્યંજનતા છે. આ ચતુર્ભંગીના પ્રથમ ભંગનું દૃષ્ટાંત છે, ૧. કેટલાંક પદો સમાનાર્થ વાળાં હોવા છતાં ભિન્ન ભિન્ન વ્યંજન વાળાં હોય છે, જેમ કે "पयो दुग्धम्" આ બન્ને પદો જો કે જુદા જુદા વ્યંજનાક્ષરો વાળાં છે તો પણ, તેમની વચ્ચે અર્થની સમાનતા હોવાથી સમાનાર્થક છે. કારણ કે દૂધ અને 'પયસ્' બન્ને શબ્દોનો અર્થ દૂધ થાય છે. આ ચતુર્ભંગીના બીજા ભંગનું દૃષ્ટાંત છે ૨. કેટલાંક પદો ભિન્નાર્થક હોવા છતાં પણ સમાન વ્યંજન વાળાં હોય છે, જેમ કે 'જિન' 'જિન' 'જિન' પદ સમાન વ્યંજન વાળું હોવા છતાં પણ જુદા જુદા અર્થ દર્શાવે છે. એજ વાત હૈમીનામમાળાકોશમાં કહી છે. "अर्हन्नपि" ઇત્યાદિ-જિનેન્દ્ર દેવને જિન કહે છે, સામાન્ય

इत्यत्र जिनपदं समानव्यञ्जनमपि भिन्नार्थकम्। इति तृतीयो भङ्गः ३।

कानिचित्पदानि तु भिन्नार्थानि भिन्नव्यञ्जनानि च भवन्ति, यथा—घटः, पटः, लकुटः, एतानि त्रीणि पदानि भिन्नभिन्नमेवार्थं प्रतिपादयन्ति तथा भिन्नभिन्नैर्व्यञ्जनैर्युक्तानीति चतुर्थो भङ्गः ४ इति।

ननु एवं क्रमेण चतुर्भङ्गसंभवेऽप्यत्र प्रश्नसूत्रे द्वितीय—चतुर्थभङ्गौ एव कथं संगृहीतौ? इति चेदाह—प्रश्नवाक्येषु 'चलमाणे चलिए' इत्यादिस्थलेषु भिन्नानामेव व्यञ्जनानां दर्शनात्, समानव्यञ्जनघटितयोः प्रथमतृतीययोर्भङ्गयोः संभवाभावादिति।

उत्तरमाह—'गोयमा' इत्यादि। 'गोयमा' हे गौतम! "चलमाणे चलिए, उदीरिज्जमाणे उदीरिए, वेइज्जमाणे वेइए, पहिज्जमाणे पहीणे" एतानि चत्वारि

कहता है, तथा कामदेव नारायण, और हरि को भी कहता है। इस तरह जिन पद समानव्यंजन वाला होकर भी भिन्नार्थ का वाचक है। चतुर्भंगी का यह तृतीय भंग है ३। कितनेक पद भिन्न२ अर्थवाले और भिन्न२ व्यंजनवाले होते हैं, जैसे—"घट, पट, लकुट" आदि पद। ये घट पटादि पद भिन्न२ अर्थवाले हैं और भिन्न२ व्यंजनाक्षरों से युक्त हैं। यह चौथा भंग है ४।

शंका—इस क्रम से जब चार भंग संभवित होते हैं तो फिर इस प्रश्न सूत्र में द्वितीयभंग और चतुर्थभंग ही क्यों संगृहीत किये हैं?

उत्तर—इन प्रश्नवाक्यों में "चलमाणे चलिए" इत्यादि स्थलों में भिन्न२ ही व्यंजन देखे जाते हैं। इसलिये भिन्न२ व्यंजनों को लेकर द्वितीयभंग और चतुर्थभंग ही संगृहीत किये हैं। समानव्यंजनों को

કેવલીને જિન કહે છે, કામદેવ, નારાયણ અને હરિને પણ જિન કહે છે. આ રીતે 'જિન' પદ સમાન વ્યંજન વાળું હોવા છતાં પણ જુદા જુદા અર્થ દર્શાવે છે. ચતુર્ભંગીના ત્રીજા ભંગનાં આ ઉદાહરણો છે ૩. કેટલાંક પદો ભિન્ન ભિન્ન અર્થ વાળા અને જુદા જુદા વ્યંજન વાળાં હોય છે. જેમ કે ઘટ—ઘડો, પટ—વસ્ત્ર, લકુટ—લાકડી વગેરે પદો. તે પદો જુદા જુદા અર્થવાળાં અને જુદા જુદા વ્યંજનાક્ષરોવાળાં છે. આ ચોથો ભંગ છે ૪.

શંકા—આ ક્રમ પ્રમાણે જો ચાર ભંગ સંભવિત હોય છે તો પછી આ પ્રશ્ન સૂત્રમાં બીજા ભંગ અને ત્રીજા ભંગનો જ સંગ્રહ શા માટે કર્યો છે?

ઉત્તર—આ પ્રશ્ન વાકયોમાં "चलमाणे चलिए" ઇત્યાદિ સ્થળોમાં જુદા જુદા વ્યંજનો જ દેખાય છે તેથી ભિન્ન ભિન્ન વ્યંજનોને લીધે બીજા અને ચોથા ભંગનો જ સંગ્રહ કરાયો છે. સમાન વ્યંજનો નહીં હોવાથી પહેલો અને ત્રીજો

त्पत्ति-मोक्षप्राप्तिरूपं फलद्वयं कथितम्, तत्र केवलज्ञानोत्पत्तिर्जीवेनाद्यावधि न प्राप्ता, अत एवोत्पादपक्षो मुख्यः, तादृशकेवलज्ञानोत्पत्त्यर्थमेव संयमग्रहण-कठिन-तपश्चरण-घोरपरिषहोपसर्गसहनादौ प्रयासदर्शनात्, समुत्पन्नकेवलज्ञानस्यैव मोक्ष-प्राप्तिसंभवात्, मोक्षं प्रति अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां केवलज्ञानस्य कारणत्वावधारणेन कारणं विना कार्योत्पत्तेरसंभवात्। यदि कारणमन्तरेणापि कार्यं भवेत्तदा न कोपि तृप्त्यर्थी तदर्थं भोजनादौ प्रयत्नं कुर्यात्, न वा पाकार्थी वह्निमुत्पादयति, न वा कोपि केवलज्ञानाय चेष्टेत, तथा च जीवस्यानादिकालप्रवृत्तः संसारः कथमपि

फल बतलाये गये हैं-एक केवलज्ञान की उत्पत्तिरूप और दूसरा मोक्ष की प्राप्तिरूप। केवलज्ञान की उत्पत्ति जीव के अभीतक नहीं हुई इसलिये उत्पादपक्ष मुख्य है। केवलज्ञान की उत्पत्ति के निमित्त ही संयमग्रहण, कठिनतपश्चरण, घोरपरीषह और उपसर्गकासहन आदिमें जीवका प्रयास देखा जाता है। जिस जीव को केवलज्ञान उत्पन्न हो चुका है ऐसे जीव को ही मोक्ष की प्राप्ति होती है। मोक्ष के प्रति अन्वय और व्यतिरेक को लेकर केवलज्ञान में कारणता का निश्चय किया गया है। कारण के विना कार्य की उत्पत्ति होनी असंभव है। यदि कारण के विना भी कार्य की उत्पत्ति होने लगे तो कोई भी तृप्ति का अर्थी तृप्ति के निमित्त भोजनादिक में जो प्रयत्न करता है वह नहीं करेगा, और न पाक का अर्थी कोई भी मनुष्य आग को सिलगावेगा। तथा, न कोई केवलज्ञान के लिये चेष्टा ही करेगा। इस तरह केवलज्ञान प्राप्ति के निमित्त चेष्टा के अभाव में जीव के साथ अनादिकाल से चला आया संसार किसी

ज्ञाननी ઉत्पत्तिरूप ફળ અને (૨) મોક્ષની પ્રાપ્તિરૂપ ફળ હજી સુધી જીવને કેવળ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થઇ નથી તેથી ઉત્પાદપક્ષ મુખ્ય છે. કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિને માટે જ સંયમગ્રહણ, કઠિન તપસ્યા, ઘોર પરીષહ, અને ઉપસર્ગ સહન આદિમાં જીવ પ્રવૃત્ત થાય છે. જે જીવને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈ ગયું હોય તે જીવને જ મોક્ષ મળે છે. મોક્ષ પ્રત્યે અન્વય અને વ્યતિરેકને લીધે જ કેવળજ્ઞાનમાં કારણતાનો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો છે. કારણ વિના કાર્યની ઉત્પત્તિ જ સંભવી શકતી નથી. જો કારણ વગર પણ કાર્યની ઉત્પત્તિ થવા માંડે તો કોઇ પણ તૃપ્તિનો અર્થી તૃપ્તિને નિમિત્તે ભોજનાદિ બનાવવાનો જે પ્રયત્ન કરે છે તે ન કરે, અને રસોઇ ખાવા ઇચ્છતી કોઈ પણ વ્યક્તિ ચૂલો જ ન સળગાવત. તથા કોઈ પણ વ્યક્તિ કેવળજ્ઞાનને માટે ચેષ્ટા (પ્રયત્ન) જ ન કરત. આ પ્રમાણે કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટેની પ્રવૃત્તિને અભાવે જીવની સાથે અનાદિ કાળથી ચાલ્યો આવતો સંસાર કોઈ પણ રીતે

नोच्छिद्येत। तत्रायं क्रमः–स्थितिक्षयात् उदीरणावलाद्वा जीवसंवद्धं कर्म शुभमशुभं वा चलति, अर्थात् फलदानायाभिमुखं भवदुदयं प्राप्नोति तत उदितं कर्म वेद्यतेऽनुभूतं भवति, अनुभूतं कर्म स्वफलानुभवानन्तरमेव जीवात्प्रहीणं भवति=अपगच्छति कर्मगमनान्तरं समुत्पद्यते केवलज्ञानम्, उदिते च केवलज्ञाने मोक्षः संजायते, उदिते सवितरि भुवनान्तर्गतं पदार्थजातमालोकितं भवति तद्वत्, तस्मात् उत्पादपर्यायपक्षाभिप्रायेण 'चलमाणे चलिए' इत्यादि चत्वारि पदानि विज्ञेयानि।

भी तरह नष्ट नहीं हो सकेगा। इन चलनादि चार पदों का क्रम इस प्रकार से है--कर्म की स्थिति जब क्षय हो जाती है, अथवा कर्म की जब उदीरणा होती है तब क्षय से अथवा उदीरणा के बल से, जीव के साथ अनादिकाल से बंध को प्राप्त हुआ जो शुभ और अशुभ कर्म है वह चलता है, अर्थात् फलादान के लिये सन्मुख होता हुआ वह उदय में आता है। जो कर्म उदय में आता है, अर्थात् अपना फल देता है, तब वह कर्म अनुभूत हो जाता है, अर्थात् उसका फल भोग लिया जाता है। जब कर्म अपना फल दे चुकता है तब वह जीव से प्रहीण–जुदा हो जाता है। केवलज्ञान के उत्पन्न होने पर जीव को मोक्ष प्राप्त होता है। जिस प्रकार सूर्य के उदय होने पर भुवनान्तर्गत समस्त पदार्थसमूह प्रकाशित हो उठता है उसी प्रकार केवलज्ञान के उदय होने पर उससे त्रिकालवर्ती समस्त ज्ञेय प्रकाशित हो उठते हैं, अर्थात् दर्पण की तरह समस्त ज्ञेय उसमें झलकने लगते हैं। इसलिये केवलज्ञान की उत्पादरूप

નષ્ટ થઇ શકે નહીં. 'ચલન' આદિ એ ચાર પદોનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે–કર્મની સ્થિતિ જ્યારે ક્ષય પામી જાય છે–અથવા કર્મની જ્યારે ઉદીરણા થાય છે ત્યારે ક્ષયને લીધે અથવા ઉદીરણાને લીધે, જીવની સાથે અનાદિકાળથી બંધને પામેલાં જે શુભ અને અશુભ કર્મ હોય છે તે ચાલવા માંડે છે–ફલદાન દેવાને માટે સન્મુખ થઇને ઉદયમાં આવે છે. જે કર્મ ઉદયમાં આવે છે, એટલે કે પોતાનું ફળ દે છે–તે કર્મનું ફળ ભોગવી લેવામાં આવે છે. જ્યારે કર્મ પોતાનું ફળ આપી દે છે ત્યારે તે જીવથી પ્રહીણ-અલગ-થઈ જાય છે. અને કર્મ અલગ થતાં જ જીવમાં કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થવાથી જીવને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. જેમ સૂર્યનો ઉદય થાય ત્યારે મકાનની અંદરનો સમસ્ત પદાર્થ–સમૂહ પ્રકાશિત થઈ જાય છે, એજ પ્રમાણે કેવળજ્ઞાનનો ઉદય થાય ત્યારે તેના પ્રભાવથી ત્રિકાળવર્તી સમસ્ત જ્ઞેય પદાર્થો પ્રકાશિત થઈ જાય છે, એટલે કે જેમ દર્પણમાં પ્રતિબિંબ ચમકી ઉઠે છે તેમ તે કેવળજ્ઞાની આત્માને સમસ્ત જ્ઞેય પદાર્થોનું યથાર્થ દર્શન થાય છે. તેથી કેવળજ્ઞાનની ઉત્પાદરૂપ પર્યાય પક્ષના

त्पत्ति-मोक्षप्राप्तिरूपं फलद्वयं कथितम्, तत्र केवलज्ञानोत्पत्तिर्जीवेनाद्यावधि न प्राप्ता, अत एवोत्पादपक्षो मुख्यः, तादृशकेवलज्ञानोत्पत्त्यर्थमेव संयमग्रहण-कठिनतपश्चरण-घोरपरिषहोपसर्गसहनादौ प्रयासदर्शनात्, समुत्पन्नकेवलज्ञानस्यैव मोक्षप्राप्तिसंभवात्, मोक्षं प्रति अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां केवलज्ञानस्य कारणत्वावधारणेन कारणं विना कार्योत्पत्तेरसंभवात्। यदि कारणमन्तरेणापि कार्यं भवेत्तदा न कोपि तृप्त्यर्थी तदर्थं भोजनादौ प्रयत्नं कुर्यात्, न वा पाकार्थी वह्निमुत्पादयति, न वा कोपि केवलज्ञानाय चेष्टेत, तथा च जीवस्यानादिकालप्रवृत्तः संसारः कथमपि

फल बतलाये गये हैं-एक केवलज्ञान की उत्पत्तिरूप और दूसरा मोक्ष की प्राप्तिरूप। केवलज्ञान की उत्पत्ति जीव के अभीतक नहीं हुई इसलिये उत्पादपक्ष मुख्य है। केवलज्ञान की उत्पत्ति के निमित्त ही संयमग्रहण, कठिनतपश्चरण, घोरपरीषह और उपसर्गकासहन आदिमें जीवका प्रयास देखा जाता है। जिस जीव को केवलज्ञान उत्पन्न हो चुका है ऐसे जीव को ही मोक्ष की प्राप्ति होती है। मोक्ष के प्रति अन्वय और व्यतिरेक को लेकर केवलज्ञान में कारणता का निश्चय किया गया है। कारण के विना कार्य की उत्पत्ति होनी असंभव है। यदि कारण के विना भी कार्य की उत्पत्ति होने लगे तो कोई भी तृप्ति का अर्थी तृप्ति के निमित्त भोजनादिक में जो प्रयत्न करता है वह नहीं करेगा, और न पाक का अर्थी कोई भी मनुष्य आग को सिलगावेगा। तथा, न कोई केवलज्ञान के लिये चेष्टा ही करेगा। इस तरह केवलज्ञान प्राप्ति के निमित्त चेष्टा के अभाव में जीव के साथ अनादिकाल से चला आया संसार किसी

જ્ઞાનની ઉત્પત્તિરૂપ ફળ અને (૨) મોક્ષની પ્રાપ્તિરૂપ ફળ. હજી સુધી જીવને કેવળ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થઇ નથી તેથી ઉત્પાદપક્ષ મુખ્ય છે. કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિને માટે જ સંયમગ્રહણ, કઠિન તપસ્યા, ઘોર પરીષહ, અને ઉપસર્ગ સહન આદિમાં જીવ પ્રવૃત્ત થાય છે. જે જીવને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈ ગયું હોય તે જીવને જ મોક્ષ મળે છે. મોક્ષ પ્રત્યે અન્વય અને વ્યતિરેકને લીધે જ કેવળજ્ઞાનમાં કારણતાનો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો છે. કારણ વિના કાર્યની ઉત્પત્તિ જ સંભવી શકતી નથી. જો કારણ વગર પણ કાર્યની ઉત્પત્તિ થવા માંડે તો કોઇ પણ તૃપ્તિનો અર્થી તૃપ્તિને નિમિત્તે ભોજનાદિ બનાવવાનો જે પ્રયત્ન કરે છે તે ન કરે, અને રસોઇ ખાવા ઇચ્છતી કોઈ પણ વ્યક્તિ ચૂલો જ ન સળગાવત. તથા કોઈ પણ વ્યક્તિ કેવળજ્ઞાનને માટે ચેષ્ટા (પ્રયત્ન) જ ન કરત. આ પ્રમાણે કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટેની પ્રવૃત્તિને અભાવે જીવની સાથે અનાદિ કાળથી ચાલ્યો આવતો સંસાર કોઈ પણ રીતે

नोच्छिद्येत। तत्रायं क्रमः-स्थितिक्षयात् उदीरणाबलाद्वा जीवसंबद्धं कर्म शुभमशुभं वा चलति, अर्थात् फलदानायाभिमुखं भवदुदयं प्राप्नोति तत उदितं कर्म वेद्यतेऽनुभूतं भवति, अनुभूतं कर्म स्वफलानुभवानन्तरमेव जीवात्प्रहीणं भवति=अपगच्छति कर्मगमनान्तरं समुत्पद्यते केवलज्ञानम्, उदिते च केवलज्ञाने मोक्षः संजायते, उदिते सवितरि भुवनान्तर्गतं पदार्थजातमालोकितं भवति तद्वत्, तस्मात् उत्पादपर्यायपक्षाभिप्रायेण 'चलमाणे चलिए' इत्यादि चत्वारि पदानि विज्ञेयानि।

भी तरह नष्ट नहीं हो सकेगा। इन चलनादि चार पदों का क्रम इस प्रकार से है--कर्म की स्थिति जब क्षय हो जाती है, अथवा कर्म की जब उदीरणा होती है तब क्षय से अथवा उदीरणा के बल से, जीव के साथ अनादिकाल से बंध को प्राप्त हुआ जो शुभ और अशुभ कर्म है वह चलता है, अर्थात् फलादान के लिये सन्मुख होता हुआ वह उदय में आता है। जो कर्म उदय में आता है, अर्थात् अपना फल देता है, तब वह कर्म अनुभूत हो जाता है, अर्थात् उसका फल भोग लिया जाता है। जब कर्म अपना फल दे चुकता है तब वह जीव से प्रहीण-जुदा हो जाता है। केवलज्ञान के उत्पन्न होने पर जीव को मोक्ष प्राप्त होता है। जिस प्रकार सूर्य के उदय होने पर भुवनान्तर्गत समस्त पदार्थसमूह प्रकाशित हो उठता है उसी प्रकार केवलज्ञान के उदय होने पर उससे त्रिकालवर्ती समस्त ज्ञेय प्रकाशित हो उठते हैं, अर्थात् दर्पण की तरह समस्त ज्ञेय उसमें झलकने लगते हैं। इसलिये केवलज्ञान की उत्पादरूप

નષ્ટ થઈ શકે નહીં. 'ચલન' આદિ એ ચાર પદોનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે-કર્મની સ્થિતિ જ્યારે ક્ષય પામી જાય છે-અથવા કર્મની જ્યારે ઉદીરણા થાય છે ત્યારે ક્ષયને લીધે અથવા ઉદીરણાને લીધે, જીવની સાથે અનાદિકાળથી બંધને પામેલાં જે શુભ અને અશુભ કર્મ હોય છે તે ચાલવા માંડે છે-ફલદાન દેવાને માટે સન્મુખ થઈને ઉદયમાં આવે છે. જે કર્મ ઉદયમાં આવે છે, એટલે કે પોતાનું ફળ દે છે-તે કર્મનું ફળ ભોગવી લેવામાં આવે છે. જ્યારે કર્મ પોતાનું ફળ આપી દે છે ત્યારે તે જીવથી પ્રહીણ-અલગ-થઈ જાય છે. અને કર્મ અલગ થતાં જ જીવમાં કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થવાથી જીવને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. જેમ સૂર્યનો ઉદય થાય ત્યારે મકાનની અંદરનો સમસ્ત પદાર્થ-સમૂહ પ્રકાશિત થઈ જાય છે, એજ પ્રમાણે કેવળજ્ઞાનનો ઉદય થાય ત્યારે તેના પ્રભાવથી ત્રિકાળવર્તી સમસ્ત જ્ઞેય પદાર્થો પ્રકાશિત થઈ જાય છે, એટલે કે જેમ દર્પણમાં પ્રતિબિંબ ચમકી ઉઠે છે તેમ તે કેવળજ્ઞાની આત્માને સમસ્ત જ્ઞેય પદાર્થોનું યથાર્થ દર્શન થાય છે. તેથી કેવળજ્ઞાનની ઉત્પાદરૂપ પર્યાય પક્ષના

अत्र द्वितीयभङ्गे 'चलमाणे चलिए' इत्यादीनि चत्वारि पदान्युपादाय एकार्थकानि भिन्नव्यञ्जनानि' इति द्वितीयो भङ्गः प्रदर्शितः।

तथा 'छिज्जमाणे छिन्ने' इत्यादिपञ्चपदानि आदाय भिन्नार्थानि भिन्न-व्यञ्जनानीति चतुर्थो भङ्गः प्रदर्शितः।

अथवा 'हन्ता गोयमा चलमाणे चलिए' इत्याद्युत्तरप्रतिपादकसूत्रस्य एवमर्थः करणीयः, तथाहि-कर्म द्विविधम्-सामान्यरूपं विशेषरूपं च। तत्र स्थित्य-नुभागेत्यादिविशेषणरहितं यत्कर्म तत् सामान्यरूपं कर्म, इति कथ्यते, तादृश-विशेषणसहितं यत्कर्म तत् विशेषरूपमिति कथ्यते, तत्र सामान्यकर्माभिप्रायेण चलनादीनि चत्वारि पदानि एकार्थकानि भिन्नव्यञ्जनानीत्युच्यते।

पर्याय के पक्ष के अभिप्राय से "चलमाणे चलिए" इत्यादि चार पद जानना चाहिये। इस तरह द्वितीयभंग जो समानार्थ विविधव्यंजन-रूप है उसमें ये "चलमाणे चलिए', आदि चार पद हैं। इसी भंग की अपेक्षा लेकर इन्हें समानार्थक और भिन्नव्यंजनवाला प्रकट किया है। इस प्रकार यह द्वितीय भंग है। तथा-"छिज्जमाणे छिन्ने" इत्यादि जो पांच पद हैं उनको लेकर सूत्रकार ने भिन्नार्थ भिन्नव्यंजन नाम का चौथा भंग प्रकट किया है।

अथवा-"हन्ता गोयमा! चलमाणे चलिए" इत्यादि उत्तरप्रति-पादक सूत्र का ऐसा अर्थ करना चाहिये-कर्म दो प्रकार का होता है-एक सामान्यकर्म और दूसरा विशेषकर्म। स्थितिबंध, अनुभागबंध आदि विशेषणों से रहित जो कर्म है वह सामान्यकर्म है, तथा स्थितिबंध आदि विशेषणों से सहित जो कर्म है वह विशेषकर्म है। इनमें सामा-

---

અભિપ્રાયે "चलमाणे चलिए" ઈત્યાદિ ચાર પદ સમજવા જોઈએ. આ રીતે દ્વિતીય ભંગ કે જે સમાનાર્થ વિવિધ વ્યંજનરૂપ છે તેમાં "चलमाणे चलिए" આદિ ચાર પદ છે. એજ ભંગની અપેક્ષાએ તેમને સમાનાર્થક અને જુદા જુદા વ્યંજનવાળાં બતાવ્યાં છે. આ પ્રકારનો એ બીજો ભંગ છે. તથા-"छिज्जमाणे छिन्ने" ઈત્યાદિ જે પાંચ પદો છે તેમની અપેક્ષાએ ભિન્નાર્થ ભિન્નવ્યંજન નામનો ચોથો ભંગ દર્શાવ્યો છે.

અથવા-"हन्ता गोयमा! चलमाणे चलिए" ઈત્યાદિ ઉત્તર પ્રતિપાદક સૂત્રનો આ પ્રમાણે અર્થ કરવો જોઇએ-કર્મ બે પ્રકારનાં હોય છે.-(૧) સામાન્ય કર્મ અને(૨) વિશેષ કર્મ. સ્થિતિબંધ, અનુભાગબંધ આદિ વિશેષણોથી રહિત જે કર્મ હોય છે તેને સામાન્ય કર્મ કહે છે. તથા સ્થિતિબંધ આદિ વિશેષણોથી યુકત જે કર્મ હોય છે તેને વિશેષ કર્મ

'छिज्जमाणे छिण्णे' इत्यादिपञ्चपदानि विशेषकर्माभिप्रायेण नानार्थानि नानाव्यञ्जनानि चोच्यन्ते, तत्र छिद्यमानं छिन्नमिति-प्रथमपदं स्थितिबन्धरूप-विशेषणविशिष्टकर्माभिप्रायेण कथितम्, स्थितिबन्धो नाम अध्यवसायविशेषगृहीतस्य कर्मदलिकस्य स्थितिकालस्य नियमनम्। सयोगिकेवली अन्तकाले योगनिरोधं कर्तुं दीर्घकालिकानां वेदनीयनामगोत्राणां स्थितिकालं यत् अपवर्तनाकरणद्वारा अन्तर्मुहूर्तपरिमितस्थितिपरिमाणं करोति तदेव कर्मणां स्थितिघातः, एवम् कर्मणा

न्यकर्म के अभिप्राय से चलनादिक चार पद एकार्थवाले और भिन्न-व्यंजनवाले कहे गये हैं।

"छिज्जमाणे छिण्णे" इत्यादि जो पांच पद हैं वे विशेषकर्म के अभिप्राय से नानाअर्थवाले और नानाव्यंजनवाले प्रकट किये गये हैं। इनमें "छिज्जमाणे छिण्णे" जो यह प्रथम पद है वह बंध का भेद जो स्थितिबंध है उस स्थितिबंधरूप विशेषण से विशिष्ट कर्म के अभिप्राय से कहा गया है। अध्यवसायविशेष से जीव के द्वारा गृहीत जो कर्म-दलिक है उस की जो स्थितिकाल का नियमन है वह स्थितिबंध है, अर्थात् कर्म में स्वभाव बनने के साथ ही उस स्वभाव से अमुकसमय तक च्युत न होने की मर्यादा भी पुद्गलों में निर्मित होती है, यह काल-मर्यादा का निर्माण ही स्थितिबंध है। सयोगीकेवली भगवान् अन्तकाल में योगों का निरोध करने के लिये दीर्घकाल की स्थितिवाला वेदनीय, नाम और गोत्र, इन तीन कर्मों के स्थितिकाल को अपवर्तनाकरण द्वारा अन्तर्मुहूर्तकाल प्रमाणवाला करते हैं, यही कर्मों की स्थिति का

કહે છે. એમાંના સામાન્ય કર્મની અપેક્ષાએ ચલનાદિ ચાર પદ એકાર્થવાળાં અને જુદા જુદા વ્યંજનવાળાં કહેલાં છે.

"छिज्जमाणे छिण्णे" ઇત્યાદિ પાંચ પદો વિશેષ કર્મની અપેક્ષાએ વિવિધ અર્થવાળાં અને વિવિધ વ્યંજનવાળાં બતાવ્યાં છે. તેમાંનું "छिज्जमाणे छिण्णे" નામનું જે પહેલુ પદ છે તે સ્થિતિબંધ નામના બંધરૂપ વિશેષણથી યુક્ત હોવાથી તેને વિશેષ કર્મ કહ્યું છે. અધ્યવસાય વિશેષથી જીવદ્વારા ગૃહીત જે કર્મદલિક છે તેની સ્થિતિકાળનું જે નિયમન છે, તેનું નામ સ્થિતિબંધ છે. એટલે કે કર્મમાં સ્વભાવ બનવાની સાથેજ તે સ્વભાવમાંથી અમુક સમય સુધી ચલિત ન થવાની મર્યાદા પણ પુદ્ગલોમાં નિર્ણીત થાય છે. એ કાળમર્યાદાના નિર્માણનેજ સ્થિતિબંધ કહે છે. સયોગી કેવલી ભગવાન અન્તકાળે યોગોનો નિરોધ કરવાને માટે દીર્ઘકાળની સ્થિતિવાળા વેદનીય, નામ અને ગોત્ર, એ ત્રણ કર્મોના સ્થિતિકાળને અપવર્તનાકરણદ્વારા અન્તર્મુહૂર્તકાળ પ્રમાણવાળાં કરે છે, એને જ કર્મોની સ્થિતિનો ઘાત કહે છે.

मल्पसमयपरिमाणताप्रापणेन छिद्यमानं छिन्नमिति कथ्यते, इत्यभिप्रायः।

'भिज्जमाणे भिण्णे' भिद्यमानं भिन्नमिति तु अनुभागविशिष्टकर्माभिप्रायेण कथितम्। कर्मपुद्गलानामेव शुभोऽशुभो वा घात्यघाती वा यो रसः स अनुभागबन्धः, सयोगिकेवली कर्मणां स्थितिघातकाले रसघातं करोति, ततश्च तादृशरसघात एव भेदनम्, स्थितिघातापेक्षया रसघातोऽत्यन्तमधिकः। ईदृशं रसघातमादाय छिद्यमानं छिन्नमित्युक्तम्। प्रथमं स्थितिघातः प्रतिपादितः, अत्र तु रसघात इति छेदन-भेदनयोर्विभिन्नार्थता स्फुटीभवति।

घात है। इस तरह कर्मों की जो स्थिति दीर्घकाल की है उसे अल्पसमय परिमाणवाली करना यही छिद्यमान को छिन्नरूप से कहना है। ऐसा "छिज्जमाणे छिण्णे" इस सूत्र का अभिप्राय है।

"भिज्जमाणे भिण्णे" जिसका भिदना चालू हो गया है वह भिद चुका, ऐसा जो कहा है वह तो अनुभागबंधविशिष्ट कर्मके अभिप्रायसे कहा गया है। कर्मपुद्गल का शुभ अथवा अशुभ, घाती अथवा अघातीरूप जो रस है वह अनुभागबंध है। सयोगीकेवली भगवान् कर्मों की स्थितिघात के समयमें उनके रसका भी घात करते हैं। यह रसघात ही कर्मोंका भिदना है। स्थितिघात की अपेक्षा रसघात अत्यन्त अधिक होता है। ऐसे रसघात की अपेक्षा लेकर "छिद्यमानं छिन्नं" यह सूत्र कहा है। "छिज्जमाणे छिण्णे" इस सूत्रमें स्थितिघात की अपेक्षा छिद्यमान को छिन्न कहा है, और इस "भिज्जमाणे भिण्णे" सूत्रमें रसघातकी अपेक्षा भिद्यमान को भिन्न कहा है। इस तरह छेदन और भेदन में विभिन्नार्थता स्पष्ट हो जाती है।

આ રીતે કર્મોની જે દીર્ઘકાળની સ્થિતિ છે તેને અલ્પ સમયની કરવી તેને જ 'छिज्जमाणे छिण्णे' કહે છે—છેદાતાં કર્મોને છેદાયાં કહે છે.

"भिज्जमाणे भिण्णे" જે કર્મોનું ભેદન ચાલુ થઇ ગયું તે ભેદાઈ ચૂકયાં એવું જે કહેવામાં આવે છે તે અનુભાગબંધ વાળા કર્મની અપેક્ષાએ કહેવાય છે. કર્મપુદ્ગલોનો શુભ અથવા અશુભ, ઘાતી અથવા અઘાતીરૂપ જે રસ હોય છે તેનું નામ અનુભાગ બંધ છે. સયોગી કેવલી ભગવાન કર્મોની સ્થિતિનો ઘાત કરતી વખતે તેમના રસનો પણ ઘાત કરે છે. આ રસઘાત એટલે જ કર્મોનું ભેદન. સ્થિતિઘાત કરતાં રસઘાત ઘણો જ વધારે થાય છે. એવા રસઘાતની અપેક્ષાએ "छिद्यमानं छिन्नं" સૂત્ર કહેવામાં આવ્યું છે. "छिज्जमाणे छिण्णे" આ સૂત્રમાં સ્થિતિઘાતની અપેક્ષાએ છિદ્યમાનને છિન્ન કહેલ છે. અને આ "भिज्जमाणे भिण्णे" સૂત્રમાં રસઘાતની અપેક્ષાએ ભિદ્યમાન-ભેદાતાને ભિન્ન-ભેદાઈ ગયું-કહેલ છે. આ રીતે છેદન અને ભેદનમાં વિભિન્નાર્થતા સ્પષ્ટ થાય છે.

'दज्झमाणे दड्ढे' दह्यमानं दग्धमिति पदं कर्मणां प्रदेशबन्धाभिप्रायेण कथितम्। यः सकषायजीवेन मनोवागादिद्वारा क्रियाविशेषस्य कर्त्रा भिन्नभिन्नस्वभावानां कर्मपुद्गलानां स्वभावानुसारं तत्तत्परिमाणभागेन सम्बन्धः प्रदेशबन्धः। ईदृशप्रदेशबन्धविशिष्टकर्मणां शुक्लध्यानाग्निना दहनं भवति, एतदभिप्रायेणैव दह्यमानं दग्धमिति कथितमिति।

तथा—'मिज्जमाणे मडे' म्रियमाणं मृतमिति पदमायुष्ककर्मविषयकम्, यस्मात् आयुःसंबन्धिपुद्गलानां प्रतिसमयं क्षयो मरणम्, अत एव दाहान्मरणं

"दज्झमाणे दड्ढे" यह सूत्र कर्मों के प्रदेशबंध की अपेक्षा लेकर कहा गया है। मन, वचन और काय, इनकी परिस्पंदरूप क्रियाविशेष के कर्त्ता ऐसे कषायविशिष्ट जीव के साथ भिन्न२ स्वभाववाले कर्मपुद्गलों का स्वभावानुसार जो अमुक अमुक परिमाण विभाग से संबंध होता है उसका नाम प्रदेशबंध है, प्रदेशबंध में ग्रहण किये जाने पर भिन्न२ स्वभाव में परिणत होनेवाली कर्मपुद्गलराशि स्वभावानुसार अमुक२ परिमाण में बँट जाती है, सो यह परिमाणविभाग ही प्रदेशबंध कहलाता है। ऐसे प्रदेशबंधविशिष्ट कर्मों का शुक्लध्यानरूप अग्नि द्वारा दहन होता है। इस अभिप्राय से "दह्यमान" को "दग्ध" कहा गया है। तथा—"मिज्जमाणे मडे" जिस कर्म का मरना प्रारंभ हो चुका है उसे मर गया, ऐसा कहने वाला यह पद आयुष्य कर्म की अपेक्षा लेकर कहा गया है, क्यों कि आयुकर्म संबंधी जो पुद्गल हैं उनका प्रतिसमय क्षय होता है। प्रतिसमय इनका क्षय होना ही मरण है। इसीलिये दाह से

"दज्झमाणे दड्ढे" સૂત્ર કર્મોના પ્રદેશબંધની અપેક્ષાએ કહેલ છે. મન, વચન અને કાયના પરિસ્પંદનરૂપ ક્રિયાવિશેષના કર્તા એવા કષાય યુકત જીવની સાથે જુદા જુદા સ્વભાવવાળાં કર્મપુદ્ગલોના સ્વભાવાનુસાર જે અમુક અમુક પરિમાણ વિભાગ સાથે સંબંધ થાય છે, તેનું નામ પ્રદેશબંધ છે. પ્રદેશબંધમાં ગ્રહણ કરાયા પછી જુદા જુદા સ્વભાવે પરિણમનારી કર્મપુદ્ગલરાશિ સ્વભાવાનુસાર અમુક અમુક પરિમાણમાં વહેંચાઈ જાય છે. એ પરિમાણવિભાગને જ પ્રદેશબંધ કહે છે. એવાં પ્રદેશબંધવાળાં કર્મોનું શુકલધ્યાનરૂપ અગ્નિ દ્વારા દહન થાય છે. તે કારણે જ 'દહ્યમાન'ને 'દગ્ધ' કહેવામાં આવેલ છે. તથા "मिज्जमाणे मडे" "જે કર્મના મરણનો પ્રારંભ થઈ ગયો છે તે કર્મ મરી ગયું એવું પદ આયુકર્મની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવ્યું છે કારણકે આયુકર્મ સંબંધી જે પુદ્ગલો છે તેમનો પ્રતિસમય ક્ષય થતો રહે છે. તેમનો પ્રતિસમય ક્ષય થવો તેનું નામ જ

भिन्नम्, ततश्च दह्यमानं दग्धमिति पदापेक्षया म्रियमाणं मृतमिति पदं भिन्नार्थकं भवति, ततो म्रियमाणं मृतमिति पदेनायुष्कर्मैव प्रोच्यते, यावत्पर्यन्तमायुष्कर्म भवति तावदेव जीवतीति व्यवहारात्, तथा तदेवायुष्कर्म जीवात् दूरीभवति तदा मरणमिति कथ्यते, यद्यपि मरणमत्र सामान्यतः कथितं तथापि विशिष्टमेव मरणं ग्रहीतव्यम्, यतः संसारे वर्तमानो जीवोऽनेकशो दुःखरूपं मरणमनुभवति स्म, तादृशं दुःखात्मकं मरणं नात्र विवक्षितम्, किन्तु अपुनर्भवरूपं सर्वकर्मक्षयात्मकं मोक्षकारणभूतं केवलिमरणमत्र विवक्षितम्, तादृशमरणस्य कदाप्यननुभूतत्वेन विलक्षणत्वादिति दिक्।

मरण में भिन्नता है। इसी भिन्नता के कारण "दह्यमानं दग्धं" इस पद की अपेक्षा "म्रियमाणं मृतम्" यह पद भिन्नार्थक हो जाता है। भिन्नार्थवाला होने के कारण ही "म्रियमाणं मृतम्" इस पद से आयुकर्म का ग्रहण किया है। जबतक आयुकर्म की सत्ता रहती है तबतक ही 'जीव जीता है' ऐसा व्यवहार होता है, और ज्यों ही आयुकर्म जीवसे दूर हुआ कि 'यह मर गया' ऐसा व्यवहार होने लगता है। यद्यपि इस पद से सामान्य मरण कहा गया है फिर भी वह मरण यहां विशिष्टरूप से ही ग्रहण करना चाहिये, क्यों कि विशिष्ट मरण ग्रहण करने का कारण यह है कि वैसे तो इस संसार में वर्तमान जीव अनेकों वार अनेकानेक दुःखरूप मरण का अनुभव करता ही रहता है सो ऐसा दुःखरूप मरण यहां विवक्षित नहीं है। यहां तो ऐसा ही मरण विवक्षित है कि जो मरण अपुनर्भवरूप हो, सर्वकर्मक्षयात्मक हो,

---

મરણુ છે. દાહ (દહન) કરતાં મરણુમાં ભિન્નતા દેખાય છે. તે ભિન્નતાને કારણે "दह्यमानं दग्धं" કરતાં 'म्रियमाणं मृतम्' સૂત્રમાં ભિન્નાર્થતાનું પ્રતિપાદન થાય છે. ભિન્નાર્થવાળાં હોવાને કારણે જ "म्रियमाणं मृतम्" પદ દ્વારા આયુકર્મને ગ્રહણુ કરવામાં આવ્યું છે. જ્યાં સુધી આયુકર્મની સત્તા રહે છે ત્યાં સુધીજ 'જીવ જીવે છે' એમ વ્યવહાર થાય છે. પણુ જેવું આયુકર્મ જીવથી અલગ થયું કે 'જીવ મરી ગયો' એમ કહેવાય છે. જો કે આ પદથી સામાન્ય મરણુ કહ્યું છે પણુ 'મરણુ' શબ્દનો અહીં વિશિષ્ટ અર્થ જ ગ્રહણુ કરવો જોઈએ. તેનું કારણુ એ છે કે આ સંસારમાં રહેલો જીવ અનેક વાર અનેક દુઃખરૂપ મરણુનો અનુભવ કરતો રહે છે. પણુ એવા દુઃખરૂપ મરણુનું અહીં વર્ણન કર્યું નથી. અહીં તો એ પ્રકારના મરણુની વાત કરી છે કે જે મરણુ અપુનર્ભવરૂપ હોય,

तथा-' निज्जिण्णमाणे निज्जिण्णे ' निर्जीर्यमाणं निर्जीर्णमिति पदं सर्वकर्माभावविषयकम्, इतः पूर्वं जीवेन कदापि सर्वकर्माभावरूपं निर्जरणं न कृतम्, निरुपसर्गक-'जॄ'-धातोः 'क्त'-प्रत्यये कृते निर्जीर्णमितिरूपं सिद्ध्यति। तदर्थस्तु सर्वकर्मणामात्यान्तिकः क्षयः। सर्वकर्माभावात्मकमर्थमादाय निर्जरणं पूर्वोक्तच्छेदनभेदनादितो भिन्नं भवत् निर्जीर्यमाणं निर्जीर्णमिति पदं भिन्नार्थकं भवति।

ननु एतानि ' निज्जिण्णमाणे निज्जिण्णे ' निर्जीर्यमाणं निर्जीर्ण-मित्यादिपदानि विशेषतो भिन्नार्थकानि परन्तु सामान्यतः कं पक्षमधिकृत्य प्रवर्त्तन्ते ?

और मोक्ष का कारण हो, ऐसा मरण केवलि मरण कहलाता है, और यही यहां विवक्षित हुआ है। ऐसा मरण अभीतक भी इस जीवने किसी भी काल में अनुभवित नहीं किया अतः ऐसे मरण को अननुभूत होने से विलक्षण-विशिष्ट मरण कहा गया है।

तथा-" निज्जरिज्जमाणे निज्जिण्णे " जिसकी निर्जरा होनी शुरु हो गई वह निर्जीर्ण हो चुका, ऐसा जो कहा गया है सो समस्तकर्मों के अभाव को लेकर कहा गया है। इससे पहिले जीवने कदापि सर्व कर्मों का अभावरूप निर्जरण नहीं किया है। निर्जीर्ण शब्द में निर्-उपसर्ग पूर्वक " जॄ " धातु है और इस " जॄ " धातु से क्त-प्रत्यय करने पर निर्जीर्ण यह रूप बनता है, इसका अर्थ " समस्त कर्मों का आत्यन्तिक क्षय " ऐसा होता है। इसी अर्थ की अपेक्षा से यह पद पूर्वोक्त छेदन भेदन प्रदर्शक पदों से भिन्न होता हुआ भिन्न अर्थवाला माना गया है।

સર્વકર્મક્ષયાત્મક હોય અને મોક્ષદાયી હોય. એવા મરણને કેવલી મરણ કહેછે અને તેનું જ અહીં વર્ણન કરાયું છે. એવા મરણનો અત્યાર સુધી આ જીવે કદી પણ અનુભવ કર્યો નથી-આવું મરણ અનનુભૂત હોવાથી તેને વિશિષ્ટ મરણ કહ્યું છે.

તથા "निज्जिण्णमाणे निज्जिण्णे" " જેમની નિર્જરા થવી શરૂ થઇ તેમની નિર્જરા થઇ ચૂકી" આ પદ સમસ્ત કર્મોના અભાવની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવ્યું છે. આ પહેલાં જીવે કદી પણ સમસ્ત કર્મોના અભાવરૂપ નિર્જરણ કર્યું નથી. "जॄ" ધાતુની આગળ 'निः' ઉપસર્ગ છે. અને તે "जॄ" ધાતુને 'क्त' પ્રત્યય લગાડવાથી 'निर्जीर्ण' પદ બને છે. તેનો અર્થ 'સમસ્ત કર્મોનો આત્યન્તિક ક્ષય" થાય છે. આ અર્થની અપેક્ષાએ આ પદમાં છેદન, ભેદન આદિ પૂર્વોક્ત પદો કરતાં ભિન્નતા દેખાય છે. તેથી આ પદને પૂર્વોક્ત પદો કરતાં ભિન્ન અર્થવાળું ગણાવ્યું છે.

इत्याशङ्कायामाह—' विगयपक्खस्स ' इति विगतपक्षस्य, वि-पूर्वकगमधातोः 'क्त' प्रत्यये कृते 'विगत' इति रूपं भवति, विगमो वस्तूनामवस्थान्तरगमनं विनाश इति यावत्, तथा च-विगतपक्षमाश्रित्यैतानि पदानि प्रवर्तन्ते, इति योजना।

उत्पादपक्षो वर्तमान-भविष्यद्विषयकः, विगतपक्षो भूत-वर्तमानविषयक इति तयोर्भेदः।

' विगतपक्षस्ये '-त्यत्र विगतत्वं विवक्षितपुरुषापेक्षया सर्वकर्मणां क्षयोऽभिमतः। सर्वकर्मक्षयो जीवेनेतः पूर्वं कदापि नानुभूतः, अतः सर्वकर्मक्षयोऽत्यन्तमेवोपादेयः। पुनश्च सर्वकर्मक्षयार्थमेव पुरुषाणां प्रयत्नः। छिद्यमानं छिन्नमित्यादिपदानि

शंका—ये " निर्जीर्यमाणं निर्जीर्णम् " इत्यादि जो पद हैं वे विशेष विवक्षा की अपेक्षा भिन्न२ अर्थवाले हैं परन्तु सामान्य की अपेक्षा ये किस पक्ष को लेकर प्रवृत्त होते हैं ?

उत्तर—विगत पक्ष को लेकर ये प्रवृत्त होते हैं। " विगत " शब्द वि-उपसर्गपूर्वक गम-धातु से क्त-प्रत्यय करने से बना है। इसका अर्थ " वस्तुओं का अवस्थान्तरगमनरूप विनाश " ऐसा होता है। इस तरह विगत पक्ष को आश्रित करके ये पद प्रवृत्त होते हैं, ऐसी योजना कर लेनी चाहिये। उत्पादपक्ष वर्तमानकाल और भविष्यत्काल, इन दो कालों को विषय करनेवाला है, और विगतपक्ष भूतकाल और वर्तमान-काल, इन दो कालों को विषय करनेवाला है। इस तरह विगतपक्ष में और उत्पादपक्ष में भेद सिद्ध होता है। विवक्षित पुरुष की अपेक्षा समस्तकर्मों का क्षय विगमत्व माना गया है। सर्वकर्मक्षय जीव ने इससे पहले कभी भी अनुभूत नहीं किया है, अतः सर्वकर्मक्षय

શંકા—"निर्जीयमाणंनिर्जीर्णम् " ઈત્યાદિ જે પદો છે તેઓ વિશેષ વિવક્ષાની અપેક્ષાએ જુદા જુદા અર્થવાળાં છે. પણ સામાન્યની અપેક્ષાએ ક્યા પક્ષને લીધે પ્રવૃત્ત થાય છે ?

ઉત્તર—વિગતપક્ષને લીધે તેઓ પ્રવૃત્ત થાય છે. 'वि' ઉપસર્ગ સાથે 'गम्' ધાતુને 'क्त' પ્રત્યય લગાડવાથી વિગત શબ્દ બને છે. "વસ્તુઓનો અવસ્થાન્તર ગમનરૂપ વિનાશ" એવો તેનો અર્થ થાય છે. આ રીતે વિગત પક્ષનો આધાર લઈને એ પદો પ્રવૃત્ત થાય છે એમ સમજી લેવું. ઉત્પાદ પક્ષ વર્તમાનકાળ અને ભવિષ્યકાળને વિષય કરનારો છે અને વિગતપક્ષ ભૂતકાળ અને વર્તમાનકાળને વિષય કરનારો છે. આ રીતે વિગતપક્ષ અને ઉત્પાદપક્ષ વચ્ચેનો ભેદ સિદ્ધ થાય છે. વિવક્ષિત પુરુષની અપેક્ષાએ સમસ્ત કર્મોનો ક્ષય વિગમત્વ ગણાય છે. જીવે કદી પણ સર્વકર્મક્ષયનો અનુભવ કર્યો નથી. તેથી સર્વકર્મક્ષય

विगमार्थानि विनाशार्थकानि, तथाहि–छिद्यमान पदेन स्थितिखण्डरूपो विगमः कथितः। भिद्यमानपदेन तु अनुभावभेदरूपो रसभेदरूपो विगमः कथितः। दह्यमानपदेन कर्मदाहरूपो विगमः प्रतिपादितः। म्रियमाणपदेन तु आयुष्कर्मणामभावरूपो विगमः सूचितः। तथा निर्जीर्यमाणपदेन अशेषकर्मणामभावस्वरूपो विगमोऽभिहितः, अत इमानि पञ्चापि पदानि विगतपक्षाश्रितानीति कथ्यते। एतेन पूर्वोक्तव्याख्यानेन "चलमाणे चलिए" इत्यादीनि नव पदानि किमर्थं प्रथमसूत्रतया उपात्तानि? इति शंका निराकृता, केवलज्ञानस्योत्पत्तिः सर्वकर्मणां विनाशश्चास्मिन् सूत्रे प्रतिपादितः, इत्यभिप्रायेण सर्वप्रथमतया अस्य सूत्रस्य प्रतिपादनादिति।

एकान्ततः उपादेय है। तथा समस्तकर्मों के क्षयार्थ ही पुरुषों का प्रयत्न होता है। "छिद्यमानं छिन्नं" इत्यादि पद विगमार्थ हैं। वे इस प्रकार से हैं–छिद्यमान पद से स्थितिखण्डरूप विगम कथित है। भिद्यमान पद से रसखण्डरूप विगम कथित हुआ है। तथा दह्यमान पद से कर्मदाहरूप विगम, म्रियमाण पद से आयुष्कर्म का अभावरूप विगम, और निर्जीर्यमाण पद से समस्तकर्मों का अभावरूप विगतपक्ष को आश्रित करके कहे हैं इसलिये ये विगतपक्षाश्रित कहे गये हैं। इस पूर्वोक्त व्याख्यान से इस शंका का कि ये "चलमाणे चलिए" आदि नौ पद किसलिये प्रथमसूत्ररूप से ग्रहण किये गये हैं "इसका समाधान हो जाता है, क्यों कि केवलज्ञान की उत्पत्ति और समस्तकर्मों का विनाश, इस सूत्र में प्रतिपादित किया गया है, इसी अभिप्राय से इस सूत्र का कथन किया है। अथवा–"चलमाणे चलिए" इत्यादि

એકાન્તતઃ ઉપાદેય છે. તથા સમસ્ત કર્મોના ક્ષયને માટે જ પુરુષોના પ્રયત્નો હોય છે. "छिद्यमानं छिन्नं" ઇત્યાદિ પદો વિગમાર્થક છે તે આ રીતે છે–'છિદ્યમાન' પદથી સ્થિતિખંડરૂપ વિગમનું કથન થયું છે. 'ભિદ્યમાન' પદથી રસખંડરૂપ વિગમનું કથન થયું છે, 'દહ્યમાન' પદથી કર્મદાહરૂપ વિગમનું, 'મ્રિયમાણ' પદથી આયુષ્કકર્મના અભાવરૂપ વિગમનું, અને 'નિર્જીર્યમાણ' પદથી સમસ્ત કર્મોના અભાવરૂપ વિગમનું કથન કર્યું છે. આ રીતે એ પાંચે પદો કર્મોના અભાવરૂપ વિગતપક્ષને આધારે કહેવામાં આવ્યાં છે તેથી તેમને વિગતપક્ષાશ્રિત કહેવામાં આવ્યાં છે. આ પૂર્વોક્ત કથન દ્વારા "चलमाणे चलिए" આદિ નવ પદોને શા માટે પ્રથમ સૂત્રરૂપે ગ્રહણ કરવામાં આવ્યા છે, તેનું સમાધાન થઈ જાય છે. કારણ કે આ સૂત્રમાં કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિનું અને સમસ્ત કર્મોના વિનાશનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. તે કારણે જ સૌથી પહેલાં આ સૂત્રનું કથન કર્યું છે. અથવા–"चलमाणे चलिए" ઇત્યાદિ પદોમાં કર્મ પદનો

अथवा-"चलमाणे चलिए" इत्यादिपदेषु कर्मपदाभावात् चलनादीनि सामान्यत एव व्याख्यातव्यानि, न तु कर्मघटिततया, तथाहि-"चलमाणे चलिए" इत्यत्र चलनमस्थिरत्वं वस्तूनामुत्पादः उत्पत्तिः। "उदीरिज्जमाणे उदीरिए" उदीर्यमाणं उदीरितमित्यत्रोदीरणं स्थिरस्य पदार्थस्य प्रेरणरूपं, तदपि चलनस्वरूपमेव। "वेइज्जमाणे वेइए" व्येजमानं वेजनम्, इत्यत्र व्येजमानं=कम्पमानम्, वेजनं कम्पनमपि तद्रूपतयोत्पाद एव। 'पहिज्जमाणे पहीणे' प्रहीयमाणं प्रहीणमित्यत्र प्रहीणं प्रभ्रष्टं प्रपतितमिति यावत्, तथा च प्रहाणमपि चलनरूपमेव, तथा च गत्यर्थत्वात् चलनादीनां सर्वेषां समानार्थत्वं भवति, तेन च चलनादीनि चलनत्वादिपर्यायेणोत्पन्नत्वस्वरूपपक्षस्य प्रतिपादकानि।

पदों में कर्मपद का तो अभाव है, इस कारण कर्मपरक इनका व्याख्यान न करके सामान्यरूप से ही इनका व्याख्यान करना चाहिये, जो इस प्रकार से है-"चलमाणे चलिए" इस सूत्र में चलन-शब्द का अर्थ अस्थिरत्व-वस्तुओं का उत्पाद-उत्पत्ति है। "उदीरिज्जमाणे उदीरिए" इसमें उदीरणा का अर्थ स्थिर पदार्थ का प्रेरणरूप है, और यह प्रेरण चलनस्वरूप ही है। "वेइज्जमाणे वेइए" इस सूत्र में "वेइज्जमाण" पद की संस्कृत छाया "व्येजमान" भी होती है। व्येजमान शब्द का अर्थ है कंपमान। जो कंप रहा है वह कंप चुका, ऐसा इस सूत्र का अर्थ होता है। कंपन भी स्वस्वरूप की अपेक्षा उत्पाद ही है। "पहिज्जमाणे पहीणे" सूत्र में प्रहीण का अर्थ प्रभ्रष्ट-प्रपतित-ऐसा है, जो पतित हो रहा है वह पतित हो चुका, अर्थात् जो गिर रहा है-पड रहा है-वह गिर चुका-पड चुका। इस तरह प्रहाण भी चलनरूप ही है। तथा गत्यर्थक होने से वे सब चलनादिक चार पद समानार्थक हैं। इस कारण

તો અભાવ છે. તે કારણે કર્મવિષયક તેનું વ્યાખ્યાન ન કરતાં સામાન્યરૂપે જ તેનું વ્યાખ્યાન કરવું જોઈએ. તે વ્યાખ્યાન આ પ્રમાણે છે-"चलमाणे चलिए" સૂત્રમાં 'ચલન' શબ્દનો અર્થ અસ્થિરત્વ-વસ્તુઓની ઉત્પત્તિ છે. "उदीरिज्जमाणे उदीरिए" પદમાં ઉદીરણાનો અર્થ સ્થિર પદાર્થના પ્રેરકરૂપ છે. અને તે પ્રેરણા ચલનસ્વરૂપજ છે. "वेइज्जमाणे वेइए" સૂત્રમાં 'वेइज्जमाण' પદની સંસ્કૃત છાયા "व्येजमान" થાય છે. व्येजमान એટલે કંપમાન. જે કંપી રહ્યું છે તે કંપી ચૂક્યું, એવો આ સૂત્રનો અર્થ થાય છે. કંપન પણ સ્વસ્વરૂપની અપેક્ષાએ ઉત્પાદજ છે. "पहिज्जमाणे पहीणे" સૂત્રમાં 'પ્રહીણ'નો અર્થ 'પ્રભ્રષ્ટ'-પ્રપતિત' છે. જે પડી રહ્યું છે તે પડી ચૂક્યું. આ રીતે 'પ્રહીણ' પણ ચલનરૂપ જ છે. અને ચલનાદિક આ ચાર પદો ગતિવાચક હોવાથી સમાનાર્થક છે. આ કારણથી તે

तथा-' छिज्जमाणे छिण्णे ' छिद्यमानं छिन्नमित्यादिपदान्यपि कर्मपदमन्तरेणापि व्याख्यातुं शक्यानि, छेदनादिधर्माणां वस्तुधर्मत्वात् । भिन्नार्थत्वमेतेषामनेन प्रकारेण भवति-यथा कुठारादिबाह्यसाधनेन वृक्षादीनां छेदः, भल्लादिना देहस्य देहावयवानां वा भेदः, वह्न्यादिना काष्ठादीनां विनाशो दाहः, शरीरस्यान्तिम श्वासवियोगो मरणम् , अत्यंत पुराणतैव निर्जरा । भिन्नार्थान्येतानि पदानि सामान्यतो विनाशार्थाभिधायकानि ।

ये चलनादिकपद चलनत्व आदि पर्याय से उत्पन्न स्वरूपपक्ष के प्रतिपादक हैं-कथनकरनेवाले हैं । तथा-' छिज्जमाणे छिण्णे " जो छिद रहा है वह छिद चुका,इत्यादि, इन पाँच पदोंका भी कर्मविषयक व्याख्यान के विना अन्यविषयक व्याख्यान भी होसकता है, क्यों कि छेदन, भेदन, दहन आदि धर्म कर्मातिरिक्त अन्य वस्तुओंमें भी पायेजाते हैं। भिन्नार्थता इनमें इस प्रकार से जानना चाहिये-जैसे कुठारादिरूप बाह्यसाधन से वृक्ष आदिकों का जो काटना है वह छेद है, भाले आदि के द्वारा देह का अथवा देह के अवयवों का जो काटना है वह भेद है, वह्न्यादि द्वारा जो काष्ठादिकोंका जलना है वह दहन है, शरीरके अन्तिमश्वास का जो विगम है वह मरण है, और अत्यन्त जो जीर्णता-पुराणता है वही निर्जरण है । इस तरह ये प्रत्येक पद भिन्न२ अर्थ को करनेवाले हैं, फिर भी सामान्यरूप से एक विनाशरूप अर्थ का ही तो कथन करते हैं ।

ચલનાદિક પદો ચલનત્વ આદિ પર્યાયથી ઉત્પન્ન સ્વરૂપ પક્ષના પ્રતિપાદક છે-એટલે કે તેમનું કથન કરનારા છે. તથા " छिज्जमाणे छिण्णे " " જે છેદાઈ રહ્યું છે તે છેદાઈ ચૂકયું " ઇત્યાદિ પાંચ પદો પણ કર્મવિષક વ્યાખ્યાન કરવા સિવાય અન્ય વિષયનું વ્યાખ્યાન કરવાને પણ સમર્થ છે, કારણ કે છેદન, ભેદન, દહન આદિ ધર્મો કર્મ સિવાયની અન્ય વસ્તુઓના પણ ધર્મરૂપે સંભવી શકે છે. તેમની વચ્ચે આ રીતે ભિન્નાર્થતા સમજવી જોઈએ. જેમકે કુહાડી આદિ બાહ્ય સાધનો દ્વારા વૃક્ષાદિને કાપવું તેનું નામ છેદન છે. ભાલા આદિ દ્વારા દેહને અથવા તેના અંગોને કાપવાં તેનું નામ ભેદન છે. અગ્નિ દ્વારા કાષ્ઠને બાળવું તેનું નામ દહન છે. શરીરનો છેલ્લો શ્વાસ બંધ થવો તેનું નામ મરણ છે, અને અત્યન્ત જીર્ણતા-પુરાણતાને નિર્જરા કહે છે. આ રીતે એ દરેક પદ જુદા જુદા અર્થ બતાવનાર છે, છતાં પણ સામાન્ય રીતે તો એક વિનાશરૂપ અર્થનું જ કથન કરે છે.

ननु चलन-छेदनादीनामतत्त्वरूपतया एतेषां प्रकृतशास्त्रे चिन्तनं शास्त्रस्य शास्त्रत्वमेवापाकरोति, तत्त्वस्य शासनादेव शास्त्रस्य शास्त्रत्वम्, अन्यथा लौकिकशास्त्राणामपि शास्त्रत्वं स्यादिति चेन्न, अनादिकालप्रवृत्तानां मिथ्यात्वाऽविरति-कषाय-प्रमाद-योगानां साहाय्यमवलम्ब्यानन्तभवोपार्जित-कठिन-कठिनतर-कठिनतमानन्तकर्मदलिकानामुपायान्तराऽशक्यसमुच्छेदवतां छेदनादितत्त्वविचारप्रवृत्तस्य शास्त्रस्य शास्त्रत्वाऽव्याघातात्, निश्चयनयमवलम्ब्य वस्तुस्वरूपनिरूपणस्याऽऽरब्ध-

शंका—चलनादि का एवं छेदन, भेदन और दहनादि का कथन करने वाले इन सूत्रों को आप बतला रहे हैं सो ये सब चलन, छेदन आदि अतत्त्वरूप हैं, प्रकृत शास्त्र में इनका विचार करना मानो शास्त्र की शास्त्रता का ही निराकरण करना ही है, क्यों कि तत्त्वों का शासन करनेवाला शास्त्र ही सच्चा शास्त्र माना जाता है। ये सब तत्त्वरूप तो हैं नहीं-अतत्त्वरूप हैं। अतत्त्वों का व्याख्यान करनेवाले शास्त्र को भी सच्चा शास्त्र माना जावे तो लौकिक शास्त्रों को भी शास्त्ररूप से मानना चाहिये?

उत्तर—अनादिकालसे प्रवृत्त ऐसे मिथ्यात्व, अविरति, कषाय, प्रमाद और योगों की सहायता को लेकर जीव के द्वारा अनन्त भवों से उपार्जित जो कठिन, कठिनतर, कठिनतम, अनन्त कर्मदलिक हैं कि जिनका उपायान्तर से समुच्छेद होना अशक्य है उनके छेदनादिरूप तत्त्व के विचार में प्रवृत्त हुए शास्त्र में शास्त्र का व्याघात नहीं है, अर्थात् ये चलनादिरूप धर्म अतत्त्व नहीं हैं-तत्त्वरूप ही हैं, इसलिये

શંકા—આપ ચલનાદિ સૂત્રો તથા છેદન, ભેદન, અને દહનાદિ સૂત્રોનું કથન કરી રહ્યા છો પણ ચલન, છેદન આદિ એ બધું અતત્ત્વરૂપ છે. પ્રકૃત શાસ્ત્રમાં તેમનો વિચાર કરવો એટલે શાસ્ત્રની શાસ્ત્રતાનો જ નાશ કરવો એવું લાગે છે, કારણ કે તત્ત્વોનું શાસન કરનારાં શાસ્ત્રોને જ સાચાં શાસ્ત્રો કહેવાય છે. આ બધું તત્ત્વરૂપ તો નથી જ—અતત્ત્વરૂપ છે. અતત્ત્વોનું કથન કરનાર શાસ્ત્રોને પણ જો સાચાં શાસ્ત્રો માનવામાં આવે તો લૌકિક શાસ્ત્રોને પણ શાસ્ત્ર રૂપે માનવા જોઇએ.

ઉત્તર—અનાદિ કાળથી પ્રવૃત્ત મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય, પ્રમાદ અને યોગોની સહાયતાને લીધે જીવદ્વારા અનંત ભવોથી ઉપાર્જિત જે કઠિન, કઠિનતર, અને કઠિનતમ અનંત કર્મદલિક છે, જેમનુ અન્ય ઉપાયો દ્વારા સમુચ્છેદન થવું અશક્ય છે, તેમના છેદન આદિરૂપ તત્ત્વના વિચારમાં પ્રવૃત્ત થયેલ શાસ્ત્રમાં શાસ્ત્રતાનો વ્યાઘાત થતો નથી. એટલે કે આ ચલનાદિરૂપ ધર્મ અતત્ત્વ નથી

त्वात्। व्यवहारनयश्चलितमेव वस्तु चलितमिति मन्यते, निश्चयनयस्तु चलदपि वस्तु चलितमिति स्वीकरोति, तथा च निश्चयनयानुसारेण चलदपि चलितमिति नातत्त्वरूपमिति । विस्तरस्तु यथाशास्त्रं विज्ञेयः ॥ सू०१०॥

। नैरयिकवक्तव्यता ।

मूलम्—णेरइयाणं भंते ! केवइयं कालं ठिई पन्नत्ता ? गोयमा! जहण्णेणं दसवाससहस्साइं, उक्कोसेणं तेत्तीसं सागरोवमाइं ठिई पण्णत्ता। णेरइयाणं भंते! केवइकालस्स आणमंति वा पाणमंति वा ऊससंति वा णीससंति वा। जहा ऊसासपए। नेरइयाणं भंते! आहारट्ठी ? जहा पण्णवणाए पढमए आहारुद्देसए तहा भाणियव्वं । गाहा—ठिइ-उस्सासा-हारे किंवा आहारेंति सव्वओ वावि। कइभागं सव्वाणि व कीस व, भुज्जो परिणमंति ॥ सू०११॥

प्रकृत शास्त्र में इनका चिन्तन शास्त्र में शास्त्रता का निराकरण करने वाला नहीं है । दूसरे—निश्चयनय के मत को अवलम्बन करके वस्तु के स्वरूप का निरूपण करना प्रारंभ हुआ है इसलिये यह नय तो चलती हुई वस्तु को चल चुकी मानता है, परन्तु जो व्यवहारनय है वह ऐसा नहीं मानता है, वह तो चलित को ही चलित मानता है, अर्थात् जो वस्तु चल चुकी है उसे ही चल चुकी मानता है, ऐसा तो व्यवहारनय है और जो निश्चयनय है वह चलती हुई वस्तु को भी चल चुकी मानता है। इसलिये निश्चयनय के अनुसार चलती हुई वस्तु को चल चुकी यह कथन अतत्त्वरूप नहीं है । इस विषय को और अधिक विस्तार से जानने के लिये अन्यशास्त्र देखना चाहिये ॥ सू० १० ॥

પણ તત્ત્વ જ છે. તેથી પ્રકૃત શાસ્ત્રમાં તેમને વિષે વિચાર કરવામાં શાસ્ત્રની શાસ્ત્રતા જતી રહેતી નથી. વળી–નિશ્ચય નયનો આધાર લઈને વસ્તુના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવાનો પ્રારંભ થયો છે તેથી આ નય તો ચાલતી વસ્તુને ચાલી ચૂકી માને છે. પણ જે વ્યવહાર નય છે તે એવું માનતો નથી, તે તો ચલિતને જ ચલિત માને છે–જે વસ્તુ ચાલી ચૂકી છે તેને જ ચાલી ચૂકેલી માને છે. અને નિશ્ચયનય તો ચાલતી વસ્તુને પણ ચાલી ચૂકેલી માને છે. તેથી નિશ્ચય નયની અપેક્ષાએ ચાલતી. વસ્તુને ચાલી ચૂકી કહેવામાં અતત્ત્વ રૂપતા નથી. આ વિષયની વધારે માહિતી મેળવવા માટે બીજાં શાસ્ત્રો વાંચવાં. ॥ સૂ. ૧૦॥

छाया—नैरयिकाणां भदन्त ! कियत्कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता ? गौतम ! जघन्येन दशवर्षसहस्राणि, उत्कृष्टेन त्रयस्त्रिंशत् सागरोपमाणि स्थितिः प्रज्ञप्ता । नैरयिका भदन्त ! कियत्कालादानन्ति वा प्राणन्ति वा उच्छ्वसन्ति वा निःश्वसन्ति वा? यथोच्छ्वासपदे । नैरयिका भदन्त ! आहारार्थिनः । यथा प्रज्ञापनायां प्रथमे आहारोद्दे-

नैरयिकवक्तव्यता—

' णेरइयाणं भंते ! केवइयं कालं ठिई पन्नत्ता ? ' इत्यादि ।

(भंते !) भदन्त ! (नेरइयाणं) नारकों की (ठिई) स्थिति (केवइयं कालं पन्नत्ता) कितने कालकी कही है ? उत्तर-(गोयमा) हे गौतम ! (जहण्णेणं दसवाससहस्साइं) जघन्य से दश हजार वर्ष की और (उक्कोसेणं)उत्कृष्टसे (तेत्तीसं सागरोवमाइं ठिई पण्णत्ता)तेतीस सागरोपमकी स्थिति कही गई है।(भंते!)हे भदन्त(नेरइयाणं केवइकालस्स आणमंति वा पाणमंति वा ऊससंति वा णीससंति वा) नारकजीव कितने कालमें श्वास लेते हैं और कितने काल में श्वास छोड़ते हैं ? उत्तर-(जहा ऊसासपए) हे गौतम ! जैसा उच्छ्वास पदमें कहा है वैसा जानना । (णेरइयाणं भंते ! आहारट्ठी ?) हे भदन्त ! नारक जीव आहार के अर्थी होते हैं क्या ? उत्तर-(जहा पण्णवणाए पढमए आहारुद्देसए तहा भाणियव्वं) जैसा प्रज्ञापना के प्रथम आहार उद्देशक में कहा गया है

नैरयिकवक्तव्यता—

" णेरइयाणं भंते ! केवइयं कालं ठिई पन्नत्ता ? " ઈત્યાદિ.

(भंते !) હે ભદન્ત ! (नेरइयाणं) નારકોની (ठिई) સ્થિતિ (केवइयं कालं-पन्नत्ता) કેટલા કાળની કહી છે ?

ઉત્તર— (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (जहण्णेणं दसवाससहस्साइं) ઓછામાં ઓછી દસ હજાર વર્ષની અને (उक्कोसेणं तेत्तीसं सागरोवमाइं ठिई पण्णत्ता) વધારેમાં વધારે તેત્રીસ સાગરોપમની સ્થિતિ કહી છે (भंते !) હે ભદન્ત (नेरइयाणं केवइकालस्स आणमंति वा पाणमंति वा ऊससंति वा णीससंति वा) નારક જીવો કેટલા કાળે શ્વાસ લે છે અને કેટલા કાળે ઉચ્છ્વાસ કાઢે છે ?

ઉત્તર-(जहा ऊसासपए) હે ગૌતમ ! ઉચ્છ્વાસ પદમાં કહ્યા પ્રમાણે તે જાણવું.

પ્રશ્ન-(णेरइया णं भंते ! आहारट्ठी ?) હે ભદન્ત ! નારક જીવોને આહારની ઇચ્છા થાય છે કે નહીં ? ઉત્તર-(जहा पण्णवणाए पढमए अहारुद्देसए तहा भाणियव्वं) પ્રજ્ઞાપનાના આહાર પદના પ્રથમ ઉદ્દેશકમાં કહ્યા પ્રમાણે તેનો ઉત્તર સમજવો.

शके तथा भणितव्यम् । गाथा-स्थितिरुच्छ्वास आहारः किं वा आहरन्ति सर्वतो वापि। कतिभागं सर्वाणि वा कीदृशं वा भूयः परिणमन्ति ॥ सू०११ ॥

टीका—अथ नारकाणां स्थित्यादिकं चिन्तयन्नाह—'नेरइयाणं' इत्यादि।

ननु येन विचारितेन विलक्षणफलस्य मोक्षस्य प्राप्तिः साक्षात्परंपरया वा भवेत्तदेवात्र विचारणीयम्, नैरयिकस्वरूपभेदोपभेदस्थित्याहारादीनां विचारणेन न मोक्षस्य संभावना ततो नैरयिकादिप्रदर्शनमसंगतमिव भवतीति न शङ्क्यम्,

---

वैसा ही जानना चाहिये । (गाहा)-गाथा (ठिई उस्सासाऽऽहारेकिं वाऽऽहारेंति सव्वओ वा वि। कइभागं सव्वाणि व कीस व भुज्जो परिणमंत्ति?) नारक जीवों की स्थिति, उनका उच्छवास, उनका आहार, तथा वे जो आहार करते हैं वह सर्व आत्मप्रदेशों से करते हैं? कितना आहार करते हैं? सर्व आहारक द्रव्यों का आहार करते हैं? तथा आहारक द्रव्योंको किस रूपमें बार२ परिणमाते हैं इस सूत्रद्वारा सूत्रकारने नारक जीवों की स्थिति आदि का विचार किया है। अतः उस संबंधमें यह सूत्र कहा गया है।

टीकार्थ—शंका-यह तो ऐसे विषयका ही विचार करना चाहिये कि जिसके विचारसे विलक्षण फलवाले मोक्षकी साक्षात् रूपसे या परम्परारूप से प्राप्ति हो, नारकजीव के स्वरूपके उनके भेदोपभेदों के, उनकी स्थिति के और आहार आदिकों के विचारने से मोक्ष प्राप्त होने की संभावना तो है नहीं, इसलिये नारकसंबंधी विषय का प्रदर्शन क्यों किया?

गाहा-ગાથા-(ठिई उस्सासाऽऽहारे किं वा ऽऽहारेंति सव्वओ वा वि । कइ भागं सव्वाणि व कीसव भुज्जो परिणमंति?) નારક જીવોની ભવ સ્થિતિ, તેમનો ઉચ્છ્વાસ, તેમનો આહાર, તે આહારનું પ્રમાણ, તેઓ જે આહાર લે છે તે શું સર્વ આત્મ પ્રદેશો દ્વારા લે છે? સર્વ આહારક દ્રવ્યોનો આહાર કરે છે? તથા આહારક દ્રવ્યોને તેઓ વારંવાર કયા રૂપે પરિણમાવે છે? ઇત્યાદિ બાબતો વિષે આ ગાથા કહેવામાં આવી છે આ ગાથા દ્વારા સૂત્રકારે નારક જીવોની સ્થિતિ આદિનો વિચાર કર્યો છે.

શંકા—અહીં તો એવા વિષયનો વિચાર કરવો જોઈએ કે જેનો વિચાર કરવાથી વિલક્ષણ ફળવાળા મોક્ષની સાક્ષાત્ રૂપે અથવા તો પરમ્પરા રૂપે પ્રાપ્તિ થાય. નારક જીવોના સ્વરૂપનો, તેમના ભેદોપભેદનો, તેમની સ્થિતિ અને આહાર આદિનો વિચાર કરવાથી મોક્ષ મળવાનો સંભવ નથી. તો આ નારક સંબંધી વિષયનું પ્રદર્શન શા માટે કર્યું છે?

इहापि 'चलमाणे चलिए' 'एए णं भंते नव पया' इत्यादिप्राथमिकप्रश्नोत्तरसूत्रयोर्मोक्षतत्त्वस्यैव प्रतिपादितत्वात्, मोक्षो हि जीवानां भवति, जीवा एव संसारमलावृतत्वाद् बद्धाः, ते च बद्धाः जीवा नारकादिप्रभेदेन चतुर्विंशतिप्रकाराः शास्त्रे प्रतिपादिताः। तथा चोक्तम्—

"नेरइया असुराई पुढवाई बेइंदियादओ चेव।
पंचिंदिय-तिरिय-नर-वितर-जोइसिअ-वेमाणि ॥१॥"

छाया—नैरयिका असुरादयः पृथिव्यादयो द्वीन्द्रियादयश्चैव।
पञ्चेन्द्रिय-तिर्यग्-नरा व्यंतरा ज्योतिषिका वैमानिकाः ॥१॥

नारकादिजीवानां दुःखबहुलस्थित्यादिश्रवणतो विवेकिनां मनसि वैराग्यं स्यात्, ततः संसारस्य तत्कारणकर्मणश्च स्वरूपमनित्यत्वादिभावनया विभाव्य

उत्तर—इस प्रकार की शंका नहीं करनी चाहिये, क्यों कि यहां भी "चलमाणे चलिए" "एए णं भंते! नव पया" इत्यादि पहले के इन दो सूत्रों में मोक्षतत्त्व का ही प्रतिपादन किया है। यह मोक्ष जीवों को ही प्राप्त होता है, और वे जीव जबतक मुक्ति को प्राप्त नहीं हुए हैं तबतक वे संसाररूप मैल से मलिन बने हुए हैं, और इसी कारण वे कर्मों से जकड़े हुए हैं-बंधदशाप्राप्त हैं। ऐसे बंधदशाप्राप्त वे जीव नरकादि प्रभेदसे चौबीस प्रकारके शास्त्रमें कहे गये हैं। सो ही कहा है- (१) सात नैरयिक,(२)दस असुरकुमार आदि,(३)पाँच पृथिवीकाय आदि, (४) तीन दोइन्द्रिय आदि (विकलेन्द्रियत्रय) (५) एक पञ्चेन्द्रियतिर्यञ्च, (६) एक मनुष्य, (७) एक व्यन्तर, (८) एक ज्योतिषिक, और एक वैमानिक इस प्रकार से सब चौबीस जीव के भेद हैं।

ઉત્તર—આવી શંકા કરવી જોઈએ નહીં. કારણ કે અહીં પણ "चलमाणे-चलिए" एएण भंते ! नव पया" ઈત્યાદિ પહેલાંના એ બે સૂત્રોમાં મોક્ષ તત્ત્વનું જ પ્રતિપાદન કરાયું છે. તે મોક્ષ જીવોને જ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યાં સુધી જીવ મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરતા નથી ત્યાં સુધી સંસારરૂપ મેલથી મલિન બનેલો હોય છે. અને એજ કારણે તે કર્મોથી જકડાયેલો-બંધ દશાવાળો હોય છે. એવા બંધ દશાને પામેલા જીવોના નારક આદિ ૨૪ પ્રકાર શાસ્ત્રોમાં કહ્યા છે તે પ્રકારો આ પ્રમાણે છે—(૧) નૈરયિક (૨) દસ અસુર કુમાર આદિ, (૩) પાંચ પૃથ્વીકાય આદિ, (૪) ત્રણ દ્વીન્દ્રિય આદિ વિકલત્રય, (૫) એક પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ, (૬) એક મનુષ્ય, (૭) એક વ્યન્તર (૮) એક જ્યોતિષ્ક અને એક વૈમાનિક, આ રીતે બધા મળીને જીવના ૨૪ ભેદ છે.

प्राप्तवैराग्या उपरतबन्धा जीवा मोक्षसाधनसम्यग्दर्शनाद्याराधनपरंपरया शाश्वतिकगतिं प्राप्स्यन्तीति नारकस्थित्यादिप्रश्नोऽपि सार्थकः, तत्सार्थकतया तत्प्रतिपादकशास्त्रस्याप्यर्थवत्त्वं तत्त्वप्ररूपणवत्त्वं च भवतीत्यलं विस्तरेण। प्रकृतमनुसरामः–

'नेरइयाणं भंते' इत्यादि।

'नेरइयाणं' नैरयिकाणाम्=नरकजीवानाम्, निर्=निर्गतम् अयम्=इष्टफलप्रापकं कर्म येभ्यस्ते निरयाः=दुःखसंकुलाः स्थानविशेषाः, तेषु भवा नैरयिकाः=नरकजीवाः

नारक आदि जीवों की दुःखबहुल स्थिति आदि के श्रवण से विवेकी जीवों के मन में वैराग्य हो जावे और इससे वे संसार के कारणभूत कर्म के स्वरूपका अनित्यत्वादि भावनाओंद्वारा अच्छी तरह विचार करें और विचार करके संसार, शरीर और भोगों से निर्विण्ण (वैराग्यवान्) बनकर बंधदशा से रहित बनने के लिये मोक्ष के साधनभूत जो सम्यग्दर्शनादि हैं उनकी आराधना करने में लग जावें। इस तरह सम्यग्दर्शनादिकों की आराधना की परंपरा से वे शाश्वतिकगतिरूप जो मुक्ति है उसे प्राप्त कर लेंगे इस ख्याल से नारकों की स्थिति आदि का प्रश्न भी सार्थक है। इसकी सार्थकता से इस प्रश्न का प्रतिपादक जो शास्त्र है वह भी सार्थक हो जाता है–तत्त्व का प्ररूपक बन जाता है। अब इस विषय में और अधिक कहने की आवश्यकता नहीं है। प्रकृत विषय ही स्पष्ट किया जाता है–नैरयिक शब्द का अर्थ "नरकके जीव" ऐसा है। इष्ट फल को प्राप्त कराने वाले कर्म जिन स्थानों से निर्गत हो चुके हैं–उनका नाम निरय है, अर्थात् दुःखों से व्याप्त जो स्थान विशेष है

નારક આદિ જીવોની અત્યંત દુઃખી હાલત આદિનું શ્રવણ કરવાંથી વિવેકી જીવોના મનમાં વૈરાગ્ય ભાવ જાગે અને તેથી તેઓ સંસારનો અને સંસારના કારણરૂપ કર્મના સ્વરૂપનો અનિત્યત્વાદિ ભાવો દ્વારા બરાબર વિચાર કરે અને તેનો વિચાર કરીને અનિત્ય સંસાર, શરીર અને ભોગો પ્રત્યે નિર્વિણ્ણ–વૈરાગ્યવાન બનીને બંધ દશાથી રહિત બનવાને માટે મોક્ષના સાધનરૂપ સમ્યગ્દર્શન આદિની આરાધના કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય, અને સમ્યગ્દર્શનાદિની આરાધનાની પરમ્પરા દ્વારા શશ્વત ગતિરૂપ જે મોક્ષ છે તેની પ્રાપ્તિ કરે, એ ખ્યાલથી નારકોની સ્થિતિ આદિ વિષયનું વર્ણન સાર્થક છે. તેની સાર્થકતાને લીધે આ વિષયનું પ્રતિપાદન કરનાર જે શાસ્ત્ર છે તે પણ સાર્થક બની જાય છે અને તત્ત્વનું પ્રરૂપક બની જાય છે. હવે આ બાબતમાં વધુ કહેવાની આવશ્યકતા નથી. પ્રકૃત વિષયને જ સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે—નરકના જીવોને 'નૈરયિક' કહે છે. ઇષ્ટ ફળની પ્રાપ્તિ કરાવનાર કર્મો જે સ્થાનેથી નીકળી ગયાં છે, તે સ્થાનને 'निरय' કહે છે. એટલે કે દુઃખોથી વ્યાપ્ત એવા વિશિષ્ટ સ્થાનને निरय (નરક) કહે છે. તે સ્થાનોમાં

प्राणातिपातादिपापफलमनुभवितुं तादृशस्थानं प्राप्ता, तत्रोत्पन्ना वा। एतादृशनैरयिकाणां 'भंते' हे भदन्त! 'केवइयं कालं' कियत्कालम्=कियत्कालपर्यन्तं 'ठिई' स्थितिः=अवस्थानरूपा 'पन्नत्ता' प्रज्ञप्ता=प्ररूपिता-आयुष्ककर्मवशात् नारकास्तत्तन्नरके कियत्कालपर्यन्तं तिष्ठन्तीति भावः। उत्तरयति भगवान्—'गोयमा!' हे गौतम! 'जहन्नेणं' जघन्येन 'दसवाससहस्साइं' दशवर्षसहस्राणि स्थितिः प्रज्ञप्ता। दशसहस्रवर्षपर्यन्तं तेषां स्थितिर्नरके भवतीति भावः। 'उक्कोसेणं' उत्कृष्टेन 'तेत्तीसं सागरोवमाइं' त्रयस्त्रिंसत्सागरोपमाणि=त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमपर्यन्तं

वे ही निरय हैं। इन स्थानों में जो उत्पन्न हुए हैं वे नैरयिक हैं। इन स्थानों में प्राणातिपात आदि पापों के फल को भोगने के लिये जो जीव प्राप्त हुए हैं अर्थात् जो वहां उत्पन्न हुए हैं वे नैरयिक कहलाते हैं। ऐसे नैरयिक जीवों की स्थिति के विषय में यह प्रश्न किया गया है कि- हे भगवन्! नैरयिक जीवों की स्थिति कितनी है? यहाँ स्थिति का तात्पर्य उस स्थान में उस पर्याय से रहने का है। नरक आयु के वश से नारक जीव उस उस नरक में कितने काल तक रहते हैं? यह प्रश्न का अभिप्राय है। इसका उत्तर देते हुए प्रभु कहते हैं कि हे गौतम! नरक में नरक जीव यदि नरकायु के उदय में रहता है तो इस रहने का कम से कम काल १० दस हजार वर्ष का है। इसी का नाम जघन्य आयु है। यह कथन प्रथम नरक की अपेक्षा से ही कहा गया जानना चाहिये। तथा नरक में रहने का सब से अधिक जो काल है उसका नाम उत्कृष्ट आयु है। यह उत्कृष्ट आयु वहां पर ३३ तैंतीस सागरो-

---

જે જીવો ઉત્પન્ન થાય છે તેમને નૈરયિક (નારક) કહે છે. આ સ્થાનોમાં પ્રાણાતિપાત આદિ પાપોનાં ફળ ભોગવવાને માટે જે જીવો ઉત્પન્ન થાય છે તેમને નૈરયિક કહે છે. એવા નૈરયિક (નારક) જીવોની સ્થિતિના વિષયમાં એવો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો છે કે—"હે ભગવાન! નારક જીવોની સ્થિતિ કેટલા કાળની હોય છે? અહીં 'સ્થિતિ' શબ્દનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે—તે સ્થાનમાં, તે પર્યાય રહેવાનો કાળ તેને સ્થિતિ કહી છે. એટલે કે ત્યાં તેમનું આયુષ્ય કેટલું હોય છે? તેનો ઉત્તર આપતાં ભગવાન કહે છે—"હે ગૌતમ! જો નારક જીવ નરકાયુના ઉદયથી નરકમાં ઉત્પન્ન થાય છે તો ત્યાં તેને રહેવાનો કાળ ઓછામાં ઓછો દસ હજાર વર્ષનો છે. તેને 'જઘન્ય આયુ' કહે છે. આ કથન પહેલી નરકની અપેક્ષાએ કરવામાં આવ્યું છે. નરકમાં જે વધારેમાં વધારે કાળ છે તેને 'ઉત્કૃષ્ટ આયુ' કહે છે. ત્યાં તે ઉત્કૃષ્ટ આયુ ૩૩ સાગરોપમનું છે. તે

स्थितिः प्रज्ञप्ता। अर्थात् नारकप्रथमपृथिव्यपेक्षया दशसहस्रवर्षमायुः, तथा सप्तम नारकपृथिव्यपेक्षया त्रयस्त्रिंशत्सागरोपममायुर्भवति।

गौतमः पृच्छति-' नेरइयाणं भंते ' इत्यादि। 'नेरइया णं भंते ' नारकाः खलु हे भदन्त! ' केवइकालस्स ' कियत्कालात् कियत्कालेन वा 'आणमंति वा' आनन्ति वा ' पाणमंति वा ' प्राणन्ति वा-श्वासं गृह्णन्ति परित्यजन्ति च। एतयो-रानप्राणयोरेव स्पष्टार्थं वक्ति-'ऊससंति वा णीससंति वा' उच्छ्वसन्ति वा, अर्थात् 'आनन्ति'इति शब्दस्य स्पष्टार्थं उच्छ्वसन्ति,'प्राणन्ति'इत्यस्य निःश्वसन्तीति। अथवा 'आनन्ति वा प्राणन्ति वा' इत्यनेनाभ्यन्तर-श्वासोच्छ्वासयोः परिग्रहः,'उच्छ्वसन्ति वा निःश्वसन्ति वा' इत्यनेन बाह्यश्वासोच्छ्वासयोः परिग्रहो भवतीति केचित्।

पमकी है। यह तेंतीस सागरोपम आयुका कथन सप्तम नरक की अपेक्षा से कहा गया है, क्यों कि वहीं पर इतनी अधिक आयु कही गई है।

पुनः गौतमस्वामी प्रभु से प्रश्न करते हैं कि-हे भदंत! नारक जीव कितने काल के बाद श्वासोच्छ्वास लेते हैं? यही प्रश्न " आणमंति पाणमंति वा " इन तिङन्त पदों द्वारा व्यक्त किया गया है। "आनन्ति" माने श्वास लेते हैं, और प्राणन्ति माने श्वास छोड़ते हैं। इन्हीं आनप्राण-शब्दों के स्पष्ट अर्थ को सूत्रकार ने " ऊससंति वा णीससंति वा " इन क्रियापदों द्वारा स्पष्ट किया है। " आनन्ति " शब्द का स्पष्ट अर्थ "उच्छ्वसन्ति" है और प्राणन्ति शब्दका स्पष्ट अर्थ "निःश्वसन्ति" है। अथवा " आनन्ति वा प्राणन्ति वा " इन क्रियापदों द्वारा आभ्यन्तरिक श्वास और उच्छ्वासरूप क्रियाओं का और ' उच्छ्वसन्ति वा निःश्व-सन्ति वा ' इन दो पदों द्वारा बाह्य श्वास और उच्छ्वासरूप क्रियाओं का ग्रहण होता है, ऐसा किन्हींर का मत है।

તેત્રીસ સાગરોપમનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય સાતમી નરકની અપેક્ષાએ કહેલ છે, કારણ કે ત્યાં જ એટલુ બધું આયુષ્ય કહ્યું છે.

ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને બીજો પ્રશ્ન પૂછે છે-"હે ભદન્ત! નારક જીવો કેટલા કાળને અંતરે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે? એજ પ્રશ્ન 'आणमंति पाणमंति वा' આ 'ति' અન્ત પદો દ્વારા વ્યક્ત કર્યો છે. "आनन्ति" એટલે શ્વાસ લે છે. 'प्राणन्ति' એટલે શ્વાસ છોડે છે. એજ 'आनप्राण' શબ્દોના સ્પષ્ટ અર્થ સૂત્ર-કારે "ऊससंति वा णीससंति वा" એ ક્રિયાપદો દ્વારા સ્પષ્ટ કર્યો છે. "आनन्ति" શબ્દનો સ્પષ્ટ અર્થ "उच्छ्वसन्ति" છે અને "प्राणन्ति" શબ્દનો સ્પષ્ટ અર્થ "निःश्वसन्ति" છે. અથવા-' आनन्ति वा प्राणन्ति वा ' આ ક્રિયાપદો દ્વારા આભ્યન્તરની શ્વાસ અને ઉચ્છ્વાસરૂપ ક્રિયાઓ ગ્રહણ કરવામાં આવી છે એવો કોઈ કોઈ વિદ્વાનોનો મત પડે છે.

भगवानाह—"जहा ऊसासपए" इति, यथा उच्छ्वासपदे, अर्थात् प्रज्ञापनायाः सप्तमे पदे यथा कथितं तथैवात्र बोध्यम् , तच्चेत्थम्–"गोयमा ! सययं संतयामेव आणंति वा पाणंति वा ऊससंति वा नीससंति वा" गौतम ! सततं सन्ततमेव वा आनन्ति वा माणन्ति वा उच्छसन्ति वा निःश्वसन्ति वा, इतिच्छाया। हे गौतम ! ते नारका अतिदुःखेन सततम् = अनवरतं उच्छ्वसन्ति वा निःश्वसन्ति वा, दृश्यते च लोकेऽपि अतिदुःखितस्य उच्छ्वास निःश्वासौ सततमेव भवतः 'संतयामेवे'–ति सन्ततमेव निरन्तरमेवेति, समयमात्रमपि तेषामुच्छ्वास–निःश्वासयोर्विरहो न भवतीत्यर्थः।

इस प्रश्न का उत्तर देते हुए प्रभु कहते हैं कि–हे गौतम ! "जहा ऊसासपए" उच्छ्वास पद यह प्रज्ञापना सूत्र का सातवां पद है। इस पद में इस विषय का जिस प्रकार से कथन किया गया है वैसा ही कथन यहां पर जानना चाहिये, वह इस प्रकार से है–"गोयमा ! सययं संतयामेव वा आणमंति वा पाणमंति वा ऊससंति वा नीससंति वा" हे गौतम ! अत्यन्त दुःखित होने के कारण वे नारक जीव निरन्तर श्वासोच्छ्वास लेते रहते हैं। लोक में भी ऐसा ही देखने में आता है कि जो अतिदुःखित होता है उसके श्वासोच्छ्वास निरन्तर ही चलते रहते हैं, उनमें किसी भी तरह से रुकावट नहीं आती है। कहने का तात्पर्य यह है कि दुःखी होने के कारण वे बिना रुकावट के निरन्त ही हाय हाय करते हुए सांस लिया करते हैं। ऐसा एक भी समय नहीं होता कि जिसमें इनके श्वासोच्छ्वास का विरह (अन्तर) होता हो।

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં પ્રભુ કહે છે–"હે ગૌતમ ! "जहा ऊसासपए" પ્રજ્ઞાપના સૂત્રનું સાતમું પદ ઉચ્છ્વાસ છે. એ પદમાં આ વિષયનું જે રીતે વર્ણન કરાયું છે તે રીતે આ પ્રશ્નનો ઉત્તર સમજવો. તે પદ આ પ્રમાણે છે–"गोयमा ! समयं संतयामेव वा आणमंति वा पाणमंति वा ऊससंति वा नीससंति वा" હે ગૌતમ ! અત્યંત દુઃખી હોવાને લીધે તે નારક જીવો નિરંતર શ્વાસોચ્છ્વાસ લીધા કરે છે. લોકોમાં પણ એવું જ દેખાય છે કે જે અત્યંત દુઃખી હોય છે તે નિરંતર શ્વાસ લીધા કરે છે. તેમનો શ્વાસોચ્છ્વાસ સહેજ વાર પણ અટકતો નથી. કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે–તેઓ અત્યંત દુઃખી હોવાને કારણે અટકયા વિના નિરંતર હાય હાય કરતા શ્વાસ લીધા કરે છે. એવો એક પણ સમય નથી હોતો કે જ્યારે તેમના શ્વાસોચ્છ્વાસમાં આંતરો (રુકાવટ) પડતો હોય.

ननु 'आनंति प्राणन्ति' एतावन्मात्रेण निर्वाहे उच्छ्वसन्ति निःश्वसन्तीति वचनं पुनरुक्तं भवतीति चेन्न, स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं प्रतिपादितत्वात्।

'नेरइयाणं भंते' इत्यादि। 'णेरइयाणं भंते आहारट्ठी' नैरयिकाः हे भदन्त! आहारार्थिनः=आहारप्रार्थनावन्तः आहारप्रयोजनार्थिनो वा भवन्ति? अर्थान्नारक-जीवानामाहारविषयिणी इच्छा भवति? इति। भगवानाह-'जहा पण्णवणाए पढमए आहारुद्देसए तहा भाणियव्वं' यथा प्रज्ञापनायां प्रथम आहारोद्देशकः अष्टाविंशतितमपदस्य द्वयोरुद्देशयोर्मध्ये प्रथम आहारोद्देशस्तथा भणितव्यम्, यथा=येन प्रकारेण प्रज्ञापनायाश्चतुर्थोपांगस्य प्रथमः 'आहारुद्देसए' इत्यत्र पद-शब्दलोपात् आहार-

शंका—सूत्रकारने "उच्छ्वसन्ति निःश्वसन्ति" ये दो पद पुनरुक्त क्यों कहे? क्योंकि "आनन्ति प्राणन्ति" इन दो पदों से ही इसके अर्थ का निर्वाह हो जाता है।

उत्तर—ऐसा नहीं कहना चाहिये, क्यों कि स्पष्ट अर्थ की प्रतिपत्ति के लिये ऐसा प्रतिपादन किया गया है।

"णेरइयाणं भंते आहारट्ठी" हे भदन्त! नारक जीवों को क्या आहारविषयक इच्छा होती है? जो आहार की प्रार्थना करने के स्वभाववाला या उसके प्रयोजनवाला होता है वह आहारार्थी कहलाता है सो ऐसे आहारार्थी नारक होते हैं क्या?। हे गौतम! प्रज्ञापना नामक चतुर्थ उपाङ्ग का पहला आहार उद्देशक आहारपदोद्देशक है। यह प्रज्ञापना के अट्ठाईसवें आहार पद का पहला उद्देशक है, अर्थात् आहार पद के दो उद्देशक हैं, उनमें यही पहला है। "आहारोद्देशक" में पद शब्द का

શંકા-સૂત્રકારે "उच्छ्वसन्ति निःश्वसन्ति" એ બન્ને પદોની પુનરુક્તિ શા માટે કરી છે? કારણ કે 'आनन्ति प्राणन्ति' એ બે પદોમાં જ તેનો અર્થ આવી જાય છે.

ઉત્તર-એમ કહેવું જોઈએ નહીં, કારણ કે સ્પષ્ટ અર્થનું પ્રતિપાદન કરવા માટે જ એવું કરવામાં આવ્યું છે.

"णेरइया भंते आहारट्ठी" હે ભદન્ત! નારક જીવોને આહાર લેવાની ઇચ્છા થાય છે ખરી? જે આહારને માટે પ્રાર્થના કરવાના સ્વભાવવાળા કે તેના પ્રયોજનવાળા હોય છે તેને આહારાર્થી કહે છે. શું નારક જીવો તેવા આહારાર્થી હોય છે ખરા? તેનો ઉત્તર આપતાં ભગવાન કહે છે "હે ગૌતમ! પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર નામના ચોથા ઉપાંગનો પહેલો ઉદ્દેશક આહારપદોદ્દેશક છે. આ પ્રજ્ઞાપનાના અઠ્યાવીસમા આહારપદનો પહેલો ઉદ્દેશક છે એટલે કે આહારપદના બે ઉદ્દેશક છે તેમાંનો આ પહેલો ઉદ્દેશક છે. "આહારોદ્દેશક"માં પદ શબ્દનો લોપ

पदोद्देशकः, अष्टाविंशतितमस्य आहारपदस्य प्रथम उद्देशक इत्यर्थः, तथा भणितव्यम्= तेनैव प्रकारेण इहापि वक्तव्यम्। तत्र नारकाणामाहारविषये बहूनि द्वाराणि प्रदर्शितानि तेषां संग्रहार्थं स्थिति-प्राणनस्वरूपद्वारद्वयप्रदर्शनपूर्वकं गाथां पठति- 'ठिई' इत्यादि। नारकजीवानां स्थितिर्वक्तव्या, उच्छ्वास-निःश्वासौ च वक्तव्यौ, एतयोः प्ररूपणं पूर्वप्रश्नोत्तरवाक्ये कृतम्, ततश्चाहारविषयको विधिर्वक्तव्यः किं भदन्त! नारका आहारार्थिनो भवन्ति? हे गौतम! नारका आहारार्थिनो भवन्तीति

लोप हो गया है इसलिये "आहारोद्देशक" से "आहारपदोद्देशक" ऐसा समझना चाहिये। तात्पर्य कहने का यह है कि प्रज्ञापना सूत्र का आहारपद अट्ठाईसवां है। इसके दो उद्देशकों में से प्रथम आहारोद्देशक है। उसमें इनके आहारविषय का वर्णन अनेक द्वारों में किया गया है। उन्हीं द्वारों के संग्रह के लिये स्थिति, प्राणनरूप दो द्वारों को पहले दिखाते हुए "ठिई उस्सासाऽऽहारे" यह गाथा कही गई है। इसमें नारक जीवोंकी स्थिति, उच्छ्वास निःश्वास, आहारविषयक विधि आदि सबका वर्णन किया गया है, इनमें नारकों की स्थिति और उनका श्वासोच्छ्वास, इन दो पदों की प्ररूपणा तो पूर्वप्रश्नोत्तर वाक्य में कही जा चुकी है। अब रही आहारविषयक की बात-सो. वह भी इससे प्रदर्शित कर दी गई है। इस विषय में पहले "णेरइयाणं भंते! आहारट्ठी" ऐसा प्रश्न किया गया है? और उसका उत्तर "जहा पण्णवणाए पढमए आहारुद्देसए, तहा भाणियव्वं" इस सूत्र द्वारा दिया गया है। तात्पर्य कहने का यह है कि "क्या नारक जीवों को

થઇ ગયો છે, તેથી 'आहारोद्देशक'થી 'आहारपदोद्देशक' એવું સમજવું જોઇએ. તાત્પર્ય એ છે કે પ્રજ્ઞાપના સૂત્રનું અઠ્યાવીસમું પદ 'આહારપદ' છે. તેના બે ઉદ્દેશકોમાંથી પહેલુ આહારોદ્દેશક છે. તેના અનેક દ્વારોમાં તેમના આહાર સંબંધી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. એજ દ્વારોના સંગ્રહને માટે સ્થિતિ અને પ્રાણરૂપ બે દ્વારોને પહેલાં બતાવવા "ठिई उस्ससाऽऽहारे" આ ગાથા કહી છે. તેમાં નારક જીવોની સ્થિતિ (આયુકાળ), ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ, આહારવિષયક વિધિ વગેરે બાબતોનું કથન કર્યું છે. નારકોની સ્થિતિ અને શ્વાસોચ્છ્વાસ, એ બે વિષયની પ્રરૂપણા તો આગળના પ્રશ્નોત્તર વાકયોમાં થઈ ગઈ છે. હવે જે આહાર વિષેની વાત બાકી રહી છે તેનું પણ તેમાં કથન કર્યું છે. આ વિષયને અનુલક્ષીને પહેલાં "णेराइयाणं भंते! आहारट्ठी" એ પ્રશ્ન પૂછયો છે. અને "जहा पण्णवणाए पढमए आहारुद्देसए, तहा भणियव्वं" આ સૂત્ર દ્વારા તેનો ઉત્તર અપાયો છે.

प्रत्युत्तरम्। नारकाणां द्विविध आहारो भवति–आभोगनिर्वर्तित अनाभोगनिर्वर्त्तितश्च, तत्राऽऽभोगः अभिप्रायस्तेन निर्वर्त्तितः=संपादित आहारः, अर्थात् आहरयामीतीच्छापूर्वक आहार आभोगनिर्वर्तिताहारः। द्वितीयश्चाहारोऽनाभोगनिर्वर्तितः, अर्थात् आहरामीतीच्छाविशेषमन्तरेण जायमानः, यथा प्रावृट्काले प्रस्रवणादिकमत्यधिकं भवति ततो ज्ञायते यत् शरीरे जलपुद्गला अत्यधिकं प्रविष्टा येन मूत्रादिकमधिकं भवतीति, तत्र शीतपुद्गलानां प्रवेशो यथा इच्छाविशेषमन्तरेणैव जातस्तथा नैरयिकजीवानामनाभोगनिर्वर्तित आहारो भवति। द्विविधेष्वपि आहारेषु योऽयमनाभोगनिर्वर्तिताहारस्तदर्थमनुसमयमाहारविषयिणीच्छा जायते नैर-

आहार की इच्छा होती है? तो इस प्रश्न का उत्तर यह दिया गया है कि "हाँ होती है"। नारक जीवोंका आहार दो प्रकारका होता है–एक आभोगनिर्वर्तित और दूसरा अनाभोगनिर्वर्तित। आभोगनिर्वर्तित का तात्पर्य है कि जो आहार अभिप्राय से निर्वर्तित होता है। "मैं आहार करूँ" ऐसी इच्छापूर्वक जो आहार किया जाता है वह आभोगनिर्वर्तित आहार है। तथा जो आहार–"आहार करूँ" इस प्रकारकी इच्छासे निर्वर्तित नहीं होता है, अर्थात् इस प्रकार की इच्छा के बिना होता है वह अनाभोगनिर्वर्तितआहार है, जैसे वर्षाकाल में मूत्र आदि अधिक होते हैं तो उससे यह जाना जाता है कि शरीर में जल के पुद्गल अत्यधिक प्रविष्ट हो चुके हैं इसी कारण मूत्रादिक की अधिकता हो रही है, तो जिस प्रकार शीतपुद्गलों का प्रवेश बिना इच्छा के शरीर में हो जाता है उसी तरह नारक जीवों को अनाभोगनिर्वर्तित आहार होता है।

તેનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે–શું નારક જીવોને આહારની ઇચ્છા થાય છે? તેનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે–હા, તેમને આહારની ઇચ્છા થાય છે. નારક જીવોના આહાર બે પ્રકારના હોય છે (૧) આભોગનિવર્તિત અને (૨) અનાભોગનિર્વર્તિત. "હું આહાર કરું" એવી ઇચ્છાપૂર્વક જે આહાર કરવામાં આવે છે તે આહારને આભોગનિર્વર્તિત આહાર કહે છે, પણ તે પ્રકારની ઇચ્છા વિના જે આહાર કરવામાં આવે છે તેને અનાભોગનિર્વર્તિત આહાર કહે છે. જેમ કે વર્ષાઋતુમાં પેશાબ આદિ વધુ પ્રમાણમાં થાય છે ત્યારે એમ લાગે છે કે શરીરમાં જળનાં પુદ્ગલો ઘણા વધારે પ્રમાણમાં પ્રવેશ કરી ચૂક્યાં છે તે કારણે મૂત્રાદિક અધિક પ્રમાણમાં પેદા થાય છે. તો જે રીતે શીત પુદ્ગલોનો ઇચ્છા કર્યા વિના શરીરમાં પ્રવેશ થઈ જાય છે તે રીતે નારક જીવો દ્વારા પણ ઇચ્છા કર્યા વિના જે આહાર લેવાય છે. તેને અનાભોગનિર્વર્તિત આહાર કહે છે. તે બે પ્રકારના

पदोद्देशकः, अष्टाविंशतितमस्य आहारपदस्य प्रथम उद्देशक इत्यर्थः, तथा भणितव्यम्= तेनैव प्रकारेण इहापि वक्तव्यम्। तत्र नारकाणामाहारविषये वहूनि द्वाराणि प्रदर्शितानि तेषां संग्रहार्थं स्थिति–प्राणनस्वरूपद्वारद्वयप्रदर्शनपूर्वकं गाथां पठति– 'ठिई' इत्यादि। नारकजीवानां स्थितिर्वक्तव्या, उच्छ्वास–निःश्वासौ च वक्तव्यौ, एतयोः प्ररूपणं पूर्वप्रश्नोत्तरवाक्ये कृतम्, ततश्चाहारविषयको विधिर्वक्तव्यः किं भदन्त! नारका आहारार्थिनो भवन्ति? हे गौतम! नारका आहारार्थिनो भवन्तीति

लोप हो गया है इसलिये "आहारोद्देशक" से "आहारपदोद्देशक" ऐसा समझना चाहिये। तात्पर्य कहने का यह है कि प्रज्ञापना सूत्र का आहारपद अट्ठाईसवां है। इसके दो उद्देशकों में से प्रथम आहारोद्देशक है। उसमें इनके आहारविषय का वर्णन अनेक द्वारों में किया गया है। उन्हीं द्वारों के संग्रह के लिये स्थिति, प्राणनरूप दो द्वारों को पहले दिखाते हुए "ठिई उस्सासाऽऽहारे" यह गाथा कही गई है। इसमें नारक जीवोंकी स्थिति, उच्छ्वास निःश्वास, आहारविषयक विधि आदि सबका वर्णन किया गया है, इनमें नारकों की स्थिति और उनका श्वासोच्छ्वास, इन दो पदों की प्ररूपणा तो पूर्वप्रश्नोत्तर वाक्य में कही जा चुकी है। अब रही आहारविषयक की बात–सो वह भी इससे प्रदर्शित कर दी गई है। इस विषय में पहले "णेरइयाणं भंते! आहारट्ठी" ऐसा प्रश्न किया गया है? और उसका उत्तर "जहा पण्णवणाए पढमए आहारुद्देसए, तहा भाणियव्वं" इस सूत्र द्वारा दिया गया है। तात्पर्य कहने का यह है कि "क्या नारक जीवों को

થઇ ગયો છે, તેથી 'આહારોદ્દેશક'થી 'આહારપદોદ્દેશક' એવું સમજવું જોઇએ. તાત્પર્ય એ છે કે પ્રજ્ઞાપના સૂત્રનું અઠ્યાવીસમું પદ 'આહારપદ' છે. તેના બે ઉદ્દેશકોમાંથી પહેલું આહારોદ્દેશક છે. તેના અનેક દ્વારોમાં તેમના આહાર સંબંધી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. એજ દ્વારોના સંગ્રહને માટે સ્થિતિ અને પ્રાણુરૂપ બે દ્વારોને પહેલાં બતાવવા "ठिई उस्ससाऽऽहारे" આ ગાથા કહી છે. તેમાં નારક જીવોની સ્થિતિ (આયુકાળ), ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ, આહારવિષયક વિધિ વગેરે બાબતોનું કથન કર્યું છે. નારકોની સ્થિતિ અને શ્વાસોચ્છ્વાસ, એ બે વિષયની પ્રરૂપણા તો આગળના પ્રશ્નોત્તર વાકયોમાં થઈ ગઈ છે. હવે જે આહાર વિષેની વાત બાકી રહી છે તેનું પણ તેમાં કથન કર્યું છે. આ વિષયને અનુલક્ષીને પહેલાં "णेराइयाणं भंते! आहारट्ठी" એ પ્રશ્ન પૂછયો છે. અને "जहा पण्णवणाए पढमए आहारुद्देसए, तहा भणियव्वं" આ સૂત્ર દ્વારા તેનો ઉત્તર અપાયો છે.

प्रत्युत्तरम्। नारकाणां द्विविध आहारो भवति–आभोगनिर्वर्तित अनाभोगनिर्वर्त्तितश्च, तत्राऽभोगः अभिप्रायस्तेन निर्वर्त्तितः=संपादित आहारः, अर्थात् आहरयामीतीच्छापूर्वक आहार आभोगनिर्वर्तिताहारः। द्वितीयश्चाहारोऽनाभोगनिर्वर्तितः, अर्थात् आहरामीतीच्छाविशेषमन्तरेण जायमानः, यथा प्रावृट्काले प्रस्रवणादिकमत्यधिकं भवति ततो ज्ञायते यत् शरीरे जलपुद्गला अत्यधिकं प्रविष्टा येन मूत्रादिकमधिकं भवतीति, तत्र शीतपुद्गलानां प्रवेशो यथा इच्छाविशेषमन्तरेणैव जातस्तथा नैरयिकजीवानामनाभोगनिर्वर्तित आहारो भवति। द्विविधेष्वपि आहारेषु योऽयमनाभोगनिर्वर्तिताहारस्तदर्थमनुसमयमाहारविषयिणीच्छा जायते नैर-

आहार की इच्छा होती है? तो इस प्रश्न का उत्तर यह दिया गया है कि "हाँ होती है"। नारक जीवोंका आहार दो प्रकारका होता है–एक आभोगनिर्वर्तित और दूसरा अनाभोगनिर्वर्तित। आभोगनिर्वर्तित का तात्पर्य है कि जो आहार अभिप्राय से निर्वर्तित होता है। "मैं आहार करूँ" ऐसी इच्छापूर्वक जो आहार किया जाता है वह आभोगनिर्वर्तित आहार है। तथा जो आहार–"आहार करूँ" इस प्रकारकी इच्छासे निर्वर्तित नहीं होता है, अर्थात् इस प्रकार की इच्छा के बिना होता है वह अनाभोगनिर्वर्तितआहार है, जैसे वर्षाकाल में मूत्र आदि अधिक होते हैं तो उससे यह जाना जाता है कि शरीर में जल के पुद्गल अत्यधिक प्रविष्ट हो चुके हैं इसी कारण मूत्रादिक की अधिकता हो रही है, तो जिस प्रकार शीतपुद्गलों का प्रवेश बिना इच्छा के शरीर में हो जाता है उसी तरह नारक जीवों को अनाभोगनिर्वर्तित आहार होता है।

તેનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે–શું નારક જીવોને આહારની ઇચ્છા થાય છે? તેનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે–હા, તેમને આહારની ઇચ્છા થાય છે. નારક જીવોના આહાર બે પ્રકારના હોય છે (૧) આભોગનિર્વર્તિત અને (૨) અનાભોગનિર્વર્તિત. "હું આહાર કરું" એવી ઇચ્છાપૂર્વક જે આહાર કરવામાં આવે છે તે આહારને આભોગનિર્વર્તિત આહાર કહે છે, પણ તે પ્રકારની ઇચ્છા વિના જે આહાર કરવામાં આવે છે તેને અનાભોગનિર્વર્તિત આહાર કહે છે. જેમ કે વર્ષાઋતુમાં પેશાબ આદિ વધુ પ્રમાણમાં થાય છે ત્યારે એમ લાગે છે કે શરીરમાં જળનાં પુદ્ગલો ઘણા વધારે પ્રમાણમાં પ્રવેશ કરી ચૂક્યાં છે તે કારણે મૂત્રાદિક અધિક પ્રમાણમાં પેદા થાય છે. તો જે રીતે શીત પુદ્ગલોનો ઇચ્છા કર્યા વિના શરીરમાં પ્રવેશ થઈ જાય છે તે રીતે નારક જીવો દ્વારા પણ ઇચ્છા કર્યા વિના જે આહાર લેવાય છે. તેને અનાભોગનિર્વર્તિત આહાર કહે છે. તે બે પ્રકારના

यिकजीवानाम्। अनुसमयम्–अत्यन्ततीव्रक्षुद्वेदनीयकर्मोदयात् प्रतिसमयम् ओजआहारादिरूपेणाहारविषयिणीच्छा प्रवर्तते, अथवा अतिदीर्घकालिकोपभोज्याहारस्यैकदैवग्रहणमनुसामयिको भोगस्तेन नैरयिकजीवानामाहारो जायते 'ठिइ' इत्यादिसंग्रहगाथा नैरयिकाहारविषये संक्षेपेण व्याख्याता ॥सू० ११॥

मूलम्—नेरइयाणं भंते ! पुव्वाहारिया पोग्गला परिणया ? १ आहारिया आहारिज्जमाणा पोग्गला परिणया ? अणाहारिया आहारिज्जस्समाणा पोग्गला परिणया ? अणाहारिया अणाहारिज्जस्समाणा पोग्गला परिणया ? । गोयमा ! नेरइयाणं पुव्वाहारिया पोग्गला परिणया १ आहारिया आहारिज्जमाणा पोग्गला परिणया परिणमंति च२ अणाहारिया आहारिज्जस्समाणा पोग्गला णो परिणया परिणमिस्संति ३ । अणाहारिया अणाहरिज्जस्समाणा पोग्गला नो परिणया णो परिणमिस्संति ४॥सू०१२॥

इन दो प्रकार के आहारों में जो यह अनाभोगनिर्वर्तित आहार है उसके लिये अनुसमय–प्रत्येक समय में नारक जीवों की इच्छा उत्पन्न होती रहती है, अर्थात् अत्यन्त तीव्र क्षुधावेदनीय कर्म के उदय से प्रत्येक समय में ओजआहार आदिरूप से उनके आहारविषयक इच्छा जगती रहती है। अथवा जो आहार बहुत अधिक दीर्घ समय तक खाया जा सके ऐसा होता है उसे एकदम ग्रहण कर लेना इसका नाम आनुसामयिक भोग है। इस आनुसामयिक भोगरूप से नारक जीवों का आहार होता है। इस तरह से "ठिई" इत्यादि जो यह संग्रहगाथा है, वह नैरयिक जीवोंके आहारके विषयमें संक्षेप से कही गई है ॥ सू०११ ॥

આહારોમાં આ જે અનાભોગનિર્વર્તિત આહાર છે તેને માટે પ્રત્યેક સમયે નારક જીવોમાં ઇચ્છા ઉત્પન્ન થતી રહે છે, એટલે કે અત્યંત તીવ્ર ક્ષુધાવેદનીય કર્મના ઉદયથી પ્રત્યેક સમયે ઓજ આહાર આદિ રૂપે તેમની આહાર વિષયક ઇચ્છા જાગતી રહે છે. અથવા જે આહાર ઘણા જ લાંબા સમય સુધી ખાઈ શકાય તેવો હોય છે તેને એકદમ ગ્રહણ કરી લેવો તેનું નામ આનુસામયિક ભોગ છે. આ આનુસામયિક ભોગ રૂપે નારક જીવોનો આહાર હોય છે. આ રીતે "ઠિઈ" ઇત્યાદિ જે આ સંગ્રહ ગાથા છે, તેના દ્વારા નારક જીવોના આહાર સંબંધી સંક્ષેપમાં વિવેચન કર્યું છે.॥ સૂ. ૧૧॥

छाया—नैरयिकाणां भदन्त ! पूर्वाहृताः पुद्गलाः परिणताः १ आहृताः आह्रियमाणाः पुद्गलाः परिणताः २ अनाहृताः आहरिष्यमाणाः पुद्गलाः परिणताः ३ अनाहृताः अनाहरिष्यमाणाः पुद्गलाः परिणताः ४। गौतम ! नैरयिकाणां पूर्वाहृताः

नारकोंके आहारके विषयमें गौतम स्वामीने जो भगवान् महावीर प्रभुसे चार प्रश्न किये और भगवान्ने जो उनका उत्तर दिया उन दोनोंका निरूपण सूत्रकार इस सूत्रद्वारा करते हैं—'नेरइयाणं भंते !' इत्यादि।

प्रश्न पहला (भंते) हे भदन्त ! क्या (नेरइयाणं) नारक जीवोंके शरीरके साथ (पुव्वा हारिया) उनके द्वारा पूर्वकालमें-भूतकालमें-आहारके विषयभूत किये गये ऐसे (पोग्गला) पुद्गलस्कन्ध (परिणया) परिणत-सम्बन्धको क्या प्राप्त हुए हैं ? प्रश्न दूसरा-तथा (आहारिया आहारिज्जमाणा पोग्गला परिणया ?) पूर्वकालमें आहारके विषयभूत बने हुए तथा वर्तमानकालमें आहाररूपसे ग्रहण हो रहे ऐसे पुद्गलस्कन्ध उनके शरीरके साथ परिणत-सम्बन्धको क्या प्राप्त हुए हैं ? प्रश्न तीसरा-अथवा (अणाहारिया आहारिज्जस्समाणा पोग्गला परिणया) जो अभीतक आहारके विषयभूत नहीं बने हैं किन्तु भविष्यत्कालमें आहारके विषयभूत बनेंगे वे पुद्गलस्कन्ध उनके शरीरके साथ परिणत सम्बन्धको क्या प्राप्त हुए हैं ? प्रश्न चौथा-अथवा-(अणाहारिया अणाहारिज्जस्समाणा पोग्गला परिणया) जो अभीतक आहारके विषयभूत नहीं बने हैं और न जो भविष्यत् कालमें ही आहारके विषयभूत बनेंगे ऐसे पुद्गलस्कंध उनके शरीरके साथ परिणत-सम्बन्धको क्या प्राप्त हुए हैं ? यहां यद्यपि

નારકોના આહાર વિષે ગૌતમ સ્વામીએ ભગવાન મહાવીર સ્વામીને ચાર પ્રશ્નો પૂછ્યા છે તે પ્રશ્નો અને તેમના ભગવાને આપેલા જવાબોની પ્રરૂપણા આ સૂત્ર દ્વારા કરવામાં આવી છે–"नेरइयाणं भंते" ઇત્યાદિ। પહેલો પ્રશ્ન–(भंते) હે ભદન્ત ! (नेरइयाणं पुव्वाहारिया पोग्गला परिणया) નારક જીવોનાં શરીરની સાથે તેમના દ્વારા પૂર્વકાળે-ભૂતકાળમાં-આહારના વિષયભૂત થયેલાં પુદ્ગલસ્કંધો પરિણત-સંબંધ પામ્યા હોય છે ખરાં ? બીજો પ્રશ્ન–(आहारिया-आहरिज्जमाणा पोग्गला परिणया ?) પૂર્વકાળે આહારના વિષયભૂત બનેલાં તથા વર્તમાનકાળમાં આહાર રૂપે ગ્રહણ થઈ રહેલાં પુદ્ગલસ્કંધો તેમનાં શરીરની સાથે પરિણત–સંબંધ પામ્યાં હોય છે ખરાં ? ત્રીજો પ્રશ્ન–અથવા (अणाहारिया आहरिज्जस्समाणा पोग्गला परिणया ?) જે હજી સુધી આહારના વિષયભૂત બન્યાં નથી અને ભવિષ્યમાં પણ આહારના વિષયભૂત બનવાના નથી એવાં પુદ્ગલસ્કંધો તેમનાં શરીરની સાથે પરિણત–સંબંધ પામ્યાં હોય છે ? જો કે

पुद्गलाः परिणताः १ आहृताः आह्रियमाणाः पुद्गलाः परिणताः परिणमन्ति च २। अनाहृता आहरिष्यमाणाः पुद्गलाः नो परिणताः परिणंस्यन्ति ३। अनाहृता अनाहरिष्यमाणाः पुद्गला नो परिणंस्यन्ति ४॥सू०१२॥

प्रश्नवाचक शब्द नहीं है फिर भी बोलनेकी वक्रतासे प्रश्नका बोध होता है।

(गोयमा) हे गौतम! (नेरइयाणं पुव्वाहारिया पोग्गला परिणया, आहारिया, आहारिज्जमाणा पोग्गला परिणया परिणमंति च) नारक जीवोंके द्वारा जो पुद्गलस्कंध पूर्वकालमें आहाररूपसे गृहीत किये गये हैं, वे तो उनके शरीरके साथ-पहले ही सम्बन्धित हो चुके हैं। यह पहले प्रश्नका उत्तर है। तथा जो पूर्वकालमें आहाररूपसे गृहीत किये गये पुद्गलस्कंध हैं वे, और जो वर्तमानकालमें आहाररूपसे पुद्गलस्कंध ग्रहण किये जा रहे हैं वे क्रमशः शरीरके साथ परिणत हो चुके हैं और परिणत हो रहे हैं। अर्थात् पूर्वकालमें आहाररूपसे गृहीत पुद्गलस्कन्ध तो पूर्वकालमें ही नारक जीवोंके शरीरके साथ सम्बन्धको प्राप्त हो चुके हैं, और जो वर्तमानकालमें आहाररूपसे गृहीत हो रहे हैं वे उनके शरीरके साथ संबन्धको प्राप्त हो रहे हैं। अर्थात् परिणम रहे हैं-परिणमे नहीं हैं। यह दूसरे प्रश्नका उत्तर है। (अणाहारिया आहारिज्जस्समाणा पोग्गला नो परिणया परिणमिस्संति) जो पुद्गलस्कंध आहाररूपसे अभीतक गृहीत

અહીં પ્રશ્નવાચક શબ્દ નથી છતાં પણ ‘काकु’ દ્વારા પ્રશ્નનો બોધ થાય છે.

ઉત્તર-(गोयमा) હે ગૌતમ! (नेरइयाणं पुव्वाहारिया पोग्गला परिणया, आहारिया, आहारिज्जमाणा पोग्गला परिणया परिणमंति च) નારક જીવો દ્વારા જે પુદ્ગલસ્કંધો પૂર્વકાળે આહાર રૂપે ગ્રહણ કરાયાં હોય છે, તે તો તેમનાં શરીરની સાથે પહેલાં જ સંબંધિત થઈ ચૂકયાં હોય છે. આ પહેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર છે. તથા જે પૂર્વકાળે આહાર રૂપે ગ્રહણ કરાયેલાં પુદ્ગલસ્કંધો છે, તથા વર્તમાનકાળે જે પુદ્ગલસ્કંધો આહાર રૂપે ગ્રહણ કરાઇ રહ્યાં છે તેઓ ક્રમશઃ શરીરની સાથે સંબંધિત થઈ ચૂકયાં છે અને સંબંધિત થઈ રહ્યાં છે. એટલે કે પૂર્વકાળે આહાર રૂપે ગ્રહણ કરાયેલ પુદ્ગલસ્કંધો તો પૂર્વકાળે જ નારક જીવોનાં શરીર સાથે સંબંધ પામી ચૂકયાં છે અને જે પુદ્ગલસ્કંધો વર્તમાનકાળમાં આહાર રૂપે ગ્રહણ કરાઇ રહ્યાં છે તેઓ તેમનાં શરીરની સાથે સંબંધ પામી રહ્યાં છે-એટલે કે પરિણમી રહ્યાં છે. પરિણમી ચૂકયાં નથી. આ બીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર છે. (अणाहारिया आहारिज्जस्समाणा पोग्गला नो परिणया परिणमिस्संति) જે પુદ્ગલસ્કંધો હજી સુધી આહાર રૂપે ગ્રહણ કરાયાં નથી, તેઓ

टीका—नारकजीवानामाहारस्याधिकृतत्वात् तद्विषयकमेव प्रश्नचतुष्टयमाह 'नेरइयाणं भंते' इत्यादि। 'नेरइयाणं भंते' नैरयिकाणां भदन्त! 'पुव्वाहारिया' इति पूर्वाहृताः पूर्वस्मिन् काले आहृता=आहारविषयी कृताः ये पुद्गलाः

नहीं हुए हैं वे तो उनके शरीरके साथ अभीतक संबंधित ही नहीं हुए-हैं और जो पुद्गलस्कंध आगे आहाररूपसे गृहीत होने वाले हैं वे आगे ही उनके शरीरके साथ सम्बंधित होंगे-अभी संबंधित नहीं हुए हैं। यह तीसरे प्रश्नका उत्तर है। तथा (अणाहारिया अणाहारिज्जस्समाणा पोग्गला नो परिणया णो परिणमिस्संति) जो पुद्गलस्कंध ऐसे हैं कि जो अभीतक आहाररूपसे गृहीत नहीं हुए हैं और न आगे ही आहार-रूपसे गृहीत होने वाले हैं वे न पहले उनके शरीरके साथ संबंधको प्राप्त हुए हैं और न आगे ही संबंधको प्राप्त होंगे। यह चौथे प्रश्नका उत्तर है।

टीकार्थ—सूत्रकारने इस सूत्र द्वारा जो नारकों के आहारविषयक प्रश्नोंका उत्तर दिया है वह स्पष्ट है। ये प्रश्न भूत, भविष्यत् और वर्तमानकालको लेकर किये गये हैं। इसलिये ३ तीन प्रश्नतो ये बन जाते हैं। और चौथा प्रश्न "न अभीतक जिन्हें आहाररूपसे ग्रहण किया है और न भविष्यमें भी जो आहाररूपसे ग्रहण किये जाने वाले हैं" यह बन जाता है। इस तरह ये चार प्रश्न यहाँ किये गये हैं-जिनका खुलासा इस प्रकारसे है—आहार वर्गणाके ऐसे पौद्गलिक स्कंध कि जिन्हें नारक

તો હજી સુધી તેમનાં શરીરની સાથે સંબંધ પામ્યાં નથી, અને જે પુદ્ગલ-સ્કંધો આહાર રૂપે હવે પછી ગ્રહણ કરાવાના છે, તેઓ હવે પછી તેમનાં શરીર સાથે સંબંધ પામશે-હજી સંબંધ પામ્યાં નથી. આ ત્રીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર છે. તથા (अणाहारिया अणाहारिज्जस्समाणा पोग्गला नो परिणया परिणमिस्संति) જે પુદ્ગલસ્કંધો હજી સુધી આહારરૂપે ગ્રહણ થયાં નથી અને ભવિષ્યમાં પણ આહાર રૂપે ગ્રહણ થવાનાં નથી તેઓ તેમનાં શરીર સાથે પહેલાં સંબંધ પામ્યાં નથી અને ભવિષ્યમાં સંબંધ પામશે નહીં.

ટીકાર્થ—સૂત્રકારે આ સૂત્ર દ્વારા નારકોના આહાર વિષયક પ્રશ્નોના સ્પષ્ટ ઉત્તર આપ્યા છે. ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાળની અપેક્ષાએ તે પ્રશ્નો પૂછ્યા છે. એ રીતે ત્રણ પ્રશ્નોનો નિર્ણય થયો છે. અને "જે પુદ્ગલસ્કંધોને હજી સુધી આહારરૂપે ગ્રહણ કર્યાં નથી અને ભવિષ્યમાં જે આહારરૂપે ગ્રહણ કરાવવાના નથી" એ ચોથા પ્રશ્નનો પણ નિર્ણય થયો છે. એ રીતે જે ચાર પ્રશ્નો અહીં પૂછ્યા છે તેમનું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે છે—આહાર વર્ગણાનાં જે પૌદ્ગલિક-

=पुद्गलस्कन्धास्ते 'परिणया' परिणताः पूर्वकाले शरीरेण सह परिणतिं प्राप्ताः, इति प्रथमः प्रश्नः १। यद्यप्यत्र प्रश्नसूचकः शब्दो नास्ति तथापि काक्वा प्रश्नो ऽवगम्यते। 'आहारिया' आहृताः=पूर्वस्मिन् काले आहारत्वेन संगृहीताः, तथा 'आहरिज्जमाणा' आह्रियमाणा=वर्त्तमानकाले आहारतया संगृह्यमाणाः ये पुद्गलास्ते 'परिणया' परिणताः?, इति द्वितीयः प्रश्नः २। 'अणाहारिया' अनाहृताः=पूर्वस्मिन् काले आहारत्वेन न संगृहीताः। तथा 'आहरिज्जस्समाणा' इति आहरिष्यमाणाः=भविष्यत्काले ये आहारत्वेन ग्रहीष्यमाणाः पुद्गलास्ते परिणताः? इति तृतीयः प्रश्नः ३। 'अणाहारिया' इति अनाहृताः तथा, 'अना-

---

जीवोंने भूतकालमें आहाररूपसे ग्रहण किया-वे पौद्गलिक स्कंध यहाँ "पुव्वाहारिया" पदसे गृहीत हुए हैं। तथा गृहीत पुद्गल स्कंधोंका जो शरीरके साथ संबंध होता है वह "परिणय" शब्दसे समझाया गया है। जब इस प्रकारका प्रश्न किया गया-कि जिन पौद्गलिक स्कंधोंको नारक जीवोंने भूतकालमें आहाररूपसे ग्रहण कियाथा?-तो उनका परिणमन तो भूतकालमें ही हो गया है। क्यों कि जब उन्हें आहाररूपसे ग्रहण किया गया तभी उनमें परिणमन-शरीरके साथ संबंध होना संभवता है। अतः यह परिणमन उनमें हो चुका-वह वर्तमानमें नहीं है। इस तरहसे भूतकालको लेकर यह प्रथम प्रश्नका उत्तर दिया गया है। वर्तमानकालमें जो आहाररूपसे गृहीत हो रहे हैं तो उनका परिणमन भी हो रहा है। यह द्वितीय प्रश्नका उत्तर है। तथा भविष्यकालमें जो पौद्गलिक स्कंध आहाररूपसे गृहीत होंगे उनका परिणमन भी भविष्यकालमें ही होगा।

સ્કન્ધોને નારક જીવોએ ભૂતકાળમાં આહારરૂપે ગ્રહણ કર્યાં છે તે પૌદ્ગલિક-સ્કંધોને અહીં "પુવ્વાહારીયા" પદથી ગ્રહણ કરેલ છે. તથા ગૃહિત પુદ્ગલસ્કંધોને શરીરની સાથે જે સંબંધ થાય છે તે 'પરિણય' શબ્દથી સમજાવ્યો છે. જ્યારે આ પ્રકારનો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો કે-જે પૌદ્ગલિકસ્કંધોને નારક જીવોએ ભૂતકાળમાં આહાર રૂપે ગ્રહણ કર્યાં હતાં તેમનું પરિણમન તો ભૂતકાળમાં જ થઈ ગયું છે, કારણ કે જ્યારે તેમને આહાર રૂપે ગ્રહણ કરવામાં આવ્યાં ત્યારે જ તેમનું પરિણમન-શરીર સાથેનો સંબંધ-શક્ય બને છે. તેથી જે પરિણમન તેમનામાં થઇ ગયું તે વર્તમાનકાળે નથી. આ રીતે ભૂતકાળની દૃષ્ટિએ આ પહેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર અપાયો છે. વર્તમાનકાળમાં જે પુદ્ગલસ્કંધો આહાર રૂપે લેવાઇ રહ્યાં છે તેમનું પરિણમન પણ થઇ રહ્યું છે. આ બીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર છે. તથા ભવિષ્યકાળમાં જે પૌદ્ગલિકસ્કંધો આહાર રૂપે ગ્રહણ થશે તેમનું પરિણમન ભવિષ્યકાળમાં જ થશે. આ રીતે ત્રીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર પણ મળ્યો. અને

हरिज्जस्समाणा ' अनाहरिष्यमाणाः=आहारतया न ग्रहिष्यमाणाः पुद्गलाः परिणताः, इति भूतभविष्याहरणक्रिययोर्निषेधात् चतुर्थः प्रश्नः ४। यद्यप्यत्र चत्वार एव प्रश्ना मूले प्रदर्शितास्तथाप्येते त्रिषष्टिः संभवन्ति, तथाहि-पूर्वाहृताः १, आह्रियमाणाः २, आहरिष्यमाणाः ३, अनाहृताः ४, अनाह्रियमाणाः ५, अनाहरिष्यमाणाश्च ६, इत्येवंरूपेण षट्पदानि मूले सूचितानि, एतेषु षट्सु पदेषु एकैकप-

इस तरह यह तीसरे प्रश्नका उत्तर और जो पौद्गलिक स्कंध अभीतक आहाररूपसे गृहीत नहीं हुआ है और न आगे जिसके गृहीत होनेकी संभावना ही है ऐसा वह पुद्गल स्कंध न पहले शरीरके साथ संबंधको प्राप्त हुआ है और न आगे ही शरीरके साथ संबन्धको प्राप्त होगा।

इन चार प्रश्नोंके भंग ६३ प्रश्नरूपमें बन जाते हैं। वे इस प्रकारसे—

(१) पूर्वाहृत-(१) (भूतकालमें आहारके विषयभूत बन चुके पौद्गलिकस्कंध)

(२) आह्रियमाण-(२) वर्तमानकालमें आहारके विषयभूत हो रहे पौद्गलिक स्कंध।

(३) आहरिष्यमाण-(३) भविष्यत् कालमें आहारके विषयभूत होने वाले पौद्गलिक स्कंध।

(४) अनाहृत-(४) जो पुद्गल स्कंध अभीतक आहारका विषयभूत नहीं बना

(५) अनाह्रियमाण-(५) जो पुद्गल स्कंध वर्तमानकालमें आहारका विषयभूत नहीं बन रहा है।

(६) अनाहरिष्यमाण-(६) भविष्यत्कालमें भी जो पुद्गलस्कंध आहारका विषयभूत नहीं बनेगा।

જે પૌદ્ગલિકસ્કંધો અત્યાર સુધી આહાર રૂપે ગૃહીત થયાં નથી અને ભવિષ્યમાં પણ જે ગૃહીત થવાની શકયતા નથી, એવાં પૌદ્ગલિકસ્કંધો પહેલાં શરીરની સાથે સંબંધ પામ્યાં નથી અને ભવિષ્યમાં પણ શરીરની સાથે સંબંધ પામશે નહીં.

આ ચાર પ્રશ્નોના ભંગ ૬૩ પ્રશ્નોરૂપે બની જાય છે. તે આ પ્રમાણે—

(૧) पूर्वाहृत-(૧) (ભૂતકાળમાં આહારના વિષયરૂપ બની ગયેલાં પૌદ્ગલિકસ્કંધ)

(૨) आह्रियमाण-(૨) વર્તમાનકાળમાં આહારના વિષયભૂત બની રહેલાં પૌદ્ગલિકસ્કંધ

(૩) आहरिष्यमाण-(૩) ભવિષ્યકાળમાં આહારના વિષયભૂત બનનારાં પૌદ્ગલિકસ્કંધ.

(૪) अनाहृत-(૪) જે પુદ્ગલસ્કંધ હજી સુધી આહારના વિષયભૂત બન્યાં નથી.

(૫) अनाह्रियमाण-(૫) જે પુદ્ગલસ્કંધ વર્તમાનકાળમાં આહારના વિષયભૂત બની રહ્યું નથી.

(૬) अनाहरिष्यमाण-(૬) જે પુદ્ગલસ્કંધ ભવિષ્યકાળમાં આહારના વિષયભૂત બનશે નહીં

दावलंबनेन एकसंयोगिनः षड् भवन्ति, ते चेत्थम्-पूर्वाहृताः, आह्रियमाणाः, आहरिष्यमाणाः, अनाहृताः, अनाह्रियमाणाः अनाहरिष्यमाणाश्चेति ६। द्विकयोगे पञ्चदश भवन्ति, २ ते चेमे-१ पूर्वाहृताः २ आह्रियमाणाः (२) १ पूर्वाहृताः ३ आहरिष्यमाणाः (३) १ पूर्वाहृताः ४ अनाहृताः (४) १ पूर्वाहृताः ५ अनाह्रियमाणाः (५) १ पूर्वाहृताः ६ अनाहरिष्यमाणाः (६) २ आह्रियमाणाः ३ आहरिष्यमाणाः (७) २ आह्रियमाणाः ४ अनाहृताः (८) २ आह्रियमाणाः ५ अनाह्रियमाणाः (९) २ आह्रियमाणाः ६ अनाहरिष्यमाणाः (१०) ३ आहरिष्यमाणाः ४ अनाहृताः (११) ३ आहरिष्यमाणाः ५ अनाह्रियमाणाः (१२) ३ आहरिष्यमाणाः ६ अनाहरिष्यमाणाः (१३) ४ अनाहृताः ५ अनाह्रियमाणाः (१४) ४ अनाहृताः ६ अनाहरिष्यमाणाः (१५) ५ अनाह्रियमाणाः ६ अनाहरिष्यमाणाः।

त्रिक् योगे विंशतिः-३-इमे चैवम्-(१) १ पूर्वाहृताः २ आह्रियमाणाः ३ आहरिष्यमाणाः (२) १ पूर्वाहृताः २ आह्रियमाणाः ४ अनाहृताः (३) १ पूर्वाहृताः २ आह्रियमाणाः ५ अनाह्रियमाणाः (४) १ पूर्वाहृताः २ आह्रियमाणाः ६ अनाहरिष्यमाणाः (५) १ पूर्वाहृताः ३ आहरिष्यमाणाः ४ अनाहृताः (६) १ पूर्वाहृताः ३ आहरिष्यमाणाः ५ अनाह्रियमाणाः (७) १ पूर्वाहृताः ३ आहरिष्यमाणाः ६ अनाहरिष्यमाणाः (८) १ पूर्वाहृताः ४ अनाहृताः ५ अनाह्रियमाणाः (९) पूर्वाहृताः ४ अनाहृताः ६ अनाहरिष्यमाणाः (१०) १ पूर्वाहृताः ५ अनाह्रियमाणाः

इन छह पदोंमेंसे एक एकके अवलंबनसे एक संयोगी छह भंग बन जाते हैं। वे इस प्रकारसे हैं-(१) पूर्वाहृत, (२) आह्रियमाण, (३) आहरिष्यमाण, (४) अनाहृत, (५) अनाह्रियमाण, (६) अनाहरिष्यमाण। दो पदोंके संयोगसे इन्हीं छह पदोंके द्विसंयोगी भंग १५ बन जाते हैं। तीन पदोंके संयोगसे इनके त्रिसंयोगी २० बीस भंग बन जाते हैं। चार पदोंके संयोगसे इनके चतुःसंयोगी भंग १५ पन्द्रह बन जाते हैं। पांच पदोंके संयोगसे इनके पंचसंयोगी भंग ६ बन जाते हैं और ६ पदोंके संयोगसे छह संयोगी एक भंग बन जाता है। इन सब भंगोंका संकलन

આ છ પદોમાંના પ્રત્યેક પદનો આશ્રય લેવાથી એક સંયોગી છ ભંગ બની જાય છે. તે આ પ્રમાણે છે-(૧) પૂર્વાહૃત, (૨) આહ્રિયમાણ, (૩) આહરિષ્યમાણ, (૪) અનાહૃત, (૫) અનાહ્રિયમાણ, (૬) અનાહરિષ્યમાણ. બે પદોના સંયોગથી આ જ છ પદોના દ્વિસંયોગી ભંગ ૧૫ બની જાય છે. ત્રણ પદોના સંયોગથી તેમના ત્રિસંયોગી ૨૦ ભંગ બની જાય છે. ચાર પદોના સંયોગથી તેમના ચતુઃસંયોગી ૧૫ ભંગ બની જાય છે. પાંચ પદોના સંયોગથી તેમના પંચસંયોગી ૬ ભંગ બની જાય છે અને છ પદોના સંયોગથી એક સંયોગી

६ अनाहरिष्यमाणाः (११) २ आह्रियमाणाः ३ आहरिष्यमाणाः ४ अनाहृताः (१२) २ आह्रियमाणाः ३ आहरिष्यमाणाः ५ अनाह्रियमाणाः (१३) २ आह्रियमाणाः ३ आहरिष्यमाणाः ६ अनाहरिष्यमाणाः (१४) २ आह्रियमाणाः ४ अनाहृताः ५ अनाह्रियमाणाः (१५) २ आह्रियमाणाः ४ अनाहृताः ६ अनाहरिष्यमाणाः (१६) २ आह्रियमाणाः ५ अनाह्रियमाणाः ६ अनाहरिष्यमाणाः (१७) ३ आहरिष्यमाणाः ४ अनाहृताः ५ अनाह्रियमाणाः (१८) ३ आहरिष्यमाणाः ४ अनाहृताः ६ अनाहरिष्यमाणाः (१९) ३ आहारिष्यमाणाः ५ अनाहरिष्यमाणाः (२०) ४ अनाहृताः ५ अनाह्रियमाणाः ६ अनाहरिष्यमाणाः।

एवं चतुष्क संयोगे पञ्चदश भवन्ति ४-एते चैवम्-(१) १ पूर्वाहृताः २ आह्रियमाणाः ३ आहरिष्यमाणाः ४ अनाहृताः (२) १ पूर्वाहृताः २ आह्रियमाणाः ३ आहरिष्यमाणाः ५ अनाह्रियमाणाः (३) १ पूर्वाहृताः २ आह्रियमाणाः ३ आहरिष्यमाणाः ६ अनाहरिष्यमाणाः (४) १ पूर्वाहृताः २ आह्रियमाणाः ४ अनाहृताः ५ अनाह्रियमाणाः (५) १ पूर्वाहृताः २ आह्रियमाणाः ४ अनाहृताः ६ अनाहरिष्यमाणाः (६) १ पूर्वाहृताः २ आह्रियमाणाः ५ अनाह्रियमाणाः ६ अनाहरिष्यमाणाः (७) १ पूर्वाहृताः ३ आहरिष्यमाणाः ४ अनाहृताः ५ अनाह्रियमाणाः (८) १ पूर्वाहृताः ३ आहरिष्यमाणाः ४ अनाहृताः ६ अनाहरिष्यमाणाः (९) १ पूर्वाहृताः ३ आहरिष्यमाणाः ५ अनाह्रियमाणाः ६ अनाहरिष्यमाणाः (१०) १ पूर्वाहृताः ४ अनाहृताः ५ अनाह्रियमाणाः ६ अनाहरिष्यमाणाः (११) २ आह्रियमाणाः ३ आहारिष्यमाणाः ४ अनाहृताः ५ अनाह्रियमाणाः (१२) २ आह्रियमाणाः ३ आहरिष्यमाणाः ४ अनाहृताः ६ अनाहरिष्यमाणाः (१३) २ आह्रियमाणाः ३ आहरिष्यमाणाः ५ अनाह्रियमाणाः ६ अनाहरिष्यमाणाः (१४) २ आह्रियमाणाः ४ अनाहृताः ५ अनाह्रियमाणाः ६ अनाहरिष्यमाणाः (१५) ३ आहरिष्यमाणाः ४ अनाहृताः ५ अनाह्रियमाणाः ६ अनाहरिष्यमाणाः।

पञ्चकयोगे षड् भवन्ति ५-इमे चैते-(१) १ पूर्वाहृताः २ आह्रियमाणाः ३ आहरिष्यमाणः४ अनाहृताः ५ अनाह्रियमाणाः (२)१ पूर्वाहृताः २ आह्रियमाणाः ३ आहरिष्यमाणाः ४ अनाहृताः ६ अनाहरिष्यमाणाः (३) १ पूर्वाहृताः २ आह्रियमाणाः ३ आहरिष्यमाणाः ५ अनाह्रिमाणाः ६ अनाहरिष्यमाणाः (४) १ पूर्वाहृताः, २ आह्रियमाणाः, ४ अनाहृताः, ५ अनाह्रियमाणाः ६ अनाहरिष्यमाणाः (५) १ पूर्वाहृताः ३ आहरिष्यमाणाः ४ अनाहृताः ५ अनाह्रियमाणाः ६ अनाहरिष्यमाणाः

(६) २ आह्रियमाणाः ३ आहरिष्यमाणाः ४ अनाहृताः ५ अनाह्रियमाणाः ६ अनाहरिष्यमाणाः ।

षड्योगे एकः—६ स चायम्-(१) १ पूर्वाहृताः २ आह्रियमाणाः ३ आहरिष्यमाणाः ४ अनहृताः ५ अनाह्रियमाणाः ६ अनाहरिष्यमाणाः। इत्येवं रूपेण त्रिषष्टिसंख्यका गौतमस्य प्रश्नाः । भगवानाह—'गोयमा' इत्यादि । 'गोयमा' हे गौतम ! 'नेरइयाणं' नैरयिकाणां 'पुव्वाहारिया' पूर्वकाले आहृताः 'परिणया' परिणताः पूर्वकाले एव परिणतिं प्राप्ताः, आहारग्रहणानन्तरकाले एव परिणामसंभवादिति प्रथमोभेदः १ । ये आहारा आहृतास्ते अपि परिणताः आहृतानां परिणाम संभवादेव, ये आह्रियमाणाः=वर्त्तमानकाले आहारविषयीकृतास्तेऽपि परिणमन्ति च, आह्रियमाणानां परिणामभावस्य वर्तमानत्वादिति द्वितीयो भेदः २। 'अणाहारिया' इति, ये पुनरनाहृतास्ते च न परिणताः= परिणतिं न प्राप्ताः, यतोऽनाहृतानां शरीरेण सह संबन्धाभावेन परिणामस्यासंभवात्, ये तु 'आहरिज्जस्समाणा' आहरिष्यमाणाः कालान्तरे आहरिष्यन्ते ते 'परिणमिस्संति' परिणंस्यन्ते, आहृतस्यावश्यं परिणामसद्भावादिति तृतीयो भेदः ३। चतुर्थप्रश्नस्तु-'अणाहारिया अणाहरिज्जस्समाणा' इति भूतभविष्यत्कालयोराहारक्रियाया अभावं प्राप्तास्ते 'नो परिणया नो परिणमिस्संति' नो परिणता नो परिणंस्यन्ते इति परिणामाभावरूप एवेति । एवमेव पूर्वप्रदर्शितत्रिषष्टिप्रश्नानामुत्तरसूत्रं वक्तव्यमिति ॥ सू० १२ ॥

मूलम्—नेरइयाणं भंते पुव्वाहारिया पोग्गला चिया पुच्छा, जहा परिणया तहा चिया वि,एवं उवचिया; उदीरिया,वेइया, निज्जिया। गाहा—परिणयचिया य उवचिया वेइया य निज्जिन्ना ।एक्केकम्मि पदम्मि, चउव्विहा पोग्गला होंति ॥१॥ सू० १३ ॥

छाया—नैरयिकाणां भदन्त ! पूर्वाहृताः पुद्गलाश्चिताः पृच्छा, यथा परिणता-

---

करनेसे ६३ भंग हो जाते हैं । जिज्ञासु इनके अन्य सभी भेद इसी सूत्रकी टीकामें देखें ॥सू० १२॥

'नेरइयाणं भंते पुव्वाहारिया पोग्गला' इत्यादि ।

(भंते) हे भदन्त ! (नेरइयाणं पुव्वाहारिया) नारक जीवोंने जिन

એક ભંગ બની જાય છે. એ બધા ભંગોનો સરવાળો ૬૩ થઈ જાય છે. જીજ્ઞાસુઓએ તે તમામ ભેદ આ સૂત્રની ટીકામાં જોઈ લેવા.

'नेरइयाणं भंते पुव्वाहारियाया पोग्गला.' इत्यादि ।

(भंते) હે ભદન્ત ! (नेरइयाणं पुव्वाहारिया) નારક જીવોએ જે પૌદ્ગલિક-

स्तथा चिता अपि, एवमुपचिता उदीरिता वेदिता निर्जीर्णाः। गाथा–परिणताश्चिताश्चोपचिता उदीरिता वेदिताश्च निजीर्णाः। एकैकस्मिन् पदे, चतुर्विधाः पुद्गला भवन्तीति॥ १॥ सू० १३॥

टीका––अथ शरीरसंबन्धस्वरूपपरिणामात् पुद्गलानां चयादयोपि भवन्तीति चयादीन् प्रदर्शयन्नाह–'नेरइयाणं भंते' इत्यादि। हे भदन्त! 'नेरइयाणं' नैरयिकाणां=नारकजीवानाम् 'पुव्वाहारिया पुग्गला' पूर्वाहृताः पुद्गलाः

पौद्गलिकस्कन्धोंको पूर्वकालमें अपने आहारके विषयभूत बनाया है ऐसे वे पौद्गलिक स्कंध (चिया) चित हुए हैं क्या? (पृच्छा) ऐसा यहां प्रश्न होता है। उत्तर–(जहा परिणया तहा चिया वि) जिस प्रकार वे परिणत हुए हैं उसी प्रकारसे वे चित भी हुए हैं। (एवं उवचिया, उदीरिया, वेइयां, निज्जिया) इसी प्रकार वे उपचित हुए हैं, उदीरित हुए हैं, वेदित हुए हैं और निर्जीर्ण हुए हैं। गाहा–गाथा–(परिणयचिया य उवचिया, उदीरिया वेइया य निज्जिन्ना। एक्केक्कम्मि पदम्मि, चउव्विहा पोग्गला होंति) परिणत१, चित २, उपचित३, उदीरित४, वेदित५ और निर्जीर्ण६ इन पदोंमेंसे प्रत्येक पदमें चार प्रकारके पुद्गल होते हैं।

टीकार्थ––परिणत-परिणामका संबन्ध शरीरके साथ है। इसलिये शरीरके साथ जो परिणामरूप संबन्ध है उस संबंधको लेकर पुद्गलोंमें चयादिक भी होते हैं। इसी विषयको स्पष्ट करनेके लिये सूत्रकारने यहां पर इन चयादिकोंका कथन किया है। सबसे पहले यहां यह प्रश्न किया

સ્કન્ધોને પૂર્વકાળે પોતાના આહારના વિષયભૂત બનાવ્યા છે એવાં એ પૌદ્ગલિકસ્કંધો (चिया) શું ચિત થયા હોય છે? (पृच्छा) એવો પ્રશ્ન અહીં ઉદ્‌ભવે છે.

ઉત્તર–(जहापरिणया तहा चिया वि) જે પ્રકારે તેઓ પરિણત થયા હોય છે એ જ પ્રકારે તેઓ ચિત પણ થયા હોય છે. (एवं उवचिया, उदीरिया, वेइया, निज्जिया) એ જ પ્રમાણે તેઓ ઉપચિત થયા હોય છે, ઉદીરિત થયા હોય છે, વેદિત થયા હોય છે અને નિર્જીર્ણ થયા હોય છે. (गाहा) ગાથા—(परिणय, चिया य उवचिया, उदीरिया वेइयाय निज्जिन्ना। एक्केक्कम्मि पदम्मि, चउव्विहा पोग्गला होंति) (૧) પરિણત, (૨) ચિત, (૩) ઉપચિત, (૪) ઉદીરિત, (૫) વેદિત, અને (૬) નિર્જીર્ણ, એ પદોમાંના દરેક પદમાં ચાર પ્રકારના પુદ્ગલ હોય છે.

ટીકાર્થ–परिणत–પરિણામનો સંબંધ શરીર સાથે છે. તેથી શરીરની સાથે જે પરિણામરૂપ સંબંધ છે તે સંબંધને લીધે પુદ્ગલોમાં ચયાદિક પણ થાય છે. આ વિષયનું સ્પષ્ટીકરણ કરવાને માટે જ સૂત્રકારે અહીં આ ચયાદિક પદોનું કથન કર્યું છે. સૌથી પહેલો પ્રશ્ન અહીં એ ઉદ્‌ભવે છે કે–પૂર્વકાળે આહાર રૂપે

चिताः ? इति पृच्छा, परिणामसूत्रस्य समानान्येव चयसूत्राणि' इत्यतिदेशतश्चयादिसूत्राणि परिणतसूत्रानुसारेणाऽध्येतव्यानि, तदेव दर्शयति-'जहा परिणया तहा चिया वि' यथा परिणतास्तथा चिता अपि 'चिया' चिता आहाराः शरीरे पुष्टिं प्राप्ताः। उपचिताः=पुनर्बहुशः प्रदेशसामीप्येन चिता एव उपचिताः=विशेषेण पुष्टिं प्राप्ता इत्यर्थः, उदीरितास्तु स्वभावतोऽनुदयप्राप्तान् पुद्गलान् उदयप्राप्ते कर्मदलिके करणविशेषेण प्रक्षिप्यमानान् पुद्गलान् वेदयते। उदीरणालक्षणं यथा-'जं करणेणाऽऽकड्ढिय, उदए दिज्जइ उदीरणा एसा' यत्करणेनाऽऽकृष्य उदये

गया है कि जब पूर्वकालमें आहाररूपसे पुद्गलस्कंध नारकों द्वारा गृहीत होते हैं और उनका परिणाम उनके शरीरमें होता है तो इस शरीर संबन्धरूप परिणामसे गृहीत पुद्गलोंमें चयादिक भी होना चाहिये ? तो इस प्रश्नका उत्तर यह है कि हां, उन पुद्गलोंमें चयादिक भी होते हैं। ये चयादि सूत्र परिणाम सूत्रके समान ही हैं। इसलिये अतिदेशसे ये चयादिसूत्र परिणाम सूत्रके अनुसार समझने योग्य हैं। इसी बातको सूत्रकारने (जहा परिणया तहा चिया वि) इन पदों द्वारा दिखलाया है। जिस तरह वे परिणत हुए हैं उसी तरहसे वे चित भी हुए हैं। शरीरमें पुष्टिको प्राप्त हुएका नाम चित है। विशेषरूपसे पुष्टिको प्राप्त हुएका नाम उपचित है। स्वभावसे अनुदयप्राप्त पुद्गलोंको उदयप्राप्त कर्मदलिकमें करणविशेषके द्वारा प्रक्षिप्त करके जो उनका वेदन होता है इसका नाम उदीरित है। उदीरणाका लक्षण इस प्रकारसे है-जो कर्म करणके द्वारा खींचकर उदयमें प्राप्त कराया जाता है वह उदीरणा है।

નારકો દ્વારા પુદ્ગલસ્કંધો ગ્રહણ કરાય છે અને તેમનું પરિણામ તેમનાં શરીરમાં થાય છે તો આ શરીરસંબંધરૂપ પરિણામથી ગૃહીત પુદ્ગલોમાં ચયાદિક પણ થવા જોઈએને ? તો તે પ્રશ્નના જવાબમાં કહ્યું છે કે હા, તે પુદ્ગલોમાં ચયાદિક પણ થાય છે. તે ચયાદિ સૂત્ર પરિણામ સૂત્ર જેવાં જ છે: તેથી અતિદેશથી એ ચયાદિ સૂત્ર પરિણામસૂત્રના અનુસાર જ સમજવા યોગ્ય છે. એ જ વાતને સૂત્રકારે "(जहा परिणया तहा चिया वि)" ઇત્યાદિ પદો દ્વારા બતાવી છે-જેવી રીતે તેઓ પરિણત થયા છે તેવી રીતે તેઓ ચિત પણ થયા છે. શરીરમાં પુષ્ટિ પેદા થવી તેનું નામ 'ચિત' છે. વિશેષરૂપે પુષ્ટિ થવી તેનું નામ 'ઉપચિત' છે. સ્વભાવથી અનુદય પ્રાપ્ત (ઉદયમાં ન આવ્યા-હોય તેવાં) પુદ્ગલોને કરણવિશેષ દ્વારા ઉદયપ્રાપ્ત કર્મદલિકોમાં પ્રક્ષિપ્ત કરીને તેમનું જે વેદન થાય છે તેનું નામ 'ઉદીરિત' છે. ઉદીરણાનું આ પ્રકારનું લક્ષણ છે-જે કર્મ કરણના દ્વારા ખેંચીને ઉદયમાં લવાય છે તેને ઉદીરણા-કહે છે.

दीयते उदीरणैवेति-च्छाया। तथा वेदिताः स्वकीयेन रसविपाकेन प्रतिसमय-मनुभूयमानाः, अपरिसमाप्ताऽशेषानुभावाः पुद्गलाः वेदिता इति कथ्यन्ते। तथा निर्जीर्णाः प्रतिसमयं संपूर्णरूपेण स्वविपाकक्षयमुपगताः पुद्गला निर्जीर्णाः कथ्यन्ते। अथ संग्रहगाथामाह-'परिणय' इत्यादि। शरीरेण सह संपृक्ता आहृताः पुद्गलाः परिणताः चिता उपचिता वेदिताः उदीरिता निर्जीर्णाश्च, तत्र एकैकस्मिन् पदे परिणत चितोपचितादौ आहृताः१, आहृता आह्रियमाणाश्च २, अनाहृता आहरिष्यमाणाश्च ३, अनाहृता अनाहरिष्यमाणाश्च ४, इत्येवं रूपाश्चतुर्विधाः पुद्गलाः प्रश्नोत्तर विषयाः भवेयुरिति ॥सू०१३॥

अपने रसरूप विपाक द्वारा प्रतिसमय तीव्र, मन्दरूप फल देनेकी शक्ति-विशेषसे अनुभवमें-भोगनेमें आते हुए ऐसे जो अपरिसमाप्त सम्पूर्ण रसवाले कर्मपुद्गल हैं उनका नाम वेदित हैं। प्रतिसमय संपूर्णरूपसे अपने विपाकके क्षयको प्राप्त हुए जो कर्मपुद्गल हैं वे निर्जीर्ण कहलाते हैं। जो पुद्गल शरीरके साथ लगे हुए होते हैं वे आहृत कहलाते हैं। ये आहृत पुद्गल चित होते हैं, उपचित होते हैं, वेदित होते हैं, उदीरित होते हैं, और निर्जीर्ण होते हैं। इन परिणत, चित, उपचित आदि एक एक पदमें १ आहृत-आहार किये गये (२) आहृत आह्रियमाण-आहार किये गये और और आहार किये जा रहे (३) अनाहृत आहरिष्यमाण-आहार नहीं किये गये और आगे आहार किये जाने वाले (४) अनाहृत अनाहरिष्यमाण-आहार नहीं किये गये और न आगे आहार किये जाने वाले ये ४-४ प्रकारके पुद्गल होते हैं। और ये चार २ प्रकारके पुद्गल ही प्रश्न और उत्तरके विषयभूत हुए हैं ॥ सू० १३ ॥

પોતાના રસરૂપ વિપાક દ્વારા પ્રતિ સમય તીવ્ર, મન્દરૂપ ફળ દેવાની શક્તિ-વિશેષથી અનુભવમાં-ભોગવવામાં આવતા જે અપરિસમાપ્ત સંપૂર્ણ રસવાળા કર્મપુદ્ગલો છે તેમનું નામ 'વેદિત' છે. પ્રતિસમય સંપૂર્ણરૂપે પોતાના વિપાકના ક્ષયને પામેલાં જે કર્મપુદ્ગલો હોય છે તેમને 'નિર્જીર્ણ' કહે છે. જે પુદ્ગલો શરીરની સાથે સંબંધ સાધે છે તેમને આહૃત કહે છે. તે આહૃત પુદ્ગલ ચિત હોય છે, ઉપચિત હોયછે, વેદિત હોય છે, ઉદીરિત હોય છે અને નિર્જીર્ણ હોય છે. એ પરિણત, ચિત, ઉપચિત આદિ દરેક પદમાં (૧)-આહૃત-આહાર કરાયેલ (૨) આહૃત આહ્રિયમાણ-આહાર કરાયેલ અને જેનો આહાર કરાઇ રહ્યો છે તે, (૩) અનાહૃત આહરિષ્યમાણ-આહાર નહીં કરાયેલ અને ભવિષ્યમાં આહાર કરાનાર, (૪) અનાહૃત અનાહરિષ્યમાણ-આહાર નહીં કરાયેલ અને ભવિષ્યમાં આહાર નહીં કરાનાર, એ ચાર, ચાર પ્રકારનાં પુદ્ગલ હોય છે. અને એ ચાર, ચાર પ્રકારનાં પુદ્ગલોજ પ્રશ્ન અને ઉત્તરના વિષયભૂત છે॥ સૂ.૧૩॥

तव्याः–वेदयन्ति निर्जीरयन्ति अपावर्तयन् अपवर्तयन्ति, अपवर्तयिष्यन्ति, समक्रमयन्, संक्रमयन्ति संक्रमयिष्यन्ति, न्यदधुः निदधति निधास्यन्ति, न्यकाचयन् निकाचयन्ति निकाचयिष्यन्ति सर्वेष्वपि कर्मद्रव्यवर्गणामधिकृत्य। गाथा–भेदिताश्चिता उपचिता उदीरिता वेदिताश्चा निर्जीर्णाः। अपवर्तन–संक्रमण निधत्तन निकाचने त्रिविधः कालः ॥१॥सू० १४॥

चाहिये। (वेदेंति, णिज्जरेंति, ओवट्टिंसु–ओवट्टेंति, ओवट्टिस्संति, संकामिंसु, संकामेंति, संकामिस्संति, णिहत्तिंसु, णिहत्तेंति, णिहत्तिस्संति, णि कायिंसु, णिकायिंति, णिकायिस्संति, सव्वेसु वि कम्मदव्ववग्गण महिकिच्च) हे भदन्त ! नारक जीव कितने प्रकारके पुद्गलोंको वेदन करते हैं ? हे गौतम ! दो प्रकारके पुद्गलोंका वेदन करते हैं एक सूक्ष्म पुद्गलोंका और दूसरे बादर पुद्गलोंका। हे भदन्त ! नारक जीव कितने प्रकारके पुद्गलोंकी निर्जरा करते हैं ? हे गौतम ! नारक जीव दो प्रकारके पुद्गलोंकी निर्जरा करते हैं–एक सूक्ष्म पुद्गलोंकी और दूसरे बादर पुद्गलोंकी ! यह सब कथन कर्मद्रव्यवर्गणाको आश्रित करके कहा गया जानना चाहिये। इसी प्रकार अपवर्तन, संक्रमण, निधत्त और निकाचित इन पदोंमें भी कर्मद्रव्य वर्गणाका आश्रय करके पूर्वोक्त रूपसे कथन समझना चाहिये। परन्तु इन पदोंमें यह कथन त्रिकालको लेकर जानना चाहिये। जैसे–नारक जीवोंने पहले भूतकालमें कर्मद्रव्यवर्गणाके सूक्ष्म और बादर पुद्गलोंका अपवर्तन किया, उद्धर्तन किया। उनका वे अपवर्तन उद्धर्तन

સમજી લેવાનું છે. (वेदेंति, णिज्जरेंति, ओवट्टिंसु ओवट्टेंति, ओवट्टिस्संति, संकामिंसु, संकामेंति, संकामिस्संति, णिहत्तिंसु, णि हत्तेंति, णिहत्तिस्संति, णि कायिंसु, णिकायिंति, णिकायिस्संति, सव्वेसु वि कम्मदव्ववग्गणमहिकिच्च) હે ભદન્ત ! નારક જીવો કેટલા પ્રકારનાં પુદ્ગલોનું વેદન કરે છે ? હે ગૌતમ ! બે પ્રકારનાં પુદ્ગલોનું વેદન કરે છે-સૂક્ષ્મ પુદ્ગલોનું અને બાદર પુદ્ગલોનું. હે ભદન્ત ! નારક જીવો કેટલા પ્રકારનાં પુદ્ગલોની નિર્જરા કરે છે ? હે ગૌતમ ! નારક જીવો સૂક્ષ્મ અને બાદર એ રીતે બે પ્રકારનાં પુદ્ગલોની નિર્જરા કરે છે. આ બધું કથન કર્મદ્રવ્યવર્ગણાને આશ્રિત કરીને કરવામાં આવ્યું છે તેમ સમજવું. એ જ પ્રમાણે અપવર્તન, સંક્રમણ, નિધત્ત અને નિકાચિત, એ પદોમાં પણ કર્મદ્રવ્યવર્ગણાને આશ્રિત કરીને પૂર્વોક્ત રીતે જ કથન થયેલું સમજવું. પરંતુ એ પદોમાં એ કથન ત્રિકાળની અપેક્ષાએ થયેલું સમજવાનું છે. જેમ કે–નારક જીવોએ પહેલાં ભૂતકાળમાં કર્મદ્રવ્યવર્ગણાનાં અણુ અને બાદર પુદ્ગલોનું અપવર્તન કર્યું, ઉદ્ધર્તન કર્યું. તેમનું અપવર્તન ઉદ્ધર્તન તેઓ વર્તમાનકાળમાં કરે છે

टीका--पुद्गलाधिकारात्पुद्गलानाश्रित्यैव इमामष्टादश सूत्रीमाह-' नेरइयाणं भंते ' इत्यादि। 'नेरइयाणं भंते ' नैरयिकाणां भदन्त! 'कइविहा पोग्गला भिज्जंति ' कतिविधाः पुद्गलाभिद्यन्ते, कतिविधाः=कतिप्रकाराः पुद्गला भिद्यन्ते=

करते हैं और भविष्यत् कालमें वे उनका अपवर्तन उद्वर्तन करेंगे। इसी तरहसे नारक जीवोंने पहले भूतकालमें कर्मद्रव्यवर्गणा के अणु और बादर पुद्गलोंका संक्रमण किया। उनका वे वर्तमान कालमें संक्रमण करते हैं और भविष्यकालमें संक्रमण करेंगे। कर्मद्रव्यवर्गणाके अणु और बादर पुद्गलोंका नारक जीवोंने निधत्तकरण किया। उनका वे निधत्तकरण करते हैं और आगे भविष्यत् कालमें भी निधत्तकरण करेंगे। नारक जीवोंने कर्मद्रव्यवर्गणाके सूक्ष्म और बादर पुद्गलोंका निकाचितकरण किया। वर्तमानमें वे कर रहे हैं और आगे भी करेंगे। यह सब कथन " कर्मद्रव्यवर्गणाको लेकर किया गया जानना चाहिये।

टीकार्थ—पुद्गल का अधिकार होने से पुद्गलों को आश्रित करके ही सूत्रकारने इन अठारह सूत्रों को कहा है " नेरइयाणं भंते " इत्यादि। हे भगवन्! नारक जीवों के कितने प्रकार के पुद्गल भिदते हैं। यह प्रश्न है-इसका अभिप्राय ऐसा है कि तीव्र, मंद और मध्यमरूप से जो रस में भेद होता है। उस भेद द्वारा नारकजीवों के कितने प्रकार के

અને ભવિષ્યકાળમાં તેઓ તેનું અપવર્તન ઉદ્વર્તન કરશે. એજ પ્રમાણે નારક જીવોએ પહેલાં ભૂતકાળમાં કર્મદ્રવ્યવર્ગણાનાં સૂક્ષ્મ અને બાદર પુદ્ગલોનું સંક્રમણ કર્યું હતું, તેઓ વર્તમાનકાળમાં તેમનું સંક્રમણ કરે છે અને ભવિષ્યકાળમાં સંક્રમણ કરશે. નારક જીવોએ ભૂતકાળમાં કર્મદ્રવ્યવર્ગણાનાં સૂક્ષ્મ અને બાદર પુદ્ગલોનું નિધત્તકરણ કર્યું હતું, વર્તમાનકાળમાં તેમનું નિધત્તકરણ તેઓ કરે છે અને ભવિષ્યકાળમાં પણ તેમનું નિધત્તકરણ કરશે. નારક જીવોએ ભૂતકાળમાં કર્મદ્રવ્યવર્ગણાઓનાં સૂક્ષ્મ અને બાદર પુદ્ગલોનું નિકાચિતકરણ કર્યું હતું, વર્તમાનકાળમાં તેઓ તેમનું નિકાચિતકરણ કરે છે અને ભવિષ્યમાં પણ કરશે. આ સઘળું વક્તવ્ય કર્મદ્રવ્યવર્ગણાને આશ્રિત કરીને કરવામાં આવ્યું છે તેમ સમજવું.

ટીકાર્થ—પુદ્ગલોનો અધિકાર ચાલતો હોવાથી પુદ્ગલોને આધારે જ સૂત્રકારે આ ૧૮ (અઢાર) સૂત્રો કહ્યાં છે. " नेरइयाणं भंते ! " ઈત્યાદિ પદો દ્વારા ગૌતમ સ્વામી ભગવાન મહાવીર પ્રભુને પૂછે છે કે હે ભગવાન્! નારક જીવોના કેટલા પ્રકારના પુદ્ગલ ભેદાય છે? તેનું તાત્પર્ય એ છે કે તીવ્ર, મંદ અને મધ્યમરૂપે રસમાં જે ભેદ (ભેદન) થાય છે તે ભેદ દ્વારા નારક જીવોનાં કેટલા

तीव्रमन्दमध्यतया अनुभागभेदेन विविध भेदवन्तो भवन्ति, उद्वर्तनाऽपवर्तनकरणाभ्यां मन्दरसास्तीव्ररसा भवन्ति, तीव्ररसामन्दरसा भवन्तीति यावत्। 'गोयमा!' हे गौतम ! 'कम्मदव्ववग्गणमहिकिच' कर्मद्रव्यवर्गणामधिकृत्य=कर्मद्रव्यवर्गणामाश्रित्य, समानजातीयद्रव्याणांराशिर्द्रव्यवर्गणेति कथ्यते, सा च औदारिकादि द्रव्याणामपि भवतीत्यतस्तादृशौदारिकादि द्रव्यवर्गणानां निराकरणाय कर्मपदं योजितम् , कर्मरूपाद्रव्यवर्गणेति कर्मद्रव्यवर्गणा। अथवा कर्मद्रव्याणां वर्गणेति

कर्मपुद्गल अनेक भेद-विशिष्ट होते हैं? अर्थात्-उद्वर्तनाकरण और अपवर्तनाकरण इन दो करणों द्वारा जीवों के मन्दरसवाले कर्मपुद्गल तीव्र रसवाले और तीव्ररसवाले कर्मपुद्गल मन्द रसवाले होते हैं। इस प्रश्नका उत्तर देते हुए भगवान् कहते हैं कि हे गौतम! "कम्मदव्ववग्गणमहिकिच्च" कर्मद्रव्यवर्गणाकी अपेक्षा लेकर दो प्रकारके कर्मपुद्गल विविध भेदवाले होते हैं। समानजातीय द्रव्योंकी राशिका नाम द्रव्यवर्गणा है। ऐसी द्रव्यवर्गणा औदारिक आदि द्रव्योंकी राशिका नाम द्रव्यवर्गणा है। ऐसी द्रव्यवर्गणा औदारिक आदि द्रव्योंकी भी होती है। इसलिये ऐसी औदारिक आदि द्रव्यवर्गणाओंके निराकरण करनेके लिये "कम्म" पदको योजित किया है। कर्मरूप जो द्रव्यवर्गणा वह कर्मद्रव्यवर्गणा है अथवा कर्मद्रव्योंकी जो वर्गणा है वह कर्मद्रव्यवर्गणा है। ऐसी कर्मद्रव्यवर्गणाको आश्रित करके दो प्रकारके पुद्गल विविध भेदवाले नारक जीवोंके कहे गये हैं। तात्पर्य-कहनेका यह है कि औदारिक आदि द्रव्यों के बीचमें केवल कर्मद्रव्यही ऐसे हैं जो सूक्ष्म होते हैं। इन द्रव्योंकी ही

પ્રકારનાં કર્મપુદ્ગલ અનેક ભેદવાળાં થાય છે? એટલે કે ઉદ્વર્તનાકરણ અને અપવર્તનકરણ, એ બે કારણો દ્વારા નારક જીવોનાં મંદરસવાળાં કર્મપુદ્ગલ તીવ્ર રસવાળાં થાય છે અને તીવ્ર રસવાળાં કર્મપુદ્ગલ મંદ રસવાળાં થાય છે. આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં ભગવાન કહે છે કે હે ગૌતમ! "कम्मदव्ववग्गणमहिकिच" કર્મદ્રવ્યવર્ગણાની અપેક્ષાએ બે પ્રકારનાં કર્મપુદ્ગલ વિવિધ-ભેદવાળાં થાય છે. સમાન જાતીય દ્રવ્યોની રાશિને દ્રવ્યવર્ગણા કહે છે. ઔદારિક આદિ દ્રવ્યોની પણ એવી દ્રવ્યવર્ગણા હોય છે. તેથી એવી ઔદારિક આદિ દ્રવ્યવર્ગણાના નિવારણને માટે "कम्म" પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. કર્મરૂપ જે દ્રવ્યવર્ગણા છે તેનું નામ કર્મદ્રવ્યવર્ગણા છે. અથવા કર્મદ્રવ્યોની જે વર્ગણા છે તેમને કર્મદ્રવ્યવર્ગણા કહે છે. એવી કર્મદ્રવ્યવર્ગણાની અપેક્ષાએ નારક જીવોનાં બે પ્રકારનાં પુદ્ગલોને વિવિધ ભેદવાળાં કહ્યાં છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ઔદારિક આદિ દ્રવ્યોમાંનું એક માત્ર કર્મદ્રવ્ય જ એવું છે કે જે સૂક્ષ્મ

कर्मद्रव्यवर्गणा, एतादृशीं कर्मद्रव्यवर्गणामाश्रित्य 'दुविहा' द्विविधाः 'पोग्गला' पुद्गला 'भिज्जंति' भिद्यन्ते। 'तं जहा' तद्यथा-'अणूचेव बायरा चेव' अणवश्चैव, बादराश्चैव सूक्ष्माः स्थूला इति यावत्, सूक्ष्मता स्थूलता चैतेषां कर्मद्रव्यापेक्षयैव भवति, नान्यापेक्षया, औदारिकादिद्रव्याणांमध्ये कर्मद्रव्याणामेव सूक्ष्मत्वात् १। अथाहार द्रव्यमधिकृत्य चयोपचयौ प्रदर्शयन्नाह-'नेरइयाणं भंते' इत्यादि। 'नेरइयाणं भंते' नैरयिकाणां भदन्त! 'कइविहा पोग्गला चिज्जंति' कतिविधाः पुद्गलाः चीयन्ते, कतिप्रकारक-पुद्गलानां सामान्यत भवतीति भावः। भगवानाह-'गोयमा' हे गौतम! 'आहारदव्ववग्गणमहिकिच्च' आहारद्रव्यवर्गणामधिकृत्य 'दुविहा

अपेक्षा सूक्ष्मता और स्थूलता होती है। अन्य द्रव्योंकी अपेक्षा नहीं। अतः जो पुद्गल द्रव्य नारक जीवोंके विविध भेदवाले कहे गये हैं, वे कर्म द्रव्यवर्गणाके ही समझने चाहिये। अन्य द्रव्यवर्गणाके नहीं। अब सूत्रकार आहार द्रव्यकी अपेक्षा लेकर चय और अपचय दिखलाते हैं- पहले प्रश्नकार प्रश्न करता है कि (भंते!) हे भदन्त! "नेरइयाणं कइविहा पोग्गला चिज्जंति" नारक जीवोंके कितने प्रकारके पुद्गल चय को प्राप्त होते हैं? प्रश्नकार का अभिप्राय ऐसा है कि कितने प्रकारके पुद्गलोंका नारक जीवों के सामान्यरूप से चय होता है। उत्तरः- हे गौतम! आहारद्रव्यवर्गणा की अपेक्षा ले कर सूक्ष्म और स्थूल ऐसे दो प्रकार के आहारद्रव्यवर्गणा के पुद्गलों का चय नारक जीवोंको होता है। इसी प्रकार उपचय के विषयमें भी जानना चाहिये। इस विषयका

હોય છે. એ કર્મદ્રવ્યોની અપેક્ષાએ જ સૂક્ષ્મતા અને સ્થૂલતા હોય છે–અન્ય દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ એવું હોતું નથી. તેથી નારક જીવોનાં જે પુદ્‌ગલદ્રવ્યોને વિવિધ ભેદવાળાં કહેવામાં આવેલ છે તે કર્મદ્રવ્યવર્ગણાની અપેક્ષાએ જ સમજવું જોઈએ–અન્ય દ્રવ્યવર્ગણાની અપેક્ષાએ સમજવાનું નથી.

હવે સૂત્રકાર આહાર દ્રવ્યનો આશ્રય લઈને ચય અને અપચય બતાવે છે- પહેલાં ગૌતમ સ્વામી પ્રશ્ન પૂછે છે કે 'भंते' હે ભદન્ત! "नेरइयाणं कइविहा-पोग्गला चिज्जंति" -નારક જીવોનાં કેટલા પ્રકારનાં પુદ્‌ગલો ચય પામે છે? પ્રશ્નકાર એમ પૂછવા માગે છે કે કેટલા પ્રકારનાં પુદ્‌ગલોનો નારક જીવોને સામાન્ય રૂપે ચય થાય છે?

ઉત્તર—હે ગૌતમ! આહારદ્રવ્યવર્ગણાની અપેક્ષાએ સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ એવા બે પ્રકારના આહારદ્રવ્યવર્ગણાનાં પુદ્‌ગલોનો ચય નારક જીવોને થાય છે- ઉપચયના વિષયમાં પણ એમ જ સમજવું. આ વિષયનું વક્તવ્ય આ પ્રમાણે છે—

पोग्गला चिज्जंति' द्विविधाः पुद्गलाश्चीयन्ते, ते के ? इति तान् दर्शयति-'तं जहा' तद्यथा=तेयथा-'अणू चेव बायरा चेव' अणवश्चैव, बादराश्चैव सूक्ष्माः स्थूलाश्च, 'एवं उवचिज्जंति' एवमुपचीयन्ते, एवम्=अनेनैव प्रकारेण उपचीयन्ते विशेषतः, इति वाच्यम्। आलापकश्चेत्थम्-"नेरइयाणं भंते" कइविहा पोग्गला उवचिज्जंति ? गोयमा ! आहारदव्ववग्गणमहिकिच्च दुविहा पोग्गला उवचिज्जंति, तं जहा-अणूचेव बायरा चेव" अर्थस्तु चयसूत्रवदेव कर्तव्यः, विशेषस्त्वयम्-'उपचीयन्ते' इति वृद्धिरूपेण संगृह्यन्ते इति, चयोपचयौ च शरीराश्रितौ, शरीरं चाहाराश्रितमित्यतश्च-योपचयसूत्रद्वये 'आहारदव्ववग्गणमिहिकिच्च' आहारद्रव्यवर्गणामधिकृत्येत्युक्तम्। अथ कर्मद्रव्यमधिकृत्याह-'नेरइयाणं' इत्यादि। 'नेरइयाणं भंते' नैरयिकाः खलु भदन्त ! 'कइविहे-पोग्गले उदीरेंति' कतिविधान् पुद्गलान् उदीरयन्ति=कतिप्रकाराणां पुद्गलानामुदीरणां कुर्वन्तीत्यर्थः। भगवानाह-'गोयमा' हे गौतम ! 'कम्मदव्ववग्गणमहिकिच्च' कर्मद्रव्यवर्गणामधिकृत्य 'दुविहे पोग्गले' द्विविधान्

आलापक इस प्रकार हैं। हे भदन्त ! नैरयिक जीवों के कितने प्रकार के पुद्गल द्रव्य उपचित होते है ? आहार द्रव्यवर्गणा को लेकर दो प्रकारके पुद्गलद्रव्य उपचित होते हैं। और वे ये हैं एक सूक्ष्म और दूसरे स्थूल। चयसूत्रकी तरह यह आलापक का अर्थ जानना-चाहिये। उपचय का अर्थ विशेषरूप से वृद्धि होना है, चय और उपचय ये दोनों शरीराश्रित होते हैं। और शरीर आहार के आश्रित होता है-इस कारण चय और उपचय विषयक दोनों सूत्रों में "आहारद्रव्यवर्गणामधिकृत्य" ऐसा कहा गया है। अब सूत्रकार कर्मद्रव्यवर्गणा की अपेक्षा लेकर कहते हैं-हे भदन्त ! नारक जीव कितने प्रकार के पुद्गलों की उदीरणा करते हैं ? हे गौतम ! कर्मद्रव्यवर्गणा की अपेक्षा लेकर नारकजीव

હે ભદન્ત ! નારક જીવોના કેટલા પ્રકારનાં પુદ્ગલ દ્રવ્યો ઉપચિત થાય છે-(ઉપચય પામે છે) ? ઉત્તર-આહારદ્રવ્યવર્ગણાની અપેક્ષાએ બે પ્રકારનાં પુદ્ગલ દ્વારા ઉપચય પામે છે-(૧) સૂક્ષ્મ અને (૨)સ્થૂલ. 'ચય' સૂત્રની જેમ આ આલાપકનો-ઉપચયનો-અર્થ સમજવો. ઉપચય એટલે વિશેષરૂપે વૃદ્ધિ થવી. ચય અને ઉપચય એ બન્ને શરીરાશ્રિત હોય છે અને શરીર આહાર પર આધાર રાખે છે-તે કારણે ચય અને ઉપચય વિષયક બન્ને સૂત્રોમાં "आहारद्रव्यवर्गणामधिकृत्य" એવું કહેલ છે. હવે સૂત્રકાર કર્મદ્રવ્યવર્ગણાનો આશ્રય લઈને કહે છે-પ્રશ્ન-હે ભદન્ત ! નારક જીવો કેટલા પ્રકારનાં પુદ્ગલોની ઉદીરણા કરે છે ? ઉત્તર-હે ગૌતમ ! કર્મદ્રવ્યવર્ગણાની અપેક્ષાએ નારક જીવ બે પ્રકારનાં પુદ્ગલોની

पुद्गलान् 'उदीरेंति' उदीरयन्ति 'तंजहा' तद्यथा-अणूँश्चैव बादरांश्चैव ४। 'सेसा वि एवंचेव' शेषे अपि एवमेव शेषे-वक्ष्यमाणे वेदननिर्जरणे अपि एवमेव= चयोपचयसूत्रवदेव 'भाणियव्वा' भणितव्ये पठितव्यौ, तथाहि-'वेदेंति' वेदयन्ति 'निज्जरेंति' निर्जरयन्ति। अयं भावः-नैरयिकाः सूक्ष्मस्थूलानां द्विविधानां पुद्गलानां वेदनं निर्जरणं च कर्मद्रव्यवर्गणामधिकृत्यैव कुर्वन्तीति। यत उदीरण-वेदन निर्जरणानि कर्मद्रव्याणामेव भवन्तीत्यत उदीरणादि सूत्रेषु 'कम्मदव्ववग्गणमहिकिच्च' कर्मद्रव्यवर्गणामधिकृत्येत्युक्तम्। एवम् अणून् बादरांश्च द्विविधान् पुद्गलान् 'ओवट्टिंसु' इति अपावर्त्तयन्=अपवर्तितवन्तः। अपवर्तनंनाम-कर्मणांस्थित्यादेरध्यवसायविशेषेण हीनता संपादनम्, अपवर्तनेतिपदमुपलक्षणम् तेन उद्वर्तनमपि संगृहीतं

दो प्रकार के पुद्गलों की उदीरणा करते हैं-वे ये हैं-एक सूक्ष्म और दूसरे स्थूल। "सेसा वि एवं चेव" वक्ष्यमाण वेदन और निर्जरण ये दो भी चय और उपचय संबंधी सूत्रकी तरह ही जानना चाहिए। तात्पर्य-यह है कि नारकजीव कर्मद्रव्यवर्गणा की अपेक्षा लेकर सूक्ष्म और स्थूल इन दो प्रकार के पुद्गलों का वेदन करते हैं और इन्हीं दो प्रकार के पुद्गलों की निर्जरा करते हैं। क्यों कि उदीरण, वेदन और निर्जरण ये कर्मद्रव्यों के ही होते हैं। इसी कारण उदीरणादिसूत्रों में "कम्मदव्ववग्गण महिकिच्च" ऐसा पाठ रखा है। नारकजीव कर्मद्रव्यवर्गणा के सूक्ष्म स्थूल दोनों प्रकारके पुद्गलोंका अपवर्तन करते हैं। तथा भविष्यत्कालमें वे उनका अपवर्तन करेंगे, और भूतकाल में उन्हों ने इनका अपवर्तन किया था। यही बात "ओवट्टेंति" "ओवट्टिस्संति" और "ओवट्टिंसु" इन पदों द्वारा व्यक्त की गई है। अध्यवसायविशेष से कर्मों

ઉદીરણા કરે છે, (૧) સૂક્ષ્મ અને (૨) સ્થૂલ. "सेसा वि एवं चेव" બાકીનાં પદોના વિષયમાં-વેદન અને નિર્જરણ વિષે-પણ એમ જ સમજવું. તેનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે-નારક જીવ કર્મદ્રવ્યવર્ગણાની અપેક્ષાએ સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ, એ બે પ્રકારનાં પુદ્ગલોનું વેદન કરે છે અને એ જ બે પ્રકારનાં પુદ્ગલોની નિર્જરા કરે છે. કર્મદ્રવ્યોનું જ ઉદીરણ, વેદન અને નિર્જરણ થાય છે. તે કારણે જ "कम्मदव्व वग्गणमहिकिच्च" એવો પાઠ મૂકયો છે. કર્મદ્રવ્યવર્ગણાના સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ બન્ને પ્રકારનાં પુદ્ગલોનું નારક જીવો અપવર્તન કરે છે, ભવિષ્યકાળમાં તેઓ તેનું અપવર્તન કરશે, અને ભૂતકાળમાં તેમણે તેમનું અપવર્તન કર્યું હતું. એજ વાત "ओवट्टेंति", "ओवट्टिस्सति" અને "ओवट्टिंसु" પદો દ્વારા વ્યક્ત કરવામાં આવી છે. ખાસ અધ્યવસાય દ્વારા કર્મોની સ્થિતિમાં હીનતા લાવવી

भवति, उद्वर्तनं नाम कर्मस्थितेरध्यवसायविशेषेण वृद्धिकरणरूपम्। 'ओवट्टेंति' अपवर्त्तयन्ति, 'ओवट्टिस्संति' अपवर्त्तयिष्यन्ति, एवं 'संकामिंसु संकामेंति संकामिस्संति' संक्रमयन् संक्रमयन्ति, संक्रमयिष्यन्ति, 'संकामिंसु' इति संक्रमितवन्तः। संक्रमणं नाम मूलप्रकृत्यभिन्नानामुत्तरप्रकृतीनामध्यवसायविशेषेण परस्परं संचारणम्।

की स्थिति में हीनता लाना इसका नाम अपवर्तन है। यहाँ अपवर्तन पद उद्वर्त्तन का उपलक्षक है। इसलिये इस पद से उद्वर्तन का भी ग्रहण हो जाता है। अध्यवसाय विशेष से कर्मों की स्थिति में वृद्धि का होना इसका नाम उद्वर्त्तन है। नारक जीव अपने कर्मों की स्थिति को संक्रमित भी करते हैं। संक्रमण नाम एक कर्मप्रकृति का दूसरी प्रकृतिरूपमें परिणम (बदल) जाना है। आठों मूल प्रकृतियों का परस्पर संक्रमण नहीं होता ऐसा नियम है। अर्थात् एक मूल प्रकृति दूसरी मूल-प्रकृतिरूपमें नहीं बदलती। वह स्वमुख से ही फल देकर निर्जराको प्राप्त होती है, किन्तु उत्तर प्रकृतियोंमें यह नियम नहीं है। उनमें समान-जातीय प्रकृतियोंका अपनी समान जातीय दूसरी प्रकृतियोंमें भी संक्रमण देखा जाता है। अर्थात् एक प्रकृति बदलकर दूसरी प्रकृतिरूप हो जाती है जैसे-मति ज्ञानावरण बदल कर श्रुतज्ञानावरण आदिरूपमें हो जाता है। तब उदयकालमें वह अपना फल उसीरूपसे देता है। फिरभी कुछ ऐसी उत्तर प्रकृतियां हैं जिनका परस्पर संक्रमण नहीं होता। जैसे दर्शनमोहनीय का चारित्र मोहनीयरूप और चारित्र मोहनीय का

તેનું નામ 'અપવર્તન' છે. અહીં 'અપવર્તન' પદ 'ઉદ્વર્ત્તન'નું ઉપલક્ષક છે. તેથી અપવર્તન પદ દ્વારા ઉદ્વર્તન પણ ગ્રહણ કર્યું છે. અધ્યવસાય વિશેષથી કર્મોની સ્થિતિમાં વૃદ્ધિ કરવી તેનું નામ 'ઉદ્વર્ત્તન' છે નારક જીવો પોતાનાં કર્મોની સ્થિતિને સંક્રમિત પણ કરે છે. એક કર્મપ્રકૃતિનું બીજી કર્મપ્રકૃતિ રૂપે પરિણમન થવું તેનું નામ 'સંક્રમણ' છે. આઠે મૂળ પ્રકૃતિયોનું પરસ્પરમાં સંક્રમણ થતું નથી, એવો નિયમ છે. એટલે કે એક મૂળ પ્રકૃતિ બીજી મૂળ પ્રકૃતિના રૂપમાં બદલાતી નથી. પણ ઉત્તર પ્રકૃતિયોમાં એવો નિયમ નથી. ઉત્તર પ્રકૃતિયોમાં સમાન જાતીય પ્રકૃતિયોનું તેમની સમાન જાતીય બીજી પ્રકૃતિયોમાં પણ સંક્રમણ જોવા મળે છે. એટલે કે એક પ્રકૃતિ બદલાઇ જઇને બીજી પ્રકૃતિરૂપ બની જાય છે. જેમ કે-મતિજ્ઞાનાવરણ બદલાઇને શ્રુતજ્ઞાનાવરણ આદિરૂપ થઇ જાય છે. ત્યારે ઉદયકાળમાં તે તેનું ફળ એ જ રૂપે દે છે. તો પણ કેટલીક એવી ઉત્તર પ્રકૃતિયો છે કે જેમનું પરસ્પરમાં સંક્રમણ થતું નથી. જેમ કે-દર્શન મોહનીયનું ચારિત્ર મોહનીયરૂપે અને ચારિત્ર મોહનીયનું દર્શન મોહનીય-

तदुक्तम्—" मूलप्रकृत्यभिन्नाः, संक्रमयति गुणत उत्तराः प्रकृतीः।
नत्वात्माऽमूर्तत्वादध्यवसायप्रयोगेण ॥ १ ॥
अन्येस्त्वाहुः—" मोत्तूण आउयं खलु, दंसण मोहंचरित्त मोहं च।
सेसाणं पगईणं, उत्तर विहि संकमो भणिओ ॥ १ ॥
छाया—मुक्त्वा आयुष्कं खलु दर्शन मोहं चारित्र मोहं च।
शेषाणां प्रकृतीनामुत्तरविधि संक्रमो भणितः ॥१॥ इति।
यथा कस्यचित् सातावेदनीयं कर्मानुभवतोऽशुभकर्मणस्तादृशो विपाको जायते-

दर्शनमोहनीयरूप संक्रमण नहीं होता। हां-दर्शनमोहनीयके अवान्तर भेदोंका परस्परमें और चारित्रमोहनीयके अवान्तर भेदोंका परस्परमें संक्रमण होना अवश्य संभव है। इसी प्रकार चारों आयुओंका परस्परमें संक्रमण नहीं होता, इसी विषयको " मूल प्रकृत्यभिन्नानामुत्तरप्रकृतीना मध्यवसाय-विशेषणपरस्परं संचारणम् " इस पाठ द्वारा समझाया गया है। मूल प्रकृतियोंसे अभिन्न उत्तर प्रकृतियोंका जिस अध्यवसाय विशेषसे आपसमें संचार होता है उसका नाम संक्रमण है। सो ही कहा है-गुणसे मूल प्रकृतियोंसे अभिन्न उत्तर प्रकृतियोंका अध्यवसा-यके प्रयोग द्वारा जो बदलना होता है वह संक्रम है। इस संक्रममें अमूर्त आत्माका संक्रमण नहीं होता। दूसरे तो ऐसा कहते हैं--चारों आयुओंको, दर्शन मोहनीय और चारित्रमोहनीयको छोड़कर शेष प्रकृ-तियोंका उत्तर प्रकृतिरूप संचार होता है। इसी बातको दृष्टान्त द्वारा यों समझना चाहिये-जैसे-सातावेदनीय कर्मका अनुभव करते हुए किसी

રૂપે સંક્રમણ થતું નથી. પરન્તુ દર્શન મોહનીયના ઉપભેદો (અવાન્તર ભેદો)નું પરસ્પરમાં સંક્રમણ થવાનો અને ચારિત્ર મોહનીયના અવાન્તર ભેદોનું પરસ્પરમાં સંક્રમણ થવાનો સંભવ અવશ્ય છે. એ જ પ્રમાણે ચારે આયુઓનું પરસ્પરમાં સંક્રમણ થતું નથી. એ વિષયને " मूलप्रकृत्यभिन्नानामुत्तरप्रकृतीनामध्यवसाय-विशेषणपरस्परं संचारणम् " આ પાઠ દ્વારા સમજાવ્યો છે. મૂળ પ્રકૃતિયોથી અભિન્ન ઉત્તર પ્રકૃતિયોનો જે અધ્યવસાય વિશેષ દ્વારા પરસ્પરમાં સંચાર થાય છે તેનું નામ સંક્રમણ છે. એ વાત જ કહી છે-મૂળ પ્રકૃતિયો કરતાં અભિન્ન એવી ઉત્તર પ્રકૃતિયોનું જે અધ્યવસાય વિશેષ દ્વારા અરસપરસમાં બદલવાનું કાર્ય થાય છે તેનું નામ જ 'સંક્રમ' છે. આ સંક્રમણની ક્રિયામાં અમૂર્ત આત્માનું સંક્રમણ થતું નથી. અન્ય લોકો એવા મત ધરાવે છે કે-ચારે આયુઓ દર્શન-મોહનીય, અને ચારિત્ર મોહનીય સિવાયની બધી પ્રકૃતિયોનો ઉત્તર પ્રકૃતિરૂપ સંચાર થાય છે. એ વાતને દૃષ્ટાન્ત દ્વારા આ પ્રમાણે સમજાવી શકાય-જેમકે

येन शातावेदनीयमपि अशातावेदनीयत्वेन संक्रामति, कण्डरीकवत्। एवमेवान्यत्रापि योजनीयम्। यथा–असातावेदनीयम्। ततः शुभाध्यवसाय बलेनाशातावेदनीयमपि शातवेदनीयतया संक्रामति, अनाथिवत्। 'निहत्तिंसु, निहत्तंति निहत्तिस्संति' न्यदधुः, निदधति, निधास्यन्ति, न्यदधुरिति निधत्तान् कृतवन्तः। एवं वर्तमानभविष्यत्कालयोरप्यर्थौ योजनीयः। एवमग्रेऽपि योजना कर्त्तव्या।

जीवको कण्डरीक की तरह ऐसी अशुभ कर्मकी परिणति हुई कि जिससे सातावेदनीय कर्म असातावेदनीयरूपमें परिणम जावे। इसी तरहसे अन्य जगहमें भी ऐसी ही योजना कर लेनी चाहिये। जैसे–असाता वेदनीय कर्मका अनुभव करनेवाले किसी जीवका अनाथीमुनिकी तरह शुभाध्यवसायके बलसे वह असातावेदनीय भी सातवेदनीयरूपसे परिणम जाता है। "निहत्तिंसु, निहत्तंति, निहत्तिस्संति" नारक जीवोंने भूतकालमें कितने प्रकारके कर्मपुद्गलोंको निधत्त किया, वर्तमानमें वे कितने प्रकारके कर्मपुद्गलोंको निधत्त करते हैं और भविष्यत्कालमें कितने प्रकारके कर्मपुद्गलोंको निधत्त करेंगे? इन प्रश्नोंका उत्तर देते हुए प्रभु कहते हैं कि हे गौतम! नारक जीवोंने कर्मद्रव्यवर्गणाके अणु और बादर पुद्गलोंका पहले भूतकालमें निधत्तकरण किया, वर्तमानमें वे उनका निधत्तकरण करते हैं और आगे भविष्यत् कालमें भी वे उनका यह निधत्तकरण करेंगे। इसी प्रकारसे आगे भी ऐसी ही योजना कर लेनी

સાતાવેદનીય કર્મનો અનુભવ કરતા કોઈ જીવને કંડરીકની જેમ એવી અશુભ કર્મની પરિણતિ થઇ કે જેને લીધે સાતાવેદનીયકર્મ અસાતાવેદનીય રૂપે પરિણમી જાય. એ જ પ્રમાણે અન્ય જગ્યાએ પણ એમ જ સમજી લેવું જોઇએ. જેમકે-અસાતાવેદનીયકર્મનો અનુભવ કરતા અનાથી જેવા કોઈ જીવનું અસાતાવેદનીય-કર્મ પણ શુભ અધ્યવસાયનાપ્રભાવથી શાતવેદનીય રૂપે પરિણમે છે. "निहत्तिंसु, निहत्तंति, निहत्तिस्संति" ઈત્યાદિ પદો દ્વારા એમ પૂછવામાં આવ્યું છે કે-નારક જીવોએ ભૂતકાળમાં કેટલા પ્રકારનાં કર્મપુદ્ગલોનો નિધત્ત કર્યો, વર્તમાનકાળમાં કેટલા પ્રકારનાં કર્મપુદ્ગલોનો નિધત્ત કરે છે, અને ભવિષ્યકાળમાં કેટલા પ્રકારનાં કર્મપુદ્ગલોનો નિધત્ત કરશે? એ પ્રશ્નોનો જવાબ આપતા પ્રભુ કહે છે-હે ગૌતમ! નારક જીવોએ કર્મદ્રવ્યવર્ગણાનાં સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ પુદ્ગલોનું ભૂતકાળમાં નિધત્તકરણ કર્યું, વર્તમાનકાળમાં તેઓ તેનું નિધત્તકરણ કરે છે, અને ભવિષ્ય-કાળમાં પણ તેઓ તેમનું નિધત્તકરણ કરશે. પછીનાં સૂત્રોમાં પણ એ પ્રમાણે જ સમજવું. પરસ્પર વિશ્લિષ્ટ કર્મપુદ્ગલોનો સંચય કરીને તેમને ધારણ કરવા

परस्परं विश्लिष्टानां कर्मपुद्गलानां संचयं कृत्वा धारणं निधत्तमुच्यते, तच्च उद्वर्तनापवर्तनकरणद्वयातिरिक्तकरणानामविषयत्वेन कर्मणामवस्थानमिति 'निकाइंसु निकायंति निकाइस्संति' न्यकाचयन् निकाचयन्ति निकाचयिष्यन्ति न्यकाचयन्=निकाचितवन्तः अतिशयिततया बद्धवन्तः, निकाचनं तु परस्पर विश्लिष्टानां कर्मपुद्गलानामेकीकरणम्, अन्योन्यावगाहित्वम् , अग्निप्रतप्तप्रतिह मानसूचिकलापस्येवाशेषकरणानामविषयतया कर्मणो व्यवस्थापनमित्य

चाहिये। परस्पर विश्लिष्ट कर्मपुद्गलोंका संचय करके धारण करना इस नाम निधत्त है। कर्मकी यह वह अवस्था है जो उद्वर्त्तना और अ वर्तनाकरणके सिवाय अन्य दूसरे करणों की अविषयभूत होती अर्थात् इस अवस्थामें उदीरणा और संक्रमण नहीं होते है। निधत्त अ स्थाको प्राप्त कर्मका उद्वर्तना और अपवर्तन ये दो करण होते हैं। "नि इंसु, निकायंति, निकाइस्संति" नारक जीवोंने कर्मद्रव्यवर्गणाके सू स्थूल पुद्गलोंको भूतकालमें निकाचित किया, वर्तमानकालमें वे उन निकाचन करते हैं और भविष्यत् कालमें भी उन्हें निकाचित करें परस्पर भिन्न२ कर्मपुद्गलोंका एकमेक होना। अर्थात् जिस करणमें भि कर्मपुद्गल आपसमें एक दूसरेमें अवगाही हो जाते हैं वह निकाचन क है। जिस प्रकार अग्निमें तपाकर और कूटकर सुईयोंका समूह एक करदिया जाता हैं उसी प्रकार इस करणके द्वारा भी कर्मपुद्गल सब करणोंके अविषयभूत बनकर आपसमें एकमेक होकर रहते हैं। तात

તેનું નામ 'નિધત્ત' છે. કર્મની આ એવી અવસ્થા છે કે જે ઉદ્વર્ત્તના અને અ વર્તનાકરણ સિવાયના અન્ય કરણોની વિષયભૂત હોતી નથી. એટલે કે અવસ્થામાં ઉદીરણા અને સંક્રમણ થતાં નથી. નિધત્ત અવસ્થા પામેલાં કર્મો ઉદ્વર્ત્તના અને અપવર્તના, એ બે કરણ હોય છે "निकाइंसु, निकायंति, निकाइस्संति नारक જીવોએ ભૂતકાળમાં કર્મદ્રવ્યવર્ગણાઓનાં સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ પુદ્ગલે નિકાચિત કર્યાં, વર્તમાનકાળમાં તેઓ તેમનું નિકાચન કરે છે અને ભવિ કાળમાં પણ તેઓ તેમનું નિકાચન કરશે. ભિન્ન ભિન્ન પુદ્ગલોનું પરસ્પર સાથે એકમેક થવું તેનું નામ નિકાચિતકરણ છે. એટલે કે જે કરણમાં જુદા જુ કર્મપુદ્ગલો પરસ્પરમાં-એક બીજામાં અવગાહી થઈ જાય છે તે કરણનું ન નિકાચિતકરણ છે. જેવી રીતે અગ્નિમાં તપાવીને અને ટીપી ટીપીને સોયો સમૂહને એકમેક કરી નાખવામાં આવે છે એ જ પ્રમાણે નિકાચિતકરણ દ્વા પણ કર્મપુદ્ગલ બધાં કરણોના અવિષયભૂત બનીને આપસમાં એકમેક થ

'सव्वेसु वि' सर्वेष्वपि-अपवर्त्तनं-संक्रमण निधत्त–निकाचनपदेषु सर्वत्र 'कम्मदव्ववग्गणमहिकिच्च' कर्मद्रव्यवर्गणामधिकृत्य, इति वाच्याम्, अपवर्त्तनादीनां कर्मद्रव्याश्रितत्वात् । भेदादिपदानां संग्रहणीगाथा स्पष्टार्थानवरम्–'भिज्जंति' इत्यारभ्य 'निज्जरेंति' इत्यन्तपदानि वर्त्तमानकालेन निर्दिष्टानि । केवलमपवर्त्तन संक्रमणनिधत्तनिकाचनपदेषु वर्त्तमानातीतानागतरूपकालत्रयेण निर्देशः कृतोऽतः

कहनेका यह है कि जिस प्रकार अनेक सुईयोंका समूह पहले अग्निमें तपाया जावे और फिर वह हथौड़ा आदिसे खूब पीटा जावे तो इस तरह वे सुईयां आपसमें ऐसी मिल जाती हैं कि उसमें से एक भी सुई किसी भी प्रकारसे अलग नहीं की जा सकती । इसी प्रकार आत्माके तीव्र परिणामों द्वारा एकत्रित हुए कर्मपुद्गल ऐसे आपसमें मिल जाते हैं कि जिससे उनका बिना भोगे छुटकारा हो ही नहीं सकता । कोई भी करण उनमें थोड़ा भी फेरफार नहीं कर सकता । " सव्वेसु वि " अपवर्तन, संक्रमण, निधत्त, निकाचन इन पदोंमें सर्वत्र " कम्मदव्ववग्गणमहिकिच्च " इसका संबंध लगाना चाहिये । क्योंकि ये अपवर्तनादिक कर्मद्रव्यके आश्रित होते हैं । भेदादि पदोंका संग्रह करनेवाली गाथाका अर्थ स्पष्ट है । विशेषता यह है कि " भिज्जंति " पदसे लेकर " निज्जरेंति " यहाँ तकके पद : वर्तमानकालरूपसे निर्दिष्ट हुए हैं, और अपवर्नन, संक्रमण, निधत्त, और निकाचन इन पदोंमें वर्तमान, अतीत और भविष्यत् इन तीन कालोंका निर्देश किया गया है । इसलिये ये अपवर्त-

---

રહે છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એવું છે કે અનેક સોયોના સમૂહને પહેલાં અગ્નિમાં તપાવવામાં આવે અને પછી હથોડી વડે ખૂબ ટીપવામાં આવે તો તે સોયો એકમેકમાં એવી મળી જાય છે કે તેમાંની એક પણ સોયને કોઈ પણ રીતે અલગ કરી શકાતી નથી. એજ પ્રમાણે આત્માના તીવ્ર પરિણામો દ્વારા એકત્રિત થયેલાં કર્મપુદ્ગલો આપસમાં-એકમેકની સાથે એવાં મળી જાય છે કે તેમને ભોગવ્યા વિના છુટકારો જ થઈ શકતો નથી. કોઈ પણ કરણ દ્વારા એમાં થોડો પણ ફેરફાર થઈ શકતો નથી. "सव्वेसु वि" અપવર્તન, સંક્રમણ, નિધત્ત, નિકાચન, એ પદોમાં " कम्मदव्ववग्गणमहिकिच्च " નો સંબંધ બધે જોડી લેવો જોઈએ, કારણ કે એ અપવર્તન આદિ કર્મદ્રવ્યની અપેક્ષાએ થાય છે. ભેદાદિ પદોનો સંગ્રહ કરનારી ગાથાનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. તેમાં એ વિશેષતા છે કે " भिज्जंति " પદથી લઈને " निज्जरेंति " સુધીનાં પદો વર્તમાનકાળ રૂપે દર્શાવ્યાં છે. અને અપવર્તન, સંક્રમણ, નિધત્ત, અને નિકાચન, એ પદોમાં વર્તમાન, ભૂત અને ભવિષ્ય એ ત્રણે કાળનો નિર્દેશ કરાયો છે. તેથી એ અપવર્તન

अतीतानागतवर्तमानकालनिर्देशेनापवर्तनादीनि वाच्यानि। यथाऽपवर्तनादि त्रिकालतामोक्ता तथा भेदादिष्वपि त्रिकालता युक्ता, न्यायस्य समानत्वात्, किन्तु केवलमविवक्षणात् सूत्रे भेदादीनां भूतभविष्यद्रूपेण निर्देशो न कृतः। भेदन-चयन-पचयनोदीरण-वेदन-निर्जरणेषु वर्त्तमानकालिका षड्भेदाः, अपवर्त्तनसंक्रमण-निधत्त-निकाचनेषु कालत्रययोगात् द्वादशभेदा भवन्ति, एवं संकलनयाऽष्टादशसूत्री भवतीति ॥सू. १४॥

मूलम्—णेरइयाणं भंते ! जे पोग्गले तेयाकम्मत्ताए गेण्हंति ते किं तीतकालसमये गेण्हंति पडुप्पणकालसमये गेण्हंति अणागतकालसमये गेण्हंति, गोयमा णोतीत कालसमये गे०हंति

नादिक अतीत, अनागत, वर्तमान कालके निर्देशसे वाच्य कहे गये हैं अतः यहां पर यही समझना चाहिये कि जिस प्रकारसे अपवर्तन आदि पदोंमें तीन प्रकारका काल निर्दिष्ट किया गया है उसी प्रकारसे न्यायकी समानता होनेके कारण भेदादिकोंमें भी तीनों कालका निर्देश कर लेना चाहिये। परन्तु यहां पर सूत्रमें जो सूत्रकारने ऐसा निर्देश नहीं किया है उसका कारण भूत, भविष्यत् रूपसे भेदादिकोंकी अविवक्षा है। इसलिये सूत्रकारने भेदादिपदोंमें तीनों कालोंका निर्देश नहीं किया है। भेदन, चयन, उपचयन,-उदीरण, वेदन, निर्जरण इनमें वर्तमान काल संबंधी ६ भेद हो जाते हैं और अपवर्तन, संक्रमण, निधत्त, निकाचन इनमें कालत्रयके योगसे १२ भेद होते हैं। इस तरह संकलनासे यह अष्टादशसूत्री होती है ॥ सू० १४ ॥

આદિક ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાળના નિર્દેશથી વાચ્ય કહેવાયા છે. તેથી અહીં એમ સમજી લેવું જોઈએ કે જે રીતે અપવર્તન આદિ પદોમાં ત્રણે કાળનો નિર્દેશ કરાયો છે, એજ રીતે ન્યાયની સમાનતા હોવાને કારણે ભેદાદિકોમાં પણ તે ત્રણે કાળનો નિર્દેશ સમજી લેવો જોઈએ. પરન્તુ સૂત્રકારે અહીં સૂત્રમાં તેમની બાબતમાં એવો નિર્દેશ કર્યો નથી તેનું કારણ એ છે કે ભૂત અને ભવિષ્ય-રૂપે ભેદાદિકોનું વર્ણન થયું નથી. એજ કારણે સૂત્રકારે ભેદાદિ પદોમાં ત્રણે કાળોનો નિર્દેશ કર્યો નથી. ભેદન, ચયન, ઉપચયન, ઉદીરણ, વેદન અને નિર્જરણમાં વર્તમાનકાળ સંબંધી છ ભેદ થઈ જાય છે. અને અપવર્તન, સંક્રમણ, નિધત્ત અને નિકાચન, એ ચારમાં ત્રણ કાળના યોગથી ૧૨ ભેદ થાય છે. એમને એકત્ર કરવાથી (છ+બાર મળીને) ૧૮ સૂત્રી (અષ્ટાદશ સૂત્રી) થઈ જાય છે.॥સૂ. ૧૪॥

पडुप्पण्णकालसमये गेण्हंति णो अणागयकालसमये गेण्हंति णेरइयाणं भंते जे पोग्गले तेयाकम्मत्ताए गहिए उदीरेंति ते किं तीयकालसमए गहिए पोग्गले उदीरेंति, पडुप्पण्णकालसमयघेप्पमाणे पोग्गले उदीरेंति? गहणसमयपुरक्खडे पोग्गले उदीरेंति ? गोयमा ! अतीतकालसमयगहिए पोग्गले उदीरेंति, णो पडुप्पण्णकालसमयघेप्पमाणे पोग्गले उदीरेंति, णो गहणसमयपुरक्खडे पोग्गले उदीरेंति एवं वेदेंति णिज्जरेंति॥१५॥

छाया--नैरयिका भदन्त ! यान् पुद्गलान् तैजसकार्मणतया गृह्णन्ति तान् किमतीतकालसमये गृह्णन्ति, प्रत्युत्पन्नकालसमये गृह्णन्ति, अनागतकालसमये गृह्णन्ति ?। गौतम ! नो अतीतकालसमये गृह्णन्ति प्रत्युत्पन्नकालसमये गृह्णन्ति नो अनागतकालसमये गृह्णन्ति। नैरयिका भदन्त ! यान् पुद्गलान् तैजसकार्मणतया

'णेरइयाणं भंते ! जे पोग्गले' इत्यादि ।
(भंते !) हे भदन्त ! (नेरइया) नारकजीव (जे पोग्गले) जिन पुद्गलों को (तेया कम्मत्ताए) तैजस कार्मण रूपसे (गेण्हंति) ग्रहण करते हैं (ते किं तीतकाल समए गेण्हंति) उन्हें वे क्या अतीत काल समयमें ग्रहण करते हैं ? या (पडुप्पण्णकालसमये गेण्हंति) वर्तमानकाल समयमें ग्रहण करते हैं ?, या (अणागय कालसमये गेण्हंति) भविष्यत् काल समयमें ग्रहण करते हैं ? (गोयमा) हे गौतम ! (णो तीतकालसमये गेण्हंति, णो अणागयकालसमये गेण्हंति, पडुप्पण्णकालसमये गेण्हंति) न अतीतकाल समयमें ग्रहण करते हैं, न अनागतकाल

"णेरइयाणं भंते ! जे पोग्गले" इत्यादि ।
(भंते) હે ભદન્ત ! (नेरइया) નારક જીવો (जे पोग्गले) જે પુદ્ગલોને (तेया कम्मत्ताए) તૈજસ કાર્મણરૂપે (गेण्हंति) ગ્રહણ કરે છે (ते किं तीतकालसमए गेण्हंति) તેમને તેઓ શું ભૂતકાળના સમયમાં ગ્રહણ કરે છે ? કે (पडुप्पण्णकालसमये-गेण्हंति) વર્તમાનકાળના સમયમાં ગ્રહણ કરે છે ? કે (अणागयकाल समये गेण्हंति) ભવિષ્યકાળના સમયમાં ગ્રહણ કરે છે ?

(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (णोतीतकालसमये गेण्हंति, णो अणागयकालसमये गेण्हंति, पडुप्पण्णकालसमये गेण्हंति) તેઓ તેમને ભૂતકાળના સમયમાં ગ્રહણ કરતા નથી, પણ વર્તમાનકાળના સમયમાં ગ્રહણ કરે છે.

गृहीतान् उदीरयन्ति तान् किमतीतकालसमयगृहीतान् पुद्गलानुदीरयन्ति, प्रत्युत्पन्नकालसमय गृह्यमाणान् पुद्गलान् उदीरयन्ति, ग्रहणसमयपुरस्कृतान् पुद्गलानुदीरयन्ति ?। गौतम ! अतीतकालसमयगृहीतान् पुद्गलान् उदीरयन्ति, नो प्रत्युत्पन्नकालसमयगृह्यमाणान् पुद्गलान् उदीरयंति नो ग्रहणसमयपुरस्कृतान् पुद्गलान् उदीरयन्ति । एवं वेदयन्ति निर्जरयन्ति ॥ सू. १५ ॥

समयमें ग्रहण करते हैं, किन्तु वर्तमानकाल समय में वे उन्हें ग्रहण करते हैं। (भंते !) हे भदन्त ! (णेरइया) नारक जीव (तेयाकम्मत्ताए) तैजस कार्मण रूपसे (गहिए) ग्रहण किये गये (जे पोग्गले) जिन पुद्गलोंकी (उदीरेंति) उदीरणा करते हैं (ते) वे (किं) क्या (तीतकालसमयगहिए पोग्गले उदीरेंति) अतीतकाल समयमें गृहीत हुए हैं ऐसे पुद्गलोंकी उदीरणा करते हैं ? या (पडुप्पण्णकालसमयघेप्पमाणे पोग्गले उदीरेंति) वर्तमानकालसमयमें ग्रहण हो रहे ऐसे पुद्गलोंकी उदीरणा करते हैं ? या (गहणसमयपुरक्खडे पोग्गले उदीरेंति) जिनका उदयकाल आगे आनेवाला है ऐसे पुद्गलोंकी उदीरणा करते हैं ? (गोयमा) हे गौतम ! (अतीतकालसमयगहिए पोग्गले उदीरेंति) भूतकाल समय में गृहीत हुए ऐसे पुद्गलोंकी वे उदीरणा करते हैं । (णो पडुप्पण्णकालसमयघेप्पमाणे पोग्गले उदीरेंति, णो गहणसमयपुरक्खडे पोग्गले उदीरेंति) वर्तमानकालमें ग्रहण हो रहे पुद्गलोंकी उदीरणा नहीं करते हैं और न जिनका उदयकाल आगे आनेवाला है ऐसे पुद्गलोंकी उदीरणा करते हैं । (एवं वेदेंति णिज्जरेंति) इसी तरह वे वेदते हैं, निर्जरा करते हैं, ऐसा जानना चाहिये ।

(भंते) હે ભદન્ત ! (नेरइया) નારક જીવો (तेया कम्मत्ताए) તૈજસ કાર્મણ રૂપે (गहिए) ગ્રહણ કરેલાં (जे पोग्गले) જે પુદ્ગલોની (उदीरेंति) ઉદીરણા કરે છે (ते) તે (किं) શું (तीतकालसमयगहिए पोग्गले उदीरेंति) ભૂતકાળના સમયે ગ્રહણ કરેલાં પુદ્ગલોની ઉદીરણા કરે છે ? કે (पडुप्पण्णकालसमयघेप्पमाणे पोग्गले उदीरेंत्ति) વર્તમાનકાળ સમયે ગ્રહણ કરાઈ રહેલાં પુદ્ગલોની ઉદીરણા કરે છે ? કે (गहणसमयपुरक्खडे पोग्गले उदीरेंति) કે જેમનો ઉદયકાળ ભવિષ્યમાં આવવાનો છે એવાં પુદ્ગલોની ઉદીરણા કરે છે ?

(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (अतीतकालसमयगहिए पोग्गले उदीरेंति) તેઓ ભૂતકાળે ગ્રહણ કરેલાં પુદ્ગલોની ઉદીરણા કરે છે. (णो पडुप्पण्णकालसमयघेप्पमाणे पोग्गले उदीरेंति. णो गहणसमयपुरक्खडे पोग्गले उदीरेंति) વર્તમાનકાળમાં ગ્રહણ કરાઈ રહેલા પુદ્ગલોની ઉદીરણા કરતા નથી અને ભવિષ્યકાળમાં ઉદયમાં આવનારાં પુદ્ગલોની ઉદીરણા કરતા નથી. (एवं वेदेंति णिज्जरेंति) એજ પ્રમાણે વેદન અને નિર્જરણ કરવા વિષે પણ સમજી લેવું.

टीका—पुद्गलाधिकारात् पुद्गलविषय एव पुनश्चतुः सूत्रीमाह–'नेरइयाणं भंते' इत्यादि। 'नेरइयाणं' नैरयिकाः खलु 'भंते ?' हे भदन्त ! 'जे पोग्गले' यान् पुद्गलान् 'तेयाकम्मत्ताए' तैजसकार्मणतया=तैजसशरीर–कार्मणशरीररूपतया 'गेण्हंति' गृह्णन्ति 'ते' तान् किम् 'तीतकालसमए' अतीतकालसमये–अतीतश्चासौ कालसमयश्चेति–अतीतकालसमयः। यद्वा–अतीतकालस्य=उत्सर्पिण्यादेर्यः समयः=परमनिकृष्टोऽंशः स अतीतकालसमयस्तस्मिन् 'गेण्हंति' गृह्णन्ति, किं 'पडुप्पण्णकालसमए' प्रत्युत्पन्नकालसययये–वर्तमानकाले 'गेण्हंति' गृह्णन्ति ?, किम् 'अणागयकालसमए' अनागतकालसमये–भविष्यत्काले 'गेण्हंति' गृह्णन्तीति प्रश्नः। 'कालसमए'–इत्यत्र कालरूपः समयो ग्राह्यो नत्वाचारांगादि रूपः। तथा कालोऽपि समयरूप एव ग्राह्यो न तु कृष्णवर्णादिरूपः। ननु कालसमययोः समा-

---

टीकार्थ–पुद्गलका अधिकार होनेसे पुद्गलके विषयमें ही इन चार सूत्रों को सूत्रकारने कहा है–"णेरइयाणं भंते' इत्यादि। हे भदन्त! नारकजीव जिन पुद्गलोंको तैजस शरीर और कार्मण शरीररूपसे ग्रहण करते हैं अर्थात् नारकजीव जिन पुद्गलोंको तैजस और कार्मण शरीररूप परिणमाते हैं वे पुद्गल क्या उनके द्वारा अतीतकाल समयमें ग्रहण किये गये ऐसे हैं? या वर्तमान काल समयमें ही उनके द्वारा वे ग्रहण हो रहे हैं ऐसे हैं या भविष्यत् काल समयमें ग्रहण होंगे ऐसे हैं ? यहां पर "तेयाकम्मत्ताए" पदसे तैजस शरीर और कार्मण शरीर लिया गया है। अतीत जो काल का समय वह अतीतकालसमय है। अथवा अतीत कालरूप जो उत्सर्पिणी आदिका समय–परमनिकृष्ट अंश वह अतीतकालसमय है। कालसमय में कालरूप समय ही ग्राह्य हुआ है आचार आदिरूप समय

ટીકાર્થ—પુદ્ગલનો અધિકાર ચાલતો હોવાથી સૂત્રકારે આ ચાર સૂત્રો પુદ્ગલના વિષયમા જ કહ્યાં છે–"णेरइयाणं भंते" વગેરે- હે ભદન્ત ! નારક જીવો જે પુદ્ગલોને તૈજસ શરીર અને કાર્મણ શરીરરૂપે ગ્રહણ કરે છે એટલે કે નારક જીવો જે પુદ્ગલોને તૈજસ અને કાર્મણ શરીરરૂપે પરિણમાવે છે તે પુદ્ગલો શું તેમના દ્વારા ભૂતકાળના સમયે ગ્રહણ કરાયાં હોય છે ? કે વર્તમાનકાળના સમયે ગ્રહણ કરાઈ રહ્યાં હોય એવાં હોય છે ? કે ભવિષ્યકાળ સમયે ગ્રહણ થવાના છે એવાં હોય છે ? અહીં "तेयाकम्मत्ताए" પદ દ્વારા તૈજસ શરીર અને કાર્મણ શરીર લેવામાં આવ્યું છે. અતીત (ભૂત) કાળનો જે સમય તેને અતીતકાળ સમય કહે છે. અથવા–અતીતકાળરૂપ જે ઉત્સર્પિણી આદિનો સમય પરમનિકૃષ્ટ અંશ-તેનું નામ અતીતકાળ સમય છે. કાલસમયમાં કાળરૂપ સમય જ ગ્રહણ કરાયો છે, આચાર આદિરૂપ સમય નહીં. તથા કાળ પણ સમયરૂપે જ ગ્રહણ કરાયો-

नार्थकतया एकेनैवान्यस्यापि बोधसंभवात्पदान्तरं निरर्थकमिति न शङ्कनीयम्, यतः कालसमययोर्भिन्नार्थकतया एकेनापरार्थस्य प्राप्तेरसंभवात् पदद्वयमपि स्वकीय स्वकीयार्थ-प्रतिपादकतया सार्थकमेवेति भावः। भगवानाह-'गोयमा' हे गौतम! 'णो तीयकालसमए गेण्हंति' नो नैव अतीतकालसमये गृह्णन्ति किन्तु-'पडुप्पण्णकालसमए' प्रत्युत्पन्नकालसमये=वर्त्तमानकाले'गेण्हंति' गृह्णन्ति, 'नो अणागय कालसमए गेण्हंति' नो अनागतकालसमये गृह्णन्ति=भविष्यत्काले न गृह्णन्ति। अत्रातीतनागतकालविषयकग्रहण प्रतिषेधः कृतः तयोर्विषयातीत-

---

नहीं। तथा काल भी समयरूप ही ग्राह्य हुआ है कृष्णादि वर्णरूप नहीं।

शंका—काल और समयमें जब समानरूपसे एकार्थकता है तब फिर एकसे ही अन्यका बोध हो जाता, पदान्तर रखनेकी आवश्यकता क्या है?

उत्तर—ऐसी शंका नहीं करनी चाहिये, क्यों कि काल और समय में एकार्थकता-समानार्थकता नहीं है-किन्तु भिन्नार्थकता है। अतः एकसे अपरके अर्थकी प्राप्ति होना असंभव है। इसलिये समयकाल इन दो पदोंको यहां रखा गया है। ये दोनों पद ही अपने २ वाच्यार्थकी प्रतिपत्ति कराते हैं इसलिये इनमें निरर्थकता नहीं है, किन्तु सार्थकता ही है। इस प्रश्नका उत्तर देते हुए भगवान् कहते हैं कि हे गौतम! नारक जीव जिन पुद्गलोंको तैजस और कार्मण शरीररूपसे ग्रहण करते हैं वे अतीतकाल समयमें और अनागत कालसमयमें ग्रहण नहीं करते हैं। क्योंकि ये दोनों कालसमयविषयातीत होते हैं। इसीलिये अतीत

છે, કૃષ્ણાદિ વર્ણરૂપે નહીં. શંકા-કાળ અને સમયમાં જો સમાનરૂપે એકાર્થતા રહેલી છે તો એક દ્વારા જ અન્યનો બોધ થઈ જાય છે, પદાન્તર રાખવાની શી આવશ્યક્તા છે?

ઉત્તર-એવી શંકા અસ્થાને છે, કારણ કે કાળ અને સમયમાં એકાર્થકતા--સમાનાર્થકતા નથી, પણ ભિન્નાર્થકતા છે. તેથી એકથી બીજાના અર્થની પ્રાપ્તિ થવી અસંભવિત છે. તેથી સમય અને કાળ, એ બન્ને પદો અહીં મૂકયાં છે. તે બન્ને પદો જ પોત પોતાના વાચ્યાર્થ (કહેવાયોગ્ય અર્થ)નું પ્રતિપાદન કરાવે છે, તેથી તેઓ નિરર્થક નથી પણ સાર્થક જ છે.

ગૌતમ સ્વામીના પ્રશ્નોનો ઉત્તર દેતાં ભગવાન કહે છે કે હે ગૌતમ! નારક જીવો જે પુદ્ગલોને તૈજસ અને કાર્મણ શરીર રૂપે ગ્રહણ કરે છે તે ભૂતકાળના સમયમાં કે ભવિષ્યકાળના સમયમાં ગ્રહણ કરતા નથી. કારણ કે તે બન્ને કાળ અને સમય વિષયાતીત હોય છે. તેથી અતીત (ભૂત) અનાગત (ભવિષ્ય)

त्वात्, विषयातीतत्वं च तयोर्विनष्टानुत्पन्नत्वेनासत्वादिति। यच्च प्रत्युत्पन्नकाल-विषयकं ग्रहणमुक्तं तत्रापि–अभिमुखान् सम्मुखमागतान् गृह्णन्ति–न त्वनभिमुखानिति। अथोदीरणादिविषये गौतमः पृच्छति–'नेरइयाणं' इत्यादि। 'नेरइयाणं भंते' नैरयिकाः खलु भदन्त! 'जे पोग्गले' यान् पुद्गलान् 'तेयाकम्मत्ताए तैजसकार्मणतया 'गहिए' गृहीतान्=स्वीकृतान् पुद्गलान् 'उदीरेंति' उदीरयन्ति 'ते किं' तान् किम् 'तीयकालसमयगहिए' अतीतकालसमयगृहीतान् 'पोग्गले' पुद्गलान् 'उदीरेंति' उदीरयन्ति? किं 'पडुप्पण्णकालसमयगहिए' प्रत्युत्पन्नकालसमयगृहीतान् = वर्त्तमानकालगृहीतान् 'पोग्गले' पुद्गलान् 'उदीरेंति' उदीरयन्ति? किं 'गहणसमयपुरक्खडे' ग्रहणसमयपुरस्कृतान्–

अनागत कालविषयक पुद्गलोंके ग्रहण करनेका निषेध किया गया है। ये दोनों कालसमय विषयातीत इसलिये बतलाये गये हैं कि अतीतकाल समय तो विनष्ट हो चुकनेके कारण और भविष्यत्काल अनुत्पन्न होनेके कारण उस समय असत् रूप होते हैं। वर्तमानकालसमयमें भी वे उन्हीं पुद्गलोंको ग्रहण करते हैं जो संमुख आये हुए होते हैं। अनभिमुख रहे हुए पुद्गलोंको नहीं। इसी तरहसे उदीरणा विषयक प्रश्नके उत्तरमें भी यह जानना चाहिये कि वे नारक जीव पूर्व में तैजस कार्मणरूप से ग्रहण किये पुद्गलोंकी ही उदीरणा करते हैं। वर्तमानकालसमयमें और भविष्यत्काल समयमें ग्रहण किये जाते और आगे ग्रहण होनेवाले पुद्गलोंकी उदीरणा नहीं करते हैं। क्योंकि उदीरणा पूर्वकालमें ग्रहण किये पुद्गलोंकी ही होती है। जिनका ग्रहणसमय वर्तमान समयके पुरोवर्ती होता है वे पुद्गल "गहणसमयपुरक्खडे" हैं। अर्थात् जो पुद्गल अनागत

કાળવિષયક પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવાનો નિષેધ કરાયો છે. તે બન્ને–કાળ અને સમય–ને વિષયાતીત દર્શાવવાનું કારણ એ છે કે અતીતકાળ સમયે તો તેઓ વિનષ્ટ થઇ ચુકયા હોય છે અને ભવિષ્યકાળ સમયે તેઓ અનુત્પન્ન હોવાને કારણે તે સમયે તેમનો સદ્ભાવ હોતો નથી વર્તમાન કાળ અને સમયમાં પણ તેઓ એ પુદ્ગલોને જ ગ્રહણ કરે છે કે જે સંમુખ આવેલાં હોય છે–સંમુખ ન હોય એવાં પુદ્ગલોને નહીં. ઉદીરણાવિષયક પ્રશ્નમાં પણ એજ સમજવાનું છે કે નારક જીવો પૂર્વે તૈજસ કાર્મણરૂપે ગ્રહણ કરેલાં પુદ્ગલોની જ ઉદીરણા કરે છે, પણ વર્તમાન-કાળ અને સમયે ગ્રહણ કરવામાં આવતાં કે ભવિષ્યમાં ગ્રહણ કરાનારાં પુદ્ગલોની ઉદીરણા કરતા નથી, કારણ કે પૂર્વકાળમાં ગ્રહણ કરેલાં પુદ્ગલોની જ ઉદીરણા થાય છે. જેમનો ગ્રહણ સમય વર્તમાન સમયથી પછીનો સમય હોય છે તે પુદ્ગલો "ગહણસમયપુરક્ખડે" છે. એટલે કે જે પુદ્ગલ ભવિષ્યકાળના સમયમાં

ग्रहणसमयः वर्त्तमानसमयस्य पुरोवर्त्ती येषां ते तथा तान् ग्रहणसमयपुरोवर्त्तिन् इत्यर्थः । अनागतकाले ग्रहीष्यमाणानिति यावत्, 'पोग्गले' पुद्गलान् 'उदीरेंति' उदीरयन्ति ? इति प्रश्नः। उत्तरमाह—'गोयमा !' हे गौतम ! 'अतीतकाल-समयगहिए पोग्गले' अतीतकालसमयगृहीतान् पुद्गलान् 'उदीरेंति' उदीरयन्ति-उदीरणाविषयी कुर्वन्ति, उदीरणा तु ग्रहणपूर्विकैव भवतीति पूर्वकालगृहीतानामेव सा भवतीति । 'नो' नैव 'पडुप्पण्णकालसमय घेप्पमाणे' प्रत्युत्पन्नकालसमय-गृह्यमाणान्=वर्त्तमानसमये स्वीक्रियमाणान् 'पोग्गले' पुद्गलान् 'उदीरेंति' उदीरयन्ति, गृह्यमाणानामगृहीतत्त्वेन उदीरणाया अभावात्। नो=नैव 'गहणसमय-पुरक्खडे' ग्रहणसमयपुरस्कृतान्=अनागतकाले ग्रहीष्यमाणान् 'पोग्गले' पुद्गलान् 'उदीरेंति' उदीरयन्तीति । ग्रहीष्यमाणानामगृहीतत्वेनाऽसद्भावात् । एवं=अनेनैव उदीरणा प्रकारेणैव 'वेदेंति' वेदयन्ति 'निज्जरेंति' निर्जरयन्ति उदीरणा सूत्रवद् वेदना-निर्जरणा सूत्रद्वयमपि विज्ञेयम् ॥ सू० १५॥

कर्मणोऽधिकृतत्त्वात्कर्मविषयामेवाऽष्टसूत्रीमाह—'नेरइयाणं' इत्यादि ।

मूलम्-णेरइया णं भंते ! जीवाओ किं चलियं कम्मं बंधंति ? अचलियं कम्मं बंधंति ? १। गोयमा ! णो चलियं कम्मं बंधंति अचलियं कम्मं बंधंति । णेरइया णं भंते! जीवाओ किं चलियं कम्मं उदीरेंति अचलियं कम्मं उदीरेंति? २। गोयमा! णो

समयमें ग्रहीष्यमाण होते हैं वे 'गहण समय पुरक्खड', शब्दके वाच्यार्थ हैं। इनकी और वर्तमानकालमें ग्रहण किये जाते पुद्गलोंकी उदीरणा नहीं होती है। जो वर्तमानमें ग्रहण किये जा रहे हैं वे और भविष्यत् काल में जिन्हें ग्रहण करना है वे अगृहीत होने के कारण उदीरणाके योग्य नहीं होते हैं। क्यों कि उस समय उनका सद्भाव नहीं होता हैं। इसी प्रकारसे-उदीरणा सूत्रकी तरह वेदना और निर्जरण इन दोनों सूत्रोंकी भी व्याख्या जाननी चाहिये ॥ सू० १५॥

ગ્રહણ થવાનાં છે તેઓ 'गहणसमयपुरक्खड' શબ્દના વાચ્યાર્થ છે. તેમની અને વર્તમાનકાળમાં ગ્રહણ થઈ રહેલાં પુદ્ગલોની ઉદીરણા થતી નથી. જે પુદ્ગલો વર્તમાનકાળે ગ્રહણ કરાઈ રહ્યાં છે અને ભવિષ્યકાળે જેમને ગ્રહણ કરવાનાં છે, તેઓ અગૃહીત હોવાને કારણે ઉદીરણાને યોગ્ય હોતાં નથી, કારણ કે તે સમયે તેમનો સદ્ભાવ હોતો નથી. ઉદીરણા સૂત્રની જેમ જ વેદના અને નિર્જરણ સૂત્રની વ્યાખ્યા પણ સમજવાની છે. ॥ સૂ. ૧૫॥

चलियं कम्मं उदीरेंति अचलियं कम्मं उदीरेंति, एवं वेदेंति, ३ उवट्टेंति, ४ संकामेंति, ५ निहत्तेंति, ६ निकायेंति, ७ सव्वेसु अचलियं, नो चलियं। णेरइया णं भंते! जीवाओ किं चलियं कम्मं णिज्जरेंति अचलियं कम्मं णिज्जरेंति? गोयमा! चलियं कम्मं णिज्जरेंति णो अचलियं कम्मं णिज्जरेंति. ८ गाहा-

बंधोदय वेदोयट्ट संकमे तह णिहत्तण णिकाये।
अचलियं कम्मं तु भवे चलियं जीवाओ निज्जरिए॥१६॥

छाया—नैरयिकाः खलु भदन्त? जीवतः किं चलितं कर्मबध्नन्ति अचलितं कर्म बध्नन्ति। गौतम! नो चलितं कर्म बध्नन्ति अचलितं कर्म बध्नन्ति। नैरयिकाः खलु भदन्त! जीवतः किं चलितं कर्म उदीरयंति अचलितं कर्म उदीरयंति।

अब सूत्रकार कर्मका अधिकार कर्मविषयक आठ सूत्रोंको कहते हैं- 'णेरइयाणं भंते! जीवाओ' इत्यादि।

(भंते) हे भदन्त! (णेरइया) नारकजीव (जीवाओ) जीव प्रदेशासे (चलियं) चलित (कम्मं) कर्मका (बंधंति) बंध करते हैं? या (अचलियं कम्मं बंधंति) अचलित कर्मका बंध करते हैं? (गोयमा) हे गौतम! (णो चलियं कम्मं बंधंति) नारकजीव चलित कर्मका बंध नहीं करते हैं (अचलियं कम्मं बंधंति) अचलित कर्मका बंध करते हैं। (भंते) हे भदन्त! (णेरइयाणं जीवाओ किं चलियं कम्मं उदीरेंति) नारकजीव जीवप्रदेशासे चलित कर्मकी उदीरणा करते हैं? या (अचलियं कम्मं उदीरेंति) अचलित कर्मकी उदीरणा करते हैं? (गोयमा) हे गौतम!

હવે સૂત્રકાર કર્મના અધિકાર કર્મ વિષેનાં આઠ સૂત્રો કહે છે—

"णेरइया णं भंते! जीवाओ" ઈત્યાદિ.

(भंते) હે ભદન્ત! (णेरइया जीवाओ चलियं कम्मं बंधति) નારક જીવો જીવપ્રદેશથી ચલિત કર્મનો બંધ કરે છે? કે (अचलियं कम्मं बंधति) અચલિત કર્મનો બંધ કરે છે?

(गोयमा!) હે ગૌતમ! (णो चलियं कम्मं बंधति) નારક જીવો ચલિત કર્મનો બંધ કરતા નથી, (अचलिय कम्मं बंधन्ति) અચલિત કર્મનો બંધ કરે છે.

(भंते) હે ભદન્ત! (णेरइया णं जीवाओ किं चलिय कम्मं उदीरेंति) નારક જીવો જીવપ્રદેશથી ચલિત કર્મની ઉદીરણા કરે છે, કે (अचलिय कम्मं-उदीरेंति) અચલિત કર્મની ઉદીરણા કરે છે?

गौतम नो चलितं कर्म उदीरयति, अचलितं कर्म उदीरयंति। एवं वेदयन्ति, अपवर्तयन्ति, संक्रमयन्ति, निदधति, निकाचयन्ति, सर्वेष्वचलितम् नो चलितम्। नैरयिका भदन्त! किं जीवतः चलितं कर्म निर्जरयन्ति अचलितं कर्म निर्जरयन्ति? गौतम! चलितं कर्म निर्जरयन्ति नो अचलितं कर्म निर्जरयन्ति गाथा–

(णो चलियं कम्मं उदीरेंति) नारकजीव चलित कर्मकी उदीरणा नहीं करते हैं। किन्तु (अचलियं कम्मं उदीरेंति) अचलित कर्मकी उदीरणा करते हैं। (एवं वेदेंति, उवट्टेंति, संकामेंति, निहत्तेंति, णिकायेंति, सव्वेसु अचलियं, नो चलिय) इसी प्रकारसे नारकजीव अचलित कर्मका वेदन करते हैं। चलितकर्मका नहीं। अचलितकर्मकी उद्वर्तना करते हैं, चलितकर्मकी नहीं। अचलितकर्मका संक्रमण करते हैं, चलितकर्मका नहीं। अचलितकर्मका निधत्तकरण करते हैं, चलित कर्मका नहीं। अचलितकर्मका निकाचन करते हैं, चलित कर्मका नहीं। इस तरह इन समस्तपदोंमें अचलितकर्मकी योजना करना, चलित पदकी नहीं। (भंते) हे भदन्त। (णेरइयाणं) नारकजीव (किं) क्या (जीवाओ) जीवप्रदेशसे (चलियं कम्मं णिज्जरेंति) चलित कर्मकी निर्जरा करते हैं? या (अचलियं कम्मं णिज्जरेंति) अचलित कर्मकी निर्जरा करते हैं? (गोयमा) हे गौतम! नारकजीव (चलियं कम्मं णिज्जरेंति) चलित कर्मकी निर्जरा करते हैं (णो अचलियं कम्मं णिज्जरेंति) अचलित कर्मकी निर्जरा नहीं

(गोयमा!) હે ગૌતમ! (णो चलियं कम्मं उदीरेंति) નારક જીવો ચલિત કર્મની ઉદીરણા કરતા નથી, પણ (अचलियं कम्मं उदीरेंति) અચલિત કર્મની ઉદીરણા કરે છે. (एवं वेदेंति, उवट्टेंति, संकामेंति, निहत्तेंति, णिकायेंति, सव्वेसु-अचलियं, नो चलियं) એજ પ્રમાણે નારક જીવો અચલિત કર્મનું વેદન કરે છે, ચલિત કર્મનું નહીં. અચલિત કર્મની ઉદ્વર્તના કરે છે, ચલિત કર્મની નહીં. નારકજીવો અચલિત કર્મનું સંક્રમણ કરે છે. ચલિત કર્મનું નહીં, અને અચલિત કર્મનું નિકાચન કરે છે ચલિત કર્મનું નહીં. આ રીતે આ બધાં પદો સાથે અચલિત કર્મનો પ્રયોગ કરવો જોઇએ, ચલિત પદનો નહીં. (भंते) હે-ભદન્ત! (णेरइया णं किं जीवाओ चलियं कम्मं णिज्जरेंति) નારક જીવો જીવ-પ્રદેશથી ચલિત કર્મની નિર્જરા કરે છે કે (अचलियं कम्मं णिज्जरेंति) અચલિત કર્મની નિર્જરા કરે છે? (गोयमा!) હે ગૌતમ! નારક જીવો (चलियं कम्मं-णिज्जरेंति) ચલિત કર્મની નિર્જરા કરે છે, પણ (णो अचलियं कम्मं णिज्जरेंति) અચલિત કર્મની નિર્જરા કરતા નથી. આ વાત જે ગાથામાં બતાવી છે તે ગાથાનો

उदीरेंति, अचलियं कम्मं उदीरेंति' नो चलितं कर्म उदीरयन्ति किन्तु अचलितं कर्म-उदीरयन्ति।' एवं वेदेंति ओवट्टेंति, संकामेंति, निहत्तेंति निकायेंति सव्वेसु अचलियं, नो चलियं' एवं वेदयन्ति=अनुभवन्ति, अपवर्त्तयन्ति=अध्यवसायविशेषेण-स्थित्यादिनाऽल्पी कुर्वन्ति ३। संक्रमयन्ति=मूलप्रकृत्यभिन्नोत्तरप्रकृतीरध्यवसायविशेषेण परस्परं संचारयन्ति ४।निदधति-निधत्तं कुर्वन्ति-परस्परतो विश्लिष्टानां कर्मपुद्गलानां निचयं कृत्वा धारयन्ति। रूढिशब्दत्वेननिधत्तमित्युच्यते। निधत्तमिति-उद्वर्तनापवर्त्तन व्यतिरिक्तकरणानामविषयत्वेन कर्मणोऽवस्थानमिति ५। निकाचयन्ति-नितरां बध्नन्ति। निकाचनं नाम-कर्मपुद्गलानामेव परस्परविश्लिष्टानामग्निप्रतप्तप्रति-

कहते हैं कि हे गौतम! नारकजीव जीवप्रदेशसे अचलित कर्मकी ही उदीरणा करते हैं। चलित कर्मकी नहीं। इसी प्रकार अचलित कर्म ही का वेदन करते हैं-अनुभव करते हैं। चलित कर्मका नहीं। अचलित कर्मका ही वे अपवर्तन करते हैं अर्थात् अध्यवसाय विशेषसे वे उनकी स्थिति आदिमें हीनता ला देते हैं। अध्यवसाय विशेषसे स्थिति आदि को कम कर देना इसका नाम अपवर्तन है। मूल प्रकृतियोंसे अभिन्न उत्तर प्रकृतियोंका परस्परमें बदलना इसका नाम संक्रमण है। परस्पर में जुदे जुदे कर्मपुद्गलोंको इकट्ठा करके धारण करना इसका नाम निधत्त है। निधत्त, उद्वर्तना, अपवर्तनाकरणके सिवाय अन्य करणोंका विषय भूत नहीं होता। परस्पर विश्लिष्ट कर्मपुद्गलोंका ही जिस करणमें एकमेक हो जाना होता है वह निकाचित करण है। अर्थात् जिस करणमें कर्मपुद्गल आपसमें एक दूसरेमें अवगाही हो जाते हैं, वह निकाचितकरण है।

પ્રદેશથી અચલિત કર્મની જ ઉદીરણા કરે છે, ચલિત કર્મની નહીં. એજ પ્રમાણે તેઓ અચલિત કર્મનું જ વેદન કરે છે (અનુભવ કરે છે), ચલિત કર્મનુ નહી. તેઓ અચલિત કર્મનું જ અપવર્તન કરે છે, ચલિત કર્મનું નહીં. એટલે કે તેઓ અધ્યવસાય વિશેષ દ્વારા તેમની સ્થિતિ આદિમા હીનતા (ન્યૂનતા) લાવી દે છે. અપવર્તન એટલે અધ્યવસાય વિશેષ દ્વારા સ્થિતિ આદિને ઓછી કરી નાખવી. મૂળ પ્રકૃતિયોથી અભિન્ન એવી ઉત્તર પ્રકૃતિયોને પરસ્પરમાં બદલી નાખવી તેનું નામ સંક્રમણ છે. જુદાં જુદાં કર્મપુદ્ગલોને એક બીજાની સાથે એકત્રિત કરીને ધારણ કરવા તેનું નામ 'નિધત્ત' છે. નિધત્ત અને ઉદ્વર્તના, અપવર્તનાકરણ સિવાયના બીજાં કરણોના વિષયભૂત થતાં નથી. પરસ્પર વિશ્લિષ્ટ કર્મપુદ્ગલોનું જ જે કરણમાં એકમેક થઇ જવાનું બને છે તે કરણને નિકાચિતકરણ કહે છે એટલે કે જે કરણમાં કર્મપુદ્ગલ અંદરો અંદર એક બીજાની અંદર અવગાહી થઇ જાય છે તે કરણનું નામ નિકાચિતકરણ છે.

हन्यमानसूचीकलापस्येवैकीकरणमन्योन्यावगाहिता, सकलकरणानामविषयतया कर्मणो व्यवस्थापनमित्यर्थः। सर्वेषु अचलितं नो चलितम्। नैरयिका जीवप्रदेशेभ्यो ऽचलितानामेव कर्मणां वेदनापवर्त्तनादिकं कुर्वन्ति न तु चलितानामिति भावः। अथ निर्जराविषये पृच्छति—'नेरइयाणं भंते' नैरयिकाः खलु हे भदन्त! 'जीवाओ' किं चलियं कम्मं णिज्जरेंति अचलियं कम्मं निज्जरेंति?' जीवतः किं चलित कर्म निर्जरयन्ति अचलितं कर्म निर्जरयन्ति? भगवानाह—'गोयमा' हे गौतम! चलियं कम्मं निज्जरेंति नो अचलियं कम्मं निज्जरेंति' चलितं कर्म निर्जरयन्ति नो अचलितं कर्म निर्जरयन्ति। नैरयिका हि चलितस्य कर्मणो निर्जरां कुर्वन्ति नो अचलितस्येति भावः। रसरहितकर्मपुद्गलानामात्मप्रदेशेभ्योऽवसातनमेव निर्जरा, सा च निर्जरा नियमत आत्मप्रदेशाच्चलितस्यैव कर्मपुद्गलस्य भवति न तु अचलि-

जिस प्रकार अग्निमें तपाकर और कूटकर सुईयोंका समूह एकमेक हो जाता है। उसी प्रकार इस करणके द्वारा भी कर्मपुद्गल सकल करणों के अविषयभूत बनकर आपसमें एकमेक होकर रहते हैं। इन सबमें अचलित कर्मका ही ग्रहण किया गया जानना चाहिये। चलितका नहीं। तात्पर्य यह है कि नैरयिकजीव जीवप्रदेशोंसे अचलित ही कर्मोंका वेदन, अपवर्तन आदि करते हैं। चलित कर्मोंका नहीं। निर्जराके विषय में गौतमस्वामीने जो प्रश्न किया है उसके विषयमें भगवान् का यह कहना है कि जो कर्म जीवप्रदेशोंसे चलित है उसीकी वे निर्जरा करते हैं अचलित कर्मोंकी नहीं। रसरहित कर्मपुद्गलोंकी आत्मप्रदेशोंसे अवसातन होना ही निर्जरा है। वह निर्जरा नियमसे आत्मप्रदेशसे चलित ही कर्मपुद्गलकी होती है। अचलित कर्मपुद्गलकी नहीं। इन बंधादि आने

જેવી રીતે સોયોના સમૂહને અગ્નિમાં તપાવીને હથોડી વડે ટીપવાથી બધી સોયો એક બીજાની સાથે મળી જાય છે તેવી રીતે નિકાચિતકરણ દ્વારા પણ કર્મપુદ્ગલ સમસ્ત કરણોના અવિષયભૂત બનીને અરસપરસ એકત્રિત થઈને રહે છે આ બધાંમાં અચલિત કર્મને જ ગ્રહણ કરવાનું છે, ચલિતને નહીં. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે–નારક જીવો જીવપ્રદેશોથી અચલિત કર્મોનું જ વેદન, અપવર્તન આદિ કરે છે, ચલિત કર્મોનું વેદન આદિ કરતા નથી. નિર્જરાના વિષયમાં ગૌતમ સ્વામીએ જે પ્રશ્ન પૂછયો છે તે પ્રશ્નના જવાબમાં ભગવાને કહ્યુ છે કે નારક જીવો જીવપ્રદેશોથી ચલિત કર્મની જ નિર્જરા કરે છે, અચલિત કર્મોની નિર્જરા કરતા નથી. રસ રહિત પુદ્ગલોની આત્મ પ્રદેશોમાંથી અવસાતના થવી તેનું નામ નિર્જરા છે. તે નિર્જરા આત્મપ્રદેશથી ચલિત કર્મપુદ્ગલની જ થાય છે, અચલિત કર્મપુદ્ગલની થતી નથી. બંધ આદિ આઠેમાં–'બંધ'થી

तस्य। एतेषु वन्धाद्यष्टसु बन्धादारभ्य निकाचनपर्यन्तमचलितस्य भवति, निर्जरा तु चलितस्येत्येतावानेव विशेषः। 'गाहा' गाथा-अत्र पूर्वोक्तसूत्रार्थानां संग्राहिका गाथा, तथाहि-' वंधोदय ' इत्यादि। 'वंध' इति वन्धप्रतिपादकं सूत्रम् १। 'उदय' इति उदीरणा, अत्र-उदय शब्देन उदीरणा गृह्यते, तेन द्वितीयमुदीरणा सूत्रम् २। 'वेद' इति वेदनासूत्रम् ३। 'ओयट्ट' इति-अपवर्त्तनसूत्रम् ४। 'संकमे' इति संक्रमण सूत्रम् ५। तथा 'णिहत्तण' इति निधत्तसूत्रम् ६। 'णिकाये' इति निकाचनसूत्रम् ७। ''अचलियं कम्मं तु भवे ' अचलितं कर्मतु भवेत्-एषु सप्तसु अचलितस्य कर्मण

में वंधसे लेकर निकाचकपर्यन्त अचलित कर्म होता है, और निर्जरा में चलित कर्म होता है। तात्पर्य यह है कि जीव प्रदेशोंसे अचलित कर्मका ही वे नारक जीव बंध करते हैं, अचलित कर्मकी ही वे उदीरणा करते हैं। अचलित कर्मका ही वे वेदन करते हैं। इस तरह निकाचन पर्यन्त पाठ लगा लेना चाहिये। तथा निर्जरा वे चलित कर्मकी ही करते हैं। इतना ही फर्क इनमें है। गाथाका अर्थ पहले ही लिख दिया गया है। गाथा में जो उदय शब्द आया है उससे उदीरणाका ग्रहण किया गया है। वंध से बंध प्रतिपादकसूत्र, उदयसे उदीरणा प्रतिपादक सूत्र, वेदसे वेदना प्रतिपादक तीसरा सूत्र, "ओयट्ट"से अपवर्तन प्रतिपादक चतुर्थ सूत्र, "संकमे"से संक्रमण प्रतिपादक पांचवां सूत्र, "णिहत्तण"से निधत्त प्रतिपादक छट्ठासूत्र, "णिकाये"से निकाचन सूत्र इन सात सूत्रोंमें अचलित कर्म लिया गया है। अर्थात् इन सात सूत्रोंमें अचलित कर्मके

લઇને 'નિકાચન' સુધીમાં અચલિત કર્મ હોય છે. અને નિર્જરામાં ચલિત કર્મ હોય છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે નારક જીવો જીવપ્રદેશોથી અચલિત કર્મોનો જ બંધ બાંધે છે, અચલિત કર્મની જ ઉદીરણા કરે છે, અચલિત કર્મોનું જ વેદન કરે છે. આ રીતે 'નિકાચન' સુધી આ પ્રકારનો પાઠ સમજી લેવો. તથા તેઓ ચલિત કર્મની જ નિર્જરા કરે છે. એટલો જ તેમની વચ્ચે તફાવત છે. ગાથાનો અર્થ પહેલાં જ આપી દેવામાં આવ્યો છે. ગાથામાં જે 'उदय' શબ્દ આવ્યો છે તેના દ્વારા 'ઉદીરણા'ને ગ્રહણ કરવાની છે. 'બંધ' પદથી બંધનું પ્રતિપાદન કરનાર સૂત્ર, 'ઉદય'થી ઉદીરણાનું પ્રતિપાદન કરનાર સૂત્ર, 'वेद'થી વેદનાનું પ્રતિપાદક સૂત્ર, "ओयट्ट" થી અપવર્તનનું પ્રતિપાદન કરનાર ચોથું સૂત્ર, "संकमे" થી સંક્રમણ પ્રતિપાદક પાંચમું સૂત્ર, 'णिहत्तण' થી નિધત્ત પ્રતિપાદક છટ્ઠું સૂત્ર અને "णिकाये" થી નિકાચન સૂત્ર, એ સાતે સૂત્રોમાં અચલિત કર્મ લેવામાં આવ્યું છે. એટલે કે એ સાત સૂત્રોમાં અચલિત

एव बन्धादीनि भवन्तीत्युक्तम् 'चलियं जीवाओ निज्जरए'। 'चलितं जीवतो निर्जरयेत् ७। निर्जरा तु जीवप्रदेशेभ्यश्चलितस्य कर्मणो भवति नाचलितस्येति भावः, इत्यष्टमंसूत्रमित्यष्टसूत्रीति। इति संग्रहणी गाथार्थः ॥सू० १६॥

॥ इति नैरयिकवक्तव्यता ॥

असुरकुमारादिवक्तव्यतामाह

मूलम्—असुरकुमाराणं भंते केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता? गोयमा! जहण्णेणं दसवाससहस्साइं उक्कोसेणं सातिरेगं सागरोवमं। असुरकुमारा णं भंते! केवइयं कालं आणमंति वा पाणमंति वा, ऊससंति वा नीससंति वा?, गोयमा! जहण्णेणं सत्तण्हं थोवाणं उक्कोसेणं साइरेगस्स पक्खस्स आणमंति वा पाणमंति वा ऊससंति वा नीससंति वा, असुरकुमाराणं भंते! आहारट्ठी? हंता! आहारट्ठी, असुरकुमाराणं भंते! केवइकालस्स आहारट्ठे समुपज्जइ?, गोयमा! असुरकुमाराणं दुविहे आहारे पण्णत्ते, तं जहा आभोगनिव्वत्तिए य अणाभोगनिव्वत्तिए य। तत्थ णं जे से अणाभोगनिवत्तिए से अणुसमयं अविरहिए आहारट्ठे समुपज्जइ, तत्थ णं जे से आभोगनिवत्तिए से जहण्णेणं चउत्थभत्तस्स उक्कोसेणं साइरेगस्स वाससहस्सस्स आहारट्ठे समुप्पज्जइ। असुरकुमाराणं भंते! किं आहारं आहारेंति?, गोयमा! दव्वओ

ही बंधादिक होते हैं ऐसा कहा गया है। तथा आठवें निर्जरा सूत्रमें "जीवप्रदेशोंसे चलित कर्मकी निर्जरा होती है, अचलित कर्मकी नहीं" ऐसा कहा गया है। इस तरह ये आठ सूत्र हैं। इस प्रकार संग्रहणी गाथाका अर्थ है ॥ सू० १६ ॥

॥ इस तरह नैरयिक विषयक वक्तव्यता समाप्त हुई ॥

કર્મનો જ બંધ આદિ થાય છે તેમ કહ્યું છે. તથા આઠમા સૂત્રમાં એવું કહ્યું છે કે-જીવપ્રદેશોથી ચલિત કર્મની જ નિર્જરા થાય છે, અચલિત કર્મની નહીં. આ પ્રકારનાં તે આઠ સૂત્ર છે, અને આ પ્રકારનો તે સંગ્રહણી ગાથાનો અર્થ છે.

॥ નૈરયિકવિષયકવક્તવ્ય સમાપ્ત ॥

अणंतपएसियाइं दव्वाइं खित्तकाल-भाव पन्नवणा गमेणं से से-जहा नेरइयाणं जाव ते णं तेसिं पोग्गला कीसत्ताए भुज्जो भुज्जो परिणमंति, गोयमा ! सोइंदियत्ताए जाव फासिंदियत्ताए सुरूवत्ताए सुवण्णत्ताए इट्ठत्ताए इच्छियत्ताए कंतत्ताए पियत्ताए मणुन्नत्ताए, मणामत्ताए भिज्झियत्ताए उड्ढत्ताए नो अहत्ताए सुहत्ताए नो दुहत्ताए भुज्जो भुज्जो परिणमंति । असुरकुमाराणं भंते ! पुव्वाहारिया पुग्गला परिणया ? असुरकुमाराभिलावेण जहा णेरइयाणं, जाव नो अचलियं कम्मं निज्जरेंति ॥सू०१७॥

छाया—असुरकुमाराणां भदन्त ! कियत्कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता, गौतम ! जघन्येन दशवर्षसहस्राणि, उत्कृष्टेन सातिरेकं सागरोपमम् । असुरकुमारा भदन्त ! कियंतं कालं आनन्ति वा प्राणन्ति वा उच्छ्वसन्ति वा निःश्वसन्ति वा । गौतम ! जघन्येन सप्तभिः स्तोकैः, उत्कृष्टेन सातिरेकेण पक्षेण आनन्ति वा प्राणन्ति वा उच्छ्वसन्ति वा निःश्वसन्ति वा । असुरकुमारा भदन्त ! आहारार्थिनः, हन्त ! आहारार्थिनः ।

अब असुरकुमारादि वक्तव्यता प्रारंभ होती है—

'असुरकुमाराणं भंते !' इत्यादि ।

(भंते !) हे भदन्त ! (असुरकुमाराणं) असुरकुमारोंकी (ठिई) स्थिति (केवइयं कालं) कितने कालकी (पण्णत्ता) कही गई है ? (गोयमा) हे गौतम ! (जहण्णेणं) जघन्यसे (दसवाससहस्साइं) दशहजारवर्षकी और (उक्कोसेणं) उत्कृष्टसे (सातिरेगं सागरोवमं) कुछ अधिक एक सागरोपमकी स्थिति असुरकुमारोंकी कही गई है । (असुरकुमाराणं भंते ! केवइकालस्स आणमंति वा पाणमंति वा) हे भदन्त ! असुरकुमार कितने कालमें श्वास लेते हैं और श्वास छोड़ते हैं ?

અસુરકુમાર આદિના વકતવ્યનો પ્રારંભ—

"असुर कुमाराणं भंते" इत्यादि ।

(भंते !) હે ભદન્ત ! (असुरकुमाराणं ठिई केवइयं कालं पण्णत्ता ?) અસુર કુમારોની સ્થિતિ કેટલા કાળની કહી છે ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (जहण्णेणं दसवाससहस्साइं उक्कोसेणं सातिरेगं सागरोवमं) ઓછામાં ઓછી દસ હજાર વર્ષની અને વધારેમાં વધારે એક સાગરોપમથી થોડી વધારે સ્થિતિ અસુરકુમારોની કહી છે. (असुरकुमाराणं भंते ! केवइकालस्स आणमंति वा पाणमंति वा) હે ભદન્ત ! અસુરકુમારો કેટલા કાળે શ્વાસ લે છે અને શ્વાસ છોડે છે ?

असुरकुमाराणां भदन्त ! कियत्कालेनाहारार्थः समुत्पद्यते । गौतम ! असुरकुमाराणां द्विविध आहारः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–आभोगनिर्वर्तितश्च, अनाभोगनिर्वर्तितश्च। तत्र खलु यो सौ अनाभोगनिर्वर्तितः सोऽनुसमयमविरहित आहारार्थः समुत्पद्यते । तत्र खलु

(गोयमा) हे गौतम ! (जहण्णेणं सत्तण्हं थोवाणं) जघन्यसे सात स्तोक रूप कालके बाद और (उक्कोसेणं) उत्कृष्टसे (साइरेगस्सपक्खस्स आणमंति वा पाणमंति वा) कुछ अधिक एक पक्षके बाद श्वास लेते हैं और श्वास छोड़ते हैं। (असुरकुमाराणं भंते ! आहारट्ठी ?) हे भदन्त ! असुरकुमार आहारके अभिलाषी होते हैं ? (हंता) हां, वे (आहारट्ठी) आहारके अभिलाषी होते हैं। (भंते ! असुरकुमाराणं केवइकालस्स आहारट्ठे समुप्पज्जइ ?) हे भदन्त ! असुरकुमारोंको कितने कालके बाद आहारकी अभिलाषा उत्पन्न होती है ? (गोयमा) हे गौतम ! (असुरकुमाराणं दुविहे आहारे पण्णत्ते) असुरकुमारोंका दो प्रकारका आहार कहा गया है (तं जहा) वह इस प्रकारसे है–(आभोगनिव्वत्तिए अणाभोगनिव्वत्तिए) एक आभोगनिर्वर्तित, दूसरा अनाभोगनिर्वर्तित। (तत्थ णं जे से अणाभोगनिव्वत्तिए) इनमें जो अनाभोगनिर्वर्तित आहार है (से) वह (अणुसमयं अविरहिए) प्रत्येक समयमें विना किसीके (आहारट्ठे) आहारको इच्छाके विषयभूत (समुप्पज्जइ) होता रहता है। तथा

(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (जहण्णेणं सत्तण्हं थोवाणं उक्कोसेणं साइरेगस्स पक्खस्स आणमंति वा पाणमंति वा) તેઓ ઓછામાં ઓછા સાત સ્તોકરૂપ કાળને આંતરે અને વધારેમાં વધારે એક પક્ષ (પખવાડિયું) થી થોડા વધારે સમયને આંતરે શ્વાસ લે છે અને શ્વાસ છોડે છે. (असुरकुमाराणं भंते ! आहारट्ठी ?) હે ભદન્ત ! અસુરકુમારો આહારની ઈચ્છા કરે છે ખરા ? (हंता ! आहारट्ठी) હા, તેઓ આહારની ઇચ્છા કરે છે. (भंते ! असुरकुमाराणं केवइकालस्स आहारट्ठे समुप्पज्जइ ?) હે ભદન્ત ! અસુરકુમારોને કેટલા કાળ પછી આહારની ઈચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (असुरकुमाराणं दुविहे आहारे पण्णत्ते) અસુરકુમારોના બે પ્રકારના આહાર કહ્યા છે, (तं जहा) તે પ્રકારો આ પ્રમાણે છે– (आभोगनिव्वत्तिए अणाभोगनिव्वत्तिए) આભોગનિવર્તિત અને અનાભોગનિવર્તિત. (तत्थ णं जे से अणाभोगनिव्वत्तिए) તેમાંનો જે અનાભોગનિર્વર્તિત આહાર છે (से) તે (अणुसमयं अविरहिए) પ્રત્યેક સમયે વિના કોઈ પ્રકારની (आहारट्ठे) આહારની ઇચ્છાએ (समुप्पज्जइ) વિષયભૂત થતો રહે છે. તથા (गोयमा !) હે

योऽसौ आभोगनिर्वर्त्तितः स जघन्येन चतुर्थभक्तेन, उत्कृष्टेन सातिरेकेण वर्षसहस्रेण आहारार्थः समुत्पद्यते। असुरकुमारा खलु भदन्त! कमाहारमाहरन्ति, गौतम! द्रव्यतोऽनन्तप्रदेशिकानि द्रव्याणि, क्षेत्रकालभावे प्रज्ञापनागमेन शेषं यथा नैरयिकाणां यावत् ते खलु तेषां पुद्गलाः कीदृशतया भूयोभूयः परिणमन्ति? गौतम! श्रोत्रेन्द्रियतया यावत् स्पर्शेन्द्रियतया सुरूपतया सुवर्णतया इष्टतया, ईप्सि-

(गोयमा!) हे गौतम! (तत्थ णं जे से आभोगनिव्वत्तिए से जहण्णेणं चउत्थभत्तस्स, उक्कोसेणं साइरेगस्स वाससहस्सस्स आहारट्ठे समुप्पज्जइ) जो आभोगनिवर्तित आहार है वह जघन्यसे चतुर्थभक्तके बाद और उत्कृष्टसे कुछ अधिक १हजार वर्षके बाद आहारकी अभिलाषाका विषयभूत होता है। (असुरकुमाराणं भंते! किं आहारं आहारेंति) हे-भदन्त! असुरकुमार किस पदार्थका आहार करते हैं? (गोयमा) हे-गौतम! (दव्वओ) द्रव्यसे (अणंतपएसिआइं दव्वाइं खित्तकाल, भाव पन्नवणागमेणं, सेसं जहा नेरइयाणं जाव) अनंत प्रदेशवाले द्रव्योंका आहार करते हैं, इत्यादि सब क्षेत्र, काल भावके विषयमें प्रज्ञापनासूत्रोक्त आलापसे जानना चाहिये। तथा आहारसे अतिरिक्त और सब "यावत्" पर्यन्त नारकजीवोंके प्रकरणमें जैसा कहा गया है वैसा जानना चाहिये। (तेणं तेसिं पोग्गलाकीसत्ताए भुज्जो भुज्जो परिणमंति?) हे भदन्त! उन असुरकुमारोंके द्वारा आहाररूपसे गृहीत हुए वे पुद्गल

ગૌતમ! (तत्थ णं जे से आभोगनिव्वत्तिए से जहण्णेणं चउत्थभत्तस्स, उक्कोसेणं साइरेगस्स वाससहस्स आहारट्ठे समुप्पज्जइ) જે આભોગનિર્વર્તિત આહાર છે તે ઓછામાં ઓછા ચતુર્થભક્તને (એક ઉપવાસ) આંતરે અને વધારેમાં વધારે એક હજાર વર્ષ કરતાં થોડા વધારે સમયને આંતરે આહારની અભિલાષાનો વિષય બને છે. (असुरकुमाराणं भंते! किं आहारं आहारेंति) હે ભગવન્! અસુરકુમાર કેવા પ્રકારનો આહાર લે છે? (गोयमा!) હે ગૌતમ! (दव्वओ) દ્રવ્યની અપેક્ષાએ (अणतपएसिआइं दव्वाइं खित्तकाल, भाव पन्नवणागमेणं, सेसं जहा नेरईयाणं जाव) અનન્ત પ્રદેશવાળાં દ્રવ્યોનો આહાર કરે છે, ઇત્યાદિ બધું ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવના વિષયમાં પ્રજ્ઞાપના સૂત્રોક્ત વક્તવ્ય પ્રમાણે સમજવું. તથા આહાર સિવાયનું બધું વર્ણન 'યાવત્' સુધી નારક જીવોના પ્રકરણમાં જે વર્ણન છે તે પ્રમાણે જાણવું. (तेणं तेसिं पोग्गला कीसत्ताए भुज्जो भुज्जो परिणमंति?) હે ભદન્ત! તે અસુરકુમારો દ્વારા આહાર રૂપે ગ્રહણ કરાયેલાં તે પુદ્ગલો વારંવાર કયા કયા આકારે પરિણમે છે? (गोयमा!) હે ગૌતમ!

ततया, कान्ततया, प्रियतया, मनोज्ञतया, मनआमतया, भिध्यिततया, ऊर्ध्वतया, नो अधस्तया, सुखतया, नो दुःखतया भूयोभूयः परिणमन्ति। असुरकुमाराणां भदन्त! पूर्वाहृताः पुद्गलाः परिणताः असुरकुमाराभिलापेन यथा नैरयिकाणां यावत् नो अचलितं कर्म निर्जरयन्ति ॥सू०१७॥

किस आकारसे बारंबार परिणमते हैं? (गोयमा) हे गौतम! उनके वे आहाररूपसे गृहीत हुए पुद्गल (सोइंदियत्ताए) श्रोत्रेन्द्रियरूपसे, (जाव फासिंदियत्ताए) यावत् स्पर्शन इन्द्रियरूपसे (सुरूवत्ताए) सुरूपपनेसे (सुवण्णत्ताए) सुवर्णपनेसे (इट्ठत्ताए) इष्टपनेसे, (इच्छियत्ताए) इच्छितपनेसे (कंतत्ताए) कान्तपनेसे (पियत्ताए) प्रियपनेसे (मणुन्नत्ताए) मनोज्ञपनेसे- (मणमत्ताए) परमानंदपनेसे (भिज्जियत्ताए) दिदृक्षाके लोभको उत्पन्न करनेपनेसे (उड्ढत्ताए) उर्ध्वपनेसे (णो अहत्ताए) नीचेपनेसे नहीं, (सुहत्ताए नो दुहत्ताए) सुखपनेसे दुःखपनेसे नहीं (भुज्जो भुज्जो परिणमंति) बारंबार परिणमन करते रहते हैं। (भंते) हे भदन्त! (असुरकुमाराण पुव्वाहारिया पोग्गला परिणया) असुरकुमारोंके पूर्वमें आहारके विषयभूत बने हुए पुद्गल क्या परिणत हो चुके होते हैं? (असुरकुमाराभिलावेण जहा णेरइयाणं जाव नो अचलियं कम्मं निज्जरेंति) असुरोंके अभिलापपूर्वक ये सब कथन नारक जीवोंकी तरह "अचलितकर्मकी निर्जरा नहीं करते हैं" यहां तकके पाठके अनुसार उनके विषयमें समझ लेना चाहिये।

તેમણે આહાર રૂપે ગ્રહણ કરેલાં તે પુદ્ગલો (सोइंदियत्ताए) શ્રોત્રેન્દ્રિયરૂપથી, (जाव फासिंदियत्ताए) સ્પર્શન ઇન્દ્રિય સુધીની ઇન્દ્રિયો રૂપે, પરિણમે છે. (सुरूवत्ताए) સુરૂપપણે, (सुवण्णत्ताए) સુવર્ણપણે, (इट्ठत्ताए) ઇષ્ટપણે, (इच्छियत्ताए) ઇચ્છિતપણે, (कंतत्ताए) કાન્તપણે, (पियत्ताए) પ્રિયપણે, (मणुन्नत्ताए) મનોજ્ઞપણે (मणमत्ताए) પરમાનંદોત્પાદકપણે, (भिज्जियत्ताए) જોવાનો લોભ ઉત્પન્ન કરાવવાપણે, પરિણમે છે. (उड्ढत्ताए) ઉર્ધ્વતામાં પરિણમે છે, (णो अहत्ताए) નીચાપણામાં પરિણમતા નથી. (सुहत्ताए णो दुहत्ताए) સુખપણામાં પરિણમે છે દુઃખપણામાં નહીં. (भुज्जो भुज्जो परिणमंति) ઉપરોક્ત પ્રકારે તે પુદ્ગલો વારંવાર પરિણમન કરતાં રહે છે. (भंते!) હે ભદન્ત! (असुरकुमाराणं पुव्वाहारिया पोग्गला परिणया) શું ભૂતકાળમાં અસુરકુમારોના આહારના વિષયરૂપ બનેલાં પુદ્ગલોનું પરિણમન થઈ ચૂકયું હોય છે? (असुरकुमाराभिलावेणं जहा णेरइयाणं जाव नो अचलियं कम्मं निज्जरेंति) નારક જીવોના વિષયમાં આ વિષયનું જે પ્રમાણે કથન કરવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે જ "અચલિત કર્મની નિર્જરા કરતા નથી" ત્યાં સુધીનું કથન અસુરકુમારો વિષે પણ સમજી લેવું.

टीका—अथ चतुर्विंशति दण्डकेषु नैरयिकानन्तरं क्रमागतामसुरकुमारवक्तव्यतामाह—'असुरकुमाराणं भंते' इत्यादि। 'असुरकुमाराणं' असुरकुमाराणां 'भंते' हे भदन्त! 'केवइयं कालं' कियत्कालं 'ठिई' स्थितिः=देवलोकावस्थानं 'पण्णत्ता' प्रज्ञप्ता उत्तरमाह–'गोयमा!' हे गौतम! 'जहन्नेणं' जघन्येन 'दसवाससहस्साइं' दशवर्षसहस्राणि=दशसहस्रवर्षपरिमिताः 'उक्कोसेणं' उत्कर्षेण 'सातिरेगं' सातिरेकं=किञ्चिदधिकं 'सागरोवमं' सागरोपमं=किञ्चिदधिकैकसागरपरिमिता स्थितिरसुरकुमाराणां प्रज्ञप्तेति। इयं स्थितिर्बलिनामकमसुरकुमार राजमाश्रित्योक्ता। तदाह–"चमरबलिसारमहियं" चमरबलेः सागरमधिकमिति। पुनः पृच्छति–'असुरकुमाराणं भंते' असुरकुमाराः खलु भदन्त! 'केवइं कालं' कियन्त कालमाश्रित्य कियता कालेनेत्यर्थः, 'आणमंति वा' आनन्ति वा 'पाण-

---

टीकार्थ—चौबीस दण्डकमें नैरयिक जीवोंकी वक्तव्यताके बाद असुरकुमारोंकी वक्तव्यता है-सो उसी क्रमके अनुसार असुरकुमारोंकी वक्तव्यता कही जा रही है। इस वक्तव्यतामें सबसे पहले उनकी स्थितिदेवलोकमें स्थान विषयक प्रश्न किया गया है—जिसका उत्तर देते हुए भगवान्ने यह कहा कि असुरकुमारोंकी जघन्य स्थिति दशहजार वर्षकी है, और उत्कृष्ट स्थिति एक सागरोपमसे कुछ अधिककी है। यह जो उत्कृष्ट स्थिति असुरकुमारोंकी कही गई है वह बलि नामक असुरकुमारराजकी अपेक्षासे कही गई है। कहा भी है कि "चमरबलिसारमहियं" चमरेन्द्रका आयुष्य सागरोपम है और बलीन्द्रका आयुष्य सागरोपमसे कुछ अधिक है। पुनः गौतमस्वामीने यह प्रश्न किया कि हे भदन्त! असुरकुमारदेव कितने कालके बाद 'आणमंति वा पाणमंति वा' आभ्यन्तरिक श्वासोच्छ्वास लेते हैं और छोड़ते हैं तथा "ऊससंति वा

टीकार्थ—'ચોવીસ દંડક'માં નારક જીવોના વક્તવ્ય પછી અસુરકુમારોનું વક્તવ્ય આવે છે–એ ક્રમ પ્રમાણે જ અસુરકુમારોનું વર્ણન કરવામાં આવી રહ્યું છે. આ વક્તવ્યમાં સૌથી પહેલાં દેવલોકમાં તેમની સ્થિતિ-દેવલોકમાં રહેવાના કાળ-વિષે પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો છે. તે પ્રશ્નના જવાબમાં ભગવાન મહાવીર સ્વામીએ કહ્યું છે કે અસુરકુમારોની જઘન્ય-ઓછામાં ઓછી-સ્થિતિ દસહજાર વર્ષની છે અને ઉત્કૃષ્ટ-વધારેમાં વધારે-સ્થિતિ એક સાગરોપમ કરતાં થોડી વધારે છે. અસુરકુમારોની આ જે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કહી છે તે બલિ નામના અસુરકુમારરાજની અપેક્ષાએ કહી છે. કહ્યું પણ છે કે–"चमरबलिसारमहियं" "ચમરેન્દ્રનું આયુષ્ય સાગરોપમનું છે અને બલીન્દ્રનું આયુષ્ય સાગરોપમથી થોડું વધારે છે." ત્યાર બાદ ગૌતમ સ્વામીએ પૂછ્યું છે કે–અસુરકુમાર દેવો કેટલા કાળને આંતરે "आणमंति वा पाणमन्ति वा" આભ્યન્તરિક શ્વાસોચ્છ્વાસ

मंति वा' प्राणन्ति वा, आभ्यन्तरिकश्वासोच्छ्वासं गृह्णन्ति, 'ऊससंति वा' उच्छ्वसन्ति वा 'नीससंति वा' निःश्वसन्ति वा, बाह्यश्वासोच्छ्वासं गृह्णन्ति ? उत्तरमाह –' गोयमा ! हे गौतम ! 'जहण्णेणं' जघन्येन 'सत्तण्हं थोवाणं' सप्तभिः स्तोकैः, स्तोक लक्षणं यथा—

"हट्ठस्स अणवगल्लस्स, निरुवकिट्ठस्स जंतुणो ।
एगे ऊसासनीसासे, एस पाणुत्ति वुच्चइ ॥ १ ॥
सत्त पाणूणि से थोवे, सत्त थोवाणि से लवे ।
लवाणं सत्तहत्तरिए, एस मुहुत्ते वियाहिए ॥ २ ॥

छाया—हृष्टस्य अनवग्लानस्य, निरुपक्लिष्टस्यजन्तोः ।
एकमुच्छ्वासनिःश्वासं, एषः प्राण इत्युच्यते ॥१॥
सप्तप्राणाः स स्तोकः, सप्तस्तोकाः स लवः ।
लवानां सप्तसप्तत्या एष मुहूर्तो व्याख्यातः ॥२॥

जघन्यस्थितिकानाश्रित्य जघन्यानप्राणादिमानम्, उत्कृष्टस्थितिकानाश्रित्यो-

---

नीससंति वा" बाह्यश्वासोच्छ्वास लेते हैं और छोड़ते हैं ? इसके उत्तरमें प्रभुने उन्हें समझाया कि हे गौतम ! सात स्तोकोंके बाद वे श्वासोच्छ्वास लेते हैं, यह कथन जघन्य कालकी अपेक्षासे कहा गया है । स्तोकका लक्षण इस प्रकारसे है–हृष्टपुष्ट, वृद्धावस्थासे रहित और किसी भी प्रकारके रोगादि उपद्रवसे रहित ऐसे प्राणीका जो एक श्वास और निःश्वास है, उसकी प्राण संज्ञा है । ऐसे सात प्राणोंका एक स्तोक होता है । सात स्तोकोंका एक लव होता है । ७७ लवोंका एक एक मुहूर्त होता- है । श्वासोच्छ्वासका जो यह जघन्य उत्कृष्ट कालका प्रमाण बतलाया गया है वह जघन्यस्थितिवालोंका जघन्य श्वासोच्छ्वास काल होता है

લે છે અને છોડે છે ? તથા–"ऊससंती वा नीससंती वा" બાહ્ય શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને છોડે છે ? તેના જવાબરૂપે ભગવાને તેમને સમજાવ્યું છે કે હે- ગૌતમ ! તેઓ સાત સ્તોકને આંતરે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે. આ કથન જઘન્ય- ઓછામાં ઓછા-કાળની અપેક્ષાએ કર્યું છે. સ્તોકનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે– હૃષ્ટપુષ્ટ, વૃદ્ધાવસ્થાથી રહિત, અને કોઇ પણ પ્રકારના રોગાદિ ઉપદ્રવથી રહિત એવા પ્રાણીનો જે એક શ્વાસ અને નિઃશ્વાસ થાય છે તેને 'પ્રાણ' કહે છે. એવાં સાત પ્રાણોનો એક 'સ્તોક' બને છે. સાત સ્તોકનો એક 'લવ' થાય છે. ૭૭ (સત્તોતેર) લવનું એક મુહૂર્ત થાય છે. શ્વાસોચ્છ્વાસનું આ જે જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ કાળ પ્રમાણે બતાવ્યું છે તે જઘન્ય સ્થિતિવાળાઓનું જઘન્યની અપેક્ષાએ બતાવ્યા પ્રમાણે હોય છે અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળાઓનું ,ઉત્કૃષ્ટની

त्कृष्टानप्राणादिमानं चावगन्तव्यमिति। 'उक्कोसेणं' उत्कर्षेण 'साइरेगस्स पक्खस्स' सातिरेकेण पक्षेण किञ्चिदधिकैकपक्षेण आनन्ति वा प्राणन्ति वा उच्छ्वसन्ति वा निःश्वसन्ति वा। पुनः पृच्छति-'असुरकुमाराणं भंते!' असुरकुमाराः खलु भदन्त! 'आहारट्ठी' आहारार्थिनः? किमाहाराभिलाषिणः सन्ति?। उत्तरमाह-'हंता' हन्त! हन्त इति स्वीकारार्थे 'आहारट्ठी' आहारार्थिनः सन्ति। अथाहारकालं पृच्छति-'असुरकुमाराणं भंते!' असुरकुमाराणां भदन्त! 'केवइकालस्स' कियत्कालेन 'आहारट्ठे' आहारार्थः=आहाराभिलाषः 'समुप्पज्जइ' समुत्पद्यते? उत्तरमाह-'गोयमा!' हे गौतम! 'असुरकुमाराणां 'दुविहे' द्विविधः-'आहारे' आहारः 'पन्नत्ते' प्रज्ञप्तः, 'तं जहा' तद्यथा-'आभोगनिव्वत्तिए' आभोगनिर्वर्त्तितः आभोगेन=अभिसन्धिना निर्वर्त्तितः=कृतः, 'आहारयामि' इत्यभिलाषपूर्वकं क्रियमाणः। अनाभोगनिर्वर्त्तितः='आहारयामि' इतिविशिष्टाभिलाषमन्तरेणापि वर्षाकाले

और उत्कृष्ट स्थितिवालोंका उत्कृष्ट श्वासोच्छ्वास काल होता है-एक अपेक्षा से कहा गया है। असुरकुमार देवोंके श्वासोच्छ्वासका उत्कृष्ट काल एक पक्षसे कुछ अधिक है ऐसा जानना चाहिये।

"असुरकुमार आहारार्थी होतें हैं?" पुनः गौतमस्वामी इस प्रश्नको पूछते हैं। प्रभुने इस प्रश्नका उत्तर देते हुए उन्हें समझाया कि हे-गौतम! असुरकुमार आहारार्थी होते हैं। "हंता" पद स्वीकार करनेके अर्थमें आया है। असुरकुमारदेवोंको कितने कालके बाद आहारकी अभिलाषा होती है? तो इस प्रश्नका उत्तर यह है कि असुरकुमारदेवोंका आहार दो प्रकारका होता है-एक आभोगनिर्वर्तित और दूसरा अनाभोगनिर्वर्तित। "मैं आहार करूँ" इस प्रकारकी अभिलाषासे जो आहार किया जाता है वह आभोगनिर्वर्तित आहार है। और जो आहार

અપેક્ષાએ બતાવ્યા પ્રમાણે હોય છે. અસુરકુમાર દેવોના શ્વાસોચ્છ્વાસનો ઉત્કૃષ્ટ કાળ એક પક્ષ (પખવાડિયા)થી થોડો વધારે છે એમ સમજવુ.

વળી ગૌતમ સ્વામી આ પ્રમાણે પૂછે છે-અસુરકુમારોને આહારની ઈચ્છા થાય છે ખરી? તે પ્રશ્નનો જવાબ આપતાં ભગવાન સમજાવે છે કે હે ગૌતમ! અસુરકુમારોને આહારની ઈચ્છા થાય છે. "हंता" પદ સ્વીકારના અર્થમાં વપરાયું છે. અસુરકુમાર દેવોને કેટલા સમયે આહારની ઈચ્છા થાય છે? તેના જવાબમાં કહ્યુ છે કે અસુરકુમાર દેવોનો આહાર બે પ્રકારનો હોય છે-(૧) આભોગ નિર્વર્તિત અને (૨) અનાભોગનિર્વર્તિત. "હું આહાર કરૂં" એ પ્રકારની ઈચ્છા-પૂર્વક જે આહાર કરાય છે તેને આભોગનિર્વર્તિત આહાર કહે છે. અને "હું આહાર કરૂં" એ પ્રકારની વિશિષ્ટ અભિલાષા વિના પણ જે આહાર લેવાતો

प्रचुरतर मूत्रादिनाऽभिव्यज्यमानशीतपुद्गलाद्याहारवज्जायमान . आहारः, अस्य विशेषार्थस्तु अत्रैव एकादशसूत्रगतनारकप्रकरणटीकातोऽवसेयः । 'तत्थणं जे से' तत्र खलु योऽसौ 'अणाभोगनिव्वत्तिए' अनाभोगनिर्वर्त्तितः सः 'अणुसमयं' अनुसमयं = प्रतिक्षणं निरन्तरातितीव्रक्षुधावेदनीय कर्मोदयात् ओजआहारादि प्रकारेण 'अविरहिए' अविरहितं=विरहवर्जितं निरन्तरमित्यर्थः'आहारट्ठे'आहारार्थः= आहाराभिलाषः 'समुप्पज्जइ' समुत्पद्यते। 'तत्थ णं जे से' तत्र खलु योऽसौ 'आभोगनिव्वत्तिए' आभोगनिर्वर्त्तितः=इच्छापूर्वकं जायमान आहाराभिलाषः 'जहन्नेणं' जघन्येन 'चउत्थभत्तस्स' चतुर्थभक्तेन-एकोपवासव्यवधानेन समुत्पद्यते, इदं जघन्यस्थितिमाश्रित्योक्तम्। 'उक्कोसेणं' उत्कर्षेण 'साइरेगस्स वाससहस्सस्स' सातिरेकेण वर्षसहस्रेण=किञ्चिदधिकैकसहस्रवर्षपरिमितेन कालेन 'आहा-

"मैं आहार करूँ" इस प्रकारकी विशिष्ट अभिलाषाके बिना भी होता रहता है, वह अनाभोगनिवर्तित आहार है। यह आहार वर्षाकालमें प्रचुर मूत्रादि द्वारा अभिव्यज्यमान शीतपुद्गलोंके आहारकी तरह होता है। इसका विशेषार्थ इसी शास्त्रके ११ ग्यारहवें सूत्रकी टीकामें नारक प्रकरणमें कहा है। अतः वहांसे समझलेना चाहिये। इन आहारोंमें जो अनाभोगनिवर्तित आहारकी इच्छा है वह प्रतिक्षण-निरन्तर-अतितीव्र क्षुधावेदनीय कर्मके उदयसे ओज आहारादि प्रकारसे निरन्तर उत्पन्न होती रहती है। अर्थात् उसमें एक समयका भी अन्तर नहीं आता है। तथा-जो आभोगनिवर्तित आहार होता है वह जघन्यसे एक उपवासके व्यवधानसे होता है। एक उपवासके अन्तरसे जो आहार होता है वह जघन्यस्थितिकी अपेक्षासे कहा गया जानना चाहिये। तथा उत्कृष्टसे आभोगनिवर्तित आहार होता है उसका प्रमाण कुछ अधिक एक हजार

રહે છે તેને અનાભોગ નિવર્તિત આહાર કહે છે તે આહાર વર્ષાઋતુમાં પ્રચુર (મોટા પ્રમાણમાં) અભિવ્યજ્યમાન શીત પુદ્ગલોના આહારના જેવો હોય છે. તેનો વિસ્તૃત અર્થ આ શાસ્ત્રના ૧૧માં સૂત્રની ટીકામાં-નારક પ્રકરણમાં-કહેલ છે. તો જિજ્ઞાસુઓએ તે ત્યાંથી વાંચી લેવો. તેમાંનો જે અનાભોગનિવર્તિત આહાર છે તેની ઇચ્છા નિરંતર થયા કરે છે. અતિતીવ્ર ક્ષુધાવેદનીય કર્મના ઉદયથી તેની ઇચ્છા પ્રતિક્ષણ થયા કરે છે. એટલે કે એક ક્ષણનું પણ અંતર તેમાં પડતું નથી. તથા આભોગનિવર્તિત આહાર ઓછામાં ઓછા એક ઉપવાસને આંતરે લેવાય છે. એક ઉપવાસને આંતરે જે આહાર બતાવ્યો છે તે જઘન્ય સ્થિતિની અપેક્ષાએ કહ્યો છે. ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ આભોગનિવર્તિત આહાર એક હજાર વર્ષથી થોડા વધુ સમયને આંતરે લેવાય છે.

रट्ठे' आहारार्थः=आहाराभिलापः 'समुप्पज्जइ' समुत्पद्यते, इदमुत्कृष्टस्थितिमाश्रित्योक्तम्। पुनराहारविषये पृच्छति-'असुरकुमारा णं भंते!' असुरकुमाराः खलु हे भदन्त! 'किं आहारं' कमाहारं 'आहारेंति' आहारयन्ति कीदृशमाहारं कुर्वन्तीत्यर्थः, भगवानाह-'गोयमा' हे गौतम! 'दव्वओ' द्रव्यतः 'अणंतपएसियाइं' अनन्तप्रदेशिकानि=अनन्तप्रदेशयुक्तानि द्रव्याणि आहारयन्तीति सम्बन्धः। एवं 'खित्तकाल भाव' क्षेत्रकाल विषये 'पन्नवणागमेणं' प्रज्ञापनागमेन-प्रज्ञापनासूत्रोक्तालापकेन विज्ञेयम्। 'सेसं' शेषम्=अवशिष्टम् आहारविषयादन्यत् सर्वं 'जहा नेरइयाणं' यथा नैरयिकाणां=नैरयिकप्रकरणे यथा प्रतिपादितं तथा विज्ञेयम्, कियत्पर्यन्तमित्याह-'जाव' इत्यादि, 'जाव' यावत् पुद्गलप्रश्नः समायाति तावद्

वर्षका है। अर्थात् इतना समय निकल जानेके बाद वह आहार होता है। तात्पर्य कहनेका यह है कि असुरकुमारोंको—जिनकी उत्कृष्ट स्थिति है-उन्हें कुछ अधिक एक हजार वर्ष निकलजाने पर आहारकी अभिलाषा उत्पन्न होती है।

आहारके ही विषयमें पुनः गौतम स्वामी प्रभुसे प्रश्न करते हैं कि हे भदन्त! असुरकुमारोंका आहार कैसा होता है? इसके उत्तरमें प्रभु उनसे कहते हैं कि हे गौतम! द्रव्यकी अपेक्षा उनका आहार अनन्त प्रदेश युक्त द्रव्योंका होता है-अर्थात्-अनन्त प्रदेश युक्त द्रव्योंका वे आहार करते हैं। इसी तरहसे क्षेत्रकालके विषयमें प्रज्ञापनासूत्रमें जो आलापक कहा गया है उससे जानना चाहिये। तथा आहार विषयसे अवशिष्ट और विषय नारक जीवोंके प्रकरणमें जैसा प्रतिपादित हुआ है वैसा ही जानना चाहिये। और यह "यावत्" पाठ पर्यन्त अर्थात्

એટલે કે એટલો સમય વ્યતીત થયા પછી તે આહાર લેવાય છે. તેનો ભાવાર્થ એવો છે કે-ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા અસુરકુમારોને એક હજાર વર્ષથી થોડો વધુ સમય વ્યતીત થાય ત્યારે આહાર લેવાની ઇચ્છા થાય છે.

આહારના વિષયમાં વળી ગૌતમ સ્વામી પ્રભુને પ્રશ્ન પૂછે છે-"હે ભદન્ત! અસુરકુમારોનો આહાર કેવો હોય છે?" તેના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે કે હે-ગૌતમ! દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તેમનો આહાર અનંત પ્રદેશયુક્ત દ્રવ્યોનો હોય છે-એટલે કે અનંત પ્રદેશવાળાં દ્રવ્યોનો આહાર તેઓ કરે છે. એજ પ્રમાણે ક્ષેત્ર અને કાળના વિષયમાં પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં જે કથન કર્યું છે તે પ્રમાણે સમજવું. તથા આહાર સિવાયના વિષયોનું કથન નારક જીવોના પ્રકરણમાં પ્રતિપાદિત કર્યા પ્રમાણે સમજવું. અને તે "યાવત્" પાઠ સુધી-એટલે કે પુદ્ગલના પ્રશ્નો આવે ત્યાં સુધી સમજવું.

विज्ञेयम् । अथ पुद्गलविषयेपृच्छति–'तेणं तेसिं पोग्गला' ते खलु तेषां पुद्गलाः आहारतया गृहीतास्ते पुद्गलाः 'कीसत्ताए' कीदृशतया=कीदृशाकारेण 'भुज्जो भुज्जो' भूयो भूयः पौनः पुन्येनवारंवारमिति यावत्, 'परिणमंति' परिणमन्ति=परिणामं प्राप्नुवन्ति ? उत्तरमाह—'गोयमा !' हे गौतम ! तेषां ते आहारतया गृहीताः पुद्गलाः 'सोइंदियत्ताए' श्रोत्रेन्द्रियतया 'जाव' यावत् 'फासिंदियत्ताए' स्पर्शेन्द्रियतया, यावच्छब्देन 'चक्खिंदियत्ताए, घाणिंदियत्ताए, जिब्भिंदियत्ताए' इत्येतेषां संग्रहः, छाया–चक्षुरिन्द्रियतया, घ्राणेन्द्रियतया, जिह्वेन्द्रियतया परिणमन्तीत्यग्रेण सम्बन्धः । पुनश्च इन्द्रियतया परिणतास्ते पुद्गलाः 'सुरूवत्ताए' सुरूपतया=शरीरसौन्दर्यतया 'सुवण्णत्ताए' सुवर्णतया, गौरादिशोभनवर्णतया, 'इट्ठत्ताए' इष्टतया=मनोहराकृतितया, 'इच्छियत्ताए' ईप्सिततया=मनोऽभिलषिततया 'कंतत्ताए' कान्ततया=कान्तियुक्ततया, 'पियत्ताए' प्रेमोत्पादकतया 'मणुन्नत्ताए' मनोज्ञतया=मनोहरतया 'मणामत्ताए' मन आमतया–दर्शकजना-

पुद्गलके प्रश्न आने तक समझना चाहिये। गौतम स्वामीने पुनः जब प्रभुसे प्रश्न किया कि हे भदन्त ! आहाररूपसे गृहीत वे पुद्गल किसरूपसे वार २ परिणमते हैं ? तब प्रभुने फरमाया कि हे गौतम ! उन असुरकुमारों द्वारा आहाररूपसे गृहीत पुद्गल श्रोत्रेन्द्रियरूपसे यावत् स्पर्शनेन्द्रियरूपसे परिणमते हैं। यहां यावत् शब्दसे "चक्खिंदियत्ताए, घाणिंदियत्ताए, जिब्भिंदियत्ताए" इनका संग्रह हुआ है। इसका तात्पर्य यह है कि वे पुद्गल चक्षुरिन्द्रियरूपसे, घ्राणेन्द्रियरूपसे, जिह्वाइन्द्रियरूपसे परिणमते हैं। इन्द्रियरूपसे परिणत हुए ये पुद्गल शारीरिक सौन्दर्यरूपसे, गौरादि शोभनवर्णरूपसे, मनोहर आकृतिरूपसे, मनोभिलषितरूपसे, कान्ति युक्तारूपसे, प्रेमोत्पादकरूपसे, मनको हरण करनेरूपसे,

ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને પૂછે છે કે હે ભદન્ત ! આહારરૂપે ગ્રહણ કરાયેલાં તે પુદ્ગલો કયા રૂપે વારંવાર પરિણમે છે ? તેના જવાબમાં પ્રભુએ કહ્યું કે હે ગૌતમ ! અસુરકુમારો દ્વારા આહારરૂપે ગ્રહણ કરાયેલ તે પુદ્ગલો શ્રોત્રેન્દ્રિયરૂપે, ચક્ષુરિન્દ્રિયરૂપે, ઘ્રાણેન્દ્રિયરૂપે, જિહ્વાઇન્દ્રિયરૂપે અને સ્પર્શનેન્દ્રિયરૂપે પરિણમે છે. મૂળ સૂત્રમાં જ 'यावत्' (સુધી) પદ મૂક્યું છે તે દ્વારા "चक्खिंदियत्ताए, घाणिंदियत्ताए, जिब्भिंदियत्ताए" પદોનો સમાવેશ કરવાનો છે. તેનું તાત્પર્ય એ છે કે તે પુદ્ગલો ચક્ષુઇન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, અને જિહ્વાઇન્દ્રિયરૂપે પરિણમે છે. ઇન્દ્રિયોરૂપે પરિણમેલ તે પુદ્ગલો શારીરિક સૌંદર્યરૂપે, ગૌરાદિ સુંદર વર્ણરૂપે, મનોહર આકૃતિરૂપે, મનોવાંછિત સૌંદર્યરૂપે, કાન્તિયુક્તતારૂપે, પ્રેમોત્પાદકરૂપે, મનને હરણ કરનારરૂપે, દર્શકજનોનાં ચિત્તને પરમા-

ह्लादकतया, 'भिज्झियत्ताए' भिध्यिततया-भिध्या अत्र पिधानादिवदकारलोपस्तेन अभिध्या=लोभः, सा जाता यस्य तत् अभिध्यितं, तस्य भावः अभिध्यिता तया, दिदृक्षा-लोभोत्पादकतया, उड्ढत्ताए' ऊर्ध्वतया=लघुपरिणामतया, किन्तु 'नो अहत्ताए' नाधस्तया=न गुरुपरिणामतया, 'सुहत्ताए' सुखतया=सुखरूपेण परन्तु 'नो दुहत्ताए' न दुःखतया-न दुःखरूपेण 'भुज्जो-भुज्जो' भूयो भूयः 'परिणमंति' परिणामं प्राप्नुवन्ति। पुनः पृच्छति-'असुरकुमारा णं भंते' असुरकुमाराणां हे भदन्त! 'पुव्वाहारिया' पूर्वाहृताः = पूर्वमाहारतया गृहीताः 'पोग्गला' पुद्गलाः 'परिणया' परिणताः=परिणामं प्राप्ताः किम्? उत्तरमाह-'असुरकुमाराभिलावेणं' असुरकुमाराभिलापेन=असुरकुमारनामग्रहणेन 'जहा-नेरइयाणं' यथा नैरयिकाणां वक्तव्यता-तथैवात्रविज्ञेया, कियदवधि? इत्याह-'जावचलियं कम्मं निज्जरेंति' यावत् चलितं कर्म निर्जरयन्ति, एतदवधि सर्वं नारकप्रकरणवद् द्वादशसूत्रादारभ्य चतुर्दशसूत्रपर्यन्तं विज्ञेयम् अत्रायमाशयः-

दर्शकजनोंके चित्तको आल्हादक करनेरूपसे, देखनेकी इच्छाको उत्पन्न करनेरूपसे, लघुपरिणामरूपसे, न कि गुरुपरिणामरूपसे, सुखरूपसे न कि दुःखरूपसे वारंवार परिणमते हैं। गौतमस्वामी पुनः पूछते हैं कि हे भदन्त! पूर्वकालमें आहाररूपसे गृहीत हुए पुद्गल क्या परिणामको प्राप्त करचुके होते हैं? प्रभु इस प्रश्नका उत्तर देते हुए उन्हें समझाते हैं कि यह विषय नारकके प्रकरणमें १२वें सूत्रसे लेकर १४वें सूत्रतकके जैसा "चलियं कम्मं निज्जरेंति" यहां तकके पाठसे कहा गया है-वैसा ही वह-विषय यहां पर भी समझना चाहिये। वहां वह विषय नारक जीवोंको लेकर कहा गया है सो नारकके नामके स्थानमें "असुरकुमार" ऐसा नाम लगाकर असुरकुमारोंके पूर्वकालमें गृहीत पुद्गलोंके परिणामके प्रश्नके उत्तरमें लगा लेना चाहिये। "भिज्झियत्ताए" यहां पर पिधान

આનંદ આપવારૂપે, જોવાની ઈચ્છા ઉત્પન્ન કરવારૂપે, ગુરુપરિણામરૂપે નહીં પણ લઘુપરિણામરૂપે, દુઃખરૂપે નહીં પણ સુખરૂપે વારંવાર પરિણમે છે.

વળી ગૌતમ સ્વામી પૂછે છે કે હે ભદન્ત! પૂર્વકાળે આહાર રૂપે ગ્રહણ કરાયેલ પુદ્‌ગલો શું પરિણામને પ્રાપ્ત કરી ચૂકયાં હોય છે?

આ પ્રશ્નના જવાબમાં પ્રભુ તેમને કહે છે કે આ વિષયનું કથન નારકના પ્રકરણમાં ૧૨માંથી ૧૪માં સુધીના સૂત્રોમાં "चलियं कम्मं निज्जरेंति" સુધીના પાઠમાં બતાવ્યા પ્રમાણે સમજવું. ત્યાં તે વિષય નારક જીવોને અનુલક્ષીને કહેવામાં આવેલ છે. તો ત્યાં 'નારક જીવો' ને બદલે 'અસુરકુમાર' પદ મૂકવાથી અસુરકુમારોએ પૂર્વકાળમાં ગ્રહણ કરેલાં પુદ્‌ગલોના પરિણામ વિષેના પ્રશ્નનો

असुरकुमारविषये सर्वाण्यपि प्रश्नोत्तराणि नैरयिकवज्ज्ञेयानि, यतः "ठिईऊसासाहार" इत्यादि गाथा-प्रतिपादितानि चत्वारिंशत्सूत्राणि ४०, "परिणयं चिया" इत्यादि गाथोक्तानि षट्सूत्राणि ६, "भेदियचिया" इत्यादि गृहीतानि अष्टदशसूत्राणि १८, "बंधोदय" इत्यादि गाथा गृहीतानि अष्टौ सूत्राणि ८, तदेवं मिलित्वा द्विसप्तति सूत्राणि नारकप्रकरण कथितानि शेषेषु असुरकुमारादि त्रयोविंशति दण्डकेषु समानानि, अतो नारकवक्तव्यत्वेनैव कथितानि ॥ सू०१७॥

नागकुमारवक्तव्यतानिरूपणम्

मूलम्—नागकुमाराणं भंते ! केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता ? गोयमा ! जहण्णेणं दसवाससहस्साइं उक्कोसेणं देसूणाइं दो

शब्दकी तरह "अ"का लोप हुआ है। अतः जिस प्रकार पिधानमें अपिधान शब्द माना जाता है उसी प्रकार यहां पर भी "अभिध्या" शब्द माना गया है। 'अभिध्या' शब्दका अर्थ लोभ है। यह लोभ जिसे हुआ है वह अभिध्यित है। अभिध्यितका भाव ही अभिध्यिता है। देखनेकी इच्छाके लोभकी जो उत्पादकता है वही अभिध्यिता है।

असुरकुमारोंकी वक्तव्यताको जो नारकोंकी वक्तव्यतावत् कहा गया है उसका आशय इस प्रकारसे है कि "ठिई ऊसासाहार" इत्यादि गाथामें कहे गये ४०सूत्र, "परिणय चिया" इस गाथामें कहे गये ६सूत्र, "भेदियचिया" इस गाथामें कहे गये १८सूत्र, और "बंधोदय" इत्यादि गाथामें कहे गये ८ सूत्र ये सब ७२ सूत्र नारकके प्रकरणमें आये हैं। सो ये ७२ सूत्र असुरादि २३ दण्डकोंमें समान हैं ॥सू. १७॥

ઉત્તર મળી જશે. "भिज्झियत्ताए" અહીં 'પિધાન' શબ્દની જેમ 'अ' નો લોપ થયો છે. તેથી જેમ 'પિધાન'માં 'અપિધાન' શબ્દ માની લેવાય છે તેમ અહીં પણ "अभिध्या" શબ્દ માની લેવાયો છે. "अभिध्या" એટલે લોભ. એ લોભ જેને થયો હોય છે તેને 'अभिध्यित' કહે છે. અભિધ્યિતનો ભાવ જ અભિધ્યિતા છે. જોવાની ઇચ્છાના લોભની જે ઉત્પાદકતા છે તે જ અભિધ્યિતા છે.

અસુરકુમારોના કથનને નારકોના કથન પ્રમાણે કહેવાનો આશય એ છે કે "ठिईऊसासाहार" ઇત્યાદિ ગાથાઓમાં કહેવામાં આવેલાં ૪૦સૂત્ર, "परिणयं चिया" આ ગાથામાં કહેલાં ૬ સૂત્ર, "भेदियचिया" આ ગાથામાં કહેલાં ૧૮ સૂત્રો અને "बंधोदय" ઇત્યાદિ ગાથામાં કહેલાં ૮ સૂત્રો, એ રીતે કુલ ૭૨ સૂત્રો નારક જીવોના પ્રકરણમાં આવી ગયાં છે. તે ૭૨ સૂત્રો અસુરાદિ ૨૩ દંડકોમાં સમાન છે. ॥સૂ. ૧૭॥

पलि ओवमाइं । नागकुमाराणं भंते ! केवइकालस्स आण-मंति वा४, गोयमा ! जहण्णेणं सत्तण्हं थोवाणं उक्कोसेणं मुहुत्त पुहुत्तस्स आणमंति वा ४, नागकुमाराणं आहारट्ठी, हंता ! आहारट्ठी । नागकुमाराणां भंते ! केवइकालस्स आहारट्ठे, समु-प्पजइ, गोयमा ! नागकुमाराणं दुविहे आहारे पन्नत्ते, तं जहा- आभोगनिव्वत्तिए, अणाभोगनिव्वत्तिए य । तत्थणं जे से अणाभोगनिव्वत्तिए से अणुसमयं अविरहिए आहारट्ठे समुप्प-ज्जइ, तत्थणं जे से आभोगनिव्वत्तिए से जहण्णेणं चउत्थभत्त-स्स उक्कोसेणं दिवस पुहुत्तस्स आहारट्ठे समुप्पज्जइ, से सं जहा असुरकुमाराणं जाव नो अचलियं कम्मं निज्जरंति, एवं सुवण्ण कुमारा वि जावथणिय कुमाराणंति ॥सू०१८॥

छाया—नागकुमाराणां भदन्त ! कियत्कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता, गौतम ! जघन्येन दशवर्षसहस्राणि उत्कृष्टेन देशोने द्वे पल्योपमे नागकुमाराः खलु भदन्त !

नागकुमारवक्तव्यताका निरूपण—

'नागकुमाराणं भंते !' इत्यादि—

(भंते) हे भदन्त ! (नागकुमाराणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता ?) नागकुमारदेवोंकी स्थिति कितने काल तककी कही गई है ? (गोयमा) हे गौतम ! (जहण्णेणं दसवाससहस्साइं) जघन्यसे दशहजार वर्षकी और (उक्कोसेणं) उत्कृष्टसे (देसूणाइं दो पलिओवमाइं) कुछ कम दो पल्योपमकी कही गई है। (भंते) हे भदन्त ! (नागकुमारा णं केवइ

નાગકુમારોના વક્તવ્યનો પ્રારંભ—

(भंते !) હે ભદન્ત ! (नागकुमाराणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता ?) નાગકુમાર દેવોની ભવસ્થિતિ કેટલા સમયની કહી છે ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (जहण्णेणं दसवाससहस्साइं) ઓછામાં ઓછી દસ હજાર વર્ષની અને (उक्कोसेणं) વધારેમાં વધારે (देसूणाइं दो पलिओवमाइं) બે પલ્યોપમથી સહેજ ઓછા કાળની કહી છે. (भंते !) હે ભદન્ત ! (नागकुमाराणं केवइकालस्स आणमंति वा४)

कियत्कालेन आनन्ति वा४, गौतम ! जघन्येन सप्तभिः स्तोकैः उत्कृष्टेन मुहूर्त पृथक्त्वेन आनंति वा ४ । नागकुमाराः खलु भदन्त ! आहारार्थिनः ? हन्तः आहारार्थिनः नागकुमाराणां भदन्तः ! कियत्कालेन आहारार्थः समुत्पद्यते, गौतम ! नागकुमाराणां द्विविध आहारः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–आभोगनिर्वर्त्तितः, अनाभोगनिर्वर्तितश्च, तत्र योऽसौ अनाभोगनिर्वर्तितः सोऽनुसमयमविरहित आहारार्थः समुत्प-

कालस्स आणमंति वा ४) नागकुमारदेव कितने कालके बाद श्वास लेते हैं और श्वास छोड़ते हैं ? (गोयमा) हे गौतम ! (जहण्णेणं सत्तण्हं थोवाणं, उक्कोसेणं मुहुत्त पुहुत्तस्स आणमंति वा ४) नागकुमारदेव जघन्यसे सात स्तोकोंके बाद और उत्कृष्टसे पृथक्त्व मुहूर्त्तके बाद श्वास लेते हैं और श्वास छोड़ते हैं। (नागकुमारा णं आहारट्ठी) हे भदंत ! नागकुमार आहारके अर्थी होते हैं ? (हंता आहारट्ठी) हां वे आहारके अर्थी होते हैं। (भंते) हे भदंत ! (नागकुमारा णं केवइ कालस्स आहारट्ठे समुप्पज्जइ) नागकुमारदेवोंको कितने कालके बाद आहारकी अभिलाषा उत्पन्न होती है ? (गोयमा) हे गौतम ! (नागकुमारा णं दुविहे आहारे पण्णत्ते) नागकुमारोंका दो प्रकारका आहार कहा गया है। (तं जहा) वह इस प्रकारसे है। (आभोगनिव्वत्तिए, अणाभोगनिव्वत्तिए) एक आभोगनिर्वर्तित और दूसरा अनाभोगनिर्वर्तित। (तत्थणं जे से अणाभोग निव्वत्तिए से अणुसमयं अविरहिए आहारट्ठे समुप्पज्जइ) इन में जो अनाभोग निवर्तित आहार है। उसकी अभिलाषा नागकुमारों को निरंतर अविलम्ब-

નાગકુમારદેવો કેટલા સમયને આંતરે શ્વાસ લે છે અને શ્વાસ છોડે છે? (गोयमा !) હે ગૌતમ! (जहण्णेणं सत्तण्हं थोवाणं) નાગકુમારો ઓછામાં ઓછા સાત સ્તોકને આંતરે અને (उक्कोसेणं मुहुत्तपुहुत्तस्स आणमंतिवा ४) વધારેમાં વધારે પૃથકત્વ મુહૂર્તને આંતરે શ્વાસ લે છે અને શ્વાસ છોડે છે. (नागकुमारा णं आहारट्ठी) હે ભદન્ત ! નાગકુમારોને આહારની ઇચ્છા થાય છે ખરી ? (हता आहारट्ठी) હા, તેમને આહારની ઇચ્છા થાય છે. (भंते !) હે ભદન્ત ! (नागकुमारा णं केवइकालस्स आहारट्ठे समुप्पज्जइ ?) નાગકુમારોને કેટલા સમયને આંતરે આહારની ઇચ્છા થાય છે ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (नागकुमाराणं दुविहे आहारे पण्णते) નાગકુમારોના આહાર બે પ્રકારના કહ્યા છે (तं जहा) તે પ્રકારો આ પ્રમાણે છે—(आभोगनिव्वत्तिए, अणाभोगनिव्वत्तिए) (૧) આભોગનિવર્તિત અને (૨) અનાભોગનિવર્તિત. (तत्थण जे से अणाभोगनिव्वत्तिए से अणुसमयं अविरहिए आहारट्ठे समुप्पज्जइ) તેમાંનો જે અનાભોગનિવર્તિત આહાર છે તેની ઇચ્છા નાગકુમારોને પ્રતિક્ષણે નિરંતર થયા જ

द्यते, तत्र-योऽसौ आभोगनिर्वर्तितः सजघन्येन चतुर्थभक्तेन उत्कृष्टेन दिवसपृथक्त्वेनाहारार्थः समुत्पद्यते, शेषं यथा असुरकुमाराणाम्, यावत् नो अचलितं कर्म निर्जरयंति एवं सुवर्णकुमाराणामपि यावत् स्तनितकुमाराणामिति ॥सू० १८॥

टीका—नागकुमारवक्तव्यतामाह–'नागकुमाराणं भंते' इत्यादि।—'नागकुमाराणं भंते' नागकुमाराणां भदन्त! 'केवइयं कालं' कियन्तं कालं 'ठिई' स्थितिः 'पन्नत्ता' प्रज्ञप्ता?। उत्तरमाह–'गोयमा' हे गौतम! नागकुमाराणां स्थितिः 'जहन्नेणं' जघन्येन 'दसवाससहस्साइं' दशवर्षसहस्राणि 'उक्कोसेणं'

रूपसे उत्पन्न होती रहती है। (तत्थणं जे से आभोगनिव्वत्तिए से जहण्णेणं चउत्थभत्तस्स, उक्कोसेणं दिवसपुहुत्तस्स) तथा जो आभोगनिर्वर्तित आहार है उसकी अभिलाषा जघन्यसे एक दिवसके बाद और उत्कृष्टसे दिवसपृथक्त्वके बाद होती है। (सेसं जहा असुरकुमाराणं जाव नो अचलियं कम्मं निज्जरंति, एवं सुवण्णकुमाराणं वि जाव थणियकुमाराणंति) बाकीका समस्त विषय असुरकुमारोंकी तरह "यावत् नो अचलियं कम्मं निज्जरंति" यावत् अचलित कर्मकी निर्जरा नहीं करते हैं" यहां तकके पाठके समान जानना चाहिये। इसी तरहसे सुवर्णकुमारोंके विषयमें भी स्थिति आदिकी समानता जाननी चाहिये। यह समानता यावत् स्तनितकुमारों तक जाननी चाहिये।

टीकार्थ—यहां पर जो 'नागकुमारोंकी कितनी स्थिति कही गई है'? इस प्रश्नका उत्तर दिया गया है उस विषयमें ऐसा जानना चाहिये कि जो उत्कृष्टस्थिति कुछ कम दो पल्योपमकी कही गई है वह उत्तर-

---

કરે છે. (तत्थ णं जे से आभोगनिव्वत्तिए से जहण्णेणं चउत्थभतस्स, उक्कोसेणं दिवस पुहुत्तस्स) તથા જે આભોગનિવર્તિત આહાર છે તેની ઇચ્છા ઓછામાં ઓછા એક દિવસને આંતરે અને વધારેમાં વધારે દિવસ પૃથકત્વને આંતરે થાય છે. (सेसं जहा असुरकुमाराणं जाव नो अचलियं कम्म निज्जरंति, एवं सुवण्णकुमाराणं वि जाव थणियकुमाराणंति) બાકીનો આખો વિષય અસુરકુમારોની જેમ "यावत नो अचलियं कम्मं निज्जरंति"—"અચલિત કર્મની નિર્જરા કરતા નથી" ત્યાં સુધીના પાઠ પ્રમાણે જ સમજવો. એજ પ્રમાણે સુવર્ણ કુમારોના વિષયમાં પણ સ્થિતિ આદિની સમાનતા જાણવી. આ સમાનતા સ્તનિતકુમારો સુધીના વિષયમાં સમજવાની છે.

ટીકાર્થ—આ સૂત્રમાં "નાગકુમારોની સ્થિતિ કેટલી કહી છે?" આ પ્રશ્નના જવાબમાં વધારેમાં વધારે સ્થિતિ બે પલ્યોપમથી થોડી ઓછી કહે-

उत्कर्षेण 'देसूणाइं दो पलिओवमाइं' देशोने द्वे पल्योपमे स्थितिः प्रज्ञप्ता। इयमुत्कृष्ट स्थितिरुत्तरश्रेणिमाश्रित्यावसेया, तदुक्तम्—

"दाहिण दिवड्ढ पलियं, दो देसूणुत्तरिल्लाणं"

छाया—दाक्षिणात्य द्व्यर्धपल्यम्, द्वे देशोने उत्तरीयाणाम्। अयमाशयः—दाक्षिणात्यानां द्व्यर्धं=सार्धैकं पल्यं=पल्योपमंस्थितिरस्ति। उत्तरीयाणां=उत्तरदिग्भवानां देशोनं पल्योपमद्वयमिति। पुनः पृच्छति—'नागकुमारा णं भंते' नागकुमाराः खलु हे भदन्त! 'केवइकालस्स' कियत्कालेन 'आणमंति वा' आनन्ति वा, एवं प्राणन्ति वा उच्छ्वसन्ति वा निःश्वसन्ति वा? उत्तरमाह—'गोयमा' हे गौतम! 'जहण्णेणं' जघन्येन 'सत्तण्हं थोवाणं' सप्तभिः स्तोकैः स्तोकसप्तकपरिमितकालेन, 'उक्कोसेणं' उत्कर्षेण 'मुहुत्तपुहुत्तस्स' मुहूर्तपृथक्त्वेन द्विप्रभृतिरानवभ्यः संख्याविशेषः पृथक्त्वमुच्यते, 'आणमंति वा' आनन्ति वा ४। पुनः पृच्छति—'नागकुमारा णं भंते!' नागकुमाराः खलु हे भदन्त! 'आहारट्ठी' आहारार्थिनः किमाहाराभिलाषिणः सन्ति? इति प्रश्नः। उत्तरमाह 'हंता आहारट्ठी' हन्त आहारार्थिनः। पुनः पृच्छति—'नागकुमाराणं भंते!' नागकुमाराणां हे भदन्त! 'केवइकालस्स' कियत्कालेन 'आहारट्ठे' आहारार्थः=आहाराभिलाषः 'समुप्पज्जइ' समुत्पद्यते? उत्तरयति भगवान् 'गोयमा' हे गौतम! 'नागकुमाराणं' नागकुमाराणां 'दुविहे आहारे' द्विविधः=द्विप्रकारकः आहारः प्रज्ञप्त, 'तं जहा'

श्रेणीकी ओर रहे हुए नागकुमारोंकी अपेक्षासे कही गई है। कहा भी है—"दाहिणदिवड्ढपलियं दो देसूणुत्तरिल्लाणं" दक्षिणदिशामें रहे हुए नागकुमारोंकी स्थिति डेढपल्योपमकी है और उत्तरदिशा तरफ रहे हुए नागकुमारोंकी स्थिति कुछ कम दो पल्योपमकी है।

गौतमस्वामीने और भी जो श्वासोच्छ्वासादिके विषयमें प्रश्न किये हैं और प्रभुने जो उनका उत्तर दिया है वह सब सूत्रार्थके समय स्पष्ट ही किया जा चुका है। अतः इस विषयमें और विशेष कोई वक्तव्य

વામાં આવી છે. તે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ઉત્તર શ્રેણી તરફ રહેલા નાગકુમારોની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવી છે. કહ્યું પણ છે—दाहिण दिवड्ढ पलियं दो देसूणुत्तरिल्लाणं" દક્ષિણ દિશામાં રહેલા નાગકુમારોની સ્થિતિ દોઢ પલ્યોપમની છે અને ઉત્તર દિશામાં રહેલા નાગકુમારોની સ્થિતિ બે પલ્યોપમથી થોડી ઓછી છે.

ગૌતમ સ્વામીએ શ્વાસોચ્છ્વાસ આદિના વિષયમાં બીજા જે પ્રશ્નો પૂછ્યાં છે અને તે પ્રશ્નોના જે જવાબો મહાવીર પ્રભુએ આપ્યા છે તે બધાનું સ્પષ્ટીકરણ સૂત્રાર્થ કરતી વખતે થઈ ગયું છે. તેથી તે બાબતમાં બીજું કંઈ પણ

तद्यथा-'आभोगनिव्वत्तिए' आभोगनिर्वर्त्तितः=इच्छापूर्वकं क्रियमाणः, 'अणाभोग-निव्वत्तिए य' अनाभोगनिर्वर्त्तितश्च, इच्छामन्तरेणापि क्रियमाणः, प्रावृट्काले प्रचुरतर मूत्रादिनाऽभिव्यज्यमानशीतपुद्गलाद्याहार वद् यः सः। 'तत्थ णं जे से' तत्र खलु योऽसौ 'अणाभोगनिव्वत्तिए' अनाभोगनिर्वर्त्तितः 'से' सः 'अणुसमयं' अनुसमयं=प्रतिसमयम् 'अविरहिए' अविरहितं=निरन्तरम् 'आहारट्ठे' आहारार्थः= आहाराभिलाषः 'समुप्पज्जइ' समुत्पद्यते। 'तत्थणं जे से' तत्र खलु योऽसौ 'आभोगनिव्वत्तिए' आभोगनिर्वर्त्तितः 'से' सः 'जहण्णेणं' जघन्येन 'चउत्थभत्तस्स' चतुर्थभक्तेन 'उक्कोसेणं' उत्कर्षेण 'दिवस पुहुत्तस्स' दिवस पृथक्त्वेन 'आहारट्ठे' आहारार्थः 'समुप्पज्जइ' समुत्पद्यते। 'सेसं' शेषम् अवशिष्टं सर्वं 'जहा असुर-कुमाराणं' यथा असुरकुमाराणाम्, असुरकुमारप्रकरणे यथा प्रतिपादितं तथा विज्ञेयमिति। कियत्पर्यन्तमित्याह-'जाव' इत्यादि, 'जाव' यावत् 'नो अचलियं कम्मं निज्जरेंति' नो अचलितं कर्म निर्जरयन्तीति पर्यन्तम्। 'एवं' अनेन प्रकारेण 'सुवण्णकुमाराणंपि' सुपर्णकुमाराणामपि प्रकरणं वाच्यम्। 'जाव' यावत्-यावच्छ-ब्देन-विद्युत्कुमाराः, अग्निकुमाराः, द्वीपकुमाराः, उदधिकुमाराः, दिशाकुमाराः, वायुकुमारा गृह्यन्ते, एषां सर्वेषां तथा 'थणियकुमाराणंति' स्तनितकुमाराणां च वक्तव्यता असुरकुमारवद् विज्ञेयेति ॥ सू०१८ ॥

॥ इति नागकुमारवक्तव्यता निरूपणम् ॥

नहीं है। भवनवासी देवोंके ये दश भेद हैं-असुरकुमार, नागकुमार, सुवर्णकुमार, विद्युत्कुमार, अग्निकुमार, द्वीपकुमार, उदधिकुमार, दिशाकुमार, वायुकुमार और स्तनितकुमार। असुरकुमार और नाग-कुमारोंकी स्थिति आदिका वर्णन तो सूत्रकारने यहां किया ही है। अवशिष्ट सुवर्णकुमारादिकोंकी स्थिति आदिका वर्णन उन्होंने "जाव थणियकुमाराणं" इस पाठसे सूचित कर दिया है। तात्पर्य-कहनेका यह है कि विद्युत्कुमार आदिके विषयकी वक्तव्यता असुरकुमारकी तरह ही जाननी चाहिये ॥सू. १८॥

કહેવાનું નથી. ભવનવાસી દેવોના આ પ્રમાણે દસ ભેદ છે. અસુરકુમાર, નાગ-કુમાર, સુવર્ણકુમાર, વિદ્યુત્કુમાર, અગ્નિકુમાર, દ્વીપકુમાર, ઉદધિકુમાર, દિશાકુમાર, વાયુકુમાર અને સ્તનિતકુમાર અસુરકુમાર અને નાગકુમારોની સ્થિતિ આદિનું વર્ણન સૂત્રકારે અહીં કર્યું છે. સુવર્ણકુમાર આદિ બાકીના દેવોની સ્થિતિ આદિનું વર્ણન તેમણે "जाव थणियकुमाराणं" આ પાઠ દ્વારા સૂચિત કર્યું છે. તેનું તાત્પર્ય એ છે કે વિદ્યુત્કુમાર આદિના વિષયનું વક્તવ્ય અસુરકુમારના વક્તવ્ય પ્રમાણે જ સમજવું ॥ સૂ. ૧૮ ॥

अथपृथिवीकायिकादिनिरूपणम्ः—

मूलम्-पुढवीकाइयाणं भंते ! केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं बावीसं वास सहस्साइ पुढवीकाइयाणं भंते केवइकालस्स आणमंति वा पाणमंति वा गोयमा ! वेमायाए आणमंति वा । पुढवीकाइयाणं भंते ! आहारट्ठी, हंता आहारट्ठी । पुढवीकाइयाणं भंते ! केवइकालस्स आहारट्ठे समुपज्जइ, गोयमा ! अणुसमयं अविरहिए आहारट्ठे समुप्पज्जइ । पुढवीकाइया णं भंते ! किं आहारं आहारेंति गोयमा ! दव्वओ जहा नेरइयाणं जाव निव्वाघाएणं छद्दिसिं वाघायं पडुच्चसियतिद्दिसिं सिय चउद्दिसिं सिय पंचदिसिं वन्नओ कालनीलपीतलोहिय सुक्किल्लाइं, गंधओ सुब्भिगंधाइं रसओ तित्ताइयं१, फासओ कक्खडाइयं, सेसंतहेव । णाणत्तं- कइभागं आहारेंति कइभागं फासाइंतिं, गोयमा ! असंखिज्ज भागं आहारेंति । अणंतभागं फासाइंति जाव तेसिं पोग्गल कीसत्ताए भुज्जो भुज्जो परिणमंति, गोयमा! फासिंदिय वेमा यत्ताए भुज्जो भुज्जो परिणमंति सेसं जहा नेरइया णं जाव नं अचलियं कम्मं निज्जरेंति एवं जाव वणस्सइ काइयाणं णव ठिई वण्णेयव्वा जा जस्स, उस्सासो वेमायाए ॥ सू०१९॥

छाया—पृथिवीकायिकानां भदन्त ! कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता ?। गौतम

पृथिवीकायिकादि जीवों का निरूपण—

'पुढवीकाइयाणं भंते !' इत्यादि ।

(भंते) हे भदन्त ! (पुढवीकाइयाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता !) पृथिवीकायिक जीवोंकी स्थिति कितने कालकी कही गई है ? (गोयम

પૃથિવી કાયિકાદિનિરૂપણ—

"પુઢવી કાઇયાણં ભંતે" ઇત્યાદિ—

(ભંતે !) હે ભદન્ત ! (પુઢવી કાઇયાણં કેવઇયં કાલં ઠિઈ પણ્ણત્તા ?) પૃથિવી કાયિક જીવોની સ્થિતિ કેટલા કાળની કહી છે ? (ગોયમા !) હે ગૌતમ !

जघन्येन अन्तर्मुहूर्त्तम् , उत्कर्षेण द्वाविंशतिर्वर्षसहस्राणि। पृथिवीकायिकाः खलु भदन्त ! कियत्कालेन, आनन्ति वा प्राणन्ति वा ४, गौतम ! विमात्रया आनन्ति वा प्राणन्ति वा ४। पृथिवीकायिका भदन्त ! आहारार्थिनः हंता आहारार्थिनः। पृथिवीकायिकानां खलु भदन्त ! कियत्कालेन आहारार्थः समुत्पद्यते ? गौतम ! अनुसमयम् अविरहितम् आहारार्थः समुत्पद्यते। पृथिवीकायिकाः खलु भदन्त !

हे गौतम ! (जहण्णेणं) जघन्यसे (अंतोमुहुत्तं) अन्तर्मुहूर्तकी और (उक्कोसेणं) उत्कृष्टसे (बावीसं वाससहस्साइं) २२ हजार वर्षकी पृथ्वीकायिक जीवोंकी स्थिति कही गई है। (भंते) हे भदन्त ! (पुढवीकाइयाणं केवइकालस्स आणमंति वा पाणमंति वा) पृथिवीकायिक जीव कितने कालके बाद श्वासोच्छ्वास लेते हैं ? (गोयमा) हे गौतम ! (वेमायाए आणमंति वा) पृथिवीकायिक जीवोंकी श्वासोच्छ्वास क्रियाका कोई समय निश्चित नहीं है क्योंकि वह विषमकालवाली होती है। (पुढवीकाईया आहारट्ठी) पृथिवीकायिक जीव आहारार्थी होते हैं क्या ? (हंता आहारट्ठी) हां आहारार्थी होते हैं ? (पुढवीकाइया णं भंते! केवइकालस्स आहारट्ठे समुप्पज्जइ ?) हे भदन्त ! पृथिवीकायिक जीवोंको कितने कालमें आहारकी अभिलाषा उत्पन्न होती है ? (गोयमा अणुसमयं अविरहिए आहारट्ठे समुप्पज्जइ) हे गौतम ! उनको निरन्तर अविलम्बरूपसे आहारकी अभिलाषा उत्पन्न होती रहती है। (पुढवीकाइयाणं भंते ! किं आहारं

(जहण्णेणं) ઓછામાં ઓછી (अंतो मुहुत्तं) અંતર્મુહૂર્તની અને (उक्कोसेणं) વધારેમાં વધારે (बावीसवास सहस्साइ) બાવીસ હજાર વર્ષની પૃથ્વીકાયિક જીવોની સ્થિતિ કહી છે. (भंते!) હે ભદન્ત ! (पुढवी काइयाणं केवइकालस्स आणमंति वा पाणमंति वा ?) પૃથ્વી કાયિક જીવો કેટલા સમયને આંતરે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને છોડે છે ? (गोयमा) હે ગૌતમ ! (वेमायाए आणमंतिवा) પૃથ્વીકાયિક જીવોની શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયાનો કોઇ નિશ્ચિત સમય નથી, કારણ કે તે વિષમકાળ વાળી હોય છે. (पुढवीकाईया आहारट्ठी ?) હે ભદન્ત ! પૃથ્વીકાયિક જીવોને આહારની ઇચ્છા થાય છે ખરી ? (हंता आहारट्ठी) હા, તેમને આહારની ઇચ્છા થાય છે. (पुढवीकाईयाणं भंते! केवइकालस्स आहारट्ठे समुप्पज्जइ ?) હે ભદન્ત ! પૃથ્વીકાયિક જીવોને કેટલા કાળે આહાર લેવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે ? (गोयमा। अणुसमयं अविरहिए आहारट्ठे समुप्पज्जइ) હે ગૌતમ ! તેમને નિરન્તર, અવિલમ્બ રૂપે આહારની ઇચ્છા થયા કરે છે. (पुढवीकाइयाणं भंते ! किं आहारं आहारेंति ?) હે ભદન્ત : પૃથ્વી કાયિક જીવો

कमाहारमाहरन्ति, गौतम द्रव्यतो यथा नैरयिकाणाम् यावत् निर्व्याघातेन षड्-दिशम्, व्याघातं प्रतीत्य स्यात् त्रिदिशम्, स्यात् चतुर्दिशं स्यात् पंचदिशम्। वर्णतः काल नील पीत लोहित शुक्लानि, गन्धतः सुरभिगन्धादिकम्, रसतः तिक्तादिकम्, स्पर्शतः कर्कशादिकम्, शेषं तथैव, नानात्वम्-कतिभागमाहारयन्ति

आहारेंति?) हे भदन्त! पृथिवीकायिक किसका आहार करते हैं? (गोयमा) हे गौतम! (दव्वओ जहा नेरइयाणं) पृथिवीकायिकजीव द्रव्यकी अपेक्षासे नारकजीवोंकी तरह अनन्त प्रदेशवाले द्रव्योंका आहार करते हैं (जाव निव्वाघाएणं छद्दिसिं) यावत् वे व्याघात सहित न होंतो छहों दिशाओंसे आहार लेते हैं। (वाघायं पडुच्च) और व्याघात सहित हों तो (सिय तिद्दिसिं) कदाचित् तीन दिशाओंसे (सिय चउद्दिसिं) कदाचित् चार दिशाओंसे (सिय पंचदिसिं) कदाचित् पांच दिशाओंसे आहार लेते हैं (वन्नओ काल-नील-पीत-लोहिय-सुक्किल्लाइं) वर्णकी अपेक्षा-काले, नीले, पीले, लाल तथा हल्दी जैसे रंगवाले और शुक्ल रंगवाले द्रव्योंका आहार लेते हैं। (गंधओ) गंधकी अपेक्षा (सुब्भि गंधाइयं) सुगंधित, दुर्गंधित द्रव्योंका आहार लेते हैं। (रसओ) रसकी अपेक्षा (तित्ताइयं ३) तिक्तादि रसवाले द्रव्योंका आहार लेते हैं। (फासओकक्खडाइं ८) स्पर्शकी अपेक्षा कर्कश आदि स्पर्शोंसे युक्त द्रव्यका आहार लेते हैं। (सेसं तहेव) कहनेसे जो विषय अवशिष्ट रहा है वह नारक जीवोंके आहार संबंधी कथनकी तरह जानना चाहिये।

શેનો આહાર કરે છે? (गोयमा।) હે ગૌતમ! (दव्वओ जहा नेरइयाणं) પૃથ્વી કાયિક જીવો દ્રવ્યની અપેક્ષાએ નારક જીવોની જેમ અનંત પ્રદેશવાળાં દ્રવ્યોનો આહાર કરે છે. (जाव निव्वाघाएणं छद्दिसिं) જો તેઓ વ્યાઘાતયુકત ન હોય તો છએ દિશાએથી આહાર લે છે, (वाघायं पडुच्च) અને વ્યાઘાત સહિત હોય તો (सिय तिद्दिसिं) કોઇ વાર ત્રણ દિશાએથી (सिय चउद्दिसिं) કોઈ વાર ચાર દિશાએથી, (सिय पंच दिसिं) અને કોઇ વાર પાંચ દિશાએથી આહાર લે છે. (वन्नओ काल-नील-पीत लोहिय-सुक्किल्लाइं) વર્ણની અપેક્ષાએ કાળા, નીલા, પીળા, લાલ, હળદર જેવા રંગવાળાં અને સફેદ રંગવાળાં દ્રવ્યોનો આહાર લે છે. (गंधओ) ગંધની અપેક્ષાએ (सुब्भि गंधाइयं) સુગંધિત અને દુર્ગંધિત દ્રવ્યોનો આહાર લે છે. (रसओ) રસની અપક્ષાએ (तित्ताइयं) તિક્તાદિ રસવાળાં દ્રવ્યોનો આહાર લે છે. (फासओ) સ્પર્શની અપેક્ષાએ (कक्खडाइं) કર્કશ આદિ સ્પર્શવાળાં દ્રવ્યોનો આહાર લે છે. (सेसं तहेव) આ સિવાયનું જે કથન બાકી રહેતું હોય તે નારક જીવોના આહાર વિષેના કથન પ્રમાણે જ

कतिभागं स्पर्शयन्ति, गौतम! असंख्येयभागमाहरन्ति, अनन्तभागं स्पृशन्ति यावत्-तेषां पुद्गलाः कीदृशतया भूयो भूयः परिणमंति, गौतम! स्पर्शेन्द्रिय विमात्रतया भूयोभूयः परिणमन्ति शेषं यथा नैरयिकाणाम् यावन्नो अचलितं कर्म

परन्तु नारक जीवोंकी अपेक्षा आहारके विषयमें जो इनके आहारमें (णाणत्तं) भेद है वह इस प्रकारसे है—(कइभागं आहारेंति, कइभागं फासाइंति) हे भदंत! पृथिवीकायिक जीव कितने भागका आहार करते हैं और कितने भागका स्पर्श करते हैं? (गोयमा! असंखिज्जभागं आहारेंति अणंतभागं फासाइंति जाव) हे गौतम! पृथिवीकायिकजीव असंख्यातभागका आहार करते हैं और अनंतवें भागका स्पर्श करते हैं यावत्-(तेसिं पोग्गलाकीसत्ताए भुज्जो २ परिणमंति?) उनके द्वारा आहारके विषयभूत बने हुए पुद्गल किस आकारसे बार २ परिणमते हैं? (गोयमा) हे गौतम। (फासिंदिय वेमायत्ताए भुज्जो २ परिणमंति) वे पुद्गल स्पर्शन इन्द्रियकी विविधतामें बार २ परिणमते रहते हैं। (सेसं जहा नेरइयाणं, जाव नो अचलियं कम्मं निज्जरेंति, एवं जाव वणस्सइ काइयाणं, नवरं ठिई वण्णेयव्वा जाजस्स, उस्सासो वेमायाए) बाकी सब नरकोंकी तरह जानना चाहिये। कहांतक? यावत् अचलित कर्मकी निर्जरा वे नहीं करते हैं यहां तक, इस तरह अप्कायिक, तेजःकायिक, वायुकायिक और वनस्पतिकायिक तक जानना चाहिये। विशेपना यह

સમજવું. પણ નારક જીવોના આહાર કરતાં તેમના આહારમાં જે (णाणत्तं) ભેદ છે તે આ પ્રમાણે છે. (कइ भागं आहारेंति, कइ भागं फासाइंति?) હે ભદન્ત! પૃથિવીકાયિક જીવો કેટલા ભાગનો આહાર કરે છે અને કેટલા ભાગનો સ્પર્શ કરે છે? (गोयमा। असंखिज्जभागं आहारेंति अणंत भागं फासाइति जाव) હે ગૌતમ! પૃથ્વીકાયિક જીવો અસંખ્યાત ભાગનો આહાર કરે છે અને અનંતમાં ભાગનો સ્પર્શ કરે છે. (तेसिं पागला कीसत्ताए भुज्जो २ परिणमंति?) હે ભદન્ત! તેમના દ્વારા આહારના વિષયભૂત બનેલાં પુદ્ગલો ક્યા આકારે વારંવાર પરિણમે છે? (गोयमा।) હે ગૌતમ! (फासिंदिय वेमायत्ताए भुज्जो २ परिणमंति) તે પુદ્ગલો સ્પર્શન ઇન્દ્રિયની વિવિધતામાં વારંવાર પરિણમતાં રહે છે. (सेसं जहा नेरइयाणं, जाव नो अचलियं कम्मं निज्जरेंति, एवं जाव वणस्सइकाइयाणं, नवरं ठिई वण्णेयव्वा जाजस्स उस्सासो वेमायाए) બાકીનું બધું નારકોની જેમ જ સમજવું. ક્યાં સુધી? "તેઓ અચલિત કર્મની નિર્જરા કરતા નથી" ત્યાં સુધી. એ જ પ્રમાણે અપ્કાયિક, તેજઃકાયિક, વાયુકાયિક અને વનસ્પતિ કાયિક સુધીના વિષયમાં સમજવું. તેમાં

निर्जरयन्ति, एवं यावत् वनस्पतिकायानाम् नवरम् स्थितिर्वर्णयितव्या यायस्य, उच्छ्वासो विमात्रया ॥ सू० १९ ॥

टीका—भवनपतीनां स्थित्यादिकं निरूप्य तदनुदण्डकक्रमेण पृथिवीकायिकादीनां स्थित्यादिकं निरूपयितुमाह—'पुढवीकाइयाणं' इत्यादि । 'पुढवीकाइयाणं भंते' पृथिवीकायिकानां भदन्त । 'केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता ?' कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता ? भगवानाह–'गोयमा !' हे गौतम ! 'जहण्णेणं' जघन्येन 'अंतोमुहुत्तं' अन्तर्मुहूर्त्तम्–अन्तर्मुहूर्त्तपरिमिता स्थितिः प्रज्ञप्ता । अष्टचत्वारिंशत्पल परिमितः कालो मुहूर्त्त उच्यते तत्र यदि एकसमयादेर्न्यूनता भवेत्तावत्परिमितः कालः अन्तर्मुहूर्त्त उच्यते । 'उक्कोसेणं' उत्कर्षेण 'बावीसंवाससहस्साइं' द्वाविंशतिवर्षसहस्राणि=द्वाविंशतिसहस्रवर्षाणि स्थितिः प्रज्ञप्ता । इदं खरपृथिवीमाश्रित्याव-

---

है कि जिसकी जो स्थिति हो वह कहनी चाहिये। उच्छ्वासकालका प्रमाण इनका "इतना है" यह छद्मस्थोंसे नहीं जाना जा सकता है इसलिये इसे विविध प्रकारका कहा गया है।

टीकार्थ—भवनपतियोंकी स्थिति आदिका निरूपण करके उसके बाद दण्डकक्रमसे पृथिवीकायादिकोंकी स्थिति आदिका निरूपण करनेके लिये सूत्रकारने "पुढवीकाइयाणं" इत्यादि सूत्र कहा है। इसमें उन्होंने पृथिवीकायादिककी स्थिति आदिका प्रश्नोत्तर पूर्वक कथन किया है। गौतमस्वामीने जब भगवान्से उनकी आयुविषयक प्रश्न किया तब भगवान्ने उनसे कहा कि हे गौतम! पृथिवीकायिक जीवोंकी आयु जघन्यसे अन्तरमुहूर्तकी है और उत्कृष्टसे बाईस २२ हजार वर्षकी है। अथवा अहोरात्र साठ घड़ीका होता है, उसके तीसवें हिस्से (भाग)को मुहूर्त्त कहते हैं। अर्थात् दो घड़ीको मुहूर्त्त कहते हैं। एक घडीके साठ

વિશેષતા એટલી જ છે કે જેની જે સ્થિતિ હોય તે કહેવી જોઇએ. તેમના ઉચ્છ્વાસ કાળનું પ્રમાણ કેટલું છે તે જાણી શકાય તેમ નથી. તેથી તેને વિવિધ પ્રકારનું કહેવામાં આવેલ છે.

ટીકાર્થ—ભવનપતિયોની સ્થિતિ આદિનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર દંડકક્રમઅનુસાર પૃથિવીકાયિક આદિ જીવોની સ્થિતિ આદિનું "पुढवी काइयाणं" ઇત્યાદિ સૂત્રો દ્વારા નિરૂપણ કરે છે. તેમાં તેમણે પૃથ્વીકાય આદિની સ્થિતિ વગેરેનું પ્રશ્નોત્તર દ્વારા વર્ણન કર્યું છે. ગૌતમ સ્વામીએ જ્યારે તેમના આયુષ્યકાળ બાબત પ્રશ્ન પૂછયો ત્યારે ભગવાને તેમને જવાબ આપ્યો કે હે ગૌતમ ! પૃથ્વીકાયિક જીવોનું આયુષ્ય ઓછામાં ઓછું અન્તમુહૂર્તનું અને વધારેમાં વધારે બાવીસ હજાર વર્ષનું હોય છે. ૪૮ પળ જેટલા કાળને એક

गन्तव्यम् । तथोक्तम्—

"सण्हा१ य सुद्ध१२ वालु य १४, मणोसिला१६ सक्करा१८ य खर पुढवी२२।
एगं वारस चोदस सोलस अट्ठार बावीसा" ॥ इति ॥

छाया—श्लक्ष्णा च शुद्धा वालुका मनः शिला शर्करा च खरपृथिवी।
एकं द्वादश चतुर्दश षोडश अष्टादश द्वाविंशतिः" ॥ इति।

पुनः पृच्छति—'पुढवीकाइयाणं भंते!' पृथिवीकायिकाः खलु भदन्त! 'केवइ-कालस्स' कियत्कालेन 'आणमंति वा' आनन्ति वा 'पाणमंति वा' प्राणन्ति वा?

---

६० पल होनेसे यह (मुहूर्त) एकसौवीस (१२०) पलका होता है। शास्त्रोक्त स्तोक लव आदिके मापसे सतहत्तर (७७) लवका एक मुहूर्त होता है यह मुहूर्त वर्तमानकालीन घटीयन्त्र (घड़ियाल)के मापसे अड़तालीस ४८ मिनिट परिमित काल एक मुहूर्त कहलाता है। उसमें यदि एक समय आदि की न्यूनता हो तो वह कालमुहूर्त के भीतर होने के कारण एक अन्तर्मुहूर्त कहा जाता है। बाईसहजार वर्षकी जो उत्कृष्ट स्थिति पृथिवीकायिक जीवोंको कही गई है। वह खरपृथिवीकी अपेक्षासे कही गई है।

कहा भी है—

"सण्हा य सुद्ध १२ वालु य १४, मणोसिला १६ सक्करा १८ य खर पुढवी२२।
एगं बारस चोदस सोलस अट्ठार बावीसा" ॥ इति।

श्लक्ष्ण–सूक्ष्म–पतली, शुद्ध–काममें नहीं लाई गई मिट्टी, वालुका, मनः-शिला, शर्करा, और खरपृथिवी, इन छह पृथिवियोंकी स्थिति क्रमशः एक हजार, बारह हजार, चौदह हजार, सोलह हजार, अठारह हजार और बावीस हजार है।

મુહૂર્ત કહે છે. જો તેમાં એક સમયની પણ ન્યૂનતા હોય તો તે કાળને અન્ત મુહૂર્ત કહે છે, કારણ કે તે કાળ એક મુહૂર્તથી ઓછો હોય છે. પૃથ્વીકાયિક જીવોની બાવીસ હજાર વર્ષની જે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કહી છે તે ખરપૃથિવીની અપેક્ષાએ કહેલ છે. કહ્યું પણ છે—

"सण्हा य सुद्ध१२ वालुय१४, मणोसिला१६ सक्करा१८ य खर पुढवी२२।
एगं बारस चोदस सोलह अट्ठार बावीसा" ॥ इति।

શ્લક્ષ્ણ–સૂક્ષ્મ–બારીક, શુદ્ધ–ઉપયોગમાં ન લેવાયેલી માટી, વાલુકા (રેતી), મનઃ શિલા, શર્કરા, અને ખરપૃથિવી, એ છ પૃથિવીકાયોની સ્થિતિ અનુક્રમે એક હજાર, બાર હજાર, ચૌદ હજાર, સોળ હજાર, અઢાર હજાર અને બાવીસ હજાર વર્ષની હોય છે.

उत्तरमाह-'गोयमा' हे गौतम! 'वेमायाएत्ति' विमात्रया-वि=विषमा अथवा वि=विविधाः मात्राः कालविभाग इति विमात्रा, तया विमात्रया। 'आणमंति वा' आनन्ति वा 'पाणमंति वा' प्राणन्ति वा पृथिवीकायिकजीवानां श्वासादि क्रिया विमात्रा विषमकालवतीभवति, इयत्कालेनभवति श्वासादि क्रियेत्येवं रूपेण निरूपयितुमशक्यत्वात्। 'पुढवीकाइयाणं भंते' पृथिवीकायिकाः खलु भदन्त 'आहारट्ठी' आहारार्थिनः? किम् आहाराभिलाषिणः सन्ति? उत्तरमाह-'हंता आहारट्ठी' हन्त आहारार्थिनः सन्ति, पुनः पृच्छन्ति-'पुढवीकाइयाणं भंते' पृथिवीकायिकानां भदन्त! 'केवइकालस्स' कियत्कालेन 'आहारट्ठे' आहारार्थः=आहाराभिलाषः 'समुप्पज्जइ' समुत्पद्यते? उत्तरमाह-'गोयमा!' हे गौतम! 'अणुसमयं'

पुनः गौतमस्वामीने जब प्रभु से पृथिवीकायिक जीवों के श्वासोच्छ्वास के विषय में प्रश्न किया तब प्रभुने इनकी श्वासोच्छ्वास क्रिया को विषयकालवती कहा। क्यों कि उनकी वह क्रिया इतने काल में होती है इस रूप से निरूपित करने में नहीं आसकती है। इसलिये इसको विमात्रा से कहा गया है। विषमअथवा विविध जो मात्रा-कालविभाग वह विमात्रा है। इस विमात्रा से यह श्वासोच्छ्वास लेते हैं।

पृथिवीकायिक जीवों को आहारभिलाषा के उत्पन्न होने के विषय में जो प्रभुने गौतमस्वामी को समझाया है और उस विषय में "हंता-आहारट्ठी" ऐसा कहा है सो इस विषय पर यह प्रश्न होना स्वाभाविक है कि उन्हें कितने काल के बाद आहार की अभिलाषा उत्पन्न होती है? तब प्रभुने उन्हें कहा कि यह आहार की अभिलाषा उन्हें प्रतिसमय

ગૌતમ સ્વામીએ પ્રભુને પૃથિવીકાયિક જીવોના શ્વાસોચ્છવાસના વિષયમાં પ્રશ્ન પૂછ્યો ત્યારે પ્રભુએ તેમની શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયાને વિષમ કાળવાળી કહી છે કારણ કે તેમની તે ક્રિયા કેટલા કાળમાં થાય છે તેનું નિરૂપણ કરવું શક્ય નથી. તેથી તેને વિમાત્રાવાળી કહી છે. વિષમ અથવા વિવિધ જે માત્રા-કાળ વિભાગ-તેને વિમાત્રા કહે છે. આ વિમાત્રાએ-વિવિધ કાળ વિભાગે-તેઓ શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે.

પૃથિવીકાયિક જીવોને આહારની અભિલાષા ઉત્પન્ન થવા બાબત ગૌતમ સ્વામીએ જે પ્રશ્ન પૂછયો છે તેના જવાબરૂપે ભગવાને તેમને સમજાવ્યું છે "हंता आहारट्ठी"-"હા, તેમને આહારની ઇચ્છા થાય છે." તો તેના અનુસંધાનમાં એ પ્રશ્ન ઉદ્દભવવો સંભવિત બને છે કે તેમને કેટલા કાળને આંતરે આહાર લેવાની ઇચ્છા થાય છે. તેના જવાબમાં પ્રભુએ તેમને સમજાવ્યું છે

अनुसमयं=प्रतिसमयं 'अविरहिए' अविरहितं=विरहवर्जितं निरन्तरम् 'आहारट्ठे' आहारार्थः 'समुप्पज्जइ' समुत्पद्यते। पुनः पृच्छति-'पुढवीकाइयाणं भंते' पृथिवीकायिकाः खलु भदन्त! 'किं आहारं आहारेंति' कमाहारमाहरन्ति=किं प्रकारकमाहारं गृह्णन्तीति प्रश्नः। उत्तरमाह-'दव्वओ जहा नेरइयाणं' द्रव्यतः यथा नैरयिकाणां, इत्यतिदेशात् नैरयिकवद्वाच्यम्। तत्र द्रव्यतः पृथिवीकायिकाः 'अणंतपएसियाइं' अनन्तप्रदेशिकान्=अनन्तप्रदेशयुक्तान् पुद्गलान् आहरन्ति, 'खेत्तओ असंखेज्जपएसो गाढाइं' क्षेत्रतोऽसंख्येयप्रदेशावगाढानि, क्षेत्रतोऽसंख्येय प्रदेशावगाहितपुद्गलानाहरन्ति। कालतो जघन्यमध्यमोत्तमस्थितिषु यां कामपि स्थितिमाश्रित्यस्थितानाम्-आहारयोग्यस्कन्धपरिणामेनावस्थितानां 'भावओ' भावतो-वर्णगन्धरसस्पर्शवतां पुद्गलानामाहारं कुर्वन्ति, इत्याद्यारभ्य सर्वं नैरयिकवदेव प्रज्ञापनासूत्रस्याष्टाविंशतितमस्यपदस्यप्रथमे आहारोद्देशे यथा कथितं

विना किसी विलम्ब के उत्पन्न होती रहती है। ऐसा एक भी समय नहीं जाता कि जिससें उन्हें आहार की अभिलाषा न बनी रहती हो। ये किस प्रकार का आहार करते हैं? इसका उत्तर प्रभुने यह दिया कि द्रव्य की अपेक्षा ये नारक जीवों की तरह अनन्तप्रदेशयुक्त पुद्गलों का आहार करते हैं, क्षेत्र की अपेक्षा असंख्यातप्रदेशावगाही पुद्गलों का आहार करते हैं, काल की अपेक्षा जघन्य, मध्यम और उत्कृष्ट इनस्थितियों में से किसी भी स्थिति में स्थित ऐसे आहारयोग्य परिणामवाले पुद्गलों का आहार करते हैं, तथा भाव की अपेक्षा वर्ण, रस, गंध, स्पर्श इन चार गुणवाले पुद्गलों का आहार करते हैं। यह विषय प्रज्ञापना सूत्र के अट्ठाइसवें पद के प्रथम अहारोद्देश में कहा गया है। सो उसी माफिक

કે તેમને પ્રતિસમય કોઈ પણ જાતના વિલમ્બ વિના આહારની ઇચ્છા થયા કરે છે. એવો એક પણ સમય વ્યતીત થતો નથી કે જ્યારે તેમને આહારની ઇચ્છા ઉત્પન્ન ન થતી હોય. તેઓ કેવા પ્રકારનો આહાર કરે છે? ભગવાને તે પ્રશ્નનો આ પ્રમાણે જવાબ દીધો-દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તેઓ નારક જીવોની જેમ અનંત પ્રદેશવાળાં પુદ્ગલોનો આહાર કરે છે, ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાહી પુદ્ગલોનો આહાર કરે છે, કાળની અપેક્ષાએ જઘન્ય, મધ્યમ, અને ઉત્તમ એ સ્થિતિમાંની કોઇ પણ સ્થિતિવાળાં આહારયોગ્ય પરિણામવાળાં પુદ્ગલોનો આહાર કરે છે, તથા ભાવની અપેક્ષાએ વર્ણ, રસ, ગંધ, અને સ્પર્શ એ ચાર ગુણોવાળાં પુદ્ગલોનો આહાર કરે છે.

આ વિષયનું નિરૂપણ પ્રજ્ઞાપના સૂત્રના ૨૮માં પદના પહેલા આહારોદ્દેશમાં કરવામાં આવ્યું છે. તો તે પ્રમાણે અહીં પણ સમજવાનું છે. ત્યાં તે કથન

तद्वदेव इहापि बोध्यम्। 'जाव' यावत् 'निव्वाघाएणंछद्दिसिं' निर्व्याघातेन षड्दिशम्, यदि व्याघातो न भवेत्तदाषट्स्वपि दिक्षु आहारो भवति, आहार व्याघातश्चलोकान्तस्य निष्कुटेष्वेव विदिशास्वेव=कोणेषु इति यावत् संभवति नान्यत्राहार व्याघातः; अतः व्याघातरहितस्थले षट्सु दिक्षु पूर्वपश्चिमोत्तरदक्षिणोर्ध्वाधोरूपासु आहारं कुर्वन्ति पृथिवीकायिकजीवा इति। पूर्वपश्चिमदक्षिणोत्तर चतुर्दिग्भागेस्थितान् पुद्गलान् तथा उर्ध्वमधः स्थितांश्च पुद्गलान् आहारार्थंते पृथिवीकायिक जीवा गृह्णन्तीति भावः। षण्णामपि दिग् विभागानामेवं यन्त्रं भवति-

	१ पूर्व	
३ उत्तर	५ ऊर्ध्व ६ अधः	४ दक्षिण
	२ पश्चिम	

यहाँ भी समझ लेना चाहिये। वहाँ वह कथन नारकों के आहार के विषय में कहने में आया है। यही बात यहां सूत्रकारने 'जहानेरइयाणं' पद द्वारा कही है। 'जाव निव्वाघाएणंछद्दिसिं' व्याघात न हो तो छहों दिशाओं के पुद्गलों का आहार होता है। आहार का व्याघात लोकान्त के निष्कुटों-कोनों में संभवित होता है-इनके सिवाय अन्य स्थानों में नहीं। इसलिये व्याघातरहित स्थल में छह दिशाओं में से-पूर्व, पश्चिम, उत्तर, दक्षिण, ऊर्ध्वदिशा और अधोदिशा इनमें में से ये पृथिवीकायिक जीव आहार ग्रहण करते हैं। तात्पर्य यह है कि इन छह दिशाओं में रहे हुए आहारयोग्य पुद्गलों को ये पृथिवीकायिक जीव आहारार्थ ग्रहण करते हैं। छह दिग्विभागों का यंत्र ऐसा है—

નારકોના આહારના વિષયમાં કર્યું છે. એજ વાત સૂત્રકારે અહીં "जहा नेरइयाणं" પદ દ્વારા કહી છે. "जाव निव्वाघाएणं छद्दिसिं" વ્યાઘાત ન હોય તો છએ દિશાઓનાં પુદ્ગલોનો આહાર થાય છે. આહારનો વ્યાઘાત લોકાન્તના નિષ્કુટોમાં (ખૂણાઓમાં) પણ સંભવિત હોય છે-તેમના સિવાયનાં અન્ય સ્થાનોમાં નહીં. તેથી વ્યાઘાત રહિત સ્થળમાં છએ દિશાઓમાંથી (પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર, દક્ષિણ, ઉર્ધ્વદિશા અને અધોદિશામાંથી) એ પૃથિવી કાયિક જીવો આહાર ગ્રહણ કરે છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તે છ દિશાઓમાં રહેલાં આહાર યોગ્ય પુદ્ગલોને પૃથિવી કાયિક જીવો આહારાર્થે ગ્રહણ કરે છે. છ દિગ્વિભાગોનું યંત્ર આ પ્રકારનું હોય છે—

'वाघायं पडुच्च' व्याघातं प्रतीत्य, व्याघातमाश्रित्य अन्तरायमधिकृत्येत्यर्थः, 'सिय तिदिसिं' इत्यादि, व्याघातश्च लोकान्त निष्कुटेषु संभवति नान्यत्र। 'सिय तिदिसि' स्यात् त्रिदिशम् आश्रित्य तिसृषु दिक्षु स्थितान् पुद्गलान् आहाराय गृह्णन्ति, कथं? तत्राह-यदा पृथिवीकायिक जीवा अधस्तने उपरितने वा कोणे-स्थिता भवन्ति तदा अधः प्रदेशे अलोक एव भवति तथा पूर्वस्यां दक्षिणस्यां च दिशि अलोक एव भवति, एवं प्रकारेण तिसृणामपि दिशामलोकावृततत्वात्, तद-

	१ पूर्व	
३ उत्तर	५ अर्ध्व ६ अधः	४ दक्षिण
	२ पश्चिम	

व्याघात की अपेक्षासे अर्थात् अंतराय को लेकर के "सिय ति दिसिं" इत्यादिरूप से सूत्रकारने कहा है-जब यह बात है कि व्याघात निष्कुटों में ही संभव होता है, दूसरे स्थानों में नहीं, तब तीन दिशाओं में स्थित पुद्गलों के ये जीव आहार के लिये ग्रहण करते हैं वह इस प्रकारसे है-जब पृथिवीकायिक जीव नीचेके कोने में अथवा ऊपरके कोने में स्थित होते हैं तब अधः प्रदेश में अलोक ही रहता है तथा पूर्वदिशा में और दक्षिणदिशा में भी अलोक रहता है। इस तरह तीनों दिशाएँ जब अलोकसे आवृत (ढकी) रहती हैं तब अलोकसे आवृत रहने

	પૂર્વ ૧	
ઉત્તર ૩	ઉર્ધ્વ ૫ અધઃ ૬	દક્ષિણ ૪
	પશ્ચિમ ૨	

વ્યાઘાતની અપેક્ષાએ એટલે કે અંતરાયની દૃષ્ટિએ "सियतिदिसिं" ઇત્યાદિ રૂપે સૂત્રકારે કહ્યું છે-"વ્યાઘાત નિષ્કુટોમાં (ખૂણાઓમાં) જ સંભવિત થાય છે, બીજાં સ્થાનોમાં નહીં" આમ હોવાથી ત્રણ દિશાઓમાં રહેલાં પુદ્‌ગલોને તે જીવો આહારાર્થે ગ્રહણ કરે છે. કેવી રીતે? એ હવે સમજાવવામાં આવે છે-જ્યારે પૃથિવી કાયિક જીવ અધસ્તન ખૂણામાં અથવા ઉપરિતન ખૂણામાં રહેલ હોય છે ત્યારે અધઃપ્રદેશમાં અલોક જ રહે છે, તથા પૂર્વદિશા અને દક્ષિણ-દિશામાં પણ અલોક રહે છે. આ રીતે ત્રણે દિશાઓ જ્યારે અલોકથી આવૃત

न्यासु तिसृषु दिशास्वेव पृथिवीकायिकजीवानामाहारग्रहणं भवति। एवमेवोपरितनकोणेपि वक्तव्यम्, अर्थात्–तत्रापि तिसृणां दिशामलोकेनावृततत्वात्, अवशिष्ट दिक्त्रये एवाहार ग्रहणं भवति। 'सिय चउदिसिं' स्याच्चतुर्दिशं–चतसृषु दिक्षु यदा अधउपरि उभयत्राप्यलोको भवेत् तदा चतसृषु दिक्षु आहाराय पुद्गलान् गृह्णन्ति ते जीवाः। 'सिय पंचदिसिं' स्यात् पञ्चदिशम्–पञ्चसु दिक्षु यदा पुनः पूर्वादीनां षण्णां दिशामन्यतमस्यामलोको भवेत् तदा पञ्चसु दिक्षु आहारार्थं पुद्गल ग्रहणं कुर्वन्ति। अथ वर्णादिकमपेक्ष्य पृथिवीकायिकाः कीदृशान् पुद्गलान् आहारतया गृह्णन्तीत्याशङ्कायामाह—'वण्णओ' इत्यादि। ते पृथिवीकायिका जीवाः

के कारण इन दिशाओं से भिन्नदिशाओं में ही पृथिवीकायिक जीव आहार ग्रहण करते हैं। इसी प्रकार से उपरितन कोने में स्थित रहता है तब अधःप्रदेश में अलोक ही होता है तथा पूर्वदिशा और दक्षिणदिशा में भी अलोक रहता है। इस तरह तीनों दिशाओंको अलोकसे आवृत होने के कारण तदन्य तीनों दिशाओं में ही पृथिवीकायिक जीवों का आहार ग्रहण होता है। "सियचउदिसिं" जब अधः उपरि दोनों ही जगह अलोक होता है तब चारों दिशाओं में रहे हुए पुद्गलों को आहार के लिये वे जीव ग्रहण करते हैं। "सिय पंचदिसिं" जब पूर्वादिक छह दिशाओं में किसी एक दिशा में अलोक होता है तब वे जीव पांच दिशाओं में रहे हुए पुद्गलों को आहार के लिये ग्रहण करते हैं। अब सूत्रकार यह बतलाते हैं कि ये पृथिवीकायिक जीव वर्णादिक की अपेक्षा से कैसे पुद्गलों का आहाररूप से ही ग्रहण करते हैं सो कहते हैं–

(वींटળાયેલ) રહે છે ત્યારે અલોકથી આવૃત રહેવાને કારણે તે દિશાઓ સિવાયની દિશાઓમાંથી જ પૃથિવી કાયિક જીવો આહાર ગ્રહણ કરે છે. એજ પ્રમાણે ઉપરિતન ખૂણામાં પણ સમજવું. એટલે કે જ્યારે પૃથિવી કાયિક જીવ ઉપરિતન ખૂણામાં (નિષ્કૂટમાં) રહેલ હોય છે ત્યારે અધ.પ્રદેશમાં અલોક જ હોય છે. તથા પૂર્વ અને દક્ષિણ દિશામાં પણ અલોક હોય છે. આ રીતે તે ત્રણે દિશાઓ અલોકથી આવૃત હોવાને કારણે તે સિવાયની ત્રણે દિશાઓમાંથી જ પૃથિવી કાયિક જીવોનો આહાર ગ્રહણ થાય છે. "સિય ચઉદ્દિસિં" જ્યારે નીચે અને ઉપર, એ બન્ને જગ્યાએ અલોક હોય છે ત્યારે ચારે દિશાઓમાં રહેલા પુદ્ગલોને તે જીવો આહારને માટે ગ્રહણ કરે છે. "સિય પંચ દિસિં" જ્યારે પૂર્વ આદિ છ દિશાઓમાંની કોઈ એક દિશામાં અલોક હોય છે ત્યારે તે જીવો પાંચ દિશાઓમાં રહેલાં પુદ્ગલોને આહારને માટે ગ્રહણ કરે છે. હવે સૂત્રકાર એ બતાવે છે કે વર્ણ આદિની અપેક્ષાએ પૃથિવી કાયિક જીવો

'वण्णओ' वर्णतः=वर्णमपेक्ष्य 'कालनीलपीयलोहिय सुकिल्लाइं' काल-नील-पीत-लोहित-शुक्लाम्-कालादिवर्णपञ्चकोपेतान् पुद्गलान् आहरन्ति। गन्धमाश्रित्याह-'गंधओ' गन्धतः-गन्धापेक्षया 'सुरभिगंधाइं' सुरभिगन्धादिकम्=सुरभिदुरभिगन्ध-युक्तान् आहरन्ति। रसमाश्रित्याह-'रसओ' रसतः=रसापेक्षया 'तित्ताइं' तिक्ता-दिकम्-तिक्तकटुकपायाम्लमधुररूप-रसपञ्चकम्-पञ्चरसोपेतान् पुद्गलान् आहरन्ति। स्पर्शमाश्रित्याह-'फासओ' स्पर्शतः=स्पर्शापेक्षया 'कक्खडाइं' कर्कशादिकम्-कर्कश-मृदु-गुरु-लघु-शीतोष्ण-स्निग्ध-रूक्षरूपअष्टस्पर्शयुक्तान् पुद्गलान् आहरन्ति पृथिवीकायिक जीवा इति। 'सेसं' शेषं कथितावशिष्टं 'तहेव' तथैव यथा नारकाणां तथा पृथिवीकायिकानामपि विज्ञेयम्। तथाहि-"जाइं भंते! लुक्खाइं आहरेंविताइं किं पुट्ठाइं अपुट्ठाइं? जाइं पुट्ठाइं ताइं किं ओगाढाइं अणोगाढाइं"

वर्ण की अपेक्षा से ये पृथिवीकायिक जीव कालनील आदि पांचों वर्णो से युक्त पुद्गलों का आहार करते हैं। गंध की अपेक्षा से-सुरभिदुरभि गंध से युक्त, रस की अपेक्षा से--तिक्त, कटुक, कपाय, अम्ल और मधुर इन पांच प्रकार के रसों से युक्त, स्पर्श की अपेक्षा से-कर्कश, मृदु, लघु, शीत, उष्ण, स्निग्ध और रूक्ष इन आठ प्रकार के स्पर्श से युक्त पुद्गलों का आहार करते हैं। सेस-इनके आहार के विपय में कथन से जो बाकी बचा है वह 'तहेव' जैसा नारकजीवों के प्रकरण में नारकों के आहार के विपय में कहा गया है वैसा ही इनके आहार के विषय में जानना चाहिये। वह इस प्रकार से है "जाइं भंते! लुक्खाइं आहारेंति ताइं किं पुट्ठाइं अपुट्ठाइं? जाइं पुट्ठाइं ताइं किं ओगाढाइं अणोगाढाइं" इत्यादि। हे भदन्त! जिन रूक्ष आहार पुद्गलों को ये आहाररूपसे ग्रहण

કેવાં પુદ્ગલોને આહારરૂપે ગ્રહણ કરે છે? વર્ણની અપેક્ષાએથી આ પૃથિવીકા-યિક જીવો કાલ નીલ આદિ પાંચે વર્ણોયુકત પુદગલોનો આહાર કરે છે.

ગંધની અપેક્ષાએ સુગંધ યુક્ત અને દુર્ગંધ યુક્ત, રસની અપેક્ષાએ તિક્ત, કડવો, કષાય, ખાટો અને મધુર એ પાચ રસથી યુક્ત, સ્પર્શની અપે-ક્ષાએ કર્કશ, મૃદુ, ગુરુ, લઘુ, શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, અને રૂક્ષ, એ આઠ પ્રકારના સ્પર્શવાળાં પુદ્ગલોનો આહાર પૃથિવી કાયિક જીવો કરે છે. 'सेस' તેમના આહારના વિષયમાં જે કથન કર્યું છે તે સિવાયનું બધું કથન "तहेव" નારક જીવોના પ્રકરણમાં નારક જીવોના આહારના વિષયમાં કહ્યા પ્રમાણે જ સમજવું. તે કથન આ પ્રમાણે છે—"जाइं भंते! लुक्खाइं आहारेंति ताइं किं पुट्ठाइं अपुट्ठाइं? जाइं पुट्ठाइं ताइं किं ओगाढाइं अणोगाढाइं" ઇત્યાદિ.

હે ભદન્ત! જે રૂક્ષ આહાર પુદ્ગલોને તેઓ આહાર રૂપે ગ્રહણ કરે છે તે રૂક્ષ આહાર પુદ્ગલો આત્મ પ્રદેશોની સાથે સ્પૃષ્ટ હોય છે કે અસ્પૃષ્ટ હોય છે? એટલે કે આત્મપ્રદેશોની સાથે સ્પૃષ્ટ રૂક્ષ આહાર પુદ્ગલોને તેઓ આહાર-

इत्यादि। हे भदन्त! यान् आहारपुद्गलान् रूक्षान् आहरन्ति तान् पुद्गलान् किम् आत्मप्रदेशैः स्पृष्टान् अस्पृष्टान् वा, यदियान् आत्मप्रदेशैः स्पृष्टान् पुद्गलान् गृह्णन्ति तान् पुद्गलान् अवगाढान् अनवगाढान् वा, इत्यादिकं सर्वं पूर्ववदेव एकादशसूत्रोक्त-नारकप्रकरणवदेव बोध्यम्, 'णाणत्तं' इति=नानात्वमिति भेदोविशेष इति यावत्, नारकापेक्षया आहारविषये पृथिवीकायस्य विशेषो विद्यते, सच विशेषोऽयम्–'कइभागं' इत्यादि।

'कइभागं' कतिभागमाहारम् 'आहरेंति' आहरन्ति, 'कइभागं' कतिभागं

करते हैं वे रूक्ष आहार पुद्गल आत्मप्रदेशों के साथ स्पृष्ट होते हैं या अस्पृष्ट होते हैं? अर्थात् आत्मप्रदेशों के साथ स्पृष्टरूक्ष आहार पुद्गलों को आहाररूप से ये ग्रहण करते हैं या आत्मप्रदेशों के साथ अस्पृष्ट हुए आहारपुद्गलों को आहाररूप से ग्रहण करते हैं? यदि आत्मप्रदेशों के साथ स्पृष्ट हुए जिन आहारपुद्गलों को ये आहाररूप से ग्रहण करते हैं तो पुनः यह प्रश्न होता है कि वे आत्मप्रदेशों के साथ स्पृष्ट पुद्गल अवगाढ होते हैं या अनवगाढ होते हैं? अवगाढ का मतलब आत्मप्रदेशों के साथ एक क्षेत्रावगाही होना है। इत्यादि समस्त पहले की तरह ही अर्थात् ११वें सूत्र में कथित नारक प्रकरण की तरह ही जानना चाहिये।

"णाणत्व" इस शब्द का अर्थ, भेद है। इसका तात्पर्य यह है कि नारक की अपेक्षा पृथिवीकायिक जीव के आहार के विषय में भेद है और वह इस प्रकार से है–गौतमस्वामी ने जब प्रभु से यह प्रश्न किया कि हे भदन्त! पृथिवीकायिक जीव कितने भाग का आहार करते हैं

રૂપે ગ્રહણ કરે છે કે આત્મપ્રદેશોની સાથે અસ્પૃષ્ટ આહાર પુદ્‌ગલોને તેઓ આહારરૂપે ગ્રહણ કરે છે? જો તેઓ આત્મપ્રદેશોની સાથે સ્પૃષ્ટ એવાં આહાર પુદ્‌ગલોને ગ્રહણ કરતા હોય તો પ્રશ્ન એ ઉદ્‌ભવે છે કે તે આત્મ-પ્રદેશોની સાથે સ્પૃષ્ટ પુદ્‌ગલો અવગાઢ હોય છે કે અનવગાઢ હોય છે? અવ-ગાઢ એટલે આત્મપ્રદેશોની સાથે એક ક્ષેત્રાવગાહી એવો અર્થ થાય છે. ઇત્યાદિ સમસ્ત વક્તવ્ય ૧૧માં સૂત્રમાં કહેલાં નારક પ્રકરણ પ્રમાણે જ સમજવું.

"णाणत्व" એટલે ભેદ. તેનું તાત્પર્ય એ છે કે નારકજીવો કરતાં પૃથિવી-કાયિક જીવોના આહારના વિષયમાં ભેદ રહેલો હોય છે. તે ભેદ આ પ્રમાણે છે–ગૌતમ સ્વામીએ પ્રભુને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછ્યો કે–હે ભદન્ત! પૃથિવી કાયિક

'फासादिंति' स्पर्शयन्ति अथवा 'फासादिंति'-स्पर्शेण आददति, स्पर्शनेन्द्रियेण आहारपुद्गलानां कतिभागं स्पृशन्ति। अथवा 'फासादिंति' स्पर्शनेन्द्रियेण आस्वादयंति। स्पर्शेन्द्रियेण गृह्णति, स्पर्शेन्द्रियेणोपलभंते, एतदुक्तं भवति यथा रसनेन्द्रियपर्याप्तिपर्याप्तक जीवा रसनेन्द्रियेणाहारमाददाना आस्वादयन्तीति कथ्यते तथा स्पर्शनेन्द्रियद्वारेणाहारमाददाना आस्वादयन्तीति कथ्यते। उत्तरमाह—'गोयमा' इत्यादि। 'गोयमा' हे गौतम ! 'असंखिज्जभागं' असंख्येयभागं–आहारपुद्गलानामसंख्येयभागं 'आहारेंति' आहारन्ति, तथा 'अणंतभागं' अनन्तभागं 'फासाइंति' स्पर्शयन्ति–आहारपुद्गलानामनन्तभागं स्पर्शेन्द्रियेण स्पृशन्तीत्यर्थः। 'जाव' यावत्-यावच्छब्देन–'पुढवीकाइयाणं भंते' जे पोग्गले आहारत्ताए गेण्हंति तेणं' इति

और कितने भाग का स्पर्श करते हैं ? अर्थात्–स्पर्शन इन्द्रिय से आहार के कितने भाग का स्पर्श करते हैं ? अथवा–स्पर्शन इन्द्रिय से आस्वादन करते हैं ? स्पर्शन इन्द्रियसे ग्रहण करते हैं ? उपलभन्त प्राप्त करते हैं ? इससे यह कहा गया है कि जिस तरह रसनेन्द्रियरूप पर्याप्ति से पर्याप्तक बने हुए जीव–तैयार हुई रसनेन्द्रियवाले जीव–रसनेन्द्रिय द्वारा आहार का उपभोग करते हुए "आस्वादन करते हैं" इस रूपसे कहा जाता है, उसी तरह स्पर्शन इन्द्रिय द्वारा आहार का उपभोग करते हुए पृथ्वीकायिक जीव "आस्वादन करते हैं" ऐसा कहा जाता है क्या ? तब प्रभुने उत्तर दिया–कि हे गौतम ! वे पृथिवीकायिक जीव आहारपुद्गलों के असंख्यातवें भाग का आहार करते हैं तथा स्पर्शन इन्द्रिय से आहार पुद्गलों के अनंतवें भाग को स्पर्श करते हैं। यहां "यावत्" शब्द से

જીવો કેટલા ભાગનો આહાર કરે છે અને કેટલા ભાગનો સ્પર્શ કરે છે? એટલે કે સ્પર્શેન્દ્રિયથી આહારના કેટલા ભાગનો સ્પર્શ કરે છે? અથવા સ્પર્શેન્દ્રિયથી આસ્વાદન કરે છે? સ્પર્શેન્દ્રિયથી ગ્રહણ કરે છે? ઉપલભન્ત પ્રાપ્ત કરે છે? તે પ્રશ્ન દ્વારા એમ પૂછવામાં આવ્યુ છે કે જેમ રસનેન્દ્રિયરૂપ પર્યાપ્તિથી પર્યાપ્તક બનેલા જીવો–તૈયાર થયેલ રસનેન્દ્રિયવાળા જીવો–રસના ઇન્દ્રિય દ્વારા આહારનો ઉપભોગ કરે છે."આસ્વાદન કરે છે" એમ કહેવાય છે, એજ પ્રમાણે સ્પર્શન ઇન્દ્રિય દ્વારા આહારનો ઉપભોગ કરતા પૃથિવી કાયિક જીવો "આસ્વાદન કરે છે" એવુ કહી શકાય ખરું? ત્યારે પ્રભુ ગૌતમ સ્વામીને જવાબ આપે છે કે–હે ગૌતમ! પૃથિવી કાયિક જીવો આહારપુદ્ગલોના અસંખ્યાતમાં ભાગનો આહાર કરે છે તથા સ્પર્શન ઇન્દ્રિય વડે આહાર પુદ્ગલોના અનંતમાં ભાગનો સ્પર્શ કરે છે. અહીં "યાવત્" શબ્દથી "પુઢવી-

संग्राह्यम् पुढवीकाइयाणं भंते' पृथिवीकायिकाः खलु हे भदन्त ! 'जे पोग्गले यान् पुद्गलान् 'आहारत्ताए' आहारतया 'गेण्हंति' गृह्णन्ति 'ते णं' ते खलु तेसिं तेषां पृथिवीकायिकानां 'पोग्गला' पुद्गलाः 'कीसत्ताए' कीदृशतया=केनाकारेण 'भुज्जो भुज्जो' भूयो भूयः परिणमंति=परिणामं प्राप्नुवन्ति ? इति प्रश्नः । उत्तरमाह-'गोयमा' हे गौतम ! 'फासिंदिय वेमायत्ताए' स्पर्शेन्द्रिय विमात्रतया स्पर्शेन्द्रियमाश्रित्य विमात्रा वि=विविधा मात्रा=परिणामविभागः स्पर्शेन्द्रियविमात्रा, तस्या भावस्तत्ता तया स्पर्शेन्द्रियमधिकृत्य कर्कशमृदुगुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरूक्षरूपाष्टस्पर्शेषु केनचिदेकेन स्पर्शेण 'भुज्जो भुज्जो' भूयो भूयः परिणमंति । 'सेसं जहा नेरइयाण'मिति शेषं यथा नैरयिकाणामिति, तच्चैवम्

"पुढवीकाइयाणं भंते ! जे पोग्गले आहारत्ताए गेण्हंति ते णं" इत्यादि पाठ का संग्रह करना चाहिये-इसका अर्थ इस प्रकार से है कि हे भदंत ! पृथिवीकायिक जीव जिन पुद्गलों को आहाररूप से ग्रहण करते हैं, वे पुद्गल उनके किस आहार से "भुज्जोर" बारंबार परिणाम को प्राप्त होते हैं ? ऐसा यह प्रश्न है । इसका उत्तर प्रभुने इस प्रकार से दिया है कि हे गौतम ! पृथिवीकायिक जीवों द्वारा जो पुद्गल आहाररूप से ग्रहण किये जाते हैं वे स्पर्शन इन्द्रिय की विमात्रा से बारंबार परिणाम को प्राप्त करते हैं । विविधपरिणाम विभाग का नाम विमात्रा है । इन पृथिवीकायिक जीवों के केवल एक स्पर्शन इन्द्रिय ही होती है । अतः इस स्पर्शन इन्द्रिय की अपेक्षा से वे आहाररूप से गृहीत पुद्गल कर्कश, मृदु, गुरु, लघु, शीत, उष्ण, स्निग्ध, रूक्ष इन आठ स्पर्शो में से किसी एक स्पर्श से बारंबार परिणत होते रहते हैं । "सेसं जहा नेरइ-

काइयाणं भंते ! जे पोग्गले आहारत्ताए गेण्हति तेणं" ઈત્યાદિ પાઠનો સમાવેશ કરવો જોઈએ. તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે-હે ભદન્ત ! પૃથિવી કાયિક જીવો જે પુદ્ગલોને આહારરૂપે ગ્રહણ કરે છે તે પુદ્ગલો કયા આકારે ("भुज्जो२")- વારંવાર પરિણમે છે ? ભગવાન મહાવીર સ્વામીએ તે પ્રશ્નનો જવાબ આ પ્રમાણે આપ્યો છે-હે ગૌતમ ! પૃથિવી કાયિક જીવો દ્વારા જે પુદ્ગલો આહારરૂપે ગ્રહણ કરાય છે તે સ્પર્શન ઇન્દ્રિયની વિમાત્રા રૂપે વારંવાર પરિણમે છે. વિવિધ પરિણામ વિભાગને વિમાત્રા કહે છે. તે પૃથિવી કાયિક જીવોને ફક્ત સ્પર્શેન્દ્રિય જ હોય છે. તેથી તે સ્પર્શેન્દ્રિયની અપેક્ષાએ આહારરૂપે ગ્રહણ થયેલ પુદ્ગલો કર્કશ, મૃદુ, ગુરુ, લઘુ, શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ એ આઠ સ્પર્શોમાંથી કોઈ એક સ્પર્શરૂપે વારંવાર પરિણમ્યા કરે છે. "सेसं जहा नेरइयाणं इति" આ પ્રમાણેનું જે કથન છે તેનો ભાવાર્થ આ પ્રકારનો છે.—

"पुढवीकाइया णं भंते पुव्वाहारिया पोग्गला परिणया" इत्यादि
कानां भदन्त ! पूर्वाहृताः पुद्गलाः परिणताः, इत्यादिकं सर्वं प्रश्न
कियत्पर्यन्तमित्याह–'जाव' यावत्–'नो अचलियं कम्मं निज्जरें
कर्म निर्जरयन्ति, इति पर्यन्तं वाच्यम्। 'एवं जाव वणस्सइकाइ
वनस्पतिकायिकानामिति, एवम्-अनेनाभिलापेन 'जाव' यावत्
याणं' वनस्पतिकायिकानां, यथा तथा पृथिवीकायिकसूत्राणि
तेजस्कायिक वायुकायिक वनस्पतिकायिकसूत्राण्यपि ज्ञेयानीति
विषये वैलक्षण्यं विद्यते तत आह–'नवरम्' विशेषस्त्वयम्–'ठिई
जस्स' स्थितिर्वर्णयितव्या यायस्य, यस्य जीवस्य यावती स्थिति
तत्र जघन्यतः सर्वेषां स्थितिरन्तर्मुहूर्तम्, उत्कृष्टतोऽप्कायानां
तेजस्कायिकानांमहोरात्रत्रयम्, वायुकायिकानां त्रीणिवर्षसहस्रा
यिकानां दशसहस्रवर्षाणि,

या णं इति" जो ऐसा कहा है वह इस प्रकार से है। कि-
भंते ! पुव्वाहारिया पोग्गला परिणया" इत्यादि–हे भ
कायिक जीवों के द्वारा पूर्वकाल में आहाररूप से गृहीत
क्या परिणत हो सकते हैं"? इत्यादिक नारकपाठों में स
उत्तर "नो अचलियं कम्मं निज्जरेंति यहां तक लगा लेना
जाव वणस्सइ काइयाणं" ऐसा जो कहा है उसका तात
इसी तरह से अर्थात् पृथिवीकायिक सूत्रों की तरह
तेजस्कायिकसूत्र, वायुकायिकसूत्र और वनस्पतिकायिकस
चाहिये। परन्तु इन जीवों की स्थिति के विषय में जो वि
बात "नवरं" द्वारा कही गई है–जो इस प्रकार से है–

"पुढवी काइयाणं भंते! पुव्वाहारिया पोग्गला परिणया" ઇત્યાદિ
પૃથિવીકાયિક જીવો દ્વારા પૂર્વકાળે ગ્રહણ કરાયેલ પુદ્ગલો શું
શકે છે?" ઇત્યાદિ નારક પ્રકરણમાં આવતો પાઠ અને તેના જ
આવેલ "नो अचलियं कम्मं निज्जरेंति" અહીં સુધીનો પાઠ પૃથ્
આહારના વિષયમાં પણ લાગુ પડે છે. "एवं जाव वणस्स
પ્રમાણે જે કહ્યું છે તેનું તાત્પર્ય એવું છે કે–પૃથિવીકાયિક સૂત્રોની
યિક સૂત્ર, તેજસ્કાયિક સૂત્ર, વાયુકાયિક સૂત્ર અને વનસ્પતિ
સમજવું. પણ એ જીવોની સ્થિતિના વિષયમાં જે વિશેષતા છે તે

तदुक्तम्—" बावीसई सहस्सा, सत्त सहस्साइं तिन्नि अहोरत्तं।
वाए तिन्नि सहस्सा, दसवाससहस्सियारुक्खे "
छाया—द्वाविंशतिः सहस्राणि सप्तसहस्राणि त्रीणि अहोरात्राणि।
वाते त्रीणि सहस्राणि दशवर्षसहस्राणि वृक्षे॥ " इति।

'उच्छासो वेमायाए' उच्छ्वासो विमात्रया=उच्छासकालो विमात्रया भवति, एते इयत्कालेन श्वासोच्छ्वासं गृह्णन्तीति छद्मस्थैर्ज्ञातुं न शक्यत इति भावः ॥सू०१९॥

॥ इति पृथिवीकायिकादि निरूपणम् ॥

अथ द्वीन्द्रियवर्णनमाह:—

मूलम्—बेइंदियाणं ठिई भाणियव्वा उस्सासो वेमायाए, बेइंदियाणं आहारे पुच्छा !, अणाभोगनिव्वत्तिए, तहेव। तत्थ णं जे से आभोगनिव्वत्तिए से णं असंखेज्जसमइए अंतो मुहु-

---

" बावीसइ सहस्सा, सत्त सहस्साइं तिन्नि अहोरत्तं।
वाए तिन्नि सहस्सा, दसवाससहस्सियारुक्खे ॥ १ ॥"

पृथिवीकायिक आदि जीवों की सब की जघन्यस्थिति तो अन्तर्मुहूर्त की है परन्तु अप्कायिक जीवों की उत्कृष्टस्थिति सातहजारवर्ष की है, तेजस्कायिक जीवों की तीन अहोरात्र की है, वायुकायिक जीवों की तीनहजार वर्ष की है, और वनस्पतिकायिक जीवों की १० हजारवर्षकी है। इसलिए यह कहा है। "उच्छासो वेमायाए" उच्छ्वासकाल विमात्रा से होता है जो ऐसा कहा गया है—उसका कारण यह है कि ये जीव इतने काल के बाद श्वसोच्छ्वास ग्रहण करते हैं यह छद्मस्थों के जानने में नहीं आता है ॥ सू० ॥ १९ ॥

बावीसइ सहस्सा, सत्त सहस्साइं तिन्न अहोरतं।
वाए तिन्नि सहस्सा, दसवास सहस्सियारुक्खे ॥१॥"

પૃથિવીકાયિક આદિ સઘળા જીવોની જઘન્ય (ઓછામાં ઓછી) સ્થિતિ તો અન્ત-મુહૂર્તની જ છે. પણ અપ્કાયિક જીવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સાત હજાર વર્ષની છે, તેજસ્કાયિક જીવોની ત્રણ અહોરાત્ર (દિવસ રાત) ની છે, વાયુકાયિક જીવોની ત્રણ હજાર વર્ષની છે અને વનસ્પતિકાયિક જીવોની દસ હજાર વર્ષની છે.

"उच्छासो वेमायाए" "ઉચ્છ્વાસકાળ વિમાત્રાએ થાય છે," એમ કહેવાનું કારણ એ છે કે તે જીવો કેટલા કાળે શ્વાસોચ્છ્વાસ ગ્રહણ કરે છે તે જાણી શકાતું નથી. ॥ સૂ. ૧૯ ॥

त्तिए वेमायाए आहारट्ठे समुप्पज्जइ, से सं तहेव, जाव अणंतभागं आसायंति। बेइंदियाणं भंते जे पोग्गले आहारत्ताए गेण्हंति ते किं सव्वे आहारेंति णो सव्वे आहारेंति, गोयमा! बेइंदियाणं दुविहे आहारे पन्नत्ते, तं जहा—लोमाहारे पक्खे वा—हारे य। जे पोग्गले लोमाहारत्ताए गिण्हंति ते सव्वे अपरिसेसिए आहारेंति, जे पोग्गले पक्खे वाहारत्ताए गेण्हंति तेसिं णं पोग्गलाणं असंखिज्जभागं आहारेंति, अणेगाइं च णं भागसहस्साइं अणासाइज्जमाणाइं अफासाइज्जमाणाइं विद्धंसं आगच्छंति। एएसि णं भंते! पोग्गलाणं अणासाइज्जमाणाणं अफासाइज्जमाणाणं य कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा, गोयमा सव्वत्थो वा पुग्गला अणासाइज्जमाणा अफासाइज्जमाणा अनंतगुणा। बेइंदियाणं भंते जे पोग्गले आहारत्ताए गिण्हंति ते णं तेसिं पुग्गला कीसत्ताए भुज्जो भुज्जो परिणमंति? गोयमा! जिब्भिदिय—फासिंदिय वेमायाए भुज्जो भुज्जो परिणमंति। वेइंदियाणं भंते! पुव्वाहारिया पोग्गला परिणया? तहेव जाव नो अचलियं कम्मं निज्जरेंति॥सू०२०॥

छाया—द्वीन्द्रियाणां स्थितिर्भणितव्या, उच्छ्वासो विमात्रया, द्वीन्द्रियाणा-

द्वीन्द्रियप्रस्तावका निरूपण—

'वेइंदियाणं ठिई भाणियव्वा" इत्यादि।

(वेइंदियाणं ठिई भाणियव्वा) द्वीन्द्रियके प्रस्तावमें दो इन्द्रिय जीवों की स्थिति का कथन करना चाहिये। (उस्सासो वेमायाए) इनके उच्छ्-

द्वीन्द्रिय प्रस्ताव—

"वे इंदियाणं ठिई भाणियव्वा" इत्यादि।

(वेइंदियाणं ठिई भाणियव्वा) द्वीन्द्रिय જીવોના વક્તવ્યમાં બે ઇન્દ્રિયોવાળા જીવોની ભવસ્થિતિનું કથન થવું જોઇએ. (उस्सासो वेमायाए) તેમનો શ્વાસોચ્છ્વાસ વિમાત્રાથી થાય છે તેમ કહેવું જોઇએ. (वेइंदियाणं आहारे पुच्छा) તે द्वीन्द्रिय

ाहारे पृच्छा अनाभोगनिर्वर्त्तितस्ततथैव, तत्रयोऽसौ आभोगनिर्वर्त्तितः सोऽसंख्येय सामयिक आन्तर्मौहूर्त्तिको विमात्रया आहारार्थः समुत्पद्यते, शेषं तथैव यावद-

वास के विषय में विमात्रा से उच्छ्वास होता है ऐसा कहना चाहिये (बेइंदियाणं आहारेपुच्छा) इन दो इन्द्रिय जीवों का आहार कैसा होता है इस प्रकारसे इनके आहार के विषय में प्रश्न पहले की तरह करना चाहिये-अर्थात् हे भदन्त ! दो इन्द्रिय जीव क्या आहारार्थी होते हैं ? ऐसा प्रश्न करना चाहिये और उसका "हां होते हैं" इस प्रकार से उत्तर देना चाहिये। (अणाभोग निव्वत्तिए तहेव) अनाभोगनिर्वर्तित आहार पूर्वकी तरह ही होता है-अर्थात् दो इन्द्रिय जीवोंका आहार अनाभोगनिर्वर्तित और आभोगनिर्वर्तित दोनों प्रकारका होता है। इनमें जो अनाभोगनिर्वर्तित होता है वह तो नारकजीवोंकी तरहसे होता है ऐसा जानना चाहिये। (तत्थ णं जे से आभोगनिव्वत्तिए) तथा जो आभोगनिर्वर्तित आहार होता है (से णं असंखेज्ज समइए अंतोमुहुत्तिए) वह असंख्यात समयवाले अन्तर्मुहूर्त में होता है। यह अन्तर्मुहूर्तरूप समय यहां (वेमायाए) विमात्रा से लिया गया है। (आहारट्ठेसमुप्पज्जइ) इस तरह दो इन्द्रिय जीवों के आभोगनिर्वर्तित आहार की अभिलाषा विमात्रा से असंख्यात समयवाले अन्तर्मुहूर्त्त में होती है। (सेसं तहेव जाव अणंतभागं आसायंति) इसके सिवाय बाकी का

જીવોનો આહાર કેવો હોય છે તે પ્રકારનો પ્રશ્ન પૂર્વોક્ત જીવોની જેમ ઉદ્‌ભવવો જોઈએ. એટલે કે આ પ્રકારનો પ્રશ્ન પૂછવો જોઈએ-હે ભદન્ત ! દ્વીન્દ્રિય જીવોને આહારની ઇચ્છા થાય છે ખરી ? અને તેનો એવો જવાબ મળવો જોઈએ કે- હા, તેમને આહારની ઇચ્છા થાય છે. (अणाभोग निव्वत्तिए तहेव) અનાભોગ નિવર્તિત આહાર આગળ બતાવ્યા પ્રમાણે થાય છે. એટલે કે દ્વીન્દ્રિય જીવો આભોગનિવર્તિત અને અનાભોગનિવર્તિત, એ બન્ને પ્રકારનો આહાર લે છે. તેમાંનો જે અનાભોગનિવર્તિત આહાર હોય છે તે નારક જીવોના અનાભોગ-નિવર્તિત આહારની જેમ જ થાય છે. (तत्थणं जे से आभोगनिव्वत्तिए) તથા જે આભોગનિવર્તિત આહાર હોય છે તે (सेणं असंखेज्ज समइए अंतो मुहुत्तिए) અસંખ્યાત સમયવાળા અન્તર્મુહૂર્તમાં લેવાય છે. તે અન્તર્મુહૂર્તરૂપ સમય અહીં (वेमायाए) વિમાત્રાથી લેવાયો છે (आहारट्ठे समुप्पज्जइ) આ રીતે દ્વીન્દ્રિય જીવોને આભોગનિવર્તિત આહારની ઇચ્છા વિમાત્રાથી અસંખ્યાત સમયવાળા અન્તર્મુહૂર્તમાં થાય છે. (सेसं तहेव जाव अणंतभाग आसायंति) આ સિવાયનું

नन्तभागमास्वादयन्ति। द्वीन्द्रिया भदन्त ! यान् पुद्गलानाहारतया गृह्णन्ति तान् किं सर्वानाहरन्ति नो सर्वानाहरन्ति ? गौतम ! द्वीन्द्रियाणां द्विविध आहारः प्रज्ञप्तः

कथन नारक जीवों के आहार संबंधी प्रकरण की तरह (अणंतभागं आसायंति) यहां तक के प्रकरणानुसार जानना चाहिये–वह प्रकरणगत पाठ इस प्रकार से है "बेइंदिया किं आहारं आहारयंति ?" दोइन्द्रिय जीव किस पदार्थ का आहार करते हैं यहां से लेकर "बेइंदियाणं भंते जे पोग्गले आहारत्ताए गिण्हंति ते णं तेसिं पोग्गलाणं सेयालंसि कइभागंआहारंति ? कइभागं आसायंति ? गोयमा ! असंखेज्जइभागं आहारेंति" हे भदंत ! दो इन्द्रिय जीव जिन पुद्गलोंको आहाररूपसे ग्रहण करते हैं वे उन पुद्गलोंके कितने भागका आहार करते हैं ? और कितने भागका आस्वादन करते हैं? उत्तर–हे गौतम! वे ग्रहणकालके उत्तरकाल में असंख्यातवें भागका आहार करते हैं यहां तकका समस्त कथन नैरयिक जीवों की वक्तव्यता की तरह जानना चाहिये। तथा आस्वादन के विषय में इसी सूत्र में यह कहते हैं कि आहाररूप से गृहीत पुद्गलों के अनंतवें भाग का वे दो इन्द्रिय जीव रसनाइन्द्रिय द्वारा आस्वादन करते हैं।

(बेइंदियाणं भंते ! पोग्गले आहारत्ताए गेण्हंति ते किं सव्वे आहारेंति, णो सव्वे आहारेंति ?) हे भदन्त ! दो इन्द्रिय जीव जिन पुद्गलों को आहाररूप से ग्रहण करते हैं, वे क्या उन सब का ही आहार

આદીનું સમસ્ત કથન નારક જીવોના આહાર વિષેના પ્રકરણમાં "अणंतभागं- आसायंति" ત્યાં સુધી બતાવ્યા પ્રમાણે સમજવું. તે પ્રકરણમાં આપેલો પાઠ આ પ્રમાણે છે–"बेइंदिया किं आहारं आहारयंति"–બે ઇન્દ્રિય જીવો કેવા પ્રકારનો આહાર કરે છે" ત્યાંથી શરૂ કરીને "बेइंदियाणं भंते ! जो पोग्गले आहारत्ताए गिण्हंति तेण तेसि पोग्गलाण सेयालंसि कइभागं आहारंति ? कइभागं आसायंति ? गोयमा ! असंखेज्जइ भाग आहारेति"–"હે ભદન્ત ! દ્વીન્દ્રિય જીવ જે પુદ્ગલોને આહારરૂપે ગ્રહણ કરે છે તે પુદ્ગલોના કેટલામા ભાગને તેઓ આહારરૂપે ગ્રહણ કરે છે ? અને કેટલામા ભાગનું આસ્વાદન કરે છે ? ઉત્તર–હે ગૌતમ ! તેઓ અસંખ્યાતમા ભાગનો આહાર કરે છે." ત્યાં સુધીનું બધું વર્ણન નારક જીવોના વર્ણન પ્રમાણે જ સમજવું. આસ્વાદનના વિષયમાં એજ સૂત્રમાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે બે ઇન્દ્રિય જીવો આહારરૂપે ગ્રહણ કરેલ પુદ્ગલોના અનંતમા ભાગનું રસના ઇન્દ્રિય દ્વારા આસ્વાદન કરે છે. (बेइंदियाणं भंते ! जो पोग्गले आहारत्ताए गेण्हंति ते किं सव्वे आहारेंति णो सव्वे आहारेंति ?) હે- ભદન્ત ! દ્વીન્દ્રિય જીવો જે પુદ્ગલોને આહારરૂપે ગ્રહણ કરે છે, તે બધાં

तद्यथा–लोमाहारः प्रक्षेपाहारश्च। यान् पुद्गलान् लोमाहारतया गृह्णन्ति तान् सर्वान् अपरिशेपितान् आहरन्ति, यान् पुद्गलान् प्रक्षेपाहारतया गृह्णन्ति तेषां पुद्गलानामसंख्येयभागमाहरन्ति, अनेकानि च खलु भागसहस्राणि अनास्वाद्यमानानि अस्पृश्यमानानि विध्वंसमागच्छंति। एतेषां भदन्त! पुद्गलानामनास्वाद्यमानानाम् अस्पृश्यमानानां च कतरे कतरेभ्योऽल्पा वा बहुका वा तुल्या वा विशेषाधिका वा?

करते हैं, या सब का आहार नहीं करते हैं? (गोयमा!) हे गौतम! (बेइंदियाणंदुविहे आहारे पण्णत्ते) दो इन्द्रिय जीवों का आहार दो प्रकार का कहा गया है। (तं जहा) वह इस प्रकार से हैं–(लोमाहारे पक्खेवाहारे य) एक लोमाहार और दूसरा प्रक्षेपाहार। (जे पोग्गले लोमाहारत्ताए गिण्हंति ते सव्वे अपरिसेसिए आहारेंति) जिन पुद्गलों को वे दो इन्द्रियजीव रोमाहाररूप से ग्रहण करते हैं उन सब को वे सम्पूर्णरूप से खा जाते हैं। (जे पोग्गले पक्खेवाहारत्ताए गिण्हति तेसिं णं पोग्गलाणं असंखिज्जभागं आहारेंति) तथा जिन पुद्गलों को वे प्रक्षेपाहाररूप से ग्रहण करते हैं, उनके असंख्यातवें भाग का तो वे आहार करते हैं (अणेगाइं च णं भागसहस्साइं अणासाइज्जमाणाइं अफासाइज्जमाणाइं विद्धंसं आगच्छंति) बाकी अनेक हजार भाग चखे बिना स्पर्श किये बिना नष्ट हो जाते हैं। (एएसिं णं भंते! पोग्गलाणं अणासाइज्जमाणाणं अफासाइज्जमाणाणं य कयरे हिंतो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा?) हे भदन्त! इन नहीं चखे हुए, नहीं छुए हुए

પુદ્‌ગલોનો તેઓ આહાર કરે છે કે તે બધાં પુદ્‌ગલોનો તેઓ આહાર કરતા નથી? (गोयमा!) હે ગૌતમ! (बेइंदियाणं दुविहे आहारे पण्णत्ते બેઈન્દ્રિય જીવોના આહાર બે પ્રકારના કહ્યા છે. (जहा) તે પ્રકારો આ પ્રમાણે છે–(लोमाहारे पक्खेवाहारे य (૧) લોમાહાર અને (૨) પ્રક્ષેપાહાર. (जे पोग्गले लोनाहारत्ताए गेण्हंति ते सव्वे अपरिसेसिए आहारेंति) જે પુદ્‌ગલોને તેઓ લોમાહારરૂપે ગ્રહણ કરે છે તે બધાંને તેઓ પૂરે પૂરા ખાઈ જાય છે. (जे पोग्गले पक्खेवाहारत्ताए गेण्हंति तेसिं णं पोग्गलाणं असंखिज्ज भागं आहारेंति) તથા જે પુદ્‌ગલોને તેઓ પ્રક્ષેપાહારરૂપે ગ્રહણ કરે છે, તેમના અસંખ્યાતમાં ભાગનો તેઓ આહાર કરે છે, (अणेगाइं च णं भागसहस्साइं अणास्साइज्जमाणाइं अफासाइज्जमाणाइं विद्धंसं आगच्छंति) બાકીના અનેક હજાર ભાગોનો વિના ચાખ્યે અને વિનાસ્પર્શ કર્યે નાશ થઈ જાય છે (एएसिं णं भंते! पोग्गलाणं अणासाइज्जमाणाणं अफासाइज्जमाणाणं य कयरे हिंतो अप्पा वा बहुया तुल्ला वा विसेसाहिया वा?) હે ભદન્ત! તે નહીં ચખાયેલ અને નહીં સ્પર્શ પામેલ પુદ્‌ગલોમાંના ક્યાં

गौतम ! सर्वस्तोकाः पुद्गला अनास्वाद्यमानाः, अस्पृश्यमाना अनन्तगुणाः। द्वीन्द्रिया भदन्त ! यान् पुद्गलानाहारतया गृह्णन्ति ते तेषां पुद्गलाः कीदृशतया भूयोभूयः परिणमंति, गौतम ! जिह्वेन्द्रिय स्पर्शेन्द्रिय विमात्रतया भूयोभूयः परिणमंति, द्वीन्द्रियाणां भदन्त ! पूर्वाहृताः पुद्गलाः परिणताः तथैव यावत् नो अचलितं कर्म निर्जरयन्ति ॥सू०२०॥

पुद्गलों में कौन पुद्गल किन पुद्गलों से अल्प हैं ?, कौन पुद्गल किन पुद्गलों से बहुत हैं ? कौन पुद्गल किन पुद्गलों के तुल्य है ? कौन पुद्गल किन पुद्गलों से विशेषाधिक हैं ? (गोयमा !) हे गौतम ! (सव्वत्थो वा पुग्गला अणासाइज्जमाणा, अफासाइज्जमाणा अणंतगुणा) हे गौतम ! जो पुद्गल चखने में नहीं आये हैं वे पुद्गल सब से कम हैं और जो पुद्गल स्पर्श करने में नहीं आये हैं वे अनंतगुणे हैं। (बेइंदियाणं भंते ! जे पोग्गले आहारत्ताए गिण्हंति तेणं तेसिं पोग्गला कीसत्ताए भुज्जो२ परिणमंति ?) हे भदन्त ! जिन पुद्गलों को दो इन्द्रिय जीव आहाररूपसे ग्रहण करते हैं उनके वे पुद्गल किस आकार से बार२ परिणमते हैं ? (गोयमा) हे गौतम (जिब्भिंदिय फासिंदिय वेमायाए भुज्जो२ परिणमंति) जिह्वाइन्द्रिय और स्पर्शनइन्द्रिय की विविधता से वे पुद्गल बारंबार परिणमते हैं। (बेइंदियाणं पुव्वाहारिया पोग्गला परिणया ?) हे भदन्त ! दो इन्द्रिय जीवों के द्वारा पूर्वकाल में आहाररूप से ग्रहण किये हुए पुद्गल परिणत हो चुके हैं क्या ? (तहेव जाव नो अचलियं

પુદ્ગલોથી ઓછાં છે ? કયાં પુદ્ગલો કયાં કરતાં વધારે છે ? કયાં પુદ્ગલો કયાં પુદ્ગલોની સમાન છે ? કયાં પુદ્ગલો કયાં પુદ્ગલોથી વિશેષાધિક છે ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (सव्वत्थो वा पुग्गला अणासाइज्जमाणा, अफासाइज्जमाणा अणंत गुणा) જે પુદ્ગલો ચાખવામાં આવ્યાં હોતાં નથી તે પુદ્ગલોની સંખ્યા સૌથી ઓછી હોય છે, અને સ્પર્શ કર્યા વિનાના પુદ્ગલોની સંખ્યા અનંત ગણી હોય છે.

(बेइंदियाणं भंते ! जे पोग्गले आहारत्ताए गिण्हंति तेणं तेसिं पुग्गला कीसत्ताए भुज्जो २ परिणमंति ?) હે ભદન્ત ! બે ઇન્દ્રિય જીવો જે પુદ્ગલોને આહારરૂપે ગ્રહણ કરે છે તે પુદ્ગલો કેવા આકારે વારંવાર પરિણમે છે ?

(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (जिब्भिंदिय फासिंदिय वेमायाए भुज्जो २ परिणमंति) જિહ્વા ઇન્દ્રિય અને સ્પર્શેન્દ્રિયની વિવિધતાએ તે પુદ્ગલો વારંવાર પરિણમે છે. (बेइंदियाणं पुव्वाहारिया पोग्गला परिणया ?) હે ભદન્ત ! બે ઇન્દ્રિય જીવો દ્વારા પૂર્વકાળે આહારરૂપે ગ્રહણ કરાયેલ પુદ્ગલો પરિણત થઈ ચુકયાં હોય છે

टीका—एकेन्द्रियजीवानां स्थित्यादिकं निरूप्य साम्प्रतं द्वीन्द्रियाणां स्थित्यादिकं निरूपयन्नाह—बेइंदियाणं इत्यादि। 'बेइंदियाणं' द्वीन्द्रियाणां 'ठिई' स्थितिः 'भणियव्वा' भणितव्या, द्वादशवर्षाणि स्थितिर्द्वीन्द्रियाणां कथनीयेतिभावः। तदनु 'उस्सासो' उच्छ्वासः=श्वासोच्छ्वासः 'वेमायाए' विमात्रया=वि=विषमा=छद्मस्थैर्निश्चेतुमशक्या मात्रा=कालविभागः तया, कियत्कालेन द्वीन्द्रियाः श्वासोच्छ्वासं गृह्णन्तीति छद्मस्थैर्ज्ञातुमशक्यं भवति। 'बेइंदियाणं' द्वीन्द्रियाणां 'आहारे' आहारविषये 'पृच्छा' पृच्छा=प्रश्नः 'अणाभोगणियत्तिए' अनाभोगनिर्व-

---

कम्मं निज्जरेंति) यह सब पूर्व की तरह ही " नो अचलियं कम्मं निज्जरेंति " इस पाठतक समझना चाहिये।

टीकार्थ—इस सूत्र द्वारा सूत्रकारने द्वीन्द्रिय जीवों की स्थिति आदि का निरूपण किया है। क्योंकि एकेन्द्रिय जीवों की स्थिति आदि का वे पहले निरूपण कर चुके हैं। इसमें उन्होंने द्वीन्द्रियजीवों की उत्कृष्ट स्थिति १२ वर्ष की कही है। उच्छ्वास को विमात्रा से कहा है। विमात्रा में " वि " शब्द विषम अर्थ का वाचक है और " मात्रा " शब्द कालविभाग का। जहाँ काल का विभाग निश्चित करने में अशक्य हो उसका नाम विमात्रा है। द्वीन्द्रिय जीव कितने काल में श्वासोच्छ्वास लेते हैं यह निश्चित करके नहीं कहा जा सकता है। इसलिये श्वासोच्छ्वास को विमात्रा से कहा है। दो इन्द्रिय जीवों के विषय में, जब आहार संबंधी प्रश्न किया गया तो वहाँ यह उत्तररूप में प्रकट किया गया कि इनका दोनों प्रकार का आहार होता है। " आहार

કે નહીં ? (तहेव जाव नो अचलियं कम्मं निज्जरेंति) આ બધી બાબત "नो अचलियं कम्मं निज्जरेंति" સુધીના પાઠ પ્રમાણે આગળ મુજબ સમજવી.

ટીકાર્થ—આ સૂત્ર દ્વારા સૂત્રકારે બે ઈન્દ્રિય જીવોની સ્થિતિ વગેરેનું નિરૂપણ કર્યું છે, કારણ કે એકેન્દ્રિય જીવોની સ્થિતિ વગેરેનું નિરૂપણ તો આગળ કરવામાં આવ્યું છે. આ સૂત્રમાં તેમણે બે ઈન્દ્રિય જીવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ (આયુષ્ય) બાર વર્ષની કહી છે. ઉચ્છ્વાસ વિમાત્રાવાળો કહ્યો છે. "विमात्रा" પદમાં वि ઉપસર્ગ વિષમ અર્થનો વાચક છે અને 'मात्रा' કાળ-વિભાગનો વાચક છે. જ્યાં કાળનો વિભાગ નક્કી કરવો અશક્ય હોય તેનું નામ વિમાત્રા છે. બે ઇન્દ્રિય જીવો કેટલા કાળે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે તે નિશ્ચિત કરીને કહી શકાતું નથી. તેથી તેમના શ્વાસોચ્છ્વાસને વિમાત્રાવાળો કહ્યો છે. બે ઈન્દ્રિય જીવોના આહારના વિષયમાં પૂછાયેલ પ્રશ્નના જવાબમાં એમ બતાવવામાં આવ્યું છે કે તેઓ બન્ને પ્રકારનો આહાર ગ્રહણ કરે છે. "આહાર

र्त्तितः, इच्छामन्तरेण जायमान आहाराभिलाषः 'तहेव' तथैव नारकवदेव, स च तेषाम् अनुसमयं=प्रतिसमयं अविरहितं=विरहरहितं निरन्तरं भवति। 'तत्थ णं जे से' तत्र खलु योऽसौ 'आभोगनिव्वत्तिए' आभोगनिर्वर्त्तितः 'आहारयामि' इतीच्छापूर्वकं जायमान आहाराभिलाषः स खलु द्वीन्द्रियाणां 'असंखेज्जसमइए' असंख्यातसामयिकः-असंख्यात समयवान्, असंख्यातसमयस्तु अवसर्पिण्यादिरूपोऽपि भवतीत्यत आह: 'अन्तोमुहुत्तिए' आन्तमौहूर्त्तिकः=अन्तर्मुहूर्त्तकालिकः, तस्मिन्नन्तर्मुहूर्त्तेऽपि 'वेमायाए' विमात्रया=विषमान्तर्मुहूर्त्तरूपया, विमात्रत्वंचात्र समया संख्येयत्वस्यासंख्येयभेदवत्त्वाद् विज्ञेयम् 'आहारट्ठे' आहारार्थः 'समुप्पज्जइ' समुत्पद्यते। 'सेसं' शेषम् अवशिष्टं 'तहेव' तथैव 'जाव' यावत्–यावच्छब्देन

करूँ" इस प्रकार की इच्छा के बिना जो आहार होता है वह अनाभोगनिर्वतित आहार है। और यह अनाभोगनिर्वतित आहार की अभिलाषा उनके अविरहितरूप से निरन्तर होती रहती है। नारकजीवोंके आहार के प्रकरण में जिस प्रकार से इस आहार का कथन किया गया है वैसी ही कथन यहाँ पर जानना चाहिये। आभोगनिर्वर्तित आहार जो "आहार करूँ" इस प्रकार की अभिलाषा से होता है वह द्वीन्द्रिय जीवों के असंख्यात समयवाले अन्तर्मुहूर्त में होता है। और यह अन्तर्मुहूर्त भी यहां विमात्रारूप से लिया गया है। क्योंकि अन्तर्मुहूर्त का असंख्यात समय भी असंख्यात भेदवाला होती है। तात्पर्य–कहने का यह है कि दो इन्द्रिय जीवों का आभोगनिर्वर्तित आहार होता है उसका काल असंख्यात समय कहा गया है। सो यह असंख्यात समय अवसर्पिणी आदिरूप भी हो सकता है। इसलिये

કરૂં" એવી ઇચ્છા વિના જે આહાર ગ્રહણ કરાય છે તે આહારને અનાભોગનિર્વર્તિત આહાર કહે છે. અને તે અનાભોગનિવર્તિત આહારની અભિલાષા તેમને અવિલમ્બપણે નિરન્તર થતી રહે છે. નારક જીવોના આહારના પ્રકરણમાં જે પ્રમાણે તેમના આ આહારનું કથન કર્યું છે તે પ્રમાણે જ કથન બેઇન્દ્રિય જીવોના આહારના વિષયમાં સમજવું. "હું આહાર કરૂં" આ પ્રકારની ઇચ્છાપૂર્વક જે આભોગનિવર્તિત આહાર લેવાય છે તે બેઇન્દ્રિય જીવો અસંખ્યાત સમયવાળા અન્તર્મુહૂર્તમાં લે છે. અને તે અન્તર્મુહૂર્ત પણ અહીં વિમાત્રારૂપે લેવાયું છે. કારણ કે અન્તર્મુહૂર્તની અસંખ્યાત સમયતાને લીધે તે અસંખ્યાત ભેદવાળો હોય છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે બે ઇન્દ્રિય જીવોના આભોગનિવર્તિત આહારનો કાળ અસંખ્યાત સમય કહ્યો છે. તે અસંખ્યાત સમય અવસર્પિણી આદિ રૂપ પણ હોઈ શકે છે. તેથી અસંખ્યાત સમયરૂપ અવસર્પિણી કાળ

'बेइंदिया किं आहारं आहरंति' इत्यारभ्य 'बेइंदियाणं भंते ! जे पोग्गले आहारत्ताए गिण्हंति तेणं तेसिं पोग्गलाणं सेयालंसि कइभागं आहारेंति ?' कइभागंआसायंति ? गोयमा ! असंखेज्जइभागं आहारेंति" इत्यन्तं सर्वं नैरयिक वक्तव्यतावद् विज्ञेयम्। अत्र सूत्र एव प्रोच्यते-'अणंतभागं' अनन्तभागं आहारतया गृहीतानां पुद्गलानामनन्तभागं 'आसायंति' आस्वादयन्तिरसनेन्द्रियद्वारेण उपलभन्ते इत्यर्थः।

असंख्यात समयरूप अवसर्पिणी आदि काल यहां ग्रहण न हो इसके लिये असंख्यात समयवाला अन्तर्मुहूर्त काल यहाँ लिया गया है। अन्तर्मुहूर्त भी असंख्यात समय का असंख्यात भेदवाला होता है। इसलिये इनका यह आहार किस किस भेदवाले अन्तर्मुहूर्त में होता है यह भी निश्चित नहीं हो सकता है इसीलिये इसे विमात्रारूप से कहा गया है। विमात्रा से असंख्यात समयवाला दो इन्द्रिय जीव का आहार दो प्रकार का कहा गया है। एक रोमाहार और दूसरा प्रक्षेपाहार। जो आहार वृष्टि आदि कालादिकों में बहुमूत्रता से जाना जाता है वह लोमाहार है। तथा ग्रास-कौरों-के रूपमें जो आहार मुखमें डाला जाता है वह प्रक्षेपाहार है। रोमद्वारा जो पुद्गल वर्षादिऋतुओंमें शरीरमें प्रविष्ट होते हैं वह रोमाहार हैं। रोम द्वारा शरीर में प्रविष्ट हुए पुद्गलों का ज्ञान बहुमूत्रता से होता है। रोमाहार द्वारा द्वीन्द्रिय जीव जिन पुद्गलों को आहाररूप से ग्रहण करते हैं वे पुद्गल सम्पूर्णरूप से आहार में उपयुक्त हो जाते हैं उनमें एक भी ऐसा पुद्गल नहीं बचता जो आहार-

ગ્રહણ ન કરવાને માટે અહીં અસંખ્યાત સમયવાળો અન્તર્મુહૂર્તકાળ લેવામાં આવ્યો છે. અન્તર્મુહૂર્ત પણ અસંખ્યાત સમયનું હોય છે. તેથી તેમનો તે આહાર કયા સમયે થાય છે તે પણ નક્કી થઈ શકતું નથી. તેથી તેને વિમાત્રા વાળો કહ્યો છે. વિમાત્રાની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત સમયવાળા બે ઇન્દ્રિય જીવનો આહાર બે પ્રકારનો કહ્યો છે.-(૧) રોમાહાર (લોમાહાર) અને (૨) પ્રક્ષેપાહાર. જે આહાર કાલાદિકોમાં બહુમૂત્રતાથી જાણી શકાય છે તે આહારને લોમાહાર કહે છે, તથા જે આહાર કોળિયા દ્વારા મુખમાં મૂકાય છે તે આહારને પ્રક્ષેપાહાર કહે છે. રોમ દ્વારા જે પુદ્‌ગલો વર્ષાદિ ઋતુઓમાં શરીરમાં પ્રવેશ પામે છે તેને રોમાહાર કહે છે. રોમ દ્વારા શરીરમાં પ્રવેશ થયેલાં પુદ્‌ગલોનું જ્ઞાન બહુમૂત્રતાથી થાય છે. રોમાહાર દ્વારા જે પુદ્‌ગલોને બે ઇન્દ્રિય જીવો આહારરૂપે ગ્રહણ કરે છે તે પુદ્‌ગલો સંપૂર્ણ રીતે આહારમાં ઉપયુક્ત થઈ જાય છે તેમાંનું એક પણ પુદ્‌ગલ આહારમાં ઉપયુક્ત થતું ન હોય એવું બનતું

रूप से उपयुक्त न होता हो। द्वीन्द्रिय जीव जिन पुद्गलों को प्रक्षेपाहार द्वारा ग्रहण करते हैं उनमें विशेषता है और वह इस प्रकार से है कि-प्रक्षेपाहार द्वारा जो पुद्गल आहार के लिये ग्रहण किये जाते हैं वे सभी द्वीन्द्रिय जीवों के आहार में उपयुक्त होते हों सो बात नहीं है किन्तु उन गृहीत पुद्गलों में से असंख्यातवें भाग के पुद्गल ही ऐसे होते हैं जो आहार में काम आते हैं बाकी के उस गृहीत आहार के पुद्गलों में से ऐसे कई हजार भाग हैं जो रसनेन्द्रिय द्वारा स्वाद के विषयभूत नहीं नहीं बनते हैं। और स्पर्शन इन्द्रिय द्वारा छूनेतक में भी नहीं आते हैं। किन्तु नष्ट हो जाते हैं। नष्ट हो जाने का तात्पर्य इस आहार में ऐसा है कि जिन पुद्गलों को ये द्वीन्द्रिय जीव प्रक्षेपाहार द्वारा ग्रहण करते हैं-उन गृहीत पुद्गलों के कई हजार भाग आस्वाद और स्पर्श के विषयभूत न बनकर ही सूक्ष्म और स्थूलरूप से कितने पुद्गल शरीर के बाहर और कितने पुद्गल शरीर के भीतर ही नष्ट हो जाते हैं। अब प्रश्न यह होता है कि जो पुद्गल अनास्वाद्यमान है और अस्पृश्यमान हैं तथा शरीर के भीतर बाहर जिन का ध्वंस हो जाता है उन पुद्गलों के बीच में कौन पुद्गल किन पुद्गलों से अल्प हैं, किनसे ज्यादा हैं, किनके तुल्य हैं और किन से विशेषाधिक हैं। तब इस प्रश्न का उत्तर देते हुए

નથી. બે ઇન્દ્રિય જીવો પ્રક્ષેપાહાર દ્વારા જે પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે તે પુદ્ગલોમાં આ પ્રકારની વિશેષતા હોય છે-પ્રક્ષેપાહાર દ્વારા જે પુદ્ગલો આહારને માટે ગ્રહણ કરાય છે તે બધાં પુદ્ગલો બે ઇન્દ્રિય જીવોના આહારમાં ઉપયુક્ત થાય છે એવું બનતું નથી, પણ તે ગૃહીત પુદ્ગલોમાંના અસંખ્યાત પુદ્ગલો જ એવાં હોય છે કે જે આહારના કામમાં આવે છે બાકીના ગૃહીત પુદ્ગલોમાં એવાં કેટલાય હજાર ભાગ હોય છે કે જે રસનાઇન્દ્રિય દ્વારા સ્વાદના વિષયભૂત બનતાં નથી, અને સ્પર્શેન્દ્રિય દ્વારા સ્પર્શ પણ પામતાં નથી. પણ તેઓ નષ્ટ થઈ જાય છે. અહીં નષ્ટ થઈ જવાનું તાત્પર્ય એવું છે કે જે પુદ્ગલોને દ્વીન્દ્રિય જીવો પ્રક્ષેપાહાર દ્વારા ગ્રહણ કરે છે, તે ગૃહીત પુદ્ગલોના કેટલાય હજાર ભાગ આસ્વાદ કે સ્પર્શના વિષયભૂત બન્યા વિના જ સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ રૂપે (કેટલાંક પુદ્ગલ) શરીરની બહાર અને કેટલાંક પુદ્ગલ શરીરની અંદર જ નાશ પામે છે. હવે એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે જે પુદ્ગલો સ્વાદ કે સ્પર્શના વિષયભૂત બનતાં નથી અને જેમનો શરીરની બહાર કે અંદર નાશ થઈ જાય છે તે પુદ્ગલોમાંના કયાં પુદ્ગલો કયાં પુદ્ગલોથી ઓછાં છે? કયાં પુદ્ગલો વધારે હોય છે? કયાં પુદ્ગલો સમાન છે? અને કયાં પુદ્ગલો વિશેષાધિક છે? આ

गौतमः पृच्छति–'बेइंदियाणं भंते !' द्वीन्द्रियाः खलु भदन्त ! 'जे पोग्गले' यान् पुद्गलान् 'आहारत्ताए गेण्हंति' आहारतया गृह्णन्ति 'ते' तान् किं 'सव्वे आहारंति' सर्वान् आहरन्ति ? अथवा 'नो सव्वे आहरंति' न सर्वान् आहारन्ति ? इति प्रश्नः। उत्तरमाह–'गोयमा !' हे गौतम ! 'बेइंदियाणं' द्वीन्द्रियाणां 'दुविहे' द्विविधः

भगवान् ने कहा कि हे गौतम ! जो पुद्गल अनास्वाद्यमान हैं अर्थात् रसनेन्द्रिय के विषयभूत नहीं हुए हैं केवल रसनेन्द्रिय गम्य हैं वे स्तोक (थोड़े) हैं–अर्थात् अस्पृश्यमान पुद्गलों के अनन्तभागवर्ती हैं। तथा जो अस्पृश्यमान स्पर्शन इन्द्रिय के विषयभूत नहीं हुए हैं–केवल स्पर्शनेन्द्रियगम्य हैं–वे पुद्गल रसनाइन्द्रिय के अविषयभूत बने हुए पुद्गलों की अपेक्षा अनन्तगुणे हैं। पुनः गौतमस्वामीने प्रश्न किया कि हे भदन्त ? दो इन्द्रिय जीव जिन पुद्गलों को आहाररूप से ग्रहण करते हैं वे पुद्गल उनके किस आकारसे बारंबार परिणमित होते रहते हैं? तब इसका उत्तर प्रभुने यों दिया कि हे गौतम ! दो इन्द्रिय जीवों के स्पर्शन और रसना ये दो ही इन्द्रियां होतीं हैं–सो ये आहाररूप से ग्रहण किये पुद्गल विविध प्रकार से जिह्वाइन्द्रियरूप से और स्पर्शन इन्द्रियरूप से बारंबार परिणमित होते रहते हैं। गौतमस्वामीने प्रभु से फिर पूछा कि हे भदन्त ! इन द्वीन्द्रिय जीवों ने जिन पुद्गलों को आहाररूप से पूर्वकाल में ग्रहण किया वे पुद्गल क्या परिणाम को प्राप्त कर चुकते हैं ? तब प्रभु ने समझाया कि हे गौतम ! इस विषय में नारक जीवों के इस प्रकरण में

પ્રશ્નના જવાબમાં ભગવાને કહ્યુ છે–કે હે ગૌતમ ! જે પુદ્દગલો અનાસ્વાદ્યમાન છે એટલે કે ફક્ત રસનાઇન્દ્રિયના વિષયભૂત જ બન્યાં છે તેઓ સ્તોક (ઓછાં) છે–એટલે કે અસ્પૃશ્યમાન પુદ્દગલોના અનન્ત ભાગવર્તી છે. તથા જે અસ્પૃશ્યમાન–ફક્ત સ્પર્શેન્દ્રિયના વિષયભૂત છે–સ્પર્શેન્દ્રિય ગમ્ય છે–તે પુદ્દગલો રસના ઇન્દ્રિયને વિષયભૂત બનેલાં પુદ્દગલો કરતાં અનંત ઘણા છે. વળી ગૌતમ સ્વામી પ્રશ્ન પૂછે છે કે હે ભદન્ત ! દ્વીન્દ્રિય જીવો જે પુદ્દગલોને આહારરૂપે ગ્રહણ કરે છે તે પુદ્દગલો કયા આકારે વારંવાર પરિણમ્યાં કરે છે ? તેના જવાબમાં પ્રભુએ કહ્યુ કે હે ગૌતમ ! દ્વીન્દ્રિય જીવોને સ્પર્શન અને રસના, એ બે ઇન્દ્રિયો જ હોય છે. તેથી આહારરૂપે ગ્રહણ કરાયેલાં તે પુદ્દગલો વારંવાર જિહ્વા ઇન્દ્રિય અને સ્પર્શન ઇન્દ્રિય રૂપે પરિણમિત થયાં કરે છે. વળી ગૌતમ સ્વામી પૂછે છે કે હે ભદન્ત ! તે દ્વીન્દ્રિય જીવોએ જે પુદ્દગલોને આહારરૂપે પૂર્વકાળે ગ્રહણ કર્યા હોય છે તે પુદ્દગલો શું પરિણમન પામી ચૂક્યાં હોય છે ? ત્યારે પ્રભુ તેમને આ પ્રમાણે સમજાવે છે કે હે ગૌતમ ! આ વિષયના સંબંધમાં નારક

'आहारे' आहारः 'पन्नत्ते' प्रज्ञप्तः 'तं जहा' तद्यथा-'लोमाहारे' रोमाहारः, यो कालादिषु बहुमूत्रतया ज्ञायते सः 'पक्खेवाहारेय' प्रक्षेपाहारश्च; कावलिकः, यः कवलैर्मुखे प्रक्षिप्यते सः, 'जे पोग्गले' यान् पुद्गलान् 'लोमाहारत्ताए' रोमाहारतया 'गिण्हंति' गृह्णन्ति 'ते सव्वे' तान् सर्वान् 'अपरिसेसिए' अपरिशेषितान् अनवशिष्टान् सम्पूर्णानित्यर्थः। 'आहारेंति' आहारन्ति 'जे पोग्गले' यान् पुद्गलान् 'पक्खेवाहारत्ताए' प्रक्षेपाहारतया-कवलाहारतया 'गिण्हंति' गृह्णन्ति 'तेसि णं पोग्गलाणं' तेषां खलु पुद्गलानाम् 'असंखेज्जइभागं' असंख्येयभागं 'आहारेंति' आहरन्ति, तत्र 'अणेगाइं च णं' अनेकानि च खलु 'भागसहस्साइं' भागसहस्राणि-तस्याहारस्यानेकसहस्रभागा इत्यर्थः, 'अणासाइज्जमाणाइं' अनास्वाद्यमानानि-रसनेन्द्रियेण स्वादविषयमप्राप्तान्येव 'अफासाइज्जमाणाइं' अस्पृश्यमानानि-स्पर्शेन्द्रियेण स्पर्शविषयमप्राप्तान्येव 'विद्धंसं' विध्वंसं=विनाशं आगच्छन्ति=प्राप्नुवन्ति। अस्मिन्नाहारे अनेक सहस्रसंख्यकाः पुद्गलाः आस्वादविषयं स्पर्शविषयंचाप्राप्ताएव स्थौल्य सौक्ष्म्याभ्यां केचिद्वहिः केचिदन्तश्च विनश्यन्तीति भावः। पुनःपृच्छति 'एएसि णं भंते' एतेषां खलु भदन्त! वहिरन्तश्च विनाशमापन्नानां 'पोग्गलाणं' पुद्गलानां, कीदृशानामित्याह-'अणासइज्जमाणाणं' अनास्वाद्यमानानां 'अफासाइज्जमाणाणं य' अस्पृश्यमानानां च मध्ये 'कयरे' कतरे कियन्तः पुद्गलाः 'कयरेहिंतो' कतरेभ्यः=कियद्भ्यः पुद्गलेभ्यः 'अप्पा वा' अल्पा वा 'वहुया वा' वहुका वा, 'तुल्ला वा' तुल्या वा 'विसेसाहिया वा' विशेषाधिका वा? भगवानाह—'गोयमा' हे गौतम! 'सव्वत्थो वा' सर्वस्तोकाः=सर्वाल्पाः 'पोग्गला' पुद्गलाः 'अणासाइज्जमाणा' अनास्वाद्यमानाः ये केवलं रसनेन्द्रियविषयास्ते स्तोकाः, अस्पृश्यमानानां पुद्गलानामनन्तभागवर्त्तिन इत्यर्थः। 'अफासाइज्जमाणा' अस्पृश्यमानाः केवलं स्पर्शेन्द्रियविषयाः पुद्गलाः अनन्तगुणाः आस्वाद्यमानेभ्यः रसनेन्द्रियविषयेभ्यः पुद्गलेभ्यः सकाशादनन्तगुणाधिका इत्यर्थः। पुनःपृच्छति-'वेइंदियाणं भंते' द्वीन्द्रियाः खलु भदन्त! 'जे पोग्गले' यान् पुद्गलान् 'आहारत्ताए' आहारतया 'गिण्हंति' गृह्णन्ति 'तेणं' ते खलु पुद्गलाः 'तेसिं' तेषां द्वीन्द्रियाणां 'कीसत्ताए' कीदृशतया=केनाकारेण 'भुज्जो भुज्जो' भूयो भूयः 'परिणमन्ति? उत्तरमाह-'गोयमा' हे गौतम! 'जिब्भिंदिय फासिंदिय वेमायत्ताए' जिह्वेन्द्रिय स्पर्शेन्द्रिय विमात्रतया=कदाचिज्जिह्वेन्द्रियतया कदाचित्स्पर्शेन्द्रियतया 'भुज्जो भुज्जो' भूयोभूयः परिणमन्ति पुनः पृच्छति-'वेइंदियाणं भंते' द्वीन्द्रियाणां भदन्त! 'पुव्वाहारिया' पूर्वाहृताः-पूर्वमाहारतया गृहीताः 'पोग्गला' पुद्गलाः 'परिणया' परिणताः परिणामं प्राप्ताः किम्? उत्तरमाह-'तहेव' तथैव नैरयिकवक्तव्यतावदेव सर्वं विज्ञे-

यम्, कियत्पर्यन्तमित्याह-'जावे'-त्यादि 'जाव' यावत् परिणामादारभ्य चयोपचयोदीरणवेदननिर्जीर्णसूत्रपर्यन्तं 'नो अचलियं कम्मं निज्जरेंति' नो अचलितं कर्म निर्जरयन्तीति ॥ सू. २० ॥

॥ इति द्वीन्द्रियनिरूपणम् ॥

अथ त्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियनिरूपणम्—

मूलम्-तेइंदिय चउरिंदियाणं णाणत्तं ठिईए जाव अणेगाइं च णं भागसहस्साइं अणाघाइज्जमाणाइं अणासाइज्जमाणाइं अफासाइज्जमाणाइं विद्धंसं आगच्छंति, एएसिं णं भंते पोग्गलाणं अणाघाइज्जमाणा३ पुच्छा, गोयमा ! सव्वत्थोवा पुग्गला अणाघाइज्जमाणा, अणासाइज्जमाणा अणंतगुणा, अफासाइज्जमाणा अणंतगुणा, तेइंदियाणं घाणिंदिय--जिब्भिंदिय--फासिंदिय--वेमायाए भुज्जो भुज्जो परिणमंति, चउरिंदियाणं चक्खिंदियघाणिंदिय-जिब्भिंदिय-फासिंदियत्ताए भुज्जो भुज्जो परिणमंति॥सू०२१॥

छाया--त्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियाणां नानात्वं स्थितौ यावत् अनेकानि च खलु

जो कहा जा चुका है उसी प्रकार से इसका उत्तर समझना चाहिये। अर्थात् नारक प्रकरणोक्त परिणाम से लेकर चय, उपचय, उदीरण, वेदन और निर्जीर्ण सूत्रतक यह सब विषय दो इन्द्रिय जीवों के विषय में लगा लेना चाहिये ॥ सू० २० ॥

तेइन्द्रियचतुरिन्द्रिय निरूपण—

'तेइंदियचउरिंदियाणं' इत्यादि।

(तेइंदियचउरिंदया णं णाणत्तं ठिइए) तीन इन्द्रियवाले और चार इन्द्रियवाले जीवों की स्थिति में भेद है। बाकी समस्त विषय पहले

જીવોના આહાર વિષયક પ્રકરણમાં જે પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે જ દ્વીન્દ્રિય જીવો વિષે પણ સમજવું. એટલે કે નારક પ્રકરણમાં કહેલ પરિણામથી લઈને ચય, ઉપચય, ઉદીરણા, વેદન અને નિર્જીર્ણ સુધીનો સમસ્ત વિષય દ્વીન્દ્રિય જીવોને લાગુ પાડી શકાય છે ॥સૂ. ૨૦॥

तेइन्द्रियचतुरिन्द्रिय निरूपणम्—

'तेइंदियचउरिंदियाणं' इत्यादि।

(तेइंदिय चउरिंदियाणं णाणत्तं ठिइए) ત્રણ ઇન્દ્રિયોવાળાં અને ચાર ઇન્દ્રિયો વાળાં જીવોની સ્થિતિમાં ભેદ છે. બાકીનો સમસ્ત વિષય દ્વીન્દ્રિય જીવો પ્રમાણે

भागसहस्राणि अनाघ्रायमाणानि अनास्वाद्यमानानि अस्पृश्यमानानि विध्वंसमागच्छंति, एतेषां भदन्त ! पुद्गलानामनाघ्रायमाणानां पृच्छा, गौतम ! सर्वस्तोकाः पुद्गलाः आस्वाद्यमाना अनाघ्रायमाणा अनास्वाद्यमाना अनन्तगुणाः अस्पृश्यमाना अनंतगुणाः त्रीन्द्रियाणां घ्राणेन्द्रिय-जिह्वेन्द्रिय-स्पर्शेन्द्रिय-विमात्रया भूयोभूयः

जैसा है वैसा ही-अर्थात् द्वीन्द्रिय जैसा जानना चाहिये। (जाव अणेगाइं च णं भागसहस्साइं अणाघाइज्जमाणाइं अणासाइज्जमाणाइं अफासाइज्जमाणाइं निद्धंसं आगच्छंति) यावत् अनेक हजार भाग सूंघे बिना, चखे बिना, और स्पर्श किये बिना नष्ट हो जाते हैं। (एएसिं णं भंते ! पोग्गलाणं अणाघाइज्जमाणाणं ३ पुच्छा) प्रश्न-हे भदन्त ! इन नहीं सूंघे गये, नहीं चखे गये और नहीं स्पर्श किये गये पुद्गलों में से कौन पुद्गल किन पुद्गलोंसे स्तोक (थोड़े) हैं, कौन अधिक हैं, कौन तुल्य हैं और कौन विशेषाधिक हैं ? (गोयमा !) हे गौतम ! (सव्वत्थोवा पुग्गला अणाघाइज्जमाणा, अणासाइज्जमाणा, अणंतगुणा अफासाइज्जमाणा अनंतगुणा) नहीं सूंघे गये पुद्गल सब से थोड़े हैं। इनकी अपेक्षा जो नहीं चखे गये पुद्गल हैं वे अनंतगुणे हैं। और जो पुद्गल स्पर्श नहीं किये गये हैं वे इनसे भी अनंतगुणे हैं । (तेइंदिया णं घाणिंदिय जिब्भिंदिय-फासिंदिय वेमायाए भुज्जो भुज्जो परिणमंति) तीन इन्द्रियवाले जीवों के द्वारा ग्रहण किया गया आहार घ्राणेन्द्रिय, जिह्वेन्द्रिय और स्पर्शनेन्द्रिय

જ છે. (जाव अणेगाइं च णं भाग सहस्साइं अणाघाइज्जमाणाइं अफासाइज्जमाणाइं निद्धंसं आगच्छंति) અનેક હજાર ભાગ સૂંઘ્યા વિના, ચાખ્યા વિના અને સ્પર્શ કર્યા વિના નષ્ટ થઈ જાય છે, ત્યાં સુધીનું કથન દ્વીન્દ્રિય જીવો પ્રમાણે જ સમજવું. (ए ए सिंणं भंते ! पोग्गलाणं अणाघाइज्जमाणाणं ३ पुच्छा) प्रश्न- હે ભદન્ત ! તે નહીં સૂંઘાયેલાં, નહીં ચખાયેલાં અને નહીં સ્પર્શાયેલાં પુદ્ગલોમાંથી કયાં પુદ્ગલો કયાં પુદ્ગલોથી ઓછાં છે ? કયાં વધારે છે ? કયાં સમાન છે ? અને કયાં પુદ્ગલો વિશેષાધિક છે ? ઉત્તર-(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (सव्वत्थोवा पुग्गला अणाघाइज्जमाणा, अणासाइज्जमाणा, अणंत गुणा अफासाइज्जमाणा अणंतगुणा) સૂંઘ્યા વિનાના પુદ્ગલો સૌથી ઓછાં હોય છે. તેના કરતાં અનંત ગણા પુદ્ગલો ચાખ્યા વિનાના હોય છે. અને જે પુદ્ગલોનો સ્પર્શ કરાયો નથી તે પુદ્ગલો તો ચાખ્યા વિનાના પુદ્ગલો કરતાં પણ અનંત ગણા છે. (तिइंदिया णं घाणिंदिय जिब्भिदिय-फासिंदिय वेमायाए भुज्जो २ परिणमंति) ત્રણ ઇન્દ્રિયોવાળાં જીવો દ્વારા ગૃહીત આહાર પુદ્ગલો ઘ્રાણેન્દ્રિય, જિહ્વેન્દ્રિય

परिणमन्ति, चतुरिन्द्रियाणां चक्षुरिन्द्रिय-घ्राणेन्द्रिय-जिह्वेन्द्रिय-स्पर्शेन्द्रियतया भूयोभूयः परिणमन्ति ॥ सू. २१ ॥

टीका—द्वीन्द्रियजीवानां स्थित्यादि स्वरूपं निरूप्य साम्प्रतं त्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियजीवानां स्थित्यादि स्वरूपं चिन्तयितुमाह-' तेइंदिय ' इत्यादि ।

' तेइंदियचउरिंदियाणं ' त्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियाणां-त्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियजीवानां वक्तव्यतायां 'णाणत्तं' नानात्वं=द्वीन्द्रियापेक्षया भेदः अस्ति। कुत्र? इत्याह- 'ठिईए' स्थितौ=स्थित्यादि विपये स्थित्याहारविषये भेदोऽस्ति। कियदवधि? इत्याह-'जाव' यावत्-यावच्छब्देन स्थितौ विशेषो यथा-" तेंदियचउरिंदियाणं भंते केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता? गोयमा! जहन्नेणंअंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं तेइंदि-

---

की विमात्रा से बारंबार परिणमता है। (चउरिंदियाणं चक्खिदिय-घाणिंदिय, जिब्भिंदिय फासिंदियत्ताए भुज्जो२ परिणमंति) चार इन्द्रिय वाले जीवों के द्वारा खाया गया आहार चक्षुइन्द्रिय, घ्राणेन्द्रिय, जिह्वेन्द्रिय और स्पर्शनइन्द्रियरूप से विमात्रा से बार२ परिणमता है।

टीकार्थ—इस सूत्रद्वारा सूत्रकार ने तीन इन्द्रियवाले और चार इन्द्रियवाले जीवों की स्थिति आदि का वर्णन किया है। इसके पहले वे दो इन्द्रियवाले जीवों की स्थिति आदि का वर्णन कर चुके हैं। दो इन्द्रियवाले जीवों की वक्तव्यता की अपेक्षा तीन इन्द्रिय और चार इन्द्रियवाले जीवों की वक्तव्यता में भेद है। और वह भेद स्थिति, और आहार के विषय में है। इसी बात को जानने के लिये प्रभु से गौतम ने प्रश्न किया कि हे भदन्त! ते इन्द्रिय और चौ इन्द्रिय जीवों की स्थिति कितने काल की है? तब प्रभुने उनसे कहा कि हे गौतम! " जहन्नेणं

અને સ્પર્શન ઇન્દ્રિયની વિમાત્રાએ વારંવાર પરિણમે છે. (चउरिंदियाणं चक्खिदिय-घाणिंदिय-जिब्भिंदिय-फासिंदियताए भुज्जो २ परिणमंति) ચાર ઇન્દ્રિયોવાળા જીવો દ્વારા ખવાયેલો આહાર ચક્ષુઇન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, જિહ્વેન્દ્રિય અને સ્પર્શેન્દ્રિયરૂપે વારંવાર પરિણમે છે.

ટીકાર્થ—આ સૂત્ર દ્વારા સૂત્રકારે તે ઇન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય જીવોની સ્થિતિ આદિનું વર્ણન કર્યું છે. આ પહેલાં બે ઇન્દ્રિય જીવોની સ્થિતિ આદિનું વર્ણન સૂત્રકારે કર્યું છે. દ્વીન્દ્રિય જીવો અને તે ઇન્દ્રિય તથા ચતુરિન્દ્રિય જીવોના વર્ણનમાં જે ભેદ છે તે તેમની સ્થિતિ, શ્વાસ અને આહારના વિષયમાં છે. એ વાત જાણવાને માટે જ ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને પૂછે છે કે હે ભદન્ત! તે ઇન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય જીવોની સ્થિતિ કેટલા કાળની છે? ત્યારે ભગવાન તેમને જવાબ આપે છે-હે ગૌતમ! "जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं" ઓછામાં

याणं एगूणपन्नासं राइंदियाइं, चउरिंदियाणं छम्मासा" त्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियाणं जघन्यस्थितिरन्तर्मुहूर्त्तम्, उत्कर्षेण त्रीन्द्रियाणां स्थितिः एकोनपञ्चाशत्तं रात्रिन्दिवानि, चतुरिन्द्रियाणां चोत्कृष्टास्थितिः षण्मासान् मासषट्कपरिमितेत्यर्थः। उच्छ्वासः पृथिवीकायिकानामिव यथा 'ऊसासो वेमायाए' उच्छ्वासो विमात्रया त्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियाः इयत्कालेन उच्छ्वासं गृह्णन्तीति छद्मस्थैर्ज्ञातुं न शक्यते। आहारसूत्रं यथा–'तेइंदियचउरिंदियाणं भंते! जे पोग्गले आहारत्ताए गेण्हंति ते किं सव्वे आहारंति नो सव्वे आहारंति?' इत्यादि पृथिवीकायसूत्रोक्तं यावच्छब्देन संग्राह्यम्। 'अणेगाइं च णं' अनेकानि च खलु 'भागसहस्साइं' भागसहस्राणि प्रक्षेपाहारतया गृहीतानां पुद्गलानाम् अनेक सहस्रभागा इत्यर्थः 'अणाघाइज्जमाणाइं' अनाघ्रायमाणानि = घ्राणेन्द्रियविषयमनागतानि 'अणासाइज्जमाणाइं' अनास्वा-

---

अंतोमुहुत्तं" जघन्य से अन्तर्मुहूर्त की है और "उक्कोसेणं" उत्कृष्ट से "तेइंदियाणं" ते इन्द्रिय जीवों की "एगूणपन्नासं" ४९ उनचास "राइंदियाणं" अहोरात्र की है। "चउरिंदियाणं" और चौइन्द्रिय जीवों की "छम्मासा" छः मास की उत्कृष्ट स्थिति है। तथा जघन्यस्थिति अन्तर्मुहूर्त की है। ते इन्द्रिय जीव और चौ इन्द्रिय जीव इतने काल में श्वासोच्छ्वास ग्रहण करते हैं यह छद्मस्थों से जाना नहीं जा सकता। अतः श्वासोच्छ्वास का काल इनका विमात्रा से कहा गया है। आहार विषयक सूत्र इन दोनों का इस प्रकार से है–"तेइंदिय चउरिंदिया णं भंते! जे पोग्गले आहारत्ताए गेण्हंति ते किं सव्वे आहारंति नो सव्वे आहारंति?" इत्यादिरूप से जो द्वीन्द्रिय सूत्र में कहा गया है वह सब यहां "यावत्" शब्द से ग्रहण किया गया है। "अणेगाइं च णं भागसहस्साइं अणाघाइज्जमाणाइं अणासाइज्जमाणाइं अफा-

---

ઓછી અન્તર્મુહૂર્તની અને "उक्कोसेणं" વધારેમાં વધારે "तेइंदियाणं" તેઇન્દ્રિય જીવોની સ્થિતિ "एगूणपन्नासं" ૪૯ "राइंदियाणं" રાત્રિદિવસની હોય છે. "चउरिंदियाणं" અને ચતુરિન્દ્રિય જીવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ "छम्मासा" ૭ માસની અને જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની હોય છે. તેઇન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય જીવો કેટલા કાળે શ્વાસોચ્છ્વાસ ગ્રહણ કરે છે તે જાણી શકાતું નથી. તેથી તેમના શ્વાસોચ્છ્વાસનો કાળ વિમાત્રાવાળો કહ્યો છે. તે બન્નેનું આહાર વિષયક સૂત્ર આ પ્રમાણે છે–"ते इन्द्रिय चउरिंदियाणं भंते! जे पोग्गले आहारत्ताए गेण्हंति ते किं सव्वे आहारंति नो सव्वे आहारंति?" ઇત્યાદિ જે પૃથિવીકાય વિષેના સૂત્રમાં કહ્યું છે તે બધું અહીં "यावत्" પદથી ગ્રહણ કરાયેલ છે."अणेगाइ च णं भाग–सहस्साइं अणाघाइज्जमाणाइं अणासाइज्जमाणाइं अफासाइज्जमाणाइं विद्धंसं आगच्छंति"

द्यमानानि = रसनेन्द्रियविषयमप्राप्तानि 'अफासाइज्जमाणाइं' अस्पृश्यमानानि स्पर्शेन्द्रियविषयमप्राप्तानि एव अन्तो बहिश्च 'विद्धंसं' विध्वंसं = विनाशं आगच्छन्ति=प्राप्नुवन्ति । पुनरल्पबहुत्वविषयेपृच्छति-'एएसि णं भंते' एतेषां खलु भदन्त! 'पोग्गलाणं' पुद्गलानां 'अणाघाइज्जमाणाणं' अनाघ्रायमाणानां 'अणासाइज्जमाणाणं' अनास्वाद्यमानानां 'अफासाइज्जमाणाणं' अस्पृश्यमानानां च 'पुच्छा' पृच्छा, सा चैवम्-''कयरे कयरे हिंतो अप्पा वा बहुया वा विसेसाहिया वा'' इतिवाच्यम्। उत्तरमाह-'गोयमा!' हे गौतम! 'सव्वत्थोवा' सर्वस्तोकाः= सर्वाल्पाः 'पोग्गला' पुद्गलाः 'अणाघाइज्जमाणा' अनाघ्रायमाणाः, 'अणासाइज्जमाणा' अनास्वाद्यमानाः पुद्गलाः 'अणंतगुणा' अनन्तगुणाः=अनाघ्रायमाणेभ्यः पुद्गलेभ्योऽनन्तगुणाधिकाः, एवम्-'अफासाइज्जमाणा' अस्पृश्यमानाः पुद्गला अपि

साइज्जमाणाइं विद्धंसं आगच्छंति'' इस सूत्र का तात्पर्य यह है कि जो पुद्गल प्रक्षेपाहार द्वारा गृहीत होते हैं उनके अनेक हजार भाग ऐसे होते हैं जो घ्राणेन्द्रिय के विषयभूत नहीं बनते हैं, रसनेन्द्रिय के विषयभूत नहीं होते हैं, स्पर्शनइन्द्रिय के विषयभूत नहीं होते हैं । और शरीर के भीतर और बाहर ही नष्ट हो जाते हैं अब गौतमस्वामी ने अल्पबहुत्व के विषय में प्रभु से प्रश्न किया कि हे भदन्त! ये जो अनाघ्रायमान, अस्वाद्यमान और अस्पृश्यमान पुद्गल हैं उनमें से कौन किन से अल्प हैं, कौन किन से बहुत हैं, कौन किन के बराबर हैं और कौन किनसे विशेषाधिक हैं? तब प्रभु ने गौतम से कहा कि हे गौतम! जो अनाघ्रायमान पुद्गल हैं वे सब से कम हैं। तथा जो अनास्वाद्यमान पुद्गल हैं वे अनाघ्रायमान पुद्गलों की अपेक्षा अनन्तगुणे अधिक हैं। और

આ સૂત્રનો ભાવાર્થ એવો છે કે જે પુદ્ગલો પ્રક્ષેપાહાર દ્વારા ગ્રહણ કરાય છે તેમના અનેક હજાર ભાગ એવાં હોય છે કે જે ઘ્રાણેન્દ્રિય ગમ્ય બનતાં નથી, રસનેન્દ્રિય ગમ્ય બનતાં નથી અને સ્પર્શેન્દ્રિય ગમ્ય પણ બનતાં નથી. અને તેઓ શરીરની અંદર અને બહાર જ નાશ પામે છે. હવે ગૌતમ સ્વામીએ તેમના ઓછા અને વધુ પણાના વિષયમાં પ્રશ્ન પૂછ્યો છે–હે ભદન્ત! આ જે અનાઘ્રાયમાન (સૂંઘ્યા વિનાના), અનાસ્વાદ્યમાન, અને અસ્પૃશ્યમાન પુદ્ગલો છે તેમાના કયાં પુદ્ગલો કયાં પુદ્ગલો કરતાં અલ્પ છે? કયાં કોના કરતાં વધારે છે? કયાં કોની બરાબર છે? અને કયાં કોના કરતાં વિશેષાધિક છે? ત્યારે પ્રભુએ ગૌતમને જવાબ આપ્યો છે કે હે ગૌતમ! અનાઘ્રાયમાન પુદ્ગલો સૌથી ઓછાં છે. અનાઘ્રાયમાન પુદ્ગલો કરતાં અનાસ્વાદ્યમાન પુદ્ગલો અનંત ગણા વધારે છે,

'अनंतगुणा' अनन्तगुणाः। परिणामसूत्रे-आहारतया गृहीताः पुद्गलाः 'तेइंदियाणं' त्रीन्द्रियाणां=त्रीन्द्रियजीवानां 'घाणिंदिय-जिब्भिदिय-फासिंदिय वेमायाए' घ्राणेन्द्रिय जिह्वेन्द्रिय-स्पर्शेन्द्रिय विमात्रया=घ्राणेन्द्रियादिषु त्रिषु इन्द्रियेषु विषम-मात्रया कदाचिद् घ्राणेन्द्रियतया, कदाचिज्जिह्वेन्द्रियतया, कदाचित्स्पर्शेन्द्रिय-तयेतिभावः 'भुज्जो भुज्जो' भूयो भूयः परिणमन्ति। 'चउरिंदियाणं' चतुरिन्द्रि-याणां=चतुरिन्द्रियजीवानां च 'चक्खिंदिय-घाणिंदिय-जिब्भिदिय-फासिंदियत्ताए' चक्षुरिन्द्रिय-घ्राणेन्द्रिय-जिह्वेन्द्रिय-स्पर्शेन्द्रियतया-चक्षुरादिषु चतुर्षु इन्द्रियेषु विषममात्रतया 'भुज्जो भुज्जो' भूयो भूयः परिणमन्तीति ॥सू०२१॥

अथ पञ्चेन्द्रियजीवनिरूपणम्—

मूलम्-पंचिंदिय तिरिक्खयोणियाणं ठिई भाणियव्वा, उ-स्सासो वेमायाए, आहारो अणाभोगनिव्वत्तिओ अणुसमयं

इसी तरह जो अनास्वाद्यमान पुद्गल हैं उनकी अपेक्षा से जो अस्पृश्यमान पुद्गल हैं वे भी अनन्तगुणे अधिक हैं। परिणाम सूत्रमें जो इस प्रकार कहा है कि आहाररूपसे जो गृहीत पुद्गल हैं, उनका तीन इन्द्रियवाले जीवों की घ्राणेन्द्रिय, जिह्वेन्द्रिय और स्पर्शेन्द्रियके रूपमें विमात्रा से परिणमन हुआ करता है, उसका भावार्थ इस प्रकार है—"इन तीन इन्द्रियवाले जीवों में गृहीत पुद्गल विषम मात्रासे कभी घ्राणेन्द्रियके रूपमें, कभी जिह्वेन्द्रियके रूपमें और कभी स्पर्शेन्द्रियके रूपमें लगा-तार परिणमित होते रहते हैं। इसी तरह चार इन्द्रियवाले जीवोंद्वारा प्रक्षेपाहार के रूपमें ग्रहण किए गए वे पुद्गल विषममात्रासे चक्षुरिन्द्रिय, घ्राणेन्द्रिय, जिह्वेन्द्रिय और स्पर्शेन्द्रिय के रूप में लगातार परिणमित होते रहते हैं॥ सू. २१ ॥

અને અનાસ્વાદ્યમાન પુદ્ગલો કરતાં અસ્પૃશ્યમાન પુદ્ગલો અનંત ગણા વધારે છે. પરિણામ સૂત્રમાં જે આ પ્રમાણે કહ્યુ છે કે-આહારરૂપે ગૃહીત જે પુદ્ગલો છે તેમનું તે ઇન્દ્રિય જીવોની ઘ્રાણેન્દ્રિય, જિહ્વેન્દ્રિય અને સ્પર્શેન્દ્રિયરૂપે વિમાત્રાએ પરિણમન થયા કરે છે, તેનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે—

એ ત્રેન્દ્રિય જીવોમાં તે ગૃહીત પુદ્ગલો વિષમ માત્રાએ કયારેક ઘ્રાણેન્દ્રિય રૂપે, કયારેક જિહ્વેન્દ્રિયરૂપે અને કયારેક સ્પર્શેન્દ્રિયરૂપે વારંવાર પરિણમતાં રહે છે. એ જ પ્રમાણે ચતુરિન્દ્રિય જીવો દ્વારા પ્રક્ષેપાહારરૂપે ગૃહીત તે પુદ્ગલો વિષમ માત્રાએ ચક્ષુઇન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, જિહ્વેન્દ્રિય અને સ્પર્શેન્દ્રિયરૂપે વારંવાર પરિણમતાં રહે છે. ॥ સૂ. ૨૧ ॥

अविरहिओ, आभोगनिव्वत्तिओ जहण्णेणं अंतोमुहुत्तस्स, उक्कोसेणं छट्ठभत्तस्स, सेसं जहा चउरिंदियाणं जाव नो अचलियं कम्मं णिज्जरेंति। एवं मणुस्साणवि, णवरं आभोगनिव्वत्तिए जहण्णेणं अंतो मुहुत्तस्स, उक्कोसेणं अट्ठमभत्तस्स, सोइंदिय० वेमायत्ताए भुज्जो भुज्जो परिणमंति, सेसं जहा चउरिंदियाणं तहेव जाव निज्जरेंति ॥ सू० २२ ॥

छाया—पंचेन्द्रिय तिर्यग् योनिकानां स्थितिर्भणितव्या उच्छ्वासो विमात्रया आहारोऽनाभोगनिर्वर्त्तितोऽनुसमयमविरहितः, आभोगनिर्वर्त्तितो जघन्येनान्तर्मुहूर्तेन, उत्कृष्टेन षष्ठभक्तेन, शेषं यथा चतुरिन्द्रियाणाम्, यावत् नो अचलितं कर्म

पंचेन्द्रियजीवनिरूपण—

"पंचेन्दिय तिरिक्ख जोणियाणं" इत्यादि

(पंचेंदिय तिरिक्ख जोणियाणं) पंचेन्द्रिय तिर्यंच योनिवाले की (ठिई भाणियव्वा) स्थिति का वर्णन इस "प्रस्ताव" में करना चाहिए। (उस्सासो वेमायाए) उच्छ्वास विमात्रावाला कहना चाहिए। (आहारो अणाभोग निव्वत्तिओ अणु-समयं अविरहिओ) वे दोनों प्रकार का आहार करते हैं। उस में से जो 'अनाभोगनिवर्तित' आहार है वह विरह बिना (बिना रुकावट के) प्रतिक्षण होता रहता है। तथा (आभोगनिव्वत्तिओ जहण्णेणं अंतो मुहुत्तस्स, उक्कोसेणं छट्ठभत्तस्स) जो आभोगनिवर्तित आहार है वह कम से कम अन्तर्मुहूर्त के बाद और ज्यादा से ज्यादा (षष्ठ भक्त से) दो दिन के बाद होता है। (सेसं जहा

पंचेन्द्रियजीव निरूपणम्—

"पंचेन्द्रिय तिरिक्ख योणियाणं" इत्यादि।

(पंचेंदिय तिरिक्ख योणियाणं) પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ યોનિવાળાની (ठिई भाणियव्वा) સ્થિતિનું વર્ણન આ પ્રસ્તાવમાં કરવું જોઈએ. (उस्सासो वेमायाए) ઉચ્છ્વાસ વિમાત્રાવાળો કહેવો જોઈએ. (आहारो अणाभोग निव्वत्तिओ अणुसमयं अविरहिओ) તેઓ બન્ને પ્રકારનો આહાર કરે છે. તેમાંનો જે અનાભોગનિવર્તિત આહાર છે તે વિરહ વિના પ્રતિસમય થતો રહે છે. તથા-(आभोगनिव्वत्तिओ जहण्णेणं अंतोमुहुत्तस्स, उक्कोसेणं छट्ठभत्तस्स) જે આભોગનિવર્તિત આહાર છે તે ઓછામાં ઓછા અન્તર્મુહૂર્ત પછી અને વધારેમાં વધારે બે દિવસ પછી થાય છે. (सेसं

निर्जरयन्ति। एवं मनुष्याणामपि, नवरम् आभोगनिर्वर्त्तितो जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तेन उत्कृष्टेनाष्टमभक्तेन श्रोत्रेन्द्रिय विमात्रतया भूयो भूयः परिणमन्ति शेषं यथा चतुरिन्द्रियाणां तथैव यावत् निर्जरयन्ति ॥ सू०२२ ॥

टीका—त्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियजीवानांस्थित्यादिकमुपवर्ण्य साम्प्रतं पञ्चेन्द्रियजीवानां स्थित्यादिकं प्रदर्शयितुमाह—'पंचिंदियतिरिक्ख जोणियाणं' इत्यादि।

चउरिंदियाणं जाव नो अचलियं कम्मं णिज्जरेंति) शेष समस्त कथन " चार इन्द्रियवाले " जीवों की तरह समझना चाहिए " और वे अचलित कर्म की निर्जरा नहीं करते हैं, मात्र चलित कर्म की ही निर्जरा करते हैं " वहाँ तक का कथन चार इन्द्रियवाले जीवों की तरह समझना चाहिए। (एवं मणुस्साण वि) मनुष्यों के संबंध में भी इसी तरह समझा जाए। (णवरं) मनुष्य में यह विशेषता है कि (आभोगनिव्वत्तिए जहण्णेणं अंतोमुहुत्तेणं, उक्कोसेणं अट्ठमभत्तस्स) उनका आभोगनिर्वर्तित आहार कम से कम अन्तर्मुहूर्त के बाद और ज्यादा से ज्यादा तीन दिन के बाद होता है। (सो इंदिय वेमायत्ताभुज्जो भुज्जो परिणमंति) उनके द्वारा आहार रूपसे ग्रहण किए गए पुद्गल विषममात्रा से श्रोत्रेन्द्रिय रूप में लगातार परिणमित होते रहते हैं। (सेसं जहा चउरिंदियाणं तहेव जाव निज्जरेंति) शेष समस्त कथन चारइन्द्रियवाले जीवों की तरह समझा जाए, और वह कथन " यावत् निज्जरेंति " सूत्र तक इस तरह ही समझना चाहिए।

जहा चउरिंदियाणं जाव नो अचलियं कम्मं णिज्जरेंति) બાકીનું સમસ્ત કથન ચતુરિન્દ્રિય જીવો પ્રમાણે જ સમજવું. અને "તેઓ અચલિત કર્મની નિર્જરા કરતા નથી, ચલિત કર્મની નિર્જરા કરે છે" ત્યાં સુધીનું કથન ચતુરિન્દ્રિય જીવો પ્રમાણે જ સમજવું. (एवं मणुस्साण वि.) મનુષ્યોના સંબંધમાં પણ એજ પ્રમાણે સમજવું. (णवरं) મનુષ્યમાં વિશેષતા એ છે કે (आभोगनिव्वत्तिए जहण्णेणं अंतोमुहुत्तेणं, उक्कोसेणं अट्ठमभत्तस्स) તેમનો આભોગનિવર્તિત આહાર ઓછામાં ઓછો અન્તર્મુહૂર્ત પછી અને વધારેમાં વધારે ત્રણ દિવસ પછી થાય છે. (सोइंदिय वेमायत्ताए भुज्जो भुज्जो परिणमंति) તેમના દ્વારા આહારરૂપે ગ્રહણ કરાયેલાં પુદ્ગલો વિષમ માત્રાએ શ્રોત્રેન્દ્રિયરૂપે વારંવાર પરિણમતાં રહે છે. (सेसं जहा चउरिंदियाणं तहेव जाव निज्जरेंति) બાકીનું સમસ્ત કથન ચતુરિન્દ્રિય જીવોની જેમ સમજવું—અને તે કથન " यावत् निज्जरेंति " સૂત્ર સુધી એ પ્રમાણે જ સમજવું.

'पंचिंदियतिरिक्ख जोणियाणं' पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां जीवानां 'ठिई' स्थितिः 'भाणियव्वा' भणितव्या=वर्णनीया, सा चेत्थम्–''जहन्नेणं अंतोमुहुत्तंउक्कोसेणं तिन्निपलिओवमाइं'' इति, छाया–जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तम् उत्कर्षेण त्रीणि पल्योपमानि। 'उस्सासो' उच्छ्वासः 'वेमायाए' विमात्रया=विषममात्रया एते इयत्कालेन श्वासोच्छ्वासं गृह्णन्तीति ज्ञातुमशक्यत्वात्। आहारभिलाषसूत्रे–'आहारो' आहारो द्विविधस्तत्र–'अणाभोगनिव्वत्तिओ' अनाभोगनिर्वर्तित आहारस्तेषाम् 'अणुसमयं' अनुसमयं=प्रतिसमयं 'अविरहिओ' अविरहितं=विरहवर्जितं–निरन्तरमित्यर्थः समुत्पद्यते। 'आभोगनिव्वत्तिओ' आभोगनिर्वर्त्तित आहाराभिलाषः 'जहन्नेणं' जघन्येन

टीकार्थ--इस सूत्र द्वारा सूत्रकारने पंचेन्द्रिय तीर्यंच जीवों की स्थिति आदि का और पंचेन्द्रिय मनुष्यों की स्थिति आदिका कथन किया है, क्योंकि इसके पहले वे तीन इन्द्रियवाले और चारइन्द्रियवाले जीवोंकी स्थिति आदि का वर्णन पूर्वसूत्रोंमें कर चुके हैं। पंचेन्द्रिय तिर्यंच जीवों की स्थिति जघन्य से अंतर्मुहूर्त की और उत्कृष्ट से तीन पल्योपम की है। यह कथन भोगभूमिया (युगलों की अपेक्षा) तिर्यञ्चों की अपेक्षा से जानना चाहिये। इनका जो उच्छ्वास विमात्रा से कहा गया है उसका कारण यह है कि ये इतने ही काल के बाद श्वासोच्छ्वास लेते हैं यह निश्चितरूप से नहीं कहा जा सकता है। इन जीवों में दोनों प्रकार का आहार होता है। यही बात आहाराभिलाषसूत्र में प्रकट की गई है। अनाभोगनिर्वर्तित आहार जो इन जीवों के होता है वह अविरहितरूप से निरन्तर होता है। तथा आभोगनिर्वर्तित जो आहारभिलाषा होती है

ટીકાર્થ—આ સૂત્ર દ્વારા સૂત્રકારે પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ જીવોની સ્થિતિ આદિનું અને પંચેન્દ્રિય મનુષ્યોની સ્થિતિ આદિનું કથન કર્યું છે, કારણ કે આ પહેલાં તેમણે તેઈન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય જીવોની સ્થિતિ આદિનું વર્ણન આગળનાં સૂત્રોમાં કરી લીધું છે. પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ જીવોની સ્થિતિ ઓછામાં ઓછી અંતર્મુહૂર્તની અને વધારેમાં વધારે ત્રણ પલ્યોપમની છે. આ કથન ભોગ ભૂમિયા (યુગલોની અપેક્ષાએ) તિર્યંચોની અપેક્ષાએ કરવામાં આવ્યું છે એમ સમજવું. તેમનો ઉચ્છ્વાસ વિમાત્રાવાળો કહેવાનું કારણ એ છે કે તેઓ કેટલા કાળને આંતરે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે તે નિશ્ચિતરૂપે કહી શકાતું નથી. તે જીવોમાં બન્ને પ્રકારના આહાર થાય છે. એજ વાતને આહારાભિલાષ સૂત્રમાં બતાવી છે. તે જીવોનો જે અનાભોગનિર્વર્તિત આહાર હોય છે તે નિરંતરરૂપે લેવાયા કરે છે. તથા આભોગનિર્વર્તિત આહારની ઈચ્છા ઓછામાં

'अंतो मुहुत्तस्स' अन्तर्मुहूर्त्तेन=अन्तर्मुहूर्त्तव्यवधानेन समुत्पद्यते 'उक्कोसेणं' उत्कर्षेण 'छट्ठभत्तस्स' षष्ठभक्तेन=उपवासद्वयव्यवधानेन समुत्पद्यते। एष कालोदेवकुरूत्तरकुरुस्थिततिर्यगपेक्षया विज्ञेयः। 'सेसं' शेषम् अवशिष्टं पुद्गलविध्वंसाल्पबहुत्वपरिणामादिकं 'जहा चउरिंदियाणं' यथा चतुरिन्द्रियाणां चतुरिन्द्रियवक्तव्यतायां यथा प्रोक्तं तथा विज्ञेयम्। परिणामसूत्रेऽत्र पञ्चेन्द्रियतया परिणामो वक्तव्यः, कियत्पर्यन्तमित्याह-'जाव' यावत्-'नो अचलियं कम्मं निज्जरेंति' 'नो अचलितं कर्म निर्जरयन्ति, इति पर्यन्तं वाच्यम्। अथ मनुष्यविषये प्राह—'एवं मणुस्साणवि' इत्यादि। 'एवं मणुस्साणवि' एवं मनुष्याणामपि स्थित्यादिकं वर्णनीयं 'नवरं'

वह जघन्य से अन्तर्मुहूर्त के बाद उत्पन्न होती है और उत्कृष्ट से दो उपवास के बाद उत्पन्न होती है। यह कथन देवकुरु उत्तरकुरुस्थित तिर्यंच जीवों की अपेक्षा से किया गया जानना चाहिये। इसके अतिरिक्त जो पुद्गलों का विध्वंसविषयक तथा अल्पबहुत्व आदि विषयक कथन है वह जैसा चौ इन्द्रिय जीवों की वक्तव्यता में कहा गया है वैसा-जानना चाहिये। वहाँ वह कथन चौइन्द्रिय जीवों को लेकर किया गया है सो उसके स्थान पर पंचेन्द्रिय जीवों को लगा कर वह कथन पंचेन्द्रिय जीवों के विषय में लगा लेना चाहिये। कहां तक इस कथन को पंचेन्द्रिय जीवों के विषय में लगाना चाहिये? तो इसके लिये कहा गया है कि "नो अचलितं कर्म निर्जरयन्ति" यहां तक लगा लगाना चाहिये। अब मनुष्य के विषय में सूत्रकार कहते हैं कि इसी तरह से मनुष्यों की स्थिति आदि के विषय में भी वर्णन करलेना चाहिये परन्तु जहां पर इस वर्णन में भिन्नता आती है वह इस प्रकार से है-मनुष्यों का

ઓછા અન્તર્મુહૂર્ત પછી અને વધારેમાં વધારે બે ઉપવાસ બાદ થાય છે. આ કથન દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુમાં રહેલાં તિર્યંચ જીવોની અપેક્ષાએ કરાયું છે તેમ જાણવું. આ સિવાય પુદ્ગલોના વિધ્વંશ (નાશ) વિષેનું તથા અલ્પ બહુત્વ આદિ વિષેનું જે કથન છે તે ચતુરિન્દ્રિય જીવોના વક્તવ્યમાં કહ્યા પ્રમાણે જ સમજવાનું છે. ત્યાં તે કથનમાં જ્યાં ચતુરિન્દ્રિય શબ્દ આવે ત્યાં તેને બદલે પંચેન્દ્રિય શબ્દ મૂકવાથી તે કથન પંચેન્દ્રિય જીવોને લાગુ પડી શકશે. એ કથનનો ક્યાં સુધીનો ભાગ પચેન્દ્રિય જીવોના વિષયમાં લગાડવો જોઈએ? તો તેના જવાબમાં બતાવ્યું છે કે "नो अचलितं कर्म निर्जरयन्ति" ત્યાં સુધીનો ભાગ તેને લાગુ પાડવો. હવે પંચેન્દ્રિય મનુષ્યના વિષયમાં સૂત્રકાર કહે છે કે આ પ્રમાણે જ મનુષ્યની સ્થિતિ આદિનું વર્ણન પણ સમજી લેવું. પણ તે વર્ણનમાં

नवरं=विशेषस्त्वयम्-'आभोगनिव्वत्तिए' आभोगनिर्वर्त्तित आहारो मनुष्याणां 'जहण्णेणं अंतोमुहुत्तस्स' जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तेन, 'उक्कोसेणं अट्ठमभत्तस्स' उत्कर्षेणाष्टमभक्तेन उपवासत्रयपरिमितंकालं व्यवच्छिद्य भवति। एष कालो देवकुरूत्तर कुर्वादियुगलिकमनुष्यानाश्रित्य वक्तव्य इति। परिणामसूत्रे-मनुष्याणामाहारतया गृहीताः पुद्गलाः 'सोइंदिय० वेमायत्ताए' श्रोत्रेन्द्रिय० विमात्रतया=श्रोत्रेन्द्रिय चक्षुरिन्द्रिय-घ्राणेन्द्रिय-जिह्वेन्द्रिय-स्पर्शेन्द्रिय विमात्रतया-विषममात्रया श्रोत्रादि पञ्चेन्द्रियतया 'भुज्जो भुज्जो' भूयो भूयः परिणमन्ति। 'सेसं' शेषम् अनाघ्रायमाणा नास्वाद्यमाना-स्पृश्यमानपुद्गलानां विध्वंसरूपं, तेषामल्पबहुत्वं 'जहा चउरिंदियाणं' यथा चतुरिन्द्रियाणां भवति 'तहेव' तथैव=तेनैव प्रकारेणात्रापि विज्ञेयम्। 'जाव-निज्जरेंति' यावत्निर्जरयन्ति 'नो अचलितं कर्म निर्जरयन्तीति पर्यन्तं वाच्यम् ॥ सू०२२ ॥

जो आभोगनिवर्तित आहार होता है वह जघन्य से एक अन्तर्मुहूर्त के बाद होता है और उत्कृष्ट से तीन उपवास के बाद होता है। यह कथन देवकुरु और उत्तरकुरु आदि के युगलिक मनुष्यों की अपेक्षा से किया गया जानना चाहिये। परिणामसूत्र में जो मनुष्यों द्वारा गृहीत आहार पुद्गलों का परिणमन श्रोत्रेन्द्रिय की विमात्रा से बारंबार होना कहा गया है अर्थात् चार इन्द्रियां पहले कह चुके हैं यहां पांचवीं श्रोत्रेन्द्रिय को ग्रहण करना चाहिये। यहां जो अनाघ्रायमाण, अनास्वाद्यमान, अस्पृश्यमान पुद्गल हैं उनका विध्वंसरूप कथन तथा उनके अल्पबहुत्वका कथन जैसा चौइन्द्रिय जीवों के बारे में कहा गया है वैसा ही जानना

આ પ્રમાણે ભિન્નતા રહેલી છે-મનુષ્યોનો જે આભોગનિવર્તિત આહાર છે તે ઓછામાં ઓછો એક અન્તર્મુહૂર્ત પછી અને વધારેમાં વધારે ત્રણ ઉપવાસ પછી થાય છે. આ કથન દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ આદિના યુગલિક મનુષ્યોની અપેક્ષાએ કરવામાં આવ્યું છે તેમ જાણવું. પરિણામ સૂત્રમાં મનુષ્યો દ્વારા ગૃહીત આહાર પુદ્ગલોનું શ્રોત્રેન્દ્રિયની વિમાત્રાએ વારંવાર પરિણમન થવાનું જે કહ્યું છે તેનું તાત્પર્ય એવું છે કે તેમના દ્વારા ગૃહીત આહાર પુદ્ગલો ક્યારેક શ્રોત્રેન્દ્રિયરૂપે, ક્યારેક ચક્ષુરિન્દ્રિયરૂપે, ક્યારેક ઘ્રાણેન્દ્રિયરૂપે, ક્યારેક જિહ્વેન્દ્રિયરૂપે અને ક્યારેક સ્પર્શન ઇન્દ્રિયરૂપે વારંવાર પરિણમ્યા કરે છે. અહીં જે અનાઘ્રાયમાણ, અનાસ્વાદ્યમાન અને અસ્પૃશ્યમાન પુદ્ગલો છે તેમના વિધ્વંસરૂપ કથન અને તેમની અલ્પતા બહુતાનું કથન ચતુરિન્દ્રિય જીવોના કથન પ્રમાણે જ સમજી લેવું. અને "અચલિત કર્મની નિર્જરા થતી નથી"

अथ वानव्यन्तरादि निरूपणम्—

मूलम्—वाणमंतराणं ठिईए नाणत्तं, अवसेसं जहा नागकुमाराणं एवं जोइसियाणंवि, णवरं उस्सासो जहण्णेणं मुहुत्तपुहुत्तस्स, उक्कोसेण वि मुहुत्तपुहुत्तस्स आहारोजहण्णेणं दिवसपुहुत्तस्स उक्कोसेण वि दिवसपुहुत्तस्स, सेसं तहेव वेमाणियाणं ठिई भणिवव्वा ओहिया। उस्सासो जहण्णेणं मुहुत्तपुहुत्तस, उक्कोसेणं तेत्तीसाए पक्खाणं, आहारो आभोगनिव्वत्तिओ जहण्णेणं दिवसपुहुत्तस्स उक्कोसेणं तेत्तीसाए वाससहस्साणं, सेसं चलियाइयं तहेव जाव निज्जरेंति ॥ सू० २३ ॥

छाया—वानव्यन्तराणां स्थितौ नानात्वम्, अवशेषं यथा नागकुमाराणाम्, एवं ज्योतिष्काणामपि, नवरम् उच्छ्वासो जघन्येन मुहूर्तपृथक्त्वेन, उत्कृष्टेनापि

चाहिये। और यह "नो अचलितं कर्म निर्जरयन्ति" इस सूत्र के अन्त तक समझना चाहिये ॥ सू० २२ ॥

वानव्यन्तरादि निरूपण—

'वाणमंतराणं ठिइए' इत्यादि।

(वाणमंतराणं ठिइए नाणत्तं) वानव्यन्तरों की स्थिति में नानात्व-भेद है। (अवसेसं जहा नागकुमाराणं) बाकीका समस्त कथन नागकुमारों की तरह है। (एवं) इसी प्रकार से (जोइसियाणं वि) ज्योतिष्क देवों के विषय में भी कथन जानना चाहिये। (णवरं) परन्तु इस कथन में श्वासोच्छ्वास के विषय में अन्तर है और वह इस प्रकार से है कि ज्योतिष्क देवों का (उस्सासो) उच्छ्वास (जहण्णेणं) जघन्य से

ત્યાં સુધીનું કથન એ સૂત્ર પ્રમાણે સમજવાનું છે ॥સૂ. ૨૨॥

वानव्यन्तरादि निरूपणम्—

'वाणमंतराणं ठिइए' इत्यादि।

(वाणमंतराणं ठिइए नाणत्तं) વાનવ્યન્તરોની સ્થિતિમાં ભેદ છે. (अवसेसं जहा नागकुमाराणं) બાકીનું સમસ્ત કથન નાગકુમારોના કથન પ્રમાણે છે. (एवं-जोइसियाण वि) જ્યોતિષ્ક દેવોના સંબંધમાં પણ એ પ્રમાણે જ કથન સમજવું. (णवरं) પણ તે કથનમાં શ્વાસોચ્છ્વાસના વિષયમાં આ પ્રમાણે તફાવત છે-જ્યોતિષ્ક દેવોનો (उस्सासो) ઉચ્છ્વાસ (जहण्णेणं) ઓછામાં ઓછો (मुहुत्त-

मुहूर्त्तपृथक्त्वेन, आहारो जघन्येन दिवसपृथक्त्वेन, उत्कृष्टेनापि दिवसपृथक्त्वेन, शेषं तथैव। वैमानिकानां स्थितिर्भणितव्या औधिकी, उच्छ्वासो जघन्येन मुहूर्तपृथक्त्वेन, उत्कृष्टेन त्रयस्त्रिंशत्पक्षैः। आहार-आभोगनिर्वर्त्तितो जघन्येन दिवसपृथक्त्वेन उत्कृष्टेन त्रयस्त्रिंशत्वर्षसहस्रैः। शेषं चलितादिकं तथैव यावत् निर्जरयति ॥सू०२३॥

(मुहुत्तपुहुत्तस्स) मुहूर्त्तपृथक्त्व के बाद होता है। (आहारो) आहार (जहण्णेणं) जघन्य से (दिवसपुहुत्तस्स) दिवस पृथक्त्व के बाद और (उक्कोसेण वि) उत्कृष्ट से भी (दिवसपुहुत्तस्स) दिवसपृथक्त्व के बाद होता है (सेसं तहेव) अवशिष्ट कथन पहले की तरह ही जानना चाहिये। (वेमाणियाणं ठिई ओहिया भाणियव्वा) वैमानिकदेवों की स्थिति औघिकी जाननी चाहिये। (उस्सासो जहण्णेणं मुहुत्तपुहुत्तस्स, उक्कोसेणं तेत्तीसाए पक्खाणं) इनका उच्छ्वास जघन्य से मुहूर्त्तपृथक्त्व के बाद और उत्कृष्ट से तेंतीसपक्ष के बाद होता है। (आहारो आभोगनिव्वत्तिओ जहण्णेणं दिवसपुहुत्तस्स, उक्कोसेणं तेत्तीसाए वाससहस्साणं) इनका आभोगनिर्वर्तित आहार जघन्य से दिवसपृथक्त्व के बाद और उत्कृष्ट से तेंतीसहजार वर्ष के बाद होता है। (सेसं चलियाइयं तहेव जाव निज्जरेंति) बाकी समस्त कथन अर्थात् बंध, उदीरण, वेदन, अपवर्तन, संक्रमण, निधत्त. निकाचन ये तो अचलित कर्मों के होते हैं और निर्जरण चलित कर्मों का होता है-इत्यादि चलतादिक

पुहुत्तस्स) મુહૂર્તપૃથક્ત્વને આંતરે અને 'उक्कोसेण वि' વધારેમાં વધારે પણ (मुहुत्तपुहुत्तस्स) મુહૂર્ત પૃથક્ત્વને આંતરે થાય છે. 'आहारो' તેમનો આહાર 'जहण्णेणं दिवस पुहुत्तस्स' ઓછામાં ઓછો દિવસપૃથક્ત્વને આંતરે અને 'उक्कोसेण वि दिवस पुहुत्तस्स' વધારેમાં વધારે પણ દિવસ પૃથક્ત્વને આંતરે થાય છે. (सेसं तहेव) બાકીનું કથન નાગકુમારોના કથન પ્રમાણે જ સમજવું. (वेमाणियाणं ठिई ओहिया भाणियव्वा) વૈમાનિક દેવોની સ્થિતિ 'આયુષ્યકાળ' સામાન્ય જાણવી જોઈએ. 'उस्सासो जहण्णेणं मुहुत्तपुहुत्तस्स, उक्कोसेणं तेत्तीसाए पक्खाणं' વૈમાનિક દેવોનો શ્વાસોચ્છ્વાસ ઓછામાં ઓછો મુહૂર્તપૃથક્ત્વને આંતરે અને વધારેમાં વધારે ૩૩ પખવાડિયાંને આંતરે થાય છે. 'आहारो आभोगनिव्वत्तिओ जहण्णेणं दिवसपुहुत्तस्स. उक्कोसेणं तेत्तीसाए वाससहस्साणं' તેમનો આભોગનિર્વર્તિત આહાર ઓછામાં ઓછો દિવસપૃથક્ત્વને આંતરે અને વધારેમાં વધારે તેત્રીસ હજાર વર્ષ બાદ થાય છે. 'सेसं चलियाइयं तहेव जाव निज्जरेंति' બાકીનું સમસ્ત કથન એટલે કે બંધ, ઉદીરણ, વેદન, અપવર્તન, સંક્રમણ, નિધત્ત, અને નિકાચન અચલિત કર્મોનું થાય છે, અને

टीका—पञ्चेन्द्रिय जीवानां स्थित्यादिकं निरूप्य तदनु वानव्यंतरादीनां स्थित्यादिकं निरूपयितुं प्रक्रमते–'वानमंतराण' मित्यादि, 'वाणमंतराणं' वानव्यन्तराणां 'ठिईए' स्थितौ 'नाणत्तं' नानात्वं = भेदोऽस्ति नागकुमारापेक्षया। तत्र–व्यन्तराणां स्थितिर्जघन्येन दशसहस्रवर्षाणि, उत्कर्षेण च पल्योपमम्। नागकुमाराणां स्थितिर्जघन्येन दशसहस्रवर्षाणि, उत्कर्षेण देशोने द्वे पल्योपमे, इत्येवं भेदः 'अवसेस'–मिति अवशेषं स्थितेरवशेषं आयुष्ककर्मवर्जयित्वेत्यर्थः अन्यत्सर्वमुच्छ्वासाहारादिकं 'जहा नागकुमाराणं' यथा नागकुमाराणां–नागकुमाराणामिव, अर्थात् प्रागुक्तमुच्छ्वासाहारादिकं वस्तु यथा नागकुमाराणां तथैव वानव्यन्तराणामपि बोध्यम्, व्यन्तराणां नागकुमाराणां च प्रायः समानधर्मत्वात्।

समस्त कथन नैरयिक सूत्र की तरह ही "चलितं कर्म निर्जरयन्ति, नो अचलितं कर्म निर्जरयन्ति" यहां तक एकसा जानना चाहिये।

टीकार्थ—इस सूत्र द्वारा सूत्रकार ने वानव्यन्तर आदि देवों की स्थिति आदि का वर्णन किया है। इसमें उन्हों ने कहा है कि वानव्यन्तरदेवों की स्थिति में नागकुमारदेवों की स्थिति की अपेक्षा भेद है। बाकी समस्त कथन नागकुमारदेवों के ही समान है। जिस प्रकार से आहारादि का कथन नागकुमारदेवों के प्रकरण में कहा गया है वैसा ही कथन आहारादि संबंधी वानव्यंतरों में भी जानना चाहिये। क्योंकि नागकुमारों और व्यन्तरदेवों में प्रायः समानधर्मता है। व्यन्तरदेवों की जघन्यस्थिति दशहजार वर्ष की है और उत्कृष्टस्थिति एक पल्योपमकी है। नागकुमारों की जघन्यस्थिति दशहजारवर्ष की और उत्कृष्टस्थिति कुछ कम दो पल्योपम की है। यही इनकी स्थिति में नानत्व–भेद–है। इस तरह स्थिति में भेद प्रकट करके सूत्रकार ने उच्छ्वास आहार आदि

ચલિતકર્મોની નિર્જરા થાય છે, ઇત્યાદિ સમસ્ત કથન નૈરયિકસૂત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે જ "चलितं कर्म निर्जरयन्ति, नो अचलितं कर्म निर्जरयन्ति" સુધી સમજવું.

ટીકાર્થ—આ સૂત્ર દ્વારા સૂત્રકારે વાનવ્યન્તર આદિ દેવોની સ્થિતિ આદિનું વર્ણન કર્યું છે. તેમાં તેમણે નાગકુમારદેવોની સ્થિતિ કરતાં વાનવ્યન્તર દેવોની સ્થિતિમાં ભેદ બતાવ્યો છે. બાકીનું સમસ્ત કથન નાગકુમારો પ્રમાણે જ છે. આહારાદિનું જે કથન નાગકુમારોના પ્રકરણમાં કર્યું છે તે સમસ્ત કથન વાનવ્યન્તર દેવોને પણ લાગુ પડી શકે છે, કારણ કે નાગકુમારો અને વ્યન્તર દેવોમાં મોટે ભાગે સમાનધર્મતા છે. વ્યન્તર દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ દસ હજાર વર્ષની અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એક પલ્યોપમની છે. નાગકુમારોની જઘન્યસ્થિતિ દસહજારવર્ષની અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બે પલ્યોપમ કરતાં થોડી ઓછી છે. તેઓની સ્થિતિમાં એજ ભેદ છે. આ પ્રમાણે તેમની સ્થિતિનો ભેદ બતા-

ज्योतिष्काणां स्थित्यादिकं दर्शयति—"एवं जोइसियाणंवि" एवं ज्योतिष्काणामपि—स्थितेरवशिष्ट सर्वमुच्छ्वासाहारादिकं यथा नागकुमाराणां तथा ज्योतिष्काणामपि विज्ञेयम्। तत्र ज्योतिष्काणां स्थितिः जघन्यतः पल्योपमाष्टमभागः, उत्कर्षतस्तु वर्षलक्षाधिकं पल्योपमं भवतीति, 'णवरं' नवरं=विशेषस्त्वयम्—'उस्सासो' उच्छ्वासः 'जहन्नेणं' जघन्येन 'मुहुत्तपुहुत्तस्स' मुहूर्त्तपृथक्त्वेन 'उक्कोसेणवि' उत्कर्षेणापि 'मुहुत्तपुहुत्तस्स' मुहूर्त्तपृथक्त्वेन, पृथक्त्वं नाम द्विप्रभृतिरानवभ्यः, तत्र यत् जघन्यं मुहूर्त्तपृथक्त्वं तत् द्वौ त्रयो वा मुहूर्ताः, यदुत्कृष्टं तत् अष्टौ नव वा मुहूर्त्ताः। आहारेऽपि विशेषः, यथा—'आहारो' आहारः आहाराभिलाषः ज्योतिष्काणां 'जहण्णेणं' जघन्येन 'दिवस पुहुत्तस्स' दिवसपृथक्त्वेन,

---

समस्त वस्तुएँ वानव्यंतरों की नागकुमारदेवों की उच्छ्वास आहार आदि वस्तुओं के समान कही है। अब सूत्रकार ज्योतिष्कदेवों की स्थिति आदि के विषय में "एवं जोइसियाणं" इस सूत्र पाठ द्वारा वक्तव्यता प्रकट कर रहे हैं। इसमें उन्हों ने यह निरूपण किया है कि स्थिति को छोड़कर बाकी उच्छ्वास आहारादिक समस्त वस्तुएँ जैसी नागकुमारों की हैं वैसी ही ज्योतिष्कदेवों की भी हैं। ज्योतिष्कदेवों की उत्कृष्टस्थिति एकलाख वर्ष से अधिक एक पल्योपम की है और जघन्यस्थिति एक पल्योपम के आठवें भाग प्रमाण है। "नवरं" शब्द से जो उच्छ्वास आदि में भेद कहा गया है वह इस प्रकार से है—ज्योतिष्कदेव जो श्वास लेते हैं उसका काल जघन्य और उत्कृष्ट से मुहूर्त्तपृथक्त्व का है। अर्थात् इतने काल के बाद वे श्वासोच्छ्वास लेते हैं। दो से लेकर नौ तक की संख्या का नाम पृथक्त्व है। यहाँ जो श्वासोच्छ्वास का काल जघन्य से मुहूर्त्तपृथक्त्व कहा गया है उसमें दो अथवा

વીને સૂત્રકારે કહ્યું છે કે, વાનવ્યન્તર દેવોનો ઉચ્છ્વાસ, આહાર આદિ નાગકુમાર દેવો જેવો જ છે. હવે સૂત્રકાર જ્યોતિષ્ક દેવોની સ્થિતિ આદિ વિષયમાં "एवं जोइसियाणं" આ સૂત્રપાઠદ્વારા સમાન વક્તવ્યતા પ્રગટ કરે છે. તેમાં તેમણે એવું નિરૂપણ કર્યું છે કે, સ્થિતિ સિવાયનું બધું-ઉચ્છ્વાસ, આહારાદિ-નાગકુમારો પ્રમાણે જ છે. જ્યોતિષ્ક દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એક પલ્યોપમ કરતાં એક લાખ વધારે વર્ષની છે અને જઘન્ય સ્થિતિ એક પલ્યોપમના આઠમાં ભાગની છે. "नवरं" શબ્દદ્વારા ઉચ્છ્વાસ આદિમાં જે ભેદ બતાવ્યો છે તે આ પ્રમાણે છે-જ્યોતિષ્કના દેવોના શ્વાસોચ્છ્વાસનો કાળ જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ મુહૂર્ત પૃથકત્વનો છે-તે બન્નેના કાળમાં ભેદ નથી. બેથી શરૂ કરીને નવ સુધીની સંખ્યાનું નામ પૃથકત્વ છે. અહીં જે શ્વાસોચ્છ્વાસનો જઘન્યકાળ મુહૂર્ત પૃથકત્વનો કહ્યો છે તેમાં બે અથવા ત્રણ મુહૂર્ત લીધાં છે. અને ઉત્કૃષ્ટ

'उक्कोसेण वि' उत्कर्षेणापि 'दिवसपुहुत्तस्स' दिवसपृथक्त्वेन उत्पद्यते। 'सेसं' शेषम्=अन्यत्सर्वं 'तहेव' तथैव=नागकुमारवदेवावसेयमिति। वैमानिकवक्तव्यतामाह—'वेमाणियाणं' इत्यादि। 'वेमाणियाणं' वैमानिकानां=विमानवासिदेवानां 'ठिई' स्थितिः='ओहिया' औधिकी=सामान्या। 'भाणियव्वा' भणितव्या सा च पल्योपमादिका त्रयस्त्रिंशत् सागरोपमाणि भवति। तत्र जघन्यास्थितिः सौधर्ममाश्रित्यज्ञेया, उत्कृष्टस्थितिस्तु अनुत्तर विमानान्याश्रित्यपरिज्ञेया। 'ऊसासो' उच्छ्वासः 'जहन्नेणं' जघन्येन 'मुहुत्तपुहुत्तस्स' मुहूर्त्तपृथक्त्वेन, एतत् जघन्यस्थितिकवैमानिकदेवानाश्रित्य विज्ञेयम्। 'उक्कोसेण तेत्तीसाए पक्खाणं' उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशतापक्षैः, एतत्-उत्कृष्टस्थितिकवैमानिकदेवानाश्रित्यज्ञेयम्। 'आहारो'

तीन मुहूर्त्त लिये गये हैं एवं जो उत्कृष्ट से मुहूर्त्तपृथक्त्व कहा गया है उसमें आठ अथवा नौ मुहूर्त्त लिये गये हैं। इनके आहार में भी विशेषता है-और वह इस प्रकार से है-ज्योतिष्कदेवों को आहार की अभिलाषा जघन्य से दिवसपृथक्त्व के बाद और उत्कृष्ट से भी दिवस पृथक्त्व के बाद होती है। अवशिष्ट कथन नागकुमारदेवों की तरह कहा जाना चाहिये। वैमानिकदेवों की स्थिति सामान्य है और वह पल्योपम से लेकर ३३ सागरोपम की जाननी चाहिये। यहां पल्योपम की स्थिति जो कही गई है वह सौधर्मकल्प की अपेक्षा जघन्य स्थिति को लेकर कही गई है और जो सागरोपम की स्थिति कही गई है वह अनुत्तर विमानों की अपेक्षा उत्कृष्ट स्थिति को लेकर कही गई है। उच्छ्वास का काल जो यहाँ जघन्य से मुहूर्त्तपृथक्त्व कहा गया है वह जघन्यस्थितिवाले वैमानिकदेवों की अपेक्षा लेकर कहा गया है और उत्कृष्ट से जो ३३ पक्षका कहा गया है वह उत्कृष्टस्थिति वाले देवों-अनु

કાળ મુહૂર્ત પૃથકત્વનો કહ્યો છે તેમાં આઠ અથવા નવ મુહૂર્ત લીધાં છે. તેમના આહારમાં પણ આ પ્રકારની વિશેષતા છે-જ્યોતિષ્કદેવોની આહારાભિલાષાનો જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ કાળ દિવસ પૃથકત્વનો કહ્યો છે બાકીનું સમસ્ત કથન નાગકુમારદેવો પ્રમાણે જ સમજવું. વૈમાનિકદેવોની સ્થિતિ સામાન્ય છે. અને તે પલ્યોપમથી લઈને ૩૩ સાગરોપમ સુધીની સમજવી. અહીં જે પલ્યોપમની સ્થિતિ કહી છે તે સૌધર્મ કલ્પની અપેક્ષાએ જઘન્ય (ઓછામાં ઓછી) સ્થિતિ સમજવી. અને જે સાગરોપમની સ્થિતિ કહી છે તે અનુત્તર વિમાનોની અપેક્ષાએ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સમજવી. અહીં જઘન્યની અપેક્ષાએ ઉચ્છ્વાસ કાળ જે મુહૂર્ત પૃથકત્વનો કહ્યો છે તે જઘન્ય સ્થિતિવાળા વૈમાનિક દેવોને અનુલક્ષીને કહેલ છે. અને જે ૩૩ પક્ષનો ઉત્કૃષ્ટ ઉચ્છ્વાસકાળ કહ્યો છે તે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ

आहारः, यः 'आभोगनिव्वत्तिओ' आभोगनिर्वर्तितः स 'जहण्णेणं' जघन्येन 'दिवसपुहुत्तस्स' दिवसपृथक्त्वेन 'उक्कोसेणं' उत्कर्षेण 'तेत्तीसाए' त्रयस्त्रिंशता 'वाससहस्साणं' वर्षसहस्रैः=त्रयस्त्रिंशत्सहस्रवर्षैर्भवति। यदाह—

"जस्स जाइं सागराइं, तस्स ठिई तत्ति एहिं पक्खेहिं।
उस्सासो देवाणं, वास सहस्सेहिं आहारो ॥ १ ॥ इति॥"

छाया—यस्य यानि सागराणि, तस्य स्थितिस्तावद्भिः पक्षैः।
उच्छ्वासो देवानां, वर्ष सहस्रैराहारः ॥ १ ॥ इति ॥

अयमर्थः—यस्य देवस्य यानि यावत्प्रमाणानि सागराणि=सागरोपमानि स्थितिर्भवति तस्य देवस्य तावद्भिः=तावत्परिमितैः पक्षैः उच्छ्वासो भवति, आहारश्च तावद्भिर्वर्षसहस्रैः=तावत्परिमितसहस्रवर्षैर्भवतीति। 'सेसं' शेषम्=अवशिष्टं 'चलियाइयं' चलितादिकं—बन्धोदीरणवेदापवर्तनसंक्रमणनिधत्तनिकाचनं तु अचलितानां कर्मणां भवति, निर्जरणं तु चलितानामिति सर्वं 'तहेव' तथैव नैरयिकसूत्रवदेव 'जाव' यावत् 'निज्जरेंति' चलितंकर्म निर्जरयन्ति नो अचलितं कर्म निर्जरयन्तीति। एतावता चतुर्विंशति दण्डकवक्तव्यता कथिता॥ सू० २३ ॥

॥ वानव्यंतरादिनिरूपणम् समाप्तम् ॥

त्तरवैमानिक देवोंकी अपेक्षा से कहा गया है। ऐसा जानना चहिये। आभोगनिर्वर्तित आहार के विषयमें जो जघन्य से दिवसपृथक्त्व और उत्कृष्ट से ३३ हजार वर्ष कहे गये हैं वे इस नियमके अनुसार कहे गये हैं कि जिस देवके जितने प्रमाण सागरोपमकी स्थिति होती है उस देव के उतने पक्षके बाद उच्छ्वास होता है और उतने हजार वर्ष के बाद आहार होता है। यही बात "जस्सजाइं" इत्यादि गाथा द्वारा स्पष्ट की गई है। "सेसंचलियाइयं" इत्यादि सूत्रका अर्थ जैसा मूलसूत्र के अर्थ करते समय लिखा है वैसा ही है ॥ सू० २३ ॥

વાળા-અનુત્તર વૈમાનિક દેવોની અપેક્ષાએ કહેલ છે, આભોગનિર્વર્તિત આહારના વિષયમાં જે દિવસપૃથકત્વનો જઘન્યકાળ અને ૩૩ હજાર વર્ષનો ઉત્કૃષ્ટકાળ કહેવામાં આવ્યો છે તે આ નિયમ પ્રમાણે કહેલ છે-જે દેવની જેટલા સાગરોપમની સ્થિતિ હોય છે એટલા પક્ષને આંતરે તેઓ ઉચ્છ્વાસ લે છે અને એટલા હજાર વર્ષને આંતરે તેઓ આહાર લે છે, એજ વાત "जस्सजाइं" ઇત્યાદિ ગાથા દ્વારા સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે. "सेसं चलियाइयं" ઇત્યાદિ સૂત્રનો અર્થ મૂળ સૂત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે જ છે. ॥ સૂ. ૨૩ ॥

अथ आत्मारंभादि वक्तव्यता प्रोच्यते—

मूलम्—जीवाणं भंते किं आयारंभा परारंभा तदुभयारंभा अणारंभा गोयमा ! अत्थेगइया जीवा आयारंभावि, परारंभावि, तदुभयारंभावि, णो अणारंभा, अत्थेगइया जीवा णो आयारंभा नो परारंभा नो तदुभयारंभा, अणारंभा से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ अत्थेगइया जीवा आयारंभावि एवं पडिउच्चारेयव्वं। गोयमा जीवा दुविहा पन्नत्ता तं जहा संसारसमावण्णगा य असंसारसमावण्णगा य, तत्थ णं जे ते असंसारसमावण्णगा तेणं सिद्धा, सिद्धा णं नो आयारंभा, जाव अणारंभा तत्थणं जे ते संसारसमावण्णगा ते दुविहा पन्नत्ता, तं जहा—संजया य असंजया य, तत्थणं जे ते संजया ते दुविहा पन्नत्ता तं जहा—पमत्तसंजया य अपमत्तसंजया य तत्थ णं जे ते अपमत्तसंजया ते णं नो आयारंभा नो परारंभा जाव अणारंभा, तत्थ णं जे ते पमत्तसंजया ते सुहजोगं पडुच्च नो आयारंभा नो परारंभा जाव अणारंभा, असुहजोगं पडुच्च आयारंभा वि जाव णो अणारंभा तत्थ णं जे ते असंजया ते अविरतिं पडुच्च आयारंभा वि जाव नो अणारंभा से तेणट्ठेणं गोयमा ! एवं वुच्चइ अत्थेगइया जीवा जाव अणारंभा ॥सू०२४॥

छाया—जीवाः खलु भदन्त ! किमात्मारम्भाः परारम्भास्तदुभयारम्भाः अनारम्भाः। गौतम सन्त्येके जीवाः आत्मारंभा अपि परारम्भा अपि तदुभयारम्भा-

---

आत्मारंभादि—

'जीवा णं भंते !' इत्यादि।

(भंते) हे भदन्त! (जीवा) जीव (किं) क्या (आयारंभा) आत्मारंभहैं? (परारंभ) या परारम्भ हैं? या (तदुभयारंभा) तदुभयारंभ हैं?, या (अणारंभा)

આત્મારંભાદિ—

"जीवाणं भंते" ઈત્યાદિ।

(भंते !) હે ભદન્ત ! (जीवा किं आयारम्भा ?) જીવો શું આત્મારંભી હોય છે ? (परारंभा) કે પરારંભી હોય છે ? (तदुभयारम्भा) તદુભયારંભી

अपि नो अनारम्भाः, सन्त्येके जीवा नो आत्मारम्भाः नो परारम्भाः नो उभयारम्भाअनारम्भाः। तत्केनार्थेन भदन्त! एवमुच्यते सन्त्येके जीवा आत्मारंभा अपि एवं प्रत्युच्चारयितव्यम्। गौतम! जीवा द्विविधाः प्रज्ञप्ताः तद्यथा संसारसमापन्नकाश्च, असंसारसमापन्नकाश्च, तत्र खलु ये ते असंसारसमापन्नकास्ते खलु सिद्धाः। सिद्धा नो आत्मारम्भाः यावदनारम्भाः, तत्र खलु ये ते संसारसमापन्नकास्ते द्विविधाः

अनारम्भ है? (गोयमा) हे गौतम! (अत्थेगइया जीवा आयारंभा वि) कितनेक जीव आत्मारंभ भी हैं (परारंभा वि) परारंभ भी हैं (तदुभयारंभा वि) तदुभयारंभ भी हैं (णो अणारंभा) परन्तु अनारम्भ नहीं हैं। (अत्थेगइया जीवा णो आयारंभा) कितनेक जीव आत्मारंभ नहीं हैं (नो परारंभा) परारंभ नहीं हैं (नो तदुभयारंभा) तदुभयारंभ नहीं हैं। (अणारंभा) परन्तु अनारम्भ हैं। (से केणट्ठेणं भंते! एवं वुच्चइ) हे भदंत! यह किस कारण से आप ऐसा कहते हैं कि (अत्थेगइया जीवा आयारंभा वि एवं पडिउच्चारेयव्वं) कितनेक जीव आत्मारंभ भी हैं? इस तरह से पूर्वोक्त सभी प्रश्न यहां पुनः कहना चाहिये। (गोयमा) हे गौतम! (जीवा दुविहा पण्णत्ता) जीव दो प्रकार के कहे गये हैं। (तं जहा) वे इस प्रकार से हैं-(संसार-समावण्णगा य असंसारसमावण्णगा य) एक संसारसमापन्नक और दूसरे असंसारसमापन्नक। (तत्थ णं जे ते असंसारसमावण्णगा तेणं सिद्धा) इनमें जो असंसारसमापन्नक हैं वे

હોય છે? કે (अणारम्भा) અનારંભી હોય છે?

(गोयमा!) હે ગૌતમ! (अत्थे गइयाजीवा आयारम्भा वि) કેટલાક જીવો આત્મારંભી પણ છે, (परारम्भा वि) પરારંભી પણ છે, (तदुभयारम्भा वि) તદુભયારંભી પણ છે, (णो अणारम्भा) પણ અનારંભી નથી. (अत्थे गइया जीवा णो आयारम्भा) કેટલાક જીવો આત્મારંભી નથી, (नो परारम्भा) પરારંભી નથી, (नो तदुभयारम्भा) તદુભયારંભી નથી, (अणारम्भा) પણ અનારંભી છે.

(से केणट्ठणं भंते! एव वुच्चइ) હે ભદન્ત! આપ શા કારણે એવું કહો છો કે (अत्थेगइया जीवा आयारम्भा वि एवं पडिउच्चारेव्वं) કેટલાક જીવો આત્મારંભી પણ છે? આ જગ્યાએ પૂર્વોક્ત બધા પ્રશ્નોનું પુનરુચ્ચારણ કરવું જોઇએ.

(गोयमा!) ગૌતમ! (जीवा दुविहा पण्णत्ता) જીવોના બે પ્રકાર કહ્યા છે. (त जहा) તે આ પ્રમાણે છે-(संसारसमावण्णगा य असंसारसमावण्णगा य) (૧) સંસાર સમાપન્નક જીવ (સંસારી જીવ) (૨) અસંસાર સમાપન્નક જીવ (तत्थणं जे ते असंसार समावण्णगा तेणं सिद्धा) તેમાંથી સિદ્ધોને અસંસાર

प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—संयताश्चासंयताश्च । तत्र खलु ये ते संयतास्ते द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-प्रमत्तसंयताश्चाप्रमत्तसंयताश्च, तत्र खलु ये तेऽप्रमत्तसंयतास्ते नो आत्मारम्भाः नो परारम्भाः यावदनारम्भाः, तत्र ये ते प्रमत्तसंयतास्ते शुभयोगं प्रतीत्य नो आत्मारम्भाः नो परारम्भाः यावदनारम्भाः अशुभयोगं प्रतीत्य आत्मारम्भा

सिद्ध हैं । (सिद्धाणं नो आयारंभा जावअणारंभा) सिद्ध न आत्मारंभ हैं, न परारंभ हैं, न तदुभयारंभ हैं किन्तु अनारंभ हैं । (तत्थणं जे ते संसारसमावण्णगा ते दुविहा पन्नत्ता) जो संसारसमापन्नक जीव हैं वे दो प्रकार के हैं । (तं जहा) जैसे-(संजया य असंजया य) संयत और असंयत (तत्थणं जे ते संजया ते दुविहा पन्नत्ता) इनमें जो संयत हैं वे दो प्रकार के कहे गये हैं (तं जहा) वे ये हैं—(पमत्तसंजया य अपमत्त-संजया य) प्रमत्तसंयत और अप्रमत्तसंयत (तत्थणं जे ते अपमत्तसंजया तेणं नो आयारंभा नो परारंभा जाव अणारंभा) इनमें जो अप्रमत्तसंयत जीव हैं वे न आत्मारंभ हैं न परारंभ हैं, यावत् अनारंभ हैं । (तत्थणं जे ते पमत्तसंजया ते सुहजोगं पडुच्च नो आयारंभा, नो परारंभा जाव अणारंभा) जो प्रमत्तसंयत हैं वे शुभयोग की अपेक्षा से न आत्मारंभ हैं, न परारंभ हैं यावत् अनारंभ हैं (असुहजोगं पडुच्च आयारंभा वि जाव णो अणारंभा) अशुभयोग की अपेक्षा से वे आत्मारंभ भी हैं यावत्–

સમાપન્નક કહે છે. (सिद्धाणं नो आयारम्भा जाव अणारम्भा) સિદ્ધ આત્મારંભી નથી, પરારંભી નથી, તદુભયારંભી નથી પણ અનારંભી હોય છે. (तत्थणं जे ते संसारसमावण्णगा ते दुविहा पण्णत्ता) તે સંસાર સમાપન્નક જીવો છે તેના બે પ્રકાર છે. (तं जहा) તે પ્રકારો આ પ્રમાણે છે–(संजया य असंजया य) સંયત અને અસંયત. (तत्थणं जे ते संजया ते दुविहा पन्नत्ता) તેમાંના સંયતના જે બે પ્રકાર છે તે (तंजहा) આ પ્રમાણે છે–(पमत्त संजया य अपमत्तसंजया य) (૧) પ્રમત્ત સંયત અને (૨) અપ્રમત્ત સંયત, (तत्थणं जे ते अप्रमत्तसंजया तेणं नो आयारम्भा नो परारम्भा जाव अणारम्भा) તેમાંના જે અપ્રમત્ત સંયત જીવો હોય છે તેઓ આત્મારંભી નથી, પરારંભી નથી, તદુભયારંભી નથી પણ અનારંભી છે. (तत्थणं जे ते पमत्तसंजया ते सुहजोगं पडुच्च नो आयारम्भा, नो परारम्भा, जाव अणारम्भा) જે પ્રમત્તસંયત જીવો હોય છે તેઓ શુભ યોગની અપેક્ષાએ આત્મારંભી નથી, પરારંભી નથી, તદુભયારંભી નથી, પણ અનારંભી છે. (असुहजोगं पडुच्च आयारम्भा वि जाव णो अणारम्भा) અશુભયોગની અપેક્ષાએ તેઓ આત્મારંભી છે, પરારંભી છે, તદુભયારંભી છે પણ અનારંભી નથી.

अपि यावन्नो–अनारम्भाः । तत्र ये ते असंयतास्ते अविरतिं प्रतीत्यात्मारम्भा अपि यावत् नो अनारम्भाः तत् तेनार्थेन गौतम एवमुच्यते, सन्त्येके जीवा यावत् अनारम्भाः ॥ सू० २४ ॥

टीका—नारकप्रकरणादारभ्य वानव्यन्तरपर्यन्तप्रकरणेन नारकादिजीवधर्मवक्तव्यता प्ररूपिता, सा च–आरम्भपूर्विका भवति तत्रारम्भपूर्विकेत्यत्र विशेषणीभूतआरम्भ एव कः ? नहि अविदितारंभस्वरूपस्यारम्भपूर्वकनारकादिधर्म

अनारंभ नहीं हैं। (तत्थणं जे ते असंजया ते अविरइं पडुच्च आयारंभा वि जाव नो अणारंभा) जो असंयत हैं वे अविरति की अपेक्षा से आत्मारंभ भी हैं यावत् अनारंभ नहीं हैं। (से तेणट्ठेणं गोयमा! एवं वुच्चइ अत्थेगइया जीवा जाव अणारंभा) इसलिये हे गौतम! इस कारण से मैं ऐसा कहता हूं कि कितनेक जीव आत्मारंभ भी हैं यावत् अनारंभ भी हैं।

टीकार्थ–नारकप्रकरणसे लेकर वानव्यंतर तकके प्रकरणसे सूत्रकारने नारक आदि जीवों के धर्मकी वक्तव्यता कही है सो यह वक्तव्यता आरंभपूर्वक ही होती है। अर्थात् आरंभपूर्वक ही जब नारक आदि जीवों के धर्मकी वक्तव्यता है तो आरंभ यह उस वक्तव्यताका विशेषण होता है और वक्तव्यता विशेष्य होती है। इसलिये यहां स्वतः यह जिज्ञासा होती है कि वह आरंभ क्या है–अर्थात् आरंभ का स्वरूप क्या है ? यह एक साधारण सी बात है कि जबतक आरंभ का स्वरूप जीव को मालूम नहीं

(तत्थणं जे ते असंजया ते अविरइं पडुच्च आयारम्भा वि जाव नो अणारम्भा) જેઓ અસંયત હોય છે તેઓ અવિરતિની અપેક્ષાએ આત્મારંભી પણ છે, પરારંભી પણ છે, તદુભયારંભી પણ છે, પરંતુ અનારંભી નથી. (से तेणट्ठेणं गोयमा ! एवं वुच्चइ अत्थेगइया जीवा जाव अणारम्भा) હે ગૌતમ ! એ કારણે હું એ પ્રમાણે કહું છું કે, કેટલાક જીવો આત્મારંભી પણ છે ત્યાંથી લઈને અનારંભી પણ છે ત્યાં સુધીના કથનને ગ્રહણ કરવું.

ટીકાર્થ—નારક પ્રકરણથી લઈને વાનવ્યન્તર સુધીના પ્રકરણમાં સૂત્રકારે નારક આદિ જીવોના ધર્મનું જે કથન કર્યું છે તે આરંભપૂર્વક જ બને છે. એટલે કે, નારક આદિ જીવોની ધર્મની વક્તવ્યતા જો આરંભપૂર્વક જ થાય છે તો આરંભ તે વક્તવ્યતાનું વિશેષણ બને છે અને વક્તવ્યતા વિશેષ્ય બને છે. તેથી અહીં આપોઆપ એ જિજ્ઞાસા ઉદ્ભવે છે કે આરંભ શું છે ? એટલે કે આરંભનું સ્વરૂપ કેવું છે ? એ તો એક સામાન્ય વાત છે કે, જ્યાં સુધી

वक्तव्यताज्ञानं संभवति, विशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानपूर्वकत्वात्। तदिह विशेषणस्यारम्भस्य स्वरूपभेदादि ज्ञानेच्छया आत्मारंभादि प्रकरणं निरूप्यते-" जीवा णं भंते! किं आयारंभा' इत्यादि। 'जीवा णं भंते! जीवाः खलु भदन्त! किं 'आयारंभा' आत्मारम्भा? 'परारंभा' परारम्भाः? 'तदुभयारंभा' तदुभयारम्भाः? 'अणारंभा' अनारम्भाः?। भगवानाह-'गोयमा' हे गौतम! 'अत्थेगइयाजीवा' सन्त्येके जीवाः 'आयारंभा वि' आत्मारम्भा अपि आत्मानमारभन्ते, आत्मना वा स्वयमारभन्ते इत्यात्मारम्भाः, 'परारंभा वि' परारम्भा अपि परम् आरभन्ते परेण वा आरम्भयन्तीति परारम्भाः, 'तदुभयारंभा वि' तदुभयारम्भा अपि तदुभयम्-आत्मपररूपम्, तदुभयेन वा आरभन्ते इति

होगा तबतक उसे नारकादि जीवों के धर्म की वक्तव्यता का ज्ञान भी कैसे हो सकेगा। कारण विशिष्ट ज्ञान जो होता है वह अपने विशेषण के ज्ञान पूर्वक ही होता है। इसलिये सूत्रकारने आरंभरूप विशेषणका क्या स्वरूप है? उसके कितने भेद हैं? इत्यादिका ज्ञान जीवोंको हो इस इच्छासे आत्मारंभ आदि प्रकरणको प्रस्तुत किया है। इस प्रकरणको निरूपण करते हुए वे कहते हैं कि " जीवा णं भंते! किं आयारंभा" इत्यादि, हे भगवन्! जीव क्या आत्मारंभी हैं इत्यादि। यहां गौतमस्वामीने ऐसा प्रश्न किया है कि हे भगवन्! जीव आत्मारंभी है? या परारंभी हैं? या उभयारंभी या अनारंभी हैं? प्रभुने इस प्रश्नका उत्तर इस प्रकारसे दिया कि हे गौतम! कितनेक जीव आत्मारंभी भी हैं, कितनेक जीव परारंभी भी हैं, कितनेक जीव तदुभयारंभी भी हैं, परन्तु अनारंभी

જીવને આરંભના સ્વરૂપનું ભાન ન થાય ત્યાં સુધી તેને નારકાદિ જીવોના ધર્મની વક્તવ્યતાની સમજણ કેવી રીતે પડે? કારણ કે જે વિશિષ્ટજ્ઞાન હોય છે તે તેના વિશેષણના જ્ઞાનપૂર્વક જ થાય છે. તેથી સૂત્રકારે આરંભરૂપ વિશેષણનું કેવું સ્વરૂપ છે, તેના કેટલા ભેદ છે, ઇત્યાદિ જ્ઞાન જીવોને પ્રાપ્ત થાય તે હેતુથી આત્મારંભ આદિ પ્રકરણનું કથન કર્યું છે. આ પ્રકરણનું નિરૂપણ કરતાં તેઓ કહે છે કે " जीवाणं भंते! किं आयारंभा" इत्यादि 'જીવ શું આત્મારંભી છે? ઇત્યાદિ. અહીં ગૌતમસ્વામીએ એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો છે કે " હે ભદન્ત! જીવ આત્મારંભી છે? કે પરારંભી છે? ઉભયારંભી છે? કે અનારંભી છે?" પ્રભુએ તે પ્રશ્નનો આ પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યો છે-" હે ગૌતમ! કેટલાક જીવો આત્મારંભી પણ છે, કેટલાક જીવો પરારંભી પણ છે, કેટલાક જીવો ઉભયારંભી પણ છે, પણ અનારંભી નથી. તથા કેટલાક જીવો આત્મા-

तदुभयारम्भाः । अतएव 'नो अनारंभा' नो अनारम्भाः-न आत्मपरोभयारम्भ-वर्जिताः, आरम्भो नाम जीवानामुपघातः, उपद्रवणमित्यर्थः, सामान्यत आस्रवद्वार प्रवृत्तिः । उत्तरमाह--'गोयमा !' हे गौतम ! 'अत्थेगइया जीवा' सन्त्येके जीवाः 'आयारंभावि परारंभावि तदुभयारंभावि' आत्मारम्भा अपि परारम्भा अपि तदुभयारम्भा अपि, अत एव 'नो अणारंभा' नो अनारम्भाः, आरम्भवर्जिता नेति । अत्र 'अपि' शब्द एकाश्रयत्वस्य भिन्नाश्रयत्वस्य च प्रतिपादकः । तत्र-एकाश्रयत्वं च कालभेदेन भवति । तथाहि-कदाचित्कालविशेषे आत्मारंभाः कालविशेषेपरारम्भाः काल विशेषे उभयारम्भाः, अतएव-कस्मिन्नपि काले आरम्भरहिता न भवन्ति । भिन्नाश्रयत्वं यथा-एके केचन असंयता जीवाः आत्मारम्भाः केचन परारम्भाः केचनोभयारम्भा अतएव न कदाचिदपि अनारम्भाः । भगवानाह

नहीं हैं। तथा कितनेक जीव आत्मारंभी नहीं हैं, परारंभी नहीं हैं, उभयारंभी नहीं हैं, किन्तु अनारंभी हैं। जीवोंकी विराधना-उपद्रव यह आरंभका अर्थ है। सामान्यरीतिसे इसका तात्पर्य "आस्रवद्वारमें प्रवृत्ति करना" ऐसा होता है। "अत्थेगइया "में "अत्थि" यह पद अव्ययरूप है। और इसका प्रयोग बहुवचन "सन्ति"के अर्थपरक भी हो जाता है। इसलिये यहां यह पद "सन्ति" इस अर्थमें प्रयुक्त हुआ है। आत्माको जो आरंभमें लगाते हैं अथवा आत्मा द्वारा जो स्वयं आरंभ करते हैं वे आत्मारंभी हैं। परको अथवा परके द्वारा जो आरंभ कराते हैं वे परारंभी हैं। आत्मा और पररूप इन दोनोंको अथवा इन दोनोंके द्वारा जो आरंभ करते हैं वे तदुभयारंभी हैं। आत्मा, पर और उभय इनके आरंभसे अर्थात् इन संबंधी आरंभसे जो रहित होते हैं

रंभी नथी, परारंभी नथी, ઉભયારંભી નથી, પણ અનારંભી છે." આરંભ એટલે જીવોની વિરાધના-ઉપદ્રવ. સામાન્ય રીતે "આસ્રવદ્વારમાં પ્રવૃત્તિ કરવી" એવો તેનો ભાવાર્થ થાય છે. "अत्थेगइया"માં "अत्थि" પદ અવ્યયરૂપે છે. અને તેનો પ્રયોગ બહુવચન "सन्ति"ના અર્થમાં પણ કરાય છે. અહીં તે પદ "सन्ति"ના અર્થમાં વપરાયું છે. આત્માને જે આરંભમાં લગાડે છે અથવા આત્માદ્વારા જેઓ પોતે જ આરંભ કરે છે તેમને આત્મારંભી કહે છે. પરને જે આરંભમાં લગાડે છે-એટલે કે અન્યના દ્વારા જેઓ આરંભ કરાવે છે તેમને પરારંભી કહે છે. આત્મા અને પર એ બન્ને દ્વારા જેઓ આરંભ કરાવે છે તેમને તદુભયારંભી કહે છે. આત્મા, પર, અને ઉભય, એ ત્રણે પ્રકારના આરંભથી જેઓ રહિત હોય છે તેમને અનારંભી કહે છે. આત્મારંભ-આત્મારંભી પણ છે, પરારંભ-પરારંભી પણ છે, ઉભયારંભ-ઉભયારંભી પણ છે. એ

-'गोयमा !' हे गौतम ! 'अत्थेगइया जीवा' सन्त्येके जीवाः 'आयारंभावि परारंभावि तदुभयारंभावि' आत्मारम्भा अपि, परारम्भा अपि, तदुभयारम्भा अपि, किन्तु 'नो अणारंभा' नो अनारम्भाः 'अत्थेगइया जीवा' सन्त्येके जीवा 'नो आयारंभा नो परारंभा नो तदुभयारंभा' नो आत्मारम्भाः, नो परारम्भाः नो तदुभयारम्भाः, अतएव 'अणारंभा' अनारम्भाः आरम्भवर्जिताः सन्तीति। ननु उपयोगवत्त्वात्मकैकधर्मस्य: सर्वजीवेषु विद्यमानतया सर्वेऽपि जीवा समाना एव, तत्कथं केचनात्मारम्भाः केचन परारम्भाः ? इत्यादि विषमता ? इत्याशयेन

वे अनारंभी हैं। आत्मारंभ-आत्मारंभी भी हैं, परारंभ-परारम्भी भी हैं, उभयारंभ-उभयारंभी भी हैं, जो इन पदोंके साथ 'भी' लगाया गया है, वह भिन्नाश्रयत्व और एकाश्रयत्वका प्रतिपादक है। अर्थात् इन पदोंके साथ जो "अपि" शब्द लगा हुआ है वह इन पदोंमें भिन्ना-श्रयत्वका और एकाश्रयत्वका प्रतिपादन करता है। यहां काल भेदसे एकाश्रयता होती है। वह इस प्रकारसे है कि आत्मारंभादिक जो ये धर्म कहे गये हैं वे कालभेदकी अपेक्षासे एक ही जीव किसी कालमें आत्मारंभी होता है, किसी कालमें परारंभी होता है, किसी कालमें उभयारंभी होता है इसलिये जीव आरंभ रहित नहीं। इस तरहसे एकाश्रयी बने रहते हैं। भिन्नाश्रयता इनमें इस प्रकारसे बनती है कि कितनेक जीव-असंयत जीव-आत्मारंभी होते हैं, कितनेक असंयत जीव परारम्भी होते हैं और कितनेक असंयत जीव उभयारंभी होते हैं इसलिये वे-आरंभ रहित नहीं होते हैं। अनेक जीवोंकी अपेक्षा यह भिन्नाश्रयता है। कितनेक जीव आत्मारंभी, परारंभी और उभया-

પદોને જે 'भी' 'પણ' લગાડયો છે તે ભિન્નાશ્રયત્વ અને એકાશ્રયત્વનો પ્રતિ-પાદક છે. એટલે કે તે પદોની સાથે આવેલો 'अपि' શબ્દ તે પદોમાં ભિન્ના-શ્રયત્વ અને એકાશ્રયત્વનું પ્રતિપાદન કરે છે. અહીં કાળભેદથી એકાશ્રયતા થાય છે. તે આ રીતે છે-કાળભેદની અપેક્ષાએ એક જ જીવ કોઇ કાળે આત્મારંભી હોય છે, કોઇ કાળે પરારંભી હોય છે, કોઇ કાળે ઉભયારંભી હોય છે. તેથી કોઇ પણ કાળે જીવ આરંભરહિત હોતા નથી, એ રીતે તેઓ એકાશ્રયી બની રહે છે. તેમનામાં ભિન્નાશ્રયતા આ રીતે ઘટાવી શકાય છે-કેટલાક અસંયત જીવો આત્મારંભી હોય છે, કેટલાક અસંયત જીવો પરારંભી હોય છે, અને કેટલાક અસંયત જીવો ઉભયારંભી હોય છે; તેથી તેઓ કદી પણ આરંભ રહિત હોતા નથી. અનેક જીવોની અપેક્ષાએ આ ભિન્નાશ્રયતા છે.

કેટલાક જીવો આત્મારંભી, પરારંભી અને ઉભયારંભી હોતા નથી પણ

पृच्छति–' से केणट्ठेणं ' तत् केनार्थेन=केन कारणेन ' भंते ! ' हे भदन्त ! ' एवं वुच्चइ ' एवमुच्यते ' अत्थेगइया जीवा ' सन्त्येके जीवाः ' आयारंभावि ' आत्मारम्भा अपि ' एवं ' अनेन प्रकारेण ' पडि उच्चारेयव्वं ' प्रत्युच्चारयितव्यं=कथनीयम् यथा–' परारंभावि तदुभयारंभावि नो अणारंभा, अत्थेगइया जीवा नो आयारंभा नो परारंभा नो तदुभयारंभा, अणारंभा " इत्युच्चारयितव्यमितिभावः । उत्तरमाह– ' गोयमा ! हे गौतम ! ' जीवा दुविहा पण्णत्ता ' जीवा द्विविधाः प्रज्ञप्ताः ' तं जहा ' तद्यथा–संसारसमावण्णगा य' संसारसमापन्नकाश्च–संसारिणः असंसारसमावण्णगा ' असंसारसमापन्नकाश्च–संसारवर्जिताः, ' तत्थणं ' तत्र खलु ' ये ते असंसारसमावण्णगा ' ये ते असंसारसमापन्नकाः ' तेणं सिद्धा ' ते खलु सिद्धाः सन्ति । सिद्धा णं ' सिद्धाः खलु ' नो आयारंभा ३' नो आत्मारम्भाः ३ 'जाव'

रंभी नहीं होते हैं किन्तु आरंभ रहित होते हैं । ऐसा जो कहा गया है वह सिद्धादि जीवोंकी अपेक्षा लेकर कहा गया है । "से केणट्ठेणं भंते" इत्यादि सूत्रपाठ जो कहा गया है वह प्रश्नकारके इस प्रश्नको ध्यानमें रखकर कहा गया है वह शंका–"उपयोगवत्वात्मक एक एक धर्म सर्व जीवोंमें विद्यमान होनेके कारण सब ही जीव जब समान हैं तो फिर कितनेक जीव आत्मारंभी होते हैं, कितनेक जीव परारंभी होते हैं कितनेक जीव उभयारंभी होते हैं यह विषमता कैसे आप कह रहे हैं"यह है । इसी आशयसे शंकाकारने यह पूछा है कि हे भगवन् ! आप यह किस कारणसे कहते हैं कि कितनेक जीव आत्मारंभी होते हैं कितनेक परारंभी होते हैं और कितनेक उभयारंभी होते हैं ? इत्यादि । तब शंकाकारकी– इस शंकाका समाधान करनेके लिये प्रभुने कहा कि हे गौतम ! संसारसमापन्नक संसारी जीव, और असंसारसमापन्नक मुक्तजीव इस तरहसे जीव दो प्रकारके होते हैं । इनमें संसारसे रहित जो मुक्तजीव हैं वे सिद्ध

આરંભરહિત હોય છે એવું જે કહેવામાં આવ્યું છે તે સિદ્ધાદિ જીવોને અનુલક્ષીને કહેલ છે. " से केणट्ठेणं भंते ! " ઇત્યાદિ જે સૂત્રપાઠ આપવામાં આવ્યો છે તે પ્રશ્નકારની એવી શંકા બતાવવા માટે મૂક્યો છે કે "ઉપયોગવત્વાત્મક એક એક ધર્મ સર્વ જીવોમાં મોજૂદ હોવાથી પ્રત્યેક જીવ સમાન છે. છતાં પણ કેટલાક જીવ આત્મારંભી કેટલાક જીવ પરારંભી, કેટલાક જીવ ઉભયારંભી હોય છે એ પ્રકારની વિષમતા આપ કેવી રીતે બતાવો છો ? શંકાકારની તે શંકાનું નિવારણ કરવાને માટે પ્રભુએ કહ્યું છે–"હે ગૌતમ ! જીવના આ પ્રમાણે બે પ્રકાર છે–(૧) સંસાર સમાપન્નક–(સંસારી જીવ) અને (૨) અસંસાર સમાપન્નક (મુક્ત જીવ) આ રીતે જીવ બે પ્રકારનાં છે. તેમાં સંસારથી મુક્ત (મુક્ત

यावत्-यावत्पदेनान्यत् पदद्वयं ग्राह्यम्-नो परारम्भाः नो तदुभयारम्भाः इति; अत एव-ते 'अणारंभा' अनारम्भाः=आरम्भवर्जिताः सन्ति, तेषामशरीरित्वात्। 'तत्थणं' तत्र खलु 'जे ते' ये ते 'संसारसमावण्णगा' संसारसमापन्नकाः-संसारिणः ते 'दुविहा पण्णत्ता' द्विविधाः प्रज्ञप्ताः 'तं जहा' तद्यथा-'संजया य' संयताश्च साधवः, 'असंजया य' असंयताश्च=गृहस्थाः। 'तत्थ णं' तत्र खलु 'जे ते' ये ते 'संजया' संयताः ते 'दुविहा पण्णत्ता' द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, 'तं जहा' तद्यथा—'पमत्तसंजया य' प्रमत्तसंयताश्च, 'अप्पमत्तसंजया य' अप्रमत्तसंयताश्च 'तत्थ णं जे ते' तत्र खलु ये ते 'अप्पमत्तसंजया' अप्रमत्त-संयताः-सप्तमगुणस्थानवर्त्तिनः साधवः 'ते णं' ते खलु 'नो आयारंभा' नो आत्मारम्भाः 'नो परारंभा' नो परारम्भाः 'जाव' यावत्, यावत्पदेन नो तदुभयारम्भाः, किन्तु 'अणारंभा' अनारम्भाः भवन्ति। 'तत्थ णं' तत्र खलु 'जे ते' ये ते 'पमत्तसंजया' प्रमत्तसंयताः षष्ठगुणस्थानवर्त्तिनः साधवः, प्रमत्तसंयतानां हि प्रमादपरत्वात् संयतत्वाच्च शुभोऽशुभश्च योगः स्यादत आह 'सुहं जोगं' शुभं योगं-उपयोगपूर्वकं प्रत्युपेक्षणादिकरणं 'पडुच्च' प्रतीत्य=आश्रित्य 'नो आयारंभा' नो आत्मारम्भाः 'नो परारंभा' नो परारम्भाः 'जाव' यावत्-याव-

---

जीव हैं। ये जीव न आत्मारंभ वाले होते हैं, न परारंभवाले होते हैं और न उभयारंभवाले हैं किन्तु आरंभसे रहित होते हैं, आरंभ शरीर-से होता है। और सिद्धोंके शरीर नहीं होता है। इसलिये इन्हें अना-रंभी कहा गया है। संसारी जीव दो प्रकारके होते हैं-एक संयत और दूसरे असंयत। असंयत गृहस्थजन हैं तथा संयत साधुजन हैं। संयत-जन भी प्रमत्तसंयत और अप्रमत्तसंयतके भेदसे दो प्रकारके हैं। सातवें आदि गुणस्थानवर्ती जीव अप्रमत्तसंयत्त हैं। वे न आत्मारंभी होते हैं, न परारं.ी होते हैं, न उभयारंभी होते हैं किन्तु आरंभसे रहित होते हैं। छट्ठे गुणस्थानवर्ती जीव प्रमत्तसंयत होते हैं। प्रमत्त-

---

જીવો) સિદ્ધોને કહેવાય છે. તે જીવો આત્મારંભી હોતા નથી, પરારંભી હોતા નથી, ઉભયારંભી હોતા નથી પણ આરંભથી રહિત હોય છે. આરંભ શરીરથી થાય છે. સિદ્ધોને શરીર હોતું નથી. તેથી તેમને અનારંભી (આરંભ રહિત) કહ્યા છે. સંસારી જીવો બે પ્રકારના હોય છે-(૧) સંયત અને (૨) અસંયત ગૃહસ્થજન અસંયત હોય છે અને મુનિજન સંયત હોય છે; સંયતના પણ બે પ્રકાર પડે છે-(૧) પ્રમત્ત સંયત અને (૨) અપ્રમત્ત સંયત. સાતમા ગુણ-સ્થાને પહોંચેલ જીવો અપ્રમત્ત સંયત હોય છે તેઓ આત્મારંભી હોતા નથી, પરારંભી હોતા નથી, ઉભયારંભી હોતા નથી પણ આરંભથી રહિત હોય છે. છઠ્ઠા ગુણસ્થાનવર્તી જીવો પ્રમત્ત સંયત હોય છે. પ્રમત્ત સંયતોમાં પ્રમા-

च्छन्देन नो तदुभयारम्भाः अत एव 'अणारंभा' अनारम्भाः। तथा 'असुह जोगं' अशुभं योगम् अनुपयुक्ततया प्रत्युपेक्षणादिक्रियाकरणं 'पडुच्च' प्रतीत्य 'आयारंभा वि' आत्मारम्भा अपि 'जाव' यावत्-यावच्छन्देन-परारम्भा अपि तदुभयारम्भा अपि, 'नो अणारंभा' नो अनारम्भाः नारम्भवर्जिताः, अपि तु आरम्भवन्त एव। अनुपयुक्ततया प्रत्युपेक्षणादिकरणेन मुनिः षट्कायविराधको भवति। उक्तञ्च—

"पुढवी आउक्काए तेऊवाऊवणस्सइ तसाणं।
पडिलेहणा पमत्तो, छण्हंपि विराहओ होइ ॥ १ ॥"

छाया—पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतित्रसानाम्।
प्रतिलेखनाप्रमत्तः षण्णामपि विराधको भवति ॥१॥

संयतोंमें प्रमादपरता और संयतरूपता होती है। इस कारण उनमें शुभ और अशुभयोग हो सकता है। इसलिये शुभयोग-उपयोगपूर्वक प्रतिलेखन करना, उभयकाल आवश्यक करना, निरवद्यभिक्षासे संयमयात्रा निभाना आदि अर्थात् शास्त्रोक्तरीतिसे क्रिया करनेरूप शुभयोगकी अपेक्षा करके वे न आत्मारंभवाले होते हैं, न परारंभवाले होते हैं, यावत् न उभयारंभवाले होते हैं। इसलिये वे अनारंभी होते हैं। तथा अशुभयोगको-अनुपयुक्तरूपसे प्रत्युपेक्षणादि क्रिया करनेरूप अशुभयोगको लेकर जब इनका विचार किया जाता है-तब वे आत्मारंभ आदिवाले होते हैं। आरंभ रहित नहीं होते है। किन्तु आरंभयुक्त ही होते हैं। अनुपयुक्तभावसे प्रत्युपेक्षणादि क्रिया करनेके कारण मुनिजन षट्कायजीवोंके विराधक होते हैं-कहा भी है—

पृथिवीकाय, अपकाय, तेजकाय, वायुकाय, वनस्पतिकाय और त्रसकाय इन छहों ही कायोंका प्रतिलेखनामें प्रमत्त बनाहुआ मुनिजन

हीपणुं अने संयतरूपता होय छे. ते कारणे तेमनामां शुभ अने अशुभ योग संभवी शके छे. तेथी शुभयोग-शास्त्रोक्त रीते क्रिया करवारूप शुभयोगनी अपेक्षाए तेओ आत्मारंभी होता नथी, परारंभी होता नथी, अने उभयारंभी पण होता नथी. तेथी तेओ अनारंभी होय छे.

शुभयोग एटले उपयोगपूर्वक प्रतिलेखना करवी, उभयकाळ आवश्यक करवो, निरवद्य भिक्षाथी संयमयात्रा निभाववी आदि.

तथा अशुभयोग (अनुपयुक्त रूपे प्रत्युप्रेक्षणादि क्रिया करवारूप अशुभयोग)नी अपेक्षाए तेओ आत्मारंभ आदि वाळां होय छे, आरंभरहित होता नथी. पण आरंभयुक्त ज होय छे. अनुपयुक्तभावे प्रत्युप्रेक्षणादि क्रिया करवाने कारणे मुनिजन द्वारा छकायना जीवोनी विराधना थाय छे. कह्यु पण छे—

प्रतिलेखनामां प्रमत्त बनेल मुनिजन पृथिवीकाय, अप्काय, तेजकाय,

तथा श्रमणस्य सर्वोऽपि प्रमत्तयोग आरम्भ एव, यदाह—

"सव्वो पमत्तजोगो समणस्स उ होइ आरंभो।"

छाया—सर्वः प्रमत्तयोगः श्रमणस्य तु भवति आरम्भः। इति।

अतः प्रमत्तसंयतस्य शुभोऽशुभो वा योग आत्मारम्भादेः कारणं भवतीति। संयतं प्ररूप्यासंयतं प्ररूपयति-'तत्थ णं' तत्र खलु 'जे ते' ये ते 'असंजया' असंयताः=अविरताः ते 'अविरइं' अविरतिं 'पडुच्च' प्रतीत्य=आश्रित्य 'आयारंभावि' आत्मारम्भा अपि 'जाव' यावत्-यावच्छब्देन-परारम्भा अपि तदुभयारम्भा अपि 'नो अणारंभा' नो अनारम्भाः। अत्रेदं तात्पर्यम्-यद्यपि-असंयतानां सूक्ष्मैकेन्द्रियादीनामात्मारम्भकादित्वं न साक्षादस्ति, तथापि अविरतिमधिकृत्य तेषां तद् आत्मारम्भकत्वादिकं विद्यते, तेषां ततो न निवृत्तत्वात्, अतोऽसंयतानामविरतिस्तत्र कारणमिति। 'से तेणट्ठेणं' तत् तेनार्थेन=तेन कारणेन 'गोयमा' हे गौतम! 'एवं वुच्चइ' एवमुच्यते 'अत्थेगइया-जीवा जाव अणारंभा' सन्त्येके जीवा यावत् अनारम्भाः, यावच्छब्देन-आत्मारम्भादि प्रश्नसूत्रस्य निर्वचनसूत्रे यानि पदानि प्रोक्तानि तानि सर्वाणि संग्राह्याणीति ॥सू० २४॥

॥ इति आत्मारम्भादि वक्तव्यता निरूपणम् समाप्तम् ॥

विराधक (विनाशक) होता है। श्रमणका समस्त भी प्रमत्तयोग आरंभरूप ही है। कहा भी है—

"सव्वो पमत्तजोगो समणस्स उ होइ आरंभो" समस्त प्रमत्तयोग श्रमणका आरंभ ही है। इसलिये प्रमत्तसंयतका शुभ अथवा अशुभयोग आत्मारंभादिकका कारण होता है। असंयत-अविरत-जो जीव हैं वे अविरतिसे युक्त होनेके कारण आत्मारंभक आदि होते हैं। अनारंभक नहीं होते हैं। यहां ऐसा तात्पर्य है कि असंयत जो सूक्ष्म एकेन्द्रियादिक जीव हैं उनमें साक्षात् रूपसे आत्मारंभकता आदि नहीं है फिर भी अविरतिकी अपेक्षासे उनमें आत्मारंभकता आदि हैं ही। क्योंकि वे

વાયુકાય, વનસ્પતિકાય અને ત્રસકાય, એ છ કાયના જીવોનો વિરાધક થાય છે. શ્રમણનો સમસ્ત પ્રમત્તયોગ આરંભરૂપ જ છે. કહ્યું પણ છે—

"सव्वो पमत्तजोगो समणस्स उ होइ आरंभो" શ્રમણનો સમસ્ત પ્રમત્તયોગ આરંભરૂપ જ છે." તેથી પ્રમત્ત સંયતનો શુભ અથવા અશુભ યોગ આત્મારંભાદિકના કારણરૂપ હોય છે. અસંયત-અવિરત જે જીવો હોય છે તેઓ અવિરતિથી યુક્ત હોવાને લીધે આત્મારંભી આદિ હોય છે, અનારંભી હોતા નથી. તેનું તાત્પર્ય એવું છે કે-સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિયાદિક જે અસંયત જીવો છે તેમનામા પ્રત્યક્ષ રીતે આત્મારંભતા આદિ નથી. છતાં પણ અવિરતિની અપે-

अथ नैरयिकादीनामात्मारम्भादिवक्तव्यता प्रस्तूयते—

मूलम्—नेरइयाणं भंते ! किं आयारंभा परारंभा तदुभयारंभा अणारंभा, गोयमा ! नेरइया आयारंभा वि जाव णो अणारंभा, से केणट्ठेणं भंते एवं वुच्चइ ? गोयमा ! अविरतिं पडुच्च, से तेणट्ठेणं जाव नो अणारंभा एवं असुरकुमारा वि जाव पंचिंदियतिरिक्खजोणिया मणुस्सा जहा जीवा नवरं सिद्ध विरहिया भाणियव्वा, वाणमंतरा जाव वेमाणिया, जहा नेरइया, सलेस्सा जहा ओहिया, कण्हलेसस्स नीललेसस्स काउलेसस्स जहा–ओहिया जीवा, नवरं पमत्त अप्पमत्ता न भाणियव्वा, तेउलेसस्स पम्हलेसस्स सुक्कलेसस्स जहा ओहिया जीवा, नवरं सिद्धा न भाणियव्वा ॥ सू० २५ ॥

छाया—नैरयिकाः भदन्त ! आत्मारंभाः परारम्भास्तदुभयारम्भा अनारम्भाः ? गौतम ! नैरयिका आत्मारम्भा अपि यावत् नो अनारम्भाः, तत्केनार्थेन

उनसे निवृत्त नहीं हैं। इसलिये असंयत जीवोंकी अविरति आत्मारंभादिमें कारण है। इसलिये हे गौतम ! मैंने इस कारणसे ऐसा कहा है कि कितनेक जीव "जावअणारंभा"। यहां यावत् शब्दसे आत्मारंभादि प्रश्नसूत्रके निर्वचनसूत्रमें जितने पद कहे गये हैं वे सब गृहीत हुए हैं॥२४

नैरयिकादिकोंकी आत्मारंभादि वक्तव्यता—

'नेरइयाणं भंते ! किं आयारंभा' इत्यादि।

(भंते) हे भदन्त ! (नैरयिका) नारक जीव (किं) क्या (आयारंभा, परारंभा, तदुभयारंभा, अणारंभा) आत्मारंभी हैं या परारंभी हैं या तदुभयारंभी हैं या अनारंभी हैं ? (गोयमा) हे गौतम ! (नेरइया) नारक जीव

ક્ષાએ તેમનામાં આત્મારંભતા આદિ છે જ. કારણ કે તેઓ તેમનાથી નિવૃત્ત હોતા નથી. તેથી અસંયત જીવોની અવિરતિ આત્મારંભ આદિના કારણરૂપ બને છે. હે ગૌતમ ! તે કારણે મેં એવું કહ્યું છે કે કેટલાક જીવો "जाव अणारंभा" આત્મારંભી હોય છે, ત્યાંથી શરૂ કરીને સૂત્રમાં આવેલા "अणारंभा" સુધીનો પાઠ ગ્રહણ કરવાનો છે. ॥ સૂ. ૨૪॥

નરકાદિ જીવોનું આત્મારંભાદિ વક્તવ્ય—

"नेरइयाणं भंते ! किं आयारंभा" इत्यादि।

(भंते) હે ભદન્ત ! (नैरयिका) નારક જીવો (किं) શું (आयारम्भा, परारंभा, तदुभयारंभा, अणारंभा ?) આત્મારંભી છે, પરારંભી છે, ઉભયારંભી છે,

भदन्त ! एवमुच्यते ? गौतम ! अविरतिं प्रतीत्य तत् तेनार्थेन यावत् नो अनारम्भाः एवं असुरकुमारा अपि यावत् पञ्चेन्द्रिय तिर्यग् योनिकाः मनुष्याः यथा जीवाः नवरं सिद्ध विरहिता भणितव्याः, वानव्यन्तरा यावत् वैमानिकाः यथा नारकाः सलेश्या यथा औघिकाः कृष्णलेश्यस्य नीललेशस्य कापोतलेशस्य यथा

(आयारंभावि जाव णो अणारंभा) आत्मारंभवाले भी हैं, परारंभवाले भी हैं, उभयारंभवाले भी हैं किन्तु आरंभसे रहित नहीं हैं। (से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ ?) हे भदन्त ! आप ऐसा किस कारणसे कहते हैं ? (गोयमा) हे गौतम ! (अविरतिं पडुच्च) अविरतिकी अपेक्षासे मैं ऐसा कहता हू। (एवं असुरकुमारा वि) इसी तरहसे असुरकुमारोंमें भी वक्तव्यता जाननी चाहिये। (जाव पंचिंदियतिरिक्खजोणिया मणुस्सा जहा जीवा, नवरं सिद्धविरहिया भाणियव्वा) यावत् पंचेन्द्रिय तिर्यञ्च योनिवाले जीवोंमें, नारकजीवोंकी तरह वक्तव्यता जाननी चाहिये। मनुष्योंकी वक्तव्यता सामान्य जीवसूत्रकी तरह जाननी चाहिये। यहां विशेषता इतनी है कि यहां सिद्धोंको नहीं लेना चहिये (वाणमंतरा जाव वेमाणिया जहा नेरइया) वानव्यंतरोंसे लेकर वैमानिक पर्यन्त नैरयिक जीवोंकी तरह वक्तव्यता जाननी चाहिये। (सलेस्सा जहा ओहिया) सामान्यरूपसे जैसी जीवोंकी वक्तव्यता कही गई है वैसी ही वक्तव्यता लेश्यासहित जीवोंकी जाननी चाहिये। (कण्हलेसस्स नीललेसस्स काउलेसस्स जहा ओहिया जीवा) कृष्णलेश्यावाले, नीललेश्यावाले, कापोतलेश्या-

કે અનારંભી છે ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (नेरइया) નારક જીવો (आयारंभा वि जाव णो अणारंभा) આત્મારંભવાળા પણ છે, પરારંભવાળા પણ છે, ઉભયારંભવાળા પણ છે, પણ આરંભથી રહિત નથી. (से केणट्ठेणं भंते एवं वुचइ ?) હે ભદન્ત ! આપ, શા કારણે એ પ્રમાણે કહો છો ?

(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (अविरतिं पडुच) અવિરતિની અપેક્ષાએ એવું કહું છું (एवं असुरकुमारा वि) અસુરકુમારો વિષે પણ એ પ્રમાણે જ કથન સમજવું (जाव पंचिंदियतिरिक्खजोणिया, मणुस्सा जहा जीवा, नवरं सिद्ध विरहिया भाणियव्वा) પચેન્દ્રિય તિર્યંચ યોનિ સુધીના બધા જીવોનું વક્તવ્ય નારક જીવો પ્રમાણે જ સમજવું. મનુષ્યોનું વક્તવ્ય સામાન્ય જીવસૂત્રની જેમ જાણવું. અહીં વિશેષતા એટલી છે કે અહીં સિદ્ધોનો તેમાં સમાવેશ કરવાનો નથી. (वाममंतरा जाव वेमाणिया जहा नेरइया) વાનવ્યંતરોથી લઈને વૈમાનિકો સુધીનું કથન નારક જીવો પ્રમાણે જ સમજવું. (सलेस्सा जहा ओहिया) સામાન્ય રીતે જેવી જીવોની વક્તવ્યતા કહી છે એવી જ વક્તવ્યતા લેશ્યાયુક્ત જીવોની જાણવી. (कण्हलेसस्स नीललेसस्स काउलेसस्स जहा ओहिया जीवा) કૃષ્ણ લેશ્યાવાળાં, નીલ લેશ્યાવાળાં અને કાપોતલેશ્યાવાળાં

औघिकाः जीवाः नवरं प्रमत्ता अप्रमत्ता न भणितव्याः, तेजोलेश्यस्य पद्मलेश्यस्य शुक्ललेश्यस्य यथा औघिका जीवाः नवरं सिद्धा न भणितव्याः ॥सू० २५॥

टीका—नारकादि चतुर्विंशति दण्डकेषु आत्मारम्भादिकं निरूपयन्नाह—'नेरइयाणं भंते' इत्यादि। 'नेरइया णं भंते' नैरयिकाः खलु हे भदन्त! किम् 'आयारंभा-परारंभा तदुभयारंभा अणारंभा' आत्मारम्भाः परारम्भाः तदुभयारम्भाः अनारम्भाः? भगवानाह—'गोयमा!' हे गौतम! 'नेरइया'

वाले जीवकी वक्तव्यता सामान्य जीवसूत्रकी तरह जाननी चाहिये। (नवर) विशेषता यहां पर यह है कि (पमत्त अप्पमत्ता न भाणियव्वा) सामान्य जीवोंकी वक्तव्यतामें जो प्रमत्त और अप्रमत्त जीव विषयक कथन किया गया है वह यहां पर नहीं लेना चाहिये। (तेउलेसस्स पम्हलेसस्स सुक्कलेसस्स जहा ओहिया जीवा नवरं-सिद्धा न भाणियव्वा) तेजोलेश्यावाले जीवकी पद्मलेश्यावाले जीवकी, और शुक्ललेश्यावाले जीवकी वक्तव्यता सामान्य जीवसूत्रकी तरह जाननी चाहिये। परन्तु विशेषता यहां पर यह है कि तेजोलेश्या आदि आलापकोमें सिद्ध जीवोंकी परिगणना नहीं करनी चाहिये ॥

टीकार्थ—सूत्रकारने इस सूत्र द्वारा चौबीसदण्डकोंमें आत्मारंभादिकका निरूपण किया है-सबसे प्रथम गौतमस्वामीने जो नारक जीव आत्मारंभी हैं? या परारंभी हैं या उभयारंभी हैं? या अनारंभी हैं? ऐसा प्रश्न किया है और प्रभुने उसका जो उत्तर दिया है वह सुखगम्य है। आगे जो पुनः उनसे ऐसा पूछा गया है कि हे भदन्त! आप ऐसा किस

જીવોનું કથન સામાન્ય જીવસૂત્ર પ્રમાણે સમજવું. (नवरं) વિશેષતા એ વાતની છે કે (पमत्त अप्रमत्ता न भाणियव्वा) સામાન્ય જીવોના કથનમાં જે પ્રમત્ત અને અપ્રમત્ત જીવ વિષેનું કથન કરાયું છે તે અહીં લાગુ પાડવાનું નથી. (तेउलेसस्स पम्हलेसस्स सुक्कलेसस्स जहा ओहिया जीवा नवरं-सिद्धा न भाणियव्वा) તેજોલેશ્યાવાળાં જીવોનું, પદ્મલેશ્યાવાળાં જીવોનું અને શુકલલેશ્યાવાળાં જીવોનું વક્તવ્ય સામાન્ય જીવસૂત્રની જેમ જ સમજવું. પણ તેમાં વિશેષતા એ બાબતમાં રહી છે કે તેજોલેશ્યા આદિ કથનોમાં સિદ્ધ જીવોની ગણતરી કરવી જોઇએ નહીં.

ટીકાર્થ—સૂત્રકારે આ સૂત્રદ્વારા ચોવીસ દંડકોમાં આત્મારંભ આદિનું નિરૂપણ કર્યું છે-સૌથી પહેલો પ્રશ્ન ગૌતમસ્વામીએ એ પૂછ્યો છે કે નારક જીવો આત્મારંભી છે? કે પરારંભી છે? કે ઉભયારંભી છે? કે અનારંભી છે? એ પ્રશ્ન અને મહાવીરસ્વામી દ્વારા અપાયેલો જવાબ સહેલાઇથી સમજી શકાય તેવો છે. વળી ગૌતમસ્વામી પ્રભુને પૂછે છે કે હે ભદન્ત! આપ એવું

नैरयिकाः 'आयारंभा वि' आत्मारम्भा अपि 'जाव' यावत्-यावच्छब्देन 'परारंभा वि तदुभयरंभा वि' परारम्भा अपि तदुभयारम्भा अपि, 'नो अणारंभा' नो अनारम्भाः । पुनः पृच्छति-'से केणट्ठेणं' तत्केनार्थेन-केन कारणेन 'भंते' हे भदन्त ! एवं वुच्चइ' एवमुच्यते ? अत्र-'आयारंभावि परारंभावि तदुभयारंभावि नो अणारंभा' इति संयोज्यम् । उत्तरमाह-'गोयमा' हे गौतम ! 'अविरतिं पडुच्च' अविरतिं प्रतीत्य=आश्रित्य विरतिः=प्राणातिपातादि विरमणलक्षणा, तद्भिन्ना-अविरतिः, तामाश्रित्य अविरत्यपेक्षयेत्यर्थः नैरयिका आत्मारम्भा अपि परारम्भा अपि तदुभयारम्भा अपि नो अनारम्भाः, यतो नारका अविरता भवन्तीत्यतस्ते आरम्भवन्तो नत्वनारम्भाः विरतेरभावात् । 'एवं' एवम्-अनेन पूर्वोक्तेन प्रकारेण पूर्वोक्त नारकवक्तव्यतामाश्रित्य 'असुरकुमारा वि' असुरकुमारा अपि विज्ञेयाः । असुरकुमार-वक्तव्यता नारकवद् व्याख्येयेति भावः। 'जाव' यावत् 'पंचिंदियतिरिक्खजोणिया' पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिका नैरयि-

कारणसे कहते हैं कि नारक जीव आत्मारंभी परारंभी और उभयारंभी भी हैं, अनारंभी नहीं हैं, सो यह कथन उनमें अविरति को लेकर किया गया है । क्यों कि प्राणातिपात आदिकों से विरमण होना इसका नाम विरति है । यह विरति नारक जीवों में नहीं होती है । अविरति की अपेक्षा नारक जीव आत्मारंभी भी होते हैं, परारंभी भी होते हैं, उभयारंभी भी होते हैं । किन्तु अनारंभी नहीं होते हैं । इसलिये हे गौतम ! अविरतिरूप कारण को लेकर ऐसा कहा है । क्यों कि वहाँ विरति का अभाव है ।

पंचेन्द्रिय तिर्यञ्च योनिकजीवों के पहले जो यावत् शब्द का प्रयोग

શા કારણે કહો છો કે નારક જીવો આત્મારંભી પણ છે, પરારંભી પણ છે, ઉભયારંભી પણ છે, પણ અનારંભી નથી ? પ્રભુએ તેના જવાબમાં બતાવ્યું છે કે તેઓ અવિરતિવાળાં હોવાથી તેમ કહ્યું છે. પ્રાણાતિપાત આદિથી વિરમવું તેનું નામ વિરતિ છે. નારક જીવોમાં તે વિરતિ હોતી નથી. કારણ કે ત્યાં ચાર ગુણસ્થાન સુધીના જ ગુણસ્થાનો હોય છે. વિરતિનો સંબંધ પાંચમાં ગુણસ્થાનથી થાય છે. પાંચમું ગુણસ્થાન તો ત્યાં હોતું જ નથી, એવું સિદ્ધાન્તનું કથન છે. તેથી તે અવિરતિની અપેક્ષાએ નારક જીવો આત્મારંભી પણ હોય છે, પરારંભી પણ હોય છે, ઉભયારંભી પણ હોય છે, પણ અનારંભી (આરંભ રહિત) હોતા નથી. હે ગૌતમ ! આ અવિરતિ રૂપ કારણથી આ પ્રમાણે કહ્યું છે. કારણ કે ત્યાં વિરતિનો અભાવ હોય છે.

પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ યોનિના જીવોની આગળ જે 'યાવત્' શબ્દનો

कवद् विज्ञेया इति। यावच्छब्देन नागकुमारादयो नव भुवनपतयः, पृथिव्यादयः पञ्चस्थावराः, द्वीन्द्रियादयस्त्रयो विकलेन्द्रियाश्च संग्राह्याः। 'मणुस्सा जहा जीवा' मनुष्या यथा जीवाः, मनुष्यसूत्रसमुच्चयः। जीवसूत्रवद् व्याख्येयम्, मनुष्येषु संयतासंयतप्रमत्ताप्रमत्त भेदसद्भावोऽस्तीत्यतो यथा जीवास्तथा वाच्याः इत्युक्तम्। किन्तु—'संसारसमावन्नगा य असंसारसमावन्नगा य' इति द्वैविध्यसूत्रं न वाच्यम्, संसारवर्त्तित्वादेव तेषाम्। नवरं-केवलं विशेषस्त्वयम्-'सिद्धविरहिया-भाणियव्वा' सिद्धविरहिता भणितव्या। मनुष्यसूत्रे सिद्धा न वाच्याः, अनारम्भक-

किया गया है उससे कहा गया है कि नागकुमार आदि नौ भवनपति, पथिव्यादिक पांचस्थावर जीव और द्वीन्द्रिय आदि तीन विकलेन्द्रिय जीव यहां गृहीत हुए हैं। इन जीवों में आत्मारभादिक की वक्तव्यता नारकजीवों में कथित आत्मारंभादिक की तरह ही जाननी चाहिये। "मणुस्सा जहा जीवा" ऐसा जो कहा है उसका तात्पर्य यह है कि मनुष्यों में संयतासंयत प्रमत्ताप्रमत्त इन भेदों का सद्भाव है इसलिये मनुष्यों में आत्मारंभादिक की वक्तव्यता जीव सूत्र में जैसी कही गई है वैसी ही जाननी चाहिये। परन्तु संसारसमापन्न-संसारी--और असंसारसमापन्न-मुक्त-इस तरह ये दो भेदवाले हैं ऐसा विधिसूत्र यहां नहीं करना चाहिये क्यों कि ये संयत असंयत प्रमत्त अप्रमत्त मनुष्य संसार में ही रहने वाले हैं। यही बात "नवरं" शब्द से सूत्रकार ने कही है। अतः इस वक्तव्यता में उस वक्तव्यता की अपेक्षा भेद यही है कि मनुष्य वक्तव्यतामें जीव संबंधी सिद्ध भेद यहां नहीं लगाना

પ્રયોગ થયો છે તે દ્વારા નાગકુમાર આદિ નવ ભવનપતિ દેવો, પૃથિવીકાય આદિ પાંચ સ્થાવર જીવો અને દ્વીન્દ્રિય આદિ ત્રણ વિકલેન્દ્રિય જીવોને અહીં ગ્રહણ કરવામાં આવ્યા છે. તે જીવોના વિષયમાં આત્મારંભ આદિનું કથન નરક જીવોના આત્મારંભ આદિના કથનાનુસાર સમજવું. "मणुस्सा जहा जीवा" આ કથનનું તાત્પર્ય એવું છે કે માણસોમાં સંયત અને અસંયત, પ્રમત્ત અને અપ્રમત્ત, એ પ્રકારના ભેદોનો સદ્‌ભાવ હોય છે. તે કારણે મનુષ્યોના વિષયમાં આત્મારંભ આદિનું કથન જીવસૂત્રમાં જે પ્રમાણે તે કથન થયું છે તે પ્રમાણે જ સમજવું. પણ સંસાર સમાપન્ન (સંસારી) અને અસંસાર સમાપન્ન (મુક્ત) આ પ્રમાણે બે ભેદવાળા તેઓ છે તે પ્રકારનું વિધ્યસૂત્ર અહીં કહેવું જોઈએ નહીં, કારણ કે તે સંયતઅસંયત અને પ્રમત્ત અપ્રમત્ત મનુષ્ય સંસારમાં જ રહેનારા હોય છે, એજ વાત "नवर" શબ્દ દ્વારા સૂત્રકારે દર્શાવી છે. તેથી આ વક્તવ્યતામાં તે વક્તવ્યતા કરતાં એ ભેદ છે કે મનુષ્યની વક્તવ્યતામાં જીવ સંબંધી સિદ્ધ ભેદ અહીં લાગુ પડતો નથી.

त्वात्तेषाम्, वाणमंतरा जाव वेमाणिया' वानव्यन्तरा यावद् वैमानिकाः, वानव्यन्तरादारभ्य वैमानिकपर्यन्तं 'जहा नेरइया' यथा नैरयिकास्तथा वाच्याः, असंयतत्वसाधर्म्यादिति। पूर्वमारम्भकत्वादिभिर्धर्मैर्जीवा निरूपितास्ते च सलेश्या अलेश्याश्चापि भवन्तीति लेश्यावतो जीवान् आत्मारम्भकत्वादिभिरेव धर्मैर्निरूपयन्नाह-'सलेस्सा जहा ओहिया' इति, सलेश्या यथा-औघिकाः, लिश्यते श्लिष्यते कर्मणा सह जीवोऽनयेति लेश्या, अर्थात्-कृष्णादि-द्रव्यसाचिव्यात् जीवस्य शुभाशुभपरिणामविशेषः लेश्या शब्दार्थः। उक्तञ्च-

"कृष्णादि द्रव्य साचिव्यात्, परिणामो य आत्मनः।
स्फटिकस्येव तत्रायं, लेश्याशब्दः प्रयुज्यते॥ १॥"

चाहिये। क्यों कि सिद्ध अनारंभक होते हैं। "वाणमंतरा जाव वेमाणिया" ऐसा जो कहा गया है उसका कारण यह है कि जिस प्रकार नारक जीव असंयत होते हैं उसी प्रकार ये वानव्यन्तर से लेकर वैमानिकपर्यन्त तक के देव भी असंयत होते हैं। इसलिये नारक जीवों की वक्तव्यतातावत् इनकी वक्तव्यता प्रकट की गई है।

पहिले आरंभकत्व आदि धर्मों द्वारा जिन जीवों का निरूपण किया गया है-सो वे जीव लेश्यासहित और लेश्यारहित भी होते हैं। इसलिये लेश्यायुक्त जीवों का निरूपण आत्मारंभकत्व आदि धर्मों द्वारा ही करते हुए सूत्रकार कहते हैं कि "सलेस्सा जहा ओहिया" कर्मोंसे जीवजिसके द्वारा चिपटें-युक्त बनें-उसका नाम लेश्या है। अर्थात् कृष्णादि द्रव्य की सचिवतारूप संबंध से जो जीव का शुभ और अशुभ परिणाम होता है वह लेश्या शब्द का अर्थ है। कहा भी है—

कृष्ण आदि द्रव्य के संबंध से जैसे स्फटिकमणि में परिणाम-परि-

કારણ કે સિદ્ધો આરંભરહિત હોય છે. "वाणमंतरा जाव वेमाणिया" આ પ્રકારનું કથન એ કારણે કર્યું છે કે જેમ નારક જીવો અસંયત હોય છે તેમ વાનવ્યંતરથી લઈને વૈમાનિક સુધીના દેવો પણ અસંયત હોય છે તેથી નારક જીવોના વક્તવ્યાનુસાર જ તેમનું વક્તવ્ય બતાવ્યું છે.

પહેલાં આરંભકત્વ આદિ ધર્મો દ્વારા જે જીવોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે તે જીવો લેશ્યાવાળાં અને લેશ્યા વિનાના પણ હોય છે. તેથી લેશ્યાયુક્ત જીવોનું નિરૂપણ આત્માઆરંભકત્વ આદિ ધર્મો દ્વારા કરતાં સૂત્રકાર કહે છે કે "सलेस्सा जहा ओहिया" જેના દ્વારા જીવ કર્મોથી યુક્ત બને છે તેનું નામ લેશ્યા છે. એટલે કે કૃષ્ણાદિ દ્રવ્યના સચિવતારૂપ સંબંધથી જીવનું જે શુભ અને અશુભ પરિણામ થાય છે તેનું નામ લેશ્યા છે. કહ્યુ પણ છે કે—

કૃષ્ણાદિ દ્રવ્યના સંસર્ગથી સ્ફટિક મણિમાં જેવું પરિણમન થાય છે

यथा स्वभावतोऽति स्वच्छोऽपि स्फटिकः नीलपीतादि द्रव्य सम्बन्धान्नीलो वा पीतो वाऽभासते स्वकीयां स्वभाविकीमपि स्वच्छतामपनयन्निव तथैव स्वभावतो निर्मलोऽपि जीवो यस्याः सम्बन्धिविशेषमादाय तदाकारतां भजते सालेश्येति भावः । तत्र-'सलेस्सा' सलेश्याः=लेश्यावन्तो जीवाः 'जहा ओहिया या जीवा' इति, यथा औघिकाः=सामान्याः, यथा नारकादि विशेषणवर्जिताः सामान्यतो जीवाः कथिताः-"जीवा णं भंते किं आयारभा परारंभा" इत्यादिना पूर्वोक्तदण्डकेन, तथा सलेश्याः जीवा अपि विशेषण रहिततया सामान्येन वक्तव्या लेश्या विशिष्टानां जीवानामसंसारसमापन्नत्व विशेषणस्यासंभवेन संसारसमापन्नत्वा-

णमन होता है उसी प्रकार से कृष्णादि द्रव्य के संबंध से जो आत्मा में परिणाम होता है उस परिणाम में लेश्या शब्द का प्रयोग होता है। तात्पर्य कहने का यह है कि जिस प्रकार स्वभावतः अतिस्वच्छ भी स्फटिक नीलपीत आदि द्रव्य के संयोग से नील अथवा पीतरूप से प्रतिभासित होने लगता है और अपनी स्वाभाविक स्वच्छता मानो इसने छोड़ दी है ऐसा मालूम होने लगता है उसी प्रकार स्वभावसे निर्मल भी जीव जिसके संबंध विशेष से अपनी स्वाभाविक निर्मलता छोड़कर उसीरूप जैसा परिणत हो जाता है उसका नाम लेश्या है। इन लेश्या वाले जीवों की-वक्तव्यता सामान्य जीवों की-नारक आदि विशेषणों से रहित जीवों की वक्तव्यता की तरह जाननी चाहिये। अर्थात् नारक आदि विशेषणों से रहित सामान्यरूप से-जैसे जीव "जीवा णं भंते! किं आयारंभा, परारंभा" इत्यादि इस पूर्वोक्त दण्डक द्वारा कहे गये हैं, उसी तरह से लेश्यायुक्त जीव भी विशेषणों से रहित करके सामान्यरूप

એવું જ પરિણમન કૃષ્ણાદિ દ્રવ્યના સંબંધથી આત્મામાં થાય છે. એનું નામ જ લેશ્યા છે. કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે અતિ સ્વચ્છ એવો સ્ફટિક મણિ જેમ નીલ, પીત આદિ દ્રવ્યના સંયોગથી નીલ અથવા પીત રંગનો પ્રતિભાસિત થવા લાગે છે, અને તેણે પોતાની સ્વાભાવિક સ્વચ્છતા જાણે કે છોડી દીધી હોય એવું લાગે છે, એજ પ્રમાણે સ્વાભાવિક રીતે નિર્મળ એવો જીવ પણ જેના સંબંધથી પોતાની સ્વાભાવિક નિર્મળતાને છોડીને જેના સંબંધથી તેના જેવું જ પરિણમન પામે છે. તેને લેશ્યા કહે છે. એ લેશ્યાવાળાં જીવોનું કથન સામાન્ય જીવોના (નરક આદિ વિશેષણોથી રહિત સામાન્ય જીવોના) કથન પ્રમાણે જ જાણવું એટલે કે નારક આદિ વિશેષણોથી રહિત જેવાં જીવો સામાન્ય રીતે "जीवा णं भंते! किं आयारम्भा, परारम्भा" આ પૂર્વોક્ત દંડક દ્વારા કહેવામાં આવ્યા છે, એવી જ રીતે લેશ્યાવાળાં જીવોનું વક્તવ્ય પણ વિશેષણોથી રહિત કરીને સામાન્ય રૂપે કરવું જોઈએ.

संसारसमापन्नत्वविशेषणवर्जितानां शेषाणां संयतासंयतत्वादिविशेषणानां लेश्यावत्सु अपि युज्यमानत्वात्, तत्रायं पाठक्रमः 'सलेस्सा णं भंते जीवा किं आयारंभा' इत्यादि, तदेव सर्वम्, केवलं विशेषस्त्वयम्-जीवस्थाने सलेश्या इति योजनीयमित्येक आलापकः। कृष्णादि लेश्याभेदात्तदन्ये षट्, तदेवमेते सप्त आलापकाः भवन्ति। तत्र-' कण्हलेसस्स नीललेसस्स काउलेसस्स जहा ओहिया जीवा" कृष्ण लेश्यस्य नीललेशस्य कापोतलेश्यस्य यथा औघिका जीवाः। तदेवं यथा औघिका

से कहना चाहिये। लेश्याविशिष्ट जीवों में असंसारसमापन्नत्व यह विशेषण संभवित नहीं होता है। इससे संसारसमापन्नत्व असंसारसमापन्नत्वरूप विशेषणों से वर्जित अवशिष्ट संयतासंयत्वादि विशेषणों को उनमें लगा लेना चाहिये-क्यों कि उनमें भी लेश्यावाले जीवों में भी संयतासंयत आदि विशेषण घटित हो जाते हैं। तात्पर्य कहने का यह है कि लेश्यावाले जीवों की वक्तव्यता सामान्यजीवों की वक्तव्यता की तरह कही गई हैं। सो सामान्य जीवों की वक्तव्यता विषयक आलापक में जीव संसारी और मुक्त इस तरहसे दो प्रकार के कहे गये हैं। इसलिए जो लेश्यावाले जीव हैं उनमें मुक्त यह जीवका भेद संभवित ही नहीं होता क्यों कि मुक्त में कोई भी लेश्या नहीं होती। इस तरह जीव का असंसारसमापन्नत्व यह विशेषण लेश्यावाले जीवों में संभवित नहीं हो सकता। जब असंसारसमापन्नक इस विशेषण की असंभवता है तो संसारसमापन्नक यह विशेषण भी वहां न माना जाएगा। क्यों कि ये दोनों परस्पर सापेक्ष विशेषण शब्द हैं। इसलिये

લેશ્યાવાળાં જીવોમાં અસંસાર-સમાપન્નત્વ (મુક્ત) રૂપ વિશેષણ સંભવી શકતું નથી. પણ સંસારસમાપન્નત્વ (સંસારી) અને અસંસાર સમાપન્નત્વ (મુક્ત) રૂપ વિશેષણો સિવાયના સંયત, અસંયત આદિ વિશેષણો તેમને લગાડવાં જોઈએ, કારણ કે લેશ્યાવાળાં જીવોમાં પણ સંયત અસંયત આદિ વિશેષણો ઘટાવી શકાય છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે લેશ્યાવાળાં જીવોનું વક્તવ્ય સામાન્ય જીવોના વક્તવ્ય પ્રમાણે જ કરવું જોઈએ. સામાન્ય જીવોનું વક્તવ્ય કરતી વખતે જીવના સંસારી અને મુક્ત એવા બે પ્રકાર કહ્યા છે. લેશ્યાવાળાં જીવોમાં મુક્તનો ભેદ સંભવી શકતો જ નથી કારણ કે મુક્ત જીવોમાં કોઈ પણ લેશ્યા હોતી નથી. આ રીતે લેશ્યાવાળાં જીવોને અસંસારસમાપન્ન (મુક્ત) વિશેષણ લાગી શકતું નથી. જો અસંસારસમાપન્નક (મુક્ત) વિશેષણની અસંભવતા હોય તો સંસારસમાપન્નક (સંસારી) વિશેષણ પણ તેને લાગી શકે નહીં કારણ કે તે બન્ને પરસ્પર સાપેક્ષ વિશેષણ શબ્દો છે. તેથી તે

जीवानामालापकाः कथितास्तथा कृष्णलेश्यावतो नीललेश्यावतः कापोतलेश्यावतश्च जीवराशेरप्यालापको वक्तव्यः । नवरं=पमत्त अपमत्ता न भाणियव्वा ' प्रमत्ता अप्रमत्ता न भणितव्याः । नवरं=परन्तु प्रमत्ताप्रमत्त विशेषणरहिताः वाच्याः।

ये दोनों विशेषण यदि लेश्यावाले जीवोंमें न भी हों तो भी इन विशेषणों के अतिरिक्त संयतासंयतादि अन्य जीव के विशेषण उन लेश्यावाले जीवों में घटित होने के कारण वहां उन्हें लगा लेना चाहिये-तथा च- इस तरह वहां पाठक्रम होगा-"सलेस्सा णं भंते ! जीवा किं आयारंभा" इत्यादि, जैसा पहले कहा है वैसा कहना चाहिये । केवल विशेषता यही रहेगी कि जीव के स्थान में " सलेस्सा " पद लगेगा । इस प्रकार यह एक आलापक बन जाता है । तथा कृष्णादि छः लेश्याओं के भेद से दूसरे ६ अलापक और हो जाते हैं-इस तरह ये सात अलापक होते हैं । इनमें कृष्णलेश्यावाले, नीललेश्यावाले, और कापोत लेश्यावाले जीवसमूह का दंडक सामान्यजीव के दंड के समान है ऐसा जानना चाहिये । इस प्रकार जब कृष्णलेश्यावाले, नीललेश्यावाले, और कापोत-लेश्यावाले जीवोंका आलापक औधिक जीवोंके आलापक की तरह कहा गया है । तब उसमें प्रमत्त और अप्रमत्त संबंधी आलापकोंके कहने का विधान भी प्राप्त हो जाता है-अतः यह विधान प्राप्त न हो इसके लिये सूत्रकार कहते हैं कि 'पमत्त अप्पमत्त न भाणियव्वा' पूर्वोक्त आलापाक

બન્ને વિશેષણો લેશ્યાવાળાં જીવોમાં ન હોય તો પણ તે વિશેષણો સિવાયના સંયત અસંયત આદિ અન્ય જીવોને લાગુ પડતાં વિશેષણો એ લેશ્યાવાળાં જીવો સાથે ઘટાવી શકાય છે તો તે વિશેષણો તેમને લગાડવાં જોઈએ. હવે ત્યાં આ પ્રમાણે પાઠક્રમ થશે-" स लेस्साणं भंते ! जीवा किं आयारम्भा " ઈત્યાદિ જે પ્રમાણે પહેલાં કહ્યુ છે તે પ્રમાણે કહેવું જોઈએ. તેમાં ફક્ત એટલી જ વિશિષ્ટતા થશે કે જીવને સ્થાને " સલેશ્યા " પદ લાગશે. આ રીતે આ એક આલાપક (વક્તવ્ય) બની જાય છે. તથા કૃષ્ણાદિ છ લેશ્યા-ઓના ભેદની અપેક્ષાએ બીજાં છ આલાપક પણ થાય છે. આ રીતે સાત આલાપક બને છે. તેમાંના કૃષ્ણ લેશ્યાવાળાં, નીલ લેશ્યાવાળાં, અને કાપોત લેશ્યાવાળાં જીવસમૂહનું વક્તવ્ય સામાન્ય જીવોના વક્તવ્ય પ્રમાણે જ છે એમ સમજવું. આ પ્રમાણે જ્યારે કૃષ્ણ લેશ્યાવાળાં, નીલ લેશ્યાવાળાં અને કાપોત લેશ્યાવાળા જીવોનું કથન સામાન્ય જીવોના કથન પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે ત્યારે તેમાં પ્રમત્ત અને અપ્રમત્ત સંબંધી વક્તવ્ય કહેવાનું વિધાન પ્રાપ્ત થાય છે, તો તે વિધાન કરવું ન પડે તે માટે સૂત્રકાર કહે છે "पमत्त

कृष्णादिषु अप्रशस्त भावलेश्यासु संयतत्वधर्मस्याभावात्, पूर्वप्रतिपन्नकापेक्षया तु कृष्णाद्यप्रशस्तभावलेश्यानां संभवः, तदुक्तम्–" पुव्वपडिवण्णओपुण अन्नयरीए उलेस्साए " पूर्वप्रतिपन्नकः पुनरन्यतरस्यां लेश्यायाम् ' इति ।

तत्रसूत्रमेवं पठनीयम्–' कण्हलेस्साणं भंते जीवा किं आयारंभा परारंभा तदुभयारंभा अणारंभा, गोयमा ! आयारंभावि परारंभावि तदुभयारंभावि नो अणारंभा । से केणट्ठेणं भंते एवं वुच्चइ ? गोयमा ! अविरइं पडुच्च । " एवं कृष्णलेश्याऽऽलापकवत् नीलकापोतलेश्याऽऽलापकावपि वक्तव्यौ । तथा– ' तेउलेसस्स पम्हलेसस्स सुक्कलेसस्स जहा ओहिया जीवा ' तेजोलेश्यस्य

में प्रमत्त और अप्रमत्त का त्याग कर देना चाहिये । अर्थात् कृष्णादि तीन लेश्यावाले जीवों का आलापक औधिक जीवों की तरह से ही समझना चाहिये परन्तु वहां जीव के विशेषण जो प्रमत्त और अप्रमत्त हैं उनका यहां ग्रहण नहीं करना चाहिये । क्यों कि अप्रशस्तभाववाली कृष्णादि लेश्याओं में संयतपना नहीं होता है । पूर्वप्रतिपन्न की अपेक्षा तो कृष्णादि अप्रशस्तभावलेश्या भी हो सकती है, कहा भी है— " पुव्वपडिवन्नओ पुण, अन्नयरीए उ लेस्साए " पूर्वप्रतिपन्न की अपेक्षा से जीव के छः लेश्याओं में से कोई भी एक लेश्या हो सकती है । वहां सूत्र का उच्चारण इस प्रकार से करना चाहिये–" कण्हलेसा णं भंते ! जीवा किं आयारंभा, परारंभा, तदुभयारंभा, अणारंभा? गोयमा! आयारंभा वि, परारंभा वि, तदुभयारंभा वि, णो अणारंभा से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ ? गोयमा ! अविरइं पडुच्च । " कृष्णलेश्या के आलापक

अपमत्त न भाणियव्वा " પૂર્વોક્ત વક્તવ્યમાં પ્રમત્ત અને અપ્રમત્તનો સમાવેશ કરવો જોઈએ નહીં. એટલે કે કૃષ્ણાદિ ત્રણ લેશ્યાવાળાં જીવોનું કથન સામાન્ય જીવોની જેમ જ સમજવું પણ ત્યાં જીવના જે પ્રમત્ત અને અપ્રમત્ત વિશેષણો છે તેમનો ત્યાગ કરવો. કારણ કે અપ્રશસ્ત ભાવવાળી કૃષ્ણાદિ લેશ્યાઓમાં સંયતપણું હોતું નથી. તથા એવું જે કથન કરવામાં આવ્યું છે કે–" પૂર્વે સાધુપણાને પામેલો જીવ કોઇ પણ લેશ્યામાં હોય છે. " તે કથન દ્રવ્યલેશ્યાની અપેક્ષાએ થયેલું સમજવું. ભાવરૂપ કૃષ્ણાદિ લેશ્યાઓની અપેક્ષાએ નહીં કારણ કે ભાવરૂપ કૃષ્ણાદિ લેશ્યાઓમાં પ્રમત્તાદિ વિશેષણોનો અભાવ કહેલો છે. ત્યાં આપ્રમાણે સૂત્રનું ઉચ્ચારણ કરવું જોઈએ— " कण्हलेस्साण भंते ! जीवा किं आयारंभा, परारंभा, तदुभयारंभा, अणारंभ ? गोयमा ! आयारंभा वि, परारम्भा वि, तदुभयारम्भा वि, णो अणारम्भा " " से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ ? गोयमा ! अविरइं पडुच्च " કૃષ્ણ લેશ્યાના વક્તવ્યની જેમ જ

पद्मलेश्यस्य शुक्ललेश्यस्य यथा औधिका जीवाः, तेजोलेश्यादि त्रिलेश्यावतां जीव-राशीनामप्यालापकाः यथौधिका जीवास्तथा वक्तव्याः, नवरं-'सिद्धा न भाणियव्वा' सिद्धा न भणितव्याः, केवलं तेजोलेश्याद्यालापकेषु सिद्ध जीवानां परिगणनं न कर्त्तव्यम् ।

सिद्धानां लेश्या रहितत्वात्, ते चैवं वक्तव्याः-" तेऊलेस्साणं भंते जीवा किं आयारंभा परारंभा तदुभयारंभा अणारंभा ? गोयमा ! अत्थेगइया आयारंभावि परारंभावि तदुभयारंभावि णो अणारंभा अत्थेगइया नो आयारंभा नो परारंभा तदुभयारंभा अणारंभा, से केणट्ठेणं भंते एवं वुच्चइ, गोयमा दुविहा तेऊलेस्सा पण्णत्ता, तं जहा संजया य असंजया य " इत्यादि । एवं पद्मशुक्ललेश्याद्वयस्याप्यालापकौ पठितव्यौ ॥ सू० २५ ॥

॥ इति नैरयिकाद्यात्मारम्भवक्तव्यतानिरूपणम् ॥

की तरह नीललेश्या और कापोतलेश्या के आलापक भी समझना चाहिये । तथा तेजोलेश्या, पद्मलेश्या, और शुक्ललेश्यावाले जीवों के अलापक भी जैसे सामान्य जीवों के अलापक कहे हैं वैसे ही जानना चाहिये । परन्तु यहां पर सिद्धों को छोड़ देना चाहिये । अर्थात्-केवल तेजोलेश्यादिक के अलापकों में सिद्ध जीवों की परिगणना नहीं करनी चाहिये, क्यों कि सिद्ध जीव लेश्यारहित होते हैं । तेजोलेश्यावाले जीवों के आलापक इस प्रकार से कहना चाहिये-"तेऊलेस्सा णं भंते ! जीवा किं आयारंभा, परारंभा, तदुभयारंभा, अणारंभा ? गोयमा ! अत्थेगइया आयारंभा वि, परारंभा वि, तदुभयारंभा वि, णो अणारंभा, अत्थेगइया नो आयारंभा, नो परारंभा, नो तदुभयारंभा, अणारंभा, से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ ? गोयमा ! दुविहा तेऊलेस्सा पण्णत्ता तं जहा-संजया

નીલ લેશ્યા અને કપોત લેશ્યાનું વક્તવ્ય પણ સમજવું. તથા તેજોલેશ્યા, પદ્મલેશ્યા, અને શુકલ લેશ્યાવાળાં જીવોનું વક્તવ્ય પણ સામાન્ય જીવોના વક્તવ્ય પ્રમાણેજ સમજવું, પણ તેમાં સિદ્ધોનો સમાવેશ કરવો જોઇએ નહીં. એટલે કે કેવળ તેજોલેશ્યાદિક આલાપકોમાં સિદ્ધ જીવોની ગણુતરી કરવી જોઇએ નહીં. કારણ કે સિદ્ધ જીવો લેશ્યારહિત હોય છે. તેજોલેશ્યાવાળાં જીવોનું વક્તવ્ય આ પ્રમાણે થવું જોઇએ-

" तेजोलेसाणं भंते ! जीवा किं आयारम्भा, परारम्भा, तदुभयारम्भा, अणारम्भा ? " गोयमा ! अत्थेगइया आयारंभा वि, परारंभा वि, तदुभयारंभा वि, णो अणारंभा, अत्थेगइया नो आयारंभा, नो परारंभा, नो तदुभयारंभा, अणारंभा, से केणट्ठेणं भंते एवं वुच्चइ ? गोयमा ! दुविहा तेऊलेस्सा प्रण्णत्ता तं जहा-संजया य

अथ ज्ञानादिवक्तव्यता माह--

मूलम्—इह भविए भंते णाणे, परभविए णाणे, तदुभयभविए णाणे; गोयमा! इह भविए वि नाणे, परभविए वि नाणे तदुभयभवि विए वि नाणे, दंसणं वि एवमेव, इह भविए भंते चरित्ते परभविए चरित्ते, तदुभयभविए चरित्ते, गोयमा! इहभविए चरित्ते नो परभविए चरित्ते नो तदुभयभविए चरित्ते, एवं तवे संजमे॥सू०२६॥

छाया--ऐहभविकम् भदन्त! ज्ञानम्, पारभविकं ज्ञानम्, तदुभयभविकं ज्ञानम्, गौतम! ऐहभविकमपि ज्ञानम्, पारभविकमपि ज्ञानम्, तदुभयभविकमपिज्ञानम्, दर्शनमपि एवमेव। ऐहभविकं भदन्त! चारित्रम्, पारभविकं चारि-

य असंजया य" इत्यादि। इन सूत्रों का अर्थ स्पष्ट है इसी तरह से पद्मलेश्या और शुक्ललेश्या के भी अलापक कहना चाहिये॥सू० २५॥

॥ नैरयिकादि आत्मारंभादि वक्तव्यता समाप्त॥

ज्ञानादिवक्तव्यता—

'इह भविए भंते! णाणे' इत्यादि।

(भंते) हे भदन्त! (णाणे इहभविए, णाणे परभविए, णाणे तदुभयभविए?) क्या ज्ञान ऐहिभविक है, या ज्ञान पारभविक है, या ज्ञान तदुभयभविक है? (गोयमा) हे गौतम! (इहभविए वि नाणे, परभविए वि नाणे, तदुभयभविए वि नाणे) ज्ञान ऐहिभविक भी है। ज्ञान पारभविक भी है। ज्ञान तदुभयभविक भी हैं। (दंसणे वि एवमेव)

असंजया य" इत्यादि. આ સૂત્રોનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. એજ પ્રમાણે પદ્મલેશ્યા અને શુકલલેશ્યાનું વક્તવ્ય પણ સમજવું. ॥ સૂ. ૨૫ ॥

॥ નારક આદિ જીવોનું આત્મારંભ આદિ વક્તવ્ય સમાપ્ત ॥

ज्ञानादि वक्तव्यता—

"इह भविए भंते! णाणे" इत्यादि।

(भंते!) હે ભદન્ત! (णाणे इहभविए, णाणे परभविए, णाणे तदुभय भविए?) શું જ્ઞાન ઐહિભવિક હોય છે, કે પારભવિક હોય છે, કે તદુભય-પારભવિક હોય છે? (गोयमा!) હે ગૌતમ! (इह भविए वि नाणे, परभविए वि नाणे, तदुभयभविए वि नाणे) જ્ઞાન ઐહિભવિક પણ હોય છે, જ્ઞાન ભવિક પણ હોય છે, જ્ઞાન તદુભય ભવિક પણ હોય છે. (दंसणे वि एवमेव) દર્શનના વિષયમાં પણ એ પ્રમાણે જ સમજવું. (इह भविए भंते! चरित्ते, परभविए चरि, त भय भविएचरित्ते?) હે ભદન્ત! ચારિત્ર ઐહિભાવક

त्रम्, तदुभयभविकं चारित्रम्, गौतम! ऐहभविकं चारित्रम् नो पारभविकं चारित्रम्, नो तदुभयभविकं चारित्रम्, एवं तपः संयमः ॥सू० २६॥ १६ ॥

टीका—भवकारणीभूतमात्मारम्भादिकं निरूप्य साम्प्रतं भवाभावकारणीभूतं ज्ञानादिकं निरूपयन्नाह—'इह भविए णाणे' इत्यादि।

'इह भविए भंते' ऐहभविकं भदन्त! ज्ञानं 'परभविए नाणे' पारभविकं ज्ञानम् 'तदुभय भविए नाणे' तदुभयभविकं ज्ञानम्? इति काकुपाठेन प्रश्नः।

दर्शन भी इसी प्रकार से जानना चाहिये। (इहभविए भंते! चरित्ते, परभविए चरित्ते, तदुभयभविए चरित्ते) हे भदंत! क्या चारित्र ऐहभविक है? या पारभविक है? या तदुभयभविक है? (गोयमा) हे गौतम! (इहभविए चरित्ते) चारित्र ऐहिभविक है (नो पारभविए चरित्ते) पारभविक चारित्र नहीं है। (नो तदुभयभविए चरित्ते) और न तदुभयभविक ही चारित्र है। (एवं तवे संजमे) इसी तरह से तप और संयम भी जानने चाहिये।

टीकार्थ—भव का कारणभूत आरंभ है। इस बात का निरूपण कर अब सूत्रकार भव के अभाव कारणभूत जो ज्ञानादिक हैं उसका निरूपण—"इह भविए नाणे" इत्यादि सूत्र द्वारा करते हैं—

वर्तमान भव में जो ज्ञान रहता है वह ऐहिभविक ज्ञान है। वर्तमान भव के बाद अनन्तर भव में जो ज्ञान जीव के साथ जाता है वह परभविक ज्ञान है। तथा जो ज्ञान इस भव में और परभव में दोनों

હોય છે. કે પારભવિક હોય છે કે તદુભય ભવિક હોય છે? (गोयमा!) હે ગૌતમ! (इह भविएचरित्त) ચારિત્ર ઐહિભવિક હોય છે. (नो पारभविए चरित्ते) ચારિત્ર પારભવિક હોતું નથી. (नो तदुभयभविए चरित्त) અને તદુભય ભવિક ચારિત્ર પણ હોતું નથી. (एव तवे संजमे) તપ અને સંયમની બાબતમાં પણ એ પ્રમાણે જ સમજવું.

ટીકાર્થ—આરંભને ભવના કારણરૂપ ગણ્યો છે. તે વાતનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર ભવના તથા અભવના કારણરૂપ જે જ્ઞાનાદિક ગણાય છે. તેનું "इह भविए नाणे" ઇત્યાદિ સૂત્રોદ્વારા નિરૂપણ કરે છે—

વર્તમાન ભવમાં જ જે જ્ઞાન ટકે છે તે જ્ઞાનને ઐહભવિક જ્ઞાન કહે છે. વર્તમાન ભવ પછીના ભવમાં જે જ્ઞાન જીવની સાથે જાય છે તે જ્ઞાનને પારભવિક જ્ઞાન કહે છે. તથા જે જ્ઞાન આ ભવમાં અને પરભવમાં

उत्तरमाह—गोयमा 'हे गौतम ! 'इह भविए वि नाणे' ऐहभविकमपि ज्ञानम्, इह भवे=वर्त्तमानभवे यद् वर्त्तते न तु भवान्तरे तद् ऐहभविकं ज्ञानं ज्ञायते= परिच्छिद्यते - जीवादिपदार्थस्वरूपमनेनेति ज्ञानम्, 'पारभविए वि नाणे' पारभविकमपि ज्ञानम्, परभवे=वर्त्तमानभवानन्तरमागामिनि भवेऽनुगामितया यद् वर्त्तते तत् पारभविकम्, तदुभयभविए वि नाणे' तदुभयभविकमपि ज्ञानं भवतीति। तदुभययोः=इह-परलक्षणयोर्द्वयोर्भवयोर्यद् वर्त्तते तत् तदुभयभविकम्। एतच्च न पारभविकाद्भिन्नम् अपि तु पारभविकमेवेदं ततः परभवे परतर भवे च तृतीयादि·

भवों में जीव के साथ बना रहता है वह तदुभयभविक ज्ञान है। अब प्रश्न यहां पर यह किया गया कि क्या ऐहभविक है, या पारभविक है, या तदुभयभविक है ? इसका उत्तर प्रभुने यों दिया कि ज्ञान ऐहभविक भी है, परभविक भी है, और तदुभयभविक भी है। जीवादिक पदार्थोंका स्वरूप जिसके द्वारा जाना जाय वह ज्ञान है। यह ज्ञान पूर्वोक्तरूप से ऐहभविक भी होता है, पारभविक भी होता है और तदुभयभविक भी होता है। ऐहभविक ज्ञान जीव के साथ इसी भव में वर्तमानभवमें ही रहता है। वह भवान्तर में साथ नहीं जाता। पारभविक ज्ञान ही जीव के परभव में जाता है। तदुभयभविक ज्ञान जो होता है वह दोनों भवों में-वर्तमानभवमें और भवान्तर में-जीव के साथ जाता है। तदुभयभविक ज्ञान में द्वितीय भव में साथ जानेवाला ज्ञान विवक्षित नहीं हुआ है क्यों कि द्वितीयभव में साथ जानेवाला ज्ञान तो पारभविक ज्ञान ही है। अतः तदुभयभविक ज्ञान में वर्तमानभव और

જીવની સાથે કાયમ રહે છે તે જ્ઞાનને તદુભયભવિક જ્ઞાન કહે છે. હવે ગૌતમ સ્વામીનો એ પ્રશ્ન છે કે જ્ઞાન ઐહિભવિક છે, પારભવિક છે, કે તદુભયભવિક છે ? તેના જવાબમાં પ્રભુએ કહ્યું છે કે જ્ઞાન ઐહિભાવક પણ છે, પારભવિક પણ છે અને તદુભય ભવિક પણ છે. જેના દ્વારા જીવાદિક પદાર્થોને જાણી શકાય છે તેનું નામ જ્ઞાન છે. તે જ્ઞાન આગળ કહ્યા પ્રમાણે ઐહિભવિક પણ હોય છે, પારભવિક પણ હોય છે, અને તદુભય ભવિક પણ હોય છે. ઐહિભવિક જ્ઞાન આ ભવમાં જ-વર્તમાન ભવમાં જ-જીવની સાથે રહે છે, તે ભવાન્તરમાં સાથે જતું નથી. પારભવિક જ્ઞાન જ પરભવમાં જીવની સાથે જાય છે. તદુભયભવિક જ્ઞાનમાં દ્વિતીય ભવમાં સાથે જનારા જ્ઞાનનો સમાવેશ થતો નથી કારણ કે બીજા ભવમાં જીવની સાથે જનારૂં જ્ઞાન તો પારભવિક જ્ઞાન જ છે. તેથી તદુભયભવિક જ્ઞાનમાં વર્તમાન ભવ અને તૃતીય આદિ

भवे यदनुयाति तद् ग्राह्यम्, इहभवव्यतिरिक्तत्वेन पर परतरादि भवस्यापि परभवत्वेन प्रसिद्धत्वात्। यदीहाधीतमनन्तरभवेनाऽनुयाति तद् ऐहभविकम्, यदीहाधीतमनन्तरभवे स्मृतितयाऽनुयाति तत् परभविकम्। यदीहाधीतं परभवे परतरादिभवे चानुयाति तत् तदुभयभविकमिति। ततस्त्रयमपि ज्ञानं भवतीत्याशयः। दर्शनविषयकप्रश्ने उत्तरमाह—'दंसणंपि एवमेव' दर्शनमप्येवमेव एवमेव=अनेनैव प्रकारेण दर्शनमपि विज्ञेयम्, अर्थात्—दर्शनम्—ऐहभविकमपि परभविकमपि

तृतीयादिभव विवक्षित हुए हैं। इसलिये तदुभयभविक ज्ञान का ऐसा अर्थ करना चाहिये कि जो जीव के साथ वर्तमानभव में भी रहता है और तृतीयादिभव में भी साथ२ जाता है। इह भव से व्यतिरिक्त होने के कारण पर परतर आदि भव में भी परभव रूप से प्रसिद्ध माने जाते हैं। वर्तमानभव में जो पठितज्ञान अनन्तर भव में नहीं जाता है तो वह ऐहिभविक ज्ञान है, जो इस भव में पठित ज्ञान अनन्तरभव में स्मृतिरूप से साथ जाता है वह पारभविक ज्ञान है और जो इसभव में पठितज्ञान परभव में एवं परतरादिभव में साथ जाता है वह उभयभविकज्ञान है। दर्शन भी ऐहिभविक, पारभविक और उभयभविक होता है। क्योंकि विना दर्शन के ज्ञान नहीं होता है जब ज्ञान ऐहभविक आदिरूप है तो दर्शन भी ऐहभविक आदि रूप है इसीलिये सूत्रकार ने "दंसणं वि एवमेव" ऐसा कहा है। मोक्षमार्ग का अधिकार होने के कारण यहाँ दर्शन शब्द से सम्यक्त्व का ग्रहण किया गया है।

ભવની ગણુના થાય છે. તેથી તદુભયભવિક જ્ઞાનનો એવો અર્થ કરવો જોઈએ કે જે જ્ઞાન વર્તમાન ભવમાં જીવની સાથે રહે છે અને તૃતીયાદિ ભવમાં પણુ જીવની સાથે સાથે રહે છે તે જ્ઞાનને તદુભયભવિક જ્ઞાન કહે છે. આ ભવથી જૂદા હોવાને કારણે પર પરતર આદિ ભવોને પણુ પરભવરૂપે ગણુવામાં આવે છે. વર્તમાન ભવમાં પ્રાપ્ત કરેલું જે જ્ઞાન પરભવમાં સાથે જતું નથી તેને ઐહિભવિક જ્ઞાન કહે છે. આ ભવમાં પ્રાપ્ત કરેલું જે જ્ઞાન પછીના ભવમાં સ્મૃતિરૂપે સાથે સાથે જાય છે તે જ્ઞાનનું નામ પારભવિક જ્ઞાન છે. અને આ ભવમાં પઠિત જે જ્ઞાન પરભવમાં તથા પરતરાદિ ભવોમાં સાથે સાથે જાય છે તે જ્ઞાનને ઉભયભવિક જ્ઞાન કહે છે. દર્શન પણુ ઐહિભવિક, પારભવિક અને ઉભયભવિક હોય છે. કારણુ કે દર્શન વિના જ્ઞાન થતું નથી. જ્ઞાન ઐહિભવિક આદિ રૂપ છે તો દર્શન પણુ ઐહિભવિક આદિ રૂપ હોય છે. તેથી જ સૂત્રકારે "दंसणं वि एवमेव" એ પ્રમાણે કહ્યું છે. મોક્ષમાર્ગનો અધિકાર ચાલતો હોવાથી અહીં દર્શન શબ્દ દ્વારા સમ્યકત્વ ગ્રહણુ કરાયેલ

तदुभयभविकमपि भवतीति भावः, दर्शनम् दर्शनमोहनीय–क्षयक्षयोपशमाद्याविर्भूतं तत्त्वश्रद्धानरूपं सम्यक्त्वम्। दर्शनशब्देनात्र सम्यक्त्वं गृह्यते मोक्षमार्गाधिकारत्वात्। आह च–"सम्यग्दर्शनज्ञान–चारित्राणि मोक्षमार्गः" इति। यत्र तु ज्ञानदर्शनयोरेवग्रहणं स्यात्तत्र दर्शनं सामान्यावबोधरूपमवसेयमिति। चारित्रविषये पृच्छति–'इह भविए भंते–चरित्ते' ऐहभविकं भदन्त! चारित्रम्? चारित्रम् – अन्यजन्मोपात्ताष्टविधकर्मसञ्चयापचयाय चरणम्, अष्टविधकर्मचयरिक्तीकरणाद्वा चारित्रम्= सामायिकादिभेदेन पञ्चविधम्। सर्वविरतिदेशविरतिभेदेन द्विविधं वा। 'पर-

---

यह दर्शन दर्शनमोहनीय कर्म के क्षय क्षयोपशम आदि से प्रगट श्रद्धा रूप होता है। सो ही कहा है–"सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः" सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान और सम्यक्चारित्र इन तीनों की एकता मोक्ष का मार्ग है। जहां पर सिर्फ ज्ञानदर्शन इन दो का ही ग्रहण किया गया हो वहां पर दर्शन शब्द से सामान्य बोध रूप ज्ञान का ग्रहण हुआ है ऐसा जानना चाहिये।

चारित्र के विषय में जो प्रश्न किया गया है और उसका जो उत्तर दिया गया है उस विषय में ऐसा विचार है कि चारित्र वर्तमानभव में ही जीव के साथ रहता है। पारभविक और तदुभयभविक वह नहीं होता। अष्ट कर्मों को नष्ट करने के लिये जो आचरित किया जाता है उसका नाम चारित्र है। अथवा अष्टकर्मों को आत्मा से दूर करने के कारण सामायिक आदि रूप आचरण चारित्र कहे गये हैं। यह चारित्र सामायिक आदिके भेदसे पांच प्रकार का कहा गया है। अथवा सर्ववि-

---

છે તે દર્શન દર્શનમોહનીય કર્મના ક્ષય, ક્ષયોપશમ આદિ દ્વારા શ્રદ્ધારૂપે પ્રગટ થાય છે. તેથી જ કહ્યું છે કે- "सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः" સમ્યગ્દર્શન, સમ્યક્જ્ઞાન, અને સમ્યક્ચારિત્ર, એ ત્રણેની એકતા મોક્ષનો માર્ગ છે. જ્યાં ફક્ત જ્ઞાન દર્શન એ બેને જ ગ્રહણ કર્યાં હોય ત્યાં દર્શન શબ્દ દ્વારા સામાન્ય બોધ રૂપ જ્ઞાનને જ ગ્રહણ કરાયું છે એમ સમજવું.

ચારિત્રના વિષયમાં જે પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો છે તેનો જે જવાબ આપવામાં આવ્યો છે તેમાં કહ્યું છે કે ચારિત્ર વર્તમાન ભવમાં જ જીવની સાથે રહે છે. તે પારભવિક કે તદુભયભવિક હોતું નથી. અન્ય જન્મોમાં ઉપાર્જિત અષ્ટકર્મોનો નાશ કરવાને માટે જે આચારિત કરવામાં આવે છે તેનું નામ ચારિત્ર છે. અથવા આત્મામાંથી આઠ કર્મોને દૂર કરવાને માટે સામાયિક આદિરૂપ જે આચરણ કરાય છે તેને ચારિત્ર કહે છે. તે ચારિત્ર સામાયિક આદિના ભેદથી પાંચ પ્રકારનું કહ્યુ છે. અથવા સર્વવિરતિ અને દેશ-

भविए चरित्ते' पारभविकं चारित्रम्? 'तदुभयभविए चरित्ते' तदुभयभविकं चारित्रम्? इति प्रश्नः। उत्तरमाह-'गोयमा' हे गौतम! 'इह भविए चरित्ते' ऐहभविकं चारित्रम् 'नो परभविए चरित्ते' नो पारभविकं चारित्रम्, 'नो तदुभयभविए चरित्ते' नो तदुभयभविकं चारित्रम्। अत्रायमाशयः-चारित्रं तु ऐहभविकमेव भवति, नहि चारित्रवानिह भूत्वा परभवे तेनैव चारित्रेण पुनश्चारित्री भवति, यावज्जीवावधिकत्वात्तस्य। अन्यच्च-चारित्रवतः संसारे सर्वविरतस्य देशविरतस्य च देवेषूत्पत्तेरवश्यम्भावात्, तत्र च विरतेरत्यन्ताभावात्। मोक्षगतावपि चारित्राभावात्, इदं तु कर्मक्षपणायैवानुष्ठीयते, तत्र च तस्याप्रयोजनत्वात्,

रति और देशविरतिके भेदसे दो प्रकारका भी कहा गया है। पारभविक और उभयभविक वह चारित्र नहीं होता है इसका कारण ऐसा है कि इस भवमें चारित्रवाला बना हुआ जीव परभव में उसी चारित्र से चारित्रवाला नहीं बनता है क्यों कि ग्रहण किया हुआ चारित्र जीव जब तक जीता रहता है तभीतक साथ रहता है। इसी कारण उसे यावज्जीवावधिक कहा गया है। तथा चारित्रमें चाहे देशविरतिवाला जीव हो चाहे सर्वविरतिवाला जीव हो उसकी उत्पत्ति देवोंमें ही होती है। क्योंकि "अणुव्वयमहव्वयाइं न लहइ देवाउगं मोत्तुं" (अनुव्रतमहाव्रतानि न लभते देवायुष्कं मुक्त्वा) ऐसा सिद्धान्तका वचन है। देवों में विरति का अत्यंत अभाव रहता है, इसलिये वहां चारित्र नहीं होता है। रही मोक्षकी बात सो जिस चारित्र वाले जीवको मोक्षकी प्राप्ति हुई है वहांपर भी चारित्र का अभाव ही है। चारित्र कर्मक्षयके लिये ही धारण किया

વિરતિના ભેદથી બે પ્રકારનું પણ કહ્યુ છે. તે ચારિત્ર પારભવિક કે ઉભયભવિક હોતું નથી કારણ કે આ ભવમાં ચારિત્રયુક્ત બનેલો જીવ પરભવમાં એ ચારિત્રથી જ ચારિત્રવાળો બનતો નથી. કારણ કે ગ્રહણ કરાયેલું ચારિત્ર જીવ જ્યાં સુધી જીવતો હોય ત્યાં સુધી જ તેની સાથે રહે છે. તે કારણે તેને "यावज्जीवावधिक" કહેલ છે. તથા ચારિત્રમાં ભલે દેશવિરતિવાળો જીવ હોય કે સર્વવિરતિવાળો જીવ હોય તેની ઉત્પત્તિ દેવોમાં જ થાય છે. કારણ કે સિદ્ધાંતનું એવું વચન છે કે "अणुव्वयमहव्वयाइं न लहइ देवाउगं मोत्तुं" દેવોમાં વિરતિનો અત્યંત અભાવ હોય છે, તેથી ત્યાં ચારિત્ર હોતું જ નથી. અને મોક્ષની બાબતમાં વિચાર કરીએ તો જે ચરિત્રવાળા જીવને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થઇ છે તે મુક્તજીવની અપેક્ષાએ મોક્ષમાં પણ ચારિત્રનો અભાવ જ હોય છે. કર્મોનો ક્ષય કરવાનો માટે જ ચારિત્ર ધારણ કરાય છે.

चारित्रग्रहणसमये यावज्जीवमिति प्रतिज्ञातत्त्वात्, तत्समाप्तावन्यप्रतिज्ञाया अग्रहणात्, चारित्रस्यानुष्टानरूपत्वात्, सिद्धावस्थायां शरीराभावे तदयोगात्, अत एवोच्यते-"सिद्धे नो चरित्ती नो अचरित्ती नो चरित्ताचरित्ती" इति च, अविरतेरभावादिति। अथ तपः संयमप्रश्ने उत्तरमाह-'एवम्' अनेन प्रकारेण 'तवे संजमे' तपः संयमश्च। तपसः संयमस्य च वक्तव्यता चारित्रवद् विज्ञेया चारित्ररूपत्वादेव तयोरिति। तप इति-तपति=दहति अष्टविधं कर्म यत्तत् तपः=अनशनादि

जाता है। मोक्षमें उसका कर्मक्षय हो चुकने के कारण कोई प्रयोजन ही नहीं रहता है। जब चारित्र का ग्रहण किया जाता है तब उस समयमें "मैं इस चारित्र को जीवन पर्यन्त धारण करता हूं" ऐसे विचार से ग्रहण किया जाता है और जब जीवन का अन्त हो जाता है तब वह चारित्र भी समाप्त हो जाता है। तथा-चारित्र अनुष्ठान रूप होता है-और यह अनुष्ठान शरीर से ही होता है। शरीर के अभाव में नहीं। सिद्धावस्था में शरीर तो नहीं रहता है इसलिये अनुष्ठानरूप चारित्र वहां बन नहीं सकता। इसीलिये "सिद्धे नो चरित्ती, नो अचरित्ती, नो चारित्ता चरित्ती" सिद्ध न चारित्री हैं, न अचारित्री हैं और न चारित्राचारित्री हैं" ऐसा कहा जाता है। मोक्ष में अनुष्ठानरूप चारित्र के अभाव से सिद्ध चारित्रवाले नहीं हैं और अविरती का अभाव होने के कारण वे अचारित्री नहीं हैं, और न चारित्राचारित्र ही हैं।

तप और संयम के विषय की वक्तव्यता चारित्र की तरह ही

મોક્ષમાં તો તેમના કર્મોનો ક્ષય થઈ ચુકયો જ હોય છે તેથી ત્યાં ચારિત્રનું કોઈ પ્રયોજન જ રહેતું નથી.

જ્યારે ચારિત્ર ગ્રહણ કરવામાં આવે છે ત્યારે "હું આ ચારિત્રને જીવનપર્યન્ત ધારણ કરૂં છું" એવા વિચારથી ગ્રહણ કરાય છે, અને જ્યારે જીવનનો અન્ત આવે છે ત્યારે તે ચારિત્ર પણ સમાપ્ત થઇ જાય છે તથા ચારિત્ર અનુષ્ઠાન રૂપ હોય છે-અને તે અનુષ્ઠાન શરીરથી જ થાય છે, શરીર વિના થતું નથી. સિદ્ધાવસ્થામાં શરીરનું અસ્તિત્વ તો રહેતું જ નથી. તેથી ત્યાં અનુષ્ઠાનરૂપ ચારિત્ર સંભવી શકતું નથી. તેથી તો એવું કહેવામાં આવે છે કે-"સિદ્ધે નો ચરિત્તી, નો અચરિત્તી, નો ચરિત્તાચરિત્તી"-સિદ્ધો ચારિત્રી નથી, અચારિત્રી નથી, અને ચારિત્રા-ચારિત્રી પણ નથી." મોક્ષમાં અનુષ્ઠાન રૂપ ચારિત્રનો અભાવ હોવાથી સિદ્ધો ચારિત્રવાળા નથી, અવિરતિનો અભાવ હોવાથી અચારિત્રી પણ નથી અને ચારિત્રાચરિત્રી પણ નથી.

તપ અને સંયમના વિષયમાં પણ ચારિત્રની પ્રમાણે જ વક્તવ્ય સમ-

द्वादशविधम्। संयम इति, संयम्यते=उपरम्यते नियमत आत्मा सावद्यव्यापार संभारादनेनेति। स पृथिवीकायसंयमादिभेदेन सप्तदशविध इति ॥सू०२६॥

अथ असंवृतानगारनिरूपणम्—

मूलम्—असंवुडे णं भंते! अणगारे किं सिज्झइ बुज्झइ मुच्चइ परिनिव्वाइ सव्वदुक्खाणमंतं करेइ, गोयमा! णो इणट्ठे समट्ठे, से केणट्ठेणं जाव—नो अंतं करेइ, गोयमा! असंवुडे अणगारे आउयवज्जाओ सत्तकम्मपगडीओ सिढिल बंधण बद्धाओ धणिय बंधण बद्धाओ पकरेइ, हस्सकालठिइयाओ दीहकाल-ठिइयाओ पकरेइ, मंदाणुभावाओ तिव्वाणुभावाओ पकरेइ, अप्पपएसग्गाओ, बहुप्पएसग्गाओ पकरेइ, आउयं च णं कम्मं सिय बंधइ, सिय नो बंधइ, असायावेयणिज्जं च णं कम्मं भुज्जो भुज्जो उवचिणइ, अणाइयं च णं अणवयग्गं दीहमद्धं चाउ-रंत संसारकंतारं अणुपरियट्टइ, से तेणट्ठेणं गोयमा! असंवुडे अणगारे णो-सिज्झइ जाव णो सव्वदुक्खाणमंतं करेइ॥सू०२७॥

छाया—असंवृतो भदन्त! अनगारः किं सिद्ध्यति बुद्ध्यते मुच्यते परिनिर्वाति, सर्वदुःखानामन्तं करोति? गौतम! नायमर्थः समर्थः। तत्केनार्थेन यावत्

जाननी चाहिये। क्यों कि ये दोनों चारित्ररूप ही होते हैं। जो अष्टविध कर्मों को जला देता है वह तप है। वह तप अनशनादि के भेद से १२ प्रकार का है। आत्मा नियम से जिस के द्वारा सावद्यव्यापार के संभार से विरक्त होता है वह संयम है। यह संयम पृथिवीकाय संयम आदि के भेद से १७ प्रकार का कहा गया है॥ सू० २६॥

જવું, કારણ કે તે બન્ને ચારિત્ર રૂપ જ હોય છે, જેના દ્વારા આઠ પ્રકારના કર્મો બળી જાય છે તેનું નામ તપ છે. તે તપના અનશનાદિ બાર ભેદ છે. જેના દ્વારા આત્મા સાવદ્યવ્યાપારથી વિરક્ત થાય છે તેને સંયમ કહે છે. તે સંયમના પૃથિવીકાય સંયમ આદિ ૧૭ પ્રકાર કહ્યા છે. ॥સૂ. ૨૬॥

नो अन्तं करोति, गौतम ! असंवृतोऽनगार आयुर्वर्जाः सप्तकर्मप्रकृतीः शिथिलबन्धनबद्धाः गाढबन्धनबद्धाः प्रकरोति, ह्रस्वकालस्थितिकाः दीर्घकालस्थितिकाः

असंवृत-अनगार-निरूपण

'असंवुडे णं भंते' इत्यादि ।

(भंते) हे भदन्त ! (असंवुडे) असंवृत (अणगारे) अनगार (किं) क्या (सिज्झइ) सिद्ध होता है ? (बुज्झइ) बुद्ध होता है ? (मुच्चइ) मुक्त होता है ? (परिनिव्वाइ) परिनिर्वृत होता है ? (सव्वदुक्खाणं मंतं करेइ) समस्त दुःखों का अंत करता है ? (गोयमा) हे गौतम ! (णो इणट्ठे समट्ठे) यह अर्थ समर्थ–ठीक नहीं है । (से केणट्ठेणं जाव णो अंतं करेइ) हे भदन्त ! आप ऐसा किस कारण से कहते हैं कि असंवृत अनगार न सिद्ध होते हैं, न बुद्ध होते हैं, न मुक्त होते हैं, न परिनिर्वृत होते हैं और न समस्त दुःखों का अन्त करते हैं । (गोयमा) हे गौतम ! (असंवुडे अणगारे आउयवज्जाओ सत्तकम्मपगडीओ सिढिलबंधण बद्धाओ धणियबंधणबद्धाओ पकरेइ) जो असंवृत अनगार होते हैं वह आयुष्ककर्म को छोड़कर पहले जिन सातकर्म प्रकृतियों को उसने शिथिलबंधन से बाँधा था उन्हीं प्रकृतियों को वह गाढतरबंध से बांधने लगता है । (हस्सकालठिइयाओ दीहकालठिइयाओ पकरेइ) ह्रस्वकाल

અસંવૃત-અનગાર-નિરૂપણ—

'असंवुडेणं भंते' इत्यादि ।

(भंते !) હે ભદન્ત ! (असंवुडे अणगारे) અસંવૃત અણગાર (किं) શું (सिज्जइ) સિદ્ધ થાય છે ? (बुज्झइ) બુદ્ધ થાય છે ? (मुच्चइ) મુક્ત થાય છે ? (परिनिव्वाइ) પરિનિર્વૃત થાય છે ? (सव्वदुक्खाणमंतं करेइ) સમસ્ત દુઃખોનો અંત કરે છે ?

(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (णो इणट्ठे समट्ठे) આ અર્થ સમર્થ-બરાબર નથી (તમે પૂછ્યા પ્રમાણે કંઈ પણ બનતું નથી) (से केणट्ठेणं जाव णो अंतं करेइ) હે ભદન્ત ! આપ શા કારણે એવું કહો છો કે અસંવૃત્ત અણગાર સિદ્ધ થતા નથી, બુદ્ધ થતા નથી, મુક્ત થતા નથી, પરિનિર્વૃત થતા નથી, અને સમસ્ત દુઃખોનો અંત કરતા નથી ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (असंवुडे अणगारे आउयवज्जाओ सत्तकम्मपगडीओ सिढिलबंधणबद्धाओ धणियबंधणबद्धाओ पकरेइ) અસંવૃત્ત અણગારો આયુષ્કર્મ સિવાયની સાત કર્મ પ્રકૃતિયોને પહેલાં જે શિથિલ બાંધી હતી સાતે કર્મ પ્રકૃતિયોને તેઓ ગાઢતર બંધથી બાંધવા માંડે છે. (हस्सकालठिइयाओ दीहकालठिइयाओ पकरेइ) ઓછી કાળ સ્થિતિવાળી પ્રકૃતિયોને તેઓ દીર્ઘકાળ

प्रकरोति, मन्दानुभावास्तीव्रानुभावाः प्रकरोति, अल्पप्रदेशाग्राः बहुप्रदेशाग्राः प्रकरोति, आयुष्कं च खलु कर्मस्याद्बध्नाति स्यात् न बध्नाति, असातावेदनीयं च कर्म भूयोभूय उपचिनोति, अनादिकं च खलु अनवदग्रं दीर्घाध्वम् चातुरन्तसंसारकान्तारमनुपर्यटति, तत् तेनार्थेन गौतम ! असंवृतोऽनगारो न सिद्ध्यति, यावत् नो सर्वदुःखानामन्तं करोति ॥ सू० २७ ॥

टीका--सम्यग्दर्शन ज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्ग इति त्रयाणामपि मोक्षं प्रति-

---

स्थितिवाली प्रकृतियों को वह दीर्घकाल स्थितिवाली बनाने लगता है। (मंदाणुभावाओ तिव्वाणुभावाओ पकरेइ) जिन प्रकृतियों का अनुभाव मंद था उन प्रकृतियों को वह तीव्र अनुभाववाली बना देता है, (अप्पपएसग्गाओ बहुप्पएसग्गाओ पकरेइ) अल्पप्रदेश बंधवाली प्रकृतियों को वह बहुप्रदेश बंधवाली कर देता है। (आउयं च णं कम्मं सिय बंधइ, सिय नो बंधइ) आयु कर्म का तो वह कभी बंध करता भी है और कभी नहीं भी करता है। (अस्साया वेयणिज्जं च णं कम्मं भुज्जो भुज्जो उवचिणइ) असाता वेदनीय कर्म को तो वह बारंबार इकट्ठा करता रहता है। (अणाइयं च णं अणवयग्गं दीहमद्धं चाउरंतसंसारकंतारं अणुपरियट्टइ) तथा वह चतुर्गतिरूप संसार कान्तार में कि जो अनादि अनंत स्वभाववाला है और जिसका काल या रास्ता बहुत दीर्घ है भ्रमण करता रहता है।

टीकार्थ—सम्यग्दर्शन, ज्ञान और चारित्र ये मोक्ष के मार्ग हैं, इस सूत्रके अनुसार सम्यग्दर्शन आदि तीनों में भी मोक्ष के प्रति कारणता

સ્થિતિવાળી બનાવવા માંડે છે. (मंदाणुभावाओ तिव्वाणुभावाओ पकरेइ) જે પ્રકૃતિયો મંદ અનુભાગવાળી હતી તે પ્રકૃતિયોને તે તીવ્ર અનુભાગવાળી બનાવી દે છે. (अप्पपएसणाओ बहुप्पएसग्गाओ पकरेइ) અલ્પ પ્રદેશ બંધવાળી પ્રકૃતિયોને તે બહુ પ્રદેશબંધવાળી કરી નાખે છે. (आउयं च णं कम्मं सिय बंधइ, सिय नो बंधइ) આયુ કર્મનો બંધ તો ક્યારેક તે કરે પણ છે અને ક્યારેક નથી પણ કરતો (अस्साया वेयणिज्जं च णं कम्मं भुज्जो भुज्जो उवचिणइ) અશાતા-વેદનીય કર્મને તો તે વારંવાર એકઠું કરતો રહે છે. (अणाइयं च णं अणवयग्गं दीहमद्धं चाउरंत संसारकंतारं अणुपरियट्टइ) તથા તે અનાદિ અનંત સ્વભાવવાળા અને જેનો કાળ અથવા રસ્તો ઘણો લાંબો છે. એવા ચાર ગતિવાળા સંસારરૂપી વનમાં ભ્રમણ કર્યા કરે છે.

ટીકાર્થ—સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન, અને ચારિત્ર, એ મોક્ષના માર્ગ છે. આ સૂત્રાનુસાર સમ્યગ્દર્શન આદિ ત્રણેને મોક્ષપ્રાપ્તિના સાધનો બતાવ્યાં છે.

कारणत्वं, तत्र सर्वेषां कारणत्वे समेपि दर्शनस्यैव मोक्षहेतुत्वात्प्राधान्यमिति दर्शनार्थमेव यत्नवताभाव्यम्, तदुक्तम्–

"भट्ठेण चरित्ताओ सुट्ठुयरं दंसणं गहेयव्वं।
सिज्झंति चरणरहिया, दंसणरहिया न सिज्झंति"॥ १॥

चारित्रेण परिभ्रष्टो दर्शनमेव परिगृहीतव्यमिति तदेव समीचीनम्, चारित्ररहितस्य सिद्धिर्भवेदपि किन्तु दर्शनरहितस्य कदापि कथमपि सिद्धिर्न भवतीति गाथार्थः, एवं प्रकारेण दर्शनस्यैव चारित्रमन्तरेण मोक्षजनकत्वं ये मन्यते तानव-

---

है अतः इस तरह सब में कारणता समान होने पर भी दर्शन में ही मोक्ष के प्रति प्रधान कारणता होने के कारण उसमें ही यत्न करना चाहिये। कहा भी है—

"भट्ठेण चरित्ताओ सुट्ठुयरं दंसणं गहेयव्वं।
सिज्झंति चरणरहिया, दंसणरहिया न सिज्झन्ति ॥१॥"

चारित्र से पतित हुए व्यक्ति को दर्शन तो अवश्य ही अंगीकार करते रहना चाहिये। कारण कि चारित्र से रहित हुए व्यक्ति सिद्ध हो जाते हैं पर सम्यग्दर्शन से पतित हुए व्यक्ति–अर्थात् सम्यग्दर्शन से रहित हुए व्यक्ति कभी भी सिद्ध नहीं होते हैं। तात्पर्य कहने का यह है कि चारित्र से रहित व्यक्ति की सिद्धि हो भी सकती है, परन्तु दर्शन से रहित व्यक्तिकी सिद्धि कथमपि नहीं होती है। यह गाथाका अर्थ है॥

इस प्रकार से जो व्यक्ति दर्शन को ही चारित्र के विना मोक्ष का

આ રીતે તે ત્રણેમા સમાન કારણતા હોવા છતાં પણ દર્શનમાં જ મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે પ્રધાન કારણતા હોવાથી તેને માટે જ યત્ન કરવો જોઇએઃ— કહ્યું પણ છે—"भट्ठेण चरित्ताओ सुट्ठुयर दंसणं गहेयव्वं।
सिज्झंति चरणरहिया, दंसणरहिया न सिज्झन्ति ॥१॥

ચારિત્રથી ભ્રષ્ટ થયેલ વ્યક્તિએ દર્શનને તો અવશ્ય અંગીકાર કરી રહેવું જોઇએ. કારણ કે ચારિત્રથી રહિત બનેલી વ્યક્તિ સિદ્ધપદ પામી શકે છે પણ સમ્યગ્દર્શનથી પતિત થયેલ વ્યક્તિ–એટલે કે સમ્યગ્દર્શનથી રહિત વ્યક્તિ કદી પણ સિદ્ધ બની શકતી નથી. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ચરિત્રથી રહિત વ્યક્તિની સિદ્ધિ સંભવી શકે છે, પણ દર્શનથી રહિત વ્યક્તિની સિદ્ધિ કોઇ પણ રીતે સંભવી શકતી નથી. ગાથાનો એ પ્રમાણે અર્થ છે. ॥૧॥

આ પ્રમાણે જે વ્યક્તિ દર્શનને જ ચારિત્ર વિના મોક્ષનું કારણ માને

बोधयितुमाह—" असंवुडेणं " इत्यादि ।

'असंवुडेणं भंते' असंवृतः खलु हे भदन्त ! असंवृतः=निरुद्धास्रवद्वारः, न संवृत=असंवृतः, अनिरुद्धास्रवद्वारः आस्रवसेवीत्यर्थः, 'अणगारे' अनगारः-अगारः=गृहं, न विद्यतेऽगारो यस्य सोऽनगारः=मुनिः किं 'सिज्झइ' सिध्यति प्राप्तचरमभवत्वेन सिद्धिगमनयोग्यो भवति ? किं 'बुज्झइ' बुध्यते केवलज्ञानं प्राप्य स्वपरपर्यायोपेतान् निखिलान् जीवाजीवादिपदार्थान् जानाति ? किं 'मुच्चइ' मुच्यते-समुत्पन्नकेवलबोधो भवोपग्राहिकर्मभिः प्रतिसमयं मुक्तो भवति ? किं 'परिनिव्वाइ' परिनिर्वाति=पूर्वगृहीतकर्मपुद्गलानां प्रतिसमयं यथा यथा क्षयो भवति तथा तथा शीतली भवति ? किं 'सव्वदुक्खाणमंतं करेइ' सर्वदुःखानामन्तं करोति-चरमभवायुषोऽन्तिमसमये क्षपिताऽशेषकर्मांशत्वेन शारीरमानसिक

कारण मानते हैं उन्हें समझाने के लिये सूत्रकार कहते हैं कि 'असंवुडे' इत्यादि । जिसने आस्रवरूप द्वार को निरुद्ध कर दिया है वह संवृत है-जो संवृत नहीं है अर्थात् जो आस्रव का सेवी है ऐसा अनगार-गृहरहित-जिसके घर नहीं है ऐसा मुनि अन्तिमभव प्राप्त होनेके बाद क्या सिद्धिगमन योग्य होता है ? क्या वह केवलज्ञान को प्राप्त कर के स्व-परपर्यायों से युक्त समस्त जीवाजीवादि पदार्थों को जानता है ? " किं मुच्चइ " उत्पन्न केवल बोधवाला हो कर क्या वह प्रतिसमय भवोपग्राही कर्मों से मुक्त होता रहता है ? " परिनिव्वाइ " पूर्वगृहीत कर्म-पुद्गलों का जैसा २ उसके क्षय होता जाता है वैसा २ वह क्या शीतल होता रहता है ? "सव्व दुक्खाणमंतं करेइ" और क्या वह अन्तिमभव-सम्बन्धी आयुष्क के अन्तिम समय में समस्त कर्मांशों का क्षय करके

છે તેને સમજાવવાને માટે સૂત્રકાર કહે છે કે " असवुडे " ઇત્યાદિ.

જેણે આસ્રવરૂપ દ્વારને નિરુદ્ધ કરી નાખ્યું છે તેને 'સંવૃત' કહે છે. જે સંવૃત નથી એટલે કે જે આસ્રવો સેવનાર છે એવો અણગાર-ગૃહરહિત મુનિ અંતિમભવ પ્રાપ્ત થયા પછી શું સિદ્ધિગમન યોગ્ય બને છે? શું તે કેવળજ્ઞાની બનીને સ્વપર પર્યાયોથી યુક્ત સમસ્ત જીવાજીવ આદિ પદાર્થોનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણે છે ? " किं मुचइ " કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને શું તે પ્રતિસમય ભવોપગ્રાહી કર્મોમાંથી મુક્ત થતો રહે છે ? " परिनिव्वाइ " તેના પૂર્વગૃહીત કર્મપુદ્‌ગલોનો જેમ જેમ ક્ષય થતો જાય તેમ તેમ તે શું શીતળ થતો જાય છે ? " सव्वदुक्खाणमंत करेइ " અને શું તે અંતિમ ભવના આયુષ્યના અંતિમ સમયમાં સમસ્ત કર્માંશોનો ક્ષય કરીને શારીરિક અને માનસિક દુઃખોનો અંત કરે છે ? આ પ્રકારના તે પ્રશ્નો છે.

दुःखानामन्तं करोति प्रश्नः । उत्तरमाह—'गोयमा' हे गौतम ! 'णो इणट्ठे समट्ठे' नायमर्थः समर्थः, असंवृतानगारस्य सिद्धिगमनं न भवतीति भावः । पुनः पृच्छति 'से केणट्ठेणं' तत्केनार्थेन=केन कारणेन 'जाव नो सव्वदुक्खाणं अंतं करेइ' यावत् नो सर्वःदुखानामन्तं करोति । यावच्छब्देन—'भंते एवं वुच्चइ असंवुडेणं अणगारे नो सिज्झइ नो बुज्झइ नो मुच्चइ नो परिनिव्वाइ" इति संग्राह्यम् । असंवृतस्य मोक्षाभावे कारणमाह—'गोयमा !' हे गौतम ! 'असंवुडे अणगारे' असंवृतोऽनगारः 'आउयवज्जाओ' आयुर्वर्जाः, एकस्मिन् भवे सकृदेवाऽन्तर्मुहूर्त्तमात्रकाले एवायुषो

शारीरिक, मानसिक दुःखों का अन्त करनेवाला होता है ? इस तरह ये प्रश्न हैं । तब प्रभुने इनका उत्तर क्या दिया सो वह इस प्रकार से है–प्रभु कहते हैं कि हे गौतम ! " णो इणट्ठे समट्ठे " नायमर्थः समर्थः, अर्थात्–असंवृतअनगार सिद्धगतिमें गमन करनेवाला नहीं होता है । पुनः प्रभुसे पूछा गया कि हे भदन्त ! आप ऐसा किस कारण से कहते हैं कि असंवृत अनगार यावत् समस्त दुःखों का अन्त नहीं करता है यहां यावत् शब्दसे " भंते ! एवं वुच्चइ असंवुडे णं अणगारे णो सिज्झइ, नो वुज्झइ, नो मुच्चइ नो परिनिव्वाइ " इस पाठका संग्रह हुआ है । असंवृतमुनि को मुक्ति की प्राप्ति क्यों नहीं होती है इसमें कारण कहते हुए प्रभु कहते हैं कि हे गौतम ! असंवृत जो अनगार है वह पहले अशुभतर परिणाम के कथंचित् अभाव से कर्म प्रकृतियों का बंध शिथिल रूपमें किया करता था अब वही उन प्रकृतियों का बंध गाढरूप से करने लगता है–तात्पर्य कहने का यह है कि एक भवमें एक ही बार

ભગવાને તે પ્રશ્નોનો આ પ્રમાણે જવાબ આપ્યો છે–

" गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे " –" नायमर्थः समर्थः " હે ગૌતમ ! અસંવૃત અણગાર સિદ્ધિપદ પ્રાપ્ત કરતા નથી. ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને પૂછે છે કે હે ભદન્ત ! આપ એવું શા કારણે કહો છો કે અસંવૃત અણગાર સિદ્ધ થતા નથી....ત્યાંથી સમસ્ત દુઃખોનો નાશ કરતા નથી. ત્યાં સુધીનું કથન અહીં 'यावत्' પદથી ગ્રહણ કરવાનું છે. એટલે કે " भंते ! एवं वुच्चइ असंवुडेणं अणगारे णो सिज्झइ, नो बुज्झइ, नो मुच्चइ, नो परिनिव्वाइ " આ પાઠનો તેમાં ' यावत् ' પદથી સમાવેશ કરવાનો છે. અસંવૃત મુનિને શા કારણે મુક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી તે સમજાવવા માટે ભગવાન કહે છે કે " હે ગૌતમ ! અસંવૃત અણગાર પહેલાં અશુભ પરિણામના કંઇક અભાવને લીધે કર્મપ્રકૃતિયોનો બંધ શિથિલરૂપે બાંધ્યા કરતો હતો. હવે એજ પ્રકૃતિયોનો બંધ તે ગાઢરૂપે બાંધવા માંડે છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે એક ભવમાં એક જ વાર માત્ર અન્તર્મું

बन्धसद्भावात् 'आयुर्वर्जाः' इत्युक्तम्। आयुष्कर्मवर्जयित्वा शेषाः 'सत्तकम्मपयडीओ' सप्तकर्मप्रकृतीर्ज्ञानावरणीयादिकाः, 'सिढिलबंधणबद्धाओ' शिथिलबन्धनबद्धाः, शिथिलबन्धनेन = श्लथबन्धनेन स्पृष्टतारूपेण वा, निबद्धतारूपेण वा, निधत्ततारूपेण वा, बद्धाः=आत्मप्रदेशेषु संबन्धिताः, पूर्वावस्थायामशुभतरपरिणामस्य कथञ्चिदभावात् शिथिलबन्धनबद्धाः कथ्यन्ते। बन्धनमत्राशुभमेव द्रष्टव्यम्, असंवृतभावस्याधिकारात्। 'घणियबंधणबद्धाओ' गाढबन्धनबद्धाः=दृढतरबन्धनेन बद्धाः बद्धावस्था वा, निधत्तावस्था वा, निकाचितावस्था वा, 'पकरेइ' प्रकरोति,

---

मात्र अन्तर्मुहूर्तकाल में ही आयुष्क कर्म का बंध होता है। सो इस आयुष्यकर्म को छोड़ कर शेष ज्ञानावरणीय आदि सात कर्म प्रकृतियाँ उसने जो पहले शिथिल बन्धन रूपसे-कर्मों की एक दूसरे के साथ स्पृष्टता रूपसे, अथवा निबद्धता रूपसे, अथवा निधत्तारूपसे, बांधी हुई थीं शिथिल बन्धनरूप से बांधने में कारण यह था कि पूर्व अवस्था में उसके अशुभतर परिणाम कथंचित् कम थे, सो इसी कारण से उसने उन्हें शिथिल बन्धनरूप में बांधा था। यहां असंवृत भावका अधिकार होने के कारण बन्ध अशुभ ही लेना चाहिये। शुभ नहीं। शिथिल बन्धन से बंधी हुई उन कर्म प्रकृतियों को फिर यह कैसी करता है इस को सूत्रकारने "घणियबंधन बद्धाओ" इस पद द्वारा स्पष्ट किया है- इससे उन्हों ने यह समझाया कि जिन सातकर्मप्रकृतियों को इसने कथंचित् अशुभतरभाव के अभाव से शिथिल बन्धनरूप से बांधा था उन्हीं कर्मप्रकृतियों को अब वह दृढतर बन्धन से बद्ध करता है अर्थात्

હૂર્તકાળમાં આયુષ્યકર્મનો બંધ પડે છે. તે આયુષ્કર્મને છોડીને બાકીની જ્ઞાનાવરણીય આદિ સત કર્મપ્રકૃતિયોને તેણે પહેલાં શિથિલ બન્ધનરૂપે-કર્મોની એક બીજાની સાથે સ્પૃષ્ટતા રૂપે, અથવા નિબદ્ધતા રૂપે, અથવા નિધત્તતા રૂપે,- બાંધેલી હતી. શિથિલ બન્ધનરૂપે બાંધવાનું કારણ એ હતું કે પૂર્વાવસ્થામાં તેના અશુભતર પરિણામ કંઈક પ્રમાણમાં ઓછાં હતાં. તે કારણે જ તેણે તે સાત પ્રકૃતિયોને શિથિલ બંધનરૂપે બાંધી હતી. અહીં અસંવૃત ભાવનો અધિકાર હોવાથી બંધ અશુભ જ લેવો જોઈએ, શુભ નહીં શિથિલ બંધ નથી બાંધેલી તે કર્મપ્રકૃતિયોને તે અસંવૃત અણગાર કેવી કરે છે એ સૂત્રકારે "ઘણિય બંધન બદ્ધાઓ" પદ દ્વારા સ્પષ્ટ કર્યું છે. આ પદ દ્વારા તેઓ સમજાવે છે કે જે સાતકર્મપ્રકૃતિયોને તેણે થોડા અશુભતર ભાવને અભાવે શિથિલ બંધન રૂપે બાંધી હતી એજ કર્મપ્રકૃતિયોને હવે તે દઢતર બંધનરૂપે બાંધે છે,

अशुभयोगरूपमसंवृतत्वं गाढतरप्रकृतिबन्धे कारणं भवति, यदाह–' जोगापयडिपएसं' ति । असंवृतत्वस्य पौनः पुन्ये तु ताः प्रकृतीः करोत्येव । पुनः किं करोतीत्याह– ' हस्सकालट्ठिइयाओ ' ह्रस्वकालस्थितिकाः=स्तोककालस्थायिनीः प्रकृतीः ' दीह-कालट्ठिइयाओ ' दीर्घकालस्थितिकाः=चिरकालस्थायिनीः ' पकरेइ ' प्रकरोति । स्थितिरत्रोपात्तकर्मणोऽवस्थानम् । असंवृतत्वं कषायरूपत्वेन स्थितिबन्धे कारणं भवति, " ठिइ अणुभागं कसायओकुणइ " इति वचनात् । ' मंदाणुभावाओ ' मन्दानुभावाः, अनुभावो विपाकः रसविशेषः, मन्दः=अनुभावो यासां ता मन्दा-

बद्ध अवस्थावाली, अथवा निधत्त अवस्थावाली, अथवा निकाचित अवस्थावाली उन्हें करता है । क्योंकि अशुभ योगरूप असंवृतपना गाढतर रूपसे प्रकृतिबंधमें कारण होता है । कहा भी है–कि योगसे प्रकृतिबंध और प्रदेशबंध होते हैं । असंवृतता के बार २ होने पर वह उन प्रकृतियों को वैसा ही बनाती है । पुनः यह असंवृतता और क्या करती है– सो सूत्रकार " हस्सकालट्ठिइयाओ " इस वाक्य द्वारा स्पष्ट करते हैं–वे कहते हैं कि जिन प्रकृतियों की स्थिति स्तोककाल की होती है उन प्रकृतियों की स्थिति को वह दीर्घकाल तक रहनेवाली बना देती है । गृहीत कर्मों का आत्मा में रहना इसका नाम स्थिति है । असंवृतता कषायरूप से स्थितिबन्ध में कारण होती है । ऐसा सिद्धान्तमें कहा है कि कषायसे स्थितिबन्ध और अनुभागबन्ध ये दो बन्ध होते हैं । अनुभाव नाम का विपाक और यह विपाक रसविशेषरूप पड़ता है। जिन कर्मप्रकृतियों का रसविपाक मन्द होता है अर्थात् हीन रस से युक्त जो प्रकृतियों में यह

એટલે કે તે પ્રકૃતિયોને તે બદ્ધઅવસ્થાવાળી, અથવા નિધત્તઅવસ્થાવાળી, અથવા નિકાચિત્ત અવસ્થાવાળી કરે છે. તેનું કારણ એ છે કે અશુભયોગરૂપ અસંવૃતતા ગાઢતર રૂપે પ્રકૃતિબંધમાં કારણરૂપ બને છે. એવું કહ્યું પણ છે કે–યોગથી પ્રકૃતિબંધ અને પ્રદેશબંધ બંધાય છે. વારંવાર અસંવૃતતા થવાથી તે પ્રકૃતિયોને તે એવી જ બનાવે છે. તે અસંવૃતતાની બીજી શી અસર થાય છે તે સૂત્રકાર " हस्सकालट्ठिइयाओ " વાક્ય દ્વારા સ્પષ્ટ કરે છે. તેઓ કહે છે કે જે કર્મપ્રકૃતિયોની સ્થિતિ સ્તોક (અલ્પ) કાળની હોય છે તે કર્મ-પ્રકૃતિયોની સ્થિતિ તે દીર્ઘકાળની કરે છે. ગૃહીત કર્મોનું આત્મામાં રહેવું તેનું નામ સ્થિતિ છે. અસંવૃતતા કષાયરૂપે સ્થિતિબંધમાં કારણરૂપ બને છે. સિદ્ધાં-તમાં એવું કહ્યું છે કે–કષાયથી સ્થિતિબંધ અને અનુભાગબંધ, એ બે બંધ બંધાય છે. અનુભાગ નામનો વિપાક છે, અને તે વિપાક રસ વિશેષરૂપ પડે છે. જે કર્મપ્રકૃતિયોનો રસવિપાક મન્દ હોય છે અથવા હીનરસવાળી જે પ્રકૃતિયો

नुभावाः=हीनरसयुक्ताः प्रकृतीः 'तीव्वाणुभावाओ' तीव्रानुभावाः=तीव्ररसयुक्ताः 'पकरेइ' प्रकरोति, यतः-असंवृतत्वं कषायरूपमेव, अनुभावबन्धस्य च कषाय-कारणत्वमस्तीति। 'अप्पपएसग्गाओ' अल्पप्रदेशाग्राः, प्रदेशाः=कर्मदलिकरूपाः, तेषाम् अग्रं=परिमाणं, प्रदेशाग्रम्, अल्पानि प्रदेशाग्राणि यासां ता अल्पप्रदेशाग्राः, अल्पपरिमाणप्रदेशवतीरित्यर्थः, एतादृशीः प्रकृतीः 'बहुप्पएसग्गाओ' बहुप्रदे-शाग्राः=बहुसंख्यकप्रदेशवतीः 'पकरेइ' प्रकरोति, यतः प्रदेशबन्धो योगप्रत्ययः, असंवृतत्वं च योगरूपमेवेति। 'आउयं च णं कम्मं' आयुष्कं च खलु कर्म 'सियबंधइ' सिय नो बंधइ' स्यात् बध्नाति स्यात् नो बध्नाति-कदाचिद् बध्नाति कदाचिन्न

असंवृतता तीव्र रस कर देती है-तीव्र रस देनेवाली उन प्रकृतियों को बना देती हैं क्योंकि असंवृतता कषायरूप ही है और यह अनुभागबंध कषाय है कारण जिसका ऐसा होता है, "अप्पपएसग्गाओ" इसी तरह अल्प प्रदेश परिमाणवाली कर्म प्रकृतियों को यह बहुप्रदेशपरिमाण वाली बना देती है। प्रदेश शब्दका अर्थ कर्मदलिक है, और अग्र शब्द का अर्थ परिमाण है। जिन प्रकृतियों के प्रदेशाग्र अल्प हैं वे अल्पप्रदे-शाग्रप्रकृतियाँ हैं। अर्थात् अल्पपरिमाणवाले प्रदेशोंवाली जो प्रकृतियाँ हैं उनको बहुसंख्यक प्रदेशोंवाली बनाना इसका नाम बहुप्रदेशाग्र है। इस प्रकारकी प्रकृतियों को इस प्रकारकी बनानेवाला यह असंवृतभाव भाव ही है। प्रदेशबन्ध योग से होता है। और यह असंवृतभाव योग रूप ही होता है। "आउयं च णं कम्मं" आयुष्यकर्म को असंवृत अनगार

હોય છે, એ પ્રકૃતિયોમાં તે અસવૃતતા તીવ્રરસ કરી નાંખે છે-એટલે કે અસં-વૃતતા તે પ્રકૃતિયોને તીવ્રરસ દેનારી બનાવી દે છે, કારણ કે અસંવૃતતા કષાયરૂપ જ છે અને કષાય જ અનુભાગબંધનું કારણ હોય છે. "अप्पपएसग्गाओ" ઇત્યાદિ. એજ રીતે અલ્પપ્રદેશ પરિમાણવાળી પ્રકૃતિઓને તે બહુ પ્રદેશ પરિમાણવાળી બનાવી નાખે છે. "પ્રદેશ" શબ્દનો અર્થ "કર્મદલિક" થાય છે. અને "અગ્ર" શબ્દનો અર્થ "પરિમાણ" થાય છે. જે પ્રકૃતિઓનો પ્રદેશાગ્ર અલ્પ છે તેને અલ્પ પ્રદેશાગ્ર પ્રકૃતિઓ કહે છે. એટલે કે અલ્પ પરિમાણવાળા પ્રદેશોવાળી જે પ્રકૃતિયો હોય છે તેમને બહુસંખ્યક પ્રદેશોવાળી બનાવવી તેનું નામ બહુપ્રદેશાગ્ર છે. આ પ્રકારની (અલ્પ પ્રદેશ પરિમાણવાળી) પ્રકૃતિયોને તે પ્રકારની બહુપ્રદેશ પરિમાણવાળી બનાવનાર તે અસંવૃતભાવ જ છે. પ્રદેશબંધ યોગથી જ થાય છે. અને તે અસંવૃતભાવ યોગરૂપ જ હોય છે. "आउ यं च णं कम्मं" "અસંવૃત અણુગાર આયુષ્યકર્મનો બંધ ક્યારેક બાંધે

बध्नाति। यतः—आयुषस्त्रिभागाद्यवशेषे सति जीवः परभवायुषो बन्धं करोति, तेन यदा त्रिभागादिस्तदा बध्नाति, अन्यदा न बध्नातीत्यतः प्रोक्तं 'स्यात् बध्नाति स्यात् न बध्नातीति । एतावदेव न, पुनश्च—' असायावेयणिज्जं च णं कम्मं ' अशातावेदनीयं च खलु कर्म ' भुज्जो भुज्जो ' भूयो भूयः ' उवचिणाइ ' उपचिनोति—उपार्जयति । येन कर्मणा दुःखमुत्पद्यते स तादृश कर्मणः संग्रहं करोतीति भावः ।

ननु असातवेदनीयस्य सप्तकर्मप्रकृत्यन्तर्गतत्वेन पूर्वोक्तेभ्यः ' शिथिलबन्धनबद्धाः गाढबन्धनबद्धाः प्रकरोति ' इत्यादि विशेषणेभ्य एवासातवेदनीयकर्मणोऽप्युपचयप्रतिपत्तेः पुनरत्र तस्य ग्रहणम् किमर्थम् ? इति चेदाह—आस्रवद्वाराणामनि-

कभी बांधता है कभी नहीं भी बांधता है ऐसा जो कहा गया है उसका तात्पर्य यह है कि परभव के आयुष्यकर्म का बन्ध गृहीत आयुके तीसरे भागमें ही होता है । इसके पहले नहीं होता । इससे असंवृत साधु भी जब अपने आयुष्यकर्मका तीसरा भाग आदि बाकी रहता है तब उसमें परभव की आयुका बंध करता है । दूसरे अन्य समयों में नहीं । इसी लिये " स्यात् बध्नाति स्यान्नबध्नाति " ऐसा कहा है । " असायावेयणिज्जं च णं कम्मं " ऐसा जो कहा है उसका तात्पर्य यह है कि जिस कर्मसे दुःख उत्पन्न होता है ऐसे कर्मका संग्रह यह करता है।

शंका—असातावेदनीयकर्म सात कर्मप्रकृतियों के ही अन्तर्गत है और वह जीव जब सात कर्मप्रकृतियोंको कि जिन्हें इसने पहले शिथिलबंधन से बद्ध किया था और बादमें उन्हें ही वह गाढबंधनसे बद्ध कर देता है यह बात आपने " शिथिलबंधन बद्धाः गाढबन्धनबद्धाः प्रकरोति " इन विशेषणों से स्पष्ट ही कर दी है—तो उससे ही यह ज्ञात

છે અને ક્યારેક બાંધતો નથી." આ પ્રમાણે જે કથન કરાયું છે તેનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે—પરભવના આયુષ્ક કર્મનો બંધ ગૃહીત આયુના ત્રીજા ભાગમાં જ થાય છે, એ પહેલાં થતો નથી. તેથી અસંવૃત સાધુ પણ જ્યારે તેના આયુષ્કકર્મનો ત્રીજો ભાગ બાકી રહે છે ત્યારે તેમાં પરભવના આયુનો બંધ બાંધે છે, તે સિવાયના બીજા સમયોમાં નહીં. તેથી જ " स्यात् बध्नाति स्यान्नबध्नाति " એવું કહેવામાં આવ્યું છે. " असाया वेयणिज्जं च णं कम्मं " એ પ્રમાણેના કથનનું તાત્પર્ય એવું છે કે જે કર્મ દ્વારા દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. એવા કર્મનો—અસાતા વેદનીયનો સંગ્રહ કરે છે.

શંકા—અસાતાવેદનીય કર્મનો સાત કર્મ પ્રકૃતિયોમાં સમાવેશ થઇ જાય છે, " शिथिलबंधनबद्धाः गाढबन्धनबद्धाः प्रकरोति " આ કથન દ્વારા આપે એ વાત તો સ્પષ્ટ કરી જ છે કે જીવે જે સાત કર્મ પ્રકૃતિયોને પહેલાં

रोधकर्त्ता जीवोऽसातवेदनीयकर्मणउपचयं कृत्वाऽतिशयेन दुःखभाग् भवतीति प्रतिपादनेन भयमुत्पद्यते इत्यतोऽसंवृतत्वस्य परिहारायासातवेदनीयकर्मणः पार्थक्येन प्रतिपादनमावश्यकमिति । पुनः किमित्याह—' अणाइयं च णं ' अनादिकं च खलु, न विद्यते आदिर्यस्य तदानिकम् । अथवा 'अणाइयं' इत्यस्य 'अज्ञातिकं' इतिच्छायापक्षे अज्ञातिकं- न विद्यते ज्ञातिः=स्वजनपरिवारादिकं यस्य तत्तथा, स्वजनपरिवारादि विकलमित्यर्थः । अथवा-' ऋणातीतम् ' इतिच्छायापक्षे ऋणं-

---

हो जाता है कि यह जीव असातावेदनीय कर्म का भी उपचय करता है। फिर यहाँ उसके पुनः ग्रहण करने की क्या आवश्यकता थी ? ।

उत्तर—आस्रवरूप द्वारों का अनिरोधकर्ता जीव असातावेदनीय कर्मका उपचय करके अत्यन्त दुःखों को भोगनेका पात्र बन जाता है " इस बात को प्रतिपादन करनेके अभिप्राय से ऐसा कहा है ताकि बात को सुन कर जीवों को असंवृतता से भय उत्पन्न हो जावे और वे असंवृतत्व अवस्थाका परिहार कर देवें । इसी कारणसे असंवृतत्वके परिहारार्थ असातावेदनीय कर्मका पृथक् रूपसे प्रतिपादन आवश्यक जान कर किया है। "अणाइयं च णं" असंवृत अनगार संसारकांतारमें ही परिभ्रमण करता रहता है इस बात को अब सूत्रकार प्रकट करते हैं-यह संसाररूप कांतार कैसा है ? अनादि है-जिसका आदि नहीं है ऐसा है-अथवा अज्ञातिक हैं-जिससें अपना कोई स्वजन परिवार नहीं है ऐसा है, अथवा

શિથિલ બંધનથી બાંધી હતી તે કર્મપ્રકૃતિયોને તે ગાઢ બંધનથી બાંધે છે. એ કથન દ્વારા જ એ વાત જાણી શકાય છે કે જીવ અસાતાવેદનીયને પણ ઉપચય કરે છે. તો તેનો ફરી ઉલ્લેખ કરવાની શી જરૂર છે ? ઉત્તર-"આસ્રવરૂપ દ્વારોનો નિરોધ કરનારો જીવ અસાતવેદનીય કર્મનો ઉપચય (સંગ્રહ) કરીને અત્યંત દુઃખને ભોગવવાને પાત્ર બને છે." એ વાતનું પ્રતિપાદન કરવાને માટે એવું કહ્યુ છે. આ પ્રકારનું કથન સાંભળીને જીવોને અસંવૃતતાનો ભય ઉદ્ભવે અને તેઓ અસંવૃત અવસ્થાનો પરિત્યાગ કરે એ હેતુથી અસંવૃતતાના પરિત્યાગ માટે અસાતવેદનીય કર્મનું પૃથક્પણે પ્રતિપાદન કરવું આવશ્યક સમજીને એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

" अणाइयं च णं " અસંવૃતઅણગાર સંસારરૂપી વનમાં જ પરિભ્રમણ કરતો રહે છે એ વાત સૂત્રકાર હવે બતાવે છે. તે સંસાર કાંતાર કેવું છે ? તે સંસારરૂપી વન અનાદિ-આદિ રહિત છે, અથવા અજ્ઞાતિક છે. જેમાં પોતાનું કોઈ સ્વજન કે કુટુંબી નથી એવું છે. અથવા ઋણાતીત છે. અહીં

लक्षणया ऋणजन्यदुःखं, तद् अतीतम्=अतिक्रान्तम्, ऋणे मनुष्याणां यद् दुःखमुत्पद्यते ततोऽप्यधिक दुःखयुक्तमिति। अथवा–'अणातीतम्' इतिच्छायापक्षे –अणं=पापं, तत् अति=अतिशयेन इतं=प्राप्तम् अणातीतम्=अत्यन्तपापयुक्तमिति। 'अणवयग्गं' 'अवयग्गं' इति देशी शब्दोऽन्तवाचकः, न अवयग्गं अणवयग्गं अनन्तमित्यर्थः। अथवा 'अनवताग्रम्' इतिच्छायापक्षे–अवनतम्=आसन्नम् अग्रम् अन्तो यस्य तत् अवनताग्रम्, न तथा 'न' वर्णलोपाद् अनवनताग्रम्–आसन्नान्तरहितमित्यर्थः। अथवा 'अनवगताग्रम्' इतिच्छायापक्षे–अनवगतम् अपरिच्छि-

---

ऋणातीत है–लक्षणासे यहां ऋण शब्दका अर्थ ऋणभारसे उत्पन्न दुःख है–इससे भी अधिक दुःखवाला है–अर्थात् ऋण अवस्था में मनुष्यों को जो दुःख होता है उससे भी अधिक दुःखयुक्त है, अथवा अणातीत है –अण–जो पाप उसे अतिशय से प्राप्त है–अर्थात्–अत्यन्त पापयुक्त है। पुनः यह संसार कान्तार कैसा है? "अणवयग्गं" अनवदग्र है। जो अवदग्र नहीं वह अनवदग्र है। "अवयग्ग" यह देशीय शब्द है और अन्त का वाचक है। यह अन्त से रहित है अर्थात् अनन्त है। अथवा– "अणवयग्ग" की संस्कृतच्छाया (अनवताग्र) ऐसी भी होती है। सो इस पक्ष में अनवत अर्थात् आसन्न, अग्र–अर्थात् अन्त–जिसका अन्त आसन्न निकट होता है वह अनवताग्र है। और जो ऐसा नहीं है वह अनवनताग्र है। यहाँ निषेध अर्थ में नञ् तत्पुरुष समास हुआ है। और "न" वर्ण का लोप हुआ है। जिसका अन्त निकट नहीं है–ऐसा

ઋણ શબ્દનો લાક્ષણિક અર્થ 'ઋણ જન્ય દુઃખ છે." તેથી પણ વધારે દુઃખવાળું આ સંસારકાંતાર છે. દેણદાર માણસને જે દુઃખ અનુભવવું પડે છે તેના કરતાં પણ વધારે દુઃખ આ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરનારને અનુભવવું પડે છે. અથવા 'अणातीत' છે–અત્યંત પાપયુક્ત છે. વળી તે સંસાર કેવો છે તે બતાવવા સૂત્રકાર કહે છે કે–"अणवयग्गं" અનવદગ્ર છે. 'અનવદગ્ર' એટલે અવદગ્ર નહીં એવું. "अवयग्ग" ગામઠી શબ્દ છે અને તે 'અન્ત'નો વાચક છે એટલે તેનો અર્થ 'અન્તરહિત' થાય છે. અથવા "अणवयग्ग" ની સંસ્કૃત છાયા "अनवदग्र" પણ થાય છે. એ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં અનવત (નિકટ), अग्र (અન્ત) જેનો–એટલે કે જેનો અન્ત નિકટ હોય છે તેને 'અનવતાગ્ર' કહે છે. અને જે એવો નથી તેને અનવનતાગ્ર કહે છે. અહીં નિષેધાર્થમાં 'नञ्' તત્પુરુષ સમાસ થયો છે. અને "न" વર્ણનો લોપ થયો છે. જેનો અન્ત નિકટ નથી એવું આ સંસારરૂપી વન છે. અથવા–આ

ग्रम्-अज्ञातम् अग्रम्=परिमाणं यस्य तत्तथा-अपरिज्ञातपरिमाणम्, अत एव 'दीहमद्धं' दीर्घाद्धम्-दीर्घा=लम्बायमाना अद्धा=कालो यस्य तत्तथा दीर्घकालिकमित्यर्थः। अथवा 'दीर्घाध्वं' इतिच्छाया-दीर्घः अध्वा=मार्गो यस्य तत्तथा, यस्य मार्गः पारयितुं दुश्शक्यस्तदित्यर्थः। 'चाउरंतसंसारकंतारं' चातुरन्तसंसारकान्तारम्-चातुरन्तं=चत्वारोऽन्ताः नरकादिगतिभेदाः पूर्वादिदिग्भेदाः वा यस्य तत् चतुरन्तं, चतुरन्तमेव चातुरन्तम्, एतादृशं संसारकान्तारं=भवारण्यम् 'अणुपरियट्टइ' अनुपर्यटति=पुनः पुनर्भ्रमिष्यति। 'से तेणट्ठेणं' तत्तेनार्थेन=तत् पूर्वोक्तं कारणमाश्रित्य 'गोयमा' हे गौतम! 'एवं वुच्चइ' एवमुच्यते 'असंवुडे अणगारे' असंवृतोऽनगारः अनन्तसंसारं परिभ्रमन् 'नो सिज्झइ जाव नो सव्वदुक्खाणमंतं करेइ' न सिध्यति, न बुध्यते न मुच्यते न परिनिर्वाति नैव सर्वदुःखानामन्तं करोतीति ॥ सू० २७ ॥

॥ इत्यसंवृतानगारनिरूपणम् ॥

यह संसार कान्तार है। अथवा यह संसार कान्तार - अनवगताग्र है, अनवगत शब्द का अर्थ अपरिच्छिन्न-अज्ञात है और अग्र शब्द का अर्थ परिमाण है, जिसका परिमाण अज्ञात है वह अनवगताग्र है। इसी कारण यह संसारकांतार दीर्घाद्ध-लंबे कालवाला अथवा लंबे मार्गवाला है। तथा चातुरन्त नरकादि गतिरूप अथवा पूर्वादि चार दिशारूप चार विभागोंवाला है। ऐसे इस संसाररूप कान्तार में असंवृतअनगार बारंबार भ्रमण करता रहता है। इसलिये हे गौतम! इन पूर्वोक्त कारणों को ले कर मैं ऐसा कहता हूँ कि असंवृत अनगार अनन्त संसारमें परिभ्रमण करता हुआ "नो सिज्झइ जाव नो सव्वदुक्खाणमंतं करेइ" न सिद्ध होता है यावत् न वह समस्त दुःखों का अंत करता है ॥२७॥

સંસારકાંતાર "અનવતાગ્ર" છે. અનવગત એટલે અપરિચ્છિન્ન-અજ્ઞાત, અને અગ્ર એટલે પરિમાણ. જેનું પરિમાણ અજ્ઞાત હોય છે તેને અનવગતાગ્ર કહે છે- એજ કારણે આ સંસારકાંતાર દીર્ઘકાળ વાળું અને લાંબા માર્ગવાળું છે. તે ચાતુરન્ત-નરકાદિ ચાર ગતિરૂપ અથવા પૂર્વાદિ ચાર દિશારૂપ ચાર વિભાગો. વાળું છે. હે ગૌતમ! પૂર્વોક્ત કારણોને લીધે હું એવું કહું છું કે અસંવૃત અણગાર અનંત સંસારમાં પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે. "नो सिज्झइ जाव नो सव्वदुक्खाणमंतं करेइ" તે સિદ્ધ થતો નથી, બુદ્ધ થતો નથી, મુક્ત થતો નથી, પરિનિર્વૃત થતો નથી અને સમસ્ત દુઃખોનો અંત કરતો નથી. ॥ સૂ० २७ ॥

नोति अनादिकं चानवताग्रम् दीर्घाध्वम् चातुरन्तसंसारकान्तारं व्यतिव्रजति, तत्तेनार्थेन गौतम! एवमुच्यते संवृतोऽनगारः सिद्धयति, यावत् अन्तं करोति ॥२८

टीका—पूर्वमसंवृतस्य संसारपरिभ्रमणात्मकं फलं कथितम्, तद्भिन्नस्य-संवृतस्य किं फलं भवतीत्याह—'संवुडे णं' इत्यादि। 'संवुडे णं भंते अणगारे' संवृतः खलु भदन्त! अणगारः किं 'सिज्झइ' सिध्यति, 'जाव सव्वदुक्खाण मंतं करेइ' यावत् सर्वदुःखानामन्तं करोति यावच्छब्देन 'बुज्झइ-मुच्चइ परिनि-

---

करता। (अणादियं च णं कम्मं अणवदग्गं दीहमद्धं चाउरंतसंसार-कन्तारं वीईवयइ) अनादि और अनन्त तथा दीर्घकाल या दीर्घ मार्ग-वाले ऐसे संसारकान्तार का कि जो चतुर्गतिरूप या चार दिशारूप विभागवाला है। उल्लंघन कर देता है। (से तेणट्ठेणं गोयमा! एवं वुच्चइ संवुडे अणगारे सिज्झइ जाव अंतं करेइ) इस कारण हे गौतम! मैं ऐसा कहता हूं कि संवृत अनगार सिद्ध होता है यावत् वह अन्त कर देता है।

टीकार्थ—सूत्रकार ने इसके पहले सूत्रद्वारा असंवृत अनगार को संसार में परिभ्रमण करनेरूप फलकी ही प्राप्ति होती है-इस लिये असं-वृत अवस्थाका फल केवल संसार परिभ्रमणरूप प्रकट किया। संवृत अवस्था इस असंवृत अवस्था से बिलकुल भिन्न अवस्था है अतः इसका क्या फल होता है इस बातको स्पष्ट करने के लिये सूत्रकार कह रहे हैं कि "संवुडे णं" इत्यादि।" इसमें गौतमस्वामीने यह प्रश्न किया है कि हे भदन्त! जो संवृत अनगार होता है वह क्या करता है? इन्हीं

वदग्गं दीहमद्धं चाउरंतसंसारकंतारं वीईवयइ) અનાદિ અને અનંત તથા દીર્ઘકાળવાળા અને દીર્ઘમાર્ગવાળા ચાર ગતિવાળા અથવા ચાર દિશારૂપ વિભાગોવાળા સંસારકાંતારને તે પાર કરે છે. (से तेणट्ठेणं गोयमा! एवं वुच्चइ संवुडे अणगारे सिज्झइ जाव अंतं करेइ) હે ગૌતમ! ઉપરોકત કારણે હું એવું કહું છું કે સંવૃત અણગાર સિદ્ધ બને છે, મુકત બને છે, પરિનિ-વૃત થાય છે અને સમસ્ત દુઃખોનો અંત કરી નાખે છે.

ટીકાર્થ—સૂત્રકારે આગળના સૂત્રમાં એ વાત બતાવી છે કે અસંવૃત અણગારને સંસારમાં પરિભ્રમણ કરવારૂપ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે-આ રીતે અસંવૃતતાનું સંસાર પરિભ્રમણરૂપ ફળ સૂત્રકારે દર્શાવ્યું છે. તે અસંવૃતાવસ્થા કરતાં સંવૃતાવસ્થા તદ્દન ભિન્ન છે. તેથી સંવૃતાવસ્થાનું શું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે એ વાતનું સ્પષ્ટીકરણ કરવાને માટે સૂત્રકારે "संवुडेणं" ઇત્યાદિ પાઠ મૂકયો છે. તેમાં ગૌતમ સ્વામીએ મહાવીર પ્રભુને એ પ્રશ્ન પૂછયો છે કે, હે ભદન્ત! સંવૃત અણગાર શું કરે છે? તેમના તે પ્રશ્નનો ઉત્તર આ સૂત્ર દ્વારા આપ્યો

ण्णाइ ' इति संग्राह्यम् । संवृतानगारः प्रमत्तसंयताप्रमत्तसंयतादिर्भवति । संवृतानगारो द्विविधः चरमशरीरी अचरमशरीरी च, ततश्च ' संवुडे ' इति सूत्रं चरमशरीरि संवृतानगारापेक्षयाऽस्ति । यस्तु अचरमशरीरी संवृतस्तदपेक्षया परंपरया सूत्रार्थोऽवसेयः अर्थात् चरमशरीरापेक्षया साक्षात्, अचरमशरीरापेक्षया परंपरया सूत्रार्थो ज्ञातव्यः ।

ननु यदि अचरमशरीरस्य संवृतस्य मोक्षफलं परंपरया भविष्यति तदा परंपरया मोक्षफलं तु असंवृतानगारस्यापि भविष्यति यतः शुक्लपाक्षिकस्यासंवृतानगारस्यापि मोक्षोऽवश्यं भावीतिसंवृतासंवृतयोः फलतो भेदाभावादभेद एवेति चेन्न,

---

बातों का उत्तर इस सूत्रद्वारा दिया गया है । संवृत अनगार प्रमत्तसंयत अप्रमत्तसंयत आदि जीव होते हैं । संवृत अनगार के दो भेद कहे गये हैं । एक चरमशरीरी संवृतअनगार और दूसरा अचरमशरीरी संवृत अनगार । इनमें जो चरमशरीरी संवृत अनगार है उसकी अपेक्षासे वह " संवुडे णं " सूत्र कहा गया है ऐसा जानना चाहिये । तथा जो अचरमशरीरी अनगार है उसकी अपेक्षासे इस सूत्रका अर्थ परंपरा से है ऐसा समझना चाहिये । तात्पर्य यह है कि इस सूत्रका जो साक्षात् अर्थ है वह चरमशरीरी अनगारकी अपेक्षासे है और इसका जो परंपरा अर्थ है वह अचरमशरीरी अनगार की अपेक्षा से है ऐसा जानना चाहिये ।

शंका—यदि अचरमशरीरी संवृत अनगार को मोक्षरूप फल परंपरा से प्राप्त होगा तो वही फल जो संवृत अनगार है उनको भी प्राप्त होगा । क्योंकि शुक्लपाक्षिक असंवृत अनगार हैं उन्हें मोक्ष प्राप्त होना

છે. સંવૃત અણુગાર પ્રમત્તસંયત, અપ્રમત્તસંયત આદિ જીવ હોય છે. સંવૃત અણુગારના બે ભેદ છે-(૧) ચરમશરીર સંવૃત અણુગાર અને (૨) અચરમ શરીરી સંવૃત અણુગાર. તેમાના ચરમ શરીરી સંવૃત અણુગારની અપેક્ષાએ " संवुडेणं " સૂત્ર કહેવામાં આવ્યું છે તેમ સમજવું. તથા અચરમ શરીરી સંવૃત અણુગારની અપેક્ષાએ આ સૂત્રનો અર્થ પરંપરાથી છે તેમ સમજવું. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આ સૂત્રનો જે સાક્ષાત્ અર્થ છે તે ચરમ શરીરી અણુગારની અપેક્ષાએ છે અને તેનો જે પરંપરા અર્થ છે તે અચરમશરીરી અનગારની અપેક્ષાએ છે તેમ સમજવું જોઈએ.

શંકા—જો અચરમશરીરીસંવૃતઅણુગારને મોક્ષરૂપ ફળ પરંપરાથી પ્રાપ્ત થતું હોય તો તે ફળ અસંવૃત અણુગારને પણ પ્રાપ્ત થશે. કારણ કે શુકલપાક્ષિક જે અસંવૃત અણુગાર છે તેમને અવશ્ય મોક્ષ પ્રાપ્તિ થવાનું કહ્યું

भावानवबोधात्, तथाहि चरमशरीरापेक्षया संवृतानगारस्यापि मोक्षो भविष्यति, असंवृतस्यापि यदा कदाचिन्मोक्षो भविष्यतीति पारंपर्यं समानमुभयोः तथापि संवृतानगारस्य यत् पारंपर्यं तत् उत्कृष्टतः सप्ताष्टभवैर्विशेषितम् "जहन्नियं चरित्ताराहणं आराहित्ता सत्तट्ठभवग्गहणेहिं सिज्झइ" इति वचनात् आराधितचारित्रस्य संवृतस्येतरापेक्षयाऽल्पीयसी परम्परा सप्ताष्टभवपरिमिता, असं-

---

अवश्यंभावी कहा गया है। इसलिये संवृत अनगार और असंवृत अनगार इन दोनों में फल प्राप्ति की अपेक्षासे भेदका अभाव होनेके कारण अभेद ही आता है ?

उत्तर—ऐसा नहीं कहना चाहिये-क्यों कि इसके भावको तुमने समझा नहीं है, इसी लिये ऐसी शंका की गई है। जो अचरमशरीरी संवृत अनगार हैं उन्हें भी कभी न कभी मुक्ति प्राप्त होगी और जो असंवृत अनगार हैं उन्हें भी कभी न कभी मुक्ति प्राप्त होगी-इस अपेक्षा विचार करने पर दोनों में परंपरारूप से मुक्ति प्राप्त होना सिद्ध है और इसी कारण दोनोंमें पारंपर्य की समानता आ जाती है फिर भी अचरम शरीरी संवृत अनगार की जो परंपरा है उसमें और असंवृत अनगार की जो परंपरा है उससें अन्तर है जो इस प्रकार से हैं-संवृत अनगार की परंपरा उत्कृष्ट से सात आठ भव प्रमाणवाली होती है। ऐसा वचन है कि "जघन्य से चारित्र की आराधना को आराध कर के सात आठ भव ग्रहणके बाद जीव सिद्ध होता है"। इस तरह आरा-

---

છે. તેથી સંવૃત અણગાર અને અસંવૃત અણગાર, એ બન્નેમાં ફળ પ્રાપ્તિની અપેક્ષાએ ભેદનો અભાવ હોવાને કારણે અભેદ જ હોય છે ?

ઉત્તર—એવું કહેવું જોઈએ નહીં. તેનો ભાવ નહીં સમજવાને કારણે આ પ્રકારની શંકા તમે કરી છે. જે અચરમશરીરી સંવૃત અણગાર હોય છે તેમને પણ ક્યારેક મુક્તિની પ્રાપ્તિ થશે. અને જે અસંવૃત અણગાર છે તેમને પણ ક્યારેક તો મુક્તિ પ્રાપ્ત થશે—આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં બંને પરંપરારૂપે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરશે એ સિદ્ધ થાય છે. અને તે કારણે જ બંનેમાં પારંપર્યની સમાનતા જણાય છે. છતાં પણ અચરમશરીરી સંવૃત અણગાર અને અસંવૃત અણગારની પરંપરામાં જે અન્તર છે તે આ પ્રમાણે છે-સંવૃત અણગારની પરંપરા વધારેમાં વધારે સાત-આઠ ભવ પ્રમાણવાળી હોય છે. સિદ્ધાંતમાં એવું કથન છે કે "ચારિત્રની આરાધનાનું આરાધન કરીને જીવ ઓછામાં ઓછા સાત-આઠ ભવ પછી સિદ્ધ બને છે." આ રીતે ચારિત્રનું

वृतस्य परंपरा तु दीर्घा, उत्कर्षतः अपार्धपुद्गलपरावर्तप्रमाणा–विराधनाफलत्वात्तस्याः। तथाचोभयत्र परंपराया तारतम्यमिति। उत्तरयति भगवान्–'हंता गोयमा' हन्त ! हे गौतम ! 'सिज्झइ' सिध्यति 'जाव अंतं करेइ यावत् अंतं करोति, यावच्छब्देन 'बुज्झइ, मुच्चइ–परिनिव्वाइ, सव्वदुक्खाणं" बुध्यते: मुच्यते परिनिर्वाति सर्वदुःखानाम्, इति संग्राह्यम्। पुनः पृच्छति–'से केणट्ठेणं' तत्केनार्थेन ? केन कारणेन एवमुच्यते संवृतोऽनगारः सिध्यति बुध्यते मुच्यते परिनिर्वाति सर्वदुःखानामन्तंकरोतीति। भगवानाह—'गोयमा !' हे गौतम ! 'संवुडे अणगारे' संवृतोऽनगारः 'आउय वज्जाओ सत्तकम्मपयडीओ' आयु-

धित चारित्रवाले संवृत अनगार की सात आठ भव प्रमाण परंपरा इतर असंवृत अनगार की परंपरा से बहुत थोड़ी होती है। तथा जो असंवृत अनगार है उसकी परंपरा इससे बहुत अधिक लम्बी कही गई है और वह उत्कृष्ट से अपार्ध पुद्गलपरावर्तप्रमाणवाली होती है। कारण कि असंवृत की परंपरा विराधना की फलरूप है। इस तरह दोनों की परंपरामें तारतम्य जानना चाहिये।

"हंता गोयमा ! सिज्झइ, जाव अंतं करेइ" में यावत् पदसे 'बुज्झइ, मुच्चइ, परिनिव्वाइ, सव्वदुक्खाणं" इन पदों का संग्रह किया गया है। पुनः गौतमस्वामीने प्रभुसे प्रश्न किया कि हे भगवन् ! "से केणट्ठेणं" आप ऐसा किस कारण से कह रहे हैं कि संवृत अनगार सिद्ध हो जाता है, मुक्त हो जाता है, परिनिर्वृत हो जाता है और वह समस्त दुःखों का अन्त कर देता है" ? तब प्रभुने इसका उत्तर दिया

આરાધન કરનારા સંવૃતઅણુગારની સાત આઠ ભવ પ્રમાણ પરંપરા અસંવૃત અણુગારની પરંપરા કરતાં ઘણી જ ઓછી હોય છે. તથા અસંવૃત અણુગારની પરંપરા તેના કરતાં ઘણી જ લાંબી કહી છે. તે પરંપરા ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ અપાર્ધ પુદ્ગલ પરાવર્ત પ્રમાણવાળી હોય છે. કારણ કે અસંવૃતની પરંપરા વિરાધનાના ફળરૂપ હોય છે. આ પ્રકારનું અંતર બન્નેની પરંપરામાં સમજવું.

"हंता गोयमा ! सिज्झइ, जाव अंतंकरेइ" આ વાકયમાં 'यावत्' શબ્દથી "बुज्झइ, मुच्चइ, परिनिव्वाइ, सव्वदुक्खाणं" આ પદોનો સમાવેશ કરાયો છે. વળી ગૌતમ સ્વામીએ મહાવીર પ્રભુને પ્રશ્ન પૂછ્યો છે કે–હે ભગવાન! "से केणट्ठेणं" આપ શા કારણે એવું કહો છો કે સંવૃતઅણુગાર સિદ્ધ થાય છે, બુદ્ધ થાય છે, મુકત બને છે, પરિનિર્વૃત થાય છે, અને તે સમસ્ત દુઃખોનો અંત કરે છે?" ત્યારે ભગવાને તેનો આ પ્રમાણે જવાબ આપ્યો–

ष्कवर्जाः सप्तकर्मप्रकृतीः 'धणियवंधणवद्धाओ सिढिलवंधणवद्धाओ पकरेइ' गाढ वन्धनवद्धाः शिथिलवन्धनवद्धाः प्रकरोति। 'दीहकालट्ठिइयाओ हस्सकालट्ठिइयाओ पकरेइ' दीर्घकालस्थितिका ह्रस्वकालस्थितिकाः प्रकरोति। "तिव्वाणुभावाओ मन्दाणुभावाओ पकरेइ' तीव्रानुभावाः मन्दानुभावाः प्रकरोति। 'वहुप्पएसग्गाओ -अप्पप्पसग्गाओ पकरेइ' वहुप्रदेशाग्रा अल्पप्रदेशाग्राः प्रकरोति। एषां पदानामर्थोऽसंवृतानगारसूत्रवद् व्यत्ययेन विज्ञेयः। तत्र तु कर्मप्रकृतीनां वृद्धिं करोति अत्र तु ह्रासमिति ज्ञातव्यम्। आयुष्कर्म विषयेप्राह-' आउयं च णं कम्मं' आयुष्कं च खलु कर्म न वध्नाति, अयमायुष्कर्मणो बन्धं न करोतीति। 'असायावेयणिज्जं च णं कम्मं' असातवेदनीयं च खलु कर्म 'नो भुज्जो भुज्जो-उवचिणाइ' नो भूयो भूयउपचिनोति चरमशरीरित्वात्। एवम्भूतः संवृतोऽनगारः 'अणाइयं च णं' अनादिकं च खलु 'अणवयग्गं' अनवनताग्रं 'दीहमद्धं' दीर्घाद्धं दीर्घाध्वं

कि संवृत अनगार आयुकर्म को छोड़ कर शेष सात कर्मों की प्रकृतियों को कि जिन्हें उसने पहले गाढ़ बंधन से बांधी थीं उन्हें शिथिल बंधन से बद्ध करने लगता है आदि। इन समस्त "धणिय बंधनवद्धाओ" आदि पदोंका अर्थ असंवृत अनगारके सूत्रमें जैसा किया गया है वैसा ही जानना चाहिये। परन्तु यहां उस अर्थको व्यत्यय (उलटा) से लगाना चाहिये। वहां वह कर्म प्रकृतियों को जैसे बढ़ाता है यहां उनका वैसा ह्रास करता है। आयुष्ककर्मका यह बंध नहीं करता है ऐसा जो कहा है वह चरमशरीरी की अपेक्षा से कहा गया है ऐसा जानना चाहिये। इसी तरहसे "असातावेदनीय कर्म को यह बारंबार उपचित नहीं करता है यह कथन भी जानना चाहिये। "अणाइयं, अणवयग्गं, दीहमद्धं, चाउरन्त

"આયુકર્મ સિવાયની જે સાત કર્મ પ્રકૃતિયોને સંવૃત અણગારે પહેલાં ગાઢ બંધનથી બાંધી હતી તેમને તે શિથિલ બંધનથી બાંધવા મંડી જાય છે." વગેરે. "धणियवंधनवद्धो" આદિ સમસ્ત પદોનો અર્થ અસંવૃત અણગારના સૂત્રમાં કર્યા પ્રમાણે જ સમજવાનો છે, પણ 'અહીં સંવૃતઅણગારની વાત હોવાથી તે અર્થની વિરુદ્ધ અર્થ લેવાનો છે. ત્યાં તે કર્મ પ્રકૃતિયો ગાઢતર બનવાની વાત આવે છે અહીં તેમનો હ્રાસ બતાવ્યો છે. તે આયુષ્કકર્મનો બંધ બાંધતો નથી, એવું જે કહેવામાં આવ્યું છે તે ચરમશરીરીની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવ્યું છે તેમ સમજવું. એજ પ્રમાણે "તે અસાતવેદનીય કર્મનો વારંવાર ઉપચય કરતો નથી." એ કથનની બાબતમાં પણ સમજવું "अणाइयं,

वा 'चाउरंत संसार कंतारं' चातुरन्त संसारकान्तारं-चतुर्गतिक संसारारण्यम्, एषां पदानां व्याख्या असंवृतानगार (सप्तविंशति) सूत्रोक्तवद् विज्ञेया। 'वीईवयइ' व्यतिव्रजति=व्यतिक्रामति=समुल्लङ्घयति, 'से तेणट्ठे णं' तत्तेनार्थेन=तेन कारणेन पूर्वोक्तकारणमाश्रित्य 'गोयमा' हे गौतम ! 'एवं वुच्चइ' एव मुच्यते 'संवुडे अणगारे' संवृतोऽनगारः 'सिज्झइ जाव अंतंकरेइ' सिध्यति यावद् अन्तं करोति, सिध्यति बुध्यते मुच्यते परिनिर्वाति सर्वदुःखानामन्तं करोतीति ॥सू०२८॥

॥ इति संवृतानगार निरूपणम् ॥

संसारकन्तारं" इन पदों की व्याख्या असंवृत अनगार के सूत्र में जैसी कही है वैसी ही जानना चाहिये। इसलिये हे गौतम ! मैं ऐसा कहता हूँ कि संवृत अनगार "सिज्झइ जाव अंतं करेइ" सिद्ध हो जाता है यावत् वह समस्त दुःखों का अन्त कर देता है।

भावार्थ—असंवृत अनगार की अपेक्षा संवृत अनगारके कथन में दोनों की प्रवृत्ति जुदी २ होनेके कारण परस्पर में भिन्नता है। चूंकि यह सूत्र चरमशरीरी संवृत अनगार की अपेक्षा से कहा है अतः असंवृत अनगार सिद्ध नहीं होता, बुद्ध नहीं होता तब संवृत अनगार ऐसा होता है यह सब कथन ठीक है। तथा असंवृत अनगार के प्रकृतिबंध, स्थितिबंध अनुभागबंध और प्रदेशबंध जैसे होते हैं उनसे बिलकुल विपरीत संवृत अनगार के ये होते हैं। वह आयुकर्म का भी बंध करता

अणवयग्गं, दीहमद्धं, चाउरन्त संसारकंतारं" આ પદોની વ્યાખ્યા અસંવૃત અણગારનાં સૂત્રમાં જે પ્રમાણે કહી છે તે પ્રમાણે જ સમજવી. તેથી હે ગૌતમ ! હું એવું કહું છું કે, સંવૃત અણગાર "सिज्झइ जाव अंतं करेइ" સિદ્ધ બને છે. 'यावत्' તે સમસ્ત દુઃખોનો અંત કરે છે. અહીં 'यावत' પદ દ્વારા બુદ્ધ બને છે, મુકત બને છે, અને પરિનિર્વૃત બને છે નો સમાવેશ કરવો જોઈએ.

ભાવાર્થ—સંવૃત અણગાર અને અસંવૃત અણગારની પ્રવૃત્તિ જુદા જુદા પ્રકારની હોવાથી તેમના કથનમાં ભિન્નતા રહેલી છે. આ સૂત્ર ચરમશરીરી સંવૃત અણગારની અપેક્ષાએ કહેલું છે. તેથી અસંવૃત અણગાર સિદ્ધ થતો નથી, બુદ્ધ થતો નથી, પણ સંવૃત અણગાર સિદ્ધ થાય છે, બુદ્ધ થાય છે, ઇત્યાદિ કથન બરાબર છે. તથા અસંવૃત અણગારના પ્રકૃતિ બંધ, સ્થિતિ બંધ, અનુભાગ બંધ અને પ્રદેશબંધ જેવાં હોય છે તેનાથી તદ્દન વિપરીત તે બધા બંધ સંવૃત અણગારના હોય છે. અસંવૃત અણગાર આયુકર્મનો બંધ પણ કરે

अथासंयतजीवाधिकारः प्ररूप्यते—

मूलम्—जीवे णं भंते ! असंजए अविरए अप्पडिहय पच-क्खाय पावकम्मे इओचुए पेच्चा देवेसिया ? गोयमा ! अत्थे-गइए देवेसिया अत्थेगइए णो देवेसिया। से केणट्ठेणं भंते एवं वुच्चइ जीवे णं जाव इओचुए पेच्चा अत्थेगइए देवसिया अत्थेगइए नो देवेसिया । गोयमा ! जे इमे जीवा गामागर-णगर-निगम-रायहाणि--खेड-कब्बड-मडंब--दोणमुह-पट्टणा सम-संवाहसण्णिवेसेसु अकामतण्हाए, अकामछुहाए, अकामबंभ-च्चेर वासेणं,अकामसीयातवदंसमसग अण्हाणगसेयजल्लमलपंक परिदाहेणं अप्पतरं वा भुज्जतरं वा कालं अप्पाणं परिकिलेसंति, अप्पाणं परिकिलेसित्ता कालमासे कालंकिच्चा अण्णयरेसु वा-णमंतरेसु देवलोगेसु देवत्ताए उववत्तारो भवंति । से तेणट्ठेणं गोयमा! एवं वुच्चइ-जीवे णं असंजए जाव इओचुए पेच्चा अत्थेगइए देवेसिया, अत्थेगइए नो देवेसिया ॥सू०२९॥

छाया—जीवो भदन्त ! असंयतः अविरतः अप्रतिहत प्रत्याख्यात पापकर्मा-इतश्च्युतः प्रेत्य देवः स्यात् ?, गौतम ! अस्ति एकको देवः स्यात् अस्ति एकको

है–तब कि यह आयुकर्मका बंध नहीं करता। वह संसारकान्तार में अपार्ध पुद्गल परावर्तकाल तक भटकता रहता है और यह संसारकान्तार से तद्भव में या सात आठ भवमें पार हो जाता है ॥ सू० २८ ॥

असंयतजीव निरूपणम्–

'जीवे णं भंते ! असंजए ' इत्यादि ।

(जीवे णं भंते ! असंजए अविरए अप्पडिहय पच्चक्खाय पावकम्मे

છે ત્યારે તે સંવૃત અણગાર આયુકર્મનો બંધ કરતો નથી. તે સંસાર કાંતારમાં અપાર્ધ પુદ્ગલ પરાવર્તકાલ સુધી ભટકતો રહે છે. ત્યારે આ (સંવૃત અણગાર) આ ભવમાં કે સાત આઠ ભવમાં સંસાર કાંતારને પાર જતો રહે છે. ॥ સૂ૦૨૮ ॥

असंयत जीव—

" जीवे णं भंते ! असंजए " इत्यादि ।

(जीवे णं भंते ! असंजए अविरए अप्पडिहय पच्चक्खाय पाव कम्मे इ

नो देवः स्यात् । तत्केनार्थेन भदन्त ! एव मुच्यते जीवः खलु यावत् इतश्च्युतः प्रेत्य अस्त्येकको देवः स्यात् अस्त्येकको नो देवः स्यात्, गौतम ! ये इमे जीवाः ग्रामा-ऽऽकर-नगर-निगम-राजधानी-खेट-कर्वट-मडंब-द्रोणमुख-पट्टनाऽऽश्रम -संवाह-संनिवेशेषु अकामतृष्णया अकामक्षुधया अकामब्रह्मचर्यवासेन अकामशीता-तपदंशमशकाऽस्नानकस्वेदजल्लमलपंकपरिदाहेणाल्पतरं वा भूयस्तरं वा काल-

---

इओ चुए पेच्चा देवे सिया ?) हे भदन्त ! असंयत, अविरत तथा जिसनेपापकर्म प्रतिहत (नाश) नहीं किया है, ऐसा जीव यहां से -मर कर प्रेत्य-परलोक में क्या देव होता है? (गोयमा) हे गौतम ! (अत्थेगइए देवे सिया, अत्थेगइए णो देवे सिया) कितनेक ऐसे जीव देव होते हैं और कितनेक देव नहीं होते हैं। (से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ-जीवे णं जाव इओ चुए पेच्चा अत्थेगइए देवे सिया अत्थेगइए नो देवे सिया ?) हे भदन्त ! आप ऐसा किस कारणसे कहते हैं कि जीव यावत् यहां से च्युत होकर मर कर कोई एक देव होता है और कोई एक देव नहीं होता है ? (गोयमा) हे गौतम ! (जे इमे जीवा गामा-गर-नगरनिगम-रायहाणि-खेड-कब्बड-मडंब-दोणमुह-पट्टणा-सम-संवाहसण्णिवेसेसु अकामतण्हाए, अकामछुहाए, अकामबंभचेरवासेणं) जो ये जीव ग्राम, आकर, नगर, निगम, राजधानी, खेट, कर्वट, मडंब, द्रोणमुख, पट्टन, आश्रम, संवाह तथा सन्निवेश इन स्थानों में अकाम-

---

ओचुए पेच्चा देवे सिया ?) હે ભદન્ત ! અસંયત, અવિરત, પાપકર્મને જેમણે પ્રતિહત કર્યું નથી, પ્રત્યાઘાત નથી કર્યો એવા જીવ અહીંથી મૃત્યુ પામીને પરલોકમાં શું દેવ બને છે ?

(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (अत्थेगइए देवेसिया, अत्थेगइए णो देवे-सिया) તેમાંના કેટલાક જીવો દેવ થાય છે અને કેટલાક જીવો દેવ થતા નથી. (से केण ट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ जीवे णं जाव इओ चुए पेच्चा अत्थेगइए देवे सिया अत्थेगइए नो देवेसिया ?) હે ભદન્ત ! આપ શા કારણે એવું કહો છો કે અહીંથી આયુષ્ય પૂરૂં થતાં મરીને કોઇ એક જીવ દેવ થાય છે અને કોઈ એક જીવ દેવ થતો નથી ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (जे इमे जीवा गामागर नगर निगम रायहाणि खेड कब्बड मडंब दोहमुहपट्टणा सम संवाह सण्णिवेसेसु अकाम तण्हाए, अकामछुहाए, अकाम बंभचरे वासेणं) જે જીવો ગ્રામ, આકર, નગર, નિગમ, રાજધાની, ખેટ, કર્બટ, મડંબ, દ્રોણમુખ, પટ્ટન, આશ્રમ, સંવાહ, તથા સન્નિવેશ, એ સ્થાનોમાં અકામ તૃષ્ણા દ્વારા, અકામ

मात्मानं परिक्लेशयन्ति, आत्मानं परिक्लेश्य कालमासेकालं कृत्वाऽन्यतरेषु वानव्यन्तरेषु देवलोकेषु देवतयोपपत्तारो भवंति। तत्तेनार्थेन गौतम ! एवमुच्यते जीवः खलु असंयतः यावत् इतश्च्युतः प्रेत्य अस्त्येकको देवः स्यात् अस्त्येकको नो देवः स्यात् ॥ सू० २९ ॥

तृष्णाद्वारा, अकाम क्षुधाद्वारा, अकाम ब्रह्मचर्यवासद्वारा (अकामसीतातवदंसमसग अकाम अण्हाणग-सेयजल्लमलपंकपरिदाहेणं) अकाम-शीत, आतप, डंस मच्छरसे उद्भूत हुए दुःखों को सहन करनेद्वारा, अकाम अस्नान, स्वेद, जल्ल, मैल तथा पंक से होते हुए परिदाहद्वारा (अप्पतरो वा भुज्जतरो वा कालं अप्पाणं परिकिलेसंति) थोडे काल तक अथवा अधिक कालतक अपने आपको क्लेशित करते हैं (परिकिलेसित्ता) और क्लेशित कर के (कालमासे कालं किच्चा) मृत्यु के समय मरते हैं तो ऐसी स्थिति में वे (अन्नयरेसु वाणमंतरेसु देवलोगेसु देवत्ताए-उववत्तारो भवंति) वानव्यन्तर देवलोकोमेंसे किसी भी देवलोक में देवरूप से उत्पन्न होते हैं) (से तेणट्ठेणं गोयमा ! एवं वुच्चइ-जीवे णं-असंजए जाव इओ चुओ पेच्चा अत्थेगइए देवेसिया अत्थेगइए नो-देवेसिया) इस कारण से हे गौतम ! मैं ऐसा कहता हूं कि असंयत जीव यावत् यहां से च्युत हो कर मर कर कोई एक देव होते हैं और कोई एक देव नहीं होते हैं ।

क्षुधा द्वारा, अकाम ब्रह्मचर्यवास द्वारा (अकामसीतातवदंसमसग अकाम अण्हाणग-सेयजल्ल मल पंक परिदाहेणं) अकाम शीत, आतप, मच्छरोना डंस द्वारा ઉદ્ભવેલ દુઃખોને સહન કરવા દ્વારા, અકામ સ્નાન, સ્વેદ, જલ્લ, મેલ, તથા પંક વડે ઉદ્ભવતા કષ્ટ દ્વારા, (अप्पतरो वा भुज्जतरो वा कालं अप्पाणं परिकिलेसंति) થોડા કાળ સુધી કે લાંબા કાળ સુધી પોતાની જાતને પરિકિલેશિત કરે છે. (परिकिलेसित्ता) અને ક્લેશિત કરીને (कालमासे कालकिच्चा) જો મૃત્યુ પ્રાપ્ત કરે છે તો તેવા જીવો મરીને (अन्नयरेसु वाणमंतरेसु देवलोगेसु देवत्ताए उववत्तारो भवंति) વાનવ્યંતર દેવલોકોમાંના કોઇ પણ દેવલોકમાં દેવરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. (से तेण ट्ठेणं गोयमा ! एव वुच्चइ जीवे ण असंजए जाव इओचुओ पेच्चा अत्थेगइए देव सिया अत्थेगइए नो देवसिया) તે કારણે હે ગૌતમ ! હું કહું છું કે, કેટલાક અસંયત જીવ (यावत्) અહીંનું આયુષ્ય પૂરૂં થતાં મરીને દેવ થાય છે તો કેટલાક અસંયત જીવ દેવ થતા પણ નથી.

टीका—अनगारः संवृतत्वात् सिध्यतीति पूर्वं कथितम्, यस्तु न संवृतो विशिष्टगुणरहितः स किं देवो भवति नवेति प्रश्नयन्नाह—'जीवे णं भंते' इत्यादि। 'जीवे णं भंते' जीवः खलु भदन्त! 'असंजए' असंयतः सप्तदशविध संयमरहितः असाधुरित्यर्थः, 'अविरए अविरए' अविरतः=प्राणातिपातादि विरतिविकलः, अथवा वि-विशेषेण तपश्चरणादौ रतो यो न भवति स अविरतः, 'अप्पडिहयपच्चक्खायपावकम्मे' अप्रतिहतप्रत्याख्यातपापकर्मा-प्रतिहतं=निराकृतं-अतीतकालकृतं पापकर्मपश्चात्तापनिन्दादिकरणेन, तथा प्रत्याख्यातं=परित्यक्तं वर्जितं भविष्यत् कालिकं प्राणातिपातादि पापकर्म येन स प्रतिहतप्रत्याख्यातपापकर्मा, तद्भिन्नः-अप्रतिहतप्रत्याख्यातपापकर्मा, एतेनातीतानागतपाप-

---

टीकार्थ—संवृत अवस्था से युक्त होनेके कारण अनगार सिद्ध हो जाता है ऐसा पहले कहा जा चुका है। अब प्रश्न यहां पर यह होता है कि जो जीव संवृत नहीं है अर्थात् विशिष्ट गुण से रहित है वह मरकर परभवमें देव होता है या नहीं? इसी प्रश्न को "जीवे णं भंते!" से ले कर "देवेसिया" तक उठाया गया है। असंयत का तात्पर्य जो १७ प्रकार के संजम से रहित है ऐसा असाधु जीव। अविरत का तात्पर्य जो प्राणातिपात आदिकी विरति से विकल है वह। अथवा जो तपश्चरण आदि में विशेषरूपसे रत नहीं होता है वह अविरत है। जिसने अतीतकालमें बने हुए पापकर्मों को निन्दादि करने द्वारा दूर कर दिये हों, तथा आगामी कालमें होनेवाले प्राणातिपात आदि कर्मों का जिसने प्रत्याख्यान कर लिया हो, ऐसा जीव प्रतिहत प्रत्याख्यान पापकर्मा कहलाता है। ऐसा जो नहीं है वह अप्रतिहत प्रत्याख्यान पापकर्मा है।

ટીકાર્થ—સંવૃત અવસ્થાવાળા હોવાથી અણગાર સિદ્ધપદ પામે છે એવું પહેલાં કહેવામાં આવ્યું છે, હવે એ પ્રશ્ન ઉઠાવે છે કે જે જીવો સંવૃત નથી, એટલે કે વિશિષ્ટ ગુણોથી રહિત છે-તેઓ મરીને પરભવમાં દેવ થાય છે કે નહીં? આ પ્રશ્ન "जीवे णं भंते" થી લઈને "देवेसिया" સુધીનાં પદો દ્વારા પૂછવામાં આવ્યો છે. ૧૭ પ્રકારના સંયમથી રહિત અસાધુ જીવને અસંયત કહે છે. પ્રાણાતિપાત આદિ પ્રવૃત્તિથી રહિત જીવને અવિરત કહે છે. અથવા તપશ્ચરણ આદિમાં વિશેષરૂપે લીન ન રહેનાર જીવને અવિરત જીવ કહે છે. જેણે ભૂતકાળમાં કરેલાં પાપકર્મોની નિન્દાદિ દ્વારા દૂર કરી નાખ્યાં છે, અને ભવિષ્ય કાળમાં થનારાં પ્રાણાતિપાત આદિ પાપકર્મોથી વિરમવાના જેણે પ્રત્યાખ્યાન કર્યાં છે, એવા જીવને "પ્રતિહત પ્રત્યાખ્યાત પાપકર્મા" કહે છે. એવો જે જીવ નથી તેને "અપ્રતિહત પ્રત્યાખ્યાત પાપકર્મા" કહે છે.

कर्मणोर्निषेधाभावः कथितः । असंयतोऽविरतश्चेत्यनेन वर्तमानकालिकपापस्यासंवरणं प्रतिपादितम् । अथवा–अप्रतिहतप्रत्याख्यातपापकर्मेत्यस्यायमर्थः–न=नैव प्रतिहतम् ततश्चरणादिभिर्मरणकालात् प्रागेवक्षपितम्, तथा नैव प्रत्याख्यातम्= आश्रवनिरोधेन मरणकालेऽपि पापकर्म नैव नाशितं येन स अप्रतिहतप्रत्याख्यातपापकर्मा, अथवा–न=नैव प्रतिहतं=सम्यग्दर्शन प्रतिपत्त्या पापकर्म दूरीकृतं, तथा न प्रत्याख्यातं, सर्वविरतिमंगीकृत्य ज्ञानावरणीयाद्यशुभं कर्म न परित्यक्तं येन स अप्रतिहतप्रत्याख्यातपापकर्मा । 'इओ' इतः–प्रत्यक्षप्राप्तमनुष्यादिभवात् 'चुए' च्युतो मृत इत्यर्थः, 'पेच्चा' प्रेत्य=अन्यजन्मनि 'देवेसिया' देवः स्यात्–

इस कथन से अतीतकाल और अनागत पापकर्मों का उसके अभाव प्रकट किया गया है। तथा "असंयतः अविरतः" इन पदों द्वारा उस जीव के वर्तमानकालिक पापका असंवरण कहा गया है। अथवा "अप्रतिहतप्रत्याख्यात पापकर्मा" इसका यह अर्थ है जिसने मरणकाल से पहले ही तपश्चरण आदि द्वारा पापकर्मों को क्षपित नहीं किया है, और न आस्रव के निरोध से मरणकाल में भी जिसने अपने पापकर्मों का विनाश किया गया है ऐसा वह जीव अप्रतिहतप्रत्याख्यातपापकर्मा है। अथवा जिसने सम्यक्दर्शन की प्रतिपत्तिद्वारा पापकर्मों को दूर नहीं किया है, तथा सर्वविरति को स्वीकार कर जिसने ज्ञानावरणीय आदि अशुभ कर्म परित्यक्त नहीं किये हैं ऐसा वह जीव अप्रतिहत प्रत्याख्यात पापकारी है। "इतः" इससे–प्रत्यक्ष में प्राप्त हुए मनुष्य आदि भव से। "चुओ" मर कर। "पेच्चा" परलोकमें अन्य जन्म में "देवेसिया" देव होता है या नहीं? ऐसा यह प्रश्न है। भगवान् ने इस

આ કથન દ્વારા તેનામાં ભૂતકાળ અને ભવિષ્યકાળના પાપકર્મોનો અભાવ બતાવવામાં આવ્યો છે. તથા " असंयतः अविरतः " પદો દ્વારા તે જીવના વર્તમાન કાળનાં પાપનું અસંવરણુ પ્રગટ કરવામાં આવ્યું છે. અથવા " अप्रतिहत प्रत्याख्यात पापकर्मा "નો એવો અર્થ થાય છે કે જેણે મરણકાળ પહેલાં જ તપશ્ચરણુ આદિ દ્વારા પાપ કર્મોનો ક્ષય કર્યો નથી અને આસ્રવનો નિરોધ કરીને મરણુ કાળે પણુ જેણે પોતાનાં પાપ કર્મોનો વિનાશ કર્યો નથી એવા જીવને " અપ્રતિહત પ્રત્યાખ્યાત પાપકર્મા " કહે છે. અથવા જેણે સમ્યક્દર્શનની પ્રાપ્તિ દ્વારા પાપકર્મોને દૂર કર્યાં નથી તથા સર્વવિરતિને સ્વીકારીને જેણે જ્ઞાનાવરણીય આદિ અશુભ કર્મનો પરિત્યાગ કર્યો નથી એવા જીવને " અપ્રતિહત પ્રત્યાખ્યાત પાપકર્મા " કહે છે. " इतः " તેથી પ્રત્યક્ષરૂપે પ્રાપ્ત થયેલા મનુષ્ય આદિ ભવથી "चुओ" મરીને "पेच्चा" પરલોકમાં–અન્ય જન્મમાં "देवसिया" દેવ થાય છે કે નહીં ? એવો પ્રશ્ન ગૌતમ

नवेति प्रश्नः । भगवानुत्तरयति–'गोयमा' हे गौतम ! इतश्च्युतो जीवः परभवे 'अत्थेगइए' अस्त्येककः–कश्चित् जीवः 'देवेसिया' देवः स्यात्=देवो भवति, 'अत्थेगइए' अस्त्येककः=कश्चित् जीवो 'णो देवेसिया' नो देवः स्यात्=देवो न भवति। पुनः पृच्छति–'से केणट्ठेणं' इत्यादि। 'से केणट्ठेणं भंते' तत्केनार्थेन=केन कारणेन हे भदन्त ! 'एवं वुच्चइ' एवमुच्यते 'इओचुए' इतश्च्युतः–अस्माद् भवात् मृतः 'पेच्चा' प्रेत्य=परभवे 'अत्थेगइए' अस्त्येककः=कश्चित् 'देवेसिया' देवः स्यात्, 'अत्थेगइए' अस्त्येककः कश्चित् 'नो देवेसिया' नो देवः स्यात्, कश्चिद्देवो भवति कश्चिन्न भवतीत्यर्थः। भगवानाह—'गोयमा !' हे गौतम ! 'जे इमे जीवा' ये इमे प्रत्यक्ष दृश्यमानाः 'जीवा' जीवाः–मनुष्याः पंचेन्द्रिय तिर्यंचो वा, 'गाम' इत्यादि–'गामागर–णगर–णिगम रायहाणि–खेड–कव्वड–मडंब – दोणमुह–पट्टणाऽऽसम–संवाह – सण्णिवेसेसु' ग्रामाकरनगरनिगमराजधानीखेटकर्वटमडम्बद्रोणमुखपट्टनाश्रमसंवाहसंनिवेशेषु, तत्र –ग्रामो – वृतिवेष्टितः, आकरः = सुवर्णादिधातूनामुत्पत्तिस्थानम्, नगरम्–अष्टादशकररहितम्, निगमः=प्रभूततरवणिग्जननिवासः, यद्वा–श्रेष्टिप्रधानकं

प्रश्न का ऐसा उत्तर दिया कि हे गौतम ! यहाँ से मरा हुआ कोई एक जीव परभव में देव होता है, और कोई एक जीव देव नहीं होता है। इस पर पुनः प्रश्न किया गया कि भदंत ! "केणट्ठेणं" किस कारण से आप ऐसा कहते हो कि "इओ चुओ" इस भव से मरा हुआ कोई एक जीव परभव में देव होता है और कोई एक जीव देव नहीं होता ? तब भगवान् ने इस प्रश्न का उत्तर ऐसा दिया कि हे गौतम ! जो ये प्रत्यक्ष में मनुष्य अथवा पंचेन्द्रिय तिर्यंच जीव दिखते हैं कि जो ग्राममें कांटे आदि की बाड़ से आवेष्टित स्थानरूप गाँव में, सुवर्णादि धातुओं की उत्पत्तिवाले स्थानरूप आकर में अठारह १८ प्रकार के टेक्स (कर) से

સ્વામીએ પૂછયો છે. તેના જવાબમાં ભગવાને કહ્યુ છે–" હે ગૌતમ અહીંથી મરીને કોઈ એક જીવ પરભવમાં દેવ બને છે અને કોઈ એક જીવ દેવ બનતો નથી " ત્યારે ગૌતમ સ્વામી પૂછે છે કે હે ભદન્ત ! "केणट्ठेणं" શા કારણે આપ એવું કહો છો કે "इओ चुओ" અહીંથી મરીને કોઈ એક જીવ પરભવમાં દેવ થાય છે અને કોઈ એક જીવ પરભવમાં દેવ બનતો નથી ? તે પ્રશ્નનો ભગવાને એવો ઉત્તર આપ્યો છે કે હે ગૌતમ ! પ્રત્યક્ષ દેખાતા મનુષ્ય અથવા પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ જીવો કે જે ગ્રામમાં, (કાંટા આદિથી ઘેરાયેલા સ્થાનરૂપ ગામમાં) આકરમાં, (સુવર્ણ આદિ ધાતુઓની ઉત્પત્તિના સ્થાનરૂપ આકરમાં) અઢાર પ્રકારના કરથી રહિત નગરમાં, વધારે પ્રમાણમાં વણિકજનોના

स्थानम्, राजधानी=राज्ञः आवासस्थानम् यत्र राजा स्वयं वसति, खेटम्-धूलिप्राकारपरिक्षिप्तं स्थानम्, कर्बटम्-कुत्सितनगरम्, मडम्बम्=चतुर्दिक्षु सार्धक्रोशद्वय वसतिरहितं स्थानम्, द्रोणमुखम्=जलमार्गस्थलमार्गयुतं स्थानम्, पत्तनम्-यत्रानेक देशादागत्य विक्रेयाणि वस्तूनि विक्रीयन्ते तादृशं स्थानम्, समस्तवस्तुप्राप्तिस्थानमित्यर्थः, तद्द्विविधम्-जलपत्तनस्थलपत्तनभेदात्, नौभिर्यत्र गम्यते तज्जलपत्तनम्, यत्र च शकटादिभिर्गम्यते तत्स्थलपत्तनम्। अथवा शकटादिभिर्नौभिर्वा यद् गम्यं तत् पत्तनम्। यत् केवलं नौभिरेव गम्यं तत् पट्टनम्, उक्तञ्च—

"पत्तनं शकटैर्गम्यं, घोटकैर्नौभिरेव च।
नौभिरेव तु यद् गम्यं, पट्टनं तत् प्रचक्षते ॥१॥" इति।

रहित नगर में, प्रभूततरवणिक्‌जनों के निवासभूत निगम में, अथवा-श्रेष्ठि प्रधानवाले स्थानरूप निगममें, राजधानी-राजा जिसमें स्वयं रहता है ऐसे स्थान में, खेटमें-धूलिके प्राकारवाले स्थानमें, अर्थात् धूलिके कोट से चारों ओरसे घिरे हुए स्थानमें, कर्बटमें-खराब नगरमें मडंबमें-अढाई कोश तक चारों दिशाओंमें वसतिसे रहित स्थानमें द्रोणमुख-जल मार्ग एवं स्थल मार्गवाले स्थानमें, पत्तनमें-जहां पर अनेक देशोंसे आकरके विक्रेय वस्तुएं वेचीं जाती हैं उस स्थान में, जलपत्तन और स्थलपत्तन के भेद से पत्तन दो प्रकार का माना गया है, जहाँ पर नौकाओं द्वारा जाया जाता है वह जलपत्तन, और जहाँ गाड़ी आदिसे जाया जाता है वह स्थलपत्तन है-अथवा-शकट आदि द्वारा या नौकाद्वारा जहाँ जाया जाता है वह पत्तन है-और जहाँ केवल नौकाओं से ही जाया जाता हो वह पट्टण है। कहा भी है—

નિવાસવાળા નિગમમાં, અથવા-જ્યાં શેઠીયાઓની મુખ્ય વસ્તી છે એવા સ્થાન રૂપ નિગમમાં, રાજધાનીમાં, (રાજા પોતે જ્યાં રહેતો હોય તે નગરમાં) ખેટમાં (માટીના કિલ્લાથી ચારે તરફ ઘેરાયેલા સ્થાનરૂપ ખેટમાં) કર્બટમાં, (ખરાબ નગરમાં) મડંબમાં, (ચારે તરફ અઢી કોશના વિસ્તારમાં વસ્તી વિનાના સ્થાનમાં) દ્રોણુમુખમાં (જળમાર્ગ અને સ્થળમાર્ગ વાળા સ્થાનમાં) પત્તનમાં, (જ્યાં અનેક દેશોમાંથી આવેલી વસ્તુઓ વેચાતી હોય તે સ્થાનમાં) (પત્તનના બે ભેદ છે-જળપત્તન અને સ્થળ પત્તન. જ્યાં નૌકાઓ દ્વારા જઇ શકાય છે તે જળપત્તન અને જ્યાં ગાડી આદિથી જવાય છે તેને સ્થળ પત્તન કહે છે-અથવા ગાડાં આદિ દ્વારા કે નૌકા દ્વારા જ્યાં જઇ શકાય છે તે સ્થળને પત્તન કહે છે અને જ્યાં ફક્ત નૌકાઓ દ્વારા જ જવાય છે તે સ્થળને પટ્ટણુ કહે છે, કહ્યું પણ છે કે-જ્યાં ગાડી દ્વારા, ઘોડા દ્વારા અને નૌકાઓ દ્વારા

आश्रमो=यः पूर्वं तपसैरावासितः पश्चादपरोऽपि लोकस्तत्रागत्य वसति सः। संवाहः=कृषीवलैर्धान्यरक्षार्थं निर्मितं दुर्गभूमिस्थानम्, पर्वतशिखरस्थितजननिवासः, समागतप्रभूतपथिकजननिवासो वा, सन्निवेशः=समागतसार्थवाहादिनिवासस्थानम्। एतेषु ग्रामादिषु 'अकामतण्हाए' अकामतृषया अकामानां, कामः=निर्जराद्यभिलाषः, तद्रहितानां या तृष्णा=तृषा अकामेन-अनिच्छया वा तृष्णा=तृषा=पिपासेत्यर्थः, सा अकामतृषा, तया-निर्जराद्यभिलाषमुक्तवा जल-

जहाँ शकट-गाड़ीद्वारा, घोड़ोंद्वारा, और नौकाओं द्वारा आना जाना होता हो वह पत्तन, और केवल नौकाओं द्वारा ही जहाँ आना जाना होता हो वह पट्टण है, आश्रममें-जो पहले तापसजनों से वसाये गये हो बाद दूसरे भी जन जहाँपर रह रहे हों ऐसे स्थानमें-सबाहमें-धान्यरक्षाके निमित्त कृषीवलों द्वारा बनाये हुए दुर्गम भूमिस्थान में (कि जो पर्वत के शिखर पर होता है और जिसमें मनुष्यों का निवास रहता है) अथवा जहाँ पर बहुत से पथिकजन आ कर ठहरते हैं ऐसे स्थान में, सन्निवेशमें-जहाँ आकर सार्थवाह आदि बसे हों उस स्थानमें, अकाम तृष्णा से निर्जरा करने की भावना से शून्य जीवों की जो प्यास को सहन करनेरूप क्रिया है उससे (यहां काम शब्द का अर्थ निर्जरा करने की अभिलाषा है, इस अभिलाषा से रहित व्यक्तियों की जो तृष्णा-तृषा-प्यास परीषह है वह अकामतृषा-तृष्णा है, अथवा-अनिच्छासे निर्जरा करने की भावना के विना ही जो पिपासा (पिपासा परीषह का

અવર જવર થાય છે તેને 'પત્તન' કહે છે અને જ્યાં ફક્ત નૌકાઓ દ્વારા જ અવર જવર થાય છે તેને 'પટ્ટણ' કહે છે) આશ્રમમાં (પહેલાં તાપસો વડે વસાયેલું અને ત્યારબાદ બીજા લોકો પણ ત્યાં વસ્યાં હોય એવું સ્થાન) સંવાહમાં, (ધાન્ય રક્ષાને માટે ખેડૂતો દ્વારા બનાવાયેલું દુર્ગમ ભૂમિસ્થાન કે જે પર્વતના શિખર પર હોય છે અને જેમાં મનુષ્યો રહેતાં હોય છે તે સ્થાનને સંવાહ કહે છે.) (અથવા-જ્યાં ઘણા પથિકો આવીને થોભતા હોય તેવા સ્થાનમાં) અને સન્નિવેશમાં (જ્યાં આવીને સાર્થવાહ આદિ વસ્યા હોય એવા સ્થાનમાં) અકામ તૃષ્ણાથી (નિર્જરા કરવાની ભાવનાથી રહિત જીવોની પ્યાસને સહન કરવાની જે ક્રિયા તેને અકામતૃષ્ણા કહે છે. અહીં 'કામ' શબ્દનો અર્થ નિર્જરા કરવાની અભિલાષા થાય છે. તે અભિલાષાથી રહિત વ્યક્તિઓની જે તૃષ્ણા-તૃષા-પ્યાસ પરીષહ હોય છે તેને અકામતૃષા-તૃષ્ણા કહે છે. અથવા નિર્જરા કરવાની ભાવના વિના જ અનિચ્છાએ જે પિપાસા-પિપાસા પરીષહને

प्राप्त्यभावादिकारणमाश्रित्य पिपासापरीषहसेवनेनेत्यर्थः तथा 'अकाम छुहाए' अकामक्षुधया-अकामानां निर्जराद्यनभिलापिणां या क्षुधा, यद्वा-अनिच्छया निर्जराद्यभिलाषेण विना अशनादिप्राप्त्यभावेन वा या क्षुधा साऽकाम क्षुधा तया, 'अकाम बंभचेर वासेणं' अकाम ब्रह्मचर्यवासेन-अकामेन=अनिच्छया-स्त्र्याद्य-प्राप्त्या यद् ब्रह्मचर्यं स्त्रीसंपर्कादिराहित्यं, तस्मिन् वासः=वसनं तेन, 'अकामसीया तव दंसमसगअण्हाणग सेयजल्लमलपंक परिदाहेणं' अकाम शीतातपदंशमशकाऽस्ना-नक स्वेदजल्लमलपङ्कपरिदाहेण, तत्र-अकामेन= अनभिप्रायेण शीतं हेमन्ताद्युद्भवम्,

---

सहना) है वह अकामतृषा है। तात्पर्य यह है कि निर्जरा करने की अभिलाषा को छोड़कर केवल जलप्राप्ति के अभाव आदि कारणों को है उस अकामतृषा लेकर जो पिपासा परीषह को सहन किया जाता है वह अकाम-तृषा है, उस अकामतृषासे अकाम क्षुधासे-निर्जरा करनेकी इच्छासे रहित हुए व्यक्तियोंकी जो क्षुधा-क्षुधापरीषहका सहन करना है उससे अथवा निर्जरा करनेकी इच्छाके बिना क्षुधा परीषह सहन करनेसे अर्थात् भोजन न मिलने से क्षुधाजन्य दुःख को सहने से, अकाम ब्रह्मचर्यवाससे स्त्री आदि की प्राप्ति न हो सकने के कारण ब्रह्मचर्य में वास करनेसे, अर्थात् मैं ब्रह्मचर्यव्रत पालन करूँ इस से मेरे कर्मों की निर्जरा होगी-इस तरह की भावना से रहित होकर केवल विषयसेवनके साधनभूत स्त्री आदि की प्राप्ति न हो सकने के कारण ब्रह्मचर्य से रहना-रहने की अभिलाषा तो नहीं है परन्तु साधनों के अभावमें रहना पड़ता है इसका नाम अकाम ब्रह्मचर्यवास है इसी तरह से अकामतृषा, अकामक्षुधा में और

સહન કરવા પડે છે તેને અકામતૃષા કહે છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, નિર્જરા કરવાની અભિલાષા વિના કેવળ જળ પ્રાપ્તિના અભાવ આદિ કારણોને લીધે જે પિપાસા પરીષહને સહન કરવામાં આવે છે તેને અકામતૃષ્ણા કહે છે) અકામ ક્ષુધાથી, (નિર્જરા કરવાની ઇચ્છા વિના જે ક્ષુધા પરીષહને સહન કરવામાં આવે છે એટલે કે ભોજન ન મળવાને કારણે જે ક્ષુધાજન્ય દુઃખોને સહન કરવામાં આવે છે તેનું નામ અકામક્ષુધા છે.) અકામ બ્રહ્મચર્ય વાસથી, (સ્ત્રી આદિની પ્રાપ્તિ ન થવાથી બ્રહ્મચર્યનું સેવન કરવાથી અથવા " હું બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરૂં. તેથી મારાં કર્મોની નિર્જરા થશે. " એ પ્રકારની ભાવના રાખ્યા વિના કેવલ વિષય સેવનના સાધનરૂપ સ્ત્રી આદિની પ્રાપ્તિ ન થવાને કારણે બ્રહ્મચર્યમાં રહેવું-રહેવાની અભિલાષા તો નથી પણ સાધનોના અભાવે રહેવું પડે છે તેનું નામ અકામબ્રહ્મચર્યાવાસ છે,) (અકામતૃષા, અકામક્ષુધા અને હવે પછી આવતાં પદોમાં પણ એજ પ્રમાણે સમજવું)

आतपः=सूर्योद्भवः, दंशमशकाः प्रसिद्धाः, अस्नानकम्=अङ्गप्रत्यङ्गाद्यप्रक्षालनम्, स्वेदः=प्रस्वेदः, जल्लः=रजोमात्रम्, मलः=कठिनीभूतं रज एव, पङ्कः=स्वेदेनाऽऽर्द्रीभूतो मल एव, एतेषां परिदाहः=संतापस्तेन अनिच्छया तज्जनितदुःखसेवनेनेत्यर्थः, 'अप्पतरं वा भुज्जतरं वा कालं' अल्पतरं वा भूयस्तरं वा कालं अल्पकालं बहुकालं वा 'अप्पाणं' आत्मानम् 'परिकिलेसंति' परिक्लेशयन्ति=परिपीडयन्ति। 'अप्पतरं वा भुज्जतरं वा' इत्यत्र वा शब्दौ समत्वाभिधायकौ, तेन सामान्यतो

आगे के पदों में भी समझना चाहिये। अकामशीत से-विना इच्छाके हेमन्तऋतुद्भव शीतको सहन करने से यद्यपि शीत को सहन करने की इच्छा नहीं है, परन्तु शीतनिवारण करने के साधन के अभाव से उसे सहन करना यह अकामशीत है-इस अकामशीत से अर्थात् शीत को सहन करने की इच्छा न होने पर भी शीतजन्य परीषह को सहन करने से, अकाम आतप (गर्मी) सहनकरने से, अकामदंशमशकजन्यदुःख सहन करने से, अकाम अस्नानजन्यसंताप सहन करने से, स्वेदजन्य, जल्लजन्य, मलजन्य और पङ्कजन्य संतापको अनिच्छापूर्वक सहन करने से जो जीव अपनी आत्मा को थोड़े समय तक अथवा बहुत समय तक पीडित करते हैं वे "कालमासे" काल अवसर "कालं किच्चा" मर कर "अन्नयरेसु" कोई एक "वाणमंतरेसु देवलोगेसु" वाणव्यन्तर सम्बन्धी देवलोक में "देवत्ताए" देवरूप से "उववत्तारो" उत्पन्न होते हैं। यहां "अप्पतरं वा भुज्जतरं वा" में जो दो "वा" शब्द

અકામ શીતથી, (નિર્જરા કરવાની ઇચ્છા વિના હેમન્ત ઋતુની ઠંડી સહન કરવાથી—જો કે ઠંડી સહન કરવાની ઇચ્છા નથી પણ ઠંડીનું નિવારણ કરવાના સાધનોને અભાવે ઠંડીને સહન કરવી તેનું નામ અકામશીત છે,) અકામ આતપ સહન કરવાથી, અકામ દંશમશક જન્ય દુઃખ સહન કરવાથી (મચ્છર આદિ જંતુઓના દંશરૂપ પરીષહને સહન કરવાથી) અકામ અસ્નાન જન્ય સંતાપ સહન કરવાથી, સ્વેદજન્ય, જલ્લજન્ય, મલજન્ય, અને પંકજન્ય સંતાપોને અનિચ્છા પૂર્વક સહન કરવાથી, આમ ઉપરોક્ત પ્રકારે જે જીવ પોતાના આત્માને થોડા સમય સુધી કે વધારે સમય સુધી પીડિત કરે છે તેઓ (कालमासे) મરણના સમયે "कालं किच्चा" મરીને "अन्नयरेसु" કોઇ એક "वाणमंतरेसु देवलोगेसु" વાનવ્યન્તરોના દેવલોકમાં "देवत्ताए" દેવરૂપે "उववत्तारो" ઉત્પન્ન થાય છે. અહીં "अप्पतरं वा भुज्जतरं वा" માં જે બે "वा" પદ આવ્યા છે તે દેવત્વ સંબંધી સમત્વના અભિધાયક છે. તેના દ્વારા

देवत्वे समेऽपि अल्पकालिकाकामनिर्जरावतां सामान्यं-देवत्वं, भूयस्तराकालिका कामनिर्जरावतां च विशिष्टं देवत्वं स्यादित्यर्थो भवतीति ' ' ये इमे ' इत्यत्र यच्छब्दग्रहणेन यत्तदोर्नित्य सम्बन्धात् ते आत्मपरिक्लेशयितारः, अकामपरीषहोपसर्गादिना ' अप्पाणंपरिकिलेसित्ता ' आत्मानं परिक्लेश्य=स्वात्मानं परिपीड्य ' कालमासे ' कालावसरे ' कालं किच्चा ' कालं कृत्वा=मृत्वा ' अन्नयरेसु ' अन्यतरेषु एकेषु केषुचित् ' वाणमंतरेसु ' वानव्यन्तरेषु वानव्यन्तरसम्बन्धिषु ' देवलोगेसु ' देवलोकेषु ' देवत्ताए ' देवतया ' उववत्तारो ' उपपत्तारः-उत्पत्तिमन्तो भवन्ति, उत्पद्यन्ते इत्यर्थः । ' से तेणट्ठेणं ' तत्तेनार्थेन=तेन कारणेन ' गोयमा ' हे गौतम ! ' एवं वुच्चइ ' एवमुच्यते=एवं कथ्यते यत्-' जीवे णं असंजए ' जीवः खलु असंयतः=असंयतो जीवः ' इओ चुए ' इतश्च्युतः= अस्माद्भवात् मृतः सन् ' पेच्चा ' प्रेत्य=परभवे ' अत्थेगइए ' अस्त्येककः-एकः कश्चित् ' देवेसिया ' देवः स्यात् ' अत्थेगइए ' अस्त्येककः=एकः कश्चित् ' नो देवेसिया ' न देवः स्यादिति ॥ सू० २९ ॥

आये हैं वे देवत्व के प्रति समत्वके अभिधायक हैं । इस से यह जानना चाहिये कि सामान्य रूप से देवपद की प्राप्ति दोनों अवस्थाओं में जीव को होती है फिर भी जो अल्पकालिक अकामनिर्जरा करनेवाले जीव हैं उन को जो देवपद प्राप्त होता है वह सामान्यरूप से होता है अल्पकालिक होता है और वह विशेष सुखसमृद्धि से रहित होता है और जो बहुत काल तक अकामनिर्जरा करानेवाले जीव होते हैं उनको जो देवपद प्राप्त होता है वह विशिष्ट होता है । इसी कारण यहाँ पर ऐसा कहा गया है कि इन असंयत आदि विशेषणों से विशिष्ट जीवों में से कोई जीव यहाँ से च्युत हो कर देव होता है और कोई एक जीव देव नहीं होता है ॥ सू० २९ ॥

એવું સમજવું કે સામાન્ય રીતે દેવ પદની પ્રાપ્તિ જીવને બન્ને અવસ્થામાં થાય છે, પણ જે અલ્પકાલિક અકામ નિર્જરા કરનાર જીવો હોય છે તેમને જે દેવપદની પ્રાપ્તિ થાય છે તે સામાન્યરૂપે થાય છે, અલ્પકાલિક હોય છે અને તે વિશેષ સુખસમૃદ્ધિથી રહિત હોય છે. અને જે જીવો બહુકાલ સુધી અકામ નિર્જરા કરનારા હોય છે તેમને જે દેવપદ પ્રાપ્ત થાય છે તે વિશિષ્ટ પ્રકારનું હોય છે. એ કારણે અહીં એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે એ અસંયત આદિ વિશેષણોથી યુક્ત જીવોમાંના કેટલાક જીવો અહીંથી મરીને દેવ થાય છે અને કેટલાક જીવો દેવ થતા નથી ॥ સૂ૦ ૨૯ ॥

मूलम्–केरिसाणं भंते ! तेसिं वाणमंतराणं देवाणं देवलोया पन्नत्ता, गोयमा ! से जहा णामए, इह मणुस्सलोगम्मि असोगवणेइ वा सत्तवन्नवणेइ वा चंपयवणेइ वा चूयवणेइ वा, तिलगवणेइ वा लाउयवणेइ वा, निग्गोहवणेइ वा, छत्तोहवणेइ वा, असणवणेइ वा, सणवणेइ वा, अयसिवणेइ वा, कुसुंभवणेइ वा, सिद्धत्थवणेइ वा, बंधुजीवगवणेइ वा, णिच्चं कुसुमिय-माइय-लवइय-थवइय-गुलइय-गोच्छिय-जमलिय-जुयलिय-विणमिय-पणमिय-सुविभत्तपिंडीमंजरी-वडिंसगधरे सिरीए अईव उवसोभेमाणे उवसोभेमाणे चिट्ठइ, एवामेव तेसिं वाणमंतराणं देवाणं देवलोगा जहण्णेणं दसवाससहस्सठिइएहिं उक्कोसेणं पलिओवम ट्ठिइएहिं बहुहिं वाणमंतरेहिं देवेहिं देवीहिय आइण्णा विइण्णा उवत्थडा संथडा फुडा ओगाढगाढा सिरीए अईव अईव उवसोभेमाणा उवसोभेमाणा चिट्ठंति, एरिसगाणं गोयमा ! तेसिणं वाणमंतराणं देवाणं देवलोगा पण्णत्ता, सेवं भंते सेवं भंते त्ति भगवं गोयमे समणं भगवं महावीरं वंदइ नमंसइ वंदित्ता नमंसित्ता संजमेणं तवसा अप्पाणं भावेमाणे विहरइ ॥ सू० ३० ॥

पढमसमये पढमो उद्देसो समत्तो ॥ १ ॥

छाया—कीदृशाः खलु भदन्त ! तेषां वानव्यन्तराणां देवानां देवलोकाः प्रज्ञप्ताः, गौतम ! तद् यथा–नाम इह मनुष्यलोकेऽशोकवनमिति वा, सप्तपर्णवनमिति वा, चंपकवनमिति वा आम्रवनमिति वा, तिलकवनमिति वा, अलाबुकवनमिति वा, न्यग्रोधवनमिति वा, छत्रौघवनमिति वा, असनवनमिति वा, शणवनमिति वा अतसीवनमिति वा, कुसुमवनमिति वा, सिद्धार्थवनमिति वा, बन्धुजीवकवनमिति वा, नित्यंकुसुमित–मयूरित–लवकित–स्तबकित–गुल्मित–गुच्छित–यमलित–युगलित – विनमित–प्रणमित–सुविभक्तपिंडीमञ्जर्यवतंसकधरं श्रियाऽतीवातीवोपशोभमानम् उपशोभमानं तिष्ठति, एवमेव च तेषां वानव्यंतराणां देवानां देवलोकाः

ते [illegible] दशवर्षसहस्रस्थितिकैरुत्कृष्टेन पल्योपमस्थितिकैर्बहुभिर्वानव्यंतरैर्देवैः [illegible] आकीर्णाः विकीर्णाः उपस्तीर्णाः संस्तीर्णाः स्फुटाः अवगाढगाढा श्रिया [illegible]शोभमाना उपशोभमानास्तिष्ठन्ति ईदृशाः खलु गौतम तेषां च [illegible] देवानां देवलोकाः प्रज्ञप्ताः । तदेवं भदन्त ! तदेवं भदन्त ! इति [illegible]: श्रमणं भगवन्तं महावीरं वन्दते नमस्यति वन्दित्वा नमस्यित्वा [illegible] आत्मानं भावयन् विहरति ॥ सू० ३० ॥

प्रथमशतके प्रथमोद्देशकः समाप्तः ॥१॥

टीका—अथ वानव्यन्तरदेवानां देवलोकविषये पृच्छति–'केरिसाणं' [illegible] । 'केरिसा णं' कीदृशाः खलु 'भंते' हे भदन्त ! 'तेसिं' ति ये अकाम-[illegible] देवलोकेषु देवतयोत्पद्यते तेषां 'वाणमंतराण देवाणं' वानव्यन्तराणां [illegible] 'देवलोया' देवलोकाः 'पण्णत्ता' प्रज्ञप्ताः। अकामनिर्जरयाप्राप्तदेवत्वनां वान-व्यन्तराणां देवलोकाः किं स्वरूपाः सन्तीति प्रश्नः । अथ भगवान् तत्स्वरूपं दृष्टान्तेन प्रदर्शयति–'गोयमा ! से जहानामए' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'से जहानामए' तद् यथा नामकम्–तद्यथेत्यर्थः 'इह मणुस्सलोगम्मि' इह मनुष्यलोके 'असोगवणेइ वा' अशोकवनमिति वा 'सत्तवण्णवणेइ वा' सप्तपर्ण-वनमिति वा सप्तच्छदवनमित्यर्थः । 'चंपगवणेइ वा' चम्पकवनमिति वा, 'चूयवणेइ वा' चूतवनमिति वा आम्रवनमित्यर्थः, 'तिलगवणेइ वा' तिलकवनमिति वा–तिलक-वृक्षवनमित्यर्थः, 'लाउयवणेइ वा' अलाबुकवनमिति वा–अलाबुः=तुम्बा तल्लताऽपि

'केरिसा णं भंते ! तेसिं वाणमंतराणं' इत्यादि ।

(भंते) हे भदन्त ! (तेसिं) उन (वाणमंतराणं देवाणं) वान-व्यन्तर देवों के (देवलोया) देवलोक (केरिसा णं पण्णत्ता) किस प्रकार के कहे गये हैं ? (गोयमा) हे गौतम ! (से जहा नामए) वे इस प्रकार हैं–(इह मणुस्सलोगम्मि) इस [illegible] लोकमें जैसे [illegible] गवणेइ वा) सप्तपर्णवन–सप्तच्छदवन [illegible] कवणेइ [illegible], अथवा (चूयवणेइ वा) आम्रवन, [illegible] तिलगव[illegible] तिलक

"केरिसाणं भंते [illegible] वाणमंतरा [illegible] ।

(भंते !) हे [illegible] तेसिं [illegible]

पण्णत्ता ?). ते वानव[illegible] देवलोक [illegible] कह्या.

हे गौतम ! (से [illegible] ओ अ[illegible]

आ मनुष्य लोकमां [illegible]

वा) चंपकवन, अथवा

तिलक वृक्षवन, अथवा

अलाबुफलेन कल्पने । ' [illegible] वा ' [illegible] वा, [illegible] तेषां वनमिति । ' कलोहवणेइ वा ' [illegible] वनमिति वा-[illegible] तद्वनम् । ' अक्खणवणेइ वा ' अक्खनवनमिति वा अक्खनः बीजक नामा [illegible], तद्वनम् । ' सणवणेइ वा ' सणवनमिति वा, सणः-तृणविशेषः ' पाट-जट ' इति भाषाप्रसिद्धः, तद्वनम् , ' अयसीवणेइ वा ' अतसीवनमिति वा, अतसी-' अलसी ' इति भाषाप्रसिद्धा तद्वनम् । ' कुसुंभवणेइ वा ' कुसुम्भवनमिति वा, कुसुम्भः ' [illegible] ' इति भाषाप्रसिद्धः, तद्वनम् । ' सिद्धत्थवणेइ ' सिद्धार्थवनमिति वा, सिद्धार्थः सर्षपः ' सरसव ' इति भाषाप्रसिद्धः ' तद्वनम् । ' बंधुजीवगवणेइ वा ' बन्धुजीवकवनमिति वा, बन्धुजीवः=पुष्पवृक्षविशेषः ' [illegible] ' इति भाषाप्रसिद्धः, तद्वनम् । ' असोगवणमिति वा ' अशोकवनमिति वा इत्यादि इति [illegible] उपप्रदर्शने । वा शब्दो विकल्पार्थे । पूर्वोक्तकलोहादि-[illegible]-' णिच्चं ' इत्यादि । ' णिच्चं ' नित्यं ' कुसुमिय-माइय-लवइय थवइय-गुलइय-गोच्छियजमलिय-जुयलिय-विणमिय-पणमिय-सुविभत्तपिंडिमंजरिवडेंसगधरे ' [illegible]

[illegible] वन, अथवा (लाउयवणेइ वा) अलाबु-तुम्बी ' तुम्बी की लता [illegible] अलाबु कही जाती है) वन अथवा ([illegible] वणेइ वा) [illegible]-वृक्षों का वन अथवा (कलोहवणेइ वा [illegible]-वृक्षविशेषों का वन, अथवा (अक्खणवणेइ वा) अक्खन - बीजक नामके वृक्षों का वन, अथवा (सणवणेइ वा) सण-पाट जट का वन (अयसिवणेइ वा) अलसी का वन, अथवा (कुसुंभवणेइ वा) कसुंभा का वन, अथवा (सिद्धत्थवणेइ वा) सरसों का वन अथवा- (बंधुजीवगवणेइ वा) बंधुजीवक [illegible] बंधुजीवक एक प्रकार के पुष्प का वृक्ष होता है जो [illegible] किया वृक्ष कहा जाता है) णिच्चं-सदा (कुसुमिय-माइय-लवइय-थवइय गुलइय गोच्छिय-जमलिय-जुयलिय-विणमिय-पणमिय-सुवि-

[illegible]

मित-मयूरित-लवकित-गुल्मित-गुच्छित-यमलित-युगलित-विनमित-प्रणमित-सुविभक्त-पिण्डीमञ्जर्यवतंसकधरम् । तत्र-'कुसुमिय' कुसुमितं=संजातकुसुमम्, 'माइय' मयूरितं=मयूरपक्षवत्संजातविचित्रपुष्पम्, 'लवइय' लवकितं=संजातपल्लवम्, 'थवइय' स्तवकितं=संजातपुष्पस्तवकम्, 'गुलइय' गुल्मितं=संजातगुल्मकं, गुल्मं च लतासमूहः 'गुच्छिय' गुच्छितं=संजातगुच्छम्, गुच्छश्च पत्रसमूहः, ननु-स्तवकगुच्छौ समानार्थकौ कोशादौ तथाऽभिधानात्, ततः कथं स्तवकगुच्छयोः पृथक्कथनम्? इत्यत्राह-स्तवकितं पुष्पकृतं, गुच्छितं तु पत्रकृतमिति न दोषः । 'जमलिय' यमलितं-तत्तत्तरूणां समश्रेणितया व्यवस्थितत्वाद् यमलवद्भासमानत्वेन यमलितम्, 'जुवलियं' युगलितं-तत्तत्तरूणां युगलत्वेन संजाततया युगलितम्, 'विणमिय' विनमितं-वि=विशेषेण पुष्पफलसंभारेण नमितं=नम्रितम्, 'पणमिय' प्रणमितं-तेनैव पुष्पपत्रफलादिभारेण प्र=प्रकर्षेण नमितं=प्रणमितम् ।

भत्तपिंडी मंजरी वडिंसगधरे) कुसुमयुक्त हुआ, मयूरपक्षके जैसे उद्भूत हुए पुष्पों से युक्त हुआ, लवकित उत्पन्न हुए पल्लवों से युक्त हुआ, स्तबकित-उद्भूत पुष्पों के गुच्छों से युक्त हुआ, गुल्मित-लतासमूहसे वेष्टित हुआ, गुच्छित-पत्तों के समूहरूप गुच्छों से युक्त हुआ, (यद्यपि कोश आदिमें स्तबक और गुच्छ ये दोनों शब्द समानार्थक कहे गये हैं फिर भी यहाँ पर जो इन दोनों का ग्रहण किया गया है उससे यही जानना चाहिये कि पुष्पों के समूह का नाम स्तबक है और पत्तों के समूह का नाम गुच्छ है) यमलित-उन वृक्षों को समश्रेणीमें व्यवस्थित होनेके कारण यमल के जैसा प्रतीत होनेसे यमलयुक्त हुआ, युगलित उन २ वृक्षों को जुड़े हुए रूप से उत्पन्न होनेके कारण युगल से युक्त हुआ, विनिमित-पुष्पों और फलों के भारसे झुका हुआ, प्रणमितपुष्पों और फलों के भार से विशेष रूप से झुका हुआ तथा सुविभक्त

સમાન ઉગી નીકળેલાં પુષ્પોથી યુક્ત, લવકિત-પલ્લવોથી યુક્ત, સ્તબકિત-ઉદ્ભૂત પુષ્પોના ગુચ્છોથી યુક્ત, ગુલ્મિત-લતા સમૂહથી વીંટળાયેલાં. ગુચ્છિત પાંદડાંના સમૂહરૂપ ગુચ્છોથી યુક્ત, (જો કે શબ્દકોશ આદિમાં 'સ્તબક' અને 'ગુચ્છ'ને સમાનાર્થી કહ્યા છે પણ અહીં પુષ્પોના સમૂહને માટે 'સ્તબક' અને પર્ણોના સમૂહને માટે 'ગુચ્છ' શબ્દ વપરાયો છે) યમલયુક્ત, (તે વૃક્ષો સમશ્રેણીમાં ઉગેલાં હોવાથી યમલના જેવાં લાગતાં હતાં તેથી યમલિત વિશેષણનો પ્રયોગ થયો છે) યુગલિત, (તે વૃક્ષો એકત્ર ઉત્પન્ન થયેલાં હોવાથી યુગલયુક્ત કહ્યાં છે.) વિનમિત, (પુષ્પો અને ફળોના ભારથી લચી પડેલાં) પ્રણમિત (પુષ્પો અને ફળોના ભારથી વધારે પ્રમાણમાં ઝૂકેલાં) તથા (સુવિભક્ત

तथा 'कुसुमियपिंडिमंजरिवडिंसगधरे' कुसुमितपिण्डीमञ्जर्यवतंसकधरम्, तत्र कुसुमिताः=अतिशयेन विकासमापन्नाः, पिण्ड्यः=लुम्ब्यः, मञ्जर्यश्च प्रसिद्धाः, एता एव अवतंसका-इव अवतंसकाः कर्णभूषणतुल्याः तान् धारयतीति तथा, ततः कुसुमितादि शब्दानां कर्मधारय इति । एतादृशं वनखण्डं पुनः कीदृशमित्याह-'सिरीए' श्रिया-वनलक्ष्म्या 'अईव अईव' अतीवातीव-नितराम् 'उवसोभेमाणे उवसोभेमाणे' उपशोभमानम् उपशोभमानम्=अत्यन्तं शोभमानम् 'चिट्ठइ' तिष्ठति-वर्तत इत्यर्थः, 'एयाणि' एतानि-अत्यन्तशोभमानानि वनानीव 'तेसिं' तेषाम्=अनन्तरनिर्दिष्टानां वानव्यन्तराणां 'वाणमंतराणं देवाणं देवलोगा' वानव्यन्तराणां देवानां देवलोकाः, 'जहन्नेणं' जघन्येन 'दसवाससहस्सठिइएहिं' दशवर्षसहस्रस्थितिकैः दशसहस्रवर्षपरिमितस्थितिमद्भिः, 'उक्कोसेणं' उत्कर्षेण 'पलिओवमठिइएहिं' पल्योपमस्थितिकैः-एकपल्योपमपरिमितस्थितिमद्भिः 'देवेहिं देवैः' 'देवीहि य' देवीभिश्च 'आइण्णा' आकीर्णाः-आ=समन्तान्मर्यादया

पिण्डीमञ्जर्यवतंसकधर - अत्यन्त विकासावस्था आपन्न हुई हैं पिण्डी, लुंबी और मंजरीरूप जिनके कर्णभूषण हैं, ऐसे वृक्षोंको धारण करनेवाली (यहां कुसुमित आदि शब्दों का कर्मधारय समास करना चाहिये) (सिरीए) वनश्री से (अईव अईव उवसोभेमाणे-उवसोभेमाणे चिट्ठइ) अत्यंत उपशोभित होता है (एयाणि) इन्ही तरह (तेसिं वाणमंतराणं देवाणं) उन वानव्यन्तर देवों के (देवलोगा) देवलोक (जहण्णेणं) जघन्य से (दसवाससहस्सठिइएहिं) दस हजार वर्ष की स्थितिवाले और (उक्कोसेणं) उत्कृष्ट से (पलिओवमठिइएहिं) १ पल्योपमकी स्थितिवाले (बहुहिं) अनेक (वाणमंतरेहिं देवेहिं) वानव्यन्तर देवों से (देवीहि) देवियों से (आइण्णा) व्याप्त हुए अर्थात

[illegible]

स्वकीय-स्वकीय सीमाऽनुल्लङ्घनेन व्याप्ताः । 'विइण्णा' विकीर्णाः=तैरेव देवैः स्वावाससीमोल्लङ्घनेन व्याप्ताः । 'उवत्थडा' उपस्तृताः=अनवरतक्रीडासक्तैरुपर्युपरि छादिताः । 'संथडा' संस्तृताः = अनवरतक्रीडासक्तैरन्योन्यस्पर्धया समन्ततः चलद्भिः आच्छादिताः 'फुडा' स्पृष्टाः-शयनासनपरिभोगादिभिः परिभुक्ताः, देवदेवीबाहुल्येन परस्परं संघट्टिता वा, यद्वा-स्फुटाः = सप्रकाशाः=व्यन्तरदेव-देवीसमूहकिरणैर्विनष्टान्धकाराः । 'अवगाढगाढा' प्राकृतत्वात्पूर्वापरशब्द व्यत्ययस्तेन 'गाढाऽवगाढाः' इतिच्छाया, तत्र-गाढम्=अतिशयेन अवगाढाः= सर्वक्रीडास्थानपरिभोग प्रणिहितमानसैरधोऽपि व्याप्ताः । 'सिरीए' श्रिया=

अपने २ आवासस्थान की मर्यादाको उल्लंघन नहीं करके देवों और देवियों के समूह से (विइण्णा) विकीर्ण हुए अर्थात् अपने २ आवास-स्थान की सीमा को उल्लंघन करके देवों और देवियों के समूह से अधिष्ठित हुए (उवत्थडा) उपस्तीर्ण हुए-निरन्तर क्रीडा करनेमें निरत बने हुए देवों और देवियों के समूह से नीचे ऊंचे-ऊपरा ऊपर-आच्छा-दित हुए (संथडा) संस्तृत हुए-एक दूसरे की स्पर्धा से क्रीडा करनेमें आसक्त बने हुए तथा चारों तरफ से चलते हुए देवों और देवियों के समूहसे आच्छादित हुए, (फुडा) शयन, आसन आदिरूप परिभोगोंसे भोगे गये, अथवा देवों और देवियों की बहुलता से युक्त हुए, अथवा व्यन्तर देव और देवियों के समुदाय की कान्तिरूप किरणों से जहाँ का अन्धकार नष्ट हो गया है इस कारण प्रकाश से युक्त हुए (ओगाढ-गाढा) अतिशय समस्तक्रीडास्थानों में परिभोग करने के निमित्त मन-

---

પોતપોતાનાં આવાસ સ્થાનની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કર્યા વિના દેવ દેવીઓના સમૂહથી વ્યાપ્ત થયેલ, (विइण्णा) વિકીર્ણ થયેલ એટલે કે પોત પોતાના આવાસ સ્થાનોની સીમાનું ઉલ્લંઘન કરીને દેવો અને દેવીઓના સમૂહથી અધિષ્ઠિત થયેલ, (उवत्थडा) ઉપસ્તીર્ણ થયેલાં-નિરંતર ક્રીડા કરવામાં લીન થયેલા દેવો અને દેવીઓના સમૂહથી ઉપરા ઉપર આચ્છાદિત થયેલાં, (संथडा) સંસ્તૃત-એક બીજાની સ્પર્ધાથી ક્રીડા કરવામાં આસક્ત બનેલા તથા ચારે તરફથી અવર જવર કરતાં દેવ દેવીઓના સમૂહથી આચ્છાદિત થયેલાં (फुडा) શયન, આસન આદિ પરિભોગો વડે ભોગવાતાં, અથવા દેવ અને દેવીઓની બહુલતાથી યુક્ત, અથવા વ્યન્તર દેવો અને દેવીઓના સમુદાયની કાન્તિરૂપ કિરણો વડે જ્યાંનો અંધકાર નષ્ટ થઇ જવાને કારણે પ્રકાશથી યુક્ત બનેલાં, (ओगाढगाढा) સમસ્ત ક્રીડા સ્થાનોમાં પરિભોગ કરવાની ઇચ્છાવાળા દેવદેવીઓથી

देवलोकलक्ष्म्या 'अईव अईव' अतिशयम् 'उवसोभेमाणा उवसोभेमाणा' उपशोभमाना उपशोभमानाः=शोभातिशयेन सम्पन्नाः 'चिट्ठंति' तिष्ठन्ति वर्तन्ते इति भावः। 'गोयमा' हे गौतम! 'एरिसगाणं' ईदृशाः=पूर्वोक्तस्वरूपाः खलु 'तेसिं' तेषाम्—अकामनिर्जरावतां 'वाणमंतराणं देवाणं' वानव्यन्तराणां देवानां' देवलोगा' देवलोकाः 'पन्नत्ता' प्रज्ञप्ताः। प्रकरणार्थमुपसंहरन् गौतमः प्राह—'सेवं भंते' इत्यादि। 'सेवं भंते—सेवं भंते' तदेवं भंते! तदेवं भंते! यद् भवद्भिः प्रतिपादितं तद् एवम्=इत्थमेव हे भदन्त! नान्यथा=नान्यप्रकारकमिति। 'त्ति' इति=एवं कथयित्वा 'भगवं गोयमे' भगवान् गौतमः 'समणं भगवं महावीरं' श्रमणं

वाले देवों और देवियों से अधोभाग में भी व्याप्त हुए (सिरीए) देवलोक सम्बन्धी लक्ष्मी से (अईव २) सातिशय (उवसोभेमाणा २ चिट्ठंति) उपशोभित हैं—अर्थात् अतिशय शोभासे सम्पन्न हैं। (एरिसगाणं) ऐसे पूर्वोक्त स्वरूपवाले (गोयमा) हे गौतम! (तेसिं णं वाणमंतराणं देवाणं देवलोगा पण्णत्ता) उन अकामनिर्जरावाले वानव्यन्तरदेवों के देवलोक बताये गये हैं। अर्थात् अकामनिर्जराके प्रभावसे जो मनुष्य आदि जीव इस भवसे च्युत होकर परलोक में वानव्यन्तर देवमें जन्म धारण करते हैं उनके स्थान हे गौतम! ऐसे स्वरूपवाले होते हैं यह प्रकट किया गया है। अब प्रकरणार्थ का उपसंहार करते हुए गौतमस्वामी कहते हैं कि (सेवं भंते! सेवं भंते!) हे भदन्त! हे भदन्त! जैसा आपने कहा है वह ऐसा ही है ऐसा ही है। अन्य प्रकार से नहीं है। इस प्रकार कह कर (भगवं गोयमे) भगवान् गौतमने (समणं भगवं

[illegible]

स्वकीय-स्वकीय सीमाऽनुल्लङ्घनेन व्याप्ताः । 'विइण्णा' विकीर्णाः=तैरेव देवैः स्वावाससीमोल्लङ्घनेन व्याप्ताः । 'उवत्थडा' उपस्तृताः=अनवरतक्रीडासक्तैरुपर्युपरि छादिताः । 'संथडा' संस्तृताः = अनवरतक्रीडासक्तैरन्योन्यस्पर्धया समन्ततः चलद्भिः आच्छादिताः 'फुडा' स्पृष्टाः-शयनासनपरिभोगादिभिः परिभुक्ताः, देवदेवीबाहुल्येन परस्परं संघट्टिता वा, यद्वा-स्फुटाः = समकाशाः=व्यन्तरदेव-देवीसमूहकिरणैर्विनष्टान्धकाराः । 'अवगाढगाढा' प्राकृतत्वात्पूर्वापरशब्द व्यत्ययस्तेन 'गाढाऽवगाढाः' इतिच्छाया, तत्र-गाढम्=अतिशयेन अवगाढाः= सर्वक्रीडास्थानपरिभोग प्रणिहितमानसैरधोऽपि व्याप्ताः । 'सिरीए' श्रिया=

अपने २ आवासस्थान की मर्यादाको उल्लंघन नहीं करके देवों और देवियों के समूह से (विइण्णा) विकीर्ण हुए अर्थात् अपने २ आवास-स्थान की सीमा को उल्लंघन करके देवों और देवियों के समूह से अधिष्ठित हुए (उवत्थडा) उपस्तीर्ण हुए-निरन्तर क्रीडा करने में निरत बने हुए देवों और देवियों के समूह से नीचे ऊंचे-ऊपरा ऊपर-आच्छादित हुए (संथडा) संस्तृत हुए-एक दूसरे की स्पर्धा से क्रीडा करनेमें आसक्त बने हुए तथा चारों तरफ से चलते हुए देवों और देवियों के समूहसे आच्छादित हुए, (फुडा) शयन, आसन आदिरूप परिभोगोंसे भोगे गये, अथवा देवों और देवियों की बहुलता से युक्त हुए, अथवा व्यन्तर देव और देवियों के समुदाय की कान्तिरूप किरणों से जहाँ का अन्धकार नष्ट हो गया है इस कारण प्रकाश से युक्त हुए (ओगाढ-गाढा) अतिशय समस्तक्रीडास्थानों में परिभोग करने के निमित्त मन-

પોતપોતાનાં આવાસ સ્થાનની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કર્યા વિના દેવ દેવીઓના સમૂહથી વ્યાપ્ત થયેલ, (विइण्णा) વિકીર્ણ થયેલ એટલે કે પોત પોતાના આવાસ સ્થાનોની સીમાનું ઉલ્લંઘન કરીને દેવો અને દેવીઓના સમૂહથી અધિષ્ઠિત થયેલ, (उवत्थडा) ઉપસ્તીર્ણ થયેલાં-નિરંતર ક્રીડા કરવામાં લીન થયેલા દેવો અને દેવીઓના સમૂહથી ઉપરા ઉપર આચ્છાદિત થયેલાં, (संथडा) સંસ્તૃત-એક બીજાની સ્પર્ધાથી ક્રીડા કરવામાં આસક્ત બનેલા તથા ચારે તરફથી અવર જવર કરતાં દેવ દેવીઓના સમૂહથી આચ્છાદિત થયેલાં (फुडा) શયન, આસન આદિ પરિભોગો વડે ભોગવાતાં, અથવા દેવ અને દેવીઓની બહુલતાથી યુક્ત, અથવા વ્યન્તર દેવો અને દેવીઓના સમુદાયની કાન્તિરૂપ કિરણો વડે જ્યાંનો અંધકાર નષ્ટ થઈ જવાને કારણે પ્રકાશથી યુક્ત બનેલાં, (ओगाढगाढा) સમસ્ત ક્રીડા સ્થાનોમાં પરિભોગ કરવાની ઇચ્છાવાળા દેવદેવીઓથી

देवलोकलक्ष्म्या 'अईव अईव' सातिशयम् 'उवसोभेमाणा उवसोभेमाणा' उपशोभमाना उपशोभमानाः=गाढतरशोभा सम्पन्नाः 'चिट्ठंति' तिष्ठन्ति वर्तन्ते इति भावः । 'गोयमा' हे गौतम ! 'एरिसगाणं' ईदृशाः=पूर्वोक्तस्वरूपाः खलु 'तेसिं' तेषाम्-अकामनिर्जरावतां 'वाणमंतराणं देवाणं 'वानव्यन्तराणां देवानां' देवलोगा' देवलोकाः 'पन्नत्ता' प्रज्ञप्ताः । प्रकरणार्थमुपसंहरन् गौतमः प्राह-सेवं भंते' इत्यादि। 'सेवं भंते-सेवं भंते' तदेवं भंते ! तदेवं भंते ! यद् भवद्भिः प्रतिपादितं तद् एवम्=इत्थमेव हे भदन्त ! नान्यथा=नान्यत्मकारकमिति । 'त्ति' इति=एवं कथयित्वा 'भगवं गोयमे' भगवान् गौतमः 'समणं भगवं महावीरं' श्रमणं

वाले देवों और देवियों से अधोभाग में भी व्याप्त हुए (सिरीए) देवलोक सम्बन्धी लक्ष्मी से (अईव २) सातिशय (उवसोभेमाणा २ चिट्ठंति) उपशोभित हैं-अर्थात् गाढतर शोभासे सम्पन्न हैं। (एरिसगाणं) ऐसे पूर्वोक्त स्वरूपवाले (गोयमा) हे गौतम ! (तेसि णं वाणमंतराणं) देवाणं देवलोगा पण्णत्ता) उन अकामनिर्जरावाले वानव्यन्तरदेवों के देवलोक बताये गये हैं। अर्थात् अकामनिर्जराके प्रभावसे जो मनुष्य आदि जीव इस भवसे च्युत होकर परलोक में वाणव्यन्तर देवमें जन्म धारण करते हैं उनके स्थान हे गौतम । ऐसे स्वरूपवाले होते हैं यह प्रकट किया गया है । अब प्रकरणार्थ का उपसंहार करते हुए गौतमस्वामी कहते हैं कि (सेवं भंते ! सेवं भंते !) हे भदन्त ! हे भदन्त ! जैसा आपने कहा है वह ऐसा ही है ऐसा ही है । अन्य प्रकार से नहीं है। इस प्रकार कह कर (भगवं गोयमें) भगवान् गौतमने (समणं भगवं

જેમનો અધોભાગ પણ વ્યાપ્ત થાય છે એવાં (सिरीए) દેવલોકની લક્ષ્મીથી (अईव) અતિશય (उवसोभेमाणा२ चिट्ठंति) શોભાયમાન છે એટલે કે અત્યંત શોભાવાળાં છે. (एरिसगाणं) પૂર્વોક્ત સ્વરૂપવાળા (गोयमा!) હે ગૌતમ ! (तेसि णं वाणमंतराणं देवाणं देवलोगा पण्णत्ता) તે અકામ નિર્જરાવાળા વાણવ્યંતર દેવોના દેવલોક બતાવ્યા છે. એટલે કે અકામ નિર્જરાને પ્રભાવે જે મનુષ્ય આદિ જીવો આ ભવમાંથી મૃત્યુ પામીને પરલોકમાં વાણવ્યંતર દેવોમાં જન્મ ધારણ કરે છે તેમના આવાસો કેવાં હોય છે તેનું વર્ણન ઉપર પ્રમાણે છે. હવે પ્રકરણાર્થનો ઉપસંહાર કરતાં ગૌતમ સ્વામી કહે છે કે (सेवं भंते! सेवं भंते!) હે ભદન્ત ! "હે ભદન્ત ! આપે જે પ્રમાણે કહ્યું એવાં જ એ છે, એવાં જ એ છે." તે કથનમાં કોઈ પણ અંતર નથી. આ પ્રમાણે કહીને (भगवं गोयमे) ભગવાન ગૌતમે (समणं भगवं महावीरं वंदइ नमंसइ)

भगवन्तं महावीरं 'वंदइ नमंसइ' वन्दते नमस्यति, 'वंदित्ता नमंसित्ता' वन्दित्वा नमस्यित्वा 'संजमेणं' संयमेन–सप्तदशविधेन 'तवसा' तपसा द्वादशविधेन 'अप्पाणं भावेमाणे' आत्मानं भावयन् 'विहरइ' विहरति तिष्ठतीत्यर्थः ॥सू० ३०॥

प्रथमशतके प्रथम उद्देशः समाप्तः ॥ १-१ ॥

॥ अथ प्रथमशतके द्वितीयोद्देशकः ॥

द्वितीयोद्देशके समागताः विषयाः प्रदर्श्यन्ते–एकजीवेन स्वयं कृतं दुःखं वेद्यते, नैवापि वेद्यते ? तत्र वेदनावेदनयोः कारणम्, अनेन क्रमेण चतुर्विं-शतिर्दण्डकाः। एकानेकजीवसम्बन्धे पूर्वोत्तरपक्षौ। स्वयंकृतमायुष्यं वेदयति

महावीरं वंदइ नमंसइ) श्रमण भगवान् महावीर की वंदना का, उन्हें नमस्कार किया। (वंदित्ता नमंसित्ता संजमेणं तवसा अप्पाणं भावेमाणे विहरइ) वंदना नमस्कार कर १७ प्रकार के संयम और १२ प्रकारके तपसे वे अपनी आत्मा को भावित कर विचरण करने लगे। "सेवं भंते ! सेवं भंते ! ऐसा दो बार कहा गया है उसका कारण गौतम ! के हृदय में रही हुई भक्ति की अतिशयता है ॥सू०३०॥

॥ प्रथम शतक का प्रथम उद्देशक समाप्त ॥

शतक १ उद्देशक २

द्वितीय उद्देशकमें जो २ विषय आये हैं पहले उन्हें प्रदर्शित किया जाता है एक जीव के द्वारा स्वयंकृत दुःख भोगा जाता है या नहीं भोगा जाता है। हां भोगा जाता है, नहीं भी भोगा जाता है। इस वेदन अवेदनका कारण। इसक्रमसे चौवीस दण्डक। एक अनेक जीवके संबंध

ભગવાન મહાવીરને વંદણા કરી અને નમસ્કાર કર્યાં. (वंदित्ता नमंसित्ता संजमेणं तवसा अप्पाणं भावेमाणे विहरइ) વંદણા નમસ્કાર કરીને ૧૭ પ્રકારના સંયમ અને ૧૨ પ્રકારનાં તપથી પોતાના આત્માને ભાવિત કરતાં વિચારવા લાગ્યા. " सेवं भंते! सेवं भंते ! " એવું બે વાર કહેવાનું કારણ ગૌતમ સ્વામીના હૃદયમાં રહેલી ભક્તિની અતિશયતા છે, ॥ સૂ૦ ૩૦ ॥

॥ પલેલા શતકનો પહેલો ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥

શતક ૧ ઉદ્દેશક ૨—

બીજા શતકમાં જે જે વિષયોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે તેની આછી રૂપરેખા પહેલાં આપવામાં આવે છે. એક જીવ દ્વારા સ્વયંકૃત દુઃખ ભોગવાય છે કે નહીં ? હા, ભોગવાય છે પણ ખરું અને નથી પણ ભોગવાતું. તે વેદન અને અવેદનનું કારણ એ ક્રમથી ૨૪ દંડક. એક અનેક જીવ સંબંધી પૂર્વપક્ષ

नापि वेदयति, तत्र कारणप्रदर्शनम् । पूर्वोत्तरपक्षौ । सर्वेषां नैरयिकाणां शरीर श्वासाहाराः समाना इति प्रश्नः । नेत्युत्तरम् । तत्र कारणोपदर्शनम् । नैरयिकाणां लेश्याः समानाः किमिति पूर्वपक्षः । नेत्युत्तरम् । तत्र कारणं च महाशरीरवन्तोऽल्पशरीरवन्तश्चेति । नैरयिकाः समानकर्मवन्तः किम् ? । नेत्युत्तरं, तत्र कारणं च-पूर्वोपपन्नकाः पश्चादुपपन्नकाश्च । नैरयिकाः समानवर्णवन्तः किमिति प्रश्नः । नेत्युत्तरं, तत्र कारणप्रदर्शनं च । नैरयिकाणां सर्वेषां समानाः लेश्या भवन्ति किमिति प्रश्नः । नेत्युत्तरं, तत्र कारणोपदर्शनं च । नैरयिकाणां दुःखं समानं किमिति प्रश्नः,

में पूर्वपक्ष और उत्तर पक्षका वर्णन । स्वयं कृत आयुका वेदन होता है, नहीं भी होता है-इस विषय में कारण का प्रदर्शन किया है । पूर्व पक्ष उत्तर पक्ष । समस्त नारक जीवोंके शरीर, श्वासोच्छ्वास, आहार समान होते हैं क्या ? ऐसा प्रश्न-नहीं होते ऐसा उत्तर । इस विषय में कारण का कहना । नारकजीवों की लेश्याएँ समान हैं क्या ऐसा पूर्वपक्ष, नहीं हैं ऐसा उत्तर पक्ष, इसमें कारण प्रदर्शन ऐसा कि कोई नारक जीव महाशरीर वाले हैं कोई नारक जीव छोटे शरीर वाले हैं । नैरयिक जीव क्या समान कर्मवाले हैं, नहीं हैं-क्यों नहीं है ? इस में कारण प्रदर्शन-वह कारण है पूर्वोपपन्नक और पश्चादुपपन्नक । नैरयिक जीव क्या समानवर्णवाले हैं ? नहीं है । इसमें कारण प्रदर्शन । समस्त नारक जीवों की लेश्या समान होती है क्या ? नहीं होती है । इसमें कारण प्रदर्शन । नारक जीवों का दुःख समान होता है क्या ? नहीं होता है ।

અને ઉત્તરપક્ષનું વર્ણન સ્વયંકૃત આયુનું વેદન થાય છે અને નથી પણ થતું, તેના કારણનું પ્રદર્શન આ ઉદ્દેશકમાં થયુ છે. પૂર્વપક્ષ ઉત્તરપક્ષ શું સમસ્ત નારક જીવોના શરીર, શ્વાસોચ્છ્વાસ અને આહાર સમાન હોય છે ? એવો પ્રશ્ન અને નથી હોતાં એવો ઉત્તર, અને તેના કારણનું કથન. નારક જીવોની લેશ્યાઓ સરખી હોય છે કે નહીં એવો પ્રશ્ન અને નથી હોતી એવો ઉત્તર, અને તેના કારણનું એ પ્રમાણે પ્રદર્શન કે કોઇ નારક જીવ મહાશરીરવાળાં હોય છે તો કોઇ નાનાંશરીરવાળાં હોય છે. નારકજીવો શું સમાન કર્મવાળાં હોય છે એવો પ્રશ્ન અને નથી હોતાં એવો ઉત્તર તથા તેનું એવું કારણ બતાવ્યું છે કે તેમાં કેટલાંક પૂર્વોપપન્નક (પૂર્વોત્પન્ન) હોય છે અને કેટલાંક પશ્ચાદુપપન્નક હોય છે. નારકજીવો શું સમાન વર્ણવાળા હોય છે ? નથી હોતાં. એ પ્રમાણે પ્રશ્નોત્તર અને તેના કારણનું પ્રદર્શન. સમસ્ત નારક જીવોની લેશ્યા સમાન હોય છે શું ? એવો પ્રશ્ન અને નથી હોતી એવો ઉત્તર અને તેના કારણનું પ્રદર્શન. નારક જીવોનું દુઃખ સમાન હોય છે શું ? એવો પ્રશ્ન અને નથી હોતું તેવો ઉત્તર,

नेत्युत्तरं, कारणं संज्ञिभूतत्वमसंज्ञिभूतत्वं च। नैरयिकाणां समानाः क्रियाः भवन्ति किमिति प्रश्नः, नेत्युत्तरम्, तत्र कारणं सम्यग्दृष्टि मिथ्यादृष्टि मिश्रदृष्टीति क्रिया विभागः। नारकाणामायुष्यं समम्, तथा सदैव सर्वे समुत्पद्यन्ते किमिति पूर्वपक्षः, नेत्युत्तरं, तत्र कारणं—समायुष्कसमोपपन्नक १ समायुष्कविषमोपपन्नक २ विषमायुष्कसमोपपन्नक ३ विषमायुष्कविषमोपपन्नक ४, भेदभिन्ना नैरयिकाश्चत्वारः। असुरकुमारसम्बन्धे सर्वोऽपि पूर्ववद् विचारः। कर्मवर्णलेश्यासु भेदः। स्तनितकुमारपृथिवीकाययोः पूर्ववदेवविचारः। आहारवर्णकर्मलेश्यासु—नैरयिकैः सह तयोः सादृश्यप्रदर्शनम्। पृथिवीकायिकानां सर्वेषां समैव पीड़ा शेषं नैरयिकवत्। तथा द्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियपञ्चेन्द्रियतिरश्चां नैरयिकसादृश्यम्,

इसमें कारण संज्ञिभूतत्व और असंज्ञिभूतत्व है। नारक जीवों की क्रियाएँ क्या समान होती है? नहीं होती हैं। इसमें कारण सम्यग्दृष्टि, मिथ्यादृष्टि और मिश्रदृष्टिरूप क्रिया विभाग है। नारकजीवों की आयु समान है क्या, तथा साथही सब उत्पन्न होते हैं क्या—ऐसा प्रश्न और इसका उत्तर नहीं है, इसका कारण १ समायुष्क समोपपन्नक, २ समायुष्क विषमोपपन्नक, ३ विषमायुष्कसमोपपन्नकऔर ४ विषमायुष्क विषमोपपन्नक है। ऐसे चार प्रकार के नारक हैं।असुरकुमारों के सम्बन्ध में सभीविचार पहलेकी तरह से है। आहार, कर्म, वर्ण और लेश्याओं में भेद है। स्तनितकुमार और पृथिवीकायमें पहले ही जैसा विचार है। आहार,कर्म, वर्ण, और लेश्याओं में नैरयिकों के साथ उन दोनों का सादृश्य प्रदर्शन। समस्त पृथिवीकायिक जीवों को एकसी पीडा होती है, बाकी

તથા તેમાં સંજ્ઞિભૂતત્વ અને અસંજ્ઞિભૂતત્વ કારણ. નારક જીવોની ક્રિયાઓ શું સમાન હોય છે? એવો પ્રશ્ન, નથી હોતી એવો ઉત્તર, અને તેમાં કારણ સમ્યગ્દષ્ટિ, મિથ્યાદષ્ટિ, અને મિશ્રદષ્ટિરૂપ ક્રિયાવિભાગ છે. નારક જીવોનું આયુષ્ય શું સમાન હોય છે, અને તેઓ બધાં શું સાથે જ ઉત્પન્ન થાય છે? એવા પ્રશ્ન, તેનો નકારમાં ઉત્તર અને તેનું કારણ (૧) સમાયુષ્ક સમોપપન્નક. (૨) સમાયુષ્ક વિષમોપપન્નક, (૩) વિષમાયુષ્ક સમોપપન્નક, અને (૪) વિષમાયુષ્ક વિષમોપપન્નક છે. એ પ્રકારે નારક ચાર પ્રકારના છે. અસુરકુમારોના સંબંધમાં બધો વિચાર પહેલાની જેવો જ છે, આહાર, કર્મ, વર્ણ અને લેશ્યાઓમાં ભેદ છે. સ્તનિતકુમાર અને પૃથિવીકાયમાં પહેલાં જેવો જ વિચાર છે. આહાર, કર્મ, વર્ણ અને લેશ્યાઓના વિષયમાં નૈરયિકોની સાથે તે બન્નેનું સાદશ્ય પ્રદર્શન. સમસ્ત પૃથિવીકાયિક જીવોને એક સરખી પીડા થાય છે,

क्रियासु भेदः। तिर्यञ्चः संयताऽसंयताः असंयताश्च। मनुष्याणां नैरयिकसादृश्यम्, आहारभेदः क्रियाभेदश्च। वानव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकाअसुरकुमार सदृशाः। तत्र ज्योतिष्कवैमानिकानां वेदनाभेदः। लेश्यायुक्त नैरयिकादि चतुर्विंशति दण्डकेषु पूर्ववदेव विचारः। तुल्यत्वविशेषत्वयोः कथनम्। पूर्वोक्त विषयाणां संग्रहः। लेश्या कियती? प्रज्ञापनायाः साक्ष्यम्। कतिविधाः संसारसंस्थानकालाः? चतुर्विधाः कतिविधा-नैरयिक संसारसंस्थानकालाः इति प्रश्नः। शून्याशून्यमिश्रभेदेन -त्रैविध्यप्रदर्शनम्। कति प्रकाराः तिर्यक् संसारसंस्थानकाला इति प्रश्नः। द्वि प्रकारा इत्युत्तरम्, अशून्यमिश्रभेदादिति। देवमनुष्यौ नैरयिकवदेव। नैरयिका-

---

नैरयिक जीवों की तरह। तथा-दो इन्द्रिय, ते इन्द्रिय, चतुरिन्द्रिय, पंचेन्द्रियतिर्यञ्चों में नारकों की समानता, क्रियाभेद। तिर्यञ्च संयतासंयत और असंयत हैं ऐसा कथन। मनुष्य नैरयिक जैसे हैं, आहार भेद क्रियाभेद का कथन। वानव्यंतर, ज्योतिष्क वैमानिक ये असुरकुमार जैसे हैं। ज्योतिष्क वैमानिकों में वेदनाभेद। लेश्यायुक्त नैरयिक आदि चौवीसदण्डक में पहले जैसा विचार। तुल्य विशेषता का कथन। पूर्वोक्तविषयोंका संग्रह। लेश्या कितनी? प्रज्ञापना की साक्षी। कितने प्रकार का संसार संस्थानकाल? चार प्रकारका नैरयिक संसारसंस्थानकाल कितने प्रकार का है? तीन प्रकार का है-शून्य अशून्य और मिश्रकाल। तिर्यक्-संसार संस्थानकाल कितने प्रकार का है-दो प्रकार का है अशून्य मिश्र के भेदसे। देव, मनुष्य, नैरयिक जैसे हैं। नैरयिक जीवों के कालका अल्प

આદીનું નારકજીવો પ્રમાણે જ. તથા-દ્વીન્દ્રિય, તેઈંદ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય, અને પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોમાં નારકો સાથે સમાનતા, ક્રિયાભેદ, તિર્યંચ, સંયતાસંયત અને અસંયત છે. એવું કથન મનુષ્ય નૈરયિકો જેવાં છે, આહારભેદ અને ક્રિયાભેદનું કથન. વાનવ્યંતર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક અસુરકુમાર જેવાં છે. જ્યોતિષ્ક વૈમાનિકોમાં વેદના ભેદ. લેશ્યાયુક્ત નૈરયિક આદિ ચોવીસ દંડકમાં પ્રથમની જેમ વિચાર તુલ્યતા અને વિશેષતાનું કથન. એ પૂર્વોકત વિષયોનો આ શતકના બીજા ઉદ્દેશકમાં સંગ્રહ થયો છે.

લેશ્યા કેટલી? પ્રજ્ઞપના સૂત્રની સાક્ષી. કેટલા પ્રકારનો સંસાર-સંસ્થાન કાળ? તેના ચાર ભેદ. નૈરયિક સંસાર સંસ્થાન કાળ કેટલા પ્રકારનો છે? ત્રણ પ્રકારનો છે. શૂન્ય, અશૂન્ય અને મિશ્રકાળ. તિર્યગ્ સંસાર સંસ્થાન કાળ કેટલા પ્રકારનો છે? અશૂન્ય અને મિશ્રના ભેદથી બે પ્રકારનો; દેવ મનુષ્ય નૈરયિક જેવાં છે. નૈરયિક જીવોના કાળનો અલ્પ બહુત્વની દૃષ્ટિએ વિચાર. સર્વ

दीनां कालस्याल्पबहुत्वविचारः सर्वेषां कालैरल्पबहुत्ववक्तव्यता। जीवोऽन्तिमक्रियया कर्मनाशयति नवेति पूर्वपक्षः। नाशयति नवा नाशयतीत्युत्तरम्। प्रज्ञापनायाः साक्ष्यम्। असंयतभव्यद्रव्यदेवः अखण्डितसंयमी, खण्डितसंयमी, अखण्डितसंयमासंयमी, खण्डितसंयमासंयमी, असंज्ञी, तापसः, कान्दर्पिकः, चरकपरिव्राजकः, किल्बिषिकः, तिर्यक्, आजीविकः आभियोगिकः, वेषधरः, सम्यक्त्वरहितः, इमे कस्मिन् देवलोके गच्छन्तीति प्रश्नः। क्रमेण एतेषामुत्तरम्। असंज्ञ्यायुषः कतिभेदाः, इति प्रश्नः। चत्वारो भेदा इत्युत्तरम्। असंज्ञी जीवः कीदृशमायुष्यं बध्नातीति प्रश्नः। चतुर्विधमपि बध्नातीत्युत्तरम्। चतुर्णामपि आयुषां जघन्योत्कृष्टता विचारः, सर्वेषां तेषामल्पबहुत्वविचारः। उद्देशकसमाप्तिर्गौतमविहारश्चेति। एते विषयाः संक्षेपतोऽस्मिन्नुद्देशके वर्णयिष्यन्ते। इति।

बहुत्वविचार। सभीका काल की अपेक्षासे अल्प बहुत्वविचार। जीव अंतिम क्रिय द्वारा कर्मका नाश करता है या नहीं? नाश करता है नहीं भी करता है। प्रज्ञापना की साक्षी। असंयतभव्यद्रव्यदेव, अखंडितसंयमी, खंडितसंयमी, अखंडितसंयमासंयमी, खंडितसंयमासंयमी, असंज्ञी, तापस, कान्दर्पिक, चरकपरिव्राजक, किल्बिषक, तिर्यंच, आजीविक, आभियोगिक, वेषधर, सम्यक्त्वरहित ये किस देवलोक में जाते हैं इसका क्रमशः कथन। असंज्ञी की आयु के कितने भेद हैं? प्रश्न, उत्तर-चार भेद हैं। असंज्ञी जीव कैसी आयु को बांधता है- इसका उत्तर चारों प्रकार की आयु को बांधता है। चारों प्रकार की आयु का जघन्य उत्कृष्ट विचार संबंधी अल्प बहुत्वता का विचार। उद्देशक की समाप्ति-गौतम का विहार। ये सब विषय संक्षेप से इस उद्देशक में प्रतिपादित किये जावेंगे।

જીવોના કાળનો અલ્પબહુત્વની અપેક્ષાએ વિચાર. જીવ અન્તિમ ક્રિયા દ્વારા કર્મનો નાશ કરે છે કે નહીં? નાશ કરે છે અને નથી પણ કરતો. પ્રજ્ઞાપના સૂત્રની સાક્ષી. અસંયત ભવ્ય દ્રવ્ય દેવ, અખંડિત સંયમી, ખંડિત સંયમી, અખંડિત સંયમાસંયમી, ખંડિત સંયમાસંયમી, અસંજ્ઞી, તાપસ, કાપર્દિક, ચરક પરિવ્રાજક, કિલ્વિષક, તિર્યંચ, આજીવિક, આભિયોગિક, વેષધર, અને સમ્યકત્વ રહિત. એ કયા દેવલોકમાં જાય છે તેનું ક્રમશઃ કથન. અસંજ્ઞીનાં આયુષ્યના કેટલા ભેદ છે? એવો પ્રશ્ન અને ચાર ભેદ છે એવો ઉત્તર. અસંજ્ઞી જીવ કેટલા પ્રકારનું આયુ બાંધે છે? એવો પ્રશ્ન અને ચારે પ્રકારનું આયુ બાંધે છે એવો ઉત્તર. ચારે પ્રકારના આયુનો જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ વિચાર—એટલે કે અલ્પ બહુત્વનો વિચાર. ઉદ્દેશકની સમાપ્તિ. ગૌતમનો વિહાર. આ સમસ્ત વિષયનું સંક્ષેપમાં આ ઉદ્દેશકમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવશે.

उक्तः प्रथमोद्देशकः, सम्प्रति क्रमप्राप्तो द्वितीयोद्देशः प्रारभ्यते, तत्र-'ना संगतं विदध्या'-दिति नियममाश्रित्य प्रथमद्वितीययोः सम्बन्धो वक्तव्यः, स चेत्थम्-प्रथमोद्देशके चलनादिधर्मविशिष्टं कर्मकथितं, तदेव कर्मेहापि निरूप्यमाणं भवतीति उभयत्रापि कर्मण एव निरूपणाद् भवति एककार्यकारित्वरूपः सम्बन्धः, प्रथमस्योद्देशकस्य यत् कार्यं तदेव द्वितीयोद्देशकेनापि क्रियते इति एक कार्यकारित्वरूपः सम्बन्धोऽत्र विधत इति । तथा—

"रायगिह चलण दुक्खे कंखपओसेय, पगइ पुढवीओ ।
जावंते नेरइए बाले, गुरुए य चलणाओ ॥"

अत्र शतकस्यादौ कथितायामेतस्यामुद्देशकार्थसंग्रहगाथायां 'दुक्खे-त्ति' दुःखमिति द्वितीयं द्वारं यदुक्तं तदेव दुःखमत्र द्वितीयोद्देशके-निरूप्यते। एतस्य कथनस्य प्रक्रमार्थं पूर्वोक्तमेव सूत्रं स्मारयन्नाह—"रायगिहे नयरे" इत्यादि।

प्रथम उद्देशक कह दिया-अब क्रमप्राप्त द्वितीय उद्देशक प्रारंभ होता है। "नासंगतं विदध्यात्" इसी नियमके अनुसार प्रथम और द्वितीय उद्देशक का संबंध इस प्रकार से है-प्रथम उद्देशक में चलनादि धर्मविशिष्ट कर्म का निरूपण किया गया है और इस द्वितीय उद्देशक में भी उसी कर्म का निरूपण किया जावेगा। इसतरह दोनों जगह एक कर्म के निरूपण होने से एककार्यकारित्वरूप संबंध है यह समझाया है। क्योंकि प्रथम उद्देशक का जो कार्य है वही कार्य द्वितीय उद्देशकमें निरूपण किया जा रहा है-इसतरह इन दोनों में एककार्यकारित्वरूप संबंध बनता है। यहाँ शतकके आदि में कही हुई 'रायगिहचलणदुक्खे' इत्यादि, इस उद्देशकार्थसंग्रह गाथा में जो द्वितीय द्वार दुःख कहा गया है वही द्वितीय द्वाररूप दुःख इस द्वितीय उद्देशक में निरूपित किया जा रहा है।

પહેલા ઉદ્દેશકનું નિરૂપણ થઈ ગયું. હવે ક્રમપ્રાપ્ત બીજા ઉદ્દેશકનું નિરૂપણ શરૂ થાય છે, "ना गतं विदध्यात्" આ નિયમાનુસાર પ્રથમ અને દ્વિતીય ઉદ્દેશકનો સંબંધ આ પ્રમાણે છે-પહેલા ઉદ્દેશકમાં ચલનાદિ ધર્મ-વિશિષ્ટ કર્મનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, અને આ બીજા ઉદ્દેશકમાં પણ એજ કર્મનું નિરૂપણ કરવામાં આવશે. આ રીતે બન્ને જગ્યાએ એક કર્મનું નિરૂપણ હોવાથી એક કાર્યકારિત્વરૂપ સંબંધ છે એ સમજાવ્યું છે. કારણ કે, પ્રથમ ઉદ્દેશકનું જે કાર્ય છે એજ કાર્યનું દ્વિતીય ઉદ્દેશકમાં પણ નિરૂપણ કરાઈ રહ્યું છે-આ રીતે તે બનેમાં એક કાર્યકારિત્વરૂપ સંબધ ઘટાવી શકાય છે.

અહીં શતકની શરુઆતમાં કહેલી "रायगिह चलणदुक्खे" इत्यादि. આ ઉદ્દેશકાર્થ સંગ્રહ ગાથામાં જે દ્વિતીય દ્વાર દુઃખરૂપ કહેવામાં આવ્યું છે,

मायुष्कं वेदयति । गौतम ! अस्त्येककं वेदयति अस्त्येकं नो वेदयति, यथा दुःखेन द्वौ दण्डकौ एकत्व पृथक्त्ववन्तौ एकत्वेन यावद्वैमानिकाः पृथक्त्वेनापि तथैव ॥

किसी एक कर्मका वेदन नहीं करता है। (एवं चउवीस दंडएणं जाव वेमाणिए) इसी तरह से चौबीसदण्डक में वैमानिक तक जानना चाहिये। अब बहुवचन की अपेक्षासे पूछते हैं (जीवा णं भंते! सयंकडं दुःक्खं वेदेंति ?) हे भदन्त! समस्त जीव स्वयंकृत दुःख का वेदन करते हैं क्या? (गोयमा) हे गौतम! (अत्थेगइयं वेदेंति अत्थेगइयं नो वेदेंति) समस्त जीव किसी एक दुःख का वेदन करते हैं और एक दुःखका वेदन नहीं करते हैं। (सेकेणट्ठेणं गोयमा!) हे भदन्त! आप ऐसा किस कारण से कहते हैं? हे गौतम! (उदिण्णं वेदेंति नो अनुदिण्णं वेदेंति) उदीर्ण दुःख को वे वेदते हैं और अनुदीर्ण दुःख को वे नहीं वेदते हैं। (से तेणट्ठेणं-एवं जाव वेमाणिया) इसीलिये मैं ऐसा कहता हूँ कि समस्त जीव किसी स्वयंकृतदुःखकर्म का वेदन करते हैं और किसी स्वयंकृत दुःख कर्म का वेदन नहीं करते हैं। इसी तरह से चौबीस दण्डक में वैमानिक देवोंतक जानना चाहिये। (जीवे णं भंते! सयंकडं आउयं वेएइ) हे भदन्त! जीव स्वयंकृत आयु कर्म का वेदन करता है या नहीं करता है? (गोयमा अत्थेगइए वेइए अत्थेगइए नो वेएइ) हे गौतम! एक जीव किसी आयु कर्मका वेदन करता है और किसी

(एवं चउवीस दंडएणं जाव वेमाणिए) ચોવીસ દંડકમાં વૈમાનિકો સુધી આ પ્રમાણે જ સમજવું. હવે બહુવચનની અપેક્ષાએ પૂછે છે-(जीवाणं भंते! सायंकडं दुक्खं वेदेंति ?) હે ભદન્ત! સમસ્ત જીવો શું સ્વયંકૃત દુઃખનું વેદન કરે છે? (गोयमा!) હે ગૌતમ! (अत्थेगइयं वेदेंति अत्थेगइयं नो वेदेंति) જીવો કેટલાક દુઃખકર્મનું વેદન કરે છે અને કેટલાકનું વેદન કરતા નથી. (से केण ट्ठेणं) હે ભદન્ત! આપ એવું શા કારણે કહો છો? (गोयमा!) હે ગૌતમ! (उणिण्णं वेदेंति नो अनुदिण्णं वेदेंति) તેઓ ઉદીર્ણ દુઃખનું વેદન કરે છે, અનુદીર્ણ દુઃખનું વેદન કરતા નથી. (से तेणट्ठेणं-एवं जाव वेमाणिया) તેથી હું કહું છું કે જીવો કેટલાક દુઃખકર્મનું વેદન કરે છે અને કેટલાક દુઃખકર્મનું વેદન કરતા નથી. ચોવીસ દંડકમાં વૈમાનિક દેવો સુધીમાં આ પ્રમાણેજ સમજવું. (जीवे णं भंते! सयंकडं आउयं वेएइ) હે ભદન્ત! જીવ સ્વયંકૃત આયુકર્મનું વેદન કરે છે કે નથી કરતો? (गोयमा अत्थेगइए वेएइ अत्थेगइए नो वेएइ) હે ગૌતમ! જીવ કોઇ આયુકર્મનું વેદન કરે છે

टीका—'रायगिहे नयरे' राजगृहे नगरे, इति वाक्येन प्रथमोद्देशकस्य 'तेणं कालेणं' इत्यादि चतुर्थं सूत्रं विलोकनीयम्। 'समोसरणं' समवसरणम्, अनेन पदेन प्रथमोद्देशकस्य पञ्चमं सूत्रं स्मरणीयम्। 'परिसा निग्गया' परिषत् निर्गता, अनेन पदेन प्रथमोद्देशकस्य षष्ठं सूत्रं चिन्तनीयम्। 'जाव एवं वयासी' यावत् एवमवादीत्–अत्र यावच्छब्देन "तेणं कालेणं तेणं समएणं समणस्स भगवओ महावीरस्स जेट्ठे अंतेवासी इंदभूई नामं अणगारे इत्यादि सप्तमसूत्रादारभ्या

आयु कर्मका वेदन नहीं करता है। (जहादुक्खेणं दो दंडगा तहा आउएणं दो दंडगा एगत्तपुहत्तिया) इस तरह "एगत्तपुहत्तिया" एकवचन और बहुवचन को आश्रय करके जैसे दुःख कर्म के संबंध में दो दण्डक कहे गये हैं वैमानिक देवोंतक उसीप्रकार एकवचन और बहुवचन वाले दो दंडक आयुकर्म के विषय में भी कहना चाहिये। (एगत्तेणं जाव वेमाणिया, पुहुत्तेणं वि तहेव) एकवचन से यावत् वैमानिकतक और बहुवचन से भी वैमानिकतक ये दंडक कहना चाहिये।

टीकार्थ–"रायगिहे नयरे" इस वाक्य से प्रथमोद्देशकका "तेणं कालेणं तेणं समएणं" इत्यादि चौथा सूत्र देखना चाहिये। "समोसरणं" इस पद से प्रथमोद्देशक का पाँचवा सूत्र देखना चाहिये। "परिसा निग्गया" इस पदसे प्रथमोद्देशकका छट्ठा सूत्र चिन्तवन करना चाहिये। "जाव एवं वयासी" यहाँ "यावत्" शब्दसे "तेणं कालेणं तेणं समएणं समणस्स भगवओ महावीरस्स जेट्ठे अन्तेवासी इंदभूई अण-

---

અને કોઇકનું વેદન કરતો નથી. (जहा दुक्खेणं दो दंडगा तहा आउएणं दो दंडगा एगत्तपुहत्तिया) આ રીતે એક વચન અને બહુવચનનો આશ્રય લઇને દુઃખકર્મના વિષયમાં વૈમાનિક દેવો સુધીને લાગુ પડતાં જેમ બે દંડકો કહ્યા છે, એવા જ પ્રકારના એકવચન અને બહુવચનવાળા બે દંડકો આયુકર્મના વિષયમાં પણ કહેવા જોઈએ. (एगत्तेणं जाव वेमाणिया, पुहुत्तेणं वि तहेव) એકવચનમાં વૈમાનિકો સુધી અને બહુવચનમાં પણ વૈમાનિકો સુધી એ દંડક કહેવા જોઈએ

ટીકાર્થ—"रायगिहे नयरे" આ વાકયથી પ્રથમ ઉદ્દેશકનું "तेणं कालेणं तेणं समएणं" ઈત્યાદિ ચોથું સૂત્ર જોવું જોઇએ. "समोसरणं" આ પદથી શરૂ થતું પહેલા ઉદ્દેશકનું પાંચમું સૂત્ર જોઈ જવું. "परिस्सा निग्गया" આ પદથી શરૂ થતાં પહેલા ઉદ્દેશકના છટ્ઠા સૂત્રનો વિચાર કરવો જોઇએ. "जाव एवंवयासी" અહીં "यावत्" પદ દ્વારા "तेणं कालेणं तेणं समएणं समणस्स भगवओ महावीरस्सजेट्ठे अंतेवासी इंदभूई अणगारे" ઇત્યાદિ સાતમા સૂત્રમાં

ष्टम-सूत्रगतं " विणएणं पंजलिउडे पज्जुवासमाणे " इत्यन्तं संग्राह्यम् । ' एवं वयासी ' एवमवादीत्-गौतमस्वामी विनयेन प्राञ्जलिपुटः पर्युपासीनः सन् एवम्= वक्ष्यमाणप्रकारेण अवादीत्=प्रोक्तवान् । किमवादीत् ? इत्याह-' जीवे णं भंते ' इत्यादि । ' जीवे णं भंते ' जीवः खलु भदन्त । ' सयंकडं दुक्खं ' स्वयं कृतं दुःखम् , स्वात्मना समुपार्जितं कर्म ' वेएइ ' वेदयति=वेदनाविषयीकरोति,

गारे " इत्यादि सातवें सूत्र से लेकर अष्टम सूत्रगत जो " विणएणं पंजलिउडे पज्जुवासमाणे " यहाँ तक का पाठ है वह ग्रहण किया गया है ऐसा जानना चाहिये । गौतमस्वामी विनय से दोनों हाथ जोड़कर पर्युपासना (सेवा) करते हुए इस प्रकार वक्ष्यमाणरूप से बोले क्या बोले सो ही कहा जाता है । " जीवे णं भंते ! इत्यादि - हे भदन्त ! जीव स्वयंकृत दुःख का वेदन करता है क्या ? अर्थात् जीव अपने द्वारा उपार्जित कर्म को भोगता है क्या ? ऐसा इस प्रश्न का भाव है । यहाँ दुःख शब्द से दुःख का कारण भूत कर्म लियागया है । सांसारिक सुख और दुःख का कारणरूप कर्म है - और वह जीव के द्वारा क्या वेदना का विषय होता है ? ऐसा यह प्रश्न काकु से जाना जाता है । तब भगवान् ने इस प्रकार का उत्तर इस प्रकार से दिया कि हे गौतम ! जीव किसी स्वयंकृत कर्म का वेदन करता है और किसी कर्म का वेदन नहीं भी करता है । पुनः इस पर गौतम ने प्रश्न किया कि हे भदन्त ! आप ऐसा क्यों किस कारण से कहते हैं कि जीव किसी स्वयंकृत कर्म

આવતા પાઠથી લઈને આઠમા સૂત્રમાં આવતો " विणएणं पंजलिउडे पज्जुवासमाणे" સુધીનો પાઠ ગ્રહણ કરવામાં આવ્યો છે એમ સમજવું જોઈએ. ગૌતમ સ્વામી વિનયથી બન્ને હાથ જોડીને અને પર્યુપાસના કરીને નીચે પ્રમાણે બોલ્યા—

" जीवेणं भंते ! " इत्यादि । હે ભદન્ત ? જીવ સ્વયંકૃત દુઃખનું વેદન કરે છે ખરો ? એટલે કે જીવ પોતે ઉપાર્જિત કરેલાં કર્મોને ભોગવે છે કે નહીં, એવો આ પ્રશ્નનો ભાવાર્થ છે. અહીં ' દુઃખ ' શબ્દ દ્વારા દુઃખના કારણરૂપ કર્મને લેવામાં આવ્યું છે. સાંસારિક સુખ અને દુઃખના કારણરૂપ કર્મ હોય છે-અને શું તે જીવ દ્વારા વેદવામાં આવે છે ? ત્યારે ભગવાને તે પ્રશ્નનો આ પ્રમાણે જવાબ આપ્યો છે-" હે ગૌતમ ! કોઈક જીવ સ્વયંકૃત કર્મનું વેદન કરે છે અને કોઈક જીવ કર્મનું વેદન કરતો નથી. " ત્યારે ગૌતમસ્વામી ભગવાન મહાવીરસ્વામીને પૂછે છે કે હે ભદન્ત ! આપ શા કારણે એવું કહો છો કે કોઈક જીવ સ્વયંકૃત કર્મનું વેદન કરે છે અને કોઈક જીવ

अत्र दुःखशब्देन दुःखकारणं कर्म गृह्यते। सांसारिकसुखदुःखयोः
कर्मजीवेन वेद्यते किम्? इत्याकारकः प्रश्नः काक्वाऽवगम्यते। भग
'गोयमा!' हे गौतम! 'अत्थेगइयं' अस्त्येककं कमपि कर्मविशेषं
वेदयति 'अत्थेगइयं नो वेएइ' अस्त्येककं नो वेदयति, कमपि कर्मविशे
वेदयति। गौतमः प्राह–'से केणट्ठेणं भंते' हे भदन्त! तत्केनार्थेन=
णेन 'एवं वुच्चइ' एवमुच्यते 'अत्थेगइयं वेएइ' अस्त्येककं वेदयति
वेदयति 'अत्थेगइयं नो वेएइ' अस्त्येककं नो वेदयतीति। भग
'गोयमा' हे गौतम! 'उदिण्णं वेएइ' उदीर्णं वेदयति, उदीर्णम्=उदय
प्रविष्टं भोगाय प्राप्तमित्यर्थः कर्मवेदयति 'अणुदिण्णं' अनुदीर्णं 'नो

का वेदन करता है और किसी स्वयंकृत कर्म का वेदन नहीं क
तब प्रभुने कहा–हे गौतम! जो कर्म उदयावलिकामें प्रविष्ट हो
भोगके लिये प्राप्त हो चुका है वह उदीर्ण कर्म है इस उदीर्ण का
वेदन करता है और जो अनुदीर्ण है उसका वेदन नहीं क
तात्पर्य यह है कि उदय में जो कर्म आता है जीव उसी का वे
है क्योंकि वही वेदन के योग्य होता है। जो कर्म उदय में न
उसका जीव वेदन नहीं करता। यही बात 'अणुदिण्णं नो वेएइ
द्वारा प्रकट की गई है। दूसरी बात यह भी है कि कर्म बंधावस
तुरत ही उदयमें आ जाता हो ऐसी एकान्त बात नहीं है। अर्थात
किये बाद ही उदयमें नहीं आता–किन्तु जिन कर्मों का जीवने
है उन में से कोई एक कर्म ही जो उस समय अवश्य वेदन

સ્વયંકૃત કર્મનું વેદન કરતો નથી? ત્યારે પ્રભુએ તેમને જવાબ આ
હે ગૌતમ! જે કર્મ ઉદયાવલિકામાં પ્રવેશ કરી ચૂક્યું છે તેનું ક
માટે પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યું છે, તે કર્મને "ઉદીર્ણકર્મ" કહે છે. તે ઉ
જીવ વેદન કરે છે. અને જે અનુદીર્ણકર્મ હોય છે તેનું વેદન કર
કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, જે કર્મ ઉદયમાં આવે છે તેનું જ વેદન
છે, કારણ કે તે કર્મ જ વેદનને યોગ્ય હોય છે. જે કર્મ ઉદયમાં આ
તેનું વેદન જીવ કરતો નથી. એજ વાત "अणुदिण्णं नो वेएइ"
દ્વારા બતાવવામાં આવી છે. વળી બીજી એ વાત પણ ધ્યાનમાં લેવ
કે, બંધાવસ્થા પછી તુરત જ કર્મ ઉદયમાં આવી જતું નથી.
કર્મનો બંધ બાંધ્યા પછી તુરત જ કર્મ ઉદયમાં આવતું નથી
કર્મોનો બંધ જીવે બાંધ્યો હોય તે કર્મોમાંનું કોઈ એક જ કર્મ
સમયે અવશ્ય વેદનને યોગ્ય હોય છે તે પોતાના અબાધકાળ બા

वेदयति, अनुदितस्य कर्मणो वेदनाया असंभवात् । अपि च कर्मबन्धनानन्तरमेव कर्म नोदेति अतो यत्कर्मावश्यमेव वेदयितुं योग्यं तदप्येकं कर्म वेदयति, एकं न वेदयतीति व्यवह्रियते । अथ च कृतं कर्मवेदनमन्तरेण न शाम्यति, तदुक्तम्--"कडाण कम्माण ण मोक्ख अत्थि" कृतानां कर्मणां मोक्षो नास्ति, यत्कर्मकृतं तस्य भोगमन्तरेण विनाशो न भवति । अन्यत्राप्युक्तम्—

"नाभुक्तं क्षीयते कर्म, कल्पकोटिशतैरपि ।
अवश्यमेव भोक्तव्यं, कृतं कर्म शुभाशुभम् ॥ १ ॥" इति ।

न वा तत्कर्मकर्तारं परित्यज्य कदाचिदप्यन्यत्र गच्छति । तथोक्तम्-

होता है वह अपने आबाधाकाल के बाद उदय में आता है । उसी कर्म का वेदन जीव करता है । दूसरे का नहीं ऐसा व्यवहार होता है । इसी लिये ऐसा कहा है कि किसी एक कर्म को जीव वेदन करता है और किसी एक का वेदन नहीं करता है । जो कृतकर्म है वह बिना वेदन के शांत नहीं होता-अर्थात् छूटता नहीं है । सो ही कहा है "कडाण कम्माण ण मोक्ख अत्थि" कृतकर्मों का मोक्ष नहीं होता है । अर्थात् जो कर्म किया है उसका भोगे बिना नाश नहीं होता है । दूसरी जगह भी यही बात कही है—

"नाभुक्तं क्षीयते कर्म, कल्पकोटि शतैरपि ।
अवश्यमेव भोक्तव्यं, कृतं कर्मशुभाशुभम् ॥" १ ॥

बिना फल भोगे कर्म नष्ट नहीं होते चाहे सैंकडों करोड़ कल्प काल भी व्यतीत हो जावें । कृत जो शुभ और अशुभ कर्म हैं वे जीव को

આવે છે. અને એજ કર્મનું જીવ વેદન કરે છે, અન્યનું નહીં એમ કહેવાય છે. તે કારણુ એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે કોઈ એક કર્મનું જીવ વેદન કરે છે અને કોઇ એક કર્મનું વેદન કરતો નથી. કરેલાં કર્મો વેદન કર્યા વિના શાંત પડતાં નથી. એટલે કે છૂટતાં નથી. "कडाण कम्माण ण मोक्ख अत्थि" એ વાત જ આ સૂત્રમાં કહી છે-"કૃતકર્મોનો મોક્ષ થતો નથી." એટલે કે જે કર્મો બાંધવામાં આવ્યાં છે તેનો ઉપભોગ કર્યા વિના તે કર્મોનો નાશ થતો નથી. બીજે સ્થાને પણુ એજ વાત કહી છે—

"ना भुक्तं क्षीयते कर्मं, कल्पकोटिशतैरपि ।
अवश्यमेव भोक्तव्यं, कृतं कर्मशुभाशुभम् ॥ १ ॥

સેંકડો કરોડ કલ્પકાળ વ્યતીત થવા છતાં પણુ ફલ ભોગવ્યા વિના કર્મનો નાશ થતો નથી. જીવે કરેલાં શુભ અને અશુભકર્મો (એટલે કે તે

"यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो गच्छति मातरम्।
एवमात्मकृतं कर्म, मानवः प्रतिपद्यते ॥ १ ॥" इति।

अतः कर्मणां भोगेन विनाशाय केवलिसमुद्घातकरणमपि शास्त्रप्रतिपादितं संगच्छते। 'से तेणट्ठेणं' तत् तेनार्थेन यतः उदयप्राप्तस्यैव कर्मणो वेदनं भवति, अतः 'एवं वुच्चइ' एवमुच्यते 'अत्थेगइयं वेएइ' अस्त्येककं वेदयति, 'अत्थे-

---

अवश्य ही भोगना पड़ता है। कर्ता को छोड़कर कभी भी कर्म अन्यत्र नहीं जाता। जैसे कहा है कि—

"यथा धेनु सहस्रेषु वत्सो गच्छति मातरम्।
एवमात्मकृतं कर्म, मानवः प्रतिपद्यते ॥ २ ॥"

हजारों गायों के बीच में भी बछड़ा अपनी माता के पास जाता है उसी प्रकार कर्त्ता मनुष्य के पास ही आत्मकृतकर्म जाता है, अर्थात् आत्मकृत-कर्म उसे अपना फल अवश्य देता है। केवली भगवान जो केवलिसमुद्घात करते हैं ऐसा करने का प्रयोजन यही होता है कि उसमें अवशिष्ट कर्मों की स्थिति को आयुकर्म की स्थिति के बराबर किया जाता है और जो कुछ भोग बाकी रहता है वह भोगकर उन कर्मोंको नष्ट कर दिया जाता है। इस तरह शास्त्रप्रतिपादित केवलिसमुद्घात भी भोग द्वारा कर्मों के विनाश के लिये ही किया जाता है। अतः यह निश्चित है कि बिना भोग कर्मों का नाश नहीं होता। भोगना यही कर्म की उदयावस्था है। इसी कारण ऐसा कहा

કર્મોનો વિપાક) જીવે અવશ્ય ભોગવવા જ પડે છે. કર્તાને છોડીને કર્મ કદી પણ અન્ય સ્થાને જતું નથી.

કહ્યું પણ છે કે—"यथा धेनुसहस्रेपु, वत्सो गच्छति मातरम्।
एवमात्मकृतं कर्म, मानवः प्रतिपद्यते ॥ २ ॥"

જેવી રીતે હજારો ગાયોના સમૂહમાં પણ વાછરડું તેની માતા પાસે જાય છે એવી જ રીતે કર્મ કરનાર મનુષ્યની પાસે જ આત્મકૃત કર્મ જાય છે. એટલે કે આત્મકૃતકર્મ તેને અવશ્ય પોતાનુ ફળ આપે છે. કેવલી ભગવાન જે કેવલી-સમુદ્દઘાત કરે છે તે કરવાનું પ્રયોજન એજ હોય છે કે એ સમુદ્દઘાતમાં બાકીના કર્મોની સ્થિતિને આયુકર્મની સ્થિતિ બરાબર કરવામાં આવે છે અને જેટલો ભોગ બાકી રહ્યો હોય છે તેટલો ભોગવીને તે કર્મોનો નાશ કરવામાં આવે છે. આ રીતે શાસ્ત્ર પ્રતિપાદિત કેવલીસમુદ્દઘાત પણ ભોગ દ્વારા કર્મનો વિનાશ કરવાને માટે જ કરાય છે, તેથી એ વાત નિશ્ચિત છે કે ભોગવ્યા વિના કર્મોનો નાશ થતો નથી. ભોગવવું એજ કર્મની ઉદયાવસ્થા છે. તે

गइयं नो वेएइ' अस्त्येकक्कं नो वेदयति, अयमेकजीवमाश्रित्य दण्डकः प्रोक्तः। 'एवं चउव्वीस दंडएणं जाव वेमाणिए" एवं चतुर्विंशतिदण्डकेन यावद्वैमानिकः एवम्=अनेन प्रकारेण = एकजीवाश्रयणेन चतुर्विंशतिदण्डकेन नैरयिकादारभ्य वैमानिकपर्यन्तं वाच्यम्। स चैवम्-" नेरइयाणं भंते सयंकडं" इत्यादि, एव-

गया है कि कोई एक आत्मा जिन कर्मों का बंध करता है वह उन सब कर्मोंको उसी समय नहीं भोगता किन्तु जो कर्म अपने अबाधाकाल के बाद उदय में प्राप्त होता है उसी एक कर्म को उस समय भोगता है। बाकी के कर्मों को भिन्न २ काल में अपने उदयानुसार भोगता रहता है। यहाँ जो ऐसा कहा है कि किसी एक कर्म को भोगता है और किसी-एक को नहीं भी भोगता है, उसका तात्पर्य यही है कि उस जीव ने एक समय में कर्म तो अनेक बांधे हैं पर उनमें से जो कर्म उदय में आएगा उसी कर्म को भोगेगा, उन सब बांधे हुए कर्म को उस समय में उदय में आये हुए उस कर्म के साथ नहीं भोगेगा। अतः किसी एक कर्म का भोग करता है और किसी एक कर्म का भोग नहीं भी करता है। यह दंडक एक जीव के आश्रय से कहा है। इसी प्रकार एक नैरयिक जीव का आश्रय करके नैरयिक संबंधी एक वचन वाला दंडक जानना चाहिये। इस तरह वैमानिक देवतक चौबीस दण्डक एक वचन वाले बना लेने चाहिये। यही बात "नेरइयाणं भंते! सयंकडं इत्यादि"

કારણે જ એવું કહ્યું છે કે કોઇક જીવ જે કર્મોનો બંધ બાંધે છે તે સમસ્ત કર્મો એજ સમયે ભોગવતો નથી પણ જે કર્મ તેના અબાધકાળ પછી ઉદયમાં આવ્યું હોય છે તે જ એક કર્મને તે સમયે ભોગવે છે બાકીના કર્મોને જુદા જુદા કાળે તેમના ઉદયાનુસાર ભોગવતો રહે છે. અહીં જે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે કોઇ એક કર્મને ભોગવે છે અને કોઇ એકને ભોગવતો નથી તે કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે-તે જીવે એક સમયમાં કર્મ તો અનેક બાંધેલ છે પણ તેમાંથી જે કર્મ ઉદયમાં આવી જાય છે એજ કર્મને જીવ ભોગવે છે, પણ ઉદયમાં આવેલા તે એક કર્મની સાથે સાથે જ બાંધેલાં બીજાં કર્મોને તે સમયે જ ભોગવશે નહીં. તેથી કોઇ એક કર્મનો ભોગ કરે છે અને કોઈ એક કર્મનો ભોગ કરતો નથી. આ દંડક એક જીવની અપેક્ષાએ કહેલ છે. એજ પ્રમાણે એક નારક જીવનો આશ્રય લઈને નૈરયિક સંબંધી એકવચનવાળું દંડક સમજવું આ રીતે વૈમાનિક દેવો સુધીના ચોવીસ દંડક એકવચનવાળાં બનાવી લેવાં જોઈએ. એજ વાત "नेरइयाणं भंते! सयंकडं इत्यादि" પદ દ્વારા બતાવવામાં

मेकत्वेन दण्डकः स्यात्। अथ बहुवचनमाश्रित्य जीवसूत्रमाह-'जीवा णं भंते' इत्यादि। 'जीवा णं भंते' जीवाः खलु हे भदन्त! 'सयंकडं दुक्खं वेदेंति' स्वयं कृतं दुःखं वेदयन्ति किम्? उत्तरमाह-'गोयमा! अत्थेगइयं वेदेंति अत्थेगइयं नो वेदेंति' हे गौतम! अस्त्येककं वेदयन्ति अस्त्येककं नो वेदयन्ति। अत्र कारणं पृच्छति-'से केणट्ठेणं?' तत्केनार्थेन-केन कारणेन पूर्वोक्तमुच्यते? भगवानाह-'गोयमा' हे गौतम! 'उदिण्णं वेदेंति नो अनुदिण्णं वेदेंति' उदीर्णं वेदयन्ति नो अनुदीर्णं वेदयन्ति, 'से तेणट्ठेणं' तत्तेनार्थेन=तेन-कारणेन पूर्वोक्तमुच्यते। तत्सर्वं सूत्रमेकवचनसूत्रवद् व्याख्येयम्। एवं अनेन प्रकारेण एकत्वबहुत्वाश्रयेण 'जाव वेमाणिया'-यावद् वैमानिकाः नैरयिकादारभ्य वैमानिक पर्यन्तं वाच्यम्। ननु-एकवचनप्रश्नेन योऽर्थोऽवगम्यते स एवार्थो बहुवचनप्रश्नेनापि ज्ञायते तदा बहुवचनप्रश्नः किमर्थः? इति चेन्न, अभिप्रायानवबोधात्,

---

पद से सूचित की गई है। अब बहुवचन को आश्रय करके "जीवाणं भंते!" इत्यादिसूत्र सूत्रकार कहते हैं-हे भदन्त! "जीवा णं सयंकडं दुक्खं वेदेंति" अनेक जीव स्वयंकृत दुःख कर्म का वेदन करते हैं? हां कितनेक जीव किसी एक कर्मका वेदन करते हैं और कितनेक जीव नहीं भी करते हैं। इसका क्या कारण है? तो इसका उत्तर प्रभुने यों दिया-कि जीव उदीर्ण कर्मका वेदन करते हैं और अनुदीर्ण कर्मका वेदन नहीं करते हैं। इस तरह से एक वचन और बहुवचन के आश्रय से नैरयिक जीवों से लेकर वैमानिक-देवों तक समझना चाहिये।

शंका-एक वचन संबंधी प्रश्नसे जो अर्थ ज्ञात होता है वही अर्थ-बहुवचन वाले प्रश्न से भी ज्ञात हो जाता है तब बहुवचनसंबंधी प्रश्न यहाँ किसलिये रखा गया है?

આવી છે. હવે બહુવચનનો આશ્રય લઇને "जीवाणं भंते!" ઇત્યાદિ સૂત્રોનું સૂત્રકાર કથન કરે છે-"जीवाणं भंते! सयंकडं दुक्खं वेदेंति" હે પૂજ્ય! અનેક જીવો સ્વયંકૃત દુઃખકર્મનું વેદન કરે છે કે નહીં? હા, કેટલાક જીવો કોઈ એક કર્મનું વેદન કરે છે અને કેટલાક જીવો તેનું વેદન નથી પણ કરતાં. તેનું કારણ બતાવવાનું કહેવામાં આવતાં ભગવાન મહાવીરે કહ્યું કે-તેઓ ઉદીર્ણ કર્મનું વેદન કરે છે, પણ અનુદીર્ણ કર્મનું વેદન કરતાં નથી. આ પ્રમાણે જ એકવચન અને બહુવચનનો આશ્રય લઈને વૈમાનિકદેવો સુધી સમજવું.

શંકા—એક વચનવાળા પ્રશ્નથી જે અર્થનો બોધ થાય છે એજ બોધ બહુવચનવાળા પ્રશ્નથી પણ થાય છે. તો બહુવચનયુક્ત પ્રશ્ન શા માટે અહીં મૂક્યો છે?

तथाहि कस्मिंश्चिदेकस्मिन् वस्तुनि योऽर्थो भवति तदपेक्षया बहुवचनघटितेऽर्थविशेषो ज्ञायते यथा एकजीवमाश्रित्य सम्यक्त्वमतिश्रुतावधिज्ञानानां स्थितिः षष्ठषष्ठिसागरोपमासाधिका कथिता तथाऽनेकजीवानाश्रित्य तेषामेव सम्यक्त्वमतिश्रुतावधिज्ञानानां स्थितिः सर्वाद्धा निरूपिता शास्त्रे अतः सम्यक्त्वादिभिरिवेहापि अर्थविशेषस्य संभवात्, अथवा–अत्यंताव्युत्पन्नमन्दमतीन् शिष्यानाश्रित्य बहुत्वविषयकः प्रश्नः संगच्छते एवेति। नरकादिव्यवहारे आयुषः प्राधान्यात् आयुराश्रित्य द्वौ दण्डकौ ब्रूते–'जीवे णं भंते' इत्यादि। 'जीवे णं भंते !'

उत्तर–ऐसा नहीं कहना चाहिये–क्योंकि इसमें अभिप्रायकी विशेषता है–जो तुम्हें ज्ञात नहीं। वह विशेषता इस प्रकारसे है–किसी एक वस्तुमें जो एक वचन घटित अर्थ होता है उसकी अपेक्षा बहुवचन घटित अर्थमें विशेषता जानी जाती है–जैसे एक जीवको आश्रित करके सम्यक्त्वकी, मतिज्ञानकी, श्रुतज्ञानकी और अवधिज्ञानकी स्थिति कुछ अधिक छासठ (६६) सागरोपमकी कही गई है और जब अनेक जीवोंको आश्रित करके इनकी स्थितिका विचार किया जाता है तो इन सम्यक्त्वादिकोंकी स्थिति शास्त्रमें सर्वाद्धा–सर्वकालकी कही गई है। इसलिये सम्यक्त्वादिकी तरह यहाँ पर भी एकवचन बहुवचनता की अपेक्षा से अर्थविशेष संभवित होता है इस दृष्टि से प्रश्न कर्त्ता का प्रश्न करना असंगत नहीं है। अथवा जो शिष्यजन अत्यन्त अव्युत्पन्नमतिवाले हैं उन्हें समझानेके लिये बहुवचनविषयक प्रश्न संगत ही है। नरकादि व्यवहार में आयु की प्रधानता होने से आयु को आश्रित करके "जीवेणं भंते !" इत्यादि दो

ઉત્તર—એવું ન કહેવું જોઇએ–કારણ કે તેમાં અભિપ્રાયની વિશેષતા છે. તેને તમે સમજ્યા જ નથી તે વિશેષતા આ પ્રમાણે છે–કોઇ એક વસ્તુમાં જે એક વચન ઘટિત અર્થ રહેલો હોય છે તેના કરતાં બહુવચન ઘટિત અર્થમાં વિશેષતા જણાય છે. જેમ કે જીવની અપેક્ષાએ સમ્યકત્વની મતિજ્ઞાનની, શ્રુતજ્ઞાનની અને અવધિજ્ઞાનની સ્થિતિ છાસઠ સાગરોપમ કરતાં પણ કાંઇક વધારે કહી છે. પણ જ્યારે અનેક જીવોની અપેક્ષાએ તે સ્થિતિનો વિચાર કરવામાં આવે છે ત્યારે તે સમ્યકત્વ આદિની સ્થિતિ શાસ્ત્રમાં સર્વાદ્ધા–સર્વકાળની કહી છે. તેથી સમ્યકત્વ આદિની જેમ અહીં પણ એકવચન અને બહુવચનની અપેક્ષાએ અર્થવિશેષતા સંભવે છે. આ દૃષ્ટિથી પ્રશ્ન કરનારનો પ્રશ્ન અસંગત નથી. અથવા–જે શિષ્યો અત્યંત અવ્યુત્પન્ન મતિવાળા છે,તેમને સમજાવવાને માટે પણ બહુવચન વિષયક પ્રશ્ન સંગત જ છે. નરકાદિ વ્યવહારમાં આયુની પ્રધાનતા હોવાથી આયુનો આશ્રય લઇને "जीवेणं भंते !"

हे भदन्त ! जीवः खलु स्वयं कृतं स्वात्मना बद्धमायुष्यं 'वेएइ' वेदयति किम् ? भगवान् उत्तरयति-'गोयमा' हे गौतम ! 'अत्थेगइयं' अस्त्येककमायुः 'वेएइ' वेदयति 'अत्थेगइयं' अस्त्येककमायुः 'नो वेएइ' नो वेदयति, यथा श्रेणिकः पुरा सप्तमनारकपृथिवीगमनयोग्यमायुर्दलिकं समुपार्जितम्, किन्तु कालान्तरे शुभपरिणामविशेषात्प्रथमपृथिवीगमनयोग्यमायुरबध्नात् ततस्तादृशायुः-कर्मापेक्षया कथ्यते पूर्वबद्धं कश्चिन्न वेदयति अनुदीर्णत्वात्तस्य। यदा-पुनर्यत्र गन्तव्यं विद्यते तदनुकूलायुषो बन्धनं कृतम्, उत्पत्तिरपि तत्रैव जाता तदा उदयप्राप्तं तादृशं कर्म

दण्डक सूत्रकारने कहे हैं। गौतमस्वामीने प्रश्न किया कि हे भदन्त! जीव अपने द्वारा बद्ध आयु का वेदन करता है क्या ? तब भगवान् ने उत्तर दिया कि हे गौतम ! कोइ एक जीव एक आयु का वेदन करता है और कोई एक जीव वेदन नहीं करता है। जैसे पहले श्रेणिक ने सप्तम नरक में गमनयोग्य आयुकर्म के दलिकों का उपार्जन कर लिया था अर्थात् सातवें नरकमें जाने योग्य कर्मदलिकों का संग्रहकरलिया था, किन्तु-बन्ध नहीं किया था, फिर कालान्तर में जब उसके विशेष शुभपरिणाम हुए तब उसने उनके प्रभाव से प्रथम नरक में गमन योग्य आयु कर्म का बंध कर लिया। इसलिये ऐसे आयु कर्म की अपेक्षा से ऐसा कहा जाता है कि कोई एक जीव पूर्वबद्ध आयुका वेदन नहीं करता है। क्योंकि वह अनुदीर्ण होता है। परन्तु जिस पर्यायमें जीवको जाना है उस पर्यायके योग्यआयुकर्मका बंध जीवने किया और वह वहाँ उत्पन्न भी हो गया, उस

ઇત્યાદિ બે દંડક સૂત્રકારે કહ્યાં છે. ગૌતમે પ્રશ્ન પૂછયો છે કે હે ભદન્ત ! જીવ પોતાની મારફત બંધાયેલા આયુનું વેદન કરે છે કે નહીં ? ત્યારે ભગવાને જવાબ આપ્યો કે હે ગૌતમ ! કોઇ એક જીવ એક આયુનું વેદન કરે છે અને કોઇ એક જીવ તેનું વેદન કરતો નથી. જેમ કે-પહેલા શ્રેણિક રાજાએ સાતમી નરકમાં જવા યોગ્ય આયુકર્મનાં દલિકોનું ઉપાર્જન કરી લીધું હતું. અર્થાત્ સાતમી નરકમાં જવા યોગ્ય કર્મ દલિકોનો સંગ્રહ કરી લીધો હતો પણ બંધ નહીં કર્યો હોવાથી ફરી કાળાન્તરે જ્યારે તેનાં પરિણામ વિશેષ શુભ થયાં ત્યારે તેના પ્રભાવથી તેણે પહેલી નરકમાં જવા યોગ્ય આયુકર્મનો બંધ બાંધ્યો. તેથી એવાં આયુકર્મની અપેક્ષાએ એવું કહેવામાં આવે છે કે કોઇ એક જીવ પૂર્વબદ્ધ આયુનું વેદન કરતો નથી, કારણ કે તે અનુદીર્ણ હોય છે. પરંતુ જે પર્યાયમાં જીવને જવાનું છે એ પર્યાયને યોગ્ય આયુકર્મનો બંધ જીવે કર્યો અને તે

अवश्यमेव वेदयति, तथैव तस्योदितत्वात् । 'जहा दुक्खेणं दो दंडगा' यथा दुःखेन द्वौ दण्डकौ यथा दुःखमधिकृत्य एकत्ववहुत्वाभ्यां द्वौ दण्डकौ कथितौ 'तहा आउएणंपि दो दंडगाएगत्तपुहत्तिया' तथा आयुष्केणापि द्वौ दण्डकौ एकत्व पृथक्त्वकौ आयुरधिकृत्य एकत्ववहुत्वाभ्यां द्वौ दण्डकौ विज्ञेयाविति भावः । एक जीवमाश्रित्य प्रथमोदण्डकः, अनेकजीवानाश्रित्य द्वितीयो दण्डक इति । 'एगत्तेणं' एकत्वेन=एकवचनमाश्रित्य 'जाव वेमाणिया' यावद् वैमानिकाः नैरयिकादारभ्य वैमानिकपर्यन्तं चतुर्विंशति दण्डका विज्ञेयाः । 'पुहत्तेण वि तहेव' पृथक्त्वेनापि तथैव पृथक्त्वं वहुत्वमिति बहुवचनेनापि तथैव=पूर्वोक्तप्रकारेणैव व्याख्येयम्॥सू०१॥

समय उदयप्राप्त उस आयुकर्मका वह वेदन अवश्य ही करता है, क्योंकि वह उस रूप से उदय में आरहा है । "जहा दुक्खेणं दो दंडगा" जिस प्रकार दुःख अर्थात् कर्म को लेकर एकवचन और बहुवचन की अपेक्षा से दो दण्डक कहे गये हैं-"तहा आउएणंपि दो दंडगा एगत्तपुहत्तिया" उसी प्रकार से आयुकर्म को लेकर भी एक वचन और बहुवचन की अपेक्षा से दो दण्डक जानना चाहिये । एक जीव की अपेक्षा प्रथमदण्डक, और अनेक जीव अपेक्षा द्वितीय दण्डक है । "एगत्तेणं जाव वेमाणिया, पुहुत्तेणं वि तहेव" एकवचन को आश्रित करके यावत् वैमानिक तक अर्थात् नारक से लेकर वैमानिक पर्यन्त चौबीस दण्डक जानना चाहिये, इसी तरह से बहुवचन को आश्रित करके नारक से लेकर वैमानिक तक चौबीस दण्डक समझना चाहिये ॥सू०१॥

ત્યાં ઉત્પન્ન પણ થઈ ગયો, ત્યારે ઉદય પ્રાપ્ત તે આયુકર્મનું તે જીવ અવશ્ય વેદન કરે છે, કારણ કે તે રૂપે તે આયુકર્મ ઉદયમાં આવી રહ્યુ હોય છે. "जहा दुक्खेणं दो दंडगा" જેવી રીતે દુઃખકર્મની અપેક્ષાએ એકવચન અને બહુવચનનો આશ્રય કરીને બે દંડક કહ્યાં છે. "तहा आउएणंपि दो दंडगा एगत्त पुहत्तिया" એજ પ્રમાણે આયુકર્મની અપેક્ષાએ એકવચન અને બહુવચનનો આશ્રય કરીને બે દંડક સમજવા જોઈએ. એક જીવની અપેક્ષાએ પ્રથમ દંડક અને અનેક જીવોની અપેક્ષાએ બીજો દંડક છે. "एगत्तेणं जाव वेमाणिया, पुहत्तेणं वि तहेव" એકવચનની અપેક્ષાએ નારકથી લઈને વૈમાનિક સુધી ચોવીસ દંડક સમજવા, એજ પ્રમાણે બહુવચનની અપેક્ષાએ નારકથી લઈને વૈમાનિક સુધી ચોવીસ દંડક સમજવા જોઈએ, ॥ સૂ૦ ૧ ॥

अथ नैरयिकनिरूपणम्—

अथाहारादिद्वारेण चतुर्विंशति दण्डकान् निरूपयन्नाह—'नेरइया णं भंते' इत्यादि ।

मूलम्—नेरइयाणं भंते! सव्वे समाहारा, सव्वे समसरीरा, सव्वे समुस्सासनीसासा, गोयमा! नो इणट्ठे समट्ठे, से केणट्ठेणं भंते एवं वुच्चइ, नेरइया नो सव्वे समाहारा नो सव्वे समसरीरा, नो सव्वे समुस्सासनीसासा। गोयमा! नेरइया दुविहा पन्नत्ता तं जहा—महासरीरा य अप्पसरीरा य, तत्थ णं जे ते महासरीरा ते णं बहुतराए पोग्गले आहारेंति, बहुतराए पोग्गले परिणामेंति बहु-बहुतराए पोग्गले उस्ससंति बहुतराए पोग्गले नीससंति, अभिक्खणं आहारेंति, अभिक्खणं परिणामेंति, अभिक्खणं उस्ससंति, अभिक्खणं नीससंति। तत्थणं जे ते अप्पसरीरा ते णं अप्पतराए पोग्गले आहारेंति, अप्पतराए पोग्गले परि-णामेंति, अप्पतराए पोग्गले उस्ससंति, अप्पतराए पोग्गले नीससंति, आहच्च आहारेंति आहच्च परिणामेंति, आहच्च उस्स-संति, आहच्च नीससंति, से तेणट्ठेणं गोयमा! एवं वुच्चइ, नेरइया नो सव्वे समाहारा, नो सव्वे समसरीरा, नो सव्वे समुस्सासनीसासा ॥ सू० २ ॥

छाया—नैरयिकाः खलु भदन्त! सर्वे समाहाराः सर्वे समशरीराः सर्वे समो-च्छ्वासनिःश्वासाः, गौतम! नायमर्थः समर्थः। तत्केनार्थेन भदन्त! एवमुच्यते,

---

अब सूत्रकार आहारादि द्वारा चौवीसदण्डक की प्ररूपणा करते हुए "नेरइयाणं भंते" इत्यादि सूत्र कहते हैं–'नेरइयाणं भंते! सव्वे समाहारा' इत्यादि।

(भंते) हे भदन्त! (सव्वे नेरइया) समस्त नारकीयजीव

હવે સૂત્રકાર આહારાદિ વડે ચોવીસ દંડકની પ્રરૂપણા કરતાં "नेरइयाणं भंते" ઇત્યાદિ સૂત્ર કહે છે—

"नेरइयाणं भंते! सव्वे समाहारा" ઇત્યાદિ ।

(भंते!) હે પૂજ્ય! (सव्वे नेरइया समाहारा?) શું સમસ્તનારક જીવો

नैरयिकाः नो सर्वे समाहाराः नो सर्वे समशरीराः नो सर्वे-समोच्छ्वासनिःश्वासाः गौतम ! नैरयिकाः द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-महाशरीराश्च, अल्पशरीराश्च, तत्र ये ते महाशरीरास्ते खलु बहुतरान् पुद्गलानाहरन्ति, बहुतरान् पुद्गलान् परिणमयन्ति, बहुतरान् पुद्गलानुच्छ्वसन्ति, बहुतरान् पुद्गलान् निःश्वसन्ति, अभी-

---

(समाहारा) समान आहार वाले होते हैं क्या? (सव्वे समसरीरा-समस्त नारकीय जीव समान शरीर वाले होते हैं क्या? (सव्वे समुस्सास नीसासा) समस्त नारक जीव समान उच्छ्वासनिःश्वास वाले होते हैं क्या? (गोयमा! नो इणट्ठे समट्ठे) हे गौतम! यह अर्थ ठीक नहीं है अर्थात् यह बात ठीक नहीं है। (से केणट्ठेणं भंतेएवं वुचइ?) हे भदन्त! आप ऐसा किस कारण सेकहते हैं कि (नेरइया नो सव्वे समाहारा, नो सव्वे समसरीरा, लो सव्वे समुस्सासनीसासा) समस्त नारकीय जीव समान आहार वाले, समान शरीर वाले और समान उच्छ्वास निःश्वासवाले नहीं होते हैं? (गोयमा!) हे गौतम! (नेरइया दुविहा पण्णत्ता) नारक जीव दो प्रकार के होते हैं (तं जहा) वे दो प्रकार ये हैं-(महासरीरा य अप्पसरीरा य) एक महाशरीर वाले और दूसरे अल्पशरीर वाले। (तत्थणं) इनमें (जे) जो (महासरीरा) बड़े भारी शरीरवाले नारकीयजीव हैं (ते णं) वे (बहुतराए पोग्गले आहारेंति) बहुसंख्यक पुद्गलोंका आहार करते हैं और(बहुतराए पोग्गले परिणामेंति) बहुसंख्यकपुद्गलों को अपने शरीररूपमें परिणमाते हैं। (बहुतराए पो-

---

સમાન આહારવાળા હોય છે? (सव्वे समसरीरा) શું સમસ્ત નારક જીવો સમાન શરીરવાળા હોય છે? (सव्वे समुस्सास नीसासा) શું સમસ્ત નારક-જીવો સમાન ઉચ્છ્વાસ-નિઃશ્વાસવાળાં હોય છે? (गोयमा! नो इणट्ठे समट्ठे) હે ગૌતમ! આ અર્થ બરાબર નથી (से केणट्ठेणं भंते! एवं वुचइ) હે ભદન્ત! આપ શા કારણે એવું કહો છો કે (नेरइया नो सव्वे समाहारा, नो सव्वे समसरीरा, नो सव्वे समुस्सास नीसासा?) સમસ્ત નારકજીવો સમાન આહારવાળાં, સમાન શરીરવાળાં અને સમાન ઉચ્છ્વાસનિઃશ્વાસવાળાં હોતાં નથી? (गोयमा!) હે ગૌતમ! (नेरइया दुविहा पण्णत्ता) નારક જીવો બે પ્રકારના હોય છે. (तं जहा) તે આ પ્રમાણે છે-(महासरीरा य अप्पसरीरा य) એક મહાશરીરવાળાં અને બીજા અલ્પ શરીરવાળાં. (तत्थणं) એમાં (जे) જે (महासरीरे) ઘણાં ભારે શરીરવાળાં નારક જીવો છે. (तेणं) તેઓ (बहुतराए पोग्गले आहारेंति) ઘણી મોટી સંખ્યામાં પુદ્ગલોનો આહાર કરે છે, (बहुतराए पोग्गले परिणामेंति) અને બહુસંખ્યક પુદ્ગલોને

क्ष्णमाहरन्ति, अभीक्ष्णं परिणमयन्ति, अभीक्ष्णमुच्छ्वसन्ति, अभीक्ष्णं निःश्वसन्ति, तत्र ये तेऽल्पशरीरास्तेऽल्पतरान् पुद्गलानाहरन्ति, अल्पतरान् पुद्गलान् परिणमयन्ति, अल्पतरान् पुद्गलानुच्छ्वसन्ति, अल्पतरान् पुद्गलान् निःश्वसन्ति, आहत्याहरन्ति, आहत्यपरिणमयन्ति, आहत्योच्छ्वसन्ति, आहत्यनिःश्वसन्ति, तत्तेना-

ग्गले उस्ससंति) बहुसंख्यकपुद्गलों को उच्छ्वासरूप से ग्रहण करते हैं। (बहुतराए पोग्गले नीससंति) बहुसंख्यक पुद्गलोंको निःश्वासरूप से छोड़ते हैं। (अभिक्खणं आहारेंति) बारंबार आहार करते हैं। (अभिक्खणं परिणामेंति) बारंबार परिणमाते हैं। (अभिक्खणं उस्ससंति, अभिक्खणं नीससंति) बारंबार उच्छ्वास लेते हैं, बारंवार निःश्वास छोड़ते हैं, (तत्थणं जे ते अप्पसरीरा) तथा जो अल्पशरीरवाले नारक जीव हैं (ते णं अप्पतराए पोग्गले आहारेंति) वे अल्पतर पुद्गलों का आहार करते हैं। (अप्पतराए पोग्गले परिणामेंति) अल्पतर पुद्गलोंको परिणमाते हैं। (अप्पतराए पोग्गले उस्ससंति) अल्पतर पुद्गलों को श्वासरूप से ग्रहण करते हैं। (अप्पतराए पोग्गले नीससंति) अल्पतर पुद्गलों को निःश्वासरूप से छोड़ते हैं। (आहच्च आहारेंति) कदाचित् आहार करते हैं। (आहच्च परिणामेंति) कदाचित् परिणमाते हैं। (आहच्च उस्ससंति) कदाचित् श्वास लेते हैं। (आहच्च नीससंति) कदाचित् निःश्वास लेते हैं। (से तेणट्ठेणं-गोयमा ! एवं वुच्चइ-नेरइया नो सव्वे समाहारा, नो सव्वे समसरीरा नो सव्वे समुस्सास-निस्सासा)

પોતાના શરીરરૂપે પરિણમાવે છે, (बहुतराए पोग्गले उस्ससंति) બહુસંખ્યક પુદ્ગલોને ઉચ્છ્વાસરૂપે ગ્રહણ કરે છે, (बहुतराए पोग्गले नीससंति) બહુસંખ્યક પુદ્ગલોને નિઃશ્વાસરૂપે છોડે છે, (अभिक्खणं आहारेंति) વારંવાર આહાર કરે છે, (अभिक्खणं परिणामेंति) વારંવાર પરિણમાવે છે, (अभिक्खणं उसस्संति, अभिक्खणं नीससंति) વારંવાર ઉચ્છ્વાસ લે છે, અને વારંવાર નિઃશ્વાસ છોડે છે. (तत्थणं जे ते अप्पसरीरा) તથા જે અલ્પશરીરવાળાં નારક જીવો છે (तेणं अप्पतराए पोग्गले आहारेंति) તેઓ અલ્પતર પુદ્ગલોનો આહાર કરે છે, (अप्पतराए पोग्गले परिणामेंति) અલ્પતર પુદ્ગલોનું પોતાના શરીરરૂપે પરિણમન કરે છે, (अप्पतराए पोग्गले उसस्संति) અલ્પતર પુદ્ગલોને શ્વાસરૂપે ગ્રહણ કરે છે, (अप्पतराए पोग्गले नीससंति) અલ્પતર પુદ્ગલોને નિઃશ્વાસરૂપે છોડે છે. (आहच्च आहारेंति) ક્યારેક આહાર કરે છે, (आहच्च परिणामेति) ક્યારેક પરિણમાવે છે, (आहच्च उससंति) ક્યારેક શ્વાસ લે છે, અને (आहच्च नीससंति) ક્યારેક નિઃશ્વાસ લે છે. (से तेणट्ठेणं गोयमा ! एवं वुचइ-नेरइया नो सव्वे समाहारा, नो सव्वे समसरीरा, नो सव्वे समुस्सास निसासा) તે કારણે હે ગૌતમ !

र्थेन गौतम ! एवमुच्यते नैरयिकाः नो सर्वे समाहाराः नो सर्वे समशरीराः, नो सर्वे समोच्छ्वास निःश्वासाः ॥ सू० २ ॥

टीका—'नेरइयाणं भंते ' नैरयिकाः खलु भदन्त ! किम् 'सव्वे समाहारा' सर्वे समाहाराः=तुल्याहारवन्तः,'सव्वे समसरीरा, सर्वे समशरीराः=समानावगाहनावन्तः, 'सव्वे समुस्सासनीसासा ' सर्वे समोच्छ्वासनिःश्वासाः=समानश्वासोच्छ्वासवन्तः ? उत्तरमाह—' गोयमा ' हे गौतम ! ' नो इणट्ठे समट्ठे ' नायमर्थः समर्थः नो सर्वे समाहाराः, नो सर्वे समशरीराः नो सर्वेसमोच्छ्वासनिःश्वासा इत्युत्तरम् । ' से केणट्ठेणं भंते ' तत्केनार्थेन=केन कारणेन हे भदन्त ! ' एवं वुच्चइ ' एवमुच्यते=एवं कथ्यते यत् ' नेरइया—नो सव्वेसमाहारा ' नैरयिका नो सर्वे समाहाराः, ' नो सव्वे समसरीरा ' नो सर्वे समशरीराः ' नो सव्वे समुस्सासनीसासा' नो सर्वे समुच्छ्वासनिःश्वासाः ? इति । उत्तरमाह—' गोयमा ' हे गौतम ! ' नेरइया दुविहा पण्णत्ता ' नैरयिकाः द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, ' तंजहा ' तद्यथा—ते

इस कारण हे गौतम ! मैं ऐसा कहता हूँ कि समस्त नारक जीव न समान आहारवाले होते हैं, न सब नारक जीव समान शरीरवाले होते हैं, और न सब नारक जीव समान श्वासोच्छ्वासवाले होते हैं।

टीकार्थ—इस सूत्र से सूत्रकार आहार आदि द्वारा चौबीस दण्डक का निरूपण करने के निमित्त क्रमप्राप्त नारक जीवों का निरूपण कर रहे हैं। सर्वप्रथम गौतम स्वामीने यहाँ ऐसा प्रश्न किया कि—हे भदन्त! समस्त नारक जीव क्या सब तुल्य आहारवाले होते हैं ? तुल्य अवगाहनावाले होते हैं ? तुल्य उच्छ्वास निःश्वासवाले होते हैं ? तब इस प्रश्न का उत्तर प्रभुने यों दिया कि हे गौतम ! समस्त नारकजीव ऐसे नहीं होते हैं। क्योंकि नारकजीवों के दो भेद कहे गये हैं। एक वे

હું એવું કહું છું કે સમસ્ત નારક જીવો સમાન આહારવાળાં હોતાં નથી. સમસ્ત નારક જીવો સમાન શરીરવાળાં હોતાં નથી અને સમસ્ત નારક જીવો સમાન શ્વાસોચ્છ્વાસવાળાં હોતા નથી.

ટીકાર્થ—આ સૂત્ર દ્વારા સૂત્રકાર આહારાદિ દ્વારા ચોવીસ દંડકનું નિરૂપણ કરવાને માટે ક્રમ પ્રાપ્ત નારક જીવોનું નિરૂપણ કરી રહ્યા છે— ગૌતમસ્વામીએ સૌથી પહેલો પ્રશ્ન એ પૂછ્યો કે હે ભદન્ત ! સમસ્ત નારક જીવો શું સમાન આહારવાળાં હોય છે ? સમાન અવગાહનાવાળાં હોય છે ? અને શું સમાન ઉચ્છ્વાસ નિઃશ્વાસવાળાં હોય છે ? તે પ્રશ્નનો મહાવીર પ્રભુએ એવો જવાબ આપ્યો કે હે ગૌતમ ! સમસ્ત નારક જીવો એવાં હોતાં નથી, કારણ કે, નારક જીવોના બે પ્રકાર કહ્યા છે. (૧) જેમના શરીર ઘણાં જ

यथा-'महासरीरा य अप्पसरीरा य' महाशरीराश्च अल्पशरीराश्च। महत्-बृहत् शरीरं येषां ते महाशरीराः, अल्पम्=उच्छ्रायापेक्षया लघुशरीरं येषां तेऽल्पशरीराः। अल्पत्वं महत्त्वं चाऽपेक्षाजनितं भवति तत्राऽल्पत्वं जघन्यावगाहनामधिकृत्यं भवति, सा च नैरयिकाणां अङ्गुलस्यासंख्येयभागमात्रा, महत्त्वं चोत्कृष्टावगाहनामधिकृत्य भवति, सा च पञ्चधनुः शत परिमिता। एतदुभयमपि परिमाणं भवधारणीय-शरीरापेक्षयाऽवसेयम्। उत्तरवैक्रियापेक्षया तु जघन्यमल्पत्वमङ्गुलसंख्यातभाग-मात्रम्, उत्कृष्टं तु धनुः सहस्रमानमिति। ननु प्रश्ने प्रथममाहारविषया पृच्छा

कि जिनका शरीर बहुत बड़ा होता है, और दूसरे वे कि जिनका शरीर छोटा होता है। यहाँ शरीर का छोटापन और अल्पपन ये आपेक्षासे है। इनमें अल्पत्व जघन्य अवगाहना की अपेक्षा से है। नारकजीवों की जघन्य अवगाहना अंगुल के असंख्यातवें भाग होती है। उत्कृष्ट अवगाहना की अपेक्षा महत्त्व-मोटापन है। नारक जीवों की अवगाहना ५०० धनुष की होती है। यह दोनों प्रकार का परिमाण भवधारणीय शरीर की अपेक्षा से जानना चाहिये। उत्तर वैक्रियशरीर की अपेक्षा से जघन्यअल्पत्व अंगुल के संख्यातवें भाग प्रमाण है। तथा महत्त्व एक हजार धनुष प्रमाण है। मरण पर्यन्त शरीर का साथ रहना यह भव-धारणीय शब्द का अर्थ है। तथा इच्छापूर्वक शरीर का छोटामोटा करना यह उत्तर वैक्रिय शब्दका अर्थ है। यहाँपर शरीरविषयक अल्पत्व और महत्त्व की जो यह बात कही गई है उससे नारक जीव क्या समान शरीरवाले होते हैं इस प्रश्न का उत्तर दिया गया जानना चाहिये।

મોટાં હોય છે એવાં નારક જીવો અને (૨) નાનાં શરીરવાળાં નારક જીવો. અહીં શરીરનું મોટાપણું અને નાનાપણું, એ બંને આપેક્ષિક છે. તેમાંનું અલ્પપણું જઘન્ય અવગાહની અપેક્ષાએ છે. નારક જીવોની જઘન્ય (ઓછામાં ઓછી) અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણુ હોય છે. ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાની અપેક્ષાએ મહત્વ-મોટાપણું છે. નારક જીવોની ઉત્કૃષ્ટ (વધારેમાં વધારે) અવગાહના ૫૦૦ (પાંચ સો) ધનુષપ્રમાણુ હોય છે. આ બન્ને પ્રકારના પરિણામો ભવધારણીય શરીરની અપેક્ષાએ સમજવા જોઈએ. ઉત્તર વૈક્રિય શરીરની અપેક્ષાએ જઘન્ય (ઓછામાં ઓછુ) અલ્પત્વ અંગુલના સંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણુ સમજવું, અને મહત્ત્વ (મોટાપણું) એક હજાર ધનુષ પ્રમાણુ સમજવું. મરણુ સુધી સાથે રહેનારૂં જે શરીર તેને ભવધારણીય શરીર કહે છે. અને ઇચ્છા પૂર્વક શરીરને નાનું મોટું કરવું તે ઉત્તરવૈક્રિય શબ્દનો અર્થ છે. અહીં શરીરના અલ્પત્વ અને મહત્વની જે વાત કરવામાં આવી છે એ વાત દ્વારા "નારક જીવો સમાન શરીરવાળાં હોય છે કે નહીં" એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવામાં આવ્યો છે.

पश्चात् शरीरविषया, उत्तरे तु पूर्वं शरीरविषयमुत्तरमुक्तं पश्चादाहारादेरिति किमत्र कारणम् ? तत्राह–शरीरवैषम्याभिधाने हि आहारश्वासोच्छ्वासयोर्वैषम्यं सुखेन ज्ञायत इत्यतः प्रथमं शरीरप्रश्नस्योत्तरप्रदानं युक्तमेवेति । अथाहारोच्छ्वास प्रश्नयोरुत्तरमाह—' तत्थ णं जे ते ' तत्र खलु ये ते ' महासरीरा ' महाशरीराः सन्ति, ' तेणं ' ते खलु ' बहुतराए–पोग्गले ' बहुतरान् पुद्गलान्=बहुसंख्यकान्

शंका—सूत्रमें सबसे पहले प्रश्नरूपमें आहारविषयक प्रश्न रखा गया है, और यहाँ उत्तरमें पहले शरीर का अल्पत्वमहत्त्व प्रकट कर उत्तर दिया गया है। आहार के सम्बन्ध में पहले जैसा प्रश्न किया गया है उसका पीछे उत्तर दिया गया है, पहले उत्तर नहीं दिया गया है। सो इस प्रकार का क्रमभङ्ग क्यों किया गया है ?।

उत्तर—प्रथम शरीरविषयक विषमता कहकर जो बाद में आहार सम्बन्धी प्रश्नका उत्तर दिया गया है उसका कारण यह है कि जब तक शरीर की विषमता नहीं कही जावेगी तब तक आहार सम्बन्धी एवं श्वासोच्छ्वास सम्बन्धी विषमता सुखपूर्वक जाननेमें नहीं आ सकती। अतः यह विषमता सुखपूर्वक जानी जा सके इस अभिप्राय से ऐसा किया गया है। इसलिये पहले शरीरविषयक प्रश्नका उत्तर देना युक्तियुक्त ही है। आहार और श्वासोच्छ्वास के विषय में गौतमस्वामी ने जो प्रश्न किया एवं उसके विषयमें प्रभुने जो उत्तर दिया वह इस प्रकारसे है कि–जो महा शरीरवाले नारकजीव हैं वे अल्पशरीरवाले नारकजीवों

શંકા : સૂત્રમાં સૌથી પહેલો આહાર વિષેનો પ્રશ્ન મૂકયો છે. અને અહીં જવાબમાં શરીરનું અલ્પત્વ મહત્ત્વ પહેલાં બતાવવામાં આવ્યું છે. આહારના વિષયમાં જે પહેલો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો છે તેનો ઉત્તર પાછળ આપવામાં આવ્યો છે, આગળ આપવામાં આવ્યો નથી. તો આ પ્રમાણે ઉલટો ક્રમ શા માટે લેવામાં આવ્યો છે ?

ઉત્તર : પહેલાં શરીરની વિષમતાનું કથન કરીને ત્યાર બાદ આહાર વિષેના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાનું કારણ એ છે કે–જ્યાં સુધી શરીરની વિષમતા બતાવવામાં ન આવે ત્યાં સુધી આહારની તથા શ્વાસોચ્છ્વાસની વિષમતા સરળતાથી સમજી શકાય નહીં. એ વિષમતા સરળતાપૂર્વક સમજી શકાય તે હેતુથી એવું કર્યું છે. તેથી પહેલાં શરીર વિષયક પ્રશ્નનો ઉત્તર દેવો એ વાત યુક્તિયુક્ત જ લાગે છે. આહાર અને શ્વાસોચ્છ્વાસના વિષયમાં ગૌતમ સ્વામીએ જે પ્રશ્ન પૂછયો તેના જવાબમાં પ્રભુએ કહ્યુ કે " મોટાં શરીરવાળાં નારકો અલ્પ શરીરવાળાં નારકો કરતાં " बहुतराए पोग्गले आहारेंति "

पुद्गलान् 'आहारेंति' आहरन्ति=आहारतया गृह्णन्ति महाशरीरत्वात्, दृश्यते हि लोके महाकायो महाशी, अल्पकायोऽल्पाशी हस्तिशशकवत्। बाहुल्यापेक्षमिदं वाक्यम्, अन्यथा कश्चित् महाकायोऽल्पमश्नाति, अल्पकायो बहुभुङ्क्ते तथाविध मनुष्यवत्, किन्तु इह नैवं बाहुल्यपक्षस्यैवाङ्गीकाराद्। ते च नैरयिका उपपातादि

की अपेक्षा "बहुतराए पोग्गले आहारेंति" बहुसंख्यक पुद्गलों को आहारूप से ग्रहण करते हैं। क्योंकि वे महाशरीरवाले हैं। लोक में भी प्रायः ऐसी ही बात देखी जाती है कि जिन का शरीर बड़ा होता है वे महाशी–बहुत अधिक भोजन करनेवाले होते हैं। और जिनका शरीर अल्प होता है वे अल्पाशी–अल्पभोजन करनेवाले होते हैं। जैसे–हस्ति और खरगोश। यह वाक्य बाहुल्य की अपेक्षा से कहा गया जानना चाहिये, नहीं तो ऐसा भी होता है कि जो महाकाय होता है वह अल्पाशी होता है और जो अल्पकाय होता है वह महाशी होता है। उदाहरणके रूपमें जैसे तथा प्रकारके मनुष्य। परन्तु यहाँ जो ऐसा कहा गया है वह बाहुल्यपक्षका आश्रय ले कर ही कहा गया है। तात्पर्य कहने का यह है कि तथाविध मनुष्य की तरह कोई मोटे शरीरवाला थोड़ा भोजन करता है और कोई छोटे शरीरवाला ज्यादा भोजन करता है। इसलिये शरीरका मोटापन और छोटापन आहारकी अधिकता और न्यूनता के प्रति नियमरूप से कारण नहीं पड़ता है–परन्तु फिर भी

બહુસંખ્યક પુદ્‌ગલોને આહારરૂપે ગ્રહણ કરે છે. તેઓ મહાશરીરવાળાં હોવાથી એવું બને છે. લોકમાં પણ સામાન્ય રીતે એવું જોવામાં આવે છે કે જેમનું શરીર મોટું હોય છે તેઓ 'महाशी' વધારે ભોજન કરનારા હોય છે અને જેમનું શરીર નાનું હોય છે તેઓ 'अल्पाशी' ઓછું ખાનારા હોય છે. જેમકે હાથી અને સસલું.

આ કથન બાહુલ્યની અપેક્ષાએ કરવામાં આવ્યું છે. નહીં તો એવું પણ બને છે કે જે મહાકાય હોય છે તે ઓછું ખાનાર હોય છે અને જે અલ્પકાય હોય છે તે વધારે ખાનાર હોય છે. ઉદાહરણ રૂપે એ પ્રકારના માણસો બતાવી શકાય છે. પણ અહીં જે આહારવિષયક કથન છે તે બાહુલ્યની અપેક્ષાએ કરવામાં આવ્યું છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે કોઈ જાડા શરીરવાળો માણસ થોડો આહાર લે છે અને નાના શરીરવાળો માણસ વધારે આહાર લે છે, એવું પણ જોવા મળે છે. તેથી શરીરના મોટાપણા કે અલ્પપણાને આહારની અધિકતા કે ન્યૂનતાના કારણરૂપ કે નિયમ રૂપે ગણી શકાય નહીં, પણ મોટે ભાગે એવું જ બને છે.

सद्वेद्यानुभवसमयादन्यत्र समये असद्वेद्यस्यैकान्तत उदयवर्त्तित्वेन यथा यथा महाशरीरास्तथा तथा महादुःखाः, तीव्राहाराभिलाषिणश्च भवन्तीति । 'वहुतराए पोग्गले' वहुतरान् पुद्गलान् 'परिणामेंति' परिणमयन्ति। यतो वहुतरान् पुद्गलान् आहरन्ति ततः परिणामोऽपि वहुतरपुद्गलानां भवति, परिणामस्याहार पुद्गलानुसारित्वात्, अपृष्टोऽप्याहारपरिणामः आहारस्य कार्यं परिणामः इति कृत्वोक्तः, आहा-

अधिकांशरूप में ऐसा देखा जाता है। इसी अधिकांश रूपता को लेकर यहाँ ऐसा कथन किया गया है कि मोटे शरीरवाले नारकीयजीव अधिक आहार करते हैं और अल्प शरीरवाले नारकीय जीव अल्प आहार करते हैं। यहाँ ऐसा नहीं समझना चाहिये कि तथाविध मनुष्यों की तरह अल्प शरीरवाले नारकीयजीव बहुत आहार करते हैं और मोटे शरीरवाले थोड़ा आहार करते हैं। तथा–वे नारकीय जीव उपपातादि सद्वेद्यके अनुभवन समय को छोड़ कर बाकी के समय में असातावेदनीय कर्म के ही उदयवशवर्ती होते हैं अतः जैसे–जैसे ये मोटे शरीरवाले होते हैं उसी तरह से महादुःख का अनुभव करते हैं, और आहार में तीव्र अभिलाषावाले होते हैं। "बहुतराए पोग्गले परिणामेंति" क्योंकि ये बहुसंख्यक पुद्गलों को आहाररूप से ग्रहण करते हैं। इसी कारण उन आहाररूपसे गृहीत हुए पुद्गलोंका परिणाम भी बहुतर होता है। क्योंकि वह परिणाम आहार पुद्गलों के अनुसार ही तो होगा। यद्यपि शंकाकारने आहारपरिणाम के विषय में प्रश्न नहीं किया है फिर भी परि-

અધિકાંશને આ નિયમ લાગુ પડતો હોવાથી એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે મહાશરીરી નારક જીવો વધારે આહાર કરે છે અને અલ્પશરીરી નારક જીવો ઓછો આહાર કરે છે. અહીં એવું સમજવું જોઈએ નહીં કે કેટલાક મહાશરીરી મનુષ્યોની જેમ મહાશરીરી નારકો ઓછો આહાર લે છે અને અલ્પશરીરી મનુષ્યોની જેમ અલ્પશરીરી નારકો વધારે આહાર લે છે તથા તે નારક જીવો ઉપપાતાદિ સવેદ્યના અનુભવ સમયને છોડીને બાકીના સમયે અસાતાવેદનીય કર્મને ઉદયાધીન હોય છે. તેથી જેમ જેમ તેઓ મહાશરીરવાળાં બનતાં જાય છે તેમ તેમ મહાદુઃખનો અનુભવ કરે છે અને આહારની તીવ્ર અભિલાષાવાળાં બને છે.

"वहुतराए पोग्गले परिणामेंति" તેઓ વધારે પુદ્‌ગલોને આહારરૂપે ગ્રહણ કરે છે તેથી આહાર રૂપે ગ્રહણ કરાયેલાં તે પુદ્‌ગલોનું પરિણમન પણ વધારે પ્રમાણમાં થાય છે. કારણ કે આહારરૂપે ગ્રહણ કરાયેલાં પુદ્‌ગલોના પ્રમાણે જ તે પરિણમન થાય છે, જો કે શંકાકારે આહાર પરિણામના વિષ-

रकथने तत्परिणामस्याप्यवश्यंकथनीयत्वात्। 'वहुतराए पोग्गले' वहुतरान् पुद्गलान् 'उस्ससंति' उच्छ्वसन्ति=उच्छ्वासतया गृह्णन्ति 'बहुतराए पोग्गले' बहुतरान्-पुद्गलान् 'नीससंति' निःश्वसन्ति-निःश्वासतया परिमुञ्चन्ति, महाशरीरा हि महोच्छ्वासनिःश्वासवन्तो भवन्ति। दुःखिता अपि तादृशा एव। नैरयिकाश्च दुःखिता इति वहुतरान् पुद्गलान् उच्छ्वसन्ति निःश्वसन्तीति। आहारस्य कालकृतं वैषम्यं दर्शयति—'अभिक्खणं आहारेंति' अभीक्ष्णमाहरन्ति, पौनः पुन्येनाहारं गृह्णन्ति, ये ये यथा यथा तारतम्येन महाशरीरास्तथा तथा तत्तदपेक्षया शीघ्रशीघ्रतरादिरूपेणाहारग्रहणं-कुर्वन्तीत्यर्थः। 'अभिक्खणं ऊससंति

णाम आहार का कार्य है इस ख्याल से वह यहाँ कहा गया है। क्योंकि आहार के कथन में आहार का परिणाम अवश्य कथनीय होता है। "बहुतराए पोग्गले उस्ससंति" बहुतर पुद्गलोंको वे महाकायवाले नारकजीव उच्छ्वासरूपमें परिणमाते हैं। "बहुतराए पोग्गले नीससंति" बहुतर पुद्गलों को वे निःश्वास रूपसे बाहर निकालते हैं। जो महाशरीर वाले होते हैं, वे महाउच्छ्वास और निःश्वासवाले होते हैं। तथा जो दुःखित जन हुआ करते हैं, वे भी ऐसे ही होते हैं। नारकीय जीव दुःखी हैं। इसी कारण वे बहुतर पुद्गलोंको उच्छ्वासरूपसे ग्रहण करते हैं और निःश्वास रूप से उन्हें बाहर निकालते हैं। आहार में अब कालकृत विषमता दिखलाई जाती है "अभिक्खणं आहारेंति" बारंबार वे मोटे शरीरवाले नारकीय जीव आहाररूपसे पुद्गलों को ग्रहण करते हैं। अर्थात् जो नारकीयजीव जिनकी अपेक्षा जैसे २ मोटे शरीरवाले होते हैं, वे उनकी अपेक्षा पुनः पुनः शीघ्रशीघ्रतर आदि रूपसे आहार लेते

યમાં પ્રશ્ન કર્યો નથી, પણ આહારનું કાર્ય પરિણામ (ગૃહીત પુદ્‌ગલોનું પરિણમન) છે, તે દૃષ્ટિએ તેનું અહીં કથન કર્યું છે. કારણ કે આહારના કથનની સાથે આહારનું પરિણામ પણ કહેવા યોગ્ય હોય છે. "वहुतराए पोग्गले उसस्संति" તે મહાકાય નારક જીવો વધારે પુદ્‌ગલોને ઉચ્છ્‌વાસ રૂપે ગ્રહણ કરે છે. "वहुतराए पोग्गले नीससंति" અને તેઓ વધારે પુદ્‌ગલોને નિઃશ્વાસરૂપે બહાર કાઢે છે મહાશરીરવાળા જીવો મહાઉચ્છ્‌વાસ અને નિઃશ્વાસવાળાં હોય છે. તથા દુઃખી લોકોની બાબતમાં પણ એવું જ બને છે. નારક જીવો દુઃખી હોવાથી વધારે પુદ્‌ગલોને ઉચ્છ્‌વાસ રૂપે ગ્રહણ કરે છે અને નિઃશ્વાસ રૂપે બહાર કાઢે છે. હવે આહારના કાળમાં રહેલી વિષમતા બતાવવામાં આવે છે-"अभिक्खणं आहारेंति" તે મહાકાય નારકો વારંવાર આહારરૂપે પુદ્‌ગલોને ગ્રહણ કરે છે. એટલે કે નાનાં શરીરવાળાં નારકો કરતાં

अभिक्खणं नीससंति' अभीक्ष्णमुच्छ्वसन्ति अभीक्ष्णं निःश्वसन्ति, महाशरीरत्वात् दुःखिततरत्वाच्चानवरतमुच्छ्वासं निःश्वासं च गृह्णन्ति परिमुञ्चन्ति च। अथाल्पशरीरविषयं दर्शयति–'तत्थ णं जे ते' तत्र खलु ये ते 'अप्पसरीरा' अल्पशरीराः सन्ति 'तेणं' ते खलु 'अप्पतराए पुग्गले' अल्पतरान् पुद्गलान् 'आहारेंति' आहरन्ति। यतोऽल्पशरीरास्ततो महाशरीराहरणीयपुद्गलापेक्षया अल्पतरान् पुद्गलानाहरन्ति 'अप्पतराए पोग्गले परिणामेंति, अप्पतराए पोग्गले उस्ससंति अप्पतराए पोग्गले नीससंति' अल्पतरान् पुद्गलान् परिणमयन्ति, अल्पतरान् पुद्गलान् उच्छ्वसन्ति अल्पतरान् पुद्गलान् निःश्वसन्ति। एषां व्याख्या अल्पत्वमाश्रित्य व्यत्ययेन महाशरीरवद् विज्ञेया। 'आहच्च आहारेंति' आहृत्याऽऽहरन्ति–

हैं। "अभिक्खणं ऊससंति" "अभिक्खणं नीससंति" महाशरीरवाले होने से और दुःखिततर होने से वे नारकजीव निरन्तर श्वासोच्छ्वास लेते रहते हैं, और छोड़ते रहते हैं। "तत्थ णं जे ते अप्पसरीरा ते णं अप्पतराए पोग्गले आहारेंति" तथा जो जिसकी अपेक्षा अल्पशरीरवाले होते हैं, वे उनकी अपेक्षा आहाररूप से अल्पतर पुद्गलों को ग्रहण करते हैं—"अप्पतराए पोग्गले परिणामेंति" अल्पतरपुद्गलों को परिणमाते हैं "अप्पतराए पोग्गले उस्ससंति" अल्पतर पुद्गलों को श्वासरूपमें परिणमाते हैं "अप्पतराए पोग्गले नीससंति" अल्पतर पुद्गलोंको निःश्वासरूपसे बाहर निकालते हैं। इन सब पदोंका व्याख्यान महाकाय में कथित इन पदों के व्याख्यान की तरह अल्पत्वपक्ष लेकर विपरीतरूप से कर लेना चाहिये। "आहच्च आहारेंति" आदि पदों का स्पष्टीकरण इस प्रकारसे है।

મોટાં શરીરવાળાં નારકો વધારે શીઘ્રતાથી આહાર લે છે "अभिक्खणं उस्ससंति" "अभिक्खणं नीससंति" મહાશરીરવાળાં નારક જીવો વધારે દુઃખી હોવાને લીધે નિરન્તર શ્વાસોચ્છ્વાસ લીધા કરે છે અને છોડયાં કરે છે "तत्थणं जे ते अप्पसरीरा ते णं अप्पतराए पोग्गले आहारेति" એક નારક જીવનાં કરતાં વધારે અલ્પ શરીરવાળો નારક જીવ તેના કરતાં અલ્પતર પુદ્ગલોને આહાર રૂપે ગ્રહણ કરે છે—

"अप्पतराए पोग्गले परिणामेति" અલ્પતર પુદ્ગલોનું પરિણમન કરે છે, "अप्पतराए पोग्गले उस्ससंति" અલ્પતર પુદ્ગલોને શ્વાસરૂપે પરિણમાવે છે, "अल्पतराए पोग्गले नीससंति" અલ્પતર પુદ્ગલોને નિઃશ્વાસરૂપે બહાર કાઢે છે આ સમસ્ત પદોની વ્યાખ્યા મહાકાયના સૂત્રમાં કહેવામાં આવેલાં આ પદોની વ્યાખ્યા પ્રમાણે સમજવી પણ અહીં મહત્ત્વની અપેક્ષા અલ્પત્વનો વ્યત્યય કરવો જોઈએ. "आहच्च आहारेंति" આદિ પદોનું સ્પષ્ટીકરણ નીચે પ્રમાણે છે.

आहत्य=कालंनिहत्य=कालं व्यवधानीकृत्य विरम्य विरम्येत्यर्थः आहारं कुर्वन्ति। कदाचिदाहरन्ति कदाचिन्नाहरन्तीति भावः आहारानाहरणं च महाशरीराहारग्रहणव्यवधानापेक्षया, बहुतरकालान्तरालतयेत्यर्थः। 'आहच्च ऊससंति आहच्च नीससंति' आहत्योच्छ्वसन्ति आहत्य निःश्वसन्ति–एतेऽल्पशरीरत्वेनैव महाशरीरापेक्षयाऽल्पतरदुःखितत्वात् कदाचित् सान्तरमित्यर्थः उच्छ्वासादि कुर्वन्ति। यच्चपूर्वं 'नारकाः सततमेवोच्छ्वासादिकुर्वन्तीत्युक्तं तत् महाशरीरापेक्षयेत्यवसेय-

जो अल्पशरीरवाले नारकीय जीव हैं, अर्थात् जो जिनकी अपेक्षा अल्पशरीरविशिष्ट नारकीय जीव हैं, वे उनकी अपेक्षा ठहर२ कर आहार लेते हैं, अर्थात्–कभी आहार लेते हैं और कभी आहार नहीं लेते हैं। कदाचित् आहार नहीं लेते हैं सो इसका तात्पर्य ऐसा नहीं है कि वे बिलकुल आहार ही नहीं लेते हैं, किन्तु इसका तात्पर्य ऐसा है कि उनके आहार नहीं लेनेमें महाकायवाले नारकीय जीवोंके आहारग्रहणके अन्तरालकी अपेक्षासे बहुतरकालका अन्तराल–व्यवधान – पड़ना है। "आहच्च ऊससंति आहच्च नीससंति" छोटेशरीरवाले होनेके कारण ही वे महाशरीरवाले नारकजीवोंकी अपेक्षासे अल्पतर दुःखी रहते हैं इस कारण वे ठहर २ कर श्वास लेते हैं, और ठहर २ कर उसे छोड़ते हैं, अर्थात् बाहर निकालते हैं। जो पहले नारकीय जीव निरन्तर ही श्वासादिक क्रिया करते हैं ऐसा कहा गया है सो यह कथन महाकायवाले नारक जीवोंकी अपेक्षासे ही कहा गया है, ऐसा जानना चाहिये।

અલ્પશરીરવાળા જે નારક જીવો છે, એટલે કે જે નારક જીવો અન્યની અપેક્ષાએ અલ્પશરીરી છે તેઓ અન્યના કરતા વધારે લાંબે લાંબે આંતરે આહાર લે છે, એટલે કે ક્યારેક આહાર લે છે અને ક્યારેક નથી પણ લેતા. ક્યારેક આહાર લેતા નથી તેનું તાત્પર્ય એવું નથી કે તેઓ બિલકુલ આહાર જ લેતા નથી પણ તેનું તાત્પર્ય એવું છે કે મહાકાય નારક જીવોની અપેક્ષાએ અલ્પકાય નારક જીવોના આહાર નહીં ગ્રહણ કરવાના કાળમાં મોટું અંતર–વ્યવધાન પડે છે. "आहच्च ऊससंति आहच्च नीससंति" અલ્પશરીરવાળાં હોવાને કારણે જ તેઓ મહાશરીરવાળાં નારકો કરતાં ઓછાં દુઃખી રહે છે. તેથી તેઓ થોભી થોભીને શ્વાસ લે છે અને ઉચ્છ્વાસ બહાર કાઢે છે. પહેલાં એવું જે કથન કરવામાં આવ્યું છે કે નારકજીવો નિરન્તર શ્વાસાદિ ક્રિયા કરે છે, તે કથન મહાકાય નારકોને અનુલક્ષીને થયું

मिति। अथवा-अपर्याप्तकालेऽल्पशरीराः सन्तो लोमाहारमाश्रित्य नाहरन्ति, अपर्याप्तकत्वेन च नोच्छ्वसन्ति, अन्यत्समये तु आहारोच्छ्वासादि कुर्वन्त्येवेत्यत आह-आहत्याहरन्ति आहत्योच्छ्वसन्तीति। 'से तेणट्ठेणं' तत्तेनार्थेन=तेन कारणेन 'गोयमा' हे गौतम! 'एवं वुच्चइ' एवमुच्यते 'नेरइया नो सव्वे समाहारा' नो सर्वे समाहाराः 'नो सव्वे समसरीरा' नो सर्वेसमशरीराः 'नो सव्वेसमुस्सास नीसासा' नो सर्वे समोच्छ्वासनिःश्वासा इति ॥ सू० २ ॥

अथवा-वे कदाचित् आहार नहीं लेते हैं, और कदाचित् श्वास नहीं लेते हैं, ऐसा जो कहा गया है। उसका तात्पर्य यह भी होता है कि अपर्याप्त अवस्थामें नारकीय जीव अल्पशरीरवाले होते हुए लोमाहारकी अपेक्षासे आहार नहीं करते हैं और अपर्याप्तक होनेके कारण ही उच्छ्वास नहीं लेते हैं। अन्य समयमें-पर्याप्त होने पर-आहार और श्वासोच्छ्वासादिक करते ही हैं। इसलिये ऐसा कहा गया है कि "आहच्च आहारेंति, आहच्च ऊससंति"। अपर्याप्त कालमें नारकीय जीवोंके लोमाहारादि नहीं होते हैं। इसलिये वे रोमाहारादिकी अपेक्षासे आहारादि नहीं करते ऐसा कहा गया है। "से तेणट्ठेणं गोयमा! एवं वुच्चइ नेरइया सव्वे नो समाहारा इत्यादि" इसलिये हे गौतम! ऐसा मैंने कहा है कि समस्त नारकीय जीव समान आहारवाले नहीं होते हैं, समान शरीरवाले नहीं होते हैं, समान उच्छ्वास निःश्वासवाले नहीं होते हैं ॥सू०२॥

સમજવું. અથવા તેઓ ક્યારેક આહાર લેતા નથી, અને ક્યારેક શ્વાસ લેતા નથી એવું જે કહેવામાં આવ્યું છે તેનો ભાવાર્થ એવો પણ થાય છે કે અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં નારક જીવો અલ્પશરીરવાળાં હોય છે તે લોમાહારની અપેક્ષાએ આહાર કરતા નથી અને અપર્યાપ્તક હોવાને કારણે જ ઉચ્છ્વાસ લેતા નથી, અન્ય સમયમાં પર્યાપ્તક થાય ત્યારે આહાર, શ્વાસોચ્છ્વાસ આદિ ગ્રહણ કરે છે તેથી એવું કહ્યું છે કે "आहच्च आहारेंति, आहच्च ऊससंति" અપર્યાપ્ત કાળમાં નારક જીવો લોમાહાર આદિ લેતા નથી, તેથી તેઓ રોમાહારાદિની અપેક્ષાએ આહાર નથી કરતા તેમ કહ્યુ છે. "से तेणट्ठेणं गोयमा! एवं वुच्चइ नेरइया सव्वे नो समाहारा इत्यादि" હે ગૌતમ! તેથી જ મેં એવું કહ્યું છે કે સમસ્ત નારક જીવો સમાન આહારવાળાં હોતાં નથી, સમાન શરીરવાળાં હોતાં નથી, સમાન ઉચ્છ્વાસ નિઃશ્વાસવાળાં હોતાં નથી ॥સૂ.૨॥

अथ कर्मवर्णादिविषयं प्रतिपादयति-' नेरइयाणं भंते सव्वे समकम्मा ' इत्यादि ।

मूलम्—नेरइयाणं भंते सव्वे समकम्मा ? गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे से केणट्ठेणं भंते एवं वुच्चइ? गोयमा ! नेरइया दुविहा पण्णत्ता, तं जहा पुव्वोववण्णगा य पच्छोववण्णगा य । तत्थ णं जे ते पुव्वोववण्णगा तेणं अप्पकम्मतरागा, तत्थ णं जे ते पच्छोववण्णगा तेणं महाकम्मतरागा, से तेणट्ठेणं गोयमा !० ।

नेरइयाणं भंते ! सव्वे समवन्ना ?। गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे । से केणट्ठेणं तह चेव, गोयमा ! नेरइया दुविहा पन्नत्ता, तं जहा—पुव्वोववन्नगा य पच्छोववण्णगा य, तत्थणं जे ते पुव्वोववन्नगा तेणं विसुद्धवन्नतरागा, तत्थणं जे ते पच्छोववन्नगा, तेणं अविसुद्धवन्नतरागा, से तेणट्ठेणं गोयमा ! एवं०। नेरइयाणं भंते सव्वे समलेस्सा, गोयमा! णो इणट्ठे समट्ठे, से केणट्ठेणं जाव नो सव्वे समलेस्सा, गोयमा! नेरइया दुविहा पन्नत्ता, तं जहा—पुव्वोववण्णगा य पच्छोववण्णगा य । तत्थ णं जे ते पुव्वोववण्णगा तेणं विसुद्धलेस्सतरागा, तत्थ णं जे ते पच्छोववन्नगा ते णं अविसुद्धलेस्सतरागा से तेणट्ठेणं०,। नेरइयाणं भंते! सव्वे समवेयणा ! गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे, से केणट्ठेणं० गोयमा ! नेरइया दुविहा पन्नत्ता, तं जहा—सण्णिभूया य असण्णिभूया य, तत्थणं जे ते सण्णिभूया ते णं महावेयणा, तत्थणं जे ते असण्णिभूया तेणं अप्पवेयणतरागा, से तेणट्ठेणं गोयमा ! नेरइया णं भंते ! सव्वे समकिरिया, गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे, से केणट्ठेणं० गोयमा ! नेरइया तिविहा पन्नत्ता, तं जहा—सम्मद्दिट्ठी, मिच्छदिट्ठी, सम्मामिच्छदिट्ठी । तत्थ णं जे ते सम्मदिट्ठी तेसिं णं चत्तारि किरियाओ पन्नत्ता, तं जहा—आरंभिया, परिग्गहिया,

मायावत्तिया, अपच्चक्खाण किरिया तत्थ णं जे ते मिच्छदिट्ठी तेसिं णं पंचकिरियाओ कज्जंति, तं जहा-आरंभिया जाव मिच्छादंसणवत्तिया, एवं सम्ममिच्छादिट्ठीणं वि, से तेणट्ठेणं गोयमा० ॥

नेरइयाणं भंते ! सव्वे समाउया, सव्वे समोववन्नगा, गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे। से केणट्ठेणं० गोयमा ! नेरइया चउव्विहा पन्नत्ता, तं जहा-अत्थेगइया समाउया, समोववन्नगा१, अत्थेगइया समाउया विसमोववन्नगा २, अत्थेगइया विसमाउया समोववन्नगा३, अत्थेगइया विसमाउया विसमोववन्नगा४, से तेणट्ठेणं गोयमा !० ॥ सू० ३ ॥

छाया—नैरयिकाः खलु भदन्त ! सर्वे समकर्माणः ? गौतम ! नायमर्थः समर्थः। तत्केनार्थेन भदन्त ! एवमुच्यते ? गौतम ! नैरयिका द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-पूर्वोपपन्नकाश्च पश्चादुपपन्नकाश्च। तत्र खलु ये ते पूर्वोपपन्नकास्ते खलु

अब सूत्रकार कर्म वर्ण आदि विषयका प्रतिपादन करते हैं—

'नेरइया णं भंते ! सव्वे समकम्मा' इत्यादि।

(भंते) हे भदंत ! (नेरइया णं) नारकीय जीव, क्या (सव्वे) सब (समकम्मा?) समानकर्मवाले होते हैं ? (गोयमा) हे गौतम! (णो इणट्ठे समट्ठे) यह अर्थ समर्थित नहीं है, अर्थात् यह अर्थ ठीक नहीं है। (से केणट्ठेणं) हे भदन्त ! आप ऐसा किस कारणसे कहते हैं ? (गोयमा) हे गौतम ! (नेरइया दुविहा पण्णत्ता) नारकीय जीव दो प्रकारके कहे गये हैं। (तं जहा) उनके दो प्रकार ये हैं (पुव्वोववण्णगा, पच्छोववण्णगा) पूर्वोपपन्नक और

હવે સૂત્રકાર કર્મ વર્ણ આદિ વિષયનું પ્રતિપાદન કરે છે-

'नेरइयाणं भंते ! सव्वे समकम्मा' इत्यादि।

(भंते) હે ભદન્ત ! (नेरइयाणं सव्वे समकम्मा ?) સમસ્ત નારક જીવો શું સમાન કર્મવાળાં હોય છે ? (गोयमा !) હે ગૌતમ !

(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (णो इणट्ठे समट्ठे) આ અર્થ સમર્થિત નથી. એટલે કે એવું બનતું નથી. (से केणट्ठेणं) હે ભદન્ત ! આપ એવું શા કારણે કહો છો ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (नेरइया दुविहा पण्णत्ता) નારક જીવો બે પ્રકારના કહ્યા છે. (तं जहा) તે બે પ્રકારો આ પ્રમાણે છે-

(पुव्वोववण्णगा, पच्छोववण्णगा) પૂર્વોપપન્નક અને પશ્ચાદુપપન્નક.

अल्पकर्मतरकाः, तत्र खलु ये ते पश्चादुपपन्नकास्ते खलु महाकर्मतरकाः, तत्तेनार्थेन गौतम !०।

नैरयिकाः भदन्त ! सर्वे समवर्णाः गौतम ! नायमर्थः समर्थः, तत्केनार्थेन तथैव गौतम ! नैरयिका द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-पूर्वोपपन्नकाश्च पश्चादुपपन्नकाश्च । तत्र खलु ये ते पूर्वोपपन्नकास्ते विशुद्धवर्णतरकाः तत्र ये ते पश्चादुपपन्नकास्ते

पश्चादुपपन्नक। (तत्थ णं जे ते पुव्वोववण्णगा) इनमें जो पूर्वोपपन्नक नारक हैं (ते णं अप्पकम्मतरागा) वे अल्पकर्मवाले होते हैं और (तत्थ-णं जे ते पच्छोववण्णगा ते णं महाकम्मतरागा) जो पश्चादुपपन्नक नारक जीव हैं, वे महाकर्मवाले होते हैं। (से तेणट्ठेणं गोयमा !०) इस कारण हे गौतम ! मैं ऐसा कहता हूँ कि सब नारकीयजीव समानकर्मवाले नहीं होते हैं। (नेरइयाणं भंते ! सव्वेसमवन्ना) हे भदन्त ! समस्त नारक-जीव क्या समान वर्णवाले हैं ? (गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे) हे गौतम ! यह अर्थ समर्थ-ठीक-नहीं है। (से केणट्ठेणं ?) हे भदंत ! आप ऐसा किस कारणसे कहते हैं ? इत्यादि प्रश्नका स्वरूप-(तह चेव) वैसा ही समझलेना चाहिये भगवान् कहते हैं-गोयमा) हे गौतम ! (नेरइया दुविहा पन्नत्ता) नारक जीव दो प्रकारके कहे गये हैं। (तं जहा) वे दो प्रकार ये हैं-(पुव्वोववन्नगाय पच्छोववण्णगाय) एक पूर्वोपपन्नक, दूसरे पश्चादुपपन्नक (तत्थणं जे ते पुव्वोववन्नगा ते णं विसुद्ध वन्नतरागा) इनमें

(तत्थणं जे ते पुव्वोववण्णगा) તેમાંના જે પૂર્વોપપન્નક નારકો છે (तेणं अप्पकम्मतरागा) તેઓ અલ્પ કર્મવાળાં હોય છે અને (तत्थणं जे ते पच्छोववण्णगा तेणं महाकम्मतरागा) પશ્ચાદુપપન્નક જે નારકો છે તેઓ મહાકર્મવાળાં હોય છે. (से तेण ेणं गोयमा !) એ કારણે હે ગૌતમ ! હું એવું કહું છું કે સમસ્ત નારક જીવો સમાન કર્મવાળાં હોતાં નથી.

(नेरइयाणं भंते सव्वेसमवन्ना ?) હે ભદન્ત ! શું સમસ્ત નારક જીવો સમાન વર્ણવાળાં હોય છે ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (णो इण े समट्ठे) એ અર્થ સમર્થિત નથી.

એટલે કે સમસ્ત નારકો સમાન વર્ણવાળાં હોતાં નથી. (से केणट्ठेणं ?) હે ભદન્ત ! આપ શા કારણે એવું કહો છો ? ઇત્યાદિ પ્રશ્નનું સ્વરૂપ (तह चेव) તેથી જ રીતે સમજી લેવું ભગવાન કહે છે-(गोयमा !) હે ગૌતમ ! नेरइया दुविहा पन्नत्ता) નારક જીવો બે પ્રકારના કહ્યા છે (तंजहा) તે બે પ્રકારો આ પ્રમાણે છે-(पुव्वोववन्नगा य पच्छोववण्णगाय) (૧) પૂર્વોપપન્નક અને (૨) પશ્ચાદુપપન્નક (तत्थणं जे ते पुव्वोववन्नगा ते णं विसुद्धवन्नतरागा) તેમાંના

ऽविशुद्धवर्णतरकाः तत् तेनार्थेन गौतम ! एवम्० । नैरयिका भदन्त ! सर्वे समलेश्यकाः ! गौतम ! नायम[1]ः समर्थः । तत्केनार्थेन यावत् नो सर्वे समलेश्यकाः ? गौतम ! नैरयिका द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-पूर्वोपपन्नकाश्च पश्चादुपपन्नकाश्च । तत्र खलु ये ते पूर्वोपपन्नकास्तेविशुद्धलेश्यतरकाः, तत्र ये ते पश्चादुपपन्नकास्ते

जो पूर्वोपपन्नक नारक हैं वे विशुद्ध वर्णवाले होते हैं, और (तत्थणं जे ते पच्छोववन्नगा, ते णं अविसुद्धवन्नतरागा) जो पश्चादुपपन्नक होते हैं वे अविशुद्ध वर्णवाले होते हैं। (से तेणट्ठेणं गोयमा एवं वुच्चइ०) इस कारण हे गौतम ! मैं ऐसा कहता हूँ कि सब नारकीयजीव समान वर्णवाले नहीं हैं। (नेरइयाणं भंते ! सव्वे समलेस्सा ?) हे भदन्त ! समस्त नारकीय जीव क्या एक सी लेश्यावाले होते हैं ? (गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे) हे गौतम ! यह अर्थ समर्थ नहीं है। (से केणट्ठेणं जाव नो सव्वे समलेस्सा) हे भदन्त ! आप ऐसा क्यों-किस कारणसे कहते हैं यावत् समस्त नारकीय जीव समान लेश्यावाले नहीं होते हैं। (गोयमा) हे गौतम ! (नेरइया दुविहा पन्नत्ता) नारकीय जीव दो प्रकारके कहे गये हैं (तं जहा) वे दो प्रकार ये हैं-(पुव्वोववण्णगा य पच्छोववण्णगाय) एक पूर्वोपपन्नक और दूसरे पश्चादुपपन्नक (तत्थ णं जे ते पुव्वोववण्णगा ते णं विसुद्धलेस्स तरागा) इनमें जो पूर्वोपपन्नक नारकजीव हैं

જે પૂર્વોપપન્નક નારક જીવો હોય છે તેઓ વિશુદ્ધ વર્ણવાળાં હોય છે, અને (तत्थणं जे ते पच्छोववन्नगा, तेणं अविसुद्ध वन्नतरागा) જેઓ પશ્ચાદુપપન્નક હોય છે તેઓ અવિશુદ્ધ વર્ણવાળાં હોય છે. (से तेण ेणं गोयमा ! एवं वुच्चइ०) તે કારણે હે ગૌતમ ! હું એવું કહું છું કે સમસ્ત નારક જીવો સમાન વર્ણવાળાં હોતાં નથી.

(नेरइयाणं भंते ! सव्वे समलेस्सा ?) હે ભદન્ત ! સમસ્ત નારક જીવો શું એક સરખી લેશ્યાવાળાં હોય છે ? (गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे) હે હે ગૌતમ ! એવું હોતું નથી. (से केणट्ठेणं जाव नो सव्वे समलेस्सा ?) હે ભદન્ત ! આપ શા કારણે એવું કહો છો કે સમસ્ત નારક જીવો સમાન લેશ્યાવાળાં હોતાં નથી ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (नेरइया दुविहा पण्णत्ता) નારક જીવો બે પ્રકારના કહ્યા છે. (तंजहा) તે પ્રકારો આ પ્રમાણે છે. (पुव्वोववण्णगा य पच्छोववण्णगा य) પૂર્વોપપન્નક અને પશ્ચાદુપપન્નક.

(तत्थणं जे ते पुव्वोववण्णगा तेणं विसुद्धलेस्सतरागा) તેમાંના જે પૂર્વો-

अविशुद्धलेश्यतरकाः, तत्तेनार्थेन० । नैरयिका भदन्त ! सर्वे समवेदनाः ! गौतम ! नायमर्थः समर्थः तत्केनार्थेन० गौतम ! नैरयिका द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-संज्ञिभूताश्चासंज्ञिभूताश्च । तत्र खलु ये ते संज्ञिभूतास्ते महावेदनाः, तत्र खलु ये ते असज्ञिभूतास्तेऽल्पवेदनाः तत् तेनार्थेन गौतम !० । नैरयिका भदन्त ! सर्वे सम-

वे विशुद्धलेश्यावाले होते हैं । (तत्थणं जे ते पच्छोववण्णगा ते णं अविसुद्ध लेस्स तरागा) तथा जो पश्चादुपपन्नक नारक जीव हैं वे अविशुद्ध लेश्यावाले होते हैं । (से तेणट्ठेणं एवं०) इस कारण हे गौतम ! मैं ऐसा कहता हूँ कि समस्त नारकजीव समान लेश्यावाले नहीं होते हैं । (नेरइयाणं भंते ! सव्वे समवेयणा ?) हे भदन्त ! समस्त नारक जीव क्या एकसी वेदनावाले होते हैं ? (गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे) हे गौतम ! यह अर्थ समर्थ नहीं है (से केणट्ठेणं०) हे भदन्त ! आप ऐसा किस कारणसे कहते हैं ? (गोयमा) हे गौतम ! (नेरइया दुविहा पण्णत्ता) नारक जीव दो प्रकारके कहे गये हैं (तं जहा) वे इस प्रकारसे (सण्णिभूया य असण्णिभूया य) एक संज्ञिभूत और दूसरे असज्ञिभूत (तत्थ णं जे ते सण्णिभूया ते णं महावेयणा) इनमें जो संज्ञिभूत नारक जीव हैं वे महावेदनावाले होते हैं, और (तत्थ णं जे ते असण्णिभूया ते णं अप्पवेयणतरागा) जो असंज्ञिभूत नारकीयजीव हैं वे अल्पवेदनावाले

પન્નક નારક જીવો છે તેઓ વિશુદ્ધ લેશ્યાવાળાં હોય છે, (तत्थण जे ते पच्छोववण्णगा ते णं अविसुद्ध लेस्सतरागा) અને જે પશ્ચાદુપન્નક નારક જીવો હોય છે તેઓ અવિશુદ્ધ લેશ્યાવાળાં હોય છે, (से तेणट्ठेणं एव.) હે ગૌતમ! તે કારણે હું એવું કહું છું કે સમસ્ત નારક જીવો સમાન લેશ્યાવાળાં હોતાં નથી.

(नेरइयाणं भंते ! सव्वे समवेयणा ?) હે ભદન્ત! સમસ્ત નારક જીવો શું એક સરખી વેદનાવાળાં હોય છે? (गोयमा ! णो इणट्ठे सम॑) હે ગૌતમ! એ વાત બરાબર નથી–તેઓ સમાન વેદનાવાળાં હોતાં નથી. (से केण॑णं) હે ભદન્ત! આપ એવું શા કારણે કહો છો? (गोयमा!) હે ગૌતમ! (नेरइया दुविहा पण्णत्ता) નારક જીવો બે પ્રકારના કહ્યા છે (तंजहा) તે પ્રકારો આ પ્રમાણે છે—

(सण्णिभूया य असण्णि भूया य) (૧) સંજ્ઞિભૂત અને (૨) અસંજ્ઞિભૂત, (तत्थणं जे ते सण्णिभूया ते ण महावेयणा) તેમાંના જે સંજ્ઞિભૂત નારક જીવો છે તેઓ મહાવેદનાવાળાં હોય છે, અને (तत्थणं जे ते असण्णिभूया ते णं अप्पवेयणतरागा) જે અસંજ્ઞિભૂત નારક જીવો હોય છે તેઓ અલ્પ

क्रियाः, गौतम ! नायमर्थः समर्थः। तत्केनार्थेन ? गौतम !० नैरयिकास्त्रिविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-सम्यग्दृष्टयः मिथ्यादृष्टयः सम्यग्मिथ्यादृष्टयः। तत्र खलु ये ते सम्यग्दृष्टयस्तेषां चतस्रः क्रियाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-आरम्भिकी पारिग्रहिकी मायाप्रत्यया अप्रत्याख्यानक्रिया। तत्र खलु ये ते मिथ्यादृष्टयस्तेषां खलु पञ्चक्रियाः

होते हैं। (से तेणट्ठेणं गोयमा० !) इस कारण हे गौतम! मैंने ऐसा कहा है कि समस्त नारकीयजीव समान वेदनावाले नहीं होते हैं। (नेरइया णं भंते ! सव्वे समकिरिया ?) हे भदन्त ! समस्त नारकीयजीव क्या समान क्रियावाले होते हैं ? (गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे) हे गौतम! यह अर्थ समर्थ नहीं है। (से केणट्ठेणं०) हे भदन्त ! आप ऐसा किस कारणसे कहते हैं ? (नेरइया तिविहा पन्नत्ता) नारकीय जीव तीन प्रकार के कहे गये हैं (तंजहा) वे इस तरह से हैं (सम्मदिट्ठी मिच्छदिट्ठी, सम्मामिच्छदिट्ठी) एक सम्यग्दृष्टि, दूसरे मिथ्यादृष्टि और तीसरे सम्यग्मिथ्यादृष्टि। (तत्थ णं जे ते सम्मदिट्ठी तेसि णं चत्तारि किरियाओ पन्नत्ताओ) इनमें जो सम्यग्दृष्टि नारकीयजीव हैं वे चार क्रियाएँवाले होते हैं। (तंजहा) वे इस प्रकार से हैं (आरंभिया, परिग्गहिया, मायावत्तिया, अपच्चक्खाणकिरिया) एक आरंभिकी क्रिया, दूसरी पारिग्रहिकी क्रिया, तीसरी मायाप्रत्ययाक्रिया और चौथी अप्रत्याख्यान क्रिया। (तत्थ णं जे ते-मिच्छदिट्ठी) जो मिथ्यादृष्टि नारकीयजीव हैं

વેદનાવાળાં હોય છે. (से तेणट्ठेणं गोयमा !) હે ગૌતમ ! તે કારણે મેં એવું કહ્યું છે કે સમસ્ત નારક જીવો સમાન વેદનાવાળાં હોતાં નથી. (नेरइयाणं भंते ! सव्वे समकिरिया ?) હે ભદન્ત ! સમસ્ત નારકજીવો શું સમાન ક્રિયાવાળાં હોય છે ? (गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे) હે ગૌતમ ! સમસ્ત નારકો સમાન ક્રિયાવાળાં હોતાં નથી. (से केणट्ठेणं) હે ભદન્ત ! આપ શા કારણે એવું કહો છો ? (नेरइया तिविहा पण्णत्ता) નારક જીવો ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે, (तं जहा) તે પ્રકારો આ પ્રમાણે છે-(समदिट्ठी, मिच्छदिट्ठी, सम्मामिच्छदिट्ठी) (૧) સમ્યગ્દૃષ્ટિ, (૨) મિથ્યાદૃષ્ટિ, અને (૩) સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ. (तत्थणं जे ते सम्मदिट्ठी तेसिणं चत्तारि किरियाओ पन्नत्ताओ) તેમાંના જે સમ્યગ્દૃષ્ટિ નારક જીવો છે તેઓ ચાર ક્રિયાઓ કરે છે' (तं जहा) તે આ પ્રમાણે છે-(आरंभिया, परिग्गहिया, मायावत्तिया, अपच्चक्खाण किरिया) (૧) આરંભિકી ક્રિયા (૨) પારિગ્રહિકી ક્રિયા, (૩) માયા પ્રત્યયા ક્રિયા અને (૪) અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા (तत्थणं जे ते मिच्छदिट्ठी) જે મિથ્યાદૃષ્ટિ નારક

क्रियन्ते, तद्यथा–आरम्भिकी यावत् मिथ्यादर्शनप्रत्यया। एवं सम्यक् मिथ्या-दृष्टीनामपि, तत् तेनार्थेन गौतम !०।

नैरयिकाः भदन्त ! सर्वे समायुष्काः सर्वे समोपपन्नकाः ? गौतम ! नायमर्थः समर्थः, तत्केनार्थेन ! गौतम ! नैरयिकाश्चतुर्विधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–सन्त्येके समायुष्काः समोपपन्नकाः,१ सन्त्येके समायुष्काः–विषमोपपन्नकाः,२ सन्त्येके विषमा-

(तेसि णं पंच किरियाओ–कज्जति) वे पाँच क्रियावाले होतेहैं। (तंजहा) वे इस प्रकारसे हैं (आरंभिया, जाव मिच्छादंसणवत्तिया) आरंभिकी क्रिया, पारिग्रहिकी क्रिया, मायाप्रत्यया क्रिया, अप्रत्याख्यान क्रिया और मिथ्यादृष्टिप्रत्यया क्रिया। (एवं सम्ममिच्छादिट्ठी णं वि–से तेणट्ठेणं गोयमा०) इसी तरहसे सम्यग् मिथ्यादृष्टि नारकीयजीवों में भी जानना चाहिये। इसी कारण हे गौतम ! मैं ने ऐसा किया है। (नेरइयाणं भंते! सव्वे समाउया सव्वे समोववन्नगा) हे भदंत ! समस्त नारकीयजीव क्या समान आयुवाले होते हैं ? समोपपन्नक होते है ? (गोयमा!) हे गौतम ! (णो इणट्ठे समट्ठे) यह अर्थ समर्थ नहीं है। (से केणट्ठेणं०) हे भदन्त ! ऐसा आप किस कारण से कहते हैं ? (गोयमा) हे गौतम! (नेरइया चउव्विहा पन्नत्ता) नारकीयजीव चार प्रकार के कहे गये हैं। (तंजहा) वे इस प्रकार से हैं (अत्थेगइया समाउया समोववन्नगा) कोई २ समान आयुवाले और समोपपन्नक, (अत्थेगइया समाउया

જીવો હોય છે (तेसिणं पंच किरियाओ कज्जंति) તેમની પાંચ ક્રિયાઓ હોય છે, (तं जहा) તે આ પ્રમાણે છે–(आरंभिया, जाव जाव मिच्छा दंसण वत्तिया) (૧) આરંભિકી ક્રિયા, (૨) પારિગ્રહિકી ક્રિયા, (૩) માયા પ્રત્યયા ક્રિયા, (૪) અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા અને (૫) મિથ્યાદષ્ટિ પ્રત્યયા ક્રિયા (एवं सम्म मिच्छादिट्ठी णं वि–से तेणट्ठेणं गोयमा!) એજ પ્રમાણે સમ્યગ્‌મિથ્યાદષ્ટિ નારક જીવોની બાબતમાં પણ સમજવું. એ કારણે, હે ગૌતમ! મેં એવું કહ્યું કે સમસ્ત નારકો સમાન ક્રિયાવાળાં હોતાં નથી, (नेरइयाणं भंते! सव्वे समाउया सव्वे समोववन्नगा ?) હે ભદન્ત! સમસ્ત નારક જીવો શું સમાન આયુવાળાં હોય છે? સમોપપન્નક હોય છે? (गोयमा!) હે ગૌતમ! (णो इणट्ठे सम) આ અર્થ સમર્થ નથી. (से केण णं) હે ભદન્ત! આપ શા કારણે એવું કહો છો? (गोयमा!) હે ગૌતમ! (नेरइया चउव्विहा पन्नता) નારક જીવો ચાર પ્રકારના કહ્યા છે, (तंजहा) તે આ પ્રમાણે છે– (अत्थेगइया समाउया समोववन्नगा) (૧) કોઇ કોઇ સમાન આયુવાળાં અને સમોપપન્નક, (अत्थेगइया समाउया विसमोववन्नगा) (૨) કોઇ કોઇ સમાન

युष्काः समोपपन्नकाः,३ सन्त्येके विषमायुष्का विषमोपपन्नकाः,४ तत् तेनार्थेन गौतम !० ॥सू० ३॥

टीका—'नेरइयाणं भंते !' नैरयिकाः खलु भदन्त ! 'सव्वे समकम्मा' सर्वे किं समकर्माणः ? 'गोयमा' हे गौतम ! 'नो इणट्ठे समट्ठे' नायमर्थः समर्थः सर्वे न समकर्मवन्त इत्युत्तरम्। गौतमः प्राह–'से केणट्ठेणं भंते' तत्केनार्थेन हे भदन्त ! 'एवं वुच्चइ' एवमुच्यते नैरयिकाः सर्वे न समकर्माण इति। तत्र कारणमाह– 'गोयमा' हे गौतम ! 'नेरइया दुविहा पन्नत्ता०॥' नैरयिका द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, 'तं जहा' तद्यथा–तथाहि–'पुव्वोववन्नगा य पच्छोववन्नगा य' पूर्वोपपन्नकाश्च

विसमोववन्नगा) कोई २ समान आयुवाले और विषमोपपन्नक, (अत्थेगइया विसमाउया समोववन्नगा) कोई २ विषम आयुवाले और समोपपन्नक (अत्थेगइया विषमाउया विसमोववन्नगा) कोई २ विषम आयुवाले और विषमोपपन्नक हैं। (से तेणट्ठेणं गोयमा०) इस कारण हे गौतम ! मैंने ऐसा कहा है।

टीकार्थ—इस सूत्रसे सूत्रकारने कर्म वर्ण आदि द्वारा नारकीयजीवों का निरूपण किया है–गौतमस्वामीने जो प्रभुसे नारकीयजीवोंकी कर्म समानता के विषय में प्रश्न किया और प्रभुने जो उत्तर दिया वह स्पष्ट है। पुनः जब गौतमस्वामीने उनसे यह पूछा कि हे भदन्त ! आप ऐसा किस कारण से कह रहे हैं तब प्रभु ने इसके समाधानार्थ जो "पुव्वोववण्णगाय पच्छोववण्णगा य" ऐसा कहा है सो जो पहले उत्पन्न हुए हैं वे पूर्वोपपन्नक और जो पीछे उत्पन्न हुए हैं वे पश्चादुपपन्नक हैं। पूर्वो-

---

આયુવાળાં અને વિષમોપપન્નક, (अत्थेगइया विसमाउयो समोववन्नगा) (૩) કોઇ કોઈ વિષમ આયુવાળાં અને સમોપપન્નક, (अत्थे गइया विसमाउया विसमोववन्नगा) (૪) કોઇ કોઇ વિષમ આયુવાળાં અને વિષમોપપન્નક હોય છે. (से तेणट्ठेणं गोयमा !) આ કારણે, હે ગૌતમ ! મેં એવું કહ્યું છે.

ટીકાર્થ—સૂત્રકારે આ સૂત્રમાં કર્મ, વર્ણ આદિ દ્વારા નારક જીવોનું નિરૂપણ કર્યું છે–નારક જીવોની કર્મસમાનતાના વિષયમાં ગૌતમ સ્વામીએ જે પ્રશ્ન કર્યો, અને મહાવીર પ્રભુએ તેનો જે ઉત્તર આપ્યો તે સ્પષ્ટ છે. પછી જ્યારે ગૌતમ સ્વામીએ પ્રભુને પૂછ્યું કે આપ શા કારણે એવું કહો છો, તેના જવાબમાં પ્રભુએ "पुव्वोवण्णगाय पच्छोव वण्णगाय" એવું કહ્યું છે કે નારક જીવોના બે પ્રકાર છે–(૧) પૂર્વોપપન્નક–પહેલાં ઉત્પન્ન થયેલ અને (૨) પશ્ચાદુપપન્નક–

पश्चादुपपन्नकाश्च। 'तत्थणं' तत्र खलु 'जे ते' ये ते 'पुव्वोववन्नगा' पूर्वोपपन्नकाः सन्ति 'ते णं' ते खलु 'अप्पकम्मतरागा' अल्पकर्मतरकाः, 'तत्थणं जे ते' तत्र खलु ये ते 'पच्छोववन्नगा' पश्चादुपपन्नकाः सन्ति 'ते णं' ते खलु 'महाकम्मतरागा' महाकर्मतरकाः 'पुव्वोववन्नगा य पच्छोववन्नगा य' इत्यस्याऽयमर्थः-ये प्रथममुत्पन्नास्ते पूर्वोपपन्नकाः, तथा ये पश्चादुत्पन्नास्ते पश्चादुपपन्नका उच्यन्ते, तत्र द्वयोर्मध्ये पूर्वोत्पन्ना नारका अल्पकर्माणः यतस्ते स्वकीयामायुष्कर्म तया तदितराः सप्तमूलप्रकृतयो बहुतरा वेदिताः आसन्, वेदनेन कर्मणामल्पत्वसद्भावात्। ये पश्चादुत्पन्नास्ते बहुकर्माणः, यतस्तैः स्वायुः तदितराश्च सप्तप्रकृतयोऽल्पा एव वेदिताः, बहूनां वेदिष्यमाणत्वात्ते बहुकर्मवन्त इति। एतच्च समानस्थितिक नारकानुद्दिश्य समवसेयम्, अन्यथा विरोधसंभवात्। तथाहि-रत्नप्रभायां पृथिव्यामु-

पपन्नक नारकीयजीव अल्पकर्मवाले होते हैं ऐसा जो कहा गया है उसका कारण यह है कि वे अपने आयुष्ककर्म को और उससे भिन्न ७ मूल-प्रकृतियों को बहुतररूपसे वेदित किये हुए हो जाते हैं। इसलिये वेदन की अपेक्षा कर्मों में अल्पत्व का सद्भाव होने के कारण उन्हें अल्पकर्म-वाले कहा गया है। तथा जो पश्चादुपपन्नक नारकीय जीवों को महाकर्म-वाले कहा गया है सो इसका कारण यह है कि इन्हों ने अभी तक अपने आयुकर्म को, आयुकर्म से भिन्न ७ मूल प्रकृतियों को अल्परूपसे ही वेदित किया है। आगे इन्हें बहुतकुछ भोगनेको बाकी बचा हुआ है। इसलिये ये बहु कर्मवाले प्रकट किये गये हैं। यह कथन समानस्थिति-वाले नारकीयजीवों की अपेक्षासे ही कहा गया जानना चाहिये, भिन्न२ स्थितिवाले नारकीयजीवों की अपेक्षा से नहीं। नहीं तो फिर इस कथन

પાછળથી ઉત્પન્ન થયેલ. પૂર્વોપપન્નક નારક જીવોને અલ્પ કર્મવાળાં કહેવાનું કારણ એ છે કે તેમણે પોતાના આયુકર્મને અને તેનાથી ભિન્ન એવી સાત મૂલ પ્રકૃતિયોને વધારે પ્રમાણમાં ભોગવી લીધેલ હોય છે. તેથી વેદનની અપેક્ષાએ કર્મોમાં અલ્પત્વનો સદ્ભાવ હોવાથી તેમને અલ્પકર્મવાળાં કહ્યા છે. તથા પશ્ચાદુ-પપન્નક નારકજીવોને મહાકર્મવાળાં કહેવાનું કારણ એ છે કે તેમણે હજી સુધી પોતાના આયુકર્મને અને તેનાથી ભિન્ન એવી સાત મૂળપ્રકૃતિયોને અલ્પપ્રમાણમાં જ વેદિત કરી છે-તેને પછીના સમયમાં ઘણો ખરો ભાગ ભોગવવાનો બાકી હોય છે. તેથી તેમને બહુ કર્મવાળાં દર્શાવ્યા છે. આ કથન સમાન સ્થિતિવાળાં નારકજીવોની અપેક્ષાએ કરવામાં આવ્યું છે એમ સમજવુ ભિન્ન ભિન્ન સ્થિતિવાળાં નારક જીવોને આ કથન લાગુ પડી શકતું નથી. જો ભિન્ન ભિન્ન સ્થિતિવાળાં નારકોને પણ તે કથન લાગુ પાડવામાં

त्कृष्टस्थितिकस्य नारकस्यायुषो बहुभागः क्षयं प्राप्तः, पल्योपमं चावशिष्टं तत्समये तत्रैव रत्नप्रभायामन्यः कश्चिन्नारको दशसहस्रवर्षस्थितिक आगत्योत्पद्यते एवं स्थितौ पूर्वोत्पन्नः पल्योपमायुष्कः, पश्चादुत्पन्नश्च दशसहस्रवर्षायुष्क इति कथं स पूर्वोपपन्नोऽल्पकर्मतरकः? अत्र तु पश्चादुत्पन्नो दशसहस्रवर्षायुष्कोऽल्पकर्मतरको भवेदत एतत्सूत्रं समानस्थितिकनारकानपेक्ष्योक्तमिति। 'से तेणट्ठेणं' तत्तेनार्थेन=

में विरोध आने की संभावना होगी और वह इस प्रकार से--रत्नप्रभा पृथिवी में कि-जहाँ पर एक सागरोपम की उत्कृष्टस्थिति, और दस-हजार (१००००) वर्ष की जघन्य आयु है-कोई पूर्वोत्पन्नक नारकीयजीव कि जिसकी उत्कृष्ट स्थिति का बहुभाग क्षपित हो चुका है और मात्र पल्योपम काल वहाँ रहने का और बाकी है, उसी समय वहाँ कोईएक दूसरा नारकीयजीव दसहजारवर्ष की जघन्य आयु को ले कर उत्पन्न हुआ-ऐसी स्थिति में पल्योपम आयुष्यवाला वह पूर्वोत्पन्न नारकीयजीव और पश्चात् उत्पन्न हुआ वह १०००० दसहजार वर्षकी जघन्य आयुवाला वह नारकीयजीव इन दोनोंमें वह पूर्वोत्पन्नक नारकीयजीव अल्पकर्मवाला कैसे माना जा सकता है। अल्पतर कर्मवाला तो यहाँ उसकी अपेक्षा-यह पश्चात् उत्पन्नक१००००दशहजार वर्षकी आयुवाला नारकीयजीव ही माना जाएगा। इसलिये ऐसा जानना चाहिये कि यह सूत्र समान स्थितिवाले नारकीय जीवों की अपेक्षा से कहा गया है। "से तेणट्ठेणं"

આવે તો આ કથનમાં વિરોધાભાસ પડશે. જેમકે-રત્નપ્રભા પૃથિવી કે જ્યાં એક સાગરોપમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ, અને દસ હજાર (૧૦૦૦) વર્ષની જઘન્ય સ્થિતિ છે, ત્યાં કોઈ એક પૂર્વોત્પન્નક નારકજીવ કે જેની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનો મોટો ભાગ વ્યતીત થઇ ગયો છે અને ત્યાં રહેવાનો માત્ર એક પલ્યોપમ કાળ જ બાકી રહ્યો છે, એ સમયે ત્યાં કોઇ એક બીજો નારકજીવ દસ હજાર વર્ષનું જઘન્ય આયુ લઇને ઉત્પન્ન થાય-એવી સ્થિતિમાં પલ્યોપમનું જેનું આયુષ્ય બાકી છે તે પૂર્વોપપન્નક નારકજીવ અને જેનું દસ હજાર (૧૦૦૦૦) વર્ષનું જઘન્ય આયુષ્ય છે એવા પશ્ચાદુપપન્નક નારક જીવ, એ બન્નેમાંથી પૂર્વોત્પન્નક નારક જીવને અલ્પકર્મવાળો કેવી રીતે માની શકાય? તેના કરતાં પાછળ ઉત્પન્ન થયેલા દસ હજાર (૧૦૦૦૦) વર્ષના જઘન્ય આયુવાળા નારક જીવને જ અલ્પતર કર્મોવાળો ગણી શકાય. તેથી સમાનસ્થિતિવાળા નારકજીવોની અપેક્ષાએ જ આ સૂત્ર કહેવામાં આવ્યું છે તેમ સમજવું જોઇએ. "से तेण

तेन कारणेन 'गोयमा' हे गौतम! एवमुच्यते सर्वे नैरयिका न समकर्माण इति। अथ वर्णविषये प्राह–'नेरइयाणं भंते' नैरयिकाः खलु हे भदन्त! 'सव्वे समवन्ना' सर्वे समवर्णाः? उत्तरमाह–'गोयमा' हे गौतम! 'नो इणट्ठे समट्ठे' नायमर्थः समर्थः, न सर्वे समवर्णा इत्यर्थः। पुनः पृच्छति–'से केणट्ठेणं' तत्केनार्थेन=केन कारणेन? 'तहचेव' तथैव पूर्ववदेव तथाहि–एवमुच्यते सर्वे न समवर्णा इति। भगवानाह– 'गोयमा' हे गौतम! 'नेरइया दुविहा पन्नत्ता' नैरयिका द्विविधाः प्रज्ञप्ताः 'तं-जहा' तद्यथा–'पुव्वोववन्नगा य पच्छोववन्नगा य' पूर्वोपपन्नकाश्च पश्चादुपपन्नकाश्च। 'तत्थ णं जे ते' तत्र खलु ये ते 'पुव्वोववन्नगा' पूर्वोपपन्नकाः सन्ति 'ते णं' ते

इस कारण हे गौतम! मैं ऐसा कहता हूँ–कि समस्त नारकीय जीव समान कर्मवाले नहीं होते हैं। इसी तरह से जो समान वर्णवाले नारकीयजीव नहीं होते हैं ऐसा कहा है उसका भी कारण यही है कि जो पूर्वोत्पन्न नारकीय जीव होते हैं उनके अशुभवर्णनामकर्म बहुत करके क्षपित हो जाता है, तथा जो पश्चादुपपन्नक नारकीय जीव होते हैं उनके अशुभवर्णनामकर्म भोग्यत्वरूप से बहुत बाकी बचा रहता है। इसलिये उन्हें अविशुद्ध-वर्णवाला कहा गया है। लेश्या के विषयमें जो ऐसा कहा गया है कि सब नारकीय जीव समान लेश्यावाले नहीं होते हैं सो यहाँ लेश्या शब्द से भावलेश्या ली गई है, द्रव्यलेश्या नहीं, क्योंकि वह वर्णरूप होती है। और वर्णरूप होने के कारण उस का कथन वर्णद्वार से किया ही जा चुका है। पूर्वोपपन्नक नारकीय जीव कर्मों की अधिकतर निर्जरावाले होने के कारण विशुद्ध लेश्यावाले कहे गये हैं और जो पश्चादुपपन्नक

ट्ठेणं" હે ગૌતમ! તે કારણે હું એવું કહું છું કે સમસ્ત નારક જીવો સમાન કર્મવાળા હોતાં નથી. એજ પ્રમાણે નારક જીવો સમાન વર્ણવાળાં હોતાં નથી તેનું કારણ એ છે કે પૂર્વોત્પન્ન નારકજીવોનાં અશુભવર્ણનામકર્મ મોટે ભાગે ક્ષય પામી ચૂકયાં હોય છે અને પશ્ચાદુપપન્નક નારકજીવોનાં અશુભ-વર્ણ–નામકર્મને મોટે ભાગે ભોગવવાના બાકી હોય છે. તે કારણે પશ્ચાદુપપન્નક નારકોને અવિશુદ્ધ વર્ણવાળાં કહ્યાં છે. લેશ્યાના વિષયમાં જે એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે સમસ્ત નારકજીવો સમાન લેશ્યાવાળાં હોતાં નથી, તો તેમાં લેશ્યા શબ્દ દ્વારા ભાવલેશ્યા ગ્રહણ કરવી–દ્રવ્યલેશ્યા નહીં; કારણ કે તે વર્ણ-રૂપ પડે છે. અને વર્ણરૂપ પડવાને કારણે તેનું કથન વર્ણદ્વાર દ્વારા કરવામાં આવી ગયું છે. પૂર્વોપપન્નક નારક જીવો કર્મોની અધિકતર નિર્જરાવાળાં હોવાને કારણે વિશુદ્ધ લેશ્યાવાળાં કહ્યાં છે, અને જે પશ્ચાદુપપન્નક નારકજીવો હોય છે

खलु 'विसुद्धवन्नतरगा' विशुद्धवर्णतरकाः अतिविशुद्धवर्णवन्त. तेषामशुभवर्णनामकर्मणो बहुशः क्षपितत्वात् 'तत्थ णं जे ते' तत्र खलु ये ते 'पच्छोववन्नगा' पश्चादुत्पन्नकाः सन्ति, 'ते णं' ते खलु 'अविसुद्धवन्नतरगा' अविशुद्धवर्णतरकाः अविशुद्धवर्णवन्तः, तेषामशुभवर्णनामकर्मणो भोग्यत्वेन बहुत्वावशेषात्। 'से तेणट्ठेणं' तत्तेनार्थेन=तेन कारणेन 'गोयमा' हे गौतम! 'एवं०' एवमुच्यते सर्वे नैरयिका न समवर्णा इति। लेश्यासूत्रमाह-'नेरइयाणं भंते' नैरयिकाः खलु भदन्त! 'सव्वे समलेस्सा' सर्वे समलेश्याः? उत्तरमाह-'गोयमा!' हे गौतम! 'नो इणट्ठे समट्ठे' नायमर्थः समर्थः न सर्वे समलेश्या इत्यर्थः। पुनः पृच्छति-से केणट्ठेणं' तत्केनार्थेन=केन कारणेन 'जाव' यावत्, यावच्छब्देन-भंते एवं वुच्चइ' भदन्त! एवमुच्यते' इति संग्राह्यम्। 'नो सव्वे समलेस्सा' नो सर्वे समलेश्याः=समानलेश्यावन्त इति। लेश्याऽत्र भावलेश्या ग्राह्या, न तु बाह्यद्रव्यलेश्या, तस्या वर्णद्वारेणैव प्रतिपादितत्वात्। उत्तरमाह-'गोयमा' हे गौतम! 'नेरइया दुविहा पन्नत्ता' नैरयिका द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, 'तंजहा' तद्यथा-'पुव्वोववन्नगा य पच्छोववन्नगा य' पूर्वोपपन्नकाश्च पश्चादुपपन्नकाश्च। 'तत्थ णं जे ते पुव्वोववन्नगा ते णं' तत्र खलु ये ते पूर्वोपपन्नकाः सन्ति ते खलु 'विसुद्धलेस्सतरागा' विशुद्धलेश्यतरकाः-विशुद्धलेश्यावन्तः, कर्मणामधिकतरनिर्जरासद्भावात्, 'तत्थ णं जे ते पच्छोववन्नगा' तत्र खलु ये ते पश्चादुपपन्नकाः सन्ति 'ते णं' ते खलु 'अविसुद्धलेस्सतरागा' अविशुद्धलेश्यतरकाः=अविशुद्धलेश्यावन्तः, कर्मणां भोग्यत्वेन बहुतरावशिष्टत्वात्। 'से तेणट्ठेणं' तत्तेनार्थेन=तेन कारणेन एवमुच्यते सर्वे नैरयिका न समलेश्यावन्त इति। वेदनासूत्रमाह-'नेरइयाणं भंते' नैरयिकाः खलु हे भदन्त! 'सव्वे समवेयणा' सर्वे समवेदनाः=समानवेदनावन्तः? उत्तरमाह-'गोयमा' हे गौतम! 'नो इणट्ठे समट्ठे' नायमर्थः समर्थः सर्वे नैरयिका न समानवेदनावन्त इत्यर्थः, पुनः पृच्छति-'से केणट्ठेणं०' तत्केनार्थेन= केन कारणेन एवमुच्यते नैरयिकाः सर्वे न समवेदना इति। उत्तरमाह-'गोयमा' हे गौतम! 'नेरइया दुविहा पन्नत्ता' नैरयिका द्विविधाः प्रज्ञप्ताः 'तं जहा' तद्यथा-'सण्णिभूया य असण्णिभूया य'

जीव हैं वे अविशुद्ध लेश्यावाले इस लिये कहे गये हैं कि उनके अभी भोग्यत्वरूप से बहुतरता कर्मों की बाकी है। वेदनासूत्र के विषय में जो नारकीय जीवों के समान वेदनाका अभाव कहा है उसका कारण उनमें संज्ञिभूतता और असंज्ञिभूतता है। संज्ञा शब्दका अर्थ यहाँ सम्यग्दर्शन

તેમને હજી બહુતર કર્મોને ભોગવવાના બાકી હોય છે, તે કારણે તેમને અવિશુદ્ધ લેશ્યાવાળાં કહ્યાં છે. વેદના સૂત્રના વિષયમાં નારકજીવોમાં સરખી વેદનાનો અભાવ કહ્યો છે. તેનું કારણ તેમનામાં રહેલી સંજ્ઞિભૂતતા અને

संज्ञिभूताश्च असंज्ञिभूताश्च। 'तत्थ णं जे ते सण्णिभूया' तत्र खलु ये ते संज्ञिभूताः संज्ञा=सम्यग्दर्शनं सा एषामस्तीति संज्ञिनः, ते भूताः=संज्ञित्वं प्राप्ताः संज्ञिभूताः। अथवा च्वि प्रत्ययप्रयोगात् असंज्ञिनः संज्ञिनो भूताः संज्ञीभूताः मिथ्यादर्शनमपहाय सम्यग्दर्शनजन्मना समुत्पन्ना इति संज्ञिभूताः सन्ति 'तेणं' ते खलु 'महावेयणा' महावेदनाः=महावेदनावन्तः, यतस्ते संज्ञित्वेन पूर्वकृत कर्मविपाकमनुभवन् पश्चात्तापं कुर्वन्ति-"अहो नास्माभिर्विकरालविषयविषमजालनिगडितचेतोभिः सर्वदुःखक्षयकरस्य सर्वज्ञप्रतिपादितस्य धर्मस्याचरणं कृतम्, अपि तु तद्विपरीत-

---

लिया गया है। यह संज्ञा जिसके होती है वह संज्ञी है। संज्ञिभूतका तात्पर्य संज्ञित्वको प्राप्त हुए जो नारकीय जीव हैं, वे संज्ञिभूत हैं ऐसा है। अथवा-'च्वि' प्रत्यय के योग से "संज्ञिभूत" की जगह "संज्ञीभूत" ऐसा पद बन जाता है। इस का अर्थ-जो संज्ञी नहीं है-अर्थात् -जो पहले असंज्ञी थे वे संज्ञी हुए सो संज्ञीभूत कहलाये ऐसा है। तात्पर्य कहने का यह है कि जो मिथ्यादर्शन को छोड़कर सम्यग्दर्शनरूप जन्मसे उत्पन्न हुए वे संज्ञिभूत हैं। इन संज्ञिभूत नारकीय जीवों को जो महावेदनावाला कहा गया है उसका कारण ऐसा है कि संज्ञावाले होने के कारण ये पूर्वकृत कर्मविपाक को भोगते हुए पश्चात्ताप करते हैं- "अहो! भयंकर विषयरूप विषम जाल से निगडितचित्त हो कर हमने पूर्वजन्म में समस्त दुःखों को नष्ट करनेवाले सर्वज्ञप्रणीत धर्म का आचरण नहीं किया किन्तु उससे विपरीत मिथ्यात्व का ही सेवन किया है।

અસંજ્ઞિભૂતતા છે. 'સંજ્ઞા' શબ્દનો અર્થ અહીં 'સમ્યગ્દર્શન' લેવામાં આવ્યો છે. આ સંજ્ઞા જેને હોય છે તેને 'સંજ્ઞી' કહે છે. સંજ્ઞિત્વને પ્રાપ્ત નારકજીવોને સંજ્ઞિભૂત કહેવામાં આવ્યા છે. અથવા-"ચ્વિ" પ્રત્યયના યોગથી "સંજ્ઞિભૂત"ની જગ્યાએ "સંજ્ઞીભૂત" એવું પદ બની જાય છે. તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે-જેઓ પહેલાં અસંજ્ઞી હતા પણ હવે સંજ્ઞી થયા હોય છે તેમને સંજ્ઞીભૂત કહે છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે-મિથ્યાદર્શનને છોડીને સમ્યગ્દર્શનરૂપ જન્મથી જેઓ ઉત્પન્ન થયા છે તેમને સંજ્ઞિભૂત કહે છે. એ સંજ્ઞિભૂત નારકજીવોને મહાવેદનાવાળાં કહેવાનું કારણ એ છે કે-સંજ્ઞાવાળાં હોવાને કારણે પૂર્વકૃત કર્મવિપાકને ભોગવતાં ભોગવતાં તેઓ પશ્ચાત્તાપ કરે છે કે "અરે રે! ભયંકર વિષયરૂપ વિષમ જાળમાં લીન થઈને અમે પૂર્વજન્મમાં સમસ્ત દુઃખોનો નાશ કરનાર સર્વજ્ઞ પ્રરૂપીત ધર્મનું આચરણ કર્યું નહીં, પણ તેથી વિપરીત મિથ્યાત્વનું સેવન કર્યું. તેથી અમારે આ અપાર

मिथ्यात्वमासेवितमित्यतो महद्दुःखमिदमस्माकमापतितमिति मानसिकदुःखमनुभवन्तो महावेदनावन्तस्ते । तथा 'तत्थ णं जे ते' तत्र खलु ये ते 'असण्णिभूया' असंज्ञिभूताः=मिथ्यादृष्टयः सन्ति 'ते णं' ते खलु 'अप्पवेयणतरागा' अल्पवेदनतरकाः=अल्पवेदनावन्तः, यतस्तेऽनुभवन्तमपि दुःखं 'मदीयकर्मण इदंफल–' मिति न जानन्तः पश्चात्तापरहिता अल्पवेदना इति। अथवा संज्ञिभूता इति संज्ञिनः=संज्ञिपञ्चेन्द्रियाः सन्तो भूताः=नारकत्वं प्राप्ताः संज्ञिभूताः, एतादृशा नारकाः पूर्वं संज्ञिपञ्चेन्द्रियत्वेन तीव्रतराशुभाध्यवसायवशादशुभतरकर्मबन्धनेन महानरकेषूत्पत्तिसद्भावात् महावेदनावन्तो भवन्ति, असंज्ञिभूतास्तु न तथा, यतस्ते पूर्वमसंज्ञिनो

इसीसे यह अपार दुःख हमको भोगना पड़ रहा है " इस प्रकार मानसिक दुःख का अनुभवन करते हुए वे महावेदनावाले होते हैं। तथा " तत्थ णं जे ते असण्णिभूया ते णं खलु अप्पवेयणतरागा " जो–असंज्ञिभूत–मिथ्यादृष्टि–नारकीय जीव हैं वे अल्पवेदनावाले होते हैंक्यों कि वे दुःख का अनुभव करते हुए भी यह दुःख हमारे ही कर्म का फल है ऐसा नहीं जानते हैं और इसी कारण उन्हें पश्चात्ताप–मानसिक संताप नहीं होता है । अतः पश्चात्ताप से रहित होने के कारण वे अल्पवेदनावाले होते हैं । अथवा संज्ञी शब्द का अर्थ संज्ञी पंचेन्द्रिय जीव है। संज्ञीपंचेन्द्रिय होते हुए जो नारकत्व को प्राप्त हुए हैं वे संज्ञीभूत हैं । ऐसे संज्ञीभूत नारकीय जीव पहले संज्ञीपंचेन्द्रिय होनेके कारण तीव्रतर अशुभ अध्यवसाय के वश से अशुभतर कर्मका बंधन करते हैं । इससे वे महा नरकों में उत्पन्न होते हैं, और महावेदनाओं को भोगा करते हैं। असं-

---

દુઃખો ભોગવવા પડે છે. " આ પ્રકારનું માનસિક દુઃખ તેઓ અનુભવ્યા કરે છે. તેથી તેમને મહાવેદનાવાળાં કહ્યાં છે. તથા–तत्थ णं जे ते असण्णिभूया ते णं खलु अप्पवेयणतरागा " જે અસંજ્ઞિભૂત-મિથ્યાદૃષ્ટિ નારકજીવો હોય છે તેઓ અલ્પવેદનાવાળાં હોય છે. કારણ કે દુઃખના અનુભવ કરવા છતાં પણ તેઓ એવું સમજતા નથી કે આ દુઃખ અમારાં જ કર્મોનું ફળ છે. તેથી તેમને પશ્ચાત્તાપ માનસિક સંતાપ થતો નથી. આ રીતે પશ્ચાત્તાપથી રહિત હોવાને કારણે તેમને અલ્પવેદનાવાળાં કહ્યાં છે. અથવા સંજ્ઞી એટલે સંજ્ઞીપંચેન્દ્રિય જીવ. સંજ્ઞીપંચેન્દ્રિયની યોનિમાંથી નારકત્વ પામેલા જીવોને સંજ્ઞીભૂત નારકો કહે છે. એવાં સંજ્ઞીભૂત નારક જીવોએ પહેલાં સંજ્ઞીપંચેન્દ્રિય યોનિમાં તીવ્રતર અશુભ અધ્યવસાયના કારણે અશુભતર કર્મનો બંધ બાંધ્યો હોય છે. તે કારણે તેઓ મહાનરકોમાં ઉત્પન્ન થયા હોય છે, અને ત્યાં

=भूत्वा नारकतां प्राप्ता अतः पूर्वमसंज्ञित्वेन तीव्रतराशुभाध्यवसायादभावादल्पाशुभकर्मबन्धनेन रत्नप्रभाद्यल्पवेदननरकेषूत्पत्ति संभवाद् अल्पवेदनावन्तो भवन्ति। अथवा संज्ञिभूताः=पर्याप्तकाः, असंज्ञिभूताः=अपर्याप्तका इत्यर्थे पर्याप्तका महावेदनाः, तदवस्थायामनुभूति संभवात्। अपर्याप्तका अल्पवेदनाः, तदा तेषां पर्याप्तिविकलत्वेन स्फुटानुभूत्यसंभवात्। पर्याप्तयो हि जीवानां दुःखानुभव कारणमित्यतोऽल्पवेदनास्ते, इति।

ज्ञिभूत ऐसे नहीं होते हैं। क्यों कि वे पहले असंज्ञी थे-और इस अवस्था में मरकर वे नारकीय अवस्था को प्राप्त हुए हैं। अतः असंज्ञी होकर नारकीय अवस्था को प्राप्त हुए उनके पहले असंज्ञी होने के कारण तीव्रतर अशुभ अध्यवसाय के अभाव से अल्प अशुभकर्मका बंध करने के कारण अल्प वेदनावाले रत्नप्रभा नरकमें उत्पत्ति संभवित है। इससे वे अल्पवेदनावाले होते हैं। अथवा-संज्ञिभूत का अर्थ पर्याप्तक-शरीरादि समस्त पर्याप्ति जिनकी पूर्ण हो चुकी हैं-ऐसे जीव, और असंज्ञिभूत का अर्थ अपर्याप्तक जीव। जो संज्ञीभूत नारकीय जीव हैं वे महावेदनावाले होते हैं, क्योंकि पर्याप्तक अवस्था में अनुभूति होती है और जो अपर्याप्तक हैं वे अल्पवेदनावाले होते हैं-क्योंकि पर्याप्ति से विकल होने के कारण उनके स्फुट अनुभूति संभवित नहीं है, क्यों कि पर्याप्तियां ही जीवोंको दुःखके अनुभवका कारण होती है। इस कारण असंज्ञिभूत नारक अल्पवेदनावाले कहे गये हैं।

મહાવેદનાઓ ભોગવતા હોય છે. અસંજ્ઞિભૂત એવાં હોતાં નથી. કારણ કે તેઓ પહેલાં અસંજ્ઞી હતા. અને તે અવસ્થામાંથી મરીને તેઓ નરક યોનિમાં ગયા હોય છે. તેમણે અસંજ્ઞી હોવાને કારણે આગલી યોનિમાં તીવ્રતર અશુભ અધ્યવસાયને અભાવે અલ્પ અશુભ કર્મનો બંધ બાંધ્યો હોય છે અને તે કારણે અલ્પ વેદનાવાળી રત્નપ્રભા નરકોમાં તેમની ઉત્પત્તિ સંભવિત છે. તેથી તેઓ અલ્પવેદનાવાળાં હોય છે. અથવા સંજ્ઞિભૂત એટલે પર્યાપ્તક-શરીરાદિ સમસ્ત પર્યાપ્તિ જેમની પૂર્ણ થઇ ગઇ હોય એવાં જીવો અને અસંજ્ઞિભૂત એટલે અપર્યાપ્તક જીવો. સંજ્ઞીભૂત નારક જીવો મહાવેદનાવાળાં હોય છે, કારણ કે પર્યાપ્તક અવસ્થામાં અનુભૂતિ થાય છે. જે અપર્યાપ્તક હોય છે તેઓ અલ્પવેદનાવાળાં હોય છે, કારણ કે પર્યાપ્તિથી શૂન્ય હોવાને કારણે તેમને સ્ફુટ અનુભૂતિ થવી સંભવિત હોતી નથી, કારણ કે પર્યાપ્તિ જ જીવોને દુઃખોના અનુભવનું કારણ હોય છે. આ કારણે અસંજ્ઞિભૂત નારક જીવોને અલ્પવેદનાવાળાં કહ્યાં છે.

'नेरइयाणं भंते' नैरयिकाः खलु भदन्त ! 'सव्वेसमकिरिया' सर्वे समक्रियाः ? समा=समानाः तुल्याः क्रियाः कर्मबन्धनिबन्धनभूता आरम्भिक्यादिकाः पञ्चयेषां तेतथा, उत्तरमाह–'गोयमा' हे गौतम ! 'नो इणट्ठे समट्ठे' नायमर्थः समर्थः न सर्वे समानक्रियावन्त इत्यर्थः। पुनः प्रश्नयति–'से केणट्ठेणं०' तत्केनार्थेन=केन कारणेन किं कारणमाश्रित्य एवमुच्यते यत् सर्वे नारका न समानक्रियावन्त इति। उत्तरमाह–'गोयमा' हे गौतम ! 'नेरइयातिविहापन्नत्ता' नैरयिका स्त्रिविधाः प्रज्ञप्ताः, 'तंजहा' तद्यथा–'सम्मदिट्ठीमिच्छदिट्ठी सम्मामिच्छदिट्ठी' सम्यग्दृष्टयः, मिथ्यादृष्टयः सम्यग्मिथ्यादृष्टयः। 'तत्थणं जे ते' तत्र खलु ये ते 'सम्मदिट्ठी' सम्यग्दृष्टयः सन्ति 'तेसिणं' तेषां खलु 'चत्तारि किरियाओ पण्णत्ताओ' चतस्रः क्रियाः प्रज्ञप्ताः, 'तं जहा' तद्यथा–'आरंभिया' आरम्भिकी१, 'परिग्गहिया' पारिग्रहिकी२, 'मायावत्तिया' मायाप्रत्यया३, 'अप्पच्चक्खाणकिरिया' अप्रत्याख्यानक्रिया४। 'तत्थणं जे ते' तत्र खलु ये ते 'मिच्छदिट्ठी' मिथ्यादृष्टयः सन्ति 'तेसि

क्रियासूत्रमें जो यह कहा गया है कि समस्त नारकीय जीव समान क्रियावाले नहीं होते हैं–सो उसके विषयमें यह स्पष्टीकरण किया गया है कि कर्मबंध की कारणभूत आरम्भिकी आदि पाँचक्रियाएँ इन नारकीय जीवों की एकसी नहीं होती हैं, क्योंकि इन नारकीय जीवोंमें सम्यग्दृष्टि मिथ्यादृष्टि और सम्यग् मिथ्यादृष्टि ऐसे तीन प्रकार के नारकीय जीव होते हैं। 'तत्थ णं जे ते सम्मदिट्ठी तेसि णं चत्तारि किरियाओ पण्णत्ताओ" इनमें जो सम्यग्दृष्टि नारकीय जीव हैं उनके चार क्रियाएँ होतीं हैं। एक आरंभिकी, दूसरी पारिग्रहिकी, तीसरी मायाप्रत्यया और चौथी अप्रत्याख्यान क्रिया। मिथ्यादृष्टि नारकीयजीवों के और सम्यग्मिथ्यादृष्टि नारकीयजीवों के ये चार और मिथ्यादर्शनप्रत्यया, इस प्रकार

ક્રિયાસૂત્રમાં જે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે સમસ્ત નારકજીવો એક સરખી ક્રિયાવાળાં હોતાં નથી, તેનું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું છે-આરમ્ભિકી આદિ જે પાંચ ક્રિયાઓ કર્મબન્ધના કારણરૂપ હોય છે તે ક્રિયાઓ તે નારકોમાં એક સરખી હોતી નથી. કારણ કે તે નારક જીવોમાં સમ્યગ્દષ્ટિ, મિથ્યાદષ્ટિ અને સમ્યક્ મિથ્યાદષ્ટિ, એ ત્રણ પ્રકારના નારક-જીવો હોય છે. 'तत्थ णं जे ते सम्मदिट्ठी तेसिणं चत्तारि किरियाओ पण्णत्ताओ' તેમાંના જે સમ્યગ્દષ્ટિ નારક જીવો હોય છે તેમને ચાર ક્રિયાઓ હોય છે-(૧) આરંભિકી, (૨) પારિગ્રહિકી, (૩) માયા પ્રત્યયા, અને (૪) અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા.

મિથ્યાદષ્ટિ નારકજીવોને તથા સમ્યક્ મિથ્યાદષ્ટિ નારક જીવોને

णं' तेषां खलु 'पंच किरियाओ कज्जंति' पञ्चक्रियाः क्रियन्ते भवन्तीत्यर्थः। 'तं जहा' तद्यथा-'आरंभिया' आरम्भिकी 'जाव' यावत्, यावच्छब्देन-'परिग्गहिया मायावत्तिया अपच्चक्खाणकिरिया' पारिग्रहिकी मायाप्रत्यया, अप्रत्याख्यानक्रिया इत्येतासां संग्रहः। 'मिच्छादंसण वत्तिया' मिथ्यादर्शनप्रत्यया। 'एवं' अनेनैव प्रकारेण 'सम्मामिच्छदिट्ठीणंपि' सम्यग्मिथ्यादृष्टीनामपि, सम्यग्मिथ्यादृष्टीनामपि पूर्वोक्ताः पञ्चापिक्रिया भवन्तीत्यर्थः। पञ्चानां क्रियाणामयमर्थः १आरम्भिकी-आरम्भः=पृथिव्याद्युपमर्दः, स प्रयोजनं कारणं यस्याः सा तथा। २ पारिग्रहिकी-परिग्रहः=शरीरादि ममत्वं, स प्रयोजनं कारणं यस्याः सा तथा। ३ मायाप्रत्यया-माया=कपटं क्रोधादिश्च, सा प्रत्ययः कारणं यस्या सा तथा। ४ अप्रत्याख्यानक्रिया-प्रत्याख्यानं=निवृत्तिः, न तथा-अप्रत्याख्यानं तेन या क्रिया सा तथा। ५ मिथ्यादर्शनप्रत्यया-मिथ्यादर्शनं-कुदेवादि श्रद्धानरूपं, तत्

पाँच क्रियाएँ होतीं हैं। इन क्रियाओं का अर्थ इस प्रकार से है-जिस क्रिया का प्रयोजन-कारण-पृथिवी-आदि जीवों का उपमर्दन होता है वह आरंभिकी क्रिया है-अर्थात् जिस क्रिया में आरंभ कारण है-वह आरंभिकी क्रिया है। शरीरादि संबंधी ममत्व जिस क्रिया का कारण है वह पारिग्रहिकी क्रिया है। माया नाम कपट और क्रोध आदि का है, यह जिस क्रिया का कारण है वह मायाप्रत्यया क्रिया है। प्रत्याख्यान नाम निवृत्ति का है। निवृत्तिका नहीं होना इस का नाम अप्रत्याख्यान है। इस अप्रत्याख्यान से जो क्रिया होती है उसका नाम अप्रत्याख्यान क्रिया है। कुदेव आदि का श्रद्धान करना इस का नाम मिथ्यादर्शन है। यह मिथ्यादर्शन जिस क्रियाका कारण होता है, वह मिथ्यादर्शन प्रत्यया

ઉપરોક્ત ચાર ક્રિયાઓ અને પાંચમી મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયા, એ પાંચ ક્રિયાઓ હોય છે. તે ક્રિયાઓનો અર્થ આ પ્રમાણે છે-જે ક્રિયામાં પૃથિવીકાય આદિ જીવોનું ઉપમર્દન થતું હોય તે ક્રિયાને આરંભિકી ક્રિયા કહે છે. એટલે કે જે ક્રિયામાં આરંભ કારણરૂપ છે તે ક્રિયાને આરંભિકી ક્રિયા કહે છે.

શરીરાદિનું મમત્વ જે ક્રિયાના કારણરૂપ હોય છે તે ક્રિયાને પારિગ્રહિકી ક્રિયા કહે છે. કપટ અને ક્રોધ આદિનું નામ માયા છે. જે ક્રિયાના કારણરૂપ એ માયા હોય છે તે ક્રિયાનું નામ માયાપ્રત્યયા ક્રિયા છે. પ્રત્યાખ્યાન એટલે નિવૃત્તિ, અને નિવૃત્તિના અભાવનું નામ અપ્રત્યાખ્યાન છે. તે અપ્રત્યાખ્યાનથી જે ક્રિયા થાય છે તે ક્રિયાને અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા કહે છે. કુદેવ આદિમાં શ્રદ્ધા રાખવી તેનું નામ મિથ્યાદર્શન છે. જે ક્રિયાના કારણ રૂપ

प्रत्ययो हेतुर्यस्याः सा तथा। ननु शास्त्रे मिथ्यात्वाविरतिकषायप्रमादयोगाः कर्मबन्धं प्रति कारणत्वेन प्रोक्ताः, इह तु आरम्भादय इति पूर्वापरविरोधः समापतन् कथं निवार्यते? इति चेदाह–आरम्भपरिग्रहपदाभ्यां योगसंग्रहो भवति, योगानामारम्भपरिग्रहरूपत्वात्, मायाप्रत्ययादि शेषपदैः शेषामिथ्यात्वाविरतिकषाय प्रमादरूपाबन्धहेतवो गृह्यन्त इति प्रतीयत एवेति।

'से तेणट्ठेणं' तत्तेनार्थेन=तेन कारणेन 'गोयमा' हे गौतम! एवमुच्यते यत् सर्वे नैरयिकाः समानक्रियावन्तो न भवन्तीति।

अथायुर्विषये प्राह–'नेरइयाणं भंते' नैरयिकाः खलु हे भदन्त! 'सव्वे समाउया' सर्वे समायुष्काः, समं=तुल्यं आयुष्कं येषां ते तथा समानायुष्मन्त इत्यर्थः,

---

क्रिया है। शास्त्रमें मिथ्यात्व, अविरति, प्रमाद, कषाय और योग ये कर्मबंध के कारण कहे गये हैं, और यहाँ पर ये आरंभिकी आदि क्रियाएँ कही गई हैं, इस तरह से पूर्वापर विरोध आता है। सो ऐसी शंका नहीं करनी चाहिये कारण–कि आरंभ और परिग्रह इन पदोंसे योग का संग्रह हो जाता है, क्योंकि योग जो होता है वह आरंभ परिग्रहरूप होता है। माया प्रत्यया आदि शेष पदों द्वारा मिथ्यात्व, अविरति, कषाय, प्रमाद इन कर्मबंध के कारणों का ग्रहण हो जाता है यह स्पष्ट ही है॥

इस कारण हे गौतम! समस्त नारकीयजीव समान क्रियावाले नहीं होते हैं।

आयु और समोपपन्न के विषय में जो प्रश्न किया गया है और उस का जो समाधान दिया गया है उस विषयमें ऐसा स्पष्टीकरण है कि–एक

તે મિથ્યાદર્શન હોય છે તે ક્રિયાને મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયા ક્રિયા કહે છે. શાસ્ત્રમાં મિથ્યાદર્શન, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ, એ કર્મબંધનાં કારણો બતાવ્યાં છે, અને અહીં આરંભિકી આદિ ક્રિયાઓને તેના કારણરૂપ દર્શાવી છે. આ રીતે કથનમાં પૂર્વાપર વિરોધ જણાય છે. પણ એવી શંકા કરવી જોઈએ નહીં. કારણ કે આરંભ અને પરિગ્રહ પદો દ્વારા યોગનો સમાવેશ થઈ જાય છે, અને યોગ આરંભ પરિગ્રહ રૂપ જ હોય છે. માયા પ્રત્યયા આદિ બાકીનાં પદો દ્વારા મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને પ્રમાદ, એ કર્મબંધનાં કારણોનું ગ્રહણ થઈ જ જાય છે, તે કારણે હે ગૌતમ! સમસ્ત નારક જીવો સમાન ક્રિયાવાળાં હોતાં નથી.

આયુ અને સમોપપન્નકના વિષયમાં જે પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો છે અને તેનો જે જવાબ આપવામાં આવ્યો છે, તેનું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે છે-

'सव्वे समोववन्नगा' सर्वे समोपपन्नकाः-समम्=एककालावच्छेदेन उपपन्ना ये ते तथा एककालोत्पत्तिमन्त इत्यर्थः, उत्तरमाह-'गोयमा' हे गौतम ! 'नेरइया चउव्विहा पन्नत्ता' नैरयिकाश्चतुर्विधाः प्रज्ञप्ताः 'तं जहा' तद्यथा-अत्र भङ्गचतुष्टयेनाह-'अत्थेगइया' सन्त्येके 'समाउया-समोववन्नगा' समायुष्काः समोपपन्नकाः-निवद्धदशवर्षसहस्रप्रमाणायुष्मन्तः सहैवोत्पन्ना इति प्रथमो भङ्गः१, 'अत्थेगइया' सन्त्येके 'समाउया विसमोववन्नगा' समायुष्काः विषमोपपन्नकाः-दशसहस्रवर्षस्थितिकेषु नरकेषु केचित्प्रथममुत्पन्नाः केचित्पश्चादिति द्वितीयो भङ्गः२, 'अत्थेगइया' सन्त्येके 'विसमाउया समोववन्नगा' विषमायुष्काः समोपपन्नकाः-विषमायुष इति केचिद् दशसहस्रवर्षस्थितिकाः केचिच्च पञ्चदशसहस्रवर्षस्थितिकाः किन्तु-

तो ऐसे जीव कि जिन की आयु समान है और साथ २ ही उत्पन्न हुए हैं। जैसे कितनेक जीवोंने १०००० दश हजार वर्षकी आयु बांधी और साथ २ ही नारकपर्याय से उत्पन्न हुए-यह " समाउया-समोववन्नगा " प्रथम भंग है। कितनेक ऐसे जीव हैं-जो १०००० दशहजार वर्षकी स्थिति वाले नरकों में पहले उत्पन्न हो गये है और कितनेक ऐसे जीव हैं जो वहाँ पीछे से उत्पन्न हुए हैं यह " समाउया विसमोववन्नगा " दूसरा भंग है। कितनेक ऐसे जीव हैं कि जिनकी सागरोपम की स्थिति है, और कितनेक ऐसे जीव है कि जिनकी १०००० दश हजार वर्ष की स्थिति है। इस तरह विषमायुष्क हैं फिर भी साथ२ उत्पन्न हुए हैं यह " विसमाउया समोववन्नगा " तीसरा भङ्ग है। तथा कितनेक ऐसे जीव हैं कि जिनकी

નારક જીવોમાં કેટલાક એવાં હોય છે કે જેમનું આયુ સમાન હોય છે અને સાથે સાથે જ ઉત્પન્ન થયા હોય છે. જેમ કે કેટલાક જીવો દસ હજાર વર્ષનું આયુ બાંધીને સાથે સાથે જ નારક પર્યાયે ઉત્પન્ન થયા હોય છે તેમને " समाउया समोववन्नगा " કહ્યા છે, આ પહેલો ભંગ છે. કેટલાંક એવાં જીવો હોય છે કે જેમનું આયુ સમાન હોય છે પણ જેઓ નરકમાં નારક પર્યાયે આગળ પાછળ ઉત્પન્ન થયા હોય છે, તેમને " समाउया विसमोववन्नगा " કહે છે, આ બીજો ભંગ છે. કેટલાક એવાં જીવો હોય છે કે જેમનું આયુ સાગરોપમ જેટલી હોય છે કેટલાક એવા જીવો હોય છે કે જે દસ હજાર વર્ષની સ્થિતિ હોય છે પણ સાથે સાથે નારકપર્યાયમાં ઉત્પન્ન થયા હોય છે, એવાં નારકજીવોને " विसमाउया समोववन्नगा " કહે છે, આ ત્રીજો ભંગ થયો. તથા કેટલાક નારકજીવો એવાં હોય છે કે તેમની સ્થિતિ સમાન હોતી નથી

त्पत्तिस्तेषां युगपदिति तृतीयो भङ्गः३, 'अत्थेगइया' सन्त्येके 'विसमाउया विसमोववन्नया' विषमायुष्का विषमोपपन्नकाः-विषमायुष इति केचित्सागरोपमस्थितिकाः केचिच्च दशसहस्रवर्षस्थितिकाः, उत्पत्तिरपि विषमा पूर्वं पश्चाद्वेति चतुर्थो भङ्गः४, 'से तेणट्ठेणं' तत्तेनार्थेन=तेन कारणेन 'गोयमा' हे गौतम ! ० एवमुच्यते नैरयिका न सर्वे समायुष्काः न सर्वे समोपपन्नका इति ॥सू० ३॥

॥ इति नारकनिरूपणं समासम् ॥

अथासुरकुमारादि वक्तव्यतानिरूप्यते—

मूलम्—असुरकुमारा णं भंते सव्वे समाहारा सव्वे समसरीरा ! सव्वे—समुस्सासनीसासा? जहा णेरइया तहा भाणियव्वा, नवरं कम्मवण्णलेस्साओ, परिवण्णेयव्वाओ पुव्वोववण्णा महाकम्मतरा, अविसुद्धवण्णतरा, अविसुद्धलेस्सतरा, पच्छोववण्णा पसत्था, सेसं तहेव, एवं जाव थणियकुमाराणं ॥ सू० ४॥

स्थिति समान नहीं है किन्तु किन्हींकी सागरोपमकी स्थिति है, किन्हींकी दशहजार वर्षकी है और उत्पत्ति भी सम नहीं है कोई पहले उत्पन्न हुए हैं और कोई बादमें उत्पन्न हुए हैं यह "विसमाउया विसमोववन्नगा" चौथा भङ्ग है। इस प्रकार इन भङ्गोंके प्रकट करनेसे यह बात स्पष्ट की गई है कि समस्त नारकीय जीवोंकी आयु एकसी नहीं होती है और न सबएक साथ उत्पन्न होते हैं। इसी लिये हे गौतम ! ऐसा कहा जाता है कि न ये समायुष्क-समान आयुवाले होते हैं और न वे समोपपन्न-एकसाथ उत्पन्न होते हैं ।।सू०३।।

(જેમ કે કેટલાકની સાગરોપમની સ્થિતિ હોય છે, તો કેટલાકની દસ હજાર વર્ષની સ્થિતિ હોય છે) અને તેઓ સાથે ઉત્પન્ન પણ થયા હોતા નથી, (કોઈ વહેલા ઉત્પન્ન થયા હોય છે અને કોઇ મોડા ઉત્પન્ન થયા હોય છે) તે નારક જીવોને "विसमाउया विसमोववन्नगा" કહે છે, આ ચોથો ભંગ થયો. આ ભંગોને બતાવવાથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે સમસ્ત નારક જીવોનું આયુ એક સરખું હોતું નથી અને તેઓ બધા એક સાથે ઉત્પન્ન થતા નથી. તે કારણે હે ગૌતમ એવું કહેવામાં આવ્યુ છે કે નારક જીવો સમાન આયુવાળાં હોતાં નથી અને બધા નારક જીવો એક સાથે ઉત્પન્ન પણ થતા નથી. ॥ સૂ. ૩ ॥

छाया—असुरकुमाराः भदन्त ! सर्वे समाहाराः सर्वे समसरीराः सर्वे समोच्छ्वासनिःश्वासाः ? यथा नारकास्तथा भणितव्याः, नवरं कर्मवर्णलेश्याः परिवर्णयितव्याः पूर्वोपपन्नकामहाकर्मतराः अविशुद्धवर्णतराः अविशुद्धलेश्यतराः, पश्चादुपपन्नकाः प्रशस्ताः, शेषं तथैव, एवं यावत् स्तनितकुमाराः खलु ॥सू०४॥

असुरकुमारादिकी वक्तव्यता—

'असुरकुमाराणं भंते ! सव्वे समाहारा' इत्यादि ।

(भंते) हे भदन्त ! (सव्वे असुरकुमारा णं) समस्त असुरकुमार (समाहारा) समान आहारवाले होते हैं क्या ? (सव्वे समसरीरा) समस्त असुरकुमार समान शरीरवाले होते हैं क्या ? (सव्वे समुस्सास नीसासा) समस्त असुरकुमार समान उच्छ्वास निःश्वासवाले होते हैं क्या ? (जहा नेरइया तहा भाणियव्वा) हे गौतम ! असुरकुमार संबन्धी इन सब प्रश्नोंके उत्तर नैरयिक प्रकरणमें दिये गये इन प्रश्नोंके उत्तरके समान जानने चाहिये । (नवरं) जो विशेषता है वह इस प्रकारसे है (कम्म–वण्ण–लेस्साओ–परिवण्णे अव्वाओ) असुरकुमारोंके कर्म, वर्ण और लेश्याएँ नारकीय जीवोंके कर्म, वर्ण और लेश्याओंकी अपेक्षा विपरीत हैं ऐसा जानना चाहिये । जैसे–(पुव्वोववण्णा महाकम्मतरा, अविसुद्ध वण्णतरा, अविसुद्ध लेस्सतरा) जो असुरकुमार पुर्वोपपन्नक हैं वे

અસુરકુમારાદિની વ્યક્તવ્યતા—

असुरकुमाराणं भंते ! सव्वे समाहारा ' इत्यादि ।

(भंते !) હે ભદન્ત ! (सव्वे असुरकुमाराणं) સમસ્ત અસુરકુમારો (समाहारा ?) શું સમાન આહારવાળા હોય છે ? (सव्वे समसरीरा ?) સમસ્ત અસુરકુમારો શું સમાન શરીરવાળા હોય છે ? (सव्वे समुस्सास नीसासा ?) સમસ્ત અસુરકુમારો શું સમાન ઉચ્છ્વાસ નિઃશ્વાસવાળા હોય છે ? (जहा नेरइया तहा भाणियव्वा) હે ગૌતમ ! અસુરકુમારો વિષેના બધા પ્રશ્નોના ઉત્તર નૈરયિક પ્રકરણમાં નારકો સંબંધી આ વિષયમાં પૂછેલા પ્રશ્નોના ઉત્તર પ્રમાણે જ સમજવા. (नवरं) પણ તે જવાબોમાં આ પ્રમાણે વિશેષતા છે– (कम्म–वण्ण–लेस्साओ–परिवण्णे अव्वाओ) અસુરકુમારોનાં કર્મ, વર્ણ અને લેશ્યાઓ નારક જીવોનાં કર્મ, વર્ણ અને લેશ્યાઓ કરતાં વિપરીત હોય છે, એમ સમજવું.

જેમકે (पुव्वोववण्णा महाकम्मतरा, अविसुद्ध वण्णतरा, अविसुद्ध लेस्सतरा) જે અસુરકુમારો પૂર્વોપપન્ન–પહેલાં ઉત્પન્ન થયેલા હોય છે તેઓ

टीका—नारकाणामाहारशरीरश्वासादिकं निरूप्य साम्प्रतमसुरकुमाराणां तन्निरूपयितुमाह—'असुरकुमाराणं भंते !' इत्यादि ।

'असुरकुमाराणं भंते' असुरकुमाराः खलु भदन्त ! 'सव्वे समाहारा-सव्वे समसरीरा समुस्सास नीसासा' सर्वे समाहाराः सर्वे समशरीराः सर्वे समोच्छ्वास निःश्वासाः ? 'जहा नेरइया तहा भाणियव्वा' यथा नैरयिका स्तथा भणितव्याः-

---

महाकर्मतर हैं, अविशुद्धवर्णतर हैं, अविशुद्ध लेश्यावाले हैं। (पच्छोववण्णा पसत्था) और जो असुरकुमार पश्चादुपपन्नक हैं वे प्रशस्त हैं (सेसं तहेव एवं जाव थणियकुमाराणं) बाकी समस्त उसी प्रकारसे "यावत् स्तनितकुमार" तक जानना चाहिये।

टीकार्थ–नारकीय जीवोंके आहार, शरीर, श्वास आदिका निरूपण करके अब सूत्रकार असुरकुमारोंके आहार, शरीर, श्वास आदिका निरूपण करनेके लिये "असुरकुमाराणं" इत्यादि सूत्र कह रहे हैं-इस सूत्रमें नारकप्रकरणगत सूत्रकी तरह ९ प्रश्न किये गये हैं और उनका उत्तर दिया गया है। सबसे प्रथम प्रश्न यह है कि समस्त असुरकुमारों का आहार क्या एक जैसा होता है? दूसरा प्रश्न यह है कि समस्त असुरकुमार क्या एक जैसे शरीरवाले होते हैं? तीसरा प्रश्न यह है कि समस्त असुरकुमार क्या एक जैसे उच्छ्वास निःश्वासवाले होते हैं? चौथा प्रश्न यह है कि समस्त असुरकुमार क्या समान कर्मवाले होते हैं? पाँचवा प्रश्न यह है कि समस्त असुरकुमार क्या एकसे वर्णवाले होते हैं?

મહાકર્મતર, અવિશુદ્ધ વર્ણતર અને અવિશુદ્ધ લેશ્યવાળા હોય છે, (पच्छोववण्णापसत्था) અને જે અસુકુમારો પશ્ચાદુપપન્નક–પાછળથી ઉત્પન્ન થયેલા હોય છે તેઓ પ્રશસ્ત હોય છે. (सेसं तहेव एवं जाव थणिय कुमाराणं) બાકીનું બધું નારક જીવો પ્રમાણે જ સમજવું. સ્તનિતકુમાર સુધીના દેવોમાં આ પ્રમાણે જ સમજવું.

ટીકાર્થ—નારકજીવોના આહાર, શરીર, શ્વાસ આદિનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર અસુરકુમારોના આહાર, શરીર, શ્વાસ આદિનું નિરૂપણ કરવાને માટે "असुरकुमाराणं" ઇત્યાદિ સૂત્રો કહે છે. આ સૂત્રમાં નારક પ્રકરણમાં પૂછ્યા પ્રમાણેના નવ પ્રશ્નો પૂછ્યા છે અને તેમના ઉત્તર દીધા છે. પહેલો પ્રશ્ન એ છે કે સમસ્ત અસુરકુમારોનો આહાર શું એક સરખો હોય છે? બીજો પ્રશ્ન એ છે કે સમસ્ત અસુરકુમારો શું એક સરખાં શરીરવાળા હોય છે? ત્રીજો પ્રશ્ન એ છે કે સમસ્ત અસુરકુમારો શું સમાન ઉચ્છ્વાસ નિઃશ્વાસવાળા હોય છે? ચોથો પ્રશ્ન એ છે કે સમસ્ત અસુરકુમારો શું સમાન કર્મવાળા હોય છે? પાંચમો પ્રશ્ન એ છે કે સમસ્ત અસુરકુમારો શું સમાન

असुरकुमाराणामाहारशरीरोच्छ्वासवर्णनं नैरयिकप्रकरणवद् व्याख्येयम्। तत्रायं विवेकः–असुरकुमाराणां शरीरस्याल्पत्वं भवधारणीयशरीरापेक्षया जघन्यतोऽङ्गुलस्याऽसंख्येयभागपरिमितम्, महत्त्वं तु–उत्कर्षतः सप्तहस्तपरिमितम्। तथा उत्तरवैक्रियापेक्षयाऽसुरकुमाराणां शरीरस्याल्पत्वं जघन्यतोऽङ्गुलस्य संख्येयभागपरिमितं, महत्त्वं तु उत्कर्षतो लक्षयोजनपरिमितमिति। आहारविषये प्राह–तत्र ये महा-

छट्ठा प्रश्न यह है कि समस्त असुरकुमार क्या एकसी लेश्यावाले होते हैं? सातवाँ प्रश्न यह है कि समस्त असुरकुमार क्या एकसी वेदनावाले होते हैं? आठवाँ प्रश्न यह है कि समस्त असुरकुमार क्या एकसी क्रियावाले होते हैं? और नौवाँ प्रश्न यह है कि समस्त असुरकुमार क्या समान आयुष्कवाले एवं समोपपन्नक होते हैं? इसलिये इन प्रश्नोंके समाधाननिमित्त सूत्रकारने "जहा नेरइया तहा भाणियव्वा" ऐसा कहा है–सो उसका तात्पर्य यह है कि नैरयिक जीवोंकी तरह असुरकुमारोंके आहार, शरीर, उच्छ्वासका वर्णन नारक प्रकरणकी तरह जानना चाहिये। परन्तु इसमें जो विशेषता है वह इस प्रकारसे है–असुरकुमारोंके शरीरका अल्पत्व भवधारणीय–शरीरकी अपेक्षासे होता है सो वह जघन्यसे अङ्गुलके असंख्यातवें भाग प्रमाण है और उसका महत्त्व उत्कृष्टसे सात हाथ प्रमाण है। तथा उत्तरवैक्रियकी अपेक्षा असुरकुमारोंके शरीरका अल्पत्व जघन्यसे अंगुलके संख्यातवें भागप्रमाण है और उसका महत्त्व उत्कृष्टसे एक लाख योजन प्रमाण है।

वर्णवाळा होय छे? छट्ठो प्रश्न ए छे के समस्त असुरकुमारो शुं समान लेश्यावाळा होय छे? सातमो प्रश्न ए छे के समस्त असुरकुमारो शुं समान वेदनावाळा होय छे? आठमो प्रश्न ए छे के समस्त असुरकुमारो शुं समान क्रियावाळा होय छे? अने नवमो प्रश्न ए छे के समस्त असुरकुमारो शुं समान आयुष्यवाळा अने समोपपन्नक होय छे? आ प्रश्नोनुं समाधान करवाने माटे सूत्रकारे कह्युं छे-" जहा नेरइया तहा भाणियव्वा " एटले के नारक जीवो प्रमाणे ज असुरकुमारोना आहार, शरीर, उच्छ्वास आदिनुं वर्णन समजवुं, जे वर्णन नारक प्रकरणमां आपेलुं छे. तेमां आ प्रमाणे विशेषता छे–भवधारणीय शरीरनी अपेक्षाए असुरकुमारोनां शरीरनुं अल्पत्व जघन्य (ओछामां ओछुं) अंगुलना असंख्यातमां भागप्रमाण छे अने तेमनुं महत्त्व उत्कृष्टनी अपेक्षाए (वधारेमां वधारे सात हाथ प्रमाण छे तथा उत्तरवैक्रियनी अपेक्षाए असुरकुमारोनां शरीरनुं अल्पत्व ओछामां ओछुं अंगुलना संख्यातमां भागप्रमाण अने तेमनां शरीरनुं महत्त्व वधारेमां वधारे एक लाख

शरीराअसुरकुमारास्ते वहुतरान् पुद्गलान् आहरन्ति, एप वहुतरपुद्गलाहारस्तेषां मनोभक्षणरूपाहारापेक्षयाऽवसेयः। असौ (आहारः) देवानां भवति, स प्रधानश्च। शास्त्रे प्रधानापेक्षया हि वस्तूनां निर्देशो विधीयते। महाशरीरा अल्पशरीरग्राह्याहार पुद्गलापेक्षया वहुतरान् आहरन्तीत्यादि नैरयिकवदसुरकुमारा अधिकमाहरन्ति। अथ नारकसूत्रे यत् 'अभीक्ष्णमाहरन्ति अभीक्ष्णमुच्छ्वसन्ति च' इत्युक्तं, तत्र ये ऽसुरकुमाराश्चतुर्थभक्तादेरुपरि आहारग्रहणं कुर्वन्ति, सप्तस्तोकादेश्चोपरि उच्छ्वास-निःश्वासंकुर्वन्ति तानधिकृत्य आहारोच्छ्वासविषये–'अभीक्ष्ण'मिति प्रतिपादितम्,

---

आहारके विषयमें जो महाशरीरवाले असुरकुमार हैं वे वहुतर पुद्गलों का आहार करते हैं। यह बहुतर पुद्गलोंका आहार उनका मनोभक्षण-रूप आहारकी अपेक्षासे जानना चाहिये। यह आहार देवोंके प्रधानरूप से होता है। शास्त्रमें भी प्रधानकी अपेक्षासे ही वस्तुओंका निर्देश किया गया है। महाशरीरवाले असुरकुमार अल्पशरीरवाले असुरकुमारों द्वारा ग्राह्य आहारकी अपेक्षा बहुतर पुद्गलोंको आहाररूपसे ग्रहण करते हैं इत्यादि समस्त कथन नारकीय जीवोंकी तरह जानना चाहिये। नारक-सूत्रमें जो "अभीक्ष्णं आहारयन्ति" अभीक्ष्णं उच्छ्वसन्ति" ऐसा कहा गया है सो वह जो असुरकुमार चतुर्थभक्तादिसे ऊपर आहार ग्रहण करते हैं और सात स्तोक आदिसे ऊपर उच्छ्वास निःश्वासक्रिया करते हैं उनको अधिकृत करके अर्थात् लेकरके आहार उच्छ्वासके विषयमें "अभीक्ष्णं" ऐसा प्रतिपादित हुआ है। क्योंकि उत्कृष्टसे जो

યોજન પ્રમાણ છે. આહારના વિષયમાં એવું છે કે મહાશરીરવાળા અસુર-કુમારો બહુતર પુદ્ગલોનો આહાર કરે છે અને તે બહુતર પુદ્ગલોનો આહાર તેમના મનોભક્ષણરૂપ આહારની અપેક્ષાએ સમજવો જોઈએ. દેવોમાં મુખ્યત્વે એ પ્રકારનો આહાર થાય છે. શાસ્ત્રમાં પણ પ્રધાનતા (મુખ્યતા)ની અપેક્ષા-એ જ વસ્તુઓનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. મહાશરીરવાળાં નારકજીવો જેમ અલ્પશરીરવાળાં નારકો કરતાં વધારે પુદ્ગલોનો આહાર લે છે તેમ મહાશરીરવાળા અસુરકુમારો અલ્પશરીરવાળા અસુરકુમારો કરતાં વધારે પુદ્-ગલોને આહારરૂપે ગ્રહણ કરે છે. નારક સૂત્રમાં " अभीक्ष्णं आहारयन्ति, अभीक्ष्णं उच्छ्वसन्ति " એવું કહ્યું છે. અસુરકુમારો એક ઉપવાસને આંતરે આહાર લે છે અને સાત સ્તોક આદિને આંતરે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે તેની અપેક્ષાએ આહાર અને ઉચ્છ્વાસના વિષયમાં " अभीक्ष्णं " એવું પ્રતિપાદિત થયું છે

यत उत्कर्षतो ये किञ्चिदधिकवर्षसहस्रादुपरि आहारग्रहणं कुर्वन्ति सातिरेक-पक्षाच्चोपरि उच्छ्वासादि कुर्वन्ति तदपेक्षया तेषामल्पकालिकाहारोच्छ्वासत्वेन 'अभीक्ष्णमाहरन्ति अभीक्ष्णमुच्छ्वसन्ति' इति व्यपदेशो भवति। यत्पुनः 'आहत्य आहरन्ति आहत्य उच्छ्वसन्ती'-त्याहारोच्छ्वासयोः कादाचित्कत्वं कथितं तत्

असुरकुमार कुछ अधिक एकहजार वर्षसे ऊपरमें आहार लेते हैं और कुछ अधिक एक पक्षसे भी ऊपरमें उच्छ्वास लेने आदि रूप क्रिया करते हैं उनकी अपेक्षासे उन अल्पकालिक आहार और उच्छ्वासवाले होनेसे "अभीक्ष्णमाहरयन्ति अभीक्ष्णं उच्छ्वसन्ति" ऐसा व्यपदेश होता है। तात्पर्य कहनेका यह है कि नारकसूत्रमें "अभीक्ष्णं आहरयन्ति, अभीक्ष्णं उच्छ्वसन्ति" ऐसा कहा गया है और ऐसा ही कथन असुर-कुमारोंके आहार उच्छ्वासके विषयमें सूत्रकारने कहा है अतः यहां पर यह शंका हो सकती है कि असुरकुमारोंके आहारका जघन्यकाल (आभोगनिर्वर्तित आहारका जघन्यकाल) चतुर्थ भक्तके बाद और उच्छ्-वासका जघन्यकाल सातस्तोक कहा गया है। अतः "नारकप्रकरण कथित "अभीक्ष्णं आहरन्ति अभीक्ष्णं उच्छ्वसन्ति" यह कथन असुरकुमारोंमें कैसे संगत हो सकता है। तब इस शंकाकी निवृत्तिके लिये यहां ऐसा कहा गया है कि जो असुरकुमार चतुर्थभक्तके बाद आहार ग्रहण करते हैं और सातस्तोक समयके बाद उच्छ्वास लेते हैं सो ऐसे उनके कार्यमें ही उन असुरकुमारोंकी अपेक्षा कि जो कुछ अधिक एक हजार

કારણુ કે વધારેમાં વધારે એક હજાર વર્ષથી પણુ થોડા વધારે આંતરે આહાર લેનારા અને એક પક્ષ કરતાં થોડા વધારે સમયે ઉચ્છ્વાસ લેનારા અસુર-કુમારાની અપેક્ષાએ અલ્પશરીરવાળા અસુરકુમારો અલ્પકાલિક આહાર અને ઉચ્છ્વાસ લેનાર હોય છે. તેથી " अभीक्ष्णमाहरयन्ति अभीक्ष्णं उच्छ्वसन्ति " એવું સમજાય છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે નારકસૂત્રમાં " अभीक्ष्णं आहा-रयन्ति, अभीक्ष्णं उच्छ्वसन्ति " એવું કહ્યુ છે, અને એવું જ કથન અસુરકુ-મારાના આહાર અને ઉચ્છ્વાસની બાબતમાં પણ કર્યું છે. તેથી અહીં એવી શંકા ઉદ્ભવી શકે છે કે અસુરકુમારાના આભોગનિર્વર્તિત આહારને જઘન્ય-કાળ એક ઉપવાસને આંતરે અને ઉચ્છ્વાસનો સાત સ્તોકને આંતરે કહેલ છે. તો "નારક પ્રકરણમાં કહેલ अभीक्ष्णं आहरन्ति अभीक्ष्णं उच्छ्वसन्ति" આ કથન અસુરકુમારાના વિષયમાં કેવી રીતે સુસંગત હાઇ શકે? તે શંકાનું નિવારણુ કરવાને માટે અહીં એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે જે અસુરકુમારો એક હજાર વર્ષને આંતરે આહાર લે છે અને એક પક્ષ કરતાં થોડા વધારે

महाशरीराणामाहारोच्छ्वासान्तरालपेक्षया बहुतरान्तरालत्वात्, तत्रान्तराले ते आहारमुच्छ्वासं च न कुर्वन्ति, तदन्यत्रकाले कुर्वन्तीत्येवं विवक्षासद्भावादिति। एतदन्तरालं तु महाशरीराणामप्यस्ति किन्तु तेषां तदल्पमित्यविवक्षणादेव अभीक्ष्णमित्युक्तम्। एवं च महाशरीराणां तेषामसुरकुमाराणामाहारोच्छ्वासयोरल्पान्तरत्वम् अल्पशरीराणां तु महान्तरत्वमिति सिद्धम्। यथा सौधर्मदेवानां सप्तहस्तप्रमाणतया

वर्षके बाद आहार लेते हैं और कुछ अधिक एक पक्षके बाद श्वासोच्छ्वास ग्रहण करते हैं। अभीक्ष्ण आहाररूपता और अभीक्ष्ण श्वासोच्छ्वासरूपताका व्यपदेश मान लिया गया है। तथा जो "आहत्य आहरंति आहत्य उच्छ्वसन्ति" इस तरहसे आहार और श्वासोच्छ्वासमें कदाचित् कहा गया है सो यह कदाचित् महाशरीरवाले असुरकुमारोंके आहार और उच्छ्वासके अन्तरालकी अपेक्षासे बहुतर अन्तरालवाले होनेसे कहा गया है कारण इस बहुतर अन्तरालमें वे आहार और उच्छ्वास नहीं लेते हैं। इसके बाद लेते हैं। इस प्रकारकी विवक्षाके सद्भावसे महाशरीरवाले असुरकुमारोंमें भी यह अन्तराल है परन्तु वहां वह बहुत सूक्ष्म है इसलिये विवक्षित नहीं हुआ है। इसी कारण "अभीक्ष्ण" ऐसा वह कहा गया है। इस तरह महाशरीरवाले असुरकुमारोंके आहार और उच्छ्वासमें अल्प अन्तर है, और छोटे शरीरवाले असुरकुमारोंके आहार और उच्छ्वासमें बहुत बड़ा अन्तर है

સમયે ઉચ્છવાસ લે છે તેમની અપેક્ષાએ એક ઉપવાસને આંતરે આહાર લેનારા અને સાત સ્તોકને આંતરે ઉચ્છવાસ લેનારા અસુરકુમારોની તે ક્રિયાઓને અનુલક્ષીને અભીક્ષણુ આહારરૂપતા અને અભીક્ષણુ શ્વાસોચ્છ્વાસ રૂપતાનું કથન ગ્રહણુ કરાયું છે. તથા જે "आहत्य आहरंति आहत्य उच्छ्वसन्ति" એ રીતે આહાર અને ઉચ્છ્વાસમાં જે કદાચિતતા પ્રગટ કરી છે તેનું કારણ એવું છે કે મહાશરીરવાળાં અસુરકુમારો કરતાં અલ્પ શરીરવાળા અસુરકુમારોના આહાર અને ઉચ્છ્વાસમાં વધારે પ્રમાણુમાં આંતરો (અંતરાલતા) પડે છે. કારણુ આ બહુતર અંતરાલમાં તેઓ આહાર અને ઉચ્છ્વાસ લેતા નથી, ત્યાર બાદ લે છે. આ પ્રકારની વિવક્ષાના સદ્ભાવમાં મહાશરીરવાળા અસુરકુમારોમાં પણુ તે અન્તરાલ છે, પણુ ત્યાં તે ઘણું જ સૂક્ષ્મ છે તેથી વિવક્ષિત થયું નથી. તે કારણે "अभीक्ष्ण" એવું કહેવામાં આવ્યું છે. આ રીતે મહાશરીરવાળા અસુરકુમારોના આહાર અને ઉચ્છ્વાસમાં થોડું અંતર છે અને અલ્પશરીરવાળા અસુરકુમારોના આહાર અને ઉચ્છવાસમાં ઘણું મોટું અંતર

महाशरीराणामाहारान्तरं द्विसहस्रवर्षपरिमितम्, उच्छ्वासान्तरं च पक्षद्वयम्। अनुत्तरसुराणांचैकहस्तप्रमाणतयाऽल्पशरीराणामाहारान्तरं त्रयस्त्रिंशद्वर्षसहस्रपरिमितं उच्छ्वासान्तरं च त्रयस्त्रिंशत् पक्षा इति। तथैव एषाम् असुरकुमारदेवानांचाभीक्ष्णाहारोच्छ्वासाभिधानेनाऽल्पस्थितिकत्वं ज्ञायते, तदितरेषां तु वैमानिकवद् विपर्ययः अर्थात् महास्थितिकत्वमिति। अथवा पर्याप्तावस्थायां महाशरीरा असुरकुमारा लोमाहारापेक्षया अभीक्ष्णमाहरन्तीति, उच्छ्वासस्तु यथोक्तमानेन भवन्नपि परिपूर्णभवापेक्षया अभीक्ष्णमुच्छ्वसन्तीति च कथ्यते। अपर्याप्तावस्थायां तु अस्य

यह बात सिद्ध हो जाती है। जैसे सौधर्मस्वर्गके देवोंका शरीर सात हाथ प्रमाण होता है, इस कारण महा शरीरवाले होनेसे उनके आहार का अन्तर दो हजार वर्ष प्रमाणका कहा गया है और उच्छ्वासका अन्तर दो पक्षका कहा गया है। अनुत्तर विमानवासी देवोंका शरीर एक हाथका होता है इसलिये अल्पशरीरवाले होनेसे उनके आहारका अन्तर तैंतीस ३३ हजार वर्षका कहा गया है और उच्छ्वासका अन्तर ३३ तैंतीस पक्षका कहा गया है। इसी प्रकार इन असुरकुमारदेवों के अभीक्ष्ण आहार और उच्छ्वासके कथनसे अल्पस्थितिवाला और इनसे भिन्नको वैमानिक देवोंकी तरह इनसे विपर्यय–महास्थितिवाला प्रकट किया गया है। यह बात जानी जाती है अथवा पर्याप्तावस्थामें महा शरीरवाले असुरकुमारदेव लोमाहारको अपेक्षासे अभीक्ष्ण–निरन्तर आहार करते हैं, तथा यथोक्त प्रमाणसे होता हुआ भी इनका उच्छ्वास

છે, એ વાત સિદ્ધ થાય છે. જેમકે સૌધર્મ દેવલોકના દેવોનું શરીર સાત હાથપ્રમાણ હોય છે. આ રીતે તેઓ મહાશરીવાળા હોવાથી તેમના આહારનો આંતરો બે હજાર વર્ષનો કહ્યો છે, અને તેમનો ઉચ્છ્વાસ બે પક્ષને આંતરે લેવાય છે એમ કહ્યું છે. અનુત્તર વિમાનવાસી દેવોનું શરીર એક હાથપ્રમાણ હોય છે. તે રીતે તેઓ અલ્પશરીરવાળા હોવાથી તેત્રીસ ૩૩ હજાર વર્ષને આંતરે આહાર ગ્રહણ કરે છે અને તેત્રીસ ૩૩ પક્ષને આંતરે ઉચ્છવાસ લે છે, એમ કહ્યુ છે. એવી જ રીતે આ અસુરકુમાર દેવો અભીક્ષ્ણ આહાર અને ઉચ્છવાસ ગ્રહણ કરે છે, તે કથનથી તેમને અલ્પસ્થિતિવાળા દર્શાવ્યા છે અને તેમનાથી ભિન્નને વૈમાનિક દેવોની માફક તેમનાથી ઉલટી સ્થિતિવાળા મહાસ્થિતિવાળા દર્શાવ્યા છે એમ જણાય છે. અથવા પર્યાપ્તાવસ્થામાં મહાશરીરવાળા અસુરકુમાર દેવો લોમાહારની અપેક્ષાએ અભીક્ષ્ણ–નિરંતર આહાર કરે છે, તથા યથોક્ત (કહ્યા પ્રમાણે) પ્રમાણથી થવા છતાં પણ તેમનો ઉચ્છ્વાસ

शरीरा असुरकुमारा ओजआहारेणैवाहरणात् न लोमाहारेणाहारवन्तीत्यतः 'आहत्या-हरन्ति' कदाचिदाहरन्ति कदाचिन्नाहरन्तीत्युक्तम् । अपर्याप्तकावस्थायामसुरकुमारा नोच्छ्वसन्ति, अन्यदा तूच्छ्वसन्तीत्यत ' आहत्योच्छ्वसन्ति-कदाचिदुच्छ्वसन्ति कदाचिन्नोच्छ्वसन्ति कदाचिन्नोच्छ्वसन्ती' त्युक्तमिति । ' नवरं कम्मवण्णलेस्साओ परिवण्णेयव्वाओ ' इति=नवरं कर्मवर्णलेश्याः परिवर्णयितव्या इति, अर्थात् नारकाणां येन प्रकारेण कर्मवर्णलेश्या वर्णितास्तथा तदपेक्षयाविपरीतक्रमेण असुरकुमाराणां कर्मवर्णलेश्या वर्णनीयाः, तदेव दर्शयति-'पुव्वोववण्णामहाकम्मतरा'

परिपूर्ण भवकी अपेक्षासे बारंबार होता है ऐसा कहा जाता है। अपर्याप्तावस्थामें तो अल्पशरीरवाले असुरकुमार लोमाहार नहीं करते हैं उस समय उनके ओज आहार ही होता है इसलिये वे "कदाचित् आहार करते हैं" ऐसा कहा जाता है। इसी बातको लेकर सूत्रकारने "अहत्याहारयन्ति" कभी आहार करते हैं कभी नहीं करते हैं ऐसा कहा है। इसी प्रकार अपर्याप्तावस्थामें वे उच्छ्वास नहीं लेते हैं-पर्याप्तावस्थामें लेते हैं इस कारण "आहत्य उच्छ्वसन्ति" कभी श्वास लेते हैं कभी श्वास नहीं लेते" ऐसा कहा है। "नवरं कम्मवण्ण लेस्साओ परिवण्णेय-व्वाओ" असुरकुमारोंमें कर्म वर्ण और लेश्याएँ नारक जीवोंकी अपेक्षासे उल्टी कहनी चाहिये-इसी बातको अब सूत्रकार प्रकट करते हैं कि नारकीय जीवोंके जिस प्रकारसे कर्म, वर्ण और लेश्या वर्णित्त हुई हैं उस प्रकारसे इसका वर्णन असुरकुमार देवोंमें नहीं है किन्तु इनसे विपरीत

પરિપૂર્ણ ભવની અપેક્ષાએ વારંવાર થાય છે એવું કહેવામાં આવે છે. અપ-ર્યાપ્તાવસ્થામાં તો અલ્પશરીરવાળા અસુરકુમારો લોમાહાર લેતા નથી ત્યારે તો તેઓ ઓજ આહાર જ લે છે. તેથી તેઓ "ક્યારેક આહાર કરે છે" એમ કહેવાય છે. તે વાતની અપેક્ષાએ સૂત્રકારે "आहत्याहारयन्ति" "ક્યારેક આહાર કરે છે અને ક્યારેક આહાર કરતા નથી", એવું કહ્યું છે. એજ પ્રમાણે અપર્યાપ્તાવસ્થામાં તેઓ ઉચ્છ્વાસ લેતા નથી-પર્યાપ્તાવસ્થામાં લે છે. તે કારણે "आहत्य उच्छ्वसन्ति" "ક્યારેક શ્વાસ લે છે અને ક્યારેક લેતા નથી," એવું કહ્યું છે. "नवरं कम्मवण लेस्साओ परिवण्णेयव्वाओ" નારક જીવો કરતાં અસુરકુમારોમાં કર્મ, વર્ણ અને લેશ્યાઓ ઊલટાં કહેવા જોઈએ. હવે સૂત્રકાર તે વિષયનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે-નારક જીવોના કર્મ, વર્ણ અને લેશ્યાઓનું જે પ્રમાણે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે અસુરકુમારોના વર્ણ, કર્મ અને લેશ્યાઓનું વર્ણન નથી પણ તેમના કરતાં વિપરીત ક્રમે

पूर्वोत्पन्नाः महाकर्मतराः 'अविसुद्धवण्णतरा, अविसुद्धलेस्सतरा' अविशुद्धवर्णतरा, अविशुद्धलेश्यतराः, अयमाशयः—पूर्वोत्पन्ना नारका अल्पकर्मवन्तः शुद्धवर्णवन्तः शुभतरलेश्यावन्तो भवन्तीति पूर्वं नारकप्रकरणे कथितम्, अत्र तु तद्विपरीतं ज्ञेयं, तथाहि—पूर्वोत्पन्नाः असुरकुमाराः महाकर्मवन्तोऽशुभवर्णवन्तोऽशुभतरलेश्यावन्तश्चेति।

ननु नारकादयः पूर्वोत्पन्नाः अल्पकर्माणो विशुद्धवर्णवन्तः शुभतरलेश्यावन्तो भवन्ति असुरकुमारास्तु पूर्वोत्पन्नाः कथं तेभ्यो विलक्षणा इति चेत् शृणु—ये हि पूर्वोत्पन्नाः असुरकुमाराः तेषामन्तःकरणमतिकन्दर्पदर्पाभ्यां ध्मातं भवति अतस्ते

क्रमसे इनमें कर्म वर्ण और लेश्या वर्णित हुई है—वह वर्णन ऐसा है—"पुव्वोववण्णा महाकम्मतरा अविसुद्धवण्णतरा अविसुद्धलेस्सतरा" जो असुरकुमार पूर्वोत्पन्न हैं वे महाकर्मवाले, अशुद्धवर्णवाले और अविशुद्ध लेश्यावाले हैं"। तात्पर्य यह है कि पूर्वोत्पन्न नारकीय जीव अल्पकर्मवाले, शुद्धवर्णवाले और शुभतर लेश्यावाले होते हैं ऐसा वर्णन पहले नारकप्रकरणमें किया गया है। परन्तु यहां ऐसा नहीं है-यहां तो उससे भिन्न वर्णन है। और वह पूर्वोक्त प्रकारसे है।

शंका—पूर्वोत्पन्न नारकादि जीव अल्पकर्मवाले विशुद्धवर्णवाले और शुभतर लेश्यावाले होते हैं और पूर्वोत्पन्न असुरकुमार ऐसे नहीं होते हैं किन्तु उनसे विलक्षण होते हैं सो इसका कारण क्या है?

उत्तर—बात यह है कि जो पूर्वोत्पन्न असुरकुमार देव हैं उनका अन्तःकरण अतिकन्दर्प और दर्पसे युक्त होता है। इस कारण वे

કર્મ, વર્ણ અને લેશ્યાઓનું વર્ણન થયું છે. તે વર્ણન આ પ્રમાણે છે—"पुव्वोववण्णा महाकम्मतरा, अविसुद्धवण्णतरा अविसुद्धलेस्सतरा" પૂર્વોત્પન્ન અસુરકુમારો મહાકર્મવાળા, અવિશુદ્ધ વર્ણવાળા, અને અવિશુદ્ધ લેશ્યાવાળા હોય છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે નારકપ્રકરણમાં પૂર્વોત્પન્ન નારકોને અલ્પ-કર્મવાળા, વિશુદ્ધ વર્ણવાળા અને વિશુદ્ધ લેશ્યાવાળા કહ્યા છે પણ અસુરકુમારોની બાબતમાં તો તેનાથી ભિન્ન વર્ણન છે અને તે વર્ણન ઉપર કહ્યા પ્રમાણે છે.

શંકા—પૂર્વોત્પન્ન નારકજીવો અલ્પકર્મવાળાં, વિશુદ્ધવર્ણવાળાં અને શુભતર લેશ્યાવાળાં હોય છે પણ પૂર્વોત્પન્ન અસુરકુમારો એવાં હોતા નથી પણ તેમના કરતાં વિપરીત કર્મ, વર્ણ અને લેશ્યાવાળા હોય છે. તો તેનું કારણ શું છે?

ઉત્તર—પૂર્વોત્પન્ન અસુરકુમારદેવોનું અંતઃકરણ અતિકંદર્પ અને દર્પથી યુક્ત હોય છે. તેઓ નરકોમાં પોત પોતાનાં કર્મો અનુસાર દુઃખ

स्व स्वकर्मबलात् नरके पच्यमानान् नारकान् अनेकप्रकारकयातनया परिपीडयन्ति। तादृशयातनाप्रदानेन प्रभूतमशुभंकर्मसंचिन्वन्ति, अतः शास्त्रकारैः कथितम् यत् असुरकुमाराः कन्दर्पक्रीडादिकारणवशात् पूर्वोत्पन्नाः महाकर्माण इति।

अथवा येऽसुरकुमाराः बद्धायुष्ककर्माणस्तेतिर्यगादिप्रायोग्य कर्म प्रकृतीनां बन्धनान्महाकर्माणः कथ्यन्ते, पूर्वोत्पन्नानामसुरकुमाराणां शुभकर्मणां फलोपभोगेन क्षीयमाणत्वात्, शुभोवर्णः शुभतरा च लेश्या ह्रासमुपैतीति तेऽशुभवर्णवन्तो ऽशुभतरलेश्यावन्तश्च भवन्ति। 'पच्छोववण्णा पसत्था' पश्चादुत्पन्नाः प्रशस्ताः, पश्चादुत्पन्ना असुरकुमाराः प्रशस्ताः अल्पकर्मशुभवर्णशुभतरलेश्यावत्त्वात्-

---

अपने २ कर्मोदयके अनुसार नरकमें दुःख भोगते हुए नारकीय जीवोंको अनेक प्रकारकी यातनाओं द्वारा अधिक पीडित करते हैं। इस प्रकारसे वे अत्यन्त अशुभ कर्मका संचय करते हैं। इसी कारण शास्त्रकारोंने ऐसा कहा है कि पूर्वोत्पन्न असुरकुमार कन्दर्पक्रीडा आदिके कारण महाकर्मवाले हैं।

अथवा-जो असुरकुमार बद्धायुष्क कर्मवाले हैं अर्थात् जिन असुरकुमारोंने भविष्यमें होनेवाली गतिका आयुष्कर्म बांधलिया है। वे तीर्यंच आदि गतिके योग्य कर्मप्रकृतियोंको बंधी हुई होनेके कारण महा कर्मवाले कहे गये हैं। पूर्वोत्पन्न असुरकुमारोंका शुभकर्म फलोपभोगसे क्षीण हो जानेके कारण उनका शुभ वर्ण और शुभतर लेश्याएँ घट जाती हैं। इस कारण वे अशुभ वर्णवाले और अशुभतर लेश्यावाले होते हैं। तथा जो "पच्छोववण्णा पसत्था" पश्चादुपपन्न हैं वे प्रशस्त हैं। अर्थात् जो पश्चादुपपन्न असुरकुमार हैं वे अबद्धायुष्क होने से अल्प

ભોગવતા નારક જીવોને અનેક પ્રકારની યાતનાઓ દ્વારા વધારે દુઃખી કરે છે. એ રીતે તેઓ અત્યંત અશુભકર્મનો સંચય કરે છે. તે કારણે શાસ્ત્રકારોએ પૂર્વોત્પન્ન અસુરકુમારો કંદર્પ ક્રીડાને લીધે મહાકર્મવાળા કહ્યા છે.

અથવા જે અસુરકુમારો બદ્ધાયુષ્ક કર્મવાળા છે, એટલે કે જે અસુરકુમારોએ ભવિષ્યમાં મળનારી ગતિનું આયુષ્કકર્મ બાંધી લીધું છે તેમને તિર્યંચ આદિ ગતિને યોગ કર્મપ્રકૃતિયો બાંધવાને કારણે મહાકર્મવાળા કહ્યા છે. ફલોપભોગથી પૂર્વોત્પન્ન અસુરકુમારોનાં શુભ કર્મ ક્ષીણ થઈ જવાને કારણે તેમનો શુભવર્ણ અને શુભતર લેશ્યાઓ ઘટી જાય છે. તે કારણે તેઓ અશુભવર્ણવાળા અને અશુભતર લેશ્યાવાળા હોય છે.

તથા—"पच्छोववण्णा पसत्था" જેઓ પશ્ચાદુત્પન્ન હોય છે તેઓ પ્રશસ્ત હોય છે. એટલે કે પશ્ચાદુત્પન્ન અસુરકુમારો અબદ્ધાયુષ્ક હોવાથી

पश्चादुत्पन्ना असुरकुमारास्तु अबद्धायुष्का अतस्तेऽल्पकर्माणः बहुतरकर्मणामबन्धनात्, तथा शुभकर्मणामक्षीणत्वाच्च शुभवर्णवन्तः, शुभतरलेश्यावन्तश्च भवन्तीति। 'सेसं तहेव' शेषं तथैव, शेषं वेदनादिकं तथैव नारकवदेव विज्ञेयम्। वेदनासूत्रं यद्यपि नारकवदसुरकुमाराणामपि समं तथापि भावनायां भेदस्तथाहि–ये असुरकुमाराः संज्ञिभूतास्तेषां स्वकृत चारित्र विराधनाजनितमनः संतापात् ते महावेदनाः कथ्यन्ते, अथवा संज्ञिभूता येऽसुरकुमाराः पूर्वभवेऽपि संज्ञिजीवरूपा अभवन् ते महावेदनाः, अथवा पर्याप्तावस्थावन्तः शुभवेदनापेक्षया महावेदना भवन्ति। येऽसंज्ञिभूता असुरकुमाराः तेऽल्पवेदनावन्तो भवन्ति। 'सेसं' शेषं क्रियासूत्रमायुष्कसूत्रं च 'तहेव' तथैव नारकवदेवासुरकुमारेऽपि योजनीयम्।

कर्मवाले हैं, क्योंकि उन्होंने महाकर्म बांधा नहीं है। तथा उनका शुभ कर्म क्षीण नहीं होनेके कारण वे शुभ वर्ण और शुभतर लेश्यावाले हैं। शेष वेदनादिक की वक्तव्यता नारक की तरह जाननी चाहिये। यद्यपि असुरकुमारों का वेदनासूत्र नारक प्रकरण गत वेदनासूत्रके ही जैसे है तो भी भावना में भेद है। वह इस प्रकार से–जो असुरकुमार संज्ञिभूत हैं उन्हें अपने द्वारा कृत चारित्र की विराधना याद आती है इससे उनके चित्तमें संताप होता है। इस कारण वे महावेदनावाले प्रकट किये गये हैं। अथवा–संज्ञिभूत असुरकुमार जो कि पूर्वभवमें संज्ञीजीवरूप थे वे अथवा संज्ञिभूत पर्याप्त अवस्थावाले जो असुरकुमार हैं वे शुभवेदना की अपेक्षा से महावेदनावाले होते हैं और जो असंज्ञिभूत असुरकुमार हैं वे अल्पवेदनावाले होते हैं। अवशिष्ट क्रियासूत्र और आयुष्कसूत्र नारकप्रकरणगत इन सूत्रोंकी तरह ही असुरकुमार में भी

અલ્પકર્મવાળા છે, કારણ કે તેમણે મહાકર્મ બાંધ્યા નથી. અને તેમનાં શુભકર્મ ક્ષીણ નહીં થવાને કારણે તેઓ શુભવર્ણ અને શુભતર લેશ્યાવાળા હોય છે. વેદનાદિકનું વક્તવ્ય નારકોની જેમ જ સમજવું. જો કે અસુરકુમારોનું વેદનાસૂત્ર નારકપ્રકરણમાં બતાવેલાં નારકોના વેદનાસૂત્રના જેવું જ છે. તો પણ ભાવનામાં ભેદ છે. તે ભેદ આ પ્રમાણે છે–જે અસુરકુમારો સંજ્ઞિભૂત છે તેમને પોતાના દ્વારા કરાયેલી ચારિત્રની વિરાધના યાદ આવે છે અને તેથી તેના ચિત્તમાં સંતાપ થાય છે. તે કારણે તેમને મહાવેદનાવાળા કહ્યા છે. અથવા–સંજ્ઞિભૂત અસુરકુમાર કે જે પૂર્વભવમાં પણ સંજ્ઞિ જીવરૂપ હતા તેઓ અથવા સંજ્ઞિભૂત પર્યાપ્ત અવસ્થાવાળા જે અસુરકુમારો છે તેઓ શુભવેદનાની અપેક્ષાએ મહાવેદનાવાળા હોય છે અને અસંજ્ઞિભૂત અસુરકુમારો અલ્પવેદનાવાળા હોય છે. બાકીના ક્રિયાસૂત્ર અને આયુષ્ક સૂત્રને નારકપ્રકરણના

क्रियासूत्रं, तथाहि—

"असुरकुमाराणं भंते सव्वे समकिरिया ?। गोयमा ! नो इणट्ठे समट्ठे। से केणट्ठेणं भंते !० गोयमा ! असुरकुमारा तिविहा पन्नता तं जहा-सम्मदिट्ठी मिच्छदिट्ठी सम्मामिच्छदिट्ठी। तत्थ णं जे ते सम्मदिट्ठी तेसि णं चत्तारि किरियाओ पन्नत्ता, तं जहा-आरंभिया परिग्गहिया मायावत्तिया अपच्चक्खाणकिरिया।

योजित कर लेना चाहिये। वह क्रियासूत्र इस प्रकार से है-" असुरकुमाराणं भंते !" इत्यादि-हे भदंत ! समस्त असुरकुमार क्या एक सी क्रियावाले हैं ? उत्तर-" गोयमा ! णो इणट्ठे-समट्ठे" हे गौतम ! यह अर्थ समर्थ नहीं है-" से केणट्ठेणं भंते " हे भदंत ! आप ऐसा किस कारण से कहते हैं ? " गोयमा ! असुरकुमारा तिविहा-पण्णत्ता " हे गौतम ! असुरकुमार तीन प्रकारके कहे गये हैं। " तं जहा " वे इस तरहसे हैं-" सम्मदिट्ठी, मिच्छदिट्ठी सम्मामिच्छदिट्ठी " सम्यक्दृष्टि, मिथ्यादृष्टि और सम्यक् मिथ्यादृष्टि। "तत्थ णं जे ते सम्मदिट्ठी तेसि णं चत्तारि किरियाओ पन्नत्ता" इनमें जो सम्यक् दृष्टि असुकुमार हैं, उनमें चार क्रियाएं कही गई हैं 'तं जहा' वे इस प्रकारसे "आरंभिया, परिग्गहिया, मायावत्तिया, अप्पच्चक्खाणकिरिया " आरंभिकी, पारिग्रहिकी, मायाप्रत्यया, अप्रत्याख्यानक्रिया " तत्थ णं जे ते मिच्छदिट्ठी तेसि णं

નારકોના ક્રિયાસૂત્ર અને આયુષ્કસૂત્ર પ્રમાણે જ સમજવા. તે ક્રિયાસૂત્ર આ પ્રમાણે છે-" असुरकुमाराणं भंते ! " इत्यादि-હે ભદન્ત ! શું સમસ્ત અસુરકુમારો એક સરખી ક્રિયાવાળા હોય છે ?

ઉત્તર—" गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे " હે ગૌતમ ! તે અર્થ બરાબર નથી. પ્રશ્ન—" से केणट्ठेणं भंते ? " હે ભદન્ત ! આપ શા કારણે એવું કહો છો ? ઉત્તર—"गोयमा ! असुरकुमारा तिविहा पण्णत्ता" હે ગૌતમ ! અસુરકુમારો ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે. "(तंजहा)" તે પ્રકારો આ પ્રમાણે છે—

" सम्मद्दिट्ठी, मिच्छादिट्ठी, सम्मामिच्छादिट्ठी " સમ્યક્દૃષ્ટિ, મિથ્યાદૃષ્ટિ, અને સમ્યક્મિથ્યાદૃષ્ટિ. " तत्थणं जे ते सम्मद्दिट्ठी तेसिणं चत्तारिकिरियाओ पन्नत्ता " તેમાંના સમ્યક્દૃષ્ટિ અસુરકુમારોની ચાર ક્રિયાઓ કહી છે " (तंजहा)" તે આ પ્રમાણે છે—

" आरंभिया, परिग्गहिया, मायावत्तिया, अप्पचक्खाणकिरिया " આરંભિકી, પારિગ્રહીકી, માયા પ્રત્યયા, અને અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા. " तत्थणं जे

तत्थ णं जे ते मिच्छद्दिट्ठी तेसि णं पंच किरियाओ कज्जंति, तं जहा–आरंभिया जाव मिच्छादंसणवत्तिया। एवं सम्मामिच्छद्दिट्ठीणंपि, से तेणट्ठेणं गोयमा०।"

आयुष्कोपपत्तिसूत्रं यथा—

असुरकुमारा णं भंते! सव्वे समाउया सव्वे समोववन्नगा? गोयमा! नो इणट्ठे समट्ठे! से केणट्ठेणं भंते०। गोयमा! असुरकुमारा चउव्विहा पन्नत्ता, तं जहा–अत्थेगइया

पंच किरियाओ कज्जंति" जो असुरकुमार मिथ्यादृष्टि हैं उनमें पांच क्रियाएं होती हैं "तं जहा" वे इस प्रकार से–"आरंभिया जाव मिच्छादंसणवत्तिया" आरंभिकी यावत् मिथ्यादर्शन प्रत्यया "एवं सम्मामिच्छादिट्ठीणं पि, से तेणट्ठेणं गोयमा०" इसी प्रकार सम्यक् मिथ्यादृष्टि असुरकुमारों के भी ये ही पाँच क्रियाएँ होती हैं। इस कारण हे गौतम! मैं ने ऐसा कहा है कि समस्त असुरकुमार एकसी क्रियावाले नहीं होते हैं। आयुष्कोपपत्तिसूत्र–जैसे–"असुरकुमाराणं भंते! सव्वे समाउया सव्वे समोववन्नगा?" हे भदंत! समस्त असुरकुमार क्या एक जैसी आयुवाले होते हैं और क्या सब का उत्पाद एक ही होता है? "गोयमा! णो इण॰ समट्ठे" हे गौतम! यह अर्थ समर्थ नहीं है। से केणट्ठेणं भंते! गोयमा! असुरकुमारा चउव्विहा पण्णत्ता" हे भदन्त! ऐसा आप किस कारण से कहते हैं? गौतम! असुरकुमार चार प्रकारके कहे गये हैं। "तं जहा" जैसे–"अत्थेगइया समाउया

ते मिच्छादिट्ठी तेसिणं पंचकिरियाओ कज्जंति" જે અસુરકુમારો મિથ્યાદૃષ્ટિ છે તેમની પાંચ ક્રિયાઓ હોય છે. "तंजहा" તે આ પ્રમાણે છે–

"आरंभिया जाव मिच्छादंसण वत्तिया" આરંભિકીથી લઈને મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયા સુધીની "एवं सम्मामिच्छीद्दिट्ठीणं पि से तेणट्ठेणं गोयमा!" એજ પ્રમાણે સમ્યક્‌મિથ્યાદૃષ્ટિ અસુરકુમારોને પણ એજ પાંચ ક્રિયાઓ હોય છે. તે કારણે, હે ગૌતમ! મેં એવું કહ્યું છે કે સમસ્ત અસુરકુમારો એક સરખી ક્રિયાવાળા હોતા નથી.

હવે આયુષ્કોપપત્તિ સૂત્રનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે,

"असुरकुमाराणं भंते! सव्वे समाउया सव्वे समोववन्नगा?"

હે ભદન્ત! સમસ્ત અસુરકુમારો શું એક સરખા આયુષ્યવાળા હોય છે? અને તે સૌનો ઉત્પાદ એક સરખો હોય છે? "गोयमा! णो इणट्ठे समट्ठे" હે ગૌતમ! એ પ્રમાણે હોતું નથી. "से केणट्ठेणं भंते!" હે ભદન્ત! એવું આપ શા કારણે કહો છો? "गोयमा! असुरकुमारा चउव्विहा पण्णत्ता" હે ગૌતમ! અસુરકુમારો ચાર પ્રકારના હોય છે. "तंजहा" તે

समाउया समोववन्नगा१, अत्थेगइया समाउया विसमोववन्नगा२, अत्थेगइया विसमाउया समोववन्नगा३, अत्थेगइया विसमाउया विसमोववन्नगा" इति। "एवं जाव थणियकुमारा" इति-एवं यावत्स्तनितकुमारा, इति, एवम्= अनेन असुरकुमारोक्तप्रकारेण 'जाव' यावत्-यावच्छब्देन-नाग१-सुपर्ण२-विद्युत् ३-अग्नि४-द्वीपो५-दधि६-दिशा७-वायुकुमाराणा८-मष्टानां ग्रहणं भवति, स्तनितकुमाराश्चेति ॥ सू०४ ॥

॥ इत्यसुरकुमारादिनिरूपणं समाप्तम् ॥

समोववन्नगा" कई असुर ऐसे हैं जो समान आयुवाले हैं और साथ २ उत्पन्न हुए हैं। "अत्थेगइया समाउया विसमोववन्नगा" कोई कोई असुरकुमार ऐसे हैं जो एकसी आयुवाले तो हैं पर आगे पीछे उत्पन्न हुए हैं। "अत्थेगइया विसमाउया समोववन्नगा" कितनेक असुरकुमार ऐसे होते हैं कि जो विषम आयुवाले होते हैं, और साथ २ उत्पन्न होते हैं। "अत्थेगइया विसमाउया विसमोववन्नगा" कितनेक असुरकुमार ऐसे होते हैं, जो विषम आयुवाले और विषम उत्पत्तिवाले होते हैं। "एवं जाव थणियकुमाराणं" इस प्रकार यह पूर्वोक्त सब कथन स्तनितकुमारों तक जानना चाहिये। यहां जो यावत् शब्दका प्रयोग किया गया है उससे-"नागकुमार, सुपर्णकुमार, विद्युत्-कुमार, अग्निकुमार, द्वीपकुमार, उदधिकुमार, दिशाकुमार और वायु-कुमार" इन आठ भवनपतियोंका ग्रहण किया गया है। सो इन आठ कुमारोंमें भी असुरकुमारोंकी तरह ही वक्तव्यता जाननी चाहिये ॥सू०४॥

પ્રકારો આ પ્રમાણે છે-"अत्थेगइया समाउया समोववन्नगा" કેટલાક અસુર-કુમારો સમાન આયુવાળા અને સાથે ઉત્પન્ન થયેલા હોય છે, "अत्थेगइया समाउया विसमोववन्नगा" કોઈ કોઇ અસુરકુમારો સમાન આયુવાળા હોય છે પણ આગળ પાછળ ઉત્પન્ન થયેલા હોય છે. "अत्थे गइया विसमाउया समोववन्नगा" કોઇ કોઇ અસુરકુમારો વિષમ આયુવાળા હોય છે પણ સાથે સાથે ઉત્પન્ન થયેલા હોય છે, અને "अत्थेगइया विसमाउया विसमोववन्नगा" કેટલાક અસુરકુમરો વિષમ આયુવાળા હોય છે અને વિષમ ઉત્પત્તિવાળા હોય છે. "एवं जाव थणियकुमाराणं" આ પ્રમાણેનું પૂર્વોક્ત સમસ્ત કથન સ્તનિતકુમારો સુધીના દેવોને લાગુ પાડવું જોઇએ. અહીં "यावत्" શબ્દ દ્વારા "નાગકુમાર, સુપર્ણકુમાર, વિદ્યુત્કુમાર, અગ્નિકુમાર, દ્વીપકુમાર, ઉદધિકુમાર, દિશાકુમાર, અને વાયુકુમાર" આ આઠ ભવનપતિ દેવોને ગ્રહણ કરવા જોઇએ તે આઠનું વક્તવ્ય પણ અસુરકુમારો પ્રમાણે જ સમજવું. ।સૂ. ૪।

अथ पृथिवीकायिकादिचतुरिन्द्रियान्तजीवनिरूपणम्—

अथ पृथिवीकायिकादीनामाहारादिकं निरूपयन्नाह–'पुढवीकाइयाणं' इत्यादि ।

मूलम्–पुढविकाइयाणं आहारकम्मवन्नलेस्सा जहा नेरइ-इयाणं, पुढविकाइया णं भंते सव्वे समवेयणा?, हंता गोयमा! सव्वे समवेयणा, से केणट्ठेणं भंते! एवं वुच्चइ, सव्वे समवेयणा?, गोयमा! पुढविकाइया सव्वे असन्नी असन्निभूया अणिदाए वेयणं वेदेंति से तेणट्ठेणं०। पुढविकाइया णं भंते सव्वे समकिरिया हंता समकिरिया, से केणट्ठेणं० । गोयमा ! पुढविकाइया सव्वे माईमिच्छादिट्ठी ताणं णियइयाओ पंचकिरियाओ कज्जंति, तं जहा–आरंभिया जाव मिच्छादंसणवत्तिया, से तेणट्ठेणं० समाउया, समोववन्नगा जहा नेरइया तहा भाणियव्वा। जहा पुढवीकाइया तहा जाव चउरिंदिया ॥ सू० ५ ॥

छाया–पृथिवीकायिकानामाहारकर्मवर्णलेश्याः यथा नैरयिकाणाम्। पृथिवीकायिकाः खलु भदन्त ! सर्वे समवेदनाः? हन्त गौतम ! सर्वे समवेदनाः । तत्केनार्थेन

पृथिवीकायिकादि चतुरिन्द्रियान्त जीव निरूपण—

अब सूत्रकार पृथिवीकायसे लेकर चतुरिन्द्रिय पर्यन्त जीवोंके आहारादिकका निरूपण करते हुए "पुढवीकाइयाणं" इत्यादि सूत्र कहते हैं—

"पुढवीकाइयाणं आहारकम्म" इत्यादि ।

(पुढवीकाइयाणं) पृथिवीकायिकोंकी (आहारकम्मवन्नलेस्सा) आहार, कर्म, वर्ण और लेश्या (जहा नेरइयाणं) ये सब नैरयिक जीवोंकी तरह जानना चाहिये। अर्थात् आहार, कर्म, वर्ण और लेश्या इनके प्रतिपादक चार

પૃથિવીકાયાદિક ચતુરિન્દ્રિયાન્ત જીવપ્રસ્તાવ—

હવે સૂત્રકાર પૃથિવીકાયથી લઈને ચતુરિન્દ્રિય સુધીના જીવોના આહારાદિનું નિરૂપણ કરવાને માટે "पुढवीकाइयाणं" વગેરે સૂત્રો કહે છે.

(पुढवी काइयाणं) પૃથિવીકાયિકોના (आहार कम्मवन्नलेस्सा) આહાર, કર્મ, વર્ણ અને લેશ્યા (जहा नेरइयाणं) નારકજીવો પ્રમાણે જ સમજવા. એટલે કે આહાર, કર્મ, વર્ણ અને લેશ્યાનું પ્રતિપાદન કરનારાં ચાર

भदन्त! एवमुच्यते सर्वे समवेदनाः? गौतम! पृथिवीकायिकाः सर्वेऽसंज्ञिनोऽसंज्ञिभूता अनिदया वेदनां वेदयन्ति, तत्तेनार्थेन०। पृथिवीकायिका भदन्त! सर्वे समक्रियाः हन्त समक्रियाः, तत्केनार्थेन०। गौतम! पृथिवीकायिकाः सर्वे मायिनो मिथ्या-

सूत्र नारक सूत्रकी तरह पृथिवीकायिकके अभिलापसे कहना चाहिये। (पुढवीकाइयाणं भंते सव्वे समवेयणा) हे भदंत! क्या समस्त पृथिवीकायिक एकसी वेदनावाले हैं? (हंता गोयमा सव्वे समवेयणा) हां! गौतम! समस्त पृथिवीकायिक एकसी वेदनावाले हैं। (से केणट्ठेणं भंते! एवं वुच्चइ सव्वे समवेयणा?) हे भदन्त! आप यह किस कारणसे कहते हैं कि समस्त पृथिवीकायिक एक सरीखी वेदनावाले हैं? (गोयमा) हे गौतम! (पुढविकाइयासव्वे असन्नी असन्निभूया अणिदाए वेयणं वेदेंति, से तेणट्ठेणं०) समस्त पृथिवीकायिक असंज्ञी हैं, असंज्ञिभूत हैं। अतः वे अनाभोगरूपसे वेदनाको भोगते हैं। इस कारण मैं ऐसा कहता हूँ कि समस्त पृथिवी कायिक एक सरीखी वेदनावाले हैं। (पुढविकाइयाणं भंते सव्वे समकिरिया?) हे भदन्त! क्या समस्त पृथिवीकायिक एक सरीखी क्रियावाले हैं? (हंता समकिरिया) हां सब समक्रियावाले हैं। (से केणट्ठणं एवं०) हे भदन्त! आप ऐसा किस कारणसे कहते हैं। (गोयमा) हे गौतम! (पुढविकाइया सव्वे माई मिच्छादिट्ठी) समस्त

સૂત્રો નારક સૂત્રની જેમ જ કહેવા. તે સૂત્રોમાં નારકોની જગ્યાએ પૃથિવીકાયિક શબ્દ મૂકવો. (पुढवीकाइयाणं भंते! सव्वे समवेयणा?) હે ભદન્ત! શું સમસ્ત પૃથ્વીકાય જીવો એક સરખી વેદનાવાળા હોય છે? (हंता! गोयमा! सव्वे समवेयणा) હા, ગૌતમ! સમસ્ત પૃથ્વીકાય જીવો એક સરખી વેદનાવાળા હોય છે. (से केणट्ठेणं भंते! एवं वुच्चइ सव्वे समवेयणा) હે ભદન્ત! આપ શા કારણે એવું કહો છો કે સમસ્ત પૃથ્વીકાય જીવો સમાન વેદનાવાળા હોય છે? (गोयमा!) હે ગૌતમ! (पुढविकाइया सव्वे असन्नी असन्निभूया अणिदाए वेयणं वेदेंति से तेणट्ठेणं.)

સમસ્ત પૃથ્વીકાય જીવો અસંજ્ઞી છે, અસંજ્ઞિભૂત છે તેથી તેઓ અનાભોગ રૂપે વેદના ભોગવે છે. તેથી હું એવું કહું છું કે સમસ્ત પૃથ્વીકાય જીવો એક સરખી વેદનાવાળા હોય છે. (पुढविकाइयाणं भंते! सव्वे समकिरिया) હે ભદન્ત! શું સમસ્ત પૃથ્વીકાય જીવો એક સરખી ક્રિયાવાળા હોય છે? (हंता समकिरिया) હા, તેઓ સરખી ક્રિયાવાળા હોય છે. (से केणट्ठेणं भंते एवं०) હે ભદન્ત! આપ શા કારણે એવું કહો છો? (गोयमा!) હે ગૌતમ!

दृष्टयस्तेषां नैयतिक्यः पञ्च क्रियाः क्रियन्ते तद्यथा—आरम्भिकी यावन्मिथ्यादर्शनप्रत्यया तत्तेनार्थेनं, समायुष्काः समोपपन्नकाः यथा नैरयिकास्तथा भणितव्याः। यथा पृथिवीकायिकास्तथा यावत् चतुरिन्द्रियाः ॥सू०५॥

टीका—'पुढवीकाइयाणं' पृथिवीकायिकानाम् 'आहारकम्मवन्नलेस्सा' आहारकर्मवर्णलेश्याः 'जहा नेरइयाणं' यथा नैरयिकाणां तथा वाच्याः। आहार कर्मवर्णलेश्याप्रतिपादकानि चत्वारि सूत्राणि नैरयिकसूत्रवत् पृथिवीकायिकाभिला-

पृथिवीकायिक मायावी और मिथ्यादृष्टि हैं। (ताणं णियइयाओ पंच किरियाओ कज्जंति) इसलिये उनमें पांच क्रियाएँ नियमपूर्वक होती हैं। (तं जहा) वे क्रियाएँ ये हैं-(आरंभिया जाव मिच्छादंसणवत्तिया) आरंभिकी यावत् मिथ्यादर्शन प्रत्यया (से तेणट्ठेणं०) इसलिये हे गौतम! मैं ऐसा कहता हूं कि समस्त पृथिवीकायिक एक सरीखी क्रियावाले हैं। (समाउया समोववण्णा जहा नेरइया तहा भाणियव्वा) जिस प्रकारसे समायुष्क, समोपपन्नक नारकजीव कहे हैं उसी प्रकारसे पृथिवीकायिक जीवोंको भी जानना चाहिये। (जहा पुढवीकाइया तहा जाव चउरिंदिया) जैसे पृथिवीकायिक जीवोंके विषयमें कथन किया गया है वैसा ही कथन दो इन्द्रिय, ते इन्द्रिय यावत् तीन चार इन्द्रिय जीवोंके विषयमें भी जाननाचाहिये ॥ सू०५ ॥

टीकार्थ—"पुढवीकाइयाणं आहारकम्मवन्नलेस्सा जहा नेरइयाणं" पृथिवीकायिक संबंधी आहार, कर्म, वर्ण और लेश्याके प्रतिपादक चार

(पुढविकाइया सव्वे माई मिच्छदिट्ठी) સમસ્ત પૃથ્વીકાય જીવો માયાવી અને મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. (ताणं णियइयाओ पंचकिरियाओ कज्जंति) તેથી તેઓ પાંચ ક્રિયાઓ નિયમપૂર્વક કરે છે. (तंजहा) તે ક્રિયાઓ આ પ્રમાણે છે-(आरंभिया जाव मिच्छादंसणवत्तिया) આરંભિકી ક્રિયાથી લઈને મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયા સુધીની પાંચ ક્રિયાઓ. (से तेणट्ठेणं) હે ગૌતમ! તે કારણે હું એવું કહું છું કે સમસ્ત પૃથ્વીકાય જીવો એક સરખી ક્રિયાવાળા હોય છે. (समाउया समोववण्णा जहा नेरइया तहा भणियव्वा) સમાયુષ્કતા અને સમોપપન્નતાના વિષયમાં નારકોની જેમ જ પૃથ્વીકાયોમાં પણ સમજવું. (जहा पुढविकाइया तहा जाव चउरिंदिया) પૃથ્વીકાય જીવોના વિષયમાં આ જે કથન થયું છે તે કથન દ્વીન્દ્રિય, તેઇન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય જીવોના વિષયમાં પણ થયેલું સમજવું.

ટીકાર્થ—" पुढवीकाइयाणं आहारकम्मवन्नलेस्सा जहा नेरइयाणं " નારકોના આહાર, કર્મ, વર્ણ અને લેશ્યા સંબંધી જે ચાર સૂત્રો છે તે સૂત્રો પ્રમાણે જ પૃથ્વીકાયના આહાર, કર્મ, વર્ણ અને લેશ્યાનું પ્રતિપાદન કરનારાં

पेन वक्तव्यानीत्याशयः। एषु चतुर्षु सूत्रेषु समानत्वेऽपि केवलमाहारसूत्रे एवं भावना करणीया — पृथिवीकायिकानामङ्गुलासंख्येयभागमात्रशरीरत्वेऽप्यल्पशरीरत्वम्। महाशरीरत्वं चैतस्मादागमवचनादवधारणीयम्–"पुढवीकाइए पुढवीकाइयस्स ओगाहणट्ठयाए चउट्ठाणवडिए" पृथिवीकायिकः पृथिवीकायिकावगाहनार्थतया चतुःस्थानपतित इति। चतुःस्थानपतित इति चतुष्प्रकारकस्तथाहि—असंख्यातभागहीनो वा संख्यातभागहीनो वा१, संख्यातगुणहीनो वा असंख्यातगुणहीनो वा २, असंख्यातभागवृद्धो वा संख्यातभागवृद्धो वा ३, संख्यातगुणवृद्धो वा असंख्यातगुणवृद्धो वा४।

सूत्रोंको नैरयिक सूत्रोंकी तरह पृथिवीकायिकोंके अभिलापसे कहना चाहिये–इन चार सूत्रोंमें समानता होने पर भी सिर्फ आहार संबंधी सूत्रमें ऐसी भावना करना–पृथिवीकायिक जीवोंकी अवगाहना–शरीरका प्रमाण केवल जघन्य उत्कृष्ट अंगुलके असंख्यातवें भाग जितनी है। इसलिये वे अल्प शरीरवाले हैं परन्तु महाशरीरता इनमें इस आगमवचनसे जाननी चाहिये "पुढवीकाइए पुढवीकाइयस्स ओगाहणट्ठयाए चउट्ठाणवडिए" पृथिवीकायिक पृथिवीकायिककी अवगाहनार्थता अर्थात् अवगाहनाकी अपेक्षासे चतुस्थान पतित है। चतुःस्थान पतितका तात्पर्य चार प्रकारका है। वे चार ये हैं–असंख्यातभागहीन अथवा संख्यातभागहीन१, संख्यातगुणहीन अथवा असंख्यातगुणहीन२, असंख्यातभागवृद्ध अथवा संख्यातभागवृद्ध३, संख्यातगुणवृद्ध अथवा असंख्यात-

---

સૂત્રો સમજવા. તે સૂત્રોમાં 'નારક'ની જગ્યાએ 'પૃથ્વીકાય' શબ્દ મૂકવાથી પૃથ્વીકાય સંબંધી ચાર સૂત્રો બની શકશે જો કે તે ચાર સૂત્રોમાં નારકોનાં સૂત્રો સાથે સમાનતા છે છતાં પણ આહાર વિષેના સૂત્રમાં આ પ્રમાણેનો ભાવ સમજવો. પૃથ્વીકાય જીવોની અવગાહના (શરીરનું પ્રમાણ) જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગ જેટલું છે તેથી તેઓ અલ્પશરીરવાળા છે. પણ આ આગમ વચન પ્રમાણે તેમનામાં મહાશરીરતા સમજવી–"पुढवी काइए पुढवी काइयस्स ओगाहणट्ठयाए च उट्ठाणवडिए" પૃથ્વીકાયિકની અવગાહનાર્થતાએ ચાર પ્રકાર પાડયા છે (चतुस्थानपतित=ચાર પ્રકાર) તે ચાર પ્રકારો આ પ્રમાણે છે–અસંખ્યાત ભાગ હીન, અથવા સંખ્યાત ભાગ હીન ૧, સંખ્યાત ગુણ હીન અથવા અસંખ્યાત ગુણ હીન ૨ અસંખ્યાત ભાગ વૃદ્ધ અથવા સંખ્યાત ભાગ વૃદ્ધ ૩ સંખ્યાત ગુણ વૃદ્ધ અથવા અસંખ્યાત ગુણ વૃદ્ધ. ૪

यद्यपि सर्वे पृथिवीकायिकजीवा अङ्गुलासंख्येयभागमात्रप्रमाणकशरीरा भवन्ति, तथापि केषाञ्चिच्छरीरमसंख्यातभागहीनम्, अतः पृथिवीकायिकजीवा अल्पशरीरा महाशरीराश्च भवन्तीति। महाशरीराः पृथिवीकायिकजीवा लोमाहारतो बहुतरान् पुद्गलान् आहारयन्ति, अभीक्ष्णं चोच्छ्वसन्ति महाशरीरवत्त्वादेव। अल्पशरीराणां चाहारोच्छ्वासादि स्वल्पमल्पशरीरत्वादेव। आहत्याहारयन्ति, आहत्योच्छ्वसन्तीति। आहारोच्छ्वासयोः कादाचित्कत्वं च पर्याप्तकापर्याप्तकावस्थाऽपेक्षया

गुणवृद्ध४। यद्यपि समस्त पृथिवीकायिक जीव अंगुलके असंख्यातवें भाग प्रमाण शरीरवाले होते हैं, फिर भी इनमें किन्हींका शरीर असंख्यातभागहीन अथवा संख्यातभागहीन होता है१ किन्हींका संख्यातगुणहीन अथवा असंख्यात गुणहीन होता है२। किन्हीका असंख्यातभागवृद्ध अथवा संख्यातभागहीन होता है३। किन्हींका संख्यातगुणहीन अथवा असंख्यातगुणवृद्ध होता है४। इस प्रकार पृथिवीकायिक जीव अवगाहनाकी अपेक्षा चतुःस्थान पतित कहा जाता है। इस तरह समस्त पृथिवीकायिक जीव अल्प शरीरवाले और महा शरीरवाले होते हैं। इनमें जो पृथिवीकायिक जीव महा शरीरवाले होते हैं वे लोमाहार द्वारा बहुतर पुद्गलोंका बारंबार आहार करते हैं। यावत् बारंबार श्वासोच्छ्वास लेते हैं। क्योंकि वे महाशरीरवाले हैं। और जो अल्प शरीरवाले पृथिवीकायिक जीव हैं वे अल्प शरीरवाले होनेके कारण ही अल्प आहार करते हैं और अल्प श्वासोच्छ्वास लेते हैं। इन दोनोंके आहार और उच्छ्वासका कदाचित् पर्याप्तक अपर्याप्तक अवस्थाकी

જો કે પૃથ્વીકાય જીવો અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણ શરીરવાળા છે, છતાં પણ તેમાંના કેટલાકનું શરીર અસંખ્યાત ભાગ હીન અથવા સંખ્યાત ભાગ હીન હોય છે ? કેટલાંકનું સંખ્યાતગુણ હીન અથવા અસંખ્યાત ભાગ ઓછા હોય છે ૨. અર્થાત્-કેટલાકનું શરીર અસંખ્યાતભાગ હીન તથા સંખ્યાત ભાગ હીન હોય છે. ૩. કેટલાકનું શરીર સંખ્યાતગુણ વૃદ્ધ તથા અસંખ્યાતગુણવૃદ્ધ હોય છે ૪. આ રીતે પૃથ્વીકાયિક જીવો અવગાહનાની અપેક્ષાએ 'चतुःस्थानपतित' કહેવાય છે. આ રીતે પૃથ્વીકાયના બધા જીવો અલ્પ શરીરવાળા અને મહાશરીરવાળા હોય છે. તેમાંના જે મહાશરીરવાળા પૃથ્વીકાયના જીવો છે તેઓ લોમાહાર વડે વધારે પુદ્ગલોનો વારંવાર આહાર કરે છે, વારંવાર શ્વાસ લે છે, કારણ કે તેઓ મહાશરીરવાળા હોય છે. અલ્પશરીરવાળા પૃથ્વીકાયના જીવો પોતાના અલ્પશરીરને કારણે અલ્પઆહાર કરે છે અને ઓછા શ્વાસોચ્છ્વાસ ગ્રહણ કરે છે, તેમના આહાર અને ઉચ્છ્વાસની કદાચિતતા પર્યાપ્ત અને

विज्ञेयमिति। वेदनायां क्रियायां च भेदस्तत्र प्रथमं वेदनाविषये पृच्छति-'पुढवी-काइया णं भंते !' पृथिवीकायिकाः खलु हे भदन्त ! 'सव्वे समवेयणा' सर्वे सम-वेदनाः=समानवेदनावन्त इति प्रश्नः। उत्तरमाह-'हंता गोयमा ! सव्वे समवेयणा' हन्त ! हे गौतम ! सर्वे समवेदनाः=सर्वे पृथिवीकायिकाः समानवेदनावन्तो भवन्ति। अत्र कारणं पृच्छति-'से केणट्ठेणं' तत्केनार्थेन=केन कारणेन 'भंते' हे भदन्त ! 'एवं वुच्चइ' एवमुच्यते 'सव्वे समवेयणा' सर्वे समवेदनाः ? उत्तरमाह-'गोयमा' हे गौतम ! 'पुढवीकाइया' पृथिवीकायिकाः 'सव्वे असन्नी' सर्वे असञ्ज्ञिनः=मिथ्यादृष्टयोऽमनस्का वा 'असन्निभूया' असञ्ज्ञिभूताः=असञ्ज्ञि-त्वेनोत्पन्ना अत एव 'अणिदाए' अनिदया=अनिर्धारणया अनाभोगतयेत्यर्थः 'वेयणं' वेदनां 'वेदेंति' वेदयन्ति। यतः पृथिवीकायिका जीवा वेदनां वेद-

अपेक्षासे जानना चाहिये। वेदना और क्रियामें भेद है-सो इनमेंसे पहले वेदनाके विषयमें गौतमने पूछा कि हे भदन्त ! "सव्वे समवेयणा' समस्त पृथिवीकायिक जीव क्या एकसमान वेदनावाले होतेहैं? तव प्रभुने उत्तर दिया कि हां सब पृथिवीकायिक जीव एकसमान वेदनावाले होते हैं। पुनः गौतमने पूछा कि हे भदन्त ! "से केणट्ठेणं" आप ऐसा किस कारण से कहते हैं कि समस्त पृथिवीकायिक जीव एकसी वेदनावाले होते हैं ? तव प्रभुने इसका उत्तर दिया कि हे गौतम ! समस्त पृथिवी-कायिकजीव "असन्नी" असंज्ञी-मिथ्यादृष्टि अथवा-मन विना के होते हैं। "असन्निभूया" असंज्ञिभूत-असंज्ञीरूप से उत्पन्न होते हैं। अतएव-"अनिदया" अनाभोगरूप से वे वेदना को भोगते रहते हैं।

અપર્યાપ્ત અવસ્થાની અપેક્ષાએ સમજવી, પૃથ્વીકાયના જીવોની વેદના અને ક્રિયામાં નારકીના જીવો કરતાં જે ભેદ છે તે હવે બતાવવામાં આવે છે.—પહેલાં ગૌતમ સ્વામી વેદનાની બાબતમાં પ્રશ્ન કરે છે "सव्वे समवेयणा" હે પૂજ્ય ? સમસ્ત પૃથ્વીકાયના બધા જીવો શું સમાન વેદનવાળા હોય છે ? ઉત્તર-હે ગૌતમ ! પૃથ્વીકાયના બધા જીવો સમાન વેદનાવાળા હોય છે.

પ્રશ્ન—"से केणट्ठेणं भंते" હે પૂજ્ય ! આપ શા કારણે એવું કહો છો કે પૃથ્વીકાયના બધા જીવો એક સરખી વેદનાવાળા હોય છે ? ત્યારે પ્રભુએ જવાબ આપ્યો કે હે ગૌતમ ! પૃથ્વીકાયના બધા જીવો "असन्नी" અસંજ્ઞી-મિથ્યાદૃષ્ટિવાળા તથા મન વિનાના હોય છે. "असन्निभूया" તેઓ અસંજ્ઞીભૂત-અસંજ્ઞીરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તેઓ "अनिदया" અનાભોગરૂપે વેદનાને ભોગવતા રહે છે. અર્થાત્ તેઓ વેદના ભોગવવા છતાં પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ હોવાથી

यन्तोऽपि मिथ्यादृष्टित्वेन अमनस्कत्वेन वा पूर्वोपार्जिताशुभकर्मणः परिणामोऽयम् ' इति नावगच्छन्ति, मत्तमूर्छितादिवत्, अतएवोक्तम्–' अनिदया वेदनां वेदयन्ती–'ति । ' से तेणट्ठेणं ' तत्तेनार्थेन=तेन कारणेन हे गौतम ! ' एवमुच्यते पृथिवीकायिकाः सर्वे समवेदना इति । अथ क्रियाविषये पृच्छति–' पुढवीकाइयाणं भंते ' पृथिवीकायिकाः खलु हे भदन्त ! ' सव्वे समकिरिया ' सर्वे समक्रियाः समानक्रियावन्तः किम् ? इति प्रश्नः । उत्तरमाह–' हंता समकिरिया ' हन्त समक्रियाः । अत्र कारणं पृच्छति–' से केणट्ठेणं० ' तत्केनार्थेन=केन कारणेन एवमुच्यते पृथिवीकायिकाः सर्वे समक्रिया इति । कारणमाह–' गोयमा ' हे गौतम !

क्योंकि पृथिवीकायिक जीव वेदना को भोगते हुए भी मिथ्यादृष्टि होने से अथवा अमनस्क होने से मत्त और मूर्च्छित हुए व्यक्ति की तरह "पूर्वोपार्जित अशुभकर्मों का यह फल है" यह नहीं जानते हैं। इसीलिये वे " अनिदया वेदनां वेदयन्ति " अनाभोगरूप से वेदना को भोगते रहते हैं " ऐसा कहा है। " से तेणट्ठेणं " इसलिये हे गौतम ! मैंने ऐसा कहा है कि समस्त पृथिवीकायिक एकसरीखी वेदनावाले हैं। अब क्रिया के विषय में गौतम प्रभु से प्रश्न कर रहे हैं कि हे भदन्त ! " पुढविकाइयाणं भंते ! सव्वे समकिरिया " पृथिवीकायिक समस्त जीव क्या एकसी क्रियावाले होते हैं ? प्रभुने इस पर उनसे कहा " हंता समकिरिया " हां ! समस्त पृथिवीकायिक जीव एकसी क्रियावाले होते हैं। पुनः प्रभु से गौतमने पूछा कि हे भदन्त ! " से केणट्ठेणं " आप ऐसा किस कारण से कहते हैं कि समस्त पृथिवीकायिक जीव एकसी क्रियावाले होते हैं ? तब कारण बताते हुए प्रभु उनसे कहते हैं

તથા મનરહિત હોવાથી મત્ત અને મૂર્ચ્છિત વ્યક્તિની જેમ આ પૂર્વે ઉપાર્જન કરેલાં અશુભ કર્મોનું ફળ છે." એ સમજી શકતા નથી. તેથી તેઓ " अनिदया वेदनां वेदयन्ति " " અનાભોગરૂપે વેદના ભોગવતા રહે છે " એવું કહ્યું છે. " से तेणट्ठेणं० " હે ગૌતમ ! તે કારણે હું એવું કહું છું કે પૃથ્વીકાયના બધા જીવો એક સરખી વેદનાવાળા હોય છે. હવે ક્રિયાના વિષયમાં ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને પ્રશ્ન પૂછે છે કે " पुढवीकाइयाणं भंते सव्वे समकिरिया " હે પૂજ્ય ! શું પૃથ્વીકાયના બધા જીવો એક સરખી ક્રિયાવાળા હોય છે ?

ઉત્તર—" हंता समकिरिया " હા, પૃથ્વીકાયના બધા જીવો સરખી ક્રિયા-વાળા હોય છે. ફરી ગૌતમ સ્વામી પૂછે છે " से केणट्ठेणं भंते० " હે પૂજ્ય ! આપ શા કારણે એવું કહો છો કે પૃથ્વીકાયના બધા જીવો એક સરખી ક્રિયા-

' पुढवीकाइया सव्वे ' पृथिवीकायिकाः सर्वे ' माई मिच्छादिट्ठी ' मायिनो मिथ्यादृष्टयः । मायावन्तो हि प्रायः पृथिवीकायिकेषु समुत्पद्यन्ते, यदाह—

" उम्मग्गदेसओ मग्गणासओ गूढहियय माइल्लो ।
सढसीलो य ससल्लो, तिरियाउं बंधए जीवो " ॥ १ ॥

छाया—उन्मार्गदेशको मार्गनाशको गूढहृदयो मायावी ।
शठशीलश्च सशल्यः, तिर्यगायुर्बध्नाति जीवः ॥ इति ॥

अत एव पृथिवीकायिका मायिन उच्यन्ते । अथवा मायापदमिहानन्तानुबन्धिकषायाणामुपलक्षकमतः पृथिवीकायिकजीवा अनन्तानुबन्धिकषायोदयवन्तस्तत एव मिथ्यादृष्टयः=मिथ्यात्वोदयवृत्तय इति । 'ताणं ' तेषां पृथिवीकायिकजीवानां ' णियइयाओ ' नैयतिक्यः नियतत्वेन भाविन्यः नियमत इत्यर्थः 'पंच किरियाओ ' पञ्च क्रियाः ' कज्जंति' क्रियन्ते भवन्तीत्यर्थः । ता एव दर्शयति–

कि हे गौतम ! " पुढविकाइया सव्वेमाई मिच्छादिट्ठी " समस्त पृथिवीकायिक जीव मायावी और मिथ्यादृष्टि होते हैं । मायावी जीव प्रायः पृथिवीकायिकों में उत्पन्न होते हैं-सो ही कहा है-उन्मार्ग का उपदेश करनेवाला, मार्ग का नाश करनेवाला, गूढहृदयवाला, मायावाला, शठस्वभाववाला और शल्यवाला जीव तिर्यञ्च आयु का बंध करता है। इसी कारण पृथिवीकायिक जीव मायी कहे गये हैं। अथवा-मायापद यहां अनन्तानुबंधी कषाय का उपलक्षक है इसीलिये पृथिवीकायिक जीव अनन्तानुवंधी कषायसंबंधी उदयवाले हैं । इसी कारण वे मिथ्यादृष्टि हैं-मिथ्यात्व के उदय से युक्त वृत्तिवाले हैं । " ताणं णियइआओ पंचकिरियाओ " इन पृथिवीकायिक जीवों के नियम से पांच क्रियाएँ

વાળા હોય છે? ઉત્તર-" पुढवीकाइया सव्वे माई मिच्छादिट्ठी " પૃથ્વીકાયના બધા જીવો માયાવી અને મિથ્યાદૃષ્ટિ હોય છે. માયાવી જીવ સામાન્ય રીતે પૃથ્વીકાયમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એવું કહ્યું છે કે-ઉન્માર્ગનો ઉપદેશ કરનાર, માર્ગનો નાશ કરનાર, ગૂઢ હૃદયવાળો, માયાવી વૃત્તિવાળો, શઠ સ્વભાવવાળો અને શલ્યવાળો જીવ તિર્યંચ ગતિના આયુષ્યનો બંધ બાંધે છે.

એજ કારણે પૃથ્વીકાયના જીવોને માયાવી કહ્યા છે. અથવા અહીં " માયા " શબ્દ અનન્તાનુબંધી કષાયને બતાવનાર છે. કારણ કે પૃથ્વીકાયના જીવો અનન્તાનુબંધી કષાયના ઉદયવાળા હોય છે, તેથી તેઓ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે એટલે કે મિથ્યાત્વના ઉદયથી યુક્ત વૃત્તિવાળા છે. " ताणं णियइयाओ पंचकिरियाओ " તે પૃથ્વીકાયના જીવોને નિયમથી પાંચ ક્રિયાઓ લાગે છે તે પાંચ

'तं जहा' तद्यथा-'आरंभिया' आरम्भिकी १ 'जाव मिच्छादंसणवत्तिया' यावत् मिथ्यादर्शनप्रत्यया५ यावच्छब्देन पारिग्रहिकी २, मायाप्रत्यया ३ अप्रत्याख्यानक्रिया ४ इति क्रियात्रयं ग्राह्यम्। 'से तेणट्ठेणं' तत्तेनार्थेन तेन पूर्वोक्तेन कारणेन एवमुच्यते पृथिवीकायिकाः सर्वे समक्रिया इति। 'समाउया समोववन्नगा' समायुष्काः समोपपन्नकाः 'जहा नेरइया तहा भाणियव्वा' यथा नैरयिकास्तथा भणितव्याः समायुष्कसमोपपन्नकपदनिष्पन्नं भङ्गचतुष्टयं अत्रैव द्वितीयोद्देशकस्य तृतीयनैरयिकसूत्रोक्तभङ्गचतुष्टयवदत्रापि विज्ञेयमिति। 'जहा पुढवीकाइया तहा जाव चउरिंदिया' यथा पृथिवीकायिका तथा यावत् चतुरिन्द्रियाः, यथा पृथिवीकायिकास्तथा यावच्छब्दग्राह्या अप्तेजोवायुवनस्पतिद्वी-

---

होतीं हैं। ये पांच क्रियाएँ इस प्रकार से हैं-१ आरंभिकी यावत् मिथ्यादर्शनप्रत्यया ५ यावत् शब्द से २ पारिग्रहिकी, ३ मायाप्रत्यया, ४ अप्रत्याख्यानक्रिया, इन तीन क्रियाओं को ग्रहण किया गया है। "से तेणट्ठेणं" इस पूर्वोक्त कारण से हे गौतम! मैंने ऐसा कहा है कि ये समस्तपृथिवीकायिक जीव एकसी क्रियावाले हैं। "समाउया समोववन्नगा" समायुष्क समोपपन्नक "जहा नेरइया तहा भाणियव्वा" जैसे नैरयिक कहे गये हैं वैसे ही जानना चाहिये। समायुष्क समोपपन्नक पद से निष्पन्न भङ्गचतुष्टय इसी द्वितीय उद्देशक के तृतीय नैरयिक सूत्र में कथित चौथे भङ्ग की तरह यहां पर भी जानना चाहिये। "जहा पुढवीकाइया तहा जाव चउरिंदिया" जैसा पृथिवीकायिकों का वर्णन है उसी प्रकार से चौइन्द्रिय तक के जीवों का अर्थात् यावत् शब्द से गृहीत हुए अप्कायिक, तेजस्कायिक, वायुकायिक, वनस्पतिकायिक,

---

ક્રિયાઓ આ પ્રમાણે છે-(૧) આરંભિકી ક્રિયા, (૨) પારિગ્રહિકી, (૩) માયાપ્રત્યયા, (૪) અપ્રત્યાખ્યાનક્રિયા અને (૫) મિથ્યાદર્શનપ્રત્યયા. "से तेणट्ठेणं" ઉપર કહેલા કારણોને લીધે હે ગૌતમ! મેં એવું કહ્યું છે કે પૃથ્વીકાયના બધા જીવો એક સરખી ક્રિયાવાળા હોયછે. "समाउया समोववन्नगा" સમાયુષ્ક અને સમોત્પન્નના વિષયમાં "जहा नेरइया तहा भाणियव्वा" નારકોના જીવો પ્રમાણે જ સમજવું. સમાયુષ્ક સમોપપન્નકના વિષયમાં જે ભંગચતુષ્ટય (ચારભાંગા) થાય છે તે આ બીજા ઉદ્દેશાના ત્રીજા નારક સૂત્રમાં બતાવેલી ચોભંગી પ્રમાણે જ સમજવા, "जहा पुढवीकाइया तहा जाव चउरिंदिया" જેવું નારકોનું વર્ણન કર્યું છે. તેવું જ ચૌઇન્દ્રિય સુધીના જીવોનું વર્ણન પણ સમજવું. અહીં "यावत्" પદથી અપ્કાયિક, તેજસ્કાયિક, વાયુકાયિક,

न्द्रियत्रीन्द्रियाश्चतुरिन्द्रियाश्च वाच्याः। अप्कायिकादारभ्य चतुरिन्द्रियपर्यन्तं वर्णनं पृथिवीकायिकवर्णनवदवसेयमिति भावः। अत्र महाशरीरत्वमल्पशरीरत्वं च स्वकीयस्वकीयावगाहनानुसारेण बोध्यम्। आहारस्तु द्वीन्द्रियादीनां कवलाहार इति ॥ सू० ५ ॥

अथ पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकान्निरूपयति—'पंचिंदियतिरिक्खजोणिया' इत्यादि।

मूलम्—पंचिंदियतिरिक्खजोणिया जहा नेरइया, णाणत्तं-किरियासु, पंचिंदियतिरिक्खजोणिया णं भंते सव्वे समकिरिया? गोयमा! णो इणट्ठे समट्ठे,। से केणट्ठेणं भंते एवं वुच्चइ?। गोयमा! पंचिंदियतिरिक्खजोणिया तिविहा पन्नत्ता, तं जहा—समद्दिट्ठी, मिच्छादिट्ठी, सम्मामिच्छादिट्ठी, तत्थ णं जे ते सम्मदिट्ठी ते दुविहा पन्नत्ता, तं जहा—असंजया, संजयासंजया य, तत्थणं जे ते संजयासंजया तेसि णं तिण्णि किरियाओ कज्जंति तं जहा आरंभिया, परिग्गहिया, मायावत्तिया। असंजयाणं चत्तारि, मिच्छादिट्ठीणं पंच, सम्मामिच्छादिट्ठीणं पंच॥सू०६॥

छाया—पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिका यथा नैरयिकाः, नानात्वं क्रियासु, पञ्चे-

---

दोइन्द्रिय और तेइन्द्रियका तथा चौइन्द्रिय इन सब जीवों का वर्णन भी जानना चाहिये। यहां पर महाशरीरता और अल्पशरीरता अपनी अपनी अवगाहना के अनुसार जाननी चाहिये। आहार द्वीन्द्रिय आदि जीवों का कवलाहार भी होता है ॥सू० ५॥

अब सूत्रकार पंचेन्द्रिय तिर्यग्योनिवाले जीवों का निरूपण करते हैं—'पंचिंदियतिरिक्ख जोणिया" इत्यादि।

(पंचिंदियतिरिक्खजोणिया) पंचेन्द्रिय तिर्यञ्च योनिवाले जीवों का

વનસ્પતિકાયિક, બેઇન્દ્રિય, તેઇન્દ્રિય તથા ચતુરિન્દ્રિય એ બધા જીવોનું પણ વર્ણન સમજવું. અહીં મહાશરીરતા અને અલ્પશરીરતા તે પ્રત્યેક જીવની અવગાહના અનુસાર જાણવી. તથા બેઇન્દ્રિય આદિ જીવ કવલ આહાર પણ ગ્રહણ કરે છે.॥સૂ૦૫

હવે સૂત્રકાર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચયોનિવાળા જીવોનું નિરૂપણ કરે છે—"पंचिंदियतिरिक्खजोणिया" ઇત્યાદિ।

(पंचिंदियतिरिक्खजोणिया) પંચેન્દ્રિય તિર્યંચયોનિવાળા જીવોનું નિરૂ-

न्द्रियतिर्यग्योनिकाः भदन्त ! सर्वे समक्रियाः ? गौतम ! नायमर्थः समर्थः तत् केनार्थेन भदन्त ! एवमुच्यते, गौतम ! पंचेन्द्रियतिर्यग्योनिकास्त्रिविधाः प्रज्ञप्ताः तद्यथा–सम्यग्दृष्टयः, मिथ्यादृष्टयः, सम्यग्मिथ्यादृष्टयः, तत्र ये ते सम्यग्दृष्टयस्ते द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–असंयताश्च संयताऽसंयताश्च । तत्र ये ते संयतासंयतास्तेषां तिस्रः क्रियाः क्रियन्ते, तद्यथा–आरम्भिकी, पारिग्रहिकी, मायाप्रत्यया, असंयतानां चतस्रः, मिथ्यादृष्टीनां पंच, सम्यग्मिथ्यादृष्टीनां पंच ॥ सू० ६ ॥

निरूपण (जहा णेरइया) नैरयिक जीवों की तरह जानना चाहिये। (णाणत्तं किरियासु) क्रिया में भेद हैं। (पंचिंदियतिरिक्ख जोणिया णं भंते ! सव्वे समकिरिया) हे भदन्त ! पंचेन्द्रिय तिर्यञ्च योनिवाले सब जीव क्या एकसरीखी क्रियावाले होते हैं ? (गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे) हे गौतम ! यह अर्थ समर्थ नहीं है। (से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ ?) हे भदन्त ! आप ऐसा किस कारण से कहते हैं ? (गोयमा!) हे गौतम! (पंचिंदियतिरिक्ख जोणिया तिविहा पण्णत्ता) पंचेन्द्रिय तिर्यञ्च योनिवाले जीव तीन प्रकार के कहे गये हैं। (पृ. १४३) से(तं जहा) वे इस प्रकार से (सम्मदिट्ठी, मिच्छादिट्ठी, सम्मामिच्छादिट्ठी,) सम्यकूदृष्टि, मिथ्यादृष्टि, सम्यग्मिथ्यादृष्टि। (तत्थ णं जे सम्मद्दिट्ठी, ते दुविहा पण्णत्ता) इनमें जो सम्यग्दृष्टि जीव हैं, वे दो प्रकार के होते हैं–(तं जहा) जैसे–(असंजया, संजयासंजया य) एक असंयत और दूसरे संयतासंयत। (तत्थणं जे ते संजयासंजया तेसिणं तिण्णि किरियाओ कज्जंति) इन में जो संयतासंयत

પણ (जहा णेरइया) નારકીના જીવોના વર્ણન પ્રમાણે જ સમજવું (णाणत्तं किरियासु) પરંતુ ક્રિયામાં ભેદ છે તે કહે છે. (पंचंदियतिरिक्खजोणिया णं भंते ! सव्वे समकिरिया ?) હે પૂજ્ય ! પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ યોનિવાળા બધાય જીવો શું એક સરખી ક્રિયાવાળા હોય છે ? (गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे) હે ગૌતમ ! આ અર્થ બરાબર નથી (से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ) હે પૂજ્ય ! આપ શા કારણે એવું કહો છો ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (पंचिंदियतिरिक्खजोणिया तिविहा पण्णत्ता) પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ યોનિવાળા જીવો ત્રણ પ્રકારના છે. (तं जहा) તે આ પ્રમાણે છે. (सम्मद्दिट्ठी, मिच्छाद्दिट्ठी, सम्मामिच्छादिट्ठी) સમ્યગૃદૃષ્ટિ, મિથ્યાદૃષ્ટિ અને સમ્યક્ મિથ્યાદૃષ્ટિ (મિશ્રદૃષ્ટિ) (तत्थणं जे सम्मद्दिट्ठी ते दुविहा पण्णत्ता) તેમાં જે સમ્યગૃદૃષ્ટિ જીવો છે તે બે પ્રકારના હોય છે. (तं जहा) તે આ પ્રમાણે છે. (असंजया, संजयासंजया य) (૧) અસંયત અને ૨ સંયતાસંયત "तत्थणं जे ते संजयासंजया तेसिणं तिण्णि किरियाओ

टीका--'पंचिंदियतिरिक्खजोणिया जहा नेरइया' पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः यथा नैरयिकाः। पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां वक्तव्यता नैरयिकसूत्रानुसारेण विज्ञेया। अत्रायं विवेकः-अत्र ये महाशरीरास्ते अभीक्ष्णमाहारयन्ति अभीक्ष्णमुच्छ्वसन्ति चेति यदुक्तं तत् संख्यातवर्षायुष्कपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकापेक्षया विज्ञेयम् तथैव दर्शनात्, किन्त्वसंख्यातवर्षायुष्कापेक्षया तन्न वाच्यम्, तेषां कवलाहारस्य

पंचेन्द्रिय तिर्यञ्च हैं उनके तीन क्रियाएँ होतीं हैं। (तं जहा) वे इस प्रकार से-(आरंभिया, परिग्गहिया, मायावत्तिया) आरंभिकी पारिग्रहिकी, मायाप्रत्यया, (असंजयाणं चत्तारि, मिच्छादिट्ठीणं पंच, सम्मामिच्छादिट्ठीणं पंच) असंयतपंचेन्द्रिय तिर्यञ्चों के ४, मिथ्यादृष्टि पंचेन्द्रियतिर्यञ्चों के ५, और सम्यक् मिथ्यादृष्टि पचेन्द्रियतिर्यञ्चों के भी ५ क्रियाएँ होतीं है।

टीकार्थ—"पंचिंदियतिरिक्ख जोणिया जहा नेरइया" का तात्पर्य यह है कि पंचेन्द्रियतिर्यञ्चजीवों की वक्तव्यता नैरयिक सूत्र के अनुसार जाननी चाहिये। परन्तु यहां जो विशेषता है वह इस प्रकार से है-इनमें जो महाशरीरवाले पंचेन्द्रियतिर्यञ्च हैं वे निरन्तर आहार करते हैं, निरन्तर श्वासोच्छ्वास लेते हैं ऐसा जो कहा गया है वह संख्यातवर्ष की आयुवाले पंचेन्द्रिय तिर्यञ्च जीवों की अपेक्षा से ही कहा है ऐसा जानना चाहिये। क्योंकि ऐसा ही देखा गया हैं। असंख्यातवर्ष की आयुवाले पंचेन्द्रिय तिर्यञ्चों की अपेक्षा से यह नहीं कहा गया है।

कज्जंति) તેમાં જે સંયતાસંયત પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો છે તેઓને ત્રણ ક્રિયાઓ હોય છે. (तंजहा) તે આ પ્રમાણે છે-(आरंभिया, परिग्गहिया, मायावत्तिया) (૧) આરંભિકી, (૨) પારિગ્રહિકી અને (૩) માયા પ્રત્યયા. (असंजयाणं चत्तारि, मिच्छादिट्ठीणं पंच, सम्मामिच्छादिट्ठीणं पंच) અસંયત પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોને ચાર ક્રિયા હોય છે, મિથ્યાદૃષ્ટિ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોને પાંચ ક્રિયા હોય છે અને સમ્યક્ મિથ્યાદૃષ્ટિ (મિશ્રદૃષ્ટિ) પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોને પણ પાંચ ક્રિયાઓ હોય છે.

ટીકાર્થ—"पंचेदियतिरिक्खजोणिया जहा नेरइया" નું તાત્પર્ય એ છે કે પંચેન્દ્રિય તિર્યંચયોનિના જીવોનું વર્ણન નારક પ્રકરણમાં લખેલા નારક જીવોના વર્ણન પ્રમાણે જ સમજવાનું છે. પણ અહીં જે વિશેષતા છે તે નીચે પ્રમાણે છે—જે મહાશરીરવાળા પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો છે તેઓ નિરંતર આહાર કરે છે, નિરંતર શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે, એવું જે કહેવામાં આવ્યું છે તે સંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળાં પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ જીવોની અપેક્ષાએ જ જાણવું કારણ કે જ્ઞાનીઓને એવું જ જોવામાં આવ્યું છે. અસંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળાં તિર્યંચોની અપેક્ષાએ એમ કહેવામાં આવ્યું નથી. કારણ કે તેઓ બે દિવસને

षष्ठोपरिप्रतिपादितत्वात् । अल्पशरीराणां तु आहारोच्छ्वासविषये 'येऽल्पशरीरास्ते आहत्याहारयन्ति आहत्योच्छ्वसन्ती–'ति यद् आहारोच्छ्वासयोः कादाचित्कत्वं प्रोक्तं तद् सूत्रप्रामाण्याद्विज्ञेयम् । लोमाहारमाश्रित्य तु सर्वेषामपि महाशरीराणामल्पशरीराणां चाभीक्ष्णमिति घटत एव । अथवा–अल्पशरीराणां तु आहारोच्छ्वासयोर्यत्कादाचित्कत्वं प्रोक्त तत् पर्याप्तकापर्याप्तकावस्थाऽपेक्षया विज्ञेयम् , यतः पर्याप्तकत्वे आहारादिसद्भावः, अपर्याप्तकत्वे च तदभाव इति । कर्मसूत्रे–ये पूर्वोत्पन्नास्तेऽल्पकर्माणः, ये पश्चादुत्पन्नास्ते महाकर्माण इति प्रोक्तं

क्योंकि इनका कवलाहार दो दिन के बाद होता है । ऐसा सिद्धान्त में प्रतिपादित किया है । अल्पशरीरवाले तिर्यञ्च पंचेन्द्रियों के तो आहार और उच्छ्वास के विषय में "ये ऽल्पशरीरास्तेआहत्याहारयन्ति, आहत्योच्छ्वसन्ति' जो ऐसा कहा है कि जो अल्पशरीरवाले हैं वे कदाचित् आहार करते हैं और कदाचित् आहार नहीं करते हैं, कदाचित् श्वास लेते हैं और कदाचित् श्वास नहीं लेते हैं सो यह आहार और उच्छ्वास का कभी कभी होना सूत्र की प्रमाणता से जानना चाहिये। लोमाहार की अपेक्षा से तो महाशरीरवालों को अल्पशरीरवालों को सबके भी आहार निरन्तर घटित होता ही है । अथवा अल्पशरीरवालों में जो आहार और उच्छ्वास को कभी कभी होना कहा गया है वह पर्याप्तक और अपर्याप्तक की अपेक्षा से जानना चाहिये । क्योंकि पर्याप्तक अवस्था में आहारादि का सद्भाव होता है और अपर्याप्तक अवस्था में नहीं होता है । कर्मसूत्र में जो

આંતરે કવલ આહાર ગ્રહણ કરે છે એવું આગમોમાં દર્શાવેલ છે. અલ્પ શરીરવાળાં તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય જીવોના આહાર અને ઉચ્છ્વાસના વિષયમાં તો એવું કહ્યુ છે કે "येऽल्पशरीरास्ते आहत्याहारयन्ति आहत्योच्छ्वसन्ति" અલ્પ શરીરવાળાં પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો ક્યારેક આહાર કરે છે અને ક્યારેક આહાર કરતા નથી, ક્યારેક શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ક્યારેક શ્વાસોચ્છ્વાસ લેતા નથી. તો તે આહાર અને ઉચ્છ્વાસની કદાચિતતા સૂત્રની પ્રમાણુતાથી જાણવી જોઈએ. લોમાહારની અપેક્ષાએ તો મહાશરીરવાળાં અને અલ્પ શરીરવાળાં, એ બધાં નિરન્તર અહાર ગ્રહણ કરે છે એ વાત બરાબર ઘટાવી શકાય છે. અથવા– અલ્પશરીરવાળાં તિર્યંચોમાં આહાર અને ઉચ્છ્વાસની જે કદાચિતતા કહી છે તે પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્તની અપેક્ષાએ સમજવી જોઈએ. કારણ કે પર્યાપ્ત અવસ્થામાં આહારાદિનો સદ્ભાવ હોય છે અને અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં તેનો સદ્ભાવ હોતો નથી કર્મ સૂત્રમાં એવું જે કહેવામાં આવ્યું છે કે "જે પૂર્વે ઉત્પન્ન

तत् आयुष्कादितद्भववेद्यकर्मापेक्षया बोध्यम् । वर्णसूत्रे लेश्यासूत्रे च यत् प्रोक्तम् –ये पूर्वोत्पन्नास्ते शुभवर्णोपेताः शुभलेश्यावन्त इति, तत्तेषां तारुण्यात्, यच्चोक्तं पश्चादुत्पन्नानामशुभवर्णा अशुभा लेश्या इति तत्तेषां बाल्याद्विज्ञेयम्, लोके तथैव दर्शनादिति । वेदनासूत्रे–ये सञ्ज्ञिभूतास्ते महावेदनाः, ये चासञ्ज्ञिभूतास्तेऽल्पवेदनाः, इत्यादि सर्वं नैरयिकसूत्रवद् व्याख्येयमिति, किन्तु– 'णाणत्तं किरियासु' नानात्वं क्रियासु, क्रियाविषये नैरयिकेभ्य एषां भेदः । तदेव दर्शयति सूत्रकारः–'पंचिंदिय०' इत्यादि । गौतमः प्राह–'पंचिंदियतिरिक्खजोणिया णं भंते' पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः खलु हे भदन्त ! 'सव्वे-

---

पूर्वोत्पन्न हैं वे अल्पकर्मा हैं और जो पश्चादुत्पन्न हैं वे महाकर्मा हैं ऐसा कहा गया है ।" सो यह कथन तद्भववेद्य आयुष्कादि कर्म की अपेक्षा से जानना चाहिये । वर्णसूत्र में और लेश्यासूत्र में जो ऐसा कहा है कि "जो पूर्वोत्पन्न हैं वे शुभवर्णवाले हैं और शुभलेश्यावाले हैं सो यह कथन यौवनावस्था की अपेक्षा से कहा जानना चाहिये । तथा जो ऐसा कहा है कि पश्चादुत्पन्न अशुभवर्णवाले और अशुभलेश्यावाले हैं सो यह कथन उनकी बाल्य अवस्था की अपेक्षा से कहा गया जानना चाहिये । क्योंकि लोक में ऐसा ही देखा जाता है । वेदनासूत्र में–जो संज्ञिभूत हैं वे महावेदनावाले हैं और जो असंज्ञिभूत हैं वे अल्पवेदनावाले हैं इत्यादि सब कथन नारकसूत्र की तरह लगा लेना चाहिये । परन्तु क्रिया के विषय में नैरयिक की अपेक्षा जो इनका भेद है वह इस प्रकार से है–"पंचेंदिय० इत्यादि" जब गौतम ने प्रभु

થયેલ છે તેઓ અલ્પ કર્મવાળાં હોય છે. અને જે પછી ઉત્પન્ન થયેલ છે તે ભારે કર્મી છે" તો તે કથન તદ્ભવવેદ્ય (તે ભવમાં વેદવાના) આયુષ્ય આદિ કર્મની અપેક્ષાએ સમજવું. વર્ણ સૂત્રમાં અને લેશ્યા સૂત્રમાં જે એમ કહ્યુ છે કે "જે પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલ છે તે શુભવર્ણવાળાં છે અને શુભલેશ્યાવાળાં છે." તે કથન યૌવન અવસ્થાની અપેક્ષાએ જાણવું. તથા પાછળથી ઉત્પન્ન થયેલાને જ અશુભવર્ણવાળાં કહેવામાં આવ્યા છે તે તેમની બાલ્યાવસ્થાની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવેલ છે તેમ સમજવુ, કારણ કે લોકમાં એવું જ જોવામાં આવે છે. વેદના સૂત્રના વિષયમાં–"જે સંજ્ઞિભૂત છે તેઓ મહાવેદનાવાળાં છે, અને જે અસંજ્ઞિભૂત છે તે અલ્પ વેદનાવાળાં છે," ઈત્યાદિ સમસ્ત કથન નારક સૂત્ર પ્રમાણે જ સમજવું, પણ નારકીના જીવો કરતાં પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ જીવોમાં જે ભેદ છે તે આ પ્રમાણે છે–"पंचेंदिय० इत्यादि" ગૌતમ સ્વામીએ

समकिरिया' सर्वे समक्रियाः=किं समानक्रियावन्तः ? भगवान् प्राह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'नो इणट्ठे समट्ठे' नायमर्थः समर्थः, पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिका नैव सर्वे समानक्रियावन्तो भवन्तीति भावः । अत्र कारणं पृच्छति-'से केणट्ठेणं भंते एवं वुच्चइ' तत्केनार्थेन भदन्त ! एवमुच्यते यत् पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः सर्वे न समक्रिया इति । भगवान् प्राह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'पंचिंदियतिरिक्खजोणिया' पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः 'तिविहा पण्णत्ता' त्रिविधा प्रज्ञप्ताः, 'तं जहा' तद्यथा-'सम्मदिट्ठी' सम्यग्दृष्टयः, 'मिच्छादिट्ठी' मिथ्यादृष्टयः, 'सम्मामिच्छादिट्ठी' सम्यग्मिथ्यादृष्टयः । 'तत्थ णं' तत्र खलु 'जे ते सम्मदिट्ठी' ये ते सम्यग्दृष्टयः सन्ति 'ते दुविहा पण्णत्ता' ते द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, 'तं जहा' तद्यथा-'असंजया य संजयासंजया य' असंयताश्च संयतासंयताश्च । 'तत्थ णं' तत्र खलु 'जे ते' ये ते 'संजयासंजया' संयतासंयताः विरताविरताः, देशतो विरता इत्यर्थः स्थूलप्राणातिपातादितो निवृत्तत्वात्। देशतश्चाविरताः सूक्ष्मप्राणा-

---

से पूछा कि हे भदंत ! समस्त पचेन्द्रिय तिर्यञ्चों की क्रियाएँ क्या एक जैसी होती हैं ? तब इसके उत्तर में प्रभु ने उनसे यही कहा कि समस्त तिर्यंच पंचेन्द्रिय जीव एकसी क्रियावाले नहीं होते हैं । क्यों नहीं होते हैं? तब प्रभुने इसका कारण बताते हुए उन्हें समझाया कि पंचेन्द्रियतिर्यञ्च तीन प्रकारके होते हैं । एक सम्यक्दृष्टि दूसरे मिथ्यादृष्टि और तीसरे सम्यग्मिथ्यादृष्टि। असंयत और संयतासंयत के भेद से सम्यग्दृष्टितिर्यंच पंचेन्द्रिय जीव दो प्रकारके होते हैं। इनमें जो संयतासंयत पचेन्द्रिय तिर्यंच हैं वे स्थूल प्राणातिपातादि से निवृत्त होने के कारण संयत और सूक्ष्म प्राणातिपात आदि से अनिवृत्त होने के कारण असंयत होते हैं। इसलिये वे संयतासंयत-विरताविरत-देशविरत कहलाते हैं। इनके आरंभजन्य

મહાવીર પ્રભુને પૂછ્યુ કે, હે પૂજ્ય ! શું બધાય પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ જીવોની ક્રિયાઓ એક સરખી હોય છે ? ત્યારે તેના જવાબમાં પ્રભુએ કહ્યુ કે, બધાય પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ જીવો એક સરખી ક્રિયાવાળા હોતા નથી તેનું કારણ એ છે કે પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ જીવો ત્રણ પ્રકારના હોય છે-(૧) સમ્યક્ દૃષ્ટિ, (૨) મિથ્યા દૃષ્ટિ અને (૩) સમ્યગ્ મિથ્યા દૃષ્ટિ સમ્યગ્દૃષ્ટિ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ જીવોના પણ અસંયત અને સંયતાસંયત એવા બે ભેદ હોય છે તેમાં જે સંયતાસંયત પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો છે તેઓ સ્થૂલ પ્રાણાતિપાત (હિંસા) આદિથી નિવૃત્ત (નિવર્તેલા) હોવાને કારણે સયત અને સૂક્ષ્મ પ્રાણાતિપાત (હિંસા) આદિથી અનિવૃત્ત (નહિ નિવૃત્ત થયેલા) હોવાને કારણે અસંયત હોય છે. તેથી તેમને સંયતાસંયત-વિરતાવિરત-દેશવિરત કહે છે. તેઓ આરંભથી ઉત્પન્ન થયેલી

तिपातादेरनिवृत्तत्वात्। 'तेसि णं' तेषां खलु 'तिण्णि किरियाओ' तिस्रः-क्रियाः 'कज्जंति' क्रियन्ते भवन्तीत्यर्थः। ता एव दर्शयति-'तं जहा' तद्यथा -'आरम्भिया' आरम्भिकी=आरम्भजन्या, 'पारिग्गहिया' पारिग्रहिकी=परिग्रहसमुद्भवा, 'मायावत्तिया' मायाप्रत्यया=मायाहेतुका। 'असंजयाणं' असंयतानां 'चत्तारि' चतस्रः=पूर्वोक्तास्तिस्रश्चतुर्थी अप्रत्याख्यानक्रिया। 'मिच्छादिट्ठीणं पंच' मिथ्यादृष्टीनां पञ्च क्रिया भवन्ति, तत्र-चतस्रः पूर्वोक्ताः, पञ्चमी तु मिथ्यादर्शनप्रत्यया। 'सम्मामिच्छादिट्ठीणं पंच' सम्यग्मिथ्यादृष्टीनामपि पञ्च क्रिया भवन्तीति ॥ सू० ६ ॥

अथ मनुष्याणामाहारादिकं निरूप्यते—'मणुस्सा' इत्यादि।

मूलम्-मणुस्सा जहा णेरइया, णाणत्तं जे महासरीरा ते बहुतराए पोग्गले आहारेंति, ते आहच्च आहारेंति, जे अप्पसरीरा ते अप्पतराए पोग्गले आहारेंति, अभिक्खणं आहारेंति, सेसं जहा णेरइयाणं जाव वेयणा। मणुस्सा णं भंते सव्वे समकिरिया, गोयमा! णो इणट्ठे समट्ठे। से केणट्ठेणं भंते० ?, गोयमा! मणुस्सा तिविहा पन्नत्ता, तं जहा-सम्मदिट्ठी, मिच्छादिट्ठी, सम्मामिच्छादिट्ठी। तत्थ णं जे ते सम्मदिट्ठी ते तिविहा पन्नत्ता तं जहा-संजया, संजयासंजया, असंजया। तत्थ णं जे

आरंभिकी क्रिया, परिग्रहजन्य पारिग्रहिकी क्रिया, मायाहेतुक मायाप्रत्यया क्रिया, ये तीन क्रियाएँ होती हैं। असंयत तिर्यंच पंचेन्द्रिय के पूर्वोक्त ये तीन क्रियाएँ और चौथी अप्रत्याख्यानक्रिया इस तरह चार क्रियाएँ होती हैं। तथा जो मिथ्यादृष्टि पंचेन्द्रिय तिर्यंच हैं उनके पूर्वोक्त चार क्रियाएँ ये और पांचवीं क्रिया मिथ्यादर्शनप्रत्यया इस प्रकार पांच क्रियाएँ होती हैं। सम्यग्मिथ्यादृष्टियों मिश्रदृष्टियों के भी ये ही पांच क्रियाएँ होती हैं॥ सू० ६ ॥

આરંભિકી ક્રિયા, પરિગ્રહથી ઉત્પન્ન થયેલી પારિગ્રહિકી ક્રિયા અને માયાથી ઉત્પન્ન થયેલી માયાપ્રત્યયા ક્રિયા, એ ત્રણ ક્રિયાઓ કરે છે. અસંયત તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયો પૂર્વોક્ત ત્રણ ક્રિયાઓ અને ચોથી અપ્રત્યાખ્યાનક્રિયા, એ ચાર ક્રિયાઓ કરે છે. તથા જે મિથ્યાદૃષ્ટિ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો છે તેઓ પૂર્વોક્ત ચાર ક્રિયાઓ અને પાંચમી મિથ્યાદર્શનપ્રત્યયા, એ પાંચ ક્રિયાઓ કરે છે. સમ્યગ્ મિથ્યાદૃષ્ટિ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો પણ એજ પાંચ ક્રિયાઓ કરે છે ॥ સૂ૦ ૬ ॥

ते संजया ते दुविहा पन्नत्ता, तं जहा–सरागसंजया य वीयर
संजया य। तत्थ णं जे वीयरागसंजया ते णं अकिरिया, तत्थ
जे ते सरागसंजया ते दुविहा पन्नत्ता, तं जहा–पमत्तसंजय
अपमत्तसंजया य, तत्थ णं जे ते अपमत्तसंजया तेसि णं
मायावत्तिया किरिया कज्जइ, तत्थ णं जे ते पमत्तसंजया तेसि णं
किरियाओ कज्जंति, तं जहा–आरंभिया, मायावत्तिया, तत्थ
जे ते संजयासंजया तेसि णं आइल्लाओ तिण्णि किरियाओ कज्ज
तं जहा–आरंभिया, पारिग्गहिया, मायावत्तिया, असंजय
चत्तारि किरियाओ कज्जंति, तं जहा–आरंभिया, पारिग्गहि
मायावत्तिया, अपच्चक्खाणवत्तिया, मिच्छादिट्ठीणं पंच तं ज
आरंभिया, पारिग्गहिया, मायावत्तिया, अपच्चक्खाणवत्ति
मिच्छादंसणवत्तिया, सम्मामिच्छादिट्ठीणं पंच ॥सू० ७ ॥

छाया—मनुष्या यथा नैरयिकाः नानात्वं ये महाशरीरास्ते बहुतरान्
लानाहारयन्ति ते आहत्याहारयन्ति, ये अल्पशरीरास्तेऽल्पतरान् पुद्गलान

अब मनुष्यों के आहार आदि का निरूपण सूत्रकार करते हैं
" मणुस्सा जहा णेरइया " इत्यादि।

(मणुस्सा जहा णेरइया) मनुष्यों का वर्णन नारकों के वर्णन
तरह जानना चाहिये। (णाणत्तं) परन्तु जहां पर भेद है वह
प्रकार से है-(जे महासरीरा ते बहुतराए पोग्गले आहारेंति)
महाशरीरवाले मनुष्य हैं वे बहुत पुद्गलों का आहार करते हैं
आहच्च आहारेंति) और ठहर ठहरकर आहार करते हैं। (जे अप्पस

હવે સૂત્રકાર મનુષ્યોના આહારાદિનું નિરૂપણ કરે છે—

" मणुस्सा जहा णेरइया " इत्यादि ।

(मणुस्सा जहा णेरइया) મનુષ્યોનું વર્ણન નારકોના વર્ણન પ્રમાણે
સમજવું (णाणत्तं) પણ તેમાં જે ભેદ છે તે આ પ્રમાણે છે–(जे महास
ते बहुतराए पोग्गले आहारेंति) જેઓ મહાશરીરવાળા હોય છે તે મ
વધારે પુદ્ગલોનો આહાર કરે છે. અને (ते आहच्च आहारेंति) તેઓ થ

यन्ति, अभीक्ष्णमाहारयन्ति, शेषं यथा नैरयिकाणां यावद्वेदनेति। मनुष्याः भदन्त! सर्वे समक्रियाः ?, गौतम! नायमर्थः समर्थः, तत्केनार्थेन भदन्त० ! गौतम! मनुष्यास्त्रिविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-सम्यग्दृष्टयः, मिथ्यादृष्टयः, सम्यग्मिथ्यादृष्टयश्च, तत्र ये ते सम्यग्दृष्टयस्ते त्रिविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-संयताः, संयतासंयताः, असंयताः, तत्र ये ते संयतास्ते द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, तत्तथा-सरागसंयताश्च

ते अप्पतराए पोग्गले आहारेंति) जो अल्पशरीरवाले मनुष्य हैं वे अल्पपुद्गलों का आहार करते हैं और (अभिक्खणं आहारेंति) निरन्तर आहार करते हैं। (सेसं जहा णेरइयाणं जाव वेयणा) बाकी का समस्त कथन वेदना तक नारकजीवों की तरह जानना चाहिये। (मणुस्सा णं भंते ! सव्वे समकिरिया) हे भदन्त ! मनुष्य सब क्या एकसरीखी क्रियावाले होते हैं ? (गोयमा) हे गौतम ! (णो इणट्ठे समट्ठे) यह अर्थ समर्थ नहीं है। (से केणट्ठेणं भंते !) हे भदन्त ! आप ऐसा किस कारण से कहते हैं ? (गोयमा) हे गौतम) (मणुस्सा तिविहा पण्णत्ता) मनुष्य तीन प्रकार के कहे गये हैं। (तं जहा) वे ये हैं-(सम्मादिट्ठी, मिच्छादिट्ठी, सम्मामिच्छादिट्ठी) सम्यग्दृष्टि, मिथ्यादृष्टि, सम्यग्मिथ्यादृष्टि (तत्थणं जे ते सम्मादिट्ठी) इनमें जो सम्यग्दृष्टि मनुष्य हैं (ते तिविहा पन्नत्ता) वे तीन प्रकार के कहे गये हैं (तं जहा) वे इस प्रकार से-(संजया, संजयासंजया, असंजया) संयत,

---

થોભીને (રહી રહીને) આહાર કરે છે. (जे अप्पसरीरा ते अप्पतराए पोग्गले आहारेंति) જેઓ અલ્પ શરીરવાળા હોય છે તેઓ અલ્પ પુદ્ગલોનો આહાર કરે છે અને (अभिक्खणं आहारेंति) નિરંતર આહાર કરે છે, (सेसं जहा नेरइयाणं जाव वेयणा) વેદના સુધીનું બાકીનું બધુંયે વર્ણન નારકીના જીવોની જેમ જ જાણવું, (मणुस्साणं भंते ! सव्वे समकिरिया ?) હે પૂજ્ય! શું બધાય મનુષ્યો એક સરખી ક્રિયાવાળા હોય છે ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (णो इणट्ठे समट्ठे) આ અર્થ બરાબર નથી એટલે કે બધાય મનુષ્યો એક સરખી ક્રિયાવાળા નથી. (से केणट्ठेणं भंते०!) હે પૂજ્ય ! આપ શા કારણે એવું કહો છો ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (मणुस्सा तिविहा पण्णत्ता) મનુષ્યો ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે. (तं जहा) તે આ પ્રમાણે છે-(सम्मादिट्ठी, मिच्छादिट्ठी, सम्मामिच्छादिट्ठी,) સમ્યક્દૃષ્ટિ, મિથ્યાદૃષ્ટિ અને સમ્યક્ મિથ્યાદૃષ્ટિ (तत्थणं जे ते सम्मदिट्ठी) તેમાં જે સમ્યક્દૃષ્ટિ મનુષ્યો છે (ते तिविहा पण्णत्ता) તેમના ત્રણ પ્રકાર છે. (तं जहा) તે આ પ્રમાણે છે (संजया संजयासंजया असंजया)

वीतरागसंयताश्च, तत्र ये ते वीतरागसंयतास्ते अक्रियाः, तत्र ये ते सरागसंयतास्ते द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–प्रमत्तसंयताश्चाऽप्रमत्तसंयताश्च, तत्र ये ते अप्रमत्तसंयतास्तेषामेकामायाप्रत्यया क्रिया क्रियते, तत्र ये ते प्रमत्तसंयतास्तेषां खलु द्वे क्रिये क्रियेते, तद्यथा–आरंभिकी, मायाप्रत्यया, तत्र ये ते संयतासंयतास्तेषा-

संयतासंयत, असंयत (तत्थणं जे ते संजया दुविहा पण्णत्ता) इनमें जो संयत मनुष्य हैं वे दो प्रकार के होते हैं (तं जहा) वे इस प्रकार से (सरागसंजया य) सरागसंयत (वीयरागसंजया य) और दूसरे वीतरागसंयत (तत्थणं जे वीयरागसंजया) इनमें जो वीतरागसंयत हैं (तेणं अकिरिया) वे बिना क्रिया के हैं (तत्थणं जे ते सरागसंजया ते दुविहा पण्णत्ता) जो सरागसंयत हैं, वे दो प्रकार के कहे गये हैं (तं जहा) जैसे (पमत्तसंजया य अपमत्तसंजया य) एक प्रमत्तसंयत और दूसरे अप्रमत्तसंयत (तत्थ णं जे ते अपमत्तसंजया तेसिं णं एगा मायावत्तिया किरिया कज्जइ) इनमें जो अप्रमत्त संयत मनुष्य हैं उनके एक मायाप्रत्यया क्रिया होती है । (तत्थ णं जे ते पमत्तसंजया तेसिं णं दो किरियाओ कज्जंति) जो प्रमत्तसंयत हैं उनके दो क्रियाएँ होतीं हैं। (तं जहा) वे इस प्रकार से हैं (आरंभिया मायावत्तिया) एक आरंभिकी और दूसरी मायाप्रत्यया । (तत्थ णं जे ते संजयासंजया तेसिं णं आइल्लाओ तिण्णि किरियाओ) जो संयतासंयत मनुष्य हैं उनके आदि

સયત, સંયતાસંયત અને અસયત (तत्थणं जे ते संजया दुविहा पण्णत्ता) તેમાં જે સંયત (સંયમી) મનુષ્યો છે તે બે પ્રકારના છે (तं जहा) તે આ પ્રમાણે છે. (सरागसंजया य वीयरायसंजया य) સરાગ સંયત (સંયમી) અને વીતરાગ સંયત (સંયમી) (तत्थ णं जे वीयराग संजया) તેમાં જે વીતરાગ સંયત (સંયમી) છે (तेणं अकिरिया) તેઓ ક્રિયા વિનાના હોય છે (तत्थ णं जे ते सरागसंजया ते दुविहा पण्णत्ता) જે સરાગ સંયત (સંયમી) છે. તેના બે પ્રકાર કહ્યા છે. (तं जहा) તે આ પ્રમાણે–(पमत्तसंजया य अपमत्तसंजया य) પ્રમત્ત સંયત અને અપ્રમત્ત સંયત (तत्थण जे ते अपत्त संजया तेसिणं एगा मायावत्तिया किरिया कज्जइ) તેમાંના જે અપ્રમત્ત સંયતિ મનુષ્યો હોય છે તેમને એક માયા પ્રત્યયા ક્રિયા જ હોય છે, (तत्थणं जे ते पमत्तसंजया तेसिण दो किरियाओ कज्जंति) જે પ્રમત્ત સંયત હોય છે તેમને બે ક્રિયાઓ હોય છે. (तं जहा) તે આ પ્રમાણે છે–(आरंभिया, मायावत्तिया) (૧) આરંભકી ક્રિયા અને (૨)માયાપ્રત્યયા ક્રિયા (तत्थ णं जे ते संजयासजया तेसि णं आइल्लाओ तिण्णि किरियाओ) જે સંયતાસંયત

मायास्तिस्रः क्रियाः क्रियन्ते, तद्यथा–आरंभिकी, पारिग्रहिकी, मायाप्रत्यया। असंयतानां चतस्रः क्रिया क्रियन्ते, तद्यथा- आरम्भिकी पारिग्रहिकी मायाप्रत्यया अप्रत्याख्यानक्रिया, मिथ्यादृष्टीनां पञ्च–तद्यथा–आरम्भिकी, पारिग्रहिकी, मायाप्रत्यया, अप्रत्याख्यानप्रत्यया, मिथ्यादर्शनप्रत्यया। सम्यग्मिथ्यादृष्टीनां पञ्च ॥७॥

टीका—'मणुस्सा जहा नेरइया' मनुष्या यथा नैरयिकाः, यथा नैरयिकास्तथा मनुष्या वाच्याः मनुष्यवर्णनं नैरयिकवर्णनवद् विज्ञेयमिति भावः।

की तीन क्रियाएँ होती हैं। (तं जहा) वे इस प्रकार से हैं–(आरंभिया पारिग्गहिया मायावत्तिया) आरंभिकी पारिग्रहिकी, मायाप्रत्यया। असंजया णं चत्तारि किरियाओ कज्जंति) असंयत मनुष्यों को चार क्रियाएँ होतीं है (तं जहा) वे इस प्रकार से हैं (आरंभिया, पारिग्गहिया, मायावत्तिया, अपच्चक्खाणवत्तिया) आरंभिकी, पारिग्रहिकी, मायाप्रत्यया, अप्रत्याख्यानप्रत्यया, (मिच्छादिट्ठीणं पंच) मिथ्यादृष्टि मनुष्यों के पाँच क्रियाएँ होती हैं (तं जहा) वे इस प्रकार से हैं (आरंभिया, पारिग्गहिया, मायावत्तिया, अपच्चक्खाणवत्तिया) आरंभिकी, पारिग्रहिकी, मायाप्रत्यया, अप्रत्याख्यानप्रत्यया और (मिच्छादंसणवत्तिया) मिथ्यादर्शनप्रत्यया (सम्मामिच्छादिट्ठीणं पंच) सम्यग्मिथ्यादृष्टियों के पांच क्रियाएँ होती हैं।

टीकार्थ--"मणुस्सा जहा नेरइया" मनुष्य नारकों जैसे हैं–अर्थात् मनुष्यों का वर्णन नैरयिक के वर्णन की तरह है। "णाणत्तं"

મનુષ્યો હોય છે તેમને શરૂઆતની ત્રણ ક્રિયાઓ હોય છે. (तं जहा) તે આ પ્રમાણે છે (आरंभिया, पारिग्गहिया, मायावत्तिया) (૧) આરંભિકી, (૨) પારિગ્રહિકી, અને (૩) માયાપ્રત્યયા. (असंजयाणं चत्तारि किरियाओ कज्जंति) અસંયત સમ્યગ્દૃષ્ટિ મનુષ્યોને ચાર ક્રિયાઓ હોય છે. (तं जहा) તે આ પ્રમાણે છે. (आरंभिया, पारिग्गहिया, मायावत्तिया, अपच्चक्खाणवत्तिया) (૧) આરંભિકી, (૨) પારિગ્રહિકી, (૩) માયાપ્રત્યયા અને (૪) અપ્રત્યાખ્યાન પ્રત્યયા. (मिच्छादिट्ठीणं पंच) મિથ્યાદૃષ્ટિ મનુષ્યોને પાંચ ક્રિયાઓ હોય છે. (तं जहा) તે આ પ્રમાણે છે. (आरंभिया, परिग्गहिया, मायावत्तिया, अपच्चक्खाणवत्तिया) (૧) આરંભિકી, (૨) પારિગ્રહિકી, (૩) માયાપ્રત્યયા. (૪) અપ્રત્યાખ્યાન પ્રત્યયા અને (૫) (मिच्छादंसणवत्तिया) મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયા એ પાંચ જાણવી. (सम्मामिच्छादिट्ठीणं पंच) સમ્યગ્ મિથ્યાદૃષ્ટિ (મિશ્રદૃષ્ટિ)ની પણ એજ પાંચ ક્રિયાઓ હોય છે

ટીકાર્થ—"मणुस्सा जहा नेरइया" માણસોનું વર્ણન નારકોના વર્ણન જેવું જ છે. "णाणत्तं" પણ તેમાં નીચે મુજબ ભેદ છે—

'नाणत्तं' नानात्वं=भेदः, स चायम्–'जे महासरीरा' ये महाशरीरा मनुष्यास्ते 'बहुतराए पोग्गले आहारेंति' बहुतरान् पुद्गलान् आहरन्ति, नैरयिकवत्कथनात्, बहुतरान् पुद्गलान् परिणमयन्ति, बहुतरान् पुद्गलान् उच्छ्वसन्ति, बहुतरान् पुद्गलान् निःश्वसन्तीति। तथा 'ते आहच्च आहारेंति' ते आहत्याहरन्ति, ते महाशरीराः आहत्य=विलम्ब्य विरम्य विरम्येत्यर्थः आहरन्ति=आहारग्रहणं कुर्वन्ति, कदाचिदाहरन्ति कदाचिन्नाहरन्तीति भावः। नारकसूत्रे–'अभिक्खणं आहारेंति' इत्यस्य स्थाने मनुष्यसूत्रे 'आहच्च आहारेंति' इति भण्यन्ते, एतावान् भेदः। देवकुर्वादियुगलिका महाशरीराः, ते च कावलिकाहारेण कदाचिदेवाहरन्ति "अट्ठमभत्तस्स आहारो" इति वचनात्। 'जे अप्पसरीरा ते' येऽल्पशरीरास्ते 'अप्पतराए पोग्गले' अल्पतरान् पुद्गलान् 'आहारेंति' आहरन्ति।

परन्तु उसमें भेद इस प्रकार से हैं–मनुष्यों में जो महाशरीरवाले मनुष्य हैं। वे "बहुतरान् पुद्गलान् आहरन्ति" बहुतर पुद्गलों का आहार करते हैं। बहुत पुद्गलोंको परिणमाते हैं, बहुत पुद्गलोंको उच्छ्वास रूप से ग्रहण करते हैं, बहुत पुद्गलोंको निःश्वासरूप से बाहर निकालते हैं। तथा "ते आहत्याहरन्ति" वे महाशरीरवाले मनुष्य ठहर २ कर आहार करते हैं। कभी करते हैं, कभी नहीं करते हैं। नारकसूत्रमें "अभिक्खणं आहरंति" इसकी जगह मनुष्यसूत्र में "आहच्च आहरंति" ऐसा पढना चाहिये। इतना भेद है। देवकुरु आदि के युगलिया मनुष्य महाशरीरवाले होते हैं। वे कवलाहाररूप से आहार कदाचित् ही करते हैं। क्योंकि इनका आहार "अट्ठमभत्तस्स आहारो" तीन दिन के बाद होता है'। 'जे अप्पसरीरा ते अपप्तराए पोग्गले

મનુષ્યોમાં જે મહાશરીરવાળા મનુષ્યો છે તેઓ 'बहुतरान् पुद्गलान् आहरन्ति' ઘણા વધારે પુદ્ગલોનો આહાર કરે છે, વધારે પુદ્ગલોનું પરિણમન કરે છે, વધારે પુદ્ગલોને ઉચ્છ્વાસ રૂપે ગ્રહણ કરે છે અને વધારે પુદ્ગલોને નિઃશ્વાસ રૂપે બહાર કાઢે છે તથા–"ते आहत्याहरन्ति" તે મહાશરીરવાળા મનુષ્ય થોભી થોભીને (રહી રહીને) આહાર કરે છે–મતલબ કે ક્યારેક કરે છે અને ક્યારેક નથી કરતા. નારકસૂત્રમાં "अभिक्खणं आहारेन्ति" કહ્યુ છે, તેની જગ્યાએ મનુષ્યસૂત્રમાં "आहच्च आहारेन्ति" એ પ્રમાણે સમજવું. બન્નેમાં આટલો ભેદ છે. દેવકુરુ આદિના યુગલિયા મનુષ્યો મહાશરીરવાળા હોય છે તેઓ ક્યારેક ક્યારેક જ કવલ આહારરૂપે આહાર ગ્રહણ કરે છે. તાત્પર્ય કે, "अट्ठमभत्तस्स आहारो" તેઓ ત્રણ દિવસે આહાર લે છે "जे अप्पसरीरा ते अप्पतराए पोग्गले आहारेन्ति" અલ્પશરીરવાળા મનુષ્યો ઓછા પુદ્ગલોને આહાર

तथा 'अभिक्खणं आहारेंति' अभीक्ष्णमाहरन्ति अल्पशरीरा मनुष्या अभीक्ष्ण-मल्पं चाहरन्ति बालानामेवं दर्शनात्, अल्पशरीराणां संमूर्छिममनुष्याणामभीक्ष्ण-माहारसद्भावाच्च। 'सेसं' शेषम्=अवशिष्टं सर्वं 'जहा नेरइयाणं' यथा नैर-यिकाणां तथा वक्तव्यम् कियत्पर्यन्तमित्याह-'जाव वेयणा' यावत् वेदना, वेदनापर्यन्तमिति। आहारशरीरोच्छ्वासकर्मवर्णलेश्यावेदनासूत्राणि सर्वाणि नैरयि-कसूत्रवद् व्याख्येयानीति भावः। वर्णलेश्याविषये यत् पूर्वोपपन्नानां शुद्धो वर्णः शुद्धा लेश्येति प्रोक्तं तत्तारुण्यात्, संमूर्च्छिममनुष्यापेक्षया वा विज्ञेयम्। क्रिया-

---

आहरंति" जो अल्पशरीरवाले मनुष्य हैं। वे अल्पतर पुद्गलों को आहाररूप से ग्रहण करते हैं। तथा ये वारंबार आहार करते हैं। जैसे बालक थोड़ा खाता है, और बारंबार खाता है, उसी प्रकार ये अल्पशरीर वाले मनुष्य भी थोड़ा खाते हैं और बारंबार खाते हैं। अल्पशरीर वाले जो संमूर्च्छिम मनुष्य हैं उनके भी बारंबार आहार का सद्भाव होता है। "सेसं जहा नेरइयाणं" अवशिष्ट कथन नारकजीवों की तरह जानना चाहिये। कहां तक जानना चाहिये? इसके लिये कहा गया हैं कि "वेयणां" वेदनापर्यन्त अवशिष्ट सब कथन जानना चाहिये। तात्पर्य यह है आहार, शरीर, उच्छ्वास कर्म, वर्ण, लेश्या और वेदना संबंधी समस्त सूत्रोंकी नैरयिक सूत्रों की तरह व्याख्यान कर लेना चाहिये। वर्ण और लेश्या के विषय में जो पूर्वोत्पन्न मनुष्यों का शुद्धवर्ण और शुद्धलेश्या कही है, वह जवानी की अपेक्षा से कही गई है। अथवा संमूर्च्छिम मनुष्योंकी अपेक्षा से कही गई है। क्रिया

રૂપે ગ્રહણ કરે છે. અને વારંવાર આહાર કરે છે. જેમ બાળક થોડું થોડું ખાય છે પણ તે વારંવાર ખાય છે તેમ અલ્પશરીરવાળા મનુષ્યો પણ થોડું ખાય છે. અને વારંવાર ખાય છે. અલ્પશરીરવાળા સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યો પણ ઓછો આહાર કરે છે અને વારંવાર કરે છે. "सेसं जहा नेरइयाणं" બાકીનું બધું વર્ણન નારકીના જીવો પ્રમાણે જ જાણવું કયાં સુધી તે પ્રમાણે જાણવું ઉત્તર-'वेयणा' વેદના સુધીનું વર્ણન તે પ્રમાણે જાણવું. તાત્પર્ય એ છે કે આહાર, શરીર, ઉચ્છ્વાસ, કર્મ. વર્ણ, લેશ્યા અને વેદના માટે સમસ્ત સૂત્રોનું વર્ણન નૈરયિકસૂત્રો પ્રમાણે જ સમજવું. વર્ણ અને લેશ્યાના વિષયમાં પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલ મનુષ્યોનો જે શુદ્ધ વર્ણ અને શુદ્ધ લેશ્યા કહેલ છે તે જુવાનીની અપેક્ષાએ કહેલ છે, અથવા સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યોની અપેક્ષાએ કહેલ છે. ક્રિયા સૂત્રમાં જે વિશેષતા છે તેને

सूत्रे विशेषोऽतस्तदाह सूत्रकारः–'मणुस्साणं भंते!' इत्यादि। 'मणुस्सा णं भंते' मनुष्याः खलु हे भदन्त! 'सव्वे समकिरिया' सर्वे समक्रियाः=समानक्रियावन्तो भवन्ति किम्? इति प्रश्नः। उत्तरमाह–'गोयमा' हे गौतम! 'णो इणट्ठे समट्ठे' नायमर्थः समर्थः, मनुष्याः सर्वे समानक्रियावन्तो न भवन्तीति। तत्र कारणं पृच्छति–'से केणट्ठेणं भंते' तत्केनार्थेन=केन कारणेन हे भदन्त! एवमुच्यते मनुष्याः सर्वे न समक्रिया इति। भगवान् तत्र कारणमाह–'गोयमा' हे गौतम! 'मणुस्सा तिविहा पण्णत्ता' मनुष्यास्त्रिविधाः प्रज्ञप्ताः 'तं जहा' तद्यथा–'सम्मदिट्ठी मिच्छादिट्ठी सम्मामिच्छादिट्ठी' सम्यग्दृष्टयः, मिथ्यादृष्टयः, सम्यग्मिथ्यादृष्टयः। तत्थ णं' तत्र खलु 'जे ते सम्मदिट्ठी ते' ये ते–सम्यग्दृष्टयः सन्ति ते 'तिविहा पन्नत्ता' त्रिविधाः प्रज्ञप्ताः 'तं जहा' तद्यथा संजया, संजया–संजया, असंजया। 'तत्थ णं' तत्र खलु 'जे ते संजया ते' ये ते संयताः सन्ति ते 'दुविहा पन्नत्ता' द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, 'तं जहा' तद्यथा–'सरागसंजया य' सरागसंयताश्च=अक्षीणानुपशान्तकषायाः 'वीयरागसंजया य' वीतरागसंयताश्च=उपशान्तकषायाः क्षीणकषायाश्चेति।'तत्थ णं' तत्र खलु 'जे ते वीयरागसंजया'

सूत्र में जो विशेषता है उसे स्वयं सूत्रकार प्रकट कर रहे हैं "मणुस्साणं भंते! इत्यादि गौतम स्वामी ने प्रश्न किया कि हे भदन्त! क्या सब मनुष्य एकसी क्रियाओं वाले होते हैं? तब प्रभुने उत्तर दिया कि "णो इणट्ठे समट्ठे" हे गौतम! यह अर्थ ठीक नहीं है, अर्थात् सब मनुष्य एकसी क्रिया वाले नहीं होते हैं। इसका कारण क्या है? तब प्रभुने उनको कहा कि मनुष्यों में समान क्रिया न होने का कारण उनकी त्रिविधता है। यह त्रिविधता भी विविधता वाली है। जैसे सर्व प्रथम मनुष्यों के संयत, संयतासंयत और असंयत ऐसे तीन भेद हैं।

સૂત્રકાર પોતે જ પ્રકટ કરે છે "माणुस्साणं भंते! इत्यादि" ગૌતમસ્વામી પૂછે છે કે હે ભદન્ત! શું બધા મનુષ્યો એક સરખી ક્રિયાવાળા હોય છે? તેના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે કે, "णो इणट्ठे समट्ठे" હે ગૌતમ તે અર્થ બરાબર નથી. બધા મનુષ્યો એક સરખી ક્રિયાવાળા હોતા નથી. તેનું કારણ શું છે? પ્રભુ કહે છે કે, તેનું કારણ તેમની ત્રિવિધતા છે. એ ત્રિવિધતા પણ વિવિધતાવાળી છે. જેમ કે મનુષ્યોના સંયત, સંયતાસંયત અને અસંયત એવા ત્રણ મુખ્ય ભેદ છે. સંયતના બે ભેદ છે. (૧) સરાગસંયત અને (૨) વીતરાગસંયત. અક્ષીણ કષાયવાળા અને અનુપશાંત કષાયવાળાને સરાગસંયત કહે છે. અને ઉપશાન્ત

ये ते वीतरागसंयताः सन्ति 'ते णं' ते खलु 'अकिरिया' अक्रियाः=क्रियारहिताः वीतरागत्वेनाऽऽरम्भादीनामसद्भावात् 'तत्थ णं' तत्र खलु 'जे ते सरागसंजया' ये ते सरागसंयताः सन्ति ते 'दुविहा पन्नत्ता' द्विविधाः प्रज्ञप्ताः 'तंजहा' तद्यथा–पमत्तसंजया य अप्पमत्तसंजया य' प्रमत्तसंयताश्च अप्रमत्तसंयताश्च। 'तत्थ णं' तत्र खलु 'जे ते अप्पमत्तसंजया' ये ते अप्रमत्तसंयताः सन्ति 'तेसि णं' तेषां खलु 'एगा मायावत्तिया किरिया कज्जइ' एका मायाप्रत्यया क्रिया क्रियते=भवति, कषायांशस्य सद्भावात् 'तत्थ ण' तत्र खलु 'जे ते पमत्तसंजया' ये ते प्रमत्तसंयता 'तेसि णं' तेषां खलु 'दो किरियाओ कज्जंति' द्वे क्रिये क्रियेते–द्वे क्रिये भवत इत्यर्थः। के ते? इत्याह–'तं जहा' तद्यथा–'आरंभिया, मायावत्तिया' आरम्भिकी मायाप्रत्यया। तत्र–"सर्वः प्रमत्तयोग आरम्भः" इति कथनादारम्भिकी क्रिया स्यात्, अक्षीणकषायत्वेन च मायाप्रत्ययेति। 'तत्थ णं' तत्र खलु 'जे ते संजया-संजया' ये ते संयतासंयताः=देशविरतिसम्पन्नाः सन्ति 'तेसि णं' तेषां खलु

इनमें सरागसंयत और वीतरागसंयत ऐसे दो भेद संयत के हैं। अक्षीण कषायवाले और अनुपशान्त कषायवाले सरागसंयत और उपशान्त कषाय वाले एवं क्षीणकषायवाले वीतरागसंयत हैं। वीतराग संयत वीतराग होनेसे वे आरंभ आदि वाले नहीं होते हैं, इसलिये आरंभादि के असद्भाव से वे क्रियारहित हैं। सरागसंयत प्रमत्तसंयत और अप्रमत्त-संयत के भेद से दो प्रकार के हैं। अप्रमत्तसंयत के एक मायाप्रत्यया क्रिया होती है। कारण कि उनके कषाय का अंश रहता है। प्रमत्तसंयत के दो क्रियाएँ होती हैं–एक आरंभिकी और दूसरी मायाप्रत्यया। क्योंकि समस्त प्रमत्त योग आरंभरूप हैं इस कथन से प्रमत्तसंयत के आरंभिकी क्रिया होती है और कषाय क्षीण न होने के कारण माया-प्रत्यया क्रिया होती है। जो देशविरति से सम्पन्न होते हैं उनके आरंभिकी, पारिग्राहिकी और मायाप्रत्यया, ये आदि की तीन क्रियाएँ

કષાયવાળા તથા ક્ષીણકષાયવાળાને વીતરાગ સંયત કહે છે. વીતરાગ સંયત; રાગ રહિત હોવાથી આરંભ આદિથી રહિત હોય છે. મતલબ કે, આરંભ આદિના અસદ્‌ભાવને લીધે તેઓ ક્રિયારહિત હોય છે. સરાગસંયતના બે ભેદ છે-(૧) પ્રમત્તસંયત અને (૨) અપ્રમત્તસંયત. અપ્રમત્તસંયતને માયાપ્રત્યયા નામની એક જ ક્રિયા હોય છે. કારણ કે, તેને માત્ર કષાયનો અંશ હોય છે. પ્રમત્તસંયતને બે ક્રિયાઓ હોય છે. (૧) આરભિકી અને (૨) માયાપ્રત્યયા સમસ્ત પ્રમત્તયોગ આરંભ રૂપે છે તે કારણે પ્રમત્તસંયત આરંભિકી ક્રિયા કરે છે, અને કષાય ક્ષીણ ન થવાને કારણે માયાપ્રત્યયા ક્રિયા કરે છે. દેશ-વિરતિથી યુકત મનુષ્યોને ત્રણ ક્રિયાઓ હોય છે-૧ આરંભિકી, ૨ માયાપ્રત્યયા

'आइल्लाओ' आदिमाः=आद्याः 'तिन्नि किरियाओ' तिस्रः क्रियाः 'कज्जंति' क्रियन्ते भवन्तीत्यर्थः। ता एव दर्शयति–'तं जहा' तद्यथा–'आरंभिया, परिग्गहिया, मायावत्तिया' आरम्भिकी, पारिग्रहिकी, मायाप्रत्यया। 'असंजयाणं' असंयतानाम्=अविरतानां 'चत्तारि किरियाओ' चतस्रः क्रियाः 'कज्जंति' क्रियन्ते=भवन्ति, तदेवाह–'तं जहा' तद्यथा–आरंभिया, पारिग्गहिया' मायावत्तिया, अप्पच्चक्खाणकिरिया' आरम्भिकी,१, पारिग्रहिकी२, मायाप्रत्यया३, अप्रत्याख्यानक्रिया४। 'मिच्छादिट्ठीणं पंच' मिथ्यादृष्टीनां पञ्च क्रिया भवन्ति। 'तंजहा' तद्यथा–'आरंभिया१, पारिग्गहिया२, मायावत्तिया३, अप्पच्चक्खाणकिरिया ४, मिच्छादंसणवत्तिया५' आरम्भिकी१, पारिग्रहिकी२, मायाप्रत्यया३, अप्रत्याख्यानक्रिया४, मिथ्यादर्शनप्रत्यया५। 'सम्मामिच्छादिट्ठीणं पंच' सम्यग्मिथ्यादृष्टीनां पञ्च आरम्भिकीत आरभ्य मिथ्यादर्शनप्रत्यया पर्यन्ताः पञ्च क्रिया भवन्तीति ॥ सू०७ ॥

॥ इति मनुष्यप्रकरणं समाप्तम् ॥

मनुष्याणामाहारादिकं निरूप्य साम्प्रतं देवानामाहारादिकमाह—'वाणमंतर०' इत्यादि।

मूलम्–वाणमंतर–जोइस–वेमाणिया जहा असुरकुमारा, नवरं वेयणाए णाणत्तं, मायिमिच्छादिट्ठीउववन्नगा य अप्पवेयणतरागा अमायिसम्मदिट्ठीउववन्नगा य महावेयणातरागा भाणियव्वा जोइसवेमाणिया ॥ सू० ८ ॥

होती हैं। जो अविरति संपन्न हैं। उनके आरंभिकी पारिग्रहिकी, मायाप्रत्यया और अप्रत्याख्यान ये चार क्रियाएँ होती हैं। मिथ्यादृष्टि मनुष्यों के पांच क्रियाएँ होती हैं पूर्वोक्त चार ये और एक मिथ्यादर्शन प्रत्यया। सम्यग् मिथ्यादृष्टियों के आरंभिकी क्रिया से लेकर मिथ्यादर्शनप्रत्यया तक ये पांचों क्रियाएँ होती हैं॥ सू. ७॥

અને તીન પારિગ્રહિકી અને અવિરતિ સમ્યગ્દૃષ્ટિ યુકત મનુષ્યને ચાર ક્રિયાઓ હોય છે.–૧ આરંભિકી, ૨ પારિગ્રહિકી ૩ માયાપ્રત્યયા અને ૪ અપ્રત્યાખ્યાન પ્રત્યયા મિથ્યાદૃષ્ટિ મનુષ્યોને ઉપર પ્રમાણે ચાર અને પાંચમી મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયા, એ પાંચ ક્રિયાઓ હોય છે. અને સમ્યગ્ મિથ્યાદૃષ્ટિ મનુષ્યોને આરંભિકીથી લઈને મિથ્યાદર્શનપ્રત્યયા સુધીની પાંચે ક્રિયાઓ હોય છે. ॥ સૂ૦ ૭॥

छाया—वानव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिका यथाऽसुरकुमाराः नवरं वेदनायां नानात्वम्, मायिमिथ्यादृष्ट्युपपन्नकाश्चाल्पवेदनतराः, अमायिसम्यग्दृष्ट्युपपन्नकाश्च महावेदनतरा भणितव्याः ज्योतिष्कवैमानिकाः ॥ सू०८ ॥

टीका—'वाणमंतरजोइसवेमाणिया' वानव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकाः 'जहा असुरकुमारा' यथा असुरकुमाराः, वानव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिका देवा असुरकुमारवज्ज्ञातव्याः, एतेषामाहारशरीरश्वासोच्छ्वासकर्मवर्णलेश्यावेदनादयो-

---

मनुष्यों के आहारादिक का निरूपण करके अब देवों के आहार आदिकों को सूत्रकार कहते हैं- 'वाणमंतर-जोइस' इत्यादि,

(वाणमंतर-जोइस-वेमाणिया जहा असुरकुमार) वाणव्यन्तर, ज्योतिष्क और वैमानिक देव असुरकुमारों की तरह से हैं। (नवरं वेयणाए णाणत्तं) वेदना में विशेषता है। (जोइसवेमाणिया) ज्योतिष्क और वैमानिक (मायिमिच्छादिट्ठीउववन्नगा य अप्पवेयणतरागा) जो मायी मिथ्यादृष्टिरूप से उत्पन्न होते हैं वे थोड़ी वेदना वाले होते हैं और जो (अमायिसम्मदिट्ठीउववन्नगा य महावेयणतरागा भाणियव्वा) अमायी सम्यग्दृष्टिरूप से उत्पन्न होते हैं वे महावेदनावाले होते हैं ऐसा जानना चाहिये।

टीकार्थ—"वाणमंतरजोइसवेमाणिया" वानव्यंतर, ज्योतिष और वैमानिकदेव असुरकुमारों की तरह हैं। इसका तात्पर्य यह है कि इनका आहार, शरीर, श्वासोच्छ्वास कर्म, वर्ण, लेश्या और वेदना

મનુષ્યોના આહારાદિનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર દેવોના આહારાદિનું વર્ણન કરે છે—"वाणमंतर-जोइस" इत्यादि।

(वाणमंतर-जोइस-वेमाणिया जहा असुरकुमारा) વાણવ્યંતર, જ્યોતિષી અને વૈમાનિક દેવોનું કથન અસુરકુમારો પ્રમાણે જ છે. (नवरं वेयणाए णाणत्तं) પણ વેદનામાં ફેરફાર (जोइसवेमाणिया) જ્યોતિષી અને વૈમાનિક દેવો (माया मिच्छादिट्ठी उववन्नगा य अप्पवेयणतरागा) કે જે માયા મિથ્યાદૃષ્ટિરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, તેઓ થોડી વેદનાવાળા હોય છે અને જે (अमायिसम्मदिट्ठी उववन्नगा य महावेयणातरागा भाणियव्वा) અમાયી સમ્યક્ દૃષ્ટિરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે તેઓ મહાવેદનાવાળા હોય છે એમ સમજવું.

ટીકાર્થ—"वाणमंतर-जोइस-वेमाणिया" વાણવ્યંતર, જ્યોતિષી, અને વૈમાનિક દેવો અસુરકુમારો જેવા જ છે, તેનું તાત્પર્ય એ છે કે તેમના આહાર, શરીર શ્વાસોચ્છ્વાસ, કર્મ, વર્ણ, લેશ્યા અને વેદના વગેરે બધું અસુરકુમારોના આહાર

ऽसुरकुमारवदेव विज्ञेया इत्यर्थः। एतेषां वानव्यन्तरादिदेवानां शरीरस्यास्पत्वं महत्त्वं च स्वस्वावगाहनाप्रमाणेनैव ज्ञातव्यम्, 'नवरं वेयणाए णाणत्तं' नवरं वेदनायां नानात्वम्, आहारादिकं देवानामसुरकुमारवत्, केवलं वेदनायां भेदो भवतीत्यर्थः, तथाहि-" असुरकुमारा सन्निभूया य असन्निभूया य, सन्निभूया महावेयणा असन्निभूया अप्पवेयणा" असुरकुमाराः संज्ञिभूताश्चासंज्ञिभूताश्च, संज्ञिभूता महावेदनाः, असंज्ञिभूता अल्पवेदनाः। अनेनोक्तप्रकारेणासुरकुमारप्रकरणे पठितम्, एवमेव व्यन्तरेष्वपि आलापका वक्तव्याः। व्यन्तराः संज्ञिभूता असंज्ञिभूताश्च, संज्ञिभूता महावेदनाः, असंज्ञिभूता अल्पवेदनाः, यतोऽसुरादिषु व्यन्तरान्तेषु देवनिकायेषु असंज्ञिन उत्पद्यन्ते तदऽत्रैवोद्देशके कथयिष्यते-" असन्नीणं जहण्णेणं भवणवासीसु, उक्कोसेणं वाणमंतरेसु " असंज्ञिनो जघन्येन भवनवासिषु

आदि सब असुरकुमारों के आहार, शरीर, आदि की तरह से हैं। इन वानव्यन्तर आदि देवों के शरीर की अल्पता और महत्ता अपनी २ अवगाहना के प्रमाण से ही जाननी चाहिये, परन्तु वेदना में फर्क है। अर्थात् इनका आहारादि सब तो असुरकुमारों की ही तरह से है, परन्तु वेदना असुरकुमारों की तरह यहां नहीं है। असुरकुमार प्रकरण में ऐसा कहा गया है कि जो असुरकुमार असंज्ञिभूत होते हैं, वे अल्पवेदना वाले होते हैं और जो संज्ञिभूत होते हैं, वे महावेदना वाले होते हैं। इसी तरह से व्यंतरों में भी आलापक हैं। संज्ञिभूत व्यंतर महावेदनावाले और असंज्ञिभूत व्यंतर अल्पवेदना वाले होते हैं। क्योंकि असुरकुमारों एवं व्यंतरों में असंज्ञी उत्पन्न होते हैं, यह बात इसी उद्देशक में कही जाएगी। असंज्ञी जीव जघन्य से भवनवासियों में और उत्कृष्ट से

શરીર, વગેરેના જેવાં જ છે. વાણવ્યંતર આદિ દેવોના શરીરની ઉંચાઇ નીચાઈ દરેકની અવગાહનાના પ્રમાણથી જ જાણવી પણ વેદનામાં તફાવત છે. એટલે કે, તેમનો આહાર વગેરે બધું અસુરકુમારો પ્રમાણે જ છે. પણ વેદના અસુરકુમારો જેવી નથી. અસુરકુમારોના પ્રકરણમાં એવું કહ્યું છે કે, જે અસુરકુમારો અસંજ્ઞિભૂત હોય છે. તેઓ અલ્પવેદનાવાળા હોય છે, અને જે સંજ્ઞિભૂત હોય છે તેઓ મહાવેદનાવાળા હોય છે વ્યંતરોમાં પણ એજ પ્રમાણે કહેલ છે. સંજ્ઞિભૂત વ્યન્તરો મહાવેદનાવાળા અને અસંજ્ઞિભૂત વ્યંતરો અલ્પવેદનાવાળા હોય છે, અસુરકુમારો અને વ્યંતરોમાં અસંજ્ઞી જીવો પણ ઉત્પન્ન થાય છે. એ વાત આ ઉદ્દેશામાં જ કહેવામાં આવશે. અસંજ્ઞી જીવો જઘન્યની અપેક્ષાએ ભવનવાસીઓમાં અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ વાણવ્યંતરોમાં ઉત્પન્ન

उत्कृष्टतो वानव्यन्तरेषु समुत्पद्यन्ते इति। तथा च प्रकरणपर्यालोचनया ज्ञायते ये वानव्यन्तरा असज्ञिन उत्पद्यन्ते ते चाल्पवेदना इति। ज्योतिष्कवैमानिकदेवेषु असंज्ञिनो नैव समुत्पद्यन्ते अतो वेदनापदे नानात्वमिति भेदः, स एवं पठ्यते- "मायिमिच्छादिट्ठी उववन्नगा य अप्पवेयणतरागा असायिसम्मदिट्ठी उववन्नगा य महावेयणतरागा भाणियव्वा जोइसवेमाणिया" इति। मायिमिथ्यादृष्ट्युपपन्नकाश्चाल्पवेदनाः अमायिसम्यग्दृष्ट्युपपन्नकाश्च महावेदना भणितव्या ज्योतिष्कवमानिकाः, इति। मायिनो मिथ्यादृष्टयश्चाल्पवेदनाः, अमायिसम्यग्दृष्टयश्च महावेदनावन्तो भवन्ति। एतत् शुभवेदनामाश्रित्य कथितमिति ॥सू०८॥

॥ इति देवप्रकरणम् ॥

वानव्यंतरों में उत्पन्न होते हैं। इस तरह प्रकरण की पर्यालोचना से यह ज्ञात हो जाता है कि जो वानव्यंतर असंज्ञिरूप से उत्पन्न होते हैं, वे अल्पवेदना वाले होते हैं। क्योंकि ज्योतिष्क वैमानिक देवों में असंज्ञी उत्पन्न होते ही नहीं हैं, इसीलिये वेदनापद में नानात्व-भेद आया है, जो इस प्रकार से "मायिमिच्छादिट्ठीउववन्नगा य, अप्पवेयणतरागा अमायिसम्मदिट्ठीउववन्नगा य महावेयणतरागा भाणियव्वा जोइस-वेमाणिया" इस सूत्र पाठ से प्रकट किया गया है। तात्पर्य कहने का यह है कि जो ज्योतिष्क वैमानिक देव मायी मिथ्यादृष्टि होते हैं। वे अल्पवेदना वाले होते हैं और जो मायी सम्यग्दृष्टि होते हैं वे महा-वेदना वाले होते हैं। यह शुभ वेदना की अपेक्षा से कहा गया है ॥सू.८॥

થાય છે. આ રીતે પ્રકરણની પર્યાલોચનાથી સમજી શકાય તેમ છે કે જે વાણ-વ્યંતરો અસંજ્ઞિરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. તેઓ અલ્પવેદનાવાળા હોય છે. જ્યારે સંજ્ઞિરૂપે ઉત્પન્ન થનારા વિશેષ વેદનાવાળા હોય છે. જ્યોતિષી અને વૈમાનિક દેવોમાં અસંજ્ઞી જીવો ઉત્પન્ન થતાં જ નથી, તે કારણે 'વેદના પદમાં જે ભેદ પડયો છે. તે ભેદને " मायिमिच्छादिट्ठीउववन्नगा य, अप्पवेयणतरागा, अमायिसम्मदिट्ठीउववन्नगा य महावेयणतरागा भाणियव्वा जोइसवेमाणिया " આ સૂત્ર-પાઠ દ્વારા દર્શાવવામાં આવેલ છે તાત્પર્ય એ છે કે છે જ્યોતિષી અને વૈમાનિક દેવો માયી મિથ્યાદૃષ્ટિ હોય છે. તેઓ અલ્પવેદનાવાળા હોય છે. અને જે અમાયીસમ્યગ્દૃષ્ટિ હોય છે તેઓ મહાવેદનાવાળા હોય છે. આ કથન શુભવેદનાની અપેક્ષાએ કરવામાં આવ્યું છે. ॥ સૂ. ૮ ॥

अथ सलेश्यजीवविचारः प्ररूप्यते—

कृष्णादिलेश्यादिभेदविशेषितं चतुर्विंशतिदण्डकमेवाहारादिनवपदैर्निरूपयन् नारकादिरूपमेकं, षड्लेश्यारूपाः षडिति दण्डसप्तकमाह—'सलेस्सा णं भंते' इत्यादि।

मूलम्–सलेस्सा णं भंते! नेरइया सव्वे किं समाहारगा? ओहियाणं सलेस्साणं सुक्कलेस्साणं एएसि णं तिण्हं एक्को गमो, कण्हलेस्साणं, नीललेस्साणंपि एक्को गमो, नवरं वेयणाए–मायिमिच्छदिट्ठीउववन्नगा य अमायिसम्मदिट्ठीउववन्नगा य भाणियव्वा। मणुस्सा किरियासु सरागवीयरागपमत्ताऽपमत्ता न भाणियव्वा, काउलेस्साण वि एसेव गमो, नवरं नेरइया जहा ओहिए दंडए तहा भाणियव्वा, तेउलेस्सा पम्हलेस्सा जस्स अत्थि जहा ओहिओ दंडओ तहा भाणियव्वा, नवरं मणुस्सा सरागा वीयरागा य न भाणियव्वा, गाहा–दुक्खाउए उदिण्णे आहारे कम्मवन्नलेस्सा य समवेयण समकिरिया समाउए चेव बोधव्वा ॥ सू० ९ ॥

छाया–सलेश्या भदन्त! नैरयिकाः सर्वे किं समाहारकाः? औघिकानां सले-

---

सलेश्यजीवविचार

कृष्ण आदि लेश्याओं के भेद से विशेषित चतुर्विंशति दण्डक का ही आहार आदि नवपदों द्वारा निरूपण करते हुए सूत्रकार प्रथम सात-दण्डक कहते हैं। नारकादिरूप एक दण्डक और छह लेश्याओं के छह दण्डक, इस प्रकारसे ये सात दण्डक हैं–'सलेस्साणं भंते। नेरइया सव्वे समाहारगा' इत्यादि। (सलेस्सा णं भंते! नेरइया सव्वे समाहारगा?)

સલેશી જીવોનો વિચાર

કૃષ્ણ આદિ લેશ્યાઓના ભેદથી યુક્ત ચોવીસ દંડકોનું જ આહાર આદિ નવ પદો દ્વારા નિરૂપણ કરતાં સૂત્રકાર પ્રથમ સાત દંડક કહે છે. નારક આદિ-રૂપ એક દંડક અને ૬ લેશ્યાઓના ૬ દંડક. એમ સાત દંડક થાય છે. 'सलेस्साणं भंते! नेरइया सव्वे समाहारगा' इत्यादि।

(सलेस्साणं भंते नेरइया सव्वे समाहारगा) હે પૂજ્ય? શું બધી લેશ્યાવાળા

श्यानाम्, शुक्लेश्यानाम्, एतेषां त्रयाणामेको गम', कृष्णलेश्यानां नीललेश्या-नामपि एको गमः, नवरं वेदनायाम् मायिमिथ्यादृष्टयुपपन्नकाश्च अमायिसम्यग्-दृष्टयुपपन्नकाश्च भणितव्याः। मनुष्याः क्रियासु सरागवीतरागप्रमत्ताऽप्रमत्ता न भणितव्याः, कापोतलेश्यायामपि एष एव गमः, नवरं नैरयिका यथा औघिके दण्डके तथा भणितव्याः, तेजोलेश्या पद्मलेश्या यस्यास्ति यथौघिको दण्डकस्तथा

हे भदंत! क्या समस्त लेश्यावाले नारकजीव समान आहार वाले हैं? (ओहियाणं सलेस्साणं सुक्कलेस्साणं एएसि णं तिण्हं एक्को गमो) औघिक सलेश्य, और शुक्ललेश्यावाले इन तीनों का एक जैसा पाठ है। (कण्हलेस्साणं नीललेस्साणं पि एक्को गमो) कृष्ण लेश्यावालोंका और नीललेश्या वालों का भी एक जैसा पाठ है। (नवरं) परन्तु वेदना में जो विशेषता है। वह इस प्रकारसे है (वेयणाए मायिमिच्छदिट्ठीउववन्नगा य अमायि सम्मादिट्ठी उववन्नगा य भाणियव्वा) मायी मिथ्यादृष्टि उपपन्नक और अमायी सम्यग्दृष्टि उपपन्नक यहां कहना चाहिये। (मणुस्सा किरियासु सराग-वीय-राग-पमत्तापमत्ता न भाणियव्वा) तथा मनुष्याधिकृत क्रियासूत्र में कृष्ण और नीललेश्या में मनुष्य सरागसंयत, वीतरागसंयत, प्रमत्तसंयत, अप्रमत्त-संयत नहीं कहना चाहिये। (काउलेस्साण वि एसेव गमो) कापोतलेश्यावालों के भी यही गम जानना चाहिये। (नवरं) विशेषता यह है कि (नेरइए जहा ओहिए दंडए तहा भाणियव्वा) कापोत लेश्यावाले नारक, औधिक दंडक की तरह कहना चाहिये (तेउलेस्सा पम्हलेस्सा जस्स

નારક જીવો સમાન આહારવાળા હોય છે? (ओहियाणं सलेसाणं सुक्कलेसाणं एएसि णं तिण्हं एक्को गमो) ઔઘિક, સલેશી અને શુકલલેશ્યાવાળા, એ ત્રણેનો એક સરખો અધિકાર જાણવો (कण्हलेस्साण, नीललेस्साण पि एक्को गमो) કૃષ્ણ લેશ્યાવાળા અને નીલલેશ્યાવાળાનો પણ એક સરખો અધિકાર જાણવો (नवर) પણ વેદનામાં વિશેષતા છે તે આ પ્રમાણે છે (वेदणाए मायिमिच्छादिट्ठीउव-वन्नगा य अमायिसम्मादिट्ठीउववन्नगा य भाणियव्वा) માયા અને મિથ્યાદૃષ્ટિપણે ઉત્પન્ન થયેલા અને અમાયી સમ્યક્ દૃષ્ટિપણે ઉત્પન્ન થયેલા અહીં કહેવા જોઇએ. (मणुस्सा किरियासु सराग वीयराग पमत्तापमत्ता न भाणियव्वा તથા મનુષ્ય વિષેના ક્રિયા સૂત્રમાં કૃષ્ણ અને નીલલેશ્યામાં મનુષ્યને સરાગસંયત, વીતરાગ-સંયત, પ્રમત્તસંયત અને અપ્રમતસંયત મનુષ્યોને ન કહેવા. (काउलेस्साण वि एसेव गमो) કાપોત લેશ્યાવાળાઓનો પણ આ પ્રમાણે જ અધિકાર જાણવો (नवरं) પણ તેમાં એટલી વિશેષતા છે કે (नेरइया जहा ओहिए दंडए तहा भाणियव्वा) કાપોતલેશ્યાવાળા નારકીના જીવોને ઔઘિક દંડકની જેમ કહેવા

भणितव्याः, नवरं मनुष्याः सरागा वीतरागाश्च न भणितव्याः, गाथा—दुःखायुष्के उदीर्णे आहार कर्मवर्णलेश्याश्च, समवेदनसमक्रियाः समायुष्कं चैव बोद्धव्याः।सू०९।

टीका—'सलेस्सा णं भंते !' हे भदन्त ! सलेश्याः—लेश्यया युक्ताः ये ते सलेश्याः लेश्यावन्त इत्यर्थः। 'नेरइया किं सव्वे समाहारगा' नैरयिकाः सर्वे किं समाहारकाः

अत्थि जहा ओहिओ दंडओ तहा भाणियव्वा) जिनको तेजोलेश्या और पद्मलेश्या है। उन्हें औधिक दण्डक की तरह जानना चाहिये। (नवरं) विशेषता यह है कि (मणुस्सा सरागा, वीयरागा न भाणियव्वा) मनुष्यों के सराग और वीतराग ऐसे दो भेद नहीं कहना चाहिये। (गाहा) गाथा (दुक्खाउए उदिण्णे आहारे कम्मवन्नलेस्सा य। समवेयण समकिरिया समाउए चेव बोधव्वा) दुःख, कर्म और आयुष्य ये उदीर्ण हो तभी वेदे जाते हैं, अनुदीर्ण नहीं। आहार, कर्म, वर्ण, लेश्या, समवेदना, समक्रिया और समायुष्क, इनके सबंध में जैसा पहले कहा गया है वैसा ही जानना चाहिये

टीकार्थ—लेश्या से युक्त का नाम सलेश्य है। अर्थात् जो लेश्या से युक्त हैं वे सलेश्य-लेश्यावाले हैं। प्रश्न यहां पर ऐसा किया गया है कि जो नारकजीव लेश्या वाले हैं वे सब क्या समान-आहारवाले होते हैं? "नेरइया सव्वे समाहारगा" इस सूत्र से " आहार, शरीर, उच्छ्वास, कर्म, वर्ण, लेश्या, वेदना क्रिया और उपपात इन नामके

જોઈએ. (तेउलेस्सा पम्हलेस्सा जस्स अत्थि जहा ओहिआ दंडओ तहा भाणियव्वा) તેજોલેશ્યા અને પદ્મલેશ્યાવાળાને ઔઘિક દંડકની જેમ જ સમજવા- (नवरं) પણ તેમાં એટલી વિશેષતા છે કે (मणुस्सा सरागा, वीयरागा न भाणियव्वा) મનુષ્યોના સરાગી અને વીતરાગી આવા બે ભેદ ન કરવા (गाहा) ગાથા- (दुक्खाउए उदिण्णे आहारे कम्मवन्न लेस्सा य ! सम्मवेयण समकिरिया समाउए चेव बोधव्वा) દુઃખ કર્મ અને આયુષ્ય, ઉદીર્ણ હોય તો જ વેદવામાં આવે છે. અનુદીર્ણ નહીં. આહાર, કર્મ વર્ણ લેશ્યા, સમવેદના, સમક્રિયા અને સમઆયુષ્યના વિષયમાં પહેલાં કહ્યા પ્રમાણે જ સમજવું.

ટીકાર્થ—સલેશ્ય એટલે લેશ્યાથી યુક્ત. એટલે કે લેશ્યાથી યુક્ત જે હોય, છે તેને સલેશ્ય-લેશ્યવાળા-કહેવામાં આવે છે અહીં એવો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો છે કે જે નારક જીવો લેશ્યાવાળા હોય છે તેઓ શું સમાન આહાર-વાળા હોય છે? "नेरइया सव्वे समाहारगा" આ સૂત્રમાં "આહાર, શરીર, ઉચ્છ્વાસ, કર્મ, વર્ણ, લેશ્યા, વેદના, ક્રિયા, અને ઉપપાત એ નવ પદોવાળા

हे भदन्त ! लेश्याविशेषिताः नारका जीवाः सर्वे किं समानाहारादिमन्तो भवन्तीत्यभिप्रायः प्रश्नस्य। 'नेरइया सव्वे समाहारगा' इति सूत्रेणाहारशरीरोच्छ्वासकर्मवर्णलेश्यावेदनाक्रियोपपातनामकपूर्वोक्तनवपदैर्युक्तो नारकादिचतुर्विंशतिदण्डको लेश्यापदविशेषितः सूचितो भवति। आलापकाश्च पूर्वोक्तरीत्यैवालापयितव्याः, लेश्यावन्तो नारकाः सर्वे किं समाहाराः, सर्वे किं समशरीराः, सर्वे किं समोच्छ्वासनिःश्वासाः, सर्वे किं समकर्माणः, सर्वे किं समवर्णाः, सर्वे किं समलेश्याः, सर्वे किं समवेदनाः, सर्वे किं समक्रियाः, सर्वे किं समोपपन्नाः ? इति, एवं शेषत्रयोविंशतिदण्डकेष्वपि योज्यम्। एष एको दण्डकः। तथा एतदन्ये कृष्णलेश्यादिषड्लेश्याविशेषितास्तथा पूर्वोक्तपदनवकैर्युक्ता नारकादिपदरूपाः षड्दण्डका अपि यथासम्भवं सूचिताः। तदेवमेतेषां सप्तानामपि दण्डकानां सूत्रस्य

पूर्वोक्त नौ पदों से युक्त यह लेश्यापदविशेषित नारकादि चौबीस दण्डक हैं" यह सूचित किया गया है। आलाप इस सम्बन्ध में पहलेकी तरह से ही कहना चाहिये। जैसे हे भदन्त ! लेश्या वाले समस्त नारक जीव क्या एकसे आहार वाले होते हैं ? क्या एक सरीखे शरीरवाले होते हैं ? क्या समान उच्छ्वास-निःश्वास वाले होते हैं ? क्या सब एक सरीखे कर्मवाले होते हैं ? क्या एक जैसे वर्णवाले होते हैं ? क्या एक जैसी लेश्या वाले होते हैं ? क्या एक सरीखे वेदना वाले होते हैं ? क्या सब एक सरीखी क्रिया वाले होते हैं ? और क्या सब लेश्या वाले नारकजीव एक साथ उत्पन्न होते हैं ? इसी तरह से शेष तेवीस दण्डकों में भी योजित कर लेना चाहिये। इस प्रकार से यह एक दण्डक बन जाता है। तथा-"इस से अन्य नारक आदि पदरूप और भी छह दण्डक कृष्णलेश्या आदि छह लेश्याओं से विशेषित होकरके यथासंभव बन

આ લેશ્યાપદથી યુક્ત નારકાદિ ચોવીસ દંડક છે" એ સૂચિત કરાયું છે. આ વિષયમાં પહેલાંની જેમ જ પ્રશ્નોત્તર થવા જોઈએ. જેમ કે-હે પૂજ્ય ! લેશ્યાવાળા સમસ્ત નારક જીવો શું સમાન આહારવાળા હોય છે? શું એકસરખાં શરીરવાળા હોય છે ? શું સમાન ઉચ્છ્વાસ નિઃશ્વાસવાળા હોય છે ? શું બધાં સમાન કર્મવાળા હોય છે ? શું સઘળા સમાન વર્ણવાળા હોય છે ? શું એકસરખી લેશ્યાવાળા હોય છે ? શું એકસરખી વેદનાવાળા હોય છે ? શું એકસરખી ક્રિયાવાળા હોય છે ? અને શું લેશ્યાવાળા સમસ્ત નારકજીવો એક સાથે ઉત્પન્ન થાય છે ? આ પ્રમાણે જ બાકીના ૨૩ દંડકમાં પણ યોજિત કરવું જોઈએ. આ પ્રમાણે આ એક દંડક બની જાય છે. તથા "કૃષ્ણલેશ્યા આદિ છ લેશ્યાઓથી યુક્ત નારકાદિ પદરૂપ બીજાં પણ છ દંડક બની જાય

संक्षेपकरणाय यो दण्डको येन रूपेण वक्तव्यस्तं दण्डकं तद्रूपेण दर्शयन्नाह–'ओहियाणं' इत्यादि, 'ओहियाणं१, सलेस्साणं२, सुक्कलेस्सा णं३, एएसि णं तिण्हं एक्को गमो' औघिकानां सलेश्यानां शुक्लेश्यानामेतेषां त्रयाणामेको गमः, तत्र–औघिकानाम्=विशेषणरहितानां सामान्यानामित्यर्थः, तथा सलेश्यानां–लेश्यावतां जीवानाम्, तथा सप्तमदण्डकद्वारा विचारयितुं योग्यानां शुक्लेश्यावतां जीवानाम्, त्रयाणामपि सदृश एव पाठो ज्ञातव्यः, केवलं सलेश्यः शुक्ललेश्यश्चैवंरूपेण विशेषणभेदमात्रेणैव भेदो भवति, औघिकप्रकरणपठितसूत्रवत् सलेश्यशुक्ललेश्ययोः सूत्रं भवतीत्यभिप्रायः। एवमत्रैवाग्रेवापठितस्यैतत्सूत्रषटकस्य "जस्स अत्थि"

जाते हैं। और उनमें भी आहार शरीरादि पूर्वोक्त नवपदरूप आलापक लग जाते हैं।" यह भी सूचित किया है। इस तरह बने हुए इन सातों दण्डकों के सूत्र को संक्षिप्त करने के लिये जो दण्डक जिस रूप से वक्तव्य हैं उस दण्डक को उस रूप से दिखाते हुए सूत्रकार कहते हैं "ओहियाणं" इत्यादि औघिकों का सलेश्यों का और शुक्ललेश्या वालों का इन तीनों का समान गम है। औघिक का तात्पर्य है विशेषणरहित सामान्य नारकादिजीव, सलेश्य का तात्पर्य है लेश्यासहित नारकादि जीव और शुक्ललेश्य का तात्पर्य है सातवें दण्डकद्वारा कहे जाने योग्य शुक्ललेश्या वाले जीव, सो इन तीनों का भी समान पाठ है। केवल "लेश्यावाला, शुक्ललेश्या वाला" ऐसे जो विशेषण हैं, इन विशेषणों के भेद से ही भेद होता है। तात्पर्य यह है कि सामान्य दण्डक की तरह अर्थात् औघिक प्रकरणपठित सूत्र की तरह ही लेश्यावालों का और शुक्ललेश्या-

છે. અને તેમાં પણ પૂર્વોક્ત નવપદોનો આલાપક યોજી શકાય છે." એમ પણ સૂચિત કરવામાં આવ્યું છે આ રીતે બનેલાં તે સાતે દંડકોનાં સૂત્રોને સંક્ષેપમાં દર્શાવવા માટે જે દંડકનું જે રીતે વક્તવ્ય છે તે દંડકને તે રીતે બતાવતાં સૂત્રકાર કહે છે—

"ओहियाणं" ઇત્યાદિ. ઔઘિકોનો, સલેશ્યાનો, અને શુકલલેશ્યાવાળાનો, એ ત્રણેનો એક સરખો સૂત્રપાઠ છે. ઔઘિક એટલે વિશેષણ રહિત સામાન્ય નારક આદિ જીવો, સલેશ્ય એટલે લેશ્યાવાળા નારક આદિ જીવો અને શુકલલેશ્યાનો ભાવાર્થ સાતમાં દંડક મારફત કહેવા યોગ્ય શુકલલેશ્યાવાળા જીવો. એ ત્રણેનો એક સરખો જ પાઠ છે માત્ર "લેશ્યાવાળા, તથા શુકલલેશ્યાવાળા" એવાં જે વિશેષણો છે તે વિશેષણોના ભેદથી જ ભેદ થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે સામાન્ય દંડક પ્રમાણે જ એટલે કે ઔઘિક પ્રકરણમાં કહેવામાં આવેલ સૂત્રની માફક જ લેશ્યાવાળાઓનું અને શુકલલેશ્યાવાળાઓનુ સૂત્ર છે. તથા

'यस्यास्ति' इति पदस्यात्र सम्बन्धो योजनीयः। तथा च यस्यास्तीतिपदसंबन्धात् यस्य शुक्ललेश्या विद्यते तस्यैवात्रदण्डके पाठः पठनीय इत्यर्थो भवति, अत इह प्रकरणे पंचेन्द्रियतिर्यञ्चो मनुष्याः वैमानिकाश्चाध्येतव्याः। नारकादीनामत्र पाठो न वाच्यः, यतो नारकभवनपतिव्यन्तरज्योतिष्केषु, तथा वैमानिकानां मध्ये सौधर्मेशानसनत्कुमारमहेन्द्रब्रह्मदेवलोकेषु च शुक्ललेश्याया अभावो वर्त्तत। 'कण्ह-लेस्साणं नीललेस्साणंपि एक्को गमो' कृष्णलेश्यानां नीललेश्यानामपि एको गमः कृष्णनीललेश्यावतोरपि औधिकरूप एक एव गम इति। सामान्यं निरूप्य योंऽशो विलक्षणस्तमाह-'नवरं वेयणाए' त्ति-नवरं वेदनायामिति, वेदनासूत्रे वैलक्षण्यं

वालों का सूत्र है। तथा "जस्स अत्थि" इस आगे आने वाले पदका संबंध से जिसके शुक्ललेश्या है उसका ही इस दण्डक में पाठ पढना चाहिये, ऐसा अर्थ हो जाता है। इस कारण इस प्रकरण में पंचेन्द्रिय तिर्यंच, मनुष्य और वैमानिक देव तो कहना चाहिये, परन्तु नारकादि नहीं। क्योंकि नारक, भवनपति, व्यन्तर, ज्योतिष्क इनमें तथा वैमानिकों के बीच में सौधर्म ईशान, सनत्कुमार, माहेन्द्र, ब्रह्म इन देवलोकों में शुक्ललेश्या का अभाव है। 'कण्हलेस्साणं नील लेस्साणंपि एको गमो' अर्थात् कृष्ण लेश्यावालों का और नील लेश्यावालों का भी औधिक रूप एक सा ही पाठ है। इस प्रकार सामान्य अंश का प्रतिपाद न कर के जो अंश विलक्षण है-अर्थात् सामान्य अंशकी अपेक्षा दोनों के पाठ में अभिन्नता होने पर भी जिस अंश की अपेक्षा से इन में भेद है-वही भेद "नवरं वेयणाए" वेदना में भेद है-इस पद द्वारा प्रकट किया जा रहा है।

"जस्स अत्थि" આગળ આવનાર પદના સંબંધથી જેને શુકલલેશ્યા છે તેનો પણ આ દંડકમાં જ પાઠ કહેવો જોઈએ એવો ભાવ અહિં સમજવો. આ કારણે આ પ્રકરણમાં પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ, મનુષ્ય અને વૈમાનિક, દેવોનો અધિકાર કહેવો જોઇએ. પણ નારકાદિ કહેવા જોઈએ નહીં, કારણ કે નારક, ભવનપતિ, વ્યંતર અને જ્યોતિષીઓમાં, તથા વૈમાનિકોમાંના સુધર્મ, ઇશાન, સનત્કુમાર, માહેન્દ્ર, અને બ્રહ્મ દેવલોકમાં શુકલલેશ્યાનો અભાવ હોય છે. "कण्हलेस्साणं नीललेस्साणं पि एक्को गमो" એટલે કે કૃષ્ણલેશ્યાવાળાનો અને નીલલેશ્યાવાળાનો પણ ઔધિકરૂપે એક સરખો જ સૂત્રપાઠ જાણવો આ રીતે સામાન્ય અંશનું પ્રતિપાદન કરીને જે અંશ વિલક્ષણ છે-એટલે કે સામાન્ય અંશની અપેક્ષાએ બન્નેના સૂત્રપાઠમાં ભેદ ન હોવા છતાં પણ જે અંશની અપેક્ષાએ તેમનામાં ભેદ રહેલો છે તે "नवरं वेयणाए" "વેદનામાં ભેદ છે."

विद्यते इति। कृष्णलेश्यादण्डके नीललेश्यादण्डके च वेदनासूत्रे "दुविहा णेरइया पन्नत्ता सन्निभूया य असन्निभूया य" इत्यौघिक दण्डके कथितः सोऽत्र न पठनीयः। यतोऽसंज्ञिनां जीवानां प्रथमपृथिव्यामेवोत्पादो भवति, 'असण्णी खलु पढमं' इत्यागमवचनात्, प्रथमायां पृथिव्यां च कृष्णलेश्यनीललेश्ययोरभावाच्च। पूर्वोक्तरूपेण नाध्येतव्यं तर्हि केन रूपेणाध्येतव्यम्? तत्राह-'मायिमिच्छादिट्ठीउववन्नगा य, अमायिसम्मदिट्ठीउववन्नगा य भाणियव्वा' मायिमिथ्यादृष्ट्युपपन्नकाश्च, अमायिसम्यग्दृष्ट्युपपन्नकाश्च भणितव्याः, तत्र ये मायिनो मिथ्यादृष्टयश्च, तेषां महती वेदना भवति, यतस्ते प्रकर्षपर्यन्तवर्त्तिनीमशुभां स्थितिं निर्वर्तयन्ति,

---

कृष्णलेश्या दण्डकमें और नीललेश्या दण्डकमें वेदना सूत्रमें 'दुविहा णेरइया पण्णत्ता सन्निभूया य असन्निभूया य" दो प्रकार के नारक कहे गये हैं एक संज्ञिभूत और दूसरे असंज्ञिभूत" ऐसा औघिकदण्डक में पाठ कहा है। सो यह पाठ यहां नहीं पढना। क्योंकि असंज्ञीजीवों का प्रथम पृथिवी में ही उत्पाद होता है "असण्णी खलु पढम" ऐसा आगमका वचन है। और प्रथम पृथिवी में कृष्णलेश्या और नीललेश्या का अभाव रहता है।

शंका-यदि यह पाठ पूर्वोक्त रूप से पढने योग्य नहीं है तो फिर कहिये किस रूप से पढना चाहिये?

उत्तर—"मायिमिच्छादिट्ठीउववन्नगा य अमायिसम्मदिट्ठी उववन्नगा य भाणियव्वा" इस रूप से पढना चाहिये। मायी मिथ्या दृष्टियों को महावेदना होती है इसका कारण यह है कि वे सब से अधिक

તે સૂત્ર દ્વારા બતાવેલ છે. કૃષ્ણલેશ્યા-દંડકમાં અને નીલલેશ્યા-દંડકમાં વેદના સૂત્રમાં "दुविहा णेरइया पण्णत्ता सन्निभूया य असन्निभूया य" નારક બે પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) સંજ્ઞિભૂત અને અસંજ્ઞિભૂત" એવો ઔઘિક દંડકમાં સૂત્રપાઠ કહ્યો છે. તે પાઠ અહીં ભણવો નહીં. કારણ કે અસંજ્ઞી જીવો પહેલી નરકમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. "असण्णी खलु पढमं" એવું આગમનું કથન છે જ્યારે પહેલી નરકમાં (રત્નપ્રભા) કૃષ્ણલેશ્યા અને નીલલેશ્યાનો અભાવ હોય છે.

શંકા—જો આ પાઠ પૂર્વોક્ત રીતે બોલાવાનો ન હોય તો કેવી રીતે બોલવો જોઇએ તે કહો.

ઉત્તર—"मायिमिच्छादिट्ठीउववन्नगा य अमायिसम्मादिट्ठी उववन्नगा य भाणियव्वा" આ પ્રમાણે તે પાઠ વાંચવો જોઈએ માયીમિથ્યાદૃષ્ટિને મહાવેદના થાય છે કારણ કે તેઓ સૌથી અધિક અશુભ સ્થિતિને ઉત્પન્ન કરે છે. અને

प्रकृष्टायां च तस्यां महती वेदना संभवत्येव । येऽमायिसम्यग्दृष्ट्युपपन्नास्ते-ऽल्पीयसीमेव वेदनामनुभवन्तीति। 'मणुस्सा किरियासु' मनुष्याः क्रियासु=क्रियाप्रतिपादकसूत्रेषु 'सरागवीयरागपमत्ताऽपमत्ता न भाणियव्वा' सरागवीतरागप्रमत्ताऽप्रमत्ता न भणितव्याः। यद्यप्यौघिकदण्डके 'तिविहा मणुस्सा पन्नत्ता, तंजहा-संजया, असंजया, संजयाऽसंजया, तत्थ णं जे ते संजया ते दुविहा पन्नत्ता, तं जहा-सरागसंजया य वीयरागसंजया य, तत्थ णं जे ते सरागसंजया ते दुविहा पन्नत्ता, तं जहा पमत्तसंजया य अपमत्तसंजया य' इत्यादि रूपेण पठितम् परं त्वत्र मनुष्याधिकृतक्रियासूत्रे कृष्णनीललेश्यादण्डकयोरेवं न पठितव्यम्, कृष्णनीललेश्योदये संयमस्य निषिद्धत्वात्। यच्चोक्तम्-'पुव्व-

---

अशुभस्थिति को उत्पन्न करते हैं। और जब अशुभस्थिति अत्यंत विशेष होती है तब महावेदना होती ही है। तथा जो अमायी सम्यग्दृष्टि हैं वे अल्प वेदना वाले ही होते हैं। "मणुस्सा किरियासु" क्रिया प्रतिपादक सूत्रोंमें सराग, वीतराग, प्रमत्त अप्रमत्त नहीं कहना चाहिये, तात्पर्य यह है कि मनुष्यपद में क्रिया सूत्र में औघिक दण्डक में यद्यपि मनुष्य तीन प्रकार के कहे गये हैं जैसे-संयत, असंयत और संयतासंयत, इन में जो संयत हैं वे सरागसंयत और वीतरागसंयत ऐसे दो प्रकार के कहे हैं। और सरागसंयत-प्रमत्तसंयत और अप्रमत्तसंयत इस तरह से दो प्रकार के कहे गये हैं, इत्यादि रूप से पाठ वहां आया है, परन्तु यहां मनुष्याधिकृत क्रियासूत्र में कृष्णलेश्या और नीललेश्या दण्डक में ऐसा नहीं कहना चाहिये। कारण कि कृष्णलेश्या और नील लेश्या के उदय में संयम का उदय नहीं होता है-अर्थात् संयम के होनेका निषेध

જ્યારે અશુભ સ્થિતિ અતિશય વધારે હોય ત્યારે મહાવેદના થાય એ સ્વાભાવિક જ છે. તથા જે અમાયિ સમ્યગ્દૃષ્ટિ હોય તેઓ અલ્પવેદનાવાળાં હોય છે. " मणुस्सा किरियासु " ક્રિયાપ્રતિપાદક સૂત્રોમાં સરાગ, વીતરાગ, પ્રમત્ત, અપ્રમત્ત કહેવું નહીં. તાત્પર્ય એ છે કે-" મનુષ્ય પદના ક્રિયાસૂત્રના ઔઘિક દંડકમાં જો કે મનુષ્યોના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે-સયત, અસંયત અને સંયતાસંયત, તેમાં સયતના બે પ્રકાર છે-સરાગસંયત અને વીતરાગસંયત. અને સરાગસંયત પણ બે પ્રકારના કહ્યા છે-પ્રમત્તસંયત અને અપ્રમત્તસંયત, ઇત્યાદિ પાઠ ત્યાં આવેલ છે. પણ અહીં મનુષ્યવિષયક ક્રિયાસૂત્રમાં કૃષ્ણલેશ્યા અને નીલલેશ્યા દંડકમાં એવું કહેવુ નહીં. કારણ કે કૃષ્ણલેશ્યા અને નીલલેશ્યાના ઉદયમાં સંયમનો ઉદય થતો નથી. એટલે કે તેના સદ્ભાવમાં સંયમનો અભાવ કહ્યો છે,

पडिवन्नओ पुण अन्नयरीए उ लेस्साए' इति। येन जीवेन पूर्वं संयमग्रहणं कृतम्, एतादृशजीवस्य संयमावस्थायां षट्सु लेश्यासु कस्यचिदप्यन्यतमा लेश्या भवितुमर्हतीति, तत् कृष्णादिद्रव्यरूपा द्रव्यलेश्याऽवसेया। 'काउलेस्साणवि' कापोतलेश्यानामपि=कापोतलेश्यावतामपि 'एसेव गमो' एष एव गमः=नीलकृष्णलेश्योक्त एव आलापको विज्ञेयः। 'नवरं' विशेषस्त्वयम्–'नेरइया जहा ओहिए दंडए तहा भाणियव्वा' नैरयिका यथा औघिके दण्डके तथा भणितव्याः, नारकवेदनासूत्रे औघिकदण्डकवद् कथनीयाः। ते चेत्थम्–"नेरइया दुविहा पन्नत्ता, तं जहा–सन्निभूया य असन्निभूया य' इति। असञ्ज्ञिनां प्रथमपृथिव्यामेवोत्पादो भवति, तत्र च कापोती लेश्या भवतीति, अत एवोक्तम्–'काउलेस्साण वि' इति।

किया गया है। तथा ऐसा जो कहा गया है कि "पुव्वपडिवन्नओ पुण अन्नयरीए उ लेस्साए" जिस जीवने पूर्व में संयम ग्रहण किया है ऐसा कोई भी जीव सयमावस्था में छह लेश्याओं में से किसी एक लेश्या में हो सकता है सो यह कथन कृष्णादि द्रव्यरूप लेश्या की अपेक्षा से कहा गया जानना चाहिये। "काउलेस्साण वि" कापोत लेश्यावालों का भी नील और कृष्णलेश्या में कहे हुए पाठ के समान ही पाठ जानना चाहिये, परन्तु जो विशेषता है वह इस प्रकार से है "नेरइया जहा ओहिए दंडए तहा भाणियव्वा" वेदना सूत्र में नारक औघिक दण्डक की तरह जानना–वे इस प्रकार से नारक जीव दो प्रकार के कहे गये हैं। एक संज्ञिभूत और दूसरे असज्ञिभूत। असंज्ञि जीवों का प्रथम पृथ्वी में ही उत्पाद होता है वहां कापोत लेश्या ही होती है, इसीलिये कहा कि "काउलेस्साण वि" "तथा तेउलेस्सा पम्हलेस्सा जस्स अत्थि" जिसजीव

તથા એવું જે કહેવામાં આવ્યું છે કે "पुव्वपडिवन्नओ पुण अन्नयरीए उ लेस्साए" જે જીવે પૂર્વે સયંમ ગ્રહણ કર્યો હોય છે. એવો કોઇ પણ જીવ સયમાવથામાં છ લેશ્યાઓમાંથી કોઇ પણ એક લેશ્યામાં હોઈ શકે છે. આ કથન કૃષ્ણાદિ દ્રવ્યરૂપ લેશ્યાની અપેક્ષાએ કહ્યું છે એમ સમજવું. "काउलेस्साण वि" કાપોતલેશ્યાવાળાનો સૂત્રપાઠ પણ નીલ અને કૃષ્ણલેશ્યાના સૂત્રપાઠ પ્રમાણે જ સમજવો. પણ તેમાં આ પ્રકારની વિશેષતા છે.–"नेरइया जहा ओहिए दंडए तहा भाणियव्वा" વેદના સૂત્રમાં નારકોને ઔઘિક દંડક પ્રમાણે જ સમજવા તે આ પ્રમાણે છે–નારક જીવ બે પ્રકારના કહ્યા છે.–(૧) સંજ્ઞિભૂત અને (૨) અસંજ્ઞિભૂત. અસંજ્ઞિ જીવો પ્રથમ નરકમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે, અને ત્યાં કાપોતલેશ્યા જ હોય છે તેથી કહ્યુ છે કે–"काउलेस्साण वि" તથા

तथा 'तेउलेस्सा पम्हलेस्सा जस्स अत्थि' तेजोलेश्या पद्मलेश्या च यस्यास्ति, यस्य जीवस्य तेजोलेश्या पद्मलेश्या च विद्यते तादृशजीवमाश्रित्य 'जहा ओहिओ दंडओ तहा भाणियव्वा' यथा औघिको दण्डकस्तथा तयोर्दण्डकौ भणितव्यौ, तेजोलेश्यापद्मलेश्यावतोर्जीवयोरौघिकदण्डकवद् द्वौ दण्डकौ वक्तव्यौ। जीवानां लेश्या अनेन प्रकारेण भवन्ति, तथाहि–नारकविकलेन्द्रियतेजःकायिकवायुकायिकजीवानां प्रथमास्तिस्र एव लेश्या भवन्ति, भवनपतिपृथिवीजलवनस्पतिकायिकजीवानां तथा व्यन्तराणामाद्यश्चतस्रो लेश्याः भवन्ति, पञ्चेन्द्रियतिरश्चां तथा मनुष्याणां च षड् लेश्या भवन्ति, ज्योतिष्कदेवानामेका तेजोलेश्या भवति, वैमानिकानां तिस्रः प्रशस्ततरतेजःपद्मशुक्लाख्या लेश्याः भवन्ति। उक्तञ्च—

"किण्हा नीला काऊ, तेऊलेस्सा य भवणवंतरिया।
जोइस–सोहम्मीसाणे तेउलेस्सा मुणेयव्वा ॥१॥

के तेजोलेश्या और पद्मलेश्या है ऐसे जीव को आश्रित करके "जहा ओहिओ दंडओ तहा भाणियव्वा" जैसा औघिक दण्डक है वैसा उन दोनों का दण्डक कहना चाहिये तात्पर्य यह कि तेजोलेश्यावाले और पद्मलेश्यावाले जीवों के दो दण्डक औघिक दण्डक की तरह जानना चाहिये। जीवों के लेश्याएँ इस प्रकार से होती हैं–नारक, विकलेन्द्रिय तेजःकायिक, वायुकायिक, जीवों के पहले की तीन ही लेश्याएँ होती हैं। भवनपति, पृथिवीकायिक, अप्कायिक, वनस्पतिकायिक जीवों के तथा व्यंतरदेवों के आदि की चार लेश्याएँ होती हैं। पंचेन्द्रिय तिर्यञ्चों के तथा मनुष्यों के छह लेश्याएँ होती हैं। ज्योतिष्क देवों के एक तेजो लेश्या होती है। वैमानिक देवों के तेजः पद्म शुक्ल, ये तीन प्रशस्त लेश्याएँ होती हैं। कहा भी है—

तथा "तेउलेस्सा पम्हलेस्सा जस्स अत्थि" જે જીવને તેજોલેશ્યા અને પદ્મલેશ્યા એવા જીવની અપેક્ષાએ "जहा ओहिओ दंडओ तहा भाणियव्वा" ઔધિકદંડક પ્રમાણે જ તે બન્નેનાં દંડક કહેવા જોઈએ. તાત્પર્ય એ છે કે તેજોલેશ્યાવાળા અને પદ્મલેશ્યાવાળા જીવોનાં બે દંડક ઔધિકદંડકના જેવાં જ સમજવા. જીવોને આ પ્રમાણે લેશ્યાઓ હોય છે–નારક, વિકલેન્દ્રિય, તેજઃકાયિક અને વાયુકાયિક જીવો પહેલી ત્રણ લેશ્યાવાળા હોય છે. ભવનપતિ, પૃથિવીકાયિક, અપ્કાયિક, વનસ્પતિકાયિક અને વ્યન્તરદેવો પહેલી ચાર લેશ્યાવાળા હોય છે. પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો અને મનુષ્યો છ લેશ્યાવાળા હોય છે. જ્યોતિષી દેવોને એક તેજોલેશ્યા જ હોય છે. વૈમાનિક દેવોને તેજઃ, પદ્મ અને શુકલ એ ત્રણ પ્રશસ્ત લેશ્યાઓ હોય છે કહ્યું પણ છે

कप्पे सणंकुमारे, माहिंदे चेव बंभलोए य।
एएसु पम्हलेस्सा, तेण परं सुक्कलेस्साओ ॥२॥

छाया—कृष्णा नीलाः कापोत्यः तेजोलेश्याश्च भवनव्यन्तराः।
ज्योतिष्कसौधर्मेशाने तेजोलेश्या ज्ञातव्या ॥१॥
कल्पे सनत्कुमारे माहेन्द्रे चैव ब्रह्मलोके च।
एतेषु पद्मलेश्या ततः परं शुक्ललेश्याः ॥२॥

अपरं च-'पुढवीआउवणस्सइबायरपत्तेय लेस चत्तारि' पृथिव्यप्वनस्पतिबादर-प्रत्येकस्मिन् लेश्याश्चतस्रः-कृष्णनीलकापोततेजोलेश्या इत्यर्थः, पुनरपि 'गब्भ-यतिरियनरेसु छल्लेस्सा तिण्णि सेसाणं' गर्भजतिर्यग्नरेषु षड् लेश्याः, तिस्रः शेषाणाम्। 'नवरं' विशेषः, स चायम्-'मणुस्सा सरागा वीयरागा न भाणियव्वा'

कृष्णलेश्या, नीललेश्या, कापोतलेश्या, तेजोलेश्या ये चार लेश्याएँ भवनपति देवोंके और व्यन्तरदेवोंके होती हैं। ज्योतिष्क, सौधर्म और ईशान इनमें तेजोलेश्या होती है। सनत्कुमार, माहेन्द्र, ब्रह्मलोक, इनमें पद्मलेश्या होती है। तथा इनके आगेके देवलोकोंमें शुक्ललेश्या होती है ॥ २ ॥

फिर भी—'पुढवीआउवणस्सइबायरपत्तेय लेस्सचत्तारि' पृथिवी अप्, वनस्पति-बादरवनस्पति, प्रत्येक वनस्पति, इनमें चार लेश्याएँ-कृष्ण, नील, कापोत, तेज, ये चार लेश्याएँ होती हैं। "गब्भयतिरियनरेसु छल्ले-स्सा तिण्णि सेसाणं" गर्भज तिर्यञ्चों और मनुष्योंमें छह लेश्याएँ होती हैं। और शेष जीवोंके तीन लेश्याएँ होतीं हैं। "नवरं मणुस्सा सरागा वीयरागा न भाणियव्वा" केवल औघिक दंडकमें क्रिया

કૃષ્ણલેશ્યા, નીલલેશ્યા, કાપોતલેશ્યા અને તેજોલેશ્યા એ ચારે લેશ્યાઓ ભવનપતિ દેવો અને વ્યન્તરદેવોને હોય છે. જ્યોતિષ્ક, સૌધર્મ અને ઈશાનમાં તેજોલેશ્યા હોય છે. સનત્કુમાર, માહેન્દ્ર અને બ્રહ્મલોકમાં પદ્મલેશ્યા હોય છે. અને તે પછીના દેવલોકોમાં શુક્લલેશ્યા હોય છે. ॥ ૧ ॥ ૨ ॥

અને—" पुढवी आउवणस्सइबायरपत्तेय लेस चत्तारि " પૃથિવી, અપ્, વનસ્પતિ એટલે બાદરવનસ્પતિ અને પ્રત્યેક વનસ્પતિને કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત અને તેજ એ ચાર લેશ્યાઓ હોય છે " गब्भयतिरियनरेसु छल्लेस्सा तिण्णि सेसाणं" ગર્ભજ તિર્યંચો અને મનુષ્યોમાં છ લેશ્યાઓ હોય છે અને બાકીના જીવોને ત્રણ લેશ્યા હોય છે. "नवरं मणुस्सा सरागा वीयरागा न भाणियव्वा" ઔઘિક દંડકના

मनुष्याः सरागा वीतरागा न भणितव्याः। केवलमौघिकदण्डके ...ष्याणां सरागवीतरागत्वभेदाः कथिताः, इह तेजःपद्मलेश्यासूत्रद्वये तु सरागत्व-वीतरागत्वभेदाः नोदाहर्तव्याः तेजोलेश्यपद्मलेश्ययोर्वीतरागत्वस्यासंभवात्, यतो वीतरागता केवलशुक्ललेश्यायामेव भवति। प्रमत्ताप्रमत्तभेदौ वक्तव्यौ। 'गाहा' गाथा, सा चेयम्-'दुक्खाउए' इत्यादि। प्रथमोद्देशकादारभ्यैतत्पर्यन्तसूत्रार्थसूचिकेयं गाथा सूत्रव्याख्याने गतार्था, तथापि शिष्यबोधाय पुनरिह व्याख्यायते-'दुक्खाउए' इत्यादि। 'दुक्खाउए उदिण्णे' दुःखमायुश्चोदीर्णमेव वेदयति नानुदीर्णम्, इति एकवचनबहुवचनाभ्यां दण्डकचतुष्टयं बोधितम्, तच्चास्यैव द्वितीयोद्देशकस्यादौ विलोकनीयम्। तच्चेदम्-"जीवे णं भंते किं सयंकडं दुक्खं वेदेइ" इत्येक

सूत्रमें मनुष्योंके सराग वीतराग ये विशेषण कहे हैं परन्तु यहां तेजोलेश्या और पद्मलेश्याके दोनों सूत्रोंमें मनुष्योंके सरागत्व और वीतरागत्व ये भेद नहीं कहना चाहिये, क्योंकि तेजोलेश्या और पद्मलेश्यामें वीतरागताकी असंभवता है, कारण वीतरागता शुक्ललेश्यामें ही होती है। प्रमत्त अप्रमत्त ये दो मनुष्योंके भेद तो यहां कहना चाहिये। यहां "दुक्खाउए उदिण्णे" इत्यादि जो गाथा कही है वह प्रथम उद्देशकसे लेकर यहां तक के सूत्रार्थकी सूचिका है। सो वह यद्यपि सूत्रके व्याख्यानसे ही गतार्थ हो जाती है फिर भी शिष्यजनोंके बोधके निमित्त यहां उसकी व्याख्या पुनः की जाती है-दुःख और आयु ये उदीर्ण होने पर ही वेदे जाते हैं अनुदीर्ण होने पर नहीं। इस प्रकार एकवचन और बहुवचन इन दो वचनोंसे चार दण्डक यहां कहे गये हैं। वे चार दण्डक इसी द्वितीय उद्देशककी आदिमें देख लेना चाहिये-वे इस प्रकार कहे

ક્રિયાસૂત્રમાં મનુષ્યના સરાગ અને વીતરાગ વિશેષણો કહ્યાં છે. પણ અહીં તેજોલેશ્યા અને પદ્મલેશ્યાનાં બન્ને સૂત્રોમાં મનુષ્યોના સરાગત્વ અને વીતરાગત્વ, એ ભેદ કહેવા નહી કારણકે તેજોલેશ્યા અને પદ્મલેશ્યામાં વીતરાગતાની અસંભવતા છે. વીતરાગતા તો શુકલલેશ્યામાં જ હોય છે. પરંતુ અહીં મનુષ્યના પ્રમત્ત અને અપ્રમત્ત એ બે ભેદ તો જરૂર કહેવા જોઇએ. અહીં "दुक्खाउए उदिण्णे" ઈત્યાદિ જે ગાથા કહી છે તે પ્રથમ ઉદ્દેશકથી લઇને અહીં સુધીના સૂત્રાર્થની સૂચક છે. જો કે સૂત્રના વ્યાખ્યાનમા જ તેનો અર્થ આવી જાય છે. તો પણ શિષ્યોને સમજાવવાને માટે અહી ફરીથી તેની વ્યાખ્યા કરવામાં આવે છે. દુઃખ અને આયુષ્ય, એમનું વેદન ઉદીર્ણ થતાં જ થાય છે. અનુદીર્ણ હોય ત્યારે થતું નથી. આ પ્રમાણે એક વચન અને બહુવચન આ બે વચનોથી ચાર દંડક અહીં કહેવામાં આવ્યાં છે. તે ચાર દંડકોને આ ઉદ્દેશકની શરૂઆતમાં

वचनेन, तथा "जीवा णं भंते ? किं सयंकडं दुक्खं वेदेंति" इत्यादि बहुवचनेन च दण्डकद्वयं विज्ञेयम्। तथा "जीवेणं भंते ? किं सयंकडं आउयं वेदेइ" इत्येकवचनेन, तथा जीवा णं भंते! किं सयंकडं दुक्खं वेदेंति" इति बहुवचनेन च दण्डकद्वयम्। एवं मिलित्वा दण्डकचतुष्टय भवतीति भावः। 'आहारे'त्यादि, 'नेरइया किं समाहारा' इत्यादि, तथा 'नेरइया किं सव्वे समकम्मा,' तथा 'किं समवन्नाः,' तथा 'किं समल्लेस्सा' तथा 'किं समवेयणा' तथा किं समकिरिया' तथा 'किं समाउया समोववन्नगा' इत्येवंरूपेण द्वितीयोदेशकस्यादित आरभ्य लेश्यायुक्तजीवप्रकरणपर्यन्तं ये ये विषयाः दुःखायुष्काहारादिकाः पदार्थाः प्रतिपादितास्ते सर्वेऽपि पदार्था अनया गाथया संगृहीता भवन्ति ॥सू०९॥

॥ इति सलेश्यजीवप्रकरणम् ॥

गये हैं-"जीवे णं भंते! सयंकडं दुक्खं वेदेइ" इस एक वचनसे, तथा "जीवा णं भंते! सयंकडं दुक्खं वेदेंति" इत्यादि बहुवचनसे दो दण्डक बन जाते हैं। तथा "जीवे णं भंते। सयंकडं आउयं वेदेइ" इस एकवचनसे तथा "जीवा णं भंते! सयंकडं आउयं वेदेंति" इस बहुवचनसे दो दण्डक बन जाते हैं। इसतरह मिलकर चार दण्डक होते हैं। "आहारे" इत्यादि, "नेरइया किं सव्वे समाहारा" इत्यादि, तथा "नेरइया किं सव्वे समकम्मा" तथा "किं समवन्ना" तथा "किं समलेस्सा" तथा किं समवेयणा" तथा 'किं समकिरिया" तथा "किं समाउया समोववन्नगा" इस रूपसे द्वितीय उद्देशककी आदिसे लेकर सलेश्य जीव प्रकरण तक जितने विषय-दुःख, आयुष्क, आहार आदि पदार्थ प्रतिपादित किये गये हैं वे सब पदार्थ इस गाथासे संगृहीत हुए हैं॥ सू० ९॥

જોઈ લેવા જોઈએ. તે દંડકો આ પ્રમાણે કહ્યાં છે. "जीवेणं भंते! सयंकडं दुक्खं वेदेइ આ એક વચનથી તથા "जीवाणं भंते! सयंकडं दुक्ख वेदेंति" આ પ્રમાણે બહુવચનથી બે દંડક બની જાય છે. તથા जीवेणं भंते! संयकडं आउयं वेदेइ" આ એક વચનથી તથા "जीवाणं भंते! सयंकडं आउय वेदेंति" આ પ્રમાણે બહુવચનથી એમ બીજા બે દંડક બને છે આ રીતે કુલ ચાર દંડક થાય છે. "आहारेत्यादि" "नेरइया किं समाहारा" इत्यादि तथा "नेरइया किं सव्वे समकम्मा" तथा 'किं समवन्नाा" तथा "किं समलेस्सा," तथा 'किं समवेयणा" तथा "किं समकिरिया" तथा किं समाउया समोववन्नगा" આ રીતે બીજા ઉદ્દેશકની શરૂઆતથી લઈને લેશ્યાવાળા જીવોના પ્રકરણ સુધી જે જે વિષયનું (દુઃખ, આયુષ્યક, આહાર આદિ પદાર્થનું) પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યુ છે તે સઘળા પદાર્થોનો આ ગાથામાં સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. ॥ સૂ० ९ ॥

अथ लेश्याविचारो निरूप्यते—

इतः पूर्वं लेश्याविशिष्टा नारकजीवाः प्रोक्ताः, साम्प्रतं लेश्यास्वरूपमाह—'कइ णं भंते ! लेस्साओ' इत्यादि।

मूलम्—कइ णं भंते लेस्साओ पण्णत्ताओ, गोयमा छ लेस्साओ पण्णत्ताओ तं जहा--लेस्सा णं बीओ उद्देसो भाणियव्वो, जाव इड्ढी ॥ सू० १० ॥

छाया—कति भदन्त ! लेश्याः प्रज्ञप्ताः, गौतम ! षड् लेश्याः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-लेश्यानां द्वितीय उद्देशको भणितव्यो यावत् ऋद्धिः ॥सू०१०॥

टीका—'कइ णं' कति खलु कतिसंख्यकाः 'लेस्साओ पण्णत्ताओ' लेश्याः प्रज्ञप्ताः। भगवानाह-'गोयमा' हे गौतम ! 'छ लेस्साओ पण्णत्ताओ' षड् लेश्याः

लेश्याविचार—

इससे पहिले लेश्याविशिष्ट नारक जीव कहे गये हैं। अब सूत्रकार लेश्याके स्वरूपका कथन करते हैं—'कइ ण भंते ! लेस्साओ' इत्यादि।

(भंते) हे भदंत ! (लेस्साओ) लेश्याएँ (कइणं) कितनी (पण्णत्ताओ) कही गई हैं? (गोयमा) हे गौतम ! (छ लेस्साओ पण्णत्ताओ) लेश्याएँ छह कही गई हैं। (तं जहा) वे इस प्रकारसे हैं (किण्हलेस्सा जाव सुक्कलेस्सा) कृष्णलेश्या यावत् शुक्ललेश्या। (लेस्साणं बीओ उद्देसो भाणियव्वो जाव इड्ढी) लेश्याके स्वरूपको समझनेके लिये प्रज्ञापनासूत्रके सत्रहवें पदका द्वितीय उद्देश यावत् ऋद्धि सूत्र पर्यन्त पढनाचाहिये।

टीकार्थ--गौतमने यहां प्रभुसे प्रश्न किया कि हे भदन्त ! लेश्याएँ

લેશ્યાવિચાર—

લેશ્યાવાળા નારક જીવોનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર લેશ્યાના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે–कइ णं भंते! लेस्साओ इत्यादि।

(भंते।) હે પૂજ્ય! (लेस्साओ कइ णं पण्णत्ताओ) લેશ્યાઓ કેટલી કહી છે? (गोयमा!) હે ગૌતમ ! (छ लेस्साओ पण्णत्ताओ) લેશ્યાઓ છ કહી છે. (तजहा) તે આ પ્રમાણે છે. (किण्हलेस्सा जाव सुक्कलेस्सा) કૃષ્ણલેશ્યામાંથી માંડીને શુક્લેશ્યા સુધીના છ લેશ્યાઓ છે. (लेस्साणं बीओ उद्देशो भाणियव्वो जाव इड्ढी) લેશ્યાઓનું સ્વરૂપ સમજવા માટે પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રના ૧૭મા પદનો "ऋद्धि" સૂત્ર સુધીનો બીજો ઉદ્દેશો વાંચી લેવો.

ટીકાર્થ—ગૌતમે અહીં પ્રભુને પ્રશ્ન પૂછયો છે કે હે ભદંત ! લેશ્યાઓ કેટલી

प्रज्ञप्ताः। लेश्येत्यस्य कः शब्दार्थः? उच्यते-लिश्यन्ते=संश्लिष्यन्ते कर्मपुद्गला आत्मनि यया सा लेश्या, यद्वशात् कर्मपुद्गला आत्मना सह संबध्यन्ते सा लेश्येति भावः। सा च योगपरिणामस्वरूपा, यतो योगनिरोधे लेश्यानामभाव एव, 'तद-भावे तदभावः' इति न्यायेन कारणाभावे कार्याभावस्य स्वाभाविकत्वात्। योगश्च शरीरनामकर्मणः परिणामविशेषः। 'तं जहा' तद्यथा-'किण्हलेस्सा जाव सुक्कलेस्सा' कृष्णलेश्या यावत् शुक्ललेश्या, तथाहि-कृष्णलेश्या१, नीललेश्या२, कापोतलेश्या३, तेजोलेश्या४, पद्मलेश्या५ शुक्ललेश्या६। 'लेस्साणं बीओ उद्देसो भाणियव्वो' लेश्यानां द्वितीय उद्देशो भणितव्यः। अत्र लेश्यास्वरूपप्रतिबोधाय प्रज्ञापनासूत्रस्य सप्तदशतमपदस्य द्वितीय उद्देश पठितव्य इति। कियत्पर्यन्तमित्याह-'जाव इड्ढी'

कितनी होती हैं? तब प्रभुने उन्हें समझाया कि हे गौतम! लेश्याएँ कृष्ण-लेश्या १, नीललेश्या२, कापोतलेश्या३, तेजोलेश्या४, पद्मलेश्या५, और शुक्ललेश्या६, इस तरहसे छह प्रकारकी होती हैं। जिससे आत्मामें कर्मपुद्गल संश्लिष्ट होते हैं चिपकते हैं अर्थात् जिसके वशसे आत्माके साथ कर्मपुद्गल संबंधको प्राप्त होते हैं वह लेश्या है। यह लेश्या योगका परिणामरूप होती है, क्योंकि योग का जब निरोध हो जाता है तब इसका अभाव हो जाता है। "तदभावे तदभावः" इस नियमके अनु-सार कारणके अभावमें कार्यका अभाव होना यह स्वाभाविक बात है। योग यह कारण है और लेश्या उसका कार्य है। शरीर नाम कर्मका जो विशेष परिणाम है वह योग है। लेश्याके स्वरूपको समझनेके लिये यहां प्रज्ञापनासूत्रके सत्तरवें पदका द्वितीय उद्देशक देखना चाहिये और वह ऋद्धि सूत्र तक ही देखना चाहिये। यही बात "जाव इड्ढी" पद द्वारा

હોય છે? ત્યારે પ્રભુએ તેમને સમજાવ્યું છે કે હે ગૌતમ! લેશ્યાઓ છ પ્રકારની છે. ૧ કૃષ્ણલેશ્યા, ૨ નીલલેશ્યા, ૩ કાપોતલેશ્યા, ૪ તેજોલેશ્યા, ૫ પદ્મલેશ્યા ૬ શુકલલેશ્યા જેના સંબંધથી આત્મામાં કર્મપુદ્ગલો ચોટી જાય છે. એટલે કે જેને કારણે આત્માની સાથે કર્મપુદ્ગલો સંબંધ પ્રાપ્ત કરે છે. તેનું નામ લેશ્યા છે. તે લેશ્યા જીવના યોગના પરિણામરૂપ (વ્યાપાર) હોય છે. કારણ કે જ્યારે યોગનો નિરોધ થાય છે ત્યારે તેનો અભાવ થાય છે. "तदभावे तदभाव." આ નિયમાનુસાર કારણના અભાવે કાર્યનો અભાવ હોય તે સ્વાભાવિક બાબત છે. યોગ એ કારણ છે અને લેશ્યા તેનું કાર્ય છે. શરીર નામકર્મનું જે વિશેષ પરિણામ છે તેને યોગ કહે છે. લેશ્યાનું સ્વરૂપ સમજવા માટે પ્રજ્ઞાપના સૂત્રના ૧૭માં પદનો બીજો ઉદ્દેશક "ऋद्धि" પદ સુધી વાંચી જવાનું અહીં કહેલ છે. એજ વાત "जाव इड्ढी" પદ મારફત દર્શાવી છે.

यावत् ऋद्धिः–ऋद्धिसूत्रपर्यन्तं वाच्यमिति । तच्च संक्षेपत इत्थम्–'नेरइयाणं तिण्णि कण्हलेस्सा, नीललेस्सा, काउलेस्सा' नैरयिकाणां तिस्रः कृष्णलेश्या–कृष्णाद्यास्तिस्र इत्यर्थः, 'तिरिक्खजोणियाणं छ' तिर्यग्योनिकानां षट् 'एगिंदियाणं चत्तारि' एकेन्द्रियाणां चतस्रः "पुढवि–आउ–वणस्सईणं चत्तारि" पृथिव्यप्वनस्पतीनां चतस्रः, 'तेउ–वाउ–बेइंदिय–तेइंदिय–चउरिंदियाणं तिण्णि' तेजो–वायु–द्वीन्द्रिय–त्रीन्द्रिय–चतुरिन्द्रियाणां तिस्रः,'पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं छ' पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां षट्, इत्यारभ्य यावत् 'एएसि णं भंते जीवाणं कण्हलेस्सा णं, जाव सुक्कलेस्सा णं कयरे कयरेहिंतो अप्पिड्ढिया वा महिड्ढिया वा' एतेषां भदन्त ! जीवानां कृष्णलेश्यानां यावत् शुक्ललेश्यानां कतरे कतरेभ्योऽल्पर्द्धिका वा महर्द्धिका वा, 'गोयमा कण्हलेस्सेहिंतो नीललेस्सा महिड्ढिया, नील-

कही गई है। वह पाठ संक्षेपसे इस प्रकारसे है–" नारक जीवोंके कृष्णलेश्या, नीललेश्या, कापोतलेश्या ये तीन लेश्याएँ होती हैं। तिर्यग्योनिक जीवों के छह लेश्याएँ होतीं हैं। एकेन्द्रिय जीवोंके चार लेश्याएँ होती हैं। पृथिवीकाय, अप्काय, वनस्पतिकाय, इनके चार लेश्याएँ होतीं हैं। तैजस्काय, वायुकाय, द्वीन्द्रिय, त्रीन्द्रिय, चतुरिन्द्रिय इन जीवों के तीन लेश्याएँ होती हैं। पंचेन्द्रिय तिर्यग्योनिक जीवों के छह लेश्याएँ होती हैं, यहां से लेकर यावत् "एएसि णं भंते! जीवाणं कण्हलेस्साणं जाव सुक्कलेस्साणं कयरे कयरेहिंतो अप्पिड्ढिया वा महिड्ढिया वा? गोयमा! कण्हलेस्सेहिंतो नीललेस्सा महिड्ढिया, नीललेस्सेहिंतो कावोयलेस्सा महिड्ढिया" हे भदन्त ! इन जीवों के कृष्णलेश्या वालों से ले कर शुक्ललेश्यावाले जीवों तक में कौन जीव किसकी अपेक्षा अल्पऋद्धिवाले

તે પાઠ ટૂંકાણમાં આ પ્રમાણે છે–નારક જીવોને કૃષ્ણલેશ્યા, નીલલેશ્યા અને કાપોતલેશ્યા એ ત્રણ લેશ્યાઓ હોય છે. તિર્યંચયોનિના જીવોને છ લેશ્યાઓ હોય છે, એકેન્દ્રિય જીવોને ચાર લેશ્યાઓ હોય છે. પૃથિવીકાય, અપ્કાય અને વનસ્પતિકાયને ચાર લેશ્યાઓ હોય છે. તેજસ્કાય, વાયુકાય, દ્વીન્દ્રિય ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય જીવોને ત્રણ લેશ્યાઓ હોય છે. પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ યોનિના જીવોને છ લેશ્યાઓ હોય છે. ત્યાંથી શરૂ કરીને "एएसिणं भंते ! जीवाणं कण्हलेस्साणं जाव सुक्कलेस्साणं कयरे कयरेहिंतो अप्पिड्ढिया वा महिड्ढिया वा ?" गोयमा ! कण्हलेस्सेहिंतो नीललेस्सा महिड्ढिया, नीललेस्साहिंतो कावोयलेस्सा महिड्ढिया" હે પૂજ્ય ! કૃષ્ણલેશ્યાવાળાથી લઈને શુકલલેશ્યા સુધીના જીવોમાં કયી લેશ્યાવાળા જીવો કયી લેશ્યાવાળા જીવો કરતાં અલ્પઋદ્ધિવાળા હોય છે?

लेस्सेहिंतो कावोयलेस्सा महिड्डिया' गौतम ! कृष्णलेश्येभ्यो नीललेश्या महर्द्धिकाः, नीललेश्येभ्यः कापोतलेश्या महर्द्धिकाः, इत्यादि ॥सू०१०॥

॥ इति लेश्याविचारः ॥

अथ संसारसंस्थानकालनिरूपणम्—

ये खलु अनादावपि संसारे जीवस्यैकप्रकारिकैव स्थितिः सर्वदा भवतीति मन्यन्ते, :" पशवः पशुत्वमश्नुवते " इत्यादिविप्रलंभकवाक्यविप्रलंभितास्तान् प्रतिबोधयितुं, तथा विप्रलंभकागमानामसारतां प्रतिपादयितुं च प्रश्नयन्नाह— 'जीवस्स णं भंते तीयद्धाए' इत्यादि ।

मूलम्—जीवस्स णं भंते ! तीयद्धाए आदिट्ठस्स कइविहे संसारसंचिट्ठणकाले पण्णत्ते, गोयमा! चउव्विहे संसारसंचिट्ठणकाले पण्णत्ते, तं जहा—णेरइयसंसारसंचिट्ठणकाले, तिरिक्खजोणियसंसारसंचिट्ठणकाले, मणुस्ससंसारसंचिट्ठणकाले देवसंसारसंचिट्ठणकाले य । णेरइयसंसारसंचिट्ठणकाले णं भंते ! कइविहे पण्णत्ते, गोयमा ! तिविहे पण्णत्ते, तं जहा— सुन्नकाले१, असुन्नकाले२, मिस्सकाले३ । तिरिक्खजोणियसंसारसंचिट्ठणकाले पुच्छा, गोयमा ! दुविहे पण्णत्ते, तं जहा—असुन्नकाले मिस्सकाले य । मणुस्साण य देवाण य जहा नेरइया णं । एयस्स णं भंते नेरइयसंसारसंचिट्ठणकालस्स सुन्नकालस्स असुन्नकालस्स मीसकालस्स य कयरे कयरेहिंतो अप्पे वा बहुए वा तुल्ले वा विसेसाहिए वा, गोयमा ! सव्वत्थोवे असुन्नकाले,

हैं? कौन किस की अपेक्षा महाऋद्धिवाले हैं? उत्तर—हे गौतम! कृष्णलेश्यावालों की अपेक्षा नीललेश्यावाले जीव महाऋद्धिवाले हैं। नीललेश्यावालों की अपेक्षा कापोतलेश्यावाले अधिक ऋद्धिवाले हैं, इत्यादि, यहां तक पाठ समझना चाहिये ॥सू० १०॥

અને કયા જીવો કરતાં મહાઋદ્ધિવાળા હોય છે? ઉત્તર—હે ગૌતમ ! કૃષ્ણલેશ્યાવાળા જીવો કરતાં નીલલેશ્યાવાળા જીવો વધારે ઋદ્ધિવાળા છે, નીલલેશ્યાવાળા જીવો કરતાં કાપોતલેશ્યાવાળા જીવો અધિક ઋદ્ધિવાળા છે, આ પ્રમાણે આગળ પણ સમજવુ." અહીં સુધીનો સૂત્રપાઠ સમજવો. ॥ સૂ० १० ॥

सिस्सकाले अणंतगुणे, सुन्नकाले अणंतगुणे। तिरिक्खजोणियाण सव्वत्थोवे असुन्नकाले, सिस्सकाले अनंतगुणे। मणुस्साण य देवाण य जहा नेरइयाणं। एयस्स णं भंते नेरइयसंसारसंचिट्ठणकालस्स जाव देवसंसारसंचिट्ठणकालस्स जाव विसेसाहिए वा? गोयमा! सव्वत्थोवे मणुस्ससंसारसंचिट्ठणकाले, नेरइयसंसारसंचिट्ठणकाले असंखेज्जगुणे, देवसंसारसंचिट्ठणकाले असंखेज्जगुणे, तिरिक्खजोणियसंसारसंचिट्ठणकाले अणंतगुणे॥११॥

छाया—जीवस्य खलु भदन्त! अतीताद्धायां आदिष्टस्य कतिविधः संसारसंस्थानकालः प्रज्ञप्तः, गौतम! चतुर्विधः संसारसंस्थानकालः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–

संसारसंस्थानकालनिरूपण

यह संसार अनादि है अतः अनादि भी इस संसार में जीव की स्थिति सदा एक सी ही रहती हैं, ऐसा जो मानते हैं और इसी कारण जो ऐसा कहते हैं कि "पशु पशुत्वको ही प्राप्त करते हैं," सो ये सब ठीक नहीं हैं। इन वाक्यों से जो विप्रलंभित होते हैं (ठगे जा रहे हैं) उन्हें समझानेके लिये तथा विप्रलंभक वाक्यों में असारता प्रतिपादन करनेके लिये प्रश्न करते हुए गौतम स्वामी कहते हैं—'जीवस्स णं भंते! तीयद्धाए' इत्यादि।

(भंते) हे भदन्त! (तीयद्धाए आदिट्ठस्स) अतीतकालमें आदिष्ट विवक्षित जीव का (कइविहे संसारसंचिट्ठणकाले पण्णत्ते?) कितने प्रकार का

સંસાર સંસ્થાનકાલની વક્તવ્યતા—

આ સંસાર અનાદિ છે. કેટલાક લોકો એવું માને છે કે આ અનાદિ સંસારમાં જીવની સ્થિતિ સદા એકસરખી જ રહે છે, અને તે કારણે તેઓ એવું કહે છે કે પશુ મરીને પશુ અવસ્થા જ પ્રાપ્ત કરે છે તો તેમની તે માન્યતા ભૂલ ભરેલી છે. આ પ્રકારનાં વાક્યો વડે તેઓ લોકોને ઠગી રહ્યા છે તેથી લોકોને સમજાવવા માટે તથા વિપ્રલંભક (ખોટી વાતો કરનારાઓના) વાક્યોમાં અસારતાનું પ્રતિપાદન કરવાને માટે ગૌતમસ્વામી મહાવીર પ્રભુને પૂછે છે–

"जीवस्स णं भंते! तीयद्धाए" इत्यादि।

(भंते) હે પૂજ્ય! (तीयद्धाए आदिट्ठस्स) અતીતકાળમાં (ભૂતકાળમાં) આદિષ્ટ (વિવક્ષિત) જીવનો (कइविहे संसारसंचिट्ठणकाले पण्णत्ते?) કેટલા

नैरयिकसंसारसंस्थानकालः, तिर्यग्योनिकसंसारसंस्थानकालः, मनुष्यसंसार-संस्थानकालः, देवसंसारसंस्थानकालश्च । नैरयिकसंसारसंस्थानकालो भदन्त ! कतिविधः प्रज्ञप्तः ? गौतम ! त्रिविधः प्रज्ञप्तस्तद्यथा-शून्यकालोऽशून्यकालो मिश्रकालः । तिर्यग्योनिकसंसारसंस्थानकाल पृच्छा, गौतम ? द्विविधः प्रज्ञप्तस्त-द्यथा-अशून्यकालश्च मिश्रकालश्च । मनुष्याणां च देवानां च यथा नैरयिकाणाम् ।

संसारसंस्थान काल कहा है? (गोयमा!) हे गौतम! (चउव्विहे संसार संचिट्ठणकाले पण्णत्ते) संसारसंस्थान का काल चार प्रकार का कहा गया है। (तंजहा) वह इस प्रकारसे है (णेरइयसंसारसंचिट्ठणकाले, तिरिक्ख-जोणियसंसारसंचिट्ठणकाले, मणुस्ससंसारसंचिट्ठणकाले, देवसंसारसंचिट्ठ-णकाले) नैरयिकसंसारसंस्थानकाल, तिर्यञ्चसंसारसंस्थालकाल मनुष्यसंसार संस्थानकाल, और देवसंसारसंस्थानकाल (णेरइयसंसारसंचिट्ठणकाले णं भंते! कइविहे पण्णत्ते) हे भदंत ! नैरयिकसंसारसंस्थानकाल कितने प्रकार का कहा गया है? (गोयमा) हे गौतम (तिविहे पण्णत्ते) तीन प्रकार का कहा गया है। (तंजहा) वह इस प्रकार से है-(सुन्नकाले असुन्नकाले मिस्सकाले) शून्यकाल, अशून्यकाल, और मिश्रकाल (तिरिक्खजोणियसंसारसंचिट्ठणकाल-पुच्छा) हे भदंत ! तिर्यग्-योनिकसंसारसंस्थानकाल कितने प्रकार का कहा है? (गोयमा) हे गौतम! (दुविहे पण्णत्ते) दो प्रकारका कहा है (तंजहा) वह इस प्रकार से है (असुन्नकाले मिस्सकाले) एक अशून्यकाल और दूसरा मिश्रकाल

પ્રકારનો સંસારસંસ્થાનકાળ કહ્યો છે. (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (चउव्विहे संसारसंचिट्ठणकाले पण्णत्ते) ચાર પ્રકારનો સંસારસંસ્થાનકાળ કહેલ છે. (तंजहा) તે આ પ્રમાણે છે (णेरइयसंसारसंचिट्ठणकाले, तिरिक्खजोणियसंसारसंचिट्ठणकाले, मणुस्ससंसारसंचिट्ठणकाले, देवसंसारसंचिट्ठणकाले) નારકસંસાર સંસ્થાનકાળ, તિર્યંચ-સંસારસંસ્થાનકાળ, મનુષ્યસંસારસંસ્થાનકાળ અને દેવસંસારસંસ્થાનકાળ. (णेरइयसंसारसंचिट्ठणकाले णं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ?) હે પૂજ્ય ! નારકોનો સંસારસંસ્થાનકાળ કેટલા પ્રકારનો કહ્યો છે? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (तिविहे पण्णत्ते) ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે. (तंजहा) તે આ પ્રમાણે-(सुन्नकाले असुन्नकाले मिस्सकाले) શૂન્યકાળ, અશૂન્યકાળ અને મિશ્રકાળ. (तिरिक्खजोणिय-संसारसंचिट्ठणकाल-पुच्छा) હે પૂજ્ય ! તિર્યંચોનો સંસારસંસ્થાનકાળ કેટલા પ્રકારનો છે ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (दुविहे पण्णत्ते) બે પ્રકારનો કહ્યો છે, (तंजहा) તે આ પ્રમાણે છે-(असुन्नकाले मिस्सकाले) ૧ અશૂન્યકાળ અને ૨ મિશ્રકાળ. (मणुस्साण य देवाण जहा नेरइया णं) મનુષ્યો તથા દેવોનો સંસારસંસ્થાનકાળ

एतस्य भदन्त! नैरयिकस्य संसारसंस्थानकालस्य शून्यकालस्याशून्यकालस्य मिश्रकालस्य च कतरः कतरेभ्योऽल्पो वा बहुको वा तुल्यो वा विशेषाधिको वा? गौतम! सर्वस्तोकोऽशून्यकालो, मिश्रकालोऽनन्तगुणः, शून्यकालोऽनन्तगुणः, तिर्यग्योनिकानां सर्वस्तोकोऽशून्यकालः, मिश्रकालोऽनन्तगुणः। मनुष्याणां देवानां

(मणुस्साण य देवाण य जहा नेरइयाणं) मनुष्योंका संसारसंस्थानकाल और देवों का संसारसंस्थानकाल नारकों के संसारसंस्थानकाल के समान तीन प्रकार का जानना चाहिये। (एयस्स णं भंते नेरइयसंसार संचिट्ठणकालस्स सुन्नकालस्स असुन्नकालस्स मिस्सकालस्स य कयरे कयरेहिंतो अप्पे वा बहुए वा तुल्ले वा विसेसाहिए वा?) हे भदन्त! नैरयिकजीवों का जो संसारसंस्थानकाल शून्य, अशून्य और मिश्र के भेद से तीन प्रकार का कहा है सो उनमें कौन किससे अल्प है? कौन किससे बहुत है? कौन किसके तुल्य है? कौन किससे विशेषाधिक है? (गोयमा) हे गौतम! (सव्वत्थोवे असुन्नकाले) सब से अल्प–थोड़ा–अशून्यकाल है (मिस्सकाले अणंतगुणे) अशून्यकाल से मिश्रकाल अनंतगुणा है। (सुन्नकाले अणंतगुणे) शून्यकाल मिश्रकाल की अपेक्षा अनंतगुणा है! (तिरिक्खजोणियाण सव्वत्थोवे असुन्नकाले मिस्सकाले अणंतगुणे) तथा तिर्यग्योनिकजीवोंका जो संसारसंस्थानकाल अशून्य और मिश्रकाल के भेद से दो प्रकार का कहा गया है उनमें जो अशून्यकाल है वह सर्वस्तोक–सब से थोड़ा है और मिश्रकाल

નારકોના સંસારસંસ્થાનકાળ પ્રમાણે જ ત્રણ પ્રકારનો સમજવો. (एयस्स णं भंते! नेरइयसंसारसंचिट्ठणकालस्स सुन्नकालस्स असुन्नकालस्स मिस्सकालस्स य कयरे कयरे हिंतो अप्पे वा बहुए वा तुल्ले वा विसेसाहिए वा?) હે પૂજ્ય! નારકજીવોનો જે સંસારસંસ્થાનકાળ શૂન્ય, અશૂન્ય અને મિશ્રના ભેદથી ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે, તેમાંનો કયો કોનાથી અલ્પ છે? કયો કોનાથી વધારે છે? કયો કોનાથી બરાબર છે? અને કયો કોનાથી વિશેષાધિક છે? (गोयमा!) હે ગૌતમ! (सव्वत्थोवे असुन्नकाले) બધાથી અલ્પ (થોડો) અશૂન્યકાળ છે. (मिस्सकाले अणंतगुणे) અશૂન્યકાળ કરતાં મિશ્રકાળ અનંત ગણો અધિક છે. (सुन्नकाले अणंतगुणे) શૂન્યકાળ મિશ્રકાળ કરતાં અનંતગણો વધારે છે. (तिरिक्खजोणियाण सव्वत्थोवे असुन्नकाले, मिस्सकाले अणतगुणे) તથા તિર્યંચયોનિના જીવોનો જે સંસારસંસ્થાનકાળ અશૂન્ય અને મિશ્રના ભેદથી બે પ્રકારનો કહ્યો છે તેમાંથી અશૂન્યકાળ સૌથી થોડો છે, અને મિશ્રકાળ તેના કરતાં અનંતગણો

च यथा नैरयिकाणाम्, एतस्य भदन्त! नैरयिकसंसारसंस्थानकालस्य यावद्देव संसारसंस्थानकालस्य यावद्विशेषाधिको वा? गौतम! सर्वस्तोको मनुष्यसंसार-संस्थानकालः नैरयिकसंसारसंस्थानकालोऽसंख्येयगुणः, देवसंसारसंस्थानकालोऽ-संख्येयगुणः, तिर्यग्योनिकसंसारसंस्थानकालोऽनन्तगुणः ॥सू०११॥

टीका—'जीवस्स णं' जीवस्य खलु 'भंते' हे भदन्त! 'तीयद्धाए' अतीताद्धायाम्=अतीतकाले 'आदिट्ठस्स' आदिष्टस्य=विवक्षितस्य 'कइविहे' कतिविधः

उससे अनन्तगुणा है। (मणुस्साण य देवाण य जहा नेरइयाणं) मनुष्योंके और देवों के संसारसंस्थानकालके प्रकार नारकजीवों के संसारसंस्थानकालके प्रकार जैसे हैं। (एयस्स णं भंते! णेरइयसंसारसंचिट्ठणकालस्स जाव देवसंसारसंचिट्ठणकालस्स जाव विसेसाहिए वा) हे भदन्त! नारकसंसारसंस्थान काल यावत् देवसंसारसंस्थानकाल, इनमें कौन काल किससे यावत् विशेषाधिक है? (गोयमा!) हे गौतम! (सव्वत्थोवे मणुस्ससंसारसंचिट्ठणकाले, नेरइयसंसारसंचिट्ठणकाले असंखेज्ज-गुणे, देवसंसारसंचिट्ठणकाले असंखेज्जगुणे, तिरिक्खजोणियसंसार-संचिट्ठणकाले अणंतगुणे) सब से थोड़ा मनुष्यसंसारसंस्थानकाल है। इसकी अपेक्षा नैरयिकसंसारसंस्थानकाल असंख्यातगुणा है। इससे भी असंख्यातगुणा देवसंसारसंस्थान काल है, और इससे अनंतगुणा तिर्यग्योनिकसंसारसंस्थानकाल है।

टीकार्थ–हे भदन्त! अतीत कालमें आदिष्ट–विवक्षित–जीवका संसार-

અધિક છે. (मणुस्साण य देवाण य जहा नेरइयाणं) મનુષ્યો અને દેવોના સંસારસંસ્થાનકાળના પ્રકારો નારકજીવોના સંસારસંસ્થાનકાળના પ્રકાર જેવાં જ છે. (एयस्स णं भंते! णेरइयसंसारसंचिट्ठणकालस्स जाव देवससारसंचिट्ठणकालस्स जाव विसेसाहिए वा) હે પૂજ્ય! નારક સંસારસંસ્થાનકાલ થી લઇને દેવસંસારસંસ્થાન-કાળ સુધીના કાળમા કયો કાળ કયા કાળથી અલ્પ છે? ત્યાંથી લઇને કયો કાળ કયા કાળથી વિશેષાધિક છે? ત્યાં સુધી સમજવું. (गोयमा!) હે ગૌતમ! (सव्वथोवे मणुस्ससंसारसंचिट्ठणकाले, नेरइयसंसारसचिट्ठणकाले असंखेज्जगुणे, देवसंसारसंचिट्ठणकाले, असंखेज्जगुणे, तिरिक्खजोणियसंसारसंचिट्ठणकाले अणंतगुणे) સૌથી અલ્પ મનુષ્યસંસારસંસ્થાનકાળ છે. તેનાથી અસંખ્યાતગણે નારક સંસારસંસ્થાનકાળ છે. નારકોથી પણ અસંખ્યાગણો દેવસંસારસંસ્થાનકાળ છે. અને તેનાથી અનંતગણો તિર્યંચસંસારસંસ્થાનકાળ છે.

ટીકાર્થ—" હે પૂજ્ય! ભૂતકાળમાં આદિષ્ટ જીવનો સંસારસંસ્થાનકાળ

'संसारसंचिट्ठणकाले' संसारसंस्थानकालः 'पण्णत्ते' प्रज्ञप्तः ? हे भदन्त! 'आइट्ठस्स' आदिष्टस्य 'अयं नारकोऽयं तिर्यक्' इत्यादिरूपेण विवक्षितस्य जीवस्य 'तीयद्धाए' अतीताद्धायाम्=अनादावतीतकाले 'कइविहे' कतिविधः उपाधिभेदात् कतिप्रकारकः 'संसारसंचिट्ठणकाले' संसारसंस्थानकालः-संसारस्य=भवाद्भवान्तरगमनरूपस्य संस्थानम्=अवस्थानक्रिया, तस्य कालः=अवसरः संसारसंस्थानकालः प्रज्ञप्तः ? अमुकस्यानिर्दिष्टनामकस्य जीवस्यातीतकाले कस्यां कस्यां गतावयस्थानमासीदित्यर्थः। भगवानाह-'गोयमा' हे गौतम! 'चउव्विहे' चतुर्विधः

संस्थानकाल कितने प्रकारका कहा गया है? ऐसा जो प्रश्न किया गया है। उसका तात्पर्य यह है कि यहां पर जीवसे सामान्य जीवका ग्रहण नहीं किया गया है, किन्तु नारक आदि विशेषणों से युक्त जीव ग्रहण किया गया है। यह बात आदिष्ट पद से ज्ञात होती है। यह नारक जीव है, यह तिर्यंचजीव है, यह मनुष्यजीव है, यह देवजीव है। इस रूप से जो जीव विशेषित होता है वही यहां आदिष्ट-विवक्षित पद का अर्थ है। बीते हुए काल का नाम अतीताद्धा है। एक भव से दूसरे भव में गमनरूप जो क्रिया है उसका नाम संसार है। उस संसार की जो अवस्थान क्रिया है वह संसारसंस्थान है। इसका जो काल-अवसर है वह संसारसंस्थान काल है। उपाधिभेदसे कितने प्रकारका नाम कतिविध है। निष्कर्षरूपसे इसका तात्पर्य यही है कि अनिर्दिष्ट नामवाला अमुक जीव अतीतकाल में किस २ गति में अवस्थित था? इसका उत्तर प्रभुने यों दिया कि, हे गौतम! जीव का संसारसंस्थानकाल उपाधिभेद से

કેટલા પ્રકારનો કહ્યો છે?" આ પ્રશ્નમાં 'જીવ' પદ દ્વારા સામાન્ય જીવો ગ્રહણ કરવામાં આવેલ નથી પણ નારક આદિ વિશેષણોથી યુક્ત જીવો ગ્રહણ કરેલ છે. એ વાત 'આદિષ્ટ' પદથી જાણી શકાય છે. આ નારકજીવો છે, આ તિર્યંચ જીવો છે આ મનુષ્ય જીવો છે, આ દેવજીવો છે. આ રીતે જે જીવો વિશેષિત થાય છે તેનું આદિષ્ટ-વિવક્ષિત પદ સૂચન કરે છે. પસાર થયેલ ભૂતકાળને (अतीताद्धा) અતીતકાળ કહે છે-એક ભવમાંથી બીજા ભવમાં ગમન કરવારૂપ ક્રિયાનું નામ સંસાર છે. તે સંસારની જે અવસ્થાન ક્રિયા છે તેને સંસારસંસ્થાન કહે છે તેનો જે કાળ (અવસર) છે તેને સંસારસંસ્થાનકાળ કહે છે.

અનિર્દિષ્ટ (નિર્દેશ કર્યા વિના) નામવાળો અમુક જીવ ભૂતકાળમાં કઇ કઇ ગતિમાં રહેલો હતો? તેના જવાબમાં મહાવીર પ્રભુએ કહ્યુ કે, હે ગૌતમ! જીવનો સંસારસંસ્થાનકાળ ઉપાધિ ભેદથી ચાર પ્રકારનો છે-(૧) નારકસંસાર-

'संसारसंचिट्ठणकाले' संसारसंस्थानकालः 'पण्णत्ते' प्रज्ञप्तः, 'तं जहा' तद्यथा–'नेरइयसंसारसंचिट्ठणकाले' नैरयिकसंसारसंस्थानकालः १, 'तिरिक्खजोणियसंसारसंचिट्ठणकाले' तिर्यग्योनिकसंसारसंस्थानकालः २, 'मणुस्ससंसारसंचिट्ठणकाले' मनुष्यसंसारसंस्थानकालः ३, 'देवसंसारसंचिट्ठणकाले' देवसंसारसंस्थानकालश्च४ । गौतमः प्रश्नयति–'नेरइयसंसारसंचिट्ठणकाले णं' नैरयिकसंसारसंस्थानकालः खलु=नारकभवसम्बन्धिस्थितिकालः 'भंते' हे भदन्त ! 'कइविहे पण्णत्ते' कतिविधः प्रज्ञप्तः । भगवानाह–'गोयमा' हे गौतम ! 'तिविहे पण्णत्ते' त्रिविधः प्रज्ञप्तः । 'तं जहा' तद्यथा–'सुन्नकाले' शून्यकालः 'असुन्नकाले' अशून्यकालः, 'मिस्सकाले' मिश्रकालः । तत्र शून्यकालः–यदा सप्तसु पृथिवीषु वर्तमानसमयसम्बन्धिनो नारकाः साकल्येन तत उद्वर्त्तन्ते नैकोऽपि तेषां मध्येऽवशिष्टो भवेत् स कालः शून्य उच्यते ।

उक्तञ्च—"निल्लेविएहिं सव्वेहिं वट्टमाणेहिं सुन्नो उ" इति ।

चार प्रकार है। वे चार प्रकार "नारकसंसारसंस्थानकाल तिर्यग्योनिक संसारसंस्थानकाल, मनुष्यसंसारसंस्थानकाल और देवसंसारसंस्थान काल" ये हैं । इनमें नारकसंसारसंस्थानकाल–नारकभवसंबंधिस्थिति काल–शून्यकाल अशून्यकाल और मिश्रकाल के भेद से तीन प्रकार का कहा गया है । शून्यकाल का तात्पर्य इस प्रकार से है–सातों पृथिवियों में वर्तमानसमयसंबंधी जितने भी नारक जीव मौजूद हैं, वे सब वहांसे निकल जावें–अर्थात् मरजावें कोई एक भी उनमें से वहां जिस समय में बाकी बचा नहीं रहे तो वह शून्यकाल है, अर्थात् सातों पृथिवियों में उनमें से एक भी नारकी न बचा रहे, वे सब वहां से मरकर उस स्थान को बिलकुल खाली कर दें यह शून्य काल है। उक्तंच—

સંસ્થાનકાળ, (૨) તિર્યંચ યોનિક સંસારસંસ્થાનકાળ, (૩) મનુષ્ય સંસારસંસ્થાનકાળ અને (૪) દેવસંસારસંસ્થાનકાળ. તેમાં નારકસંસારસંસ્થાનકાળના (નારકભવ સંબંધી સ્થિતિ કાળના) ત્રણ પ્રકાર છે–(૧) શૂન્યકાળ, (૨) અશૂન્યકાળ અને (૩) મિશ્રકાળ. શૂન્યકાળનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે–સાતે પૃથ્વીઓમાં (નરકોમાં) વર્તમાન સમયે જેટલા નારકજીવો મોજૂદ છે તેઓ ત્યાંથી નીકળી જાય–એટલે કે, મરીને બીજી ગતિમાં જાય–તેમાંનો કોઈ એક પણ જીવ જે સમયે બાકી રહે નહીં તે સમયને શૂન્યકાળ કહે છે એટલે કે સાતે પૃથ્વીઓ (નરકો)માં એક પણ નારકજીવ જ્યારે બાકી ન રહે એટલે કે બધાં નારકો મરીને જે સમયે તે સ્થાનને બિલકુલ ખાલી કરી નાંખે તે સમયને શૂન્યકાળ કહે છે. કહ્યું પણ છે કે–"निल्लेविएहिं सव्वेहिं वट्टमाणेहिं

छाया—निर्लेपितैः सर्वैर्वर्त्तमानैः शून्यस्तु, इति ॥१॥

अशून्यकालः-सप्तस्वपि पृथिवीषु वर्त्तमानकाले ये नारका विद्यन्ते तेभ्यो यावदेकोऽपि कश्चिन्नोद्वर्त्तते, न चान्यः कोऽप्यागत्य तत्रोत्पद्यते तावन्मात्रा एव नारकास्तत्र तिष्ठन्ति स कालस्तान्नारकानाश्रित्य अशून्य इति व्यवह्रियते२। उक्तञ्च-

"आइट्ठसमइयाणं, नेरइयाणं न जाव एक्कोवि।
उव्वट्टइ अन्नो वा, उववज्जइ सो असुन्नो उ" ॥१॥

छाया—आदिष्टसामयिकानां नैरयिकाणां न यावद् एकोऽपि।
उद्वर्त्तते अन्यो वा, उपपद्यते सोऽशून्यस्तु ॥ इति ॥

मिश्रकालः-सप्तसु पृथिवीषु यदा वर्त्तमानकालिकनारकाणां मध्याद् एकद्वित्र्यादय

"निल्लेविएहिं सव्वेहिं वट्टमाणेहिं सुन्नो उ" वर्तमान समयमें जितने भी वहां नारक जीव हों उनसे वह स्थान निर्लिप्त हो जावे तो यह शून्यकाल है। सातों ही पृथिवियोंमें वर्तमान कालमें जितने नारकजीव मौजूद हैं। उनमें से एक भी नारक जीव वहां से जबतक नहीं मरता है, और दूसरा कोई जीव वहां आकर जबतक नहीं जन्मता है, किन्तु जितने नारक जीव हैं वे सभी उतने ही वहां बने रहें यह नारक जीवों की अपेक्षा अशून्यकाल हैं। कहा भी है—

"आइट्ठसमइयाणं नेरइयाणं न जाव एक्को वि।
उव्वट्टइ अन्नो वा उववज्जइ सो असुन्नो उ ॥१॥"

विवक्षित समयमें जितने नारकजीव हैं। उनमें से न मरे और न कोई दूसरा जीव वहां उत्पन्न हो ऐसे काल का नाम अशून्य काल है। सातों पृथिवियोंमेंसे जब एक,दो, तीन आदि करके नारकजीव सब मरजावें, और

सुन्नो उ" વર્તમાન સમયમાં જેટલાં નારક જીવો નરકોમાં છે તે બધા નારક-જીવોથી તે સ્થાન નિર્લિપ્ત (ખાલી) થઈ જાય ત્યારે તે સમયને શૂન્યકાળ કહેવાય છે. સાતે નરકોમાં વર્તમાનકાળમાં જેટલા નારકો છે તેમાંનો એક પણ જીવ જ્યાં સુધી મરતો નથી અને બીજો કોઈ જીવ ત્યાં આવીને જ્યાં સુધી જન્મતો નથી પણ ત્યાં જેટલા નારકો છે તેટલા જ ત્યાં કાયમ રહે છે એ સમયને નારકોની અપેક્ષાએ અશૂન્યકાળ કહે છે. કહ્યું પણ છે—

"आइट्ठसमइयाणं णेरइयाणं, न जाव एक्को वि।
उव्वट्टइ अन्नो वा उववज्जइ, सो असुन्नो उ ॥१॥"

વિવક્ષિત (વર્તમાન) સમયમાં જેટલા નારકજીવો છે તેમાંનો કોઈ પણ જીવ ન મરે અને બીજો કોઈ પણ જીવ ત્યાં ઉત્પન્ન ન થાય એવા કાળનું નામ અશૂન્યકાળ છે. સાતે પૃથ્વીઓ (નરકો) માંથી જ્યારે એક, બે,

उद्वृत्ता भवन्ति यावदेकस्तत्र शेषः स्यात्तावन्मात्रः कालो मिश्
उक्तश्च—" उव्वट्टे एकम्मि वि, एक्काइवि ता मीसो धरइ जाव
छाया—उद्वृत्ते एकस्मिन्नपि एकादावपि तावत् मिश्रो धरति
ऽपि ॥ इति ॥ ३ ॥ ' तिरिक्खजोणियसंसारसंचिट्ठणकालपुच्छा ' ति
संसारसंस्थानकालपृच्छा–तिर्यग्योनिकजीवानां संसारसंस्थानकालवि
स्य प्रश्नः। 'गोयमा' हे गौतम! 'दुविहे पन्नत्ते' द्विविधः प्रज्ञप्तः 'तं
–' असुन्नकाले य मिस्सकाले य ' अशून्यकालश्च मिश्रकालश्चेति द्वौ
तिरश्चां शून्यकालस्याभावात्। इदं च मिश्रनारकसंसारसंस्थानकाल
सूत्रं वर्तमानकालिकनारकभवमङ्गीकृत्य विचारयितुं न प्रवृत्तम्,

जबतक केवल वहां एक भी बाकी बचा रहे ऐसा काल मिश्
कहा भी है—" उव्वट्टे एकम्मि वि एक्काइवि ता मीसो धरइ
वि " मरते २ जब तक एक भी नारक जिस काल में
रहे वह मिश्रकाल है " तिरिक्खजोणियसंसारसंचिट्ठणकाल-
तिर्यग्योनिक जीवों के संसारसंस्थानकाल के विषय में गौत
प्रश्न किया तब प्रभुने कहा कि हे गौतम! तिर्यग्योनिक
संसारसंस्थानकाल अशून्यकाल और मिश्रकाल की अपेक्षा
का कहा गया है। यहां शून्यकाल नहीं है, क्योंकि उस
सद्भाव नहीं है।

केवल मिश्रनारकसंसारसंस्थानकाल का विचार
यह सूत्र वर्तमानकाल संबंधी नारक भव को अंगीकार करं

ત્રણ એવી રીતે બધા નારક જીવો મરી જાય પણ જ્યાં સુધી માત્ર
પણ બાકી રહે તેવા કાળને મિશ્રકાળ કહે છે. કહ્યું પણ છે–" उव्व
वि एक्काइवि ता मीसो धरइ जाव एक्को वि " મરતાં મરતાં જે કાળ
જ નારક જીવ બાકી રહે છે તે કાળને મિશ્રકાળ કહે છે. " तिरिक्
संसारसंचिट्ठणकाल पुच्छा " જ્યારે તિર્યંચયોનિક જીવોના સંસારસંસ્
વિષયમાં ગૌતમે પ્રશ્ન પૂછયો ત્યારે પ્રભુએ જવાબ આપ્યો કે હે
તિર્યંચયોનિક જીવોનો સંસારસંસ્થાનકાળ અશૂન્યકાળ અને મિશ્રકાળની
બે પ્રકારનો છે. તેમનામાં શૂન્યકાળ હોતો નથી. કારણ કે
સદ્ભાવ જ હોતો નથી.

કેવળ મિશ્રનારકસંસારસંસ્થાનકાળનો વિચાર કરનાર આ સૂત્ર

मानकालिकनारकजीवानां गत्यन्तरगमनेन पुनस्तत्रैवोत्पत्तिमाश्रित्य प्रवृत्तम्, यदि कदाचित्तमेव नारकभवमङ्गीकृत्य प्रवृत्तं भवेत्तदा शून्यकालापेक्षया मिश्रकालस्यानन्तगुणत्वकथनं अनुपदवक्ष्यमाणसूत्रप्रतिपादितं नैव संगतं भवेत्। तदुक्तम्–

" एयं पुण ते जीवे, पडुच्च सुत्तं न तब्भवं चेव।
जइ होज्ज तब्भवं तो, अनंतकालो न संभवइ " ॥१॥

छाया–एतत्पुनस्तान् जीवान् प्रतीत्य सूत्रं न तद्भवमेव यदि भवेत्तद्भवं तदाऽनन्तकालो न संभवतीति। कस्मात्कारणात् मिश्रकालस्य शून्यकालापेक्षयाऽनन्तगुणता न स्यादिति

विचार करने में प्रवृत्त नहीं हुआ है, किन्तु वर्तमानकालिक नारकजीवों की गत्यन्तर गमन द्वारा पुनः वहीं पर उत्पत्ति को लेकर विचार करने में प्रवृत्त हुआ है। यदि कदाचित् वर्तमानकाल संबंधी नारकभव सम्बन्धी नारकभवको लेकर ही यह सूत्र विचार करने में प्रवृत्त हुआ है ऐसा माना जावे तो अशून्यकाल की अपेक्षा मिश्रकाल में अनन्तगुणत्व का कथन जो कि अनुपद वक्ष्यमाण सूत्र द्वारा प्रतिपादित हुआ है–संगत नहीं हो सकता है।

तदुक्तम्—" एयं पुण ते जीवे, पडुच्च सुत्तं न तब्भवंचेव।
जइ होज्ज तब्भवं तो, अनंतकालो न संभवइ " ॥ १ ॥

यह सूत्र उन जीवों के तद्भव को आश्रित करके नहीं कहा गया है। यदि उनके तद्भव को आश्रित करके यह सूत्र कहा गया है, ऐसा माना जावे तो अनंतकाल संभवित नहीं होता है। अर्थात्–अशून्यकाल की अपेक्षा मिश्रकाल में अनंतगुणता का होना संभवित नहीं हो सकता।

નથી, પરન્તુ વર્તમાનકાલિક નારક જીવોની બીજી ગતિના ગમન વડે ફરીથી ત્યાં જ ઉત્પત્તિ થવાની બાબતનો વિચાર કરવામાં પ્રવૃત્ત થયુ છે. જો કદાચ એવું માનવામાં આવે કે વર્તમાનકાલિક નારકભવનો જ વિચાર કરવામાં આ સૂત્ર પ્રવૃત્ત થયું છે તો અશૂન્યકાળ કરતાં મિશ્રકાળમાં અનંતગુણત્વનું કથન કે જે સૂત્ર દ્વારા પ્રતિપાદિત થયું છે તે સંગત થઈ શકે નહીં. કહ્યું પણ છે–

" एयं पुण ते जीवे, पडुच्च सुत्तं न तब्भवं चेव।
जइ होज्ज तब्भवंतो, अनंतकालो न संभवइ "॥ १ ॥

આ સૂત્ર તે જીવોના તે ભવનો આશ્રય લઈને કહેવામાં આવ્યું નથી. જો તેમના તે ભવનો આશ્રય લઈને આ સૂત્ર કહેવામાં આવ્યું છે એમ માનવામાં આવે તો અનંતકાળનો સંભવ રહેતો નથી. એટલે કે અશૂન્યકાળ કરતાં મિશ્રકાળમાં અનંતગણાપણું સંભવી શકતું નથી.

चेदत्रोच्यते, ये खलु वर्त्तमानकाले विद्यमाना नारकाः सन्ति तेषां स्वायुष्ककालस्यान्ते उद्वर्तनं भवति, आयुस्तु तेषामसंख्यातकालमेव भवति, अत उत्कर्षतो द्वादशमौहूर्त्तिकाऽशून्यकालापेक्षया मिश्रकालस्यानन्तगुणता सूत्रप्रतिपादिता न संगच्छेत। तदुक्तम्—

"किं कारणमाइट्ठा, नेरइया जे इमम्मि समयम्मि।
ते ठिइकालस्संते, जम्हा सव्वे खविज्जंति"॥

छाया—किं कारणमादिष्टाः नैरयिका येऽस्मिन् समये।
ते स्थितिकालस्यान्ते यस्मात् सर्वे क्षप्यन्ते"॥ इति॥

अथ तेषामल्पबहुत्वमाह–'एयस्स' इत्यादि। 'एयस्स णं भंते णेरइयस्स' एतस्य खलु भदन्त! नैरयिकस्य 'संसारसंचिट्ठणकालस्स' संसारसंस्थानकालस्य

शंका—अशून्यकाल की अपेक्षा मिश्रकाल में अनंतगुणता किस कारण से संभवित नहीं हो सकती?

उत्तर—जो नारक वर्तमानकाल में विद्यमान हैं, उनका अपने आयुष्यकाल के अन्त में वहाँ से उद्वर्तन होता है। आयु तो उनकी असंख्यातकाल की ही होती है। इसलिये उत्कृष्टसे बारह मुहूर्त्तके अशून्यकाल की अपेक्षा से सूत्रप्रतिपादित मिश्रकाल में अनंतगुणता संगत नहीं होती है।

कहा भी है—"किं कारण माइट्ठा, नेरइया जे इमम्मि समयम्मि।
ते ठिइकालस्संते, जम्हा सव्वे खविज्जंति॥"

वर्तमानकाल में जितने नारकजीव हैं, वे सब अपनी २ स्थितिकाल के अन्त में वहां से निकल आते हैं। इनका अल्पबहुत्व प्रश्न विषयक विचार इस प्रकार से है—"एयस्स णं भंते! णेरइयस्स संसारसंचिट्ठण-

---

શંકા–શા કારણે અશૂન્યકાળ કરતાં મિશ્રકાળમાં અનંતગણાપણું સંભવી શકતું નથી?

ઉત્તર—જે નારકો વર્તમાનકાળમાં વિદ્યમાન (મોજૂદ) છે, તેમનું ઉદ્વર્તન તેમના આયુષ્યકાળને અન્તે થાય છે. તેમનું આયુષ્ય તો અસંખ્યાતકાળનું જ હોય છે. તે કારણે ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ બાર મુહૂર્તના અશૂન્યકાળ કરતાં સૂત્રપ્રતિપાદિત મિશ્રકાળમાં અનંતગણાપણું સંભવી શકતું નથી. કહ્યું પણ છે–

"किं कारणमाइट्ठा नेरइया, जे इमम्मि समयम्मि।
ते ठिइकालस्संते जम्हा, सव्वे खविज्जंति"॥

વર્તમાનકાળમાં જેટલા નારકજીવો છે તેઓ બધા પોતપોતાના સ્થિતિ કાળને અંતે નરકમાંથી નીકળે છે. તેમના ઓછા વધુપણાના પ્રશ્નનો વિચાર આ પ્રમાણે કર્યો છે–"एयस्स णं भंते! णेरइयस्स संसारसंचिट्ठणकालस्स सुन्नकालस्स

'सुन्नकालस्स' शून्यकालस्य 'असुन्नकालस्स' अशून्यकालस्य 'मीसकालस्स य' मिश्रकालस्य च 'कयरे कयरेहिंतो' कतरः कतरेभ्यः 'अप्पे वा बहुए वा तुल्ले वा विसेसाहिए वा' अल्पो वा बहुको वा तुल्यो वा विशेषाधिको वा, नैरयिकसंबन्धिसंसारसंस्थानकालेषु शून्याशून्यमिश्रेषु कस्याल्पत्वं बहुत्वं तुल्यत्वं विशेषाधिकत्वं वेति प्रश्नः। उत्तरयति भगवान् 'गोयमा' हे गौतम! 'सव्वत्थोवे असुन्नकाले' सर्वस्तोकोऽशून्यकालः-तेषु अशून्यकालः सर्वस्तोकः, नारकजीवानामुत्पादोद्वर्तनाविरहकालस्योत्कर्षतोपि द्वादशमुहूर्तप्रमाणकत्वादिति। 'मिस्सकाले अनंतगुणे' मिश्रकालोऽनन्तगुणः, अशून्यकालापेक्षया अनन्तगुणको नारकजीवानां मिश्रकालो भवति, विवक्षितनारकजीवानां मिश्राख्यो निर्लेपनाकालोऽशून्यकालापेक्षयाऽनन्त

कालस्स सुन्नकालस्स असुन्नकालस्स मीसकालस्स कयरे कयरेहिंतो अप्पे वा बहुए वा तुल्ले वा विसेसाहिए वा" प्रश्न—गौतमस्वामी ने इसप्रकार प्रश्न किया-कि हे भदन्त! नैरयिकसंबंधी संसारसंस्थानकाल जो शून्यकाल अशून्यकाल और मिश्रकाल के भेद से तीनप्रकार का आपने प्रकट किया है। सो इनमें कौन किसकी अपेक्षा अल्प है, और कौन किसकी अपेक्षा बहुत है, कौन किसकी अपेक्षा तुल्य है और कौन किसकी अपेक्षा विशेषाधिक है? तब प्रभुने इसका उत्तर यों दिया कि हे गौतम! नारकसंबंधी संसारसंस्थानकाल का जो अशून्यकाल भेद है वह सब से थोड़ा है। क्योंकि नारकजीवों का उत्पाद और उद्वर्तनाका विरहकाल अधिक से अधिक भी बारह मुहूर्त प्रमाण ही है। अशून्यकाल की अपेक्षा से विवक्षित नारकजीवों का मिश्रकाल नाम का निर्लेपनाकाल अनंतगुणा होता है क्योंकि नारकजीवों में और इतर

असुन्नकालस्स मीसकालस्स कयरे कयरेहिंतो अप्पे वा बहुए वा तुल्ले वा विसेसाहिए वा"

ગૌતમ સ્વામીએ મહાવીરપ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો કે હે પૂજ્ય! આપે નારકોના સંસારસંસ્થાનકાળના શૂન્યકાળ, અશૂન્યકાળ અને મિશ્રકાળ એવા જે ત્રણ ભેદ બતાવ્યા તેમાંનો કયો કાળ કયા કાળથી અલ્પ છે, કયો કાળ કયા કાળથી અધિક છે, કયો કાળ કોની બરાબર છે અને કયો કાળ કોના કરતાં વિશેષાધિક છે? ત્યારે પ્રભુએ તેનો આ પ્રમાણે જવાબ દીધો. હે ગૌતમ! નારકોના સંસારસંસ્થાનકાળનો અશૂન્યકાળ નામનો ભેદ સૌથી અલ્પ છે. કારણ કે, નારકજીવોના ઉત્પાદ અને ઉદ્વર્તનાનો વિરહકાળ વધારેમાં વધારે બાર મુહૂર્ત પ્રમાણ છે. અશૂન્યકાળની અપેક્ષાએ વિવક્ષિત નારકજીવોનો

गुणो भवति, यतः नारकजीवेषु इतरजीवेषु च गमनागमनकाल एवासौ मिश्रकालः, स च त्रस वनस्पत्यादिस्थितिकालमिश्रितः सन्ननन्तगुणो भवति, त्रसवनस्पत्यादि सम्बन्धिगमनागमनानामनन्तत्वात्। स च नारकजीवानां निर्लेपनाकालो वनस्पतिकायस्थितेरनंतभागे वर्तते, तदुक्तम्—

"थोवो असुन्नकालो, सो उक्कोसेण बारसमुहुत्तो।
तत्तो य अणंतगुणो, मीसो निल्लेवणाकालो ॥१॥
आगमणगमणकालो, तसाइतरुमीसओ अणंतगुणो।
अह निल्लेवणकालो अणंतभागे वणद्धाए ॥ २ ॥"

छाया—स्तोकोऽशून्यकालः स उत्कृष्टेन द्वादशमुहूर्तः।
ततश्चानन्तगुणो मिश्रो निर्लेपनाकालः ॥ १ ॥
आगमनगमनकालः त्रसादितरुमिश्रकोऽनन्तगुणः।
अथ निर्लेपनकालोऽनन्तभागे वनाद्धायाः ॥ २ ॥"

जीवों में गमनागमनकाल ही यह मिश्रकाल है, और यह काल त्रस, वनस्पति आदि के स्थितिकाल से मिश्रित होता हुआ अनंतगुणा हो जाता है। क्योंकि त्रस और वनस्पति आदि संबंधी गमनागमन अनंत हैं। यह नारकजीवों का निर्लेपनाकाल वनस्पतिकाय की स्थिति के अनंतवें भागवर्ती है।

कहा भी है- "थोवो असुन्नकालो, सो उक्कोसेण बारसमुहुत्तो।
तत्तो य अणंतगुणो, मीसो निल्लेवणाकालो ॥ १ ॥
आगमणगमणकालो, तसाइतरुमीसओ अणंतगुणो।
अह निल्लेवणकालो, अणंतभागे वणद्धाए ॥ २ ॥"

अशून्यकाल स्तोक है और यह उत्कृष्ट से बारह मुहूर्त प्रमाण है।

મિશ્ર નામનો નિર્લેપનાકાળ અનંતગણો હોય છે. કારણ કે નારકજીવોમાં અને ઇતર જીવોમાં ગમનાગમનકાળ એજ આ મિશ્રકાળ છે. અને તે કાળ ત્રસ, વનસ્પતિ આદિના સ્થિતિકાળ સાથે મિશ્રિત થઇને અનંત ગણો થઇ જાય છે. કારણ કે ત્રસ અને વનસ્પતિ આદિ સંબંધી ગમનાગમન અનંત છે. આ નારકજીવોનો નિર્લેપનકાળ વનસ્પતિકાયની સ્થિતિના અનંતમે ભાગે છે. કહ્યું પણ છે—

"थोवो असुन्नकालो, सो उक्कोसेण बारसमुहुत्तो।
तत्तो य अनंतगुणो, मीसो निल्लेवणा कालो ॥१॥
आगमणगमणकालो, तसाइतरुमीसओ अणंतगुणो,
अह निल्लेवणकालो, अणंतभागे वणद्धाए ॥२॥"

અશૂન્યકાળ સ્તોક (અલ્પ) છે અને તે વધારેમાં વધારે બાર મુહૂર્ત

'सुन्नकाले अणंतगुणे.' शून्यकालोऽनन्तगुण इति, सर्वेषां विवक्षितनारकजीवानां प्रायशो वनस्पतिकायिकेषु अनन्तानन्तकालमवस्थितेः। इदमेव वनस्पतिकायिकेष्वनन्तानन्तकालमवस्थानं जीवानां नारकभवान्तरकाल उत्कृष्टः शास्त्रे कथितः, तदुक्तम्-

"सुन्नो य अणंतगुणो, सो पुण पायं वणस्सइगयाणं।
एयं चेव य नारय,-भवंतर देसियं जेट्ठं ॥ १ ॥"

छाया—शून्यश्चानन्तगुणः स पुनः प्रायो वनस्पतिगतानाम्।
एतदेव च नारक भवान्तरं देशितं ज्येष्ठम् ॥ १ ॥"

इससे अनंतगुणा मिश्रकाल नामका निर्लेपनाकाल है। यह मिश्रकाल आगमनगमनरूप है। त्रस तथा वनस्पति आदिके कालसे मिश्रित होकर यह काल अनंतगुणा हो जाता है। निर्लेपनाकाल वनस्पतिकाल के अनंतभाग में रहता है।

शून्यकाल अनंतगुणा है, क्योंकि विवक्षित समस्त नारकजीवों का अवस्थान प्रायःकरके अनंतानंत काल तक वनस्पतिकायिकों में रहता है। वनस्पतिकायिकजीवों में अनंतानंतकाल तक अवस्थान है। वही जीवों का नारकभवान्तरकाल उत्कृष्ट रूप से शास्त्र में कहा गया है। कहा भी है—

"सुन्नो य अनंतगुणो, सो पुण पायं वणस्सइ गयाणं।
एयं चेव य नारय,-भवंतरं देसियं जेट्ठं ॥ १ ॥"

પ્રમાણુ છે. તેના કરતાં અનંતગણો મિશ્ર નામનો નિર્લેપનકાળ છે. આ મિશ્રકાળ આગમનગમનરૂપ છે. આ મિશ્રકાળ ત્રસ, વનસ્પતિ આદિના કાળ સાથે મિશ્રિત થઈને અનંત ગણો થઇ જાય છે, નિર્લેપનાકાળ વનસ્પતિકાળના અનંતમે ભાગે હોય છે.

શૂન્યકાળ અનંતગણો છે-કારણ કે વિવક્ષિત સમસ્ત નારક જીવોનું અવસ્થાન (અસ્તિત્વ) સામાન્ય રીતે અનંતાનંત કાળ સુધી વનસ્પતિકાયિકોમાં રહે છે. વનસ્પતિકાયિક જીવોમાં જે અનંતાનંતકાળ સુધીનું અવસ્થાન છે એને જ જીવોનો ઉત્કૃષ્ટ નારકભાવાન્તરકાળ શાસ્ત્રમાં કહ્યો છે. કહ્યુ પણ છે—

"सुन्नो य अणंतगुणो, सो पुण पायं वणस्सइगयाणं।
एयं चेव य नारय,-भवंतरं देसियं जेट्ठं ॥ १ ॥

શૂન્યકાળ અનંતગણો છે, અને સામાન્યરીતે વનસ્પતિકાયિકમાં ગયેલા જીવોના તે કાળ હોય છે. પ્રભુએ તેને જ ઉત્કૃષ્ટ નારકભવાન્તરકાળ કહેલ છે.

अथ तिर्यग्योनिकानामल्पबहुत्वमाह—'तिरिक्खजोणियाण सव्वत्थोवे असुन्नकाले मिस्सकाले अणंतगुणे' तिर्यग्योनिकानां सर्वस्तोकोऽशून्यकालो मिश्रकालोऽनन्तगुण इति, सर्वस्तोकोऽशून्यकालस्तिरश्चाम्, स च कालोऽन्तर्मुहूर्तमात्र प्रमाणकः, यद्यप्ययं कालः सर्वेषां तिरश्चां सामान्येन कथितस्तथापि विकलेन्द्रियसंमूर्च्छिमानामेव ज्ञातव्यः, विकलेन्द्रियसंमूर्च्छिमानामेवान्तर्मुहूर्त्तमानस्य विरहकालस्य शास्त्रे प्रतिपादितत्वात्।

तथोक्तम्—"भिन्नमुहुत्तो विगलेंदिएसु संमुच्छिमेसु वि स एव"

छाया—भिन्नमुहूर्त्तो (अन्तर्मुहूर्तो) विकलेन्द्रियेषु संमूर्च्छिमेष्वपि स एव"

इति। एकेन्द्रिय जीवानामुद्वर्तनोपपातविरहाभावेन शून्यकालाभाव एवेति। तदुक्तं-

"एसो असंखभागो, वट्टइ उव्वट्टणोववायम्मि।
एगनिगोए निच्चं, एवं सेसेसु वि स एव ॥१॥"

शून्यकाल अनंतगुण है, और यह काल प्रायःवनस्पति में गये हुए जीवों का होता है। यही उत्कृष्ट नारकभवान्तर प्रभुने कहा है।

तिर्यग्योनिकजीवों का अल्पबहुत्व विचार इसप्रकार से है—तिर्यग्योनिकजीवों का अशून्यकाल सर्वस्तोक है, और मिश्रकाल अनंतगुण है। सर्वस्तोक यहां अन्तर्मुहूर्त जितना ही लिया गया है। यद्यपि यह काल सामान्य से समस्त तिर्यंचजीवों का कहा है फिर भी यह विकलेन्द्रिय और संमूर्च्छिमों का ही जानना चाहिये। क्योंकि शास्त्र में विकलेन्द्रिय और संमूर्च्छिमों का ही विरहकाल अन्तर्मुहूर्त प्रमाणका कहा गया है। कहा भी है-"भिन्नमुहुत्तो विगलेंदिएसु संमुच्छिमेसु वि स एव" अर्थात् विकलेन्द्रिय और संमूर्च्छिमोंमें भिन्नमुहूर्त्त अर्थात् अन्तर्मुहूर्त विरह काल है, एकेन्द्रिय जीवोमें उद्वर्तना और उपपातके विरह न होनेके कारण शून्यकालका भी वहाँ अभाव है। कहा भी है-

---

તિર્યંચ યોનિના જીવોનો તે અલ્પબહુત્વ વિચાર આ પ્રમાણે છે–તિર્યંચ યોનિના જીવનો અશૂન્યકાળ ઓછો છે, અને મિશ્રકાળ અનંતગણો છે. સૌથી ઓછો કાળ અહીં અંતર્મુહૂર્ત જેટલો જ છે, જો કે તે સામાન્ય–રીતે સમસ્ત તિર્યંચોનો કાળ કહ્યો છે પણ અહિં તો વિકલેન્દ્રિય અને સંમૂર્ચ્છિમ જીવોનો જ સમજવાનો છે, કારણ કે શાસ્ત્રમાં વિકલેન્દ્રિય અને સંમૂર્ચ્છિમોનો જ વિરહકાળ અન્તર્મુહૂર્તપ્રમાણ કહ્યો છે કહ્યું પણ છે—"भिन्नमुहुत्तो विगलेंदिएसु संमुच्छिमेसु वि स एव" એકેન્દ્રિય જીવોમાં અર્થાત વિકલેન્દ્રિય તથા સંમૂર્ચ્છિમોમાં પણ ભિન્ન મુહૂર્ત એટલે અંતર્મુહૂર્ત જ વિરહ વ્યાપ્ત છે. ઉદ્વર્તનના અને ઉપપાતનો વિરહ ન હોવાને કારણે શૂન્યકાળનો પણ ત્યાં અભાવ છે. કહ્યુ પણ છે—

छाया—एषोऽसंख्यभागो वर्तते उद्वर्तनोपपाते ।
एकनिगोदे नित्यमेवं शेषेष्वपि स एव ॥१॥

'सुन्नकाले अनंतगुणे' त्ति' शून्यकालोऽनंतगुण इति, एवमन्येष्वपि तिर्यक्षु विज्ञेयम्। पृथिव्यादिषु तु विरहस्याभावः, "अणुसमयं असंखेज्ज०" इति वचनात् , 'मिस्सकाले अणंतगुणे '-त्ति-मिश्रकालोऽनन्तगुण इति, मिश्रकालविचारो नारकवद् विज्ञेयः। तिरश्चां तु शून्यकालो नैव भवति, यस्मात् वार्तमानिकसाधारणवनस्पतीनां तत उद्वृत्तानामन्यत् स्थानं नास्ति, तेषां बहुत्वादन्यत्र समावेशाभावेन प्रायशस्तत्रैवोत्पत्तेः संभवादिति। ' मणुस्साण य देवाण य जहा नेरइयाणं ' मनुष्याणां च

"एसो असंखभागो, वट्टइ उव्वट्टणोववायम्मि।
एगनिगोए निच्चं, एवं सेसेसु वि स एव ॥ १ ॥"

कालका असंख्यातभाग एक निगोदमें उद्वर्तनामें और उपपातमें नित्य रहता है।

"सुन्नकाले अणंतगुणे" शून्यकाल अनंतगुणा है, इसी प्रकार अन्य भी तिर्यंचों में जानना चाहिये। "अणुसमयं असंखेज्ज० " ऐसा वचन होनेसे पृथिवी आदिमें तो विरहका अभाव है। "मिस्सकाले अणंतगुणे" मिश्रकाल अनंतगुणा है, अर्थात् मिश्रकाल नारककी तरह है। शून्यकाल तो तिर्यञ्चोंका है ही नहीं, कारण कि वहां से उद्वृत्त वार्तमानिक साधारण वनस्पतियोंका दूसरा स्थान नहीं है, प्रायः वहीं पर उनकी उत्पति संभवित होती है। क्योंकि इतने जीवोंका दूसरे किसी भी स्थानमें समावेश नहीं हो सकता। "मणुस्साण य देवाण य जहा णेर-

---

" एसो असंखभागो, वट्टइ उवट्टणोविवायम्मि।
एग निगोए निच्चं, एवं सेसेसु वि स एव ॥१॥ "

એક નિગોદમાં કાળને અસંખ્યાતમો ભાગ ઉદ્વર્તનામાં અને ઉપપાતમાં નિત્ય રહે છે. એજ પ્રમાણે બાકીના વિષયોમાં પણ જાણવું. " सुन्नकाले अणंतगुणे " શૂન્યકાળ અનંતગણો છે એજ પ્રમાણે જ અન્ય તિર્યંચોમાં પણ સમજવું " अणुसमयं असंखेज्ज " આવું કથન હોવાથી પૃથિવ્યાદિકોમાં તો વિરહનો અભાવ જ છે. मिस्सकाले अणंतगुणे " મિશ્રકાળ અનંતગણો છે, એટલે કે મિશ્રકાળ નારકો પ્રમાણે જ છે. તિર્યંચોનો શૂન્યકાળ તો હોતો જ નથી કારણ કે ત્યાંથી ઉદ્વૃત્ત વાર્તમાનિક સાધારણ વનસ્પતિઓનું બીજું સ્થાન નથી, કેમકે તે ઘણા હોવાને કારણે બીજે તેમનો સમાવેશ થઈ શકે તેમ ન હોવાથી તે કારણે સામાન્ય રીતે ત્યાંજ તેમની ઉત્પત્તિનો સંભવ હોવાથી " मणुस्साण य देवाण य जहा णेरइयाणं " મનુષ્યો અને દેવોના સંસાર-

देवानां च यथा नैरयिकाणाम् , मनुष्याणां देवानां च संसारसंस्थानकालस्याल्पबहुत्वं नारकसंसारसंस्थानकालस्याल्पबहुत्ववदेव ज्ञातव्यम्। अत्राशून्यकालस्यापि द्वादशमुहूर्त्तप्रमाणत्वमेव। तदुक्तम्—

"एवं नराऽमराणवि, तिरियाणं नवरि नत्थि सुन्नद्धा।
जं निग्गयाण तेसिं, भायणं अन्नं तओ नत्थि"॥१॥

छाया—एवं नरामराणामपि तिरश्चां नवरं नास्ति शून्याद्धा।
यन्निर्गतानां (यस्मान्निर्गतानां) तेषां (साधारणवनस्पतीनां) भाजनमन्यत्तो नास्तीति॥

साम्प्रतं नारकादिचतुर्णामल्पबहुत्वमाह-'एयस्स णं भंते' एतस्य खलु भदन्त! 'नेरइयसंसारसंचिट्ठणकालस्स जाव' नैरयिकसंसारसंस्थानकालस्य

इयाणं" मनुष्य और देवोंको नारकोंकी तरह जानना चाहिये। अर्थात् मनुष्यों और देवोंके संसारसंस्थानकालका अल्पबहुत्व नारकसंसार संस्थानकालके अल्पबहुत्वकी तरह ही जानना चाहिये, कारण कि यहां अशून्यकाल भी बारह मुहूर्तप्रमाण ही जिनना है। कहा भी है—

"एवं नराऽमराणवि, तिरियाणं नवरि नत्थि सुन्नद्धा।
ज निग्गयाणं तेसिं, भायणं अन्नं तओ नत्थि॥ १॥"

इसी तरह मनुष्य, देव और तिर्यञ्चोंके विषयमें भी जानना चाहिये परन्तु विशेषता यह है कि तिर्यंचोंका शून्यकाल नहीं होता है, कारण कि वहांसे निकले हुए साधारण वनस्पतिरूप तिर्यंचोंका स्थान उसके सिवाय और दूसरा नहीं है।

अब नारक आदि चारोंका अल्पबहुत्व कहा जाता है-"एयस्स णं भंते!" हे भदन्त! नारकोंका, मनुष्योंका, तिर्यञ्चयोनिवालोंका तथा

સંસ્થાનકાળનું અલ્પત્વ અને બહુત્વ નારકસંસારસંસ્થાનકાળના અલ્પત્વ અને બહુત્વ પ્રમાણે જ સમજવું. કારણ કે ત્યાં શૂન્યકાળ પણ બાર મુહૂર્ત પ્રમાણનો જ છે. કહ્યુ પણ છે—

"एवं नराऽमराण वि, तिरियाणं नवरि नत्थि सुन्नद्धा।
जं निग्गयाणं तेसिं, भायणं अन्नं तओ नत्थि॥१॥"

એજ પ્રમાણે મનુષ્યો, દેવો અને તિર્યંચોના વિષયમાં પણ સમજવું. પણ વિશેષતા એ છે કે, તિર્યંચોને શૂન્યકાળ હોતો નથી. કારણ કે ત્યાંથી ઉદ્‌વૃત્ત સાધારણ વનસ્પતિરૂપ તિર્યંચોનું સ્થાન તેના સિવાય બીજું કોઈ પણ નથી, હવે નારક આદિ ચારેનું અલ્પબહુત્વ કહેવામાં આવે છે. "एयस्स णं भंते! હે પૂજ્ય! નારકોના, મનુષ્યોના, તિર્યંચોના અને દેવોના સંસારસંસ્થાનકાળમાં

यावत्, यावच्छब्देन-'तिरिक्खजोणियसंसारसंचिट्ठणकालस्स य मणुस्ससंसार संचिट्ठणकालस्स य' इति संग्रहः, 'देवसंसारसंचिट्ठणकालस्स, देवसंसार-संस्थानकालस्य-नैरयिकादिचतुर्णामित्यर्थः। 'जाव विसेसाहिए वा' यावद्विशेषा-धिको वा, अत्र यावच्छब्देन-"अप्पे वा बहुए वा तुल्ले वा" इति संग्रहः, हे भदन्त! नारकाणां मनुष्याणां तिर्यग्योनिकानां तथा देवानां च यः संसारसंस्था-नकालः तेषु कस्यापेक्षया कस्याल्पत्वं वा बहुकत्वं वा तुल्यत्वं वा विशेषाधिकत्वं वेति प्रश्नः। उत्तरयति भगवान्-'गोयमा' हे गौतम! 'सव्वत्थोवे मणुस्ससंसारसंचि-ट्ठणकाले' सर्वस्तोको मनुष्यसंसारसंस्थानकालः सर्वापेक्षया मनुष्याणां संसारसं-स्थानकालोऽल्प इति। 'नेरइयसंसारसंचिट्ठणकाले असंखेज्जगुणे' नैरयिक संसारसंस्थानकालोऽसंख्येयगुणः; मनुष्यसंसारसंस्थानकालापेक्षया नैरयिकसंसार-संस्थानकालोऽसंख्येयगुणाधिको भवतीति। 'देवसंसारसंचिट्ठणकाले असंखेज्जगुणे' देवसंसारसंस्थानकालोऽसंख्येयगुणः, नारकापेक्षया देवसंसारसंस्थानकालोऽसंख्येय गुणाधिको भवतीति। 'तिरिक्खजोणियसंसारसंचिट्ठणकाले अणंतगुणे' तिर्यग्यो-

---

देवोंका जो संसारसंस्थानकाल है, उसमें किसका किसकी अपेक्षासे अल्पत्व है, किसका किसकी अपेक्षासे बहुत्व है, और किसका किसकी अपेक्षासे विशेषाधिकत्व है? तब प्रभुने इसे यों समझाया कि हे गौतम! सबसे थोड़ा मनुष्यसंसारसंस्थानकाल है। अर्थात् मनुष्योंका जो संसार संस्थानकाल है वह सबकी अपेक्षा अल्प है। मनुष्यों के संसारसंस्थान-कालकी अपेक्षा "नेरइयसंसारसंचिट्ठणकाले असंखेज्जगुणे" नैरयिक जीवोंका जो संसारसंस्थानकाल है वह असंख्यातगुणा अधिक है। नारकजीवोंका जो संसारसंस्थानकाल है उसकी अपेक्षा "देवसंसार-संचिट्ठणकाले असंखेज्जगुणे" देवोंका जो संसारसंस्थानकाल है वह असं-ख्यातगुण अधिक है। देवोंके संस्थानकालकी अपेक्षा 'तिरिक्खजोणिय-

---

કોનો સંસારસંસ્થાનકાળ કોના કરતાં અલ્પ છે, કોના કોના કરતાં અધિક છે, કોનો કોની બરાબર છે અને કોનો કોના કરતાં વિશેષાધિક છે? ત્યારે તેના જવાબમાં પ્રભુએ આ પ્રમાણે સમજાવ્યું-હે ગૌતમ! મનુષ્ય સંસારસંસ્થાન-કાળ સૌથી ઓછો છે. મનુષ્યોના સંસારસંસ્થાનકાળ કરતાં "नेरइयसंसारसंचिट्ठणकाले असंखेज्जगुणे" નારકોનો સંસારસંસ્થાનકાળ અસંખ્યાત ગણો છે નારકોના સંસાર સંસ્થાનકાળ કરતાં "देवसंसारसंचिट्ठणकाले असंखेज्जगुणे" દેવોનો સંસાર-સંસ્થાનકાળ અસંખ્યાત ગણો વધારે છે. દેવોનાસંસારસંસ્થાનકાળ કરતાં

निकसंसारसंस्थानकालोऽनंतगुणः, देवापेक्षया तिर्यग्योनिकसंसारसंस्थानकालोऽनन्तगुणाधिको भवतीति ॥सू० ११॥

अथ अन्तक्रिया (मोक्षविचारः) प्ररूप्यते—

उक्तो जीवस्य संसारसंस्थानकालः, साम्प्रतं तस्यान्तक्रियामाह—'जीवेणं भंते' इत्यादि।

मूलम्—जीवे णं भंते अंतकिरियं करेज्जा ? गोयमा ! अत्थेगइए करेज्जा, अत्थेगइए नो करेज्जा, अंतकिरिया पयं नेयव्वम् ॥१२॥

छाया—जीवो भदन्त अन्तक्रियां कुर्यात् ?, गौतम ! अस्त्येककः कुर्यात्, अस्त्येकको न कुर्यात् अन्तक्रियापदं ज्ञातव्यमिति ॥सू० १२॥

संसारसंचिट्ठणकाले अणंतगुणे" तिर्यञ्चयोनिवाले जीवोंका संसारसंस्थानकाल अनन्तगुणा अधिक है ॥ सू० ११ ॥

अंतक्रिया (मोक्ष) विचार

यह जीवका संसारसंस्थानकाल कहा, अब उसकी अन्तक्रिया कहते हैं। 'जीवे णं भंते ! अंतकिरियं करेज्जा' इत्यादि।

(जीवे णं भंते अंतकिरियं करेज्जा ?) हे भदन्त ! जीव अंतक्रिया करता है क्या ? (गोयमा) हे गौतम ! (अत्थेगइए करेज्जा) हां, कोई जीव करता है और (अत्थेगइए नो करेज्जा) कोई जीव नहीं करता है। (अंतकिरिया पयं नेयव्वं) इस प्रश्न का विस्तार पूर्वक उत्तर जानने के लिये प्रज्ञापनासूत्र का "अंतक्रिया" नामका वीसवाँ पद देखना चाहिये।

टीकार्थ—"अन्तक्रिया" का तात्पर्य है समस्तकर्मों को अन्त-

"तिरिक्खजोणियसंसारसंचिट्ठणकाले अणंतगुणे" तिर्यंच येनिवाळा જીવોના સંસારસંસ્થાનકાળ અનંતગણો વધારે છે. ॥ સૂ૦ ૧૧ ॥

અન્તક્રિયા (મોક્ષ) વિચાર

જીવનો સંસારસંસ્થાનકાળ કહ્યો, હવે તેની અંતક્રિયા કહે છે—

"जीवेणं भंते ! अंतकिरियं करेज्जा" इत्यादि ।

(जीवेणं भते ! अंतकिरियं करेज्जा ?) હે પૂજ્ય ! શું જીવ અંતક્રિયા કરે છે ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (अत्थेगइए करेज्जा अत्थेगइए नो करेज्जा) હા કોઇ જીવ કરે છે અને કોઈ જીવ કરતા નથી. (अंतकिरियापयं नेयव्वं) આ પ્રશ્નનો વિસ્તારથી અર્થ સમજવા માટે પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રનું "अंतक्रिया" નામનું વીસમું પદ જોવું.

ટીકાર્થ—"अन्तक्रिया" એટલે સમસ્ત કર્મોનો અંત (નાશ) કરનારી

टीका—'जीवेणं भंते !' जीवः खलु भदन्त ! 'अन्तकिरियं करेज्जा ?' अन्तक्रियाम् अन्तस्य=कर्मान्तस्य क्रिया अन्तक्रिया, ताम् अशेषकर्मक्षयलक्षणां कुर्यात्, जीवः कदाचिदपि कर्मणोऽन्तं करिष्यति किम् ? । उत्तरयति भगवान्-'गोयमा' हे गौतम ! 'अत्थेगइए करेज्जा' अस्त्येककः कुर्यात् 'अत्थेगइए नो करेज्जा' अस्त्येककः नो कुर्यात्, हे गौतम ! भव्यो हि अन्तक्रियामशेषकर्मक्षयलक्षणां करिष्यति करोति अकार्षीत्, तथा यथाभव्यः स कदापि अशेषकर्मक्षयलक्षणामन्तक्रियां न करिष्यति न करोति नाकार्षीच्च । 'अंतकिरियापयं नेयव्वं' अंतक्रियापदंज्ञातव्यम्, प्रज्ञापनासूत्रस्य यद् विंशतितममन्तक्रियापदं तदत्रानुसंधेयम् । तच्चैवम्-'जीवे णं भंते ! अंतकिरियं करेज्जा ? गोयमा ! अत्थेगइए करेज्जा अत्थेगइए नो करेज्जा, एवं णेरइए जाव वेमाणिए" भव्योऽन्तक्रियां

-नाश-करनेवाली क्रिया । यहां यह बात इसलिये कही गई है कि यदि कोई ऐसी आशंका करे कि क्या जीव का अवस्थान संसार में ही है ? या इससे उसकी कभी मुक्ति भी होगी ? तब इस शंका का समाधान यहां किया गया है और कहा गया है कि जीव की कभी अन्तक्रिया-मुक्ति-भी होगी । कई जीव ऐसे हैं, अर्थात् जो भव्यजीव हैं वे तो नियम से समस्त कर्मक्षयरूप अन्तक्रिया को करेंगे, उन्होंने पहले इस अन्तक्रिया को किया है, और वर्तमान में वे विदेह क्षेत्र से अन्तक्रिया करते हैं । तथा कई जीव अर्थात् जो अभव्य जीव हैं, वे कभी भी इस समस्त कर्मक्षयरूप अन्तक्रिया को न करेंगे, न पहिले उन्होंने इसें किया है, और न वर्तमानमें वे इसे कर रहे हैं । "अंतकिरियापयं नेयव्वं" का तात्पर्य यह है कि प्रज्ञपना सूत्र का जो बीसवां अंतक्रिया पद है । उसका यहां अनुसंधान करलेना चाहिये । वह पद इस प्रकार से है—

ક્રિયા. અહીં આ વાત કહેવાનું કારણ એ છે કે-કોઈ એવી શંકા કરે કે જીવનું અવસ્થાન (રહેઠાણ) સંસારમાં જ છે કે સંસારમાંથી કયારેય તેની મુક્તિ પણ થશે ? તો તે શંકાનું નિવારણ કરવા માટે આ સૂત્ર લખ્યું છે. આ સૂત્રમાં કહ્યુ છે કે જીવની કયારેક અન્તક્રિયા (મુક્તિ) પણ થશે. કેટલાંક જીવો એવાં છે એટલે કે જે ભવ્યજીવો છે તેઓ તો સમસ્ત કર્મના ક્ષયરૂપ અંતક્રિયા કરશે, તેમણે તે પહેલાં અંતક્રિયા કરી છે અને વર્તમાનકાળમાં પણ તેઓ મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં અંતક્રિયા કરે છે. તથા કેટલાક જીવો અર્થાત્ જે અભવ્ય છે તેમણે કદી પણ આ સમસ્ત કર્મક્ષયરૂપ અંતક્રિયા કરી નથી, વર્તમાન કાળમાં કરતા નથી અને ભવિષ્યમાં કરશે પણ નહીં. "अंतकिरियापयं नेयव्वं" નું તાત્પર્ય એ છે કે પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રનું વીસમું "अंतक्रिया" નામનું જે પદ છે તેનું અનુસંધાન અહી કરી લેવું જોઈએ. તે આ પદ આ પ્રમાણે છે.

कुर्यात् नाभव्यः, अंगारमर्दकाचार्यस्य साधुलिंगे सत्यपि अभव्यत्वस्मरणात्। पुनरपि—" णेरइए णं भंते नेरइएसु वट्टमाणे अंतकिरियं करेज्जा ?, गोयमा नो इणट्ठे समट्ठे ' इत्यादि।

नवरम्–'मणुस्सेसु अंतं करेज्जा" मनुष्येषु अन्तं कुर्यात्, मनुष्येषु वर्तमानो नारको मनुष्यीभूत इत्यर्थः, अन्तक्रियां कर्तुं शक्नुयादिति। मनुष्यशरीरावच्छिन्नो नारकः समाराधितज्ञानदर्शनचारित्रः अशेषकर्मक्षयं कृत्वा सिद्धयतीति भावः ॥सू०१२॥

॥ इत्यन्तक्रियाप्रकरणम् ॥

"जीवे णं भंते!" इत्यादि, हे भदन्त! जीव अन्तक्रिया करता है क्या? हे गौतम! कोई एक जीव करता है और कोई जीव नहीं करता है। इसी प्रकार नैरयिक यावत् वैमानिक तक जानना चाहिये। अर्थात् भव्यजीव अन्तक्रिया करता है, और जो अभव्य जीवहै, वह अन्तक्रिया नहीं करता है। अंगारमर्दक आचार्यने साधुलिङ्ग होने पर भी अभव्य होनेके कारण अन्तक्रिया नहीं की। हे भदन्त! जो जीव नारकपर्यायमें वर्तमान है, वह उस पर्यायमें अन्तक्रिया करता है क्या? गौतम! यह अर्थ समर्थ नहीं है इत्यादि। विशेषता यह है कि मनुष्यपर्याय में वर्तमान नारक अर्थात् नारक पर्याय को छोड़कर मनुष्यबना हुआ नारक अन्तक्रिया कर सकता है। तात्पर्य कहने का यह है कि मनुष्य शरीरावच्छिन्न–मनुष्य पर्याय में अवतरित हुआ–भूतपूर्व नारकजीव ज्ञान, दर्शन और चारित्रकी आराधना करके अशेष कर्मोंका नाशकर सिद्धपद प्राप्त कर लेता है ॥ सू० १२ ॥

"जीवे णं भंते!" ઇત્યાદિ. હે પૂજ્ય! શું જીવ અંતક્રિયા કરે છે? હે ગૌતમ! કોઇ જીવ કરે છે અને કોઇ જીવ કરતા નથી. આ પ્રમાણે જ નૈરયિકોથી વૈમાનિકો સુધી સમજવુ. એટલે કે ભવ્યજીવો અંતક્રિયા કરે છે. અને અભવ્યજીવો અંતક્રિયા કરતા નથી. અંગારમર્દકઆચાર્ય, સાધુ લિંગ થવા છતાં પણ અભવ્ય હોવાથી ભવ્યત્વના અભાવને કારણે અંતક્રિયા કરી શકયા નહીં. હે પૂજ્ય! જે જીવો નારક પર્યાયમાં રહેલા છે. તે જીવો તે પર્યાયમાં અંતક્રિયા કરે છે ખરા? હે ગૌતમ! આ અર્થ બરાબર નથી, કારણ કે એમ બનતું નથી. વિશેષતા એ છે કે નારક પર્યાયને છોડીને મનુષ્ય પર્યાયમાં આવેલો નારકજીવ મનુષ્ય બનીને અંતક્રિયા કરી શકે છે, તાત્પર્ય એ છે કે મનુષ્ય પર્યાયમાં ઉત્પન્ન થયેલો ભૂતપૂર્વ નારકજીવજ્ઞાન દર્શન, અને ચારિત્રની આરાધના કરીને અશેષ (સમસ્ત) કર્મોનો નાશ કરીને સિદ્ધપદ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ॥ સૂ૦ ૧૨ ॥

उपपातप्रकरणमारभ्यते—

समाराधितरत्नत्रयोपि कश्चित् कर्मविशेषेऽन्तक्रियाया अभावे देवनिकायेषु समुत्पद्यते, अतो देवविशेषाभिधानायाह—'अह भंते असंजयभवियदव्व-देवाणं' इत्यादि ।

मूलम्—अह भंते असंजय भवियदव्वदेवाणं१, अविराहिय-संजमाणं२, विराहियसंजमाणं३, अविराहियसंजमासंजमाणं४, विराहियसंजमासंजमाणं५,असण्णीणं६; तावसाणं७ कंदप्पियाणं८, चरगपरिव्वायगाणं९, किव्विसियाणं१०,तेरिच्छियाणं११, आजी-वियाणं१२, आभिओगियाणं१३, सलिंगिदंसणवावन्नगाणं१४, एएसि णं देवलोगेसु उववज्जमाणाणं कस्स कहिं उववाए पन्नत्ते? गोयमा! असंजयभवियदव्वदेवाणं जहण्णेणं भवणवासीसु उक्कोसेणं उवरिमगेविज्जएसु१ । अविराहियसंजमाणं जहण्णेणं सोहम्मे कप्पे उक्कोसेणं सव्वट्ठसिद्धे विमाणे२ । विराहियसंज-माणं जहण्णेणं भवणवासीसु, उक्कोसेणं सोहम्मे कप्पे३, अवि-राहियसंजमासंजमाणं जहण्णेणं सोहम्मे कप्पे, उक्कोसेणं अच्चुए कप्पे४, विराहियसंजमासंजमाणं, जहण्णेणं भवणवासीसु उक्कोसेणं जोइसिएसु५, असण्णीणं जहण्णेणं भवणवासीसु, उक्को-सेणं वाणमंतरेसु६, अवसेसा सव्वे जहण्णेणं भवणवासीसु, उक्कोसेणं वोच्छामि—तावसाणं जोइसिएसु ७, कंदप्पियाणं सोहम्मे कप्पे८, चरगपरिव्वायगाणं बंभलोए कप्पे ९, किव्वि-सियाणं लंतगे कप्पे१०, तेरिच्छियाणं सहस्सारे कप्पे११, आजी-वियाणं अच्चुए कप्पे१२, आभिओगियाणं अच्चुए कप्पे १३, सलिंगिदंसणवावन्नगाणं उवरिमगेविज्जएसु१४ ॥सू० १३॥

छाया—अथ भदन्त! असंयतभव्यद्रव्यदेवानाम्१, अविराधितसंयमानाम्२, विराधितसंयमानाम्३, अविराधितसंयमासंयमानाम्४, विराधितसंयमासंयमानाम्५,

असञ्ज्ञिनाम् ६, तापसानाम् ७, कान्दर्पिकाणाम् ८, चरकपरिव्राजकानाम् ९, किल्बिषिकाणाम् १०, तैरश्चिकानाम् (त्रैराशिकाणा वा) ११, आजीविकानाम् १२, आभियोगिकानाम् १३, सलिंगिदर्शनव्यापन्नकानाम् १४। एतेषां देवलोकेषु उपपद्यमानानां कस्य कुत्रो-

उपपातप्रकरण

रत्नत्रयकी आराधना करने पर भी कोई आत्मा कर्मके अवशेष रहने पर अन्तक्रियाके अभावमें देवनिकायोंमें उत्पन्न हो जाता है, अतः देव विशेषका कथन करनेके लिये सूत्रकार कहते हैं–'अह भंते असंजय" इत्यादि।

'अह भंते! असंजयभवियदव्वदेवाणं' इत्यादि।

(अह भंते!) हे भदंत! (असंजयभवियदव्वदेवाणं) संयमरहित भव्यद्रव्य देवोंका (अविराहियसंजमाणं) अखंडित संयमवालोंका (विराहियसंयमाणं) विराधित संयमवाले जीवोंका, (अविराहियसंजमासंजमाणं) अविराधित संयमासंयम वालोंका–आराधक श्रावकोंका (विराहियसंजमासंजमाणं) विराधित संयमासंयमवालोंका विराधक श्रावकोंका (अण्णीणं) असंज्ञी जीवोंका (तावसाणं) तापसोंका (कंदप्पियाणं) कान्दर्पिकोंका (चरकपरिव्वायगाणं) चरकपरिव्राजकोंका (किव्विसियाणं) किल्विषिकोंका (तेरिच्छियाणं) तिर्यञ्चयोनिकोंका (आजीवियाणं) आजीविकोंका (आभिओगियाणं) आभियोगिकोंका (सलिंगिदंसणवावन्नगाणं)

ઉપપાતપ્રકરણ

રત્નત્રયની આરાધના કરવા છતાં પણ કર્મ બાકી રહેવાને કારણે કોઇ આત્મા અંતક્રિયાના અભાવે દેવનિકાયોમાં (દેવયોનિમાં) ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી દેવવિશેષનું કથન કરવાને માટે સૂત્રકાર કહે છે.–"अह भंते! असंजय" ઇત્યાદિ

"अह भंते! असंजयभवियदव्वदेवाणं" इत्यादि।

(अह भंते!) હે ભદન્ત! (असंजयभवियदव्वदेवाणं) સંયમરહિત ભવ્ય દ્રવ્ય દેવોનો (अविराहियसंजमाणं) આરાધિત સંયમવાળાઓનો (विराहियसंयमाणं) વિરાધિત સંયમવાળા જીવોનો, (अविराहियसजमासंजमाणं) અવિરાધિત સંયમાસંયમવાળાનો (શ્રાવકોનો), (विराहियसंजमासंजमाणं) વિરાધિત સંયમાસંયમવાળાનો (શ્રાવકોનો), (असण्णीणं) અસંજ્ઞી જીવોનો, (तावसाणं) તાપસોનો, (कंदप्पियाणं) કાન્દર્પિકોનો, (चरकपरिव्वायगाणं) ચરકપરિવ્રાજકોનો, (किव्विसियाणं) કિલ્વિષકોનો, (तेरिच्छियाण) તિર્યંચયોનિના જીવોનો, (आजीवियाणं) આજીવિકોનો. (आभियोगियाणं) આભિયોગિકોનો, (सलिंग-दंसणवावन्नगाणं) શ્રદ્ધાભ્રષ્ટ સ્વવેષધારકોનો, (एएसि णं देवलोगेसु उववज्जमाणाणं)

पपातः प्रज्ञप्तः । गौतम ! असंयतभव्यद्रव्यदेवानां जघन्येन भवनवासिषु, उत्कर्षेणोपरिमग्रैवेयकेषु१, अविराधितसंयमानां जघन्येन सौधर्मेकल्पे, उत्कर्षेण सर्वार्थसिद्धे विमाने२। विराधितसंयमानां जघन्येन भवनवासिषु, उत्कर्षेण सौधर्मे कप्पे३। अविराधितसंयमासंयमानां जघन्येन सौधर्मे कल्पे, उत्कर्षेणाच्युते कल्पे४ । विराधितसंयमासंयमानां जघन्येन भवनवासिषु उत्कर्षेण ज्योतिषिकेषु५ । असञ्ज्ञिनां

श्रद्धाभ्रष्ट वेषधारियोंका (एएसि णं)इन सबका(देवलोगेसु उववज्जमाणाणं) यदि ये देवलोकोंमें उत्पन्न होवे तो (कस्स कहिं उववाए पण्णत्ते) किसका कहां उत्पाद कहा है। (गोयमा) हे गौतम ! (असंजयभवियदव्वदेवाणं) संयमरहित भव्यद्रव्य देवोंका (जहण्णेणं) जघन्यरूपसे (भवणवासीसु) भवनवासियोंमें (उक्कोसेणं) और उत्कृष्टसे (उवरिमगेविज्जएसु) उपरिम ग्रैवेयकोंमें (अविराहियसंजमाणं) अखंडित संयमवालों का (जहण्णेणं सोहम्मे कप्पे)जघन्यसे सौधर्मकल्पमें (उक्कोसेणं)और उत्कृष्टसे (सव्वट्ठसिद्धे विमाणे) सर्वार्थसिद्ध विमानमें (विराहियसंजमाणं जहण्णेणं भवणवासीसु, उक्कोसेणं सोहम्मे कप्पे) विराधित संयमवालोंका जघन्यसे भवनवासियोंमें और उत्कृष्टसे सौधर्मकल्पमें (अविराहियसंजमासंजमाणं) अविराधित संयमासंयमवालोंका(जहण्णेणं सोहम्मे कप्पे उक्कोसेणं अच्चुए कप्पे)जघन्यसे सौधर्मकल्पमें और उत्कृष्टसे अच्युतकल्पमें(विराहिय संजमासंजमाणं जहण्णेणं भवणवासीसु उक्कोसेणं जोइसिएसु) विरा-

---

એ બધાનો—જો તેઓ દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થાય તો (कस्स कहिं उववाए पण्णत्ते) કોનો ક્યાં ઉપપાત (જન્મ) કહ્યો છે ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (असंजयवियदव्वदेवाणं) સંયમરહિત ભવ્યદ્રવ્યદેવોનો (जहण्णेणं) ઓછામાં ઓછો (भवणवासिसु) ભવનવાસીઓમાં (उक्कोसेण) અને વધારેમાં વધારે (उवरिमगेविज्जएसु) ઉપરિમ ગ્રૈવેયકોમાં ઉપપાત (જન્મ) થાય છે. (अविराहिय संजमाणं) અખંડિત સંયમવાળાનો, (जहण्णेणं सोहम्मे कप्पे) ઓછામાં ઓછો સૌધર્મ કલ્પમાં (उक्कोसेणं) અને વધારેમાં વધારે (सव्वट्ठसिद्धे विमाणे) સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાં, (विराहियसंजमाणं जहण्णेणं भवणवासीसु, उक्कोसेणं सोहम्मे कप्पे) વિરાધિત સંયમવાળાનો ઓછામાં ઓછો ભવનવાસીઓમાં અને વધારેમાં વધારે સૌધર્મકલ્પમાં (अविराहियसंजमासंजमाणं) અવિરાધિત સંયમાસંયમવાળાનો (આરાધક શ્રાવકોનો) (जहण्णेणं सोहम्मे कप्पे उक्कोसेणं अच्चुए कप्पे) ઓછામાં ઓછો સૌધર્મ કલ્પમાં અને વધારેમાં વધારે અચ્યુત કલ્પમાં (બારમા દેવલોકમાં) (विराहियसंजमासंजमाण) વિરાધિત સંયમાસંયમ-

जघन्येन भवनवासिषु उत्कर्षेण वानव्यंतरेषु६। अवशेषाः सर्वे जघन्येन भवनवासिषु, उत्कर्षेण वक्ष्यामि-तापसानां ज्योतिषिकेषु७, कान्दर्पिकाणां सौधर्मे कल्पे८, चरकपरिव्राजकानां ब्रह्मलोके कल्पे९, किल्बिषिकाणां लान्तके कल्पे१०, तैरश्चिकाणां सहस्रारे कल्पे११, आजीविकानामच्युते कल्पे१२, आभियोगिकानामच्युते कल्पे१३, सलिङ्गिदर्शनव्यापन्नकानामुपरिमग्रैवेयकेषु१४ ॥सू०१३॥

धित संयमासंयमवालोंका जघन्य से भवनवासियों में और उत्कृष्टसे ज्योतिष्क देवों में (असण्णीणं) असंज्ञी जीवोंका (जहण्णेणं) जघन्यसे (भवणवासीसु) भवनवासियों में (उक्कोसेणं) और उत्कृष्ट से (वाणमंतरेसु) वानव्यंतरों में (अवसेसा सव्वे जहण्णेणं भवणवासीसु उक्कोसेणं वोच्छामि) तथा इनके सिवाय और आठका जघन्यसे भवनवासियों में उत्पाद कहा गया है। उत्कृष्टसे इनका उत्पाद कहता हूं-(तावसाणं) तापसों का (जोइसिएसु) ज्योतिष्कों में (कंदप्पियाणं सोहम्मे कप्पे) कांदर्पिकों का सौधर्मकल्प में (चरगपरिव्वायगाणं बंभलोए कप्पे) चरक परिव्राजकोंका ब्रह्मलोक कल्पमें (किव्विसियाणं) किल्विषिकोंका (लंतगे कप्पे) लान्तक कल्पमें-छट्ठे देवलोकमें-(तेरिच्छियाणं) तिर्यञ्चोंका (सहस्सारे कप्पे) सहस्रार कल्पमें (आजीवियाणं अच्चुए कप्पे) आजीविकों का अच्युत कल्प में (आभिओगियाणं अच्चुए कप्पे) आभियोगिकों का अच्युत कल्पमें (सलिंगिदंसणवावन्नगाणं) और दर्शनभ्रष्ट वेषधारियों का (उवरिमगेविज्जएसु) उपरिम ग्रैवेयकों में उत्पाद होता है।

વાળાનો (जहण्णेण भवणवासीसु उक्कोसेणं जोइसिएसु) ઓછામાં ઓછા ભવનવાસીઓમાં અને વધારેમાં વધારે જ્યોતિષી દેવોમાં (असण्णीणं) અસંજ્ઞી જીવોનો (जहण्णेणं भवणवासीसु उक्कोसेणं वाणमंतरेसु) ઓછામાં ઓછા ભવનવાસીઓમાં અને વધારેમાં વધારે વાણવ્યંતરોમાં ઉપપાત થાય છે. (अवसेसा सव्वे जहण्णेणं भवणवासीसु उक्कोसेणं वोच्छामि) તે સિવાયના બાકીના સર્વનો ઓછામાં ઓછા ભવનવાસીઓમાં ઉપપાત થાય છે. ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ તેમનો ઉપપાત કહું છું-(तावसाणं जोइसिएसु) તાપસોનો જ્યોતિષ્ક દેવોમાં, (कंदप्पियाण सोहम्मे कप्पे) કાંદર્પિકોનો સૌધર્મ કલ્પમાં, (चरगपारिव्वायगाणं बंभलोए कप्पे) ચરક પરિવ્રાજકોનો બ્રહ્મલોક કલ્પમાં, (किव्विसियाणं) કિલ્વિષિકોનો, (लंतगे कप्पे) લાંતક કલ્પમાં, (तेरिच्छियाणं) તિર્યંચોનો, (सहस्सारे कप्पे) સહસ્રાર કલ્પમાં (आजीवियाण अच्चुए कप्पे) આજીવિકોનો અચ્યુત કલ્પમાં, (आभिओगियाणं अच्चुए कप्पे) આભિયોગિક દેવોનો અચ્યુત કલ્પમાં, (सलिंगि दंसणवावन्नगाणं) અને દર્શનભ્રષ્ટ સ્વવેષધારકોનો, (उवरिमगेविज्जएसु) ઉપરિમ ગ્રૈવેયકોમાં ઉપપાત થાય છે.

टीका—'अह भंते' अथ भदन्त ! अत्र अथ-शब्दः प्रश्नार्थो विद्यते, 'असंजय-भवियदव्वदेवाण' असंयतभविकद्रव्यदेवानाम् , न संयता इत्यसंयताः, असंयताश्चरणपरिणामरहिता भविकाः देवत्वप्राप्तियोग्या अत एव द्रव्यदेवाः, असंयताश्च ते भव्यद्रव्यदेवाश्चेत्यसंयतभव्यद्रव्यदेवाः ।

अथ कश्चिदेवमाचक्षते-असंयतभव्यद्रव्यदेवा इति-असंयतसम्यग्दृष्टयो-जीवाः । तदुक्तम्—

"अणुवय-महव्वएहि य, बालतवोऽकामनिज्जराए य ।
देवाउयं निबंधइ, सम्मदिट्ठी य जो जीवो ॥ १ ॥"

छाया—अणुव्रतमहाव्रतैश्च बालतपोऽकामनिर्जरया च ।
देवायुर्निबध्नाति सम्यग्दृष्टिश्च यो जीवः ॥१॥

टीकार्थ-इस सूत्र में "अह" यह शब्द प्रश्नार्थक है । जो संयत नहीं हैं वे असंयत हैं । असंयत का तात्पर्य होता है कि चारित्रपरिणाम से रहित होना । जो चारित्रपरिणामसे रहित हैं, और देवत्वप्राप्तिके योग्य हैं-अभी देवपद प्राप्त नहीं किया है-करनेवाले हैं-ऐसे जीव भव्य-द्रव्यदेव कहेगये हैं। असंयत जो भव्यद्रव्यदेव हैं, वे जीव असंयतभव्य-द्रव्यदेव हैं । इस प्रकार यहां कर्मधारय समास हुआ है। कोई २ ऐसा कहते हैं कि जो असंयत सम्यग्दृष्टि जीव हैं, वे असंयतभव्यद्रव्य देव हैं। अर्थात् यहां असंयतभव्यद्रव्यदेव शब्द से चतुर्थगुणस्थानवर्ती जीव लिया गया है, ऐसा कोई कहते हैं, क्योंकि एसा कहा है—

"अणुवय-महव्वएहि य, बालतवोऽकामनिज्जराए य।
देवाउयं निबंधइ, सम्मदिट्ठी य जो जीवो ॥ १ ॥"

ટીકાર્થ—આ સૂત્રમાં "अह" શબ્દ પ્રશ્નાર્થક છે. જેઓ સંયત હોતા નથી તેમને અસંયત કહે છે. અસંયત એટલે ચારિત્રના પરિણામથી (ભાવથી) રહિત જે જીવો ચારિત્રના પરિણામથી (ભાવથી) રહિત છે, પરંતુ દેવત્વ પ્રાપ્તિને યોગ્ય છે—હજી દેવપદ પ્રાપ્ત કર્યું નથી-પણ પ્રાપ્ત કરવાના છે—એવાં જીવોને "ભવ્યદ્રવ્યદેવ" કહ્યા છે. અસંયત જે ભવ્યદ્રવ્યદેવો છે તે જીવોને અસંયતભવ્ય-દ્રવ્યદેવ કહે છે. આ રીતે અહીં કર્મધારય સમાસ થયો છે. કોઈ કોઇ એમ પણ કહે છે કે જે અસંયત સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો છે તેઓ અસંયતભવ્યદ્રવ્યદેવ છે. એટલે કે અસંયત ભવ્યદ્રવ્યદેવ વડે ચોથા ગુણસ્થાનવર્તી જીવો લેવામાં આવ્યા છે. કહ્યું પણ છે કે—

"अणुवय महव्वएहि य, बालतवोऽकामनिज्जराए य ।
देवाउयं निबंधइ, सम्मदिट्ठी य जो जीवो ॥ १ ॥"

तन्नयुक्तम्, यतोऽसंयतभव्यद्रव्यदेवानां द्रव्यचारित्राराधनेन उत्कृष्टत उपरिमग्रैवेयकदेवपर्यन्तमेवोपपातः कथितः। सम्यग्दृष्टीनां तु देशविरतानामपि तत्रोपरिग्रैवेयकदेवनिकाये नोपपातो भवतीति, देशविरतश्रावकाणामच्युतादुपरिगमनस्याप्रतिपादनात्, इमे चासंयतभव्यद्रव्यदेवा नापि निह्नवाः यतो निह्नवानामिहैव प्रकरणे भेदेन कथनात्, तस्माद् मिथ्यादृष्टय एव अभव्या भव्या वा, असंयतभविकद्रव्यदेवाः, श्रमणगुणधारकाः, समस्तसामाचार्यनुष्ठानयुक्ताः, तथा द्रव्यलिंगधारका गृह्यन्ते। ते केवलाखिलक्रियाप्रभावादेवोपरिमग्रैवेयकेषूत्पद्यन्ते इति।

"जो जीव सम्यग्दृष्टि होता है, वह अणुव्रत, महाव्रत बालतप और अकामनिर्जरा द्वारा देवायु का बंध करता है।" सो ऐसा कथन युक्त नहीं है, क्योंकि जो असंयतभव्यद्रव्यदेव हैं उनका द्रव्यचारित्र की आराधन से उत्कृष्टरूप में उपापत उपरिमग्रैवेयकपर्यन्त ही कहा गया है। और जो देशविरति सम्यग्दृष्टि हैं। उनका उपपात तो उपरिमग्रैवेयक देवनिकाय में नहीं होता है, क्योंकि देशविरत श्रावकों का अच्युतस्वर्ग से ऊपर गमन नहीं कहा गया है। तथा ये असंयतभव्यद्रव्यदेव निह्नव भी नहीं हैं, कारण कि निह्नवों का इसी सूत्र में भिन्न रूप से कथन किया गया है। इसलिये असंयतभव्यद्रव्यदेव मिथ्यादृष्टि जीव ही जानना चाहिये–चाहे वे भव्य हों चाहे अभव्य हों। ये असंयतभव्य द्रव्यदेव श्रमणगुणों को धारण करते हैं, समस्त सामाचारी और अनुष्ठान से युक्त रहा करते हैं परन्तु द्रव्यलिङ्गी होते हैं– भावलिङ्गी नहीं। इसलिये यहां असंयतभव्यद्रव्यदेव से द्रव्यलिङ्ग को

જે જીવ સમ્યગ્દૃષ્ટિ હોય છે તે અણુવ્રત, મહાવ્રત, બાલતપ અને અકામ નિર્જરા વડે દેવતાના આયુષ્યનો બંધ બાંધે છે પણ તે કથન બરાબર નથી, કારણ કે જે અસંયત ભવ્યદ્રવ્યદેવ છે તેમનો ઉપપાત દ્રવ્યચારિત્રની આરાધનાથી વધારેમાં વધારે ઉપરિમ ગ્રૈવેયક સુધી જ કહ્યો છે. જેઓ દેશવિરતિ સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે તેમનો ઉપપાત તો ઉપરિમ ગ્રૈવેયક દેવનિકાયમાં થતો જ નથી. કારણ કે દેશવિરતિ શ્રાવકોનું અચ્યુત દેવલોકથી ઉપરના ભાગમાં ગમન કહ્યું નથી. તથા તે અસંયત ભવ્યદ્રવ્યદેવ નિહ્નવ પણ નથી, કારણ કે નિહ્નવોનું આ સૂત્રમાં ભિન્નરૂપે કથન થયું છે. તે કારણે અસંયત ભવ્યદ્રવ્યદેવોને મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવો જ સમજવા. પછી ભલે તે ભવ્ય હોય કે અભવ્ય હોય. તે અસંયત ભવ્યદ્રવ્યદેવ શ્રમણના ગુણોને ધારણ કરે છે, સમસ્ત સામાચારી અને અનુષ્ઠાનથી યુક્ત રહ્યા કરે છે, પણ તેઓ દ્રવ્યલિંગી હોય છે–ભાવલિંગી હોતા નથી. તેથી અહીં "અસંયતભવ્યદ્રવ્યદેવ" પદ દ્વારા દ્રવ્યલિંગને ધારણ

असंयतानां समस्तानुष्ठानकर्तृत्वेऽपि चारित्रपरिणामराहित्यात् । ननु अभव्याः भव्या वा ते मिथ्यादृष्टयः श्रमणगुणानां धारयितार इति कथमिव वक्तुं शक्येत, तेषां श्रमणगुणधारणासंभवादितिचेदुच्यते यद्यपि तेषां महामिथ्यादर्शनमोहस्य प्रादुर्भावोऽस्ति, तथापि ते चक्रवर्त्याद्यनेकमहाभूपादिभिः सत्कारसंमानादिना सत्कृतान् साधून् दृष्ट्वा स्वस्यापि मानसत्कारादिप्राप्त्यर्थं तेषां हृदये प्रव्रज्या-क्रियाकलापानामनुष्ठाने श्रद्धा जायतेऽतस्ते यथोक्तक्रियामात्रानुष्ठायिनो भवन्तीति१ । 'अविराहियसंजमाणं'-अविराधितसंयमानाम्, न विराधितः कारणादोष

धारण करने वाले श्रमणगुणविशिष्ट साधु ही ग्रहण किये गये हैं. ऐसा जानना चाहिये। वे केवल समस्तक्रिया के प्रभाव से ही उपरिमग्रैवेयकों में उत्पन्न होते हैं। ये समस्त अनुष्ठानों को करते तो हैं, फिर भी चारित्र परिणामसे रहित होकर ही करते हैं, इसलिये इन्हें असयत कहा गया है।

शंका—भव्य अथवा अभव्य मिथ्यादृष्टि जीव श्रमणगुणों को धारण करने वाले कैसे कहे जा सकते हैं? क्योंकि इनमें श्रमणगुण-धारणता असंभव है।

उत्तर—यद्यपि उनके महामिथ्यादर्शनरूप मोह का उदय है, तो भी साधुओं की चक्रवर्ती आदि अनेक महाराजाओं द्वारा कृत सत्कार सम्मान आदि क्रिया को जब वे देखते हैं, तो उस समय उनके मन में अपने लिये भी इसी तरहसे मान सत्कार आदिकी प्राप्ति हो, इस निमित्त प्रवज्या एवं क्रियाकलापों के अनुष्ठान में उनकी श्रद्धा उत्पन्न होती है। इसलिये वे यथोक्त क्रियामात्र के अनुष्ठान करने वाले हो जाते हैं १। "अविराहियसंजमाणं" कारणसे दोषसंभव होने पर भी जिनके द्वारा

કરનાર શ્રમણગુણસંપન્ન સાધુ જ ગ્રહણ કરવાના છે એમ સમજવું. તેઓ માત્ર ક્રિયાના પાલનના પ્રભાવથી જ ઉપરિમગ્રૈવેયકોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તેઓ સાધુના બધા અનુષ્ઠાનો કરે તો છે, પરન્તુ ચારિત્રના પરિણામથી (ભાવથી) રહિત થઈને જ કરે છે, તેથી તેમને અસંયત કહ્યા છે.

શંકા—ભવ્ય અથવા અભવ્ય મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવોને શ્રમણ ગુણના ધારણ કરનારા કેવી રીતે કહી શકાય? કારણ કે તેમનામાં શ્રમણગુણધારકતા અસંભવિત છે.

ઉત્તર—જો કે તેમનામાં મિથ્યાદર્શનરૂપ દર્શન મોહનો ઉદય હોય છે, છતાં પણ ચક્રવર્તિ વગેરે અનેક મહારાજાઓ વડે સાધુઓનો સત્કાર થતો જોઈને તેમના મનમાં પણ એવાં માન સત્કાર વગેરે પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા જાગે છે. અને એ કારણે પ્રવ્રજ્યા અને ક્રિયાઓના અનુષ્ઠાનો પ્રત્યે તેમને રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી તેઓ શાસ્ત્રોક્ત ક્રિયામાત્રનું મોક્ષ બુદ્ધિએ નહીં પણ સંસાર બુદ્ધિએ અનુષ્ઠાન કરનારા બની જાય છે. "अविराहियसंजमाणं" કારણ વશાત્ દોષ

संभवेपि संयमो यैस्तें अविराधितसंयमास्तेषाम्, दीक्षाकालादारभ्य यैश्चारित्रं न खण्डितम्, संज्वलनकषायसामर्थ्यात्, अथवा प्रमत्तगुणस्थानबलात् स्वल्पमात्रादि-दोषा यद्यपि सभवन्ति तथापि चारित्रपरिणामो यैर्न निवारितस्तेषाम्२। 'विराहिय-संजमाणं' विराधितसंयमानामिति विराधितः दीक्षाकालादारभ्य मायादिदोषेण खण्डितः संयमश्चारित्रं यैस्तेविराधितसयमास्तेषाम्३। 'अविराहियसंजमासंजमाणं' अविराभितसंयमासंयमानाम्, श्रावकव्रतस्वीकारकालादारभ्य न खण्डितो देश-विरतिपरिणामो यैस्ते अविराधितसंयमासंयमास्तेषाम् ।४। 'विराहियसंजमासंज-माणं' विराधितसंयमासंयमानाम्–श्रावकव्रतस्वीकारकालादारभ्य मध्ये विराधितः

अपना संयम विराधना युक्त नहीं किया गया है वे अविराधितसंयम वाले हैं, अर्थात् दीक्षाकाल से लेकर जिन्होंने अपने संयम को खण्डित नहीं किया है वे अविराधित संयम वाले हैं२। संज्वलनकषायके सामर्थ्य से अथवा प्रमत्तगुण स्थान के बल से थोड़े मायादि दोष यद्यपि उनके संभवित हो सकते हैं, तो भी वे मुनि चारित्र परिणाम की निवृत्ति नहीं करते हैं २। " विराहियसंजमाणं " दीक्षाकाल से लेकर अर्थात् जब से दीक्षा धारण की है–तब से लेकर मायादि दोष द्वारा जिनका संयम-चारित्र खण्डित होता रहता है, वे विराधितसंयमवाले जीव हैं ३। " अविराहियसंजमासंजमाणं " जब से संयमासंयम – देशविरतिरूप चारित्र–स्वीकार किया है अर्थात् श्रावकव्रत लिया है–तब से लेकर वह व्रत जिनका अखण्डित है, वे अविराधितसंयमासंयमवाले जीव हैं ४। " विराहियसंजमासंजमाणं " श्रावकव्रत स्वीकार करने के समय

થવાનો સંભવ હોવા છતાં પણ જેઓ આલોચના વગેરે કરીને પોતાના સંયમને વિરાધના યુક્ત કરતા નથી તે જીવોને અવિરાધિત સંયમવાળા કહેવામાં આવે છે. એટલે કે દીક્ષાકાળથી લઈને જેમણે પોતાના સંયમના ભાવનો ત્યાગ કર્યો નથી. તેમને અવિરાધિત સંયમવાળા કહેવામાં આવે છે સંજ્વલન કષાયના યોગથી અથવા પ્રમત્તગુણુસ્થાનને કારણે તેમનામાં થોડા માયાદિ દોષો સંભવી શકે છે ખરા, પણ તે મુનિઓ આલોચના વગેરે કરીને ચારિત્ર પરિણામથી ચલિત થતા નથી. " विराहियसंजमाणं " દીક્ષા લીધી ત્યારથી જ માયાદિ દોષ દ્વારા જેમનો સંયમ (ચારિત્ર) ખંડિત થતો રહે છે તે જીવોને વિરાધિત સંયમવાળા કહે છે " अविराहियसंजमासंजमाणं " જ્યારથી સંયમાસંયમ (દેશવિરતિરૂપ ચારિત્ર) અંગીકાર કર્યો છે–એટલે કે જ્યારથી શ્રાવકવ્રત લીધું

खण्डितः संयमासंयमः=देशविरतिपरिणामो यैस्ते विराधितसंयमासंयमास्तेषां तादृशश्रावकाणामित्यर्थः।५। 'असन्नीणं' असंज्ञिनाम्–संज्ञा नाम मनस्तद्रहितानाम्, मनोलब्धिशून्यानां तिरश्चामकामनिर्जरावतां जीवानामित्यर्थः।६। तथा 'तावसाणं' तापसानाम् वृक्षपतितशुष्कपत्रादिभोजनमाचरतां बालतपस्विनाम्।७। तथा 'कंदप्पियाणं' कान्दर्पिकाणाम्, कन्दर्पः=परिहासः, स विद्यते येषां ते कन्दर्पिकाः त एव कान्दर्पिकाः, अथवा, कन्दर्पः=परिहासस्तेन चरन्ति लोके सोपहासव्यवहारं कुर्वन्ति, परानुपहासयन्ति ये ते कान्दर्पिकाः व्यवहारमात्रेणैव चारित्रवन्तः कन्दर्पकौकुच्यादिकारकाः। तत्स्वरूपं यथा—

से लगाकर बीच में जिन्होंने अपना देशविरति परिणाम खण्डित कर दिया है वे विराधितसंयमासंयम वाले जीव हैं ५। "असन्नीणं" संज्ञा नाम मनका है, इस संज्ञारूप मनोलब्धि से जो शून्य-रहित-हैं, वे असंज्ञी जीव हैं ६, अर्थात् अकामनिर्जरावाले जीव तथा 'तावसाणं' वृक्षों से पतित सूखे पत्तों आदि को खाने वाले बालतपस्वी जीव ७, तथा "कंदप्पियाणं" कान्दर्पिक जीव–कंदर्प नाम परिहास हँसी मजाक का है यह जिनमें हैं वे कान्दर्पिक हैं, अथवा जो कंदर्प–परिहास–द्वारा लोकमें उपहासपूर्वक व्यवहार करते हैं–दूसरों को हँसाते हैं–वे कान्दर्पिक कहलाते हैं। ये कान्दर्पिक कंदर्प और कौकुच्यादि करने वाले होते हैं बीभत्स शब्दों का प्रयोग करके दूसरों को हँसाते हैं, वे कौकुच्य कहलाते हैं। इस कारण केवल व्यवहार से ही ये चारित्रवाले कहे जाते हैं। कहा भी है—

છે ત્યારથી જેમનું તે વ્રત અખંડિત છે તેવા જીવોને અવિરાધિત સંયમાસંયમવાળા કહેવામાં આવે છે. "विराहियसंजमासंजमाणं" શ્રાવકવ્રત લઈને જેમણે વચ્ચેથી જ દેશવિરતિ પરિણામ ખંડિત કરી નાખ્યું છે. તેમને વિરાધિત સંયમાસંયમવાળા જીવો કહેવામાં આવે છે "असन्नीणं" સંજ્ઞા એટલે મન. આ સંજ્ઞારૂપ મનોલબ્ધિથી રહિત જીવોને અસંજ્ઞી કહેવામાં આવે છે. એટલે કે અકામનિર્જરાવાળા જીવો તથા "तावसाणं" વૃક્ષો પરથી પડેલાં પાન આદિ ખાનાર તથા પંચાગ્નિ તપ કરનારા બાલતપસ્વી જીવો, તથા "कंदप्पियाणं" કાન્દર્પિક જીવો–કંદર્પ એટલે પરિહાસ હંસી મજાક વગેરેનું જેમનામાં અસ્તિત્વ હોય છે, તેમને કાન્દર્પિક કહેવામાં આવે છે. અથવા જેઓ કંદર્પ (કુચેષ્ટા) વડે લોકમાં ઉપહાસયુક્ત વ્યવહાર કરે છે, તેમને કાદર્પિક કહેવામાં આવે છે. તે કાન્દર્પિકો કંદર્પ અને કૌકુચ્ય એટલે બીભત્સ શબ્દો બોલીને બીજાઓને હસાવવાની ક્રિયા કરનારા હોય છે. તેથી તેઓ માત્ર વ્યવહારમાં જ ચારિત્રવાળા કહેવાય છે. તે સાચા ત્યાગી હોતા નથી. કહ્યું પણ છે—

'कहकहकहस्सहसणं, कंदप्पो अणिहुया वउल्लावा ।
कंदप्पकहाकहणं, कंदप्पुवएससंसा य ॥१॥
भुम-नयण-वयण-दसणच्छदेहिं करपायकन्नमाईहिं ।
तं तं करेइ जह जह, हसइ परो अत्तणा अहसं ॥२॥
वाया कुक्कुइओ पुण, तं जंपइ जेण हस्सइ अन्नो ।
नाणाविहजीवरुए, कुव्वइ मुहतूरए चेव ॥३॥ इत्यादि ।

छाया—कहकहकहस्स (इति) हसनं कन्दर्पोऽनिभृता वागुल्लापाः ।
कन्दर्पकथाकथन कन्दर्पोपदेशाशंसा च ॥ १ ॥
भ्रू-नयन-वदन-दशनच्छदैः करपादकर्णादिभिः ।
तत्तत्करोति यथा यथा हसति पर आत्मना अहसन् ॥२॥
वाचा कौकुच्यितः, पुनस्तत् जल्पति येन हसत्यन्यः ।
नानाविधजीवरुतान् करोति मुखतूर्याणि चैव ॥३॥ इत्यादि ।

" कहकहकहस्सहसणं, कंदप्पो अणिहुयावउल्लावा।
कंदप्पकहाकहणं, कंदप्पुवएससंसा य ॥ १ ॥
भुम-नयण-वयण-दसणच्छदेहिं करपायकन्नमाईहिं ।
तं तं करइ जह जह, हसइ परो अत्तणा अहसं ॥ २ ॥
वाया कुकुइओ पुण, तं जं वइ जेण हस्सइ अन्नो ।
नाणाविहजीवरुए, कुव्वइ मुह तूरए चेव ॥ ३ ॥ इति "

कह कहा लगाकर हँसना यह कन्दर्प है, अनिभृत वचनउल्लाप-प्रगटरूपमें बकवाद करना यह भी कंदर्प है, कंदर्पकी कथा कहना, कंदर्पका उपदेश करना, कंदर्पकी आशंसा-प्रशंसा करना यह सब कंदर्प है। ये कान्दर्पिक जन भ्रकुटी, नयन, वदन, मुख, हाथों, पैरों, कानों, होठ आदिसे ऐसीर

"कह-कह-कहस्सहसणं, कंदप्पो अणिहुया वउल्लावा ।
कंदप्पकहाकहणं, कंदप्पुवएससंसा य ॥ १ ॥
भुम-नयन-वयण-दसणच्छदेहिं करपायकन्नमाईहिं ।
तं तं करेइ जह जह, हसइ परो अत्तणा अहसं ॥ २ ॥
वाया कुकुइओ पुण, तं जं वइ जेण हस्सइ अन्नो ।
नाणाविहजीवरुए कुव्वइ मुहतूरए चेव ॥ ३ ॥ "इति

ખડખડાટ હસવું અનિભૃત વચન ઉલ્લાપ એટલે કે પ્રગટ રૂપમાં બકવાદ કરવો. કંદર્પની કથા કહેવી, કંદર્પનો ઉપદેશ દેવો, કંદર્પની પ્રશંસા કરવી, એ બધા કંદર્પ કહેવાય છે. તે કાન્દર્પિકજનો ભ્રકુટિ, નયન, વદન, હોઠ, હાથ, પગ, કાન વગેરેથી એવી એવી ચેષ્ટાઓ કરે છે, તથા ભમર આદિથી એવી ચેષ્ટાઓ

तथा 'तेरिच्छियाणं' तैरश्चिकानां-तिर्यग्योनिकजीवानां देशविरतिमतां गजाश्वादिजीवानाम् ।११। तथा 'आजीवियाणं' आजीविकानां पाखण्डिविशेषणाम्, अथवा नग्नत्वधारिणां गोशालकशिष्याणाम्, यद्वा-ख्यातिलाभमानप्राप्तये तपश्चरणादिकर्तृणामिति ।१२। तथा 'आभिओगियाणं' आभियोगिकानाम्, अभियोगो= विद्यामंत्रादिभिः परेषां वशीकरणमारणमोहनोच्चाटनादिकरणम्, स अभियोगो विद्यते येषां ते आभियोगिकास्तेषाम्, अभियोगो द्विप्रकारकः। तदुक्तम्—

"दुविहो खलु अभिओगो, दव्वेभावे य होइ नायव्वो।
दव्वंमि होंति जोगा, विज्जा मंता य भावम्मि ॥ १ ॥

" णाणस्स केवलीणं, धम्मारियस्स सव्वसाहूणं।
माई अवन्नवाई किव्विसियं भावणं कुणइ ॥ १ ॥"

जो ज्ञान का, केवलियों का, धर्माचार्य का, और साधुओं का अवर्णवाद करता है, उनके विषय में मायाचारी का भाव रखता है वह किल्विषिक कैल्विषिकी भावना को करता रहता है १०। "तेरिच्छियाणं" देशविरति का पालन करने वाले तिर्यंच गज अश्व आदि जीव ११। "आजीवियाणं" पाखण्डिविशेष रूप आजीविक, अथवा नग्नत्व को धारण करने वाले गोशालक के शिष्य अथवा ख्याति, लाभ, मान प्राप्ति के निमित्त तपश्चरण आदि करने वाले १२। तथा 'आभिओगियाणं' विद्या, मंत्र आदि द्वारा दूसरों को वश में करना, मारण मोहन, उच्चाटन, आदि करना यह अभियोग है, यह अभियोग जो करते हैं, वे आभियोगिक हैं १३। अभियोग दो प्रकार का होता है, कहा भी है—

"णाणस्स केवलीणं, धम्मायरियस्स सव्वसाहूणं।
माई अवन्नवाई, किव्विसियं भावणं कुणइ ॥ १ ॥"

જે જ્ઞાનનો, કેવલીઓનો, ધર્માચાર્યોનો અને સાધુઓનો અવર્ણવાદ કરે છે, તેમની સાથે માયાચારીનો ભાવ રાખે છે, તેને કિલ્વિષિક કહેવામાં આવે છે. એ કિલ્વિષિક કૈલ્વિષિક (પાપયુક્ત) ભાવના કરે છે. "तेरिच्छियाणं" દેશવિરતિનું પાલન કરનારા ગજ, અશ્વ વગેરે તિર્યંચ જીવો. તથા "आजीवियाणं" પાખંડી ખાસ કરીને આજીવિક, તથા નગ્નત્વને ધારણ કરનારા ગોશાલકના શિષ્યો, અથવા ખ્યાતિ, લાભ, માન વગેરેની પ્રાપ્તિ માટે તપસ્યા વગેરે કરનારા. "आभिओगियाणं विद्या, મંત્ર વગેરેથી અન્યને પોતાને વશ કરવા, તેમ મારણ, મોહન, ઉચ્ચાટન, આદિ કરવા તેનું નામ 'अभियोग' છે. અને તે અભિયોગ કરનારને "આભિયોગિક" કહેવામાં આવે છે. અભિયોગ બે પ્રકારના હોય છે. કહ્યું પણ છે.—

छाया—द्विविधः खलु अभियोगो द्रव्ये भावे च भवति ज्ञातव्यः।
द्रव्ये भवन्ति योगा विद्या मंत्राश्च भावे ॥ १ ॥"

एतादृशो द्विविधोऽभियोगो विद्यते येषां ते आभियोगिकाः, अथवा अभियोगेन चरन्ति ये ते आभियोगिकाः, एते आभियोगिका व्यवहारतश्चरणवन्तोपि मंत्रादिप्रयोक्तारो भवन्ति। उक्तञ्च—

"कोउय-भूईकम्मे,-पसिणा पसिणेनिमित्तमा जीवी।
इड्डिरससायगरुओ, अभिओगं भावणं कुणइ" ॥१॥

छाया—कौतुक-भूतिकर्म-प्रश्नाप्रश्न-निमित्ताजीवी।
ऋद्धि-रस-सात-गुरुक आभियोगिकीं भावनां करोति ॥१॥

"दुविहो खलु अभिओग्गो, दव्वे भावे य होइ नायव्वो।
दव्वंमि होंति जोगा, विज्जा मंता य भावम्मि ॥ १ ॥"

यह अभियोग द्रव्य और भाव में होता है इसलिये दो प्रकार का कहा गया है, एक द्रव्य अभियोग और दूसरा भाव अभियोग, ऐसा दोनों प्रकार का अभियोग जिनमें मौजूद होता है, वे आभियोगिक हैं। अथवा अभियोग द्वारा जो अपना व्यवहार चलाते हैं वे आभियोगिक हैं। ये आभियोगिक व्यवहारकी अपेक्षा चारित्रशाली होने पर भी मंत्रादि का प्रयोग करने वाले होते हैं इसलिये ये आभियोगिक कहे जाते हैं। तात्पर्य कहने का यह है कि व्यवहारकी दृष्टिसे जो चारित्रका पालन करते हैं, तथा मंत्रादिक के प्रयोग से जो लोगोंपर अपना प्रभाव जमाते हैं। वे आभियोगिक माने जाते हैं। कहा भी है—

"दुविहो खलु अभिओगो, दव्वे भावे य होइ नायव्वो।
दव्वंमि होंति जोगा, विज्जा मंता य भावम्मि ॥ १ ॥"

આ અભિયોગ દ્રવ્ય અને ભાવથી થાય છે. તેના બે પ્રકાર કહ્યા છે. (૧) દ્રવ્ય-અભિયોગ અને (૨) ભાવ અભિયોગ. આ બે પ્રકારનો અભિયોગ જેમનામાં મોજૂદ હોય છે તેમને આભિયોગિક કહેવામાં આવે છે. અથવા અભિયોગ દ્વારા જેઓ પોતાનો વ્યવહાર (આજીવિકા વગેરે) ચલાવે છે તેમને પણ આભિયોગિક કહેવામાં આવે છે. તે આભિયોગિક વ્યવહારની અપેક્ષાએ ચારિત્રશાળી હોવા છતાં પણ મંત્રાદિનો પ્રયોગ કરતા હોવાથી તેમને આભિયોગિક કહેવામાં આવે છે. તાત્પર્ય એ છે કે વ્યવહારની દૃષ્ટિએ તો તેઓ ચારિત્રનું પાલન કરતા હોય છે, પણ મંત્રાદિના પ્રયોગથી તેઓ લોકો પર પોતાનો પ્રભાવ જમાવતા હોય છે. તેથી તેમને આભિયોગિક ગણવામાં આવે છે. કહ્યુ પણ છે—

तत्र कौतुकं-सौभाग्याद्यर्थं स्नपनम्, अथवा लोकानामाश्चर्याय क्रियाकरणम्, भूतिकर्म-ज्वरादिशान्तये भस्मादिदानम्, प्रश्नाप्रश्नं च स्वप्नविद्यादि, इत्यादि क्रियाभिराजीविकां कुर्वाणा आभियोगिकाः कथ्यन्ते, तेषाम्।१३। 'सलिंगिदंसणवावन्नगाणं' सलिङ्गिदर्शनव्यापन्नकानाम्, सलिङ्गिनश्च ते दर्शनव्यापन्नकाश्चेति सलिङ्गिदर्शनव्यापन्नकाः, तत्र सलिङ्गिनः-सदोरकमुखवस्त्रिकारजोहरणादिमुनिवेषधारिणः सन्तः दर्शनव्यापन्नकाः=सम्यक्त्वपरिभ्रष्टास्तेषाम्-निह्नवानामित्यर्थः१४।

"कोउय-भूइकम्मे, पसिणा-पसिणे निमित्तमाजीवी।
इड्ढि-रस-साय गुरुओ, अभिओगं भावणं कुणइ ॥१॥"

कौतुक, भूतिकर्म, प्रश्नाप्रश्न, और निमित्त, इनसे अपनी जीविका चलाने वाला, तथा ऋद्धि, रस और शाता से गुरुक, ऐसे प्राणी अभियोग की भावना करते हैं। सौभाग्य आदि के निमित्त स्नान करना या लोगों को आश्चर्य कराने वाली क्रियाओं का करना यह कौतुक है। ज्वर आदि की शांति के निमित्त भस्म-राख-आदि देना भूतिकर्म है। स्वप्न विद्या का जानना यह प्रश्नाप्रश्न है। इत्यादि क्रियाओं द्वारा जो अपनी आजीविका चलाते हैं वे आभियोगिक हैं। "सलिंगिदंसणवावन्नगाणं" साधुके लिङ्गको धारण तो किये हुए हैं, परन्तु दर्शन-सम्यक्त्व-से जो भ्रष्ट हैं, वे साधु सलिंगिदर्शनव्यापन्नक कहे जाते हैं। सदोरक मुखवस्त्रिका, रजोहरण आदि का धारण करना यह मुनिका वेष है। इस मुनिके वेष को धारण करते हुए भी जो सम्यग्दर्शनसे पतित हैं ऐसे

"कोउय-भूईकम्मे, पसिणा-पसिणे निमित्तमाजीवी ।
इड्ढि-रस-साय-गुरुओ, अभिओगं भावणं कुणइ ॥ १ ॥"

કૌતુક. ભૂતિકર્મ, પ્રશ્નાપ્રશ્ન, અને નિમિત્ત મારફત પોતાનો નિર્વાહ ચલાવનારા તથા ઋદ્ધિગર્વ, રસગર્વ અને શાતા ગર્વથી ભારે બનેલા એવા જીવો અભિયોગની ભાવના કરે છે સૌભાગ્ય-શૃંગાર વગેરેને માટે સ્નાન કરવું અથવા તો લોકોને આશ્ચર્ય ચકિત કરનારી ક્રિયાઓ કરવી તેનું નામ કૌતુક છે. તાવ વગેરેના નિવારણ માટે ભસ્મ વગેરે દવાઓ આપવી તેનું નામ ભૂતિકર્મ છે. સ્વપ્ન વિદ્યાને કહેવી તેનું નામ પ્રશ્નાપ્રશ્ન છે. ઇત્યાદિ ક્રિયાઓ દ્વારા જે પોતાની આજીવિકા ચલાવે તે આભિયોગિક કહેવાય છે. "सलिंगिदंसणवावन्नगाण" સાધુના વેષને તો ધારણ કર્યો હોય પણ જે દર્શનથી ભ્રષ્ટ થયેલ હોય એવા સાધુને "સલિંગિદર્શનવ્યાપન્નક" કહેવામાં આવે છે. સદોરક મુહપત્તી, રજોહરણ આદિને ધારણ કરવા તે મુનિનો વેષ કહેવાય છે, મુનિનો આ પ્રકારનો વેષ ધારણ કરવા છતાં પણ જે સમ્યગ્દર્શનથી ભ્રષ્ટ થયેલ હોય એવા નિહ્નવ

'एएसि णं' एतेषां खलु उपरिकथितानां 'देवलोगेसु उववज्जमाणाणं' देवलोकेषु उपपद्यमानानाम्-,यदि ते देवलोकेषु उत्पद्यन्ते तदा तेषां मध्ये 'कस्स कहिं' कस्य कुत्र-कस्मिन् देवलोके 'उववाए' उपपातः-उत्पत्तिः 'पन्नत्ते' प्रज्ञप्तः ?। भगवानुत्तरयति-'गोयमा' हे गौतम ! 'असंजयभवियदव्वदेवाणं' असंयतभविकद्रव्यदेवानाम् 'जहण्णेणं' जघन्येन 'भवणवासिसु' भवनवासिषु-उत्पत्तिर्भवति 'उक्कोसेणं' उत्कृष्टेन 'उवरिमगेविज्जएसु' उपरिमग्रैवेयकेषु-एतन्नामकदेवलोकेषु एतेषामुत्पत्तिर्भवतीति१। 'अविराहियसंजमाणं जहण्णे णं सोहम्मे कप्पे' अविराधितसंयमानां जघन्येन सौधर्मे कल्पे उत्पत्तिर्भवति, 'उक्कोसेणं सव्वट्ठसिद्धे विमाणे' उत्कृष्टेन सर्वार्थसिद्धके विमाने उत्पत्तिर्भवतीति२। 'विराहियसंजमाणं जहण्णेणं भवणवासिसु' विराधितसंयमानां जीवानां जघन्येन भवनवासिषु 'उक्कोसेणं सोहम्मे कप्पे' उत्कर्षेण सौधर्मे कल्पे उपपातः कथितः।

निह्नवजन सलिंगि व्यापन्न कहे गये हैं १४। इन सब की यदि देवलोकों में उत्पत्ति हो तो इनके बीच में किन की कहां उत्पत्ति होती है। ऐसा यहां गौतमने प्रश्न किया तब इसका उत्तर प्रभुने यों दिया कि हे गौतम! "असंजयभवियदव्वदेवाणं" जो असंयतभव्यद्रव्यदेव हैं। उनकी उत्पत्ति यदि देवलोक में हो तो कम से कम वे भवनवासियोंमें उत्पन्न होते हैं, और अधिक से अधिक वे उपरिमग्रैवेयक में उत्पन्न होते हैं १। इनसे आगे इनकी उत्पत्ति देवलोकमें नहीं होती है, इसी तरह जिन जीवोंने संयमकी विराधना नहीं की है ऐसे जीव मर कर यदि देवलोकमें उत्पन्न हों तो कमसे कम सौधर्म देवलोकमें उत्पन्न हों और अधिकसे अधिक देवलोक में उत्पन्न हों तो सवार्थसिद्ध विमान में उत्पन्न हों। २। जिन्होंने संयम

જનને સલિંગિવ્યાપન્નક કહેલ છે ઉપરોક્ત બધા જીવોની જો દેવલોકમાં ઉત્પત્તિ થાય તો કયા જીવની કયા દેવલોકમાં ઉત્પત્તિ થાય છે, એવો પ્રશ્ન ગૌતમ સ્વામીએ પૂછ્યો છે. ત્યારે પ્રભુએ તેનો આ પ્રમાણે જવાબ દીધો છે-હે ગૌતમ! "असंजयभवियदव्वदेवाणं." જો અસંયત ભવ્યદ્રવ્યદેવની ઉત્પત્તિ દેવલોકમાં થાય તો તેઓ ઓછામાં ઓછા ભવનવાસી દેવોમાં અને વધારેમાં વધારે ઉપરના ગ્રૈવેયકમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેનાથી આગળના દેવલોકોમાં તેમની ઉત્પત્તિ થતી નથી. એજ પ્રમાણે સંયમની જેમણે વિરાધના કરી નથી એવા જીવોની જો દેવલોકમાં ઉત્પત્તિ થાય તો ઓછામાં ઓછા સૌધર્મ દેવલોકમાં અને વધારેમાં વધારે સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાં તેઓ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમણે સંયમ અંગીકાર

ननु द्रौपद्याः सुकुमालिकानामकभवे संयमस्य विराधना कृता, अथ च सा ईशानदेवलोकं गतेति श्रूयते, किन्तु अत्र कथ्यते विराधितसंयमानाम् उत्कृष्टतः सौधर्मदेवलोके समुत्पत्तिर्भवतीति कथं न शास्त्रविरोधः? इति चेदुच्यते-तस्या द्रौपद्याः सुकुमालिकाभवे या संयमविराधना आसीत् सा केवलमुत्तरगुणविषयिणी जाता, वकुशत्वमात्रकारिणी, न तु मूलगुणानां विराधनाऽभूत्, अथ च विराधना यदा विशिष्टतरविषयिणी भवेत्तदैव सा विराधना सौधर्मकल्पे एव उत्पादं करोति, न तु तदुपरि। यदि पुनः साधारणविराधनामात्रेण सौधर्मे कल्पे उत्पत्तिर्भवेत् तदा

अंगीकार करके उसकी विराधना की है, ऐसे जीवों की उत्पत्ति जघन्यसे भवनवासियों में और उत्कृष्ट से सौधर्मकल्प में होती है। ३।

शंका—द्रौपदी ने सुकुमालिका के भव में संयम की विराधना की, परन्तु सुना ऐसा जाता है-कि वह मर कर ईशान देवलोक में-जो कि दूसरा देवलोक है गई है। जब ऐसी बात है कि विराधित संयम-वालों का जन्म उत्कृष्ट से सौधर्मकल्प में बतलाया गया है तो फिर यह बात कैसे संगत हो सकती है। यह तो प्रत्यक्ष में शास्त्रविरुद्ध कथन है।

उत्तर—द्रौपदी के सुकुमालिका के भव में जो संयम की विराधना थी वह केवल उत्तर गुणोंमें थी जो कि वकुशत्व करनेवाली थी। मूल-गुणों में वह विराधना नहीं थी। जब संयम की विराधना विशिष्टतर होती है तभी वह विराधना सौधर्म कल्पमें ही उत्पन्न कराने वाली होती है। उसके ऊपर के देवलोक में उत्पन्न कराने वाली नहीं होती।

કરીને તેની વિરાધના કરી હોય તેવાં જીવોની ઉત્પત્તિ ઓછામાં ઓછી ભવનવાસી દેવોમાં અને વધારેમાં વધારે સૌધર્મ દેવલોકમાં થાય છે.

શંકા—દ્રૌપદીએ સુકુમાલિકાના ભવમાં સંયમની વિરાધના કરી હતી. છતાં તે મરીને ઇશાન નામના બીજા દેવલોકમાં ગઈ છે સાંભળવામાં આવ્યું છે. જ્યારે વિરાધિત સંયમવાળાનો જન્મ વધારેમાં વધારે સૌધર્મકલ્પમાં થાય છે એવું કહેલ છે. તો આ વાત કેવી રીતે સંગત હોઈ શકે? શું આ કથન શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ થતું નથી?

ઉત્તર—દ્રૌપદીએ સુકુમાલિકાના ભવમાં સંયમની જે વિરાધના કરી હતી તે કેવળ ઉત્તર ગુણોમાં થઈ હતી—જે બકુશત્વ કરનારી હતી અર્થાત્ શરીરના ઉપકરણ તથા વિભૂષા વગેરેથી સંયમને મલીન કરનારી હતી. મૂલગુણોમાં તે વિરાધના થઈ ન હતી. જ્યારે સંયમની વિરાધના મૂલગુણવિશિષ્ટ હોય છે. ત્યારે તે વિરાધના સૌધર્મકલ્પમાં જ ઉત્પન્ન કરાવનારી હોય છે—તેનાથી ઉપરના

बकुशादीनामुत्तरगुणादिप्रतिसेवावतां कथमच्युतादिकल्पे उत्पत्तिः संभवेत्?, किन्तु तेषामच्युतादिकल्पे उत्पत्तिः श्रूयते, कथञ्चित् संयमविराधकत्वात् तेषामिति।

तथा 'अविराहियसंजमासंजमाणं जहण्णेणं सोहम्मे कप्पे' अविराधित-संयमासंयमानां जघन्येन सौधर्मे कल्पे, प्रतिपत्तिकालादारभ्याखण्डितदेशविरति-परिणामानां श्रावकाणां जघन्यतः सौधर्मेकल्पे 'उक्कोसेणं अच्चुए कप्पे' उत्कर्षे-णाच्युते कल्पे उत्पत्तिर्भवतीति। 'विराहिय संजमासंजमाणं जहण्णेणं भवणवा-सिसु' विराधितसंयमासंयमानाम् श्रावकव्रतकालादारभ्य मध्ये खण्डितदेशविर-तिपरिणामवतां श्रावकाणाम् जघन्यतो भवनपतिषु 'उक्कोसेणं जोइसिएसु' उत्कर्षेण ज्योतिषिकेषु, विराधितदेशविरतिपरिणामवतां श्रावकाणामुत्कृष्टतो ज्योतिषि-

यदि सामान्य विराधना से सौधर्मकल्प में उत्पत्ति होती हो तो बकुश आदिकोंकी कि जो उत्तरगुणादिकों की प्रतिसेवा वाले होते हैं। अच्युत आदि कल्प में उत्पत्ति कैसे हो सकती है? कारण ये भी कथंचित् संयम के विराधक होते हैं। फिर भी इनकी उत्पत्ति अच्युत आदि कल्प में होती है, ऐसी बात सुनी जाती है। तथा—"अविराहिय-संजमासंजमाणं जहण्णेणं सोहम्मे कप्पे" जिन्होंने जब से देशविरति रूप श्रावक का आचार धारण किया है और उसमें विराधना नहीं की है। ऐसे जीवों की उत्पत्ति जघन्य से सौधर्मकल्प में और उत्कृष्ट से अच्युतकल्प में होती है ४। और जिन जीवोंने देशविरतिरूप परिणामों को बीच में खण्डित कर दिया है उनका उत्पाद जघन्य से भवनपतियों में और उत्कृष्ट से ज्योतिषिक देवों में होता है ५। मनोलब्धिरहित

દેવલોકમાં ઉત્પન્ન કરાવનારી હોતી નથી. જો સામાન્ય વિરાધનાથી જ સૌધર્મ કલ્પપર્યંત જ ઉત્પત્તિ થતી હોય તો બકુશ (એક પ્રકારના સાધુ) આદિકોની–કે જેઓ ઉત્તર ગુણોની પ્રતિસેવા–વિરાધના–વાળા હોય છે તેઓની અચ્યુત આદિ દેવલોકમાં કેવી રીતે ઉત્પત્તિ થઈ શકે? કારણ કે તેઓ પણ થોડા પ્રમાણમાં સંયમના વિરાધક તો હોય છે જ. છતાં તેમની ઉત્પત્તિ અચ્યુત આદિ કલ્પમાં થાય છે એમ સાંભળ્યું છે.

"अविराहियसंजमासजमाणं जहण्णेणं सोहम्मे कप्पे" દેશવિરતિરૂપ શ્રાવકના આચાર ધારણ કરીને તેની વિરાધના ન કરનાર જીવોની ઉત્પત્તિ જઘન્યની અપેક્ષાએ સૌધર્મકલ્પમાં અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ અચ્યુતકલ્પમાં થાય છે. જે જીવોએ દેશવિરતિરૂપ પરિણામોનું વચ્ચેથી જ ખંડન કર્યું છે તેમની ઉત્પત્તિ જઘન્યની અપેક્ષાએ ભવનપતિ દેવોમાં અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ જ્યોતિષી

केषु समुत्पत्तिर्भवति। 'असंण्णीणं जहण्णे णं भवणवासिसु उक्कोसेणं वाणमंतरेसु' असञ्ज्ञिनां जघन्येन भवनवासिषु, उत्कर्षेण वानव्यन्तरेषु, असञ्ज्ञिनां=मनोलब्धिरहितजीवानामकामनिर्जरावताम् जघन्येन भवनवासिषु उत्कृष्टतो वानव्यन्तरेषु उत्पत्तिर्भवतीति। ननु ' चमरवलि सागरमहियं ' चमरवलि सागरमधिकम्, अर्थात् चमरस्य सागरोपमं, वलेश्च किञ्चिदधिकं सागरोपममायुर्विद्यते, इत्यादि वचनेनासुराणां ऋद्धयोऽधिकाः कथिताः ' पलिओवममुक्कोसं वंतरियाणं ' पल्योपममुत्कृष्टं व्यन्तराणामिति वचनेन वानव्यन्तराणामल्पैव ऋद्धिः कथिता तत्कथमिह भवनपत्यपेक्षया वानव्यन्तराणां महर्द्धिकत्वं प्रतिपाद्यते ? इति चेदत्रोच्यते-आगमानां सर्वेषां सर्वज्ञेन प्रतिपादनात् प्रवाहरूपेण नित्यत्वाच्च स्वत एव प्रामाण्यम्, न च प्रमाणभूतं शास्त्रमन्यथा कथयतीति सर्वज्ञवचने प्रामाण्यादनुमीयते यत्केचन भवन-

---

अकाम निर्जरा वाले जीवों का-असंज्ञीजीवों का-उत्पाद जघन्य से भवनवासियों में और उत्कृष्ट से वानव्यंतरों में होता है ६।

शंका—" चमरबलि सागरमहियं " चमर की आयु सागरोपम और बलि की आयु सागरोपम से कुछ अधिक है, ऐसा कहा गया है, इस कथन से असुरों की ऋद्धियां अधिक कही गई हैं, और " पलिओवमुक्कोसं वंतरियाणं " व्यंतरों की उत्कृष्ट आयु एक पल्योपम की है, ऐसा कहा है सो इस कथनसे उनकी ऋद्धि अल्प ही कही गई है तो फिर यहां कैसे भवनपतियों की अपेक्षा वानव्यंतरों को महाऋद्धिवाला प्रकट किया गया है ?

उत्तर—जितने भी आगम हैं वे। सब सर्वज्ञ द्वारा प्रतिपादित हुए हैं। तथा प्रवाहरूप से वे सब नित्य हैं, इस कारण उनमें स्वतःप्रमाणता है।

દેવોમાં થાય છે. મનોલબ્ધિરહિત—અકામ નિર્જરાવાળા—અસંજ્ઞી જીવોની ઉત્પત્તિ જઘન્યની અપેક્ષાએ ભવનવાસીઓમાં અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ વાણવ્યંતરોમાં થાય છે.

શંકા—" चमरबलि सागरमहियं " ચમરેન્દ્રનું આયુષ્ય સાગરોપમ અને બલિઇન્દ્રનું આયુષ્ય સાગરોપમથી કાંઇક અધિક, એવું કહેવામાં આવ્યું છે. આ કથન વડે અસુરોની ઋદ્ધિ વધારે દર્શાવવામાં આવી છે, અને " पलिओवमुक्कोसं वंतरियाणं " વ્યંતરોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય એક પલ્યોપમનું કહ્યું છે. આ કથન વડે તેમની ઋદ્ધિ અલ્પ જ બતાવી છે. તો અહીં ભવનપતિની અપેક્ષાએ વાણવ્યંતરોને વધારે ઋદ્ધિવાળા શા કારણે બતાવ્યા છે ?

ઉત્તર—જેટલા આગમો છે તે બધાં સર્વજ્ઞ દ્વારા પ્રતિપાદિત થયેલાં છે તથા પ્રવાહરૂપે તેઓ બધાં નિત્ય છે. તે કારણે તેમનામાં સ્વતઃ પ્રમાણતા છે.

पतयस्तथाविधाः सन्ति-ये वानव्यन्तरापेक्षया न्यूनऋद्धिकाः, केचन व्यन्तराश्च भवनपत्यपेक्षयामहर्द्धिका भवन्ति, तदपेक्षयैवेह भवनपत्यपेक्षया वानव्यन्तराणामहर्द्धिकत्वं कथितमिति न पूर्वापर विरोध इति । 'अवसेसासव्वे जहण्णेणं भवणवासिसु' अवशेषाः सर्वे जघन्येन भवनवासिषु तापसान् आरभ्य सलिङ्गि दर्शन व्यापन्नकपर्यन्ताः जघन्येन भवनवासिषु समुत्पद्यन्ते, 'उक्कोसेणं वोच्छामि' उत्कर्षेण वक्ष्यामि, उत्कृष्टतस्तापसादीनां मध्ये केषां कुत्रोत्पत्तिर्भवतीति कथयिष्यामि, तदेवाह-'तावसाणं जोइसिएसु' तापसानां ज्योतिषिकेषु, उत्पत्तिरुत्कृष्टतो भवतीति । 'कंदप्पियाणं सोहम्मे कप्पे' कान्दर्पिकाणामुत्कर्षतः सौधर्मे कल्पे। 'चरगपरिव्वायगाणं बंभलोए कप्पे' चरकपरिव्राजकानामुत्कृष्टतो ब्रह्मलोके-कल्पे। 'किव्विसियाणं लंतगे कप्पे' किल्बिषिकाणां लान्तके कल्पे-षष्ठे देव-

---

उनमें प्रमाणता परतः नहीं आई है। इसलिये यह मानना चाहिये कि प्रमाणभूत शास्त्र अन्यथा कथन नहीं करता है। तथा वह सर्वज्ञ का वचनरूप है, इससे यह अनुमान करना चाहिये कि कोई २ भवनपति ऐसे भी होते हैं, कि जिनकी ऋद्धि वानव्यंतरों की अपेक्षा न्यून होती है। और कोई २ व्यन्तर ऐसे होते हैं कि जिनकी ऋद्धि भवनपतियों की अपेक्षा महान् होती है। इनकी अपेक्षा से ही यहां पर वानव्यन्तरों को महर्द्धिकत्व प्रकट किया गया है। इस प्रकार यहां पूर्वापर में कोई विरोध नहीं आता है। "अवसेसा सव्वे जहण्णेणं भवणवासिसु" तापसों से लेकर सलिंगिदर्शनव्यापन्न तक के बाकी के जीव जघन्य से भवनवासियों में उत्पन्न होते हैं, और उत्कृष्टसे तापसों की उत्पत्ति ज्योतिष्कोंमें ७, कान्दर्पिकों की उत्पत्ति सौधर्मकल्प में ८, चरकपरि-

---

તેમનામાં પરતઃ પ્રમાણતા નથી. તેથી પ્રમાણભૂત શાસ્ત્રના કથનમાં વિપરીતતા સંભવી શકતી નથી, તથા તે સર્વજ્ઞનું કથન છે તેથી એવું અનુમાન કરવું જોઈએ કે કોઇ કોઇ ભવનપતિદેવો એવા પણ હોય છે કે જેમની ઋદ્ધિ વાણવ્યંતર દેવોથી ઓછી હોય છે અને કોઇ કોઇ વ્યંતરદેવો એવા હોય છે કે જેમની ઋદ્ધિ ભવનપતિથી વધારે હોય છે તેમની અપેક્ષાએ જ અહીં વાણવ્યંતરોમાં મહાઋદ્ધિત્વ બતાવવામાં આવેલ છે આ રીતે અહીં કોઇ વિરોધાભાસ રહેતો નથી.

"अवसेसा सव्वे जहणेण्णं भवणवासिसु" તાપસોથી લઈને સલિંગિદર્શનવ્યાપન્નક સુધીના બાકીના બધા જીવોની ઉત્પત્તિ જઘન્યની અપેક્ષાએ ભવનવાસી દેવોમાં થાય છે ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ તાપસોની ઉત્પત્તિ જ્યોતિષી દેવોમા. કાંદર્પિકોની ઉત્પત્તિ સૌધર્મકલ્પમાં, ચરક પરિવ્રાજકોની બ્રહ્મલોક

लोके उत्कृष्टत उत्पत्तिर्भवति । ' तेरिच्छियाणं सहस्सारे कप्पे ' तैरश्चिकानां सहस्रारे कल्पे-उत्कृष्टत उत्पत्तिर्भवति । ' आजीवियाणं अच्चुए कप्पे ' आजीविकानामच्युते कल्पे-उत्कृष्टतो द्वादशे देवलोके, ' आभिजोगियाणं अच्चुए कप्पे ' आभियोगिकानामच्युते कल्पे आभियोगिका अप्यच्युतदेवलोके समुत्पद्यन्ते । सलिंगिदंसणवावन्नगाणं उवरिमगेविज्जएसु ' सलिङ्गिदर्शनव्यापन्नकानामुपरिमग्रैवेयकेषु उत्कृष्टत उत्पत्तिर्भवतीति ॥ १४ ॥ सू० १३ ॥

असंज्ञिनामायुष्यविचारः—

अंसज्ञिनो जीवा देवलोकेषु समुत्पद्यन्ते इत्युक्तम् , यत्र कुत्रोत्पत्तिरायुष्काधीना, अतोऽसंज्ञिजीवानामायुर्निरूपयन्नाह—" कइविहेणं भंते असन्नि आउए ' इत्यादि ।

मूलम्—कइविहे णं भंते ! असन्निआउए पन्नत्ते । गोयमा! चउव्विहे असन्निआउए पन्नत्ते, तं जहा—नेरइयअसन्निआउए, तिरिक्खजोणियअसन्निआउए । मणुस्सअसन्निआउए, देवअसन्निआउए । असण्णी णं भंते ! जीवे किं नेरइयाउयं

व्राजकों की ब्रह्मलोककल्प में ९, किल्विषिकों की लान्तककल्प में—छट्ठे देवलोक में उत्कृष्ट से उत्पत्ति होती है १० । " तेरिच्छियाणं सहस्सारे कप्पे " तिर्यंचयोनिक जीवों की उत्पत्ति—उत्कृष्ट से सहस्रारकल्प में होती है ११ । आजीविकों की उत्पत्ति उत्कृष्ट से १२ वें देवलोक में होती है । १२। आभियोगिकों की भी उत्पत्ति उत्कृष्ट से इसी १२ वें देवलोक में होती है १३। और जो सलिंगिदर्शनव्यापन्नक हैं, उनकी उत्पत्ति उत्कृष्ट से उपरिम ग्रैवेयकों में होती है १४ ॥ सू० १३ ॥

असंज्ञि आयुष्कविचार

असंज्ञिजीव देवलोकों में उत्पन्न होते हैं, ऐसा कहा है । सो जीवका जहां कहीं भी उत्पन्न होना आयुकर्म के आधीन है। इसलिये अब

કલ્પમાં, કિલ્વિષકોની લાંતક કલ્પમાં (છટ્ઠા દેવલોકમાં), તિર્યંચોની સહસ્રાર કલ્પમાં, આજીવિકોની બારમા દેવલોકમાં, આભિયોગિકોની પણ બારમાં દેવલોકમાં અને સલિંગિદર્શન વ્યાપન્નકની ઉત્પત્તિ ઉપરના ગ્રૈવેયક સુધી થાય છે.॥સૂ૦૧૩॥

અસંજ્ઞિ આયુષ્ક વિચાર—

અસંજ્ઞી જીવો દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થાય છે એવું કહ્યુ છે. જીવનું કોઇ પણ યોનિમાં ઉત્પન્ન થવું તે આયુષ્યકર્મને અધીન છે તે કારણે સૂત્રકાર

पकरेइ, तिरिक्खजोणियाउयं पकरेइ, मणुस्साउयं पकरेइ, देवाउयं पकरेइ ? गोयमा ! नेरइयाउयंपि पकरेइ, तिरिक्खजोणिया उयंपि पकरेइ, मणुस्सा उयंपि पकरेइ, देवाउयंपि पकरेइ। णेरइयाउयं पकरेमाणे जहण्णेणं दसवाससहस्साइं, उक्कोसेणं पलिओवमस्स असंखेज्जइभागं पकरेइ । तिरिक्खजोणियाउयं पकरेमाणे जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पलिओवमस्स असंखेज्जभागं पकरेइ । मणुस्साउयंपि एवं चेव। देवाउए जहा नेरइयाउए । एयस्स णं भंते नेरइयअसन्निआउयस्स तिरिक्खजोणियअसन्निआउयस्स, मणुस्सअसन्निआउयस्स, देवअसन्निआउयस्स य कयरे कयरेहिंतो अप्पे वा बहुए वा तुल्ले वा विसेसाहिए वा? गोयमा सव्वथोवे देवअसन्निआउए, मणुस्स-आउए असंखेज्जगुणे, तिरियआउए असंखेज्जगुणे, नेरइयआउए असंखेज्जगुणे, सेवं भंते सेवं भंते-त्ति ॥ सू० १४॥

॥ पढमसए बिईओ उद्देशो समत्तो ॥ २॥

छाया—कतिविधं भदन्त ! असंज्ञयायुष्कं प्रज्ञप्तम् ?, गौतम चतुर्विधमसंज्ञयायुष्कं प्रज्ञप्तम् । तद्यथा-तिर्यग्योनिकासंज्ञयायुष्कं, मनुष्यासंज्ञयायुष्कं, देवासंज्ञया-

---

सूत्रकार असंज्ञी जीवों की आयु का निरूपण करते हैं—"कइविहे णं भंते ! असन्नि आउए पन्नत्ते" इत्यादि ।

(कइविहे णं भंते ! असन्निआउए पन्नत्ते) हे भदन्त ! असंज्ञी जीवों की आयु कितने प्रकार की कही गई हैं ? (गोयमा ! चउव्विहे असन्नि-आउए पन्नत्ते) हे गौतम ! असंज्ञी जीवों की आयु चार प्रकार की कही गई है। (तंजहा) जैसे-(नेरइयअसन्निआउए) नैरयिक असंज्ञी

હવે અસંજ્ઞી જીવોના આયુષ્યનું નિરૂપણ કરે છે—

"कइविहेणं भंते !" इत्यादि ।

(कइविहेण भंते ! असन्निआउए पन्नत्ते ?) હે પૂજ્ય ! અસંજ્ઞી જીવોનું આયુષ્ય કેટલા પ્રકારનું કહ્યું છે ? (गोयमा ! चउव्विहे असन्निआउए पन्नत्ते) હે ગૌતમ ! અસંજ્ઞી જીવોનું આયુષ્ય ચાર પ્રકારનું કહ્યું છે. (तंजहा) તે આ પ્રમાણે છે (नेरइयअसन्निआउए) નૈરયિક અસંજ્ઞી આયુષ્ય,

युष्कम् । असंज्ञी भदन्त ! जीवः किं नैरयिकायुष्कं प्रकरोति, तिर्यग्योनिकायुष्कं प्रकरोति, मनुष्यायुष्कं प्रकरोति, देवायुष्कं प्रकरोति ? गौतम ! नैरयिकायुष्कमपि प्रकरोति, तिर्यग्योनिकायुष्कमपि प्रकरोति, मनुष्यायुष्कमपि प्रकरोति, देवायुष्कमपि प्रकरोति। नैरयिकायुष्कं प्रकुर्वन् जघन्येन दशवर्षसहस्राणि, उत्कृष्टेन पल्योपमस्यासंख्येयभागं प्रकरोति, तिर्यग्योनिकायुष्कं प्रकुर्वन् जघन्येनान्तर्मुहूर्तम्,

---

आयुष्क (तिरिक्खजोणियअसन्निआउए .) तिर्यञ्चयोनिक असंज्ञी आयुष्क (मणुस्सअसण्णिआउए) मनुष्य असंज्ञी आयुष्क (देवअसन्निआउए) देव असंज्ञी आयुष्क (असंण्णी णं भंते ! जीवे किं णेरइयाउयं पकरेइ) हे भदन्त ! असंज्ञी जीव क्या नरक की आयु का बंध करता है ? (तिरिक्खजोणियाउयं पकरेइ ?) क्या वह तिर्यग्योनिक आयु का बंध करता है ? (मणुस्साउयं पकरेइ) मनुष्य की आयु का बंध करता है ? (देवाउयं पकरेइ ?) देव की आयु का बंध करता है ? (गोयमा) हे गौतम ! असंज्ञी जीव (णेरइयाउयं पि पकरेइ तिरिक्खजोणियाउंपि पकरेइ मणुस्साउं पि पकरेइ ' देवाउयंपि पकरेइ) असञ्ज्ञीजीव नरककी आयु का भी बंध करता है, तिर्यग्योनिक आयुका भी बंध करता है, मनुष्य आयु का भी बंध करता है, देवायु का भी बंध करता है (णेरइयाउयं पकरेमाणे जहण्णेणं दसवाससहस्साइं उक्कोसेणं पलिओवमस्स असंखेज्जइभागं पकरेइ) जब वह असंज्ञी जीव

(तिरिक्खजोणियअसन्निआउए) તિર્યંચયોનિક અસંજ્ઞી આયુષ્ય (मणुस्स असण्णिआउए) મનુષ્ય અસંજ્ઞી આયુષ્ય, (देव असन्नि आउए) દેવ અસંજ્ઞી આયુષ્ય. (असण्णीण भते ! जीवे किं णेरइयाउय पकरेइ ?) હે પૂજ્ય ! અસંજ્ઞી જીવો નારકના આયુષ્યનો બંધ બાંધે છે ખરા ? (तिरिक्खजोणियाउय पकरेइ?) શું તે તિર્યંચ યોનિકજીવના આયુષ્યનો બંધ બાંધે છે ? (मणुस्साउय पकरेइ ?) શું તે મનુષ્યના આયુષ્યનો બંધ બાંધે છે ? (देवाउय पकरेइ ?) શું તે દેવના આયુષ્યનો બંધ બાંધે છે ?

(गोयमो !) હે ગૌતમ ! (णेरइयाउयपि पकरेइ, तिरिक्खजोणियाउंपि पकरेइ, मणुस्साउयंपि पकरेइ, देवाउयंपि पकरेइ) નારકના આયુષ્યનો બંધ પણ બાંધે છે, તિર્યંચ યોનિના આયુષ્યનો બંધ પણ બાંધે છે, મનુષ્યના આયુષ્યનો બંધ પણ બાંધે છે, અને દેવતાના આયુષ્યનો બંધ પણ બાંધે છે. (णेरइयाउयं पकरेमाणे जहण्णेणं दसवाससहस्साइं उक्कोसेणं पलिओवमस्स असंखेज्जइभागं

उत्कृष्टेन पल्योपमस्यासंख्येयभागं प्रकरोति। मनुष्यायुष्कमपि एवमेव देवायुष्कं यथा नैरयिकायुष्कम्। एतस्य भदन्त! नैरयिकासंज्ञ्यायुष्कस्य तिर्यग्योनिकासंज्ञ्यायुष्कस्य, मनुष्यासंज्ञ्यायुष्कस्य, देवासंज्ञ्यायुष्कस्य च कतरत् कतरेभ्यः अल्पं वा

नैरयिक आयुका बंध करता है, तो कम से कम १० दश हजार वर्ष की और उत्कृष्ट से एक पल्योपम के असंख्यातवें भाग प्रमाण जितनी आयु का बंध करता है। (तिरिक्खजोणियाउयं पकरेमाणे जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पलिओवमस्स असंखेज्जइभागं पकरेइ) जब वह असंज्ञी जीव तिर्यग्योनिक जीव की आयु का बंध करता है तो कम से कम में एक अन्तर्मुहूर्तप्रमाण उसका बंध करता है, और उत्कृष्ट से एक पल्योपम के असंख्यातवें भाग प्रमाण जितना उसका बध करता है। (मणुस्साउयंपि एवंचेव देवाउए जहा नेरइयाउए) मनुष्य की आयु का बंध भी वह इसी प्रकार से करता है। तथा देवायु का बंध वह नारकायुष्क की तरह करता है। (एयस्स णं भंते! नेरइयअसन्निआउस्स तिरिक्खजोणियअसन्निआउयस्स, मणुस्स असन्निआउयस्स देवअसन्निआउयस्स य कयरे कयरेहिंतो अप्पे वा बहुए वा तुल्ले वा विसेसाहिए वा?) हे भदन्त! इन नैरयिक असंज्ञी आयुष्क तिर्यग्योनिक असंज्ञि आयुष्क, मनुष्य असंज्ञी आयुष्क, और देव असंज्ञी आयुष्क, के

पकरेइ) જો તે અસંજ્ઞી જીવો નારકીના આયુષ્યનો બંધ બાંધે છે તો ઓછામાં ઓછા દસ હજાર વર્ષનો અને વધારેમાં વધારે પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ આયુષ્યનો બંધ બાંધે છે, (तिरिक्खजोणियाइउयं पकरेमाणे जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण पलिओवमस्स असंखेज्जइभागं पकरेइ) જો તે અસંજ્ઞી જીવો તિર્યંચ યોનિના આયુષ્યનો બંધ બાંધે તો ઓછામાં ઓછા એક અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ અને વધારેમાં વધારે એક પલ્યોપમના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણ આયુષ્યનો બંધ બાંધે છે, (मणुसाउयंपि एवं चेव देवाउए जहा नेरइयाउए) મનુષ્યના આયુષ્યનો બંધ પણ એજ પ્રમાણે જાણવો, અને અસંજ્ઞી-જીવો દેવાયુષ્યનો બંધ નરકાયુષ્ય પ્રમાણે જ બાંધે છે.

(एयस्स णं भंते! नेरइयअसन्निआउयस्स तिरिक्खजोणिय असन्निआउयस्स, मणुस्सअसन्निआउयस्स देवअसन्निआउयस्स य कयरेहिंतो अप्पे वा बहुए वा तुल्ले वा, विसेसाहिए वा?) હે પૂજ્ય! નારકી અસંજ્ઞી આયુષ્યવાળા, તિર્યંચ યોનિક. અસંજ્ઞી આયુષ્યવાળા મનુષ્ય અસંજ્ઞી આયુષ્યવાળા અને દેવઅસંજ્ઞી

बहुकंवा तुल्यं वा विशेषाधिकं वा ? गौतम ! सर्वस्तोकं देवासंज्ञ्यायुष्कम् मनुष्या-संज्ञ्यायुष्कम् असंख्येयगुणम् , तिर्यग्योनिकासंज्ञ्यायुष्कम् असंख्येयगुणम् , नैर-यिकासंज्ञ्यायुष्कमसंख्येयगुणम् तदेवं भदन्त ! तदेवं भदन्त ! इति॥सू० १४॥

॥ प्रथमशतके द्वितीय उद्देशकः समाप्तः ॥१-२॥

टीका—'कइविहेणं भंते' कतिविधं भदन्त ! 'असन्निआउए पन्नत्ते' असंज्ञ्या-युष्कं प्रज्ञप्तम् ? उत्तरयति भगवान्—'गोयमा' हे गौतम ! 'चउव्विहे असंन्नि आउए पन्नत्ते' चतुर्विधमसंज्ञ्यायुष्कं प्रज्ञप्तम् । असंज्ञ्यायुष्कमिति, अस्मिन् भवे

बीच में कौन किसकी अपेक्षा अल्प है ? कौन किसकी अपेक्षा बहुत है, और कौन किसकी अपेक्षा तुल्य एवं विशेषाधिक है ?

(गोयमा !) हे गौतम ! (सव्वथोवे देवअसन्निआउए) देव असंज्ञि आयुष्य सब से कम है (मणुस्स असन्निआउएअसंखेज्जगुणे) इसकी अपेक्षा मनुष्य असंज्ञी आयुष्य असंख्यातगुणी अधिक है। (तिरियअसन्निआउए असंखेज्जगुणे) मनुष्य असंज्ञि आयुष्क की अपेक्षा तिर्यग् असंज्ञि आयुष्क असंख्यातगुणी अधिक है। (नेरइय असन्निआउए असंखेज्जगुणे) तिर्यग् असंज्ञि आयुष्य की अपेक्षा नैरयिक असंज्ञि आयुष्य असंख्यातगुणी अधिक है (सेव भंते ! सेवं भंते ! त्ति) हे भदन्त ! यह सब इसी प्रकारसे है—हे भदन्त ! यह सब इसी प्रकारसे है।

टीकार्थ—"कइविहेणं भंते !" हे भदन्त ! कितने प्रकारका "असन्नि आउए पन्नत्ते" असंज्ञी आयुष्क कहा गया है ? प्रभु इसका उत्तर देते हैं कि—(गोयमा) हे गौतम ! "चउव्विहे असन्निआउए पण्णत्ते" चार

આયુષ્યવાળા જીવોમાં કોણ કોનાં કરતાં અલ્પ છે, કોણ કોના કરતાં વધારે છે. કોણ કોના બરાબર છે અને કોણ કોના કરતાં વિશેષાધિક છે? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (सव्वत्थोवे देवअसन्निआउए) સૌથી ઓછા દેવ અસંજ્ઞી આયુષ્ય-વાળા છે. (मणुस्सअसन्निआउए असंखेज्जगुणे) તેમના કરતાં મનુષ્ય અસંજ્ઞી આયુષ્યવાળા અસંખ્યાતગણા છે. (तिरियअसन्निआउए असंखेज्जगुणे) મનુષ્ય અસંજ્ઞી આયુષ્યવાળાથી તિર્યંચ અસંજ્ઞી આયુષ્યવાળા અસંખ્યાત ગણા અધિકછે. (नेरइए असन्निआउए असंखेज्जगुणे) અને તિર્યંચ અસંજ્ઞી આયુષ્યવાળાથી નારક અસંજ્ઞી આયુષ્યવાળા જીવો અસંખ્યાત ગણા છે "सेवं भंते ! सेवं भंते! त्ति" હે પૂજ્ય ! એ બધુ એ પ્રમાણે જ છે હે પૂજ્ય ! એ બધુ એ પ્રમાણે જ છે.

ટીકાર્થ—"कइविहेणं भंते !" હે પૂજ્ય ! કેટલા પ્રકારના "असन्नि आउए पन्नत्ते" અસંજ્ઞિઆયુષ્યવાળા જીવો કહ્યા છે? પ્રભુ તે પ્રશ્નનો આ પ્રમાણે જવાબ આપે છે—"गोयमा !" હે ગૌતમ ! "चउव्विहे असन्निआउए

असंज्ञी सन् यत् परभवयोग्यमायुर्बध्नाति तदसंज्ञ्यायुरिति कथ्यते। 'तं जहा' तद्यथा- 'नेरइयअसन्निआउए' नैरयिकासंज्ञ्यायुष्कम्-नैरयिकप्रायोग्यमसंज्ञ्यायुर्नैरयिकासंज्ञ्यायुः, 'तिरिक्ख जोणियअसन्निआउए' तिर्यग्योनिकासंज्ञ्यायुष्कम्-तिर्यग्योनिकप्रायोग्यमसंज्ञ्यायुस्तिर्यग्योनिकासंज्ञ्यायुः, 'मणुस्सअसन्निआउए' मनुष्यासंज्ञ्यायुष्कम्-मनुष्यप्रायोग्यमसंज्ञ्यायुष्कम्, 'देवअसन्निआउए' देवासंज्ञ्यायुष्कम्-देवप्रायोग्यमसंज्ञ्यायुष्कमिति। असंज्ञ्यायुरिति-असंज्ञिन आयुरिति तु सम्बन्धमात्रेणापि भवति यथा भिक्षोः पात्रम्, अतोऽसंज्ञिजीवकृतत्वलक्षणसम्बन्धविशेषप्रदर्शनायाह-

---

प्रकारका असंज्ञी आयुष्क कहा गया है। असंज्ञि आयुष्क इस भव में असंज्ञी होकर जो जीव परभवयोग्य आयुका बंध करता है, वह असंज्ञी आयुष्क शब्दका अर्थ है। यह असंज्ञी आयुष्क ४ चार प्रकार कहा गया है-नैरयिकअसंज्ञी आयुष्क, तर्यक्योनिक असंज्ञी आयुष्क, मनुष्य असंज्ञी आयुष्क और देव असंज्ञी आयुष्क। असंज्ञी हो कर जो जीव नैरयिकप्रायोग्य आयुको बांधता है वह नैरयिक असंज्ञी आयुष्क है। तिर्यञ्च योनिवाले जीवों के प्रायोग्य आयु को जो असंज्ञी जीव बांधता है, वह तिर्यग् योनिक आयुष्क है। मनुष्यके प्रायोग्य आयु को जो असंज्ञी जीव बांधता है। वह मनुष्य असंज्ञी आयुष्क है। देव के प्रायोग्य आयु का जो असंज्ञी जीव बंध करता है वह देवासंज्ञ्यायुष्क है। "असंज्ञिनः आयुः इति असंज्ञ्यायुः ऐसा तो संबंध मात्रसे भी होता है। जैसे कि "भिक्षोःपात्रं" भिक्षुका पात्र "भिक्षुपात्रं"

पण्णत्ते" ચાર પ્રકારના અસંજ્ઞિ આયુષ્યવાળા જીવો કહ્યા છે. આ ભવમાં અસંજ્ઞિ રૂપે જન્મીને જે જીવો પરભવ યોગ્ય આયુષ્યનો બંધ બાંધે છે તે જીવોને અસંજ્ઞિઆયુષ્યવાળા કહે છે.

તે અસંજ્ઞિઆયુષ્યવાળા જીવો ચાર પ્રકારના કહ્યા છે-(૧) નૈરયિક અસંજ્ઞિ આયુષ્યવાળા, (૨) તિર્યંચ યોનિક અસંજ્ઞિઆયુષ્યવાળા, (૩) મનુષ્ય અસંજ્ઞિ આયુષ્યવાળા અને (૪) દેવ અસંજ્ઞિઆયુષ્યવાળા. જે અસંજ્ઞી જીવો નૈરયિક પ્રાયોગ્ય આયુષ્યનો બંધ બાંધે છે તેને નૈરયિક અસંજ્ઞિઆયુષ્યવાળા કહે છે. જે અસંજ્ઞી જીવ તિર્યંચ યોનિવાળા જીવોનો પ્રાયોગ્ય આયુષ્યનો બંધ બાંધે છે તેને તિર્યક્યોનિક અસંજ્ઞી આયુષ્યવાળા કહે છે. જે અસંજ્ઞી જીવ મનુષ્યના પ્રાયોગ્ય આયુષ્યનો બંધ બાંધે છે તેને મનુષ્ય અસંજ્ઞી આયુષ્યવાળા કહે છે. જે અસંજ્ઞી જીવો દેવોના પ્રાયોગ્ય આયુષ્યનો બંધ બાંધે છે તેને દેવઅસંજ્ઞી આયુષ્યવાળા કહે છે. "असंज्ञिन आयुः इति असंज्ञ्यायुः" અસંજ્ઞીનું આયુ તે અસંજ્ઞ્યાયુ એવું તો સંબંધ માત્રથી પણ થાય છે. જેમ કે "भिक्षोः पात्रं" ભિક્ષુનું પાત્ર, તે 'भिक्षुपात्र' ભિક્ષુપાત્ર કહેવાય છે. તેથી

'असण्णीणं' इत्यादि। 'असण्णीणं भंते! जीवे किं नेरइयाउयं पकरेइ' असंज्ञी खलु भदन्त! जीवः किम् नैरयिकायुष्क प्रकरोति-वध्नाति? एवं किम् 'तिरिक्ख जोणियाउयं पकरेइ' तिर्यग्योनिकायुष्कं प्रकरोति,'मणुस्साउयं पकरेइ'मनुष्यायुष्कं प्रकरोति, 'देवाउयं पकरेइ' देवायुष्कं प्रकरोतीति प्रश्नः। भगवानाह-'गोयमा' हे गौतम! 'नेरइयाउयंपि पकरेइ' नैरयिकायुष्कमपि प्रकरोति 'तिरिक्खजोणिया-उयंपिपकरेइ' तिर्यग्योनिकायुष्कमपि प्रकरोति 'मणुस्साउयंपि पकरेइ' मनुष्या-युष्कमपि प्रकरोति, 'देवाउयंपि पकरेइ' देवायुष्कमपि प्रकरोति, असंज्ञी जीवो नैरयिकतिर्यग्मनुष्यदेवानाम् सम्बन्धि आयुष्कं बध्नातीति भावः। नरयिकाद्यायु-र्वध्नन् असंज्ञी तत्र कियत्प्रमाणां स्थितिं करोतीत्याह-'नेरइयाउयं' इत्यादि। नेरइ-

ऐसा होता है अतः असज्ञिजीवकृततत्स्वरूप संबंध विशेषको दिखानेके लिये सूत्रकार "असण्णी णं" इत्यादि सूत्र कहते हैं-"असण्णीणं भंते! जीवे किं नेरइयाउयं पकरेइ" हे भदंत! असंज्ञीजीव क्या नैरयिक आयुका बंध करता है? यहां "पकरेइ" "प्रकरोति" का अर्थ "बंध करता है" ऐसा है। इसी तरहसे क्या वह "तिरिक्खजोणियाउयं पकरेइ" तिर्यग् योनिक जीवोंकी आयुका बंध करता है? "मणुस्साउयं पकरेइ" मनुष्य आयुका क्या वह बंध करता है? "देवाउयं पकरेइ" देवायुका क्या वह बंध करता है? इस प्रश्नका प्रभुने यों उत्तर दिया कि हे गौतम! वह नैरयिक आयुका भी बंध करता है, तिर्यग्योनिक आयुका भी वह बंध करता है। मनुष्य आयुका भी वह बंध करता है। देवायुका भी वह बंध करता है। तात्पर्य यह कि असंज्ञीजीव नारक, तिर्यग्, मनुष्य और देव, इन चारों गतियोंकी आयुका बंध करता है। नैरयिक आदिकी

અસંજ્ઞીજીવોનો કૃતતત્વરૂપ સંબંધ વિશેષ દર્શાવવાને માટે સૂત્રકાર 'असण्णीणं' ઇત્યાદિ સૂત્રો કહે છે—"असण्णी णं भंते! जीवे किं नेरइयाउयं पकरेइ" હે પૂજ્ય! શું અસંજ્ઞી જીવો નૈરયિક આયુષ્યનો બંધ બાંધે છે? અહીં "पकरेइ" (प्रकरोति) નો અર્થ "બંધ બાંધે છે." એવો થાય છે. એજ પ્રમાણે શું તે "तिरिक्ख जोणियाउयं पकरेइ" તિર્યંચ યોનિના જીવના આયુષ્યનો બંધ બાંધે છે? "मणुस्साउयं पकरेइ" શું તે મનુષ્યના આયુષ્યનો બંધ બાંધે છે? "देवाउय पकरेइ" શું તે દેવતાના આયુષ્યનો બંધ બાંધે છે? આ પ્રશ્નનો પ્રભુએ આ પ્રમાણે જવાબ આપ્યો-હે ગૌતમ! અસંજ્ઞી જીવો નૈરયિકના આયુષ્યનો પણ બંધ બાંધે છે, તિર્યગ્ યોનિક જીવોના આયુષ્યનો પણ બંધ બાંધે છે, મનુષ્યના આયુષ્યનો પણ બંધ બાંધે છે અને દેવતાના આયુષ્યનો પણ બંધ બાંધે છે. તાત્પર્ય એ છે કે, અસંજ્ઞી જીવો નારક, તિર્યંચ મનુષ્ય અને દેવ, એ ચારે ગતિઓના

याउयं पकरेमाणे जहण्णेणं दसवाससहस्साइं 'नैरयिकायुष्कं प्रकुर्वन् जघन्येन दशवर्षसहस्राणि, इयं स्थितिः रत्नप्रभापृथिव्याः प्रथमप्रस्तटमाश्रित्य विज्ञेया ।'उक्कोसेणं पलिओवमस्स असंखेज्जइभागं पकरेइ' उत्कर्षेण पल्योपमस्यासंख्येयभागं प्रकरोति=बध्नाति । एतत् रत्नप्रभापृथिव्याश्चतुर्थप्रस्तटे वर्तमानं मध्यमस्थितिमन्तं नारकमाश्रित्य प्रोक्तम् । कथमिदमुच्यते-यतो रत्नप्रभापृथिव्याः प्रथमप्रस्तटे वर्षाणां दशसहस्राणि जघन्या स्थितिः कथिता, उत्कृष्टा स्थितिस्तु वर्षाणां नवतिः सहस्राणि, रत्नप्रभायाः द्वितीये प्रस्तटे तु वर्षाणां दश लक्षाणि जघन्या स्थितिः, उत्कृष्टतस्तु

आयु का बंध करता हुआ वह असंज्ञी जीव वहां कमसे कम कितनी स्थिति को और अधिकसे अधिक कितनी स्थिति को प्राप्त करता है ? इस विषयको स्पष्ट करनेके लिये सूत्रकार कहते हैं कि यदि वह नैरयिक आयुका बंध करता है तो कम से कम १० दश हजार वर्षकी और ज्यादासे ज्यादा पल्योपमके असंख्यातवें भागप्रमाण जितनी आयुका वह बंध करता है। जघन्य आयु जो यहां १० दश हजार वर्षकी कही गई है वह प्रथम पृथिवी जो रत्नप्रभा है उसके पहिले प्रस्तट की अपेक्षा कही गई है, ऐसा जानना चाहिये। तथा उत्कृष्ट आयु जो पल्योपमके असंख्यातवें भाग प्रमाण जितनी कही गई है वह इस रत्नप्रभा पृथिवीके चौथे प्रस्तटमें वर्तमान मध्य स्थितिवाले नारक जीवकी अपेक्षा से कही गई है, ऐसा जानना चाहिए। यह आप कैसे कहते हैं कि यह जघन्य और उत्कृष्ट स्थिति प्रथम पृथिवीके प्रथम और चतुर्थ प्रस्तटके

આયુષ્યનો બંધ બાંધે છે, નૈરયિક વગેરેના આયુષ્યનો બંધ કરતો તે અસંજ્ઞી જીવ ત્યાં ઓછામાં ઓછી કેટલી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે અને વધારેમાં વધારે કેટલી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે? આ વિષયનું સ્પષ્ટીકરણ કરવાને માટે સૂત્રકાર કહે છે કે જો તે અસંજ્ઞી જીવો નૈરયિક જીવોના આયુષ્યનો બંધ બાંધે તો ઓછામાં ઓછા દસ હજાર વર્ષ પ્રમાણ અને વધારેમાં વધારે પલ્યોપમના અસંખ્યાતમાં ભાગપ્રમાણ આયુષ્યનો બંધ બાંધે છે. અહીં દસ હજાર વર્ષનું પ્રમાણ જે ઓછામાં ઓછું આયુષ્ય કહ્યુ છે તે રત્નપ્રભા નામની પહેલી પૃથ્વીના (નરક) પહેલા પ્રસ્તટની (પાથડાની) અપેક્ષાએ કહેલ છે, એમ સમજવું. તથા પલ્યોપમના અસખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણનું જે વધારેમાં વધારે આયુષ્ય કહ્યુ છે તે રત્નપ્રભા (પહેલી) પૃથ્વીના (નરકના) ચોથા પ્રસ્તટમાં (પાથડામાં) રહેલા મધ્યમ સ્થિતિવાળા નારકોની અપેક્ષાએ કહેલ છે એમ જાણવું.

શંકા—આ જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પહેલી પૃથ્વી (નરક)ના પહેલા

नवतिर्लक्षाणि। रत्नप्रभायास्तृतीयप्रस्तटे तु जघन्यतो नवतिर्लक्षाणि, उत्कृष्टतः पूर्वकोटी। रत्नप्रभायाश्चतुर्थप्रस्तटे तु जघन्या स्थितिः पूर्वकोटी, उत्कृष्टतस्तु सागरोपमस्य दशमो भागः। एवं चात्र पल्योपमस्यासंख्येयभागो मध्यमा स्थितिर्भवतीति। अथ तिर्यगायुष्कं प्रदर्शयति-'तिरिक्खजोणियाउयं' इत्यादि। 'तिरिक्खजोणियाउयं पकरेमाणे' तिर्यग्योनिकायुष्कं प्रकुर्वन् 'जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं' जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तम् 'उक्कोसेणं पलिओवमस्स असंखेज्जइभागं पकरेइ' उत्कृष्टेन पल्योपमस्यासंख्ये-

---

मध्यम स्थितिवाले नारकको लेकर कही गई है? इसका उत्तर यह है कि रत्नप्रभा पृथिवीके प्रथम प्रस्तटमें १० दश हजार वर्षकी जघन्य स्थिति कही गई है, और उत्कृष्ट स्थिति ९० नव्वे हजार वर्षकी कही गई है। तथा रत्नप्रभा पृथिवीके द्वितीय प्रस्तटमें १० दसलाख वर्षकी जघन्य स्थिति कही गई है, और उत्कृष्ट स्थिति ९० नव्वे लाख वर्षकी कही गई है। रत्नप्रभा पृथिवीके तृतीय प्रस्तटमें जघन्यस्थिति ९० नव्वे लाख वर्षकी और उत्कृष्ट स्थिति १ एक कोटिपूर्वकी कही गई है। रत्नप्रभा पृथिवीके चौथे प्रस्तटमें जघन्य स्थिति १ कोटिपूर्वकी और उत्कृष्ट स्थिति १सागरोपमके दशवें भाग प्रमाण कही है। इस तरह इस चौथे पाथड़ेमें मध्यस्थिति पल्योपमके असंख्यातवें भाग प्रमाण आ जाती है।

तिर्यञ्चके सूत्रमें जो कहा है कि असंज्ञी जीव जघन्यसे अन्तर्मुहूर्त प्रमाण स्थितिको और उत्कृष्टसे १पल्योपमके असंख्यातवें भाग प्रमाण

અને ચોથા પ્રસ્તટના (પાથડાની) મધ્યમ સ્થિતિવાળા નારકોની અપેક્ષાએ કહેલ છે, એવું આપ શા કારણે કહો છો?

ઉત્તર—રત્નપ્રભા પૃથ્વીના પહેલા પ્રસ્તટમાં (પાથડાસાં) જઘન્ય સ્થિતિ દસ હજાર વર્ષની કહી છે અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ નેવું હજાર વર્ષની કહી છે. તથા રત્નપ્રભા પૃથ્વીના બીજા પ્રસ્તટમાં જઘન્ય સ્થિતિ દસ લાખ વર્ષની અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ નેવું લાખ વર્ષની કહી છે. રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ત્રીજા પ્રસ્તટમાં જઘન્ય સ્થિતિ નેવું લાખ વર્ષની અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એક કોટી (કરોડ) પૂર્વની કહી છે. રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ચોથા પ્રસ્તરમાં જઘન્ય સ્થિતિ એક કોટિ (કરોડ) પૂર્વની અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એક સાગરોપમના દસમાં ભાગ જેટલી કહી છે. આ રીતે પહેલી નરકના ચોથા પ્રસ્તટમાં મધ્યમ સ્થિતિ પલ્યોપમના અસંખ્યાતમાં ભાગપ્રમાણુ સિદ્ધ થઈ જાય છે.

તિર્યંચના સૂત્રમાં એવું જે કહ્યું છે કે અસંજ્ઞી જીવો ઓછામાં ઓછા અન્તર્મુહૂર્તપ્રમાણુ અને વધારેમાં વધારે એક પલ્યોપમના અસંખ્યાતમાં

यभागं प्रकरोति, एतद् युगलिकतिर्यगपेक्षया बोध्यम्। 'मणुस्साउयंपि एवं चेव' मनुष्यायुष्कमपि एवमेव जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तम्, उत्कृष्टतः पल्योपमस्यासंख्येयभागमिति, अत्रासंख्येयभागकथनं युगलिकमनुष्यानधिकृत्य ज्ञातव्यमिति। 'देवाउए जहा नेरइयाउए' देवायुष्कं यथा नैरयिकायुष्कम्, देवायुष्कं नैरयिकायुष्कवद् विज्ञेयम्। असंज्ञिविषयकं नारकायुर्यथा, तथा असंज्ञिविषयं देवायुरपीति। इदं तु भवनपतिव्यन्तरानाश्रित्य विज्ञेयमिति। 'एयस्स णं भंते' एतस्य खलु भदन्त! 'नेरइयअसन्निआउयस्स तिरिक्खजोणियअसन्निआउयस्स मणुस्सअसन्निआउयस्स, देवअसन्निआउयस्स य कयरे कयरेहिंतो अप्पे वा बहुए वा तुल्ले वा

स्थिति को बांधता है सो यह कथन युगलिक तिर्यग् जीवों की अपेक्षा से कहा गया है, ऐसा जानना चाहिये। "मणुस्साउयं पि एवं चेव" मनुष्य आयु के विषय में भी ऐसा ही कथन जानना चाहिये। अर्थात् वह असंज्ञीजीव यदि मनुष्य आयु का बंध करता है, तो जघन्य से अन्तर्मुहूर्त्त प्रमाण उसे बांधता है और उत्कृष्ट से पल्योपम के असंख्यातवें भाग प्रमाण बांधता है। यह कथन युगलिक मनुष्यों की अपेक्षासे किया गया जानना चाहिये। "देवाउए जहा नेरइयाउए" असंज्ञी जीव यदि देवायु का बंध करता है तो इस विषय में जैसा कथन नरकआयु के बांधने के विषय में पहिले किया गया है वैसा ही जानना चाहिये। यह कथन भवनपति और व्यन्तरदेवों की अपेक्षा से किया गया है।

"एयस्स णं भंते!" हे भदन्त! इस "नेरइयअसन्निआउयस्स-

ભાગપ્રમાણ આયુષ્યનો બંધ બાંધે છે–તે કથન તિર્યંચયુગલીયાજીવોની અપેક્ષાએ જાણવું. "मणुस्साउयं पि एवं चेव" મનુષ્યના આયુષ્યના વિષયમાં પણ એમ જ સમજવું, એટલે કે જો અસંજ્ઞી જીવો મનુષ્ય આયુષ્યનો બંધ બાંધે તો ઓછામાં ઓછા અન્તર્મુહૂર્તપ્રમાણ અને વધારેમાં વધારે પલ્યોપમના અસંખ્યાતમાં ભાગપ્રમાણ આયુષ્યનો બંધ બાંધે છે. આ કથન પણ યુગલીયા મનુષ્યોને અનુલક્ષીને કરાયું છે. "देवाउए जहा नेरइयाउए" અસંજ્ઞીજીવો જો દેવતાના આયુષ્યનો બંધ બાંધે તો નારકોના આયુષ્ય જેટલી જ જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યની સ્થિતિનો બંધ બાંધે છે. આ કથન ભવનપતિ અને વાણવ્યંતરદેવોની અપેક્ષાએ કરવામાં આવ્યું છે, તેમ જાણવું.

"एयस्स णं भंते! नेरइयअसन्निआउयस्स तिरिक्खजोणियअसन्निआउयस्स मणुस्सअसन्निआउयस्स देवअसन्निआउयस्स कयरे कयरेहिंतो अप्पे वा बहुए

विसेसाहिए वा' नैरयिकाऽसंज्ञ्यायुष्कस्य, तिर्यग्योनिकाऽसंज्ञ्यायुष्कस्य, मनुष्या-संज्ञ्यायुष्कस्य, देवासंज्ञ्यायुष्कस्य च कतरत् कतरेभ्योऽल्पं वा बहुकं वा तुल्यं वा विशेषाधिकं वा। भगवानाह-' गोयमे-'त्यादि, 'गोयमा ' हे गौतम ! 'सव्वत्थोवे देवअसन्निआउए ' सर्वस्तोकं देवासंज्ञ्यायुष्कम् ' मणुस्सअसन्निआउए असंखेज्जगुणे ' मनुष्यासंज्ञ्यायुष्कमसंख्येयगुणम्। ' तिरिक्खजोणियअसन्निआउए असंखेज्जगुणे' तिर्यग्योनिकासंज्ञ्यायुष्कमसंख्येयगुणम् ' नेरइयअसन्निआउए असंखेज्जगुणे' नैरयिकासंज्ञ्यायुष्कमसंख्येयगुणं भवतीति। 'एयस्स णं भंते' इत्यादि सूत्रेणासंज्ञ्यायुषो यदल्पबहुत्वं कथितं तदस्य ह्रस्वत्व दीर्घत्वमपेक्ष्याऽवसेयमिति।

तिरिक्खजोणियअसन्निआउयस्स मणुस्सअसन्निआउयस्स देवअसन्निआउयस्स कयरे कयरेहिंतो अप्पे वा बहुए वा तुल्ले वा विसेसाहिए वा " नैरयिक असंज्ञिआयुष्क के, तिर्यग्योनिक असंज्ञि आयुष्क के, और देव असंज्ञि आयुष्क के बीच में कौनसी आयु किस आयु की अपेक्षा अल्प है ? और कौनसी आयु किस आयु की अपेक्षा बहुत-अधिक-है ? तथा कौनसी आयु किस आयु के समान है ? और कौनसी आयु किस आयुसे विशेषाधिक है ? प्रभु ने इन चार प्रश्नोंका उत्तर इस प्रकारसे दिया कि हे गौतम ! इन सभी की आयुमें जो देव असंज्ञिआयुष्क है वह सबसे कम है, और मनुष्य असंज्ञि आयुष्क असंख्यात गुना अधिक है। तिर्यग्योनिक असंज्ञि-आयुष्क भी असंख्यात गुना है। तथा नैरयिक असंज्ञि आयुष्क भी असंख्यात गुना है। इस तरह जो " एयस्स णं भंते इत्यादि " सूत्र से असंज्ञि आयुष्क में अल्प बहुत्व का कथन किया गया है, वह आयुकी ह्रस्वत्व और दीर्घत्व की अपेक्षासे किया

वा तुल्ले वा विसेसाहिए वा ? " નૈરયિક અસંજ્ઞીઆયુષ્યવાળા જીવો, તિર્યગ્યોનિક અસંજ્ઞીઆયુષ્યવાળા જીવો, મનુષ્ય અસંજ્ઞીઆયુષ્યવાળા જીવો અને દેવઅસંજ્ઞી-આયુષ્યવાળા જીવો,-એ ચારે આયુષ્યવાળા જીવોમાં કયા જીવો કોના કરતાં અલ્પ છે, કયા કોના કરતાં વધારે છે, કયા કોની બરાબર છે, અને કયા જીવો કોની કરતાં વિશેષાધિક છે ? ગૌતમસ્વામીના ઉપરોક્ત ચારે પ્રશ્નોના ઉત્તર મહાવીરપ્રભુએ આ પ્રમાણે આપ્યા છે-હે ગૌતમ ! તેઓમાં દેવઅસંજ્ઞી આયુષ્યવાળા જીવો સૌથી અલ્પ છે, મનુષ્ય અસંજ્ઞી આયુષ્યવાળા જીવો તેનાથી અસંખ્યાતગણા વધારે છે, તિર્યગ્યોનિક અસંજ્ઞીઆયુષ્યવાળા જીવો તેના કરતાં પણ અસંખ્યાતગણા વધારે, છે અને તિર્યગ્યોનિક અસંજ્ઞીઆયુષ્યવાળા જીવો કરતાં નૈરયિક અસંજ્ઞી આયુષ્યવાળા જીવો અસંખ્યાતગણા વધારે છે. આ પ્રમાણે "एयस्स णं भंते ! ઇત્યાદિ સૂત્રો અસંજ્ઞી જીવોમાં અલ્પતા અધિકતા

अथ भगवदुक्तमनुमोदयति-'सेवं भंते२' इत्यादि। 'सेवं भंते सेवं भंते' तदेवं भदन्त! तदेवं भदन्त!-हे भगवन्! भवता यत् कथितं तदेवमेव 'सेवं भंते सेवं भंते' इत्यत्र द्विर्वचनम् भगवद्वाक्ये भक्तिश्रद्धाधिक्यसूचनाय। 'त्ति' इति कथयित्वा श्रद्धाभक्तिपूर्वकं गौतमो भगवन्तं वन्दते नमस्यति, वन्दित्वा नमस्यित्वा संयमेन तपसाऽऽत्मानं भावयमानो विहरतीति ॥सू० १४॥

॥ प्रथमशतके द्वितीयोदेशकः समाप्तः ॥१-२॥

गया है ऐसा जानना चाहिये। भगवान् जो कहा उसका अनुमोदन करते हुए श्री गौतमस्वामी कहते हैं "सेवं भंते! त्ति" कि हे भदन्त! आपने जो कहा है वह इसी प्रकार से है, ऐसा ही है। यहां जो द्विवचन का प्रयोग किया गया है वह भगद्वाक्य में भक्ति और श्रद्धा की अधिकता को सूचित करता है, इस बातको प्रकट करनेके लिये किया गया है। "त्ति" जो शब्द है वह यह बतलाता है कि गौतमस्वामी ने इस प्रकार कह कर श्रद्धा एवं भक्ति पूर्वक भगवान् को वंदना की, नमस्कार किया और वन्दना नमस्कार करके संयम तथा तप से आत्मा को भावित करते हुए अपने उचित स्थान पर विराज गए ॥सू० १४॥

॥ द्वितीय उद्देशक समाप्त ॥

વગેરે જે કથન કરાયું છે. તે કથન આયુષ્યના ઓછાવત્તાની અપેક્ષાએ કરવામાં આવ્યું છે તેમ જાણવું. ભગવાને જે કહ્યું તેની અનુમોદના કરતાં શ્રી ગૌતમ સ્વામી કહે છે. "સેવં ભંતે! સેવં ભંતે! ત્તિ" હે પૂજ્ય! આપના કહેવા પ્રમાણે જ તે હકીકત છે, એ પ્રમાણે જ છે." અહીં જે દ્વિરૂક્તિ કરવામાં આવી છે તે ભગવાનના વચનોમાં શ્રદ્ધા અને ભક્તિની અધિકતાનું સૂચન કરે છે, "ત્તિ" પદ એ બતાવે છે કે ગૌતમસ્વામીએ આ પ્રમાણે કહીને શ્રદ્ધા અને ભક્તિપૂર્વક ભગવાનને વંદણા નમસ્કાર કર્યાં, અને વંદણા નમસ્કાર કરીને સંયમ તથા તપથી આત્માને ભાવિત કરતા થકા પોતાના ઉચિત સ્થાને બેસી ગયા ॥ સૂ. ૧૪ ॥

॥ દ્વિતીય ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥

अथ तृतीयोद्देशकः प्रारभ्यते—

तृतीयोद्देशके संक्षेपत इमे विषयाः—कांक्षामोहनीयं कर्म किं जीवकृतमिति प्रश्नः। कांक्षामोहनीयकर्मणः उपार्जनप्रकारः, तस्य चत्वारो भेदाः, तेषु चतुर्थपक्षस्य स्वीकारः। नैरयिकादिचतुर्विंशतिदण्डके कांक्षामोहनीयस्य विचारः। चतुर्विंशतिदण्डकसम्बन्धे कांक्षामोहनीये कालत्रयविषयकचिन्ता। चयोपचयोदीरण-वेदननिर्जरणानां संग्रहः। कांक्षामोहनीयकर्मणो वेदनप्रकारः। वेदनकारणप्रद-र्शनम्। सन्देहः। स्वधर्मं परित्यज्य परधर्मग्रहणम्। फलाशङ्का। संदिग्धत्वम्। जिन-भाषितस्य सत्यत्वम्। तस्य स्वीकारकर्तुराचरणकर्तुश्चाराधकत्वम्। अस्तित्वनास्तित्व परिणामस्य विचारः। प्रयोगः, स्वभावः, कांक्षामोहनीयबन्ध–तत्प्रकार–तत्कारणानां प्रदर्शनम्। प्रमादयोगयोर्विचारः। प्रमादजनको योगः। योगजनकं वीर्यम्। वीर्य-

---

तृतीय उद्देशक प्रारंभ—

तृतीय उद्देशक के विषयों का संक्षिप्त विवरण—

कांक्षामोहनीयकर्म क्या जीवकृत है? कांक्षामोहनीय कर्म का उपार्जन प्रकार, उसके चार भेद, उनमें चतुर्थपक्ष का स्वीकार। नैरयिक आदि चौबीसदण्डकों में कांक्षामोहनीय का विचार। चौबीस दण्डक के सम्बन्ध में कांक्षामोहनीय में कालत्रयविषयक विचार। चय, उपचय, उदीरण, वेदन और निर्जरा, इनका संग्रह। कांक्षामोहनीय कर्मका वेदन प्रकार। वेदनकारण का प्रदर्शन। सन्देह। स्वधर्म का परित्याग कर परधर्म का ग्रहण। फलाशंका। सन्दिग्धता। जिनभाषित में सत्यता को स्वीकार करने वाले और आचरण करने वालों में आराधकता। अस्तित्व, नास्तित्व परिणाम का विचार। प्रयोग, स्वभाव, कांक्षामोहनीयबंध, उसके

ત્રીજો ઉદ્દેશક પ્રારંભ

ત્રીજા ઉદ્દેશકમાં નીચેના વિષયોનું નિરૂપણ કરાયું છે—

કાંક્ષામોહનીયકર્મ શું જીવકૃત છે? કાંક્ષામોહનીયકર્મના ઉપાર્જનપ્રકાર, તેના ચાર ભેદ અને તેમાં ચતુર્થપક્ષનો સ્વીકાર. નારક આદિ ચોવીસ દંડકમાં કાંક્ષામોહનીયનો વિચાર. ચોવીસ દંડકના સંબંધમાં કાંક્ષામોહનીયમાં ત્રણકાળવિષયક વિચાર, ચય, ઉપચય, ઉદીરણ, વેદન અને નિર્જરાનું નિરૂપણ. કાંક્ષામોહનીયકર્મના વેદનપ્રકાર. વેદનકારણનું પ્રદર્શન. સન્દેહ, સ્વધર્મનો ત્યાગ કરીને પરધર્મનો સ્વીકાર. ફલાશંકા સંદિગ્ધતા, જિનભાષિત વચનોમાં સત્યતા. સ્વીકાર કરનાર અને તે પ્રમાણે આચરણ કરનારમાં આરાધકતા, અસ્તિત્વ, નાસ્તિત્વ પરિણામનો વિચાર. પ્રયોગ, સ્વભાવ, કાંક્ષામોહનીયબંધ, તેના પ્રકાર અને કારણોનું પ્રદર્શન. પ્રમાદ અને યોગનો

जनक शरीरम् । शरीरजनको जीवः । उत्थानकर्मादीनामस्तित्वम् । उदीरणगर्हणसंवरणानां मध्ये कस्योदीरणम्। किम्–उदीरणायोग्यस्योदीरणम् अथवा उत्थानादिनोदीरणम् ? अनुदीर्णस्योपशमनम् । पूर्ववत्प्रदर्शनप्रकारः। उदयप्राप्तकर्मणां निर्जरणम् । नैरयिकादिस्तनितकुमारांतजीवविषये वेदनविचारः । पृथिवीकायिकानां किं कांक्षामोहनीयस्य वेदनं न भवतीति प्रश्नः। भवतीत्युत्तरम् । तेषां किं तर्कसंज्ञाप्रज्ञामनोवचनानि सन्तीति प्रश्नः, नेत्युत्तरम् । तथापि वेदयतीति, जिनोक्ते सत्यता। एवं चतुरिन्द्रियजीवपर्यन्तविचारः। सामान्यजीववत् पंचेन्द्रियतिरश्च आरभ्य वैमानिकपर्यन्तं विचारः। श्रमणाः कांक्षामोहनीयं वेदयन्ति न वेति प्रश्नः।

प्रकार और उनके कारणों का प्रदर्शन। प्रमाद और योग का विचार। प्रमादजनक योग। योगजनक वीर्य। वीर्यजनक शरीर। शरीरजनक जीव। उत्थान कर्म आदि का अस्तित्व। उदीरण, गर्हण, संवरण, इनके बीच में किसकी उदीरणा। क्या उदीरणयोग्य की उदीरणा अथवा उत्थानादि द्वारा उदीरणा ?। अनुदीर्ण का उपशमन। पूर्व की तरह प्रदर्शन प्रकार। उदयप्राप्त कर्मों का निर्जरण। नैरयिक से लेकर स्तनितकुमार तक जीवों के विषय में वेदना का विचार। पृथिवीकायिकजीवों को क्या कांक्षामोहनीय का वेदन होता है ? ऐसा प्रश्न। हाँ होता है, ऐसा उत्तर। उनके क्या तर्क, संज्ञा, प्रज्ञा, मन और वचन होते हैं ? यह प्रश्न। नहीं होता हैं ऐसा उत्तर। "तथापि वेदयति" इस जिनोक्त में सत्यता। इसी तरह चतुरिन्द्रिय जीव पर्यन्त विचार। सामान्य जीवकी तरह पंचेन्द्रिय तिर्यंच से लेकर वैमानिक पर्यन्त विचार। श्रमण कांक्षामोहनीय कर्म का वेदन करते हैं, अथवा नहीं करते हैं? ऐसा प्रश्न। वेदन करते हैं,

---

વિચાર, પ્રમાદજનક યોગ, યોગજનક વીર્ય, વીર્યજનક શરીર, શરીરજનક જીવ ઉત્થાન કર્મ આદિનું અસ્તિત્વ ઉદીરણ, ગર્હણ એના સંવરણમાં કોની ઉદીરણા, શુ ઉદીરણયોગ્યની ઉદીરણા ? અથવા ઉત્થાનાદિ દ્વારા ઉદીરણા? અનુદીર્ણનું ઉપશમન. આગળ મુજબ પ્રદર્શન પ્રકાર, ઉદયપ્રાપ્ત કર્મોનું નિર્જરણ, નારકજીવોથી લઇને સ્તનિતકુમાર સુધીના જીવોના વિષયમાં વેદનાનો વિચાર, પૃથ્વીકાયિક જીવોને શું કાંક્ષામોહનીયનું વેદન થાય છે ? એવો પ્રશ્ન 'હાઁ થાય છે.' એવો ઉત્તર. "શું તેમને તર્ક, સંજ્ઞા, પ્રજ્ઞા, મન અને વચન હોય છે ?" એવો પ્રશ્ન "નથી હોતાં" એવો ઉત્તર. "तथापि वेदयति" આ જિનોક્ત વચનમાં સત્યતા. આ પ્રમાણે ચતુરિન્દ્રિય સુધીના જીવોનો વિચાર. સામાન્ય જીવની જેમ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચથી લઈને વૈમાનિક સુધીનો વિચાર. "શ્રમણ, કાંક્ષામોહનીય કર્મનું વેદન કરે છે કે નથી કરતા ?" એવો પ્રશ્ન "વેદન કરે છે" એવો ઉત્તર.

वेदयन्तीत्युत्तरम् । कथं वेदयन्ति ? प्रश्नः तत्रोत्तरम्–ज्ञानदर्शनचारित्रवेषप्रवचन प्रवचनाभ्यासिपुरुषकल्पमार्गमतभङ्गनयनियमप्रमाणानां भेदान् दृष्ट्वा संदेह–स्वधर्मत्याग–फलाशंकाऽनैयत्य–वैपरीत्यैः श्रमणाः कांक्षामोहनीयं वेदयन्तीत्युत्तरम् ।

द्वितीयोद्देशकं परिसमाप्य तदनन्तरं कर्मणां वेदनीयत्वादिविचारणाय तृतीयोद्देशकः प्रारभ्यते, अस्य पूर्वेण सहायमभिसम्बन्धः–द्वितीयोद्देशकस्यान्तिमसूत्रे आयुर्विशेषस्य निरूपणं कृतम्, तदायुर्मोहात्मकदोषसद्भावे, एव संभवति अत एव तृतीयोद्देशकस्यादौ मोहनीयविशेषं निरूपयति। तथा आदौ संग्रहगाथायां यत्–"कंखपओगे" इति तृतीयद्वारत्वेन कथितं तदपि दर्शयन्नाह—'जीवा णं भंते कंखामोहणिज्जे' इत्यादि ।

ऐसा उत्तर । कैसे वेदन करते हैं ? ऐसा प्रश्न "ज्ञान, दर्शन, चारित्र वेष, प्रवचन, प्रवचनाभ्यासी पुरुष, कल्प, मार्ग, मत, भंग, नय, नियम और प्रमाण, इनके भेदों को देख कर संदेहयुक्त होने से स्वधर्मपरित्याग करने से, फलाशंका होनेसे अनियतता तथा विपरीतता प्राप्त करने से श्रमणकांक्षामोहनीयका वेदन करते हैं" ऐसा उत्तर ।

द्वितीय उद्देशक को समाप्त करके इसके बाद कर्म संबंधी वेदना आदि का विचार करने के लिये अब तृतीय उद्देशक को सूत्रकार प्रारंभ करते हैं । इसका पूर्व उद्देशक के साथ इस प्रकार से संबंध है–द्वितीय उद्देशक के अन्तिम सूत्र में आयुविशेष का निरूपण किया गया है। वह आयु मोहात्मक दोष के सद्भाव में ही संभवित होता है इसलिये तृतीय उद्देशक के आदि में मोहनीयविशेष का सूत्रकार निरूपण करते हैं। तथा आदि में संग्रह गाथा में जो "कंखपओगे" ऐसा तृतीय द्वार

"કેવી રીતે વેદન કરે છે ?" એવો પ્રશ્ન, "જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વેષ, પ્રવચન, પ્રવચનાભ્યાસી પુરુષ, કલ્પ, માર્ગ, મત, ભંગ, નય, નિયમ અને પ્રમાણના ભેદોને જોઈને સંદેહયુક્ત થવાથી, સ્વધર્મ પરિત્યાગ કરવાથી, ફલાશંકા થવાથી અનૈયત્ય (અનિશ્ચિતતા) વિપરીતતા પ્રાપ્ત કરવાથી શ્રમણો કાંક્ષામોહનીયકર્મનું વેદન કરે છે" એવો ઉત્તર.

બીજા ઉદ્દેશકની સમાપ્તિ કરીને કર્મસંબંધી વેદના વગેરેનો વિચાર કરવાને માટે હવે સૂત્રકાર ત્રીજા ઉદ્દેશકની શરૂઆત કરે છે. તેનો આગળના ઉદ્દેશકની સાથે આ જાતનો સંબંધ છે–બીજા ઉદ્દેશકના છેવટના સૂત્રમાં આયુવિશેષનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. તે આયુ મોહાત્મક દોષના સદ્ભાવે જ સંભવી શકે છે, તેથી ત્રીજા ઉદ્દેશકની શરૂઆતમાં સૂત્રકાર મોહનીયવિશેષનું નિરૂપણ કરે છે. તથા આદિમાં સંગ્રહગાથામાં જે "कंखपओगे" એવું ત્રીજા દ્વારરૂપે

मूलम्—जीवाणं भंते कंखामोहणिज्जे कम्मे कडे ! हंताकडे!। से भंते किं देसेणं देसे कडे, देसेणं सव्वे कडे, सव्वेणं देसे कडे, सव्वेणं सव्वे कडे। गोयमा ! नो देसेणं देसे कडे, नो देसेणं सव्वे कडे, नो सव्वेणं देसे कडे, सव्वेणं सव्वे कडे। नेरइयाणं भंते! कंखामोहणिज्जे कम्मे कडे ? हंता कडे जाव सव्वेण सव्वे कडे, एवं जाव वेमाणिया णं दंडओ भाणियव्वो॥सू०१॥

छाया—जीवानां भदन्त ! कांक्षामोहनीयं कर्म कृतम्, हन्त कृतम्, तद् भदन्त ! किं देशेन देशः कृतः, देशेन सर्वं कृतम्, सर्वेण देशः कृतः, सर्वेण सर्वं कृतम्, गौतम ! नो देशेन देशः कृतः, नो देशेन सर्वं कृतम्, नो सर्वेण देशः कृतः

रूप से कहा गया है उसे भी दिखाते हुए सूत्रकार यह सूत्र कहते हैं— जीवा णं भंते ! कंखामोहणिज्जे" इत्यादि ।

मूलार्थ-(जीवाणं भंते ! कंखामोहणिज्जे कम्मे कडे) हे भदन्त ! जीव संबंधी-कांक्षामोहनीयकर्म जीव के करने से होता है ? (हंता कडे) हां करनेसे होता है। (से भंते ! किं देसेणं देसे कडे, देसे णं सव्वे कडे, सव्वेणं देसे कडे, सव्वेणं सव्वे कडे) हे भदन्त ! क्या कांक्षामोहनीयकर्म का एक अंश एक देश से कृत होता है ? या एक देश से कांक्षामोहनीय कर्म का समस्त अंश कृत होता है ? या सर्वदेश से कांक्षा मोहनीय का एकदेश कृत होता है ? या सर्वदेशसे कांक्षामोहनीय का सर्वदेशकृत होता है ? (गोयमा) हे गोतम ! (नो देसेणं देसे कडे, नो देसे णं सव्वे कडे, नो सव्वे णं देसे कडे, सव्वे णं सव्वे कडे,) वह कांक्षा-

---

કહેવામાં આવ્યું છે તેને બતાવતાં સૂત્રકાર આ સૂત્ર કહે છે—

" जीवाणं भंते ! कंखामोहणिज्जे " ઇત્યાદિ !

મૂલાર્થ-(जीवाणं भते ! कंखामोहणिज्जे कम्मे कडे ?) હે ભદન્ત ! જીવનું કાંક્ષામોહનીયકર્મ શું જીવકૃત હોય છે ? (हंता कडे) હા, હોય છે. (से भंते ! किं देसेणं देसे कडे, देसेणं सव्वे कडे, सव्वेणं देसे कडे, सव्वेणं सव्वे कडे ?) હે ભદન્ત ! શું કાંક્ષામોહનીયકર્મનો એક અંશ એક દેશકૃત હોય છે ? કે એક દેશથી કાંક્ષામોહનીયકર્મનો સમસ્ત અંશ કૃત હોય છે ? કે સર્વદેશથી કાંક્ષા-મોહનીયનો એક દેશ કૃત હોય છે ? કે સર્વદેશથી કાંક્ષામોહનીયનો સર્વદેશ કૃત હોય છે ? (गोयमा ! नो देसेणं देसे कडे, नो देसेणं सव्वे कडे, नो सव्वेणं देसे कडे, सव्वेणं सव्वे कडे) હે ગૌતમ ! તે કાંક્ષામોહનીયકર્મ દેશથી દેશ કૃત

सर्वेण सर्वं कृतम्। नैरयिकाणां भदन्त! कांक्षामोहनीयं कर्म कृतम्, हन्त! कृतम्, यावत् सर्वेण सर्वं कृतम्। एवं यावद्वैमानिकानां दण्डको भणितव्यः। सू० १॥

टीका—'जीवाणं भंते!' जीवानां भदन्त! हे भदन्त! जीवानां सम्बन्धि यत् 'कंखामोहणिज्जे कम्मे' कांक्षामोहनीयं कर्म तत् कृतम्? जीवसंबन्धिकांक्षामोहनीयं-कर्म क्रियानिष्पाद्यं किम् – मोहयति सदसद्विवेकविकलं करोत्यात्मानमिति मोह-

---

मोहनीयकर्म न देश से देश कृत है, न देश से सर्व कृत है, न सर्व से देश कृत है, किन्तु सर्व से सर्वकृत है। (नेरइयाणं भंते! कंखामोहणिज्जे कम्मे कडे?) हे भदन्त! नैरयिक संबंधी कांक्षामोहनीयकर्म क्या कृत है? (हंता कडे जाव सव्वेणं सव्वे कडे एवं जाव वेमाणियाणं दंडओ भाणियव्वो) हां, नैरयिक संबंधी कांक्षा मोहनीय कर्म कृत है। यावत् वह सर्व से सर्व कृत है। इस तरह यावत् वैमानिकों तक का दंडक कहना चाहिये।

टीकार्थ—यहां गौतमस्वामी ने प्रभु से ऐसा प्रश्न किया है कि हे भदन्त! जीवों का जो कांक्षामोहनीय कर्म है वह क्या कृत है? कृत शब्द का अर्थ है क्रिया द्वारा जो निष्पाद्य होता है वह। अर्थात् जीव सम्बन्धी जो कांक्षामोहनीयकर्म है वह क्या जीवकृत क्रियाद्वारा निष्पादित होता है?। जो आत्मा को सत् और असत् के विवेक से विकल बना देता है उसका नाम मोहनीय है। "मोहयति विकलं करोति आत्मानं इति मोहनीयम्" ऐसी मोहनीय शब्द की व्युत्पत्ति है। आत्मा को

નથી, દેશથી સર્વ કૃત નથી, સર્વથી દેશ કૃત નથી પણ સર્વથી સર્વકૃત છે. (नेरइयाणं भंते! कंखामोहणिज्जे कम्मे कडे?) હે ભદન્ત! નૈરયિકનું કાંક્ષા-મોહનીયકર્મ શું કૃત હોય છે? (हंता कडे जाव सव्वेणं सव्वे कडे एवं जाव वेमाणियाणं दंडओ भाणियव्वो) હા, નારકનું કાંક્ષામોહનીયકર્મ કૃત છે. તે સર્વથી સર્વકૃત છે ત્યાં સુધી સમજવું. આ પ્રમાણે જ વૈમાનિકો સુધીનું દંડક કહેવું જોઈએ.

ટીકાર્થ—અહીં ગૌતમસ્વામીએ મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો છે કે હે ભદન્ત! શું જીવોનું કાંક્ષામોહનીયકર્મ શું જીવકૃત હોય છે? 'કૃત' એટલે ક્રિયા વડે જેની પ્રાપ્તિ થાય છે તે. એટલે કે જીવનું જે કાંક્ષામોહનીયકર્મ છે તે શુ જીવકૃત ક્રિયા વડે નિષ્પાદિત થાય છે? જે આત્માને સત્ અને અસત્ના વિવેકથી શૂન્ય બનાવે છે તેનું નામ મોહનીય છે. "मोहयति विकलं करोति आत्मानम् इति मोहनीयम्" એવી મોહનીય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ થાય છે. ચારિત્રમોહનીય કર્મ પણ આત્માને સત્ અને અસત્ના વિવેકથી

नीयम्, एतादृशं चारित्रमोहनीयमपि भवतीत्यत आह-कांक्षामोहनीयम्, कांक्षा=अन्यदर्शनग्रहः, ततः कांक्षायाः मोहनीयमिति कांक्षामोहनीयम्, मिथ्यात्वमोहनीयमित्यर्थः। उपलक्षणत्वात् शङ्कादीनां परिग्रहः, 'कडे'त्ति-कृतम् भवति न वेति प्रश्नः। उत्तरयति भगवान्-'हंता' हन्त हे गौतम! 'कडे' कृतम्। यदिदं कांक्षामो-

---

सत् और असत् के विवेक से विकल तो चारित्रमोहनीय कर्म भी करता है अतः उसका यहां ग्रहण न हो इस कारण मोहनीय पद के साथ कांक्षा विशेषण रखा है। कांक्षामोहनीयका अर्थ दर्शनमोहनीय कर्म है। अन्य दर्शन का ग्रहण यह कांक्षा है। इस कांक्षा से जो आत्मा को मोहित करता है। वह कांक्षामोहनीय है। तात्पर्य कहने का यह है कि मोहनीय के साथ जो कांक्षा पद रखा है उससे चारित्रमोहनीय कर्म की निवृत्ति हो जाती है, क्योंकि वह कांक्षा से आत्मा को मोहित नहीं करता है। दूसरे दूसरे एकान्तप्ररूपक मतों का ग्रहण करना अर्थात् अनेकान्तप्ररूपक धर्म में श्रद्धा नहीं रखते हुए भिन्न२ एकान्त प्ररूपक धर्मों में श्रद्धा रखना इसका नाम कांक्षा है। इस कांक्षासे दर्शन-मोहनीय का बंध जीव को होता है। कांक्षामोहनीय का दूसरा नाम मिथ्यात्वमोहनीय भी है इसलिये कांक्षामोहनीय का तात्पर्य मिथ्यात्व-मोहनीय है। कांक्षापद यह उपलक्षण है, क्योंकि इससे शंका आदि का ग्रहण हुआ है। "कडे" का अर्थ कृत-क्रिया-निष्पादित है।

भगवान् ने इस प्रश्न का उत्तर यों दिया कि हे गौतम! "हंता" हां

રહિત બનાવે છે તેથી અહીં તેને ગ્રહણ કરવાનું ન હોવાથી 'મોહનીય' પદની સાથે કાંક્ષાપદ મૂકયું છે. કાંક્ષામોહનીય એટલે દર્શનમોહનીય કર્મ. અન્ય દર્શનને ગ્રહણ કરવું તેનું નામ કાંક્ષા છે તે કાંક્ષાથી જે આત્માને મોહિત કરે છે તેને કાંક્ષામોહનીય કહે છે. તાત્પર્ય એ છે કે મોહનીયની સાથે કાંક્ષા પદ મૂકવાથી ચારિત્રમોહનીયની વ્યાવૃત્તિ (નિવૃત્તિ) થઇ જાય છે, કારણ કે તે (ચારિત્રમોહનીય) કાંક્ષાથી આત્માને મોહિત કરતું નથી. જુદા જુદા એકાન્તપ્રરૂપક મતોને ગ્રહણ કરવા, અર્થાત્ અનેકાન્તપ્રરૂપક ધર્મમાં શ્રદ્ધા ન રાખતાં જુદા જુદા એકાન્તપ્રરૂપક ધર્મોમાં શ્રદ્ધા રાખવી તેનું નામ કાંક્ષા છે. તે કાંક્ષાથી જીવ દર્શનમોહનીય કર્મનો બંધ બાંધે છે. કાંક્ષામોહનીયનું બીજું નામ મિથ્યાત્વમોહનીય પણ છે. તેથી કાંક્ષામોહનીય એટલે મિથ્યાત્વમોહ-નીય પણ કહેવાય છે, કાંક્ષાપદ ઉપલક્ષક પદ છે. કારણ કે તેની મારફત શંકા વગેરે ગ્રહણ કરાયેલ છે "कडे" એટલે કૃત-ક્રિયાનિષ્પાદિત

ભગવાને તે પ્રશ્નનો આ પ્રમાણે જવાબ દીધો છે-" હે ગૌતમ! "हता"

हनीयं कर्म तदवश्यमेव जीवेन कृतम् , अकृतस्य कर्मत्वानुपपत्तेः। यदि कृतं न स्यात्तदा कर्म इति कथयितुं न शक्येत। कांक्षामोहनीयकर्मणः क्रियानिष्पाद्यत्वात् तदपि कर्म भवति, मोहमापादयतीति मोहनीयमिति व्युत्पत्तेः।

ननु मोहनीयं कर्म एतावदेव वक्तव्यं, कांक्षेति विशेषणं किमर्थम्? इति चेदत्रोच्यते-मोहनीयं द्विविधम्-चारित्रमोहनीयं, दर्शनमोहनीयं च, अत्र च दर्शन-

होता है। अर्थात् जो कांक्षामोहनीय कर्म है। वह अवश्य ही जीव के द्वारा किया होता है इसी कारण वह कर्म कहलाता है। जो जीव द्वारा कृत नहीं होता है वह कर्म कहीं कहलाता। तात्पर्य कहने का यह है कि जितने भी कर्म हैं वे सब जीव द्वारा ही किये हुए होते हैं। यदि वे जीव द्वारा किये हुए न हों तो कर्म नहीं कहला सकते। इसी तरह यदि कांक्षामोहनीय कर्मरूप है, तो वह भी अवश्य ही जीव द्वारा किया हुआ है। नहीं तो वह कर्म नहीं कहा जा सकता। कांक्षामोहनीय कर्म क्रियानिष्पाद्य है, इसका तात्पर्य यह है कि जीव मन वचन और काया की क्रिया द्वारा उसको निष्पन्न (सिद्ध) करता है अतः क्रियानिष्पाद्यत्व होने के कारण वह भी कर्मरूप है। यह कर्म जीव को परपदार्थों में मोह उत्पन्न कराता है। यही इसका काम है।

शंका—मोहनीय कर्म, ऐसा ही कहना चाहिये। कांक्षा ये पद जो विशेषण रूप से मोहनीय के साथ प्रयुक्त किया गया है सो वह किस कारण से किया गया है?।

समाधान—मोहनीय कर्म दो प्रकार का कहा गया है-एक चारित्र

હા હોય છે” એટલે કે જે કાંક્ષામોહનીય કર્મ તે જીવ વડે અવશ્ય કરાયેલ હોય છે. તે કારણે જ તેને કર્મ કહેવામાં આવે છે. તાત્પર્ય એ છે કે જેટલાં કર્મો તે બધાં જીવ વડે જ કરાયેલાં હોય છે. જો તે જીવથી કરાયાં ન હોય તો તેમને કર્મ કહી શકાય જ નહીં. એજ પ્રમાણે જો કાંક્ષામોહનીય કર્મરૂપ છે તે પણ અવશ્ય જીવ દ્વારા જ કરાયું હોય છે. અન્યથા તેને કર્મ કહી શકાય નહીં કાંક્ષામોહનીયકર્મ ક્રિયા નિષ્પાદ્ય છે-તેનું તાત્પર્ય એ છે કે જીવ મન, વચન અને કાયાની ક્રિયા વડે તેને નિષ્પન્ન (સિદ્ધ) કરે છે. તેથી ક્રિયાવડે સિદ્ધ થયેલું હોવાથી તે પણ કર્મરૂપ જ છે. આ કર્મ જીવને પર પદાર્થોમાં મોહ ઉત્પન્ન કરાવે છે. અને એજ એનું કામ છે.

શંકા—કેવળ “મોહનીયકર્મ” એવો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. છતાં મોહનીયની સાથે “કાંક્ષા” પદનો વિશેષણ તરીકે શા કારણે પ્રયોગ કર્યો છે?

સમાધાન—મોહનીયકર્મના બે પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) ચારિત્રમોહનીય

मोहनीयमेवाभिमतमतो दर्शनमोहनीयस्य संग्रहाय मोहनीयपदेन सह कांक्षापदं योजितमिति। कांक्षामोहनीयशब्दस्यायमर्थः–कांक्षा नाम अन्यदर्शनग्रहणं, तद्रूपं-मोहनीयमिति कांक्षामोहनीयम्, मिथ्यात्वमोहनीयमित्यर्थः। इह वस्तूनां करणे चतुर्भङ्गी दृश्यते, यथा हस्तादिनाऽवयवेन यस्य कस्यचित् वस्तुन एकदेशमाच्छादयति१, अथवा हस्तादिरूपैकदेशेन वस्तुनः संपूर्णमेव भागमाच्छादयति२, अथवा संपूर्णशरीरेण वस्तुन एकदेशमाच्छादयति३, अथवा संपूर्णशरीरेण संपूर्णस्य वस्तुन आच्छादनं करोति४। अयंभावः–शरीरावयवात् पदार्थावयवस्याच्छादनम्१, अथवा

मोहनीय और दूसरा दर्शनमोहनीय। दर्शनमोहनीय कर्म ही यहां अभिमत है इसलिये दर्शनमोहनीय कर्म के संग्रह के लिये मोहनीय पद के साथ कांक्षा पद योजित किया गया है। कांक्षामोहनीय शब्द का यह अर्थ है–अन्यदर्शनों का ग्रहण कांक्षा है। इस कांक्षारूप जो मोहनीय वह कांक्षामोहनीय है। इसका दूसरा नाम मिथ्यात्वमोहनीय भी है। वस्तुओं के करने में चार प्रकार देखे जाते हैं, अर्थात् लोक में क्रिया करने की पद्धति चार प्रकार से होती हुई देखी जाती है, जैसे कोई मनुष्य किसी भी वस्तुको ढांकने की क्रिया करे तो वह उसे चार प्रकार से ढांक सकता है–अपने शरीर के हाथ आदि अवयव से चाहे किसी वस्तु का एक तो वह एकदेश ढांक सकता है१, दूसरे उसी हस्तादिरूप अवयव से वह सम्पूर्ण वस्तु को ढांक सकता है२। तीसरे अपने संपूर्ण शरीर से वह वस्तु के एक देशको ढांक सकता है, और चौथे वह अपने समस्त शरीर से समस्त वस्तु को भी ढांक

અને (૨) દર્શનમોહનીય. અહીં દર્શનમોહનીય કર્મ જ ગ્રહણ કરવાનું છે. તેથી દર્શનમોહનીય કર્મનો સંગ્રહ કરવાને માટે જ 'મોહનીય' પદની સાથે 'કાંક્ષા' પદ મૂકયું છે. "કાંક્ષામોહનીય" શબ્દનો અર્થ આ પ્રમાણે છે– અન્ય દર્શનોનો સ્વીકાર એટલે કાંક્ષા તે કાંક્ષારૂપ જે મોહનીય તેને કાંક્ષામોહનીય કહે છે. તેનું બીજું નામ મિથ્યાત્વમોહનીય પણ છે. ક્રિયા કરવાના ચાર પ્રકાર છે એટલે કે લોકમાં ક્રિયા કરવાની ચાર પદ્ધતિ જોવામાં આવે છે–જેમ કે કોઇ માણસ કોઈ વસ્તુને ઢાંકવાની ક્રિયા કરે તો તે તેને ચાર પ્રકારે ઢાંકી શકે છે–(૧) પોતાના શરીરના હાથ આદિ અવયવ વડે તે મનુષ્ય તે વસ્તુનો એક દેશ પણ (ભાગ) ઢાંકી શકે છે, (૨) અને એજ હાથ આદિ અવયવ વડે તે સંપૂર્ણ વસ્તુને પણ ઢાંકી શકે છે, (૩) પોતાના સંપૂર્ણ શરીર વડે વસ્તુના એક ભાગને તે ઢાંકી શકે છે, અને (૪) પોતાના સમસ્ત શરીરથી તે સમસ્ત વસ્તુને પણ ઢાંકી શકે છે. તાત્પર્ય એ છે કે કોઈ પણ જીવ

शरीरावयवेन पदार्थस्य अवयविनः संपूर्णस्याच्छादनम् २, अथवा संपूर्णशरीरेण पदार्थैकदेशस्याच्छादनम् ३, अथवा सम्पूर्णशरीरेण सम्पूर्णपदार्थस्याच्छादनम् ४। अवयवेनावयवे क्रिया१। अवयवेनावयविनः क्रियाः२। अवयविनाऽवयवस्य क्रियेति तृतीयः३। अवयविनाऽवयविनः क्रियेति चत्वारो भेदाः४। एषु चतुर्षु भङ्गेषु कं भङ्गमादाय जीवः कांक्षामोहनीयं कर्म करोतीति क्रियाकरणप्रकारं प्रश्नयन्नाह-'से भंते' इत्यादि। 'से भंते' 'से 'त्ति तस्य कर्मणः हे भदन्त! किम् 'देसेणं देसे कडे' देशेन देशः कृतः, देशेन=जीवस्यैकेनांशेन देशः=कांक्षामोह-

---

सकता है। तात्पर्य यह है कि कोई भी प्राणी अपने शरीर के अवयव से पदार्थ का एकदेश रूप अवयव का आच्छादन कर लेता है, कोई शरीर के अवयव से अवयवीरूप संपूर्ण पदार्थ का आच्छादन कर देता है। कोई समस्त शरीर से पदार्थके एक देशका आच्छादन कर देता है। और कोई समस्त शरीर से समस्त पदार्थ का आच्छादन कर देता है। इस तरह अवयव द्वारा अवयव में क्रिया१, अवयव द्वारा अवयवी की क्रिया२, अवयवी द्वारा अवयव की क्रिया३, और अवयवी द्वारा अवयवी की क्रिया, ये चार भङ्गरूप भेद हो जाते हैं, सो इन चार भंगों में से किस भंग को लेकर जीव कांक्षामोहनीय कर्म को करता है? अर्थात् क्रिया करने के इन चार भंगों में से किस क्रिया करने की पद्धति द्वारा आत्मा कांक्षामोहनीय कर्म का बंध करता है? यही प्रश्नरूप बात "से भंते! किं देसेणं देसे कडे? देसेणं सव्वे कडे? सव्वेणं देसे कडे?

પોતાના શરીરના અવયવથી એટલે એક ભાગથી પદાર્થના એક દેશ રૂપ અવયવનું આચ્છાદન કરી શકે છે. કોઈ શરીરના અવયવથી અવયવીરૂપ સંપૂર્ણ પદાર્થનું આચ્છાદન કરી દે છે, કોઇ સમસ્ત શરીર વડે પદાર્થના એક દેશ (ભાગ) નું આચ્છાદન કરી દે છે અને કોઈ સમસ્ત શરીર વડે સમસ્ત પદાર્થનું આચ્છાદન કરી દે છે.

આ રીતે (૧) અવયવ દ્વારા અવયવમાં ક્રિયા, (૨) અવયવદ્વારા અવયવીમાં ક્રિયા, (૩) અવયવી દ્વારા અવયવમાં ક્રિયા અને (૪) અવયવી દ્વારા અવયવીમાં ક્રિયા—આ ચાર ભાંગા રૂપ ભેદ થઇ જાય છે. એ ચાર ભાંગામાંથી કયા ભાંગાની અપેક્ષાએ જીવ કાંક્ષામોહનીય કર્મનો બંધ બાંધે છે—એટલે કે ક્રિયા કરવાના આ ચાર ભાંગામાંથી ક્રિયા કરવાની કઈ પદ્ધતિ દ્વારા આત્મા કાંક્ષા મોહનીય કર્મનો બંધ બાંધે છે? એ પ્રશ્ન રૂપ વાતને "से भंते! किं देसेणं देसे कडे? देसेणं सव्वे कडे? सव्वेणं देसे कडे? सव्वेणं सव्वे कडे?" આ સૂત્રપાઠ

नीयस्य कर्मण एकोऽशः कृतः ? इति प्रथमो भङ्गः१ । अथवा ' देसेणं सव्वे कडे ' देशेन सर्वः कृतः देशेन=जीवस्यैकदेशेन एकांशेन, सर्व कांक्षामोहनीयं कर्म कृतम् जीवस्यैकदेशेन कांक्षामोहनीयकर्मणः सर्वांशः कृत इति द्वितीयो भंगः२। ' सव्वेणं देसे कडे' सर्वेण देशः कृतः, सर्वेण–सर्वात्मना देशः=कांक्षामोहनीयस्य एको देशः कृतः, इति तृतीयो भङ्गः३। 'सव्वेणं सव्वे कडे' सर्वेण सर्व कृतम् , सर्वेण=सर्वात्मना सर्व=कांक्षामोहनीयं कर्म कृतमिति चतुर्थो भङ्गः४ । इति प्रश्नः । भगवानाह –'गोयमा' हे गौतम ! ' नो देसेणं देसे कडे ' नो देशेन देशः कृतः जीवस्यैकांशेन कांक्षामोहनीयकर्मण एकदेशो न कृतः१ । 'नो देसेण सव्वे कडे' नो देशेन सर्वं कृतम् , जीवस्यैकदेशेन सर्व कांक्षामोहनीयं कर्म कृतम्२। ' नो सव्वेण-देसे कडे' नो सर्वेण देशः कृतः, जीवस्य सर्वांशेन कांक्षामोहनीयकर्मण एकदेशो

सव्वेणं सव्वे कडे, ?" इस सूत्र पाठद्वारा प्रदर्शित की गई है–हे भदन्त ! क्या जीव के एक अंश रूप देश से कांक्षामोहनीय कर्म का एक अंश किया गया है१ या जीव के एक अंश द्वारा समस्त कांक्षामोहनीय कर्म किया गया है२, अर्थात् कांक्षामोहनीयकर्म का समस्त अंश किया गया है२, या जीवके सर्व अंश द्वारा कांक्षामोहनीयकर्मका एक अंश किया गया है३, या जीवके सर्व अंशद्वारा समस्त कांक्षामोहनीय कर्म किया गया है ४। प्रभुने इन प्रश्नोंका उत्तर इस प्रकारसे दिया कि हे गौतम ! जीवके एक देशद्वारा वह कांक्षामोहनीयकर्म एकदेश नहीं किया गया है, और न जीव के एक देश द्वारा वह कांक्षामोहनीय कर्म सर्वांशरूप से किया गया है, और न जीव के सर्वांशों द्वारा वह कांक्षामोहनीय कर्म एकदेश रूप अंशसे ही किया गया है किन्तु जीव के सर्वांशों द्वारा ही सर्वांशरूपसे किया गया है। इस तरह यहां क्रिया करने के चार प्रकारों में से अन्तिम प्रकार लिया गया है।

દ્વારા દર્શાવવામાં આવેલ છે કે–(૧) હે ભદન્ત ! શું જીવના એક અંશરૂપ દેશથી કાંક્ષામોહનીય કર્મનો એક અંશ કરાયો હોય છે ? કે (૨) જીવના એક અંશ દ્વારા સમસ્ત કાંક્ષામોહનીય કર્મ કરાયું હોય છે? કે (૩) જીવના સર્વ અંશ દ્વારા કાંક્ષામોહનીય કર્મનો એક અંશ કરાયો હોય છે. ? કે (૪) જીવના સર્વ અંશ દ્વારા સમસ્ત કાંક્ષા મોહનીયકર્મ કરાયું હોય છે ? પ્રભુએ એ પ્રશ્નોનો આ પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યો છે–હે ગૌતમ ! જીવના એક દેશ દ્વારા તે કાંક્ષામોહનીય કર્મ એક દેશરુપે કરાતું નથી, અને જીવના એક દેશ દ્વારા પણ તે કાંક્ષામોહનીય કર્મ સર્વાંશ રૂપે કરાતું નથી, અને જીવના સર્વાંશો દ્વારા તે કાંક્ષામોહનીયકર્મ એકદેશરૂપે કરાતું નથી, પરન્તુ જીવના સર્વાંશો દ્વારા જ તે કાંક્ષામોહનીય કર્મ સર્વાંશે કરાયું છે, આ પ્રમાણે ક્રિયા કરવાની ચાર પદ્ધતિમાંથી અહીં છેલ્લી પદ્ધતિ લેવામાં આવી છે.

न कृतः ।३। किन्तु 'सव्वेणं सव्वे कडे' सर्वेण सर्वं कृतम्, जीवस्य सर्वावयवेन सर्वं कांक्षामोहनीयं कर्म कृतमिति।४। सर्वेण सर्वं कृतमिति कथमुच्यते? तथाविध जीवस्वाभाव्यात् सर्वस्वप्रदेशावगाढतदेकसमयबन्धनीयकर्मपुद्गलबन्धने सर्वजीव-प्रदेशानां व्यापारो भवतीत्यतः कथ्यते सर्वेण सर्वं कृतमिति। सर्वात्मना सर्वं तदेक-

शंका—"सव्वेण सव्वे कडे" अर्थात् जीव के समस्त प्रदेशों द्वारा वह समस्त कांक्षामोहनीय कर्म किया गया है" ऐसा आप कैसे कहते हो-तो इसका उत्तर यही है कि जीव का इसी प्रकार का स्वभाव है कि जिससे वह समस्त अपने प्रदेशों द्वारा समस्त कांक्षामोहनीयकर्म का बंध करता है। तात्पर्य ऐसा है कि जीव एक समय में जितने बंधने योग्य कर्म पुद्गलोंका बंध करता है। उन्हें वह अपने समस्त आत्माप्रदेशों के साथ विशिष्टरूप से अवगाढ कर लेता है-अर्थात् जोड़ लेता है। इन कर्मपुद्गलों के बंधन करने में जीव के समस्त प्रदेशों का व्यापार होता है। इसलिये "सव्वेण सव्वे कडे" ऐसा कहा गया है। ऐसा नहीं है कि —"एक समय में कांक्षामोहनीयकर्म का कुछ अंश बंधे, और दूसरे समय में कुछ अंश बंधे, तीसरे आदि समय में कुछ अंश बधे, इस तरह कई समयों में पूरे कांक्षामोहनीयकर्म का बंध हो" क्योंकि पूरे कांक्षामोहनीय कर्म का सर्वांशों से एक ही समय में जीव के समस्त प्रदेशों के साथ बंध को प्राप्त होता है। इस लिये एक ही काल में वह समस्त कांक्षामोहनीयकर्म समस्त जीवप्रदेशों का उसके बांधने में

શંકા—"સવ્વેણ સવ્વે કડે" એટલે કે "જીવના સમસ્ત પ્રદેશો દ્વારા તે સમસ્ત કાંક્ષામોહનીય કર્મ કરાયું છે" એવું આપ કેવી રીતે કહો છો?

ઉત્તર—જીવનો એવો સ્વભાવ છે કે તે એક સમયમાં જેટલાં બાંધવા યોગ્ય કર્મ પુદ્ગલોનો બંધ બાંધે છે. તેટલાં કર્મપુદ્ગલોને તે પોતાના સમસ્ત આત્મપ્રદેશો સાથે વિશિષ્ટ રૂપે અવગાઢ કરી લે છે-જોડી લે છે, તે કર્મપુદ્ગલોનું બંધન કરવામાં જીવના સમસ્ત પ્રદેશોનો વ્યાપાર (પ્રવૃત્તિ) થાય છે. તેથી જ "સવ્વેણં સવ્વે કડે" એવું કહ્યું છે. એવું બનતું નથી કે "એક સમયમાં કાંક્ષામોહનીયકર્મનો કેટલોક અંશ બંધાય, અને બીજા સમયમાં બીજો કેટલોક અંશ બંધાય, ત્રીજા સમયમાં વળી બીજો કેટલોક અંશ બંધાય, અને એ રીતે કેટલાય સમયોમાં કાંક્ષામોહનીયકર્મનો બંધ બંધાય, કારણ કે કાંક્ષામોહનીય કર્મના સર્વાંશો એક જ સમયે જીવના સમસ્ત પ્રદેશોની સાથે બંધ પામે છે, તેથી એક જ કાળમાં સમસ્ત આત્મપ્રદેશોની સાથે કાંક્ષા મોહનીય કર્મ સર્વાંશે બંધદશાને પ્રાપ્ત થતું હોવાથી "સવ્વેણં સવ્વં કયં"

कालकरणीयं कांक्षामोहनीयं कर्म कृतं=कर्मतया बद्धं जीवेन। एतावता चतुर्थभङ्ग एव स्वीकृतः, अत एवोक्तम्—

"एगपएसोगाढं सव्वपएसेहिं कम्मुणो जोगं। बंधइ जहुत्तहेउं" इति।

छाया—एकप्रदेशावगाढं सर्वप्रदेशैः कर्मणो योग्यम्, बध्नाति यथोक्तहेतुम्। इति। 'एगपएसोगाढं'ति, एकप्रदेशावगाढमिति—जीवद्रव्यापेक्षया कर्मद्रव्यापेक्षया च ये एके=समानाः प्रदेशास्तेष्ववगाढमेकप्रदेशावगाढमुच्यते, तत्, कर्मबन्धने जीवस्य सर्वप्रदेशानां व्यापारत्वाज्जीवः स्वस्य सर्वप्रदेशैस्तदेकसमयबन्धनयोग्यं समानप्रदेशावगाढं सर्वं कर्म यथोक्तहेतुपूर्वकं बध्नातीति। अथवा सर्वं यत् किंचित्

व्यापार होने के कारण "सव्वेणं सव्वं कडं" ऐसा कहा गया है। इस तरह चतुर्थभंग ही यहां स्वीकृत हुआ है। अन्य तीन भंग नहीं। इसी लिये ऐसा कहा है कि "एगपएसोगाढं सव्वपएसेहिं कम्मुणो जोग्गं। बंधइ जहुत्तहेउं" एक प्रदेश में अवगाढ हुए कर्मयोग्य पुद्गलों का जीव सर्वप्रदेशों से यथोक्त हेतुओं द्वारा मिथ्यादर्शन, अविरति, प्रमाद आदि कारणों द्वारा-बंध करता है। यहां एक प्रदेशावगाढ का तात्पर्य इस प्रकार से है कि-जो प्रदेश जीवद्रव्य की अपेक्षा से और कर्मद्रव्य की अपेक्षा से समान हैं, उन प्रदेशों में अवगाढ जो कर्म है, वह एक प्रदेशावगाढ कर्म है, उस एक प्रदेशावगाढ कर्म के बंधन में जीव के समस्त प्रदेशों का व्यापार होता है। इस कारण जीव अपने सर्वप्रदेशों से उस एक समय में बंधन योग्य तथा समान प्रदेशों में अवगाढ हुए समस्त कर्म का यथोक्त हेतुपूर्वक बंध करता है। अर्थात्-एक प्रदेशावगाढ

એમ કહેવામાં આવેલ છે. આ રીતે ચોથા ભાંગાનો જ અહીં સ્વીકાર થયો છે, બાકીના ત્રણ ભાંગાનો સ્વીકાર થયો નથી. તે કારણે જ એવું કહ્યું છે કે "एगपएसोगाढ सव्वपएसेहिं कम्मुणो जोगं बंधइ जहुत्तहेउ" એક પ્રદેશમાં અવગાઢ થયેલ કર્મપુદ્ગલોનો બંધ, જીવ સર્વ પ્રદેશોથી યથોક્ત હેતુઓદ્વારા એટલે કે મિથ્યાદર્શન, અવિરતિ, પ્રમાદ આદિ કારણો દ્વારા-બાંધે છે. અહીં એક પ્રદેશાવગાઢનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે-જે પ્રદેશો જીવદ્રવ્યોની અપેક્ષાએ અને કર્મદ્રવ્યની અપેક્ષાએ સમાન છે, તે પ્રદેશોમાં જે કર્મ અવગાઢ (જોડાયેલા) છે તેને એક પ્રદેશાવગાઢ કર્મ કહે છે. તે એક પ્રદેશાવગાઢ કર્મના બંધનમાં જીવના સમસ્ત પ્રદેશોની પ્રવૃત્તિ થાય છે. તે કારણે જીવ પોતાના સમસ્ત પ્રદેશોથી એક સમયમાં બંધન યોગ્ય તથા સમાન પ્રદેશોમાં અવગાઢ થયેલ સમસ્ત કર્મનો પૂર્વોક્ત કારણોપૂર્વક બંધ બાંધે છે. એટલે કે

कडे, देसेणं सव्वे कडे, सव्वेणं देसे कडे, सव्वेणं सव्वे कडे, गोयमा! नो देसेणं देसे कडे, नो देसेणं सव्वे कडे, नो सव्वेणं देसे कडे, सव्वेणं सव्वे कडे" इत्यादि ॥सू०१॥

कांक्षामोहनीयं कर्म क्रियानिष्पाद्यमिति पूर्वं कथितम्, कर्म च क्रियया खलु जायते, क्रिया च कालत्रयविषयिणीत्यतः कालत्रयविशिष्टक्रियां कर्मजनिकां दर्शयन्नाह—'जीवाणं भंते' इत्यादि।

मूलम्—जीवा णं भंते! कंखामोहणिज्जं कम्मं करिंसु? हंता करिंसु। तं भंते किं देसेणं देसं करिंसु, एएणं अभिलावेणं दंडओ भाणियव्वो जाव वेमाणियाणं। एवं करेंति, एत्थवि दंडओ जाव वेमाणियाणं। एवं करिस्संति, एत्थवि दंडओ जाव वेमाणियाणं, एवं चिए चिणिंसु चिणंति चिणिस्संति, उवचिणिंसु उवचिणंति उवचिणिस्संति, उदीरेंसु उदीरेंति उदीरिस्संति, वेदेंसु वेदेंति वेदिस्संति, निज्जरेंसु निज्जरेंति निज्जरिस्संति,

---

गौतम! होता है। "से भंते! किं देसेणं देसे कडे? देसेणं सव्वे कडे, सव्वेणं देसे कडे? सव्वेणं सव्वे कडे" हे भदन्त! तो क्या वह उनका कांक्षामोहनीयकर्म देश से देशकृत होता है? या देश से सर्वकृत होता है? या सर्व से देशकृत होता है? या सर्व से सर्वकृत होता है? गौतम! यह बात नहीं है, न वह देश से देशकृत होता है, न देश से वह सर्वकृत होता है और न सर्व से देशकृत होता है, किन्तु सर्व से सर्वकृत होता है। इस तरह तीन भंगों का निषेधकर यहां केवल चौथा भंग ही मान्य किया गया है॥ सू० १॥

ગૌતમ! હોય છે" "से भंते! किं देसेणं देसे कडे? देसेणं सव्वे कडे? सव्वेणं देसे कडे? सव्वेणं सव्वे कडे?" "હે પૂજ્ય! તેમનું તે કાંક્ષામોહનીય કર્મ શું દેશથી દેશકૃત હોય છે, કે દેશથી સર્વકૃત હોય છે? કે સર્વથી (સમસ્ત આત્મ પ્રદેશોથી) દેશકૃત હોય છે, કે સર્વથી સર્વકૃત હોય છે?" "હે ગૌતમ! આ વાત એમ નથી. એટલે કે તે દેશથી દેશકૃત પણ નથી, દેશથી સર્વકૃત પણ નથી, સર્વથી દેશકૃત પણ નથી, પણ સર્વથી સર્વકૃત હોય છે. આ રીતે પહેલાના ત્રણ ભાંગાઓનો અસ્વીકાર કરીને ચોથા ભાંગાનો જ સ્વીકાર કરાયો છે. ॥ સૂ० ૧ ॥

गाहा–कड–चिय–उवचिय–उदीरिया य वेइया य निज्जिन्ना।
आदितिए चउ भेया तियभेया पच्छिमा तिन्नि ॥ सू० २ ॥

छाया—जीवाः खलु भदन्त ! कांक्षामोहनीयं कर्म अकार्षुः, हंत अकार्षुः। तद् भदन्त ! किं देशेन देशमकार्षुः, एतेनाभिलापेन दंडको भणितव्यः, यावद्वैमानिकानाम्। एवं 'कुर्वन्ति', अत्रापि दण्डको यावद्वैमानिकानाम्। एवं 'करिष्यन्ति'

कांक्षामोहनीयकर्म जीवकृत होता है, यह बात पहले कही गई है। कर्म क्रिया द्वारा उत्पन्न होता है और क्रिया कालत्रय को विषय करने वाली होती है। इसलिये कर्मजनक उस कालत्रयविशिष्टक्रिया को दिखाते हुए अब सूत्रकार कहते हैं—"जीवाणं भंते" इत्यादि।

मूलार्थ—(जीवा णं भंते !) हे भदन्त ! जीवोंने (कंखामोहणिज्जं) कांक्षामोहनीयकर्म (करिंसु) क्या भूतकाल में किया है ? (हंता करिंसु) हां किया है। (तं भंते किं देसेणं देसं करिंसु, एएणं अभिलावेणं दंडओ भाणियव्वो जाव वेमाणियाणं) तो हे भदन्त ! भूतकालमें जिन जीवोंने कांक्षामोहनीयकर्म किया है सो क्या वह एकदेश से उनके एकदेश द्वारा उस समय किया गया है, इत्यादिरूप से पहिले की तरह ही यहां अभिलाप से दंडक कह लेना चाहिये। और यह दंडक यावत् वैमानिक देवों तक कहना चाहिये। (एवं करेंति, एत्थवि दंडओ जाव वेमाणियाणं एवं करिस्संति, एत्थ वि दंडओ जाव वेमाणियाणं) इसी तरह से

કાંક્ષામોહનીય કર્મ જીવકૃત છે. એ વાત પહેલાં કહેવાઇ ગઇ છે. કર્મ ક્રિયા દ્વારા ઉત્પન્ન થાય છે. અને ક્રિયા ત્રણ કાળ વિષયક હોય છે. તેથી કર્મ જનક અને કાલત્રય વિષયક ક્રિયાઓ દર્શાવતાં સૂત્રકાર કહે છે–"जीवाणं भंते !" इत्यादि।

(जीवाणं भंते !) હે પૂજ્ય ! જીવોએ (कंखामोहणिज्ज) કાંક્ષામોહનીય કર્મ (करिंसु) શું ભૂતકાળમા કરેલ છે ? (हंता करिंसु) હા ભૂતકાળમાં કરેલ છે. (तं भंते किं देसेणं देसं करिंसु०, एएणं अभिलावेणं दंडओ भाणियव्वो जाव वेमाणियाणं) તો હે પૂજ્ય ! ભૂતકાળમાં જીવે જે કાંક્ષામોહનીયકર્મ કર્યું છે તે શું તેમના એક આત્મ પ્રદેશ વડે એક દેશથી તે સમયે કરાયું હોય છે, ઇત્યાદિ પહેલાંની જેમ જ અભિલાપ કરીને દંડક કહેવાં જોઈએ અને તે દંડક વૈમાનિક દેવો સુધી કહેવાં જોઇએ(एव करेंति, एत्थ वि दंडओ जाव वेमाणियाणं एवं करिस्सति, एत्थ वि दंडओ जाव वेमाणियाणं") એજ પ્રમાણે હે પૂજ્ય ! શું જીવ વર્ત-

अत्रापि दंडको यावद्वैमानिकानाम् , एवं चितम् , अचैषुः चिन्वन्ति चेष्यन्ति, उपचितम् उपाचैषुः उपचिन्वन्ति उपचेष्यन्ति, उदैरिरन् उदीरयंति उदीरयिष्यन्ति, अवेदयन् वेदयन्ति वेदयिष्यन्ति, निरजरयन् निर्जरयन्ति निर्जरयिष्यन्ति, गाथा-

---

हे भदन्त ! क्या जीव वर्तमानकाल में कांक्षामोहनीयकर्म को करते हैं " हां करते हैं-तो क्या वे उसे अपने एकदेश से एकदेशरूप में करते हैं इत्यादिरूप से पहले की तरह ही यहां भी दण्डक वैमानिक तक कर लेन चाहिये । तथा हे भदन्त ! जीव भविष्यकाल में क्या कांक्षामोहनीयकर्म करेंगे ? हां करेंगे । तो क्या वे अपने एकदेश से उसे एकदेशरूप में करेंगे इत्यादिरूप से पहले की तरह से यहां पर भी वैमानिक देवों तक दण्डक कह लेना चाहिये । (एवं चिए, चिणिंसु, चिणंति चिणिस्संति, उवचिए, उवचिणिंसु, उवचिणंति, उवचिणिस्संति, उदीरेंसु, उदीरेंति, उदीरिस्संति, वेदेंसु, वेदेंति, वेदिस्संति, निज्जरेंसु, निज्जरेंति, निज्जरिस्संति) इसी प्रकार से ऐसा भी प्रश्न करना-कि हे भदन्त ! कांक्षामोहनीयकर्म जीवों द्वारा चित होता है क्या ? हां होता है । इत्यादि पूर्वोक्तरूप से किया गया समस्त प्रश्नोत्तररूप कथन चित के विषय में लगा लेना चाहिये । इसी तरह से कांक्षामोहनीयकर्म का चयन भूतकाल में जीवों

માનકાળમાં કાંક્ષામોહનીય કર્મ કરે છે ? " હા, કરે છે. " તો શું તેઓ પોતાના એક દેશથી (આત્મપ્રદેશથી) એક દેશરૂપે કરે છે ? ઈત્યાદિ કથન વડે પહેલાની જેમ જ અહીં પણ વૈમાનિક સુધીનાં દંડકો કહેવાં જોઈએ, તથા હે પૂજ્ય ! શું જીવ ભવિષ્યકાળમાં કાંક્ષામોહનીય કર્મનો બંધ બાંધશે ? " હા, બાંધશે " તો શું તેઓ પોતાના એક દેશથી તેને એક દેશરૂપે બાંધશે ? ઈત્યાદિ કથન પહેલાંની જેમ જ અહીં પણ વૈમાનિક દેવોના દંડક સુધી કહેવું (एवं चिए, चिणिंसु, चिणंति, चिणिस्संति, उवचिए, उवचिणिंसु, उवचिणंति, उवचिणिस्संति, उदीरेंसु, उदीरेंति, उदीरिस्सति, वेदेंसु, वेदेंति, वेदिस्संतिं, निज्जरेंसु, निज्जरेंति, निज्जरिस्संति) એજ પ્રમાણે નીચેના પ્રશ્નો પણ પૂછવા-હે પૂજ્ય ? કાંક્ષામોહનીય કર્મ શું જીવો દ્વારા ચિત એટલે એકઠા કરાયેલ હોય છે ? " હા હોય છે. " ઈત્યાદિ પૂર્વોક્ત સમસ્ત પ્રશ્નોત્તરી રૂપ કથન " ચિત " ના વિષયમાં પણ થવું જોઈએ. એજ પ્રમાણે કાંક્ષામોહનીય કર્મનું ચયન જીવોએ ભૂતકાળમાં કર્યું છે, વર્તમાનકાળે તેઓ તેનું ચયન કરે છે અને ભવિષ્યમાં પણ કરશે. કાંક્ષામોહનીયકર્મ જીવો વડે ઉપચિત થયેલ હોય છે, તેમણે

कृता चिता उपचिता उदीरिता वेदिताश्च निर्जीर्णाः। आदित्रिके चत्वारो भेदा स्त्रिभेदाः पश्चिमास्त्रयः ॥सू०२॥

टीका—'जीवा णं भंते' जीवाः खलु भदन्त ! 'कंखामोहणिज्जं कम्मं करिंसु' कांक्षामोहनीयंकर्म अकार्षुः, जीवा अतीतकाले कांक्षामोहनीयंकर्म कृतवन्तः किमि-

---

ने किया, उसका चयन वे वर्तमानकाल में भी करते हैं, और आगे भी करेंगे। कांक्षामोहनीयकर्म जीवों द्वारा उपचित हुआ है, उसका भूतकाल में उन्होंने उपचय किया है। वर्तमानमें वे उसका उपचय करते रहते हैं, और भविष्य में भी उसका उपचय करेंगे। कांक्षामोहनीयकर्म की जीवोंने उदीरणा भूतकाल में की है, वर्तमान में उसकी उदीरणा करते रहते हैं, और आगे भी वे उसकी उदीरणा करेंगे। कांक्षामोहनीयकर्म का जीवों ने भूतकाल में वेदन किया है, वर्तमान में वे उसका वेदन करते हैं और भविष्यत् कालमें भी वे उसका वेदन करेंगे। कांक्षामोहनीय कर्मकी जीवोंने भूतकालमें निर्जरा की है, वर्तमानकालमें वे उसकी निर्जरा करते रहते हैं और भविष्यत्काल में भी वे उसकी निर्जरा करेंगे। गाथा-(कड-चिय-उवचिय-उदीरिया य वेइया य निज्जिन्ना। आदितिए चउभेया, तियभेया पच्छिमा तिन्नि) कृत में चित में और उपचित्त में इनमें एक एक के चार२ भेद कहना चाहिये और उदीरित, वेदित और निर्जीर्ण इनमें एक एक के तीन भेद कहना चाहिये।

टीकार्थ—प्रभु से गौतमस्वामीने यह प्रश्न किया कि हे भदन्त ! भूतकाल में क्या जीवोंने इस कांक्षामोहनीयकर्म को किया है-अर्थात्

ભૂતકાળમાં તેનો ઉપચય કર્યો છે, વર્તમાનકાળે તેઓ તેનો ઉપચય કરે છે, અને ભવિષ્યમાં તેઓ તેનો ઉપચય કરશે. કાંક્ષામોહનીયકર્મની ઉદીરણા જીવોએ ભૂતકાળમાં કરી છે, વર્તમાનકાળે તેઓ તેની ઉદીરણા કરે છે અને ભવિષ્યમાં પણ તેઓ તેની ઉદીરણા કરશે. કાંક્ષામોહનીયકર્મનું વેદન જીવોએ ભૂતકાળમાં કર્યું છે, વર્તમાનકાળે તેઓ તેનું વેદન કરે છે અને ભવિષ્યમાં પણ તેઓ તેનું વેદન કરશે. જીવોએ ભૂતકાળમાં કાંક્ષામોહનીયકર્મની નિર્જરા કરી છે, વર્તમાનમાં તેઓ તેની નિર્જરા કરે છે અને ભવિષ્યમાં પણ તેઓ તેની નિર્જરા કરશે. ગાથા (कड–चिय–उवचिय, उदीरिया, य वेइया य निज्जिन्ना। आदितिए चउभेया, तियभेया, पच्छिमा तिन्नि) કૃતમાં, ચિતમાં, અને ઉપચિતમાં, તે પ્રત્યેકમાં ચાર ચાર ભેદ કહેવા જોઇએ અને ઉદીરિત, વેદિત અને નિર્જીર્ણ, તે પ્રત્યેકમાં ત્રણ ત્રણ ભેદ કહેવા જોઈએ.

ટીકાર્થ—ગૌતમસ્વામીએ મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો કે હે પૂજ્ય! શું જીવોએ ભૂતકાળમાં કાંક્ષામોહનીયકર્મ ઉપાર્જિત કર્યું છે એટલે કે-ભૂતકાળમાં

ति प्रश्नः, भगवानाह–'हंता करिंसु' हन्त अकार्षुः। यथा इदानीं जीवाः कर्म कुर्वन्ति तथाऽतीतकालेपि कृतवन्तः, अन्यथा पूर्वकाले कर्माकरणे संसारस्यानादिता न स्यात्, संसारस्यानादित्वाभावे योऽयं जीवः कश्चित् सुखवत्तया कश्चिद् दुःखवत्तया वर्त्तते स न स्यादतः संसारस्यानादिता वाच्या; तादृशानादित्वं च अतीतकाले कर्मणामुपार्जनादेव संभवति, अतोऽतीतकाले जीवाः कृतवन्तः कांक्षामोहनीयं कर्मेति भावः। तत्कर्म केन रूपेण कृतवन्तः? इति दर्शयन्नाह–"तं भंते"इत्यादि। 'तं भंते' किं देसेण देसं करिंसु' तद् भदन्त! किं देशेन देशमकार्षुः? इत्यादि।

भूतकाल में जीवोंने इसका कांक्षामोहनीयकर्म को क्या क्रिया द्वारा निष्पादित किया है? तब प्रभुने इसका उत्तर उन्हें यों दिया कि हां, पूर्वकालमें जीवोंने इस कांक्षामोहनीयकर्म को क्रियाद्वारा निष्पादित किया है। जिस प्रकार जीव इस समय कर्म को अपनी क्रियाओं द्वारा निष्पन्न करते हैं। उसी प्रकार से अतीतकाल में भी उन्होंने अपनी क्रियाओं से इस कर्म को निष्पन्न किया है। यदि वे पूर्वकाल में कर्म को उपार्जित न करते तो संसार की जो अनादिता है। वह नहीं बन सकती। संसार की अनादिताके अभावमें जो यह जीव कोई सुखी दिखाई देता है, कोई दुःखी दिखाई देता है सो यह बात नहीं बन सकती। इसलिये यह मानना चाहिए कि संसार अनादि है। इस प्रकारकी संसारकी अनादिता कर्मोंकी उपार्जना से ही हो सकती है। इसलिये जीवोंने अतीतकाल में कांक्षामोहनीयकर्म का क्रिया द्वारा उपार्जन किया है यह कथन सिद्ध हो जाता है। गौतमने प्रभुके इस कथन को सुनकर पुनः उनसे प्रश्न किया

જીવોએ શું ક્રિયા વડે કાંક્ષામોહનીયકર્મ ઉપાર્જિત કર્યું હોય છે? ત્યારે પ્રભુએ તેમને જવાબ આપ્યો કે હા, ભૂતકાળમાં જીવોએ કાંક્ષામોહનીયકર્મનું ક્રિયા વડે ઉપાર્જન કર્યું હોય છે. જેવી રીતે વર્તમાન સમયે પણ જીવ પોતાની ક્રિયાઓ દ્વારા કર્મનું ઉપાર્જન કરે છે, તેવીજ રીતે ભૂતકાળમાં પણ તેમણે પોતાની ક્રિયાઓ દ્વારા આ કર્મનું ઉપાર્જન કર્યું હોય છે. જો તેઓ ભૂતકાળમાં કર્મનું ઉપાર્જન કરતા ન હોત તો સંસારનું જે અનાદિપણું છે તે સંભવી શકે નહીં. આ જીવોમાં કોઇ સુખી અને કોઈ દુઃખી દેખાય છે તે વાત સંસારના અનાદિપણાના અભાવે સંભવી શકે નહીં. તેથી એમ જ માનવું જોઇએ કે સંસાર અનાદિ છે. કર્મોના ઉપાર્જનથી જ સંસારનું આ પ્રકારનું અનાદિપણું સંભવી શકે છે. તેથી એ વાત સિદ્ધ થાય છે કે જીવોએ ક્રિયા દ્વારા ભૂતકાળમાં કાંક્ષામોહનીયકર્મનું ઉપાર્જન કર્યું છે. પ્રભુનું આ કથન સાંભળીને ગૌતમસ્વામી મહાવીર પ્રભુને ફરીથી પૂછે છે કે હે પૂજ્ય! જીવોએ પોત પોતાની ક્રિયાઓ

चतुर्भङ्गी वक्तव्या। तथाहि-देसेणं सव्वं करिंसु२, सव्वेण देसं करिंसु३, सव्वेण सव्वं करिंसु४। अत्रापि-सर्वेण=सर्वात्मना सर्वं=कांक्षामोहनीयं कर्म अकार्षुः=कृतवन्तः' इत्येवंरूपश्चतुर्थो भङ्गः स्वीकृतः। 'एएणं अभिलावेणं दंडओ भाणियव्वो जाव वेमाणियाणं' एतेनाभिलापेन दण्डको भणितव्यो यावद्वैमानिकानाम्, नारकजीवाधिकृतातीतकालक्रियाघटिताभिलापो यावद्वैमानिकेषु वक्तव्यः। अथ कांक्षामोहनीयकर्मणां

कि हे भगवन्! जीवोंने जो इस कर्म का उपार्जन किया है अपनी२ क्रियाओं द्वारा-सो आप हमें यह समझाइये कि उन्होंने इसको क्रिया द्वारा किस रूप से उपार्जन किया है? क्या जीवोंने इसे अपने एकदेश से-अर्थात् अपने आत्मप्रदेशों में से किसी एकादिप्रदेश की क्रिया से-इस कांक्षामोहनीयकर्म को एकदेश से-सर्वदेश से नहीं-उपार्जित किया है, या सर्वदेश से-आत्मा के सर्वप्रदेशों में हुई क्रिया से-इसे एकदेशरूप में उपार्जित किया है। इत्यादिरूप से पहले की तरह यहां चतुर्भंगी लगा लेनी चाहिये। वह इस प्रकार से है-सूत्र में "देसेणं देसं करिंसु" यह एक भंग तो दिखला ही दिया है। शेष तीन भंग "देसेणं सव्वं करिंसु" २, "सव्वेणं देसं करिंसु ३, सव्वेणं सव्वं करिंसु" ये हैं। सो इन भंगोमें यहां अन्तिम भंग "सव्वेणं सव्वं करिंसु" है वही स्वीकृत हुआ है। "एएणं अभिलावेणं दंडओ भाणियव्वो जाव वेमाणियाणं" इसका तात्पर्य यह है कि नारक जीवों के प्रकरण में अतीतकाल क्रिया संबंधी जैसा दंडक वैमानिक देवों तक कहा गया है वैसा ही दंडक यहां

વડે આ કર્મનું જે ઉપાર્જન કર્યું છે. તે ઉપાર્જન તેમણે ક્રિયા દ્વારા કયા પ્રકારે કર્યું છે? શું જીવોએ પોતાના એકદેશથી-એટલે કે પોતાના આત્મપ્રદેશોમાંના કોઇ પણ એકાદિ આત્મપ્રદેશની ક્રિયાથી, આ કાંક્ષામોહનીયકર્મનું એકદેશથી ઉપાર્જન કર્યું છે કે સર્વદેશથી આત્માના સમસ્ત પ્રદેશોમાં થયેલી ક્રિયાથી તેને એકદેશરૂપે ઉપાર્જિત કર્યું છે?" ઇત્યાદિ કથન દ્વારા પહેલાંની જેમ જ અહીં પણ ચતુર્ભંગી યોજવી જોઇએ. તે ચતુર્ભંગી આ પ્રમાણે છે-સૂત્રમાં "देसेणं देसं करिंसु" આ એક ભાંગો તો બતાવી દેવામાં આવ્યો છે. બાકીના ત્રણ ભંગ આ પ્રમાણે છે-"देसेणं सव्वं करिंसु, सव्वेणं देस करिंसु, અને सव्वेणं सव्वं करिंसु" આ ભાંગાઓમાં "सव्वेणं सव्वं करिंसु" આ છેલ્લા ભાંગાનો જ અહીં સ્વીકાર થયો છે.

"एएणं अभिलावेणं दंडओ भाणियव्वो जाव वेमाणियाणं" આ સૂત્રનો હેતુ એ છે કે નારક જીવોના પ્રકરણમાં ભૂતકાળની ક્રિયાના વિષયમાં તેવાં

वर्तमानकालिकक्रियाजन्यत्वं दर्शयति—'एवं करेंति' एवं कुर्वन्ति-वर्तमानकालेपि कांक्षामोहनीयं कर्म कुर्वन्तीति भावः। 'एत्थवि दंडओ जाव वेमाणियाणं' अत्रापि दण्डको यावद्वैमानिकानाम्, अत्रापि वर्तमानक्रियाघटितकांक्षामोहनीयकर्मप्रकरणेपि यावद्वैमानिकानां नारकादारभ्य वैमानिकपर्यन्तानां दण्डको वर्तमानक्रियाघटितो वक्तव्यः। अथ भविष्यत्कालघटितं कर्म दर्शयति-'एवं करिस्संति' एवं करिष्यन्ति, यथाऽतीतकालेऽकार्षुस्तथा भविष्यत्कालेऽपि करिष्यन्त्येवेति भावः, 'एत्थवि दंडओ जाव वेमाणियाणं' अत्रापि दण्डको यावद्वैमानिकानाम्, भविष्यत्कालिकोऽपि दण्डको नारकादारभ्य वैमानिकपर्यन्तं वक्तव्य इति। कृतस्य कर्मणश्चयोपचयादयो भवन्तीति तान् दर्शयन्नाह—'एवं चिए' इत्यादि। 'एवं'

कह लेना चाहिये। अब सूत्रकार कांक्षामोहनीयकर्म में वर्तमानकालिक क्रिया जन्यता प्रकट करते हुए कहते हैं कि-"एवं करेंति" जीव वर्तकाल में भी इस कांक्षामोहनीयकर्म को क्रिया द्वारा करते रहते हैं। इस वर्तमानकाल संबंधी कांक्षामोहनीयकर्म के प्रकरण में भी नारक से लेकर वैमानिक देवों तक का दण्डक वर्तमानक्रिया से घटित कर कहना चाहिये। अब भविष्यत् काल में भी इसी प्रकार से जीव इस कांक्षामोहनीयकर्म को क्रिया द्वारा करेंगे। इस बात को प्रकट करने के लिये सूत्रकार "एवं करिस्संति" यह सूत्र कहते हैं-जैसे जीवोंने इस कांक्षामोहनीयकर्मको अतीतकालमें क्रियाद्वारा निष्पन्न किया है। वैसे ही इसे वे भविष्यत्कालमें भी करेंगे। यहां पर भी भविष्यत्कालसंबंधी दण्डक नारकप्रकरण से लगाकर वैमानिक देवों तक का भविष्यत्कालसंबंधी क्रिया को जोड़कर कहना चाहिये। कृत कर्म के ही चय उपचय आदि

દંડકો વૈમાનિક સુધીના કહેવામાં આવ્યાં છે એવાં જે દંડકો અહીં કહેવા જોઈએ. હવે સૂત્રકાર કાંક્ષામોહનીયકર્મમાં વર્તમાનકાળની ક્રિયા જન્યતા દર્શાવવાને માટે કહે છે કે-"एवं करेंति" જીવ વર્તમાનકાળમાં પણ આ કાંક્ષામોહનીયકર્મનું ક્રિયા દ્વારા ઉપાર્જન કરતા રહે છે. આ વર્તમાનકાળ વિષયક કાંક્ષામોહનીયકર્મના પ્રકરણમાં પણ નારકીના દંડકથી લઈને વૈમાનિકો સુધીનાં દંડકો વર્તમાન ક્રિયાની અપેક્ષાએ કહેવાં જોઈએ. ભવિષ્યકાળમાં પણ જીવ કાંક્ષામોહનીય કર્મનું ક્રિયા દ્વારા ઉપાર્જન કરશે, એ વાત દર્શાવવાને માટે સૂત્રકાર ફરમાવે છે કે "एवं करिस्संति" જેમ જીવોએ ભૂતકાળમાં આ કાંક્ષામોહનીયકર્મનું ક્રિયાદ્વારા ઉપાર્જન કર્યું છે, તેમ ભવિષ્યકાળમાં પણ તેઓ કરશે. અહીં પણ નારકીના જીવોથી લઈને વૈમાનિકો સુધીના ભવિષ્યકાળ વિષયક દંડકો ભવિષ્યકાળની ક્રિયાને જોડીને કહેવાં જોઈએ. કૃતકર્મનો જ ચય, ઉપચય વગેરે

एवम्=अनेन प्रकारेण 'चिए चिणिंसु चिणंति चिणिस्संति' चितम्, अचैषुः चिन्वंति, चेष्यन्ति, तत्र-चितम्=कांक्षामोहनीयं कर्म प्रदेशानुभागादिना वर्द्धितम्। 'चिणिंसु' अचैषुः-चयनं कृतवन्तः, एतेन कर्मचयस्य भूतकालिकत्वं प्रदर्शितम्। 'चिणंति' चिन्वन्ति-सम्प्रतिकालेपि कर्मणश्चयं कुर्वन्ति। अनेन वर्तमानकालिकत्वं कथितम्, 'चिणिस्संति' चेष्यन्ति-भविष्यत्कालेपि चयं करिष्यन्ति, एतावता चयनस्य भविष्यत्कालविषयता प्रतिपादिता। एवम्-'उवचिए' उपचितम्-तदेव पौनः पुन्येन वर्धितम्। 'उवचिणिंसु' उपाचैषुः-अतीतकाले उपचयं कृतवन्तः,

---

होते हैं। इसलिये अब सूत्रकार उन्हें दिखलाते हुए कहते हैं-"एवं चिए" इत्यादि। तात्पर्य यह है कि जो कर्म उपार्जित होता है उसी के चय उपचयादि होते हैं। अतः उस कर्म में चय उपचयादि दिखलाना अभीष्ट ही हैं-कर्म में प्रदेश अनुभाग आदि का बढना इसका नाम चय है। कांक्षामोहनीयकर्म जब प्रदेश अनुभागादि से बढ जाता है-तब वह चित कहलाता है। यह चित उसमें त्रिकालविषयक होता है। जीवोंने इस कांक्षामोहनीयकर्म का चय भूतकाल में किया, वर्तमानकाल में वे करते हैं और भविष्यत्काल में भी वे करेंगे। "चिणिंसु चिणंति, चिणिस्संति" इन क्रियापदों द्वारा "चय" में सूत्रकार ने त्रिकालता दिखलाई है। "चिणिंसु" इस पद से उसमें भूतकाल विषयता "चिणंति" इस पद से उसमें वर्तमानकाल विषयता और "चिणिस्संति" इस पद से उसमें भविष्यत्काल विषयता है। उपचित-प्रदेश अनुभाग आदि का बारंबार बढना यह उपचय है। कांक्षामोहनीयकर्म में जब प्रदेश अनुभाग आदि बारंबार बढते रहते हैं-तब वह उपचित

થાય છે. તેથી સૂત્રકાર હવે તે વાતને દર્શાવવાને માટે "एवं चिए" ઇત્યાદિ સૂત્રો કહે છે. કહેવાનો આશય એ છે કે જે કર્મ ઉપાર્જિત હોય છે, તેનોજ ચય, ઉપચય આદિ થાય છે, તેથી તે કર્મમાં ચય, ઉપચય આદિ દર્શાવવા યોગ્ય જ છે. કર્મમાં પ્રદેશ અનુભાગ આદિની વૃદ્ધિ થવી તેનું નામ "चय" છે. જ્યારે કાંક્ષામોહનીય કર્મમાં પ્રદેશ, અનુભાગ વગેરેથી વૃદ્ધિ થાય છે ત્યારે તે "ચિત" કહેવાય છે. તેનામાં આ ચિત (ચયન) ત્રિકાળવિષયક હોય છે. જીવોએ આ કાંક્ષા. મોહનીયનો ચય ભૂતકાળમાં કર્યો છે, વર્તમાનમાં કરે છે અને ભવિષ્યકાળમાં પણ કરશે. "चिणिंसु, चिणंति, चिणिस्संति" આ પદોદ્વારા સૂત્રકારે 'चय'માં ત્રિકાળતા દર્શાવી છે. "चिणिंसु" પદથી તેમાં ભૂતકાળ વિષયતા, "चिणंति" પદથી તેમાં વર્તમાન. કાળ વિષયતા, અને "चिणिस्संति" પદથી તેમાં ભવિષ્યકાળવિષયતા પ્રગટ થાય છે. उपचिय-પ્રદેશ, અનુભાગ આદિની વારંવાર વૃદ્ધિ થવી તેનું નામ "ઉપચય" છે-જ્યારે કાંક્ષામોહનીય કર્મમાં પ્રદેશ, અનુભાગ આદિ વારંવાર

'उवचिणंति' उपचिन्वन्ति, वर्तमानसमये उपचयं कुर्वन्ति, 'उवचिणिस्संति' उपचेष्यन्ति, भविष्यत्काले उपचयं करिष्यन्ति। चयो नाम प्रदेशानुभागादेर्वर्धनम्, उपचयस्तदेव पौन्यःपुन्येन वर्द्धनम्। अथवा चयनं कर्मपुद्गलानामुपादानमात्रम्, उपचयनं तु चितस्य कर्मणोऽबाधाकालं परित्यज्य वेदनार्थं निषेकः=निषेचनम्। तत्स्वरूपं यथा-प्रथमस्थितौ बहुतरं कर्मदलिकं निषिञ्चति, ततो द्वितीयायां स्थितौ विशेषहीनं निषिञ्चति, एवं यावदुत्कृष्टायां स्थितौ विशेषहीनं निषिञ्चति।

कहलाता है। यह उपचय उसमें त्रिकालविषयक होता है-जीवोंने इस कांक्षामोहनीय का उपचय भूतकाल में किया, वर्तमानकाल में वे करते हैं, और भविष्यत्काल में भी वे करेंगे। "उवचिणिंसु, उवचिणंति, उवचिणिस्संति" इन क्रियापदों द्वारा उपचय में सूत्रकार ने यही त्रिकालविषयता प्रकट की है-"उवचिणिंसु" पद से भूतकालविषयता, "उवचिणंति" पद से वर्तमानकालविषयता और "उवचिणिस्संति" पद से भविष्यत्कालविषयता। यह बात बतला ही दी गई है कि कर्मों में प्रदेश अनुभाग आदि का बढना तो चय है, और प्रदेशअनुभाग आदि का बारबार बढना उपचय है। अथवा-चय-कर्मपुद्गलों का मात्र उपादान करना इसका नाम चय है, और अबाधाकाल छोड़कर अन्यकाल में ग्रहण किये गये कर्मपुद्गलों का वेदन करने के लिये जो निषेचन-निषेक है, वह उपचय है। निषेचन का स्वरूप इस प्रकार से है-प्रथमस्थिति में जीव बहुततर कर्मदलिकों का निषेचन करता है, उसके बाद

વધતા રહે છે ત્યારે તેને ઉપચિત કહે છે. તેમાં તે ઉપચય ત્રિકાળવિષયક થાય છે-જીવોએ કાંક્ષામોહનીયકર્મનો ઉપચય ભૂતકાળમાં કર્યો છે, વર્તમાનકાળમાં કરે છે અને ભવિષ્યમાં પણ તેઓ તેનો ઉપચય કરશે. "उवचिणिंसु, उवचिणंति, उवचिणिस्सति" આ ક્રિયાપદો વડે સૂત્રકારે "ઉપચય"ની ત્રિકાળવિષયતા પ્રગટ કરી છે. "उवचिणिंसु" પદ વડે ભૂતકાળવિષયતા, "उवचिणंति" પદ વડે વર્તમાનકાળ વિષયતા અને उवचिणिस्संति" પદ વડે ભવિષ્યકાલવિષયતા દર્શાવવામાં આવેલ છે. એ વાત તો આગળ કહેવાઇ ગઈ છે, કે કર્મોમાં પ્રદેશ, અનુભાગ (કર્મફળ) આદિનો વધારો થવો તેનું નામ "ચય" છે, અને પ્રદેશ અનુભાગ આદિમાં વારંવાર વૃદ્ધિ થવી તેનું નામ "ઉપચય" છે. અથવા-કર્મપુદ્ગલોનું માત્ર ઉપાદાન (ગ્રહણ) કરવું તેનું નામ "ચય" છે. અને અબાધાકાળ સિવાયના અન્યકાળમાં ગ્રહણ કરવામાં આવેલાં કર્મપુદ્ગલોનું વેદન કરવાને માટે જે નિષેચન નિષેક (સંચય) છે તેનું નામ "ઉપચય" છે. નિષેચનનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે-પ્રથમ સ્થિતિમાં જીવ બહુતર કર્મદલિકોનું

तदुक्तम्—"मोत्तूण सगमबाहं, पढमाई ठिईइ बहुयरं दव्वं ।
सेसं विसेसहीणं, जावुक्कोसंति सव्वासं" ॥१॥

छाया—मुक्त्वा स्वकामबाधां प्रथमायां स्थित्यां बहुतरं द्रव्यम् ।
शेषं विशेषहीनं यावदुत्कृष्टमिति सर्वासाम् । इति,

एतेषु कृतचितोपचितेषु त्रिषु चत्वारो भेदाः । कर्मणः चयोपचयं प्रदर्श्य उदीरणं दर्शयति-'उदीरेंसु' उदैरिरन्=उदीरितवन्तोऽतीतकाले । 'उदीरेंति ' उदीरयन्ति- अनेनोदीरणस्य वर्तमानकालस्थितिकत्वं प्रदर्शितम् , 'उदीरिस्संति' उदीरयिष्यन्ति- भविष्यत्काले उदीरणां करिष्यन्ति । उदीरणं नाम-अनुदितस्य कर्मणः करण-

---

दूसरी स्थिति में विशेषहीन-चयहीन-बहुतकम निषेचन करता है । इस तरह यावत् उत्कृष्टस्थिति में विशेषहीन निषेचन करता है । कहा भी है-

अपने अबाधाकाल को छोड़कर प्रथमस्थिति में-प्रथम समय में- बहुतर द्रव्य को इसी तरह से यावत् उत्कृष्टस्थिति में अवशिष्ट समस्त को विशेषहीन करता है । इन कृत, चित, उपचित, तीनों में से एक एक के चार-चार भेद हैं । एक सामान्यकाल की क्रिया को लेकर और बाकी के तीन, भूत, वर्तमान और भविष्यत्काल की क्रिया को लेकर है। कर्म के चय और उपचय को दिखलाकर अब सूत्रकार उदीरणा को दिखलाते हैं-" उदीरेंसु " जीवोंने इस कांक्षामोहनीयकर्म की भूतकाल में उदीरणा की है, "उदीरेंति" वर्तमानकाल में वे इस कर्म की उदीरणा करते रहते हैं । " उदीरिस्संति " भविष्यत्काल में भी वे इसकी उदीरणा

નિષેચન (સંચય) કરે છે. ત્યાર બાદ બીજી સ્થિતિમાં વિશેષહીન-ચયહીન- ઘણું ઓછું-નિષેચન (સંચય) કરે છે. આ રીતે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સુધીમાં વિશેષહીન (ઘણું ઓછું) નિષેચન (સંચય) કરે છે. કહ્યું પણ છે કે—

પોતાના અબાધાકાળને છોડીને પ્રથમસ્થિતિમાં-પ્રથમ સમયમાં-બહુતર દ્રવ્યનું અને એજ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સુધીમાં બાકીના સમસ્ત કર્મદલિકોનું નિષેચન (સંચય) કરે છે. આ કૃત, ચિત અને ઉપચિત, એ ત્રણેમાંના પ્રત્યેકના ચાર ચાર ભેદ છે-એક સામાન્યકાળની ક્રિયાની અપેક્ષાએ અને બીજા ત્રણ ભેદ ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળની અપેક્ષાએ થાય છે. કર્મના ચય, અને ઉપચયનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર ઉદીરણાનું નિરૂપણ કરે છે. "उदीरेंसु" જીવોએ ભૂતકાળમાં આ કાંક્ષામોહનીય કર્મની ઉદીરણા કરે છે. " उदीरेंति " વર્તમાનકાળમાં તેઓ તે કર્મની ઉદીરણા કરે છે, " उदीरिस्संति " અને ભવિ-

विशेषादुदयावलिकायां प्रवेशनम्। 'वेदेंसु' अवेदयन् 'वेदेंति' वेदयन्ति 'वेदिस्संति' वेदयिष्यन्ति, एतावता वेदनस्यापि त्रिकालविषयत्वं समर्थितम्। वेदनं नाम-शुभाशुभकर्मणामनुभवनम्। 'निज्जरेंसु' निरजरयन् 'निज्जरेंति' निर्जरयन्ति 'निज्जरिस्संति' निर्जरयिष्यन्ति। निर्जरणं-नाम-जीवप्रदेशेभ्यः कर्मणां पृथग्भवनम्।

अत्र संग्रहगाथा-'कड चिय' इत्यादि। 'कड चिय' कृतं चितं, 'उवचिय' उपचितम्, 'उदीरिया' उदीरितम्, 'वेदिया' वेदितम्, 'निज्जिन्ना' निर्जीर्णम्, एषु षट्सु पदेषु 'आइतिए' आदित्रिके कृत चितोपचितरूपे पदत्रये 'चउभेया' चत्वा-

---

करेंगे। अनुदित-उदय में नहीं आये हुए-कर्म को एक प्रकार के करण द्वारा उदयावलिका में-प्रवेश कराना-अर्थात् उदय में लाना इसका नाम उदीरणा है। "वेदेंसु" वेदेंति "वेदिस्संति" शुभ अशुभ कर्म के उदय के अनुभव करना इसका नाम वेदन है-इस कांक्षामोहनीयकर्म को जीवोंने पूर्वकालमें वेदा है, वर्तमान में उसे वेदते रहते हैं, भविष्यत्काल में भी वे उसे वेदेंगे। "निज्जरेंसु" जीवोंने पूर्वकाल में इस कांक्षामोहनीयकर्म की निर्जरा की है, "निज्जरेंति" वर्तमान में वे उसकी निर्जरा करते रहते हैं और "निज्जरिस्संति" भविष्यत्काल में भी वे उसकी निर्जरा करेंगे। आत्मा के प्रदेशों से कर्मप्रदेशों का थोड़ा२ अलग होना इसका नाम निर्जरा है। यहां जो "कड, चिय" इत्यादि संग्रहगाथा है, उसका तात्पर्य यह है कि पूर्वोक्त प्रकार से कृत, चित, उपचित, उदीरित, वेदित और निर्जीर्ण ये छः पद इस कांक्षामोहनीयकर्म में होते हैं अर्थात् कांक्षामोहनीयकर्म कृत होता है, कांक्षामोहनीय-

---

ष्यकाળમાં પણ તેઓ તેની ઉદીરણા કરશે. અનુદિત (ઉદયમાં નહીં આવેલા) કર્મોને એક પ્રકારના કરણ વડે ઉદયાવલિકામાં લાવવું તેનું નામ ઉદીરણા છે. "वेदेंसु" "वेदेंति" "वेदिस्संति" શુભ અશુભ કર્મના ઉદયનો અનુભવ કરવો તેનું નામ વેદન છે-જીવોએ આ કાંક્ષામોહનીયકર્મનું ભૂતકાળમાં વેદન કર્યું છે, વર્તમાનમાં તેઓ તેનું વેદન કરી રહ્યા છે અને ભવિષ્યમાં પણ તેઓ તેનું વેદન કરશે.

"निज्जरेंसु" જીવોએ ભૂતકાળમાં કાંક્ષામોહનીય કર્મની નિર્જરા કરી છે, "निज्जरेंति" વર્તમાનકાળમાં તેઓ તેની નિર્જરા કરતા રહે છે, અને "निज्जरिस्संति" ભવિષ્યકાળમાં પણ તેઓ તેની નિર્જરા કરશે. આત્મપ્રદેશોમાંથી કર્મપ્રદેશોનું થોડે થોડે અંશે દૂર થવું તેનું નામ નિર્જરા છે. અહીં જે "कड, चिय" ઇત્યાદિ સંગ્રહગાથા છે. તેનો ભાવ આ પ્રમાણે છે-પૂર્વોક્ત પ્રકારે કૃત, ચિત, ઉપચિત, ઉદીરિત, વેદિત અને નિર્જીર્ણ આ છ પદ કાંક્ષામોહનીય કર્મમાં છે. એટલે કે કાંક્ષામોહનીય કર્મ કૃત હોય છે, કાંક્ષામોહનીય

रो भेदाः=भेदचतुष्टयम् , कृतादित्रिषु सामान्यक्रिया–भूतद्वय–वर्तमान–भविष्यत्-क्रियारूपाश्चत्वारो भेदा भवन्ति। 'पच्छिमा तिन्नि' पश्चिमानि त्रीणि अन्तिमानि=त्रीणि=उदीरित-वेदित-निर्जीर्णरूपाणि पदानि 'तियभेया' त्रिकभेदानि=भूतवर्तमान-भविष्यद्रूपभेदत्रययुक्तानि एषां सामान्यक्रियारूपभेदरहितत्वात्। ननु आद्ये सूत्रत्रये–आलापकत्रये सामान्यक्रियासूचकानि कृतचितोपचितानि त्रीणि पदानि कथितानि तथैव उत्तरे आलापकत्रये उदीरित–वेदित–निर्जीर्णत्येवंरूपसामान्यक्रिया सूचकानि त्रीणि पदानि कुतो नोक्तानीति चेदुच्यते–कृतं चितमुपचितं च कर्म बहु-

---

कर्म चित होता है, कांक्षामोहनीयकर्म उपचित भी होता है इत्यादि। सो इन पदों में जो आदि के तीन पद कृत, चित और उपचित ये हैं। इनमें सब में चार चार भेद होते हैं–तथा उदीरित, वेदित और निर्जीर्ण जो अन्त के तीन पद हैं। इनमें प्रत्येक पद भूत, वर्तमान और भविष्यत् इन तीनकालकी क्रियारूप भेदोंसे युक्त है, क्योंकि इनमें सामान्य क्रियारूप भेद नहीं हैं, और कृत,चित और उपचित इनमें सामान्यक्रियारूप, भूतक्रियारूप, वर्तमानक्रियारूप, और भविष्यत् क्रियारूप चारभेद हैं।

शंका—आदि के तीन अलापकों में अर्थात् सूत्रों में जैसे सामान्य क्रिया के सूचक कृत, चित और उपचित ये तीन पद कहे गये हैं। उसी तरह उत्तर के तीन आलापकों में उदीरति, वेदित और निर्जीर्ण इस रूप सामान्य क्रिया सूचक ३ तीन पद क्यों नहीं कहे गये हैं।

समाधान—कृत, चित और उपचित जो कर्म होते हैं। वे बहुतकाल

કર્મ ચિત હોય છે, કાંક્ષામોહનીય કર્મ ઉપચિત પણ છે, વગેરે. આ છ પદોમાંના પહેલા ત્રણ પદોમાં (કૃત, ચિત અને ઉપચિતમાં) ચાર ચાર ભેદ છે, અને છેલ્લાં ત્રણ પદોમાંનું (ઉદીરિત, વેદિત અને નિર્જીર્ણમાં) પ્રત્યેક પદ ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય એ ત્રણ કાળની ક્રિયારૂપ ભેદવાળું હોય છે. કારણ કે તે ત્રણેમાં સામાન્ય ક્રિયારૂપ ભેદ નથી. અને કૃત, ચિત અને ઉપચિતમાં સામાન્ય ક્રિયારૂપ, ભૂતક્રિયારૂપ, વર્તમાન ક્રિયારૂપ અને ભવિષ્યની ક્રિયારૂપ એમ ચાર ભેદ છે.

શંકા—શરૂઆતના ત્રણ સૂત્રોમાં જેમ સામાન્ય ક્રિયાનાં સૂચક કૃત, ચિત અને ઉપચિત એ ત્રણ પદ કહ્યાં છે, એજ પ્રમાણે પાછળના ત્રણ આલાપકોમાં ઉદીરિત, વેદિત અને નિર્જીર્ણરૂપ સામાન્ય ક્રિયાસૂચક ત્રણ પદો કેમ કહ્યાં નથી ?

સમાધાન—કૃત, ચિત અને ઉપચિત જે કર્મો હોય છે તેઓ ઘણા કાળ

कालमप्यवतिष्ठते इति करणादीनां त्रिकालक्रियातिरिक्तं चिरावस्थानस्वरूपं कृतत्व-चितत्वादि-धर्ममाश्रित्य कृतं चितमुपचितमिति सामान्यक्रियासूचकानि पदानि प्रयुक्तानि, उदीरणवेदननिर्जीर्णानां न चिरकालावस्थानं भवतीत्यतस्त्रिकालवर्तिना क्रियामात्रेणैव उदीरणवेदनादीनि कथितानि तत्र त्रिकालक्रियातिरिक्तसामान्यक्रियाया अभावात् , इति ॥सू०२॥

'जीवाः कांक्षामोहनीयं कर्म वेदयन्ति' इति पूर्वप्रकरणे कथितम् , तत्र-केन कारणेन तादृशकर्मणां वेदनं भवतीति कारणप्रतिपादनाय प्रस्तावयन्नाह—

तक भी ठहरते हैं, इसलिये इन कृत, चित और उपचित में तीन काल संबंधी क्रियाओं को बताने के उपरांत भी सामान्य क्रिया के काल को लम्बे काल तक की स्थिति के सत्ता काल को-दिखाने के लिये चिराव-स्थानरूप कृतत्व चितत्व आदि धर्म को आश्रित कर के कृत, चित और उपचित ये सामान्य क्रिया के सूचक पद कहे हैं। जो कर्म उदीरणारूप वेदनारूप और निर्जीर्णरूप होते हैं, वे बहुत कालतक कहीं ठहरते हैं, इसलिये त्रिकालवर्ती क्रियामात्र से ही उदीरण, वेदन आदि कहे गये हैं। तात्पर्य यह है कि उदीरणा आदि की लंबे कालतक अवस्था नहीं होती है, इसलिये उनमें सामान्यकाल का प्रतिपादन न करके केवल तीन काल संबंधी क्रियाओंका ही कथन किया गया है, क्योंकि इनमें त्रिकाल वर्ती क्रिया के अतिरिक्त सामान्यक्रिया का अभाव रहताहै ॥सू०२॥

जीव कांक्षामोहनीय कर्म का वेदन करते हैं, ऐसा पहिले प्रकरणमें कहा गया है-सो किस कारणसे ऐसे कर्मोंका वेदन होता है वे ऐसे कर्मों

સુધી પણ રહે છે, તેથી તે કૃત, ચિત અને ઉપચિતમાં ત્રણ કાળની ક્રિયાઓ બતાવવા ઉપરાંત સામાન્યક્રિયાના કાળને-લાંબાકાળ સુધીની સ્થિતિના સત્તાકાળને બતાવવાને માટે ચિરાવસ્થાનસ્વરૂપ કૃતત્વ ચિતત્વ આદિ ધર્મની અપેક્ષાએ કૃત, ચિત અને ઉપચિત એ ત્રણેને સામાન્ય ક્રિયાનાં સૂચક પદ કહેવામાં આવ્યાં છે. જે કર્મો ઉદીરણારૂપ, વેદનારૂપ અને નિર્જીર્ણરૂપ હોય છે તે લાંબા કાળ સુધી રહેતાં નથી. તેથી ત્રિકાળવર્તી ક્રિયા દ્વારા જ ઉદીરણ, વેદન આદિનું કથન કરાયું છે. તેનો ભાવ એ છે કે ઉદીરણા આદિનું ઘણા કાળ સુધી અસ્તિત્વ રહેતું નથી. તે કારણે તેમના વિષયમાં સામાન્ય કાળનું પ્રતિપાદન ન કરતાં ફક્ત ત્રણ કાળની ક્રિયાઓનું જ કથન કરવામાં આવ્યું છે. કારણ કે તેમનામાં ત્રિકાળવર્તી ક્રિયા હોય છે, પણ સામાન્ય ક્રિયા હોતી નથી, ॥ સૂ૦ ૨ ॥

જીવો કાંક્ષામોહનીય કર્મનું વેદન કરે છે, એવું પહેલા પ્રકરણમાં કહેવામાં આવ્યું છે. એવાં કર્મોનું વેદન કરવાના કારણો કયાં કયાં હોય છે.-આ રીતે

"जीवाणं भंते" इत्यादि ।

मूलम्—जीवा णं भंते कंखामोहणिज्जं कम्मं वेदेंति, हंता गोयमा? वेदेंति, कह णं भंते ? जीवा कंखामोहणिज्जं कम्मं वेदेंति ? गोयमा ! तेहिं तेहिं कारणेहिं संकिया, कंखिया, वितिगिछिया भेदसमावन्ना, कलुससमावन्ना, एवं खलु जीवा कंखामोहणिज्जं कम्मं वेदेंति ॥सू०३॥

छाया—जीवाः खलु भदन्त ! कांक्षामोहनीयं कर्म वेदयन्ति ? हन्त ! गौतम ! वेदयन्ति, कथं खलु भदन्त ! जीवाः कांक्षामोहनीयं कर्म वेदयन्ति ! गौतम ! तैस्तैः कारणैः शंकिताः कांक्षिता विचिकित्सिताः भेदसमापन्नाः कलुषसमापन्ना एवं खलु जीवाः कांक्षामोहनीयं कर्म वेदयन्ति ॥३॥

का वेदन करने में कौन२ से कारण होते हैं। इस तरह कारण को प्रतिपादन करने के लिये प्रस्तावनापूर्वक सूत्रकार सूत्र कहते हैं—' जीवा णं भंते ! कंखामोहणिज्जं कम्मं वेदेंति ' इत्यादि ।

मूलार्थ-(जीवा णं भंते ! कंखामोहणिज्जं कम्मं वेदेंति?) हे भदन्त ! जीव क्या कांक्षामोहनीयकर्मका वेदन करते हैं ? (हंता गोयमा ! वेदेंति) हां गौतम ! जीव कांक्षामोहनीय कर्म का वेदन करते हैं । (कहणं भंते ! जीवा कंखामोहणिज्जं कम्मं वेदेंति) हे भदन्त ! जीव कांक्षामोहनीय कर्म का वेदन किस प्रकार से करते हैं ? गोयमा ! तेहिं तेहिं कारणेहिं संकिया, कंखिया, वितिगिच्छिया, भेयसमावन्ना, कलुसमावन्ना, एवं खलु जीवा कंखामोहणिज्जं कम्मं वेदेंति) हे गौतम ! उन२ कारणों द्वारा शंकित होकर, कांक्षित होकर, विचिकित्सायुक्त होकर भेदसमापन्न होकर,

---

કારણોનું પ્રતિપાદન કરવાને માટે પ્રસ્તાવના પૂર્વક સૂત્રકાર સૂત્ર કહે છે.

" जीवा णं भंते ! कंखामोहणिज्जं कम्मं वेदेंति " ઇત્યાદિ.

(जीवा णं भंते ! कखामोहणिज्जं कम्मं वेदेंति) હે પૂજ્ય ! શું જીવો કાંક્ષામોહનીય કર્મનું વેદન કરે છે ? (हंता गोयमा ! वेदेंति) હા, ગૌતમ ! જીવો કાંક્ષામોહનીય કર્મનું વેદન કરે છે. (कह णं भंते ! जीवा कंखामोहणिज्जं कम्मं वेदेंति) હે પૂજ્ય ! જીવો કાંક્ષામોહનીય કર્મનું વેદન કયા પ્રકારે કરે છે ? (गोयमा ! तेहिं तेहिं कारणेहिं संकिया, कंखिया, वितिगिच्छिया, भेयसमावन्ना, कलुससमावन्ना, एवं खलु जीवा कंखामोहणिज्जं कम्मं वेदेंति) હે ગૌતમ ! તે તે કારણો વડે શંકિત થઈને કાંક્ષિત થઈને, વિચિકિત્સાયુક્ત થઈને, ભેદ-

टीका—'जीवा णं भंते कंखामोहणिज्जंकम्मं वेदेंति' जीवाः खलु भदन्त! कांक्षामोहनीयं कर्म वेदयन्ति, ? भगवानाह—'हंता गोयमा वेदेंति' हंत गौतम वेदयन्ति। ननु कांक्षामोहनीयस्य कर्मणो जीवै वद्यत्वं पूर्वप्रकरणप्रश्नोत्तराभ्यां स्थिरीकृतं तत्कुतः पुनरपि वेदनविषयकः प्रश्नः क्रियते? इति चेदुच्यते-वेदन-कारणप्रतिपादनाय पुनः कथनमिति नास्त्यत्र पुनरुक्तिः। उक्तश्च—

"पुव्वभणियंपि पच्छा, जं भन्नइ तत्थ कारणं अत्थि।
पडिसेहो य अणुन्ना, हेउविसेसोवलंभो-त्ति" ॥

छाया—पूर्वं भणितमपि पश्चात् यद् भण्यते तत्र कारणमस्ति।
प्रतिषेधश्चानुज्ञा हेतुविशेषोपलंभ इति ॥

यद्वस्तु पूर्वं प्रतिपादितं तस्यैव यदि शास्त्रकारः पुनरपि प्रतिपादनं कुर्यात् तदा तत्र

कलुषसमापन्न होकर जीव कांक्षामोहनीय कर्म का वेदन करते हैं।

टीकार्थ—प्रभु से गौतम ने ऐसा प्रश्न किया कि हे भदन्त! जीव क्या कांक्षामोहनीयकर्म का वेदन करते हैं? तब प्रभुने उनसे कहा-हां वेदन करते हैं।

शंका—जब यह बात पूर्व प्रकरण में ही कह दी गई है कि जीव कांक्षामोहनीयकर्म का वेदन करते हैं। तो फिर यहां उसके वेदन के विषय में पुनः प्रश्न करना उचित प्रतीत नहीं होता।

उत्तर—ठीक है परन्तु यहां जो प्रश्न किया गया है वह वेदन के कारणों को प्रतिपादन करने के लिये किया गया है, अतः इस तरह से यहां पुनरुक्ति दोष का प्रसंग प्राप्त नहीं होता है। कहा भी है—

जो बात पहिले कह दी गई हो और उसी बात को शास्त्रकार यदि

સમાપન્ન થઈને, કલુષસમાપન્ન થઇને જીવો કાંક્ષામોહનીય કર્મનું વેદન કરે છે.

ટીકાર્થ—ગૌતમસ્વામીએ મહાવીર પ્રભુને વિનયપૂર્વક પૂછ્યું, "હે ભદન્ત! શું જીવો કાંક્ષામોહનીય કર્મનું વેદન કરે છે?" પ્રભુએ જવાબ આપ્યો "હા, તેઓ તેનું વેદન કરે છે.

શંકા—આગળના પ્રકરણમાં જ એ વાત બતાવવામાં આવી છે, કે જીવો કાંક્ષામોહનીય કર્મનું વેદન કરે છે, વગેરે તો અહીં તેના વેદનના સંબંધમાં ફરીથી પ્રશ્ન પૂછવો તે યોગ્ય નથી.

ઉત્તર—શંકા ઠીક છે. પણ અહીં જે પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો છે તે વેદનના કારણોનું પ્રતિપાદન કરવા માટે પૂછાયો છે. આ રીતે પુનરુક્તિ દોષ લાગતો નથી.

જે વાત પહેલાં કહેવાઇ હોય એજ વાત શાસ્ત્રકાર ફરીથી કહે તો તે

किमपि कारणमस्तीति अनुमेयम् । प्रतिपादितस्य पुनरपि प्रतिपादने एतानि कारणानि तथाहि–प्रतिषेधः, अनुज्ञा, अथवा एकप्रकारकहेतुकथनम् । अर्थात् क्वचित्पूर्वोक्तस्य प्रतिषेधः क्रियते, अथवा पूर्वप्रतिपादिते अनुज्ञा, तथा पूर्वोक्तार्थनिर्णये हेतुविशेषप्रतिपादनं भवतीति गाथाभिप्रायः ।

अथ कांक्षामोहनीयकर्मवेदने कारणमाह–'कह णं' इत्यादि । 'कह णं भंते जीवा कंखामोहणिज्जं कम्मं वेदेंति' कथं खलु भदन्त ! जीवाः कांक्षामोहनीयं कर्म वेदयन्ति ? इति प्रश्नः । भगवानाह—' गोयमा ' हे गौतम ! ' तेहिं तेहिं ' तैस्तैः दर्शनान्तरश्रवणकुतीर्थिकसंसर्गादिरूपकारणविशेषैर्लोकप्रसिद्धैः ' कारणेहिं ' शङ्कादिकारणैः 'संकिया ' शङ्किताः- जीवादितत्त्वेषु ' अस्ति न वे'ति ' संशय-

पुनः कहें तो उसके कहने में कोई न कोई कारण है, ऐसा अनुमान करना चाहिये। प्रतिपादित विषयके पुनः प्रतिपादन करने में ये कारण होते हैं –प्रतिषेध, अनुज्ञा, अथवा एक प्रकार के हेतु का कथन। अर्थात् पूर्व की बात को प्रतिषेध करने के लिये, पूर्व की बात में अनुमति देने के लिये या पूर्व की बात के निर्णयमें कोई विशेषको कहने के लिये एक बार कही हुई बात पुनः कहने में आती है। ऐसा इस गाथा का अभिप्राय है।

अब सूत्रकार कांक्षामोहनीय कर्म के वेदन में कारण कहते हैं–'कह णं' इत्यादि, हे भदन्त ! जीव कांक्षामोहनीयकर्म का वेदन कैसे करते हैं ? तब प्रभु इसका उत्तर देते हुए कहते हैं कि हे गौतम ! " तेहिं तेहिं " इत्यादि उन उन लोकप्रसिद्ध दर्शनान्तरों के श्रवणरूप तथा कुतीर्थिकोंके संसर्ग आदिरूप कारणविशेषोंसे जन्यशंकादि कारणोंसे 'संकिया'-जीवादिक तत्त्वों में वे शंकित हो जाते हैं–ये प्रतिपादित किये हुए जीवादि तत्त्व हैं

કાંઈને કાંઈ કારણ છે, એમ અનુમાન કરવું જોઈએ. પ્રતિપાદિત વિષયનું ફરીથી પ્રતિપાદન કરવાના કારણો આ પ્રમાણે હોય છે–પ્રતિષેધ, અનુજ્ઞા અથવા એક પ્રકારના હેતુનું કથન. એટલે કે આગળની હકીકતનો પ્રતિષેધ (નિષેધ) કરવા માટે, આગળની વાતમાં અનુમતિ દેવાને માટે, અથવા તો આગળની વાતના નિર્ણયમાં કોઈ વિશેષ કારણનું કથન કરવા માટે એક વાર કહેલી વાત ફરીથી કહેવામાં આવે છે, એવો આ ગાથાનો ભાવ છે. હવે સૂત્રકાર કાંક્ષામોહનીય કર્મના વેદનનું કારણ કહે છે—" कह णं " ઇત્યાદિ.

" હે પૂજ્ય ! જીવો કાંક્ષામોહનીય કર્મનું વેદન કેવી રીતે કરે છે ? ત્યારે તેના જવાબ રૂપે પ્રભુ કહે છે કે–હે ગૌતમ ! " तेहिं तेहिं " ઇત્યાદિ. તે તે લોકપ્રસિદ્ધ અન્ય દર્શનોના શ્રવણરૂપ તથા કુતીર્થિકોના સંસર્ગરૂપ કારણ વિશેષોથી ઉત્પન્ન થયેલ શંકાદિ કારણોથી " संकिया "–જીવાદિક વિષયોમાં તેમને શંકા

समापन्नाः, यद्वा-अत्यन्तगहनेषु धर्मास्तिकायादिपदार्थेषु मतिदौर्बल्यात्सम्यगनवधायमाणेषु देशतः सर्वतो वा संशयं प्राप्ताः 'कंखिया' कांक्षिताः सौगतादिदर्शनाभिलाषयुक्ताः, यद्वा—मिथ्यात्वमोहनीयोदयसमुत्थाऽन्यान्यदर्शनग्रहरूपजीवपरिणामवन्तः । 'वितिगिच्छिया' विचिकित्सिताः-युक्त्यागमोपपत्तौ सत्यामपि जिनोक्तार्थे फलं मति संदेहयुक्ताः, 'किमस्य महतस्तपः क्लेशायासस्य सिकताकणकवलनसदृशस्यायत्यां फलं भविष्यति न वे'-त्येवंरूपसंशयसम्पन्नाः । 'भेयसमावन्ना=भेदसमापन्नाः 'किम् इदं जिनानां विजितरागद्वेषादीनां शासनम् ? अथवा

या नहीं हैं, इस प्रकार का उन्हें उनमें संशय हो जाता है, अथवा अत्यन्त जो गहन धर्मास्तिकायदिक पदार्थ हैं उनमें मति की दुर्बलता से-क्षयोपशम की हीनता से-उन्हें निश्चय नहीं हो पाता है सो देशरूप से अथवा सर्वरूपसे वे उनमें संशयको प्राप्त हो जाते हैं। "कंखिया"-इन कारणों के द्वारा वे सौगत आदि दर्शनों में अभिलाषा वाले बन जाते हैं, अथवा-मिथ्यात्व मोहनीय के उदय से अन्य अन्य दर्शनों को ग्रहण करनेरूप परिणाम वाले बन जाते हैं। "वितिगिच्छिया"-युक्ति हेतु और आगम से सिद्ध होने पर भी वे इन कारणों के वशावर्ती होकर जिनोक्त अर्थ में फल के प्रति संदेह वाले बन जाते हैं, और ऐसा विचार करने लगते हैं कि यह महान् तपस्याजन्य क्लेश अथवा इसमें जो यह हम परिश्रम कर रहे हैं वह सब बालु के कवल (रेती के ग्रास) के सामान निस्सार ही प्रतीत होता है, अतः भविष्यत् काल में इस का फल होगा या नहीं होगा ?। "भेयसमावन्ना" विजितरागद्वेष

ઉદ્ભવે છે કે પ્રતિપાદિત કરાયેલાં જીવાદિ તત્ત્વો છે કે નહીં ? અથવા ધર્માસ્તિકાય આદિ જે અત્યંત ગહન પદાર્થો છે તેમના અસ્તિત્વની બાબતમાં તેમના મનમાં શ્રદ્ધા રહેતી નથી. બુદ્ધિ મંદતાને કારણે આવું બનતું હોય છે. આ રીતે તેમના હૃદયમાં થોડા પ્રમાણમાં કે વધુ પ્રમાણમાં સંશય પેદા થાય છે. "कंखिया" તે કારણને લીધે તેઓ બૌદ્ધ આદિ દર્શનોમાં અભિલાષાયુક્ત બને છે-એટલે કે મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મના ઉદયથી અન્ય દર્શનનો સ્વીકાર કરવાની ઈચ્છાવાળા બને છે. "वितिगिच्छिया" યુક્તિ અને આગમો દ્વારા સિદ્ધ થયેલ હોવા છતાં પણ તે તે કારણોને લઈને તેઓ જિનોક્ત અર્થમાં ફળની બાબતમાં સંદેહવાળા બની જાય છે, અને એવો વિચાર કરવા લાગી જાય છે કે અમે તપસ્યા કરીને જે મહાન કષ્ટ સહી રહ્યા છીએ તેમજ જે પરિશ્રમ ઉઠાવી રહ્યા છે, તે રેતીના કોળીયાની માફક નિઃસાર છે. તાત્પર્ય કે-ભવિષ્યકાળમાં તેનું ફળ મળશે કે નહીં મળે ? "भेयसमावन्ना" રાગદ્વેષને

इदम् ?' इत्येवंरूपेण जिनशासनं प्रति बुद्धेर्द्वैधीभावं प्राप्ताः। अथवा यत एव शङ्कितादि विशेषणवन्तोऽतएव बुद्धे द्वैधीभावं गताः। 'कलुससमावन्ना' कलुषसमापन्नाः "नैतदेव"-मित्येवं रूपमतिमालिन्यमुपगताः। एवं=उक्तरूपेण पूर्वोक्तप्रकारेण खलु=निश्चयेन जीवाः 'कंखामोहणिज्जं कम्मं वेदेंति' कांक्षामोहनीयं कर्म वेदयन्ति, इत्थमेव कर्मवेदनं जीवानां भवतीति ॥सू०३॥

जिनकथितमेव सत्यं, नान्यदिति जिनोदितस्य सत्यतामेव दर्शयितुमाह—'से नूणं भंते' इत्यादि।

मूलम्—से नूणं भंते! तमेव सच्चं, णीसंकं जं जिणेहिं पवेइयं, हंता गोयमा! तमेव सच्चं णीसंकं जं जिणेहिं पवेइयं ।सू०४।

छाया—तद् नूनं भदन्त! तदेव सत्यम् निःशंकं यद् जिनैः प्रवेदितम्। हंत गौतम! तदेवसत्यं निःशङ्कं यद् जिनैः प्रवेदितम् ॥सू०४॥

वाले जिनेन्द्रों का क्या यह शासन है या नहीं है अथवा कि यह शासन है? इस प्रकार जिनशासन के प्रति उनकी बुद्धि में द्विविधा वृत्ति हो जाती है। अथवा जिस कारण से ये शंका कांक्षा आदि से युक्त हो रहे हैं, इसी कारण इनकी बुद्धि दुविधा में पड़ जाती है अतः ये भेदसमापन्न कहे गये हैं। "कलुससमावन्ना" 'यह इस रूपसे नहीं है।' इस प्रकार से मति की मलिनता को वे प्राप्त करते हैं। इस तरह निश्चय से जीव कांक्षामोहनीयकर्म का वेदन करते हैं। अर्थात् कांक्षामोहनीयकर्म का वेदन इसी तरह से होता है॥ सू० ३॥

अब सूत्रकार जिनकथित ही सत्य है–अर्थात् जो जिनेन्द्र देव ने कहा है, वही सत्य है, अन्य नहीं इस बातको प्रकट करते हैं–'से नूणं भंते!' इत्यादि।

જીતનાર જિનેશ્વરદેવનું આ શાસન હશે કે નહીં હોય? એવી દ્વિધા વૃત્તિ તેમના હ્રદયમાં જન્મે છે. એટલે કે જૈનશાસન પ્રત્યે પણ તેમનામાં સંદેહ જાગે છે. અથવા જે કારણે તેઓ શંકા, કાંક્ષા, આદિથી યુક્ત બન્યા છે, તે કારણે જ તેમની બુદ્ધિ દ્વિધામાં પડી જાય છે તેથી તેમને "भेयसमावन्ना" કહ્યા છે. "कलुससमावन्ना" એટલે કે આ વાત આ પ્રમાણે નથી, એવી રીતે તેઓ મતિની–બુદ્ધિની–મલિનતા પ્રાપ્ત કરે છે. આ રીતે જ જીવો કાંક્ષા-મોહનીયકર્મનું વેદન કરે છે. ॥ સૂ૦ ૩ ॥

હવે સૂત્રકાર જિનકથિત વાત જ સત્ય છે–જિનેન્દ્ર દેવે જે કહ્યું છે તે જ સત્ય છે. એ વાત બતાવે છે "से नूणं भंते!" ઇત્યાદિ.

समापन्नाः, यद्वा-अत्यन्तगहनेषु धर्मास्तिकायादिपदार्थेषु मतिदौर्बल्यात्सम्यगनवधायमाणेषु देशतः सर्वतो वा संशयं प्राप्ताः 'कंखिया' कांक्षिताः सौगतादिदर्शनाभिलाषयुक्ताः, यद्वा—मिथ्यात्वमोहनीयोदयसमुत्थाऽन्यान्यदर्शनग्रहरूपजीवपरिणामवन्तः । 'वितिगिच्छिया' विचिकित्सिताः-युक्त्यागमोपपत्तौ सत्यामपि जिनोक्तार्थे फलं प्रति संदेहयुक्ताः, 'किमस्य महतस्तपः क्लेशायासस्य सिकताकणकवलनसदृशस्यायत्यां फलं भविष्यति न वे'-त्येवंरूपसंशयसम्पन्नाः । 'भेयसमावन्ना=भेदसमापन्नाः 'किम् इदं जिनानां विजितरागद्वेषादीनां शासनम् ? अथवा

या नहीं हैं, इस प्रकार का उन्हें उनमें संशय हो जाता है, अथवा अत्यन्त जो गहन धर्मास्तिकायदिक पदार्थ हैं उनमें मति की दुर्बलता से-क्षयोपशम की हीनता से-उन्हें निश्चय नहीं हो पाता है सो देशरूप से अथवा सर्वरूपसे वे उनमें संशयको प्राप्त हो जाते हैं। "कंखिया"-इन कारणों के द्वारा वे सौगत आदि दर्शनों में अभिलाषा वाले बन जाते हैं, अथवा-मिथ्यात्व मोहनीय के उदय से अन्य अन्य दर्शनों को ग्रहण करनेरूप परिणाम वाले बन जाते हैं। "वितिगिच्छिया"-युक्ति हेतु और आगम से सिद्ध होने पर भी वे इन कारणों के वशवर्ती होकर जिनोक्त अर्थ में फल के प्रति संदेह वाले बन जाते हैं, और ऐसा विचार करने लगते हैं कि यह महान् तपस्याजन्य क्लेश अथवा इसमें जो यह हम परिश्रम कर रहे हैं वह सब बालु के कवल (रेती के ग्रास) के सामान निस्सार ही प्रतीत होता है, अतः भविष्यत् काल में इस का फल होगा या नहीं होगा ?। "भेयसमावन्ना" विजितरागद्वेष

ઉદ્ભવે છે કે પ્રતિપાદિત કરાયેલાં જીવાદિ તત્ત્વો છે કે નહીં ? અથવા ધર્માસ્તિકાય આદિ જે અત્યંત ગહન પદાર્થો છે તેમના અસ્તિત્વની બાબતમાં તેમના મનમાં શ્રદ્ધા રહેતી નથી. બુદ્ધિ મંદતાને કારણે આવું બનતું હોય છે. આ રીતે તેમના હૃદયમાં થોડા પ્રમાણમાં કે વધુ પ્રમાણમાં સંશય પેદા થાય છે. "कंखिया" તે કારણને લીધે તેઓ બૌદ્ધ આદિ દર્શનોમાં અભિલાષાયુક્ત બને છે-એટલે કે મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મના ઉદયથી અન્ય દર્શનનો સ્વીકાર કરવાની ઈચ્છાવાળા બને છે. "वितिगिच्छिया" યુક્તિ અને આગમો દ્વારા સિદ્ધ થયેલ હોવા છતાં પણ તે તે કારણોને લઈને તેઓ જિનોક્ત અર્થમાં ફળની બાબતમાં સંદેહવાળા બની જાય છે, અને એવો વિચાર કરવા લાગી જાય છે કે અમે તપસ્યા કરીને જે મહાન કષ્ટ સહી રહ્યા છીએ તેમજ જે પરિશ્રમ ઉઠાવી રહ્યા છે, તે રેતીના કોળીયાની માફક નિઃસાર છે. તાત્પર્ય કે-ભવિષ્યકાળમાં તેનું ફળ મળશે કે નહીં મળે ? "भेयसमावन्ना" રાગદ્વેષને

इदम् ?' इत्येवंरूपेण जिनशासनं प्रति बुद्धेर्द्वैधीभावं प्राप्ताः। अथवा यत एव शङ्कितादि विशेषणवन्तोऽतएव बुद्धे द्वैधीभावं गताः। 'कलुससमावन्ना' कलुषसमापन्नाः "नैतदेव"-मित्येवं रूपमतिमालिन्यमुपगताः। एवं=उक्तरूपेण पूर्वोक्तप्रकारेण खलु=निश्चयेन जीवाः 'कंखामोहणिज्जं कम्मं वेदेंति' कांक्षामोहनीयं कर्म वेदयन्ति, इत्थमेव कर्मवेदनं जीवानां भवतीति ॥सू० ३॥

जिनकथितमेव सत्यं, नान्यदिति जिनोदितस्य सत्यतामेव दर्शयितुमाह—'से नूणं भंते' इत्यादि।

मूलम्—से नूणं भंते ! तमेव सच्चं, णीसंकं जं जिणेहिं पवेइयं, हंता गोयमा ! तमेव सच्चं णीसंकं जं जिणेहिं पवेइयं।सू०४।

छाया— तद् नूनं भदन्त ! तदेव सत्यम् निःशंकं यद् जिनैः प्रवेदितम्। हंत गौतम ? तदेवसत्यं निःशङ्कं यद् जिनैः प्रवेदितम् ॥सू०४॥

वाले जिनेन्द्रों का क्या यह शासन है या नहीं है अथवा कि यह शासन है ? इस प्रकार जिनशासन के प्रति उनकी बुद्धि में द्विविधा वृत्ति हो जाती है। अथवा जिस कारण से ये शंका कांक्षा आदि से युक्त हो रहे हैं, इसी कारण इनकी बुद्धि दुविधा में पड़ जाती है अतः ये भेद-समापन्न कहे गये हैं। "कलुससमावन्ना" 'यह इस रूपसे नहीं है।' इस प्रकार से मति की मलिनता को वे प्राप्त करते हैं। इस तरह निश्चय से जीव कांक्षामोहनीयकर्म का वेदन करते हैं। अर्थात् कांक्षामोहनीयकर्म का वेदन इसी तरह से होता है॥ सू० ३॥

अब सूत्रकार जिनकथित ही सत्य है–अर्थात जो जिनेन्द्र देव ने कहा है, वही सत्य है, अन्य नहीं इस बातको प्रकट करते हैं–'से नूणं भंते !' इत्यादि।

જીતનાર જિનેશ્વરદેવનું આ શાસન હશે કે નહીં હોય ? એવી દ્વિધા વૃત્તિ તેમના હૃદયમાં જન્મે છે. એટલે કે જૈનશાસન પ્રત્યે પણ તેમનામાં સંદેહ જાગે છે. અથવા જે કારણે તેઓ શંકા, કાંક્ષા, આદિથી યુક્ત બન્યા છે, તે કારણે જ તેમની બુદ્ધિ દ્વિધામાં પડી જાય છે તેથી તેમને "भेयसमापन्ना" કહ્યા છે. "कलुससमावन्ना" એટલે કે આ વાત આ પ્રમાણે નથી, એવી રીતે તેઓ મતિની–બુદ્ધિની–મલિનતા પ્રાપ્ત કરે છે. આ રીતે જ જીવો કાંક્ષા-મોહનીયકર્મનું વેદન કરે છે. ॥ સૂ૦ ૩ ॥

હવે સૂત્રકાર જિનકથિત વાત જ સત્ય છે–જિનેન્દ્ર દેવે જે કહ્યું છે તે જ સત્ય છે. એ વાત બતાવે છે "से नूणं भंते !" ઈત્યાદિ.

टीका—'से' तत् 'नूणं' निश्चयेन 'भंते' हे भदन्त! किम्—'तमेव सच्चं-नीसंकं जं जिणेहिं पवेइयं' तदेव सत्यं=विसंवादरहितं निःशङ्कं=शङ्कादिदोषवर्जितं यत् जिनैः=जितरागदोषैस्तीर्थङ्करैः प्रवेदितं=प्ररूपितम्। किं जिनोक्ततत्त्वमेव सत्यं निःशङ्कं च भवेदिति प्रश्नाशयः। उत्तरमाह—'हंता गोयमा' हंतेति स्वीकारे हे गौतम! यत्त्वया पृष्टं तत्तादृशमेव। तदेवाह—'तमेव सच्चं नीसंकं जं जिणेहिं पवेइयं' तदेव सत्यं निःशङ्कं यत् जिनैः प्रवेदितम्। तदेव=तद् वाक्यमेव सत्यं= पूर्वापरदोषरहितत्वात्। तत्तु व्यवहारतोऽपि भवेदत आह—निःशङ्कम्=यथावस्थित वस्तुप्रतिपादनपरत्वात्। यद् वाक्यं जिनैः प्रवेदितम्। अयमाशयः—जिनैः प्रति-

---

मूलार्थ—से नूणं भंते! तमेव सच्चं णीसंकं जं जिणेहिं पवेइयं? हे भदन्त! क्या वही सत्य और निःशंक है, जो जिनेन्द्रने कहा है? (हंता गोयमा! तमेव सच्चं णीसंकं जं जिणेहिं पवेइयं) हां गौतम! वही सत्य और निःशंक है, जो जिनेन्द्र देवने कहा है।

टीकार्थ—तात्पर्य कहने का यह है—जो जितराग द्वेष आदि वाले जिनेन्द्र देव ने प्ररूपित किया है, वही तत्त्व सत्य—विसंवादरहित है, और वही नि.शंक—शंका आदि दोषों से वर्जित है। जिनेन्द्र द्वारा प्ररूपित तत्त्व सत्य इसलिये होता है, कि वह पूर्वापर में विरोधरहित होता है। तथा वे वस्तुतत्त्व का जैसा स्वरूप होता है, वैसा ही उसे प्रतिपादन करते हैं। इसलिये उसमें शंका आदि दोष नहीं होते हैं, अतः वही निःशंक होता है। पुरुषान्तरों द्वारा प्रतिपादित तत्त्व सत्य और निःशंक

(से नूणं भंते! तमेव सच्चं णीसंकं जं जिणेहिं पवेइयं?) હે પૂજ્ય! શું એજ સત્ય અને નિઃશંક છે કે જે જિનેન્દ્ર દેવોએ કહ્યું છે? (हंता गोयमा! तमेव सच्चं णीसंकं जं जिणेहिं पवेइयं) હા, ગૌતમ! એજ સત્ય અને નિઃશંક છે કે જે જિનેન્દ્ર દેવોએ કહ્યું છે.

ટીકાર્થ—તાત્પર્ય એ છે કે રાગદ્વેષ આદિને જીતનારા જિનેન્દ્ર દેવોએ જે તત્ત્વની પ્રરૂપણા કરી છે એજ તત્ત્વ સત્ય છે અને નિર્વિવાદ છે, અને એ તત્ત્વ જ નિઃશંક-શંકા આદિ દોષથી રહિત છે. જિનેન્દ્ર વડે પ્રરૂપિત તત્ત્વ એ કારણે સત્ય છે કે તે પૂર્વાપર વિરોધથી રહિત છે. તેઓ વસ્તુતત્ત્વના યથાર્થ સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરે છે. તે કારણે તેમાં શંકા આદિ દોષોને અવકાશ જ રહેતો નથી. તેથી જ તેને નિઃશંક કહેલ છે. અન્ય પુરુષો વડે

पादितं तत्त्वमेव सत्यं निःशङ्कं च भवेत्, न तु पुरुषान्तरैः प्रतिपादितम्, तेषां रागद्वेषाद्युपहतत्वेन तत्प्रतिपादितवाक्यस्य प्रामाण्यानुपपत्तेः ।सू०४॥

अथ जिनप्रवेदितं सत्यमित्यभिप्रायवान् पुरुषो यादृशो भवति तमाश्रित्याह— 'से नूनं भंते' इत्यादि ।

मूलम्—से नूणं भंते ! एवं मणं धारेमाणे, एवं करेमाणे एवं चिट्ठेमाणे, एवं संवरेमाणे आणाए आराहए भवइ? हंता गोयमा! एवं मणे धारेमाणे जाव भवइ ॥सू०५॥

छाया—तद् नूनं भदन्त! एवं मनो धारयन् एवं प्रकुर्वन् एवं चेष्टमानः एवं संवृण्वन् आज्ञायाः आराधको भवति? हंत गौतम! एवं मनो धारयन् यावद् भवति ॥ सू०५ ॥

इसलिये नहीं होता है क्योंकि वे रागद्वेष आदिसे उपहत (युक्त) चित्तवाले होते हैं, इसलिये उनके वाक्यों में प्रमाणता नहीं आती है ॥सू० ४॥

"जिनप्रवेदित तत्त्व ही सत्य है" इस प्रकार के अभिप्रायवाला मनुष्य जैसा होता है सूत्रकार उसे प्रकट करते हैं-'से नूणं भंते। एवं मणं' इत्यादि।

मूलार्थ-(से नूणं भंते ! एवं मणं धारेमाणे, एवं करेमाणे, एवं चिट्ठेमाणे, एवं संवरेमाणे आणाए आराहए भवइ?) हे भदन्त! जिनोक्त तत्त्व ही सत्य और निःशंक है। इस विषयमें अपने मनको स्थिर करता हुआ, जिनोक्त ही समस्त तप संयम आदि को क्रिया में आचरित करता हुआ और इसी प्रकार की चेष्टा करता हुआ, अर्थात् समिति गुप्ति आदि में प्रयत्नशाली होता हुआ पूर्वोक्त प्रकार से ही मतान्तरों से और प्राणा-

---

પ્રતિપાદિત તત્ત્વ સત્ય અને નિઃશંક નહીં હોવાનું કારણ એ છે કે તેઓ રાગદ્વેષ વગેરેથી યુક્ત મનવાળા હોય છે. તે કારણે તેમનાં વાકયોમાં પ્રમાણતા હોતી નથી. ॥ સૂ૦ ૪ ॥

"જિનકથિત તત્ત્વ જ સત્ય છે." એમ માનનાર મનુષ્ય કેવો હોય છે તે સૂત્રકાર બતાવે છે—"से नूणं भंते ! एवं मणं" ઇત્યાદિ.

(से नूणं भंते ! एवं मणं धारेमाणे, एव करेमाणे, एवं चिट्ठेमाणे, एव सवरेमाणे आणाए आराहए भवइ?) હે પૂજ્ય ! જિનોક્ત તત્ત્વ જ સત્ય અને નિઃશંક છે, એ વાતને પોતાના મનમાં ધારી રાખનાર, જિનોક્ત તપ. સંયમ આદિ સર્વ ક્રિયાઓને આચરનાર અને એ પ્રકારની જ ચેષ્ટા કરનાર તેમજ સમિતિ, ગુપ્તિ વગેરેમાં પ્રયત્નશાળી, તથા મતમતાંતરો અને હિંસા વગેરેથી પોતાના મનને દૂર રાખનાર મનુષ્ય જ શું જ્ઞાનાદિ સેવનરૂપ જિનેશ્વરની આજ્ઞાનો

टीका—'से' तत् 'नूणं' नूनं=निश्चयेन एवम्—'जिनोक्तमेव सत्यं निःशङ्कं च' इत्येवंप्रकारेण 'मणं धारेमाणे' मनो धारयन्=एतद्विपये मनः स्थिरी कुर्वन्, एतावदेव न, एवं=पूर्वोक्तप्रकारेण 'पकरेमाणे' प्रकुर्वन्=आचरन् जिनोक्तमेव सर्वं तपःसंयमादिक्रियायां परिणमयन्। 'एवं चिट्ठेमाणे' एवं चेष्टमानः=एतादृशीमेव चेष्टां कुर्वाणः—समितिगुप्त्यादिषु यतमान इत्यर्थः, 'एवं संवरेमाणे' एवं संवृण्वन्-पूर्वोक्तप्रकारेणैव मनो मतान्तरेभ्यः प्राणातिपातादिभ्यश्च निवर्तयन् सः 'आणाए' आज्ञायाः—जिनाज्ञायाः=ज्ञानाद्यासेवनरूपजिनोपदेशस्य 'आराहए भवइ' आराधको भवति,पालको भवति किम्? इति प्रश्नः। भगवानाह—'हंता गोयमा!' हन्त! हे गौतम? 'एवं मणं धारेमाणे जाव भवइ' एवं मनोधारयन् यावद् भवति, एवं=यथोक्तरूपेणमनोधारयन् यावच्छब्देन 'एवं प्रकुर्वन् एवं चेष्टमानः एवं संवृण्वन् आज्ञाया आराधको भवतीति भावः ॥सू०५॥

॥ इति कांक्षामोहनीयकर्मस्वरूपम् ॥

अस्तित्वनास्तित्वयोर्विवेचनम्—

ननु जिनेन यत् प्रवेदितम् तत् सत्यमेव, कस्मात् कारणात्? नहि प्रतिज्ञामा-

---

तिपात आदि से मन को हटाता हुआ व्यक्ति ही क्या ज्ञानाद्यासेवनरूप जिनोपदेश का आराधक होता है—अर्थात् पालन करने वाला होता है। (हंता! गोयमा! एवं मणं धारेमाणे जाव भवइ) हां गौतम! जो मनुष्य जिनोक्त तत्त्व ही सत्य और निःशंक है, इस बात को अपने मन में धारण करता है, यावत् मतमतान्तरों से और प्राणातिपात आदि से मन को हटाता है, वह व्यक्ति ज्ञानाद्यासेवनरूप जिनोपदेशका आराधक होता है। यहां यावत् शब्द से " एवं पकरेमाणे एवं चिट्ठेमाणे, एवं संवरेमाणे " इन पदों का संग्रह हुआ है ॥ सू० ५ ॥

अस्तित्व नास्तित्व का विवेचन

शंका—जिनेन्द्रदेवने जो तत्त्व कहा है। वह सत्य ही है, ऐसा आप

આરાધક હોય છે? એટલે કે પાલન કરનાર હોય છે? (हंता गोयमा! एवं मणं धारेमाणे जाव भवइ) હે ગૌતમ! જે મનુષ્ય જિનોક્ત તત્ત્વજ સત્ય અને નિઃશંક છે એમ ચોક્કસ માને છે ત્યાંથી લઈને મતમતાન્તરોથી તથા હિંસા વગેરેથી મનને દૂર રાખે છે ત્યાં સુધીના પૂર્વોક્ત ગુણવાળો મનુષ્ય જ જ્ઞાનાદિ-સેવનરૂપ જિનેશ્વરની આજ્ઞાનો આરાધક હોય છે. અહીં "यावत्" પદ વડે "एवं पकरेमाणे, एवं चिट्ठेमाणे, एवं संवरेमाणे" વગેરે પદોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. ॥ સૂ૦ ૫ ॥

—અસ્તિત્વ નાસ્તિત્વનું વિવેચન—

શંકા—જિનેન્દ્રદેવે જે તત્ત્વ કહ્યું છે છે તે સત્યજ છે. એવું આપ શા

त्रेण कस्यचिदपि वस्तुनः सिद्धिर्भवति, तथा सति वह्नौ अपि शैत्यसिद्धिः स्यादिति चेदत्रोच्यते-यद्वस्तु यादृशधर्मकं यादृशस्वरूपकं यादृशपरिणामकं तस्य तेन तेनैव रूपेणाभिधानात् जिनप्रवेदितस्य सत्यत्वमित्येव दर्शयन्नाह—'से नूणं भंते' इत्यादि ।

मूलम्—से नूणं भंते ! अत्थित्तं अत्थित्ते परिणमइ, नत्थित्तं नत्थित्ते परिणमइ? हंता गोयमा ! जाव परिणमइ, जं णं भंते ! अत्थित्तं अत्थित्ते परिणमइ, नत्थित्तं नत्थित्ते परिणमइ, तं किं पओगसा वीससा वा । गोयमा ! पओगसावि तं वीससावि, तं । जहा ते भंते अत्थित्तं अत्थित्ते परिणमइ, तहा ते नत्थित्तं नत्थित्ते परिणमइ, जहा ते नत्थित्तं नत्थित्ते परिणमइ, तहा ते

किस कारण से कहते हैं ? यदि इस पर आप ऐसा कहें कि हम तो केवल कहते ही हैं, सो यह कहना कोई महत्त्व नहीं रखता, कारण प्रतिज्ञामात्र-कथनमात्र-से किसी वस्तुकी सिद्धि नहीं हुआ करती है। यदि कथन मात्र से अभिलषित की सिद्धि होने लगे तो अग्नि में भी शीतलता की सिद्धि हो जायगी ।

उत्तर—जो वस्तु जिस धर्मवाली है, जिस स्वरूप वाली है, जिस परिणाम वाली है, जिनेन्द्र देव ने उस वस्तु को उस रूप से ही प्रवेदित किया है इसलिये जिनप्रवेदित तत्त्व ही सत्य है, इसी बातको दिखलाने के किये सूत्रकार कहते हैं-'से नूणं भंते !' अत्थित्तं इत्यादि ।

કારણે કહો છો ? જો તેના જવાબમાં તમે એમ કહેતા હો કે અમે તો માત્ર કહેવાની ખાતર જ છીએ તો એમ કહેવામાં કંઇ જ મહત્ત્વ નથી. કારણ કે કહેવા માત્રથી કોઇ વસ્તુની સિદ્ધિ થતી નથી. જો કહેવા માત્રથી જ ઇચ્છિત વસ્તુની સિદ્ધિ થઇ જતી હોય તો અગ્નિમાં શીતલતાની સિદ્ધિ પણ સરલતાથી કરી શકાશે.

ઉત્તર—જે વસ્તુ જે ધર્મવાળી છે, જે સ્વરૂપવાળી છે, જે પરિણામવાળી છે, એ વસ્તુની તે સ્વરૂપે જ જિનેન્દ્રદેવે પ્રરૂપણા કરી છે. તેના યથાર્થ સ્વરૂપને જ જિનેન્દ્રદેવે પ્રરૂપિત કર્યું છે. તેથી જિનપ્રવેદિત તત્ત્વ જ સત્ય છે તે દર્શાવવાને માટે સૂત્રકાર કહે છે કે—" से नूणं भंते ! अत्थित्तं " ઇત્યાદિ.

अत्थित्तं अत्थित्ते परिणमइ ? हंता गोयमा ? जहा मे अत्थित्तं अत्थित्ते परिणमइ तहा मे नत्थित्तं नत्थित्ते परिणमइ, जहा मे नत्थित्तं नत्थित्ते परिणमइ तहा मे अत्थित्तं अत्थित्ते परिणमइ। से नूणं भंते ! अत्थित्तं अत्थित्ते गमणिज्जं ! जहा 'परिणमइ' दो आलावगा, तहा गमणिज्जेण वि दो आलावगा भाणियव्वा। जाव तहा मे अत्थित्तं अत्थित्ते गमणिज्जं ॥ सू०६॥

छाया—तद् नूनं भदन्त ! अस्तित्वम् अस्तित्वे परिणमति, नास्तित्वं नास्तित्वे परिणमति ? हन्त गौतम ! यावत्परिणमति । यत् खलु भदन्त ! अस्तित्वं अस्तित्वे परिणमति नास्तित्वं नास्तित्वे परिणमति, तत् किम् प्रयोगेण वा विस्र-सया वा ? गौतम ! प्रयोगेणापि तत् विस्रसयापि तत् । यथा ते भदन्त ! अस्तित्व-

---

(से नूणं भंते ! अत्थित्तं अत्थित्ते परिणमइ ? नत्थित्तं नत्थित्ते परिण-मइ ?) हे भदन्त ! क्या यह बात निश्चित है कि अस्तित्व, अस्तित्व में परिणमता है और नास्तित्व नास्तित्व में परिणमता है ? (हंता गोयमा जाव परिणमइ) हां गौतम ! यह बात निश्चित है कि अस्तित्व अस्ति-त्व में परिणमता है और नास्तित्व नास्तित्व में परिणमता है। (जं णं भंते ! अत्थित्तं अत्थित्ते परिणमइ नत्थित्तं नत्थित्ते परिणमइ) हे भदन्त ! यदि यही बात है कि अस्तित्व अस्तित्वमें परिणमता है और नास्तित्व नास्तित्व में परिणमता है (तं किं पओगसा वा वीससा वा ?) तो क्या वह प्रयोग से-जीव के व्यापार से-परिणमता है या विस्रसा-स्वभाव से परिणमता है ? (गोयमा ! पओगसावि तं वीससावि तं)

(से नूणं भते ! अत्थित्त अत्थित्ते परिणमइ ? नत्थित्त नत्थित्ते परिणमइ ?) હે પૂજ્ય ! શું એ વાત નિશ્ચિત છે કે અસ્તિત્વ અસ્તિત્વમાં પરિણમે છે અને નાસ્તિત્વ નાસ્તિત્વમાં પરિણમે છે ? (हता गोयमा ! जावपरिणमइ) હા, ગૌતમ ! એ વાત નિશ્ચિત છે કે અસ્તિત્વ અસ્તિત્વમાં પરિણમે છે અને નાસ્તિત્વ નાસ્તિત્વમાં પરિણમે છે. (ज ण भते ! अत्थित्त अत्थित्ते परिणमइ, नत्थित्त नत्थित्ते परिणमइ) હે પૂજ્ય ! જો અસ્તિત્વ અસ્તિત્વમાં પરિણમતું હોય અને નાસ્તિત્વ નાસ્તિત્વમાં પરિણમતું હોય (त किं पओगसा वा वीससा वा ?) તો શું તે પ્રયોગથી (જીવના વ્યાપારથી) પરિણમે છે કે વિસ્રસાથી (સ્વાભાવિક રીતે જ) પરિણમે છે ? (गोयमा ! पओगसा वि तं वीससा वि

मस्तित्वे परिणमति तथा ते नास्तित्वं नास्तित्वे परिणमति ? यथा ते नास्तित्वं नास्तित्वे परिणमति तथा ते अस्तित्वं अस्तित्वे परिणमति ? हन्त गौतम ! यथा मे अस्तित्वं अस्तित्वे परिणमति तथा मे नास्तित्वं नास्तित्वे परिणमति, यथा मे नास्तित्वं नास्तित्वे परिणमति तथा मे अस्तित्वं अस्तित्वे परिणमति । तद् नूनं भदन्त । अस्तित्वमस्तित्वे गमनीयम्, यथा "परिणमति" द्वावालापकौ, तथा

हे गौतम ! वह प्रयोगसे भी परिणमता है और स्वभावसे भी परिणमता है। (जहा ते भंते ! अत्थित्तं अत्थित्ते परिणमइ, तहा ते नत्थित्तं नत्थित्ते परिणमइ जहा ते नत्थित्तं नत्थित्ते परिणमइ तहा ते अत्थित्तं अत्थित्ते परिणमइ ?) हे भदन्त ! जैसे आपका अस्तित्व अस्तित्व में परिणम रहा है, वैसे ही आपका नास्तित्व नास्तित्व में परिणम रहा है। जैसे आपका नास्तित्व नास्तित्वमें परिणम रहा है। वैसे आपका अस्तित्व अस्तित्व में परिणम रहा है ?

(हंता गोयमा ! जहा मे अत्थित्तं अत्थित्ते परिणमइ, तहा मे नत्थित्तं नत्थित्ते परिणमइ, जहा मे नत्थित्तं नत्थित्ते परिणमइ तहा मे अत्थित्तं अत्थित्ते परिणमइ) हां गौतम ! जैसे मेरा अस्तित्व अस्तित्व में परिणम रहा है, वैसे ही मेरा नास्तित्व नास्तित्व में परिणम रहा है। और जैसा मेरा नास्तित्व नास्तित्व में परिणम रहा है वैसे ही मेरा अस्तित्व अस्तित्व में परिणम रहा है। (से णूणं भंते ! अत्थित्तं अत्थित्ते गमणिज्जं ?) हे भदन्त ! अस्तित्व अस्तित्व में गमनीय है ? (जहा परिणमइ

तं) હે ગૌતમ! તે પ્રયોગથી પણ પરિણમે છે અને સ્વભાવથી (એટલે પોતાની મેળે) પણ પરિણમે છે. (जहा ते भंते! अत्थित्तं अत्थित्ते परिणमइ, तहा ते नत्थित्तं नत्थित्ते परिणमइ, जहा ते नत्थित्तं नत्थित्ते परिणमइ तहा ते अत्थित्तं अत्थित्ते परिणमइ ?) હે પૂજ્ય! જેમ આપનું અસ્તિત્વ અસ્તિત્વમાં પરિણમી રહ્યું છે, એજ પ્રમાણે શું આપનું નાસ્તિત્વ નાસ્તિત્વમાં પરિણમી રહ્યું છે? જેમ આપનું નાસ્તિત્વ નાસ્તિત્વમાં પરિણમી રહ્યુ છે, એજ પ્રમાણે શું આપનું અસ્તિત્વ અસ્તિત્વમાં પરિણમી રહ્યું છે? (हंता गोयमा! जहा मे अत्थित्तं अत्थित्ते परिणमइ, तहा मे नत्थित्तं नत्थित्ते परिणमइ, जहा मे नत्थित्तं नत्थित्ते परिणमइ तहा मे अत्थित्तं अत्थित्ते परिणमइ) હા, ગૌતમ! જેવી રીતે મારું અસ્તિત્વ અસ્તિત્વમાં પરિણમી રહ્યુ છે એવી જ રીતે મારું નાસ્તિત્વ નાસ્તિત્વમાં પરિણમી રહ્યુ છે. અને જેવી રીતે મારું નાસ્તિત્વ નાસ્તિત્વમાં પરિણમી રહ્યુ છે એવી જ રીતે મારુ અસ્તિત્વ અસ્તિત્વમાં પરિણમી રહ્યુ છે. (से नूणं भंते! अत्थित्तं अत्थित्ते गमणिज्जं ?) હે પૂજ્ય! શું

गमनीयेनापि द्वावालापकौ भणितव्यौ, यावत् मे अस्तित्वमस्तित्वे गमनीयम्॥सू० ६॥

टीका—'से नूणं भंते!' तद् नूनं भदन्त! 'अत्थित्तं अत्थित्ते परिणमइ' अस्तित्वं अस्तित्वे परिणमति, अस्तित्वम्–अङ्गुल्यादिपदार्थानां अङ्गुल्यादिभावेनैव सत्त्वम्। यः पदार्थो यादृशो विद्यते तस्य तादृश रूपेणैवावस्थानं तदेवास्तित्वम्। तदुक्तम्—

"सर्वमस्ति स्वरूपेण पररूपेण नास्ति च।
अन्यथा सर्वभावानामेकत्वं संप्रसज्यते ॥१॥" इति।

दो आलावगा, तहा गमणिज्जेण वि दो आलावगा भाणियव्वा) हे गौतम! जैसे "परिणमइ" इस पदके दो आलापक कहे हैं उसी तरह गमनीय पदके साथ भी दो आलापक कहना चाहिये। (जाव तहा मे अत्थित्तं अत्थित्ते गमणिज्जं) यावत् जैसे मेरा अस्तित्व अस्तित्व में गमनीय है।

टीकार्थ—इस सूत्रद्वारा अब सूत्रकार यह बात स्पष्ट कर रहे हैं, कि जो बात जिनेश्वर ने कही है, वही सत्य है–इसका क्या कारण है? इसी विषय का यहां विचार किया जा रहा है–"अत्थित्तं अत्थित्ते परिणमइ" अस्तित्व अस्तित्व में परिणमता है–अङ्गुली आदि पदार्थों का अङ्गुल्यादिरूप से होना ही उनका सत्त्व–अस्तित्व है। जो पदार्थ जैसा है। उसका उसी रूप से रहना यही उसका अस्तित्व है। कहा भी है—

जितने पदार्थ हैं वे सब स्व के रूप से हैं और पर के रूप से नहीं हैं। यदि ऐसी बात नहीं मानी जावे तो सर्व भावों में एकरूपता की प्रसक्ति हो जावेगी। इसलिये ऐसा ही मानना चाहिये कि समस्त वस्तुएँ

અસ્તિત્વ અસ્તિત્વમાં જવા લાયક છે? (जहा परिणमइ दो आलावगा, तहा गमणिज्जेण वि दो आलावगा भाणियव्वा) હે ગૌતમ! જેવી રીતે "परिणमइ" પદની સાથે બે આલાપક કહ્યા છે એજ પ્રમાણે "ગમનીય" પદની સાથે પણ બે આલાપક કહેવા જોઈએ. (जाव तहा मे अत्थित्तं अत्थित्ते गमणिज्जं) "જેવી રીતે મારું અસ્તિત્વ અસ્તિત્વમાં ગમનીય છે" ત્યાં સુધી તે આલાપક કહેવા.

ટીકાર્થ—આ સૂત્ર દ્વારા સૂત્રકાર એ સ્પષ્ટ કરવા માગે છે કે જિનેશ્વરે કહેલી વાત જ શા કારણે સત્ય છે. એ વિષયનો જ અહીં વિચાર કરવામાં આવે છે. "अत्थित्तं अत्थित्ते परिणमइ" અસ્તિત્વ અસ્તિત્વમાં પરિણમે છે. આંગળી વગેરે વસ્તુઓનું આંગળી વગેરે રૂપે હોવું એજ એમનું સત્ત્વ–અસ્તિત્વ છે. જે પદાર્થ જેવો છે તેજ રૂપે તેનું રહેવું તેનું નામ જ અસ્તિત્વ છે.

જેટલા પદાર્થો છે તે બધા પોતાના સ્વરૂપમાં હોય છે, પરના સ્વરૂપમાં હોતા નથી. જો આ વાતને માનવામાં ન આવે તો સર્વભાવોમાં એકરૂપતાની પ્રસક્તિ (પ્રસંગ) થઇ જશે. તેથી એજ માનવું પડશે કે સમસ્ત વસ્તુઓ

सर्वमेव वस्तु स्वरूपेण सत् परस्वरूपेणासत्, घटः घटरूपेण सन् पटादिरूपेणा सन्, अन्यथा सर्वे पदार्थाः एकरूपेण भवेयुः। अत्र सत्त्वम्-ऋजुत्वादिपर्यायरूपमेवाव-गन्तव्यम्, अङ्गुल्यादिद्रव्यास्तित्वस्य कथञ्चित् ऋजुत्वादिपर्यायाभिन्नत्वात्। तथा च अस्तित्वं=सत्त्वं अस्तित्वे सत्त्वे वक्रादिपर्याये 'परिणमइ'=परिणमति। अयमाशयः-एकस्य द्रव्यस्य प्रकारान्तरेण सत्ता प्रकारान्तरसत्तायां परिणमति, यथा मृत्तिकारूपद्रव्यस्य पिण्डप्रकारेण सत्ता घटप्रकारसत्तायां परिणमति। 'नत्थित्तं

अपने निजरूप की अपेक्षा से अस्ति रूप है, और पररूप की अपेक्षा से नास्तिरूप हैं। घट घटरूप से ही सत् है। पट रूप की अपेक्षा से वह सत्‌रूप नहीं है, असत्‌रूप है। यहां सत्त्व ऋजुत्वादिपर्याय रूप ही जानना चाहिये, क्योंकि अङ्गुली आदि द्रव्य का जो अस्तित्व है, वह कथंचित् ऋजुत्वादि पर्यायों से अभिन्न है। कहने का तात्पर्य यह है कि पदार्थों की सत्ता भिन्न२ समय में भिन्न२ रूप से होती है। यही पदार्थ का अस्तित्व है। अस्तित्व अस्तित्वमें परिणमता है। इसका तात्पर्य यही है, जो अंगुल्यादि द्रव्य पहिले ऋजुत्व आदि अस्तित्व रूपसे परिणमे हुए थे, वे ही समयान्तर में वक्रादि रूप अस्तित्वपर्याय में बदल जाते हैं। अर्थात् वस्तु का ऋजुत्व आदि रूप जो सत्त्व-अस्तित्व है वही आगे चलकर वक्रादिरूप सत्त्व में परिणम जाता है। इस तरह अस्तित्व अस्तित्व में परिणमता है। यह कथन इस बातको स्पष्ट करता है, कि एक द्रव्य की प्रकारान्तर से जो सत्ता है, वही सत्ता प्रकारान्तररूप सत्ता में बदल

પોતાના સ્વરૂપની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વરૂપ છે, અને પરસ્વરૂપની અપેક્ષાએ નાસ્તિત્વરૂપ છે. ઘટ (ઘડો) ઘટરૂપે જ સત્ છે પટરૂપની અપેક્ષાએ તે સત્ રૂપ નથી, પણ અસત્‌રૂપ જ છે. અહીં સત્ત્વ (અસ્તિત્વ) ઋજુત્વ વગેરે પર્યાયરૂપે જ જાણવાં જોઈએ. કારણ કે આંગળી વગેરે વસ્તુઓનું જે અસ્તિત્વ છે તે કેટલેક અંશે ઋજુત્વ આદિ પર્યાયોથી અભિન્ન છે. તાત્પર્ય એ છે કે પ્રત્યેક પદાર્થોની સત્તા જુદા જુદા સમયે જુદા જુદા પ્રકારની હોય છે-એજ પદાર્થનું અસ્તિત્વ છે "અસ્તિત્વ અસ્તિત્વમાં પરિણમે છે." તેનું તાત્પર્ય એ છે કે જે આંગળી વગેરે વસ્તુઓ પહેલાં ઋજુત્વ આદિ અસ્તિત્વરૂપે પરિણમેલ હતી એજ વસ્તુઓ સમયાન્તરે વક્રાદિરૂપ અસ્તિત્વ પર્યાયમાં બદલાઇ જાય છે, એટલે કે વસ્તુનું ઋજુત્વ આદિરૂપ જે સત્ત્વ-અસ્તિત્વ છે તે આગળ જતાં વક્રાદિરૂપ સત્ત્વમાં પરિણમી જાય છે. આ રીતે "અસ્તિત્વ અસ્તિત્વમાં પરિ-ણમે છે" આ કથન વડે એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે એક દ્રવ્યની પ્રકારાન્તરથી જે સત્તા છે એજ સત્તા પ્રકારાન્તરરૂપ સત્તામાં બદલાઈ જાય છે. જેમ કે માટીરૂપ

नत्थित्ते परिणमइ' नास्तित्वं नास्तित्वे परिणमति, नास्तित्वम्=अङ्गुल्यादेरङ्गुष्ठादिभावेनासत्त्वम्, तच्च अङ्गुष्ठादिभाव एव, ततश्चाङ्गुल्यादेर्नास्तित्वं अङ्गुष्ठादीनामस्तितारूपं, अङ्गुल्यादेर्नास्तित्वं अङ्गुष्ठादेः पर्यायान्तरेणास्तितारूपं परिणमति, यथा मृत्तिकाद्रव्यस्य नास्तित्वं तन्त्वादिरूपमिति मृत्तिका नास्तित्वरूपे पटे वर्तते।

जाती है। जैसे मृत्तिका रूप द्रव्य की पिण्डप्रकाररूप सत्ता घट प्रकाररूप सत्ता में परिणम जाती है।

"नत्थित्तं नत्थित्ते परिणमइ" नास्तित्व नास्तित्वमें परिणमता है। इसका तात्पर्य इस प्रकार से है–अंगुली आदि का अंगुष्ठ आदि रूप से नहीं होना यही उसका नास्तित्व है। अंगुष्ठ आदि का जो रूप है, वह अंगुली आदि का नहीं है, और जो अंगुली आदि का रूप है वह अंगुष्ठ आदि का नहीं है। इस तरह अंगुष्ठ आदि रूपसे होने का जो अंगुली आदि के रूप में अभाव है, वही अंगुली का नास्तित्व है। इस तरह अंगुल्यादि का जो अंगुष्ठ आदि भावसे असत्त्व है वह असत्त्व अंगुष्ठादि भावरूप ही है। इसलिये अंगुल्यादि का नास्तित्व अंगुष्ठादिकों की अस्तितारूप पड़ता है सो यह अंगुष्ठादिकों की अस्तितारूप जो अंगुली आदि का नास्तित्व है, वह पर्यायान्तर से अंगुष्ठादिकों के अस्तित्वरूपमें परिणमता है। जैसे मृत्तिका द्रव्यका नास्तित्व तन्त्वादि रूप है, और वह मृत्तिका के नास्तित्वरूप पट में रहता है।

દ્રવ્યની પિંડપ્રકારરૂપ સત્તા ઘટપ્રકારરૂપ સત્તામાં પરિણમી જાય છે.

"नत्थित्तं नत्थित्ते परिणमइ" "નાસ્તિત્વ નાસ્તિત્વમાં પરિણમે છે." તેનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે–આંગળી વગેરેનું અંગુઠા વગેરે રૂપે ન થવું એજ તેનું નાસ્તિત્વ છે. અંગુઠા વગેરેનું જે સ્વરૂપ છે તે આંગળી વગેરેનું નથી. અને આંગળી વગેરનું જે સ્વરૂપ છે તે અંગુઠા વગેરેનું નથી. આ રીતે આંગળી વગેરેમાં અંગુઠા વગેરેનારૂપે રહેવાનો જે અભાવ છે, એજ આંગળીનું નાસ્તિત્વ છે. આ રીતે આંગળી વગેરેનું અંગુઠા વગેરે રૂપે જે અસત્ત્વ છે તે અસત્ત્વ અંગુઠા વગેરેમાં ભાવરૂપ જ છે. તેથી આંગળી વગેરેનું નાસ્તિત્વ અંગુઠા વગેરેના અસ્તિત્વરૂપે નિવડે છે. આ અંગુઠા વગેરેનું અસ્તિત્વરૂપ જે આંગળી વગેરેનું નાસ્તિત્વ છે તે પર્યાયાન્તરથી અંગુઠા વગેરેના અસ્તિત્વરૂપે પરિણમે છે. જેમ કે મૃત્તિકા દ્રવ્યનું (માટીનું) નાસ્તિત્વ તંતુ 'વગેરેરૂપ છે અને તે માટીના નાસ્તિત્વરૂપ પટમાં રહે છે. અથવા—" अस्तित्व अस्तित्वे परिणमति "

अथवा 'अस्तित्वम् अस्तित्वे परिणमति' इत्यस्यायमर्थ-अस्तित्वं सद्वस्तु, धर्मधर्मिणोरभेदाद्-अस्तित्वं धर्मः सद्वस्तु धर्मि, तथाचास्तित्वं अस्तित्वे सत्त्वे परिणमति सत् सदेव भवति,नात्यन्तं विनाशि स्यात् , विनाशस्य पर्यायान्तरगमनमात्ररूपत्वात् , प्रदीपादिविनाशस्यापि अन्धकाररूपतया परिणामात्। अथवा 'नत्थित्तं नत्थित्ते परिणमइ' नास्तित्वं नास्तित्वे परिणमति, नास्तित्वमत्यंताभावरूपं खरविषाणादि, तत् नास्तित्वे खरविषाणादिरूपेऽत्यंताभावे एव परिणमति, न त्वसतः खरविषाणादेः

अथवा-"अस्तित्वं अस्तित्वे परिणमति" इस सूत्र पाठका यह अर्थ है-"अस्तित्व सद्वस्तुरूप है" इस पक्ष में धर्म और धर्मी का अभेद मान लिया गया है। अस्तित्व धर्म है, और सद्वस्तु धर्मी है। तात्पर्य कहने का यह है कि जब अस्तित्व को सद्वस्तु रूप माना जाय तो धर्म और धर्मी में अभेद आ जाता है, क्योंकि अस्तित्व वस्तु का धर्म है न कि वह स्वयं धर्मी है। धर्मी तो सद्वस्तु है। इसीलिये यहां धर्म और धर्मी का अभेद माना गया है। तथा-अस्तित्व अस्तित्व में-सत्त्व में-परिणमता है। अर्थात् सत् सत्‌रूप ही होता है। वह अत्यन्त विनाशी नहीं होता है, क्योंकि विनाश जो होता है, वह केवल पर्यायान्तरगमन रूप होता है। प्रदीप आदि का जो विनाश है उसका भी अन्धकाररूप पर्यायान्तर से ही परिणाम होता है। अथवा-"नत्थित्तं नत्थित्ते" नास्तित्व नास्तित्वमें परिणमता है। इसका तात्पर्य यह है-नास्तित्वका तात्पर्य अत्यंताभाव है। अत्यन्ताभावरूप जो खरविषाण हैं। वे नास्ति-

---

આ સૂત્ર પાઠનો અર્થ આ પ્રમાણે છે-"અસ્તિત્વ અસ્તિત્વમાં પરિણમે છે એટલે કે તે સદ્વસ્તુરૂપ છે" આ પક્ષે ધર્મ અને ધર્મીમાં અભેદ માની લેવામાં આવેલ છે. તાત્પર્ય કે અસ્તિત્વ ધર્મ છે, અને સદ્વસ્તુ ધર્મી છે. તાત્પર્ય એ છે કે જો અસ્તિત્વને સદ્વસ્તુરૂપ માની લેવામાં આવે તો ધર્મ અને ધર્મીમાં અભેદ આવી જાય છે. કારણ કે અસ્તિત્વ વસ્તુનો ધર્મ છે તે પોતે ધર્મી નથી. ધર્મી તો સદ્વસ્તુ છે. તેથી અહીં ધર્મ અને ધર્મીમાં અભેદ માનવામાં આવ્યો છે. તથા-અસ્તિત્વ અસ્તિત્વમાં-સત્ત્વમાં પરિણમે છે એટલે કે સત્ સત્‌રૂપ જ હોય છે-તે અત્યન્ત વિનાશી હોતું નથી. કારણ કે પર્યાયાન્તરગમનરૂપ વિનાશ જ ત્યાં થતો હોય છે. પ્રદીપ વગેરેનો જે વિનાશ છે તે પણ અંધકારરૂપ પર્યાયાન્તરરૂપે જ પરિણમે છે અથવા-"नत्थित्तं नत्थित्ते" નાસ્તિત્વ નાસ્તિત્વરૂપે પરિણમે છે. તેનું આ પ્રમાણે તાત્પર્ય છે-નાસ્તિત્વ એટલે અત્યંતાભાવ અત્યંતાભાવરૂપ જે ખરવિષાણાદિ (ગધેડાને શીંગડાં) છે. તે નાસ્તિત્વરૂપ જ છે. તે

कदाचिदपि सत्त्वमस्ति, तदुक्तम्–"नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः" इति। अथवा अस्तित्वं अस्तित्वे परिणमतीत्यस्य तृतीयोऽर्थः–अस्तित्वं सत् धर्म्यभेदात् तथा चास्तित्वं सत् अस्तित्वे सत्त्वे परिणमति, यथा घटो घटत्वे एव। एवं नास्तित्वं नास्तित्वे परिणमतीत्यस्यायमर्थः,–नास्तित्वमसत्, तत् नास्तित्वेऽसत्त्वे परिणमति, यथा अघटोऽघटत्वे। भगवानाह 'हंता गोयमा जाव परिणमइ' हन्त गौतम ! यावत्परिणमति, यावच्छब्देन–अस्तित्वं अस्तित्वे परिणमति नास्तित्वं नास्तित्वे परिणमतीति।

त्व रूप ही है, सो यह खरविषाणादि रूप नास्तित्व अत्यन्ताभावरूप में ही परिणमता है, क्योंकि असत्रूप इन खरविषाण आदि का किसी भी काल में सत्त्व रूप से परिणमन नहीं होता है। कहा भी है—

"असत् सद्रूप नहीं होता और सत् असद्रूप नहीं होता।" अथवा–" अस्नित्वं अस्तित्वे परिणमति, नास्तित्वं नास्तित्वे परिणमति" इनका तीसरा अर्थ इस प्रकार से है–धर्मी के साथ अभेद होने से अस्तित्व नाम सत् का है। ऐसा जो अस्तित्वरूप सत् है वह अस्तित्वरूप सत् में परिणमता है, जैसे घट घटत्व में परिणमता है। इसी तरह नास्तित्व नास्तित्व में परिणमता है। इसका अभिप्राय यह है कि नास्तित्वरूप जो असत् है वह असत् में परिणमता है, जैसे अघट अघटरूप में परिणमता है। "हंता गोयमा जाव परिणमइ" इस सूत्र पाठ से पूर्वोक्तरूप में गौतम द्वारा किये गये प्रश्नका उत्तर प्रभुने दिया है? यहां यावत् शब्दसे

ખરવિષાણાદિરૂપ નાસ્તિત્વ અત્યંતાભાવરૂપે જ પરિણમે છે કારણ કે અસતરૂપ (નાસ્તિત્વરૂપ) એ ખરવિષાણાદિકોનું કોઇ પણ કાળે સત્ત્વ (અસ્તિત્વ) રૂપે પરિણમન થતું નથી. કહ્યું પણ છે કે—

"અસત્ સતરૂપ નથી હોતું, અને સત્ અસતરૂપ નથી હોતું" અથવા– "अस्तित्वं अस्तित्वे परिणमति नास्तित्वं नास्तित्वे परिणमति" નો ત્રીજો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે–ધર્મીની સાથે અભેદ હોવાથી સતને અસ્તિત્વ કહે છે. એવું જે અસ્તિત્વરૂપ સત્ છે તે અસ્તિત્વરૂપ સતમાં પરિણમે છે. જેમ કે ઘટ (ઘડો) ઘટત્વમાં (ઘટત્વ જાતિમાં) પરિણમે છે. એજ પ્રમાણે "નાસ્તિત્વ નાસ્તિત્વમાં પરિણમે છે." તેનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે–નાસ્તિત્વરૂપ જે અસત્ છે તે અસતમાં પરિણમે છે જેમ કે અઘટ અઘટરૂપે પરિણમે છે.

"हंता गोयमा ! जाव परिणमइ" આ સૂત્ર પાઠ દ્વારા પૂર્વોક્ત પ્રકારે ગૌતમે પૂછેલા પ્રશ્નનો જવાબ પ્રભુએ આપ્યો છે. અહીં "यावत्" શબ્દથી "અસ્તિત્વ

अथ पदार्थानां पृथक् पृथक् परिणमने कारणं प्रदर्शयितुमाह—"जं णं भंते" इत्यादि। 'जं णं भंते' यत् खलु भदन्त ! 'अत्थित्तं अत्थित्ते परिणमइ' अस्तित्वम् अस्तित्वे परिणमति। 'नत्थित्तं नत्थित्ते परिणमइ' नास्तित्वं नास्तित्वे परिणमति। 'तं किं पओगसा वा वीससा वा' तत् किम् प्रयोगेण वा विस्रसया वा 'पओगसा' प्रयोगेण, अत्र सकार आर्षत्वात्। प्रयोगेण=जीवव्यापारेण 'वीससा' विस्रसया= स्वभावेन, अस्तित्वं अस्तित्वे परिणमति तत्किं प्रयोगेण विस्रसया वा पृथक् पृथक् परिणामे प्रयोगो विस्रसा वा कारणं भवतीति प्रश्नः। भगवानाह— 'गोयमा' इत्यादि। 'गोयमा !' हे गौतम ! 'पओगसा वि तं' प्रयोगेणापि तत्

"अस्तित्व अस्तित्व में परिणमता हैं और नास्तित्व नास्तित्व में परिणमता है" यही पूर्वोक्त कथन लिया गया है।

अब सूत्रकार पदार्थों के पृथक् पृथक् परिणमन होने में कारण दिखानेके निमित्त कहते हैं–"जं णं भंते!" इत्यादि–जब गौतमने प्रभुसे यह समझ लिया कि अस्तित्व अस्तित्वमें परिणमता है, और नास्तित्व नास्तित्व में परिणमता है, तो उन्हें यह संदेह हुआ कि इस प्रकार के परिणमन में कारण क्या है ? उस प्रकार का यह पृथक् पृथक् परिणमन क्या परप्रयोग से होता है, या स्वभाव से होता है ? "पओगसा" की संस्कृत छाया "प्रयोगेण" ऐसी है। सो "पओगसा" में जो सकार प्रयोग किया गया है वह आर्ष होने से किया गया है। प्रयोग का तात्पर्य 'जीवके व्यापार से' ऐसा है, और विस्रसाका तात्पर्य 'स्वभाव से' ऐसा है। प्रभुने इस प्रश्नका उत्तर उन्हें यों दिया कि हे गौतम ! इस प्रकारसे

અસ્તિત્વમાં પરિણમે છે અને નાસ્તિત્વ નાસ્તિત્વમાં પરિણમે છે" એ પૂર્વોક્ત કથન લેવામાં આવ્યું છે.

હવે સૂત્રકાર પદાર્થોના જુદાં જુદાં પરિણમન થવાના કારણો દર્શાવવાને નિમિત્તે કહે છે.–"જં णं भंते !" ઇત્યાદિ. જ્યારે ગૌતમને પ્રભુએ સમજાવ્યું કે અસ્તિત્વ અસ્તિત્વમાં પરિણમે છે અને નાસ્તિત્વ નાસ્તિત્વમાં પરિણમે છે, ત્યારે તેમને સંદેહ થયો કે આ પ્રકારના પરિણમનનું કારણ શું છે? આ પ્રકારનું પૃથક્ પૃથક્ પરિણમન શું પરપ્રયોગથી થાય છે કે સ્વભાવથી થાય છે? "पओगसा" ની સંસ્કૃત છાયા "प्रयोगेण" છે. "पओगसा" માં જે સકારનો પ્રયોગ કર્યો છે તે આર્ષ હોવાથી કરાયો છે. પ્રયોગ એટલે જીવનો વ્યાપાર (જીવની પ્રવૃત્તિ) અને વિસ્રસા એટલે સ્વભાવ.

પ્રભુએ તેમના પ્રશ્નનો આ પ્રમાણે જવાબ દીધો "હે ગૌતમ! આ પ્રકારનું જે ભિન્નભિન્નરૂપે પરિણમન થાય છે એટલે કે અસ્તિત્વ અસ્તિત્વમાં અને

'वीससावि तं' विस्रसयापि तत् परिणमऽति । प्रयोगेणापि तत् अस्तित्वम् अस्तित्वे परिणमति, यथा कुलालादीनां व्यापारात् मृत्पिण्डो घटरूपतया परिणमति । यथा वा अंगुल्यादीनां ऋजुता पुरुषव्यापारेण वक्रतया परिणमति । विस्रसयापि तत्, यथा स्वभावेन श्वेताभ्रं कृष्णाभ्रतया परिणमति, अपि शब्देन प्रयोगविस्रसयो-रुभयोरपिकारणत्वं अस्तित्वादिपरिणामे भवति, अर्थात् मृत्तिकाया घटरूपेण परिणामे प्रयोगः कारणं, श्वेताभ्रस्य कृष्णतापरिणामे विस्रसा कारणं भवतीति ।

जो यह भिन्न२ रूप में परिणमन होता है, अर्थात् अस्तित्व अस्तित्व में और नास्तित्व नास्तित्वमें जो परिणमता है उसमें स्वभाव और प्रयोग दोनों निमित्त होते हैं । जैसे कुंभकार आदि के व्यापार से मृत्पिण्ड घट-रूप से परिणमता है, अथवा जैसे अंगुली आदि की ऋजुता पुरुष के व्यापार से वक्ररूप से परिणम जाती है । यह अस्तित्व का अस्तित्व में परिणमन पर प्रयोग से होने का दृष्टान्त है । और विस्रसा परिणमन होने का दृष्टान्त इस प्रकार से है-जैसे श्वेतबादल कृष्णबादल रूप में परिणम जाते हैं। इस परिणमन में पुरुषादिकों के प्रयोग की निमित्तता नहीं है । यह तो स्वभावसे ही होता रहता है । "प्रयोगेणापि विस्रसयापि" ऐसा जो इनमें " अपि " शब्द का प्रयोग किया गया है इससे सूत्रकार का ऐसा अभिप्राय है, कि अस्तित्वादि के परिणाम में स्वभाव और प्रयोग ये दोनों ही कारण होते हैं । अर्थात् मृत्तिका का घटरूप से परि-णाम होने में कारण प्रयोग है, और श्वेताभ्र का कृष्णता परिणाम में

નાસ્તિત્વ નાસ્તિત્વમાં જે પરિણમે છે તેમાં પ્રયોગ અને સ્વભાવ બન્ને નિમિત્તરૂપ હોય છે, જેમ કે કુંભારના વ્યાપાર (પ્રવૃત્તિ)થી માટીનો પિંડ ઘડારૂપે પરિણમે છે, અથવા આંગળી આદિની ઋજુતા (સીધાપણું) પુરુષના વ્યાપારથી વક્રરૂપે (વાંકાપણે) પરિણમે છે. અસ્તિત્વનું અસ્તિત્વમાં પર પ્રયોગથી પરિણમન થવાનું ઉપરનું દૃષ્ટાન્ત છે. વિસ્રસા (સ્વભાવથી) પરિણમન થવાનું દૃષ્ટાન્ત નીચે મુજબ છે-જેમ કે સફેદ વાદળાંઓ કાળાં વાદળાંરૂપે પરિણમે છે આ પરિણમનમાં પુરુષ વગેરેની પ્રવૃત્તિ (પ્રયોગ) કારણરૂપ નથી. પરંતુ એ તો સ્વભાવથી જ (પોતાની મેળે જ) થયા કરે છે. "प्रयोगेणापि विस्रसया पि" માં જે "अपि" શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે તે દ્વારા સૂત્રકાર એ બતાવે છે કે અસ્તિત્વાદિના પરિણમનમાં સ્વભાવ અને પ્રયોગ એ બન્ને કારણરૂપ હોય છે. એટલે કે માટીનું ઘટરૂપે પરિણમન થવાનું કારણ પ્રયોગ છે અને શ્વેત વાદળોનું કૃષ્ણવાદળોમાં પરિણમન થવાનું કારણ વિસ્રસા-સ્વભાવ છે.

नास्तित्वस्यापि नास्तित्वपरिणामे प्रयोगविस्रसयोः पूर्वोक्तमेवोदाहरणम्, पटाद्यपेक्षया मृत्पिण्डादेर्नास्तित्वरूपत्वात्।

अथ प्रयोगविस्रसास्वरूपकारणयोरस्तित्व-नास्तित्वयोरुभयत्रापि समत्वं, भगवतस्तीर्थङ्करस्याभिमतत्वं च दर्शयन्नाह-'जहा ते भंते' इत्यादि।

अथवा सामान्यरूपेण अस्तित्वनास्तित्वपरिणामः कथितः, सामान्यविधिश्च

कारण विस्रसा-स्वभाव है। नास्तित्व का नास्तित्वरूप से परिणमन होने में कारण प्रयोग और विस्रसा दोनों है, सो इनके भी उदाहरण ये पूर्व में दिखलाये गये ही जानने चाहिये, क्योंकि पटादि की अपेक्षा मृत्पिण्ड आदि में नास्तित्वरूप आ जाता है। तात्पर्य कहने का यह है- पटादिकों की अपेक्षा जिस प्रकार मृत्पिण्ड नास्तित्वरूप है, उसी प्रकार घट भी नास्तित्वरूप है, अतःकिसी अपेक्षा से नास्तित्वरूप हुए मृत्पिण्ड का नास्तित्व रूप हुए घटरूप में जो परिणमन होता है। वह नास्तित्व का नास्तित्वरूप परिणमन होने का प्रयोगनिमित्तक दृष्टान्त है इसी तरह से विस्रसानिमित्तक दृष्टान्त भी नास्तित्व का नास्तित्वरूप परिणमन होने में जानना चाहिये।

प्रयोग और विस्रसा इन रूप कारणों की अस्तित्व, नास्तित्व के परिणमन होने में समान रूप से कारणता है। तथा भगवान् तीर्थंकरको यह अभिमत है। इन दोनों को दिखाते हुए सूत्रकार कहते हैं-"जहा ते भंते" इत्यादि अथवा-सामान्यरूपसे अस्तित्व और नास्तित्व का परि-

---

નાસ્તિત્વનું નાસ્તિત્વરૂપે પરિણમન થવાનું કારણ પણ પ્રયોગ અને સ્વભાવ જ છે. તેના ઉદાહરણો પણ ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે સમજવા. કારણ કે પટ વગેરેની અપેક્ષાએ માટીના પિંડ વગેરેમાં નાસ્તિત્વરૂપતા આવી જ જાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે પટ આદિની અપેક્ષાએ જેમ માટીનો પિંડ નાસ્તિત્વરૂપ છે એજ પ્રમાણે ઘટ (ઘડો) પણ નાસ્તિત્વરૂપ જ છે. તેથી જે દૃષ્ટિએ નાસ્તિવ રૂપ એવામાટીના-પિંડનું, નાસ્તિત્વરૂપ થયેલ ઘડાનારૂપે જે પરિણમન થાય છે તે નાસ્તિત્વનું નાસ્તિત્વરૂપ પરિણમન થવાનુ પ્રયોગનિમિત્તક દૃષ્ટાન્ત છે. એજ પ્રમાણે નાસ્તિત્વનું નાસ્તિત્વરૂપ પરિણમન થવામાં વિસ્રસા (સ્વભાવ) નિમિત્તક દૃષ્ટાન્ત પણ સમજવું જોઈએ. પ્રયોગ અને વિસ્રસારૂપ નિમિત્તો અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વના પરિણમનમાં સમાનરૂપે જ કારણભૂત છે, તથા તીર્થંકર ભગવાનનો પણ તેજ અભિપ્રાય છે, તે વાત દર્શાવવાને માટે સૂત્રકાર કહે છે-" जहा ते भंते " ઈત્યાદિ અથવા સામાન્યરૂપે અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વનું પરિણમન કહ્યું છે એટલે કે પૂર્વસૂત્રમાં પ્રયોગ-

क्वचिदतिशयितवस्तुनि भवति, अन्यथापि स्यात्। अतिशयवाँश्च भगवानिति तमधिकृत्य परिणामस्यान्यथात्वमाशङ्क्याह-'जहा ते भंते' इत्यादि।

'जहा' यथा येन प्रकारेण ते=तव सम्बन्धि 'अत्थित्तं अत्थित्ते परिणमइ' अस्तित्वम् अस्तित्वे परिणमति 'तहा' तथा तेन प्रकारेण ते=तव सम्बन्धि 'नत्थित्तं नत्थित्ते परिणमइ' नास्तित्वं नास्तित्वे परिणमति प्रयोगविस्रसाभ्याम्। 'जहा' यथा=येन प्रकारेण ते=तव सम्बन्धि नत्थित्तं नत्थित्ते परिणमइ' नास्तित्वं नास्तित्वे परिणमति 'तहा' तथा तेन प्रकारेण ते=तव संबन्धि 'अत्थित्तं अत्थित्ते परि-

---

णाम कहा है। अर्थात् पूर्वसूत्रमें प्रयोगजन्य और विस्रसाजन्य जो परिणाम कहा गया है। वह सामान्यरूप से ही कहा गया है। सामान्यरूपसे कही गई बात कहीं अतिशय विशिष्ट वस्तु में अन्यरूप से भी हो जाती है। तात्पर्य यह कि जो बात सामान्य रूपसे कही जाती है वह सर्वत्र उसी रूप से हो ऐसा नियम नहीं है, क्योंकि किसी विशिष्ट जगह में वह उस रूप से नहीं भी होती है। अतिशयवान् यहां भगवान् हैं अतः यह सामान्यरूपसे कही गई बात भगवान में उसी प्रकार से है? या अन्य प्रकारसे है? इस प्रकार की आशंका वाले होते हुए गौतम स्वामी उनसे पूछते हैं कि-" जहा ते भंते!" इत्यादि। जैसे हे भदन्त! आपका अस्तित्व प्रयोग और विस्रसारूप से अस्तित्व में परिणमता है वैसे आपका नास्तित्व प्रयोग विस्रसारूप से नास्तित्व में परिणमता है? जैसे आपका नास्तित्व नास्तित्व में परिणमता है, वैसे ही आपका अस्तित्व

જન્ય અને વિસ્રસાજન્ય (સ્વભાવજન્ય) જે પરિણમન કહ્યું છે તે સામાન્યરૂપે જ કહ્યું છે. સામાન્યરૂપે કહેલી વાત ક્યાંક અતિશયવાળી વસ્તુમાં અન્યરૂપે પણ રજુ થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે જે વાત સામાન્યરૂપે કહી હોય છે તે સર્વત્ર એજ રૂપે રહે એવો કોઈ નિયમ નથી, કારણ કે કોઈ વિશિષ્ટ જગ્યાએ તે વાત તે રૂપે નથી પણ હોતી. અહીં ભગવાન અતિશયવાન્ તો છે-તેથી આ સામાન્યરૂપે કહેલી વાત ભગવાનમાં પણ એજ પ્રકારે છે કે અન્ય પ્રકારે છે? તે પ્રકારના સંદેહથીયુક્ત થવાથી ગૌતમસ્વામી પ્રભુને પૂછે છે કે—

"जहा ते भंते" ઇત્યાદિ. હે પૂજ્ય! જેવી રીતે આપનું અસ્તિત્વ પ્રયોગ અને વિસ્રસારૂપે અસ્તિત્વમાં પરિણમે છે એવી રીતે આપનું નાસ્તિત્વ શું પ્રયોગ અને વિસ્રસારૂપે નાસ્તિત્વમાં પરિણમે છે? જેવી રીતે આપનું નાસ્તિત્વ નાસ્તિત્વમાં પરિણમે છે, એવી જ રીતે શું આપનું અસ્તિત્વ

णमइ' अस्तित्वम् अस्तित्वे परिणमति प्रयोगविस्रसाभ्यामिति प्रश्नः। भगवान् स्वीकुर्वन्नाह-'हंता गोयमा!' इत्यादि। 'हंता गोयमा' हन्त हे गौतम! 'जहा मे अत्थित्तं अत्थित्ते परिणमइ तहा मे नत्थित्तं नत्थित्ते परिणमइ' यथा मे अस्तित्वम् अस्तित्वे परिणमति तथा मे नास्तित्वं नास्तित्वे परिणमति प्रयोगविस्रसाभ्याम्। 'मे' इति मत्सम्बन्धि। 'जहा मे नत्थित्तं नत्थित्ते परिणमइ तहा मे अत्थित्तं अत्थित्ते परिणमइ' यथा मे नास्तित्वं नास्तित्वे परिणमति तथा मे अस्तित्वम् अस्तित्वे परिणमति प्रयोगविस्रसाभ्याम्, व्याख्या पूर्ववदेव।

अथ पूर्वोक्तस्वरूपवतोऽर्थस्य सत्यत्वेन प्रज्ञापनीयतामाह—'से नूणं' इत्यादि। 'से नूणं भंते!' तद् नूनं भदन्त! 'अत्थित्तं अत्थित्ते गमणिज्जं' अस्तित्वम् अस्तित्वे गमनीयं=प्रज्ञापनीयमित्यर्थः। यत् सत् तत् सद्रूपेणैव प्ररूपणीयमिति भावः। तथा यत् असत् तत् असद्रूपेणैव प्ररूपणीयमिति। "जहा परिणमइ" दो आलावगा तहा गमणिज्जेणवि दो आलावगा भाणियव्वा जाव तहा मे अत्थित्तं अत्थित्ते गमणिज्जं' यथा "परिणमति" द्वावालापकौ तथा गमनीयेनापि द्वावा-

---

अस्तित्व में परिणमता है? यह प्रश्न है। इस बात को स्वीकार करते हुए प्रभुने उनसे कहा-"हंता गोयमा!" हां गौतम! "जहा मे अत्थित्तं" इत्यादि। इस सूत्र पाठ का अर्थ स्पष्ट है।

अब सूत्रकार पूर्वोक्त स्वरूप वाले अर्थ की सत्यरूप से प्रज्ञापनीयता प्रकट करने के निमित्त कहते हैं-"से नूणं" इत्यादि। क्या हे भदन्त! अस्तित्व अस्तित्व में गमनीय है? अर्थात्-प्रज्ञापनीय है? हां गौतम! अस्तित्व अस्तित्व में गमनीय है। अर्थात् जो सत् है वह सद्रूप से ही प्ररूपणीय होता है। तथा जो असत् है, वह असद्रूप से ही प्ररूपणीय होता है। "जहा परिणमइ दो आलावगा, तहा गमणिज्जेण वि दो आलावगा भाणियव्वा जाव तहा मे अत्थित्तं अत्थित्ते गमणिज्जं" जैसे

અસ્તિત્વમાં પરિણમે છે? આ પ્રશ્નના જવાબરૂપે મહાવીર પ્રભુએ તેમને કહ્યુ- "हंता गोयमा!" હા ગૌતમ! "जहा मे अत्थित्तं" ઇત્યાદિ. આ સૂત્રપાઠનો અર્થ સ્પષ્ટ છે.

હવે સૂત્રકાર પૂર્વોક્ત સ્વરૂપવાળા અર્થની સત્યરૂપે પ્રજ્ઞાપનીયતા પ્રકટ કરવાના હેતુથી કહે છે-"से णूणं" ઇત્યાદિ। હે પૂજ્ય! શું અસ્તિત્વ અસ્તિત્વમાં ગમનીય છે? એટલે કે પ્રજ્ઞાપનીય છે? હા ગૌતમ! અસ્તિત્વ અસ્તિત્વમાં ગમનીય છે એટલે કે જે સત્ છે તે સતરૂપે જ પ્રરૂપણીય હોય છે. "जहा परिणमइ दो आलावगा, तहा गमणिज्जेण वि दो आलावगा भाणियव्वा

लापकौ भणितव्यौ यावत् तथा मे अस्तित्वम् अस्तित्वे गमनीयम् 'जहा' यथा-येन प्रकारेण "परणमइ" "परिणमतिविषये 'दो आलावगा' द्वावालापकौ 'तहा' तथा 'गमणिज्जेणवि' गमनीयेनापि 'गमणिज्जं' इत्याश्रित्यापि 'दो आलावगा भाणियव्वा' द्वावालापकौ भणितव्यौ-पठनीयौ कियत्पर्यन्तमित्याह-'जाव' यावत् 'तहा मे अत्थित्तं अत्थित्ते गमणिज्जं' तथा मे अस्तित्वम् अस्तित्वे गमनीयम्, इत्येवमन्तिमपदपर्यन्तं वाच्यम्। द्वावालापकौ यथा-'से णूणं भंते अत्थित्तं अत्थित्ते गमणिज्जं' इत्यारभ्य 'पओगसावि तं वीससावि तं' एतत्पर्यन्तमेक आलापको ज्ञातव्यः। तथा 'जहा ते भंते? अत्थित्तं अत्थित्ते गमणिज्जं' इत्यारभ्य 'तहा मे अत्थित्तं अत्थित्ते गमणिज्जं' एतत्पर्यन्तं द्वितीय आलापको ज्ञातव्यः। अयं द्वितीय आलापकः समतासूचकः ॥सू०६॥

"परिणमता है" यहां दो आलापक हैं, उसी प्रकारसे 'गमनीयद्वारा भी दो आलापक कहना चाहिये। और ये दो आलापक 'उसी प्रकार मेरा अस्तित्व अस्तित्वमें गमनीय है' यहां तक जानना चाहिये। तात्पर्य कहनेका यह है, कि जिस प्रकार "अत्थित्तं अत्थित्ते परिणमइ" यहांसे लेकर "पओगसावि तं वीससावि तं" यहां तक परिणामको आश्रित करके परिणाम विषयक दो आलापक होते हैं उसी प्रकार "से नूणं भंते! अत्थित्तं अत्थित्ते गमणिज्जं" यहां से लेकर "पओगसा वि तं वीससा वि तं" यहां तक गमनीय को आश्रित करके गमनीय विषयक एक आलापक, तथा "जहा ते भंते! अत्थित्तं अत्थित्ते गमणिज्जं" यहांसे लेकर "तहा मे अत्थित्तं अत्थित्ते गमणिज्जं" तक यह दूसरा आलापक होता है। यह द्वितीय आलापक समतासूचक है। अर्थात् अस्तित्व और नास्तित्वरूप

जाव तहा मे अत्थित्तं अत्थित्ते गमणिज्जं" જેવી રીતે "परिणमइ" (પરિણમે છે) આ પદની સાથે બે આલાપક કહ્યા છે, એજ પ્રમાણે "ગમનીય" વડે પણ બે આલાપક કહેવા જોઈએ. "મારું અસ્તિત્વ અસ્તિત્વમાં ગમનીય છે," ત્યાં સુધી તે બે આલાપક કહેવા જોઈએ. તાત્પર્ય એ છે કે જેમ "अत्थित्तं अत्थित्ते परिणमइ" થી લઈને "पओगसावि तं वीससावि तं" સુધી પરિણમનને આધારે પરિણમનવિષયક બે આલાપક થાય છે, એજ પ્રમાણે "से नूणं भंते अत्थित्तं अत्थित्ते गमणिज्जं" થી લઈને "पओगसावि तं वीससावि तं" ત્યાં સુધી ગમનીયનો આધાર લઈને ગમનીયવિષયક એક આલાપક, તથા "जहा ते भंते! अत्थित्तं अत्थित्ते गमणिज्जं" થી લઈને "तहा मे अत्थित्तं अत्थित्ते गमणिज्जं" સુધીનો આ બીજો આલાપક થાય છે.

पूर्वोक्तप्रकारेण भगवत्संबन्धिवस्तुप्रज्ञापनाविषयकसमानतामभिधायाथ तामेव समानतां शिष्यादिसंबन्धे दर्शयन्नाह-'जहा ते भंते' इत्यादि ।

मूलम्-जहा ते भंते ! एत्थं गमणिज्जं तहा ते इहं गमणिज्जं, जहा ते इहं गमणिज्जं तहा ते एत्थं गमणिज्जं? हंता गोयमा जहा मे एत्थं गमणिज्जं जाव तहा मे एत्थं गमणिज्जं॥७॥

छाया—यथा ते भदन्त ! अत्र गमनीयं तथा ते इह गमनीयं, यथा ते इह गमनीयं तथा तेऽत्र गमनीयं ? हन्त गौतम ! यथा मेऽत्र गमनीयं यावत् तथा मेऽत्र गमनीयम् ॥ सू० ७ ॥

परिणाम की समानता का सूचक हैं, और पहिला दंडक इन दोनों के भेदका सूचक है ॥ सू० ६ ॥

इस प्रकार से भगवत्संबंधी वस्तुप्रज्ञापनाविषयक समता का कथन कर अब उसी समानता को शिष्यादि संबंध में दिखलाते हुए सूत्र कार कहते हैं-" जहा ते भंते ! " इत्यादि ।

(जहा ते भंते ! एत्थं गमणिज्जं, तहा ते इहं गमणिज्जं, जहा ते इहं गमणिज्जं तहा ते एत्थं गमणिज्जं) हे भदन्त ! जिस प्रकार से स्वकीय परकीय की अपेक्षा नहीं करके स्वाभाविक प्रवृत्ति से, अथवा उपकार बुद्धि से अपने इस समीपस्थ मुझ शिष्य में जिस प्रकार समानता रूप से वस्तुको गमनीय कहा है उसी प्रकार से, अथवा उपकार बुद्धिसे गृहस्थ पाखण्डिक आदि जन में भी वह वस्तु गमनीय कही है ? अथवा-

---

આ બીજો આલાપક સમાનતાસૂચક છે. એટલે કે અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વરૂપ પરિણમનની સમાનતાનો સૂચક છે અને પહેલું દંડક તે બન્નેનાં ભેદનું સૂચક છે ॥સૂ. ૬॥

આ રીતે ભગવાન સંબંધી વસ્તુપ્રજ્ઞાપનાવિષયક સમાનતાનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર એજ સમાનતાને શિષ્યાદિ સંબંધમા બતાવતાં કહે છે—

" जहा ते भंते ! " ઇત્યાદિ. ।

(जहा ते भंते ! एत्थं गमणिज्जं, तहा ते इहं गमणिज्जं, जहा ते इहं गमणिज्जं तहा ते एत्थं गमणिज्ज) હે પૂજ્ય ! જેવી રીતે સ્વકીય પરકીયનો આશ્રય લીધા વિના સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિથી અથવા ઉપકાર બુદ્ધિથી આપે આપની પાસે રહેલા મારા જેવા આપના શિષ્યમાં જેવી રીતે સમાનતા રૂપે વસ્તુને ગમનીય કહી છે એજ પ્રકારે-સમાનતા રૂપે અથવા ઉપકાર બુદ્ધિથી ગૃહસ્થ, પાખંડી વગેરે લોકોમા પણ શું તે વસ્તુ પ્રકાશનીય કહી છે ? અથવા-જે રીતે વસ્તુ ગૃહસ્થ, પાંખડી, વગેરે લોકોમાં ગમનીય કહી છે એજ પ્રમાણે

टीका—'जहा' यथा येन प्रकारेण स्वकीयपरकीयतामनपेक्ष्य समत्वेन कृतम्, इति प्रवृत्त्या, अथवा उपकार बुद्ध्या ते=तव 'भंते' हे भदन्त! 'एत्थं' इति-एतस्मिन् स्वशिष्ये मयि समीपस्थिते 'गमणिज्जं' गमनीयं=प्रज्ञापनीयं यद् वस्तु, तद्वस्तु 'तह' तथा=तेनैव प्रकारेण समत्वरूपेण यथा मत्समीपे प्रज्ञापनीयं तथैवेत्यर्थः, उपकारबुद्ध्या वा ते=तव 'इहं' इति-इह=अस्मिन् गृहस्थ पाखण्डिकादिजनेऽपि किं 'गमणिज्जं' गमनीयं=प्रकाशनीयमस्तीति। अथ व्यत्ययेनाह-'जहा ते' यथा तव 'इहं' इह 'गमणिज्जं' गमनीयं 'तहा ते' तथा तव 'एत्थं' एतस्मिन् किं 'गमणिज्जं' गमनीयं भवतीति। अथवा 'एत्थं' इहं' इत्यनयोर्द्वयोरयमप्यर्थः-'जहा' यथा 'ते' तव 'एत्थं' इति-अत्र-स्वात्मनि यथा सुखप्रियत्वादि गमनीयं प्ररूपणीयमस्ति 'तहा' तथैव 'इहं' इति-इह=परात्मनि=अन्यस्मिन्नपि गमनीयं भवति किमिति प्रश्नः। भगवानाह—'हंते'-त्यादि। 'हंता गोयमा' हन्त गौतम 'जहा मे एत्थं गमणिज्जं' यथा=येन प्रकारेण मे मम संबन्धि अस्तित्व नास्तित्वादिकमत्रगमनीयम्—'जाव तहा मे एत्थं गमणिज्जं' यावत् तथा मेऽत्र गमनीयमिति ॥सू०७॥

॥ इति कांक्षामोहनीयकर्मवेदनम् ॥

जिस प्रकारसे वस्तु गृहस्थ पाखण्डिक आदि जनमें प्रकाशनीय कही है उसी प्रकार से वह वस्तु क्या मुझ में प्रकाशनीय कही है?

अथवा—इन दोनों का यह भी अर्थ है-जैसे स्वात्मामें सुखप्रियत्व आदि प्ररूपणीय हैं उसी तरह से क्या वे परमात्मामें भी गमनीय-प्ररूपणीय होते हैं? अथवा-जैसे ये परमात्मा में गमनीय होते हैं, वैसे ही ये क्या स्वात्मा में भी गमनीय होते हैं? हां गौतम! जिस प्रकार मेरे संबंधी अस्तित्व नास्तित्व यहां गमनीय हैं - यावत्-उसी प्रकार परमात्मा में भी अस्तित्व नास्तित्व गमनीय हैं ॥ सू० ७॥

कांक्षामोहनीयकर्मवेदन समाप्त ॥

તે વસ્તુ શું તે વસ્તુ મારામાં પ્રકાશનીય કહી છે? અથવા તે બંનેનો આ અર્થ પણ થાય છે-જેવી રીતે પોતાના આત્મામાં સુખપ્રિયત્વ આદિ પ્રરૂપણીય છે એજ પ્રમાણે શું તે બીજાના આત્મામાં પણ પ્રરૂપણીય હોય છે? અથવા-જેવી રીતે તે બીજા આત્મામાં ગમનીય (પ્રરૂપણીય) હોય છે એવી રીતે શું પોતાના આત્મામાં પણ પ્રરૂપણીય હોય છે? હા ગૌતમ! જેવી રીતે મારાં સંબંધી અસ્તિત્વ નાસ્તિત્વ અહીં ગમનીય (પ્રરૂપણીય) છે "યાવત્" એવી રીતે બીજા સંબંધે પણ અસ્તિત્વ નાસ્તિત્વ ગમનીય છે. ॥ સૂ૦ ૭ ॥

॥ કાંક્ષામોહનીયકર્મવેદનનું વક્તવ્ય સમાપ્ત ॥

अथकांक्षामोहबन्धादि—

सप्रसङ्गं कांक्षामोहनीयकर्मवेदनं प्रदर्श्य तस्यैव कांक्षामोहनीयस्य कर्मणो बन्धमभिधातुमाह—'जीवा णं भंते' इत्यादि।

मूलम्—जीवा णं भंते! कंखामोहणिज्जं कम्मं बंधंति?, हंता गोयमा! बंधंति। कह णं भंते जीवा कंखामोहणिज्जं कम्मं बंधंति?, गोयमा! पमादपच्चया जोगनिमित्तं च। से णं भंते! पमाए किंपवहे? गोयमा! जोगप्पवहे। से णं भंते? जोए किंपवहे? गोयमा! वीरियप्पवहे। से णं भंते? वीरिए किंपवहे? गोयमा! सरीरप्पवहे। से णं भंते! सरीरे किंपवहे? गोयमा! जीवप्पवहे। एवं सति अत्थि उट्ठाणेइ वा, कम्मेइ वा, बलेइ वा, वीरिएइ वा पुरिसकारपरक्कमेइ वा॥ सू०८॥

छाया—जीवाः खलु भदन्त! कांक्षामोहनीयं कर्म वध्नन्ति? हन्त गौतम!

सप्रसङ्ग कांक्षामोहनीय कर्म का वेदन निरूपण करके अब सूत्रकार उसी कांक्षामोहनीयकर्म के बंध का कथन करते हैं-' जीवा णं भंते! कंखामोहणिज्जं कम्मं बंधंति ' इत्यादि।

(जीवा णं भंते! कंखामोहणिज्जं कम्मं बंधंति?) हे भदन्त! जीव क्या कांक्षामोहनीय कर्म का बंध करते हैं? (हंता गोयमा! बंधंति) हां, गौतम! उसका बंध करते हैं। (कह णं भंते! जीवा कंखामोहणिज्जं कम्मं बंधति?) हे भदन्त! जीव किस प्रकार से कांक्षामोहनीय कर्म का

પ્રસંગવશાત્ કાંક્ષામોહનીયકર્મના વેદનનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર કાંક્ષામોહનીય કર્મના બંધનું કથન કરે છે—" जीवाणं भंते! कखामोहणिज्ज कम्मं बंधंति " इत्यादि।

(जीवा णं भंते! कखामोहणिज्ज कम्मं बंधंति?) હે પૂજ્ય! શું જીવો કાંક્ષા-મોહનીયકર્મનો બંધ બાંધે છે? (हता गोयमा! बधंति) હા, ગૌતમ! તેઓ તેનો બંધ બાંધે છે. (कह णं भंते! जीवा कंखामोहणिज्जं कम्मं बंधंति) હે પૂજ્ય! જીવો કયા પ્રકારે કાંક્ષામોહનીય કર્મનો બંધ બાંધે છે? (गोयमा! पमायपच्चया

बध्नन्ति । कथं खलु भदन्त ! जीवाः कांक्षामोहनीयं कर्म बध्नन्ति ? गौतम ! प्रमादप्रत्ययात् योगनिमित्तं च । तद् भदन्त ! प्रमादः किंप्रवहः ? गौतम ? योगप्रवहः । तद् भदन्त ! योगः किं प्रवहः ? गौतम ! वीर्य्यप्रवहः । तद् भदन्त ! वीर्य्यं किंप्रवहम् ?, गौतम ! शरीरप्रवहम् । तद् भदन्त ! शरीरं किंप्रवहम् ? गौतम ! जीवप्रवहम् । एवं सति अस्ति उत्थानमिति वा कर्मेति वा, बलमिति वा वीर्य्यमिति वा, पुरुषकारपराक्रम इति वा ॥सू०८॥

बंध करते हैं ? (गोयमा ! पमायपच्चया जोगनिमित्तं च) हे गौतम प्रमादरूप कारण से और योगनिमित्त जीव से कांक्षामोहनीयकर्म का बंध करते हैं । (से णं भंते ! पमाए किंपवहे ?) हे भदन्त ! वह प्रमाद किससे उत्पन्न होता है ? (गोयमा ! जोगप्पवहे) हे गौतम ! वह प्रमाद योग से उत्पन्न होता है । (से णं भंते ! जोए किंपवहे ?) हे भदन्त ! वह योग किस से उत्पन्न होता है ? (गोयमा ! वीरियप्पवहे) हे गौतम ! वह योग वीर्य से उत्पन्न होता है । (से णं भंते ! वीरिए किंपवहे ?) हे भदन्त ! वह वीर्य किससे उत्पन्न होता है ? (गोयमा ! सरीरप्पवहे) हे गौतम ! वह वीर्य शरीर से उत्पन्न होता है । (से णं भंते ! सरीरे किं पवहे) हे भदन्त ! वह शरीर किससे उत्पन्न होता है ? (गोयमा ! जीवप्पवहे) हे गौतम ! वह शरीर जीव से उत्पन्न होता है । (एवं सति अत्थि उट्ठाणेइ वा, कम्मेइ वा, बलेइ वा, वीरिए वा, पुरिसकारपरकम्मेइ वा) इस प्रकार होने पर उत्थान है, कर्म है, बल है, वीर्य है पुरुषकार पराक्रम है ।

जोग निमित्तं च) હે ગૌતમ ! પ્રમાદને કારણે તથા યોગનિમિત્તથી જીવો કાંક્ષામોહનીયકર્મનો બંધ બાંધે છે. (से णं भते ! पमाए किंपवहे ?) હે પૂજ્ય ! તે પ્રમાદ શાથી ઉત્પન્ન થાય છે ? (गोयमा ! जोगप्पवहे) હે ગૌતમ ! તે પ્રમાદ યોગથી ઉત્પન્ન થાય છે. (से णं भंते ! जोए किंपवहे ?) હે પૂજ્ય ! તે યોગ શાથી ઉત્પન્ન થાય છે ? (गोयमा ! वीरियप्पवहे) હે ગૌતમ ! તે યોગ વીર્યથી ઉત્પન્ન થાય છે ? (से णं भंते ! वीरिएकिंपवहे ?) હે પૂજ્ય ! તે વીર્ય શાથી ઉત્પન્ન થાય છે ? (गोयमा !सरीरप्पवहे) હે ગૌતમ ! તે વીર્ય શરીરથી ઉત્પન્ન થાય છે. (से णं भंते ! सरीरे किंपवहे ?) હે પૂજ્ય ! તે શરીર શાથી ઉત્પન્ન થાય છે ? (गोयमा ! जीवप्पवहे) હે ગૌતમ ! તે શરીર, જીવથી ઉત્પન્ન થાય છે (एवं सति अत्थि उट्ठाणेइ वा, कम्मेइ वा बलेइ वा, वीरिएइ वा, पुरिसकारपरक्कमेइ वा) આમ થવાથી ઉત્થાન છે, કર્મ છે, બળ છે, વીર્ય છે, પુરુષકારપરાક્રમ છે,

टीका—'जीवा णं भंते ?' इति–जीवाः खलु हे भदन्त ! किम् 'कंखामोहणिज्जं कम्मं बंधंति' कांक्षामोहनीयं कर्म बध्नन्ति, किं कांक्षामोहनीयकर्मणो बन्धो जीवानां भवतीति प्रश्नः। भगवानाह—'हंते'–त्यादि, 'हंता गोयमा !' हन्त गौतम ! 'बंधंति' बध्नन्ति जीवाः कांक्षामोहनीयमिति। उक्तकर्मणो बन्धनं कथं जीवानां भवति ? इत्याशयेन पृच्छति–"कह ण'–मित्यादि। 'कह णं भंते !' कथं खलु भदन्त ! 'जीवा कंखामोहणिज्जं कम्मं बंधंति' जीवाः कांक्षामोहनीयं कर्म बध्नन्ति ?। उत्तरयति भगवान्–'गोयमा' हे गौतम ! 'पमायपच्चया जोगनिमित्तं-च' प्रमादप्रत्ययात् योगनिमित्तं च–प्रमादरूपकारणात् प्रकर्षेण माद्यन्ति= विमोहयन्तीति प्रमादाः, मद्यादयः पञ्च। उक्तं च—

"मज्जं विसय कसाया, निद्दा विगहा य पंचमी भणिया।
एए पंच पमाया, जीवं पाडेंति संसारे" ॥ १ ॥

अथवा प्रमादग्रहणेन मिथ्यात्वाविरतिकषायस्वरूपं बन्धहेतुत्रयं गृहीतं भवति।

टीकार्थ—इस सूत्र द्वारा सूत्रकार ने जीव कांक्षामोहनीयकर्म का बंध करता है, तो कैसे करता है ? इस प्रश्नका उत्तर दिया है। गौतम ने प्रभु से पूछा कि हे भदन्त ! जीव कांक्षामोहनीय कर्म का बंध करते हैं क्या ? तब प्रभुने इसका उत्तर उन्हें हां के रूप में दिया। गौतम ने तब प्रभु से पुनः प्रश्न किया कि हे भदन्त ! जीव जो कांक्षामोहनीय कर्मका बंध करते हैं, तो वह उसका बंध उनके कैसे–किस कारण से–होता है ? तब प्रभुने इसके उत्तर में उन्हें समझाया कि कांक्षामोहनीय कर्म का बंध जीव दो कारणों से करते हैं, उनमें एक कारण है प्रमादरूप हेतु और दूसरा कारण है योगरूप निमित्त। आत्मा को जो प्रकर्षरूप से विमोहित कर देते हैं, वे प्रमाद हैं। ये प्रमाद मद्यादिकके भेदसे पांच प्रकार के कहे गये हैं, कहा भी है—

ટીકાર્થ—જીવ કાંક્ષામોહનીય કર્મનો બંધ કઇ રીતે બાંધે છે ? એ વાતનું આ સૂત્રમાં સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. ગૌતમે પ્રભુને પૂછ્યું કે હે પૂજ્ય ! શું જીવ કાંક્ષામોહનીય કર્મનો બંધ બાંધે છે ? પ્રભુએ તેનો જવાબ હકારમાં આપ્યો. ત્યારે ગૌતમસ્વામી બીજો પ્રશ્ન પૂછે છે કે જીવ જે કાંક્ષામોહનીય કર્મનો બંધ બાંધે છે, તે બંધ કયા કારણોથી બાંધે છે ? તેના જવાબમાં પ્રભુએ તેમને સમજાવ્યું કે જીવ કાંક્ષામોહનીય કર્મનો બંધ બે કારણોથી બાંધે છે. તેમાંનું એક કારણ પ્રમાદ છે અને બીજું કારણ યોગ છે. આત્માને જે અત્યંત વિમોહિત કરે છે તેનુ નામ પ્રમાદ છે. મદ્યાદિકના ભેદથી પ્રમાદના પાંચ પ્રકાર કહ્યા છે. જેમ કે—

अथवा प्रमादोऽष्टविधः । उक्तं च—

"पमाओ य मुणिंदेहिं, भणिओ अट्ठभेयओ ।
अण्णाणं संसओ चेव मिच्छाणाणं तहेव य ॥१॥
रागदोसो मइब्भंसो, धम्मम्मि य अणायरो ।
जोगाणं दुप्पणीहाणं, अट्ठहा वज्जियव्वओ ॥२॥" इति ।

छाया—प्रमादश्च मुनीन्द्रैर्भणितोऽष्टभेदकः ।
अज्ञानं संशयश्चैव, मिथ्याज्ञानं तथैव च ॥१॥
रागो द्वेषो मतिभ्रंशो, धर्मे चानादरः ।
योगानां दुष्प्रणिधानमष्टधा वर्जयितव्यः ॥२॥" इति ।

तथा योगनिमित्तं च योगाः=मनोवाक्कायानां व्यापारविशेषाः, ते निमित्तं हेतुर्यस्मिन् तत् योगनिमित्तम् योगकारणकमित्यर्थः, योगनिमित्तमिति पदं बंधनक्रियाया विशेषणम् । एवं च मिथ्यात्वाविरतिकषायास्त्रयस्तथा योगश्चेति

मद्य, विषय, कषाय, निद्रा और विकथा । ये पाँच प्रमाद इस जीव को संसार में रुलाते हैं । अथवा-प्रमाद से यहां मिथ्यात्व, अविरति और कषाय ये तीन बंध के हेतु गृहीत किये गये हैं । अथवा-प्रमाद आठ प्रकार का भी कहा है । कहा भी है—

अज्ञान, संशय, मिथ्याज्ञान, राग, द्वेष, मतिभ्रंश, धर्मका अनादर और योगों का दुष्प्रणिधान । यह प्रमाद छोड़ने योग्य है । ऐसा तीर्थंकरों ने कहा है । मन, वचन और काय, इनका जो व्यापारविशेष होता है, वह योग है । यह योग जिसमें निमित्त-हेतु होता है वह योगनिमित्त कहलाता है । योगनिमित्त का तात्पर्य योगकारणक है । योगनिमित्त यह पद क्रिया का विशेषण है । इस तरह मिथ्यात्व, अविरति और

મદ્ય, વિષય, કષાય, નિદ્રા અને વિકથા, એ પાંચ પ્રમાદો જીવને આ સંસારમાં પાડે છે. અથવા-પ્રમાદ મારફત અહીં મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, અને કષાય એ ત્રણ બંધના હેતુઓને ગ્રહણ કરવામાં આવ્યા છે. અથવા પ્રમાદના આઠ પ્રકાર પણ કહ્યા છે. જેમ કે—

અજ્ઞાન, સંશય, મિથ્યાજ્ઞાન, રાગ, દ્વેષ, મતિભ્રંશ, ધર્મપ્રત્યે અનાદર, અને યોગોનું દુષ્પ્રણિધાન (દુષ્ટપ્રવૃત્તિ) આ આઠ પ્રમાદ છોડવા યોગ્ય છે, એમ તીર્થંકરોએ કહેલ છે. મન, વચન અને કાયાનો જે વ્યાપારવિશેષ (પ્રવૃત્તિ) હોય છે તેનું નામ યોગ છે. ત યોગ જેમાં નિમિત્ત (હેતુ) હોય છે. તેને યોગનિમિત્ત કહે છે. યોગનિમિત્ત એટલે યોગના કારણરૂપ. " યોગનિમિત્ત " પદ ક્રિયાનું વિશેષણ છે. આ રીતે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, અને કષાય, એ ત્રણ

संकलनया चत्वारो बन्धनहेतव इति पर्यवस्यति। योगनिमित्तं चेत्यत्र चकारः समुच्चयार्थकस्तथा कर्मबन्धकारणत्वं यथा प्रमादस्य तथा योगस्यापि, मिलितौ प्रमादयोगौ कर्मबन्धने कारणम्। प्रमादादीनां कार्यकारणभावप्रदर्शनायाह—'से णं भंते' इत्यादि। 'से णं भंते पमाए' स भदन्त! प्रमादः 'किं पवहे' किंप्रवहः- कस्मात् प्रवहति इति किंप्रवहः असौ प्रमादः कस्मात् कारणविशेषात् प्रवहति= प्रवर्तते जायते इति यावत्। भगवानाह 'गोयमे'–ति, 'गोयमा!' हे गौतम! 'जोगप्पवहे' योगप्रवहः प्रमादो योगप्रभवः। योगात्मककारणमासाद्य प्रमादस्योत्पत्ति-र्भवतीति भावः। योगो नाम मनोवाक्कायानां व्यापारः। योगः कस्माज्जायते इत्याशयेन पृच्छति–'से णं भंते' इत्यादि। 'से णं भंते जोए' स भदन्त! योगः 'किंपवहे' किंप्रवहः हे भदन्त! योऽयं योगः प्रमादजनक इति कथ्यते तस्य योगस्य कः उत्पादकः? नहि उत्पादकाभावे उत्पाद्यस्य संभावनेति प्रश्नाशयः।

कषाय ये तीन, तथा योग ये सब मिल कर चार बंध के हेतु होते हैं। "योगनिमित्तं च" यहां जो "च" है वह समुच्चयार्थक है, इससे जिस प्रकार कर्मबंध में कारणता प्रमाद में है उसी प्रकार योग में भी है। मिले हुए प्रमाद और योग कर्मबंध में कारण है। प्रमाद आदि में कार्यकारणभाव दिखाने के लिये सूत्रकार कहते हैं–"से णं भंते!" इत्यादि–हे भदन्त वह प्रमाद कैसे होता है? अर्थात् प्रमाद किससे उत्पन्न होता है? यहाँ 'प्रवह' शब्दका अर्थ 'उत्पन्न' होता है। उत्तर–हे गौतम! यह प्रमाद योग से उत्पन्न होता है। अर्थात् योगरूप कारण को प्राप्त कर प्रमाद की उत्पत्ति होती है। मन, वचन और काय, इन के व्यापार का नाम योग है। यह योग किससे उत्पन्न होता है तो उसका उत्तर यह

તથા યોગ, એમ બધા મળીને ચાર બંધના હેતુ (નિમિત્ત) હોય છે. "योगनिमित्तं च" અહીં જે "च" મૂકયો છે તે સમુચ્ચયાર્થક છે. તેની મારફત એમ દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે જેમ કર્મબંધના કારણરૂપ પ્રમાદ ગણાય છે તેમ યોગ પણ તેના કારણરૂપ છે. તાત્પર્ય કે પ્રમાદ અને યોગ એ બન્ને મળીને પણ કર્મબંધના કારણરૂપ છે. પ્રમાદ આદિમાં કાર્યકારણ ભાવ દર્શાવવાને માટે સૂત્રકાર કહે છે–"से णं भंते!" इत्यादि। હે પૂજ્ય! તે પ્રમાદ શાથી ઉત્પન્ન થાય છે? સૂત્રમાં આવતા "प्रवाह" શબ્દનો અર્થ "ઉત્પન્ન થવુ" એમ થાય છે. ઉત્તર–હે ગૌતમ! તે પ્રમાદ યોગથી ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે કે યોગરૂપ કારણો મળવાથી પ્રમાદની ઉત્પત્તિ થાય છે. મન, વચન અને કાયાના વ્યાપાર (પ્રવૃત્તિ)ને યોગ કહે છે. હવે ફરીથી પ્રશ્ન કરવામાં આવે છે કે તે યોગ શાથી ઉત્પન્ન થાય છે? ઉત્તર–તે પ્રમાદથી

भगवानाह—' गोयमे '-त्यादि । ' गोयमा ' हे गौतम ! ' वीरियप्पवहे ' वीर्यप्रवहो योगः, वीर्येण योगस्योत्पत्तिर्भवति, वीर्यं नाम वीर्यान्तरायकर्मणः क्षय-क्षयोपशमजनितो जीवस्य परिणामविशेष उल्लास इत्यर्थः । वीर्यं कस्मादुत्पद्यते ? इत्याह—'से णं भंते' इत्यादि । 'से णं भंते वीरिए' तत् खलु भदन्त ! वीर्य ' किंपवहे' किंप्रवहम्-वीर्यं कस्माज्जायते ? इति प्रश्नाशयः । भगवानाह-' गोयमे '-त्यादि। 'गोयमा' हे गौतम ! 'सरीरप्पवहे' शरीरप्रवहम्-शरीरात् प्रवहति=प्रवर्तते वीर्यम्। अयमाशयः-वीर्यं द्विविधम्-सकरणकमकरणकं च, तत्र-लेश्यारहितस्य केवलिनः समस्तज्ञेयदृश्ययोः केवलज्ञानं केवलदर्शनं चोपयुञ्जानस्यापरिस्पन्दोऽप्रतिघो जीवपरिणामविशेषोऽकरणकवीर्यमिति कथ्यते । तदिह नेह विवक्षितम्, परन्तु सकरणवीर्यस्यैवात्राधिकारस्तत्स्वरूपं चेदम्-लेश्यावतो जीवस्य मनोवाक्कायकारण-

---

है, कि यह प्रमादजनक जोग-वीर्यसे उत्पन्न होता है। वीर्यान्तराय कर्म के क्षय और क्षयोपशम से जनित जो जीव का परिणामविशेष-उल्लास है वही वीर्य कहलाता है। इस वीर्य की उत्पत्ति शरीरसे होती है। इसका यह आशय है-वीर्य दो प्रकार का होता है-एक सकरणक और दूसरा अकरणक। लेश्या से रहित तथा समस्त ज्ञेय और दृश्य पदार्थों में केवल ज्ञान और केवल दर्शन का उपयोग करने वाले ऐसे केवली भगवान् का जो अपरिस्पन्द-चेष्टा बिना का अप्रतिघ-अस्खलित परिणाम है, वह अकरणक वीर्य है। यह अकरणक वीर्य यहां विवक्षित नहीं हुआ है, परन्तु सकरणक वीर्य ही यहां विवक्षित हुआ है, क्यों-कि उसी का अधिकार है। इस सकरणक वीर्यका स्वरूप इस प्रकारसे है-लेश्यासे युक्त एवं मन, वचन और काय, इन रूप साधनवाले जीवके

ઉત્પન્ન થયેલ યોગની ઉત્પત્તિ વીર્યથી થાય છે. વીર્યાન્તરાય કર્મના ક્ષય અને ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થતા જીવનાં જે પરિણામવિશેષ (ઉત્સાહ) છે તેને જ વીર્ય કહે છે. તે વીર્યની ઉત્પત્તિ શરીરથી થાય છે. તેને આશય આ પ્રમાણે છે-

વીર્ય બે પ્રકારનું હોય છે-(૧) સકરણુક અને (૨) અકરણુક. લેશ્યાથી રહિત તથા સમસ્ત જ્ઞેય અને દૃશ્ય પદાર્થોને કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનથી જાણુનાર, સર્વજ્ઞ કેવળી ભગવાનનું જે અપરિસ્પન્દ (ચેષ્ટા વિનાનું) અપ્રતિઘ (અસ્ખલિત) પરિણામ (ઉત્સાહ) છે. તેને " અકરણુક વીર્ય " કહે છે. તે અકરણુક વીર્યને ઉલ્લેખ અહીં કર્યો નથી. પણુ અહીં તો સકરણુક વીર્યને જ ઉલ્લેખ કરેલ છે, કારણુ કે તેને જ અધિકાર છે. તે સકરણુક વીર્યનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે-લેશ્યાથી યુક્ત તથા મન, વચન અને કાયારૂપ યોગવાળા જીવને

साधनयुतस्य यः आत्मप्रदेशानां परिस्पंदात्मको व्यापारस्तदेव सकरणवीर्यमिति कथ्यते। एतादृशसकरणवीर्यस्य समुत्पादकं शरीरमेव, शरीरमन्तरेणैतादृशवीर्यस्योत्पत्तेरसंभवात्, यद्यपि जीवस्य परिणामविशेषात्मकं वीर्यं जीवजनितमेव न तु शरीरजनितं, तथापि केवलजीवस्यैतादृशपरिणामासंभवात् शरीरविशिष्टस्यैव जीवस्य परिणामो वीर्यम्, तथा चासति बाधके उद्देश्यतावच्छेदकप्रयोज्यत्वं विधेये भवति, यथा 'धनवान् सुखी' इत्यत्र सुखात्मकविधेये उद्देश्यतावच्छेदकधनप्रयोज्यता भवति, यावदेव धनं भवति पुरुषस्य तावत्कालमेव सुखोदयात्, धनाभावे सुखाभावस्यैव सद्भावात्, तथा प्रकृते शरीरवाङ्मनोविशिष्टजीवस्यैव परिणाम

आत्मप्रदेशोंका जो परिस्पन्दात्मक (कम्पनरूप) व्यापार है, वही सकरणक वीर्य है। ऐसे सकरणक वीर्यका उत्पादक शरीर ही है। क्योंकि शरीर के बिना इस प्रकार के वीर्य की उत्पत्ति होना असंभव है। यद्यपि जीव का परिणाम विशेष रूप जो वीर्य है वह जीव से ही जनित होता है-शरीर से नहीं परन्तु शरीर विना का जो जीव है उसके ऐसा परिणाम संभवित ही नहीं होता हैं इसलिये यहां शरीरसहित ही जीव का परिणाम वीर्य कहा गया है। बाधक के नहीं होने पर उद्देश्यतावच्छेदक धर्म विधेय का प्रयोजक होता है। उद्देश्य में रहनेवाले धर्म को उद्देश्यतावच्छेदक कहते हैं। यहां शरीरसहित जीव ही उद्देश्य है। जैसे "धनवान् सुखी" यहां पर सुखरूप कार्य का वह कारण होता है। क्योंकि जबतक पुरुषके पास धन रहता है, तभी तक धन उसके सुख कारण रहता है। धनके अभावमें सुखका अभाव हो जाता है। उसी तरह इस विषयमें भी

જે પરિસ્પન્દાત્મક (ચેષ્ટાવાળો) વ્યાપાર છે એને જ " સકરણુક વીર્ય " કહે છે. એવા સકરણુક વીર્યનું જનક શરીર જ છે. કારણ કે શરીર વિના આ પ્રકારના વીર્યની ઉત્પત્તિ થવી અસંભવિત છે. જો કે જીવના પરિણામ વિશેષરૂપ જે વીર્ય છે તે જીવથી જ ઉત્પન્ન થાય છે-શરીરથી નહીં-પરન્તુ શરીર વિનાનો જે જીવ હોય તેની મારફત એવું પરિણામ સંભવી શકતું જ નથી. તેથી જ અહીં શરીરસંપન્ન જીવના પરિણામને વીર્ય કહેવામાં આવેલ છે. બાધકની ગેરહાજરીમાં ઉદ્દેશ્યતાવચ્છેદક ધર્મ વિધેયનો પ્રયોજક થાય છે. ઉદ્દેશ્યમાં રહેનાર ધર્મને ઉદ્દેશ્યતાવચ્છેદક કહેવામાં આવે છે અહીં શરીરસહિત જીવ ઉદ્દેશ્ય છે જેમકે " ધનવાન્ સુખી " અહીં સુખરૂપ કાર્યનું ઉદ્દેશ્યતાવચ્છેદક ધન પ્રયોજક હોય છે. કારણ કે જ્યાં સુધી પુરુષની પાસે ધન હોય છે ત્યાં સુધી તેને સુખ રહે છે. ધનના અભાવમાં સુખનો અભાવ થઇ જાય છે, એ જ પ્રમાણે આ

विशेषो वीर्यमिति प्रकृतेपि उद्देश्यतावच्छेदकं शरीरं, वीर्यं च विधेयमिति। वीर्यस्य जीवपरिणामत्वे सत्यपि उद्देश्यतावच्छेदकशरीरप्रयोज्यत्वं वीर्यस्य भवत् वीर्यं शरीरजनितं कथ्यते, अत एव प्रकृतवीर्यं सकरणकवीर्यमिति व्यपदिश्यते, करणेन सहितं यत् तत् सकरणकम्, करणं चेह शरीरम्, एवं च प्रकृतवीर्यस्य शरीरप्रवहत्वं सिध्यति। शरीराभावेऽयोगिकेवलिवीर्यस्याकरणकत्वमेव भवति। तत्र शुद्धस्यैव जीवस्य परिणामो वीर्यम्, इह तु शरीरादिसहितजीवस्य।

ननु यथा शरीरविशिष्टजीवस्य परिणामात्मकं वीर्य विशेषणीभूतशरीर-जन्यमिति कथ्यते, वाङ्मनोजन्यत्वं वीर्यस्य कथं न स्वीक्रियते, शरीरवत् वाङ्-

---

शरीर, वचन और मन, इनसे युक्त जो जीव है, उसी का परिणाम वीर्य है। इस प्रकार यहां भी कारण शरीर है, और वीर्य कार्य है। वीर्य जीव का परिणाम होने पर भी शरीरका कार्य हुआ। इस लिए वीर्य का कारण शरीर कहलाता है। इसलिये वीर्य शरीरजनित कहा जाता है। इसीलिये यहां वीर्य सकरणक वीर्य इस रूप से कहा गया है। करण से जो सहित होता है, वह सकरणक है। करण यहां शरीर है। इस तरह यहां वीर्य में शरीरप्रभवता सिद्ध हो जाती है। शरीर के अभाव में अयोगी केवली भगवान् के वीर्य में अकरणकत्व ही है। इसलिये यहां अयोगी केवली भगवान् में जो वीर्य है वह शुद्ध जीव का ही परिणाम है, और शरीरसहित जीवमें जो वीर्य है वह शुद्ध जीव का परिणाम नहीं है। वह तो शरीर स्पन्दन-कम्पन सहित जीव का परिणाम है।

शंका-जिस प्रकार आप शरीरसहित जीव के परिणामरूप वीर्य को

વિષયમાં પણ શરીર, વચન અને મનથી યુક્ત જે જીવ છે તેનું જ પરિણામ વીર્ય છે. આ પ્રમાણે આમાં પણ ઉદ્દેશ્યતાવચ્છેદક શરીર છે અને વીર્ય વિધેય છે. વીર્ય જીવનું પરિણામ હોવા છતાં પણ ઉદ્દેશ્યતાવચ્છેદક શરીર વીર્યનું પ્રયોજક છે. એટલા માટે જ વીર્યને શરીરજનિત કહેવામાં આવે છે. તેથી અહિં વીર્યને સકરણક વીર્યરૂપે કહ્યું છે. કરણ સહિત હોય તેને સકરણક કહે છે. અહીં કરણ શરીર છે. આ રીતે આ વિષયમાં પણ વીર્ય શરીરજન્ય સિદ્ધ થઈ જાય છે. શરીરના વ્યાપારના અભાવે અયોગી કેવલી ભગવાનનું અકરણ વીર્ય કહેવાય છે, તેથી અહીં અયોગી કેવલી ભગવાનમાં જે વીર્ય છે તે શુદ્ધ જીવનું જ પરિણામ છે. જ્યારે શરીરયુક્ત જીવમાં જે વીર્ય છે તે શુદ્ધ જીવનું પરિણામ નથી, તે તો શરીર સ્પંદન-કંપનયુક્ત જીવનું પરિણામ છે.

શંકા—જેવી રીતે શરીરયુક્ત જીવનના પરિણામરૂપ વીર્યને આપ વિશે-

मनसोरपि जीवविशेषणत्वात्, उद्देश्यतावच्छेदकं यथाशरीरं तथा वाङ्मनसी अपि भवत एवेति चेदत्रोच्यते-यद्यपि शरीरवाङ्मनोविशिष्टजीवपरिणामविशेषो वीर्यमिति शरीरवत् मनोवाग्जन्यत्वमपि सकरणवीर्यस्य संभवति, तथापि "प्रधानेन व्यपदेशा भवन्ती-" ति न्यायात् शरीरवाङ्मनसां मध्ये शरीरस्यैव प्राधान्यं, वाङ्मनसोस्तदाश्रितत्वात्, शरीराधिष्ठानके वाङ्मनसी, असति शरीरे

विशेषणवाले शरीरसे जन्य मान रहे हो उसी प्रकार उसे वाणी और मन का जन्यत्वभी आपको मानना चाहिये, अर्थात् कहनेका तात्पर्य यह है कि जैसे आप शरीरसहित जीव के वीर्य को वह शरीर से उत्पन्न मानते हो, किन्तु वचन और मन से वह उत्पन्न नहीं है ऐसा जो आप कहते हो सो क्यों कहते हो ? क्योंकि जीव का विशेषण जैसा शरीर है, उसी प्रकार से वचन और मन भी हैं अतः उद्देश्यतावच्छेदक जैसा शरीर है, वैसे ही उद्देश्यतावच्छेदक वचन और मन भी होते हैं ?।

उत्तर—यद्यपि शरीर, वचन और मन, इनसे सहित जो जीव है, उस जीव का परिणामविशेष वीर्य है। इस तरह से सकरणक वीर्य में शरीरकी तरह मन और वचन, इन से भी जन्यता संभवित होती है फिर भी "प्रधान को लेकर व्यपदेश होता है" इस नियम के अनुसार शरीर, वचन और मन इनके बीच में शरीर में ही प्रधानता है, वचन मन में नहीं, क्योंकि ये दोनों शरीर के आश्रित होते हैं। शरीराधिष्ठानक शरीर ही है ? अधिष्ठान जिन का ऐसे, वचन मन का शरीर

પણરૂપ શરીરજન્ય માની રહ્યા છો એજ પ્રમાણે વીર્યને વાણી અને મનજન્ય પણ માનવું જોઈએ. તાત્પર્ય એ છે કે-તમે એમ કહો છો કે શરીરવાળા જીવનું વીર્ય શરીરથી જન્ય હોય છે, પણ વચન અને મનથી જન્ય હોતું નથી. એમ શા કારણે કહો છો ? કારણ કે જેવી રીતે જીવનું વિશેષણ શરીર છે, એવી રીતે વચન અને મન પણ જીવનાં વિશેષણ છે. તેથી ઉદ્દેશ્યતાવચ્છેદક જેવું શરીર છે એજ પ્રમાણે ઉદ્દેશ્યતાવચ્છેદક વચન અને મન પણ હોવાં જોઈએ ?

ઉત્તર—જો કે શરીર, વચન અને મનથી યુક્ત જે જીવ છે તે જીવના પરિણામ વિશેષ વીર્ય છે. આ રીતે સકરણક વીર્યમાં શરીરજન્યત્વની જેમ મન અને વચનનું જન્યત્વ પણ સંભવી શકે છે. છતાં પણ "પ્રધાન (મુખ્ય વસ્તુ) ની અપેક્ષાએ જ વ્યવહાર થાય છે." એ નિયમ અનુસાર શરીર, વચન અને મન, એ ત્રણેમાં શરીરની જ પ્રધાનતા છે-વચન અને મનની નથી. કારણ કે તે બન્ને શરીરના આશ્રિત હોય છે. શરીરાધિષ્ઠાનક-જેમનું અધિષ્ઠાન શરીર જ

वाङ्मनसोरवस्थानासंभवादतः शरीरजन्यत्वमेव वीर्यस्य कथ्यते, अपि च सर्वज्ञप्ररूपितत्वात् सकरणवीर्यस्य शरीरजन्यत्वमेव मन्तव्यमिति। एतदाशयेनाह—'गोयमा सरीरप्पवहे' इति। हे गौतम! शरीरप्रवहं वीर्यम्। शरीरं कस्माज्जायते? इति पृच्छति—'से णं भंते' इत्यादि। 'से णं भंते' तद् भदन्त! 'सरीरे किंपवहे' शरीरं किंप्रवहम्, शरीरस्य कस्मात् कारणादुत्पत्तिर्भवतीति प्रश्नाशयः। उत्तरयति भगवान्—'गोयमे'—त्यादि। 'गोयमा' हे गौतम! 'जीवप्पवहे' जीवप्रवहं शरीरम्। शरीरस्योत्पादको जीवः, जीवात्मककारणविशेषमादाय शरीरस्य उत्पत्तिर्भवतीत्यर्थः, अत एव प्रत्यक्षेऽपि दृश्यते शुक्रनिषेककालादारभ्यान्तिमश्वासोच्छ्वासपर्यन्तं शरीरं जीवाधिष्ठितमेव भवति, यद्यपि शरीरस्य न केवलं जीवः कारणम्, किन्तु कर्मापि कारणम्, तथापि कर्मणो जीवकृतत्वेन जीवस्य प्राधान्यात् 'प्रधानेन व्यपदेशा भवन्ती'—ति न्यायात् जीवप्रवहं शरीरमित्युक्तमिति भावः।

के नहीं होने पर अवस्थान रहना बिलकुल असंभव है। इसलिये वीर्य में शरीरजन्यता ही कही गई है। तथा—सर्वज्ञप्ररूपित होने के कारण सकरणक वीर्य को शरीरजन्य ही मानना चाहिये। इसी आशय से "गोयमा! सरीरप्पवहे वीरिए" ऐसा कहा गया है कि यह वीर्य शरीरसे उत्पन्न होता है। गौतमस्वामीने पुनः प्रभुसे ऐसा पूछा कि हे भदन्त! शरीर किससे उत्पन्न होता है? तब प्रभुने इसका उत्तर यों दिया कि हे गौतम! शरीर जीवसे उत्पन्न होता है। अर्थात्—जीवात्मक कारणविशेष को लेकर शरीर की उत्पत्ति होती है। प्रत्यक्ष में भी देखा जाता है कि शुक्र निषेककाल से आरंभ कर अन्तिमश्वासोच्छ्वास पर्यन्त शरीर जीव से युक्त ही होता है। यद्यपि शरीर का केवल जीव ही कारण नहीं है, कर्म भी है, परन्तु कर्म जो होना है वह जीवकृत होता है। इसलिये

છે. તે વચન અને મનનું શરીર ન હોય તો અસ્તિત્વ જ સંભવી શકતું નથી. તેથી વીર્યમાં શરીરજન્યત્વ જ કહેવામાં આવેલ છે. વળી એ વાત સર્વજ્ઞપ્રરૂપિત હોવાથી સકરણક વીર્યને શરીરજન્ય જ માનવું જોઈએ એ કારણે જ "गोयमा! सरीरप्पवहे वीरिए" આ વીર્ય શરીરથી ઉત્પન્ન થાય છે, એવું કહેલ છે.

ગૌતમસ્વામી પ્રભુને પૂછે છે કે હે ભદન્ત! શરીર શાથી ઉત્પન્ન થાય છે? પ્રભુએ જવાબ આપ્યો કે હે ગૌતમ! શરીર જીવથી ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે કે જીવરૂપ કારણવિશેષને લઈને જ શરીરની ઉત્પત્તિ થાય છે. પ્રત્યક્ષમાં પણ એજ જોવામાં આવે છે કે ગર્ભથી લઈને અંતિમ શ્વાસોચ્છ્વાસ સુધી શરીર જીવાધિષ્ઠિત જ હોય છે. જો કે શરીરને માટે એકલો જીવ જ કારણરૂપ નથી, કર્મ પણ કારણરૂપ છે, પણ જે કર્મ થાય છે તે પણ જીવકૃત જ હોય છે

प्रमादादिपदानामुत्पादकोत्पाद्यशृङ्खलाकथने किं प्रयोजनम्? इत्याह—'एवं सइ' इत्यादि। एवं सति=शरीरे जीवप्रवहे सति तस्मिन् शरीरे उत्थानादिक्रिया भवति तदेव दर्शयति—'उट्ठाणेइ वे'-ति, उत्थानमिति वा, तत्रोत्थानमूर्ध्वीभवनरूपश्चेष्टाविशेषः, 'इति' शब्द उपदर्शनार्थकः, 'वा' शब्दो विकल्पार्थकः, समुच्चयार्थको वा। 'कम्मेइ वा' कर्मेति वा, उत्क्षेपणप्रक्षेपणादिरूपम्, भ्रमणादिक्रिया वा, 'बलेइवा' बलमिति वा, बलं=शरीरसामर्थ्यम्, 'वीरिएइ वा' वीर्यमिति वा, वीर्यं=जीवप्रभवम्। 'पुरिसक्कारपरक्कमेइ वे'ति, पुरुषकारपराक्रम इति वा, पुरुष-

---

कर्म की अपेक्षा जीव में प्रधानता है। और "प्रधान की अपेक्षा से व्यवहार हुआ करते हैं" सो इस न्याय के अनुसार शरीर का कारण जीवको कहा गया है। प्रमाद आदि पदों में जो उत्पादक उत्पाद्य श्रेणीका यह कथन किया गया है सो इस कथन में प्रयोजन क्या है? सो इसके समाधान निमित्त सूत्रकार कहते हैं कि "एवं सइ" इत्यादि, शरीर जीव से उत्पन्न होता है जब ऐसी बात बन जाती है तब ही उस शरीर में उत्थान आदि क्रियाएँ होती हैं, इसी बात को अब सूत्रकार प्रकट करते हैं-"उट्ठाणेइ वा:" उर्ध्वीभवनरूप चेष्टाविशेषका नाम उत्थान है। भाषा में इसे "खड़े होना" कहते हैं। यहां जो "इति" शब्द है, वह उपदर्शनार्थक है। "वा" शब्द विकल्पार्थक या समुच्चयार्थक है। "कम्मेइ वा" उत्क्षेपण, प्रक्षेपण आदि रूप कर्म अथवा भ्रमण आदि रूप क्रिया कर्म है। "बलेइ वा" शरीरसामर्थ्यरूप बल है। "वीरिएइ वा" वीर्य-जीवप्रभवरूप शक्ति वीर्य है। "पुरिसक्कारपरक्कमेइ वा" पौरु-

---

તેથી કર્મ કરતાં જીવમાં પ્રધાનતા છે, અને "પ્રધાનની અપેક્ષાએ જ વ્યવહાર થયા કરે છે." તે ન્યાયને આધારે શરીરનું કારણ જીવને ગણ્યો છે. પ્રમાદ આદિ પદોમાં ઉત્પાદક-ઉત્પાદ્યની શૃંખલાનું જે કથન કરવામાં આવ્યું છે તેમાં પ્રયોજન શું છે? તેના સમાધાનને માટે સૂત્રકાર કહે છે કે "एवं सइ" ઇત્યાદિ. શરીર જીવથી ઉત્પન્ન થાય છે, એ વાતનું પ્રતિપાદન થઈ ગયુ છે. એટલે જ હવે તે શરીરમાં ઉત્થાન આદિ ક્રિયાઓ થાય છે, એ વાતને સૂત્રકાર પ્રકટ કરે છે- "उट्ठाणेइ वा" ઉર્ધ્વીભવન (ઉભા થવું) રૂપ ક્રિયાવિશેષનું નામ ઉત્થાન છે. અહી "इति" શબ્દ તે ઉપદર્શન અર્થમાં વપરાયો છે. "वा" શબ્દ વિકલ્પ અને સમુચ્ચય અર્થનો સૂચક છે. "कम्मेइ वा" ઉત્ક્ષેપણ (ઉપર ફેંકવું), પ્રક્ષેપણ (ચારે બાજુ ફેંકવું) તથા ભ્રમણ વગેરેરૂપ ક્રિયાને કર્મ કહેવામાં આવે છે. "बलेइ वा" શરીરના સામર્થ્યનું નામ બળ છે. "वीरिएइ वा" જીવથી ઉત્પન્ન થતી શક્તિનું નામ વીર્ય છે. "पुरिसक्कार-

कारः पौरुषाभिमानः पराक्रमः=अभिमतवस्तुसाधकः पुरुषकार एव। अथवा पुरुषकारः पुरुषक्रिया। ननु कथमत्र स्त्रीक्रियां मुक्त्वा पुरुषक्रिया गृहीता ? अत्राह- पुरुषक्रिया प्रायः स्त्रीक्रियापेक्षया प्रकर्षवती भवति स्वभावादत एव विशेषेण पुरुषक्रियाया अत्र ग्रहणं कृतम्। पराक्रमश्च शत्रुनिराकरणमिति। गोशालकमते उत्थानादीनामावश्यकता नास्ति, तस्य पुरुषार्थस्याऽसाधकत्वात्। तन्मते नियतित एव सर्वकार्यसिद्धिर्जायते। यदाह-"प्राप्तव्यो नियतिबलाश्रयेण योऽर्थः सोऽवश्यं

षाभिमानरूप पुरुषकार और अभिमतवस्तु का साधक पुरुषकाररूप पराक्रम है। अथवा पुरुषक्रियारूप पुरुषकार और शत्रुनिराकरण पराक्रम है।

शंका— स्त्रीक्रिया को छोड़कर यहां केवल पुरुषक्रिया का ही ग्रहण क्यों किया गया है?

उत्तर—स्त्रीक्रिया की अपेक्षा पुरुषक्रिया प्रायः स्वभाव से ही प्रकर्षवती होती है, इसी कारण यहां पुरुषक्रिया को ग्रहण किया गया है। गोशालक के मत में उत्थान आदि क्रियाओं की आवश्यकता नहीं है, क्योंकि ये पुरुषार्थ के प्रति अर्थात् पुरुष के प्रयोजन के प्रति साधक नहीं होते हैं। अर्थात् उत्थान आदि क्रियाएँ असाधक होने से गोशालक के मत में आवश्यक नहीं मानी गई है। गोशालक के मतानुसार नियति ही सर्वकार्य की साधक मानी गई है। नियतिसे ही सर्व कार्यों की सिद्धि होती रहती है उत्थानादि क्रियाओं से नहीं—ऐसा इस का मन्तव्य है। कहा भी है, कि "नियति के प्रभाव से जो शुभ अथवा अशुभ पदार्थ

परक्कमेइ वा." પુરૂષપણાનું અભિમાન તેને પુરુષકાર કહેવામાં આવે છે અને ઈષ્ટ વસ્તુના સાધક પુરુષકાર (પુરુષાર્થ) રૂપ પરાક્રમ છે. અથવા પુરૂષક્રિયા કે પુરુષ પ્રયત્નને પુરુષકાર અને શત્રુ નિરાકરણ ક્રિયાને પરાક્રમ કહે છે.

શંકા—સ્ત્રીક્રિયાને ગ્રહણ નહીં કરતાં, પુરુષક્રિયાને જ અહીં ગ્રહણ કરવાનું કારણ શું છે?

ઉત્તર—સ્વાભાવિક રીતે જ સ્ત્રીક્રિયા કરતાં પુરુષક્રિયા વધારે પ્રકર્ષવાળી (બળવત્તર) હોય છે, તે કારણે અહિં પુરુષક્રિયાને જ ગ્રહણ કરી છે, ગોશાલક મતના અનુયાયીઓ એમ કહે છે કે ઉત્થાન વગેરે ક્રિયાઓની અવશ્યકતા જ નથી. કારણ કે તે ક્રિયાઓ પુરુષાર્થની—એટલે કે પુરુષના પ્રયોજનની સાધક હોતી નથી. એટલે કે ઉત્થાન આદિ ક્રિયાઓ અસાધક હોવાથી ગોશાલકના મતમાં તેમની આવશ્યકતા જ નથી. અમારા મત પ્રમાણે તો નિયતિને જ સર્વકાર્યની સાધક ગણી છે. "નિયતિથી જ સમસ્ત કાર્યોની સિદ્ધિ થતી રહે છે, ઉત્થાનાદિ ક્રિયાઓથી નહીં" કહ્યું પણ છે કે "મનુષ્યને જે શુભ કે અશુભ વસ્તુ

भवति नृणां शुभोऽशुभो वा । भूतानां महति कृतेऽपि यत्ने,
भाविनोऽस्ति नाशः" इति । "अवश्यंभाविभावानां प्रती
इत्यादिनीतिमनुसृत्य कण्टकतैक्ष्ण्यादिदर्शनेन नियतेरेव कार
चाकारणत्वं मन्यन्ते गोशालकमतानुयायिनः, तन्न शोभनम् , तथ
दृष्टपुरुषार्थस्यापलापप्रसङ्गात् न च कृतेपि पुरुषार्थे स्थलविशेषे
इति नियतेः कारणत्वमायात्येवेति वाच्यम् , नियतिमात्रस्य
तात्पर्यात् , इदं हि दर्शनरहस्यम् न केवलं नियतिरेव कार्यसा

मनुष्यों को मिलने के योग्य होता है वह उन्हें अवश्य
जीव चाहे जैसा भी प्रयत्न क्यों न करें परन्तु जो होने
है वह कभी नहीं होता है, और जो होने योग्य होता है
होकर रहता है–उसका नाश नहीं होता । तथा "अवश्यं
प्रतिकार है ही नहीं" इत्यादि नियति का अनुसरण कर
तीक्ष्णता आदि के देखने से नियति में ही कारणता है,
णता नहीं है। ऐसा गोशालक के मतानुयायी मानते हैं,
की मान्यता ठीक नहीं है। क्यों कि ऐसा मानने पर प्रत
के अपलाप होने का प्रसङ्ग प्राप्त होता है । यहां ऐसा न
कि पुरुषार्थ के करने पर भी किसी स्थलविशेष में कार्य
हुई नहीं देखी जाती है अतः नियति में कारणता आ
कि हम तो केवल इसका ही निषेध करते हैं कि अके
कार्यसाधक है । जैसे पुरुषार्थ निरपेक्ष नियति कार्य को

મળવા યોગ્ય હોય છે તેની પ્રાપ્તિ તેને નિયતિના પ્રભાવથી
જીવ ભલે ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરે પણ જે બનવાનું નથી તે
અને જે બનવાનું હોય છે તે અવશ્ય બને જ છે, એમાં કોઈ
વળી " અવશ્ય બનનાર ભાવોનો પ્રતિકાર છે જ નહીં ",
તથા કાંટાની તીક્ષ્ણતા વગેરે જોવાથી એ સિદ્ધ થાય છે કે
રૂપ છે, પુરુષાર્થ કારણ રૂપ નથી, એવું ગોશાલકમતાનુયા
પણ આ જાતની માન્યતા બરાબર નથી, કારણ કે એવું માનવ
પુરુષાર્થના અપલાપનો (અભાવનો) પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે. તમારે એ
કે પુરુષાર્થ કરવા છતાં પણ ક્યારેય પણ કાર્યની સિદ્ધિ થતી દેખા
જ કારણભૂત છે. અમે તો એમ કહીએ છીએ કે એકલી નિયતિ

पुरुषार्थ एव कार्यसाधकः किंतु यथा घटोत्पत्तौ दण्डचक्रचीवरकुलालकपालसूत्राणां समुदितानामेव कारणता तथा नियतिपुरुषार्थभाग्यादीनां मिलितानामेव सर्वत्र-कारणत्वमिति सिद्धान्तः, एवं सति नियतिमात्रस्य कार्यसाधकत्वमाश्रित्य पुरुषार्थादीनामसाधकत्व प्रतिपादने पुरुषार्थस्य कारणत्वसाधकप्रत्यक्षादिविरोधः समापतत्येव, अतः पुरुषार्थोऽपि कारणमेवेति ॥सू०८॥

मर्थ है। उसी प्रकार नियति निरपेक्ष पुरुषार्थ भी कार्य को साधनेमें असमर्थ है। किन्तु जिस प्रकार घट की उत्पत्ति दण्ड, चक्र, चीवर, कुलाल, कपाल एवं सूत्र इन सब के समुदित होने पर ही है अतः समुदित ही ये सब घट के कारण माने जाते हैं, उसी प्रकार नियति, पुरुषार्थ, भाग्य आदि जब मिल जाते हैं तभी इनसे कार्य की सिद्धि होती है अतः ये समुदित रूप में ही कार्य के साधक होनेसे इनमें कारणता मानी गई है, ऐसा सिद्धान्त है। जब ऐसा सिद्धान्त है तो फिर केवल नियति में ही कार्यसाधकता है, ऐसा आश्रय कर के पुरुषार्थादिकों में कार्य के प्रति असाधकता का कथन करना सो इस प्रकार के कथन में, पुरुषार्थ में कारणता के साधक जो प्रत्यक्ष आदि प्रमाण हैं उनसे विरोध भला क्यों नहीं आवेगा-अवश्य ही आवेगा, अतः इस विरोध को दूर करने के लिये पुरुषार्थ भी कारण ही है, ऐसा मानना चाहिये ॥सू.८॥

वाने असमर्थ छे. એજ પ્રમાણે નિયતિની અપેક્ષા વગરનો પુરુષાર્થ પણ કાર્ય સાધવાને માટે અસમર્થ છે. કારણ કે જેવી રીતે ઘડાની ઉત્પત્તિ દંડ ચક્ર, માટી, કુંભાર અને દોરી, એ બધા એકત્ર થવાથી જ થાય છે અને એ બધાને સમુદાયરૂપે જ ઘડાની રચનામાં કારણરૂપ ગણવામાં આવે છે, એવી જ રીતે કાળ, સ્વભાવ, કર્મ નિયતિ અને પુરુષાર્થ એ બધાંય એકત્ર થાય છે ત્યારેજ તેમના દ્વારા કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે. તેથી કાળ, સ્વભાવ નિયતિ પુરુષાર્થ વગેરે સમુદાયરૂપે જ કાર્યના સાધક હોવાથી તેમનામાં કારણુતા માનવામાં આવી છે. જ્યારે ખરી હકીકત આ પ્રમાણે છે કે તમે તો માત્ર નિયતિમાં જ કાર્યસાધકતા છે. પુરુષાર્થ વગેરેમાં કાર્યસાધકતા નથી, એમ માનો છો તે બરાબર નથી, જો તમારા કથન પ્રમાણે માનવામાં આવે તો પુરૂષાર્થ વગેરેમા કારણુતા સિદ્ધ કરનારા પ્રત્યક્ષ વગેરે જે પ્રમાણો છે તે પ્રમાણો સાથે અવશ્ય-વિરોધાભાસ થશે, માટે તે વિરોધ દૂર કરવાને નિયતિની સાથે પુરુષાર્થ વગેરે પણ કારણભૂત છે એવું સ્વીકારવું જ જોઈએ ॥સૂ.૮॥

एतावता प्रकरणेन कांक्षामोहनीयकर्मणो वेदनम्, सहेतुकं बन्धादिकं च प्रदर्शितम्, अतः परं कांक्षावेदनीयकर्मण उदीरणं तथोदीरणासंबन्धि वस्त्वन्तरं च कथयितुं प्रक्रमते—'से नूणं भंते' इत्यादि ।

मूलम्—से नूणं भंते ! अप्पणा चेव उदीरेइ, अप्पणा चेव गरहइ, अप्पणा चेव संवरेइ?, हंता गोयमा ! अप्पणा चेव० तं चेव उच्चारेयव्वं। जं तं! भंते अप्पणा चेव उदीरेइ, अप्पणा चेव गरहइ, अप्पणा चेव संवरइ, तं किं उदिण्णं उदीरेइ अणुदिण्णं उदीरेइ, अनुदिण्णं उदीरणाभवियं कम्मं उदीरेइ, उदयाणंतरपच्छाकडं कम्मं उदीरेइ ? गोयमा ! नो उदिण्णं उदीरेइ, नो अनुदिण्णं उदीरेइ, अणुदिण्णं उदीरणाभवियं कम्मं उदीरेइ, णो उदयाणंतरपच्छाकडं कम्मं उदीरेइ । जं तं भंते! अणुदिण्णं उदीरणाभवियं कम्मं उदीरेइ, तं किं उट्ठाणेणं, कम्मेणं, बलेणं, वीरिएणं, पुरिसक्कारपरक्कमेणं अणुदिण्णं उदीरणा भवियं कम्मं उदीरेइ, उदाहु तं, अणुट्ठाणेणं, अकम्मेणं अबलेणं, अवीरिएणं, अपुरिसक्कार परक्कमेणं अणुदिण्णं उदीरणाभवियं कम्मं उदीरेइ ?, गोयमा ! तं उट्ठाणेणवि, कम्मेणवि बलेणवि, वीरिएणवि, पुरिसक्कारपरिक्कमेणवि, अणुदिण्णं उदीरणाभवियं कम्मं उदीरेइ, णो तं अणुट्ठाणेणं अकम्मेणं, अबलेणं, अवीरिएणं, अपुरिसक्कारपरक्कमेणं अणुदिण्णं उदीरणाभवियं कम्मं उदीरेइ, एवं सइ अत्थि उट्ठाणेइ वा, कम्मेइ वा बलेइ वा, वीरिएइ वा, पुरिसक्कारपरिक्कमेइ वा। से नूणं भंते ! अप्पणा चेव उवसामेइ, अप्पणा चेव गरहइ, अप्पणाचेव संवरेइ ? हंता गोयमा ! एत्थ वि तहेव भाणियव्वं, नवरं अणुदिण्णं उवसा-

मेइ, सेसा पडिसेहेयव्वा तिण्णि। जं तं भंते! अणुदिण्णं उवसामेइ तं किं उट्ठाणेणं, जाव पुरिसक्कारपरिक्कमेइ वा। से नूणं भंते! अप्पणा चेव वेदेइ, अप्पणा चेव गरहइ, एत्थवि सच्चेव परिवाडी नवरं उदिण्णं वेएइ, णो अणुदिण्णं वेएइ, एवं जाव पुरिसक्कारपरिक्कमेइ वा। से नूणं भंते! अप्पणा चेव निज्जरेइ, अप्पणा चेव गरहइ, एत्थवि सच्चेव परिवाडी, नवरं उदयाणंतरपच्छाकडं कम्मं निज्जरेइ, एवं जाव परिक्कमेइ वा॥सू०९॥

छाया—तद् नूनं भदन्त! आत्मनैवोदीरयति, आत्मनैव गर्हते, आत्मनैव संवृणोति? हन्त गौतम! आत्मनैवोदीरयति, आत्मनैव गर्हते, आत्मनैव संवृणोति तदेवोचारयितव्यं। यद् तद् भदंत! आत्मनैवोदीरयति आत्मनैव गर्हते,

इतने प्रकरणसे कांक्षामोहनीय कर्मका वेदन और सहेतुक बंधादिक प्रकट किये, अब इसके बाद सूत्रकार कांक्षामोहनीयकर्म का उदीरण और उदीरणा संबंधी वस्त्वन्तर का कथन करते हैं- 'से नूणं भंते! अप्पणा चेव,' इत्यादि।

(से नूणं भंते! अप्पणा चेव उदीरेइ, अप्पणा चेव गरहइ, अप्पणा चेव संवरेइ?) हे भदन्त! क्या जीव अपने आप ही कांक्षामोहनीय कर्म की उदीरणा करता है? क्या अपने आप ही वह उसकी गर्हा करता है? और क्या अपने आप ही वह उसका संवर करता है? (हंता गोयमा!) हां गौतम! (अप्पणा चेव तं चेव उच्चारेयव्वं) जीव अपने आप ही कांक्षामोहनीय कर्मकी उदीरणा करता है। अपने आप ही वह उसकी

અહીં સુધીના પ્રકરણમાં કાંક્ષામોહનીય કર્મનું વેદન અને સહેતુક બંધાદિકનું કથન કર્યું. હવે સૂત્રકાર કાંક્ષામોહનીયકર્મના ઉદીરણ અને ઉદીરણાસંબંધી વસ્તુનું કથન કરે છે—"से नूणं भंते! अप्पणा चेव" इत्यादि।

(से नूणं भंते! अप्पणा चेव उदीरेइ, अप्पणा चेव गरहइ, अप्पणा चेव संवरेइ?) હે પૂજ્ય! શું જીવ પોતે જ કાંક્ષામોહનીય કર્મની ઉદીરણા કરે છે? શું તે જાતે જ તેની ગર્હા કરે છે? શું તે જાતે જ તેનો સંવર કરે છે? (हंता गोयमा!) હા ગૌતમ! (अप्पणा चेव० तं चेव उच्चारेयव्वं) જીવ જાતે જ કાંક્ષામોહનીયકર્મની ઉદીરણા કરે છે, જીવ જાતે જ તેની ગર્હા કરે છે,

आत्मनैव संवृणोति तत् किम् उदीर्णमुदीरयति अनुदीर्णमुदीरयति अनुदीर्णम् उदीरणा भव्यं :कर्म उदीरयति, उदयानन्तरपश्चात्कृतं कर्म उदीरयति, गौतम ! नो उदीर्णमुदीरयति, नो अनुदीर्णमुदीरयति, अनुदीर्णमुदीरणाभव्यं कर्म उदीरयति, नो उदयानन्तर पश्चात् कृतं कर्म उदीरयति। यत् तद् भदन्त !

गर्हा करता है,और अपने आप ही वह उसका संवर करता (उसको रोकता) है। इस तरहसे पूर्वोक्त पाठका यहां उच्चारण करना चाहिये। (जं त भंते! अप्पणा चेव उदीरेइ, अप्पणा चेव गहरइ, अप्पणा चेव संवरेइ, तं किं उदिण्णं उदीरेइ, अणुदिण्णं उदीरेइ, अणुदिण्णं उदीरणाभवियं कम्मं उदीरेइ, उदयाणंतर पच्छाकडं कम्मं उदीरेइ?) हे भदन्त ? यदि जीव अपने आप ही कांक्षा मोहनीय कर्म की उदीरणा करता है। अपने आप ही यदि उसकी गर्हा करना है, और अपने आप ही यदि उसका संवर करता है, तो क्या वह उदीर्ण की उदीरणा करता है ? या अनुदीर्ण की उदीरणा करता है ? अनुदीर्ण किन्तु उदीरणाके योग्य की उदीरणा करता है ? या उदयानन्तर पश्चात्कृतकर्म-बादमें किये गये कर्म-की उदीरणा करता है। (गोयमा !) हे गौतम! (नो उदिण्णं उदीरेइ) न उदीर्णकी उदीरणा करता है (नो अणुदिण्णं उदीरेइ) न अनुदीर्ण की उदीरणा करता है। (अणुदिण्णं उदीरणाभवियं कम्मं उदीरेइ) किन्तु जो कर्म अनुदीर्ण है, अर्थात् उदीरणामें नहीं आया है किन्तु उदीरणा के योग्य होता है उसी कर्म की उदीरणा करता है। (णो उदयाणंतरपच्छाकडं कम्मं उदीरेइ) जो कर्म उदयानन्तर पश्चात्कृत होता है।

અને જીવ જાતે જ તેનો સંવર કરે છે. આ પ્રકારના પૂર્વોક્ત પાઠનું કથન અહીં કરવું જોઈએ (जं तं भंते! अप्पणा चेव उदीरेइ, अप्पणा चेव गरहइ, अप्पणा चेव सवरेइ, तं किं उदिण्णं उदीरेइ, अणुदिण्णं उदीरेइ, अणुदिण्णं उदीरणाभवियं कम्मं उदीरेइ, उदयाणंतरपच्छाकडं कम्मं उदीरेइ ?) હે પૂજ્ય! જો જીવ પોતે જ કાંક્ષામોહનીય કર્મની ઉદીરણા કરે છે, જો તે પોતે જ તેની ગર્હા કરે છે, અને જો જીવ પોતે જ તેનો સંવર કરે છે. તો શું તે ઉદીર્ણની ઉદીરણા કરે છે ? કે અનુદીર્ણની ઉદીરણા કરે છે ? કે અનુદીર્ણ એટલે કે ઉદીરણામાં નહીં આવેલ પણ ઉદીરણાને યોગ્યની ઉદીરણા કરે છે ? કે ઉદયાનન્તર પશ્ચાત્કૃતકર્મની ઉદીરણા કરે છે ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (नो उदिण्णं उदीरेइ) જીવ ઉદીર્ણની ઉદીરણા કરતો નથી, (नो अणुदिण्णं उदीरेइ) અનુદીર્ણની ઉદીરણા કરતો નથી, (अणुदिण्णं उदीरणाभवियं कम्म उदीरेइ) પણ જે કર્મ

अनुदीर्णमुदीरणाभव्यं कर्मउदीरयति तत् किमुत्थानेन कर्मणा बलेन वीर्येण पुरुषकारपराक्रमेणानुदीर्णमुदीरणाभव्यं कर्म उदीरयति, उताहो तदनुत्थानेनाकर्मणाऽबलेनाऽवीर्येणापुरुषकारपराक्रमेणानुदीर्णमुदीरणाभव्यं कर्म उदीरयति? गौतम! तद् उत्थानेनापि कर्मणापि बलेनापि वीर्येणापि पुरुषकारपराक्रमेणापि, अनुदीर्णमुदीरणाभव्यं कर्मोदीरयति, नो तद् अनुत्थानेन अकर्मणा, अबलेन, अवीर्येणा-

---

उसकी भी उदीरणा नहीं करता है। (जं तं भंते! अनुदिण्णं उदीरणाभवियं कम्मं उदीरेइ, तं किं उट्ठाणेणं, कम्मेणं, बलेणं, वीरिएणं पुरिसक्कारपरक्कमेणं अनुदिण्णं उदीरणाभवियं कम्मं उदीरेइ?) हे भदन्त! यदि जीव अनुदीर्ण किन्तु उदीरणा के योग्य कर्म की उदीरणा करता है तो क्या वह उस अनुदीर्ण किन्तु उदीरणा के योग्य कर्म की उदीरणा उत्थान से करता? या कर्मसे करता है? या बलसे करता है? या वीर्यसे करता है? या पुरुषकारपराक्रम से करता है! (उदा हु) अथवा (तं अणुट्ठाणेणं, अकम्मेणं अबलेणं, अवीरिएणं अपुरिसक्कारपरक्कमेणं, अनुदिण्णं उदीरणाभवियं कम्मं उदीरेइ) अनुत्थान से, अकर्म से, अबल से, अवीर्य से और अपुरुषकारपराक्रम से उस अनुदीर्ण किन्तु उदीरणा के योग्य कर्म की उदीरणा करता है? (गोयमा!) हे गौतम! (तं उट्ठाणेण वि कम्मेण वि बलेण वि, वीरिएण वि, पुरिसक्कारपरक्कमेण वि अनुदिण्णं उदीरणा भवियं कम्मं उदीरेइ) जीव अनुदीर्ण किन्तु उदीरणा के योग्य कर्म की उदीरणा उत्थान से, कर्म से बल से, वीर्य से और

અનુદીર્ણ એટલે ઉદીરણામાં નથી આવેલા પણ ઉદીરણાને યોગ્ય હોય છે તે જ કર્મની જીવ ઉદીરણા કરે છે. (णो उदयानतर पच्छाकडं कम्मं उदीरेइ) જે કર્મ ઉદયાનન્તર પશ્ચાત્કૃત (ઉદય પછી પાછળથી કરાયેલા) તેની પણ ઉદીરણા જીવ કરતો નથી (जं तं भंते! अणुदिण्णं उदीरणाभवियं उदीरेइ तं किं उट्ठाणेणं, कम्मेणं, बलेणं वीरिएणं, पुरिसक्कार परक्कमेणं, अणुदिण्णं, उदीरणाभवियं उदीरेइ?) હે પૂજ્ય જો જીવ ઉદયમાં નહિ આવેલા પણ ઉદીરણાને યોગ્ય કર્મની ઉદીરણા કરે છે તો શું તે ઉદયમાં નહિ આવેલા પણ ઉદીરણાને યોગ્ય કર્મની ઉદીરણા ઉત્થાનથી કર્મથી બળથી, વીર્યથી કે પુરુષકારપરાક્રમથી કરે છે? (उदाहु) અથવા તો अणुट्ठाणेण, अकम्मेणं, अबलेण, अविरिएणं' अपुरिसक्कारपरक्कमेणं, अनुदिण्णं उदीरणाभवियं कम्मं उदीरेइ?) અનુત્થાનથી, અકર્મથી, અબળથી, અવીર્યથી, અપુરુષકાર પરાક્રમથી જીવ અનુદીર્ણ પણ ઉદીરણાને યોગ્ય કર્મની ઉદીરણા કરે છે,? (गोयमा) હે ગૌતમ! तं उट्ठाणेण वि. कम्मेण वि बलेणवि वीरिएण वि, पुरिसक्कारपरक्कमेण वि अनुदिण्णं उदीरणाभवियं कम्मं उदीरेइ) જીવ અનુદીર્ણ પણ ઉદીરણાને યોગ્ય કર્મની ઉદીરણા ઉત્થાનથી કર્મથી

पुरुषकारपराक्रमेणाऽनुदीर्णमुदीरणाभव्यं कर्मोदीरयति, एवं सति अस्ति उत्थानमिति वा कर्मेति वा बलमिति वा वीर्यमिति वा पुरुषकारपराक्रम इति वा। तद् नूनं भदन्त ! आत्मनैवोपशमयति आत्मनैवगर्हते, आत्मनैव संवृणोति ? हन्त गौतम ! अत्रापि तथैव भणितव्यम् , नवरं अनुदीर्णमुपशमयति, शेषाः प्रतिषेधयितव्यास्त्रयः। तद् यद् भदन्त ! अनुदीर्णमुपशमयति तत् किम् उत्थानेन–

पुरुषकारपराक्रम से भी करता है। (णो तं अणुट्ठाणेणं, अकम्मेणं, अबलेणं अवीरिएणं अपुरिसक्कारपरक्कमेणं अणुदिण्णं उदीरणाभवियं कम्मं उदीरेइ) परन्तु उस अनुदीर्ण किन्तु उदीरणा के योग्य कर्म की उदीरणा वह अनुत्थान से, अकर्म से, अबल से, अवीर्य से और अपुरुषकारपराक्रम से नहीं करता है। (एवं सइ अत्थि उट्ठाणेइ वा, कम्मेइ वा बलेइ वा, वीरिएइ वा, पुरिसक्कारपरक्कमेइ वा) जब ऐसी बात है तो उत्थान है, कर्म है, बल है, वीर्य है, और पुरुषपराक्रम है। (से नूणं भंते ! अप्पणा चेव उवसामेइ अप्पणा चेव गरहइ अप्पणा चेव संवरेइ?) हे भदन्त ! जीव क्या अपने आप ही कांक्षामोहनीय कर्म का उपशम करता है ? अपने आप ही क्या उसकी गर्हा करता है ? अपने आप ही क्या उसका संवर करता है ? (हंता गोयमा ! एत्थ वि तहेव भाणियव्वं) हां गौतम ! यहां पर भी उसी तरह से समझना चाहिये। (नवरं–अणुदिण्णं उवसामेइ सेसा पडिसेहेयव्वा तिण्णि) विशेष यह है कि अनुदीर्ण को उपशमाता है। बाकी के तीन

બળથી, વીર્યથી અને પુરુષકારપરાક્રમથી પણ કરે છે. (णो तं अणुट्ठाणेण, अकम्मेणं, अबलेण, अवीरिएण अपुरिसक्कारपरक्कम्मेण अणुदिण्णं उदीरणाभवियं कम्मं उदीरेइ) પરંતુ અનુદીર્ણ પણ ઉદીરણાને યોગ્ય કર્મની ઉદીરણા જીવ અનુત્થાન, અકર્મથી, અબળથી, અવીર્યથી, અને અપુરુષકારપરાક્રમથી કરતો નથી. (एवं सइ अत्थि उट्ठाणेइ वा, कम्मेइ वा बलेइ वा, वीरिइवा पुरिसक्कारपरक्कमेइ वा) જો એમ છે તો ઉત્થાન પણ છે. કર્મ પણ છે, બળ પણ છે, વીર્ય પણ છે, પુરુષકારપરાક્રમ પણ છે જ

(से नूणं भंते अप्पणा चेव उवसामेइ, अप्पणा चेव गरहइ, अप्पणा चेव संवरेइ ?) હે પૂજ્ય ! જીવ શું પોતાની જાતે જ કાંક્ષામોહનીય કર્મનો ઉપશમ કરે છે ? શું પોતાની જાતે જ તેની ગર્હા કરે છે? શું પોતાના જાતે જ તેનો સંવર કરે છે ? हंता गोयमा ! एत्थ वि तहेव भाणियव्वं) હા ગૌતમ ! અહીં પણ તે પ્રમાણે જ સમજવું (કહેવું) જોઈએ (नवरं–अणुदिण्णं उवसामेइ सेसा पडिसेहेयव्वा तिण्णि) વિશેષતા એ છે કે જીવ અનુદીર્ણ ઉપશમાવે છે. બાકીના

यावत् पुरुषकारपराक्रम इति वा। तद् नूनं भदन्त ! आत्मनैव वेदयति, आत्मनैव गर्हते, अत्रापि सैव परिपाटी, नवरं उदीर्णं वेदयति, नो अनुदीर्णं वेदयति, एवं यावत् पुरुषकारपराक्रम इति वा। तद् नूनं भदन्त! आत्मनैव निर्जरयति आत्मनैव गर्हते, अत्रापि सैव परिपाटी, नवरम् उदयानन्तरपश्चात्कृतं कर्म निर्जरयति, एवं यावत् पराक्रम इति वा ॥सू०९॥

विकल्पों का प्रतिषेध कर देना चाहिये। (जं तं भंते! अणुदिण्णं उवसामेइ तं किं उट्ठाणेणं जाव पुरिसक्कारपरिक्कमेइ वा ?) हे भदन्त! यदि अनुदीर्णको उपशमाता है, तो क्या वह उसे उत्थान से उपशमाता है? इत्यादि यहां 'यावत्' शब्दसे पूर्वका प्रश्न और उत्तरका सब पाठ कहना चाहिये यहां तक कि 'यदि ऐसा है तो उत्थान कर्म बल वीर्य पुरुषका पराक्रम है'। (से नूणं भंते ! अप्पणा चेव वेदेइ अप्पणा चेव गरहइ) हे भदन्त! क्या वह उसे अपने आप ही वेदता है? अपने आप ही उसकी गर्हा करता है? (एत्थ वि सच्चेव परिवाडी) यहां पर भी वही सब पूर्वोक्त परिपाटी जाननी चाहिये (नवरं) विशेष यह है कि ('उदिन्नं' वेदेइ णो अणुदिन्नं वेएइएवं जाव पुरिसक्कारपरिक्कमेइ वा) उदीर्ण का वेदन करता है, अनुदीर्ण का वेदन नहीं करता है। इस तरह कहना यहां तक कि—'पुरुषकार पराक्रम है।' (से नूणं भंते! अप्पणा चेव निज्जरेंति' अप्पणा चेव गरहइ ?) हे भदन्त! क्या वह उसकी अपने आप ही निर्जरा करता है? (एत्थ वि

त्रणे विकल्पोने। अहिं निषेध करवो जोईए, (जं तं भंते! अणुदिण्णं उवसामेइ तं किं उट्ठाणेणं जाव पुरिसक्कारपरक्कमेइ वा) हे पूज्य! जीव जो अनुदीर्णने उपशमावे छे तो शुं तेने उत्थानथी के कर्मथी. बळथी, वीर्यथी के पुरुषकार-पराक्रमथी उपशमावे छे? इत्यादि अहीं 'यावत्' शब्दथी पूर्वने। प्रश्न अने उत्तरने। बधो पाठ कहेवो जोईए अहीं सुधी के 'जो एवुं छे तो उत्थान कर्म बाल वीर्य पुरुषकार पराक्रम छे.'

(से नूण भंते! अप्पणा चेव वेदेइ, अप्पणा चेव गरहइ) हे पूज्य! शुं ते पोते ज तेनुं वेदन करे छे, शुं ते पोते ज तेनी गर्हा करे छे? (एत्थ वि सच्चेव परिवाडी) अहीं पण पूर्वोक्त रीते समस्त परिपाटीनुं कथन करवुं जोईए. (नवरं) विशेषता ए छे के (उदिन्नं वेदेइ णो अणुदिन्नं वेएइ एवं जाव पुरिसक्कारपरिक्कमेइ वा) उदीर्णनुं वेदन करे छे. पण अनुदीर्णनुं वेदन करतो नथी. आ प्रमाणे "पुरुषकारपराक्रम छे" अहीं सुधीनुं कथन लेवानुं छे. (से नूणं भंते! अप्पणो चेव निज्जरेंति, अप्पणा चेव गरहइ?) शुं जीव पोतानी जाते ज तेनी निर्जरा करे छे? शुं जीव पोतानी जाते ज तेनी गर्हा करे छे? (एत्थ वि

टीका—'से नूणं भंते !' तद् नूनं भदन्त! तत्=कांक्षामोहनीयं कर्म उपलक्षणात् सकलमपि कर्म जीवः किम् 'अप्पणा चेव' आत्मनैव=स्वयमेव 'उदीरेइ' उदीरयति=कर्मण उदीरणां करोति। तथा 'अप्पणा चेव' आत्मनैव स्वयमेव जीवः किम् 'गरहइ' गर्हते=स्वकृतकर्मणो गर्हां करोति ?। तथा 'अप्पणा चेव' आत्मनैव=स्वयमेव किम् 'संवरेइ' संवृणोति=वर्त्तमानकालिककर्म न करोतीत्यर्थः। भगवानाह 'हंता गोयमा !' हन्त हे गौतम ! 'अप्पणा चेव' आत्मनैव,

---

सच्चेव परिवाडी, नवरं उदयाणंतरपच्छाकडं कम्मं निज्जरेइ, एवं जाव परक्कमेइ वा) यहां पर भी पूर्वोक्त परिपाटी ही जाननी चाहिये। विशेषता यह है कि उदयानन्तरपश्चात्कृत कर्मकी निर्जरा करता है। इसी तरह कहना, यहां तक कि पुरुषकारपराक्रम है।

टीकार्थ—"से नूणं भंते" इत्यादि सूत्र द्वारा गौतम प्रभु से पूछ रहे हैं कि "भंते" हे भदन्त ! जीव क्या "तं" कांक्षामोहनीय कर्म की तथा उपलक्षण से समस्त मोहकर्म की "अप्पणा चेव" अपने आप ही "उदीरेइ" उदीरणा करता है ? "अप्पणा चेव गरहइ" अपने आप ही जीव क्या उस स्वकृत कर्म की गर्हा करता है ? "अप्पणा चेव संवरेइ" और क्या अपने आप ही वह कर्म का संवर करता है ? वर्त-काल में नवीन कर्मों का बंध नहीं करना–अर्थात् आस्रव का निरोध करना इसका नाम संवर है। प्रभुने इस प्रश्नका उत्तर दिया कि–"हंता गोयमा" हां गौतम! "अप्पणा चेव" जीव अपने आप ही कर्मकी उदीरणा करता

सच्चेव परिवाडी–नवरं उदयाणंतरपच्छाकडं कम्मं निज्जरेइ, एवं जाव परक मेइ वा) અહીં પણ પૂર્વોક્ત પરિપાટી જ સમજવી વિશેષતા એ છે કે ઉદયાનન્તરપશ્ચાત્કૃતકર્મની નિર્જરા કરે છે. ' પુરુષકારપરાક્રમ છે." ત્યાં સુધીનું કથન અહીં પણ ગ્રહણ કરવું.

ટીકાર્થ—"से नूणं भंते" ઇત્યાદિ પદો દ્વારા ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને પૂછે છે કે "भंते" હે પુજ્ય! શુ જીવ "तं" તે કાંક્ષામોહનીયકર્મની તથા ઉપલક્ષણથી સમસ્ત કર્મની પણ "अप्पणा चेव" પોતાની જાતે જ "उदीरेइ" ઉદીરણા કરે છે ? "अप्पणा चेव गरहइ" અને શું જીવ પોતાની જાતે જ સ્વકૃત કર્મની ગર્હા કરે છે ? "अप्पणा चेव संवरेइ" અને શું જીવ પોતાની જાતે જ તેનું સંવરણ (સંવર) કરે છે ?

વર્તમાનકાળમાં નવાં કર્મોનો બંધ ન બાંધવો એટલે કે આસ્રવોનો નિરોધ કરવો તેનું નામ સંવર છે. ગૌતમના પ્રશ્નોનો પ્રભુએ આ પ્રમાણે જવાબ આપ્યો "हंता गोयमा!" હા ગૌતમ! "अप्पणा चेव" જીવ પોતાની જાતે જ

'तं चेव उच्चारेयव्वं' तदेवोच्चारयितव्यम्-तदेव=पूर्वोक्तमेव सर्वमत्र पठनीयमिति, तच्चेदम्-"अप्पणा चेव उदीरेइ, अप्पणा चेव गरहइ, अप्पणा चेव संवरेइ" इत्युत्तरम्। तत्र 'अप्पणा चेव' आत्मनैव=स्वमेव 'उदीरेइ' उदीरयति। भविष्यत्कालवेद्यं कर्म करणविशेषेणाकृष्य क्षपणार्थमुदयावलिकायां प्रवेशयति ? अनेन कर्मणो बन्धादिषु जीवस्यैवाधिकारो नान्यस्येति प्रदर्शितम्। कर्मण उदीरणादौ मुख्यं कारणं जीव एवेति भावः। उक्तं च—

"अणुमेत्तो वि न कस्सइ बंधो परवत्थुपच्चया भणिओ।"

छाया—अणुमात्रमपि न कस्यापि बन्धः परवस्तुप्रत्ययाद् भणित। इति॥

परवस्तुप्रत्ययादिति जीवभिन्ननिमित्तात् कस्यापि किञ्चिन्मात्रमपि बन्धो न

है, अपने आप ही वह उसकी गर्हा करता है, और अपने आप ही वह उसका संवर करता है। यहां जो "तं तहेव उच्चारेयव्वं" पाठ कहा है उससे इन्हीं "अप्पणा चेव उदीरेइ," अप्पणा चेव गरहइ, अप्पणा चेव संवरेइ" पूर्वोक्त पदों का संग्रह करने को कहा गया है। "उदीरणा अर्थात् भविष्यत् कालमें जो कर्म वेदनके योग्य है। उसे करणविशेषद्वारा खींच कर क्षपण निमित्त उदयावलिका में लाना इसका नाम उदीरणा है। इससे "कर्मबंध आदि करने में जीव का ही अधिकार है। अन्य-अजीव का नहीं ,, यह बात दिखलाई गई है। तात्पर्य यह है-कर्म की उदीरणा आदि करने में मुख्य कारण जीव ही है। कहा भी है—

"अणुमेत्तो वि न कस्सइ, बंधो परवत्थुपच्चया भणिओ" इति।

किसी भी जीव को थोड़ा सा भी कर्मबंध दूसरे पदार्थ के निमित्त से नहीं कहा गया है। यहां जो "परवस्तुप्रत्ययात्" ऐसा कहा गया है

કર્મની ઉદીરણા કરે છે, તે પોતાની જાતે જ તેની ગર્હા કરે છે અને પોતાની જાતે જ તે તેનું સંવરણ કરે છે. અહીં જે "तं तहेव उच्चारेयव्वं" એ પાઠ આપ્યો છે તેના વડે "अप्पणा चेव, उदीरेइ अप्पणा चेव गरहइ अप्पणा चेव संवरेइ" પૂર્વોક્ત પાઠનો સમાવેશ કરવાનું કહેવામાં આવેલ છે. "उदीरणा" નો અર્થ આ પ્રમાણે છે-ભવિષ્યકાળમાં વેદવાને યોગ્ય જે કર્મો છે તેમને કરણવિશેષ વડે ખેંચીને ખપાવવા માટે ઉદયાવલિકામાં લાવવા તેનું નામ ઉદીરણા છે. આથી "કર્મબંધ વગેરે કરવામાં જીવનોજ અધિકાર છે અન્યનો એટલે કે અજીવ વગેરેનો નહીં" આ વાત દર્શાવવામાં આવી છે. તાત્પર્ય એ છે કે કર્મની ઉદીરણા વગેરે કરવામાં મુખ્ય કારણ જીવ જ છે. કહ્યુ પણ છે—

"अणुमेत्तो वि न कस्सइ. बंधो परवत्थुपच्चया भणिओ"

કોઈપણ જીવને થોડા સરખો પણ કર્મબંધ અન્ય પદાર્થના નિમિત્તથી કહ્યો નથી.

भवतीत्याशयः। तथा 'अप्पणा चेव' आत्मनैव स्वयमेव जीवः 'गरहइ' गर्हते-तत्स्वरूपज्ञानेन, तत्कारणगर्हणेन वा संजातविशिष्टबोधः सन् अतीतकालिकं कर्म निन्दति। तथा 'अप्पणा चेव' आत्मनैव=स्वयमेव 'संवरेइ' संवृणोति=वर्तमान-कालिकागन्तुक कर्मसमूहं तत्स्वरूपज्ञानेन तद्धेतुसंवरणेन वा निरुणद्धि=वर्तमान-काले तत्कर्म न करोतीति भावः। यद्यपि गर्हादौ गुर्वादयोऽपि सहकारिणो भवन्ति तथाऽप्यत्र जीववीर्यस्यैव कारणत्वान्न तेषां प्राधान्यमत एवोक्तम् 'अप्पणा चेव' इति। गुर्वादयस्तु वीर्योल्लासमात्रे एव कारणमिति। अथोदीरणामेवाश्रित्य कथ-यति-'जं तं भंते' इत्यादि। 'जं तं भंते' यद् तद् भदन्त! 'अप्पणा चेव

उससे यही फलित होता है, कि कर्मबंध करने में जीव से भिन्न और कोई निमित्त नहीं है। अर्थात् कर्मबंध करने में जीव ही निमित्त है। "अप्पणा चेव गरहइ" का तात्पर्य यह है कि जीव को जब कर्म के स्वरूप का ज्ञान हो जाता है अथवा उस के कारणों की जब वह गर्हा (निंदा) करने लगता है, तो इससे वह बोधविशिष्ट हो जाता है तो ऐसा होता हुआ वह जीव अपने द्वारा ही अतीतकालमें बंधे हुए कर्मकी निन्दा करने लग जाता है। इससे वह "अप्पणा चेव संवरेइ" अपने आप ही कर्मों के आस्रव होनेके कारणोंका निरोध कर देता है, क्योंकि उसे कर्मके स्वरूप का ज्ञान हो गया है। अतः वह वर्तमान काल में नवीन कर्मों का बंध नहीं करता है। यद्यपि गर्हा आदि करने में जीव को सहकारीरूप कारणभूत गुर्वादिक भी होते हैं, फिर भी उनकी यहां प्रधानता विवक्षित नहीं हुई है, कारण कि जीव के वीर्य की यहां प्रधानता रहती है। इस-लिये उसे ही यहां कारण माना गया है। इसी निमित्त "अप्पणा चेव"

અહીં જે "परवस्तुप्रत्ययात्', એવું કહેવામાં આવેલ છે તેથી એજ ફલિત થાય છે કે કર્મબંધ કરવામાં જીવ સિવાય બીજું કોઈ પણ નિમિત્ત નથી એટલે કે કર્મબંધ કરવામાં જીવ પોતે જ નિમિત્તરૂપ છે. "अप्पणा चेव गरहइ"નું તાત્પર્ય એ છે કે જીવને જ્યારે કર્મના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે ત્યારે કર્મનાં કારણોની તે ગર્હા (ગુરુ સાક્ષીએ નિંદા) કરવા લાગી જાય છે. આ રીતે બોધ પામેલા જીવ પોતાની મારફત ભૂતકાળમાં થયેલાં કર્મોની નિંદા કરવા મંડી જાય છે. તેથી તે "अप्पणा चेव संवरेइ" આસ્રવના મિથ્યાત્વ અવ્રત વગેરે કારણોનો નિરોધ કરી નાખે છે. તેથી તે વર્તમાનકાળમાં નવાં કર્મોનો બંધ બાંધતો નથી. જો કે ગર્હા (નિંદા) આદિ કરવામાં ગુરુ આદિની પણ સહાયતા જીવને મળે છે, છતાં પણ અહીં તેમની પ્રધાનતા દર્શાવી નથી. તેનું કારણ એ છે કે જીવના વીર્યની જ તેમાં પ્રધાનતા રહેલી હોય છે તેથી તેને જ અહીં

उदीरेइ' आत्मनैवोदीरयति-स्वयमेव कर्मणः उदीरणां करोतीत्यर्थः, 'अप्पणा चेव गरहइ' आत्मनैव गर्हते स्वयमेव निन्दतीत्यर्थः, 'अप्पणा चेव संवरेइ' आत्मनैव संवृणोति-स्वयमेव कर्मणः कारणाभावं करोतीत्यर्थः, 'तं किं उदिण्णं उदीरेइ' तत् किम् उदीर्णमेवोदीरयति 'अणुदिण्णं उदीरेइ' अनुदीर्णमुदीरयति, 'अणुदिण्णं उदीरणाभवियं कम्मं उदीरेइ' अनुदीर्णम्-उदीरणाभव्यं कर्मोदीरयति। अथवा 'उदयाणंतरपच्छाकडं कम्मं उदीरेइ' उदयानन्तरपश्चात्कृतं कर्मोदीरयति-उदीर्णं कर्म उदीरयति अनुदीर्णं वा कर्मोदीरयति अथवा अनुदीर्णम्-उदीर्णाभव्यं कर्म उदीरयति, अथवा

ऐसा कहा गया है। गुर्वादिक जो होते हैं वे तो जीव के वीर्योल्लास में ही कारण होते हैं।

इस प्रकार समझ लेने पर पुनः गौतमस्वामी उदीरणा को लेकर प्रभु से प्रश्न करते हैं कि-"जं तं भंते" इत्यादि। हे भदन्त! "जं तं", जीव उस कर्म की "अप्पणा चेव" अपने आप ही "उदीरेइ" उदीरणा करता है, "अप्पणा चेव" अपने आप ही स्वयं ही "गरहइ" गर्हा करता है-निन्दा करता है- "अप्पणा चेव" स्वयं ही "संवरेइ" कर्म के कारणों का अभाव करता है "तं किं" तो क्या वह जीव "उदिण्णं उदीरेइ" उदीर्ण कर्म ही कि उदीरणा करता है? "अनुदिण्णं उदीरेइ" अनुदीर्ण कर्म की उदीरणा करता है? "अणुदिण्णं उदीरणाभवियं कम्मं उदीरेइ" अथवा-अनुदीर्ण परन्तु उदीरणा होने योग्य कर्म की उदीरणा करता है? या "उदयाणंतरपच्छाकडं कम्मं उदीरेइ" उदया-

---

કારણરૂપ માનેલ છે. તેથી જ "अप्पणा चेव" એવું કથન થયું છે. ગુર્વાદિકે તો જીવના વીર્યોલ્લાસમાં જ કારણ રૂપ બને છે.

આ પ્રમાણે સમજી લીધા પછી ગૌતમ સ્વામી ઉદીરણાના વિષયમાં મહાવીર પ્રભુને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછે છે-"जं तं भंते!" ઇત્યાદિ હે પૂજ્ય! જો જીવો તે કર્મની "अप्पणा चेव" પોતાની જાતે જ "उदीरेइ" ઉદીરણા કરે છે. "अप्पणा चेव गरहइ" પોતાની જાતે જ તેની ગર્હા (નિંદા) કરે છે, "अप्पणा चेव संवरेइ" પોતાની જાતે જ કર્મનો સંવર કરે છે, "तं किं" તો શું તે જીવ "उदिण्णं उदीरेइ" ઉદીર્ણ કર્મની જ ઉદીરણા કરે છે? "अनुदिण्णं उदीरेइ" કે અનુદીર્ણ કર્મની ઉદીરણા કરે છે? કે "अणुदिण्णं उदीरणाभवियं कम्मं उदीरेइ" અનુદીર્ણ પણ ઉદીરણા થવા યોગ્ય કર્મની ઉદીરણા કરે છે? "उदयाणंतर-

उदयानन्तरपश्चात्कृतं कर्म उदीरयतीति चत्वारो विकल्पाः। भगवानाह- 'नो उदिण्णं' इत्यादि। 'गोयमा' हे गौतम! 'नो उदिण्णं उदीरेइ' नो उदीर्णं कर्म उदीरयति-उदीर्णस्य कर्मणः पुनरप्युदीर्णं न भवति उदीरितत्वादेव, उदीर्णस्यापि उदीरणे उदीरणाया विरामः कदाऽपि न स्यादिति प्रथमभेदो निराकृतः१। द्वितीयमपि भेदं निराकरोति-'नो अणुदिण्ण'-मित्यादि। 'नो अणुदिण्णं उदीरेइ' नो अनुदीर्णम् उदीरयति, इहानुदीर्णम् चिरेण भविष्यदुदीरणम् अभविष्यदुदीरणं च उदयावलिकायामप्रविष्टमित्यर्थः एतादृशं कर्म नोदीरयति तद्विषयकोदीरणायाः

नन्तरपश्चात्कृत कर्म की उदीरणा करता है? इस प्रकार ये यहां चार प्रश्न उपस्थित किये गये हैं प्रभुने इन प्रश्नों के उत्तर के विषय में गौतम से कहा कि "नो उदिण्णं" इत्यादि, "गोयमा" हे गौतम! जीव "णो उदिण्णं उदीरेइ" जो उदीर्ण कर्म है उसकी उदीरणा नहीं करता है। क्यों कि जो कर्म उदीर्ण होता है, वह उदीरित हो चुकने के कारण पुनः उदीर्ण नहीं होता है। यदि उदीर्ण कर्म की भी पुनः उदीरणा होनी मानी जावे तो फिर इस तरह से उदीरणा का कभी विराम ही नहीं हो सकेगा। अर्थात् उदीर्ण कर्म की उदीरणा नहीं होती है। इस तरह प्रथम भेद निराकृत हुआ। अब द्वितीय विभेद का निराकरण करने के निमित्त सूत्रकार कहते हैं कि "नो अनुदिण्णं उदीरेइ" जीव अनुदीर्ण कर्म की उदीरणा नहीं करता है। अनुदीर्ण के दो अर्थ हो सकते हैं-एक तो यह कि जिसकी उदीरणा बहुतकाल के बाद होती है वह अनुदीर्ण है, और दूसरा यह कि जिसकी

पच्छाकडं कम्मं उदीरेइ ?" કે ઉદયાનન્તર પશ્ચાત્કર્મની ઉદીરણા કરે છે? આ પ્રકારે ચાર પ્રશ્નો અહીં પૂછવામાં આવ્યા છે. પ્રભુએ તે પ્રશ્નોના આ પ્રમાણે જવાબ આપ્યા-" नो उदिण्णं " ઈત્યાદિ.-

"(गोयमा !) હે ગૌતમ ! જીવ "णो उदिण्णं उदीरेइ" ઉદીર્ણ કર્મની ઉદીરણા કરતા નથી. કારણ કે જે કર્મ ઉદીર્ણ હોય છે તેની ઉદીરણા થઈ ગઈ હોય છે, તેથી ફરીથી તેની ઉદીરણા થતી નથી જો ઉદીર્ણ કર્મની ફરીથી ઉદીરણા થવાની વાત માની લેવામાં આવે તો ઉદીરણાનો કદી અંત જ ન આવે એટલે કે ઉદીર્ણ કર્મની ઉદીરણા થતી નથી. આ રીતે પહેલા ભેદનું સ્પષ્ટીકરણ થઈ ગયું હવે બીજા ભેદનું નિરાકરણ કરવાને માટે સૂત્રકાર કહે છે "नो अनुदिण्ण उदीरेइ" જીવ અનુદીર્ણ કર્મની ઉદીરણા પણ કરતો નથી. અનુદીર્ણના બે અર્થ થઈ શકે છે-(૧) જેની ઉદીરણા ઘણા કાળ પછી થવાની છે તે કર્મને અનુદીર્ણ કર્મ કહે છે (૨) અને જેની ઉદીરણા આગળ કદી

संप्रतिकाले-भविष्यत्काले चाभावादिति, तद्वितीयभेदोऽपि निराकृतः २। अथ तृतीयं भेदं स्वीकुर्वन्नाह-'अणुदिण्णं उदीरणाभवियं कम्मं उदीरेइ' अनुदीर्णमुदीरणाभव्यं कर्म उदीरयति, स्वरूपतोऽनुदीर्णम्, किन्तु अनन्तरसमये एवोदीरणाभव्यम्=उदीरणायोग्यं कर्म उदीरयति, विशिष्टयोग्यतायाः प्राप्तत्वात्, इति तृतीयो भेदः स्वीकृतः ३। अथ चतुर्थभेदं निराकरोति-'णो उदयाणंतरपच्छाकडं कम्मं उदीरेइ' नो उदयानन्तरपश्चात्कृतं कर्मोदीरयति, उदयानन्तरसमये पश्चात्कृतं

उदीरणा आगे कभी नहीं होगी, वह अनुदीर्ण है। तात्पर्य यह कि जो कर्म उदयावलिका में प्रविष्ट नहीं हुआ है वह अनुदीर्ण है। ऐसा जो अनुदीर्ण कर्म होता है, उसकी उदीरणा वर्तमानकालमें और भविष्यकालमें नहीं होती है। अर्थात् अनुदीर्ण कर्म की उदीरणा नहीं होती है। इस तरह द्वितीय भेद भी निराकृत हो गया (हट गया)। अब तीसरे भेद को स्वीकार करते हुए उसके विषय में सूत्रकार कहते हैं कि-"अणुदिण्णं उदीरणाभवियं कम्मं उदीरेइ'। जो स्वरूप से अनुदीर्ण है, परन्तु अनन्तर समयमें ही उदीरणा होने के योग्य है, ऐसा कर्म अनुदीर्ण उदीरणाभविक कहा गया है जीव ऐसे ही कर्मकी विशिष्ट योग्यताको प्राप्त होनेके कारण उदीरणा करता है। अर्थात् ऐसा कर्म विशिष्टयोग्यता को प्राप्त हो जाता है। अतः वह उदीरणा के योग्य हो जाता है। इस तरह यह तृतीय भेद अङ्गीकार किया है। अब चतुर्थ भेद का निराकरण करते हुए सूत्रकार कहते हैं कि-"णो उदयाणंतरपच्छाकडं कम्मं उदीरेइ" उदयानन्तर पश्चात्कृत कर्म की जीव उदीरणा नहीं करता है-

થવાની નથી તે કર્મને પણ અનુદીર્ણ કર્મ કહે છે. તાત્પર્ય એ છે કે જે કર્મ ઉદયાવલિકામાં આવ્યું નથી તે કર્મને અનુદીર્ણ કર્મ કહે છે. એવું જે અનુદીર્ણ કર્મ હોય છે તેની ઉદીરણા વર્તમાનકાળમાં અને ભવિષ્યત્કાલમાં થતી નથી. એટલે કે અનુદીર્ણ કર્મની ઉદીરણા થતી નથી. આ રીતે બીજા ભેદનું નિરાકરણ પણ થઇ ગયું.

હવે ત્રીજા ભેદનો સ્વીકાર કરતાં સૂત્રકાર કહે છે કે-"अनुदिण्ण उदीरणा भवियं कम्मं उदीरेइ" જે કર્મ સ્વરૂપથી અનુદીર્ણ છે પણ પછીના સમયમાં જ ઉદીરણા થવાને યોગ્ય છે તે કર્મને "અનુદીર્ણ ઉદીરણાભવિક" કહેવામાં આવેલ છે. ઉદીરણાની યોગ્યતાવાળાં હોવાને કારણે એવા કર્મની જ જીવ ઉદીરણા કરે છે. એટલે કે એવાં કર્મ વિશિષ્ટ યોગ્યતાને કારણે ઉદીરણાને લાયક બની જાય છે. આ રીતે આ ત્રીજા ભેદનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. હવે ચોથા ભેદનું સ્પષ્ટીકરણ કરવાને માટે સૂત્રકાર કહે છે-"णो उदयाणंतरपच्छाकडं कम्मं उदीरेइ" ઉદયાનન્તર પશ્ચાત્કર્મની ઉદીરણા પણ જીવ કરતો નથી-જે

अर्थात् अतीततां गमितं यत् तदपि कर्म नोदीरयति, तस्यातीतत्वात्, अतीतस्य चासत्त्वात्। असतश्चोदीरणाविषयाभावात्।

ननु यथा पूर्वसूत्रे 'उदीरणगर्हणसंवरणरूपं पदत्रयं गृहीतम्, तथाऽस्मिन् सूत्रे 'तं किं उदिन्नं उदीरेइ' इत्यादि सूत्रेण गर्हणसंवरणरूपं पदद्वयं विहाय उदीरणारूपाद्यपदस्यैव कथं ग्रहणं कृतम्? उच्यते-उदीरणादिषु चतुर्षु कर्म-

---

जो कर्म उदय में आगया है वह कर्म उदय के बाद पश्चात्कृत हो जाता है-अर्थात् वह भूतकालिक बन जाता है। इसलिये उदय में आचुका होने के कारण वह कर्म उदीरित नहीं होता-उदीरणा का विषय नहीं बनता, क्योंकि उसका अतीत हो जाने के कारण सत्त्व ही नहीं रहता है। उदीरणा असत् की नहीं होती-सत्-मौजूद कर्मकी ही होती है।

शंका—जैसे पूर्वसूत्र में "उदीरण, गर्हण, और संवरण, इन तीन पदों का ग्रहण हुआ है, उसी तरह से इस "उदिण्णं उदीरेइ" सूत्र में "तं किं उदिन्नं उदीरेइ" इत्यादि सूत्र के अनुसार गर्हण, संवरणरूप दो पदों को छोड़कर केवल उदीरणारूप पहिले पदका ही ग्रहण क्यों किया गया है? शंकाकार का तात्पर्य यह है कि उदीर्ण पद के साथ "उदीरेइ" यह एक ही क्रियापद जोड़ा गया है "गरहइ" "संवरइ" ये दो क्रियापद नहीं जोड़े गये हैं सो शंकाकार यहां इसी बात को पूछ रहा है कि इन दो पदों के नहीं जोड़ने का कारण क्या है?

કર્મ ઉદયમાં આવી ગયું હોય છે તે કર્મ ઉદયમાં આવ્યા પછી પશ્ચાત્કૃત થઇ જાય છે-એટલે કે તે ભૂતકાલિક બની જાય છે તેથી ઉદયમાં આવી ચૂકવાને કારણે તે કર્મ ઉદીરિત થતું નથી-એટલે કે ઉદીરણાનો વિષય બનતું નથી. કારણ કે તેનું સત્ત્વ (અસ્તિત્વ) જ રહેતું નથી. અસ્તિત્વ રહિત (અસત્) ની ઉદીરણા થતી નથી-સત્ (અસ્તિત્વ વાળા) કર્મની જ ઉદીરણા થાય છે.

શંકા—જેવી રીતે પહેલા સૂત્રમાં "उदीरण", "गर्हण" અને "संवरण" એ ત્રણ પદોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, એવી જ રીતે "उदिण्णं उदीरेइ" સૂત્રમાં "तं किं उदिन्न उदीरेइ" ઇત્યાદિ સૂત્ર અનુસાર ગર્હણ અને સંવરણ એ બે પદોને છોડીને ફક્ત ઉદીરણા પદને જ કેમ ગ્રહણ કર્યું છે? શંકા કરનારનો હેતુ એ છે કે "ઉદીર્ણ" પદની સાથે "उदीरेइ" એ એક જ ક્રિયાપદને જોડયું છે, તેવી રીતે "गरहइ" અને "संवरइ" એ બે ક્રિયાપદોને જોડયાં નથી તો એ બે પદોને નહીં જોડવાનું શું કારણ છે?

संप्रतिकाले-भविष्यत्काले चानागतेऽपीति तद्द्वितीयभेदोऽपि निराकृतः २। अथ तृतीयं भेदं स्वीकुर्वन्नाह-'अणुदिन्नं उदीरणाभवियं कम्मं उदीरेइ' अनुदीर्णं-उदीरणानर्हं कर्म उदीरयति, स्वरूपतोऽनुदीर्णमेव, किन्तु अनन्तरसमये एवोदीरणा भव्यम्-उदीरणायोग्यं कर्म उदीरयति, विशिष्टयोग्यतायाः प्राप्तत्वात्, इति तृतीयो भेदः स्वीकृतः ३। अथ चतुर्थभेदं निराकरोति-'णो उदयाणंतरपच्छाकडं कम्मं उदीरेइ' नो उदयानन्तरपश्चात्कृतं कर्मोदीरयति, उदयानन्तरसमये पश्चात्कृतं

उदीरणा आगे कभी नहीं होगी, वह अनुदीर्ण है। तात्पर्य यह कि जो कर्म उदयावलिका में प्रविष्ट नहीं हुआ है वह अनुदीर्ण है। ऐसा जो अनुदीर्ण कर्म होता है, उसकी उदीरणा वर्तमानकालमें और भविष्यकालमें नहीं होती है। अर्थात् अनुदीर्ण कर्म की उदीरणा नहीं होती है। इस तरह द्वितीय भेद भी निराकृत हो गया (हट गया)। अब तीसरे भेद को स्वीकार करते हुए उसके विषय में सूत्रकार कहते हैं कि- "अणुदिण्णं उदीरणाभवियं कम्मं उदीरेइ" जो स्वरूप से अनुदीर्ण है, परन्तु अनन्तर समयमें ही उदीरणा होने के योग्य है, ऐसा कर्म अनुदीर्ण उदीरणाभविक कहा गया है जीव ऐसे ही कर्मकी विशिष्ट योग्यताको प्राप्त होनेके कारण उदीरणा करता है। अर्थात् ऐसा कर्म विशिष्टयोग्यता को प्राप्त हो जाता है। अतः वह उदीरणा के योग्य हो जाता है। इस तरह यह तृतीय भेद अङ्गीकार किया है। अब चतुर्थ भेद का निराकरण करते हुए सूत्रकार कहते हैं कि-"णो उदयाणंतरपच्छाकडं कम्मं उदीरेइ" उदयानन्तर पश्चात्कृत कर्म की जीव उदीरणा नहीं करता है-

थवानी नथी ते कर्मने पण अनुदीर्ण कर्म कहे छे. तात्पर्य ए छे के जे कर्म उदयावलिकामां आव्युं नथी ते कर्मने अनुदीर्ण कर्म कहे छे. एवुं जे अनुदीर्ण कर्म होय छे तेनी उदीरणा वर्तमानकाळमां अने भविष्यकाळमां थती नथी. एटले के अनुदीर्ण कर्मनी उदीरणा थती नथी. आ रीते बीजा भेदनुं निराकरण पण थई गयुं.

हवे त्रीजा भेदनो स्वीकार करतां सूत्रकार कहे छे के-"अणुदिण्णं उदीरणाभवियं कम्मं उदीरेइ" जे कर्म स्वरूपथी अनुदीर्ण छे पण पछीना समयमां ज उदीरणा थवाने योग्य छे ते कर्मने "अनुदीर्ण उदीरणाभविक" कहेवामां आवेल छे. उदीरणानी योग्यतावाळां होवाने कारणे एवा कर्मनी ज जीव उदीरणा करे छे. एटले के एवां कर्म विशिष्ट योग्यताने कारणे उदीरणाने लायक बनी जाय छे. आ रीते आ त्रीजा भेदनो स्वीकार करवामां आव्यो छे. हवे चोथा भेदनुं स्पष्टीकरण करवाने माटे सूत्रकार कहे छे-"णो उदयाणंतरपच्छाकडं कम्मं उदीरेइ" उदयानन्तर पश्चात्कर्मनी उदीरणा पण जीव करतो नथी-जे

भावमप्राप्तम्, 'उदीरणाभवियं कम्मं' उदीरणाभव्यं कर्म 'उदीरेइ' उदीरयति 'तं किं उट्ठाणेणं' तत् किमुत्थानेन अनुदीर्णमुदीरणायोग्यं कर्म उदीरयति, 'कम्मेणं' कर्मणा उत्क्षेपणादिना 'बलेणं' बलेन=शरीरकेण 'वीरिएणं' वीर्येण जीवप्रभवेण 'पुरिसक्कारपरिक्कमेणं' पुरुषकारपराक्रमेण-पुरुषाभिमानेन 'अणुदिण्णं' अनुदीर्णम् 'उदीरणाभवियं कम्म उदीरेइ' उदीरणाभव्यं कर्मोदीरयति, 'उदाहो' उताहो=अथवा 'तं' तत् 'अणुट्ठाणेणं' अनुत्थानेन 'अकम्मेणं' अकर्मणा 'अबलेणं' अबलेन 'अवीरिएणं' अवीर्येण 'अपुरिसक्कारपरिक्कमेणं' अपुरुषकारपराक्रमेण 'अणुदिण्णं' अनुदीर्णम् 'उदीरणाभवियं कम्मं

और भी कारण होते हैं, इसी बात को दिखाने के निमित्त सूत्रकार 'जं तं" इत्यादिरूप से प्रकट करते हैं-हे भदन्त! स्वभाव से जो कर्म अनुदीर्ण है, परन्तु तुरंत ही जिस कर्म की उदीरणा होनेवाली है ऐसे अनुदीर्ण उदीर्णाभविक कर्म की उदीरणा जीव करता है तो "तं किं उट्ठाणेणं" क्या वह उत्थान से अनुदीर्ण उदीरणाभविक कर्म की उदीरणा करता है? या "कम्मेणं" उत्क्षेपण आदि कर्म से उसकी उदीरणा करता है? या "बलेणं" शारीरिक बल से उसकी उदीरणा करता है? या "वीरिएणं" जीवप्रभव वीर्य से उसकी उदीरणा करता है? या "पुरिसक्कारपरक्कमेणं" पुरुषकारपराक्रम से उस अनुदीर्ण उदीरणाभविक कर्म की उदीरणा करता है? "उदाहु" अथवा-"अणुट्ठाणेणं, अकम्मेणं, अबलेणं, अवीरिएणं, अपुरिसक्कारपरक्कमेणं, अनुदिण्णं, उदीरिणाभवियं कम्मं उदीरेइ" अनुत्थान से, अकर्म से, अबल से, अवीर्य से और अपुरुषाकारपराक्रम से उस अनुदीर्ण, उदीरणाभविक कर्म की उदीरणा

પ્રતિપાદન કરવા માટે સૂત્રકાર "जं तं" ઇત્યાદિ રૂપથી કહે છે-હે પૂજ્ય! સ્વભાવથી જે કર્મ અનુદીર્ણ છે પણ તુરત જ તે કર્મની ઉદીરણા થવાની છે એવા અનુદીર્ણ ઉદીરણાભવિક કર્મની ઉદીરણા જીવ કરતો હોય તો "किं उट्ठाणेणं" શુ ઉત્થાનથી તે અનુદીર્ણ ઉદીરણાભવિક કર્મની ઉદીરણા જીવ કરે છે? કે "कम्मेणं" ઉત્ક્ષેપણ આદિ કર્મથી, (ક્રિયાથી) જીવ તેની ઉદીરણા કરે છે? કે "बलेन" શારીરિક બળથી તેની ઉદીરણા કરે છે? કે "वीरिएणं" જીવપ્રભવ વીર્યથી તેની ઉદીરણા કરે છે? કે "पुरिसक्कारपरक्कमेणं" પુરુષકાર પરાક્રમથી અનુદીર્ણ ઉદીરણાભવિક કર્મની ઉદીરણા કરે છે? "उदाहु" અથવા તો अणुट्ठाणेणं, अकम्मेणं, अबलेणं, अवीरिएणं, अपुरिसक्कारपरक्कमेणं, अनुदिण्णं उदीरणाभवियं कम्मं उदीरेइ?" તે અનુત્થાનથી, અકર્મથી, અબળથી, અવીર્યથી અને અપુરુષકારપરાક્રમથી; અનુદીર્ણ ઉદીર્ણાભવિક કર્મની ઉદીરણા કરે છે?

विशेषणेषु उदीरणामेवाधिकृत्य विशेषस्य सद्भावो वर्त्तते, गर्हणसंवरणयोर्विशेषाभावात्। यद्येवं तर्हि पूर्वसूत्रे गर्हण-संवरणरूपं पदद्वयं किमर्थं गृहीतम्? अत्रोच्यते-

कर्मण उदीरणायां गर्हणं संवरणं च प्राय उपायभूतं वर्त्तते,इति सूचनार्थम्। यद्यपि उदीरणायां न केवलं पुरुषवीर्यस्यैव कारणत्वं किन्तु कालस्वभावादीनां बहूनां कारणत्वमस्ति, तथापि प्राधान्येन पुरुषवीर्यस्यैव कारणत्वमुपदर्शयन्नाह-'जं तं' इत्यादि। 'जं तं भंते' यत् तद् भदन्त! 'अणुदिन्नं' अनुदीर्णम् उदीरणा-

समाधान—कर्मके उदीर्ण आदि चार विशेषणों में अर्थात् उदीरण१, अनुदीर्ण २, अनुदीर्ण उदीरणाभविक ३, एवं उदयानन्तरपश्चात्कृत४, इन चार विशेषणों में केवल उदीरणाको ही लेकर विशेषका सद्भाव है। गर्हण और संवरणमें इनको ले कर विशेष का अभाव है। अर्थात् गर्हण और संवरण का संबंध इन चारों विशेषणों में से किसी भी एक विशेषण के साथ नहीं है, इसलिये इन दोनों क्रियापदों को उन चार विशेषणों के साथ नहीं जोड़ा गया है। यदि ऐसी ही बात है, तो फिर पूर्वसूत्र में गर्हण और संवरणरूप दो पदों का ग्रहण क्यों किया गया है? उत्तर — कर्म की उदीरणा में गर्हण और संवरण ये प्रायः उपायभूत हैं, इस बात की सूचना के लिये इन पदों का ग्रहण किया गया है। यद्यपि उदीरणा में केवल पुरुषवीर्य में ही कारणत्व नहीं है, किन्तु काल स्वभावादि अनेकमें भी कारणता है-अर्थात् उदीरणा होने में जैसे पुरुषवीर्य कारण पड़ता है वैसे ही काल, स्वभाव आदि

સમાધાન—ઉદીરણ, અનુદીર્ણ; અનુદીર્ણ ઉદીરણા ભવિક અને ઉદયાનન્તર પશ્ચાત્ કૃત, એ ચાર વિશેષણોમાં ફક્ત ઉદીરણાની અપેક્ષાએ જ વિશેષનો સદ્‌ભાવ છે.ગર્હણ અને સંવરણમાં તેમની અપેક્ષાએ વિશેષનો અભાવ છે. એટલે કે ગર્હણ અને સંવરણનો સબંધ તે ચાર વિશેષણોમાંથી કોઇ પણ વિશેષણની સાથે યોજાતો નથી તેથી તે બન્ને ક્રિયાપદોને ઉપલા વિશેષણોની સાથે જોડવામાં આવ્યા નથી.

પ્રશ્ન—જો એ પ્રમાણે જ હકીકત છે તો પૂર્વ સૂત્રમાં ગર્હણ અને સંવરણને શા માટે લેવામાં આવ્યાં છે?

ઉત્તર—કર્મની ઉદીરણામા ગર્હણ અને સંવરણ પ્રાયઃ ઉપાયભૂત છે, એ વાત દર્શાવવાને માટે જ તે પદોને ગ્રહણ કરવામાં આવ્યાં છે. હવે ઉદીરણામાં માત્ર પુરુષવીર્ય જ કારણભૂત નથી પણ કાળ સ્વભાવ વગેરે અનેક વસ્તુઓ કારણભૂત છે એટલે કે ઉદીરણા થવામાં જેવી રીતે પુરુષવીર્ય કારણભૂત છે એવી જ રીતે કાળ, સ્વભાવ વગેરે બીજાં પણ કારણો છે, એ વાતનું

इत्यादि, 'एवं सइ' एवम् उत्थानादिसाध्ये उदीरणे सति 'अत्थि उट्ठाणेइ वा' अस्ति उत्थानमिति वा, 'कम्मेइ वा' कर्म इति वा 'बलेइ वा' बलमिति वा, 'वीरिएइ वा' वीर्यमिति वा, 'पुरिसक्कारपरक्कमेइ वा' पुरुषकारपराक्रम इति वा, उत्थानादिसाध्यं कर्मण उदीरणमिति उत्थानादिकमपि कारणं भवत्येवेति भावः।

एतत्पर्यन्तप्रकरणेन कर्मणः कांक्षामोहनीयस्योदीरणमुक्तम्, अतः तस्यैव कांक्षामोहनीयकर्मण उपशमनं कथयति-'से नूणं भंते' इत्यादि।

'से नूणं भंते' तद् नूनं भदन्त! 'अप्पणा चेव' आत्मनैव-स्वयमेव जीवः 'उवसामेइ' उपशमयति-कांक्षामोहनीयकर्मण उपशमनं करोति। उपशमनं मोहनीयस्यैव कर्मणो भवति, । तदुक्तम्—

"मोहस्सेवोवसमो, खओवसमो चउण्ह घाईणं।
उदयक्खयपरिणामा, अट्ठण्ह वि होंति कम्माणं ॥१॥" इति।

छाया—मोहस्यैवोपशमः क्षयोपशमश्चतुर्णां घातिनाम्।
उदयक्षयपरिणामा अष्टानामपि भवन्ति कर्मणाम् ॥१॥ इति।

द्वारा साध्य जब उदीरणा है तब इनके होने पर उत्थान है, कर्म है, बल है, वीर्य है, पुरुषपराक्रम है। जब यह बात है कि उत्थान आदि द्वारा साध्यकर्म उदीरणा है तो उत्थान आदिक भी कारण होते ही हैं। यहांतक के प्रकरण से कांक्षामोहनीय कर्म की उदीरणा का कथन किया। अब उसी कांक्षामोहनीय कर्म का उपशमन कहा जाता है—

"से नूणं भंते" इत्यादि। उपशमन मोहनीय कर्मका ही होता है अतः गौतमस्वामी प्रभुसे पूछते हैं कि हे भदन्त! जीव इस कांक्षामोहनीय कर्म का उपशमन क्या अपने आप ही करता है? मोहनीय कर्मका ही उपशमन होता है- सो ही कहा है-उपशम मोहनीय कर्म का होता है चार घातिया कर्मों का क्षयोपशम होता है। उदय, क्षय और परिणाम आठों

વગેરેથી જ ઉદીરણા સાધ્ય છે, ત્યારે ઉત્થાન વગેરે તેનાં કારણો છે. એ વાત નક્કી થઈ છે અને તેથી ઉત્થાન પણ છે, કર્મ પણ છે, બળ પણ છે, વીર્ય પણ છે અને પુરુષકારપરાક્રમ પણ છે? એ વાત પણ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થઇ જાય છે. અહીં સુધીના પ્રકરણમાં કાંક્ષામોહનીયકર્મની ઉદીરણાનું કથન કરવામાં આવ્યું છે, હવે એજ કાંક્ષામોહનીય કર્મના ઉપશમનું કથન કરવામાં આવે છે—

"से नूणं भंते!" ઇત્યાદિ ગૌતમ સ્વામી પ્રભુને પૂછે છે કે હે પૂજ્ય! શું આ જીવ કાંક્ષામોહનીયકર્મનો ઉપશમ પોતાની જાતે જ કરે છે?" વગેરે કાંક્ષામોહનીય કર્મનો જ ઉપશમ થાય છે, તેથી જ કહ્યું છે કે ઉપશમ મોહનીયકર્મનો થાય છે. ચાર ઘાતિયા કર્મનો ક્ષયોપશમ થાય છે. આઠે

उदीरेइ ' उदीरणाभव्यं कर्म उदीरयति ?। भगवानाह-' गोयमा ' इत्यादि। ' गोयमा ' हे गौतम ! ' तं उट्ठाणेण वि ' तत् उत्थानेनापि ' कम्मेण वि ' कर्मणापि ' बलेण वि ' बलेनापि ' वीरिएण वि ' वीर्येणापि ' पुरिसक्कारपरिक्कमेण वि ' पुरुषकारपराक्रमेणापि ' अणुदिण्णं उदीरणाभवियं कम्मं उदीरेइ ' अनुदीर्णम् उदीरणाभव्यं कर्म उदीरयति। विधिपक्षं समर्थयित्वा निषेधपक्षं दर्शयति-' णो त ' इत्यादि। ' णो तं अणुट्ठाणेणं ' नो तत् अनुत्थानेन, अर्थात्-तत् कर्मण उदीरणम् उत्थानव्यतिरेकेण न भवति, इति। ' णो तं इति सकृत्पठितस्यापि उत्थानवत् प्रत्येकमन्वयस्तथा च- नो तं अणुट्ठाणेणं नो तं अकम्मेणं ' इत्यादि। ' अकम्मेणं ' नो अकर्मणा, ' अबलेणं ' नो अबलेन, ' अवीरिएणं ' नो अवीर्येण ' अपुरिसक्कारपरक्कमेणं ' नो अपुरुषकारपराक्रमेण ' अणुदिण्णं ' अनुदीर्णम् ' उदीरणाभवियं ' उदीरणाभव्यं ' कम्मं ' कर्म ' उदीरेइ ' उदीरयति। उत्थानादिभिर्विना जीवः कर्म नोदीरयतीति भावः। उत्थानादिना उदीरणायोग्यं कर्मोदीरयतीति कथनेन यत् निःसृतं तत् स्वयमेव शास्त्रकारो वक्ति-' एवं सइ '

करता है ? इस प्रश्न का उत्तर देते हुए भगवान कहते हैं कि हे गौतम! " तं उट्ठाणेण वि " जीव उत्थान से भी, " कम्मेण वि " कर्म से भी, " बलेण वि " बल से भी, " वीरिएण वि " वीर्य से भी, " पुरिसक्कार-परक्कमेण वि " और पुरुषकार पराक्रम से भी उस अनुदीर्ण उदीरणाभविक कर्म की उदीरणा करता है। इस विधिपक्ष को दिखाकर अब निषेधपक्ष का कथन करते हुए प्रभु कहते हैं, कि-जीव अनुत्थान आदिसे, अनुदीर्ण उदीरणाभविक कर्म की उदीरणा नहीं करता है, अर्थात् उत्थान आदिके विना जीव कर्मकी उदीरणा नहीं कर सकता है। " जीव उदीरणा योग्य कर्म की उदीरणा उत्थान आदि से करता है " इस कथन से जो सार निकला उसे शास्त्रकार स्वयं प्रकट करते हुए कहते हैं कि-उत्थान आदि

આ પ્રશ્નના જવાબમાં ભગવાન કહે છે કે હે ગૌતમ! " तं उट्ठाणेण वि " જીવ ઉત્થાનથી પણ, " कम्मेण वि " કર્મથી પણ, " बलेण वि " બળથી પણ. वीरिएण वि " વીર્યથી પણ, पुरिसक्कारपरक्कमेण वि " અને પુરુષકાર પરાક્રમથી પણ અનુદીર્ણ ઉદીરણાભવિક કર્મની ઉદીરણા કરે છે. આ રીતે વિધિ પક્ષનું કથન કરીને સૂત્રકાર નિષેધ પક્ષનું પણ કથન કરે છે કે જીવ અનુત્થાન આદિ વડે અનુદીર્ણ ઉદીરણાભવિક કર્મની ઉદીરણા કરતો નથી. એટલે કે ઉત્થાન કર્મ વગેરે વિના જીવ કર્મની ઉદીરણા કરતો નથી, " જીવ ઉદીરણાને યોગ્ય કર્મની ઉદીરણા ઉત્થાન વગેરેની મારફત જ કરે છે" આ કથનથી જે સાર નીકળે છે તે બતાવવાને માટે શાસ્ત્રકાર પોતે જ કહે છે કે-જ્યારે ઉત્થાન

इत्यादि, 'एवं सइ' एवम् उत्थानादिसाध्ये उदीरणे सति 'अत्थि उट्ठाणेइ वा' अस्ति उत्थानमिति वा, 'कम्मेइ वा' कर्म इति वा 'बलेइ वा' बलमिति वा, 'वीरिएइ वा' वीर्यमिति वा, 'पुरिसक्कारपरक्कमेइ वा' पुरुषकारपराक्रम इति वा, उत्थानादिसाध्यं कर्मण उदीरणमिति उत्थानादिकमपि कारणं भवत्येवेति भावः।

एतत्पर्यन्तप्रकरणेन कर्मणः कांक्षामोहनीयस्योदीरणमुक्तम्, अतः तस्यैव कांक्षामोहनीयकर्मण उपशमनं कथयति-'से नूणं भंते' इत्यादि।

'से नूणं भंते' तद् नूनं भदन्त! 'अप्पणा चेव' आत्मनैव-स्वयमेव जीवः 'उवसामेइ' उपशमयति-कांक्षामोहनीयकर्मण उपशमनं करोति। उपशमनं मोहनीयस्यैव कर्मणो भवति,। तदुक्तम्—

"मोहस्सेवोवसमो, खओवसमो चउण्ह घाईणं।
उदयक्खयपरिणामा, अट्ठण्ह वि होंति कम्माणं ॥१॥" इति।

छाया—मोहस्यैवोपशमः क्षयोपशमश्चतुर्णां घातिनाम्।
उदयक्षयपरिणामा अष्टानामपि भवन्ति कर्मणाम् ॥१॥ इति।

द्वारा साध्य जब उदीरणा है तब इनके होने पर उत्थान है, कर्म है, बल है, वीर्य है, पुरुषपराक्रम है। जब यह बात है कि उत्थान आदि द्वारा साध्यकर्म उदीरणा है तो उत्थान आदिक भी कारण होते ही हैं। यहांतक के प्रकरण से कांक्षामोहनीय कर्म की उदीरणा का कथन किया। अब उसी कांक्षामोहनीय कर्म का उपशमन कहा जाता है—

"से नूणं भंते" इत्यादि। उपशमन मोहनीय कर्मका ही होता है अतः गौतमस्वामी प्रभुसे पूछते हैं कि हे भदन्त! जीव इस कांक्षामोहनीय कर्म का उपशमन क्या अपने आप ही करता है? मोहनीय कर्मका ही उपशमन होता है- सो ही कहा है-उपशम मोहनीय कर्म का होता है चार घातिया कर्मों का क्षयोपशम होता है। उदय, क्षय और परिणाम आठों

વગેરેથી જ ઉદીરણા સાધ્ય છે, ત્યારે ઉત્થાન વગેરે તેનાં કારણો છે. એ વાત નક્કી થઈ છે અને તેથી ઉત્થાન પણ છે, કર્મ પણ છે, બળ પણ છે, વીર્ય પણ છે અને પુરુષકારપરાક્રમ પણ છે! એ વાત પણ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થઈ જાય છે. અહીં સુધીના પ્રકરણમાં કાંક્ષામોહનીયકર્મની ઉદીરણાનું કથન કરવામાં આવ્યું છે, હવે એજ કાંક્ષામોહનીય કર્મના ઉપશમનું કથન કરવામાં આવે છે—

"સે નૂણં ભંતે!" ઇત્યાદિ ગૌતમ સ્વામી પ્રભુને પૂછે છે કે હે પૂજ્ય! શું આ જીવ કાંક્ષામોહનીયકર્મનો ઉપશમ પોતાની જાતે જ કરે છે?" વગેરે કાંક્ષામોહનીય કર્મનો જ ઉપશમ થાય છે, તેથી જ કહ્યું છે કે ઉપશમ મોહનીયકર્મનો થાય છે. ચાર ઘાતિયા કર્મનો ક્ષયોપશમ થાય છે. આઠે

तत्रोपशमो नामोदीरणस्य क्षयः, तथा अनुदीर्णस्य कर्मणो विपाकतः, तथा प्रदेशतश्चाननुभवनम् सर्वथैव निरुद्धोदयत्वमिति भावः। अयं चोपशमः यदाऽनादिमिथ्यादृष्टिवतो जीवस्यौपशमिकसम्यक्त्वस्यलाभो भवति तदा, तथा ये जीवा उपशमश्रेण्यां गता भवन्ति तेषां भवतीति। 'अप्पणा चेव गरहेइ' आत्मनैव गर्हते=निन्दति, 'अप्पणा चेव संवरेइ' आत्मनैव संवृणोति। हे भदन्त! जीवः स्वयमेव कर्म उपशमयति गर्हते संवृणोति च किमिति प्रश्नाशयः। भगवानाह-' हंता ' इत्यादि। 'हंता गोयमा' हन्त हे गौतम! 'एत्थ वि तहेव भाणियव्वं' अत्रापि तथैव भणितव्यं पूर्वोक्तक्रमेणैव वक्तव्यम्, नवरम् विशेषस्तु अयम्-'अणुदिण्णं उवसा-

---

कर्मों के होते हैं। उपशम शब्दका अर्थ इस प्रकार से है उदीर्ण कर्मका क्षय, तथा अनुदीर्ण कर्म का विपाकसे तथा प्रदेशसे अननुभवन अर्थात् उदयका सर्वथा रुक जाना। यह उपशम जब अनादि मिथ्यादृष्टिवाले जीव के औपशमिक सम्यक्त्वका लाभ होता है, तभी होता है। तथा जो जीव उपशम श्रेणी में गये हुए होते हैं। उनके होता है। "अप्पणा चेव गरहइ अप्पणा चेव संवरेइ" हे भदन्त! जीव स्वयं ही निंदा करता है जीव स्वय ही संवर करता है, और जीव स्वयं ही अपने कर्म का उपशमन करता है? यह प्रश्न है। तब भगवान् ने उसका उत्तर यों दिया कि "हंता गोयमा" हां गौतम! "एत्थ वि तहेव भाणियव्वं" यहां पर भी पूर्वोक्त रूप से ही समझना चाहिये। अर्थात् जीव स्वयं अपनी ही आप निंदा करता है। जीव स्वयं ही संवर करता है और जीव स्वयं ही अपने कर्म का उपशमन करता है। "नवरं" परन्तु यहां जो विशेषता

કર્મોના ઉદય ક્ષય અને પરિણામ થાય છે "ઉપશમ" પદનો અર્થ આ પ્રમાણે છે-ઉદીર્ણ કર્મનો ક્ષય તથા અનુદીર્ણ કર્મનો વિપાકથી તથા પ્રદેશથી અનનુભવન-અર્થાત્ વિપાક તથા પ્રદેશથી અનુદીર્ણ કર્મના ઉદય સર્વથા રોકાઇ ગયેલ હોય તેને ઉપશમ કહે છે. અનાદિ કાળથી જે મિથ્યાદૃષ્ટિવાળા જીવો છે તેમને જ્યારે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વનો લાભ મળે છે ત્યારે જ આ ઉપશમ છે, તથા જે જીવો ઉપશમ શ્રેણીમાં ગયા હોય છે તેમને જ આ ઉપશમ થાય છે "अप्पणा चेव गरहइ, अप्पणा चेव संवरेइ" હે પૂજ્ય! શું જીવ જાતે જ નિંદા કરે છે? શું જીવ જાતે જ સંવર કરે છે? અને જીવ જાતેજ પોતાનાં કર્મનું ઉપશમ કરે છે? ભગવાને ગૌતમના પ્રશ્નનો આ પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યો કે "हंता गोयमा" હા ગૌતમ! "एत्थ वि तहेव भाणियव्वं" અહીં પણ પૂર્વોક્ત રીતે જ કથન કરવું, એટલે કે જીવ પોતે જ નિંદા કરે છે, જીવ પોતે જ સંવર કરે છે, અને જીવ પોતે જ પોતાનાં કર્મોનો ઉપશમ કરે છે, "नवरं"

मेइ' अनुदीर्णम् उपशमयति–उपशमनमनुदीर्णस्यैव भवति, उदीर्णस्य तु वेदनं-स्यादेवेति तत्रोपशमाभावः। 'सेसा पडिसेहेयव्वा तिण्णि' शेषाः प्रतिषेधयितव्यास्त्रयः पक्षाः, तथा च–नो उदीर्णम् उपशमयति१, नो अनुदीर्णमुदीरणाभव्यं कर्मोपशमयति२, नो उदयानन्तरपश्चात्कृतं कर्मोपशमयति३, एते त्रयः पक्षा वर्ज्याः। चतुर्थः पक्षः–अनुदीर्णमुपशयतीति स्वीकृतः। 'जं तं भंते' यत् तद् भदंत! 'अणुदिन्नं उवसामेइ' अनुदीर्णम् उपशमयति–'तं किं उट्ठाणेणं जाव पुरिसकार-

---

है वह इस प्रकार से है–"अणुदिण्णं उवसामेइ" कि अनुदीर्ण जो कर्म होता है उसका ही उपशम करता है। उदीर्ण कर्मका उपशमन नहीं होता है। उसका तो वेदन होता है। "सेसा पडिसेहेयव्वा" का तात्पर्य इस प्रकार से है–कि यदि कोई ऐसा प्रश्न करे कि उदीर्ण का उपशम होता है? कि अनुदीर्ण का उपशम होता है? अथवा जो अनुदीर्ण उदीरणाभविक कर्म है उसका उपशम होता है? या कि जो उदयानन्तर-पश्चात्कृत कर्म होता है उसका उपशम होता है। इन चार प्रश्नो में से "उदीर्ण का उपशमन नहीं होता है, अनुदीर्ण उदीरणाभविक कर्म का उपशम नहीं होता है, और जो उदयानन्तरपश्चात्कृत कर्म है, उसका उपशम नहीं होता है, इस तरह तीन प्रश्नों का निषेध करके यहां अनुदीर्ण कर्मका उपशमन होता है, ऐसा पक्ष अंगीकार किया गया जानना चाहिये।

प्रश्न–हे भदन्त! "अणुदिन्नं" अनुदीर्ण कर्म का जीव "उवसामेइ" उपशमन करता है तो क्या वह उसे "उट्ठाणेणं" उत्थान से करता है?

પણ અહીં એટલી વિશેષતા છે કે "अणुदिण्णं उवसामेइ" અનુદીર્ણ કર્મનો જ ઉપશમ કરે છે. પણ ઉદીર્ણ કર્મનો ઉપશમ થતો નથી તેનું તો માત્ર વેદન જ થાય છે. "सेसा पडिसेहेयव्वा" આ સૂત્રનું આ પ્રમાણે તાત્પર્ય છે. કોઈ એવો પ્રશ્ન કરે કે ઉદીર્ણનો ઉપશમ થાય છે? કે અનુદીર્ણનો ઉપશમ થાય છે? કે અનુદીર્ણ ઉદીરણાભવિક કર્મનો ઉપશમ થાય છે? કે ઉદયાનન્તરપશ્ચાત્કૃત કર્મનો ઉપશમ થાય છે? તો તેનો આ પ્રમાણે જવાબ છે–"ઉદીર્ણનો ઉપશમ થતો નથી, અનુદીર્ણ ઉદીરણાભવિક કર્મનો પણ ઉપશમ થતો નથી, તેમજ ઉદયાનન્તરપશ્ચાત્ કૃત કર્મનો પણ ઉપશમ થતો નથી. આ રીતે ત્રણ પ્રશ્નોનો નિષેધ કરીને, 'અનુદીર્ણ કર્મનો જ ઉપશમ થાય છે' એ પ્રશ્નનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે, એમ સમજવું.

પ્રશ્ન—હે પૂજ્ય! "अणुदिन्नं" જો જીવ અનુદીર્ણ કર્મનો "उवसामेइ" ઉપશમ કરે છે તો શું જીવ તે ઉપશમ "उट्ठाणेणं" ઉત્થાનથી કરે છે? કે

परक्कमेइ वा' तत् किम् उत्थानेन यावत् पुरुषकारपराक्रम इति वा । यावच्छब्देन-उदीरणा-सूत्रोक्तः प्रश्नरूप उत्तररूपश्च सर्वोऽपि पाठः संग्राह्यः ।

उदीर्णस्य वेदनं भवतीति वेदनसूत्रमाह—'से नूणं भंते' इत्यादि । 'से नूणं-भंते' तद् नूनं भदन्त ! जीवः किम् 'अप्पणा चेव वेदेइ' आत्मनैव वेदयति, 'अप्पणाचेव गरहइ' आत्मनैव गर्हते=निन्दतीति प्रश्नः। 'एत्थ वि सच्चेव परिवाडी' इति, अत्रापि सा एव पूर्वोक्तैव 'परिपाटी सूत्रपद्धतिर्विज्ञेया। अत्रापि उदीरणा-सूत्रालापकवत्सर्वे आलापका वाच्या इति भावः । नवरं=नवरं केवलं विशेषस्त्वयम् 'उदिन्नं वेएइ' उदीर्णं वेदयति, अत्र प्रथमो विकल्पः स्वीकृतः, अन्ये त्रयो विकल्पा वर्जिताः । उदीर्णमेव वेदयति अनुदीर्णस्य कर्मणो वेदनाभावात्, अथ कदाचित्

या यावत् पुरुषकारपराक्रम है ? यहां यावत् शब्द से उदीरणा सूत्रोक्त प्रश्नरूप और उत्तररूप समस्त पाठ संगृहीत हुआ है ।

उदीर्ण का वेदन होता है-इसलिये सूत्रकार वेदनसूत्र का कथन करते हैं-"से नूणं भंते !" इत्यादि । हे भदन्त ! जीव क्या "अप्पणा चेव" स्वयं ही कर्म का वेदन करता है ? स्वयं ही कर्म की निंदा करता है ? तब प्रभुने इसका उत्तर दिया कि "एत्थ वि सच्चेव परिवाडी," यहां पर भी वही पूर्वोक्त ही परिपाटी-सूत्रपद्धति-जाननी चाहिये। अर्थात् यहां पर भी उदीरणासूत्र के आलापक की तरह समस्त आलापक कह लेना चाहिये। "नवरं" पर जो विशेषता है, वह इस प्रकार से है-यहां पर प्रथम विकल्प स्वीकार किया गया है-अन्य तीन विकल्प स्वीकार नहीं किये गये हैं। उदीर्ण कर्म का ही जीव वेदन करता है, अनुदीर्ण का नहीं, क्योंकि अनुदीर्ण का वेदन नहीं होता है । यदि कदाचित्

यावत् પુરુષકારપરાક્રમથી કરે છે ? અહીં "यावत्" પદથી ઉદીરણા સૂત્રોમાં કહેલા સમસ્ત પ્રશ્નો અને ઉત્તરોનો સંગ્રહ કરવો.

ઉદીર્ણ કર્મનું વેદન થાય છે. તેથી સૂત્રકાર હવે વેદન સૂત્રનું કથન કરે છે—

से नूणं भंते ! ઇત્યાદિ, હે પૂજ્ય ? શું જીવ "अप्पणा चेव" જાતે જ કર્મનું વેદન કરે છે? શું જીવ જાતે જ કર્મની નિંદા કરે છે ? ત્યારે પ્રભુએ તે પ્રશ્નોનો આ પ્રમાણે જવાબ આપ્યો-"एत्थ वि सच्चेव परिवाडी" અહીં પણ પૂર્વોક્ત પરિપાટી-સૂત્રપદ્ધતિ જ ગ્રહણ કરવી, એટલે કે ઉદીરણા સૂત્રના આલાપક પ્રમાણે જ સમસ્ત આલાપક અહીં પણ કહેવા. "नवर" પણ તેમાં આટલી વિશેષતા છે. ઉદીર્ણ કર્મોનું જ જીવ વેદન કરે છે-અનુદીર્ણનું વેદન કરતો નથી. કારણ કે અનુદીર્ણ કર્મનું વેદન થતું નથી. જો અનુદીર્ણકર્મનું પણ વેદન

अनुदीर्णस्यापि वेदनं स्वीकुर्यात्तदा उदीर्णानुदीर्णयोः को भेदः स्यात् ? न कोऽपि। अनुदीर्णादेर्वेदननिषेधं कथयति, 'णो अणुदिन्नं वेएइ' नोऽनुदीर्णं वेदयति, अनुदीर्णस्य कर्मणो वेदनं न भवति, 'एवं जाव पुरिस्सकारपरक्कमेइ वा' एवं यावत् पुरुषकारपराक्रम इति वा 'एवम्' अनेन निषेधप्रकारेण अन्यौ द्वौ विकल्पावपि विज्ञेयौ, तौ यथा-"नो अणुदिण्णं उदीरणाभवियं कम्मं वेदेइ, नो उदयाणंतरपच्छाकडं कम्मं वेदेइ' इति। अत्र यावच्छब्देन उदीरणासूत्रोक्तः सर्वोऽपि पाठो वाच्यः 'पुरिसकारपरक्कमेइ वा' पुरुषकारपराक्रम इति वा, इति पर्यन्तम्। वेदितं

अनुदीर्ण कर्म का भी वेदन होना माना जावे तो फिर उदीर्ण और अनुदीर्ण में भेद क्या होगा ? कुछ भी नहीं। यही बात "णो अणुदिन्नं वेएइ" इस सूत्र द्वारा बताई गई, है कि अनुदीर्ण कर्म का वेदन नहीं होता है। "एवं जाव पुरिस्सक्कारपरक्कमेइ वा" इस निषेधप्रकार से अन्य दो विकल्पों का भी निषेध किया गया जानना चाहिये। वे दो विकल्प इस प्रकार से हैं "णो अणुदिण्णं उदीरणाभवियं कम्मं वेएइ, नो उदयाणंतरपच्छाकडं कम्मं वेएइ" जिस प्रकार से यह जीव अनुदीर्ण कर्म का वेदन नहीं करता है उसी प्रकार जो अनुदीर्ण उदीरणाभविक है उसका भी वेदन नहीं करता है, और जो कर्म उदयानन्तरपश्चात्कृत हैं उसका भी वेदन नहीं करता है। यहां यावत् शब्द से उदीरणासूत्रोक्त समस्त पाठ कह देना चाहिये। अर्थात् उदीरणासूत्र में जो पाठ कहा गया है वह सब यहां पर लगा लेना चाहिए, और यह पाठ यहां का यहां "पुरिसक्कारपरक्कमेइ वा" इस सूत्र तक ग्रहण करना चाहिये।

માની લેવામાં આવે તો ઉદીર્ણ અને અનુદીર્ણ કર્મમાં કોઇ ભેદ જ ન રહે. એજ વાત "णो अणुदिन्नं वेएइ" આ સૂત્રથી બતાવવામાં આવી છે કે અનુદીર્ણ કર્મનું વેદન થતું નથી "एवं जाव पुरिसक्कारपरक्कमेइ वा" એવી રીતે ઠેઠ પુરુષકારપરાક્રમ સુધી જાણી લેવું આ નિષેધ સૂત્રથી બાકીના બે વિકલ્પોનો પણ નિષેધ કરાયો છે તે બે વિકલ્પો આ પ્રમાણે છે-"णो अणुदिण्णं उदीरणाभवियं कम्मं वेएइ, णो उदयाणंतरपच्छाकडं कम्मं वेएइ" જેવી રીતે જીવ અનુદીર્ણ કર્મનું વેદન કરતો નથી એવી જ રીતે અનુદીર્ણ તથા ઉદીરણાભવિક કર્મનું પણ વેદન કરતો નથી, અને જે કર્મ ઉદયાનન્તરપશ્ચાત્કૃત છે તેનું વેદન પણ જીવ કરતો નથી. અહીં "यावत्" પદથી એ સૂચન કરવામાં આવેલ છે કે ઉદીરણાસૂત્રમાં કહેલ સમસ્ત પાઠ અહીં પણ કહેવો, એટલે કે ઉદીરણા સૂત્રમાં જે પ્રશ્નો અને ઉત્તરો છે તે અહીં વેદન સૂત્રમાં પણ કહેવા. અને "पुरिसक्कारपरक्कमेइ वा" સૂત્ર સુધીનો પાઠ પણ ગ્રહણ કરવો.

सत्कर्म निर्जीयत इति निर्जरासूत्रमाह-'से नूणं भंते' इत्यादि, 'से नूणं भंते' तद् नूनं भदन्त! 'अप्पणाचेव निज्जरेइ' आत्मनैव निर्जरयति 'अप्पणाचेव गरहइ' आत्मनैव गर्हते, हे भगवन् जीवः स्वकृतं कर्म स्वयमेव निर्जरयति=आत्मप्रदेशेभ्यः शातयति? स्वयमेव तादृशं कर्म निन्दति किमिति प्रश्नाशयः। 'एत्थ वि सच्चेव परिवाडी' अत्रापि निर्जरा विषयेपि सैव उदीरणासूत्रोक्तैव परिपाटी विज्ञेया। नवरं=केवलं विशेष एतावानेव-'उदयाणंतरपच्छाकडं कम्मं निज्जरेइ' उदयानन्तर-पश्चात्कृतं कर्म निर्जरयति, उदयेनानन्तरसमये यत् पश्चात्कृतम्=अतीततां प्रापितं कर्म तत् उदयानन्तर पश्चात्कृतमिति कथ्यते, एतादृशं कर्म निर्जरयति=आत्मप्रदेशे-

---

जिस कर्म का वेदन होता है उसकी निर्जरा होती है इसलिये अब सूत्रकार निर्जरासूत्र का कथन करते हुए कहते हैं कि-"से नूणं भंते! अप्पणा चेव निज्जरेइ, अप्पणा चेव गरहइ" यहां प्रश्न इस प्रकार से करना चाहिए—हे भदन्त! क्या जीव अपने आप ही कर्म की निर्जरा करता है? और अपने आप ही क्या उसकी निन्दा करता है? उत्तर हां गौतम! जीव अपने आप ही कर्मकी निर्जरा करता है और अपने आप ही उसकी निन्दा करता है। आत्मप्रदेशों से कर्मपुद्गलों का थोड़ा२ परिशाटन होना-दूर होना-इसका नाम निर्जरा है। इस निर्जराके विषयमें भी उदीरणासूत्र में कथित जैसे ही परिपाटी जाननी चाहिये। केवल विशेषता इतनी है कि—" उदयाणंतरपच्छाकडं कम्मं निज्जरेइ" जीव जो कर्म की निर्जरा करता है वह ऐसे कर्म की ही निर्जरा करता है कि जो कर्म उदय से अनन्तर समय में पश्चात्कृत होता है। यहां पर यही

જે કર્મનું વેદન થાય છે તેની નિર્જરા થાય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર નિર્જરા સૂત્રનું નિરૂપણ કરતાં કહે છે કે-" से नूणं भंते! अप्पणा चेव निज्जरेइ, अप्पणा चेव गरहइ " હે પૂજ્ય! શું જીવ પોતાની જાતે જ કર્મની નિર્જરા કરે છે? અને શું જીવ પોતાની જાતે જ કર્મની નિંદા કરે છે? ઉત્તર-હા, ગૌતમ! જીવ પોતાની જાતે જ કર્મની નિર્જરા કરે છે અને પોતાની જાતે જ કર્મની નિંદા કરે છે.

આત્મપ્રદેશોમાંથી કર્મપુદ્ગલોનું થોડું થોડું દૂર થવું-અલગ થવું-તેનું નામ નિર્જરા છે. આ નિર્જરાનાં સંબંધમાં પણ ઉદીરણાના સૂત્રમાં કહેલી પરિપાટી પ્રમાણે જ કથન કરવું. પરંતુ નિર્જરામાં એટલો ફેર છે કે "उदयाणंतर-पच्छाकडं कम्मं निज्जरेइ " જીવ એવા કર્મની જ નિર્જરા કરે છે કે જે કર્મ ઉદયાનન્તરપશ્ચાત્કૃત હોય છે. અહીં પહેલાના ત્રણ વિકલ્પો છોડીને ચોથા

न्यः शातयति। अत्रैष चतुर्थो विकल्पः स्वीकृतः, शेषा आद्यास्त्रयो विकल्पा वर्जिताः। एतदर्थसंग्राहिका गाथामाह—

"तइएण उदीरेंति, उवसामेंति य पुणो वि वीएणं।
वेइंति निज्जरंति य, पढम-चउत्थेहिं सव्वेवि ॥१॥"

छाया—तृतीयेनोदीरयन्ति उपशमयन्ति च पुनरपि द्वितीयेन।
वेदयंति निर्जरयन्ति च प्रथम-चतुर्थैः सर्वेऽपि ॥ १ ॥

'सव्वे वि' इति सर्वे जीवाः, इति। प्रकरणस्य संक्षिप्ताऽर्थश्चायम्–कांक्षामोहनीयकर्मणां वेदनम्, तस्य चोदीरणम्, तत्रानुदीर्णस्योदीरणयोग्यतां गतस्य कर्मण उदीरणमु-

---

चौथा विकल्प स्वीकार किया गया है। तात्पर्य कहनेका यही है कि यहां शेष तीन विकल्प अङ्गीकार नहीं किये गये हैं। चौथा विकल्प ही अङ्गीकार किया गया है, क्यों कि जिस कर्म का रस भोग लिया जाता है ऐसा ही कर्म जीव के प्रदेशोंसे अलग होता है, इसीका नाम निर्जरा है। उदीरण, उपशमन, वेदन और निर्जरा संबंधी इन पूर्वोक्त सूत्रके अर्थों को संग्रह करने वाली गाथा यहां सूत्रकार ने जो कही है उसका अर्थ इस प्रकार से है—तीसरे विकल्प से–अनुदीर्ण उदीरणाभविक विकल्प से–जीव कर्म की उदीरणा करते है, अर्थात् जो कर्म ऐसा होता है जीव उसी कर्म की उदीरणा करते है, तथा जो कर्म अनुदीर्ण होता है जीव उसका ही उपशमन करता है–अन्य अवस्थापन्न कर्म का नहीं। जो कर्म उदीर्ण होता है जीव उसीका वेदन करते हैं और जो कर्म उदयानंतरपश्चात्कृत होता है जीव उसी कर्म की निर्जरा करता है। यहां कांक्षामोहनीय कर्म का वेदन, उसका उदीरण, उसका उपशमन–अणुदीर्ण, उस कांक्षा

વિકલ્પનો જ સ્વીકાર કર્યો છે. એનું કારણ એ છે કે જે કર્મોનો રસ ભોગવી લેવાય છે એવાં કર્મો જ જીવ પ્રદેશોથી જુદાં થાય છે. આ રીતે કર્મોનું આત્મપ્રદેશોથી અલગ થવુ એને જ નિર્જરા કહેવામાં આવે છે. ઉદીરણ, ઉપશમ, વેદન અને નિર્જરા સંબંધી પૂર્વોક્ત સૂત્રોના અર્થનો સંગ્રહ કરનારી જે ગાથા સૂત્રકારે મૂકી છે તે ગાથાનો અર્થ આ પ્રમાણે છે.

ત્રીજા વિકલ્પથી (અનુદીર્ણ ઉદીરણાભવિક વિકલ્પથી) જીવ કર્મની ઉદીરણા કરે છે એટલે કે એવા કર્મની જ જીવ ઉદીરણા કરે છે કે જે કર્મ અનુદીર્ણ હોય છે અને અનુદીર્ણ કર્મનો જ જીવ ઉપશમ કરે છે-અન્ય અવસ્થાવાળા કર્મોનો ઉપશમ કે ઉદીરણા જીવ કરતો નથી. જે કર્મ ઉદીર્ણ હોય છે તેનું જ જીવ વેદન કરે છે. અને જે કર્મ ઉદયાનન્તરપશ્ચાત્કૃત હોય છે તેની જ જીવ નિર્જરા કરે છે. અહીં કાંક્ષામોહનીય કર્મનું વેદન,

त्थानकर्मबलवीर्यादिना भवति। तत् अनुदितस्य कर्मण उपशमनम्, उपशान्तस्य कर्मणश्च निर्जरणम्, सर्वत्रापि उत्थानकर्मबलवीर्यादीनामेव साहाय्यम्, न तु अनुत्थानाकर्माबलावीर्यापुरुषकारपराक्रमैः क्वचिदपि उदिरणादिकं भवतीति भावः॥ सू०९॥

॥ इति कांक्षामोहनीयकर्मबन्धस्वरूपनिरूपणम्॥

अथ नैरयिकादिप्रकरणम्—

अथ कांक्षामोहनीयकर्मणो वेदनप्रभृतिनिर्जरान्तं सूत्रसमुदायं नारकादिचतुर्विंशतिदण्डकैः संयोजयन्नाह—'नेरइया णं भंते' इत्यादि।

मूलम्—नेरइया णं भंते कंखामोहणिज्जं कम्मं वेएंति ?। जहा ओहिया जीवा तहा नेरइया जाव थणियकुमारा। पुढविक्काइया णं भंते कंखामोहणिज्जं कम्मं वेएंति, हंता वेएंति। कह णं भंते पुढविक्काइया कंखामोहणिज्जं कम्मं वेदेंति? गोयमा! तेसिणं जीवाणं णो एवं तक्काइ वा सण्णाइ वा पण्णाइ वा मणेइ वा वईत्ति वा, अम्हे णं कंखामोहणिज्जं कम्मं वेएमो, वेएंति पुण ते। से नूणं भंते! तमेव सच्चं नीसंकं जं जिणेहिं पवेइयं सेसं तं चेव, जाव पुरिसक्कारपरक्कमेइ वा, एवं जाव चउरिंदियाणं। पंचिंदियतिरिक्खजोणिया जाव वेमाणिया जहा ओहिया जीवा॥ सू० १०॥

मोहनीय कर्म का–उपशमन और उपशांत कर्म का निर्जरण, ये सब उत्थान, कर्म, बल, वीर्य और पुरुषकार पराक्रम की सहायता से होते हैं। अनुत्थान, अकर्म, अबल, अवीर्य और अपुरुषकारपराक्रम से नहीं होते हैं।॥ सू. ९॥

॥ इति कांक्षामोहनीयकर्मबंधस्वरूप समाप्त॥

ઉદીરણ, ઉપશમ અને ઉપશાંત કર્મનું નિર્જરણ એ બધાં ઉત્થાન, કર્મ, બલ, વીર્ય અને પુરુષકારપરાક્રમથી થાય છે પરંતુ તે અનુત્થાન, અકર્મ, અબળ, અવીર્ય અને અપુરુષાકાર પરાક્રમથી થતા નથી. એ ભાવ છે. ॥સૂ૦૯॥

આ કાંક્ષામોહનીયકર્મબંધ સ્વરૂપનું નિરૂપણ સમાપ્ત થયું.

छाया—नैरयिकाः खलु भदन्त ! कांक्षामोहनीयं कर्मवेदयन्ति, यथा औधिकास्तथाः, यावत् स्तनितकुमाराः। पृथिवीकायिकाः भदन्त! कांक्षामोहनीयं कर्मवेदयन्ति, हंत ! वेदयन्ति । कथं खलु भदन्त ! पृथिवीकायिकाः कांक्षामोहनीयं कर्म वेदयन्ति, गौतम! तेषां जीवानां नो एवं तर्क इति वा, संज्ञेति वा, प्रज्ञेति वा,

नैरयिकादि प्रकरण

कांक्षामोहनीय कर्म के वेदन आदि से लेकर निर्जरा तक के सूत्र समुदायको नारकादि चौबीस दंडकों के साथ जोड़ते हुए सूत्रकार कहते हैं—'नेरइयाणं भंते ! कंखामोहणिज्जं कम्मं वेएंति' इत्यादि ।

(नेरइयाणं भंते ! कंखामोहणिज्जं कम्मं वेएंति ?) हे भदन्त ! नारक जीव क्या कांक्षामोहनीय कर्म का वेदन करते हैं ? (जहा ओहिया जीवा तहा नेरइया जाव थणियकुमारा) हे गौतम ! जिस तरह सामान्य जीव कहे हैं उसी प्रकार से नारक जीव जानना चाहिये, और इसी तरह से स्तनितकुमार तक जानना चाहिये। (पुढविक्काइयाणं भंते ! कंखामोहणिज्जं कम्मं वेएंति ?) हे भदन्त! पृथिवीकायिक जीव क्या कांक्षामोहनीय कर्म का वेदन करते हैं। (हंता वेएंति) हां गौतम वे कांक्षामोहनीय कर्म का वेदन करते हैं। (कह णं भंते ! पुढविक्काइया कंखामोहणिज्जं कम्मं वेएंति ?) हे भदन्त ! पृथिवीकायिक जीव कांक्षामोहनीय कर्म का वेदन किस रीति से करते हैं ? (गोयमा) हे गौतम !

નૈરયિકાદિ પ્રકરણ—

કાંક્ષામોહનીય કર્મના વેદનથી લઇને નિર્જરા સુધીના સૂત્રસમુદાયને નારકી વગેરે ચોવીસ દંડકોની સાથે જોડતાં સૂત્રકાર કહે છે કે—"नेरइयाणं भंते ! कंखामोहणिज्जं कम्मं वेएंति" ઇત્યાદિ ।

(नेरइयाणं भंते ! कंखामोहणिज्जं कम्मं वेएंति ?) હે પૂજ્ય ! નારકીના જીવો શું કાંક્ષામોહનીય કર્મનું વેદન કરે છે ? (जहा ओहिया जीवा तहा नेरइया जाव थणियकुमारा) હે ગૌતમ ! અહીં પણ સામાન્ય જીવોના સંબંધમાં જેવી રીતે પૂર્વે કહેવામાં આવેલ છે તેવી જ રીતે નારકોના સંબંધમાં પણ સમજવું. અને એ પ્રમાણે જ સ્તનિતકુમાર સુધી જાણવું. (पुढविक्काइयाणं भंते ! कंखामोहणिज्जं कम्मं वेएंति ?) હે પૂજ્ય ! શું પૃથ્વીકાયિક જીવો કાંક્ષામોહનીય કર્મનું વેદન કરે છે ? (हंता, वेएंति) હા, ગૌતમ ! તેઓ પણ કાંક્ષામોહનીય કર્મનું વેદન કરે છે. (कह णं भंते ! पुढविकाइया कंखामोहणिज्जं कम्मं वेएंति ?) હે પૂજ્ય ! પૃથ્વીકાયિક જીવો કેવી રીતે કાંક્ષામોહનીય કર્મનું વેદન કરે છે ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (तेसिणं जीवाणं णो एवं तक्काइ वा,

मन इति वा, वच इति वा वयं कांक्षामोहनीयं कर्म वेदयामः, वेदयन्ति पुनस्ते। तद् नूनं भदन्त! तदेव सत्यम्, निःशङ्कम् यद् जिनैः प्रवेदितम्, शेषं तदेव यावत् पुरुषकारपराक्रम इति वा, एवं यावत् चतुरिन्द्रियाणाम्, पञ्चेन्द्रिय तिर्यग्योनिका यावत् वैमानिका यथौधिका जीवाः ॥सू०१०॥

(तेसिणं जीवाणं णो एवं तक्काइ वा, सण्णाइ वा, पण्णाइ वा, मणेइ वा, वइत्ति वा) उन जीवों के ऐसा तर्क नहीं है, ऐसी संज्ञा, ऐसी प्रज्ञा मन अथवा वचन नहीं है (अम्हे कंखामोहणिज्जं कम्मं वेएमो) कि जिससे वे पंचेन्द्रिय जीवों की तरह यह जान सके कि हम कांक्षामोहनीय कर्म का वेदन कर रहे हैं। (वेएंति पुण ते) परन्तु वे उसे वेदते जरूर हैं। (से नूणं भंते! तमेव सच्चं नीसंकं जं जिणेहिं पवेइयं) हे भदन्त! क्या वही सत्य और निःशंक है जो जिनों ने कहा है। (सेसं तं चेव जाव पुरिसक्कारपरिक्कमेइ वा, एवं जाव चउरिंदियाणं, पंचिंदियतिरिक्खजोणिया जाव वेमाणिया जहा ओहिया जीवा) बाकीका समस्त कथन पूर्वोक्त रूपसे ही-यावत् पुरुषकारपराक्रम है' इस पाठ तक जानना चाहिये। इसी तरह यावत् चतुरिन्द्रिय जीवों तक के जानना चाहिये। पंचेन्द्रिय तिर्यच योनिकों को यावत् वैमानिक देवोंको सामान्य जीवोंकी तरह जानना चाहिये।

सण्णाइ वा, पण्णाइ वा, मणेइ वा, वईत्ति वा) ते જીવોમાં એવો તર્ક નથી, એવી સંજ્ઞા નથી, એવી પ્રજ્ઞા નથી, એવું મન નથી, અને વચન પણ નથી. (अम्हे कंखामोहणिज्जं कम्म वेएमो) કે જેથી પંચેન્દ્રિય જીવોની જેમ તેઓ એમ જાણી શકે કે અમે કાંક્ષામોહનીય કર્મનું વેદન કરીએ છીએ. (वेएंति पुण ते) છતાં પણ તેઓ તેનું વેદન તો અવશ્ય કરે જ છે. (से नूणं भंते! तमेव सच्चं नीसकं जं जिणेहिं पवेइयं?) હે પૂજ્ય શું એજ સત્ય અને નિશંક છે કે જે જિનેન્દ્રોએ કહ્યુ છે? હા, ગૌતમ! જે જિનેશ્વરોએ કહ્યું છે તેજ સત્ય અને નિઃશંક છે. (सेसं तं चेव जाव पुरिसक्कारपरक्कमेइ वा, एवं जाव चउरिंदियाणं, पंचिंदियतिरिक्खजोणिया जाव वेमाणिया जहा ओहियाजीवा) પુરુષકારપરાક્રમ છે.' ત્યાં સુધીનો બાકીનો તમામ પાઠ પૂર્વોક્ત રીતેજ સમજવો. એવી જ રીતે ઠેઠ ચતુરિન્દ્રિય જીવો સુધી પણ જાણવું. પણ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ-યોનિકોનું કથન તથા વૈમાનિકો સુધીનું કથન સામાન્ય જીવોના કથન પ્રમાણેજ જાણવું.

टीका—'नेरइयाणं' नैरयिकाः खलु 'भंते' भदन्त! 'कंखामोहणिज्जं कम्मं' कांक्षामोहनीयं कर्म 'वेएंति' वेदयन्ति? भगवानाह–'जहा ओहिया' इत्यादि। 'जहा' यथा येन प्रकारेण 'ओहिया जीवा' औघिका जीवाः कथिताः 'तहा' तथा तेनैव प्रकारेण 'नेरइया' नैरयिका जीवा विज्ञेयाः, सामान्यतो जीवानां कांक्षामोहनीयकर्मणो वेदनोदीरणनिर्जरणादिकं कथितं तथैव नारकजीवानामपि कांक्षामोहनीय कर्मणो वेदनोदीरणादिकं सर्वमपि बोध्यमिति भावः। 'जाव' यावत् 'थणियकुमारा' स्तनितकुमाराः, कांक्षामोहनीयकर्मणो वेदनादिकं यथा सामान्यजीवानां भवति तथैव स्तनितकुमारपर्यन्तजीवानां कांक्षामोहनीयकर्मणो वेदनादिकं सर्वमपि ज्ञातव्यम्। अथ पञ्चेन्द्रियाणां शङ्कितादयः कांक्षामोहनीय

टीकार्थ—"नेरयिका" नारकजीव "भंते" हे भदन्त। "कंखा-मोहणिज्जं कम्मं" कांक्षामोहनीयकर्म "वेएंति" क्या वेदन करते हैं? यह प्रश्न है। भगवान् इसका उत्तर देते हुए कहते हैं कि "जहा ओहिया" इत्यादि–जैसे सामान्यजीव कहे गये हैं वैसे ही "नेरइया" नारकजीव जानना चाहिये। तात्पर्य यह है कि सामान्य से जैसे जीवों के कांक्षा-मोहनीयकर्म का वेदन, उदीरण, निर्जरण आदि पहले कहा गया है, उसी तरह से नारकजीवों के भी कांक्षामोहनीय कर्म का वेदन, उदीरण आदि सभी जानना चाहिये। 'जाव थणियकुमारा" कांक्षामोहनीय कर्म का वेदनादिक जैसा सामान्यजीवों के होता है उसी तरह से स्तनित-कुमार तक के जीवों के कांक्षामोहनीय कर्म का वेदनादिक सब भी होता है ऐसा जानना चाहिये। यदि कोई यहां ऐसा कहे कि कांक्षा-

---

ટીકાર્થ—"नैरयिका" નારક જીવો "भंते" હે પૂજ્ય! "कंखामोहणिज्जं कम्मं" કાંક્ષામોહનીય કર્મનું "वेएंति" વેદન કરે છે? આ પ્રકારનો પ્રશ્ન ગૌતમસ્વામી પૂછે છે. પ્રભુ મહાવીરસ્વામી તેનો આ પ્રમાણે જવાબ આપે છે– "जहा ओहिया" જેવું સામાન્ય જીવોના વિષયમાં કહ્યું છે તેવું "नेरइया" નારકોના વિષયમાં પણ જાણવું. તાત્પર્ય એ છે કે સામાન્ય જીવોના સંબંધમાં કાંક્ષામોહનીય કર્મના વેદન, ઉદીરણ, નિર્જરણ વગેરેનું જેવું કથન પહેલાં સામાન્ય જીવો અંગે કરાયું છે એવું જ કથન નારક જીવોના સંબંધમાં કાંક્ષા-મોહનીય કર્મના વેદન, ઉદીરણ વગેરેનું પણ સમજવું. "जाव थणियकुमारा" કાંક્ષામોહનીય કર્મનું વેદન વગેરે જેવી રીતે સામાન્ય જીવોને થાય છે. તેવી જ રીતે સ્તનિતકુમાર સુધીના જીવોને પણ કાંક્ષામોહનીય કર્મનું વેદન વગેરે થાય છે તેમ સમજવું. અહીં કોઈને એવી શંકા થાય કે કાંક્ષામોહનીય કર્મનું

वेदनप्रकाराः संभवन्ति किन्तु ते एकेन्द्रियाणां कथं संभवन्तीति तेषां वेदनप्रकार-प्रदर्शनाय प्राह—"पुढविक्काइयाणं भंते' इत्यादि। 'पुढविक्काइया णं भंते' पृथिवी-कायिकाः खलु भदन्त! किम् 'कंखामोहणिज्जं कम्मं वेएंति' कांक्षामोहनीयं कर्म वेदयन्ति? भगवानाह-' हन्ता वेएंति ' इत्यादि। ' हंता गोयमा ' हन्त-गौतम! 'वेएंति' वेदयन्ति। संज्ञादिराहित्येन कथमेकेन्द्रियाणां कांक्षामोहनीय-कर्मणो वेदनमित्याशयेन पुनरपि पृच्छति-'कह णं' इत्यादि। ' कह णं भंते ' कथं खलु-केन प्रकारेण भदन्त! 'पुढविक्काइया' पृथिवीकायिकाः 'कंखामोहणिज्जं कम्मं' वेएंते' कांक्षामोहनीयं कर्म वेदयन्ति। भगवानाह—' गोयमे 'त्यादि। 'गोयमा' हे गौतम! 'तेसि णं जीवाणं' तेषां खलु जीवानाम् पृथिवीकायिका-

मोहनीय कर्म को वेदन करने के शङ्कित आदि जो प्रकार कहे गये हैं वे पंचेन्द्रिय जीवों के ही संभवित होते हैं, एकेन्द्रिय जीवों के वे कैसे संभवित हो सकते हैं? अतः सूत्रकार उनके वेदनप्रकार दिखलाने के निमित्त कहते हैं-" पुढविक्काइयाणं भंते " इत्यादि। हे भदन्त! पृथिवीकायिक जीवोंके क्या कांक्षामोहनीय कर्मका वेदन होता है? तब प्रभु कहते हैं कि " हंता वेएंति " हे गौतम! हां उनके कांक्षामोहनीय कर्म का वेदन होता है। संज्ञा आदि से रहित होनेके कारण एकेन्द्रिय पृथिवीकायिक जीवों के कांक्षामोहनीय कर्म का वेदन कैसे हो सकता है? यही बात-" कह णं " इत्यादि सूत्र द्वारा पूछी गई है, गौतम पूछते हैं कि " भंते! " हे भदन्त! "कह णं " किस प्रकार से " पुढविकाइया " पृथिवीकायिक जीव "कंखामोहणिज्जं " कांक्षामोहनीय "कम्मं" कर्म का " वेएंति " वेदन करते हैं? उत्तर में भगवान् ने कहा " गोयमा! "

વેદન કરવાના શંકા, કાંક્ષા વગેરે જે પ્રકારો કહ્યા છે તે તો માત્ર પંચેન્દ્રિય જીવોને જ સંભવી શકે છે તો પછી એકેન્દ્રિય જીવોને તે કેવી રીતે સંભવી શકે? તેથી સૂત્રકાર તેમને જવાબરૂપે પૃથ્વીકાયિક જીવોના વેદન પ્રકાર વગેરે કહે છે-" पुढविक्काइयाणं भंते! " ઇત્યાદિ. હે પૂજ્ય! પૃથ્વીકાયિક જીવો શું કાંક્ષામોહનીય કર્મનું વેદન કરે છે? ત્યારે પ્રભુ કહે છે કે-" हंता वेएति " હે ગૌતમ! હા, તેઓ કાંક્ષામોહનીય કર્મનું વેદન કરે છે. સંજ્ઞા આદિથી રહિત હોવાને કારણે એકેન્દ્રિય પૃથ્વીકાયિક જીવો કાંક્ષામોહનીય કર્મનું વેદન કેવી રીતે કરી શકે છે? એજ વાત " कह णं " ઇત્યાદિ સૂત્રપાઠ વડે પૂછવામાં આવી છે, ગૌતમ પૂછે છે કે "भंते!" પૂજ્ય! "कह णं" કેવીરીતે "पुढविकाइया" પૃથ્વીકાયિક જીવો "कंखामोहणिज्जं कम्मं वेएंति" કાંક્ષામોહનીય કર્મનુ વેદન કરે છે? ભગવાન મહાવીર સ્વામીએ જવાબ આપ્યો કે " गोयमा! " હે ગૌતમ! "तेसिणं

नाम् 'णो एवं तक्काइ वा' नो एवं तर्क इति वा, यथा पञ्चेन्द्रियमनुष्यादिजीवानां तर्को भवति, एवमनेन प्रकारेण तेषामेकेन्द्रियजीवानां तर्कः=विमर्शो नो भवति। 'सण्णाइ वा' संज्ञा इति वा, संज्ञा=अर्थावग्रहरूपं ज्ञानं न भवति। 'पण्णाइ वा' प्रज्ञा इति वा-प्रज्ञानामाशेषविशेषविषयकं ज्ञानमेव नं भवति। 'मणेइ वा' मन इति वा-मनः=स्मृत्यादिविशेषमतिभेदरूपमेव न भवति, 'वईइ वा' वागिति वा-वाग्=वचनं न भवति यत्-'अम्हे णं कंखामोहणिज्जं कम्मं वेएमो' वयं खलु कांक्षामोहनीयं कर्म वेदयामः, एतद्रूपेण तेषां पृथिवीकायिकजीवानामनुभवोऽपि न भवति तथापि 'वेएंति पुणते' वेदयन्ति पुनस्ते, कांक्षामोहनीयकर्मणो वेदनं तु भवत्येव तेषामिति

हे गौतम! "तेसिणं जीवाणं" उन पृथिवीकायिक एकेन्द्रिय जीवों के "णो एवं तक्काइ" ऐसा तर्क नहीं होता है कि जैसा पंचेन्द्रियमनुष्यादि जीवों के होता है। तर्क का तात्पर्य "इस प्रकार से होगा" ऐसा जो विमर्श-विचार-होता है। ऐसा विमर्शरूप तर्क उन एकेन्द्रिय जीवों के नहीं होता है। "सण्णाइ वा" अर्थावग्रहरूप ज्ञान का नाम संज्ञा है। यह संज्ञा उन एकेन्द्रिय जीवों के नहीं होती है। "पण्णाइ वा" समस्त विशेष संबंधी ज्ञान का नाम प्रज्ञा है। यह प्रज्ञा भी उन एकेन्द्रिय जीवों के नहीं होती है। "मणेइ वा" एक प्रकार का स्मरणादिरूप मतिज्ञान का भेद मन है। यह मन भी उनके नहीं होता है। "वईइ वा" वचन-यह वचन भी उनके नहीं होता है। "अम्हे णं कंखामोहणिज्जं कम्मं वेएमो" हम कांक्षामोहनीय कर्म का वेदन करते हैं इस रूप से उन पृथिवीकायिक जीवों के अनुभव भी नहीं होता है तो भी "वेएंति पुण ते" उनके कांक्षामोहनीय कर्म का वेदन तो होता ही है।

जीवाणं" ते પૃથ્વીકાયિક એકેન્દ્રિય જીવોને "णो एवं तक्काइ वा" એવો તર્ક હોતો નથી કે જેવો પંચેન્દ્રિય મનુષ્ય આદિ જીવોને હોય છે. તર્કનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે-"આવી રીતે બનશે અથવા આવી રીતે નહીં બને એ પ્રકારના વિમર્શ(વિચાર)ને તર્ક કહે છે." એવા વિચારરૂપ તર્ક એકેન્દ્રિય જીવોમાં હોતો નથી. "सण्णाइ वा" અર્થાવગ્રહરૂપ જ્ઞાનનું નામ સંજ્ઞા છે. તે સંજ્ઞા પણ એકેન્દ્રિય જીવોમાં હોતી નથી. "पण्णाइ वा" બધા પદાર્થોના વિશિષ્ટ જ્ઞાનને પ્રજ્ઞા કહે છે તે પ્રજ્ઞા પણ એકેન્દ્રિય જીવોમાં હોતી નથી. "मणेइ वा" એક પ્રકારના સ્મરણાદિરૂપ મતિજ્ઞાનનો ભેદ મન છે તે પણ તેમને હોતું નથી. "वईइ वा" વચન પણ તેમને હોતું નથી. "अम्हे णं कंखामोहणिज्जं कम्मं वेएमो" અમે કાંક્ષામોહનીય કર્મનું વેદન કરીએ છીએ એવા પ્રકારનો અનુભવ તે પૃથ્વીકાયિક જીવોને થતો નથી. છતાં પણ "वेएंति पुण ते" તેઓ કાંક્ષા-મોહનીય કર્મનું વેદન તો કરતા જ હોય છે.

भावः। ननु तर्कसंज्ञादि रहिता अपि पृथिवीकायिका जीवाः पुनरपि ते वेदयंत्येवेत्युक्तं किन्तु एतद्वचनमात्रेणैव कथितं न तु प्रबलतरप्रमाणं दर्शितमिति प्रमाणाभावात्कथं तादृशवचनमात्रादेव श्रद्धेयम् , पृथिवीकायिकजीवानां कांक्षामोहनीयकर्मणो वेदनं भवतीति शंकामपनेतुं प्रश्नयन्नाह-'से नूणं भंते' इत्यादि। 'से नूणं भंते' तद् नूनं भदन्त! 'तमेव सच्चं नीसंकं जं जिणेहिं पवेइयं' तदेव सत्यं निःशङ्कं यज्जिनैः प्रवेदितम्। तदेव जीवादिस्वरूपं सत्यं=यथावस्थितं निःशङ्कं=देशतः सर्वतो वा शङ्कारहितमस्ति। किं तदित्याह-यत् जिनैः=सर्वज्ञैः प्रवेदितं=कथितम्। अयमाशयः-सर्वप्रमाणशेखरोयं आगमः, स चाप्तवाक्यरूपः आप्तश्च स्वरागद्वेषादिरहितः। तथा च सर्वदोषरहितस्य वीतरागस्य वचनमेवाप्तोच्चरिततया प्रमाण-

---

शंका—तर्क संज्ञा आदि से रहित भी पृथिवीकायिक जीव कांक्षा-मोहनीय कर्म का वेदन करते ही हैं, ऐसा जो आपने कहा है सो यह आपका कहना केवल कहना ही मात्र है, क्योंकि इसमें आपने कोई प्रवलतर प्रमाण प्रदर्शित नहीं किया है। इसलिये प्रमाण के अभाव में यह कथन केवल कहने मात्र से श्रद्धेय कैसे होता है ? अतः इस प्रकार की शंका को दूर करने के लिये गौतमस्वामी प्रश्न करते हैं कि "से नूणं भंते!" हे भदन्त! "तमेव सच्चं नीसंकं जं जिणेहिं पवेइयं" क्या वही सत्य है और निःशंक है जो जिनोंने प्रवेदित किया है ? हां गौतम! वही सत्य और निःशंक है जो जिनोंने प्रवेदित किया है। इसका आशय यह है कि-आगम समस्त प्रमाणों में मूर्धन्य प्रमाण माना गया है। यह आगम आप्तवचनरूप होता है। आप्त वही होता है जो रागद्वेष आदि से रहित होता है। इसलिये सर्वदोषरहित वीतराग के वचन ही

શંકા—તર્ક સંજ્ઞા આદિથી રહિત હોવા છતાં પણ પૃથ્વીકાયિક જીવો કાંક્ષામોહનીય કર્મનું વેદન તો કરે જ છે, એવું આપે જે કહ્યું તે આપનું કથન ફક્ત કથન જ છે. કારણ કે તેનું પ્રતિપાદન કરવા માટે આપે કોઈ પ્રબળ પ્રમાણ આપ્યું નથી. તેથી પ્રમાણના અભાવરૂપ કથનમાં કેવી રીતે શ્રદ્ધા રાખી શકાય ? આ પ્રકારની શંકાનું નિવારણ કરવાને માટે ગૌતમસ્વામી ભગવાનને પૂછે છે-"से नूणं भते!" હે પૂજ્ય! "तमेव सच्चं नीसंक जं जिणेहिं पवेइय?" શું એજ સત્ય અને નિઃશંક છે જે જિનેન્દ્રદેવોએ પ્રરૂપ્યું છે? હા, ગૌતમ! એજ સત્ય અને નિઃશંક છે જે જિનેન્દ્રોએ પ્રરૂપ્યું છે. તેનો ફલિતાર્થ એ છે કે સમસ્ત પ્રમાણોમાં આગમોને જ શ્રેષ્ઠ (મૂર્ધન્ય) પ્રમાણ માનેલ છે. આ આગમ આપ્તવચનરૂપ (જ્ઞાનીના વચનરૂપ) હોય છે, આપ્ત તેને જ કહી શકાય કે જે રાગદ્વેષ વગેરેથી રહિત હોય. તેથી સર્વદોષ રહિત

रूपं प्रमाणात्मकताहशवचनं पृथिवीकायिकजीवानां कांक्षामोहनीयकर्मणो वेदनं विज्ञापयतीति ततः परं प्रमाणान्तरस्यावश्यकता नास्तीति। यत् जिनैः रागद्वेषरहित सर्वहितप्रतिपादकैः कथितं तत् सर्वथैव सत्यं बाधरहितमस्ति–तत्राणुमात्रोपिसंशयो न करणीय इति भावः। 'सेसं तंचेव' शेषं तदेव यत् औघिकप्रकरणे कथितम्, तथाहि–'हंता गोयमा ! तमेव सच्चं नीसंकं जं जिणेहिं पवेइयं। 'से-नूणं भंते एवं मणं धारेमाणे' इत्यादि, सर्वं वक्तव्यम् यावत्–'से नूणं भंते

आप्तोच्चरित होने के कारण स्वयं प्रमाणरूप होते हैं। अतः जब ऐसे स्वयं प्रमाणरूप वचन पृथिवीकायिक जीवों के कांक्षामोहनीयकर्मका वेदन करना बताते हैं तो फिर इस बात को साबित करने के लिये इसके बाद अन्य प्रमाणान्तर की आवश्यकता ही नहीं रहती है। रागद्वेष रहित एवं सर्वहितप्रतिपादक ऐसे जिनेन्द्रदेवोंने जो कहा है वह बिलकुल सत्य है–बाधारहित है–अतः इसमें अणुमात्र (थोड़ा) भी संशय नहीं करना चाहिये। "सेसं तं चेव" बाकी समस्त वैसा ही है जैसे कि औघिक प्रकरण में कहा गया है। वह इस प्रकार से है–"हंता गोयमा ! तमेव सच्चं नीसंकं जं जिणेहिं पवेइयं। से नूणं भंते ! एवं मणं धारेमाणे" इत्यादि, हां गौतम ! वही सत्य है और निःशंक है जो जिनेन्द्रदेवोंने प्रवेदित किया है। इस प्रकार मन में धारण करता हुआ" इत्यादि सब यहां कह लेना चाहिये, और वह "से नूणं भंते ! अप्पणा चेव–

એવા વીતરાગનાં વચનો જ આપ્તોચ્ચરિત (સર્વજ્ઞો વડે કહેવાયેલા) હોવાથી સ્વતઃ પ્રમાણરૂપ જ છે તેથી જ્યારે એવાં સ્વતઃ પ્રમાણરૂપ સર્વજ્ઞના વચનો જ પૃથ્વીકાયિક જીવોને કાંક્ષામોહનીય કર્મનું વેદન કરનારા બતાવે છે ત્યારે તે વાતનું પ્રતિપાદન કરવાને માટે અન્ય પ્રમાણોની આવશ્યકતા જ રહેતી નથી. કારણ કે રાગદ્વેષથી રહિત અને સર્વહિતપ્રતિપાદક એવા જિનેન્દ્ર દેવોએ જે કહ્યું જે તે તદ્દન સત્ય છે–બાધારહિત છે. તેથી તેમાં રજમાત્ર પણ સંશય કરવો જોઈએ નહીં. "सेस तं चेव" બાકીનું તમામ કથન ઔઘિક પ્રકરણમાં–સામાન્ય જીવોના પ્રકરણમાં કહ્યા પ્રમાણે જ સમજવું. તે આ પ્રમાણે છે–"हंता गोयमा ! तमेय सच्चं नीसंकं जं जिणेहिं पवेइयं ?" "से नूण भंते ! एवं मणे धारमाणे" ઇત્યાદિ. હે ગૌતમ ! એજ સત્ય અને નિઃશંક છે કે જે જિનેન્દ્ર દેવોએ પ્રવેદિત કર્યું છે. અને "તે પ્રમાણે મનમાં ધારણ કરતાં" ઇત્યાદિ તમામ કથન અહીં પણ કહેવું અને "से नूणं भंते ! अप्पणा चेव

अप्पणा चेव निज्जरेइ अप्पणाचेव गरहइ' इत्यादि सूत्रस्य 'पुरिसकारपरक्कमेइ वा' पुरुषकारपराक्रम इति वा, एतत्पर्यन्तमिहापि पठनीयमिति। 'एवं जाव चउरिंदियाणं' एवं यावत् चतुरिन्द्रियाणाम् एवम्=अनेन पृथिवीकायिकोक्तप्रकारेण यावच्छब्दग्राह्याणि–अप्तेजोवायुवनस्पतिकायिकानामालापकाः, तथा–द्वीन्द्रियत्रीन्द्रियाणामालापकाश्च विज्ञेयाः, तथा 'चउरिंदियाणं' चतुरिन्द्रियाणामप्यालापका वाच्याः, तथा–अनयैव रीत्या 'पंचिंदियतिरिक्खजोणिया' पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः 'जाव वेमाणिया' यावद् वैमानिकाः पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानारभ्य वैमानिकपर्यन्ताः 'जहा ओहिया' यथा औघिकाः, येन प्रकारेण औघिकजीवानां वक्तव्यता तथाऽत्रापि विज्ञेयेति ॥सू०१०॥

ननु एतावता प्रबन्धेन सर्वेषामेव जीवानां कांक्षामोहनीयकर्मणो वेदनं भवतीति प्रतिपादितम्, तथा च श्रमणा निर्ग्रन्था अपि जीवमध्यनिविष्टा अत

निज्जरेइ, अप्पणा चेव गरहइ" इत्यादि सूत्रके "पुरिसक्कारपरक्कमेइ वा" यहां तक के पाठ तक कहना चाहिये। "एवं जाव चउरिंदियाणं" इस सूत्र पाठ से यह बतलाया जा रहा है कि–जिस प्रकार से पृथिवीकायिक जीवों में प्रकरण कहा गया है उसी तरह से अप्काय, तेजस्काय, वायुकाय और वनस्पतिकायिक जीवों के आलापक कहना चाहिये। तथा–द्वीन्द्रिय और तीन इन्द्रिय जीवों के आलापक कहना चाहिये। और ये आलापक इसी तरहसे चतुरिन्द्रिय जीवों के भी जानना चाहिये। तथा इसी रीति से पंचेन्द्रियतिर्यग्योनिक जीवों से लेकर वैमानिकदेवों तक जिस प्रकारसे औघिक जीवोंकी वक्तव्यता है उसी प्रकार की वक्तव्यता यहां पर भी जाननी चाहिये। उस वक्तव्यता में केवल "औघिक जीव" के बदले उन२ जीवों का अभिलाप करना चाहिये ॥ सू० १० ॥

निज्जरेइ, अप्पणो चेव गरहइ" ઈત્યાદિ સૂત્રોનો "पुरिसक्कारपरक्कमेइ वा" સુધી પાઠ કહેવો જોઈએ. "एवं जाव चउरिंदियाणं" આ સૂત્રપાઠથી એવું સૂચન કર્યું છે કે પૃથ્વીકાયિક જીવોના સંબંધમાં જેવું કથન કરવામાં આવ્યું છે તેવું જ કથન અપ્કાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાયના જીવોના સંબંધમાં પણ કહેવું જોઈએ. એજ પ્રકારનું કથન દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય જીવોના સંબંધમાં પણ કહેવું જોઈએ તથા પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ યોનિક જીવોથી લઈને વૈમાનિક દેવો સુધીના જીવોના સંબંધમાં પણ ઔઘિક જીવોના વર્ણન પ્રમાણે જ વર્ણન કરવું. પરંતુ વર્ણનમાં પ્રશ્નસૂત્રો તથા ઉત્તરસૂત્રો ઔઘિક જીવોને બદલે તે જીવોને અનુલક્ષીને કહેવાં જોઈએ.॥સૂ.૧૦॥

एतेषामपि कांक्षामोहनीयकर्मणो वेदनं भवितुमर्हति, परन्तु तत्तु संभवति, यत् इमे सर्वथा सर्वदैव जिनागमपरिशीलनेन शुद्धबुद्धयो भवन्ति, तद्यदि श्रमणानामपि कांक्षामोहनीयकर्मणो वेदनं भविष्यति तदा संसारभीरूणां मोक्षाभिलाषिणां कठिनव्रतग्रहणे प्रवृत्तिरेव न स्यादिति क्रमशो भग्नैव स्यात् साधुपरंपरेत्याशयेन प्रश्नयन्नाह-'अत्थि णं भंते' इत्यादि ।

मूलम्–अत्थि णं भंते! समणावि निग्गंथा कंखामोहणिज्जं कम्मं वेएंति, हंता अत्थि । कहण्णं भंते समणा निग्गंथा कंखामोहणिज्जं कम्मं वेएंति? गोयमा ! तेहिं तेहिं कारणेहिं

कोई यहां ऐसी आशंका करता है कि-"इस पूर्वोक्त प्रबंध से यह प्रतिपादित किया गया है कि समस्त जीवों के कांक्षामोहनीय कर्म का वेदन होता है तो समस्त जीवों में श्रमणनिर्ग्रन्थ भी आजाते हैं-अतः उनके भी कांक्षामोहनीय कर्म का वेदन होना चाहिये, परन्तु वह तो उनके संभवित नहीं होता है, क्योंकि ये सर्वदा ही जिनागम के परिशीलन से सर्वदा शुद्धबुद्धिवाले होते हैं। इतने पर भी यदि श्रमणों के भी कांक्षामोहनीय कर्म का वेदन होगा तो फिर जो संसार से भयभीत मोक्षाभिलाषी जीव हैं, उनके कठिनव्रत ग्रहण करने में प्रवृत्ति नहीं होगी। इस तरह क्रम२ से साधुपरंपरा भग्न ही हो जाएगी" इसी आशंकारूप आशय से प्रश्न करते हुए गौतमस्वामी प्रभु से पूछते हैं-" अत्थि णं भंते ! समणावि निग्गंथा " इत्यादि ।

અહીં કોઈને કદાચ એવી આશંકા થાય છે કે-" આ પૂર્વોક્ત વર્ણનથી એ જાતનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે કે સમસ્ત જીવોને કાંક્ષામોહનીય કર્મનું વેદન કરવું પડે છે એ સમસ્ત જીવોમાં શ્રમણ નિર્ગ્રન્થોનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. તેથી તેમને પણ કાંક્ષામોહનીય કર્મનું વેદન કરવુ પડતું હશે. પણ તેમને માટે એ વાત સંભવિત નથી. કારણ કે તેઓ હંમેશાં જિનાગમના પરિશીલનથી (સ્વાધ્યાયથી) શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા હોય છે. આમ છતાં પણ જો શ્રમણો પણ કાંક્ષામોહનીય કર્મનું વેદન કરે તો સંસારથી ભય પામેલા અને મોક્ષાભિલાષી એવાં જે જીવો છે, તેમની મહાવ્રતોનું પાલન કરવાની શ્રદ્ધા જ ડગી જાય અને તેથી તેઓ સંયમમાં સ્થિર જ ન રહી શકે. જો આમ બને તો ધીરે ધીરે સાધુ પરંપરા તૂટતી જ જાય." આ શંકાના કારણે ગૌતમસ્વામી મહાવીર પ્રભુને પ્રશ્ન પૂછે છે—"अत्थि णं भंते ! समणा वि निग्गंथा" ઇત્યાદિ ।

नाणंतरेहिं, दंसणंतरेहिं, चरित्तंतरेहिं लिंगंतरेहि, पवयणंतरेहिं, पावयणंतरेहिं, कप्पंतरेहिं, मग्गंतरेहिं, मयंतरेहिं, भंगंतरेहिं, णयंतरेहिं, नियमंतरेहिं, पमाणंतरेहिं संकिया, कंखिया, वितिगिच्छिया, भेयसमावन्ना, कलुससमावन्ना, एवं खलु समणा णिग्गंथा कंखामोहणिज्जं कम्मं वेएंति। से नूणं भंते, तमेव सच्चं नीसंकं जं जिणेहिं पवेइयं, हंता गोयमा! तमेव सच्चं नीसंकं, एवं जाव पुरिसक्कारपरक्कमेइ वा, सेवं भंते सेवं भंते त्ति ॥सू० ११॥

॥ पढमसए तइओ उद्देसो सम्मत्तो ॥ १-३ ॥

छाया-अस्ति भदन्त! श्रमणा अपि निर्ग्रन्थाः कांक्षामोहनीयं कर्म वेदयन्ति? हन्त अस्ति। कथं भदन्त! श्रमणा निर्ग्रन्थाः कांक्षामोहनीयं कर्म वेदयन्ति, गौतम! तैस्तैः कारणैर्ज्ञानान्तरैर्दर्शनान्तरैश्चारित्रान्तरैः लिङ्गान्तरैः प्रवचनान्तरैः प्रावचनिकान्तरैः कल्पान्तरैर्मार्गान्तरैर्मतान्तरैर्भङ्गान्तरैर्नयान्तरैः नियमान्तरैः प्रमाणान्तरैः शंकिताः कांक्षिता विचिकित्सिता भेद समापन्नाः कलुषसमापन्नाः, एवं खलु श्रमणाः

(अत्थि णं भंते! समणा वि निग्गंथा कखामोहणिज्जं कम्मं वेएंति) हे भदन्त! क्या श्रमण निर्ग्रन्थ भी कांक्षामोहनीय कर्म का वेदन करते हैं? (हंता अत्थि) हां गौतम! करते हैं। (कहण्णं भंते! समणा निग्गंथा कंखामोहणिज्जं कम्मं वेदेंति?) हे भदन्त! किस रीति से श्रमण निर्ग्रन्थ कांक्षामोहनीय कर्म का वेदन करते हैं? (गोयमा! तेहिं तेहिं कारणेहिं, नाणंतरेहिं, दंसणंतरेहिं, चरित्तंतरेहिं, लिगंतरेहिं, पवयणंतरेहिं, पावयणंतरेहिं, कप्पंतरेहिं, मग्गंतरेहिं, मयंतरेहिं, भंगंतरेहिं, णयंतरेहिं, नियमंतरेहिं, पमाणंतरेहिं, संकिया, कंखिया, वितिगिच्छिया,

---

(अत्थि णं भंते! समणा वि निग्गंथा कखामोहणिज्जं कम्मं वेएंति?) હે પૂજ્ય! શું શ્રમણ નિર્ગ્રન્થો પણ કાંક્ષામોહનીય કર્મનું વેદન કરે છે? (हंता अत्थि) હા, ગૌતમ તેઓ તેનું વેદન કરે છે. (कह ण भंते! समणा निग्गंथा कखामोहणिज्ज कम्मं वेदंति?) હે પૂજ્ય! કેવી રીતે શ્રમણ નિર્ગ્રન્થો કાંક્ષા-મોહનીય કર્મનું વેદન કરે છે? (गोयमा! तेहिं तेहिं कारणेहिं नाणंतरेहिं दंसणंतरेहिं, चरित्तंतरेहिं, लिंगंतरेहि, पवयणंतरेहिं, पावयणंतरेहिं, कप्पंतरेहिं, मग्गंतरेहिं, मयंतरेहिं, भंगंतरेहिं, णयंतरेहिं, नियमंतरेहिं, संकिया, कखिया,

निर्ग्रन्थाः कांक्षामोहनीयं कर्म वेदयन्ति । तद् नूनं भदन्त! तदेव सत्यम् , निःशङ्कं यद् जिनैः प्रवेदितम् , हंत गौतम ! तदेव सत्यम् निःशङ्कम् , एवं यावत् पुरुषकारपराक्रम इति वा । तदेवं भदन्त ! तदेवं भदन्त इति ? ॥सू० ११॥

॥ इति प्रथमशतके तृतीयोद्देशकः ॥

भेयसमावन्ना, कलुससमावन्ना, एवं खलु समणा णिग्गंथा कंखामोहणिज्जं कम्मं वेएंति) हे गौतम ! उन२ इन कहे गये कारणों से जैसे–ज्ञानान्तर, दर्शनान्तर, चारित्रान्तर, लिंगान्तर, प्रवचनान्तर, प्रावचनिकान्तर, कल्पान्तर, मार्गान्तर, मतान्तर, भंगान्तर, नयान्तर, नियमान्तर और प्रमाणान्तर, इनसे शंकावाले, कांक्षावाले विचिकित्सावाले, भेदसमापन्न और कलुषसमापन्न होकर श्रमण निर्ग्रन्थ कांक्षामोहनीय कर्म का वेदन करते हैं। (से नूणं भंते ! तमेव सच्चं नीसंकं जं जिणेहिं पवेइयं ?) हे भदन्त ! क्या वही सत्य और निःशंक है जो जिनेन्द्रदेवोंने प्रवेदित किया है ? (हंता गोयमा ! तमेव सच्चं नीसंकं एवं जाव पुरिसक्कारपरक्कमेइ वा) हां गौतम ! वही सत्य और निःशंक है जो जिनेन्द्रदेवोंने कहा है, यावत् पुरुषकारपराक्रम है। (सेवं भंते ! सेवं भंते !) हे भदन्त ! वह इसी तरह से है २ (त्ति) इस प्रकार कहकर गौतमस्वामी तप और संयम से आत्मा को भावित करते हुए रहने लगे ॥ सू० ११ ॥

वितिगिच्छिया, भेयसमावन्ना, कलुससमावन्ना एव खलु समणा णिग्गंथा कखामोहणिज्ज कम्मं वेएंति) હે ગૌતમ ! નીચે દર્શાવેલાં કારણ જેવાં કે જ્ઞાનાન્તર, દર્શનાન્તર, ચારિત્રાન્તર, લિંગાન્તર, પ્રવચનાન્તર, પ્રાવચનિકાન્તર, કલ્પાન્તર, માર્ગાન્તર, મતાન્તર, ભંગાન્તર, નયાન્તર, નિયમાન્તર અને પ્રમાણાન્તર વગેરે કારણોને લીધે શ્રમણ નિર્ગ્રન્થો શંકાવાળા, કાંક્ષાવાળા વિચિકિત્સાવાળા, ભેદસમાપન્ન અને કલુષસમાપન્ન થઈને કાંક્ષામોહનીય કર્મનું વેદન કરે છે (से नूण भंते ! तमेव सच्चं नीसंकं ज जिणेहिं पवेइयं ? હે પૂજ્ય ! શું એજ સત્ય અને નિઃશંક છે કે જે જિનેન્દ્ર દેવોએ પ્રવેદિત કર્યું છે ? (हंता गोयमा ! तमेव सच्चं नीसक एवं जाव पुरिसक्कारपरक्कमेइ वा) હા, ગૌતમ ! એજ સત્ય અને નિઃશંક છે કે જે જિનેન્દ્ર દેવોએ કહેલ છે. ત્યાંથી લઈને પુરુષાકાર પરાક્રમ છે ત્યાં સુધીનું કથન ગ્રહણ કરવું, (सेवं भंते ! सेवं भते !) હે પૂજ્ય ! એ પ્રમાણે જ છે એ પ્રમાણે જ છે (त्ति) આ પ્રમાણે કહીને તપ અને સંયમથી આત્માને ભવિત કરતા ગૌતમસ્વામી રહેવા લાગ્યા. ॥ સૂ૦૧૧ ॥

टीका—'अत्थि णं भंते' अस्ति खलु भदन्त ! ' समणावि ' श्रमणा अपि= महाव्रतधारिणोऽपि, अत्र 'अपि' शब्दः महाव्रतधारिणां जिनागमावदातबुद्धीनां कांक्षामोहनीयकर्मवेदनसंभावनायामाश्चर्यद्योतकः। श्रमणास्तु शाक्यभिक्षवोऽप्युच्यन्तेऽतस्तन्निराकरणाय प्राह-'निग्गंथा'इति, 'निग्गंथा' निर्ग्रन्थाः-निर्=निष्क्रान्ता ग्रन्थात्=बाह्याभ्यन्तरपरिग्रहाद् ये ते तथा, ते ' कंखामोहणिज्जं कम्मं वेएंति '

टीकार्थ-श्रमण-महाव्रतधारी निर्ग्रन्थ भी क्या कांक्षामोहनीय कर्मका वेदन करते हैं ? यहां ऐसा प्रश्न है, यही बात " अत्थि णं भंते । समणा वि णिग्गंथा " इत्यादि सूत्र द्वारा प्रकट की गई है, श्रमण शब्द से महाव्रतधारी मुनि ही यहां लिये गये हैं। "अपि" शब्द यहां आश्चर्य द्योतक है, और वह इस प्रकार से है कि जो महाव्रतधारी साधुजन होते हैं, उनकी बुद्धि जिनागम के अभ्यास से निर्मल रहा करती है, अतः ऐसे महाव्रतधारियों को भी कांक्षामोहनीय के वेदन की संभावना है, इस तरह जब कहा जाता है तो सुननेवालों को भी आश्चर्य होता है। श्रमण शब्द शाक्यभिक्षुओं का भी वाचक है, अतः वे यहां श्रमण शब्द से परिगृहीत नहीं हुए हैं किन्तु महाव्रतधारी मुनि ही यहां श्रमण शब्द से वाच्यार्थरूप से अभीष्ट हुए हैं, यह बात प्रकट करने के लिये-अर्थात् उन शाक्यभिक्षुओं का निराकरण करने के लिये " निग्गंथा " यह पद दिया गया है। बाह्य और आभ्यन्तर परिग्रह से जो रहित होते हैं वे, निर्गन्थ हैं। ऐसे निर्ग्रन्थ शाक्यभिक्षु नहीं होते हैं।

ટીકાર્થ—ગૌતમસ્વામી મહાવીર પ્રભુને પૂછે છે-" अत्थि णं भंते ! समणा वि णिग्गंथा " ઇત્યાદિ. મહાવ્રતધારી શ્રમણ નિર્ગ્રંથોને પણ શું કાંક્ષામોહનીય કર્મનું વેદન કરવું પડે છે ? અહીં " શ્રમણ " પદ વડે મહાવ્રતધારી મુનિવરો ગ્રહણ કરવાના છે. "अपि" પદ આશ્ચર્ય દર્શક છે તે આ પ્રમાણે છે-મહાવ્રતધારી સાધુજનોની બુદ્ધિ તો જિનાગમના અભ્યાસથી નિર્મળ જ રહ્યા કરતી હોય, એવા મહાવ્રતધારી સાધુઓને પણ કાંક્ષામોહનીય કર્મના વેદનની સંભાવના છે, એવું કહેવામાં આવે ત્યારે સાંભળનારને એક વખત તો જરૂર આશ્ચર્ય થયા વગર રહે જ નહિ. બૌદ્ધ ભિક્ષુઓને પણ શ્રમણ કહે છે. અહીં "શ્રમણ" પદથી બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ લેવાના નથી પણ મહાવ્રતધારી મુનિવરો જ "શ્રમણ" પદથી લેવાના છે. એ વાતને બતાવવાને માટે જ સૂત્રમાં શ્રમણની સાથે " निग्गंथा " પદ મૂક્યું છે. બાહ્ય અને આભ્યંતર પરિગ્રહથી જે રહિત હોય છે તેમને નિર્ગ્રંથ કહે છે. બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ એવા નિર્ગ્રંથ હોતા નથી પણ મહા-

कांक्षामोहनीयं कर्म वेदयन्ति किम्?। कर्मवेदनं तु सर्वेषां सममेवेत्याशयेनाह भगवान्–'हंता' इत्यादि। 'हंता अत्थि' हन्त अस्ति, अत्र 'अस्ति'–शब्देन पूर्वोक्तं प्रश्नसूत्रं वाच्यम्, तथाहि–'हंता अत्थि गोयमा! समणा वि निग्गथा कंखामोहणिज्जं कम्मं वेएंति' इति। 'हन्त' इति स्वीकारे, अस्ति–विद्यते, हे गौतम! अयं पक्षो यदुत श्रमणा अपि निर्ग्रन्थाः कांक्षामोहनीयं कर्म वेदयन्ति। श्रमणनिर्ग्रन्थानामपि कांक्षामोहनीयकर्मवेदनं भवत्येवेत्यर्थः। पुनः प्रश्नयति–'कह णं भंते' इत्यादि। 'कह णं' कथं खलु केन प्रकारेण 'भंते' हे भदन्त! 'समणा णिग्गंथा' श्रमणा निर्ग्रन्थाः 'कंखामोहणिज्जं कम्मं वेएंति' कांक्षामोहनीयं कर्म वेदयन्ति।

किन्तु महाव्रतधारी मुनि ही होते हैं। भगवान ने जो इस प्रश्न के उत्तर में "हंता गोयमा।" ऐसा कहा है उसका कारण यह है कि कर्म का वेदन समस्तसंसारी जीवों को सदा होता ही रहता है। यहां जो "अत्थि" ऐसा कहा है उससे यह बात यहां प्रकट की गई है कि "अस्ति" इस शब्द से पूर्वोक्त प्रश्नसूत्र यहां कहना चाहिये। वह इस प्रकार से–"हंता अत्थि गोयमा! समणा वि णिग्गंथा कंखामोहणिज्जं कम्मं वेदेंति" हां गौतम! निर्ग्रन्थ श्रमण भी कांक्षामोहनीय कर्म का वेदन करते हैं। "हन्त" यह शब्द स्वीकार अर्थ में और "अस्ति" "विद्यते" इस अर्थ में है इसलिए निर्ग्रन्थ श्रमणों के भी कांक्षामोहनीय कर्म का वेदन होता है–ऐसा इसका भाव है। पुनः गौतम प्रभु से पूछते हैं कि हे भदन्त! जब निर्ग्रन्थ श्रमणों के भी कांक्षामोहनीय कर्म का वेदन होता है तो वे उसे किस तरह से वेदन करते हैं–यही? बात

વ્રતધારી મુનિરાજો જ એવા નિર્ગ્રંથ હોય છે. તેથી અહીં જૈન સાધુઓ સંબંધી જ હકીકત જાણવી.

ભગવાને તેના જવાબમાં જે "हंता गोयमा" એવું કથન કર્યું છે તેનું કારણ એ છે કે તમામ સંસારી જીવોને હંમેશાં કર્મનું વેદન કરવું જ પડતું હોય છે સાધુ પણ સિદ્ધની અપેક્ષાએ કર્મસહિત હોવાથી સંસારી ગણાય છે. અહિં જે "अत्थि" "अस्ति" પદ કહેલ છે તેથી પૂર્વોક્ત પ્રશ્નોત્તર સૂત્ર અહીં કહેવાં જોઇએ. તે આ પ્રમાણે છે–"हंता अत्थि गोयमा! समणा वि णिग्गंथा कंखामोहणिज्जं कम्मं वेएंति,, હા, ગૌતમ! નિર્ગ્રંથ શ્રમણો પણ કાંક્ષામોહનીય કર્મનું વેદન કરે છે. "हंता" શબ્દ સ્વીકારના અર્થમાં અને "अस्ति" "છે" ના અર્થમાં વપરાયો છે. નિર્ગ્રંથ શ્રમણોને પણ કાંક્ષામોહનીય કર્મનું વેદન કરવું પડે છે. એવો તેનો ભાવ છે. વળી ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને પૂછે છે કે "હે પૂજ્ય! જો નિર્ગ્રંથ શ્રમણોને પણ કાંક્ષામોહનીય કર્મનું

'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'तेहिं तेहिं कारणेहिं' तैस्तैः वक्ष्यमाणैः कारणैः, कैस्तैरित्याह–' णाणंतरेहिं ' ज्ञानान्तरैः, शङ्किता–इत्याद्यग्रेण संबन्धः, ज्ञानादिघटितशङ्कास्वरूपमग्रे वक्ष्यते, अथवा ज्ञानान्तरेषु ज्ञानविशेषेषु शङ्किताः कांक्षामोहनीयं वेदयन्तीत्यन्वयः। ' दंसणंतरेहिं ' दर्शनान्तरैः, ' चरित्तंतरेहिं ' चारित्रान्तरैः 'लिंगंतरेहिं' लिङ्गान्तरैः 'पवयणंतरेहिं ' प्रवचनान्तरैः, 'पावयणंतरेहिं प्रावचनिकान्तरैः 'कप्पंतरेहिं' कल्पान्तरैः, 'मग्गंतरेहिं' मार्गान्तरैः 'मयंतरेहिं'

" कहण्णं " इत्यादि सूत्र द्वारा प्रदर्शित की गई है। इसके उत्तर में प्रभुने उनसे कहा कि हे गौतम ! " तेहिं तेहिं कारणेहिं " उन२ वक्ष्यमाण कारणों को लेकर निर्ग्रन्थ श्रमणों को भी कांक्षामोहनीय कर्म का वेदन होता है। वे कारण कौन२ से हैं इसके लिये सूत्रकार कहते हैं कि वे कारण ये हैं–" णाणंतरेहिं " इत्यादि–ज्ञानांतरों के द्वारा " संकिया " शङ्कित हुए, इत्यादि रूप से आगे के पद के साथ संबंध करना चाहिये। ज्ञानादिघटित शंका का स्वरूप आगे कहा जायगा। अथवा–ज्ञानान्तर से यहां ज्ञानविशेष लिया गया है, इस तरह से " ज्ञानविशेषों में शंकित हुए वे कांक्षामोहनीय कर्म का वेदन करते हैं " ऐसा अन्वय कर लेना चाहिये। " दंसणंतरेहिं " दर्शनान्तरों द्वारा, " चरित्तंतरेहिं " चारित्रान्तरों द्वारा, " लिंगंतरेहिं " लिंगान्तरों द्वारा, " पवयणंतरेहिं " प्रवचनान्तरों द्वारा, " पावयणंतरेहिं " प्रावचनिकान्तरों द्वारा, " कप्पंतरेहिं " कल्पान्तरोंद्वारा, "मग्गंतरेहिं" मार्गान्तरों द्वारा, "मयंतरेहिं "

વેદન કરવું પડે છે, તો તેઓ કેવી રીતે તેનું વેદન કરે છે ? એજ વાત "कहण्णं" ઇત્યાદિ સૂત્રો વડે બતાવી છે. તે પ્રશ્નના જવાબ રૂપે મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે હે ગૌતમ ! " तेहिं तेहिं कारणेहिं " નીચે દર્શાવેલાં કારણોને લીધે શ્રમણ નિર્ગ્રંથોને પણ કાંક્ષામોહનીય કર્મનું વેદન કરવું પડે છે. તે કારણો આ પ્રમાણે છે– " णाणंतरेहिं " ઇત્યાદિ જ્ઞાનાન્તરો વગેરેથી " संकिया " શંકિત થયેલા, અને એ પ્રમાણે આગળના બીજાં પદો સાથે પણ તેમનો સંબંધ જોડવો. જ્ઞાનાદિ સંબંધી શંકાનું સ્વરૂપ આગળ કહેવામાં આવશે, અથવા–જ્ઞાનાન્તરવડે અહીં જ્ઞાનવિશેષ લેવાનું છે આ રીતે " જ્ઞાનવિશેષોમાં શંકિત થયેલા તે શ્રમણ નિર્ગ્રંથો કાંક્ષામોહનીય કર્મનું વેદન કરે છે " એવો અર્થ કરવો જોઇએ. " दंसणंतरेहिं " દર્શનાન્તરો વડે " चरित्तंतरेहिं " ચારિત્રાન્તરો વડે, " लिंगंतरेहिं " લિંગાન્તરો વડે, " पवयणंतरेहिं " પ્રવચનાન્તરો વડે, " पावयणंतरेहिं " પ્રાવચનિકાન્તરો વડે, " कप्पंतरेहिं કલ્પાન્તરો વડે, " मग्गंतरेहिं " માર્ગાન્તરો વડે,

मतान्तरैः 'भंगंतरेहिं' भङ्गान्तरैः, 'णयंतरेहिं' नयान्तरैः, 'नियमंतरेहिं' नियमान्तरैः, 'पमाणंतरेहिं' प्रमाणान्तरैः, 'संकिया' शङ्किताः-देशतः सर्वतश्च शङ्कां प्राप्ताः, ज्ञानान्तरादारभ्य प्रमाणान्तरपर्यन्ततत्तत्कारणविशेषमासाद्य जिनप्रतिपादितार्थेषु शङ्कादिकमादधानाः श्रमणाः कांक्षामोहनीयं कर्म वेदयन्तीत्यभिप्रायः। तथा 'कंखिया' कांक्षिताः-परदर्शनग्रहणरूपां कांक्षा प्राप्ता, 'वितिगिच्छिया' विचिकित्सिताः, विचिकित्सां-फलविषयकं संशयं प्राप्ताः, 'भेयसमावन्ना' भेदसमापन्नाः-बुद्धिविपर्यासरूपभेदं प्राप्ताः, 'कलुससमावन्ना' कलुषसमापन्नाः-जिनोक्तं सर्वं सत्यं न वेति मतिमालिन्यमुपगताः, एवं-पूर्वोक्तप्रकारेण खलु=निश्चयेन 'समणा णिग्गंथा' श्रमणाः निर्ग्रन्थाः अपि 'कंखामोहणिज्जं कम्मं'

मतान्तरों द्वारा, "भंगंतरेहिं" भंगान्तरों द्वारा, "णयंतरेहिं" नयान्तरों द्वारा, "नियमंतरेहिं" नियमान्तरों द्वारा, "पमाणंतरेहिं" प्रमाणान्तरों द्वारा "संकिया" शंकायुक्त हुए-देश से अथवा सर्वरूप से शंका को प्राप्त हुए-अर्थात् ज्ञानान्तर से लेकर प्रमाणान्तर तक के उस२ कारणविशेष को प्राप्त करके जिनप्रतिपादित जीवादिक पदार्थों में शंका आदि धारण करते हुए श्रमणनिर्ग्रन्थ कांक्षामोहनीय कर्म को वेदते हैं। तथा "कंखिया" परदर्शन ग्रहण करनेरूप कांक्षाको प्राप्त हुए "वितिगिच्छिया" फलविषयक संशय को प्राप्त हुए, "भेयसमावन्ना" बुद्धिविपर्यासरूप भेद को प्राप्त हुए, "कलुससमावन्ना" जिनोक्त सब सत्य है कि नहीं है, इस प्रकार से मति की मलिनता को प्राप्त हुए वे निर्ग्रन्थ श्रमण भी "एवं" इस तरह "खलु" निश्चयसे कांक्षामोहनीय कर्मका अनुभव करते हैं,

---

"मयंतरेहिं" मतान्तरो वडे, "भगंतरेहिं" भंगान्तरो वडे, 'णयंतरेहिं" नयान्तरो वडे. "नियमंतरेहिं" नियमान्तरो वडे, अने "पमाणंतरेहिं" प्रमाणान्तरो वडे, "संकिया" शंकायुक्त थयेल-देशथी के सर्वरूपे शंका पामेल-એટલે કે જ્ઞાનાન્તરથી લઈને પ્રમાણાન્તર સુધીના તમામ કારણોને લઈને જિનપ્રતિપાદિત જીવાદિક પદાર્થોમાં શંકા વગેરે કરતા મુનિયો કાંક્ષામોહનીય કર્મનું વેદન કરે છે. તથા "कंखिया" પર દર્શનને (બીજાના ધર્મને) ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા રાખનાર, "वितिगिच्छिया" આ કરણીનું આ ફળ મળશે કે નહિ? એવી જાતનો સંશય જેના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થયો છે તેવા, "भेयसमावन्ना" બુદ્ધિવિપર્યાસ રૂપ ભેદ જેમનામાં ઉદ્ભવ્યો છે તેવા, "कलुससमावन्ना" જિનેશ્વરભગવાને કહેલ તમામ વાર્તા સત્ય છે કે નહીં? એવા પ્રકારની બુદ્ધિની મલિનતા જેનામાં પેદા થઈ છે, તેવા શ્રમણ નિર્ગ્રન્થો પણ "एवं" એવી રીતે "खलु" અવશ્ય કાંક્ષામોહનીય કર્મનું વેદન કરે છે, શ્રમણ નિર્ગ્રંથોને કારણોને

कांक्षामोहनीयं कर्म 'वेएंति' वेदयन्ति=अनुभवन्ति। अथ ज्ञानादिषु शङ्कादि स्वरूप प्रदर्श्यते-तत्र-ज्ञानविषये शङ्का-अवधिज्ञानात् मनःपर्ययज्ञानस्य पार्थक्ये को हेतुः यतः परमाण्वादिसूक्ष्मद्रव्यादारभ्य निखिलरूपिद्रव्यग्रहणमवधिज्ञानेन भवति, अवधिज्ञाने च नैकप्रकारकम्। तथा मनःपर्ययज्ञानस्य विषयोऽपि द्रव्यमात्रमेव। मनोद्रव्यमात्रं मनः पर्ययज्ञानस्य विषयो भवति, अतः सकलरूपि-द्रव्यग्राहकावधिज्ञानेनैव मनोद्रव्यस्यापि ग्रहणं भवतीत्यवधिज्ञानात् मनःपर्ययज्ञानस्य पार्थक्यं किमर्थं कृतमित्येवंरूपेण ज्ञानविषये शंका प्रादुर्भवतीति शङ्का। अत्राह-

---

श्रमण निर्ग्रन्थों को कारणान्तरों को लेकर जो ज्ञानादिकों में शंका आदि होती हैं उनका स्वरूप दिखाया जाता है। इसमें ज्ञान के विषय में उन्हें शंका इस प्रकार से होती है-वे विचार करते हैं-कि अवधिज्ञान से मनःपर्यय ज्ञान को अलग मानने में क्या कारण है ? क्योंकि परमाणु आदि सूक्ष्मद्रव्य से लेकर समस्त रूपी द्रव्य का ग्रहण अवधिज्ञान से होता है, अवधिज्ञान एक प्रकार का तो है नहीं-वह तो अनेक (असंख्य) प्रकारका है, तथा मनःपर्यय ज्ञान का विषय भी रूपी द्रव्यमात्र ही है, और वह मनोद्रव्यमात्र रूप है इस तरह मनःपर्यय ज्ञान का विषय मनोद्रव्यरूप होता है इसलिये जब सकलरूपी द्रव्य को विषय करने वाला अवधिज्ञान है तो उससे ही मनोद्रव्य का भी जो कि मनःपर्ययज्ञान का विषय है ग्रहण हो ही जायगा, क्योंकि वह भी रूपीद्रव्य है तो फिर अवधिज्ञानसे मनःपर्ययज्ञानको अलग क्यों किया गया है? । इस प्रकार से उन२ कारगान्तरों को लेकर निर्ग्रन्थ श्रमणों को ज्ञान के विषय में

લીધે જ્ઞાનાદિકમાં શંકા વગેરે જાગે છે. તેનું સ્વરૂપ હવે બતાવવામા આવે છે— જ્ઞાનના વિષયમાં મુનિવરોને આ જાતની શંકા ઉદ્ભવે છે-તેમના મનમાં એવા વિચાર આવે છે કે અવધિજ્ઞાનથી મનઃપર્યય જ્ઞાનને અલગ શા માટે માનવું જોઈએ? કારણ કે પરમાણુ આદિ સૂક્ષ્મદ્રવ્યથી માંડીને તમામ રૂપીદ્રવ્ય અવધિ-જ્ઞાન વડે જાણી શકાય છે અને અવધિજ્ઞાન પણ એક પ્રકારનું તો નથી જ. તે તો અસંખ્ય પ્રકારનું છે. તેમજ મનઃપર્યય જ્ઞાનનો વિષય પણ રૂપી દ્રવ્યજ છે, અને તે પણ મનોદ્રવ્ય માત્ર રૂપ જ હોય છે, મનોદ્રવ્ય કે જે મનઃપર્યય જ્ઞાનનો વિષય છે, તેને અવધિજ્ઞાનથી પણ ગ્રહણ કરી શકાય છે કારણ કે તે પણ રૂપીદ્રવ્ય છે તો ફરી અવધિજ્ઞાનથી મનઃપર્યવ જ્ઞાનને ભિન્ન શા માટે ગણ્યું છે ? આ જાતના કારણોને લીધે નિર્ગ્રંથ શ્રમણોને પણ જ્ઞાનની બાબતમાં શંકા ઉત્પન્ન થતી હોય છે. તો તેમની શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે કરી શકાય છે-

यद्यपि अवधिज्ञानेन मनोद्रव्यमपि उपलब्धुं शक्यते, तथापि मनःपर्ययज्ञान
ज्ञानस्य व्याप्यं भवन्नावधिज्ञाने निवेशयितुं शक्यते, उभयोर्मनःपर्ययाव
योर्भिन्नस्वभावत्वात्, ययोर्भिन्नस्वभावो न तयोर्मध्ये एकस्यापरस्मिन् स
भवति यथा-सुवर्णघटमृत्तिकाघटयोः । भिन्नस्वभावता चैतयोरित्थम्-मन
ज्ञानं केवलं मनोद्रव्यमात्रविषयकम्, मनःपर्ययज्ञाने दर्शनं न भवति ।
अवधिज्ञानं मनोव्यतिरिक्तद्रव्यस्यापि ग्राहकं भवति, तथा चावधिज्ञान म

शंका उत्पन्न हो जाती है सो इस शंका का परिहार इस प्रक
है—यद्यपि अवधिज्ञान से मनोद्रव्य भी प्राप्त हो सकता है त
अवधिज्ञान का मनःपर्ययज्ञान व्याप्य है। अर्थात् जहां२ अव
होगा वहां२ मनःपर्ययज्ञान होगा ऐसा नियम नहीं है, इ
मनःपर्ययज्ञान अवधिज्ञान की अपेक्षा व्याप्य है, अतः उ
निवेश-अन्तर्भाव-अवधिज्ञान में नहीं हो सकता है,
कि मनःपर्ययज्ञान और अवधिज्ञान इन दोनों के स्वभाव में भि
है, और यह नियम है कि जिनका स्वभाव भिन्न होता है उन
के बीचमें एक का दूसरे में समावेश नहीं होता है जैसे सुवर्णघट
मृत्तिका घटका। इन दोनों ज्ञानोंमें भिन्न स्वभावता इस तरहसे है-
पर्ययज्ञान केवल मनोद्रव्य मात्रको ही विषय करता है, और उसमें
पर्यय दर्शन नहीं होता है। तथा अवधिज्ञान मनोद्रव्यव्यतिरिक्त
का भी ग्राहक होता है, और उसमें अवधिदर्शन होता है। इस

જો કે અવધિજ્ઞાનથી પણ મનોદ્રવ્યને જાણી શકાય છે છતાં પણ અ
જ્ઞાનનું મનઃપર્યયજ્ઞાન વ્યાપ્ય છે, એટલે કે જ્યાં જ્યાં અવધિજ્ઞાન
ત્યાં ત્યાં મનઃપર્યયજ્ઞાન હશે જ એવો નિયમ નથી. તેથી અવધિજ્ઞાન કરતાં
પર્યયજ્ઞાન વ્યાપ્ય છે માટે તેનો અન્તર્ભાવ (સમાવેશ) અવધિજ્ઞાનમાં થઇ
નથી, તે બન્ને જ્ઞાનનાં સ્વાભાવમાં ભિન્નતા રહેલી છે સામાન્ય નિયમ
છે કે જેમના સ્વભાવમાં ભિન્નતા હોય તેમનો એકનો બીજાની અંદર સમ
થતો નથી જેમ કે સોનાનો ઘડો અને માટીનો ઘડો એ બન્ને
સ્વભાવવાળા હોવાથી તેમનો એક બીજામાં સમાવેશ કરી શકાતો
આ બન્ને જ્ઞાનમાં આ રીતે સ્વભાવની ભિન્નતા છે-મનઃપર્ય
ફક્ત મનોદ્રવ્યને જ ગ્રહણ કરે છે, વળી તેમાં મનઃપર્યય દર્શન થતું
ત્યારે અવધિજ્ઞાન મનોદ્રવ્ય સિવાયના દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ કરે છે અને
અવધિદર્શન પણ હોય છે, આ પ્રમાણે અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યયજ્ઞા

ज्ञानयोः स्वभावभेदादुभयोर्भेदो भवति, मनःपर्ययज्ञानं व्याप्यविषयकं दर्शनरहितं च, अवधिज्ञानं व्यापकविषयकं दर्शनसमन्वितं चेति स्वभावभेदादुभयोर्भेदो जलवह्निवत् प्रतिपादितः। इत्येवं सत्यपि ज्ञानविषये शङ्किताः। इत्यादि।

'तथा दर्शनं सामान्यावबोधः' तत्र यदि इन्द्रियनिमित्तानिन्द्रियनिमित्तकः सामान्यार्थविषयको बोधो दर्शनमिति कथ्यते तदा एकं चक्षुर्दर्शनमपरं चाचक्षु-

---

अवधिज्ञान और मनःपर्ययज्ञान में स्वभाव भेद होने के कारण भिन्नता आती है। मनःपर्ययज्ञान रूपी द्रव्य में केवल मनोद्रव्य को विषय करता है और दर्शन से रहित होता है तब कि अवधिज्ञान सकल रूपी द्रव्य को जानता है और अवधिदर्शन से युक्त होता है। यही बात " मनःपर्ययज्ञानं व्याप्यविषयकं दर्शनरहितं च, अवधिज्ञानं व्यापकविषयकं दर्शनसमन्वितं च, " इस पंक्ति द्वारा समझाई गई है। इस तरह स्वभाव भेद से दोनों में भेद जल और अग्नि की तरह बतलाया गया है। इस प्रकार से दोनों में भेद होने पर भी वे ज्ञान के विषय में शंकित बन जाते हैं।

दर्शन के विषय में वे इस प्रकार विचार करके शंकित बनते हैं-सामान्यबोध का नाम दर्शन है। इसमें यदि इन्द्रियों के निमित्त से और अनिन्द्रिय मन के निमित्त से हुआ जो पदार्थों का सामान्यज्ञान है वह दर्शन है, ऐसा कहा जावे तब तो एक चक्षुर्दर्शन और दूसरा अच-

---

સ્વભાવ ભેદ હોવાથી તેમનામાં ભિન્નતા જણાય છે. સારાંશ એ છે કે મન પર્યય જ્ઞાન રૂપીદ્રવ્યમાં પણ માત્ર મનોદ્રવ્યને જ ગ્રહણ કરે છે અને દર્શનથી રહિત હોય છે જ્યારે અવધિજ્ઞાન તમામ રૂપીદ્રવ્યોને જાણે છે અને અવધિ દર્શનથી યુક્ત હોય છે. એજ વાત નીચેની પંક્તિઓ વડે સમજાવવામાં આવી છે–मनःपर्ययज्ञानं व्याप्यविषयक दर्शनरहितं च, अवधिज्ञानं व्यापकविषयकं दर्शन-समन्वितं च " આ રીતે સ્વભાવ ભેદને લીધે બન્ને જ્ઞાનની વચ્ચે પાણી અને અગ્નિ જેવો ભેદ બતાવ્યો છે. આ રીતે બન્ને જ્ઞાનમાં ભેદ હોવા છતાં પણ તેઓ (કેટલાક શ્રમણ નિર્ગ્રંથો) જ્ઞાનના વિષયમાં શંકિત બની જાય છે તે કાંક્ષામોહનીય કર્મનું વેદન કરે છે.

દર્શનના વિષયમાં શ્રમણ નિર્ગ્રંથો આ પ્રકારે શંકિત બને છે—

સામાન્ય બોધનું નામ દર્શન છે. એમાં જો ઇન્દ્રિયોના નિમિત્તથી અને અનિન્દ્રિય એટલે મનના નિમિત્તથી થયેલ પદાર્થોના સામાન્ય જ્ઞાનને દર્શન કહેવામાં આવે છે તો પછી ચક્ષુદર્શન અને અચક્ષુદર્શન રૂપ બે ભેદ પાડવાની જરૂર

दर्शनमित्याकारकभेदे किं कारणम्?। यदि इन्द्रियजनितानिन्द्रियजनितसामान्यार्थाववोधो दर्शनं तदा चक्षुर्दर्शनवत् श्रोत्रदर्शनम्, घ्राणदर्शनम्, रसनादर्शनम्, स्पर्शदर्शनम्, मनोदर्शनमिति षड् दर्शनानि स्युर्नतु द्वे एव दर्शने? इति शङ्का। अत्र समाधानम्—पदार्थाः द्विप्रकारका भवन्ति, समान्यरूपा विशेषरूपाश्च, अतः क्वचित्सामान्यरूपेण वस्तुनो निर्देशो भवति क्वचिद्विशेषरूपेण। तत्र प्रकृते चक्षुर्दर्शनमिति विशेषरूपेण निर्देशः, तथा अचक्षुर्दर्शनमिति सामान्यरूपेण निर्देशः। यद्यपि दर्शनस्य विभागः प्रकारान्तरेणापि संभवति, तथापि चक्षुर्दर्शनमचक्षुर्दर्शनमेतद्रूपेण कथने चायमाशयः—इन्द्रियं द्विविधं प्राप्यकारि अप्राप्यकारि च, यद्यपि मनो॰

क्षुर्दर्शन इस तरह के दो भेद होने का तात्पर्य ही नहीं है? यदि इन्द्रियजनित और अनिन्द्रियजनित सामान्यबोध दर्शन है, ऐसे दर्शन के भेद ही करना है तो चक्षुर्दर्शन की तरह श्रोत्रदर्शन, घ्राणदर्शन, रसनादर्शन स्पर्शदर्शन और मनोदर्शन इस तरह से छह दर्शन होना चाहिये—दो ही दर्शन क्यों? इस प्रकार से उन्हें दर्शन के प्रकार की मान्यता के विषय में शंका हो जाती है, परन्तु इस शंका का समाधान इस प्रकार से है—पदार्थ के दो प्रकार होते हैं— एक सामान्य रूप प्रकार और दूसरा विशेष रूप प्रकार। कहीं सामान्यरूप से वस्तु का निर्देश होता है और कहीं विशेषरूप से निर्देश होता है। यहां पर चक्षुर्दर्शन ऐसा विशेषरूप से निर्देश हुआ है और अचक्षुर्दर्शन यह सामान्यरूप से निर्देश हुआ है। यद्यपि दर्शन के विभाग प्रकारान्तर से भी संभवते हैं तो भी चक्षुर्दर्शन अचक्षुर्दर्शन इस रूपसे जो विभाग कथन किया गया है उसमें आशय यह है कि इन्द्रियां दो प्रकार की होती हैं—एक प्राप्यकारी और दूसरी

શી છે? જો ઇન્દ્રિયજન્ય અને અનિન્દ્રિય (મન) જન્ય સામાન્ય બોધરૂપ દર્શનના ભેદ જ પાડવા હોય તો ચક્ષુદર્શનની જેમ શ્રોત્રદર્શન, ઘ્રાણદર્શન, રસનાદર્શન, સ્પર્શદર્શન અને મનોદર્શન, એ રીતે દર્શનના છ ભેદ પાડવા જોઇએ– બેજ ભેદ શા માટે? આ રીતે દર્શનની બાબતમાં તેમને શંકા ઉદ્‌ભવે છે. પરન્તુ તેમની શંકાનું સમાધાન આ રીતે કરી શકાશ છે–પદાર્થના બે પ્રકાર હોય છે–એક સામાન્ય રૂપ અને બીજો વિશેષરૂપ ક્યારે ક વસ્તુનો સામાન્યરૂપે નિર્દેશ થાય છે અને ક્યારેક વિશેષ રૂપે નિર્દેશ થાય છે. અહિં ચક્ષુદર્શનનો નિર્દેશ વિશેષરૂપે થયો છે અને અચક્ષુદર્શનનો નિર્દેશ સામાન્ય રૂપે થયો છે જો કે દર્શનના વિભાગ બીજી રીતે પણ થઇ શકે છે, છતાં પણ ચક્ષુદર્શન અને અચક્ષુદર્શન એવા જે બે ભેદ કહ્યા છે તેની પાછળ એ આશય છે કે ઈન્દ્રિયો બે પ્રકારની છે (૧) પ્રાપ્યકારી અને (૨)અપ્રાપ્યકારી. જો કે મન તો અપ્રાપ્યકારી જ છે.

ऽप्राप्यकारि तथापि मनसोऽनुसारीणि बहूनीन्द्रियाणि सन्ति अतो मनोदर्शनम्, तथा चक्षुर्व्यतिरिक्तेन्द्रियदर्शनम् अचक्षुर्दर्शनरूपेण व्यवहृतं भवति, तथा चक्षुषा जायमानसामान्यार्थाववोधश्चक्षुर्दर्शनशब्देन व्यवह्रियते।

अथवा दर्शनं=सम्यक्त्वम्, तत्र-शंका भवति-दर्शनं द्विविधम्-क्षायोपशमिकम् औपशमिकं च, तत्र क्षायोपशमिकस्येदं लक्षणम्—

"मिच्छत्तं जमुदिन्नं, तं खीणं अणुदियं च उवसंतं।"

छाया—मिथ्यात्वं यदुदीर्णं तत् क्षीणम् अनुदितं चोपशान्तम्। इति। उदीर्णं मिथ्यात्वं क्षीणं भवेत्, तथाऽनुदीर्णं मिथ्यात्वमुपशान्तं भवेत्तत् क्षायोपशमिकदर्शनसम्यक्त्वमिति लक्षणार्थः। औपशमिकदर्शनसम्यक्त्वस्य लक्षणंत्विदम्—

"खीणम्मि उइन्नम्मि अणुदिज्जंते य सेसमिच्छत्ते।
अंतोमुहुत्तमेत्तं उवसमसम्मं लहइ जीवो ॥१॥"

छाया—क्षीणे उदीर्णे अनुदीयमाने च शेषमिथ्यात्वे।
अन्तर्मुहूर्त्तमात्रमुपशमसम्यक् (सम्यक्त्वं) लभते जीवः ॥१॥ इति।

अप्राप्यकारी, यद्यपि मन तो अप्राप्यकारी है फिर भी मन का अनुसरण करनेवाली प्राप्यकारी इन्द्रियां बहुत हैं, इसलिये मनोदर्शन और चक्षुः सिवाय अन्य इन्द्रियोंसे उत्पन्न दर्शन 'अचक्षुदर्शन' इस रूपसे कहागया है। तथा चक्षुःसे जायमान जो दर्शन है वह चक्षुर्दर्शन, इस शब्दसे कहागया है।

अथवा—दर्शन नाम सम्यक्त्व का है। इसमें शंका इस प्रकार से होती है- सम्यक्त्व - क्षायोपशमिक और औपशमिक इस तरह से दो प्रकार का है। इनमें क्षायोपशमिक सम्यक्त्व का स्वरूप इस प्रकार से है-उदीर्ण मिथ्यात्व का क्षय और अणुदीर्ण मिथ्यात्व का उपशम-सत्तामें मौजूद रहना तब क्षायोपशमिक सम्यक्त्व होता है। औपशमिक-सम्यक्त्व का लक्षण इस प्रकार से है—

પણ ચક્ષુ ઇન્દ્રિય પણ મનને અનુસરનારી છે તેથી ચક્ષુ ઇન્દ્રિયથી પ્રાપ્ત થતા દર્શનને (સામાન્યબોધને) ચક્ષુદર્શન કહેવામાં આવેલ છે મનોદર્શન અને ચક્ષુ સિવાયની બીજી ઇન્દ્રિયોવડે ઉત્પન્ન થતાં દર્શનને અચક્ષુદર્શન કહેવામાં આવેલ છે.

અથવા—સમ્યક્ત્વને પણ દર્શન કહે છે. તેમાં આ પ્રકારની શંકા ઉદ્દભવે છે-કે સમ્યકત્વના બે ભેદ છે-(૧) ક્ષાયોપશમિક અને (૨) ઔપશમિક તેમા ક્ષાયોપશયિક સમ્યકત્વનું આ પ્રકારનું સ્વરૂપ છે-જ્યારે ઉદીર્ણ મિથ્યાત્વનો ક્ષય થાય છે અને અનુદીર્ણ મિથ્યાત્વનો ઉપશમ થાય છે ત્યારે ક્ષાયોપશયિક સમ્યકત્વ થાય છે. ઉપશમ એટલે સત્તામાં મોજૂદ રહેવું તે. ઔપશમિક સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે-

यदा-उदीर्णं मिथ्यात्वं क्षीणं भवेत् अनुदीर्णं च उपशान्तं भवेत् तदा अन्तर्मुहूर्तमात्रमेव जीव औपशमिकसम्यक्त्वं प्राप्नोतीत्यर्थः। अनयोरुभयोरपि सम्यक्त्वयोर्भेदो न प्रतिभासते, शास्त्रे तु उभयोर्भेदः प्रतिपादितः तत्कथं संगच्छते ? इति दर्शनविषये भवति शङ्का। अत्र समाधानम्-क्षयोपशमोपशमयोरस्त्येव लक्षणभेदस्तथाहि-यत्रोदीर्णानां क्षयो भवेत् अनुदीर्णानां विपाकोऽननुभवापेक्षयोपशमो भवेत्किन्तु प्रदेशानुभवापेक्षया उदयस्तु भवेदेव स क्षयोपशमः, क्षयोपशमे प्रदेशानुभवो भवति उपशमे तु प्रदेशानुभवो नास्तीत्येवमनयोर्भेदः। उक्तंच—

उदीर्ण मिथ्यात्व क्षीण हो गया हो, और अनुदीर्ण मिथ्यात्व उपशान्त हो तब जीव एक अन्तर्मुहूर्तकाल तक औपशमिक सम्यक्त्व को प्राप्त करता है। इस तरह क्षायोपशमिक सम्यक्त्व और औपशमिक सम्यक्त्व का लक्षण जब एक है तो इन दोनों सम्यक्त्व में हमें कोई भेद ही नजर नहीं आता है परन्तु शास्त्र में तो इनका भेद बतलाया गया है सो यह संगत कैसे हो सकता है। इस तरह से दर्शन के विषयमें शंका उत्पन्न हो जाती है, परन्तु इसका समाधान इस प्रकारसे है -क्षायोपशमिक सम्यक्त्वमें और औपशमिकसम्यक्त्वमें लक्षण भेद है ही क्षायोपशमिकसम्यक्त्व में उदीर्ण का क्षय और अनुदीर्णका विपाकानुभव की अपेक्षा से तो उपशम रहता है, परन्तु प्रदेशानुभव की अपेक्षा से उपशम नहीं रहता है, किन्तु उदय रहता है, क्यों कि यहां सम्यक्त्व प्रकृति का उदय बना हुआ है, इसका नाम क्षायोपशमिकसम्यक्त्व है। परन्तु औपशमिकसम्यक्त्वमें प्रदेशानुभव भी नहीं होता है, क्यों कि औपशमिकसम्यक्त्वमें सातों प्रकृतियोंका सदवस्थारूप उपशम होता है।

ઉદીર્ણ મિથ્યાત્વ ક્ષીણ થઇ ગયું હોય, અને અનુદીર્ણ મિથ્યાત્વ ઉપશાન્ત હોય ત્યારે જીવ એક અંતર્મુહૂર્તકાળ સુધી ઔપશમિક સત્યકત્વને પ્રાપ્ત કરે છે આ રીતે ક્ષાયોપશમિક સમ્યકત્વ અને ઔપશમિક સમ્યકત્વનું લક્ષણ એકજ હોવાથી તે બન્ને સમ્યકત્વમાં કોઇ ભેદ આપણને દેખાતો નથી. છતાં પણ શાસ્ત્રમાં તેમની વચ્ચે ભેદ બતાવ્યો છે એ કેવી રીતે સંગત હોઇ શકે ? એવી દર્શનના વિષયમાં શ્રમણ નિર્ગ્રંથોને શંકા થાય છે પણ તે શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે-ક્ષાયોપશમિક સમ્યકત્વમાં અને ઔપશમિક સમ્યકત્વમાં લક્ષણની ભિન્નતા છે જ કારણ કે ક્ષાયોપશમિક સમ્યકત્વમા ઉદીર્ણ કર્મોનો ક્ષય અને અનુદીર્ણ કર્મોનો વિપાકાનુભવની અપેક્ષાએ તો ઉપશમ જ રહે છે પરન્તુ પ્રદેશાનુભવની અપેક્ષાએ કર્મોનો ઉપશમ રહેતો નથી પણ ઉદયજ રહે છે.

અર્થાત્ ક્ષાયોપશમિક સમકિતમાં પ્રદેશાનુભવન થાય છે પરંતુ ઔપશમિક સમ-

"वेएइ संतकम्मं, खओवसमिएसु नाणुभावं सो।
उवसंतकसाओ पुण, वेएइ ण संतकम्मं सो" ॥१॥

छाया—वेदयति सत्कर्म क्षायोपशमिकेषु नानुभावं सः।
उपशांत कषायः पुनर्वेदयति न सत्कर्म सः॥ इति।

एवं सत्यपि दर्शनविषये शङ्किताः, इत्यादि।

चारित्रविषये शङ्कादि, यथा-चारित्रं द्विविधम् सामायिकं, छेदोपस्थापनीयं च, तत्र सर्वसावद्यविरतिरूपम् सामायिकम्, तथा महाव्रतरूपत्वाद् छेदोपस्थापनी-यमपि सर्वसावद्यविरतिरूपमेव, ततश्चोभयोरपि सावद्यविरतिरूपत्वान्न भेदो लक्ष्यते प्रतिपादितश्चानयोर्भेदस्तत्र किं कारणमिति चारित्रविषये शङ्का, तत्समाधानम्-प्रथम

इस तरह से ऊपर में दोनों का एक सा लक्षण दिखने पर भी विशेष विचारकी अपेक्षासे इन दोनोंमें भेद है ही। कहा भी है-'वेएइ' इत्यादि।

क्षायोपशमिक भावों में विपाकानुभव का वेदन नहीं होता है, सत्कर्म-विद्यमान कर्म का ही वेदन होता है और उपशान्त कषायवाला जीव इस सत्कर्म का भी वेदन नहीं करता है।

इस प्रकार होनेपर भी वे दर्शनके विषयमें शंकित बन जाया करते हैं।

चारित्र के विषय में शंकित वे इस प्रकार के विचार से बन जाते हैं-चारित्र दो प्रकार का है-एक सामायिक चारित्र और दूसरा छेदोपस्थापनीय चारित्र। सामायिक चारित्र सर्वसावद्यविरतिरूप है। तथा-महाव्रत-रूप होने से छेदोपस्थापनीय चारित्र भी सर्वसावद्यविरतिरूप ही है। इस तरह दोनों में भी सर्वसावद्यविरतिरूपता होने से भेद लक्षित नहीं

કૃતિમાં પ્રદેશાનુભવ હોતો નથી આ પ્રમાણે બન્નેનું લક્ષણ ઉપલક રીતે એક સરખું લાગવા છતાં પણ વિશેષ વિચારણાથી બન્નેમાં ભેદ દેખાય છે. કહ્યુ પણ છે—

"વેएइ" ઇત્યાદિ.

ક્ષાયોપશમિક ભાવોમાં વિપાકાનુભવનું વેદન થતું નથી. પરંતુ સત્કર્મનું (વિદ્યમાન કર્મનું) જ વેદન થાય છે. અને ઉપશાન્ત કષાયવાળો જીવ આ સત્કર્મનું પણ વેદન કરતો નથી.

આ પ્રમાણે સમાધાન થઇ શકતું હોવા છતાં પણ શ્રમણો દર્શનના વિષયમાં વિશેષ વિચારણાના અભાવે શંકિત થાય છે.

તેઓ ચારિત્રના વિષયમાં પણ ક્યારેક આ પ્રમાણે વિચાર કરવાથી શંકિત બને છે-ચારિત્રના બે પ્રકાર છે-(૧) સામાયિક ચારિત્ર અને (૨) છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર સામાયિક ચારિત્ર સર્વસાવદ્યવિરતિરૂપ છે. તથા છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર પણ મહાવ્રતરૂપ હોવાથી સર્વસાવદ્યવિરતિરૂપ જ છે. આ રીતે બન્ને પ્રકારનાં ચારિત્રમાં સર્વસાવદ્યવિરતિરૂપતા હોવાથી કોઇ ભેદ

तीर्थङ्करस्यादिनाथस्य साधवः ऋजुजड़ा आसन्, तथा चरमतीर्थङ्करस्य भगवतो महावीरस्य तु वक्रजड़ाः, अत एतेषां साधूनामाश्वासनाय चारित्रं सामायिक-छेदोपस्थापनीयरूपतया द्विधा विभाजितम्। यदि कदाचित् चारित्रं द्विधा न विभाजितं भवेत्तदेकमेव सामायिकरूपं चारित्रं भवेत्तदा व्रतारोपणे मनाक् सामायिकाशुद्धावपि व्रतस्याखण्डनात्"चारित्रिणो वयं चारित्रस्य व्रतरूपत्वा"-दिति बुद्धिः स्यात्, सामायिकमात्रे तु चारित्रे सामायिकशुद्धौ "भग्नमस्माकं चारित्रं चारित्रस्य सामायिकमात्रत्वा"-दित्येवं तेषामनाश्वासः स्यादतश्चारित्रं सामायिकछेदोपस्थापनीयभेदेन द्विधा विभाजितम्,

---

होता है फिर भी इन दोनों में आगम में भेद प्रतिपादित किया हुआ है सो इसमें क्या कारण है? इस तरह चारित्र के विषय में शंका होती है। इसका समाधान इस प्रकार से है प्रथम तीर्थंकर आदिनाथ के साधु ऋजुजड़ थे, तथा अन्तिम तीर्थंकर श्री भगवान् महावीर के वक्रजड़, इसलिये इनके आश्वासननिमित्त चारित्र सामायिक एवं छेदोपस्थापनीय इस रूप से दो प्रकार का विभक्त किया गया है। यदि कदाचित् वह चारित्र दो प्रकार से विभाजित न होता और वह एक ही सामायिकरूप चारित्र रहता तब व्रत के आरोपण के बाद में थोडी सी भी सामायिकमें अशुद्धि आ जानेपर व्रत खंडित नहीं होता है इससे "हम चारित्रशाली हैं क्योंकि चारित्र व्रतरूप है ऐसी बुद्धि बनी रहती है। और यदि एक सामायिक ही चारित्र जब माना जायगा तब सामायिक में अशुद्धि होने पर " हमारा चारित्र भग्न हो गया, क्यों कि चारित्र

દેખાતો નથી છતાં તે બન્ને પ્રકારના ચારિત્રમા શા કારણે શાસ્ત્રમાં ભેદ બતાવ્યો હશે? એવી શંકા તેમને ઉદ્ભવે છે તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે.

પહેલા તીર્થંકર આદિનાથના સાધુઓ ઋજુજડ હતા અને છેલ્લા તીર્થંકર મહાવીર પ્રભુના સાધુઓ વક્રજડ હતા તેથી તેમને આશ્વાસન આપવા માટે સામાયિક ચારિત્ર અને છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર એમ બે ભેદ પાડવામાં આવેલ છે ઉપરના બન્ને ચારિત્રના બે ભેદ પાડવાથી મહાવ્રતો અંગીકાર કર્યા પછી સામાયિક ચારિત્રમાં થોડી પણ અશુદ્ધિ આવતાં તેની આલોચના કરી લેવાથી વ્રત ખંડિત થતું નથી અને તેથી અમે ચારિત્રવાન છીએ એવી માન્યતાથી તેઓ સંતોષ પામે છે અને ફરી પાળવામાં વિશેષ સાવધાન રહે છે અને જો એક સામાયિકને જ ચારિત્ર માની લેવામાં આવે તો સામાયિક ચારિત્રમાં અશુદ્ધિ આવી જતાં અમારા ચારિત્રનો ભંગ થયો-કારણ કે ચારિત્ર

उक्तश्च—"रिउवक्कजड़ा पुरिमेयराण सामाइए वयारुहणं।
मणयमसुद्धे वि जओ, सामाइए हुंति हु वयाइं" ॥१॥

छाया—ऋजुवक्रजड़ाः पूर्वेतराणां सामायिके व्रतारोहणम्।
मनागशुद्धेपि यतः सामायिके भवन्ति खलु व्रतानि ॥१॥ इति।

एवं सत्यपि शङ्किता इत्यादि।

तथा साधुवेषेऽपि शङ्का भवति, यथा-प्रथमचरमतीर्थंकरवर्जितद्वाविंशति-तीर्थंकरैरुपदिष्टं यत् यथा लब्धवसनरूपमेव लिङ्गं साधुभिः करणीयम्। प्रथमचरमा-

केवल सामायिकरूप ही है" इस तरहसे उन्हें अविश्वास हो जायगा। अतः उन्हें ऐसा अविश्वास न हो इस अभिप्राय से चारित्र सामायिक और छेदोपस्थापनीय के भेद से दो प्रकार से विभाजित किया गया है। कहा भी है—'रिउ०' इत्यादि।

प्रथम और अंतिम तीर्थङ्करके साधु अनुक्रमसे ऋजुजड़ और वक्रजड़ होते हैं इसलिये उनको सामायिक चारित्र के बाद व्रतों का आरोपण कहा है। क्योंकि सामायिक में थोड़ीसी अशुद्धि आजाने पर पुनः व्रतारोपण से तथा छेद से शुद्धि हो जाती है।

इस तरह से चारित्र में कथन है फिर भी वे इसमें शंकित हो जाते हैं।

तथा-साधुवेष में भी उन्हें शंका होती है, जैसे-द्वितीयतीर्थंकर से लेकर तेवीसवें तीर्थंकर तकने ऐसा कहा है कि जैसा वस्त्र मिले उसी प्रकार का वस्त्र साधु के लिङ्गरूप से साधु को धारण कर लेना चाहिये- अर्थात् जैसा वस्त्र मिले वैसा ही साधु को ले लेना चाहिये। परन्तु प्रथम

એક સામાયિક રૂપ જ છે એવો તેમનો પોતાની જાત ઉપર અવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાત અને તેથી ખેદ પામીને આર્તધ્યાન કર્યા કરે એમ ન થાય તે માટે ચારિત્રના સામાયિક અને છેદોપસ્થાપનીય એવા બે ભેદ પાડવામાં આવ્યા છે કહ્યું પણ છે—"રિઉ૦" ઈત્યાદિ.

પહેલા અને છેલ્લા તિર્થંકરના સાધુઓ અનુક્રમે ઋજુજડ અને વક્રજડ હોય છે. તેથી તેમને સામાયિક ચારિત્રની પછી વ્રતોનું આરોપણ કહ્યું છે કારણ કે સામાયિક ચારિત્રમાં થોડી સરખી અશુદ્ધિ આવી જવાથી પુનઃ વ્રતારોપણથી અને છેદથી શુદ્ધિ થઈ જાય છે.

આ રીતે ચારિત્રના સંબંધમાં કથન હોવા છતાં પણ તેમને તે બાબતમાં શંકા થાય છે.

તથા સાધુના વેષ વિષે પણ તેમને શંકા થયા કરે છે. જેમ કે બીજા તીર્થંકરથી લઈને તેવીસમા સુધીના તીર્થંકરોએ એવું કહ્યુ છે કે સાધુએ જેવાં મળે એવાં વસ્ત્રો ધારણ કરવા જોઈએ. પણ પહેલા અને છેલ્લા તીર્થંકરે એવું

भ्यां तु समुपदिष्टं यत् सप्रमाणं शुक्लं च वस्त्रं साधुभिर्लिङ्गतयोपात्तव्यमिति, एवं क्रमेण सर्वज्ञवचनानां लिङ्गविषये परस्परं विरोधो भवतीति शङ्का। नेयं शङ्का समीचीना। यतः सर्वज्ञा अविरोधिवचना भवन्ति। ऋजुजड़-वक्रजड-ऋजुप्राज्ञान् शिष्यानाश्रित्य तीर्थकराणां तथोपदेशः। तावतैव तेषामुपकारकत्वसंभवादिति, एवं सत्यपि तेषां शङ्कादयो भवन्ति।

एवं प्रवचनेऽपि शङ्का तथाहि-प्रवचनम्=आगमः, मध्यमजिनानां प्रवचने आगमे चतुर्महाव्रतरूपधर्मस्य प्रतिपादनमस्ति, प्रथमचरमतीर्थकरप्रतिपादितागमे तु पंचमहाव्रतरूपधर्मस्य प्रतिपादनं विद्यते तत्कथमुभयोरागमयोर्न विरोधः ? इति

और अन्तिम तीर्थंकरने ऐसा कहा है कि साधु को प्रमाणसहित सफेद वस्त्र ही साधुलिङ्गरूप से धारण करना चाहिये। इस क्रम से कथन करने में सर्वज्ञवचनों में लिङ्ग के विषय में परस्पर विरोध आता है परन्तु इस शंका का समाधान इस प्रकार से है-सर्वज्ञ जो होते हैं उनके वचनों में परस्पर विरोध कभी नहीं आता है। शिष्यों में जो ऋजुजड़ शिष्य होते हैं, वक्रजड़ शिष्य होते हैं और जो ऋजुप्राज्ञ शिष्य होते हैं उनको आश्रित करके तीर्थंकरोंने ऐसा उपदेश दिया है, क्योंकि ऐसे उपदेश से ही उनका उपकार हो सकता है। इस प्रकार से होने पर भी उन्हें इस विषय में शंका आदि होते रहते हैं।

इसी तरह से प्रवचन में भी उन्हें शंका होती है, जैसे-मध्यम तीर्थंकरों के प्रवचन-आगम में चार महाव्रतरूप धर्म का कथन हुआ है, और प्रथम एवं अन्तिम तीर्थंकर के प्रवचन में पांचमहाव्रतरूप धर्म का

કહ્યુ છે કે સાધુઓએ પ્રમાણ સહિત અને સફેદ વસ્ત્રો જ ધારણ કરવાં જોઇએ. આ જાતના કથનને લીધે સર્વજ્ઞના વચનમાં પણ વેષના વિષયમાં પરસ્પર વિરોધાભાસ જણાય છે, એવી શંકા થાય છે પરન્તુ તે શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે-સર્વજ્ઞના કથનમાં કદી પણ પરસ્પર વિરોધ હોતો નથી. શિષ્યોમાં ઋજુજડ, વક્રજડ અને ઋજુપ્રાજ્ઞ શિષ્યો હોય છે તેમની અપેક્ષાએ તીર્થંકરોએ એવો ઉપદેશ આપ્યો છે. કારણ કે એવા ઉપદેશથી જ તેમનો ઉપકાર થતો હોય છે. વસ્તુસ્થિતિ આ પ્રમાણે હોવા છતાં પણ તેમને આ વિષયમા શંકા વગેરે થયા કરે છે.

એજ પ્રમાણે પ્રવચનમાં પણ તેમને શંકા થાય છે-જેમ કે મધ્યમ તીર્થંકરોના પ્રવચનમાં ચાર મહાવ્રતરૂપ ધર્મનું કથન થયું છે અને પહેલા અને છેલ્લા તીર્થંકરના પ્રવચનમાં પાંચ મહાવ્રતરૂપ ધર્મનું કથન થયું છે તો તે

उक्तञ्च—"रिउवक्कजड़ा पुरिमेयराण सामाइए वयारुहणं।
मणयमसुद्धे वि जओ, सामाइए हुंति हु वयाइं" ॥१॥

छाया—ऋजुवक्रजडाः पूर्वेतराणां सामायिके व्रतारोहणम्।
मनागशुद्धेपि यतः सामायिके भवन्ति खलु व्रतानि ॥१॥ इति।

एवं सत्यपि शङ्किता इत्यादि।

तथा साधुवेषेऽपि शङ्का भवति, यथा—प्रथमचरमतीर्थंकरवर्जितैर्द्वाविंशतितीर्थकरैरुपदिष्ट यत् यथा लब्धवसनरूपमेव लिङ्गं साधुभिः करणीयम्। प्रथमचरमा-

---

केवल सामायिकरूप ही है" इस तरहसे उन्हें अविश्वास हो जायगा। अतः उन्हें ऐसा अविश्वास न हो इस अभिप्राय से चारित्र सामायिक और छेदोपस्थापनीय के भेद से दो प्रकार से विभाजित किया गया है। कहा भी है—'रिउ०' इत्यादि।

प्रथम और अंतिम तीर्थङ्कर के साधु अनुक्रमसे ऋजुजड़ और वक्रजड़ होते हैं इसलिये उनको सामायिक चारित्र के बाद व्रतों का आरोपण कहा है। क्योंकि सामायिक में थोड़ीसी अशुद्धि आजाने पर पुनः व्रतारोपण से तथा छेद से शुद्धि हो जाती है।

इस तरह से चारित्र में कथन है फिर भी वे इसमें शंकित हो जाते हैं।

तथा—साधुवेष में भी उन्हें शंका होती है, जैसे—द्वितीयतीर्थंकर से लेकर तेवीसवें तीर्थंकर तकने ऐसा कहा है कि जैसा वस्त्र मिले उसी प्रकार का वस्त्र साधु के लिङ्गरूप से साधु को धारण कर लेना चाहिये- अर्थात् जैसा वस्त्र मिले वैसा ही साधु को ले लेना चाहिये। परन्तु प्रथम

એક સામાયિક રૂપ જ છે એવો તેમનો પોતાની જાત ઉપર અવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાત અને તેથી ખેદ પામીને આર્તધ્યાન કર્યા કરે એમ ન થાય તે માટે ચારિત્રના સામાયિક અને છેદોપસ્થાપનીય એવા બે ભેદ પાડવામાં આવ્યા છે કહ્યુ પણ છે—"रिउ०" ઈત્યાદિ.

પહેલા અને છેલ્લા તિર્થંકરના સાધુઓ અનુક્રમે ઋજુજડ અને વક્રજડ હોય છે. તેથી તેમને સામાયિક ચારિત્રની પછી વ્રતોનું આરોપણુ કહ્યું છે કારણુ કે સામાયિક ચારિત્રમાં થોડી સરખી અશુદ્ધિ આવી જવાથી પુનઃ વ્રતારોપણુથી અને છેદથી શુદ્ધિ થઇ જાય છે.

આ રીતે ચારિત્રના સંબંધમાં કથન હોવા છતાં પણુ તેમને તે બાબતમાં શંકા થાય છે.

તથા સાધુના વેષ વિષે પણુ તેમને શંકા થયા કરે છે. જેમ કે બીજા તીર્થંકરથી લઇને તેવીસમા સુધીના તીર્થંકરોએ એવું કહ્યુ છે કે સાધુએ જેવાં મળે એવાં વસ્ત્રો ધારણુ કરવાં જોઈએ. પણુ પહેલા અને છેલ્લા તીર્થંકરે એવું

भ्यां तु समुपदिष्टं यत् सप्रमाणं शुक्लं च वस्त्रं साधुभिर्लिङ्गतयोपात्तव्यमिति, एवं क्रमेण सर्वज्ञवचनानां लिङ्गविषये परस्परं विरोधो भवतीति शङ्का। नेय शङ्का समीचीना। यतः सर्वज्ञा अविरोधिवचना भवन्ति। ऋजुजड़-वक्रजड-ऋजुप्राज्ञान् शिष्यानाश्रित्य तीर्थकराणां तथोपदेशः। तावतैव तेषामुपकारकत्वसंभवादिति, एवं सत्यपि तेषां शङ्कादयो भवन्ति।

एवं प्रवचनेऽपि शङ्का तथाहि-प्रवचनम्=आगमः, मध्यमजिनानां प्रवचने आगमे चतुर्महाव्रतरूपधर्मस्य प्रतिपादनमस्ति, प्रथमचरमतीर्थकरप्रतिपादितागमे तु पंचमहाव्रतरूपधर्मस्य प्रतिपादनं विद्यते तत्कथमुभयोरागमयोर्न विरोधः ? इति

और अन्तिम तीर्थंकरने ऐसा कहा है कि साधु को प्रमाणसहित सफेद वस्त्र ही साधुलिङ्गरूप से धारण करना चाहिये। इस क्रम से कथन करने में सर्वज्ञवचनों में लिङ्ग के विषय में परस्पर विरोध आता है परन्तु इस शंका का समाधान इस प्रकार से है-सर्वज्ञ जो होते हैं उनके वचनों में परस्पर विरोध कभी नहीं आता है। शिष्यों में जो ऋजुजड़ शिष्य होते हैं, वक्रजड़ शिष्य होते हैं और जो ऋजुप्राज्ञ शिष्य होते हैं उनको आश्रित करके तीर्थंकरोंने ऐसा उपदेश दिया है, क्योंकि ऐसे उपदेश से ही उनका उपकार हो सकता है। इस प्रकार से होने पर भी उन्हें इस विषय में शंका आदि होते रहते हैं।

इसी तरह से प्रवचन में भी उन्हें शंका होती है, जैसे-मध्यम तीर्थंकरों के प्रवचन-आगम में चार महाव्रतरूप धर्म का कथन हुआ है, और प्रथम एवं अन्तिम तीर्थंकर के प्रवचन में पांचमहाव्रतरूप धर्म का

કહ્યુ છે કે સાધુઓએ પ્રમાણુ સહિત અને સફેદ વસ્ત્રો જ ધારણુ કરવાં જોઇએ. આ જાતના કથનને લીધે સર્વજ્ઞના વચનમાં પણુ વેષના વિષયમાં પરસ્પર વિરોધાભાસ જણાય છે, એવી શંકા થાય છે. પરન્તુ તે શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે-સર્વજ્ઞના કથનમાં કદી પણુ પરસ્પર વિરોધ હોતો નથી. શિષ્યોમાં ઋજુજડ, વક્રજડ અને ઋજુપ્રાજ્ઞ શિષ્યો હોય છે તેમની અપેક્ષાએ તીર્થંકરોએ એવો ઉપદેશ આપ્યો છે. કારણુ કે એવા ઉપદેશથી જ તેમનો ઉપકાર થતો હોય છે. વસ્તુસ્થિતિ આ પ્રમાણે હોવા છતાં પણુ તેમને આ વિષયમાં શંકા વગેરે થયા કરે છે.

એજ પ્રમાણે પ્રવચનમાં પણુ તેમને શંકા થાય છે-જેમ કે મધ્યમ તીર્થંકરોના પ્રવચનમાં ચાર મહાવ્રતરૂપ ધર્મનું કથન થયું છે અને પહેલા અને છેલ્લા તીર્થંકરના પ્રવચનમાં પાંચ મહાવ્રતરૂપ ધર્મનું કથન થયું છે તો તે

शङ्का। तत्समाधानं यथा–चतुर्महाव्रतरूपधर्मोऽपि वस्तुतः पंचमहाव्रतात्मकधर्मरूप एव, चतुर्थमहाव्रतस्य परिग्रहेऽन्तर्भावात्, स्त्रियो हि परिग्रह स्वरूपा एवेति।

तथा प्रावचनिकविषयेऽपि भवति शङ्का–प्रवचनमधीयते विदन्ति वेति प्रावचनाः प्रावचना एव प्रावचनिकाः यथा–एकादशगणधराणां नव गच्छाः, कालापेक्षया बहुश्रुताः पुरुषाः। तत्रैकः प्रावचनिकः इत्थं वक्ति अन्यश्च प्रकारान्तरेणेति, तत्र किं सत्यम्? कस्य वचने विश्वासः करणीय? इति शङ्का। समाधानमाह—

प्रतिपादन किया हुआ है, तो फिर इस तरह के प्रतिपादन करनेमें बावीस तीर्थंकरों के और इन दो तीर्थंकरों के आगम में विरोध कैसे नहीं माना जायगा? अवश्य माना जायगा? ऐसी शंका उन्हें होती है परन्तु इसका समाधान इस प्रकार से है–चारमहाव्रतरूप धर्म भी वस्तुतः पंचमहाव्रतात्मक धर्मरूप ही है, क्योंकि चतुर्थमहाव्रत का अन्तर्भाव परिग्रह में हो जाता है, कारण कि स्त्रियां परिग्रहरूप ही होती हैं, अतः जिसने परिग्रह का त्याग कर दिया वह परिग्रहरूप होने से स्त्री का भी त्याग कर देता है। तथा प्रावचनिक के विषय में भी शंका इस प्रकार से होती है–जो प्रवचनको पढते हैं अथवा उसको जानते हैं वे प्रावचन हैं। प्रावचन ही प्रावचनिक कहलाते हैं जैसे ग्यारह गणधरों के नौ गच्छ। काल की अपेक्षा बहुश्रुतपुरुष ही प्रावचनिक हैं। इनमें एक प्रावचनिक इस प्रकार कहता है, दूसरा प्रावचनिक प्रकारान्तर से कहता है तो इसमें सत्य तत्त्व क्या है? किसका कथन सत्य माना जाय? किसके कथन का विश्वास किया जाय? ऐसी शंका उन्हें हो जाती है।

પ્રકારના કથનમાં વચ્ચેના બાવીસ તીર્થંકરોના અને પહેલા તથા છેલ્લા તીર્થંકરોના પ્રવચનમાં વિરોધ જણાય છે, એવી શંકા તેમને થાય છે. પરન્તુ તેનું સમાધાન આ રીતે કરી શકાય છે–પાંચ મહાવ્રતરૂપ ધર્મની વસ્તુ ચાર મહાવ્રતરૂપ ધર્મમાં આવી જાય છે, જેમ કે ચોથા મહાવ્રતનો પરિગ્રહમાં સમાવેશ થઇ શકે છે. કારણ કે સ્ત્રીઓ પણ પરિગ્રહરૂપ જ હોય છે. તેથી જેમણે પરિગ્રહનો ત્યાગ કર્યો હોય છે તેઓ સ્ત્રીઓને પણ પરિગ્રહરૂપ ગણીને તેમનો ત્યાગ કરે છે.

તેમજ પ્રવચન કરનારાઓના સંબંધમાં પણ તેમને આ જાતની શંકા થાય છે-જે પ્રવચનને ભણે અથવા જાણે તે પ્રાવચનિક કહેવાય છે. તે અગિયાર ગણધરોના નવ ગચ્છ હોય છે. વળી એમ પણ કહ્યું છે કે કાળની અપેક્ષાએ બહુશ્રુત સાધુ પણ પ્રાવચનિક કહેવાય છે. તે પ્રવચન કરનારાઓમાંથી એક, એક રીતે કોઇ તત્ત્વ સમજાવે છે બીજો બીજી રીતે સમજાવે છે–તો તેમાં સત્ય તત્ત્વ કયું સમજવું? કોના કથનમાં વિશ્વાસ મૂકવો? આ પ્રકારની શંકા તેમને થાય છે. તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે–ચારિત્રમોહનીય

चारित्रमोहनीयकर्मणः क्षयोपशमविशेषेण उत्सर्गापवादादिभावितत्वेन च प्रावचनिकानां नानाविधा प्रवृत्तिर्भवति। सैव प्रवृत्तिर्यदि जिनागमाऽविरोधिनी भवेत्तदा मोक्षमार्गसाधकत्वेन प्रमाणभूता भवति। इत्येवं सत्यपि शङ्कादयो भवन्ति।

तथा कल्पविषयेऽपि शङ्का भवति। कल्पो जिनकल्पिकादिरूपः। तत्र यदि जिनकल्पिकानां नग्नत्वादिरूपो महाकष्टकारकः कल्प एव कर्मणां क्षपणे कारणं भवेत्तदा स्थविरकल्पिकानां वस्त्रपात्राद्युपभोगात्मकाल्पकष्टकारकः कल्पः कर्मक्षयाय कथं समर्थः स्यात्? नैव कथमपीति शङ्का। तत्राह-द्वावपि कल्पौ कर्मक्षयकारकौ। अवस्थाभेदमादायोभयोः सार्थक्यम्, द्वयोरपि तीर्थकरैः प्ररूपितत्वादिति। एवं सत्यपि तेषां शङ्कादयो भवन्ति।

इसका समाधान इस प्रकार से है-चारित्रमोहनीयकर्म के क्षयोपशम विशेष से और उत्सर्ग तथा अपवादमार्ग आदि से भावित होनेके कारण प्रावचनिकों की नानाप्रकार की प्रवृत्तियाँ होती हैं, किन्तु वे ही प्रवृत्तियाँ यदि जिनागम से अविरोधिनी हो तो मोक्षमार्ग की साधक होने के कारण प्रमाणभूत मानी जाती हैं।

कल्पविषय में भी शंका इस प्रकार से होती है-जिनकल्पिक आदि का जो आचार है वह कल्प है सो यदि जिनकल्पिकों का नग्नत्वादिरूप महाकष्टकारक कल्प ही कर्मक्षय करने में कारण होता हो तो फिर स्थविरकल्पों का वस्त्र पात्र आदि उपभोगरूप तथा अल्पकष्टकारक कल्प कर्मक्षय करने में कैसे समर्थ हो सकता है। अर्थात् किसी भी तरह समर्थ नहीं हो सकता है? ऐसी उन्हें शंका होती है-इसका समाधान इस प्रकार से है-दोनों भी कल्प कर्मक्षय करने वाले हैं। अवस्थाभेद

કર્મના ક્ષયોપશમ વિશેષથી અને ઉત્સર્ગ તથા અપવાદ માર્ગને કારણે પ્રવચન કરનારાઓની વિવિધ પ્રકારની શૈલી હોય છે

પરન્તુ એ પ્રવચનની શૈલી અગર જિનાગમને અનુરૂપ હોય તો મોક્ષમાર્ગની સાધક હોવાને કારણે પ્રમાણભૂત મનાય છે. કલ્પ એટલે આચારના વિષયમાં પણ તેમને આ પ્રકારની શંકા થાય છે કે (જિનકલ્પિક તથા સ્થવિરકલ્પિક સાધુઓના જે આચાર હોય છે તેને કલ્પ કહે છે.)

જિનકલ્પિક સાધુઓનાં નગ્નત્વ વગેરે મહાકષ્ટકારક આચારો જ કર્મક્ષય કરવાને સમર્થ બને. પણ સ્થવિરકલ્પિક સાધુઓનાં વસ્ત્ર પાત્ર વગેરે ગ્રહણ કરવારૂપ ઓછાં કષ્ટોવાળાં આચારો કર્મોનો ક્ષય કરવાને સમર્થ કેવી રીતે બની શકે? આ પ્રકારની શંકા તેમને થાય છે તો તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે કરી શકાય-બન્ને કલ્પો એટલે આચારો કર્મનો ક્ષય કરનારાં છે, અવસ્થાભેદની અપેક્ષાએ તે બંનેમાં સાર્થકતા

मार्गविषये शङ्का-यथाशास्त्राध्ययनं तपःपूर्वकं करणीयं, तत्र केचन कथयन्ति-यावदध्ययन तावत् आचामाम्लेनैव भाव्यं, केचन उपवासेनैव भाव्यमिति, केचन अष्टमतपःप्रभृतिनैव करणीयमिति परस्परभेददर्शनात् किमत्र सत्यमिति शङ्का भवेत्। अत्रोच्यते-शिष्यशक्त्यनुसारेण जीतकल्पादिव्यवहारानुसारेण च सर्वेषामुपवासादीनामविरोधात्सर्वं सत्यमेव। जिनाज्ञायाः सर्वेषु समानत्वात्।

उक्तञ्च—"असढेण समाइण्णं जे कत्थई केणई असावज्जं।
न निवारियमन्नेहिं, बहुमणुमयमेयमायरियं" ॥१॥

छाया—अशठेन समाचीर्णं यत् कुत्रापि केनचिदसावद्यम्।
न निवारितमन्यैर्बहु अनुमतमेतदाचरितमिति ॥१॥

को लेकर इन दोनों में सार्थकता है, क्यों कि तीर्थंकरों द्वारा दोनों ही प्ररूपित हुए हैं। मार्ग के विषयमें भी शंका उन्हें इस प्रकारसे होती है-जैसे शास्त्र का अध्ययन तपःपूर्वक करना चाहिये तो इसमें कई कहते हैं कि जबतक शास्त्राध्ययन चलता है तबतक आचाम्ल-आयंबिलव्रत करना चाहिये, कोई२ ऐसा कहते हैं कि उपवास करना चाहिये, कोई२ ऐसा भी कहते हैं कि अट्ठम आदिकी तपस्या करनी चाहिये। इस तरह परस्पर में भेद देखा जाता है तो यहां किसे सत्य मानना चाहिये? इस प्रकार की यह शंका है।

इसका समाधान यह है कि शिष्यों की शक्ति के अनुसार से और जीतकल्पादि के व्यवहार के अनुसार से आयंबिल उपवास आदि का अविरोध है इस से सब कथन सत्य ही हैं, क्योंकि जिनेन्द्र की आज्ञा सब में समान है। कहा भी है:—" असढेण " इत्यादि।

છે, એટલા માટે જ તીર્થંકરો વડે તે બન્ને અવસ્થાની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી છે. માર્ગના વિષયમાં પણ તેમને આ પ્રકારની શંકા થાય છે-જેમ કે શાસ્ત્રનું અધ્યયન તપપૂર્વક જ કરવું જોઈએ. આ બાબતમાં કેટલાકની એવી માન્યતા છે કે જ્યાં સુધી શાસ્ત્રનું અધ્યયન ચાલુ હોય ત્યાં સુધી આયંબિલવ્રત કરવું જોઈએ. કોઈનો એવો અભિપ્રાય છે કે ઉપવાસ કરવો જોઈએ. ત્યારે કોઈનો અઠમ તપ કરવાનો અભિપ્રાય છે. આ રીતે પરસ્પરમાં ભેદ જણાય છે. તો કયા અભિપ્રાયને સાચો માનવો ? તે શંકાનું સમાધાન આ રીતે કરી શકાય-શિષ્યોની શક્તિ પ્રમાણે આચાર્ય અથવા ગુરુ જે યોગ્ય લાગે તે તપ કરાવી શકે છે. તથા સ્થવિર કલ્પના આચાર પ્રમાણે આયંબિલ, ઉપવાસ વગેરે પણ એકબીજાના વિરોધી નથી, આ રીતે ઉપરોક્ત બધી માન્યતાઓ સત્ય છે, કારણ કે તે દરેકમાં જિનેન્દ્ર ભગવાનની આજ્ઞા રહેલી છે. કહ્યું પણ છે.—"असढेण" ઇત્યાદિ.

एवं सत्यपि शङ्कादयो भवन्ति।

तथा मतविषयेऽपि शङ्का—मतं नाम—सर्वेषामाचार्याणामागमे समानोऽभिप्रायः, तत्र केचिदेवं कथयन्ति यत् केवलिनां ज्ञानं दर्शनं च युगपदेव भवति, अन्यथा ज्ञानावरणदर्शनावरणकर्मणः क्षयस्य नैरर्थक्यप्रसङ्गात्, एवमत्रैव विषये अन्ये एवं कथयन्ति यत् केवलिनां ज्ञानं दर्शनं च नैककालिकं किन्तु तद् द्वयं भिन्नकाले एव जायते, जीवस्वरूपत्वात्, यथा मतिज्ञानश्रुतज्ञानयोरावरणस्य क्षयोपशमे

जिसका आचरण अशठ—समझदार ने किया हो जो असावद्य—निष्पाप हो, तथा जिसका निवारण किसी भी स्थल में किसी के भी द्वारा न किया गया हो और जो बहुमत हो वह आचरित कहलाता है।

इस प्रकार की व्यवस्था होने पर भी उन्हें इस विषय में शंका आदि हो जाया करती हैं।

तथा मतविषय में भी शंका इस प्रकार से हो जाती है—समस्त आचार्यों का आगम में जो समान अभिप्राय है उसका नाम मत है। इसमें कोई२ ऐसा कहते हैं कि केवली भगवान् के ज्ञान और दर्शन एक साथ ही होते हैं, नहीं तो ज्ञानावरण और दर्शनावरण कर्म के क्षय की निरर्थकता होने का प्रसंग प्राप्त होगा। इसी तरह इसी विषय में कई ऐसा कहते हैं कि केवली भगवंत के ज्ञान और दर्शन युगपत् नहीं होते हैं, किन्तु वे दोनों भिन्न२ कालमें ही होते हैं, क्योंकि जीवका ऐसा ही स्वभाव है। जिस प्रकार मतिज्ञान और श्रुतज्ञानमें अपने२ आव-

---

અશઠ (સમજુ) વડે જેનું આચરણ થાય છે, જે અસાવદ્ય-પાપરહિત હોય, તથા જેનો કોઈ પણ સ્થળે કોઈ પણ વ્યક્તિ તરફથી નિષેધ ન કરાયો હોય અને જે બહુમત (ઘણા લોકો વડે માન્ય) હોય તેને આચરિત આચરણ કરાયેલ કહેવાય છે. આ રીતે તમામ કરણી ભગવાનની આજ્ઞામા છે.

વળી મત વિષે પણ તેમને આ પ્રમાણે શંકા થાય છે-(તમામ આચાર્યોનો આગમમા જે સરખો અભિપ્રાય હોય છે તેને મત કહે છે.) તેમાં કેટલાક એવું કહે છે કે કેવળી ભગવાનને કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનની પ્રાપ્તિ એક જ સાથે થાય છે. જો એમ ન હોત તો જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય કર્મના ક્ષયની નિરર્થકતા હોવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે. એજ પ્રમાણે આ વિષયમાં કોઈ કોઇ આચાર્યો એમ પણ કહે છે કે કેવળી ભગવાનને કેવળજ્ઞાન અને કેવલદર્શનની પ્રાપ્તિ એક સાથે થતી નથી. પણ તે બંનેની પ્રાપ્તિ જુદા જુદા સમયે થાય છે. કારણ કે જીવનો એવો જ સ્વભાવ છે. જેવી રીતે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનમાં

समानेपि मतिज्ञानं श्रुतज्ञानं च क्रमेणैव जायते तत्रैकस्योपयोगे तदितरस्य क्षयोपशमाभावो न भवति, यतः तादृशक्षयोपशमस्य समयः षट्षष्टिसागरप्रमाणकः एवंरूपेण उभयोराचार्ययोरभिप्रायस्य पार्थक्यदर्शनात् कस्य तत्त्वतया ग्रहणं कर्तव्यमिति भवति संशय इति प्रश्नः। यस्य मतमागमानुसारि तदेव सत्यमिति मन्तव्यम्, यस्य मतमागमानुकूलं न भवेत्तस्य सत्यता नैव स्वीकरणीया, ननु इदमेवमतमागमानुकूलं नेदमित्येवंरूपेण बहुश्रुत एव ज्ञास्यति नान्यो ज्ञास्यति ततः सर्वेषां साधरणमतीनां कथं सत्यासत्ययोर्विवेकः? इति चेत्तत्रैवं विचारणीयम्' संप्रदायदो-

रणका क्षयोपशम समान काल में होने पर भी वे मतिज्ञान और श्रुतज्ञान क्रम से ही उत्पन्न होते हैं। एक ज्ञान के उपयोग में दूसरे ज्ञान के क्षयोपशमका अभाव होता हो सो बात भी नहीं है, कारण कि उनके क्षयोपशम का समय छासठ सागर प्रमाणवाला कहा कया है। इस तरह दोनों आचार्यों के अभिप्राय को भिन्न२ रूप में देखकर उन के मन में ऐसा विचार होने लगाता है कि कौनसा मत ग्रहण करने योग्य है। इस प्रकार संशयित हो कर वे शंकायुक्त बन जाते हैं। इसका समाधान इस प्रकारसे है कि जिसका मत आगम के अनुसार होना है वही सत्य माना जाता है, और जिसका मत आगमके अनुसार नहीं होता है वह सत्य नहीं माना जाता है। यह हमें कैसे मालूम पडे कि यही मत आगम के अनुसार है और यह आगम के अनुसार नहीं है सो यह तो बहुश्रुत ही जान सकते हैं-दूसरे और कोई नहीं जान सकते तो फिर साधारण बुद्धि वालों को सत्य और असत्य का विवेक कैसे हो सकता? तो इस

પોત પોતાનાં કર્મના આવરણનો ક્ષયોપશમ એક સાથે થવા છતાં પણ તે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન વારાફરતી જ ઉત્પન્ન થાય છે, એક જ્ઞાનના ઉપયોગમાં બીજા જ્ઞાનના ક્ષયોપશમનો અભાવ હોય છે એવું પણ નથી. કારણ કે તેમના ક્ષયોપશમનો સમય છાસઠ સાગરપ્રમાણવાળો કહ્યો છે. આ રીતે જૂદા જૂદા મત ધરાવનારા આચાર્યોના અભિપ્રાય જોઈને તેમના મનમાં એવો વિચાર થાય છે કે કયા આચાર્યનો મત સ્વીકારવો? આ પ્રમાણે તેમના મનમાં શંકા જન્મે છે. તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે-જેનો મત આગમ અનુસાર હોય તે સત્ય માનીને સ્વીકારવો અને જેનો મત આગમ અનુસાર ન હોય તેને સત્ય માની શકાતો નથી. આપણને એ કેવી રીતે ખબર પડે કે અમુક મતજ આગમ અનુસાર છે? અને અમુક મત આગમ અનુસાર નથી? આ વાત તો બહુશ્રુત જ જાણી શકે છે-અન્ય કોઈ જાણી શકતું નથી તો સામાન્ય બુદ્ધિવાળાને સત્ય અને અસત્ય મતની સમજણ કેવી રીતે પડે? તો આ બાબતમાં એવો વિચાર

पात् आचार्याणां मतभेदो न तु तीर्थङ्कराणां वचने भेदः, तेषां विजितदोषतया तन्मतमेवमेव यत् ज्ञानदर्शनयोर्न यौगपद्यमपि तु क्रमिकत्वमेवेति। जिनानां सर्वदोषरहिततया तन्मतस्यैकत्वं युक्तियुक्तमेव।

उक्तं च—" अणुवकयपराणुग्गह,-परायणा जं जिणा जुगप्पवरा।
जियरागदोसमोहा, यणण्णहावाइणो तेणं ॥ १ ॥"

छाया—अनुपकृतपरानुग्रहपरायणा यत् जिना युगप्रवराः।
जितरागदोषमोहाश्च नान्यथावादिनस्तेन ॥ इति।

अतः संप्रदायदोषादेवाचार्याणां परस्परं मतभेदो न तु आगमाभिप्रायभेदादिति सर्वैर्निर्णेतव्यमिति समाधानमिति भावः।

विषय में ऐसा विचार करना चाहिये कि संप्रदाय के दोष से आचार्यों के मत में भेद है, तीर्थंकरों के वचन में तो भेद है नहीं, क्यों कि वे तो रागद्वेष के विजेता होने के कारण अन्यथा प्ररूपणा नहीं करते हैं। उन का तो मत ऐसा ही है कि ज्ञान और दर्शन एक साथ नहीं होते किन्तु क्रमर से ही होते हैं। रागद्वेष से रहित होने के कारण उनके मत में एकता युक्तियुक्त ही है। कहा भी है—"अणुवकय" इत्यादि।

जिन स्वयं अनुपकृत होते हैं अर्थात् जिन भगवान् पर किसी का उपकार नहीं होता है, परन्तु दूसरों की भलाई करने में तत्पर रहते हैं, ये युगप्रवर होते हैं और रागद्वेष से रहित होते हैं। इसलिये ये अन्यथा बोलते नहीं हैं।

इसलिये यही मानना चाहिये कि संप्रदायदोष से ही आचार्यों का परस्पर मत भेद हुआ है। आगम के अभिप्राय में तो कोई भेद है ही नहीं।ऐसा समाधान जानना चाहिये।

કરવો જોઈએ કે સંપ્રદાયના દોષથી આચાર્યોમાં મત ભેદ હોય છે. પરંતુ તીર્થંકરોનાં વચનમાં ભેદ હોતો નથી. કારણ કે તેઓ રાગદ્વેષ રહિત હોવાથી જુદી જુદી પ્રરૂપણા કરતા નથી તેમનો મત તો એવો છે કે જ્ઞાન અને દર્શન એક સાથે પ્રાપ્ત થતાં નથી. પણ વારાફરતી થાય છે. કારણ કે એક સમયે બે ઉપયોગ હોઈ શકે નહીં રાગદ્વેષથી રહિત હોવાને કારણે તીર્થંકરોના મતમાં એક વાકયતા યુક્તિયુક્ત જ છે. કહ્યું પણ છે—" अणुवकय " ઈત્યાદિ.

જિનેન્દ્ર ભગવંતો સ્વયં અનુપકૃત હોય છે. એટલે કે તેમના ઉપર કોઈનો ઉપકાર હોતો નથી પરંતુ તેઓ અન્યનું ભલું કરવાને તત્પર રહે છે. તેઓ યુગપ્રવર હોય છે, તેઓ રાગદ્વેષથી રહિત હોય છે જેથી તેઓ અસત્ય કે વિપરીત બોલતા નથી.

તેથી એવું જ માનવું જોઈએ કે સંપ્રદાયના દોષને કારણે જ આચાર્યોમાં પરસ્પર મતભેદ પડે છે પરંતુ આગમના અભિપ્રાયમા કોઈ ભેદ હોતો નથી. આ પ્રમાણે તેમની શંકાનું સમાધાન સમજવું.

तथा भङ्गविषयेऽपि शङ्का भवति, तत्र भङ्गा द्वयादिसंयोगरूपाः । तत्र हिंसाविषये चत्वारो भङ्गाः, तथाहि-द्रव्यतो हिंसा न भावतः इति प्रथमो भङ्गः १ । भावतो हिंसा न द्रव्यत इति द्वितीयो भङ्गः२ । द्रव्यतोऽपि न हिंसा भावतोऽपि न हिंसा इति तृतीयो भङ्गः ३ । द्रव्यतोऽपि हिंसा भावतोऽपि हिंसा इति चतुर्थो भङ्गः ४, परन्तु तत्र प्रथमभङ्गोऽपि न युज्यते, यतो द्रव्यतो हिंसा ईर्यासमित्या गच्छतः पिपीलिकादेर्व्यापादनम् । न चेयं हिंसा, हिंसालक्षणस्याभावात् ।

उक्तञ्च—"जो उ पमत्तो पुरिसो, तस्स उ जोगं पडुच्च जे सत्ता ।
वावज्जती नियमा, तेसिं सो हिंसओ होइ ॥ १ ॥

छाया—यस्तु प्रमत्तः पुरुषः तस्य तु योगं प्रतीत्य ये सत्त्वाः ।
व्यापाद्यंते नियमात् तेषां स हिंसको भवतीति ॥१॥

तथा भंगो के विषय में भी शंका होती है-ये भंग द्वयादिसंयोग रूप होते हैं। इन में हिंसा के विषय में चार भंग कहे गये हैं, जैसे-द्रव्यसे हिंसा, भावसे हिंसा नहीं१, भावसे हिंसा, द्रव्यसे हिंसा नहीं२, द्रव्य से भी हिंसा नहीं और भाव से भी हिंसा नहीं३ द्रव्य से भी हिंसा और भाव से भी हिंसा४। इस प्रकार ये चार भंग हैं सो इन भंगो में पहला ही भंग ठीक नहीं बैठता है कारण कि प्रथमभङ्ग में हिंसा का लक्षण घटित नहीं होता है। ईर्यासमिति से गमन करते हुए मुनिके पैर आदि का निमित्त पाकर पिपीलिका आदि का मर जाना यह द्रव्य से हिंसा है परन्तु यह हिंसारूप नहीं है, कारण-इस में हिंसा का लक्षण घटित नहीं होता है। प्रमाद के योग से प्राणों का व्यपरोपण होना इसका नाम हिंसा है। कहा भी है--"जो उ पमत्तो" इत्यादि ।

તથા ભાંગાઓના વિષયમાં પણ તેમને શંકા થાય છે. તે ભાંગા બે, ત્રણ, ચાર વગેરે જાતના હોય છે તેમાં હિંસાના વિષયમાં ચાર ભાંગા (ભેદ) કહ્યા છે જેમ કે-(૧) દ્રવ્યથી હિંસા, ભાવથી હિંસા નહીં, (૨) ભાવથી હિંસા દ્રવ્યથી હિંસા નહીં, (૩) દ્રવ્યથી પણ હિંસા નહીં અને ભાવથી પણ હિંસા નહીં, (૪) અને દ્રવ્યથી પણ હિંસા અને ભાવથી પણ હિંસા. આ ચાર ભાંગામાં પહેલો જ ભાંગો બરાબર લાગતો નથી, કારણ કે પહેલા ભાંગામાં હિંસાનુ લક્ષણ ઘટાવી શકાતું નથી-ઇર્યાસમિતિપૂર્વક ગમન કરતાં મુનિના પગનું દ્રવ્યનિમિત્ત મળતાં કીડી વગેરેનું મરી જવું તેનું નામ દ્રવ્યહિંસા છે પણ તે દ્રવ્યહિંસારૂપ ગણાય નહિં. કારણ કે તેમાં હિંસાનું લક્ષણ ઘટાવી શકાતું નથી. પ્રમાદના યોગથી પ્રાણોનો નાશ થવો તેનું નામ હિંસા છે. કહ્યું પણ છે—"जो उ पमत्तो" ઇત્યાદિ.

तथा च हिंसालक्षणस्याभावात् कथमियं हिंसा ? शास्त्रे च प्रतिपादितेयं हिंसा अतः शङ्का प्रादुर्भवति, अत्र समाधानमुच्यते—नेयं शङ्का युक्ता, उक्तहिंसालक्षणस्य द्रव्यभावोभयाश्रयत्वात्, द्रव्यहिंसा तु प्राणिनां मरणमात्रम् मरणस्यैव द्रव्यहिंसातया लोके रूढत्वात्, सा तु प्रथमभङ्गे घटत एवेति। एवं समाधाने सत्यपि शङ्कादयः प्रादुर्भवन्ति।

प्रमत्त पुरुष के योगको लेकर जो प्राणी मारे जाते हैं, वही हिंसा है। इस हिंसा को करने वाला वह प्रमत्तप्राणी नियम से हिंसक होता है। ईर्यासमितिपूर्वक चलते हुए मुनिके प्रमादका योग नहीं है। अतः ऐसी स्थितिमें जीवके हुए प्राणव्यपरोपण मात्रसे वे हिंसक नहीं माने जाते हैं।

इस तरह हिंसा के लक्षण का "प्रमत्तयोगात् प्राणव्य परोपणं हिंसा" इस का अभाव होने से केवल द्रव्य से हुई हिंसा को हिंसा कैसे कहा जा सकता है परन्तु इसे हिंसा शास्त्र में तो कहा है अतः शंका होती है। समाधान—यह हिंसा शंकायुक्त नहीं है, क्योंकि यह हिंसा का लक्षण जो बताया गया है वह द्रव्य हिंसा का लक्षण नहीं है—द्रव्य और भावहिंसा का लक्षण है। प्राणियों का मरनामात्र ही द्रव्यहिंसा है, क्योंकि मरण ही लोक में द्रव्यहिंसा रूप से रूढ है और यह द्रव्यहिंसा प्रथमभंग में घट ही जाती है। इस प्रकार का समाधान मिल जाने पर भी उन्हें इस विषयमें शंका आदि बने ही रहते हैं।

પ્રમાદી પુરુષના યોગના લીધે જે જીવો માર્યા જાય છે તેને જ હિંસા કહે છે. આ રીતે હિંસા કરનાર પ્રમાદી જીવ અવશ્ય હિંસક હોય છે. પણ ઇર્યાસમિતિપૂર્વક ચાલતા મુનિમાં પ્રમાદનો યોગ હોતો નથી. તેથી એવી સ્થિતિમાં જીવના પ્રાણોનો નાશ થવા માત્રથી જ તેમને હિંસક માની શકાય નહીં.

આ રીતે "प्रमत्तयोगात् प्राणव्यपरोपणं हिंसा" આ લક્ષણનો અભાવ હોવાથી કેવળ દ્રવ્યથી થયેલ હિંસાને હિંસા કેવી રીતે કહી શકાય ? પણ શાસ્ત્રમાં તેને હિંસા કહેલી છે. તેથી તે વિષે તેમને શંકા થાય છે. તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે–હિંસાનું જે લક્ષણ ઉપર બતાવ્યું છે તે દ્રવ્યહિંસાનું લક્ષણ નથી. પણ દ્રવ્ય અને ભાવહિંસાનું લક્ષણ છે. પ્રાણીઓનું મરણ એજ દ્રવ્યહિંસા છે કારણ કે લોકમાં મરણ જ દ્રવ્યહિંસારૂપ પ્રસિદ્ધ છે અને આ દ્રવ્યહિંસા પહેલા ભાંગામાં ઘટાવી શકાય છે આ પ્રમાણે શંકાનું સમાધાન થવા છતાં પણ આ વિષયમાં તેમના મનમાં શંકા આદિ થયા જ કરે છે.

तथा नयविषये शङ्का, तत्र नया-द्रव्यार्थिकादयः, तत्र यदि द्रव्यार्थिकनयमतेन वस्तूनां नित्यत्वं, तदेव वस्तु पर्यार्थिकनयेन कथमनित्यं स्यात्? नित्यत्वानित्यत्वयोर्विरुद्धतया एकत्र धर्मिणि समावेशासंभवात् , इति शङ्का, समाधानमाह-द्रव्यापेक्षयैव नित्यत्वम् पर्यायापेक्षया चानित्यत्वस्य स्वीकारात् दृश्यते चापेक्षा-

तथा—नय के विषय में इस प्रकार से उन्हें शंका होती है-द्रव्यार्थिकादिक नय हैं। इनमें द्रव्यार्थिक नय के मतसे वस्तुओं में नित्यता है और पर्यायार्थिक नय के मत से उसी वस्तु में अनित्यता है। ऐसी मान्यता है सो इस पर उन्हें ऐसी शंका होने लगती है कि जो वस्तु द्रव्यार्थिक नय के अभिप्राय से नित्य है वही वस्तु पर्यायार्थिक नय के अभिप्राय से अनित्य कैसे हो सकती है? क्यों कि नित्यत्व और अनित्यत्व ये दोनों विरुद्ध धर्म हैं। इनका एक वस्तु में युगपत् समावेश कैसे हो सकता है? यह बात असंभव है।

इसका समाधान—इस प्रकार से है कि-अपेक्षाभेद से नित्यत्व और अनित्यत्व का सद्भाव एक ही वस्तु में होने से कोई बाधा नहीं आती है। नित्यत्व और अनित्यत्व यदि वस्तु में अपेक्षाकृत न माने जाते तो अवश्य उनका युगपत् एकत्र समावेश होना असंभव था, परन्तु वस्तु में जो नित्यता मानी जाती है वह द्रव्यार्थिकनय की अपेक्षा से मानी जाती है, क्यों कि द्रव्यार्थिक नय का विषय द्रव्य होता है। अनित्यता जो मानी जाती है वह पर्यायार्थिक नय की अपेक्षा से मानी

તેમજ નયના વિષયમાં પણ તેમને શંકા થયા કરે છે. દ્રવ્યાર્થિક વગેરે નય છે. દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ વસ્તુમાં નિત્યતા છે. અને પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાએ એજ વસ્તુમાં અનિત્યતા છે, એવી માન્યતા છે તો આ વિષયમાં તેમને શંકા થાય છે કે જે વસ્તુ દ્રવ્યાર્થિક નયના અભિપ્રાયથી નિત્ય છે તેજ વસ્તુ પર્યાયાર્થિક નયના અભિપ્રાયથી અનિત્ય કેવી રીતે હોઇ શકે? કારણ કે નિત્યતા અને અનિત્યતા તો વિરોધી ગુણો છે તે બન્નેનો એક જ વસ્તુમાં એક સાથે કેવી રીતે સમાવેશ થઇ શકે? માટે એ વાત જ અશક્ય છે તો તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે-અપેક્ષાભેદથી નિત્યતા અને અનિત્યતાનો સદ્ભાવ એક જ વસ્તુમાં હોઈ શકે છે જો નિત્યતા અને અનિત્યતાને વસ્તુમાં અપેક્ષાકૃત ન માનીએ તો તેમનો યુગપત્ (એક સાથે) સમાવેશ થવો બેશક અસંભવિત ગણાય પણ વસ્તુમાં જે નિત્યતા માનવામાં આવે છે તે દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ મનાય છે કારણ કે દ્રવ્યાર્થિક નયનો વિષય દ્રવ્ય છે. અનિત્યતા જે મનાય છે તે

भेदे नैकत्रैवोभयोः समावेशः, यथा एकस्मिन्नेव पुरुषे पितृत्वपुत्रत्वयोरिति। एवं समाधानेऽपि शङ्कादयो भवन्तीति।

तथा नियमेऽपि शङ्का–नियमोऽभिग्रहः, तत्र यदि नाम सर्वविरतिसामायिकं तदा किमन्येन पौरुष्यादिनियमेन सामायिकेनैव सर्वगुणावाप्तेः। उक्तश्चासौ

जाती है। पर्यायार्थिक नयका विषय पर्यायें होती हैं। अपेक्षाभेद से एक ही वस्तु में दोनों का समावेश होना देखा जाता है। जैसे लोक में एक ही पुरुष में अपेक्षा से पितृत्व और पुत्रत्व इन दो धर्मोंका समावेश होता देखा जाता है। इस प्रकारसे समाधान होने पर भी उन्हें इस विषय में शंका हो जाती है।

तथा—नियम में भी उन्हें शंका इस प्रकार से होती है–नियम नाम अभिग्रह का है। इस में यदि सर्वसावद्यविरतिरूप सामायिक की जाती है तो फिर अन्य पौरुषी आदि नियम करने से क्या लाभ है? क्योंकि सामायिक से ही समस्त गुणों की प्राप्ति हो जाती है। ऐसा होने पर भी शास्त्र में पौरुषी आदि नियम कर्तव्य कोटि में कहे ही गये हैं। इसका सामाधान इस प्रकार से है–सामायिक कर्तव्य कोटि में होनेपर भी जो पौरुषी आदि अन्य नियम कियेजाते हैं वे प्रमादके नाशक और अप्रमादभावके वर्धक होते हैं। इस लिये इनके हेतु होनेके कारण ये भी कर्तव्यकोटि में कहे गए हैं। कहा भी है–"सामाइए" इत्यादि।

પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાએ સનાય છે. પર્યાયાર્થિક નયનો વિષય પર્યાયો છે. અપેક્ષા ભેદથી એક જ વસ્તુમાં બન્નેનો સમાવેશ થતો પ્રત્યક્ષ જોવા મળે છે જેમ કે-એક જ પુરૂષમાં પુત્રની અપેક્ષાએ પિતૃત્વ અને તેના પિતાની અપેક્ષાએ પુત્રત્વ એ બે ધર્મોનો સમાવેશ થતો દેખાય છે. આ પ્રમાણે તેમની શંકાનું સમાધાન કરવા છતાં પણ તેમની શંકા દૂર થતી નથી.

તેમજ નિયમના વિષયમાં પણ તેમને શંકા થયા કરે છે. વ્રતપ્રત્યાખ્યાનને નિયમ કહે છે. જો સર્વ પાપની વિરતિરૂપ સામાયિક કરવામાં આવે તો પછી નવકારસી, પોરસી વગેરે અન્ય નિયમો કરવાથી શો લાભ છે? કારણ કે સામાયિક મારફત જ બધા પાપની નિવૃત્તિ થઈ જ જાય છે તો પછી શાસ્ત્રમાં પોરસી વગેરે નિયમોનો કર્તવ્યકોટિમાં સમાવેશ શા માટે કર્યો છે? આ વિષયમાં તેમની શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે–સામાયિક વ્રતમાં સર્વપાપ નિવૃત્તિ થઇ જતી હોવા છતાં પણ પોરસી વગેરે જે અન્ય નિયમો આચરવામાં આવે છે તે નિયમો પ્રમાદનો નાશ કરનારા અને અપ્રમાદ ભાવના વર્ધક હોય છે. તેથી અપ્રમાદના હેતુરૂપ હોવાથી તેમનો પણ કર્તવ્યકોટિમાં સમાવેશ કર્યો છે. કહ્યું પણ છે—"सामाइए" ઇત્યાદિ.

पौरुष्यादिनियम इति भवति शङ्का । समाधानमाह-सत्यपि सामायिके युक्त एव पौरुष्यादिनियमोऽप्रमादवृद्धिहेतुत्वादिति, तदुक्तम्—

"सामाइए वि हु सावज्ज चागरूवे उ गुणकरं एयं।
अपमायवुड्ढिजणगत्तणेण आणाओ विन्नेयं ॥ १ ॥"

छाया—सामायिकेऽपि खलु सावद्यत्यागरूपे तु गुणकरमेतत्।
अप्रमादवृद्धिजनकत्वेन आज्ञातो विज्ञेयम्" ॥ १ ॥ इति।

तथा प्रमाणविषये शङ्का-प्रमाणं-प्रत्यक्षादि, तत्रागमप्रमाणं यथा-यदयमादित्यो भूमेरुपरि योजनशतैरष्टाभिः संचरति, चक्षुःप्रत्यक्षं च सूर्यस्य भूमेर्निर्गच्छतो ग्राहकं किमत्र सत्यमिति शङ्का । समाधानमत्रेदम्-नहि सम्यक् प्रत्यक्षमिदम्, दूरतरदेशतो विभ्रमादिति । एवं समाधाने सत्यपि शङ्कादिर्भवतीति तदयमत्रोद्दे-

सर्वसावद्यविरतिरूप सामायिकके करने पर भी पौरुषी आदि अन्य नियम अप्रमादभाव के वृद्धि के जनक होने के कारण कर्तव्य हैं। अर्थात् प्रमाद के नाशक होने से कर्तव्य रूप हैं इसलिये ये गुणकर हैं। ऐसी प्रभु की आज्ञा से जानना चाहिये।

तथा—प्रमाण के विषय में भी शंका उन्हें इस प्रकार से होती है-प्रत्यक्षादिरूप प्रमाण है, इनमें आगमप्रमाण में उन्हें संशय होता है-आगम में ऐसा कहा है कि सूर्य भूमि से ऊपर आठ सौ योजन के बाद संचार करता है परन्तु अपना जो चक्षुइन्द्रियजन्य प्रत्यक्ष है वह सूर्य को भूमि से निकलता हुआ ही देखता है। ऐसी स्थिति में किसे सत्य माना जावे। ऐसी उन्हें शंका होती है सो इसका समाधान इस प्रकार से है-अपना चक्षुःप्रत्यक्ष जो सूर्य को भूमि से निकलता हुआ देखता है वह प्रत्यक्ष सत्य नहीं है, कारण कि सूर्य यहां से अत्यंत दूर

સર્વપાપ વિરતિરૂપ સામાયિક કરવા છતાં પણ પોરસી વગેરે બીજા નિયમો અપ્રમાદ ભાવની વૃદ્ધિ કરનારા હોવાથી કરવા યોગ્ય છે તાત્પર્ય એ છે કે તે નિયમો પ્રમાદનો નાશ કરનારા હોવાથી ગુણકારી છે તેથી જ પ્રભુની તે પ્રકારની આજ્ઞા છે.

તેમજ પ્રમાણના વિષયમાં પણ તેમને શંકા થાય છે-પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણો છે. તેમાંથી આગમ પ્રમાણમાં તેમને શંકા થાય છે-આગમમાં એવું કહ્યું છે કે સૂર્ય સમ પૃથ્વીથી આઠસો યોજન ઉપર ચાલે છે. પરન્તુ ચક્ષુઇન્દ્રિય જન્ય પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ તો સૂર્યની ભૂમિમાંથી નીકળતો જ જુવે છે. તો બન્ને વાતમાંથી કઈ વાતને સાચી માનવી? તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે-આપણી આંખો સૂર્યને ભૂમિમાંથી નીકળતો જ પ્રત્યક્ષ દેખે છે તે પ્રત્યક્ષ સત્ય નથી. કારણ કે સૂર્ય

शकार्थसंग्रहः—श्रमणानां निर्ग्रन्थानां कांक्षामोहनीयस्य वेदनं भवति न वेति प्रश्नः। भवतीत्युत्तरम्। कथं भवतीति प्रश्नः। ज्ञानान्तराणि समारभ्य प्रमाणान्तर पर्यन्तैः कारणैः श्रमणा निर्ग्रन्था अपि कांक्षामोहनीयं कर्म वेदयन्तीति। ज्ञानान्त-रादिकारणबलेन शङ्कादिकमादधानाः श्रमणा निर्ग्रन्था अपि कांक्षामोहनीयं कर्म वेदयन्तीति सयुक्तिकं भगवतोपवर्णितमाकलय्य गौतमो भगवद्वचने श्रद्धातिशयं

है सो उसमें ऐसा भ्रम होता है कि वह भूमि से निकल रहा है। इस प्रकार से शास्त्रों में समाधान है फिर भी उन्हें इस में शंका आदि बने रहते हैं। इस उद्देशक का अर्थसंग्रह यहां इस प्रकार से है-श्रमण निर्ग्रन्थों के कांक्षामोहनीय कर्म का वेदन होता है या नहीं ऐसी उत्थित शंका का उत्तर "हां उनके कांक्षामोहनीय कर्मका वेदन होता है" ऐसा उत्तर जब दिया गया तो पुनः इसका वेदन उन्हें कैसे होता है? ऐसा प्रश्न पुनःकिया गया, इस के उत्तर में उन्हें समझाया गया कि ज्ञानान्तर से लेकर प्रमाणान्तरतक जो कारण हैं वे कारण श्रमणनिर्ग्रन्थों को कांक्षा मोहनीय कर्म का वेदन कराते हैं। अर्थात् इन कारणों को लेकर श्रमण निर्ग्रन्थ कांक्षामोहनीय कर्म का वेदन करते हैं। तात्पर्य कहने का यह है कि इन ज्ञानान्तरादिरूप कारणों के बल से श्रमण निर्ग्रन्थों के शँका आदि दोष प्रभुप्रतिपादित दर्शन आदि तत्त्वों में उत्पन्न हो जाते हैं-इस तरह शंका आदि से युक्त बने हुए वे श्रमण निर्ग्रन्थ भी कांक्षामोहनीयकर्म का वेदन करते हैं। इस प्रकार सयुक्तिक भगवान् का कथन सुनकर

તો અહીંથી ઘણો દૂર છે તેથી સૂર્ય ભૂમિમાંથી નીકળતો જે આંખથી પ્રત્યક્ષ દેખાય છે તે તો ભ્રમ છે. આ પ્રકારનું સમાધાન મળવા છતાં પણ તેમના મનમાંથી શંકા જતી નથી.

આ ઉદ્દેશકનો અર્થસંગ્રહ અહીં આ પ્રમાણે છે-શ્રમણ નિર્ગ્રંથોને કાંક્ષામોહનીય કર્મનું વેદન થાય છે કે નહીં? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર-"હા, તેઓ પણ કાંક્ષામોહનીય કર્મનું વેદન કરે છે." "તેઓ શા કારણે તેનું વેદન કરે છે?" આ પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપે કહેવામાં આવ્યું છે કે જ્ઞાન-જ્ઞાનમાં અંતરથી લઈને પ્રમાણ-પ્રમાણમાં અંતર સુધીના જે કારણો ઉપર વર્ણવ્યા છે, તે કારણોને લીધે તેઓ કાંક્ષામોહનીય કર્મનું વેદન કરે છે. તાત્પર્ય એ છે કે જ્ઞાનજ્ઞાનમાં અંતર વગેરે કારણોને લીધે જિનેન્દ્ર પ્રતિપાદિત તત્ત્વોમાં શ્રમણ નિર્ગ્રંથોને શંકા વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતે શંકાશીલ થવાથી શ્રમણ નિર્ગ્રંથો પણ કાંક્ષામોહનીય કર્મનું વેદન કરે છે. આ પ્રકારનું યુક્તિયુક્ત

प्रकटयन्नाह–'से नूणं भंते' इत्यादि। 'से नूणं भंते' तद् नूनं भदन्त! 'तमेव सच्चं' तदेव सत्यं–सार्वकालिकबाधरहितम् "नीसंकं" निःशंकम्, शंकावर्जितम्, "जं- जिणेहिं' यत् जिनैः "पवेइयं" प्रवेदितम्–भवता तीर्थकरेण यत् विज्ञप्तं तद्वस्तु सर्वथैव सत्यं शंकादिरहितं च। रागद्वेषादिरहितपुरुषविशेषेण यत् सामान्यविशेषा- त्मकं नित्यानित्यत्वादि संवलितं यथावस्थितं वस्तु तेनैव तेनैव रूपेण प्रतिपादित- त्वादेकान्तसत्यमेवेति भावः। गौतमोक्तवस्तुनि स्वाभिप्रायं दर्शयन्नाह–"हंता- गोयमे 'त्यादि, "हंता गोयमा" हन्त हे गौतम! 'तमेव सच्चं नीसंकं' तदेव सत्यम् निःशंकम्–यत् जिनैः प्रवेदितम्, 'एवं जाव पुरिसकारपरक्कमेइ वा' एवं यावत्पुरुषकारपराक्रम इति वा, एवं सत्यस्ति उत्थानं बलं कर्म वीर्यं पुरुषकार-

---

गौतम ने भगवान के कथन में अपनी श्रद्धा के अतिशय को प्रकट करते हुए कहा "से नूणं भंते!" इत्यादि, हें भदन्त! वही तत्त्व सार्वकालिक बाधारहित है, निःशंक–शंका रहित है जो जिनेन्द्र देवोंने प्ररूपित किया है। अर्थात् आप तिर्थंकरने जो बताया है वह वस्तु सर्वथा ही सत्य और शंका आदिसे रहित है। रागद्वेष आदिसे रहित पुरुषविशेष के द्वारा सामान्य विशेषात्मक, नित्यत्व अनित्यत्वादि धर्मों से मिश्रित वस्तु उसी२ रूप से प्रतिपादित होनेके कारण एकान्त सत्य ही है। जो गौतम ने कहा उस वस्तु में अपने अभिप्राय को प्रकट करते हुए प्रभुने उनसे कहा–"हंता गोयमा! इत्यादि, हां गौतम! वही सत्य एवं निःशंक है जो जिनेन्द्र देवों ने कहा है। इस तरह यह कथन यावत् पुरुषकार पराक्रम है, यहां तक समझना चाहिये। अर्थात् इस तरह होनेपर उत्थान

ભગવાનનું કથન સાંભળીને ગૌતમે ભગવાનનાં વચનમાં પોતાની અતિશય શ્રદ્ધા દર્શાવતાં કહ્યુ, "से नूणं भंते!" ઈત્યાદિ. હે પૂજ્ય! જિનેન્દ્ર દેવો વડે પ્રતિપાદિત તત્ત્વ જ સર્વથા બાધારહિત છે અને શંકારહિત છે. એટલે કે તીર્થંકર દેવોએ જે તત્ત્વ બતાવેલ છે તેજ તત્ત્વ સર્વથા સત્ય અને શંકા વગેરેથી રહિત છે. રાગદ્વેષ વગેરેથી રહિત જ્ઞાની પુરુષો વડે પ્રતિપાદિત સામાન્ય–વિશેષાત્મક, નિત્યત્વ અનિત્યત્વ વગેરે ધર્મોથી યુક્ત વસ્તુ–પદાર્થ પણ તે તે રૂપે હોવાને કારણે એકાન્ત સત્ય જ છે. ગૌતમે જે વાત પ્રકટ કરી તેનું સમર્થન કરતાં પ્રભુ તેમને કહે છે કે "हंता गोयमा!" ઈત્યાદિ. "હા ગૌતમ! એજ સત્ય અને નિઃશંક છે કે જે જિનેન્દ્રદેવોએ કહેલ છે." આ કથન "પુરુષકાર પરાક્રમ છે' અહીં સુધી સમજી લેવું. એટલે કે આમ હોવાથી

पराक्रम इति सर्वं वक्तव्यम्। प्रकरणमुपसंहरन्नाह-'सेवं भंते सेवं भंते' इति तदेवं भदन्त तदेवं भदन्त। हे भदन्त! देवानुप्रियेण प्रतिपादितं तत् एवमेव सत्यमेव शङ्कादिरहितमेव च, नात्राणुमात्रोऽपि शङ्काद्यवकाशः। एवमुक्त्वा गौतमः श्रमणं भगवन्तं महावीरं वन्दते नमस्यति, वन्दित्वा नमस्यित्वा संयमेन तपसाऽऽत्मानं भावयमानो विहरति ॥सू० ११॥

इति श्री-जैनाचार्य-जैनधर्मदिवाकर-पूज्य श्रीघासीलालव्रतिविरचितायां श्रीभगवतीसूत्रस्य प्रमेयचन्द्रिकाव्याख्यायां प्रथमशतकस्य तृतीयोद्देशकः समाप्तः ॥ १-३ ॥

है, बल है, कर्म है, वीर्य है, पुरुषकार पराक्रम है-ये सब हैं। प्रकरण का उपसंहार करते हुए सूत्रकार कहते हैं कि-सेवं भंते! सेवं भंते।' हे भदन्त! आप देवानुप्रिय ने जो प्रतिपादित किया है वह ऐसा ही है अर्थात् सत्य ही है और शंका आदि से रहित ही है, इसमें अणुमात्र भी शंका आदिके लिये स्थान नहीं है। इस तरह कहकर गौतमने श्रमण भगवान् महावीर को वंदना की, उन्हें नमस्कार किया। वन्दना-नमस्कार करके वे फिर तप और संयम से आत्मा को भावित करते हुए अपने स्थान पर विराज गये॥ सू० ११ ॥

॥ जैनाचार्य श्री घासीलालजी महाराजकृत 'भगवतीसूत्रकी प्रियदर्शिनी व्याख्याके प्रथमशतक तीसरा उद्देशक समाप्त ॥१-३॥

ઉત્થાન છે, બળ છે, કર્મ છે, વીર્ય છે, પુરુષાકાર પરાક્રમ છે, એ બધું છે. પ્રકરણનો ઉપસંહાર કરતાં સૂત્રકાર કહે છે કે-"સેવ ભંતે!" હે પૂજ્ય! આપે જે પ્રતિપાદિત કર્યું છે તે સત્ય જ છે. તેમાં શંકાદિ દોષોને સ્થાન જ નથી." આ પ્રમાણે કહીને ગૌતમસ્વામીએ શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને વંદન નમસ્કાર કર્યાં. વંદન નમસ્કાર કરીને સંયમ અને તપથી આત્માને ભવિત કરતા થકા તેઓ પોતાના સ્થાને બેસી ગયા. ॥ સૂ૦૧૧ ॥

॥ જૈનાચાર્ય શ્રી ઘાસીલાલજી મહારાજકૃત ભગવતીસૂત્રની પ્રિયદર્શિની વ્યાખ્યાના પહેલા શતકનો ત્રીજો ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥૧-૩॥

प्रथमशतकस्य चतुर्थोद्देशकः प्रारभ्यते—

चतुर्थोद्देशके प्रतिपादिता विषयाः संक्षेपतो निर्दिश्यन्ते—कति कर्मप्रकृतयः इति प्रश्नः ? अष्टौ च ता इत्युत्तरम् , प्रकृतिविषये गाथा, उपस्थानम् , वीर्याद् वीर्याद्वेति प्रश्नः, बालवीर्येणेत्युत्तरम् , प्रसङ्गात् वीर्यभेदविचारः, अपक्रमणम् , उपशान्तमोहनीयं स्वतोऽपक्रामेत् परतो वेति प्रश्नः, स्वत एवेत्युत्तरम् , रुच्यरुच्योर्विचारः, कृतं कर्म वेदनमन्तरेण गच्छति न वेति प्रश्नः, नेत्युत्तरम्। तत्र कारणप्रदर्शनम् , कर्मणो द्वैविध्यम् , सर्वज्ञेन ज्ञातमेतत् , यद् जीवः आभ्युपगमिक्या औपक्रमिक्या वेदनया कर्म वेदिष्यतीति प्रतिपादनम्। पुद्गला आसन् सन्ति भविष्यन्तीति प्रश्नः, एवमेवेत्युत्तरम् , एवं स्कन्धस्यापि कालवृत्तित्वप्रदर्शनम्। एवं जीवस्यापि

चतुर्थ उद्देशक प्रारंभ—

इस चतुर्थ उद्देशकमें कौन२ से विषय प्रतिपादित हुए हैं यह बात संक्षेप से प्रकट की जाती है—सबसे पहले कर्मप्रकृतियां कितनी हैं ? यह प्रश्न हुआ है। वे आठ हैं ऐसा उत्तर दिया गया है। प्रकृतियोंके विषयमें गाथा। उपस्थान वीर्यसे कि अवीर्यसे ? इत्यादि प्रश्न, बाल वीर्य से ऐसा उत्तर। प्रसंग से वीर्यभेद विचार। अपक्रमण उपशांतमोहनीय स्वतः अपक्रमता है कि परसे अपक्रमता है ? यह प्रश्न—स्वतः ही अपक्रमता है ऐसा उत्तर। रुचि अरुचि का विचार। कृतकर्म, वेदन के बिना छूटता है कि नहीं छूटता है ? यह प्रश्न, नहीं छूटता है ऐसा उत्तर। इसमें कारण दिखाना। कर्म की द्विविधता। सर्वज्ञ ने यह जाना है कि जीव आभ्युपगमिकी औपक्रमिकी वेदनाद्वारा कर्मका वेदन करेगा ऐसा प्रतिपादन। पुद्गल क्या थे, हैं, होंगे?, ऐसा प्रश्न, ऐसा ही है, ऐसा उत्तर। इसीतरह स्कन्धमें कालवृत्तित्व

ચોથા ઉદ્દેશકનો પ્રારંભ

પહેલાં તો ચોથા ઉદ્દેશકમાં આવતા વિષયોનો સંક્ષિપ્તમાં પરિચય આપવામાં આવે છે—પ્રશ્ન—કર્મપ્રકૃતિયો કેટલી છે ? ઉત્તર—આઠ કર્મપ્રકૃતિયો છે. પ્રકૃતિયોના વિષયમાં ગાથા. પ્રશ્ન—ઉપસ્થાન વીર્યથી કે અવીર્યથી ? ઇત્યાદિ. ઉત્તર—બાલવીર્યથી. વીર્યનાભેદનો વિચાર. અપક્રમણ, ઉપશાંતમોહનીય સ્વતઃ ઉપક્રમે છે કે પરતઃ ઉપક્રમે છે ? એ પ્રશ્ન, અને સ્વતઃ ઉપક્રમે છે એવો ઉત્તર. રુચિ અને અરુચિનો વિચાર. પ્રશ્ન કૃતકર્મ વેદન કર્યાં વિના છૂટે છે કે નહીં ? ઉત્તર-નથી છૂટતાં. અને તેનું કારણ દર્શાવવામાં આવ્યું છે, કર્મની દ્વિવિધતા. સર્વજ્ઞે જાણ્યું છે કે જીવ આભ્યુપગમિકી, ઔપક્રમિકી વેદના દ્વારા કર્મનું વેદન કરશે એવું પ્રતિપાદન. પ્રશ્ન—પુદ્ગલ હતાં, છે, અને હશે ? ઉત્તર-એવું જ છે. એજ પ્રમાણે સ્કન્ધમાં કાળવૃત્તિત્વનું પ્રદર્શન, એજ પ્રમાણે જીવમાં

त्रिकालवृत्तिता। केवलं संयमादिमात्रेण छद्मस्था मनुष्याः सिद्धा अभवन् भवन्ति भविष्यन्ति वेति प्रश्नः, नेत्युत्तरम्, तत्र कारणोपदर्शनं च, आधोवधिकपरमाधोवधिककेवलिनः सिद्धा अभवन्निति प्रश्नः, केवलिनो भूत्वा सिद्धा अभवन्नित्युत्तरम्, केवलिनः पूर्णा इति वक्तुं शक्यते इति प्रश्नः, वक्तुं शक्यते इत्युत्तरम्, उद्देशकपरिसमाप्तिः। विस्तररूपेण विषयज्ञानाय चतुर्थोद्देशको विवियते।

अथ तृतीयोद्देशके कर्मण उदीरणवेदनादिकं कथितम्, अतः परं चतुर्थोद्देशके तस्यैव कर्मणो भेदादिकं प्रदर्शयितुं, तथा द्वारगाथायां "पगइत्ति" प्रकृतिरिति यत् कथितं तदपि कथयितुमाह—'कइ णं भंते' इत्यादि।

मूलम्—कइ णं भंते कम्मप्पगडीओ पण्णत्ताओ? गोयमा अट्ठ कम्मप्पगडीओ पण्णत्ताओ, कम्मप्पगडीए पढमो उद्देसो नेयव्वो जाव अणुभागो सम्मत्तो, गाहा कइ पयडी कह बंधइ?, कइहि य ठाणेहिं बंधई पयडी। कइ वेदेइ य पयडी, अणुभागो कइविहो कस्स॥ सू० १॥

का प्रदर्शन। इसी तरह जीवमें भी त्रिकालवृत्तिता। केवल संयमादिमात्रसे छद्मस्थ मनुष्य सिद्ध हुए? होते हैं? होंगे? ऐसा प्रश्न, नहीं ऐसा उत्तर। इसमें कारण दिखाना। आधोवधिक, परमाधोवधिक केवली सिद्ध हुए क्या? ऐसा प्रश्न-केवली होकर के सिद्ध हुए ऐसा उत्तर। उद्देशक की परिसमाप्ति। विस्तार से विषयज्ञान के निमित्त चतुर्थ उद्देशक की व्याख्या की जाती है-संबंध कथन—

तृतीय उद्देशक में कर्म का उदीरणा वेदन आदि कहा गया है सो इस के बाद चतुर्थ उद्देशक में उसी कर्म के भेद आदि को दिखाने के निमित्त, तथा द्वार गाथा में कथित प्रकृति के लिये सूत्रकार "कइ

પણ ત્રિકાળવૃત્તિત્વ. પ્રશ્ન-સંયમ માત્રથી જ છદ્મસ્થ મનુષ્યો સિદ્ધ થયા છે? થાય છે? થશે? અને તેનો નકારમાં ઉત્તર. તેનું કારણ બતાવવું-આધોવધિક, પરમાધોવધિક કેવળી શું સિદ્ધ થયા છે? એવો પ્રશ્ન. કેવળી થઈને સિદ્ધ થયા છે એવો ઉત્તર. ઉદ્દેશકની પરિસમાપ્તિ વિસ્તારપૂર્વક વિષયજ્ઞાનને નિમિત્તે ચોથા ઉદ્દેશકની વ્યાખ્યા કરવામાં આવે છે. સંબંધ કથન—

ત્રીજા ઉદ્દેશકમાં કર્મનું ઉદીરણ, વેદન વગેરેનું કથન થયું છે. હવે ચોથા ઉદ્દેશકમાં એજ કર્મના ભેદ વગેરેને બતાવવા માટે તેમજ દ્વાર ગાથામાં

छाया–कति भदन्त ! कर्मप्रकृतयः प्रज्ञप्ताः गौतम ! अष्ट कर्मप्रकृतयः प्रज्ञप्ताः कर्मप्रकृत्याः प्रथम उद्देशो ज्ञातव्यो यावत् अनुभागः समाप्तः, गाथा–कति प्रकृतयः कथं बध्नाति कतिभिश्च स्थानैर्बध्नाति प्रकृतीः । कति वेदयति च प्रकृतीः अनुभागः कतिविधः कस्य ॥सू० १॥

णं भंते" इत्यादि सूत्र कहते हैं—"कइ णं भंते ! कम्मप्पगडीओ पण्णत्ताओ ?" इत्यादि।

मूलार्थ—(भंते) हे भदन्त ! (कइ णं) कितनी (कम्मपगडीओ) कर्मप्रकृतियां (पण्णत्ताओ) कही गई है ? भगवान् इसका उत्तर देते हैं कि–(गोयमा) हे गौतम ! (अट्ठ कम्मपगडीओ पण्णत्ताओ) आठ कर्म प्रकृतियां कही गई हैं। (कम्मप्पगडोए पढमो उद्देसो नेयव्वो) कर्मप्रकृति से प्रथम उद्देशक जानना चाहिये। कहांतक जानना चाहिये ? इसके लिये कहा गया है कि (जाव अणुभागो समत्तो) यावत् "अनुभागः समाप्तः" यहां तक जानना चाहिये। प्रज्ञापना सूत्रमें कहे गये तेवीसवें कर्मप्रकृति नामके पदका यहां प्रथम उद्देशक जानना चाहिये यावत् अनुभाग समाप्त तक। प्रज्ञापना में २३ वें पद के प्रथम उद्देशक में जितने अर्थ कहे गये हैं उनकी संग्राहिका यह गाथा है–(कइ पयडी) कर्म प्रकृतियां कितनी हैं ? (कह बंधइ) जीव किस प्रकार से प्रकृतियों का बंध करता है ? (कइहिं ठाणेहिं बंधई पयडी) कितने स्थानों द्वारा जीव

કથિત પ્રકૃતિને કહેવાને માટે સૂત્રકાર કહે છે—"कइ ण भंते ! कम्मप्पगडीओ पण्णत्ताओ ? ઈત્યાદિ.

મૂલાર્થ—(भंते !) હે પૂજ્ય ! (कइ णं) કેટલી (कम्मप्पगडीओ) કર્મપ્રકૃતિયો (पण्णत्ताओ ?) કહી છે ? ઉત્તર—(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (अट्ठ कम्मप्पगडीओ पण्णत्ताओ) આઠ કર્મપ્રકૃતિઓ કહેલી છે. (कम्मप्पडीए पढमो उद्देसो नेयव्वो) કર્મપ્રકૃતિના વિષયમાં પ્રથમ ઉદ્દેશક અહીં જાણવો જોઈએ. ક્યાં સુધી જાણવો જોઇએ, તે બતાવવા માટે કહે છે કે (जाव अणुभागो समत्तो) "અનુભાગ સમાપ્ત" સુધી જાણવો. પ્રજ્ઞાપના (પન્નવણા) સૂત્રના તેવીસમા 'કર્મપ્રકૃતિ' નામના પદનો પહેલો ઉદ્દેશક અહીં "અનુભાગ સમાપ્ત" પદ સુધી ગ્રહણ કરવો. પ્રજ્ઞાપનાના તેવીસમા પદના પ્રથમ ઉદ્દેશકમાં જેટલા અર્થ કહ્યા છે તેની સંગ્રહગાથા આ પ્રમાણે છે–(कइ पयडी) કર્મપ્રકૃતિયો કેટલી છે ? (कह वंवइ) જીવ કેવી રીતે પ્રકૃતિયોનો બંધ બાંધે છે ? (कइहिं ठाणेहिं वंधई पयडी) કેટલાં સ્થાનો વડે જીવ પ્રકૃતિયોનો બંધ બાંધે છે ?

टीका—'कइ णं भंते' कति खलु भदन्त 'कम्मपयडीओ' कर्मप्रकृतयः 'पण्णत्ताओ' प्रज्ञप्ताः, भगवानाह—'गोयमे-'त्यादि। 'गोयमा' हे गौतम ! 'अट्ठ कम्मपगडीओ पण्णत्ताओ' अष्ट कर्मप्रकृतयः प्रज्ञप्ताः कम्मप्पगडीए पढमो उद्देशो नेयव्वो' कर्मप्रकृत्याः प्रथम उद्देशको ज्ञातव्यः। कियत्पर्यन्तं ज्ञातव्यस्तत्राह—'जाव अणुभागो समत्तो' यावदनुभागः समाप्तः, प्रज्ञापनासूत्रस्य त्रयोविंशतितमस्य कर्मप्रकृत्यभिधानस्य पदस्य प्रथम उद्देशको ज्ञातव्यो यावदनुभागः समाप्त इत्यर्थः। प्रज्ञापनायां त्रयोविंशतितमपदस्य प्रथमोद्देशके यावन्तोऽर्थाः कथितास्तेषां संग्राहिकेयं गाथा—'गाहा' गाथा 'कइ पयडी' इत्यादि। कर्मप्रकृतयः कति सन्ति१, केन प्रकारेण प्रकृती बध्नाति जीवः२, कियद्भिः स्थानैः प्रकृतीः बध्नाति३, कियतीः प्रकृतीर्वेदयति४, तथा 'कस्स कइविहो अणुभागो' कस्य कर्मणः कतिविधः अनुभागो रस इत्यर्थः ५। इति गाथासंक्षेपार्थः। तत्र—'कइ पगडीओ' कति प्रकृतयः ? इति प्रथमद्वारम्। तच्चेदम्—"कइ णं भंते कम्मपगडीओ पण्णत्ताओ? गोयमा ! अट्ठ कम्मपगडीओ पण्णत्ताओ तं जहा—णाणा वरणिज्जं ८" ज्ञानावरणीयमारभ्यान्तरायपर्यन्तमष्ट प्रकृतयः। 'कह बंधइ' इति द्वितीयद्वारम्। 'कह णं भंते ! जीवे अट्ठ कम्मपगडीओ बंधइ ? गोयमा ! णाणा

प्रकृतियोंको बांधता है? (कइ वेदेइ पयडी) जीव कितनी प्रकृतियोंका वेदन करता है ? (अणुभागो कइविहो कस्स) तथा किस कर्मका कितने प्रकारका रस है ? इस प्रकार गाथा का यह संक्षेप से अर्थ है। "कइ पगडीओ" प्रकृतियां कितनी हैं ? प्रथम द्वार है। 'तच्चेदम्' वह यह है—"कइ णं भंते! कम्मपगडीओ पण्णत्ताओ !" हे भदन्त ! कर्मप्रकृतियां कितनी कही हैं ? "गोयमा ! अट्ठ कम्मपगडीओ पण्णत्ताओ" हे गौतम ! कर्म प्रकृतियां आठ कही हैं। "तं जहा" जैसे—"णाणावरणिज्जं" ज्ञानावरणीय से लेकर अन्तराय तक। "कह बंधइ" यह द्वितीय द्वार है।

(कइ वेदेइ पयडी) જીવ કેટલી પ્રકૃતિયોનું વેદન કરે છે ? (अणुभागो कइविहो कस्स) તથા કયા કર્મનો કેટલા પ્રકારનો રસ છે ? આ પ્રમાણે ગાથાનો ટૂંકાણમાં અર્થ છે. "कइ पगडीओ" પ્રકૃતિયો કેટલી છે ? આ પ્રથમ દ્વાર છે. તે આ પ્રમાણે છે—"कइ णं भंते ! कम्मप्पगडीओ पण्णत्ताओ ? હે પૂજ્ય ! કર્મપ્રકૃતિયો કેટલી કહી છે ? "गोयमा ! अट्ठ कम्मप्पगडीओ पण्णत्ताओ ? હે ગૌતમ કર્મપ્રકૃતિયો આઠ કહી છે. (तंजहा) તે આ પ્રમાણે છે- "णाणावरणिज्जं" જ્ઞાનાવરણીયથી લઇને અન્તરાય સુધીની આઠ કર્મપ્રકૃતિયો છે. "कह बंधइ" આ બીજું દ્વાર છે. "कह णं भंते ! जीवे अट्ठ कम्मप्पगडीओ

वरणिज्जस्स कम्मस्स उदएणं दंसणावरणिज्जं कम्मं नियच्छइ" ज्ञानावरणीय कर्मोदयेन दर्शनमोहनीयं कर्म विपाकावस्थं करोतीत्यर्थः । 'दंसणमोहणिज्जस्स कम्मस्स उदएणं मिच्छत्तं नियच्छइ, मिच्छत्तेणं उदिन्नेणं एवं खलु जीवे अट्ठ-कम्मप्पगडीओ बंधइ' दर्शनमोहनीयाख्य प्रकृतेरुदयेन जीवः मिथ्यात्वमासादयति, मिथ्यात्वस्योदयेन कर्मप्रकृतीर्बध्नातीत्येवमितरेतराश्रयदोषः समापतति, यथा-मिथ्यात्वे सति कर्मबन्धः, कर्मबन्धे च सति मिथ्यात्वमिति न चैवं वाच्यं, बीजा-ङ्कुरप्रवाहवत् कर्मबन्धप्रवाहस्यानादितया इतरेतराश्रयस्यादोषादिति २ ।

"कह णं भंते! जीवे अट्ठ कम्मपगडीओ बंधइ" हे भदन्त! जीव आठ कर्मप्रकृतियों का बंध कैसे करता है? "गोयमा! णा णावरणिज्जस्स कम्मस्स उदएणं दंसणावरणिज्जं कम्मं नियच्छइ" हे गौतम! जीव ज्ञानवरणीय कर्म के उदय से दर्शनमोहनीय कर्म को विपाकावस्थ करता है। "दंसणमोहणिज्जस्स उदएणं मिच्छत्तं नियच्छइ, मिच्छत्तेणं एवं खलु जीवे अट्ठ कम्मप्पगडीओ बंधइ" दर्शनमोहनीयनामक प्रकृति के उदय से जीव मिथ्यात्व को प्राप्त करता है। मिथ्यात्व के उदय से जीव आठों कर्मप्रकृतियों का बंध करता है।

शंका—इस प्रकार के कथन से तो यहां पर इतरेतराश्रयदोषरूप आपत्ति आती है, वह इस तरह है-मिथ्यात्व के उदय होनेपर कर्मबंध होता है और कर्मबंध होने पर मिथ्यात्व का उदय होता है।

समाधान—बीजांकुर प्रवाह की तरह कर्मबंध प्रवाह अनादि है इस लिये इतरेतराश्रय को दोषरूप नहीं माना गया है।

बंधइ ?" हे पूज्य! જીવ આઠ કર્મપ્રકૃતિયોનો બંધ કેવી રીતે બાંધે છે? "गोयमा! णाणावरणिज्जस्स कम्मस्स उदएणं दंसणावरणिज्जं कम्म नियच्छइ" હે ગૌતમ! જીવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ઉદયથી દર્શનમોહનીય કર્મને પ્રાપ્ત કરે છે. "दंसणमोहणिज्जस्स कम्मस्स उदएणं मिच्छत्तं नियच्छइ मिच्छत्तेणं उदिन्नेणं एवं खलु जीवे अट्ठ कम्मप्पगडीओ बंधइ" દર્શનમોહનીય નામની કર્મપ્રકૃતિના ઉદયથી જીવ મિથ્યાત્વને પ્રાપ્ત કરે છે. અને મિથ્યાત્વના ઉદયથી જીવ આઠ કર્મપ્રકૃતિયોનો બંધ બાંધે છે.

શંકા—આ પ્રકારના કથનથી તો અહીં ઇતરેતરાશ્રય દોષ લાગવાનો સંભવ રહે છે? કારણ કે મિથ્યાત્વનો ઉદય થવાથી કર્મબંધ થાય છે અને કર્મબંધ થવાથી મિથ્યાત્વનો ઉદય થાય છે. માટે ઉપરનો દોષ લાગે છે?

સમાધાન—બીજાંકુર પ્રવાહની જેમ કર્મબંધનો પ્રવાહ પણ અનાદિ છે. તેથી અહીં ઇતરેતરાશ્રયને દોષરૂપ માનવામાં આવેલ નથી.

'कइहि य ठाणेहिं' इति तृतीयद्वारम् , तच्चैवम्-"जीवे णं भंते णाणावरणिज्जं कम्मं कइहिं ठाणेहिं बंधइ, गोयमा ! दोहिं ठाणेहिं, तं जहा-रागेण य दोसेण य' इत्यादि ३। 'कइ वेदेइ य पयडी' इति चतुर्थं द्वारम् , तच्चैवम्-"जीवे णं भंते ! कइ कम्मप्पयडीओ वेएइ, गोयमा ! अत्थेगइए वेएइ अत्थेगइए नो वेएइ, जे वेएइ से अट्ठ" इत्यादि। इदं सूत्रं टीकायामुपलभ्यते, प्रज्ञापनासूत्रे तु न दृश्यते। जीवे णं भंत णाणावरणिज्जं कम्मं वेएइ, गोयमा! अत्थेगइए वेएइ अत्थेगइए नो वेएइ" कश्चित् जीवः ज्ञानावरणीयं कर्म वेदयति यथा छद्मस्थः, कश्चिन्नो वेदयति यथा केवलीति भावः।

'कइहि य ठाणेहिं' यह तीसरा द्वार है, वह इस प्रकारसे है-"जीवेणं भंते! णाणावरणिज्जं कम्मं कइहिं ठाणेहिं बंधइ ? गोयमा ! दोहिं ठाणेहिं बंधइ तं जहा-रागेण य दोसेण य" इत्यादि, हे भदन्त ! जीव कितने स्थानों (कारणों) द्वारा ज्ञानावरणीय कर्मका बंध करता है? हे गौतम ! जीव दो स्थानोंद्वारा ज्ञानावरणीय कर्म का बंध करता है। वे दो स्थान ये हैं—एक राग और दूसरा द्वेष। "कइ वेएइ य पयडी" यह चौथा द्वार है-वह इस प्रकार से है-"जीवेणं भंते ! कइ कम्मपगडीओ वेएइ? गोयमा ! अत्थेगइए वेएइ अत्थेगइए नो वेएइ, जे वेएइ से अट्ठ" इत्यादि। हे भदन्त ! जीव कितनी कर्मप्रकृतियों का वेदन करता है? हे गौतम ! कोई एक जीव कर्म प्रकृतियोंका वेदन करता है, कोई एक जीव कर्मप्रकृतियों का वेदन नहीं करता है। जो जीव वेदन करता है वह आठ कर्मप्रकृतियों का वेदन करता है। "जीवेणं भंते! णाणावरणिज्जं कम्मं वेएइ? गोयमा ! अत्थेगइए वेएइ, अत्थेगएइ नो वेएइ "हे भदन्त! जीव क्या ज्ञानावरणीय कर्म का वेदन करता है ? हे गौतम ! कोइ जीव ज्ञानावरणीय कर्म का वेदन करता है जैसे छद्मस्थ कोई

"कइहिं ठाणेहिं" આ ત્રીજું દ્વાર છે. "जीवे ण भते ! णाणावरणिज्जं कम्मं कइहिं ठाणेहि बंधइ ? गोयमा ! दोहिं ठाणेहि बंधइ-तंजहा-रागेण य दोसेण य" વગેરે. હે પૂજ્ય ! જીવ કેટલા સ્થાનો વડે જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ બાંધે છે ? હે ગૌતમ ! જીવ બે સ્થાનો વડે જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ બાંધે છે. તે બે સ્થાન આ પ્રમાણે છે-(૧) રાગ અને (૨) દ્વેષ "कइ वेएइ य पयडी" આ ચોથું દ્વાર છે. તે આ પ્રમાણે છે-"जीवे णं भंते ! कइ कम्मप्पगडीओ वेएइ ? गोयमा ! अत्थेगइए वेएइ, अत्थेगइए नो वेएइ, जे वेएइ से अट्ठ" ઈત્યાદિ. હે પૂજ્ય ! જીવ કેટલી કર્મપ્રકૃતિયોનું વેદન કરે છે ? હે ગૌતમ ! કોઇ જીવ કર્મપ્રકૃતિયોનું વેદન કરે છે અને કોઇ જીવ કર્મપ્રકૃતિયોનું વેદન કરતો નથી. જે જીવ કર્મપ્રકૃતિયોનું વેદન કરે છે તે આઠ કર્મપ્રકૃતિયોનું જીવ વેદન છે. 'जीवेणं भंते ! णाणावरणिज्जं कम्मं वेएइ ? गोयमा ! अत्थेगइए वेएइ, अत्थेगइए नो वेएइ" હે પૂજ્ય ! જીવો જ્ઞાનાવરણીય કર્મનું વેદન કરે છે ? હે ગૌતમ ! કોઇ જીવો જ્ઞાનાવરણીય

'णेरइए णं भंते! णाणावरणिज्जं कम्मं वेएइ, गोयमा! नियमा वेएइ' इत्यादि ४। 'अणुभागो कइविहो कस्स' इति पञ्चमं द्वारम्, तथाहि—"णाणावरणिज्जस्स णं भंते! कम्मस्स कइविहे अणुभागे पण्णत्ते,? गोयमा! दसविहे अणुभागे पन्नत्ते, तं जहा-सोयावरणे, सोयविन्नाणावरणे इत्यादि, अनुभागो नाम रसः, स दशविधो भवति, यथा-श्रोत्रावरणः श्रोत्रविज्ञानावरणश्च, अत्र श्रोत्रपदं द्रव्येन्द्रियस्य बोधकं, तथा श्रोत्रविज्ञानेतिपदं भावेन्द्रियस्य परिचायकं, तथा च-द्रव्येन्द्रियावरणो भावेन्द्रियावरणश्चेत्यर्थः, एवं च द्रव्येन्द्रियस्य पञ्चविधत्वात्तदावरणमपि पञ्चविधम्, तथा

जीव ज्ञानावरणीय कर्म का वेदन नहीं भी करता है—जैसे केवली। "णेरइए णं भंते णाणावरणिज्जं कम्मं वेएइ? गोयमा! णियमा वेएइ" इत्यादि, हे भदन्त! नैरयिक जीव क्या ज्ञानावरणीय कर्म का वेदन करता है? हे गौतम! नियम से वेदन करता है। "अणुभागो कइविहो कस्स" यह पांचवां द्वार है, यह इस प्रकार से है-"णाणावरणिज्जस्स णं भंते! कम्मस्स कइविहे अणुभागे पण्णत्ते? गोयमा! दसविहे अणुभागे पन्नत्ते, तं जहा-सोयावरणे, सोयविन्नाणावरणे" इत्यादि, हे भदन्त! ज्ञानावरणीय कर्म का कितने प्रकार का अनुभाग कहा गया है? हे गौतम! अनुभाग नाम रस का है, वह दस प्रकार का होता है इसलिए दस प्रकारका कहा गया है। जैसे-श्रोत्रावरण, श्रोत्रविज्ञानावरण। यहां श्रोत्र पद द्रव्येन्द्रिय का बोधक है, तथा श्रोत्रविज्ञान यह भावेन्द्रिय पद का बोधक है। इस तरह श्रोत्रावरण यह द्रव्येन्द्रियावरण है और श्रोत्रविज्ञानावरण यह भावेन्द्रियावरण है। इस प्रकार द्रव्येन्द्रिय पांच प्रकार

કર્મનું વેદન કરે છે જેમ કે છદ્મસ્થ જીવો. અને કોઈ જીવો જ્ઞાનાવરણીય કર્મનું વેદન કરતા નથી, જેમ કે કેવળી ભગવંતો.

"णेरइएणं भंते! णाणावरणिज्जं कम्मं वेएइ? गोयमा! णियमा वेएइ" ઈત્યાદિ. હે પૂજ્ય! શું નારકીના જીવો જ્ઞાનાવરણીય કર્મનું વેદન કરે છે? હા, ગૌતમ! અવશ્ય વેદન કરે છે. "अणुभागो कइविहो कस्स" આ પાંચમું દ્વાર છે તે આ પ્રમાણે છે—"णाणावरणिज्जस्स णं भंते! कम्मस्स कइविहे अणुभागे पण्णत्ते? गोयमा! दसविहे अणुभागे पण्णत्ते, तं जहा-सोयावरणे सोयविन्नाणावरणे" ઈત્યાદિ. હે પ્રભો! જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો કેટલા પ્રકારનો અનુભાગ (રસ) કહ્યો છે? હે ગૌતમ! તે દસ પ્રકારનો કહ્યો છે-શ્રોત્રાવરણ, શ્રોત્રવિજ્ઞાનાવરણ, અહીં "શ્રોત્ર" (કાન) પદ દ્રવ્યેન્દ્રિયનું બોધક છે. અને "શ્રોત્રવિજ્ઞાન" પદ ભાવેન્દ્રિયનું બોધક છે. આ રીતે શ્રોત્રાવરણ તે દ્રવ્યેન્દ્રિયનું આવરણ છે. અને શ્રોત્રવિજ્ઞાનાવરણ તે ભાવેન્દ્રિયનું આવરણ છે. પાંચ પ્રકારની દ્રવ્યેન્દ્રિયો

भावेन्द्रियस्य पंचविधत्वात्तदावरणमपि पञ्चविधमिति संकलनया दशविधत्वं रसस्य भवतीत्यभिप्रायः, शेषं प्रज्ञापनायास्त्रयोविंशतितमे पदे विलोकनीयम् ॥सू०१॥

पूर्वं कर्मणो विचारः कथितः, सकलकर्मसु मोहनीयस्य प्राधान्यान्मोहनीयमाश्रित्याह—'जीवे णं' इत्यादि ।

मूलम्—जीवेणं भंते! मोहणिज्जेणं कडेणं कम्मेणं उदिण्णेणं उवट्टाएज्जा, हंता उवट्टाएज्जा। से भंते ! किं वीरियत्ताए उवट्टाएज्जा अवीरियत्ताए उवट्टाएज्जा, गोयमा ! वीरियत्ताए उवट्टाएज्जा, णो अवीरियत्ताए उवट्टाएज्जा। जइ वीरियत्ताए उवट्टाएज्जा किं बालवीरियत्ताए उवट्टाएज्जा, पंडियवीरियत्ताए उवट्टाएज्जा, बालपंडियवीरियत्ताए उवट्टाएज्जा? गोयमा! बालवीरियत्ताए उवट्टाएज्जा, णो पंडियवीरियत्ताए उवट्टाएज्जा, णो बालपंडियवीरियत्ताए उवट्टाएज्जा। जीवेणं भंते मोहणिज्जेणं कडेणं कम्मेणं उदिण्णेणं अवक्कमेज्जा हंता ! अवक्कमेज्जा। से भंते! जाव बालपंडियवीरियत्ताए अवक्कमेज्जा? गोयमा ! बालवीरियत्ताए अवक्कमेज्जा, नो पंडियवीरियत्ताए अवक्कमेज्जा, सिय बालपंडियवीरियत्ताए अवक्कमेज्जा, जहा—उदिण्णेणं दो आलावगा, तहा उवसंतेणवि दो आलावगा भाणियव्वा, नवरं उवट्टाएज्जा, पंडियवीरियत्ताए, अवक्कमेज्जा बालपंडियवीरियत्ताए । से भंते आयाए अवक्कमइ अणायाए अवक्कमइ ? गोयमा ! आयाए अवक्कमइ णो अणायाए

की होने से द्रव्येन्द्रियावरण भी पांच प्रकार का, तथा भावेन्द्रिय पांच प्रकार की होने से भावेन्द्रियावरण भी पांच प्रकार का हो जाता है, अतः इनके जोड़ने से रस दस प्रकार का हो जाता है। ऐसा अभिप्राय है। शेष प्रज्ञापना के तेवीसवें पद में देखना चाहिये ॥ सू० १ ॥

હોવાથી દ્રવ્યેન્દ્રિયાવરણ પણ પાંચ પ્રકારના, અને ભાવેન્દ્રિય પણ પાંચ પ્રકારની હોવાથી ભાવેન્દ્રિયાવરણ પણ પાંચ પ્રકારના થાય છે તેમને એકત્ર કરવાથી દસ પ્રકાર થાય છે. બાકીની વિગત માટે પ્રજ્ઞાપનાનું તેવીસમું પદ જોઈ લેવું ॥સૂ.૧॥

अवक्कमइ, मोहणिज्जं कम्मं वेएमाणे। से कहमेयं भंते! एवं? गोयमा! पुव्विं से एयं एवं रोयइ, इयाणिं से एयं एवं नो रोयइ, एवं खलु एयं एवं ॥ २ ॥

छाया-जीवो भदन्त! मोहनीयेन कृतेन कर्मणा उदीर्णेनोपतिष्ठेत्? हन्त-उपतिष्ठेत् तद् भदन्त! किं वीर्यतयोपतिष्ठेत् अवीर्यतयोपतिष्ठेत् गौतम! वीर्यतयोपतिष्ठेत्

पूर्व में कर्म का विचार कहा गया है। सकल कर्मों में मोहनीय कर्म प्रधान है। इसलिये मोहनीयको आश्रित करके सूत्रकार कहते हैं— "जीवे णं भंते! मोहणिज्जे" इत्यादि।

मूलार्थ—(भंते!) हे भदंत! (कडेणं मोहणिज्जेणं कम्मेणं) कृत मोहनीय कर्म के (उदीण्णेणं) उदीर्ण होने पर-अर्थात् उदय में आने पर (जीवे) जीव क्या (उवट्ठाएज्जा) उपस्थापन करता है-अर्थात् परलोक-क्रियाओंमें अभ्युपगम करता है? तात्पर्य यह है कि बंध अवस्था को प्राप्त हुआ मोहनीय कर्म जब उदय में आरहा हो तब जीव क्या परलोक संबंधी क्रियाओं को स्वीकार करता है? ऐसा यह प्रश्न है। इसका उत्तर प्रभु देते हुए कहते हैं-(हंता उवट्ठाएज्जा) हां गौतम! जीव तब उपस्थान करता है। अर्थात् मोहनीयकर्म के उदय में पारलौकिक क्रियाओं को स्वीकार करता है। (से भंते! किं वीरियत्ताए उवट्ठाएज्जा अवीरियत्ताए उवट्ठाएज्जा?) हे भदंत! जीव किस कारणविशेष को लेकर उपस्थान करता है? क्या वह वीर्यको लेकर उपस्थान करता है या विना वीर्य के उपस्थान करता है? ॥

શરૂઆતમાં કર્મોનો વિચાર કર્યો. તમામ કર્મોમાં મોહનીય કર્મ મુખ્ય છે. તેથી હવે મોહનીય કર્મની અપેક્ષાએ સૂત્રકાર કહે છે-"जीवे णं भंते! मोहणिज्जे" ઇત્યાદિ.

મૂલાર્થ—(भंते!) હે ભગવન્! (कडेणं मोहणिज्जेण कम्मेणं) કૃતમોહનીય કર્મ (उदिण्णेणं) ઉદયમાં આવે ત્યારે (जीवे) જીવ (उवट्ठाएज्जा) શું ઉપસ્થાન કરે છે? એટલે કે પરલોક ક્રિયામાં અભ્યુપગમ કરે છે? તાત્પર્ય એ છે કે જીવે બાંધેલ મોહનીય કર્મ જ્યારે ઉદયમાં આવે છે ત્યારે શું જીવ પરલોક સંબંધી ક્રિયાઓનો સ્વીકાર કરે છે? આ પ્રશ્નનો જવાબ આપતાં પ્રભુ કહે છે (हंता उवट्ठाएज्जा) હા, ગૌતમ! જીવ ત્યારે ઉપસ્થાન કરે છે-એટલે કે મોહનીય કર્મના ઉદયમા પારલૌકિક ક્રિયાઓનો સ્વીકાર કરે છે. (से भंते! किं वीरियत्ताए उवट्ठाएज्जा, अवीरियत्ताए उवट्ठाएज्जा?) હે ભગવન્! શું તે જીવ વીર્યથી ઉપસ્થાન કરે છે કે અવીર્યથી ઉપસ્થાન કરે છે?

नो अवीर्यतयोपतिष्ठेत्, यदि वीर्यतयोपतिष्ठेत्, किं वालवीर्यतयोपतिष्ठेत् पण्डितवीर्यतयोपतिष्ठेत्, वालपण्डितवीर्यतयोपतिष्ठेत्, गौतम ! वालवीर्यतयोपतिष्ठेत् नो पण्डितवीर्यतयोपतिष्ठेत्, नो वालपण्डितवीर्यतयोपतिष्ठेत्। जीवो भदन्त ! मोहनीयेन कृतेन कर्मणोदीर्णेनापक्रामेत् ? हन्त ! अपक्रामेत् तद् भदन्त ! यावत्

भगवान कहते हैं (गोयमा) हे गौतम ! (वीरियत्ताए उवट्ठावेज्जा) वह वीर्यको लेकर उपस्थान करता है किन्तु (णो अवीरियत्ताए उवट्ठावेज्जा) विना वीर्यके उपस्थान नहीं करता है। फिर गौतम पूछते हैं कि हे भदन्त ! (जइ वीरियत्ताए उवट्ठावेज्जा) यदि वह वीर्यको लेकर उपस्थान करता है तो (किं बालवीरियत्ताए उवट्ठावेज्जा) क्या बालवीर्यको लेकर उपस्थान करता है ? या (पंडियवीरियत्ताए उवट्ठावेज्जा) पण्डितवीर्यको लेकर उपस्थान करता है ? अथवा (बालपंडियवीरियत्ताए उवट्ठावेज्जा) क्या बालपण्डितवीर्यको लेकर उपस्थान करता है ?। इसपर भगवान कहते हैं कि-(गोयमा) हे गौतम ! वह (बालवीरियत्ताए उवट्ठावेज्जा) बालवीर्यको लेकर उपस्थान करता है किन्तु (णो पंडियवीरियत्ताए उवट्ठावेज्जा) पण्डितवीर्यको लेकर उपस्थान नहीं करता है, इसी तरह (णो-बालपंडियवीरियत्ताए उवट्ठावेज्जा) बालपण्डितवीर्यको लेकर भी जीव उपस्थान नहीं करता है। फिर गौतम पूछते हैं (भंते) हे भदन्त ! जीवका (कडेणं मोहणिज्जेणं कम्मेणं) अपना किया हुआ मोहनीयकर्म जब

ભગવાન કહે છે, કે (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (वीरियत्ताए उवट्ठावेज्जा) તે વીર્યને લઈને ઉપસ્થાન કરે છે, પણ (णो वीरियत्ताए उवट्ठावेज्जा) વગર વીર્યે ઉપસ્થાન નથી કરતા પછી ગૌતમ પ્રશ્ન કરે છે કે હે પૂજ્ય ! (जइ वीरियत्ताए उवट्ठावेज्जा) જો તે વીર્યને લઇને ઉપસ્થાન કરે છે તો (किं बालवीर्यताए उवट्ठावेज्जा) શું બાલવીર્યને લઇને ઉપસ્થાન કરે છે અથવા (पंडियवीरियत्ताए उवट्ठावेज्जा) પંડિતવીર્યને લઇને ઉપસ્થાન કરે છે, અથવા (बालपंडियवीरियत्ताए उवट्ठावेज्जा) શું બાલપંડિતવીર્યને લઇને ઉપસ્થાન કરે છે? એના જવાબમાં ભગવાન જણાવે છે કે (गोयमा !) હે ગૌતમ ! તે (बालवीरियत्ताए उवट्ठावेज्जा) બાલવીર્યને લઈને ઉપસ્થાન કરે છે. પણ (णो पंडियवीरियत्ताए उवट्ठावेज्जा) પંડિતવીર્યને લઇને ઉપસ્થાન કરતા નથી. એજ પ્રમાણે (णो बालपंडियवीरियत्ताए उवट्ठाएज्जा) બાલપંડિતવીર્યને લઇને પણ જીવ ઉપસ્થાન કરતા નથી. તે પછી ગૌતમ પ્રશ્ન કરે છે કે (भंते !) હે પૂજ્ય ! જીવના (कडेणं मोहणिज्जेणं कम्मेणं) પોતાના કરેલ મોહનીય કર્મ

पण्डितवीर्यतयाऽपक्रामेत्? गौतम! वालपण्डितवीर्यतयाऽपक्रामेत् नो पण्डितवीर्यतयाऽपक्रामेत् स्यात्, वालपण्डितवीर्यतयाऽपक्रामेत्, यथोदीर्णेन द्वावालापकौ तथोपशांतेनापि द्वौ आलापकौ भणितव्यौ, नवरम्-उपतिष्ठेत् पण्डितवीर्यतया,

(उदिण्णेणं) उदीरित होता है तब उसके कारण (जीवेणं) जीव (अवक्कमेज्जा) क्या अपक्रमण करता है? अर्थात् क्या ऊंचे गुणस्थानसे नीचेके गुणस्थानमें आजाता है? भगवान उत्तर देते हैं कि हे गौतम! (हंता अवक्कमेज्जा) हाँ गौतम किये हुए मोहनीयकर्मकी उदीरणा होनेपर जीव ऊंचे गुणस्थानसे नीचेके गुणस्थानमें आनेरूप अपक्रमण करता है। गौतम पूछते हैं-(भंते) हे भदन्त! (से जाव बालपंडियवीरियत्ताए अवक्कमेज्जा) वह जीव यदि अपक्रमण करता है तो क्या वह बालवीर्यको लेकर करता है या पण्डितवीर्यको लेकर करता है अथवा क्या बालपण्डितवीर्यको लेकर अपक्रमण करता है? भगवान फरमाते हैं (गोयमा) हे गौतम! (बालवीरियत्ताए अवक्कमेज्जा) बालवीर्यको लेकर अपक्रमण करता है किन्तु (नो पंडियवीरियत्ताए अवक्कमेज्जा) पण्डितवीर्यको लेकर अपक्रमण नहीं करता है (सिय बालपंडियवीरियत्ताए अवक्कमेज्जा) बालपण्डितवीर्यतासे कथञ्चित् अपक्रमण करता है और कथञ्चित् नहीं भी करता है, इसी प्रकार (जहा उदिण्णेणं दो आलावगा तहा उवसंतेण वि दो आलावगा भाणियव्वा) जैसे उदीरण पदको लेकर दो आलापक

જ્યારે (उदिण्णेणं) ઉદીરિત થાય છે ત્યારે તેને લીધે (जीवे णं) જીવ (अवक्कमेज्जा) શું અપક્રમણ કરે છે? અર્થાત્ શું ઊંચા ગુણસ્થાનથી નીચા ગુણસ્થાનમાં આવી જાય છે? ભગવાન જવાબ આપે છે કે હે ગૌતમ! (हंता अवक्कमेज्जा) હા, ગૌતમ! કરેલ મોહનીય કર્મની ઉદીરણા થવાથી જીવ ઉચ્ચગુણસ્થાનથી નીચેના ગુણસ્થાનમાં આવીને અપક્રમણ કરે છે. ગૌતમ પૂછે છે કે (भंते!) હે પૂજ્ય! (से जाव बालपडियवीरियत्ताए अवक्कमेज्जा) તે જીવ જો અપક્રમણ કરે છે તો શું તે બાલવીર્યને લઈને કરે છે અથવા પંડિતવીર્યને લઈને કરે છે, અગર શું બાલપંડિતવીર્યને લઈને અપક્રમણ કરે છે? ભગવાન ફરમાવે છે કે (गोयमा!) હે ગૌતમ! (बालवीरियत्ताए अवक्कमेज्जा) પંડિતવીર્યને લઈને અપક્રમણ કરે છે, પણ (नो पंडियवीरियत्ताए अवक्कमेज्जा) પંડિતવીર્યને લઈને અપક્રમણ નહિ કરે છે. (सिय बालपंडियवीरियत्ताए अवक्कमेज्जा) બાલ-પંડિતવીર્યને લઈને કોઈ વખતે અપક્રમણ કરે છે, અને કોઈ વખતે નથી પણ કરતો, એજ રીતે (जहा उदिण्णेणं दो आलावगा तहा उवसंतेण वि दो आलावगा भणियव्वा) જેમ ઉદીરણા પદને લઈને બે આલાપક કહેલ છે,

अपक्रामेत् वालपण्डितवीर्यतया। तद् भदन्त! किमात्मनाऽपक्रामति, अनात्मनाऽपक्रामति, गौतम! आत्मनाऽपक्रामति, नो अनात्मनाऽपक्रामति मोहनीयं कर्म वेदयन्। तत्कथमेतद्भदन्त! एवम्? गौतम! पूर्वं तस्यैतदेवं रोचते, इदानीं तस्यैतदेवं रोचते, एवं खलु एतदेवम् ॥सू०२॥

कहे हैं उसी प्रकार उपशान्त पदको लेकर प्रश्नोत्तरके उपस्थापन अपक्रमणरूप दो आलापक जान लेना चाहिये, किन्तु (नवरं) उदीरणाके दो आलापकोंकी अपेक्षा इन उपशान्तके दो आलापकोंमें विशेष-भेद यह है कि-(उवट्ठावेज्जा पंडियवीरियत्ताए, अवक्कमेज्जा वालपंडियवीरियत्ताए) उपस्थापन पण्डितवीर्यको लेकर होता है और अपक्रमण वालपण्डितवीर्यको लेकर होता है। फिर गौतम पूछते हैं कि (भंते) हे भदन्त! (से) जो अपक्रमण करता है वह क्या (आयाए अवक्कमइ अणायाए अवक्कमइ) आत्मासे अपक्रमण करता है अथवा अनात्मासे करता है? अर्थात् अपने आप अपक्रमण करता है अथवा किसी दूसरे द्वारा अपक्रमण करता है? भगवान कहते हैं (गोयमा) हे गौतम (आयाए अवक्कमइ नो अणायाए अवक्कमइ) वह जीव आत्मासे ही अपक्रमण करता है न कि अनात्मासे किन्तु (मोहणिज्जं कम्मं वेएमाणे) मोहनीयकर्मका वेदन करता हुआ आत्मासे अपक्रमण करता है। फिर गौतम पूछते हैं (भंते) हे भदन्त! (से कहमेयं एवं) वह इस तरह किस कारणसे होता है? भगवान कहते हैं (गोयमा) हे गौतम! (पुव्विं से एयं एवं रोयइ) पहले

તેમજ ઉપશાન્ત પદને લઈને પ્રશ્નોત્તરના ઉપસ્થાન અપક્રમણ રૂપે બે આલાપકો સમજવાં જોઈએ. પણ (नवरं) ઉદીરણાના બે આલાપકોની અપેક્ષાએ આ ઉપશાન્તના બે આલાપકોમાં વિશેષ તફાવત એ છે કે (उवट्ठाएज्जा पंडियवीरियत्ताए अवक्कमेज्जा वालपंडियवीरियत्ताए) ઉપસ્થાન પંડિત વીર્યને લઈને થાય છે, અને અપક્રમણ બાલપંડિત વીર્યને લઈને થાય છે તે પછી ગૌતમ પ્રશ્ન કરે છે કે (भंते) હે પૂજ્ય! જો અપક્રમણ કરે છે, તે શું (आयाए अवक्कमइ अणायाए अवक्कमइ) આત્માથી અપક્રમણ કરે છે અથવા અનાત્માથી કરે છે? અર્થાત્ પોતાની મેળે જ અપક્રમણ કરે છે, અથવા કોઈ બીજાથી અપક્રમણ કરે છે? ભગવાન્ કહે છે કે (गोयमा) હે ગૌતમ! (आयाए अवक्कमइ नो अणायाए अवक्कमइ) તે જીવ આત્મા વડે જ અપક્રમણ કરે છે, નહિ કે અનાત્માથી પણ (मोहणिज्जं कम्मं वेएमाणे) મોહનીય કર્મનું વેદન કરતાં આત્મા વડે અપક્રમણ કરે છે. તે પછી ગૌતમ પૂછે છે કે (भंते) હે ભદન્ત! (से कहमेयं एवं) તે આ પ્રમાણે કયા કારણથી થાય છે? ભગવાન કહે છે (गोयमा!) હે ગૌતમ! (पुव्विं से एयं एवं

टीका—'जीवे णं भंते' जीवः खलु भदन्त ! 'मोहणिज्जेणं' मोहनीयेन 'कडेणं कम्मेणं' कृतेन कर्मणा 'उदिण्णेणं' उदीर्णेन–उदयभावप्राप्तेन 'उवट्ठाएज्जा' उपतिष्ठेत्, उपस्थानं परलोकक्रियासु अभ्युपगमं कुर्यात्। उदयभावप्रासादितेन मोहनीयकर्मणा परलोकसंबन्धिनां क्रियां जीवः किं स्वीकुर्यादिति प्रश्नः। भगवानाह–'हंते'त्यादि, 'हंता' हन्त गौतम ! उवट्ठावएज्जा' उपतिष्ठेत्, समुदितमोहनीयकर्मणा परलोकक्रियाया अभ्युपगमं कुर्यादिति भावः। कं करणविशेषमासाद्योपतिष्ठेदित्याह–'से भंते' इत्यादि, 'से भंते' तद् भदन्त ! 'किं वीरियत्ताए उवट्ठावएज्जा अवीरियत्ताए उवट्ठाएज्जा' किं वीर्यतया उपतिष्ठेत् अवीर्यत-

---

उसको यह इस प्रकार रुचता है और (इयाणिं से एयं एवं नो रोयइ) इस समय उसको यह इस प्रकार नहीं रुचता है (एवं खलु एयं एवं) इसलिये यह अपक्रमण इस प्रकार होता है ।।सू०२।।

टीकार्थ—गौतम पूछते हैं कि–"जीवे णं भंते" हे भदन्त ! "मोहणिज्जेणं कडेणं कम्मेणं" अपना किया हुआ मोहनीयकर्म "उदिण्णेणं" जब उदयभावको प्राप्त होता है तब जीव क्या "उवट्ठावेज्जा" उपस्थान करता है–क्या परलोक संबंधी क्रियाको स्वीकार करता है ? अर्थात् मोहनीयकर्मके उदयभावको प्राप्त होनेपर जीव क्या परलोकसम्बन्धी क्रियाको स्वीकार करता है ? यह गौतमका प्रश्न है। भगवान उत्तर देते हैं कि हे गौतम "हंता उवट्ठावेज्जा" हाँ गौतम ! उदित हुए मोहनीयकर्मसे जीव परलोकसम्बन्धी क्रियाको स्वीकार करता है। गौतम पूछते हैं–अगर मोहनीयकर्म के उदय से यदि जीव परलोकसम्बन्धी क्रिया को

रोयइ) પહેલા તેને આ રીતે ગમે છે અને (इयाणों से एयं एवं नो रोयइ) આ વખતે તેને આ પ્રમાણે ગમતું નથી (एवं खलु एयं एव) માટે આ અપક્રમણ આ પ્રકારે થાય છે. ॥ સૂ. ૨ ॥

ટીકાર્થ—ગૌતમ પૂછે છે કે "जीवेणं भते !" હે પૂજ્ય ! 'मोहणिज्जेणं कडेणं कम्मेणं) પોતે કરેલ મોહનીય કર્મ "उदिण्णेणं' જ્યારે ઉદયભાવ થાય છે, ત્યારે જીવ શું "उवट्ठावेज्जा" ઉપસ્થાન કરે છે, શુ પરલોક સંબંધી ક્રિયાને સ્વીકારે છે? અર્થાત્ મોહનીયકર્મનો ઉદયભાવ–પ્રાપ્ત થવાથી જીવ શું પરલોક સંબંધી ક્રિયા સ્વીકારે છે ? આ ગૌતમનો પ્રશ્ન છે. ભગવાન જવાબ આપે છે કે હે ગૌતમ ! "हंता उवट्ठावेज्जा" હા, ગૌતમ ! ઉદય પામેલ મોહનીય કર્મ વડે જીવ પરલોક સંબંધી ક્રિયાને સ્વીકારે છે, ગૌતન પૂછે છે કે અગર મોહનીય કર્મને ઉદય વડે જો જીવ ઉપર પરલોક સંબંધી ક્રિયાને

योपतिष्ठेत्, वीर्यतया वीर्ययोगात् उपतिष्ठेत्, तत्र-वीर्यः-वीर्यमस्यास्तीति वीर्यः प्राणी, अर्श आदित्वादच्, तस्य भावो वीर्यता, अथवा वीर्यमेव वीर्यता, अथवा वीर्याणां भावो वीर्यता, तया, तथा च वीर्यमादाय पारलौकिकक्रियासु उपस्थानं कुर्यात्, किं वा 'अवीरियत्ताए' अवीर्यतया वा अविद्यमानवीर्यतया वीर्याभावे नेत्यर्थः. वीर्यस्योपस्थाने कारणत्वं विद्यते न वेति प्रश्नाशयः। वीर्य-

---

स्वीकार करता है तो—"से भंते! किं वीरियत्ताए उवट्ठावेज्जा" अवीरियत्ताए उवट्ठावेज्जा" वह क्या वीर्यता से उपस्थान करता है? कि अवीर्यतासे उपस्थान करता है? भगवान कहते हैं-"गोयमा! वीरियत्ताए उवट्ठावेज्जा णो अवीरियत्ताए उवट्ठाएज्जा" हे गौतम! वीर्यतासे उपस्थान करता है किन्तु अवीर्यता से नहीं, यहां पर "वीर्यतया" यह छाया "वीरियत्ताए" इस पद की है! "वीर्यतया" का अर्थ "वीर्ययोगात्" ऐसा लिया गया है। वीर्य अर्थात् प्राणी-"वीर्यम् अस्य अस्तीनि वीर्यः" इस व्युत्पत्ति के अनुसार यहां "अर्शादिभ्योऽच्" इस सूत्र से अच् करने पर "वीर्य प्राणी" ऐसा अर्थ वीर्य शब्द का हो जाता है। वीर्य का-जीव का-जो भाव है वह वीर्यता है। यह वीर्य भाव-"प्राणिपन" रूप पड़ता है। अथवा "वीर्यमेव वीर्यता" ऐसा स्वार्थ में तल् प्रत्यय करने पर "वीर्यता" शब्द बनता है। अथवा "वीर्याणां भावो वीर्यता" वीर्यों का जो भाव वह वीर्यता है। इस वीर्यता से-अर्थात् वीर्य को लेकर-जीव पारलौकिक क्रियाओं में उपस्थान करता है किं वा अवीर्यता से-वीर्याभाव से-अर्थात् अवीर्य को लेकर पारलौकिक क्रियाओं में उपस्थान करता है, वीर्य की उपस्थान में कार-

---

સ્વીકારે છે, તો "से भंते! किं वीरियत्ताए उवट्ठावेज्जा अवीरियत्ताए उवट्ठावेज्जा" તે શું વીર્યતાથી ઉપસ્થાન કરે છે? કે અવીર્યતાથી ઉપસ્થાન કરે છે? ભગવાન્ કહે છે કે गोयमा! वीरियत्ताए उवट्ठावेज्जा णो अवीरियत्ताए उवट्ठावेज्जा હે ગૌતમ! વીર્યતાથી ઉપસ્થાન કરે છે "वीर्यतया" એ "वीरियत्ताए" પદની છાયા છે. "वीर्यतया" એટલે "वीर्ययोगात्" વીર્યના યોગથી "वीर्यम् अस्य अस्तीति वीर्यः" આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર વીર્ય એટલે પ્રાણી એવો અર્થ થાય છે. અહીં "आर्शादिभ्योऽच्"આ સૂત્રથી "अच्" કરવાથી વીર્ય શબ્દનો પ્રાણી એવો અર્થ થાય છે. વીર્યનો-જીવનો જે ભાવ તેનું નામ વીર્યતા છે. તે વીર્યભાવ "પ્રાણીપણું" એ રૂપે લેવાય છે. અથવા "वीर्यमेव वीर्यता" એવા અર્થમાં "तल्" પ્રત્યય જોડવાથી "वीर्यता" શબ્દ બને છે. અથવા "वीर्याणां भावो वीर्यता" વીર્યોનો જે ભાવ તેનું નામ વીર્યતા છે. આ વીર્યતાથી જીવ પારલૌકિક ક્રિયાઓમાં ઉપસ્થાન કરે છે કે અવીર્યતાથી-વીર્યના અભાવથી પારલૌકિક ક્રિયાઓમાં ઉપસ્થાન કરે છે? ઉપ-

मुपस्थितौ कारणं तदभावे उपस्थितिरेव न स्यात्कारणाभावे कार्याभावस्य स्वाभाविकत्वादित्याशयेनाह–'गोयमे'–त्यादि । 'गोयमा' हे गौतम! 'वीरियत्ताए उवट्ठाएज्जा' वीर्यतया उपतिष्ठेत्, उपस्थाने वीर्यस्य कारणत्वात् । यदि उपतिष्ठेत् तदा वीर्यतयैवेति भावः । वीर्यस्योपस्थाने कारणत्वं समर्थ्य साम्प्रतं वीर्याभावस्योपस्थितौ अकारणत्वं समर्थयन्नाह–'णो अवीरियत्ताए उवट्ठाएज्जा' नो अवीर्यतया उपतिष्ठेत् । ननु वीर्यस्योपस्थाने कारणत्वं भवतु परन्तु वीर्यमनेकप्रकारकं बालपण्डितादिभेदात् तत्र कीदृशं वीर्यमादायोपतिष्ठेदित्याशयेन पृच्छति–"जइ वीरियत्ताए" इत्यादि. 'जइ वीरियत्ताए उवट्ठाएज्जा" यदि वीर्य-

णता है अथवा कि नहीं है? ऐसा प्रश्न का आशय है। अब प्रभु इस आशय से " कि वीर्य उपस्थिति में करण है, क्यों कि वीर्य के अभाव में उपस्थिति ही नहीं हो सकती है कारण के अभाव में कार्य का अभाव होता है यह स्वाभाविक है " कहते हैं कि " गोयमा" हे गौतम! जीव " वीरियत्ताए उवट्ठाएज्जा" वीर्य के योगसे ही उपस्थान करता है क्यों कि उपस्थानमें वीर्यकी आवश्यकता पड़ती है अतःवीर्यमें कारणता आती है। यदि जीव उपस्थान करता है तो वह वीर्य के योगसे ही करता है। इस तरह वीर्यमें उपस्थानके प्रति कारणताका समर्थन करके अब वीर्याभाव में उस के प्रति अकारणता का समर्थन करते हुए सूत्रकार कहते हैं– " णो अवीरियत्ताए उवट्ठावेज्जा " उपस्थान अवीर्यसे नहीं होता है।

शंका—उपस्थान में वीर्य को कारणता रहे, परन्तु वह वीर्य बालपण्डित आदि के भेद से अनेक प्रकार का होता है, तो इसमें कैसे वीर्य को लेकर जीव उपस्थान करता है? इसी आशयसे गौतम स्वामी पूछते

સ્થાનમાં વીર્ય કારણરૂપ છે કે નથી? એવો આ પ્રશ્નનો આશય છે " વીર્ય " ઉપસ્થાનમાં કારણભૂત છે કારણ કે વીર્યના અભાવથી તો ઉપસ્થાન થઇ શકતું જ નથી. " કારણના અભાવે કાર્યનો પણ અભાવ જ હોય છે " એ વાત સમજાવવાને માટે કહે છે કે હે ગૌતમ! જીવ " वीरियत्ताए उवट्ठावेज्जा " વીર્યના યોગથી જ ઉપસ્થાન કરે છે. કારણ કે ઉપસ્થાનમાં વીર્યની આવશ્યકતા રહે જ છે તેથી વીર્યમાં ઉપસ્થાનની કારણભૂતતા રહેલી છે જીવ જે ઉપસ્થાન કરે છે તે વીર્યના યોગથી જ કરે છે. આ રીતે વીર્યમાં ઉપસ્થાનની કારણભૂતતાનું સમર્થન કરીને હવે વીર્યમાં તેની અકારણતાનું સમર્થન કરતાં સૂત્રકાર કહે છે કે " णो अवीरियत्ताए उवट्ठावेज्जा " અવીર્યથી ઉપસ્થાન થતું નથી.

ઉપસ્થાનમાં વીર્ય કારણરૂપ હોય તો કયા વીર્યની અપેક્ષાએ જીવ ઉપસ્થાન કરે છે? વીર્ય બાલ પંડિત વગેરે ભેદથી અનેક પ્રકારનું હોય છે તે કારણે આ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે. કે કયા વીર્યને લઇને જીવ ઉપસ્થાન કરે છે? એ આશયથી ગૌતમસ્વામી પૂછે છે કે " जइ वीरियत्ताए उवट्ठावेज्जा,

तयोपतिष्ठेत् तदा 'किं बालवीरियत्ताए उवट्ठाएज्जा' किं बालवीर्यतयोपतिष्ठेत्, बालो नाम-मिथ्यादृष्टिः सम्यगर्थानवबोधात् सद्बोधकार्यरूपविरत्यभावाच, यस्य जीवस्य सम्यगर्थावबोधो न भवेत् स बालः, एवं यस्य सद्बोधकार्यरूपविरतिर्न भवेत् स बालो मिथ्यादृष्टिरिति, एतादृशमिथ्यादृष्टेर्बालस्य या वीर्यता=परिणामविशेषः सा बालवीर्यता तया बालवीर्यतयोपतिष्ठेत् किम्, अथवा-'पंडिय वीरियत्ताए उवट्ठाएज्जा'' पण्डितवीर्यतयोपतिष्ठेत्, पण्डितः सकलसावद्यकर्मवर्जक, एतद्व्यतिरिक्तस्य परमार्थतया अपण्डितत्वात्, सावद्यकर्मरहित एव जीवः पण्डितो

हैं कि "जइ वीरियत्ताए उवट्ठावेज्जा, किं बालविरियत्ताए उवट्ठावेज्जा, पंडियवीरियत्ताए उवट्ठावेज्जा. बालपंडियवीरियत्ताए उवट्ठावेज्जा ?) यदि जीव वीर्य के योग से उपस्थान करता है तो क्या वह बालवीर्य के योग से उपस्थान करता है या पंडितवीर्य के योग से उपस्थान करता है या बालपंडित वीर्य के योग से उपस्थान करता है ? जिस जीव को तत्त्वका सम्यक्‌रूप से अर्थ बोध नहीं होता है ऐसा वह बाल-मिथ्यादृष्टि जीव कहलाता है। इसके सद्बोध का कार्यरूप जो विरति है उसका अभाव रहा करता है। तात्पर्य यह कि वही बालजीव है जो सम्यक् अर्थबोध से रहित है और सद्बोध के कार्यरूप विरति से रहित है। इसका दूसरा नाम मिथ्यादृष्टि है। ऐसे मिथ्यादृष्टि रूप बाल की जो वीर्यता-परिणाम विशेष है वह बालवीर्यता है। ऐसी बाल वीर्यता से जीव क्या उपस्थान करता है ? अथवा पंडितवीर्यता से उपस्थान करता है ? सकल सावद्यकर्मों का जो त्यागी होता है वह पण्डित है। इससे भिन्न जीव वास्तविक

"किं बालवीरियत्ताए उवट्ठाएज्जा, पंडियवीरियत्ताए उवट्ठाएज्जा, बालपंडियवीरियत्ताए उवट्ठाएज्जा ?" જો જીવ વીર્યના યોગથી ઉપસ્થાન કરે છે તો શું તે બાલવીર્યના યોગથી ઉપસ્થાન કરે છે, કે પંડિતવીર્યના યોગથી ઉપસ્થાન કરે છે, કે બાલપંડિતવીર્યના યોગથી ઉપસ્થાન કરે છે? જે જીવને સમ્યક્ પ્રકારે અર્થનો બોધ થતો નથી એવા જીવને બાલ (મિથ્યાદૃષ્ટિ) જીવ કહે છે. સદ્બોધના કાર્યરૂપ જે વિરતિ છે તેનો બાલજીવમાં અભાવ રહે છે. તાત્પર્ય એ છે કે સમ્યક્ અર્થબોધથી રહિત અને સદ્બોધના કાર્યરૂપ વિરતિથી રહિત જીવને જ બાલજીવ કહે છે. તેનું બીજું નામ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. એવા મિથ્યાદૃષ્ટિ બાલજીવની જે વીર્યતા છે તેને બાલવીર્યતા કહે છે. એવી બાલવીર્યતાથી શું જીવ ઉપસ્થાન કરે છે? અથવા પંડિતવીર્યતાથી ઉપસ્થાન કરે છે? સર્વ સાવદ્ય (પાપકારી) કર્મોના ત્યાગીને સૈદ્ધાંતિક પરિભાષામાં પંડિત

नान्यः, सावद्यकर्मकारिणां वस्तुतोऽज्ञानित्वेन पाण्डित्याभावादिति। उक्तञ्च—

"तद् ज्ञानमेव न भवति यस्मिन्नुदिते विभाति रागगणः।
तमसः कुतोऽस्ति शक्तिर्दिनकरकिरणाग्रतः स्थातुम् ॥१॥" इति।

तस्य पण्डितस्य वीर्यता पण्डितवीर्यता, तया पण्डितवीर्यतया उपतिष्ठेत् किम्?, अथवा 'बालपंडियवीरियत्ताए उवट्ठावएज्जा' बालपण्डितवीर्यतया उपतिष्ठेत्, देशे विरत्यभावाद् बालः, तथा देशे विरतिसद्भावात् पण्डितस्ततो देशविरतो बालपण्डित इति, एतादृशबालपण्डितस्य वीर्यता बालपण्डितवीर्यता. तया बालपण्डितवीर्यतया वा उपतिष्ठेत् किमिति प्रश्नः। यदा मिथ्यात्वमुदेति तदैव जीवो मिथ्यादृष्टिरिति

रूप में अपण्डित माने जाते हैं अतः सावद्यकर्म रहित जीव ही सैद्धान्तिक परिभाषा में पंडित है अन्य नहीं। सावद्यकर्म करने वालों में वस्तुतः अज्ञानी होनेके कारण पाण्डित्यका अभाव रहता है। कहा भी है-'तद्' इ०

वह वास्तविक ज्ञान ही नहीं है कि जिसके होने पर रागद्वेष आदि का गण आत्मा में उदित होता रहे। भला-अंधकार में ऐसी कहां शक्ति है जो सूर्यके उदय होनेपर भी ठहर सके।१। ऐसे पंडितकी जो वीर्यता है वह पंडितवीर्यता है सो जीव क्या इस पंडितवीर्यतासे उपस्थान करता है? अथवा-बालपंडितवीर्यतासे उपस्थान करता है? देशमें विरतिके असद्भावसे बाल और देश में विरति के सद्भाव से पंडित ऐसा जो देशविरति वाला श्रावक होता है वह बालपंडित कहा गया है। ऐसे बालपंडित की जो वीर्यता है, वह बालपण्डितवीर्यता है। सो जीव क्या इस बालपंडित

કહે છે. તેનાથી ભિન્ન પ્રકારના જીવને ખરી રીતે અપંડિત માનવામાં આવે છે. સાવદ્ય કર્મ કરનારાઓ અજ્ઞાની હોવાને કારણે તેમનામાં પાંડિત્યનો અભાવ હોય છે કહ્યુ પણ છે—" तद् ज्ञानमेव " ઇત્યાદિ.

તે જ્ઞાનને વાસ્તવિક જ્ઞાન જ કહી ન શકાય કેમ કે જેની હાજરીમાં રાગદ્વેષ વગેરેનો સમૂહ આત્મામાં ઉદિત થતો રહે. શું અંધકારમાં એવી શક્તિ છે કે તે સૂર્યના ઉદય થતાં ટકી શકે? જેમ સૂર્યનો ઉદય થતાં અંધકારને જવું જ પડે છે તેમ જ્ઞાનનો ઉદય થતાં રાગદ્વેષ વગેરેને પણ જવું જ પડે છે.

રાગદ્વેષ રહિત દશાવાળા પંડિતની વીર્યતાને પંડિતવીર્યતા કહે છે. શું તે પંડિતવીર્યતાથી જીવ ઉપસ્થાન કરે છે? કે બાલપંડિતવીર્યતાથી ઉપસ્થાન કરે છે? અમુક અંશે વિરતિના અભાવથી બાલ અને અમુક અંશે વિરતિના સદ્ભાવે પંડિત એવો જે દેશવિરતિવાળો તે શ્રાવક કહેવાય છે તેને બાલપંડિત કહે છે. એવા બાલપંડિતની વીર્યતાને બાલપંડિતવીર્યતા કહે છે. શું જીવ તે બાલપંડિત વીર્યતાથી ઉપસ્થાન કરે છે? જ્યાં સુધી જીવમાં મિથ્યાત્વનો

कथ्यते, यदा च मिथ्यादृष्टिर्भवति जीवस्तदैव स जीवो बालवीर्यो भवति, अतोऽत्र उपस्थानं जीवस्य बालवीर्यतयैव भवति न तु पण्डितवीर्यतया बालपण्डितवीर्यतया वेति तदेवाह—'गोयमा' इत्यादि । 'गोयमा' हे गौतम ! 'बालवीरियत्ताए उवट्ठाएज्जा" बालवीर्यतया उपतिष्ठेत्, यदिदमुपस्थानं तद् बालवीर्यताकारणकमेवेति भावः । निषेधपक्षं कथयति-'णो पंडियवीरियत्ताए उवट्ठाएज्जा, णो बालपंडियवीरियत्ताए उवट्ठाएज्जा," नो पण्डितवीर्यतया उपतिष्ठेत् नो बालपण्डितवीर्यतया उपतिष्ठेत्, सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायात् यदिदमुपस्थानं तद् बालवीर्यतयैव, नेतराभ्यां पण्डितवीर्य बालपण्डितवीर्याभ्यामित्यभिप्रायः।

वीर्यता से उपस्थान करता है ? जब जीव के मिथ्यात्व का उदय रहता है तभी वह जीव मिथ्यादृष्टि कहा जाता है और जीव जब मिथ्यादृष्टि होता है तभी वही जीव बालवीर्यवाला माना जाता है। इसलिये इस जगह जीवका उपस्थान बालवीर्यता से ही होता है। पण्डितवीर्यता से और बालपण्डितवीर्यता से नहीं। इसी लिये प्रभुने इन प्रश्नों के उत्तर रूप में ऐसा कहा है कि " गोयमा ! बालवीरियत्ताए उवट्ठावेज्जा " हे गौतम ! जीव का जो उपस्थान होता है वह बालवीर्यता से होता है, न पण्डित वीर्यता से वह होता है और न बालपण्डितवीर्यता से होता है। तात्पर्य कहने का यह है कि जो यह जीवका उपस्थान होता है वह बाल वीर्यता के कारणवाला होता है ? बालवीर्यता ही है कारण जिस को ऐसा ही होता है। अर्थात् उपस्थान का कारण बालवीर्यता ही है। सूत्रकार ने जो "णो पंडियवीरियत्ताए उवट्ठावेज्जा णो बालपंडिय वीरियत्ताए उवट्ठावेज्जा " ऐसा निषेध पक्ष का कथन किया है उससे यह बात प्रकट

ઉદય રહે છે ત્યાં સુધી તેને મિથ્યાદૃષ્ટિ કહેવામાં આવે છે, એવા મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવને બાલવીર્યતાવાળો કહેવાય છે. તેથી આ જગ્યાએ એવું કહ્યું છે કે જીવનું ઉપસ્થાન બાલવીર્યતાથી જ થાય છે. પંડિતવીર્યતાથી કે બાલપંડિત વીર્યતાથી જીવનું ઉપસ્થાન થતું નથી. તે કારણે મહાવીરસ્વામીએ ગૌતમસ્વામીના પ્રશ્નોના જવાબરૂપે કહ્યું છે કે " गोयमा ! बालवीरियत्ताए उवट्ठाएज्जा, णो पंडियवीरियत्ताए उवट्ठाएज्जा, णो बालपंडियवीरियत्ताए उवट्ठाएज्जा " હે ગૌતમ ! જીવનું જે ઉપસ્થાન થાય છે. તે બાલવીર્યતાથી થાય છે તે પંડિતવીર્યતાથી તેમજ બાલપંડિત વીર્યતાથી થતું નથી. તાત્પર્ય એ છે કે બાલવીર્યતા જ જીવના ઉપસ્થાનમાં કારણભૂત છે. સૂત્રકારે જે " णो पंडियवीरियत्ताए उवट्ठावेज्जा, णो बालपडियवीरियत्ताए उवट्ठाएज्जा " એવું નિષેધાત્મક કથન કર્યું છે તેથી એ

रियत्ताए अवक्कमेज्जा" बालवीर्यतयाऽपक्रामेत्, मोहनीयकर्मण उदये यदधः पतनं भवति जीवस्य तत् बालवीर्यतया बालवीर्यप्रभावतो भवतीत्यभिप्रायः बालवीर्यस्यैवाधःपतने कारणतेति भावः। यदा मिथ्यात्वमोहनीयस्य कर्मण उदयो भवति तदा सम्यक्त्वादधः पतन् संयमादधः पतन् देशसंयमाद्वाऽधः पतन् मिथ्यादृष्टिर्भवतीति। "णो पंडियवीरियत्ताए अवक्कमेज्जा" नो पण्डितवीर्यतयाऽपक्रामेत्, पण्डितवीर्येण कथमपि अपक्रमणं न भवति। पण्डितवीर्यस्य सर्वतः प्रधानत्वात्पण्डितवीर्यमासाद्य न कस्यापि पतनं भवतीति भावः। 'सिय बालपंडियवीरियत्ताए अवक्कमेज्जा' स्यात् बालपण्डितवीर्यतयाऽपक्रामेत्, चारित्रेऽवस्थितो

से कहा-"गोयमा! बालवीरियत्ताए अवक्कमेज्जा, नो पंडियवीरियत्ताए अवक्कमेज्जा सिय बालपंडियवीरियत्ताए अवक्कमेज्जा" हे गौतम! जीवका अपक्रमण बालवीर्यतासे होता है। मोहनीय कर्मके उदयमें जीवका जो अधः पतन होता है वह बालवीर्यता के प्रभाव से होता है, ऐसा इसका अभिप्राय है, अतःबालवीर्यता ही अधःपतन में कारण है। जब मिथ्यात्वमोहनीय कर्म का उदय होता है तब सम्यक्त्वसे संयम से अथवा देशसंयम से पतित हो कर मिथ्यादृष्टि हो जाता है। "णो पंडियवीरियत्ताए अवक्कमेज्जा" पण्डितवीर्य के प्रभाव से जीव का किसी प्रकार से भी अपक्रमण नहीं होता है, क्यों कि पण्डितवीर्य सब वीर्यों की अपेक्षा प्रधान होता है। इसलिये इस पण्डितवीर्य की प्राप्ति होने पर किसी भी जीवका पतन नहीं होता है। "सिय बालपंडियवीरियत्ताए अवक्कमेज्जा" चारित्र में अवस्थित हुआ जीव पण्डितवीर्य के प्रभाव से किसी भी काल

સંગ્રહ કરાયો છે. જે અર્થ કરતી વખતે લખવામાં આવ્યો છે. ભગવાને તે પ્રશ્નને આ પ્રમાણે જવાબ આપ્યો "गोयमा! बालवीरियत्ताए अवक्कमेज्जा, नो पंडियवीरियत्ताए अवक्कमेज्जा, सिय बालपंडियवीरियत्ताए अवक्कमेज्जा," હે ગૌતમ! જીવનું અપક્રમણ બાલવીર્યતાથી થાય છે. મોહનીય કર્મના ઉદયથી જીવનું જ અધઃપતન થાય છે તે બાલવીર્યતાના પ્રભાવથી જ થાય છે. એવો આ કથનનો આશય છે તેથી બાલવીર્યતા જ અધઃપતનના કારણરૂપ છે. જ્યારે મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મનો ઉદય થાય છે ત્યારે સમ્યક્ત્વમાંથી પડતો જીવ સંયમમાંથી તેમજ દેશસંયમમાંથી પણ પતિત થઈને મિથ્યાદૃષ્ટિ થઈ જાય છે "णो पंडियवीरियत्ताए अवक्कमेज्जा" પંડિતવીર્યતાના પ્રભાવથી જીવનું કોઈ પણ પ્રકારે અપક્રમણ થતું નથી, કારણ કે પંડિતવીર્ય સઘળાં વીર્યથી શ્રેષ્ઠ વીર્ય છે. તેથી પંડિતવીર્યવાળા જીવનું પતન થતું નથી. "सिय बालपंडियवीरियत्ताए अवक्कमेज्जा" ચારિત્રમાં સ્થિત જીવ પંડિતવીર્યના પ્રભાવથી કોઈ પણ કાળે

जीवः पण्डितवीर्येण कदाचिदपि न पतति, बालवीर्येण तु अधःपतनं भवति। बालपण्डितवीर्येण तु कदाचित्पतनं भवति कदाचिन्न वा भवतीतिभावः।

उपशांतस्योदीर्णविपक्षत्वादुपशान्तसूत्रद्वयमतिदेशेन दर्शयति 'जहे'-त्यादि। 'जहा उदिण्णेणं दो आलावगा तहा उवसंतेण विदो आलावगा भाणियव्वा' यथा उदीर्णेन द्वौ आलापकौ तथा उपशान्तेनापि द्वावालापकौ भणितव्यौ। तथाहि- "जीवे णं भंते! मोहणिज्जेणं कडेणं कम्मेणं उवसंतेणं उवट्ठावएज्जा, हंता उवट्ठाएज्जा, जीवे णं भंते! मोहणिज्जेणं कडेणं कम्मेणं उवसंतेणं अवक्कमेज्जा? हंता अवक्कमेज्जा" अनेन रूपेणोपशान्तपक्षे द्वौ आलापकौ भवतः। 'नवरं उवट्ठाएज्जा

में हीनतर गुणस्थान को प्राप्त नहीं होता है, अर्थात् उत्तम गुणस्थानक से नीचे के हीनतर गुणस्थानमें वह उतरता नहीं है परन्तु बालवीर्यवाले जीवका अधःपतन होता है। बालपण्डित वीर्यवाले के लिये ऐसा नियम नहीं है। अर्थात् उसका पतन होता भी है और कदाचित् नहीं भी होता। उपशान्त उदीर्ण का विपक्ष है इसलिये उपशान्त संबंधी दो सूत्रों को अतिदेश द्वारा सूत्रकार दिखलाते हैं-" जहा उदिण्णेणं दो आलावगा तहा उवसंतेण वि दो आलावगा भाणियव्वा" जैसे उदीर्ण प्रकरण में आये हुए उदीर्ण पद के साथ दो आलापक कहे गये हैं, उसी तरह से उपशान्त पदके साथ भी दो आलापक कह लेना चाहिये। वे इस प्रकारसे हैं-' जीवे णं भंते! मोहणिज्जेणं कडेणं कम्मेणं उवसंतेणं उवट्ठाएज्जा? हंता उवट्ठाएज्जा " जीवे णं भंते! मोहणिज्जेणं कडेणं कम्मेणं उवसंतेणं अवक्कमेज्जा? हंता! अवक्कमेज्जा " इस रूपसे उपशान्त

नीચલા ગુણસ્થાનને પામતો નથી.-એટલે કે ઉત્તમ (ઉપરના) ગુણસ્થાનમાંથી નીચેના ગુણસ્થાનમાં તે જતો નથી. પણ બાલવીર્યવાળા જીવનું અધઃપતન અવશ્ય થાય છે. બાલપંડિતવીર્યતાવાળાનું પતન ક્યારેક થાય છે અને ક્યારેક નથી પણ થતું. ઉદીર્ણથી ઉલ્ટા અર્થનો શબ્દ ઉપશાન્ત છે. તેથી ઉપશાન્ત વિષયક બે સૂત્રોનું સૂત્રકાર કથન કરે છે—

(जहा उदिण्णेणं दो आलावगा तहा उवसंतेण वि दो आलावगा भाणियव्वा) જેવી રીતે ઉદયના પ્રકરણમા ઉદય પદની સાથે બે આલાપક કહેવામાં આવ્યા છે એવી જ રીતે ઉપશાંત પદની સાથે પણ બે આલાપક કહેવા જોઇએ. આલાપકો આ પ્રમાણે છે-" जीवेणं भंते! मोहणिज्जेणं कडेण कम्मेणं, उवसंतेणं उपट्ठावेज्जा?' "हंता उवट्ठाएज्जा" "जीवेणं भंते! मोहणिज्जेणं कडेणं कम्मेणं उवसंतेणं अवक्कमेज्जा?" "हंता अवक्कमेज्जा" આ રીતે ઉપશાન્ત વિષયક

पंडियवीरियत्ताए अवक्कमेज्जा बालपंडियवीरियत्ताए ' नवरम् उपतिष्ठेत् पण्डितवीर्यतया अपक्रामेत् बालपण्डितवीर्यतया। अयं भावः-वीर्यावीर्यप्रश्ने वीर्यतया उपस्थानापक्रमणं भवति नो अवीर्यतयेत्युत्तरम्। तथा वीर्यतयोपस्थानापक्रमे जायमाने सति बाल-पण्डित-बालपण्डितवीर्येषु केन वीर्येण उपतिष्ठेत् केन चापक्रामेदिति प्रश्नः, तत्र ' नवरं ' इत्यादिनोत्तरम्, तथाहि-'जइवीरियत्ताए उवट्ठाएज्जा किं बालवीरियत्ताए उवट्ठाएज्जा ? पंडिय-

पक्ष में दो आलापक होते हैं। इनका अर्थ स्पष्ट है। "नवरं" विशेषता इस प्रकार से है-"उवट्ठाएज्जा पंडियवीरियत्ताए अवक्कमेज्जा बालपंडियवीरियत्ताए " पण्डितवीर्यता द्वारा उपस्थान होता है और बालपण्डितवीर्यताद्वारा अपक्रमण होता है। इसका भाव यह है कि वीर्य और अवीर्य के प्रश्न में अर्थात्-जीव वीर्य को लेकर उपस्थान (ऊपरचढना) और अपक्रमण करता है या अवीर्यको लेकर उपस्थान अपक्रमण करता है? ऐसे प्रश्न में यह उत्तर देना चाहिये कि वीर्यता से ही-वीर्यता को लेकर ही जीव उपस्थान और अपक्रमण करता है अवीर्यता से-अवीर्यता को लेकर नहीं। जब यह बात है कि जीव वीर्यता के बल से ही उपस्थान और अपक्रमण करता है तो फिर यह प्रश्न होता है कि बालवीर्य पण्डितवीर्य और बालपण्डितवीर्य इन तीन वीर्यों में से किस वीर्य को लेकर उपस्थान करता है और किस वीर्य को लेकर अपक्रमण करता है तो इस प्रश्न का उत्तर " नवरं " इस पद से दिया गया है जो इस प्रकार से

આલાપક બને છે. તેમનો અર્થ સ્પષ્ટ છે " नवरं " પણ તેમાં આટલી વિશેષતા છે-" उवट्ठाएज्जा पंडियवीरियत्ताए, अवक्कमेज्जा बालपंडियवीरियत्ताए" પંડિતવીર્યતા વડે ઉપસ્થાન (ઉપર ચડવાનું) થાય છે અને બાલપંડિતવીર્યતા વડે અપક્રમણ (નીચે પડવાનું) થાય છે તેનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે-જીવ વીર્યને કારણે ઉપસ્થાન કરે છે-ઉપર ચડે છે કે અવીર્યને કારણે? જીવ વીર્યને કારણે અપક્રમણ કરે છે કે અવીર્યને કારણે? આ પ્રશ્નોનો જવાબ આ પ્રમાણે આપવો જોઈએ વીર્યતાના પ્રભાવથી જ જીવ ઉપસ્થાન અને અપક્રમણ કરે છે-અવીર્યતાના પ્રભાવથી કરતો નથી. જો વીર્યતાના પ્રભાવથી જ જીવ ઉપસ્થાન અને અપક્રમણ કરે છે તો એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે જીવ બાલવીર્ય, પંડિતવીર્ય અને બાલપંડિતવીર્ય એ ત્રણે વીર્યમાંથી કયા વીર્યના પ્રભાવથી ઉપસ્થાન કરે છે અને કયા વીર્યના પ્રભાવથી અપક્રમણ કરે છે? તો તે પ્રશ્નનો " नवरं " પદ દ્વારા જે ઉત્તર આપ્યો છે તે આ પ્રમાણે છે-જો જીવ

वीरियत्ताए उवट्ठाएज्जा ? वालपंडियवीरियत्ताए उवट्ठाएज्जा ? गोयमा! पंडियवीरियत्ताए उवट्ठाएज्जा नो वालवीरियत्ताए उवट्ठाएज्जा नो वालपंडिय वीरियत्ताए उवट्ठाएज्जा" अपक्रमणेत्वेवं वाच्यम्, तथाहि-'वालपंडियवीरियत्ताए अवक्कमेज्जा नो वालवीरियत्ताए अवक्कमेज्जा, नो पंडियवीरियत्ताए अवक्कमेज्जा" इत्येवं भणनीयमिति। अयमाशयः-उदीर्णालापापेक्षया उपशांतालापकयोरयं विशेषः-प्रथमालापके मोहनीयेन कर्मणोपशांतेन सता पण्डितवीर्यं समवलम्ब्य परलोकक्रियासूपतिष्ठेत्, उपशांतमोहावस्थायां पण्डितवीर्यमात्रस्य सद्भावात्। अन्येषां तु अयमाशयः-मोहनीयेनोपशांतेन सता न मिथ्यादृष्टिर्भवति किंतु

है-यदि जीव वीर्यता से उपस्थान करता है तो क्या वह बालवीर्यता से उपस्थान करता है? या पण्डितवीर्यता से उपस्थान करता है? या बालपण्डितवीर्यतासे उपस्थान करता है? हे गौतम! जीव जो उपस्थान करता है, वह पण्डितवीर्यता से उपस्थान करता है, बालवीर्यता से उपस्थान नहीं करता और न बालपण्डितवीर्यता से उपस्थान करता है। अपक्रमण में इस प्रकार से विचार है- अपक्रमण जो होता है वह बालपण्डितवीर्यता से होता है, बालवीर्यता से नहीं होता है और न पण्डितवीर्यता से होता है। इसका आशय इस प्रकार से है कि-उदीर्ण के आलापकों की अपेक्षा उपशांत के आलापकों में विशेषता यह है कि जीव के जब मोहनीयकर्म उपशांत होता है उस समय वह पण्डितवीर्य का ही अवलम्बन करके परलोकसंबंधी क्रियाओं में उपस्थान करता है, क्योंकि मोहनीयकर्म की उपशांत अवस्था में पण्डितवीर्यमात्र का ही सद्भाव रहता है। इस विषय में दूसरों का यह आशय है कि मोहनीय

વીર્યતાથી ઉપસ્થાન કરે છે તો શું તે બાલવીર્યતાથી ઉપસ્થાન કરે છે, કે પંડિતવીર્યતાથી ઉપસ્થાન કરે છે કે બાલપંડિતવીર્યતાથી ઉપસ્થાન કરે છે? તેનો જવાબ આ પ્રમાણે આપ્યો છે-હે ગૌતમ! જીવ જે ઉપસ્થાન કરે છે તે પંડિતવીર્યતાથી કરે છે બાલવીર્યતાથી બાલપંડિતવીર્યતાથી જીવ ઉપસ્થાન કરતો નથી. અને અપક્રમણ બાલપંડિત-વીર્યતાથી થાય છે. બાલવીર્યતાથી કે પંડિતવીર્યતાથી થતું નથી. તે કથનનો આશય આ પ્રમાણે છે-ઉદીર્ણના આલાપકો કરતાં ઉપશાંત આલાપકોમાં એ વિશેષતા છે કે જીવનું મોહનીય કર્મ જ્યારે ઉપશાત થાય છે ત્યારે તે પંડિતવીર્યતાનું અવલંબન કરીને પરલોક સંબંધી ક્રિયાઓમાં ઉપસ્થાન (સ્વીકાર) કરે છે. કારણ કે મોહનીય કર્મની ઉપશાન્ત અવસ્થામાં પંડિત-વીર્યનો જ એક માત્ર સદ્ભાવ રહે છે. આ વિષયમાં કેટલાકનો અભિપ્રાય

साधुः श्रावको वा भवतीति। द्वितीये-अपक्रमणालापके यदुक्तं 'बालपण्डितवीर्यतया' इति, तस्यायं भावः-उपशान्तेन मोहनीयेन संयतत्वात् बालपण्डितवीर्येणापक्रामन् देश संयतो भवति, देशत एव तस्य मोहोपशमस्य सद्भावात्, नतु मिथ्यादृष्टिर्भवति, मोहोदये एव मिथ्यादृष्टित्वस्य सद्भावात्, अत्र च मोहोपशमस्यैवाधिकारादिति।

पूर्वम् 'अपक्रामे'-दित्युक्तं, तदपक्रमणं केन भवतीत्याह-'से भंते' इत्यादि। 'से भंते' स भदन्त! 'से' इति-असौ जीवः, हे भदन्त! 'किं आयाए अवक्कमइ'

कर्म की उपशांतदशा में जीव मिथ्यादृष्टि नहीं होता है, किन्तु साधु या श्रावक होता है। दूसरे अपक्रमणालापक में जो "बालपण्डितवीर्यता से अपक्रमण होता है" ऐसा कहा है उसका यह आशय है कि मोहनीय कर्म जब उपशांत रहता है तब बालपण्डितवीर्य का अवलम्बन करके संयतत्व से अपक्रमण करता हुआ अर्थात् पीछे हटता हुआ जीव देशसंयत हो जाता है, क्योंकि उस समय देशसंयत अवस्था में उस जीव के मोह का उपशम एकदेश से ही रहता है अतः वह जीव मिथ्यादृष्टि नहीं होता। जीव मिथ्यादृष्टि तो मोह के उदय में ही होता है। और यहां अधिकार उपशम का ही चल रहा है।

पहिले "अपक्रामेत्" ऐसा कहा है सो उस संबंध में पूछने के निमित्त गौतमस्वामी प्रभुसे प्रश्न करते हैं कि-"से भंते! आयाए अवक्कमइ, अणायाए अवक्कमइ?" हे भदंत! यह जीव अपने आप अपक्रमण

એવો પણ છે કે મોહનીય કર્મની ઉપશાન્ત દશામાં જીવ મિથ્યાદૃષ્ટિ હોતો જ નથી, પણ સાધુ કે શ્રાવક હોય છે. બીજા અપક્રમણના આલાપકમાં જે "બાલપંડિતવીર્યતાથી અપક્રમણ થાય છે." એમ કહ્યું છે તેનો આશય એ છે કે મોહનીય કર્મ જ્યારે ઉપશાન્ત હોય છે ત્યારે બાલપંડિત વીર્યતાનું અવલંબન લઈને સંયતત્વથી (સંયમીપણાથી) અપક્રમણ કરતો-એટલે કે પાછો હઠતો હઠતો જીવ દેશસંયત (પાંચમાગુણસ્થાનવર્તી) થઈ જાય છે કારણ કે તે સમયે દેશસંયત અવસ્થામાં તે જીવના મોહનો ઉપશમ એકદેશથી જ રહે છે. તેથી તે જીવ મિથ્યાદૃષ્ટિ થતો નથી-કારણ કે મોહના ઉદયમા જ જીવ મિથ્યાદૃષ્ટિ થાય છે, અને અહીં મોહના ઉપશમનું વક્તવ્ય ચાલી રહ્યું છે.

પહેલા "अवक्कामेत्" એવું જે કહેવામાં આવ્યું છે તે સંબંધમાં ગૌતમ સ્વામી મહાવીરપ્રભુને પૂછે છે કે "से भंते! आयाए अवक्कमइ, अणायाए अवक्कमइ? હે પ્રભો! જીવ પોતાની જાતે જ અપક્રમણ કરે છે કે અન્યની

किमात्मनाऽपक्रामति 'अणायाए अवक्कमइ' किं वा अनात्मनाऽपक्रामति ? 'आयाएत्ति' आत्मना स्वयमित्यर्थः, 'अणायाए'त्ति, अनात्मना=परेणेत्यर्थः । जीवः किम्, आत्मनाऽपक्रामति अनात्मना वा अपक्रामतीति प्रश्नाशयः । भगवानाह–'गोयमा' इत्यादि । 'गोयमा' हे गौतम ! 'आयाए अवक्कमइ' आत्मना अपक्रामति 'णो अणायाए अवक्कमइ' नो अनात्मनाऽपक्रामति, अपक्रमणं जीवस्य स्वेनैव भवति न तु परत इति । पूर्वं पण्डितरुचिर्भूत्वा पश्चान्मिश्ररुचिर्मिथ्यारुचिर्वा भवति, तत्रात्मैव कारणं न पर इति । एतादृशः कोऽसौ ? इत्याह–'मोहणिज्जं कम्मं वेएमाणे' मोहनीयं कर्म वेदयन् मोहनोयं कर्मेति मिथ्यात्वमोहनीयं चारित्रमोहनीयं वा कर्मवेदयन् उदीर्णमोहो जीव इत्यर्थः, स्वयमेव अपक्रामति न परेण न परमा-

---

करता है, कि पर की सहायतासे अपक्रमण करता है ? पूछनेका आशय यह है कि जीव का जो अपक्रमण होता है वह स्वयं के द्वारा होता है या पर के द्वारा होता है ? प्रभु इसका उत्तर देते हुए कहते हैं कि "गोयमा ! आयाए अवक्कमइ णो अणायाए अवक्कमइ" हे गौतम ! जीव का जो अपक्रमण होना है वह अपने द्वारा ही होता है । पर द्वारा नहीं होता है । तात्पर्य कहने का यह है प्रथम यह जीव पण्डितरुचिवाला होकर जो पीछे से मिश्ररुचिवाला अथवा मिथ्यारुचिवाला बनता है उसमें आत्मा—स्वयं ही कारण है, पर नहीं । ऐसा यह कौनसा जीव है ? इस के लिये कहा जाता है कि—" मोहणिज्जं कम्मं वेएमाणे " मोहनीयकर्म का–मिथ्यात्वमोहनीय अथवा चारित्रमोहनीय कर्म का वेदन करनेवाला जीव—अर्थात् उदीर्णमोहवाला जीव अपने आप ही अपक्रमण करता है, पर को आश्रित करके वह अपक्रमण नहीं करता

સહાયતાથી અપક્રમણ કરે છે ? તાત્પર્ય એ છે કે જીવનું જે અપક્રમણ થાય છે તે સ્વયં–પોતાની મારફત થાય છે કે અન્યની મારફત થાય છે ? તેનો ઉત્તર પ્રભુ આ પ્રમાણે આપે છે–" गोयमा ! आयाए अवक्कमइ, णो आणायाए अवक्कमइ" હે ગૌતમ ! જીવનું અપક્રમણ પોતાની મારફત જ થાય છે. પણ પરથી થતું નથી. તાત્પર્ય એ છે કે પહેલાં આ જીવ પંડિતરુચિવાળો હોવા છતાં પાછળથી તે મિશ્રરુચિવાળો અથવા મિથ્યારુચિવાળો બને તો તેમાં આત્મા પોતે જ કારણરૂપ છે, અન્ય કોઇ કારણરૂપ નથી. એવો કયો જીવ હોય છે તે દર્શાવવાને માટે કહ્યું છે કે " मोहणिज्जं कम्मं वेएमाणे " મોહનીય કર્મનું–મિથ્યાત્વમોહનીય અથવા ચારિત્રમોહનીય કર્મનું વેદન કરનાર જીવ–એટલે કે મોહનીય કર્મના ઉદયવાળો જીવ પોતાની જાતેજ અપક્રમણ કરે છે, પરંતુ બીજાની સહાયતાથી અપક્રમણ કરતો નથી. તે વિષયમાં ગૌતમસ્વામી વળી

श्रित्येति सूत्राशयः। पुनः पृच्छति-'से कहमेयं' इत्यादि। 'से कहमेयं भंते एवं' तत् कथमेतत् भदन्त एवम्, एवं मोहनीयकर्म वेदयमानस्य कथं केन प्रकारेण एतदपक्रमणं भवतीति प्रश्नः। भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि। 'गोयमा' हे गौतम! 'पुव्विं से एयं एवं रोयइ' पूर्वं तस्य एतत् एवं रोचते 'इयाणिं से एयं एवं नो रोयइ' इदानीं तस्य एतत् एवं न रोचते 'एवं खलु एयं एवं' एवं खलु एतत् एवम् 'पुव्विं' पूर्वमपक्रमणात् प्राक्काले 'से' तस्य अपक्रमणकारिणो जीवस्य 'एयं' एतत् जीवाजीवादिस्वरूपमहिंसादि वा 'एवं' जिनोक्तप्रकारेण 'रोयइ' रोचते=श्रद्धत्ते तदाचरणं करोति वा 'इयाणिं' इदानीं मोहनीयकर्मण उदयकाले 'से' तस्य 'एयं' एतत् जीवादिस्वरूपं जिनप्रतिपादितं 'नो रोयइ' न रोचते= न श्रद्धत्ते न करोति वा, एवं खलु 'एयं एवं' एवम्=उक्तप्रकारेण खलु=निश्चयेन एतदपक्रमणं भवति। अयं भावः-अपक्रमणात् प्राक् अयं जीवो जिनोक्ततत्त्वेषु श्रद्धाशीलो भवति. जिनाज्ञानुसारेणैव तपःसंयमादिषु प्रवर्त्तते। यदा तु चारित्र-

---

है। इस पर गौतमस्वामी पुनः पूछते हैं कि "से कहमेयं भंते! एवं-हे भदंत! मोहनीयकर्म का वेदन करनेवाले जीव का वह अपक्रमग कैसे किस प्रकार से होता है? तब प्रभु इसका उत्तर देते हुए कहते हैं" "गोयमा" हे गौतम! "पुव्वं से एय एवं रोएइ" पहले उसको यह इस प्रकार से है ऐसा रुचता था "इयाणिं से एयं एवं नो रोएइ" और अब उसको यह इस प्रकार से है ऐसा नहीं रुचता है। इसका आशय इस प्रकार से है कि-अपक्रमण करने से पहले उस अपक्रमण करने वाले जीव को जीव अजीव आदि का स्वरूप अथवा अहिंसा आदि पदार्थ जैसे जिनेन्द्र देवने कहे हैं वे वैसे ही हैं इस रूप से रुचता था श्रद्धा थी, अथवा जैसा जिनेन्द्र देवने कहा है उसी रूप से वह आच-

---

પૂછે છે કે "से कहमेयं भंते! एव" હે પ્રભો! મોહનીય કર્મનું વેદન કરનાર તે જીવનું અપક્રમણ કેવી રીતે થાય છે? તેના ઉત્તરરૂપે પ્રભુ કહે છે કે "गोयमा!" હે ગૌતમ! "पुव्वं से एयं एवं रोयइ" પહેલાં તેને 'તે આ પ્રમાણેજ છે' તેમ લાગતું અને તેથી તે રુચતું હતું. "इयाणि से एयं एवं नो रोएइ" અને હવે તેને 'તે આ પ્રમાણે જ છે.' એમ લાગતું નથી અને તેથી રુચતું નથી તેનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે-અપક્રમણ કરતાં પહેલાં તે અપક્રમણ કરનાર જીવને જીવ અજીવ વગેરેના સ્વરૂપની બાબતમાં તેમજ હિંસા અહિંસા વગેરેના વિષયમાં જિનેન્દ્ર દેવોનાં કથનમાં શ્રદ્ધા હતી-જિનેન્દ્રદેવે કહ્યા પ્રમાણે જ છે એવું તે વખતે તે માનતો હતો. અથવા જિનેન્દ્રદેવે કહ્યા પ્રમાણે જ તે વખતે તે

मोहनीयमुदेति तदा विपरीत कुरुते, अनेनैव कारणेनापक्रमणं भवति, एवमेव यदा चारित्रमोहनीयकर्मणो वेदन भवति तदाऽपक्रमणं भवति जीवस्येति ॥सू०२॥

एतत्पर्यन्तं मोहनीयस्य विचारः कृतः, 'मोहनीयं च कर्म' इति कर्मत्वात्मक-सामान्यधर्ममाश्रित्य कर्मसामान्यं चिन्तयन्नाह—'से नूणं भंते' इत्यादि ।

मूलम्–से नूणं भंते ! नेरइयस्स वा तिरिक्खजोणियस्स वा मणुसस्स वा देवस्स वा जे कडे पावे कम्मे नत्थि तस्स अवेयइत्ता मोक्खो? हंता गोयमा ! नेरइयस्स वा तिरिक्खजो-

---

रण करता था परन्तु जब मोहनीय कर्म का उदय हो जाता है उस समय जीवादिक पदार्थो का स्वरूप जैसा जिनेन्द्रने कहा है वह उसे वैसा नहीं रुचता है। अर्थात् उस पर उसकी श्रद्धा नहीं होती है। और जैसा जिनेन्द्र देव ने कहा है वैसा वह आचरण भी नहीं करता है "एवं खलु एयं एवं" इसलिये निश्चयपूर्वक उसका उक्त प्रकारसे अपक्रमण होता है। इस कथनका भाव यह है कि अपक्रमण होनेसे पहले यह जीव जिनोक्त तत्त्वो में श्रद्धाशील बना रहता है, तथा जिनेन्द्रकी आज्ञाके अनुसार ही तप संयम आदि में अपनी प्रवृत्ति करता रहता है। परन्तु जब चारित्र मोहनीय कर्म का उदय जीव को हो जाता है तब वही जीव विपरीत बन जाता है। इसी कारण से उसका अपक्रमण होता है। इसी तरह जब जीव के चारित्र मोहनीय कर्म का वेदन होता है, उस समय भी जीव का अपक्रमण होता है॥ सू० २ ॥

આચરણ કરતો હતો. પરંતુ જ્યારે મોહનીય કર્મનો ઉદય થાય છે ત્યારે જીવાદિક પદાર્થોનું જે સ્વરૂપ જિનેન્દ્રદેવે કહ્યુ છે તે તેને રુચતું નથી. એટલે કે તેમાં તેને શ્રદ્ધા રહેતી નથી. અને જિનેન્દ્રદેવે કહ્યા પ્રમાણે તે જીવ આચરણ પણ કરતો નથી.

"एवं खलु एयं एवं" તેથી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે તેનું અવશ્ય અપક્રમણ થાય છે આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે અપક્રમણ થતાં પહેલાં તે જીવને જિનોક્ત તત્ત્વોમાં શ્રદ્ધા હોય છે, તથા જિનેશ્વરની આજ્ઞાનુસાર સંયમ, તપ વગેરેની પ્રવૃત્તિ કરતો રહે છે, પણ જ્યારે જીવને ચારિત્રમોહનીય કર્મનો ઉદય થાય છે ત્યારે તે જીવ વિપરીત આચારણવાળા બની જાય છે. તે કારણે જ તેનું અપક્રમણ થાય છે. આ રીતે જ્યારે જીવના ચારિત્ર મોહનીય કર્મનું વેદન થતું હોય છે, ત્યારે પણ જીવનું અપક્રમણ થાય છે. ॥સૂ૦ ૨॥

णियस्स वा मणुसस्स वा देवस्स वा जे कडे पावे कम्मे, नत्थि तस्स अवेयइत्ता मोक्खो। से केणट्ठेणं भंते एवं वुच्चइ नेरइयस्स वा तिरिक्खजोणियस्स वा मणुसस्स वा देवस्स वा जे कडे पावे कम्मे नत्थि तस्स अवेयइत्ता मोक्खो? एवं खलु मए गोयमा! दुविहे कम्मे पन्नत्ते, तं जहा–पएसकम्मे य अणुभागकम्मे य, तत्थ णं जं तं पएसकम्मं तं नियमा वेएइ, तत्थ णं जं तं अणुभागकम्मं तं अत्थेगइयं वेएइ, अत्थेगइयं णो वेएइ, णायमेयं अरहया सुयमेयं अरहया, विन्नायमेयं अरहया, इमं कम्मं अयं जीवे अब्भुवगमियाए वेयणाए वेयइस्सइ, इमं कम्मं अयं जीवे उवक्कमियाए वेयणाए वेयइस्सइ, अहाकम्मं, अहा–निगरणं जहा जहा तं भगवया दिट्ठं तहा तहा तं विप्परिणमिस्सइ त्ति, से तेणट्ठेणं गोयमा! एवं वुच्चइ नेरइयस्स वा तिरिक्खजोणियस्स वा मणुसस्स वा देवस्स वा जे कडे पावे कम्मे नत्थि तस्स अवेयइत्ता मोक्खो ॥ सू० ३ ॥

छाया—तद् नूनं भदन्त! नैरयिकस्य वा तिर्यग्योनिकस्य वा मनुष्यस्य वा देवस्य वा यत्कृतं पापं कर्म नास्ति तस्यावेदयित्वा मोक्षः? हन्त गौतम! नैरयि-

---

यहां तक मोहनीय कर्म का विचार किया। 'मोहनीय कर्म है' इसलिये कर्मत्वात्मक सामान्यधर्म को आश्रित करके अब सूत्रकार कर्मसामान्य का "से नूणं भंते" इत्यादि सूत्र द्वारा विचार करते हैं–"से नूणं भंते! नेरइयस्स वा" इत्यादि।

मूलार्थ—गौतमस्वामी पूछते हैं "से नूणं भदन्त" हे भदन्त!

અહીં સુધી મોહનીય કર્મનો વિચાર કર્યો. મોહનીય કર્મ એક પ્રકારનું કર્મ છે. તેથી કર્મવિષયક સામાન્ય ધર્મને આધારે સૂત્રકાર હવે કર્મ સામાન્યનું "से नूणं भंते!" ઇત્યાદિ સૂત્રવડે નિરૂપણ કરે છે—"से नूण भंते नेरइयस्स" ઇત્યાદિ।

મૂલાર્થ—ગૌતમસ્વામી પૂછે છે "से नूणं भदन्त" હે ભદન્ત! "नेरइयस

कस्य वा तिर्यग्योनिकस्य वा मनुष्यस्य वा देवस्य वा यत्कृतं पापं कर्म नास्ति तस्यावेदयित्वा मोक्षः। तत्केनार्थेन भदंत! एवमुच्यते नैरयिकस्य वा तिर्यग्योनिकस्य वा मनुष्यस्य वा देवस्य वा यत्कृतं पापं कर्म नास्ति तस्यावेदयित्वा मोक्षः? एवं खलु मया गौतम! द्विविधं कर्म प्रज्ञप्तम्, तद्यथा-प्रदेशकर्म चानुभाग

"नेरइयस्स वा तिरिक्खजोणियस्स वा मणुस्सस्स वा देवस्स वा" नारक जीव को तिर्यंच योनियाले जीव को, मनुष्य को, और देव को "जे कडे पावे कम्मे," जो पाप कर्म किये हैं, "तस्स अवेयइत्ता" उन्हें वेदन किये विना "नत्थि मोक्खो" क्या मोक्ष-छुटकारा नहीं होता है? भगवान् उत्तर देते हुए कहते हैं कि "गोयमा" हे गौतम "नेरइयस्स वा" नारक जीव का "तिरिक्ख जोणियस्स वा मणुस्सस्स वा देवस्स वा" तिर्यंच योनियाले जीव का मनुष्य का तथा देव का "जे कडे पावे कम्मे" जो कृत पापकर्म है "तस्स अवेइइत्ता मोक्खो नत्थि" उसका वेदन किये विना उस कर्म से छुटकारा नहीं होता है। फिर गौतमस्वामी पूछते हैं "से केणट्टेणं भंते एवं वुच्चइ" हे भदन्त! आप इस प्रकार किस कारण से कहते हैं कि "नेरइयस्स वा तिरिक्खजोणियस्स वा मणुस्सस्स वा देवस्स वा" नारक जीव और तिर्यञ्च मनुष्य और देव को "जे कडे पावे कम्मे" कृत पापकर्म का "अवेयइत्ता मोक्खो नत्थि" वेदन किये विना क्या मोक्ष नहीं होता है? उसके उत्तर में भगवान् कहते हैं कि "एवं

वा तिरिक्खजोणियस्स वा मणुस्सस्स वा देवस्स वा" नारक જીવને, તિર્યંચયોનિવાળા જીવને, મનુષ્યને અને દેવને "जे कडे पावे कम्मे" જે પાપકર્મ કરેલ છે. "तस्स अवेयइत्ता" તેનું વેદન કર્યા વિના "नत्थि मोक्खो" મોક્ષ છુટકારો થતો નથી? તેના ઉત્તર આપતાં ભગવાન કહે છે કે "गोयमा" હે ગૌતમ! "नेरइयस्स वा" નારક જીવના તેમજ "तिरिक्खजोणियस्स वा मणुस्सस्स वा देवस्स वा" તિર્યંચ યોનિવાળા જીવના મનુષ્યના તથા દેવના "जे कडे पावे कम्मे" જે પાપકર્મ કરેલ છે. "तस्स अवेयइत्ता मोक्खो नत्थि" તેનું વેદન કર્યા વગર તે કર્મથી છુટકારો થતો નથી.

ગૌતમસ્વામી ફરી પૂછે છે કે "से केणट्ठेण भंते! एवं वुच्चइ" હે ભદન્ત! આપ આ પ્રમાણે ક્યા કારણથી કહો છો કે "नेरइयस्स वा, तिरिक्खजोणियस्स वा मणुस्सस्स वा देवस्स वा" નારકજીવ, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવના "जे कडे पावे कम्मे" જે પાપકર્મ કરેલા છે "तस्स अवेयइत्ता मोक्खो नत्थि" તેનો વેદન કર્યા વગર (ભોગવ્યા વગર) મોક્ષ થતો નથી. તેનો ઉત્તર આપતાં ભગવાન કહે છે કે-"एवं खलु मए गोयमा! दुविहे कम्मे पन्नत्ते"

कर्म च, तत्र खलु यत्तत् प्रदेशकर्म तन्नियमेन वेदयति, तत्र यत्तदनुभागकर्म तद् अस्त्येककं वेदयति, अस्त्येककं नो वेदयति, ज्ञातमेतदर्हता स्मृतमेतदर्हता विज्ञातमेतदर्हता-इदं कर्मायं जीवः आभ्युपगमिक्या वेदनया वेदयिष्यति, इदं कर्मायं जीव औपक्रमिक्या वेदनया वेदयिष्यति, यथा कर्म यथा निकरणं यथा यथा तद् भगवता दृष्टं तथा तथा तत् विपरिणंस्यति इति, तत् तेनार्थेन गौतम ! एवमुच्यते

खलु मए गोयमा ! दुविहे कम्मे पन्नत्ते " हे गौतम मैंने दो प्रकार का कर्म कहा है "तं जहा" वह इस प्रकार है "पएसकम्मे य अणुभागकम्मे य" एक प्रदेश कर्म और दूसरा अनुभाग कर्म "तत्थ णं जं तं पएसकम्मं तं नियमा वेएइ" जो प्रदेश कर्म है जीव उसे नियमसे वेदन करता है "तत्थ णं जंतं अणुभागकम्मं तं अत्थेगइयं वेएइ अत्थेगइयं णो वेएइ" उसमें जो अनुभागकर्म है उसमें से जीव कितनेक को वेदता है और कितनेक को नहीं भी वेदता है "णायमेयं अरहया सुयमेयं अरहया, विन्नायमेयं अरहया" वक्ष्यमाण कर्म वेदनके ये दो प्रकार अर्हतप्रभुने जाने हैं, उन्होंने इन्हे स्मरण जैसा किया है। उन्होंने ही विविधरूपसे जाते हैं कि-"इमं कम्मं अयं जीवे अब्भुवगमियाए वेयणाए वेयइस्सइ," यह जीव इस कर्मको आभ्युपगमिक वेदनाद्वारा वेदन करेगा "इमं कम्मं, अयं जीवे उवक्कमियाए वेयणाए वेयइस्सइ" इस कर्म को यह जीव औपक्रमिक वेदना द्वारा वेदन करेगा "अहाकम्मं, अहानिगरणं जहा जहा तं भगवया दिट्ठं तहा तहा तं विप्परिणमिस्सइ त्ति" यथाकर्म-बंध किये हुए कर्म के अनुसार एवं निकरणों के अनुसार जैसा जैसा वह कर्म भगवानने

હે ગૌતમ ! એ કર્મ બે પ્રકારના બતાવ્યા છે "तं जहा" તે આ પ્રમાણે છે- "पएसकम्मे य अणुभागकम्मे य" એક પ્રદેશકર્મ અને બીજું અનુભાગકર્મ "तत्थ णं जं तं पएसकम्मं तं नियमा वेएइ" તેમાં જે પ્રદેશકર્મ છે તેનું જીવ નિયમથી વેદન કરે છે. "तत्थ णं जं तं अणुभागकम्मं तं अत्थेगइयं वेएइ अत्थेगइयं णो वेएइ" તેમાં જે અનુભાગકર્મ છે તેમાંથી જીવ કેટલાકનું વેદન કરે છે, અને કેટલાકનું વેદન કરતો નથી. "णायमेयं अरहया सुयमेयं अरहया विन्नायमेयं अरहया" વક્ષ્યમાણ કર્મ વેદનના બે પ્રકાર અર્હત પ્રભુએ જાણ્યા છે તેઓએ તેનું સ્મરણ જેવું કર્યું છે. તેઓએ તેને વિશેષ રૂપથી જાણ્યા છે. "इम्मं कम्मं अयं जीवे अब्भुवगमियाए वेयणाए वेयइस्सइ" આ જીવ આ કર્મને આભ્યુપગમિક વેદના વડે વેદન કરશે. "इमं कम्मं अयं जीवे उवक्कमियाए वेयणाए वेयइस्सइ" તે આ કર્મને આ જીવ ઔપક્રમિક વેદના દ્વારા વેદન કરશે "अहाकम्मं अहानिगरणं जहा जहा तं भगवया दिट्ठं तहा तहा विप्परिणमिस्सइत्ति" યથાકર્મ-બંધાયેલ કર્મ પ્રમાણે અને નિકરણો પ્રમાણે જેવું જેવું કર્મ ભગવાને દેખ્યું છે તેવી તેવી

नैरयिकस्य वा तिर्यग्योनिकस्य वा मनुष्यस्य वा देवस्य वा यत्कृतं पापं कर्म नास्ति तस्यावेदयित्वा मोक्षः ॥सू०३॥

टीका—'से नूणं भंते' तद् नूनं भदन्त! 'णेरइयस्स वा' नैरयिकस्य वा 'तिरक्खजोणियस्स वा' तिर्यग्योनिकस्य वा 'मणुसस्स वा' मनुष्यस्य वा 'देवस्स वा' देवस्य वा 'जे कडे पावे कम्मे' यत्कृतं पाप कर्म 'नत्थि तस्स अवेयइत्ता मोक्खो' नास्ति तस्यावेदयित्वा मोक्षः 'जे कडेत्ति' यत्कर्म कृतम् अर्थात् जीवैर्यं-कर्म स्वात्मप्रदेशेषु बद्धम्। 'पावेकम्मे त्ति' पापं कर्म-मोक्षव्याघातकरं ज्ञानावरणीयादिकम्। केचित्तु 'पापं कर्म' इत्यस्य अशुभं कर्म इत्यर्थः, कृतस्तन्न शोभनम्,

देखा है, उसी उसी तरह से वह परिणमेगा "से तेणट्ठेणं गोयमा! एवं वुच्चइ नेरयस्स वा तिरिक्ख जोणियस्स वा मणुसस्स वा देवस्स वा जे कडे पावे कम्मे नत्थि तस्स अवेयइत्ता मोक्खो" इस कारण हे गौतम! मैं ऐसा कहता हूं कि नैरयिक तिर्यग्योनिक, मनुष्य अथवा देव इनका जो कृत कर्म है उसके बिना वेदन (भोग) किये मोक्ष नहीं होता है ॥सू०३॥

टीकार्थ-(जे कडे पावे कम्मे) जो पापकर्म किये गये हैं (तस्स अवेयइत्ता) उन्हें वेदन किये बिना (भंते) हे भदन्त! (नेरइयस्स वा, तिरिक्खजोणियस्स वा, मणुसस्स वा देवस्स वा) नारक जीव को तिर्यंच योनिवाले जीव को, मनुष्य को और देव को (नत्थि मोक्खो) क्या मोक्ष नहीं होता है। "जे कडे" जो कर्म किये हैं अर्थात् जीवों द्वारा जो कर्म अपने आत्मप्रदेशों में बांधे गये हैं ऐसे "पावे कम्मे" पाप कर्म-मोक्ष के व्याघात करने वाले ज्ञानावरणीय आदि कर्म, यहां पाप कर्म से लिये गये हैं। कोई२ "पापकर्म" इस पद का अर्थ "अशुभ कर्म" ऐसा करते हैं। सो

रीते छे कर्मभां परिणमशे. "से तेणट्ठेणं गोयमा! एव वुच्चइ नेरइयस्स वा तिरिक्खजोणियस्स वा मणुसस्स वा देवस्स वा जे कडे पावे कम्मे नत्थि तस्स अवेयइत्ता मोक्खो" એ કારણે હે ગૌતમ! હું એ પ્રમાણે કહું છું કે-નૈરયિક, તિર્યગ્યોનિક, મનુષ્ય અથવા દેવ તેમણે જે કર્મ કરેલ છે તેનું વદન (ભોગ) કર્યા વગર તેઓનો મોક્ષ થતો નથી. ॥સૂ૦ ૩॥

ટીકાર્થ—(जे कडे पावे कम्मे) જે પાપકર્મ કરાયાં હોય છે (तस्स अवेयइत्ता) તેમનું વેદન કર્યા વિના (भंते!) હે ભગવન્! (नेरइयस्स वा, तिरिक्खजोणियस्स वा, मणुसस्स वा, देवस्स वा) નારકીના જીવોને તિર્યંચયોનિના જીવોને મનુષ્યોને અને દેવોને (नत्थि मोक्खो) શું મોક્ષ થતો નથી? "जे कडे" "જે કર્મો કર્યાં છે" એટલે કે જીવો વડે પોતાના આત્મપ્રદેશો સાથે કર્મોનો બંધ થયો હોય એવાં "पावे कम्मे" પાપકર્મો-મોક્ષમાં વિઘ્ન કરનારાં જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મોને પાપકર્મ કહેવામાં આવે છે, "पापकर्म" પદનો અર્થ કેટલાક લોકો "અશુભકર્મ"

यथा मोक्षप्रातिकूल्यमशुभकर्मणस्तथा शुभस्यापि मोक्षप्रातिकूल्यं, मोक्षविघटकत्वात्, अशेषकर्मक्षयस्यैव मोक्षपदार्थत्वात्, तद् यदि पापशब्दस्याशुभमात्रमेवार्थः स्यात्तदा पुण्यसत्त्वेपि मोक्षः स्यात्, न चैतद् घटते, पुण्यावशेषे सति कृत्स्नकर्मक्षयमोक्षस्यैवासंभवात्। इयानेव भेदः शुभाशुभयोर्यत् अशुभं नारकादिगतौ प्रयोजकं, शुभं तु देवादिगतौ, बन्धकत्वं तूभयोः सममेव। उक्तञ्च—

"शृङ्खला स्वर्णजातापि बन्धनाय न संशयः" इति। तस्मात् पापं कर्म इत्यस्य मोक्षव्याघातक ज्ञानावरणीयादिकमित्येवार्थो घटते न तु अशुभमिति, "तस्स त्ति'

अर्थ ठीक नहीं है, क्योंकि जिस प्रकार से अशुभ कर्म मोक्ष का प्रतिकूल है, उसी तरह से शुभ कर्म भी मोक्ष का प्रतिकूल है। क्योंकि वह शुभ कर्म भी मोक्षका विघटनकर्ता होता है। कारण कि अशेष कर्मों का क्षय ही मोक्षरूप पदार्थ माना गया है। यदि पाप शब्दका अर्थ अशुभमात्र ही माना जावे तो पुण्य रूप शुभ के सद्भावमें भी जीवको मोक्ष की प्राप्ति होनी चाहिये। परन्तु यह बात तो बनती नहीं है। क्योंकि जबतक पुण्य का सद्भाव जीव के बना रहता है-तबतक उसके समस्त कर्मो का क्षयरूप मोक्ष संभवित ही नहीं होता है। शुभ और अशुभ में इतना ही तो भेद है कि अशुभ कर्म नारक आदि गति में प्रयोजक होता है और जो शुभ कर्म होता है वह देवादि गतिमें प्रयोजक होता है इस तरह बन्धकत्व दोनोंमें समान है। एक लोहेकी बेडीरूप है और दूसरा सोनेकी बेडीरूप है कहा भी है-शृङ्खला स्वर्णजाताऽपि, बन्धनाय न संशयः"

એવો કરે છે પણ તે અર્થ બરાબર નથી કારણ કે જે રીતે અશુભકર્મ મોક્ષ માટે પ્રતિકૂળ છે, એ રીતે શુભકર્મ પણ મોક્ષને માટે પ્રતિકૂળ જ છે. કારણ કે અશેષ કર્મોના ક્ષયને જ મોક્ષ માનવામાં આવેલ છે. જો પાપ શબ્દનો અર્થ માત્ર અશુભ જ માનવામાં આવે તો પુણ્યરૂપ શુભના સદ્ભાવમાં પણ જીવને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ. પણ એવું બનતું નથી જ્યાં સુધી જીવને પુણ્યનો સદ્ભાવ હોય છે ત્યાં સુધી તેને સમસ્ત કર્મોના ક્ષયરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિ સંભવિત નથી. શુભ અને અશુભ કર્મમાં આટલોજ ભેદ છે-અશુભકર્મો નરક તિર્યંચ આદિ ગતિમાં જીવને લઈ જાય છે. જ્યારે શુભકર્મો જીવને દેવાદિ ગતિમાં લઇ જાય છે. આ રીતે તે બંનેમાં બન્ધકત્વ તો સમાન જ છે. એક લોઢાની બેડી રૂપ છે અને બીજું સોનાની બેડી રૂપ છે. કહ્યું પણ છે-"શૃંખલા સ્વર્ણજાતાઽપિ બન્ધનાય ન સંશયઃ" તેથી મોક્ષમાં વિઘ્ન કરનારાં જ્ઞાનાવરણીય આદિ જે કર્મો છે તેમને જ પાપકર્મો જ કહી શકાય.

तस्य कर्मणः 'अवेयइत्ता' अवेदयित्वा कृतं कर्म अननुभूय, कर्मणः सकाशात् जीवस्य मोक्षो न भवति किमिति प्रश्नः। भगवानाह-'हंता गोयमा' इत्यादि। 'हंता गोयमा' हन्त गौतम! 'णेरइयस्स वा' नैरयिकस्य वा 'तिरिक्ख०मणु० देवस्स वा' तिर्यग्मनुष्य देवस्य वा, 'जे कडे पावे कम्मे' यत् कृतं पापं कर्म 'नत्थि तस्स अवेयइत्ता मोक्खो' नास्ति तस्यावेदयित्वा मोक्षः। नारकजीवेन तिर्यग् मनुष्यदेवैर्वा यत् पापं कर्म स्वात्मप्रदेशेषु बद्ध तस्य कर्मणो वेदनमन्तरेण मोक्षो नास्ति। वेदनमन्तरेण कर्मणो मोक्षाभावे किं कारणमिति प्रश्नयन्नाह-'से

इस लिये "पापकर्म" इस शब्द का अर्थ "मोक्ष के व्याघातक जो ज्ञानावरणीय आदि कर्म हैं वे ही पापकर्म हैं" ऐसा ही घटित होता है "अशुभ" ऐसा अर्थ घटित नहीं होता। ऐसे पाप कर्म को "अवेयइत्ता" विना वेदे-अर्थात् अनुभव किये बिना (भोगेबिना) उस कर्म से जीव का मोक्ष नहीं होता है क्या? अर्थात् कर्म का अनुभव किये बिना-फल भोगे बिना उस कर्म से जीव का छुटकारा रूप मोक्ष नहीं होता है क्या? ऐसा प्रश्न यहां हुआ है। इसके उत्तरमें भगवान् कहते हैं (हंता गोयमा!)हां, गौतम! (नेरइयस्स वा) नारक जीव का (तिरिक्ख० मणु० देवस्स वा) तिर्यंच योनिवाले जीवका मनुष्य का तथा देव का (जे कडे पावे कम्मे) जो कृत पापकर्म है उसका वेदन किये बिना (नत्थि तस्स-मोक्खो) उस कर्म से छुटकारा नहीं होता है। अर्थात् नारक आदि जीवों का जो कृत पापकर्म है उसका भोग किये बिना मोक्ष नहीं होता है। तात्पर्य यह है कि नारक जीवों द्वारा, तथा तिर्यंच, मनुष्य एवं देवों द्वारा जो पापकर्म अपने आत्मप्रदेशों में बांध लिया गया होता है उस

"પરંતુ" પાપકર્મો એટલે "અશુભકર્મો" એવો અર્થ ઘટાવી શકાય નહીં. એવા પાપ કર્મનો "अवेयइत्ता" અનુભવ કર્યા વિના-ભોગવ્યા વિના શું તે કર્મથી જીવનો મોક્ષ થતો નથી? એટલે કે કર્મનું ફળ ભોગવ્યા વિના શું તે કર્મમાંથી છુટકારો થવારૂપ મોક્ષ જીવને મળતો નથી શું? ગૌતમના તે પ્રશ્નના જવાબમાં મહાવીર પ્રભુ ફરમાવે છે કે (हंता गोयमा!) હા ગૌતમ! (नेरइयस्स वा तिरिक्ख० मणु० देवस्स वा) નારકજીવો, તથા તિર્યંચયોનિના જીવો તથા મનુષ્યો તથા દેવોએ (जे कडे पावे कम्मे) જે પાપ કર્મ કરેલાં હોય છે તેનું વેદન કર્યા વિના (नत्थि तस्स मोक्खो) તે કર્મોમાંથી તેમનો છુટકારો થતો નથી. તાત્પર્ય એ છે કે-નારક જીવો તથા તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવો વડે જે પાપ-કર્મો પોતાના આત્મપ્રદેશો સાથે બંધાયા હોય છે તે કર્મોનું વેદન કર્યા વિના

केणट्ठेणं' इत्यादि। 'से केणट्ठेणं भंते! एवं वुच्चइ नेरइयस्स वा मोक्खो' तत्केनार्थेन भदन्त! एवमुच्यते नैरयिकस्य वा तिर्यग्-मनुष्य-देवस्य वा यत्कृतं पापं कर्म तस्य नास्ति अवेदयित्वा मोक्षः। भगवानाह-'एवं खलु' इत्यादि। 'एवं खलु मए गोयमा! दुविहे कम्मे पण्णत्ते' एवं खलु मया हे गौतम द्विविधं कर्म प्रज्ञप्तम् 'मएत्ति' मया 'मयेति' विशेषणेन स्वस्य सर्वज्ञत्वेन वस्तुनः प्रतिपादने स्वातंत्र्यं प्रदर्शितम्। युक्तमप्येतत्, असर्वज्ञानां पदार्थप्रतिपादने न स्वातन्त्र्यम्। सर्वज्ञे तु तदस्ति, तस्य केवलालोकेनाऽऽ-

---

कर्म को भोगे बिना मोक्ष नहीं होता है। कर्म । वेदन किये बिना मोक्षके अभावमें क्या कारण है? इसी बातको प्रश्नके रूपमें गौतमस्वामी (से केणट्ठेणं भंते! एवं वुच्चइ नेरइयस्स वा० मोक्खो) इस सूत्रद्वारा पूछते हैं कि हे भदंत! आप ऐसा किस कारण से कहते हैं कि नारक जीव का तथा तिर्यंञ्च मनुष्य और देव, इनका जो पाप कर्म है उसका वेदन किये बिना मोक्ष नहीं होता है? इसके उत्तर में भगवान् (एवं खलु मए गोयमा दुविहे कम्मे पन्नत्ते) इस सूत्र द्वारा उत्तर देते हुए कहते हैं कि हे गौतम! मैंने दो प्रकार का कर्म कहा है। यहां जो "मैंने" ऐसे पद का प्रयोग अपने लिये प्रभु ने किया है उससे उन्हों ने सर्वज्ञ होने के कारण वस्तुके प्रतिपादनमें अपना स्वातन्त्र्य प्रदर्शित किया है। यह वात युक्त भी है-क्यों कि जो सर्वज्ञ नहीं हैं उन्हें वस्तुप्रतिपादन करने में स्वातन्त्र्य नहीं होता है-सर्वज्ञ में ही यह वस्तु प्रतिपादन करने की स्वतन्त्रता रहती है। क्यों कि वे केवलज्ञानरूप

(ફળ ભોગવ્યા વિના) મોક્ષ થતો નથી, કર્મનું વેદન કર્યા વિના મોક્ષ ન મળવાનું શું કારણ છે? તે જાણવાને માટે ગૌતમ સ્વામી ફરી પૂછે છે કે "से केणट्ठेणं भंते! एवं वुच्चइ नेरइयस्स वा० मोक्खो" હે પૂજ્ય! આપ શા કારણે એવું કહો છો કે કૃત પાપકર્મનું વેદન કર્યા વિના નારક જીવોને, તિર્યંચયોનિના જીવોનો મનુષ્યોનો તથા દેવોનો તેમાંથી છુટકારો થતો નથી? એટલે કે તેમનો તે કર્મથી મોક્ષ થતો નથી. તેનો જવાબ આપતાં ભગવાન મહાવીરસ્વામી ફરમાવે છે કે (एवं खलु मए गोयमा! दुविहे कम्मे पन्नत्ते) હે ગૌતમ! મેં બે પ્રકારનાં કર્મ કહ્યાં છે. અહીં "મેં" શબ્દનો પ્રયોગ કરીને મહાવીર સ્વામીએ સર્વજ્ઞ હોવાને કારણે વસ્તુના પ્રતિપાદનમાં પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય પ્રકટ કર્યું છે. એ વાત યોગ્ય જ છે કારણ કે જેઓ સર્વજ્ઞ હોતા નથી તેમને વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરવામાં સ્વાતંત્ર્ય હોતું નથી. સર્વજ્ઞને જ વસ્તુના પ્રતિપાદનની સ્વતંત્રતા હોય છે કારણ કે

लोकितसर्वपदार्थत्वादिति। तथा च मया द्विविधं=द्विप्रकारकं कर्म प्रज्ञप्तं=प्ररूपितम्। तदेव दर्शयति-'तं जहा' तद्यथा 'पएसकम्मे य अणुभागकम्मे य' प्रदेशकर्म चानुभागकर्म च। प्रदेशानुभागयोः स्वरूपं दर्शयितुमाह-"तत्थ णं' इत्यादि। 'तत्थ णं जं तं पएसकम्मं तं नियमा वेएइ' तत्र यत् खलु प्रदेशकर्म तत् नियमाद्वेदयति प्रदेशाः=कर्मपुद्गलाः जीवप्रदेशेषु क्षीरनीरन्यायेन संश्लिष्टा तद्रूपं कर्म प्रदेशकर्म, तस्य नियमतो वेदनं भवत्येव, यद्यपि तादृशप्रदेशकर्मणो विपाको नानुभूयते, तथाऽपि कर्मप्रदेशानां क्षयस्तु अवश्यमेव भवति, जीवः स्वप्रदेशेभ्यः कर्मप्रदेशान्नियमात् शातयतीत्यर्थः, 'तत्थ णं जं तं अणुभागकम्मं तं अत्थेगइयं वेएइ अत्थेगइयं नो वेएइ' तत्र खलु यत्तद् अनुभागकर्म अस्ति तत् अस्त्येकर्क

आलोक से समस्त पदार्थों को आलोकित किये हुए (देखे हुए) होते हैं। मैंने जो दो प्रकार के कर्म प्ररूपित किये हैं, वे कौन से हैं? इस बात को प्रभु (तं जहा) इस पद से बताने के निमित्त कहते हैं कि वे ये हैं-(पएसकम्मे य अणुभागकम्मे य) एक प्रदेशकर्म, दूसरा अनुभाग कर्म। (तत्थ णं जं तं पएसकम्मं तं नियमा वेएइ) इनमें जो प्रदेश कर्म है जीव उसे नियम से वेदन करता है। जिस प्रकार क्षीर (दूध) और नीर (पानी) परस्पर में संश्लिष्ट होते हैं, उसी प्रकार जीव के प्रदेश में जो कर्म पुद्गल ओतप्रोत हो रहे हैं वह प्रदेशकर्म है। इस प्रदेश कर्म का तो नियमसे वेदन होता है। यद्यपि प्रदेशकर्मका विपाकअनुभव में नहीं आता है, फिर भी कर्मप्रदेशों का नाश तो अवश्य ही होता है। अर्थात् जीव अपने प्रदेशों से कर्मप्रदेशों को नियम से जुदा करता है।

કેવળજ્ઞાનને લીધે તેઓ સમસ્ત પદાર્થોનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણતા હોય છે. માટે જ કહ્યુ છે કે "મેં બે પ્રકારનાં કર્મો કહ્યાં છે" તે કર્મો કયાં કયાં છે તે બતાવવાને માટે પ્રભુ કહે છે (तंजहा) તે કર્મો આ પ્રમાણે છે (पएसकम्मे य अणुभागकम्मे य) (૧) પ્રદેશકર્મ અને (૨) અનુભાગકર્મ (तत्थ णं जं तं पएसकम्मं तं नियमा वेएइ) તેમાનાં જે પ્રદેશકર્મો છે તેનું જીવ અવશ્ય વેદન કરે છે. જેવી રીતે ક્ષીર (દૂધ) અને નીર (પાણી) એક બીજાની અંદર ભળેલાં હોય છે તે પ્રમાણે જીવના આત્મપ્રદેશો સાથે જ કર્મ ઓતપ્રોત થઈ ગયેલાં હોય છે તે કર્મને પ્રદેશકર્મ કહે છે. તે પ્રદેશકર્મનું તો નિયમથી જ (અવશ્ય) વેદન કરાય છે. જો કે પ્રદેશકર્મનો વિપાક (વેદન) અનુભવમાં આવતો નથી, તો પણ કર્મપ્રદેશોનો નાશ તો અવશ્ય થાય છે જ.

એટલે કે જીવ પોતાના આત્મપ્રદેશોથી કર્મપ્રદેશોને અવશ્ય જુદા કરે છે.

केणट्ठेणं' इत्यादि। 'से केणट्ठेणं भंते! एवं वुच्चइ नेरइयस्स वा मोक्खो' तत्केनार्थेन भदन्त! एवमुच्यते नैरयिकस्य वा तिर्यग् – मनुष्य – देवस्य वा यत्कृतं पापं कर्म तस्य नास्ति अवेदयित्वा मोक्षः। भगवानाह–'एवं खलु' इत्यादि। 'एवं खलु मए गोयमा! दुविहे कम्मे पन्नत्ते' एवं खलु मया हे गौतम द्विविधं कर्म प्रज्ञप्तम् 'मएत्ति' मया 'मयेति' विशेषणेन स्वस्य सर्वज्ञत्वेन वस्तुनः प्रतिपादने स्वातंत्र्यं प्रदर्शितम्। युक्तमप्येतत्, असर्वज्ञानां पदार्थप्रतिपादने न स्वातन्त्र्यम्। सर्वज्ञे तु तदस्ति, तस्य केवलालोकेनाऽऽ-

---

कर्म को भोगे बिना मोक्ष नहीं होता है। कर्म । वेदन किये बिना मोक्षके अभावमें क्या कारण है? इसी बातको प्रश्नके रूपमें गौतमस्वामी (से केणट्ठेणं भंते! एवं वुच्चइ नेरइयस्स वा० मोक्खो) इस सूत्रद्वारा पूछते हैं कि हे भदंत! आप ऐसा किस कारण से कहते हैं कि नारक जीव का तथा तिर्यंच् मनुष्य और देव, इनका जो पाप कर्म है उसका वेदन किये विना मोक्ष नहीं होता है? इसके उत्तर में भगवान् (एवं खलु मए गोयमा दुविहे कम्मे पन्नत्ते) इस सूत्र द्वारा उत्तर देते हुए कहते हैं कि हे गौतम! मैंने दो प्रकार का कर्म कहा है। यहां जो "मैंने" ऐसे पद का प्रयोग अपने लिये प्रभु ने किया है उससे उन्हों ने सर्वज्ञ होने के कारण वस्तुके प्रतिपादनमें अपना स्वातन्त्र्य प्रदर्शित किया है। यह बात युक्त भी है–क्यों कि जो सर्वज्ञ नहीं हैं उन्हें वस्तुप्रतिपादन करने में स्वातन्त्र्य नहीं होता है–सर्वज्ञ में ही यह वस्तु प्रतिपादन करने की स्वतन्त्रता रहती है। क्यों कि वे केवलज्ञानरूप

(ફળ ભોગવ્યા વિના) મોક્ષ થતો નથી, કર્મનું વેદન કર્યા વિના મોક્ષ ન મળવાનું શું કારણ છે? તે જાણવાને માટે ગૌતમ સ્વામી ફરી પૂછે છે કે "से केणेट्ठेणं भंते! एवं वुच्चइ नेरइयस्स वा० मोक्खो" હે પૂજ્ય! આપ શા કારણે એવું કહો છો કે કૃત પાપકર્મનું વેદન કર્યા વિના નારક જીવોને, તિર્યંચયોનિના જીવોનો મનુષ્યોનો તથા દેવોનો તેમાંથી છુટકારો થતો નથી? એટલે કે તેમનો તે કર્મથી મોક્ષ થતો નથી. તેનો જવાબ આપતાં ભગવાન મહાવીરસ્વામી ફરમાવે છે કે (एवं खलु मए गोयमा! दुविहे कम्मे पन्नत्ते) હે ગૌતમ! મેં બે પ્રકારનાં કર્મ કહ્યાં છે. અહીં "મેં" શબ્દનો પ્રયોગ કરીને મહાવીર સ્વામીએ સર્વજ્ઞ હોવાને કારણે વસ્તુના પ્રતિપાદનમાં પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય પ્રકટ કર્યું છે. એ વાત યોગ્ય જ છે કારણ કે જેઓ સર્વજ્ઞ હોતા નથી તેમને વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરવામાં સ્વાતંત્ર્ય હોતું નથી. સર્વજ્ઞનેજ વસ્તુના પ્રતિપાદનની સ્વતંત્રતા હોય છે કારણ કે

लोकितसर्वपदार्थत्वादिति। तथा च मया द्विविधं=द्विप्रकारकं कर्म प्रज्ञप्तं=प्ररूपितम्। तदेव दर्शयति-'तं जहा' तद्यथा 'पएसकम्मे य अणुभागकम्मे य' प्रदेशकर्म चानुभागकर्म च। प्रदेशानुभागयोः स्वरूपं दर्शयितुमाह-''तत्थ णं' इत्यादि। 'तत्थ णं जं तं पएसकम्मं तं नियमा वेएइ' तत्र यत् खलु प्रदेशकर्म तत् नियमाद्वेदयति प्रदेशाः=कर्मपुद्गलाः जीवप्रदेशेषु क्षीरनीरन्यायेन संश्लिष्टाः तद्रूपं कर्म प्रदेशकर्म, तस्य नियमतो वेदनं भवत्येव, यद्यपि तादृशप्रदेशकर्मणो विपाको नानुभूयते, तथाऽपि कर्मप्रदेशानां क्षयस्तु अवश्यमेव भवति, जीवः स्वप्रदेशेभ्यः कर्मप्रदेशान्नियमात् शातयतीत्यर्थः, 'तत्थ णं जं तं अणुभागकम्मं तं अत्थेगइयं वेएइ अत्थेगइयं नो वेएइ' तत्र खलु यत्तद् अनुभागकर्म अस्ति तत् अस्त्येककं

आलोक से समस्त पदार्थों को आलोकित किये हुए (देखे हुए) होते हैं। मैंने जो दो प्रकार के कर्म प्ररूपित किये हैं, वे कौन से हैं? इस बात को प्रभु (तं जहा) इस पद से बताने के निमित्त कहते हैं कि वे ये हैं-(पएसकम्मे य अणुभागकम्मे य) एक प्रदेशकर्म, दूसरा अनुभाग कर्म। (तत्थ णं जं तं पएसकम्मं तं नियमा वेएइ) इनमें जो प्रदेश कर्म है जीव उसे नियम से वेदन करता है। जिस प्रकार क्षीर (दूध) और नीर (पानी) परस्पर में संश्लिष्ट होते हैं, उसी प्रकार जीव के प्रदेश में जो कर्म पुद्गल ओतप्रोत हो रहे हैं वह प्रदेशकर्म है। इस प्रदेश कर्म का तो नियमसे वेदन होता है। यद्यपि प्रदेशकर्मका विपाकअनुभव में नहीं आता है, फिर भी कर्मप्रदेशों का नाश तो अवश्य ही होता है। अर्थात् जीव अपने प्रदेशों से कर्मप्रदेशों को नियम से जुदा करता है।

કેવળજ્ઞાનને લીધે તેઓ સમસ્ત પદાર્થોનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણતા હોય છે. માટે જ કહ્યું છે કે "મેં બે પ્રકારનાં કર્મો કહ્યાં છે" તે કર્મો કયાં કયાં છે તે બતાવવાને માટે પ્રભુ કહે છે (तंजहा) તે કર્મો આ પ્રમાણે છે (पएसकम्मे य अणुभागकम्मे य) (૧) પ્રદેશકર્મ અને (૨) અનુભાગકર્મ (तत्थ णं जं तं पएसकम्मं तं नियमा वेएइ) તેમાનાં જે પ્રદેશકર્મો છે તેનું જીવ અવશ્ય વેદન કરે છે. જેવી રીતે ક્ષીર (દૂધ) અને નીર (પાણી) એક બીજાની અંદર ભળેલાં હોય છે તે પ્રમાણે જીવના આત્મપ્રદેશો સાથે જ કર્મ ઓતપ્રોત થઈ ગયેલાં હોય છે તે કર્મને પ્રદેશકર્મ કહે છે. તે પ્રદેશકર્મનું તો નિયમથી જ (અવશ્ય) વેદન કરાય છે. જો કે પ્રદેશકર્મનો વિપાક (વેદન) અનુભવમાં આવતો નથી, તો પણ કર્મપ્રદેશોનો નાશ તો અવશ્ય થાય છે જ.
એટલે કે જીવ પોતાના આત્મપ્રદેશોથી કર્મપ્રદેશોને અવશ્ય જુદા કરે છે.

वेदयति अस्त्येककं नो वेदयति, अनुभागस्तेषामेव कर्मप्रदेशानां संवेद्यमानताविषयो रसः, तद्रूपं यत् कर्म तद् अनुभागकर्म, तद् अस्त्येककं वेदयति अस्त्येककं नो वेदयति। अयं भावः-कश्चिद् अनुभागविशेषं वेदयति कश्चिच्च नो वेदयति। यथा जीवो मिथ्यात्वस्य क्षयोपशमकाले मिथ्यात्वमनुभागकर्मतया न वेदयति, प्रदेशकर्मतया तु तद् वेदयत्येवेति भावः। इह वेदनयोग्ययोर्द्वयोरपि कर्मणोः प्रकारद्वयमस्ति, तच्चार्हन्नेव ज्ञातुमर्हतीति दर्शयन्नाह—'णायमेयं' इत्यादि, 'णायमेयं अरहया' ज्ञातयेतदर्हता ज्ञातम्=अवगतम्, एतत्=वक्ष्यमाणं कर्मणो वेद-

---

(तत्थ णं जं तं अणुभागकम्मं तं अत्थेगइयं वेएइ, अत्थेगइयं णो वेएइ) तथा जो अनुभाग कर्म है उसमें से जीव कितनेक को वेदता है और कितनेक को नहीं वेदता है। जो कर्मप्रदेश जीव प्रदेशों के साथ क्षीर नीर की तरह संश्लिष्ट हो रहे हैं इन्हीं कर्मप्रदेशों का जो संवेद्यमानता भोगनेपडनेका विषयभूत रस है वह अनुभाग है। इस अनुभागरूप जो कर्म है वह अनुभागकर्म है। तात्पर्य यह है कि जीव किसी अनुभागविशेष कावेदन करता है और किसी अनुभाग विशेषका वेदन नहीं भी करता है। जैसे-जीव मिथ्यात्वके क्षयोपशम कालमें मिथ्यात्वका अनुभाग कर्मरूप से वेदन नहीं करता परंतु प्रदेशकर्मरूपसे उसका वेदन करता ही है यहां वेदन योग्य दोनों कर्मोंके दो प्रकार हैं। इस बातको अर्हन्त ही जान सकते हैं अतः इसे प्रकट करने के निमित्त सूत्रकार कहते हैं कि (णायमेयं अरहया, सुयमेयं अरहया, विन्नायमेयं अरहया) वक्ष्यमाण कर्म वेदन के

(तत्थ णं जं तं अणुभागकम्मं तं अत्थेगइयं वेएइ अत्थेगइयं णो वेएइ) तथा જે અનુભાગ કર્મ છે તેમાંથી કેટલાંકનું વેદન જીવ કરે છે અને કેટલાંકનું વેદન જીવ કરતો નથી. જે કર્મપ્રદેશો જીવપ્રદેશોની સાથે ક્ષીરનીરની માફક ઓતપ્રોત થયેલાં છે. એ કર્મપ્રદેશોનો સંવેદ્યમાનતા-ભોગવાપણાનો વિષયભૂત (અનુભવરૂપ) જે રસ છે તેનું નામ અનુભાગ છે. તે અનુભાગરૂપ જે કર્મો છે. તેનું નામ અનુભાગ કર્મ છે. તાત્પર્ય એ છે કે જીવ કોઈ અનુભાગકર્મ વિશેષનું વેદન કરે છે અને કોઇ અનુભાગકર્મ વિશેષનું વેદન નથી પણ કરતો જેમ કે મિથ્યાત્વના ક્ષયોપશમ વખતે જીવ મિથ્યાત્વનું અનુભાગકર્મરૂપે વેદન કરતો નથી પણ પ્રદેશકર્મરૂપે તો તેનું વેદન અવશ્ય કરે જ છે. અહીં વેદન યોગ્ય બંને કર્મોનાં બે પ્રકાર છે. એ વાતને કેવલજ્ઞાનીઓ જ જાણી શકે છે. એ બતાવવાને માટે સૂત્રકાર કહે છે કે (णायमेयं अरहया, सुयमेयं अरहया, विन्नायमेयं अरहया) ઉપરોક્ત કર્મવેદનના

नमस्कारद्वयम्, अर्हता=जिनेन 'सुयमेयं अरहया' स्मृतमेतदर्हता, एतत् स्मृतमिव स्मृतमर्हता, अर्हतां स्मरणाभावात् 'विन्नायमेयं अरहया' विज्ञातमेतदर्हता, विज्ञातम् - वि = विविधप्रकारैः = देशकालादिविभागरूपैर्ज्ञातं केवलिना तदेव दर्शयति-'इमं कम्मं' इत्यादि, 'इमं कम्मं अयं जीवे अब्भुवगमियाए वेयणाए वेयइस्सइ' इदं कर्मायं जीव आभ्युपगमिक्या वेदनया वेदयिष्यति, 'इदं कर्मायं जीवः' इत्यनेन जीवकर्मणोरुभयोरपि केवलिप्रत्यक्षविषयत्वं प्रदर्शितम्, अयं जीवः, इदं कर्म 'अब्भुवगमियाए' आभ्युपगमिक्या, अभ्युपगमः प्रव्रज्याग्रहणादिनादारभ्य ब्रह्मचर्यभूमिशयनसदोरकमुखवस्त्रिकाबन्धनकेशलुञ्च-

ये दो प्रकार अर्हत प्रभु ने जाने हैं, विशेष जाने हैं। उन्होंने इन्हें स्मरण जैसा किया है।

शंका-अर्हतोंके स्मरणज्ञान नहीं होता है, क्यों कि यह मतिज्ञान का भेद है। मतिज्ञान, बिना इन्द्रियों की सहायता के नहीं होता है। इसलिये यहां क्यों "सुयमेय" ऐसा पद दिया गया है ?। उत्तर-बात ठीक है परन्तु "स्मरण जैसा" किया गया है ऐसा कहा गया है "स्मरण किया है" ऐसा नहीं कहागया है। अथवा-"उन्होंने इन्हें स्मरण किया है" इस का तात्पर्य यह है कि उन्होंने इनका प्रतिपादन किया है।

अर्हतप्रभु ने इन्हें देश, काल आदि के विभागरूप विविधप्रकारों से जाना है। इसी बातको (इमं कम्मं अयं जीवे अब्भुवगमियाए वेयइस्सइ) इस सूत्र द्वारा सूत्रकार दिखलाते हैं कि यह जीव इस कर्म को आभ्युपगमिक वेदनाद्वारा वेदन करेगा। प्रवज्याग्रहण, आदिसे लेकर ब्रह्मचर्य, भूमिशयन, सदोरक मुखवस्त्रिका बंधन, केशलुंचन, आदि का स्वीकार

એ બે પ્રકાર અરિહંત પ્રભુએ જાણ્યા છે. વિશેષ જાણ્યા છે અને તેમણે તેમનું સ્મરણ જેવું કર્યું છે.

શંકા—અરિહંતોને સ્મરણ જ્ઞાન હોતું નથી, કારણ કે તે મતિજ્ઞાનનો ભેદ છે. મતિજ્ઞાન ઇન્દ્રિયોની સહાયતા વિના થતું નથી. તો અહીં "सुयमेयं" પદ શા માટે મૂક્યું છે ?

ઉત્તર—શંકાકારની શંકા ઠીક છે પણ "સ્મરણ જેવું કર્યું છે." એમ કહ્યું છે, "સ્મરણ કર્યું છે." એવું કહ્યુ નથી અથવા તેમણે તેનું સ્મરણ કર્યું છે, એમ કહેવાનુ તાત્પર્ય એવું પણ છે કે તેમણે તેનું પ્રતિપાદન કર્યું છે.

અરિહત પ્રભુએ તે કર્મોને દેશ, કાળ આદિના વિભાગરૂપ વિવિધ પ્રકારે જાણ્યા છે. એજ વાત સૂત્રકાર નીચેના સૂત્ર દ્વારા બતાવે છે. (इम कम्मं अय जीवे अब्भुवगमियाए वेयणाए वेयइस्सइ) જીવ આ કર્મનું આભ્યુપગમિક વેદના વડે વેદન કરશે, પ્રવ્રજ્યાગ્રહણથી લઇને બ્રહ્મચર્ય, ભૂમિશયન, દોરાસહિત

वेदयति अस्त्येककं नो वेदयति, अनुभागस्तेषामेव कर्मप्रदेशानां संवेद्यमानताविषयो रसः, तद्रूपं यत् कर्म तद् अनुभागकर्म, तद् अस्त्येककं वेदयति अस्त्येककं नो वेदयति। अयं भावः-कश्चिद् अनुभागविशेषं वेदयति कश्चिच्च नो वेदयति। यथा जीवो मिथ्यात्वस्य क्षयोपशमकाले मिथ्यात्वमनुभागकर्मतया न वेदयति, प्रदेशकर्मतया तु तद् वेदयत्येवेति भावः। इह वेदनयोग्ययोर्द्वयोरपि कर्मणोः प्रकारद्वयमस्ति, तच्चार्हन्नेव ज्ञातुमर्हतीति दर्शयन्नाह—'णायमेयं' इत्यादि, 'णायमेयं अरहया' ज्ञातमेतदर्हता ज्ञातम्=अवगतम् , एतत्=वक्ष्यमाणं कर्मणो वेद-

---

(तत्थ णं जं त अणुभागकम्मं तं अत्थेगइयं वेएइ, अत्थेगइयं णो वेएइ) तथा जो अनुभाग कर्म है उसमें से जीव कितनेक को वेदता है और कितनेक को नहीं वेदता है। जो कर्मप्रदेश जीव प्रदेशों के साथ क्षीर नीर की तरह संश्लिष्ट हो रहे हैं इन्हीं कर्मप्रदेशों का जो संवेद्यमानता भोगनेपडनेका विषयभूत रस है वह अनुभाग है। इस अनुभागरूप जो कर्म है वह अनुभागकर्म है। तात्पर्य यह है कि जीव किसी अनुभागविशेष का वेदन करता है और किसी अनुभाग विशेषका वेदन नहीं भी करता है। जैसे-जीव मिथ्यात्वके क्षयोपशम कालमें मिथ्यात्वका अनुभाग कर्मरूप से वेदन नहीं करता परंतु प्रदेशकर्मरूपसे उसका वेदन करता ही है यहां वेदन योग्य दोनों कर्मोंके दो प्रकार हैं। इस बातको अर्हन्त ही जान सकते हैं अतः इसे प्रकट करने के निमित्त सूत्रकार कहते हैं कि (णायमेयं अरहया, सुयमेयं अरहया, विन्नायमेयं अरहया) वक्ष्यमाण कर्म वेदन के

(तत्थ णं ज त अणुभागकम्म तं अत्थेगइय वेएइ अत्थेगइयं णो वेएइ) તથા જે અનુભાગ કર્મ છે તેમાંથી કેટલાંકનું વેદન જીવ કરે છે અને કેટલાંકનું વેદન જીવ કરતો નથી. જે કર્મપ્રદેશો જીવપ્રદેશોની સાથે ક્ષીરનીરની માફક ઓતપ્રોત થયેલાં છે. એ કર્મપ્રદેશોનો સંવેદ્યમાનતા–ભોગવાપણાનો વિષયભૂત (અનુભવરૂપ) જે રસ છે તેનું નામ અનુભાગ છે. તે અનુભાગરૂપ જે કર્મ છે. તેનું નામ અનુભાગ કર્મ છે. તાત્પર્ય એ છે કે જીવ કોઈ અનુભાગકર્મ વિશેષનું વેદન કરે છે અને કોઇ અનુભાગકર્મ વિશેષનું વેદન નથી પણ કરતો જેમ કે મિથ્યાત્વના ક્ષયોપશમ વખતે જીવ મિથ્યાત્વનું અનુભાગકર્મરૂપે વેદન કરતો નથી પણ પ્રદેશકર્મરૂપે તો તેનું વેદન અવશ્ય કરે જ છે. અહીં વેદન યોગ્ય બંને કર્મોનાં બે પ્રકાર છે. એ વાતને કેવલજ્ઞાનીઓ જ જાણી શકે છે. એ બતાવવાને માટે સૂત્રકાર કહે છે કે (णायमेयं अरहया, सुयमेयं अरहया, विन्नायमेयं अरहया) ઉપરોક્ત કર્મવેદનના

नमकारद्वयम्, अर्हता=जिनेन 'सुयमेयं अरहया' स्मृतमेतदर्हता, एतत् स्मृतमिव स्मृतमर्हता, अर्हतां स्मरणाभावात् ' विन्नायमेयं अरहया ' विज्ञातमेतदर्हता, विज्ञातम् – वि = विविधप्रकारैः = देशकालादिविभागरूपैर्ज्ञातं केवलिना तदेव दर्शयति–' इमं कम्मं ' इत्यादि, ' इमं कम्मं अयं जीवे अब्भुवगमियाए वेयणाए वेयइस्सइ ' इदं कर्मायं जीव आभ्युपगमिक्या वेदनया वेदयिष्यति, ' इदं कर्मायं जीवः ' इत्यनेन जीवकर्मणोरुभयोरपि केवलिप्रत्यक्षविषयत्वं प्रदर्शितम्, अयं जीवः, इदं कर्म ' अब्भुवगमियाए ' आभ्युपगमिक्या, अभ्युपगमः प्रव्रज्याग्रहणादिनादारभ्य ब्रह्मचर्यभूमिशयनसदोरकमुखवस्त्रिकाबन्धनकेशलुञ्च-

ये दो प्रकार अर्हत प्रभु ने जाने हैं, विशेष जाने हैं। उन्होंने इन्हें स्मरण जैसा किया है।

शंका–अर्हतोंके स्मरणज्ञान नहीं होता है, क्यों कि यह मतिज्ञान का भेद है। मतिज्ञान, बिना इन्द्रियों की सहायता के नहीं होता है। इसलिये यहां क्यों "सुयमेयं" ऐसा पद दिया गया है ?। उत्तर–बात ठीक है परन्तु " स्मरण जैसा " किया गया है ऐसा कहा गया है "स्मरण किया है" ऐसा नहीं कहागया है। अथवा–"उन्होंने इन्हें स्मरण किया है" इस का तात्पर्य यह है कि उन्होंने इनका प्रतिपादन किया है।

अर्हतप्रभु ने इन्हें देश, काल आदि के विभागरूप विविधप्रकारों से जाना है। इसी बातको (इमं कम्मं अयं जीवे अब्भुवगमियाए वेयइस्सइ) इस सूत्र द्वारा सूत्रकार दिखलाते हैं कि यह जीव इस कर्म को आभ्युपगमिक वेदनाद्वारा वेदन करेगा। प्रवज्याग्रहण, आदिसे लेकर ब्रह्मचर्य, भूमिशयन, सदोरक मुखवस्त्रिका बंधन, केशलुंचन, आदि का स्वीकार

એ બે પ્રકાર અરિહંત પ્રભુએ જાણ્યા છે. વિશેષ જાણ્યા છે અને તેમણે તેમનું સ્મરણ જેવું કર્યું છે.

શંકા—અરિહંતોને સ્મરણ જ્ઞાન હોતું નથી, કારણ કે તે મતિજ્ઞાનનો ભેદ છે. મતિજ્ઞાન ઇન્દ્રિયોની સહાયતા વિના થતું નથી. તો અહીં " सुयमेयं" પદ શા માટે મૂક્યું છે?

ઉત્તર—શંકાકારની શંકા ઠીક છે પણ " સ્મરણ જેવું કર્યું છે." એમ કહ્યું છે, " સ્મરણ કર્યું છે." એવું કહ્યુ નથી. અથવા તેમણે તેનું સ્મરણ કર્યું છે, એમ કહેવાનુ તાત્પર્ય એવું પણ છે કે તેમણે તેનું પ્રતિપાદન કર્યું છે.

અરિહંત પ્રભુએ તે કર્મોને દેશ, કાળ આદિના વિભાગરૂપ વિવિધ પ્રકારે જાણ્યા છે. એજ વાત સૂત્રકાર નીચેના સૂત્ર દ્વારા બતાવે છે. (इम कम्मं अय जीवे अब्भुवगमियाए वेयणाए वेयइस्सइ) જીવ આ કર્મનું આભ્યુપગમિક વેદના વડે વેદન કરશે, પ્રવ્રજ્યાગ્રહણથી લઇને બ્રહ્મચર્ય, ભૂમિશયન, દોરાસહિત

नादीनां स्वीकारः तेन निर्वृता आभ्युपगमिकी, तया आभ्युपगमिक्या वेदनया 'वेयइस्सइ' वेदयिष्यति 'वेदयिष्यती'-त्यत्र यो भविष्यत्कालस्य निर्देशः स भविष्यत्कालिकपदार्थज्ञानं विशिष्टज्ञानवतां केवलिनामेव संभवतीति ज्ञापनार्थम्। वर्तमानातीतपदार्थज्ञानं तु अनुभवद्वारेणान्येषामपि सम्भवतीति। 'इमं कम्मं अयं जीवे उवक्कमियाए वेयणाए वेयइस्सइ' इदं कर्मायं जीव औपक्रमिक्या वेदनया वेदयिष्यति, उपक्रम्यतेऽनेनेत्युपक्रमः कर्मवेदनोपायः, तत्र भवा या सा औपक्रमिकी स्वयमुदीर्णस्य उदीरणा करणेन वा उदयं प्रापितस्य कर्मणोऽनुभवः,

इसका नाम अभ्युपगम है। इससे निर्वृत-होनेवाली-जो वेदना है वह आभ्युपगमिकी वेदना है। "वेदयिष्यति" यहां जो ऐसा भविष्यत्कालका प्रयोग किया है वह इस बात को बताने के लिये किया है कि भविष्यत्कालिक पदार्थों का ज्ञान तो केवल विशिष्टज्ञानशाली केवलियों को ही हो सकता है, अन्यको नहीं, और वर्तमान एवं अतीत पदार्थों का ज्ञान अनुभव द्वारा अन्य जीवों को भी हो सकता है। इस तरह "यह कर्म है और यह जीव है" इन दोनों का प्रत्यक्ष ज्ञान केवलि भगवंत के है। यह बात दिखलाई गई है। (इमं कम्मं अयं जीवे उवक्कमियाए वेयणाए वेयइस्सइ) इस कर्म को यह जीव औपक्रमिकवेदना द्वारा वेदन करेगा। कर्म वेदनके उपायका नाम उपक्रम है। उस उपक्रमसे जो वेदना होती है वह औपक्रमिक वेदना है। स्वयं उदीर्ण हुए अथवा उदीरणाकरणद्वारा उदय में लाये हुए कर्म का अनुभव करना यह औपक्रमिकी वेदना है। (अहा-

મુહપત્તીબંધન, કેશલુંચન વગેરેનો સ્વીકાર કરવો તેનું નામ અભ્યુપગમ છે. તેનાથી થનારી જે વેદના છે તેનું નામ આભ્યુપગમિકી વેદના છે. "वेदयिष्यति" (વેદશે) એવો જે ભવિષ્યત્કાળનો પ્રયોગ કર્યો છે તે એ વાત સમજાવવાને માટે કર્યો છે કે ભવિષ્યત્કાલિક પદાર્થોનું જ્ઞાન તો ફક્ત વિશિષ્ટ જ્ઞાનવાળા કેવળી ભગવંતોમાં જ સંભવી શકે છે, બીજાઓમાં સંભવી શકતું નથી, વર્તમાન અને ભૂતકાળના પદાર્થોનું જ્ઞાન તો અનુભવ વડે બીજા જીવોમાં પણ સંભવી શકે છે.

આ રીતે "આ કર્મ છે અને આ જીવ છે" એ બન્નેનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કેવલી ભગવાનને હોય છે, એ વાત બતાવવામાં આવી છે. (इमं कम्मं अयं जीवे उवक्कमियाए वेयणाए वेयइस्सइ) આ કર્મનું આ જીવ ઔપક્રમિક વેદના વડે વેદન કરશે, કર્મ વેદનના ઉપાયનું નામ ઉપક્રમ છે. તે ઉપક્રમથી જે વેદના થાય છે તેને ઔપક્રમિક વેદના કહે છે. સ્વયં ઉદયમાં આવેલ અથવા ઉદીરણા કરણ વડે ઉદયમાં લાવવામાં આવેલ કર્મનો અનુભવ કરવો તેનું નામ ઔપક્રમિકી

तया औपक्रमिक्या वेदनया वेदयिष्यति, तथा 'जहाकम्मं' यथा कर्म-बद्धकर्मणोऽनतिक्रमणेन 'जहा निरगणं' यथानिकरणम्, निकरणानां नियतानां देशकालादिकरणानां विपरिणतिहेतूनाम् अनतिक्रमणेन 'जहा जहा तं भगवया दिट्ठं' यथा यथा तत् कर्म भगवता जिनेन दृष्टम्, 'तहा तहा तं विप्परिणमिस्स इ-त्ति' तथा तथा तेन तेनैव प्रकारेण तत् कर्म विपरिणंस्यति=परिणामं प्राप्स्यति, इति शब्दः वाक्यार्थ परिसमाप्तौ। इदानीं प्रकरणार्थमुपसंहरन्नाह-'से तेण ट्ठेणं' इत्यादि। 'से तेणट्ठेणं' तत् तेनार्थेन 'गोयमा' हे गौतम! 'नेरइयस्स वा० मोक्खो' नैरयिकस्य वा० मोक्षः, अनेन कारणेन हे गौतम! कथयामि यत् नैरयिकस्य तिर्यग्योनिकस्य मनुष्यस्य देवस्य वा यत् कृतं कर्म तस्य अवेदयित्वा मोक्षो नास्तीति भावः ॥ सू० ॥ ३ ॥

कम्मं, अहानिगरणं जहा जहा तं भगवया दिट्ठ तहा तहा तं विप्परिणमिस्सइ त्ति) यथाकर्म-बंधकिये हुए कर्म के अनुसार एवं निकरणों के अनुसार, जैसा जैसा वह कर्म भगवान् ने देखा है, उसी उसी तरह से वह परिणमेगा। यहाँ 'इति' शब्द वाक्यार्थकी परिसमाप्तिमें प्रयुक्त हुआ है। यथाकर्मका तात्पर्य-जिस प्रकार से कर्म बांधा है उस प्रकार से, और यथानिकरण का तात्पर्य-विपरिणति के हेतुभूत नियत देशकाल आदि करणों की मर्यादा का उल्लङ्घन नहीं करने से, जिस जिस प्रकार से वह कर्म भगवान् ने देखा है वह कर्म उस उस प्रकार से परिणाम को प्राप्त होगा। अब प्रकरण के अर्थ का उपसंहार करते हुए सूत्रकार कहते हैं कि (से तेणट्ठेणं गोयमा! एवं वुचइ नेरइयस्स वा० मोक्खो) इस कारण हे गौतम! मैं ऐसा कहता हूं कि नैरयिक तिर्यग्योनिक, मनुष्य अथवा देव

વેદના છે. (अहाकम्मं, अहा निगरणं जहा जहा तं भगवया दिट्ठं तहा तहा तं विप्परिणमिस्सइ त्ति) યથાકર્મ બાંધેલા કર્મ અનુસાર અને નિકરણો અનુસાર, જેવું જેવું જે કર્મ ભગવાને દેખ્યું છે, તે તે પ્રકારે તે કર્મ પરિણમશે. અહીં "इति" પદ વાકયની પરિસમાપ્તિ બતાવે છે યથાકર્મ એટલે જે પ્રકારે કર્મ બાંધ્યું છે, એજ પ્રકારે, અને यथानिकरण એટલે વિપરિણતિના હેતુભૂત નિયત દેશ કાળ વગેરે કરણોની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન નહીં કરવું તે. જે જે પ્રકારે જે કર્મ ભગવાને જોયું છે તે તે પ્રકારે તે કર્મ પરિણામને પ્રાપ્ત કરશે. હવે પ્રકરણના અર્થનો ઉપસંહાર કરતાં સૂત્રકાર કહે છે કે (से तेणट्ठेणं गोयमा! एवं वुचइ नेरइयस्स वा० मोक्खो) હે ગૌતમ! તે કારણે હું એવું કહું

अथ पुद्गलविचारः निरूप्यते—

पूर्वं कर्मचिन्तनं कृतं, कर्म च पुद्गलस्वरूपमिति पुद्गलत्वरूपव्यापकधर्मं पुरस्कृत्य पुद्गलत्वरूपेण परमाण्वादि पुद्गलान् चिन्तयन्नाह—अथवा परिणामाधिकारात् परमाण्वादिपुद्गलपरिणाममाह—' एस णं भंते ' इत्यादि ।

मूलम्—एस णं भंते! पोग्गले तीयमणंतं सासयं समयं भुवीति वत्तव्वंसिया? हंता गोयमा! एस णं पोग्गले तीयमणंतं, सासयं समयं भुवीति वत्तव्वं सिया। एस णं भंते! पोग्गले पडुप्पण्णं सासयं समयं भवतीति वत्तव्वं सिया? हंता गोयमा! तं चेव उच्चारेयव्वं। एस णं भंते! पोग्गले अणागयं अणंतं सासयं समयं भविस्सतीति वत्तव्वं सिया? हंता गोयमा! तं चेव उच्चारेयव्वं। एवं खंधेण वि तिण्णि आलावगा, एवं जीवेण वि तिण्णि आलावगा भाणियव्वा ॥सू० ४ ॥

इनका जो कृत कर्म है उसका बिना वेदन (भोग) किये मोक्ष नहीं होता है ॥ सू० ३ ॥

पहले कर्म का चिन्तन किया जा चुका है। वह कर्म पुद्गलस्वरूप होता है इस कारण पुद्गलत्वरूप व्यापक धर्म को दृष्टि में रखकर पुद्गलत्वरूप से परमाण्वादि पुद्गलों का विचार करते हुए सूत्रकार "एस णं भंते" इत्यादि सूत्र का कथन करते हैं। अथवा परिणाम का अधिकार चालू है इस ख्याल से वे "एस णं भंते!" इत्यादि सूत्र द्वारा परमाणु आदि पुद्गलके परिणामका कथन करते हैं 'एसणं भंते! पोग्गले' इत्यादि।

છું કે નારક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવનું જે કૃતકર્મ છે તેનું વેદન કર્યા વિના તેઓને મોક્ષ મળતા નથી. ॥ સૂ. ૩ ॥

પહેલાં કર્મનો વિચાર કરવામાં આવ્યો તે કર્મ પુદ્ગલ સ્વરૂપ હોય છે. તે કારણે પુદ્ગલત્વ વ્યાપક ધર્મને નજર સામે રાખીને પુદ્ગલત્વરૂપે પરમાણુ વગેરે પુદ્ગલોનો વિચાર કરતાં સૂત્રકાર "एसणं भंते" ઇત્યાદિ સૂત્રોનું કથન કરે છે. અથવા પરિણામનું વક્તવ્ય ચાલૂ છે એ ખ્યાલથી તેઓ "एसण भंते" ઇત્યાદિ સૂત્ર દ્વારા પરમાણુ વગેરે પુદ્ગલના પરિણામનું કથન કરે છે-"एसणं भंते! पोग्गले" ઇત્યાદિ.

छाया—एष भदन्त ! पुद्गलोऽतीतमनन्तं शाश्वतं समयमभूदिति वक्तव्यं स्यात् ?, हन्त गौतम ! एष पुद्गलोऽतीतमनन्तं शाश्वतं समयमभूदिति वक्तव्यं स्यात् । एष भदन्त ! पुद्गलः प्रत्युत्पन्नं शाश्वतं समयं भवतीति वक्तव्यं स्यात् ? हन्त गौतम ! तदेवोच्चारयितव्यम् । एष भदन्त ! पुद्गलोऽनागतमनंतं समयं भविष्यतीति वक्तव्यं स्यात्,

मूलार्थ—गौतमस्वामी पूछते हैं कि "एस णं भंते ! पोग्गले तीयमणंतं सासयं समयं भुवीति वत्तव्वं सिया" हे भगवन् यह पुद्गल अनंत शाश्वत बीते हुए कालमें थी क्या ? प्रभु इस प्रश्न का उत्तर देते हुए कहते हैं कि "हंता गोयमा ! एस णं पोग्गले तीयमणंतं सासयं समयं भुवीति वत्तव्वं सिया" हां गौतम यह परमाणु रूप पुद्गल अनंत शाश्वतकालमें था, ऐसा कहा जा सकता है । फिर गौतम स्वामी पूछते हैं कि "एस णं भंते ! पोग्गले पडुप्पन्नं सासयं समयं भवतीति वत्तव्वं सिया?" हे भदंत ! यह पुद्गल शाश्वत कालमें है, ऐसा कहा जा सकता है? अर्थात् जिस प्रकार भूतकालमें सदाभाव होने के कारण शाश्वत है उसी प्रकार से वर्तमान काल में भी शाश्वत है क्या? इसका उत्तर देते हुए भगवान् कहते हैं कि "हंता गोयमा ! तं चेव उच्चारेयव्वं" हां गौतम ! पुद्गल वर्तमान शाश्वतकालमें हैं, ऐसा कहा जा सकता है । फिर गौतमस्वामी पूछते हैं कि "एस णं भंते ! पोग्गले अणागयं अणंतं सासयं समयं भविस्सतीति वत्तव्वं सिया ?" हे भदन्त यह पुद्गल अनंत और शाश्वत

મૂલાર્થ—ગૌતમસ્વામી પૂછે છે કે एस णं भंते ! पोग्गले तीतमणंतं सासयं समयं भुवीति वत्तव्वं सिया હે ભગવાન્ આ પુદ્ગલ અનંત શાશ્વત બીતેલ કાળમાં હતા ? પ્રભુ એ પ્રશ્નનો જવાબ આપતાં કહે છે કે हंता गोयमा ! एस णं पोग्गले तीयमणंतं सासयं समयं भुवीति वत्तव्वं सिया હાં ગૌતમ ! આ પરમાણુરૂપ પુદ્ગલ અનંત શાશ્વતકાળમાં ભૂતકાલમાં હતા એવું કહી શકાય છે? ફરી ગૌતમસ્વામી પૂછે છે કે एस णं भंते पोग्गले पडुप्पन्नं सासयं समयं भवतीति वत्तव्वं सिया ? હે ભદંત આ પુદ્ગલ વર્તમાન શાશ્વતકાળમાં છે. એવું કહી શકાય છે ? અર્થાત્ જેવી રીતે ભૂતકાળમાં સદાભાવ હોવાના લીધે શાશ્વત છે. તેવી જ રીતે વર્તમાનકાળમાં પણ શાશ્વત છે શું ? એનો ઉત્તર આપતાં ભગવાન્ કહે છે हंता गोयमा ! तं चेव उच्चारेयव्वं હા ગૌતમ પુદ્ગલ વર્તમાન શાશ્વતકાળમાં છે એવું કહી શકાય છે. ફરી ગૌતમસ્વામી પૂછે છે કે एस णं भंते! पोग्गले अणागयं अणतं सासयं समयं भविस्सतीति वत्तव्वं सिया

हन्त गौतम ! तदेवोचारयितव्यम् , एवं स्कन्धेनापि त्रय आलापकाः, एवं जीवेनापि त्रय आलापका भणितव्याः ॥सू०४॥

टीका—'एस णं भंते' एषः खलु भदन्त! 'पोग्गले' पुद्गलः वर्णगन्धरसस्पर्शविशिष्टः परमाणुः यद्यपि पुद्गल इति सामान्याभिधायी शब्दस्तथापि सामा-

---

भविष्यत् कालमें रहेगा ऐसा कहा जा सकता है क्या ? भगवान् कहते हैं "हंता गोयमा ! तं चेव उच्चारेयव्वं" हां गौतम ! ऐसा कहा जा सकता है कि यह पुद्गल अनन्त एवं शाश्वत ऐसे भविष्यत्कालमें रहेगा। और "एवं खंधेणवि तिण्णि आलावगा" इसी प्रकार स्कंध के साथ भी भूत भविष्य और वर्तमान काल संबंधी तीन आलापक कहना चाहिये। इस तरह सूक्ष्म और स्थूल पुद्गल संबंधी तीन तीन आलापकों को दिखाकर अब सूत्रकार जीव के साथ तीन आलापकों का कथन निमित्त कहते हैं कि "एवं जीवेण वि तिण्णि आलावगा भाणियव्वा" जिस प्रकार से परमाणुरूप सूक्ष्म पुद्गलके साथ तीन आलापक किये उसी प्रकार जीवके साथ भी तीन आलापक करना चाहिये ॥ सू० ४ ॥

टीकार्थ-(एस णं भंते! पोग्गले तीतमणंत सासयं भुवीति वत्तव्वं सिया) यहां यह प्रश्न इस प्रकार से है-कि हे भगवन ! यह पुद्गल अनंत शाश्वत बीते हुए काल में था क्या ! रूप. रस गंध और स्पर्श इन से युक्त जो होता है उसका नाम पुद्गल है। यहां सूत्रमें पुद्गलत्वरूप सामान्य का कथन

હે ભદંત આ પુદ્ગલ અનંત અને શાશ્વત ભવિષ્યકાળમાં રહેશે, એવું કહી શકાય છે શું ? ભગવાન કહે છે કે हंता गोयमा त चेव उच्चारेयव्व હાં ગૌતમ એવું કહી શકાય છે કે આ પુદ્ગલ અનંત અને શાશ્વત એવા ભવિષ્યકાળમાં પણ રહેશે. અને एवं (खंधेग वि तिण्णि आलावगा) એવી જ રીતે સ્કંધની સાથે પણ ભૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાળ સંબંધી ત્રણ આલાપક કહેવા જોઈએ. એવી જ રીતે સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ સંબંધી ત્રણ ત્રણ આલાપકોને બતાવીને હવે સૂત્ર કાર જીવની સાથે ત્રણ આલાપકોનું કથન કરવા માટે કહે છે કે-" एवं जीवेण वि तिण्णि आलावगा भाणियव्वा " જેવી રીતે પરમાણુરૂપ સૂક્ષ્મપુદ્ગલની સાથે ત્રણ આલાપક કીધા તેજ રીતે જીવની સાથે પણ ત્રણ આલાપક કરવા જોઈએ.

ટીકાર્થ-(एसणं भंते ! पोग्गले तीतमणंत सासयं समयं भुवीति वत्तव्वं सिया) હે ભગવાન ! આ પુદ્ગલ અનંત શાશ્વત અતીતકાળમાં હતું ? રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શથી યુક્ત જે હોય છે. તેનું નામ પુદ્ગલ છે. અહિં સૂત્રમાં પુદ્ગલત્વરૂપ સામાન્ય ધર્મનું કથન કરનારો પુદ્ગલ શબ્દ વપરાયો છે. પણ અહીં

न्यरूपेण पुद्गलविशेषस्य परमाणोरेवात्र ग्रहणं, स्कन्धादिरूपपुद्गलपरिणामादेरिह प्रकरणे एवोत्तरसूत्रे चिन्तयितव्यत्वात्, "तीतं" अतीते, अतीतत्वं भूतकालिकमिति, "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इति द्वितीया, अतः सर्वस्मिन्नतीतेकाले इत्यर्थः, एवं वर्तमानानागतेपि बोध्यम्, 'अणंतं' अनन्ते, अथवा नास्ति अन्तः ध्वंसात्मको यस्य तत् अनन्तं, तस्मिन्, एतावता भविष्यत्कालस्य सत्ता प्रदर्शिता। 'सासयं' शाश्वते सदैव विद्यमाने न हि कदाचिदप्ययं लोको भूतभविष्यद्वर्तमानकालत्रयेण रिक्तोऽभूत् अतीतकाले न कदाचिदपि पुद्गलशून्यो लोकोऽभूत्, समयमिति समये=काले भुवीति'

करने वाला यह पुद्गल शब्द है। परन्तु यहां पुद्गल शब्द से रूप, रस, गंध और स्पर्श वाला केवल परमाणुरूप पुद्गलविशेष ही ग्रहण किया गया है। स्कन्धादिरूप पुद्गल नहीं, क्योंकि उसका विचार इसी प्रकरण में आगेके सूत्र में किया गया है। "तीयं" शब्दका अर्थ अतीत भूतकाल है। "तीयं"में जो यह द्वितीया विभक्ति है वह "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इस नियमसे है अतः सब अतीतकालमें ऐसा अर्थ जानना चाहिये। इसी तरहसे वर्तमानकाल और अनागतकालमें भी समझना चाहिये। "अणंतं" इस पद में भी सप्तमी विभक्ति का अर्थ जानना चाहिये। अनन्त– जिसका ध्वंसात्मक विनाश नहीं है वह अनन्त, अथवा अनादि होने के कारण जो माप से रहित है वह अनन्त है। "सासय" सदैव विद्यमान- हमेशा रहनेवाला–ये सब विशेषण भूतकाल के हैं। भूतकाल कैसा है ? तो कहा गया है कि अनन्त और सदा रहने वाला भूतकाल है। अभी तक ऐसा नहीं हुआ कि लोक कभी भूत, भविष्यत् और वर्तमान,

પુદ્ગલ શબ્દ વડે રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શવાળા પરમાણુ રૂપ પુદ્ગલ વિશેષ જ ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે, સ્કન્ધાદિરૂપ પુદ્ગલ ગ્રહણ કરાયા નથી. કારણ કે તેનો વિચાર આ પ્રકરણમાં જ હવે પછીનાં સૂત્રમાં કરવામાં આવ્યો છે. "तीय" એટલે અતીત–ભૂતકાળ "तीयं"માં જે બીજી વિભક્તિનો પ્રયોગ થયો છે તે "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" આ નિયમથીકરાયો છે તેથી "સમસ્ત અતીતકાળમાં" એ પ્રમાણે અર્થ સમજવો. વર્તમાનકાળમાં અને ભવિષ્યકાળમાં પણ એજ પ્રમાણે સમજવું "अणंत" આ પદમાં પણ સાતમી વિભક્તિનોજ અર્થ સમજવો. "अनन्तं" એટલે જેનો ધ્વંશાત્મક વિનાશ થતો નથી અથવા અનાદિ હોવાને કારણે જે માપથી રહિત છે તેને અનંત કહે છે. "सासय" એટલે સદા કાળ રહેનારું એ બધાં ભૂતકાળનાં વિશેષણો છે ભૂતકાળ કેવો ? તો કહ્યું છે કે અનંત અને શાશ્વત ભૂતકાળ હજી સુધી કદી પણ એવું બન્યું નથી કે લોક કદી પણ ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાળથી રહિત હોય, અથવા પુદ્ગલોથી રહિત

अभूदिति इति=एतत् 'वत्तव्वं सिया' वक्तव्यं स्यात् सद्भूतार्थत्वादिति प्रश्नः। भगवानाह-'हंते'त्यादिना, 'हंता गोयमा' हन्त गौतम! 'एस णं पोग्गले' एषः खलु पुद्गलः परमाणुरूपः 'अतीतं अणंतं सासयं समयं भुवीति वत्तव्वं सिया' अतीतमनन्तं शाश्वतं समयमभूदिति वक्तव्यं स्यात् अयं परमाणुरूपपुद्गलोऽतीतेऽनंते शाश्वते कालेऽभूदित्येतत् वक्तव्यमेवस्यादिति न तु कदाचिदपि भूतकालेनरिक्तोऽभूत्सद्भूतार्थत्वादित्यभिप्रायः। भूतकालस्य शाश्वतत्वादिधर्मं प्रतिपाद्यवर्तमानस्यापि तथात्वं प्रतिपादयितुमाह—'एस णं भंते' इत्यादि। 'एस णं भंते' एषः खलु भदन्त! 'पोग्गले' पुद्गल परमाणुरूपः 'पडुप्पण्णं' प्रत्युत्पन्ने वर्तमाने इत्यर्थः 'सासयं समयं' शाश्वते समये=काले 'भवतीति वत्तव्वं सिया' भवतीति

इन तीनों कालों से खाली हुआ हो और पुद्गल से शून्य हुआ हो, अतः ऐसा प्रश्न हुआ कि हे भदत! ऐसे समय में सद्भूतार्थ होने के कारण परमाणुरूप पुद्गल से यह लोक शून्य रहा है क्या? अर्थात् परमाणु भूतकाल में था क्या? प्रभु इस प्रश्न का उत्तर देते हुए कहते हैं कि (हंता गोयमा! एस णं पोग्गले अतीतं अणंतं सासयं समयं भुवीति वत्तव्वं-सिया) हां गौतम! यह परमाणुरूप पुद्गल अनंत शाश्वत भूतकाल में था ऐसा कहा जा सकता है। अर्थात् यह परमाणुरूप पुद्गल अतीत अनंत शाश्वत काल में था ऐसा ही कहा जा सकता, परन्तु ऐसा नहीं कहा जा सकता है कि परमाणुरूप पुद्गल कभी भी भूतकाल में नहीं था, क्यों कि परमाणुरूप पुद्गल स्वयं सद्भूत अर्थरूप है असद्भूत अर्थरूप नहीं है। भूतकालमें शाश्वत आदि धर्मका प्रतिपादन करके अब सूत्रकार वर्तमानकालमें भी शाश्वत आदि धर्मका प्रतिपादन करनेके निमित्त कहते हैं-(एस णं भंते! पोग्गले पडुप्पण्णं सासयं समयं भवतीति वत्तव्वं सिया?)

હોય, તેથી એવો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો છે કે હે ભગવન્! એવા સમયમાં સદ્ભૂતાર્થ હોવાને કારણે પરમાણુરૂપ પુદ્ગલથી શું આ લોક શૂન્ય રહ્યો છે? એટલે કે શું ભૂતકાળમાં પરમાણુનું અસ્તિત્વ હતું? તે પ્રશ્નનો જવાબ પ્રભુ આ પ્રમાણે આપે છે (हंता गोयमा! एस णं पोग्गले अतीतं अणंतं सासयं समयं भुवीति वत्तव्व सिया) હા ગૌતમ! આ પરમાણુરૂપ પુદ્ગલ અનંત અને શાશ્વત એવા ભૂતકાળમાં હતું, એવું કહી શકાય છે પણ એવું કહી શકાય નહીં કે પરમાણુરૂપ પુદ્ગલ ભૂતકાળમાં કદી પણ ન હતું. કારણ કે પરમાણુરૂપ પુદ્ગલ સ્વયં સદ્ભૂત અર્થરૂપ છે, અસદ્ભૂત અર્થરૂપ નથી. ભૂતકાળમાં શાશ્વત વગેરે ધર્મોનું પ્રતિપાદન કરીને હવે સૂત્રકાર વર્તમાનમાં પણ શાશ્વત વગેરે ધર્મોનું પ્રતિપાદન કરવાના આશયથી કહે છે કે (एस णं भंते! पोग्गले पडुप्पण्णं सासयं

वक्तव्यम् स्यात् वर्तमानकालस्यापि शाश्वतत्वमेव सदाभावात् । तदेवं वर्तमानकालस्य शाश्वतत्वं प्रसाध्यानागतकालस्यापि शाश्वतत्वं वक्तुमाह—'एस णं भंते पोग्गले' इत्यादि । 'एस णं भंते' एष खलु भदन्त ! 'पोग्गले' पुद्गलः परमाणुरूपः 'अणागयं अणंतं सासयं समयं भविस्सतीति वत्तव्वं सिया' अनागते अनन्ते शाश्वते समये भविष्यतीति वक्तव्यं स्यात् , एषः परमाणुरूपः पुद्गलोऽनागतेऽनन्ते शाश्वतेकाले भविष्यतीति एतत् वक्तुं शक्येतेति प्रश्नः । भगवानाह–'हंता गोयमे'–त्यादि, 'हंता गोयमा' हन्त गौतम ! 'तं चेव उच्चारेयव्वं' तदेवोच्चारयितव्यम् , अर्थात् एष पुद्गलोनागतेऽनन्ते शाश्वते काले भविष्यतीत्येतद् वक्तव्यं स्यात् भविष्यत्कास्यापि सर्वदाभावात् । अनेन रूपेण परमाणुपुद्गलस्य त्रिकालस्थायित्वं प्रदर्श्य स्कन्धपुद्गलस्यापि त्रिकालवृत्तित्वं दर्शयन्नाह–'एवं खंधेणं' इत्यादि । 'एवं खंधेणं वि'

हे भदंत ! यह पुद्गल वर्तमान शाश्वत काल में है ? ऐसा कहा जा सकता है क्या? जिस प्रकार भूतकालमें सदाभाव होने के कारण शाश्वत है उसी प्रकारसे वर्तमान कालमें भी शाश्वत है क्या ?। (हंता गोयमा ! तं चेव-उच्चारेयव्वं) हां गौतम पुद्गल वर्तमान शाश्वतकालमें है, ऐसा कहा जा सकता है। (एस णं भंते ! पोग्गले अणागयं अणंतं सासयं समयं भविस्सतीति वत्तव्वं सिया ?) हे भदंत यह पुद्गल अनत और शाश्वत भविष्यत् कालमें रहेगा ऐसा कहा जा सकता है क्या? उत्तर–(हंता गोयमा ! तं चेव उच्चारेयव्वं) हां गौतम ! ऐसा कहा जा सकता है कि यह पुद्गल अनन्त एवं शाश्वत ऐसे भविष्यत्काल में रहेगा। सदाभाव होने से भविष्यत्काल में भी शाश्वतत्व है इस तरह परमाणुरूप पुद्गल में त्रिकालस्थायिता

समयं भवतीति वत्तव्व सिया?) હે ભગવન્ ! તે પુદ્ગલ વર્તમાન શાશ્વતકાળમાં પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે એવું કહી શકાય ખરૂ ? જેવી રીતે ભૂતકાળમાં સદ્ભાવ હોવાને કારણે શાશ્વતત્વ છે એજ પ્રમાણે વર્તમાનકાળમાં પણ શાશ્વતત્વ છે ? (हंता गोयमा तं चेव उच्चारेयव्वं) હા ગૌતમ ! એમ જરૂર કહી શકાય કે તે પુદ્ગલ વર્તમાન શાશ્વત કાળમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે (एस णं भंते ! पोग्गले अणागयं अणंतं सासयं समयं भविस्सतीति वत्तव्वं सिया ?) હે ભગવન્ ! આ પુદ્ગલ અનંત અને શાશ્વત એવા ભવિષ્યકાળમાં રહેશે એમ પણ કહી શકાય ખરૂં ? ઉત્તર (हंता गोयमा ! तं चेव उच्चारेयव्वं) હા ગૌતમ ! એમ જરૂર કહી શકાય કે આ પુદ્ગલ અનંત અને શાશ્વત એવા ભવિષ્યકાળમાં પણ રહેશે. સદાસદ્ભાવ હોવાથી ભવિષ્યકાળમાં પણ શાશ્વતપણું છે આ રીતે પરમાણુરૂપ પુદ્ગલમાં ત્રિકાળસ્થાયિપણું બતાવીને હવે સૂત્રકાર સ્કન્ધમાં પણ

एवं स्कन्धेनापि 'तिण्णि आलावगा' त्रयं आलापका भूतवर्तमानभविष्यत्काल-विषयकाः भणितव्याः। स्थूलसूक्ष्मपुद्गलविषयकमालापत्रयं दर्शयित्वाऽतिदेशेना-लापत्रयं जीवेपि योजयन्नाह-"एवं जीवेणवि' इत्यादि "एवं जीवेणवि तिण्णि आलावगा भाणियव्वा" एवं जीवेनापि त्रय आलापका भणितव्याः, एवम् पुद्गल-

दिखलाकर अब सूत्रकार स्कन्ध में भी त्रिकालस्थायिता प्रकट करने के निमित्त कहते हैं कि-(एवं खंधेणं वि तिण्णि आलावगा) इसी प्रकार से स्कन्ध के साथ भी भूत भविष्यत् और वर्तमानकाल संबंधी तीन आलापक कहना चाहिये। अर्थात् पुद्गलस्कंध भूतकाल में था वर्तमानकाल में है और भविष्यत्काल में रहेगा। इस विषयमें प्रश्न और उत्तर पुद्गल-परमाणु सूत्र में कहे गये अनुसार ही जानना चाहिये। वहां सूत्रपाठ "एस णं भंते! पोग्गलखंधे अतीतं अणंतं सासयं समयं सुवीति वत्त-व्वं सिया" ऐसा बोलना चाहिये-और उत्तर में "हंता गोयमा! एस णं पोग्गलखंधे अतीतं अणंतं सासयं समयं सुवीति वत्तव्वं सिय" ऐसा सूत्रपाठ कहना चाहिये। इसी तरह से वर्तमान और भविष्तत्काल संबंधी प्रश्नसूत्र और उत्तरसूत्र जानना चाहिये। इस तरह सूक्ष्म और स्थूल पुद्गल संबंधी तीन तीन आलापकोंको दिखाकर अब सूत्रकार जीवके साथ तीन आलापकों के कथन के निमित्त कहते हैं कि (एवं जीवेणं वि तिण्णि आलावगा भाणियव्वा) जिस प्रकार से परमाणुरूप सूक्ष्म पद्गल के साथ

ત્રિકાળસ્થાયિપણું દર્શાવવાના આશયથી કહે છે કે (एवं खंधेणं वि तिण्णि आलावगा) એજ પ્રમાણે સ્કન્ધની સાથે પણ ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળ સંબંધી ત્રણ આલાપક કહેવા જોઈએ, એટલે કે પુદ્ગલસ્કન્ધ ભૂતકાળમાં હતું, વર્તમાન કાળમાં છે અને ભવિષ્યકાળમાં રહેશે. આ વિષયમાં પુદ્ગલપરમાણુ સૂત્રમાં કહેલાં પ્રશ્નો અને ઉત્તરોનું કથન જાણવું જોઈએ. ત્યાં આ પ્રમાણે સૂત્રપાઠ થવો જોઈએ— "एस णं भंते! पोग्गलखंधे अतीतं अणंतं सासयं समय भुवीति वत्तव्वं सिया" આ પ્રમાણે પ્રશ્નસૂત્ર હોવું જોઈએ. અને તેનો આ પ્રમાણે ઉત્તર આપવો જોઈએ. "हता गोयमा! एसण पोग्गलखंधे अतीतं अणंतं सासयं समयं भुवीति वत्तव्वं सिया" એજ પ્રમાણે વર્તમાનકાળ સંબંધી અને ભૂતકાળ સંબંધી પ્રશ્નસૂત્ર અને ઉત્તરસૂત્ર સમજી લેવા. આ રીતે સૂક્ષ્મ પરમાણુ પુદ્ગલ અને સ્થૂળ (સ્કંધ) પુદ્ગલ સંબંધી ત્રણ આલાપકોનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર જીવની સાથે ત્રણ આલાપકોનું કથન કરવાના આશયથી કહે છે-(एवं जीवेणं वि तिण्णि आलावगा भाणियव्वा) જેવી રીતે પરમાણુરૂપ સૂક્ષ્મ પુદ્ગલોની સાથે

प्रदर्शितप्रकारेण 'जीवेणवि' जीवेनापि सह 'तिण्णि' त्रयः "आलावगा' आलापकाः 'भाणियव्वा' भणितव्याः ॥सू०४॥

अथ छद्मस्थादीनां सिद्धिप्रकरणं निरूप्यते—

पूर्वं सामान्यजीवस्वरूपं प्रतिपादितम्, सम्प्रति विशेषजीवस्वरूपं प्रतिपादयन्नाह—'छउमत्थेणं भंते' इत्यादि।

मूलम्—छउमत्थे णं भंते! मणुस्से अतीतं अणंतं सासयं समयं केवलेणं संजमेणं केवलेणं संवरेणं केवलेणं बंभचेरवासेणं केवलाहिं पवयणमाईहिं सिज्झिसु बुज्झिसु जाव सव्वदुक्खाणं अंतं करिंसु? गोयमा! णो इणट्ठे समट्ठे। से केणट्ठेणं भंते, एवं वुच्चइ तं चेव जाव अंतं करिंसु? गोयमा! जे केइ अंतकरा अंतिमसरीरिया वा जाव सव्वदुक्खाणं अंतं करेंसु वा करेंति वा करिस्संति वा, सव्वे ते उप्पण्णणाणदंसणधरा अरहा जिणा केवली भवित्ता, तओ पच्छा सिज्झंति बुज्झंति मुच्चंति परिनिव्वायंति सव्वदुक्खाणं अंतं करेंसु वा करेंति वा करिस्संति वा, से तेणट्ठेणं

और स्कन्धरूप स्थूलपुद्‌गलके साथ तीनों कालोंको लेकर तीन आलापक प्रकट किये गये हैं उसी प्रकारसे जीव के साथ भी तीन आलापाक कहना चाहिये। और वहां सूत्रपाठ प्रश्नके रूपमें भूतकालसंबंधी "एस णं भंते! जीवे अतीतं अणंतं सासयं समयं भुविन्ति वत्तव्वं सिया" इस प्रकार बोलना चाहिये। तथा उत्तरसूत्र पुद्गलपरमाणुगत भूतकालसंबंधी सूत्र के अनुसार जीवपद रखकर कहना चाहिये। इसी प्रकार से वर्तमानकाल और भविष्यत्कालसंबंधी प्रश्नसूत्र और उत्तर सूत्र भी बोल लेना चाहिये॥ सू० ४॥

અને સ્કંધરૂપ સ્થૂળ પુદ્‌ગલોની સાથે ત્રણે કાળવિષયક ત્રણ ત્રણ આલાપકો બતાવ્યા છે એજ પ્રમાણે જીવની સાથે પણ ત્રણ આલાપક કહેવા જોઈએ. ત્યાં ભૂતકાળ સંબંધી પ્રશ્નસૂત્ર આ પ્રમાણે હોવું જોઈએ. "एस णं भंते! जीवे अतीतं अणंत सासयं समयं भुवीति वत्तव्वं सिया?" અને ઉત્તર સૂત્ર આ પ્રમાણે હોવું જોઈએ. "हंता गोयमा! एसणं जीवे अतीतं अणंतं सासयं समयं भुवीति वत्तव्वं सिया" એજ પ્રમાણે વર્તમાન અને ભૂતકાળ સંબંધી પ્રશ્નસૂત્રો અને ઉત્તરસૂત્રો પણ સમજવા. ॥ સૂ. ૪ ॥

गोयमा ! जाव सव्वदुक्खाणं अंतं करेंसु। पडुप्पन्ने वि एवं चेव, नवरं सिज्झंति भाणियव्वं। अणागए वि एवं चेव, नवरं सिज्झिस्संति भाणियव्वं। जहा छउमत्थो तहा आहोहिओ वि, तहा परमाहोहिओ वि, तिण्णि तिण्णि आलावगा भाणियव्वा। केवलीणं भंते ! मणूसे अतीतं अणंतं सासयं समयं सिज्झिसु जाव अंतं करेंसु ? हंता गोयमा ! सिज्झिसु जाव अंतं करिंसु। एए तिन्नि आलावगा भाणियव्वा, छउमत्थस्स जहा सिज्झिसु सिज्झंति सिज्झिस्संति। से नूणं भंते अतीतं अणंतं सासयं समयं, पडुप्पण्णं वा सासयं समयं, अणागयं अणंतं वा सासयं समयं जे केइ अंतकरा वा अंतिमसरीरिया वा सिज्झिसु वा जाव सव्वदुक्खाणं अंतं करेंसु वा करेंति वा करिस्संति वा सव्वे ते उपपन्नणाणदंसणधरा अरहा जिणा केवली भवित्ता तओ पच्छा सिज्झंति, जाव अंतं करिस्संति वा? हंता गोयमा ! अतीतं अणंतं सासयं जाव अंतं करिस्संति वा। से नूणं भंते उप्पण्णणाणदंसणधरे अरहा जिणे केवली "अलमत्थुत्ति" वत्तव्वं सिया ? हंता। गोयमा! उप्पण्ण-णाण-दंसणधरे अरहा जिणे केवली " अलमत्थुत्ति " वत्तव्वं सिया, सेवं भंते सेवं भंते-त्ति ॥ सू० ५ ॥

॥ पढमसयए चउत्थो उद्देसो समत्तो ॥१-४॥

छाया-छद्मस्थः खलु भदन्त ! मनुष्यो तीतेऽनन्ते शाश्वते समये केवलेन संयमेन

छद्मस्थादि सिद्धिप्रकरण—

पहले सामान्यरूप से जीव का स्वरूप कहा गया है। अब विशेष रूपसे जीव का प्रतिपादन करने के निमित्त सूत्रकार " छउमत्थेणं भंते!"

છદ્મસ્થાદિ સિદ્ધિપ્રકરણ—

પહેલાં સામાન્યરૂપે જીવના સ્વરૂપનું કથન કરવામાં આવ્યું હતું, હવે વિશેષરૂપે જીવના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરવાના આશયથી સૂત્રકાર " છઉમત્થેણં

केवलेन संवरेण, केवलेन ब्रह्मचर्यवासेन केवलाभिः प्रवचनमातृभिरसैत्सीत्, अबुद्ध यावत् सर्वदुःखानामन्तमकार्षीत्? गौतम! नायमर्थः समर्थः। तत्केनार्थेन भदन्त! एवमुच्यते तदेव यावदन्तमकार्षीत्? गौतम! ये केप्यन्तकराः अन्तिमशरीरिका

इत्यादि सूत्र कहते हैं—"छउमत्थेणं भंते!" इत्यादि।

मूलार्थ—गौतमस्वामी भगवान से पूछते हैं कि "छउमत्थेणं भंते! मणुस्से अणंतं सासयं समयं केवलेणं संजमेणं केवलेणं संवरेणं केवलेणं बंभचेरवासेणं केवलाहिं पवयणमाईहिं सिज्झिसु बुज्झिसु जाव सव्व-दुःखाणं अंतं करिंसु" हे भदन्त! बीते हुए अनन्त शाश्वत समय में छद्मस्थ मनुष्य केवल संयम से केवल संवर से, केवल ब्रह्मचर्यवाससे और केवल प्रवचनमाता से सिद्ध हुए हैं यावत् सर्व दुःखों का अंत करने वाले हुए हैं क्या? भगवान् इसका उत्तर देते हैं कि (गोयमा! णो इणट्ठे समट्ठे) हे गौतम! यह अर्थ समर्थ नहीं है। केवल संयमादिक से कोई भी सिद्ध नहीं हुआ है, इसमें कारण क्या है? इसबात को पूछते हुए गौतमस्वामी प्रभुसे प्रश्न करते हैं कि (से केणट्ठेणं भंते! एवं वुच्चइ तं चेव जाव अंतं करिंसु) हे भदन्त! आप ऐसा किस कारण से कहते हैं कि केवल संयमादि से कोई भी छद्मस्थ सिद्ध नहीं हुआ है यावत् वह सब दुःखों का अंत करने वाला नहीं हुआ है। इस का उत्तर देते हुए भगवान् कहते हैं कि (गोयमा) हे गौतम! (जे केइ अंतकरा अंतिम

भंते!" ઇત્યાદિ સૂત્ર કહે છે "छउमत्थेणं भंते" ઇત્યાદિ.

મૂલાર્થ—ગૌતમસ્વામી ભગવાનને પૂછે છે કે "छउमत्थेणं भंते! अणंतं सासयं समयं केवलेणं संजमेण केवलेणं संवरेणं केवलेण बंभचेर वासेणं केवलाहिं पवयण माईहिं सिज्झिसु बुज्झिसु जाव सव्वदुक्खाण अंत करिंसु" હે ભદન્ત! વીતેલા અનંત શાશ્વત સમયમાં છદ્મસ્થ મનુષ્ય કેવલ સંયમથી, કેવલ સંવરથી, કેવલ બ્રહ્મચર્યવાસથી અને કેવલ પ્રવચનમતાથી સિદ્ધ થયા છે? યાવત્ સર્વ દુઃખોના અંત કરનાર થયા છે શું? ભગવન્ તેનો ઉત્તર આપતાં કહે છે કે— "गोयमा! णो इणट्ठे समट्ठे" હે ગૌતમ! એ અર્થ બરોબર નથી. અર્થાત્ સંયમાદિકથી કોઇ પણ સિદ્ધ થયેલ નથી. તેનું શું કારણ છે? એ વાતને પૂછતાં ગૌતમસ્વામી ફરીથી ભગવાનને પૂછે છે કે "से केणट्ठेणं भंते! एवं वुचइ तं चेव जाव अंतकरिंसु" હે ભગવાન્! આપ એવું શા કારણથી કહો છો કે કેવળ સંયમાદિથી કોઇ પણ છદ્મસ્થ સિદ્ધ થયા નથી યાવત્ તે સર્વ દુઃખોના અંત કરનાર થયા નથી? ભગવાન્ તેનો ઉત્તર આપતાં કહે છે કે— "गोयमा!" હે ગૌતમ! "जे केइ अंतकरा अंतिमसरीरिया वा जाव सव्वदुःखा

वा यावत् सर्वदुःखानामन्तमकार्षुर्वा कुर्वन्ति वा करिष्यन्ति वा सर्वे ते उत्पन्न ज्ञानदर्शनधरा अर्हन्तो जिनाः केवलिनो भूत्वा ततः पश्चात् सिद्धयन्ति बुध्यन्ते मुच्यन्ते परिनिर्वान्ति सर्वदुःखानामन्तमकार्षुर्वा कुर्वन्ति वा करिष्यन्ति वा तत्तेनार्थेन गौतम! यावत् सर्वदुःखानामन्तमकार्षुः, प्रत्युत्पन्नेऽपि एवमेव, नवरं 'सिद्धयन्ति' भणितव्यम्

सरीरिया वा सव्वदुःखाणं अंतं करेंसु वा, करेंति वा, करिस्संति वा, सव्वे ते उप्पण्णणाणदंसणधरा अरहा जिणा केवली भवित्ता, तओ-पच्छा सिज्झंति, बुज्झंति मुच्चंति परिनिव्वायंति सव्वदुःखाणं अंतं करेंसु वा, करेंति वा करिस्संति वा) जो कोई अन्तकर हुए हैं, अन्तिम शरीर वाले हुए हैं, यावत् जिह्नोंने समस्त दुःखों का अन्त कर डाला है, व मान में जो कर रहे हैं, आगे भी जो करेंगे, वे सब उत्पन्न ज्ञान दर्शनधारी अर्हत जिन एवं केवली होने के बाद ही सिद्ध हुए हैं, बुद्ध हुए हैं, मुक्त हुए हैं, परिनिर्वृत हुए हैं, उन्होंने ही समस्तदुःखों का अन्त किया है, वे ही करते हैं, और आगे भी वे ही करेंगे। (से तेणट्ठेणं गोयमा! जाव सव्व दुःखाणं अंतं करेंसु) इस कारण हे गौतम ! मैंने ऐसा कहा है कि केवल संयमादिक से किसी भी छद्मस्थ जीवकी सिद्धि नहीं हुई है, न होती है, और न भविष्यत्काल में भी होगी। (पडुप्पन्ने वि एवं चेव) प्रत्युत्पन्न–वर्तमान काल में भी ऐसे ही जानना चाहिये ऐसा कहा है। (नवरं) विशेषता यह है कि (सिज्झंति भाणियव्वं) यहां "सिध्यन्ति" इस प्रकार से वर्तमान कालिक क्रिया का प्रयोग कर

णं अंतं करेंसु वा, करिति वा करिस्संति वा, सव्वे ते उप्पण्णणाणदंसणधरा अरहा जिणा केवली भवित्ता तओ पच्छा सिज्झंति, बुज्झंति मुच्चंति परिनिव्वायंति सव्वदुक्खाणं अंतं करेंसु वा, करेंति वा करिस्संति वा" જે કોઈ અંતકર થયા છે, અન્તિમ શરીરવાળા થયા છે, યાવત્ જેમણે સર્વદુઃખોનો અંત કરેલ છે, વર્તમાનમાં જે કરી રહ્યા છે, અને આગળ પણ કરશે તે બધા જ ઉત્પન્ન જ્ઞાનદર્શનધારી અર્હંત જીન એવં કેવલી થયા પછી જ સિદ્ધ થયા છે, બુદ્ધ થયા છે, મુક્ત થયા છે, પરિનિર્વૃત થયા છે, તેમણે જ સમસ્ત દુઃખોનો અંત કરેલ છે, તેઓ કરે છે, અને આગળ પણ તેઓ જ કરશે. "से तेणट्ठेणं गोयमा! जाव सव्वदुक्खाणं अंतं करेंसु" તે કારણે હે ગૌતમ! મેં એવું કહ્યું છે કે કેવળ સંયમાદિથી કોઈ પણ છદ્મસ્થ જીવની સિદ્ધિ થયેલ નથી. થતી નથી, અને ભવિષ્યકાળમાં પણ થશે નહીં. "पडुप्पन्ने वि एवं चेव" પ્રત્યુત્પન્ન વર્તમાનકાળમાં પણ એવું જ જાણી લેવું એવું કહેલ છે. "नवरं" વિશેષતા એ છે કે "सिज्झंति भाणियव्वं" અહિંયાં "सिध्यंति" એ રીતે વર્તમાન

अनागतेऽपि एवमेव, नवरं 'सेत्स्यन्ति' भणितव्यम्, यथा छद्मस्थस्तथा आधोवधिकोपि तथा परमाधोवधिकोपि, त्रयस्त्रय आलापकाः भणितव्याः। केवली खलु भदन्त ! मनुष्योऽतीते अनन्ते शाश्वते समये यावत् अन्तमकार्षीत्? हन्त असैत्सीत् यावत् अन्तमकार्षीत्, एते त्रयआलापका भणितव्याः छद्मस्थस्य यथा, नवरं असैत्सुः

आलापक बोलना चाहिये। (अणागयं वि एवं चेव) अनागतकालमें भी इसी तरह पूर्वोक्त प्रकारसे जानना चाहिये-(नवर) परन्तु विशेषता इस प्रकार से है-(सिज्झिस्संति भाणियव्वं) यहां आलापक बोलते समय भविष्यत्कालिक "सेत्स्यंति" इस क्रियापद का प्रयोग करके उस आलापक को बोलना चाहिये।

अब सूत्रकार अवधिज्ञान के विषय में कहते हैं कि (जहा छउमत्थो तहा आहोहिओ वि) जैसे छद्मस्थ का कथन किया है वैसा ही आधोवधिक का भी (तहा परमाहोहिओ वि) तथा परमाधोवधिक का भी कथन जानना चाहिये। (तिण्णि तिण्णि आलावगा भाणियव्वा) और इनके तीन२ आलापक कहना चाहिये। अब सूत्रकार केवली के विषयका कथन करते हैं-(केवलीणं भंते ! मणू से अतीतं अणंतं सासयं समयं जाव अंतं करेंसु ?) हे भदन्त बीते हुए अनंत शाश्वत कालमें क्या केवली मनुष्य अर्थात् भगवंत ने यावत् समस्त दुःखों का अन्त किया ? प्रभुने इस प्रश्न का उत्तर इस प्रकार (हंता गोयमा ! सिज्झिसु जाव अंतं करिंसु) हां गौतम ! जो केवली मनुष्य हुए हैं वे अतीत कालमें सिद्धि

કાલિક ક્રિયાનો પ્રયોગ કરી આલાપક બોલવો જોઈએ. "अणागयं वि एवं चेव" અનાગતકાલમાં પણ આવી જ રીતે પૂર્વોક્ત પ્રકારથી જાણી લેવું. "नवरं" વિશેષતા આ રીતે છે "सिज्झिस्संति भाणियव्वं" અહિં આલાપક બોલતી વખતે ભવિષ્યકાલિક "सेत्स्यंति" એ ક્રિયાપદનો પ્રયોગ કરીને તે આલાપક બોલવો જોઈએ.

હવે સૂત્રકાર અવધિજ્ઞાનના વિષયમાં કહે છે કે "जहा छउमत्थो तहा आहोहिओ वि" જેવી રીતે છદ્મસ્થનું કથન કરેલ છે તેવીજ રીતે આધોવધિકનું પણ, તથા "तहा परमाहोहिओ वि" પરમાધોવધિકનું પણ કથન જાણી લેવું "तिण्णि तिण्णि अलावगा भाणियव्वा" તેમજ તેના ત્રણ ત્રણ આલાપક કહેવા જોઇએ. હવે સૂત્રકાર કેવલીવિષયક કથન કરે છે. "केवली ण भंते ! मणूसे अतीतं अणंतं सासयं समयं जाव अंतं करेंसु ?" હે ભગવન્ ! વીતેલા અનંત શાશ્વત કાળમાં કેવલી મનુષ્યે અર્થાત્ ભગવાને યાવત્ સમસ્ત દુઃખોનો અંત કર્યો ? પ્રભુએ આ પ્રશ્નનો આવી રીતે ઉત્તર આપ્યો-"हंता गोयमा ! सिज्झिसु जाव अंतं करिंसु" હા ગૌતમ ! જેઓ કેવલી મનુષ્યો થયા છે તેઓ

सिद्धयन्ति सेत्स्यन्ति तद् नूनं भदन्त! अतीतेऽनन्ते शाश्वते समये प्रत्युत्पन्ने वा शाश्वते समयेऽनागतेऽनंते वा शाश्वते समये ये केऽपि अन्तकरा वा अन्तिमशरीरिका वा असैत्सुत्वां यावत् सर्वदुःखानामन्तमकार्षु र्वा कुर्वन्ति वा करिष्यन्ति वा सर्वे ते उत्पन्नज्ञानदर्शनधरा अर्हन्तो जिनाः केवलिनो भूत्वा ततः पश्चात् सिद्धय-

को प्राप्त हुए हैं। (एते तिन्नि आलावगा भाणियव्वा छउमत्थस्स जहा) जिस प्रकार से छद्मस्थ के प्रकरण में भूत, वर्तमान और भविष्यत्काल विषयक तीन प्रकार के आलापक कहा जाता है इस प्रकार कहना चाहिये। (सिज्झिसु, सिज्झंति, सिज्झिस्संति) भूतकाल में सिद्ध हुए हैं, वर्तमान में वे सिद्ध होने हैं। तथा भविष्यत्कालमें वे सिद्ध होंगे (से नूणं भंते अतीतं अणंतं सासयं समयं पडुप्पण्णं वा सासयं समयं अणागयं अणंतं वा सासयं समयं जे केइ अंतकरा वा अंतिम सरीरिया वा सिज्झि वा, जाव सव्वदुःखाणं अंतं करेंसु वा करेंति वा, करिस्संति वा सव्वे ते उप्पण्णनाणदंसणधरा अरहा जिणा केवली भवित्ता तओ पच्छा सिज्झंति, जाव अंतं करिस्संति वा) हे भदन्त! अतीत अनंत शाश्वत काल में शाश्वत प्रत्युत्पन्न काल में और अनंत शाश्वत भविष्यत्कालमें जो कोई अन्तकर अन्तिमशरीरधारी-चरमशरीरी सिद्ध गति को प्राप्त हुए हैं, यावत् समस्त दुःखों का अन्त करने वाले हुए हैं वर्तमान में जो कर रहे हैं और आगे भी जो करेंगे, वे सब उत्पन्न हुए केवलज्ञान और केवल दर्शन को धारण करने वाले, अर्हत, जिन, केवली हो कर पीछे सिद्ध

અતીતકાળમાં સિદ્ધિને પામ્યા છે. " एते तिन्नि आलावगा भाणियव्वा छउमत्थस्स जहा " જેવી રીતે છદ્મસ્થના પ્રકરણમાં ભૂત વર્તમાન અને ભવિષ્યકાલ વિષયક ત્રણ પ્રકારના આલાપકો કહેવાય છે તેવી રીતે અહિંયા પણ ત્રણ પ્રકારના આલાપકને કહેવા જોઈએ. "सिज्झिसु, सिज्झंति, सिज्झिस्संति" ભૂતકાળમાં તેઓ સિદ્ધ થયા હતા, વર્તમાનકાળમાં તેઓ સિદ્ધ હોય છે. તથા ભવિષ્યકાળમાં તેઓ સિદ્ધ થશે. "से नूणं भंते ! अतीतं अणंतं सासयं समयं पडुप्पन्न वा सासयं समयं, अणागयं अणंतं वा सासयं समयं जे केइ अंतकरा वा अंतिमसरीरिया वा सिज्झिसु वा, जाव सव्वदुःखाणं अंतं करेंसु वा करेंति वा, करिस्संति वा" હે ભગવન્ત! વીતેલા અનંત શાશ્વત કાળમાં, શાશ્વતપ્રત્યુત્પન્નકાળમાં અને અનંત શાશ્વત ભવિષ્યકાળમાં જે કોઈ અંતકર અંતિમશરીરધારી-ચરમશરીરી સિદ્ધ ગતિને પ્રાપ્ત થયા છે. યાવત્ સમસ્ત દુઃખોનો અંત કરવાવાળા થયા છે. વર્તમાનમાં સિદ્ધ ગતિને પ્રાપ્ત કરી રહ્યા છે. અને આગળ પણ જે કરશે તે તમામ ઉત્પન્ન થયેલ કેવળ જ્ઞાન અને કેવળ દર્શનના ધારણ કરનાર અર્હત, જીન, કેવલી થઈને

न्ति यावदन्तं करिष्यन्ति वा? हंत गौतम! अतीतेऽनंते शाश्वते समये यावदन्तं करिष्यन्ति वा। तद् नूनं भदंत! उत्पन्नज्ञानदर्शनधरः अर्हन् जिनः केवली 'अलमस्तु' इति वक्तव्यं स्यात्, हन्त गौतम! उत्पन्नज्ञानदर्शनधरोऽर्हन् जिनः केवली 'अलमस्तु' इति वक्तव्यं स्यात्। तदेवं भदंत! तदेवं भदन्त! इति ॥सू०५॥

हुए हैं, यावत् समस्त दुःखों का अन्त करेंगे क्या? इसका उत्तर देते हुवे प्रभु गौतम से कहते हैं कि-(हंता गोयमा! अतीतं अणंतं सासयं समयं जाव अंतं करिस्संति वा) हां गौतम! अतीत अनन्त, शाश्वकाल में यावत् अंत करेंगे।! (से नूणं उप्पणणाणदंसणधरे अरहा जिणे केवली "अलमत्थु" त्ति वत्तव्वं सिया?) अब पूर्ण ज्ञान के विषयमें प्रश्न करते हुए गौतमस्वामी पूछते हैं कि हे भदंत! क्या ऐसा कहना शक्य है कि जब उत्पन्न केवलज्ञान और उत्पन्न केवलदर्शन वाले अर्हत जिन केवली हो जाते हैं तब उन्हें और दूसरा कोई ज्ञान प्राप्त करने योग्य नहीं होता है तो उन्हे पूर्ण ज्ञान कह सकते हैं क्या? उत्तर में प्रभु कहते है कि (हंता गोयमा! उप्पण्णणाण दंसणधरे अरहा जिणे केवली "अलमत्थु"त्ति वत्तव्वं सिया) हां गौतम! उत्पन्न केवलज्ञान एवं केवल दर्शनधारी अर्हत जिन "अलमस्तु" पूर्ण ज्ञान वाले हैं, ऐसा कहने के लिये शक्य है। (सेवं भंते सेव भंते) आप देवानुप्रियने जो कहा है वह ऐसा ही है।

પછી સિદ્ધ થયા છે, યાવત્ સમસ્ત દુઃખોનો અંત કરશે? તેનો ઉત્તર આપતાં ભગવાન્ ગૌતમસ્વામીને કહે છે કે—"हंता गोयमा! अतीतं अणंतं सासयं समयं जाव अंतं करिस्संति वा" હા, ગૌતમ! અતીત અનંત શાશ્વત કાળમાં યાવત્ અંત કરશે. "से नूणं भंते! उप्पण्णणाणदंसणधरे अरहा जिणे केवली "अलमत्थु"त्ति वत्तव्वं सिया?" હવે પૂર્ણ જ્ઞાનના વિષયમાં પ્રશ્ન કરતાં ગૌતમસ્વામી પૂછે છે કે હે ભગવન્! શું એવું કહી શકાય છે કે જ્યારે ઉત્પન્ન કેવલજ્ઞાન અને ઉત્પન્ન કેવલદર્શનવાળા અર્હત જીન કેવલી થઇ જાય છે ત્યારે તેને બીજું કોઇ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા લાયક ન હોય ત્યારે તેને શું પૂર્ણ જ્ઞાનીકહી શકાય? તેના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે "हंता गोयमा! उप्पण्णणाणदंसणधरे अरहा जिणे केवली "अलमत्थु"त्ति वत्तव्वं सिया" હા, ગૌતમ! ઉત્પન્ન કેવળ જ્ઞાન અને કેવળ દર્શનધારી અર્હત જીન "अलमस्तु" પૂર્ણ જ્ઞાનવાળા છે, એવું કહી શકાય છે. "सेवं भंते! सेवं भंते!" હે ભદન્ત! આપ દેવાનુપ્રિયે જે કહ્યું છે તે એવું જ છે, એવું જ છે.

टीका—'छउमत्थेणं भंते' 'मणुस्से' छद्मस्थः खलु भदन्त ! मनुष्यः, इह अवधिज्ञानरहितो जीवः छद्मस्थपदेन बोध्यते, यतोऽवधिज्ञानिनः स्वरूपमग्रे वक्ष्यते । 'अतीतं अणंतं' अतीतेऽनन्ते, 'सासयं समयं' शाश्वते समये, 'केवलेणं संजमेणं' केवलेन संयमेन-संयममात्रेण सप्तदशविधेन, 'केवलेणं संवरेणं' केवलेन संवरेण, संवरमात्रेण आस्रवनिरोधलक्षणेन, 'केवलेणं बंभचेरवासेणं' केवलेन ब्रह्मचर्यवासेन, ब्रह्मचर्यपालनमात्रेण 'केवलाहिं पवयणमायाहिं' केवलाभिः प्रवचनमातृभिः – पञ्चसमितित्रिगुप्तिरूपाभिः, 'सिज्झिसु' असैत्सीत्-कृतसकल

टीकार्थ–(छउमत्थे णं भंते मणुस्से अतीतं अणंतं सासयं समयं केवलेणं संजमेणं, केवलेणं संवरेणं, केवलेणं बंभचेरवासेणं केवलाहिं पवयणमाईहिं सिज्झिसु, बुज्झिसु जाव सव्वदुक्खाणमंतं करिंसु) हे भदन्त ! बीते हुए अनन्त शाश्वत समय में छद्मस्थ मनुष्य केवल संयम से, केवल संवर से, केवल ब्रह्मचर्यवास से और केवल प्रवचनमाता से सिद्ध हुए हैं यावत् सर्व दुःखों का अन्तकरने वाले हुए हैं क्या ? यद्यपि जबतक आत्मा में केवल ज्ञान नहीं होता है, तबतक आत्मा छद्मस्थ कहलाता है सो इस प्रकार का छद्मस्थ यहाँ नहीं लिया गया है किन्तु जिस जीव के अवधिज्ञान नहीं है–अर्थात् अवधिज्ञान से रहित जो जीव है वह यहां छद्मस्थ पद से लिया गया है, क्यों कि अवधिज्ञानी का स्वरूप आगे कहा जाने वाला है । संयम १७ प्रकार का होता है पांच समिति और तीनगुप्ति इनका नाम प्रवचनमाता है । गौतम स्वामी ने भगवान महावीर प्रभु से यहां

ટીકાર્થ—(छउमत्थेणं भते ! मणुस्से अतीतं, अणंतं, सासयं, समयं केवलेणं, संजमेणं, केवलेणं संवरेणं, केवलेणं बंभचेरवासेणं, केवलाहिं पयवणमाईहिं, सिज्झिसु, बुज्झिसु, जाव सव्वदुक्खाणमतं करिंसु) હે ભગવન્ ! અનંત અને શાશ્વત એવા ભૂતકાળમાં છદ્મસ્થ મનુષ્ય શું ફક્ત સંયમથી કે ફક્ત સંવરથી, કે ફક્ત બ્રહ્મચર્ય પાલનથી, કે ફક્ત પ્રવચનમાતાથી, સિદ્ધ બન્યો છે, યાવત્ સમસ્ત દુઃખોનો અંત કરનાર બન્યો છે ? જો કે આત્મા જ્યાં સુધી કેવળ જ્ઞાન રહિત છે. ત્યાં સુધી તેને છદ્મસ્થ કહેવામાં આવે છે. પરંતુ અહીં તે પ્રકારના છદ્મસ્થનો વિચાર કરવામાં આવ્યો નથી. પણ જે જીવને અવધિજ્ઞાન થયું નથી. એટલે કે અવધિજ્ઞાનથી રહિત જે જીવ છે તેને અહીં "છદ્મસ્થ" પદ દ્વારા ગ્રહણ કરવાનો છે. કારણ કે અવધિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ આગળ કહેવામાં આવશે. સંયમ સત્તર પ્રકારનો હોય છે. પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિને પ્રવચનમાતા કહે છે. ગૌતમ સ્વામીએ અહીં મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન કર્યો છે કે

कार्यतया सिद्धोऽभूत्। 'बुज्झिसु' अबुद्ध विमलकेवलालोकेन सकललोकालोकं ज्ञातवान्, बोधं प्राप्तवान्। 'जाव' यावत्–यावच्छब्देन–'मुच्चिसु परिनिव्वाइसु' इति संग्राह्यम्। 'मुच्चिसु' अमुच्चत्=सकलकर्मभ्यो मुक्तवान्। 'परिनिव्वाइंसु' परिनिरवासीत्=समस्तकर्मकृतसन्तापरहितत्वेन शीतलीभूतोऽभवत्। 'सव्वदुक्खाणं अंतं करिंसु' सर्वदुःखानामन्तमकार्षीत्–सकल क्लेशनाशं कृतवान् किम्?। हे भगवन् अतीतानन्तशाश्वतकाले छद्मस्थो जीवः केवलसंयमेन केवलसंवरेण केवलब्रह्मचर्यवासेन केवलाभिः प्रवचनमातृभिः सिद्धो बुद्धो मुक्तः परिनिर्वातः

ऐसा प्रश्न किया गया है कि हे भदन्त! अवधिज्ञानरहित छद्मस्थ मनुष्य बीते हुए अनंत शाश्वत समय में केवल १७ प्रकार के संयम पालन करने मात्र से क्या समस्त कार्य सिद्ध हो जाने के कारण सिद्ध हुआ है? विमल केवल ज्ञानरूप आलोक से सकललोक आलोक को जानने रूप बोध को प्राप्त हुआ है क्या? यावत् शब्द से "मुच्चिसु" समस्तकर्मों से मुक्त हुआ है क्या "परिनिव्वाइंसु" समस्तकर्मकृतविकारों से रहित होने के कारण शीतलीभूत हुआ है क्या? "सव्वदुक्खाणमंतं करिंसु" यावत् शारीरिक मानसिक समस्त क्लेशों का अन्त करनेवाला हुआ है क्या?। जिस प्रकार से केवल संयम को लेकर ये प्रश्न किए गए है उसी प्रकार से केवल संवर, केवल ब्रह्मचर्यवास और केवल प्रवचनमाताको लेकर भी इन प्रश्नों का उद्भावन कर लेना चाहिये। तात्पर्य पूछने का यह है कि हे भगवन्! अतीत अनन्त शाश्वत काल में छद्मस्थ जीव केवल संयम से केवल संवर से केवल ब्रह्मचर्यवास से तथा

હે ભગવન્! અવધિજ્ઞાનથી રહિત હોય એવો છદ્મસ્થ મનુષ્ય શું અનંત અને શાશ્વત એવા ભૂતકાળમાં માત્ર ૧૭ પ્રકારના સંયમનું પાલન કરીને જ સિદ્ધ-પદ પામ્યો છે? શું વિશુદ્ધ કેવળજ્ઞાન રૂપ પ્રકાશથી સમસ્ત લોક અલોકને જાણવારૂપ બોધ તે પામ્યો છે? "યાવત્" પદ વડે "मुच्चिसु परिनिव्वाइंसु, सव्वदुक्खाणमंतं करिंसु" પદોનો સમાવેશ થયો છે એટલે કે તે છદ્મસ્થ શું સમસ્ત કર્મોથી મુક્ત થયો છે? શું સમસ્ત કર્મકૃત વિકારોથી રહિત થવાને કારણે તે શીતલીભૂત થયો છે? શું તેણે સમસ્ત શારીરિક અને માનસિક દુઃખોનો અંત કર્યો છે? એજ રીતે સંયમનો આશ્રય લઈને પ્રશ્નો પૂછવામાં આવ્યા છે. એજ પ્રમાણે સંવર, બ્રહ્મચર્ય પાલન અને પ્રવચનમાતા, એ દરેકનો આશ્રય લઈને ઉપરોક્ત પ્રશ્નો પૂછવા જોઈએ. પ્રશ્નનું તાત્પર્ય એ છે કે હે ભગવન્! અનંત અને શાશ્વત એવા ભૂતકાળમાં છદ્મસ્થ જીવ કેવળ સંયમ દ્વારા, માત્ર સંવરવડે, માત્ર બ્રહ્મચર્ય વડે, કે માત્ર આઠ પ્રવચનમાતા વડે, સિદ્ધ થયો છે?

सर्वदुःखानामन्तकृचाभूत् किमिति प्रश्नः। इमं प्रश्नं पृच्छतो गौतमस्यायमभिप्रायः यत् यदोपशान्तमोहाद्यवस्था भवति तदा संयमादिकं सर्वतो विशुद्धं भवति तथा सिद्धिप्राप्तौ कारणमपि, सर्वविशुद्धं संयमादिकं विद्यते, तच्च संयमादिकं छद्मस्थजीवस्यापि भवति तेन छद्मस्थो जीवः किं सिद्ध्यति स्मेति। भगवानाह- 'गोयमा' इत्यादि 'गोयमा' हे गौतम। 'णो इणट्ठे समट्ठे' नायमर्थः समर्थः-केवलेन संयमादिना न कोऽपि सिद्धोऽभूदित्यभिप्रायः। अत्र कारणं पृच्छति-'से केणट्ठेणं' इत्यादि। 'से केणट्ठेणं भंते' तत्केनार्थेन हे भदन्त। 'एव वुच्चइ' एवमुच्यते 'तं चेव' तदेव प्रश्नोक्तः

केवल अष्ट प्रवचन माताके आराधनसे क्या सिद्ध हुआ है ? क्या बुद्ध हुआ है ? क्या मुक्त हुआ है ? क्या परिनिर्वृत हुआ है ? तथा समस्त दुःखोंका क्या अन्तकर्ता हुआ है ? इस प्रश्न को पूछने वाले गौतम स्वामी का यह अभिप्राय है कि-जब मोह की उपशान्त अवस्था होती है तब संयमादिक सर्व प्रकार से विशुद्ध रहते हैं, और सिद्धिप्राप्ति में कारणभूत वे विशुद्ध संयमादिक ही होते हैं-जो उस समय मौजूद हैं। अर्थात् छद्मस्थ जीव के भी मोह की उपशांत अवस्था में विशुद्ध संयमादिक हैं ही, अतःऐसा प्रश्न हुआ कि उन विशुद्ध संयमादिकों के बल पर छद्मस्थ जीव क्या पहिले कभी सिद्ध हुआ है ? प्रभुने इस का उत्तर यों दिया कि (गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे) हे गौतम ! यह अर्थ समर्थ नहीं है। अर्थात् संयमादिक से कोई भी सिद्ध नहीं हुआ है। इस में कारण क्या है इस बात को पूछते हुए गौतमस्वामी प्रभु से प्रश्न करते हैं कि (से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ तं चेव जाव अंतं करिंसु) हे भदन्त !

બુદ્ધ થયો છે ? મુક્ત થયો છે ? પરિનિર્વૃત થયો છે ? તથા સમસ્ત દુઃખોનો અંત કરનાર થયો છે ખરો ? આ પ્રશ્ન પૂછનાર ગૌતમ સ્વામીનો અભિપ્રાય એવો છે કે-જ્યારે મોહની ઉપશાન્ત અવસ્થા હોય છે ત્યારે સંયમાદિક સર્વ પ્રકારે વિશુદ્ધ રહે છે. અને તે વિશુદ્ધ સંયમાદિક જ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાના કારણરૂપ હોય છે જે સંયમાદિક તે સમયે મોજૂદ છે. એટલે કે છદ્મસ્થ જીવોમાં પણ મોહની ઉપશાન્ત અવસ્થામાં વિશુદ્ધ સંયમ આદિ મોજૂદ હોય છે, તેથી એ પ્રકારનો પ્રશ્ન ઉદ્‌ભવે છે કે વિશુદ્ધ સંયમ આદિના પ્રભાવથી શું છદ્મસ્થ જીવ પહેલાં કદી પણ સિદ્ધ થયો છે ? પ્રભુએ તેનો જવાબ આ પ્રમાણે આપ્યો-(गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे) હે ગૌતમ ! તે પ્રમાણે થતું નથી, એટલે કે સંયમાદિ વડે ભૂતકાળમાં કોઈ પણ છદ્મસ્થ જીવ સિદ્ધપદ પામ્યો નથી, તેનું કારણ જાણવાને માટે ગૌતમસ્વામી પૂછે છે (से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ तं चेवं

सर्वोऽपि पाठोऽत्र ग्राह्यः, कियत्पर्यन्तमित्याह-'जाव अंतं करिसु' यावदन्तमकार्षीदिति। केवलसंयमादिना न सिद्धो जातस्तत्र किं कारणमिति भावः। भगवान् प्राह 'गोयमा' इत्यादि। 'गोयमा' हे गौतम! 'जे केइ अंतकरा' ये केऽपि अन्तकराः भवान्तकारिणः अन्तं=भवान्तं कुर्वन्ति ये तेऽन्तकराः, अन्तकरास्तु दीर्घकालापेक्षया भवन्तीत्यत्राह-'अंतिमसरीरिया वा' अन्तिम शारीरिका वा, अन्तिमं शरीरं विद्यते येषां तेऽन्तिम शरीरिका वा-चरमशरीरिण इत्यर्थः। 'जाव' यावत्-यावत्करणात् सिज्झिसु सिज्झइ सिज्झिस्सइ' इत्यादि संग्राह्यम्। 'सव्वदुक्खाणं अंतं करेंसु वा' यावत् सर्वदुःखानामन्तमकार्षीद् वा 'करेंति वा' कुर्वन्ति

आप ऐसा किस कारण से कहते हैं कि केवल संयमादि से कोई भी छद्मस्थ सिद्ध नहीं हुआ है यावत् वह सब दुःखों का अंत करने वाला नहीं हुआ है। इस तरह प्रश्नोक्त सब पाठ यहां " यावत् अतं अकार्षुः तक कहना चाहिये। गौतम के इस प्रश्न का तात्पर्य ऐसा है कि-तब केवल संयमादि से छद्मस्थ जो सिद्ध नहीं हुआ है उसमें कारण क्या है ? तब प्रभु इसका उत्तर देते हुए कहते हैं कि (गोयमा) हे गौतम ! (जे केइ अंतकरा अंतिमसरीरिया वा जाव सव्वदुक्खाणं अंतं करेंसु वा, करेंति वा, करिस्संति वा सव्वे ते उप्पण्णणाणदंसणधरा अरहा जिणा केवली भवित्ता, तओ पच्छा सिज्झंति बुज्झंति, मुच्चंति परिनिव्वायंति सव्वदुक्खाणं अंतं करेंसु वा, करेंति वा, करिस्संति वा) जो कोई अन्तकर हुए हैं, अन्तिमशरीरवाले हुए हैं, यावत् जिन्होंने समस्तदुःखों का अन्त करडाला है, वर्तमान में जो कर रहे हैं, आगे भी जो करेंगे,

---

जाव अंतं करिंसु) હે ભગવન્! આપ એવું શા કારણે કહો છો કે માત્ર સંયમ વગેરેથી કોઇપણ છદ્મસ્થ સિદ્ધ થયો નથી, બુદ્ધ થયો નથી મુક્ત થયો નથી, પરિનિર્વૃત થયો નથી અને સમસ્ત દુ:ખોનો અંતકર્તા થયો નથી? ગૌતમના આ પ્રશ્નનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે. માત્ર સંયમ વગેરે કારણોથી કોઇ પણ છદ્મસ્થ જીવ સિદ્ધપદ પામ્યો નથી તેનું કારણ શું છે ? ઉત્તર-(गोयमा) હે ગૌતમ! (जे केइ अंतकरा अंतिमसरीरिया वा जाव सव्वदुक्खाणं अंतं करेंसु वा, करेंति वा, करिस्संति वा सव्वे ते उप्पण्णनाणदंसणधरा अरहा जिणा केवली भवित्ता, तओ पच्छा सिज्झंति बुज्झंति, मुच्चंति, परिनिव्वायंति, सव्वदुक्खाणं अंतं करेंसु वा, करेंति वा, करिस्संति वा,)

જે અન્તકર થયા છે, અન્તિમ શરીરવાળા થયા છે, " यावत् " જેમણે સમસ્ત દુઃખોનો અંત કરી નાખ્યો છે, વર્તમાનકાળમાં જેઓ તેનો અંત કરી રહ્યા છે અને ભવિષ્યમાં પણ જેઓ તેનો અંત કરશે, તેઓ બધાં ઉત્પન્ન કેવલ જ્ઞાન અને

वा ' करिस्संति वा ' करिष्यन्ति वा । ' सव्वे ते उपपण्ण णाण दंसण धरा ' सर्वे ते उत्पन्न ज्ञानदर्शनधराः उत्पन्नं=समुत्पन्नं घातिकर्मचतुष्टय क्षयतो जायमानं यत् केवलज्ञानं केवलदर्शनं च तयोः धराः=धारकाः ये ते उत्पन्नज्ञानदर्शनधराः, 'अरहा' अर्हन्तः-इन्द्रादि कृत निरवद्य पूजार्हत्वात् , 'जिणा' जिनाः-विजितरागद्वेषाः 'केवली' केवलिनः-केवलज्ञान सम्पन्नाः, ' भवित्ता ' भूत्वा ' तओ पच्छा ' ततः पश्चात् सकल कर्मक्षयानन्तर सिज्झंति' सिद्धिं गच्छन्ति 'बुज्झंति' बोधं प्राप्नुवन्ति

वे सब उत्पन्नज्ञान दर्शन धारी अर्हन्त जिन एवं केवली होने के बाद ही सिद्ध हुए हैं, बुद्ध हुए हैं, मुक्त हुए हैं, परि निर्वृत हुए हैं, उन्होंने ही समस्त दुःखों का अन्त किया है, ये ही करते हैं, और आगे भी ये ही करेंगे ! जो भव का अन्त कर देते हैं वे अंतकर कहलाते हैं। भव का अन्त बहुत कालके बाद भी होता है इस लिये कहा है कि-गृहीत शरीर ही जिनका अन्तिम शरीर है। इस शरीरको छोड़ने के बाद जिन्हें दूसरा शरीर अब धारण नहीं करना है ऐसे चरम शरीरवाले जीव अन्तिम शरीर वाले कहलाते हैं। ' जाव ' पदसे यहां-" सिज्झिसु, सिज्झइ, सिज्झिस्सइ " इन क्रियापदों का संग्रह हुआ है। चार घातिया कर्मों के नाश से उत्पन्न हुए केवल ज्ञान और केवलदर्शन को जो धारण करते हैं वे " उप्पण्णणाणदंसणधरा " कहलाते हैं। इन्द्रादिकों द्वारा की गई निरवद्य सेवाके योग्य जो होते हैं वे "अरिहा" कहे गये हैं। जो रागद्वेषको जीत चुके होते हैं वे जिन हैं। केवलज्ञान से जो युक्त होते हैं वे केवली

કેવલદર્શનધારી અર્હંત, જિન અને કેવલી થયા પછી જ સિદ્ધ થયા છે, બુદ્ધ થયા છે, મુક્ત થયા છે, પરિનિર્વૃત થયા છે, અને તેમણે જ સમસ્ત દુઃખોનો અંત કર્યો છે, તેઓ જ અંત કરે છે અને ભવિષ્યમાં પણ તેઓ જ અંત કરશે. જે જીવો ભવનો (જન્મમરણનો) અંત કરી નાખે છે તેમને અંતકર કહે છે. ભવનો અંત ઘણા કાળ પછી પણ થાય છે, તે કારણે કહ્યું છે કે-ગૃહીત (ચાલુ) શરીર જ જેમનું અન્તિમ શરીર છે-એ શરીર છોડયા પછી જેમને બીજું શરીર ધારણ કરવાનું નથી. એવા ચરમ શરીરવાળા જીવોને જ અંતિમશરીરી કહે છે. " जाव " (यावत्) પદથી અહીં " सिज्झिसु, सिज्झइ, सिज्झिस्सइ " આ ક્રિયા પદો ગ્રહણ કરવામાં આવ્યાં છે. ચાર ઘનઘાતી કર્મોના નાશથી ઉત્પન્ન થયેલ કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનને જે ધારણ કરે છે તેમને "उप्पण्णनाणदंसणधरा" કહે છે ઈન્દ્રાદિકદેવો વડે નિરવદ્ય (પાપરહિત) સેવા પામવાને યોગ્ય જેઓ હોય છે તેમને " अरिहा " કહે છે જેમણે રાગ દ્વેષ નષ્ટ કર્યા છે તેમને જિન કહે છે? કેવળ જ્ઞાનથી જે યુક્ત હોય છે તેને કેવલી કહે છે. "मुच्चति"

'मुच्चंति' मुच्यन्ते-सकलकर्मकलापेभ्यः 'परिनिव्वायंति' परिनिर्वान्ति-कर्मसन्तापापगमेन शीतलीभवन्ति। उपलक्षणात् 'सिज्झिसु सिज्झिस्संति' इत्यादि भूतभविष्यत्कालयोरपि ग्रहणं कर्तव्यम् सिद्धाद्यवस्थामन्तरेण सर्वदुःखान्तकरणाभावात्। 'सव्वदुक्खाणं अंतं करेंसु वा करेंति वा करिस्संति वा' सर्वदुःखानामन्तमकार्षुर्वा कुर्वन्ति वा करिष्यन्ति वा। 'से तेणट्ठेणं गोयमा! जाव सव्वदुक्खाणं अन्तं करेंसु' तत् तेनार्थेन हे गौतम! यावत् सर्वदुःखानामन्तमकार्षुः। अनेन कारणेन कथयामि हे गौतम! केवलसंयमादिना न कस्यचिदपि छद्मस्थस्य सिद्धिरभूत् भवति भविष्यति वेति भावः। अत्र भगवता गौतमेनातीत कालमाश्रित्य प्रश्नः कृतः, उत्तरं च भगवता तीर्थकरेण कालत्रयमाश्रित्य दत्तम्। भगवदुत्तरेणैव यद्यपि गौतमस्वामिनः प्रत्युत्पन्नानागतविषये सन्देहोऽपाकृतस्तथापि मन्दमतिशिष्याणां प्रत्यु-

---

हैं। "मुच्चंति" समस्त कर्मों से छूट जाते हैं। "परिनिव्वायंति" कर्मसंताप के चले जाने से बिलकुल शीतलीभूत हो जाते हैं। यहां उपलक्षण से "सिज्झिसु, सिज्झिस्संति" इत्यादिरूप से भूत भविष्यत् काल का भी ग्रहण कर लेना चाहिये, क्यों कि सिद्धावस्था के बिना समस्तदुःखों का विनाश नहीं हो सकता है। (से तेणट्ठेणं गोयमा! जाव सव्वदुक्खाणं अंतं करेंसु) इस कारण हे गौतम! मैंने ऐसा कहा है कि केवल संयमादिकसे किसी भी छद्मस्थ जीवकी सिद्धि नहीं हुई है, न होती है, और न भविष्यत्काल में भी होगी। यहां भगवान् गौतम ने अतीतकाल को लेकर के प्रभुसे प्रश्न किया, और भगवान् तीर्थंकर ने कालत्रय को लेकर उत्तर दिया सो इस उत्तर से ही यद्यपि गौतमस्वामी का प्रत्युत्पन्न - वर्तमान और अनागत-भविष्यत् काल के विषयमें उत्पन्न हुआ संदेह दूर कर दिया है तो भी मन्दमतिवाले शिष्यों

સમસ્ત કર્મોથી છુટકારો મેળવે છે "परिनिव्वायंति" કર્મ સંતાપ દૂર થવાથી બિલકુલ શીતલભૂત થાય છે. અહીં ઉપલક્ષણથી "सिज्झिसु, सिज्झिस्संति" ઇત્યાદિરૂપે ભૂત અને ભવિષ્યકાળને પણ ગ્રહણ કરવો જોઇએ કારણ કે સિદ્ધ પદની પ્રાપ્તિ થયા વિના સમસ્ત દુઃખોનો અંત થઈ શકતો નથી (से तेणट्ठेणं गोयमा! जाव सव्वदुक्खाणं अंतं करेंसु) હે ગૌતમ! તે કારણે મેં એવું કહ્યું છે કે માત્ર સંયમ વગેરેથી કોઇ પણ છદ્મસ્થ જીવની સિદ્ધિ થઇ નથી, થતી નથી, અને ભવિષ્યકાળમાં થશે પણ નહીં. અહીં ગૌતમ સ્વામીએ પ્રભુને ભૂતકાળવિષયક પ્રશ્ન પૂછયો, અને ભગવાને તેનો ત્રણે કાળ સંબંધી ઉત્તર દીધો. આ રીતે ભગવાને પોતાના જવાબથી જ ગૌતમ સ્વામીનો વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળ વિષે થવાવાળો સંશય દૂર કરી નાખ્યો છે. છતાં પણ મંદમતિ-

त्पन्नानागतविषयकं प्रश्नालापकद्वयं सुगमतया प्रतीतिपथमुपगच्छेदित्याशयेनाह-सूत्रकारः-'पडुप्पन्नेवि एवंचेव' इत्यादि। 'पडुप्पन्ने वि एवं चेव' प्रत्युत्पन्नेऽप्येवमेव वर्त्तमानकालमाश्रित्य प्रश्नालापको विज्ञेयः। 'नवरं सिज्झति भाणियव्वं' नवरं सिद्धयन्ति भणितव्यम्, अत्रालापके 'सिज्झंति' सिध्यन्ति, इति भणितव्यम्। स चालापकश्चेत्थम्-"छउमत्थे णं भंते मणूसे पडुप्पन्नं सासयं समयं केवलेणं संजमेणं केवलेणं संवरेणं केवलेणं वंभचेरवासेणं केवलाहिं पवयणमाईहिं सिज्झंति वुज्झंति मुच्चंति परिनिव्वायंति सव्वदुक्खाणमंतं करेंति?' इति। अथ भविष्यत्-

को प्रत्युत्पन्न और अनागतकालविषयक दोनों प्रश्न सुगमरूपसे समझ में आ जावें इस आशय से सूत्रकार ने (पडुप्पन्नेवि एवं चेव) प्रत्युत्पन्न-वर्तमानकाल-में भी ऐसे ही जानना चाहिये, ऐसा कहा है। (नवरं) विशेषता यह है कि (सिज्झंति भाणियव्वं) यहां "सिध्यन्ति" इस प्रकार से वर्तमानकालिक क्रिया का प्रयोग कर आलापक बोलना चाहिये। वह आलापक इस प्रकार से है-" छउमत्थे णं भंते! मणूसे पडुप्पन्नं सासयं समयं केवलेणं संजमेणं केवलेणं संवरेणं केवलेणं वंभचेर वासेणं, केवलाहि पवयणमाईहिं सिज्झंति, वुज्झंति, मुच्चंति, परिनिव्वायंति, सव्वदुक्खाणमंतं करेंति" हे भदंत! छद्मस्थ मनुष्य शाश्वत वर्तमान काल में क्या केवल संयम से केवल संवर से केवल ब्रह्मचर्यवास से तथा केवल प्रवचन माताओं से सिद्ध होते हैं, वुद्ध होते हैं, समस्त कर्मों से छूट जाते हैं और कर्मसंताप के चले जानेसे बिलकुल शीतलीभूत हो जाते हैं क्या? और समस्त दुःखों का अन्त कर देते हैं क्या?

વાળા શિષ્યો વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળ વિષયક બે પ્રશ્ન આલાપકો સરળતાથી સમજી સકે તે આશયથી સૂત્રકારે (पडुप्पन्नेवि एवं चेव) "પ્રત્યુત્પન્નમાં-વર્તમાનકાળમાં પણ એમ જ સમજવું" એવું કહ્યુ છે (नवरं) વિશેષતા એ છે કે (सिज्झंति भाणियव्वं) અહીં "सिध्यन्ति" એ પ્રમાણે વર્તમાન કાળની ક્રિયાનો પ્રયોગ કરીને આલાપક બોલવો જોઇએ. તે આલાપક આ પ્રમાણે છે. "छउमत्थेणं भंते! मणूसे पडुप्पन्नं सासयं समयं केवलेणं संजमेणं, केवलेणं, संवरेण केवलेणं वंभचेरवासेणं केवलाहि पवयणमाईहिं सिज्झंति, वुज्झंति, मुच्चति, परिनिव्वायंति, सव्वदुक्खाणमंत करेंति?" હે ભગવન્! શું છદ્મસ્થ મનુષ્ય શાશ્વત એવા વર્તમાનકાળમાં માત્ર સંયમથી, માત્ર સંવરથી, માત્ર બ્રહ્મચર્ય પાલનથી તથા માત્ર પ્રવચનમાતાની આરાધનાથી સિદ્ધ થયા છે, બુદ્ધ થયા છે, સમસ્ત કર્મોથી છુટકારો પામે છે, કર્મ સંતાપ દૂર થવાથી બિલકુલ શીતલીભૂત થાય છે અને શું સમસ્ત દુઃખોના અંતકર્તા થાય છે? ભવિષ્યકાળનો આલાપક બતાવવાને માટે સૂત્ર-

कालिकमालापं दर्शयितुमाह–'अणागये वि एवंचेव' अनागतेपि एवमेव, अनागतेपि काले एवमेव=पूर्वोक्तवदेव विज्ञेयम्, नवरं–अत्रायं विशेषः–'सिज्झिस्संति भाणियव्वं' सेत्स्यंति भणितव्यम् 'सिज्झिस्संति' इत्यादि वक्तव्यम्। आलापकश्चेत्थम्– "छउमत्थे णं भंते मणूसे अणागयमणंतं सासयं समयं केवलेणं संजमेणं, केवलेणं संवरेणं, केवलेणं बंभचेरवासेणं, केवलाहिं पवयणमाईहिं सिज्झिस्संति बुज्झिस्संति मुच्चिस्संति परिनिव्वाइस्संति सव्वदुक्खाणमंतं करिस्संति ?' इति। छद्मस्थ-

भविष्यतकालिक आलापक को दिखाने के लिये सूत्रकार कहते हैं कि (अणागए वि एवं चेव) अनागत काल में भी इसी तरह पूर्वोक्त प्रकार से जानना चाहिये–(नवरं) परन्तु जो विशेषता है वह इस प्रकार से है (सिज्झिस्संति भाणियव्वं) यहां आलापक बोलते समय भविष्यत्कालिक "सेत्स्यन्ति" इस क्रियापद का प्रयोग करके उस आलापक को बोलना चाहिये, वह आलापक इस प्रकार से बोला जावेगा–" छउमत्थे णं भंते! मणूसे अणागयमणंतं सासयं समयं केवलेणं संजमेणं, केवलेणं संवरेणं, केवलेणं बंभचेरवासेणं, केवलाहिं पवयणमाईहिं सिज्झिस्संति, बुज्झिस्संति, मुच्चिस्संति,, परिनिव्वाइस्संति, सव्वदुक्खाणमंतं करिस्संति" हे भदन्त! छद्मस्थ मनुष्य अनागत अनन्त शाश्वतकाल में क्या केवल संयम से केवल संवर से केवल ब्रह्मचर्यवाससे केवल प्रवचन माताओंसे सिद्ध होंगे, बुद्ध होंगे? मुक्त होंगे? परिनिर्वृत होंगे? तथा क्या वे समस्त दुःखों का अन्त करने वाले होंगे? इन वर्तमानकालिक एवं भविष्यत्कालिक इन सब प्रश्नों का उत्तर "गोयमा! णो इणट्ठे समट्ठे" इस

કાર કહે છે કે–(अणागए वि एवं चेव) ભવિષ્યકાળમાં પણ પૂર્વોક્ત કથન અનુસાર સમજવું (नवरं) પરન્તુ તેમાં આ પ્રમાણે વિશેષતા છે. (सिज्झिस्संति भाणियव्वं) અહીં આલાપક બોલતી વખતે ભવિષ્યકાળનું "सेत्स्यन्ति" ક્રિયાપદ વાપરીને આલાપક વાપરવો જોઈએ. તે આલાપક આ પ્રમાણે બનશે–"छउमत्थे णं भंते! मणूसे अणागयमणंतं सासयं समयं केवलेणं संजमेणं, केवलेणं संवरेण, केवलेणं बंभचेरवासेणं, केवलाहिं पवयणमाईहिं सिज्झिस्संति, बुज्झिस्संति, मुच्चिस्संति, परिनिव्वाइस्संति, सव्वदुक्खाणमंतं करिस्संति ?" હે ભગવન્! શું છદ્મસ્થ મનુષ્ય અનંત અને શાશ્વત એવા ભવિષ્યકાળમાં માત્ર સંયમથી, માત્ર સંવરથી, માત્ર બ્રહ્મચર્ય પાલનથી, તથા માત્ર પ્રવચનમાતાની આરાધનાથી સિદ્ધ થશે? બુદ્ધ થશે? મુક્ત થશે? પરિનિર્વૃત થશે? તથા શું તેઓ સમસ્ત દુઃખોનો અંત કરનાર થશે? આ વર્તમાનકાલિક અને ભવિષ્યકાલિક બધા પ્રશ્નોનો

जीवविषये आलापकत्रयं प्रदर्श्य साम्प्रतमवधिविषयमाह–'जहा छउमत्थो' इत्यादि। 'जहा छउमत्थो तहा आहोहिओ वि तहा परमाहोहिओ वि' यथा छद्मस्थस्तथा आधोवधिकोपि परमाधोवधिकोपि विज्ञेयः। 'तिन्नि तिन्नि आलावगा भाणियव्वा' त्रयस्त्रय आलापका भणितव्याः, आधोवधिकविषये परमाधोवधिकविषये च प्रत्येकं भूतभविष्यद्वर्त्तमानकालविषयास्त्रयस्त्रय आलापका वाच्याः। तत्र आधाऽवधिकः अधः=परमावधेर्न्यूनो योऽवधिः स अधोऽवधिकः तेन व्यवहरतीति आधोवधिकः=परिमितक्षेत्रविषयकावधिज्ञानसंपन्नः। तथा परमाधोऽवधिकः-परमः-

---

सूत्र द्वारा दिया गया समझ लेना चाहिये जैसा कि पहले बतला दिया गया है।

इस प्रकार छद्मस्थ जीव के विषय में तीन काल संबंधी तीन आलाकों को दिखलाकर अब सूत्रकार अवधिज्ञान के विषय में कहते हैं कि (जहा छउमत्थो तहा आहोहिओ वि) जैसे छद्मस्थ का कथन किया है वैसा ही आधोवधिक का भी (तहा परमाहोहिओ वि) तथा परमाधोवधिक का भी कथन जानना चाहिये। (तिण्णि तिण्जि आलावगा भाणियव्वा) और इनके तीन२ आलापक कहना चाहिये। तात्पर्य यह है कि आधोवधिक के विषय में और परमाधोवधिक के विषय में प्रत्येक भूत, भविष्यत् और वर्तमानकाल को लेकर तीन तीन आलापक होते हैं। परमाधोवधिक से न्यून जो अवधि है वह अधोऽवधिक है। इस अधोऽवधिकसे जो व्यवहार करता है अर्थात् रूपी द्रव्यको जानता है वह आधोवधिक है। परिमित क्षेत्रविषयक अवधिज्ञानसे युक्त जो है वह आधोव-

---

ઉત્તર "गोयमा! णो इणट्ठे समट्ठे" સૂત્ર દ્વારા આપવામાં આવ્યે। છે તેને। અર્થ આગળ કહ્યા પ્રમાણે સમજવે।.

આ પ્રમાણે છદ્મસ્થ જીવના વિષયમાં ત્રણ કાળ સંબંધી ત્રણ આલાપકનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર અવધિજ્ઞાનના વિષયમાં નીચે પ્રમાણે કહે છે–(जहा छउमत्थो तहा आहोहिओ वि) જેવું છદ્મસ્થનું કથન કર્યું છે તેવું જ કથન અવધિજ્ઞાનીનું તથા (तहा परमाहोहिओ वि) પરમાધોવધિકનું પણ સમજવું. (तिण्णि तिण्णि आलावगा भाणियव्वा) તે દરેક અવધિજ્ઞાનીના ત્રણ ત્રણ આલાપક કહેવાં જોઇએ. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે અવધિજ્ઞાનીના વિષયમાં અને પરમઅવધિજ્ઞાનીના વિષયમાં પ્રત્યેકના ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાળ સંબંધી ત્રણ ત્રણ આલાપક થાય છે પરમ અવધિજ્ઞાનથી ઓછું જે અવધિજ્ઞાન છે તેનું નામ "अधोऽवधिक" છે. આ અધોવધિકથી જે વ્યવહાર કરે છે એટલે કે રૂપી દ્રવ્યને જાણે છે.

उत्कृष्टः आधोवधिकाद् यः स परमाधोवधिकः, अय च चरमशरीरी समस्तरूपिद्रव्यासंख्यातलोकपरिमितालोकखण्डासंख्यातावसर्पिणीविषयकावधिज्ञानवान् भवतीति । अथ केवलिविषयमाह–' केवलीणं भंते ' इत्यादि । ' केवली णं भंते मणूसे' केवली भदन्त ! मनुष्यः ' अतीतं अणंतं सासयं समयं जाव अंतं करेंसु ' अतीते अनन्ते शाश्वते समये यावत् सर्वदुःखानामन्तमकार्षीत् , हे भदन्त ! केवलज्ञानवान् मनुष्योऽतीतेऽनंते शाश्वते काले सिद्धो बुद्धो मुक्तः परिनिर्वातः सर्वदुःखानामन्तकोऽभूत् न वेति प्रश्नः । भगवानाह–'हंते'त्यादि, 'हंता गोयमा' हन्त गौतम ! 'सिज्झिसु जाव अंतं करेंसु? असैत्सीत् यावत् अन्तमकार्षीत् , केवलीमनुष्यः

धिक है । आधोवधिकसे जो उत्कृष्ट होता है वह परमाधोवधिक है । यह परमाधोवधिक चरमशरीर होता है । समस्तरूपी द्रव्योंकों असंख्यातलोकपरिमित अलोक के खंडोंको, असंख्यात अवसर्पिणियोंको जानता है। अब सूत्रकार केवली के विषय का कथन करते हैं (केवली णं भंते । मणूसे अतीतं अणंतं सासयं समयं जाव अंतं करेंसु ?) हे भदन्त । बीते हुए अनंत शाश्वत काल में क्या केवली मनुष्य अर्थात् भगवंत ने यावत् समस्त दुःखों का नाश किया ? इस प्रश्न का तात्पर्य यह है–कि गौतम स्वामीने प्रभु से यह पूछा है कि हे भदन्त ! जो केवली भगवंत हुए हैं क्या वे अतीत अनन्त शाश्वतकाल में सिद्ध, बुद्ध, मुक्त और परिनिर्वृत्त हुए हैं ? या नहीं हुए हैं ? तथा उन्हों ने समस्त दुःखों का नाश किया है, या नहीं किया है ? तब प्रभु ने गौतम के इस प्रश्न का उत्तर इस प्रकार दिया (हंता गोयमा ! सिज्झिसु जाव अंतं करेसु) हां गौतम।

તેને આધોવધિક કહે છે. આધોવધિકથી જે ઉત્કૃષ્ટજ્ઞાની હોય છે તેને પરમાધોવધિક જ્ઞાની કહે છે. તે પરમાધોવધિકજ્ઞાની ચરમશરીરી હોય છે.

પરમ અવધિજ્ઞાની સમસ્ત રૂપી દ્રવ્યોને, અસંખ્યાત લોક પરિમિત આ લોકના ખંડોને, અને અસંખ્યાત અવસર્પિણીઓને જાણે છે. હવે સૂત્રકાર કેવલીભગવંતના વિષયમાં કહે છે. (केवलीणं भंते ! मणूसे अतीतं अणंत सासयं समयं जाव अंतं करेंसु ?) હે ભગવન્! અનંત અને શાશ્વત એવા ભૂતકાળમાં શું કેવળજ્ઞાની મનુષ્યે (यावत्) " સમસ્ત દુઃખોનો નાશ કર્યો છે ? ત્યાં સુધીનું કથન સમજવું. આ પ્રશ્નનો ભાવાર્થ એ છે કે–હે ભગવન્ ! જે કેવળી ભગવંત થયા છે તેઓ શું અનંત અને શાશ્વત એવા ભૂતકાળમાં સિદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત અને પરિનિર્વૃત્ત થયા છે? કે નથી થયા ? તથા તેમણે સમસ્ત દુઃખોનો નાશ કર્યો છે કે નથી કર્યો ? મહાવીર પ્રભુ તે પ્રશ્નનો આ પ્રમાણે જવાબ આપે છે. (हंता गोयमा ! सिज्झिसु जाव अंतं करेंसु) હા ગૌતમ ! જે કેવલી

अतीतकाले सिद्धिंगत इति भावः। 'एते तिन्नि आलावगा भाणियव्वा छउमत्थस्स-जहा' एते त्रय आलापका भणितव्याः छद्मस्थस्य यथा, यथा छद्मस्थप्रकरणे भूत-वर्तमानभविष्यद्विपयकास्त्रय आलापकाः कथितास्तथा केवलिमनुष्यमधिकृत्यापि त्रय आलापका वक्तव्याः, 'सिज्झिसु सिज्झइ सिज्झिस्सइ' असैत्सीत् सिद्धयति सेत्स्यति। अथ कालत्रयं संगृह्य प्राह-'से नूणं भंते' इत्यादि। 'से नूणं भंते' तद् नूनं भदन्त! 'अतीतं अणंतं सासयं समयं पडुप्पण्णं वा सासयं समयं अणागयं अणंतं वा सासयं समयं जे केइ अन्तकरा वा अन्तिमसरीरिया वा'' अतीतेअनन्ते शाश्वते समये, प्रत्युतपन्ने वा शाश्वते समये, अनागते अनन्ते वा शाश्वते समये ये केपि अन्तकरा वा अन्तिमशरीरिका वा, 'सिज्झिसु वा जाव सव्वदुक्खाणं

जो केवली मनुष्य हुए हैं वे अतीतकालमें सिद्धि को प्राप्त हुए हैं। (एते तिन्नि आलावगा भाणियव्वा छउमत्थस्स जहा) जिस प्रकारसे छद्मस्थके प्रकरणमें भूत, वर्तमान और भविष्यत्कालविषयक तीन आलापक कहे हैं उसी तरहसे केवली मनुष्यको लेकर के भी तीन आलापक कहना चाहिये। (सिज्झिसु, सिज्झंति, सिज्झिस्संति) भूतकालमें वे सिद्ध हुए हैं, वर्तमानकालमें वे सिद्ध होते हैं। तथा भविष्यत्कालमें वे सिद्ध होंगे। (से नूणं भंते! अतीतं अणंतं सासयं समय पडुप्पण्णं वा सासयं समयं अणागयं अणंतं वा सासयं समयं जे केइ अंतकरा वा अंतिमसरीरिया वा सिज्झिसु वा, जाव सव्वदुक्खाणं अन्तं करेंसु वा करेंति वा, करिस्संति वा सव्वे ते उप्पण्णनाणदंसणधरा अरहा जिणा केवली भवित्ता तओ पच्छा सिज्झंति, जाव अंतं करिस्संति वा) हे भदन्त! अतीत

ભગવંતો થયા છે તેમણે ભૂતકાળમાં સિદ્ધ પદ પ્રાપ્ત કર્યું છે, અહીં 'સમસ્ત દુઃખોનો અંત કર્યો છે' ત્યાં સુધીનું તમામ કથન સમજવું, (एते तिन्नि आलावगा भाणियव्वा छउमत्थस्स जहा) જે પ્રમાણે છદ્મસ્થના પ્રકરણમાં ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળના ત્રણ આલાપક કહેવામાં આવ્યા છે એજ પ્રમાણે કેવળી ભગવંતો વિષયક ત્રણ આલાપક કહેવા જોઈએ. (सिज्झिसु, सिज्झंति, सिज्झिस्सति) ભૂતકાળમાં કેવલી ભગવંતો સિદ્ધ થયા હતા, વર્તમાનકાળમાં તેઓ સિદ્ધ થાય છે, તથા ભવિષ્યમાં પણ તેઓ સિદ્ધ થશે.

(से नूणं भंते! अतीतं अणंतं सासयं समयं पडुप्पण्णं वा सासयं समयं, अणागयं अणंतं वा सासयं समयं जे कइ अंतकरा वा अंतिमसरीरिया वा सिज्झिसु वा जाव सव्वदुक्खाणं अंतं करेंसु वा करेंति वा, किरिस्सति वा सव्वे ते उप्पण्णनाणदंसणधरा अरहा जिणा केवली भवित्ता तओ पच्छा सिज्झंति, जाव अंतं किरिस्सति वा?) હે ભગવન્! અનંત અને શાશ્વત એવા

अन्तं करेंसु वा करेंति वा करिस्संति वा' असैत्सुर्वा यावत् सर्वदुःखानामन्तमकार्षुः वा कुर्वन्ति वा करिष्यन्ति वा, अत्र यावत्करणात् 'सिज्झंति सिज्झिस्संति' इत्यादि संग्राह्यम् । 'सव्वे ते उप्पण्णनाणदंसणधरा अरहा जिणा केवली भवित्ता तओ पच्छा सिज्झंति जाव अंतं करिस्संति वा' सर्वे ते उत्पन्नज्ञानदर्शनधरा अर्हन्तो जिनाः केवलिनो भूत्वा ततः पश्चात् सिद्ध्यंति यावदन्तं करिष्यन्ति वेति प्रश्नः, व्याख्या सुगमा । भगवानाह-'हंता गोयमा' हन्त गौतम ! 'तीतमणंतं सासयं जाव अंतं करिस्संति वा' अतीते अनन्ते शाश्वते समये यावदन्तं करिष्यन्ति वा । 'से नूण' इत्यारभ्य सूत्रसमाप्तिपर्यन्तं कालत्रयसंबन्धोऽवश्यमेव वाच्यः,

---

अनंत शाश्वतकालमें, शाश्वतप्रत्युत्पन्न काल में और अनंत शाश्वत भविष्यत्काल में जो कोई अन्तकर अन्तिमशरीरधारी-चरमशरीरी-सिद्धगति को प्राप्त हुए हैं, यावत् समस्त दुःखों का अन्त करने वाले हुए हैं वर्तमान में जो कर रहे हैं और आगे भी जो करेंगे, वे सब उत्पन्न हुए, केवलज्ञान और केवल दर्शन को धारण करने वाले, अर्हत, जिन, केवली होकर पीछे सिद्ध हुए हैं, यावत् समस्त दुःखों का अन्त करेंगे क्या? ".सिज्झिसु" के बाद जो यावत् शब्द आया है उससे यहां "सिज्झंति सिज्झिस्संति" इत्यादि पाठ का संग्रह किया गया है। इस प्रकार का यह प्रश्न है, इसका उत्तर देते हुए प्रभु गौतम से कहते हैं कि-(हंता गोयमा ! अतीतं अणंतं सासयं समयं जाव अन्तं करिस्संति वा) हां गौतम ! अतीत अनन्त, शाश्वतकाल में यावत् अंत करेंगे।

ભૂતકાળમાં, શાશ્વત વર્તમાનકાળમાં અને અનંત તથા શાશ્વત ભવિષ્યકાળમાં જે કોઈ અંતકર, અંતિમ શરીરધારી ચરમશરીરી સિદ્ધગતિ પામ્યા છે બુદ્ધ થયા છે, મુક્ત થયા છે, પરિનિવૃત થયા છે અને સમસ્ત દુઃખોના અંતકર્તા થયા છે, વર્તમાનકાળમાં પણ તે પ્રમાણે જ કરી રહ્યા છે. અને ભવિષ્યમાં પણ તે પ્રમાણે જ કરવાના છે, તેઓ શું ઉત્પન્ન થયેલ કેવળજ્ઞાન અને કેવળ દર્શનને ધારણ કરનારા અર્હંત. જિન અને કેવળી થઈને પછી સિદ્ધ, બુધ્ધ, મુક્ત, પરિનિવૃત અને સમસ્ત દુઃખોનો અંત કરનાર થયા છે, થાય છે અને થશે? "सिज्झिंसु" પછી જે "यावत्" પદ આવ્યું છે તેની મારફત "सिज्झंति सिज्झिस्संति" ઇત્યાદિ પાઠને ગ્રહણ કરવો જોઇએ. આ પ્રશ્નનો જવાબ મહાવીરસ્વામી આ પ્રમાણે આપે છે- (हंता गोयमा! अतीतं अणंतं सासयं जाव अंतं करिस्संति वा) હા, ગૌતમ! અનંત અને શાશ્વત એવા ભૂતકાળથી શરૂ કરીને "અંત કરશે" ત્યાં સુધીનો પાઠ ગ્રહણ કરવો.

तथाहि हे गौतम! अतीतेऽनंते शाश्वते काले ते चरमशरीराः सिद्धिं प्राप्तवन्तः, शाश्वते वर्तमानकाले चरमशरीराः सिद्धिं यान्ति महाविदेहापेक्षया, तथा अनन्ते शाश्वतेऽनागतकाले तादृशाश्चरमदेहाः समुत्पन्नकेवलज्ञानाः सर्वदुःखानामंतं करिष्यन्तीति। अथ पूर्णज्ञानविषये प्राह-'से नूणं भंते' इत्यादि। 'से नूणं भंते' तद् नूनं भदन्त "उप्पण्णनाणदंसणधरे अरहा जिणे केवली अलमत्थु त्ति वत्तव्वं सिया" उत्पन्नज्ञानदर्शनधरः अर्हन् जिनः केवली 'अलमस्तु' इति वक्तव्यं स्यात्?, अलमस्तु पर्याप्तं भवतु-केवलज्ञानादनन्तरं न ज्ञानान्तरं प्राप्तव्य नास्तीत्येतत् वक्तव्यं स्यात्-भवेत्? उत्पन्नज्ञानदर्शनधरः अर्हन् जिनः केवली किं पूर्णज्ञानवान् अस्तीति वक्तुं

"से नूणं" यहां से लगाकर सूत्र की समाप्तितक, कालत्रय का संबंध अवश्य ही लगाकर ऐसा बोलना चाहिये कि-हे गौतम! अतीत अनंत शाश्वतकाल में वे चरमशरीरधारी सिद्धि को प्राप्त हुए हैं, शाश्वत वर्तमानकाल में वे चरम शरीरधारी महाविदेह क्षेत्रकी अपेक्षा से सिद्धि को प्राप्त करते हैं, तथा-अनंत शाश्वत अनागतकाल में चरमशरीरधारी केवलज्ञान और केवलदर्शन को प्राप्त कर समस्त दुःखोंका अन्त करेंगे। "से नूणं भंते? उप्पण्णणाणदंसणधरे अरहा जिणे केवली "अलमत्थुत्ति" वत्तव्वं सिया?" अब पूर्णज्ञान के विषय में प्रश्न करते हुए गौतमस्वामी प्रभु से पूछते हैं कि हे भदन्त! क्या ऐसा कहना शक्य है कि जब उत्पन्न केवलज्ञान और उत्पन्न केवलदर्शनवाले अर्हत जिन केवली हो जाते हैं तब उन्हें और दूसरा कोई ज्ञान प्राप्त करने योग्य नहीं होता है क्या? अर्थात् उत्पन्न हुए केवलज्ञान एवं केवलदर्शन धारी अर्हत जिन केवली पूर्णज्ञान

"से नूणं" थी शरु करीने सूत्रनी समाप्ति सुधी त्रणे काळनो संबंध लगाडीने एवुं बोलवुं जोइए के हे गौतम! अनंत अने शाश्वत एवा भूतकाळमां ते चरमशरीरधारी केवली भगवंतोए सिद्ध पद प्राप्त कर्युं छे, शाश्वत वर्तमानकाळमां ते चरमशरीरधारी केवली भगवंतो महाविदेह क्षेत्रनी अपेक्षाए सिद्धि प्राप्त करे छे. तथा अनंत शाश्वत भविष्यकाळमां चरमशरीरधारी केवळ ज्ञान अने केवळदर्शनने प्राप्त करीने समस्त दुःखोनो नाश करशे.

(से नूणं भंते! उप्पण्णनाणदंसणधरे अरहा जिणे केवली "अलमत्थु" त्ति वत्तव्वं सिया?) हवे पूर्णज्ञानना विषयमां गौतम स्वामी महावीर प्रभुने प्रश्न पूछे छे के हे प्रभो! शुं एवुं कही शकाय खरुं के जेमने केवळज्ञान अने केवळ दर्शन उत्पन्न थयां छे एवा अर्हंत जिन तथा भगवंतोने बीजुं कोइ पण ज्ञान प्राप्त करवानुं रहेतु नथी? एटले के तेओ पूर्ण ज्ञानी छे एम कही शकाय खरुं?

शक्यते ? भगवानाह-'हंता गोयमे'त्यादि, 'हंता गोयमा' हन्त हे गौतम ! उप्पण्णनाणदंसणधरे अरहा जिणे केवली' उत्पन्नज्ञानदर्शनधरः अर्हन् जिनः केवली 'अलमत्थु'-त्ति अलमस्तु इति अलम् पर्याप्तं भवतु इत्येतत् 'वत्तव्वं सिया' वक्तव्यं स्यात् भवेत् पूर्णज्ञानवानिति वक्तुं शक्यते। 'सेवं भंते ! सेवं भंते' तदेवं भदन्त? तदेवं भदन्त ! हे भदन्त ! यत् देवानुप्रियेण कथितं तत् एवमेवास्तीति ॥सू०५॥

इति श्री-जैनाचार्य-जैनधर्मदिवाकर-पूज्य श्रीघासीलालव्रतिविरचितायां श्रीभगवतीसूत्रस्य प्रमेयचन्द्रिकाव्याख्यायां प्रथमशतकस्य चतुर्थोद्देशकः समाप्तः ॥ १-४ ॥

वाले हैं ऐसा कहा जा सकता है क्या ? उत्तर-(हंता गोयमा ! उप्पण्णनाणदंसणधरे अरहा जिणे केवली "अलमत्थु"-त्ति वत्तव्वं सिया) हां गौतम ! उत्पन्न केवलज्ञान एवं केवलदर्शनधारी अर्हन्त जिन "अलमस्तु" पूर्णज्ञानवाले हैं ऐसा कहने के लिये शक्य है। क्यों कि इसके आगे ज्ञान की पराकाष्ठा (सर्वोत्कृष्टता) नहीं है। यही ज्ञान की पराकाष्ठा (सर्वोत्कृष्टता) है जिसको अर्हंत जिन केवलीने प्राप्त कर ली है। (सेवं भंते ! सेवं भंते) हे भदंत ! आप देवानुप्रिय ने जो कहा है वह ऐसा ही है, ऐसा ही है ॥सू० ५॥

॥ जैनाचार्य श्री घासीलालजी महाराजकृत 'भगवतीसूत्रकी प्रियदर्शिनी व्याख्याके प्रथमशतक चतुर्थ उद्देशक समाप्त ॥१-४॥

ઉત્તર—(हंता गोयमा ! उप्पण्णनाणदंसणधरे अरहा जिणे केवली "अलमत्थु"त्ति वत्तव्वं सिया)હા, ગૌતમ ! જેમને કેવળજ્ઞાન અને કેવળ દર્શન ઉત્પન્ન થયાં છે એવા કેવળજ્ઞાન કેવળદર્શનધારી અર્હંત જિન "अलमत्थु"त्ति "अलमस्तु" પૂર્ણજ્ઞાની છે. એવું કહી શકાય છે કારણ કે તેનાથી આગળ જ્ઞાનની પરાકાષ્ઠા (ઉત્કૃષ્ટતા) કોઈ છેજ નહિં. એજ જ્ઞાનદર્શનની પરાકાષ્ઠા છે કે જે અર્હંત જિન કેવળીએ પ્રાપ્ત કરી લીધેલ છે. (सेवं भंते सेवं भंते) હે ભગવન્ ! આપે જે કહ્યું છે તે સાચું જ છે. આપ કહો તે પ્રમાણે જ છે । સૂ. ॥૫॥

॥ જૈનાચાર્ય શ્રી ઘાસીલાલજી મહારાજકૃત ભગવતીસૂત્રની પ્રિયદર્શિની વ્યાખ્યાના પહેલા શતકનો ચોથો ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥૧-૪॥

अथ प्रथमशतके पञ्चमोद्देशकः प्रारभ्यते—

पञ्चमोद्देशके संक्षेपत इमे विषयाः—कति पृथिव्य इति प्रश्नः, सप्त इति तदुत्तरम्, रत्नप्रभात आरभ्य तमतमा पर्यन्तम्। तासु सप्तसु पृथिवीषु नारकाणां कियन्ति आवासस्थानानि? इति प्रश्नः। तदुत्तरम्। कियन्तोऽसुरकुमारावासाः? कियन्तः पृथिवीकायिकावासाः?, कियन्तो ज्योतिष्कावासाः?, कियन्तो विमानावासाः?, इति प्रश्नः। संग्रहगाथाद्वयम्। एतेषामुत्तरम्। नैरयिकाः क्रोधमानमायालोभोपयुक्ता भवन्ति? इति प्रश्नः। सन्तीत्युत्तरम्, भङ्गकाः स्थित्यवगाहशरीरसंहनन, संस्थानलेश्यादृष्टिज्ञानाज्ञानयोगोपयोगानां कथनम्, असुरकुमारस्थितिस्थानादीनाम् कथनम्, लोकप्राधान्यकथनम्, पृथिवीकायिकस्थितिस्थानादिकथनम्, द्वीन्द्रियादिजीवविषये पूर्ववदेव विचारः, पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकमनुष्यवानव्यन्तराणां स्वरूपादिकथनम्, उद्देशकपरिसमाप्तिश्चेति।

प्रथम शतक का पंचम उद्देशक प्रारम्भ

इस पंचम उद्देशक में क्या२ विषय हैं यह बात संक्षेप में प्रकट की जाती है—पृथिवी कितनी हैं? यह प्रश्न, उत्तर—सात हैं, रत्नप्रभा से लेकर तमतमा पर्यन्त। इन सातों पृथिवियों में नारक जीवों के कितने आवासस्थान हैं? प्रश्न। इसका उत्तर। असुरकुमारों के कितने आवास हैं? कितने पृथिवीकायिकों के आवास हैं? कितने ज्योतिष्क देवों के आवास हैं? कितने विमानावास हैं? यह प्रश्न। दो संग्रह गाथाएँ। इनका उत्तर। नारक जीव क्रोध, मान, माया, लोभ, इनसे युक्त होते हैं क्या? प्रश्न, होते हैं उत्तर। भङ्गक, स्थिति, अवगाहना, शरीरसंहनन, संस्थान, लेश्या, दृष्टि, ज्ञान, अज्ञान, योग, उपयोग, इनका कथन। असुरकुमारों के स्थितिस्थान आदि का कथन। द्वीन्द्रियादि जीव के

પહેલા શતકના પાંચમાં ઉદ્દેશકનો પ્રારંભ—

આ પાંચમાં ઉદ્દેશકમાં કયા કયા વિષયોનું નિરૂપણ કર્યું છે તે પહેલાં સંક્ષેપમાં બતાવવામાં આવે છે—પ્રશ્ન—પૃથ્વી કેટલી છે? રત્નપ્રભાથી તમતમા સુધીની સાત પૃથ્વીઓ છે, એવો ઉત્તર. તે પ્રત્યેક પૃથ્વીમાં નારકોનાં કેટલાં આવાસસ્થાન છે? એ પ્રશ્ન તથા તેનો ઉત્તર. અસુરકુમારોનાં કેટલા આવાસ છે? પૃથ્વીકાયિકોના કેટલા આવાસ છે? જ્યોતિષ્ક દેવોના કેટલા આવાસ છે? કેટલા વિમાનાવાસ છે? એ પ્રશ્નો. બે સંગ્રહ ગાથાઓ, તેમનો ઉત્તર. પ્રશ્ન—નારક જીવો શું ક્રોધ, માન, માયા અને લોભથી યુક્ત હોય છે? તેનો હકારમાં ઉત્તર. ભાંગા, સ્થિતિ, અવગાહના, શરીરસંહનન, સંસ્થાન, લેશ્યા, દૃષ્ટિ, જ્ઞાન, અજ્ઞાન, યોગ, ઉપયોગ વગેરેનું કથન. અસુરકુમારોના સ્થિતિસ્થાન વગેરેનું

चतुर्थोद्देशकस्यान्तिमसूत्रे अर्हदादीनां वर्णनं कृतम्। तेच पृथिव्यां भवन्तीति, अथवा अर्हदादयः कदाचित् पृथिवीतो निसृत्य मनुष्यत्वं प्राप्ताः सन्तोऽर्हन्तो भवन्तीत्यतः पृथिव्याः स्वरूपं दर्शयितुमाह-'कइ णं भंते' इत्यादि। तथा प्रथमशतकस्यादौ संग्रहगाथायां 'पुढवि'त्ति पञ्चमं द्वारं कथितं तत्प्रतिपादनाय चाह—'कइ णं भंते' इत्यादि।

मूलम्—कइ णं भंते पुढवीओ पण्णत्ताओ ? गोयमा ! सत्त पुढवीओ पन्नत्ताओ, तं जहा—रयणप्पभा जाव तमतमा। इमीसे णं भंते रयणप्पभाए पुढवीए कइ निरयावाससयसहस्सा पन्नत्ता? गोयमा ! तीसं निरयावाससयसहस्सा पन्नत्ता, गाहा—तीसा य पन्नवीसा, पन्नरस दसेव या सयसहस्सा। तिन्नेगं पंचूणं, पंचेव

विषय में पहिले की तरह ही विचार। पंचेन्द्रियतिर्यचग्योनिक, मनुष्य, वानव्यन्तर, इनके स्वरूप आदि का कथन और उद्देशक की समाप्ति।

चतुर्थ उद्देशक के अन्तिम सूत्र में अर्हत आदि का वर्णन किया गया है। वे अर्हन्त आदि पृथिवी के ऊपर होते हैं अथवा अर्हन्त आदि कदाचित् पृथिवी से निकल कर मनुष्यत्व प्राप्त करते हुए अर्हत होते हैं इसलिये पृथिवी का स्वरूप दिखाने के लिये सूत्रकार "कइ णं भंते" इत्यादि सूत्र कहते हैं। तथा-प्रथमशतक के आदि में कथित संग्रहगाथा में "पुढवि" ऐसा पांचवां द्वार कहा है सो उस द्वार को प्रतिपादन करने के लिये सूत्रकार "कइ णं भंते" इत्यादि सूत्र कहते हैं।-'कइ णं भंते! पुढवीओ पण्णत्ताओ' इत्यादि।

કથન. દ્વીન્દ્રિયાદિ જીવોના વિષયમાં પહેલાંની જેમ જ વિચાર. પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો મનુષ્ય, વાણવ્યંતર વગેરેનાં સ્વરૂપ વગેરે કથન અને ઉદ્દેશકની સમાપ્તિ.

ચોથા ઉદ્દેશકના અંતિમ સૂત્રમાં અર્હંત વગેરેનું વર્ણન કર્યું છે. તે અર્હંત વગેરે પૃથ્વીની ઉપર હોય છે. અથવા અર્હંત વગેરે ક્યારેક પૃથ્વીમાંથી (નરકમાંથી) નીકળીને મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કર્યા પછી અર્હંત પદ પામ્યા હોય છે. તેથી પૃથ્વીનું (નરકનું) સ્વરૂપ બતાવવાને માટે સૂત્રકાર "कइ ण भंते !" ઇત્યાદિ સૂત્ર કહે છે. તથા પહેલા શતકના પ્રારંભે કહેલ સંગ્રહગાથામાં "पुढवि" નામનું જે પાંચમું દ્વાર કહ્યુ છે તેનું પ્રતિપાદન કરવાને માટે સૂત્રકાર "कइ ण भंते !" ઇત્યાદિ સૂત્ર કહે છે—

अणुत्तरा निरया ॥१॥ केवइया णं भंते! असुरकुमारावाससय-सहस्सा पन्नत्ता। एवं " चउसट्ठी असुराणं, चउरासीई य होइ नागाणं। बावत्तरिं सुवण्णाणं, वाउकुमाराण छन्नउई ॥ १ ॥ दीवदिसा उदहीणं, विज्जुकुमारिंदथणियमग्गीणं। छण्हंपि जुयलयाणं, छावत्तरिओ सयसहस्सा ॥२॥ केवइया णं भंते! पुढवी-काइयावाससयसहस्सा पन्नत्ता? गोयमा! असंखेज्जा पुढवीकाइया-वाससयसहस्सा पन्नत्ता, जाव असंखेज्जा जोइसियविमाणा-वाससयसहस्सा पन्नत्ता। सोहम्मे णं भंते! कप्पे केवइया विमा-णावाससयसहस्सा पन्नत्ता, गोयमा! बत्तीसं विमाणावाससय-सहस्सा पन्नत्ता। एवं—बत्तीसट्ठावीसा, बारस अट्ठ चउरो सयस-हस्सा। पन्ना चत्तालीसा, छच्च सहस्सा सहस्सारे ॥१॥ आणय पाणयकप्पे, चत्तारिसयाऽऽरणच्चुए तिण्णि। सत्त विमाणसयाइं, चउसु एएसु कप्पेसु ॥२॥ एक्कारसुत्तरं हेट्ठिमेसु, सत्तुत्तरं सयं च मज्झमए। सयमेगं उवरिमए पंचेवाणुत्तरविमाणा ॥३॥सू०१॥

छाया—कति भदन्त पृथिव्यः प्रज्ञप्ताः, गौतम! सप्त पृथिव्यः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा —रत्नप्रभा यावत् तमतमा। अस्यां भदन्त! रत्नप्रभायां पृथिव्यां कति निरयावास-

---

मूलार्थ—श्री गौतमस्वामी भगवान् से प्रश्न करते हुए कहते हैं कि (कइ णं भंते! पुढवीओ पण्णत्ताओ) हे भदन्त! पृथिवियां कितनी कही गई हैं। इसका उत्तर देते हुए भगवान् कहते हैं कि—(गोयमा! सत्त-पुढवीओ पण्णत्ताओ) हे गौतम! पृथिवियां सात कही गई हैं (तं जहा) वे इस प्रकार से (रयणप्पभा जाव तमतमा) रत्नप्रभासे तमतमा का

મૂલાર્થ—શ્રી ગૌતમસ્વામી ભગવાનને પ્રશ્ન કરતાં કહે છે કે कइ णं भंते! पुढवीओ पन्नत्ताओ? હે ભગવાન્! પૃથ્વીઓ (નરકો) કેટલી કહી છે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં ભગવાન કહે છે કે गोयमा! सत्त पुढवीओ पन्नत्ताओ હે ગૌતમ! સાત પૃથ્વી (નરક) કહી છે. तं जहा તે આ પ્રમાણે છે— रयणप्पभा जाव तमतमा રત્નપ્રભાથી તમતમા સુધીની સાત પૃથ્વીઓ છે.

गौतम ! द्वात्रिंशद् विमानावासशतसहस्राणि प्रज्ञप्तानि,एवम् द्वात्रिंशदष्टविंशतिर्द्वादशाष्ट चत्वारिंशत् सहस्राणि पञ्चाशत् चत्वारिंशत् षट् च सहस्राणि सहस्रारे ॥१॥ आनतप्राणतकल्पे चत्वारि शतानि आरणाच्युते त्रिणि सप्त विमानशतानि चतुर्ष्वपि एतेषु

अब गौतमस्वामी सौधर्मकल्पके विषय में प्रश्न करते हैं-(सोहम्मे णं भंते ! कप्पे केवइया विमाणावाससयसहस्सा पन्नत्ता) हे भदन्त ! सौधर्मकल्प में कितने लाख विमानावास कहे गये है ? इसका उत्तर देते हुए भगवान् कहते हैं-(गोयमा ! बत्तीसं विमाणावाससयसहस्सा पन्नत्ता) हे गौतम ! सौधर्मकल्पमें ३२ बत्तीस लाख विमानावास कहेगये हैं (एवं) इसीतरह ईशानयल्पसे लेकर अनुत्तर विमानतक प्रश्नसूत्र कहनाचाहिये। इनका उत्तर भगवान् इन तीन गाथाओंद्वारा कहते है-(बत्तीसट्ठावीसा) बत्तीस लाख विमान सौधर्मकल्प में हैं, २८ अठाइस लाख विमानावास ईशानकल्पमें (बारस अट्ठ चउरो सयसहस्सा) बारहलाख विमान सनत्कुमार. कल्प में, ८ आठलाख विमानावास माहेन्द्र कल्पमें ४ चार लाख विमानावास ब्रह्मलोकमें, (पन्ना चत्तालीसा) पचास हजार विमानावास लान्तक कल्पमें, ४० चालीस हजार विमानावास महाशुक्र कल्प में (छच्च सहस्सा सहस्सारे) ६ छह हजार विमानावास सहस्रार कल्प में कहे गये है । (आणाय-पाणयकप्पे, चत्तारिसयाऽऽरणच्चुए

હવે ગૌતમસ્વામી સૌધર્મકલ્પના વિષયમાં પ્રશ્ન કરતાં કહે છે-सोहम्मेणं भंते ! कप्पे केवइया विमाणावाससयसहस्सा पन्नत्ता ? હે ભગવન્ ! સૌધર્મ કલ્પમાં (દેવલોકમાં) કેટલાં લાખ વિમાનાવાસો કહ્યાં છે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં ભગવાન કહે છે કે गोयमा ! बत्तीसं विमाणावाससयसहस्सा पन्नत्ता હે ગૌતમ ! સૌધર્મકલ્પમાં બત્રીસલાખ વિમાનાવાસો કહ્યાં છે. एवं એજ પ્રમાણે ઇશાનકલ્પથી લઇને પાંચ અનુત્તર વિમાન સુધીનાં પ્રશ્નસૂત્રો કહેવાં જોઇએ. તેનો ઉત્તર ભગવાન નીચે પ્રમાણે ત્રણ ગાથાઓથી આપે છે. बत्तीसट्ठावीसा બત્રીસલાખ વિમાનાવાસ સૌધર્મ કલ્પમાં છે, ૨૮ અઠ્યાવીસલાખ વિમાનાવાસ, ઇશાનકલ્પમાં, बारसअट्ठचउरो सयसहस्सा બારલાખ વિમાનાવાસ સનત્કુમાર કલ્પમાં, આઠલાખ વિમાનાવાસ મહેન્દ્ર કલ્પમાં, બ્રહ્મલોકમાં ચાર લાખ વિમાનાવાસ, पन्नाचत्तालीसा લાન્તક કલ્પમાં પચાસહજાર વિમાનાવાસ, મહાશુક્ર કલ્પમાં ચાલીસહજાર વિમાનાવાસ, छच्चसहस्सा सहस्सारे સહસાર કલ્પમાં છ હજાર વિમાનાવાસ કલ્પમા કહ્યા છે. आणाय पाणाय कप्पे, चत्तारिसयाऽऽरणच्चुए तिण्णि આનત અને પ્રાણત કલ્પમાં ચારસો વિમાનાવાસ,

सुवर्णानाम् वायुकुमाराणां पण्णवतिः ॥१॥ द्वीपदिशोदधीनां विद्युत्कुमारेन्द्रस्तनिताऽग्नीनाम् । पण्णामपि युगलकानां षट्सप्ततिः शतसहस्राणि ॥२॥ कियन्ति भदन्त ! पृथिवीकायिकावासशतसहस्राणि प्रज्ञप्तानि, गौतम ! असंख्येयानि पृथिवीकायिकावासशतसहस्राणि प्रज्ञप्तानि, यावदसंख्येयानि ज्योतिषिकविमानावासशतसहस्राणि प्रज्ञप्तानि । सौधर्मे भदन्त ! कल्पे कियन्तो विमानावासशतसहस्राणि प्रज्ञप्तानि ? ।

चोरासीलाख (बावत्तरिं सुवण्णाणं) सुवर्ण कुमारों के ७२ बहत्तरलाख (वाउकुमाराण छन्नउई) वायुकुमारों के ९६ छियानवे लाख (दीवदिसा उदहीणं) द्वीपकुमार, दिक्कुमार, उदधिकुमार (विज्जुकुमारिंद–थणियमग्गीणं) विद्युत्कुमार, स्तनितकुमार, और अग्निकुमार (छण्हं पि जुयलयाणं) छहों युगलों के (छावत्तरिमो सयसहस्सा) छहत्तरलाख ७६ आवास हैं ।

अब सूत्रकार पृथिवीकायिक जीवों के आवासों का वर्णन करने के निमित्त प्रश्न करते हैं–(केवइया णं भंते ! पुढवीकाइयावाससयसहस्सा पन्नत्ता) हे भदन्त ! पृथिवीकायिक जीवों के कितने लाख आवास कहे गये हैं ? (गोयमा ! असंखेज्जा पुढवीकाइयावाससयसहस्सा पन्नत्ता) हे गौतम ! पृथिवीकायिक जीवों के असंख्यात आवास कहे गये हैं। (जाव असंखेज्जा जोइसियविमाणावाससयसहस्सा पन्नत्ता) इसी तरह से यावत् शब्द से अप्कायिक से ले कर व्यन्तरदेवों तक के, तथा ज्योतिषिक देवों के असंख्यात विमानावास कहे गये हैं ।

નાગકુમારોનાં ચોરાસીલાખ, बावत्तरिं सुवण्णाणं સુવર્ણકુમારોનાં બોંતેરલાખ, वाउ कुमाराण छन्नउई વાયુકુમારોનાં છન્નુલાખ, दीवदिसाउदहीणं દ્વીપકુમાર દિક્કુમાર, ઉદધિકુમાર, विज्जुकुमारिंद-थणियमग्गीणं વિદ્યુતકુમાર, સ્તનિતકુમાર, અને અગ્નિકુમાર छण्हंपि जुयलयाणं એ છએ યુગલોનાં छावत्तारिमो सयसहस्सा છોંતેરલાખ આવાસ છે.

હવે સૂત્રકાર પૃથ્વીકાયિક જીવોનાં આવાસોનું વર્ણન કરવા માટે પ્રશ્ન કરે છે કે–केवइया णं भंते ! पुढवीकाइयावाससयसहस्सा पन्नत्ता ? હે પ્રભો ! પૃથ્વીકાયિક જીવોનાં કેટલા લાખ આવાસો કહ્યા છે ? તેનો ઉત્તર આપતાં ભગવાન્ કહે છે કે गोयमा ! असंखेज्जा पुढवीकाइयावाससयसहस्सा पन्नत्ता ગૌતમ પૃથ્વીકાયિક જીવોના અસંખ્યાતલાખ આવાસો કહ્યાં છે. जाव असंखेज्जा वाससयसहस्सा पन्नत्ता એજરીતે અહિં "यावत्"શબ્દથી અપ્કાયિકથી વ્યંતરદેવો સુધીનાઅને જ્યોતિષ્ક દેવોના અસંખ્યાતલાખ વિમાનાવાસ કહ્યાંછે.

गौतम ! द्वात्रिंशद् विमानावासशतसहस्राणि प्रज्ञप्तानि,एवम् द्वात्रिंशदष्टविंशतिर्द्वादशाष्ट चत्वारिंशत् सहस्राणि पञ्चाशत् चत्वारिंशत् षट् च सहस्राणि सहस्रारे ॥१॥ आनतप्राणतकल्पे चत्वारि शतानि आरणाच्युते त्रिणि सप्त विमानशतानि चतुर्ष्वपि एतेषु

अब गौतमस्वामी सौधर्मकल्पके विषय में प्रश्न करते हैं-(सोहम्मे णं भंते ! कप्पे केवइया विमाणावाससयसहस्सा पन्नत्ता) हे भदन्त ! सौधर्मकल्प में कितने लाख विमानावास कहे गये है ? इसका उत्तर देते हुए भगवान् कहते हैं-(गोयमा ! बत्तीसं विमाणावाससयसहस्सा पन्नत्ता) हे गौतम ! सौधर्मकल्पमें ३२ बत्तीस लाख विमानावास कहेगये हैं (एवं) इसीतरह ईशानयल्पसे लेकर अनुत्तर विमानतक प्रश्नसूत्र कहनाचाहिये। इनका उत्तर भगवान् इन तीन गाथाओंद्वारा कहते है-(बत्तीसट्ठावीसा) बत्तीस लाख विमान सौधर्मकल्प में हैं, २८ अठाइस लाख विमानावास ईशानकल्पमें (बारस अट्ठ चउरो सयसहस्सा) बारहलाख विमान सनत्कुमार. कल्प में, ८ आठलाख विमानावास माहेन्द्र कल्पमें ४ चार लाख विमानावास ब्रह्मलोकमें, (पन्ना चत्तालीसा) पचास हजार विमानावास लान्तक कल्पमें, ४० चालीस हजार विमानावास महाशुक्र कल्प में (छच्च सहस्सा सहस्सारे) ६ छह हजार विमानावास सहस्रार कल्प में कहे गये है । (आणाय-पाणयकप्पे, चत्तारिसयाऽऽरणच्चुए

હવે ગૌતમસ્વામી સૌધર્મકલ્પના વિષયમાં પ્રશ્ન કરતાં કહે છે-सोहम्मेणं भंते ! कप्पे केवइया विमाणावाससयसहस्सा पन्नत्ता ? હે ભગવન્! સૌધર્મ કલ્પમાં (દેવલોકમાં) કેટલાં લાખ વિમાનાવાસો કહ્યાં છે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં ભગવાન કહે છે કે गोयमा ! बत्तीसं विमाणावाससयसहस्सा पन्नत्ता હે ગૌતમ! સૌધર્મકલ્પમાં બત્રીસલાખ વિમાનાવાસો કહ્યાં છે. एवं એજ પ્રમાણે ઇશાનકલ્પથી લઇને પાંચ અનુત્તર વિમાન સુધીનાં પ્રશ્નસૂત્રો કહેવાં જોઇએ. તેનો ઉત્તર ભગવાન નીચે પ્રમાણે ત્રણ ગાથાઓથી આપે છે. बत्तीसट्ठावीसा બત્રીસલાખ વિમાનાવાસ સૌધર્મ કલ્પમાં છે, ૨૮ અઠ્યાવીસલાખ વિમાનાવાસ, ઇશાનકલ્પમાં, बारसअट्ठचउरो सयसहस्सा બારલાખ વિમાનાવાસ સનત્કુમાર કલ્પમાં, આઠલાખ વિમાનાવાસ મહેન્દ્ર કલ્પમાં, બ્રહ્મલોકમા ચાર લાખ વિમાનાવાસ, पन्नाचत्तालीसा લાન્તક કલ્પમાં પચાસહજાર વિમાનાવાસ, મહાશુક્ર કલ્પમાં ચાલીસહજાર વિમાનાવાસ, छच्चसहस्सा सहस्सारे સહસ્રાર કલ્પમાં છ હજાર વિમાનાવાસ કલ્પમાં કહ્યા છે. आणाय पाणाय कप्पे, चत्तारिसयाऽऽरणच्चुए तिण्णि આનત અને પ્રાણત કલ્પમાં ચારસો વિમાનાવાસ,

सुवर्णानाम् वायुकुमाराणां षण्णवतिः ॥१॥ द्वीपदिशोदधीनां विद्युत्कुमारेन्द्रस्तनिताऽग्नीनाम् । षण्णामपि युगलकानां षट्सप्ततिः शतसहस्राणि ॥२॥ कियन्ति भदन्त ! पृथिवीकायिकावासशतसहस्राणि प्रज्ञप्तानि, गौतम ! असंख्येयानि पृथिवीकायिकावासशतसहस्राणि प्रज्ञप्तानि, यावदसंख्येयानि ज्योतिषिकविमानावासशतसहस्राणि प्रज्ञप्तानि । सौधर्मे भदन्त ! कल्पे कियन्तो विमानावासशतसहस्राणि प्रज्ञप्तानि ?।

चोरासीलाख (वावत्तरिं सुवण्णाणं) सुवर्ण कुमारों के ७२ बहत्तरलाख (वाउकुमाराण छन्नउई) वायुकुमारों के ९६ छियानवे लाख (दीवदिसा उदहीणं) द्वीपकुमार, दिक्कुमार, उदधिकुमार (विज्जुकुमारिंद–थणियमग्गीणं) विद्युत्कुमार, स्तनितकुमार, और अग्निकुमार (छण्हं पि जुयलयाणं) छहों युगलों के (छावत्तरिमो सयसहस्सा) छहत्तरलाख ७६ आवास हैं ।

अब सूत्रकार पृथिवीकायिक जीवों के आवासों का वर्णन करने के निमित्त प्रश्न करते हैं–(केवइया णं भंते ! पुढवीकाइयावाससयसहस्सा पन्नत्ता) हे भदन्त ! पृथिवीकायिक जीवों के कितने लाख आवास कहे गये हैं ? (गोयमा ! असंखेज्जा पुढवीकाइयावाससयसहस्सा पन्नत्ता) हे गौतम ! पृथिवीकायिक जीवों के असंख्यात आवास कहे गये हैं। (जाव असंखेज्जा जोइसियविमाणावाससयसहस्सा पन्नत्ता) इसी तरह से यावत् शब्द से अप्कायिक से ले कर व्यन्तरदेवों तक के, तथा ज्योतिषिक देवों के असंख्यात विमानावास कहे गये हैं ।

નાગકુમારોનાં ચોરાસીલાખ, वावत्तरि सुवणाणं સુવર્ણકુમારોનાં બોંતેરલાખ, वाउ कुमाराण छन्नउई વાયુકુમારોનાં છન્નુલાખ, दीवदिसाउदहीणं દ્વીપકુમાર દિક્કુમાર, ઉદધિકુમાર, विज्जुकुमारिंद–थणियमग्गीणं વિદ્યુતકુમાર, સ્તનિતકુમાર, અને અગ્નિકુમાર छण्हंपि जुयलयाणं એ છએ યુગલોનાં छावत्तारिमो सयसहस्सा છોંતેરલાખ આવાસ છે.

હવે સૂત્રકાર પૃથ્વીકાયિક જીવોનાં આવાસોનું વર્ણન કરવા માટે પ્રશ્ન કરે છે કે–केवइया णं भंते ! पुढवीकइयावाससयसहस्सा पन्नत्ता ? હે પ્રભો ! પૃથ્વીકાયિક જીવોનાં કેટલા લાખ આવાસો કહ્યા છે ? તેનો ઉત્તર આપતાં ભગવાન્ કહે છે કે गोयमा ! असंखेज्जा पुढवीकाइयावाससयसहस्सा पन्नत्ता હે ગૌતમ પૃથ્વીકાયિક જીવોના અસંખ્યાતલાખ આવાસો કહ્યાં છે. जाव असंखेज्जा जोइसियविमाणावाससयसहस्सा पन्नत्ता એજરીતે અહિં "यावत्"શબ્દથી અપ્કાયિકથી લઈને વ્યંતરદેવો સુધીનાઅને જ્યોતિષ્ક દેવોના અસંખ્યાતલાખ વિમાનાવાસ કહ્યાંછે.

गौतम ! द्वात्रिंशद् विमानावासशतसहस्राणि प्रज्ञप्तानि,एवम् द्वात्रिंशदष्टविंशतिर्द्वादशाष्ट चत्वारिंशत् सहस्राणि पञ्चाशत् चत्वारिंशत् षट् च सहस्राणि सहस्रारे ॥१॥ आनतप्राणतकल्पे चत्वारि शतानि आरणाच्युते त्रिणि सप्त विमानशतानि चतुर्ष्वपि एतेषु

अब गौतमस्वामी सौधर्मकल्पके विषय में प्रश्न करते हैं-(सोहम्मे णं भंते ! कप्पे केवइया विमाणावाससयसहस्सा पन्नत्ता) हे भदन्त ! सौधर्मकल्प में कितने लाख विमानावास कहे गये है ? इसका उत्तर देते हुए भगवान् कहते हैं-(गोयमा ! बत्तीसं विमाणावाससयसहस्सा पन्नत्ता) हे गौतम ! सौधर्मकल्पमें ३२ बत्तीस लाख विमानावास कहेगये हैं (एवं) इसीतरह ईशानयल्पसे लेकर अनुत्तर विमानतक प्रश्नसूत्र कहनाचाहिये। इनका उत्तर भगवान् इन तीन गाथाओंद्वारा कहते है-(बत्तीसट्ठावीसा) बत्तीस लाख विमान सौधर्मकल्प में हैं, २८ अठाइस लाख विमानावास ईशानकल्पमें (बारस अट्ठ चउरो सयसहस्सा) बारहलाख विमान सनत्कुमार. कल्प में, ८ आठलाख विमानावास माहेन्द्र कल्पमें ४ चार लाख विमानावास ब्रह्मलोकमें, (पन्ना चत्तालीसा) पचास हजार विमानावास लान्तक कल्पमें, ४० चालीस हजार विमानावास महाशुक्र कल्प में (छच्च सहस्सा सहस्सारे) ६ छह हजार विमानावास सहस्रार कल्प में कहे गये है । (आणाय-पाणयकप्पे, चत्तारिसयाऽऽरणच्चुए

હવે ગૌતમસ્વામી સૌધર્મકલ્પના વિષયમાં પ્રશ્ન કરતાં કહે છે-सोहम्मेणं भंते ! कप्पे केवइया विमाणावाससयसहस्सा पन्नत्ता ? હે ભગવન્ ! સૌધર્મ કલ્પમાં (દેવલોકમાં) કેટલાં લાખ વિમાનાવાસો કહ્યાં છે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં ભગવાન કહે છે કે गोयमा ! बत्तीसं विमाणावाससयसहस्सा पन्नत्ता હે ગૌતમ ! સૌધર્મકલ્પમાં બત્રીસલાખ વિમાનાવાસો કહ્યા છે. एवं એજ પ્રમાણે ઇશાનકલ્પથી લઈને પાંચ અનુત્તર વિમાન સુધીના પ્રશ્નસૂત્રો કહેવાં જોઈએ. તેનો ઉત્તર ભગવાન નીચે પ્રમાણે ત્રણ ગાથાઓથી આપે છે. बत्तीसट्ठावीसा બત્રીસલાખ વિમાનાવાસ સૌધર્મ કલ્પમાં છે, ૨૮ અઠયાવીસલાખ વિમાનાવાસ, ઇશાનકલ્પમાં, बारसअट्ठचउरो सयसहस्सा બારલાખ વિમાનાવાસ સનત્કુમાર કલ્પમાં, આઠલાખ વિમાનાવાસ મહેન્દ્ર કલ્પમાં, બ્રહ્મલોકમા ચાર લાખ વિમાનાવાસ, पन्नाचत्तालीसा લાન્તક કલ્પમાં પચાસહજાર વિમાનાવાસ, મહાશુક્ર કલ્પમાં ચાલીસહજાર વિમાનાવાસ, छच्चसहस्सा सहस्सारे સહસ્રાર કલ્પમાં છ હજાર વિમાનાવાસ કલ્પમાં કહ્યા છે. आणाय पाणाय कप्पे, चत्तारिसयाऽऽरणच्चुए तिण्णि આનત અને પ્રાણત કલ્પમાં ચારસો વિમાનાવાસ,

कल्पेषु ॥२॥ एकादशोत्तरमधस्तनेषु सप्तोत्तरं शतं च मध्यमके। शतमेकम् उपरितने पञ्चैवानुत्तरविमानानि ॥३॥सू०१॥

टीका—'कइ णं भंते पुढवीओ पण्णत्ताओ' कति भदन्त! पृथिव्यः प्रज्ञप्ताः। भगवानाह-'गोयमे'त्यादि। 'गोयमा' हे गौतम! 'सत्तपुढवीओ पन्नत्ताओ' सप्त-पृथिव्यः प्रज्ञप्ताः, तं जहा-तद्यथा-'रयणप्पभा जाव तमतमा' रत्नप्रभा यावत् तमस्तमा अत्र यावच्छब्देन-शर्कराप्रभा२, वालुकाप्रभा३, पङ्कप्रभा४, धूमप्रभा५, तमःप्रभा६, एतासां ग्रहणं कर्त्तव्यम्। तत्र रत्नप्रभाशब्दार्थः-रत्नप्रभापृथिव्यां

तिण्णि) आनन प्राणत कल्पमें ४०० चारसौ विमानावास, आरण और अच्युत कल्पमें ३०० तिनसौ विमानावास कहे गये हैं। (सत्त विमाण-सयाइं चउसु एएसु कप्पेसु) आनतादि इन कल्पोंमें सातसो विमान हैं। (एक्कारसुत्तरे हेट्ठिमेसु) १११ एकसौ ग्यारह विमानावास अधस्तन ग्रैवेयकों में (सत्तुत्तरं सयं च मज्झिमए) १०७ एकसौ सात विमानावास मध्यम ग्रैवेयकों में (सयमेग उवरिमए) १०० एक सौ विमानावास उइरिम ग्रैवेयकों में हैं। (पंचेवाणुत्तरा विमाणा) तथा अनुत्तरों में ५ पांच ही विमानावास है ॥ सू० १ ॥

टीकार्थ-(कइ णं भंते! पुढवीओ पण्णत्ताओ) हे भदन्त! पृथिवियां कितनी कही गई हैं ? (गोयमा ! सत्त पुढवीओ पण्णत्ताओ) हे गौतम ! पृथिवियां सात कही गई हैं। (तंजहा) वे इस प्रकार से (रयणप्पभा जाव तमतमा) रत्नप्रभा से लेकर तमतमा तक। यहां यावत् शब्द से-शर्कराप्रभा, बालुकाप्रभा, पङ्कप्रभा, धुमप्रभा, तमःप्रभा, इन पृथिवियों का ग्रहण किया

આરણ અને અચ્યુત કલ્પમાં ત્રણસો વિમાનાવાસો કહ્યાં છે. सत्त विमाणसयाइं चउसु एएसु कप्पेसु આનતઆદિ કલ્પોમાં સાતસો વિમાનાવાસ છે. एक्कारसुत्तरं हेट्ठिमेसु એકસો અગ્યાર વિમાનવાસ ગ્રૈવેયકોમાં सत्तुत्तरं सयं च मज्झिमए એકસો સાત વિમાનવાસ મધ્યમ ગ્રૈવેયકોમાં सयमेगं उवरिमए એકસો વિમાનાવાસ ઉપરના ગ્રૈવેયકોમાં છે. पंचेवाणुत्तरा विमाणा તથા અનુત્તરોમાં પાંચ ૫ વિમાનવાસ છે. ॥ સૂ. ૧ ॥

"कइ ण भंते ! पुढवीओ पण्णत्ताओ" ઇત્યાદિ ।

ટીકાર્થ—(कइ णं भंते ! पुढवीओ पण्णत्ताओ ?) હે ભગવન્ ! પૃથ્વીઓ (નરકો) કેટલી કહી છે ? (गोयमा ! सत्त पुढवीओ पण्णत्ताओ) હે ગૌતમ ! પૃથ્વી સાત કહી છે. (तंजहा) તે આ પ્રમાણે છે-(रयणप्पभा जाव तमतमा) રત્નપ્રભાથી લઈને તમતમા સુધીની. "यावत्" પદથી શર્કરાપ્રભા, વાલુકાપ્રભા, પંકપ્રભા, ધૂમપ્રભા અને તમઃપ્રભા, એ પૃથ્વીઓ પણ ગ્રહણ કરવાની છે.

त्रीणि काण्डानि सन्ति, रत्नकाण्डं जलकाण्डमङ्ककाण्डं च। तत्र त्रिषु काण्डेषु मध्ये नरकावासं विहाय प्रथमकाण्डे सर्वत्राऽनेकप्रकाराणि इन्द्रनीलादिरत्नानि सन्ति, अतस्तादृशस्थानविशेषस्य रत्नप्रभेति नाम भवति. रत्नानामिन्द्रनीलादीनां प्रभा दीप्तिर्विद्यते यस्यां पृथिव्यां सा रत्नप्रभेति १। शर्करायाः प्रभा कांतिर्विद्यते यस्यां सा शर्कराप्रभा२,वालुकायाः प्रभा दीप्तिर्यस्यां सा वालुकाप्रभा३, पङ्कस्य प्रभा विद्यते यस्यां सा पङ्कप्रभा४, धूमस्य प्रभा विद्यते यस्यां सा धूमप्रभा५, तमसः प्रभा विद्यते यस्यां सा तमःप्रभा६, तमस्तमःप्रभा प्रकृष्टं तमस्तमस्तमम् तस्येव प्रभा यस्यां सा तमस्तमप्रभाः७। उपरोक्त सर्वपृथिवीषु नरकावासाः सन्ति, अतस्तेषां परिमाणं तथा आवासाधिकारात् शेषजीवानां परिमाणं च प्रतिपादयितुमाह–' इमीसे णं भंते '

गया है। इसमें रत्नप्रभा शब्द का अर्थ इस प्रकार से है—रत्नप्रभा पृथिवी में तीन काण्ड हैं—(१) रत्नकाण्ड, (२) जलकाण्ड, (३) पंककाण्ड। इन तीन काण्डों के बीच में नरकावास वाली जगह को छोड़कर प्रथम काण्ड में प्रायः सर्वत्र अनेक प्रकार के इन्द्रनील आदि रत्न हैं इसलिये ऐसे स्थानविशेष का नाम रत्नप्रभा है। इन्द्रनील आदि रत्नों की प्रभा जिस पृथिवी में है वह रत्नप्रभा है ऐसी इस शब्द की यह व्युत्पत्ति है १। शर्करा की प्रभा–कांति जिस पृथिवी में है वह शर्कराप्रभा है २। वालुका की प्रभा जिस पृथिवीमें है वह वालुका प्रभा३, पङ्ककी प्रभा जिस पृथिवीमें है वह पंकप्रभा धूमके जैसी प्रभा जिसमें मौजूद है वह धूमप्रभा ५, अंधकार के जैसी प्रभा जिसमें है वह तमःप्रभा६, तथा गाढ अंधकार के जैसी प्रभा जिसमें है वह तमस्तमःप्रभा है ७। उपरोक्त सर्वपृथिवियों में नरकावास हैं अतःउन नरकावासों के परि-

---

તેમાં રત્નપ્રભા શબ્દનો અર્થ આ પ્રમાણે છે–રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં ત્રણ કાંડ છે– (૧) રત્નકાંડ, (૨) જલકાંડ અને (૩) પંકકાંડ. આ ત્રણ કાંડોમાંની નરકાવાસવાળી જગ્યાને છોડીને પ્રથમ કાંડમા પ્રાયઃ સર્વત્ર અનેક પ્રકારનાં ઇન્દ્રનીલ વગેરે રત્નો છે. તેથી એવા વિશિષ્ટ સ્થાનનું નામ રત્નપ્રભા પડયું છે. ઇન્દ્રનીલ વગેરે રત્નોની પ્રભા જે પૃથ્વીમાં છે તે પૃથ્વીને રત્નપ્રભા કહે છે એવી આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ થાય છે૧, શર્કરાની પ્રભા જે પૃથ્વીમાં છે તે પૃથ્વીનું નામ શર્કરાપ્રભા છે૨, વાલુકાની પ્રભા જે પૃથ્વીમાં છે તેને વાલુકાપ્રભા૩, પંકની જે પ્રભા પૃથ્વીમાં છે તેને પંકપ્રભા૪, ધૂમ (ધુમાડા) જેવી પ્રભા જે પૃથ્વીમાં મોજૂદ છે તે પૃથ્વીને ધૂમપ્રભા૫, અંધકારના જેવી પ્રભા જે પૃથ્વીમાં છે તે પૃથ્વીને તમઃપ્રભા૬ તથા ગાઢ અંધકારના જેવી પ્રભા જે પૃથ્વીમાં છે તેને તમસ્તમપ્રભા કહે છે૭.

इत्यादि। 'इमीसे णं भंते रयणप्पभाए पुढवीए' अस्यां भदन्त! रत्नप्रभायां पृथिव्यां 'कति निरयावाससयसहस्सा पन्नत्ता' कति निरयावासशतसहस्राणि प्रज्ञप्तानि, कियल्लक्षप्रमाणा नरकावासाः प्रज्ञप्ताः, आवसन्ति येषु ते आवासाः निरयाणां=नारकजीवानां आवासा निरयावासाः नारकस्थानानि तेषां, यानि शतसहस्राणि तानि निरयावासशतसहस्राणि। भगवानाह-'गोयमा' हे गौतम! 'तीसं निरयावाससयसहस्सा पन्नत्ता' त्रिंशत् निरयावासशतसहस्राणि प्रज्ञप्तानि, प्रथमायां रत्नप्रभायां पृथिव्यां त्रिंशल्लक्षप्रमाणा नरकवासाः सन्तीति भावः। रत्नप्रभावत् शर्कराप्रभादीनां षण्णां पृथिवीनामपि प्रश्नसूत्राणि योजनीयानि। कस्यां पृथिव्यां कियन्तो नरकावासाः सन्तीति गाथया कथयति-'गाहा' इति। 'गाहा' गाथा अत्र विषये गाथा वर्त्तते, सा चेयम्-'तीसा य' इत्यादि। 'तीसा य' त्रिंशच्च रत्नप्रभायां त्रिंशल्लक्षप्रमाणका नरकावासा सन्ति। 'पन्नवीसा' पञ्चविंशतिः द्वितीयायां पञ्चविंशतिलक्षाणि। 'पन्नरस' पंचदश लक्षाणि तृतीयायाम्। 'दसेव य सयसहस्सा' दशैव च शतसहस्राणि चतुर्थ्यां दशलक्षाणि 'तिन्न' त्रीणि लक्षाणि पञ्चम्याम् 'एगं पंचूणं'

माण को, तथा आवासों के अधिकार से शेष जीवों के परिमाणको प्रतिपादन करने के निमित्त कहते हैं-(इमीसेणं भंते! रयणप्पभाए पुढवीए कइ निरयावाससयसहस्सा पन्नत्ता) हे भदंत! इस रत्नप्रभा पृथिवी में कितने लाख नरकावास कहे गये हैं? नारक जीवों के रहने के जो स्थान हैं उनका नाम नारकावास है। (गोयमा! तीसं निरयावाससयसहस्सा पन्नत्ता) हे गौतम! प्रथम रत्नप्रभा पृथिवी में नारकावास ३० तीस लाख कहे गये हैं। किस पृथिवी में कितने नारकावास हैं यह इस गाथा द्वारा प्रकट किया गया है-पहली पृथिवी में ३० तीस लाख, दूसरी पृथिवी में २५ पच्चीस लाख, तीसरी में १५ पन्द्रह लाख, चौथी में १०

ઉપરોક્ત સાતે પૃથ્વીમાં નરકાવાસ (નારકીના રહેઠાણુ) છે તેથી તે નરકાવાસના આવાસોનું વર્ણન કરવાને માટે સૂત્રકાર કહે છે—

(इमीसे ण भते! रयणप्पभाए पुढवीए कइ निरयावाससयसहस्सा पन्नत्ता?) હે ભગવન્! આ રત્નપ્રભાપૃથ્વીમાં કેટલા નરકાવાસો કહ્યા છે? નારકીના જીવોને રહેવાના સ્થાનને નરકાવાસ કહે છે. (गोयमा! तीसं निरयावाससयसहस्सा पन्नत्ता) હે ગૌતમ! પહેલી રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં તીસ લાખ નરકાવાસો કહ્યા છે, કઈ પૃથ્વીમાં કેટલા નરકાવાસો છે તે આ ગાથા દ્વારા પ્રકટ કરેલ છે-પહેલી પૃથ્વીમા તીસ લાખ, બીજીમાં પચીસ લાખ, ત્રીજીમાં પંદર લાખ, ચોથીમાં દસ

एकं पञ्चोनम् षष्ठ्यां पञ्चन्यूनं लक्षकम्। 'पंचेव अणुत्तरा निरया' पञ्चैवानुत्तरा निरयाः सप्तम्यां पृथिव्यां अनुत्तराः=प्रधानाः पञ्चैव नरकावासा सन्तीति गाथार्थः। अथ भवनपति वक्तव्यतामाह— 'केवइया णं भंते' इत्यादि। 'केवइया णं भंते' कियन्ति खलु भदन्त! 'असुरकुमारावाससयसहस्सा पन्नत्ता' असुरकुमारावासशतसहस्राणि प्रज्ञप्तानि, दशसु भवनपतिषु असुरकुमाराणां कियल्लक्षप्रमाणा आवासाः सन्तीति प्रश्नः। 'एवं' एवमिति अनेन प्रकारेण शेषाणां नागकुमारादीनां नवानामपि प्रश्नसूत्राणि पठितव्यानि। उत्तरं तु गाथाद्वयेनाह—'चउसट्ठी असुराणं' असुरकुमाराणां आवासाश्चतुष्षष्टिपरिमिताः सन्ति। 'चउरासीई य होइ नागाणं' चतुरशीतिश्च भवति नागानाम्, नागकुमाराणां चतुरशीतिलक्षपरिमिताः सन्ति। "बावत्तरिं सुवण्णाणं" द्वासप्ततिः सुवर्णानाम्, सुवर्णकुमाराणामावासा द्वासप्ततिलक्षपरिमिताः। 'वाउकुमाराणछन्नउई' वायुकुमाराणां पण्णवतिः, पण्णवतिलक्षा आवासा वायुकुमाराणाम्। 'दीवदिसाउदहीणं विज्जुकुमारिंदथणियमग्गीणं' द्वीपदिशोदधीनां विद्युत्कुमारेन्द्रस्तनिताग्नीनाम्, द्वीपकुमाराणाम्, दिशाकुमाराणाम्, उदधिकुमाराणाम्, विद्युत्कुमाराणाम्, स्तनितकुमाराणाम्, अग्निकुमाराणां

दस लाख पांचवीं में ३ तीन लाख, छट्ठी में ५ पांच कम एक लाख और सातवीं में पांच नरकावास हैं।

अब भवनपतियों की वक्तव्यता कही जाती है—(केवइयाणं भंते! असुरकुमारावाससयसहस्सा पन्नत्ता?) हे भदन्त! असुरकुमारोंके आवास कितने लाख कहे गये हैं? (एवं) असुरकुमारों के आवास इस प्रकार से कहे गये हैं-असुरकुमारोंके ६४ लाख, नागकुमारों के ८४ लाख, सुवर्णकुमारों के ७२ लाख, वायुकुमारों के ९६ लाख, द्वीपकुमार १, दिकुमार २, उदधिकुमार३, विद्युत्कुमार४, स्तनितकुमार ५, और अग्निकुमार६,

---

લાખ, પાંચમીમાં ત્રણ લાખ, છટ્ઠીમાં એકલાખમાં પાંચ ઓછા અને સાતમીમાં પાંચ જ નરકાવાસ છે.

હવે ભવનપતિઓનું વર્ણન કરવામાં આવે છે (केवइया ण भंते! असुरकुमारावाससयसहस्सा पन्नत्ता?) હે ભગવન્! અસુરકુમારોનાં કેટલા લાખ આવાસો છે? (एवं) અસુરકુમારોના આવાસોની સંખ્યા આ પ્રમાણે કહી છે- અસુરકુમારોનાં ચોસઠ લાખ, નાગકુમારોનાં ચોરાસી લાખ, સુવર્ણકુમારોનાં બોતેર લાખ, વાયુકુમારોના છન્નું લાખ, તથા દ્વીપકુમાર, દિક્કુમાર, ઉદધિકુમાર, વિદ્યુત્કુમાર, સ્તનિતકુમાર અને અગ્નિકુમાર, એ છ યુગલોના છોંતેર (૭૬) લાખ

च 'छण्हंपि जुयलयाणं' षण्णामपि युगलकानाम् द्वीपकुमारादारभ्याग्निकुमार-पर्यन्तानाम् षण्णामपि युगलकानां=दक्षिणोत्तरभेदभिन्नानामेकैकस्य 'छावत्तरिमो सयसहस्सा' षट्सप्ततिः शतसहस्राणि, षट्सप्ततिलक्षपरिमिता आवासाः सन्ति। दक्षिणोत्तरदिग्विभागेनासुरकुमारनिकायो द्विप्रकारको भवतीति ज्ञापनाय युगलकानामिति विशेषणं दत्तम्। एषां दशानामसुरनिकाययुगलानां दक्षिणोत्तरयोः संख्याविभागः पृथक् पृथगस्ति, तत्र दक्षिणतोऽयं विभागः—

"चउतीसा चउचत्ता, अट्ठातीसं च सयसहस्साओ।
पन्ना चत्तालीसा, दाहिणओ हुंति भवणाइं" ॥१॥

छाया—चतुस्त्रिंशत् चतुश्चत्वारिंशत् अष्टात्रिंशच्च शतसहस्राणि।
पञ्चाशत् चत्वारिंशत् दक्षिणतो भवंति भवनानि ॥१॥

'चत्तालीसा' इति, द्वीपकुमारादीनां षण्णामपि प्रत्येकम् चत्वारिंशत् भवनलक्षाणि भवन्तीति। उत्तरतो विभागस्त्वयम्—

"तीसा चत्तालीसा, चोत्तीसं चेव सयसहस्साइं।
छायाला छत्तीसा, उत्तरओ होंति भवणाइं ॥ १ ॥

छाया—त्रिंशत् चत्वारिंशत् चतुस्त्रिंशत् चैव शतसहस्राणि।
षट्चत्वारिंशत् षट्त्रिंशत् उत्तरतो भवन्ति भवनानि ॥१॥

इन छह युगलों के ७६ लाख आवास हैं। असुरकुमारादि का निकाय दो प्रकार का होता है- एक दक्षिण दिशा का और दूसरा उत्तरदिशा का। इसी बात को कहने के लिये यहां "युगल" पद दिया है। इन छहों युगलो में से एक एक युगल के ७६-७६ लाख आवास होते हैं। असुरादिनिकाय के दश युगलों का जो दक्षिण दिशा और उत्तरदिशा में पृथक् २ विभाग है वह इस प्रकार से है-दक्षिणदिशा तरफ भवन ३४ लाख, ४४ लाख, ३८ लाख, ५० लाख, और ४० लाख भवन हैं। द्वीप कुमारादिक छहों में से प्रत्येकके चालीस चालीस लाख भवन हैं। उत्तर

આવાસ છે. અસુરકુમારો બે પ્રકારના હોય છે-એક દક્ષિણ દિશાના અને બીજા ઉત્તર દિશાના. એ વાતને પ્રકટ કરવાને માટે અહીં "યુગલ" પદ મૂક્યું છે. તે છએ યુગલમાંના પ્રત્યેક યુગલના છોંતેર-છોતેર લાખ આવાસ હોય છે. અસુરકુમાર વગેરે દસ યુગલના જે દક્ષિણ દિશામાં તથા ઉત્તર દિશામાં અલગ અલગ વિભાગ છે તે આ પ્રમાણે છે-દક્ષિણ દિશા તરફના અસુરકુમારોનાં ચોંત્રીસ લાખ, નાગકુમારોના ૪૪લાખ, સુવર્ણકુમારોનાં આડત્રીસ લાખ અને વાયુકુમારોનાં પચાસ લાખ ભવનો છે તથા દ્વીપકુમાર વગેરે છમાંના પ્રત્યેકના ચાલીસ ચાલીસ લાખ ભવનો છે. ઉત્તર દિશા તરફના અસુરકુમારનાં ત્રીસ લાખ, નાગકુમારનાં

'छत्तीसा' इति द्वीपकुमारादीनां षण्णामपि प्रत्येकं षट्त्रिंशत् भवनलक्षाणि भवन्तीति। अयं भावः-असुरकुमाराणां दक्षिणायां दिशि चतुस्त्रिंशल्लक्षाणि, उत्तरस्यां दिशि त्रिंशल्लक्षाणीतिसंकलिताश्चतुष्षष्टिरावासा असुरकुमाराणां भवन्ति।१। नागरकुमाराणां चतुरशीतिलक्षाणि, तत्र दक्षिणदिशि चतुश्चत्वारिंशल्लक्षाणि, उत्तरस्यां चत्वारिंशल्लक्षाणीति संकलनया चतुरशीतिर्भवति ॥२॥ सुवर्णकुमाराणां द्वासप्ततिर्लक्षाणि, तत्र दक्षिणस्यां अष्टत्रिंशत्लक्षाणि, उत्तरस्यां चतुस्त्रिंशल्लक्षाणीति संकलनया द्वासप्ततिर्भवति ॥३॥ वायुकुमाराणां षण्णवतिर्लक्षाणि, तत्र दक्षिणस्यां पंचाशल्लक्षाणि, उत्तरस्यां षट्चत्वारिंशल्लक्षाणीति संकलनेन षण्णवतिर्भवति ॥४॥ द्वीपदिशोदधि-

---

दिशा तरफ भवन ३० लाख, ४० लाख, ३४ लाख, ४६ लाख और ३६ लाख भवन हैं। इनमें द्वीपकुमार आदि ६ के प्रत्येक के ३६ लाख ३६ लाख भवन हैं। तात्पर्य इसका इस प्रकार से है-दक्षिणदिशा में असुर कुमारों के ३४ लाख भवन हैं, उत्तरदिशा में इन के ३० लाख भवन हैं। इस तरह इन दोनों का जोड़ ६४ लाख आ जाता है। नागकुमारों के जो ८४ लाख आवास कहे गये हैं वे इस प्रकार से हैं-दक्षिणदिशा में इनके ४४ लाख आवास हैं, और उत्तर दिशा में ४० लाख आवस हैं, इस तरह दोनोंका जोड़ ८४ लाख हो जाता है। सुवर्णकुमारों के जो ७२ लाख आवास बताये गये हैं वे इस प्रकार हैं दक्षिणदिशामें इनके ३८लाख भवन हैं और उत्तरदिशामें ३४ लाख भवन हैं, इस तरह दोनों का जोड़ ७२ लाख हो जाते है। वायुकुमारों के जो ९६लाख आवास कहे गये हैं वे इसप्रकार से हैं-दक्षिणदिशा में इनके आवास ५०लाख हैं और उत्तर

ચાલીસ લાખ, સુવર્ણકુમારનાં ચોંત્રીસ લાખ, અને વાયુકુમારનાં છેંતાલીસ લાખ ભવનો છે. તથા દ્વીપકુમાર વગેરે છમાંના પ્રત્યેકના છત્રીસ-છત્રીસ લાખ ભવનો છે. તેનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે-દક્ષિણ દિશામાં અસુરકુમારોનાં ચોંત્રીસ લાખ ભવનો છે, અને ઉત્તર દિશામાં તેમનાં ત્રીસ લાખ ભવનો છે. આ રીતે બન્નેનો સરવાળો ચોસઠ લાખ થાય છે. નાગકુમારોના જે ચોરાસી લાખ આવાસ કહ્યાં છે તે આ પ્રમાણે છે-દક્ષિણ દિશામાં ચુમ્માલીસ લાખ અને ઉત્તર દિશામાં ચાલીસ લાખ આવાસ તે બન્ને મળીને ચોરાસી લાખ આવાસો થાય છે. સુવર્ણકુમારોનાં જે બોંતેર લાખ આવાસો કહ્યા છે તે આ પ્રમાણે છે-દક્ષિણ દિશામાં તેમનાં આડત્રીસ લાખ ભવન છે અને ઉત્તર દિશામાં ચોંત્રીસ લાખ ભવન છે. તે બન્ને મળીને બોંતેર લાખ ભવનો થાય છે. વાયુકુમારના જે ૯૬ લાખ આવાસ કહ્યાં છે તેમાંના પચાસ લાખ દક્ષિણ દિશામાં અને

विद्युत्स्तनिताग्निकुमाराणां प्रत्येकं षट्सप्ततिलक्षाणि, तत्र दक्षिणदिशिचत्वारिंशल्लक्षाणि, उत्तरस्यांदिशि षट्त्रिंशल्लक्षाणि, तदेवं संकलनया षट्सप्ततिर्भवतीति। एवं सर्वसंकलनया द्विसप्ततिलक्षोत्तराः सप्तकोटयः (७७२००००००) भवनानि भवन्तीति भावः॥ अथ पृथिवीकायिकावासान् वर्णयति-'केवइया णं भंते' इत्यादि। 'केवइया णं भंते' कियन्ति खलु भदन्त! "पुढविकाइयावाससयसहस्सा पन्नत्ता' पृथिवीकायिकावासशतसहस्राणि प्रज्ञप्तानि, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि। 'गोयमा' हे गौतम! 'असंखेज्जा पुढविकाइयावाससयसहस्सा पन्नत्ता" असंख्येयानि पृथिवीकायिकावासशतसहस्राणि प्रज्ञप्तानि, पृथिवीकायिकानामावासा असंख्यातलक्षपरिमिताः प्ररूपिताः, 'जाव असंखिज्जा जोइसियविमाणावाससय-

दिशामें ४६लाख हैं, इसतरह दोनोंका जोड़ ९६लाख आ जाता है। द्वीपकुमार, दिक्कुमार, उदधिकुमार, विद्युत्कुमार, स्तनितकुमार, और अग्नि कुमार, इन छह युगलोंके जो आवास ७६-७६ लाख बताये गये हैं वे इस प्रकार से हैं-दक्षिणदिशा में इन प्रत्येकके आवास ४०-४० लाख हैं और उत्तरदिशा में ३६-३६ लाख हैं। इस तरह दोनों का जोड़ ७६ लाख आ जाता है। इन सबको जोड़ने पर सात करोड बहत्तर लाख (७७२०००००) आवास-भवन असुरकुमारादिनिकाय के होते हैं।

अब सूत्रकार पृथिवीकायिक जीवों का आवासों का वर्णन करने के निमित्त कहते हैं—(केवइया णं भंते ! पुढविकाइयावाससयसहस्सा पन्नत्ता) हे भदन्त! पृथिवीकायिक जीवों के कितने लाख आवास कहे गये हैं? (गोयमा ! असंखेज्जा पुढविकाइयावाससयसहस्सा पन्नत्ता)

છેંતાલીસ લાખ આવાસ ઉત્તર દિશામાં છે. દ્વીપકુમાર, દિક્કુમાર, ઉદધિકુમાર, વિદ્યુતકુમાર, સ્તનિતકુમાર અને અગ્નિકુમાર એ છ યુગલોના જે છોંતેર-છોંતેર લાખ આવાસ કહ્યાં છે તે આવાસોમાંના પ્રત્યેકના ચાલીસ-ચાલીસ લાખ આવાસો દક્ષિણ દિશામાં છે અને છત્રીસ-છત્રીસ લાખ આવાસો ઉત્તર દિશામાં છે. એમ છોંતેર-છોંતેર લાખ થાય છે. તે બધાંનો સરવાળો કરવાથી અસુરકુમાર વગેરે ભવનપતિ દેવોનાં કુલ ૭૭૨૦૦૦૦૦ સાત કરોડ અને બોંતેર લાખ ભવન થાય છે.

હવે સૂત્રકાર પૃથ્વીકાયિક જીવોનાં આવાસોનું વર્ણન કરવાના આશયથી કહે છે કે-(केवइया णं भंते ! पुढविक्काइयावाससयसहस्सा पन्नत्ता ?) હે પ્રભો! પૃથ્વીકાયિક જીવોનાં કેટલા લાખ આવાસો કહ્યાં છે? (गोयमा ! असखेज्जा-पुढविकाइयावाससयसहस्सा पन्नत्ता) હે ગૌતમ ! પૃથ્વીકાયિક જીવોના

सहस्सा पन्नत्ता' यावत् असंख्येयानि ज्योतिषिकविमानावासशतसहस्राणि प्रज्ञप्तानि। 'जाव' यावच्छब्देन–अप्तेजोवायुवनस्पति–द्वीन्द्रिय–त्रीन्द्रिय–चतुरिन्द्रिय–पञ्चेन्द्रिय तिर्यङ्–मनुष्य–व्यन्तराणां ग्रहणम्। अप्कायिकादारभ्य व्यन्तरपर्यन्तानामावासाः, ज्योतिष्काणां च विमानावासा असंख्येयलक्षपरिमिताः प्ररूपिताः। अथ सम्प्रति सौधर्मकल्पविषये माह–' सोहम्मे णं ' इत्यादि, ' सोहम्मे णं भंते कप्पे ' सौधर्मे भदन्त! कल्पे ' केवइया विमाणावाससयसहस्सा पन्नत्ता' कियन्ति विमानावासशतसहस्राणि प्रज्ञप्तानि। भगवानाह–' गोयमा ' इत्यादि ' गोयमा ' हे गौतम! 'बत्तीसं विमाणावाससयसहस्सा पन्नत्ता' द्वात्रिंशत् विमानावासशतसहस्राणि प्रज्ञ-

---

हे गौतम! पृथिवीकायिक जीवों के असंख्यात लाख आवास कहे गये हैं। (जाव–असंखेज्जा जोइसियविमाणावाससयसहस्सा पन्नत्ता) इसी तरह से यावत् ज्योतिषिक देवों के असंख्यात लाख विमानावास कहे गये हैं। यहां यावत् शब्द से अप्कायिक, तैजस्कायिक, वायुकायिक वनस्पतिकायिक, द्वीन्द्रियजीव, त्रीन्द्रियजीव, चतुरिन्द्रियजीव, पंचेन्द्रिय तिर्यञ्च, मनुष्य और व्यन्तरदेव, इन सब का ग्रहण हुआ है अतः अप्कायिक से लेकर व्यन्तर देवों तक के आवास और ज्योतिष्क देवों के विमानावास असंख्यात लाख प्रमाण हैं, ऐसा प्ररूपित हुआ है।

अब सूत्रकार सौधर्मकल्प के विषय में कहते हैं–(सोहम्मे णं भंते! कप्पे केवइया विमाणावाससयसहस्सा पन्नत्ता?) हे भदन्त! सौधर्म कल्प में कितने लाख विमानावास कहे गये हैं? (गोयमा! बत्तीसं विमाणावाससयसहस्सा पण्णत्ता) हे गौतम! सौधर्म कल्प में ३२ लाख विमा-

---

અસંખ્યાત લાખ આવાસો કહ્યાં છે. (जाव–असंखेज्जा जोइसियविमाणावाससयसहस्सा पन्नत्ता) એજ પ્રમાણે જ્યોતિષ્ક દેવો સુધીના જીવોના અસંખ્યાત લાખ આવાસો કહ્યાં છે. અહીં "यावत्" પદથી અપ્કાયિક, તેજસ્કાયિક, વાયુકાયિક, વનસ્પતિકાયિક, દ્વીન્દ્રિયજીવો, તીન્દ્રિયજીવો, ચતુરિન્દ્રિયજીવો, પંચેન્દ્રિયતિર્યંચ મનુષ્ય અને વાણવ્યંતરદેવોને ગ્રહણ કરવા જોઈએ. એ રીતે અપ્કાયિક જીવોથી લઈને વ્યંતરદેવો સુધીના આવાસો તથા જ્યોતિષ્કદેવોનાં વિમાનાવાસો અસંખ્યાત લાખ પ્રમાણ છે, એવું કહેવામાં આવ્યું છે.

હવે સૂત્રકાર સૌધર્મકલ્પના વિષયમાં કહે છે—(सोहम्मे ण भंते! कप्पे केवइया विमाणावाससयसहस्सा पन्नत्ता?) હે ભગવન્! સૌધર્મ કલ્પમાં (દેવલોકમાં) કેટલા લાખ વિમાનાવાસો કહ્યાં છે? (गोयमा! बत्तीस विमाणावास सयसहस्सा) હે ગૌતમ! સૌધર્મ કલ્પમાં બત્રીસલાખ વિમાનાવાસો કહ્યાં છે.

सानि, 'एवं' एवम्=अनेनैव प्रकारेण ईशानादारभ्यानुत्तरविमानपर्यन्तानि प्रश्न-सूत्राणि वाच्यानि, उत्तरं तु गाथात्रयेण कथयति-'बत्तीस०' इत्यादि। 'बत्तीस' इति द्वात्रिंशल्लक्षाणि विमानावासाः सौधर्मे कल्पे सन्ति १। एतत्तु सूत्रे एव प्रदर्शितम्। 'अट्ठावीसा' इति-अष्टविंशतिलक्षपरिमिता विमानावासा ईशाने कल्पे २। 'बारस' इति द्वादशलक्षाणि सनत्कुमारकल्पे ३। 'अट्ठ' इति अष्टलक्षाणि माहेन्द्र-कल्पे ४। 'चउरो सयसहस्सा' इति, चत्वारि शतसहस्राणि चत्वारि लक्षाणि ब्रह्म-लोककल्पे ५। 'पन्ना' इति पञ्चाशत्सहस्राणि लान्तककल्पे ६। 'चत्तालीसा' इति चत्वारिंशतसहस्राणि महाशुक्रकल्पे७। 'छच्च सहस्सा' इति षट् सहस्राणि 'सहस्सारे' सहस्रारे सहस्रारकल्पे विमानावासाः प्ररूपिताः ८ ॥१॥ 'आणय०' इत्यादि। 'आणयपाणयकप्पे' आनतप्राणतकल्पयोः 'चत्तारि सया' चत्वारि शतानि १०। तथा 'आरणच्चुए तिण्णि' आरणाच्युतयोः त्रीणि शतानि १२। एवं 'सत्त विमाण-सयाइं' सप्त विमानशतानि, सप्तशतसंख्यकानि विमानानि 'चउसुवि एएसु' चतु-

नावास कहेगये हैं। (एवं) इसी तरह ईशानकल्पसे लेकर अनुत्तर विमान तक प्रश्न सूत्र कहना चाहिये, इन सबका उत्तर अब भगवान् इन तीन गाथाओंद्वारा देते हैं-३२लाख विमानावास सौधर्मकल्पमें हैं यह बात सूत्र द्वारा ही प्रदर्शित कर दी गई है। २८ लाख विमानावास ईशानकल्प में, १२ लाख विमानावास सनत्कुमारकल्प में, ८ लाख विमानावास महेन्द्र-कल्प में, ४ लाख विमानावास ब्रह्मलोक में, ५० हजार विमानावास लान्तक कल्प में, ४० हजार विमानावास महाशुक्रकल्पमें, और६ हजार विमानावास सहस्रारकल्प में कहे गये हैं। आनत प्राणत कल्प में ४०० विमानावास, आरण और अच्युत कल्प में ३०० विमानावास कहे गये हैं। इस प्रकार इन चारों में-आनत प्राणत, आरण, अच्युत, इन कल्पों

(एवं) એજ પ્રમાણે ઈશાનકલ્પથી લઈને પાંચ અનુત્તર વિમાન સુધીનાં પ્રશ્નસૂત્રો કહેવાં જોઈએ એ બધા પ્રશ્નોનો ઉત્તર ભગવાને જે ત્રણ ગાથાઓ મારફત આપ્યો છે તે ગાથાઓનો સારાંશ નીચે પ્રમાણે છે—

સૌધર્મ કલ્પમાં બત્રીસલાખ વિમાનાવાસ છે તે વાત તો સૂત્ર દ્વારા જ ઉપર બતાવી દીધી છે. ઈશાન કલ્પમાં અઠ્ઠાવીસલાખ વિમાનાવાસ સનત્કુમાર કલ્પમાં બારલાખ વિમાનાવાસ, માહેન્દ્ર કલ્પમાં આઠલાખ વિમાનાવાસ, બ્રહ્મલોકમાં ચારલાખ વિમાનાવાસ, લાન્તક કલ્પમાં પચાસહજાર વિમાનાવાસ, મહાશુક્ર કલ્પમાં ચાલીસ હજાર વિમાનાવાસ, અને સહસ્રાર કલ્પમાં છ હજાર વિમાનાવાસો કહેવામાં આવ્યા છે. આનત અને પ્રાણત કલ્પમાં ચારસો વિમાનાવાસ, આરણ અને અચ્યુત કલ્પમાં ત્રણસો વિમાનાવાસો કહ્યાં છે. આ રીતે આનત, પ્રાણત,

ण्येपि एतेषु आनतप्राणतारणाच्युतेषु 'कप्पेसु' कल्पेषु सन्ति ॥२॥ 'एक्कारसुत्तरं' इत्यादि। 'एक्कारसुत्तरं' एकादशोत्तरं शतमेकं विमानानां 'हेट्ठिमेसु' अधस्तनेषु-अधस्तनग्रैवेयकेषु १३। तथा 'सत्तुत्तरं सयं च' सप्तोत्तरं शतमेकं च विमानानां 'मज्झिमए' मध्यमग्रैवेयके। तथा 'सयमेगं' शतमेकं विमानानां 'उवरिमए' उपरितने ग्रैवेयके। 'पंचेव' पंचैव पञ्चसंख्यकान्येव 'अणुत्तरविमाणा' अनुत्तरविमानानि सन्ति, अनुत्तरविमानेषु पञ्च विमानानि सन्तीति भावः। वैमानिक-देवानां विमानानि सर्वसंकलनया त्रयोविंशत्युत्तरसप्तनवतिसहस्राधिकानि चतुरशीतिलक्षाणि (८४९७०२३) भवन्ति ॥३॥ इति गाथात्रयार्थः ॥सू०१॥

अथ स्थितिस्थाननिरूपणम्—

अथाधिकृतोद्देशके ये ये विषयाः संति तेषां संग्रहाय गाथामाह—'संगहो पुढवी' इत्यादि।

मूलम्—संगहो—पुढवि ट्ठिति ओगाहण, सरीर संघयणमेव संठाणे। लेस्सा दिट्ठी णाणे, जोगुवओगे य दस ट्ठाणा॥१॥ इमीसे णं भंते! रयणप्पभाए पुढवीए तीसाए निरयावाससयसहस्सेसु एगमगंसि निरयावासंसि नेरइयाणं केवइया ठिइट्ठाणा पन्नत्ता, गोयमा! असंखेज्जा ठिइट्ठाणा पन्नत्ता, तंजहा—जहण्णिया ठिई१, समयाहिया जहण्णिया ठिई२, दुसमयाहिया जहन्निया

में ७०० विमान हैं। १११ विमानावास अधस्तन ग्रैवेयकों में १०७ विमानावास मध्यमग्रैवेयकोंमें और १०० विमानावास उपरिम ग्रैवेयकों में हैं। तथा अनुत्तरों में ५ पांच ही विमानावास हैं। इस तरह वैमानिक देवों के कुल विमानावासों की संख्या चोरासी लाख सत्ताणु हजार तेवीस ८४९७०२३ होती है। यह गाथा का अर्थ है ॥ सू. १ ॥

આરણ અને અચ્યુત એ ચારે કલ્પોમાં એકંદરે સાતસો વિમાનાવાસ છે. નીચેનાં ગ્રૈવેયકોમાં એકસો અગિયાર વિમાનાવાસ, મધ્યમ ગ્રૈવેયકોમાં એકસો સાત વિમાનાવાસ અને ઉપરનાં ગ્રૈવેયકોમાં એકસો વિમાનાવાસ છે. તથા અનુત્તરોમાં પાંચ ૫ વિમાનાવાસ છે. આ રીતે વૈમાનિક દેવોના વિમાનાવાસોની કુલ સંખ્યા ચોરાસીલાખ સત્તાણુંહજાર ને તેવીસની (૮૪૯૭૦૨૩) થાય છે. એ પ્રમાણે ત્રણ ગાથાઓનો અર્થ થાય છે. ॥ સૂ० ૧ ॥

ठिई२, जाव असंखेज्जसमयाहिया जहण्णिया ठिई, तप्पाउ-ग्गुक्कोसिया ठिई । इमीसे णं भंते रयणप्पभाए पुढवीए तीसाए निरयावाससयसहस्सेसु एगमेगंसि निरयावासंसि जहण्णियाए ठिईए वट्टमाणा नेरइया किं कोहोवउत्ता माणोवउत्ता मायो-वउत्ता लोहोवउत्ता, गोयमा ! सव्वेवि ताव होज्जा कोहोव-उत्ता य१, अहवा कोहोवउत्ता य माणोवउत्ते य २, अहवा कोहोव-उत्ता य, माणोवउत्ता य३, अहवा कोहोवउत्ता य मायोवउत्ते य४, अहवा कोहोवउत्ता य मायोवउत्ता य५, अहवा कोहोवउत्ता य लोहोवउत्ते य६, अहवा कोहोवउत्ता य लोहोवउत्ता य ७, अहवा कोहोवउत्ता य माणोवउत्ते य मायोवउत्ते य१, कोहोवउत्ता य माणोवउत्ते य मायोवउत्ता य२, कोहोवउत्ता य माणोवउत्ता य मायोवउत्ते य३, कोहोवउत्ता य माणोवउत्ता य मायोवउत्ता य४। एवं कोहमाणलोभेणवि चउ४ । एवं कोहमायालोभेणविचउ ४ । एवं बारस१२ । पच्छा माणेण मायाए लोभेण य कोहो भइयव्वो, ते कोहं अमुंचता अट्ठ८। एवं सत्तावीसं भंगा णेयव्वा । इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए तीसाए निरयावाससयसहस्सेसु एगमेगंसि निरयावासंसि समयाहियाए जहन्नट्ठिईए वट्टमाणा नेरइया किं कोहोवउत्ता माणोवउत्ता मायोवउत्ता लोभोवउत्ता ? गोयमा ! कोहोवउत्ते य माणोवउत्ते य मायोवउत्ते य लोभोवउत्ते य१, कोहोवउत्ता य माणोवउत्ता य मायोवउत्ता य लोभोवउत्ता य २, अहवा कोहोवउत्ते य माणोवउत्तेय३, अहवा कोहोवउत्ते य माणो-वउत्ता य४। एवं असीइ भंगा नेयव्वा । एवं जाव संखेज्जसमया-हियाए ठिईए, असंखेज्जसमयाहियाए ठिईए, तप्पाउग्गुक्कोसि-याए ठिईए सत्तावीसं भंगा भाणियव्वा ॥सू० २॥

छाया—संग्रहः-पृथिवीषु स्थितिः अवगाहना शरीर संहननमेव संस्थानम्, लेश्या दृष्टिर्ज्ञानं योगोपयोगश्च दश स्थानानि ॥१॥ एतस्याः भदन्त रत्नप्रभायाः पृथिव्यास्त्रिंशति निरयावासशतसहस्रेषु एकैकस्मिन् निरयावासे नैरयिकाणां कियन्ति स्थितिस्थानानि प्रज्ञप्तानि? गौतम! असंख्येयानि स्थितिस्थानानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-जघन्यिका स्थितिः१, समयाधिका जघन्यिका स्थितिः२, द्विसम-

स्थितिस्थाननिरूपण

'संगहो-पुढवि-ट्ठिइ-ओगाहण' इत्यादि।

मूलार्थ—(संगहो) द्वारसंग्रह गाथा द्वारा दिखाया जाता है (पुढवीट्ठिति ओगाहण) पृथीव्यादि जीवावासों में स्थिति १ अवगाहनास्थान २ (सरीर संघयणमेव संठाणे) शरीर३, संहनन४, संस्थान५, (लेस्सा दिट्ठी णाणे जोगुवओगे य दस ट्ठाणा) लेश्या६, दृष्टि ७, ज्ञान ८, योग ९, और उपयोग, १० ये दस स्थितिस्थान है। स्थितिस्थानका निरूपण करते हुए गौतमस्वामी पूछते है कि-(इमीसे णं भंते!) हे भदन्त! इस (रयणप्पभाए पुढवीए) रत्नप्रभा पृथिवी में (तीसाए निरयावाससयसहस्सेसु) तीस लाख नरकावासों में (एगमेगंसि) एक एक (निरयावासंसि) नरकावास में अर्थात् प्रत्येक नरकावास में (नेरइयाणं) नारक जीवों के (केवइया ठिइट्ठाणा पन्नत्ता?) कितने स्थितिस्थान कहे गये हैं? इसका उत्तर देते हुए प्रभु कहते हैं। (गोयमा! असंखेज्जा ठिइट्ठाणा पन्नत्ता) हे गौतम! नारक जीवोंके स्थितिस्थान असंख्यात कहे गये है। (तं जहा)

સ્થિતિસ્થાનનિરૂપણ—

"संगहो पुढवि-ट्ठिइ-ओगाहण" ઇત્યાદિ।

મૂલાર્થ—संगहो દ્વાર સંગ્રહ ગાથા વડે નીચેની બાબતો બતાવવામાં આવે છે. पुढवि ट्ठिति ओगाहण પૃથિવ્યાદિ જીવવાસોમાં સ્થિતિ ૧ અવગાહના સ્થાન ૨ सरीरसंघयणमेव संठाणे શરીર ૩ સંહનન ૪ સંસ્થાન ૫ लेस्सादिट्ठीणाणे जोगुवओगे य दसट्ठाणा લેશ્યા ૬, દૃષ્ટિ ૭, જ્ઞાન ૮, યોગ ૯ અને ઉપયોગ ૧૦, એ દસ સ્થિતિસ્થાન છે. સ્થિતિસ્થાનોનું નિરૂપણ કરતાં ગૌતમસ્વામી પૂછે છે કે-इमीसे णं भंते! હે ભગવન્! रयणप्पभाए पुढवीए રત્નપ્રભા પૃથિવીમાં तीसाए निरयावाससयसहस्सेसु તીસલાખ નરકાવાસોમાં एगमेगंसि એક એક निरयावासंसि નરકાવાસમાં અર્થાત્ પ્રત્યેક નરકાવાસમાં नेरइयाणं નારક જીવોના केवइया ठिइट्ठाणा पन्नत्ता કેટલાં સ્થિતિસ્થાન કહ્યાં છે? આ પ્રશ્નને ઉત્તર આપતાં પ્રભુ કહે છે કે गोयमा! असंखेज्जा ठिइट्ठाणा पन्नत्ता હે ગૌતમ! નારક જીવોનાં સ્થિતિસ્થાન અસંખ્યાત કહેલાં છે, तं जहा તે આ રીતે છે.

याधिका यावदसंख्येयसमयाधिका जघन्यिका स्थितिः, तत्प्रायोग्योत्कर्षिका स्थितिः। एतस्या भदन्त! रत्नप्रभायाः पृथिव्यास्त्रिंशति निरयावासशतसहस्रेषु एकैकस्मिन् निरयावासे जघन्यिकायां स्थित्यां वर्तमाना नैरयिकाः किं क्रोधोपयुक्ताः मानोपयुक्ताः मायोपयुक्ताः लोभोपयुक्ताः। गौतम! सर्वेपि तावद् भवन्ति,

---

वह इस प्रकार से हैं (जहन्निया ठिई) जघन्य स्थिति दसहजार वर्ष की है। (समयाहिया जहन्निया ठिई) एक समय अधिक जघन्य स्थिति (दुसमाहिया जहन्निया ठिई जाव असंखेज्जसमाहिया जहन्निया ठिई) दो समय अधिक जघन्यस्थिति यावत् असंख्यात समय अधिक जघन्य स्थिति (तप्पाउग्गुक्कोसिया ठिई) यह उत्कृष्टस्थिति अनेक प्रकारकोहै।

अब इन स्थानों में रहनेवाले क्रोधादि उपयोगयुक्त नारक जीवोंका विभाग पूर्वक दिखाने के लिये गौतम स्वामी पूछते हैं-(इमीसे णं भंते! रयणप्पभाए पुढवीए तीसाए निरयावाससयसहस्सेसु एगमेगंसि निरयावासंसि जहण्णियाए ठिईए वट्टमाणा नेरइया किं कोहोवउत्ता माणोवउत्ता मायोवउत्ता लोहोवउत्ता?) हे भदन्त! रत्नप्रभापृथिवी के ३० तीसलाख नरकावासों में जैसे एक एक नरकावास में जघन्यस्थिति में वर्तमान नारक जीव क्या क्रोधोपयुक्त हैं? मानोपयुक्त हैं? मायोपयुक्त होते है? या लोभोपयुक्त होते है? इसका उत्तर देते हुए भगवान् कहते हैं कि-(गोयमा! सव्वे वि ताव होज्जा कोहोवउत्ता य) हे गौतम? समस्त

जहन्निया ठिई જઘન્યસ્થિતિ દસહજાર વર્ષ આદિની છે. समयाहिया जहन्निया ठिई આ એક સમયઅધિક જઘન્યસ્થિતિ दुसमयाहिया जहन्निया ठिई जाव असंखेज्जसमाहिया जहन्निया ठिई બે સમય અધિક જઘન્યસ્થિતિ યાવત્ અસંખ્યાત સમય અધિક જઘન્યસ્થિતિ तप्पाउग्गुक्कोसिया ठिई આ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અનેક પ્રકારની છે.

હવે આ સ્થાનોમાં રહેનારા ક્રોધાદિ ઉપયોગયુક્ત નારક જીવોનું વિભાગ પૂર્વક નિરૂપણ કરવા માટે ગૌતમસ્વામી પૂછે છે–इमीसे णं भंते! रयणप्पभाए पुढवीए तीसाए निरयावाससयसहस्सेसु एगमेगंसि निरयावासंसि जहन्नियाए ठिईए वट्टमाणा नेरइया किं कोहोवउत्ता माणोवउत्ता मायोवउत्ता लोभोवउत्ता હે ભગવન્! રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ત્રીસલાખ નરકાવાસોમાંના પ્રત્યેક નરકાવાસોમાં જઘન્ય સ્થિતિમાં વર્તમાન નારક જીવો શું ક્રોધોપયુક્ત હોય છે? કે માનોપયુક્ત હોય છે? કે માયોપયુક્ત હોય છે? કે લોભોપયુક્ત હોય છે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં ભગવાન્ કહે છે કે गोयमा! सव्वे वि ताव होज्जा कोहोवउत्ता य

क्रोधोपयुक्ताश्च१, अथवा क्रोधोपयुक्ताश्च मानोपयुक्तश्च२, अथवा क्रोधोपयुक्ताश्च मानोपयुक्ताश्च३, अथवा क्रोधोपयुक्ताश्च मायोपयुक्तश्च४ अथवा क्रोधोपयुक्ताश्च मायोपयुक्ताश्च५, अथवा क्रोधोपयुक्ताश्च लोभोपयुक्तश्च६, अथवा क्रोधोपयुक्ताश्च लोभोपयुक्ताश्च७। अथवा क्रोधोपयुक्ताश्च मानोपयुक्तश्च मायोपयुक्तश्च १, क्रोधोप-

---

नरकावासों में रहे हुए जघन्यस्थिति वाले समस्त नारक जीव क्रोधोपयुक्त हैं १। (अहवा कोहोवउत्ता य माणोवउत्ते य) बहुत से क्रोधोपयुक्त कोई एक मानोपयुक्त २। (अहवा कोहोवउत्ता य माणोवउत्ता य) अथवा बहुतसे क्रोधोपयुक्त और मानोपयुक्त भी बहुत हैं३। (अहवा कोहोवउत्ता य मायोवउत्ते य) बहुत से क्रोधोपयुक्त और कोई एक मायोपयुक्त ४। (अहवा कोहोवउत्ता य मायोवउत्ता य) अथवा क्रोधयुक्त भी बहुत और मायोपयुक्त भी बहुत ५ (अहवा कोहोवउत्ता य लोहोवउत्ते य) बहुत से क्रोधोपयुक्त और कोइ एक लोभोपयुक्त ६। (कोहोवउत्ता य लोहोवउत्ता य) बहुतसे क्रोधोपयुक्त और लोभोपयुक्त भी बहुत हैं७। असंयोगी एक और द्विकसंयोगी ६, इस प्रकार सात भङ्ग होते हैं।

अब तीन संयोगी बारह भङ्ग कहते हैं (अहवा कोहोवउत्ता य माणोवउत्ते य मायोवउत्ते य) अथवा बहुत से क्रोधोपयुक्त कोइ एक मानोपयुक्त और मायोपयुक्त१। (कोहोवउत्ता य माणोवउत्ते य मायोवउत्ता य) बहुत से क्रोधोपयुक्त कोइ एक मानोपयुक्त और बहुतसे मायोपयुक्त २। (कोहोवउत्ता य माणोवउत्ता य मायोव-

---

હે ગૌતમ ! સમસ્ત નરકાવાસોમાં જઘન્ય સ્થિતિવાળા ક્રોધોપયુકત હોય છે. ૧ अहवा कोहोवउत्ता य माणोवउत्ते य ઘણા ક્રોધોપયુકત અને કોઇ એક માનોપયુકત अहवा कोहोवउत्ता य माणोवउत्ताय ક્રોધોપયુકત ઘણા અને માનોપયુકત પણ ઘણા ૩ अहवा कोहोवउत्ता य माणोवउत्ते य ઘણા ક્રોધોપયુકત અને કોઇ એક માનોપયુકત ૪ अहवा कोहोवउत्ता य मायोवउत्ता य ઘણા ક્રોધોપયુકત અને માયોપયુકત પણ ઘણા ૫ अहवा कोहोवउत्ता य लोहोवउत्ते य ઘણા ક્રોધયુકત અને કોઇ એક લોભયુકત ૬ कोहोवउत्ता य लोहोवउत्ता य ઘણા ક્રોધયુકત અને લોભોયુકત પણ ઘણા ૭ આ રીતે અસંયોગી એક અને દ્વિકસંયોગીક ૭ મળીને સાત ભાંગા થાય છે.

હવે ત્રણ સંયોગી બાર ભાંગા કહેવામા આવે છે. अहवा कोहोवउत्ता य माणोवउत्ते य मायोवउत्ते य અથવા ઘણા ક્રોધોપયુકત અને કોઇ એક માનોપયુકત તેમજ માયોપયુકત પણ કોઈ એક હોય છે ૧ कोहोवउत्ता य माणोवउत्ते य मायोवउत्ता य અથવા ઘણા ક્રોધોપયુકત કોઇ એક માનોપયુકત અને ઘણા

युक्ताश्च मानोपयुक्तश्च मायोपयुक्ताश्च२, क्रोधोपयुक्ताश्च मानोपयुक्ताश्च मायोपयुक्तश्च३, क्रोधोपयुक्ताश्च मानोपयुक्ताश्च मायोपयुक्ताश्च४, एवं क्रोधमानलोभेनापि चत्वारः४, एवं क्रोधमायालोभेनापि चत्वारः४ एवं द्वादश१२। पश्चात् मानेन मायया लोभेन च क्रोधो भक्तव्यः। ते क्रोधममुञ्चन्तः अष्ट८। एवं सप्तविंशतिर्भङ्गा ज्ञातव्याः २७। एतस्या भदन्त ! रत्नप्रभायाः पृथिव्याः त्रिंशतिनिरयावासशतसह-

---

उत्ते य) बहुतसे क्रोधोपयुक्त बहुतसे मानोपयुक्त और कोइ एक मायोपयुक्त ३ (कोहोवउत्ता य माणोवउत्ता य मायोपउत्ता य) बहुत से क्रोधोपयुक्त बहुत से मानोपयुक्त और बहुत से मायोपयुक्त ४ (एवं कोहमाणलोभेणवि चउ) इसी प्रकार क्रोध मान लोभके साथ भी चार भङ्ग होते हैं (एवं कोहमायालोहेण वि चउ) इसी प्रकार क्रोध, माया और लोभ के साथ भी चार भङ्ग होते हैं।

(एवं बारस) इस प्रकार सब मिलाकर तीन संयोगी बारह भङ्ग होते है। अब चार संयोगी आठ भङ्ग कहते हैं (पच्छा माणेण मायाए लोभेण य कोहो भइयव्वो ते कोहं अमुंचता अट्ठ) अब क्रोधको रखते हुए मान, माया और लोभ के साथ आठ भंग समझ लेना चाहिये (एवं सत्तावीसं भंगा णेयव्वा) इस प्रकार असंयोगी एक, दोसंयोगी छ, तीन संयोगी बारह और चार संयोगी आठ मिलकर सत्ताईस भंग होते हैं।

(इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए तीसाए निरयावाससयसह-

માયોપયુકત૨ कोहोवउत्ता य माणोवउत्ता य मायोवउत्ते य અથવા ઘણા ક્રોધયુકત અને માનોપયુકત પણ ઘણા હોય છે અને કોઈ એક માયોપયુકત હોય છે. ૩ कोहोवउत्ता य माणोवउत्ता य मायोवउत्ता य અથવા ઘણા ક્રોધ, માન અને માયાથી એ ત્રણેથી યુકત હોય છે. ४ एवं कोहमाणलोभेणवि चउ એજ પ્રમાણે ક્રોધમાન અને લોભની સાથે પણ ચાર ભાંગા થાય છે. ૫ एवं कोहमाया लोहेणवि चउ એજ પ્રમાણે ક્રોધ માયા અને લોભની સાથે પણ ચાર ભાંગા થાય છે. ૬ एवं बारस આવી રીતે બધા મળીને ત્રિકસંયોગી બાર ભાંગા થાય છે.

હવે ચાર સંયોગી આઠ ભાંગા કહે છે.–पच्छा माणेण मायाए लोभेण य कोहो भइयव्वो ते कोहं अमुंचता अट्ठ) ત્યાર પછી ક્રોધને રાખીને (ક્રોધની સાથે) માન, માયા અને લોભની સાથે આઠ ભાંગા થાય છે, (एवं सत्तावीसं भंगा णेयव्वा) આ રીતે અસંયોગી ૧ દ્વિ સંયોગી ૬ છ ત્રણ સંયોગી ૧૨ અને ચાર સંયોગી ૮ આઠ મેળવતાં ૨૭ સત્યાવીસ ભાંગા થાય છે.

(इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए तीसाए निरयावाससयसहस्सेसु एग

सेषु एकैकस्मिन् निरयावासे समयाधिकायां जघन्यस्थित्यां वर्तमाना नैरयिकाः किं क्रोधोपयुक्ताः मानोपयुक्ताः मायोपयुक्ताः लोभोपयुक्ताः? गौतम क्रोधोपयुक्तश्च मानोपयुक्तश्च मायोपयुक्तश्च लोभयुक्तश्च१, क्रोधोपयुक्ताश्च मानोपयुक्ताश्च मायोपयुक्ताश्च लोभोपयुक्ताश्च२, अथवा क्रोधोपयुक्तश्च मानोपयुक्तश्च३, अथवा क्रोधोपयुक्तश्च मानोपयुक्ताश्च४ एवमशीति भंगा ज्ञातव्याः, एवं यावत् संख्येयसमयाधि-

---

स्सेसु एगमेगंसि निरयावासंसि समयाहियाए जहन्नियाए ठिईए वट्टमाणा नेरइया किं कोहोवउत्ता, माणोवउत्ता, मायोवउत्ता, लोभोवउत्ता?) हे भदन्त! इस रत्नप्रभा पृथिवी में जो तीसलाख नरकावास है उनमें से एक एक नरकावास में समयाधिक जघन्य स्थितिमें वर्तमान नारक जीव क्या क्रोधोपयुक्त होते हैं? या मानोपयुक्त होते हैं? या मायोपयुक्त होते हैं? या लोभोपयुक्त होते हैं? इस प्रश्न का उत्तर देते हुए भगवान् कहते हैं (गोयमा!) हे गौतम! (कोहोवउत्ते य, माणोवउत्ते य, मायोवउत्ते य लोभोवउत्ते य) कोई एक क्रोधोपयुक्त होता है, कोई एक मनोपयुक्त होता है, कोई एक मायोपयुक्त होता है और कोई एक लोभोपयुक्त होता है। (कोहोवउत्ता य माणोवउत्ता य मायोवउत्ता य लोभोवउत्ता य) कितनेक क्रोधोपयुक्त होते हैं, कितनेक मानोपयुक्त होते हैं, कितनेक मायोपयुक्त होते हैं, कितनेक लोभोपयुक्त होते हैं। (अहवा कोहोवउत्ते य, माणोवउत्ते य) कोइ एक क्रोधोपयुक्त और कोई एक मानोपयुक्त हैं ३। (अहवा कोहोवउत्ते य माणोवउत्ता य) अथवा कोई एक क्रोधोप-

---

मेगसि निरयावासंसि समयाहियाए जहन्नियाए ठिईए वट्टमाणा नेरइया किं कोहोवउत्ता माणोवउत्ता? मायोवउत्ता? लोभोवउत्ता? હે ભગવન્ આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં જે ૩૦ ત્રીસ લાખ નરકાવાસ છે તેમાના પ્રત્યેક નરકાવાસમાં સમયાધિક જઘન્ય સ્થિતિમાં રહેલા નારકજીવો શું ક્રોધોપયુકત હોય છે? કે માનોપયુકત હોય છે? કે માયોપયુકત હોય છે? કે લોભોપયુકત હોય છે! આ પ્રશ્નનો જવાબ આપતાં મહાવીર પ્રભુ આ પ્રમાણે કહે છે.-(गोयमा!) હે ગૌતમ! (कोहोवउत्ते य, माणोवउत्ते य, मायोवउत्ते य लोभोवउत्ता य) કોઇ એક ક્રોધોપયુકત હોય છે. કોઇ એક માનોપયુકત હોય છે. કોઈ એક માયોપયુકત હોય છે, કોઇ એક લોભોપયુકત હોય છે ૧ (कोहोवउत्ता य माणोवउत्ता य मायोवउत्ता य लोभोवउत्ता य) ઘણા ક્રોધોપયુકત હોય છે, ઘણા માનોપયુકત હોય છે. ઘણા માયોપયુકત હોય છે. અને ઘણા લોભોપયુકત હોય છે.૨ अहवा कोहोवउत्ते य माणोवउत्ते य અથવા કોઇ એક ક્રોધો-પયુકત અને કોઈ એક માનોપયુકત હોય છે. ૩ (अहवा कोहोवउत्ता य, माणोवउत्ता य) અથવા કોઇ એક ક્રોધોપયુકત અને ઘણા માનોપયુકત હોય છે) एव

कायां स्थित्याम्, असंख्येयसमयाधिकायां स्थित्याम्, तत्प्रायोग्योत्कर्षिकायां स्थित्यां सप्तविंशतिर्भङ्गा भणितव्याः ॥सू० २॥

टीका—'संगहो संग्रहः=द्वारसंग्रहो गाथया प्रदर्श्यते–' पुढवी ' इत्यादि। पुढवीत्यत्र लुप्तसप्तमीविभक्तिको निर्देशः। तथा पृथिवीपदमुपलक्षकम्, तेन 'पृथिव्यादिषु जीवावासेषु' इति विज्ञेयम्। 'ठिई' स्थितिः, स्थितिरर्थात् स्थितिस्थानम् स्थितिरित्यत्र स्थितिशब्देन स्थितिस्थानानीति विज्ञेयम् १। ' ओगाहणे'–त्ति अवगाहनस्थानानि २। 'सरीरे'–ति शरीरम् ३ 'संघयणमेव' संहननमेव ४ 'संठाणे' संस्थानम्५ 'लेस्सा' लेश्या६, 'दिट्ठी' दृष्टिः७, 'णाणे' ज्ञानम् ८, 'जोगुवओगे य' योगोपयोगश्च१०। 'दस ठ्ठाणा' दश स्थानानि, एवमेतानि स्थितिस्थानादीनि दश-

---

युक्त और बहुत से मानोपयुक्त ४ (एवं असीई भंगा नेयव्वा) इस प्रकार अस्सी भङ्ग जान लेना चाहिये।

(एवं जाव संखेज्जसमयाहियाए ठिईए, असंखेज्जसमयाहियाए ठिईए, तप्पाउग्गुक्कोसियाए ठिईए सत्तावीसं भंगा भाणियव्वा) एक समय अधिक से लेकर यावत् १० दस समय संख्यात असंख्यात समय अधिक जघन्यस्थितिवाले नैरयिकोंमें तथा तत्प्रायोग्य उत्कृष्ट स्थितिवाले नैरयिको में सत्ताईस सत्ताईस भङ्ग समझ लेना।

टीकार्थ—(संगहो) द्वारसंग्रह गाथा द्वारा दिखाया जाता है— ' पुढवी ' इत्यादि। यहां—पृथिवीपद उपलक्षक है इस से पृथिव्यादि जीवावासों में स्थिति १ अर्थात् स्थितिस्थान (स्थिति शब्द से यहां स्थितिस्थान लिया गया है ऐसा जानना चाहिये) अवगाहना-

---

असीई भंगा नेयव्वा)આ રીતે એંસી ભાંગા સમજવા. (एवं जाव संखेज्जसमयाहियाए ठिईए, असंखेज्जसमयाहियाए ठिईए, तप्पाउग्गुक्कोसियाए ठिईए सत्तावीसं भंगा भाणियव्वा) આ રીતે એક સમય અધિકથી લઇને યાવત ૧૦ દસ સમય સંખ્યાત અસંખ્યાત સમય અધિક જઘન્ય સ્થિતિવાળા નૈરયિકોમાં તથા તત્પ્રાયોગ્ય ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા નૈરયિકોમાં ૨૭ સત્યાવીસ સત્યાવીસ ભંગ સમજી લેવા ॥ સૂ. ૨ ॥

ટીકાર્થ—(सगहो) સંગ્રહગાથા વડે નીચેની બાબતો બતાવવામાં આવે છે– "पुढवी" ઇત્યાદિ. " पुढवी " અહિં લુપ્ત સાતમી વિભક્તિવાળો નિર્દેશ છે. તથા–પૃથ્વી પદ ઉપલક્ષક છે. તે પદ મારફત પૃથિવ્યાદિ જીવાવાસોમાં (૧) સ્થિતિ એટલે કે સ્થિતિસ્થાન, (સ્થિતિ શબ્દથી અહીં સ્થિતિસ્થાન લેવાયું છે એમ જાણવું) (૨) અવગાહના સ્થાન, (૩) શરીર, (૪) સંહનન, (૫)

वस्तूनि अस्मिन्नुद्देशके विचारणीयानि। इति गाथार्थः। अथ प्रथमतो रत्नप्रभापृथिव्यां स्थितिस्थानानि निरूपयन्नाह-'इमीसे णं भंते' इत्यादि। 'इमीसे णं भंते' एतस्यां खलु भदन्त! 'रयणप्पभाए पुढवीए' रत्नप्रभायां पृथिव्यां 'तीसाए निरयावाससयसहस्सेसु' त्रिंशति निरयावासशतसहस्रेषु-त्रिंशल्लक्षनरकावासेषु "एगमेगंसि निरयावासंसि" एकैकस्मिन् निरयावासे प्रत्येकनरकावासे 'नेरइयाणं' नैरयिकाणाम् 'केवइया' कियन्ति 'ठिइट्ठाणा' स्थितिस्थानानि, आयुषो विभागाः 'पन्नत्ता' प्रज्ञप्तानि। भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि। 'गोयमा' हे गौतम! 'असंखेज्जा ठिइट्ठाणा पन्नत्ता' असंख्येयानि स्थितिस्थानानि प्रज्ञप्तानि=

स्थान २, शरीर ३, सहनन४, संस्थान५, लेश्या ६, दृष्टि ७, ज्ञान ८, योग ९ और उपयोग १० ये स्थितिस्थान आदि १० वस्तुएँ इस उद्देशक में विचारणीय हैं। यह गाथा का अर्थ है। अब सूत्रकार पहले रत्नप्रभापृथिवी में स्थितिस्थानों का निरूपण करते हुए कहते हैं-(इमीसे णं भंते) हे भदन्त! इस (रयणप्पभाए पुढवीए) रत्नप्रभा पृथिवी में (तीसाए निरियावाससयसहस्सेसु) तीस लाख नरकावासोंमें (एगमेगंसि निरयावासंसि) एकएक नरकावासमें अर्थात् प्रत्येक नरकावासमें (नेरइयाणं) नारक जीवों के (केवइया ठिइट्ठाणा पण्णत्ता) कितने स्थितिस्थान कहे गये हैं? स्थितिस्थान का तात्पर्य आयु के विभागों से है। अर्थात् एक एक निरियावास में रहनेवाले नैरयिक जीवों की कितनी आयु कही गई है। इस प्रकार से यह प्रश्न है। प्रभु इसका उत्तर-(गोयमा! असंखेज्जा ठिइट्ठाणा पन्नत्ता) इस सूत्र द्वारा देते हुए कहते हैं कि हे गौतम! तीस लाख नरकावासों में से एक एक नरकावास में रहनेवाले नारक जीवों के स्थितिस्थान असंख्यात कहे गये हैं। इस का खुलासा अर्थ इस

સંસ્થાન, (૬) લેશ્યા, (૭) દૃષ્ટિ, (૮) જ્ઞાન, (૯) યોગ, અને (૧૦) ઉપયોગ એ દસ વસ્તુઓનો આ ઉદ્દેશકમાં વિચાર કરવામાં આવ્યો છે ઉપર મુજબ ગાથાનો અર્થ છે. હવે સૂત્રકાર સૌ પહેલાં રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં સ્થિતિસ્થાનોનું નિરૂપણ કરે છે-(इमीसे णं भंते!) હે પૂજ્ય! આ (रयणप्पभाए पुढवीए) રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં (तीसाए निरयावाससयसहस्सेसु) આવેલા ત્રીસ લાખ નરકાવાસોમાંના (एगमेगंसि निरयावासंसि) પ્રત્યેક નરકાવાસમાં (नेरइयाणं केवइया ठिइट्ठाणा पण्णत्ता) નારક જીવોનાં કેટલાં સ્થિતિસ્થાન કહ્યાં છે? આયુના વિભાગોને "સ્થિતિસ્થાન" કહેલ છે. એટલે કે પ્રત્યેક નારકાવાસમાં રહેનાર નારક જીવોનું કેટલુ કેટલુ આયુષ્ય કહ્યું છે? ઉત્તર-(गोयमा! असंखेज्जा ठिइट्ठाणा पन्नत्ता) હે ગૌતમ! તીસલાખ નરકાવાસોમાંથી એકએક નારકાવાસમાં રહેતા નારક જીવોનાં અસંખ્યાત સ્થિતિસ્થાન કહ્યાં છે. તેનું

कथितानि, तथाहि-प्रथमां पृथिवीमपेक्ष्य जघन्या स्थितिर्दशवर्षसहस्राणि, उत्कृष्टास्थितिस्तु सागरोपमम्। तस्यामेकैकसमयवृद्ध्या असंख्येयानि स्थितिस्थानानि भवन्ति, सागरोपमसमयानामसंख्येयत्वात्। यथा कस्यचित् नारकजीवस्य दशसहस्रवर्षमायुः, कस्यचित् एकसमयाधिकं दशसहस्रवर्षम्, कस्यचित् द्विसमयाधिकम्, इति समयानामसंख्यातत्वेन तदायुषोप्यसंख्येयत्वं भवति। इत्येवं नरकावासापेक्षया असंख्येयान्येव स्थितिस्थानानि भवन्ति, केवलं तेषु जघन्योत्कृष्टस्थितिविभागः शास्त्रान्तरादवसेयः। यथा-प्रथमप्रस्तटनरकावासेषु जघन्या-

प्रकारसे है-प्रथम पृथिवीकी अपेक्षा नारक जीवोंकी स्थिति जघन्यरूपमें दशहजार वर्षकी है और उत्कृष्टस्थिति एक सागरोपमकी है। इस जघन्य स्थिति में एक एक समय की वृद्धि से असंख्यात स्थिति स्थान हो जाते हैं। उत्कृष्टस्थिति तक इसी तरह से जानना चाहिये, क्यों कि सागरोपम के समय असंख्यात होते हैं। जैसे किसी नारक जीव की जघन्य स्थिति दश हजार वर्ष की है, किसी दूसरे नारक जीव की एक समय अधिक दश हजार वर्ष की है, किसी तीसरे नारक जीव की दो समय अधिक दश हजार वर्ष की जघन्य स्थिति है। इस तरह सागरोपम तक समयों की वर्द्धित असंख्यातता से उनकी आयु भी असंख्यात विभाग वाली हो जाती है। इस तरह नरकावास की अपेक्षा स्थितिस्थान असंख्यात ही होते हैं। केवल जघन्य और उत्कृष्ट स्थितिका विभाग अन्य शास्त्रसे जान लेना चाहिये। जैसे प्रथम प्रस्तटके नरकावासोंमें जघन्यस्थिति

તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે-પહેલી પૃથ્વીની અપેક્ષાએ નારકની જઘન્ય સ્થિતિ દસહજાર વર્ષની અને ઉત્કૃષ્ટની સ્થિતિ એક સાગરોપમની છે. આ જઘન્ય સ્થિતિમાં એક એક સમયની વૃદ્ધિ કરવાથી અસંખ્યાત સ્થિતિસ્થાનો થઈ જાય છે. ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ વિષે પણ એજ પ્રમાણે સમજવું. કારણ કે સાગરોપમનાં સમય અસંખ્યાતા હોય છે. જેમ કે-કોઇ નારક જીવની જઘન્યસ્થિતિ દસ હજારવર્ષની છે, કોઇ બીજા નારક જીવની જઘન્ય સ્થિતિ દસહજાર વર્ષ કરતાં એક સમય અધિક છે. કોઇ ત્રીજા નારકજીવની જઘન્ય સ્થિતિ દસહજાર વર્ષ કરતાં બે સમયની અધિક હોય છે આ રીતે સાગરોપમ સુધી સમયોની વૃદ્ધિ અસંખ્યાત વિભાગવાળી હોવાથી તેમનું આયુષ્ય પણ અસંખ્યાત વિભાગવાળું હોય છે. આ રીતે નરકાવાસની અપેક્ષાએ અસંખ્યાતા સ્થિતિસ્થાનો હોય છે. આ નરકાવાસોમાં જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિના વિભાગો કેટલાં છે અને કેવાં છે તે બીજા સૂત્રોની મદદથી જાણી લેવું. જેમ કે પહેલા પાથડાના નરકાવાસોમા

स्थितिर्दशवर्षसहस्राणि, उत्कृष्टा तु नवतिर्वर्षसहस्राणि। एतदेव दर्शयति-'तंजहा' इत्यादि। 'तं जहा' तद्यथा-'जहण्णिया ठिई' जघन्या स्थितिर्दशवर्षसहस्रादिका। इत्येकं स्थितिस्थानं भवति १। एतत्स्थानं प्रतिनरकं विभिन्नरूपमेव भवति।' समयाहिया जहन्निया ठिई' समयाधिका जघन्या स्थितिः, एतदेवैकेन समयेन युतं सत् द्वितीयं स्थितिस्थानं भवति२। एवं यावदसंख्येयसमयाधिका सा स्थितिरित्येव दर्शयति-'दुसमयाहिया' इत्यादि 'दुसमयाहिया जहन्निया ठिई' द्विसमयाधिका जघन्या स्थितिः, 'जाव असंखेज्जसमयाहिया जहण्णिया ठिई' यावदसंख्येयसमयाधिका जघन्या स्थितिः। सर्वान्तिमस्थितिस्थानं दर्शयितुमाह-'तप्पाउ०" इत्यादि, "तप्पाउग्गुक्कोसिया ठिई" तत्प्रायोग्योत्कर्षिका स्थितिः उत्कृष्टाऽसौ-स्थितिरनेकप्रकारिका, इत्यतो विशेषणद्वारेण कथयति-तस्य विवक्षितनरका-

---

दशहजार वर्षकी है, और उत्कृष्ट स्थिति नव्वे९० हजार वर्षकी है। इसी बात को दिखाते हैं 'तं जहा' इत्यादि। वह इस प्रकार हैं (जहण्णिया ठिई) जघन्य स्थिति दश हजार वर्ष आदि की है। यह प्रथम स्थितिस्थान है। यह स्थितिस्थान हरेक नरक में भिन्नर है। (समयाहिया जहन्निया ठिई) इस जघन्य अर्थात् ओछी में ओछी स्थिति में एक समय जब वढ जाता है तब यह द्वितीय स्थितीस्थान हो जाता है २। इस तरह होते २ जब असंख्यात समय तक यह जघन्य आयु बढती है, तब वह. असंख्यात समयाधिक जघन्यायु कही जाती है। यही बात "दुसमयाहिया" इत्यादि पदों द्वारा प्रकट करने में आई है कि "दुसमयाहिया जहन्निया ठिई जाव असंखेज्ज समयाहिया जहण्णिया ठिई" सब से अन्तिम स्थितिस्थान को कहने के लिये "तप्पाउग्गुक्कोसिया ठिई" यह कहा गया है कि यह उत्कृष्टस्थिति अनेक प्रकार की है इस-

---

જઘન્ય સ્થિતિ દસહજાર વર્ષની અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ નેવું હજાર વર્ષની છે. એ વાત આ સૂત્ર મારફત દર્શાવે છે-" तंजहा " ઈત્યાદિ. (जहण्णिया ठिई) " જઘન્ય સ્થિતિ દસહજાર વર્ષ આદિની છે. " આ પ્રથમ સ્થિતિનું સ્થાન થયું ? તે સ્થિતિસ્થાન દરેક નરકમા જુદા જુદા છે. (समयाहिया जहन्निया ठिई) આ જઘન્ય એટલે ઓછામા ઓછી સ્થિતિમાં જ્યારે એક સમય વધી જાય છે ત્યારે બીજું સ્થિતિ સ્થાન બની જાય છે, આ પ્રમાણે એક એક સમય વધતાં વધતાં જ્યારે અસંખ્યાતા સમય સુધી આ જઘન્ય આયુષ્ય વધતું જાય છે ત્યારે તેને અસંખ્યાત સમયાધિક જઘન્યાયુ કહેવાય છે. એજ વાત " दुसमयाहिया " ઈત્યાદિ પદો વડે આ રીતે પ્રકટ કરવામાં આવી છે. " दुसमयाहिया जहन्निया ठिई जाव असखेज्जसमाहिया जहण्णिया ठिई " હવે સૌથી છેલ્લા સ્થિતિસ્થાનને બતાવવાને માટે સૂત્રકાર કહે છે કે "तप्पाउग्गुक्कोसिया ठिई " " આ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અનેક પ્રકારની છે. " તેથી તેને " तत्प्रायोग्य"

वासस्य प्रायोग्या=समुचिता उत्कर्षिका, तत्प्रायोग्योत्कर्षिका, इत्यपि एकं स्थिति-स्थानम्। एतदपि नानाविधमेव उत्कर्षस्थितेरपि विचित्रत्वात्।

लिये उसे " तत्प्रायोग्य " इस विशेषण द्वारा कहा गया है कि जिस विवक्षित नरकावास की जितनी उत्कृष्ट स्थिति कही गई है वह भी एक स्थितिस्थान है, सो वह भी अनेकविध है, क्यों कि उत्कृष्ट स्थिति भी भिन्न भिन्न नरकावास की अपेक्षा से विचित्र होती है। तात्पर्य इस सब कथन का यह है कि जैसे प्रथम पृथिवी में तीस लाख नरकावास हैं, इन नरकावासों में से भिन्न २ नरकावासों में रहने वाले नारक-जीवों के स्थितिस्थान असंख्यात हैं, क्यों कि भिन्न २ नरकों के नरकावासों में रहने वाले नारकजीवों की जघन्य और उत्कृष्टस्थिति एक सरीखी नहीं है। यह तो प्रथमपृथिवी की अपेक्षा सामान्य कथन है कि जघन्य स्थिति दस हजार वर्ष की है और उत्कृष्ट स्थिति एक सागरोपम की है। जघन्य स्थिति में भी भिन्न भिन्न नरकावासों की अपेक्षा अनेक विकल्प हैं और उत्कृष्ट स्थिति में भी अनेक विकल्प हैं। कोई जीव की ठीक दस हजार वर्ष की जघन्य स्थिति है तो वहीं पर दूसरे नारकजीव की एक समय अधिक दस हजार वर्ष की जघन्य स्थिति है। इसी तरह किसी तीसरे नारकजीव की दो समय अधिक, किसी की तीन समय अधिक, किसी की चार समय अधिक,

આ વિશેષણ વડે બતાવવામાં આવેલ છે. જે નરકવાસની જેટલી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બતાવી છે, તે પણ એક સ્થિતિ સ્થાન છે. તે સ્થિતિસ્થાન પણ અનેક પ્રકારનાં છે, કારણ કે જુદા જુદા નરકાવાસની અપેક્ષાએ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પણ જુદી જુદી હોય છે, આ સમસ્ત કથનનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે–પ્રથમ પૃથ્વીમાં જે ત્રીસ લાખ નરકાવાસ છે, તે નરકાવાસોમાંના જુદા જુદા નરકાવાસોમાં રહેનાર નારક જીવોની સ્થિતિનાં સ્થાનો અસંખ્યાતા છે. કારણ કે જુદા જુદા નરકા-વાસોમાં રહેનારા નારક જીવોની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એક સરખી તો હોતી જ નથી. પહેલી પૃથ્વીની અપેક્ષાએ આ કથન થયું છે કે જઘન્ય સ્થિતિ દસ હજાર વર્ષની અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એક સાગરોપમની છે. જુદા જુદા નરકાવાસોની અપેક્ષાએ જઘન્ય સ્થિતિનાં પણ અનેક ભેદો છે. અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનાં પણ અનેક ભેદો છે. કોઈ જીવની દસ હજાર વર્ષની જઘન્ય સ્થિતિ છે તો કોઈ જીવની " એક સમય અધિક દસ હજાર વર્ષની " જઘન્ય સ્થિતિ છે. આ રીતે કોઈ ત્રીજા નારક જીવની બે સમય અધિક, કોઈની ત્રણ સમય

एवं पूर्वोक्तरूपेण स्थितिस्थानानि निरूप्य तादृशस्थानेषु वसतः क्रोधाद्युपयोगवतो नारकजीवान् विभागपूर्वकं दर्शयितुमाह-'इमीसे ण' इत्यादि। 'इमीसे णं भंते' एतस्यां खलु भदन्त! "रयणप्पभाए पुढवीए' रत्नप्रभायां पृथिव्यां

इस तरह एक सागरोपमतक समयों की अधिकता होने से स्थितिस्थानों के विकल्प असंख्यात हो जाते हैं। इसी तरह से जब प्रथम नरक के प्रथम प्रस्तट की अपेक्षा विचार किया जाता है तो वहां पर भी यह कथन लागू होता है-जैसे प्रथम प्रस्तट में जघन्य स्थिति दस हजार वर्ष की और उत्कृष्ट स्थिति नव्वे हजार वर्षकी है। तो वहां पर भी जघन्य स्थितिका एक स्थान और एक समयाधिक जघन्य स्थितिका दूसरा स्थितिस्थान होजाता है, और दो समयाधिक जघन्यस्थितिका तीसरा स्थितिस्थान हो जाता है इस तरह असंख्यात समयतक १-१ एक एक समयाधिक होते २ वह जघन्य स्थिति असंख्यात समयाधिक जघन्यायु कहलाती है, और इस तरह इस स्थिति के स्थान असंख्यात हो जाते हैं इस तरह नव्वे हजार वर्षकी उत्कृष्ट आयुतक असंख्यात स्थितिस्थान हो जाते हैं।

इस तरह पूर्वोक्त रूप से स्थितिस्थानों का निरूपण करके अब सूत्रकार इन स्थानों में रहने वाले क्रोधादि उपयोगयुक्त नारकजीवों को विभागपूर्वक दिखानेके लिये सूत्र कहते हैं-(इमीसे णं भंते! रयणप्पभाए

અધિક, કોઇ ચાર સમય અધિક આ રીતે એક સાગરોપમ સુધી સમયોની અધિકતા હોવાથી સ્થિતિ સ્થાનોનાં પણ અસંખ્યાતા ભેદો થાય છે, એજ રીતે પહેલી નરકના પહેલા પ્રસ્તટની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે તો ત્યાં પણ આ કથન લાગૂ પડે છે-જેમ કે પહેલા પ્રસ્તટમાં જઘન્યની સ્થિતિ દસ હજાર વર્ષની છે અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ નેવું હજાર વર્ષની છે. ત્યાં પણ જઘન્ય સ્થિતિનું એક સ્થાન અને એક સમયાધિક જઘન્ય સ્થિતિનું બીજું સ્થિતિ સ્થાન થાય છે, અને આ રીતે બે સમયાધિક જઘન્ય સ્થિતિનું ત્રીજું સ્થિતિ સ્થાન થઈ જાય છે. અસંખ્યાતા સમય સુધી એક એક સમયની વૃદ્ધિ થતાં થતાં જે અંતિમ જઘન્ય સ્થિતિ આવે છે તેને અસંખ્યાત સમયાધિક જઘન્ય આયુષ્ય કહે છે. અને આ રીતે તે સ્થિતિનાં અસંખ્યાત સ્થાન થાય છે. આ રીતે નેવું હજાર વર્ષનાં ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય સુધી અસંખ્યાતા સ્થિતિસ્થાનો બની જાય છે.

પૂર્વોક્ત પ્રકારે સ્થિતિસ્થાનોનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર તે સ્થાનોમાં રહેનારા ક્રોધાદિક ઉપયોગ યુક્ત નારક જીવોનું વિભાગ પૂર્વક નિરૂપણ કરવાને માટે સૂત્રકાર કહે છે કે-(इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए तीसाए निरया-

'तीसाए निरयावाससयसहस्सेसु' त्रिंशति निरयावासशतसहस्रेषु 'एगमेगंसि निरयावासंसि' एकैकस्मिन् निरयावासे "जहण्णियाए ठिईए वट्टमाणा' जघन्यायां-स्थित्यां वर्तमाना यस्मिन् नरकावासे या जघन्या स्थितिस्तस्यां वर्तमानाः स्वल्पायुष इत्यर्थः, 'नेरइया' नैरयिकाः "किं कोहोवउत्ता माणोवउत्ता मायोवउत्ता लोभोवउत्ता" किं क्रोधोपयुक्ताः मानोपयुक्ताः मायोपयुक्ताः लोभोपयुक्ताः ? भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि । 'गोयमा' हे गौतम ! "सव्वेवि ताव होज्जा कोहोवउत्ता य" सर्वेऽपि तावद् भवन्ति क्रोधोपयुक्ताश्च, सर्वस्मिन्नपि नरकावासे जघन्यस्थितिका नारकाः सर्वदैव भवन्ति, तेषु क्रोधोपयुक्ता नारका बहवो भवन्ति, अतः क्रोधोपयुक्तनारकजीवे सप्तविंशतिर्भङ्गा भवन्ति । एक-द्वि-त्र्यादिसंख्यात-समयाधिकाजघन्यस्थितिका नैरयिकास्तु कदाचिदेव भवन्ति, अतस्तेषु

पुढवीए तीसाए निरयावाससयसहस्सेसु एगमेगंसि निरयावासंसि जहण्णियाए ठिईए वट्टमाणा नेरइया किं कोहोवउत्ता, माणोवउत्ता, मायोवउत्ता, लोभोवउत्ता ?) हे भदन्त ! रत्नप्रभा पृथिवी के तीस लाख नरकावासों में जैसे एक एक नरकावास में जघन्य स्थिति में वर्तमान नारकजीव क्या क्रोधोपयुक्त होते हैं ? या मानोपयुक्त होते हैं ? मायोपयुक्त होते हैं या लोभोपयुक्त होते हैं ? इसका उत्तर देते हुए भगवान् कहते हैं कि (गोयमा ! सव्वे वि ताव होज्जा, कोहोवउत्ता य) हे गौतम ! समस्त नरकावासोंमें रहे हुए जघन्य स्थितिवाले समस्त नारकजीव क्रोधोपयुक्त हैं, अर्थात् समस्त नरकावासोंमें जघन्य स्थितिवाले नारकजीव सदा रहते ही हैं सो इनमें क्रोधोपयुक्त नारक बहुत होते हैं । इस लिये क्रोधोपयुक्त नारकजीवमें सत्ताईस २७ भंग होते हैं । एक दो तीन आदि संख्यात से अधिक अजघन्यस्थितिवाले नारकजीव तो कदाचित् ही होते हैं इससे

वाससयसहस्सेसु एगमेगंसि निरयावासंसि जहण्णियाए ठिईए वट्टमाणा नेरइया किं कोहोवउत्ता, माणोवउत्ता, मायोवउत्ता, लोभोवउत्ता ?) હે પૂજ્ય ! રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ત્રીસ લાખ નરકાવાસોમાંના પ્રત્યેક નરકાવાસોમાં જઘન્ય સ્થિતિમા વર્તમાન નારક જીવો શું ક્રોધોપયુક્ત હોય છે ? કે માનોપયુક્ત હોય છે ? કે માયોપયુક્ત હોય છે ? કે લોભોપયુક્ત હોય છે ? ઉત્તર-(गोयमा ! सव्वे वि ताव होज्जा, कोहोवउत्ता य) હે ગૌતમ ! સમસ્ત નરકાવાસોમાં રહેલ પ્રથમની જઘન્ય સ્થિતિવાળા સમસ્ત નારક જીવો ક્રોધયુક્ત હોય છે એટલે કે સમસ્ત નરકાવાસોમાં પ્રથમની જઘન્ય સ્થિતિવાળા નારક જીવો સદા કાળ રહે જ છે. તેમાં ક્રોધાયુક્ત નારકો ઘણા હોય છે. તેથી ક્રોધયુક્ત નારક જીવોમાં સત્તાવીસ ભાંગા થાય છે. અને એક, બે, ત્રણ વગેરે અસંખ્યાત સમયથી અધિક અજઘન્ય સ્થિતિવાળા નારક જીવો ક્યારેક જ હોય છે. તેથી તેમનામાં ક્રોધાદિથી

क्रोधाद्युपयुक्तानामेकत्वानेकत्वसंभवादशीतिर्भंगा ज्ञातव्याः । एकेन्द्रियजीवेषु सर्वकषायोपयुक्ता जीवाः पृथिवीजलतेजोवायुवनस्पतिगतौ बहवो भवन्तीत्यतस्तत्र भङ्गशून्यता विज्ञेया । उक्तं चापि—

"संभवइ जहिं विरहो, असीइ भंगा तहिं करेज्जाहि ।
जहियं न होइ विरहो, अभंगयं सत्तवीसा वा " ॥१॥

छाया—संभवति यत्र विरहोऽशीतिभंगान् तत्र कुर्यात् ।
यत्र न भवति विरहोऽभंगकं सप्तविंशतिर्वा ॥१॥ इति ।

निदर्शनगाथायां योऽयं विरहः कथितः स क्रोधाद्युपयुक्तनारकाणां सत्तापेक्षया, न तु तेषामुत्पादापेक्षया, यतो रत्नप्रभापृथिव्यां चतुर्विंशति मुहूर्तात्मकश्चोत्पाद-विरहकालः कथितः, ततश्च यदि प्रकृते उत्पादापेक्षया विरहो भवेत्तदा यत्र सप्तविं-

---

उनमें क्रोधादि से उपयुक्त नैरयिक जीवोंकी संख्या एक अनेक होती हैं। इसलिये वहाँ ८० भंग होते हैं। एकेन्द्रिय जीवों में सब कषायों से उपयुक्त जीव पृथिवी, जल, तेज, वायु और वनस्पति गति में बहुत होते हैं। इसलिये यहां भंग नहीं होते हैं कहा भी है—" संभवइ " इत्यादि।

जहां विरहका संभव हो वहां अस्सी ८० भङ्ग करना और जहां विरह का संभव न हो वहां भंग नहीं करना अथवा भंग करना हो तो सत्ताइस २७ भंग करना। इस गाथा में जो विरह कहा है वह क्रोधादि उपयुक्त नारकजीवों की सत्ता की अपेक्षा से जानना चाहिये। उनके उत्पाद की अपेक्षासे नहीं। क्योंकि रत्नप्रभापृथिवीमें चोईस मुहूर्त्तात्मक उत्पाद का विरह काल कहा है। यदि प्रकृत में उत्पाद की अपेक्षा विरह काल

ઉપયુક્ત નારક જીવોની સંખ્યા એકથી અનેક હોય છે. તેથી ત્યાં એંસી ભાંગા થાય છે. એકેન્દ્રિય જીવોમાં તો બધા કષાયોથી ઉપયુક્ત જીવો પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને વનસ્પતિ ગતિમાં ઘણા જ હોય છે. તેથી ત્યાં ભાંગા થતા નથી. એજ વાતને " સંભવઇ " ઇત્યાદિ. ગાથામાં કહેવામાં આવી છે.

જ્યાં વિરહનો સંભવ હોય ત્યાં એંસી ભાંગા કરવા અને જ્યાં વિરહનો સંભવ ન હોય ત્યા ભાંગા કરવા નહીં અથવા ભાંગા કરવા હોય તો સત્તાવીસ ભાંગા કરવા આ ગાથામાં જે " વિરહ " કહ્યો છે તે ક્રોધાદિ ઉપયુક્ત નારક જીવોની સત્તાની અપેક્ષાએ જાણવો–તેમની ઉત્પત્તિની અપેક્ષાએ નહીં. કારણ કે રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં ઉત્પત્તિ વિરહકાળ ચોવીસ મુહૂર્તનો કહ્યો છે. જો અહિં ઉત્પત્તિની અપેક્ષાએ વિરહકાળ લેવામાં આવે તો જ્યાં સત્તાવીસ ભાંગા કહ્યા

शतिर्भंगाः प्रतिपादितास्तत्रापि उत्पादविरहसंभवादशोतिर्भङ्गा एव भवन्ति, सप्तविंशतिभङ्गानां त्वभाव एव। प्रतिपादिताश्च शास्त्रे सप्तविंशतिर्भङ्गाः अतोऽत्रोत्पादापेक्षया विरहो न ज्ञातव्यः, अपि तु सत्तापेक्षयैव। तत्र 'सव्वे वि ताव होज्जा कोहोवउत्ता' इति प्रतिनरकं स्वकीयस्वकीय स्थित्यपेक्षया जघन्यस्थितिकानां नारकजीवानां बहूनां सदैव सद्भावात्, नारकभवस्य च क्रोधोदयप्रचुरत्वात् सर्वे एव नारकाः क्रोधोपयुक्ता भवन्तीत्येको भङ्गो भवति १। 'अहवा' इत्यादिना द्वित्रिचतुःसंयोगे भङ्गाः प्रदर्श्यन्ते, तत्र द्विकसंयोगे भङ्गान् दर्शयति- 'अहवा' अथवा 'कोहोवउत्ता य माणोवउत्ते य" क्रोधोपयुक्ताश्च मानोपयुक्तश्च,

---

लिया जावे तो जहां सत्ताईस भंग कहने में आये हैं, वहां पर भी उत्पाद के विरह के संभव से ८० ही भंग होना चाहिये। २७ भंगों का तो अभाव ही हो जाना चाहिये। परन्तु शास्त्र में तो २७ भंग कहे हैं। इस लिये निष्कर्ष यही निकला कि यहां उत्पाद की अपेक्षा से विरह नहीं समझना, किन्तु सत्ता की अपेक्षा से ही विरह समझना। "सव्वे वि ताव होज्जा कोहोवउत्ता" हरेक नरक में अपनी अपनी स्थिति की अपेक्षा से जघन्य स्थितिवाले नारकजीव निरन्तर ही बहुत होते हैं। तथा नारकभव क्रोधके उदय से प्रचुर होता है-अर्थात् नारक भव क्रोध की प्रचुरता से सदा व्याप्त रहता है, इसलिये सभी नारक जीव क्रोध से उपयुक्त होते हैं। यह प्रथम भंग है१। (अहवा) इत्यादि सूत्रद्वारा द्विकसंयोग, त्रिकसंयोग और चतुष्क संयोग संबंधी भंग दिखलाये गये हैं, जो इस प्रकार से हैं-इनमें पहिले द्विकसंयोगमें भंग इस प्रकारसे हैं- (कोहोवउत्ता य माणोवउत्ते य) क्रोधोपयुक्त मानोपयुक्त-इस द्विकसंयोग में ६ ही भंगोंमें क्रोध को बहुवचनान्त रखकर ६ भंग करना चाहिये, वह

છે ત્યા પણ ઉત્પત્તિના વિરહના સંભવથી એંસી ભાંગા જ થવા જોઈએ-અને સત્તાવીસ ભાગાનો તો અભાવ જ હોવો જોઈએ. પણ શાસ્ત્રમાં સત્તાવીસ ભાંગા કહ્યા છે.

તેથી એ સારાંશ નીકળે છે કે ઉત્પત્તિની અપેક્ષાએ વિરહ સમજવો નહીં પણ સત્તાની અપેક્ષાએ જ વિરહ સમજવો. "सव्वे वि ताव होज्जा कोहोवउत्ता" દરેક નરકમાં પોતપોતાની સ્થિતિની અપેક્ષાએ જઘન્ય સ્થિતિવાળા નારક જીવો નિરંતર બહુ જ હોય છે. તથા નારકીનો ભવ ક્રોધના ઉદયથી ભરપૂર હોય છે-એટલે કે નારકીનો ભવ ક્રોધની અધિકતાથી સદા કાળ વ્યાપ્ત હોય છે. તે કારણે સમસ્ત નારક જીવો ક્રોધથી ઉપયુક્ત હોય છે. આ પહેલો ભાંગો છે (अहवा) ઈત્યાદિ સૂત્ર દ્વારા દ્વિક સંયોગ, ત્રિક સંયોગ, અને ચતુષ્ક સંયોગ સંબંધી ભાંગા બતાવવમાં આવ્યો છે.જે આ પ્રમાણે છે. તેમાંના પહેલા દ્વિકસંયોગમાં ભાંગા આ પ્રમાણે છે-(कहोवउत्ता य माणोवउत्ते य)

तत्र द्विकसंयोगे बहुवचनान्तं क्रोधममुंचता षड् भङ्गाः कर्तव्याः, तथाहि क्रोधोपयुक्ताश्च मानोपयुक्तश्च१, क्रोधोपयुक्ताश्च मानोपयुक्ताश्च२, क्रोधोपयुक्ताश्च मायोपयुक्तश्च३, क्रोधोपयुक्ताश्च मायोपयुक्ताश्च४, क्रोधोपयुक्ताश्च लोभोपयुक्तश्च५ क्रोधोपयुक्ताश्च लोभोपयुक्ताश्च६। एवं द्विकसंयोगे षड् भङ्गा भवन्ति। त्रिकसंयोगे द्वादश भङ्गा भवन्ति, तत्र क्रोधे नियमतो बहुवचनं मानमाययोरेकवचनमित्येकः१, मानकत्वे मायाबहुत्वे द्वितीयो भङ्गः२, माने च बहुवचनं मायायामेकत्वमिति

भंग करनेकी रीति इस प्रकारसे है-बहुतसे क्रोधोपयुक्त, कोईएक मानोपयुक्त१। यहां क्रोध को बहुवचनमें रखा है-और मान को एक वचन में रखा है। क्रोधोपयुक्त मानोपयुक्त२ इस भंगमें क्रोध और मान इन दोनों को बहुवचन में रखा गया है। क्रोधोपयुक्त मायोपयुक्त ३ इस भंग में क्रोध को बहुवचनान्त में और माया को एक वचनान्त रखा गया है। क्रोधोपयुक्त मायोपयुक्त४, दोनों बहुवचनान्त हैं। क्रोधोपयुक्त बहुवचनान्त लोभोपयुक्त एकवचनान्त५, क्रोधोपयुक्त बहुवचनान्त लोभोपयुक्त बहुवचनान्त६, इस तरह द्विक संयोगमें छहभंग होते हैं। त्रिक संयोग में बारह भंग होते हैं-यहां पर भी क्रोधको बहुवचनान्त ही रखना चाहिये-तथा-मान और मायाको एक वचनान्त। इसतरह यह बहुतसे क्रोधोपयुक्त, कोई एक मानोपयुक्त, मायोपयुक्त। यह पहिला भंग बन जाता है १ मान के एकत्व में और माया के बहुत्वमें द्वितीय भंग बन जाता है-जैसे-बहुतसे क्रोधोपयुक्त, कोईएक मानोपयुक्त, बहुतसे मायोपयुक्त २। मान में बहुवचन करने पर और, माया में एक वचन करनेपर तीसरा

ક્રોધોપયુક્ત માનોપયુક્ત-આ દ્વિક સંયોગમાં છએ ભાંગામાં ક્રોધને બહુવચનથી યુક્ત રાખીને છ ભાંગા કરવામાં આવ્યા છે. તે છ ભાંગા આ રીતે કરવા-(૧) ક્રોધવાળા ઘણા અને માનવાળા કોઇક જ, (૨) ક્રોધવાળા ઘણા અને માનવાળા પણ ઘણા, (૩) ક્રોધવાળા ઘણા અને માનવાળા કોઇ એક જ, (૪) ક્રોધવાળા ઘણા અને માયાવાળા પણ ઘણા, (૫) ક્રોધવાળા ઘણા અને લોભવાળો કોઈ એક જ (૬) ક્રોધવાળા ઘણા અને લોભવાળા પણ ઘણા. આ રીતે દ્વિક સંયોગ વડે ઉપરોક્ત છ ભાંગા થાય છે.

હવે ત્રિક સંયોગ વડે બાર ભાંગા બને છે અહિં ક્રોધી નારક જીવો ઘણા હોવાથી ક્રોધ દરેક ભાંગામાં બહુવચનમાં રહે છે. હવેબાર ભાંગા નીચે મુજબ જાણવા-(૧) ક્રોધી ઘણા તથા માની અને માયાવી કોઇક જ, (૨) ક્રોધી ઘણા માની કોઇક જ માયાવી ઘણા, (૩) ક્રોધી ઘણા માની પણ ઘણા પણ

तृतीयः३, मानबहुत्वे मायाबहुत्वे चतुर्थः४। पुनः क्रोधमानलोभैरित्थमेव चत्वारः४ पुनः क्रोधमायालोभैरित्थमेव चत्वारः८। एवमेते द्वादश, तथाहि- क्रोधोपयुक्ताश्च मानोपयुक्तश्च मायोपयुक्तश्च१, क्रोधोपयुक्ताश्च मानोपयुक्तश्च मायोपयुक्ताश्च२, क्रोधोपयुक्ताश्च मानोपयुक्ताश्च मायोपयुक्तश्च३, क्रोधोपयुक्ताश्च मानोपयुक्ताश्च मायोपयुक्ताश्च४। क्रोधोपयुक्ताश्च मानोपयुक्तश्च लोभोपयुक्तश्च५, क्रोधोपयुक्ताश्च मानोपयुक्तश्च लोभोपयुक्ताश्च६, क्रोधोपयुक्ताश्च मानोपयुक्ताश्च लोभोपयुक्तश्च ७, क्रोधोपयुक्ताश्च मानोपयुक्ताश्च लोभोपयुक्ताश्च८। क्रोधोपयुक्ताश्च मायोपयुक्तश्च लोभोपयुक्ताश्च९ क्रोधोपयुक्ताश्च मायोपयुक्तश्च लोभोपयुक्ताश्च१०, क्रोधोपयुक्ताश्च मायोपयुक्ताश्च लोभोपयुक्तश्च११, क्रोधोपयुक्ताश्च मायोपयुक्ताश्च लोभोपयुक्ताश्च१२, इत्येवं त्रिकसंयोगे द्वादश भङ्गा भवन्तीति। चतुष्कसंयोगेऽष्टौ भङ्गा भवन्ति, तथाहि-

---

भंग बन जाता है-जैसे-बहुतसे क्रोधोपयुक्त, मानोपयुक्त, कोई एक मायोपयुक्त ३। मान को बहुवचन में रखने पर और माया को भी बहुवचनमें रखने पर चौथाभंग बन जाता है-जैसे-बहुतसे क्रोधोपयुक्त, मानोपयुक्त, मायोपयुक्त४। इसी पद्धतिसे क्रोध मान लोभसे चार भंग बनते हैं-जैसे-बहुतसे क्रोधोपयुक्त, कोइ एक मानोपयुक्त, लोभोपयुक्त५। बहुतसे क्रोधोपयुक्त कोई एक मानोपयुक्त बहुतसे लोभोपयुक्त६, बहुतसे क्रोधोपयुक्त, मानोपयुक्त, कोईएक लोभोपयुक्त७, बहुतसे क्रोधोपयुक्त मानोपयुक्त, लोभोपयुक्त८, इसी तरहसे क्रोध माया और लोभ इनसे चार भंग बन जाते हैं-जैसे-बहुतसे क्रोधोपयुक्त कोई एक मायोपयुक्त, लोभोपयुक्त९, बहुतसे क्रोधोपयुक्त , कोई एक मायोपयुक्त, बहुतसे लोभोपयुक्त १०, बहुतसे क्रोधोपयुक्त, मायोपयुक्त और कोईएक लोभोपयुक्त११, बहुतसे क्रोधोपयुक्त मायोपयुक्त और लोभोपयुक्त१२।

માયાવી કોઇક જ. (૪) ક્રોધી ઘણા, માની અને માયાવી પણ ઘણા, ક્રોધ, માન અને માયા એ પદ્ધતિથી જેમ ચાર ભાંગા ઉપર બતાવ્યા એજ પદ્ધતિથી ક્રોધ, માન અને લોભથી પણ ચાર ભાંગા બને છે. તે આ પ્રમાણે છે. (૧) ક્રોધી ઘણા તથા માની અને લોભી કોઇક જ, (૨) ક્રોધી ઘણા, માની કોઇક જ અને લોભી ઘણા, (૩) ક્રોધી ઘણા, માની ઘણા, પણ લોભી કોઇક જ. (૪) ક્રોધી ઘણા તેમજ માની અને લોભી પણ ઘણા. એજ પ્રમાણે ક્રોધ, માયા અને લોભથી પણ ચાર ભાંગા બને છે, જે નીચે મુજબ છે. (૧) ક્રોધી ઘણા તથા માયાવી અને લોભી કોઇક જ (૨) ક્રોધી ઘણા માયાવી કોઇક જ અને લોભી ઘણા. (૩) ક્રોધી ઘણા, માયાવી ઘણા પણ લોભી કોઇક જ. (૪) ક્રોધી ઘણા અને માયાવી તથા લોભી પણ ઘણા આ રીતે ત્રિક સંયોગીના બાર ભાંગા જાણવા.

क्रोधे बहुवचनेन मानमायालोभेषु चैकवचनेन एकः १, इत्थमेव लोभे बहुवचनेन द्वितीयः२, एवमेतावेव एकवचनान्तमायया जातौ, एवं बहुवचनान्तमाययाऽन्यौ द्वौ४, एवमेते चत्वार एकवचनान्तमानेन जाताः। एवमेव बहुवचनान्तमानेन चत्वार इति संकलनयाऽष्टौभङ्गा भवन्ति। तथाहि-क्रोधोपयुक्ताश्च मानोपयुक्तश्च मायोपयुक्तश्च लोभोपयुक्तश्च१, क्रोधोपयुक्ताश्च मानोपयुक्तश्च मायोपयुक्तश्च लोभोपयुक्ताश्च २, क्रोधोपयुक्ताश्च, मानोपयुक्तश्च, मायोपयुक्ताश्च लोभोपयुक्तश्चेति तृतीयः ३। क्रोधोपयुक्ताश्च मानोपयुक्तश्च मायोपयुक्ताश्च लोभोपयुक्ताश्चेति चतुर्थः४। क्रोधोपयुक्ताश्च मानोपयुक्ताश्च मायोपयुक्तश्च लोभोपयुक्तश्चेति पंचमः५। क्रोधोपयुक्ताश्च मानोपयुक्ताश्च मायोपयुक्तश्च लोभोपयुक्ता-

---

चारके संयोगमें आठ भंग इस प्रकारसे होते हैं-यहां पर भी क्रोध को बहुवचनान्त ही रखना चाहिये-इस तरह क्रोध को बहुवचनान्त रखने पर और मान, माया एवं लोभ में एक वचन रहने पर प्रथम भंग बनता है, इसी तरह लोभमें बहुवचन करनेपर द्वितीय भंग बन जाता है इस तरह माया को एक वचन रखनेसे ये दो भंग बनते हैं। और माया को बहुवचनान्त रखने से तीसरा तथा माया और लोभ का बहुचनान्त करने से चौथा भंग बन जाता है। इस तरह ये चार भंग मान को एकवचन में रखने पर बनते हैं। और जब मान को बहुवचन में रखा जाता है तो इसी तरहके चार भंग और बन जाते हैं। इस प्रकार चतुष्कसंयोगमें आठ भंग हो जाते हैं। उनका नामनिर्देष इस प्रकारसे है-

(१) बहुतसे क्रोधोपयुक्त और कोईएक मानोपयुक्त, मायोपयुक्त लोभोपयुक्त (२) बहुतसे क्रोधोपयुक्त और कोईएक मानोपयुक्त मायोपयुक्त और बहुतसे लोभोपयुक्त (३) बहुतसे क्रोधोपयुक्त कोइएक मानोपयुक्त बहुतसे मायोपयुक्त और कोईएक लोभोपयुक्त (४) बहुतसे क्रोधोपयुक्त मानोपयुक्त और मायोपयुक्त लोभोपयुक्त (५) बहुतसे क्रोधोपयुक्त मानोपयुक्त और कोइएक मायोपयुक्त लोभोपयुक्त (६) बहुतसे

ચારના સંયોગથી આઠ ભાંગા નીચે મુજબ થાય છે-(૧) ક્રોધી ઘણા માની માયાવી તથા લોભી કોઇક જ. (૨) ક્રોધી ઘણા, માની, માયાવી કોઇક જ અને લોભી ઘણા, (૩) ક્રોધી ઘણા, માયાવી ઘણા અને માની તથા લોભી કોઇક જ. (૪) ક્રોધી ઘણા, માની કોઇક જ માયાવી તથા લોભી ઘણા આ રીતે માનીને એકવચનમાં ગણીને ચાર ભાંગા બન્યા, હવે માનને બહુવચનમાં ગણીને નીચે મુજબ ચાર ભાંગા બને છે. (૫) ક્રોધી ઘણા માની ઘણા માયાવી તથા લોભી કોઇક જ. (૬) ક્રોધી ઘણા માની ઘણા અને લોભી પણ ઘણા

तृतीयः३, मानबहुत्वे मायाबहुत्वे चतुर्थः४। पुनः क्रोधमानलोभैरित्थमेव चत्वारः४ पुनः क्रोधमायालोभैरित्थमेव चत्वारः८। एवमेते द्वादश, तथाहि-क्रोधोपयुक्ताश्च मानोपयुक्तश्च मायोपयुक्तश्च१, क्रोधोपयुक्ताश्च मानोपयुक्तश्च मायोपयुक्ताश्च२, क्रोधोपयुक्ताश्च मानोपयुक्ताश्च मायोपयुक्तश्च३, क्रोधोपयुक्ताश्च मानोपयुक्ताश्च मायोपयुक्ताश्च४। क्रोधोपयुक्ताश्च मानोपयुक्तश्च लोभोपयुक्तश्च५, क्रोधोपयुक्ताश्च मानोपयुक्तश्च लोभोपयुक्ताश्च६, क्रोधोपयुक्ताश्च मानोपयुक्ताश्च लोभोपयुक्तश्च ७, क्रोधोपयुक्ताश्च मानोपयुक्ताश्च लोभोपयुक्ताश्च८। क्रोधोपयुक्ताश्च मायोपयुक्तश्च लोभोपयुक्तश्च९ क्रोधोपयुक्ताश्च मायोपयुक्तश्च लोभोपयुक्ताश्च१०, क्रोधोपयुक्ताश्च मायोपयुक्ताश्च लोभोपयुक्तश्च११, क्रोधोपयुक्ताश्च मायोपयुक्ताश्च लोभोपयुक्ताश्च१२, इत्येवं त्रिकसंयोगे द्वादश भङ्गा भवन्तीति। चतुष्कसंयोगेऽष्टौ भङ्गा भवन्ति, तथाहि-

भंग बन जाता है-जैसे-बहुतसे क्रोधोपयुक्त, मानोपयुक्त, कोई एक मायोपयुक्त ३। मान को बहुवचन में रखने पर और माया को भी बहुवचनमें रखने पर चौथाभंग बन जाता है-जैसे-बहुतसे क्रोधोपयुक्त, मानोपयुक्त, मायोपयुक्त४। इसी पद्धतिसे क्रोध मान लोभसे चार भंग बनते हैं-जैसे-बहुतसे क्रोधोपयुक्त, कोइ एक मानोपयुक्त, लोभोपयुक्त५। बहुतसे क्रोधोपयुक्त कोई एक मानोपयुक्त बहुतसे लोभोपयुक्त६, बहुतसे क्रोधोपयुक्त, मानोपयुक्त, कोईएक लोभोपयुक्त७, बहुतसे क्रोधोपयुक्त मानोपयुक्त, लोभोपयुक्त८, इसी तरहसे क्रोध माया और लोभ इनसे चार भंग बन जाते हैं-जैसे-बहुतसे क्रोधोपयुक्त कोई एक मायोपयुक्त, लोभोपयुक्त९, बहुतसे क्रोधोपयुक्त, कोई एक मायोपयुक्त, बहुतसे लोभोपयुक्त १०, बहुतसे क्रोधोपयुक्त, मायोपयुक्त और कोईएक लोभोपयुक्त११, बहुतसे क्रोधोपयुक्त मायोपयुक्त और लोभोपयुक्त१२।

માયાવી કોઇક જ. (૪) ક્રોધી ઘણા, માની અને માયાવી પણ ઘણા, ક્રોધ, માન અને માયા એ પદ્ધતિથી જેમ ચાર ભાંગા ઉપર બતાવ્યા એજ પદ્ધતિથી ક્રોધ, માન અને લોભથી પણ ચાર ભાંગા બને છે. તે આ પ્રમાણે છે. (૧) ક્રોધી ઘણા તથા માની અને લોભી કોઇક જ, (૨) ક્રોધી ઘણા, માની કોઇક જ અને લોભી ઘણા, (૩) ક્રોધી ઘણા, માની ઘણા, પણ લોભી કોઇક જ. (૪) ક્રોધી ઘણા તેમજ માની અને લોભી પણ ઘણા. એજ પ્રમાણે ક્રોધ, માયા અને લોભથી પણ ચાર ભાંગા બને છે, જે નીચે મુજબ છે (૧) ક્રોધી ઘણા તથા માયાવી અને લોભી કોઇક જ (૨) ક્રોધી ઘણા માયાવી કોઇક જ અને લોભી ઘણા. (૩) ક્રોધી ઘણા, માયાવી ઘણા પણ લોભી કોઇક જ. (૪) ક્રોધી ઘણા અને માયાવી તથા લોભી પણ ઘણા આ રીતે ત્રિક સંયોગીના બાર ભાંગા જાણવા.

क्रोधे बहुवचनेन मानमायालोभेषु चैकवचनेन एकः १, इत्थमेव लोभे बहुवचनेन द्वितीयः२, एवमेतावेव एकवचनान्तमायया जातौ, एवं बहुवचनान्तमायया्ऽन्यौ द्वौ४, एवमेते चत्वार एकवचनान्तमानेन जाताः। एवमेव बहुवचनान्तमानेन चत्वार इति संकलनयाऽष्टौभङ्गा भवन्ति। तथाहि-क्रोधोपयुक्ताश्च मानोपयुक्तश्च मायोपयुक्तश्च लोभोपयुक्तश्च१, क्रोधोपयुक्ताश्च मानोपयुक्तश्च मायोपयुक्तश्च लोभोपयुक्ताश्च २, क्रोधोपयुक्ताश्च, मानोपयुक्तश्च, मायोपयुक्ताश्च लोभोपयुक्तश्चेति तृतीयः ३। क्रोधोपयुक्ताश्च मानोपयुक्तश्च मायोपयुक्ताश्च लोभोपयुक्ताश्चेति चतुर्थः४। क्रोधोपयुक्ताश्च मानोपयुक्ताश्च मायोपयुक्तश्च लोभोपयुक्तश्चेति पंचमः५। क्रोधोपयुक्ताश्च मानोपयुक्ताश्च मायोपयुक्तश्च लोभोपयुक्ता-

चारके संयोगमें आठ भंग इस प्रकारसे होते हैं-यहां पर भी क्रोध को बहुवचनान्त ही रखना चाहिये-इस तरह क्रोध को बहुवचनान्त रखने पर और मान, माया एवं लोभ में एक वचन रहने पर प्रथम भंग बनता है, इसी तरह लोभमें बहुवचन करनेपर द्वितीय भंग बन जाता है इस तरह माया को एक वचन रखनेसे ये दो भंग बनते हैं। और माया को बहुवचनान्त रखने से तीसरा तथा माया और लोभ का बहुचनान्त करने से चौथा भंग बन जाता है। इस तरह ये चार भंग मान को एकवचन में रखने पर बनते हैं। और जब मान को बहुवचन में रखा जाता है तो इसी तरहके चार भंग और बन जाते हैं। इस प्रकार चतुष्कसंयोगमें आठ भंग हो जाते हैं। उनका नामनिर्देष इस प्रकारसे है-

(१) बहुतसे क्रोधोपयुक्त और कोईएक मानोपयुक्त, मायोपयुक्त लोभोपयुक्त (२) बहुतसे क्रोधोपयुक्त और कोईएक मानोपयुक्त मायोपयुक्त और बहुतसे लोभोपयुक्त (३) बहुतसे क्रोधोपयुक्त कोइएक मानोपयुक्त बहुतसे मायोपयुक्त और कोईएक लोभोपयुक्त (४) बहुतसे क्रोधोपयुक्त मानोपयुक्त और मायोपयुक्त लोभोपयुक्त (५) बहुतसे क्रोधोपयुक्त मानोपयुक्त और कोइएक मायोपयुक्त लोभोपयुक्त (६) बहुतसे

ચારના સંયોગથી આઠ ભાંગા નીચે મુજબ થાય છે-(૧) ક્રોધી ઘણા માની માયાવી તથા લોભી કોઇક જ. (૨) ક્રોધી ઘણા, માની, માયાવી કોઇક જ અને લોભી ઘણા, (૩) ક્રોધી ઘણા, માયાવી ઘણા અને માની તથા લોભી કોઇક જ. (૪) ક્રોધી ઘણા, માની કોઇક જ માયાવી તથા લોભી ઘણા આ રીતે માનીને એકવચનમાં રાખીને ચાર ભાંગા બન્યા, હવે માનને બહુવચનમાં રાખીને નીચે મુજબ ચાર ભાંગા બને છે. (૫) ક્રોધી ઘણા માની ઘણા માયાવી તથા લોભી કોઇક જ. (૬) ક્રોધી ઘણા માની ઘણા અને લોભી પણ ઘણા

श्चेति षष्ठः६ । क्रोधोपयुक्ताश्च मानोपयुक्ताश्च मायोपयुक्ताश्च लोभोपयुक्तश्चेति सप्तमः७। क्रोधोपयुक्ताश्च मानोपयुक्ताश्च मायोपयुक्ताश्च लोभोपयुक्ताश्चेत्यष्टमः८। तदेवमष्टौ भङ्गाश्चतुष्कसंयोगे भवन्तीति। तदेवं जघन्यस्थितिकेषु नारकजीवेषु एक-षट्-द्वादशाऽष्ट-भङ्गानां संकलनया सप्तविंशतिभंगा भवन्ति, जघन्यस्थितिक नारकीयसप्तविंशतिभङ्गेषु सर्वत्र क्रोधे बहुवचनमेवोपादेयम्, यतो जघन्यस्थितौ नारका बहवो भवन्तीति।

संप्रति मूलार्थो विविग्रते—'सव्वे वि ताव' इत्यादि।

हे गौतम! सर्वेपि तावत् क्रोधोपयुक्ता भवन्त्येव १, 'अहवा कोहोवउत्ता य माणोवउत्ते य' अथवा क्रोधोपयुक्ताश्च मानोपयुक्तश्च२ 'अहवा कोहोवउत्ता य

क्रोधोपयुक्त, मानोपयुक्त और कोईएक मायोपयुक्त और बहुतसे लोभोपयुक्त (७) बहुतसे क्रोधोपयुक्त मानोपयुक्त मायोपयुक्त और कोइएक लोभोपयुक्त (८) बहुतसे क्रोधोपयुक्त, मानोपयुक्त, मायोपयुक्त, लोभोपयुक्त इस तरह ये आठ भंग चतुष्क संयोग में बनते हैं। इस तरह जघन्यस्थितिवाले नारकजीवों में ये एक, छह' बारह और आठ भंगों को जोड़ने से २७ भंग हो जाते हैं। जघन्य स्थितिवाले नारकजीवों संबंधी २७ भंगों में सर्वत्र जो क्रोध को बहुवचनान्तर रूप से ग्रहण किया गया है उसका कारण यह है कि जघन्यस्थिति में रहने वाले नारकजीव निरन्तर बहुत मिलते ही रहते हैं।

अब इस समय मूल सूत्र का अर्थ लिखा जाता है-(गोयमा!) हे गौतम, जघन्यस्थिति में रहने वाले (सव्वे वि ताव होज्जा कोहोवउत्ता य, अहवा कोहोवउत्ता य माणोवउत्ते य, अहवा कोहोवउत्ता य माणोवउत्ता य,अहवा कोहोवउत्ता य मायोवउत्ते य) इत्यादि वे सब भी क्रोधो-

---

અને માયાવી કોઈક જ. (૭) ક્રોધી ઘણા માની ઘણા માયાવી ઘણા પણ લોભી કોઈક જ, (૮) ક્રોધી ઘણા, માની ઘણા માયાવી તથા લોભી પણ ઘણા. આ રીતે ચારના સંયોગથી આઠ ભાંગા થયા.

આ રીતે જઘન્ય સ્થિતિવાળા નારક જીવોમાં એક, છ, બાર અને આઠ ભાંગાનો સરવાળો કરવાથી કુલ સત્તાવીસ ભંગ થાય છે, જઘન્ય સ્થિતિવાળા નારક જીવો સંબંધી સત્તાવીસ ભાંગોમાં ક્રોધને સર્વત્ર બહુવચનરૂપે લેવાનું કારણ એ છે કે જઘન્ય સ્થિતિમાં રહેનારા ક્રોધી નારક જીવો હંમેશાં ઘણા જ હોય છે.

હવે મૂળ સૂત્રનો અર્થ આપવામાં આવે છે-(ગોયમા!) હે ગૌતમ! જઘન્ય સ્થિતિમાં રહેનારા (सव्वे वि ताव होज्जा कोहोवउत्ता य, अहवा कोहोवउत्ता य माणोवउत्ते य, अहवा कोहोवउत्ता य माणोवउत्ता य, अहवा

माणोवउत्ता य ' अथवा क्रोधोपयुक्ताश्च मानोपयुक्ताश्च३, ' अहवा कोहोवउत्ता य मायोवउत्ते य " अथवा क्रोधोपयुक्ताश्च मायोपयुक्तश्च४, ' अहवा कोहोवउत्ता य मायोवउत्ता य ' अथवा क्रोधोपयुक्ताश्च मायोपयुक्ताश्च५, ' अहवा कोहोवउत्ताय लोभोवउत्ते य ' अथवा क्रोधोपयुक्ताश्च लोभोपयुक्तश्च६ ' अहवा कोहोवउत्ता य लोभोवउत्ता य ' अथवा क्रोधोपयुक्ताश्च लोभोपयुक्ताश्च७ ।

त्रिक संयोगि भङ्गानां स्वरूपं दर्शयति-' अहवा ' इत्यादि । ' अहवा कोहोवउत्ता य माणोवउत्ते य मायोवउत्ते य ' क्रोधोपयुक्ताश्च मानोपयुक्तश्च मायोपयुक्तश्च १, ' कोहोवउत्ता य माणोवउत्ते य मायोवउत्ता य ' क्रोधोपयुक्ताश्च मानोपयुक्तश्च मायोपयुक्ताश्च२, ' कोहोवउत्ता य माणोवउत्ता य मायोवउत्ते य " क्रोधोपयुक्ताश्च मानोपयुक्ताश्च मायोपयुक्तश्च३, ' कोहोवउत्ता य माणोवउत्ता य

पयुक्त होते हैं अथवा अनेक क्रोधोपयुक्त होते हैं और कोई एक मानोपपयुक्त होता हैं । अथवा अनेक क्रोधोपयुक्त और मानोपयुक्त होते हैं । अथवा अनेक क्रोधोपयुक्त होते हैं और कोई एक मायोपयुक्त होता है । अथवा अनेक क्रोधोपयुक्त और मायोपयुक्त होते हैं । अथवा अनेक क्रोधोपयुक्त होते हैं और कोइ एक लोभोपयुक्त होता है । अथवा अनेक क्रोधापयुक्त होते हैं और लोभोपयुक्त होते हैं ।

त्रिक संयोगी भंगों का स्वरूप इस प्रकार से हैं-(अहवा-कोहोवउत्ता य माणोवउत्ते य, मायोउवत्ते य) अथवा-अनेक क्रोधोपयुक्त होते हैं तथा कोई एक मानोपयुक्त एवं मायोपयुक्त होता है । (कोहोवउत्ता य माणोवउत्ते य मायोवउत्ता य) अथवा अनेक क्रोधयुक्त होते हैं मायायुक्त होते हैं तथा कोई एक मानोपयुक्त होता है । (कोहोवउत्ता य माणोवउत्ता य मायोवउत्तेय) अथवा अनेक क्रोधोप-

कोहोवउत्ता य मायोवउत्ते य, इत्यादि) એ બધા ક્રોધોપયુક્ત હોય છે, અથવા ઘણા નારકો ક્રોધોપયુક્ત હોય છે અને કોઇક મનોપયુક્ત હોય છે. અથવા ઘણા ક્રોધોપયુક્ત અને માનોપયુક્ત હોય છે. અથવા ઘણા ક્રોધોપયુક્ત હોય છે, અને કોઇક માયોપયુક્ત હોય છે. અથવા ઘણા ક્રોધોપયુક્ત અને માયોપયુક્ત હોય છે. અથવા ઘણા ક્રોધોપયુક્ત અને કોઇક લોભોપયુક્ત હોય છે. અથવા ઘણા ક્રોધોપયુક્ત અને લોભોપયુક્ત હોય છે.

ત્રિક સંયોગી ભાગાઓનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે- (अहवा-कोहोवउत्ता य माणोवउत्ते य, मायोवउत्ते य) અથવા ઘણા ક્રોધોપયુક્ત હોય છે અને કોઇ એક મનોપયુક્ત અને માયોપયુક્ત હોય છે (कोहोवउत्ताय माणोवउत्ते य मायोवउत्ता य) અથવા ઘણા ક્રોધયુક્ત અને માયાયુક્ત હોય છે અને કોઈ એક માનોપયુક્ત હોય છે. (कोहोवउत्ता य, मणोवउत्ता य,

मायोवउत्ता य' क्रोधोपयुक्ताश्च मानोपयुक्ताश्च मायोपयुक्ताश्च४, 'एवं कोहमायालोभेणवि चउ४' एवं क्रोधमायालोभेनापि चत्वारः, एवम्=अनेनैव प्रकारेण क्रोधमायालोभेनापि चत्वारो भङ्गाः कर्त्तव्याः। "एवं कोहमाणलोभेणवि चउ" एवं क्रोधमानलोभेनापि चत्वारः४, एवम् पूर्वोक्तप्रकारेण क्रोधमानलोभेनापि चत्वारो भङ्गा ज्ञातव्याः ते च भङ्गाः टीकायां निवेशिताः पूर्वमतो नात्र प्रदर्शिताः। 'एवंबारस' एवं संकलनया द्वादश भङ्गा भवन्ति। 'पच्छा माणेण मायाए लोभेण य कोहो भइयव्वो' पश्चात् मानेन मायया लोभेन च क्रोधो भक्तव्यः, 'ते कोहं अमुंचता अट्ठ' ते भङ्गाः क्रोधममुंचता=अपरित्यजता चतुःसंयोगिका अष्टौ कार्याः।८। 'एवं सत्तावीसं भंगा णेयव्वा' एवं सप्तविंशतिर्भङ्गा ज्ञातव्याः। पूर्वप्रदर्शित

युक्त होते हैं, मानोपयुक्त होते हैं और कोई एक मायोपयुक्त होता है। (कोहोवउत्ता य, माणोवउत्ता य, मायोवउत्ता य) अथवा—अनेक क्रोध, मान और माया इन तीनों से उपयुक्त होते हैं। (एवं कोहमायालोभेण वि चउ) इसी तरह क्रोध, माया और लोभ के साथ भी चार भंग करना चाहिये। (एवं कोहमाणलोभेण वि चउ) इसी तरह से क्रोध, मान और लोभ के साथ भी चार भंग करना चाहिये। ये टीका में पहिले कह दिये गये हैं। इसलिये यहां नहीं दिखाये गये हैं। (एवं बारस) इस तरह इनकी संकलना से १२ भंग हो जाते हैं। (पच्छा माणेण मायाए लोभेण य कोहो भइयव्वो) पश्चात् मान, माया और लोभ के साथ क्रोध की भजना करना चाहिये। (ते कोहं अमुंचता) वे भंग क्रोध को नहीं छोड़कर चार संयोगी आठ भंग

मायोवउत्त य) અથવા ઘણા ક્રોધોપયુકત અને માનોપયુકત હોય છે અને કોઇ એક માયોપયુકત હોય છે. (कोहोवउत्ता य माणोवउत्ता य, मायोवउत्ता य) અથવા ઘણા ક્રોધ, માન અને માયા એ ત્રણેથી ઉપયુકત હોય છે. (एवं कोहमाया लोभेण वि चउ) એજ પ્રમાણે ક્રોધ, માયા અને લોભની સાથે પણ ચાર ભાંગા બનાવવા. (एवं कोहमाणलोभेण वि चउ) એજ પ્રમાણે ક્રોધ, માન અને લોભની સાથે પણ ચાર ભાંગા બનાવવા જોઇએ. આ ભાંગાઓને ટીકામાં આગળ બતાવવામાં આવેલ છે. તેથી અહીં તે ભાંગાઓ બતાવવામાં આવ્યા નથી. (एवं बारस) આ રીતે તે બધા ભાંગાઓને ભેગા કરવાથી બાર ભાંગા બની જાય છે. (पच्छा माणेण मायाए लोभेण य कोहो भइयव्वो) ત્યાર પછી માન, માયા અને લોભની સાથે ક્રોધની ભજના કરવી જોઇએ. (ते कोहं अमुंचता) ક્રોધને છોડયા વિના (ક્રોધની સાથે) ચાર સંયોગી આઠ ભાંગા

प्रकारेण एकः१, षट्६, द्वादश१२, अष्टौ चेति संकलनया सप्तविंशतिर्भङ्गा भवन्ति। ते पूर्वं टीकायां प्रदर्शिता एवेति भावः।

एकसमयाधिकजघन्यस्थितिमाश्रित्याशीतिर्भंगान् दर्शयितुमाह–' इमीसे णं ' इत्यादि। ' इमीसे णं भन्ते ' एतस्यां खलु भदन्त ! 'रयणप्पभाए पुढवीए ' रत्नप्रभायां पृथिव्यां ' तीसाए निरयावाससयसहस्सेसु' त्रिंशति निरयावासशतसहस्रेषु ' एगमेगंसि निरयावासंसि ' एकैकस्मिन् निरयावासे ' समयाहियाए जहन्नट्ठिईए ' समयाधिकायां जघन्यस्थित्यां, ' वट्टमाणा नेरइया ' वर्तमानाः नैरयिकाः ' किं कोहोवउत्ता माणोवउत्ता मायोवउत्ता लोभोवउत्ता ' किं क्रोधोपयुक्ताः मानोपयुक्ताः मायोपयुक्ताः लोभोपयुक्ताः भवन्तीति प्रश्नः। भगवानाह–'गोयमे' –त्यादि। ' गोयमा ' हे गौतम ! ' कोहोवउत्ते य माणोवउत्ते य मायोवउत्ते य

करना चाहिये। (एवं सत्तावीसं भंगा णेयव्वा) इस तरह पूर्वप्रदर्शित पद्धति के अनुसार एक, छह, बारह और आठ इनको जोड़कर २७ भंग हो जाते हैं। सो ये सब पहिले टीका में दिखा ही दिये गये हैं।

एक समय अधिक जघन्य स्थिति को आश्रित करके ८० भंगों को दिखाने के लिये सूत्रकार कहते हैं– (इमीसे णं भंते! रयणप्पभाए पुढवीए तीसाए निरयावाससयसहस्सेसु एगमेगंसि निरयावासंसि समयाहियाए जहन्नट्ठिईए वट्टमाणा नेरइया किं कोहोवउत्ता, माणोवउत्ता, मायोवउत्ता लोभोवउत्ता ?) हे भदन्त! इस रत्नप्रभा पृथिवीमें जो ३०तीस लाख नरकावास हैं उनमें से एक एक नरकावास में समयाधिक जघन्यस्थिति में वर्तमान नारकजीव क्या क्रोधोपयुक्त होते हैं ? या मानोपयुक्त होते हैं? या मायोपयुक्त होते हैं? या लोभोपयुक्त होते हैं? भगवान् इसका उत्तर

કરવા જોઈએ. (एवं सत्तावीसं भंगा णेयव्वा) આ રીતે પૂર્વોક્ત પદ્ધતિ અનુસાર એક, છ, બાર અને આઠ ભંગોને ભેગા કરવાથી કુલ સત્તાવીસ ભાંગા બને છે. તે બધા ભાંગાનું સ્પષ્ટીકરણ આગળ ટીકામાં કરવામાં આવ્યું છે.

એક સમય અધિક જઘન્ય સ્થિતિની અપેક્ષાએ એંસી ભાંગા બતાવવાને માટે સૂત્રકાર કહે છે કે (इमीसे णं भंते! रयणप्पभाए पुढवीए तीसाए निरयावाससयसहस्सेसु एगमेगंसि निरयावासंसि समयाहियाए जहन्नट्ठिईए वट्टमाणा नेरइया किं कोहोवउत्ता, माणोवउत्ता, मायोवउत्ता लोभोवउत्ता ?) હે ભગવન્ ! આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં જે ત્રીસ લાખ નરકાવાસ છે તેમાંના પ્રત્યેક નરકાવાસમાં સમયાધિક જઘન્ય સ્થિતિમાં રહેલ નારક જીવો શું ક્રોધોપયુક્ત હોય છે? કે માનોપયુક્ત હોય છે? કે માયોપયુક્ત હોય છે? કે લોભોપયુક્ત હોય છે? તેનો જવાબ

लोभोवउत्ते य' क्रोधोपयुक्तश्च मानोपयुक्तश्च मायोपयुक्तश्च लोभोपयुक्तश्च १, 'कोहोवउत्ता य माणोवउत्ता य मायोवउत्ता य लोभोवउत्ता य' क्रोधोपयुक्ताश्च मानोपयुक्ताश्च मायोपयुक्ताश्च लोभोपयुक्ताश्च२, 'अहवा कोहोवउत्ते य माणोवउत्ते य' अथवा क्रोधोपयुक्तश्च मानोपयुक्तश्च ३,'अहवा कोहोवउत्ते य माणोवउत्ता य, अथवा क्रोधोपयुक्तश्च मानोपयुक्ताश्च४। 'एवं असीई भङ्गा णेयव्वा' एवमशीतिर्भङ्गा ज्ञातव्याः, 'एवं जाव संखेज्ज समयाहिया ठिई' एवं यावत् संख्येयसमयाधिका स्थितिः। 'एवम्' अनेन प्रकारेण यावत्-द्विसमयादारभ्य संख्यातसमयाधिका-स्थितिः=संख्यातसमयाधिकस्थितिपर्यन्तं प्रत्येकमशीतिर्भङ्गा विज्ञेया इति भावः।

देते हुए कहते हैं कि-(गोयमा) हे गौतम! (कोहोवउत्ते य माणोवउत्ते य, मायोवउत्ते य लोभोवउत्ते य) कोई एक क्रोधोपयुक्त होता है, कोई एक मानोपयुक्त होता है, कोई एक मायोपयुक्त होता है। कोई एक लोभोपयुक्त होता है। (कोहोवउत्ता य, माणोवउत्ता य, मायोवउत्ता य, लोभोउवत्ता य) कितनेक क्रोधोपयुक्त होते हैं, कितनेक मानोपयुक्त होते हैं, कितनेक मायोपयुक्त होते हैं, कितनेक लोभोपयुक्त होते हैं। (अहवा कोहोवउत्ते य, माणोवउत्ते य) अथवा कोई एक क्रोधोपयुक्त होता है, कोई एक मानोपयुक्त होता है। (अहवा-कोहोवउत्ते य, माणोवउत्ता य) अथवा कोई क्रोधोपयुक्त होता है और कितनेक मानोपयुक्त होते हैं। (एवं असीई भंगा नेयव्वा) इस प्रकार ८० भंग जानना चाहिये। (एवं जाव संखेज्जसमयाहिया ठिई) इस तरह दो समय से लेकर संख्यात समयाधिक स्थिति पर्यन्त प्रत्येक के अस्सी भंग जानना चाहिये, तथा

મહાવીર પ્રભુ આ પ્રમાણે આપે છે-(गोयमा!) હે ગૌતમ! (कोहोवउत्ते य माणोवउत्ते य मायोवउत्ते य लोभोवउत्ते य) કોઈ એક ક્રોધોપયુકત હોય છે, કોઈ એક માનોપયુકત હોય છે, કોઈ એક માયોપયુકત હોય છે, અને કોઈ એક લોભોપયુકત હોય છે. (कोहोवउत्ता य माणोवउत्ता य, मायोवउत्ता य, लोभोवउत्ता य) ઘણા ક્રોધોપયુત હોય છે, ઘણા માનોપયુકત હોય છે, ઘણા માયોપયુકત હોય છે અને ઘણા લોભોપયુકત પણ હોય છે. (अहवा कोहोवउत्त य माणोवउत्त य) અથવા કોઈ એક ક્રોધયુકત હોય છે,અને કોઈ એક માનોપયુકત હોય છે. (अहवा कोहोवउत्त य माणोवउत्ता य) અથવા કોઈ એક ક્રોધયુકત હોય છે અને ઘણા માનોપયુકત હોય છે. (एवं असीई भंगा नेयव्वा) આ પ્રમાણે ૮૦ ભાંગા બને છે એમ સમજવું (एवं जाव संखेज्जसमयाहियाए ठिई) આ રીતે બે સમયથી શરૂ કરીને સંખ્યાત સમયાધિક સ્થિતિ પર્યન્ત પ્રત્યેકના ૮૦ ભાંગા સમજવા તથા (असंखेज्जसम-

तथा 'असंखेज्जसमयाहियाए ठिईए' असंख्येयसमयाधिकायां स्थित्याम्। तथा 'तप्पाउग्गुक्कोसियाए ठिईए' तत्प्रायोग्योत्कर्षिकायां स्थित्याम्। तस्य विवक्षितनरकावासस्य प्रायोग्या=समुचिता या उत्कर्षिका स्थितिस्तस्यां च 'सत्तावीसं भंगा भाणियव्वा" सप्तविंशतिर्भङ्गा भणितव्यास्ते एव पूर्वोक्ताः यतस्तत्र नारका वहवो भवन्तीति मूलार्थः।

'इमीसे णं भंते रयणप्पभाए पुढवीए तीसाए निरयावाससयसहस्सेसु एगमेगंसि निरयावासंसि समयाहियाए जहण्णट्ठिईए वट्टमाणा नेरइया किं कोहोवउत्ता' इत्यादि प्रश्नसूत्रम् 'कोहोवउत्ते य' इत्याद्युत्तरपक्षेऽशीतिर्भङ्गा भवन्ति। एकसमयादारभ्य संख्येयसमयाधिकायां जघन्यस्थितौ नारका न भव-

(असंखेज्जसमयाहियाए ठिईए तप्पाउग्गुक्कोसियाए ठिईए सत्तावीसं भंगा भाणियव्वा) असंख्यात समयाधिक स्थिति में तथा विवक्षित नरकावास के उचित उत्कृष्ट स्थिति में पूर्वोक्त ही सत्ताईस भंग जानना चाहिये। क्योंकि वहां नारकजीव बहुत होते हैं। इसतरह यह मूलका अर्थ है। इसका खुलाशा इस प्रकारसे है-एक समयसे लेकर संख्यात समय अधिक वाली जघन्यस्थितिमें प्रथम तो नारक जीव नहीं होते हैं-यदि कदाचित् हों भी तो एक भी हो सकता है और अनेक भी हो सकते हैं। तथा एक आदि संख्यात समय अधिक वाली अजघन्य स्थितिके नारकजीव कीसी समय में ही होते हैं। उनमें क्रोधादि उपयुक्त नारकजीवों की संख्या एक और अनेक हो सकती हैं। इससे अस्सी भंग हो जाते हैं। उन्हीं भंगों को दिखाया जाता है-क्रोध, मान, माया और लोभ इनमें एकत्व संख्याकी अपेक्षासे चार भंग होते हैं, जैसे कोई-एक क्रोधसे उपयुक्त

हियाए ठिईए तप्पाउग्गुक्कोसियाए ठिईए सत्तावीसं भंगा भाणियव्वा) અસંખ્યાત સમયાધિક સ્થિતિમાં તથા વિવક્ષિત નરકાવાસને યોગ્ય ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં પૂર્વોક્ત ૨૭ ભાંગા જ જાણવા કારણ કે ત્યાં નારક જીવો ઘણા હોય છે. આ પ્રમાણે મૂળ સૂત્રનો અર્થ છે. હવે તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે-એક સમયથી લઈને સંખ્યાત અધિક સમયવાળી જઘન્યસ્થિતિમાં કેટલીક વખતે નારક જીવો હોતા જ નથી-અને જો કદાચ હોયતો એકપણ હોઈ શકે અને અનેક પણ હોઈ શકે. તથા એક આદિ સંખ્યાત સમયાધિક ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિના નારક જીવો પણ કોઈ સમયમાં જ હોય છે તેમનામાં ક્રોધાદિ ઉપયુક્ત નારક જીવોની સંખ્યા એક અને અનેક હોઈ શકે છે. તેથી ૮૦ ભાંગા બની જાય છે. તે ભાંગા હવે બતાવવામાં આવે છે. ક્રોધ, માન, માયા. અને લોભમાં એકત્વ સંખ્યાની અપેક્ષાએ ૪ ભાંગા થાય છે, જેમ કે કોઈ એક ક્રોધથી યુક્ત હોય છે. કોઈ એક માનથી

न्त्यपि, भवन्ति चेत्तदा एको वा अनेके वा भवन्ति, एकादिसंख्यातसमयाधिका-जघन्यस्थितिकाः कदाचिदेव भवन्ति, तेषु च क्रोधाद्युपयुक्तानामेकत्वानेकत्व संभवादशीतिर्भङ्गा भवन्ति, तानेव दर्शयति-क्रोधमानमायालोभेषु एकत्वेन चत्वारो भङ्गा भवन्ति, तद्यथा-क्रोधोपयुक्तश्च मानोपयुक्तश्च मायोपयुक्तश्च लोभोपयुक्तश्च। क्रोधादिषु बहुत्वेन चान्ये चत्वारो भङ्गा भवन्ति, तद्यथा-क्रोधोपयुक्ताश्च मानोपयुक्ताश्च मायोपयुक्ताश्च लोभोपयुक्ताश्च। एतेषां क्रोधादीनां द्विकसंयोगे चतुर्विंशतिर्भङ्गा भवन्ति, तथाहि-क्रोधमानयोरेकत्वबहुत्वाभ्यां चत्वारो भङ्गाः ४, एवं क्रोधमाययोरेकत्वबहुत्वाभ्यां चत्वारः ४ एवं क्रोधलोभयोरेकत्वबहुत्वाभ्यां चत्वारः ४, एवं मानमाययोरेकत्वबहुत्वाभ्यां चत्वारः ४ एवं मानलोभयोरेकत्वबहुत्वाभ्यां चत्वारः ४, तथा मायालोभयोरेकत्वबहुत्वाभ्यां चत्वारः ४, एषां संकलनया द्विकसंयोगे चतुर्विंशतिर्भङ्गाः। तथाहि-क्रोधपयुक्तश्च

होता है, कोई एक मान से उपयुक्त होता है, कोई एक माया से उपयुक्त होता है, कोई एक लोभ से उपयुक्त होता है। तथा जब क्रोधादिकों में बहुत्व की अपेक्षा की जाती है तब भी चार भंग होते हैं,-जैसे-अनेक नारकजीव क्रोधोपयुक्त होते हैं, मानोपयुक्त होते हैं, मायोपयुक्त होते हैं और लोभोपयुक्त होते हैं। इन क्रोधादिकों के द्विकसंयोग में चोईस भंग होते हैं-जैसे क्रोध और मान में एकवचन और बहुवचन को लेकर चार भंग हो जाते हैं। इसी तरह क्रोध और माया में एक वचन और बहुवचन को लेकर चार भंग हो जाते हैं। इसी तरह क्रोध और लोभ में एकवचन बहुवचन को लेकर चार भंग हो जाते हैं। मान और माया में एकवचन बहुवचन को लेकर चार भंग हो जाते हैं। मान और लोभ में इसी तरह से एकवचन बहुवचन को लेकर चार भंग हो जाते हैं। तथा माया और लोभ में एकवचन बहुवचन को लेकर चार भंग हो

युक्त હોય છે. કોઈ એક માયાથી યુક્ત હોય છે, કોઈ એક લોભથી યુક્ત હોય છે. તથા ક્રોધાદિકોમાં બહુત્વની અપેક્ષાએ ૪ ભાંગા થાય છે. જેમ કે અનેક નારક જીવ ક્રોધોપયુક્ત હોય છે, માનોપયુક્ત હોય છે, માયોપયુક્ત હોય છે. અને લોભોપયુક્ત હોય છે. તે ક્રોધાદિકના દ્વિકસંયોગથી ૨૪ ભંગ થાય છે જેમ કે- ક્રોધ અને માનમાં એકવચન અને બહુવચન લઈને ૪ ભાંગા બની જાય છે. એજ પ્રમાણે ક્રોધ અને માયામાં એકવચન અને બહુવચન લઈને બીજા ચાર ભાંગા બને છે. એજ પ્રમાણે ક્રોધ અને લોભમાં એકવચન અને બહુવચન લઈને ૪ ભાંગા બને છે. માન અને માયામાં એક વચન બહુવચન લઈને ચાર ભાંગા બને છે. માન અને લોભમાં એકવચન તથા બહુવચન લઈને ચાર ભાંગા બને છે. તથા માયા અને લોભમાં એક

मानोपयुक्तश्च१, क्रोधोपयुक्तश्च मानोपयुक्ताश्च२, क्रोधोपयुक्ताश्च मानोपयुक्तश्च३, क्रोधोपयुक्ताश्च मानोपयुक्ताश्च४, ाधोपयुक्तश्च मायोपयुक्तश्च५, क्रोधोपयुक्तश्च मायोपयुक्ताश्च६, क्रोधोपयुक्ताश्च मायोपयुक्तश्च७, क्रोधोपयुक्ताश्च मायोपयुक्ता-श्च८, क्रोधोपयुक्तश्च लोभोपयुक्तश्च९, क्रोधोपयुक्तश्च लोभोपयुक्ताश्च१०, क्रोधो-

जाते हैं। इस तरह इन सब को जोड़ने पर ये चोईस भंग होते हैं। इनका स्पष्ट अर्थ इस प्रकार से है-कोई एक नारकजीव क्रोध से उपयुक्त होता है, मान से उपयुक्त होता है १ कोई एक नारकजीव क्रोध से उपयुक्त होता है और अनेक नारकजीव मान से उपयुक्त होते हैं२। अनेक नारकजीव क्रोध से उपयुक्त होते है और कोई नारकजीव मानसे उपयुक्त होता है ३। कितनेक नारकजीव क्रोध से उपयुक्त होते हैं और मान से उपयुक्त होते हैं ४। कोई एक नारकजीव क्रोध से उपयुक्त होता है और माया से उपयुक्त होता है ५। कोई एक नारक जीव क्रोधसे उपयुक्त होता है और अनेक नारक जीव मायासे उपयुक्त होते हैं ६। अनेक नारकजीव ऐसे होते हैं जो क्रोधसे उपयुक्त होते हैं और कोई एक नारक ऐसा होता है जो माया से उपयुक्त होता है ७। अनेक नारक जीव क्रोध से उपयुक्त होते हैं और अनेक नारक-जीव माया से उपयुक्त होते हैं ८। कोई एक नारकजीव ऐसा होना है जो क्रोध से और कोई एक लोभ से उपयुक्त होता है ९। कोई एक क्रोध से और कितनेक लोभ से उपयुक्त होते हैं १०। कितनेक नारकजीव क्रोध से उपयुक्त होते हैं- तो कोई एक नारकजीव लोभ से उपयुक्त

વચન તથા બહુવચન લઈને ચાર ભાંગા થાય છે આ બધા ભાંગાનો સરવાળો ૨૪ થાય છે. તે આ પ્રમાણે છે.

(૧) કોઈ એક નારક જીવ ક્રોધથી ઉપયુકત હોય છે અને માનથી પણ ઉપયુક્ત હોય છે. (૨) કોઈ એક નારક જીવ ક્રોધથી ઉપયુક્ત હોય છે અને અનેક નારક જીવ માનોપયુક્ત હોય છે.(૩) અનેક નારક જીવ ક્રોધયુક્ત હોય છે અને કોઇએક નારક જીવ માનયુક્ત હોય છે. (૪) ઘણા નારક જીવ ક્રોધયુક્ત અને માનયુક્ત હોય છે. (૫) કોઈ એક નારક જીવ ક્રોધયુકત અને કોઈ એક માયાયુકત હોય છે. (૬) કોઇ એક નારક જીવ ક્રોધથી ઉપયુક્ત હોય છે અને અનેક નારક જીવ માયાથી ઉપયુક્ત હોય છે. (૭) અનેક નારક જીવ ક્રોધથી યુક્ત હોય છે અને એક નારક જીવ માયાથી ઉપયુક્ત હોય છે. (૮) અનેક નારક જીવ ક્રોધથી અને માયાથી ઉપયુક્ત હોય છે. (૯) કોઇ એક નારક જીવ ક્રોધ અને લોભથી યુક્ત હોય છે. (૧૦) કોઇ એક ક્રોધથી અને અનેક લોભથી ઉપયુક્ત હોય છે.

पयुक्ताश्च लोभोपयुक्तश्च११, क्रोधोपयुक्ताश्च लोभोपयुक्ताश्च१२, मानोपयुक्तश्च मायोपयुक्तश्च१३, मानोपयुक्तश्च मायोपयुक्ताश्च१४, मानोपयुक्ताश्च मायोपयुक्तश्च१५, मानोपयुक्ताश्च मायोपयुक्ताश्च१६, मानोपयुक्तश्च लोभोपयुक्तश्च१७, मानोपयुक्तश्च लोभोपयुक्ताश्च१८, मानोपयुक्ताश्च लोभोपयुक्तश्च१९, मानोपयुक्ताश्च लोभोपयुक्ताश्च२०, मायोपयुक्तश्च लोभोपयुक्तश्च२१, मायोपयुक्तश्च लोभोपयुक्ताश्च२२, मायोपयुक्ताश्च लोभोपयुक्तश्च२३, मायोपयुक्ताश्च लोभोपयुक्ताश्च२४ इति चतुर्विंशतिः ।

होता है ११। अनेक नारकजीव ऐसे भी होते हैं जो क्रोध से उपयुक्त होते हैं और अनेक लोभ से उपयुक्त होते हैं १२। कोई एक नारक जीव ऐसा होता है जो मान से उपयुक्त होता है और कोई एक माया से उपयुक्त होता है १३। कोई एक नारकजीव मान से उपयुक्त होता है और कितनेक नारक जीव माया से उपयुक्त होते हैं १४। कितनेक ऐसे होते हैं जो मान से उपयुक्त होते हैं और कोई एक नारक जीव माया से उपयुक्त होता है १५। अनेक नारक जीव मान से और अनेक माया से उपयुक्त होते हैं १६। कोई एक मान से और कोई एक लोभ से उपयुक्त होता है १७। कोई एक मान से उपयुक्त होता है और कितनेक लोभ से उपयुक्त होते हैं १८। कितनेक मान से उपयुक्त होते हैं और कोई एक लोभ से उपयुक्त होता है १९। कितनेक मान से और कितनेक लोभ से उपयुक्त होते हैं २०। कोई एक माया से उपयुक्त होता है और कोई एक लोभ से उपयुक्त होता है २१। कोई एक माया से उपयुक्त

(૧૧)અનેક નારકજીવ ક્રોધથી ઉપયુક્ત હોય છે તો કોઇ એક નારક જીવ લોભથી ઉપયુક્ત હોય છે. (૧૨) અનેક નારક જીવ ક્રોધ અને લોભથી ઉપયુક્ત હોય છે. (૧૩) કોઇ એક નારક જીવ માનથી અને માયાથી ઉપયુક્ત હોય છે. (૧૪) કોઇ એક નારક જીવ માનથી ઉપયુક્ત હોય છે અને અનેક નારક જીવ માયાથી ઉપયુક્ત હોય છે. (૧૫) અનેક નારક જીવ માનથી ઉપયુક્ત હોય છે અને કોઇ એક નારક જીવ માયાથી ઉપયુક્ત હોય છે. (૧૬) અનેક નારક જીવ માનથી અને માયાથી પણ ઉપયુક્ત હોય છે. (૧૭) કોઇ એક નારક જીવ માનથી અને લોભથી ઉપયુક્ત હોય છે. (૧૮) કોઇ એક નારક જીવ માનથી અને અને અનેક નારક જીવ લોભથી ઉપયુક્ત હોય છે. (૧૯) અનેક નારક જીવ માનયુક્ત અને કોઇ એક નારક જીવ લોભયુક્ત હોય છે. (૨૦) અનેક નારક જીવ માનથી અને લોભથી ઉપયુક્ત હોય છે. (૨૧) કોઇ એક નારકજીવ

एवं त्रिकसंयोगे द्वात्रिंशद् भङ्गा भवन्ति, तथाहि—क्रोधमानमायासु एकत्वेनैकः, एष्वेव मायाबहुत्वेन द्वितीयः, एवमेतौ मानैकत्वेन द्वावेव, अन्यौ मानबहुत्वेन, एवमेते चत्वारः४' क्रोधैकत्वेन चत्वार एव४। अन्ये क्रोधबहुत्वेन४। इत्येवमष्टौ क्रोधमानमायात्रिके जाताः८। तथाऽन्येऽष्टौ क्रोधमानलोभेषु८, तथैवान्येऽष्टौ क्रोधमायालोभेषु८, इति सर्वसंकलनया द्वात्रिंशत् ३२। तदित्थं भङ्गप्रकारः—

होता है और कितनेक लोभसे उपयुक्त हैं२२। कितनेक मायासे उपयुक्त होते हैं तथा कितनेक लोभ से उपयुक्त होते हैं २३। कितनेक मायासे उपयुक्त होते हैं और कोईएक लोभसे उपयुक्त होते हैं२४। इस प्रकार ये चौबीस भंग हैं ।

तीन के संयोग में बत्तीस भंग होते हैं—क्रोध, मान, माया सब में एकवचन करने से एक भंग बन जाता है। इन्हीं में माया में बहुवचन करनेसे द्वितीय भंग बन जाता है। तथा इन दोनों भंगोंमें मान को बहुवचन में रखने से तीसरे चौथे दो भंग और बन जाते हैं इस प्रकार से ये ४ भंग त्रिक संयोगी हो जाते हैं। इन चार भंगों में क्रोध को बहुवचनान्त करने से चार दूसरे और त्रिक संयोगी भंग बन जाते हैं इस प्रकार ये आठ भंग क्रोध मान और माया इन तीन के मेल से त्रिकसंयोगी हो जाते हैं। इसी तरह से और दूसरे आठ त्रिकसंयोगी भंग क्रोध, मान और लोभ इनके मेल से कर लेना चाहिये। इसी तरह से और तीसरे त्रिकसंयोगी आठ भंग क्रोध, माया और लोभ इनसे कर लेना चाहिये। इसी तरह से चौथे आठ त्रिकसंयोगी भंग,

માયાથી અને લોભથી ઉપયુકત હોય છે. (૨૨) કોઈ એક નારક જીવ માયાથી ઉપયુકત હોય છે અને અનેક લોભથી ઉપયુકત હોય છે (૨૩) અનેક નારક જીવો માયાથી અને કોઇએક લોભથી હોય ઉપયુકત છે. (૨૪) અનેક નારક જીવો માયાથી અને લોભથી ઉપયુકત હોય છે. એ રીતે ૨૪ ભાંગા બને છે.

ત્રણના સંયોગથી આ રીતે ૩૨ ભાંગા બને છે—ક્રોધ, માન, માયા, એ ત્રણે એકવચનમા રાખીને એક ભાંગો થાય છે. તે ત્રણેમાંથી માયાને બહુવચનમાં મૂકીને બીજો ભાંગો થાય છે. ઉપરના બન્ને ભાંગામાં માનને બહુવચનમાં મૂકીને ત્રીજો તથા ચોથો ભાંગો બને છે. આ રીતે ત્રણના સંયોગથી એ ચાર ભાંગા બની જાય છે. આ ચાર ભાંગામાં ક્રોધને બહુવચનમાં રાખીછે બીજા ચાર ત્રિક સંયોગી ભાગા બને છે. આ રીતે ક્રોધ, માન. અને માયાના સંયોગથી ત્રિક સંયોગી ૮ આઠ ભાંગા બની જાય છે એજ પ્રમાણે ક્રોધ, માન અને લોભના સંયોગથી બીજા આઠ ભાંગા બનાવી શકાય છે. એજ પ્રમાણે ક્રોધ' માયા અને લોભના ત્રિકસંયોગી ત્રીજા આઠ ભાંગા બનાવી લેવા જોઇએ. અને માન, માયા તથા લોભના સંયોગથી

क्रोधोपयुक्तश्च मानोपयुक्तश्च मायोपयुक्तश्च१, क्रोधोपयुक्तश्च मानोपयुक्तश्च मायोपयुक्ताश्च२, क्रोधोपयुक्तश्च मानोपयुक्ताश्च मायोपयुक्तश्च३, क्रोधोपयुक्तश्च मानोपयुक्ताश्च मायोपयुक्ताश्च४, क्रोधोपयुक्ताश्च मानोपयुक्तश्च मायोपयुक्तश्च५, क्रोधोपयुक्ताश्च मानोपयुक्तश्च, मायोपयुक्ताश्च६, क्रोधोपयुक्ताश्च मानोपयुक्ताश्च

मान, माया और लोभ इनसे कर लेना चाहिये। इनका खुलासा विवरण इस प्रकार से है—क्रोधोपयुक्त, मानोपयुक्त, मायोपयुक्त यह त्रिक संयोगी प्रथम भंग है। इसमें क्रोधादिकों में एकवचन है १। क्रोधोपयुक्त मानोपयुक्त, मायोपयुक्त इस त्रिकसंयोगी द्वितीय भंग में क्रोध मानमें एकवचन रखकर मायामें बहुवचन रखा है। तात्पर्य इसका यह है कि कोई एक नारकजीव क्रोधसे उपयुक्त होता है कोईएक मानसे उपयुक्त होता है और कितनेक नारक जीव माया से उपयुक्त होते हैं २।क्रोधोपयुक्त मानोपयुक्त, मायोपयुक्त यह त्रिकसंयोगी तीसरा भंग है, इसमें मानको बहुवचनान्त रखा गया है३। क्रोधोपयुक्त, मानोपयुक्त, मायोपयुक्त यह चौथा त्रिक संयोगी भंग है। इसमें मान और मायाको बहुवचनान्त रखा गया है४। क्रोधोपयुक्त, मानोपयुक्त, मायोपयुक्त, यह पांचवां त्रिकसंयोगी भंग है। इसमें क्रोध को बहुवचनान्त रखा गया है ५। क्रोधोपयुक्त, मानोपयुक्त, मायोपयुक्त यह छठा त्रिकसंयोगी भंग है। इसमें क्रोध और माया को बहुवचनान्त रखा गया है ६। क्रोधोपयुक्त, मानोपयुक्त, मायोपयुक्त

ત્રિકસંયોગી ચોથા આઠ ભાંગા બનાવી લેવા જોઈએ. તે ૩૨ ભાંગાઓનું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે છે.

(૧) કોઇ એક નારક જીવ ક્રોધોપયુકત, માનોપયુકત અને માયોપયુકત હોય છે. આ ત્રણેમાં એક વચન રહેલ છે (૨) કોઇ એક નારક જીવ ક્રોધોપયુકત અને માનોપયુકત હોય છે અનેક નારક જીવો માયોપયુકત હોય છે. આ ભાંગામાં ક્રોધ અને માનમાં એકત્વ અને માયામાં બહુત્વ હોય છે. (૩)કોઇ એક નારક જીવ ક્રોધોપયુકત, માયોપયુકત હોય છે અને અનેક નારક જીવો માનોપયુક્ત હોય છે. આ ભાંગામાં માનને બહુવચનમાં મૂકયું છે (૪) કોઇ એક નારક જીવ ક્રોધોપયુક્ત હોય છે. અરે ઘણા નારક જીવો માનોપયુકત હોય તથા માયોપયુકત હોય છે. આ ભાંગામાં માન, અને માયાને બહુવચનમાં મૂકેલ છે. (૫) અનેક નારક જીવો ક્રોધોપયુકત હોય છે અને કોઇ એક નારક જીવ માનોપયુકત અને માયોપયુકત હોય છે. (૬) અનેક નારક જીવ ક્રોધોપયુકત અને માયોપયુકત હોય છે અને કોઇ એક નારક જીવ માનોપયુકત હોય છે. (૭) અનેક નારક જીવો ક્રોધોપયુકત અને માનોપયુકત હોય છે અને કોઇ એક નારક

मायोपयुक्तश्च७, क्रोधोपयुक्ताश्च मानोपयुक्ताश्च मायोपयुक्ताश्च८, क्रोधोपयुक्तश्च मानोपयुक्तश्च लोभोपयुक्तश्च ९, क्रोधोपयुक्तश्च मानोपयुक्तश्च लोभोपयुक्ताश्च १०, क्रोधोपयुक्ताश्च मानोपयुक्ताश्च लोभोपयुक्तश्च ११, क्रोधोपयुक्तश्च मानोपयुक्ताश्च, लोभोपयुक्ताश्च १२, क्रोधोपयुक्ताश्च मानोपयुक्तश्च लोभोपयुक्तश्च १३, क्रोधोपयुक्ताश्च मानोपयुक्तश्च लोभोपयुक्ताश्च१४, क्रोधोपयुक्ताश्च मानोपयुक्ताश्च,

---

यह सातवां त्रिक संयोगी भंग है यहां क्रोध को और मान को बहुवचनान्त रखा गया है ७। क्रोधोपयुक्त मानोपयुक्त मायोपयुक्त, यह आठवां त्रिक संयोगी भंग है। इसमें क्रोध, मान और माया इन तीनों को बहुवचनान्त रखागया है ८। क्रोधोपयुक्त मानोपयुक्त और लोभोपयुक्त यह नौवां भंग है। यहां मायाका स्थान बदलकर उसकी जगह लोभको रखा गया है। और इन तीनों को एकवचनान्त किया गया हैं ९। (क्रोधोपयुक्त मानोपयुक्त, लोभोपयुक्त यह दसवां त्रिकसंयोगी भंग है। इसमें लोभको बहुवचनान्त किया गया है१०। क्रोधोपयुक्त, मानोपयुक्त और लोभोपयुक्त यह ग्यारहवां भंग है। यहां क्रोध और मानमें बहुवचन किया गया है ११। क्रोधोपयुक्त,मानोपयुक्त, लोभोपयुक्त, यह बारहवां भंग है। इसमें मान और लोभ को बहुवचनान्त किया है १२। क्रोधोपयुक्त, मानोपयुक्त, लोभोपयुक्त, यह तेरहवाँ भंग है। इसमें क्रोध को ही बहुवचनान्त किया है१३ क्रोधोपयुक्त, मानोपयुक्त, लोभोपयुक्त, यह चौदहवां भंग है। इसमें क्रोधको और लोभ को बहुवचनान्त किया है१४। क्रोधोपयुक्त, मानोपयुक्त, लोभोपयुक्त यह पन्द्रहवां त्रिकसंयोगी भंग है। इसमें क्रोध और मान इन दोनों को बहुवचनान्त किया है१५। क्रोधोपयुक्त, मानोपयुक्त,

---

જીવ માયોપયુકત હોય છે. (૮) અનેક નારક જીવો ક્રોધોપયુકત, માનોપયુકત અને માયોપયુકત હોય છે. આ ભાંગામાં ત્રણેને બહુવચનમાં મૂકયા છે. (૯) કોઇ એક નારક જીવ ક્રોધોપયુકત, માનોપયુકત અને લોભોપયુકત હોય છે. આ ભાંગા ત્રણેને એક વચનમાં મૂકયાં છે. (૧૦) કોઈ એક નારક જીવ ક્રોધોપયુકત અને માનોપયુકત હોય છે. તથા અનેક નારક જીવો લોભોપયુકત હોય છે (૧૧) અનેક નારક જીવો ક્રોધોપયુકત અને માનોપયુકત હોય છે તથા કોઇ એક નારક જીવ લોભોપયુકત હોય છે. (૧૨) અનેક નારક જીવો માનયુકત અને લોભયુકત હોય છે તથા કોઇ એક નારક જીવ ક્રોધોપયુકત હોય છે. (૧૩) નારક જીવો ક્રોધોપયુકત હોય છે કોઈ એક માનોપયુકત અને કોઇ એક લોભોપયુકત હોય છે. (૧૪) અનેક નારકો ક્રોધ અને લોભયુકત હોય છે જ્યારે કોઇ એક માન-યુકત હોય છે, (૧૫) અનેક નારકો અને માનથી ઉપયુકત અને કોઇ એક

लोभोपयुक्तश्च१५, क्रोधोपयुक्ताश्च मानोपयुक्ताश्च लोभोपयुक्ताश्च१६, क्रोधोपयुक्तश्च मायोपयुक्तश्च लोभोपयुक्तश्च१७, क्रोधोपयुक्तश्च मायोपयुक्तश्च लोभोपयुक्ताश्च१८, क्रोधोपयुक्तश्च मायोपयुक्ताश्च लोभोपयुक्तश्च१९, क्रोधोपयुक्तश्च मायोपयुक्ताश्च लोभोपयुक्ताश्च२०, क्रोधोपयुक्ताश्च मायोपयुक्तश्च लोभोपयुक्तश्च २१, क्रोधोपयुक्ताश्च मायोपयुक्तश्च लोभोपयुक्ताश्च२२, क्रोधोपयुक्ताश्च मायो-

---

लोभोपयुक्त यह सोलहवां त्रिक संयोगी भंग है। इसमें तीनों को बहुवचनान्त किया गया है१६। क्रोधोपयुक्त, मायोपयुक्त, लोभोपयुक्त,यह सत्रहवां त्रिक संयोगी भंग है। इसमें मानका स्थान बदल गया है और उसकी जगह पर माया का निक्षेप किया गया है। इन तीनों में एकवचनान्तता की गई है। १७ क्रोधोपयुक्त, मायोपयुक्त, लोभोपयुक्त, यह अठारहवां त्रिकसंयोगी भंग है। इसमें लोभ को बहुवचनान्त किया गया है १८ क्रोधोपयुक्त, मायोपयुक्त, लोभोपयुक्त यह उन्नीसवां भंग है। इसमें माया को बहुवचनान्त किया गया है १९ क्रोधोपयुक्त, मायोपयुक्त, लोभोपयुक्त, यह बीसवां त्रिकसयोगी भंग है। इसमें माया और लोभ का बहुवचनान्त किया है २० क्रोधोपयुक्त, मायोपयुक्त, लोभोपयुक्त, यह इक्कीसवां त्रिकसंयोगी भंग है। इसमें क्रोधको बहुवचनान्त किया गया है२१। क्रोधोपयुक्त, मायोपयुक्त लोभोपयुक्त यह बाईसवां त्रिकसंयोगी भंग है। इस में क्रोध और लोभ को बहुवचनान्त किया गया है २२। क्रोधोपयुक्त, मायोपयुक्त लोभोपयुक्त यह तेईसवां त्रिक संयोगी भंग है। इसमें क्रोध और माया को बहुवचनान्त

લોભોપયુકત હોય છે. (૧૬) અનેક નારક જીવો ક્રોધોપયુકત, માનોપયુકત અને લોભોપયુકત હોય છે. હવે માનની જગ્યાએ માયાને મૂકવાથી નીચે પ્રમાણે આઠ બીજા ભાંગા બનશે (૧૭) કોઇ એક નારક જીવ ક્રોધોપયુકત, માયોપયુકત અને લોભોપયુકત હોય છે. (૧૮) કોઈ એક નારક જીવ ક્રોધોપયુકત અને માયોપયુકત હોય છે અને ઘણા નારક જીવો લોભોપયુકત હોય છે. (૧૯) કોઇ એક નારક જીવો ક્રોધોપયુકત અને લોભોપયુકત હોય છે. અને ઘણા નારકો માયોપયુકત હોય છે. (૨૦) કોઇ એક નારક જીવ ક્રોધોપયુકત અને ઘણા નારક જીવો માયોપયુકત અને ઘણા લોભોપયુકત હોય છે. (૨૧) ઘણા નારક જીવો ક્રોધોપયુકત અને કોઈ એક નારક જીવ માયોપયુકત અને લોભોપયુકત હોય છે. (૨૨) ઘણા નારક જીવો ક્રોધોપયુકત અને લોભોપયુકત હોય છે. અને કોઇ એક નારક જીવ માયોપયુકત હોય છે. (૨૩) ઘણા નારક જીવો ક્રોધોપયુકત અને માયોપયુકત હોય છે અને કોઇ એક નારક જીવ લોભોપ[illegible] હોય છે. (૨૪) ઘણા નારક

पयुक्ताश्च लोभोपयुक्तश्च२३, क्रोधोपयुक्ताश्च मायोपयुक्ताश्च लोभोपयुक्ताश्च२४, मानोपयुक्तश्च मायोपयुक्तश्च लोभोपयुक्तश्च२५, मानोपयुक्तश्च मायोपयुक्तश्च लोभोपयुक्ताश्च२६, मानोपयुक्तश्च मायोपयुक्ताश्च लोभोपयुक्तश्च २७ मानोपयुयुक्तश्च मायोपक्ताश्च लोभोपयुक्ताश्च२८, मानोपयुक्ताश्च मायोपयुक्तश्च लोभोपयुक्तश्च२९, मानोपयुक्ताश्च मायोपयुक्तश्च लोभोपयुक्ताश्च३०, मानोपयुक्ताश्च मायोपयुक्ताश्च लोभोपयुक्तश्च३१, मानोपयुक्ताश्च मायोपयुक्ताश्च लोभोपयुक्ताश्च३२ इति ।

किया गया है२३ । क्रोधोपयुक्त, मायोपयुक्त लोभोपयुक्त यह चोईसवां त्रिकसंयोगी भंग है । इसमें तीनों को बहुवचनान्त किया गया है२४। मानोपयुक्त, मायोपयुक्त लोभोपयुक्त यह पच्चीसवां त्रिकसंयोगी भंग है । इसमें तीनों ही एकवचनान्त हुए है । यहां क्रोध का स्थान बदला है । और उसकी जगह मान रखा है । मानोपयुक्त, मायोपयुक्त लोभोपयुक्त यह छब्बीसवां भंग है ! इसमें लोभको बहुवचनान्त किया गया है २६ । मानोपयुक्त, मायोपयुक्त, लोभोपयुक्त यह सत्ताईसवां भंग है इस भंगमें माया को बहुवचन में किया गया है २७, मानोपयुक्त, मायोपयुक्त, लोभोपयुक्त यह अठाईसवां त्रिकसंयोगी भंग है । इसमें माया और लोभ को बहुवचनान्त किया गया है२८ । मानोपयुक्त, मायोपयुक्त, लोभोपयुक्त यह उन्तीसवां त्रिकसंयोगीभंग है । इसमें मानको बहुवचनान्त किया गया है २९। मानोपयुक्त, मायोपयुक्त, लोभोपयुक्त, यह तीसवां त्रिकसंयोगी भंग है। इसमें मान को और लोभ को बहुवचनान्त किया गया ३०। मानोपयुक्त मायोपयुक्त लोभोपयुक्त यह इकतीसवां त्रिक संयोगी भंग है। यहां मानको और माया को बहुवचनान्त किया गया है३१। मानोपयुक्त

જીવો ક્રોધોપયુકત, માયોપયુકત અને લોભોપયુકત હોય છે. હવે ક્રોધની જગ્યાએ માન મૂકીને ચોથા આઠ ત્રિકસંયોગી ભાંગા નીચે પ્રમાણે બનશે-(૨૫) કોઇ એક નારક જીવ માનોપયુકત, માયોપયુકત અને લોભોપયુકત હોય છે. (૨૬) કોઇ એક નારક જીવ માનોપયુકત, માયોપયુકત હોય છે અને ઘણા લોભોપયુકત હોય છે. (૨૭) કોઇ એક નારક જીવ માનોપયુકત અને ઘણા નારક જીવો માયોપયુકત અને કોઈ એક લોભોપયુકત હોય છે. (૨૮) કોઇ એક નારક જીવ માનોપયુકત અને ઘણા માયોપયુકત અને લોભોપયુકત હોય છે. (૨૯) ઘણા નારકો માનોપયુકત અને કોઇ એક નારક માયોપયુકત અને લોભોપયુકત હોય છે. (૩૦) ઘણા નારકો માનોપયુકત અને લોભોપયુકત અને કોઇ એક નારક માયોપયુકત હોય છે. (૩૧) ઘણા નારકો માનોપયુકત અને માયોપયુકત અને કોઇ એક નારક

चतुष्कसंयोगे पोडश भङ्गा भवन्ति, तथाहि-क्रोधादिषु एकत्वेनैकः१, लोभस्य बहुत्वेन द्वितीयः, एवमेतौ मायैकत्वेन, तथाऽन्यौ मायाबहुत्वेन, एवमेते चत्वारो मानैकत्वेन४।तथाऽन्ये चत्वार मानबहुत्वेन,एवमेतेऽष्टौ क्रोधैकत्वेन४। एवमन्येऽष्टौ क्रोधबहुत्वेनेति षोडश भवन्ति। भङ्गप्रकारश्चैवम्। क्रोधोपयुक्तश्च मानोपयुक्तश्च मायोपयुक्तश्च लोभोपयुक्तश्च १, क्रोधोपयुक्तश्च मानोपयुक्तश्च मायोपयुक्तश्च

मायोपयुक्त, लोभोपयुक्त यह बत्तीसवां त्रिकसंयोगी भंग है। इसमें तीनों को बहुवचनान्त किया गया है।

चतुष्क संयोग में सोलह भंग होते हैं-वे इस प्रकार से हैं-क्रोध, मान, माया, और लोभ इन चारों में एकवचन करने से प्रथम भंग बनता है।लोभ को बहुवचनान्त करने से दूसरा भंग बनता है। इन दोनों भंगो में माया को बहुवचनान्त करने से ३ रे ४ थे भंग बन जाते हैं। पहिले दो भंग माया को एक वचन में रखने से हुए हैं। इस प्रकार ये चार भंग होते हैं। तथा दूसरे चार भंग मान को बहुवचनान्त रखने से होते हैं। इन आठों भंगो में क्रोध को बहुवचनान्त करने से ८ भंग और हो जाते हैं। पहिले के आठ भंगो में क्रोध को एक वचनान्त रखा गया है। इस प्रकार से ये सोलह भंग बनते हैं। भंगों का प्रकार इस तरह से है-१ क्रोधोपयुक्त, मानोपयुक्त, लोभोपयुक्त ये चतुष्क संयोगी प्रथम भंग है। इसमें चारों ही एक वचनान्त रखे गये हैं। (२)क्रोधोपयुक्त, मानोपयुक्त मायोपयुक्त, लोभोपयुक्त यह चतुष्क संयोगी

જીવ લોભોપયુકત હોય છે. (૩૨) ઘણા નારકો માનોપયુકત, માયોપયુકત અને લોભોપયુકત હોય છે.

– હવે ચતુષ્ક સંયોગ દ્વારા ૧૬ ભાંગા આ પ્રમાણે બને છે.–

ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચારેને એક વચનમાં રાખીને પહેલો ભાંગો બને છે. લોભને બહુવચનમાં રાખીને બીજો ભાંગો બને છે. હવે માયાને બહુ-વચનમાં મૂકીને ત્રીજો તથા ચોથો ભાંગો બનશે. પહેલા બે ભાંગા માયાને એક વચનમાં રાખીને બનેલા છે. અને ત્રીજો ચોથો ભાંગો માયાને બહુવચનમાં રાખીને બને છે. આ રીતે ચાર ભાંગા થાય છે. ઉપરના ચારે ભાંગામાં માનને બહુવચનમાં રાખીને બીજા ચાર ભાંગા બને છે. આ રીતે જે આઠ ભાંગા બને છે તે આઠે માં ક્રોધને બહુવચનમાં રાખીને બીજા આઠ ભાંગા બને છે. પહેલા આઠ ભાંગામાં ક્રોધને એક વચનમાં રાખ્યો છે. આ રીતે કુલ ૧૬ ભાંગા ચારના સંયોગથી બને છે. હવે તે સોળ ભાંગા વિગતથી આપવામાં આવે છે—

(૧) કોઇ એક નારક જીવ ક્રોધોપયુકત, માનોપયુકત, માયોપયુકત અને લોભો-પયુકત હોય છે. (૨) કોઇ એક નારક જીવ ક્રોધોપયુકત, માનોપયુકત, માયો-

लोभोपयुक्ताश्च२, क्रोधोपयुक्तश्च मानोपयुक्तश्च मायोपयुक्ताश्च लोभोपयुक्तश्च३, क्रोधोपयुक्तश्च मानोपयुक्तश्च मायोपयुक्ताश्च लोभोपयुक्ताश्च४, क्रोधोपयुक्तश्च मानोपयुक्ताश्च मायोपयुक्तश्च लोभोपयुक्तश्च५, क्रोधोपयुक्तश्च मानोपयुक्ताश्च मायोपयुक्तश्च लोभोपयुक्ताश्च ६, क्रोधोपयुक्तश्च मानोपयुक्ताश्च मायोपयुक्ताश्च लोभोपयुक्तश्च७, क्रोधोपयुक्तश्च मानोपयुक्ताश्च मायोपयुक्ताश्च लोभोपयुक्ताश्च८, क्रोधोपयुक्ताश्च मानोपयुक्तश्च मायोपयु-

द्वितीयभंग है। इसमें लोभ को बहुवचनान्त किया गया है। क्रोधोपयुक्त मानोपयुक्त, मायोपयुक्त लोभोपयुक्त यह चतुष्क संयोगी तीसरा भंग है। इसमें माया को बहुवचनान्त किया गया है। क्रोधोपयुक्त मानोपयुक्त मायोपयुक्त, लोभोपयुक्त यह चतुष्क संयोगी चौथा भंग है। इसमें माया और लोभ को बहुवचनान्त किया गया है। क्रोधोपयुक्त, मानोपयुक्त, मायोपयुक्त लोभोपयुक्त यह चतुष्क संयोगी ५वां भंग है। इसमें मान को बहुवचनान्त किया गया है। क्रोधोपयुक्त मानोपयुक्त मायोपयुक्त, लोभोपयुक्त यह चतुष्क संयोगी ६ भंग हैं। इसमें मान और लोभ को बहुवचनान्त किया गया है। क्रोधोपयुक्त मानोपयुक्त मायोपयुक्त लोभोपयुक्त यह ७वां भंग है। इसमें मान और माया को बहुवचनान्त किया गया है। क्रोधोपयुक्त, मानोपयुक्त, मायोपयुक्त, लोभोपयुक्त यह ८वां चतुष्क संयोगी भंग है। इसमें मान, माया और लोभ इनको बहुवचनान्त किया गया है। क्रोधोपयुक्त, मानोपयुक्त, मायोपयुक्त, लोभोपयुक्त यह ९वां चतुष्कसंयोगी भंग है। यहां क्रोध को बहुवचनान्त किया गया है। क्रोधोपयुक्त, मनोपयुक्त, मायोपयुक्त, लोभोपयुक्त यह १०वां चतुष्कसंयोगी भंग है। इसमें क्रोध और लोभ इनको बहुवचनान्त

પયુકત અને ઘણા નારક જીવો લોભોપયુકત હોય છે. (૩) કોઇ એક નારક જીવ ક્રોધોપયુકત, માનોપયુકત અને લોભોપયુકત હોય છે અને ઘણા નારકો માયોપયુકત હોય છે, (૪) કોઇ એક નારકજીવ ક્રોધોપયુકત અને માનોપયુકત હોય છે અને ઘણા નારક જીવો માયોપયુકત અને લોભોપયુકત હોય છે. (૫) કોઇ એક નારકજીવ ક્રોધોપયુકત, માયોપયુકત અને લોભોપયુકત હોય છે અને અને ઘણા નારક જીવો માનોપયુકત હોય છે. (૬) કોઇ એક નારક જીવ ક્રોધોપયુકત અને માયોપયુકત હોય છે અને ઘણા નારકો માનોપયુકત અને લોભોપયુકત હોય છે. (૭) કોઇ એક નારક જીવ ક્રોધોપયુકત અને લોભોપયુકત હોય છે અને ઘણા નારકો માનોપયુકત અને માયોપયુકત હોય છે. (૮) કોઈ એક નારક જીવ ક્રોધોપયુકત હોય છે અને ઘણા નારક જીવો માનોપયુકત માયોપયુત અને લોભોપયુકત હોય છે. (૯) ઘણા નારક જીવો ક્રોધોપયુકત, અને કોઇ એક નારક જીવ માનોપયુકત, માયોપયુકત અને લોભોપયુકત

क्तश्च लोभोपयुक्तश्च९, क्रोधोपयुक्ताश्च मानोपयुक्तश्च मायोपयुक्तश्च लोभोपयुक्ताश्च१०, क्रोधोपक्ताश्च मानोपयुक्तश्च मायोपयुक्ताश्च लोभोपयुक्ताश्च-११, क्रोधोपयुक्ताश्च मानोपयुक्तश्च मायोपयुक्ताश्च लोभोपयुक्ताश्च१२, धोपयुक्ताश्च मानोपयुक्ताश्च मायोपयुक्तश्च लोभोपयुक्तश्च १३, क्रोधोपयुक्ताश्च मानोपयुक्ताश्च मायोपयुक्तश्च लोभोपयुक्ताश्च१४, क्रोधोपयुक्ताश्च मानोपयुक्ताश्च मायोपयुक्ताश्च लोभोपयुक्तश्च१५, क्रोधोपयुक्ताश्च मानोपयुक्ताश्च मायोपयुक्ताश्च लोभोपयुक्ताश्च१६ इति षोडश भङ्गा भवन्तीति। एवमेते

किया गया है। क्रोधोपयुक्त, मानोपयुक्त, मायोपयुक्त लोभोपयुक्त यह चतुष्कसंयोगी ११ वां भंग है। इसमें क्रोध को और माया को बहुवचनान्त किया गया है। क्रोधोपयुक्त, मानोपयुक्त, मायोपयुक्त, लोभोपयुक्त यह चतुष्कसंयोगी १२ वां भंग है। इसमें क्रोध, माया और लोभ इन्हें बहुवचनान्त रखा गया है। क्रोधोपयुक्त, मानोपयुक्त, मायोपयुक्त लोभोपयुक्त यह १३वां चतुष्कसंयोगी भङ्ग है। इसमें क्रोध और मानको बहुवचनान्त रखा गया है। क्रोधोपयुक्त, मानोपयुक्त, मायोपयुक्त, लोभोपयुक्त यह १४ वां चतुष्कसंयोगी भङ्ग है। इसमें क्रोध, मान और लोभ को बहुवचनान्त किया गया है। क्रोधोपयुक्त, मानोपयुक्त, मायोपयुक्त लोभोपयुक्त यह पन्द्रहवां चतुष्कसंयोगी भङ्ग है। इसमें क्रोध, मान और माया इन तीनों को बहुवचनान्त किया गया है। क्रोधोपयुक्त, मानोपयुक्त, मायोपयुक्त, लोभोपयुक्त यह १६वां चतुष्कसंयोगी भङ्ग है। इसमें

હોય છે. (૧૦) ઘણા નારક જીવો ક્રોધોપયુક્ત અને લોભોપયુક્ત હોય છે. અને કોઇ એક નારક જીવ માનોપયુક્ત તથા માયોપયુક્ત હોય છે. (૧૧) ઘણા નારક જીવો ક્રોધોપયુક્ત અને માયોપયુક્ત હોય છે અને કોઈ એક નારક જીવ માનોપયુક્ત અને લોભોપયુક્ત હોય છે. (૧૨) ઘણા નારક જીવો ક્રોધોપયુક્ત, માયોપયુક્ત અને લોભોપયુક્ત હોય છે અને કોઈ એક નારકજીવ માનોપયુક્ત હોય છે. (૧૩) ઘણા નારક જીવો ક્રોધોપયુક્ત અને માનોપયુક્ત હોય છે અને કોઇ એક નારક જીવ માયોપયુક્ત અને લોભોપયુક્ત હોય છે. (૧૪) ઘણા નારક જીવો ક્રોધોપયુક્ત. માનોપયુક્ત અને લોભોપયુક્ત હોય છે અને કોઇ એક નારક જીવ માયોપયુક્ત હોય છે. (૧૫) ઘણા નારક જીવો ક્રોધોપયુક્ત માનોપયુક્ત અને માયોપયુક્ત હોય છે. અને કોઇ એક નારક જીવ લોભોપયુક્ત, હોય છે (૧૬) ઘણા નારક જીવો ક્રોધોપયુક્ત, માનોપયુક્ત

सर्वे मिलित्वाऽशीतिर्भङ्गा भवन्ति। तथाहि-क्रोधादीनामेकत्वेन चत्वारः-४, क्रोधादीनां बहुत्वेन चत्वारः-४, क्रोधादीनां द्विकसंयोगे चतुर्विंशतिः-२४, क्रोधादीनां त्रिकसंयोगे द्वात्रिंशत्-३२, क्रोधादीनां चतुष्कसंयोगे षोडश-१६, एतेषा सर्वसंकलनया जाता अशीतिर्भङ्गाः ८०। एवं द्विसमयोदारभ्य संख्यात-समयपर्यन्तमेकैकस्याशीतिर्भङ्गाः ज्ञातव्याः। असंख्येयसमयाधिकजघन्यस्थितौ तत्प्रायोग्योत्कर्षस्थितौ च सप्तविंशतिरेव भङ्गाः भवन्तीति विज्ञेयम्। इति मूलार्थे प्रतिपादितमेवेति ॥सू०२॥

अवगाहनास्थानम्—

स्थितिस्थानं सविस्तरं निरूप्याथावगाहनां निरूपयितुमाह—'इमीसे-णं' इत्यादि।

मूलम्—इमीसे णं भंते, रयणप्पभाए पुढवीए तीसाए निरयावास-सयसहस्सेसु एगमेगंसि निरयावासंसि नेरइयाणं केवइया ओगा-

---

क्रोधादि चारों में बहुवचनान्त किया गया है। इस प्रकार चतुष्क संयोग में ये १६ भङ्ग होते हैं यह सब मिलकर ८० हो जाते हैं। क्रोधादिकों के एक वचन में ४ क्रोधादिकों के बहुवचन में ४, क्रोधादिकों के द्विकसंयोग में २५ क्रोधादिकों के त्रिक संयोग में ३२, और क्रोधादिकों के चतुष्क संयोग में १६ ये मिलकर ८० भङ्ग होते हैं। इसी तरह दो समय से लगाकर संख्यात समय पर्यन्त एक एक के ८० भङ्ग जानना चाहिये। तथा असंख्यात समयाधिक जो जघन्य स्थिति है उसमें तथा विवक्षित नरका वास के उचित जो उत्कृष्ट स्थिति है उसमें २७ भङ्ग ही होते हैं ऐसा जानना चाहिये। यह अर्थ मूल में प्रतिपादित ही किया जा चुका है ॥सू. २॥

માયોપયુકત અને લોભોપયુકત હોય છે. આ રીતે ચતુષ્ક સંયોગી ૧૬ ભાંગા બને છે ક્રોધાદિકોના એકવચનમાં ૪ ભાંગા ક્રોધાદિકોના બહુવચનમાં ૪ ભાંગા ક્રોધાદિકોના દ્વિકસંયોગી ૨૪ ભાંગા ક્રોધાદિકોના ત્રિકસંયોગી ૩૨ ભાંગા અને ક્રોધાદિકોના ચતુષ્કસંયોગી ૧૬ ભાંગા એ બધા ભાંગાઓનો સરવાળો ૮૦ થાય છે. આ રીતે બે સમયથી શરૂ કરીને સંખ્યાત સમય પર્યંત પ્રત્યેકના એંસી ભાંગા સમજવા તથા અસંખ્યાત સમયાધિક જે જઘન્ય સ્થિતિ છે તેમાં વિવક્ષિત નરકાવાસને યોગ્ય જે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે તેમાં સત્તાવીસ ભાંગા જ થાય છે એમ સમજવુ. આ બાબતનું પ્રતિપાદન મૂળ સૂત્રના અર્થમાં કરી દેવામાં આવ્યું છે. ॥ સૂ. ૨ ॥

हणा ठाणा पन्नत्ता? गोयमा असंखेज्जा ओगाहणाठाणा पन्नत्ता, तं जहा–जहण्णिया ओगाहणा, पदेसाहिया जहन्निया ओगाहणा, दुप्पएसाहिया जहन्निया ओगाहणा, जाव असंखिज्जपएसाहिया जहण्णिया ओगाहणा, तप्पाउग्गुक्कोसिया ओगाहणा। इमीसे णं भंते! रयणप्पभाए पुढवीए तीसाए निरयावाससयसहस्सेसु एगमेगंसि णिरयावासंसि जहण्णियाए ओगाहणाए वट्टमाणा नेरइया किं कोहोवउत्ता, माणोवउत्ता, मायोवउत्ता, लोभोवउत्ता ?। गोयमा ! असीई भंगा भाणियव्वा, जाव संखिज्जपएसाहिया जहन्निया ओगाहणा। असंखेज्जपएसाहियाए जहण्णियाए ओगाहणाए वट्टमाणाणं, तप्पाउग्गुक्कोसियाए ओगाहणाए वट्टमाणाणं नेरइयाणं दोसु वि सत्तावीसं भंगा ॥ सू० ३ ॥

छाया—एतस्यां भदन्त ! रत्नप्रभायां पृथिव्यां त्रिंशति निरयावासशतसहस्रेषु एकैकस्मिन् निरयावासे नैरयिकाणां कियन्ति अवगाहनास्थानानि प्रज्ञप्तानि? गौतम! असंख्येयानि अवगाहनास्थानानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–जघन्याऽवगाहना, प्रदेशाधिका जघन्यावगाहना, द्विप्रदेशाधिका जघन्याऽवगाहना, यावत् असंख्येयप्रदेशाधिका जघन्यावगाहना, तत्प्रायोग्योत्कर्षिकाऽवगाहना। एतस्यां भदन्त! रत्नप्रभायां पृथिव्यां त्रिंशति निरयावासशतसहस्रेषु एकैकस्मिन् निरयावासे जघन्यायामवगाहनायां वर्तमाना नैरयिकाः किं क्रोधोपयुक्ताः मानोपयुक्ताः मायोपयुक्ताः लोभोपयुक्ताः? गौतम! अशीतिर्भङ्गा भणितव्याः यावत्संख्येयप्रदेशाधिका जघन्यावगाहना। असंख्येयप्रदेशाधिकायां जघन्यायामवगाहनायां वर्तमानानां तत्प्रायोग्योत्कर्षिकायामवगाहनायां वर्तमानानां नैरयिकाणां द्वयोरपि सप्तविंशतिर्भङ्गाः ॥ सू०३ ॥

अवगाहना स्थान

विस्तारपूर्वक स्थिति स्थानोंका निरूपण करके अब अवगाहनास्थानका निरूपण करनेके लिये सूत्रकार सूत्र कहते हैं–'इमीसे णं भंते! इत्यादि।

અવગાહના સ્થાન—

સ્થિતિસ્થાનોનું વિસ્તારપૂર્વક નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર અવગાહના સ્થાનનું નિરૂપણ કરવા માટે સૂત્ર કહે છે—" इमीसे णं भंते!" ઇત્યાદિ ।

टीका—'इमीसे णं भंते' एतस्यां खलु भदन्त! 'रयणप्पभाए पुढवीए' रत्नप्रभायां पृथिव्यां 'तीसाए निरयावाससयसहस्सेसु' त्रिंशति निरयावासशतसहस्रेषु 'एगमेगंसि निरयावासंसि' एकैकस्मिन् निरयावासे 'नेरइयाणं' नैरयिकाणां 'केवइया' कियन्ति–कियत्प्रमाणकानि 'ओगाहणाठाणा' अवगाहनास्थानानि 'पण्णत्ता' प्रज्ञप्तानि। भगवानाह–'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे-गौतम! 'असंखेज्जा ओगाहणाठाणा पन्नत्ता' असंख्येयानि अवगाहनास्थानानि, अवगाहन्ते=तिष्ठन्ति जीवा यस्यां सा अवगाहना–शरीरं तदाधारभूतं क्षेत्रं वा तस्याः स्थानानि–अवगाहनास्थानानि प्रदेशवृद्धया विभागरूपाणि प्रज्ञप्तानि= कथितानि 'तं जहा' तद्यथा–'जहण्णिया ओगाहणा' जघन्या अवगाहना, सा अङ्गुलासंख्येयभागमात्रा सर्वनरकेषु भवति। 'पएसाहिया जहण्णिया ओगाहणा

सुगम होनेसे मूलार्थ नहीं लिखा गया है।

टीकार्थ–(इमीसे णं भंते!) हे भदन्त! इस (रयणप्पभाए पुढवीए) रत्नप्रभा पृथिवीमें (तीसाए निरिवाससयसहस्सेसु) जो ३० तीस लाख निरियावास कहेगये हैं उनमें (एगमेगंसि निरयावासंसि) एकएक निरयावासमें रहनेवाले (नेरइयाणं) नारक जीवोंके (केवइया ओगाहणा ठाणा पण्णत्ता) कितने अवगाहनास्थान कहेगये हैं? यह प्रश्न है। इसका उत्तर देनेके निमित्त प्रभु कहते हैं कि (गोयमा!) हे गौतम! (असंखेज्जाओगाहणा ठाणा पण्णत्ता) उनके अवगाहना स्थान असंख्यात कहेगये हैं। (तं जहा) वे इस प्रकारसे हैं (जहण्णिया ओगाहणा) जघन्य अवगाहना यह जघन्य अवगाहना अङ्गुलके असंख्यातवें भागप्रमाग समस्त नरकोंमें होती है। (पएसाहिया–जहण्णिया ओगाहणा) यह जघन्य अवगाहना जब एक

સરલ હોવાથી મૂલાર્થ આપવામાં આવેલ નથી.

ટીકાર્થ—(इमीसे णं भंते! रयणप्पभाए पुढवीए) હે ભગવન્! આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં (तीसाए निरयावाससयसहस्सेसु) જે ત્રીસ લાખ નરકાવાસ કહ્યાં છે તેમાં (एगमेगंसि निरयावाससि) પ્રત્યેક નરકાવાસમાં રહેનારા (नेरइयाणं केवइया ओगाहणा पण्णत्ता?) નારક જીવોનાં કેટલાં અવગાહનાસ્થાન કહ્યાં છે?

ઉત્તર—(गोयमा!) હે ગૌતમ! (असंखेज्जा ओगाहणाठाणा पण्णत्ता) તેમનાં અવગાહના સ્થાન અસંખ્યાત કહ્યાં છે (तंजहा) તે આ પ્રમાણે છે– (जहण्णिया ओगहणा) જઘન્ય અવગાહના (તે જઘન્ય અવગાહના સમસ્ત નરકોમાં અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણ હોય છે.) (पएसाहिया जहण्णिया ओगाहणा) જ્યારે એક પ્રદેશાધિક થાય છે એટલે કે જ્યારે જઘન્ય અવગાહનામાં

एकप्रदेशाधिका जघन्याऽवगाहना, तथा–'दुप्पएसाहिया जहण्णिया ओगाहणा' द्विप्रदेशाधिका जघन्याऽवगाहना 'जाव असंखिज्जपएसाहिया जहन्निया ओगाहणा' यावत् असख्येयप्रदेशाधिका जघन्याऽवगाहना, अत्र यावच्छब्देन 'त्रिप्रदेशाधिका जघन्याऽवगाहना' इत्यारभ्य चतुः–पञ्च–षट्–सप्ता–ऽष्ट–नव–दशप्रदेशाधिका जघन्याऽवगाहना, तथा संख्यातप्रदेशाधिका जघन्याऽवगाहना इति

प्रदेश अधिक होती है। अर्थात् जघन्य अवगाहना में जब एक प्रदेशकी वृद्धि हो जाती है तब वह जघन्य अवगाहना एक प्रदेशाधिक जघन्य अवगाहना कहलाती है। (दुप्पएसाहिया जहण्णिया ओगाहणा) यह जघन्य अवगाहना द्विप्रदेशाधिक होती है। अर्थात् जघन्य अवगाहना में जब दो प्रदेशों की वृद्धि हो जाती है–तब वह अवगाहना द्विप्रदेशाधिक जघन्य अवगाहना कहलाती है–इस तरह (जाव असंखिज्जपएसाहिया जहण्णिया ओगाहणा) यावत् असंख्यात प्रदेशाधिक जघन्य अवगाहना होती है। यहां यावत् शब्द से त्रिप्रदेश से लेकर चार, पांच, छह, सात, आठ, नव, दश प्रदेशाधिक जघन्य अवगाहना तथा संख्यात प्रदेशाधिक जघन्य अवगाहना यहां तकका संग्रह समझना चाहिये जिसमें जीव रहते हैं वह अवगाहना–अवगाहना है अर्थात् शरीर। अथवा शरीर का जो आधारभूत क्षेत्र होता है वह अवगाहना है। इस अवगाहना के जो स्थान –प्रदेशकी वृद्धिद्वारा विभाग वे अवगाहना स्थान हैं। सबसे जघन्य अवगाहना नारक जीवकी सब नरकों में अङ्गुल के असख्यातवें भागप्रमाण-

એક પ્રદેશની વૃદ્ધિ થાય છે ત્યારે તે જઘન્ય અવગાહનાને "એકપ્રદેશાધિક જઘન્ય અવગાહના" કહે છે. (दुप्पएसाहिया जहण्णिया ओगाहणा) જ્યારે તે જઘન્ય અવગાહનામાં બે પ્રદેશનો વધારો થાય છે ત્યારે તે જઘન્ય અવગાહનાને "દ્વિપ્રદેશાધિક જઘન્ય અવગાહના" કહે છે, આ રીતે (जाव असंखिज्जपएसाहिया जहण्णिया ओगाहणा) અસંખ્યાત પ્રદેશાધિક સુધીની જઘન્ય અવગાહના હોય છે અહીં "यावत्" પદથી એ સૂચિત કરવામાં આવ્યું છે કે ત્રિપ્રદેશાધિકથી લઈને ચાર, પાંચ, છ, સાત, આઠ, નવ, દસપ્રદેશાધિક જઘન્ય અવગાહના તથા સંખ્યાતપ્રદેશાધિક જઘન્ય અવગાહનાનું ગ્રહણ હોય છે. જેમાં જીવ રહે છે તે ક્ષેત્રને અવગાહના એટલે કે શરીર કહે છે. અથવા–શરીરનું જે આધારભૂત ક્ષેત્ર છે તેને અવગાહના કહે છે. તે અવગાહનાના પ્રદેશની વૃદ્ધિ વડે જે વિભાગો થાય છે તે વિભાગોને અવગાહનાસ્થાન કહે છે. બધી નરકોમાં નારક જીવોની ઓછામાં ઓછી અવગાહના (જઘન્ય અવગાહના) અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગપ્રમાણ કહી છે. આ જઘન્ય અવ-

पर्यन्तं संग्राह्यम् 'तप्पाउग्गुक्कोसिया ओगाहणा' तत्प्रायोग्योत्कर्षिकाऽवगाहना, तस्य विवक्षितस्य नरकस्य प्रायोग्या समुचिता या उत्कर्षिका सा तत्प्रायोग्योत्कर्षिका-यथा त्रयोदशप्रस्तरे धनुःसप्तकं रत्नित्रयमङ्गुलषट्कं चेति।

साम्प्रतं क्रोधादिविषये प्रश्नयन्नाह-'इमीसे ण भंते' इत्यादि। 'इमीसे णं भंते' एतस्यां खलु भदन्त! 'रयणप्पभाए पुढवीए' रत्नप्रभायां पृथिव्यां 'तीसाए निरयावाससयसहस्सेसु' त्रिंशति निरयावासशतसहस्रेषु 'एगमेगंसि निरयावासंसि' एकैकस्मिन् निरयावासे 'जहण्णियाए ओगाहणाए वट्टमाणा णेरइया' जघन्यायामवगाहनायां वर्तमाना नैरयिकाः 'किं कोहोवउत्ता, माणोवउत्ता,

कही गई है। इस जघन्य अवगाहनामें जब एक दो तीन आदि प्रदेशोंकी वृद्धि होते होते जब यह वृद्धि असंख्यात प्रदेशोंकी वृद्धि तक पहुँच जाती है तब तक अवगाहना प्रदेशों की वृद्धियुक्त जघन्य अवगाहना कही गई है। और ये प्रदेशवृद्धि ही अवगाहनास्थान हैं। ये अवगाहना स्थान इस तरह से असंख्यात हो जाते हैं। (तप्पाउग्गुक्कोसिया ओगाहणा) तथा विवक्षित नरक के प्रायोग्य जो उत्कृष्ट अवगाहना है वह तत्प्रायोग्य उत्कर्षिका अवगाहना है। जैसे १३वें प्रस्तर में रहनेवाले नारकजीवों की यह अवगाहना ७ धनुष, ३ रत्नि-हाथ और ६ अंगुल की है। (इमीसे णं भंते!) हे भदन्त! इस (रयणप्पभाए पुढवीए) रत्नप्रभा पृथिवी में (तीसाए निरयावाससयसहस्सेसु) ३०लाख निरयावासों में (एगमेगंसि निरयावासंसि) एक २ नरकावास में (जहण्णिया ओगाहणाए वट्टमाणा नेरइया) जघन्य अवगाहना में वर्तमान नारकजीव (किं

ગાહનામાં એક, બે, ત્રણ વગેરે પ્રદેશોની વૃદ્ધિ થતાં થતાં જ્યાં સુધી તે વૃદ્ધિ અસંખ્યાત પ્રદેશોની વૃદ્ધિ સુધી પહોંચે છે, ત્યાં સુધીની અવગાહનાને પ્રદેશોની વૃદ્ધિયુકત જઘન્ય અવગાહના કહી છે. અને તે પ્રદેશવૃદ્ધિને જ અવગાહના-સ્થાનો કહે છે. આ રીતે તે અવગાહનાસ્થાન અસંખ્યાત હોય છે. (तप्पा-उग्गुक्कोसिया ओगाहणा) તથા વિવક્ષિત નારકને યોગ્ય જે ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના હોય છે તેને "તત્પ્રાયોગ્ય ઉત્કર્ષિકા અવગાહના" કહે છે. જેમ કે તેરમા પ્રસ્તટમા (પાથડામાં) રહેનાર નારક જીવોની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના સાત ધનુષ, ત્રણ રત્નિ (હાથ) અને છ અંગુલ પ્રમાણ છે. (इमीसे णं भंते! रयणप्पभाए पुढवीए) હે ભગવન્! આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં (तीसाए निरयावाससयसहस्सेसु) ત્રીસ લાખ નરકાવાસોમાંના (एगमेगंसि निरयावासंसि) પ્રત્યેક નરકાવાસમાં (जहण्णियाए ओगाहणाए वट्टमाणा नेरइया) જઘન્ય અવગાહનામાં રહેલ નારક

मायोवउत्ता, लोभोवउत्ता?' किं क्रोधोपयुक्ताः मानोपयुक्ताः मायोपयुक्ताः लोभोपयुक्ताः, जघन्यायामवगाहनायां वर्तमाना निरयावासे नारकाः किं क्रोधमानमायालोभवन्तो भवन्तीति प्रश्नः। भगवानाह-'गोयमे'त्यादि। 'गोयमा' हे गौतम! 'असीई भंगा भाणियव्वा' अशीतिभङ्गा भणितव्याः। कियत्पर्यन्तमित्याह-'जाव संखिज्जपएसाहिया जहन्निया ओगाहणा' यावत् संख्येयप्रदेशाधिका जघन्याऽवगाहना, अत्र यावच्छब्देन एकप्रदेशादारभ्य दशप्रदेशपर्यन्तं पाठो ग्राह्यः, एवं च-एकप्रदेशाधिकजघन्यावगाहनात् आरभ्य संख्यातप्रदेशाधिकजघन्यावगाहनायामशीतिर्भङ्गाः कर्त्तव्या इति भावः। तथा-'असंखेज्जपएसाहियाए जहण्णियाए ओगाहणाए वट्टमाणाणं' असंख्येयप्रदेशाधिकायां जघन्यायामवगाहनायां वर्तमानानाम् तथा 'तप्पाउग्गुक्कोसियाए ओगाहणाए वट्टमाणाणं' तत्प्रायोग्यो-

---

कोहोवउत्ता, माणोवउत्ता, मायोवउत्ता, लोभोवउत्ता) क्या क्रोधोपयुक्त होते हैं, मानोपयुक्त होते हैं, मायोपयुक्त होते हैं, लोभोपयुक्त होते हैं? यह प्रश्न है। इसका उत्तर भगवान् इस प्रकार देते हैं कि-(गोयमा!) हे गौतम! (असीइ भंगा भाणियव्वा) यहां ८० भंग कहना चाहिये-ये ८० भंग कहां तक कहना चाहिये। तो इसके लिये कहा गया है कि (जाव संखेज्जपएसाहिया जहन्निया ओगाहणा) यावत् संख्यातप्रदेशाधिक जघन्य अवगाहना तक। यहां यावत् शब्द से एकप्रदेश से लेकर दश प्रदेश पर्यन्त पाठ लिया गया है। इस तरह एक प्रदेश अधिक जघन्य अवगाहना से लेकर संख्यात प्रदेश अधिक जघन्य अवगाहना में ८० भंग करना चाहिये तथा (असंखेज्जपएसाहियाए जहण्णियाए ओगाहणाए वट्टमाणाणं) असंख्यातप्रदेशाधिक अवगाहना में वर्तमान एवं (तप्पाउग्गुक्को-

---

જીવો (किं कोहोवउत्ता, माणोवउत्ता, मायोवउत्ता, लोभोवउत्ता?) શું ક્રોધોપયુક્ત હોય છે? માનોપયુક્ત હોય છે? માયોપયુક્ત હોય છે? લોભોપયુક્ત હોય છે? ભગવાન્ મહાવીરસ્વામી તે પ્રશ્નનો આ પ્રમાણે જવાબ આપે છે-(गोयमा!) હે ગૌતમ! असीई भंगा भाणियव्वा) અહીં એંસી ભાંગા કહેવા જોઈએ. તે એંસી ભાંગા કયાં સુધી કહેવા તે દર્શાવવાને માટે કહેવામાં આવ્યું છે કે (जाव संखेज्जपएसाहिया जहन्निया ओगाहणा) સંખ્યાત પ્રદેશાધિક જઘન્ય અવગાહના સુધી કહેવા. અહીં "यावत्" પદ મારફત એક પ્રદેશથી લઈને દસ પ્રદેશ સુધીનો પાઠ લેવામાં આવ્યો છે. આ પ્રમાણે એક પ્રદેશ અધિક જઘન્ય અવગાહનાથી લઈને સંખ્યાત પ્રદેશ અધિક જઘન્ય અવગાહનામાં એંસી ભાંગા કરવા જોઈએ. તથા (असंखेज्जपएसाहियाए जहण्णियाए ओगाहणाए वट्टमाणाणं) અસંખ્યાતપ્રદેશાધિક જઘન્ય અવગાહનામાં રહેલા અને (तप्पाउग्गुक्कोसियाए ओगाहणाए वट्टमाणाणं) તત્પ્રાયોગ્ય ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનામાં રહેલા

त्कर्षिकायामवगाहनायां वर्तमानानां 'नेरइयाणं' नारकाणां 'दोसुवि सत्तावीसं भंगा' द्वयोरपि सप्तविंशतिर्भङ्गाः भवन्ति, अयं भावः-जघन्यायां तस्यामेव चैकादिसंख्यातान्तप्रदेशाधिकायामवगाहनायां वर्तमानानां नारकजीवानामल्पत्वात् क्रोधमानादियुक्त एकोपि लभ्यते, अतोऽशीतिर्भङ्गा भवन्ति। तथा असंख्यात-प्रदेशाधिकायामवगाहनायां तत्प्रायोग्योत्कृष्टायामवगाहनायां च, एवं द्वयोरवगाहनयोर्वर्त्तमानानां नारकजीवानां बहुत्वात्, तेषु च बहूनां क्रोधमानादियुक्तत्वेन क्रोधे बहुवचनस्य भावात्, मानादिषु चैकत्वबहुत्वसंभवात् सप्तविंशतिर्भङ्गा भवन्तीति।

ननु ये नारका जघन्यस्थितिमन्तस्तथा जघन्यागाहनावन्तस्तेषां जघन्य-स्थितिकत्वेन सप्तविंशतिर्भङ्गाः कथिताः, तथा तेषामेव नारकाणां जघन्यावगाह-

सियाए ओगाहणाए वट्टमाणाणं) तत्प्रायोग्य उत्कृष्ट अवगाहना में वर्तमान नारकों के (दोसु वि सत्तावीसं भंगा) इन दोनों के भी २७ भङ्ग होते हैं। इसका तात्पर्य यह है-कि एक प्रदेश से लेकर संख्यातप्रदेश अधिक वाली उस जघन्य अवगाहना में वर्तमान नारक जीवों को अल्प होने के कारण उसमें क्रोधमान आदि से युक्त एक जीव भी हो सकता है। इसलिये पहिले की तरह ८० भङ्ग होते हैं। परन्तु असंख्यात प्रदेशाधिक जो जघन्य अवगाहना है उसमें एवं तत्प्रायोग्य जो उत्कृष्ट अवगाहना है उसमें वर्तमान नारक जीव बहुत होते हैं। इस कारण उनमें क्रोध, मान आदि में उपयुक्त अनेक नारक जीव होते हैं। इसमें क्रोध में बहुवचनान्तता आती है और मानादिकों में एकवचनता और बहुवचनता आती है। इस तरह वहां २७ भङ्ग होते हैं।

शंका—जो नारक जीव जघन्य स्थिति वाले हैं तथा जघन्य अवगा-

નારકોના-(दोसु वि सत्तावीसं भंगा) એ બંનેના પણ સત્તાવીસ ભાંગા થાય છે. તેનું કારણ એ છે કે એક પ્રદેશથી લઇને સંખ્યાત અધિક પ્રદેશવાળી જઘન્ય અવગાહનામાં રહેલ નારક જીવો થોડા હોવાને કારણે તેમનામાં ક્રોધ, માન વગેરેથી યુકત એક જીવ પણ હોઈ શકે છે. તે કારણે પહેલાંની જેમ અહીં પણ એંસી ભાંગા બને છે. પણ અસંખ્યાત પ્રદેશાધિક જે જઘન્ય અવગાહના છે તેમાં તથા તત્પ્રાયોગ્ય જે ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના છે તેમાં રહેલ નારક જીવો ઘણા જ હોય છે. તે કારણે તેમાં ક્રોધ, માન વગેરેથી ઉપયુક્ત નારક અનેક હોય છે. તેથી ક્રોધમાં બહુવચનાન્તતા આવે છે અને માનાદિકોમાં એક વચનતા તથા બહુવચનતા આવે છે. આ રીતે ત્યાં સત્તાવીસ ભાંગા થાય છે.

શંકા—જે નારક જીવો જઘન્ય સ્થિતિવાળા છે તથા જે નારક જીવો

नत्वेनाशीतिर्भङ्गाः कथिता इति द्वयमेकत्र परस्परविरुद्धं भवतीति चेदत्रोच्यते जघन्यस्थितिकानामपि नारकाणां जघन्यावगाहनाकालेऽशीतिरेव भङ्गा भवन्ति, उत्पत्तिकालभावित्वेन जघन्यावगाहनानामल्पत्वादिति । यच्च जघन्यस्थितिकानां सप्तविंशतिर्भङ्गा उक्तास्ते जघन्यावगाहनत्वमतिक्रान्तानामेव भवन्तीति । अतः सप्तविंशत्यशीत्योर्न विरोध इति ॥सू० ३॥

॥ इत्यवगाहनास्थाननिरूपणम् ॥

हनावाले हैं उनके जघन्यस्थितिवाले होने के कारण तो २७ भङ्ग कहे गये हैं। और जघन्य अवगाहना वाले होने के कारण ८० भङ्ग कहे गये हैं। सो ये दोनों कथन एक जगह परस्पर में विरुद्ध होते हैं।

समाधान—जघन्यस्थिति वाले जो नारक जीव हैं उनके जघन्य अवगाहनाकाल में ८० ही भङ्ग होते हैं। क्यों कि यह जघन्य अवगाहना उनके उत्पित्तिकाल में ही होती है। अतःवह अल्प होती है। तात्पर्य इसका यह है कि जघन्य स्थितिवाले नारक जीव जब तक उत्पत्तिकाल में जघन्य अवगाहना वाले रहते हैं तभी तक उनके अस्सीभङ्ग होते हैं। क्यों कि जघन्य अवगाहना वाले नारक जीव उस समय कम होते हैं। तथा जघन्यस्थिति वालों के जो २७ भङ्ग कहे गये हैं-वे जघन्य अवगाहना को पार करने वाले नारक जीवों के कहे गये हैं। इस तरह ८० और २७ भंगों में कोई विरोध नहीं आता है॥ सू० ३ ॥

જઘન્ય અવગાહનવાળા છે, તેમના તેઓ જઘન્ય સ્થિતિવાળા હોવાથી સત્તાવીસ ભાંગા કહ્યા છે અને જઘન્ય અવગાહનાવાળા હોવાથી એંસી ભાંગા કહ્યા છે. આ બન્ને કથનોમાં શું પરસ્પર વિરોધાભાસ નથી ?

સનાધાન—જઘન્ય સ્થિતિવાળા જે નારક જીવો છે તેમના જઘન્ય અવગાહના કાળમાં એંસી ભાંગા થાય છે. કારણ કે તે જઘન્ય અવગાહના તેમના ઉત્પત્તિ કાળમાં જ હોય છે. તેથી તે અલ્પ હોય છે. તેનું તાત્પર્ય એ છે કે જઘન્ય સ્થિતિવાળા નારક જીવો જ્યાં સુધી ઉત્પત્તિ કાળમાં જઘન્ય અવગાહનાવાળા રહે છે ત્યાં સુધી તેમના એંસી ભાંગા થાય છે. કારણ કે જઘન્ય સ્થિતિવાળા નારક જીવો ત્યારે ઓછી સંખ્યાવાળા હોય છે તથા જઘન્ય અવગાહનાવાળા જે સત્તાવીસ ભાંગા કહ્યા છે તે જઘન્ય અવગાહનાને ઓળંગી જનારા નારક જીવોની અપેક્ષાએ કહ્યા છે. આ પ્રમાણે હકીકત હોવાથી એંસી અને સત્તાવીસ ભાંગાઓમાં કોઇ વિરોધાભાસ રહેતો નથી. ॥સૂ.૩॥

शरीरप्ररूपणा—

अथ शरीरद्वारसंबन्धे विचारयन्नाह—'इमीसे णं' इत्यादि।

मूलम्—इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए जाव एगमेगंसि निरयावासंसि नेरइयाणं कइ सरीरया पन्नत्ता?, गोयमा तिन्नि सरीरया पन्नत्ता, तं जहा—वेउव्विए, तेयए, कम्मए। इमीसे णं भंते ! जाव वेउव्वियसरीरे वट्टमाणा नेरइया किं कोहोवउत्ता ४ ?। गोयमा ! सत्तावीसं भंगा भाणियव्वा। एएणं गमेणं तिन्नि सरीरा भाणियव्वा। इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए जाव नेरइयाणं सरीरया किंसंघयणा पन्नत्ता, गोयमा ! छण्हं संघयणाणं असंघयणी, नेवट्ठी, नेव छिरा, नेव ण्हारूणि, जे पोग्गला अणिट्ठा अकंता अप्पिया असुहा अमणामा एतेसिं सरीरसंघायत्ताए परिणमंति। इमीसे णं भंते जाव छण्हं संघयणाणं असंघयणे वट्टमाणा नेरइया किं कोहोवउत्ता ४। गोयमा ! सत्तावीसं भंगा। इमीसे णं भंते रयणप्पभाए जाव सरीरया किंसंठिया पन्नत्ता?, गोयमा ! सरीरया दुविहा पन्नत्ता, तं जहा—भवधारणिज्जा य उत्तरवेउव्विया य, तत्थ णं जे ते भवधारणिज्जा ते हुंडसंठिया पन्नत्ता, तत्थ णं जे ते उत्तरवेउव्विया ते वि हुंडसंठिया पन्नत्ता। इमीसे णं जीव हुंडसंठाणे वट्टमाणा नेरइया किं कोहोवउत्ता४, गोयमा! सत्तावीसं भंगा ॥ सू० ४ ॥

छाया—एतस्यां खलु भदन्त ! रत्नप्रभायां पृथिव्यां यावत् एकैकस्मिन् निरयावासे नैरयिकाणां कति शरीराणि प्रज्ञप्तानि? गौतम ! त्रिणि शरीराणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा वैक्रियं तैजसं कार्मणम्। एतस्यां खलु भदन्त ! यावत् वैक्रियशरीरे वर्तमाना नैरयिकाः किं क्रोधोपयुक्ताः४ गौतम ! सप्तविंशतिर्भङ्गा भणितव्याः, एतेन गमेन त्रिणि शरीराणि भणितव्यानि। एतस्यां खलु भदन्त ! रत्नप्रभायां पृथिव्यां यावन्नैरयिकाणां

शरीराणि किंसंहननानि प्रज्ञप्तानि, गौतम! षण्णां संहननानाम् असंहनिनः नैवा-स्थीनि, नैव शिराः, नैव स्नायवः ये पुद्गला अनिष्टा अकान्ता अप्रिया अशुभा अमनोज्ञा अमनोमा एतेषां शरीरसंघाततया परिणमन्ति, एतस्यां खलु भदन्त यावत् षण्णां संहननानामसंहनने वर्तमाना नैरयिकाः किं क्रोधोपयुक्ताः४ गोयमा! सत्तावीसं भङ्गाः। एतस्यां खलु भदन्त! रत्नप्रभायां यावत् शरीराणि किंसंस्थितानि प्रज्ञप्तानि, गौतम! शरीराणि द्विविधानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-भवधारणीयानि च उत्तरवैक्रियाणि च, तत्र यानि भवधारणीयानि तानि हुण्डसंस्थितानि प्रज्ञप्तानि, तत्र यानि उत्तरवैक्रियाणि तान्यपि हुण्डसंस्थितानि प्रज्ञप्तानि। एतस्यां खलु यावत् हुण्डसंस्थाने वर्तमाना नैरयिकाः किं क्रोधोपयुक्ताः४, गौतम! सप्तविंशतिर्भङ्गाः ॥सू०४॥

टीका—'इमीसे णं भंते' एतस्यां खलु भदन्त! 'रयणप्पभाए पुढवीए' रत्नप्रभायां पृथिव्यां 'जाव' यावत्-यावच्छब्देन-'तीसाए निरयावाससयसहस्सेसु' त्रिंशति निरयावासशतसहस्रेषु इति संग्राह्यम्, 'एगमेगंसि निरयावासंसि' एकैकस्मिन् निरयावासे 'नेरइयाणं' नैरयिकाणाम् 'कइ सरीरया पण्णत्ता' कति शरीराणि प्रज्ञप्तानि, कतिप्रकारकाणि शरीराणि कथितानि?। भगवानाह-'गोयमे'-

---

शरीर प्ररूपणा

"इमीसे णं भंते!" इत्यादि सूत्र द्वारा सूत्रकार अब शरीर द्वार संबंध में विचार करते हैं-'इमीसे णं भंते!' इत्यादि। मूलार्थ स्पष्ट है।

टीकार्थ-(इमीसे णं भंते) हे भदन्त! इस (रयणप्पभाए पुढवीए) रत्नप्रभा पृथिवी में (जाव एगमेगंसि निरियावासंसि) ३० लाख नरकावासों में एक २ नरकावास में रहने वाले (नेरइयाणं) नारक जीवों के (कइ शरीरा पन्नत्ता) कितने शरीर कहे गये हैं? यह प्रश्न है। यहां "यावत्" शब्द से "तीसाए निरियावाससयसहस्सेसु" यह पाठ लिया गया है।

શરીરપ્રરૂપણા—

"इमीसे णं भंते" ઇત્યાદિ સૂત્રો વડે હવે સૂત્રકાર શરીર દ્વારનું નિરૂપણ કરે છે—"इमीसे णं भंते!" ઇત્યાદિ। મૂલાર્થ સ્પષ્ટ છે.

ટીકાર્થ—(इमीसे णं भंते! रयणप्पभाए पुढवीए जाव एगमेगंसि निरयावाससि नेरइयाणं कइ सरीरा पणगत्ता?) હે ભગવન્! આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં ત્રીસ લાખ નરકાવાસોમાંના પ્રત્યેક નરકાવાસમાં રહેનારા નારક જીવોનાં કેટલાં શરીર કહ્યાં છે? અહીં "यावत्" પદ દ્વારા "तीसाए निरयावाससयसहस्सेसु" આ પાઠનો અર્થ ગ્રહણ કર્યો છે.

त्यादि। 'गोयमा' हे गौतम ! 'तिन्नि सरीरया पन्नत्ता' त्रिणि शरीराणि प्रज्ञप्तानि। कानि तानि त्रिणि ? तत्राह–'तं जहा' तद्यथा–'वेउव्विए तेयए कम्मए' वैक्रियिकं तैजसं कार्मणम्, यद्यपि औदारिकादिभेदेन शरीरं पञ्चविधम्, तथापि प्रकृते नारकसंबन्धात् त्रिण्येव कथितानि नारकाणां शरीरत्रयस्यैव संभवात्, तत्र वि=विविधा विशिष्टा वा क्रिया विक्रिया, तस्यां भवं वैक्रियम्, तेजसः=तेजः-पुद्गलानां विकारस्तैजसम्। कर्मणो विकारः कार्मणं, यत्प्रभावेण कर्मपरमाणव एवात्मप्रदेशैः सह क्षीरनीरन्यायेनान्योन्यानुगताः सन्तः शरीरतया परिणमन्ते तदिति। पुनः प्रश्नयति–'इमीसे णं' इत्यादि। 'इमीसे णं भंते' एतस्यां खलु भदन्त ! 'जाव वेउव्वियशरीरे वट्टमाणा नेरइया किं कोहोवउत्ता' यावत् वैक्रिय

उत्तर–(गोयमा) हे गौतम ! (तिन्नि सरीरा पण्णत्ता) उनके तीन शरीर कहे गये हैं। (तंजहा) वे इस प्रकार हैं (वेउव्विए, तेयए कम्मए) वैक्रयिक, तैजस, कार्मण। यद्यपि औदारिक, वैक्रयिक, आहारक, तैजस और कार्मण इस तरह से ५ पांच शरीर होते हैं। तो भी प्रकृत में नारक संबंध होने से तीन शरीर कहे हैं। क्यों कि नारक जीवों के ये तीन ही शरीर होते हैं। विविध अथवा विशिष्ट क्रिया का नाम विक्रिया है। इस विक्रिया में जो होता है वह वैक्रयिक है। तेजःपुद्गलों का जो विकार है वह तैजस और कर्म का जो विकार है वह कार्मण शरीर है। जिसके प्रभाव से कर्म परमाणु ही आत्मप्रदेशों के साथ क्षीर नीर की तरह मिलकर जो शरीररूप से परिणम जाते हैं वह कार्मण शरीर है। (इमीसे णं भंते ! जाव वेउव्वियसरीरे वट्टमाणा नेरइया किं कोहोवउत्ता

ઉત્તર—(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (तिन्नि सरीरा पण्णत्ता) તેમને ત્રણ શરીર કહ્યા છે. (तंजहा) તે આ પ્રમાણે છે–(वेउव्विए, तेयए, कम्मए) વૈક્રેય, તૈજસ અને કાર્મણ. જો કે શરીરના આ પ્રમાણે પાંચ પ્રકાર હોય છે– (૧) ઔદારિક, (૨) વૈક્રેયક, (૩) આહારક, (૪) તૈજસ અને (૫) કાર્મણ. પણ અહીં નારકોનો વિષય ચાલતો હોવાથી ત્રણ શરીર કહ્યાં છે. કારણ કે નારક જીવોને ઉપરના ત્રણ શરીર જ હોય છે.

વિવિધ ક્રિયા અથવા વિશિષ્ટ ક્રિયાનું નામ વિક્રિયા છે. તે વિક્રિયા દ્વારા જે પેદા થાય છે તેનું નામ વૈક્રિય છે. તેજસ્ પુદ્ગલોનો જે વિકાર છે તે તૈજસ અને કર્મનો જે વિકાર થાય છે તે કાર્મણ શરીર છે. જેના પ્રભાવથી કર્મપરમાણુઓ આત્મપ્રદેશની સાથે ક્ષીરનીરની જેમ મળી જઈને શરીરરૂપે પરિણમે છે. તે શરીરનું નામ કાર્મણશરીર છે. (इमीसे ण भंते ! जाव वेउव्विय सरीरे वट्टमाणा नेरइया किं कोहोवउत्ता०४?). હે ભગવન્! વૈક્રિય શરીરમાં રહેલા નારકજીવો શું ક્રોધો-

शरीरे वर्तमाना नारकाः किं क्रोधोपयुक्ताः ४। 'गोयमा' हे गौतम! 'सत्तावीसं भंगा भाणियव्वा' सप्तविंशतिर्भङ्गा भणितव्याः, अत्रापि पूर्ववदेव भङ्गविषये विचारः करणीयः, यथा पूर्वं क्रोधमानमायालोभैः एकत्वं बहुत्वादिना सप्तविंशतिर्भङ्गाः कथितास्तथा इहापि सप्तविंशतिरेव भङ्गा ज्ञातव्याः। अनेन यद्यपि वैक्रियशरीरे सप्तविंशतिर्भङ्गाः कथितास्तथापि या स्थित्याश्रयाऽवगाहनाश्रया च भङ्गकप्ररूपणा सा तथैव सर्वत्रैव वक्तव्या, अन्यथा भङ्गकप्ररूपणा निरवकाशा भवेत्, शरीराश्रितायाश्च भङ्गकप्ररूपणाया अन्यत्रापि सावकाशत्वादिति। एवमेवान्यत्रापि

---

४) हे भदन्त! यावत् वैक्रिय शरीरमें वर्तमान नारकजीव क्या क्रोधोपयुक्त होते हैं, मानोपयुक्त होते हैं, मायोपयुक्त होते हैं, लोभोपयुक्त होते हैं?

उत्तर—(गोयमा! सत्तावीसं भंगा भाणियव्वा) यहां २७ भङ्ग कर लेना। यहां पर भी पहिले की तरह ही भङ्ग के विषयमें विचार कहना चाहिये। जैसे पहिले क्रोध, मान माया और लोभ के साथ एकवचन बहुवचन को लेकर २७ भङ्ग कहे गये हैं उसी तरह से यहां पर भी २७ ही भङ्ग जानना चाहिये। यद्यपि इस सूत्र द्वारा वैक्रिय शरीर में २७ भङ्ग कहे गये हैं. फिर भी जो स्थिति और अवगाहना के आश्रय भङ्गों की प्ररूपणा की गई है वह उसी तरह से सर्वत्र ही जान लेना, नहीं तो भङ्गप्ररूपणा निरवकाश हो जावेगी, अर्थात् निष्फल हो जावेगी, क्यों कि शरीराश्रित जो भङ्गप्ररूपणा है वह तो दूसरी जगह भी सावकाश-फलवती हो जाती है। इसी प्रकार दूसरी जगह भी जानना

पयुक्त होय छे? मानोपयुक्त होय छे? मायोपयुक्त होय छे? लोभोपयुक्त होय छे?

ઉત્તર-(गोयमा!) હે ગૌતમ! (सत्तावीसं भंगा भाणियव्वा) અહીં પણ સત્તાવીસ ભાંગા કહેવા. અહીં પણ ભાંગા વિષયમાં પહેલાં કહેલ છે તે પ્રમાણેજ વિચાર કરવો જોઈએ. જેવી રીતે પહેલાં ક્રોધ, માન માયા અને લોભની સાથે એક વચન અને બહુવચનની અપેક્ષાએ સત્તાવીસ ભાંગા કહેવામાં આવ્યા છે તે પ્રમાણે અહીં પણ સત્તાવીસ ભાંગા સમજવા. જો કે આ સૂત્રવડે વૈક્રિય શરીરમાં સત્તાવીસ ભાંગા કહ્યા છે છતાં પણ સ્થિતિ અને અવગાહનાનો આશ્રય લઈને ભાંગાઓની જે પ્રરૂપણા કરી છે તે તો એ પ્રમાણે જ સર્વત્ર કહેવી જોઈએ. નહીં તો ભાંગાઓની પ્રરૂપણા નિષ્ફળ નીવડશે. કારણ કે શરીરાશ્રિત જે ભાંગાઓની પ્રરૂપણા છે તે તો બીજી જગ્યાએ પણ આ સાવકાશ-ફલવતી (સફળ) નીવડે છે. બીજી જગ્યાએ પણ

विज्ञेयम्। 'एएणं गमेणं तिन्नि सरीरा भाणियव्वा' एतेन गमेन त्रिणि शरीराणि भणितव्यानि, त्रिणि वैक्रियतैजस कार्मण शरीराणि पठितव्यानि। त्रिष्वपि शरीरेषु सप्तविंशतिर्भङ्गा वक्तव्या इति भावः। यद्यपि अतिदेशेन तैजसकार्मणशरीरयोरेव ग्रहणं कर्तव्य तथापि त्रयाणामपि शरीराणामत्यन्त साम्योपदर्शनार्थमेत्र 'एएणं-गमेणं तिन्नि सरीराणि' इति पाठेन शरीरत्रयस्य ग्रहणं कृतम्।

ननु यदा जीवो विग्रहगतौ भवति तदा तस्य तैजसकार्मणशरीरद्वयमेव भवतीति तयोः शरीरयोरल्पत्वादशीतिरपि भङ्गा वक्तव्या इति कथं तयोः सप्तविंशतिरेव भङ्गा कथिताः ? इति चेदत्रोच्यते—

चाहिये। (एएणं गमेणं तिन्नि सरीरा भाणियव्वा) इसी गम से वैक्रिय तैजस और कार्मण शरीर के संबंध में पूर्वोक्त प्रमाण से २७ भङ्ग ही जानना चाहिये। यद्यपि यहां पर अतिदेश से तैजस और कार्मण इन दो शरीरों का ही ग्रहण होना चाहिये था, परन्तु जो तीनों शरीरों का ग्रहण किया गया है, सो इन तीनों शरीर में अत्यन्त साम्य है इस बात को दिखलाने के लिये ही किया गया है। तात्पर्य यह है कि वैक्रिय शरीर में २७ भङ्ग तो पहिले ही सूत्रकार ने प्रकट कर दिये हैं फिर यहां वैक्रिय शरीर को पुनः ग्रहण करने की क्या आवश्यकता थी–यहां तो तैजस और कार्मण शरीर में भङ्ग कहना चाहिये था, परन्तु ऐसा न करके 'तीनों शरीरों में २७ भङ्ग कहना चाहिये' ऐसा जो सूत्रपाठ किया गया है उसका तात्पर्य यह है कि इन तीनों शरीरों में अत्यन्त साम्य है यह बात प्रकट करने के लिये ऐसा किया गया है।

शङ्का—जिस समय जीव विग्रहगति में होता है उस समय उसके तैजस कार्मण ये दो ही शरीर होते हैं, इसलिये ये दो शरीर अल्प होने से इनमें अस्सी भङ्ग कहना चाहिये। यहां इनके २७ भङ्ग ही क्यों कहे

આ પ્રમાણે જ સમજવું. "एएणं गमेणं तिन्नि सरीरा भाणियव्वा" આ રીતે વૈક્રિય, તૈજસ અને કાર્મણ શરીર સંબંધી પણ પૂર્વોક્ત પ્રકારના સત્તાવીસ ભાંગા જ સમજવા. જો કે અહીં બાકીના તૈજસ અને કાર્મણ શરીરનો જ ઉલ્લેખ થવો જોઇતો હતો, પણ ત્રણે શરીરનો અહીં જે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તેનું કારણ એ છે કે તે ત્રણે શરીરમાં અત્યન્ત સામ્યતા રહેલી છે તે સામ્યતા બતાવવાને માટે જ સૂત્રકારે એવું કર્યું છે.

શંકા—જે સમયે જીવ વિગ્રહગતિમાં હોય છે તે સમયે તેને તૈજસ અને કાર્મણ એ બે શરીર જ હોય છે. તેથી તે બે શરીર અલ્પ હોવાથી તેમના૮૦, ૮૦ ભાંગા જ કહેવા જોઇએ તેને બદલે અહીં તેમના ૨૭ ભાંગા જ શા માટે

वैक्रियशरीराधिष्ठितयोरेव तैजसकार्मणशरीरयोरिह ग्रहणात् न तु केवलयोस्तयोः, अतः सप्तविंशतिरेव भङ्गाः कथिता इति ।

गये हैं। शंकाकार की शंका का यह अभिप्राय है कि सूत्रकार ने जो " एएणं गमेणं तिन्नि सरीरा भाणियव्वा " ऐसा सूत्र पाठ किया है और उससे यह दिखलाया कि तैजस और कार्मण शरीर में २७ भङ्ग कहना चाहिये सो २७ भी भङ्ग कहना चाहिये और ८० भी भङ्ग कहना चाहिये, क्यों कि ये दो शरीर विग्रह गति में ही होते हैं इसलिये उनमें अल्पता आती है।

उत्तर—यहां जो तैजस और कार्मण शरीर का ग्रहण किया है वह वैक्रियशरीररहित उनका ग्रहण नहीं किया गया है किन्तु वैक्रिय शरीर के साथ होने पर ही उनका यहां ग्रहण किया गया है। तात्पर्य कहने का यह है कि विग्रहगति में जो तैजस और कार्मण शरीर होते हैं वे वैक्रिय शरीर के साथ नहीं होते हैं स्वतंत्र होते हैं अतः ऐसे स्वतंत्र तैजस कार्मण के यहां २७ भङ्ग नहीं कहे हैं किन्तु जो नारक जीवों के तैजस कार्मण शरीर होते हैं अतः उनके ही यहां २७ भङ्ग कहे गये हैं।

કહ્યાં છે.શંકા કરનારની શંકાનું તાત્પર્ય એ છે કે સૂત્રકારે "एएणं गमेणं तिन्नि सरीरा भाणियव्वा" એવો જે સૂત્રપાઠ કહ્યો છે. તેમાં તૈજસ અને કાર્મણ શરીરમાં સત્તાવીસ ભાંગા કહેવા જોઈએ. એમ જે કહ્યું છે તેને બદલે શંકાકાર કહે છે કે, સત્તાવીસ ભાંગા કહેવાં જોઇએ અને એંસી ભાંગા પણ કહેવા જોઇએ. કારણ કે તે બે શરીર વિગ્રહ ગતિમાં પણ હોય છે. તે કારણે તેમાં અલ્પતા આવે છે.

ઉત્તર–અહીં જે તૈજસ અને કાર્મણ શરીર લેવામાં આવ્યાં છે તેમ વૈક્રિય શરીર રહિત લેવામાં આવ્યા નથી, વૈક્રિયશરીરના સાથી હોવાથી જ તેમને અહીં ગ્રહણ કરવામાં આવ્યા છે. તાત્પર્ય એ છે કે વિગ્રહ ગતિમાં જે તૈજસ અને કાર્મણ શરીર હોય છે તે વૈક્રિય શરીરની સાથે હોતાં નથી–સ્વતંત્ર હોય છે. તેથી એવાં સ્વતંત્ર તૈજસ કાર્મણના સત્તાવીસ ભાંગા અહીં કહ્યા નથી. પણ નારક જીવોનાં જે તૈજસ કાર્મણ શરીર વૈક્રિય શરીરની સાથે હોય છે તેને જ ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે તેથી તેમના જ સત્તાવીસ ભાંગા અહીં કહેવામાં આવેલ છે.

अथ संहननद्वारविषये प्ररूपयन्नाह–' इमीसे णं भंते ' इत्यादि । ' इमीसे णं भंते ' एतस्यां खलु भदन्त ! 'जाव' यावत् रत्नप्रभायां पृथिव्यां त्रिंशतिनिरयावास शतसहस्रेषु एकैकस्मिन् निरयावासे वर्तमानानां ' नेरइयाणं ' नैरयिकाणाम् " सरीरया " शरीराणि ' किंसंघयणा पन्नत्ता ' किंसंहननानि प्रज्ञप्तानि ?, संहननं नामास्थिसंचयनादिरूपम् तत् वज्रऋषभनाराचादिभेदेन षड्विधं भवति। तत्र किमाकारकं तेषां संहननमिति प्रश्नः । भगवानाह–' गोयमा ' इत्यादि । ' गोयमा ' हे गौतम ! ' छण्हं संघयणाणं ' षण्णां संहननानां मध्ये ते " असंघयणी ' असंहनिनः–संहननवर्जिता नारकाः भवन्ति । कस्मात् कारणात् नरकाः संहननवर्जिता ? तत्राह–' नेवट्ठी ' इत्यादि । तेषां नारकशरीराणां ' नेवट्ठी ' नैवास्थीनि, ' नेव छिरा ' नैव शिराः=धमन्यः ' नेव ण्हारूणि ' नैव स्नायवः अस्थिबन्धन्यो धमन्य एव, नैव तेषामस्थ्यादीनि भवन्ति, संहननस्या-

(इमीसे णं भंते !) हे भदन्त ! इस (रयणप्पभाए पुढवीए जाव नेरइयाणं सरीरया किंसंघयणा पन्नत्ता) रत्नप्रभा पृथिवी के ३० लाख नरकावासों में से एक एक नरकावास में रहने वाले नारक जीवों के शरीर का कौनसा संहनन कहा गया है ? अस्थियों के संचयन आदिरूप संहनन होता है। यह संहनन वज्रऋषभनाराच आदि के भेद से ६ प्रकार का होता है । तब यहां ऐसा प्रश्न किया गया है कि उन नारक जीवों के शरीर इन संहननों में से किन संहनन वाले है ? (गोयमा) हे गौतम ! (छण्हं संघयणाणं असंघयणी) नारक जीवों के शरीर छहों संहननों में से किसी भी संहननवाले नहीं हैं । नारक जीव किस कारण से संहननवर्जित होते हैं ? तब इसका उत्तर (नेवट्ठी, नेव च्छिरा, णेव ण्हारूणि) यह है कि उनके शरीर में न हड्डियां होती हैं, न नसें होती हैं, और न

(इमीसे णं भते ! रयणप्पभाए पुढवीए जाव नेरइयाणं सरीरया किं संघयणा पण्णत्ता ?) હે ભગવન્ ! આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ત્રીસ લાખ નરકાવાસોમાંના પ્રત્યેક નરકાવાસમાં રહેનારા નારક જીવોનાં શરીરનાં સંહનન કેવા પ્રકારનાં કહ્યાં છે ? હાડકાઓનાં સમૂહરૂપ સંહનન (સંઘયણ) હોય છે, તે સંઘયણના વજ્રઋભષ નારાચ વગેરે છ ભેદ હોય છે. ગૌતમસ્વામી એમ પૂછે છે કે આ છએ પ્રકારમાંથી કયા પ્રકારનું સંઘયણ નારકોને હોય છે ?

ઉત્તર–(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (छण्ह संघयाणं असंघयणी) નારક જીવોનાં શરીર છએ સંઘયણમાંથી કોઇ પણ સંઘયણવાળાં નથી. નારક જીવો શા કારણે સંઘયણરહિત હોય છે, તે હવે બતાવે છે–(नेवट्ठी, नेवच्छिरा, णेव ण्हारूणि) કારણ કે તેમનાં શરીરોમાં હાડકાં હોતાં નથી, નસો હોતી નથી

स्थ्यादिसंचयरूपत्वात् । अस्थ्यादिरहितमपि पुद्गलपरिणामात्मकं तु भवत्येवेत्यत आह–'जे पोग्गला' इत्यादि । 'जे पोग्गला' ये च पुद्गला 'अणिट्ठा' अनिष्टा–इष्यन्तेऽभिलाषाविषयीक्रियन्ते इति इष्टा अभिलाषा विषयाः न इष्टा इति अनिष्टा–अनभिलषणीयाः । अनिष्टा अपि केचित्पदार्थाः कमनीया–भवन्ति

स्नायु होते हैं। धमनियों का नाम शिरा है और जो अस्थियों को बांधनेवाली शिराएँ होती हैं उनका नाम स्नायु है। संहनन तो अस्थ्यादि का संचयरूप होता है अतः जब उनके अस्थ्यादि है ही नहीं तो फिर अस्थ्यादिसंचयरूप संहनन उनके कैसे हो सकता है ? नहीं हो सकता, अतः वे असंहननी कहे गये हैं। (जे पोग्गला अणिट्ठा, अकंता, अप्पिया, असुहा, अमणुन्ना अमणामा एएसिं शरीरसंघायत्ताए परिणमंति) इस सूत्र द्वारा सूत्रकार यह प्रकट कर रहे हैं कि यद्यपि नारकजीवों का शरीर अस्थि आदि से रहित होता है अर्थात् उनके कोई सा भी संहनन नहीं होता है फिर भी उनका शरीर पुद्गल का परिणामस्वरूप ही होता है, यही बात इस सूत्र द्वारा प्रकट की जा रही है कि–जो पुद्गल अनिष्ट, अकान्त, अप्रिय, अशुभ, अमनोज्ञ और अमनोम होते हैं वे पुद्गल नारकजीवों के शरीरसंघातरूप से परिणमते हैं। जो पुद्गल अभिलाषा के विषयभूत होते हैं वे इष्ट कहलाते हैं, और जो ऐसे नहीं होते हैं वे अनिष्ट कहलाते हैं। अर्थात् अनभिलषणीय जो पुद्गल हैं वे अनिष्ट हैं। अनभिलषित होकर भी कितनेक पदार्थ कमनीय होते हैं जैसे

અને સ્નાયુ પણ હોતાં નથી. ધમનીઓને શિરા કહે છે, અને હાડકાને બાંધનારી શિરાઓને સ્નાયુ કહે છે. સંઘયણ તે હાડકાં વગેરેના સંચયરૂપ હોય છે. હાડકાં વગેરેના અભાવે હાડકાં વગેરેનાં સંચયરૂપ સંઘયણો નારકોને સંભવી શકતાં નથી તેથી તેમને સંઘયણ રહિત કહેલ છે. (जे पोग्गला अणिट्ठा अकंता, अप्पिया, असुहा, अमणुन्ना अमणामा एतेसिं सरीर संघयत्ताए परिणमंति) જો કે નારક જીવોનાં શરીર હાડકાં વગેરેથી રહિત હોય છે, એટલે કે તેમને કોઇ પ્રકારનું સંઘયણ હોતું નથી. તો પણ તેમનું શરીર પુદ્ગલના પરિણામ સ્વરૂપ જ હોય છે–એજ વાત આ સૂત્ર મારફત સૂત્રકારે પ્રકટ કરી છે. જે પુદ્ગલો અનિષ્ટ, અકાન્ત, અપ્રિય, અશુભ, અમનોજ્ઞ અને અમનોમ હોય છે તે પુદ્ગલો નારક જીવોના શરીર સંઘાતરૂપે (શરીર સંચયરૂપે) પરિણમે છે. જે પુદ્ગલો પોતાની અભિલાષા પ્રમાણે હોય છે તેમને ઇષ્ટ કહે છે અને જે પુદ્ગલો પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણેનાં હોતાં નથી તેમને અનિષ્ટ કહે છે. અનભિલષિત હોવા છતાં પણ કેટલાંક પ[illegible] સુંદર–મ[illegible] છે. જેમ કે કિમ્પાકફલ તે નરકના

किम्पाकफलवदित्यत आह "अकंता". अकान्ताः=अकमनीयाः, अकान्ता अपि केचित् प्रिया भवन्ति-उष्ट्राणां कण्टकवत्, तत्राह-'अप्पिया' अप्रिया, अप्रिय-हेतवः, अप्रिया अपि शुभा भवन्ति कटुकौषधिवत्, तत्राह-'असुभत्ति' अशुभा इति, केचन पदार्थाः अशुभा अपि मनोज्ञा भवन्ति विषकन्यावत्तत्राह-'अमणुण्णा' अमनोज्ञाः न मनसाऽन्तः संवेदनेन शुभतया ज्ञायन्ते ये तेऽमनोज्ञाः। केचन पदार्था अमनोज्ञा अपि दुःखहरणेन मनोऽमा=मनोगम्या भवन्ति त्रिफलावत्,

किम्पाकफल। अतः वे अनिष्ट होकर भी किम्पाकफल की तरह कमनीय नहीं होते हैं किन्तु एकान्ततः अकान्त-अकमनीय होते हैं। अकान्त होकर भी कितनेक पदार्थ उष्ट्रों के लिये कण्टकों की तरह प्रिय होते हैं अतः वे पुद्गल अकान्त होकर भी उष्ट्रों के लिये कंटकों की तरह प्रिय नहीं होते हैं किन्तु अप्रिय ही होते है, अर्थात् अप्रिय के हेतु होते हैं। कितनेक पदार्थ ऐसे भी होते हैं जो अप्रिय होकर भी शुभ होते हैं जैसे कटुक औषधि, अतः वे अप्रिय होकर भी कटुक औषधि की तरह शुभ नहीं होते हैं किन्तु अशुभ ही होते हैं। कितनेक पदार्थ ऐसे भी होते हैं जो अशुभ होकर भी विषकन्या की तरह मनोज्ञ होते हैं, अतः वे अशुभ होकर भी विषकन्या की तरह मनोज्ञ नहीं होते हैं किन्तु अमनोज्ञ-अन्तःकरण द्वारा शुभरूप से वे नहीं जाने जाते हैं ऐसे होते हैं। कितनेक पदार्थ ऐसे भी होते हैं कि जो अमनोज्ञ होकर भी दुःखहरण करने से त्रिफला की तरह मनोगम्य होते हैं अतः वे अमनोज्ञ हो कर भी त्रिफला की तरह मनोगम्य नहीं होते हैं, किन्तु

પુદ્ગલો અનિષ્ટ હોય છે એટલુ જ નહીં પણ કિમ્પાકફલની જેમ સુંદર પણ હોતાં નથી-પરન્તુ अकान्त-અપ્રિય હોય છે. કેટલાંક પુદ્ગલો અકાન્ત હોવા છતાં પણ પ્રિય હોય છે. જેમ કે કાંટા તે કાંટા એકાન્ત હોવા છતાં પણ ઉંટોને પ્રિય હોય છે. ઉંટ તો તે કંટકોને પણ પ્રેમથી ખાય છે. પણ નારકોનાં પુદ્ગલો એકાન્ત હોવા ઉપરાંત અપ્રિય પણ છે. કેટલાક પદર્થો એવા હોય છે કે જે અપ્રિય હોવા છતાં પણ શુભ હોય છે. જેમ કે કડવી ઔષધિ પરંતુ નારકોનાં શરીરનાં પુદ્ગલો અપ્રિય હોય છે એટલું જ નહીં પણ કડવી ઔષધિના જેવાં શુભ પણ નથી હોતાં-પરંતુ અશુભ જ હોય છે. કેટલાક પદાર્થો એવા હોય છે કે જે અશુભ હોવા છતાં પણ વિષકન્યા જેવાં મનોજ્ઞ હોય છે. પણ નારકોનાં શરીરનાં પુદ્ગલો અશુભ હોવા ઉપરાંત અમનોજ્ઞ પણ છે-વિષકન્યાની જેમ મનોજ્ઞ નથી. જે વસ્તુ મનને રુચિકર લાગે તેને મનોજ્ઞ કહે છે. કેટલાંક પદાર્થ એવા પણ હોય છે કે જે અમનોજ્ઞ હોવા છતાં દુઃખ દૂર કરવાના ગુણને કારણે ત્રિફળાની જેમ મનોગમ્ય હોય છે. પણ નારકોના પુદ્ગલો અમનોજ્ઞ હોવા ઉપરાંત

तत्राह-' अमणामा ' अमनोमा मनसा अम्यंते गम्यंते पुनः पुनः स्मरणतयेति मनोऽमाः, न तथा अमनोऽमाः, एतादृशाः पुद्गलाः ' एतेसिं सरीरसंघायत्ताए परिणमंति ' एतेषां नारकजीवानां शरीरसंघाततया शरीररूपसंचयतया परिणमंति= परिणामं प्राप्नुवन्ति।

अथ तेषां क्रोधादिविषयं प्रतिपादयन्नाह-' इमीसे णं भंते ' इत्यादि। ' इमीसे णं भंते ' एतस्यां खलु भदन्त ! ' जाव ' यावत्-रत्नप्रभायां पृथिव्यां त्रिंशति निरयावासशतसहस्रेषु एकैकस्मिन् निरयावासे ' छण्हं संघयणाणं ' षण्णामपि संहननानां मध्ये ' असंघयणे ' असंहनने ' वट्टमाणा ' वर्तमानाः संहनन-वर्जिताः ' नेरइया ' नारकाः ' किं कोहोवउत्ता४ ' किं क्रोधोपयुक्ताः ४ भवंति। भगवानाह-' गोयमा ' इत्यादि। 'गोयमा ' गौतम ' सत्तावीसं भंगा ' सप्तविं-

अमनोम ही होते हैं। बार बार स्मरणरूप से जो मनके विषय बनते रहते हैं वे मनोम कहलाते हैं जो ऐसे नहीं होते वे अमनोम कहलाते हैं। एसे अनिष्टादिविशेषण विशिष्ट पुद्गल नारकजीवों के शरीरसंघातरूप से-शरीर रचनारूप से परिणमते हैं।

(इमीसे णं भंते !) इस (जाव छण्हं संघयणाणं असंघयणे वट्टमाणाणं नेरइया किं कोहोवउत्ता.४) हे भदन्त ! रत्नप्रभापृथिवी के ३० लाख नरकावासों में जो नारकजीव है और जिनके ६ संहननों में से एक भी संहनन नहीं है-संहननवर्जित है वे क्या क्रोधोपयुक्त होते हैं, मानोपयुक्त होते हैं, मायोपयुक्त होते हैं या लोभोपयुक्त होते हैं ? यह प्रश्न है। इसका उत्तर देते हुए प्रभु कहते हैं कि (गोयमा !) हे गौतम! (सत्तावीसं भंगा) २७ भंग जानना चाहिये। नारकजीवों के क्रोधादि के विषय में-सामान्यप्रकरणपठित क्रोधादिक के विषय में-जैसे २७

અમનોમ પણ હોય છે. વારંવાર સ્મરણ રૂપે જે મનના વિષય બને છે તેને મનોમ કહે છે. પણ જે એનાથી વિપરીત ગુણવાળાં હોય છે તેને અમનોમ કહે છે. એવાં અનિષ્ટ વગેરે વિશેષણોથી પુદ્ગલો જ નારકોનાં શરીરસંઘાત-શરીરસમય રૂપે પરિણમે છે.

(इमीसेणं भंते ! जाव छण्हं संघयणाणं असंघयणे वट्टमाणा नेरइया किं कोहोवउत्ता४?) હે પ્રભો ! આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ૩૦ લાખ નરકાવાસોમાંના પ્રત્યેક નરકાવાસમાં રહેલા સંઘયણમાંથી એક પણ સંઘયણ વગરનાં એટલે કે સંઘયણ રહિત નારક જીવો શું ક્રોધોપયુક્ત હોય છે. માનોપયુક્ત હોય છે. માયોપયુક્ત હોય છે ? લોભોપયુક્ત હોય છે ?

शतिर्भङ्गा ज्ञातव्याः। नारकजीवानां क्रोधादि विषये सामान्यप्रकरणपठितक्रोधादि-विषये यथा सप्तविंशतिर्भङ्गाः कथिता तथाऽत्रापि सप्तविंशतिर्भङ्गाः पठनीया इति।

अथ संस्थानविषये पृच्छति-'इमीसे णं भंते' इत्यादि। 'इमीसे णं भंते' एतस्यां खलु भदन्त 'रयणप्पभाए जाव' रत्नप्रभायां-यावत्, अत्र यावच्छब्देन एवं ग्राह्यम्-पृथिव्यां त्रिंशति निरयावासशतसहस्रेषु एकैकस्मिन् निरयावासे नैरयिकाणां 'सरीरया' शरीराणि 'किंसंठिया पन्नत्ता' किंसंस्थितानि प्रज्ञप्तानि?, कीदृशसंस्थानयुक्तानि कथितानि?। भगवानाह-'गोयमे'-त्यादि। 'गोयमा' हे गौतम 'सरीरया' शरीराणि 'दुविहा पन्नत्ता' द्विविधानि प्रज्ञप्तानि 'तं जहा' तद्यथा 'भवधारणिज्जा य उत्तरवेउव्विया य' भवधारणीयानि चोत्तरवैक्रियाणि च, भवधारणं स्वकीयजन्मनोऽतिवाहनं, तदेव प्रयोजनं येषां तानि भवधारणीयानि, आदिमश्वासादारभ्यान्तिमश्वासपर्यन्तस्थितिकानि-

---

भंग कहे गये हैं वैसे ही यहां पर भी जानना चाहिये। अब संस्थान द्वार के विषयमें गौतम पूछते हैं-(इमीसे णं भंते! रयणप्पभाए जाव सरीरया किंसंठिया पन्नत्ता) हे भदन्त! इस रत्नप्रभा पृथिवी के ३० लाख नरकावासों में से प्रत्येक नरकावास में रहे हुए नारकजीवों के शरीर किस संस्थानवाले होते हैं? प्रभु इस प्रश्न का उत्तर देते हुए कहते हैं कि (गोयमा!) हे गौतम! (सरीरया दुविहा पन्नत्ता) नारक जीवों के शरीर दो प्रकार के कहे गये हैं। (तं जहा) वे ये हैं। (भवधारणिज्जा य उत्तरवेउव्विया य) एक भवधारणीय, दूसरा उत्तरवैक्रिय। अपने जन्म को व्यतीत करना, इसका नाम भवधारण है। यह भवधारण

ઉત્તર—(गोयमा! सत्तावीसं भंगा) હે ગૌતમ! તેના પણ ૨૭ ભાંગા સમજવા નારકોના ક્રોધાદિકના વિષયમાં—સામાન્ય પ્રકરણમાં કહેલ ક્રોધાદિકના વિષયમાં—જેવા ૨૭ ભાંગા કહ્યા છે એવા જ અહીં પણ સમજવા—હવે સંસ્થાનદ્વારના વિષયમાં ગૌતમ સ્વામી પૂછે છે—(इमीसे णं भंते! रयणप्पभाए सरीरया किं संठिया पन्नता?) હે ભગવન્! આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ૩૦ લાખ નરકાવાસોમાંના પ્રત્યેક નરકાવાસમાં રહેતા નારક જીવોનાં શરીર કયા પ્રકારના સંસ્થાનવાળાં હોય છે? ઉત્તર—(गोयमा!) હે ગૌતમ! (सरीरया दुविहा पण्णत्ता) નારકોનાં શરીર બે પ્રકારનાં કહ્યાં છે. (तं जहा) તે આ પ્રમાણે છે—(भवधारणिज्जा य उत्तरवेउव्विया य) ભવધારણીય શરીર અને ઉત્તરવૈક્રિયશરીર પોતાના જન્મને વ્યતીત કરવો તેનું નામ ભવધારણ છે. તે ભવધારણ જેનું પ્રયોજન છે એવાં શરીરોને

शरीराणि भवधारणीयानीति। पूर्ववैक्रियशरीरापेक्षया यानि उत्तराणि उत्तरकालभावीनि वैक्रियाणि तानि उत्तरवैक्रियाणि। 'तत्थ णं जे ते भवधारणिज्जा' तत्र शरीरद्वयमध्ये यानि तानि भवधारणीयानि शरीराणिसन्ति 'ते हुंडसंठिया पन्नत्ता' तानि हुण्डसंस्थितानि हुण्ड संस्थानयुक्तानि प्रज्ञप्तानि, हुंडसंस्थानं शरीरस्य सर्वत्रासंस्थितत्वम्। 'तत्थ णं जे ते उत्तरवेउव्विया ते वि हुंडसंठिया पन्नत्ता' तत्र खलु यानि तानि उत्तरवैक्रियाणि तान्यपि हुंडसंस्थितानि प्रज्ञप्तानि, यथा नारकाणां भवधारणीयशरीराणि हुण्डसंस्थितानि तथा उत्तरवैक्रियशरीराण्यपि हुंडसंस्थितान्येव भवन्तीति भावः।

जिनका प्रयोजन है वे भवधारणीय शरीर है। सब से पहिले के श्वास से लेकर अन्तिमश्वास पर्यन्त जो शरीर रहते हैं। वे भवधारणीय शरीर हैं। अर्थात् समस्त जीवन पर्यन्त जो शरीर साथ रहता है वह भवधारणीय शरीर है। पूर्ववैक्रिय शरीर की अपेक्षा से जो वैक्रिय शरीर उत्तरकाल में होते हैं वे उत्तरवैक्रिय शरीर हैं। (तत्थ णं जे ते भवधारणिज्जा) इन दो शरीरों के बीच में जो भवधारणीय शरीर हैं (ते हुंडसंठिया पन्नत्ता) वे हुंड संस्थान से युक्त कहे गये हैं। शरीर में सर्वत्र असंस्थितत्व होना-अर्थात् शरीर का विषम अवयवों वाला होना इसका नाम हुंडसंस्थान है। (तत्थ णं ते जे उत्तरवेउव्विया ते वि हुडसंठिया पन्नत्ता) तथा जो उत्तरवैक्रियरूप शरीर हैं वे भी हुंडसंस्थान से युक्त कहे गये हैं। तात्पर्य कहने का यह है कि नारक जीवों के भवधारणीय शरीर जिस प्रकार से हुंडसंस्थानवाले होते हैं वैसे ही उनके उत्तरवैक्रिय शरीर भी हुंडसंस्थानवाले होते हैं।

ભવધારણીય શરીર કહે છે. સૌથી પહેલો શ્વાસથી લઈને છેલ્લો શ્વાસ સુધી રહેનારાં જે શરીરો છે તેમને ભવધારણીય શરીર કહે છે એટલે કે જીંદગી સુધી જે શરીર જીવના સાથે રહે છે તે શરીરને ભવધારણીય શરીર કહે છે. પૂર્વ વૈક્રિય શરીરની અપેક્ષાએ જે વૈક્રિયશરીર ઉત્તરકાળમાં જીવની સાથે રહે છે તે શરીરને ઉત્તરવૈક્રિયશરીર કહે છે. (तत्थणं जे ते भवधारणिज्जा) તેમાં જે ભવધારણીય શરીર હોય છે (ते हुंडसठिया पन्नत्ता) તે હુંડસંસ્થાનવાળાં હોય છે. જે શરીરનાં અવયવોમાં વિષમતા હોય છે. તે શરીરને હુંડસંસ્થાન વાળું કહે છે. तत्थणं जे ते उत्तरवेउव्विया ते वि हुंड संठिया पन्नत्ता) તથા ને ઉત્તરવૈક્રિયરૂપ શરીરો હોય છે તેમને પણ હુંડસંસ્થાનયુક્ત કહ્યું છે. તાત્પર્ય એ છે કે નારક જીવોનાં ભવધારણીય શરીરો જેવી રીતે હુંડસંસ્થાનવાળાં હોય છે એવી જ રીતે તેમનાં ઉત્તરવૈક્રિય શરીરો પણ હુંડસંસ્થાનવાળાં હોય છે.

अथ क्रोधादिविषये पृच्छति–'इमीसे णं' इत्यादि। 'इमीसे णं जाव हुंड संठाणे वट्टमाणा नेरइया किं कोहोवउत्ता' एतस्यां खलु भदन्त रत्नप्रभायां पृथिव्यां त्रिंशति नरकावासशतसहस्रेषु एकैकस्मिन् निरयावासे 'हुंडसंठाणे वट्टमाणा' हुंडसंस्थाने वर्त्तमानाः 'नेरइया' नैरयिकाः 'किं कोहोवउत्ता४' किं क्रोधोपयुक्ताः४ भवति? भगवानाह—'गोयमा' इत्यादि। 'गोयमा' हे गौतम! 'सत्तावीसं भंगा' सप्तविंशतिर्भङ्गाः। हे गौतम! अत्रापि सप्तविंशतिरेव भङ्गा वक्तव्या इति ॥सू०४॥

क्रोधादि के विषय में पृच्छा–(इमीसे णं जाव हुंडसंठाणे वट्टमाणा नेरइया किं कोहोवउत्ता ४? गोयमा! सत्तावीसं भंगा) हे भदन्त! इस रत्नप्रभा पृथिवी में ३० लाख नरकावासों में से एक२ नरकावास में हुंडसंस्थान में वर्तमान नारकजीव क्या क्रोधोपयुक्त होते हैं? मानोपयुक्त होते हैं? मायोपयुक्त होते हैं? लोभोपयुक्त होते हैं? यह प्रश्न है। इसका उत्तर प्रभु देते हुए कहते हैं कि हे गौतम! यहां भी २७ ही भंग कह लेना चाहिये। अर्थात् यहां भी हुंडसंस्थानवाले नारक जीवों में भी २७ ही भङ्ग होते हैं॥ सू० ४॥

હવે ક્રોધાદિકોના વિષયમાં પૂછવામાં આવે છે. (इमीसे णं जाव हुंडसठाणे वट्टमाणा नेरइया किं कोहोवउत्ता ? गोयमा ! सत्तावीस भंगा) હે ભગવન્! આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ૩૦ લાખ નરકાવાસોમાંના પ્રત્યેક નરકાવાસમાં હુંડસંસ્થાનમાં રહેલા નારક જીવો શું ક્રોધોપયુકત, માનોપયુકત, માયોપયુકત અને લોભોપયુકત હોય છે? ઉત્તર–હે ગૌતમ! અહીં પણ પૂર્વની તેમજ ૨૭ ભાંગા કહેવા જોઈએ એટલે કે હુંડસંસ્થાનયુકત નારક જીવોમાં પણ ૨૭ જ ભાંગા હોય છે॥ સૂ. ૪॥

अथ लेश्याविचारः निरूप्यते—

लेश्यावतामेव जीवानां शरीरधारणं भवतीति शरीरविचारे कृते शरीरकारणस्य लेश्यायाः स्मरणात् शरीरनिरूपणानन्तरं लेश्यां निरूपयितुमाह—'इमीसे णं भंते' इत्यादि।

मूलम्—इमीसे णं भंते! रयणप्पभाए पुढवीए जाव नेरइया णं कइ लेस्साओ पन्नत्ताओ?, गोयमा! एगा काउलेस्सा पन्नत्ता। इमीसे णं भंते रयणप्पभाए जाव काउलेस्साए वट्टमाणा नेरइया किं कोहोवउत्ता?, गोयमा! सत्तावीसं भंगा। इमीसे णं जाव—किं सम्मद्दिट्ठी मिच्छादिट्ठी सम्मामिच्छादिट्ठी? गोयमा! तिन्निवि। इमीसे णं जाव—सम्मद्दंसणे वट्टमाणा नेरइया० सत्तावीसं भंगा। एवं मिच्छादंसणे वि। सम्मामिच्छादंसणे असीई भंगा। इमीसे णं भंते जाव किं णाणी अण्णाणी, गोयमा! णाणी वि-अन्नाणी वि, तिण्णि णाणाइं नियमा, तिण्णि अण्णाणाइं भयणाए। इमीसे णं भंते! जाव आभिणिबोहियणाणे वट्टमाणा० सत्तावीसं भंगा, एवं तिण्णि णाणाइं तिण्णि अण्णाणाइं भाणियव्वाइं। इमीसे णं जाव किं मणजोगी वइजोगी कायजोगी? गोयमा! तिन्निवि। इमीसे णं जाव मणजोए वट्टमाणा किं कोहोवउत्ता, सत्तावीसं भंगा। एवं वइजोए। एवं कायजोए। इमीसे णं जाव नेरइया किं सागारोवउत्ता, अणागारोवउत्ता? गोयमा! सागारोवउत्ता वि अणागारोवउत्ता वि। इमीसे णं जाव सागारोवओगे वट्टमाणा किं कोहोवउत्ता४, सत्तावीसं भंगा। एवं अणागारोवउत्ता वि सत्तावीसं भंगा। एवं सत्त वि पुढवीओ नेयव्वाओ णाणत्तं लेसासु, गाहा—काऊ य दोसु तइयाए मीसिया नीलिया चउत्थीए। पंचमियाए मीसा, कण्हा तत्तो परमकण्हा॥ १॥ सू० ५॥

छाया—एतस्यां खलु भदन्त! रत्नप्रभायां पृथिव्यां यावत् नैरयिकाणां कतिलेश्याः प्रज्ञप्ताः?, गौतम! एका कापोतलेश्या प्रज्ञप्ता। एतस्यां खलु भदन्त! रत्नप्रभायां यावत् कापोतलेश्यायां वर्तमाना नैरयिकाः किं क्रोधोपयुक्ताः, गौतम! सप्तविंशतिर्भङ्गाः एतस्यां खलु यावत् किं सम्यग् दृष्टयो मिथ्यादृष्टयः सम्यग्मिथ्यादृष्टयः? गौतम! त्रयोपि। एतस्यां खलु यावत् सम्यग्दर्शने वर्तमाना नैरयिकाः० सप्तविंशतिर्भङ्गाः, एवं मिथ्यादर्शनेपि। सम्यग्मिथ्यादर्शनेऽशीतिर्भङ्गाः। एतस्यां खलु भदन्त! यावत् किं ज्ञानिनोऽज्ञानिनः। गौतम! ज्ञानिनोप्यज्ञानिनोपि, त्रीणि ज्ञानानि नियमात् त्रीण्यज्ञानानि भजनया। एतस्यां खलु भदन्त! यावदाभिबोधिकज्ञाने वर्तमानाः० सप्तविंशतिर्भङ्गाः। एवं त्रीणि ज्ञानानि त्रीण्यज्ञानानि भणितव्यानि। एतस्यां खलु यावत् किं मनोयोगिनो वचोयोगिनः, काययोगिनः, गौतम! त्रयोऽपि। एतस्यां खलु यावद् मनोयोगे वर्तमानाः किं क्रोधोपयुक्ताः४?, सप्तविंशतिर्भङ्गाः। एवं वचोयोगे। एवं काययोगे। एतस्यां खलु यावत् नैरयिकाः किं साकारोपयुक्ताः अनाकारोपयुक्ताः, गौतम! साकारोपयुक्ता अप्यनाकारोपयुक्ता अपि। एतस्यां खलु यावत्साकारोपयोगे वर्तमानाः किं क्रोधोपयुक्ताः, सप्तविंशतिर्भङ्गाः। एवमनाकारोपयुक्ता अपि सप्तविंशतिर्भङ्गाः। एवं सप्तापि पृथिव्यो ज्ञातव्याः, नानात्वं लेश्यासु, गाथा—कापोतीद्वयो स्तृतीयायां मिश्रिता नीलिका चतुर्थ्याम्। पञ्चम्यां मिश्रा कृष्णा ततः परमकृष्णा ॥१॥सू०५॥

टीका—' इमीसे णं भंते ' एतस्यां खलु भदन्त! ' रयणप्पभाए पुढवीए ' रत्नप्रभायां पृथिव्यां यावत्—यावत्पदेन—त्रिंशति निरयावासशतसहस्रेषु एकैकस्मिन् निरयावासे' इति संग्राह्यम्। एवं 'नेरइयाणं' नैरयिकाणाम् 'कइ लेस्साओ पन्नत्ताओ'

लेश्या द्वार—

लेश्यावाले जीव ही शरीर धारण करते हैं इसलिये शरीर का विचार हो जाने पर शरीर के कारणभूत लेश्या का स्मरण हो आता है इससे अब सूत्रकार शरीर की निरूपणा के बाद लेश्या का निरूपण करने के लिये सूत्र कहते हैं—" इमीसे णं भंते " इत्यादि

(इमीसे णं भंते!) (रयणप्पभाए पुढवीए) हे भदन्त! इस रत्नप्रभा पृथिवी में (जाव नेरइयाणं कइ लेस्साओ पन्नत्ता?) ३० लाख

લેશ્યા વિચાર

લેશ્યાવાળા જીવો જ જરીર ધારણ કરે છે. તે કારણે શરીરનો વિચાર કર્યા પછી શરીરની કારણભૂત લેશ્યાનું સ્મરણ થઇ આવે છે. તેથી હવે સૂત્રકાર " इमीसेणं भंते! "ઇત્યાદિ સૂત્રોવડે લેશ્યાનું નિરૂપણ કરછે. "इमीसेणं भंते! ઈત્યાદિ.

" इमीसे णं भंते! रयणप्पभाए पुढवीए जाव नेरइयाणं कइ लेस्साओ पन्नत्ता?"

कति लेश्याः प्रज्ञप्ताः ?। लिश्यते=श्लिश्यते जीवः कर्मभिर्यया सा लेश्या कृष्णादिद्रव्यसाचिव्यादात्मनः परिणामविशेषः।

उक्तं च—"कृष्णादिद्रव्यसाचिव्यात्परिणामो य आत्मनः।
स्फटिकस्येव तत्रायं, लेश्याशब्दः प्रवर्त्तते" ॥१॥

ताः कियत्य इति प्रश्नः। भगवानाह–'गोयमा' इत्यादि। 'गोयमा' हे गौतम! 'एगा काउलेस्सा पन्नत्ता' एका कापोतलेश्या प्रज्ञप्ताः, रत्नप्रभायां पृथिव्यां नैरयिकाणामेकैव कापोतलेश्या भवतीति भावः। 'इमीसे णं भंते' एतस्यां खलु

नरकावासों में एक २ नरक-वास में रहे हुए नारक जीवों के कितनी लेश्याएँ कही गई हैं? आत्मा के साथ कर्म पुद्गलों को चिपकाने वाली लेश्या होती है। कहा भी है—"कृष्णादि" इत्यादि।

कृष्ण आदि द्रव्य के निमित्त से स्फटिक की तरह जो आत्मा का परिणाम होता है उसमें लेश्या शब्द की प्रवृत्ति होती है। तात्पर्य यह है कि जिस प्रकार कृष्ण द्रव्य कज्जल आदि के संबंध से तथा जपापुष्प आदि के संबंध से स्फटिक मणि में कालिमा तथा लालिमा आदि दिखाई देने लगती है उसी प्रकार कृष्ण आदि द्रव्य के संबंध से आत्मा में भी परिणति विशेष होती है उसी का नाम लेश्या है। इस लेश्या से ही आत्मा में कर्मपुद्गल आकर चिपकते रहते हैं। उत्तर देते हुए प्रभु कहते हैं कि (गोयमा) हे गौतम! (एगा काउलेस्सा पनत्ता) एक कापोतलेश्या कही गई है। अर्थात् रत्नप्रभा नामकी प्रथम पृथिवी में रहे हुए नारक जीवों के एक कापोतलेश्या ही होती है। (इमीसे णं भंते!) इस (रयणप्पभाए जाव

હે પૂજ્ય ? આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં ૩૦ લાખ નરકા વાસોમાંના પ્રત્યેક નરકા વાસમાં રહેતા નારક જીવોને કેટલી લેશ્યાઓ કહી છે? કર્મપુદ્ગલોને આત્માની સાથે ચોટાડનારી જે પરિણામોની ધારા છે. તેને લેશ્યા કહેવામાં આવે છે. કહ્યું પણ છે—

કૃષ્ણનીલ વગેરે દ્રવ્યના નિમિત્તથી સ્ફટિકરત્ન સમાન આત્માના જે પરિણામ થાય છે તેમાં લેશ્યા શબ્દની પ્રવૃત્તિ હોય છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જેવી રીતે કાજળ વગેરે કૃષ્ણ દ્રવ્યના સંબંધથી તથા જપાપુષ્પ વગેરેના સંબંધથી સ્ફટિક રત્નમાં કાળાશ, રતાશ વગેરે દેખાય છે, એવી જ રીતે કૃષ્ણાદિ દ્રવ્યના સંબંધથી આત્મામાં પણ પરિણામ વિશેષ થાય છે. તેનું જ નામ લેશ્યા છે. તે લેશ્યાને લીધે આત્મામાં કર્મપુદ્ગલો આવીને ચોટતાં રહે છે. હવે ગૌતમ સ્વામીએ પૂછેલા પ્રશ્નનો મહાવીર પ્રભુ મારફતે જે ઉત્તર મળ્યો તે બતાવવામાં આવે છે. (गोयमा! एगा काउलेस्सा पन्नत्ता) હે ગૌતમ! એક કાપોતલેશ્યા જ

भदन्त! 'रयणप्पभाए जाव०' रत्नप्रभायां पृथिव्यां, त्रिंशति नरकावासशतसहस्रेषु एकैकस्मिन् नरकावासे 'काउलेस्साए वट्टमाणा नेरइया' कापोतलेश्यायां वर्तमाना नैरयिकाः 'किं कोहोवउत्ता ४' किं क्रोधोपयुक्ताः४-क्रोधादिपदचतुष्टययुक्ता भवन्ति किम्? उत्तरयति भगवान्-'गोयमा' इत्यादि। 'गोयमा' हे गौतम! 'सत्तावीसं भंगा' सप्तविंशतिर्भङ्गाः। यथा पूर्वं क्रोधमानमायालोभैरेकत्वबहुत्वाभ्यां सप्तविंशतिर्भङ्गाः प्रतिपादितास्तथैवेहापि सप्तविंशतिरेव भङ्गाः कर्तव्याः, इति।

दृष्टिद्वारम्

अथ दृष्टिद्वारं प्ररूपयितुमाह-'इमीसे णं जाव' इत्यादि। 'इमीसे णं जाव' एतस्यां खलु यावत्, रत्नप्रभायां पृथिव्यां त्रिंशति निरयावासशतसहस्रेषु कापोतलेश्यायां वर्त्तमाना नैरयिकाः 'किं सम्मदिट्ठी मिच्छादिट्ठी सम्मामिच्छादिट्ठी'

काउ लेस्साए वट्टमाणा नेरइया)हे भदन्त! इस रत्नप्रभा पृथिवी के ३० लाख नरकावासों में से एक २ नरकावास में रहे हुए कापोतलेश्या में वर्तमान नारक जीव'किं कोहोवउत्ता ४' क्या क्रोधोपयुक्त होते हैं? मानोपयुक्त होते हैं? मायोपयुक्त होते हैं? लोभोपयुक्त होते हैं? यह प्रश्न है। इसका उत्तर तेदे हुएप्रभु कहते हैं कि (गोयमा!) हे गौतम! (सत्तावीसं भंगा) जिस प्रकार क्रोध, मान, माया और लोभ इनको लेकर एकवचन बहुवचन द्वारा पहिले २७ भङ्ग कहे गये हैं उसी प्रकार से २७ ही भङ्ग यहां भी जानना चाहिये।

दृष्टिद्वार

अब दृष्टि द्वार की प्ररूपणा करने के निमित्त सूत्रकार सूत्र कहते हैं। (इमीसे णं भंते जाव किं सम्मदिट्ठी, मिच्छादिट्ठी, सम्मामिच्छादिट्ठी) हे भदन्त! इसरत्नप्रभा पृथिवी के ३० लाख नरकावासों में

કહી છે. એટલે કે રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં રહેતા નારક જીવોને ફક્ત એક કાપોત-લેશ્યા જ હોય છે-(इमीसे णं भंते! रयणप्पभाए जाव काउलेस्साए वट्टमाणा०?) હે પ્રભો? આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં ૩૦ લાખ નરકાવાસોમાંના પ્રત્યેક નરકાવાસમાં કાપોતલેશ્યામાં રહેલ નારક જીવો શું ક્રોધોપયુક્ત હોય છે? માનોપયુક્ત હોય છે? માયોપયુક્ત હોયછે? કે લોભોપયુક્ત હોય છે? ઉત્તર-(गोयमा! सत्तावीसं भंगा) હે ગૌતમ! જે પ્રકારે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભની અપેક્ષાએ એકવચન બહુવચન વડે ૨૭ ભાંગા આગળ કહેલા છે, એજ પ્રમાણે અહીં પણ ૨૭ જ ભાંગા સમજવા.

દૃષ્ટિદ્વાર

હવે દૃષ્ટિ દ્વારાનું નિરૂપણ કરવાને માટે સૂત્રકાર નીચેનું સૂત્ર કહે છે-(इमीसे णं भते! जाव किं सम्मदिट्ठी, मिच्छादिट्ठी, सम्मामिच्छादिट्ठी?) હે પૂજ્ય! આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં ૩૦ લાખ નરકાવાસોમાં કાપોત લેશ્યામાં રહેલા નારક

सम्यग्दृष्टयो मिथ्यादृष्टयः सम्यग्मिथ्यादृष्टयः ? उत्तरयति भगवान्–'तिन्निवि' त्रयोपि, सम्यग्मिथ्यामिश्रेतिदृष्टित्रयवन्तो भवन्तीति भावः, 'इमीसे णं जाव' एतस्यां खलु यावत्, एतस्यां रत्नप्रभापृथिव्यां नरकावासे स्थिताः 'सम्मदंसणे वट्टमाणा नेरइया' सम्यग्दर्शने वर्तमानाः 'नैरयिकाः' 'किं कोहोवउत्ता ४' किं क्रोधोपयुक्ताः ४भवन्ति। उत्तरयति भगवान्-'सत्तावीसं भङ्गा' सप्तविंशतिर्भङ्गाः, अत्रापि क्रोधमानमायालोभैरेकत्ववहुत्वाभ्यां सप्तविंशतिरेव भङ्गाः वक्तव्याः, 'एवं मिच्छादंसणे वि' एवं मिथ्यादर्शनेपि सप्तविंशति र्भङ्गा ज्ञातव्याः। 'सम्मामिच्छादंसणे असीई भंगा' सम्यग्मिथ्यादर्शने विद्यमानानां नैरयिकाणां अशीतिर्भङ्गा

कापोतलेश्या में वर्तमान नारक जीव क्या सम्यग्दृष्टि होते हैं? मिथ्यादृष्टि होते हैं? या सम्यग्मिथ्यादृष्टि होते हैं? यह प्रश्न है। इसका उत्तर देते हुए प्रभु कहते हैं कि (तिन्नि वि) हे गौतम! वे तीनों प्रकार के होते हैं। अर्थात् सम्यग्दृष्टि भी होते हैं, मिथ्यादृष्टि भी होते हैं और मिश्रदृष्टि भी होते हैं। (इमीसे णं जाव सम्मदंसणे वट्टमाणा नेरइया०) इस रत्नप्रभापृथिवी के नरकावासों में वर्तमान सम्यग्दृष्टि नारक जीव क्या क्रोधोपयुक्त होते हैं? मानोपयुक्त होते हैं? मायोपयुक्त होते हैं? लोभोपयुक्त होते हैं? (सत्तावीसं भंगा) यहां २७ भङ्ग होते हैं। अर्थात् यहां पर भी पहिले की तरह क्रोध, मान, माया और लोभ इनको लेकर एकवचन बहुवचन द्वारा २७ भङ्ग ही होते हैं। (एवं मिच्छादंसणे वि) इसी तरह से मिथ्यादर्शन में वर्तमान नारक जीवों के भी २७ ही भङ्ग जानना चाहिये। तथा (सम्मामिच्छादंसणे असीईभंगा) सम्यक् मिथ्याद[illegible]न में वर्तमान नारक जीवों के ८०

જીવો શું સમ્યગ્દૃષ્ટિ હોય છે? મિ[illegible]દૃષ્ટિ હોય છે? કે સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ હોય છે?

ઉત્તર—(तिन्नि वि) હે ગૌતમ! તેઓ ત્રણે પ્રકારના હોય છે. એટલે કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ પણ હોય છે, મિથ્યાદૃષ્ટિ પણ હોય છે, અને મિશ્રદૃષ્ટિ પણ હોય છે. (इमीसे णं जाव सम्मदंसणे वट्टमाणा नेरइया ?) આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં ૩૦ લાખ નરકાવાસોમાં રહેતા સમ્યગ્દૃષ્ટિ નારક જીવો શું ક્રોધોપયુક્ત હોય છે? માનોપયુક્ત હોય છે? માયોપયુક્ત હોય છે? લોભોપયુક્ત હોય છે? ઉત્તર–(सत्तावीसं भंगा) અહીં પણ ૨૭ ભાંગા થાય છે, એટલે કે અહીં પણ પહેલાંની જેમ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભની અપેક્ષાએ એકવચન અને બહુવચન વડે ૨૭ જ ભાંગા બને છે. (एवं मिच्छादंसणे वि.) એવી જ રીતે મિથ્યાદર્શનમાં વર્તમાન નારક જીવોના પણ ૨૭ જ ભાંગા સમજવા. તથા (सम्मा मिच्छा दंसणे असीति भंगा) સમ્યક્‌મિથ્યાદર્શનમાં (મિશ્રદૃષ્ટિમાં) વિદ્યમાન નારક જીવોના

वक्तव्याः, सम्यग्मिथ्यादृष्टयो जीवा अल्पा एव भवन्ति, अतः तेषां मिश्रदृष्टीनां सत्ताऽपि कालापेक्षया स्वल्पैवेत्यतो मिश्रदृष्टीनामशीतिरेव भङ्गा भवन्तीत्यवधेयम्।

ज्ञानद्वारम्

'इमीसे णं भंते जाव' एतस्यां खलु भदन्त! यावत् रत्नप्रभायां पृथिव्यां विद्यमाना नैरयिकाः 'किं णाणी अण्णाणी' किं ज्ञानिनोऽज्ञानिनः?। उत्तरयति भगवान्-'गोयमे'त्यादि। 'गोयमा' हे गौतम! 'णाणी वि अन्नाणी वि' ज्ञानिनोपि अज्ञानिनोपि, ते जीवा ज्ञानिनोपि भवन्ति अज्ञानिनोपि च भवन्तीति, 'तिन्नि णाणाइं नियमा' त्रीणि ज्ञानानि नियमात्, 'तिण्णि अण्णाणाइं भयणाए' त्रीणि अज्ञानानि भजनया, ज्ञानद्वारे ये सम्यक्त्विनो जीवा नरकेषु रत्नप्रभापृथिव्यां समुत्पद्यन्ते तेषां प्रथमसमयादारभ्य भवप्रत्ययस्यावधिज्ञानस्य सद्भावात् त्रिज्ञानिन एव भवन्ति। ये तु जीवा मिथ्यादृष्टयस्ते संज्ञिभ्योऽसंज्ञिभ्यश्च समुत्पद्यन्ते, तत्र ये संज्ञिभ्य उत्पद्यन्ते ते भवप्रत्ययादेव तत्र विभङ्गस्य सद्भावादज्ञानिनो

भङ्ग जानना चाहिये। क्योंकि मिश्रदृष्टिवाले नारकजीव अल्प ही होते हैं। इसलिये उन मिश्रदृष्टियों की सत्ता भी कालकी अपेक्षा से अल्प ही रहती है, इस कारण मिश्रदृष्टियों के भङ्ग ८० होते हैं, ऐसा

ज्ञानद्वार

जानना चाहिये। (इमीसे णं भंते! जाव किं णाणी अण्णाणी) हे भदन्त! इस रत्नप्रभा पृथिवी में विद्यमान नारकजीव क्या ज्ञानी होते हैं या अज्ञानी होते हैं! (गोयमा!) हे गौतम! (णाणी वि अन्नाणी वि) वे ज्ञानी भी होते हैं और अज्ञानी भी होते हैं। (तिण्णि णाणाइं नियमा, तिण्णि अण्णाणाइं भयणाए) ज्ञानद्वार में जो सम्यग्दृष्टि जीव रत्नप्रभापृथिवी में उत्पन्न होते हैं उनके प्रथम समय से लेकर के भवप्रत्यय अवधिज्ञान का सद्भाव रहता है इस कारण वे नियम से तीन ज्ञानवाले होते हैं परन्तु जो जीव मिथ्यादृष्टि होते हैं वे संज्ञी जीवों

---

८० ભાંગા સમજવા. કારણ કે મિશ્રદૃષ્ટિવાળા નારક જીવો ઓછા હોય છે. તેથી મિશ્રદૃષ્ટિ નારકોની સત્તા પણ કાળની અપેક્ષાએ અલ્પ જ રહે છે.

(इमीसेणं भंते! जाव किं णाणी अण्णाणी?) હે પ્રભો! આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં

જ્ઞાનદ્વાર

રહેતા નારક જીવો જ્ઞાની હોય છે કે અજ્ઞાની હોય છે? (गोयमा!) હે ગૌતમ (णाणी वि अन्नाणी वि) તેઓ જ્ઞાની પણ હોય છે અને અજ્ઞાની પણ હોય છે. (तिण्णि णाणा नियमा, तिण्णि अण्णाणाइं भयणाए) જે સમ્યક્દૃષ્ટિ જીવો રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં (નરકમાં) ઉત્પન્ન થાય છે તેમનામાં પ્રથમ સમયથી જ ભવપ્રત્યય અવધિજ્ઞાનનો સદ્ભાવ રહે છે. તે કારણે તેઓ નિયમથી જ ત્રણ જ્ઞાનવાળા હોય છે. પણ જે જીવો મિથ્યાદૃષ્ટિ હોય છે તેઓ સંજ્ઞી જીવોમાંથ તથા અસંજ્ઞી જીવોમાંથી ઉત્પન્ન થતા હોય છે. તેમાં જે સંજ્ઞી જીવોમાંથ

भवन्ति। ये तु असंज्ञिभ्यः समुत्पद्यन्ते तेषामन्तर्मुहूर्त्तात् परतो विभङ्गस्योत्पत्तिरिति तेषां पूर्वमज्ञानद्वयं, पश्चाद्विभङ्गस्योत्पत्तौ अज्ञानत्रयं भवतीत्यत एव कथितम्–'तिण्णि अण्णाणाइं भयणाए' त्रीणि अज्ञानानि भजनया, भजनया विकल्पनया कदाचिद् द्वे कदाचित् त्रीणि अज्ञानानि, इति। अत्रार्थे भवति गाथाद्वयम्—

"सन्नी नेरइएसु, उरल परिच्चायणंतरे समये।
विब्भंगं ओहिं वा, अविग्गहे विग्गहे लहइ॥१॥
असन्नी नरएसु, पज्जत्तो जेण लहइ विब्भंगं।
नाणा तिन्नेव तओ, अन्नाणा दोन्नि तिन्नेव" ॥२॥

छाया—संज्ञी नैरयिकेषु औदारिकपरित्यागानन्तरे समये।
विभङ्गमवधिं वा अविग्रहे विग्रहे लभते ॥१॥
असंज्ञी नरकेषु पर्याप्तो येन लभते विभङ्गम्।
ज्ञानानि त्रीण्येव ततः अज्ञाने द्वे त्रीण्येव (अज्ञानानि) ॥२॥

में से या असंज्ञीजीवों में से उत्पन्न होते हैं। जो संज्ञी जीवों में से उत्पन्न होते हैं वे भवप्रत्यय विभङ्ग होने के कारण तीन अज्ञानवाले होते हैं, और जो असंज्ञी जीवों में से उत्पन्न होते हैं उनके अन्तर्मुहूर्त्त के बाद विभङ्ग ज्ञान की उत्पत्ति हो जाती है इसलिये उनके पहिले के रहे हुए दो अज्ञान और बाद में विभङ्ग ज्ञान की उत्पत्ति होने पर तीन अज्ञान होते हैं। पहिले के दो अज्ञान तो उनमें हैं ही और यहां उत्पन्न होने पर उनके एक विभङ्गज्ञान और हो गया इस तरह ये तीन अज्ञान होते हैं। इसीलिये कहा है कि "तिण्णि अण्णाणाइं भयणाए" तीन अज्ञान भजना से होते हैं कभी दो अज्ञान होते हैं और कभी तीन अज्ञान होते हैं। इस सम्बन्ध में ये दो गाथाएँ हैं "संन्नी नेरइएसु

ઉત્પન્ન થાય છે. તે ભવ પ્રત્યય વિભંગ જ્ઞાન હોવાને કારણે અજ્ઞાની હોય છે. અને જે અસંજ્ઞી જીવોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. તેમ વિભંગ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ અન્તર્મુહૂર્ત પછી થાય છે. તેમનામાં બે અજ્ઞાન તો પહેલેથી જ રહેલાં હોય છે અને વિભંગ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થતાં ત્રણ અજ્ઞાન થાય છે, પહેલાંના બે અજ્ઞાન તો તેમનામાં છે જ અને અહીં ઉત્પત્તિ થવાથી ત્રીજા વિભંગ જ્ઞાનનો વધારો થયો. આ રીતે તેમનામાં પણ ત્રણ અજ્ઞાન થાય છે. તેથી જ કહ્યું છે કે "तिण्णि अण्णाणाइ भयणाए" ત્રણ અજ્ઞાન ભજનાએ (વિકલ્પે) હોય છે-ક્યારેક બે અજ્ઞાન હોય છે અને ક્યારેક ત્રણ અજ્ઞાન હોય છે. તે વિષે "सन्नी नेरइ एसु-असन्नी नरएसु" ઇત્યાદિ. બે ગાથાઓ છે-

औदारिकशरीरत्यागानन्तरं नरकेषु अविग्रहगत्या विग्रहगत्या वा समुत्पद्यमाना संज्ञिजीवा विभङ्गमवधि ज्ञानं वा लभन्ते। ये तु असंज्ञिनो जीवाः समुत्पद्यन्ते नरके ते तत्र पर्याप्तावस्थायां विभङ्गज्ञानं प्राप्नुवन्ति, अतो नरके ज्ञानानि त्रीणि भवन्ति, अज्ञानं तु कदाचिद् द्विसंख्यकं कदाचित्त्रिसंख्यकं वा भवति। इति गाथाद्वयस्याभिप्रायः। 'इमीसे णं भंते जाव' एतस्यां खलु भदन्त! यावत्, एतस्यां रत्नप्रभायां पृथिव्याम् ' आभिणिबोहियणाणे वट्टमाणा ' आभिनिबोधिकज्ञाने वर्तमाना नैरयिकाः किं क्रोधोपयुक्ताः४ भवन्ति? उत्तरयति भगवान्–'सत्तावीसं भंगा' सप्तविंशतिर्भङ्गाः, आभिनिबोधिकज्ञाने वर्तमाना ये नैरयिकास्तेषां क्रोधादिविषये पूर्ववदेव सप्तविंशतिर्भङ्गा ज्ञातव्या इति भावः। ' एवं तिण्णि णाणाइं तिण्णि

–असन्नी नरएसु " इत्यादि।–औदारिक शरीर को छोड़ने के बाद तुरत ही नैरयिक जीवों में उत्पन्न होनेवाला संज्ञीजीव अविग्रह अथवा विग्रहगति में विभङ्ग अथवा अवधिज्ञान को प्राप्त कर लेता है। तात्पर्य यह है कि संज्ञीजीव मरने के बाद विग्रहगति से अथवा अविग्रहगति से नरकों में उत्पन्न होते हुए विभङ्गज्ञान को प्राप्त कर लेते हैं। परन्तु जो असंज्ञीजीव नरकों में उत्पन्न होते हैं वे वहां पर्याप्तावस्था में ही विभङ्गज्ञान प्राप्त करते हैं। इसलिये नरक में ज्ञान तो तीन होते हैं परन्तु जो अज्ञानत्रिक हैं वह वहां किसी समय, दो भी होते हैं और किसी समय तीन भी होते है यह इन दो गाथाओं का अभिप्राय है।

(इमीसे णं भंते! जाव आभिणिबोहियणाणे वट्टमाणा०) हे भदंत! इस रत्नप्रभापृथिवी में आभिनिबोधिकज्ञानवाले नारकजीव क्या क्रोधोपयुक्त होते हैं? क्या मानोपयुक्त होते हैं? क्या मायोपयुक्त होते हैं?

ઔદારિક શરીર છોડીને અવિગ્રહ થવા વિગ્રહ ગતિથી તુરત જ નારકોમાં ઉત્પન્ન થનારો સંજ્ઞી જીવ વિભંગ અથવા અવધિજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી જ લે છે, તાત્પર્ય એ છે કે સંજ્ઞી જીવ મરણ પછી વિગ્રહગતિથી અથવા અવિગ્રહગતિથી નરકોમાં ઉત્પન્ન થતાં વિભંગજ્ઞાનને અથવા અવધિજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી લે છે. પરન્તુ જે અસંજ્ઞી જીવો નરકોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તેઓ ત્યાં પર્યાપ્તાવસ્થામાં જ વિભંગ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી નરકોમાં જ્ઞાન તો ત્રણ હોય છે. પરન્તુ જે અજ્ઞાનત્રિક છે તે કોઇ સમયે બે પણ હોય છે અને કોઇ સમયે ત્રણ પણ હોય છે. તે બંને ગાથાઓનું ઉપર મુજબ તાત્પર્ય છે.

(इमीसे णं भंते! जाव अभिणिबोहियणाणे वट्टमाणा०) હે પૂજ્ય! આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં અભિનિબોધિક જ્ઞાનવાળા નારક જીવો શું ક્રોધોપયુક્ત હોય છે? માનોપયુક્ત હોય છે? માયોપયુક્ત હોય છે? કે લોભોપયુક્ત હોય છે?

अण्णाणाइं भाणियव्वाइं' एवं त्रीणि ज्ञानानि त्रीण्यज्ञानानि भणितव्यानि, आभिनिवोधिकज्ञानवदेव सप्तविंशतिभङ्गयुक्तानि आद्यानि त्रीणि ज्ञानानि वक्तव्यानि, तथा सप्तविंशतिभङ्गोपेतानि त्रीणि अज्ञानानि च ज्ञेयानि। इह तु त्रीणि ज्ञानानि यदुक्तं तत् आभिनिवोधिकज्ञानस्य पुनर्गणनां कृत्वैव प्रोक्तम्, अन्यथा द्वे एव ज्ञाने वाच्ये स्याताम्। एवं त्रीणि अज्ञानानीत्यत्र यदि विभङ्गात् पूर्वं जायमानं मत्यज्ञानं श्रुताज्ञानं चेति द्वयं विवक्ष्यते तदाऽशीतिर्भङ्गा एव लभ्यन्ते अल्पत्वात्तेषाम्, किन्तु ते जघन्यावगाहनावन्तो भवन्ति ततो जघन्यावगाहनाऽऽश्रयेणैव तेषामशीतिर्भङ्गा अवसेया इति।

क्या लोभोपयुक्त होते हैं? भगवान् इसका उत्तर देते हुए कहते हैं कि (सत्तावीसं भंगा) आभिनिवोधिकज्ञान में वर्तते हुए जो नारक जीव हैं, उनके क्रोधादि विषय में पहिले की तरह ही २७ भङ्ग जानना चाहिये। (एवं तिण्णि णाणाइं तिण्णि अण्णाणाइं भाणियव्वाइं) इसी तरह से तीन ज्ञान और तीन अज्ञान के विषय में भी जानना चाहिये। तात्पर्य कहने का यह है कि श्रुतज्ञान में एवं अवधिज्ञान में वर्तमान नारकजीवों के क्रोधादिक विषय में २७ भङ्ग ही जानना चाहिये। इसी तरह से तीन अज्ञानवाले नारकजीवों के क्रोधादि के विषय में २७ भङ्ग जानना चाहिये। यहां जो सूत्र में "तिण्णि णाणाइं" "तीनज्ञान" ऐसा पाठ कहा है वह आभिनिवोधिकज्ञान की पुनः गणना करके ही कहा गया है। नहीं तो दो ही ज्ञान कहना चाहिये था। इसी प्रकार से "तिण्णि अण्णाणाइ" "त्रीणि अज्ञानानि" यहां पर यदि विभङ्ग से पहिले जायमान मत्यज्ञान और श्रुताज्ञान विवक्षित होते हैं तब तो ८० भङ्ग होते हैं, क्यों कि इन अज्ञानोंवाले जीव अल्प होते हैं।

(स त्तावीसं भंगा) હે ગૌતમ! આભિનિબોધિક જ્ઞાનવાળા જે નારક જીવો છે તેમના ક્રોધાદિક વિષયમાં ર૬ ૭ ભાંગા પહેલાં કહ્યા પ્રમાણે સમજવા.

(एवं तिण्णि णाणाइ भाणियव्वा) એજ પ્રમાણે ત્રણે જ્ઞાન અને ત્રણ અજ્ઞાના વિષયમાં પણ સમજવું. તાત્પર્ય એ છે કે શ્રતજ્ઞાન અને અવધિજ્ઞાન વાળા નારક જીવોના ક્રોધાદિ વિષેના ૨૭ ભાંગા જ સમજવા. એજ પ્રમાણે ત્રણ અજ્ઞાનવાળા નારક જીવોના ક્રોધાદિના વિષયમાં પણ ૨૭ ભાંગા સમજવા. અહીં સૂત્રમાં જે "ત્રણ જ્ઞાન" કહ્યાં છે, તે આભિનિબોધિક જ્ઞાનને (મતિજ્ઞાનને) પણ સાથે ગણીને જ કહેલ છે. નહીં તો બેજ જ્ઞાન કહેવા જોઇતાં હતાં. આ પ્રમાણે "तिन्नि अण्णाणइं त्रीणि अज्ञानानि" અહીં જો વિભંગ જ્ઞાનની પહેલાં ઉત્પન્ન થયેલ મતિ અજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનનું વર્ણન કરવાનું હોય તો ૮૦ ભાંગા કરવા પડે છે.

'इमीसे णं भन्ते! जाव' एतस्यां खलु भदन्त! यावत् एतस्यां रत्नप्रभायां पृथिव्यां नैरयिकाः 'किं मणजोगी वइजोगी कायजोगी' किं मनोयोगिनः वचोयोगिनः काययोगिनः सन्ति। उत्तरयति भगवान्–'तिन्नि वि' इत्यादि। 'तिन्नि वि' त्रयोपि सन्ति मनोवाक्काययोगवन्तो भवन्तीति भावः। 'इमीसे णं जाव' एतस्यां खलु यावत् 'मणजोए वट्टमाणा' मनोयोगे वर्तमाना नारकाः 'किं कोहोवउत्ता' किं क्रोधोपयुक्ताः४, किं क्रोधादिचतुष्टयवन्तो भवन्तीति प्रश्नः। उत्तरयति भगवान् – 'सत्तावीसं भंगा' सप्तविंशतिभङ्गाः, तत्र क्रोधमानमायालोभेषु एकत्वबहुत्वादीनां विवक्षया सप्तविंशतिभङ्गाः पूर्ववदेव ज्ञातव्याः, 'एवं वइजोए एवं कायजोए' एवं वचोयोगे एवं काययोगे, यथा

परन्तु वे जघन्य अवगाहना के आश्रयण से ही उनके ८० भङ्ग जानना चाहिये।

(इमीसे णं भंते! जाव किं मणजोणी, वइजोगी, कायजोगी?) हे भदन्त! इस रत्नप्रभापृथिवी में रहे हुए नारकजीव क्या मनोयोगी होते हैं? वचनयोगी होते है? या काययोगी होते हैं? इसका उत्तर देते हुए भगवान् कहते हैं कि (तिन्नि वि) ये तीनों योगवाले होते है। अर्थात् रत्नप्रभापृथिवी में रहते हुए नारकजीव मनोयोग, वचनयोग और काययोगवाले होते हैं। (इमीसे णं भंते! जाव मणजोए वट्टमाणा किं कोहोवउत्ता ४) हे भदन्त! इस रत्नप्रभापृथिवी में मनोयोग में वर्तमान नारकजीव क्या क्रोधादि उपयुक्त–क्रोधादिचतुष्टयवाले होते हैं? इसका उत्तर देते हुए भगवान् कहते हैं कि–(सत्तावीसं भंगा) हे गौतम! यहां २७ भङ्ग जानना चाहिये। क्रोध, मान, माया और लोभ इनमें एकवचन और बहुवचन

કારણ કે તે અજ્ઞાનોવાળા નારક જીવો અલ્પ હોય છે. પરન્તુ તેમાં જઘન્ય અવગાહનાવાળા જીવોનોજ સમાવેશ થાય છે. તેથી જઘન્ય અવગાહનાની અપેક્ષાએજ તેમના ૮૦ ભાંગા સમજવા. (इमीसे णं भंते! जाव कि मणजोणी, वइजोगी, कायजोगी?) હે પ્રભો! આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં રહેતા નારક જીવો શું મનોયોગી હોય છે? વચનયોગી હોય છે? કે કાયયોગી હોય છે? ઉત્તર–(तिन्नि वि) તેઓ ત્રણે યોગવાળા હોય છે. એટલે કે રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં રહેતા નારકો મનયોગ, વચનયોગ, અને કાયયોગ વાળાં હોય છે. (इमीसे णं भंते! जाव मणजोए वट्टमाणा नेरइया किं कोहोवउत्ता४?) હે પ્રભો! આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં રહેતા મનયોગયુક્ત નારકજીવો શું ક્રોધાદિચતુષ્ટયવાળા હોય છે? તેનો ઉત્તર મહાવીર પ્રભુ આ પ્રમાણે આપે છે–(सत्तावीसं भंगा) હે ગૌતમ! અહીં પણ ૨૭ ભાંગા સમજવા. ક્રોધ, માન, માયા અને લોભમાં એકવચન અને બહુવચનની અપેક્ષાએ પહેલાં કહ્યા પ્રમાણે ૨૭ ભાંગા થાય છે. (एवं वइजोगे, एवं

मनोयोगे सप्तविंशतिर्भङ्गाः कथितास्तथा वचोयोगेपि सप्तविंशतिर्भङ्गा ज्ञातव्याः। एवमेव काययोगेपि सप्तविंशतिर्भङ्गा ज्ञातव्या इति। योगद्वारे इह काययोगिन इत्यत्र यद्यपि केवलकार्मणशरीरयोगेऽशीतिर्भङ्गाः संभवन्ति तेषामल्पत्वात्, तथापि केवलकार्मणकाययोगस्याविवक्षणात् सामान्यतः काययोगस्य विवक्षणात्, सप्तविंशतिर्भङ्गाः कथिताः। अथोपयोगद्वारं निरूपयितुमाह-'इमीसे णं' इत्यादि। 'इमीसे णं जाव' एतस्यां खलु यावत्, रत्नप्रभापृथिव्यां नरकावासस्थिता नारकाः 'किं सागारोवउत्ता अणागारोवउत्ता' किं साकारोपयुक्ता अनाकारोपयुक्ताः, आकारो नाम विशेषांशग्रहणशक्तिरूपः, तेन सहितः, साकारः ज्ञानमित्यर्थः, तथा

की विवक्षा से पहिले की तरह ही २७ भङ्ग होते हैं। (एवं वइजोए, एवं कायजोए) इसी तरह से वचनयोग में और काययोग में भी जानना चाहिये। अर्थात् जैसे मनोयोग में २७ भङ्ग कहे हैं उसी प्रकार से यहां भी जान लेना चाहिये। इस योग द्वार में यद्यपि केवल कार्मण शरीर योग में-कार्मणकाय के योग में-अस्सी भङ्ग संभवते हैं क्योंकि वे अल्प होते हैं तो भी उनकी यहां विवक्षा नहीं की गई है। सामान्यकाययोगकी विवक्षा की गई है। इसलिये "एवं कायजोए वि" ऐसा सूत्रकारने कहकर वहां २७ भङ्ग ही कहे हैं।

उपयोगद्वार

अब उपयोग द्वार को निरूपण करने के लिये सूत्रकार प्रश्नसूत्र कहते हैं (इमीसे णं जाव नेरइया किं सागारोवउत्ता अणागारोवउत्ता वा?) हे भदन्त! इस रत्नप्रभा पृथिवी के नरकावासों में रहने वाले नारक जीव क्या साकार उपयोग वाले होते हैं अथवा निराकार उपयोग वाले होते हैं? विशेष अंश को ग्रहण करने की शक्तिका नाम

कायजोए) એજ પ્રમાણે વચનયોગ અને કાયયોગમાં પણ સમજવું. એટલે કે જેવી રીતે મનયોગમાં ૨૭ ભાંગા કહ્યા છે, એવી રીતે વચનયોગ અને કાયયોગમાં પણ ૨૭-૨૭ ભાંગા સમજવા. આ યોગદ્વારમાં જો કે માત્ર કાર્મણ કાયયોગમાં ૮૦ ભાંગા સંભવી શકે છે. કારણ કે તેઓ અલ્પ હોય છે-તો પણ અહીં તેમનું વર્ણન કર્યું નથી, અહીં સામાન્ય કાયયોગનું જ વર્ણન કર્યું છે, તેથી "एवं कायजोए वि" એવું કહીને સૂત્રકારે અહીં ૨૭ ભાંગા જ કહ્યા છે.

હવે સૂત્રકાર ઉપયોગદ્વારનું નિરૂપણ કરવાના આશયથી પ્રશ્ન સૂત્ર કહે છે-(इमीसे णं जाव नेरइया किं सागारोवउत्ता वा अणागारोवउत्ता वा ?) હે પ્રભો ! આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના નરકાવાસોમાં રહેનારા નારક જીવો શું સાકાર ઉપયોગવાળા હોય છે કે નિરાકાર ઉપયોગવાળા હોય છે ? વિશેષ અંશને ગ્રહણ કરવાની

आकारेण रहितोऽनाकारः यो वस्तुनो विशेषांशमगृहीत्वा सामान्यांशग्राही भवति स अनाकारः दर्शनमित्यर्थः। तथा च रत्नप्रभापृथिव्याश्रिता नारकाः साकारोपयुक्ता अनाकारोपयुक्ता वेति प्रश्नाकारः। भगवानाह–'गोयमा' इत्यादि। 'गोयमा' हे गौतम! 'सागारोवउत्तावि अणागारोवउत्तावि' साकारोपयुक्ता अपि अनाकारोपयुक्ता अपि नारका भवन्ति। 'इमीसे णं जाव' एतस्यां खलु रत्नप्रभापृथिव्यां 'सागारोवओगे वट्टमाणा' साकारोपयोगे वर्तमाना नारकाः 'किं कोहोवउत्ता' किं

आकार है। इस आकार से सहित जो उपयोग है वह साकारोपयोग–अर्थात् ज्ञानोपयोग है, तथा इस आकार से रहित जो उपयोग है वह अनाकारोपयोग–अर्थात् दर्शनोपयोग है। जो उपयोग वस्तुके विशेषांश को ग्रहण न कर के केवल सामान्यांश को ग्रहण करता है वह अनाकार उपयोग है ऐसा अनाकार उपयोग दर्शन होता है। 'यह घट है' इस प्रकार से विशेष अंश को ग्रहण करने वाला जो उपयोग होता है वह साकारोपयोग है ऐसा साकारोपयोग ज्ञान होता है अतः इसी साकार अनाकार उपयोग को लेकर यहां प्रश्न किया गया है कि रत्नप्रभापृथिवी के आश्रित हुए नारकी जीव साकारोपयुक्त होते हैं कि अनाकारोपयुक्त होते हैं? इसका उत्तर (गोयमा) हे गौतम! (सागारोवउत्ता वि अणागारोव उत्ता वि) वे नारक जीव साकार उपयोग वाले भी होते हैं और अनाकार उपयोग वाले भी होते हैं। (इमीसे णं जाव सागारोवओगे

શક્તિનું નામ આકાર છે. આ આકારથી યુક્ત જે ઉપયોગ છે તે સાકારોપયોગ એટલે કે જ્ઞાનોપયોગ છે, તથા આ આકારથી રહિત જે ઉપયોગ છે તે નિરાકારોપયોગ એટલે કે દર્શનોપયોગ છે. જે ઉપયોગ વસ્તુના વિશેષાંશને ગ્રહણ ન કરતાં માત્ર સામાન્ય અંશને જ ગ્રહણ કરે છે. તે ઉપયોગને નિરાકાર ઉપયોગ કહે છે, એવાં નિરાકાર ઉપયોગને દર્શનઉપયોગ કહેવામાં આવે છે, " આ ઘટ છે, આ પટ છે " તે રીતે વિશેષ અંશને ગ્રહણ કરનારો જે ઉપયોગ હોય છે તેનું નામ સાકારોપયોગ છે, એવાં સાકારોપયોગ ને જ્ઞાન-ઉપયોગ કહે છે. અહિં સાકાર અને નિરાકારઉપયોગની અપેક્ષાએ એ પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો છે કે આ રત્નપ્રભાપૃથ્વીમાં રહેનારા નારક જીવો શું સાકારોપયુક્ત હોય છે, કે નિરાકારોપયુક્ત હોય છે? ઉત્તર–(गोयमा !) હે ગૌતમ! (सागारोवउत्ता वि अणागारोवउत्ता वि) તે નારક જીવો સાકારઉપયોગવાળા પણ હોય છે અને નિરાકાર ઉપયોગવાળા પણ હોય છે, પ્રશ્ન–(इमीसे णं जाव साग-

क्रोधोपयुक्ताः४, साकारोपयुक्ता नारकाः क्रोधादिमन्तो भवन्ति न वेति प्रश्नः। उत्तरयति भगवान्-'सत्तावीसं भगा' सप्तविंशतिर्भङ्गाः साकारोपयुक्तेषु नारकेषु क्रोधमानमायालोभैरेकत्वबहुत्वविवक्षया सप्तविंशतिभङ्गा ज्ञातव्याः। 'एवं अणागारोवउत्तावि' एवमनाकारोपयुक्ता अपि, यथा साकारोपयोगे सप्तविंशतिभङ्गास्तथा अनाकारोपयोगेपि सप्तविंशतिरेव भङ्गाः ज्ञातव्याः इति भावः। रत्नप्रभापृथिव्याश्रितजीवमधिकृत्य सर्वो विचारः कृतः, अतः परं रत्नप्रभापृथिवी-

---

वट्टमाणा नेरइया किं कोहोवउत्ता ४) हे भदन्त! इस रत्नप्रभापृथिवी के नरकावासों में वर्तमान साकारउपयोग वाले नारक जीव क्या क्रोधोपयुक्त होते हैं? मानोपयुक्त होते हैं? मायोपयुक्त होते हैं? लोभोपयुक्त होते हैं? भगवान् इसका उत्तर देते हुए कहते हैं कि (सत्तावीसं भंगा) यहां पूर्व की तरह २७ भङ्ग जानना चाहिये। अर्थात् संबंध साकारोपयुक्त नारक जीवों में क्रोध, मान, माया एवं लोभ, इनके में एकवचन वहुवचन को लेकर के २७ भङ्ग होते हैं, ऐसा जानना चाहिये। (एवं अणागारोवउत्ता वि) जिस तरह साकारोपयोग में २७ भङ्ग होते हैं, उसी प्रकार से अनाकारोपयोग में भी २७ ही भङ्ग होते हैं। रत्नप्रभा पृथिवी में वर्तमान जीव को लेकर यह समस्त विचार किया गया है। इसके वाद रत्नप्रभापृथिवी की तरह शर्कराप्रभा आदि पृथिवियों में भी वैसा ही विचार कर लेना चाहिये। इस तरह अतिदेश द्वारा दूसरी

रोवओगे वट्टमाणा नेरइया किं कोहोवउत्ता ४?) હે પ્રભો ? આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના નરકાવાસોમાં રહેનારા સાકારઉપયોગવાળા નારક જીવો શું ક્રોધોપયુક્ત હોય છે? માનોપયુક્ત હોય છે? માયોપયુક્ત હોય છે? લોભોપયુક્ત હોય છે? ઉત્તર- (सत्तावीसं भंगा) અહી પણ ૨૭ ભાંગા સમજવા. એટલે કે સાકારોપયુક્ત નારક જીવોમાં ક્રોધ, માન, માયા અને લોભની અપેક્ષાએ એકવચન અને બહુવચન લઈને ૨૭ ભાંગા થાય છે. એજ પ્રમાણે અનાકારોપયોગયુક્ત નારકોમાં પણ ૨૭ ભાંગા થાય છે. રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં રહેનારા નારક જીવોના સંબંધમાં જ આ ઉપરનો સમસ્ત વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. હવે શર્કરાપ્રભા વગેરે પૃથ્વીઓમાં રહેનારા જીવોના સંબંધમાં પણ એ બાબતોનો વિચાર

जन्ति न वेति प्रश्नः।
कारोपयुक्तेषु नारके
ज्ञातव्याः। 'एवं
रोपयोगे सप्तविंशति
व्याः इति भावः।
परं रत्नप्रभापृथिवी

रत्नप्रभापृथिवी के
। क्या कायोपयुक्त
हैं? लोभोपयुक्त
कि (सत्तावीसं
ये। अर्थात् संबंध
एवं लोभ, इनके
जानना चाहिये।
में २७ भङ्ग होते
होते हैं। रत्न-
चार किया गया
दि पृथिवियों में
देश द्वारा दूसरी

રત્નપ્રભા પૃથ્વીના
પયુક્ત હોય છે?
હોય છે? ઉત્તર-
કે સાકારોપયુક્ત
એકવચન અને
નાકારોપયોગયુક્ત
નારક જીવોના
હવે શર્કરાપ્રભા
ગતોનો વિચાર

वत् शर्कराप्रभापृथिव्यादावपि तथैव विचारः करणीय इत्यतिदेशेन पृथि
मपि दर्शयन्नाह-'एव'मित्यादि, ' एवं सत्तवि पुढवीओ नायव्वाओ' एवं
पृथिव्यो ज्ञातव्याः, रत्नप्रभापृथिवीवदितराः शर्कराप्रभाद्या अपि ज्ञातव्याः
सादृश्येऽपि विशेषं दर्शयति-'णाणत्तं लेस्सासु ' नानात्वं लेश्यासु, रत्नप्रभा
स्वपि पृथिवीषु आलापाः कर्त्तव्याः, किन्तु लेश्यासु विशेषः प्रत्येकपृ
लेश्यानां भिन्नत्वात्। कस्यां पृथिव्यां का लेश्या? इत्यर्थे गाथामाह-'
गाथा, अस्या अर्थश्चेत्थम्-'काऊ य दोसु' कापोती च द्वयोः, द्वयोः पृ

पृथिव्यादिकों का ऐसा ही प्रकरण प्रकट करने के लिये सूत्रकार कह
कि (एवं सत्त वि पुढवीओ नेयव्वाओ) इसी तरह से अर्थात्
पृथिवी के नारक जीवों का जैसा कथन यह लेश्या आदि के संबं
किया गया है उसी तरह से द्वितीय आदि ६ पृथिवियों के नारक
में भी सम्यग्दृष्टि आदि सूत्र संबंधी विषयों का कथन कर लेना च
(णाणत्तं लेस्सासु) प्रथम पृथिवी के नारक जीवों की अपेक्षा यदि
यादि पृथिवियों के नारक जीवों के कथन में भिन्नता है तो वह
को लेकर है। यही बात " णाणत्तं लेस्सासु " इस सूत्र द्वारा समझ
है। तात्पर्य कहने का यह है कि रत्नप्रभा पृथिवी को तरह ही
६ पृथिवियों में भी आलापक कहना चाहिये-परन्तु प्रत्येक पृथि
लेश्याओं की भिन्नता के कारण लेश्याओं में भिन्नता है सो किस
में कौन सी लेश्या है यही बात इस गाथा द्वारा प्रकट की जा र
रत्नप्रभा और शर्कराप्रभा इन दो नरकों के जो नारक हैं उनके व

કરવો જોઈએ તેથી બીજી પૃથ્વી વગેરેનું એવું જ પ્રકરણ પ્રકટ કરવાને
સૂત્રકાર કહે છે કે-(एवं सत्त वि पुढवीओ नेयव्वाओ) એજ પ્રમાણે
કે પહેલી પૃથ્વીના નારક જીવોના સંબંધમાં લેશ્યા વગેરેના વિષયમાં
કથન કરવામાં આવ્યું છે એવું જ કથન બીજીથી લઈને સાતમી પૃથ્વી સુ
નારક જીવોના સંબંધમાં પણ સમજવું. " णाणत्तं लेस्सासु " પહેલી પૃ
નારક જીવો કરતાં બીજી ત્રીજી વગેરે પૃથ્વીઓના નારક જીવોના ક
લેશ્યાના વિષયમાં જ માત્ર ભિન્નતા રહેલી છે એ વાત " णाणत्तं लेस
એ વડે સમજાવવામાં આવેલ છે. તાત્પર્ય એ છે કે રત્નપ્રભા પૃથ્વીના
વિષે જેવા આલાપકો કહ્યાં છે એવા આલાપકો બીજી છએ પૃથ્વી વિ
કહેવાં જોઈએ, પરન્તુ પ્રત્યેક પૃથ્વીમાં લેશ્યાઓની ભિન્નતા છે. કયી પૃ
કયી લેશ્યા છે તે નીચેની ગાથા વડે બતાવ્યું છે. રત્નપ્રભા અને શર્કરા

रत्नप्रभा—शर्कराप्रभयोर्ये नारकास्तेषां कापोतलेश्या भवति। 'तइयाए' तृतीयायाम् वालुकाप्रभायां पृथिव्याम् 'मीसिया' मिश्रिता लेश्या भवति, वालुकाप्रभापृथिव्या उपरितननरकेषु कापोतीलेश्या भवति, तथा तस्या एवाधस्तननरकेषु नील-लेश्या भवत्यतस्तृतीयपृथिवीनारकजीवानां मिश्रा लेश्या कथितेति। 'चउत्थीए' चतुर्थ्यांपङ्कप्रभापृथिव्याम् ये नारकास्तेषाम् 'नीलिया' नीलिका लेश्या भवति, 'पंचमियाए' पञ्चम्याम् धूमप्रभायां पृथिव्याम् 'मीसा' मिश्रा नीलकृष्णरूपा-लेश्या भवति, षष्ठ्यां तमःप्रभायाम् 'कण्हा' कृष्णा लेश्या भवति, 'ततो' ततः तदनन्तरम् सप्तम्यां तमस्तमःप्रभायां पृथिव्यां 'परमकण्हा' परमकृष्णा लेश्या भव-तीति गाथार्थः। सूत्राभिलापेषु यत् नरकावासनानात्वं कथितं तत् 'तीसा य पन्न-वीसा' इत्यादि गाथाद्वारेणावगन्तव्यम्। रत्नप्रभापृथिव्यां यथा सूत्राभिलापः

लेश्या होती है तीसरी पृथिवी वालुकाप्रभा में ऊपर के नरकों में कापोत-लेश्या और नीचे के नरकों में नीललेश्या है। इसलिये तृतीय पृथिवी के नारक जीवों में दो लेश्या कही है। चौथी पृथिवी पंकप्रभा में जो नारक जीव है उनके नीललेश्या होती है। पांचवी पृथिवी जो धूमप्रभा है उसमें रहने वाले नारक जीवों के नीलकृष्णरूप दो लेश्या होती है। छठवीं तमःप्रभा पृथिवी है उसमें रहने वाले नारक जीवों के कृष्णलेश्या होती है। सातवीं पृथिवी जो तमस्तमप्रभा है उसमें रहने वाले नारकों के महाकृष्ण लेश्या होती है। इस प्रकार से इस गाथा का अर्थ है। सूत्रा भिलापों में जो नरकावासों में नानत्व भेथ कहा गया है वह "तीसा य पन्नवीसा" इत्यादि गाथा द्वारा जान लेना चाहिये। रत्नप्रभापृथिवी में

નારક જીવોને એક કાપોતલેશ્યા હોય છે. ત્રીજી વાલુકાપ્રભા નામની પૃથ્વીના ઉપરના નરકાવાસોમાં રહેતા નારકો કાપોતલેશ્યાવાળા અને નીચેના નરકાવાસોમાં રહેનારા નારકો નીલ લેશ્યાવાળા હોય છે. તેથી ત્રીજી પૃથ્વીના નારકોમાં મિશ્રલેશ્યા કહી છે.

ચોથી પંકપ્રભા પૃથ્વીના નારકો નીલ લેશ્યાવાળા હોય છે. પાંચમી ધૂમપ્રભા પૃથ્વીના નારકો નીલ તથા કૃષ્ણરૂપ મિશ્રલેશ્યા વાળા હોય છે. છઠ્ઠી તમઃપ્રભા પૃથ્વીમાં રહેનારા નારક જીવો કૃષ્ણ લેશ્યાવાળા હોય છે. સાતમી તમસ્તમપ્રભા પૃથ્વીમાં રહેનારા નારક જીવો મહાકૃષ્ણ લેશ્યાવાળા હોય છે, આ પ્રમાણે તે ગાથાનો અર્થ આપવામાં આવ્યો છે.

સૂત્રાભિલાપોમાં જે નરકાવાસોમાં વિવિધતા કહી છે તે "તીસા ય પન્નવીસા" ઇત્યાદિ ગાથાઓ મારફત સમજી લેવી. રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં જે પ્રમાણે સૂત્રાભિ-

कृतस्तथैव पृथिव्यन्तरेपि करणीयस्तथाहि-"सक्करप्पभाए णं भंते! पुढवीए पणवीसाए निरयावाससयसहस्सेसु एगमेगंसि निरयावासंसि कइ लेस्साओ पन्नत्ताओ, गोयमा! एगा काऊ लेस्सा पन्नत्ता। सक्करप्पभाए णं भंते! जाव काउलेस्साए वट्टमाणा नेरइया किं कोहोवउत्ता ४" इत्यादि। 'जाव सत्तावीसं भंगा' इत्यादि। शर्कराप्रभायां खलु भदन्त! पृथिव्यां पञ्चविंशतौ निरयावासशतसहस्रेषु एकैकस्मिन् निरयावासे कति लेश्याः प्रज्ञप्ताः, गौतम! एका कापोती लेश्या। शर्कराप्रभायां भदन्त! यावत् कापोतीलेश्यायां वर्तमाना नैरयिकाः किं क्रोधोपयुक्ताः यावत् सप्तविंशतिभङ्गाः। अनेनैव प्रकारेण वालुकाप्रभापृथिवीत आरभ्य तमस्तमापृथिवीपर्यन्तं सूत्रालापकप्रकारो वर्णनीयः ॥सू०५॥

॥ इति लेश्याप्रकरणम् ॥

जैसा सूत्राभिलाप किया गया है वैसा ही वह दूसरी पृथिवियों में भी कर लेना चाहिये। जैसे-" सक्करप्पभाए णं भंते! पुढवीए पणवीसाए निरयावाससयसहस्सेसु एगमेगंसि निरयावासंसि कई लेस्साओ पन्नत्ताओ? गोयमा! एगा काऊलेस्सा पन्नत्ता) शर्कराप्रभा नाम की पृथिवी में हे भदन्त! जो २५ लाख नरकावास हैं-उन नरकावासों में से एक२ नरकावास में रहने वाले नारक जीवों के कितनी लेश्याएँ कही गई हैं? हे गौतम! उनके एक कापोत लेश्या कही गई है। (सक्करप्पभाए णं भंते! जाव काउलेस्साए वट्टमाणा नेरइया किं कोहोवउत्ता४ इत्यादि) हे भदंत! शर्कराप्रभा के २५ लाख नरकावासों में से एक २ नरकावास में कापोत लेश्या में वर्तमान नारक जीव क्या क्रोधोपयुक्त होते हैं, मानोपयुक्त होते हैं, मायोपयुक्त होते हैं, या लोभोपयुक्त होते हैं? (जाव सत्ता-

---

લાપ કરવામાં આવ્યો છે એજ પ્રમાણે બીજી પૃથ્વીઓમાં પણ કરી લેવો. જેમ કે "सक्करप्पभाए णं भंते! पुढवीए पणवीसाए निरयावाससयसहस्सेसु एगमेगंसि निरयावासंसि कई लेस्साओ पन्नत्ताओ? गोयमा! एगा काऊ लेस्सा पन्नत्ता) હે પૂજ્ય! શર્કરાપ્રભા પૃથ્વીમાં જે ૨૫ લાખ નરકાવાસ છે. તે પ્રત્યેક નરકાવાસમાં રહેનારા નારક જીવોની કેટલી લેશ્યાઓ કહી છે? હે ગૌતમ! તેમને એક કાપોત લેશ્યા જ હોય છે (सक्करप्पभाए णं भंते! जाव काउलेस्साए वट्टमाणा नेरइया किं कोहोवउत्ता ४ इत्यादि) હે પૂજ્ય! શર્કરાપ્રભા પૃથ્વીના ૨૫ લાખ નરકાવાસોમાંના પ્રત્યેક નરકાવાસમાં રહેલા કાપોતલેશ્યાવાળા નારક જીવો શું ક્રોધોપયુકત હોય છે? માનોપયુકત હોય છે? માયોપયુકત હોય છે? લોભોપયુકત

असुरकुमारादीनां स्थितिस्थानादिप्रकरणम्—

नारकजीवानां स्थितिस्थानादिकं निरूप्य साम्प्रतमसुरकुमारादीनां स्थितिस्थानादिकं निरूपयन्नाह—' चउसट्ठीए णं ' इत्यादि ।

मूलम्—चउसट्ठीए णं भंते ! असुरकुमारावाससयसहस्सेसु एगमेगंसि असुरकुमारावासंसि असुरकुमाराणं केवइया ठिइ-ट्ठाणा पन्नत्ता ? गोयमा ! असंखेज्जा ठिइट्ठाणा पन्नत्ता, जहण्णिया ठिई जहा नेरइयाणं तहा, नवरं पडिलोमा भंगा भाणियव्वा—सव्वेवि ताव होज्जा लोभोवउत्ता, अहवा लोभोवउत्ता य मायोवउत्ते य, अहवा लोभोवउत्ता य मायोवउत्ता य, एएणं गमेणं णायव्वं जाव थणियकुमाराणं नवरं णाणत्तं जाणियव्वं ॥ सू० ६ ॥

छाया—चतुष्पष्टयां भदन्त ! असुरकुमारावासशतसहस्रेषु एकैकस्मिन् असुरकुमारावासेऽसुरकुमाराणां कियन्ति स्थितिस्थानानि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! असंख्येयानि स्थितिस्थानानि प्रज्ञप्तानि, जघन्या स्थितिर्यथा नैरयिकाणां तथा, नवरं प्रतिलोमा भङ्गा भणितव्याः, सर्वेऽपि तावद्भवेयुर्लोभोपयुक्ताः, अथवा लोभोपयुक्ताश्च मायोपयुक्तश्च, अथवा लोभोपयुक्ताश्च मायोपयुक्ताश्च, एतेन गमेन ज्ञातव्यं यावत्स्तनितकुमाराणाम् , नवरं नानात्वं ज्ञातव्यम् ॥ सू० ६ ॥

वीसं भंगा इत्यादि) उत्तर–यावत् सत्ताईस भंग होते हैं। इत्यादि । इसी प्रकार से वालुका पृथिवीसे लगाकर तमस्तमा पृथिवी पर्यन्त सूत्रालापक का वर्णन कर लेना चाहिये । ॥ सू० ५ ॥

॥ इति लेश्याप्रकरण ॥

असुरकुमारादि का स्थितिस्थानादिप्रकरण

नारक जीवों के स्थितिस्थान आदिका निरूपण कर के अब असुरकुमार आदि के स्थितिस्थान आदिका निरूपण करने के निमित्त सूत्र-

---

હોય છે? (जाव सत्तावीसं भंगा इत्यादि) હે ગૌતમ! સત્યાવીસ ભાંગા હોય છે, ઇત્યાદિ. એજ પ્રમાણે વાલુકાપ્રભાપૃથ્વીથી લઇને તમસ્તમા પૃથ્વી પર્યન્ત સૂત્રાલાપકના પ્રકારનું વર્ણન કરી લેવું જોઇએ ॥સૂ.૫॥

લેશ્યાપ્રકરણ સમાપ્ત

અસુરકુમાર વગેરેના સ્થિતિસ્થાન આદિનું પ્રકરણ

નારક જીવોનાં સ્થિતિસ્થાન વગેરેનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર અસુર-

टीका—' चउसट्ठीए णं भंते ' चतुष्षष्ट्यां खलु भदन्त ! 'असुरकुमारावाससयसहस्सेसु' असुरकुमारावासशतसहस्रेषु ' एगमेगंसि ' एकैकस्मिन् प्रत्येकस्मिन् इत्यर्थः, ' असुरकुमारावासंसि ' असुरकुमारावासे 'असुरकुमाराणं' असुरकुमाराणाम् देवानाम् 'केवइया' कियंति कियत्प्रमाणकानि 'ठिइट्ठाणा' स्थितिस्थानानि, आयुर्विभागरूपाणि ' पन्नत्ता ' प्रज्ञप्तानि ? । उत्तरयति भगवान्–' गोयमा ' इत्यादि , 'गोयमा' हे गौतम ! ' असंखेज्जा ठिइट्ठाणा पन्नत्ता ' असंख्येयानि स्थितिस्थानानि प्रज्ञप्तानि, तत्र ' जहण्णिया ठिई जहा नेरइयाणं तहा ' जघन्या स्थितिर्यथा नैरयिकाणां तथाऽसुरकुमाराणामपि तद्यथा जघन्या स्थितिर्दशसहस्रवर्षपरिमिता, सापि एकसमयाधिका द्विसमयाधिका त्र्यादिसमयाधिकेत्येवंरूपेण समयानाम-

कार सूत्र कहते हैं–" चउसट्ठीए णं भंते ! इत्यादि ।

(चउसट्ठीए णं भंते ! असुरकुमारावाससयसहस्सेसु) हे भदन्त ! चौसठ लाख असुरकुमारावासों में से (एगमेगंसि) एक एक (असुरकुमारावासंसि) असुरकुमारावास में रहने वाले (असुरकुमाराणं) असुरकुमारों के (केवइया ठिइट्ठाणा) कितने स्थितिस्थान (पन्नत्ता) कहे गये हैं। उसका उत्तर देते हुए भगवान् कहते हैं कि– (गोयमा) हे गौतम ! (असंखेज्जा ठिइट्ठाणा पन्नत्ता) उनके असंख्यात स्थितिस्थान कहे गये हैं । (जहण्णिया ठिई जहा नेरइयाणं तहा) इनमें जघन्य स्थिति जैसी नारक जीवों की कही गई है वैसे ही असुरकुमारों की जाननी चाहिये । वह इस प्रकार से–जघन्य स्थिति दश हजार वर्ष की यहां होती है सो वह भी एक समय अधिक, दो समय अधिक, तीन

કુમાર વગેરેના સ્થિતિસ્થાનાદિનું નિરૂપણ કરવાને માટે સૂત્ર કહે છે.–" चउसट्ठीए णं भंते ! " इत्यादि ।

(चउसट्ठीए णं भंते ! असुरकुमारावाससयसहस्सेसु) હે ભગવન્ ! ૬૪ લાખ અસુરકુમારાવાસોમાંના (एगमेगंसि असुरकुमारावासंसि) પ્રત્યેક અસુરકુમારાવાસમાં રહેનારા " असुरकुमाराणं केवइया ठिइट्ठाणा पन्नत्ता ? " અસુરકુમારોનાં કેટલાં સ્થિતિસ્થાન કહ્યાં છે?

ઉત્તર–" गोयमा ! " હે ગૌતમ ! " असंखेज्जा ठिइट्ठाणा पन्नत्ता " તેમના અસંખ્યાત સ્થિતિસ્થાન કહ્યાં છે. " जहण्णिया ठिई जहा नेरइयाणं तहा " જેવી નારક જીવોની જઘન્ય સ્થિતિ કહી છે એવી જ અસુરકુમારોની પણ જઘન્યસ્થિતિ સમજવી. તેનું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે કર્યું છે. અસુરકુમારોની જઘન્યસ્થિતિ દસ હજાર વર્ષની હોય છે. એક સમય અધિક, બે સમય અધિક,

संख्यातत्वात् असुरकुमाराणां स्थितिरपि असंख्येयसमयाधिका जघन्या स्थितिर्भवति। तथा तत्प्रायोग्योत्कर्षिका स्थितिर्भवतीति, स्थितिस्थानविषये नारकासुरकुमारयोः समानैव वक्तव्याऽतो नारकप्रकरणवदिहापि सर्वोपि विचारः पूर्ववदेव करणीय इति। 'नवरं पडिलोमा भंगा भाणियव्वा' नवरं प्रतिलोमा भङ्गा भणितव्याः, नवरं=विशेषस्त्वयम्-अत्र भङ्गाः प्रतिलोमाः वाच्यास्तथाहि-हे भदन्त! असुरकुमारावासे वर्त्तमाना असुरकुमाराः किं क्रोधोपयुक्ताः४ इत्यादि प्रश्नः, तत्रोत्तरम्-प्रतिलोमा भङ्गा भणितव्या इति। भङ्गा अत्र प्रातिलोम्येन वैपरीत्येन क्रोधस्थाने लोभकथनेन कर्त्तव्याः, तदेव दर्शयति-"सव्वेवि ताव

आदि समय अधिक, इस तरह से समयों की असंख्यातता से इन असुरकुमारों की भी असंख्यातसमय अधिक वाली जघन्यस्थिति होती है। तथा-तत्प्रायोग्योत्कर्षिका विवक्षित असुरकुमारावास के योग्य जो उत्कृष्ट स्थिति है वह भी इसी तरहसे एक, दो, तीन आदि समयाधिक होती हुई यावत् असंख्यात समय अधिक वाली होती है। इस तरह स्थितिस्थानके विषयमें नारक और असुरकुमार, इनकी वक्तव्यता एकसी ही है इसलिये नारक प्रकरण की तरह यहां पर भी जितना भी विचार है वह सब पहिले की तरह ही कर लेना चाहिये। (नवरं पडिलोमा भंगा भाणियव्वा) परन्तु भङ्गों में विशेषता है वह इस प्रकार से यहां भङ्ग प्रतिलोम कहना चाहिये-अर्थात् नारकों के प्रकरण में क्रोध मान, माया और लोभ, इस प्रकार से भङ्गों का निर्देश करने में आया है सो उस प्रकार का निर्देश यहां नहीं करना चाहिये किन्तु यहां तो

ત્રણ સમય અધિક એ પ્રમાણે અસંખ્યાત સમયાધિક સુધીની જઘન્ય સ્થિતિ અસુરકુમારોની પણ નારકોની માફક જ હોય છે. તે કારણે તેમના અસંખ્યાત સ્થિતિસ્થાનો કહ્યાં છે. તથા તત્પ્રાયોગ્ય ઉત્કર્ષિકા વિવક્ષિત અસુરકુમારાવાસને યોગ્ય જે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે તે પણ એજ પ્રમાણે એક, બે, ત્રણ વગેરે સમયાધિક થતાં થતાં અસંખ્યાત સમય અધિક વાળી થાય છે. આ રીતે સ્થિતિસ્થાનના વિષયમાં નારક જીવોની તથા અસુરકુમારોની વકતવ્યતા એકે સરખી છે. તેથી નારક પ્રકરણમાં જે પ્રકારે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે તે પ્રમાણે જ અસુરકુમારોના વિષયમાં સમજવું "नवरं पडिलोमा भंगा भाणियव्वा" પણ ભાંગાઓમાં જે ફેરફાર છે તે આ પ્રમાણે છે-અસુરકુમારોના વિષયમાં ભાંગાઓ પ્રતિલોમ (ઉલ્ટા) ક્રમથી કહેવા જોઈએ. એટલે કે નારકોના પ્રકરણમાં ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ, આ ક્રમથી ભાંગાઓનો નિર્દેશ કરાયો છે તેને બદલે અહીં લોભ, માયા,

होज्जा लोभोवउत्ता' सर्वेपि तावत् असुरकुमारा भवन्ति लोभोपयुक्ताः, देवा हि परिग्रहसंज्ञावत्त्वेन लोभवन्तो भवन्ति, इत्यसुरकुमाराणामपि देवत्वात् तेपि लोभवन्त एव। 'अहवा लोभोवउत्ता य मायोवउत्ते य' अथवा लोभोपयुक्ताश्च मायोपयुक्तश्च, 'अहवा लोभोवउत्ता य मायोवउत्ता य' अथवा लोभोपयुक्ताश्च मायोपयुक्ताश्च नारकप्रकरणे क्रोधं बहुवचनान्तं मुख्यं कृत्वा मानमायालोभेषु एकत्वं बहुत्वं च प्रयुज्य-

---

लोभ, माया, मान और क्रोध, इस प्रकार से निर्देश करना चाहिये। इसी बात को सूत्रकारने (सव्वे वि ताव होज्जा लोभोवउत्ता) इस सूत्र द्वारा प्रकट किया है। तात्पर्य कहने का यह है कि जब ऐसा प्रश्न किया गया कि "हे भदन्त! असुरकुमारावास में वर्तमान असुरकुमार क्या क्रोधोपयुक्त होते हैं, मानोपयुक्त होते हैं, मायोपयुक्त होते हैं, लोभोपयुक्त होते हैं" तब इसके उत्तर में भङ्ग प्रतिलोम से-विपरीतरूप से क्रोध के स्थान में लोभ के कथन से करना चाहिये जो "सव्वे वि ताव होज्जा लोभोवउत्ता" इस सूत्र द्वारा प्रकट किये गये हैं कि समस्त असुरकुमार लोभोपयुक्त होते हैं। देव परिग्रहसंज्ञा वाले होने के कारण लोभ वाले होते हैं इसलिये असुरकुमार भी देव हैं इस कारण वे भी लोभवाले ही हैं (अहवा-लोभोवउत्ता य मायोवउत्ते य) कितनेक असुरकुमार लोभोपयुक्त होते हैं और कोई एक असुरकुमार मायोपयुक्त होता है। (अहवा-लोभोवउत्ता य मायोवउत्ता य) अथवा अनेक असुरकुमार लोभोपयुक्त होते हैं और अनेक मायोपयुक्त भी होते हैं। नारकप्रकरण में क्रोधको बहुवचनान्त और मुख्य करके तथा मान

માન અને ક્રોધ એ ક્રમે ભાંગાઓનો નિર્દેશ કરવો જોઈએ. એજ વાત સૂત્રકારે આ સૂત્ર મારફત પ્રકટ કરી છે (सव्वे वि ताव होज्जा लोभोवउत्ता) તાત્પર્ય એ છે કે ગૌતમસ્વામીએ એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો છે કે "હે પૂજ્ય! અસુરકુમારવાસમાં રહેનારા અસુરકુમારો શું ક્રોધયુક્ત હોય છે? માનયુક્ત હોય છે? માયાયુક્ત હોય છે? લોભયુક્ત હોય છે?" ત્યારે તેના જવાબરૂપે પ્રભુએ કહ્યું છે કે ભાંગાઓ પ્રતિલોમથી-વિપરીત ક્રમથી ક્રોધને સ્થાને લોભનું કથન કરીને બનાવવા જોઈએ. જે "सव्वे वि ताव होज्जा लोभोवउत्ता" એ સૂત્ર વડે પ્રકટ કરેલ છે. દેવોમાં પરિગ્રહ સંજ્ઞા વિશેષ હોવાને કારણે તેઓ લોભયુક્ત હોય છે. અસુરકુમારો પણ દેવો છે. તેથી તેઓ પણ લોભયુક્ત હોય છે. "अहवा-लोभोवउत्ता य मायोवउत्ते य" ઘણા અસુરકુમારો લોભયુક્ત હોય છે. અને કોઈએક અસુરકુમાર માયાયુક્ત હોય છે. "अहवा-लोभोवउत्ता य मायोवउत्ता य" અથવા અનેક અસુરકુમારો લોભોપયુક્ત હોય છે. અને માયોપયુક્ત પણ હોય છે.

क्रमशः सप्तविंशतिर्भङ्गाः, इहासुरकुमारप्रकरणे लोभं बहुवचनान्तं प्रधानीकृत्य मायामानक्रोधेषु एकत्व बहुत्वं क्रमशो योजयित्वा भङ्गा प्रदर्शनीयाः। तथाहि-लोभोपयुक्ताश्च मायोपयुक्ताश्च मानोपयुक्ताश्च क्रोधोपयुक्ताश्च। एवमेव द्विक-त्रिक-चतुष्कसंयोगे नारकप्रातिलोम्येन भङ्गा विधेयाः सप्तविंशतिरेवेति। 'एएणं गमेणं णेयव्वं जाव थणियकुमाराणं' एतेन गमेन ज्ञातव्यं यावत् स्तनितकुमाराणाम्, यथाऽसुरकुमाराणां लोभप्रधानाः सप्तविंशतिर्भङ्गा भणितास्तथा नागसुवर्णविद्युदग्निद्वीपोदधिदिग्वायुस्तनितकुमारदेवानामपि लोभप्रधाना एकत्वबहुत्वाभ्यां सप्तविंशतिर्भङ्गाः भणितव्या इति। 'नवरं णाणत्तं जाणियव्वं' नवरं नानात्वं भेदरूपं ज्ञातव्यम्, नारकाणामसुरकुमारादीनां च परस्परं नानात्वं

माया और लोभ, इनमें एकवचन और बहुवचन करके क्रमशः २७ भङ्ग कहे गये हैं। यहां असुरकुमारप्रकरणमें लोभको प्रधान रखकर बहुवचनान्त करके, तथा माया मान और क्रोधमें एकवचन बहुवचन क्रमशः योजित करके भंग दिखाना चाहिये। जैसे-बहुत असुरकुमार, लोभोपयुक्त होते हैं, इसी तरह द्विकसंयोगमें त्रिकसंयोगमें और चतुष्कसंयोगमें नारककी प्रतिलोमतासे २७ ही भङ्ग करलेना चाहिये। (एएणं गमेणं णेयव्वं जाव थणियकुमाराणं) जिस तरह असुरकुमारोंके लोभप्रधान २७ भङ्ग कहे गये हैं उसी तरहसे, नागकुमार सुवर्णकुमार, विद्युत्कुमार, अग्निकुमार, द्वीपकुमार, उदधिकुमार, दिक्कुमार, वायुकुमार, स्तनितकुमार देवों के भी एकवचन बहुवचन को लेकर २७ भङ्ग करलेना चाहिये। (णवरं णाणत्तं जाणियव्वं) विशेष यह है कि-नारकोंमें और असुर-

નારક પ્રકરણમાં ક્રોધને બહુવચનમાં મૂકીને અને માન, માયા તથા લોભને એકવચન અને બહુવચનમાં મૂકીને ૨૭ ભાંગા બતાવવામાં આવ્યા છે. જ્યારે અહીં અસુર-કુમારોના પ્રકરણમાં લોભને મુખ્ય કરીને બહુવચનમાં મૂકીને અને માયા, માન તથા ક્રોધને એકવચન બહુવચનમાં અનુક્રમ મૂકીને ૨૭ ભાંગા બનાવવા જોઈએ. જેમ કે-અનેક અસુરકુમારો લોભોપયુક્ત હોય છે, માયોપયુક્ત હોય છે, માનો-પયુક્ત હોય છે અને ક્રોધોપયુક્ત હોય છે. આ પ્રમાણે દ્વિકસંયોગથી, ત્રિક-સંયોગથી અને ચતુષ્કસંયોગથી નારકો કરતાં પ્રતિલોમ ક્રમે ૨૭ ભાંગા બનાવવા. "एएणं गमेणं णेयव्वं जाव थणियकुमाराणं" જેવી રીતે અસુરકુમારોના લોભપ્રધાન ૨૭ ભાંગા કહ્યા છે, એવી જ રીતે નાગકુમાર, સુવર્ણકુમાર, વિદ્યુ-ત્કુમાર, અગ્નિકુમાર, દ્વીપકુમાર, ઉદધિકુમાર દિક્કુમાર, વાયુકુમાર, તથા સ્ત-નિતકુમાર સુધીના દેવોના પણ એકવચન બહુવચનને આધારે લોભપ્રધાન ૨૭ ભાંગા જ કહેવા. "णवरं णाणत्तं जाणियव्वं" નારકોમાં અને અસુરકુમાર વગેરે

ज्ञात्वा प्रश्नसूत्राणि उत्तरसूत्राणि चाध्येतव्यानि, तच्च नारकाणामसुरकुमारादीनां च संहननसंस्थानलेश्यासूत्रेषु च नानात्वं भवति, तथाहि-'चउसट्ठीए णं भन्ते असु-रकुमारावाससयसहस्सेसु एगमेगंसि असुरकुमारावासंसि असुरकुमाराणं सरीरगा किंसंघयणी? गोयमा! असंघयणी, जे पोग्गला इट्ठा कंता पिया मणुन्ना मणामा ते तेसिं सरीर संघायत्ताए परिणमंति, एवं संठाणेवि नवरं भवधारणिज्जा समचउरंस संठियाउत्तरवेउव्विया अन्नयरसंठिया एवं लेस्सासुवि, नवरं कइ लेस्साओ पन्नत्ताओ, गोयमा! चत्तारि, तं जहा-किण्हा, नीला, काऊ, तेऊ लेस्सा। चउसट्ठीए णं जाव कण्हलेस्साए वट्टमाणा किं कोहोवउत्ता? गोयमा! सव्वेवि ताव होज्जा लोभोवउत्ता' इत्यादि, एवं नीला काऊ तेऊवि। नागकुमारादिप्रकरणेषु तु 'चुल-सीए नागकुमारावाससयसहस्सेसु' चतुरशीतौ नागकुमारावासशतसहस्रेषु इत्यादि

कुमार आदिमें परस्पर भेद है, ऐसा जानकर प्रश्नसूत्र और उत्तरसूत्र कहलेना चाहिये, तात्पर्य यह है कि-संहनन, संस्थान, और लेश्यासंबंधी सूत्रोंको लेकर नारकजीव और असुरकुमारोंमें भेद है जो इस प्रकारसे है-(चउसट्ठीए णं भंते! असुरकुमारावाससयसहस्सेसु एगमेगंसि असुरकु-मारावासंसि असुरकुमाराणं सरीरगा किंसंघयणी, गोयमा! असंघयणी, जे पोग्गला इट्ठा, कंता, पिया, मणुन्ना, मणामा, ते तेसिं सरीरसंघायत्ताए परिणमंति, एवं संठाणे वि, नवरं-भवधारणिज्जा समचउरंससंठाणसंठिया, उत्तरवेउव्विया अन्नयरसंठिया। एवं लेस्सासु वि, नवरं-कइ लेस्साओ पन्नत्ताओ, गोयमा! चत्तारि तं जहा-किण्हा. नीला. काऊ, तेऊलेस्सा। चउ-सट्ठीए णं जाव कण्हलेस्साए वट्टमाणा किं कोहोवउत्ता ४? गोयमा! सव्वे वि तावहोज्जा लोभोवउत्ता) इत्यादि (एवं नीला काऊ तेऊ वि) हे भदन्त! चौसठलाख असुरकुमारावासों में से प्रत्येक असुरकुमारावासमें

દેવોમાં સંહનન,સંસ્થાન અને લેશ્યાના સૂત્રોમાં ભેદ છે. એમ સમજીને પ્રશ્ન સૂત્ર તથા ઉત્તરસૂત્રો કહેવાં જોઈએ. નારકજીવોઅને અસુરકુમારાદિકે માં જે ભેદ છે તે આ પ્રમાણે છે-(चउसट्ठीए णं भंते! असुरकुमारावाससयसहस्सेसु एगमेगंसि असुर-कुमारावाससि असुरकुमाराणं सरीरगा किं संघयणी? गोयमा! असंघयणी जे पोग्गला इट्ठा, कंता, पिया मणुन्ना, मणोमा, ते तेसिं संघायत्ता ए परिणमति-एव संठाणे वि-नवरं-भव-धारणिज्जो समचउर ससंठाण संठिया, उत्तरवेउव्विया अन्नयरसंठिया. एवं लेस्सासु वि, नवरं-कइ लेस्साओ पन्नत्ताओ? गोयमा! चत्तारि-तं जहा-किण्हा, नीला, काऊ, तेऊ-लेस्सा। चउसट्ठीए णं जाव कण्हलेस्साए वट्टमाणा किं कोहोवउत्ता? गोयमा! सव्वेवि ताव होज्जा लोभोवउत्ता इत्यादि-एव नीला काऊ तेऊ वि) હે પૂજ્ય! ચોસઠ લાખ અસુરકુમારાવાસમાંના પ્રત્યેક અસુરકુમારાવાસમાં રહેનાર અસુરકુમારોનાં શરીર

पठनीयम् । एवम् 'चउसट्ठी असुराणं नागकुमाराण होइ चुलसीई' इत्यादि वचनात्, भवनप्रश्नसूत्रेषु भवनसंख्यानानात्वमवगम्य सूत्रालापः करणीयः ॥सू० ६॥

॥ इति-असुरकुमारादीनां स्थितिस्थानादिप्रकरणम् ॥

वर्तमान असुरकुमारोंके शरीर किस संहननवाले होते हैं? हे गौतम! उनके शरीर संहनन बिना के होते हैं। उनके शरीर संघातरूपसे जो पुद्गल परिणमते हैं वे इष्ट, कान्त, प्रिय, मनोज्ञ एवं मनोम होते हैं। इसी तरहसे संस्थानमें भी जानना चाहिये। विशेष इनका जो भवधारणीय शरीर होता है वह हुंडसंस्थानवाला नहीं होता है किन्तु समचतुरस्रसंस्थानवाला होता है। तथा जो उत्तरवैक्रियरूप शरीर होता है वह किसी एक संस्थानवाला होता है। इसी तरह से लेश्याओंमें भी जानना चाहिये। परन्तु जो विशेषता है वह इस प्रकारसे है-इनके हे-भदन्त! कितनी लेश्याएँ होती हैं? हे गौतम! इनके चार लेश्याएँ होती हैं। वे ये हैं-कृष्ण, नील, कापोत और तेजोलेश्या। हे भदन्त! चौसठ-लाख असुरकुमारावासोंमें से प्रत्येक असुरकुमारावासमें कृष्णलेश्या में वर्तमान असुरकुमार क्या क्रोधोपयुक्त होते हैं४? हे गौतम! सभी असुरकुमार लोभोपयुक्त होते हैं, इत्यादि। इसी तरह नीललेश्या कापोतलेश्या और तेजोलेश्याके विषयमें भी जानना चाहिये। नागकुमार आदिके प्रकरणोंमें तो (चुलसीए नागकुमारावाससयसहस्सेसु)" चौरासी

કયા સંહનનવાળા હોય છે? ઉત્તર- હે ગૌતમ! તેમનાં શરીર સંહનન વિનાનાં હોય છે. તેમના શરીર સંઘાતરૂપે જે પુદ્ગલો પરિણમે છે, તે ઈષ્ટ, કાન્ત, પ્રિય મનોજ્ઞ અને મનોમ હોય છે. સંસ્થાન વિષે પણ એમ જ સમજવું. વિશિષ્ટતા એ છે કે તેમનું જે ભવધારણીય શરીર હોય છે તે હુંડસંસ્થાનવાળું હોતું નથી. પણ સમચતુરસ્રસંસ્થાનવાળું હોય છે. તથા જે ઉત્તરવૈક્રિયરૂપ શરીર હોય છે. તે કોઈ એક સંસ્થાનવાળું હોય છે. એજ પ્રમાણે લેશ્યાઓ વિષે પણ સમજવું. પણ લેશ્યાઓમાં આ પ્રમાણે વિશિષ્ટતા છે-પ્રશ્ન હે ભગવન્! અસુરકુમારોને કેટલી લેશ્યાઓ હોય છે? ઉત્તર-હે ગૌતમ! તેમને આ પ્રમાણે ચાર લેશ્યાઓ હોય છે, (૧) કૃષ્ણ, (૨) નીલ, (૩) કાપોત અને (૪) તેજો લેશ્યા.

પ્રશ્ન—હે પૂજ્ય! ચોસઠ લાખ અસુરકુમારાવાસોમાંના પ્રત્યેક અસુરકુનારાવાસમાં રહેનારા કૃષ્ણલેશ્યાયુકત અસુરકુમારો શું ક્રોધોપયુકત હોય છે? ઇત્યાદિ.

ઉત્તર—હે ગૌતમ! સમ[illegible] રકુમારો [illegible] હોય છે, ઈત્યાદિ. એજ પ્રમાણે નીલલેશ્યા, કા[illegible] ને તે[illegible] અસુરકુમારો વિષે પણ સમજવું નાગકુમાર વગે[illegible] માં [illegible] नागकुमारावास

पृथिवीकायिकस्थितिस्थानादिप्रकरणम्—

अथ पृथिवीकायिकाद्येकेन्द्रियजीवानां स्थितिस्थानादिकं निरूपयितुमाह—'असंखिज्जेसु' इत्यादि।

मूलम्—असंखिज्जेसु णं भंते! पुढवीकाइयावाससयसहस्सेसु एगमेगंसि पुढवीकाइयावासंसि पुढवीकाइयाणं केवइया ठिइट्ठाणा पन्नत्ता ?, गोयमा! असंखेज्जा ठिइट्ठाणा पन्नत्ता तं जहा जहन्निया ठिई जाव तप्पाउग्गुक्कोसिया ठिई। असंखेज्जेसु णं भंते पुढवीकाइयावाससयसहस्सेसु एगमेगंसि पुढवीकाइयावासंसि जहण्णियाए ठिईए वट्टमाणा पुढवीकाइया किं कोहोवउत्ता माणोवउत्ता मायोवउत्ता, लोभोवउत्ता, गोयमा! कोहोवउत्ता वि माणोवउत्ता वि मायोवउत्ता वि लोभोवउत्ता वि। एवं पुढवीकाइयाणं सव्वेसु वि ठाणेसु अभंगयं, नवरं तेउलेस्साए असीई भंगा! एवं आउक्काइय–तेउक्काइय–वाउक्काइयाणं सव्वेसु वि ठाणेसु अभंगयं। वणस्सइकाइया जहा पुढवीकाइया॥ सू० ७॥

छाया—असंख्येयेषु भदन्त! पृथिवीकायिकावासशतसहस्रेषु एकैकस्मिन् पृथिवीकायिकावासे पृथिवीकायिकानां कियन्ति स्थितिस्थानानि प्रज्ञप्तानि? गौतम!

लाख नागकुमारोंके आवासोंमें" इत्यादिरूपसे पाठ पढ़ना चाहिये, क्यों कि "चउसट्ठी असुराणं नागकुमाराण होइ चुलसीई" असुरकुमारोंके भवन ६४ लाख होते हैं और नागकुमारों के भवन ८४ लाख होते हैं ऐसा कथन है। इसलिये भवन संबंधी प्रश्नसूत्रों में भवनसंख्याका नानात्व जानकर सूत्रका आलाप करना चाहिये ॥सू०६॥

इति असुरकुमारादि का स्थितिस्थानादि संपूर्ण॥

सयसहस्सेसु) ચોર્યાસીલાખ નાગકુમારાવાસમાં ઇત્યાદિરૂપે સૂત્રપાઠ કરવો જોઈએ. "चउसट्ठी असुराण नागकुमाराणं होइ चुलसीई" અસુરકુમારોનાં ૬૪ લાખ અને નાગકુમારોનાં ૮૪ લાખ ભવન હોય છે. એવું શાસ્ત્રોમાં કહેલ છે. તેથી ભવન સંખ્યામાં જે ફેરફાર છે તે ધ્યાનમાં રાખીને પ્રશ્નસૂત્રો તથા ઉત્તરસૂત્રો કહેવાં જોઈએ. ॥ સૂ. ૬॥

॥અસુરકુમારાદિના સ્થિતિસ્થાનાદિ સમાપ્ત॥

पठनीयम्। एवम् 'चउसट्ठी असुराणं नागकुमाराण होइ चुलसीई' इत्यादि वचनात्, भवनप्रश्नसूत्रेषु भवनसंख्यानानात्वमत्रगम्य सूत्रालापः करणीयः ॥सू० ६॥

॥ इति–असुरकुमारादीनां स्थितिस्थानादिप्रकरणम् ॥

वर्तमान असुरकुमारोंके शरीर किस संहननवाले होते हैं? हे गौतम! उनके शरीर संहनन बिना के होते हैं। उनके शरीर संघातरूपसे जो पुद्गल परिणमते हैं वे इष्ट, कान्त, प्रिय, मनोज्ञ एवं मनोम होते हैं। इसी तरहसे संस्थानमें भी जानना चाहिये। विशेष इनका जो भवधारणीय शरीर होता है वह हुंडसंस्थानवाला नहीं होता है किन्तु समचतुरस्रसंस्थानवाला होता है। तथा जो उत्तरवैक्रियरूप शरीर होता है वह किसी एक संस्थानवाला होता है। इसी तरह से लेश्याओंमें भी जानना चाहिये। परन्तु जो विशेषता है वह इस प्रकारसे है–इनके हे भदन्त! कितनी लेश्याएँ होती हैं? हे गौतम! इनके चार लेश्याएँ होती हैं। वे ये हैं–कृष्ण, नील, कापोत और तेजोलेश्या। हे भदन्त! चौसठलाख असुरकुमारावासोंमें से प्रत्येक असुरकुमारावासमें कृष्णलेश्या में वर्तमान असुरकुमार क्या क्रोधोपयुक्त होते हैं४? हे गौतम! सभी असुरकुमार लोभोपयुक्त होते हैं, इत्यादि। इसी तरह नीललेश्या कापोतलेश्या और तेजोलेश्याके विषयमें भी जानना चाहिये। नागकुमार आदिके प्रकरणोंमें तो (चुलसीए नागकुमारावाससयसहस्सेसु)" चौरासी

કયા સંહનનવાળાં હોય છે? ઉત્તર– હે ગૌતમ! તેમનાં શરીર સંહનન વિનાનાં હોય છે. તેમના શરીર સંઘાતરૂપે જે પુદ્ગલો પરિણમે છે, તે ઈષ્ટ, કાન્ત, પ્રિય મનોજ્ઞ અને મનોમ હોય છે. સંસ્થાન વિષે પણ એમ જ સમજવું. વિશિષ્ટતા એ છે કે તેમનું જે ભવધારણીય શરીર હોય છે તે હુંડસંસ્થાનવાળું હોતું નથી. પણ સમચતુરસ્રસંસ્થાનવાળું હોય છે. તથા જે ઉત્તરવૈક્રિયરૂપ શરીર હોય છે. તે કોઈ એક સંસ્થાનવાળું હોય છે. એજ પ્રમાણે લેશ્યાઓ વિષે પણ સમજવું. પણ લેશ્યાઓમા આ પ્રમાણે વિશિષ્ટતા છે–પ્રશ્ન હે ભગવન્! અસુરકુમારોને કેટલી લેશ્યાઓ હોય છે? ઉત્તર–હે ગૌતમ! તેમને આ પ્રમાણે ચાર લેશ્યાઓ હોય છે, (૧) કૃષ્ણ, (૨) નીલ, (૩) કાપોત અને (૪) તેજો લેશ્યા.

પ્રશ્ન—હે પૂજ્ય! ચોસઠ લાખ અસુરકુમારાવાસોમાંના પ્રત્યેક અસુરકુનારાવાસમાં રહેનારા કૃષ્ણલેશ્યાયુકત અસુરકુમારો શું ક્રોધોપયુકત હોય છે? ઇત્યાદિ.

ઉત્તર—હે ગૌતમ! સમસ્ત અસુરકુમારો લોભોપયુકત હોય છે, ઈત્યાદિ. એજ પ્રમાણે નીલલેશ્યા, કાપોતલેશ્યા અને તેજોલેશ્યાવાળા અસુરકુમારો વિષે પણ સમજવું નાગકુમાર વગેરેના પ્રકરણોમાં તો–(चुलसीए नागकुमारावास

पृथिवीकायिकस्थितिस्थानादिप्रकरणम्—

अथ पृथिवीकायिकाद्येकेन्द्रियजीवानां स्थितिस्थानादिकं निरूपयितुमाह— 'असंखिज्जेसु' इत्यादि।

मूलम्—असंखिज्जेसु णं भंते! पुढवीकाइयावाससयसहस्सेसु एगमेगंसि पुढवीकाइयावासंसि पुढवीकाइयाणं केवइया ठिइट्ठाणा पन्नत्ता?, गोयमा! असंखेज्जा ठिइट्ठाणा पन्नत्ता तं जहा जहन्निया ठिई जाव तप्पाउग्गुक्कोसिया ठिई। असंखेज्जेसु णं भंते पुढवीकाइयावाससयसहस्सेसु एगमेगंसि पुढवीकाइयावासंसि जहण्णियाए ठिईए वट्टमाणा पुढवीकाइया किं कोहोवउत्ता माणोवउत्ता मायोवउत्ता, लोभोवउत्ता, गोयमा! कोहोवउत्ता वि माणोवउत्ता वि मायोवउत्ता वि लोभोवउत्ता वि। एवं पुढवीकाइयाणं सव्वेसु वि ठाणेसु अभंगयं, नवरं तेउलेस्साए असीई भंगा! एवं आउकाइय-तेउकाइय-वाउकाइयाणं सव्वेसु वि ठाणेसु अभंगयं। वणस्सइकाइया जहा पुढवीकाइया॥ सू० ७॥

छाया—असंख्येयेषु भदन्त! पृथिवीकायिकावासशतसहस्रेषु एकैकस्मिन् पृथिवीकायिकावासे पृथिवीकायिकानां कियन्ति स्थितिस्थानानि प्रज्ञप्तानि? गौतम!

लाख नागकुमारोंके आवासोंमें" इत्यादिरूपसे पाठ पढ़ना चाहिये, क्यों कि "चउसट्ठी असुराणं नागकुमाराण होइ चुलसीई" असुरकुमारोंके भवन ६४ लाख होते हैं और नागकुमारों के भवन ८४ लाख होते हैं ऐसा कथन है। इसलिये भवन संबंधी प्रश्नसूत्रों में भवनसंख्याका नानात्व जानकर सूत्रका आलाप करना चाहिये ॥सू०६॥

इति असुरकुमारादि का स्थितिस्थानादि संपूर्ण॥

सयसहस्सेसु) ચોર્યાસીલાખ નાગકુમારાવાસમાં ઇત્યાદિરૂપે સૂત્રપાઠ કરવો જોઇએ. "चउसट्ठी असुराण नागकुमाराणं होइ चुलसीई" અસુરકુમારોનાં ૬૪ લાખ અને નાગકુમારોનાં ૮૪ લાખ ભવન હોય છે. એવું શાસ્ત્રોમાં કહેલ છે. તેથી ભવન સંખ્યામાં જે ફેરફાર છે તે ધ્યાનમાં રાખીને પ્રશ્નસૂત્રો તથા ઉત્તરસૂત્રો કહેવાં જોઈએ. ॥ સૂ. ૬॥

॥ અસુરકુમારાદિના સ્થિતિસ્થાનાદિ સમાપ્ત ॥

असंख्येयानि स्थितिस्थानानि प्रज्ञप्तानि तद्यथा-जघन्यिका स्थितिर्यावत् तत्प्रायोग्योत्कर्षिका स्थितिः। असंख्येयेषु भदन्त ! पृथिवीकायिकावासशतसहस्रेषु एकैकस्मिन् पृथिवीकायिकावासे जघन्यायां स्थित्यां वर्तमानाः पृथिवीकायिकाः किं क्रोधोपयुक्ताः मानोपयुक्ताः मायोपयुक्ताः लोभोपयुक्ताः? गौतम ! क्रोधोपयुक्ता अपि मानोपयुक्ता अपि मायोपयुक्ता अपि लोभोपयुक्ता अपि। एवं पृथिवीकायिकानां सर्वेष्वपि स्थानेष्वभङ्गकम्, नवरम् तेजोलेश्यायाम् अशीतिर्भङ्गाः। एवम् अप्कायिका अपि तेजस्कायिकवायुकायिकानां सर्वेष्वपि स्थानेष्वभङ्गकम्। वनस्पतिकायिका यथा पृथिवीकायिकाः ॥सू०७॥

टीका—'असंखिज्जेसु णं भंते' असंख्येयेषु खलु भदन्त 'पुढवीकायिकावाससयसहस्सेसु' पृथिवीकायिकावासशतसहस्रेषु 'एगमेगंसि' एकैकस्मिन् प्रत्येकस्मिन् 'पुढवीकाइयावासंसि' पृथिवीकायिकावासे 'पुढवीकाइयाणं' पृथिवीकायिकानां जीवानां 'केवइया ठिइट्ठाणा पन्नत्ता' कियन्ति कियत्प्रमाणकानि स्थितिस्थानानि प्रज्ञप्तानि। भगवानाह—'गोयमा' इत्यादि। 'गोयमा' हे गौतम ! 'असंखेज्जा ठिइट्ठाणा पन्नत्ता' असंख्येयानि स्थितिस्थानानि प्रज्ञ-

---

पृथिवीकायिकादिका स्थितिस्थानादि—

अब सूत्रकार पृथिवीकायिक आदि एकेन्द्रिय जीवों के स्थितिस्थान आदि का निरूपण करने के निमित्त "असंखिज्जेसु" इत्यादि सूत्र कहते हैं—

"असंखिज्जेसु णं भंते ! पुढविकाइयावाससयसहस्सेसु" इत्यादि।

(असंखिज्जेसु णं भंते ! पुढवीकाइया वाससयसहस्सेसु) हे भदंत ! असंख्यात पृथिवीकायिकावासशतसहस्रों में—अर्थात् पृथिवीकायिकजीवों के असंख्यात लाख आवासों में से (एगमेगंसि पुढवीकाइयावासंसि) एक२ पृथिवीकायिकावास में वर्तमान (पुढवीकाइया णं) पृथिवीकायिक जीवों के (केवइया) कितने (ठिईट्ठाणा) स्थिति के स्थान (पन्नत्ता) कहे गये हैं ? (गोयमा !) हे गौतम ! (असंखेज्जा ठिईट्ठाणा पन्नत्ता) इनके

પૃથ્વીકાયિકાદિના સ્થિતિસ્થાનાદિ

હવે પૃથ્વીકાયિક અપ્કાયિક વગેરે એકેન્દ્રિય જીવોનાં સ્થિતિસ્થાન વગેરનું નિરૂપણ કરવાને માટે સૂત્રકાર કહે છે." असंखिज्जेसुणं " ઇત્યાદિ

(असंखिज्जेसु णं भंते ! पुढवीकाइयावाससयसहस्सेसु) હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિક જીવોનાં અસંખ્યાત લાખ આવાસોમાંના "एगमेगंसि पुढवीकाइयावासंसि" પ્રત્યેક પૃથ્વીકાયિક આવાસમાં રહેનારા " पुढवीकाइयाणं " પૃથ્વીકાયિક જીવોનાં "केवइया ठिइट्ठाणा पन्नत्ता ?" કેટલાં સ્થિતિસ્થાન કહ્યાં છે ?

ઉત્તર—'गोयमा !' હે ગૌતમ ! (असंखेज्जा ठिइट्ठाणा पन्नत्ता) તેમનાં

प्तानि, 'तं जहा' तद्यथा 'जहन्निया ठिई' जघन्यिका स्थितिः पृथिवीकायिकानां जघन्या स्थितिरन्तर्मुहूर्त्तप्रमाणा 'जाव' यावत्–यावच्छब्देन– "समयाहिया जहण्णिया ठिई, दुसमयाहि या जहण्णिया ठिई, जाव ति-चउ-पंच-छ-सत्त-अट्ठ-नव-दस समयाहिया जहन्निया ठिई, असंखेज्ज समयाहिया जहन्निया ठिई' इति संग्राह्यम्। 'तप्पाउग्गुक्कोसिया ठिई' तत्प्रायोग्योत्कर्षिका स्थितिर्भवतीति। 'असंखेज्जेसु णं भंते' असंख्येयेषु खलु भदन्त! 'पुढवीकाइयावाससयसहस्सेसु' पृथिवीकायिकावासशतसहस्रेषु 'एगमेगंसि' एकैकस्मिन् प्रत्येकस्मिन् 'पुढवीकाइयावासंसि' पृथिवीकायिकावासे 'जहण्णियाए ठिईए वट्टमाणा पुढवीकाइया' जघन्यायां स्थित्यां

स्थितिस्थान असंख्यात कहे गये हैं। (त जहा) वे इस प्रकार से (जहन्निया ठिई जाव तप्पा उग्गुक्कोसिया ठिई) एक जघन्यस्थिति यावत्–तत्प्रायोग्य उत्कृष्टस्थिति। पृथिवीकायिक जीवों की जघन्यस्थिति अन्तर्मुहूर्त्त की है। यहां यावत् शब्द से "समयाहिया जहण्णिया ठिई, दुसमयाहिया जहण्णिया ठिई, जाव ति, चउ, पंच, छ, सत्त, अट्ठ, नव, दस संखेज्ज समयाहिया जहन्नियाठिई, असंखेज्ज समयाहिया जहन्निया ठिई" इस पाठ का संग्रह किया गया है। इसका अर्थ इस प्रकार से है–एक समय अधिक जघन्यस्थिति, दो समय अधिक जघन्यस्थिति, यावत् तीन, चार, पांच, छह, सात, आठ, नौ, दश और संख्यात समयाधिक जघन्यस्थिति, असंख्यात समयाधिक जघन्यस्थिति। (असंखेज्जेसु णं भंते! पुढवीकाइयावाससयसहस्सेसु) हे भदन्त! असंख्यात पृथिवीकायिकावासशतसहस्रों में से (एगमेगंसि पुढविकाइयावासंसि) एक एक पृथिवीकायिकावास में (जहण्णियाए ठिईए वट्टमाणा पुढवी-

અસંખ્યાત સ્થિતિસ્થાન કહ્યાં છે. "तंजहा" તે આ પ્રમાણે છે– "जहन्निया ठिई जाव तप्पाउग्गुक्कोसिया ठिई" એક સમય જઘન્યસ્થિતિથી લઈને તત્પ્રાયોગ્ય ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ સુધી પૃથ્વીકાયિક જીવોની જઘન્યસ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્તની હોય છે. અહીં "यावत्" પદ વડે "समयाहिया जहण्णिया ठिई, दुसमयाहिया जहण्णिया ठिई, जाव ति,–चउ,–पंच,–छ,–सत्त,–अट्ठ,–नव,–दस,–संखेज्जसमयाहिया जहण्णिया ठिई, असंखेज्जसमयाहिया जहण्णिया ठिई" આ પાઠનો સંગ્રહ કર્યો છે. તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે–એક સમય અધિક જઘન્યસ્થિતિ, બે સમય અધિક જઘન્યસ્થિતિ, ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ, સાત, આઠ, નવ, દસ, અને સંખ્યાત સમયાધિક જઘન્યસ્થિતિ, અને અસંખ્યાતસમયાધિક જઘન્યસ્થિતિ સુધીના અસંખ્યાત સ્થિતિસ્થાન સમજવા. "असंखेज्जेसु णं भते! पुढवीकाइयावाससयसहस्सेसु एगमेगंसि पुढवीकाइयावासंसि जहण्णियाए ठिईए वट्टमाणा पुढवीकाइया" હે પૂજ્ય!

वर्तमानाः पृथिवीकायिकाः 'किं कोहोवउत्ता माणोवउत्ता मायोवउत्ता लोभोवउत्ता' किं क्रोधोपयुक्ताः मानोपयुक्ताः मायोपयुक्ताः लोभोपयुक्ताः, एते पृथिवीकायिका जीवाः क्रोधमानमायालोभैर्युक्ता भवन्ति किमिति प्रश्नः। उत्तरयति भगवान्-'गोयमा' इत्यादि। 'गोयमा' हे गौतम ! 'कोहोवउत्तावि' क्रोधोपयुक्ता अपि 'माणोवउत्ता वि' मानोपयुक्ता अपि 'मायोवउत्ता वि' मायोपयुक्ता अपि 'लोभोवउत्ता वि' लोभोपयुक्ता अपि भवन्ति। 'एवं पुढवीकाइयाणं सव्वेसु वि ठाणेसु अभंगयं' एवं पृथिवीकायिकानां सर्वेष्वपि स्थानेष्वभङ्गकम्, पृथिवीकायिका जीवा एकैकस्मिन् कषाये उपयुक्ता बहवः समुपलभ्यन्ते अस्मादेव कारणात् सर्वेषु स्थित्यवगाहनाशरीरसंहननसंस्थानलेश्यादृष्टिज्ञानयोगोपयोगाख्येषु दशस्वपि

काइया) जघन्यस्थिति में वर्तमान पृथिवीकायिक जीव (किं कोहोवउत्ता, माणोवउत्ता, मायोवउत्ता, लोभोवउत्ता) क्या क्रोधोपयुक्त होते हैं ? मानोपयुक्त होते हैं ? मायोपयुक्त होते हैं ? लोभोपयुक्त होते हैं ? अर्थात् ये पृथिवीकायिक जीव क्रोध, मान, माया और लोभ इनसे युक्त होते हैं क्या ? ऐसा यह प्रश्न है। भगवान् इसका उत्तर देते हुए कहते हैं कि-(गोयमा !) हे गौतम ! (कोहोवउत्ता वि, माणोवउत्ता वि, मायोवउत्ता वि, लोभोवउत्ता वि) ये क्रोध से भी युक्त होते हैं, मान से भी युक्त होते हैं, माया से भी युक्त होते हैं, लोभ से भी युक्त होते हैं। (एवं पुढविक्काइया णं सव्वेसु वि ठाणेसु अभंगयं) इस पृथिवीकायिक जीवों के समस्त स्थानों में भी अभंगक-भंगाभाव है। क्यों कि पृथिवीकायिक जीव एक एक कषाय में उपयुक्त बहुत पाये जाते है इसी कारण स्थिति,१ अवगाहना२, शरीर३, संहनन४, संस्थान५, लेश्या६, दृष्टि७, ज्ञान८,

---

અસંખ્યાત લાખ પૃથ્વીકાયિકાવાસોમાંના પ્રત્યેક પૃથ્વીકાયિકાવાસમાં જઘન્યસ્થિતિએ રહેનારા પૃથ્વીકાયિક જીવો "किं कोहोवउत्ता, माणोवउत्ता, मायोवउत्ता, लोभोवउत्ता?" ક્રોધોપયુક્ત હોય છે? માનોપયુક્ત હોય છે? માયોપયુક્ત હોય છે? લોભોપયુક્ત હોય છે? શું તે પૃથ્વીકાયિક જીવો ક્રોધ, માન, માયા અને લોભથી યુક્ત હોય છે? એવો આ પ્રશ્ન છે.

ઉત્તર—(गोयमा) હે ગૌતમ ! "कोहोवउत्ता वि, माणोवउत्ता वि, मायोवउत्ता वि, लोभोवउत्ता वि) તેઓ ક્રોધથી પણ યુક્ત હોય છે, માનથી પણ યુક્ત હોય છે, માયાથી પણ યુક્ત હોય છે, અને લોભથી યુક્ત પણ હોય છે. "एव पुढवीकाइयाणं सव्वेसु वि ठाणेसु अभंगयं" આ પૃથ્વીકાયિક જીવોનાં તમામ સ્થાનોમા અભંગત્વ-ભાંગાઓનો અભાવ છે. કારણ કે એકે એક કષાયથી યુક્ત પૃથ્વીકાયિક જીવો ઘણા હોય છે. તેથી જ સ્થિતિ, અવગાહના, શરીર,

स्थानेषु अभङ्गकमेव भवति। 'नवरं' नवरम्-अयं विशेषः-'तेउलेस्साए असीई भंगा' तेजोलेश्यायामशीतिर्भङ्गाः, पृथिवीकायिकजीवेषु लेश्याद्वारे तेजोलेश्यावन्तो भवन्ति पृथिवीकायिका जीवाः, सा तेजोलेश्या तदा भवति यदा देवलोकात् च्यतो देव एकोऽनेके वा पृथिवीकायिकेषूत्पद्यन्ते, ततश्च देवस्यैकत्वानेकत्वकारणात् अशीतिर्भङ्गाः भवन्ति। पृथिवीकायिकप्रकरणे स्थितिस्थानद्वारं मूलकृता स्वयमेव कथितम्, यदत्र न कथितं तत्सर्वं नारकप्रकरणवदेव ज्ञातव्यम्, परन्तु यदंशे नारकपृथिवीकायिकयोर्वैलक्षण्यम् तत् "णाणत्तं जाणियव्वं" इति पूर्वं कथितत्वात्-नानात्वमिह प्रश्नोत्तरसूत्राभ्यां ज्ञातव्यम्। तच्च शरीरसंहनन

योग९ और उपयोग१० इन दश स्थानों में अभंगक हैं। (नवरं) विशेषता यह है-कि (तेऊलेस्साए असीई भंगा) तेजोलेश्या में अस्सी भंग हैं। पृथिवीकायिक जीवों में लेश्या द्वार में तेजोलेश्या वक्तव्य है-अर्थात् पृथिवीकायिक जीव तेजोलेश्यावाले होते हैं। वह तेजोलेश्या उनके तब होती है कि जब देवलोक से च्युत हुआ एक देव अथवा अनेक देव पृथिवीकायिकों में उत्पन्न होते हैं। इसलिये देवसंबंधीरूप एक अनेक कारण से अस्सी भङ्ग हो जाते हैं। पृथिवीकायिक प्रकरण से मूलकर्त्ताने स्थितिस्थान द्वार तो अपने आप ही कहा है। और जो यहां उन्होंने नहीं कहा है वह सब नारक प्रकरण की तरह ही जानना चाहिये। परन्तु जिस अंश में नारक और पृथिवीकायिकों में भिन्नता है वह भिन्नता "णाणत्तं जाणियव्वं" ऐसा पूर्व में कथित होने से यहां प्रश्नसूत्रों से जान लेनी चाहिये। वह भिन्नता शरीर१, संहनन२, संस्थान३,

સંહનન, સંસ્થાન, લેશ્યા દૃષ્ટિ, જ્ઞાન, યોગ અને ઉપયોગ એ દસ સ્થાનોમાં ભાંગાઓનો અભાવ (અભંગત્વ) છે. "नवरं" પણ આટલી વિશેષતા છે કે "तेऊलेस्साए असीई भंगा" તેજોલેશ્યામાં ૮૦ ભાંગા છે. પૃથ્વીકાયિક જીવોમાં લેશ્યાદ્વારમાં તેજોલેશ્યા વક્તવ્ય છે એટલે કે પૃથ્વીકાયિક જીવો તેજોલેશ્યાવાળા પણ હોય છે. જ્યારે દેવલોકથી ચ્યવીને એક અથવા અનેક દેવો પૃથ્વીકાયિકોમાં ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તેમને તેજોલેશ્યા હોય છે. તેથી દેવસંબંધી એક અનેક કારણને લીધે ૮૦ ભાંગા થાય છે. પૃથ્વીકાયિક પ્રકરણમાં સૂત્રકારે સ્થિતિસ્થાન-દ્વારનું તો નિરૂપણ કર્યું જ છે. પણ જે વિષયનું આ પ્રકરણમાં કથન થયું નથી તે વિષયનું વક્તવ્ય નારક પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે જ સમજવું પરંતુ નારક અને પૃથ્વીકાયિકો વચ્ચે જેટલે અંશે ભિન્નતા છે, "णाणत्तं जाणियव्वं" તે ભિન્નતા આગળ કહેલ હોવાથી પ્રશ્નસૂત્રો મારફત સમજી લેવી. તે ભિન્નતા

संस्थानलेश्यादृष्टिज्ञानयोगाख्येषु सप्तसु द्वारेषु भवति, तथाहि-" असंखिज्जेसु णं भंते पुढवीकाइयावाससयसहस्सेसु जाव पुढविकाइयाणं कइ सरीरा पन्नत्ता? गोयमा तिन्नि तं जहा-ओरालिए तेयए कम्मए " पृथिवीकायिकजीवानां त्रीणि शरीराणि भवन्ति, औदारिक-तैजस-कार्मण-भेदात्। एतेषु त्रिष्वपि शरीरेषु 'कोहोवउत्ता वि माणोवउत्ता वि' क्रोधोपयुक्ता अपि मानोपयुक्ता अपीत्यादिकमपि वक्तव्यमेव। तथा 'असंखेज्जेसु णं जाव पुढविकाइयाणं सरीरगा किं संघयणी' इत्यादि सर्वमिहापि पूर्ववदेव ज्ञातव्यम्, केवलं वैलक्षण्यमेतावदेव 'पोग्गला मणुन्ना अमणुन्ना सरीरसंघायत्ताए परिणमंति' अनेनैव क्रमेण संस्थानद्वारेपि

लेश्या४, दृष्टि५, ज्ञान६, योग७ इन सात द्वारों में है। जैसे-" असखिज्जेसु णं भंते ! पुढवीकाइयावाससयसहस्सेसु जाव पुढविक्काइयाणं कइ सरीरा पण्णत्ता " हे भदन्त ! असंख्यात लाख पृथिवीकायिक आवासों में से एक एक पृथिवीकायिक आवास में वर्तमान पृथिवीकायिक जीवों के कितने शरीर कहे गये हैं। (तिन्निसरीरा पन्नत्ता) हे गौतम ! तीन शरीर कहे गये हैं। वे इस प्रकार से हैं-औदारिक, तैजस, और कार्मण। ये तीनों शरीरवाले भी पृथिवीकायिक जीव क्रोध से भी युक्त होते हैं, मान से भी युक्त होते हैं, माया से भी युक्त होते हैं और लोभ से युक्त होते हैं। तथा (असंखेज्जेसु णं जाव पढविकाइयाणं सरीरगा किं संघयणी) " असंख्यात लाख पृथिवीकायिकावासों में से एक२ पृथिवीकायिकावास में वर्तमान पृथवीकायिक जीवों के शरीर किस संहननवाले होते हैं " इत्यादि सब यहां पर भी प्रश्न और उत्तर पहिले की तरह ही जानना चाहिये। परन्तु यहां पर विशेषता केवल इतनी ही है कि इनके शरीरसंघातरूप से जो पुद्गल परिणमते हैं वे (पोग्गला,

---

શરીર, સંહનન, સંસ્થાન, લેશ્યા, દૃષ્ટિ. જ્ઞાન અને યોગ, એ સાત દ્વારોમાં છે જેમ કે " असंखिज्जेसु णं भंते ! पुढवीकाइयावाससयसहस्सेसु जाव पुढवीकाइयाणं कइ सरीरा पण्णत्ता ? " હે પ્રભો અસંખ્યાત લાખ પૃથ્વીકાયિક આવાસોમાંના પ્રત્યેક પૃથ્વીકાયિક આવાસમાં રહેનારા પૃથ્વીકાયિક જીવોનાં કેટલાં શરીર કહ્યાં છે ? " तिन्नि सरीरा पन्नत्ता " હે ગૌતમ ! ત્રણ શરીર કહ્યાં છે. તે શરીરો આ પ્રમાણે છે-ઔદારિક, તૈજસ અને કાર્મણ. તે ત્રણે શરીરવાળા પૃથ્વીકાયિક જીવો ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ, એ ચારેથી યુકત હોય છે. તથા-" असंखेज्जेसु णं जाव पुढवीकाइयाणं सरीरगा किं संघयणी ? " હે પૂજ્ય ! અસંખ્યાત લાખ પૃથ્વીકાયિકાવાસોમાં રહેનાર પૃથ્વીકાયિક જીવોનાં શરીર કયા પ્રકારના અને કયા સંહનન વાળાં હોય છે. ઇત્યાદિ સમસ્ત પ્રશ્ન અને ઉત્તર પહેલાં કહ્યા પ્રમાણે જ સમજવા. પરન્તુ પૃથ્વીકાયિક જીવોમાં વિશેષતા એ છે કે તેમના શરીરસંઘાત રૂપે જે પુદ્ગલો પરિણમે છે તે " पोग्गला मणुन्ना, अमणुन्ना, सरीरसंघायत्ताए परिणमंति "

प्रश्नसूत्रं रचनीयम्, किन्तु उत्तरसूत्रे 'हुंडसंठिया' एतावदेव वक्तव्यम्। पृथिवीकायिकानां शरीराणि हुण्डसंस्थानसंस्थितानीति। किन्तु-'दुविहा सरीरगा पन्नत्ता तं जहा भवधारणिज्जा य उत्तरवेउव्विया य' इति न वक्तव्यम् पृथिवीकायिकानां भवधारणीयादि द्विविधशरीरयोरभावात्। लेश्याद्वारे पुनरेवं वक्तव्यम्-'पुढविकाइया णं भंते! कइ लेस्साओ पन्नत्ताओ? गोयमा! चत्तारि, तं जहा कण्हलेस्सा जाव तेउलेस्सा" एतासु आद्यासु तिसृषु कृष्णनीलकापोतीलेश्यास्व भङ्गकमेव ज्ञातव्यम्, केवलं तेजोलेश्यायामशीतिभङ्गा भवन्तीति ज्ञातव्यम्।

मणुन्ना, अमणुन्ना, सरीरसंघायत्ताए परिणमंति) पुद्गल मनोज्ञ और अमनोज्ञ दोनों प्रकारके होते हैं, इसी क्रमसे सस्थानद्वारमें भी प्रश्नसूत्र की रचना करलेनी चाहिये। किन्तु उत्तरसूत्रमें "हुंड संठाणसंठिया" हुंडसंस्थानवाले उनके शरीर होते हैं ऐसा ही कहना चाहिये। किन्तु यहांपर "शरीर दो प्रकारके होते हैं एक भवधारणीय दूसरे उत्तरवैक्रिय' यह पाठ नहीं कहना चाहिये। क्योंकि पृथिवीकायिक जीवोंके भवधारणीय आदि दो प्रकारके शरीरोंका अभाव होता है। लेश्याद्वारमें ऐसा कहना चाहिये "पुढवीकाइयाणं भंते! कइलेस्साओ पण्णत्ताओ? गोयमा चत्तारि लेस्साओ पण्णत्ताओ-तं जहा-कण्हलेस्सा जाव तेउलेस्सा" कि हे भदन्त! पृथिवीकायिक जीवों के कितनी लेश्याएँ कही गई हैं? गौतम! इनके चार लेश्याएँ कही गई हैं। जैसे कृष्णलेश्या, नीललेश्या, कापोतलेश्या और तेजोलेश्या। इनमें कृष्णलेश्या नीललेश्या और कापोतीलेश्या आदिकी इन तीन लेश्याओंमें अभङ्गक ही-भङ्गाभाव ही है। केवल एक तेजोलेश्यामें ही ८० भङ्ग होते हैं। ऐसा जानना

પુદ્ગલો મનોજ્ઞ અને અમનોજ્ઞ, એમ બન્ને પ્રકારના હોય છે, એજ પ્રમાણે સંસ્થાનદ્વાર સંબંધી સૂત્રની પણ રચના કરવી જોઈએ. પણ ઉત્તર સૂત્રમાં "हुंडसंठाण-संठिया" એવું કહેવું જોઈએ કે તેમનાં શરીર "હુંડસંસ્થાનવાળાં" હોય છે, પણ ત્યાં શરીર બે પ્રકારનાં હોય છે. એક ભવધારણીય શરીર અને બીજું ઉત્તરવૈક્રિય શરીર, એવા પાઠનું કથન કરવું નહીં કારણ કે પૃથ્વીકાયિક જીવોમાં ભવધારણીય વગેરે બે પ્રકારનાં શરીરોનો અભાવ છે. લેશ્યાદ્વારમાં એવું કહેવું જોઈએ કે "पुढवीकाइयाणं भंते! कइ लेस्साओ पण्णत्ताओ?" "गोयमा! चत्तारि लेस्साओ पण्णत्ताओ-तंजहा-कण्हलेस्सा जाव तेउलेस्सा" હે પૂજ્ય! પૃથ્વીકાયિક જીવોને કેટલી લેશ્યાઓ હોય છે.? હે ગૌતમ! તેમને ચાર લેશ્યાઓ હોય છે-કૃષ્ણલેશ્યા, નીલલેશ્યા, કાપોતલેશ્યા, અને તેજોલેશ્યા તેમની કૃષ્ણ, નીલ કાપોતલેશ્યાઓમાં અભંગત્વ (ભાંગાઓનો અભાવ) છે માત્ર તેજોલેશ્યામાં જ ૮૦

दृष्टिद्वारे पुनरेवं वक्तव्यम्-'असंखेज्जेसु जाव-पुढविक्काइया किं सम्मदिट्ठी मिच्छादिट्ठी सम्मामिच्छादिट्ठी ? गोयमा ! नियमा मिच्छादिट्ठी " असंख्येयेषु पृथिवीकायिकावासशतसहस्रेषु वर्तमानाः पृथिवीकायिकाः किं सम्यग्दृष्टयो मिथ्यादृष्टयः सम्यग्मिथ्यादृष्टय ? गौतम! नियमान्मिथ्यादृष्टयः, शेषं सर्वं पूर्ववदेव ज्ञातव्यम् । ज्ञानद्वारेपि तथैव ज्ञातव्यम् नवरम् ' पुढविकाइया णं भंते किं णाणी, अण्णाणी, गोयमा ! णो णाणी अन्नाणी नियमा दोअन्नाणी " पृथिवीकायिकाः भदंत किं ज्ञानिनः अज्ञानिनः गौतम ! नो ज्ञानिनः अज्ञानिनः नियमाद् द्वयज्ञानिनः इत्यादि । योगद्वारेपि तथैव केवलम् ' पुढवीकाइया णं भंते किं मणजोगी

चाहिये । दृष्टिद्वार में ऐसा कहना चाहिये — " असंखेज्जेसु जाव पुढवीकाइया किं सम्मदिट्ठी, मिच्छादिट्ठी, सम्मामिच्छादिट्ठी ? गोयमा ! नियमामिच्छादिट्ठी " हे भदन्त ! असंख्यात लाख पृथिवीकायिक आवासों में वर्तमान पृथिवीकायिक जीव क्या सम्यग्दृष्टि होते हैं ? या मिथ्यादृष्टि होते हैं ? या सम्यग्मिथ्यादृष्टि होते हैं ? गौतम ! नियम से वे मिथ्यादृष्टि ही होते हैं । अवशिष्ट बाकी सब कथन पहिले की तरह ही जानना चाहिये । ज्ञानद्वार में भी कथन पहिले ही जैसा जानना चाहिये । परन्तु जो विशेषता है वह इस प्रकार से है । ('पुढवीकाइयाणं भंते ! किं णाणी अण्णाणी ? गोयमा ! णो णाणी, अण्णाणी नियमा दो अण्णाणी) हे भदन्त ! पृथिवीकायिक जीव क्या ज्ञानी होते हैं, या अज्ञानी होते हैं ? गौतम वे नियम से अज्ञानी होते हैं ज्ञानी नहीं। इनके मतिअज्ञान और श्रुतअज्ञान ये दो

ભાંગા હોય છે એમ સમજવું. દૃષ્ટિદ્વારમાં એવું કહેવું જોઈએ કે " असंखेज्जेसु जाव पुढवीकाइया किं सम्मदिट्ठी, मिच्छादिट्ठी सम्मामिच्छादिट्ठी ? " गोयमा ! नियमा मिच्छादिट्ठी " હે પૂજ્ય ! અસંખ્યાત લાખ પૃથ્વીકાયિકાવાસોમાં રહેતા પૃથ્વીકાયિક જીવો શું સમ્યગ્દૃષ્ટિ હોય છે ? કે મિથ્યાદૃષ્ટિ હોય છે ? કે સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ હોય છે ? હે ગૌતમ ! તેઓ નિયમા (ચોક્કસ) મિથ્યાદૃષ્ટિ જ હોય છે. બાકીનું તમામ વર્ણન પહેલાંની જેમ જ સમજવું જ્ઞાનદ્વારમાં પણ પહેલાંના કથન પ્રમાણે જ કથન સમજવું, પણ તેમાં નીચે પ્રમાણે વિશેષતા છે– (पुढवीकाइया णं भंते! किं णाणी, अण्णाणी ? गोयमा ! णो णाणी अण्णाणी नियमा दो अण्णाणी " હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિક જીવો જ્ઞાની હોય છે, કે અજ્ઞાની હોય છે ? હે ગૌતમ ! તેઓ નિયમથી જ અજ્ઞાની હોય છે, જ્ઞાની હોતા નથી તેમનામાં મતિઅજ્ઞાન અને શ્રુત અજ્ઞાન, એ બે અજ્ઞાન હોય છે. યોગદ્વારમાં

वइजोगी कायजोगी? गोयमा! नो मणजोगी नो वयजोगी, कायजोगी" पृथिवीकायिका भदन्त! किं मनोयोगिनः वचोयोगिनः काययोगिनः? गौतम! नो मनोयोगिनो नो वचोयोगिनः काययोगिनः केवलं ते काययोगवन्त एव भवन्तीति। 'एवं आउकाइया वि' इति-एवम् अप्कायिका अपि पृथिवीकायिकजीववत् अप्कायिकजीवानामपि विचारः करणीयः, अप्कायिकाः स्थित्यवगाहनादिषु दशस्वपि स्थानेष्वभङ्गका एव, नवरं=केवलं तेजोलेश्यायां चाशीतिभङ्गवन्तः, यतोऽप्कायिकेष्वपि देव उत्पद्यते, इति। ' तेउकाइयवाउकाइयाणं सव्वेसु वि ठाणेसु अभंगयं ' तेजस्कायिकवायुकायिकानाम् सर्वेष्वपि स्थानेष्वभङ्गकम् सर्वेषु दशस्वपि स्थितिस्थानादि अभङ्गकमेव, क्रोधाद्युपयुक्तानामेकदैव तेषु बहूनां सद्भावात्, इह तेज-

अज्ञान होते हैं। इत्यादि। योगद्वार में भी पहिले ही जैसा कथन है। परन्तु जो विशेषता है वह इस प्रकार से है कि-हे भदन्त। पृथिवीकायिक जीव क्या मनोयोगी होते हैं? या वचनयोगी होते हैं? या काययोगी होते हैं? गौतम! ये न तो मनोयोगी होते हैं, न वचनयोगी होते हैं, केवल काययोगी ही होते हैं। (एवं आउकाइया वि) इसी तरह पृथिवीकायिक जीवों की तरह अप् कायिक जीवों का भी विचार कर लेना चाहिये। अप्कायिक जीव के दशों ही स्थान बिना भङ्ग के हैं। परन्तु तेजोलेश्या में इनके भी ८० भङ्ग होते हैं। क्यों कि अप्कायिक जीवों में भी देव उत्पन्न हो जाते हैं। तेजकायिक, वायुकायिक जीवों के भी सभी स्थानों में भंग नहीं है। अर्थात् स्थितिस्थान आदि दशों ही स्थानों में इन जीवों के भङ्ग नहीं होते हैं। क्यों कि एक काल में ही इनमें क्रोधादिसे उपयुक्त अनेक जीवोंका सद्भाव पाया जाता

પણ પહેલાંની જેમ જ કથન છે પણ વિશેષતા નીચે પ્રમાણે-છે, હે પૂજ્ય! પૃથ્વીકાયિક જીવો શું મનયોગી હોય છે? કે વચનયોગી હોય છે? કે કાયયોગી હોય છે? "હે ગૌતમ! તેઓ મનયોગી પણ હોતાં નથી વચનયોગી પણ પણ હોતાં નથી પરંતુ માત્ર કાયયોગીજ હોય છે. "एवं आउकाइया वि" પૃથ્વીકાયિક જીવોની જેમજ અપ્કાયિક જીવોનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. અપ્કાયિકજીવોનાં દસેદસ સ્થાન ભાંગા વિનાનાં છે. પરન્તુ તેજોલેશ્યામાં તેમના ૮૦ ભાંગા થાય છે, કારણ કે દેવતાઓ દેવલોકમાંથી અપ્કાયિકમાં પણ ઉત્પન્ન થતા હોય છે, તેજસ્કાયિક અને વાયુકાયિકોનાં બધાં સ્થાનોમાં પણ ભાંગાઓનો અભાવ જ છે. એટલે કે સ્થિતિસ્થાન વગેરે દસે સ્થાનોમાં એ જીવોમાં ભાંગાઓનો અભાવ છે. કારણ કે તે જીવોમાં એક જ કાળે ક્રોધાદિથી યુક્ત અનેક જીવોનો સદ્-

स्काय वायुकायमध्ये देवानोत्पद्यन्तेऽतोऽत्र तेजोलेश्या न भवति तेजोलेश्याया अभावे तेजोलेश्यया जायमाना अशीतिर्भङ्गा अपि न भवन्ति तस्मादत्राभङ्गकमेव। एतेषु अप्कायिकादिषु पृथिवीकायिक समानान्येव सूत्राण्यध्येतव्यानि केवलं वायुकायिकसूत्रेषु शरीरद्वारे एवमध्येतव्यम्–'असंखेज्जेसु णं भंते जाव वाउ-काइया णं कइ सरीरा पन्नत्ता? गोयमा! चत्तारि, तं जहा–ओरालिए वेउव्विए तेयए कम्मए' इत्यादि। 'वणस्सइकाइया जहा पुढवीकाइया' वनस्पतिकायिका यथा पृथिवीकायिकाः, वनस्पतयोपि पृथिवीकायिकसमाना एव वक्तव्याः दश-स्वपि स्थानकेषु भङ्गकाभावात्। तेजोलेश्यायां च तथैव, अशीतिभङ्गानां सद्भावादिति।

है। यहां तेजस्काय और वायुकायों में देव मरकर उत्पन्न नहीं होते हैं। इसलिये यहां तेजोलेश्या नहीं होती है। तेजोलेश्या के अभावमें तेजो-लेश्या संबंधी ८० भंग भी नहीं होते हैं। इसलिये यहां भङ्गोंका अभाव ही है। इन अप्कायिक आदिकों पृथिवीकायिक जीवों के समान ही सूत्रपाठ जानना चाहिये। परन्तु वायुकायिक के सूत्रों में शरीरद्वारमें इस प्रकार से विशेषता जाननी चाहिये–हे भदन्त! असंख्यातलाख वायुका-यिकावासोंमें वर्तमान जीवोंके कितने शरीर कहे गये हैं। हे गौतम! चार कहे गये हैं। वे ये हैं–औदारिक, वैक्रिय, तैजस और कार्मण इत्यादि। (वणस्सइ काइया इत्यादि) वनस्पतिकायिक जीव पृथिवीकायिक जीवोंकी तरह जानना चाहिये। कारण इनके दशों ही स्थानोंमें अभंगक है। तथा तेजोलेश्यामें उसी तरहसे ८० भङ्गोंका सद्भाव है। शंका–दृष्टिद्वारमें

ભાવ હોય છે. દેવલોકમાંથી આવીને ઉત્પન્ન થનારા દેવો તેજસ્કાય અને વાયુ-કાયમાં ઉત્પન્ન થતા નથી તે કારણે તે બન્નેમાં તેજોલેશ્યા હોતી નથી. અને તેજોલેશ્યાને અભાવે તેજોલેશ્યાના ૮૦ ભાંગાઓનો પણ તેમાં અભાવ જ હોય છે. અપ્કાયિક વગેરેમાં પૃથ્વીકાયિકોના જેવું જ કથન સમજવું પણ વાયુકા-યિક જીવોના સૂત્રમાં શરીરદ્વારમાં આ પ્રકારની વિશેષતા છે– "હે પૂજ્ય! અસંખ્યાત લાખ વાયુકાયિકાવાસોમાં રહેનારા જીવોનાં કેટલાં શરીર કહ્યાં છે? હે ગૌતમ! તેમનાં ચાર શરીર કહ્યાં છે, ઔદારિક, વૈક્રિય, તૈજસ અને અને કાર્મણ, ઈત્યાદિ.

(वणस्सइकाइया इत्यादि) વનસ્પતિકાયિક જીવોનું વક્તવ્ય પણ પૃથ્વી-કાયિકો પ્રમાણે જ સમજવું કારણ કે તેમનાં દસે સ્થાનોમાં ભાંગાઓનો અભાવ જ છે. પરન્તુ પૃથ્વીકાયિકોની જેમ તેજોલેશ્યામાં ૮૦ ભાંગાઓનો સદ્ભાવ છે.

ननु दृष्टिद्वारे पृथिवीकायिकाप्कायिकवनस्पतिकायिकानामपर्याप्तावस्थायां सास्वादनभावेन सम्यक्त्वं भवतीति वक्तव्यं, ततश्चैतेषां यदा सम्यक्त्वं भवेदिति स्वीक्रियते तदा ज्ञानद्वारे एते पृथिव्यादयस्त्रयो मतिज्ञानिनः श्रुतज्ञानिनश्चेति कथयितुं शक्यते, ते चाल्पाः, इत्यतः सम्यग्दर्शने मतिज्ञाने श्रुतज्ञाने चाशीतिर्भङ्गाः वक्तव्याः, ते चेह कथं नोक्ता इति चेदाह–पृथिव्यादिवनस्पतिकायिकेषु सास्वादनभावः, मतिज्ञानं श्रुतज्ञानं च न भवति, अतोऽत्र गौतमेन पृच्छापि न कृता अत एवोच्यते–'उभयाभावो पुढवाइएसु विगलेसु होज्ज उववण्णो–''त्ति, पृथिव्यादिषूभयाभावो भवति तथा विकलेन्द्रियेषु पूर्वप्रतिपन्नकं सम्यक्त्वं भवति, उभयाभावः, अर्थात्

"पृथिवीकायिक, अप्कायिक, वनस्पतिकायिक, ये जीव अपर्याप्तावस्था में सास्वादनभावसे सम्यक्त्ववाले होते हैं ऐसा कहना चाहिये था" तब जिस समय इनके सम्यक्त्व होगा ऐसा स्वीकार किया जावेगा। तब ज्ञानद्वारमें ये मतिज्ञानवाले और श्रुतज्ञानवाले हैं ऐसा कहा जा सकता है। और ये मतिज्ञानी और श्रुतज्ञानी इनमें अल्प हैं–इस कारण सम्यग्दर्शनमें मतिज्ञान और श्रुतज्ञानमें ८० भङ्ग कहना चाहिये परन्तु ये क्यों नहीं कहे गये हैं?।

उत्तर—पृथिवीकायिक, अप्कायिक, और वनस्पतिकायिक, इन जीवोंमें सास्वादन सम्यक्त्व और मतिश्रुतज्ञान नहीं है इस कारण उसकी यहां गौतमने पृच्छा ही नहीं की है। इसीलिये ऐसा कहा गया है कि–'उभयाभावो पुढवाइएसु विगलेसु होज्ज उववण्णो" पृथिव्यादिकोंमें उभयाभाव है। तथा विकलेन्द्रिय जीवोंमें–दो इन्द्रिय, तीनइन्द्रिय और चार इन्द्रिय जीवोंमें–पूर्वप्रतिपन्नक सम्यक्त्व होता है। उभयाभाव

શંકા—દૃષ્ટિદ્વારમાં "પૃથ્વીકાયિક, અપ્કાયિક, અને વનસ્પતિકાયિક જીવો અપર્યાપ્તાવસ્થામાં સાસ્વાદનભાવથી સમ્યકત્વવાળા હોય છે." એવું કહેવું જોઈતું હતું જો તેમને સમ્યકત્વ પ્રાપ્ત થયું છે એવો સ્વીકાર થાય તો જ્ઞાનદ્વારમાં એવું કહી શકાય કે તેઓ મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનવાળાં છે. અને તેમનામાં મતિજ્ઞાની અને શ્રુતજ્ઞાની અલ્પ હોય છે. તેથી સમ્યગ્દર્શનમાં મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનના ૮૦ ભાંગા કહેવા જોઈએ પરંતુ અહિં ૮૦ ભાંગા કેમ કહ્યા નથી?

ઉત્તર—પૃથ્વીકાયિક અપ્કાયિક અને વનસ્પતિકાયિક જીવોમાં સાસ્વાદન સમકિત અને મતિશ્રુતજ્ઞાન નથી, તે કારણે ગૌતમસ્વામીએ તેની પૃચ્છા પણ અહીં કરી નથી તેથી જ એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે "उभयाभावो पुढवाइएसु विगलेसु होज्ज उववण्णो" પૃથ્વીકાય વગેરેમાં ઉભયાભાવ છે, તથા વિકલેન્દ્રિય જીવોમાં એટલે કે દ્વિન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય જીવોમાં–પૂર્વપ્રતિપન્નક

प्रतिपद्यमानस्य पूर्वप्रतिपन्नस्य च सम्यक्त्वस्याभाव इति, अयमाशयः—पृथिवीकायिकादिषु वर्तमानो जीव सम्यक्त्वं न लभते, तथा पूर्वप्रतिपन्नं सम्यक्त्वमप्यत्र नानयति। तथा विकलेन्द्रियेषु विद्यमानो जीवः पूर्वप्रतिपन्नं सम्यक्त्वं सहैवानयति अतः स पूर्वोपपन्नक इति कथ्यते ॥सू०७॥

॥ इति पृथिवीकायिकादीनां स्थितिस्थानादिप्रकरणम् ॥

द्वीन्द्रियादिप्रकरणम्—

एकेन्द्रियजीवानां स्थितिस्थानादिकं निरूप्य साम्प्रतं द्वीन्द्रियादिचतुरिन्द्रियपर्यन्तजीवानां स्थितिस्थानादिकं निरूपयन्नाह—' बेइंदिये 'त्यादि ।

मूलम्—बेइंदिय-तेइंदिय-चउरिंदियाणं जेहिं ठाणेहिं नेरइयाणं असीई भंगा तेहिं ठाणेहिं असीई चेव, नवरं अब्भहिया सम्मत्ते, आभिनिबोहियनाणे सुयनाणे य एएहिं असीई भंगा, जेहिं ठाणेहिं नेरइयाणं सत्तावीसं भंगा, तेसु ठाणेसु सव्वेसु अभंगयं ॥ सू० ८ ॥

छाया—द्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियाणां येषु स्थानेषु नैरयिकाणामशीतिर्भङ्गास्तेषु स्थानेषु अशीतिरेव, नवरम् अभ्यधिकाः सम्यक्त्वे आभिनिबोधिक-

---

का तात्पर्य है कि पूर्वप्रतिपन्न सम्यक्त्व और प्रतिपद्यमान सम्यक्त्व ये दोनों सम्यक्त्व पृथिव्यादिक जीवोंमें नहीं होते हैं। कहनेका आशय यह है कि पृथिव्यादिकोंमें वर्तमान जीव न तो वहां सम्यक्त्वको प्राप्त करता है और न पहिले प्राप्त हुए सम्यक्त्वको भी वह इस पर्यायमें साथ लाता है। तथा विकलेन्द्रियोंमें वर्तमान जो जीव होता है वह पूर्वप्रतिपन्न सम्यक्त्वको साथमें ही लाता है इसलिये वह पूर्वप्रतिप्रन्नक कहलाता है।।७।।

॥इति पृथिवीकायिकादिना स्थितिस्थानादिका प्रकरण समाप्त ॥

સમ્યકત્વ હોય છે, ઉભયાભાવનું તાત્પર્ય—પૂર્વપ્રતિપન્નક સમ્યકત્વ અને પ્રતિપદ્યમાન સમ્યકત્વ એ બન્નેના તેમનામાં એટલે કે પૃથ્વીકાય વગેરેમાં અભાવ હોય છે. તાત્પર્ય એ છે કે પૃથ્વીકાય વગેરેમાં ઉત્પન્ન થયેલો જીવ પહેલાં પ્રાપ્ત કરેલાં સમ્યકત્વને બીજા ભવમાં સાથે લાવતો નથી અને ત્યાં પણ સમ્યકત્વ પ્રાપ્ત કરતો નથી. પણ વિકલેન્દ્રિયોમાં ઉત્પન્ન થયેલો જીવ પૂર્વપ્રતિપન્ન સમ્યકત્વને એ પર્યાયમાં (આ ભવમાં) પણ સાથેજ લાવે છે. તે કારણે તેને પૂર્વપ્રતિન્નક સમ્યકત્વી કહેલ છે. ॥ સૂ.—૭॥

॥પૃથ્વીકાયિકાદિ જીવોનાં સ્થિતિસ્થાનાદિકનું નિરૂપણ સમાપ્ત॥

ज्ञाने श्रुतज्ञाने च एतेषु अशीतिर्भङ्गाः । येषु स्थानेषु नैरयिकाणां सप्तविंशति-भङ्गास्तेषु स्थानेषु सर्वेषु अभङ्गकम् ॥ सू० ८ ॥

टीका-अत्र खल्वेवमक्षरयोजना विधेया 'जेहिं ठाणेहिं नेरइयाणं असीइ भंगा तेहिं ठाणेहिं बेइंदियतेइंदिय चउरिंदियाणं असीइं चेव' इति, 'जेहिं ठाणेहिं' येषु स्थानेषु 'नेरइयाणं' नैरयिकाणाम् नारकजीवानाम् 'असीई भंगा' अशीतिर्भङ्गाः 'तेहिं ठाणेहिं' तेषु स्थानेषु 'बेइंदिय-तेइंदिय-चउरिंदियाणं असीई चेव' द्वीन्द्रिय-त्रीन्द्रिय-चतुरिन्द्रियजीवानामशीतिरेव । अयं भावः-यत्र नारकजीवानामशीतिर्भङ्गाः कथिताः तादृशस्थले द्विन्द्रियादि-जीवानामपि अशीतिरेव भङ्गा ज्ञातव्या इति । तत्र नारकप्रकरणे एकसमयाधिकादिजघन्य

द्वीन्द्रियादिप्रकरण—

एकेन्द्रिय जीवोंके स्थितिस्थान आदिका निरूपण करके अब सूत्रकार द्वीन्द्रिय से लेकर चतुरिन्द्रिय जीव पर्यन्त स्थितिस्थान आदिका निरूपण करते हैं-'वेइंदिय' इत्यादि । यहां पर इस तरहसे अक्षरोंकी योजना करनी चाहिये—(जेहिं ठाणेहिं नेरइयाणं असीई भंगा तेहिं ठाणेहिं बेइंदिय तेइंदिय-चउरिंदियाणं असीई चेव) जिन स्थानोंमें नारकजीवोंके ८० भङ्ग हैं, उन स्थानोंमें दो इन्द्रिय, तीन इन्द्रिय और चार इन्द्रिय जीवों के भी अस्सी ही भङ्ग होते हैं। तात्पर्य यह है कि जहां पर नारक जीवोंके ८० भङ्ग कहे गये हैं ऐसे स्थलमें द्वीन्द्रियादिक जीवोंके भी अस्सी ही भङ्ग जानना चाहिये। नारकप्रकरणमें एकसमय अधिक

દ્વીન્દ્રિયાદિ પ્રકરણ

એકેન્દ્રિય જીવોનાં સ્થિતિસ્થાન વગેરેનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર દ્વીન્દ્રિયથી શરૂ કરીને ચતુરિન્દ્રિય સુધીનાં વિકલેન્દ્રિય જીવોનાં સ્થિતિસ્થાન વગેરેનું નિરૂપણ કરવાને માટે સૂત્ર કહે છે—"वेइंदिय" ઇત્યાદિ

આ પ્રમાણે કથન કરવું જોઇએ. (जेहिं ठाणेहिं नेरइयाण असीई भगा तेहिं ठाणेहिं वेइंदिय,-तेइंदिय,-चउरिंदियाणं असीई चेव) જે સ્થાનોમાં નારકજીવોના ૮૦ ભાંગા છે. તે સ્થાનોમાં દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય જીવોમાં પણ ૮૦ ભાંગા છે. તાત્પર્ય એ છે કે જ્યાં જ્યાં નારક જીવોના ૮૦ ભાંગા કહ્યા છે તે સ્થાનોમાં દ્વીન્દ્રિય આદિ જીવોના પણ ૮૦ ભાંગા કહેવા જોઈએ. નારક પ્રકરણમાં એક સમય અધિક

બેઇન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયજીવોમાં

प्रतिपद्यमानस्य पूर्वप्रतिपन्नस्य च सम्यक्त्वस्याभाव इति, अयमाशयः–पृथिवीकायिकादिषु वर्तमानो जीवः सम्यक्त्वं न लभते, तथा पूर्वप्रतिपन्नं सम्यक्त्वमप्यत्र नानयति। तथा विकलेन्द्रियेषु विद्यमानो जीवः पूर्वप्रतिपन्नं सम्यक्त्वं सहैवानयति अतः स पूर्वोपपन्नक इति कथ्यते ॥सू०७॥

॥ इति पृथिवीकायिकादीनां स्थितिस्थानादिप्रकरणम् ॥

द्वीन्द्रियादिप्रकरणम्—

एकेन्द्रियजीवानां स्थितिस्थानादिकं निरूप्य साम्प्रतं द्वीन्द्रियादिचतुरिन्द्रियपर्यन्तजीवानां स्थितिस्थानादिकं निरूपयन्नाह–' बेइंदिये 'त्यादि ।

मूलम्—बेइंदिय–तेइंदिय–चउरिंदियाणं जेहिं ठाणेहिं नेरइयाणं असीई भंगा तेहिं ठाणेहिं असीई चेव, नवरं अब्भहिया सम्मत्ते, आभिनिबोहियनाणे सुयनाणे य एएहिं असीई भंगा, जेहिं ठाणेहिं नेरइयाणं सत्तावीसं भंगा, तेसु ठाणेसु सव्वेसु अभंगयं ॥ सू० ८ ॥

छाया—द्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियाणां येषु स्थानेषु नैरयिकाणामशीतिर्भङ्गास्तेषु स्थानेषु अशीतिरेव, नवरम् अभ्यधिकाः सम्यक्त्वे आभिनिबोधिक-

---

का तात्पर्य है कि पूर्वप्रतिपन्न सम्यक्त्व और प्रतिपद्यमान सम्यक्त्व ये दोनों सम्यक्त्व पृथिव्यादिक जीवोंमें नहीं होते हैं। कहनेका आशय यह है कि पृथिव्यादिकोंमें वर्तमान जीव न तो वहां सम्यक्त्वको प्राप्त करता है और न पहिले प्राप्त हुए सम्यक्त्वको भी वह इस पर्यायमें साथ लाता है। तथा विकलेन्द्रियोंमें वर्तमान जो जीव होता है वह पूर्वप्रतिपन्न सम्यक्त्वको साथमें ही लाता है इसलिये वह पूर्वप्रतिपन्नक कहलाता है॥७॥

॥इति पृथिवीकायिकादिना स्थितिस्थानादिका प्रकरण समाप्त ॥

સમ્યકત્વ હોય છે, ઉભયાભાવનું તાત્પર્ય–પૂર્વપ્રતિપન્નક સમ્યકત્વ અને પ્રતિપદ્યમાન સમ્યકત્વ એ બન્નેના તેમનામાં એટલે કે પૃથ્વીકાય વગેરેમાં અભાવ હોય છે. તાત્પર્ય એ છે કે પૃથ્વીકાય વગેરેમાં ઉત્પન્ન થયેલો જીવ પહેલાં પ્રાપ્ત કરેલાં સમ્યકત્વને બીજા ભવમાં સાથે લાવતો નથી અને ત્યાં પણ સમ્યકત્વ પ્રાપ્ત કરતો નથી. પણ વિકલેન્દ્રિયોમાં ઉત્પન્ન થયેલો જીવ પૂર્વપ્રતિપન્ન સમ્યકત્વને એ પર્યાયમા (આ ભવમાં) પણ સાથેજ લાવે છે. તે કારણે તેને પૂર્વપ્રતિન્નક સમ્યકત્વી કહેલ છે. ॥ સૂ.–૭॥

॥પૃથ્વીકાયિકાદિ જીવોનાં સ્થિતિસ્થાનાદિકનું નિરૂપણ સમાપ્ત॥

ज्ञाने श्रुतज्ञाने च एतेषु अशीतिर्भङ्गाः । येषु स्थानेषु नैरयिकाणां सप्तविंशति-भङ्गास्तेषु स्थानेषु सर्वेषु अभङ्गकम् ॥ सू० ८ ॥

टीका-अत्र खल्वेवमक्षरयोजना विधेया 'जेहिं ठाणेहिं नेरइयाणं असीइ भंगा तेहिं ठाणेहिं बेइंदियतेइंदिय चउरिंदियाणं असीइं चेव' इति, 'जेहिं ठाणेहिं' येषु स्थानेषु 'नेरइयाणं' नैरयिकाणाम् नारकजीवानाम् 'असीई भंगा' अशीतिर्भङ्गाः 'तेहिं ठाणेहिं' तेषु स्थानेषु 'बेइंदिय-तेइंदिय-चउरिंदियाणं असीई चेव' द्वीन्द्रिय-त्रीन्द्रिय-चतुरिन्द्रियजीवानामशीतिरेव । अयं भावः-यत्र नारकजीवानामशीतिर्भङ्गाः कथिताः तादृशस्थले द्विन्द्रियादि-जीवानामपि अशीतिरेव भङ्गा ज्ञातव्या इति । तत्र नारकप्रकरणे एकसमयाधिकादिजघन्य

द्वीन्द्रियादिप्रकरण—

एकेन्द्रिय जीवोंके स्थितिस्थान आदिका निरूपण करके अब सूत्रकार द्वीन्द्रिय से लेकर चतुरिन्द्रिय जीव पर्यन्त स्थितिस्थान आदिका निरूपण करते हैं-'बेइंदिय' इत्यादि। यहां पर इस तरहसे अक्षरोंकी योजना करनी चाहिये—(जेहिं ठाणेहिं नेरइयाणं असीई भंगा तेहिं ठाणेहिं बेइंदिय तेइंदिय-चउरिंदियाणं असीई चेव) जिन स्थानोंमें नारकजीवोंके ८० भङ्ग हैं, उन स्थानोंमें दो इन्द्रिय, तीन इन्द्रिय और चार इन्द्रिय जीवों के भी अस्सी ही भङ्ग होते हैं। तात्पर्य यह है कि जहां पर नारक जीवोंके ८० भङ्ग कहे गये हैं ऐसे स्थलमें द्वीन्द्रियादिक जीवोंके भी अस्सी ही भङ्ग जानना चाहिये। नारकप्रकरणमें एकसमय अधिक

દ્વીન્દ્રિયાદિ પ્રકરણ

એકેન્દ્રિય જીવોનાં સ્થિતિસ્થાન વગેરેનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર દ્વીન્દ્રિયથી શરૂ કરીને ચતુરિન્દ્રિય સુધીનાં વિકલેન્દ્રિય જીવોનાં સ્થિતિસ્થાન વગેરેનું નિરૂપણ કરવાને માટે સૂત્ર કહે છે—"बेइंदिय" ઇત્યાદિ

બેઇન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયજીવોમાં આ પ્રમાણે કથન કરવું જોઇએ. (जेहिं ठाणेहिं नेरइयाण असीई भगा तेहिं ठाणेहिं वेइंदिय,-तेइंदिय,-चउरिंदियाणं असीई चेव) જે સ્થાનોમાં નારકજીવોના ૮૦ ભાંગા છે. તે સ્થાનોમાં દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય જીવોના પણ ૮૦ ભાંગા છે. તાત્પર્ય એ છે કે જ્યાં જ્યાં નારક જીવોના ૮૦ ભાંગા કહ્યા છે તે સ્થાનોમાં દ્વીન્દ્રિય આદિ જીવોના પણ ૮૦ ભાંગા કહેવા જોઈએ. નારક પ્રકરણમાં એક સમય અધિક

स्थितित आरभ्य संख्यातपर्यन्तसमयाधिकजघन्यस्थितौ, तथा जघन्यावगाहनायां, तथा संख्येयपर्यन्तप्रदेशप्रवृद्धायां जघन्यावगाहनायाम्, एवं मिश्रदृष्टौ च नारकजीवानामशीतिर्भङ्गाः कथिताः, विकलेन्द्रियजीवानामपि मिश्रदृष्टिवर्जितेषु एतेषु स्थानेषु अशीतिरेव भङ्गा भवन्ति, विकलेन्द्रियजीवानामल्पत्वात्, एकैकस्यापि तस्य क्रोधमानमायालोभोपयुक्तस्य सम्भवात्। मिश्रदृष्टिस्तु जीवो विकलेन्द्रियेष्वेकेन्द्रियेषु च नैव भवतीत्यतो न विकलेन्द्रियाणां तत्राशीतिभङ्गकसम्भावना। यदंशे नारकेभ्यो वैलक्षण्यं तत्कथनायाह-'नवरमित्यादि, 'नवरं' नवरम् विशेषस्त्वयम्-'अब्भहिया सम्मत्ते आभिणिबोहियनाणे सुयनाणे य एएहिं असीई भंगा'

जघन्यस्थितिसे लेकर संख्यातसमय अधिक तककी जघन्यस्थितिमें, तथा जघन्य अवगाहनामें, तथा संख्यातप्रदेशपर्यन्त वृद्धिवाली जघन्य अवगाहनामें, मिश्रदृष्टिमें नारकजीवोंके अस्सी भङ्ग कहे गये हैं सो विकलेन्द्रिय जीवोंके भी मिश्रदृष्टिवर्जित इन स्थानोंमें ८० ही भङ्ग होते हैं, क्योंकि विकलेन्द्रियजीव अल्प होते हैं। तथा-एक एक भी विकलेन्द्रियजीवमें क्रोध, मान, माया और लोभ इनसे युक्तता संभवती है। विकलेन्द्रिय जीवोंमें और एकेन्द्रिय जीवोंमें मिश्रदृष्टिवाला जीव नहीं होता है इसलिये विकलेन्द्रिय जीवोंके मिश्रदृष्टिमें ८० भङ्गोंकी संभावना नहीं है इसलिये 'मिश्रदृष्टिवर्जित' ऐसा कहा गया है। अब जिस अंशमें नारकजीवोंसे विलक्षणता है उसे प्रकट करनेके लिये सूत्रकार कहते हैं कि (नवरं) इस तरहसे विशेषता है-(अब्भहिया सम्मत्ते आभिणिबोहियनाणे सुयनाणे य, एएहिं असीई भंगा) सम्यक्त्वमें और

આદિ જઘન્યસ્થિતિથી લઇને સંખ્યાત સમયાધિક સુધીના જઘન્યસ્થિતિમાં તથા જઘન્ય અવગાહનામાં, તથા સંખ્યાત પ્રદેશ સુધીની વૃદ્ધિવાળી જઘન્ય અવગાહનામાં મિશ્રદૃષ્ટિમાં નારક જીવોના જેમ ૮૦ ભાંગા કહેવામાં આવ્યા છે. તેમ વિકલેન્દ્રિય જીવોના મિશ્રદૃષ્ટિરહિત તે સ્થાનોમાં ૮૦ ભાંગા થાય છે, કારણ કે વિકલેન્દ્રિય જીવો અલ્પ હોય છે. તથા એક એક વિકલેન્દ્રિય જીવમાં પણ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભનો સદ્‌ભાવ સંભવી શકે છે, પરંતુ વિકલેન્દ્રિય જીવોમાં તથા એકેન્દ્રિય જીવોમા મિશ્રદૃષ્ટિવાળા જીવો હોતા નથી, તે કારણે વિકલેન્દ્રિય જીવોના મિશ્રદૃષ્ટિમાં ૮૦ ભાંગા સંભવી શકતા નથી. તેથી 'મિશ્રદૃષ્ટિ' એમ લખેલ છે. હવે નારક જીવો કરતાં વિકલેન્દ્રિય જીવોમાં જે વિશિષ્ટતા છે તે બતાવવાને માટે સૂત્રકાર કહે છે કે (नवरं) તે વિશેષતા આ પ્રમાણે છે.-(अब्भहिया सम्मत्ते आभिणिबोहिय नाणे सुयनाणे य, एएहिं असीई भंगा) સમ્યકત્વમાં, અને

अभ्यधिकाः सम्यक्त्वे आभिनिबोधिक ज्ञाने श्रुतज्ञाने च एतेषु अशीतिर्भङ्गाः। सम्यक्त्वे आभिनिबोधिकज्ञाने श्रुतज्ञाने, एतेषां त्रयाणामविनाभाविसम्बन्धवत्त्वादेतेषु त्रिष्वपि अभ्यधिकाः सप्तविंशतिस्थानेऽशीतिर्भङ्गाः ज्ञातव्याः, अयं भावः–दृष्टिद्वारे ज्ञानद्वारे च नैरयिकाणां सप्तविंशतिरेव भङ्गाः प्रोक्ताः, विकलेन्द्रियाणां तु सप्तविंशतिस्थानेऽशीतिर्भङ्गाः वाच्याः, यतः सम्यक्त्वेऽल्पानामेव विकलेन्द्रियाणां सास्वादनभावेन सम्यक्त्वं मतिश्रुतज्ञानं च भवति, अल्पत्वादेव तेषामेकत्वस्यापि सम्भवेनाशीतिर्भङ्गा भवन्तीति। तथा–'जेहिं ठाणेहिं नेरइयाणं सत्तावीसं भंगा तेसु ठाणेसु सव्वेसु अभंगयं' येषु स्थानेषु नैरयिकाणां सप्तविंशतिर्भङ्गास्तेषु स्थानेषु सर्वेषु अभङ्गकम्, येषु स्थानकेषु नैरयिकाणाम् सप्तविंशतिर्भङ्गकास्तेषु स्थानेषु द्वीन्द्रिय–त्रीन्द्रिय–चतुरिन्द्रियजीवानाम् भङ्गकाभावो भवतीति वैलक्षण्यम्, भङ्गकाभावे कारणं तु एकस्मिन्नेव समये क्रोध-

---

आभिनिबोधिकज्ञानमें तथा श्रुतज्ञानमें, (इन तीनोंको अविनाभावी संबन्धवाला होनेके कारण) इन तीनों ही स्थानोंमें इन विकलेन्द्रियोंको अभ्यधिक कहना–अर्थात् २७ भङ्गोंके स्थानमें अस्सी भङ्ग कहना है। तात्पर्य यह है कि–दृष्टिद्वारमें और ज्ञानद्वारमें नारकजीवोंके २७ ही भङ्ग कहे गये हैं। परन्तु विकलेन्द्रिय जीवोंमें सास्वादन भाव होनेसे सम्यक्त्व होता है और मतिज्ञान श्रुतज्ञान भी होता है। ऐसे जीव इनमें अल्प होते हैं इस कारण उनमें एकत्वकी भी संभावना होनेसे उनके ८० भङ्ग होते हैं। तथा "जेहिं ठाणेहिं नेरइयाणं सत्तावीसं भंगा तेसु ठाणेसु सव्वेसु अभंगयं" जिन स्थानोंमें नारकजीवोंके २७ भङ्ग होते हैं उन सब स्थानोंमें, द्वीन्द्रिय, त्रीन्द्रिय और चतुरिन्द्रिय जीवोंके भङ्गका अभाव होता है, यही विलक्षणता है। इनमें भङ्ग नहीं होनेका कारण

આભિનિબોધિક જ્ઞાનમાં તથા શ્રુતજ્ઞાનમાં (એ ત્રણે અવિનાભાવી સંબંધમાં હોવાને કારણે) એ ત્રણે સ્થાનોમાં તે વિકલેન્દ્રિય જીવોના ૨૭ ભાંગાઓની જગ્યાએ ૮૦ ભાંગા કહેવા. તાત્પર્ય એ છે કે દૃષ્ટિદ્વારમાં અને જ્ઞાનદ્વારમાં નારક જીવોના ૨૭જ ભાંગા કહેવામાં આવ્યા છે. પરન્તુ વિકલેન્દ્રિય જીવોમાં સાસ્વાદનભાવ હોવાથી સાસ્વાદન સમ્યકત્વ હોય છે. અને મતિજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન પણ હોય છે. એવા જીવો તેમાં અલ્પ હોય છે. તે કારણે તેમનામાં એકત્વની પણ સંભાવના છે તેથી તેમના ૮૦ ભાંગા થાય છે તથા–" जेहिं ठाणेहिं नेरइयाणं सत्तावीसं भंगा तेसु ठाणेसु सव्वेसु अभंगयं " જે સ્થાનોમાં નારક જીવોના ૨૭ ભાંગા હોય છે. તે સઘળાં સ્થાનોમાં દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય જીવોમાં ભાંગાઓનો અભાવ હોય છે. એજ એમની વિલક્ષણતા છે. તેમાં ભાંગા ન બનવાનું કારણ એ છે

मानमायालोभोपयुक्तानां बहूनां द्वीन्द्रियादिजीवानां सम्भवादिति । विकलेन्द्रियसूत्राणि तु पृथिवीकायिकसूत्रसदृशान्येवाध्येतव्यानि, तथाहि–' असंखिज्जेसु णं भंते ! वेइंदियावासमसयसहस्सेसु एगमेगंसि वेइंदियावासंसि वेइंदियाणं केवइया ठिइट्ठाणा पन्नत्ता? गोयमा ! असंखेज्जा ठिइट्ठाणा पन्नत्ता, तं जहा–जहन्निया ठिई जाव तप्पाउग्गुक्कोसिया ठिई। असंखिज्जेसु णं भंते! वेइंदियावाससयसहस्सेसु एगमेगंसि वेइंदियावासंसि जहण्णियाए ठिईए–वट्टमाणा वेइंदिया किं कोहोवउत्ता-माणोवउत्ता मायोवउत्ता लोभोवउत्ता ? गोयमा ! कोहोवउत्ता वि ४ " इत्यादि ।

एक ही समयमें क्रोध, मान, माया और लोभ, इनसे युक्त बहुतसे दो इन्द्रियादि जीवोंकी संभावना है। विकलेन्द्रिय संबन्धीसूत्र पृथिवीकायिकसूत्रोंकी तरह ही जानना चाहिये जैसे–'असंखिज्जेसु णं भंते! वेइंदियावामसयसहस्सेसु एगमेगंसि वेइंदियावासंमि वेइंदियाण केवइया ठिइट्ठाणा पन्नत्ता ? गोयमा ! असंखेज्जा ठिइट्ठाणा पण्णत्ता। तं जहा–जहन्निया ठिई, जाव तप्पाउग्गुक्कोसिया ठिई, असंखिज्जेसु णं भंते ! वेइंदियावाससयसहस्सेसु एगमेगंसि वेइंदियावासंसि जहण्णियाए ठिईए वट्टमाणा वेइंदिया किं कोहोवउत्ता, माणोवउत्ता, मायोवउत्ता, लोभोवउत्ता ? गोयमा ! कोहोवउत्ता वि " इत्यादि। इनका अर्थ इस प्रकार है कि–हे भदन्त ! असंख्यात लाख दो इन्द्रियजीवोंके आवासोंमेंसे एक एक दो इन्द्रियावासमें वर्तमान दो इन्द्रिय जीवोंके कितने स्थितिस्थान कहे गये है ? गौतम! इनके असंख्यात स्थितिस्थान कहे गये हैं। एक जघन्यस्थिति यावत् तत्प्रायोग्य उत्कृष्ट स्थिति। हे भदन्त ! असंख्यात लाख दो इन्द्रिय

કે એક જ સમયમાં ક્રોધ, માન માયા અને લોભથી યુક્ત ઘણા જ બેઈન્દ્રિય આદિ જીવોની તેમનામાં સંભાવના હોય છે. વિકલેન્દ્રિય સંબંધી સૂત્રો પૃથ્વીકાયિકો જેવાંજ સમજવા. જેમકે–" असंखिज्जेसु णं भंते ! वेइंदियावाससय सहस्सेसु एगमेगंसि वेइंदियावासंसि वेइंदियाणं केवइया ठिइट्ठाणा पन्नत्ता ?" " गोयमा ! असंखेज्जा ठिइट्ठाणा पण्णत्ता तं जहा–जहन्निया ठिई, जाव तप्पाउग्गुक्कोसिया ठिई, असंखिज्जेसु णं भंते ! वेइंदियावाससयसहस्सेसु एगमेगंसि वेइंदियावासंसि जहण्णियाए ठिईए वट्टमाणा वेइंदिया किं कोहोवउत्ता, माणोवउत्ता मायोवउत्ता, लोभोवउत्ता ? गोयमा ! कोहोवउत्ता वि " ઇત્યાદિ. આ સૂત્રોનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે.

હે પૂજ્ય! દ્વીન્દ્રિય જીવોનાં અસંખ્યાત લાખ આવાસોમાંના પ્રત્યેક દ્વીન્દ્રિયાવાસમાં રહેતા દ્વીન્દ્રિય જીવોનાં કેટલાં સ્થિતિસ્થાન કહ્યાં છે ? " " હે ગૌતમ! તેમનાં અસંખ્યાત સ્થિતિસ્થાન કહ્યાં છે " એક જઘન્યસ્થિતિથી લઈને તત્પ્રાયોગ્ય ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ સુધી અહીં ગ્રહણ કરવું જોઈએ " હે પૂજ્ય! અસં-

अनेन रूपेण सर्वाण्यपि सूत्राणि द्वीन्द्रियादिजीवप्रकरणे पठितव्यानि केवलमिह द्वीन्द्रियादिजीवप्रकरणे लेश्याद्वारे तेजोलेश्या नाध्येतव्या, दृष्टिद्वारे च 'बेइंदियाणं भंते! किं मिच्छदिट्ठी सम्मदिट्ठी, सम्मामिच्छादिट्ठी? गोयमा! सम्मदिट्ठी वि मिच्छादिट्ठी वि, नो सम्मामिच्छादिट्ठी। सम्मदंसणे वट्टमाणा बेइंदिया किं कोहोवउत्ता ४?' इत्यादि प्रश्नः, एतस्य प्रश्नस्य अशीतिर्भङ्गाः' इत्युत्तरम्। तथा ज्ञानद्वारे 'बेइंदियाणं भंते! किं णाणी, अन्नाणी?, गोयमा! णाणी वि अन्नाणी वि, जइ णाणी

जीवावासोंमेंसे एक एक दो इन्द्रियावासमें जघन्यस्थितिमें रहनेवाले दो इन्द्रियजीव क्या क्रोधसे उपयुक्त होते हैं? मानसे उपयुक्त होते हैं? मायासे उपयुक्त होते हैं? लोभसे उपयुक्त होते हैं? गौतम! वे क्रोधसे भी उपयुक्त होते हैं४ इत्यादि। इस रूपसे समस्त सूत्र को द्वीन्द्रियजीवप्रकरणमें पढना चाहिये-अर्थात् जानना चाहिये। विशेषता केवल इतनी ही है कि यहां द्वीन्द्रियादिजीवप्रकरणमें लेश्याद्वारमें तेजोलेश्या नहीं कहनी चाहिये, तथा दृष्टिद्वारमें इस तरहसे प्रश्न करना चाहिये कि-हे भदन्त! द्वीन्द्रिय जीव क्या सम्यग्दृष्टि होते हैं? मिथ्यादृष्टि होते हैं? या सम्यग्मिथ्यादृष्टि होते हैं? गौतम! वे सम्यग्दृष्टि भी होते हैं, मिथ्यादृष्टि भी होते हैं, परन्तु सम्यग्मिथ्यादृष्टि नहीं होते हैं। यहां सम्यग्दर्शनमें वर्तमान दो इन्द्रियजीव क्या क्रोधोपयुक्त होते हैं४? इत्यादिरूपसे प्रश्न करना चाहिये और इसके उत्तरमें यहां अस्सी भङ्ग होते हैं, ऐसा उत्तर कहना चाहिये। ज्ञानद्वारमें इस प्रकारसे पूछना-हे भदन्त! दो इन्द्रियजीव ज्ञानी होते हैं? कि अज्ञानी होते हैं?, गौतम! दो इन्द्रिय

અસંખ્યાતલાખ દ્વીન્દ્રિયાવાસોમાંના પ્રત્યેક દ્વીન્દ્રિયાવાસમાં જઘન્યસ્થિતિમાં રહેલા દ્વીન્દ્રિય જીવો શું ક્રોધયુક્ત હોય છે? માનયુક્ત હોય છે? માયાયુક્ત હોય છે? લોભયુક્ત હોય છે?" "હે ગૌતમ! તેઓ ક્રોધથી પણ યુક્ત હોય છે," ઈત્યાદિ. તમામ સૂત્રોનું દ્વીન્દ્રિય જીવ પ્રકરણમાં પણ કથન કરવું વિશેષતા ફક્ત એટલીજ છે કે દ્વીન્દ્રિયાદિ જીવ પ્રકરણમાં લેશ્યાદ્વારમાં તેજોલેશ્યાનું કથન કરવું નહીં તથા દૃષ્ટિદ્વારમાં આ પ્રમાણે પ્રશ્નસૂત્ર બનાવવું-"હે પૂજ્ય! દ્વીન્દ્રિય જીવો શું સમ્યગ્દૃષ્ટિ હોય છે, મિથ્યાદૃષ્ટિ હોય છે કે સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ હોય છે?" "હે ગૌતમ! તેઓ સમ્યક્દૃષ્ટિ પણ હોય છે, મિથ્યાદૃષ્ટિ પણ હોય છે પરંતુ સમ્યક્મિથ્યાદૃષ્ટિ હોતા નથી" અહીં સમ્યગ્ દર્શનવાળા દ્વીન્દ્રિય જીવો શું ક્રોધાદિથી યુક્ત હોય છે? એવો પ્રશ્ન પૂછવો જોઈએ. અને અહીં ૮૦ ભાંગા થાય છે એવો ઉત્તર કહેવો જોઈએ જ્ઞાનદ્વારમાં આ પ્રમાણે પૂછવું—"હે પૂજ્ય! દ્વીન્દ્રિય જીવો જ્ઞાની હોય છે કે અજ્ઞાની હોય છે?" ઉત્તર—"હે ગૌતમ! દ્વીન્દ્રિય જીવો જ્ઞાની

दुन्नाणी-मइनाणी सुयनाणी य" शेषं पृथिवीप्रकरणवदेव ज्ञातव्यम् , केवलमशीतिर्भङ्गा इति वैलक्षण्यम् । तथा योगद्वारे "बेइंदियाणं भंते ! किं मणजोगी, वइजोगी कायजोगी?, गोयमा! णो मणजोगी, वइजोगी कायजोगी य" शेषं पूर्ववदेव पृथिवीप्रकरणवदेव ज्ञातव्यमिति । अनेनैव प्रकारेण पृथिवीसूत्रवत् त्रीन्द्रिय-चतुरिन्द्रय-प्रकरणेपि प्रश्नसूत्राणि उत्तरसूत्राणि चाध्येतव्यानि, वैलक्षण्यमपि द्वीन्द्रियप्रकरणवदेव ज्ञातव्यम् , सूत्रालापप्रकारश्च स्वयमेवोहनीय इति ॥सू०८॥

॥ इति विकलेन्द्रियप्रकरणम् ॥

जीव ज्ञानी भी होते हैं और अज्ञानी भी होते हैं। यदि ये ज्ञानी हैं तो मतिज्ञान और श्रुतज्ञान इस तरहसे दो ज्ञानवाले होते हैं। और यदि अज्ञानी हैं तो मतिअज्ञान और श्रुतअज्ञान इस तरहसे दो अज्ञानवाले होते हैं। बाकी और सब यहां पृथिवीप्रकरणकी तरह ही जानना चाहिये, अर्थात् यहां मतिश्रुतज्ञानमें ८०भङ्ग कहना चाहिये, यही विलक्षणता है। योगद्वारमें इस प्रकारसे प्रश्न करना-हे भदन्त! दो इन्द्रियजीव क्या मनोयोगी होते हैं? या वचनयोगी होती हैं? या काययोगी होते हैं? गौतम! वे मनोयोगी नहीं होते हैं। किन्तु वचनयोगी होते हैं और काययोगी होते हैं। बाकी और सब कथन पहिलेकी तरहसे ही है, ऐसा जानना चाहिये। अर्थात् पृथिवीप्रकरणकी तरह ही जानना चाहिये। इसी प्रकारसे पृथिवीसूत्रोंकी तरह त्रीन्द्रिय और चउन्द्रिय प्रकरणमें भी प्रश्नसूत्र और उत्तरसूत्र जानना चाहिये। तथा जहां २ भिन्नता है वह द्वीन्द्रिय प्रकरणकी तरह ही जाननी चाहिये। और सूत्रालापकप्रकार भी

પણ હોય છે અને અજ્ઞાની પણ હોય છે. જો તેઓ જ્ઞાની હોય તો મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન એ બે જ્ઞાનવાળા હોય છે. પણ જો તેઓ અજ્ઞાની હોય તો મતિઅજ્ઞાન અને શ્રુત અજ્ઞાન એ બે અજ્ઞાનવાળા હોય છે. બાકીનું સઘળું કથન અહીં પૃથ્વીકાયના જીવો પ્રમાણે સમજવું અર્થાત્ અહીં મતિશ્રુતજ્ઞાનમાં ૮૦ ભાંગા કહેવા જોઇએ. એટલી જ વિલક્ષણતા છે. યોગદ્વારમાં આ પ્રમાણે પ્રશ્ન કરવો-"હે પૂજ્ય ! દ્વીન્દ્રિય જીવો શું મનયોગી હોય છે? કે વચનયોગી હોય છે? કે કાયયોગી હોય છે?" ઉત્તર-"હે ગૌતમ ! તેઓ મનયોગી હોતા નથી પણ વચનયોગી અને કાયયોગી હોય છે" બાકીનું બધુંય કથન પૃથ્વીકાયિકના જીવ પ્રકરણ પ્રમાણે જ સમજવું. એજ પ્રમાણે પૃથ્વીકાયિક જીવોના સૂત્રોની જેમજ ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય પ્રકરણમાં પણ પ્રશ્નસૂત્ર અને ઉત્તરસૂત્ર સમજવા. તથા જ્યાં જ્યાં દ્વીન્દ્રિય સૂત્રોમાં ભિન્નતા બતાવી છે ત્યાં ત્યાં ત્રીન્દ્રિય ચતુરિન્દ્રિયનાં સૂત્રોમાં પણ ભિન્નતા સમજવી. બીજાં સૂત્રોનાં આલાપકો પણ એ

पञ्चेन्द्रियतिरश्चां प्रकरणम्—

विकलेन्द्रियजीवानां स्थितिस्थानादिकं निरूप्य पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकजीवानां स्थितिस्थानादिकं निरूपयन्नाह—' पंचिंदिये '-त्यादि।

मूलम्—पंचिंदियतिरिक्खजोणिया जहा नेरइया तहा भाणियव्वा; नवरं जेहिं सत्तावीसं भंगा तेहिं अभंगयं कायव्वं, जत्थ असीई तत्थ असीई चेव ॥ सू० ९ ॥

छाया—पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिका यथा नैरयिकास्तथा भणितव्याः, नवरं येषु सप्तविंशतिर्भङ्गास्तेषु अभङ्गकं कर्तव्यम् यत्राशीतिस्तत्राशीतिरेव ॥ सू० ९ ॥

टीका—' पंचिंदियतिरिक्खजोणिया जहा नेरइया तहा भाणियव्वा ' पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिका यथा नैरयिकास्तथा भणितव्याः, येन प्रकारेण नारकाणां स्थितिस्थानादिकानि जघन्योत्कृष्टतया प्रतिपादितानि तेनैव प्रकारेण जघन्योत्कृष्टतया पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानामपि स्थितिस्थानादीनि ज्ञातव्यानि, यदंशे

अपने आप ही करलेना चाहिये ॥सू०८॥ विकलेन्द्रियप्रकरण समाप्त ॥

पञ्चेन्द्रियतिर्यञ्चप्रकरण—

विकलेन्द्रिय जीवोंके स्थितिस्थान आदिका निरूपण करके अब सूत्रकार पंचेन्द्रियतिर्यग्योनिक जीवोंके स्थितिस्थान आदिका निरूपण करनेके लिये सूत्र कहते हैं—' पंचिंदियतिरिक्खजोणिया ' इत्यादि।

टीकार्थ—(पंचिंदियतिरिक्खजोणिया जहा नेरइया तहा भाणियव्वा) जिस प्रकारसे पहिले नारकजीवोंके स्थितिस्थान आदि जघन्य और उत्कृष्टरूप से प्रतिपादित किये गये हैं, उसी प्रकारसे जघन्य और उत्कृष्टरूपसे पंचेन्द्रिय तिर्यग् योनिकोंके भी स्थितिस्थान आदि जानना चाहिये। (नवरं) जिस अंशमें भिन्नता है उस अंशको दिखानेके लिये सूत्रकार

રીતે જ બનાવી લેવાં ॥ સૂ-૮॥ વિકલેન્દ્રિય પ્રકરણ સમાપ્ત

પંચેન્દ્રિયતિર્યંચપ્રકરણ

વિકલેન્દ્રિય જીવોનાં સ્થિતિસ્થાન વગેરેનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર પંચેન્દ્રિયતિર્યંચ જીવોનાં સ્થિતિસ્થાન વગેરેનું નિરૂપણ કરે છે—"પંચિંદિય' ઇત્યાદિ

ટીકાર્થ-(पंचिंदियतिरिक्खजोणिया जहा नेरइया तहा भाणियव्वा) જે રીતે નારક જીવોનાં સ્થિતિસ્થાન વગેરેનું જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ રૂપે પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, એજ પ્રમાણે જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ રૂપે પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ યોનિના જીવોનાં સ્થિતિ સ્થાનાદિનું પણ પ્રતિપાદન સમજવું, (नवरं) પણ જે બાબતમાં ભિન્નતા છે તે બતાવવાને માટે સૂત્રકાર કહે છે કે-(जेहिं सत्तावीसं भंगा तेहिं

वैलक्षण्यं तमंशं दर्शयितुमाह-' नवर '-मित्यादि, ' नवरं ' नवरम् केवलम् ' जेहिं सत्तावीसं भंगा तेहिं अभगयं कायव्वं' येषु सप्तविंशतिर्भङ्गास्तेषु अभङ्गकं कर्तव्यम्। नारकप्रकरणे यत्र यत्र सप्तविंशतिर्भङ्गाः कथितास्तत्र तत्र स्थले पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां सम्बन्धेऽभङ्गकं भङ्गाभावो वर्णनीय इत्यर्थः। जघन्या स्थितिः कियती उत्कृष्टा स्थितिः कियतीत्यादिकं सर्वं पूर्वप्रदर्शितक्रमेणैव ज्ञातव्यम्। भङ्गकाभावश्च वहूनां क्रोधाद्युपयुक्तानामेकदैव सम्भवादिति। अत्र पञ्चेन्द्रियतिर्यक्प्रकरणे नारकप्रकरणवदेव सूत्राणि अध्येतव्यानि, तथाहि--पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं भंते! केवइया ठिइट्ठाणा पन्नत्ता?, गोयमा! असंखेज्जा ठिइट्ठाणा पन्नत्ता, तं जहा जहण्णिया ठिई, समयाहिया जहण्णिया ठिई, दुसमयाहिया जाव तप्पाउग्गुक्कोसिया ठिई' इत्यादि सर्वमपि पूर्ववदेव नारकप्रकरणवदेव ज्ञातव्यम्, नवरं

कहते हैं कि (जेहिं सत्तावीसं भंगा तेहिं अभंगयं कायव्वं) जिन स्थानोंमें २७ भंग कहे गये हैं उन स्थानोंमें यहां भंग नहीं कहना चाहिये। तात्पर्य यह है कि नारकप्रकरणमें जहां जहां २७ भंग कहे गये हैं वहां २ पंचेन्द्रियतिर्यक्योनिकोंके संबन्धमें भङ्गाभावका वर्णन करना चाहिये। जघन्यस्थिति कितनी है? उत्कृष्टस्थिति कितनी है? इत्यादि सब कथन पूर्वमें प्रदर्शित क्रमसे ही यहां जानना चाहिये। भङ्गों का जो अभाव कहा गया है उसका कारण एक ही समयमें क्रोध, मान, माया और लोभ इनसे उपयुक्त अनेक तिर्यग्योनिकपंचेन्द्रिय जीवों का सद्भाव है। यहां पंचेन्द्रियतिर्यग्योनिक प्रकरणमें नारकप्रकरणकी तरह ही सूत्रोंको जानना चाहिये। जैसे-"पंचिंदियतिरिक्खजोणिया णं भंते! केवइया ठिइट्ठाणा पण्णत्ता? असंखेज्जा ठिइट्ठाणा पण्णत्ता" हे भदन्त! पंचेन्द्रियतिर्यग्योनिकोंके स्थितिस्थान कितने कहे गये हैं? हे गौतम!

अभंगयं कायव्वं) નારકોનાં જે જે સ્થાનોમાં ૨૭ ભાંગા કહેવામાં આવ્યા છે તે તે સ્થાનોમાં અહીં ભાંગાઓનો અભાવ સમજવો. જઘન્ય સ્થિતિ કેટલી છે? ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ કેટલી છે? ઈત્યાદિ તમામ કથન નારક પ્રકરણમાં બતાવ્યા પ્રમાણે જ સમજવું. ભાંગાઓનો અભાવ કહેવાનું કારણ એ છે કે એક જ સમયે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભથી યુક્ત અનેક તિર્યંચયોનિના જીવોનો સદ્ભાવ હોય છે. આ પંચેન્દ્રિયતિર્યંચ પ્રકરણમાં નારકપ્રકરણ પ્રમાણે જે સૂત્રો છે, તે નીચે મુજબ છે જેમ કે-" पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं भंते! केवइया ठिइट्ठाणा पण्णत्ता? गोयमा! असंखेज्जा ठिइट्ठाणा पण्णत्ता?" હે પૂજ્ય! પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોનાં કેટલા સ્થિતિસ્થાનો કહ્યાં છે? હે ગૌતમ! તેમનાં અસંખ્યાત

शरीरद्वारेऽयं विशेषो द्रष्टव्यस्तथाहि-" असंखेज्जेसु णं भंते! पंचिदियतिरिक्ख-जोणियावासेसु पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं केवइया सरीरा पन्नत्ता?, गोयमा! चत्तारि, तं जहा-ओरालिए वेउव्विए तेयए कम्मए" नरकापेक्षया पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानामियानेव भेदो यत् एषां पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां चत्वारि शरीराणि भवन्ति नारकाणां त्रीणि औदारिकशरीराभावादिति भावः। यथा मिश्रदृष्टौ नारकाणामशीतिर्भङ्गाः क्रोधोपयुक्ता अपि, इत्यादि, तथा पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां मिश्रदृष्टौ अशीतिर्भवन्ति क्रोधोपयुक्ता अपि मानोपयुक्ता अपि, इत्यादिरूपेणा-

---

उनके स्थितिस्थान असंख्यात कहे गये हैं। (तं जहा) जैसे-"जहण्णिया ठिई, समयाहिया जहण्णिया ठिई, दुसमयाहिया जाव तप्पाउग्गुक्कोसिया ठिई" इत्यादि। यह सब पूर्वमें कथित नारकप्रकरणकी तरह ही जानना चाहिये। (नवरं) जहां २ विशेषता है वह इस प्रकारसे है-एक तो नारक प्रकरणकी अपेक्षा शरीरद्वारमें विशेषता है-हे भदन्त! असंख्यात पंचेन्द्रियतिर्यक्‌योनिकावासोंमेंसे प्रत्येक पंचेन्द्रियतिर्यक्‌योनिकावासमें वर्तमान पंचेन्द्रियतिर्यक्‌योनिक जीवोंके कितने शरीर होते हैं? गौतम! उनके चार शरीर होते हैं। वे इस प्रकारसे हैं-औदारिक शरीर १, वैक्रियशरीर २, तैजसशरीर ३, कार्मणशरीर ४। नारकजीवोंकी अपेक्षा पंचेन्द्रियतिर्यग्योनिकों में इतना ही भेद है कि पंचेन्द्रियतिर्यग्योनिकों के चार शरीर होते हैं और नारकोंके तीन शरीर होते हैं। उनके औदारिक शरीर नहीं होता है। जैसे मिश्रदृष्टिवाले नारकोंमें "क्रोधादि उपयुक्त भी होते हैं" इत्यादिरूपसे संबन्धको लेकर ८० भङ्ग नारकोंके

સ્થિતિસ્થાન કહ્યાં છે. (तंजहा) તે આ પ્રમાણે છે -(जहण्णिया ठिई, समयाहिया जहण्णिया ठिई, दुसमया जाव तप्पाउग्गुक्कोसिया ठिई) ઇત્યાદિ. આ બધું કથન નારકપ્રકરણમાં કહ્યા મુજબ જ સમજવું. (नवरं) જ્યાં જ્યાં વિશેષતા છે તે આ પ્રમાણે છે. હવે નારક પ્રકરણ કરતાં શરીરદ્વારમાં જે વિશેષતા છે તે બતાવવામાં આવે છે. "હે પૂજ્ય! અસંખ્યાત પંચેન્દ્રિય તિર્યંચયોનિકાવાસોમાંના પ્રત્યેક પંચેન્દ્રિય તિર્યંક્‌યોનિકવાસમાં રહેતા પંચેન્દ્રિય તિર્યંક્‌યોનિક જીવોને કેટલાં શરીર હોય છે?' ઉત્તર-હે ગૌતમ! તેમને ચાર શરીર હોય છે-(૧) ઔદારિકશરીર, (૨) વૈક્રિયશરીર, (૩) તૈજસ શરીર અને (૪) કાર્મણ શરીર. પંચેન્દ્રિયતિર્યંક્‌યોનિના જીવોમાં અને નારકોમાં એટલો જ ભેદ છે કે નારકોને ત્રણ શરીર હોય છે, પણ પંચેન્દ્રિયતિર્યંચોને ચાર હોય છે નારકોને એક ઔદારિક શરીર હોતું નથી. જેવી રીતે મિશ્રદૃષ્ટિવાળા નારકોમાં ક્રોધાદિયુક્તના ૮૦ ભાંગા કહ્યા છે, એવી જ રીતે પંચેન્દ્રિયતિર્યંચોના મિશ્રદૃષ્ટિવાળા જીવોમાં પણ ૮૦

शीतिर्द्रष्टव्या इति। अयं भावः-नारकप्रकरणे यत्र स्थानेऽशीतिर्भङ्गाः प्रोक्तास्तत्रेहाऽप्यशीतिरेव ज्ञातव्या। यत्र च सप्तविंशतिर्भङ्गास्तत्रेहाभङ्गकमेवेति। तथा संहननद्वारे 'पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं भंते! केवइया संघयणा पन्नत्ता?, गोयमा! छ संघयणा, पण्णत्ता, तं जहा-वइररिसहनाराय-जाव-छेवट्ठं' ति, एवं संस्थानद्वारेपि 'छ संठाणा पन्नत्ता तं जहा समचउरंसे०' इत्यादि, एवं लेश्याद्वारेपि "कइ लेस्सा पन्नत्ता, गोयमा! छ, तं जहा-कण्हलेस्सा जाव सुक्कलेस्सा" इत्यादि। अनेन रूपेण तिर्यग्योनिकप्रकरणं विचारणीयम् ॥ सू०९ ॥ इति पंचेन्द्रियतिरश्चां प्रकरणम् ॥

कहे गये हैं। उसी तरह पंचेन्द्रियतिर्यक्योनिकोंके मिश्रदृष्टिमें ८० भङ्ग होते हैं, क्योंकि यहां पर वे भी "क्रोधादिसे उपयुक्त भी होते हैं, मान से उपयुक्त भी होते हैं, इत्यादिरूपसे उनके ८० भंग हो जाते हैं" ऐसा जानना चाहिये। तात्पर्य यह है कि-नारक प्रकरणमें जिस स्थानमें अस्सी भंग कहे गये हैं उस स्थानमें यहां पर भी ८० ही भङ्ग हैं, परन्तु जहां नारक प्रकरणमें २७ भङ्ग कहे गये हैं वहां यहां पर भङ्ग नहीं है-यही बात (जेहिं सत्तावीसं भंगा तेहिं अभंगयं कायव्वं, जत्थ असीई तत्थ असीई कायव्वं) इस सूत्रपाठ द्वारा समझाई गई है। तथा-दूसरी विशेषता संहननद्वार में है-वहां इस प्रकारसे प्रश्न करना-"पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं भंते! केवइया संघयणा पन्नत्ता? गोयमा छ संघयणा पण्णत्ता तं जहा-वइररिसहनाराय जाव छेवट्ठं) हे भदन्त! पंचेन्द्रियतिर्यक्योनिकोंके कितने संहनन कहे गये हैं? गौतम! उनके छ संहनन कहे गये हैं। वे इस प्रकारसे हैं वज्र ऋषभनाराच से लेकर सेवार्त तक। नारक जीवोंमें संहनन नहीं होता है, यहां होता है अत एव वहांकी अपेक्षा यहां यह विशेषता है। इसी तरह संस्थानद्वारमें भी विशेषता है।

ભાંગા થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે નારકપ્રકરણમાં જે સ્થાનોમાં ૮૦ ભાંગા કહ્યા છે. તે સ્થાનમાં અહીં પણ ૮૦ ભાંગા જાણવા, પરન્તુ નારકપ્રકરણમાં જે સ્થાનમાં ૨૭ ભાંગા કહ્યા છે તે સ્થાનમાં અહીં ભાંગાઓનો અભાવ જાણવો એજ વાત સૂત્રકારે "जेहिं सत्तावीसं भंगा तेहिं अभंगयं कायव्वं, जत्थ असीई तत्थ असीई कायव्वं" અહિં આ સૂત્રદ્વારા સમજાવી છે. બીજી વિશેષતા સંહનનદ્વારમાં છે. અહીં આ પ્રમાણે પ્રશ્ન કરવો-"पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं भंते! केवइया संघयणा पण्णत्ता?" "હે પૂજ્ય! પંચેન્દ્રિયતિર્યંચયોનિક જીવોના કેટલાં સંહનન કહ્યાં છે? ઉત્તર—"गोयमा! छ संघयणा पण्णत्ता तंजहा-वइररिसहनाराय जाव छेवट्टं-ति" હે ગૌતમ! તેમનાં છ સંહનન કહ્યાં છે. તે આ પ્રમાણે છે-વજ્રઋષભનારાચથી લઈને છેવટ સુધીના છ સંહનનો સમજવા. નારકજીવોમાં સંહનન હોતાં નથી. પણ પંચેન્દ્રિયતિર્યંચોમાં સંહનનો હોય છે, એજ પ્રમાણે

मनुष्यप्रकरणम्--

पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकजीवानां स्थितिस्थानादिकं निरूप्य मनुष्याणां स्थितिस्थानादिकं दर्शयितुमाह—' मणुस्सावि ' इत्यादि ।

मूलम्–मणुस्सा वि–जेहिं ठाणेहिं नेरइयाणं असीई भंगा तेहिं ठाणेहिं मणुस्साणं वि असीई भंगा भाणियव्वा, जेसु ठाणेसु सत्तावीसं तेसु अभंगयं नवरं मणुस्साणं अब्भहियं जहण्णियठिईए, आहारए य असी भंगाई ॥ सू० १० ॥

छाया—मनुष्या अपि–येषु स्थानेषु नैरयिकाणामशीतिर्भङ्गास्तेषु स्थानेषु मनुष्याणामप्यशीतिर्भङ्गा भणितव्याः, येषु स्थानेषु सप्तविंशतिस्तेष्वभङ्गकम्, नवरम्–मनुष्याणामभ्यधिकम् जघन्यस्थित्याम् आहारके चाशीतिर्भङ्गाः ॥सू०१०॥

नारक जीवोंके एक केवल हुंडसंस्थान होता है तब यहां पर छ संस्थान होते हैं। लेश्याद्वारमें भी विशेषता है–नारकजीवोंमें कापोत आदि–(कापोत, नील और कृष्ण) तीन लेश्याएँ होती हैं तब कि यहां छ लेश्याएँ होती हैं। यही बात–"कइ लेस्साओ पण्णत्ता" गोयमा ! छ लेस्सा पण्णत्ता तं जहा कण्हलेस्सा जाव सुकलेस्सा" इस सूत्रपाठ द्वारा प्रकट की गई है। इसरूपसे तिर्यक्योनिकोंका प्रकरण विचारना चाहिये ॥सू०९॥

॥ पंचेन्द्रियतिर्यग्योनिकप्रकरण समाप्त ॥

मनुष्यप्रकरण—

पंचेन्द्रिय तिर्यञ्चोंके स्थितिस्थान आदिका निरूपण करके अब सूत्रकार मनुष्योंके स्थितिस्थान आदिका निरूपण करनेके लिये "मणुस्सा वि"

સંસ્થાનદ્વારમાં પણ આ પ્રમાણે વિશેષતા છે–નારક જીવોને ફક્ત હુંડસંસ્થાન જ હોય છે ત્યારે પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોને છએ સંસ્થાન હોય છે. લેશ્યાદ્વારમાં પણ આ પ્રમાણે વિશેષતા છે. નારક જીવોને કૃષ્ણ, નીલ અને કાપોત એ ત્રણ જ લેશ્યાઓ હોય છે. પણ પંચેન્દ્રિયતિર્યંચોને છએ લેશ્યાઓ હોય છે. એજ વાત નીચેના સૂત્રપાઠ દ્વારા દર્શાવવામાં આવી છે–"कइ लेस्साओ पण्णत्ताओ?" "गोयमा ! छ तंजहा–कण्हलेस्सा जाव सुकलेस्सा" આ પ્રકારે તિર્યંચયોનિના જીવોના પ્રકરણમાં વિચાર કરવો જોઈએ ॥ સૂ.–૯॥

પંચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિક જીવોનું પ્રકરણ સમાપ્ત

મનુષ્યપ્રકરણ

પંચેન્દ્રિયતિર્યંચોનાં સ્થિતિસ્થાનાદિનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર મનુષ્યોનાં સ્થિતિસ્થાનાદિનું નિરૂપણ કરવાને માટે " मणुस्सा वि " ઇત્યાદિ. સૂત્રનું

शीतिर्द्रष्टव्या इति। अयं भावः-नारकप्रकरणे यत्र स्थानेऽशीतिर्भङ्गाः प्रोक्तास्तत्रेहाऽप्य-शीतिरेव ज्ञातव्या । यत्र च सप्तविंशतिर्भङ्गास्तत्रेहाभङ्गकमेवेति । तथा संहननद्वारे 'पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं भंते! केवइया संघयणा पन्नत्ता?, गोयमा! छ संघयणा, पण्णत्ता, तं जहा-वइररिसहनाराय-जाव-छेवट्ठं' ति, एवं संस्थानद्वारेपि 'छ संठाणा पन्नत्ता तं जहा समचउरंसे०' इत्यादि, एवं लेश्याद्वारेपि "कइ लेस्सा पन्नत्ता, गोयमा ! छ, तं जहा-कण्हलेस्सा जाव सुक्कलेस्सा" इत्यादि । अनेन रूपेण तिर्यग्योनिकप्रकरणं विचारणीयम् ॥ सू०९ ॥ इति पंचेन्द्रियतिरश्चां प्रकरणम् ॥

कहे गये हैं। उसी तरह पंचेन्द्रियतिर्यक्योनिकोंके मिश्रदृष्टिमें ८०भङ्ग होते हैं, क्योंकि यहां पर वे भी "क्रोधादिसे उपयुक्त भी होते हैं, मान से उपयुक्त भी होते हैं, इत्यादिरूपसे उनके ८० भंग हो जाते हैं" ऐसा जानना चाहिये। तात्पर्य यह है कि-नारक प्रकरणमें जिस स्थानमें अस्सी भंग कहे गये हैं उस स्थानमें यहां पर भी ८० ही भङ्ग हैं, परन्तु जहां नारक प्रकरणमें २७ भङ्ग कहे गये हैं वहां यहां पर भङ्ग नहीं है-यही बात (जेहिं सत्तावीसं भंगा तेहिं अभंगयं कायव्वं, जत्थ असीई तत्थ असीई कायव्वं) इस सूत्रपाठ द्वारा समझाई गई है। तथा-दूसरी विशेषता संहननद्वार में है-वहां इस प्रकारसे प्रश्न करना-"पंचिंदिय-तिरिक्खजोणियाणं भंते ! केवइया संघयणा पन्नत्ता? गोयमा छ संघयणा पण्णत्ता तं जहा-वइररिसहनाराय जाव छेवट्ठं) हे भदन्त ! पंचेन्द्रियतिर्यक् योनिकोंके कितने संहनन कहे गये हैं? गौतम ! उनके छ संहनन कहे गये हैं। वे इस प्रकारसे हैं वज्र ऋषभनाराच से लेकर सेवार्त तक। नारक जीवोंमें संहनन नहीं होता है, यहां होता है अत एव वहांकी अपेक्षा यहां यह विशेषता है। इसी तरह संस्थानद्वारमें भी विशेषता है।

ભાંગા થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે નારકપ્રકરણમાં જે સ્થાનોમાં ૮૦ ભાંગા કહ્યા છે. તે સ્થાનમાં અહીં પણ ૮૦ ભાંગા જાણવા, પરન્તુ નારકપ્રકરણમાં જે સ્થાનમાં ૨૭ ભાંગા કહ્યા છે તે સ્થાનમાં અહીં ભાંગાઓનો અભાવ જાણવો એજ વાત સૂત્રકારે "जेहिं सत्तावीसं भंगा तेहिं अभंगयं कायव्वं, जत्थ असीई तत्थ असीई कायव्वं" અહિં આ સૂત્રદ્વારા સમજાવી છે. બીજી વિશેષતા સંહનન-દ્વારમાં છે. અહીં આ પ્રમાણે પ્રશ્ન કરવો-"पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं भंते! केवइया संघयणा पण्णत्ता?" "હે પૂજ્ય ! પંચેન્દ્રિતિર્યક્યોનિક જીવોના કેટલાં સંહનન કહ્યાં છે ? ઉત્તર—"गोयमा ! छ संघयणा पण्णत्ता तंजहा-वइररिसहनाराय जाव छेवट्टं-ति" હે ગૌતમ ! તેમનાં છ સંહનન કહ્યાં છે. તે આ પ્રમાણે છે-વજ્રઋષભનારાચથી લઈને છેવટ સુધીના છ સંહનનો સમજવા. નારકજીવોમાં સંહનન હોતાં નથી. પણ પંચેન્દ્રિયતિર્યંચોમાં સંહનનો હોય છે, એજ પ્રમાણે

मनुष्यप्रकरणम्--

पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकजीवानां स्थितिस्थानादिकं निरूप्य मनुष्याणां स्थितिस्थानादिकं दर्शयितुमाह—' मणुस्सावि ' इत्यादि ।

मूलम्—मणुस्सा वि—जेहिं ठाणेहिं नेरइयाणं असीई भंगा तेहिं ठाणेहिं मणुस्साणं वि असीई भंगा भाणियव्वा, जेसु ठाणेसु सत्तावीसं तेसु अभंगयं नवरं मणुस्साणं अब्भहियं जहण्णियठिईए, आहारए य असी भंगाई ॥ सू० १० ॥

छाया—मनुष्या अपि—येषु स्थानेषु नैरयिकाणामशीतिर्भङ्गास्तेषु स्थानेषु मनुष्याणामप्यशीतिर्भङ्गा भणितव्याः, येषु स्थानेषु सप्तविंशतिस्तेष्वभङ्गकम्, नवरम्—मनुष्याणामभ्यधिकम् जघन्यस्थित्याम् आहारके चाशीतिर्भङ्गाः ॥सू०१०॥

नारक जीवोंके एक केवल हुंडसंस्थान होता है तब यहां पर छ संस्थान होते हैं। लेश्याद्वारमें भी विशेषता है—नारकजीवोंमें कापोत आदि—(कापोत, नील और कृष्ण) तीन लेश्याएँ होती हैं तब कि यहां छ लेश्याएँ होती हैं। यही बात—"कइ लेस्साओ पण्णत्ता" गोयमा! छ लेस्सा पण्णत्ता तं जहा कण्हलेस्सा जाव सुक्कलेस्सा" इस सूत्रपाठ द्वारा प्रकट की गई है। इसरूपसे तिर्यक्योनिकोंका प्रकरण विचारना चाहिये ॥सू०९॥

॥ पंचेन्द्रियतिर्यग्योनिकप्रकरण समाप्त ॥

मनुष्यप्रकरण—

पंचेन्द्रिय तिर्यञ्चोंके स्थितिस्थान आदिका निरूपण करके अब सूत्रकार मनुष्योंके स्थितिस्थान आदिका निरूपण करनेके लिये "मणुस्सा वि"

સંસ્થાનદ્વારમાં પણ આ પ્રમાણે વિશેષતા છે—નારક જીવોને ફક્ત હુંડસંસ્થાન જ હોય છે ત્યારે પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોને છએ સંસ્થાન હોય છે. લેશ્યાદ્વારમાં પણ આ પ્રમાણે વિશેષતા છે. નારક જીવોને કૃષ્ણ, નીલ અને કાપોત એ ત્રણ જ લેશ્યાઓ હોય છે. પણ પંચેન્દ્રિયતિર્યંચોને છએ લેશ્યાઓ હોય છે. એજ વાત નીચેના સૂત્રપાઠ દ્વારા દર્શાવવામાં આવી છે—"कइ लेस्साओ पण्णत्ताओ?" "गोयमा! छ तंजहा—कण्हलेस्सा जाव सुक्कलेस्सा" આ પ્રકારે તિર્યંચયોનિના જીવોના પ્રકરણમાં વિચાર કરવો જોઇએ ॥ સૂ.-૯॥

પંચેન્દ્રિયતિર્યંચયોનિક જીવોનું પ્રકરણ સમાપ્ત

મનુષ્યપ્રકરણ

પંચેન્દ્રિયતિર્યંચોનાં સ્થિતિસ્થાનાદિનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર મનુષ્યોનાં સ્થિતિસ્થાનાદિનું નિરૂપણ કરવાને માટે "मणुस्सा वि" ઇત્યાદિ. સૂત્રનું

टीका—'मणुस्सा वि'–त्ति यथा नैरयिका दशसु द्वारेषु कथितास्तथा मनुष्या अपि भणितव्या इति प्रक्रमः। तदेव दर्शयन्नाह—'जेहिं' इत्यादि। 'जेहिं ठाणेहिं नेरइयाणं असीई भंगा तेहिं ठाणेहिं मणुस्साणं वि असीई भंगा भाणियव्वा" येषु स्थानेषु नैरयिकाणामशीतिर्भङ्गास्तेषु स्थानेषु मनुष्याणामप्यशीतिर्भङ्गा भणितव्या। यथा हि नारकजीवानां जघन्यस्थित्यामेकादि–संख्यातपर्यन्तसमयाधिकायाम्, तथा जघन्यावगाहनायाम्, तथा तस्यामेव संख्यातान्तप्रदेशाधिकायामवगाहनायाम्, एवं मिश्रदृष्टौ चाशीतिर्भङ्गाः कथितास्तथा मनुष्याणामपि एतेषु पूर्वोक्तेषु स्थानेषु अशीतिरेव भङ्गा भवन्तीति, तथा मिश्रदृष्टौ

इस सूत्रका कथन करते हैं–(मणुस्सा वि) जैसे नैरयिक दश द्वारोंमें कहे गये हैं, उसी प्रकारसे मनुष्य भी दश द्वारोंमें कह लेना चाहिये, यह प्रक्रम है–दश स्थानोंके नाम ये हैं-स्थितिस्थान१, अवगाहनास्थान२, शरीर३, संहनन४, संस्थान५, लेश्या६, दृष्टि७, ज्ञान८, योग९ और उपयोग१०। इसी बातको दिखाते हुए सूत्रकार कहते हैं कि (जेहिं ठाणेहिं नेरइयाण असीई भंगा तेहिं ठाणेहिं मणुस्साण वि असीई भंगा भाणियव्वा) जिन स्थानोंमें नारकजीवोंके ८० भङ्ग कहे गये हैं उन स्थानोंमें मनुष्योंके भी ८० भंग ही जानना चाहिये। जैसे–नारकजीवों के प्रकरणमें एक समयसे लेकर संख्यात समयतककी वृद्धिवाली जघन्य स्थितिमें, तथा जघन्य अवगाहनामें तथा संख्यातप्रदेशाधिक उसी जघन्य अवगाहनामें और मिश्रदृष्टिमें ८० भङ्ग प्रतिपादित किये गये हैं। उसी तरहसे इन पूर्वोक्त स्थानोंमें मनुष्योंके भी इस मनुष्यप्रकरणमें

કથન કરે છે—(मणुस्सा वि) જેવી રીતે દસ સ્થાનો મારફત નારકોનું કથન કર્યું છે એવી જ રીતે દસ સ્થાનો મારફત મનુષ્યોનું પણ કથન કરવું જોઈએ. તે દસ સ્થાનોનાં નામ આ પ્રમાણે છે- સ્થિતિસ્થાન ૧, અવગાહનાસ્થાન ૨, શરીરસ્થાન ૩, સંહનનસ્થાન ૪, સંસ્થાનસ્થાન ૫, લેશ્યાસ્થાન ૬, દૃષ્ટિસ્થાન ૭, જ્ઞાનસ્થાન ૮, યોગસ્થાન૯, અને ઉપયોગસ્થાન૧૦. એ વાતને દર્શાવવાને માટે સૂત્રકાર કહે છે કે (जेहिं ठाणेहिं नेरइयाणं असीई भंगा तेहिं ठाणेहिं मणुस्साणं वि असीई भंगा भाणियव्वा) જે સ્થાનોમાં નારક જીવોના ૮૦ ભાંગા કહ્યા છે, એ સ્થાનોમાં મનુષ્યના પણ ૮૦ ભાંગા જ સમજવા. જેમ કે નારક જીવોના પ્રકરણમાં એક સમયથી લઈને સંખ્યાત સમય સુધીની વૃદ્ધિવાળી જઘન્ય સ્થિતિમાં, તથા જઘન્ય અવગાહનામાં, તથા સંખ્યાતપ્રદેશાધિક જઘન્ય અવગાહનામાં અને મિશ્રદૃષ્ટિમાં ૮૦ ભાંગા બતાવવામાં આવ્યા છે, એજ રીતે મનુષ્ય પ્રકરણમાં પણ એ એ સ્થાનોમાં ૮૦ ભાંગા જ થાય છે. તથા મિશ્રદૃષ્ટિમાં નારકોના જેમ ૮૦ ભાંગા કહ્યા છે તેમ મનુષ્યોના પણ મિશ્રદૃષ્ટિમાં

नारकाणामशीतिर्भङ्गाः कथिता मनुष्याणामपि मिश्रदृष्टावशीतिरेव ज्ञातव्याः, नारकाणां जघन्यस्थितौ जघन्यावगाहनायामशीतिर्भङ्गा भवन्ति तत्र कारणं तेषामल्पत्वम्। तच्चाल्पत्वं जघन्यस्थितौ जघन्यावगाहनायां च मनुष्याणामप्यल्पत्वमेवेत्यल्पत्वादेव अशीतिर्भङ्गा भवन्त्येवेति भावः।

नारकमनुष्ययोर्न सर्वथा साम्यमिति दर्शयति–'जेसु ठाणेसु' इत्यादि। 'जेसु ठाणेसु' येषु स्थानेषु 'सत्तावीसं' सप्तविंशतिर्भङ्गा भवन्ति 'तेसु अभंगयं' तेषु स्थानेष्वभङ्गकम्, नारकाणां येषु स्थानेषु सप्तविंशतिर्भङ्गाः कथितास्तेष्वेव स्थानेषु मनुष्याणामभङ्गकं ज्ञातव्यमिति भावः। नारकाणां सप्तविंशतिभङ्गकस्थानानि च जघन्यस्थित्यसंख्यातसमयाधिकजघन्यस्थित्यादीनि, तेषु स्थानेषु च नारकाणां सप्तविंशतिर्भङ्गकाः कथिताः, तादृशजघन्यस्थितिव्यतिरिक्तस्थले

---

८० ही भङ्ग होते हैं। तथा मिश्रदृष्टिमें नारकोंके अस्सी भंग कहे गये हैं सो मनुष्योंके भी मिश्रदृष्टिमें अस्सी ही भङ्ग जानना चाहिये। नारकोंकी एकसमयाधिक आदि जघन्यस्थितिमें तथा जघन्य अवगाहना आदिमें जो अस्सी भङ्ग कहे गये हैं उसमें कारण उस अवस्थामें उनकी अल्पता ही है। इसी प्रकार मनुष्योंमें भी अल्पता है इससे वहां भी ८० भंग होते हैं।

नारकजीवोंमें और मनुष्योंमें सर्वथा समानता नहीं है, इसी बातको दिखानेके लिये सूत्रकार (जेसु ठाणेसु सत्तावीसं तेसु अभंगयं) इस सूत्रद्वारा कहते हैं कि जिनस्थानोंमें नारकजीवोंके २७ भंग कहे गये हैं उन स्थानोंमें मनुष्योंके भङ्ग नहीं हैं। नारकोंके २७ भङ्गोंके स्थान जघन्यस्थिति, असंख्यातसमयाधिक जघन्यस्थिति आदि हैं। इन स्थानोंमें नारकोंके २७ भङ्ग कहे गये हैं ऐसी जघन्यस्थितिके सिवाय अन्यस्थलमें मनुष्य सम्बंधमें भंगाभाव जानना चाहिये, क्योंकि नारकजीवोंके क्रोध

---

८० ભાંગા જ સમજવા. નારકોની એક સમયાધિક આદિ જઘન્યસ્થિતિમાં, તથા જઘન્ય અવગાહનામાં જે ૮૦ ભાંગા કહ્યા છે તેનું કારણ એ અવસ્થામાં તેમની અલ્પતા છે તેવી જ રીતે મનુષ્યોમાં પણ અલ્પતા છે તેથી ત્યાં ૮૦ ભાંગા હોય છે. હવે નારક જીવોમાં અને મનુષ્યમાં સર્વથા સમાનતા નથી તે બતાવવાને માટે સૂત્રકાર નીચેનું સૂત્ર કહે છે—"जेसु ठाणेसु सत्तावीसं तेसु अभगयं" જે સ્થાનોમાં નારકોના ૨૭ ભાંગા કહ્યા છે. તે સ્થાનોમાં મનુષ્યના ભાંગા થતા નથી. નારકોના ૨૭ ભાંગાઓનાં સ્થાન જઘન્ય સ્થિતિ, અસંખ્યાત સમયાધિક જઘન્ય સ્થિતિ વગેરે છે, એવી જઘન્યસ્થિતિ સિવાયના બીજા સ્થલે મનુષ્ય સંબંધમાં ભંગાભાવ સમજવો. કારણ કે નારક જીવોમાં ક્રોધનો ઉદય અધિકતર રહે છે. તેથી તે નારકોનાં એવાં સ્થાનોમાં ક્રોધાદિ કારણવાળા ૨૭ ભાંગા જ કહેવા ઠીક છે. પરન્તુ મનુષ્યોમાં તો પ્રત્યેક એટલે ક્રોધ, માન માયા, તથા લોભ એ માટેના ઉપયોગવાળા મનુષ્યો ઘણા જ હોય છે. તેથી તેમના કષાય

मनुष्यसम्बन्धेऽभङ्गकम् ज्ञातव्यम् , यतो नारकाणां क्रोधोदयो बाहुल्येन भवति, अतस्तेषां नारकाणां तादृशस्थानेषु क्रोधादिकारणकाः सप्तविंशतिर्भङ्गाः समुचिता एव, मनुष्याणां तु प्रत्येकं क्रोधाद्युपयोगवतां बहूनां भावात् न कषायोदये विशेषः कश्चिदस्ति तेन तेषां मनुष्याणां तत्र भङ्गकाभाव एवेति। इह विशेषमभिधातुमाह- 'नवरं' नवरं केवलम् 'मणुस्साणं' मनुष्याणां 'अब्भहियं' अभ्यधिकम् 'जहण्णियठिईए' जघन्यस्थित्याम्, येषु स्थानेषु नारकाणामशीतिस्तेषु स्थानेषु मनुष्याणामप्यशीतिरेव भङ्गा, तथा 'जेसु सत्तावीसा तेसु अभंगयं' येषु स्थानेषु सप्तविंशतिर्भङ्गास्तेषु इह अभङ्गकमिति पूर्वमुक्तम्, केवलं मनुष्याणामिदमभ्यधिकम्, यदुत जघन्यस्थितौ मनुष्याणामशीतिर्न तु नारकाणाम्, तत्र सप्तविंशतिरेवोक्ता एतदेवाभ्यधिकं नारकापेक्षया मनुष्याणामिति, आहारकविषये प्राह— 'आहारए य असीई भंगा' आहारके चाशीतिर्भङ्गा, तथा आहारकशरीरेऽशीतिर्भङ्गाः आहारकशरीरवतां मनुष्याणामल्पत्वात्, नारकाणां तत्-आहारकशरीरं नास्त्ये-

का उदय अधिकतर होता है। इसलिये उन नारकोंके ऐसे स्थानोंमें क्रोधादिकारणक २७ भङ्ग कहना उचित ही है। पर मनुष्योंमें तो प्रत्येक क्रोधादि उपयोगवाले मनुष्य बहुत होते हैं इस लिये उनके कषायके उदयमें कोई विशेषता नहीं है। इस कारण मनुष्योंके उन स्थानोंमें भङ्गका अभाव ही है। (नवरं मणुस्साणं अब्भहियं जहण्णियठिईए) मनुष्योंमें जघन्यस्थितिमें विशेषता है। "जिन स्थानोंमें नारकोंके ८० भङ्ग कहे गये हैं उन स्थानोंमें मनुष्योंके भी ८० ही भङ्ग हैं, तथा जिन स्थानोंमें २७ भङ्ग कहे हुए हैं उनमें यहां भङ्ग नहीं है" ऐसा पहिले कहा है उनकी अपेक्षा केवल मनुष्योंमें यह आधिक्य है कि जघन्यस्थितिमें उनके ८० भङ्ग हैं, नारकोंके जघन्यस्थितिमें ८० भङ्ग नहीं हैं, वहां तो उनके २७ ही भङ्ग हैं। यही नारकोंकी अपेक्षा मनुष्योंमें आधिक्य है। (आहारए असीई भंगा) आहारक शरीरमें अस्सी भङ्ग हैं। यह

ઉદયમાં કોઇ ફેરફાર હોતો નથી. તે કારણે મનુષ્યના તે સ્થાનોમાં ભાંગાઓનો અભાવ હોય છે. (नवरं मणुस्साणं अब्भहियं जहण्णियठिईए) પરન્તુ માણસોની જઘન્યસ્થિતિમાં વિશેષતા છે. "જે સ્થાનોમાં નારકોના ८० ભાંગા કહ્યાં છે તે સ્થાનોમાં મનુષ્યોના પણ ८० જ ભાંગા થાય છે તથા જે સ્થાનોમાં નારકોના ૨૭ ભાંગા કહ્યા છે, તે સ્થાનોમાં મનુષ્યોમાં ભાંગાઓનો અભાવ હોય છે" આ પ્રમાણે કહ્યું છે નારકોની અપેક્ષાએ મનુષ્યોમાં કેવળ એજ વિશેષતા છે કે મનુષ્યોમાં જઘન્ય સ્થિતિમાં ८० ભંગ છે જ્યારે નારકોમાં જઘન્ય સ્થિતિમાં ८० ભાંગા નથી ત્યાં તો તેમના ૨૭જ ભાંગા છે. નારકો કરતાં મનુષ્યમાં એ જ વિશિષ્ટતા છે (आहारए असीई भंगा) આહારક શરીરમાં ८० ભાંગા છે. આ આહારકશરીર

वेत्येतदप्यधिकं मनुष्याणाम्। इह प्रायः नारकसूत्राणां मनुष्यसूत्राणां च शरीरसंहनन संस्थान लेश्यारूपेषु चतुर्षु द्वारेषु ज्ञानद्वारे एव च विशेषः, तथाहि–'असंखेज्जेसु णं भंते मणुस्सावासेसु मणुस्साणं कइ सरीरा पन्नत्ता?, गोयमा! पंचविहा तं जहा–ओरालिए वेउव्विए आहारए तेयए कम्मए' इत्यादि। 'असंखेज्जेसु णं जाव ओरालियसरीरे वट्टमाणा मणूसा किं कोहोवउत्ता४?, गोयमा! कोहोवउत्ता वि" इत्यादि। एवं सर्वेष्वपि शरीरेषु सूत्राणि रचनीयानि, वैलक्षण्यमेतदेव, यत् आहारकशरीरेऽशीतिर्भङ्गा वक्तव्या, एवमेव संहननद्वारेपि सूत्राणि रचनीयानि, नवरम् 'मणुस्सा णं भंते! कइ संघयणा पन्नत्ता?, गोयमा! छ संघयणा पन्नत्ता, तं जहा–

आहारक शरीर मनुष्योंके ही होता है। और आहारक शरीरवाले मनुष्य अल्प होते हैं इस कारण ८० भङ्ग कहे गये हैं। आहारक शरीर नारकजीवोंके नहीं होता है अतः मनुष्योंमें नारकजीवोंकी अपेक्षा यह भी एक विशेषता है। यहां प्रायः नारकसूत्रोंमें और मनुष्य सूत्रों में शरीर, संहनन, संस्थान, लेश्या, इन चार स्थानोंकी अपेक्षा और ज्ञानद्वारकी अपेक्षा ही विशेषता है। जैसे–हे भदन्त! असंख्यात मनुष्यावासोंमें वर्तमान मनुष्योंके कितने शरीर कहे गये हैं? हे गौतम! पांच प्रकारके शरीर कहे गये हैं। वे पांच प्रकारके शरीर ये हैं–औदारिक शरीर, वैक्रिय शरीर, आहारक शरीर, तैजस शरीर, कार्मण शरीर, इत्यादि। हे भदन्त! असंख्यात औदारिक शरीरोंमें वर्तमान मनुष्य क्या क्रोधोपयुक्त होते हैं४? गौतम! वे क्रोधोपयुक्त भी होते हैं, इत्यादि। इसी तरहसे सब शरीरोंमें भी सूत्र कह लेना चाहिये। यहां विशेषता यही है कि आहारक शरीरमें अल्पता होनेके कारण ८० भङ्ग है। इसी तरहसे संह-

---

મનુષ્યોનેજ હોયછે અને આહારકશરીરવાળા મનુષ્ય અલ્પ હોયછે. તે કારણે ૮૦ભાંગા કહ્યા છે. નારક જીવોને આહારક શરીર હોતું નથી. તેથી નારકો કરતાં મનુષ્યોમાં આ પણ એક વિશિષ્ટતા હોય છે. સામાન્ય રીતે મનુષ્યસૂત્રો અને નારકસૂત્રોમાં શરીર, સંઘયણ, સંસ્થાન, અને લેશ્યા આ ચાર સ્થાનોની અપેક્ષાએ તથા જ્ઞાનદ્વારની અપેક્ષાએ વિશેષતા છે. તે વિશેષતા હવે બતાવવામાં આવે છે. હે પૂજ્ય! અસંખ્યાત મનુષ્યાવાસોમાં રહેતા મનુષ્યોનાં કેટલાં શરીર કહ્યાં છે? હે ગૌતમ! તેમનાં પાંચ પ્રકારના શરીર કહ્યાં છે (૧) ઔદારિક (૨) વૈક્રિય, (૩) આહારક (૪) તૈજસ અને (૫) કાર્મણ હે પૂજ્ય! અસંખ્યાત ઔદારિક શરીરોમાં રહેનારા મનુષ્યો શું ક્રોધોપયુક્ત હોય છે૪? ઇત્યાદિ. હે ગૌતમ! તેઓ ક્રોધોપયુક્ત પણ હોય છે? માન, માયા અને લોભયુક્ત પણ હોય છે. આ પ્રકારનાં પ્રશ્ન સૂત્રો અને ઉત્તરસૂત્રો બધા પ્રકારનાં શરીરો વિષે બનાવી લેવા. અહીં વિશેષતા એટલી જ છે કે આહારક શરીરમાં

वइररिसहनाराए जाव छेवट्टे"। एवं संस्थानद्वारे—'छ संठाणा पन्नत्ता' तं जहा-समचउरंसे जाव हुंडे"। एवं लेश्याद्वारेपि-'छ लेस्साओ पन्नत्ता तं जहा-किण्हलेस्सा जाव सुक्कलेस्सा"। तथा ज्ञानद्वारे एवं सूत्राणि रचनीयानि-"मणुस्साणं भंते! कइ णाणा पन्नत्ता, गोयमा! पंच, तं जहा-आभिणिवोहियणाणं जाव केवलणाणं" आभिनिवोधिकज्ञानादारभ्य केवलज्ञानपर्यन्तं पञ्च ज्ञानानि तत्र केवलज्ञानवर्जितेषु चतुर्षु ज्ञानेषु भङ्गाभावः केवलज्ञाने तु कषायोदय एव नास्ति, सकलकषायाणां क्षयान्तरमेव केवलज्ञानस्य प्रादुर्भावात्, कषायाभावादेव भङ्गाभाव इति विज्ञेयमिति ॥सू०१०॥

वानव्यन्तरादिप्रकरणम्—

वानव्यन्तरादीनां स्थितिस्थानादिकं दर्शयितुमाह—'वाणमंतर' इत्यादि।

नद्वारमें भी सूत्रोंकी रचना करलेनी चाहिये। परन्तु यहां विशेषता यह है कि-हे भदन्त! मनुष्योंके कितने संहनन होते हैं? गौतम! छ संहनन होते हैं। वे इस प्रकारसे हैं-वज्रऋषभ नाराच संहनन, यावत् सेवार्तसंहनन। इसी तरह संस्थानद्वारमें मनुष्योंके ६ संस्थान कहे गये हैं। वे समचतुरस्रसंस्थान यावत् हुंडसंस्थान। इसी प्रकार लेश्याद्वारमें भी मनुष्योंके ६ लेश्याएँ कही गई हैं। वे लेश्याएँ-कृष्णलेश्यासे लगाकर शुक्ललेश्यातक हैं। तथा ज्ञानद्वारमें भी इसी प्रकारसे सूत्रोंकी रचना कर लेनी चाहिये-"मणुस्साणं भंते! कइ णाणा पण्णत्ता? गोयमा! पंच-तं जहा-आभिणिबोहियणाणं जाव केवलणाणं" हे-भदन्त! मनुष्यों के कितने ज्ञान कहे गये हैं? गौतम! पांच। वे पांच ज्ञान ये है-आभिनिबोधिक ज्ञान से लगाकर केवलज्ञान तक। इन में

અલ્પતા હોવાને કારણે ૮૦ ભાંગા થાય છે એજ પ્રમાણે સંહનનદ્વારમાં પણ સૂત્રોની રચના કરી લેવી. પણ અહીં જે વિશેષતા છે તે નીચેના પ્રશ્નસૂત્ર અને ઉત્તરસૂત્રમાં બતાવી છે. હે પૂજ્ય! મનુષ્યને કેટલા પ્રકારનાં સંઘયણ હોય છે? હે ગૌતમ! તેમને છ પ્રકારનાં સંઘયણ હોય છે. તે છ પ્રકારો આ પ્રમાણે છે વજ્રઋષભનારાચ સંઘયણથી લઈને છેવટ્ઠુ સંઘયણ સુધીના છ સંઘયણો કહેવા જોઈએ. એજ પ્રમાણે સંસ્થાનદ્વારમાં મનુષ્યોનાં છ સંઠાણ કહ્યાં છે. સમચઉરંસ સંઠાણથી લઈને હુંડસંઠાણ સુધીના સંઠાણો અહીં સમજવા. એજ પ્રમાણે લેશ્યા દ્વારમા મનુષ્યોને છ લેશ્યાઓ કહી છે. તે છ લેશ્યાઓ કૃષ્ણલેશ્યાથી લઈને શુકલલેશ્યા સુધીની સમજવી તથા જ્ઞાનદ્વારમાં પણ સૂત્રની આ પ્રમાણે રચના થવી જોઈએ."મણુસ્સાણં ભંતે! કઇ ણાણા પણ્ણત્તા! હે પૂજ્ય! મનુષ્યોને કેટલાં જ્ઞાન કહ્યાં છે? "ગોયમા! પંચ-તં જહા-આભિણિબોહિયણાણં જાવ કેવલણાણં" હે ગૌતમ! મનુષ્યોને આભિનિબોધિક (મતિ) જ્ઞાનથી લઈને કેવળજ્ઞાન સુધીના પાંચજ્ઞાન હોય છે. તેમા કેવળજ્ઞાન સિવાયના ચાર જ્ઞાનમાં કષાયોની બહુલતાને લઈને

मूलम्—वाणमंतर-जोइस-वेमाणिया जहा भवणवासी, णवरं णाणत्तं जाणियव्वं जं जस्स जाव अणुत्तरा । सेवं भंते सेवं भंते- त्ति जाव विहरइ ॥ सू० ११ ॥

॥पढमसयए पंचमो उद्देसो समत्तो ॥१-५॥

छाया—वानव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिका यथा भवनवासिनः नवरं नानात्वं ज्ञातव्यं यद् यस्य यावदनुत्तराः तदेवं भदन्त ! तदेवं भदन्त ! इति यावत् विहरंति ॥ सू० ११ ॥

॥ प्रथमशतके पञ्चमोद्देशकः समाप्तः १-५ ॥

टीका—' वाणमंतरजोइसवेमाणिया जहा भवणवासी ' वानव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिका यथा भवनवासिनः, यथा भवनवासिनो देवा स्थित्यवगाहनादिदशस्वपि स्थानेषु कथितास्तथा वानव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिका अपि ज्ञातव्याः। यत्र स्थलेऽसुरकुमारादीनामशीतिर्भङ्गाः कथिताः, यत्र च सप्तविंशतिर्भङ्गाः कथि-

---

केवलज्ञान को छोड़कर चार ज्ञानोंमें भंगका अभाव है। तथा केवलज्ञान में कषायोदय ही नहीं है, क्योंकि वह ज्ञान समस्त कषायों के क्षयके बाद ही प्रादुर्भूत होता है। इसलिये कषायाभावसे ही वहां भङ्गोंका अभाव है ऐसा जानना चाहिये ॥सू०१०॥

वानव्यन्तरादिप्रकरण—

अब सूत्रकार वानव्यन्तर आदिकोंके स्थितिस्थान आदिको दिखानेके लिये 'वाणमंतर' इत्यादि (वाणमंतरजोइसवेमाणिया जहा भवणवासी) जैसे भवनवासी देव कहे हैं। वैसे ही वानव्यन्तर, ज्योतिष्क और वैमानिक देव जानना चाहिये। तात्पर्य यह है कि दश स्थानों में जैसा भवनवासी देवोंका वर्णन किया गया है । उसी तरहसे वानव्यन्तर, ज्योतिषिक और वैमानिक देवोंका भी वर्णन जानना चाहिये। जिस स्थान में असुरकुमार आदिकों के ८० भङ्ग कहे हुए हैं और जिस स्थान में २७ भङ्ग कहे हुए

ભાંગાઓનો અભાવ હોય છે, જ્યારે કેવળજ્ઞાનમાં કષાયોનો ઉદયજ હોતો નથી. કારણ કે તે કેવળજ્ઞાન સમસ્ત કષાયોનો ક્ષય થયા પછી જ પ્રકટ થાય છે. તેથી કષાયાભાવના કારણે ત્યાં ભાંગાઓનો અભાવ છે એવું સમજવું. ॥સૂ.-૧૦॥

વાણુવ્યંતરાદિપ્રકરણ

હવે સૂત્રકાર વાણુવ્યંતર આદિ દેવોનાં સ્થિતિસ્થાન વગેરેનું વર્ણન કરવાને માટે સૂત્ર કહે છે-"વાણમંતર" ઈત્યાદિ (वाणमंतर-जोइस-वेमाणिया जहा भवणवासी) ભવનપતિ દેવોનાં દસ સ્થાનોનું જેવું વર્ણન કર્યું છે એવું જ વર્ણન વાણુવ્યંતર જ્યોતિષી અને વૈમાનિક દેવોનું પણ સમજવું.જે સ્થાનોમાં અસુરકુમારાદિના ૮૦ભાંગા

तास्तत्र वानव्यन्तरादीनामपि तथैवाशीतिः सप्तविंशतिश्च भङ्गा विज्ञेयाः, नारकादि-प्रकरणे क्रोधं प्रधानीकृत्य मानमायालोभेषु गौणत्वं कृत्वा तेषु एकवचनबहुवच-नाभ्यां भङ्गा रचिताइह तु लोभं प्रधानीकृत्य क्रोधमानमायासु गौणत्वं कृत्वा लोभे नियमतो बहुवचनं क्रोधमानमायासु एकवचनबहुवचने पुरस्कृत्य भङ्गप्ररूपणा कर्त्तव्या, लोभवन्तः प्रायो भवनवासिनो भवन्ति, अतः–भवनवासिदेवैर्व्यन्तराणां साम्यमेव, ज्योतिष्कादीनां तु न तथा इति भवनवासिभिः सह ज्योतिष्काणां सर्वथासाम्यपरिहारसूचनायाह—" णवरं णाणत्तं जाणियव्वं जं जस्स जाव अणुत्तरा ' इति, नवरं नानात्वं ज्ञातव्यं यत् यस्य यावद् अनुत्तरा इति, यत् लेश्यादिगतं नानात्वं=भेदः यस्य ज्योतिष्कादेः यदपेक्षया यस्य नानात्वं भेदो

हैं वहां २ वानव्यन्तर आदिकोंके भी उसी तरहसे ८० और २७ भंग जानना चाहिये। नारक आदि प्रकरणमें क्रोधको प्रधान करके और मान, माया और लोभको गौण करके उनमें एकवचन और बहुवचनको लेकर भङ्ग रचना की गई है। परन्तु यहां तो लोभको प्रधान करके और क्रोध, मान, माया को गौण करके, तथा लोभमें नियमसे बहुवचन करके एवं क्रोध, मान, मायामें एकवचन बहुवचन दोनों करके भंगोंकी प्ररूपणा करनी चाहिये। लोभकषायवाले भवनवासी होते हैं अतः वहां भवन-वासी देवों के साथ व्यंतरोंकी समानता ही है, परन्तु ज्योतिष्क आदिकों की समानता नहीं है। इस कारण भवनवासी देवोंके साथ ज्योतिष्कों की सर्वथा समानताके परिहार निमित्त सूत्रकार कहते हैं कि (णवरं णाणत्तं जाणियव्वं जं जस्स जाव अणुत्तरा) विशेषता यह हैकि जिसके

કહ્યા છે. તે સ્થાનોમાં વાણવ્યંતરાદિના પણ ૮૦ જ ભાંગા સમજવા. અને જ્યાં અસુરકુમારાદિના ૨૭ ભાંગા કહ્યા છે. ત્યાં વાણવ્યંતરાદિના પણ ૨૭ ભાંગા સમજવા. નારકાદિના પ્રકરણમાં ક્રોધને પ્રધાન ગણીને અને માન, માયા અને લોભને ગૌણ ગણીને તેમાં એકવચન અને બહુવચનની અપેક્ષાએ ભાંગાઓની રચના કરવામાં આવે છે, પણ વાણવ્યંતરાદિમાં લોભને પ્રધાન ગણીને અને માયા, માન અને ક્રોધને ગૌણ ગણીને, અને લોભને નિયમથી બહુવચનમાં રાખીને અને ક્રોધ, માન, માયાને એકવચન તથા બહુવચનમાં રાખીને ભાંગાઓની પ્રરૂપણા કરવી જોઈએ. સામાન્ય રીતે ભવનવાસી લોભકષાયવાળા હોય છે તેથી તે બાબતમાં ભવનવાસી દેવો સાથે વ્યંતર દેવોની સમાનતા છે. પરન્તુ જ્યોતિષ્ક દેવોની તેમની સાથે સમાનતા નથી. તે કારણે ભવનવાસી દેવોની સાથે જ્યોતિષ્કોની સર્વથા સમાનતાના પરિહાર માટે સૂત્રકાર કહે છે.—णवरं णाणत्तं जाणियव्वं जं जस्स जाव अणुत्तरा। કે જેની સાથે જે વિષયમાં ભિન્નતા હોય તે શાસ્ત્રાનુ

विद्यते तत् नानात्वं तस्य यथाशास्त्रं ज्ञातव्यमिहेति परस्परतो विशेषं ज्ञात्वा एतेषां परस्परविलक्षणसूत्राण्यध्येतव्यानीति भावः। तत्र लेश्याद्वारे ज्योतिष्कदेवानामेकैव तेजोलेश्या ज्ञातव्या। ज्ञानद्वारे त्रीणि ज्ञानानि तथा त्रीणि अज्ञानान्यपि ज्ञातव्यानि, असंज्ञिनां जीवानां तत्रोपपाताभावेन विभंगस्यापर्याप्तकावस्थायामपि भावात्, तथा लेश्याद्वारे वैमानिकानां तेजोलेश्यादिकास्तिस्रोलेश्याः वक्तव्याः। ज्ञानद्वारे च त्रीणि ज्ञानानि त्रीणि अज्ञानानि वा वक्तव्यानि, वैमानिकसूत्राणि तु एवमध्येतव्यानि, तथाहि-" संखेज्जेसु णं भंते ! वेमाणियावाससयसहस्सेसु एगमेगंसि वेमाणिया वासंसि केवइया ठिइट्ठाणा पन्नत्ता " इत्येवमादीनि सूत्राणि ऊहनीयानि, एतदेव 'जाव वेमाणिया " यावद् वैमानिका इति सूत्रेण कथितम्। इदानीमुद्देशकार्थमुपसंहरन्नाह-'सेवं भंते सेवं भंते त्ति जाव विहरइ' तदेवं

साथ जो जिस विषयमें भिन्नता हो वह यथाशास्त्र अनुत्तरतक जाननी चाहिये। तात्पर्य कहनेका यह है कि ज्योतिष्क देवोंकी और वैमानिक देवोंकी जिस२ द्वारमें आपसमें भिन्नता हो उस भिन्नताको यथाशास्त्र जानकर अनुत्तर तक उनके सम्बन्धमें सूत्र कहना चाहिये। लेश्याद्वारमें-ज्योतिष्कदेवों के एक तेजोलेश्या ही होती है। ज्ञानद्वारमें-तीन ज्ञान तथा तीन अज्ञान भी नियमतः होते हैं। विभङ्गज्ञान यहां इसलिये होता है कि असंज्ञी जीवोंका यहां उपपात नहीं होता है इसलिये अपर्याप्तावस्था में भी बिभङ्गज्ञान होता है। तथा वैमानिक देवों के तेजोलेश्या आदि तीन लेश्याएँ होती हैं। ज्ञानद्वारमें-इनके तीन ज्ञान अथवा तीन अज्ञान होते हैं। वैमानिक सूत्रोंको इस प्रकार बोलना चाहिये-" संखेज्जेसु णं भंते! वेमाणियावाससयसहस्सेसु एगमेगंसि वेमाणियावासंसि केवइया

સાર અનુત્તરવિમાન સુધી સમજવી, તાત્પર્ય એ છે કે જ્યોતિષ્ક દેવો અને વૈમાનિક દેવો વચ્ચે જે જે દ્વારમાં ભિન્નતા હોય તે ભિન્નતાને શાસ્ત્રના આધારે સમજીને તેમના વિષેના સૂત્રો કહેવાં જોઇએ. લેશ્યાદ્વારમાં આ પ્રમાણે સમજવું જ્યોતિષ્ક દેવોને કેવળ તેજોલેશ્યા જ હોય છે, જ્ઞાનદ્વારમાં આ પ્રમાણે સમજવું જ્યોતિષ્ક દેવોને ત્રણ જ્ઞાન અને ત્રણ અજ્ઞાન પણ હોય છે. અહીં વિભંગજ્ઞાન હોવાનું કારણ એ છે કે અસંજ્ઞી જીવોનો ઉપપાત " જન્મ " ત્યાં થતો નથી. તે કારણે અપર્યાપ્તાવસ્થામાં પણ વિભંગજ્ઞાન હોય છે. વૈમાનિક દેવોને તેજોલેશ્યા વગેરે ત્રણ લેશ્યા હોય છે. તેમને ત્રણ જ્ઞાન અથવા ત્રણ અજ્ઞાન હોય છે. વૈમાનિક સૂત્રો આ પ્રમાણે બોલવાં જોઇએ,-" संखेज्जेसु णं भंते! वेमाणियावाससयसहस्सेसु एगमेगंसि वेमाणियावासंसि केवइया ठिइट्ठाणा पण्णत्ता ? "

भदन्त! तदेवं भदन्त! इति यावद्विहरति, हे भदन्त! नारकाद्यारभ्य वैमानिकपर्यन्तस्य स्थितिस्थानादिकविषये यदुक्तम् तत्सर्वमेवमेव। 'सेवं भंते सेवं भंते' इति द्विः कथनं भगवत आदरातिशयसूचनाय, इत्युक्त्वा वन्दित्वा नमस्कृत्य संयमेन तपसाऽऽत्मानं भावयन् विहरति ॥सू०११॥

इति श्री-जैनाचार्य-जैनधर्मदिवाकर-पूज्य-श्रीघासीलालव्रतिविरचितायां श्रीभगवतीसूत्रस्य प्रमेयचन्द्रिकाव्याख्यायां प्रथमशतकस्य पञ्चमोद्देशकः समाप्तः ॥ १-५ ॥

ठिइट्ठाणा पण्णत्ता" इत्यादि। यही बात "जाव वेमाणिया" इस सूत्रसे कही गई है। अब उद्देशकका उपसंहार करते हुए सूत्रकार कहते हैं कि-'सेवं भंते! सेवं भंते! त्ति जाव विहरइ' हे भदन्त! नारक आदिसे लेकर वैमानिकपर्यन्त जीवोंके जो आपने स्थितिस्थान आदिके विषयमें कहा है वह सब ऐसा ही है। हे भदन्त! ऐसा ही है। यहां जो दो बार ऐसा कहा गया है वह भगवान्‌के प्रति गौतमस्वामीने अपना आदरातिशय व्यक्त किया है इस बातको प्रकट करनेके लिये कहा गया है। ऐसा कहकर गौतमस्वामी उन्हें वंदना करके, नमस्कार करके संयम और तपसे आत्माको भावित करते हुए विचरने लगे ॥ सू० ११ ॥

जैनाचार्य जैनधर्मदिवाकर श्रीघासीलालजी महाराजकृत 'भगवतीसूत्रकी प्रियदर्शिनी व्याख्याके प्रथमशतकका पांचवा उद्देशक समाप्त॥१-५॥

ઈત્યાદિ. એ વાત "जाव वेमाणिया" એ સૂત્ર મારફત બતાવી છે. હવે ઉદ્દેશકનો ઉપસંહાર કરતાં સૂત્રકાર કહે છે કે "सेवं भंते! सेवं भंते! त्ति जाव विहरइ" હે પૂજ્ય! નારકોથી શરૂ કરીને વૈમાનિકો સુધીના જીવોના સ્થિતિસ્થાનાદિના વિષયમાં આપે કહ્યા પ્રમાણે જ તમામ હકીકત છે અને તે હે પૂજ્ય! બરાબર છે. તથા આપનું કહેવું સાચું જ છે. અહીં "सेवं भंते!" નો બે વાર ઉલ્લેખ કરીને મહાવીરસ્વામીમાં ગૌતમે પોતાનો અતિશય આદર તથા અતિશય શ્રદ્ધા પ્રકટ કરેલછે. આ પ્રમાણે કહીને મહાવીર પ્રભુને વંદણા અનેનમસ્કાર કરીને, સંયમ અને તપથી આત્માને ભવિત કરતા ગૌતમસ્વામી વિચારવા લાગ્યા.

॥ જૈનાચાર્ય જૈનધર્મદિવાકર પૂજ્યશ્રી ઘાસીલાલજી મહારાજકૃત ભગવતીસૂત્રની પ્રિયદર્શિનીવ્યાખ્યાના પહેલા શતકનો પાંચમો ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥૧-૫॥

॥ श्री भगवतीसूत्रे प्रथमशतकस्य प्रथमोद्देशतः पञ्चोद्देशात्मकः प्रथमोभागः समाप्तः ॥

